

האשכול

(אללגעמיינע ענציקלאפעדיע)

הוברת יד—(אוסטריא—אורזינם)

יוצא לאור בחוברות—2 פעמים לחדש

ע"י

י. גאלדמאן, ד"ר ה. גאלדמאן ושותפם.

ГАЭШКОЛЪ.

ВСЕОБЩАЯ ЭНЦИКЛОПЕДІЯ

НА ЕВРЕЙСКОМЪ ЯЗЫКѢ.

Выпускъ VI.

ВАРШАВА

Въ Типографіи И. Гольдмана, Мурановская № 22.

1888.

להתודע ולהגלות.

עוד הפעם הננו באים בבקשה לפני אחינו יושבי ארצנו הקרובים והרחוקים, לעמוד לימיננו ולהיות בעזרתנו בעבודה הכבדה והנכבדה אשר קבלנו עלינו לתועלת עמנו וספרתנו. הן התועלת היוצאה מס׳ האשכול גלויה לכל על פי חמש החוברות אשר לנגד עיניהם כיום הזה; אבל מי יודע את העמל החמרי והרוחני אשר ייגע את המו״ל, באמצם כחם להוציא מחשבתם הטובה לפעלה! דעת לנבון נקל, כי כרוב החתומים לוקחי האשכול כן יקל לנו לשאת את ההוצאה הרבה העמוסה עלינו מרבה להכיל, וכרוב המשתתפים אלינו בעזרתם הרוחנית כן נשגב ישע ונוסיף אמץ לבצע חפצנו ולהשלים פעלנו ברצות ה׳ את דרכנו.

יקר יהיה לנו שם כל סופר בישראל, אשר יואיל בטובו להיות לעזר לנו במאמרים שיבחר לו כרוחו להביאם ברכה בהאשכול; כמהו כן נכבד ונוקיר שם כל מתנדב בעמנו להרבות מספר חותמינו. למען כבוד שמם הנה גמרנו אמר מעתה והלאה לעשות חטיבה את כל סופר אשר מאמרו יתקבל לרצון בהאשכול: לחתום שמו בר״ת מתחת למאמרו ולהביאו אח״כ במלואו על מעטפת החוברת אשר בה יכירהו מקומו (אם יתפוץ הסופר בזה או שלא הספיק עד כה להתפרסם בספרותנו ע״פ ר״ת בלבד). כן נודיע בקהל שם כל סוכן אשר ישתדל בעד האשכול לחלקהו בעירו ולהפיצו בגבולו. ועל כלם תגדל תודתנו לאלה אשר יואילו להיות בעזרנו, להמציא לנו ידיעות נכונות על דבר קהלות אחינו בערי מושבותינו, ידיעות אשר תועילנה להרחיב דעת דברי ימינו בארץ מכורותינו ומולדותינו. כי הנה בכל ארצות אירופה הספיקו בני עמנו זה כבר למנות את החסרון, ודברי ימיהם ערוכים בכל ושמורים בספרים נכבדי ערך אשר הוציאו אור למכביר — רק בארצנו בלבד, אשר בה רוב מנינו ובנינו של עמנו, עוד הרבה עיקרים חסרים מן הספר וכמה מקורים יקרים עוד סתומים וחתומים עד כי מי יודע אם לא מרוב ימים ישכחו ולא יעלו עוד על לב!

ואלה הן הידיעות העיקריות הנחוצות לענין הזה מכל קהלה וקהלה: 1) מתי נתיסדה? 2) מי היו מיסדיה הראשונים? 3) אם נמצאו ברבניה וראשיה אנשים מצוינים אשר פעלם נראה על זמנם ועמם? 4) מה היו קורותיה ומאורעותיה מאז ועד הנה? 5) כמה מספר אחינו בה לעת הזאת? 6) אם גדלה במספרה או מעטה מכפי שהיתה מלפנים?

ידיעות כאלה וכאלה יקרות תהיינה לנו (ולכל חפצי דעת דברי ימינו) מכל קהלה שהיא, גדולה או קטנה, וכל הממציא אותן לנו, ברוב או במעט, ישא ברכה מאתנו ויחד עם קהלתו יבוא שמו לזכרון בספר.

המו״ל.

ווארשא, בחדש תשרי תרמ״ט.

א.

א— אות זו היא הראשונה בסדר האותיות שהן עשרים ושתים בלשון הקודש, ממוצא הגרון, וקלה מכל האותיות האחרות. היא לבדה התנועה הגדולה המניעה את כל האותיות ורק על ידה הן נעשות נשמעות ומרגשות במבטא. לסימני המספר נהגו חז"ל להשתמש באותיות הא"ב, ויען שהא' היא האות הראשונה החלו המספר ממנה: א' אחד, ב' שנים, ג' שלשה וכו' (האחרונים נהגו להשתמש בה גם למספר אלף לפני המאות והעשיריות, בשומם שתי נקודות או קו מתוח ממעל לה) ודרך מליצה אמרו: „שקימו כל התורה מ א ל ף עד ת י"ו, כלומר: מראשה ועד סופה. באות א' השתמשו חז"ל במלות זרות שתחלתן שתי אותיות בלי נת באמצע, ובכדי להקל ההברה הוסיפו אותה בראש, כמו אסטרטיא, אצטדא, אקטיספון וכדומה. גם נהגו לפעמים להציגה במקום האֶפסילון והאיטא היונית, כמו אכסדרא, אמבטי, אגומין, אלייסטון, וכדומה. ע"ד השם „אלף" אמרו ע"ד דרש שהוא מורה על הלמוד — „אלף בית: אלף בינה„. והראב"ע אומר כי נקרא על שם א ל ף שהוא מספר רב וה„אלף" כוללת בתוכה מספר רב וכל האותיות ועצמיהן מרכבים בה. ועל צורת הא' יאמר הראב"ע שהיא כמו בן אדם, שיש לו ראש וגוף יד ורגל, והא' היא כגוף לכל האותיות והן כאברים לה. וחוקרים אחרים החליטו שה„א ל ף" היא מל' „אלוף", מהוראת ש ו ר, שכן צורתה דומה לצורת ראש השור בכתב עברי וביחוד בכתב הפיניקים, שהיא כזה: 𐤀 𐤀.

דומה לא' העברית היא אות A בכל יתר הלשונות שבעולם, שגם אצלן היא נמצאת בראש כל האותיות, אך בהן היא נחשבת לתנועה, הנשמעת כקמץ גדול בהברתנו הספרדית או כפתח (אַ) בהברתנו הנוכחית. לאות A יש הוראות שונות המשותפות לה בכל לשונות אירופה. בחוקי ההגיון תורה על העצם והדבר הנדון, כמו A=A, שמשמעה לאמר: כל דבר דומה הוא לעצמו. בחכמת החשבון היא אחת האותיות המסמנות את העצם בשיעורי הגודל והכמות. בחכמת הנגינה היא יסוד המעלות בסולם הקולות (ע' נגינה). בממשלות אירופה יש שהמטבעות נתכות במקומות שונים, ולמען דעת מקומן ומוצאן נקבעה אות A לסמן בה את המטבעות שהטבעו בעיר הבירה.— עוד לה הוראות ידועות בר"ת המתחילות בה. במלות הרומיות שהונחו על חשבון הזמנים באה אות a במקום anno, שהוראתה „שנה", כמו a. c. (anno currente—השנה החולפת, השנה הנוכחית), a. p. (anno praeterito—השנה העברה), a. f. (anno futuri—השנה הבאה), a. a. C. n. (anno ante Christum natum — בשנת . . . לפני ספירת הנוצרים), a. p. C. n. (anno post Christum natum — בשנת . . . לספה"נ), a. o. c. (anno orbis conditi — בשנת . . . לבריאת העולם) או a. m. (anno mundi — שנת . . . למנין העולם). גם בעניני משפט ומסחר נהגו להשתמש בר"ת a d. (a dato — מיום זה, מיום הכתיבה). בשטרי ערך נהגו הסוחרים לציין אות A במקום המלה הצרפתית Argent (כסף) להבדיל מן השטרות המסומנים באות L (Lettre) או P (Papier). בקביעת המחיר לחשבון הסחורה תורה אות a על מחיר המספר היחיד שבמדה או במשקל או במשורה, כמו: 5 אמות à 50 קאָפ', הוראתה שמחיר כל אמה ואמה הוא במקח הזה. במורי השעות יש חץ קטן הערוך אל מול המטוטלת לסדר הליכתה בהקדם או באיחור, ולמען דעת לאיזה צד יש להטות את קצה החץ, נמצא על החוליא מתחתיו מצד אחד רשום אות A. (Avancer—להחיש) ומצד השני אות R. (Retarder—להשהות תנועת המטוטלת).

אַאַ (Aa גם Aach, בל' אשכנז העתיקה Aha, וברומית aqua—מים), הרבה נחלים נקראים מאת האשכנזים והקלטים (Кельты, Celtowie) בשם הזה, בנפרד או בחבור עם שמות אחרים. בהולאנד בלבד יש כאלה 44, בצרפת הצפונית 1, בוועסטפאליא 6, בשווייץ 4 וברוסיא 3. הגדולים שבהם, המכשרים למעבר אניות, המה: 1) אַאַ בצרפת הצפונית; מוצאו ממחוז פא-די-קאלאָ ומרוצתו לאורך 82 ק"מ עד הגיעו מאחרי גראווילין אל הים הצפוני. 2) אַאַ בנפת גראָנינגען בנידרלאנד; מוצאו מאגם בורטנגי אשר בנפת דרינטה, ומרוצתו לאורך 60 ק"מ עד הגיעו אל מפרץ דולארט אשר להים הצפוני על גבול נידרלאנד ופרוסיא. 3) אַאַ הבלוקצילי; מוצאו מנפת אופיראיסל (שם) ומבואו אל יאור זוידר. 4) אַאַ ההאוילטי; מוצאו מנפת דרינטה (שם) ומבואו אל נהר וועכטה (זרוע הרהיין) קרוב למקום השתפכו אל יאור זוידר. 5) אַאַ בנפת ברבנט הצפונית (שם) ומרוצתו לאורך 67 ק"מ עד הגיעו אל נהר דומיל. 6) אַאַ אשר בנפת בורקן בוועסטפאליא; מבואו אל נהר איסל בנידרלאנד. 7) אַאַ היוצא מיער הטייטובורגי (שם) ובא אל נהר ווירה אצל הערפורד אשר בפרוסיא. 8) אַאַ אשר ע"י העיר מינסטר; מבואו אל נהר עמס אצל גרעווען. 9) אַאַ היוצא משני נחלים בהתאחדם אצל אָסנאבריק ובא אל נהר עמס אצל לינגען. 10) אַאַ אשר מוצאו מוועסטפאליא על פני העיר אַהויז, הנקראה על שמו, ומרוצתו בנידרלאנד, ששם הוא מוסב שם שיפבעעק ומבואו אל נהר איסל אצל דאָטינכעם. 12) אַאַ אשר בגליל ציריך בשווייץ, שממנו יתהוה יאור פפאָפיקון ומובאו אל יאור גרייפען. 13) אַאַ אשר בגליל לוצערן (שם), שממנו יתהוה יאור באַלדעג, ותקופתו על היאור ההאלווילי ומבואו אל נהר אארה. 14) אַאַ אשר בעמק אונטערוואלדען (שם) ותקופתו על היאור הזארני ומבואו אל יאור פירוואלדשטאָטער. 15 אַאַ אשר בעמק הנ"ל, שגם הוא משתפך אל היאור הנ"ל. ואלה הם השלשה שברוסיא: 1) הייליגען-אַאַ, העובר בפלך קורלאנד ומשתפך בקרבת פאלאנגען אל הים הבאלטי. 2) (העובר ג"כ בפלך ההוא) הונח על נהרי מימל ומולא בהתחברם יחד ע"י העיר בויסק, ונקרא בשם הזה עד הגיעו אל העיר שלאָק, ששם יפרד ממנו פלג אחד ההולך ישר אל הים הבאלטי, והוא מטה עקלקלותיו עד הגיעו לעיר הנקראת על שמו באָלדער-אַאַ (בקרבת העיר ריגא), ושם יפרד לזרועות אחדות המגיעות אל נהר דוינא ואל הים ההוא. 3) טריידער-אַאַ, היוצא ממחוז וועגדען בפלך ליפלאנד ועובר במעגל רחב, בהשתפכו

לכמה יאורים נכבדי מים, עד הגיעו לפני ריגא ושם יפול בים הבאלטי. בנהר הזה לא תוכלנה אניות לעבור מפני האבנים וערמות החול הנמצאות בו. לעמת זאת יש בו דגים הרבה גם צבי הפנינים ימצאו בו לפעמים. — הככר אשר דרך בו יעבור הנהר הזה נודע הוא לתהלה בחופיו הרמים וחרבות הארמונות הנמצאות עליהם, ובגלל חמדת מראהו נקרא בשם „השווייץ הליבונית"; המראה היותר יפה הוא מ„הר המצודה" אשר אצל קרעמאָן. — גם ביוטלאנד ושלעזוויג נמצאים הרבה נחלים הנקראים בשם אַאַ (בהברה הדנית: אָה) בחבור עם שמות אחרים, כמו: סקיוו-אַאַ, סטאָר-אַאַ, סקיערן-אַאַ ועוד.

אֶאַ (Ãa), שם אי ועיר שהיו לפי משלי היונים במדינת קָאלְכִים, מקום ממשלת המלך אֶעטעס. שם נמצא היער אשר בו היה תלוי עור האיל הנפלא (Chrysomalos) הנודע לשם בהגדותיהם.

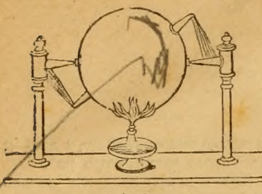
אָאַהוּ (Oahu), אחד מאיי סאַנדוויטש (ע"ש) עם העיר הראשה הונאַלוּלוּ (ע"ש).

אַאוֹמִינַס (Äomenos), שם מלך אחד בימי יהודה החשמונאי, בידו נתנו הרומאים את מיטב ארצות אנטיוכוס הגדול אשר לכדו (חשמונאים א', ח' ט').

אֵאוֹלוֹס (Äolos), היה לפי המיטהולוגיא היונית ראש בית אב לשבט היוני הנקרא על שמו. שבעה בנים וחמש בנות נולדו לו, ומהם נוסדו הערים והמדינות בארץ יון מלפנים (עי' אֵאולים). שם אֵאולוס נזכר בהגדות שונות, וכפי הנראה היו עוד שנים שנקראו בשם הזה. השלישי הוא מלך האיים הליפאַרים, שנקראו גם איי אֵאולוס. הוא היה מושל חכם וצדיק, אשר המציא את המפרשים לאניות הים, ובמצאו חן וחסד בעיני צאוס נמסרה בידו ממשלת הרוחות והסערות. הוא קבל באהבה את הגבור אודיסאוס (הוא אוליסעס) בנודו עם אחוזת מרעהו אחרי הריסות טרויא, ובהפרדו ממנו הפקיד על אניתו רוח מערבית לנהלהו בשלום אל מחוז חפצו, ואת יתר הרוחות חתם בצרור קסם אשר מסר בידו למשמרת עד אשר יתמו ימי מסעו. אבל עדת חבריו חשבו כי בצרור ההוא טמון אוצר יקר, ובחפזם פתחוהו ואז התגברו הרוחות וישיבו את האניה בדרך באה. ויחר אף אֵאולוס על עדת החטאים בנפשותם המלאים חמת אלהיו, ויגרשם מעל פניו. ווירגיל שמהו בשיריו למלך הרוחות, ומקום מושבו על ראש ההר אשר מתחתיו נמצאה המערה, אשר בה סגר את הרוחות והסערות המשועבדות לו. המשוררים המאוחרים נתנו לו כבוד אל, ויוצרי פסל תארוהו ככה במעשי ידיהם.

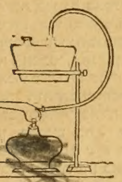
אֵאוֹלִים (Aioleis), בני שבט יוני אשר מוצאו מהמלך אֵאולוס בן הילן ונכד דויקאליון, ומושבו מקדם היה במדינת אֵאולים אשר בעמק טהעסאליא דרומה מערבה. משם נפוצו צפונה מערבה עד חוף אזיא הקטנה ועד איי לסבאָס וטנדאָס. כשלשים ערים היו להם אשר באו בברית יחדו, וקראָזוס מלך לוד (Lydia) הכניעם וישימם למס עובד, וכאשר גברה יד כורש מלך פרס על קראָזוס ויירש את ממלכתו, נכנעו גם הם לפניו. במלחמות יון ופרס באו בברית אתונה, ויהיו חפשים לעצמם עד אשר הופרה האחוה ונפרדה האגודה, אז גברו עליהם אחשדרפני פרס ויכניעום. אחרי מות אלכסנדר מוקדון המושל בגבורתו עולם נפלו בידי ממלכות פרגאמום וסוריא חליפות, עד אשר גברו הרומאים ויכבשו את כל ארצות הקדם, אז היו כל הערים ההן למדינה אחת אשר נספחה על רומא ותקרא בשם אזיא. — הניב (Dialekt) האֵאולי הוא אחד משלשת ניבי שפת יון הראשים; ביותר הצטינו בו יושבי אי לסבאָס ע"י שני מזמרי משכיל, המשורר אלקיאוס והמשוררת סאפפהאָ.

אֵאוֹלָפִּילָה (Äolopile, פי' כדור הרוח), מכונה עתיקה הנזכרת בספר הירון האלכסנדרוני (שחי 120 שנה לפני ספה"נ), אשר בכח הקיטור תסוב על ציריה. היא כדור-מתכת חלול הנמצא בין שני צירים מזה ומזה, ובו שני קנים (או יותר) חלולים ובולטים לעבריהם זה כנגד זה, הקנים סתומים אך בכל אחד נמצא נקב קטן קרוב לקצהו, והנקבים כלם מכוונים לצד אחד. והיה אם ימלאו הכדור הזה מים ומתחת לו ידליקו איש, אז כאשר יתחממו המים יחל הקיטור לפרוץ בחזקה דרך נקבי הקנים, ומכח הדחיפה הזאת יסב הכדור על ציריו במתינות או במהירות ידועה, הכל לפי כח החום ורבוי הקיטור (צורה 1). אם יחובר הכדור אל גלגל בעל שינים, העשוי לנוע על ציריו, אז יסוב גם הגלגל הזה ובתנועתו יניע גם גלגלים אחרים האחוזים בו, ואם יגיעו הגלגלים למטה מן המכונה, אז תנוע המכונה כלה ממקום למקום.

צורה 1

ההמצאה הזאת היא הראשונה להמצאות התנועות הנעשות ע"י כח הדחיפה הנמצא בקיטור המתפרץ לצאת ממקום צר. — שם אֵאולפילה הונח גם על עוד מכונה אחת שתעודתה לרתך שברי כלים ע"י המתכת הנתכת בלהב הגדול היוצא ממנה אל עבר אחד. וזה מעשה המכונה: על גבי מנורה פשוטה עם פתילה עבה יעמידו יורה קטן הסתום מכל עבריו ובו יש יין שרף, ושפופרת של מתכת יוצאת ממנו בחצי עגול ממעלה למטה ומגיעה בסופה אל מול פני הלהב העולה מן המנורה (צורה 2). והיה בהחל היורה להתחמם, ופרץ קיטור היי"ש דרך קצה השפופרת הצרה, ובפגעו באש הפתילה יתלהב בשלהבת גדולה הנוטה הצדה אל מקום אחד, וכחה רב מאד עד כי על נקלה תתיך כל זכוכית ותלבן כל מתכת אשר יערכו נגדה.

צורה 2

אֵאוֹן (Äon), מלה יונית ופיר' זמן, גם נצח, אך הגנוסטים האלכסנדרונים שעסקו בחכמת הנסתר (ע' גנוזים), שמו לה כונים על פי דרכם. הם חשבו את האאונים לאונים, כלו' לכחות מיוחדים, למלאכים ורוחות שנאצלו מאת הבורא בראשית כל הזמנים למשול בעולם ולהנהיגו לעתים מזומנים.

אַאוֹסְטָה (Aosta), עיר המחוז בנפת טורין באיטליא, ע"נ דורא-באלטיאה וע"י שתי הדרכים של הרי סט. בערנהארד, הגדול והקטן, ומספר יושביה 5,857. מלפנים היתה בירת הסלסים, אשר סגרו הדרך בעד הרומאים מעבור לארץ גליא, ובעבור זה עלו עליהם הרומאים למלחמה ת"י שר צבאם אפיוס קלוידיוס ויכניעום (143 לפני ספה"נ). מפני המרידות הרבות אשר פרצו שם אח"כ, הרס הקיסר אוגוסטוס את העיר ע"י טרנטיוס ווארא (25 לפני ספה"נ). אחרי כן נבנתה מחרש ע"י 3,000 אנשי חיל הפראֶטורים, ויבצרוה ויקראוה בשם „אגוסטא פראֶטוריא". בטלטולי העמים היתה העיר לשלל להגוטים ואח"כ להלונגוברדים, וכאשר בטלה ממשלת בורגונד, עברה ובאה בידי רוזני איבריאה ווזוא ואחריהם היתה (1030) לנחלה לבית סאוואָיא, אשר ממנו יצאו מלכי איטליא כיום הזה. עד היום ימצאו שם שרידי בנינים מימות הרומאים, כמו שער הנצחון עם שלשת מובאיו וששה עשר עמודי השיש אשר לו, האמפיתיאטרון עם עמודיו הגבוהים והעבים, חומת העיר ומגדליה, הגשר העתיק אשר על פני הנהר, ומכלם הכי נכבדו בית הפקידות ובית הכניסה אשר נבנו במאה הו' ונתקנו במאה הט"ו. קרוב לה נמצאים המרחצאות הנודעים לשם ומכרי הרי סט. דידיער,

מלבד זה נמצאים מעיני ישועה בנוף ההוא, בקורמאיור אשר לרגלי מונבלאנק, וגם בס"ט ווינצענט.

אֶאוֹפִּילֶימוֹס (Äopolemos), בן יוחנן בן הקוץ, שם איש יהודי אשר היה בימי יהודה בן מתתיהו הגבור החשמונאי. בספר חשמונאים (א', ח' כ') יאמר עליו כי יהודה שלחהו רומאה לכרות את הרומאים ברית אהבה ושלום.

אַאוֹרְטָה (Aorta), שם שהונח בחכמת הנתוח על הוריד הראשי היוצא מחלק התחתון של הלב השמאלי הנקרא חדר (.Ventriculus sin — עי' לב), ומוליך את הדם לכל הורידים והעורקים המסתעפים ממנו לכל אברי הגוף. הוריד הזה הוא עב כבוהן היד ולו חוטים נוציים המרוקעים אל מול זרם הדם הנדחה מהלב אל תוכו, לעצור מרוצתו במדה הדרושה. בצאתו מחדר השמאלי שבלב יאחז דרכו בחצי עגול למעלה, ששם יחלק מאוצר דמו לורידי הראש עד קצה החלקים העליונים שבגוף האדם, ובדרך הלוכו הוא נפגש בגזע הורידים אשר להריאה הימנית (-Art. pulmo nalis), ובסעיף השמאלי אשר לקנה-הנשימה הראשי, (.Bronchus sin), ויורד לצד השמאל של חוט השדרה. בהגיעו אל חצר-הכבד (Diaphragma), יעבור לאחרי הושט אל חלל הבטן ויורד אל החוליא האחרונה של המתנים, ששם הוא מתחלק לשני סעיפיו האחרונים, הקבועים להולכת הדם אל אברי האגן והמין ואל קצות הגוף מטה. להוריד הראשי יש בראשיתו שלשה פתחים בתמונת כיסים או תיקים (.Valvulae semilunares a), הנדחקים הצדה בהכנס הדם מן הלב אל תוכו, ובהתכווץ הלב כדרכו ישובו על מקומם ויתחברו בקציהם ויכסוהו פנימה לבל יוכל הדם לשוב אחור. הוריד הראשי הזה יחלש לפעמים באחוז דלקת בעורו הפנימי והיא מביאה לידי חולי אנוריזמא (Aneurysma — התרחבות או התפשטות אחד הורידים). הדלקת הזאת תקרה ע"פ רוב אצל האנשים הזקנים, וממנה יתקשה ויפסד ע"י שכבת הסיד הנקבץ בו (Atheromatosis—ע' אתירום). צוקת חלל הוריד הראשי והורידים המסתעפים ממנו ומיעוט מקום הלב הם לפעמים סבות עקריות למחלת החלורוזיס (Chlorosis), היא חורת הפנים מפני מעוט הדם לכלכלת הגוף (ניור סוריד סרפסי יבוא בערך „כלי הדם").

אַאֶזֶען (Aasen—קרי אָהזען), חוקר לשון בנאָרוועגיא ומשורר בשפת העם. נולד 1813.

אָאַיַקָה (Oajaca), עיין אָאקסקה.

אַאַךְ (Aach) עיר מצער במחוז קונסטנץ בממלכת באדען על הר נשפה, במקום מוצא נחל אאך, ע"י מסלת-הברזל שוואנקענרייטע-פפולענדארף ומספר יושביה 954.—25 מאֶרץ 1799 נפגשו שם צבאות צרפת ואוסטריא ומשם פשטה המלחמה שהיתה אצל שטאָקאַך

אַאַכֶען (רומית Civitas Aquensis, Aquisgranum, צרפ' ואנגלית Aix-la-Chappelle, ונידרלאנדית Aken), שם העיר והמחוז במדינת הרהיין אשר לממשלת פרוסיא, קרובה לגבול נידרלאנד, ונמצאת בגובה 163 מיתר מעל פני הים במורד ההר לוסבערג דרומה, בעמק אשר שלשה נחלים ההולכים אל נהר וואורם ישקוהו ורוכסי ההר הגדול וועען יסבוהו משלשת עבריו. העיר העתיקה מוקפת חומה, ומחוצה לה נוספו פרורים חדשים ויפים. — בין כ"ז בתי תפלותיה מתנוסס ההיכל הגדול הנקרא מינסטער או דאָם, בו קבורות עצמות הקיסר קארל הגדול והקיסר אָטטאָ השלישי. בהיכל הזה נמשחו מושלי אשכנז מלפנים. מימי לודוויג החסיד (813) ועד פערדינאנד הראשון (1531) נמשחו שם ל"ה מלכים וי"ד מלכות. בעיר הזאת נמצא גם בית כנסת חדש לישראל, יפה ומהודר ובנוי בסגנון המוירים (הערבים שמשלו בספרד). על ככר השוק מתנוסס בית הפקידות, והוא בנין מפואר הבנוי בסגנון הגוטים (Gothi), ובנינו החל בשנת 1353 על חרבות היכל קארל הגדול שנבנה 778. מימינו נמצא מגדל סלע המזכיר זמן הרומאים ומשמאלו מגדל הפעמונים, זה מגדל השוק. שם נמצא החדר הגדול, חדר העיטור, שבו אכלו ל"ה מלכים וי"א מלכות את סעודת נסכם ביום הנתן הכתר על ראשם. בשרפה שהיתה 29 יוני 1883 נהרסו איזה מחלקי הבנין המפואר הזה. מלבד אלה יש שם הרבה בנינים נפלאים ונהדרים, חדשים גם ישנים. הבנינים החדשים נמשכים עד העיר הקטנה בורטשייד, הקרובה לה (ע"ש). — מספר תושביה היה בסוף שנת 1885 — 95,725, בעוד אשר בשנת 1817 היה רק 32,300, בתוכם נמצאים מבני ישראל 1,097. — מסחרה גדול מאד; עוד בשנת 1879 נמצאו בה 294 בתי חרושת שונים ובהם 14,600 פועלים עושי כל מלאכת מחשבת למינה. נוסף על זה רב ערכה במעיני ישועה, שבהם היא נודעת עוד משנות קדם, ובמכרי גחלי אבן שנמצאו בסביבותיה, כה גם מרכז למסלות הברזל העוברות לבלגיא (אאכען-אנטווערפען-ראָטרדאם), לבערגמארק (אאכען-דיססעלדאָרף-האָלצמינדען) ולמדינת הרהיין (קאָלן-הערבעסטהאל); על ידיהן היתה לפרוסיא לעיר מרכלת לכל תוצאותיה, ולאסם תבואה לבלגיא ולמקום מרכזי להרבה חברות העוסקות במכרי ההרים. — העיר נבנתה עוד בימי ממשלת הרומאים, אשר קראו לה „אקויסגראנום" על שם מעינותיה החמים. בראשית שנות הבינים היתה עיר בירת מלכי הפראנקים; אך קארל הגדול הגדיל ערכה בתתו לתושביה זכיות שונות, ועל כן נקראה „העיר החפשית". בשנות הבינים עלה מספר יושביה עד 100,000 איש ויותר, אך מאז נבחרה פראנקפורט תחתיה להיות לעיר מעטירה, נפל ערכה ותרד מגדולתה, ומלחמות האמונה במאה הט"ז והי"ז והשרפה הגדולה שהיתה בה בשנת 1656, אשר בה עלו בערך 4,000 בתים על מוקדם, השיבוה עד דכא. בימי המהפכה בצרפת, בשנת 1793, לכדוה הצרפתים וישבו בה. בברית השלום בקאמפאָ-פאָרמיאָ ובלונעוויל עלתה בחלקה של צרפת, רק בשנת 1815 שבה עלתה בגורלה של פרוסיא ונספחה לארץ ממשלתה עד היום הזה. — מעינותיה החמים, הנחשבים לחמי גפרית-חמוצים-ומלוחים, מכילים בתוכם חלורנטריום, נטרון גפרי-חמוצי, נטרון בראָמי ויאָדי, קאַלי גפרי-חמוצי וחלקי אדמה גחליים-חמוצים. לפי מדרגותיהם נחלקים הם לעליונים ותחתונים, מהם הראשונים חמים ביותר, וגם מכילים יותר אֵד חמר מי גפרית (C. 56° — 45). הם פועלים ביותר על העורות הריריים ועל הוריד הגדול (Vena portae) המוליך את הדם מן הקיבה והמעי והטחול אל הכבד, ועל כן הם מועילים להפודגרא והרומתיקום (-Rheumatis mus), לקטהרים תמידים, למחלות הבטן, לעפולים, למדוי הכבד, למחלות העור והעצבים וכו'. זמן המרחצאות בקיץ הוא מן 1 מאי ועד סוף אוקטובר, וזה לא כביר החלו להשתמש במרחצאות ההם גם בימי החרף. הטוב שבכל המעינות הוא המעין הנקרא „קאיזערקוועלע", ואת מימיו נהגו לשלות גם למרחקי ארץ.

שלשה דברים מדיניים, היותר נכבדים בדברי ימי עולם, נוסדו בעיר הזאת ונקראו על שמה. „שלום אַאכען" הוא ברית השלום שנכרתה בעיר הזאת שתי פעמים, הא' בשנת 1668 (2 מאי) בין לודוויג הי"ד מלך צרפת ובין ספרד, בעזרת אנגליא, הולאנד ושוודיא שעמדו לימין האחרונה. הב' בשנת 1748 (30 אפריל), בסוף מלחמת אוסטריא ואנגליא עם צרפת וספרד על דבר ירושת כסא הממלכה באוסטריא. והאחרון הכי נכבד, הוא הקונגרס שהיה שם בשנת 1818 (21 נאָוו.) לחיזוק האלליאנס הקדושה (ע"ש); לברית הזאת נועדו קיסרי רוסיא ואוסטריא עם מלך פרוסיא ועם צירי אנגליא (וועלינגטאָן) וצרפת (רישעליו). מטרת הברית היתה: להוציא צבאות החיל מצרפת הנכבשה ולהשיב לצרפת את כבודה מלפנים, להיות גם היא נחשבת בכלל הממשלות הגדולות. על הקונגרס ההוא נוסדו התקים המדינים שתעודתם היתה לחזק את ברית האלליאנס הקדושה. — מחוז אַאכען מכיל במדת שטחו 4,154 קמ"מ ומ"י (1885) 554,568, ובתוכם יהודים 4,429.

אַאַל (Jacob Aall), סופר וחכם מדיני בנאָרווגיא, נולד 1783 וילמד למודי הדת בקאָפענהאגען, ואחרי כן

הפנה עצמו ללמודי הטבע ויבקר בתי המדרש באשכנז, ויעש חיל בידיעת הדוממים והמחצבים ומכרי ההרים. הוא היה במיסדי חקי החפש בארץ מולדתו, ופעמים הרבה נבחר מאת בני עמו לשבת בהשטאָרטהינג (בית המחוקקים בנאָרווגיא). הוא מת 4 אוג. 1844.—אחיו הבכור ניעלס אאל נולד 1770 ויהי לסוחר בעיר סקיען. 1814 נקרא למשמרת שר המסחר והמכס, ואחרי שנגמר בסוד השטאָרטהינג דבר התאחדות ארצו עם שווידיא עזב משמרתו וישב לחיי איש פרטי וימת 1855.

אַאַלְבּוֹרְג (Aalburg, קרי אָהלבורג), עיר ביוטלאנד אשר בממלכת דניא על שפת לשון הים (ליאימפיורד), הצרה שם, בהיות מדת רחבה רק 630 מ., ועליה נטויה מעברת מסלת הברזל (משנת 1879) היוצית (לאנגאא-פרעדע-ריקסהאוון). בה נמצאים בתי חרשת שונים, ומספר יושביה 14,152. מלבד מבנה האניות ומסעיהם בהן יתפרנסו התושבים גם במסחרם אשר יעשו באנגליא, נאָרווגיא ושווידיא. הנמל שפל לעת הזאת עד כי אניות גדולות לא תוכלנה לבוא בו. מלפנים היה רב מסחר התושבים בציד דגי סלתן (śledzie, сельди) שנמצאו בהליאימפיורד למכביר, אך משנת 1825 והלאה חדל מין הדג הזה כלה. לעמת זאת רב מסחרם גם עתה בציד דגים אחרים שמה. עוד במאה הי"א נודע המקום הזה בסחר עולם. בשנת 1534 עלו ההאָלשטיינים הנהוגים מאת יאָהאן ראנצאוי על העיר הזאת, וכאלפים אכרים עם נשיהם וילדיהם נפלו מהם חללים. בשנת 1627 כאשר החריב וואללענשטיין את יוטלאנד היתה גם העיר הזאת לשלל ולבזה. גם בשנות 1644, 1657 עלו השוודים עליה כשואה ויכבידו עליה ידם. ביום 10 יולי 1864 עברו הפרוסים את לשון הים ההוא אצל העיר הזאת ויכבשו את חלק המדינה צפונה מזרחה עד סקאגען.

אַאַלֶזוּנְד (Aalesund, קרי אָהלעזונד), ומלפנים באָרגעזונד, עיר על חוף נאָרווגיא מערבה במחוז ראָמסדאָל, הבנויה על שלשה איים קטנים. לה נמל טוב מאד ומ"י 5,783, העוסקים בציד דגים, במסחר ובמסעי ים.

אַאַלִי-פֶּחָה (Mehemed-Emin Aali-Pascha) שר מדיני בתוגרמה, נולד 1815 בקונסטנטינופול. משנת 1835 ועד 1844 היה לציר הממשלה ויבקר במשמרתו זו את חצרות המלוכה בוויען, בפטרבורג ובלונדון. בשנת 1844 היה לשר החיצון, בראשונה לפי שעה ואח"כ בקביעות, 1848 הגיע למעלת פחה, 1852 היה לנציב מושל במדינות סמירנא וברוסא, 1854 נקרא לשבת ראש בסוד שרי הממשלה ומשנת 1855 והלאה היה פעמים אחדות למשנה (הוויזיר הגדול). הוא נכנס בשם ממשלתו בישיבת הקונגרס הפאַריזי (1856), אחרי אשר נאות לבקשת הממשלות לתת בארצו כתב הדת (Hatti-Humajun), להיות שווי זכיות נתון לכל בני העמים והאמונות היושבים בתוגרמה. בלי חמדה חתם השר הזה על ברית השלום בפאריז, בדעתו כי יכבדו תנאי השלום על ממשלתו, מבלתי יכלת לקימם כראוי. אף אמנם לא נתקימו התנאים האלה על ידו, לא כבקשת הממשלות אף לא כחפץ השולטן עבדול-מעדשיד. בשנת 1861 הושב על כנו מאת השולטן עבדול-עזיז, שמלך אחרי עבדול מעדשיד, ומעת ההיא והלאה היו הפקודות היותר רמות בממשלת תוגרמה נתונות חליפות לו ולרעהו פואַד-פחה. שני השרים האלה הצליחו במתינותם ובאמץ לבבם להשיב את הממלכות אחור לבלי התערב לטובת המורדים היונים יושבי אי כרתים (קרעטא), ולאכוף את ממלכת יון לבל תצא מגדרה אשר גבלו לה הממשלות מלפנים. בשנת 1869 הצליח לאכוף את המשנה למלך היושב במצרים, להכיר את ממשלת תוגרמה לעליונה על ארץ ממשלתו. הוא מת 6 סעפט. 1871 בערענקואי, אשר באזיא הקטנה.

אַאַלְסט (Aelst, Alost, Aalst) מלפנים בירת פלאנדריא האוסטרית, ועתה עיר מחוז ומבצר בבלגיא ע"נ דנדר וע"י מסלת בריסעל-אָסטענדע, ומ"י 21,400, העוסקים בסחר כישות ובאריגת בד ומשי וחרשת הצמר. בה בית כניסת סט. מרטין (שלא נגמר בנינו עד היום) אשר מגדל הפעמונים בו הוא העתיק שבאירופה; שם מצבת קבורת טהיערי מארטענס, הראשון אשר יסד בית דפוס בנידרלאנד (1473). העיר נזכרת בדה"י עוד ממאה הט', ומשנת 1046 עד 1173 היתה בירת רוזנות מיוחדה.

אַאַלֶען (Aalen), עיר מחוזית בווירטעמבערג, יושבת על נהר קאָכער על יד מסלת רעמסטהאל. בה בית מלאכה גדול למעשי מכונות הקיטור וגם בתי חרושת לאריגת צמר, לחוטי משי, לצביעה, לעבוד עורות ולעשית חוטי ברזל, ומספר יושביה (1880) 6,659. משנת 1360 נחשבה לערי החופש של הגליל השוואבי, ומשנת 1803 והלאה נספחה לממשלת ווירטעמבערג. קרוב לה נמצאת העיר הקטנה וואססעראַלפינגען, ובה כורי ברזל גדולים ובתי מלאכה למעשי המכונות, ומ"י 3,557.

אַאַסְוואֶר (Aasvär, קרי אָהסוואֶר), קבוצת איים קטנים ושפלים בקרבת הציר הצפוני, רחוקים בערך 15—20 ק"מ מחוף נאָרווגיא, ונחשבים למחוז נאָרדלאנד אשר בארץ הזאת. שם רב ציד דגי הסלתן המרבים לבוא שמה בראשית חדש דעצ. מדי שנה בשנה. לעת ההיא באים שמה דיגים לאלפיהם לצוד צידם ממבחר המין הזה משך ב' או ג' שבועות. מחיר הציד עולה לפעמים עד $2^1/_4$ מילליון רו"כ, ובנינים גדולים נמצאים שמה למליחת הדגים וכבישתם בחביות המיוחדות להם. מראש חדש יאנואר ועד 1 דעצ. ישארו האיים האלה שוממים מאדם, ורק משפחות אחדות גרות שם בתמידות.

אָאַקְהַאם (Oakham, קרי אָהקהאֶם), עיר הבירה ברוזנות ראַטלאנד באנגליא, (ע"ש).

אַאַקוֹס (במיטהולוגיא היונית Aiakos) בן יופיטר ואֶגינה בת נהר אזאָפוס, נולד על האי אֶנאָנה ששם הושיב יופיטר את אֶגינה להסתירה מפני חמת יונא אשתו, על כן נקרא האי גם בשם אֶגינה. על האי הזה נמצא אֶאקוס לבדד, ויופיטר נעתר לתפלתו, והנה הנמלים שהיו שם נהפכו פתאם לאנשים גבורי חיל, הם המירמידונים אנשי השם, ויהי אֶאקוס עליהם למלך. אשתו אינדאיס בת סקירון ילדה לו את טילאמון ואת פילאוס; ופזאמאטה בת ניריאוס ילדה לו את פהאָקאָס. אחרי מותו זכרו לו האלהים את תומתו וישרו וישימוהו בין שופטי הנפשות וגם מנוהו לשומר שערי השאול; על כן תארו תמונתו באותות הכבוד אשר לשופטי ארץ וגם במפתח אשר בידו לשערי שאול. באֶגינה נתנו לו כבוד בן אלהים. בשירי פינדארוס המקודשים לגבורי אֶגינה, נזכר לתהלה שמו ושם צאצאיו שנקראו על שמו אֶאַקידים, בתוכם הכי נכבד נכדו הגבור אכיללעס, בן פילאוס.

אָאַקְלַאנְד (Oakland, קרי אָהקלאנד), עיר במדינת קאלי-פורניא באמעריקא הצפונית על מפרץ סאן-פראנציסקא, מ"י (1880) 34,555 ומהם 593 שחורים. במקום הנקרא בערקעלאי, הרחוק ששה ק"מ מעיר הזאת, נמצאים בית מדרש המדעים אשר להממשלה ובית חנוך לאלמים וחרשים ובית אוסף לעורים.

אָאַקְסַקָה (Oaxaco, קרי אָאחאקה), נמצאת בקצה מדינות הנגב בארץ מעקסיקא ומוגבלת שם בים השקט, מדת שטחה 88,971 קמ"מ ומ"י (1883) 744,222. כרובה היא ארץ הרים ושתי זרועות הררי הקורדילירים תשתרענה על פניה, הזרוע האחת לפאת צפונית מזרחית מתנשאה בגובה 3,450 מ. ומשם נשקפים שני הימים הגדולים, והשנית לפאת נגבה מערבה גבוהה 3,000—3,400 מ'. בים הנגב ישתפכו הנהרים ריא-ווערדה ואַטויאַק. יאורים קטנים ונחלי מים במספר רב ישקו את האדמה במדה רבה. האויר כרובו צח ומשיב נפש, האדמה שמנה ופוריה, ויבולה: חטים, שעורים, אינדיגה קהוה, סוכר, קאקאאָ, צמר גפן וטבק. היערים יתנו מיני עץ יקרים בערכם וביחוד עצי הגואיאַק. גידול המקנה ותרבות הדבורים הגיעו שם למדרגה גבוהה. פנינים ושבלולי

תולע היותר יקרים ימצאו כמעט בכל החוף. מיני המחצב הנמצאים שם הם: זהב, כסף, עופרת, נחשת, מעט כסף חי, ברזל, אבן שואבת, מלח זלפטר, מיני אבנים יקרות, גפרית, סיד, גפס ועוד. בתי מלאכה עודם חסרים שמה, וחרושת המעשה מגבלת רק במלאכת האריגה והצביעה ובבתי מלאכת ציגרים, שקלדה, קושיניל ויין שרף. חסרון דרכים סלולות ונמלים טובים יעמוד לשטן להרחבת המסחר שמה. בין תושבי א. ימצאו לבנים במספר מועט וכלם יושבי הערים, ורוב תושביה הם ההודים והמסטיצים. הצפוטיקים, הם ההודים יושבי העמקים אשר בסביבות העיר אָאחאַקה, מצטינים בהכשר דעת וחריצות כפים.

אאַקסַקה (Oaxaca, קרי אָאחאַקה) עיר הראשה במדינה הנקראת על שמה בארץ מעקסיקה, יושבת על נחלי אַטויאַק וטלאַקאלולה, מוקפת גנים נחמדים ובנויה בתמונה מרובעת. רחובותיה רחבות וישרות ובניניה גבוהים ויפים וגם כרי חמד ימצאו בה למכביר. מ"י 26,228 ובה בתי מלאכה לגלומי טבק ושקלדה. היא נוסדה 1522 על ידי הספרדים אשר קראוה בשם אנטיקירה (Antequera). 15 סעפט' 1810 פרצה שם מרידה בממשלת הספרדים וביום 17 פעב. 1831 הומת שם שר הצבא גוירערא על פי משפט המלחמה. — פרור העיר לפאת מערב הוא הנקרא „ווילה די סאנטא-מאריא דיל מרקיסאַדאָ", ובו אלפים תושבים. לפאת קדמה, 45 ק"מ רחוק מעיר הבירה, נמצא הכפר הגדול מ י ט ל א, שהיה מלפנים מושב כהני שבט הצפוטיקים; בו שרידי חרבות היכלות וארמונות ועמודי תפארה.

אאֵרָא, מלה תלמודית (ביצה ל"ו, עירובין ל"ד:) ומוצאה מל"י aera, שפתרונה סידור דברים קטנים אלה על גבי אלה במערכה ידועה. לדעת הח' שי"ר (ערך מלים) נגזרו מהמלה הזאת גם השמות Arie באשכנזית, air בצרפתית, שהוראתם היא נגון שלם ומסודר, וכן נגזרה ממנה מלת Aera ברומית — שהונחה על סדר זמנים (עיי' ערכי אאֵרו — א ו י ר).

אאַרֶא (Aarö, קרי אָהרֶא), אי בהבלט הקטן, הוא לשון הים אשר בין יוטלאנד ופינין, ונחשב למחוז האדערסלעבען במדינת שלעזוויג-האָלשטיין שנספחה לגבול פרוסיא. הוא נפרד מהיבשה ברצועת ים אשר רחבה רק 1_2 ק"מ. ארך האי 2_9 ק"מ ורחבו 1_7, אדמתו פוריה, ועליו כפר דיגים ושמו אָהראַביא. בקרבת האי הזה היתה בשנת 1878 מלחמה בין אניות דניא ובין גדודי המתנדבים מצבא פרוסיא.

אאַרַאאו (Aarau), עיר גליל ארגאו בשווייץ, נמצאת בגובה 368 מ. מעל פני הים בעמק נחמד על יד הר יורה לעבר נהר אַארה ימינה. רחובותיה רחבים ונקיים ובתיה בנוים בנוה; בה הרבה מעינות מים חיים, ומ"י 5,914. היא רבת המסחר, ותוצאותיה — מטוה משי וצמר גפן וכלי מלאכה ללמודי הטבע והשיעורים וכו'. בהביבליותיקה שלה נמצאים כ"י הרבה, הדרושים לידיעת תולדות בני הארץ הזאת. היא מקום מרכזי למסלות ברזל אחדות העוברות בארץ השווייץ. העיר נבנתה מעט מעט מסביב למצודת ראָרה העתיקה, ועוד בשנת 920 נודעה לשם, בהיותה אז עיר בצורה מוקפת חומה, אח"כ באה בחלקם של הרוזנים לבית האבסבורג ותהי להם לנחלה עד שנת 1415, ואז לכדוה יושבי העיר בערן. בשנת 1712 (9, 11 אוגוסט) נכרתה בה ברית השלום אשר שמה קץ למלחמה הטאָגגבורגית (ע"ש), ונחשבה בגבול ממשלת בערן עד שנת 1798, שאז היתה למקום הממשלה ההילוועטית, רק בשנת 1803, בהוסד הגליל ארגאו, היתה היא לעיר בירת הגליל עד היום הזה. בעיר הזאת חי הסופר הנודע ה. צשאָקקע.

אאַרבּוּרג (Aarburg) עיר קטנה במחוז צאָפינגען בגליל ארגאו אשר בשווייץ, נמצאת בגובה 392 מ. מעל פני הים לעבר נהר אַארה ימינה, דרך בה עוברות מסלות הברזל אָלטען-לוצערן ואָלטען-בערן, ומ"י 1,932. על פני העיר מתנוסס סלע מצוק ועליו מבצר שנבנה מאת יושבי בערן בשנת 1665. עד שנת 1798 היה המבצר מעון לנציב בערן ואח"כ לבית נשק ובית אסורים, ועתה נשכר להסוחרים למעשי החרושת והמרכולת.

אאַרְגַאו (Aargau), הגליל הט"ז באגודת קהלות השווייץ, היא אדמת גבעות המגבלה מפאת צפון בנהר הרהיין המבדיל בינה ובין ממלכת אשכנז (באַדען), ומיתר עבריה מוקפה היא בגלילות באזעל, זאָלאָטהורן, בערן, לוצערן, צוג וציריך. הגליל הזה נחשב בגבול אדמת הרהיין, אשר בו מקבל הרהיין את הנהר אַארה, הגדול בנהרות הארץ הקטנה הזאת (ע"ש). לנהר ארה משתפכים מימין לו נחלי וויגער, זוהר, ווינען, אַאַ ההאלווילי (מוצא היאור ההאלווילי — 452 מ. ע"פ הים) בינץ, רייס (ע"ש), לימאט (ע"ש) וזורבי — בעוד אשר משמאל לו אך מעט ודלים הם הנחלים המשתפכים בו. על ידי הנחלים האלה והגבעות הנמשכות ביניהן מפאת דרומית ודרומית מזרחית לפאת צפונית וצפונית מערבית, מתחלקת האדמה להרבה עמקים רחבים ההולכים ושוקעים עד עמק ארה, היפה והרחב מכלם. הנהרים והנחלים היוצאים ממורד היורה צפונה, עוברים על פי הרוב בדרך ישרה אל נהר הרהיין. אדמת גליל ארגאו היא פוריה ומבורכה ביערות ושדי תבואה ואחים וכרמים לרוב מאד. יושבי הגליל הזה הם צאצאי עם אשכנז המדברים אשכנזית ומספרם 198,357, מהם 54% נוצרים מדת הריפור-מית, 45% קתולים, ורק 1% יהודים (ביחוד בכפרי ענדינגען ולענגנאו) ובעלי דתות אחרות. האדמה פוריה ועבודה טוב מאד, ובכל זאת לא ישפוק יבולה ובהמתה לכלכל את יושביה הרבים (144 על 1 ק"מ מרובע), וחלק גדול מהם (בערך 36%) דרוש להתפרנס ממסחר ומלאכת יד. על יד הרהיין (ברהיינפּעלדען ולויפענבורג) מתעסקים בציד הדגים; מהרריה יחצבו אבני חול, ומהר יורה — נתר, גפס ואלבסטר, ובמקומות הנמצאים צפונה (ברהיינפּעלדען, ריבורג וקיסר-אוגוסט) יכרו בערך 200,000 ככר מלח לשנה. ממעיני הישועה הנמצאים בגליל הזה למכביר, יש להזכיר את חמי הגפרית אשר בבאדען (ע"ש) ושינצנאך, את מי-מרה אשר בבירמענסטאָרף ומילליגען, את מעין היאָדא אשר בווילדעג ואת מי המלח אשר במכרי הרהיין. חרשת המעשה למיניה, וביותר מטוה הצ"ג ואריגת הבד והמשי, קליעת התבן, ומעשה כלי המלאכה ללמודי הטבע והשיעורים, נמצאים ונעשים לא רק באחת עשרה הערים והעירות אשר בגליל הזה, כי גם בכפרים ונאות שדי שמה. לתועלת המסחר סלולות הדרכים למישרים אף בעברי ההרים, גם שתי מסלות ברזל עוברות בקו ישר מן הקצה אל הקצה ומסלות צדדיות נטפלות אל המסלות הראשיות, גם יש מעבר לאניות במורד נהרי ארה, רייס ולימאט. המקומות היותר נושבים הם מלבד אראוי, העיר הראשה, גם העירות ארבורג (ע"ש), ברוג (ע"ש), צאָפינגען (ע"ש), רהיינפּעל-דען (ע"ש), לענצבורג ע"נ אַאַ (2,742 ת.), ברעמגאַרטען ע"נ רייס (1,658 ת.), והכפרים וואָהלען (2,663 ת.) ומורי ע"נ בינץ (1,920 ת.). — הממשלה היא דימו-קראטית (ממשלת עם). ועד המועצה הגדולה הוא נותן החוקים; אליו יבוחרו אנשים מקרב העם, יועץ אחד מאלף ומאה איש. ועד מועצת הממשלה הוא משבעה חברים, המשגיחים על שמירת החוקים כדת, והראש בהם נקרא בשם „לאנדאַמאַן". הועד הראשון יבוחר מהעם הנחלק לחמשים גלילות הבחירה, והשני יבוחר מאת הראשון אחת לארבע שנים. שנוים יוכלו להעשות בחוקיהם רק על פי חפץ חמשת אלפים תושבים בעלי בחירה. פקידות הממשלה מתחלקת לאחד עשר מחוזות, הנקראים על שם אחד עשר המקומות הראשים בגליל הזה, ובכל מחוז יש שר אחד עליון. לכל קהלה יש בית פקידות הנהוג בידי זקן הקהלה (אמאן) ושופט השלום, ולכל מחוז יש בית משפט מחוזי, והעליון על כלם הוא בית המשפט הגבוה, שבו תשעה שופטים יושבים על מדין, ורק לו המשפט לדון בדיני נפשות; שנוי

הזכיות נהוג בכל הגליל ; משבעת יועצי הממשלה דרושים להיות למצער שלשה מבעלי הדת הריפורמית ושלשה קתולים. דרך החנוך מסודרה בטוב טעם ודעת. מלבד בתי הספר למתחילים, שבהם מ ח ו י ב י ם כל הילדים להתלמד, יש 26 ב"ס מחוזיים ובאאראו בי"ס גלילי ופרוגימנזיא, בי"ס ספרותי, בי"ס ללמודי אומניות וב"ס לחנוך מורים ומורות.—דברי הארץ הזאת וישובה במורד נהר אַארה מגיעים עד שנות קדם. במקום אשר הנהר הזה משתפך אל הרהיין עמדה העיר ההילוועטית-הרומית ווינדאניסא ; על יד המעין „קיסר אוגוסט" היתה העיר אוגוסטא-רויראקאָרום ; חמי באדען נזכרו גם בספרו של טאציטוס. במאה הג' אחרי ספה"נ החלה תנועת שבטי האלמאנים, ובתוך יתר הארצות בא גם גליל אארגאו (בסוף המאה הה') בחלקם של הפראנקים. בשלום ווערדון (843) היה חבל אארגאו בעבר הנהר מערבה להמלך לוט-האר, ומעבר הנהר מזרחה להמלך לודויג האשכנזי. כאשר נחלקה הילוועטיא בין ממשלות בורגונד ואשכנז (888), עלה גליל הארגאוי בחלקה של אשכנז. הכבירים באדוני הארץ היו רוזני לענצבורג וקיבורג, ואחריהם — הרוזנים לבית האבסבורג, הוא הבית העומד בקרבת חמי שינצנאך עד היום הזה. מראשית המאה הי"ג והלאה בא כל הגליל בידי ממשלת האבסבורג, ובשנת 1415 גברה יד בעלי האגודה אשר כבשו גם את הגליל הזה, ובחלקם אותו עלה כל חבל הארץ עד נהר רייס בחלקה של העיר בערן, ורוזנות באדען וערי החופש נחלקו בין יתר קהלותיהם, ורק פריקטהאל והיינפעלדען נשארו נחלה לבית האבסבורג-אוסטריא. בערן הנהיגה בחלקה (1528) את הריפורמציא הדתית, בעוד אשר יושבי החלקים האחרים נשארו תמימים עם הדת הקתולית, מאלה ארבעת החלקים (של בערן, של אוסטריא, של ערי החופש ושל רוזנות באדען), חובר הגליל אַארגאו להיות לאחד. בעלות שמה הצרפתים (1798) יצא הגליל הזה לחרות גמורה ויחד עם הגליל הבאדעני נספח להריפובליקא ההילוועטית. ע"י פשרת נפוליון הראשון והצטרפות פריקטהאל (1803) נוסד הגליל הזה בשטחו וגבוליו ונקבעה בו ממשלת העם ע"י בחיריו ביום הזה. אחרי מפלת נפוליון החלו הסדרים להשתנות גם בגליל אארגאו, וי"ג חברים בעלי המועצה הקטנה לקחו את רסן הממשלה בידם, מבלי השגיח עוד אל חפץ העם והסכמתו ודעתו. ויהי לב העם הולך וסוער עד שנת 1830, שנת המרידה בצרפת, היא „מרידת יולי". אז קם העם וישתער על מושליו ביד רמה, אך מבלי שפיכת דמים, עד שנקבעו לו (1831) חקים חדשים הקרובים לחוקי החפש אשר בקש לו. שתי עשיריות השנים שבאו אח"כ עברו על הגליל הזה במבוכות מדיניות ודתיות. הכהנים הקתולים סכסכו את העם איש ברעהו, עד שהגיעו פעמים אחדות לידי שפיכות דמים. ביותר גברה יד הקתולים האדוקים בשנת 1862, בהצליחם לאכוף את חברי המועצה הגדולה להתפטר ממשמרתם (27 יולי), על אשר נתנו חוק שווי זכיות ליהודים יושבי הגליל הזה, והשתדלותם עמדה להם לבטל את החוק החדש הזה ע"י דעת העם בכלל (נאָוועמבר 1862). החברים החדשים שנבחרו לסוד המועצה הגדולה שנה את החוק ההוא תכלית שנוי, ובכל זאת נעתר לאחרונה לדרישת האספה הגדולה (אוגוסט 1863), להתיר ליהודים ישיבתם מבלי הגביל עוד את מספר התונותיהם ונשואיהם שמה, ולהיות גם דעתם נשמעת בעניני הגליל והמדינה. עוד שנוים הרבה נעשו בחוקי הממשלה על פי החברים החדשים בשנות 1863, 1867, 1869, 1870, 1876, והעם שמח עתה בחלקו, כי הגיע אל חפשיותו הגמורה אשר אליה נשא את נפשו מאז ומקדם.

אַאֲרֶה (Aare), הגדול בנהרי שווייץ, מוצאו משני מעינות הנוזלים מהרי השלג במעלה אדמת בערן בקרבת מעבר גרימזעל מערבה. נחלי ה ש נ י ר (שיא ההרים המכוסים בשלג עולמים) משתפכים אל תוכו למכביר, ובהתמלאו מהם יעבור בשאון את עמק האסלי, ששם הוא נופל ממעלה ההר בגובה 70 מ. (אשד האנדעק) ועובר דרך יאורי ברינצער וטהונער. מן היאור האחרון יוצאים מימיו זכים ובהירים ועוברים את מישור הארץ ומשם יאחז דרכו עקלתון ויקבל אל תוכו מימי נהרות זאַאנה, ציהל, עממה, וויגער, זוהר, רייס ולימאט ואחרי עברו בין רוכסי ההר יורא לרוחב משתפך הוא אצל קאָבלענץ אל מול פני העיר וואלדסהוט אל הנהר הגדול, נהר הרהיין. המרחק ממקוריו ועד הרהיין הוא רק 120 ק"מ, אך מפני עקלקלות דרכו עולה ארך הנהר הזה עד 280 ק"מ. ממקורו הראשון (1,877 מ.) ועד מקום השתפכו אל הרהיין (315 מ.) יורד הוא במורדותיו עד 1,562 מ'. מפני שטף זרמתו לא תוכלנה אניות לעבור בו עד הגיעו למקום אונטערזעען, וגם שם תעבורנה רק אניות קטנות ורפסודות, ואף להן הוא לפעמים בחזקת סכנה. — בשם אַאר נקרא גם הנחל הנופל לנהר לאהן במחוז וויסבאדען אשר לממשלת פרוסיא. עוד נחל אחד נקרא בשם הזה והוא במחוז קאָבלענץ (פרוסיא), אך שמו האמתי הוא אַ ה ר (ע"ש).

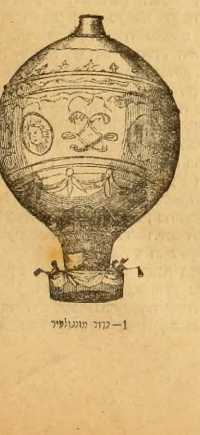
אַאַרְהוּס (Aarhus, קרי אָהרהוס), עיר מחוז ביוטלאנד מזרחה, הגדולה בערי המדינה הזאת, יושבת על לשון ים קאטיגאט במקום שפך נהר מאֶללע-אַא היוצא מיאֹר בראבאנד, ועל יד מסלת הברזל היוטית. היא עיר עתיקה, מספר יושביה 24,832, העוסקים בציד דגים ובחרושת המעשה. על יד העיר הזאת כבדה יד הגענראל הירש-פעלד שר צבא פרוסיא במלחמה על ר י ע הגענ. הדאֶני ויאכפהו לסגת אחור. המחוז מכיל 2,477 קמ"מ עם 140,888 תושבים, ואדמתו פוריה ויפה מאד.

אַאֱרוֹגְרַפְיָא (Aërographie — תולדות האויר). מראות רבים ונשגבים אשר יחסום הקדמונים לשמים, נתבררו לאחרונים שהם רק מראות האויר, כמו נשף הבוקר והערב, אור הצפוני בשלל צבעיו וכדומה; ולהפך יש אשר יחסום לאויר, והם מחזות השמים, כמו כוכבא דשביט (Komet). הלמודים המבארים תכונת כל החזיונות האלה אשר באויר יסודם, נכללים בשם הזה.

אַאֱרוֹדִינַמִיקָה (Aëromechanik, Aërodynamik) ע"ע פנימטיקה.

אַאֱרוֹלִית (Aërolit) עי' „אלגביש".

אַאֱרוֹנוֹיְטִיקָה (Aëronautik — מסע באויר), הוא למוד התחבולה להתנשא אל מרומי האויר ולעבור בו אל אשר יהיה החפץ לבוא. עוד בימי קדם גברה התשוקה בלב האדם להתיר מעדנות קשורו אל האדמה אשר הוא מתהלך עליה, ולעוף במרום כעוף השמים. אם יסופר, כי דואג ואחיתפל שנו הלכות במגדל הפורח באויר (סנהדרין ק"ו, לפרש"י), או כי בילירופונטוס התעופף אל ראש האו-לימפ, כי ארכיטס מטרינט ברא יונה עפה, כי בשבת הקי-סר פו-קין (1306) על כסאו התנשא כדור מעופף, כי דנטי מפירוגיא, הנזיר מלמיסבורי והפורטוגיזי גוצמן עשו למו כנפים לעוף, וכי הכהן לנא (1816) עשה לו כדור מפחי ברזל ואחרי הריקו את האויר מתוכו שלחהו מעלה — לא הגיעו כל אלה בכל זאת אל המטרה, עד שבאו האחים מונ-גולפיר (Montgol-

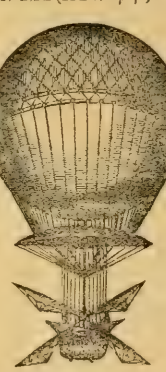

1—כדור מונגלפיר

fier) מאַנונה (Annonay), ויעשו את האַרוסטט (ע"ע, ציור 1), במלאם אותו אויר חם וישלחוהו מרום ביום 5 יוני 1783, ואחריהם החזיק הפרופיסור שאַרל (Charles), אשר מלאהו קיטור יסוד המים (ציור 2), וישלחהו למעלה ביום 27 אוגוסט 1783 — ואלה פנו את הדרך למסע האויר באמת. התשוקה לעוף במרום התגברה אז בצרפת ע"י שקידת הפרופ' שארל וע"י מסעי די רוזיה (de Rozier) ממיץ, אשר ערב את לבו לנסוע בחברת המרקיז די אַרלאַן ברום האויר 21 נאָוו. 1783. הנסיעה ארכה 25 רגעים ברום 1,000 מיתר מן הארץ. אחריהם עלו גם שארל ורובירט 1 דיצ. 1783 ברום 2,000 מ'. בלאנשאַר (Blanchard) היה הראשון אשר מצא עז בנפשו לנסוע באויר (7 יאַנ. 1785) ד ר ך ה י ם, מן סלעי דובר (Dover) עד חוף צרפת מעבר להתעלה. הוא עשה לאניתו „הפורחת" (כן קראה בשם) משוט ומנהיג, גם מחסה הנפילה הכין לה (ציור 3), ויבטח כי אניתו תפנה אל אשר יהיה רוחו ללכת, אך רואי נכוחה החליטו כי מחשבתו לא עלתה בידו. בימים ההם הטיב שארל את מעשה כדורו האוירי, ויעש לו אגף, לתת לקטור ידים לצאת ברום הכדור מן הארץ, לבל יבקע הכדור ע"י התפשטות הקטור שבתוכו מפאת דקות האויר החצוני שמה. ליתר בטחון עשה לו מעטה רשת, ויקח גם נטל חול עמו, להקל עלותו ורדתו באויר, ואת מחסה הנפילה הרחיב עד 6 מ' משפתו אל שפתו, גם עוגן עשה לו למען יוכל ברדתו להאחז בארץ במקום אשר יבחר. ובכל אלה עוד חסרה התחבולה הנכונה להטות את הכדור אל אשר יהיה רוח האדם, מבלי אשר ישלוט בו רום האויר להטותו הלאה ממחוז חפצו. — מני אז לא חדלו בצרפת לעשות נסיונות שונים, להשתמש בכדור-המעוף לחפץ צבא המלחמה. בשנת 1794 נפתח בית תלמוד לעוברים באויר, ששם למדו לעשות כדורי-מעוף ביתרון הכשר. שם נעשו כדורי משי משותים בשמן של מרקה (pokost, лакъ) ורקועי גומי עליהם מלמעלה, וימלאו אותם קטור יסוד המים, ובם מצאו חפץ בהלחמם בערי המצור במלחמות 1794. אך כאשר קרע הסער את אחד הכדורים ההם, סגר נפוליון הראשון את תבית מבוא. בשנת 1812 נסו הרוסים לעשות כדורי-מעוף גדולים,

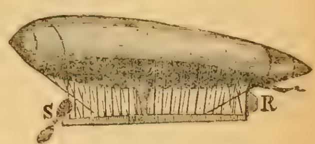
2—כדור שארל

3—כדור בלאנשאר

להמטיר משם אש ומות על ראש הצר הצורר את ארצם, אבל חפצם לא הצליח בידם. ככה נסו האוסטרים במצור וויניציא (1849) לעשות כדורי ניר להמטיר פחים ואש על העיר, ולא עלתה בידם, כי הרוח הטם מני ארח, וזרמי האש נתכו על חיל צבאם בעצמו. בשנת 1859 שלח נפוליון השלישי, במלחמת אוסטריה ואיטליא, שנים אנשים המלומדים לעוף, את גודאר ונאדאר, לרגל את מחנה האויב; האחד רשם לו ע"י הפוטוגרפיא את מצב האויב, אך לא באר היטב, והשני לא מצאה ידו די השג ידיעה ברורה. — במלחמת האזרחים באמיריקה (1861—1865) השתמשו אנשי חיל הצפון בכדור-מעוף הקשור, לתור משם מצב האויב. כדור כזה הוא קשור בחבל חזק, הכרוך על גליל גדול העשוי לדבר, והיה בעלות הכדור ימשך החבל אחריו בהתפתחו מעל גלילו, ובהדרש הכדור לרדת, ישוב החבל להתכרך על גלילו על ידי מכונת קטור, וכן ימשך הכדור אחריו, מבלי שיאבד הקטור בשלוחו מן הכדור למען הורידהו מטה. מדת הכדור ערוכה לפי כובד החבל ורוב הנוסעים בו; יש אשר יכיל עד 12,000 מיתר מעוקב ונשא רומה אניה טעונה 32 אנשים וחבל ארוך 650 מ' שמשקלו בכדי 3,000 ק"ג. במלחמת אשכנז עם צרפת בשנות 1870—71 שלחו הצרפתים הודעות ואנשים מפאריז (ובתוכם גאמביטא רב העליליה) דרך אנית האויר; האנשים הובילו עמהם יוני-דוהר, לשלוח על ידן ידיעות ממקום המערכה ופקודות צירי הממשלה שישבו אז בעיר טור, להמציאן אל שר הצבא המצביא בפאריז. גם כדורי-מעוף קשורים העלו לתור משם את מחנה האויב, אך לא רבים הצליחו להנצל מאש וזיקים אשר ירו האשכנזים אל הצופים האלה. ומאז והלאה לא חדלו בצרפת, באשכנז ואנגליה מנסות דבר למצוא חפץ בכדור-המעוף לתועלת הצבא. בצרפת ואנגליא ילמדו את אנשי הצבא להשתמש בו גם בעת השלום, וביותר התאמצה החברה הפאריזית שנוסדה ללמודי הנסיעה באויר, למצוא תחבולה נכונה כי יוכלו הנוסעים בכדור האויר להטותו אל אשר יחפצו. — עוד בשנת 1852 נסה היינריך גיפאַר לעשות כדור-מעוף בתבנית גלומי קטרת, 44 מ' ארכו, 12 מ' רחבו, ומחזיק בקרבו קטור במדת 2,500 מיתר מעוקבים. ולו לוליון (szruba, винтъ) הסובב ע"י מכונת קטור. גיפאַר עלה בו 26 סעפט. 1852, ואף שהיו רוחות חזקות ביום ההוא, בכל זאת עלתה בידו לפנות הצדה הנה והנה על ידי הלוליון S והמשוט R. אחריו החזיק דיופוי די לום (Dupuy de Lôme) בש' 1872, ויבחן את נסיון גיפאר וימצא, כי למען הפנות את הכדור לפי החפץ, צריך מראש להחזיק נפות הכדור לבל יתמעט, ושיהיה הכדור דק ברחבו בערך מדת ארכו, ושייטב הקשור בין הכדור והאניה ויתר כליו. את התנאי הראשון מלא בהכניסו בתוך הכדור הראשי עוד כדור קטן, אשר יובל אליו אויר מן הספינה בכל עת שיגרע הקטור והכדור הראשי יחשב לנפול (המצאת Meusnier). תמונת הכדור עשה דיופוי כתבנית הביצה, 36 מ' ארכו, 15 מ' רחבו, ומחזיק בקרבו קטור במדת 3,454 מיתר מעוקב. באניה שארכה 6 מ' ורחבה 3 נעשה לוליון S בעל ארבע כנפים, 1 מ' רוחב הכנף האחת, וכן לארבעתן, ויצף את הכנפים משי מרוק. הלוליון סובב 21 פעמים במשך רגע אחד, וארבעה אנשים הפקדו לעבודתו. ע"פ מהירות הסבוב הזה החיש הכדור לעוף ביעף 2_{22} מ' לסיקונדה אחת, וכאשר הפקדו עליו שמונה אנשים אז מהר לסוב מן 28 עד 32 פעמים, והכדור עף 2_{28} מ' בסיקונדה אחת. בין הכדור והאניה הוצב מפרש R משולש, 5 מ' גבהו, והוא סובב על תרנו ונוטה לפי החפץ. רשת חבלים כפולה עוטה את כל מעשה האניה יחד. הנסיון הראשון ביום 2 פעבר. 1872 הצליח מאד, כי גבר כח המשוט על הרוח אשר שרר במרום האויר, ויוליכנה במהירות 10 ק"מ. מן הנסיון הזה למדנו, שאם מהירות הרוח פחותה ממהירות האניה, אז יש בכח המשוט לנצח את הרוח, אך כשהרוח חזק אז יהיה גם המשוט ללא הועיל. בשנה

ההיא עשה האנילין ממגנצא כדור מעוף בתמונת ביצה מחודדת בשתי קצותיה, עם לוליון בעל ארבע כנפים, ובמקום ידי אדם אשר יסבוהו הכין לו מכונה בעלת כח שלשה סוסים 233 ק"ג משקלה, והוסיף בו סורג מעשה נוצה לבל ינגף פתע ברדתו לארץ. מהירות הכדור היתה 5 מ' לסיקונדה. רב החובל טימפליר באנגליה נסה להשתמש בנטיות הרוח המשתנות לפי הגובה, ולמצוא במרומי האויר את הרוח הנוטה אל הצד המבוקש. אך גם בזה נמצא חסרון אשר לא יוכל להמנות, כי קשה לדעת דרך הרוח במרומים, גם כבד מאד לכוון את שנוייו וחליפותיו להשתמש בהם כפי הנחוץ. — הנסיונות הראשונים לפרש גם באנית האויר נשארו מעל, כי לא התבוננו להתנאי העיקרי, כי הנס יועיל רק כשתהיה להכדור תנועה עצמית, כי אז יוכלו לכונן נסו לאיזה עבר שיהיה הרוח לעזר להם מן הצד, לא כן בזה שחסרה לו תנועה עצמית, ובהנשאו במרומי האויר יהיה הרוח השליט שם נושא במהירותו את האניה עם מפרשה ונסה גם יחד. ובכן החלו לבקש עצות ותחבולות לתת להכדור תנועה עצמית, וימציאו את מכונת הקטור ואת הלוליון הדוחף (Propeller—ע"ע). עד 1881 החזיקו בתורת דיופוי, אף שאין רוח חכמים נוחה מזה מפני כובד המשא וסכנת האש, אז חפשה רוחם לקרוא את האיליקטרה לעזרה. בשנה ההיא אשר נפתח בפאריז שער המצבה למעללי האיליקטרה רבת הפעלים, כונן גסטון טיסנדי כדור מתעופף בכח מכונה דינאמו-איליקטרית, המסבבת את הלוליון ע"י גלגלים בעלי שנים ועל ידה יסוב הלוליון 120 עד 180 פעמים ברגע אחד, ואחרי נסיונות רבים עלתה בידו (בקיץ 1884) לתת מהירות לכדורו עד 3 מ' לסיקונדה, אשר בעת שמהירות הרוח מעטה יוכל להטות את הכדור נגדו ולנסוע בו כחפצו. משפט כדור-המעוף באויר כמשפט הספינה בנהר שוטף, כי גם היא לא תוכל להלוך נגד הזרם בלתי אם כשיהיה הכח המניע אותה חזק ממנו. רינאַר וקריבס הטיבו את מעשה הכדור בתתם לו תבנית נאותה יותר (ציור 4), ובמכונה איליקטרית קלה עלתה בידם להחיש

4—כדור ריגאֿר וקריבס

את תעופת הכדור עד 5 מ' לסיקונדה (שהוא 13 ק"מ לשעה). אולם גם בזה אין די להתרת שאלת המעוף, יען כי מהירות רוח מצויה היא 30 ק"מ לשעה, ולא יוכל הכדור לפ"ז בכל מאמצי כחו להלחם בו.

הנה כן נראה, כי העוסקים בשאלה הזאת מבקשים להתירה בשני אופנים. אלה יבקשו תחבולות להשתמש לזה בכדורי קטור קלים, ואלה בכח מכונות אשר ירכיבם על כנפי רוח, אף שעכ"פ כבדות הן במשקלן מן האויר. התחבולה האחת נקראה בשם אֲארוסטציא (Aërostat — כדור פורח), והשנית בשם אֲביאַציא, כי היא מעין החקוי למעוף הצפור (avis — צפור כנף). אנשי המעשה (הנוסעים באויר) מחזיקים כעת בראשונה, אך בעלי העיון והעוסקים בחכמת חרשים, לא יחדלו מחשוב מחשבות להמציא מכונות חדשות להתרת השאלה הזאת, ועוד לא אבדה תקוה כי סוף סוף ימצאו את אשר יבקשו.

אֲארוֹסְטַט (Aërostat — כדור פורח). לאשר האויר קל להיות נעתק ממקומו כמו המים, גם כובד לו כמוהם, לכן הגוף הנמצא בתוכו יהיה משפטו כמשפט הגוף השקוע במים. הגוף ההוא יאבד ממשקלו כפי משקל האויר הנדחה מפניו. אם משקל הגוף ההוא קל ממשקל האויר שהיה במקומו, אזי בהכרח שיעלה הגוף מעלה, בכח יתרון משקל האויר על משקלו. האחים סטיפֿן ויוסף מונגולפֿיר, בעלי חרשת הניר, באַנוֹנאי אשר בצרפת, עשו לראשונה (6 יוני 1738) כדור ניר אשר יקל במשקלו מן האויר, כי מלאוהו אויר חם אשר מפאת גודל התפשטותו הוא קל מן האויר הקר אשר סביביו. הפרופיסור שאַרל מפאריז מהר לעשות כמוהם, וימלאהו קטור יסוד המים, הקל בכדי 14 פעמים מאויר הנשימה. בימים האחרונים מלאוהו קטור המאור, בהיותו נקל למצוא וזל במחירו, וגם הוא קל מן האויר. גודל הכדור צריך שיהיה לפי ערך כובד יריעות מעטהו עם החבלים ועם המשא אשר הוא נושא, ולפי ערך כובד הקטור הממלאהו, ולפי ערך הגובה אשר נחפוץ להתרומם אליו. — כדור הנמלא קטור יסוד המים, אם מעטהו קולודיון יעלה מעלה כשאורך קוטרו 2 צ"מ, ובמעטה רקוע זהבי צריך שיהיה קוטרו 15 צ"מ, במעטה ניר משי — 25 צ"מ, אבל אם מעטהו משי-מרוק צריך שיהיה קוטרו 125 צ"מ. לכדורים הגדולים יוקח משי-מרוק הבֿיני החזק מאד; תבניתם כדורית או בתבנית האגס, ולמסע האויר יעשום כתבנית ביצה, גלומי קטרת או דג, למען יקל לו להבקיע דרך האויר. ולהיות שהאויר ברום גבהו הוא דק, והקטור העצור בכדור המעופף בעלותו מעלה יתפשט, לכן לבל יתבקע הכדור מפניו, יפרשו עליו רשת חזקה, ובקצות חבלי הרשת תלויה הספינה לישיבת העוברים בתוכה. הכדור יגבה מעלה ע"י השלכת נטל החול אשר יכינו להם בעלותם, וירד מטה ע"י פתיחת האגף שבראש הכדור, הקשור בחבל אל הספינה, כי בהפתחו יצא הקטור והכדור ישפל. להטות את הכדור אל אשר יהיה החפץ ללכת, נסו לעשות בו לוליון ומפרש ומשוט (ע"ע אארונויטיקה). בכדור הקשור בעבותות חזקות למטה ישתמשו להתחקות על טבע האויר בגבהי מרומים ולהתבונן משם על הלקויים בשמש ובירח, אשר יכסום העננים מעיני יושבי שפל. ע"י כדורים קטנים ימדו גבהי המערות פנימה.

אֲארוֹסְטַטִיקָה (Aërostatik — משקל האויר), למוד שווי המשקל בגופים אוירים. הגופים האוירים או הקטורים נעתקים קל ממקומם, וחלקיהם נוחים להתפרק זה מזה כמו הנוזלים, ועוד יתרה להם, במה שיכולים להלחץ ולהתכוץ בחלק קטן ממקומם שמלאו אותו תחלה, ולהפך, אם יותן למו מקום רחב ידים (אף אם יהיה גם הוא מלא גאַז) יתפשטו למלאותו כלו; ולכן אם נרצה לשמור איזה אויר, צריך לתתו בכלי אשר צמיד פתיל עליו, לבל יברח ממנו אל מרחבי המרום. מפאת כח התפשטותו (expansio) ילחץ את קירות הכלי שהוא עצור בו, בכח הנצב ישר על שטח הקיר; ולפי זה שטח גדול מקיר הכלי יסבול לחץ גדול יותר. גם אם יושם בתוך הכלי פח רקוע, על איזה מצב שיהיה, ילחצנו הגאַז בכח שוה משני עבריו, הנצב ישר על שטח הפח. כח התפשטות האויר יראה כל איש, אם יקח שלפוחית במעט אויר בתוכה ויקשרנה וישימנה באגן זכוכית, והיה אם יריק האויר מתוכו על ידי מינקת האויר, תתנפח השלפוחית עד להתבקע, ובשוב אליו האויר תשוב השלפוחית לכשהיתה, יען שהאויר החיצון לוחץ את קירותיה גם מחוץ; ואם נוסיף להביא אליו אויר, ילחץ את השלפוחית ויקמטנה יותר מכשהיתה. ע"פ סגולת האויר זו, היה האויר החופף את כדור ארצנו עד גבול ידוע בורח ממנה, להתפשט עד מרומי שחקים, לולא משיכת הארץ אותו, או כפי האמור: „כובד האויר" המקשר אותו אליה. להראות את כובד האויר, נקח כדור זכוכית חלול ולו צואר הנפתח והנסגר ע"י ברזה המהודקת בו, ונריק ממנו האויר ע"י מינקת דרך חור הברזה ואח"כ נסוב הברזה לאטמהו כליל ונשים את הכדור על כף מאזנים ולעומתו נניח משקלים להעלות הכפות בשוה. אח"כ נשוב ונסוב את הברזה להיות חורה מכוון לכניסת האויר בכדור, אז נראה כי יכריע הכדור את הכף, ולמען החזיקה במשקל השוה אם הכדור מכיל

1 ליטר מים (צרופים, שחומם C. 4⁰), צריך להוסיף 1 גראַם על משקלו; ולפ"ז נוכל גם לקצוב כובד האויר, והבחינה הורה שהוא קל בכדי 773 פעמים מן המים. קרקע הכלי המכיל את האויר בתוכו, יסבל זולת הלחץ מכח התפשטות האויר, גם כובד האויר השוכן עליו, אשר שעור הכובד הזה שוה לכובד עמוד-אויר ישר, גבהו כגובה האויר ההוא ומסדו כתבנית קרקע הכלי. אם יתנשא איש מתחתית האויר אל רומו, יפחת לפ"ז סבל האויר אשר נטל עליו, כשעור כבד עמוד האויר אשר עזב מתחתיו, כמשפט הצולל במים ועולה ממצולה למעלה. בשעור אויר מעט יהיה כובדו קטן מאד לעומת לחצו על קרקע הכלי, אולם אם עמוד האויר גבוה, וביחוד אויר הנשימה הגבוה מאד, עולה לחשבון גדול. לרגלי סגולת התלחצות האויר, ילחץ ויתעבה כל שטח מאויר נשימתנו ע"י משא האויר השוכן עליו, וע"כ יהיה עובי האויר ועמו גם כובדו העצמי פוחת והולך ממטה למעלה. על שטח פני הארץ או יותר נכון — על פני המים בימים יעלה משקלו, כפי שיראנו הבארומיתר (ע"ע), על שטח צ"מ מרֻבע בכדי 1 ק"ג. פסת גליון שארכה 20 צ"מ ורחבה 15, אשר שטחו יכיל לפ"ז 300 צמ"מ, ישא משא אויר במשקל 300 ק"ג; אך לאשר לחץ כזה יפגעהו גם מעברו השני לצד מעלה, על כן יקל להניע את פסת הניר אָנה ואנה, כאלו אין שם לחץ כלל. גוף האדם, אם נחשוב שטחו העליון מכל צדדיו למיתר מרובע, אז יהיה משקל משא האויר הלוחץ אותו עד 10,000 ק"ג, מבלי שירגיש עוצם הכובד ההוא, לפי שלחץ הכובד ההוא דוחק אותו מכל עבר, ממעל ומתחת, מפנים ומאחור, מחוץ ומבית. למען נראה עצמת הלחץ הזה, נניח אותו לפעול רק מעבר אחד. אם נמתח — למשל — עור שלפוחית החזיר (החזקה מאד בתכונתה) על טבעת עופרת הלטושה ישר מעבר השני, ונעמידנה על הקערה אשר בקצה מינקת האויר, ונריק את האויר מתחת הטבעת, אזי נראה איך העור המתוח היטב נלחץ פנימה, עד אשר יבקע בקול אדיר, אחרי מספר משיכות המינקת לא כביר. וכבר ידוע הנסיון בשני חצאי הכדור המאַגדיבורגים (ע' אויר, מינקת הא'). — מפאת קלות העתקת חלקי האויר יהיה משפט העברת הלחץ בהם כמשפטה במים. אם ילחץ האויר הכנוס בכלי מאיזה מקום בו, יעבור חוזק הלחץ ההוא על כל חלקי האויר שבתוכו לכל עבריו. לפי חקי ההעתק אשר לאויר, ינוח האויר בשווי המשקל רק אם שטחו האופקי נדחק בשוה ע"פ כלו, כמשפטו בנוזלים. כן יתאמת באויר יסוד ארכימידוס האמור בנוזלים: הגוף המרחף באויר אובד ממשקלו כמשקל האויר הנדחה ממקומו בעבורו. אם הגוף המרחף קל ממשקל האויר שהיה במקומו, אז יעלה מעלה בכח הגדול כשעור היתרון של משקל האויר על משקלו הוא, וירום עד למשכן אויר הקל כמוהו, ושם ידאה (ע"ע אארוֹסטט). לראות את כח האויר הדוחק למעלה המציא ה' גיריק את המאנומיתר (ע"ע אויר, מינקת הא').

אֲאֵרוֹפוֹן (Aërophon — מחזק הקול), היא מכונה שהמציא אֶדיסון לחזק את הקול למען ישמע גם למרחוק. שרש דבר נמצא בקנה-דבור גדול, אשר בקצהו התחתון הוא סגור בלוח טיליפוני-פונוגרפי (ע"ש). כשידובר נכח הלוח הדק הזה יתנופף, ובתנופותיו יסגר אגף אחד ויפתח חליפות, האגף ההוא מונח בחליל הנותן קולו ע"י כפתור האגף המקיש עליו, ובכן יהמה עמוד הרוח אשר בחליל לפי תנופות האויר היוצא מפי המדבר, ועמוד ההוא מגיע אל אזן השומע העומד במרחק 6 עד 7 ק"מ.

אֲאֵרוֹפוֹר (Aërophor — מודד הנשימה), הוא כלי למוד בו שעור היסוד החמצי הבא אל גוף החי ע"י נשימתו, ושעור חמיץ-הפחם ואַד-המים היוצא ממנו. בשני אופנים נעשה כלי חושב זה, האחד המציאו רינאָ (Regnault) ורייזט, והשני המציא פיטינקופיר (Pettenkofer) והוא הנכבד. מעשהו — תיבה גדולה עשויה מפחי ברזל, שבה ישב האדם או הבע"ח אשר ינוסה במסה. פתחים וחלונות לה, וארובות לביאת האויר שמה ולצאתו ממנה. ע"י מינקת-האויר העובדת בכח מכונת הקטור יורק האויר ממנה גם יובא אליה אויר חדש. ולהיות האויר בדרך רוצו ושובו בידינו הוא, לכן הנקל הוא לבחנו בצלוחית הכימית, כמה מיסוד החמצי, מחמיץ-הפחם ומאֵד-המים הוא מחזיק בכניסתו וביציאתו מן התבה, ולדעת כמה יסוד החמצי נאכל מהחי העצור בתבה. בכלי חושב זה הוקל להחכמים לבחון ולדעת את כח המזון שבמאכלים השונים, ועל הנסיונות האלה נוסדה תורת המזון החדשה (ע"ע מזון).

אֲאֵרוֹקְלִינוֹשְׁקוֹף (Aëroklinoskop — מודיע מצב האויר), הוא העומד על חפי ארץ הולאנד, להודיע מצב האויר להספנים העוברים במרחק, וביחוד להזהירם מסער המתחולל לבא. על נס רם ונשא מחוברות שתי זרועות ברזל, האחת אדומה ופונה צפונה והשניה לבנה ופונה נגבה; כשהן פשוטות על יושר מצבן האופקי, אות הוא שהאויר שוקט ואין כל פחד לנגד עיני העוברים ארחות ימים, ובהתנשא זרוע הנגב, אות הוא כי רוח סער או סופה מתחוללת על ראשיהם. לפי רום הזרוע יהיה האות לחזק הרוח. אולם איך ידעו אלה יושבי החוף עתידות הרוח להגידן לאחור, יבואר בערך „סער".

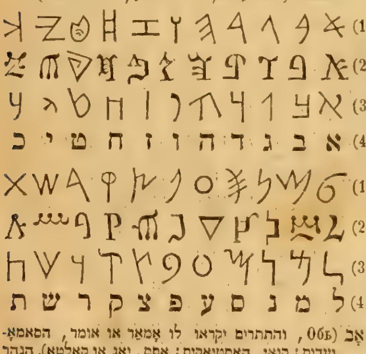
אֲאֵרִידִים (Aërides — פרח האויר), מין צמח הגדל באזיא ומקומו על ענפי העצים שאליהם יסתפח בהדבקו בשרשיו אל חריצי קליפתם. גבעוליו ארוכים עד 1_2 מ' ולהם עלים עבים ופרחיהם כשבלים עומדות או כאשכלות תלוים, לבנים ומנומרים בכתמים אדמדמים. במין הזה יש פרטים שונים ואחדים מהם יבוהרו לפאר בם את גני החורף (oranżerya, оранжерея).

וַאֲאֵרִיוּס (Aërius) כהן ראש (Presbyter) שהיה בשנת 355 לעדת הנוצרים בסבסטא במדינת קפוטקאי, שממנו יצאה מחלקת בדתם בקומו לריב עם הבישוף אבסטתיאוס ע"ד הצומות והפרישות והנזירות והזכיות היתרות שנהגו להם הבישופים בזמן ההוא. ממנו נוסדה כת האריאַנים המוחזקים למינים בדת הנוצרית, ובשם הזה כנו הקתולים גם את הפרוטוסתנטים, שגם הם מתנגדים לכל הדברים שהתנגד הוא בשעתו.

אַאֲרִיפִי-פֶּחָה (Aarifi Pascha), שר מדיני בתוגרמה, בן השר שקיב-פחה, נולד 1830 בקונסטנטינופול, ובעודנו נער בן 17 שנה נלוה על אביו בלכתו במלאכות ממשלתו לרומא ולוויען, ובידיעתו לשונות הרבה זכה לשם בשלטון שר החיצון ויעל מעלה, ואחרי שבתו בווינא כשנה אחת במלאכות ממשלתו, נתעלה 1874 ויהי לשר הלמודים והמשפטים. כאשר הנהגה הקונסטיטוציא בתוגרמה נבחר הוא לשבת ראש בהסינאט ואח"כ היה לשר החיצון (מן 30 יולי עד ה' אָקט. 1879). על משמרתו זו נקרא שנית 1882 ויכהן בה עד 1884.

א"ב (אל"ף בי"ת) — עד היום לא נודע על נכון מי היה הממציא הראשון של האותיות והכתב. עוד הראשונים היו חלוקים בענין הזה בדעותיהם. הכנענים יכנו את הממציא הראשון „טאוט המצרי"; המצרים יאמרו כי גר אחד מארץ אשור הביא להם את מעשה הכתב. היונים יאמרו כי „קדמוס" המלך הצורי למד אותם מעשה הכתב. אייזעביוס מחליט כי משה בן עמרם נותן התורה המציא את הכתב. החוקרים האחרונים ישערו כי הבבלים היו הממציאים הראשונים. אבל לשוא נעמול להוציא דבר אמת מפי החוקרים על מציאת הכתב בכלל, כי ענן וערפל פרושים על ענינים כאלה וכל החלטות החוקרים בזה הן רק השערות בלבד. במשנה (אבות פ"ה) אמרו כי הכתב הוא קדום מאד והוא מן הדברים שנבראו בע"ש בין השמשות (לפי פי' רש"י). ולזאת נשים פנינו ביחוד אל כתב העברים והיהודים. — לפ"ד ר' יוסי (סנהדרין כ"א:) ור' נתן (בירושלמי מגילה פ"א ה') כתבו היהודים בתחלה ספריהם בכתב עברי, הוא הכתב שהשתמשו בו עד עזרא לכל דבר קודש, ואשר יכתבו בו כיום השומרונים את ספרי תורתם. הכתב

הזה הביאו העברים עמם מארם נהרים (אשור ובבל) למצרים. שמה שנו מעט התמונות האותיות עד שאיזה מהן קבלו תמונות אותות המספר של המצרים. אולם עזרא החליף את הכתב העברי בכתב אשורי, הנקרא גם כן „כתב מרובע" או „כתיבה תמה", הוא הכתב אשר היהודים יכתבו בו כיום את ספרי תורתם ואשר השומרונים יכנוהו בשם „כתב עזרא", והניח להשומרונים הכתב העברי להשתמש בו, הוא הכתב הנקרא בפי חז"ל „כתב רועץ" או „כתב ליבונאה" (סנהד' כ"א:), כי עזרא השתדל בכל עז להתרחק מן השומרונים. ובדעה הזאת מחזיקים גם הרמב"ן בסוף פירושו על התורה, והר"י אלבו בספרו העקרים (מאמר ג' ט"ו). אולם דעת ר"י הנשיא (סנהד', שם) כי התורה נכתבה בימי משה בכתב אשורי, ונקרא כן לא מפני שהובא מאשור כי אם מפני שהוא „מאושר בכתב". אביי אומר כי תמונת השין בתפילין של ראש היא הלכה למשה מסיני (מנחות ל"ה), ועם הדעה הזאת הסכימו רבים מהאמוראים והגאונים, כמו ר"י הלוי בעל הכוזרי (מ"ד כ"ו), הרמב"ם (תשו' פאר הדור ז'), הראב"ע ורבים זולתם. גם חכמי האומות נפלגו בדעותיהם בנוגע להתרת השאלה הזאת. התיאולוגים הפרוטסתנטים (כמו יוהאן בוקסטארף (הבן), וואלסמוטה, ליגטפֿאאט, רעלאנד, ראו), יחליטו כי כתב האשורי קדום ובו נתנה תורה, ולעמתם התיאולוגים הקתולים יחליטו כי הכתב האשורי הוא תיקון עזרא (מארינוס, פטר דניאל הייטוס, אליאס די פין). והנה הרבה דיו נשפך בהתרת השאלה הזאת, אבל קשה להוציא מן כל ההשערות האמורות בענין הזה דבר אמת לאמתו. ובכלל נאמר כי החוקרים יסכימו שהתורה נכתבה בכתב עברי, והכתב האשורי הביא עזרא מבבל, והמאמינים, וביחוד המקובלים, יחזיקו בדעת ר"י הנשיא כי התורה נתנה בתחלה בכתב אשורי. ובנוגע לאותיות מנצפ"ך אשר בסוף התיבה תמונה אחרת להן, ידועה דעת התלמוד כי מנצפ"ך צופים אמרום (שבת ק"ד), אבל מה המריצם לנביאים לשנות תמונות האותיות האלו בסוף התיבה? ע"ז יש אומרים כי הנביאים תקנו האותיות הכפולות לתועלת הבנת המאמרים ופסוקי התורה. כי ידוע שבראשונה נכתבו המלות סמוכות ודחוקות זו לזו בלא שום הפסק ביניהן ומזה נשתתה לפעמים הכונה, ולזאת תקנו הנביאים שתמונת האותיות מנצפ"ך בסוף התיבה תהיה משונה מתמונתה באמצע התיבה. — אבל גם הכתב האשורי סבל שנויים בהמשך הזמן, וגם לא בכל המקומות כתבו אותו באופן אחד. בארץ ישראל בימי חכמי תלמוד ירושלמי היו כותבים הרגל השמאלית של אות ה"א דבוקה למעלה כמו באות ח' כנראה מירושלמי מגילה (פ"א ה"ט) שאמרו: תורת הראשונים לא היה ה' שלהם סתום, שמזה נראה ברור כי בימיהם היה סתום, ולעמת זאת בפרס בימי חכמי תלמוד בבלי עשו לכרעיה דה"א תלויה (מנחות כ"ט:). גם הרא"ש בתשובותיו (כלל ג' י"א) אומר כי „צורות האותיות אינן שוות בכל המדינות. הרבה משונה כתב ארצנו (אשכנז) מכתב הארץ הזאת (ספרד) ואין פסול בזה רק שלא יעשה ההי"ן חתי"ן כמו שמפורש בגמרא (שבת ק"ג)". ובגלל השנויים האלו רבו כללי יושר הכתיבה ונתרבו הדינים בו מזמן התלמוד עד היום. — הכתב האשורי נקרא ג"כ „כתיבה גסה" (אור זרוע א' 715), כנראה קראוהו כן להבדילו מן כתב רש"י הנקרא „כתיבה דקה", הוא הכתב שכתבו בו בימי הבינים שטרי הדיוטות (הגהות מיימוני הלכות ס"ת פ"ז). ולבד זאת מובא בספרי חכמי ישראל אשר בספרד ואשכנז מימי הבינים כתיבות בשם: מדברב, משיט, משק, פרובינציאל וכתב מועלאק, וכעת לא נדע עוד מה הנה הכתיבות האלו ותמונות האותיות שלהן, והשערות החוקרים והמבקרים אדותן שונות הן, וקשה לנו להעמיד דבר על בוריו. — השמות אשר קראו היהודים לאותיותיהם לקוחים על פי הרוב מעבודת האדמה וממלאכת ציד דגים, העבודות אשר עסקו בהן היהודים והצורים, כמו אלף (שור), למד (מלמד הבקר), מם (מים), נון (דג), צדי (רשת). אכן להתלמוד דרך אחרת בזה (עיין להלן). — סדרן של האותיות בא"ב העברי ידוע: א, ב, ג, ד, וכו'. אולם בתלמוד נמצאים גם סדורים אחרים: 1) את, בש, גר, דק, הצ, ופ, זע, חס, טן, ים, כל; 2) אחס, בטע, גיף, דכצ, הלק, ומר, זנ, שת. 3) אל, בם, גן, דס, הע, ופ, זצ, חק, טר, יש, כת (שבת ק"ד). ולפי הנראה היו להם הסדורים האלה ביחד עם שמות האותיות ענין ללמד מתוכם מדות טובות ותורת המוסר לנערים המתחילים, כי כן מורות הדרשות אשר בנו עליהם, וכן אמרו (שם): אתו דרדקי האידנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותיהו: א, ב, אלף בינה, ג, ד, גמול דלים וכו'; א"ת פירשו: אותי תעב, אתאוה לו? ב"ש — בי לא חשק, שמי יחול עליו? וכו', עד כאן מדת רשעים, אבל מדת צדיקים: א"ת, ב"ש, אם אתה בוש, ג"ר, ד"ק, גור ו דוק, כלומר: תהיה נפשך צרורה תחת כסאי ג דוק שמים וכו'. וכן אמרו בירושלמי (תענית פ"ג ה"י) חלוף האותיות בא"ת ב"ש הוא לישן גרמטיון: כלומר רגיל בפי מורים למתחילים (עיין שירי קרבן שם). וישנו מדרש שלם על דבר האותיות ושמותן וסדרן, הנקרא „מדרש אלפא ביתא דר' עקיבא", שמפרש הכל בדרך דרש ורמז להעיר למוסר אוזן המתחילים. אבל לבעלי הסוד דרך אחרת בזה, כי לפיהם תמונת האותיות ושמותיהן וסדורן יורו על ענינים נסתרים ונשגבים שהמה למעלה מן הטבע. — ולבד זאת מצאנו עוד סדור אחד לאותיות לפי סדר המספרים: יחידות, עשרות, מאות: 1, אט, בח, גז, דו; 2, יצ, כפ, לע, מס; 3, קץ, רף, שן, תם; סכום מספר כל שתי אותיות משורה הראשונה, שהיא שורת היחידות, יעלה לעשר, סכום מספר כל שתי אותיות משורה השניה, שהיא שורת העשרות, יעלה למאה, וכל שתי אותיות משורה השלישית יעלו למספר אלף, (כי האותיות הכפולות עולות ך' 500, ם=600, ן=700, ף=800, ץ=900). והאותיות ה, נ, ך, לא יבואו בקהל הסדור הזה, ובכל זאת גם להן תכונת אותיות הסדור, כי גם הנה מתחלפות זו בזו. והסדור הזה נקרא „א"ט ב"ח דר' חייא" (סכה נ"ב:). ובנוגע להשתלשלות הכתב יובאו בזה ארבעה הא"ב הקרובים זל"ז במקום ובזמן: 1) כתב כנען (פיניקי). 2) כתב העברי (השומרוני, רועץ, ליבונאה — ועי' עוד ערך „כותים"). 3) כתב הסורי (שבו נכתבה הב"ח). 4) כתב האשורי (כתב עזרא, כתב מרובע, כתיבה תמה).

אָב (Обь, והתתרים יקראו לו אָמאַר או אומר, הסאמאָ-יעדים: קואַי, האָסטיאַקים: אַסס, יאַג או קאָלטאַ), הנהר הראשי בארץ סיביר המערבית במחוזות טאָמסק וטאָבאָלסק. מוצאו משני זרמי נהרות איתן, קאַטוניא ובייאַ, המתאחדים יחדו 13 ק"מ מאחרי העיר בייסק. מוצא הראשון (בגובה 3,400 מ') מההר ביעלותאַ-גאָראַ, ההר הגבוה ברוכסי הררי אַלטאַי הרוסי (ע"ש), ויתגבר עוד ע"י נהרות אַרכיט וטשויא הבאים מארץ חינה. מוצא השני הוא מיאור טעלעצקי או אַלטין-קול (יאור הזהב). הנהר אָב יפרץ על יד סאַנדיפסק

מבין ההרים בגובה 300 מ. על פני הים ויסב בראשונה לפאת מערב, אח"כ יטה עקלקלותיו צפונה דרך ברנויל וקאָליוואַן ומשם צפונה מערבה דרך נארים וסורגוט, אשר שם ישתפך אל תוכו הנהר הגדול אירטיש, ומשם יעבר דרך טראָיצקאָי ובערעזאָוו וישטף דרך ארץ אָבדאָריא עד אשר יפול ברוחב 6—22 ק"מ אל לשון ים הקרח (Обская губа). אורך הנהר אָב 3,400 ק"מ ואניות קטור טעונות משא עוברות עליו עוד במרוצתו העליונה. במקום אשר הנהר אירטיש ישתפך אל תוכו יתחלק לנהרים הרבה, בתוכם האָב הגדול, האב הקטן, זאָסוואַ, זאָב, ועוד. מראה הנהר ירוק ומימיו רעים לשתיה. רבוי הדגים הנמצאים בקרבו ישלים את חסרון תוצאות האדמה ההיא, אשר לא תעבד רק עד 58⁰ לרחב הצפוני.

אָב, בספרים שנתחברו אחר חתימת כתבי הקודש נקרא החודש החמישי בשם הזה, ומוצאו מלשון כשדית או פרסית, כי שמות החדשים העלו אבותינו עמם מבבל, כידוע. צרות רבות ורעות אירעו לאבותינו בחודש הזה, וביחוד בתשעה בו: ביום הזה נגזר על אבותינו בעון המרגלים שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר בעת מרידת בר כוכבא, ונחרשה ירושלים בפקודת אדריינוס בשנה אחר חרבן ביתר (תענית כ"ו)—(גם גלות אבותינו מספרד (ה' רנ"ב—1492) היה באותו היום, המוכן לפורענות עמנו מאז מעולם) ועל כן אמרו עליו חז"ל: „משנכנס אב ממעטין בשמחה". אולם יום החמשה עשר בו היה לישראל יום אורה ושמחה עד שאמרו עליו שלא היו לישראל ימים טובים כיום הזה וכיוהכ"פ, שבהם בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן כו' וחולות בכרמים (שם:). ביוה"כ משום שיש בו סליחה ומחילה גם הוא יום שנתנו בו הלוחות האחרונים, ובט"ו באב משום ה' דברים טובים שהיו בו, כי ביום ההוא הותרו שבטים לבוא זה בזה, והותר שבט בנימין בימי פלגש בגבעה לבוא בקהל; בו כלו מתי מדבר, והושע בן אלה ביטל פרוזדאות שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים שלא יעלו ישראל לרגל, ובו נתנו הרוגי ביתר לקבורה (תענית ל:). בתשעה ועשרים בו (לפי דעת בן עזאי) היה זמן מעשר בהמה (בכורות נ"ז:). חדש אב לעולם מלא, ויום ל' שלו הוא א' דר"ח אלול.

אָב. השם הזה הונח על האיש המוליד ביחוס לאיש הנולד, ובלשון רבים „אבות" כלולה גם האם. האב הוא ראש המשפחה, הנקראת מפני זה על שמו „בית אב", ונקראו אברהם יצחק ויעקב בשם „אבות", לפי שהם ראשי בית ישראל, וכנוי הכבוד „אבא" (ברכות ט"ז:) הוא גם כן מטעם זה, ובהשאלה נקראו החכמים הגדולים שעמדו בראש האומה בתורתם ובחכמתם בשם „אבות העולם" (עדיות פ"א), ומאמרי מוסרם היותר חשובים נקראו „פרקי אבות". כמו כן נקרא החכם שעמד בראש הבית דין בשם „אַב בית דין" (ע"ש). כיוצא בזה היו נקראים אצל הרומים ראשי האומה וזקניה בשם „אבות" (Patres), וכן קוראים הנוצרים לזקני חכמי אמונתם „אבות" (הכנסיה). זולת זה מורה שם „אב" בהשאלה על דבר שממנו יש להוציא תולדות, כמו אבות מלאכות (ע"ש), אבות נזיקין (ע"ש), אב הטומאה (על שם הטומאה הנולדה ממנו, הנקראה „ולד הטומאה"), ומפני זה נקראת המדה להוציא דין חדש מכתוב אחד או משני כתובים בשם „בנין אב" (ע"ש). — חובת האב הנותן חיים לפרי בטנו לתת לו גם מזונותיו כל זמן שאינו יכול להתקיים בלי עזרת אחרים (כתובות מ"ט:, ש"ע אה"ע סי' ע"א). ולפי שעיקר החינוך הוא בימי הילדות, לזאת זולת המזונות הנחוצות לילד לפי שעה מחויב האב ג"כ ללמדו תורה ואומנות (קידושין כ"ט) שיוכל להתפרנס ממנה לעת בואו באנשים לעמוד ברשות עצמו, כי אם לא עבישו אימתי. (בגמרא שם תנינן: „האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה וכו' וללמדו אומנות וכו' ר"י אומר כל שאינו מלמד את בנו אומנות כאלו מלמדו ליסטות", ובגמ' אמרינן עלה „מאי בינייהו? איכא בינייהו דאגמריה עיסקא" — ונ"ל לפי שבנתן בידו מאזני מרמה ואונאה מצויה בדרך העסק, ולפיכך אין לך מצוה לאב כבר אלא אומנות. הרי"ף והרא"ש הביאו הבריית' הזאת להלכה, ובספרי הרמב"ם והטוש"ע לא נמצא הדין דחייב האב ללמד את בנו אומנות). וכן היא חובת הבן לאהוב ולכבד את אביו ולשמוע בכל מצותיו, במדה שאינה מתנגדת לחקי הדת והיושר (ב"מ ל"ב), גם מחוייב הבן לפרנס אבותיו לעת זקנתם כי תמוט ידם (ירושלמי קידושין פ"א ה"ז). כל המצות האלה לא נתנו בשביל חזוק אחדות המשפחה כמו שהיה הדבר אצל הרומים, כי אם מפאת היושר והמוסר על יסוד הקישור הטבעי שיש בין האב לבן; ולפיכך הן נוהגות גם במולדת חוץ וגם בנולד באיסור ערוה אם רק אמו מישראל (יבמות כ"ב:, ועי' שופטים י"א ב' וברד"ק שם). אלה המצות והחובות שבין האב להבן לפי תורת משה והתלמוד, ועל יותר מזה אין מתפשטת רשות האב. הבן עומד ברשות עצמו מיום הולדו, כל מה שקנה קנה לעצמו ורק במציאה תקנו חכמים שתהי לאביו כשהוא סמוך על שלחנו, משום איבה (ב"מ י"ב:), ואם קנינו שהוא קונה על פי אחד מדרכי הקנין הוא לעצמו, עאכ"ו שגופו הקנוי לו מיד הטבע הוא לעצמו ואין לאביו חלק בו כלל. ולפיכך אסור לאב להכות את בנו אם לא לטובתו של בנו, להביא בזה למוסר לבו, ואין צריך לומר שאסור להרגו, ואם הרגו יש מחכמי התלמוד שאומר שיתר בניו הם גואלי הדם לנקום נקמת דמי אחיהם ולהרוג את אביהם (ירושלמי פ"ב דמכות ה"ה). ואך כשהבן השחית את דרכו מאד ונעשה בן סורר ומורה, אז לפי דין התורה יכלו אבותיו למסור את דינם לזקני העיר והם שפטוהו משפט בני בליעל שמיתתם טובה לעולם ורגמוהו באבנים. אולם גם הדין הזה הוקף אחר כן גדר גדול של תנאים שונים עד שנעשה קיומו נמנע (סנהדרין ע"א). מהאמור בזה נדע כי אין רשות לאב למכור את בנו לעבד, שלא יהא גופו גרוע מקנינו, כנ"ל. ומה שמצאנו שהיה רשות לאב למכור את בתו לאמה (שמות כ"א ז'), הנה המשך הפסוקים שם מעיד שהמכירה האמורה בכאן אינה מכירת גוף הבת לעבודת עבד כשפחה, כי אם להיות פלגש לאדוניה או לבנו ולהיות נחשבת כאחת מבנות המשפחה, להיות לה שאר כסות ועונה, והרי המכירה הזאת כעין קידושין. וגם זו הגבלה מן הדין, כי רק בקטנה היה האב יכול לעשות כן, ולא היה רשאי למכרה לנכרי ולמי שאינו יכול ליעדה לאשה לו או לבנו, וגם זה רק כשהעני ולא נשאר לו אפילו כסות שעליו (הרמב"ם ביהח"ז הל' עבדים פ"ד), ואעפ"כ כופין אותו לפדותה (שם), ויוצאת היא בשנים וביובל ובגרעון כסף ובסימנין (קידושין כ', ועוד בכמה מקומות). והנה אם האב בעצמו אינו זכאי בגוף בנו למכרו לעבד, עאכ"ו שבעל חוב של האב הבא מכחו אינו זכאי להשתעבד בגוף הבן בשביל חוב האב. עם כל זה בעתים שונות למדו בני ישראל אל דרכי הגוים לגבות לבעל חוב מילדי הלוה. כן מצאנו בזמן אלישע שהנושה בא לקחת את שני ילדי האלמנה לו לעבדים בעבור חוב אביהם (מלכים ב' ד'), וממליצת „או מי מנושי אשר מכרתי אתכם לו" (ישעיה נ') נראה ג"כ שבימים ההם היה רשות להנושה לקחת ילדי הלוה בחובו, ונחמיה בן חכליה הוכיח את בני דורו על כבשם את בני אחיהם הלוים לעבדים (נחמיה ה', וע' עדיות פ"ח מ"ב שמשכן איש אחד את בתו בחוב, וע' ערך „גבית חוב"). — ולהרומים אבות כל מחוקקים ודורשי משפט בקרב העמים דרך אחרת בהלכות האלה: בימים הראשונים לפני מלך ברומא היה כח האב יפה לעשות בפרי בטנו ובזרעו כל מה שלבו חפץ, הן לעבוד בם עבודת עבד, הן להמיתם. כשקם רומולוס גזר על עמו לחיות ולגדל כל בניהם ובכורות בנותיהם, ורק הבן הנולד בצורה משונה היה יכול האב לעזוב לנפשו מבלי מזון ומחיה. כשלש מאות שנה אחריו, בעת הנתן שנים עשר הלוחות הידועים, הוטל החיוב על האב לגדל גם את הבנות הצעירות, אך עדיין היה רשות לאב להרוג את הבן הנולד בצורה משונה, ולא נוכל לדעת מתי נתבטלה הרשות הזאת בשליכות (de l'esprit des lois 22,23). על כל פנים

שלטון האב על נכסי בנו ונכסי כל התלוים בבנו היה בלתי מוגבל, כל מה שקנה הבן וזרעו היה קנין האב, כל זמן שאבי המשפחה היה חי היו נחשבים כל בני המשפחה לקבוץ אחד שרק אדון אחד היה עליהם — אבי המשפחה (pater familias in domo dominium habet). רק בימי הקיסרים הותרה מעט הרצועה ורשות נתנה לבן לקנות נכסים מיוחדים לעצמו (peculia), אך על כל פנים פירות הנכסים האלה היה אוכל האב. יציאת הבן מרשות אביו (emancipatio) היתה נעשית בשיחרור כעין השיחרור של העבדים, משא"כ אצל היונים והגרמנים — אצלם יצא הבן מרשות אביו ב ש נ י ם, ר"ל כשעמד על דעתו ובא לידי יכולת להתפרנס מיגיעו. — עיקר טעם הרומים בחומרותיהם האמורות למעלה היה להחזיק קשר המשפחה, ולפיכך כל הדינים האלה לא נהגו רק בבנים הנולדים ע"י נשואים כדין וכדת (in matrimonio), אבל לא בבנים הנולדים מחוץ, ומכ"ש באיסור ערוה (incestus); בנים כאלה לא היו נחשבים כלל למשפחה, ולפיכך לא לקחו חלק לא בחובות הבנים ולא בזכיותיהם. — הרומים היו תאבים להשאיר שמם על נחלתם, ולפיכך מי שהיה ערירי קנה לו ע"פ דרכי הקנין בן מאת רעהו אבי משפחה אחרת (adoptio), או קנה את אבי המשפחה עצמו להיות לו לבן (adrogatio), ובזה היה עוקר האיש הזה מרשות אביו או מרשות עצמו לרשות קונהו, וכל תורת בן המשפחה עליו. זה הוא מקור הקנין הזה בראשיתו, אך בהמשך הימים הותר הקנין הזה גם לבעלי בנים. בתורת משה ותלמוד אין זכר כלל מקנין הזה (וע' ערך „יבום").

העמים החדשים בטלו כל דברי הרומים בהלכה הזאת והחזיקו בשטת תורת משה והתלמוד עם שנוים קלים, כאכילת פירות בנכסי הבן ועוד איזה פרטים. ואך בנוגע לנולדים באיסור ערוה ולהנקנים ע"י אדופציאָ החזיקו בשיטת הרומים (זולתי באנגליא ששם אין נוהגת אדופציאָ כלל). ובנוגע להלכה למעשה אצלנו עי' Kodex Cywilny Król. Polsk. 336,238,237 וכו', 308 וכו', וע"ע Уставъ 143 о наказаніяхъ налаг. Миров. Суд.

אַב-בֵּית-דִין, סגן הנשיא ומשנהו, ונקרא ג"כ מופלא שבסנהדרין או מופלא שבב"ד, והיה נקרא גם הגדול שבדיינין (פירוש רש"י בע"י, הוריות ד':). הוא ישב תמיד לימין הנשיא, בעוד שהחכם ישב לשמאלו. שלשה אלה נקראו זקנים או דיינים (תוספתא כנהדרין פ"ח). האב"ד נבחר מחכמי האומה ולא היה נזקק לקיום מצד המלכות. מתי התחילה ההתמנות הזאת בקורות ישראל לא נודע בברור; אולם עוד בימי יהושפט נמצא עקבות התמנות כזאת. המלך ההוא השתדל בכל עז להחזיק התורה בקרב עמו, וישלח בכל ערי יהודה מורים ללמד את העם ועמהם ס' תורת ה' (דה"י ב' י"ז ט'). הוא העמיד את משפט התורה על תלו, בירושלים תקן בית דין גדול מן הכהנים והלוים וראשי אבות למשפט ה' ולריב. הוא התקין בתי דינין קבועים בכל עיר ועיר בערי הבצורות ביהודה, ולבי"ד הגדול שבירושלים שם שנים אנשים ראשים, האחר יהיה הראש לכל דבר ה', והוא היה אמריהו הכהן, והשני יהיה נגיד לבית יהודה לכל דבר המלך (שם י"ט ה'—י"א). יש מחז"ל שהקדימו התמנות האב"ד עד ימי שאול המלך הראשון, ואמרו שיהונתן היה אב"ד (מ"ק כ"ז). ובכן נמצא בפקודה הזאת הרושם הראשון של פקידת הזוגות, אשר נזכרו בזמן מאוחר, שהיו עומדים בראש הבית דין הגדול שבירושלים, האחד היה הנשיא והוא אשר כנהו הסופר בדה"י „הנגיד", והשני היה „אב בית דין" (דדו"ד ת"א). אולם מן הזוגות (ע"ש) נודעים לנו רק אלה שעמדו בראש בית דין מעט קודם לזמן החשמונאים ומהם והלאה, והם: יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן (ג"א תקצ"א עד ג"א תקצ"ט לב"ע); יהושע בן פרחיה ונתאי הארבלי (ג"א תרל"א); יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח (ג"א תרפ"א); שמעיה ואבטליון (ג"א תש"א—ג"א תשכ"ו —ג"א תשנ"ה); הלל ושמאי (ג"א תשכ"ו—ג"א תשנ"ה); רבן גמליאל הראשון ור' צדוק (מן ג"א תשנ"ה עד ג"א ת"ת); ר' שמעון בן גמליאל ור' יוחנן בן זכאי, שהיה ג"כ נשיא אחר מות רשב"ג עד שנתמנה רבן גמליאל השני לנשיא (ג"א ת"ת—ג"א תת"מ). כן מימות ר"ג השני מצינו עומדים בראש הסנהדרין שלשה חכמים. ואולי יצא השינוי הזה מן המחלוקת שהיתה בימי ר"ג השני שנדחה מנשיאותו ונתמנה ר"א בן עזריה לנשיא תחתיו, ואחר כן כשהחזירו את ר"ג לנשיאותו וגם ר"א ב"ע לא נדחה מכהונתו, נשארו עומדים בראש הסנהדרין שלשה חכמים: נשיא, אב בית דין וחכם. כן מצינו בימי רשב"ג השני שהיה ר' נתן אב ב"ד ור' מאיר חכם (ג"א תתע"ח—ג"א תתקכ"ד); ר"י הראשון נשיא, ר' ישמעאל בן יוסי אב ב"ד ור' חייא חכם (ג"א תתקכ"ד—ג"א תתקע"ט); ר"ג השלישי נשיא, אחיו ר' שמעון חכם ור' חנינא בר חמא אב ב"ד. עד רשב"ג היה כבוד שלשה החכמים האלה שוה בעיני העם, אך הוא התקין שכשהנשיא נכנס יהיו כל העם עומדים ואינם יושבים עד שיאמר להם שבו, כשאב ב"ד נכנס עושים לו שורה אחת מכאן ושורה אחת מכאן עד שישב במקומו, וכשחכם נכנס אחד עומד ואחד יושב עד שישב במקומו (הוריות י"ג:). בלי ספק קרוב לזמן ההוא עשו ג"כ הפרש בין שלשה הנזכרים בנוגע לאבלות העם עליהם אחרי מותם: חכם שמת בית מדרשו בטל; אב ב"ד שמת כל בתי מדרשות שבעירו בטלין ונכנסים לביהכ"נ ומשנין את מקומן, היושבים בצפון יושבין בדרום, והיושבין בדרום יושבין בצפון; נשיא שמת בתי מדרשות כלן בטלין ובני הכנסת נכנסין לביהכ"נ וקורין שבעה ויוצאין, ועל אב"ד ונשיא קורעין קריעה שאינה מתאחה (מ"ק כ"ב:). ואמרו: המאורות לוקין על אב"ד שמת ולא נספד כהלכה (סכה כ"ז). סתרי תורה היו מוסרים לאב ב"ד אך ראשי פרקים (חגיגה י"ג), אולם בעניני הלכה היה הוא הראש והראשון ואם לא היה הוא בסנהדרין לא היתה הוראתם שלימה (הוריות ד':). האב"ד נקרא בתלמוד גם בשם „ראש בית דין" ובשעה שהם מקדשים החדש על פי הראיה כשהיה ראש בית דין אומר „מקודש!" ענו כל העם אחריו „מקודש, מקודש!". בזמנים המאוחרים בימי הגאונים והרבנים שאחריהם נקראו בשם אב"ד או ראב"ד כל ראשי הישיבות הגדולות ומורי התורה, ומזה נשתרבב המנהג עתה לקרוא רבני הקהלות בשם אב"ד, ובהפקד מקום הרב יקרא הגדול שבמורי הוראה הממלא מקומו בשם ראב"ד.

אַבָּאָ (בח' הקבלה) שם לספירת „חכמה", הראשונה לעשר הספירות (ע"ע) חב"ד חג"ת נהי"ם (חכמה, בינה, דעת, חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות), כשהן נמנות מצד פנימותן, ושניה להן. כת"ב חג"ת נהי"ם (כתר, חכמה, בינה, חסד וכו'), כשנמנות מצד חצונותן. כי כמו שהאב הוא שרש לכל תולדותיו, כן החכמה (שהיא הברקת השכל במושג, ועוברת בסקירה על כל פרטיו בבהירות גדולה, עד שאי אפשר לתפשה בפרט) היא מקור כל ההויה וראשית ההשתלשלות במדות האלהיות, עד בואן לפועל בעולמות רוחנים וגשמים, וע"כ נקראת גם כן „ראשית", כמו שתרגם הירושלמי: „בראשית—בחוכמא". ולהיות שבכל הספירות מאיר שם ידו"ד, ר"ל שהן נמשכות מעצמות אור א"ס (ע"ע), הפשוט בתכלית הפשיטות, ולכן לא יקרא שם ידו"ד ככתבו, ר"ל שאינו נגלה באיזה פרט, כי אם לפי נקודותיו, שהן הגלוי לקריאה, יהיה גלוי שם זה בחכמה בנקוד הפתח שהיא הפתיחה לישאר הגלוים הפרטים, על שם פיה פתחה בחכמה. וכ"ז מצד פנימותן, אבל מצד חיצונותן, שמאיר בהן גם כן שם ידו"ד, כי על ספירות האצילות נאמר: „איהו וחיוהי וגרמוהי חד", ר"ל שגם הכלים, שהן הספירות בשנויי מדרגותיהן, הם מיוחדים עם האוא"ס הנמשך בהם, יורה הי' על ספירת החכמה, אשר קוצה העליון מורה על הכתר, שממנו יצאה בדרך צמצום וקו אור דק המרומז בקוץ היו"ד; ושרשה נקרא „חכמה סתימאה" או „אבא סתימאה" שבכתר, הנקרא „אור

הגנוז" (ע"ע), והיא יצאה בגלוי. ולפי שגלוי ספירת החכמה איננו רק כנקודה (ע"ד הסקירה וההברקה הנ"ל), לכן מלוי שם ידו"ד שבה (כי המלוי הוא ענין גלוי, לפי שעל ידו תפורשנה האותיות במבטא, כמו יו"ד ה"י וכו') הוא במלוי יודי"ן, שגימטריא שם מלא כזה הוא ע"ב, והוא שם ע"ב שזכרו רז"ל (והיוצא משלשה הפסוקים ויסע, ויבא, ויט [עי' בזוהר בשלח] שרשו מחכמה, ע"ד ויצא כברק חצו והלך בסערות תימן), וכן חכמה גימטריא ע"ב עם הכולל. אות הא"ב הרומזת אליה היא ב', ע"ש בחכמה יבנה בית. ובחמש מדרגות שבנפש (שהן: נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה) נקראת החכמה בשם „חיה", שהיא המקיף הקרוב; ומשכנה באדם, בתלת חללין דגלגלתא, הוא במח החכמה, שהוא ג"כ מח הזכרון, ומקומו לצד הפנים מימין. ובחלוקת העשר ספירות לג' קוין (ימין ושמאל ואמצעי המחברם וכלול משניהם, כמו: חסד—ימין, גבורה—שמאל, תפארת—אמצעי, המכריע ביניהם וכוללם וממזגם) הוא בקו הימין, חח"נ (חכמה, חסד, נצח), לפי שאבא מקור החסדים, כי הוא מקור ההשפעה (וכל השפעה אלהית נקרא חסד, ולהפך ההגבלה והצמצום נקרא גבורה או דין). ומובנה בזמן היא הסקירה, צופה ומביט עד סוף כל הדורות, לפי שכולם נכללים בה. היא הפרצוף (ע"ע) השני מה' פרצופין דתקון (ע"ע), שהם: אריך, אבא, אימא, זעיר, נוקבא. [פרצוף הוא הנקרא בל' יונית אור-גניזמוס, והתקון הוא אחר התהו, שהיו בה הספירות בודדות, בלתי ממוזגות אחת בחברתה, שאין העולם יכול להתקיים בהן, משא"כ בהיותן כלולות כל אחת מכולן, ע"ד שיתף הקב"ה מדה"ד במה"ר]. ונקרא ג"כ „מה", מה פשפשת, שהוא הפשטת ההשגה דבינה, לעמוד על נקודת החכמה שבה, וכמ"ש בס' יצירה: הבן בחכמה. ובחמשת החושים נקרא הראיה—חכמה, ע"ד איזה חכם הרואה את הנולד, החכם עיניו בראשו, והחכמים נקראים עיני העדה, כי הראיה למעלה מהשגה דבינה, שהיא התפשטות ההשגה באורך ורוחב ועומק, אבל בחכמה אין בה אחת מכל אלה, ותפישתה את המושג בעין השכל ברורה יותר ואמתית. וע"כ היא נקראת גם כן בשם „אין" לגבי „יש" דבינה, אע"פ שנאמר והחכמה מאין (דכתר, שאינו מושג כלל) תמצא, לא נקרא יש רק האימא שהיא הבינה, וע"כ אמרו בזוהר „אבא ואימא זווגיהו תדיר", כי מאחר שהבריאה היא יש מאין, ר"ל שנמשכה מאלהות הנעלם ואינו מושג, ע"כ צריך להיות תמיד המשכה מן האין הזה אל היש, כמ"ש המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, ואתה מחיה את כולם, ואלו היה נפסק יחוד זה, בטלו העולמות כרגע וחזרו לשרשם. ונקראו ג"כ „תרין רעין דלא מתפרשין"; אפס זווגם הוא בסוד נשיקין, הנקרא זווג חצוני, להחיות העולמות, אולם יחוד פנימי, כיון שפנימית אבא היא פנימית עתיק (ע"ע), אינו נעשה כי אם בבטול העולמות מישותם, ר"ל ביחוד אלהות שבפסוק שמע ישראל, שנשגב ה' לבדו, או במסירת נפש על קדוש השם. ולפי שבחכמה לבד יושג טעם המושכל (מטעם המלך, ר"ל השתכלות חכמתו) לכן נקראת החכמה ג"כ חך, וכתר שבה הוא הטעמים, מד' המדרגות: טעמים, נקודות, תגין, אותיות (טנת"א), שהוא תענוג הנעלם שבחכמה (כי הכתר כולל עתיק ואריך, שהם עד"מ בנפש, תענוג ורצון).

ר' אַבָּא (סתם), בדור הג' והד' לאמוראים חיו שני אמוראים שנקראו בשם ר' אבא, והשני היה תלמידו של הראשון (מו"ק כ"ו), ומאמרי התלמוד אדות ר' אבא סתם לא נודע למי יתיחסו, אך זה ידוע, כי אחד מהם נולד ונתגדל בבבל ושם קבל תורה מראשי המורים רב יהודה ורב הונא, ואת זה האחרון קורא בשם „רבינו" (מ"ק כ"ה, גיטין ל"ד:), אשר מזה יש להוכיח שקבל רוב תורתו הימנו. גם מפי שמואל ירחינאה למד תורתו (מגילה ה), גם היה אומר הלכות משמיה דרב ורובן מפי ר' חייא בר אשי. בימיו התעוררה חבת הארץ הקדושה ביתר שאת בין תלמידי חכמים שבבבל, ורבים מהם עלו לארץ הצבי. בראש עולי גולה אלה היו ר' אבא וחברו ר' זירא, וכפי הנראה כבר הקדימום ר' אמי ור' אסי בבואתם שמה. ראש המורים בפומבדיתא, ר' יהודה, אשר דאג לשלום ישיבתו לבל תתפרד חבילת חכמיה, לא מצא קורת רוח בתנועה הזאת, ויאמר לתלמידיו ר' אבא ור' זירא, שהדר בבבל כאלו דר בארץ ישראל, ויוכיח מן הכתובים שיש בזה משום דחיקת הקץ (כתובות ק"י: קי"א, שבת מ"א:) אך הם השתמטו ממנו ויוציאו את חפצם לפעלו. בעלות ר' אבא לא"י תפש שם ישיבה גדולה ויפץ תורה ברבים, עד שההלכות שנשנו משמו בתלמוד בבלי נודעו בשם „רבותינו שבארץ ישראל" (סנהדרין י"ז: שבועות מ"ז). הוא היה אומר שישיבת א"י מכשרת את האדם להארה אלהית והשפעה עליונה, וכשמת רב הונא בבבל והביאו ארונו לא"י, ספדהו ר' אבא באמרו: „ראוי היה רבינו שתשרה עליו שכינה אלא שבבל גרמה לו". ממדותיו היקרות מצאנו שהיה רודף צדקה ונותנה בסתר, שלא להכלים פני העניים, ולא היה חושש גם אם לפעמים נהנו הרמאים ממעשי צדקותיו (ב"ב ט:, כתובות ס"ז:), חבריו היו ר' אמי, ר' אסי ור' זירא.

אַבָּא, מהאמוראים האחרונים, בדורו של ר' אשי (ע' תענית ד).

אַבָּא אבוה דר' אבא מרי, אמורא בא"י, נזכר בירושלמי (ברכות פ"ט ופאה פ"א).

אַבָּא אבוה דרב בריה דרב משרשיא, אמורא בדור הד', חי בבבל בסוף המאה הא' לאלף הה', וקבל תורה מפי רבא (עירובין כ"ד). רבים אין דעתם נוחה מהגרסא הזאת, אף שכן הוא בכל הדפוסים, יש מתקנים אחוה במקום אבוה (הגרי"פ), ויש נוטים לגרוס אבא אבוה דרב אבוה דרב משרשיא (הסה"ד, ולפי דעתו היתה הגרסא הזאת גם לפני היוחסין).

אַבָּא אבוה דר' ירמיה, מראשוני האמוראים או מאחרוני התנאים, ומצאנוהו שונה הלכה כתנא דבריתא (מנחות מ"ז), ורב אמר עליו שהיה גדול בבעלי תשובה כיאשיהו בדורו (שבת נ"ו:).

אַבָּא אבוה דר' שמלאי, אמורא בבבל בימי הדור הא' לאמוראים, בראשית המאה הא' לאלף הה', נזכר בר"ה (כ':), ומדבריו לשמואל ירחינאה נראה שהיה מתגדר ביותר בחכמת עבור שנים וקביעות הירחים.

אַבָּא, אביו של התנא ר' יהודה בן אבא, מדורות הראשונים אחרי החרבן (ע' עדיות פ"ו).

אַבָּא אומנא, נזכר בבבלי (תענית כ"א:) לא כאמורא ושונה הלכות כ"א בתור איש תם וישר, הנהגה מתבוננות כפיו בהיותו אומן מקיז דם, צדיק וחסיד, שהיו שואלים בשלומו מן השמים ע"י בת קול עד שהורם במעלת החסידות על אביי ורבא, ויותר שהיה חסיד בדברים שבינו לבין קונו, היה פועל צדקות וצנוע בארחותיו (שם כ"א וכ"ב).

אַבָּא אוריין איש ציידן, ע' אבא גוריון איש צידן.

אַבָּא אלעזר, תנא בסוף ימי הבית שני והאריך ימים עד זמנם של ר' מאיר ור' יוסי שהוא הדור הג' לתנאים (ע' חגיגה ט"ז:).

אַבָּא אלעזר בן גומל (גימל, גמלא), תנא דבריתא (ביצה י"ג:, גיטין ל:, מנחות נ"ד:), זמנו ומקומו לא נודעו, ואולי הוא אחד עם התנא אבא אלעזר שלפני זה.

אַבָּא אלעזר בן דולעאי, תנא נזכר במשנה (מקואות פ"ב) כבר פלוגתיה של ר' שמעון ור' יהודה, ובעל סה"ד משער שהוא גם ר' אלעזר בן דגלאי הנזכר בתמיד (פ"ג מ"י) כמספר דברים שהיו בזמן שבית המקדש היה קים, ועפ"ז יש ידים להשערה שהוא אותו אבא אלעזר הנזכר בערך הקודם.

אבא אריכא, ע"ע רב.

אַבָּא ביראה ברבי אליעזר בן יעקב, תנא דבריתא בדור האחרון לתנאים (מנחות צ"ג).

אַבָּא בנימן, תנא דבריתא, נזכר בברכות (ה:), זמנו ומקומו לא נודעו.

אבא בר אבא הכהן, ע' אבוה דשמואל.

אבא בר אבימי ע' אדא בר אבימי.

אַבָּא בר אבינא, אמורא, מקומו לא נודע בבירור אם בבבל או בא״י, אך זמנו נודע שחי בדור ב׳ לאמוראים ושונה הלכות מפי רב (ירוש׳ סנהד׳ פ״ג ה״ג), ור׳ אבא בר זבדא הציע לפניו שאלותיו (שבת ס׳:), ובירוש׳ נזכר בשם ר׳ אבא בר בינה או בר מינא וגם רבא בר בינא בשם רב (ע׳ סדר הדורות ח״ש).

אַבָּא בר אדא, ע׳ ר׳ אבין בר אדא וע׳ סה״ד ח״ש.

אַבָּא בר אחא, אמורא בא״י, שונה הלכה משמיה דרבי (וי״א שרבי זה הוא רב, ולפ״ז היה בדור הא׳ לאמוראים) ונחית לבבל (ירוש׳ ברכות ספ״א).

אַבָּא בר אחא כרסלא מכפרי, חי בבבל בימי התנאים האחרונים. ממנו לא נמצא הלכות בש״ס, אך כנראה היה מפורסם בעדת החכמים בשביל בניו ובני בניו שהיו מגדולי החכמים במשך שני דורות, ותמשה היו יוצאי חלציו: איבו וחנה ושילא ור׳ חייא הגדול מסדר הברייתות ובת אחת ושמה מרתא (ולדעת אחדים מרתא הוא שם איש), ונכדיו המה: רב, הוא אבא אריכא בנו של איבו, רבה בר בר חנה ורבא בר שילא ואבא ושמואל בני מרתא (ע׳ סנהדרין ה׳, פסחים ד׳, מ״ק כ׳, ועוד).

אַבָּא בר אלישע, אמורא (נזכר במדרש תהלים כ״ב), כנראה היה אחרי ר״ש בן לקיש (ע״ש).

אַבָּא בר אמי, אמורא (נזכר רק במדרש ב״ר פ״ה ופ׳ כ״ב) חי כפי הנראה בא״י וזמנו לא נודע.

אַבָּא בר ביזנא, אמורא בא״י (נזכר בירוש׳ ב״ק פ״ה), זמנו לא נודע ויש לשער שהוא גם אבא בר יסא בש״ר יוחנן הנזכר בירוש׳ (סנהדרין פ״ד ה״ט).

אַבָּא בר בר חנה, ע׳ רבה בר בר חנה.

אַבָּא בר זבדא, אמורא בא״י ובבבל בדור הב׳ והג׳ לאמוראים (במאה הא׳ לאלף הה׳) בהיותו בבבל שאל הלכה מפי רב (ירוש׳ ב״מ פ״ב), ויתיב בפרקיה דרב הונא, ומרוב שקידתו בלמודיו שם תשש כחו (יבמות ס״ד), ואח״כ עלה לא״י ויצליח בתורתו עד כי גדל גם מר׳ אמי ור׳ אסי הדיינים והחשובים שבא״י, והיה לראש המדברים (ירוש׳ סנהדרין רפ״א), ורב הונא רבו הראשון אמר הלכה משמו (כתובות ז׳), ובכ״ז כאשר נסתפק בהלכה שלח לשאול את פי רב הונא (גטין פ״ו), גם לא בוש בענותנותו לאמר הלכה בשם ר׳ אבהו ור׳ אליעזר הקטנים ממנו, וקלסוהו רבנן ע״ז (ירוש׳ סנהדרין פ״ג ה״ו).

אַבָּא בר זוטרא, אמורא בא״י בדור ב׳ וג׳ של אמוראים, מתורגמנו של ר׳ יוחנן ושונה הלכות גם בשם ר׳ חנינא (ירוש׳ נדרים פ״י ה״י, יבמות פ״ד ונדה פ״א ובבבלי נמצא בב״ב כ״ד: ובע״ז כ״ח: בשם רבה בר זוטרא).

אַבָּא בר זימנא, ע׳ רבא בר זימנא.

אַבָּא בר חונה (ע׳ ירוש׳ ריש שקלים וב״ק פ״ד ופ״ג דעירובין) אמורא בבבל ומצאנוהו בכמה מקומות שונה הלכות מפי רב, ולדעת אחרים הוא גם רבה בר רב הונא. זמנו לא נודע בדיוק.

אַבָּא בר חמא, ע׳ רבה בר חמא.

אַבָּא בר חנינא, ע׳ רבה בר חנן ורבה בר ר׳ חנינא.

אַבָּא בריה דר׳ חייא בר אבא, אמורא בא״י בדור הב׳ והג׳ לאמוראים, שונה הלכות ע״פ רוב בשם אביו ר׳ חייא שאמר משם ר׳ יוחנן (ברכות ה׳, גיטין ע״ו: ועוד. והיה חבירו של ר׳ זירא (חולין פ״ו:), ומצאנו אותו ג״כ דן בהלכה לפני ר׳ אבהו (פסחים נ״ט:).

אַבָּא בריה דר׳ יוסף בר רבא, ע׳ רבא בריה דר׳ יוסף.

אַבָּא בריה דרב מנימין (נ״א בנימין) בר חייא, לדעת רבים הוא גם אבא בר מניומי או בריה דרב מניומי, מאמוראים שבא״י, וחי לפי הנראה בדור הא׳ לאמוראי׳ והיה שונה הלכותיו בלשון המשנה (נזכר: נדה י״ג, ר״ה ל״ה:, יבמות קכ״ב:).

אַבָּא בר יהודה, נזכר בירוש׳ (עירובין פ״ו ה״ו ונדרים ריש פ״ו) ובויק״ר פ״ז. זמנו ומקום שבתו לא נודע.

ר׳ (אהרן) **אַבָּא** בר׳ יוחנן, ראב״ד בעיר לבוב, בסוף המאה הד׳ לאלף הו׳. ממנו לא נמצאו ספרים בהלכה אך שו״ת אחדות אליו וממנו בשו״ת מהר״ם לובלין (י״ט, כ׳, כ״ב, קט״ז וכו׳), ובשו״ת „איתן האזרחי״ מהר״ר אברהם רפאפורט.

אַבָּא בר יעקב, אמורא שחי בדור ב׳ לאמוראים בסוף המאה הא׳ לאלף החמישי והיה בא״י ובבבל, ועל כן נמצא אותו ברוב הפעמים שונה הלכות ומבאר המשנה והבריתות מפי רבי יוחנן (גיטין נ״ט, ב״מ ל״ח:, ירוש׳ ספ״ז דכלאים), ופעם דן בפני רייש גלותא שבבבל ועומד לפקודתו בתור חוקר דין (סנהדרין כ״ז).

אַבָּא בר יעקב בר אידי, אמורא בא״י שונה הלכה בשם ר׳ יונתן (ירוש׳ תרומות פ״ג ה״א). כנראה חי בדור הא׳ או הב׳ לאמוראים.

אַבָּא בר יצחק, אמורא בבבל בדור ג׳ וד׳ לאמוראים. נזכר בבבלי (מנחות ק״י) ובירוש׳ (יבמות פ״ב).

אַבָּא בר ירמיה, ע׳ רבה בר ירמיה.

אַבָּא בר כהנא, אמורא בדור הג׳ לאמוראים, בן דורו של ר׳ זירא (זעירא) ור׳ לוי (ירוש׳ מעשרות פ״ג) ור׳ אימי (ירוש׳ פסחים פ״ד) ונודע כבעל אגדה, ואולי הוא ר׳ אבא בר כהנא בר יודן הנזכר במדרש חזית פ״א.

אַבָּא בר לוי, אמורא, נזכר בהלכה בכתובות (נ״ז). זמנו לא נודע, אך ממשמעות לשונו יש להכריע שחי בא״י בימי הדור הב׳ לאמוראים.

אַבָּא בר מחסיא, אמורא בימי רב ושמואל ראשוני האמוראים, ואביו של ר׳ יצחק (ירוש׳ ברכות פ״ו ה״ו).

אַבָּא בר מינא (נ״א בר בינה), הוא גם אבא בר יונה, אמורא בדור ב׳ לאמוראים, נזכר רק בירוש׳ (ב״מ פ״ד ופ״ה) ושונה הלכות בשם רב.

אַבָּא בר מניומי, ע׳ ערך אבא בר מרתא.

ר׳ **אַבָּא** בר מר רב אמי, גאון, ראש ישיבה בפומבדיתא אחרי רב מתתיהו גאון ולפני רב צמח גאון, מלך שתי שנים משנת ד״א תרכ״ח (ע׳ אגרת רב שרירא, קבלת הראב״ד והיוחסין ח״ש).

אַבָּא בר מרתא, הוא גם אבא בר מניומי ונקרא פעם על שם אביו ופעם על שם אמו, והיה לפי זה בן משפחתו של ר׳ חייא ורב (הוא אבא אריכא), והאריך ימים מימי האמוראים הראשונים בדורו של ר׳ יצחק נפחא ור׳ אבהו (גיטין כ״ט) עד רבא ואביי (מ״ק כ״ו:, ביצה כ״ב), והיה צנוע מאד עד שלא נודע לבית ראש גלותא שהוא תלמיד חכם כ״א על פי מקרה (שבת קכ״א ויבמות ק״כ).

אַבָּא בר נחמן, אמורא שנזכר בירוש׳ (שבת פ״ו ה״ג), ור׳ אחא אומר דברים משמו. זמנו ומקומו לא נודעו.

אַבָּא בר נתן, ע׳ רבא בר נתן ורבה בר נתן.

אַבָּא בר עילאה, ע׳ אבא בר כהנא.

אַבָּא בר פפא, אמורא בסוף דור ג׳ ותחלת דור ד׳ לאמוראים, מעולי בבל, שעלה לארץ ישראל עוד לפני ר׳ זירא ור׳ אבא (ב״מ מ״ג:), ויש משערים שהוא אבא בר פפא הכהן.

אַבָּא בר רב הונא, ע׳ אביי בר חונא ורבה בר רב הונא.

אַבָּא בר שאילא, ע׳ רבא בר שאילתא ורבא בר שאילא.

אַבָּא בר שומני, ע׳ רבה בר שומני.

אַבָּא בר שמואל, ע׳ רבה בר שמואל.

אַבָּא בר תחליפא, ע׳ אחא בר תחליפא.

אַבָּא גוריא, תנא, ואבא גוריין אומר הלכה משמו (סוף קידושין) בענין חנוך הבנים, להרחיקם מאומנות שאינה נקיה מחשש גזל (ע״ש).

אַבָּא גוריון, מדרש, על מגלת אסתר. נדפס לראשונה ב„בית המדרש״ להח׳ יעללינעק חדר א׳ צד 1—18, ואח״כ ע״פ ו׳ כ״י עם הקדמת בקורת והערות והגהות ומ״מ מהר״ר שלמה בובער בספר „ספרי דאגדתא (ווילנא תרמ״ז 8^0) והוא מדרש לימי הפורים. ע״ש ראשיתו „אבא גוריון (נ״א אורוין) איש צידן״, נזכר בשם הזה הרבה פעמים בספר ילקוט שמעוני ובספר מנות הלוי על אסתר מר׳ שלמה הלוי אלקבץ, ובספר מאור עינים פרק נ״ז מר׳ עזריה מן האדומים ובאיזה כ״י ממנו, „מדרש אבא גוריון (ת״ן

אורוין") בכ"י אוקספורד יכונה בשם „אגדתא דמגילתא", ובכ"י קאזאנאטא „מדרש מגילת אסתר" ובריש"י מלכים א' י' י"ט „אגדת מגילת אסתר" ע"ש ענינו. ואלה המה אשר שמשו בו אף כי לא הזכירוהו בשם: הפייטן רבי אליעזר הקליר בקרובץ לפורים. רבינו טוביה בר' אליעזר בלקח טוב אסתר (אשר העתיק אגדותיו אך ממנו), כ"י מינכען 56 (הנכתב בשנת ד"א תתקצ"ג 1233), ומלבדם שמשו בו המדרשים והאגדות האלה: א) מדרש אסתר רבתי. ב) מדרש מגלת אסתר בספר אגדת אגדות ח"א. ג) פירוש מגלה מפרקי רבי אליעזר כ"י פאריז (ואינו הפרקי דר"א הידוע). ד) תרגום אסתר. ה) תרגום שני אסתר. ו) פסיקתא חדתא בבית המדרש חדר ו', וכן בעל ספר המעשים כ"י מינכען 222 באגדותיו „כסא ואפודרומין של שלמה המלך". ז) אגדה מספר המעשים בספר הנ"ל צד 77, וכל בעלי האגדות ע"ד כסא של שלמה. ח) בכלבו סימן קי"ט, ובספר התדיר כ"י די-ראָססי 147. ט) מעשה דניאל בבית המדרש חדר ה' צד 119 (עי' ערכם). ולפ"ז הוא מדרש קדמון מראשית ימי הגאונים ונכתב בארץ ישראל, ע' ספר הנ"ל צד 51—53.

אַבָּא גוריון איש צידן, תנא שנזכר פעם אחת במשנה.

אַבָּא דמן חיפא, אמורא בארץ ישראל בימי הדור הב' לאמוראים (ע' שבת מ"ה).

אַבָּא דמן יפו, ע' רב אדא דמן יפו.

אַבָּא דמן עכו, בן דורם של רב זירא ור' אבא בר חייא (כתובות כ"ב), חי בא"י בדור שלישי לאמוראים בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף החמישי. דר בעכו, עיר העומדת על גבול א"י וסוריא או פיניקיא (כנען), וסלעים או אבנים גדולות היו מונחות על תחומה של א"י לסימן הגבול, וכשהיה ר' אבא עובר על פניהן היה נושקן, לקיים מה שנאמר: „כי רצו עבדיך את אבניה" (כתובות קי"ב). הוא היה חבר ורע אהוב לר' אבהו (ע"ש) שהיה משבח את ר' אבא במדת הענוה והסבלנות עד שפעם אחת נטל מתורגמנו העומד על ידו רשות לעצמו להסביר את העם דברים שלא עלו על לב ר' אבא ויתן פנים אחרות לשמועת רבו, והוא שמע וישתק ולא הכלים את המתורגמן, מפני שלא חפץ לביישו ברבים. בכל גדלו בתורה היה עני מדוכא, ועל כן כאשר חפצו למנות את ר' אבהו לראש הישיבה, יעץ הוא לתת המשרה הזאת על שכם ר' אבא דמן עכו, בכדי שיהיה ספק בידו לפרוע את חובותיו הרבים (סוטה מ').

אַבָּא דמן קסרין, אמורא בא"י בדור הב' לאמוראים, ושונה הלכות לפני ר' יוחנן (תענית ט"ו, ובסוף מ"ק נ"א שם ר' אדא).

אַבָּא הדורש, מהתנאים הנזכרים באגדה (דברים רבה פמ"ב, ספרי האזינו), ור' שמעון בן חלפתא היה אומר דברים משמו. זמנו לא נודע בדיוק.

ר' אַבָּא הזקן בר יהודה, אבי המשפחה דילמידיגו, שהעמידה חכמים גדולים בישראל, כר' אליהו ור' יוסף שלמה הרופאים. חי במחצה הב' למאה הב' באלף הששי בעיר קנדיא אשר על האי קנדיא הוא קריטא, ועשה לו שם במעשי הצדקה ובביהכ"נ הגדול שבנה. פרטי תולדותיו נמצאים בספר האלים להיש"ר מקנדיא כ"ט.

אַבָּא הכהן, אמורא בא"י ונזכר בתנחומא בהעלותך פי"א שהיה דן לפני ר' יוסי (יוסף) בן זבידא וא"כ היה בדור א' או ב' לאמוראים.

אַבָּא זוטי, ע' רבא זוטי.

אַבָּא חליפא קרויא, אמורא בא"י בימי הדור הג' והד' לאמוראים (נזכר ב"ב קכ"ג).

אַבָּא חלפתא, ע' חלפתא אביו של רבי יוסי.

אַבָּא חלקיה, בן בנו של חוני המעגל, חי בא"י בימי התנאים הראשונים, ויהי נכבד מאד בעיני חכמי ישראל בגלל צדקתו ותומת לבבו. תפלתו על הגשמים היתה נשמעת כתפלת הוני המעגל. האגדה מספרת (תענית כ"ג) כי בבוא אליו שנים מחכמי ישראל לבקשהו כי יתפלל על הגשמים, מצאוהו עובד בשדה, וכאשר ברכוהו לא השיב להם שלום, כי היה שכיר יום ולא חפץ להפסיק עבודתו, וכששב לביתו בערב גשא עציו וכלי מחרשתו על כתפו האחת ובגדו על כתפו השנית — כי שאול היה ויחש פן יקפיד בעל הבגד בהגיחו עליו עציו וכליו, וכן בעברו בין קוצים הגביה שולי מעילו, באמרו: זה (בשרי) מעלה ארוכה וזה (מעילי אם יקרע) אינו מעלה ארוכה. בשבתו עם ב"ב לאכל לחם לא קרא את אורחיו החכמים לאכל אתו, בדעתו כי הם לא יאכלו מסעודה שאינה מספקת לבעליה, ולא אבה כי יהודוהו על חנם. אחרי האוכל עלה עם אשתו הגגה להתפלל על הגשמים מבלי הגד זאת להחכמים, לבעבור לא ידעו כי בגלל תפלתם ירדו הגשמים. עוד דברים מחוכמים ומדות טובות וישרות יסופרו שם ממנו, בהשיבו להחכמים דברי חן וישכל טוב על כל מעשיו, אשר היו בראשונה לפלא בעיניהם. וכן באר להם מפני מה תפלת אשתו נשמעה קודם תפלתו: מפני שהיא מרחמת על בני אדם יותר ממנו, כי הוא התפלל על הרשעים שימותו והיא התפללה כי ישובו מדרכם הרעה — וחיו (ע"ש).

אַבָּא חנן, תנא מדור שני או דור שלישי לתנאים, בן דורו של ר' אליעזר הגדול (ב"ב קי"ט). זמנו בדיוק לא נודע אך בכל אופן היה קודם מעט לזמנו של ר' מאיר (נדה י"ב) וקבל תורה גם מר' יהושע בן חנניה (נדה כ"ט).

אַבָּא יהודה או אבא יודן, במסבי אנטוכיא, בדור א' וב' אחר החרבן, במאה הט' לאלף הד', היה נדיב לב ועושה חסד, ומדי בוא ר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא לאסוף נדבות בעבור תלמידי חכמים עניים, היה נותן נדבתו בעין טובה וביד רחבה. פעם אחת ירד מנכסיו ולא נשארה לו כי אם חלקת שדה קטנה, וכשבאו חכמי ישראל לקרוא נדבות, בוש אבא יודן להראות לפניהם בידים ריקות, ויבוא סר וזעף אל ביתו. אך אשתו אשר ששה לעשות צדקה עוד יותר ממנו יעצה לו למכור חצי שדהו ולתת כסף מחירו לצדקה, ויעש אבא יודן כדבר אשתו, וחכמי ישראל ברכוהו בגלל נדבת לבבו ויתפללו עליו: „כי המקום ימלא חסרונו". ויהי היום ואבא יודן חורש חצי שדהו הנשאר והנה נשקעה פרתו בבור ונפלה ונשברה רגלה. וכשירד אבא יודן להעלותה אורו עיניו פתאום, כי מצא שם מטמון ונתעשר עוד יותר מלפנים, וכשבאו חכמי ישראל אל עירו לתקופות הימים בא אבא יודן לדרוש שלומם ואמר להם „עשתה תפלתכם פירות ופירי פירות". אף הם ענוהו כי אע"פ שנמצאו אחרים אשר נדבת ידם גדולה מנדבתו כתבו את שמו בראש המתנדבים מדעתם כי הוא נותן נדבתו בלב שלם, ויקראו עליו את המקרא „מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו" (ירוש' הוריות פ"ג ה"ד, מד"ר ראה פ"ד), ובמדרש ויק"ר פ"ה מביא אצל הספור הזה ספור מאבא יודן אחר עושה צדקות שהיה בימי ריש לקיש בבצרה וקראוהו אבא יודין רמאה ע"ש, וע"ע אבין רמאה.

אַבָּא יודן, ע' אבדן.

אַבָּא יודן איש צידן, תנא בא"י נזכר ביבמות (קכ"ב) כמעיד עדות הלכה למעשה בדבר עגונה (ע"ש).

אַבָּא יוסי איש טבעין, תנא בדור הא' אחר החורבן ור' יהושע שונה הלכה משמו (מכשירין פ"א מ"ב).

אַבָּא יוסי בן אבא, מאחרוני התנאים או מראשוני האמוראים ור' יוחנן שונה הלכות משמו (זבחים צ"ז).

אַבָּא יוסי בן דוסתאי (נ"א דוסאי), אחד מאחרוני התנאים, בעל אגדה המתאמץ לישב הכתובים הנראים כסותרים זה את זה (חגיגה י"ג:, יומא כ"ב:) ורבי מסדר המשנה אומר דברי הגדה משמו.

אַבָּא יוסי בן חנין, נזכר בבריתא (פסחים נ"ז), מראשוני התנאים שחי בזמן הבית השני לפני אבא שאול בן בטנית, והתאונן על הכהנים הגדולים אשר בזמנו, על התנהגותם בשררה ועל היותם פוסעים על ראשי העם ומתגאים על הצבור, וזמנו בבירור לא נודע.

אַבָּא יוסי בן יוחנן איש ירושלים, תנא דברייתא, שונה הלכות מפי ר' מאיר (יבמות ג"ג:) וחי לפי זה בדור הג' והד' לתנאים אחר תה"ב בסוף המאה הט' וראשית המאה הי' לאלף הרביעי.

אַבָּא יוסי בן קטינתא, ע' יוסי קטינתא.

אַבָּא יוסי החורם, ע' יוסי החורם.

אַבָּא יוסי החורני, ע' יוסי החורני.

אַבָּא יוסי המחוזי, תנא הנזכר במכילתא (בשלח פ"ג) ור' נתן שונה הלכה בשמו.

אַבָּא יוסי התורתי, מאחרוני התנאים, נזכר במדרש (בר"ר פרשה ל"ד).

אַבָּא כהן ברדלא, בקצת נוסחאות: אבא כהנא ובירוש': בר-דלא, ובספרי נקרא בשם אבא כהן בן-דליה מהאמוראים הראשונים או תנא דברייתא, בן דורו של ר' אושעיא ור' חייא, ור' שמעון בן לקיש שונה הלכות משמו (ב"מ י').

אַבָּא מהגרוניא (נ"א מאקרוניא), אביו של האמורא רב שמואל (שאין להחליפו עם שמואל סתם), חי בדור הב' והג' לאמוראים (ע' ב"ק פ"ח).

אַבָּא מר בריה דרב פפא, בדור ה' לאמוראים, בסוף המאה הא' וראשית המאה הב' לאלף החמישי. הלכות לא נמצאו ממנו בתלמוד, הוא אחד מעשרת בני רב פפא, וחתונתו נזכרה ב' פעמים בתלמוד ללמוד ממנה הלכות למעשה (כתובות ח', קדושין ל"ב).

אַבָּא מרי, אמורא בא"י, נזכר לרוב בירוש', ולד"ק הוא אבא מרי אחוה דר' יוסי (ירוש' שקלים פ"ב). זמנו לא נודע בדיוק.

ר' **אַבָּא** מרי אביגדור (נ"א ברבי אלגדור) המכונה „שן אסתרוג די נובש" (Jeune Astruc de Novas) תוכן גדול שחי בפרובינציא בעיר שלון (Chalon) בסוף המאה הא' לאלף הששי, חבר פירוש על איוב בדרך החקירה (בב"י בוואטיקאן № 244) ונזכר לתהלה מהח' מילש דמרשילייא (הוא ר' שמואל בן יהודה בן משולמין שלון) בהקדמתו לקיצור אלמגסטי שכתב: „יגעתי בחכמת התכונה עם החכם הישיש הפילוסוף השלם מורנו הר"ר אבא מרי יצו"י, הידוע בהמון שן אסתרוג דנובש". שני החכמים החברים האלה היו גם עשירים גדולים וע"כ כאשר הוטל (ה"א פ"א—1321) על קהלות ישראל בצרפת לשלם מס כבד (150,000 ליטרא פאריזית) אחרי ההרגה הגדולה שהיתה להם בשנה הקודמת (לרגלי העלילה של השלכת סם מות בבארות ונהרות, היא העלילה הנודעה בדה"י בשם „גזרת המצורעים") — נתפשו שניהם ונאסרו בבית האסורים בבוקיר (Beaucaire) לערבון עד אשר יסלקו אחיהם בנ"י את הסך העצום ההוא (תולדתו בארוכה נמצאה בהלבנון ש"ד צד 103 כתובה מאת הח' כרמולי, ע"ש).

אַבָּא מרי בצלאה, אמורא נזכר כשונה הלכה בדין בהמ"ז במדרש שמואל פי"ג.

ר' **אַבָּא** מרי בר אליה חלפן, רב ורופא ומקובל בפראג, חי במחצה הא' למאה הד' באלף הו'. והוא נכדו של הגאון אבא מרי מיוצאי ספרד, אשר מלבד שמו לא הגיע לנו ממנו דבר.

ר' **אַבָּא** מרי בר יוסף, מחכמי פרובינציא, חי במאה הי' לאלף החמישי, חבר פירוש על הלכות הרי"ף ומובא בחדושי הרשב"א (שבת).

ר' **אַבָּא** מרי בר יצחק, שר וגדול דורש תורה וחכמה, חי באמצע המאה הי' לאלף החמישי בנגב צרפת בדוכסות טולוזה (Toulouse) בעיר ס"ט זשילל (Bourg des st. Gilles) והיה נכבד מאד בחצר הדוכס רעמאן החמישי (ע' ערך „אלביגנזים") ונתעלה למעלת נציב המדינה. ר' אבא מרי זכה לשם בספרות הרבנית בשביל בנו הרב ר' יצחק בר אבא מרי, בעל ס' „העיטור", שהיה תלמידו של רבינו תם ושמו גדול בין הפוסקים הראשונים (ע' ערך „עיטור" וערך „ריב"א").

ר' **אַבָּא** מרי בר' משה בר' יוסף הירחי דון אסתרוק ובלע"ז נקרא בשם Don Astrüc En-Duran de Lünel, חי בראשית המאה הא' לאלף הששי, נצר ממשפחה רמה בישראל מעיר לוניל, תושב העיר מונפלייר (Montpellier) אשר בצרפת הדרומית. באחרית ימיו קבע משכנו בעיר ארלעס (Arles) ואחרי כן בפירפיניאן, אשר על גבול צרפת וספרד. הוא היה מהחוקרים השומרים דרך אמונה, קרא ושנה ספרי הפילוסופים העברים והערבים, נתן כבוד לשם הרמב"ם, אך בחקר אלוה והפילוסופיא הדתית היה לו הרמב"ן לעינים, ויתן משפט הבכורה להאמונה על החקירה החפשית. בימיו רבו בנגב צרפת (פרובינציאה) ומדינת ארגוניא אשר בספרד מתפלספים שלא שמשו כל צרכם. המתפלספים האלה לא ירדו לסוף דעתו של הרמב"ם בכמה עקרים ודרושים נכבדים אשר בהפילוסופיא הדתית, ויתאמצו להרכיב דעותיהם בתורת היהדות, ויוציאו הכתובים ממשמעם ויכניסו בהם כוונות זרות; ספורי התורה היו להם למשלים ואותות בדים וכמעט שחפצו לבטל את המצות המעשיות ולחתור חתירה תחת האמונה בהשגחה וחדוש העולם. חכמים בעלי נטיה כזאת ישבו אז במונפלייר (עי' ערך „לוי בן חיים" וערך „משה אבן חזון"). זאת ראה דון אסתרוק ויקנא לתורה ואמונה ויעיר את חכם הדור ההוא, רבי שלמה בן אדרת (הרשב"א) לעמוד בפרץ. בהשתדלותו ובהתעוררות שני האחים לבית ווידאל (ע"ש) שלח הרשב"א מכתבים בכל גבולות ישראל אשר בספרד ופרובינציאה, לדרוש ולחקור אם כצעקתה הבאה על המתפלספים כן עשו, ואם נכון לגזור חרם על הנוהים אחרי חכמה יונית והחקירה החפשית (בשנת ה"א ס"ה — 1304). המכתבים והשו"ת בענין זה לקט ואסף דון אסתרוק בספר אחד אשר קרא לו בשם „מנחת קנאות" (נדפס לראשונה בפרעסבורג תקצ"ח). בתוך המכתבים האלה נמצא גם מאמר או ספר „הירח", המבאר דעת המחבר והשקפתו על למוד החכמות בכלל. כפי הנראה לא השיג אבא מרי את כל חפצו ע"י הרשב"א בפעם הראשונה, ולמוד החכמות החיצוניות עוד משך לב היהודים בצרפת הדרומית וספרד הצפונית, וע"כ היו דבריו אל רבינו אשר הנודע בשם הרא"ש אשר ברח בעת ההיא מתוך ההפכה באשכנז ויתישב הוא ושמנת בניו עמו בטוליטולא (Toledo), ובעזרתו בצע אבא מרי מחשבתו להטות את לב הרשב"א להחרים בחרם הגדול בספרי תורה בבית הכנסת (שבת חזון ד' אב ה"א ס"ה—26 יולי 1305) את כל המתפלספים המוליכים שולל את העם ומתעים אותו מאורח אמונה בדרשות של דופי ובדעות פילוסופיות שבהן הם מגלים פנים בתורת אמת שלא כהלכה. גם גזרו בתקף החרם הזה, שכל מי שלא הגיע לשנת חמש ועשרים אסור לו ללמוד חכמה יונית ולהגות באלהיות וטבעיות בין בספרי לעז ובין בספרי עברית, לבד מחכמת הרפואה. ספרי הדרשנים ההם המכחישים ספורי התורה על פי משמעותם נדונו לשרפה. על ידי המעשים האלה פרצה מחלוקת בקרב העדה במונפלייר, ותגבר יד אוהבי החקירה החפשית, ור' יעקב בן מכיר בראשם, על ר' אבא מרי וסיעתו, עד כי נאלץ זה האחרון לצאת ממונפלייר ולהתישב בעיר ארלעס, ועמו יצאו כל בעלי בריתו. אך גם בארלעס לא הונח להם, ויצאו לבוא אל פירפיניאן. שם התלקחה אש המחלוקת שנית, כי מתנגדי ר' אבא מרי ובראשם יעקב בן מכיר הנזכר כבר תקעו יתדם גם בעיר הזאת, והרשב"א והרא"ש התערבו במחלוקת ההיא. אחרית הדבר לא נודע כמו שלא נודע בדיוק יום ושנת מות ר' אבא מרי דון אסתרוק. מלבד הס' „מנחת קנאות" כתב עוד קינה על מות הר"ר מנחם המאירי (ע' בית הבחירה צד X) ולפ"ד די ראָססי חבר ר' אבא מרי גם ס' בחכמת התכונה, ופירוש על השיר לפורים מאת הר"י בן גיאת, וקינה לת"ב המתחלת „אבוא לאסוף מחנות". — (מאמרים ע"ד תולדות ר' אבא מרי בפרט נמצאים בספרו „מנחת קנאות", בתשובות הרשב"א, בהחלוץ II, בגראֶטץ גר"י, ובכנ"י לרש"פ).

ר' אַבָּא מרי בר קלונימוס מקדמוני המדקדקים, חבר ס' „לקח טוב" על אותיות השמוש ושיר ארוך על כללי הדקדוק והמליצה. זמנו ותולדתו לא נודעו בבירור ונזכר בדי' ראָססי № 791.

אַבָּא מרי ריש גלותא, בימי הדור הג' לאמוראים וחותנו של רב נחמן בר יצחק, (עי' סה"ד ח"ב).

אַבָּא נרשאה, ע' אדא נרשאה.

אַבָּא סמוקיר, אמורא שנזכר במדרש (במד"ר פ"ג) ובירוש' (ברכות פ"י). שם מקומו וזמנו לא נודע.

אַבָּא סקרא, כן נקרא בפי התלמוד (גיטין נ"ו) ראש הקנאים בירושלים בימי המלחמה האחרונה בעת חורבן הבית, והוא כנוי לגנאי, ופתרונו ראש מרצחי חרש (Sicarius) ומזה בלשון חז"ל סקריקון. כי לפני חורבן הבית, כאשר יד נציבי רומא הלכו הלך וקשה על היהודים ורבה העזובה בקרב הארץ, רבו מאד הסיקרין או הסקריקון אשר רצחו נפשות בשלי ויכסו את מעשיהם הרעים במעטה הקנאה לעמם וארצם. המתונים אשר חשבו התקוממות ביד חזקה נגד הרומאים לאסון להאומה, כנו גם את הקנאים האמתים בשמות הגנאי, לכן נקרא אבא סקרא. הוא היה בן אחותו של ר' יוחנן בן זכאי (ובמ"ר איכה א' יכונה בשם בן-בטיח ע"ש) וכששרפו הקנאים בימי המצור את כל בתי המכלת ויהי רעב גדול בעיר הנצורה ור' יוחנן בן זכאי התאונן על מעשהו, התנצל אבא סקרא שגם הוא יפחד מחמת הקנאים, ובעזרתו ועצתו צלחה לר' יוחנן לצאת מן העיר ולבוא אל מחנה הרומאים. ביחוסו אל דודו יש חלוק דעות בין התלמוד והמדרש. לפ"ד התלמוד עמד אבא סקרא בברית האהבה עם דודו רק הסתיר אהבתו מיראתו את הפריצים, ולפ"ד המדרש חפץ להרגו ורק במקרה הצליח ריב"ז להמלט מידו.

אַבָּא סרונגיא, אמורא, נזכר בר"ר פ"א, ובירוש' סוכה פ"ד והוא גם הנקרא אבא סדרוניא. זמנו ומקום שבתו לא נודעו.

אַבָּא צידוני, אמורא בא"י בדור ג' לאמוראים, ונזכר רק במדרש (קה"ר פ"ז ומדרש שמואל פכ"ג).

אַבָּא קרטיגנאה, אמורא, נזכר בירו'. זמנו לא נודע בבירור.

אַבָּא קשישא, ע' אביי קשישא.

אַבָּא שאול מגדולי התנאים הראשונים, שהיו במאה הא' אחרי חורבן הבית, בן דורם של ר' טרפון, ר' יהושע בן חנניה ור' עקיבא בן יוסף (נדה כ"ד: כלאים פ"ז ואהלות פ"ו). ע"פ ר"ע היה שונה הלכות (תוספתא סנהדרין פי"ב). הוא היה מצוין במוסר ומדות תרומיות, ובמצות המעשיות ראה ללבב וטהרת הכוונה, וע"כ בעבודה שבלב זו תפלה אמר „המתפלל צריך שיכון לבו לשמים וסימן לדבר: תכין לבם תקשיב אזניך (ברכות ל"א.) ואם כיון לבו יהיה מובטח שתפלתו תהיה נשמעת" (מ"ר דברים ב'). הזהיר מאד על חנוך הבנים ללמדם אומנות נקיה משמץ גזלה ואונאת הבריות, והיה אומר „לא ילמד אדם את בנו חמר גמל, ספן, קדר וחנוני, שאומנתם אומנת ליסטים" (משנה סוף קידושין לפי"ג הירושלמי). היה חרד מאד על חיי המשפחה בטהרה ועל קדושת ברית האישות ויפסוק להלכה, שהכונס את יבמתו לשם נוי הוא פוגע בערוה וקרוב בעיניו להיות הולד ממזר (יבמות ל"ט:, ק"ט), ואשה המקללת אבות בעלה בפני בניה תצא שלא בכתובה (כתובות ע"ב:). לבו היה ער לכל אביון וקשה יום, ויחרוץ משפט שרשאי אדם להשכיר משכונו של עני להיות פוחת והולך מחובו והוא כמשיב אבדה (ב"מ פ"א:). חש מאד לטובת הכלל נגד צרכי הפרט וכל הדברים שיסודתם בתקון העולם בחיי החברה ויחס בני האדם איש לרעהו, ויחליט שאסור לאדם לנטוע אילנות סרק כי אם במרחק ג' אמה מהעיר (ב"ב כ"ד:), ולא יפתח אדם חנות נגד חצרו של חברו מפני שהיזק חניה שמיה היזק (תוספתא ב"ב פ"ד), וכנגד המינים החדשים וביחוד נגד כת הגנוסטים שבימיו, אשר התפארו לרפא חולים ולעשות נפלאות בכח שמות ולחשים, אמר: „ההוגה את השם באותיותיו אין לו חלק לעולם הבא" ובזה כון לדעת חברו ובן דורו ר' עקיבא שאמר: הלוחש על המכה אין לו חלק בעוה"ב (סנהדרין צ"א ע"ז י"ח:).

אַבָּא שאול, גבל של בית רבי מסדר המשנה (פסחים ל"ד), ואין להחליפו עם אבא שאול הקודם.

אַבָּא שאול בן אימא מרים, מאחרוני התנאים ושמואל שונה הלכות משמו (כתובות פ"ז).

אַבָּא שאול בן בטנית, תנא נזכר במשנה (ביצה כ"ט) לא בתור שונה הלכות כי אם ללמוד ממנו הלכה למעשה בדיני יום טוב. בפסחים (נ"ז) אומר דברים בשם אבא יוסף בן חנן, שמהם נראה שחי עוד בזמן שהיה ביהמ"ק קים, ובכל אופן הוא קודם בזמן לאבא שאול סתם כמבואר במשנה דביצה הנ"ל.

אַבָּא שאול בר רמש או בר נש, מהאמור בנדה כ"ה, ישֵׁבָה בר אבוה מפרש את דבריו, נראה שחי בדורות הראשונים של האמוראים. ואולי הוא אבא שאול השונה הלכות בשם רב (נדה ל"ח).

ר' אַבָּא שלמה מבומסלא, חי באמצע המאה הד' לאלף הו' וחבר ספר „סוד הנשמה" ע"ד התגמול, השארת הנפש ותחית המתים (נדפס לראשונה באסיליא שס"ט) והקדמה על ס' „נפש החכמה" מר' משה דיליאון (באסיליא שס"ח).

אַבָּא תחנה חסידא, נזכר במדרש קהלת פ"ט בהגדה נחמדת ונעימה כמופלג בחסידות ואהבת אדם ובטחון בה'.

אַבָּא (Samuel Aba), מלך אונגריא (1041—44). התחתן את אחות המלך סטעפאַן I (הקדוש). בשנת 1041 עמד בראש המתקוממים על המלך פטר, ויגרשהו מפניו וימלוך תחתיו. אך עד מהרה התקשרו רבים נגדו ויתאמצו להשיב את המלוכה לפטר, ואחרי אשר לא שקד אבא לקיים את תנאי השלום אשר עשה בשנת 1043 עם הקיסר היינריך III, עלה הקיסר עם פטר על אונגריא ויך את חיל אבא על יד העיר ראַאב (1044), ואת אבא תפשו בדרך, בברחו מפניהם, ויכרתו את ראשו מעליו. עוד היום נמצאת שם משפחת אצילים המתיחשת על שם המלך ההוא, והמחוז אבאוי (ע"ש) נקרא גם כן ע"ש המשפחה העתיקה הזאת.

אַבָּא (Abba), שם משאל מעברית וארמית שהנוצרים משתמשים בו בדתם, בהתפללם להאב שבשמים (כנמצא בב"ח) או בתאר הכבוד לכהניהם הגדולים. המערבים מכנים בו את ראש מקלטי הנזירים (רומ' Abbas, ומזה צרפ' Abbé, אנג' Abbot, איט' Abbate, ואשכ' Abt), בעוד שהמזרחים (הסורים והקאָפטים) קוראים בו עד היום את בישופיהם ומורי דתם. באביסיניא קוראים לראש הכהונה (בדת הקאָפטים) בשם א ב ו נ א (אבינו). גם הנשים הצובאות על בתי מקלטי הנזירות נקראות ע"ש אבא (Abbatissa) ובתי הנזירים והנזירות נקראו ע"ז בשם אבטיאות (Abbatia) והלבוש העליון שלבשו האבות ההם נקרא בשם אבטיגה (ע"ע בהמשביר).— בימי הבינים השתמשו בשם הזה לכנות בו כל ראש חברה, וגם ראש המשחקים בקומידיות נקרא בדרך התול Abbas stultorum (אב ומושל בכסילים).

אַבָּא (Abbé), היה בצרפת שם כנוי לכהן הראש בבית מקלט הנזירים, אך כאשר נעשתה הפשרה (קונקור-דאט) בין האפיפיור לעאָ X והמלך פראנץ I, אשר לפיה היתה הרשות למלכי צרפת לקבוע 225 אבות (Abbés commendataires) לכל מקלטי הנזירים אשר בארצם, משכה משמרת כהונה זו, הקלה והנכבדה, הרבה מבני הנעורים, בני האצילים, להקדיש עצמם לכהונה, למען יוכלו להגיע ולבוא אל הפקודה הזאת, עד כי עוד במאה הט"ז כבר היה שם Abbé כנוי לכל פרחי הכהונה, בין שנקדשו לה ובין שלא נקדשו לה כל עיקר. לבושם היה מעיל קצר, (אבטיגה, ע' לעיל) שחור או כרתי, ושערם קלוע בקוצה אחת עגולה. אבל מאשר רק מעטים בהם יכלו להשיג את הכהונה אשר אליה נשאו את נפשם, היו רובם למורים בבתי נכבדי העם,

ויהיו לידידי בית ולשומרי אמונים במשפחות ההן, ופעלם נראה על פי רוב לרעה לנפשות הבוטחים בהם. לעמת זאת נמצאו מהם גם מורים נכבדים רבי עליליה בבתי הספר הגבוהים, וגם סופרים ומליצים ומשוררים אשר עשו להם שם עולם. בסער המרידה הגדולה שהיתה בצרפת בסוף המאה הי"ח, עברו האבות האלה ובטלו מן העולם, ושמם נשאר רק לכנוי כבוד במכתבים הערוכים לכהנים צעירים בדרך הנמוס. כאבא בצרפת כן שמוש שם Abbate באיטליא נתון רק לפרחי כהונה כל זמן שלא נקדשו לה כהלכה.

אַבָּא (Abo, קרי אָבאָ ובל' פינית: טורקו) עיר הראשה למחוזות אבא וביאָרנעבאָרג בפינלאנד (מדת שטחם 24,171 קמ"מ ומ"י (1884) 363,234), יושבת על מבוא נהר אוראיאָקי בלשון-ים הבאָטנית וע"י מסלת אבאָ—ס"ט פטרבורג, בה חוף אניות ומושב לצירי הממשלות ומ"י 25,181. אחרי השרפה הגדולה שהיתה בה (4—5 סעפט. 1827), נבנתה מחדש במשטר וסדר נכון וברחובות יפות ורחבות. בית המדרש הגבוה שנוסד בה 1640 נעתק אל העלזינגספאָרס הבירה, אך עוד נמצאים בה בתי למוד שונים. העיר נוסדה 1157 על ידי השוודים במקום אשר היה שם מתחלה המושב טורקו. על פי הנהר אוירא־יאָקי נמצא הארמון Abo-hus, המבצר היותר עתיק בפינלאנד. בעיר הזאת נכרתה ברית שלום בין רוסיא ושוודיא 17 אויגוסט 1743, בה נתנה שוודיא לרוסיא את הנוף הפיני קימענעגאָרד עם מבצרי ווילמאנשטראנד ופרעדריקסהאפֿן והעיר והמבצר ניזלאָט. בח' אויגוסט 1812 נועדו בעיר הזאת הקיסר אלכסנדר I עם בערנאדאָטי יורש העצר השוודי, ואז נתאשרה ונתקימה הברית הכרותה בין רוסיא ושוודיא. עד שנת 1819 היתה העיר אבא בירת הנסיכות הגדולה, נסיכות פינלאנד, ואח"כ מלאה העיר העלזינגפֿאָרס מקומה עד היום הזה.

ככל מדינת פינלאנד כן גם העיר אבאָ היתה מלפנים סגורה מפני בני ישראל, כי ע"פ משפטי ממלכת שוודיא משנת 1782 היה אסור ליהודים לשבת בכל גבול ארצה. אך משנת 1809 והלאה, כשנכנסה המדינה בגבול רוסיא, וביותר בשנות הששים למאה זו, בצאת דבר מלכות (29 מארט 1858), כי ליהודים שעבדו בחיל רוסיא במדינה ההיא, והוא הדין לאלמנותיהם וילדיהם, מותר להתישב שמה ישיבת קבע — נודעו עקבות היהודים במדינה ההיא. בש' 1885 היה מספרם שם בס"ה 898 (בתוכם 585 ילדים), מהם גרו בעיר אבאָ 25 משפחות (בערך 125 נפש). בשנת 1883 התעוררה גם שמה שאלת היהודים ע"י סוחרים ובע"מ מילידי הארץ שדרשו לבלי תת ליהודים כל זכות ודריסת רגל בארצם. 27 יוני שנה ההיא פרץ המון עם בביהכ"נ ליהודים בעיר ההיא להפריעם מתפלתם, ורק בעזרת השוטרים קם הסער לדממה. אז נוסד שם ועד מיוחד לגמר אמר: 1) ע"פ איזה תנאים יוכלו היהודים לשבת שם; 2) אם יש להתיר להם לנהג מנהגי דתם בפרהסיא. כשתי שנים עסק הועד בענין הזה והשאלה בעיקרה לא נפתרה עדיין, אך בקיץ 1885 החליטו לפי שעה כי כל היהודים גרי פינלאנד ישארו על מקומם ע"פ תעודות-ישיבה אשר תתנה להם מאת הרשות שנה שנה.

אֲבַא (Ava), עיר ההרס בארץ בירמה בהודו התיכונה, שהיתה בשנות 1364 גם 1761 וכן 1822 עד 1837 לעיר הראשה, נמצאת במערבה של העיר אַמאַראַפורה — אשר מלאה מקומה בממלכה ההיא — בין יבלי מים ובבקעה פוריה, על יד הנהר הגדול איראַוואַדי, אשר רחבו מגיע שם עד 1,200 מ'. שם אבאַ נשתבש מהשם אֶנגוַאַ או אֶן-אוַאַ, ובאורה „בְּרֵכַת דגים", ע"ש שבעת יאורי הדגים שהיו בה, ויושבי הארץ יקראו לה רטנאַפורה (עיר של אבנים טובות). מלפנים היתה מדת העיר בהקיפה 10—12 ק"מ, וחומה גבוהה ובצורה בעובי 3 מ' עם 21 שערים היו סביב לה, גַּם סוללה גְבוהה ותעלה עמוקה מלפניה ומאחריה. אך רובה היה למעי מפלה בזועות האדמה, ובתי תפלותיה וארמנות משגביה התערערו כלה ונשאר בה מעט מזער.

אִבָּא (Igbo או Ibo), שם מדינה בדלתא של נהר ניגר באפריקה, רובה על שפת הנהר מזרחה. העיר הראשה נקראת ג"כ בשם הזה, ועומדת במרחק 240 ק"מ ממקום שפך הנהר הימה, ומ"י 8,000. העם היושב שם הנקרא ג"כ בשם הזה, הוא אחד משבטי הכושים; מבנה גויתם איתן מאד ולשונם היא המתהלכת בכל רחבי הדלתא.

אַבַּאוּ (Aбay), נחל בפלך קורלאנד המקבל מימי וויזאַט ואימאַלאַ, ונוזל לאורך 100 ק"מ מערבה ואח"כ צפונה ע"פ העיר צאַבעלן ונופל לנהר ווינדויא אצל שלאָק. באביב תעבורנה עליו רפסודות עצים.

אַבַּאוּי (Abauj), או אבאויבאר, מחוז באונגריא העליונה המגבל לפאת צפון במחוזות זאראָם וציפס, לפאת מזרח ודרום במחוז צעמפלין, ולפאת מערב במחוזות טאָרנא ובאָרזאָד, ושטחו הוא 2,873 קמ"מ. אדמתו מלאה הרים וגבעות והיא כלה פוריה ומשקה. בחלקה לעבר פני צעמ-פלין נמצא יין נבחר הדומה ליין טאָקאי. במחוז הזה יש גם די מרעה לעדרים ומכרי הרים למחצב זהב וכסף ונחשת ובדיל וגם הרבה מעינים מינרלים. מספר תושביו 163,786 איש ובתוכם 17,850 יהודים. בירת המחוז היא העיר קאשויא.

אַבַּאי (Abaj), נהר באביסיניא, ע' נילוס.

אַבֶּאָקוּטַא (Abeokuta), עיר בירת עם עגבא, היושב בחלקה המזרחי של גואינעא העליונה, נמצאת תחת '8 °7 לרוחב הצפוני עם '20 °3 לאורך המזרחי (מעיר גריניטש — Greenwich), על נהר אוגון (רחבו שם 100 מ.), במרחק 100 ק"מ צפונה מזרחה מבדגרי וערך 90 ק"מ צפונה מלאגאָס, שני החופים אשר לאניות אנגליא שמה. העיר נמצאת בנוף בריא וטוב על חלמיש סלע הגבוה 167 מ., בה מים טובים והיא מוקפת תל עפר הסובב אותה לאורך 20 ק"מ ומספר יושביה 130,000 ובתוכם בערך 2,000 נוצרים. העיר וסביבותיה חוסה בצל ראש העם, הנקרא בלשונם אל-אַקה. אחרי הריסות ממשלת יורובא (Yoruba) העתיקה ע"י הפילאטים, יסדו פליטי בני עגבא בשנת 1825 את העיר הזאת, אשר עד מהרה גדלה ותעל למעלה ובשנות 1851—1864 בנפול עליה שבט הדאהאָ-מה, הכוהו תושביה אחור ויגרשוהו מפניהם. שלוחי המיסיון האנגלית תקעו יתדם בה, אך העם התקומם עליהם בשנת 1867 ויגרשם מהעיר הזאת.

אֲבַבְּדֶה (Ababdeh), גם אבאַדים או חבב, הוא עם היושב במצרים העליונה גם בנוב התחתונה, בחבל הארץ אשר בין הנילוס והים סוף. הם רועי עדרי גמלים וכבשים ועזים אבל מקומותיהם יעזבו רק כאשר יחסרו מימיהם. את עדריהם ירעו על ההרים והלבם הוא מחיתם לנפשם. רובם עניים, מסחרם רק בחלופים ותמורות, ועשיריהם יתימרו בכבוד הכנסת אורחים, שהיא תפארתם ותהלתם. הם מדברים בלשון בגואה, אשר מוצאה משפת בני חם. העם הזה מתחלק לארבעה שבטים והם: אַשאבב, מליקאָס, סאבטיר ופוקארא, וכלם נותנים מס לממשלת מצרים. השייקים (הזקנים) הנבחרים מקרבם הם ערבים למצרים בדבר המס ובעד כל מקרה אשר יקרה בתוכם. בכלל הם אנשים ישרים ותמימים, ואורחות הגמלים המובלים דרך מדבר נוב מקורוסקה לאבו-חמיד, מוואדי-הלפֿא לדונגולה החדשה ומדאַבעה לחרטום — תפקדנה על ידם והם יוליכון ויעבירון שלום למחוז חפץ בעליהן. מספר העם הזה הוא בערך 100,000 נפש.

אֲבַב-תנואתא נפישי אחי ומרחמי, אבב בזיוני לא אחי ולא מרחמי (שבת ל"ב), פתגם תלמודי שגור בפי רב פפא, ופתרונו: בזמן שהשעה משחקת לאדם רבים אחיו ומרחמיו ובשעת קלקלתו מתרחקים ממנו גם אוהביו וקרוביו, ועניני כמקרא שכתוב במשלי: אוהבי עשיר רבים וכל אחי רש שנאוהו.

אֲבֶבּוּרִי (Avebury, קרי אֶבבֶּארִי), כפר קטן אצל העיר מאַלברו ברוזנות אוילטשיר באנגליא ומ"י 725. המקום הזה נודע לשם ע"י מצבת האבנים הגדולות הצבורות שמה במעגל גדול אשר מדת קוטרו 455 מ'. במלואן הגיע מספרן עד 100, וכל אחת בגובה $5_{,5}$ מ' ומשקלה 800 עד 1,000 ככר. בימי המלך קארל II עוד היה מספרן 63, ובש' 1802 לא נמצאו עוד מהן כ"א 17, וגם אלה לא נשארו עוד בשלמותן. בתוך המעגל הגדול ההוא היו עוד שני מעגלים קטנים ובאמצעיתם נמצאה באחד אבן אחת ובשני שלש אבנים הצבורות יחד, כלן אבני חול ירוק. מן המעגל ההוא יצאו שתי שדרות אבנים בטורים מכופלים והאבנים גדולות כענקים ועומדות זקופות לכל אורך השדרות ($1\frac{1}{2}$ ק"מ), האחת נטתה דרומה מזרחה וכלתה במעגל תרוטי (Ellipsis), והשנית נטתה מערבה וכלתה באבן אחת גדולה. הכפר אבבאֶרי הנמצא במעגל הגדול פנימה נבנה משברי האבנים ההן. מצבת אבנים כאֵלה נמצאה בעוד מקום אחד ברוזנות ההיא (ע' סטוֹנהינג). במרחק 1 ק"מ מהמעגל הגדול דרומה מתנוססת גבעה אחת שנערמה בידי אדם, מדת שטחה בתחתיתה 650 מ', גבהה 54 מ', וקוטר עביה בראשה השטוח 39 מ'. כתכלית המצבות ההן כן גם תכלית הגבעה הזאת לא נודעה כעת, וכפי הנראה היו יחדו יעודות ומקודשות לעבודת האלילים שהיתה נהוגה אצל עמי הקלטים מלפנים.

אֲבַב-חוטרא מילי ואבי דרי חושבנא, פתגם תלמודי (שבת ל"ב) שגור בפי מר עוקבא, ופתרונו: בעת כניסת הצאן לדיר אז מניפים עליהם מקל רועים לפקוד על חטאתם כל היום, וענינו: כי שעת הסכנה היא עת פקודה לאדם, לזכור לו עונות ראשונים ולפקוד עליו חטאותיו מלפנים.

אַבֶּג (J. Fr. H. Abegg), חכם בהלכות עונשין ודיני נפשות באשכנז, נולד 1796 בערלאנגען ומת 1868 בהיותו פרופיסור לתורת המשפטים בברסלויא. — קרובו ובן גילו, ברונא ערהאַרד אבג, נולד 1803 בעלבינג, בשנת 1833 היה לפקיד וממונה בממשלת פרוסיא, ולאחרונה נתעלה ויהי ליועץ סתרים, וירב להועיל בעניני הממשלה והרשות. הוא מת 1848. — קרובם של אלה היה היינריך בורקהאַרד אבג, יועץ המסחר ושופט בעניני האניות בדאנציג, נולד 1791 בהיידלבערג, ויעש לו שם בפעולותיו בהפרל-מנט בשנות 1847, 1848. הוא מת 1868 בוויסבאדען. — גיאורג פרידר' היינר', בנו של י' פ' ה', נולד 1826 בקאֶניגס-בערג וילמוד חכמת הרפואה, ומשנת 1866 והלאה היה לראש ומשגיח על ביה"ס למילדות בדאנציג. הוא הצטין מאד בחכמתו ודעתו במחלות נשים וילדים.

אַבְגוּלְדֶן (Абгульденское озеро), יאור הנמצא בפלך קורלאנד במחוז דובלן, 1 ק"מ ארכו והוא מרובה בדגים.

אֲבַגוֹס (Avagos), שם ישן של עם האַבחזים אשר בקוקז (ע"ש).

אֶבְגֶן או אֶבגינוֹס (Eugenios), מלה יונית ופי': אציל, מיוחס (וי"ר ב'), בה השתמשו גם לשע"פ, שבו נקראו 4 אפיפיורים והרבה שרים ומושלים, כמו:

אֶבְגִינוֹס א' (Eugen I), רומאי מלידה, נבחר לאפיפיור בש' 652, בימי חיי האפיפיור מרטין I שגלה ממקומו ע"י הקיסר קונסטנס, ונסמך מראשי הכהונה רק אחרי מות האפיפיור ההוא (655). הוא הועיל הרבה להרחבת ממשלת הכהונה, ואחרי מותו 1 יוני 657 הורם למעלת קדושים.

אֶבְגִינוֹס ב' (Eugen II), ג"כ יליד רומא, אפיפיור מיום 14 פיבר' 824 ועד 27 אויג' 837, נתן את הקיסר עליון על ממשלת הכהונה הראשית וימלא ידו למשול בבחירותיה, גם הסכים על החלטת הסינודה שהיתה בפאריז ע"י המלך לודויג החסיד ע"ד בסול התמונות והפסילים שנקדשו בדתם, אך הפקודה לא יצאה לפעולה. ע"י הסינודה שיסד ברומה בח' נוב' 826 נקבעו חוקים לתקוני המדות ולהרחבת לִמּוּדי הדת והאמונה.

אֶבְגִינוֹס ג' (Eugen III), יליד פיזא, תלמידו הותיק של ברנהאַרד הקדוש מקלירואָ, היה לאפיפיור מיום 27 פיבר' 1145 עד 8 יולי 1153, אך שבע נדודים וטלטלים הרבה, בברחו מרומא מפני חמת העם אשר התעורר לדרשות ארנולד מבריסציא (ע"ש), להוריד את האפיפיור מגדולתו המדינית ולהקים תחתיו ממשלה ריפוב-ליקית. בראשונה עבר לויטירבה, אח"כ נתפשר עם מתנגדיו וישב לרומה, אך 1146 שב ויצא ממנה, ויעבור לטריער ומשם בא פאַריזה ויאסוף אספות אחדות לקביעת חוקים ותקונים בעניני הדת. 1148 שב לאיטליא, ויבוא רומאה ביד חזקה, בעזרת רוגיר (Roger) מלך סיציליא, אך 1150 נאנס לעזוב את רומא מפני יד הריפובליקים אשר הלכה וגברה, ויהי נע ונד במדינת קמפניא הרומית וימת בעיר טיבולי. הוא העיר את הנוצרים למסע הצלב השני, שבו השתתפו לודויג VII מלך צרפת וקונראד III מלך אשכנז, אך עמלם עלה בתהו וחפצם לא הצליח בידם.

אֶבְגִינוֹס ד' (Eugen IV), נולד 1383 בויניציא ויהי שמו גבריאל קונדולמירי, 1408 היה לבישוף בסיענא, ואח"כ לקרדינאל ולליגט וס באַנקונא ובולוניא וביום 5 מאַרט 1431 היה לאפיפיור ברומא. כאשר נבחר לעמוד בראש ממשלת הכהונה נשבע לעמוד לימין הקונסוליא שהתעתדה להיות בבאזיל להנהגת תקונים בדת, ואח"כ הפר דברו, ויתן צו לבטל אותה כלה (1431). אך הקונסוליא לא נחתה מפניו, גם הרומאים התקשרו עליו ויגרשוהו, ורק בעזרת הקיסר זיגמונד התפשר עם הקונסוליא ויתן לה הסכמתו 1434. עד מהרה פרץ ריב חדש ביניהם, ובאחריתו גזרה הקונסוליא להורידהו משאתו (25 יוני 1439) ותבחר תחתיו בהדוכס אמאַדיאוס VIII מסאַבויאַ ותסב שמו פיליקס V. ואבגינוס התאמץ לבטל את הקונסוליא ההיא ולקבוע אחרת תחתיה בפלורינציא, אך במות הקיסר זיגמונד (1438) סר צלו ואלברכט II הממלא מקומו שת ידו עם הקונסוליא הבאזילית. רק בעלות פרידריך III על כסא המלוכה (1440) עלתה בידי סופר האפיפיור אֶניאַס סילויוס (שהיה אח"כ לאפיפיור ונקרא בשם פיאוס II) להטות לבב נסיכי אשכנז לטובת אבגינוס; הדו"ד נמשכו שנים אחדות ובין כה וכה מת אבגינוס (23 פיבר' 1447).

אֶבְגִינוֹס (Franz Eugen), הפרינץ לבית סאבויא הנודע לשם, הצעיר מחמשת בני הפרינץ אבגינוס מוריטץ לבית סאבויא-קאריגנוי, גראף די סואַסון אשר ילדה לו אשתו אולימפיא מנציני, ב"א של הקרדינאל מאַצאַריני, נולד 18 אוקט' 1663 בפאריז. בראשונה נועד לכהונה ובעודנו נער היה לאב וראש על שתי אבטיאות, אבל לבו נטה אחרי עבודת הצבא, ועל כן עזב מקומו ויבוא 1683 לעבוד בחיל אוסטריא, שם הראה ראשית גבורתו (7 יולי 1683) במלחמה נגד התוגרמים שצרו בעת ההיא על וויען. משם עלה בתור שר גדוד דרגוני עם החיל ההולך לאונגריא לשום מצור על העיר אובין (Ofen), ויועיל להמרקגראַף קארל הלוטרינגי בנצחונו אצל גראַן ואח"כ בכבישת אובין (1683). במלחמה ההיא נפצע, ובהרפאו ישב כל ימי החרף בעיר ויניציא ובקיץ 1687 שב והשתתף במלחמת אוסטריא עם תוגרמה באונגריא, וממנו היה לה נצחונה אצל מוהאַק (12 אויג'). בכבישת בילגראד (1688) נפצע פצע אנוש ובמצור מיינץ נפגע בפעם השלישית; בעת ההיא כבר נתעלה במעלת שר צבא. שש שנים נלחם באיטליא עם חיל צרפת, 1693 נתעלה לראש שרי הצבא וביום 11 סיפט' 1697 היה לו נצחונו הגדול אצל צינטה, בו נגדע גאון תוגרמה ובשלום קרלוויץ (1699) נספחו אונגריא וזיבנבירגען אל ארץ ממשלת אוסט-ריא. במלחמה ע"ד ירושת המלוכה בספרד עבר עם חילו (1701) דרך הררי אלף, ויך את הצרפתים על יד קרפי וקיאַרי ויכבוש מבצרים הרבה וברב כח התאמץ לעמוד מפני המאר-שאל וואנדום (Vendôme), מבלתי יכלת להתגבר ברוב, ברפות ידי הממשלה באוסטריא ובחדלה מתמוך בידו כראוי. אז מהר וילך לוויען; שם נמנה לשבת ראש בסוד המועצה

אשר לעניני הצבא ויתעתד לחדש את המלחמה על צרפת בבוא האביב, אך שנת 1703 לא היתה לברכה לאוסטריא, כי הנסיך הבאוארי בגד בה ויהי עם חילו לעזור לצרפת והאונגרים התקוממו עליה ויעמדו תחת דגל פראנץ ראקוצקי. אחרי אשר הכניע אבגינוס את האונגרים התאחד עם הדוכס מאלברו (Marlborough) שר צבא אנגליא ויך את חיל צרפת ובאואריא מכה רבה על יד האָכשטאֶדט (13 אויג' 1704) וכל חבל אשכנז עד הרהיין נקה מן הצרפתים אשר השחיתו את הארץ. אח"כ שב עלה מוויען ארצה איטליא (1705) וילחם עם הצרפתים אצל קאסאנה, ויכם מכה רבה על יד טורין (7 סיפט' 1706) ויגרשם כלה גם מן הארץ ההיא. עטור בכל אותות הכבוד והתפארת הפקד להיות נציב במיילאנד. בעת ההיא הוצע לפניו מטעם הקיסר פטר הגדול לעלות על כסא ממלכת פולין, אך הוא מאן בזה, וישב ויעל בראש צבאות הברית על צרפת הדרומית, אך נבצרה ממנו לכבוש את מבצר טולון. לעמת זה גברה ידו אח"כ בארץ השפלה (נידרלאנד) ויחד עם מאלברו כבשו את כל מבצריה ובתוכם גם את מבצר לילל. במצור אשר שם על המבצר החזק הזה נפצע בראשו מכדור עופרת אשר פגע בו. כן הלכה ידו וגברה עד אשר הפרה אנגליא את בריתה ובסור עזרתה כשל כח אוסטריא, ובעשות ממשלות אנגליא, הולאנד, סאבויא, פורטוגאל ופרוסיא שלום עם צרפת, נאלץ גם קארל VI קיסר אוסטריא לשפות שלום לה. וגם אז הפליא אבגינוס עלילה, בהתהפכו מסבות בתחבולות הדיפלומטיא עד צאת השלום לפעלו בעיר ראַשטאַט (1714), בו נספחו מדינות נידרלאנד הספרדית ומיילאנד וניאפול וסרדיניא וחופי טוסקאנה לממלכת הקיסר קארל VI, וכל הארצות אשר כבש לודויג XIV באשכנז הושבו לקדמתן, חוץ ממדינת עלזאס, שנספחה מאז והלאה על גבול צרפת. — כאשר התחדשה המלחמה עם תוגרמה 1716, הכה אבגינוס את חיל תוגרמה אצל פטרואַרדיין ויכבוש את טמסואַר (5 אויג' 1716). בשנה השנית גברה ידו במלחמת הדמים אצל בילגראד ויכבוש את מבצרה (16 אויג' 1717), וכאשר נגמר השלום בפסרוויץ (21 יולי 1718) שב א. ברוב כבוד והדר לוויען ויהי בראש יועצי הקיסר, ויועיל הרבה להרחבת המדעים ותכמת חרשים בבנינים מפוארים (כהבילווידירו אשר בנה) ובאספת ציורים וספרים וכ"י רבי הערך ובביאתו בדברים עם חכמי הזמן ההוא באשר הם שם (עם לייבניץ, מונטיסקיו, רוסאָ ודומיהם). עוד הפעם התראה הגבור הזה לעת זקנתו על מרומי שדה, בהתחדש המלחמה בין אוסטריא וצרפת על אדות ירשת המלוכה בארץ פולין (1734). אך יד אוסטריא קצרה לנהל את המלחמה הזאת ברב כח כיאות, על כן התאמץ להשקיט הריב ובהשתדלותו נעשה השלום ביניהן. בחרף 1736 רבו תחלואיו ובבקר 21 אפריל שנה ההיא נמצא מת על מטתו. בו אבד לאוסטריא שר צבא וחכם מדיני מאין כמתו. בש' 1865 הוקם בוויען סמל פסלו בדמות רוכב אביר, לשם כבודו ועוזו אשר נשאר באוסטריא לזכר עולם.

אבגינוס (Friedrich Heinrich Eugen), פרינץ לבית ווירטמבערג-שטוטגאַרט, נולד 21 נוב' 1758, עלה מש' 1778 והלאה במעלות צבא פרוסיא עד הגיעו 1786 למעלת גנראַל-מאיור. בשנה שאחריה נשא לו לאשה את אלמנת קארל דוכס זאכסען-מיינינגען, בת נסיכי שטאָלבערג. 1806 היה לשר צבא המלואים ועוד בשנה ההיא (17 אוקט') הוכה מאת ברנאַדוטי אצל העיר האללע, ובהוסד שלום טילזיט התפטר ממשמרתו וישב במיינינגען וימת שם 20 יוני 1822.

אבגינוס (Friedrich Karl Paul Ludvig Eugen) דוכס ווירטמבערג, בן הקודם, גנראַל די אינפַנטיריא בצבא רוסיא, נולד בעיר אֶלס 8 יאנ' 1788, ועוד בש' 1796 נתעלה ע"י פויל דודו, קיסר רוסיא, למדרגת שר גדוד ואח"כ (1798) לגנראַל. 1800 בא לפטרבורג, 4—1802 התחנך בעיר ערלאנגען ואז נקרא מאת דודו הנסיך הווירטמבערגי לבוא לשטוטגאַרט וללמוד שם תכסיסי מלחמה. במלחמת 1806 נלחם על יד אביו, שהיה אז שר צבא המלואים ובסוף ח' נוב' עבר ובא בחיל צבא רוסיא שהיה ת"י הגנראַל בע-נינגסען. 1810 היה לגנר' בריגאַדי ויהי גם הוא בחיל הנלחם בתוגרמה, 1812 היה לשר הדיוויזיא הרביעית, ויעש חיל וגבורה במלחמה אצל סמולינסק (17 אויג') ובוורודינה וטארוטינה וקראַסנוי ואח"כ אצל קאַליש, והוא שר צבא הקורפס השני בעת ההיא. במלחמת ליטצען (1813) עמד בחיל המאסף, במלחמת בויטצען הגין על העיר בגבורה נמרצה, וגם בסגת כל החיל אחור היה הוא עם צבאו למגן לו להניא את האויב מהכותו חרם. בעלות צבא הביהמי על דרעזדען השכיל לעצור את הגנר' וואנדאם עם חילו אצל קולם ולא נתנהו להסתפח אל המחנה הגדול ולשית קציר לחיל מלכי הברית. במלחמה אצל לייפציג (16 אוקט') פקד את אחד מארבעה המחנות שעלו על חיל האויב, גם במלחמות 1814 הראה נחת זרועו וביותר הצטין במלחמה שהיתה אצל פאריז ועל זאת נתעלה למדרגת גנראל די אינפַנטריאה. במלחמת רוסיא עם תוגרמה (1828) פקד קורפס אחד בחיל שעמד ת"י שר הצבא דיביטש, וכאשר נכרתה ברית שלום התפטר מעבודתו ויחי על נחלת אביו בשלעזיא וימת שם 16 סיפט' 1857. הוא כתב ספר „זכרונות למלחמת 1812" (Erinnerungen aus dem Feldzuge des J. 1812 in Russland) וגם כתבים אחרים נדפסו ממנו, המכילים זכרונות נכבדים בקורות הזמן ההוא.

אבגיניא (Eugenia), שם הכוכב המ"ה מכוכבי הלכת הקטנים (Asteroidis), ע' פלנטים.

אבגיניא (Eugenie Bernardine Desideria), נולדה 8 נוב' 1781 להסוחר קלארי במרסיילה אשר בצרפת, ותהי לאשה 16 אויג' 1798 ליוהאן בירנאדוטי שהיה אח"כ למלך בשוודיא. היא היתה אחות אשת יוסף בונפארטי, אחי נפוליון הגדול. 8 מארט 1844 מת בעלה, והיא מתה 17 דיצ' 1860.

אבגיניא די בורבן (Eugenie Adelaide de Bourbon), ע' אדלהייד 2.

אבגיניא די מונטיגה (Eugenie Marie de Montijo), קיסרת צרפת מלפנים, נולדה 5 מאי 1826 בעיר גרנאדה אשר באנדלוזיא, הבת השנית להגראף מנואל פירנגרדים די מונטיגה דוכס פיניראַנדו (מת 1839), אשר ילדה לו אשתו מאריא מנואלה קירקפטריק די קלוזיבורן (מתה 1879 במדריד), מצד אביה חטר מגזע המשפחה העתיקה פורטו-קארירו שיצאה במאה הי"ד מגינובה לאסטרומדורה אשר בספרד ותתחתן עם המשפחות המפוארות גוצמן, קורדובה, לא-קורדה ולאירה. מצד אמה שנולדה ג"כ בספרד היא חטר ממשפחה קתולית בשאָטלאנד, שברחה משם במפלת בית מלכות שטואַרט. בנעוריה נתחנכה בצרפת ואנגליא חליפות, ותסע הרבה למסעותיה עם אמה בהתחפשה בשם „רוזנת די טיבה". בהופיעה על נשפי חשק שקבע ראש הממשלה הריפובליקית (לואיז נפוליון) על שדה איליזיא (Elysée), משכה עליה עיני כל ביפיה והליכותיה (1851). בהתחדש הקיסריות בצרפת ע"י נפוליון III, לא נמצאה להקיסר החדש אף אחת ממשפחות המלוכה באירופה לתמכהו כבוד ולהתחתן בו, אז בחר באבגינה להיות לו לעזר כנגדו, וישאנה לו לאשה ברוב כבוד והדר וצבי תפארת (30 יאנ' 1853). 6 מארט 1856 נולד להם בן אשר קראוהו בשם נפוליון וישאוהו לפרינץ קיסרי (Prince imperial). בעלות הקיסר למלחמה על איטליה (1859), יעד אותה למשול בארץ תחתיו, וכן עשה גם בנסעו לאלגיר (1865), וגם אח"כ במלחמת 71—1870 היתה היא המושלת בארץ בשם בעלה הקיסר. אך ימי ממשלתה לא ארכו ועוד ביום 4 סיפט' 1870 נאנסה לעזוב את הארמון הטולירי (ע' צרפת), 7 סיפט' הגיעה לדוביל (Deauville) וביום 8 סיפט' עברה באניה לאנגליא. 9 יאנ' 1873 מת עליה בעלה ומאז והלאה יושבת היא ע"פ רוב בציזלהורסט (Chiselhurst) בתור רוזנת די

פירפון, 2 יוני 1879 נפל בנה חלל במלחמת אנגליא עם הזולוסים. 1880 נסעה עברה לארץ ההיא לראות את קבר בנה.

אֲבְגִינְיָא ל. (Eugenia *L.*), נטע מסוג ההדסים וכו בערך 300 מינים הגדלים ברובם בנפות הטרופיות באזיא ואמיריקה. מהם עצים וחרולים הירוקים תמיד ולהם עלים יפים ופרחים לבנים והם נושאים פרי בעל אחד או שנים גרגירים וסביביו כשפת גביע; בגביע הזה יושבים הפרחים במספר ארבעה או חמשה עלים עם כלי אבקם הנמצאים בהם במספר רב. האבגיניות הן עצים יפים ועליהם ופרחיהם נותנים ריח טוב, ואצלנו ימצאו רק בגני החרף. מאלה יש אשר פרים הוא למאכל, כמו עץ E. inocarpa *DC.* ועץ E. apiculata *Hook.*, הגדלים באמיריקה הדרומית, וכן עץ E. macrocarpa *Roxb.* הגדל בהודו המזרחית.

אֲבְגִינְיָא-צִיטִי (Eugene-City, קרי יודשין-סיטי), העיר הראשית בפלך קונטי-ליהן (Connti Lane) בממשלת אוריגון אשר באמיריקה הצפונית ע"נ וילאַמיטה וע"י מסלת אוריגון-קאליפורניא, ומ"י 1,127.

אַבְגַר (Abgar), שם מלכים שונים אשר משלו בארם נהרים בשבתם בעיר הבירה אידיסה, היא חרן. הממשלה הזאת החלה 127 לפני ספה"נ וכלתה 216 לספה"נ ע"י קרקאַלאַ קיסר רומא. לערך כ"ט מלכים נזכרים בקורות הממלכה הזאת, בהם הכי נודע המלך הט"ו בשם הכנוי „אוכמא" (Ukkama—השחור). ביחוד נודע שמו ע"י ההגדה המספרת, כי היה לו חליפות מכתבים עם מיסד הדת הנוצרית וגם השיג ממנו את תמונתו למזכרת. המכתבים ההם נתגלו ע"י איזיביוס מקסרין (חי במאה הד'), ולפי דבריו העתיקם מסורית ליונית, במצאו אותם באוצר גנזי העיר אידיסה. ההגדה הזאת מצאה אמן בלב רבים, אולם בימים האחרונים הכירו כלם זיופה ויחדלו ממנה כלה.

אַבְגַרְדֵן דִילַכְּרִים שם ראש הרבנים באנגליא, שנתמנה מטעם המלך עדוארד בן היינריך III מיום 15 מאי ש' 1281 להיות שורר על כל בתי דינים בקהלות ישראל אשר באנגליא כפי חק רב הרבנים שמה משנים קדמוניות. קורות הרבנים והרבנות מהעת ההיא מכוסות בערפל. סופרי דה"י לב"י לקחו דבריהם מספרי טוביה (Tovey, Anglia judaica) מתתיהו (Mattew Paris), שידיעותיו והחלטותיו כרובן בנויות על השערות. גראֶטץ (בת"ז מספרו גד"י צד 210) מספר לנו, כי בש' 1279 בימי מלכות עדוארד I נרדפו היהודים מאת הכהנים ובני עם הארץ, אשר עוללו עליהם עלילות ברשע, כי ירצחו נפשות ילדים נוצרים ויזיפו המטבעות בקצצם אותם לפחות את משקלם. אֵם המלך איליאונורה נטתה אחרי הכהנים הדומיניקנים ותעזור לרעת היהודים בהסיתה בם את בנה המלך. ובכל זאת היו דבריה אל בנה כי יושיב על כסא הרבנות הכללית יהודי אחד אשר נשא חן וחסד בעיניה, הנודע בשמו „הגין (או חיים) דנלכריז" (Hagin Denlacres), ולהנחיל את השררות הזאת גם לבניו אחריו. את הידיעה הזאת לקח גראֶטץ כאמור מספר (Tovey p. 59 Rym. 591), ששם נאמר כי הסכימו המלך ואמו המלכה לבחור את „הגין" (חיים) בן דנלכריז (Haginus filius Denlacres), והוא אותו הרב הנזכר לשבח בספר שבט יהודה (צד 45 בהוצאת פיליפוווסקי). אמנם ההשערה הזאת אינה מכרעת ויש פנים להחליט ההפך, כי מדברי בעל שבט יהודה במקום הנ"ל נראה שזה האיש אבגרדן חי בצרפת בראשית האלף הששי, והיה חכם גדול ואהוב להמלך ועומד בפרץ להתחנן לפניו על עמו בעת הגירוש (ע"ש) — ומבואר הדבר, כי זה האיש אבגרדן לא יכל להיות רב הרבנים באנגליא, כי בימי עדוארד לא גורשו היהודים מארצו. על כן נראה יותר קרובה ההשערה, שזה האיש חיים אינו הרב הנזכר מבעל שבט יהודה אך איש אחר מילידי ספרד, כאשר יוכיח עליו שמו הקשטילי: דון לאַ-כרים (Denlacres). ואולי היה רופא ויוצא ובא בחצר המלך ויבן למצוא מסלות בלב המלכה אֵם המלך, והיא בכל שנאתה אל היהודים לא מנעה את טובה מהאחד אשר מצא חן בעיניה ותרכיבהו אלוף לראשי קהלות ישראל באנגליא, ומאשר כי לא נבחר מהעם ולא היה רצוי לאחיו לא נשאר זכרו בספרי ישראל מהעת ההיא.

אֲבֵדָה, מן הכתוב בתורה (דברים כ"ב) לא תראה את שור אחיך גו' השב תשיבם לאחיך גו' וכן תעשה גו' לכל אבדת אחיך וגו' ומצאתה לא תוכל להתעלם" למדנו שני דברים: ראשית, שהקנין (dominium) שיש לאדם באיזה דבר אינו תלוי בחזקת הדבר הזה (possessio); ולפיכך גם כשיוצא הדבר מחזקת בעליו, כמו בנדון דאבדה שהדבר האובד יצא מ י ד בעליו, כל זמן שלא סילקו הבעלים במחשבתם את רשותם ממנו עדיין הוא שלהם בכל מקום שהוא, ואין לזר המחזיק בו קנין של כלום. ושנית, שכל אדם מחוייב לשחד מכחו לטובת חברו ולהשתדל למנוע ממנו היזק, במדה שההשתדלות הזאת אינה מזקת לו לעצמו, ולפיכך המוצא שור רעהו נדח בדרך מחויב לטפל בהשבתו ולהפסיד ע"ז זמנו כשהפסד הזמן הזה אינו גורם לו חסרון כים (ב"מ ל"ב). הדין השני הוא מכלל חקי ה מ ו ס ר (leges imperfectae), שאומות העולם אין כופים על קיומם, ואך תורת משה העמידתם בשורה אחת עם חקי ה מ ש פ ט (leges perfectae), שאין רשות לאדם להבטל מעשייתם, כמו שבכלל לפי דעת תורת אמת הזאת קיום חקי המוסר נחוץ כל כך לתיקון האדם ולישובו של עולם כמו קיום חקי המשפט. אך הדין הראשון הוא מגופי הלכות ממונות שקיימו וקבלו עליהם כל באי עולם שנכנסו לברית החברה האנושית (lex gentium), וכבר בא זכרו גם בויקרא ה' יעו"ש. — ההחזקה (occupatio) בנכסים אינה מועלת לקנותם רק כשהנכסים הם של הפקר (nullius), אבל לא כשיש להם בעלים. בזה שוים יתדיו דין ישראל עם דין הרומים. ואך בזה יש חילוק ביניהם: לפי הרומים קנין צריך כונה ורצון (animus possidendi), וכל קנין מבלי דעת הקונה ורצונו אינו כלום, ולפי דעת חכמי התלמוד יש קנין בלא דעת הקונה (ב"מ י"א: „חצרו של אדם ק ו נ ה ל ו ש ל א מ ד ע ת ו"). וכשם שהרומים מחמירים בענין דעת בעלים ב כ נ י ס ת הקנין כן הם מחמירים בזה ב י צ י א ת ו. לפי הרומים סילוק רשות הבעלים מנכסיו צריך כונה ברורה ורצון פ ש ו ט, ר"ל: צריך שהבעלים יעזבו את נכסיהם מ פ א ת ש א י ן ר ו צ י ם ל ה י ו ת א ד ו נ י ם ל ה ם, ואך אז נעשים הנכסים הפקר וכל הקודם בהם זכה; אבל כשהבעלים עוזבים את נכסיהם בשביל טעם אחר, למשל, המשליך סחורתו מספינה המטורפת בים למען הקל כבד משאה לבל תטבע במצולות, אף כי סוף סוף רוצה הוא לעזוב את נכסיו, כי כל אשר לאיש הלא יתן בעד נפשו, בכל זאת כיון שהרצון הזה איננו פ ש ו ט ופ נ י מ י רק נולד בסבה חיצונית, מאונס והכרח, אין העזיבה הזאת נחשבת לעזיבה חשובה (derelictio) והנכסים נשארים ברשות בעליהם הראשונים שיכולים להוציאם מתחת ידי הזוכה בהם בדין בכל עת ובכל שעה. כנגד זה חכמי ישראל שאינם מצריכים דעת הקונה ורצונו ב כ נ י ס ת הקנין, אין מצריכים דעת הבעלים ורצונם גם ב י צ י א ת הקנין. ולפיכך הנכסים ששטפם נהר עד אפס תקוה לבעליהם להצילם, נעשים הפקר מיד, וכל הקודם לזכות בהם הרי הם שלו, אף שלא היה כאן רצון פנימי מצד הבעלים להוציאם מרשותם ולהפקירם לכל (ב"מ כ"ב). מהחילוק היסודי הזה יצא חילוק גדול בהלכות אבדה ומציאה. לדעת חז"ל שפעולת עזיבת הנכסים בלבד דיה לעשות את הנכסים האלה הפקר לכל אדם, מבלי שום חילוק איזה הדרך נעשה הפעולה הזאת, אם בדרך ישר, בסבת הרצון הפשוט של הבעלים להשליכם מעל פניו, או בסבת אונס חיצוני — כל אבדה שהבעלים נתיאשו ממנה, ר"ל: שסילקו במחשבתם את רשותם ממנה, הרי היא הפקר לכל אדם וכל הקודם למצאה זכה בה (ב"מ כ"א). אבל לדעת הרומים שהפקר מסבה חיצונית אינו הפקר, בין שלא נתיאשו הבעלים מהאבדה בין שנתיאשו ממנה, על כל פנים האבדה אינה יוצאת מרשות

הבעלים וכל המוצאה ולוקחה על מנת שלא להחזיר לבעליה נתפש עליה כגנב. (Justinianus in inst. l. 2 t. 2 in fine vide Com.), וגם חזקת שנים מרובות (longissimi temporis praescriptio) אינה מועלת להעמיד האבדה בחזקת המוצא (Novella 119 c. 7), כי כלל גדול בידנו שאין שום חזקה מבלעדי תום רוח המחזיק (bona fides), ר"ל: שהמחזיק יחשוב כי החפץ נתן לו על פי אחד מדרכי הקנין המקובלים, בעוד אשר בנדון דידן המוצא יודע היטב כי המציאה באה לידו במקרה ואין לו איפוא עליה שום זכות ומשפט. זולת המוצא אוצר טמון במעבה האדמה שנשכח כבר שם בעליו, אז אם האוצר נמצא בחלקת נחלתו אזי כל האוצר שייך לו, ואם נמצא בשדה אחר אזי חולקים האוצר ביניהם, מחציתו לבעל השדה ומחציתו להמוצא, ואם האדמה של הפקר כל האוצר להמוצא (יוסיטניאנוס שם). במה דברים אמורים, כשלא השתמש למציאת האוצר באמצעים אסורים ולא עשה שום השתדלות לבקש את האוצר ואך במקרה בא לידו; אבל כשהשתמש באמצעים אסורים אזי כל האוצר נמסר למלכות (Pandecta de thes. l. 10) אף כשמצאו בשדה שלו, (מזה נראה שהקדמונים האמינו כי יש אפשרות לגלות מקום אוצרות חשך בקסמים, וע' אבן החכמים להר"ם רובין מבוא פתחים סימן ב' שכתב כן גם הוא, וזה הוא בלי ספק האמצעים האסורים (vetitae et illicitae artes) שהזכיר מחוקק הרומי בהלכותיו, ועוד עתה מהבילים המון העם להאמין ברוחות והוות נעלמים שומרים על האוצרות כעין הקאבאלדע של האשכנזים. וע' ירושלמי פ"ב דב"מ ה"ה וב"ר פ' ל"ג, שאלכסנדר מוקדון אמר: אם ימצא איש מבני עמי אוצר בשדהו אקח כל האוצר לגנזי מלכותי, וכתוב ע"ז במ"כ: כי כן הדין בארץ אדום שכל האוצרות הטמונים בקרקע הרי הן למלך, ובאמת היה הדין כן באיזה ארצות בימי בעל מ"כ אף שהיו חולקים ע"ז. אולם בימי הירושלמי והמדרש היה דינא דמלכותא כנ"ל, ולפיכך נ"ל שמה ששמו בפי אלכסנדר הדברים האמורים למעלה היתה כוונתם שיעליל על המוצא שהשתמש באמצעים האסורים, ועל היסוד הזה יחרים האוצר למלכות, כאמור למעלה. ואולי התכוונו חז"ל לדיני הפרסים, שכפי המוזכר (ב"מ כ"ח:) היו מחרימים כל מציאה למלכות. וע' מרדכי פ"ב דב"מ שהביא ראיה מאגדה דאלכסנדר מוקדון שהמוצא אוצר טמון בקרקע של אחרים, כל האוצר שייך לו, שלא כדין הרומים הנ"ל), וכשעשה השתדלות לבקש את האוצר אזי כשמצאו בשדה אחר כל האוצר שייך לבעל השדה ואין להמוצא בו כלום (יוסטיניאנוס שם). גופי ההלכות בשינוים קטנים שהזכרתי בזה עברו מהרומים להעמים החדשים. בנוגע להלכה למעשה אצלנו ע' Kodex Napoleona סעיף 716 גם 717 וע"ע 0 наказаніяхъ налагаемыхъ Мир. Суд. סעיף 179 שהמוצא מציאה מחויב להודיע מזה לרשות (полиція) במשך שלשה שבועות. המציאה יכולה על כל פנים להשאר תחת ידו ואחרי עבור שלשים שנה מבלי שידרש איש אותה עוברת (ע"פ סעיף 2,262 ספר החקים הנזכר) לרשות המוצא.

נחזור לדין התלמוד. כשנתיאשו הבעלים מהאבדה הרי היא של מוצאה (כפי המבואר (ב"מ כ"ב:) צריך שיאוש בעלים יהי קודם שתבוא המציאה ליד המוצא, באופן שברגע התהוות ההחזקה (occupatio) באבדה תהי ההחזקה הזאת כשרה. אולם אם בעת המציאה עדיין לא היו הבעלים נואשים ממנה (יאוש שלא מדעת) והיתה איפוא ההחזקה ברגע ההתהוותה פסולה, אז נדחית ההחזקה לגמרי באופן שגם אם בעל האבדה מתיאש אחרי כן מאבדתו, לא יוכל היאוש הבא אחרי כן להכשיר את ההחזקה שהיתה בעיקרה פסולה. וזה כונת הגמ' „דכי אתא לידיה (היינו ההחזקה) באיסורא הוא דאתא לידיה", וכוונו בזה רז"ל לדעת הרומים שגם הם כללו כלל גדול שתם הרוח (bona fides) הנצרך להזקה (usucapio) או להחזקה (occupatio) הוא תמיד בתחלתו). וכללים ידועים נתנו לנו חז"ל לתכן על פיהם את רוח בעל האבדה לדעת אם נואש ממנה אם לא, ואחד מראשי הכללים הוא הסימן. כשיש להדבר האבד סימן ידוע אז בטח לב בעל האבדה שיוכל לדרוש את אבדתו מהמוצא ולא יתיאש ממנה, כי יודע היטב שעל פי הסימן יוכל להוכית כי חפץ שלו הוא; אך כשאין שום סימן מובהק באבדה, אזי בעל האבדה מתיאש תיכף ממנה, מדעתו כי לא יעלה בידו להוציא את אבדתו מהמוצא, אחרי אשר אין לו הוכחה שהוא הוא בעל האבדה, ולפיכך המוצא דבר שאין בו סימן זכה בו. אך כשיש להאבדה סימן מובהק, אזי המוצא מחויב להכריז ולהודיע על אדותה בשער בת רבים, למען ישמע בעל האבדה ויוכל לחזר על אבדתו ולדרשה על פי סימניה. ההכרזה היתה נעשית כזאת: בזמן שביהמ"ק היה קיים היו מכריזים שלש פעמים בשלשה רגלים בהקבץ כל ישראל יתדיו להראות את פני ה' (ב"מ כ"ח). מקום ההכרזה היה אז כפי הנראה מראש הגג, כי כן מצאנו שכשרצו להודיע דבר מה גלוי לכל הכריזו בראש הגג (לוקאס י"ב ג'), וע"ע (שבת ל"ה:) שהתקיעות של ע"ש להבטיל את העם ממלאכה היו נעשות ג"כ בראש הגג, וכן מפורש ביאזעפוס (מלחמות ס"ד פי"ב יעו"ש). ואולי היה מקום ההכרזה אצל האבן שהיתה נקראת אבן הטוען, כמו ששנינו (ב"מ כ"ח:) „אבן טוען היתה בירושלים כל מי שאבדה לו אבדה נפנה לשם וכל מי שמוצא אבדה נפנה לשם, זה עומד ומכריז וזה עומד ונותן סימניה ונוטלה". עוד היה מנהג לפנים בירושלים בעת שביהמ"ק היה עומד על מכונו, שמי שאבדה לו אבדה היה בא לביהמ"ק ונכנס דרך שמאל ומקיף לימין (שלא כדרך כל הנכנסים שמקיפים דרך ימין לשמאל) והיו שואלים אותו: מה לך מקיף לשמאל? והיה אומר להם שאבדה לו אבדה, וע"ז היו משיבים לו: השוכן בבית הזה יתן בלב מי שמצאה ויחזירה לך מיד — וכבר היה מעשה בר' אליעזר בנו של ר' חנניה בן חזקיה שאבד לו ס"ת יקר מאד ועלה והקיף, ולא זז משם עד שבאו ואמרו לו נמצא הס"ת (מסכת שמחות פ"ו, וע' מדות ספ"ב). ומשחרב ביהמ"ק התקינו להכריז בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (ב"מ כ"ח:). ויתר משפטי אבדה ומציאה ע' בש"ע ח"מ (הלכות אבדה ומציאה ס' רנ"ט—רע"א).

אֻבֶּדַא (Ubeda), עיר כחוז יאַען במדינת אנדלוזיא בספרד, בין נהרי גואַדאַלקוויויר וגואַדאַלימר, בבקעה הפוריה לומאַ די אובדאַ. מ"י 18,149. מלפנים בזמן הערבים נקראה בשם אַבאַדא ונחשבה בנוף אלבושרט. 1234 נלכדה ע"י אנשי קשטיליא אשר החריבוה ואח"כ בנוה מחדש.

ר' אַבְדוּמָא (אבדימי, אבודמא) נחותא (ירוש' ב"ב פ"ג ה"א ועוד), אמורא בא"י בדור ג' של אמוראים במאה הא' לאלף הה', ונקרא „נחותא" שהיה רגיל לירד לבבל, ואמר שם הלכות ששמע בא"י ובא"י אמר ההלכות ששמע בבבל, ויש ידים להשערה כי הוא רב דימי המובא לפעמים בתלמוד בבלי בלשון „כי אתא רב דימי אמר".

ר' אַבְדוּמִי (ירוש' ב"ב פ"ט ה"א), אמורא בא"י, והיה לפי הנראה בימי ר' אמי בבליא שהוא דור ד' של אמוראים, כי בענין אחד אמרו שם דבריהם גם סגנון לשונם אחד הוא, ע"ש.

אַבְדוּמִינִי (מקורה ברומית: אבדומין — Abdomen — שפירושה בטן), הונחה אצל חכמי הרפואה על כל מה שנוגע לבטן האדם. מזה נגזר שם „מעי אבדומיני", שהם כלי העיכול, השתן והמין; „חולי אבדומיני", הם מחלות כלי הבטן, „פליתורא (Plethora) אבדומינית", היא גשת הדם במדה מרובה אל כלי הבטן, המפרעת את העיכול ונוטה את האדם לעצבות הרוח, וע"פ רוב היא סבת לבעלי המרה השחורה (Hypochondria).

אֲבַדּוֹן, מקום ההשחתה והכליון, נרדף עם השם שאול והוא כנוי מליצי אל הקבר. השם הזה נמצא אך בכתובים, ובפי חכמי התלמוד נקרא המקום הזה „גיהנם" ובו תובא אך נפש האיש הרשע, לקבל ענשה על חטאותיה אשר חטאה ולהטהר מחלאת טומאתה אשר דבקה בה בארץ החיים. משפט הנפש בשאול לפי דעת בעלי התלמוד לא ימשך יותר מי"ב חודש (עדיות פ"ב מ"י) חוץ מהמינים והמסיתים, שנדונים בגיהנם לדורי דורות,

גיהנם כלה והם אינם כלים (ר"ה י"ז), אבל לעתיד לבוא כשתכלה הרשעה מן העולם יתבטל גם האבדון (נדרים ח:). השאול או האבדון הוא משבעת הדברים שנבראו קודם שנברא העולם (פסחים נ"ד), כמו הגן עדן, כי בלי שכר ועונש אין העולם יכול להתקיים, ולזאת אמרו והנה טוב מאוד זה הגיהנם והגן עדן (ב"ר פ"ט), כי שניהם כאחד טובים לקיום העולם וחברת האדם. שבעה שמות לאבדון, אשר מזה יצאו להם שבעה מדורי גיהנם: שאול, אבדון, באר שחת, בור שאון, טיט היון, צלמות וארץ התחתית, ושלשה פתחים לו: אחד במדבר, אחד בים ואחד בירושלים (עירובין י"ט — ואולי רצונם בזה כי בעקב החטא בא העונש לא רק במקום מסוכן כמדבר וים, כ"א גם בארץ נושבת). השמות האלו יורו כי לפי מושגם האבדון הוא למטה בארץ, אולם יש מי שאומר כי הוא למעלה מהרקיע (תמיד ל"ב:), ויען כי יצר לב האדם רע מנעוריו ומספר הרשעים לפי זה רב יותר ממספר הצדיקים, ויען כי בו ידונו כל הפושעים כבני ברית כמו שאינו בן ברית (ר"ה י"ז), לכן אמרו כי מקום הגיהנם הוא גדול הרבה מכל העולם: העולם אחד מששים בגן, גן אחד מס' בעדן, עדן אחד מס' בגיהנם (פסחים צ"ד). בעלי הב"ח יכנו בשם אבדון את המלאך הממונה על המתים, הנקרא בפי חכמי התלמוד בשם דומה (יוחנן 9, 11).

אבדובקא (Obodówka, Ободовка), עיר קטנה בפלך פאדאליא במקום אשר יתאחדו נהרי ברנרדינקא ודאחווא, מ"י 3,728, רובם יהודים. בה בית חרושת למעשה קמח הסוכר. מאחרי העיר יש סוללה מרובעת שהיתה להתושבים למחסה במלחמת התתרים.

אבדוקוס (Eutokos), מלה יונית, ופי': ילד טוב (ירוש' מגלה פ"ג), כשם אבדוקסיא (Eudoxia) שפי': שם טוב או דעה נאמנה. בהם השתמשו גם לשע"פ, כמו:

אבדוקיא (Ä. L. Eudokia), בת איש אחד שהיה מורה לשון ומליצה בעיר אתונא, נולדה 400 לספה"נ, ובמות אביה באה במשפט עם אחיה ע"ד חלק ירושתה, ולהוציא לצדק דינה נסעה באה לקונסטנטינופול הבירה (420), וביפיה וחכמתה לקחה לבב אוגוסטה פולכיריא המושלת בשם אחיה הקיסר טיאודוסיוס II, עד כי שמה אותה בין שרותיה ואח"כ הביאה אותה בדת הנוצרית ותשיאנה לאחיה לאשה (421). בש' 438 התנדבה לעלות לרגל ירושלימה, שמה הגלתה אח"כ בעבור רוח קנאה על בעלה, ובהמיתו את פוילינוס אהובה, השר אשר על הבית. שם נשארה גם אחרי מות הקיסר (450), ותפאר את העיר בבנינים יפים ונהדרים ותמת שם 460. — בתה אבדוקסיא היפה-פיה נולדה 422 בקונסטנטינופול ותהי (437) לאשה לואלינטיניאנוס III קיסר רומא, ובמות בעלה זה (455) בידי קרובי השר איטיוס שהומת על ידו (ע"ש) ובתוכם הסינאטור פיטרוניוס מקסי-מוס, אלץ אותה פיטרוניוס המושל אז ברומא לתת ידה לו ולהיות לו לאשה. אך בהודע לה מפיהו כי גם הוא היה ברוצחי נפש בעלה הראשון, חרה אפה בו ותקרא בסתר לגיזריך מלך הואנדאלים היושב באפריקא, לחוש לעזרתה ולהצילה מידי המרצח. בקיץ 455 עלה גיזריך עם חילו על רומא ויבקיענה אליו ויתנגה לבז ולמשסה ויוליך את הקיסרת ושתי בנותיה בשבי, ורק אחרי ז' שנים (462) אכף ליאו I קיסר ביצנץ את מלך הואנדאלים לקרוא לה דרור ולתת לה לבוא לקונסטנטינופול.

אבדוקסוס (Eudoxos), יליד קנידוס (חי 408—355 לפני ספה"נ), מכונה בפי ציצירון בשם אביר התוכנים, בן כ"ג שנה בא אל העיר אתונא ויהי לתלמיד ולרע לאפלטון, ובשוב אפלטון מצרימה הלך עמו גם אבדוקסוס. דיוגינוס יספר ע"ד החקים אשר שם לעיר מולדתו וע"ד המורים אשר למדוהו חכמות השיעורים, הרפואה והפליסופ-יא. הוא היה הראשון אשר הכיר עקמומית הארץ ככדור, (תחת אשר עד כה חשבוה לשטוחה ישר וצפה בלב ימים), אף כי לא נועז להגיד זאת מפורש; וישלים מלאכת אפלטון בדבר „חתוך הזהב" (ר"ל לחתוך קו לשני חלקים, שיהיה ערך החלק הקטן אל הגדול כערך הגדול אל הקו כלו), ויהי הראשון לקצוב ערך גוף הפיראמידה והמגבעה (Conus) שהוא שליש ממכילת העמוד בעל זויות והקורה השוים עמהם בגובה ובשטח תושבתם. באיזה דרך מצא להכפיל את המעוקב פי שנים במכילתו לא נודע, אך איראטוסטינוס קרא אותו בשם „איש אלהים" בגלל המצאתו זו, בהאמינו כי כזאת יוכל איש להמציא רק ע"י סיוע מן השמים. הוא הקים שטה חדשה במהלכי צבא השמים. „שטת הגלגלים נכנסי המרכז", והוא שהגלגלים לכוכבי הלכת משותפים במרכז אחד, אך קטריהם אינם מוצקים, כ"א מונחים על כדורים אחרים הסובבים כמו"כ סבוב שוה על קטריהם. לחמה וללבנה שם ג' גלגלים לאחת, ולחמשת כוכבי הלכת הנשארים ד' ד'. שטה זו נתקבלה מאת קאליפוס ואריסטוט-לוס, עד שבא פטלמיוס וישם גלגלי ההקפה (Epicykli) וגלגלי יוצאי המרכז תחתיהם. הוא היה הראשון אשר למד לעשות א ב ן - ש ע ו ת - ה ש מ ש י ת בהנחה אופקית. ספריו נאבדו, אך שאריתם המובאה בספרי זולתו נמצאה בכתבי האקאדימיא הברלינית לשנת 1828.

אבדוקסיא (Älia Eudoxia), בת בויטו שר צבא הפרנקים, היתה 395 לאשה לארקדיוס קיסר רומא המזרחית (קונסטנטינופול). בעזרת השר אבטרופיוס שהומת אח"כ בפקודתה, משלה בבעלה הצעיר בכל אות נפשה ותרב מזמות ונבלים עד כי גורש על ידה נשיא הכנסיה, יוחנן „פה-הזהב" (Chrysostomos), מעיר הבירה לקפוטקאי (403). אמנם אכף העם אותה להשיב את הנשיא האהוב מארץ גלותו, אך הוא לא יכל נשוא את רעת המלכה ותועבות חצרה, וישב וירחיק נדוד (404), ועוד בשנת ההיא מתה המלכה בעודה בנעוריה.

אבדוקסיא (Eudoxia Makrembolitissa), בת איש נכבד מתושבי ביצנץ, היתה מהוללה ביפיה ובחכמתה ותהי לאשה להקיסר קונסטנטין X דוקאס (1059—67), ותלד לו ששה ילדים. כאשר קרבו ימי הקיסר הזה למות, יעד אותה למושלת ארצו בשם בניו הקטנים, ולעומת זאת התחיבה היא בכתובים לבלי היות עוד לאיש אחריו. אך היא הפרה נדרה ותשת ידה עם שר הצבא רומאנוס (IV) ותנשא לו לאשה. ויהי כאשר גדל בנה מיכאל VII, ויקומו קרוביו וידרשו בחזקה מאת אמו להוריד את רומאנוס משאתו, וכאשר מאנה שמוע להם, תפשוה ויושיבוה במקלט הנזירות אשר יסדה היא בעצמה על שפת הים הבוספורי. שם ישבה כחמש ועשרים שנה ותכתוב ספרים ותהגה בחכמה עד יום מותה.

אבדוקסיא פיאודורוונה (Евдокія Θеодоровна), בת השוע הרוסי לאפוכין, אשתו הראשונה של הקיסר פטר הגדול (מש' 1689) ואם יורש העצר אליקסיי פטרוויטש הובאה בפקודת הקיסר (1698) במקלט הנזירות אשר אצל סוזדאל, משם הובאה למוסקוי בעת אשר העמד אליקסיי למשפט (1718) ואח"כ הובאה למקלט „סטאריא לאדוגה" אשר אצל שליסלבורג ותשאר שם עד 1728, ואז בעלות נכדה פטר II על כסא אבותיו, נקראה לשוב למוסקוי ותמת שם 27 אויג' (7 סיפט') 1731.

אבדוקציא (Obductio), הונח בכלל על נתוח גופת אדם או גוית בע"ח, ובעיקר על בקרת המשפט לגוף המת, לדעת סבת מותו. האבדוקציא נעשית ע"י רופא אמן הממונה ע"ז, וע"פ רוב לעיני חוקר הדין ובפני סופר ועדים, לכתוב אמנה ולחתום בספר זכרון. בראשונה יבקרו את גוף החלל ומראהו לכל עבריו, לדעת אם נמצאו בו סימנים חיצונים, ואחרי אשר יכתבו בספר כל אשר ראו ומצאו, תחל הבדיקה הפנימית ע"י הנתות בכל חללי הגוף. כבדיקת קטן שנולד צריך הרופא להתבונן ולהחליט אם היה ילד שנתבכר כל צרכו ואם היה בו הכח החיוני. אם יש חשד סם מות, אז יוציאו הקיבה והמעים עם כל הנמצא בתוכם, גם הכבד והכליות, וישימו כל אחד ואחד בכלי מיוחד אשר יסגרוהו

ויתתמוהו וישלחוהו אל כימיאי מומחה, לבקר ולבחון את הכל, אם נמצא שם איזה רעל. הנתוח והבדיקה נעשים רק אם יש חשד או אם נראה לעינים כי לא היה בזה מות טבעי. כל הנראה והנמצא בבדיקה יכתב בספר אמנה (Visum repertum) יחד עם השערת הרופא והחלטתו בדבר אופן המיתה, ולפעמים תצטרף לו גם דעת המבקר הכימיאי והחלטתו בענין ההוא.

אַבְדוּקְצְיָא (Abductio), הסרת לב איש מדת אבותיו. על חטא זה נענשו יהודים באנגליא בימי המלך היינריך III בש' 1218. כפי המסופר מאת Matthew Paris in His Historia Anglorum vol. I p. 375, and Chronice Majora vol. IV p. 30 (Towey Coram Rege Roll 18 Hen. III m. 21.) Anglo Jewish History p. 177, 28., נתפשו יהודים אחדים ובתוכם יעקב מעיר נאָרויטש (Norwich), שנאשמו בעון אבדוקציא, כי הסירו את לב ילד נוצרי בן ז' שנים מאחרי דת אבותיו ויכניסוהו בברית דתם. שם הילד אדרדוס בן ויכרדוס פיזיקוס (Odardus son of Wychardus Physicus), ועל פי משפט הכהנים אשר הכבידו עול קשה על היהודים נגד רצון הממשלה, נענשו עונש כסף מרבה להכיל. בית משפט מיוחד הוקבע בעד ענינים כאלה בימי המלך הנ"ל, לדון דיני ממונות ודיני נפשות בין היהודים ובין הנוצרים. ועוד נמצאות 47 מגילות (Rolls), המכילות דברי ריב ומשפט בין הצדדים בימים האיומים והנוראים ההם. (Selections from the Miscellaneous Rolls of the Exchequer p. 285. Ang. Jew. Hist. Exhib. p. 177, 23.)

אָבְדוּרַצְיָא (Obduratio) סתימת המעים, ע"ע עצירות.

אַבַּדִי (Antoine Thomson וגם Arnould Michel d'Abbadie), שני אחים מצוינים בנסיעותיהם וחקירותיהם בארץ כוש (Äthiopia), בני איש צרפתי שגלה מארץ מולדתו, נולדו בדובלין בירת אירלאנד, הראשון בשנת 1810 והשני בשנת 1815. אחרי הכנותיהם בלמודים, וביחוד בתורת הטבע וחכמת השיעור, ואחרי שהבכור אנטואן כבר עשה דרכו לבראזיליא (1836-37) להתחקות על שרשי הכח המאגניטי, שמו יחדו פעמיהם לאביסיניא בסוף שנת 1837, ויעברו דרך אדובה ויבואו לגונדאר 28 מאי 1838. ובעוד אשר ארנאָ הצעיר נשאר שם ללמוד לדעת את לשונות יושבי הארץ ומנהגיה, שב אנטואן בראשית 1839 אל ארץ צרפת, לאסוף שם את כלי המדידה הדרושים לחפצו. סבות שונות הניאוהו מהתאחד אל אחיו, ורק בח' יוני 1842 הצליח לשוב ולבוא גונדארה. בעת ההיא עלתה בידי אחיו להטות אליו לבב הנסיך המושל בגודישאַם, והוא שם לבו לחקר מדינות הארץ ההיא, ויחד עם אחיו ולפעמים גם בלעדיהו תר ביותר את מדינות הדרום, וביחוד את ענאריאס, את חלק מדינת קאפָה ואת מקורי הנהר אומאַ. בשנת 1848 כלו האחים את מסעיהם אשר ארכו זה עשר שנים וישובו צרפתה עם כל הדברים הרבים שאספו להם שמה לחקירותיהם. שם נשאר אנטואן על נכסיהם בקרבת העיר באיונה לבקר ולסדר את המון הדברים והחפצים שאספו, וארנאָ שב לעוד שנה אחת ארצה מצרים (1853). בעצת שני האחים האלה יצאו שליחי המיסיון הקתולית ויבואו (1837) לישיבת קבע באביסיניא. אך 1855 גורשו משם על ידי הקיסר טיאודור מושל הארץ בעת ההיא. והנה בראשונה הודיעו שני האחים דבר תוצאות מסעיהם בקצרה במכה"ע האנגלים והצרפתים, אך בהוסד אנגליא לשלוח צי אדיר לאביסיניא, שקדו ויוציאו לאור את ספריהם הנכבדים אשר כתבו ע"ד הארץ הזאת ותכונתה ותכונת יושביה למשפחותם ללשונותם ולכל פרטיהם.

ר' אַבְדִימוֹס (אורדימוס, ורדימוס) בן ר' יוסי בן חלפתא, ע' ערך ורדימוס.

ר' אַבְדִימִי אבוה דר' יוסף בר אבדימי (עירובין ח) ור' חניגא בר אבדימי (ב"ק צ"ו:) ור' תחליפא (בכורות ל"ז:), מקומו היה בא"י בדור א' של אמוראים במאה הא' לאלף הה'.

ר' אַבְדִימִי אבוה דר' יצחק (א'), בא"י בדור אחרון של תנאים במאה האחרונה לאלף הרביעי, ור' יצחק בנו היה תלמידו של רבי (שבת מ:) ורבו של רב (חולין ק"י, ע"ש בתוס' ד"ה איכא).

ר' אַבְדִימִי אבוה דר' יצחק (ב'), בדור א' של אמוראים, בסוף המאה האחרונה לאלף הרביעי, ור' יצחק בנו היה תלמיד רב ולמד ממנו דיני מדות (ב"ב פ"ז).

ר' אַבְדִימִי אבוה דר' שמואל בר אבדימי, בנו חי בדור אחד עם ר' יצחק בן אלעזר ור' מנא (ירוש' שבת רפי"ט), בדור הד' והה' לאמוראים, בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף הה'.

ר' אַבְדִימִי אחוי דר' יוסי (ירוש' שבת פ"ב ה"ה), אמורא בא"י בדור ג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה'. נזכר פעמים אחדות בירוש'.

ר' אַבְדִימִי בר המדורי, אמורא, בתלמוד נזכר ממנו רק תרגום מלה אחת, והיה בימי ר' אבא וריש לקיש או קודם להם, כי הם פירשו את אשר תרגם (סוכה ב).

ר' אַבְדִימִי בר חמא בר דוסא (נ"א בר חסא) אמורא בדור ג' של אמוראים במאה הא' לאלף החמישי. הוא היה אומר: כל אדם מחויב לעמול בתורה ולהרבות בתחבולות שתתקים התורה בידו, וע"ז דרש את הפסוק: לא בשמים היא — שאם היא בשמים אתה צריך לעלות אחריה, ולא מעבר לים היא — שאם היא מעבר לים אתה צריך לעבור בשבילה ארחות ימים (עירובין נ"ה). גם דרש את הפסוק: ויתיצבו בתחתית ההר — שכפה הקב"ה עליהם ההר כגיגית ואמר כי אם לא יקבלו את התורה שם תהא קבורתם (שבת פ"ח, ע"ז ב':).

ר' אַבְדִימִי בר חסא (נ"א בר חסדא או בר דוסא), אמורא היה לפי הנראה בא"י בדור שני ושלישי של אמוראים במאה הא' לאלף הה', נזכר פעם אחת בתלמוד (זבחים קי"ח).

ר' אַבְדִימִי בר' נחוניא, נזכר ממנו מאמר אגדיי מתעודות האברים הפנימיים של האדם (מדרש תהלים ק"ג), ומשם נראה שחי בא"י בדור הב' או הג' לאמוראים.

ר' אַבְדִימִי (אבודמא) דמן חיפא או חפיא, אמורא בא"י בדור ב' וג' של אמוראים במאה הא' לאלף החמישי. כבוד החכמים היה גדול בעיניו מאד, ור' אבהו אמר משמיה כי מוטל על האדם לעמוד כשרואה חכם הולך לפניו במרחק ד' אמות, ושלא לשבת עד עבור החכם ממנו ד' אמות (קידושין ל"ג:) אף הוא אמר: מיום שחרב ביהמ"ק אף כי נטלה נבואה מן הנביאים, מן החכמים לא נטלה (ב"ב י"ב).

ר' אַבְדִימִי דציפורין (ציפורי), בן ר' אמי (ירוש' ביצה פ"א ה"ט), שאל הלכה מר' מנא השני (ירוש' ברכות פ"ד ה"ג), אמורא בא"י בדור הה' לאמוראים, במאה הב' לאלף החמישי.

ר' אַבְדִימִי מלחא, אמורא בא"י בדור ב' וג' של אמוראים במאה הא' לאלף הה', היה חנוני (ירוש' סוכה פ"ב ה"ה), ויתכן כי נקרא מלחא על שם מעשהו, כי היה מוכר מלח (ירוש' ב"מ סוף פ' הזהב).

אַבְּדִיקַצְיָא (Abdicatio), היא מחילת זכות על כסא מושלים, או ירידת המושל מכסאו שלא ברצונו. מחילות כאלה ידועות למכביר בדברי ימי עולם, כמו מחילת הקיסר קארל V (1556), מחילת כריסטינא מלכת שוודיא (1654), פיליפ V מלך ספרד (1724), לודויג בונאפארטי מלך הולאנד (1810), קארל עמנואל, ויקטור עמנואל וקארל אלבערט מלכי סרדיניא (1802, 1821, 1849; מחילת האחרון היתה אמנם בסבות חיצוניות שבאו לרגלי מלחמת נאָוארה), לודויג I מלך באַואַריא (1848), היינריך LXXII נסיך רייס (1848), יוזיף דוכס זאכסען-אלטענבורג (1848—לטובת אחיו), נסיכי האָהענצאָללערן (1849 —

לטובת פרוסיא), בערנהארד דופס זאכסען-מייניגגען (1866 — לטובת גיאורג בנו) ואמאדיאוס מלך ספרד (1873). אולם בלא חמדה היתה מחילת ווילהעלם I מלך נידרלאנד (1840), יען כי בשנויי הענינים בבילגיא לא יכלה עוד שטתו המדינית להתקים, וכן מחילת גריבי נשיא הריפובליקה בצרפת (1887—בגלל אשם מעילה אשר נפלו על וילזון חתנו). באונס מצד אחרים היתה מחילת אויגוסט מלך פולין (1707) ואח"כ מחילת סטאניסלאו לישצינסקי (1737) ופוניאַטאָוסקי (1795) מלכי הארץ ההיא, קארל IV מלך ספרד (1808) ונפוליון הראשון קיסר צרפת (1814 ואח"כ 1815). על פי רוב היו מחילות מחמת אונס במרידת העם במושלו; כאלה רבו בזמן האחרון ויותר מהן — ירידות מושלים שמאנו לותר על זכותם. מהם ירדו מכסאותם לטובת אחד מבני משפחתם, אך חפצם לא בא — כמו: קארל X (1830) ולודויג פיליפ (1848) מלכי צרפת, איזבלה II מלכת ספרד (1870). מחילת פרדינאנד קיסר אוסטריא (1848) היתה בסבת המהפכה השנית, אשר בה בטלו את החוקים החדשים שהקיסר נשבע לקימם.

אַבְּדִירָה (Abdera), עיר במדינת תרקיא (Thrakia) העתיקה, ע"י נהר תירסונים מזרחה, נוסדה ע"י הגבור הירקולים על המקום אשר טרפו סוסי דיומידם את נפש אבדירוס אהוב לבבו. בראשונה היתה מושב הכנענים עד שכבשה טימיזיוס הקלאַזומני (656 לפני ספה"נ) ותהי מושב להיונים. 352 (לפני ספה"נ) נכבשה ע"י פיליפוס II מלך מוקדון ואח"כ ע"י הרומאים. העיר הזאת היתה מולדת הרבה אנשים מצוינים, כהפילוסופים דימוקריט, פרוטאַגורס, אנאַקסרכוס וסופר דה"י היקאַטאוס, ובכל זאת יצא לה שם כי היא מולדת כסילי אדם, עד כי היה שם „אבדירי" לחרפה וקלסה בגוים.

אַבְדָּן, הוא האמורא אבא-יודן, ששמש את רבי יהודה הנשיא, גם היה תלמידו ומתרגמנו, וישגיח מאד לבל יקל איש ראשו ולא יפסיע בבית המדרש בשעה שהתלמידים יושבים שם, ויכנה זאת בשם: פוסע על ראשי עם קדש (יבמות ק"ה:). גם על רבי ישמעאל ב"ר יוסי נתן בקולו: „מי הוא זה הפוסע על ראשי עם קדש"? וכאשר השיב לו בענות רוחו: „אני ישמעאל בן יוסי באתי הנה לקחת תורה מפי רבנו", דבר אתו קשות לעיני רבי יהודה הנשיא: „וכי אתה הגון לקחת תורה מפי רבנו?", אשר על זאת ענהו הנכלם בחכמה „וכי משה היה הגון ללמוד תורה מפי הגבורה?". אך אבדן הלאהו עוד בשאלתו: „וכי משה אתה?", אז לא יכל עוד ר' ישמעאל העובר על מדותיו לעצור ברוחו, וישאלהו גם הוא: „וכי ר ב ך אלהים הוא?"... המענה הזה כונן גם אל מול ר' יהודה הנשיא, בקראו אותו „רבך" ולא „רבי", כי חרה לו על דבר אשר שמע בהכלים אותו אבדן ולא כהה בו. צרות רבות מצאו אח"כ את אבדן, כי שתים מכלותיו עזבו את בעליהן (מיאנו), שנים מבניו טבעו במים, והוא נצטרע. חז"ל אמרו כי כל אלה באוהו על הכלימו את ר' ישמעאל בר' יוסי (יבמות ק"ה:).

אָבְּדָרְסְק (Обдорскъ), עיר מצער בפלך טאָבאָלסק במחוז בערעזאָוו בסיביר המערבית ע"ג פאָלוי ומ"י 300. שם יריד גדול הנמשך מן 15 דיצ' עד 25 יאנואר.

אֶבֶּה (Euböa, וביונית החדשה Evvia או Egripos ובאיטלקית Negroponte), אי בים איגיאוס (Ägeus), הגדול בכל איי יון; מקומו בקרבת החוף המזרחי של ארץ יון התיכונה והוא ארוך וצר ומדת שטחו 3,681 קמ"מ. מדת ארכו מפונדיקוניזי (המצר הצפוני, ומלפנים ארטימיזיון) עד מנטילו (קצהו הדרומי, ומלפנים גיראַסטוס) 158 ק"מ, ורחבו ע"י תעלת איריפוס, היא לשון-הים הניגרופונטית — 40 ק"מ. מחוף תיסליא (Thessalia) צפונה מערבה תפרידהו תעלת טריקירי, ומחוף ארץ יון (מדינות אתיקה, ביאוטיה ולוקרים) מערבה — תעלות ניגרופונטו, טלנטי (ומלפנים יקראו לה „ים אבה") ואיריפוס. הררי האי הזה יחלקו לשלש קבוצות ולפיהם יחלק גם האי לשלש איפרכיות. באיפרכיא התיכונה (כאלקיס) בקרבת החוף המזרחי יתנשא ההר דירפים (כעת דילפים) בגובה 1,745 מ', ובשפועו יגדלו עצי אלה ואלון וערמונים למיניהם. משם צפונה מזרחה באיפרכיא קאַריסטיאַ יתנשא ההר מאַברוֹבוּני (1,122 מ'), ובו שכבת פחם שחרחר (אצל העיר קומי). דרומה לו ההר אוֹחה (ומלפנים הגיום איליוס—1,404 מ'), אשר בחלקיו העליונים נמצא השיש הלבן והמעורב בפסים ירקרקים (cipollino), שבו השתמשו מלפנים למבנה ההיכלים והארמונות ברומא המעטירה. קצה האי צפונה, ששם האיפרכיא קסירוכורי, מלא יערות ונחלי מים; שם ישתרע ההר גלצאַדים (ומלפנים תיליתריון — 970 מ') ברכסיו הרבים, והוא נודע לתהלה מימי קדם בהמון מטעי רפואות ועלים לתרופה שגדלו עליו. על החוף המערבי בין ההר הזה וההר דירפים יתנשא ההר מקיסטוס (ומלפנים קנדילי — 1,209 מ'). מפאת צפון על יד הר דיפסה (ומלפנים אידיפסוס) נמצאים מעיני מי גפרית חמים, אשר פעלם נראה לטובה מאז ועד הנה למחלות העור והפודגרא וכדומה. האי שפוע מאד בקצהו המזרחי ושפתו מלאה סלעים וכפים, ולכן אך מעט מזער הם המקומות אשר בהם תמצאנה האניות להן מעמד. לעמת זה שטוח הוא בקצהו המערבי, והוא מלא יערות נחמדים, כו בקעת לילנטון הפוריה, שהיתה מלפנים אסם ברכה לאתונה הבירה והמלאה עוד היום שפע בר ושמן ותאנה וגפן למכביר. בכל האי אין אף נהר אחד גדול ורחב ידים. מספר יושביו 81,742, והם יפים ואיתנים בטבעם ועוסקים בגדול בקר וצאן אשר ירעום מרעה שמן בעמקיהם ברכה, ששם גם מוצא לדבש נבחר. מצפון לאי הזה ופנימה ישבו רק בני היונים בלבד; דרומה לו יגורו גם האלבאנים. האי אבה מתאחד עם איי סקירוס, סקיאַתוס, סקופילוס, תילידרומי וכו' (הנחשבים לאיפרכיא אחת בשם ס ק ו פ י ל ו ס) לגליל (Nomos) אחד בממלכת יון, המחזיק במדת שטחו 4,199 קמ"מ, ומ"י 95,136.

יושבי האי אבה בימי קדם היו ההיסטיאֶים וההילופים צפונה והדריופים על פני ההר אוחה דרומה. 1100 לפני ספה"נ עלו שמה היונים ויפשטו על כל האי, ותושביו הקדומים התבוללו בתוכם וילמדו לדבר בלשונם. מסחרם הלך וגדל ע"י הקולוניות אשר נוסדו מהם על חוף תירס (חצי האי כאלקידיקים) ואיטליא (קומאֶ, ריגיום) וסיציליא. פרי הארץ ומעשי ידי יושביה בנחשת וברזל אשר חצבו מקרב אדמתה מלאו אניותיהם, שבהן הביאו סחרם למרחוק ובו עשו להם שם עולם עד כי היו מטבעות א ב ה עוברות לכל אפסי ארץ. מדעיהם וחכמת חרשיהם עלו למעלה, הפילוסוף מינידימוס יסד בה ישיבה ללמודיו, גם החכם אריסטו חמד את האי לשבתו עד מותו בכאַלקים ושם נקבר. מן 70 הערים והחות שהיו שם הכי נכבדו קאריסטוס, כאלקים ואיריטריא. שתי הערים האחרונות התקוטטו זמן רב ע"ד בקעת לילנטון, לאחרונה באו יושבי כאלקים בברית עם שפרטה ויכירו את כח ה ג מ ו נ י ו ת ה עליהם. 507 לפני ספה"נ התאחדו עם בני שפרטה ותיבין (Theben) במלחמה על אתונא, אך האתונים גברו עליהם ויכבשו את כאַלקים ויושיבו בה 4,000 איש מקרבם למשמר עולם. 499 התאחדו יושבי איריטריא עם היונים במלחמה על פרס, ויכום הפרסים מכה רבה ובפקודת דריוש המלך (490) נחרבה העיר ותושביה הובלו שבי בבלה. במלחמות פרס הידועות בא האי אבה בידי ממשלת אתונה, וכאשר מרדו יושביו בה הכניעם פיריקלס (445) ביד חזקה. משנת 411 ועד 376 בא האי חליפות בידי ממשלות שפרטה ואתונה, ואחרי מלחמת לויקטרה (ע"ש) שתו יושביו יד עם התיבינים בריבם עם שפרטה. 358 גרשו האתונים את התיבינים מן האי ההוא, אבל גם הם לא החזיקו בו מעמד, והממשלה בו עברה חליפות לעריצי אדם מבית ומחוץ עד אשר התנשא פיליפ המוקדני למשול בכל הארץ וביש' 338 בא גם האי הזה בידו. 194 היו ערי האי בעזרת הרומאים לאגודה אחת אשר נמשכה עד 146, ואז נספח האי כלה לממשלת רומא. 1204 לספה"נ נקרע האי מעל

נחלת קיסרי ביצנץ ויבוא בידי הנסיכים הלומבּרדים אשר נטלו חלק במסע-הצלב הרביעי. כאשר התנשאה הריפובליקה הוויניצית פשטה ידה על האי הזה ותספּחהו 1351 אל ארצות ממשלתה. 1470 בא האי בידי ממשלת תוגרמה אשר החזיקה בו עד ימי מלחמת החופש לבני יון (1828), אז יצא גם האי הזה לחירות ואח"כ השתתף לממלכה החדשה שנוסדה בארץ יון (1830) עד היום הזה. (בנוגע לשם אבה הנזכר באיוב ט׳ כ"ו, יש רגלים להשערה כי הוא שם האי הזה, כי הגוים עובדי אלהות ימים בימי קדם הקדימו על נכון לבוא אל האי אבה הקרוב להם, בטרם נסעו עברו תרשישה הרחוקה מהם. אמנם בימי שלמה כבר נקראו האניות ע"ש „תרשיש", אך קודם לזה התפרסמו בל"ה אניות „אבה", ע"י המסחר הרב שהיה לאי הזאת, כידוע).

אֲבֶה (Have או Ave), מלה רומית, ופי׳: „היה ברוך!". כן ברכו הרומאים הקדמונים איש את רעהו בהפגשם או בהפרדם. עוד היום רגילים לחרות על מצבות הקברים „Have pio anima" (שלום לך נפש ישרה).

אֲבֶה מאריא (Ave Maria), היא תפלה קצרה שנסדרה בל׳ רומית להכהנים הקתולים בימי האפיפיור גריגור (590—604) ונקבעה אח"כ גם להדיוטים (במאה הי"א), כאשר נתרחבה האמונה באֵם משיחם, וביותר ע"י אָדאָ הבישוף הפאריזי (1196). הקתולים האדוקים מתמידים לאמרה 150 פעמים בכל יום, בכוונם את המספר כנגד ק"ן מזמורים שבס׳ תהלים, וע"כ נקראה אצלם בשם „Psalterium."

אֲבֶה-לַלְמַן (Fr. Chr. Ben. Ave-Lallemant), סופר אשכנזי שכתב ספרים הרבה ע"ד עניני המשטר במדינה.

נולד 1809 בעיר ליבעק, 1830—34 למד ידיעות המשפטים בעיר יענא. בשובו אח"כ לעיר מולדתו היה לעורך דין, 1843 נמנה לקטגור בבית המשפט הגבוה, 1851 היה לראש השוטרים, 1868 עזב משמרתו בחלותו את עיניו. הוא כתב ספרים הרבה ע"ד עלילות הגנבים והשודדים ותכונת לשונם הנפלאה, גם הרבה חזון בספּורים הלקוחים מחיי אנשי דמים ומרמה.

אֲבֶה-לַלְמַן (Rob. Chr. B. Ave-Lallemant), אחי הנ"ל, נולד 1812. 1833—47 למד חכמת הרפואה בברלין, היידלבערג ופאריז, משם נסע לבראזיליא ויהי לרופא בריאו-יאניירו הבירה. 1855 שב ארצה אשכנז, ובהסכמת הומבאָלד נספח לחברת הנוסעים „Oestr. Novara-Exped.", אך בבואם לעיר ריאו פרש מהם. בשובו ממסעיו שנסע 1858—59 בכל ארץ בראזיליא, התישב בליבעק וימת שם 1884. הוא כתב הרבה ספרי רפואה וספרי מסעות וגם ספרי מליצה וחזיון. — קרובו עדוארד ל. (נולד 1803, מת 1867), חכם בתורת הצמחים, היה פקיד גנת הביתן בפטרבורג ולזכרונו נקרא צמח אחד בשם Lallemantia.

ר׳ אַבָּהוּ, שם אמורא בא"י, חי בסוף המאה הא׳ לאלף הה׳ ועמו נחתם פרק הזמן השני של האמוראים.

הוא היה מתלמידי ר׳ יוחנן האחרונים, והיה חביב על רבו עד שקראהו „בנו" (ירוש׳ ברכות פ"ב ה"א), והיה חברם של ר׳ אַמי ור׳ אַסי אם כי היה קטן מהם בתורה (ירוש׳ פאה פ"א ה"א), ועליו אמרו כי „ירא אלהים יצא את כלם" (מדרש קהלת ז׳). בחכמתו הגדולה עלתה בידו להשיב כהלכה על שאלת המינים שהיו בימיו (מבוא הירוש׳—פראנקל), ופ"א היתה סכנה מרחפת על פניו, כי המינים שמו סם מות ברטיתו ורק ע"י ר׳ אמי ורבי אסי חבריו נצול (ע"ז כ"ח. הוא היה רגיל להשתעות בלשון חכמה (עירובין נ"ג; ירוש׳ מגלה פ"ג ה"ב), ואהב גם לדבר מליצה וצחות בלשון הקדש, כמו שכתב לר׳ חנינא בנו (ששלחו ללמוד תורה ונודע לו כי הוא עוסק בקבורת מתים): „המבלי אין קברים בקסרין שלחתיך לטבריא" (ירוש׳ חגיגה פ"א ה"ז). הוא היה יפה מראה וחכמתו האירה פניו (ב"מ פ"ד), ועשרו הרב (שבת קי"ט, כתובות ס"ב) שרכש לו ממסחרו בתכשיטי נשים (ירוש׳ סוף פ"ד דב"מ) עמד לו למצוא חן וחסד בעיני נציב רומא היושב בקסרין (אנטיפוטא דקסרין, חגיגה י"ד, פראנקל שם), והיה מליץ טוב לפני הנציב בעד עמו (שם). היה מצוין במדת הענוה וכאשר חפצו בני עירו לעטרהו בכתר ראש הישיבה, אף שהיה מוסמך לחכם מר׳ יוחנן רבו (ירוש׳ בכורים פ"ב), לא קבל את השררות הזאת ויתן משפט הבכורה לר׳ אבא מעכו, מפני שהיה עני ומסובל בחובות (סוטה מ), דבריו היו נשמעים מאד בעיר מגוריו בקסרין, וקבע שם כמה תקנות, והיה ג"כ הראש בית דין לקבל עדות החדש ולקבע חדשים (ירוש׳ פ"ג דר"ה סה"א). היה נוח לבריות ונוהג כבוד בחבריו ובטל דעתו מפני דעתם (ירוש׳ ברכות פ"ח ה"א, ביצה פ"א ה"ט). מושבו התמידי היה בקסרין היושבת על חוף הים, אך היה נוסע גם לערים אחרות, לקהלות ישראל שבדרום ובטבריה (ירוש׳ ברכות פ׳ אלו דברים, שקלים פ"ב, ביצה פ"א), לבצרה ולאלכסנדריא, ובכל מקום בואו הורה לשואליו בדבר ה׳ זה הלכה ודרש באגדה. בקיסרין היה לו מתורגמן מיוחד בשם בר ישיטא (ירוש׳ מגלה פ"ד ה"י). בצאתו בעקבות מורו ר׳ יוחנן ירש המדה הטובה לבלתי לכת אחרי הפלפולים התלוים בשערה (ירוש׳ כלאים פ"ד ה"ב), והיה מבקר החשבונות המסורים בקבלה (ירוש׳ תרומות פ"י ה"ב, תענית פ"ד ה"ב), והיה שמח על דברי תורה עד שהאירו פניו מעליצות נפשו במצאו תוספתא ישנה (ירוש׳ פסחים פ"י ה"א). נהג סלסול בעצמו וישב על כסא שן (שבת קי"ט), ויהי גבור ואמיץ כח (ברכות ס, כתובות ס"ב), והיה חושש מאד לשמירת בריאת הגוף (כתובות שם, ירוש׳ ביצה פ"א ה"ו). זכה לשיבה טובה וראה בני שלשים מוסמכים לחכמים (קידושין ל"א:). את כל פגעי הזמן קבל ברוח נכון והכנעה שלמה (ירוש׳ סנהדרין פ"ו ה"י), ויוקיר אף את הפחות שבפחותים אם נמצא בו דבר טוב (ירוש׳ תענית פ"א ה"ד). מבניו המצוינים ידענו את אבימי (כתובות פ"ה, קידושין ל"א), זעירא (ירוש׳ ע"ז פ"ג ה"א), ור׳ חנינא (ירוש׳ תענית פ"א ה"א, פסחים סוף פ"ג, ועוד), ושמו יצא כשמן הטוב בכל תפוצות ישראל גם אחרי מותו עד שנשאו עליו המשל, כי י"ג נחלי אפרסמון נמשכים והולכים לפני מטתו (ירוש׳ ע"ז רפ"ב), ואבל כבד עשו לו כל העם עד כי נאמר על דרך המליצה שגם עמודי קסרין הורידו עליו דמעות. ממאמריו המחוכמים המפוזרים בתלמוד ומדרשים נביא בזה אחדים לדוגמא, הוא היה אומר: לעולם יהיה אדם מן הנרדפים ולא מן הרודפים (ב"ק צ"ג), אל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו (גיטין ז), נוח לו לאדם לעבור עברה בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא (קידושין מ), מקום שבעלי תשובה עומדים שם, צדיקים גמורים אינם עומדים שם (סנהדרין צ"ט). על האמונה בחלומות אמר: דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין (ב"ר פ"ט), וכן היה מחפש למצוא כחא דהיתרא ונוטה להקל בכל מקום שהיתה הטובה החמרית של בני האדם דורשת ממנו, כמו בהפסד מרובה, ומרגלא בפומיה לאמר: „התורה חסה על ממונם של ישראל" (ירוש׳ שבת פי"ז ה"ב, מו"ק פ"ב, וע׳ דדו"ד ח"ג), ולעומת זה התמיר מאד במצות השכליות, והזהיר על כבוד או"א גם במקום שיש הפסד מרובה (דב"ר פ"א). כבוד התלמידים היה חביב עליו מאד, וע"ז הורה: לא ישב הרב על גבי מטה וישנה לתלמידיו ע"ג קרקע (מגלה כ"א), ואת התלמידים הזהיר שלא להרהר אחרי רבותיהם (סנהדרין ק"י). מדעותיו באלהיות נדע שהיה מתנגד גדול להידעונים (גנוסטים) שבימיו, ותחת האמינם בשתי רשויות אמר הוא כי אך „בדבר ה׳ שמים נעשו", והקב"ה היה בורא עולמות ומחריבן עד שברא העולם הזה ואמר „דין הניין לי", ומהפסוק ויהי ערב ויהי בקר הוכית שסדר זמנים היה קודם לכן (ב"ר פי"ב פ"ג ופ"ט). ע"ד יחס הנשמה אל הגוף בעולם הגמול אמר, שבכל י"ב חדש הגוף קים והנשמה עולה ויורדת ולאחר י"ב חדש הגוף כלה (שבת קנ"ב), ודעת הקהל והתולדה היתה לו לאבן בחן על תכונת איש ואיש אם בן עוה"ב הוא, וישם הדברים בפי שלמה שהשיב לשואליו: איזהו בן עוה"ב? כל שכנגד זקניו כבוד (ב"ב י). מתלמידיו הנודעים היו ר׳ זירא, ר׳ יונה ור׳ יוסי.

ר' אַבָּהוּ, אמורא בבבל, בימי ר' אשי מסדר הש"ס, בדור ו' לאמוראים, במאה הב' לאלף הה'. נזכר פ"א בתלמוד (ב"ק קי"ז).

ר' אַבָּהוּ (נ"א אבין) בן זוטרתי, אמורא בא"י, בדור ג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה', היה חש לטורח הצבור, כנראה ממאמרו (ברכות י"ב:), כי לכן לא קבעו פ' בלק לאמרה בק"ש, שלא להטריח על הצבור.

ר' אַבָּהוּ ברבי אחא (מדרש תהלים מק"ז), אמר שמועה משום רבינו. ואולי הוא ר' אבא בר אחא שאמר משום רבי (רב). ע"ע ר' אבא בר אחא.

ר' אַבָּהוּ מראשי כלי דרפרם (הם המשמיעים לעם דברי הדורש, כמו מתורגמן), חי בבבל בדור ו' לאמוראים, ובנו ר' שמואל. אמר דבר הלכה משמיה (חולין מ"ט).

אַבְהָתָא (ירוש' פ"ו דשביעית), שם כפר בא"י הנמצא עד היום על יד הירדן מול הר תבור, ושמו בערבית „אַבאַתיא".

אַבּוּ (Abu) מלה ערבית ופי': „אב". מנהג הוא אצל עמי הקדם לכנות את האב על שם בנו בהרכיבם את המלה „אבו" עם שם הבן ונעשה מזה שם עצם פרטי. כן נקרא הנביא מחמד בשם אבו קזן, ע"ש בנו הבכור; חותנו היה נקרא „אבו בכר", כלו': אבי העלמה, על שם בתו העלמה אשר נשאה למחמד. לפעמים נקרא האב בשמות אחדים על שמות בניו השונים. כן נקרא הכליף הארון אל רשיד אבו גיפר, אבו מחמד. ולפעמים תורה המלה אבו כמו בעל: אבול דקן (בעל הזקן), אך הקראים הקדמונים השתמשו במלת „אבו" כבמלת „בן" (ל"ק להריש"פ צד ה' ועוד). גם בבה"ק הרכב לפעמים שם אב עם עוד מלה אחת ונעשה מזה שע"פ, כמו אביגיל, אביעזר, אבנר.

אַבּוּ (Edmond François Valentin About), סופר צרפתי, נולד 14 פיב' 1828 בעיר דיעז (Dieuze) אשר בלותרינגיא, ויעש לו שם בספריו אשר כתב, וישא חן וחסד לפני הקיסר נפוליון השלישי, ובפרוץ המלחמה בין צרפת ואשכנז 1870, התחבר אל השרים הגלוים על שר הצבא מאק-מאהאָן וידיע משם חדשות במכ"הע. 1872 נשבה בידי האשכנזים באחוזתו בקרבת צאבערן ובהגרשו משם נסע עבר פאריזה וישב בה.

אַבּוּ אַבוּלָּה (Abu Abullah), המלך האחרון לבני ערב בגרנאדה, ע' בואַבדיל.

אַבּוּ אברהם בן ישוש, נזכר בספר „השרשים" (ערך דוג) לר"י אבן גנאח, וי"א כי הוא ר' יצחק בן ישוש הנזכר בספר „צחות" להראב"ע.

אַבּוּ אהרן בר' שמואל הנשיא, חי במאה הח' לאלף הה', והיה מן המקובלים הראשונים שגלה מבבל משום מעשה שהיה ויהי נע ונד בארץ, ובבואו לעיר לוקה אשר בלומברדיאה מצא שם את הפייטן ר' משה הזקן בר' קלונימוס ומסר לו כל סודותיו (ע' בס' מצרף לחכמה).

אַבּוּ אִיּוֹב, ע' ר' יצחק אבו איוב.

אַבּוּ איוב סולימן, הוא ר' שלמה בן אלמעלם משיביליא, רופא ומשנה (אל-ויזיר) להכליף עלי מושל סרגוסה (1106—1143); חי בדורו של ר' יהודה הלוי, שכתב לו שלשה שירים, ועוד אחד כתב לו ולר' מאיר בן קמניל יחדו (בתולת ב"י, צד 19). הוא היה גם משורר גדול ונכבד עד שעליו נאמר: „ניבו ירנן לשון נאלם, ואורו מן העורים לא נעלם" (תחכמוני שער ג). אליו מיחשים שיר אחד שנדפס בס' גנזי אוקספורד (צד 18).

אַבּוּ אלוליד מרון, ע' אבן גנאח.

אַבּוּ אלפאצל אלדיים, חכם קראי, ע' שלמה הנשיא.

אַבּוּ אלפרג, ר' אהרן (או הרון) המדקדק איש ירושלים, מקדמוני הקראים (מובא מסלמון בן ירוחם ועלי בן סלמון), ומוזכר בס' המצות לר' שמואל המערבי בשם: אלשיך. חבר פי' על התורה בלשון ערבית שבעל „זבח פסח" ובעל „מצות משה" מביאים מתוכו מאמר במלת חג (ע' בס' בקרת לתולדות הקראים 152). היה בן דורו של אלדד הדני, והאריך ימים, ולכן נקרא ג"כ בשם „אל-שיך", שפי' „הזקן", נפטר בערך שנת ד"א תרצ"ב.

אַבּוּ אַלפַּרג, ישועה בן יהודה (בל' ערבי: פארקן אבן אסיד) גר בירושלים, מגדולי הקראים, חי בשנת ד"א תתמ"ז.

אַבּוּ אפק, משורר יהודי, זקן בן מאת שנה, שחי בעיר מדינה בימי מחמד, ויהי אחד מראשי מתנגדיו, ויתאמץ להניא לבב הערבים מאחרי הנביא הזה, ולאחרונה נרצח בפקודת מחמד ע"י אחד הקנאים עושי דברו.

אַבּוּ בּוֹשת (Abu Bost), יוסף בן אפרים בן אבו בושת הלוי, יליד איסיגה אשר בספרד, „נבון דבר ויודע לנגן וטוב תאר מאד וה' עמו" (שבט יהודה, גזרה י), חי במאה האחרונה לאלף החמישי, וימצא חן וחסד בעיני דון אלפונזו XI מלך קשטיליא, וישימהו לגובה מסים ויתנהו עליון על כל שריו ויהי לו למשנה. ולו פקיד נוצרי ושמו גונסלו מרטין, ויקנא הפקיד בארוניו ויערים מזמה לאבדו מארץ חיים, ובדעתו כי אוצר המלך הורק במלחמותיו עם הערבים, דבר על לבו למכור לו בעד שמונה ככרי כסף עשרה אנשים מעשירי היהודים, אותם ומשפחותם וכל אשר להם, ובתוכם את יוסף משנהו ואת שמואל בן יוקר רופאהו, בשומו עליהם עלילות דברים ובדברו עליהם סרה עד אשר נאות המלך לו ועצתו קמה. האמללים נתפשו בידי צוררם ויובאו בבית האסורים ושם ענם גונסלו באכזריות חמה עד צאת נפשם. ובהודע למלך כי מת יוסף, וינחם על הרעה, ויצו להובילהו לעיר קורדובה ולקברהו בכבוד גדול, ואת אשתו ובניו פטר מכל התביעות וחשבונות הגביות אשר גבה יוסף בארצו בעוד בחיים חיתו.

אַבּוּ בֶּכֶּר (Abu Bekr), בשם הכנוי אל סידיק (הצדיק), בן אבו קוהפּא בן אמיר ממשפחת הקוריישי, הכליף הראשון להערבים, נולד 573 בעיר מיכה (Mekka). בכשרונותיו במסחר וקנין רכש לו הון רב גם היתה המשרת על שכמו ויהי לשר ושופט במיכה עיר מולדתו, וינחל כבוד ויקר בגלל חכמתו ודעתו וידיעתו תולדות שבטו הנודע לשם וכשרונו לפתור חלומות. חיש אחרי התגלות מחמד דבק אבו בכר בו לאהבה אותו וימר את שמו עבד על קאאבה (הקאאבה — מקום קדוש להערבים, ע"ש) בשם עבד אל אללאה (עבד אלהים), וכאשר נשא מחמד את בתו העלמה אַישאַ לאשה נקרא גם בשם אבו בכר (אבו העלמה). התורה החדשה לקחה נפשו ולבבו ובכל עז התאמץ להרחיבה ולהפיצה בין בני שבטו. אחרי מות מחמד התפרצה מריבה בינו ובין עלי חתן מחמד ברבר הממשלה, ותגבר ידו על מתנגדו ויקבל את שם הכנוי „כליפת רסול אללאה" (ממלא מקום שליח ה'). אחרי אשר השבית שאון מורדים רבים בערב וישמיד את נביאי השקר אשר קמו בארץ ממשלתו, שב להפיץ בכל תוקף ועוז את תורת מחמד, לא בשובה ונחת כי אם בסופה וסערה, בחרב ובחנית. בקריאה הנודעת „האמונה או העבדות!" התנפל שר צבאו אבו אביד על סוריא ויך צבאות היראקלים הקיסר הביצנטי וילכד את העיר דמשק אחרי צורו עליה ימים רבים. בין כה וכה מת אבו בכר ביום 23 אויגוסט במודינה, ויקבר בקברות בתו וחתנו מחמד, ולמלא מקומו שם את עמר, חותנו השני של מחמד. אבו בכר יתואר לבעל רוח נדיבה והולך תמים ודבק בכל נפשו ומאודו בדת האיסלמית. אף אמנם הועיל הרבה להגדילה ולהרחיבה ולסעדה על מוסדות חזקים ונאמנים באספו את כל מאמרי הקוראן עד היותו לספר שלם.

אַבּוּ בֶּכֶּר (Abu Giafar Ibn-Thofail Abu-Bekr), אחד מסופרי הערבים בספרד, במאה הי"א, בזמן הפלוסוף הנודע בספרות העברית אבן רשד, ויחבר ספרים רבים בחכמת התשבון והפילוסופיא, ועל כולם נודע למשגב ספרו „חי בן יקטן", בו יראה המחבר כי יש לכל אדם הכשרון לעלות בחכמה ומדעים מעלה ממדרגה למדרגה בלי כל מלמד ומורה עד כי יבחן גם דעת אלהים בארץ. ולזאת יציג לעינינו איש אשר אחרי הולדו השלך אל אחד האיים,

ואילה אחת חלצה לו שד ותניקהו ותגדלהו. ויגדל הילד ויחל להתבונן במפעלות תמים דעים, ומבוקר עד ערב קרא בספר התולדה אשר נגולה לפניו, וילך מחיל אל חיל עד כי הגיע למרום קץ החכמות והמדעים, ויכר את אלהי עליון בטרם ידע עוד לפצות פה ולדבר דבר, ואחרי אשר בא איש אחד במקרה אל האי הזה וילמדהו דרכי הלשון, אז גלה חי בן יקטן את האוצר הטמון בחבו. הספר הזה עשה לו שם עולם בצאתו על פני תבל, וחכמים שונים התחרו להעתיקהו לכל שפה ולשון, ונעתק גם לשפת עברית מחכם בלתי נודע, והחכם ר' משה נרבוני כתב על הספר באור עמוק ורחב (הספר עם באור הנרבוני נמצא בכ"י באוצר הספרים בלייפציג), וגם החכם מרדכי כומטינו כתב באור עליו. שתי פעמים נעתק לשפת רומא, שתי פעמים לשפת אנגליא ושתי פעמים לשפת אשכנז והמעתיק האחרון היה הפרופיסור אייכהארן, אשר קראהו בשם „האדם הטבעי או תולדות חי אבן יקטן".

אַבּוּ הארון, ע' ר' משה בן עזרא.

אַבּוּ השאַם, חכם קראי, ע' לוי הלוי בן יפת.

אַבּוּ וליד בן חסדאי, אחד משני אחי המשורר הגדול יוסף בן חסדאי, מילידי קורדובה ומגולי הארץ מפני מלחמות הברבריאים, בני דורו של השר ר' שמואל אבן נגרילה, שהיה להם למגן ומושיע. הוא היה מדקדק עברי, ור' יונה אבן גנאת הזכירהו לתהלה בספרו „הרקמה".

אַבּוּ יצחק (אסחק) בן מהאגר, יועץ ומשנה (אל-ויזיר) להכליף עלי מושל סרגוסה, חי בדורו של ר' יהודה הלוי, שכתב שיר לכבודו (בתולת בת יהודה צד 20), גם חבר שני שירי ידידות ליום חתונת בתו עם בן אלרביב (שם 19), ואליו הקדיש המשורר רמב"ע שיר קנ"ו בספרו „התרשיש" ובו 50 בתים המספרים בשבחו (כ"ח IV צד 92).

אַבּוּ יעקב אלבציר (הסומא), הוא הקראי יוסף הרואה, בן דורו של רבינו סעדיה גאון ובר פלוגתיה, פילוסוף מובהק שחבר ספר גדול מאד בעניני האלהות, וקרא שמו „מאור הגדול". הוא התאמץ להתיר נשואי ש"ב, שהקראים החמירו לנהג בהם אסור ערוה.

אַבּוּ כריב (Abu Kariba), מלך תימן אשר בערב המאושרה, חי במאה הג' לאלף החמישי, ויהי מלך חכם ומשורר וגבור חיל. ויגר מלחמות עם מלכי פרס וקיסרי ביצנץ (קונסטנטינופול). בעלותו למלחמה על מדינות ביצנץ אשר בצפון ערב, בא עירה יתריב; שם השאיר את בנו למשול בה בשמו והוא עבר עם חילו הלאה. והנה הגיעה אליו השמועה, כי יושבי עיר יתריב רצחו את נפש בנו בשבתו לבטח עמם. ויחר לו מאד וישב מדרכו יתריבה להכותה על יושביה חרם. בעיר ההיא ישבו אז שני שבטים ערבים, בני אוּס ובני חזרג, ושני שבטים יהודים, בני קורייזה ונדיר. ארבעת השבטים האלה יחדו אזרו חיל, ויצר אַבּו כריב על העיר ימים רבים ולא יכל לה. אז יצאו אליו שני יהודים רבנים מבני קורייזה, שם האחד קאב ושם השני אַסעד, ויטוהו ברוב לקחם להסיר ידו מעל עיר חרמו ולשפות שלום לה, ושיחתם ערבה לו מאד עד כי נטה לבבו אחרי דתם, ויגזר אֹ-ר להביא את כל אנשי חילו ובני עמו בברית ישראל. וישב אל ארצו ושני החכמים היהודים עמו, אך רבים מבני עמו התאוננו רע על מלכם, ויתנוהו לבוגד בדת אבותיהם ויושבי עיר צנעא הבירה סגרו דלתיה בעדו ולא נתנוהו לבוא עם חילו העירה. אז היה דבר פלא — לפי הגדת הערבים הכתובה והמסורה לדורותיהם — אשר בו הכירו כלם תורת אלהי אמת ויבחרו לדבקה בה מאז והלאה! וזה הדבר: קרוב לעיר ההיא נמצאה מערת פלאים אשר היתה להם כמשפט האורים להכריע הדין בכל דבר הקשה מהם, ומדי פרץ ריב ומדון בין משפחות יושבי העיר, ונגשו בעלי הדברים אל המערה, וממנה יצאה פתאם אש בוערה ותלהט את החטאים בנפשותם מבלי נגוע בנפשות אחרים, ואז נודע מי הצדיק. ויהי כי הקשה המלך אליהם לעזוב את דתם ולהחזיק באמונת ישראל, ויקריבו את כהניהם וכמריהם עובדי האלילים ויגישום אל המערה יחד עם שני החכמים היהודים, והנה פרצת אש גדולה מקרב המערה ותאכל את הכהנים עם אליליהם גם יחד, ושני היהודים נשארו עם ספרי התורה על זרועותיהם בעצם תומם, ויהי לנס! אז נטו יושבי מדינת חמירה שכם אחד לעבוד את אלהי ישראל, ודבר המלך היה אל קאב ואסעד להרוס את היכל האליל ראימה אשר בצנעא הבירה, ויעשו כן. — גם ראש השבט הקינדיטי, הנשיא חרת-אבן-עמרו, בן אחותו של המלך אבו כריב, התיהד עם כל שבטו, ובזה הפיק רצון מאת דודו וישימהו לו למשנה במדינת המאאדים אשר על ים סוף ולנציב מיכה ויתריב. — אַבו כריב לא חדל לגור מלחמות כל ימי חייו, ולפי הגדות הערבים קצרה נפש אנשי חילו בעמלם, ויהי בהיותו אתם בדרך ויארבו לו וימיתוהו. ולו היו שלשה בנים קטנים: חסאַן, עמרו, וזור, ותהי הממשלה להנשיא (היהודי) ראביה-אבן-נסר משבט הלחמידי אשר משל בשמם עד אשר גדל חסאַן הבכור (503 לספה"נ), ובתם לבו הושיבהו הנשיא על כסא אביו. חמש שנים אח"כ נפתה עמרו אחיו לעצת שרי החיל ויקם על חסאַן ויהרגהו. אך עד מהרה נחם על מעשהו, ויעש משפט מות ביועציו הרעים, ובכל זאת לא הוגח לו ויצר לו להתחלות, ויחלש עד כי לא עצר כח לעמוד על רגליו ומדי הואיל לנוע ממקומו נשאוהו עבדיו עם כסא מושבו, על כן קראו לו אל-מוטחבאן (היושב). במותו (510) רבו המבוכות והשערוריות בארצו עד אשר באה המלוכה בידי זור הצעיר (520), וכל העם שמח לקראת מלכו אשר הציל את הארץ מידי מתקוממיה. המלך הצעיר הזה אהב את דת ישראל בכל לבבו, ולמענה שנה את שמו ויקרא בשם יוסוף (יוסף), ויהי יפה תאר ויפה מראה וקוצותיו תלתלים היו לראשו כעטרת תפארת, על כן קראו שמו דו נוּבאַס (בעל תלתלים).

אַבּוּ כתיר (Abu Kethir), חכם ומלומד עברי אשר גר במצרים במאה הח' לאלף החמישי. ממנו לא נודע בלתי אם כי היה מורה ומדריך לרבינו סעדיה גאון הפיתומי, גם היו לו וכוחים ושיחות בעניני תורה ומדע עם החכם מסעודי, הנכבד בסופרי דה"י לבני הערב.

אַבּוּ נובאס (Abu Nuwas), משורר ערבי, נולד 762 בעיר בצרה משבט האקאם אשר בתימן, ואחרי עשותו לו שם עולם בשיריו הנכבדים נקרא מאת הכליף הארון אל רשיד לבוא בגדרה, וככל משוררי הזמן ההוא הנודעים לשם ישב גם הוא בהיכל המלך וינחל כבוד ויקר. ע"י חופש דעותיו אשר הליט בשיריו משך עליו חמת הממשלה, אך באומץ רוחו וכשרונו הרב השכיל תמיד להחלץ מן המצר, וימת בש' 815. שיריו נאספו לקובץ אחד (דיואן) על ידי חכמי ערב שונים.

אַבּוּ נסי, מחכמי הקראים הקדמונים, ולדעת בעל ל"ק נקרא גם בשם נח אַבּוּ נסי או אבן נח, ולדעת אחרים הוא ג"כ „נח הבוצרי". חי בראשית המאה הז' לאלף החמישי, והיה חכם הגיוני ולומד ספרי חכמים ובקי בארבע לשונות. — בכלל רבו הדעות עליו ועל זמנו, יש המקדימים אותו לפני ענן רבם של הקראים ויש המאחרים אותו. אמנם בזה כל הדעות שוות, שאַבּוּ נסי לא היה קראי גמור, כי אם החזיק ג"כ במסרת אבות, ובכמה וכמה גופי הלכות, כבדיני טומאה וטהרה, נטה מעל ענן. (ע"ד אַבּוּ נסי וספריו ודורו עי' לקוטי קדמוניות ע"ז, פֿראנקל 1861 צד 185, בקרת לתולדות הקראים לאב"ג).

אַבּוּ סוליימן (דוד) אבן מהאגר, אחיו או קרובו של הוזיר אַבּוּ אסחאק (אברהם) בן מהגאר, מתלמידי הרי"ף ודיין בגרנאדה, כתב ספר „דיני הגט" בל' ערב. ממנו נעתקו ונדפסו קצתם בשו"ת הגאונים בקובץ „שערי צדק" (ח"ג שער ב סי' כ"ב), גם עסק בדקדוק לשון עברית, ויחבר ע"ז „ספר המלכים" (נזכר בראש ס' מאזנים להראב"ע). וכפי הנראה הוא זה אשר כתב לו ר' יהודה הלוי שיר בחמשה בתים, מזמור לתודה על הטלית הנאה אשר נתן לו במתנה (בתולת ב"י צד 19).

אֲבוּ סימבל (Abu-Simbel), שם סלע כבד על שפת יאור נילוס לפאת ים, אשר בו מחוטבים שני היכלי מצרים העתיקה. ההיכלים האלה ועוד שלשה היכלים גדולים הנמצאים בקרבת המקום הזה נעשו מטעם המלך רעמסס השני (22—1388 לפני ספה"נ). שלשה ההיכלים האחרונים הקדשו לשלשה אלילי מצרים הנודעים בשמותם: רע, פּטאה ואמון, והשנים הראשונים הקדשו למלך רעמסס ולאשתו נופריטאַרי. בהיכל הראשון הנהדר במחזות יקרי ערך וכתובות עתיקות שיסודתם בדברי הימים עומד המלך כמתפלל לנפשו, היינו לעצם האלהות אשר בו הוא מפשט מעצמותו החמרית. בצלע ההיכל יתגוסס המלך בתבנית פסל גדול אחוז בידי שלשת האלילים: רע, פּטאה ואמון, המושלים עמו יחדו, ובגבו הוא דבוק אל הסלע. על יד פתח ההיכל הגדול יתנשאו ארבעה פסילים ענקים, מחוטבים תבנית המלך היושב על כסאו; גובה כ"א 20 מ' ורוחב הכתף 7_5 מ'. על עבר פני ההיכל הקטן מחטבים ששה איקונין עומדים, מעבר הפתח מזה שני פסלי המלך ופסל המלכה וכן מעבר השני. בפסל השני לפאת נגב אשר לפני היכל המלך חרותה בשפת יון הכתובת הנפלאה אשר השאירו אנשי צבא היונים בעבדם תחת דגל פסאמיטיך I. הסלע מתנשא בין שני ההיכלים בגובה מאה רגל, ונקרא בכתב החרטומים „ההר הקדוש", וכפי הנראה הוכן גם הוא מהמלך רעמסס II, להיות למבצר ולמגן להיכלים ההם.

אֲבוּ סעיד, מלך פיס (Fez), לחץ את היהודים היושבים בארצו. בעיר פּיס הגביל מושבם באחד ממגרשי העיר, ומאחיהם יושבי העיר תלמסאן גזל את כספם (ה"א רס"ד—1504). ויהי כי קצרה רוח היהודים מפני חמת המציק, ויואילו לתת ידם לספרד, ותכבש פּיס עם המבצר והראן (Oran) לפני הספרדים (1509), וליהודים היתה הרוחה לזמן מה.

אֲבוּ סעיד אללוי בן אלחסן הבצרי, ע' לוי בן יפת הלוי.

אֲבוּ סעיד חלפון הלוי, גביר נכבד בדאַמיטה אשר במצרים, חי בראשית המאה האחרונה לאלף החמישי, ויהי חונן ומטיב לר' יהודה הלוי במסעו לאה"ק דרך מצרים, גם העתיר לו מאד להשאר אצלו, וכאשר לא יכל עוד לעכבהו, דבר עליו טובות לפני נדיבי אלכסנדריא ואלקהי-רה ויגבר עליו חסדו באהבתו ותמלתו. אליו שר ר"י הלוי מבחר שיריו בהתגוררו על אדמת צוען (בתולת בת יהודה 84 (כ"ה), 89 (כ"ז), 99 (ל"ז), וכן זכרהו לטובה ולברכה באגרתו לר"ש הנגיד (שם 111).

אֲבוּ עיסי אסחאק ב' יעקוב אלאספהני, נקרא ג"כ עובדיה ועופיד (עובד) אלהים, ואצל הקראים (ר' משה בשיצי בס' „מטה אלהים") נקרא עובדיה הבוצרי, אחד משני משיחי השקר שעמדו לישראל בראשית ימי הגאונים לפני התפרדות הקראים מהרבנים אשר בהתנגדותם להתלמוד והיהדות המסורה נוכל לחשבם למפנים דרך לענן בן דוד מיסד דת הקראים. אַבוּ-עיסי חי בעיר איספאַהן בפרס, בראשית המאה הו' לאלף החמישי, וזמן פעולתו בתור משיח שקר ומסית ומדיח את ישראל הוא מן ד"א תק"ה (745) עד ד"א תקט"ו (755). הוא נסע ליסד כת חדשה על יסוד למודים מתנגדים להתלמוד בכמה וכמה עקרים נכבדים, ויכנה עצמו בשם משיח בן יוסף, אשר לדבריו עתידים חמשה מבשרים להגלות זה אחר זה, לבשר ביאת הגואל המקוה מבית דוד, וכל אחד יהיה במעלה גבוהה מהקודם והוא, אַבוּ-עיסי, האחרון והגדול שבכלם, וינבא כי קין הגלות הנה בא ועוד מעט ויתגלה המלך המשיח בכבודו ובעצמו. כעשרת אלפים איש נאספו אל דגלו ויאמינו בנבואתו ויכונו לעלות לארץ הצבי. מעקרי תורתו לא נודעו לנו רק שאסר את הגרושין אף אם מצא הבעל באשתו ערות דבר, ויחיב את בני עדתו להתפלל שבע פעמים ביום, בסמכו על המקרא „שבע ביום הללתיך" (תהלים קי"ט), וכי הקרבנות האמורים בתורה בטלים עתה ולעתיד לבוא, ויזהיר את ההולכים בעקבותיו שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין, אך לא שלח ידו במשפט קדוש החדש על פי התלמוד. בעשרת אלפים בני בריתו התפאר אַבוּ-עיסי להוליך את עמו קוממיות לאה"ק ולגרש משם את הערביים. בעת ההיא היתה מהומה ומבוכה בכל ארצות ממשלת הכליפים מבית אומייד, ונציבי המדינות נשאו יד במלכם הכליף מרואַן עד כי נס מבגדד ויהי נודד בארץ עד בואו מצרימה וישם הומת (ע"ש). את עת המהומה הזאת חשב אַבוּ-עיסי לשעת הכשר, להשיב מלכות ישראל על כנה, ויאמר ללכת אל בני עשרת השבטים ולהתאחד עם בני משה, אך ע"י העיר ריאי התנגש עם חיל הערביים במלחמת תנופה ויפול חלל על שדה קטל. אז היתה עת צרה ליהודי איספאַהן ופרס, כי נענשו קשה על מרדם, וחבילת אַבוּ-עיסי נתפרדה, ואך זעיר שם נמצאו עוד מאמינים בו אשר התערבו עם הקראים, ומן המאה הח' לאלף החמישי נשבת זכרם מספר תולדות ישראל. (ע"ד אַבוּ-עיסי וסיעתו ע' יוליוס פירסט ג' ד' קאראֶערטהומס, גראֶטץ גד"י ח' V צד 184 וכו' ושתי ההערות 14—15 בסוף הספר, ל"ק לרש"פ י' י"ז ובקרת לתולה"ק אב"ג).

אֲבוּ עלי סעדיה הלוי אבן חסן המלמד הבצרי, חכם קראי שחי במאה הז' לאלף הה', והיה זקנו של יפת הלוי ולפי השערת הרש"פ (ל"ק צד קי"א) הוא סעדיה הנשיא רבו של יוסף הרואה (ע"ש), ועליו כיון האחרון בספרו „מחכימת פתי" בכנוי „אדוני המלמד" (ל"ק הערות צד 199, וע' בקרת לתולה"ק לאב"ג צד 60).

אֲבוּ עמר, ע' יוסף בן חסדאי.

אֲבוּ עמראן אל-תפליסי, חכם קראי, והוא משה בן עמרם הפרסי הנזכר בא"ע (שמות י"ב ה) או מוסי בן עמראן מעבר הישימון הנזכר אצל שרסתאני, או משה האספהאני, ונקרא אל-תפליסי מפני שבסוף ימיו ישב בעיר תפלים (Тифлисъ). הוא נשבע לפני המלך ארמלי כי הזרזיר הוא אלדיך (מין תרנגול) שהיה נקרב ע"ג המזבח, ולפי עדות ר' יפת לא האמין א. בתחית המתים, מה שאין דעתו נוחה מזה, ומכנה את הנמשכים אחריו בשם בעלי התפליסי, ואומר שהם מקדשין את החדש ע"פ חשבון המולד, לא ע"פ הראיה. הכת ההיא נמשכה זמן רב, ותהי עוד בזמנו של בעל החלוק (ע"ע בלקוטי קדמוניות להרש"פ).

אֲבוּ פּדיל חסדאי (Abu-Fadhl Chasdai) בן המשורר הגדול ר' יוסף (אַבוּ-עמר) בן חסדאי, משורר נכבד בל' ערב ובל' עבר (כעדות ר' משה בן עזרא בספרו הערבי—ג"ק דוקעס צד 14), נולד ד"א ת"ר (1040). עליו המליץ אחד ממשוררי ערב לאמר: חרוזי שיריו הם חרוזי פנינים ופלאי פלאים. הוא היה גם מנגן נפלא וחוקר ופילוסוף מאד נעלה. בחכמתו ודעתו משך עליו עיני מלך סרגוסה אשר משכהו הסד וישימהו לו ליועץ ולמשנה (אל-וזיר), והוא בן 26 שנה בעת ההיא (תרכ"ו—1066). סופרי ערב המאוחרים כתבו עליו כי הפר בריתו עם עמו ואמונתו, והדבר לא כן, כי סופרי ישראל לא חדלו מליחסו אליהם (חמדה גנוזה לע"מ צד 16).

אֲבוּ רוף (Abu-Rof), שבט ערבי נוסע בעדר בערבות סנאר (Sennaar) אשר בארץ נוב. בימות הגשמים יגיע עד חרטום וילך למסעיו הנגבה, ששם הוא למחתה לשבט הכושי היושב בנגב גיזירה, כי ישללום ויבוזום ויכבשום לעבדים ולשפחות.

אֲבוּ תימם (Habib ben-Aus Abu-Temâm) משבט הטייעים, ע"כ נקרא שמו Al-Thajji, משורר ערבי קדמון שנקרא „שר המשוררים", נולד 807 בעיר גזים אשר בין טבריה ודמשק, ויתחנך במצרים וימת במוסול (ולד"א בבגדד) בש' 846 היא שנת 231 להגירה (ספירת המחמדים). שמו נודע על ידי קובץ שירים שונים אשר שם בהם גם שיריו.

אֲבוֹאַרְדוּפוֹאַה (Avoirdupois), הוא שם לואי למשקל אנגליה העובר לסוחר. הליטרה (Pound) נחלקה על 16 אונקיות (Ounces), והאונקיא על 16 דרכמונים (Drams), והדרכמון על 30 גרעיני (Grain) אבוארדיפואה. כשנשוה אותו עם משקל הגראַן הצרפתי, יהיה משקל

הליטרה ההיא 7,000 טרויגראַן (Troygrain) אנגלים או 453_{59265} גראם במשקל הרגיל. האבן (Stone) היא 14 ליטרות, הרבע (Quart) 28, הככר (Hundredweight) 112 והחבית (Ton) 2,240 ליטרה. הא' הוא גם משקל הסוחרים בארצות הברית אשר באמיריקה, אבל יש שם מקומות אשר הככר יחשב 100 ליטרה והחבית 2,000, כמו בנויארק. זולת משקל המסחר הזה ישקלו סחורות יקרות, ככסף וזהב ואבנים טובות וכל משקלות הרוקחים במשקל טרוי (ע"ש). השם א. לא נחקר היטב, ואולי השתנה בפי העם ממלות „average poise“, שפתרונן „המורגל לכל".

אַבּוּב לתרי זמר, לגרדאי לא מקבל עליה, פתגם תלמודי שנאמר מאת רב (יומא כ:) ופתרונו: אבוב (כלו': חליל, ונקרא כן לפי שהוא נבוב) הוא כלי שיר נחמד לחורים טובי טעם היודעים פרק בשיר וזמרה, אך להגרדי (כן יכנו בעלי התלמוד את כל איש אשר לבו ריק מתבונה) איננו מוצא בו קורת רוח. ועניננו: דברי חכמה לא ינעמו כי אם לחך מבין, אך כסיל אדם וסר טעם יבוז לחכמת אמת ולא יחוש טוב טעמה.

אַבּוּב־רוֹעֶה (שבת ק"ט:) מין צמח שמבשלים הרועים לרפואה. לפי דעת איזה חכמים נקרא הצמח הזה בלשון רומא Helleborus, אשר השתמשו בו בימים הקדמונים לרפואה נגד עצירת הקיבה ולהקאה.

אַבּוֹבִי (Abowe), שם אבי תלמי, הוא תלמי המרצח, חתן המלך שמעון החשמונאי, אשר קם על חותנו במשתה היין ויהרג אותו ואת שני בניו הגדולים, וגם את אשתו בת המלך שמעון עם חותנתו הרג באכזריות לבבו (בדה"י ליוסף בן מתתיהו).

אַבּוּבְרַם, ע' אבוה דבר אבוברם.

אֲבוֹגַדְרָה (Avogadro), שם חכם ידוע (נולד 1776 והורה חכמת הטבע בטורין, ומת 1856), שהקים יסוד נכבד בח' הכימיא: שני מקומות שוים מכילים מספר רגבים שוה מאוירים או מקטורים שונים. החק הזה אשר קבע בש' 1811, עשה תקופה חדשה בהתפתחות הכימיא, כי על פיו נוכל לקצוב משקל הרגב מגופים המוכשרים להשתנות לאויר או לקטור. יהיה משקל רגב הגוף ר, משקל חמרו (בערך המים) בהיותו במצב אויר ח, אז מחויב שתהיה המנה ר/ח שעור קים בכל הגופים. והנה הבחינה תורה בכל הגופים הנודעים לנו היטב שאינם מתפרדים בהשתנותם לאויר, ששעור הקים הזה הוא $=28_9$, כשנקח משקל רגב יסוד המים לאחדות במשקל הרגבים ומשקל חמר אויר הנשימה לאחדות משקל החמרים, או אם תהיה האחדות לשניהם מיסוד המים, אז השעור הקים ההוא $=2$. נסמן שעור מקום הרגב השוה בכל הקטורים באות מ, אז יהיה מח=ר. ולאשר נקל לנו לקצוב משקל חמרי הקטורים, ע"כ נמצא מזה בנקל גם משקל רגביהם. ד"מ, הנתוח הורה כי האיתיל (Äthyl) מרכב מיסוד הפחם ומיסוד המים, באופן שלשני אטומים (Atomus) יסוד פחם מגיע 5 מיסוד המים, וא"כ נוכל לקצוב משקל הרגב מגוף האיתיל ע"פ תמונה זו: C_2H_5, אבל אפשר שכל רגב מרכב מכפלי מספר האטומים ההם, כמו C_4H_{10}, C_6H_{15}, … $C_{2n}H_{5n}$; ולמען דעת איזה מן המספרים האלה אמת, יתודע לנו מיד ע"י חק אבוגדרא. אם נכיר משקל חמר קטור האיתיל, ובהיות שמשקל חמרו הוא 2_{04} (באחדות האויר), לכן יהיה $2_{04} \times 28 = 58_{956}$. ולהיות תמונה C_2H_5 נותנת משקל הרגב 29, תמונה C_4H_{10} נותנת 58, תמונה C_6H_{15} נותנת 87, א"כ התמונה C_4H_{10} היא הנותנת המשקל הקרוב מאד אל מה שנתברר לנו ע"פ הבחינה, וע"כ נדע בברור כי כל רגב האיתיל מרכב מן C_4H_{10}.

אֲבוֹגַזִימָה (Awogashima), אי קטן בין קבוצת איי מאַגי־לאַנס בים הגדול בין גולפא של העיר יעדה ואיי בונין, לו חופי סלע גבוהים ומשופעים מבלי כל נמל, מלפנים היה האי הזה מקום גולה לאסירי יאפאן.

אַבּוּדִיאֵל, דון משה, סופר ויועץ אלפונזו XI מלך קש־טיליא. עליו ועל השר דון שלמה אבן יעיש נתכה חמת השר גונסלו מרטין, אחרי בצעו מעשהו בדון יוסף אבו בושת וחבריו (ע"ע). הצורר ההוא לא הסתפק ברעה אשר עשה לעשר משפחות נכבדי ישראל, ויעץ מזמה להרחיק את כל יתר אלופי ישראל מחצר המלך, ואז יהיה הנקל לו להדיח את הרעה על כל עם היהודים יושבי הארץ ההיא. בראשונה הסתיר שנאתו מעיני דון משה ודון שלמה וגם בהלשינו אותם אל דון אלפונזו התחפש כאוהב להם, ויודיע אותם בשם המלך כי דורש הוא מהם הון רב כפר פדיון נפשם. אך הם התרצו אל המלך ויכפרו פניו במשאת כסף, ובכן נצולו בפעם ההיא. אבל עד מהרה היתה להצורר עת מצוא לגלות מזמות לבבו ומחשבתו הרעה על עם חרמו — כי בעת ההיא קם אבולחסן (Alboacin) מלך מא־רוקו וישלח חיל גדול בידי אבומליך בנו להחיש עזרה להערבים יושבי גרנאדה ולהביא מלחמה בשערי קשטיליא. ודון אלפונזו שם את גונסלו בראש החיל הנוצרי היוצא לקראת האויב, ובהמתיקו סוד עם שריו ע"ד הכסף הרב הדרוש להוצאות המלחמה, היתה עצת גונסלו לגרש את היהודים כלה מקרב הארץ ולהחרים את כל הונם ורכושם לאוצר הממלכה. אך רבים מהשרים התקוממו לו, ובראש מתנגדיו היה הארכיבישוף בטולידה, דון גיל אלואַריץ די אלבורניץ, אשר הואיל באר כי היהודים הם אוצר יקר אשר ברכת עולם בו, ולמלך אין שוה להריקהו ולאבדהו בפעם אחת, גם לא נכון לו להפר מחשבות אבותיו המלכים אשר היו תמיד למגן ומחסה ליהודים החוסים בצלם. בהודע דבר גונסלו לר' משה אבודיאל, שלח ספרים לכל אחיו יושבי קשטיליא, לצום ולהתענות ולהתפלל אל ה' בחזקה, אולי יעתר להם ויסכל עצת אויבם הרעה. בין כה וכה וגונסלו יצא בראש החיל וילחם עם הערבים, והצלחתו עמדה לו, כי נהרג אבומליך וכל מחנהו הוכה לפי חרב. בשוב גונסלו מן המלחמה גדל כבודו בישועתו, ולב היהודים נפל בקרבם וכמעט אבדה תקותם. אבל יחד עם כבוד גונסלו גדל גם גאונו וגאותו ועברתו עד בלתי נשוא, וזדון לבו השיאהו לריב עם המלך ולהסית את עדת האבירים חבריו למרוד בו. ויחר אף המלך ויצו לתפשהו, ויברח גונסלו ויתבצר עם אנשי חברתו במגדל אשר בואַלינסיא די אלקנטרה. וכאשר קרב המלך עם חילו אל המגדל ההוא, נועז הפושע לירות עליו בכלי משחתו, ואחד מעבדי המלך נפצע וימת. בעת ההיא השיבו אחדים מאבירי השרים ההם אל לבם, ויעזבו את דבר גונסלו וישובו אל מלכם בלב שלם וימסרו את המגדל בידו, וגונסלו נשפט למות בשרפה (ה"א צ"ט—1339). הדבר היה בח' אדר ראשון, תחדש אשר כבר נהפך ליהודים מיגון לשמחה בימי מרדכי ואסתר, וליהודי קשטיליא היתה אורה ושמחה וששון ויקר, והמלך שם את דון משה אבודיאל במקום הצורר גונסלו מרטין, ויהי האיש משה הולך וגדול וה' עמו.

אַבּוּדִינְטִי, אברהם גדעון, אחד מראשי העדה בעיר אמשטרדם, חי במחצית הב' למאה הי"ז, הוא היה אחד מהמאמינים במשיח השקר שבתי צבי. ואחרי כי קבל הש"צ אמונת הישמעאלים (1666), ערכו הרבה רבנים ותופשי תורה — אשר באמונתם בו החזיקו ולא הרפו — מכתב לש"צ, בו גלו דעתם כי לא חדלו מלהעריצו ולהקדישו גם אחרי בואו בברית האמונה החדשה. אחרי כן ערכו אליו מכתב כזה גם גדולי העדה הנכבדים, 24 אנשים במספר. אבודינטי היה הראשון בחותמים על המכתב ההוא.

אַבּוּדִינְטִי די רעואל, הנודע בשמו Sampson de Rehul Abudiente יהודי ספרדי עשיר ובעל אוצרות שעמד בראש אחינו בלונדון במאה העברה, ובשם „גדעון סרסור יהודי גדול" (Sampson Gideon the great Jew broker) נודע בין כל אורחי עם הארץ הזאת. גם הוסיפו לו שמות ע"פ ממשלתו בכח כספו וזהבו, ויקראו לו „המושל הרומי על כלם", „האוהב הנודע לשר האוצר וואלפאָל"

(sir Robert Walpole), „העמוד החזק לחוכות הממלכה". תבונתו וחריצותו ורוחו הכביר הקדיש לסיר ראבערט וואלפאָל ויעזרהו עזר רב להמעיט חובות הממלכה ואוצרותיה למלא. אבודינטי נתודע בעולם לראש משפחת „Eardley" כי הוא קנה לצמיתות את הנכסים של עריטה (the Belvedere Estateat Erith) ובנו הוא הלורד הראשון במשפחת Eardley, ועד לפני שנים אחדות היו עוד הנכסים האלה ביד יורשו אשר נקרא בשמו Sir Culling Eardley, Bart. בנו „שמשון" נטבל לשם נוצרי בטרם שהגיע למעלתו להיות קרוא בשם לורד עארדלי, וחתנו לוקח בתו (של האחרון), מיסטער סמיטה, זכה (1802) להקרא סיר קולליגג סמיטה, בארט., ושם כבודו זה ירשו בניו אחריו עד היום הזה. — היהודי הספרדי אבודינטי, היה בין היחידים החברים הנמנים אל קהל עדת הספרדים אשר בבית הכנסת לתפלה בבוים מאַרקס Bevis Marks Synagogue, הנבנה לתפליות בש' ה"א תס"ב (1702), במזרחה של לונדון הבירה, ויִמים רבים נראה בכל ערב שבת קדש בין השמשות בלכתו ברגש אל בית התפלה ההוא. והנה בשנת תקי"ד (1754) בחדש חשון שלח דברו אל אספת הזקנים, כי מהיום והלאה הוא מושך את ידו מבית הכנסת לספרדים ואינו חפץ עוד להמנות כחבר ויחיד בעדה. ומעת ההיא והלאה לא נראה עוד ברחוב היהודים, כי התערב את רוזני הארץ, ויהי רע ויועץ לראש שרי הממשלה שמה, ושם אחר קרא לו: שמשון גדעון; אולם גם בהיותו מתהלך בין פרתמי אנגליא לא עזב אמונתו ולא בוש לאמר כי יהודי הנהו. בעת ההיא לא היתה רשות לאיש יהודי לקנות שדות וקרקעות על שמו, אך בעזרת ידידו ורעו סיר ראבערט וואלפאָל עלתה בידו להוציאהו מן הכלל, וע"פ הסכמת הפרלמנט הותרה לו כי קנין ההון העצום אשר השתקע בנכסיו המשובחים, יהיה נקרא על שמו היהודי. — אמנם העושר העצור הזה היה כאש עצור בעצמותיו, ויירא ויצר לו מדאגה מדבר פן יקום שטן להשבית את קניניו ונחלתו תהפך לזרים. נוסף על זה קננה אהבת-הכבוד בלבו, ותשוקתו הגדולה לראות את יוצאי חלציו נמנים בין האלופים הלורדים אשר בארץ הזאת, גברה על אמונתו לעמו ודתו, ויגמר בלבו לגדל את בניו בדת הנוצרית, וכן הבדיל את בנו הגדול (ואולי היחיד) מעמו ודתו. בכל זאת לא קמה עצתו, כי בנו היורש אותו המכונה Lord Eardley מת בלא בנים זכרים, ונכסי היהודי העשיר הזה נפלו בידי בני נכר, ולא נשאר לאבודינטי שם בנחלת בנותיו. — באחרית ימיו שב אל אחיו בכל לבבו ויזכר את עדתו, וישלח לה את דמי-השנה (מש' 1754 והלאה) אשר נשאר חייב לה ויקן בעדה שטרות אשר פרים קודש לה מדי שנה בשנה, ויהי בכל נפשו יהודי נאמן לעמו, ויקח חלק בעניני עדת הספרדים כמלפנים. את דבקותו להיהדות ואת רגשת נפשו אל אחיו נוכל להכיר מתוך הצואה אשר כתבה ידו ונגלה לעיני כל בשנת 1763 כדברים האלה לאמר: „אל „הממלאים כת הצואה שלי: 1,000 ל"ש לשלם אל בית הכנסת „אשר בבוים מאַרקס, בתנאי אם אהיה קבור בקברי היהודים „במילע ראַאַד בתוך Carreira (שורה סדורה בין הקברים) „במשפט הראוי לכל guebir (חבר ספרדי) ולאמר עלי Escaba „(תפלת השכבה) מדי שנה בשנה בכל כפור (יום הכפורים)". את חפצו האחרון מלאו זקני העדה, וינהגו עם המת ככל מנהגי הספרדים. איש אציל אחד מעדת הספרדים ושמו פינחס גומס סערה (Phineas Gomes Serra) נגש אל הקבר ויאמר כי סך מסוים נתון בידו בשם פלוני אלמוני להביא מדי שנה בשנה לאוצר עדת הספרדים. הסך המסוים היה מכסת דמי התשלומים מדי שנה בשנה לבית הכנסת אשר שלח אבדינטי בחייו, וכסף התרומה הורם מיד המצוה בעצמו אשר זכר את אחיו ביום פקודתו. הכותב דברי ימי יהודי אנגליא, הסופר המפואר James Picciotto כתב עליו בספרו Sketches of Anglo-Jewish History, Chap. VI. p. 63 לאמר: „פה נראה מראה נפלא בשלל צבעיו: איש „החפץ להיות יהודי, ואיננו חפץ להראות כיהודי; המאמין „ביהדות ומגדל את בניו באמונת הנוצרים; איש אשר „שנים הרבה חי והתערב עם נוצרים, ובמותו השתוקק „לשכב ולישן שנת עולם עם היהודים! יוכל להיות מדי „היותו בחברת האורחים הלורדים והרוזנים בנחלתו Belvedere House, Erith„ לא היה כה מאושר בעיניו כביום „אשר הובילוהו רגליו אל בית הכנסת של עדתו. ומי יוכל „להגיד את המלחמה הכבדה שהיתה בלבבו בין רגשת „רוח האמונה ובין תאות הכבוד, בין חובת הלבבות ובין „אהבת גדולת עצמו! אין מוסר גדול לגאות הכבוד המדומה „כמוסר שיש לנו לקחת מהאיש הזה בשימנו לב להתבונן אל „קורותיו ותולדות ימיו".

אַבוּרִינְטִי, ר' משה בן גדעון, יליד ליסאבון, מפליטי פורטוגאל, חי בסוף המאה הד' לאלף הששי, ועמד בראש הקהלה החדשה שנוסדה לבנ"י בגליקשטאדט (שהיתה אז לממלכת דניא) ובאחרית ימיו ישב בהאמבורג וימת שם בש' תמ"ת. הוא היה מדקדק ומשורר, שחבר ספר דקדוק לשה"ק בשפת פורטוגאל וס' שירים שנקראו בשם „אבני שהם". הרבה משיריו נאספו אח"כ בהמאסף ונשנו בבכוה"ע,

ר' **אֲבוּדְמִי** בר ברתיה דר' טבי, אמורא בא"י בדור ג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה', ואמר הלכה משום ר' יאשיה (ירוש' סנהד' פ"ו ה"ה).

ר' **אֲבוּדְמִי** בר טובי, אמורא בא"י בדור ב' וג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה' (ירוש' מ"ק פ"ג ה"ה).

ר' **אֲבוּדְמִי** בר תנחום, אמורא בא"י, נזכר פ"א בירוש' (מו"ק פ"ג ה"ח). זמנו לא נודע.

אֲבוּדְרָהָם, ר' דוד בר' יוסף, רב גדול בתורה וראש קהלת עיר טולידה אשר בספרד, חי במאה הא' והב' לאלף הששי. בעשות דון שאנגו (Sancho) מלך ספרד סדרים בדבר גבית המסים מהיהודים, הטיל על איזה נבחרים מראשי הקהלות לקבוע את סכום המסים לפי הערים. ומצות המלך היתה שאם לא יתפשרו הנבחרים ביניהם, יבוא הדבר לפני ראש הקהלה בטולידה, הוא ר' דוד אבודרהם, וע"פ עצתו יקום דבר. הוא חבר ספר הנקרא על שמו „אבודרהם", והוא פירוש על כל סדר התפלות וסדר הפרשיות והפטרות, וסדר העברונות והתקופות ולוחות המולדות, הכל מלוקט מכל ספרי המנהגים. ספרו זה השלים ה"א ק"א (1341), ומזה נראה כי האריך ימים מאד, כי פקודת המלך יצאה בש' 1290 (ה"א נ"א); ואז כבר היה ראש הקהלה בטולידה, וספרו השלים אחרי חמשים שנה מהעת ההיא. — בע"ס קורא הדורות ושה"ג מחליטים כי הוא היה תלמיד הר"י בעל הטורים, והרש"י פין בספרו כנ"י סותר זאת ע"פ הראיה, שבספרו אבודרהם הוא מזכיר את בעה"ט בשמו ר' יעקב בן הרא"ש ולא יכנהו רבי או מורי.

אֲבוּהָ אבי האמורא ר' יעקב, חי בבבל בדור ד' של אמוראים בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף הה', והיה משרת את ר' יעקב בנו באהבתו אותו. אך כששאל הבן את אביי על זה, צוה עליו לבל יקבל ממנו שום שמוש, כי כיון שאביו בן תורה הוא חלשה דעתיה (קידושין ל"א).

אֲבוּהָ אבי רב מארי, ע' רב מרי.

אֲבוּהָ בר איהי, אמורא בבבל בדור א' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה', היה נושא ונותן עם שמואל בהלכה, ופעם אחת צוהו שמואל לבלי לשבת על מקומו עד אשר יאמר לפניו דבר הלכה אשר שאל אותו (נזיר כ"ד:). הוא עם מנימין אחיו לא אכלו סעודתם קודם משמשיהם, כי אם האכילום בעת אכלם המה, ואחד מהם האכיל את משרתו מכל המינים אשר הביאו לפניו, והאגדה משבחת אותם ומספרת, כי בגלל הדבר הזה דבר אליהו עמו (כתובות ס"א). שני האחים נשמרו מהתרועע עם עובדי אלילים; אחד מהם לא סחר עמהם מעולם והשני נזהר גם מהביט בפניהם (מגלה כ"ח), והוא גם איבות בר איהי (עירובין ע"ד).

אֲבוּהָ בר גניבא, בדור ד' של אמוראים, בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף הה', נמצא פעם אחת בתלמוד כי שלח לשאול שאלה מרבא (ב"ב קל"ט),

אֲבוּהָ דבר אבֹוברם (או אחוה דבר אבוברם), אמורא בבבל, נזכר פעם אחת בתלמוד (חולין ל"ח). לפי הענין שם נראה שהיה בדור אחד עם רבא ורב נחמן בר יצחק, שהוא דור ד' וה' לאמוראים, בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף הה'. ולפי הגרסא „אבוה דבר אבוברם" נקרא על שם בנו ולא על שמו העצמי „אבוברם", כי מכירים היו את הבן יותר מהאב.

אֲבוּהָ דר' אבין, אמורא בא"י בדור ב' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה', היה שונה בריתות, ופעם אחת שנה לפני ר' זירא ותיקן לו ר' זירא מה ששנה (גיטין פ"ה).

אֲבוּהָ דר' אושעיא (הושעיה), הוא ר' חמא בר ביסא (ע"ש).

אֲבוּהָ דר' אפטוריקי, נזכר פ"א בתלמוד ששנה ברייתא (ב"מ ה), והיה לפי הנראה מאחרוני התנאים בא"י, במאה האחרונה לאלף הד'.

אֲבוּהָ דרבי זירא, כבבל, בדור ג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה', אמרי לה כי שמו איסי ולמד תורה לפני בנו (מו"ק כ:). י"ג שנה היה גובה מס המלך (מוכס), ובגלל זאת שקט ר' זירא בנו על שמריו, ולמד לבטת תורתו בברוח רבה ורב יוסף מפני חיל השלטון (פולמוסא) הבא לפומבדיתא (חולין מ"ו). השר הממונה על המס (ריש נהרא) היה פושט עור היהודים מעל עצמותם, עד כי היה למלה בפי אבוה דרבי זירא, כי הוא שוחט האבות על פני הבנים והבנים על פני אבותם, ובחמלתו הקל מעליהם עול המס בכל אשר יכל, באמרו לפני הפקיד ההוא, כי מעט מאד מספר היהודים יושבי עירו. לפני מותו צוה להשיב י"ג קשיטות (תליסר מעי) אשר לקח מאחד מאחיו ולא היה צריך להם (סנה' כ"ו).

אֲבוּהָ דרב יוסף בר חמא, אבי אביו של רבא, אמורא בבבל בדור ב' וג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה'. נזכר פ"א בתלמוד (סנהדרין פ"א) כי שאל שאלה מרבה בר נתן.

אֲבוּהָ דרבינא, אמורא בבבל, בדור ג' וד' של אמוראים, בסוף המאה הא' ותחלת המאת הב' לאלף הה', ואמר דבר הלכה משמיה דר' יוסף (נדרים ס:). כפי הנראה מת בעוד רבינא בנו קטן היה, כי מנהגיו ומימרותיו שמע רבינא מפי אחרים (ברכות ל"ט: נדרים ס: מנחות ס"ח:).

אֲבוּהָ דר' ירמיה בר אבא, ע' אבא אבוה דר' ירמיה.

אֲבוּהָ דרב ספרא, חי בדור ב' וג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה'. לו היו עוד בנים זולת רב ספרא (ב"ב קמ"ד:) ואחד מהם רב דימי היה אמורא (כתובות פ"ה:, עירכין ט"ו), אך מפני שרב ספרא היה „אדם גדול" לכן נקרא על שמו.

אֲבוּהָ דרב פפא, חי בבבל בדור ד' לאמוראים בסוף המאה הא' ותחלת המאה הב' לאלף הה'. הוא עם אשתו זנו ופרנסו את רב פפא בנם, כדי שיהיה לבו פנוי לעסוק בתורה, וגם אחרי חתונתו הספיקו לו כל צרכיו עד כי גדל בתורה וינצח את אביי רבו בשמועותיו המחודדות, ואביי נתן עין באבותיו ומתו (יבמות ק"ו וע' רש"י שם).

אֲבוּהָ דשמואל בר אבין, נזכר פ"א בתלמוד ששנה הלכה (סנהדרין ג"א:). זמנו ומקומו לא נודעו.

אֲבוּהָ דשמואל, הוא אבא בר אבא הכהן, רבו של רב. חי בבבל בסוף האלף הד'. הוא היה סוחר משי, וכאשר הודיעהו ר' יהודה בן בתירה מנציבין כי חפץ לקנות ממנו סחורה, חכה לו בסחורתו ולא מכרה לאחר. ובדחות ר' יהודה אותו כי רק דברים בעלמא אמר לו, ענהו ר' אבא נכחות, כי דבריו נאמנו לו מכסף, ולכן בטח בם ולא אבה למכור סחורתו לאחר. ויברכהו ר' יהודה, כי בעבור תתו אמון בדבריו יולד לו בן כשמואל הרמתי, שכתוב עליו „וידע כל ישראל כי נ א מ ן שמואל". הברכה הזאת נתקימה בו (מדרש שמואל פ"ט), ובגלל שמואל בנו שהיה נודע לשם בין חכמי ישראל, כנו את יולדו „אבוה דשמואל". ובספר הלכות גדולות (הלכות גיטין, גם בתוספת קידושין ע"ג בשם הירוש') יסופר לנו ספור אגדיי מדוע נקרא בן: כי בהיותו בארץ ישראל הסתה אותו אשה אחת לחטוא, אך הוא לא שמע אליה ובארח פלא נמלט ויבא אל ביתו לראות את אשתו, ולמחרת היום נסע מעירו, ולתקופת הימים נולד לו שמואל — לכן קראוהו אבוה דשמואל... הוא היה עושה מעשיו לפנים משורת הדין (ב"מ כ"ד:) ויהי נכבד בקרב עמו, וגם ר' יהודה נשיאה חש לכבודו (יבמות קט"ו:). בני עירו בטחו באמונת רוחו ויפקידו בידו הון יתומים, והוא ביושר לבבו שמרהו יותר מהונו, כי טמן את כסף הפקדון באַמת הריחים וממעל לו ומתחתיו שם את כספו, באמרו: אם גנבים יבאו יקחו כספי ממעל תחלה ואם יפסד באדמה יאבד כספי אשר מתחת וכסף הפקדון יהיה לפליטה (ברכות י"ח).

אַבּוּהָב, ר' אברהם, אבי הרב הגדול ר' שמואל אבוהב, נצר ממגורשי ספרד שהתישבו בהמבורג. שם בנה ביהכ"נ „כתר תורה", ובאחרית ימיו בא לוירונה, לראות בכבוד בנו הר"ר שמואל שקבע שם ישיבתו, וכפי הנראה מת שם ה"א ת"ב. הרב בעהמ"ח „בינה לעתים" בהספדו אשר נשא עליו הפליג בשבחו, בספרו מדות חסידותו ומעשיו הטובים ופזורנו הרב לצדקה ופדיון שבוים והשתדלותו בעד אחיו לפני שרים ומושלי ארץ והרבותו ישיבות לתורה בכל מקום שידו מגעת וצדקתו הגיעה עד ארץ הצבי.

אַבּוּהָב, ר' אליהו, מראשי מיסדי קהלת היהודים-הפורטוגיזים בעיר האמבורג, חי בסוף המאה הד' לאלף הזה. הוא בנה שם את הבית הראשון לה' ויקראהו בשם „תלמוד תורה". הבנין נגמר לפני ש' שפ"ז, כי בשנה ההיא (1627) כבר התאונן הקיסר פרדינאנד II על ראשי העיר האמבורג, כי בגלל מסחרם הניחו ליהודים להקים בתוכם בית תפלה לאלהיהם. בעת ההיא נוסדו שם עוד שני בתי כנסיות לישראל, הא' נקרא „כתר תורה" ונבנה ע"י הר"ר אברהם אבוהב, הב' נקרא „נוה שלום" ונבנה ע"י הר"ר דוד די לימא (ע"ש).

אַבּוּהָב, ר' יצחק, הגאון ה ס פ ר ד י, אבי המשפחה הכבודה שממנה יצאו מורים ומאורים לישראל באיטליא והולאנד ואנגליא ואשכנז ואף באזיא ואפריקא (במאה הי"ז והי"ח), בעהמ"ח ס' „מנורת המאור", חי במאה הא' לאלף הזה. מהקדמתו לס' הנ"ל נראה שחבר ג"כ ס' „ארון הערות" על כל הדינים עם ציונים ומ"מ ממשנה וש"ס בבלי וירוש' וע"פ באורי הגאונים והפרשנים שהיו לפניו, וחלק ממנו הבדיל על סדר ברכות ותפלות לפ"ד התלמוד ויקרא לו „שלחן הפנים".

אַבּוּהָב, ר' יצחק בן מתתיהו די פינצי, רב בקהלת הספרדים באמשטרדם (נולד בפורטוגאל בעיר ס' יאן די לוץ (S. Jean de Luz) בש' ה' שס"ו, נפטר באמשטרדם ה' תנ"ג). בהיותו בן שבע שנים בא עם אמו להולנדיא עם יתר האנוסים אשר נמלטו אז מארץ הדמים לתור להם מנוחה בארץ החופש, וביחד עם הר"ר מנשה בן ישראל הנודע לתהלה לקח תורה מפי הרב הגדול לעדת הספרדים באמשטרדם ר' יצחק עוזיאל, שהיה במיסדי הקהלה הספרדית בעיר הנ"ל (ע"ע). ר' יצחק אבוהב עשה חיל בתורה ובכל דבר חכמת בינה ויהי דרשן גדול ומליץ לוקח נפשות במדברו הנאוה בשפת פורטוגאל, עד כי גם הנוצרים הספרדים והפורטיגיזים אשר הביאם המקרה לאמשטרדם באו לבית כנסת אחב"י הספרדים לשמוע דרשות אבוהב. והמלומד ה י ש ו ע י, הפורטוגיזי אנטוניא ויאיבא מליסבונא, הנודע לאוהב ישראל, כאשר שאלו אותו: מי משני רבני היהודים (ר' מנשה בן ישראל ור' יצחק אבוהב) ייטיב לדרוש ברבים? השיב הדברים האלה: „האחד דורש מה שיודע והשני (אבוהב) יודע מה שדורש" ביחד עם רבו הר"י עוזיאל וחברו ר' מנשה בן ישראל התאמץ ר' אבוהב לקרב לב האנוסים לאביהם שבשמים, להורות להם דרך אמונה, לנטוע בלבם האהבה לדת מורשה, לטהר המדות בחיי המשפחה ולשרש אחרי המנהגים הזרים אשר החזיקו בהם מימי היותם שקועים בדת האחרת אשר נאנסו להחזיק בה. ר' יצחק אבוהב היה לרב ומורה בהקהלה הספרדית באמשטרדם בהגיעו לשנת

הי"ח, ורבות פעל בדרשותיו לחזק האמונה בלבות האנוסים אשר זה עתה שבו לבצרון ואמונת ישראל היתה עוד רפויה בירם. ויהי בשנת ה' ת"ב (1642) כאשר נכבשה בראזיליא באמריקה הדרומית לפני ההולנדים, והפורטיגיזים אדני הארץ מלפנים גורשו מהממלכה, ולאחב"י האנוסים אשר הושיבה אותם ממשלת פורטוגאל בארץ הזאת היתה הרוחה, וישובו לעין השמש אל עמם ואלהיהם. ההולנדים מושלי הארץ החדשים קראו דרור לאסירי האינקויזיציא, וקהלת ישראל חדשה נוסדה לראשונה בהעיר ריציפי ואח"כ גם בפירנאמבו-קא ויתר הערים במושבות הפורטוגיזים מלפנים באמריקה הדרומית. אז נקרא ר' יצחק אבוהב להיות לרב ומורה דת ישראל לקהלות יהודי פורטוגאל אשר מעבר לים אוקינוס, וגם יהודים רבים מהספרדים תושבי אמשטרדם (כחמש מאות) נלוו אל הרב אבוהב לתור להם מנוחה בעולם החדש. ר' יצחק אבוהב היה הרב הראשון לאחב"י על אדמת אמריקה (ע' גראֶטץ גד"י ח' X צד 27). בפרוץ המלחמה בין ההולנדים והפורטיגיזים, סבלו היהודים צרות רבות ורעות וימעטו וישחו מעצר רעה ויגון (ר"י אבוהב בהקדמתו לס' שער השמים לר' אברהם אירירא). היהודים חגרו שארית כחם לעמוד לימין מטיביהם ההולנדים, והכנסיה החפשית זכרה להם את הברית והחסד ימים רבים אחרי כן. המלחמה ארכה עד ש' ה' תי"ד (1654), ואחרי אשר נכבשה בראזיליא שנית לפני הפורטיגיזים, שב ה' אבוהב לאמשטרדם. רובי ספריו כתב ר"י אבוהב בלשון ספרד, ומהם הנודעים: פירוש על חמשה חומשי תורה, „על המדות והמשקלות בספרי חז"ל", „על יסודי האמונה", „האמונה בביאת הגואל", „שלשלת היחס" של משפחתו. בדעותיו היה נוטה לחכמה נסתרה ויעתיק ספרי המקובל ר' אברהם הכהן אירירא („שער השמים" ו„בית אלהים") מספרדית לעברית.

אַבּוֹהָב הר"ר יצחק, הגאון האחרון בקשטיליא, נולד בספרד בש' קצ"ג לאלף הזה, והיה תלמידו של הגאון ר' יצחק קנפנטון, ומלך ספרד אהבהו. בצאת פקודת פרדיננד ואיזבלה לגרש את כל היהודים מספרד, יצא הוא עם שלשים איש מנכבדי אחיו ארצה פורטוגאל, ויתחנן לפני יואנו המלך לקבל אותו ואת אחיו האמללים בארץ ממשלתו, או לתת להם להשאר בארצו זמן מה (בתקותם כי בעזבם את ספרד ינחמו מושליה על הרעה אשר עשו לארצם ויקראו את המגורשים לשוב למקומותם, ואם כלה ונחרצה מהם לבלי השיבם עוד, אזי נקל יהיה להנודדים שמה למצוא להם אניות לעבור ארצה איטליא או אפריקא). המלך האיר פניו אל הרב הנכבד הזה, אשר עיניו קמו מזקן וצרה וכאב נעכר, ויתן לו ולשלשים משפחות רעיו מקום לגור בעיר פורטו ברחוב ס"ט מיגואל, ובתיהם נסמנו באות P (ר"ת העיר פורטו), לאות כי בתושביה יתחשבו גם המה. המס אשר העלה המלך עליהם לא היה יותר מחמשים מארובידיש לשנה, ובעבור זאת נטל על יושבי העיר לעשות מרצפת אבנים להרחוב ההוא, והר"ר יצחק הקים שם ביהכ"נ לעבודת ה' כמשפט. בדבר כל קהל הגולה היה בראשונה עם לבב המלך לתת להם רשיון לשבת בארצו, אך לא מאהבת אדם כ"א מאהבת הבצע הואיל לעשות זאת, בנשאו עיניו אל כספם הנחוץ לו, בהתעתדו להלחם באפריקה. אבל מלבד אשר שרי מלכותו מאנו בזה, השתדלו גם היהודים יושבי פורטוגאל לבלי תת לאחיהם מפלט בתוכם, מיראתם פן תקטן הארץ מהכיל את המון העניים המרודים ההם, ופן יבאישו גם המה בעיני המלך בגללם (ע' סוף ס' שה"ק). וכן נגמר הדבר לתת לקהל הגולה להשאר בפורטוגאל משך 8 חדשים ולא יותר, ובעבור החסד הזה הוטל על הגולים לשלם במיטב כספם סך 8 קרוצאדי (שני אדומים) לגלגלת. לעמת זה התחיב המלך להמציא להם אניות במחיר זול, לעבור מארצו אל אשר יחפצו. אמנם שנה המלך את דברו ותהי אחרית הגולים להכרית, אך הרב ר"י אבוהב לא ראה עוד זאת, כי לפני הרעה נאסף הצדיק וכשבעת ירחים אחרי בואו בפורטו גוע ויאסף אל עמיו. ע"ד חשיבותו אצל המלך מספר ר"מ מטראני, כי פ"א הגיד המלך בפני שריו לאמר: „שתי עינים יש לי שאין בכל העולם ערוך להן, עין נשר פורטוגאל ועינו של ר' יצחק אבוהב" (הוא היה אז סומא באחת מעיניו), אך יודעי בינה לעתים מטילים ספק בספור הזה. בן ששים שנה היה במותו, ותלמידו הר"ר אברהם זכות (בעל ספר היוחסין) הספידהו ודרש עליו את הפסוק: „הנה אנכי שולח מלאך" (שמות כ"ג כ). ואלה הם הספרים אשר חבר: ביאור על רש"י (בכ"י), ביאור פירוש הרמב"ן על התורה, שיטות על מסכתות אחדות בש"ס, „נהר פישון" דרושים על פסוקי תנ"ך ומאמרי רז"ל ובסופו קצת מעניני גט, הערות על ד' טורים (נכתבו ממנו בזקנותו ולא נגמרו עוד), גם שו"ת נשארו ממנו בכ"י.

אַבּוֹהָב, ר' עמנואל, נין ונכד להר"ר יצחק אבוהב הגאון האחרון בקשטיליה, נולד בתחלת המאה הד' לאלף הזה בעיר פורטו בפורטוגאל ונתחנך אצל אבי אביו ר' אברהם אבוהב, ויהי כאשר ירא את האינקויזיציא אשר שמה משטרה גם בארץ פורטוגאל, ויברח משם עם עוד רבים מאחיו היהודים ארצה איטליא וישב בפיזה, ואחרי כן קבע מקומו בויניציא ויתרועע עם הר"ר משה אלטאראס אב"ד בעיר ההיא. שם דבר נגידים על אודות עמו בסוד הזקנים (Senat) ויוכיח לעיניהם בטוב טעם ודעת את אהבת אחיו ואמונתם לארץ מולדתם, ודבריו מצאו חן בעיניהם ויפק מאתם רצון. בימיו החלו מבקרים להכחיש באמתת הקבלה ואחדים נועזו להטיל דופי גם בדרשות חז"ל, ויקנא החכם הזה לכבוד הדת ויחבר בשפת רומא ספר Nomologia (שלשלת-הקבלה), להראות צדקת התורה המסורה, ועשר שנים עסק בחבורו זה. הר"ר עמנואל אבוהב חי חיי נודד, פעם היה בעיר שפוליטה ופעם בריגיו, ששם התודע אל המקובל ר' מנחם עזריה די פאנו, גם היה בגינובה ויתר ערי איטליא בלכתו למסעיו. בהיותו בקורפו התודע אל השר הוראציא דיל מונטי (Horatio del Monte), בן אחיו של דוכוס אורבינא, והחליף עמו מכתבים אודות חכמת הקבלה. נפשו חשקה לעלות לארץ הקדושה, אך מת בשנת שפ"ח (1628) בטרם הפיק חפצו. ספרו Nomologia הדפיסו יורשיו כשנה אחרי מותו (עיין גראֶטץ גד"י ח' X צד 131, וקייזערלינג גד"י אין פורטוגאַל 271).

אַבּוֹהָב, ר' שמואל בר' אברהם (ע"ע), נולד שנת ש"ע בהאמבורג ובעודנו בן י"ב שנה למד תורה עם הרב הגדול מהר"ם ארביב. בהיותו בן י"ב שנה חבר ספר דרשות ופשטים נאים. בהמלא לו י"ג שנה שלחהו אביו לויניציא לשמוע בלמודים אצל הגאון ר' דוד פרנקו (אשר אהבהו מאד ומסר לו רבי תורתו, אך בסוף השנה ההיא מת עליו מורהו וידידו זה), וישקוד מאד על למודו, ובשנת הי"ח לימי חייו לקח לו לאשה את בת רבו ומורו (שמה „מזל טוב"), ונכתר לרב בעיר וירונה. אח"ז נתקבל לרב בויניציא בישיבה הכללית, ויהי הראשון לרבני ויניציא. הוא חבר ספרים הרבה אשר לא באו עד הנה בדפוס, מלבד ספר שו"ת דבר שמואל אשר הוציא בנו הר"ר דוד לאור אחר מותו, ומכתבו אשר כתב לעיר אחת אשר נלכדה ברשת משיח השקר ש"צ, הנדפסה בס' תורת הקנאות, כי קרא אליו ואל רעיו את הנביא השקר נתן העזתי, להודות לפניו על כחשו, ויודה לפני הבי"ד ויתתופ כי שקר תרמיתו. הוא היה איש אמיץ לב בגבורים לעמוד בפרץ הדת, והוכיח לאנשי דורו על אשר יקלו בדקדוקי סופרים, ואמר (שו"ת סי' מ"ט) „י' קבים אפקירותא ירדו לעולם, ט' נטלה אטליא וא' כל יתר בני הגולה". לא נהנה משל אחרים, לא מן הכלל ולא מן הפרט, ורק בשכר עבודתו הסתפק, ולמד לב"ב להסתפק במעט בעת המחסור כי רב עליו לעת זקנתו. ובכל גדולתו וכבודו היה ענו, ולעולם השיב לשואליו בשם הישיבה הכללית, לבלתי קחת העטרה לעצמו ולהגדיל כבוד הישיבה. היה בקי בח' הקבלה ועשה בה כללים וסדרים. מת בש' תנ"ה, בהמלא לו פ"ד שנה, והבכי והאבל גדל כ"כ בישראל, עד שיצא צו מאת הממשלת

שלא להרבות עוד בהפפדו. בנו הר"ר יעקב מלא את מקומו בהוראה ועל ידו עזרו שני אחיו הרבנים (בני מהר"ש) הר"ר אברהם והר"ר דוד, ובנו הר"ר יוסף מלא מקומו בישיבה (ע' תג"י לגירונדי). וכהיותו קנאי בן קנאי היה מרודפי רמ"ח לוצאטו (ע"ע לוצאטו).

אַבּוּזוּרְג מיגיר (Abusurdsch Migir), מורה ויועץ להורמיז IV מלך פרס (579—591), אשר כל הימים שהיה הוא חי, לא מצא תלמידו האכזר עז בנפשו ללכת אחרי שרירות לבו ולהרע ליושבי ארצו. עליו אומרים כי הוא היה הממציא בחכמתו את משחק השקאָקי, למען ילמוד השליט הזה לדעת, כי ברוב עם הדרת מלך ובאפס חיל וצבא לא תעשינה ידיו תושיה.

אַבּוּטִילוֹן (Abutilon), מין שושנה ממשפחת המאַלפאַציות, יש אשר גזעה לא יתקים כ"א שנה אחת ויש אשר כימי העץ גזעה. A. Avicennae *Gärt.* גדלה רק שנה אחת, תמונת עליה כדמות לב, פרחה צהוב, גבהה 0—1 1/4 מ', מולדתה בהודו המזרחית, ודרך אזיא המזרחית והמערבית הובאה אל נגב אירופה וצפון אפריקה ואמריקה הצפונית ואל אוסטרליא. בחינא גדלוה עוד מימי קדם לצמח מטוה, ואצלנו הובאה לבית הרקח לרפואה. A. esculentum *St.-Hil.* יאכלו בבראַזיליא את פרחה ואת בסר פריה בתור לפת. A. indicum *Sweet.* אשר בהודו— תסכן לפתילי מטוה, ועוד מינים רבים ממנה יקחו שמה לרפואה. רבים ממין ההוא יגדלו בבתים להתפארת; יש אשר תגדל שם בכל ימות השנה ויש אשר רק לעתים ידועות (באביב ובסתו) תעלינה נצתן כפורחת.

אֲבוּיָה, אבי אלישע (אחר, שקצץ בנטיעות), חי בא"י אחר החרבן בדור א' וב' של התנאים, במאה האחרונה לאלף הד'. בנו זה ספר לר' מאיר תלמידו, כי אבויה אביהו היה מחשובי ירושלים, ובהביאו אותו בבריתו של א"א עשה משתה לגדולי העיר ובתוכם היו גם ר' אליעזר בן הורקנוס ור' יהושע בן חנניה חכמי ישראל. ובעת אשר יתר הקרואים מדי אכלם ושתותם החלו לרקד ולשמוח, השתעשעו שני הרעים בתורה, וירדה אש משמים והקיפה אותם, כי היו דבריהם שמחים כנתינתן מסיני. בראות אבויה אָביהו את כבודם,נדר לגדל גם אותו לתורה, ולפי שלא היתה כונתו לש"ש לא נתקימה התורה בבנו (ירוש' חגיגה פ"ב ה"א).

אַבֶּוִיל (Abbeville), עיר בצרפת במחוז סאָם (Somme), על נהר סאָם ועל יד מסלת הברזל הצפונית (אמיענ-בולוניא), במרחק 45 ק"מ צפונה מערבה מעיר אמיען. מספר תושביה 19,283. מסחרה גדול בצמר, במפרשי אניות ובכל תוצאות הכימיא למיניהן, גם רב סחרה על הים. בעיר הנושנה הזאת היתה ברית השלום 1259 בין לודויג IX מלך צרפת ובין היינריך III מלך אנגליא. בסביבות העיר הזאת נמצאו כלי צורים ושרידי חיות משנות קדם; הכלים הם לאות ולמופת כי מוצאם היה עוד לפני תקופת ההתאבנות, ועל כן נכבדים הם מאד לחוקרי קדמוניות, כי לפיהם קדמה יצירת האדם יותר ממה ששערו המה עד כה.

אַבֶּוִילֶה (Abbevillea *Berg*) מין הדס הגדל בארצות החמות שבאמריקה, נושא פרי ערב לחך.

אָבּוּכאָוו (Обуховъ), עיר קטנה על נחל קאָברין במחוז קיוב. העיר נחלקה לשני חלקים ונקראה בשם אָבוכאָוו הגדולה ואָבוכאָוו הקטנה. מ"י 5,234 נפש, העוסקים בפרי הארץ; האדמה פוריה.

אַבּוּלאַלאַ, שר וגדול בישראל ואיש סודו של השולטן עמד-עדדין, וחותנו של החקר המפורסם ר' יוסף בן עקנין, תלמידו של הרמב"ם, חי בארם צובא (Aleppo) באמצע המאה הי' לאלף הה'.

אַבּוּלְגַהַזִי ביהדור (Abulghasi Behadur), כאַן (מושל) תתרי במדינת חיוה, היא חבריזמה (Chova-resma), חטר מגזע דשינגיס-כאַן, נולד באורגענדש 1605, ויעל על כסא ממשלתו במדינת חיוה 1644, ויהי נורא עלילות במלחמותיו, ושתי פעמים הרחיב גבול ממשלתו עד נהר סרפשן אשר בבוכארה. 1663 מסר ממשלתו בידי בנו וימת 1665. הוא חבר ספר תולדות מושלי התוגרמים מימי דשינגיס-כאַן ועד אשר התפטר הוא מממשלתו. ספרו זה השלים בנו אשר משל אחריו. הספר הזה הנקרא בשם: Historia Mongolorum et Tartarorum נדפס ברוסיא בעיר קאַזאַן (1825), ומאז והלאה נעתק ללשונות אחרות ונדפס במקומות שונים.

אַבּוּל-ויפאַ (Abul-Vefa), תוכן ערבי, חי במאה העשירית לספה"נ, הוא היה הראשון אשר מצא השבתת האורך אשר לירח, הבאה ד' פעמים בכל חדש לשעורה היותר גדול, והן לעת מצבו בשמיניות; אך נשתכחה מלב התוכנים וחזר התוכן טיחה די בראהי ויסדה, והיא מן ההשבתות הגדולות שבמסלול הירח.

אָבּוֹלוֹס (Obolos), פתרון מלה זו ביונית „חד", מטיל מתכת חד כחץ וחנית, והונחה אח"ז על מטבע ישנה הנהוגה אצל היונים בימי קדם, שהיתה תמונתה כמטיל חד במשקל ידוע (תר' קשיטה — חורפן, בר' ל"ג י"ט), ובמלוא כף נכנסו ששה אָב', ולכן עשו להם מטבע אדרכמון (Drachme) במחיר ששה אָב', וגם אח"כ שכנוהו בשם „מעה" („באפריקי קורין למעה קשיטה" — ר"ה כ"ו) או „דנקי" שפירושו „שתות", מנו שש מעות בדינר. למאה דרכמון קראו „מנה" (Mine), שהוא מאה דינרין. עד ימי סולון היו גם המעות או האָב' של כסף, אבל אח"כ כשהוקיר את הכסף היו המטבעות מדגרין או מאדרכמון ומעלה של כסף והמעות של נחשת. והיו אצלם מטבעות של שנים, שלשה או ארבעה אָב', גם של חצי אָב', והוא הפונדיון הנזכר בתלמוד שהוא חצי מעה; והונח אח"ז שם אָב' למטבע סתם, כמו שהונח שם מעה או „מעות" סתם; ועוד היו רביע ושמינית אָב', שנקראו „חלקות" (Chalkus). שער המטבע בעלותו או ברדתו היה תלוי בדרכמא או בדינר, והאָב' תלוים בו, והוא כנזכר בתלמוד (ב"מ פ' הזהב).

אַבּוּל-בארכאט (היבאט אללאה בן מלכא), אחד משלשת הרופאים המהוללים בבגדד בירת הכליפים, חי במאה הט' ותחלת המאה הי' לאלף הה', ובישראל נקרא שמו נתנאל. בעבור גדלו וידיעתו הרחבה בחכמת הרפואה כנוהו: „יחיד בזמנו" (Wachid-al-Zeman). הוא הגה הרבה בחכמת הפילוסופיא ויחכם מאד בידיעת שפת עברית ויחבר פירוש על ס' קהלת. המשורר יצחק בן הראב"ע הנודע, אשר העניק לו נתנאל מטובו, כתב חרוזים נשגבים לכבוד מיטיבו ולכבוד באורו הנפלא (לפי דעתו), וישם קטורה באפו, לאמר: ספר קהלת יהי נקרא מעתה על שם מבארו, כי הוא חשף מצפוניו ויגיה אור על רעיוני המלך החכם. ובסוף שירו ברכהו כי יזכה ליום יבוא הגואל, ועיניו תראינה עוד את ירושלים בבנינה; אך לא כברכתו היתה אחרית נתנאל — כי גבה לבו בחכמתו ועשרו וירדוף כבוד ויאהב תהלה, וברפאו פעם אחת את אחד השולטנים הסלדשוקים מחליו הקשה, וישב בגרדה כבד בכסף וזהב ובגדי חופש וסוסים אבירים אשר העניק לו השולטן כיד המלך, דמה כי עתה יגדל כבודו ביקרו ועל רוב עשרו ישתוממו — ותהי להפך, כי רבים קנאו בו ואחד ממשוררי ערב התל בו בשיר לעגו ויפקוד בשבט לשונו על פרי גודל לבבו. אז נתעה אבול-בארכאַט להאמין, כי רק בגלל אמונתו ישבע קלון מכבוד, ויגמר אומר לזנות את דתו באחרית ימיו, כי זקן ובא בימים היה בעת ההיא. ומדעתו כי בנותיו דבקות מאד בדתן ותמאנה ללכת אחריו ועל ידי זה לא תוכלנה לרשת את רכושו אחרי מותו, השיג לראשונה תעודה כתובה מאת מושלו הכליף, כי לא תסב נחלתו מבנותיו אחריו, ואחר כן בא במסורת דת הישמעאלים. ממנו ראה וכן עשה גם מכבדו ומשורר תהלתו יצחק אבן עזרא, ועל כן לעג עליו האלחריזי בנשאו עליו משלו (תחכמוני שער ג') לאמר: „ויצחק בנו גם הוא ממקור השיר שאב, ועל שירי הבן מזיו האב. אך בבואו לארצות מזרח, כבוד ה' עליו זרח, והסיר מעליו מעילי הדת

היקרים, ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים..." (גראֶטץ גד"י ח' VI צד 280).

אבול-חסן, ע' ר' יהודה הלוי.

אבוליא (Abulia) מלה יונית, ופי': העדר החפץ והרצון, והוא מין חולי הנפש כחלי המרה השחורה. הנגועים במחלה הזאת יתאוננו תמיד על העדר הכח לחשוב ולפעול, בעוד שמרגישים הם בנפשם כי נחוץ להם מאד לבא לגמר מחשבה ולעשות בחפץ כפיהם. הידיעה וההרגש הם המבדילים בינם ובין המשועממים, שהם אינם רואים בצרת נפשם ואינם מרגישים את חלים מאומה.

אבוליוסקוף (Ebullioskop) שם כלי שהמציא ברוסאר וידאל (Brossard-Vidal), למדוד בו את האלכוהל הנמצא ביין, מוסד על הנסיון, שהאלכוהל יתחיל להרתיח במעלה 78^{0}_{c}, משא"כ המים הנה נקודת רתיחתם במעלה 100^{0}_{c}, וכל שמסך היין חזק יותר תתקרב נקודת רתיחתו אל מעלה 78, ובחלשתו תתקרב — אל 100. ברוסאר הכין פארור קטן ליין הנבחן, שיעמידנו על האש להרתיחו, ומכסוי הפארור יוצא קנה זכוכית כפוף כנחש עקלתון ועובר דרך כלי המצנן (Condensator), למען לא יעלה האד לתהו, רק יתעבה שוב לכמו שהיה, ויזל אל תוך החבית העומדת מתחת. בתוך הקנה סמוך למוצאו מן הכסוי, מקום שהאד רותח עדנה כמו הנוזלים שבפארור, תלוי „קנה מודד החום" (Thermometer), לדעת על ידו מעלות החום שבו יחל היין להרתיח, ולפי שכבר נבחן גם השוה את מעלות החום לכמות האלכוהל, ד"מ שידענו ע"פ הבחינה, כי תערובת אלכוהל החזקה 60° תרתיח בחום 87^{0}_{c}, לכן תחת רושם 87° במעלות צילסיוס העמיד 60° בחזק האלכוהל, ובכן ידע הקורא מעל הלוח שם מיד מדרגת חוזק היין. ולמען יודע בדיוק יותר, צריך להעמיד את הלוח של מודד החום קודם הבחינה, ע"פ מצב „מודד משקל האויר" (Barometer) כנודע, שבהיות האויר כבד יותר יאחרו המים מהרתיח עד מעלות חום יותר גדול, ויבואר בערך „תירמומיתר".

אבולמאעלי. מחותנו וגיסו של הרמב"ם ז"ל, חי במצרים במאה הי' לאלף הה', ויהי סופר ומזכיר לאחת מנשי סלדין, שלטן מצרים וסוריא (צד"י ש' י"ד № 20).

אבול-ערב אבן-מוישה (Abul-Arab Ibn-Moischa), משורר ופילוסוף ערבי, ידידו ורעו של הרמב"ם, אשר היה לו (להרמב"ם) לישועה, בחרות עליו אף הממשלה על אשר השתדל למשוך אליו את אלה מבני עמו אשר התחפשו למחמדים ובלבם עוד היו דבקים בדת ישראל, ויהי כפשע בינו ובין המות, והוא שעמד לו בהגידו עליו ישרו ויציל משחת נפשו (גראֶטץ, גד"י ח' VI צד 298).

אבולמני, ע' ר' אברהם בן הרמב"ם.

אבולפיא, שלחני של הממלכה בספרד, עשיר ונכבד מאד, מן האנוסים אשר בשיביליא. הוא ויתר רעיו אשר בטריאנה (פרור שיביליא) ואשר בקרמונה ובאוטרירא קשרו קשר על האינקויזיציא בראשית הוסדה בספרד, ויחלקו כסף ונשק בין העם ויהיו כלם עתידים לעמוד על נפשם מפני הרעה הצפויה להם. אך הקשר נגלה, וכלם יחדו נתפשו ונענשו קשה, ויהיו הם קרבנותיה הראשונים אשר הועלו על מוקדיה (קאיזערלינג, ספרדים).

אבולפיא ר' אברהם בן שמואל (נולד בסרגוזה אשר בספרד בש' ה"א — 1240, מת ה' נ"א — 1291), בעל שכל חד ומעמיק בחקר אלוה, אך בעל דמיון והזיה רבה. עד יש' השמנה עשרה הקשיב לקח בתורה ותלמוד מפי אביו, ואחרי מות אביו תקפה עליו רוח דמיונו וישאהו לבו להרחיק נדוד עד קצוי ארץ, למצוא עקבות עשרת השבטים ונהר סמבטיון, ובדרכו סר לארץ הצבי ויעל היבשה בחוף עיר עכו. בעת ההיא והמונגולים פשטו בכל ארצות סוריא ואזיא הקטנה וימלאו אותן חמס; בעתותי מהומה ומבוכה כאלה ראה אבולפיא, כי נבצרה מכּנו מזמה לנסוע למרחקי תבל, וישב לאירופה ובשובו לקח עמו את אשתו אשר ארש לו בארץ יון, ויקבע ישיבתו באיטליא. שם שקד על התורה וחקר אלוה, ובעיר קפואה יצק מים על ידי החוקר התלמודי רבי הלל מוירונא (ע"ע) תלמידו של רבינו יונה גירונדי. מר' הלל וירונא למד דעת את ספרי הרמב"ם וישם בם כל מעיניו עד כי היה למורה ומלמד את הפילוסופיא המיימונית לאחרים; כשתי שנים עשה באיטליא ואחרי כן שב לארץ מולדתו וישב בעיר ברצלונה. בהגיעו לשנת השלשים ושלש החל לשקוד ביותר על ספרי הקבלה, וראשית הגיונו היה ספר היצירה עם י"ב פירושים שונים על דרך המחקר והקבלה והרמז. בהתהלכו בחקר תהום החכמה הנסתרה, התגבר עליו הדמיון מיום אל יום עד כי נתעה בשוא להאמין, כי צופה הוא ברוח הקדש וכי הערה עליו רוח ממרום, לגלות רזי עולם ותעלומות החכמה העליונה. בעת ההיא עוד היו הפילוסופיא והקבלה משתמשות אצלו בערבוביא; לעתים זרחה עליו שמש הבינה הישרה ויביע רעיונות מחכמים ודעות נעלות, אף לא חשך פיו מבקרת ספרי בעלי הסוד שקדמוהו, אך עוד מעט וגברה ההזיה ונחשכו מאורות בינתו הישרה. בדבריו ונאומיו ידע לרכוש לו נפשות רבות ורבים נמשכו אחריו ואחרי שטתו; בנגררים אחריו ומקשיבי לקחו היה גם המקובל הנודע רבי יוסף גיקטליא. בש' ל"ט שב שנית לאיטליא ואז חבר ספרים רבים, אשר מהם נודעו לנו: ספר „זכריה", „אור חיי עולם הבא", „אמרי שפר". בספריו אלה יאמר, כי שלח ממרום ללמד את בני דורו דעת ה' בארץ, כי יש בו מדעת קונו, ויכנה את עצמו בשם רזיאל וזכריה הרועה. הח' יעללינעק מונה כ"ב ספרים שחבר בחקירה אלהית, בקבלה ובסוד. ברוב ספריו מהעת הראשונה עוד היו חקירה וסוד מעורבים יחדו, כמו פירושו על מורה נבוכים ע"ד הקבלה וצירופי שמות וגימטריאות, הוא ס' באור סודות המורה או „סתרי תורה". ממנו יצאה השמועה כי הרמב"ם חזר מדעותיו בסוף ימיו ויבכר את הקבלה על פני הפילוסופיא (בספרו: חיי עולם הבא ואור השכל), ועד כה גברה עליו רוח הדמיון והתהוללות בהזיות עד כי הרהיב עז בנפשו, לעמוד לפני האפיפיור מרטין IV ולנסות דבר אליו, כי ירד מעל כסא כהונתו ויתיהד! בגלל הדבר הזה נתן במאסר, ואחרי כ"ח יום שלחוהו לנפשו. יסוד ושרש שטתו בחכמת הנסתר היתה סגולת האותיות שבתורה וביחוד הסגולות האצורות באותיות השם הנכבד הנמצאות בתורה; בכל קוץ וקוץ מהאותיות האלה ראה עולם מלא כחות נשגבים, הכחות האלה הממלאים כל חללה של הבריאה יוצאים ע"י צרופים וחלופים עם חלופי חלופיהם, וע"י גימטריאות ונוטריקון הוא מתאמץ להוכיח שהוא בעצמו נביא ומלך משיח, ומחפצו להפיץ דעת האלהיות בארץ הוא מבאר את כל המעשה אשר יעשה האיש ויזכה שתשרה עליו רוח נבואה. המעשים האלה המה: צום, תפלה, פרישות, יחודי צרופי שמות בכונה עצומה שבעצומות עד כי בהלך נפש ינתקו רגליו מעולם החמרי ונפשו תשוט במלכות שדי ובמרחבי אין-סוף, או-אז תתקפנו השנה ושעת הנשיקה תגיע, והיא היא רגע ההשפעה האלהית והנבואה שאליה התאוו כל השלמים והחסידים משנות דור ודור. אחרי צאתו מבית האסורים ברומא התישב בהעיר מיסינה על האי סיציליא. מדותיו הצרופות והנהגותיו בפרישות רכשו לו תלמידים הרבה, ואז הגיעה הזיתו אל הקצה האחרון, כי העביר קול בארץ, שהוא המלך המשיח והוא יגאל את ישראל לעת קץ בש' נ' לאלף החמישי. אז התעורר הגדול שבחכמי דורו, רבי שלמה בן אדרת (הרשב"א) לצאת כנגדו, וישלח ספרים אל עדת ישראל בפלירמה, והרב רבי אחיטוב רעה עדת ישראל בעיר הזאת, ויתן את אבולפיא לחרם ויקללהו קללה נמרצת (תשובות רשב"א תקמ"ח). רבים מהיהודים פחדו לבל תצא רעה לכלל ישראל ממעשי האיש הזה ותהפוכותיו. ע"י הרדיפות האלה לא מצא לו ידים להשאר בסיציליא, ויסע וילך אל האי הקטן קמנו הקרוב להאי מאלטה, ושם הוסיף להתהולל בהבלי ההזיה ויוסף לחבר ספרים בסוד וקבלה אף נאץ את מריביו ורודפיו (בספרו אמרי שפר)

ונפשו מרה לו על אחיו בני עמו. מן העת ההיא נשתקע שמו, ויום מותו ומקום קבורתו לא נודעו בבירור עד היום. למרות החרם של הרשב"א והאיסור שאסר החייט (בהקדמתו למערכת אלהות) ללמוד ספריו, נבלעו כמה ענינים מספריו בספרי המקובלים האחרונים, ורבי משה קורדוירו מזכיר ספריו בספרו פרדס רמונים. (ע"ד תולדותיו כתבו הח' יעל-לינעק ב„בית המדרש" ובספרו „הפילוסופיא והקבלה" במה"ע אָריענט לש' 1845 № 24, וגראֶטין VII צד 209—213, והרישי"פ בבנ"י).

אַבּוּלַפְיָא, ר' טודרוס הנשיא בן ר' יוסף הלוי (נולד ד"א תתקצ"ד, נפטר אחרי ה"א ס"ו), רב גדול בתורה, גם משורר „נעים זמירות" ומשכיל וחכם בעניני העולם; הוא היה מרואי פני המלך שאנגו (Sancho) IV והמלכה מרים די מולינה, בתור רופא או שר האוצרות. בעת שהמלך והמלכה התראו פנים בבאַיונה עם פיליפ היפה מלך צרפת, לשום קץ לשנאתם (1290), היה הוא אחד מהשרים שנסעו עמם (ר"א בדרשי בספרו „חותם תכנית"), והיהודים היושבים בדרום צרפת, חלקו לו כבוד גדול ור"א בדרשי כתב לכבודו שיר תהלה. אולם אח"כ מסבה לא נודעה הורידהו המלך אל בית הסוהר ויחרוץ עליו משפט מות. בהיותו בבית האסורים ראה בחלומו חרוז אחד, אשר רמז לו כי קרובה ישועתו לבא. ואלה דברי החרוז: „מלכים עת למות ישפטוך עלי מה סעיפיך נבוכים? עלי מה זה? ויש אחר שמואל י ה ו ש ע בעת שופטים מלכים" (כשהמלכים שופטים אל יתיאש אדם מן הישועה כמש הלל). הוא היה ב"א של הנשיא ר' מאיר אבולפיא (ע"ש) וכדודו זה היה מתנגד להפלוסופיא ולומדיה ויתמרמר בשצף קצף על המתחכמים הממאנים לקבל כל דבר שאיננו מוסכם ע"פ השכל, ויקרא עליהם כי הם „הולכים בחושך, כי אינם משיגים מהות הרוחות", וילחם מלחמה עזה על האומרים כי מצות התורה מיוסדות על תכלית מובנת, ומיחסים כונה שפלה למעשי הקרבנות. גם על הרמב"ם שפך חמתו, על אשר הוריד — לפי דבריו — את מצות הקרבנות מגדולתה, באמרו, כי כונת התורה היא להטות את ישראל מע"ז, והקטורת נעשתה לטהר את האויר. ויקרא חמס על הפילוסופיא המכחשת מציאת השדים והרוחות, באמרו כי הכחשה זאת אחת היא עם ההכחשה במציאת המלאכים. חכמת הקבלה למד אצל אחד מזקני הקבלה (י"א כי הוא ר' יעקב משיגוביא), וחשב אותה לחכמת אלהית, ויאמר כי סכנה גדולה לגלותה לבני הנעורים. בחכמת הקבלה לא חדש מאומה, רק התאמץ לחבר את העשר ספירות ופעולתן לעילא ולתתא עם אגדות התלמוד, ויחבר בימי זקנתו ספר „אוצר הכבוד", ביאור על אגדות הש"ס ע"פ קבלה (נדפס על מס' ברכות וסדר מועד). הוא היה רב גדול ובקי, כנראה מספרו „עליות" על מס' יבמות, ונקרא „עליות" לפי שבכל סוגיא כתוב „עלה בידינו כך וכך". הוא היה הראשון שהזכיר את ספר הזוהר. את דודו ר' מאיר הלוי היה מכיר בהיותו כבן עשר ולא זכה ללמוד תורה מפיו רק בפ' הכונס בלבד, והוא סמך את ידיו עליו ויברכהו בברכה המשולשת. המקובלים שנתפשטו בדורו כבדוהו מאד בספריהם, כמו המקובל ר' משה ליאון אומר „הוצרכתי לחבר חבור זה (שקל הקודש, ח' שערים עמוקים בקבלה כו', ונקרא ג"כ „מערכת האלהות") לכבוד הנשיא הגדול... ר' טודרוס הלוי". גם הרב אבן לטיף כבדהו בספרו, באמרו „ראו ספר צרור המור (בסוד השם וצורותיו, י"א פרקים, נדפס בכ"ח ט' אגרת כ"ו) קראתיו לשם ת ו ד ר ו ס נ ש י א ה יסדתיו ולכבודו יצרתיו". בדרכו זו אחזו שני בניו, ר' לוי ור' יוסף אבולפיא, ויהיו כל מעיניהם בתורת הקבלה.

אַבּוּלַפְיָא, ר' מאיר הנשיא בן הנשיא ר' טודרוס הלוי מטו-לידה (נולד ד"א תתק"ם, נפטר ה"א ד'), היה חברו של הרמב"ן, והוא רבינו מאיר שהזכירהו הרשב"א בתשובה סי' תתקט"ו, והרב המגיד הביאו בחידושיו פי"ב דשכנים, ונזכר בהרא"ש והטור בשם הרמ"ה. בימי נעוריו כתב „אגרת קנאות לחכמי לוניל", בה השיג על הרמב"ם בהתנגדו לשיטתו הפילוסיפית. הוא היה איש נכבד ונשוא פנים מאד; אך רבים טפלו עליו עון ואשמה כי היה בעל גאוה ביותר, והתגאה גם נגד אביו, כי „מיום שעלה לגדולה לא קבל פני אביו" (תחכמוני שער מ"ו, יוחסין צד 100, טעם זקנים צד 66 — הרא"ש ז"ל (קידושין ל"ג:) מחליף את ר' מאיר אבולפיא ברבו (של הרא"ש) ר' מאיר מרוטנבורג, באמרו „אמרו עליו על רבינו מאיר מרוטנבורג שמיום שע.ה לגדולה לא הלך אל אביו", ובאמת היתה האשמה הזאת נהוגה על ר' מאיר אבו-לפיא, כי הר"ר מאיר מרוטנבורג היה ענו גדול. ובפרט כי הרא"ש תלמידו של רוטנבורג היה יודע היטב מה שאירע לרבו ולא היה אומר בלשון „אמרו על", שנראה כשמועה מפי אחרים, גם לא היה אומר על מהר"מ רוטנבורג בלשון „רבינו" כי אם „רבי". מזה נראה שהרא"ש כוון לר' מאיר דנן ואחד המעתיקים הוסיף המלה „מרוטנבורג"). נגד אגרת קנאות של ר"מ אבולפיא יצא ר' אהרן בן משולם מלוניל באגרתו אליו, ויצעק עליו חמס על כי צעיר כזה העיז פניו לקום נגד „הנשר הגדול" הרמב"ם. הוא חבר כמה ספרי הלכה ושו"ת, וגם ספר „מסורת סיג לתורה" על מסורת התורה בחסר ומלא וכו' בסדר א"ב, ובסופו לקוטי מסרות (וכשי' אהל יוסף על הראב"ע ס' תולדות על פסוק ולכה איפוא וגו' קורא לו בשם מסורת הברית ע"ש. ולפ"ד הרוו"ה לקוטי מסרות הנ"ל לא לו הם, ע' בהקדמתו לחומש עין הסופר שלו). אף כי הרמ"ה בעצמו לא הצטיין מאד בחכמת הקבלה, עכ"ז היה לעזר ולסעד ללמוד „הנסתר", ובזה העיר עליו חמת איזה חכמי דורו. וכן שר עליו ר' ששת בן יצחק בנבנשתי הנשיא: „שאלוני ידידי איך יכונה — בשם מ א י ר והוא הולך חשכים — השיבותים כבר קראו חכמים — ללילה אור, והוא מן ההפכים" (טעם זקנים דף ע'). גם הנשיא ר' אברהם ב"ר שמואל בן חסדאי כתב עליו במרי שיחו באגרתו המתחלת „נדעך מימי", ועוד אחד מחכמי הזמן שר עליו שיר לעג, אולם לא נודע מי מחברו (טעם זקנים, שם). גם שלח הנשיא ר' ששת אגרת אל חכמי לוניל ע"ד הכתב הנזכר ששלח אליהם רמ"ה.

אַבּוּלַפְיָא, משה, אחד משבעה טובי העיר דמשק ונכבדיה, אשר נתפשו בעלילת הדם הידועה בשם „חנות דמשק" בש' ת"ר לאלף הזה (1840), ונענו בענוים קשים ומרים. נפש אבולפיא קצרה מנשוא את יסוריו, ולא יכל עוד לעמוד בנסיון ויצא מכלל ישראל.

אַבּוּלַפְיָא, דון שמואל בן מאיר הלוי, שר האוצרות לדון פידרו בן אלפונזו XI מלך קשטיליא, בראשית המאה הב' לאלף הזה, ממשפחת אבולפיא-הלוי, הנכבדה מאד בקהלת טולידה, היה סוכן נאמן להשר דון יואן אלפונזו de Albuquerque, אומן המלך ואביר שריו, והוא הפקידו לשר אוצרות בממשלת מלכו. וימצא דון שמואל חן בעיני המלך ובגללו לא שעה אל סוד היועצים (Cortes) אשר הוציאו משפט, כי כל יהודי לא יוכל לגשת למשרה נכבדה כזאת. בעבודתו הנאמנה ובחכמת לבו לקח שר האוצרות את לב דון פידרו מלכו עד אשר שמהו גם לאיש סודו (Privado) ולא נעשה דבר בממלכתו בלעדיהו. בהתחולל סערת הריב בין המלך ורעיתו בלאנקה הבורבונית, ושרי קשטיליא נפלגו לפלגות, היה דון שמואל אבולפיא עם אחוזת מרעיו היהודי' ממתנגדי המלכה ויעמדו אתו לימין אהובת המלך מרים די פאדילה (Maria di Padilla) — מדעתם את שנאת המלכה ליהודים כי קשתה, ויהי המעט בעיניה לגזור אמר להכניע גאונם ולהרחיק את שריהם וגדוליהם מחצר המלך, כי עוד התאמצה לגרש את כל היהודים מספרד ממלכתה. בעת ההיא נבאש השר דון יואן אלפונזו (Albuquerque) בעיני המלך וירד מגדולתו, ועל מקומו בא דון שמואל אבו-לפיא, ויסע עם המלך בכל מסעותיו ובכל אשר פנה היה הוא עמו. בהלקח המלך שבי בערמת אחיו במבצר טורו, נשבה גם דון שמואל עמו ויחד נמלטו אח"כ משם, והמלך הוסיף לנשאהו ולגדלהו על כל שריו בגלל אמונת לבבו אליו ועל דבר אשר התענה בכל אשר התענה הוא. דון שמואל היה חרוץ בעבודתו ובעין פקוחה השגיח אל המס המובא לאוצר

המלך עד כי הגדילהו ויעשר את מלכו עושר רב אשר כמוהו לא היה כמעט במלכי קשטיליא מלפניו. גם רכוש אבולפיא הלך ורב מאד בחסדי מלכו אשר גברו עליו, ושמונים עבדים כושים שרתוהו בארמונו, וכטוב לו היטיב גם לאחיו היהודים ויתן להם משרות ופקודות נכבדות ויהי עליהם סתרה מפני צורריהם. גם בתי תפלה יפים מאד בנה להם בערי קשטיליא, ועל כלם עלה ביפיו בית הכנסת הגדול ורחב הידים אשר בנה בטולידה, אשר עד היום הוא המפואר בכל בניני העיר ההיא. הבית הזה נבנה בטעם הגותים (Gothi) ובני הערב, כאשר כן נבנו גם בתי תפלות הנוצרים בימים ההם. עמודים מפוארים יכללוהו, בגובה קירותיו מתנוססים צעצועים מחוטבים סביב סביב ובהם חרות באותיות עבריות המזמור פ' מתהלות בן ישי. על הקירות מצפון ומדרום נספרו ונמנו בשנים עשר טורים ארוכים פעלי הנשיא שמואל בן מאיר הלוי, אשר פעל לעמו, גם תהלות ותשבחות לאלהי ישראל אשר גם בהזורתם בגוים לא עזב מהם חסדו ואמתו ויתן את חן אחיהם זה בעיני המלך, אשר הרימהו על כל השרים וישימהו יועץ לביתו ובכבוד מלכים עטרהו; שם המלך דון פעדרא מתנוסס בטורים האלה באותיות גדולות ומצהירות. מלאכת הבית שלמה בש' קי"ז לאלף הזה וכמאה וחמשים שנה אחרי כן נהפך לבית תפלה לנוצרים, ושמו נקרא עתה Iglesia del Transito או de nuesta sennora de San Benito. כרוב עושר דון שמואל אבולפיא וככל החן אשר נשא בעיני המלך כן רבו משנאיו בין שרי הנוצרים וגם בין אחיו היהודים, אשר קנאו באשרו וילשינוהו אל המלך כי ממס הממלכה אסף הון רב ואין קצה לאוצרותיו, ותהי אחריתו להכרית, — כי דון פעדרא הטה אזנו אל דבת המלשינים, ויאסור את דון שמואל בבית הכלא בטולידה, וכל הונו ורכוש קרוביו ומיודעיו החרים לאוצר המלוכה. בפקודת המלך הובא דון שמואל אל בית הסוהר אשר בשיביליא, שם ענוהו ענוים קשים לבעבור יגלה איפה טמן יתר אוצרותיו, אך האומלל לא הוציא מפיהו דבר, וימת תחת ידי מעניו בחדש מרחשון בש' ק"כ לאלף הזה. על מצבתו חרות בקצרה רוב גדולתו מלפנים, ויציאת נשמתו הממורקה ע"י ענוים קשים ויסורים נוראים, וכל דבר רע לא נזכר שם אף ברמז על דון פידרו, אשר מידו היתה זאת לו. — השר האמלל הזה מהולל מאד בשתי כתובות עתיקות (שנשארו על קירות ביהכ"נ ההוא) המעידות עליו כי היה נדיב לב ועושה חסד, גם בגדלו לא רם לבבו ויהי נוצר תורה, שומר אמונים ונושא חרפת חורפיו במנוחה. אבל בכל טובותיו אשר עשה לעמו לא דאג לעתידות ימיהם, לרומם את כשרונם ולשית לבם לתורה וחכמה, כאשר עשו נשיאי ישראל ר' חסדאי אבן שפרוט, ור' שמואל הנגיד בדורם (ע"ע גראֶטץ ח' VII).

אֲבוּלְפִידָה (Emad-eddin Ismail Abulfeda), נסיך מחמדי וסופר מהולל, נולד בדמשק 1273 (672 למנין ההגירה). עוד בימי נעוריו הראה כחו וגבורתו במלחמתו עם נוסעי הצלב, ובח' אוקט' 1310 השיג מהשולטן מלך-ען-נאסיר את הנסיכות חמת בסוריא וימשל בה בתור נציב ואחרי כן בתור מלך ושולטן עד יום מותו (26 אוקט' 1331). הוא אהב את החכמות והמדעים בכל נפשו ויכתב ספרים נכבדים בשפת ערב, ובתוכם גם ספרי זכרונות שהוציא שנה שנה עד ש' 1328.

אֲבוּלְפַרַג (Abulfaradsch), ע' בר עברי.

אֲבוּלְקָזִים (Abul-Kasim), חלף בן אבס, וסופרי המערב יקראו לו אלבוקזים, רופא ערבי שנולד בזהירה אשר אצל קורדובה, ומת בקורדובה 1106 או 1107. הוא עשה לו שם עולם בספרו „אל תאסריף", הכולל את כל המדעים השייכים לחכמת הרפואה, אשר ליקרת ערכו נעתק עד מהרה ללשה"ק וללשון קאטלוניא. חלק הכירורגיאי, הנבחר בכל מה שחברו חכמי ערב במקצוע זה, נעתק ללשון רומית עוד במאה הט"ו.

ר' **אֲבוּמָאִי** (איבמאי) בר רב מרדכי, ראש ישיבה בסורא משנת תקמ"ו עד תקנ"ד לאלף הה'.

ר' **אֲבוּמָאִי** (איבמאי) בר פרירא, ראש ישיבה בפומבדיתא משנ' תקכ"ט עד תקע"ה לאלף הה'.

אֵבוֹן (Avon, קרי אֶבן, מקורו בל' הקלטים ופי' נ ה ר), הוא שם ששה נהרות באנגליא ושאָטלאנד. בהם שלשה הכי נכבדו. 1) אפיר-אבן או שטראָטפורד-אבן, ברוזנות אוארִיק (Warwick), מוצאו אצל נזיבי (Nasebi) בנוף נאָרסאֶמפטן ותקופתו על אואָריק ושטראֶטפורד, ששם ירחב ויצלח למעבר אניות, משם יעבור בנפות וואוסטר וגלאָסטר ואחרי עברו 155 ק"מ הוא נופל בנהר סעווערן. 2) לאָהר-אבן, מוצאו מנוף אוילטשיר ותקופתו על רוזנות זאָמערזעט ועל פני העיר בריסטל, ששם תעבורנה בו האניות היותר גדולות, ואחרי עברו 110 ק"מ ישתפך אל תעלת בריסטל; הוא מחובר בתעלותיו אל נהר טימזה. 3) סאליסבורי-אבון, הוא נהר העמשיר, מוצאו ג"כ מנוף אוילטשיר אצל העיר דיוויזיס ותקופתו על רוזנות האֶנטס ואחרי עברו 80 ק"מ יפול אל מפרץ קרייסטשאֶרטש. בערך 37 ק"מ יצלח למעבר אניות, ואצל סאליסבורי מקבל הוא מימי נהרות ווילי ובאֶרן.

אֶבּוֹן, או ב ס ט ו ן או ב ר י נ ג (Ebon, Boston, Baring) נקראה קבוצת איים קטנים מאיי מרשאַל המוטלים כדק על פני האוקינוס הגדול, והם חלק הנגב מאיי ראליק הנפוצים שמה; רחבם הצפוני $5^0\,35'$ וארכם מן פירו למזרת 187^0. מוסבים במסגרת רוכסי אלמוגים העולים מקרקע הים, ומכוסים בתמרת עצי קוקוס. יושביהם, לערך 800 נפש, בעלי עור כהה עמוק ממראה יושבי איי פאָליניזיא האחרים. האיים האלה נגלו ע"י רב החובל באָנד.

ר' **אָבוּן**, אחד מקדמוני החכמים, שעליו כתב הרש"ל (תשובה כ"ט) „הגדול בתורה בחכמה ובעושר ובסודי סודות לדרוש כל אות ואות במ"ט פנים", חי במאה הח' לאלף החמישי, והיה אביהם של רבנו יצחק חסיד ור' יהושע חסיד, אבותיהם של החסידים המקובלים בצרפת ובאשכנז בימי רבנו גרשום מאוה"ג.

ר' **אָבוּן** בן עבאס, משורר ופייטן בספרד, בן דורו של הרי"ף, חי במאה הט' לאלף החמישי. ממנו נמצא פיוט נאה במחזור והראן (Oran), והיה ידידו ורעו של המשורר ר' משה אבן עזרא (מכתבי הרשד"ל בכ"ת ח' IV צד 31, 86, ג"ק דוקעס צד 7 הערה 7).

ר' **אָבוּן** בן שרדה, אחד מארבעה המשוררים שהיו בספרד בזמן הנשיא ר' חסדאי בן שפרוט, במאה הח' לאלף הה' (תחכמוני שער ג, גראֶטץ גד"י ח' V).

ר' **אֲבוּנָא**, אמורא בא"י בדור הג' לאמוראים, בסוף המאה הא' לאלף הה'. דרכו היתה לחקור אחרי הטעמים הצפונים בדיני המשניות (ירוש' שביעית פ"ב) ולדמות מלתא למלתא (שם נדרים רפ"ד), ור' זריקן מגדולי הדור ההוא ספר את מנהגו ללמוד ממנו הלכה למעשה באחד מדיני כלאים (שם כלאים פ"ט ה"ב).

ר' **אֲבוּנָא** בר סחורא, (ירוש' פסחים פרק אחרון סוף ה"ה), אמורא בדור ד' של אמוראים, במאה הא' לאלף החמישי.

אַבּוּנְדַנְטְיָא (Abundantia), פי': שפע רב, שם אלילת ההשפעה אצל הרומאים בתבנית אשה המריקה זהב מקרן השפע אשר בידה. תמונתה נראית רק על מטבעות, אולם מזבחות והיכלות לא הקדישו לה. שונה ממנה היא האלילה „דומינה אבונדיא" (Domina Abundia) שהיתה להקלטים והגרמנים, וזכרה בא בכתבי ימי הבינים, מתוארה בפנים מפיקים חן ואהבה המביאה לאדם הצלחה וטובה רבה.

אֵבּוֹנִית (Ebonit), הוא מין שרף (Gummi) מלאכותי, אשר ע"י תערובת גפרית הרבה והתחממו באש יתקשה כקרן, ע"ע ג ו מ י.

אַבּוּסוּס (Abusus), ע"ע מ ש ל ח י ד.

אַבּוּסִיר (Abusir), עיר במצרים, ע' ב ו ס י ר י ם.

אֲבוּקָה, ובמקרא לפיד. עוד מימי קדם נהגו להדליק אבוקות בימי מועד. היונים הקדמונים וביחוד באתונה

העיר, כבדו את אלילי האש באורים, והגבורים קלי המרוץ, ואחרי כן גם רוכבי בסוסים התחרו לבא ראשונה אל המטרה המוצבה עם אבוקות בידיהם אשר לא תכבינה, גם רקדו עם אבוקות אור בידיהם בימי חג וזבח משפחה ומשתה נשואין שהיו לגדולי העם. ובתלמוד נזכר רקודי גדולי החכמים בימי שמחת בית השואבה עם שמונה אבוקות אשר זרקון רומה חליפות, וקבלון בידיהם במהירות נפלאה (סוכה נ"ג), ולמוצאי שבת אמרו (פסחים ח) „אבוקה להבדלה מצוה", ורק לנר חנוכה ולבדיקת חמץ פסולה (ע' שבת כ"ב, פסחים ז:). בחתונת אחד ממשפחת מלך פרוסיא היה המנהג מלפנים (וגם עתה) להשלים שמחת היום במחול-אבוקה. וזה הדבר: אחרי האסף כל בני משפחת המלוכה לעמוד סביב לכסא כחצי גרן עגולה, יחלו המנגנים בכלי שיר, והשר הסוכן אשר על הבית ואחריו כל שרי המלך צמודים זוגות זוגות לפי סדר מעלות משמרתם, הצעירים ראשונה עם אבוקות אור בידיהם, ועמהם גם החתן והכלה יסבו את הבית פנימה בעגול סביב הקף פעם אחת. כתום הסבוב הזה תקרב הכלה אל הכסא, ובהשתחותה לפני המלך תרזום לו כי יכבדנה בהקף-הבית כזה, וכן תעשה אחרי כן לכל בני המלך הנצבים שמה. אחר זה ילך גם החתן לחלות בהשתחויה את פני המלכה להקיף את הבית, ואחריה כל בנות המלוכה. בכל התקופות האלה ילכו שרי המלך ראשונה וכתום כל אלה ילך הזוג החדש (החתן והכלה) מעדנות אל חדר אפריונם בלוית אשת השר הסוכן, אח"ז תשוב אל הקרואים ותחלק למו מנות, ואז ישובו לאהליהם. דומה למנהג הזה הוא „מחול הכשר" הנהוג אצלנו לאחר משתה הנשואין. — עוד ישתמשו באבוקות למסע כבוד, ונודע בשם „מסע-אבוקות", אשר יחוגגוהו לכבוד איש נעלה או לזכרון יום נכבד אשר בו נוסד איזה ענין רב ערך, ויסעו כל מכבדיו בחוצות העיר עם אבוקות אור לכבוד ולתפארת.— מלבד כל אלה תהיה האבוקה לאות וסמן ליורדי הים באניה. בעת סועה וסער, אשר העששיות הרגילות לא תוכלנה עמוד בפני הרוח, יעשו את האבוקה מחמרים בוערים אשר גם סער גם גשם לא יוכלו לכבותה. הדיגים אשר לא יובילו אתם עששית הספנים (אדום מזה וירוק מזה), יודיעו לאניה העוברת לפניהם מרחוק את מקום תחנותם (לבל יהפכו גליה את סירת דוגתם) ע"י אור אבוקה הנעשה מכדור טבול בטירפינטון אשר יציתוהו וירימוהו על נס.

אֲבוֹקַטוֹרְיָא (Avocatoria) או דיהורטטוריא (Dehorta-toria), הוא מכתב קריאה של הממשלה אל בני ארצה או אל בני אחת המפלגות שבהם, היושבים בארצות נכר, שישובו אל ארץ מולדתם. שרש דבר הקריאה ההיא, הוא בריב הממשלה האחת עם שכנתה, או מפאת מלחמה הקרובה לפרוץ בארץ, או לבל ילכדו שם ברשת התהפוכות המזורה בארץ הנכריה לעת ההיא. כן קראה ממשלת רוסיא את תלמידי בית התחכמוני מבניה היושבים בארץ צרפת ופרוסיה אחרי „מהפכת יולי", אשר התפרצה בצרפת ותאכל סביבותיה, וממשלות אשכנז קראו אז את בעלי המלאכה משווייץ. על הרוב צפוי ענש גדול לממרי דבר הממשלה, ולמצער תבדיל את העובר על הפקודה מבני ארצה, לבל ישוב עוד אליה לעולם.

אַבּוּקִיר (Abukir, היא Kanopas הישנה), כפר קטן במצרים התחתונה בקרבת חוף הים התיכון, 18 ק"מ מאלכסנדריא. מ"י מעטים הם (לערך 200); שם יש מצודה שוממה וגם פרון (Pharus—מגדל המאור לעוברי ארחות ימים) וחוף קטן סגור בכפים וסלעים. שם המקום הזה נודע בדברי הימים ע"י שתי המלחמות הגדולות שהיו שם. הראשונה היתה על הים בין אניות נפוליון בונאַפרטי בעודנו שר צבא צרפתי ובין אניות נילסון, האדמיראַל האנגלי. ביום 1, 2 אויג' נלחמו מלחמת תנופה על יד אבוקיר, עד כי התגבר נילסון על אויבו ויך צריו אחור ויאַבד את צי הצרפתים עד חרמה. בנצחון הזה התנשאה אנגליא ותהי למושלת על הים התיכון. המלחמה השניה היתה בין התוגרמים ת"י מוסטפַה-פחה ובין הצרפתים ת"י בונאַפרטי; במלחמה רבת הדמים ההיא הכה בונאַפרטי את חיל תוגרמה מכה רבה (25 יולי 1799) וביום 2 אויג' נפל גם מבצר אבוקיר בידי הצרפתים. אך 8 מאַרט 1801 בא שר הצבא האנגלי, אֶבערקרומבי, אבוקירה ויגרש משם את הצרפתים והמלחמה כבדה על חיל צרפת עד כי נאנס לעזוב את מצרים.

אֶבוֹקַצְיָה (Evocatio), קריאה אל.., ביחוד יכנה בשם זה הכח והרשות הנתונה בימי הבינים אל האפיפיור לקרוא את בעלי המשפט הבא לפני הבישופים בדברי דת, לבא להתיצב לפני כסאו ברומא, ולדלג על סדרי בתי הדינים של הארכיבישופים, אם התאונן לפניו אחד מבעלי הריב על עוות המשפט.

אִבּוּרְג (Iburg), עיר מצער במדינת הנובר בפרוסיא, במחוז אָסנאבריק, ומספר יושביה 1010 נפש. החולים המבקשים רפואתם באויר צח ירבו לבוא אליה בגלל אקלימה הטוב.

אֶבּוּרוֹנִים (Eburonen), שבט קטן של עם אשכנז שישב בבלגיא ע"נ רהיין וע"נ מאַאס בין ערי נאמור ומאַסטריכט, במקום בצאות ויערות. כאשר כבש יוליוס קיסר את הגאַלים היו הם בעלי ברית הטריבירים (ע"ש). שני ראשי שבטם אַמביוריקס וקאטיפולקוס מרדו בהקיסר ויהרגו את חיל מצב הרומאים (54 לפני ספה"נ) אשר העמד בגבולם לימי החורף, ויעוררו את שבטי בלגיא שכניהם למרוד ברומא. על זאת חרה בם אף הקיסר, וינקום בם נקמתו ויתנם לחרם אותם ואת רכושם לכל העמים שכניהם (53 לפני ספה"נ), וכן נשמד השבט הזה מקרב הארץ.

אֶבּוּרִין (Eburin), מין חמר שהמציא לאַטרי מפאַריז לתקן בו דברים רבים, וְעשוי מאבק עצמות הנטחנות הדק היטב ונלוש בחלבון ביצה או בדם, ונהדק ע"י מכבש בכח גדול מאד בעוד שהוא ניחם באש. החמר הזה הוא קשה כ"כ, אשר לא יתגרר ע"י פצירה פים ולא ילוטש על המשחזת המורגלת.

אַבּוּשֶׁר (Abuschehr) או בושיר, עיר החוף בארץ פרס ע"י לשון הים הפרסי במחוז פרסיסטאַן. שפת הים שפלה מאד והיא למפגע לאניות המשליכות שמה עוגניהן, גם צפויה אדמתה לזועת הארץ ולרוח זלעפות ומכת הארבה ולתחלואים שונים, גם מים יחסרו בה וסביביה שמה ושאיה; ובכל זאת התנשאה במשך הזמן מכפר דיגים לעיר רבת מרכלת, כי השאַך נדיר (1736—47) משך אליה את כל סחר האנגלים בהודו המזרחית. מ"י בערך 25,000. קרוב לעיר הזאת נמצא מקום חוף שהיה נודע בימי הבינים בשם רישיהר, ועתה הוא כפר קטן. על ידו חפרו בעומק האדמה (1876) וימצאו ארונות מתים ולבנים רשומים בכתב היתדות. צפונה מזרחה לה נמצא האי קיריק. במלחמת פרס ואנגליא התישבו האנגלים בכל המקומות האלה (דיצ' 1856), ובהוסד השלום בפאריז (4 מאַרט 1857) הושבו המקומות לממשלת פרס.

אָבוֹת אין קורין אלא לשלשה: לאברהם, יצחק ויעקב (ברכות ט"ז:), אם כי מפורש הוא בכתוב: ה' אלהי אבותיכם, אלהי אברהם, אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם (שמות ג'), בכל זאת הוצרכו חז"ל להזהיר לבלי לקרות בשם אבות כי אם לשלשה אלו, להוציא מדעת החכמים, כארטאפַּאַנוס היוני ופילון האלכסנדרוני, שהעלו גם את יוסף למעלת האבות ויספרו עליו כי גם אליו נגלה אלהים כאשר לאבותיו אברהם יצחק ויעקב. ובאמת איזו פסוקים בכה"ק (תהלים ע"ז ט"ז וגם פ' ב ופ"א ו) יורו כי מעלת יוסף נשתוה למעלת יעקב. ויוכל היות שאמרו זאת ג"כ להוציא מדעת החושבים גם דוד והי"ב שבטים בכלל האבות (פעלי השלוחים 2 29, 7 8). על האבות האלה, ר"ל אברהם, יצחק ויעקב, נאמר כי נולדו בתשרי ומתו בתשרי (ר"ה י"א), ותקנו תפלות שחרית מנחה ומעריב (ברכות כ"ו:), והקב"ה הטעימם מעין עולם הבא ולא שלט בהם יצר הרע

(ב"ב י"ז), וכי אמונתם בר' היתה גדולה וחזקה מאד ולא הרהרו אחר מדותיו כמשה (סנהדרין קי"א), ושהקב"ה מחזיק להם טובה בעבור שהודיעו שמו תחלה בעולם (מנחות נ"ג) ובכ"ז אלמלי בא הקב"ה עמהם בדין גם המה לא היו יכולים לעמוד (ערכין י"ז).

אָבוֹת נקראת ברכה הראשונה בתפלת י"ח (ר"ה ל"ב), לפי שנזכר בה, שאבותינו אברהם יצחק ויעקב המליכו את ה' יחיד עליהם ראשונה. בברכה זו שוחין תחלה וסוף ובעשי"ת מוסיפין בה בקשת „זכרנו". היא מג' הראשונות הנאמרות לעולם אף בשבתות ומועדים, ופותחת בברוך וחותמת בברוך, וכל שאר ברכות ש"ע נחשבות כסמוכות לה, ולכן אינן פותחות בברוך.

אָבוֹת, כן נקראה מסכת אחת בסדר נזיקין ונקראת ג"כ „פרקי אבות". המס' הזאת היא כעין אגדה של המשנה, והיא אספת מאמרי חכמה, מדות ומוסר שיצאו מפי התנאים שהיו במשך זמן שש מאות שנה, מן המאה הד' לפני חרבן ב"ש עד תחלת המאה הג' אחרי החרבן. המאמרים ההם שיצאו מפורש מפי חכמי ישראל יעידון ויגידון על רום מעלת המוסר והמדות אצל עם ישראל בימים ההם, בעוד אשר רוב העמים האחרים היו טבועים אז במצולת הבערות והיו נעדרי המוסר ומשוללי המדות כפראי אדם. כל מאמרי חכמה ומוסר שנקבצו ובאו במס' הזאת המה לגאון ולתפארת לעם ישראל, ויורו לאיש החפץ לראות חיים את הדרך ילך בה ואת המעשה אשר יעשה. על כן יוקירו ויכבדו בני ישראל את כל הדברים הנאמרים במס' הזאת עד כי ידפיסוה ביחד עם סדורי התפלות, וישימו לחק ללמוד וללמד אותה בימי הקיץ מדי שבת בשבתו. חמשה פרקים בה, אולם בתור ברייתא נספח אליה עוד פרק ששי והוא אספת מאמרים נכברים ויקרים המדברים בשבח התורה ומהאמצעים להשיג אמתתה. המס' הזאת ליקרת ערכה נעתקה כמעט לכל הלשונות שבאירופה.

אָבוֹת דר' נתן, מסכת שהיא כעין תוספתא למשנת אבות והיא חלק האגדה שבתוספתא, כי תכונת המס' הזאת ומשפטה ממש כתכונת התוספתא ומשפטה. אבל הקורא אותה בעין בקורת ימצא מיד כי יש בה נוספות רבות שנספחו אליה בימים האחרונים, וההוספות ההן כמעט יתרות על העיקר. את המס' הזאת יחסו לר' נתן הבבלי, אמנם מזה שר' נתן עצמו נמצא במס' הזאת אך בשלשה מקומות, והמחבר דבר ממנו בגוף שלישי, נוכח לדעת כי לא מפי ר' נתן יצאה, ויש חושבים שמחברה היה מבני ארץ ישראל ומושבו היה בבבל. התוספתא הזאת לא נזכרה בתלמוד והראשון שהזכירה הוא ר' נתן בעל הערוך (דדו"ד ח"ב).

אֲבוֹת הטומאה, עשרה דברים ראשים ישנם שמהם לטומאה תוצאות. האבות מולידים תולדות, יש מהן כיוצא בהן, ויש מהן שאינן כיוצא בהן. התולדות הן: בחולין עד השניה, בתרומה עד השלישית, ובקודש עד הרביעית. את הטומאה יכולים לקבל: אדם, בגדים, כלים, אוכלים ומשקים, וקבלת הטומאה של אחדים מהם שונה מקבלת הטומאה של משניהם. אופני קבלת הטומאה המה ע"י: א) נגיעת גוף הדבר הטמא בגוף הדבר הטהור; ב) אם היה הפסק ביניהם, רק שהטמא נשא והניד את הדבר הטהור; ג) כשהדבר הטהור היה מונח על דבר ארוך, ומחמת התנועה שעשה הטמא בקצהו האחד, התנועע הדבר הטהור שבקצהו השני; ד) כשהאהיל הטמא על הטהור, הטהור על הטמא, או דבר אחר על שניהם. וזהו מספר אבות הטומאה: א) המת: כזית מבשרו, רביעית מדמו, כשעורה מעצמותיו, והאהל שהמת מונח בו המה אבי אבות הטומאה, אשר ע"פ אופנים וסיגים שונים המה משפיעים טומאה לתולדותיהם שיהיו נקראים אבות הטומאה, שטומאתן היא מצד עצמן; ב) כל שמונת השרצים (במותם) המוזכרים בפ' שמיני; ג) בשר נבלת בהמה, חיה או עוף טמא או טהור, מלבד בשר השחוטה הטהורה; ד) ש"ז לבן של איש מבני ישראל לא פחות מבן תשע שנים; ה) אפר פרה האדומה אחרי שנתערב במים; ו) פרה אדומה, משעת שחיטתה עד אחר שתשרף ותעשה אפר; ופרים הנשרפים ושעירים הנשרפים משעה שיצאו חוץ לחומת העזרה עד שיעשו אפר; ז) שעיר המשתלח, משעה שיצא חוץ לחומת ירושלים, הוא מטמא את מוליכו ע"פ אופנים ידועים; ח) גופו של זב ואחדים מהנוזלים היוצאים מגופו; ט) גופה של זבה ואחדים מהנוזלים היוצאים מגופה, ובכללה — הנדה והיולדת; י) אדם, בית או בגד מנוגעים מולידים טומאה באופנים שונים.

אֲבוֹת מלאכות, אף שכל פעולה, אשר בשם מלאכה תקרא, אסור לכל איש מישראל לעשותה בשבת, והעושה במזיד ובהתראה מתחייב סקילה, במזיד בלא התראה מתחייב כרת, ובשוגג מתחייב חטאת, — בכ"ז נחלקות כל המלאכות לשלשים ותשעה סוגים כוללים: כל אלו הדומים בפעולתם ובתכליתם או בתכליתם אפילו שלא בפעולתם לאלו המלאכות שהיו חשובים בעת מעשה המשכן, נקראו אבות (והמה מפורשים במס' שבת פ"ז), וכל אחת מיתר המלאכות נחשבת תולדת האב שהיא דומה לו בפעולתה, וע"כ העושה בשבת מלאכות הרבה בהעלם אחד, שכולן הנה תולדות אב אחד, איננו מתחיב כ"א חטאת אחת. מלבד המלאכות האלו שאיסורן מדאוריתא, יש מלאכות שאסרו חכמים מלעשותן בשבת משום שדומות לאחת מל"ט המלאכות (שבת קל"ח:), או משום שע"י כך יכול לבוא לידי עשית מלאכה אסורה (שם קכ"ח, קמ"ג:), או משום שהדבר שהוא עושה היא טרחה יתירה (שם קכ"ו:, ביצה ל), והעושה אותן בשבת מתחיב מכת מרדות, כדין כל העוברים על דברי חכמים. איסור המלאכות האלה ידוע בתלמוד בשם „שבות", והן מפורשות במס' ביצה (ל"ו:).

אָבוֹת נזיקין, נזק נקרא כל הפסד שגורם האדם לרעהו באיזה אופן שיהיה, אם בידים ממש, כגון ההורג בהמתו של חברו או שורף תבואתו, אם בסבת פעולתו, כגון החופר בור בר"ה ובא אחר והוזק בו, אם בהעדר שמירת בהמתו, כגון מי שיש לו שור נגח ואינו שומרו שמירה מעולה והלך השור ונגף שור רעהו ומת. בכל האופנים האלה ודומיהם מי שהכשיר את הנזק מחויב לשלם להניזק את ההפסד שגרם לו, אף שלא קבל על עצמו השעבוד לשלם עבור הנזק שגרם, כי אמנם השעבוד הזה בא עליו מכח התורה עצמה מבלי צורך כלל לרצונו וקבלתו. אופני עשית נזק לרעהו רבים ושונים הם; בכל זאת יש למצוא בהם גדרים שע"י יתחלקו לסוגים ידועים, אשר כל אחד מהם יכלול בקרבו פרטים שונים, באופן שהמחוקק הוצרך לבאר רק דין הסוגים ובבנין אב נלמוד מהם גם דין הפרטים. סוגי הנזקים האלה נקראו בלשון חז"ל בשם „א ב ו ת נ ז י ק י ן" והפרטים הלמדים מהם נקראו בשם תולדות. אבות נזיקין האלה שהתורה הוצרכה להזכירם ארבעה הם לפי משנתנו (ב"ק ב): ה ש ו ר, הנזק הנעשה ע"י השור בכונה להזיק, כגון קרן, ו ה ב ו ר, הנזק הנעשה על ידי חפירת בור בר"ה, ה מ ב ע ה, הנזק הנעשה ע"י השור מבלי כונה להזיק, כגון רגל ושן, ו ה ה ב ע ר, הנזק הנעשה ע"י מבעיר בערה, ר"ל: איש (מירושלמי במקומו מוכח שבמלת המבעה [או המבער (כרים) כמו שהיה, לפי הנראה, לפניהם הגירסא] כלולים רגל ושן ביחד, ובאמת פעל הבעיר מורה על איבוד תבואת השדה ע"י הבהמה, בין ע"י דריסת רגלי הבהמה בין ע"י אכילתה. ואך לדעת רב האומר מבעה זה אדם, יהי' הבער רגל ושן. ולדעת שמואל האומר מבעה זה השן יהי הבער אדם, כ"ל: אדם המבעיר את הבערה. כי גם מבעה לפי הגירסא הנ"ל גם הבער יכולים להורות על שני הדברים האלה ואין חילוק ביניהם זולתי שזה בנינו פועל וזה במקור). ולפי חכמי הברייתא יש יותר אבות, לדעת ר' אושעיא יש י"ג אבות, ולדעת ר' חייא כ"ד, ולענין הדין אין שום חילוק בין חכמי הברייתא למשנתנו (ב"ק ד:). מאבות נזיקין האלה אנו למדים לכל אופני נזק הדומים להם שאדם גורם לחברו,

שחייב בתשלומם. — מדת השבת הנזק היא לא פחות ולא יותר ממדת ההפסד של הניזק (ב"ק ל"ד), זולת בשור תם שלא ידעו בעליו שצריך לשמרו שמירה מעולה חייב רק בחצי נזק, וגם זה רק מגופו של שור המזיק, אבל לא מכיסו של בעל השור, באופן שאם מחצית הנזק עולה על שווי שור המזיק יכול בעל השור לעזוב את שורו ביד הניזק ולהפטר. וגם בנזק צרורות הבא מכח הבהמה ע"י אמצעי, כלו': בכח הצרורות שנתזו מכחה, חייב בעל השור לשלם חצי נזק מכיסו (כמסקנת הגמרא ב"ק ריש פ' כיצד הרגל), אבל בשאר הנזקים אם דמי הנזק מרובים משווי של שור המזיק מחויב בעל השור לשלם העודף מכיסו. בנזק שגורם האדם בידים אין חילוק כלל בין שוגג למזיד, כי עכ"פ חייב בתשלומי נזקו (ב"ק כ"ו). ולהרומיים יש דרך אחרת בכל זה. בעת שנתנו י"ב הלוחות הידועים (ערך ג"א ש"י), היה הדין כן: שור תם (Contra naturam) שהזיק, היה בעליו חייב לשלם מה שהזיק (pauperies), אך אם רצה לתת גוף הבהמה המזקת בתשלומי נזקו נפטר, אבל שור מועד שהזיק היה בעליו פטור מלשלם. מובן מאליו כי היה הדבר הזה לפלא בעיני השופטים שבאו אחריהם, ולפיכך ראו לתקן את המעות, ומבלתי יכלתם להפיר בידים התורה הכתובה שהיתה נחשבת בעיני ההמון לקדושה ונתונה מן השמים, התחכמו להמציא תשלומין לנזק שור המועד ממקום אחר, ויעשו גזרה אשר אסור לאיש להוציא בהמה או חיה מזקת לרשות הרבים, ובתור עונש שמו על העובר לשלם כפל הנזק שיוסב על ידו. אך עדיין לא היה שום חיוב לאדם המזיק בגופו, עד שקם (רכ"ז שנה אח"ז) הטריבון אקוילא וחדש ההלכה, שאדם המזיק בגופו במזיד או בשוגג קרוב למזיד (injuria) חייב לשלם בעד הדבר הניזק כפי מחירו היותר גדול בשנה האחרונה. וההלכה הזאת עשו מחוקקי רומא האחרונים לבנין אב, ללמד ממנה על כל הניזקין הדומים אליה. בנוגע להלכה למעשה אצלנו ע' Kod. Napol. 1382—1385.

אַבַּזְגִי ע' אבחאזים.

אַבַּזָוְקָה (Абазовка), מושב (קולוניא) לאכרי ישראל במחוז באלטה (פלך קאמיניץ פאָד'), במרחק 7 ק"מ מעיר המחוז. מספר היהודים עובדי האדמה שם שלשים משפחות (בערך 150 נפש). כלם עניים מרודים אשר בנפשם יביאו לחמם, וביותר כלתה להם הרעה 21 אפר' 1882, בהתחולל עליהם סער ההמון בשובו מנצחון עוזו בבאלטה (ע"ש), ויעש בהם שמות וגם שתי נפשות נרצחו. פורעי הפרעות נדונו אח"כ דין קשה, על 5 מהם נגזר הדין לתליה, ושלשה נדונו לעבודת פרך משך 15 שנה. אך היהודים השכילו לחמול על מכיהם ולבקש עליהם רחמים לפני שר הגליל בקיוב להקל ענשם, ובקשתם נעשתה.

אַבַּזִי, ר' דוד, מחבר ס' „צורת הארץ" על תבנית הארץ ותכונתה, (נדפס עם ציורים בקוסטאנדינה). זמנו היה כפי הנראה במאה הד' לאלף הזה (כנ"י לרשי"פ).

אַבַּזְיָא (Abbazia), כפר במחוז וואָלאָסצא (במדינת איסטריא) מערבה לעיר פיומה ע"נ קוארנירה וע"י שביל ס"ט-פטר—פיומה במסלת אוסטריא הדרומית. מ"י מעטים (360), אך חן המקום, בהיותו על חוף ים אדריא לרגלי ההר הגדול מונטי מאגורי, ותפארת הגנים הנחמדים הנמצאים סביביו, משכו עליו עיני רבים ויבחרו בו לשיתו מקום מושב בימי החרף לחולים המבקשים רפואתם ברות צח שפיים.

אַבְּזִיק, שם כפר בא"י, שתי שעות דרומה לבית שמן, ולדעת בעל תוה"א (פ"ט) הוא בלתי ספק המקום ב ז ק הנזכר בספה"ק (שופטים א ה).

אִבְּזֶן (Heinr. Ibsen), משורר מהולל בנאָרווגיא, נולד בעיר סקיען 1828, ונודע לתהלה ע"י חזיונותיו אשר ערך לבתי המשחק, גם כתב שירי התול ושירי זמרה מאד נעלים.

אֲבַזַקְסָה (Avasaxa), הר נשפה בפינלאנד (172 מ'), ע' טורניאָה.

אַבְחַזִים (רוסית: Абхазцы, תוגרית: א ב אַ ז אַ, הגיאורגים קראו להם ב ז י ב ובלשונם קראו עצמם בשם אבסווּאַ או א ב ס נ ע, והטשירקסים קראו להם א ז ע ג אַ), הם בני אחד העמים הקוקזים הנקראים יחד בשם „יושבי ההרים" (Горцы), גרי הארץ ההיא מראש ההר קוקז מערבה עד החוף המזרחי של הים השחור (על שמם נקראה הארץ „אבחזיא"), ושכניהם צפונה הם האוביכים והטישר-קסים, ונגבה — הזואנים והמינגרילים. האבחזים נבדלים המה מאת שכניהם הטשירקסים במראה פניהם, בבנין גופם וגם בהליכות חייהם. תוי פניהם בלתי ישרים ועורם כהה, שערותיהם שחורות ברובם, גופם רזה וקומתם ממצעה, אבל לכח אמיצים המה ומבנה גויתם איתן. בכלל המה אכזרים, אנשי מרמה ושואפי נקם. עיקר מחיתם היא עבודת האדמה ומרעה עדרים, ומהם עוסקים גם בכרמים ובכוורות דבורים. מכרה ההרים לא ידעו, אף שכפי הנראה יש בהרריהם מתכיות לרוב והבדיל ימצא שם במקומות אחרים נקי וצרוף. מלבד מעשי כלי נשק עושים הם בזהב ובכסף, גם אורגים הם צמר עב ומטוה צמר גפן ללבושיהם, ועושים סחרם בפרי הגפן ובדבש ובעצי תדהר ועצים אחרים הגדלים ביעריהם הגדולים והנחמדים. מלפנים סחרו גם בנפשות אדם, בהובילם עבדים לממכרת עולם בקונסטנטינופול, גם היו שודדי ים, אך עסקיהם אלה בטלו כלה, באכוף אותם ממשלת רוסיא לחדול מהם ולעזבם. — מספר האבחזים נחשב ליותר מן 70,000. רובם יושבים במחוז סוכום-קאַלע (ע"ש) ובערך 7,000 מהם בגליל קובאַ. גדול מזה היה מספרם לפני שנת 1864, אך מאז והלאה, וביותר במלחמת רוסיא ותוגרמה (1877—78) העתיקו רובם מושבם לתוגרמה. — ארץ א ב ח ז י א ה ע י ק ר י ת, שהיא בין נהרי אינגור ובזיב, מתנהגת עוד עתה בידי מושל מילידי הארץ החוסה בצל רוסיא, אשר לה הממשלה העליונה שמה. מדינת ה צ י ב ל ד א, הוא עמק קאָדאָר העליון, נכנעה לפני רוסיא בשנת 1837, ומדינת ס א מ ו ר ז אַ ק אַ ן שהיא בין נהרי אינגור ואָנחור — בשנת 1839. בארץ הזאת ישבו האבחזים מקדם קדמתה, ונודעו אז בשם אבאזגאָ או אבאזגי. בימי הקיסר יוסטיניאן קבלו עליהם את הדת הנוצרית; במאה הי"א באו בידי ממשלת גיאורגיא, ובאמצע המאה הט"ו באו בצל ממשלת תוגרמה ומאז והלאה היו למחמדים. להאבחזים העיקריים היו משנת 1771 והלאה נסיכים מקרבם, ממשפחת שירואַשידזי, ובשנת 1824 קבלו עליהם את ממשלת רוסיא, להיות עליונה עליהם, ובכל זאת לא נכנע העם האבחזי כלה לפני רוסיא, עד שנת 1861, ומאז והלאה עזבו רבים מהם את מולדתם ויעברו אל ארץ ממשלת תוגרמה. במלחמת 78—1877 התקשרו האבחזים הנשארים ויתחברו לתוגרמה, אך עד מהרה שבה רוסיא ותכניעם לפניה כיום הזה (ע' טשירקסים).

אַבְּט (Franz Abt), מנגן נודע, נולד 1819 בעיר איילענ-בערג בזאכסען ויתחנך בלמודים בלייפציג ואחרי התודעו אל מנדלזאָהן (ברתולדי) נמשך לבו לחכמת הזמרה ויעש בה חיל, ובשנת 1852 נתמנה לסגן ראש המנגנים בבית המשחק בברוינשווייג. הוא מת 1885. שירי זמרותיו היו אהובים ורצוים מאד באשכנז ובאמריקה.

אַבְּט (Thomas Abbt), סופר ופילוסוף אשכנזי, נולד 25 נוב' 1738 בעיר אולם אשר בווירטמבערג, ויהי 1760 פרופיסור לחכמת הפילוסופיא בפרנקפורט דאָדר, 1761 פרופ' לחכמת השיעורים בעיר רינטעלן. בהיותו בברלין התודע אל הרמבמ"ן ויהי לו לאוהב נאמן ולעוזר בהוצאת ספרו „Briefe, die neueste Literatur betreffend" (מכתבים ע"ד הספרות החדשה). בחבוריו הצטין בהגיון ושיר ורגש נעלה. הוא הועיל הרבה להתפתחות הספרות האשכנזית, אך לא האריך ימים, כי מת בעודנו באבו (3 נוב' 1766).

אַבָּט (Georg Abbot), כהן ראש באנגליא בימי ממלכת השטואַרטים, ארכיבישוף בקאָנטרבאָרי, נולד 29 אוקט' 1562. הוא היה בן אורג צמר בעיר גילדפאָרד, וילמד ואח"כ הורה באוקספורד ויהי אחד משמונת

הטיאולוגים, אשר על ידם הפקדה העתקת ספרי הקודש לשפת אנגליא (1604). הוא היה חכם ומלומד וטוב וישר לכל בעלי האמונות, אך את הטיאולוגים הארמינים שנא תכלית שנאה. המלך יאקאָב I שאל תמיד לעצתו, אף שהוא התנגד לפעמים לחפץ המלך העריץ ההוא. הוא מת 5 אויג' 1633 בעיר קרוידאָן, ואנשי עיר מולדתו הקימו לו מצבת כבוד לזכרון עולם. — אחיו ר אָ ב ע ר ט אבאָט, הבישוף בסאליסבורי, היה גם הוא בראשונה מורה ופרופי-סור באוקספורד, אשר מצא חן בעיני יאקאָב I בגלל ספרו הדתי אשר כתב. גם הוא הועיל הרבה לחיזוק הדת הפרוטוסתנטית, ויהי זרוע לממשלת המלך בספרו אשר כתב נגד אויביו בילאַרמין וזואַריץ. הוא מת 2 מאֶרץ 1617. — ש א ר ל (Charles) אבאָט היה מליץ ומדברן גדול בהפר-למנט האנגלי (ע' קולטשסטר).

אַבַּטֶה (Niccolo dell' Abbate), צייר איטלקי, אחד מראשי פועלי הרינאֶסאנס (Renaissance — ע"ש) בזמנה האחרון, נולד 1512 במודינה ומת 1571 בפֿונטו-ניבלה. ציוריו הנפלאים נמצאים עוד היום במודינה ובדרעזדען ובפאריז.

אַבְטוֹ... (מן autos — עצמו), ראש למלות רבות יוניות המחוברות, והוא מורה על עצם הפועל או על עצם הפעול, ולכן תהיה לפעמים למלה אחת שתי הוראות שונות, כמו „אבטוגרף", המורה על כלי ה כ ו ת ב מעצמו, ועל הכתב ה נ כ ת ב מהמחבר עצמו.

אַבְטוֹבִּיוֹגְרַפְיָא (Autobiographie) — תולדות איש הכתובות בידי עצמו, ע"ע „ביוגרפיא".

אַבַּטוּטְשִׁי (Jacques Pierre Abbatucci), נולד על האי קורסיקה (1726) ויהי גם הוא במלחמת הקור-זים עם גינובה, וכאשר מחלו הגינוביאים את זכותם על האי לממשלת צרפת (1768) נלחם גם נגד האחרונה, רק כאשר גברה יד צרפת על הקורסיקים נכנע מפניה ובגלל זאת נשאהו המלך לודויג הט"ו, ואחריו גם המלך לודויג הט"ז. הוא מת 1812. — בנו ש א ר ל (Charles) א' נולד בקורסיקא בשנת 1771 ויהי לשר דיוויזיון בצרפת ויפול חלל 22 דיצ' 1796 על יד העיר היגינגען במלחמת הצרפתים עם אוסטריא.

אַבְטוֹלְמוֹס בן ראובן (גם נקרא אבטולוס או אבטילוס) היה תנא, רבו של ר' יוסי, וחכמים התירו לו לספר קומי (היא גלות השער ממול המצח והשארת תלתלים [בלורית] אחורי הראש, כעין תספרת עמי האמורי, או גלות השער למעלה מן האזן, בדרך הרומאים) — יען כי היה קרוב למלכות. ויש אומרים (תוס' ב"ק דף פ"ג) כי הוא האיש אשר הפר בחכמת לבו שלש גזרות קשות אשר גזרו הרומאים על עמו: שלא ישמרו את השבת ולא ימלו את בניהם ולא יפרשו מנשותיהם בעת נדותן, — כי התחפש בבגדי שרי הרומאים ויבוא אל אספת יועציהם ולא הכירוהו כי יהודי הוא, וישם לפניהם שלש שאלות: א) היתפצו כי אויביהם יקבצו כסף או יפסידו? (כי אם ישבתו היהודים ממלאכה ביום השבת הלא יפסידו בכל היום ההוא); ב) הטוב להם כי אויביהם יהיו חלשים או בריאי אולם? (כי אם ימלו היהודים בשר בניהם הלא יהיו רפי כח מאבדן דמם); ג) היחפצו כי מספר שונאיהם ירבה או ימעט? (כי זה שאסור ליהודים לקרבה אל נשיהם בשעת וסתן, הלא לא ירב מספרם כל כך). — דבריו אלה ישרו בעיניהם והגזרות הופרו לפי שעה.

ר' **אַבְטוּלָס** (אבטילים) ב"ר יוסי בן חלפתא, היה בא"י בדור אחרון של התנאים, במאה האחרונה לאלף הד', וחמשה אחים היו, ור' יוסי בן חלפתא התפאר בהם ואמר כי נטע חמשה ארזים בישראל (שבת קי"ח:) ובירו' (ריש יבמות ה"א) ובראשית רבה (פ' פ"ה) נזכר מ נ ח ם תחת אבטולס (ע"ש).

ר' **אַבְטוּלָס**, מיוצאי חלציו של ר' אלעזר בן עזריה, וכשהעמידו חכמים את עזרא נכדו לפני ר' פרידא הללוהו לפניו, כי הוא נכדו של ר' אבטולס (מנחות נ"ג). מקומו היה בא"י וזמנו לא נ׳דע בדיוק.

אַבְטוֹמַטוֹס (Automatos — מניע עצמו), שם זה הונח על כל מכונה המתנועעת ע"פ מערכת אברים מניעים ש ב ת ו כ ו, לא ממניע חצוני (במדרש תהלים א': „הגוים אומרים, אבטומטוס הוא העולם", ר"ל שאין לעולם הא אדוני — הא אלהי הנבדל ונשגב ממנו — המניעו). מורי השעות שלנו ומכונות רבות שבבתי חרושת המעשה, אבטומטים הם. אולם ביחוד יכנו בשם זה אלה המכונות העשויות בתבנית בע"ח ופועלות פעולות אשר החי יפעלן. מכונות כאלה כבר נסו הקדמונים לעשות; בתלמוד (סנהד' ס"ה:) „רבא ברא גברא"; הפסילים המהלכים אשר עשה דאֶדלוס (Dädalus) באתונה, יונת-העץ הפורחת אשר עשה ארכיטס מטאַרינט וחומט הרומש אשר עשה דימיטריוס — אבטומטים יקראו; בימי הבינים ספרו כזאת מן אלבירט מגנוס (1193—1280), מן רוגיר באַקון (1214—94) ומן ריגיומונטנוס (1435—76) אשר עשה זבוב לעוף, מן הנשר אשר דאה לקראת הקיסר מקסימיליאַן I, ורבים המה אשר חברו מכונותיהם אל מערכת גלגלי מורי השעות בשטרסבורג, ליבק, נירנבערג, פראַג ואולמיץ. המהוללים בהם נעשו בשנת 1738 בפאַריז: איש מחלל בחליל ובחצוצרה, וכר-אוז אוכל. 1790 נעשה נער כותב, נער מצייר, נערה פורטת נבל. כן נודע אבטומטוס המשחק בשחוק האישקוקי, הנעשה בידי קימפילן (1769). לפשוטים ממין זה יחשבו העכברים הרצים, הפסילים הרצים והמרקדים הנעשים בנירנבערג, צפרי הזהב אשר בתיבות, המניפות בכנפיהן ומזמרות בהפתח התיבה וכדומה, הנעשות בגינף ובניישאַטל. — מזה הונח הכנוי על תנועה הנעשית בבע"ח בלי רצון מיוחד לה, להקרא בשם „תנועה אבטומטית", והיא כל תנועה הנראה בעור או באבר הבע"ח, הנעשה רק מפאת גרוי עורקי המת או חוט השדרה מעצמם. עד היום לא נחקרה היטב סבת הגרוי הזה, וההשערה תאמר, כי בסבת תמורת היסודות הנעשה תמיד בלי הפוגה בקרב החי בכל חלקיו וגם בעורקיו, יולד כח מניע על העורקים. למין זה תחשבנה: תנועת הלב, הקיבה, המעים, הרחם, השלפוחית, הריאה ועוד רבות. תנועה החוזרת (reflexiv) שוה לתנועה אבט' בצד מה שגם היא בלתי רצונית, אבל נבדלת ממנה, במה שנוכל להראות סבתה, בגרוי העורק המסתעף עם העורק שבמקום התנועה ממקור אחד. גם על תנועה או פעולה הנעשה בלי התבוננות, רק ע"פ הרגש פנימי או ע"פ הרגל, אמרי אינשי שהיא — אבטומטית, וכן תקראנה תנועות הישן או החולם או חולה משולל הדעת וכדומה.

אַבַּטוֹן (Abaton), הוראתה ביונית כל מקום סגור ומסוגר, וכן גם מקום קדש הקדשים בבתי התפלה. אבטון הוא גם שם מצבת הזכרון אשר הציגה המלכה ארטימיזיא בעיר האַליקרנס הבירה לכבוד בעלה מאַוזאָלוס אשר מת על פניה, ולמזכרת עולם לכבישתה את האי רודוס בבואה עליו לפתע פתאום (350—352 לפני ספה"נ). והרודנים (יושבי עיר רודוס) בושו בציון הזה שהיה להם לחרפת עולם, ובצאתם לחירות הקיפוהו בבנינים מסביב עד כי לא יכל איש עוד קרוב אליו, ועל כן קראו את שמו אבטון. — אבאַטוס נקרא גם אי סלע בנהר נילוס אצל פֿהילאֶ, בו היו קברי אלילי מצרים, איזיס ואוזירים. אל האי הזה לא נועז איש זר לגשת, חוץ מהכהנים בלבד.

אָבְּטוּרַטוֹר (Obturator—סותם) מגופה, עשויה במלאכה מעץ או מעצם או ממתכות או משרף מקשה לסתום בה פי מכה אשר בגוף, כמו בקיעי החך וכדומה.

אֲבַטִּיחַ (дыня, melon, וברומית: Cucumis Melo *L.*, על שם האי מילוס [Melos) מאיי יון] נחשב למשפחת הקשואים. הוא אינו מתקים בארץ כ"א שנה אחת, מראהו כדלעת וטעמו טוב ומתוק לחך, מוצאו מאזיא התכונה והדרומית ומשם הובא למצרים גם לאירופה ולשאר חלקי התבל, ובימות הקיץ החמים והיבשים יבושל גם בגנותינו. לזרוע זרע יבותרו הזרעונים היפים והכבדים, הישנים לפחות ארבע שנים. הצמח הזה יגור מאד מפני הקור, הגשם והערפל וכל אויר עבור, וע"כ ישמרוהו הנוטעים מכל פגע, יש מכנו

מינים רבים, אך המצווינים בהם הם: **הקטלופים** אשר קליפתם עבה אך בשרם טוב מאד להלל; **בעלי הרשת**, אשר קליפתם בקועה שתי וערב כמעשה רשת, והם מקדימים להתבשל מחום שמש, **והחרוצים**, אשר שנים עשר חריצים יורדים בקליפתם ממעלה למטה; אמנם יש בהם גם בעלי קליפה חלקה. מראה האבטיחים שונה למיניהם, ויש בהם ירוקים, צהובים וגם לבנים. יושבי הארצות החמות ישיבו בו את נפשם ע"י לשדו הקר וטעמו הערב. יש אשר ישיתו עליו מעט נופת גוספות, אך יותר טוב לאכלו עם מעט פלפלין או זנגביל שחוק. — **אבטיח המים** (Citrullus edulis *Sp.*) הוא מימי מאד, תמונתו כדורית וקליפתו ירוקה-שחורה ובשרו אדום, ובארצות היבשות בימי הקיץ יגדל הרבה ונאכל מכל מפלגות העם.

אַבְטִינַס (Eutynos), שם אבי המשפחה אשר היתה מפטמת קטרת במקדש שני, ועל שמו נקראה בית אבטינס. ויש אומרים כי אבטינס נגזר מהשם Botane בשפת יון, שפתרונו יודע-טבע-הצמחים, ולפי זה נקראת המשפחה על שם מעשיה, כי בניה היו אמנים נפלאים לכתוש ולפטם את הקטרת מאין כמהם. פעם אחת חרה בהם אף החכמים על אשר הסתירו את חכמת אומנתם ולא רצו ללמדה לאחרים, ויביאו אמנים מפטמים מאלכסנדריא של מצרים, שהיתה אז העיר הראשה לכל חכמה ומלאכת מחשבת. אבל גם אלה האמנים לא יכלו להעלות עשן הקטרת כמהם, כי אנשי בית אבטינס ידעו מין עשב-מעלה-עשן, שהיתה לו סגלה מיוחדה לישר את העשן בעלותו והיה מתמר ועולה כמקל, ועשן המפטמים שבאו מאלכסנדריא היה מפציע ונכפף לצדדין, ולכן הושיבו אותם על כנם לפטם את הקטרת (יומא ל"ח). חז"ל הללו את בני המשפחה הזאת, בגלל אשר הרחיקו מהם עקשות פה ולזות שפתים וישמרו על בנותיהם שלא תצאנה מקטרות ומבושמות כארח בנות ארץ הקדם, לבעבור לא ירננו אחריהן כי מקטרת המקדש הנה מתבשמות. על שאלת החכמים מדוע לא יחפצו ללמד מלאכתם לאחרים, ענום כי יראים הם פן ילמוד אדם שאינו הגון וילך ויקטיר לעבודת אלילים. כללי הפטום היו כתובים ומסורים בידי אנשי המשפחה הזאת מדור לדור, ואחד מבני בניהם מסר מגלת סממנין לר' יותנן בן נורי ויחל את פניו להזהר בה (שם ל"ח). — **בית אבטינס**, עליה במקדש מיוחדת למשפחת אבטינס, וחכמי התלמוד נסתפקו אם היתה משמאל לבית או מימינו. אל הלשכה ההיא הביאו זקני כהונה את הכהן הגדול בשבעת ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים ללמדו מעשה החפינה (יומא י"ט).

אַבְטַלְיוֹן, היה אב ב"ד כשהיה חברו שמעיה נשיא. הזוג הזה, הרביעי מהזוגות, עמד בראש הסנהדרין מן ג"א תש"א עד ג"א תשכ"ו לב"ע. מולדתם לא נודעה בבירור, אבל אמרו עליהם כי היו מגזע גרים, וקבלו משמעון בן שטח ומיהודה בן טבאי. אולם היו תלמידיהם אך בתורה ובמדות ולא בבחינת דעותיהם המדיניות, כי שמעון בן שטח ותברו התערבו בעניני הממשלה, ושמעיה ואבטליון הכירו כי יועילו יותר לקיום האומה אם ישימו מגמת פניהם אך להביא סדרים בענינים הדתיים, אחרי ראותם כי מוסדי מצבם המדיני נמוטו מאד עד שאין בכח אדם להחזיקם, ועל כן השתדלו אך בדרישת התורה, אשר בה היה לבם בטוח, כי אם יחזקו את התורה יתחזקו אף הם. למן היום אשר נבחרו שני החכמים האלה לשבת ראש בסנהדרין, נהפך עליהם גלגל המאורעות. בראשית ימי ממשלת יוחנן הורקנוס אירע דבר שממנו יצאה רעה גדולה לכל החכמים — כי אחרי אשר נכנע אריסתובול והממשלה המדומה הוסבה ליד יוחנן, עברו השרידים מחיל אריסתובול לארץ הגליל ויסבו נזק רב להסוריים והרומאים. והורדוס שהיה אז פקיד ארץ הגליל, מהיותו אוהב וחונף להרומאים, רדף באף את השרידים האלה; וגם הצליח חפצו בידו לתפוש בכף את חזקיה שהיה בראשם ודן דינו למיתה בלי שום דרישה וחקירה. בגלל המעשה הזה הזמינו הסנהדרין את הורדוס למשפט. הורדוס בא לפניהם, אבל לא כראוי לאיש נאשם לעמוד לפני שופטיו, כי בא לבוש ארגמן ותגור חרב וסביב לו גבוריו המזוינים. וירע הדבר בעיני הסנהדרין, אולם יראו ממנו ולא מצאו מלים בדין. אז קם שמעיה וידבר אתם קשות על אשר הם נושאים פנים בדין, וכנבואה נזרקה מפיו, בהעידו בם, כי אם יניחו היום להורדוס לצאת נקי שלא במשפט, יהיה הוא עצמו השבט להענישם ולהאבידם כלה. ויהי כראות הורקנוס כי נכון הדבר מאת הסנהדרין לגמור דינו למיתה, צוה עליהם להמתין בגמר הדין עד למחר, ולהורדוס צוה בלאט להמלט על נפשו ולברות מירושלים (יוסיפון, קדמוניות י"ד ט). ויהי כאשר עלה הורדוס למלוכה בעזרת הרומאים, ויזכור את אשר יזמו החכמים לעשות לו, ותהי ראשית מעשהו לרדוף באף את הסנהדרין ולקחת נקמתו מהם, ויהרוג מהם הרבה (ב"ב ג:), רק בשמעיה ואבטליון לא נועז לשלוח ידו, כי זכר את הנבואה אשר נזרקה מפי שמעיה, כי יהיה הוא השבט אשר יעניש את חכמי הסנהדרין על אשר נשאו פניו בדין, ודבריו אשר באו היו לו לאות כי רוח ה' דבר בו, ולבעבור זה ירא לנגוע בו ובאבטליון חברו (קדמוניות, ט"ו, א). דעתם של שמעיה ואבטליון לבלי התערב עוד בעניני הממשלה, נכללה בשני מאמרים הנזכרים בשמם. שמעיה היה אומר: „אהב את המלאכה ושנא את הרבנות ואל תתודע לרשות", ועוד ברורים מזה דברי אבטליון שאמר: „חכמים הזהרו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו, ונמצא שם שמים מתחלל" (אבות א, י י"א). בדבריהם אלה הזהירו את חבריהם לבלי לכת בגדולות ולבלי התערב במעשי המדינה והממשלה, כי המעשים והמלחמות לא היו אז עוד לטובת האומה כבימי החשמונאים הראשונים, כי אם לטובת יחידים אוהבי בצע וכבוד וגדולה, וההתערבות בענינים המדינים הגלתה רבים מהחכמים עם תלמידיהם לאלכסנדריא של מצרים, ושם שאבו דעות חדשות שלא היתה רוח תכמי הפרושים נוחה מהם. ומדעתם כי הממשלה עוינת אותם ורע בעיניה רבוי התלמידים הנוהים אחריהם, וגם בחפצם לבל יעזבו בני העם את המלאכה והעבודה, השכילו להגביל מספר התלמידים, בתקנם תקנה, כי כל הרוצה להכנס בבית המדרש ישלם חצי טרפעיק (רבע דינר) לשומר אשר על הפתח (יומא ל"ה:). תורתם יקרה מאד בעיני כל שומעיהם, ועל כל היוצא מפיהם נאמר כי הם „דברי אלהים חיים" (שם), וכבודם היה גדול בעיני העם גם מכבוד הכהן הגדול בצאתו מעבודת הקודש. פעם אחת יצא הכהן הגדול מבית המקדש וכל העם הלכו אחריו לכבודו, ויהי כראות העם את שמעיה ואבטליון הולכים בדרך ההיא, סרו מהר מאחרי הכה"ג ויטו אחרי שמעיה ואבטליון לקבל פניהם וללותם. ויחר הדבר להכהן, אך שמר עברתו בלבו עד אשר קרב אל ביתו, וכאשר מהרו אליו שמעיה ואבטליון, לקדם פניו בכבוד ולקחת ממנו ברכה, זכר להם חרפת מולדתם בברכתו אותם לאמר: „יבואו **בני העמים** לשלום", ועל זה השיבו לו כמדתו ויאמרו: „יבואו בני העמים לשלום, שעושים מעשה אהרן (ברדיפת שלום), ולא יבוא בן אהרן לשלום, שאינו עושה מעשה אהרן" (יומא ע"א:). שניהם נקראו בשם „שני גדולי הדור" (פסחים ס"ו) שהיו „חכמים גדולים ודרשנים גדולים" (שם ע':), וכאשר נשכחה הלכה מביהמ"ד מהלכות הפסח, היה די להלל הבבלי לאמר: „כך מקובלני מפי שמעיה ואבטליון", לקבוע מדבריו הלכה למעשה. ההלכות הנקראות על שמם נמצאות במס' ביצה כ"ה, יבמות ס"ז ועדיות פ"א מ"ג.

ר' אַבְטַלְיוֹן אבי שמעיה, ע' שמעיה מקלנבו.

ר' אַבְטַלְיוֹן בן הרופא ר' מרדכי די מודינה, חכם תלמודי ורופא, נולד בשנת רפ"ט לאלף הזה, ויצק מים על ידי מהר"ם מפאדובה ומושבו היה בבולוניא אשר באיטליא. חתנו ר' יהודה מפאנו (בעל „מקוה ישראל") ובן אחיו ר' יהודה אריה די מודינא (בעל „או"י נוהם") מרבים

לספר תהלתו, והאחרון אומר: „הפליא לעשות בחבורים וחכמות, בתורה ותלמוד ובחיצוניות אין ערוך אליו בדורו". החכם והמבקר הנודע ר' עזריה די ראָססי מן האדומים קבל ממנו רוב תורתו, ולפי דבריו (של הג"ל) כל דרושי הספר „מאור עינים" הם „קמח שנטחן ברחיים של ר' אבטליון". בעת ההיא מלך ברומא האפיפיור גריגורי XIII אשר התאכזר מאד על היהודים ויחדש עליהם גזרות נוראות, ובשנת 1581 (ה"א שמ"א) הוציא כתב הדת לשרוף את כל ספרי התלמוד ולבערם מן הארץ, ותהי עת צרה לכל יהודי איטליא. אז נשאו כל הקהלות עיניהן אל ר' אבטליון די מודינה, ללכת אל רומא לדבר בשמם אל האפיפיור ומתי סודו החשמנים (קרדינא-לים) ולהתחנן לפניהם להעביר את רוע הגזרה. ר' אבטליון התיצב לפני האפיפיור וכשתי שעות רצופות נשא דבריו בשפת רומית צחה, וכל הכהנים הגדולים השתאו על דבריו הנמרצים וישימו כבוד תהלתו עד כי עלתה בידו לבטל את הגזרה לפי שעה. ר' אבטליון אף כי היה חכם בחכמות חיצוניות היה ג"כ עוסק בקבלה מעשיות ועשה השבעות לזכות לגלוי אליהו. נפטר בפיראַרה בהיותו בן פ"ב שנה (בשנת שע"ח). בספר „פלגי מים" נמצאה ממנו תשובה ע"ד המקוה שעשו בראַויגה, וקובץ פיוטים נמצא ממנו בספר „חיי יהודה" (די מודינה—בכ"י). תולדתו נמצאת בספרי די מודינה, כרמולי, גראֶטץ, צונץ, ובהכרמל שנה ב' עמוד 293.

ר' אַבְטַלְיוֹן בר' שלמה מקונסיליו מרא דאתרא ברוויגו, חכם ומפורסם בחסידות, אור תורתו זורח בס' „פלגי מים" ע"ד המקוה שאסר שמה, יצק מים ע"י הר"ר שמואל יהודה קצנאילבוגן, ולקיים מקרא שכתוב „והיו עיניך רואות את מוריך" הציג תמונת רבו בבית מדרשו, ומרגלא בפומיה בשם רבו לאמר: „הרבנים הבונים פסקיהם על הפלפולים טועים, ולא כן היא המדה, כי הפסקים צריכים להיות נעשים על קו ההיקש הישר והסברא הנכונה והבריאה" (ע' תג"י וס' קריה נאמנה לרשי"פ).

ר' אַבְטַלְיוֹן בר' שמואל מיוחס, פיטן מארץ יון, בסוף המאה הא' לאלף הזה, חבר ודוי המתחיל „אוי לי שחטאתי", (ע' צונץ צור געשיכטע 368 ועמודי העבודה לאנדסהוט).

ר' אַבְטַלְיוֹן למפרונטי, מחכמי איטליא, נולד בראשית המאה הו' לאלף הזה, ויורה צדק באחת הכנסיות באיטליא. הוא היה מתלמידי הגאון הרופא ר' שלמה למפרונ-טי בהג' בעל פחד יצחק, גם את הר"ר פנחס חי ענו שמש כמה שנים והעתיק את ספר פסקא „גבעת פנחס". וימת בש' תק"ץ בהיותו קרוב לתשעים שנה.

אַבָּטְסְפָאֹרְד (Abbotsford), נוה שדה מהולל בקרבת הנהר טווער בנפת זעלקירק בארץ שאָט-לאנד. אותו אוה הסופר הנודע וואלטער שקאָט למושב לו ויפארהו בכל פאר ויכונן בו בית אוצר ספרים ודברים עתיקים יקרי המציאות.

אֲבַטָרָה (Avatara), מל' סנסקריט ופי' ירידת האלהים (לפי אמונת הווישנים) והתגשמותם בעולם בהֵראותם לבני האדם (ע' הודו).

אֲבַטְשָׁה (Авача ובל' יושבי קומטשאטקה: סואַטשו), נהר על קצה חצי האי הקומטשאטקי דרומה, הנוזל לאורך 150 ק"מ ובמקום נפלו אל הים המזרחי יש מפרץ עגול (Авачинская губа), אשר מדת שטחו 14 ק"מ לכל עבריו והוא מוקף הרים גבוהים. במקום השתפכו הימה הוא עמוק עד כי האניות היותר גדולות תוכלנה לעבור ולעמוד בו. ממשלת רוסיא בצרה את הנמל ההוא ותקראהו על שם הנהר (Авачинскій портъ) או פיטרופאַולוסק (Петро-павловскій п., ע' פיטרופאַולוסק) על שם שתי אניות של התיירים רבי החובלים בערינג וטשיריקאָוו שהגיעו שמה בש' 1740; מקומו במעלות הרוחב "20 '1 °53, לאורך "45 '27 °176. 28 ק"מ לנמל הזה צפונה יש הר שרפה אשר גבהו 2,716 מ', ונקרא ג"כ ע"ש המקום ההוא Ава-чинскій вулканъ, והקזקים יקראו לו Горѣлая сопка, וילידי המקום יקראוהו בשם Агитескинъ וגם Апагачусь. ראש ההר הזה מכוסה ע"פ רוב בערפלי ענן, אך ביום צח יתראה עד למרחק 300 ק"מ. מלועו יוצא עשן זה זמן כביר, אך לַבת אשו יריק רק לעתים רחוקות. הרעש היותר נורא היה בש' 1737; בעת ההיא כסה אפרו את כל מרחבי המקום בגובה $0_{,8}$ מ'; זועת הארץ היתה בכל חצי האי ההוא ומקומות הרבה נשתנו על ידו כלה. הרעשים האחרונים היו 1828, 1837, 1855. הרעש השני היה גדול ונורא מאד, וימים אחדים כסה האפר את עין השמים והאדמה רעמה ורגזה תחתיה בלי חשך.

אֲבִי, בת זכריה, אשת אחז המלך ואם חזקיהו המלך (מ"ב י"ח ב), ובדהי"ב (כ"ט א) בא השם הזה בשלימות: אביה.

אֶבִּי (Christoph Theodor Aeby), חכם מלומד בחכמת האנטומיא והאנטרופולוגיא. נולד 1835 באחוזת גו-טענברענגען עד יד פפֿאַלצבורג בלותרינגיא וילמד חכמת הרפואה בבאזל ובגאָטינגען ויהי אחרי כן למורה בחכמת הנתוח בבית המדרש הגבוה בבערן (שווייץ). מלבד מאמריו הרבים במכה"ע, הוציא לאור ספרים שונים ע"ד בנין גוף האדם וגלגלתו ביחס אל שאר בעלי חיים, גם כתב מאמרים הרבה על מהות הררי האלף. מת 1885.

אֲבִי איוב (יעקב), רופא עברי שהומת על קדוש ה' בעיר אמציא אשר בתוגרמה, בעלילה אשר שמו היונים הקתולים על היהודים יושבי העיר ההיא, בהעלימם איש יוני עני שהיו לו מהלכים בבתי היהודים ובהוציאם קול כי היהודים הרגוהו. השופטים התוגרמים הביאו את הנאשמים במאסר, וישם ענום באכזריות חמה עד אשר הודו האמללים על עון לא ידעו שחרו, ואז נתלו כלם על העץ ואחד מהם הוא הרופא הנכבד ר' יעקב אבי איוב נשרף חיים (ה' אלפים ש"ה—1545). אחרי ימים אחרים הכיר אחד מיהודי העיר ההיא את היוני הנאבד, ויתקרהו בחכמת לבו ויוציא ממנו את סוד העלמתו, ואח"כ הודיע הדבר להשופטים. אז חרה אף השופטים על דם הנקיים אשר נשפך וישיבו להיונים המעלילים כרשעתם (שבט יהודה 111, עמק הבכה 105).

אֲבִיאֵל, אבי קיש (אבי שאול המלך) ונר אבי אבנר — (ש"א ט א, שם י"ד נ"א), ובשמואל ב' (כ"ג ל"א) נקרא שמו אבי-עלבון הערבתי.

אָבָּיַאן (Обоянь), עיר מחוז ברוסיא, בפלך קורסק, ע"נ פסיול (Псёлъ), ומ"י 8,184, העוסקים בתבואה ומקנה.

אֲבִיאַנוּס (Avianus), משורר רומי, ממשל משלים, חי בסוף המאה הד' לספה"נ. לו מיחשים קובץ 42 משלי אסף (Äsopus) בל' רומא.

אֲבִיאָסָף, אחד מבני קרח ובדהי"א (ו' ח') נקרא אביסף.

אֲבִיאָסָף, ע"ע ר' אליעזר בר' יואל הלוי.

אָבִיב, שם לתבואה מלאה כשהיא עודנה באִבה, והושאל לחדש מחדשי השנה, בבבל הוא ח' „אב" ובא"י הוא ח' ניסן, ומאז יצאנו מארץ מצרים נצטוינו למנות חדש זה ראשון לחדשי השנה, וכן נהגנו עד בואנו תחת ממשלת יון. אך לענין שני תבואות מובן מעצמו שצריך למנותן מתחלת החריש או מזמן רביעה הראשונה אחר חג האסיף, שהכתוב אומר בו שהוא „בצאת השנה". מאז באנו תחת יד היונים, שהתחילו שנתם מחדש תשרי, קבענו לנו ראש השנה בחיי המדינה כמוהם, ויהי לנו יום הזכרון שבחדש תשרי גם ר"ה לשנים (מדיניות), לשמיטין, ליובלות וכו' ולכל עבודת האדמה (ר"ה ב). — בחדש הזה יחוגו בני ישראל את חג המצות (ע"ע פסח) לזכר גאולתם ממצרים, ונצטוו לשמרו במועד הזה. ולפי שאנו קובעים חדשינו לפי מהלך הירח, וי"ב חדשי ירח קצרות משנת החמה בכדי י"א יום, המתלקטים אחת לשלש שנים לכדי חדש אחד, ע"כ צריכים אנו לעבר השנה (ע"ע עבור) ולהוסיף עליה חדש אחד, למען יבא חדש ניסן בזמן אביב התבואה. — אולם זמן האביב בכלל

משתרע לא לחדש אחד בלבד, כ"א לתקופת שלמת מר' תקופות השנה (ע"ע תקופה), וארך זמנו לענין ע ב ו ד ת ה א ד מ ה הוא לפי תבל הארץ (אקלים, ע"ע); באקלים שבו יגדל הגפן, יארך האביב 81 יום (מן 1 מארט עד 20 מאי), באקלים הממוצע לתבואות הסתו יארך 61 יום (מן 25 מארט עד 25 מאי), ובאקלים הקר לתבואות הסתו יארך רק 42 יום (מן 20 אפריל עד 1 יוני). אמנם האביב לתוכנים מתחיל מ ר ג ע קצוב בשנה, והוא ברגע בוא השמש במסלולה (על עגול הלקותי, איקליפטיקה, ע"ע) על קו השוה, ללכת משם צפונה. נקודת החתוך זו, שהמסלול חותך את קו השוה, נקראת „ראש התלי”, „נ ק ו ד ת ה א ב י ב” או „ש ו ו י י ו ם ה א ב י ב” (Aequinoctium veris), יען שהיום והלילה שוים אז, ורגע זה חל בכדי 21 מארט (ללות החדש). האביב מאריך לפ"ז עד רגע תשובת השמש במסלולה מרום הצפון נגבה, והוא ביום 21 יוני. האמנם זאת היא ליושבי צפון, אבל ליושבי הנגב יקרא זמן זה „חרף”, כי בלכת השמש צפונה הלא תתרחק מהם, ועין השדה יבול עלהו, כמשפטו אצלנו מן 23 סיפט' עד 21 דיצ'. ויהיה לפ"ז זמן האביב ליושבי צפון גדול מזמנו ליושבי דרום בכדי 3 ימים, או גדול מזמן החרף אצלנו בשעור הזה, (סבת הדבר הזה תבואר בערך „תקופה”). — לפנים השתמשו חולי הדם בזמן האביב ל ר פ ו א ה, ויקחו למו בעצת הרופאים תרופות לנקות את הדם, למען יתעורר דמם לסוב במעגלו כפי ארחו, אחרי אשר שקט כמו על מכונו במשך ימי הסתו, לפי אמונתם. וימצו למו לשד פירות ידועים, המחזיקים מלח-קלי, מלח-נתרון, ומלח-מר, אותם בלבד או מהולים בחלב ובתבשיל בשר, ובקחתם רפואות אלה, השתדלו לשות לרות היום די צרכם ולשמר דרכי חייהם. עד 50 ועד 250 גראם ליום שתו מלשד הפירות, וביחוד השתמשו בתרופות אלה כל חולי הכבד ונעצרי הבטן; אפס כיום אשר משלוח מי המתכות נקל בכל הארץ ע"י מסלות הברזל הרבות, חדלו התרופות ההן מעט מעט. — יש צמחים אשר יזילו מיץ בזמן ההוא, ונקרא מ י ץ ה א ב י ב, ובעצים רבים כמו הלבנה (brzoza, берёза) יקדחו במקדח, והמיץ זב דרך החור בשפע רב והוא טוב מאד לשתיה; למין ההוא נחשב גם המיץ אשר יזל מהגפן עת יכרתו זמרותיה.

אֲבִיגְדוֹר. מן הקראים הקדומים, וי"א שהוא מתלמידיו של ענן הנשיא (ע"ע בל"ק להרש"פ).

ר' אֲבִיגְדוֹר בר' אליהו בילגוריא, חכם מדקדק ופיטן, חי באמצע המאה הו' לאלף הזה, חבר ס' „סוגה בשושנים”, והוא פירוש על ס' פרקי אליהו לר"א בחור הלוי, ובסופו זמרות ושירים לשבת (ע' „יפה נוף” לר"י סוליימאן).

ר' אֲבִיגְדוֹר בר אליהו הכהן, חי בראשית המאה הא' לאלף הששי בווינא, רב גדול בזמנו וראש רבני אוסטריא ואשכנז המזרחית, גיסו של רבינו משה מקוצי (בעל הסמ"ג) ותלמידו של רבינו שמחה מאשפירא (Speier). ר' אביגדור חבר תוספות על הש"ס ודבריו מובאים בתוספות ישנים למסכת כתובות ס"ג:. גדול הדור ההוא, מהר"ם בר ברוך או מהר"ם מרוטנבורג, חולק כבוד לר' אביגדור כהן ומציע לפניו שאלות בהלכות גדולות בעניני או"ה, וכשנשאל מהר"ם הנ"ל מבני ווינא על הוראה אחת, ענה ואמר: „הלא עמכם ארון הברית הכרתי והפלתי מוהר"ר אביגדור הכהן הגדול אשר חשן המשפט על לבו” (שו"ת מהר"ם בר ברוך), גם בא בכתובים ושו"ת עם הריב"ם, בעל „אור זרוע”. תולדותיו נמצאות: בס' „צור געשיכטע” צונץ 38, יה"ש במאמרו בציון שנה ב' 112, בהגהות ראב"י לשה"ג, ובתג"י לגירונדי.

ר' אֲבִיגְדוֹר בן יצחק קרא, רב ופיטן בביהם וחי בפראג באמצע המאה הב' לאלף הששי. הוא היה עומד במקום שרים וגדולים, ויהיו לו ויכוחים בעניני אמונה עם המלך ווענציסלאוו. הוא ראה עני עמו בימי הרג רב ביהודים יושבי פראג, ביום אחרון של פסח בשנת ה"א קמ"ט, כאשר התגודדו כל תושבי העיר על היהודים לאבדם, בשביל עלילת אחד הכהנים הקתולים, אשר אמר כי נערי היהודים שלחו יד בכלי הקדש אשר נשא. כמה אלפים יהודים נהרגו ביום ההוא על קדוש השם, וגם בשדה הקברות כלו הצוררים חמתם וירגיזו מנוחת שוכני עפר, ועל המאורע הזה חבר רבי אביגדור סליחה המתחלת „את כל התלאה” (במנחה ליום כפור כמנהג פולין וביהם — עיין צד"י 1840 צד 725). עוד חבר סליחה אחת בשם: „אחד יחיד ומיוחד”, וגם ספר קטן נמצא ממנו בכ"י (אצל הרש"י פין, ונקרא „קדש הלולים”). גם נמצא ממנו ספר „אבן ספיר”, חקירות ע"ד שו"ת על חכמת הקבלה. רבי אביגדור מצוין בפיוטיו וסליחותיו בשפתו הצחה, ובזה יתר שאת לו על כל הפיטנים בני דורו האשכנזים. גם נמצא ממנו פירוש על התורה בכ"י באוקספורד (№ 145). מת בשנת ה' קצ"ט בש"ק ט' אייר, ועל מצבתו בפראג חרותים הדברים האלה: „האיש המשכיל שיר ידידים, הלומד תורה עם רבים ועם יחידים, בקי היה בתורה, בכל ספרי החכמה ובספרי המקרא”. דברים אחדים מתולדותיו וקורות ימיו בזמן הגזרה בביהם נמצא בספר דג"פ—צונץ, ובגראֶטץ גד"י ח' 8 צד 54—57.

ר' אֲבִיגְדוֹר בר שמואל, רב גדול ואב"ד בכמה קהלות ישראל בליטא: פרוזאני, רוזינוי, וואלקאווישק וזעלווא, היה מפורסם לגאון בדורו (חי בסוף המאה הד' ותחלת המאה הה' לאלף הששי) ובאחרית ימיו קבע ישיבתו בווילנא בבית בנו הגאון ר' שמואל האב"ד בעיר הנ"ל ושם מת ט"ו אדר תקל"א. בס' „גבעת שאול” נמצאת ממנו שו"ת (עי' כנ"י לרשי"פ).

ר' אֲבִיגְדוֹר בר' שמחה הלוי, חכם תורני ומשכיל באשכנז מגלוגא רבתי, מחותנו של הגאון ר' צבי הירש ברלין ורע אהוב לבן-מנחם ובא עמו בכתובים, חי במאה הו' לאלף הזה. ספריו אשר כתבו נדפסו: „ספר חותם תכנית”, שירים ובאורים, ומצורפים להם אגרות בן-מנחם (ווינא תקנ"ד), וס' „דבר טוב” על כללי הדקדוק עם קונטרס „מרפא לשון” למהר"ם ן' חביב (פראג תקמ"ג), גם הוציא שנית לאור חמשה חומשי תורה עם באור ותרגום בן-מנחם עם הקדמה גדולה ורבת הערך (תקס"ב).

ר' אֲבִיגְדוֹר בר' שמעון קאסטילאץ, רב מופלג וחסיד, חברו של הר"ר אהרן בן חיים בעל „קרבן אהרן”, חי בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה (נפטר תי"ט). ע"פ קובץ כ"י נודע שהיה למהר"ש י"ג בנים ומתו כלם, ולבסוף רחם ה' עליו לעת זקנתו ויזכהו בבן של קימא, וע"כ קרא שמו א ב י ג ד ו ר, שיגדור פרצת י"ג אחיו („אבי” בגימ' י"ג — וע"ע בשה"ג להרחיד"א).

אֲבִיגְדוֹר, ר' יצחק שמואל, יליד ניצא, חי במאה הו' לאלף הזה, היה אחד מסופרי הסנהדרין שקבע נפוליון I בש' 1806, ונודע במשא אשר נשא בעת נעילת האספה (ה' אדר תקנ"ז) והצעתו להגיש תודת לכהני הדת הקתולית אשר דרשו טוב ליהודים.

ר' אֲבִיגְדוֹר צווידאל, רב גדול באיטליא מבית דינו של הרב ר' שמואל יהודה קצנאילנבוגן, חי במאה הרביעית לאלף הששי, ונפטר ח"י חשון שס"ב, והר"ר יהודה אריה די מודינה הספיד עליו והרבה בשבחיו בספר „מדבר יהודה”.

אֲבִיגַיִל, א) אחות דוד שנולדה עם אחותה צרויה מאֵם דוד לבעלה הראשון ושמו נחש (דהי"א ב ט"ז), כי כן נקראת בשם „אביגיל בת נחש” (שמואל ב י"ז כ"ה), והיא ילדה את עמשא לאיש ושמו יתרא הישראלי (שם ובדהי"א ט"ז נקרא יתר הישמעאלי). לפי דעת התלמוד (ב"ב י"ז — לא באסמכתא אבל כ מ פ ו ר ש ב ק ר א, ע"ש), היתה אחות דוד גם מן האב, וישי נקרא בשם נחש, מפני שמ ת ב ע ט י ו ש ל נ ח ש. ב) אשת נבל הכרמלי, נקראת גם אביגל (שמואל א כ"ה ל"ב). היא היתה אשה חכמה וטובת שכל אשר בחכמת פיה השיבה חמת דוד מעל בעלה, ותמצא חן בעיני דוד ויברך טעמה אשר כלאתהו מבוא

בדמים, ותהי אחרי מות נבל בעלה לדוד לאשה. ואחרי כן נפלה שבי בידי העמלקים עם אחינעם היזרעלית אשת דוד (שמואל א ל ה), וימהר דוד ויצילן ויוציאן משבין. ולדוד ילדה אביגיל בן ושמו כלאב (שמואל ב ג) אשר נקרא גם בשם דניאל (דהי"א ג א).

אֲבִיגְנוֹן (Avignon, קרי אביניון), עיר הראשה בגפת וואָקליז (Vaucluse) בצרפת ע"נ רהאָנה וע"י מסלת ליאון-מארסיל, עומדת על סלע נתר (בגובה 60 מ') אשר לרגליו נמצא ארמון האפיפיורים ובית הכניסה הגדול. רחובותיה הרבות צרות ועקומות והיא מוקפת חומות בצורות ומגדלים הרבה עם שערים יפים שנשארו לה ממאה הי"ד, וסביבותיהן מגרשים וכרי טיול שנעשו לה בזמן האחרון. בין הבנינים המפוארים אשר בה הכי נכבד בית פקידות העיר שנבנה במאה הי"ד עם המגדל הגותיי אשר לו, ארמון הארכיבישוף, האנדרתא של קרילון שר צבא הייגריך IV והאנדרתא של המשורר פיטרקה (הוקמה 1874). מלפנים היתה מלאה בתי כניסה לתפלה ובתי מקלט לנזירים וקול המצלות והפעמונים נשמע בה בלי חשך, ועוד בש' 1762 נמצאו בה עד 900 כהנים ונזירים. אך בימי המהפכה הגדולה בצרפת נהרסו הרבה מבתי כהונה ההם (בתוכם מקלט הפרנציסקנים שבו היה קבר לוירא די סאדי, אהובת פיטררקה אשר ישר עליה את שיריו הנפלאים, שמתה שם בנגף המות השחור 1348) או קבעום לצרכי צבור בעניני חול. במקלט הציליסטינים נמצאים קברי האפיפיור קלמנס VII והקדוש ביניציט, בונה המעברה הנפלאה, מעברת האבנים שחברה את אביניון עם הפרור ווילנויף (Villeneuve-lès-Avignon), העיר הקטנה הנמצאה מעבר לנהר רהאָנה. המעברה ההיא נשלמה 1188, ובשטף מי הנהר 1669 נהרסה ומן 19 עמודיה וכפותיה נשארו רק 4, ותחתיה נבנתה מעברה אחרת התלויה על שלשלאות של ברזל. פני העיר והדרה הם הבנינים המפוארים הנמצאים על סלע הנתר המתרומם משפת הנהר בגובה 58 מ'; עליו מתנוסס היכל Notre-Dame-des-Doms, אשר בתועפות מגדליו הרמים והנשאים נראה הוא כמבצר משגב; בו נמצא הכסא הנפלא של האפיפיורים, כלו עשוי מאבני שיש לבן; בו גם קברי האפיפיורים בנדיקט XII ויוהאן XXII. במורד הסלע דרומה נמצא ארמון האפיפיור שנבנה 1339—1364, והוא מבצר בנוי מאבני מחצב עם חומות בצורות ומגדלים ובו אולמים רחבים הבנוים בטעם הגותים. הארמון הזה נהפך 1815 לבית אסורים ומעון אנשי צבא. מ"י היה במאה הי"ד 100,000, אחרי סערות המרידה והמהפכה הגדולה נגרע מספרם עד 17,000, ובשנת 1886 שב הגיע עד 41,007. בה יש בתי ספר ובתי מדרש שונים גם בתי משכית, בתי אסף דברים עתיקים ופסילים ותמונות ומטבעות ותבנית בנינים שונים משנות קדם, משנות הבינים ומזמן הזה. גם ביבליותיקה כללית ובה 85,000 כרכים עם 2,500 כ"י. גם בהמוזיום אשר לתולדות הטבע יש ביבליותיקה גדולה ונכבדה. האוניוורזיטט שנוסד בה 1303 נתבטל בימי המהפכה בשנת 1794, ובמקומו נוסדה האקדימיא de Vaucluse. — יושביה עוסקים במטוה משי וצ"ג ומעשה רקמה וכל מלאכת מחשבת למינה; בה בתי חרושת לצביעה ולעבוד עורות וליציקת ברזל וכלי תותח ומכונות ולכל מעשה כתביות. גם עוסקים בגנים וכרמים ובגידול תולעי משי ונחילי דבורים. בחרשת המשי עושים עד 14,000 פועלים וסחורת ידם עולה לשנה עד $1^1/_2$ מיל' פר'. במלאכת הצביעה שמה רב מאד ערך „גרעיני-אביניון" (Graines d'Avignon) וביותר צמח הפואה (marzana, марiона), אשר דרך גידולו למדו מאיש פרסי שהתישב שמה מלפנים ושמו יעאן אלטהען וימת שם בעוני ובחסר כל (1765), ואח"כ זכרו לו חסדיו הנאמנים ויציבו לו ציון באחד הגנים אשר אצל בית הכניסה הגדול. הכנסת הצמח הזה עולה לאנשי המחוז ההוא עד 15 מיל' פר' לשנה ויותר.

העיר אביניון נקראה בימי הרומאים בשם אביניא קאוארום (A. Cavarum), ע"ש הקאואַרים (שבט מעם הגאַלים) אשר ישבו בה בעת ההיא. 48 לפני ספה"נ נוסדה בה קולוניא מהרומאים. ממאה הא' לספה"נ והלאה נחשבה בזכיותיה בכל ערי איטליא. רבות רעות עברו עליה בריבות הקיסרים ע"ד הממשלה ברומא המערבית, וכתום הממשלה ההיא עברה לידי הבורגונדים, מהם יצאה ובאה להגותים המערבים ואח"כ להפראנקים, ובשנות 730, 737 נהרסה ע"י הסרקינים. בשנות הבינים היתה העיר וסביבותיה לרוזנות מיוחדה אשר קנוה האפיפיורים 1348 מאת יוהאנא מלכת נאפולי ורוזנת מדינת פרובינציא (Provence). ואלה הם האפיורים אשר ישבו בה: קלמנס V (עד 1314), יוהאנן XXII (עד 1334), בנדיקט XII (עד 1342), קלמנס VI (עד 1352), אינוקינטי VI (עד 1362), אורבאן V (עד 1370), וגריגור XI אשר שב לרומא בח' סיפט' 1376. התקופה ההיא של ישיבת האפיפיורים מחוץ לרומא נקראה בפיהם בשם „גלות בבל". המשורר פיטררקה הרבה בשיריו הנפלאים לשים לחרפה את העיר אביניון, שהיתה בימי קלמנס VI מקום כל רשע כסל וכל מעשי זמה ותועבה. אחרי מות גריגור XI ברומא, מלא אורבאן VI מקומו שמה (1378—1389), אך הקרדינאלים הצרפתים בחרו להם את קלמנס VII (1378—1394) ויושיבוהו לאפיפיור באביניון, ומאז והלאה התלה הסכיזמה (Schisma—מחלוקת) הגדולה בדת הנוצרים המערבים. אחרי מות קלמנס VII (1394) בחרו הקרדינאלים בבנדיקט XIII (עד 1415) ויושיבוהו באביניון תחתיו עד אשר באה העיר במצור, ואז ברח בנדיקט לספרד והממשלה שבה הוסבה להאפיפיור ברומא (1417) ובאביניון ישבו רק מלאכיו עושי דברו, אשר משלו שמה בשמו עד 1791, אז התקוממו העם על ממשלת הכהונה שמה, ויהרוס ארמו גותיה והיכליה ובתי מקלטיה ודמים רבים שופכו במלחמת האזרחים ההיא, בהחלק לבב התושבים שמה. בשלום טולינטינה (19 פיבר' 1797) מחל האפיפיור על זכותו בנוף ההוא והעיר וסביבותיה נספחו לממשלת צרפת. בימי הקיסר נפוליון I שקטה העיר מריב, אך בנפלו התחדשו הריבות והמדנים ואז נרצח בה המארשאַל ברונאָ (ע"ש). — בעיר הזאת היו פעמים אחדות אספות כהנים להזוק דתם: 1209 נאספו נגד האלביגנזים (ע"ש), 1210—קראו שם חרם על העיר טולוזה והרוזן המושל בה, על אשר מאנו לגרש את המינים מתוכם, 1326 — לתקוני המדות ולהזוק הדת, 1327 — לתקוני הנהגת הכהנים והנזירים, 1328 — נגד האפיפיור השני ניקוליי V, שנבחר ע"י לודויג הבאוארי.

בהיות העיר אביניון וסביבותיה נחלת האפיפיורים וארין ממשלת ידם, חיו היהודים שמה בשלות השקט. גם בהגרש אחיהם מארץ צרפת פעמים (ה"א ס"ו—1306, ה"א קנ"ד—1394) נשארו הם על מכונם והרבה ממגורשי אחיהם החישו שמה מפלט להם — כי היו האפיפיורים עליהם סתרה, ואוהבי אדם כהאפיפיור לעאָ X, קלמנס VII ועל כלם פאול III פרשו עליהם סוכת שלומם ויתנו להם זכיות מיוחדות וע"כ גדלו ויעשירו עשר רב ויהיו בעלי נכסים ושדות וכרמים לרוב. להם היה סדר מיוחד בעבודה ותפלה (מנהג קהל אויניון וקרפנטרש). אל העיר הזאת פנה דוד הראובני (ע"ע) כאשר פדה הקיסר קאַרל V משחת נפשו ויצילהו מידי האינקויזיציא הספרדית (ה"א רצ"א—1531), ואנשי קהלות אביניון וקרפנטרש הוציאו עליו סך 6,000 אדומים כפר פדיון נפשו מידי שובהו דון קלרמונטו (שם). אך לאחרונה נהפך גם עליהם האופן — כי גדלה עליהם חמת הכהנים הקנאים עד אשר הצליחו להצית אש קנאות בלב האפיפיור פיוס V, וממנו יצאה הפקודה (26 פיבר' 1569) לגרש כל היהודים מארץ ממשלתו (חוץ משתי הערים רומא ואנקונה), והנשארים שמה אחרי ג' ירחים יכבשו לעבדי עולם ויהיו עתידים לבזה ולחרפה ולכל ענוים קשים ומרים. אז גורשו היהודים גם מאביניון (ששם היו להם 6 בתי כנסיות) ובינסאֶין, היחידים שנשארו על אדמת צרפת אחר גירושי אחיהם מלפנים, רובם פנו מיהם לתוגרמה, ואך מתי מספר לא עמדו בנסיון וימירו

דתם. ובכל זאת שבו מעט מעט גם לעיר הזאת, ובשנת 1666 (ה"א תכ"ו), כהשמע דבר משיח השקר שבתאי צבי ורבים מבנ"י נתעו להאמין בו, התעוררה הקהלה הקטנה שהיתה אז באביגיון ותתעתד לעלות בימי האביב לארץ הצבי, לשבת בצל מלך ישראל זה. בזמן המהפכה בצרפת נחשבו יושבי הקהלה הקטנה ההיא בין אלה שנהנו מזכיות הארץ שכם אחד על אחיהם יושבי עלזאס ולותרינגיא. בש' 1845 נשרף הביהכ"נ המפואר שהיה להם שמה.

אֲבֵיד (Obeid), ע' אל-אָביד.

אֲבִידָה (Abida), בשם הזה יכנו הקלמוקים את המלאך השומר את נשמת האדם בצאתה מן הגוף, בתתו לה הרשות להתגלגל בגוף אדם אחר או של חיה ובהמה או לעוף בגבהי שחקים כאות נפשה.

אֲבִידִיוּס (Cassius Avidius), שר צבא רומי בימי הקיסר מרקוס אויריליוס, שהצטיין במלחמה נגד הפרתים (162—165 לספה"נ), בעברו נהר חדקל ובכבשו את סילי-קיאה וכלנה (זו קטיספון—Ktesiphon). אח"כ הושם לנציב ארץ סוריא ולראש צבאות רומא בארץ הקדם, ובעת ההיא עלתה בידו להכניע שאון מרידה גדולה שהיתה בארץ מצרים. אך בשנת 175 בעמוד מרקוס אויריליוס בקשרי מלחמה על נהרי הרהיין והדונאי, מרד השר הזה במלכו ויתנשא למלוך תחתיו בארץ הקדם. ממשלתו לא ארכה כ"א שלשה ירחים, ובטרם בא הקיסר לאזיא הומת ע"י שנים מפקידי צבאו.

אֲבִידָן, בי אבידן, מקום או בית אספת אנשים חשובים לשיח ולהשתעשע, ובאו שמה בעלי אוב, פיתום (סנהדרין ס"א), המדברים מחצים (brzuchomówcy, чревовѣщатели), להראות נפלאותיהם לעיני רואים. והיו אוכלים ושותים שם ומתנדבים נדבות לפעמים (ע"ז ט"ז: ברש"י), ובין שעשועיהם ומדברותיהם התוכחו לפעמים בעניני דת ואמונה (ראָזענמיללער, קדמוניות צד 297). לענין הוכוחים ההם באו גם חכמי הנוצרים להתוכח עם חכמי או"ה, וחברו לזה ספרים (שבת קט"ז). ובדברי איסיביוס נמצא שהספרים ההם היו מחזקים דת ישראל לעומת עובדי האלילים, אך לא להפכם לתורת משה המיוחדת רק לבנ"י, כ"א לברית החדשה של הנוצרים המוכשרת לכל העמים, וע"כ נסתפקו חכמי התלמוד בדין הספרים ההם. הרומאים אשר חתרו תמיד להטות לב היהודים אליהם („תא ונהוי כולא לעמא חד", מאמר קיסר לר' תנחום, סנהדרין ל"ט), קראו אותם לבא שמה (שבת קנ"ב) ויחשבו עון להאיש אשר הוקיר רגליו מן המקום ההוא (ע"ז י"ז:).

אֲבִידָן בן גדעוני, נשיא לבני בנימין (במדבר א י"א).

אֲבִידָס (Abydos), עיר עתיקה במצרים העליונה בנוף טהיניטי, אשר שרידי קבריה וחרבות היכליה נמצאים עתה בקרבת הכפרים אל-חירבעה וערבאט-אל-מדפונעה. בין קברי האליל אוזירים הנפוצים בכל מרחבי ארץ מצרים נחשב הקבר באבידאָס להאמיתי, ובגלל זה התאוו חסידי מצרים העשירים להקבר בקרבת האליל הזה השליט בממלכת השאול. בעקב המנהג הזה אשר החל בהדינסטיא הששית (לפ"ח מאניטהוס) והגיע למרום קצו בדינסטיא הי"ב, עלתה העיר אבידאָס ועבודת האליל המקומי מעלה מעלה. בדינס-טיות הי"ט (במאה הט"ו והי"ד לפני ספה"נ) נבנו שמה שני היכלים גדולים ע"י המלך זתוס (Sethos) I ורעמסס II, והקדשו לא להאליל אוזירים בלבד, כי גם לאלילי מצרים האחרים ולהמלך המושל. שרידי היכל רעמסס היו יקרי ערך מאד, כי חוקרי קדמוניות מצאו בתוכם לוח אבידאָס והוא קיר המכיל רשימה ערוכה ושמורה מכל מלכי מצרים אשר מלכו לפני רעמסס, ויהי למקור נאמן לחקירת קדמוניות מצרים. המצפונות האלה נגלו בש' 1818 ע"י באנקעס ונודעו בתבל בש' 1825 ע"י ברוטאן, והלוח הזה נקנה מאת המוזיום הבריטאני, אך לא היה שלם, כי נשבר בחלק הראשי, אולם החסרון הזה נשלם ע"י לוח שני הדומה לו אשר נמצא בהיכל זתוס הקרוב לו.

אַבִידָס (Abydos), עיר קדמוניה בנוף מיזיא באזיא הקטנה מנגד לעיר סיסטוס על פני ים אלישה (Hellespont), ונודעה בדה"י ע"י הגשר הגדול שבנה שם ארתחשסתא מלך פרס (Xerxes), להעביר את חילו הרב ארצה יון, וגם ע"י מצבה האיתן נגד המלך המוקדוני פהיליפ V. בהגדת הקדמונים נודעה היא באהבת ליאַנדר יושב אבידאָס אשר מעבר הים מזה אל הערא היושבת בסיסטוס אשר מעבר הים מזה. יושבי אבידאָס נחשבו בעיני היונים האחרים למרדפי אמרים ואוהבי תענוגות בשרים.

אָבִידָס (Obidos), עיר במחוז ליאיריא בפורטוגאל, 7 ק"מ לפאת דרומית מזרחית מיאור לאגאָא די אבידאָס על הדרך העולה מליסאבון לקואימבּרא, ומ"י 3,259. בה צנורי מים מהרומאים ומצודה מימי הערבים.

אֲבִיָּה — 1) בן בכר (דהי"א ז' ח'). 2) בן שמואל הנביא (ש"א ח ב) והוא כאחיו הבכור יואל, שהיו שופטים בבאר שבע, לא הלכו בדרכי אביהם ויטו משפט בהטותם אחרי בצע ושחד. 3) בן רחבעם בן שלמה מלך יהודה, ומלך בירושלים שלש שנים וימת (דהי"ב י"ג א), ונקרא ג"כ אביהו (שם שם ב) ואבים (מ"א ט"ו א). אמו היתה מעכה בת אבישלום (ובמקום אחד כתוב שאמו נקראת מיכיהו בת אוריאל מן גבעה), ואביה הלך בכל חטאות אביו לעשות הרע בעיני ה'; ומאשר אהב אביו רחבעם את אמו מעכה מכל נשיו ופלגשיו, הותירו לטובה מכל בניו ויעמידהו לראש ולנגיד באחיו ולהמליכו אחריו (דהי"ב י"א). ויהי במלכו ביהודה ויאסר מלחמה כבדה, וילחם עם ירבעם מלך ישראל להסירהו מכסאו ולחבר יהודה וישראל לממלכה אחת למלא אחרי חפץ אביו ומחשבתו להשיב מלכות ישראל לבית דוד. ויהי לפני החלו להלחם בישראל נשא מדברותיו על הר צמרים אל ירבעם ואל כל ישראל, ויוכיחם על מעלם ויעוררם להתחבר עם יהודה להיות לממלכה אחת, ולשוב לאלהים אמת. ורוח עז לבשה את אביה ויגבר על ירבעם במלחמה וילכוד ממנו ערים ובנותיהן, אף כי מספר חילו היה החצי ממספר חיל ירבעם. אבל לא כדברים הטובים אשר דבר אביה בשם ה', היה עם לבבו, כי לא הסיר מישראל את השקוצים והעגלים אשר עבדו להם, ויתן גם לאמו מעכה לעבוד להם ולעשות מפלצת לאשרה, וגם השלל במלחמה אשר נדר לה' לא נתן, עד אשר מלך בנו אסא תחתיו ויסר את מזבחות הנכר וגם את אמו מעכה הסיר מגבירה והשלל הביא לזבוח לה' (דהי"ב י"ד—ט"ז). אבל גם הוא השחית דרכו ויזן אחרי הגלולים והשקוצים ויעש הרע בעיני ה' (מ"א ט"ו). חז"ל אמרו (ב"ר ס"ה) כי מת אביה בלא עתו עקב אשר לא מלא אחרי דבריו לשוב אל אלהים אמת, ואחרי אשר לכד ערים רבות מישראל, הניח את אליליהם בהן ויעבוד גם הוא להם. כן יאשימוהו חז"ל בעון רצח, בישתתו רחמיו להרוג משבויי ישראל אחיו חמש מאות אלף איש, אבל גם יהללו את גבורתו במלחמה ויכירוהו ויחשבוהו לאחד מחמשת המלכים אשר בימיהם צץ ופרח יהודה, וארצם וממלכתם שגשגו ועשו פרי תנובה לעמם, ועליהם נשאו חז"ל המשל „הנצנים נראו בארץ" (שה"ש ב י"א), להורות כי ממלכת יהודה עלתה כפרחת ותנץ בימי חמשת המלכים: דוד, שלמה, רחבעם, אבים, ואסא, (מ"ר שמות י"א). 4) בן ירבעם בן נבט אשר מת בימי אביו בעודנו ילד (מלכים א י"ד) וכל ישראל ספדו לו ויקברוהו, והוא לבדו בא אל קבר מכל בני ירבעם, כדבר ה' ביד אחיהו הנביא. 5) ראש בית אב למשמר השמיני מן הכ"ד משמרות כהונה שהכין והעמיד דוד המלך (דהי"א כ"ד י), והמשמרות האלה נקראו בשמות ראשי המשמר הראשונים גם בימי הבית השני, והוא הנזכר גם כן על שם המשמר בין העולים עם זרובבל (נחמיה י"ב ד). 6) אשת חצרון בן פרץ (דהי"א ב כ"ד). 7) אם חזקיהו מלך יהודה בת זכריהו (דהי"ב כ"ט א).

ר' **אֲבִיָּה** בר יקטן הפרנס, מחכמי יון, פיטן במאה הג' לאלף הזה. חבר סליחה על עשרה הרוגי מלוכה (ע' צונץ צ"ג 481 ועמודי העבודה לאנדסהוט).

אֲבִיהוּא, הבן השני לאהרן הכהן אשר מת על פני אביו הוא ונדב אחיו בהקריבם אש זרה לפני ה' (ויקרא י א) ותצא אש מלפני ה' ותאכלם. וכנוי שם „הוא" בשם „אביהוא" הוא תחת שם יה, אל וכדומה משמות המורים על ה', אשר נהגו בני האדם לחבר אל שמותיהם, כי גם בשם „הוא" השתמשו הנביאים לשם ה' בדבור מליצי.

אֲבִיהוּד, בן בלע בן בנימין (דבהי"א ח ג).

אַבִּיוֹגֵינֵיזִים (Abiogenesis — יצור בראשית), כה יקראו אלה היצורים הראשונים אשר אין אבות למו שיולידום בדמותם כצלמם, והם נוצרו מיסודות דוממים (Autogonie) או מיסוד זרעי אשר אין תאר לו (Plasnogonie). השאלה הזאת, במה שהיא נוגעת לחכמת הטבע, ישנה היא כח' הטבע עצמה, וכל אשר ילכו החכמים אחור להגיע אל היצור היותר פשוט, למען נוכל לאמר עליו, כי נוצר הוא מן היסודות הפשוטים, כן ירחב גבול היצורים ואל הפשוטים לא יגיעו. הח' ארסטוטלוס האמין כי דגי צלפח (węgorz, угорь) נבראו מן הרקק, ותז"ל אמרו כן בעופות (חולין כ"ז:); האמנם על אותם היצורים הנולדים מביצים קטנות שאין העין הפשוטה יכולה לראותם, נקל היו לראשונים להאמין שתולדתם מן החמרים הדוממים, אכן בעת לא יאמין עוד כל חוקר טבעי כי תולעי הבטן יתהוו מחמרים פשוטים, ורק על היצורים היותר נמוכים תסוב שאלת היצירה: מאין נבראו? — יש אומרים כי יתהוו אלה מיסודות דוממים או מעפוש יסודות יצורים, אשר לא כתבניתם המה; ראשי בעלי הדעה הזאת בימים האחרונים המה חכמי צרפת: Joly, Pouchet, Ominus; ולעומתם יחליטו אחרים, כי היצורים המיקרושקופים (שאי אפשר לראותם כ"א ע"י כלי המגדיל הרבה) כהבאַקטריות ודומיהן, הנמצאות ברקב ובכל דבר תוסס, נולדו מביצי כנים המשוטטים באויר, והם שוכנים ברקב ההוא המסוגל לתולדתם, ושם יתרבו מהרה במאד מאד. ולפי שהבחינה והנסיון הורו אמתת מציאות ביצי כנים ההם באויר, לכן יגידו בעלי המפלגה הזאת, ובראשה הח' פאַסטייר (Pasteur), כי התסיסה עצמה איננה עלילה כימאית לבד, רק תלויה בפעולת תולדות החיות ביצורים הקטנים האלה. הח' פאַסטייר נצח במשפטו ע"ד תולדות היצורים, ע"י בחינותיו הנכחות ונסיונותיו המחוכמים, כי לא יולדו אלה הדקיקים כ"א ע"י ביצי האויר; וכבר ישמר הבשר מרקב ע"י מעטפת רשת חוטים דקים, או כי יבושל ויונח הם תוך תיבה אשר צמיד פתיל לה. על יסוד תורת פאַסטייר מוסדה תורת תחבושת הפצעים החדשה אשר נתן הח' ליסטר (Lister—ע"ע). בחליים רעים המתדבקים, כמו דלקת הטחול, השחפת והטיפוס, גלו חכמי הרפואה את היצורים ההם במקום הנגוע, ונוכחו לדעת כי החליים האלה, אשר האמינו לפנים כי מקורם מערעור האברים פנימה, לא יתפתחו כ"א ע"י ביצי יצורים אלה. — אפס בכל זאת לא נפתרה השאלה ההיא בעצמה, יען שא"א להראות מופת משולל, שלא יתהוה יצור מיסודות דוממים; ועוד זאת, כי יצורי פאַסטייר המתפתחים מביצי האויר כבר אינם היותר פשוטים, כי גם בגופם יש תאים ומוצקים, ואלה אמנם לא יולדו מחמרים פשוטים להדיא; אולם נמצאו יצורים עוד יותר פשוטים, אשר רק ליחה פשוטה הגמו (Protoplasma) ויקראו „מונירים" (Monera) בפי האֶקל, והם חיים, מתנועעים ונזונים. אם החיים האלה יולדו רק מביצי אמותם או כי יתהוו מחמרים דוממים, היא שאלה אשר יד הנסיון קצרה עדנה מתת עליה תשובה ברורה.

אֶבְיוֹן, בשבעה שמות נקראו האביונים בכתבי הקודש, אביון, עני, מסכן, דל, מך, רש, דך, (ויק"ר פ' בהר). חוב קדוש על כל איש מישראל לבוא לעזרת הנדכאים ולחזק את ידם המטה, למען לא יורשו ולא יצטרכו לבוא לידי הבריות. ולזאת העניים והאביונים שבא זכרם בכה"ק המה במעלת הצדיקים והחסידים, ומכובדים יותר מעשירים, כאשר יורו פסוקים רבים בכל כה"ק, אבל על העניים המחזרים על הפתחים אמרו: „נזקקים להם למתנה מועטת" (ב"ב ט). המתנות לאביונים לפי התורה היו הלקט, השכחה והפאה, הזכות בפירות שביעית, והמעשר שנתנו בשנה השלישית לשנת השמטה לעניים. אך כאשר גלה ישראל מעל אדמתו ותקפו ימי העוני, חקקו חכמי ישראל חקים לצדקה בתנאים ושיעורים, ומנוי גבאים לגבותה, כמו שגובים את המסים, ולמשכן עליה אפילו בערב שבת. והפליגו מעלת הצדקה ואמרו שהיא שקולה כנגד כל מצות התורה ומקרעת גזר דינו של אדם, ומצלת מן המיתה ומקרבת את הגאולה ומרבה שלום, אבל המעלים עין ממנה הרי הוא כעובד ע"ז (שם י). החקים וההפלגה בשבח הצדקה עשו פעולתם בשלמות, ולא ארכו הימים ונתרבו המפריזים על מעשה הצדקה עד שמצאו נחוץ לעשות תקנה נגד מבזבזים כאלה, ואמרו: „המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ). על צדקת ישראל הביטו הרומאים בעין רעה, והיו משתדלים להטותם מדרכם זו. כן יסופר (ב"ב י) שטורנוסרופוס הרומי התוכח עם ר' עקיבא על דבר הצדקה שעושים לעניים וישאלהו: אם אלהים אוהב עניים, מפני מה אינו מפרנסם? והשיבו ר"ע שלטובת עצמנו צוה ה' לנו לתמוך בידי עניים, למען נקבל שכר על מעשינו. על פי מבטם ודעתם זו על העניים והאביונים אמרו: „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה" (נדרים פ"א), ומלת „עמי" בפסוק אם כסף תלוה פירשו ואמרו: „עמי אלו העניים, מדת בשר ודם אם יש לו עניים קרובים והוא עשיר אינו מודה בהם, והקב"ה אינו כן, כי הוא אינו מחופף אלא על העניים" (שמ"ר פ' ל"א, וע"ע צדקה).

אֲבִיוֹנָה, פרי עץ הצלף (Kapary, Каперсы), הגדל באזיא, באפריקא ובדרום אירופה, חריף בטעמו ומעורר תאות המאכל והמשגל. ולזאת אמרו (בקהלת רבה) „האביונה זו התאוה המטלת שלום בין איש לאשתו". מהעץ הזה נאכלים לא רק האביונות שהם הפירות, כי אם גם העלים כשהם רכים (הנקראים „תמרות") וגם השומרים לפרי, הנקראים קפריסין. הפרי הזה נגמר בישולו בחודש מאי ואחר כן הולך וגדל ומתבשל בכל יום מימי הקיץ. העדר הפרי הוא סמל הזקנה, כמו שנאמר ות פר האביונה (קהלת י"ב ה), שהוא משל אל התאוה שתהיה בטלה כאשר יבואו ימי הזקנה. הקדמונים שרו את האביונה בחומץ ושתו אותה לרפואה לכאב השנים (שבת ק"י). את הקפריסין שרו ביין לפטם בהם את הקטרת, ולזאת נקרא היין הזה יין קפריסין (תוספות ביצה כ"ה: ד"ה וצלף), ויען כי טבע הצלף להיות משתגשג ומתרחב ועולה בענפיו ועליו, לכן ישתדלו בארצות הקדם לטעת אותו לפני בתי החומה, למען יכסה בענפיו ועליו היפים והאדומים את כל הבית מסביב לנוי ולתפארת, ובגלל תכונתו וטבעו זה להתפשט לאורך ורוחב ולא יחת מפני כל, נקרא הצלף בתלמוד „עז שבאילנות" (ביצה כ"ה:).

אֶבְיוֹנִים, בשם זה כנו עצמם יהודי-הנוצרים בראשיתם, ע"ש ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו, ועל כי רבם היו מן כת האסיים שחיו חיי צער ועוני, ומהם שחפצו לבטל את קרבנות הבע"ת. הם אחזו ברבי מצות התורה, כמילה, שבת, ומאכלות אסורות, והאמינו בישוע שהוא משיח, אך התנגדו לאיזה ענינים שנחשבו אצל אבות הכנסיה הנוצרית לעיקרי הדת, גם לא האמינו בספרי „ברית החדשה" אשר נתחברו בזמן מאוחר, וידברו בם, ורק בדברי מתתיה ויוחנן האמינו, יען כי המה קדמו בזמן. בגלל הדברים האלה נדחו בסוף המאה הב' מקרב הכנסיה הנוצרית הכללית, ונחשבו בעיניה כתועים על דעתם (Häretici), ומאז נקראו בשם זה לגנאי, והם לעצמם קראו בשם „נוצרים". הא' נפרדו ביניהם, כדבר קבלת עובדי האלילים תחת כנפי הדת הנוצרית, לשתי כתות: אסיים ופרושים, האחת חיבתם בכל מצות התורה, ולא שמעה אל דברי פויל השליח, שפטר אותם מהם, והשנית פטרתם, כי אמרה שהתורה נתנה רק לישראל. מאז נבדלו מעל הכנסיה, חיו חיי בודדים במקומות אשר בחרו להם בארץ ישראל ובסוריא, עד אשר אבד זכרם במאה הד' והה' מדברי ימי העולם.

אִבִּיזָה (Ibiza), אי ספרד בים התיכון, ע' איי באליאַרה.

אֲבִיהַיִל, 1) אשת רחבעם מלך יהודה (דהי"ב י"א י"ח) בת אליאב בן ישי. 2) אשת אבישור (דהי"א ב כ"ט) ועפ"י המסורה שני השמות האלה בה"א „אביהיל". — 3) אבי צוריאל נשיא בית אב למשפחת מררי (במדבר ג ל"ה). 4) אחד מבני גד אשר הוא עם אבותיו וכל משפחתם התיחשו בימי יותם מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל (דהי"א ה י"ד—י"ח). 5) אבי אסתר המלכה ודוד מרדכי (אסתר ב ט"ו).

אֲבִיט (Avit), בישוף אובירן (Auvergne), חי במאה הו' לספה"נ, ובשבתו בקלירמון (Clermont) הצר מאד ליהודים היושבים בגבול ממשלתו, בהעתירו עליהם דרשותיו להמיר דתם. בראותו כי בדברים לא יוסר עם שומר אמונים, הסית את המון העם להתנפל על בתי הכנסיות אשר בקלירמון ולהכותם חרם, ואח"כ צוה ליהודים לבחור באחת משתי אלה: לעזוב אמונת אבותיהם או לעזוב את העיר. ובכל זאת לא נמצא כי אם יהודי אחד אשר יצא מכלל ישראל, ויהי לבוז ולקלסה בעיני כל קהל היהודים. פעם אחת יצא ברחוב העיר ביום חגם לבוש מעיל לבן כמנהג המתנצרים, והנה שפך עליו אחד היהודים מי צחנה, ויהי הקצף על כל היהודים, והמון העם התנפל עליהם בבתיהם ויך אותם מכת חרב והרג ואבדן. אז באו כחמש מאות איש מבנ"י לפני הבישוף, ויתחננו אליו להביאם בברית דתו, אך לעשות עמהם חסד ולעצור את העם משפוך עוד דמי נקיים. והיהודים אשר נשארו אמונים לדתם ברחו בהחבא למרסילה (ד"א של"ו — 576). הנוצרים יושבי קלירמון חגו יום בוא חמש מאות היהודים בבריתם בהמון חוגג, על הנצחון שנחלה אמונתם ביד חזקה ובזרוע נטויה. הקנאים שבמדינה שמחו שמחה גדולה על השמועה שבאה מקלירמון, והמשוררים בעם חברו שירי תהלה ליום ההוא, כשיר וינגציוס פורטונאַ-טוס אשר שר בלשון רומית (בפקודת גריגור, בישוף טור) לכבוד הבישוף א ב י ט. אבל למרות רצונו השביעהו השיר ההוא קלון מכבוד, כי ממנו נראה כי אך על חנם נשאו היהודים חרפת העם הפרוע, ורק מפני רעתו כי הגיעה עד הנפש נאנסו האמללים לעזוב את דת אבותם (Historia francorum T. V p. II)

אַבִּיַטֶגְרַסָּה (Abbiategrasso), עיר מחוזית במדינת מאי-לאנד על יד מסלת הברזל באיטליא העליונה, נמצאת ביפה נוף ואדמה פוריה מאד במרחק 25 ק"מ ממאילאנד דרומה מערבה, והמקום בצור וטוב למעמד החיל בעתותי מלחמה, בהיותו בקרבת התעלה הגדולה (Naviglio Grande), העוברת מנהר טיצינא למאילאנד. ממנו עוברת גם התעלה מברגואַרדה דרומה מערבה. העיר מוקפת חומה, מספר יושביה 5,425; רוב יבול אדמתם הוא האורז הטוב, גם יש להם הרבה בתי חרושת למטוה המשי. העיר העתיקה הזאת נכבשה 1167 מאת הקיסר פרידריך I; 1313 הוכו אצלה הגוילפים על ידי מאטיאו ויסקונטי; 1524 נכנעו שם הצרפתים לפני גיוואַני די מידיטשי. הלאה צפונה מערבה נמצאים המקומות מאגינטה, בופאלורה וטורביגה, הנודעים בעולם ע"י מלחמת 1859.

ר' **אֲבִיטוּל** ספרא, אמורא שהיה בימי רב פפא (מו"ק י"ח).

אַבִּיטוּרְיֶנְט (Abiturient), פיר': ה ו ל ך, כנוי לת"ח שגמר חוק למודו בבי"ס גבוה ומתעתד לבוא אל אחד מבתי מדרש המדעים.

אַבִּיטִינֵיָא (Abietineae), שם משפחת עצים ממין עצי המחטים (Coniferae), מן הגבוהים בעצי היער, המגיעים עד 150 רגל, כולל כמה מינים: ארז, ברוש, אֵלה, ובהם עוד תולדות רבות, אשר יזכרו בערכיהם.

אֲבִיטָל, אשת דוד המלך (ש"ב ג ד) אשר ילדה את שפטיה לדוד בהיותו בחברון.

אַבַּיֵי כהן (חולין קל"ג), ממשפחת בית עלי (ר"ה י"ח), ראש ישיבה בפומבדיתא שבבבל, בדור הג' לאמוראים כראשית האלף הה'. אביו כייליל (זבחים קי"ח) מת עוד טרם נולד, ואמו מתה תיכף ללידתה (קדושין ל"א), ונתגדל בבית רבה בר נחמני אחי אביו, והיתה לו שם אומנת, אשר למד ממנה הרבה בדרכי העולם, ודודו זה קראו בימי תביבותו גם „נחמני" על שם אביו (נס"י גיטין ל"ד:, ולד"ק היה שמו העצמי „נחמני", ומפני ששמו היה כשם אבי דודו לכן קראהו אביי, כלו': אבי שלי). עוד בקטנותו הכיר בו רבה סמני כשרונות נעלים (ברכות י"ח), וע"כ השתדל לנסותו בדברים כדי לחדד את שכלו, וגם למדהו מוסר (ברכות ל) ודרך ארץ (חולין ק"ה). כחו ועוצם ידו בבקיאות ובחריפות (קדושין כ) עמדו לו, כי מבין ד' חכמים אשר עמדו בשורה הראשונה בעת ההיא, נבחר הוא להיות ראש הישיבה אחרי מות רב יוסף (סוף הוריות), וישיבתו גדלה עד כי מלבד התלמידים האוכלים את ארוחתם משלהם, אכלו מאתים תלמידים על שולחנו תמיד (כתובות ק"ו). הוא וחברו רבא היו מהראשונים אשר החלו לפרש את המשניות ואת הברייתות ע"פ דרך הפלפול וחדוד ההלכה, הנודעות בשם: „הויות דאביי ורבא". ושמו הלך למרחוק גם בין העמים, עד כי הללוהו ויאמרו לו: מכירין אנו בך שלא תשקר (גיטין מ"ה). אע"פ שהיו לו קרקעות שהיה משכירן לאריסים (כתובות ס, חולין ק"ה), וגם התעסק במסחר היין (ברכות נ"ו), בכ"ז לא ראה בהם ברכה (חולין קל"ג, עירובין ס"ה), עד כי פעם אחת חלה מחמת רעבונו (שבת ל"ג). הוא התרחק מאד מחילול השם (יומא פ"ו), ואת הזקנים היה מכבד מאד, ובדרך הילוכם היה פושט להם ידו לתמכם (קידושין ל"ג), ומרגלא בפומיה: לעולם יהא אדם ערום ביראה, מענה רך משיב חמה, ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות (ברכות י"ז), ואמר: לעולם לישתף איניש נפשיה בהדי ציבורא (שם ל). את התלמידים היה אוהב ומקרב, וכשהיה רואה צורבא מרבנן משלים מסכתא היה עושה יום טוב לרבנן (שבת קי"ט), ואמר: תיכף לתלמידי חכמים (שמקרבם ומארחם בביתו) ברכה (ברכות מ"ב), ולא מנע מהזהירם לבלי הנח את ידם מן המלאכה, ואמר: הרבה עשו כר' ישמעאל (שעסק בתורה עם דרך ארץ) ועלתה בידם — כרשב"י (שעסק רק בתורה לבד) ולא עלתה בידם (ברכות ל"ה). מנהג העם היה לו ליסוד בדבר הלכה, בעת אשר לא ידע לפסוק ע"פ הקבלה או הסברא (ברכות מ"ה). מאמרים רבים נשארו ממנו, המעידים על רוחב ידיעתו כמעט בכל החכמות התצוניות לפי מצבם בזמן ההוא. הוא עסק בתורה ובגמילות חסדים עד יום מותו, שהיה אז בן ששים שנה (ר"ה י"ח).

אַבַּיֵי, אמורא בא"י, נזכר בירושלמי (מכות סוף פ"ב) ואמר שם את המאמר הנעים: תלמיד חכם צריך לפרסם את עצמו, שאם הוא בקי במסכת אחת והעם מיקרים אותו וחושבים שיודע שתי מסכתות, מוטל עליו להגיד כי איננו יודע כי אם מסכת אחת.

אַבַּיֵי בי ר' בנימין, שנה הלכה בירושלמי (ברכות פ"ה סוף ה"ד), גם בבבלי מובא כי שנה את ההלכה הזאת (ר"ה ל"ה, סוטה ל"א), ונקרא בבבלי בשם אבא בריה דר' בנימין (נ"א מנימין) בר חייא, והוא האמורא הנזכר בירושלמי. על אודות זמנו ומקומו ע"ע אבא בריה דר' בנימין.

אַבַּיֵי בר אבין, אמורא בבבל בדור ג' של אמוראים (במאה הא' לאלף הה'). הוא עם ר' חנניא (חנינא, חיננא) אחיו למדו תורה מרבה בר נחמני (פסחים ל"ד) ואביי היה חברם הגדול (עירובין פ"ט), ולענין תפלת קבע פליגי אביי עם אחיו על רבה רבם (ברכות כ"ט:).

אַבַּיֵי בריה דר' אבהו, נזכר פעם אחת בתלמוד ששנה ברייתא (קידושין י"ט), ובעל סה"ד מסתפק אולי הוא אבימי בריה דר' אבהו, ע' א ב י מ י.

אַבַּיֵי קשישא, נזכר פעמים רבות בש"ס שהיה שונה ברייתות, ופעם אחת אמר דבריו בענין אחד ובסגנון אחד עם רב הונא (סנהד' ז), ומזה קרוב לשער כי במדינה אחת ובדור אחד היו: בבבל, בדור ב' לאמוראים, במאה הא' לאלף הה'.

אַבַּיִים (Ubii), עם קדומים במערב אשכנז, אשר מצא יוליוס קיסר על חוף הרהיין ימינה, ואשר בחלחצו מאת

שכניו הזועווים מדרום ומצפון, התקרב בנפש חפצה אל הרומאים, ואגריפא הושיבהו על חוף הרהיין שמאלה, בין קאָבלענץ ואנדערנאך בואכה נייסה. ויהי מושבם בעיר ארא היא Civitas Ubiorum, ובשנת 51 לספה"נ הוסב שמה קולוניא האגריפינית (Colonia Agrippinensis—היא קאֶלן), על שם אגריפינה בת גרמניקוס (שהיתה אח"כ לאשה להקיסר קלוידיוס) שנולדה בה. האובים שמרו אמונתם להרומאים מאין כמהם בכל שבטי אשכנז, וכפי הנראה התבוללו אח"כ בהפראנקים ולא הכירם עוד מקומם.

אַבִּיךְ (W. H. Abich), חוקר טבע ונוסע מפורסם, נולד 1806, ויהי למורה לתורת המחצבים (מינרלוגיא) בדאָרפט מש' 1842 והלאה. 1877 התפטר ממשמרתו וישב בעיר וויען וימת שם 1886. ספרים רבים כתב ומאמרים רבים הוציא אור במכ"ע, ולכבודו יקרא מין מתצב אחד על שמו א ב י כ י ט.

אַבִּיכְט (Jan Henryk Abicht), פילוסוף גדול, נולד ש' 1762 בעיר פאָלקסשטאַדט בנחלת הרוזן שוואַרצ-בורג רודאָלפשטאַדט. הורה חכמת הפילוסופיא באוניוורזיטט בערלאַנגען, ומשנת 1803 באוניוורזיטט בווילנא. כתב הרבה ספרי מחקר בלשון אשכנז ורומא, מת בווילנא בשנת 1816.

אַבִּיכְט (Adolf Abicht), בנו של הנ"ל, רופא מהולל, חניך האוניוורזיטט בווילנא. מורה חכמת הרפואה שם ואח"כ באקדמיה הקיסרית. כתב הרבה ספרי רפואה, והוציא לאור בווילנא 1838 ספר מאסף בחכמה הזאת.

אַבִּילְדְגַאַרְד (Abildgaard), צייר נורווגי, נולד 1718 בקריסטיאנזאנד וימת 1791 בקאָפענהאגען. הוא הצטיין בציורי זכרונות אשר יסודתם בקדמוניות עמי הצפון. הציורים האלה שמורים בבית עקד הספרים אשר על יד בית מדרש המדעים בקאָפענהאגען. — פ ד ר כריסטיאן, בנו בכורו, רופא-בע"ח מצוין, נולד 1740 בקאָפענהאגען. הוא היה הראשון בדניא אשר הניח היסוד ללמודי רפואות בעה"ח ויכתב בזה ספרים הרבה. — נ י ק ו ל י י אברהם, אחי הקודם, נולד 1744 וילמד מלאכת הציור בקאָפענהאגען וישב ימים רבים ברומא, ובשובו לעיר מולדתו הפקד למורה בבית מדרש המדעים, ואחרי כן הוקם על לראש ומנהל שם, וימת 1809. הוא יתחשב למיסד ביה"ס למלאכת הציור בדניא, תלמידיו הנודעים בשם הם טהאָרוואלדזען ועקרסבערג.

אֲבִילָה (Avila), עיר הראשה במדינה הנקראת בשם הזה בספרד, ומקומה בקצה קשטיליא הישנה דרומה. מדת שטחה (של המדינה) 7722 קמ"מ ומ"י 189,926. העיר הזאת, אשר מלפנים היתה רבתי עם ועתה נגרע מספר יושביה עד 9,136 נפש, עומדת בין רוכסי הרים, לרגלי סיערא (הרר) די אבילה וע"נ אַדאַיאַ, בגובה 1,144 מ' ע"פ הים, ומחוברת אל מדריד ע"י המסלה הצפונית העולה משם בראש הררי גואַדאַראַמה. היא מוקפת חומה עתיקה ובצורה אשר עביה 4 מ' וגבהה 13 מ', ולה 86 מגדלים עם 10 שערים. הרחובות עקומות ותשכות ממראה אבני הקירות השחורות במראיהן. בין בתי הלמוד ובתי החרושת — המעטים בקרבה — הכי נפלא מראה הקוימדירה (Quemadero), הוא מקום המוקד שהיה להאינקויזיציא מלפנים, לשרוף עליו את האנשים אשר העלתה בחרמה. גם נמצאים שם פסילי אבן בתמונות חיות גדולות מאד, אשר חצבום ידי אדם מצורי החלמיש. פסילים נפלאים כאלה נמצאים גם בקצה המדינה דרומה מערבה, בקרבת הררי די גרידוס, מהם הכי נודעים פסילי השורים אשר אצל גויזנדה, העיר הקטנה (מ"י 1852). — העיר אבילה נזכרת בדה"י במאה הד' לספה"נ ואז היה שמה אבולה. בה היתה אספת אצילי קשטיליא (1465) להוריד את המלך הײנריך IV מכסאו ולהמליך תחתיו את אלפונזו אחיו. 29 יולי 1520 היתה בה ישיבת „האגודה הקדושה" (Santa-Junta), אשר בראשה היה יואן די פאַדילה. ביה"מ הגבוה שנוסד בה 1482 ונתרחב 1638 נסגר ובטל 1807.

אֲבִילָה (Don Juan Arias de Avila), בישוף בשיגוביא בימי פרדינאנד ואיזבלה מלכי ספרד. אביו דיגו אריאס די אבילה היה מן האנוסים שהמירו דתם מפני אימת הכהן הקנאי ויצינטו פיריר (ע"ש), והמלך יואן נטה אליו חסדו ויתן לו משמרת פקודה. על משמרתו זו עמד כל ימיו ויעש מעשהו בתבונה ואמונה עד כי גם המלך הײנריך IV משכהו חסד וירוממהו למעלת אצילים. שני בניו נתחנכו בדת הנוצרים, האחד, הוא יואן אריאס די אבילה, עלה במעלות הכהונה ויהי לבישוף בשיגוביא, והשני, הצעיר ממנו, הצטין בהליכות עולם ויתרומם ויהי לרוזן (Graf) די פוגנורוסטרו. ויהי בימי פרדינאנד ואיזבלה, בהוסד בספרד האנקויזיציא רבת הדמים, ויהי המעט לה דמי אנשים חיים אשר שפכה כמים, כי עוד שפכה חמתה על האנשים שכבר מתו, ותחרוץ משפט להוציא עצמותיהם מקברותם ולהעלותן על המוקד. משפט חרוץ כזה יצא גם על אבות הבישוף די אבילה, ובהודע הדבר לו חרה אפו ויגרש את שופטי האון מגבול כהונתו ויחל את פני המלך והמלכה בכתובים, להעביר את הרעה הזאת מעל משפחתו ולבלי תת לחרפה את כבוד שמו ושם אבותיו הישרים אשר בארץ המה. ובראותו כי המלך והמלכה יכבידו לבבם ולא יאבו שמוע לו, אמץ לבבו וילך באישון לילה אל בית הקברות ויחפור משם את העצמות החביבות, עצמות אבותיו האהובים, ויקברם במקום אחר הנעלם מעין כל, ואח"כ ברח ממקומו ויסע לרומא. בהודע דבר פליטת הבישוף, ערכה המלכה איזבלה אגרת אל צירה היושב ברומא ותצו אותו להביא את הבישוף במשפט לפני האפיפיור סיקסטוס IV, אך האפיפיור השיב פניה ריקם. אחרית הבישוף הזה לא נודעה.

אֲבִילָה אי צוניגה (Don Luiz de Avila y Zunniga), דיפלומט ספרדי שהיה שר צבא וסופר דה"י, נולד בפלצינציא בערך ש' 1490, ויחי לאיש סודו של הקיסר קארל V, אשר שלחהו במלאכותו להאפיפיורים פויל IV ופיאוס IV, וישימהו לראש האבירים אנשי חברת אלקנטרה. הוא הלך אחרי הקיסר במלחמותיו אשר עשה באפריקה ובקרבות אשר עשה עם בעלי הברית השמאַלקאַלדית ויהי לראש צבא הרוכבים במצור העיר מיץ. שם עולם עשה לו בספר קורות המלחמה השמאַלקאַלדית, אשר כתב בלשון ספרד ואח"כ העתיקהו לאיטלקית, וממנו העתיקו לרומית, צרפתית ולרוב הלשונות האירופיות. בספריו היה לעינים לכותבי דה"י לבני עמנו בספרד וביחוד בספרו „Annales da Sevilla".

אֲבִילָה (Gil Gonzales de Avila), סופר דה"י ספרדי, נולד 1577 בקשטיליא הישנה. הוא היה נזיר ישועי וכהן בסלמנקה, גם סופר המלך לזכרונות קשטיליא והודו המערבית וימת 25 אפר' 1658. בספרי דה"י אשר כתב עשה לו שם עולם.

אֲבִילָה (Juan de Avila), סופר וכהן ודרשן ספרדי, נולד 1500 בעיר אלמודואר-די קאַמפה, וידרוש מעל הבימה משך 40 שנה רצופות, על כן קראו שמו „האפוסטול האנדאַלוזי". הוא מת 10 מאַי 1569.

אַבֵּילֶה (J. Ch. L. Abeille) מנגן אשכנזי ויוצר מנגנות נודע לשם, נולד 1761 בבאירוטה. משנת 1782 היה מנצח בנגנות לפני הדוכס קארל הווירטעמבערגי, וימת בשטוטגארד 1838.

אֲבִילִינָה (Abilene), נוף בבקעת הלבנון צפונה מערבה לעיר דמשק, נקרא ע"ש אבילה (אָבל) העיר הראשה (כעת נביא-אביל Nebi-Abil), ונזכר ביוסיפון לרומאים, כי אותו נתנו קיסרי רומא מתנה למלכי יהודה: הקיסר אוגוסטוס להורדוס הגדול, והקיסר קלודיוס לאגריפס I ואחריו לאגריפס II. באמצע הנוף ההוא עומד כעת הכפר סוק-ואדי-בּרדאַ (Suk-Wadi-Barada), ובקרבתו יש הרבה קברים מחוטבים בסלעים וחרבות מקדשים והיכלות שהיו שם מלפנים.

אֲבִילִינָה (Avellino ומלפנים Principato ulteriore), מדינה בממלכת איטליא, במזרחה של „קמפניא

המאושרה" (Campagna-felice), הכוללת בקרבה חלקי ממניום העתיקה ולוקניא וקמפניא, ומדת שטחת 3,649 קמ"מ ומ"י 397,773. שלשה מחוזות לה: אבילינה, אריאַנא די פוליא וסאן אנגילה די לומברדי; היא ארץ הרים (הררי אפינינה), האקלים טוב ובריא והאדמה פוריה מאד ונותנת יבול למכביר; נהריה הם: קלורי, אופיטא ואופנטה, ותוצאותיה: פחמים ומקנה. גם עוסקים שם בעשית לֶבד, כלי פשתן ועורות, וצורפי הזהב והכסף בעיר סולופרה אשר במדינה זו נודעים לשם במרחקי ארץ.

העיר הראשית אבילינה רחוקה 48 ק"מ מנאפולי מזרחה, בגובה 357 מ' ע"פ הים, לרגלי ההר מונטו-וירגינה (1,309 מ'), במקום אשר ממנו יוצא נהר סבטה, ומחוברת עם נאפולי ע"י מסלת הברזל העוברת דרך קנצילה. העיר נוסדה 887 ותהי לפי שעה בירת הקיסר פרידריך II. היא התרועעה מאד בזועות שהיו בשנות 1805, 1731, 1694. על הככר עומד עמוד יפה לתפארת; מ"י 20,011 והיא נודעה לתהלה בערמונים הטובים והאגוזים הנבחרים הגדלים סביבותיה, שהם מחיה לאכרי המקום לעת יחסר לחמם. מלפנים עלתה הכנסת האגוזים והקליות עד 60,000 אדומים לשנה. לא רחוק מהעיר עומדת האבטיא הנודעה בשם „די מונטי-וירגינה" אשר אליה יעלו הנוצרים לרגל. העיר אבילינום העתיקה עמדה במרחק 7 ק"מ משם, על המקום הנקרא כעת אטריפלדא (ע"ש). ונהרסה ע"י הלונגוברדים בעלותם על איטליא לשתתה.

אֲבִילִינָה (Francesco Maria Avellino) ארכיאולוג איטלקי, נודע לשם בחקרי קדמוניות, נולד בנאפולי 1788, וילמד שם תורת המשפטים, ואח"כ למד ברומא חקרי ימי קדם. בשובו לנאפולי היה למורה הספרות היונית באוניוורזיטט שמה, ובני המלך מוראַט נתחנכו על ידו. אחרי נפילת מוראט היה לעורך דין, ואולם גם ההוראה לא הניח מידו. 1820 היה למורה תורת הכלכלה המדינית ואח"כ למורה תורת החברות ומשפטי האזרחים, 1839 היה לראש המוזיום הבורבני ומשגיח על מחפורת דברים עתיקים. הוא כתב הרבה ספרים ומאמרים מחוכמים, וימת 1850.

אֲבִילְיַנָה (Avigliano), עיר במחוז פוטינצה באיטליא, בנויה במורד הר נשפה ע"נ ביאַנקה ומ"י 13,057, העוסקים במקנה ובמחצב אבני שיש.

אֲבִילְיַנָה (Avigliana), עיר מצער אצל העיר סוזה (ע"ש).

אֲבִילַנֶידָה (Nicolas Avellaneda), שר וחכם באגודת הממשלה הארגינטינית (באמריקה הדרומית), נולד 1836, למד תורת המשפטים בקורדובה ובבואינס-אֵירס, ויהי שנים הרבה עורך מכה"ע „Nacional" ובשנת 1861 היה לפרופיסור בתורת כלכלת המדינה באוניוורזיטט אשר בבואינס-אֵירס. אחרי שבתו פעם בפעם בבית הנבחרים, שמהו הנשיא סרמינטה (1868) לשר המשפטים והאמונה וההשכלה, ועל ידו הוטבו מאד דרכי החנוך בארץ ההיא. בכלות ימי נשיאות סרמינטה, והנשיא הקודם השתדל להשיב הממשלה אליו, נבחר אבילנידה ברוב דעות להיות לנשיא משך ארבע השנים הקבועות, ותהי ראשית ממשלתו 12 אוקט' 1874, אך כהן בה עד 12 אוקט' 1880.

אֲבִילֶס (Avilés), עיר החוף בנפת אובידיאה (אַסטוריא) בספרד על מפרץ הים, ששם גשר אבנים ארוך ומפואר, ומ"י 8,979, העוסקים במטוה ובעשית כלי חרש ונחשת. שם גם כור גדול להתכת נחשת. במאה הט' עמד שם מקלט אביליא, אשר בו ישב המלך אלפונס III בימי שביו.

אֲבִיָּם, בן רחבעם מלך יהודה (מ"א י"ד ל"א), ובדה"י ב' י"ב ט"ז נקרא אביה (ע"ע).

אֲבִימָאֵל, הבן התשיעי ליקטן (בראשית י כ"ח), ותכמי העמים יחוו דעתם כי הוא אבי שבט אחד משבטי הערביאים היושב בנגב ערב, וידוע הוא בשם מאַלי (Mali) בפי סופרי היונים הקדמונים.

אֲבִימִי, אמורא בדור ב' וג' לאמוראים, רבו של רב חסדא, ויתכן שהוא בן רחבה (ע"ע). זרק מרה בתלמידו והכהו בעת שלמד עמו, ובכל זאת כאשר שכח מס' מנחות השפיל כבודו והלך אל רב חסדא תלמידו ויבקשהו כי יזכיר אותה אליו (מנחות ז).

אֲבִימִי בן רחבא מפומבדיתא, אמורא בדור ג' לאמוראים; הוא עם עיפה אחיהו היו חריפי העיר הזאת, ונקראו בשם: „חריפי דפומבדיתא" (סנהדרין י"ז:).

אֲבִימִי בר טובי, אמורא בא"י, תלמידו של ר' אבהו, ולא נסמך (תוס' נזיר רפ"ט). זמנו לא נודע בדיוק.

אֲבִימִי בריה דר' אבהו, אמורא. אמונתו היתה רבה על כל סביביו ובני חוזאי הלוו לו כסף בלא שטר (כתובות פ"ה:), והיה נזהר מאוד בכבוד אביו. חמשה בנים גדולים ומוסמכים היו לו, ובכל זאת מדי נשמע קול אביו לפתות לו הדלת, רץ הוא לפתוח אותה לו קודם לבניו, ובעת רוצו קרא „הנני, הנני", שלא יטרח אביו לשנות קריאתו ולקרוא עוד הפעם. ויהי היום ויבקשהו אביו להשקותו מים, וכאשר הביאם לו התנמנם האב, — ויעמוד עליו אבימי שחוח, ויחכה לו עד אשר התעורר מתנומתו (קידושין ל"א:). הוא היה אומר: יש מאכיל לאביו עופות שמנים (פסיוני) ונטרד מן העולם — אם מראה לו פנים זועפים, ויש מטחינו בריחים ונוחל עולם הבא — אם מדבר אליו רכות ומראהו כי אין ידו משגת לכלכלו כי אם ביגיעה זו (קידושין ל"א). יש מיחסים לו המאמר הנתמד על המקרא „מזמור לאסף אלהים באו גוים בנחלתך" וכו': „וכי מזמור לאסף והלא קינה לאסף מיבעי ליה? אלא אמר אסף שירה על אשר כלה אלהים חמתו בעצים ואבנים והשאיר פלטה לבני ישראל".

אֲבִימִי בר נאזי, אמורא בדור ג' לאמוראים, חמיו של רבינא הראשון (ב"ק קט"ו).

אֲבִימִי בר פפי, הראשון, אמורא, בן דורם של רב נחמן ור' זירא (כתובות מ"ג:, ע"ז ס"ג:).

אֲבִימִי מבי חוזא, אמורא, נזכר פ"א (נדה ה:).

אֲבִימִי מהגרוניא, אמורא בדור ד' וה' לאמוראים, ואמר שמועות לפעמים משמיה דרבא ולפעמים משמיה דרב הונא (יבמות ס"ד:). הוא אמר משמיה דרבא את המשל: „גברא דנישי קטלוהו לית דינא ולית דיינא" (ב"מ צ"ז).

אֲבִימִי מעיר חבריא (תוס' חולין י"ב:), בדור הג' לאמוראים, והיה מבקר חולים, ואמר כי ברדת גשם ברכה על הארץ ירוח גם להם (ב"ר ספי"ג).

אֲבִימִי נותאה (ס"ו סנותאה), בדור האמוראים שאחר רב (ע"ז ל"ו:), ונקרא כן על שם מקומו (רש"י שבת י"ז:).

אֲבִימֶלֶךְ, 1) מלך גרר, ואברהם אבינו בבואו עם שרה אשתו אמר עליה כי היא אחותו, על כן לקחה אבימלך אליו. ויבא אליו אלהים ויזהירהו כי ימות עליה, ואבימלך הצטדק לפני ה' כי חשבה לאחות אברהם כאשר אמרו שניהם, ויעזבה חיש לבעלה אברהם. ויכרתו שניהם ברית, וישבעו לעשות חסד ושלום איש לרעהו גם לנינם ולנכדם, והם עד ג' דורות, כי עד ג' דורות יגיעו רחמי האב (מדב"ר נ"ד). מכל אלה יוכיחו חז"ל (ילקוט שופטים רמז ס"ה) כי אבימלך היה איש צדיק, וישאו עליו משל הכתוב „טוב שכן קרוב מאת רחוק" (משלי כ"ו). וכן עוד אמרו חז"ל (מ"ר שמות כ) כי מעשה הצדקה אשר עשה אבימלך עם אברהם יאלפנו תורת האדם, כי לא לבד במתנת כסף נכפר פני האיש אשר הטאנו לו לחלל כבודו, אך גם נשחרהו כבוד ונחדש עמו ברית אהבה ושלום לנו ולבנינו (שם). בכל זאת יאשימוהו חז"ל בדבר שרה, כי מאתו היתה הנסבה לכל השגגה שיצאה לפניו אשר בעבורה כמעט היה ברע, כי למכנים אֹרח רק הצדקה לישאול את פי הארחים במה יקדם את פניהם ויכבדם, ולא לחקור ולדרוש על דברי משפחתם וצפונותיה (שם). וכן החליטו חז"ל ואמרו כי אבימלך לא מתמו וצדקו אך מיראתו את ה' לא קרב אל שרה לנגוע בה, וימשלו הדבר „לגבור שהיה רוכב על הסוס והיה הסוס רץ מתחתיו וראה תינוק אחד מושלך בדרך ומשך הסוס ולא הזיק, למי מקלסין: לסוס או לרוכב?" בדבר הברית אשר כרת

אברהם את אבימלך, שלפיה לא נכון היה לבני ישראל לרשת את חלקת הארץ אשר בידי זרע אבימלך, אמרו חז"ל כי לפי דברי התורה (דברים ב כ"ג) עוד לפני בוא ישראל אל ארץ כנען, כבר נשמדו העוים יושבי גרר על ידי הכפתורים אשר באו מכפתור (חולין ס), ובימי שמשון אשר החל להלחם בפלשתים כבר כלה זמן הברית, כי עברו יותר מג' דורות. — 2) בן גדעון השופט בישראל אשר ילדה לו פילגשו מעיר שכם (שופטים ח ל"א), ובמות גדעון אביו התאמץ למלא מקום אביו לא בתור שופט בישראל, כי אם להיות מלך ושליט בו, ויהי בו ההפך מאביו אשר לא אבה למשול בישראל אף כי לו יאתה המלוכה (שופטים ט כ"ג). בעזרת אחי אמו עשה חיל ויהרוג את שבעים אחיו, ויותר אך יותם בן גדעון הקטן לבדו כי נחבא, ויתאספו כל בעלי שכם וכל בית מלוא וימליכו את אבימלך, ועליהם נשא יותם את משלו הנפלא בדבר העצים אשר הלכו למשוח עליהם מלך. וימלוך אבימלך שלש שנים ויבגדו בו בעלי שכם ותגבר ידו עליהם בראשונה, אך גם יושבי יתר הערים מרדו בו וילחם גם אתם. ויהי בהלחמו במגדל עז אשר בעיר תבץ, ותשלך אשה אחת פלח רכב על ראשו ותרץ את גלגלתו. ורוח גבורתו לא עזבתהו גם במותו ויקרא אל הנער נושא כליו למותתהו בחרבו, פן יאמרו כי אשה הרגתהו. — 3) בן אביתר הכהן, אשר במלוך דוד המלך היה הוא עם צדוק בן אחיטוב (דהי"א י"ח ט"ז) כהנים בצבא.

ר' אָבִין, אמורא בא"י ובבבל, תלמידו המובהק של ר' יוחנן, והיה מצוי לפניו תמיד, וע"כ אין לספק בשמועותיו שאמר בשם ר' יוחנן (יבמות ס"ד). גם למד תורה מר' אבהו (פסחים פ"ד), והיה מביא הלכות מבתי המדרש שבא"י לבבל (חולין ק"ו) ומבבל לא"י (פסחים ל"ד:). ר' ירמיה הגדול והזקן ממנו (ב"ב קמ"ב:) אתי לקמיה לדין עם גיסו (שם קי"ב). מת בציפורי ור' מנא הספידהו אף שבחייהם לא היו נוחים זה לזה (ירושלמי מו"ק פ"ג). ורבים חושבים למשפט כי בדור שאחריו חי עוד אמורא אחר שהיה נקרא בשם ר' אבין, ששנה הלכות בשם ר' שמאי שהיה בדור הד' והה' לאמוראים (שקלים ספ"א), ואביי הטיח דברים מרים כנגדו (פסחים ע). מאמרי ר' אבין המוזכרים בתלמוד לא נודע למי מהם יתיחסו.

ר' אָבִין (אבי שמואל בר אבין) היה נקרא בשם: אבוה דשמואל בר אבין, (אולי מאשר שם בנו היה נודע יותר ממנו) נזכר בסנהדרין (נ"א:).

ר' אָבִין (אביין) אבי ר' יהושע (ירוש' יומא פ"ג סה"ה), אמורא בא"י בדור ב' לאמוראים.

ר' אָבִין אבי ר' יהושע דסכנין, נזכר במדרש תנחומא (תזריע ס"ו) שאמר דבר אגדה בשם ר' אבא בר כהנא שחי בדור ג' לאמוראים, ומקומו היה בא"י (ע"ש), ואולי הוא ר' אבין אבי ר' יהושע (ע"ע).

ר' אָבִין איש נחום, נזכר רק פ"א בפסיקתא המובאת בילקוט (פ' בא סי' קצ"א), ונראה משם שחי בדור הב' לאמוראים.

ר' אָבִין בר רב אדא, תלמיד רב יהודה (ביצה ל"ג:) היה גם תלמיד רבי יצחק והרבה דברי אגדה והלכות אמר משמיה (ברכות ו, עירובין ח, ב"מ קט"ז:). הלכותיו לא אמר בשם שמועה כי אם הלכה למעשה, ויספר מה שראה בעיניו, כמו: פעם אחת שכחו ולא הביאו איזמל מערב שבת והביאוהו בשבת דרך גגות וקרפיפות (שבת ק"ל) וכדומה. אף הוא העיד, כי התאומים יהודה ו חזקיה בני ר' חייא קדם אחד מהם לצאת מבטן אמו כשלשת ירחים לפני אחיהו, כי צורת הראשון נגמרה בתחלת החדש השביעי ליצירתו וצורת השני נגמרה בסוף החדש התשיעי (נדה כ"ז).

ר' אָבִין בר ביסנא, אמורא בא"י בדור ב' וג' לאמוראים. אמר הלכה משמיה דר' יוחנן מבית גוברין (ירוש' יבמות רפ"א). גם משום ר' אבא בר ממל (ירו' יבמות פ"ו ה"ב).

ר' אָבִין בר בנימין, אמורא בדור ב' וג' לאמוראים. הוא ור' אחא אמרו משמיה דר' אבא: „גדולה תשובה שמבטלת גזירת ה' ושבועתו, שהקב"ה נשבע „חי אני אם יהיה כניהו מלך יהודה", גם גזר עליו: „כתבו את האיש הזה ערירי... כי לא יצלח מזרעו איש יושב על כסא דוד" — וכשעשה תשובה יצא זרובבל מחלציו שממנו הושתלה המלכות (ויק"ר פ"י).

ר' אָבִין בר הונא, אמורא בדור הב' לאמוראים. בתלמוד לא נזכר ממנו רק הלכות שאמר בשם ר' חמא בר גוריא (שבת ס"ו:, קל"ט:), וע"כ נראה שהיה רבו המובהק.

ר' אָבִין בר חייא, אמורא בדור הג' והד' לאמוראים, תלמידו של ר' זעירא (ירושלמי ר"ה רפ"א) ור' אילא (שם יומא פ"ג ה"ה), וחברו של ר' ירמיה (שם שקלים פ"ד ה"י).

ר' אָבִין בר חסדאי (אולי הוא ר' אבין בר רב חסדא) בימי ר' יוחנן, היה מכבד את השבת ואמר כי אם אין יד אדם משגת לעשות לו חליפות בגדים ליום השבת, ישים לכל הפחות אזורו עליו בשינוי משאר ימי המעשה. (מ"ר בראשית ריש פי"א).

ר' אָבִין בר כהנא, אמורא בדור ג' וד' לאמוראים, ור' מנא בריה דר' יונה סמך על דבריו בעת שר' יונה אביו לא רצה לעשות מעשה על דעת עצמו (ירוש' מ"ק סוף פ"א).

ר' אָבִין בר רב חסדא, ע' רבין בר רב חסדא.

ר' אָבִין בר רב נחמן, אחי ר' יהודה, ע' רבין בר רב נחמן.

ר' אָבִין בריה דר' תנחום ב"ר טריפון, אמורא בא"י, נזכר בירוש' (בכורים רפ"ב). זמנו לא נודע אל נכון, ואולי חי בזמן אחד עם ר' אבא בר פפא, ששניהם נזכרו שם בענין אחד, ולפ"ז חי בדור ב' וג' של אמוראים.

ר' אָבִין דמן נשיקיא, אמורא בדור הב' לאמוראים. היה ענו ושפל רוח, ובעת אשר רב חנן בר רבא התארח בביתו עם רב יהודה ור' ירמיה בר אבא ולא ישרה בעיניו משנתו אשר למד לבנו, קראהו: „אבין שטיא, שוגה שטותיה לבנו" — כי חרה לו על דבר אשר לא הביאו לו מטה לשבת עליה כאשר הביאו לר' יהודה ור' ירמיה בר אבא רעיו, ואבין הנעלב שמע חרפתו ולא השיב, אך שאל ממנו לחות דעו איך ילמד את המשנה לבנו (שבת קכ"א:).

ר' אָבִין הלוי, לפי הנראה חי בדורם של רבה ורב יוסף או בדור שלאחריהם, שהוא דור ג' וד' לאמוראים. הוא היה אומר: כל הדוחק את השעה — השעה דוחקתו, וכל הנדחה מפני השעה — השעה נדחקת מפניו, גם נתן טעם על הכתוב בתהלים: „ישגבך שם אלהי יעקב" ולא אלהי אברהם ויצחק — כי בעל הקורה מחויב לכנס בעוביה של קורה, כי כל בני יעקב היו „ישראל", והוא עמל בהם וגדלם; לא כן אברהם ויצחק, שיש להם בנים מבלעדי בני ישראל (ברכות ס"ד).

ר' אָבִין נגרא (חרש עצים), אמורא בימי רב הונא, היה מדליק נרות לכבוד שבת. האגדה מספרת, כי רב הונא היה עובר תמיד לפני ביתו וראה נרות רבים דולקים שם, וינבא על זה לאמר: שני אנשים גדולים יולדו לו, אשר יאירו עולם בחכמתם. אף אמנם נתקימה נבואתו — כי נולדו לו שני מאורות גדולים, הם: רב אידי ורב חייא (שבת כ"ג:).

ר' אָבִין צפוראה, אמורא בדור ג' וד' לאמוראים, נזכר (שבת כ"ט:).

ר' אָבִין רמאה, אדם חשוב ונדיב לב מעיר בצרה, בימי ר' יוחנן, נקרא ר מ א ה על שם שהיה מרמה ומערים במצות צדקה, ובעת שפסקו הקהל מסת נדבתם לא פירש כמה הוא נותן ויחכה עד אשר פסקו כל הקהל, ואז נתן הוא כנגד כולם, וריש לקיש חלק לו כבוד כי הושיבהו אצלו וקרא עליו: „מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו" (דברים רבה ספ"ד).

ר' אָבִינָא הראשון, הנקרא בקיצור השם ר ב י נ א (ב"מ כ"ח), תלמידו של רב הונא (גיטין ס"ו) וחברו

של רב חסדא (כתובות כ"ד), גם אמר הלכה משמיה דגניבא (חולין נ:), וזה האחרון אהבו מאד, ובעת שהוציאוהו אל הורג צוה לתת לר' אבינא ארבע מאה זוז (גיטין ס"ו). מקומו היה בבבל וחי בדור ג' לאמוראים במאה הא' לאלף הה'. לדעת בעל מבוא הירוש' היה בעת ההיא עוד אמורא אחד שנקרא בשם אבינא (ע"ש).

ר' אֲבִינָא, תלמיד חבר של רב אשי, ע"ע רבינא.

ר' אֲבִינָא ספרא, אבונה או בר אבונא ספרא (ירוש' מגילה פ"ג ה"ח, מסכת סופרים פי"ב), מלמד תינוקות בא"י, בדור ב' וג' לאמוראים.

אַבִינְגדָן (Abingdon, קרי אֶבִינגדן), עיר ברוזנות בערקסיר באנגליא ע"נ טימזה וע"י מסלת לונדון-אוקספורד, ומ"י 5,662.

אֲבִינָדָב, 1) שם איש משבט לוי שגר בקרית יערים. בביתו ישב הארון עשרים שנה אחרי אשר שלחוהו הפלשתים עם מתנות רבות לגבול ישראל (ש"א ז ב), היינו י"א שנים של שמואל, ושתים שנמשח דוד ושבע שמלך בחברון (ילקוט ש"א), עד שהעלהו דוד לירושלים בשמחה ובתוף ובכנור (ש"ב ו). 2) אבינדב בן שאול מלך ישראל שנפל במלחמה עם פלשתים בהר הגלבוע ביחד עם אביו שאול ועם אחיו יהונתן ומלכי-שוע (ש"א ל"א ב). 3) אבינדב השני משלשה אחי דוד בן ישי הגדולים. כאשר בא שמואל לבית לחם למשוח אחד מבני ישי למלך על ישראל תחת שאול, ויִשי העביר לפני שמואל אחרי הבכור אליאב גם את משנהו אבינדב, אמר לו הנביא כי גם בזה לא בחר ה', וכאשר יצא שאול לקראת פלשתים למלחמה הלך גם אבינדב זה אחריו ביחד עם עוד שנים מאחיו, אליאב ושַמה (ש"א ט"ז ח, י"ז י"ג).

אָבִינוּ מלכנו, שם תפלה בעלת מ"ד פסוקים קצרים, שכל אחד מתחיל בקריאה זו, ומתפללים אותה אחר תפלת שמ"ע בת"צ ובעשי"ת שחרית ומנחה חוץ משבת ועיו"כ, והיא תפלה נכבדה שפותחין לה את אה"ק והעם עומד על רגליו. יש אמנם „אבינו מלכנו" קצרה שאומרים אותה בכל יום לפני „ואנחנו לא נדע", והיא לא זכתה לשם, אע"פ שמקור אחד לשניהם, והיא תפלת ר"ע לענין הגשם (תענית כ"ה ב'), שאמר רק שני פסוקים „אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, א"מ למענך רחם עלינו". בכל זאת גם אותה הארוכה נראה שהיא עתיקה לימים, שכן בסדור רב עמרם גאון אמר עליה „דתקינו קמאי", והכלבו מיחסו לדור ר"ע. ויש בה נוסחאות שונות, אך בראשיתה היא מתחלת באותן שני הפסוקים שאמר ר"ע, אלא שהקדימו לה „א"מ חטאנו לפניך", ע"ש שנאמר בתלמוד על ר"ע, שלכן נענה, לפי שהיה מעביר על מדותיו, ועל כן נהגו להתודות תחלה. מסגנון הפסוקים נכר, שלא קבועה לומר כולה בפעם אחת, רק על כל צש"ת יאמרו אותן שני הפסוקים ואחדים מן הפסוקים מעין המאורע, ד"מ בר"ה: חדש עלינו שנה טובה; לגזרה רעה: בטל כו'; למגפה: מנע כו', וביו"כ: סלח ומחל כו', ורק האחרונים נהגו לאמר הכל ביחד.

אַבִיַנוּס (R. F. Avianus), סופר ומשורר שהיה ברומא בסוף המאה הד' לספה"נ. בחבוריו הכי ידועים שני שירים גיאוגרפים, הנכבדים ע"פ מליצתם ומשקלם.

אֲבִינֹעַם, אבי ברק מקדש ברנע (שופטים ד ו).

אִבִּים (Ibis), עוף ממין החסידה, ואולי היא האנפה שתרגומה „איבו", ובחולין (ס"ג) נחשבה כמו"כ למין החסידה, ששתיהן מין דיה (czapla, цапля). רגליו גבוהות, חרטומו ארוך וכפוף למטה וראשו קרח. מינים רבים לו ומראיהם נאוה, ושוכנים בארצות החמות בעולם הישן ובעולם החדש. א' הלבן נודע לשם בדברי הימים ומכונה „א' הקדוש", גבהו 40 ס"מ, כלו לבן מלבד קצות כנפיו, ראשו, חרטמו ורגליו השחורות. המצרים הקדמונים קדוש אמרו לו ויחנטוהו אחרי מותו, אולי מפאת תועלתו בנקיון הרמשים וזוחלי העפר אשר יאכלם בכל פה, גם בעבור זמן בואו בארץ, המבשר עלות מימי היאור, מקור חיי המצרים, — ולכן ישמרו מדחוק רגליו בלכתו לשוח ברחובות קריה וכלם ישטו מעליו ויפנו לו מקום למען יעבור לבטח דרכו. הוא היה למשכן כבוד האליל תות (Thoth), אליל החכמה והמדע, עלי אדמות — וע"כ בהגשימם את אלילם בתבנית אדם, נתנו לו דמות ראש העוף הזה, ובכתב החרטומים (Hiroglyphie) רמוז אלילם בתמונת העוף הזה. במקדש האליל ההוא גדלו א' רבים ויפרו וירבו שמה. לעת הזאת יקר הא' בכל הארץ, ורק בנגב חרטום עודנו נמצא למדי.

אַבִיסִינְיָא (Abessinia ובערבית חבש), נקראה מלפנים בשם ארץ כוש, מקומה במזרחה של אפריקא הצפונית, דרומה ומזרחה לארץ נוב אל מול פני הים סוף בין מעלות 8—16 לרוחב הצפוני, והיא ארץ גבוהה ההולכת ומתרוממת בואכה פנימה. שטחה 333,000 קמ"מ ומ"י 3—4 מיל'. הארץ מלאה רוכסי הרים וסלעי מגור אשר שיאם המכוסה בשלג עולמים יגיע עד 4,500 מ', וביניהם עמקים ובקעות העמוקים עד 1,200 מ'. רוב הרריה שטוחים ומשתרעים במרחב רב, סלעיה הנוראים זקופים כקירות חומה נשגבה, ובעמקיהם המלאים יערות עולם ישטפו נהרות איתן בעקלקלות דרכם ומשתפכים במורדותיהם ואשדותיהם עד הגיעם ברובם אל נהר נילוס בעברו דרך ארצות סודאן ונוב; בהם הכי נכבדים נהר אבאַי או באהר-על-אזריק (נהר התכלת — אחד משני מוצאי הנילוס), אטבאַראַ, טאקאַצי וחביש. בקצה הארץ דרומה, במקום אשר רגלי התיירים עוד לא הגיעו עדיהו, ימצא לפי השערת רבים מעלה נהר סבט הוא טילפי, המתחבר אל הנילוס הלבן במעלה 9 לרוהצ"פ בנחלת השבט הכושי הנקרא בשם שילוק. בה היאר הגדול טאַנה או דמבא (ארכו 95 ק"מ ורחבו 65 ושטחו 3,630 קמ"מ), ויאורי אשאנגי או צרא-בארי, אוסא ואסאל. בה יש הרבה מעינות חמים ובתוכם גם כאלה אשר חומם מגיע עד "R. 63. אקלים הארץ ממוצע בגובה הרריה וחם מאד בעמקיה, ובתוכם יש כאלה אשר חומם מגיע עד מחנק נפש. האדמה פוריה ברובה ונותנת יבול למכביר; היא מקום מולדת הקאַפה ומוצאו בנכת קאַפה, הנמצאה בארץ ההיא דרומה מערבה; היא גם הרת מתכיות הרבה, אך תושביה לא ידעו מעשי החפירה והיציקה, ועל כן מוצאן מעט מזער הוא. שונים הם הצמחים והחיות הגדלים שם למיניהם, והכל לפי המקום ואקלימו, אם בגובה או בשפל. — הארץ נחלקה מלפנים לשלש ממלכות מיוחדות, והן: ממלכת תיגרה (צפונה) ועריה הראשיות אדוָאָה (4000 תושבים) ואַקסום העתיקה (ההרוסה והחרבה זה כמה), ממלכת אמהאַרה ועירה הבירה הקודמת גונדאַר (12,000 ת' ומלפנים 60,000) ועירה הבירה כעת — דיברה תבור (במזרחו של יאר טאַנה), וממלכת שאָאַ (דרומה) עם עריה הראשיות (החרבות כעת) אנקוביר ואנגולאַלאַ. — יושבי הארץ נתמעטו מאד בשנות מאות האחרונות ע"י מלחמות אחים, מצוקת רעב ומגפת החלירע. ע"י המסחר בנפשות אדם הנהוג שם מאז מעולם הובאו בנות עמים שונים, שהיו לנשים לתושבי הארץ, וצאצאיהן התערבו יחד עד כי כבד עתה להבדיל את התושבים לשבטיהם ולהכירם ע"פ סימני הפרצוף המיוחדים לעַם ועם. האביסינים האמתים הם צאצאי בני שם שבאו שמה מארץ ערב, ועלו על ילידי הארץ—תושביה הקדומים—בכשרונותיהם ומדותיהם ויהיו הם למושלים בארץ. לשונם הקודמת, היא לשון כוש או גיז, נעזבה מהם בשכבר הימים, ותהי לשפה מתה המשתמרת רק בספרי קדשיהם, ושתי לשונות אחרות מלאו מקומה: לשון אמהארה המדוברת בפי יושבי המדינות הנמצאות דרומה ומערבה לנהר טקצי, ולשון תיגרה במדינות הנמצאות מזרחה לו. הראשונה התרחקה יותר ממקורה הראשון ותהי לשלטת בארץ, וכאשר נפרדו הלשונות בתכונתן כן נפרדו גם השבטים המדברים בהן, ולעתים לא רחוקות יעלו איש על רעהו למלחמה. בין שני השבטים הראשים ההם יושבים עוד שבטים קטנים הרחוקים מהם במנהגיהם לכל תכונותיהם, בתוכם הכי נפלא שבט הפלשי,

הם היהודים השחורים אשר מלפנים משלו בכל הארץ הזאת ועתה נגרע חלקם בה והמה יושבים רק בפנה אחת על שפת יאור טנה צפונה מזרחה (ע"ד הפלשים ע' להלן). קרובים להם במנהגיהם ובלשונם (הדומה ללשון אגב) הם הגמאַנטים האדירים גדולי הקומה, העוסקים בעבודת אדמה ומרעה עדרים, והואַיטואים היושבים על שפת היאור ההוא. שבט אגב הוא כפי הנראה שארית ילידי הארץ הראשונים, והם עובדי אלילים ונותנים לנחשים כבוד אלהים. נבדל ממנו ע"פ תכונתי הוא שבט קוגאמה היושב ע"נ מאַריב או געש, שגם הוא עובד אלילים, אך אין לו כל סדרי ממשלה, והוא יושב במנוחה על שדות גבע ועוסק בעבודת אדמתו ומרעה עדריו וחי בחוקיו המיוחדים הקבועים לו בישובו. גדולים מכל אלה הם שבטי הגאַלים, היושבים במלוא רחב הארץ; מלפנים ישבו רק בדרומה של אביסיניא בלבד, אך בהרס הממשלה העתיקה אזרו חיל וירחיבו מקומם בה ויתקעו יתדם בין ממלכות שאָא ואַמהארה ויתפשטו עד קצה הארץ צפונה. אליהם יתיחשו גם שבטי אַראַל ודאנאַקיל, שכולם גומדים בעלי דת מחמד, בעוד שהגאַלים נחלקים לפי אמונותיהם לנוצרים, למחמדנים ולעובדי אלילים. סדרים קבועים בממשלה ובישוב אין שם אף להאביסינים הנוצרים, גם מצבם המוסרי ברע הוא; הם שונאי עבודה ומלאכה ופרועים במדותיהם ודרכי חייהם, רק הכנסת אורחים, אהבת אבות, כבוד האשה ומדת הרחמים לעבדיהם מקנת כספם, הן המדות הטובות המנויות להם בטבעם. עשירי העם ואלופיו יבלו ימיהם בבטלה או במלחמות אשר יגורו איש על רעהו, ואת עניני בתיהם יניחו לנשיהם ועבדיהם. המון העם מסתפק למאכלו רק בלחם טבול במרק פלפל, אשר אם יטעם ממנו איש אירופה והיה בפיהו כאש צרבת. חתיכת צ"ג גדולה היא בסותם לעורם, לגברים ולנשים יחדו, אך הנשים עוד תשאנה כתנת עבה לכסות את בשרן. כסוי הראש נהוג רק אצל הכהנים בלבד. האביסינים המחמדנים עוסקים בעבודת שדה וכרם וגדול בקר וצאן, גם במלאכת עבוד עורות, עשית קלף, אריגת צמר גפן ויריעות עזים וחרושת ברזל ונחשת. המסחר בשפל המדרגה, המו"מ עם הארצות אשר על גדות הנילוס עובר בשלש דרכים העולות יחדו לגונדאַר. המקום הראשי למסחרם עם העמים האחרים היא העיר מאַסואָה אשר על יד הנמל המצרי, על שפת ים סוף. בראשונה היה סחר הארץ בידי המחמדים בלבד, אולם בזמן האחרון באו גם סוחרי אירופה למאסואה ויאחזו בה. המסחר נהוג במבואות ים באמצעות שקלי אוסטריא או סלעי ספרד נושנים, ובפנים הארץ — ע"י חליפים בגלומי צ"ג או בפלחי מלח הנמצא למכביר ע"י היאורים המתיבשים בחום קיץ. העם בכלל איננו חסר תבונות, אך באין מבטח ומשטר נכון נשחתו מדותיו ומעגלותיו נעו. — מלבד המחמדים ועובדי האלילים הנה רוב האביסינים מתחשבים לבעלי הדת הנוצרית, אך דתם מעורבה בהרבה מנהגי ישראל, המעידים על תחלתם ומקורם כי לנו היו. הם שומרים חוק הקדושה הנוצרית וכורעים לפני ארון ברית ה'; קוראים חג ביום הראשון ושומרים שבת מחללו. ביום השמיני יובא הנער הילוד בבריתו של אברהם אבינו, וביום הארבעים — בברית הנוצרית. עד היום נזהרים הם מאכילת חזיר ומיתר המינים האסורים וזהירים הם בכל הלכות טומאה וטהרה הכתובות בתורת משה. בתי תפלותיהם נחלקים לשלשה: החלק הא' הוא העזרה, אשר בה יתאספו לעבודה ותפלה; בחלק הב' הנקרא „קודיסתא" (קדישתא) תלוים צלמי קדושי הנוצרים, וחלק הג' הוא קדש קדשים, ובו ארון הברית. אות הכבוד הנהוג בממלכה הזאת מקדם קדמתה הוא שני משולשים כתבנית „מגן דוד" הנהוג אצלנו (וגם בו נתחברה הברית החדשה — כי עתה נמצא בתוכו שתי וערב). האות הזה נקרא אצלם בשם „חאטם סולייםאן" (חתם שלמה), כי האנשים המיוחסים באביסיניא מתאמרים להיות צאצאי מגלך, בן מלכת שבא שילדה לשלמה המלך, אשר ירש כסא אמו, ובמקדש שלמה הושמה על ראשו — לפי דבריהם — עטרת כל ממלכת ארץ כוש. — השבט הגמאַנטי קרוב עוד יותר לדת ישראל, כי הוא ישבות רק ביום השביעי בלבד, גם שומר הוא קרבתו ואהבתו לשבט הפלשים, הם היהודים השחורים אשר נשארו תמימים באמונתם לדת אבותיהם עד היום הזה. הידיעות היותר נכונות ע"ד השבט היהודי הזה הגיעו ע"י הנוסע המלומד יוסף הלוי (לא הנודע בשם יוסף יהודה הלוי טשארני, כי אם אחר הוא), שנשלח בשנת תרכ"ז 1867 מחברת „כל ישראל חברים", להתחקות על שרשי הפלשים היושבים באביסיניא, לדעת מי ומה הכה. חלק מספרו הגדול נדפס אח"כ בלשון אנגליא, בהוצאות החבורה שנוסדה להרחבת הספרות העברית (Society of hebrew literature) ושם החבור: ספור מסעי יוסף הלוי בארץ אביסיניא (Halewys Travels in Abyssinia). הוא הביא עמו גם סדר התפלות הנהוגות אצל הפלשים בלשון כוש (Geéz), ונדפס אח"כ בפאריז בלשון ההיא ובהעתקה עברית. ע"פ שני הספרים ההם נגלה דבר אמת, כי הפלשים הם יהודים גמורים ע"פ עקרי אמונתם, ואין הבדל בינינו וביניהם כ"א במנהגים ובמעשים אשר מקורם בדורות האחרונים בלבד. שם Fala-shas בלשון כוש פי' „גולים", כי לבני גולה יתחשבו, שגלו מארץ ישראל מולדתם מלפנים. אולם ברור הדבר שהם באו לאביסיניא זמן רב לפני חרבן הבית השני, כאשר יעידו ע"ז הרבה ממנהגיהם. —

הפלשים מתפללים לאל אחד, אלהי אברהם. בתי תפלותיהם יקראו בשם „מקדשים", וכלם בנוים בתבנית ביהמ"ק שהיה בירושלים. בשעת התפלה לא יבוא איש אל הקודש, חוץ מהכהנים בלבד, והעם עומד בעזרה, האנשים לבד והנשים לבד; להם היה גם קדש הקדשים, בו יבוא הכהן הגדול רק פעם אחת בשנה, ביום הכפורים (בעתים האחרונות חדלו להתמיר בקדשי המקום). באחת פנות החצר נמצא גל אבנים, הוא המזבח אשר עליו יקריבו את קרבנותיהם, אבל ההקרבות נחשבות רק לזכרון ולא לעיקר האמונה, ועל כן לא יעשון בימי השבתות והמועדים. רוב קרבנותיהם יביאו — כמנהג האביסינים — לאזכרת נשמות, בהתפללם על נפשות אבותיהם שהלכו לעולמם. — הכהנים זהירים מאד במדת הנקיון והטהרה; עורכים שלחנם להם לבדם, מתרחקים מכל הויות העולם וגרים בקרבת מקדשם לשמור משמרתו כמשפט. הם עוסקים בחנוך בני הנעורים, ללמדם תורה ומצות, ובשכר זה יקבלו מאת העם חלקם בתבואת אדמתם, ולימי חג ומועד יביאו להם גם נדבות ומנחות. — אחרי הכהנים נחשבים „הנזירים" במעלת הכבוד אשר ינחלו מאת כל העם; הם נודרים נדריהם להנזר מכל עמל בני האדם ולבלי קחת אשה כל ימי חייהם, ועתותיהם מקודשות רק לאצילות וחקרי אלוה וגם לחנוך בני הנעורים, ללמדם תורה ודת. מחצות הלילה ועד עלות השמש יתפללו בעד שלום ישראל, בעד בנין ירושלים מחרבנה ובעד כל יושבי תבל ושוכני ארץ, ומזמן המנחה והלאה ישובו יתפללו עד הערב. — אחדות העם והאמונה נשארה אצל הפלשים בעצם תומה עד היום הזה. ע"פ הדין מותר להם לשאת נשים הרבה, ובכל זאת נהגו בזה אסור לעצמם. האשה חפשיה היא ואינה שפלה במצבה כנשי העמים האחרים יושבי ארצות הקדם; היא אהבת עבודה ומצניעה לכת, שומרת נקיון ביתה ותומתה ואמונתה רבה לבעלה אלוף נעוריה. נשואיהם לא יקדימו לעשות בילדותם, ועל כן אין חזון „גטין" נפרץ. פלגשים אין שם כל עיקר. — איש כי ימות, והלכה כל העדה אחרי מטתו בקול רנה ותפלה עד בואו אלי קבר. בטהרת המת וקבורתו מתעסקים רק שלשה או ארבעה אנשים בלבד. ביום השביעי יגלחו האבלים את זקנם, ואז יביאו את קרבנם לעלית הנשמה שעזבה את בית חמרה, ואחר כן יעשו זבח משפחה, וגם את העניים יקראו אל הסעודה אשר יעשו, למען ישמיעו צדקת הנפטר ויהללו מעשי האיש שהלך לעולמו. — הפלשים

נחשבים לאכרים חרוצים, וגם כל המלאכות והאומניות הנחוצות לישוב העולם נעשות כמעט על ידם בלבד. הנשים עוזרות להגברים בעבודתם, הנערים שומרים את העדרים והנערות מביאות מים ועוסקות במטוה הצמר. המסחר נבזה נמאס בעיניהם, כי נחשב אצלם למפגע לדתם, בהכשל בני האדם על ידו בכל דבר עושק וגלוז. ביותר יתעבו את סחר האדם, המשא והמתן בעבדי עולם, וכי יקרה לעבד עולם להכנס ולבוא ברשות איש פלשי, והיתה ראשית פעל אדוניו ללמדהו עשות הדברים ולהורותו דרכי הפרישות והטהרה, ואז יהיה הנקל לו לצאת מעבדות לחרות — כי אחרי היותו לאיש עברי לא יתעמר בו אדוניו למכרהו לאיש אחר, ורק שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחפשי והיה ככל איש מבני הפלשים. — המשפט נתון הוא בידי הזקנים, ובעלי הדין מקבלים עליהם משפטם בכל היוצא מפיהם, ואיש לא יעוז בנפשו למרות עיני כבודם, — שפת הפלשים היא לשון עם הארץ; אבל ספרי התורה, ובתוכם גם ספרי האפוקריפא (הקדושים גם בעיני בעלי הדת השלטת) וחלק גדול מתפלותיהם כתובים להם בלשון כוש העתיקה. מהמועדים המאוחרים שיש לישראל (כתנוכה ופורים) לא ידעו הפלשים מאומה — אות הוא כי הקדימו לשבת בארץ ההיא עוד לפני הוסד המועדים ההם בעמנו. — בהיות השבט הזה בודד לו משנות אין חקר, לא נפלאת היא כי לא התפתח ברוחו ותבונתו ולא הצטין בכל פועל ומעשה אשר בו יתפאר, ובכל זאת יש גם לו ספרות, המלאה לה ספרים כתובים בלשון כוש, ותכונתם כספרי האפוקריפא. רוב עמלם הוא בנסתר ובקבלה, בכל זאת מעטות הן הסגולות הנהוגות אצלם נגד הקמיעות והלחשים וההשבעות הנהוגים בעם הארץ, כי האמונה באל האחד היא שתעמוד להם לבל ילכו אחרי לבבם ואחרי עיניהם ולבל יאבדו דרך. — בנוגע למצבם המדיני היה טוב להם אז מעתה. במאה השמינית לאלף התמישי (המאה העשירית לספה"נ) היו הם המושלים בארץ ההיא, וממשלתם ארכה כשלש מאות שנה (עד שנת כ"ח לאלף הששי — 1268), וגם אחרי כן בהלקח הממשלה מידם, עוד היה להם המשפט להיות לפקידים וממונים בארץ, עד שקם המלך תיאודור (1850 — 1868), ובהתאמצו להנהיג אמונה אחת ודת אחת בכל ארצו, הרחיק את כל הפלשים ממשמרותיהם בממשלתו. ימים רעים וקשים היו להם בימי המלך ההוא, כבוא המיסיונירים האנגלים אל ארצו, לאַשר את העם היושב בה ולתקן עולמו על פי דרכם. בראשונה התעום בשוא כי אחיהם עצמם ובשרם הם, שבאו אליהם מירושלים עיר קדשם, להורותם דרכי אל, אך בהודע להפלשים התמימים כי לא כן הם עמהם, הפנו אליהם ערף ולא פנים — ויחר הדבר להשליחים ויסיתו בהם את עם הארץ, לרדפם באפו ולבהלם בחמתו. וכל זה לא שוה להם, ויערימו עצה להטות לב המלך אחריהם ולקרוא בפקודתו את ראשי הכהנים הפלשים, להתוכח עמם לעיניו. ואלה שמות האבות (הכהנים) שבאו אל המלך: אבא שמעון מקוארה, אבא אמבאיה מטאקוסה, אבא סיני ואבא ברוקה מטילגה ואבא תגלת מוואַלקאנט. כבוא הכהנים האלה ביום המועדה לעמוד במשפט עם אויבי נפשם, התנדבו הפלשים למאותיהם ללכת אחריהם ולעמוד לימינם בשעת הסכנה. אך הוכוח לא נמשך לזמן רב, כי עד מהרה קצה נפש המלך בכל הריב והמדון ההוא, ובחרות אפו צוה לאנשי חילו לירות חצים ומות על הכהנים העקשנים ההם. ברגע ההוא יצאו כל בני לויתם ויחשפו חזיהם ויקראו קול אחד: „ירו אלינו, ירו אל תחמלו, כי יחדו נכונים אנחנו למות בעד אלהינו ותורתנו!". הדברים האלה אשר קראו יחדו בלב אמיץ נגעו עד לב המלך, ויאמר למשחית הרף ויהס את הכמרים המתוכחים, ואת הכהנים קרא אליו וידבר אתם טובות ויתן להם מתנות וישלחם לשלום. מאז והלאה סר לב המלך מעל המיסיונירים, ובראותם כי נעזבו מישע גמרו בלבם לעזוב את הארץ, אבל לפני צאתם מִמנה הוסיפו להסית את העם בהפלשים, וגם אחרי צאתם משם לא חדלה רעתם, כי זרע העמל אשר זרעו בארץ ההיא עשה פרי רשע. בימי הצרה והמצוקה שבאו על הפלשים האמללים, נואשו רבים מישועה, ויגמרו אמר לצאת מארצם ולחרף נפשם לעבור דרך ים סוף וללכת אל ארץ הקודש, לשבת לפני ה' בירושלים. אבל מבלי דעת את הדרך אשר ילכו בה נטו מני ארח, ורבות צרות ורעות אפפום משך ימי נדודיהם שלש שנים, עד כי קצרה נפשם בעמלם ושרידיהם שבו למקומם בעירום ובחסר כל. וגם שם לא הונח להם עוד — כי בתיהם הוכו שאיה וימלאו נחשים, עקרבים וחיתי טרף, ושדותיהם נשמו וימלאו קוצים וחרולים. באין כל בהמה וסוס לעבודה, רתמו עצמם במחרשה ויפתחו וישדדו אדמתם בנפשם, ובכל זאת לא שבה אליהם מנוחתם, בהיות חתת העם עליהם פן ישוב יפגע בם וגזל מהם את פרי עמלם. אחרים נסו לשלות במסחר ידם ככלות כחם ובאפס עצור ועזוב — הם המה הבאים אל השוקים והמרחיקים לנוע עד קצה הגבול. אבל ריקם יצאו וריקם ישובו למקומותם, כי השודדים ואנשי החיל האורבים לעוברי דרך, יחשפום חשפה ויציגום ככלי ריק. מהם באו גם לעיר מאסואה, והם עובדים בה בתור שכירי יום, מהם נושאי סבל, מנקי רחובות בעיר ועובדי עבודה על האניות. הפלשים הנמצאים במאסואה נושאים צניף על ראשם כדרך כל אנשי הקדם, ועל בשרם ישאו כתנת ומכנסים ממראה התכלת, אשר יגיעו עד ברכיהם. נשיהם נושאות רק כתנות בלבד, והן ארוכות ומגיעות עד קרסוליהן, והילדים לובשים רק מכנסים קצרים, ולפעמים אין להם גם אלה. הבשר אשר יאכלו שם קונים הם מאת הטבחים המחמדים, שגם אצלם נהוגה השחיטה ע"פ דתם. ביום השבת לא יעשו כל מלאכה ברחובות עיר, אבל בבתיהם פנימה הגה הסכינו שמה לעשות שבתם חול. האיטלקים הנמצאים במאסואה מקרבים את הפלשים אליהם, בדעתם יתרם בם בכל מלאכת עבודה.

דברי ימי אביסיניא וקדמותה מלאים הגדות והזיות, עד כי אין להציל מהם דבר אמת ונכון. יושביה בימי קדם למדו אל דרכי הישוב מארץ מצרים, שממנה עלו המוני אדם ממפלגת אנשי המלחמה (240,000 איש) בימי המלך פזמיטיך I (650 שנה לפני ספה"נ), וייסדו בה ממלכה ויבנו בה את אַקסום הבירה (Axome, מערבה לעיר אדואה). כשלש מאות שנה לפני ספה"נ באו אליה בני יון ויתישבו בה על חוף אדולס (במקום אשר נמצאות כעת חרבות העיר צולה), ומהם נודעה הארץ ליושבי ממלכות המערב. שנות מספר היתה הארץ נחלה למלכי ערב הדרומית, והרבה משבטי ערב באו ויתישבו בתוכה. בש' 330 לספה"נ הגיעה שמה הדת הנוצרית ע"י שני נערים שבויים, פרומינטיוס ואַדיסיוס, שהובאו שמה מאלכסנדריא; הם יסדו באַקסום עדה נוצרית ועל פיהם נשלחו שמה כהנים מאת הכהן הנשיא אשר באלכסנדריא, ופרומינטיוס היה להם לראש, והאביסינים הנוצרים קראו לו „אבונא" (אבינו). מאז והלאה היה לחוק לנשיאי אלכסנדריא, למשוח כהן ראש לנוצרי אביסיניא, להיות שמה לנשיא ואב. מהמאה הד' ועד המאה הז' לספה"נ עלתה אביסיניא בישובה, וחכמת יון היתה לה לעינים, והדת הנוצרית התפשטה ברובה ותגיע עד סועקים צפונה ועד ענאַרה דרומה. מאז והלאה רבו המלחמות ע"ד האמונות והדעות, ובמאה העשירית גברה יד שבטי ישראל, וימשלו בה ממשל רב עד 1268. אז החלה דת מחמד לקצות בהם ובהנוצרים גם יחד. במאה הט"ז עלו הפראים בני גאַלה כשואה על הגלילות הנשארים, ויפרעו בהם פרעות וידיחו את העם מאחרי אמונתו ויפרעוהו לשמצה כמהם. בזמן מסעי הצלב באו מושלי אביסיניא בברית עם ממשלות אירופה וביותר התקרבו במאה הט"ו לממשלת פורטוגאל, בהיותה להם לעזרה במלחמותיהם עם המחמדים והגאלים הפראים. בהשתדלות הפורטוגיזים והכהנים הישועים בא סיציגוס מלך אביסיניא עם כל בני משפחתו בש' 1623 בברית הדת הקתולית, ובשמעו לעצתם נאות לאַחד דת העם

הישנה עם האמונה הקתולית. אך לב העם היה נאמן לדתו הקודמת, ויגדל המרד בארץ והעם התפרץ מפני מלכו, עד כי נאנס המלך להנזר מחפצו, ובכל זאת לא שב לב העם אליו עד אשר ישב בנו על כסאו תחתיו, ובש' 1632 קרא הרג ואבדן על הכהנים הקתולים שהתישבו בארצו. לאט לאט החלו נציבי המדינות לפרוק עול מלכם מעל צואריהם, וממלכת אביסיניא התפוררה ותתפרד לחלקים שונים וממלכות שפלות העומדות ברשות עצמן, מהן הכי נודעו: ממלכות תיגרה, אמהארה ושאַאַ, מלבד הממלכות הדרומיות: ענאַרה, קאַפה, גוראַגוה ואלאַמה וקמבט, וממשלת המלך העליון, הנקרא בלשונם ניגוס (Negus), היתה באביסיניא הלוך וחסור עד כי בראשית המאה הי"ט ישב בגונדאר בירת אמהאַרה רק בתור שופט עליון, ואף צל מלוכה לא היתה לו עוד. אך פתאם נשתנו הדברים והממלכה הראשית אזרה חיל. האלוף קאַזה בן נציב קואַרה לבש עוז וגבורה ויהי למושל באמהאַרה ובכל מדינת חבש התיכונה, מנהר טקצי ועד נהר התכלת (ראש הנילוס); אז קרא אליו את „אבא שלמה" או „אבונא", הכהן הראש לדת הנוצרית הקופטית, ויושיבהו בכבוד בגונדאר עירו הבירה, ויגרש מלפניו את כל הכהנים הקתולים שהיו לו למפגע, ובזה קנה לו לבב כל כהני ארצו וממשלתו התכוננה ביתר שאת. 1855 כבש את תיגרה, ואז התרומם למלך המלכים (Negus Negesti) על כל ארץ כוש, ושם חדש קרא לו מאז והלאה, שם תיאודור (תודרוס). השם הזה לקח לו ע"פ מסורה קדומה השמורה בפי יושב הארץ, כי באחרית הימים יקום מלך אחד ושמו תודרוס, אשר יגדיל כבוד ארצו ושלום עמו, את המחמדים כלה גרש יגרש וזרועו תגיע עד מיכה (Mekka) עיר קדשם. 1856 הכה גם את מלך שאַאַ ויירש את ארצו, 1861 גברה ידו על המתפרצים מפניו בתיגרה, וכן היו אמהאַרה ותיגרה ושאַאַ לממלכה אחת בידו. אז החל לקבוע סדרים חדשים בארצו ולתקן את עניני הממלכה והדת ביד חזקה ובזרוע נטויה, ויאסור את רבוי הנשים וסחר העבדים ואת נקמות גואלי הדם יחד עם ערי המקלט שנתרבו מקדם קדמתה. גם את אחוזות הכהנים לקח ויחלקן בקרב עמו, ותמורתן יעד לכהנים הכנסה קבועה ולמקלטי הגזירים קצב אחוזות שדה אשר תספיקנה רק ללחם חוקם — ובזה קנה לו לבב כל בני עמו וייקר שמו מאד. והנה בא עליו שאה מרחוק ומאנגליא אָתה כסופה אידו! הוא היה עוין את המיסיונירים, הבאים להטות לבב בני עמו מאחרי דתם. בראשונה התיר להם לנסות דבר אל הפלשים, גם נעתר להם לקרוא את כהניהם לפניו, להתוכח עמם על דברי האמונה והדת, אבל תחת אשר קוו המפתים להפיק רצון מהמלך הזה בדבריהם ומעשיהם, העירו עליהם חמתו ותוחלתם נכזבה. נוסף על זה שמר עברתו לאנגליא, על אשר השיבה פניו בבקשו אותה לכרות אתו ברית ולעלות יחדו על תוגרמה למלחמה, ובחמת רוחו גזר אמר, להכביד אכפו עליה עד אשר תפיסהו ותכפר פניו. ויתפוש את המיסיונירים האנגלים וגם את קאמירון הקונסול האנגלי ויאסרם במבצר מגדלה, ואח"כ צוה לאסור גם את כל האירופים הנמצאים אתו, ואף את ראַסאַם הציר האנגלי עצר ימים הרבה בבית האסורים. חמתו ואיש עברתו גדלה עוד יותר, בהתקומם עליו כל גדולי ארצו מקצה ויחדו בגדו וימרדו בו. אכן הכניע שאון קמיו באכזריות נוראה, אבל גם חילו הלך ודל וכל ארצו היתה לשמה בתהפוכות רעה. בין כה וכה התעוררה אנגליא להכניע שאון המושל הפרא הזה. על חוף העיר ארדולים, בקרבת הכפר צולה אשר במדינת שאַאַ, נקבצו באו מעיר בומביי חיל הודים ואנגלים במספר 16,189 איש עם 45 פילים ובהמות נושאי סבל וכבודה רבה. 3 יאנו' 1868 עמד סיר רוברט נאַפיר בראש החיל ההוא, 9 אפריל עמדו 3,500 איש מחיל אנגליא על יד נהר בישילה אל מול הסלע הרם אשר עליו עומד מבצר מגדלה, ששם נמצא המלך תיאודור עם אסיריו האירופים, 10 אפר' החלו המורים לירות מהמבצר, וחמשת אלפים אנ"ח אביסיניא חמושים בקני רובה ישנים, ואלף איש נושאי כדון, שטו מראש הסלע להתנפל על חיל אנגליא. אך האנגלים בכלי נשקם הטובים גברו מהם וירבו חלליהם מאד. אז נסה המלך לדבר שלום אל נאפיר, ולהתרצות אליו שלח 11—12 אפר' את כל האירופים לחפשי וישיבם אל מחנה האנגלים. אך נאפיר דרש ממנו להכנע כלה לפני אנגליא, והמורים האנגלים החלו לירות מכלי התותח על מבצר מגדלה והחיל ישות שת אל הסלע להבקיע את המבצר אליו, וכראות המלך כי כלתה אליו הרעה ויטרוף נפשו באפו וימת בעצם היום ההוא (14 אפריל). המבצר מגדלה נהרס 17 אפריל עד היסוד בו, ואשת תודרוס המת באה עם בנה הקטן לבקש לה מעוז בצל אנגליא. וגם היא לא האריכה ימים, כי מתה בדרך, בעברה לתיגרה מולדתה, ואת בנה בן שבע שנים לקח נאפיר עמו לאנגליא, להיות אמון אצלו עד אשר יגדל, ועוד ביום 1 יוני ירד חיל אנגליא באניותיו אצל צולה וישב בדרך בא. — כשוב חיל אנגליא משם, רבו המבוכות והשערוריות בקרב הארץ, בקום ראשי העם איש על רעהו להתגבר ולהתנשא לכל לראש, ואחד מהם, הוא הנסיך קאַסיי המושל בתיגרה, נתמך בידי אנגליא, וזרועו משלה לו להכניע את כל מושלי הארץ, וביום 1 פיבר' 1872 שם כתר מלכות בראשו ויקרא את שמו יוהאנים ויהי ל„מלך המלכים", והשם „מגן הנוצרים" אשר כנה בו עמד לו לכונן כסאו ולהרחיב גבול ממלכתו. בימי הפרעות והמהומות יצא חיל הכדיב איסמאיל-פחה המושל במצרים ויכבוש לו את מדינות ביגוס ומינזה אשר באביסיניא הצפונית. 1875 עלה מונציגגר, נציב מצרים בסודאן המזרחית, על המלך יוהאנים למלחמה, וברית כרת עם אחדים מנסיכי אביסיניא, לעלות גם המה עליו איש מקצהו, למען תהי לו המלחמה מפנים ומאחור. אך המלך הנאזר בגבורה השיב צריו אחור, מונציגגר נפל חלל (15 נוב') וחיל מצרים הוכה לפי חרב, גם נסיכי הברית הוכו אחד אחד עם צבאות חילם ולא מצאו מעמד. בש' 1876 שלח הכדיב חיל 20,000 איש ת"י בנו חסאן בדרך מאסואה לעלות על אביסיניא, בח' מאַרט עברו המצרים את הגבול וביום 25 בו הוכו מאת הקיסר יוהאנים עד תומם, ורק במתי מעט נמלט חסאן למאסואה. אז נכנעו כל אבירי הארץ לפני הקיסר האמיץ וכל אויביו השלמו לו. אחרי מו"מ רב נגמרה ברית השלום (1879) גם עם מושל מצרים; יוהאנים מחל לו את מדינת קירין אשר על גבול ארצו, וממשלת מצרים התחיבה לשלם 8,000 דולאר לאוצר הקיסר שנה שנה. מאז מרדה סודאן בהכדיב, סר גם פחד מצרים מעל יוהאנים, רוב מחוזות הגבול הושבו לו (1880) והנהו יושב לבטח על כסאו באין מחריד. כסאו זה עשוי בתבנית כסא המלך שלמה, אשר אליו הוא מתיחש לתולדותיו ולבית אבותיו; תבנית הכסא ערוכה ושמורה בדה"י למלכי אביסיניא כבספרי דה"י אשר לנו, אך תחת הזהב נעשה מכסף מוזהב. למעשה הכסא ההוא הביא לו חכם חרשים מארץ איטליא, וי"ח ירחים נמשכה המלאכה עד אשר נגמרה בראשית שנת 1885, וחג גדול היה ביום אשר עלה עליו המלך יוהאנים בפעם הראשונה, לשבת בסוד שריו ויועציו וכל חורי ארצו וגדוליה. — בשנאתו לדת מחמד הנהו מכביד אכפו על אנשי הדת הזאת היושבים בארצו, להנזר ממנה ולהדבק בדת הנוצרית, וברית שלום היתה לו עם כל ממשלות אירופה. אך מאז תקעה איטליא יתדה במאסואה (1885) פרץ ריב בינו ובין הממלכה הזאת, והנהו חותר להבקיע את מסואה אליו ולרשת את חוף ים סוף, להגדיל סחר ארצו ולהאדירו. בח' יאנ' 1887 יצאו צבאות אביסיניא ת"י ראַס אַלולאַ לעלות על מאסואה, וחיל הקיסר יצא גם הוא אחריהם. 25 בו התנגשו החילים יחדו וביום 26 הכה ראַס אַלולאַ את מצב האיטלקים (562 איש) אחור, וכלי תותח ונשק הרבה היו לו לשלל, ורק 82 איטלקים פצועים ובתוכם שר גדוד אחד הצליחו להמלט למאסואה. אולם גם חיל ראס אלולא נגרע מאד במספרו, כי רבו חלליו מאד, וכן נסג גם הוא אחור ולא אץ להבקיע אל מאסואה בעת ההיא, ובין כה וכה שלחה איטליא חיל

חדש להחזיק בידי חיל המשמר העומד שם. אמנם התגרות הקטנות לא חדלו, אבל למלחמה גדולה לא הגיעו עד היום הזה.

אֶבִּיסְפֶּלְדֶע (Öbisfelde), עיר במחוז מאגדעבורג בפרוסיא ע"נ א ל ל ע ר וע"י מסלת ברלין-האנובר-קאֶלן, ומ"י 2,012.

הר"ר **אֲבִי-עַד** שר שלום בר' מנחם שמשון באזילה, רב במנטובה אשר באיטליא העליונה, חי בסוף המאה הה' וראשית המאה הו' לאלף הששי, תלמידו של הגאון המקובל רבי משה זכותי (הרמ"ז), חבר ספר „אמונת חכמים" להחזיק בחכמת הקבלה, ובכ"ז קרא ושנה גם בספרי חכמה, כנראה מהקדמתו, שבה הוא מבאר בשפת איטלקית את תכונת העיר ירושלים במעלות האורך והרוחב. בספרו זה הוא מחזיק בשתי ידיו באמונת הכחות הנעלמים ונשען ברוב דבריו על דברי רבותיו המקובלים רמ"ע מפאנו והרמ"ז, וכל חפצו להוכיח כי גדלה חכמת חז"ל גם בעניני הטבע. החליף מכתבים ושו"ת עם בעל „פחד יצחק" ו„דברי דוד", ובשעה שפרצה המחלוקת הגדולה על ר' משה חיים לוצאטו, עמד לימין הנרדף והעיד עליו כי „משה אמת ותורתו אמת". יום הולדו ומותו לא נודע בבירור.

אֲבִיעֶזֶר, 1) בן גלעד מבני משה (יהושע י"ז ב) ובתורה נקרא בחסרון הב' א י ע ז ר (במדבר כ"ו ל), ובשמו נקראה כל משפחתו, כמו: ויזעק אביעזר אחריו (שופטים ו ל"ד). 2) אחד משלשים הגבורים שהיו לדוד המלך ונקרא „אביעזר הענתתי" (ש"ב כ"ג כ"ז). 3) בן המולכת (דהי"א ז י"ח).

ר' **אֲבִי-עֶזֶר** (עזרי) זעליק ב"ר יצחק אייזיק מרגליות מפלאצק, מגדולי המאה הששית לאלף הזה, והאריך ימים (ע' שה"ג חיד"א ח"ב אות כ סנ"א). מספריו הנודעים לנו המה: א) „כסף נבחר", פשטים ודרשות על סדר פרשיות התורה, וחבה יתירה נודעת לו שגדול הדור ההוא הנודע לבעל שפה ברורה וסברא ישרה, הוא הגאון חכם צבי הסכים על הספר הזה; ב) „חבורי לקוטים", חדושי גפ"ת ותשובות לשואלים (כנ"י להרשי"פ).

ר' **אֲבִיעֶזֶר** בר' יצחק מטיקטין, חי בראשית המאה הז' לאלף הזה ויחבר ספרים בחדושי הש"ס ומהם: א) „מקור הברכה" על חמשה פרקים הראשונים בברכות, והוא החלק הראשון מספרו „ברכה משולשת", יתר חלקי הספר מכוניב בשם: „תוספת ברכה", „ברור הברכות". ב) „שערי צדק", יסודתו בדברי מוסר, ומספר לדור הצרות שאירעו בא"י בעת שבתו שם, ונדפס בירושלים בש' תר"ג. ג) „משמרת הברית", על חקירה ונדפס בירושלים תר"ו.

אֲבִי-עַלְבוֹן, ע' א ב י א ל.

אֲבִיצַנָה (Avezzano), עיר בפלך עקילה באיטליא, עומדת בקצהו הצפוני של יאור פוצינה (כעת יבש כלה), מוקפת חומה ובה ובסביבותיה נמצאים הרבה דברים עתיקים וכתובות נושנות. מ"י 6,556. דרומה מזרחה לה נמצא הצנור הגדול שעשה הקיסר קלוידיוס, להוליך מי היאור מתחת לארץ אל נהר לירי העמוק מן היאור 13 מ'; אורך הצנור 6 ק"מ, רחבו 3 וגבהו 3_9 מ' ובקצהו שער גדול הגבוה 19_5 מ'. בש' 1862 נתבטל הצנור, וקרקע היאור היבש נעבד ונזרע זרע.

אֲבִיצִינָה (Abu Ali al-Husain Ibn-Abd-Allah Ibn-Sina), הוא הפילוסוף והרופא הערבי, הנודע בספרי קדמונינו בשם אבו עלי אלחסין א ב ן ס י נ א, נולד 980 בעיר הקטנה אפשימה אשר במדינת בוכארה (Bokhara, Бухара). בעיר בוכארה למד חכמת החשבון והתכונה והפילוסופיא והרפואה, ויהי לרופא בחצרות מלכי פרס ויהי זמן רב גם משנה למלך באחמתא (Hamadan) הבירה, ואח"כ התפטר ממשמרתו זו ויואל לשבת באיספהאן וימת 1037, בלותו את הנשיא אלא-עד-דוילה אשר יצא להלחם על אחמתא. ממנו נשארו ספרים הרבה בכ"י ובתוכם הכי נכבד ספרו „הקאנון" שחבר על חכמת הרפואה, בו אסף מבחרי הדעות וההוראות של הרופאים היונים ויתקנן ויסדרן ויחברן לשטה מסוימה. הספר הגדול הזה נדפס בלשוננו רק פעם אחת (ד' כרכים, רומא 1593), אך בהעתקה רומית נדפס פעמים הרבה, וכן גם הרבה מספריו האחרים אשר יסודתם בפילוסופיא וחקרי אלוה, ובתוכם פירושו הנכבד על תורת המיטאפיזיקה אשר לאריסטו. איזה מכתבי הפילוסוף הזה נעתקו גם ללשה"ק; ספרו „הקאנון" נעתק שתי פעמים: 1) ע"י ה"ר י ו ס ף א ב ן ו י ו א ש ה ל ר ק י עם מפתחות ופי' המלות הרפואיות בסופו (נאפולי רנ"ב) ועם הגהות רבות בל' רומית ועברית (כ"י). 2) ע"י ה"ר נ ת ן ה מ א ת י ב"ר א ל י ע ז ר (כ"י). מלבד אלה נעתק החלק הראשון מלה"ק לל' רומית ע"י ה"ר משה אלאטינו (תוס' ש"י). ר' יהודה ב"ר משה הכהן העתיק מערבית לרומית את ספרו שחבר על 1,022 כוכבים ידועים.

אֲבִיצִינְיָה (Avicennia L.—עץ המלח), מין עצים שנקראו ע"ש הח' אביצינה, והם ירוקים תמיד ועליהם אינם נושרים ולהם ציצים ופרחים ופרי, ומקומם באזור החם. העץ א' ט ו מ י נ ט ו ז א (A. tomentosa L.) מצוי ביותר בערב ואביסיניא ונוב, ולו עלים ארוכים וציצים ירוקים; שרשיו האדומים והמלוחים בטעמם נחשבו בעיני הרופאים הערבים לתרופה המעוררת תאות המשגל. עצו לא ירקב ורמה לא תשלט בו, וע"כ יבחרו לעשות ממנו כלי שיט, וגם יעשו ממנו מחטים לנקות את השנים, כי לפ"ד הרופאים הערבים טוב הוא לשנים ולחניכים (dziąslo, дёсна) וממכרם רב בעיר מיכה. עליו הם מאכל לגמלים ולחמורים ולכבשים, ופריו למאכל לבני אדם אחרי שתסור מרירותו ע"י הבשול. העץ א' ניטידא (A. nitida L.) מצוי באמריקה באזור החם, וביותר באוסטרליא; בקליפתו ישתמשו הבורסים לעבוד עורות. אחדים מעצי המין הזה יגדלו גם בבתי הביתן, בהיות פרחיהם לחמדת עינים. העץ א' ריזינוסה (A. resinosa L.) מצוי בזעעלאנד החדשה; מגזעו נוטף שרף הגנמי, שהוא למאכל ליושבי הארץ.

אִבִּיקוֹס (Ibykus), משורר יוני בחצי הר' של המאה הו' לפני ספה"נ, בן דורו של המשורר המהולל אנאַקריאון, נולד בעיר ריגיום באיטליא התחתונה. הוא נסע למסעותיו וישב ימים רבים בהיכל פוליקראטים על האי סאַמוס. לפי אגדת היונים התנפלו עליו שודדים בדרך מסעו וירצחוהו נפש. בעת ההיא עברה שפעת צפרים בני-עגור (żórawie, журавли) על רקיע השמים; אותם ראה אביקוס בצאת נפשו ויקרא להצפרים ההן לנקום נקמת דמו מעדת מרצחיו, ותפלתו לא שבה ריקם — כי פעם אחת בשבת השודדים באַמפיתיאטרון בעיר קורינט, עפה שפעת בני-עגור מעל לראשי ההמון הנאסף שמה. אז נדברו השודדים איש אל רעהו לאמר: „הנה גואלי דם אביקוס באים!", והאנשים שישבו אצלם הקשיבו וישמעו זאת ויודיעו הדבר להשופטים, ואז נתפשו הרוצחים ויובאו במשפט ויומתו ביד פשעם. — שירי אביקוס נודעים לשם ולתהלה, אך מעט מזער נשאר מהם לדור אחרון; תוכם רצוף אהבה וגבורה ומלאים המה רגשות חן ונעם, חום לב והלך נפש רוממה.

אֳבִּיֶקְט (Obiekt—מושג), הוא הדבר המושג ע"י החוש או השכל של המחיש או המשכיל, ואם נאמר ד"מ „מושג העולם" רצוננו בזה: העולם במה שהוא מושג לנו. אפס להיות כל מושג נשוא בעצם המשיג, לכן תהיה צורת המושג או ההשגה לפי תכונת המשיג, ולכן אפשר בהיות התכונה ההיא מקרית ולא טבעית, שתהיה ההשגה ההיא זרה לעצם המושג ולא במציאות כלל; אולם אם תכונת המשיג נכונה, והיא בהיותה מסכמת בקשור המציאות ע"פ חקי המושכלות הראשונות, כמו ע"פ חקי ההנדסה המאומתים, אז תהיה גם ההשגה נאותה ואמתית. בבחינה זו יהיה דבר „מושג" כדבר „מציאות", ההפך ממושג דמיוני או מושג כוזב, שהתועים טועים בו. על הבחינה האחרונה יאמר שהיא „ה ש ג ה נ ו ש א י ת" (subiektiv), לפי שאיננה

במציאות רק ברמיון הנושא, שהוא המשיג; ועל הבחינה הראשונה יאמר כי היא לפי המושג (objektiv), ובה יתימרו כל חורצי משפט, כי יאמרו שהם שופטים על איזה ענין לפי מצב הדבר עצמו, בלא שום פניה צדדית שמקורה מעצם השופט. ההבדל הזה הושאל גם למלאכת המליצה והשיר, אם שהיא מדברת בענינים כפי מה שהם עומדים בפני עצמם, או במה שהם נוגעים להמליץ ורגשותיו, כמו ההבדל שבין שירי נעים זמירות ישראל, בין מזמור צ״ג למז׳ קל״ט שבס׳ תהלים, הראשון לפי המושג והשני לפי המשיג ושניהם אמתים ונשגבים.

אֲבִּיֶקְטִיף (Obiektiv), תקרא עדשת הזכוכית, אשר בקנה המצפה (Teleskop) או בקנה המגדיל (Mikro-skop), אשר מעבר הקנה הפונה אל המוחש, לעומת זכוכית האוקולר (Okular) הפונה אל עין המביט. כן יקרא בכלי הפוטוגרפי אותו קו האור או אגודת קוי האור, הרושמים את תמונת המוחש על הזכוכית הכהה שבאחורי הכלי, בשם אָבּ׳ של הכלי. כל אשר יגדל האָב׳ שבקנה המצפה, ירב אור המוחש ויגדל נגהו, אפס כי כבד מאד לעשותו, יען שקשה לעשות גולם זכוכית גדול שישוה על פני כלו, גם כבד מאד ללטשו בדיוק בתבנית כדורית. — למען היות המוחש חפשי מצבעים הנראים על שפתו דרך הזכוכית הלטושה, צריך להרכיב האָב׳ מעדשות רבות של מיני זכוכית שונים, אשר תלטשנה בעקומים שונים, לפי תקי שבירת אורות הצבעים (Achromasie ע״ע). דבר זה יקשה יותר לעשותו בכלי הפוטו-גרפיה הטובים, לפי שבזה לא יספיק לנו למצוא את נקודות השרפה אשר לצבעים השונים הנראים לנו (אדום, שחרחר, צהוב, ירוק, תכלת ודודאי) ולאחדם בנקודה אחת, כמו שנעישה באָב׳ של קני המצפה והמגדיל, כ״א למצא את נקודת השרפה לקוי האור האפל, הנשברים עוד הרבה יותר ופועלים פעולה כִימית חזקה, והם הנודעים בשם ultra vio-laceui, ולאחדה עם יתר חברותיה לנקודה אחת, אשר מבלעדי זה גם אם תראה התבנית על הזכוכית הכהה בהירה מאד, תצא תמונה מטושטשת על הלוח הכִימי אשר ייטיב להרגיש את האור, כמו שידרש להיות בכלי פוטוגרפי מובחר.

אַבִּיר (rycerz, рыцарь), שם משאל מלפנים לכל איש חיל הנאזר בגבורה, וביחוד לאלה שהיו לבני לויה לאחד המלכים או השרים, בהשתעבדם אליו לעמוד לימינו ולאזרהו חיל למלחמה. מפלגת האבירים התפשטה בכל ארצות הגרמנים והרומנים, הממלכות אשר קמו באירופה אחרי מפלת רומא. בראשונה היה כל איש חיל אשר השיגה ידו די קנות לו סוס ונשק, ובא בחיל המלך והיה לפרש מעלה, ואם קצרה ידו מהשיג את אלה, ונספח על אחד השרים הקרובים למלכות, ועבד תחת דגלו, ובזה זכה להחשב באבירי עם. מושלי הארצות יפו כחם של האבירים ההם ויזכו אותם באחוזות נחלה לדורותיהם אחריהם, גם פטרום מן המסים אשר הטילו על עם הארץ, וכרוב הזכיות שנתנו לאנשי החיל המתיחשים בצבא המלחמה, כן נגרעו מיתר העם יושבי הארץ, ובכן נפלגו בני האדם לאבירי עם — הם האצילים החפשים אילי הארץ ומגניה, ולהמוני עם — המשועבדים למגניהם ומושליהם בגופם ורכושם וכל אשר להם, חוץ מיושבי ערי החפש בפריזלאנד — שבאו יחדו בברית אחת להפקיע עצמם מן החסות והשעבוד כאחד. ברבות הימים הוסיפה מפלגת האבירים להחלק מעל העם ולהתנשא עליו, עד כי לבוא בקהלה יכל רק האיש אשר אבותיו כבר זכו להמנות בתוכה. ביותר גדל כחה וערכה במסעי הצלב, שבהם כל אבירי העמים והממלכות התנגשו באו יחדו ויהיו לאגודה אחת, הנבדלה מכל יתר בני האדם, ואף מאנשי החיל אשר לרגלה, בחוקיה ובמנהגיה לכל הליכותיה. בראשה עמדו אבירי צרפת, שהיו מופת לכלם בנמוסיהם המיוחדים, בהליכותיהם מעדנות בחצרות המלוכה ובמושגיהם הנפלאים ע״ד רגש הכבוד והאצילות ויקר ערך האשה ושעשועי האהבה בתענוגיה, — כל אלה בראו להם תורה חדשה בהליכות עולם, בחיי המשפחה והחברה ובשמחותיהם והלוליהם לכל חגיהם ומועדיהם. — ראשית כל למודי האבירים היתה תבונת כפיהם בתנופת כלי נשקם שהוקדשו להם לכבוד הדת והאשה, בהתחיבם להגן על שתיהן במדה אחת בגבורות ישע ימינם. חליצותם היתה ממאה הי״א ועד המאה הי״ג: סותרה עשויה מחשוקי ברזל הצמודים יחד והמכסים על כל גופו מכף רגל ועד ראש, שבכת חוטי ברזל על פניו וקובע ברזל על ראשו. סותרה כזאת הנהגה אח״כ גם לגוף הסוס. על הסותרה ממעל נשא האביר אדר היקר המתנוסס בשלל צבעים רקמתו, בידו האחת החזיק מגן ובשנית כידון ועל מתניו חרב גדולה וכבדה אשר נדרש לאחזה בשתי ידיו בעופפו אותה על פני האויב, ולה בית יד עשוי בדמות צלב, עליו הגיח ידו מדי השבעו באלהיו. האגונות (Turniere, turnieje, тур-ниры), הם משחקי הקִרבות שהיו לעתים מזומנים לעיני המלך והשרים הגדולים והנשים העדינות, נתנו יד לו להתפאר בגאון עוזו נגדה נא לכל רואיו. המשחקים האלה היו נהוגים עוד בימי קדם, והאבירים הנהיגום אצלם מזמן המאה הי״ב והלאה, והם שנתנו להם עז ותעצומות להתהדר בם בכל יקר תפארת. לבעבור זאת נקבע חנוך מיוחד לבני האצילים אבירי הארץ. בעודו בילדותו נשלח הנער מאת אביו, לעמוד לשרת לפני אחד ממיודעיו, הנודע בכבוד גבורתו, או לבוא בחברת נערים כגילו להתחנך אצל מורים מלומדי מלחמה, שם למדו ידיהם לקרב וקולם להגעים זמרות ולשיר שירות דודים ולהגדיל כבוד הנשים וערך האהבה בתענוגיה. כאשר גדל הנער בא לפני אחד האבירים לשרתהו ולהיות בנושאי כליו, עד אשר יבחן בגבורתו וכח ידיו ואז יזכה להכנס ולבוא בחברת האבירים ולהיות כמהם. לכל אחד מהאבירים היה המשפט לסמוך את ידיו על התניך שעמד לפניו בנסיון, אך זכות הסמיכה נקנתה מאת הנער בנסיונות קשים ונעשתה על פי חוקים מיוחדים שנקבעו להקדישה ולהעריצה בעיני כל. אות הסמיכה היתה הכאת חרב על גב התניך המתקדש, אחרי התודותו וצומו ואחרי קחתו מוסר מפי הכהן והשבעו לפניו לשמור אמונתו לאלהיו ולמלכו, לכבד את הנשים ולהיות אבי יתומים ודין אלמנות ומגן ומחסה לכל איש נקשה ואובד; העברת הזכות מהאביר אשר חלל כבודו היתה ג״כ על ידי החרב, בשברם אותה על גבו. — בזמן מסעי הצלב, ברבות הצרות והפגעים על כל ראש דרך לרגלי מלחמותיהם בארץ הקדם, נוסדו חבורות שונות לאבירי עם, שתעודתן היתה להגן על עוברי ארח, לרפא את החולים והנפצעים ולעמוד למשמר בכל המקומות הקדושים להם. ברות כהניהם ונזיריהם התקדשו לשם אחד מארבעת קדושיהם: באזיליקום, אוגוסטינום, בנדיקטום או פראַנציסקוס, וישבעו לאמונה, להלחם עם אויבי דתם כל עוד נפשם בם. החבורות האלה שנוסדו לטובה בראשיתן הביאו אח״כ רעה רבה לעולם, בהתאמצן לאסוף אליהן חיל גוים, לרשת עמל לאומים ולהרחיב ממשלתן על ארץ רבה. בהן הכי נכבדו חברת „בני יוחנן" (1048) חברת „בני ההיכל" (1118) וחברת „אבירי אשכנז" (1190). החבורות שנוסדו אח״כ כמתכונתן הן: חברת „אחי החרב" שנקבעה 1204 בליפלאַנד ושתי חבורות „אלקנטרה" ו„קלטראַוה" שנקבעו בספרד לרגלי המלחמות התמידיות שהיו שמה להנוצרים עם בני הערב. החברה הראשונה שנוסדה בדרך חול, מבלי כל חוקי נזירות ופרישות שקבלו עליהם בעלי החבורות הראשונות, היא חברת „מרים הקדושה", שנקבע לה אות החבצלת בספרד (1048) ואות האריה בצרפת (1080), חבורות-חול כאלה נוסדו למכביר בכל הגוים והארצות, מהן שנקבעו לשמירת חוקי המוסר ומהן שנקבעו (מקץ שנות הבינים) לשם חברה ורעות בלבד. ביותר האריכו ימים החברות שנוסדו מאת מושלי הארץ למטרה מדינית. נפלאים הם השמות שבהם נקראו רוב החבורות שיסודתן בדברי חול, כמו: חברת „נשי הקרדום" בספרד (1150), חברת „תוספת הירח" בנאפולי. חברת „הגרזן הישן" בליגניצא (1290),

חברת „הנעל" בויניציא (1332) וה„קשקשת" בספרד (1417) חברת „נשי החבל" בצרפת, חברת „הקווצה" באוסטריא (1385), חברות „האבירים בעלי הקרנים" ו„הנמר" באשכנז הדרומית (1410). מסגל החבורות האלו הסתעפו אח"כ כל אותות הכבוד הנהוגים כעת בכל הממשלות, לכבד בהם את האנשים המצוינים בתושבי הארץ או בגבורי הצבא. — האבירים לכל חבורותיהם היו למפלגה אחת שעלתה ממאה הי"ג והלאה על כל יתר תושבי הארצות במשפטיה וזכיותיה אשר הנחילו אנשיה לדורותיהם אחריהם, הם האצילים, המיוחשים אשר בעולם. מעלת האצילות נחשבה לזכות הבאה רק ע"פ ירשת אבות, ולה הכשרו כל צאצאיהם, ואף אלה שעזבו מעשה אבותיהם, מבלי אחוז עוד בחרב גבורים ומבלי היות עוד בעורכי מערכה בצבא המלחמה. הבנים ההם ישבו בשלום על נחלות אבותיהם ונהגו מכל הזכיות שבאו להם בירושה ע"י יחושם וכבוד משפחתם בימי קדם. יחד עם יחש האבות ירשו גם את סגנום חתימתם, ויהי הסמל שבחר לו האביר לשית על דגלו מלפנים סגולת עולם לכל משפחתו, אותה שמו לחותם תכנית על כובעיהם ומגניהם וטבעותיהם וכל כליהם. — בסערות העתים במאות הי"ד והט"ו פנה הודם של האבירים עם כל זיום והדרם; כרובם כן אבדו מהם מעלותיהם מלפנים, ומדותיהם נשחתו כלה, ויהי אך מדנים וקרבות וחמס ועושק וגזל ושכרון מנת כוסם. ממבצריהם אשר בנו להם בראש הרים ארבו לכל עוברי דרך ההולכים לתומם, ויתנפלו עליהם ויגזלו מהם את כספם ועמלם ויגיע כפיהם, עד אשר קמו עליהם המלכים להשבית שאון עריצי אדם אלה ויהרסו מצודות משגביהם — הן החרבות השוממות אשר שאריתן נמצאה עוד היום במקומות ידועים. זאת אחרית מפלגת האבירים אשר מלאה הארץ כבודם בימי קדם, ותחתיה הוקמה מפלגת האצילים בתארה וצביונה שאנו רואים אותה בארצות שונות כיום הזה (ע' אצילות).

אֲבֵירָה (Aveiro), מחוז דרומי-מערבי בנוף באירה בפור-טוגאַל, מ"ש 2,925 קמ"מ ומ"י 270,260. המקום הוא ארץ מישור, מכוסה בהרבה יערות, ונהר פוגה שוטף בו. העיר הראשית אבירה יושבת על יאור נהר פוגה במבואות ים וע"י מסלת אופורטה-קוימברה ומ"י 7,167. מן היאור ובצאותיו יאספו מלח הים לרוב מאד. על שפת הים יגדל ציד דג השמן, הוא העפיאן (sardela, сардинъ). בסביבות העיר כרמי חמד הנותנים יינות חזקים וטובים, והאדמה נותנת יבולה בתבואה וזית ושמן וכל פרי גפן למינהו. — המלך יואן נשא את העיר וסביבותיה במאה הט"ז למעלת דוכסות מיוחדה, ותהי נחלה לבית לאנקאסטרה עד 1720, אז עברה ובאה לידי דון יוסי מסקרינהאס, דוכס אבירה (נולד 1708). גדול היה כבוד הדוכס הזה בימי יואן V, אך במלוך יוסף עמנואל נדחה משאתו והכמרים הישועים וכל אויבי המלך משכוהו אחריהם וישימוהו בראשיהם. ויהי בליל 4 סיפט' 1758 והמלך שב מבית פלגשו כדרכו, והנה ירו עליו ממסתרים ויפצעוהו. אז הפקד בית דין קשה ליסר את הפושעים כרשעתם, והדוכס אבירה והמרקיז טאבורה ועוד שרים ממשפחת הדוכס נאשמו יחד, ורובם נשפטו למות; בתוכם היה הדוכס ובניו וחתנו, ויחדו הומתו באכזריות חמה 13 יאנ' 1759, ונכסיהם התרמו לאוצר המלוכה ונשיהם הכלאו בבתי מקלטי הנזירות. גם הכמרים הישועים לא נקו ויחדו גורשו משם בחרפה גדולה. אח"כ נגלה הדבר כי רוב המומתים לא היו אשמים בדבר ועל חנם נענשו קשה, אך הממשלה השתמטה מהשיב ליורשיהם את נחלתם, ואחד מהם אשר דרש חלקו ע"פ משפט צדק התפים לה בקצבה לו מכסת כסף אשר יקבל שנה בשנה כל ימי חייו.

אֲבִירוּיס (Abul-Walid Mohammed Ibn-Ahmed Ibn-Mohammed Averroes) הוא החכם „אבן רשד" הגדול והמהולל בכל הפילוסופים הערבים (יש בעלי אסופות (כמו Энциклопед. Лексиконъ, ס"ט-פטרבורג 1835), שמחליטים ואומרים, כי החכם הזה הנודע בשם „אבן רשד" (Ibn-Roschd — באינציקלופדיות של ברֹאקהויז ומייער) הוא זה „אבו ראזי" (Абу-Разн), וכי הוא הורה חכמתו להרמב"ם (ע"ש). אבל ההחלטה הזאת מוכחשת ע"י מכתבו של הרמב"ם להר"ר שמואל בר"י אבן תבון, שבו הוא מזהירהו מללמוד „ספר החכמה אלהית שחבר אלראזי", שאין בו תועלת לפי שהיה רופא בלבד", ולעומת זה הוא מהלל לו מאד את ביאור אבן רשד על ספרי אריסטו — ע"ש). נולד 1126 (520 להגירה) בקורדובה אשר בספרד, מקום שאביו היה שופט ומורה דת, וילמד אצל חכמי דורו המפורסמים, ויתרועע עם החכמים אבן-אל-ערבי ואבן-תופאיל ואבן-זוהר, הנודעים לשם ולתהלה. כאשר גדל שמו כן גדל כבודו בחסד מלכו, ותהי המשרה על שכמו במארוקה, בשיביליא ובקורדובה. גם השולטן אלמנזור-בילה, אשר מלך אחרי יוסף, קרבהו בראשונה ויט אליו חסד. אך אויביו ומקנאיו הלשינוהו אליו כי סר הנהו מתורת הקוראן. ויקצוף עליו אלמנזור, ויסירהו מפקודתו ויגרשהו מעל פניו ויגלהו לאליסנה היא לוצינה אשר אצל קורדובה. אחרי שנים אחדות כאשר נטה השולטן גם הוא אחרי הלמודים ויעמיק חקר בפילוסופיא, השיב את החכם הזה אליו ויקחהו אחר כבוד ויגדל חסדיו עמו. אך אבירויס לא האריך עוד ימים וימת במארוקה 12 דיצ' 1108. הוא העתיק (מלשון סוריא) את כתבי אריסטו ויבאר אותם בחכמה רבה, אך בעבודתו זו נכרת שיטת האלכסנדרינים אשר בה אחזו רוב הפילוסופים הערבים, כנראה מביאוריהם לספרי אמוניוס, תימיסטיאוס ודומיהם. הוא היה מגן להפי-לוסופיא הרציונלית, הבנויה רק על מוסדי השכל והטבע למורת החוקרי' האדוקים, כאלגצאלי וחבריו. רוב חבוריו נמצאים רק בהעתקה רומית (ויניציא 1489), פירושיו לספרי אריסטו נדפסו עם גוף הספרים ההם ג"כ בהעתקה רומית (II כרכים, ויניציא 1560), גם כתב ספר בחכמת הרפואה ע"פ שטה מיוחדה שבחר לה, וגם זה נדפס פעמים אחדות בהעתקה רומית (ויניציא 1482, 1560) ויקרא בשם Colliget המשובש מהמלה הערבית Kulliyat (כוללי). הוא עשה לו שם גדול בחכמת התכונה, ובחינותיו ונסיונותיו ע"ד כתמי השמש וכדומה נתקבלו מחכמי האסטרונומיא. הרבה מחבוריו נעתקו ונתפרשו גם ללשון עברית, כמו ס' „השמע הטבעי" שנעתק ע"י ר' משה ן' תבון; ס' „הדרושים" עם פי' ר' משה בר' יהושע נרבוני; פי' על ס' „במה שאחרי הטבע" (Meta-physik) נעתק ע"י ר' קלונימוס; ספר „על ההגיון" (כ"י) נעתק ע"י ר' יעקב אנטולי; ס' „על החכמה המדינית" נעתק ע"י ר' שמואל יודא; ס' „על מה שלמעלה מהכוכבים" ע"י ר' אליהו. ביותר נתודעה חכמתו בעולם מאז נדפסו חבוריו בלשון ערב ע"י החכם האשכנזי M. J. Müller (מינכען 1859), ונעתקו היטב ע"י האקאדמיא הבאוארית (מינכען 1875).

אֲבֵירוֹן (Aveyron), נהר בצרפת הדרומית; מוצאו מהר הנתר Tour de Sermeillets דרומה מזרחה לסי-ויראַק ותקופתו על המחוז הנקרא בשמו ועל מחוז טארן-גאראַני ששם הוא נופל בנהר טארן ואתו יחדו בנהר גאראַ-ני. — פלך אבירון מכיל בשטחו 8,743 קמ"מ ומ"י (1886) 415,826 והוא אחד מהחלקים היותר הררים בצרפת. מלבד הרריו הגבוהים (אובראק 1,451 מ', רוכסי ליוויצי 1,100 מ') נפלא הוא בסלעיו הרמים והנשאים בקצהו דרומה מזרחה ובמערותיו הרבות הנמצאות בקצהו הדרומי ועל כלם — בכרי הנתר (Causses) הגבוהים והרחבים, שאין עליהם יערות ומים, ולכן אין בהם גם מושב לבני אדם, אבל מלאים הם עשבים וירקות נותני ריח, הטובים מאד למרעה הצאן. האקלים טוב ובריא, אך מזרחה וצפונה הוא קר וקשה. שתי שלישיות מאדמת הפלך אינן נעבדות, אך תבואת החלק הנעבד מספקת להתושבים, ושדות המדבר הם מרעה טוב לעדרי בקרם, שהם ראשית מחיתם של יושבי ההרים. בנבכי האדמה יש הרבה חמרים ומעינות מינרלים. מלבד פחמי אבן המוצאים משם בערך 7 מיל' ככר לשנה ושכבת הנתר הנמצא שם למכביר, יש שם גם ברזל וצריף (Alumen) ועופרת ונחשת וצינק ופיטריול ואנטימון. הרבה

מתושבי הפלך ההוא עוסקים במכרה ההרים והתוך המתכיות, גם יש שם בתי חרושת שונים למטוה, לארג ולרקמה ולמעשה נייר ולעבוד עורות וכו'. הפלך מתחלק לחמשה מחוזות; שתי מסלות ברזל, האורליאנית והדרומית, מסתעפות לכל המחוזות, ושם העיר הראשה רודאֶם (Rodez);

ר' אֲבִירִים, אבי האמורא ר' יהושע. במדרש הובאו ממנו שתי מימרות (אסתר רבה סוף פ' ה). זמנו ומקומו לא נודעו.

אֲבִירָם 1) אחד מבני אליאב, מבני ראובן, שהיה עם דתן בעדת קרח בריבו עם משה וימרד בו, וכאשר נקראה העדה ע"ש קרח (במדבר כ"ז ג ועוד), כן נקראה גם ע"ש אבירם (תהלים ק"ו י"ז). 2) הבן הבכור לחיאל מבית האלי, ובעת יסד אביו חיאל את יריחו מת אבירם על פניו (מ"א ט"ז ל"ו), ונתקימה בו קללת יהושע (ו כ"ו).

אֲבִישַׁג, השונמית, היא הנערה היפה שהביאו לדוד מלך ישראל לסוכנת (מ"א א.) אבל המלך לא ידעה מפני שהיו לו אז שמונה עשרה נשים והתורה לא התירה למלך לישא נשים יותר ממספר הזה. מזה למדו חכמינו כמה קשים גירושין, שהרי דוד התירו לו ליחד ולא התירו לו לגרש. בסבת האשה הזאת נידון דין אדניהו אחיו הבכור של שלמה מלך ישראל למיתה, יען כי אדניהו חפץ לקחתה לו לאשה ושלמה ראה בזה עון מרד במלכותו, כי חשב שרק לו היתה מותרת, מפני כי מלך משתמש בשרביטו של מלך, ולא לאדניהו דהדיוט היה, ואדניהו הבכור חשב כי אך לו המלוכה (סנהדרין כ"ב). היא היתה יפה עד מאד ובכל זאת אמרו עליה כי לא הגיעה לחצי יפיה של שרה (שם ל"ט:).

אֲבִישַׁי, בן צרויה אחותו של דוד המלך, היה ביחד עם יואב ועשהאל אחיו שרי צבאות חיל המלך הזה ובדה"י נקרא אַבְשַׁי. אם כי בגבורה נופל היה אבישי מן השלשים אשר לדוד, בכ"ז היה עליהם לשר (ש"ב כ"ג י"ט). מאהבתו העזה לדוד חפץ להכות את שאול בחניתו ולהמיתו על רדפו את דוד חנם, ואך דוד מנעהו מבוא בדמים (ש"א כ"ו). יחד עם אחיו יואב הרג את אבנר שר צבא ישראל, בבואו לחברון לכרות ברית שלום עם דוד ולהסב המלוכה על כל ישראל מאיש בושת אליו (אל דוד), ויקמו ממנו נקמת דם עשהאל אחיהם שנשפך ע"י אבנר (ש"ב ב). הוא הכה מכה רבה בבני עמון שיצאו להלחם בדוד בימי חנן בן נחש מלכם (שם י). בברוח דוד מפני אבשלום בנו ושמעי בן גרא חרפהו ויקראהו איש הדמים, חפץ אבישי לכרות את ראשו, אך דוד קבל עליו את הדין ולא נתנו לנגוע בו (שם ט"ז). גם הכה את הגבור הפלשתי ישבי מילידי הרפה שאמר להכות את דוד עד אשר היה כפשע בינו ובין המות (שם כ"א), והכה את אדום בגיא מלח שמונה עשר אלף ויהיו כל אדום עבדים לדוד (דהי"א י"ח). במלחמת דוד עם אבשלום נתן דוד השלישית מכל הצבא בידו (ש"ב י"ח), ואחרי אשר נפל אבשלום במלחמה ונצח דוד, רדף אבישי אחרי שבע בן בכרי הבליעל המורד בדוד (שם כ). אולם לא תמיד היה רוח דוד נוחה ממנו, כי פעמים רבות היה לו לשטן (שם י"ט) ולפעמים גם ירא ממנו ומאחיו, כי ראה שהמה קשים ממנו (שם ג).

אֲבִישָׁלוֹם, בן דוד, ע' אבשלום.

אֲבִישָׁלוֹם, אבי מעכה, חותן המלך אבים (מ"א ט"ו י י"ב).

ר' אֲבִישָׁלוֹם, לא נמצאה ממנו הלכה או אגדה, ורק בניו ר' נתן (ברכות כ"ב) ור' שמעון (שם ז) אמרו דברי אגדה. מקומו היה לפי הנראה בא"י וזמנו לא נודע אל נכון.

ר' אֲבִישָׁלוֹם, אבי חנן, שהיה אחד מדייני ירושלים שהיו גוזרין קנסות, וחי במאה הח' לאלף הד' בזמן שבהמ"ק היה קיים. וכפי הנראה איננו אבי ר' נתן ור' שמעון, שממאמריהם ניכר שהיו אמוראים.

אֶבְיָתָר, נין ונכד של עלי הכהן. אביו אחימלך שימש בכהונה גדולה בנוב עיר הכהנים בימי שאול מלך ישראל, ואחרי אשר אחימלך נהרג ביחד עם כהני נוב ע"י דואג האדומי במצות שאול, גם אביתר אל דוד המדברה וימלט על נפשו. אהבתו העזה לדוד היא שעמדה לו שנתמנה לכהן גדול ע"י דוד אחרי מות אחימלך ששימש בכהונה לבדו כל ימי שבת הארון בגבעון (ש"ב ב). לבו היה שלם עם דוד כל ימיו ולא עזבו גם בעת מרידת אבשלום, ונשאר אז בירושלים למען יוכל להודיע לדוד על ידי יונתן בנו את כל פרטי המרידה, ואחרי אשר נפל אבשלום שדוד, היה אביתר האיש הבינים להשיב לב העם אל מלכו ואדוניו (ש"ב ט"ו י"ט). אולם בדבר אדוניהו הלך אביתר נגד רצון דוד ויתן ידו לקושרים, ובגלל זאת הסירהו שלמה מכהונתו וישלחהו ענתות, להיות שמה כל ימי חייו, ואז סרה הכהונה הגדולה מבני איתמר ושבה לזרעו של אלעזר. אולם לדעת הסדר עולם (פרק י"ד) הוסר אביתר ממשמרתו עוד בימי דוד, על אשר שאל באורים ולא עלתה לו ושאל צדוק ועלתה לו, ואז אמר דוד לצדוק השב את ארון אלהים (ש"ב ט"ז). ממה שנאמר בשמואל (ב' ח י"ז) ובדהי"א (י"ח ט"ז) אחימלך (ובדהי"א אבימלך) בן אביתר, תחת אביתר בן אחימלך, יוכיחו כי היה מנהגם לקרוא הבנים בשם אביהם (וע' באור דהי"א י"ח ט"ז, כ"ד ג). על אודותיו אמרו חז"ל מאמינים בני מאמינים במדה כנגד מדה, שאלמלא נשתייר אביתר לא נשתיירו גם מזרעו של דוד בימי עתליה אף שריד ופליט (סנהרין צ"ה).

ר' אֶבְיָתָר, אמורא בדור ג' לאמוראים, היה נכבד מאד בעיני בני דורו ואביי ספר עליו כי אליהו דבר עמו. רוחו לא היתה נוחה מאנשים העולים מבבל לא"י ונשיהם להם תעגנה, ובניהם ובנותיהם יעבדו בבית זרים בשביל מזונות, ואמר עליהם כי מקיימים בעצמם: „ויתנו את הילד בזונה והילדה מכרו ביין וישתו" (גיטין ו:).

אַבַּךְ (Abbach), עיר מצער במחוז קעלהיים בבאוואַריא התחתונה, מימין לנהר הדאָנויא על יד מסלת הברזל. מספר יושביה בערך 1,200 והמקום נכבד ע"י מרחצאותיו החמים (Wildbad), ששם מעין מי גפרית הטובים לרחצה ולשתיה ומועילים לפודגרא, לכויצת האיברים וחולשתם, למחלות העור, לחולי האם וכו'. על פני המקום הזה מתנוססים שרידי ההיכל הייגריכסבורג, מקום מולדת הקיסר הייגריך II (973). אצלו גברה יד דאוואו (Davoust) שר צבא הצרפתים על הארכידוכס קארל שר צבא אוסטריא (19 אפריל 1809).

אַבְכִּיר. מדרש, איננו כעת בידינו, אמנם לפני שלש מאות שנה עוד היה בכת"י, והזכירו ר' עזריה מן האדומים בספרו מאור עינים, חלק אמרי בינה פנ"ז: „ולא כן אנחנו, לפי מה שראיתי כו' אצל מדרשי אבכיר ואבא גוריון בספר קדמון, שראיתי במדרש הנדיב יצחק איש פאנו אזרת פירוה", וכ"כ נזכר כמה פעמים בילקוט שמעוני על התורה וברוקח סי' שס"א ובפי' מחזור מר' שמעון כת"י די ראָססי 655, שבו נאמר אשר בגלל סיום דרשותיו אמן ברוך כן יהי רצון נקרא בשם זה, כמו שהיה נהוג לסיים הדרשות בברכה במדרש ילמדנו, כאשר העיר על זה הרוקח בפי' התפלות, וכן שמש בו ר' טוביה בספרו לקח טוב (ע' במבוא הר"ש בובער), וכבר נדפסו לקוטים ממנו מן הילקוט זה מקרוב. והנה מן המעט הנשאר בידינו בס' הילקוט נראה, כי הכיל אגדותיו על כל ס' בראשית ושמות, וארג נגלות ונסתרות יחד, וכנראה הכיל דרשות שלמות וגדולות שנשא מדי שבת בשבתו בלילות הארוכים של שבתות החרף. וע"פ האגדה משמחזאי ועזאל (ילקוט בר' רמז מ"ד) המובאה בשמו, ונזכרת ג"כ בכת"י מינכען 5ª פ' אחרי צד 96 „שנינו באגדה", הנכתב ש' ד"א תתקצ"ג (1233), נראה כי הוא מדרש קדמון ומגיע זמנו באמצע ימי הגאונים הקדמונים. כן שמשו בו בעלי המדרשים ואגדות האלה: א) „בראשית רבתי דרבינו משה הדרשן", אשר האגדה הנ"ל נעתקה בשמו בספר Pugio fidei צד 937; ב) הפרקים האחרונים מהתנא דבי אליהו זוטא המכונים

בפי הילקוט שמעוני סוד המרכבה כת"י, והרוקח בשם „פרקי דר"א" ע"ש התחלת הפרקים מפרק י"ט והלאה „שאלו תלמידיו את ר"א". ג) „מדרש ויושע" בכל נוסחאותיו (ע"ע) וע' ילקוט שמעוני שמות רמ"א וחמדת הימים ח"ג ז' של פסח פ"א בשם מדרש אבכיר. ד) „מדרש פטירת מ"ר" (ע"ע). ה) „מדרש שמחזאי ועזאל" שיסודו ממנו. המדרש אב' כנראה היה ליסוד לספרי הקבלה. והמדרשים אשר שמש בהם: בר' רבה, אבות דר"נ, פדר"א, ואם בעל חמה"י והשל"ה המזכירים אותו שמשו בגוף הכת"י צ"ע.

אֵבֶל או שמחות (בל' סגי נהור), מסכת — נמצאת בידינו בב' נוסחאות: א) ארוכה ומכונה „רבתי" הכוללת הלכות אבילות, ואגב גררא באו בה גם שאר ענינים ואגדות, ולשונה כלשון הבריתות הקדומות; ורובי הלכותיה הובאו בפ' אלו מגלחין בשם „תנו רבנן", ואיננה בידינו בשלמותה, כי התלמוד (שם כ"ד כ"ו) מביא ההלכות מאבל רבתי שאינם לפנינו; ב) קצרה — „זוטרתי" ואין בה מאומה מן ההלכות רק אגדות. הרבתי נספחה לספרי הש"ס במס' הקטנות שבסוף ס' נזיקין, ובכת"י ובדפוסים קדמונים בסוף סדר קדשים, ונדפסה לראשונה בויניציאה רפ"ג (1523), מכילה י"ד פרקים. הפרושים וההגהות שנעשו עליה גדפסו רובם בש"ס ווילנא החדש תרמ"ג, והם: נחלת יעקב, נוסחת הגר"א, הגהות הרי"ב, לב חכמים, הגהות מהריעב"ץ, פעולת שכיר וכו' וכו'. החכמים הבאים בה הם כולם תנאים, מלבד אמר ר' יוחנן שבראש המסכת הנוסף בו. המלות הזרות שבה: אכטרטיוס, קולר, גרדון, פרקליטין, פלטין וספקלטור, כולן מלות קדומות שבאו כבר במשניות ובריתות. ונראה שהיא מברייתות הירושלמיות, ומוזכר בה מס' אבות שקוראה „הלכתא" כדרך הירוש' שקורא למשנה הלכה, אף שאין הוכחה שמלות „כ"ז הלכתא באבות" שכתובות שם הן מגוף הספר. סדרה בקובץ המס' קטנות, נראה שהוא ע"ד: תורה (אדר"נ), עבודה (מ' סופרים), וגמ"ח (אבל, כלה, ד"א, שלום). כדי לסיים בדבר טוב מסיימת הרבתי, אגב גררא ד„הרואה אבל", ב„הרואה מקום שנעשו בו נסים כו' כי טוב כי לעולם חסדו".

אָבֵל, שם כללי לעמק ובקעה המגדלים דשא ועשב הרבה, כי מסגולת לשון עבר לקרוא נהר ועמק בשם אחד, כאשר יעיד ע"ז השם נחל, המורה על נחל שוטף וגם על עמק, וזה יען כל העמקים הם נחלי מים לעת גשם רב, בהשתפך לתוכם זרמי ההרים השוטפים בחזקה. והשרש „אבל" יורה לפעמים על נחל מים, כמו: על אובל אולי (דניאל ח ב), ובא השם הזה בחבור אל שמות אחרים לענין שע"פ: 1) **א ב ל ב י ת-מ ע כ ה**, עיר גדולה בנחלת שבט נפתלי לא רחוק ממחוז מעכה אשר לארם (ש"ב י ח) אצל מי מרום, אשר לזאת נקראת ג"כ אבל-מים (דהי"ב ט"ז ד), והיתה עיר מבצר קרוב לגבול הצפוני אשר בארץ הגליל. ונקראת ג"כ אבל סתם (ש"ב כ י"ט). העיר הזאת כמעט נהפכה לגלים בחטאת שבע בן בכרי המורד בדוד, ונשארה על מכונה בחכמת אשה אחת שידעה לכלכל דבריה בהשכל ודעת עד כי השליכו את ראש המורד ההוא בעד החומה (שם). בימי בעשא מלך ישראל נלכדה ע"י בן הדד מלך ארם, ששכרו אסא מלך יהודה לגרש את בעשא מגבול ארצו (מ"א כ"ו כ), ובימי פקח מלך ישראל בא תגלת פלאסר מלך אשור ויגל את יושביה אשורה (מ"ב ט"ו כ"ט). כעת עומד על תלה כפר „אבול", מקום מושב הדרוזים. עוד בימי חכמי התלמוד היתה אמת המים הולכת מהעיר הזאת לצפורי (עירובין פ"ז). 2) **א ב ל-ה ש ט י ם**, שם עיר בערבות מואב בעבר הירדן מזרחה מול יריחו, היא התחנות האחרונה, אשר חנו שם בני ישראל במסעם במדבר (במדבר ל"ג מ"ט) וחבל ארץ אשר סביבות העיר הזאת יקרא בשם „השטים" סתם (שם כ"ה א, יהושע ה א), על דבר עצי השטים אשר גדלו שמה לרוב, ושמה היה רוב תחנות מחנה ישראל. וכן מיכה הנביא בהזכירו לבני ישראל את המעבר הנפלא אשר עברו בימי יהושע דרך נהר הירדן, אמר מן השטים עד הגלגל למען דעת צדקות ה' (מיכה ו ה). ע"ד מקום העיר בצמצום הדעות מחולקות. לפי דעת יוסיפון היא רחוקה מהירדן כס' ריס (Stadius), ולפי דעת חז"ל היה מהעיר עד הירדן רק ל' פרסאות (יומא ע"ה:). 3) **א ב ל-מ ח ו ל ה**, שם עיר בנחלת חצי מטה מנשה אשר בארץ כנען בערבות הירדן ממערב לעיר בית-שאן; עד גבול העיר הזאת נס מחנה מדין ראשונה מקול תרועת גדעון ואנשיו (שופטים ז כ"ב). בה נולד אלישע הנביא (מ"א י"ט ט"ז), ולדעת איזו חכמים היתה בנחלת מטה יששכר. 4) **א ב ל-כ ר מ י ם**, עיר בארץ בני עמון קרוב לגבול הגדי והמנשי. עד העיר הזאת הכה יפתח הגלעדי את בני עמון (שופטים י"א ל"ג). עוד במאה הד' למספר הנוצרים עמדה העיר הזאת על תלה — כפי עדות הסופר הירונימוס — ונמצאו בסביבותיה כרמים רבים מאד, אשר על כן נקראת אבל כרמים, והיתה כשש פרסאות רחוקה מרבת בני עמון (Philadelphia). 5) **א ב ל-מ צ ר י ם**, שם מקום בארץ כנען בגבול הירדן מערבה, אשר נקרא תחלה בשם גורן האטד, והכנענים יושבי הארץ בראותם את האבל הגדול שעשו המצרים ליעקב שבעת ימים, הסבו את שם המקום ההוא ויקראו אותו אבל מצרים (בראשית נ י"א). לפי דעת הירונימוס היא רחוקה מהירדן כשתי פרסאות ולדעתו היא אבל מצרים היא בית חגלה, ולפי זה היתה בנחלת מטה בנימין על גבול מטה יהודה (יהושע י"ח י"ט—כ"א).

אַבַל (Aval), מלה צרפתית ופי' ערבות על שט"ח. ערבות כזו שייכת בכל אופן, בין שהשט"ח נתון מאת הלוה בעצמו ובין שעבר מיד ליד, תמיד מחויב הערב לשלם בעד האיש אשר ערבהו לטוב. הנותן ערבות כזו חותם את שמו אחר שמו של הלוה ומוסיף לחתימתו מלות „per aval" (בתור ערב). אך הרשות בידו להוסיף ולכתוב בפירוש כי הוא נותן ערבותו רק ע"פ המשפטים הקבועים לשט"ח, ובזה הוא יכול להפקיע את עצמו מן האחריות הראשית, להיות דיני הגביה נוהגים בו כבכל הבאים עה"ח בשט"ח הבא לידי גוביינא. אולם חכמי ישראל לא יכירו את שטרי החוב בכלל למין השתעבדות מיוחדה, כי ההשתעבדות בעצמה בכל תקפה חלה מעת קבלת המלוה, והשטר הוא רק ליפוי כחו של המלוה, לגבות גם מקרקעות הלוה שיצאו לרשות אחרים אחרי זמן קבלת המלוה, כי שטר שנחתמו עליו שני עדים הוא כעין פרסום (Publicatio), וע"כ לוקחי נכסי הלוה שידעו מזה ולא נזהרו, המה הפסידו אנפשיהו. אבל שטר בחתימת יד הלוה בלא עדים אין לו יתרון על מלוה שבעל פה, שלא נגבית רק מהנכסים הנמצאים תחת יד הלוה. אולם „השתעבדות הערבות" שעיקרה היא גלוי דעת מי שהוא לערוב את הלוה בפני המלוה, יש אומרים שהיא נכנסת בתקפה לכל משפטיה, גם ע"י שיכתוב הערב על השט"ח: „ואני ערב", ובגלוי דעתו זו הוא משתעבד להמלוה ככל חקי מלוה שבעל פה, ואם נתפרש הערבות בתוך השט"ח קודם לחתימת העדים, אזי אם נכתב בסגנון לשון כזה המורה שהמלוה והערבות נתאחדו, שמזה נשפוט שהערב התרצה לפרסם גם את השתעבדותו, אז משפטו כמלוה בשטר, ואם לא נכתב בסגנון כזה משפטו כמלוה בעל פה. ויש אומרים שבכל זאת לא תחול שום השתעבדות על הערב, עד שיתקימו לזה עקרי תנאי הערבות (המפורשים בשו"ע חו"מ רס' קכ"ט), או שיתן הערב להמלוה שטר מיוחד על השתעבדותו, שאז משפטו ככל שטרי חוב. — השתעבדות הערב בין בשטר מיוחד בין בשטר החוב עצמו תוכל להיות: 1) בהשתעבדות פשוטה, שלא ישתעבד להמלוה רק כשלא תהיה יכולת ביד הלוה לשלם חובו להמלוה; 2) בהשתעבדות „קבלנית" (שפרטיה מפורשים שם סעי' י"ז), שהערב נכנס במקום הלוה לכל דבר (ע' רמב"ם הל' מלוה ולוה פכ"ה וכ"ו, שו"ע חו"מ שם).

אָבֶּל (H. Fr. O. Abel), סופר דה"י באשכנז, נולד 1824 ברייכענבאך אשר בווירטמבערג, הוא כתב ספר תולדות הקיסר פרידריך II, ובטרם הספיק לגמרהו מת 1854

בתור מורה קורא הדורות באוניווירזיטט בבונא (Bonn).

אַבֶּל (Joseph Abel) ציר אשכנזי, נולד 1768 בעיר אַשאַך אשר באוסטריא העליונה. בשנות 95—1794 ישב בפולין, ששם עבד עבודתו בעד הנסיך טשארטוריסקי ומשם שב לווינה ובעזרת האקדימיא נסע לאיטליא (1801). שם עשה רוב ציוריו מדברי ימי עולם. בשנת 1807 שב לווינה ויוסף עשות חיל בתבונת כפיו וימת שם 1818.

אַבֶּל (Jak. Friedr. von Abel), סופר פילוסופי, נולד 1751 בוואַיהינגען אשר בווירטמבערג. 1772 היה פרופיסור מורה חכמת הפילוסופיא באקדימיא שנוסדה בהיכל Solitude, 1775 העתיק את האקדימיא שטוטגארדה, 1790 היה לפרופיסור בפילוסופיא המעשיית באוניוורזיטט בטהי-רינגען, ובש' 1811 עזב משמרתו ויהי לכהן ראש. הוא כתב ספרים הרבה במקצעות הפילוסופיא: בתורת הנפש ובחכמת מה שאחר הטבע ובתורת המדות, וימת בשאָרנדאָרף 1829.

אַבֶּל (N. H. Abel), אחד מגדולי חכמי השיעורים, נולד 1802 בפינדראָע בנורוויגיא, וימת 1829 בפרולאנד אצל ארנדאל.

אַבֶּל (Karl von Abel), שר מדיני בבאַואַריאַ, נולד 1788 בווינצלאר, ואחרי החליפו משמרותיו בממשלה היה מש' 1837 והלאה לשר הפנים, ויהי אויב לכל אוהבי החופש ורודפם בנפש, ועל זאת היה שנוא העם. 1847 פטרהו המלך ממשמרתו, ויהי לציר הממלכה בטורין עד ש' 1848. 1849 נבחר מאת מפלגת האולטראמונטנים לשבת בסוד הנבחרים, אך דעותיו ודבריו לא היו עוד נשמעים כבראשונה, וע"כ עזב את דבר המדינה ויהי בודד לנפשו. הוא מת במינכען 1859.

אַבֶּל (K. Fr. Abel), מנגן נפלא על כלי הגמבי והפיאַנה גם מחבר ויוצר מנגנות, נולד בקאָטהען 1725 ויהי תלמיד מובהק ליאָה' סעב' באַך. הוא מת בלונדון 1787.

אַבֶּל די פויאָל (Alex. Den. Abel de Pujol), ציר צרפתי נולד 1785 בואַלאַנסין (Valenciennes) ויהי לתלמיד מובהק להצייר דאַויד. 1835 נעשה חבר להאקדימיא בפאַ-ריז, וימת שם 1861. ציוריו נודעים לשם.

אֲבָלְד (Saint-Avold), עיר הראשה במחוז פורבאַך במדינת לותרינגיא ע"י מסלת סאַארבריקען-מיין ומ"י 3,110. שם בית חרשת ליציקת ברזל וכלי פורפירה (Porzellan). בקרבת העיר נמצאים מכרי ברזל ונחשת ועופרת.

אֲבָלָה (Avola), עיר החוף במדינת סיראַקוס אשר בסיציליא, מ"י 12,830, העוסקים בגידול עצי שקדים וקני נפת ובישול הסוכר ועבוד חוצלות-תבן.

אֶבְּלֶה (Jean Baptiste Graf de Eblé) שר צבא צרפתי, נולד 21 דיצ' 1758 בס"ט יוהאן אצל זאארגעמונד. הצטין במלחמותיו בנידרלאנד, ובש' 1793 נתעלה למדרגת שר דיויזיא, ויראה כח גבורתו בכבישת מבצרי בלגיא והו-לאנד, 1806/7 השתתף במלחמה עם פרוסיא, 1808 היה ליועץ מלחמה בממלכת וועסטפאַליא, 1810 נשלח לעזור למאַסינה, שעמד אז עם חיל צבאו בפורטוגאל, 1812 היה במלחמה נגד רוסיא, בה תם לריק כחו ויבוא עיף ויגע לקאֶ-ניגסבערג וימת שם 21 דיצ' 1812.

אַבֶּלֶה (Abele), עיר קטנה במחוז נאָואַלכסנדראָווסק בפלך קאָוונא על נהר קריוונאַ, ע"י מסלת הברזל קלקון-ראדזיוילישק, ומ"י 1,560. העיר נושנה מאד; בקרבתה נמצא אפר עצמות שרופות ושברי כלי בית וכלי נשק משנים קדמוניות.

אֲבַלוֹן (Avallon), עיר המחוז בנפת יאָני (Yonne) בצרפת, על שן סלע מוצק ע"נ קוזין וע"י סעיף מסלת פאריז-ליאון, ומ"י 5,337. היא מקום מסחר ובתי חרושת, שם מעשה היין הטוב, הוא היין הבורגונדי, הנודע לשם.

אֲבַלוֹן (Avalon), לשון הארץ, דרומה מזרחה לאי ניו-פונדלאנד (באמריקה הצפונית), מחוברת אל האי ברצועת-ארץ צרה, נחלקת לשלשה חצאי-איים ולה הרבה חופים, ושם העיר הראשה סט' יאָהן. 1621 יסדה אנגליא את הקולוניא הראשונה לציד הדגים שמה. בקרן הדרומית נמצא הכיף ר אַ ס, אשר אליו הוציאו קו התלגרף הנטוי ע"פ תחתיות הים מאירופה לאמריקה (1858).

אָבְּלוֹנְגוּם (Oblongum), מרובע ארוך נצב הזויות, והוא שוה בשתים שתים מצלעותיו המקבילות זל"ז.

אַבָּלוּס (Abalus), לפי דברי הנוסע פיטהיאס (בספרו של פליניוס) הוא שם אי, אשר בימי האביב הציפו הגלים אל החוף את האלקטרון (bursztyn, янтарь) במדה מרובה מאד, עד שהשתמשו בו יושבי האי להסקה במקום העצים. את האי הזה שערו הראשונים כי הוא בים הבלטי על חוף פומירניא אשר בפרוסיא; אחרים חשבו כי הוא האי בורנהאָלם אשר בדאניא, העשיר בגחלי ליגניט, ועל הגחלים האלה כוון הנוסע בכנותו אותם בשם אלקטרון. אך עוד נמצאה השערה חדשה, כי מקום האי הוא בים הצפוני (הים האשכנזי) מצפון לנהר עלבא, באשדות נהר אֵידער.

אֲבֵלוּת (żałoba, траурѣ), הראות האבל בפועל או קובץ האותות והסימנים הטבעים וההסכמיים המורים על אבל האדם וצערו. — אם בין החיים המהלכים תחת השמש מלחמת עולם תמיד, ואיש את אחיו יצור להורישו ממקומו ולהמלא מחרבנו, הנה בבני משפחה אחת על פי רוב שלום ואחדות שוררת, כי הקשר הטבעי והנמוסי יאחזם יחד ויכריחם לעבוד שכם אחד לתכלית נרצה לכלם. ולפיכך חיי היחיד שבמשפחה הם קנין כל המשפחה והעדרו ממנה הוא הפסדה, ולזאת במות איש אחד יתאבלו כל בני המשפחה. הרגש הוא דבר טבעי אשר נמצאהו בכל משפחות האדמה מדור דור, וכל הרגש חזק שבא בלב האדם מתחזק לצאת החוצה ע"י מעשים מוחשים המתאימים אליו אם על פי טבע המעשים ההם בעצמם — כמו המחול בעת השמחה, שנמצא גם בבעלי חיים בלתי מדברים, אם על פי תנאי אמונותיו ודעותיו — כמו איזה מנהגי אבלות שיבוא זכרם להלאה. גם הרגש הצער במות אחד מבני המשפחת מצא לו דרכים שונים להתרשם על ידם בפעולות מוחשות. אצל בני ישראל מצאנו מימים קדמונים סימני אבלות שונים. לאלה יחשבו: חלילים ומקוננות בעת הלוית המת, קריעת הבגדים, הסרת המצנפת והנעלים, עטה על שפם, כיסוי הפנים, צום ביום הקבורה, שבת על הארץ שבעה ימים (ועל אבל יותר גדול — שלשים יום), העדר רחיצה וסיכה, גילות הזקן ולבישת השק — כל זה אנו למדים ממה שמצאנו בכתבי הקודש שהיו האבלים עושים. אמנם היו עוד סימני אבלות, כמו: שרט לנפש והתגודדות על מת, אך התורה אסרה בפירוש (ויקרא י"ט כ"ח ודברים), וכמו כן גם גלות הזקן וקרחה נאסרו בתורה בפירוש (שם, ושם), ואך בעתים שנשתכחה התורה מישראל למדו מנהגי האבלות האלה מהגוים אשר סביבותיהם. מלבד כל אלה היה המנהג לזרוק עפר על הראש לאות אבל ונהי. מכל סימני האבלות שהיו נוהגים בימי קדם נשארו בימים המאוחרים רק הענינים שנמצא זכר להם בכה"ק, כמו: קריעה, שבת שבעה ימים על הארץ, (בראשית נ י, דברים ל"ז ח, איוב ב י"ב) הסרת הנעלים והמצנפת (במדינות אלו הסרת המצנפה בטלה — ע' רמ"א שו"ע יו"ד ס' שפ"ו) ואיסור רחיצה וסיכה. גם הוסיפו איסור תשה"מ (וכפי הנראה רמוז זה בפסוק (זכריה י"ב) וספדה הארץ משפחות משפחות, משפחת בית דוד לבד ונשיהם לבד משפחת בית נתן לבד ונשיהם לבד וגו' משפחות משפחות לבד ונשיהם לבד), ויתר הלכות אבלות ע' ש"ע יו"ד (ס' שמ"א—ת"ג). בנוגע לאמות העולם מצאנו מנהגים ממנהגים שונים אצל עמים שונים. אצל המצרים למשל (לפי עדותו של הירודוט) היה גידול פרע סימן לאבלות, בעוד אשר אצל עמים אחרים (ג"כ לפי עדותו של הנ"ל) היה להפך גזיזת השער סימן לאבלות. אולם סופר אחר (לוקיאַן) מספר שגם המצרים בעת התאבלם על מות אלילם אפים יגזו שער ראשם, וכן היו עושים יושבי ביבלוס (לפי דבריו) בהתאבלם על מות אלילם תמוז (Adonis). ובמקום אחר מספר הירודוט, כי במות

שר צבא אחד מחיל הפרסים גזו הפרסים את שערם ושער בהמותיהם לאות אבל. גם מצאנו שבמות אַטילא הידוע גזו ההונים את שערם משום אבלות. וגם אצל הגרמנים הקדמונים היתה גזיזת השער סימן להכנעה ואבלות, ולפי דברי ה' נארושעוויץ בהערותיו לטאציטוס למדו מהם נזירי הנוצרים הראשונים לגזוז שערם לאות הכנעה ושבר רוח. — הנוצרים הראשונים שמרו קצת דיני אבלות, עד שבאו אבות הכנסיה והביאו דברי שאול (באגרתו הראשונה להתיסאלים 13, 4,) „רצוננו להורות אתכם אחי לבל תתאבלו על השוכבים (ר"ל המתים) כיתר האנשים אשר אין תקוה להם" (בתחית המתים), וע"ז סמכו לבטל כל אבלות בשלימות (Corpus juris Canonici decreti II causa 13 qu. II). עם כל זה יש איזה סימני אבלות ששומרים עד היום הזה.

אַבְלֵט, חכם פרסי חוזה בכוכבים. דתו ואמונתו לא עצרו בעדו מהתהלך כאוהב ורע את שמואל ירחינאה ולבלי הקל בכל הקדוש בעיניו ע"פ דת ישראל, וע"כ כאשר ישבו פעם אחת והביאו לפניהם יין, משך אבלט את ידיו ממנו, למען יוכל שמואל לשתותו (ע"ז ל). פ"א מצא אבלט את שמואל שוכב במקום גלוי לעין השמש, ויאמר לו: חכם היהודים! הטרם ידעת שמחם השמש הרע לא יצא טוב? — וימאן שמואל — מאיזה סבה — להגיד לו פשר דבר, שחום השמש טוב הוא ביום אשר חלה בו תקופת תמוז (נ"א טבת), — ויאמר לו כי היום הקיז דם וצריך הוא לחום רב (שבת קכ"ט). פעם אחת כשישבו יחדיו אמר אבלט שרואה הוא באיצטגנינות שלו שהאיש אשר עבר לפניהם הולך במקום לא ישוב, כי ימות מנשיכת נחש, ושמואל השיב לו לאמר: אם מזרע היהודים הוא (שאינם נתונים תחת מערכת מזלות) יכול היות שלא יאונה לו רעה. וכן היה, ואז אמר שמואל על האיש ההוא, כי ניצל בשכר מעשה טוב אשר עשה באותו יום (שבת קנ"ו:). החכם הזה נזכר בעוד מקום אחד בתלמוד (ירוש' שבת פ"ג ה"ג), ששם ענה אותו לוי כריסא (ולפ"ד סה"ד הוא בר סיסא) מענה מחוכם ע"פ משל נפלא (ע"ש).

אָבְלַטָה (Oblata), ברומית פי' מנחה, קרבן, והונחה במנהגי דת הנוצרית על רקיקי המצות הנחשבים ללחם הקדש (Hostie).

אַבְלַטִיף (Ablativ), הוא סמן היחס „שממנו". בשפות שאין להן האבלטיף משתמשים בסמני היחס הקרובים אליו; השפה היונית משתמשת ביחס הסמיכות (Genitiv) תחת האבלטיף, בשפת רומא ימלא סמן היחס הזה גם מקום סמן היחס שבו.

אַבְלַי (Аблай), מושל הקירגיזים מלפנים, הנזכר בדה"י לרוסיא בשם „יורש העצר בסיביר". הוא משל באחדים משבטי התתרים והקירגיז-כאַיסאַחים. בש' 1574 שת ידו עם המושל השני הנודע בשם טווקי, ויתנפלו יחדו על העיר אוּפַא, בהבנותה אז מחדש. אך הרוסים הכו מכה רבה את התתרים במלחמה שהיתה במרחק 15 ק"מ מהעיר, ואת אבלי וטווקי לקחו בשבי ויביאום למאָסקוי. היער אשר בו התנגשו הנלחמים יחדו נקרא עד היום על שם אבלאַי (Абла-евскiй лѣсъ).

אַבְלַי (Аблай-Айходжи-Мулла-Кочипъ), הכּאן המושל בקירגיז-כאַיסאַח התיכונה, ירש ממשלתו אחרי שאר בשרו אבול-מחמד-כּאן שברח לטורקיסטאַן. בהיות ממשלתו נכונה בידו בא אָרנבורגה (1789) וישבע שבועת אמונים להיות עבד מקשיב לממלכת רוסיא. בש' 1798 קבל הרשיון לעבור עם שבטיו לעבר הנהר אירטיש ולנוע עם עדריו על האדמה אשר בין מבצרי סימיפאַלאַטינסק ואָמסק. רשיון כזה היה אז נתון לכל השליטים והמושלים אשר לשבטי קירגיז-כאַיסאַח, והגינ' לייטנאַנט ניפּידיעוו המצביא על הדיוויזיא הסיבירית, נצטוה מאת הממשלה לפטור את שבטי אבלי-כּאן מן המס המוטל על הקירגיזים הבאים בגבול רוסיא.

אָבֶּלְיַא (Abelia *R. Br.*), מין צמח ממשפחת החבצלת (Caprifoliaceae), ההדור מאד בפרחיו, ויובאו מהררי הימאַלאַיא וכינה, לפאר בהם גני אירופה, אולם רק יושבי הנגב ישישו עליו, כי לא יחרף באירופה התיכונה.

אָבְּלִיגָה (Obligo), מלה איטלקית ופי': התחיבות, אחריות (בעניני מסחר), למשל: האיש המקים בחתימת ידו שט"ח אשר הוצג עליו ולא השיג ע"ז מקודם הודעה (Avis) מהמציג, יאמר כי מאַשר ומקים הוא את השט"ח על אָבליגה שלו, היינו על אחריותו, או המוכר שט"ח לאחר ורוצה להפקיע א"ע מכלל ערבות יכתוב על השט"ח „בלי אבליגה שלי".

אַבַּלִיגֵט (Abaliget), כפר בפלך באַראַניא אשר באונגריא, בקרבת פּינפּקירכען צפונה מערבה, במורד ההר מיטשיק. מ־פר יושביו 710, ונודע הוא בעולם על ידי המערה הנפלאה הנמצאה אצלו, היא מערת אבליגט, הנקראה גם בשם פאפליקא או פאפליוק (חור הכמרים). היא אחת המערות הסטלקטיטיות (נטפי מים שנתקשו ונטרשו ברבות הימים—ע"ע) היותר נפלאות, המשתרעת לאורך 950 מ' ובה נחל שוטף לכל מדת ארכה. מאולם המערה, אשר ארכו 38 מ' ורחבו 5—6 מ' ומכוסה תמיד במים לעומק 0_{75} מ', יבואו אליה דרך מבוא צר, והיא מלאה תמונות סטלקטיטיות נפלאות לעין ראה. מדרגות הרבה החצובות בסלע, גם קירות ומחיצות הבנויות שם למכביר ועצמות אדם ובהמה הנמצאות בה, יחדו יעידו ויגידו כי המערה הזאת היתה מעון לבני האדם מלפנים.

אָבְּלִיגַצְיָא (Obligatio), פי': חובה, הונחה בדרך כלל על חובת האדם לאדם, לבלי גרם כל נזק לגופו וקנינו של זולתו, ובדרך פרט על החובה שיתחיב האחד לרעהו, אם ע"י חוזה שנעשה ביניהם או אם גרם לו איזה נזק וחיב לשלם לו בעד נזקו, או לקיים דברי המת וכדומה, או מה שיתחיבו האנשים ביחוסם זל"ז, כמו: שכירת בית או קנית דבר וכדומה. בעניני מסחר הוראתה על שטרי כסף שתוציא הממשלה או איזו חברה או עדה, שעל פיהם תתחיב לשלם סך ההלואה לזמן מגבל.

אַבְלִיגַצְיָא (Ablegatio), שם שהונח בממשלת רומא מלפנים על הגלות אשר הטילה על אחד משריה, בהערימה עצה לתת לו משמרת פקודה במדינה רחוקה מחוץ לגבול ארצה, לבל יהיה לה למפגע בהנהגת ממשלתה פנימה. עוד היום יש ממשלות המשתמשות בתחבולה זו, לפטור בכבוד את השרים והאלופים אשר למורת רוחן המה בדבריהם או במעשיהם.

אַבְלִיטִים (Abelites) גם אבליגים, או אבלואיטים, הוא שם כתה נוצרית שהיתה במאה הד' לספה"נ בקרב האכרים היושבים בסביבות היפו-ריגיום באפריקא הצפונית. מוצא דעותיהם מבעלי הגנוסטיקה (ע"ש), ונקראו בשמם ע"ש הבל בן אדה"ר, בשקדם להיות כמהו, היינו: לשאת נשים אבל לא לתת להן זרע, לבל יורישו עון אדה"ר לדורותיהם אחריהם. בכל זאת חשבו להם לחובה, להיות כל איש ואשתו אוספים לביתם ילדי אחרים, בן אחד ובת אחת, לכלכלם ולהורותם ארחות חייהם. בזה דמו לקיים מצות שליח דתם (I קורינט 7, 29) כהלכה. — בשם „בני הבל" נקראו גם בעלי חברה אחת שנוסדה בגרייפסוואלדען בשנת 1745, אך עד מהרה נתבטלה ועקבותיה לא נודעו עוד.

אַבֶּלִין (Joh. Phil. Abelin), סופר דה"י באשכנז, נולד בשטרסבורג במחצה הב' למאה הט"ז, נודע בשמו המשאל יאָהאַן לודויג גאָטפּריד או גוטופרידוס. מת שם 1636.

אָבֶּלִיסְקוּס (Obeliscus), שם מצבות עולם אשר במצרים בתמונת עמוד מרובע הנחצב מצור אחד והוא הולך וצר למעלה עד כי יכלה בראש חדוד הנקרא פירמי-דיון (Pyramidion), מקור שם זה הוא בשפת יון ובאורו: רומח קטן ובשפת מצרים נקרא „טיכין" (Techen), המצבות

האלה הוצגו תמיד שתים שתים לפני שערי הערים וההיכלות. האבליסקים הקטנים עמדו אצל בניני הקברים במצרים העתיקה, והגדולים (הנעשים מחלמיש צור) הוצגו לפני פתחי שערי ההיכלות והארמונות. האָב׳ היותר עתיק הנשאר עד היום הוא מעיר בית שמש (Heliopolis) העומד עתה אצל מטריה, גבהו 20_{27} מ׳. האָב׳ היותר גבוה הנשאר במצרים הוא העומד בקרנאַק, גבהו 28 מ׳. רוב האָב׳ כוננו בזמן הדינסטיא הי״ח והי״ט, אולם ישנם רבים אשר נשארו גם מימות הרומאים והיונים. קיסרי רומא אהבו תמיד להסיע מצבות מצרים ממקומם ולפאר בהן את העיר רומא. הקיסר אוגוסטוס אחרי לכדו את מצרים צוה להביא מבית שמש שני עמודים רומאה ולהציג את האחד בהקרקס והשני על שדה המערכה (Campos Martius). משנת 1589 יפאר הראשון את ככר העם (Piazza del Popolo), והשני עומד על נוה הצדק (Curia Innocenziana), שהוא כעת בית נבחרי העם. גם הקיסר קאַליגולא הביא אָב׳ אחד מבית שמש רומאה ויציגהו בקרקס הותיקן (Circus Vaticanus), ועתה הוא עומד על ככר פטר. י״ב עמודים נמצאים ברומא כעת ועל תשעה מהם חרותות מלות בכתב החרטומים. הגדול שבהם הוא הנצב עתה לפני San-Giovanni בהיכל Late-rano, גבהו 45_{5} מ׳. בראשית העלותו נועד מהמלך טות-מוזיס III לכבוד האליל אמון-רע בעיר נוא-אמון (Thebae). אחד משני העמודים בלוקסאר נתן מחמד עלי תשורה להצרפתים (1831) והמה הביאוהו פאריזה ויציגוהו על ככר „די לאַ קונקורדי״ (Place de la Concorde). העמוד הזה נחצב בימי ממשלת רעמסס II. גם בעיר אקסום אשר באבי-סיניא נמצאו עמודים כאלה ואחד מהם גבהו 25 מ׳, וגם באזיא היו מצבות כאלה ועל זה תעיד מצבת נמרוד, הוא האָב׳ הנמצא עתה בהמוזיום הבריטני, גבהו 2 מ׳ ושיאו עולה בשליש מדרגות בלא ראש חדוד, נעשה מאבן שיש שחורה ובארבעת צדיה נמצאות תמונות חרותות ומבוארות בכתב היתדות (ע״ד האָב׳ שהובאו מאלכסנדריא של מצרים ללונדון ולנויאָרק ע״ע „מחט קליאופטרה״).

אַבֶלְמוֹשׁוּס (Abelmoschus), מין צמח ממשפחת מאַלוַא, בעל נצרים, וגדל בהודו המזרחית והמערבית, וריח לזרעו כריח המושק (Moschus) וע״כ יכינו בו תמרוקי הנשים, כי הוא זל הרבה מן המושק, וריחו נודף יותר כשיתמולל ביד או כשיֻחם; מלבד זאת יכיל בקרבו מין שמן ערב.

אַבְלַצְיָא (Ablatio—חתוך), שם שהונח בח׳ החירורגיא על חתוך אבר מן הגוף, אם ינטל האבר עד הפרק (Amputatio, ע״ע) או כשינסר באמצע העצם (Extirpa-tio) ע״ע.

אַבֶּלַרְד (Peter Abälard), חוקר סכולסטי וטיאולוגי נודע לתהלה משנות הבינים, נולד 1079 בכפר פאלאֶ (Palais) אצל העיר נאַנט אשר בצרפת. 1099 בא פארי-זה, 1102 היה למורה ובר פלוגתיה של הח׳ שאמפאָ, 1113 היה לראש ביה״ס הנטרדאמי בפאריז, ויעמיד תלמידים הרבה ושמו הלך וגדל. והנה נטה לבו לאהבה את הילואיזה תלמידתו, עלמה מהללה ביפיה וחכמתה, אשר אהבתהו גם היא כנפשה. בקום דודה הכהן פולבירט לשטן להם, ברח א׳ עמה למדינת ברעטאַני (Bretagne), שם ילדה לו בן וגם נישאה לו בהסכמת דודה. אך עד מהרה שבה לבית דודה ותכחש בנשואיה — לבל יפריעו את אהובה מלעלות לגדולה במשמרת הכהונה. ואף פולבערט חרה בא׳ עד להשחית, ויצו עליו אנשים ויתפשוהו ויסרסוהו ויפסלוהו בזה ממשמרת הכהונה הגדולה. אז היה א׳ לנזיר במקלט ס״ט דעני, ורעיתו היתה לנזירה במקלט אַרשאַנטאֶי (Argenteuil). אח״כ עזב א׳ מקום בדידותו וישב לדרוש ברבים ולהשמיע חכמתו בקהל, ומתנגדיו שמו אשם נפשו במצאם בספריו דברי מינות, ובאספת הכהנים בסואַסון 1121 דנו ספרו Intro-ductio in theologiam לשרפה ואותו לתפיסה. בצאתו ממאסרו בנה לו בית תפלה ומדרש בנוגאן (Nogent) ע״נ סינא, ותלמידים הרבה נהרו אליו לשמוע תורתו וחכמתו. אח״כ עזב את ביתו ומקלטו ההוא להילואיזה ונזירותיה, והוא הפנה עצמו להגהת כל ספריו וחבוריו. 1136 שב ויהי למורה בביה״מ מונטו-ס״ט-גיניביוה. 1140 נתנו אויביו את ספריו לחרם והאפיפיור עזר על ידם ויצו גם להביאהו במאסר. אך אוהביו הצליחו להפוך לב האפיפיור עליו לטובה ולהשלים גם אויביו עמו. הוא מת בשם טוב 21 אפר׳ 1142 במקלט ס״ט מארסיל. בהשתדלות הילואיזה נקבר במקלט „פרקליט״, הוא בית התפלה והמדרש אשר בנה מלפנים. בהכינה לה קברה אצל האיש אשר לו נשאה לה נפשה כל ימיה, מתה 16 מאַרס 1164. 1800 הובאו עצמות שניהם להמוזיום פטיט-אוגוסטין בפאריז, 1815 הובאו למקלט ס״ט גירמין-די-פרע, ובשנת 1817 נקברו בשדה קברות פירלאשאֶז.

בחקירותיו בפילוסופיא בקש א׳ למצוא קשר ויחוד בין שני ההפכים, בין ההויה הזמנית והעולמית, ובזה התחל הוא את אשר כלה שפינוצא, במצאו את הקשר הזה בשטתו המסוימה. בחקירותיו באמונה התליט כי כל הכחות האצולים לאדם מאת בוראו אין תכליתם כ״א לטובה, וזו גם מעלת השכל, השם מעצור לרוח הדמיון והמצרף את האמונה מהזיה טפלה — כי רק האמונה הבאה בכח העיון והבחינה היא העומדת לאדם בכל עת להתחזק במעוזה, וחרפה היא לבעל תבונה לקבלה כמו שהיא, כי זה נגד חפש הדעת אשר נתן ה׳ לבני אדם להשתמש בה. — הדעות האלה נאמרו ממנו רק בנוגע להטבת המדות (בספרו Nosce te ipsum), אך לא ביסודי הדת, שבהם היה נזהר מנגוע אף בכל שהוא, ויהי בזה ההפך מיתר חוקרי זמנו, אשר הרבו הכתות והמפלגות בדת, בגלותם בה פנים איש ע״פ דרכו ושטתו. סופרי העמים הרבו לדרוש בספריו ולבוא אל חקר אהבתו הנפלאה והעתים אשר עברו עליו.

אַבָּמֶה (Abomeh), העיר הבירה בדאהאָמה, ממלכות הכושים בגואינעא העליונה, לערך 8^0 לרוחב הצפוני, 21^0 לאורך המזרחי (מאי פירא), יושבת בבקעה חרבה מלאה חול ומוקפת שוחה עמוקה ורחבה אשר עליה עומדים עשרים וארבעה גשרים, ומ״י לערך 30,000. סביב שני בתי משכנות המלך נמצא תל גבוה 7 מ׳ וגלגלות אדם הכרותות מהמון השבוים תכסינה אותו מלמעלה.

ר׳ **אַבְמָכִים**, אמורא בא״י, בדור ב׳ של אמוראים, במאה הב׳ לאלף הה׳ (ירוש׳ סנהד׳ ספ״ג).

אַבְמָרִי, (ירוש׳ שבת פ״ג סוף ה״ג), אמורא בא״י, הוא קצור משם אבא מרי, ע״ע א ב א מ ר י.

אֶבֶן, המחלקה השלישית במערכת הדומם (ע״ע), כוללת האבנים והאדמות (ע״ע). האבן כוללת מינים הרבה השונים בתכונתם; בקשיותה היא עולה למיניה ממדרגה 1 (הנשרטת בצפורן, ע״ע קושי) עד מדרגה 10 (אשר כל ברזל עשת עליה לא יצלח, וקשה היא מכל המחצבים); במשקלה (הערוך אל משקל המים) עולה היא מן 1 (שוה למשקל המים) עד 8; באש הנר לא תשרף ובמים לא תמס, נגה המתכות אין לה, ורק אחדים ממיניה יזהירו בחצי זהר המתכות או זהר מתכות גרוע. מהם יש בעלי צבעים שונים או גם בלי כל צבע; יש אבן מתבקעת לחוטים או לתמונות עלים ושבלולים; יש שהרכבתה שוה בכלה ויש שמעורבת ברצועות ובגלדים שונים המתהלכים בתוכה; יש נרדדת ע״י הכאת הפטיש ויש מתפוצצת לרסיסים; יש אבנים בהירות ושקופות אבל האור יטה על ידן מארחו הישר, ויש אפלות; יש מבריקות בקבלתן את האור ונבדלות במראיהן, ויש חשכות; יש מעבירות את החום וכשתחמנה במקצתן תחמנה בכלן, ויש שאינן מעבירות; יש מובילות את כח האלקטרי (ע״ע) פחות או יותר ויש שאינן מובילות. גם נבדלות הן באיכותן לעמת התכונות הנ״ל. ואלה הן מהלקותיהן למיניהן:

א) האבנים אשר לא בנגה המתכות תזהירנה יש: I) שאינן עלולות לקבל כל חריץ ע״י אזמל, ומהן 1) המתיזות נצוצי אש ע״י הכאת ברזל עשת, אשר יש מהן: א) השורטות היטב על שטח חלק בחלמיש צור, ומדרגות קשיותן 7½

עד 10, כמו: שהם, ספיר, אֹדם, ביריל, טופז ודומיהן; ב) את החלמיש לא תשרטנה, אבל חורתות הן בברזל עשת, וקשיותן מן $6\frac{1}{2}$ עד 7, כמו: תורמל, חריזאָליטה, אָליון ודומיהן; ג) החלמיש ישרט בהן, והן שורטות בזכוכית, וקשיותן 6 עד $6\frac{1}{2}$, כמו: אלביט, קיאניט, אבסידיון ודומיהן. 2) אשר לא יתיזו נצוצי אש, את הזכוכית תשרטנה היטב ולא את הברזל עשת, וקשיותן $5\frac{1}{2}$ עד 6, כמו: אבן הפנינים, אבן הזפת, אופאל ודומיהן. II) העלולות לקבל חריץ ע"י אזמל, ומהן 1) אשר תחרותנה בברזל רך ולא בזכוכית, וקשיותן $4\frac{1}{2}$ עד 5, כמו: אפאטיט, מיזאָטיפ, גאַלמיי ודומיהן; 2) אשר תחרותנה בנחשת ולא בברזל, וקשיותן 3 עד 4, אשר יש מהן: א) המתנוצצות כעין הגלים, ב) שאינן מתנוצצות, ומאלה יש ה) אשר נראות כעלים מחוברים יחד, ב) שהם כחוטים או כקנים אגודים, ג) שהם כעלים שוכבים זה אצל זה, ד) שהם כגרעינים ארוקים יחד; 3) אשר לא תחרותנה גם בנחשת, ולפעמים תהיינה כעין אדמה, נשחקות וצובעות את היד.

ב) האבנים המזהירות כמעט בזהר המתכות, כמו: הגרא-פיט, לפידאָליטה, וכדומה. תכונת כל אבן, תמונת פלחיה, קשיותה, אמיצותה (soliditas), דבקותה בגוף אחר (לצבוע), כבדותה, צלצולה, בהירותה, שבירתה את האור, זהרה, עינה, סגולתה בכח איליקטרי או בכח מגניטי, מזג יסודותיה, נטיתה להתמזג עם יסוד אחר, והתפרדה או השתנותה באש, מקום תחנותה, התפעלותה משנויי האויר, ותועלתה לצורך האדם — כל אלה תתבארנה קצתן בידיעת הדוממים (Mine-ralogie, ע"ע), והנחוצות יותר — אצל כל אבן בפרט.

באבנים החצובות מן הסלעים והכפים, מן הצור ומן החלמיש, ישתמשו לבנין ולרצפות ולחומות, וכן השתמשו בלבנת שרפה לאבן ובאבני ש־ש או שש (מרמרא) ובאבני גיר למזבחות ולמצבות זכרון, ונקראו בשם „אבן האזל" (ש"א כ י"ט), „אבן העזר" (שם ז י"ב), „אבן הזוחלת" (מ"א ט"ו ט) ע"ש המאורע או ע"ש האיש שהקימה כמו „אבן בהן בן ראובן" (יהושע ט"ו ז), והונחו לגבולי הקרקעות והוצבו לציונים בדרך, ונעשו לרחיים ולסכינים (חרבות צורים), והיו לקלע במלחמה, ובגדולות שבהן סכרו פי הבארות, המערות והקברות, והונחו „לאבן פנה" בבנין גדול, שבה יתאחדו כתלי הבית ולא יתפרדו; ובהיותה בלתי מסותתת נק' „אבן שלמה, מסע" (מ"א ו ז), אבן מסמא (שבת פ"ב), או אבן מעמסה (זכריה י"ב ג—שהעמיסוה על מוצאי גולה לבעבור ענותם בדרך); והונחה לפעמים ברחוב העיר להכריז עליה, ונק' „אבן טועין" ,ב"מ כ"ח:); והיו חורתין באבני הקיר כתובות ותמונות, ונעשו ללוחות לחוק בהם חק ומשפט; באבני המלואים היושבות על מלאתן בזהב פתחו חותמות. ויש אבני חפץ, היקרות במציאותן ובמראיהן, כי"ב אבני החשן (ע"ע), והן הן „אבני חן" לנשים עדינות ו„אבני נזר" למלכים ו„אבני קדש" לכהן הגדול מאחיו; ויש „אבן ירח" (ע"ע), שנקדשו מלפנים בשמרון ובכנען. ממין האבנים הגדולות היא „אבן השתיה", שממנה הושתת העולם (יומא נ"ג); מהן יש שנמשחו בשמן (כ"ב פ"ח י"ח) משחת קודש, ונקראות גם „אבני אש" (יחזקאל כ"ח י"ד) בעבור שיחצבו מהן להבות אש, אשר ליקרתה מלפנים שמרוה כהני העמים בבית מקדשם; ויש שחצבו ממנה פסל ותבנית, ונק' „אבן משכית" (ויקרא כ"ו א); ויש שעשו ממנה מורה-השעות-השמשי ונק' „אבן השעות" (כלים י"ב). אולם יש שלהן סגולות מיוחדות באמת, כמו „אבן השואבת" (ע"ע) „ואבן האקדח", הוא האלקטרון או בדמיון העם, כמו „אבן החכמים" (ע"ע), „אבן תקומה (ע"ע); ויש שבוחנים בה את טיב הכסף והזהב ונק' „אבן בחן" (ישעיה כ"ח ט"ז), אמנם גם עשת מתכת גדולה נקראת בשם אבן, כמו „אבן העופרת". גם בעלי מכרי ההרים יקראו לאבן-יצוק הנצרף מסיגיו בשם „אבן" סתם, והושאל גם לאבירות לב וע"כ יאמר על איש אכזרי „לב האבן".

אֶבֶן שם למשקל ידוע, בימי קדם נקרא כלל המשקל בשם אבן; אבן המלך (ש"ב י"ד כ"ו), אבני כיס (משלי ט"ז י"א) — והיום ישתמשו בה למשקל מיוחד כפי מנהג הארצות. באשכנז (עד שנת 1872), ובאוסטריא (עד שנת 1876) היה משקלה חמשית הככר או עשיריתו; בעיר מימיל משקלו $15\frac{1}{2}$ קילוגראם; באנגליא מורה על שמינית הככר=14 ליטרות=6_{85} ק"ג; בנידרלאנד הוא 3 ק"ג ובשוודיא (עד שנת 1883 שאחזו בשטת המשקלים של צרפת ההולכת ומתפשטת בארץ) משקלה 32 ליטרות.

אֶבֶן, חלי ידוע בחללי הגוף (Concrementum) שנתהוה בהם חמר מוצק הבלתי מצומד לו, הבא מהתקשות נוזלים מפאת חסרון תנאי נזילותו, אם שהתרבה החום ויבשו המים המתיכים את החלקים המקשים, ובהכרח שיבדלו מהם ויתקשו כשהיו, או שבא שם חמר אחר המתקשה עם אחד מחלקי הנוזל שבתערובת, והיה עמו לאחדים, ובכן יפרד רעהו ממנו והוא מקשה וישוב לכשהיה. חולי אבן נמצא בכיס המרה ובתעלת המעים בבהמות אוכלי עשב, גם בגידי הריד נמצא, אולם בשם אבן סתם תכונה האבן הנמצאה בתעלת מי רגלים.

אָבַּן (Oban), מטבע-זהב היותר גדול בארץ יאפאן, הקיאָהאָ-אָבאן ערכו 329_{88} מארק, השין-אָבאן ערכו 122_{45} והקעמפאגארי-אָבאן—80_{6} מארק.

אָבַּן (Oban), עיר על החוף המערבי בנסיכות ארגיל בשאט-לאנד על מפרץ פירט אָף לאָרן בסוף מסלת דונבלאן-אָבאן ומ"י 3,986. שם חוף רחב, אניות הקטור ההולכות מגלאזגאָוו לאינוירנס ולעוד מקומות אחרים תרגיענה שם. על מצר הר סלע לפאת צפון נמצאים שרידי הארמון הנקרא „דונשטאַפנאגע קאסטל". עד ש' 842 נשמרה שם האבן המהוללה „סטאָנע אָף סקאָנע", היא אבן המשחה, שעליה נמשחו מושלי שאָטלאנד בעלותם למלוכה, ואח"כ הובאה האבן ההיא לעיר סקאָנע.

אִבֶּן (Ibn), מלה ערבית ופי': „בן", וחכמינו הקדמונים שישבו בין העמים הערבים (וכן גם חכמי הקראים שחיו שם) נהגו לחתום גם שמותיהם ולהתיחש על אבותיהם בלשון ערב.

אֶבֶן אבאס, ר' יהודה (יחיא) בן אבון, רב בפיס אשר במארוקה (נולד בש' ד"א תת"ם) חבר מזמורים ופיוטים ויהי אוהב גדול לר' יהודה הלוי, שר המשוררים בקשטיליא, ויוקיר שמו מאד. בעת ההיא התחולל סער גדול על היהודים יושבי אפריקה הצפונית, בעלות בה לכסא מושל קנאי, הוא השולטן עבדולמומין, אשר נטל על היהודים לקבל דת מחמד או לעזוב את ארצו, וכל יהודי הנשאר בה אחרי הגזרה הזאת אחת דתו להמית (תתק"ו—1146). רובם יצאו אז בגולה וינועו וינודו לספרד ולאיטליא ולארצות הקדם; ורק מתי מעט התחפשו לקבל עליהם דת מחמד למען יוכלו להשאר במנוחה על מקומם. הגזרה ההיא אשר מפניה גם הרמב"ם ויברח ארצה מצרים הוא אכפה גם את הר"ר יהודה לנוע ממקומו ולאחוז דרכו מזרחה, ויסע ויבוא לעיר אחלב (Aleppo). בעת ההיא נחשבה העיר אחלב לפי גדולתה וערכה לשניה במדרגה אחרי בגדד הבירה, בה ישבו 1,500 משפחות ישראל ובתוכם עשירים הרבה נכבדי עם ומלך; את העיר הזאת חמד הר"ר יהודה לשבתו, אך באחרית ימיו נגזלה מנוחתו ע"י בנו אשר המר לו מאד ויורידהו ביגון שאולה. — בנו ש מ ו א ל אבן אבאס, היה מליץ נעים בלה"ק גם מהנדס ופילוסוף גדול. הוא עזב עם אביו יחדו את העיר פיס ואת ארץ מארוקה, אך כבואם אל ארץ הקדם, בהתישב אביו באחלב הלך הוא ויתישב בעיר מארגה אשר במדינת אדהירביגאן, וישא חן וחסד מלפני המושל, וילך הלך וגדול ולאחרונה המיר דתו. בהודע הדבר לאביו הזקן, התעצב מאד אל לבו וימהר ויאחז דרכו לבוא אליו להשיבהו לבצרון אל אמונת אבותיו, אך בהגיעו עד מוסול כשל כח איש השיבה הזה ויחלה וימת שם (ד"א תתקכ"ג). ושמואל נהפך לאויב גדול להיהודים והיהדות, ויחבר ספר שטנה אשר קראהו בשם „כלימת היהודים" (Ifcham al-Jehud), בו הגדיל עליהם

עקב בהרבותו להשפיל ערכם ולמצוא עונם לשנוא. גם העליל עליהם כי הם מחקו מספרי הקדש את המקומות הרומזים על מחמד כי נביא אלהים הוא.

אִבֶּן־אֲבוּ־שָׁמִּיר (Harith-Ibn-Abu-Schammir), המכונה אל-חראַג (פסח), ראש שבט בני חסאן, הקרובים לשבט קאיל, הם בני אות וחזרג יושבי עיר יתריב (זו העיר מ ד י נ ה) וסביבותיה בארץ ערב, חי בסוף המאה הג' לאלף הה'. בעת ההיא נשבתה ממלכת היהודים בארץ תימן, בנפול יוסף דו נובאש, בן אבו כריב (ע"ע) חלל במלחמתו עם הכושיים, והערבים עובדי האלילים אשר צרה עינם בכבוד היהודים וגדולתם, התקוממו עליהם להוריד גאון עוזם ולהכניעם לפניהם. אז קרא מ ל י ך נשיא בני חזרג אל אבן אבי שמיר, לבוא עם צבא חילו עירה יתריב ולשית קציר ליהודים היושבים בתוכם. ואבי שמיר מהר לקול הקריאה ויחן עם מחנהו על פני העיר, ומיראתו לעשות מלחמה גלויה עם גבורי ישראל, הערים מזמה ויוציא קול לאמר, כי הולך הוא להלחם על מדינת חמירה, וישחר פני נשיאי היהודים לכבדהו ולבקרהו באהלו. והנשיאים אשר לא ידעו דבר לאט עמו, מהרו לעשות בקשתו, בתקותם לשאת משאות מאת פני הנסיך הזה כמנהג כל מלכי קדם, ויבואו יחדו אל אהלו. אך כבואם אחד אחד כן נתפשו והומתו איש אחרי רעהו, ואחרי בצעו מעשהו בם, קרא אליו את הערבים יושבי יתריב ויאמר: „הנה ראשי נשיאי אויביכם הוצעו חללים לפניכם, ועתה נקל יהיה לכם לעשות כטוב בעיניכם" (ע"ע „מליך").

אִבֶּן־אֲבִיתוּר, ר' יוסף בן יצחק, ונקרא ג"כ „אבן שטנאש", נצר ממשפחה גדולה ונכבדה בישראל באנד־לוזיא, תלמידו של הר"ר משה אבי ר' חנוך הרב בקורדובה, חי במאה הח' לאלף הה', ויהי רב גדול בתורה. הוא חבר שירים ופיוטים על יוהכ"פ, אשר מצאו חן בעיני בני דורו, ויספחו אותם אל סדר הפיוטים במקום הפיוטים הישנים אשר עזבו; ידע היטב לשון ערבי ויעתק את ספרי המשנה ללשון ההיא במלאו בזה רצון הכליף אל-חכים אשר חפץ לדעת יסודי תורת היהודים המסורה. אך מהעתקה הזאת לא נשאר מאומה, כי ממלא מקומו של אל-חכים היה מושלמי אדוק, ויצו לאַבד מאוצר הספרים את כל אלה שאין להם יחס עם הערבים. — אחרי מות הנשיא הגדול ר' חסדאי בן יצחק אבן שפרוט פרצה מריבה בקהלת קורדובה ע"ד בחירת רב אב"ד. אוהביו של אבן אביתור אשר ביניהם היו רבים מבני משפחתו, גם שני עשירי העיר בעלי בתי חרושת למעשה משי, הם האחים אבן גו (ע"ש), השתדלו להושיב את אבן אביתור על כסא הרבנות; אולם רוב אנשי הקהלה הלכו אחרי הרב ר' חנוך. המחלוקת גדלה עד מאד ולא יכלו להתפשר ביניהם, עד כי נדרשו שני הצדדים להביא את הדבר לפני הכליף. כשבע מאות איש מבני בריתו של ר' חנוך, לבושים מחלצות ויושבים במרכבות כבודות עברו בכל יום לעיר אלזהרה אשר אצל קורדובה אל היכל הכליף, להטות לבו לבקשתם; אולם גם הכת השניה השתדלה מאד להטות לבו אחריה. הכליף אל-חכים חרץ משפט צדק „אחרי רבים להטות", ויפקד את ר' חנוך למרא דאתרא. אבל ר' יוסף ואנשי חברתו לא אמרו נואש לחפצם, אז נדוהו רוב אנשי הקהלה ההיא. בכל זאת לא אבדה עוד תקותו, ויבוא בעצמו לפני הכליף לחלות פניו להמיר את פקודתו, בחשבו כי ידיעתו לשון ערב והעתקתו גם הוא את התורה המסורה תעמוד לו למצוא חן בעיני המושל להכריע הדבר לטובתו. אולם הכליף ענהו: „לו היו בני עמי בועטים בי כאשר עשו לך היהודים, הייתי בורח מפניהם, ועתה ברח לך" (יוחסין, ע"ש). ויעזוב ר' יוסף את העיר (ד"א תשל"ה—975) וילך אל העיר בגאנה, מקום מושב הר"ר שמואל הכהן, ויבקשהו להתיר נדויו ולהסיר ממנו מוסרות החרם. אבל הרב הזה לא חפץ לדבר אתו מטוב עד רע, יען כי מנודה הוא, ויכתוב אליו ר' יוסף אגרת בלשון ארמית ויחרפהו על מעשהו זה. ובראותו כי בארץ ספרד לא ימצא אנשים אשר יעמדו לימינו, הלך לאפריקה, ויהי נע ונד ולא מצא לו מנוחה. ויהי כי נשא אלמנצור, אומנו של הכליף הצעיר השאם, את ראש ר' יעקב אבן גו, וישימהו לנשיא על כל קהלות אנדלוזיא, וישתדל ר' יעקב להשיב את נדחו מארץ מרחקים ולהושיבו על כסא הרבנות בקורדובה על מקום הרב ר' חנוך, וכל אנשי העדה נשאו פני הנשיא וימלאו אחריו, וישלחו מכתב בקשה להרב אבן אביתור שישוב לעירו ויהי להם לרב. אבל הוא יסף להפליא אותם בתשובתו אשר הגיעה אליהם בכתובים — כי דבר אתם קשות על הרעה אשר הם חושבים לעשות להר"ר חנוך להסירהו ממשמרת הקדש, ויאמר עם הספר על ר' חנוך „מעיד אני על עצמי שמים וארץ שאין כמוהו מספרד עד ישיבת בבל", ובעבור זה לא הוסר ר' חנוך מגדולתו וישאר על כנו. — ור' יוסף בא לפומבדיתא, ושם ישב הגאון רב האי (ד"א תש"ס—1000), אולם רב האי צוה עליו מבוא לפניו, כי לא יוכל להכניס אל ביתו איש מנודה ומחרם. משם הלך לדמשק וימת שם.

אִבֶּן אַדְיָא, שמואל, נקרא גם „אבן אלחסאני", מבני ישראל בארץ ערב, גם משורר גדול בלשון ערב. מי היו הוריו לא נדע אל נכון, וקרובה היא ההשערה שאמו היתה ערבית משבט בני חסאן ואביו א ד י א (ע"ד השם הזה נחלקו רבים בדעותיהם, הח' שי"ר מעיר כי הוא משם העברי „אחזיהו", וי"א כי הוא השם העברי „עדיה" (מ"ב כ"ב א ועוד), וי"א כי הוא קיצור השם „נועדיה" (עזרא ח ל"ג), ונפלה הה' כבשם „נחוניה" בתלמוד להיותו נקרא „חוניה") היה מזרע היהודים, ויבן לו ארמון ומבצר בסביבות העיר תימא, אשר נקרא א ל - א ב ל ק, ע"ש צבעיו הבהירים, ובו ישב גם שמואל (נולד בש' ד"א ר"ס—500 לספה"נ), ויהי האיש נכבד מאד בין יושבי ארצו, עד כי גם שבטי ערב הקטנים בחרו לחסות בצלו, וכל איש נרדף וקשה יום מצא מפלט לו במבצר אבלק, אשר בעליו ערב בנפשו בעד שלום כל הבוטחים בו. יורש העצר עמרו-אלקיס-אבן-חגאר, המכונה „מלך כל משוררי ערב", כשובו מארצות נודו לנקום את נקמת דם אביו מאת מלך חירה ולהשיב את ממלכתו אליו, היה מרדף בלי חשך מהרבה אויבים גלוים ונסתרים, ובצר לו בקש מפלט לו אל נשיא הערבים „בני פזר", אך יד הנשיא ההוא קצרה להגן בעדו כחפצו, ותהי לו עצתו הנאמנה לבקש מחסה בארמון שמואל אבן-אדיא, וישלח עמו איש נאמן לשלחהו בדרך ושמו רביא-אבן-דבא שהיה ג"כ משורר. בלכתם בדרך אמר אבן-דבא אליו: „ידעתי את שמואל כי אוהב הוא את השירה, וע"כ נחבר נא למענו שיר תהלה, אשר נשיר אותו חליפות בבואנו לפניו, ובזה נקח את לבבו". מהמעט שנשאר מהשיר הזה נראה שהיתה מגמתם לשית לו בחלקות ולהללהו בפניו. הנשיא המשורר לא שמח בשמעו תהלתו מפי האורחים, כי לבו לא הלך אחרי החנופה, אך שש לקראת המשורר יורש העצר, הנודע לשם ולתהלה בכל ארץ ערב, ויואל בנפש חפצה להחביא בצל ארמונו את עמרו-אלקיס ואת בתו הבאה עמו, וגם יתר בני לויתו נשארו אצלו ימים מספר. כראות יורש העצר כי אין לו כל תקוה למצוא לו עוזרים בין השבטים הערבים, ויאמר לבקש עזרתו מהקיסר יוסטיניאן בקונסטנטינה, ולזאת לקח מאת שמואל מכתב מליצה אל חרית-אבן-אבו-שמיר נשיא בני חסאן, אשר כפי הנראה בטח בו לב שמואל, בהיותו מבני שבט אמו, ויבקשהו לתת ליורש העצר שומרים אשר ילווהו עד העיר הבירה. ועמרו-אלקיס השאיר בארמון אבלק את בתו ואת בן אחיו וכלי נשק שונים, ושמואל הבטיחהו לשמור את אשר הפקיד אצלו כבבת עינו. הדבר הזה היה בעוכרי נפשו, — כי הנשיא אבן אבו-שמיר (ע"ע) היה לבו רע על היהודים, והוא זה אשר נענה לשבט הקאילי היושב ביתריב ויבוא שמה עם חילו וישת קציר לנשיאי היהודים (ע"ש), ומשם שם פניו אל ארמון שמואל וידרוש ממנו למסור לו את כלי הנשק של יורש העצר ההוא. אבל שמואל שמר מוצא שפתיו, וימאן שמוע לו, אז שם מצור על ארמון אבלק, אך נבצרה ממנו מזמה להבקיעו אליו ביד חזקה, ובחפצו לאכוף את שמואל לעשות

רצונו, תפש את בנו הקטן אשר נמצא עם אומנתו מחוץ לחומה, ויאמר להרגו אם יוסיף אביו ללכת עמו בקרי. לב שמואל התנודד רק רגע אחד בין אהבתו ליוצא חלציו ובין אמונתו למוצא שפתיו, ויתאמץ וישיבהו דבר: „עשה כחפצך; המעל הוא כבל ברזל אשר לנצח לא תאכלהו החלודה, ולבני יש עוד אחים". הדברים האלה לא נגעו עד לב הנשיא האכזר, ויהרוג את הילד לעיני אביו. אך מעשה הרצח הזה לא הועיל לו מאומה ויעזוב את הארמון בבושת פנים, ושמואל המציא את כלי הנשק לידי בעליו. באחד משיריו יצטדק שמואל על אכזריותו לבנו, באמרו כי רוחו תשמור את פקודת אביו „לבל יהרוס את אשר בנה", ומוצא שפתיו קדש לו עד עולם. הערבים ברצותם לתאר אמונת אדם במעלה גדולה יאמרו עד היום: „הוא נאמן כשמואל". יתר דברי ימי המשורר הזה לוטים בערפל, וכפי הנראה מצאוהו צרות רבות ורעות באחרית ימיו, ובכל זאת לא נכוג אחור מחקי רגשי הכבוד אשר התוה לו, ולעת זקנתו כבלות כחו עוד התימר בכבוד גבורתו ונדיבתו מלפנים ויזכר את הטוב ואת החסד אשר עשה לכל איש נקשה ואובד, וימת לערך ד' אלפים ש"ך (560).

אֶבֶן-אוּבִי-עבדאלה, נשיא ערבי משבט חזרג, גדול ונכבד בעמו וכמעט היה כסאו נכון לפניו בעיר יַתריב, לולא בא מחמד ויקח את הגדולה לעצמו, וע"כ היה עוין אותו כל הימים, ובכל זאת כבדהו מחמד מאד, והוא שעמד להיהודים „בני קינוקוע" להנצל מחרב הנביא בגבור עליהם ידו (ע' אבן אזורא). על יושר לב האיש הזה ואמונתו לשבטי היהודים בני בריתו יעידו הספורים האלה: פעם אחת הקדיש מחמד מלחמה על העיר אחרא, ויאסף אבן-אובי שש מאות אנשי חיל משבטי היהודים ויבא בראשם, לשית ידו עם מחמד, אך מחמד מאן לתת להם לקחת חלק במלחמה עד אם יקבלו עליהם את אמונת האיסלם, וכאשר מאנו היהודים בזה, נפרד ממנו גם אבן אובי עם יתר אנשי החיל שהיו לו מבני עמו. עוד מלפנים בהצות בני חזרג מלחמה את השבט האותי, יראו הראשונים פן יקומו שבטי היהודים בני קורייזה ונדיר והיו לעזר לבעלי ריבם, ויקחו מהם ארבעים ילדים לערבון ויחלקום ביניהם להיות אתם למשמר. בעת ההיא עלה על לב אחדים מראשי בתי האבות להוציא מזה תועלת לעצמם ולהזיק לשבטי היהודים, באמרם: „אבותינו הניחו לנו ארץ כבול, בעוד אשר לשבטי היהודים נפל חבל בנעימים, בהיות להם אדמת ברכה מלאה כרמים וגני עצי תמרים הנושאים פרי למכביר, ועינות מים טובים. עתה נכבידה עליהם אכפנו לתת לנו את נחלותיהם, ואם לא — נמית את בניהם". אך היהודים השיבו לאמר: „אנחנו לא נתן לכם מאדמתנו אף מלא שעל אחד, ואתם עשו כטוב בעיניכם". אחדים הרגו את הילדים הנמצאים תחת ידם, וגם יתר ראשי בתי האבות היו נכונים לעשות כן — לולא אבן אובי שעמד בפרץ ויאמר כי אין את נפשו לעשות אכזריות נוראה כזאת. בפיו דבר ובידיו סלא וישלח את הילד העברי השמור אתו חפשי לבית אבותיו, ממנו ראו האחרים ויעשו כמהו, וליהודים היתה הרוחה.

אֶבֶן-אַזְהַר אבו-אלפתח, שמו בעברית הָיה אלעזר בר' נחמן מתלמידי האלפסי, רב בשיביליא, ומשוררי ישראל חברו שירים לכבודו וישימו כבוד תהלתו. הוא היה עשיר ונכבד בימיו, רוח השירה נחה גם עליו, ודבר היה לו עם המשוררים הגדולים ר' יהודה הלוי ור' משה בן עזרא, וזה האחרון שר לו שיר תהלה וירוממהו תחת לשונו בחייו, ואחרי מותו נשא עליו נהי ויהי לאבל כנורו (דיואן שיר י', קצ"ב).

אֶבֶן-אַזוּרָא, פנחס, איש נבון וחרוץ משבט היהודי „בני קינוקוע", יושבי ערב הצפונית, חי בימי מחמד, ויהי בראשי מתנגדיו וירבה לו כעס ומכאובים, בתתו אותו תמיד לשחוק במהתלותיו וחדודיו היורדים חדרי בטן. פעם אחת נשא עמר שליחו את מדברותיו בתוך קהל היהודים, ויספר להם נפלאות מחמד נביאו, ויפן אבן אזורא אליו וישאלהו: „מי הוא המלאך הסוכך על ראש נביאכם?": „גבריאל", השיב שליח מחמד. ע"ז ענהו פנחס, ברמזו על הגדה ידועה השמורה בבני עמו לאמר: „המלאך הזה אויבנו הוא מאז, כי אך רעה ולא טובה יבשר לנו מעודו". אליו מיחסים גם את התשובה למחמד, בעת שהציע לפני בני שבטו ההוא לקבל אמונתו עליהם, ויהי דבריו עם הספר לאמר: „הביאו מנחה לאלהים!". ויצו פנחס להשיבהו דבר לאמר „האמנם כה התרושש האלהים, עד כי ידרוש מאתנו מתן ומנחה?". מהתלותיו אלה משכו על בני שבטו חמת מחמד, וכמעט גברה ידו על הערבים בני קורייש במלחמה אצל העיר בדר (621—ד"א שפ"א), וירא ראשית לו לעשות נקמה בשבט היהודי הזה, הדל והצעיר בכל יתר שבטי אחיו יושבי הארץ ההיא, וימצא לו תואנה להתגולל ולהתנפל עליהם על בלי דבר. כי ריב היה בעת ההיא בין בני השבט הזה עם הערבים, בהרוג אחד מהם את איש יהודי מאחיהם, ועל זה הושב גמולו בראשו. מקרים כאלה היו מצוים בכל עת ואיש לא שת אליהם לבו, והנה התערב מחמד בריב ההוא לעשות נקמה באויביו אלה, ויצו לבני קינוקוע לעזוב את דתם ולהסתפח אליו, ואם לא — ועלה עליהם למלחמה. על זה ענוהו בני קינוקוע לאמר: „הן אנחנו לשלום; אולם אם קרבות תחפוץ, עלה עלינו ותדענו בשם". אמנם קצרה ידם מהלחם עם חיל מחמד הרב והעצום מהם, אך בתקותם לעזרת אחיהם בני נדיר וקורייזה התבצרו במבצריהם אשר בסביבות העיר מדינה. אבל אחיהם ההם לא פללו כי הרעה הנשקפה לבני קינוקוע גם עדיהם תאתה, וכשכניהם הערבים נבדלו לשבטיהם ולא חשו איש לעזרת רעהו בבוא עליהם כנהר צר. חמשה עשר יום נלחמו בני קינוקוע על נפשם בכלות עיניהם לישועת אחיהם בני עמם, ובראותם כי אבדה תקוה נפל לבם בקרבם ויאמרו נואש, ויפתחו שעריהם לפני הצר הצורר אותם. ומחמד צוה בחמתו לאסור את כלם בכבלים ולהכריעם לטבח, אז נגש עבדאלה נשיא בני חזרג אשר היה באמנה את בני קינוקוע ויאחז בשריון מחמד ויקרא: „אנכי לא אעזבך עד אם עשית בקשתי וקראת דרור לשבוים אלה, כי אנשי בריתי המה אשר עמדו לימיני בכל מלחמותי". על זה קללהו מחמד קללה נמרצת, ובכל זאת לא יכול להשיב פניו, אך גזר עליהם לנוע ממקומם ולעזוב את רכושם וכל יגיעם מבלי קחת אתם מאומה. וכן יצאו בני קינוקוע וינודו אל ארץ הקודש ויתישבו שם בקרב אחיהם בנפת הבשן (Batanäa) אשר מעבר לירדן ובאדרעי העיר הראשה שמה בעת ההיא.

אֶבֶן-אַהְטָב, חייא, נשיא השבט היהודי „בני נדיר" יושבי ארץ ערב הצפונית. כראות הנשיא הזה את אשר עשה מחמד לאחיהם „בני קנוקוע" (ע' אבן-אַזוּרא), ובהגלות נגלות שנאתו, ועברתו ליהודים עם חרמו (אלקוראַן, חזון השלחן), התעורר הוא ושבטו על אויבם עז ויגזרו אֹמר לקדם פניו ולהכריעהו בלי שאון מלחמה. ויערים חייא עצה לשחר פניו לבוא אליו ולבקרהו בהיכלו במצודת זוהארה, ומחמד נפתה לו בתקותו לקחת מבני נדיר כפר נפשות הערבים אשר הרגו במלחמה. ויהי כבואו שמה ויעלו יחדו על החומה, אז היה עם לבב היהודים לתפשו ולהשליכהו מטה ולהפילו במהמורות בל יקום, וכראות מחמד אותם מתלחשים יחד ויבן למזמתם, וימהר ויעזוב אותם וישב למדינה עיר משגבו, ומשם כלה בהם חמתו, בצותו אותם לבחור באחת משתי אלה: אם לעזוב את מקומם במשך עשרה ימים או להיות נכונים לקבאת המות — כי לא יתן להם חנינה. ובני נדיר בדעתם כי לא יעצרו כח לעמוד מפניו במלחמה, הואילו לנוע ממקומם ולהנצל מן הרעה אשר נגד פניהם, אך עבדאלאה אבן-אובי (ע"ש) חזק את לבבם, בהבטיחו אותם לבוא עם חילו אליהם לעזרה, ובכן נשארו על מקומם ויתבצרו במצודתם. אבל לשוא כלו עיניהם מיחל לעזרת אחרים, ומחמד שת עליהם מצור, ויכרת כל עץ מאכל אשר מסביב לחומותיהם וישחת את התאנים ואת התמרים שהיו להם למחיה. הדבר הזה היה למורת רוח גם לאנשי חילו, אשר הסכינו להוקיר את התמרים

מחיי האדם, אבל מחמד לא שת אליהם לבם. ששת ימים התענו בני נדיר במצור ובמצוק אשר הציק להם אויבם עד אשר כשל כח סובלם, ואז נכנעו לפניו ומחמד נאות להב לתתם לצאת בשלום, מבלי קחת אתם את נשקם, וגם מרכושם לא יוליכו אתם בלתי אם אשר יוכל גמל אחד לנשוא. אז יצאו בני נדיר במספר שש מאות איש בתרועה ובכלי שיר כחוק לגבורי ארץ, ומשם התפרדו ואיש לעברו פנו, אלה באו אל אחיהם היושבים בהאיבאַר הקרובה, ואלה נעו עד יריחו ואדרעי (יוני-יולי 625—ד"א שפ"ה) ויתישבו שם. אך הנשיא חייא ואחדים מראשי שבטו מאנו לעזוב את ארץ מולדתם מבלי עשות נקמה באויבם הרע, וינסו דבר אל אחיהם בני השבטים האחרים ואל הערבים יושבי העיר מיכה (Mekka), וידברו על לבם לכרות יחדו ברית ולנסות כחם במלחמה עם מחמד אולי יוכלו לו (ע' אבן-אסעד).

אִבֶּן-אָטָא, באזיל, מיסד כת „המוטאצילה" (מובדלה), אשר שמו את השכל הישר ואת החקירה החפשית לעיקר בדת מחמד ובתורת הקוראן. מראשי למודיהם הוא לבלי ליחס להבורא שום תאר איכותי, כ"א אחדות פשוטה, כי התאר האיכותי מורה רק על דבר בעל פנים שונים, ולא יתכן אפוא להיות מיוחס להבורא. נגד הדעה שנתפשטה בארצות המזרח ונתקימה גם בהקוראן, שרק הבורא לבדו הוא מסבב הסבות, והאדם יעשה את כל דבריו רק ע"פ גזרה קדומה, החליטו המה בחירה ורצון חפשי במעשי האדם, כי אם לא זאת אזי לא יצדק הבורא בתתו שכר לפועלי צדק ועונש לרשע, אחרי שכל מעשיהם היו שלא ע"פ רצונם וחפצם. ובכדי להתאים את יסודי למודיהם עם חרוזי הקוראן, בקשו ומצאו להם תחבולה לתת להקוראן מובן אגדיי הדרוש לחפצם. בראשונה נחשבו בעלי הכתה הזאת לפורצי גדר הדת ויהיו מחרמים מתוך העדה, אשר הבינה את הקוראן כפשוטו בלי חקור אחרי הסתירות וההפכים הרבים הנמצאים בו, אך מעט מעט החלו דעותיה להתפשט בבתי המדרש בבגדד ובצרה, והכליף אלמומין (813—833) דבק בלמודי הכתה הזאת וינהיגה בחצר מלכותו.

אִבֶּן-אַלְאַתִּיר, מדקדק עברי, נזכר באגרון הרדב"א (ל"ק לרש"פ צד קכ"ו), שחי בזמנו של הרס"ג, ולפי"ז קדם להם בזמנו.

אִבֶּן-אַל-אַתִּיר (Ibn-al-athir), סופר ערבי, נולד 1160 (555 להגירא) בארם נהרים, ואח"כ התישב במוסול וימת שם 1231. הוא חבר שלשה ספרי דברי הימים, הא' (12 חלקים) מכיל קורות העמים מראש ימות עולם עד ש' 1230; מספריו האחרים נתפרסם אך מעט מזער ויסודתם בדברי ימי מלכי ערב.

אִבֶּן-אַלְבַּאלְיָא: 1) ר' יצחק בן ברוך, היה אחד מחמשת הרבנים הגדולים שנקראו בשם יצחק, אשר הרביצו תורה ויפיצו את למוד התלמוד במדינת ספרד במאה הט' לאלף הה', נולד בקורדובה בירת אנדלוזיא בש' תשצ"ה לאלף הה' (1035) לאביו ר' ברוך ממשפחת אבן אלבאליא הנכבדה והעתיקה מאד ביהודי ספרד. אבי אבות המשפחה הזאת נקרא בשם ר' ברוך, והיה לפי המסורה אחד משועי יהודה אשר שלח טיטוס עם עוד גולים רבים אחרי חרבן הבית השני לנציב הרומאים אשר בספרד, ללמד שם את מלאכת אריגת המשי אשר ידעה ברוך היטב (יוחסין מאמר ד). הגולים ישבו בתחלה במארדה ויתר ערי ספרד אשר סביבותיה, וברבות הימים נעתקה משפחת אבן אלבאליא לקורדובה. עוד בימי עלומיו התנכר ר' יצחק אבן אלבאליא בכשרונותיו הטובים ובתשוקתו העזה ללמודים, ויהגה הרבה בתלמוד, בפילוסופיא ובחכמת החשבון, גם בחכמת התכונה דבקה נפשו וישגה באיצטגנינות כמשפט חכמי התכונה בימים ההם. ר' פריגורס הצרפתי (אחד מגדולי חכמי התלמוד בצרפת) היה בעת ההיא בקורדובה, ויורה לר' יצחק דרכי התלמוד ונתיבותיו, ור' יצחק נתן לו כל מחסוריו ויקרבהו מאד. הנגיד ר' שמואל אבן נגדילא שלח לר"י ספרים ומתנות בעודנו נער ויעוררהו להגות בתורה וחכמה ומדעים, גם הנגיד ר' יהוסף בר' שמואל אבן נגדילא תמכהו ביד נדיבה וכן ישב ר"י אבן אלבאליא בשלוה ועסק בתורה ובכל דבר חכמה. גם בחכמת השיר היה לו יד ושם ור' יהודה אלחריזי אמר עליו כי „שיריו בפי הלבבות נשוקים" (תחכמוני שער ג'). בהיותו כבן שלשים שנה החל לחבר ספר גדול, לפרש כל ההלכות הקשות בתלמוד ויקרא שמו „קופת הרוכלים" אך לא השלימו. גם ספר העבור כתב בעת ההיא לכבוד ר' יהוסף אבן נגדילא מיטיבו, ומטרתו בספר ההוא היתה לברר וללבן סוד עבור השנים לישראל; בו חלק אבן אלבאליא על דעת חכמי ישראל הקודמים, על ר' סעדיה גאון, אשר גם בטענו על דבריו חלק לו כבוד, ועל הדיין החכם חכן בן מר חסן (ע"ע). ויגר ר' יצחק אלבאליא פעם בקורדובה עיר מולדתו ופעם בגרנאדה העיר אשר ר' יהוסף אבן נגדילא מיטיבו ישב בה. גם ביום המר והנמהר אשר בו נהרג הנגיד ר' יהוסף (בשנת תתכ"ו—1066) היה ר' יצחק בגרנאדה, אך באורח פלא נמלט ממות (יוחסין שם), ומאז והלאה ישב בקורדובה. שם התודע אל אבולקסים בן המלך, אשר הוקירהו ויכבדהו מאד, כי היה אוהב חכמה ומליצה ושיר, וכאשר עלה לשבת על כסא המלוכה בעיר שיביליא (ד"א תתכ"ט—1069) ויקרא בשם אלמותמד, קרא את ידידו היהודי אבן אלבאליא אל היכלו, ויהי לו לחוזה בכוכבים ולאיצטגנין. גם הפקידהו לנשיא על כל היהודים היושבים במדינת מלכותו, ויהי שר וגדול לאחיו כבן חסדאי לפנים וכר' שמואל אבן נגדילא מיטיבו ואיש חסדו; ויאסף ספרים הרבה מאד, ורוב ספרי אבן נגדילא מיטיבו אשר נפזרו אחרי מותו בכל הארץ קנה אחרי כן בכסף מלא עד כי היה לו אוצר ספרים גדול ונכבד. גם היה רב כולל בעיר שיביליא והגליל, והרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה, ושמעו הלך בכל מדינת ספרד וגם מחוץ למדינה ותהי עיר שיביליא בימיו לתל שכל פיות היהודים פנו אליה, כקורדובה וגרנאדה מלפנים. אך בנפול מלכו אלמותמד הכליף המהולל ביד שונאו יוסף אבן תשופין (תתנ"א—1091) ירד גם גאון הר"ר יצחק אבן אלבאליא, ויעזוב את שיביליא וילך לגור בגרנאדה. הרב הזה ורעהו הר"ר יצחק אבן גיאת היו אנשי ריב ומדון לר"י אלפסי כל ימי חייהם, אך לפני מות ר"י אבן אלבאליא, בעמוד ברוך בנו — נער בן י"ז שנה בעת ההיא — אצל מטתו ויבך מרה וישאלהו: על מי תעזבני עתה? צוה עליו ללכת אחרי מותו לר"י אלפסי ולהגיד לו כי לפני מותו סלח אביו לו את כל הדברים הקשים אשר דבר ר"י נגדו בפה ובכתב, וגם אותו יבקש לסלוח לו ולשום עיניו על בנו להורותו בדרך ה' וללמדהו תורה. וימת ר' יצחק אבן אלבאליא בשנת תתנ"ד לאלף הה'.— 2) ר' ברוך בנו (נולד ד"א תתל"ז—1077) עשה כאשר צוה לו אביו, וילך אל הר"ר יצחק אלפסי וידבר אליו ככל הדברים האלה, ויבך ר"י אלפסי בכי גדול וינחם את אלבאליא הצעיר וידבר על לבו: „אם מת אביך, אנכי אהיה לך לאב ואתה תהיה לי לבן". אף הקים את דברו ויאמץ את בן שונאו לפנים כבן לו, ויגדלהו בביתו וילמדהו רובי תורתו עד כי גדל מאד בתורה ויצא לו שם כאחד הגדולים אשר בארץ. נוסף על תורתו היה בקי גם בחכמת יונית, גם הון ועשר היו בביתו וינחל כבוד מסביב. משוררי זמנו קדמו פניו בתהלה וראש משוררי ישראל, ר' יהודה הלוי, שר עליו בעודו בימי עלומיו את הטורים האלה: מקור מים לכל נפש עיפה — ונגה לאשר הלך חשכים — שמו ברוך והוא כשמו מבורך — והמתברכים בשמו ברוכים (בתולת בת יהודה 25). גם העמיד תלמידים הרבה והר"ר אברהם בן דאוד (בעל סדר הקבלה) היה אחד מתלמידיו. ר' ברוך מת בחדש אלול תתפ"ו לאלף הה' בש' מ"ט לימי חייו.

אִבֶּן-אַל-בַּצַּק, ר' מצליח, אחד מתלמידי רב האי גאון, חי במחצית הב' של המאה הח' לאלף הה'. מוצאו מארץ איטליא ממדינת סיציליא ובא לפומבדיתא ללמוד חכמת התלמוד מפי רב האי גאון, ראש ישיבה בפומבדיתא בעת ההיא. הוא השתומם מאד על רבו אשר דרכיו היו דרכי נעם, וכאשר כבד ממנו פתרון פסוק אחד בתנ"ך לא בוש

לשאול את פי ראש כהני הנוצרים המזרחים (Katholikos), והוא באר לו את הפסוק על פי העתקה סורית ישנה. ולא יכול התלמיד להתאפק וישאל את רבו על ככה, ורב האי גאון ענהו תשובה נצחת, כי התלמוד מחייב את היהודי לקבל את האמת מכל מי שאמרו. אבן אל-בצק שלח מכתבים אל ר' שמואל הנגיד אבן נגדילא בספרד ויספר בהם את דברי רבו, גם נזכרו הדברים מהר"ר יוסף אבן עקנין תלמיד הרמב"ם ז"ל בפירושו לשיר השירים.

אֶבֶן אֶלְגָּבִישׁ (יחזקאל י"ג י"א, ועוד), ע"ע ברד.

אִבְּן-אַלְגַּמִי, נתנאל, נקרא בערבית היבאט אללה אבן אל-גמי, חי בסוף המאה הט' ובמאה האחרונה לאלף הה', ויהי רופא נפש אלחדיב הכליף האחרון ממשפחת הפטימידים אשר מלכה במצרים ואחרי כן — רופא הכליף סלדין דנודע. הוא היה „נגיד" בעמו, כי שמהו הכליף לראש כל קהלות היהודים אשר במצרים ובידו היה הכח להקים רבנים וחזנים, גם היה מנהל את הישיבה במצרים, אך בין גדולי חכמי התלמוד לא עשה לו שם. אבן אל-גמי היה יודע חכמות ומדעים שונים ודובר צחות בשפת ערב וספרים כתב בשפה ההיא על אדות חכמת הרפואה ועל תכונת האויר באלכסנדריה של מצרים, גם מאמר מורה דרך להועלת הגוף והנשמה. עליו יספרו כי הציל בחכמתו את אחד החולים אשר מת למראה-עין והובילוהו לקברות, אך הנגיד בחכמת לבבו הכיר בו אותות חיים, (מסעות ר' בנימין, וע' גרֶאטץ VI צד 284 הערה 2).

אִבְּן-אַלְדַּבִּי, ר' מאיר בר' יצחק, נכד הרא"ש (שבילי אמונה נתיב ג שביל א), מעיר טולידה אשר בספרד, חי בסוף המאה הא' ובמאה הב' לאלף הו' ועלה מארצו ירושלימה. הוא היה תלמודי ומקובל ורופא ויודע חכמת הטבע לפי מצבה בעת ההיא. חבר ספר קראהו „שבילי אמונה", המכיל בקרבו פרטי ידיעות שונות מתלמוד וחקירה אלהית וקבלה וחכמת הרפואה ותכונת האברים וכלם מכוונים למטרה אחת— להישיר את לב האדם לאמונה.

אִבְּן אַלְמעלם, סולימן, ע' אבו איוב סולימן.

אִבְּן אַלְעֶמַאנִי, אהרן בן ציון בן השר הרופא ר' ישועה, מנכבדי עשירי אלכסנדריא של מצרים, חי במחצית הב' למאה הט' ובמאה הי' לאלף הה', ויהי מליץ ופייטן נדיב לב ומקרב את החכמים בכל לבו. ובנסוע המשורר ר' יהודה הלוי לארץ הקדושה דרך אלכסנדריא, קדם אבן אלעמאני את פניו בשמחה ויקחהו בכבוד לביתו וישגיח עליו בעין פקוחה לבל יחסר לו כל מאומה. המשורר הנדכא מעמל הדרך ומזעף הים שב לאיתנו בבית אלעמאני ונפשו נקשרה בנפשו ובנפשות בניו, וגם בכלות שארו ולבבו להחיש מסעו לארץ הקדושה קשתה עליו פרידתו מהאנשים היקרים ההם עד כי ישב אתם שלשה ירחים תחת אשר דמה מראש להתמהמה שם רק ימים אחדים. ר' יהודה הלוי הלל את אבן אלעמאני בשיריו ובמכתבו כעל כל תגמולוהי עליו, ובדברים נעימים ונמרצים תאר שם אהבתו והמית לבו אליו, ויעלה לשמים שיאו בקראו אותו: „אורה לתורה ונהורא לסברא, ועמוד לתלמוד ומסעד למורא כו' (ע' בתולת בת יהודה לשד"ל סי' ל"ח, ובמכתב ג שם).

אִבְּן אַלְפכר (היצר), ע' ר' אברהם בן אַלפכר.

אִבְּן-אַל-פַּרִיד (Abu Hafs Omar Ibn-al-Fâridh), אחד ממשוררי הערבים המהוללים, נולד בקהירה ש' 1181, ומת שם 1235. רוב שיריו נוכדו על חידות וסודות ועל כן קשה להבינם, אך בכלל הם נעלים מאד ומליצתו נעימה ונשגבה. „הדיואַן" שלו נדפס במרסיליא 1853 עם פירוש ערבי.

אִבְּן אַלְתבון, אבולפים, ע' אבן תבון.

אִבְּן אַלְתַּרַאס מקשטיליא, חכם קראי ותלמידו של המורה או „המלמד" הגדול לקראים ישועה בן יהודה אַבו אלפרג, חי באמצע המאה התשיעית לאלף הה'. אבן אַלתראס נולד בספרד לאבות רבנים ונתגדל ברבנות, אך בהגיעו לשנות גבר עלה לאה"ק ונתהפך לקראי. בירושלים העתיק ספרי רבו הנ"ל ואח"כ שב לקשטיליא והיה מקהיל קהלות ודורש ברבים נגד תורת הרבנים (משנת תת"ג עד תתנ"ה), וכשמת הוא היתה אשתו מלמדת תורת הקראים, והנגררים אחרי התורה הזאת סמכו על קבלתה ועל מנהגיה ויקראו אותה בשם „אַל-מעלמה" (המלומדת). אז החלה הקראות למשוך אחריה נפשות רבות בקשטיליא; עד אשר התעוררו הרבנים לשום קץ למעשים האלה. ויקם ר' יוסף הנגיד אבן אלפרוג אל-קברי, שהיה מהיושבים ראשונה במלכות אלפונזו VII, ויגרש את הקראים מספרד ולא השאיר להם רק עיר אחת (קבלת הראב"ד).

אֶבֶן אַמַּצוֹנִית (Amazonis), ממיני אבני עלי השדה (Spat); מוצאה מקדם לנהר הגדול אמצונה אשר באמריקה הדרומית, אך זה מקרוב מצאוה על יד הר הצורים (Pikes Peak) במדינת קולוראַדה אשר באמריקה הצפונית בגבישים נאים. החמר הירוק הנפוץ בתוכה בכל חלקיה, איננו מתמיצת חמר נחשתי, כי אם מחמר גופות יצורים. ביעקאַטערינבורג על נהר אוראל ילטשו אבן זו לעדיים ולתפארת.

אִבְּן-אַסְעַד, קאַאב, נשיא שבט היהודים „בני קורייזה" בארץ ערב, חי בסוף המאה הד' לאלף הה'. ויהי אחרי אשר גברה יד השבט הערבי בני חזרג על שבט בני אות ויגרשו מעיר יתריב את בני נבט הקרובים לבני אות, ואחרי אשר אחדים מראשי בתי אבות החזרגים הרגו את הילדים אשר נתנו שבטי היהודים בני קורייזה ונדיר להם לערובה (ע' אבן אובי) — החישו הנבטים מפלט להם אל שבטי היהודים האלה אשר קבלו אותם בשתי ידים, ויאמרו להלחם יחד את שבט בני חזרג, וישבעו לבלי שתות יין עד אשר יכריעום עד כלה. צבאות שבטי היהודים נאספו תחת פקודת אבן-אסעד, על יד העיר בייטא התפרצה ביניהם מלחמה גוראה ורבת דמים, עד אשר לאחרונה הוכו החזרגים מכה רבה ויסוגו אחור. עריהם נהרסו וכרמיהם נחרבו, וגם מבצר הנשיא אבן-אובי לא נקה מידם, אף שהוא שמר להם אמונתו ולא היה במעל אשר מעלו בני שבטו בבני קורייזה ונדיר — כי בקעו חומתו לבלי חלל את השבועה אשר נשבעו בהתעתדם למלחמה. מקץ המלחמה הזאת (ד"א שע"ה—615) נכרתה ברית שלום אשר על פיו נשתוו היהודים בזכיותיהם ליתר שבטי הערבים היושבים ביתריב. — ויהי אחרי אשר גברה יד מחמד על השבט היהודי „בני נדיר" ויגרשם מעריהם (בקיץ שפ"ה—625) מהר נשיאם חייא אבן אחטאב (ע"ע) להמלט אל אבן-אסעד, ועמו קינן אבן-אלרביא ושלום אבן-משכאם ראשי בני שבטו, אשר עזבו את הארץ מפני מחמד אויבם ומבקש רעתם. שלשה הגבורים האלה פנו בראשונה אל בני קורייזה ובני גטפאן ולכל משפחות גבורי ערב היושבים במיכה, ויעוררו לבבם לצאת למלחמה על מחמד ההולך וגדל, ולגדוע זרוע עוזו בטרם יט ידו על כל הארץ. הערבים ההם אשר שנאו את מחמד בכל לבם, שמעו לעצת שכניהם היהודים ויהיו נבונים לצאת לקרב. אך כבוא חייא אל אבן-אסעד, מאן הנשיא הזה לאספהו אליו, כי בריתו היתה את מחמד ובתומתו נתעה להאמין בו כי ישפות שלום לו. ויעתר אליו חייא ויזכיר לו אהבתו מלפנים ויבטיחהו נאמנה, כי אם תחזק יד מחמד במלחמה על מרומי שדה ובא הוא עם כל חבריו להתבצר עמו יחדו במצודת משגבו, ונלחם עליהם מחמד ולא יוכל להם — ודבריו אלה לקחו את לב אבן-אסעד, אף אמנם נפקחו עיניו לראות את הרעה הצפויה גם לו ולבני שבטו מידי הנביא ההוא, אשר ידו שלוחה לאחוז בכנפות הארץ ולנער את היהודים ממנה. וכן נספחו גם בני קורייזה אל שבטי הברית, היהודים והערבים, אשר שתו יד לקום על מחמד ולהוריד לארץ נצהו. כעשרת אלפים איש עלו יחדו, ותהי העצה היעוצה להתנפל עליו פתאם. אך הדבר נודע למחמד ע"י אחד הערבים אשר בגד בם ויגל סודם, ויהי כי ירא מחמד לערוך אתם קרב במערכה בשדה, כי חזקו ממנו ברוב חילם, ויצו לבצר את העיר מדינה בחומות וחל ולהקיפה בתעלה עמוקה, ויהיו אלה לו למשגב ולמחסה, שבטי

הערבים אשר הסכינו רק למלחמות פנים בפנים, כלו בתהו כחם וידיהם לא עשו תושיה, ובין כה וכה נסה מחמד להפיח מדנים בין ראשי בעלי הברית, והערמה הזאת הצליחה לו, ורוב השבטים נפוצו איש לדרכו. אז מצא מחמד ידים לו לכלות חמתו בבני קורייזה, וידבר בחזון לבני חילו המאמינים בו, ויצת לבם באש קנאות ויעוררם להלחם ביהודים ההם עד רדתם. היהודים בני קורייזה לא עצרו כח לעמוד בפני חילו הרב, וישגבו במצודותיהם ויתבצרו בהן בכל אשר יכלו. ומחמד צר עליהם בשלשת אלפים אנשי חילו; עשרים וחמשה יום ארכו ימי המצור (בפיבר' ומארט 627—ד"א שפ"ז) עד אשר תם המזון ליהודים הנצורים והרעב חזק עליהם עד בלתי נשוא, אז גמרו אמר להסגיר את מבצריהם אל מחמד, אם יאות להם לתתם לצאת משם עם נשיהם וילדיהם ועם מעט מרכושם וללכת אל אשר יהיה רוחם. אבל מחמד הקשה לבו, וידרוש מהם להמסר בידו לעשות בהם כטוב בעיניו. היהודים נאספו יחד לשית עצות בנפשם, ויבקשו את נשיאם להשמיע עצתו ראשונה. ותהי עצת אבן-אסעד לבחור באחת משלש אלה: להתרפס לפני מחמד ולקבל עול אמונתו עליהם או להתאזר עז ולהמית את נשיהם וטפם בידיהם ולהלחם אחר כן עם האויב עד נפלו עמם גם יחד, או להתנפל עליו פתאם בליל השבת, עת אשר ישקט במכונו, בבטחו כי היהודים ישמרו שבת מחללו. אבל בני שבטו לא יכלו לעשות כדברו, כי לא נתנם לבם להנזר מאחרי דתם, או לחלל את השבת במלחמת תנופה או להקשית לבם לנשיהם וילדיהם מחמדי נפשם. „אם כן אפוא — אמר אסעד — אם כה רך לבבם, לכו והכנעו לפני אויבכם העז, וכחפצו יעשה בכם". אבל בטרם גמרו בלבם לעשות כעצתו האחרונה, שלחו מלאכים אל מחמד ויבקשו ממנו לשלוח להם את ראש שבט בני אות, את אבו-לולאבו, אוהבם ואיש בריתם מלפנים, לבוא בדברים עמו. ויעש מחמד בקשתם, וכבוא אבו-לולאבו אל המבצר יצאו בני קורייזה לקראתו ויבכו לפניו בכי גדול, ויזכירו לו את המלחמות שבהן היו המה לעזר לשבטו, לבני אות, ויעתירו לו להגיד להם קשט אמרי אמת, אם ירצם מחמד בהמסרם לו ולא יערה למות נפשם. בראשונה נעתר אבו-לולאבו להם, ויורה באצבעו על גרונו, לאות כי ערוך להם מטבח מאת אויבכם הקשה, אך עד מהרה נחם על מעשהו ויתן תקוה בלבם, כי חנון יחנם מחמד אם ימסרו לו בנפשם. בני קורייזה עשו כדברו ומחמד צוה לאסרם בזקים. אז העתירו בני אות אל הנביא, לתת להם חנינה ולהחיותם, ומחמד אשר לבו היה רחוק מחמלה, במאנו למרות רוח בני אות, יעץ מזמה למסור את משפט היהודים בידי ס ע ד, הנשיא לבני השבט ההוא, וסעד חולה בעת ההיא מהחצים אשר נחתו בו במלחמת שבטי הברית על העיר מדינה. אף אמנם לא הוביש את מחמד משברו, כי הוציא משפט חרוץ: להמית את כל הגברים לפי חרב, לקחת את נשיהם וילדיהם לעבדים ולשפחות, ולחלק את כל הונם ורכושם לאנשי חיל מחמד המאמינים בו. לקיים את המשפט הנורא הזה בא מחמד בחזון לאמר, כי משמים נענו לו על משפט צדקו. כשבע מאות איש מבני ישראל, ובתוכם נשיאיהם אבן-אסעד וחייא אבן-אחטב, נשחטו יחדו על שוק אחד בעיר מדינה ופגריהם השלכו אל בור אחד, ולזכר הזבח הגדול אשר עשה לו מחמד שמה בשם אלהיו (אלקוראן, חזון הקוישרים כ"ו כ"ז) נקרא המקום ההוא „שוק קורייזה" עד היום הזה. — את הנשים השבויות המירו שוביהן בנשק וסוסים, ונערה אחת מהן, רוחמה שמה, לקחה לבב מחמד ביפיה, ויואל לקחת אותה לו לפילגש; אך היא השיבתהו אחור בשאט בנפש. רק אחד מכל בני קורייזה ושמו סביר אבן-באטה נשאר בחיים, בזכור לו אחד מבני חזרג ושמו טאביט, את חסדו אשר עשה לו מלפנים, בהצילו ממות נפשו. ובהיות כבוד טאביט גדול בעיני מחמד, נעתר הנביא לו, לעשות חיים וחסד עם סביר וביתו ולהשיב לו גם את רכושו וכל אשר לו. שמח וטוב לב רץ טאביט אל ידידו הזקן האסור בכבלי ברזל, לבשרהו את הגאולה והישועה הנכונה לו מידו. „רב תודות לך, ידידי — השיב איש השיבה אמריו לו — אבל הגידה נא לי מה אחרית קאאב נשיאנו הגדול?" — הוא מת. „ומה אחרית חייא אבן-אחטב, גבור ישראל?" — הוא מת. „ומה אחרית אזל-אבן-סמוך?" — הוא מת. „אם כן אפוא — אמר סביר — זה חסדך האחרון אשר תעשה לי: התר נא ידך ובצעני, כי טוב לי מותי מחיי!" ובדברו פשט אליו את צוארו בקנאת גבורים נאמנה, וטאביט נתן לו את שאלתו וישחטהו (ווייל: מחמד 90 הערה 115; גרעטץ V).

אֶבֶן-אֶקְדָּח (Electrum—אלקטרון) הוא מין צרי קדמון (Fossile), מראהָ לבן או זהוב כצבע הדבש או גם אדום שחרחר, יש שקופות ברוב או במעט ויש גם אפלות, יש השמנה במשוש היד ויש שחלקת פניה כדונג; היא קשה בתכונתה אבל אם תחם לאטה תכפף. אבן זו מעורבת ממיני צרי שונים יחד עם מעט חמר זר בעל גפרית, ונתכת בחום 270^0 ובוערת בלהב מזהיר; משקלה המיוחס 1_{68} עד 1_2. בקרבה ימצאו מיני בע"ת וצמחים (טרושים) שונים, אשר יש מהם החיים עוד אתנו היום, אך רבם כבר עברו ובטלו מן העולם. מיני הצמחים האצורים באבני הא' מנויים עד כ"ד משפחות הנבדלות לס"ד זנים ולקס"ב מינים. נמצאה ע"פ רוב בחוף הים הבלטי ובשפלת ארץ אשכנז הצפונית, ביחוד על חוף הים הקדמוני בארץ פרוסיה מדנציג ועד מימל, וימצאוה דיגי החוף במכמרתם או הצוללים במצולה או החופרים במעבה האדמה או העודרים את הנמל במעדר. הדיגים עושים מלאכתם בעת סער מתחולל, ביחוד לעת בואו מפאת מזרחית צפונית, אז יחפשוה וימצאוה בין ערות הים המשלכות על החוף. בש' 1878 מצאו בין פאלמניקן (Palm-nicken) ובין שווארצארט בכדי 139,700 גראם א'. עד שלשת אלפים נפש אדם ימצאו חית ידם בעסק מכרה הא'; הא' אשר איננה טהורה או סיגי הא' יטחנו לאבק קטרת, להוציא ממנה חמיץ ידוע, לעשות ממנה משחת צפוי (lakier, лакъ) וכדומה; הטובות בה והגדולות תעשינה לחרוזים, לעגילים ולשאר עדיי הנשים, גם לכלים שונים וללחשים. מחירה הוא לפי טובה, טהרה וגדלה. הבלתי טהורות וסיגי הא' ימכרו במחיר 1,20—1,60 מארק בעד כל קילו (Kilo); הקטנות (200 בקילו אחד) הראויות לחרוזים ישולם מחירן עד 8 מארק לקילו, והגדולות (18 בקילו א') 120—150 מארק. היותר גדולה שהיתה עד כה, נמצאה בש' 1803 אצל גומבינין (Gumbin) במשקל 6 3/4 ק', הלא היא בלשכת המחצבים אשר להממשלה בברלין. העדיים או כלי התפארה הטובים הנעשים ממנה או מקצף המים ומבתי החומטים, ימצאו בווינה, בפאריז ובקונסטנטינה, אבל בדנציג ראש סחר א' לא יעבדוה היטב. — עוד בימי קדם ידעו את אבן הא', והומירוס בשיריו הזכירה בשם Elektron. בלא ספק באה לארץ יון ע"י הצורים, והסופרים הקדמונים דיאודור, טאציטוס ופליניוס יספרו על דבר מכורת הא' על יד חפי הים בארץ אשכנז. עוד בימי מלחמת טרויא העלו הנשים עדי א' על לבושן, ענקים ושרות וצמידים. בימי הבינים, ימי ההזיה, נשאוה לקמיע, להגן מפני פגעים רעים. בבית שבת תחכמוני אשר בערלאנגין נמצא אסף גדול ממעשה מלאכת הא'.

ח מ י ץ אבן האקדח או חמיץ אלקטרון — מזגו הכימיאי $C_4H_6O_4$ (יסוד הפחם, המים והחמין) והוא חמיץ יצורי, אשר מצאו באבן זו בשנת 1550. אמנם נמצא מאד גם בצמחים ובגופות בע"ח, אבל על הרוב יקחוהו מן אבן הא'. בהעשות ממנה הקולופוניום, יצא בצרופו גם החמיץ הזה בלתי נקי, וצריך לנקותו מן השמן המעורב בו, ע"י המסתו במים רותחים וסנונו במסננת, שעל ידי זה יתגבש לחמר שחרחר הנותן ריח רע באף, אחר זה ימסוהו שוב במים רותחין המעורבים בשחק פחמי עין ויסונן עוד ויתגבש עוד בהתקררו, וכן יעשו פעמים רבות עד צאתו נקי. אך הרוקחים יתיכו עמו במים הרותחים מעט חמיץ סלפטר, ואז יבדל השמן ממנו בפעם הראשונה כמראה חמר צרי אדום, והחמיץ יצא מגובש טהור מכל סיג ומכל עין וצבע וכל ריח אין בו. דרך אחרת להוציא את החמיץ, הוא מן שיד המין-התפוח

התוסס, וזה הדבר: שיר זה יעורב במים היטב ואל תוכו תושם גבינה רקובה, וכה תעמוד התערובה הזאת שבוע או שבועים במקום חם, וטוב להעמידה בחום 20—30°. ע"י תסיסת השיר תתפרד לשלשה מיני חמיץ: לחמיץ הא', לחמיץ החמין ולחמיץ הפחם — ולמים, כי קבעת התסיסה על קרקע הכלי היא תערובה מחמיץ הא' ומשיר חמיץ הפחם, והיא תתפרד שוב ע"י מריקת במים המעורבים עם חמיץ הגפרית, אשר תסונן דרך משמרת ותבושל באש, ובהתקררה יצאו גבישי חמיץ הא' בלתי טהורים עוד, אך בהשנות המריקה פעמים אחדות יצאו טהורים כדי צרכם. — חמיץ הא' הטהור מתגבש לפריזמיות (ע"ע פריזמה) גדולות שאין להן כל צבע; הוא נמס בכ"ג חלקים (כמוהו) מים צוננים וחלק אחד מים חמים. באלכוהל ימס בנקל אבל קשה להמסו באיתר (Aether); הוא נתך בחום 180° ורותח בחום 235°, ואז יעלה אד מחנק, והוא יתהפך למין אנהידריט (כעין הגיפס).

אֶבֶן אֵשׁ (кремень, krzemień), בה יחצבו אש בברזל עשת, ולמין הקואַרץ תחשב, כי גם היא רובה מחמין החלמיש כמוהו, משקלה המיוחס 2_6, ונמצאת במרבדים גדולים תוך משטחי הנתר בתמונת צנפות או טבלאות על חפי נגב אנגליא וצפון קדמת אירלאנד ועל איי דאַניא. בנקל תתפוצין לרסיסי צורים חדים כחרבות. היא מכוסה על פי רוב באבק לבן דק הנדבק בלשון, אבל עינה אמוץ או צהוב גם שחור. יצורים מטורשים רבים מאד נמצאים בתוכה שהם לפעמים רוב בנינה. ויש אשר נמצאנה בודדת הלאה ממשטחי נתר הרבודים במעבה האדמה. ברכיסי א' השתמשו מלפנים לכלי רובה — לשלח ממנה נצוצי אש אל אבק השׂרפה אשר בקנה, לירות את הכדור למטרה. מקדמי ארץ עשו האנשים ממנה כלי מאכלת, סכינים, קרדומות וכלי קרב, ויען שבני האדם השתמשו באבן הזאת לכל מלאכה בימים ההם, בטרם ידעו לפחת באיש פחם לחרושת הברזל, נקרא הזמן ההוא בשם „זמן האבן". בעת יעשו ממנה מדוכות, כפות שחק, אבני שחק לצבע ובכלל ישתמשו בה כמו באבן אכּאַטית. אם ילהטוה ויטחנוה יוציאו ממנה בנקל את חמיץ החלמיש, חמיץ נכבד מאד לחרושת הזכוכית הפלינטית (ע"ע) ולצפוי כלי הנתר ולזכוכית המימית (ע"ע).

אִבְּן-אַשְׁרַף. קאאב, חי בארץ ערב בסוף המאה הד' לאלף הה'. אביו היה ערבי ואמו עברית, וידבק בדת אמו ויהי שר ליהודים. כנראה היה נכבד מאד גם בעיני הערבים, וערבי אחד אשר היה לו ריב את איש יהודי ויגישו את משפטם לפני בית דין של שלשה, בחר לו הערבי את אבן-אשרף, והיהודי — את מחמד. הוא התנגד כל ימיו למחמד, ואחרי אשר התיר מחמד את דם כל מתנגדיו, נהרג גם אבן-אשרף על ידי אחד ממעריצי מחמד ושמו בן-אָמור, על אשר עורר קינה ובכי על מפלת הערבים הקורייזים אצל העיר בדר ועל ההרג הרב אשר עשה בהם מחמד (ש' שפ"א לאלף הה'—621).

אִבֶּן-בַּאטוּטַא (Abu Abdallah Mohammed Ibn Batuta), הנכבד והמהולל בנוסעים הערבים, נולד 1304 בטאַנגיר אשר במארוקה. 1325 יצא למסעיו, ויעבור על פני מצרים, סוריא, פרס, ארם נהרים, ערב, חופי אפריקה הדרומית, אזיא הקטנה, קרים, רוסיא הדרומית, חיווא, בוכאַריא, חורוסאַן, קנדאַהאַר, דלפּי, חינא, חופי הודו ואייה, וישב לארצו 1349. אבל עד מהרה שב לנוע, ויעבור אל ספרד הדרומית, ויפן 1352 לאפריקה התיכונה ויגיע עד טומבוקטו וימת 1377 בעיר פּים אשר במארוקא. ספר מסעותיו יצא לאור בד' חלקים.

אֶבֶן-בְּדִיל, המוצק האחד אשר יצוק ממנו הבדיל בכמות רבה, גבישו משולש מארבע רוחותיו, ויש דומה לעמוד או דק כמחט. קשיותה ממדרגה 6 עד 7 וכבדה 6_8 עד 7 בערך המים. הבדיל בעצמו איננו צבוע, אבל ימצא על הרוב מעורב בצבע זהוב, שחרחר גם שחור כעורב; נגהו לפעמים כנגה היהלם ופעמים כפני השמן; יש אשר יעבור בו אור כהה ויש אפל לגמרי. הרכבת חמרו היא חמיץ בדיל, 78_{62} חלקים בדיל טהור, 21_{38} יסוד חמיץ.

אֶבֶן בֹּהַן בֶּן רְאוּבֵן, שם מקום בארץ ישראל על הגבול שבין יהודה לבנימין (יהושע ט"ו ו) ממערב לבית חגלה, והוא יורד והולך עד ים המלח, ומלא גבעות קטנות וחול, וירק דשא ועשב נמצא אך מעט מאד בו.

אֶבֶן-בֹּחַן, לבחון בה את הזהב אם טהור הוא או כמה מתערובת כסף נמצאת בו. האמנם אין לקוות כי הבחינה ההיא תודיענו בדיוק את מחיר הזהב, אך בקירוב די צורך למו"מ ישתמשו בה הצורפים, האבן תבוחר מצור-העלים (Spat) השחור והקשה ופניו חלקים. בזהב הנבחן נשוף מעט את חלקת האבן, אחרי כן נחרוץ על פני הרושם, אשר השאיר השפשוף אחריו, במחט זהב הנודע במדרגת טובו, ולפי שנוי הצבע שבין חריץ המחט ובין רושם הזהב הנבחן יכיר הצורף המומחה את טיבו.

אִבְּן בִּיבַשׁ, ע' ר' יהושע הלורקי.

אֶבֶן בְּיהֶם, בשם זה תכנינה הזכוכיות, הצבועות כמראה אבנים יקרות ונלטשות כתבניתן, העשויות בארץ ביהם. אולם גם האבנים היקרות באמת, הנמצאות שם לרגלי ההר התיכון, כמו הציטרין (Citrin), המכונה טופז ביהמי, והגרנאַט הביהמי תכנינה כן.

אִבְּן-בִּילְיָא, ר' דוד ב"ר יום טוב, אחד מגדולי חכמי פורטוגאל, חי בסוף המאה הא' לאלף הששי, חבר ס' „מאיר" או „מאור עינים", הוא פי' על התורה בדרך מחקר, מביאו ה"ר שמואל סרסה בספרו „מקור חיים" בכמה מקומות. הוא חבר את הפילוסופיא עם הקבלה ויבקש בתורה רמזים וסודות לעיונים מחקרים, ויאחז בדרך הפילוסופים בני דורו להאמין בהשפעת המזלות, וימצא רמזים בתורה לחזוק האמונה הזאת. סברתו בענין התרפים שרצה למצוא להם דמיון בכרובים, לא ישרה בעיני ר' שמואל סרסה, שהיה מכבדו תמיד, ויאמר על זה: „ר"ל מהאי דעתא ומהאי סהדותא" (פ' ויצא). בענין הגלגול אמר אבן ביליא: „האנשים הוצרכו להאמין אמונת הגלגול, לפי שבה יתירו הספק יש צדיק ורע לו, ובכל מה שלמדתי מן התלמוד לא מצאתי דבר שיסכים לאמונת הגלגול" (תצא). עוד חבר מאמר „יסודות המשכיל" מכיל י"ג יסודות אמונה מושכלים נוספים על העקרים שקבע הרמב"ם (נדפס בספר „דברי חכמים" לר"א אשכנזי), והר"ר ש' קליין העתיק את המאמר ההוא ללשון צרפת ושם עליו הערות (ע' בסוף הספר הנ"ל). אחד מיסודותיו הוא: השכר והענש לא יבואו על נפש האדם מחוץ, כי השמחה והענג אשר תרגיש הנפש בחיי ישרים הם שכרה, והצער מחיי עמל ואון הוא ענשה. — גם נמצא ממנו ספר „כלל קטן" שכתב לאחד מאוהביו הבקי ברפואה על דבר התועלת והשמוש של חכמת הכוכבים בחכמת הרפואה (הפליט 7—31). וכן נמצא ממנו מאמר בסגולת הנפש שהעתיקו מלשון רומית ללה"ק, נמצא בכת"י באוצר הספרים במינכען ונראה מזה שהיה בקי גם בחכמת הרפואה. וכמו כן נמצא ממנו „מאמר לעשות חרוזים" (כוכבי יצחק ח' XXV צד 86).

אִבְּן-בִּילְיָא, ר' שלמה, רב לקהלת הספרדים בקונסטנטינה בימי הנשיא דון יוסף נקסוס, היה אחד הרבנים אשר אסרו אסר על היהודים, לבל יסחרו סחרם את אנקונה עיר החוף אשר לממשלת האפיפיור פאול IV, בגלל אשר בפקודתו נתפשו היהודים האנוסים ונמסרו למשפט האינקויזיציא (ע"ע דון יוסף הנשיא).

אֶבֶן-בִּימְס, נולדת מהתוך אבנים שונות באש העצורה בבטן האדמה, ותוצאותיה מהרים יורקי אש, ושם תמצא לרגלי הרים אלה (ורק במסבי הרי ויזוף ואיטנה לא נודעו עקבותיה), ועל כן לא ישוו יסודותיה הכימיאים בכל מקומות מכורותיה בלתי אם בזה, שרובה מאדמת החלמיש ואָבסידיאַן. האבן הזאת קשה ומתפוררת ואיננה חלקה, תארה כספוג או כקצף המים והאויר שוכן בחלליה, אשר על כן תצוף על פני המים, ויש אשר משקלה רק 0_4 או 0_3, והוא אך שליש כ כובד המים, אולם משקל חמרה הוא עד 2_2. בהשברה

יראו בה כמו חוטים מקבילים שוכבים זה אצל זה או גם סבוכים יחד ומזהירים כמשי. קשיותה במדרגת 6, ולכן תשרוט במיני מתכות רבים וגם בזכוכית. מראה אמוץ או ירקרק, אדמדם ושחרחר, ונמצאת ג"כ באיי הים וביחוד בחוף הצפוני לסיציליא. באבן בימס ישתמשו ללטוש ולמרוט מיני מתכות, זכוכית, שיש, עץ, עצמות שן, קלף וכדומה, ובמקום מכורתה יקחוה גם לבנין, כי יטחנוה לעפר ויערבוה בתוך השיד והתמר במקום חול. באש לוהט תתך האבן הזאת כמו שהיא, ועל כן ימרחו בה כלי חרש וברזל יצוק כמו בזכוכית נתכת, ובורית המעורבת באבק אבן זו טובה מאד לנקיון הידים. בעת יעשו אבן זו משרפת חול הקוארץ, וחרשי עץ יקחוה למלאכתם.

אבנבירן (Ibbenbüren), עיר במחוז טעקלענבורג בנפת מינסטער בוועסטפאליא ע"י מסלת האנובר-רהיינע ומ"י 3,907. העיר נמצאת בקצה היער הטיטובורגי, ותוצאות אדמתה סביביה: פחמי אבן, סיפי פחם, ברזל, עופרת, חמרי צינק ואבני סיד. מלבד זה יש שם בתי חרשת למתכות ומכונות. מלפנים נחשבה בגבול אוסנאבריק, 1555 נספחה על רוזנות לינגען, ואתה היתה לתשורה לפיליפ מלך ספרד, 1632 נכבשה ע"י פרידריך היינריך לבית אוראניא ובשנת 1703 נספחה לממשלת פרוסיא.

אבן-בלעם, יהודה, ע' יהודה בן בלעם.

אבן בצר (Bezoar) היא אבן כדורית השונה בצבעיה ומוקפת גלדים רבים, נמצאת במעי בע"ח שונים, וביחוד במיני העזים והיעלים. הרכבתה שונה מאד: יש מרכבת ממלח השיד והמגניסיא ויש מרכבת מחמצי יצורים ויש מרכבת מגללים או משער שהתלכדו והתקשו לאבן. אבנים אלה תתחלקנה למזרחיות ולמערביות. המערביות (הנמצאות בבהמות ארצות המערב) הן פשוטות בערכן והמזרחיות (אשר בבהמות ארצות הקדם) הן היקרות. פניהן חלקים ומזהירים וצבען שחור ירקרק, אמוץ או תכלת, וגלדי מעטפתן דקים מאד כגלדי הבצלים. לפנים יחסו סגלות שונות לאבן זו. כעת אנו יודעים שאבנים אלה נבראות בקרבי רוב הבהמות אוכלי עשב, בקיבתן או במעי האטום, ותולדתן תלויה במאכל הבהמה; ד"מ בסוסים העובדים בבתי הרחים תולדנה אבנים אלה לרוב ולפעמים תמצאנה גדולות מאד, ואין להנה כל סגלה בחכמת הרפואה.

אבן-גאבר, מר יוסף בן אבי אלפימר מבגדד, חי בדורו של הרמב"ם. בימי נעוריו לא עסק בתורה אבל אחרי כן השתדל מאד בלמודה ושאל כמה שאלות מלפני הרמב"ם; על זה השיב לו דבר דבור על אפניו ובאהרונה יאמר: „ומה ששאלת איך היא השארת הנפש? כו' ואני איעצך שלא תעסוק באלו העמוקות" (חמדה גנוזה 3—6).

אבן-גאכום, (שמו העברי לא נודע), תלמיד רבנו נסים מאלקירואן (ע"ע), חבר ספר בעניני תפלה, וכפי שנראה באחת מתשובות הרמב"ם (ח"ג 5) נודע ונתפשט בעולם ועד בגדד הגיע.

אבן-גבירול, ע' ר' שלמה בן גבירול.

אבנגה (Obongo), שם העם היושב בנפת גאבון באפריקה (ע"ש).

אבן-גו, ר' יעקב, עשיר גדול בקורדובה, בעל בית-חרושת למעשה משי, חי במאה השמינית לאלף הה'. היה קרוב למלכות ואהוב להמושל אלמנצור, אשר בידו היתה ממשלת הארץ אחרי מות הכליף אל-חכים (976), כי חישם בן אל-חכים היה עוד נער רך וצעיר לימים, ואלמנצור היה אומנו וממלא מקומו בהנהגת הממשלה. כל בגדי משי ורקמה הדרושים לחפץ המושל ושריו נעשו לגאון ולתפארת בבית חרשת ר' יעקב אבן-גו ואחיו ר' יוסף, ולרגל המלאכה אשר לפניהם היו יוצאים ובאים בבית אלמנצור, וירבו להביא מתנות יקרות להכליף הצעיר חישם ולאלמנצור אומנו, לקנות לבבם לעשות את בקשתם בדבר אהובם הר"ר יוסף אבן אביתור המכונה אבן שטנאש, אשר עזב את העיר, כי נגזר עליו חרם מאת רוב אנשי הקהלה (ע' אבן אביתור). חפצם זה עלה בידם, ואלמנצור נשא את ר' יעקב אבן-גו למעלת נשיא ושופט על כל קהלות ישראל במדינת אנדלוזיא, ובידו היה העוז והממשלה לבחור שופטים ורבנים לקהלות, לשום עליהם מס ולגבות המסים לצרכי הקהלה ולאוצר המלוכה. ויהי האיש הולך וגדול בחצר המלך, וירכב במרכבת הכבוד ושמונה עשר נערים אצילים היו עומדים לפניו לשרתו. עדת קורדובה לבשה גאות ותתימר בכבוד איש קהלתה זה ותשימהו אלוף לראשה, ותתן לו המשפט להנחיל את גדולתו וגאונו לזרעו אחריו. המשוררים והמליצים חברו שירי תפארת לכבודו וימלאו פיהם תהלתו. אף אמנם הפליא ר' יעקב לעשות צדקה וחסד עם אחיו בני עמו, כי היה אב ליתומים ומחסה לאביונים והרבה אורחים עניים היו מאוכלי שלחנו. כאשר עלה אבן-גו לגדולה, החל להשתדל להשיב את נדחו, את הרב אבן אביתור, ולהושיבו על כסא הרבנות בעיר קורדובה. ויצו להרב ר' חנוך לרדת מכסאו וללכת באשר ילך, וכל אנשי הקהלה שתו ידם בפעם הזאת עם נשיאם אבן-גו, ויסירו את החרם מעל ר' יוסף ויערכו אליו מכתב מלא שבח ותהלה לכבודו, וישחרוהו בכבוד לבוא אליהם ולכהן פאר בעדתם, אך הוא השיבם ריקם מלפניו (ע"ש). — אולם ימי גדולתו של אבן-גו לא ארכו, כי נכזבה בו תקות אלמנצור, אשר חשב כי נשיא עברי יתאמץ להעשיר את אוצר המלך בכסף בני עמו, בעוד אשר לב אבן-גו נאמן היה עם אחיו ולא הציק להם להוציא כספם לבלי חק, ועל זה חרה בו אף אלמנצור האוהב בצע ויורידהו מגדולתו וישימהו בבית הסהר (ד"א תשמ"ו—986). ויהי שם שנה תמימה עד אשר נודע להכליף הצעיר שרש דבר נמצא בזה ויוציא את אבן-גו לחפשי וישיבהו על כנו, ויהי עוד שנים אחדות נשיא בישראל עד שנת תש"ן. בכל העת ההיא, לא כהן ר' חנוך בכהונת הרבנות. אחרי מות אבן גו הודיע לר' חנוך אחד מקרוביו כי מת שונאו, בחשבו כי הבשורה הזאת תשמחהו. אך הרב הנכבד הזה געה בבכיה על מותו, באמרו: „מי ידאג עתה להמון העניים האמללים אשר הנדיב הזה היה להם למגן ומחסה" (ע' ס' הקבלה להראב"ד).

אבן-גיאת, 1) ר' יצחק ב"ר יהודה (ויכונה גם כן בן מושיע, שהוא העתקה עברית משם גיאת, ע' עמודי העבודה 112). אחד מגדולי מדינת ספרד, רב מופלג בתורה, דורש חכמה ופייטן גדול, נולד בערך ד"א תש"צ. הוא היה נצר ממשפחה עשירה ונכבדה בישראל אשר גרה בעיר אליסנה היא לוצינה אשר אצל קורדובה, ור' שמואל הנגיד (אבן נגדילה) ור' יהוסף בנו קרבוהו באהבה וכבוד. כשנהרג ר' יהוסף אבן נגדילה, ברח אבונסר עזריה בנו לר' יצחק אבן גיאת אשר זכר לו חסד אבותיו ויכבדהו וינשאהו וישתדל בכל אות נפשו להושיבהו על כסא הרבנות בלוצינה ושאר קהלות ספרד, ועזריה צעיר לימים בעת ההיא. אך המות האביד גם את השריד הזה מבית נגדילה. השתדלותו של ר' יצחק היא שעמדה לאלמנת ר' יהוסף, האשה החשובה והמלומדת (שהיתה בת רבנו נסים מקירואן), כי נתנה לה עדת לוצינה הספקתה בכבוד כל ימי חייה. — בעבור צדקתו וחכמתו נבחר אבן-גיאת לרב בלוצינה, ויעסוק בתורה ובפילוסופיא, ויחבר הרבה פיוטים אשר קצתם נשארו בידינו במחזורים שונים, ורוב פיוטיו חבר לימי התשובה ולר"ח ויו"כ במחזור טריפולי המכונה „שפתי רננות". אף כי לא יוכל להדמות ברוח שירתו לר"ש בן גבירול, עכ"ז הוצק חן בשפתותיו ופיוטיו כנשאים ומרוממים את נפש האדם ומעוררים לתשובה. — הוא חבר פירוש על ס' קהלת כיד חכמת הפילוסופיא הטובה עליו; חכמים ראוהו ויהללוהו מאד. הר"ר יצחק אבן גיאת כהר"ר יצחק אלבאליא היו בעלי מחלוקת עם הר"ר אלפסי עד יום מותם. — בש' תתמ"ט חלה ר"י מחלה כבדה ויסע לקורדובה להתרפא מחליו וימת שם. אחרי פטירתו הובלה גויתו לעירו לוצינה ויקבר שם בכבוד גדול. הוא השאיר תלמידים הרבה, ומהם הכי נכבדו: בנו ר' יהודה, ר' משה בן עזרא ור' יוסף הדיין בר יעקב אבן סהל. — 2) ר' יהודה (אבו

(אמשטרדם תכ"ג) וגם ששה סדרי המשנה, גם חבר וכוח מחקרי על תפארת בית שני ונשאר בכ"י. הוא נפטר בש' תנ"ו לאלף הזה. אחיו הר"ר יצחק העתיק המשנה ללשון רומית (תג"י ס' קמ"א).

אֲבֶנְדְרוֹט (Amandus Aug. Abendroth), חכם מדיני, נולד בהאמבורג 1767, ופעל הרבה לטובת העיר ויושביה אף בעת שמשלו בה הצרפתים (1810). בקוקס-האפען יסד את המרחצאות הראשונים בים אשכנז, הוא הים הצפוני. בש' 1831 נבחר לראש העיר האמבורג. בש' 1835 התפטר ממשמרתו בסבת מחלתו אשר מת בה 17 דיצ' 1842. — בנו בכורו, אוגוסט, דוקטור לתורת המשפטים, נולד 1798. הוא הרבה לפעול ולעשות בבנין העיר אחרי השרפה הגדולה (1842), גם השתתף למבנה מסלת הברזל ההאמבורג-ברלינית, ויהי חבר לכל מעשי טוב וחסד, וימת 19 מארט 1867.

אֲבַּנָה (Abano), עיר מצער במחוז פאדובה באיטליא, על יד מסלת הברזל פאדובה-בולוניא, במרחק 8 ק"מ מפאדובה, נמצאת בעמק ברכה לרגלי גבעות אוגאן (וול-קאניות). מספר יושביה 3,900, והיא מהללה במעיני הגפרית הנמצאים בקרבתה, הנחשבים למעינות היותר חמים באירופה, בהיות מדת חומם 25—85° C.; החמרים הנמצאים בהם הם: חלורונטריום, סיד גפרית-חמוצי ופחמי-חמוצי עם חלק מן אד מי גפרית. המים לתרופה למחלות העור, לפודגרא ולסיפהיליס נושנה; אדיהם טובים לשאיפה לחלי הגרון והריאה, ורפשם — למרחצאות. חמי אבאנה היו ידועים עוד בזמן הרומאים ונקראו אז בשם Aquae Aponi וגם Aquae Patavinae, והם תקנו שם את המרחצאות אשר שרידיהם נמצאים שם עד היום.

אֲבַּנָה (Pietro d'Abano), רופא מהלל, גם פילוסוף ותוכן ידוע, נולד 1250 בעיר אבאנה אצל פאדובה, על כן נקרא שמו גם „די אפונא". בהצמדו לשטת האפלטונים החדשים משך עליו חמת הכהנים, ואויביו הלשינוהו אל האינקויזיציא, וימת (1316) במאסרה בפא-דובה בטרם הספיקה לחרוץ עליו משפטה. תמונתו נשרפה על במת האש, אחרי אשר הצליח אחד מידידיו לגנוב גויתו ולהצילה מכף האינקויזיציא. אחרי מאה שנה הוצג לו ציון בעיר פאדובה למזכרת כבוד. הוא דבק בכל לבו בלמודי הרפואה והפילוסופיא של הערבים, וביותר דבקה נפשו בספרי החכם אבירוס (Averrhoës). הוא כתב ספרים הרבה בחכמת הרפואה, האסטרולוגיא והאלכימיאה, ומלבד אלה שנדפסו עוד נשארו הרבה מהם בכ"י עד היום הזה.

אַבֶּן-הוּמַיָּא (Ferdinand Valon Aben-Humeya) היה ראש המורדים הערבים אשר התפרצו מפני פיליפ II מלך ספרד, והמורדים שמוהו עליהם למלך. נהרג 1568, אך גם אחרי מותו לא קמה סערת המרד לדממה. המליץ המפואר והחכם המדיני בספרד, מארטינא די לא רוזה, חבר על הענין הזה חזיון-תוגה (Tragedia).

אֶבֶן הַזֹּחֶלֶת, שם מקום במקצוע מזרחית דרומית לירושלים על גבול יהודה ובנימין. שמה זבח אדוניה בן חגית זבח ובקר ומריא ויעש משתה גדול לכל שרי המלך שעזרו אחריו להמליכו תחת דוד אביו (מ"א א ט), ולפי דעת הנוסעים החדשים נקרא המקום הזה כעת בפי הערביים „ביר איוב", ולפנים עין רוגל והוא באר עמוקה 122 רגל וסביביה מקום רחב מוכן לכבס הבגדים, ולפ"ז טובה השערת בעל ארץ קדומים שנקראה האבן זוחלת על שם המים שהיו זוחלין מתחתיה או אצלה.

אֶבֶן הַזֹּחֶלֶת (Serpentin), נקרא ג"כ „אבן הנחש", על שם החברבורות הנראות על פניה, ועל האמונה לפנים כי אם יבלע נשוך נחש את שחק האבן הזאת וחי, וכי ישתה איש רעל מכוס אבן זו לא יגע הרעל בו לרעה. רובן מדבקות מגרעינים דקים ויש גם בעלות לוחות. קשיותה 3, ועל כן יגרדוה בסכין בנקל גם יתארוה במעצד על האבנים; משקלה 2,7; צבעה ירוק עכור או אמוין, אדום, שחור, גם טלוא ומנומר. היא איננה נתכת על נקלה, ואם יוסיפו עליה בוראקס תתך לזכוכית ירוקה, ויש במינה אבן יקרה השקופה נגד האור; היא נמצאת לרוב בסלעים בודדים ורוכסי הרים בשלזיא ובסקסוניא ובהררי אלף. ההשחתה והכליון לא ישלטו בה, וע"כ יעשו ממנה כלים שונים: כפות שחיקה, מדוכות, כוסות ומנורות, גם יתצבוה למצבות זכרון, לעמודים וללוחות השלחנות.

אֶבֶן הָעֶזֶר, שם מקום אשר חנו שם בני ישראל בצאתם למלחמה נגד הפלשתים בסוף ימי עלי, בעוד אשר הפלשתים חנו באפק. במלחמה הזאת נגף ישראל לפני פלשתים ויפלו מהם חללים כשלשים וארבעת אלפים איש, וגם ארון הברית, אשר הביאו עמם למחנה נשבה בידי הפלשתים שהביאוהו אשדודה (ש"א ד א, ה א). לפי הנראה היה המקום הזה בנחלת מטה יששכר, כי אפק למטה יששכר יחשב, כאשר יוכיח גזניוס מן הכתובים בשמואל (כ"ח ד, כ"ט א) שמהם נראה ברור כי שונם וגלבוע, הנחשבים ליששכר (יהושע י"ט י"ח), הם המה אפק ועין. ואף כי היו עוד שתי ערים בשם אפק, האחת בנחלת מטה אשר (שם י"ט ל), והשנית במזרח ים כנרת בבשן (מ"א כ כ"ו), אבל על שתיהן לא נוכל לאמר כי חנו בם פלשתים, כי נחלת אשר היתה בקצה גבול הצפוני של ארץ כנען, וארץ הבשן היתה בעבר הירדן מזרחה והפלשתים לא הגיעו מעולם עד המקומות ההם. ולכן נשפוט בצדק כי העיר אפק הנזכרת בשמואל א' (ד א) היתה בנחלת מטה יששכר, ולפי זה נוכל לשער כי המקום אבן העזר הנזכר במלחמת שמואל עם הפלשתים אשר נצחם וירדפם ויכם עד מתחת לבית כר, ולזכר נצחונו זה שם אבן אחת בין המצפה ובין השן ויקרא שמה אבן העזר, לאמר עד כה עזרנו ה' (שם ז י"א) — הוא מקום אחר, כי מצפה הנקובה במקום הזה לנחלת שבט בנימין תחשב (יהושע י"ח כ"ו) אף כי היו עוד ערים בשם מצפה: ביהודה (שם ט"ו ל"ח), בארץ הגלעד (שופטים י"א י"א), ובארץ מואב (ש"א כ"ב ג). אבל המעיין בכתובים יראה כי מקום נצחון שמואל היה במצפה אשר לבנימין, כנראה מזה שהאבן אשר שם שמואל לזכר נצחונו ויקרא אותה אבן העזר, היתה בין מצפה ובין השן, והוא שן הסלע אשר במכמש שהיה במטה בנימין (שם י"ג ד, ה).

אִבֶּן-וַקַּר (יקר), ר' יהודה בן יצחק מקורדובה, אהוב נפש דון יואן עמנואל המולך בקשטיליא (1319—1325=ה"א ע"ט—פ"ה) בשם אלפונזו XI שארו הצעיר. יש אומרים כי היה ר' יהודה שר האוצרות שמה. על פי בקשתו נתן עוד הפעם הרשיון לרבני ישראל לשפוט את עמם, המשפט אשר לוקח מהם מעט מעט בימי מלוך מאריא מולינה (אם המלך המת פרדינאנד IV) בשם אלפונזו XI נכדה. אבן יקר היה חרד על דת קדש ומיסר את הנוטים מאחריה לפי המשפטים והקנסות אשר חרץ רבנו אשר בהר"ר יחיאל (הרא"ש) שהיה רב בטולידה בעת ההיא, ואשר כבדהו ר' יהודה מאד. פעם אחת קלל אחד היהודים (אברהם סאפיא) את ה' בשפת ערב, וישאל אבן יקר את הרא"ש מה יהיה ענש האיש הזה והרא"ש פסק לכרות לשונו מפיהו. אלמנה אחת נתעברה כאחד הנוצרים ודון יואן המולך בארץ בעת ההיא מסר את משפטה לבית דינם של ישראל, וישפוט אבן יקר להשחית יפי האשה הזאת ולכרות את חוטמה, וישאל את פי הרא"ש תחלה אם מסכים הוא לזאת והרא"ש נתן צדק למשפטו (ע' תשובות הרא"ש כלל י"ז אות ח' וכלל י"ח אות י"ג).

אבן-ווקר, ר' יוסף בן אברהם מעיר טולידה, חי במחצית הב' של המאה הא' ובתחלת המאה הב' לאלף הו', למד הרבה בספרי קבלה גם הגה בספרי הפילוסופיא. הוא הוריד מאד את כבוד חכמת הקבלה בהראותו לדעת כי המקובלים לא באו לכלל דעה אחת אף ביסודי הקבלה הראשים, ולא נשען במשפטיו על דבריהם זולתי על הרמב"ן ז"ל. גם על ספר הזהר מתח קו חשד. הר"ר שמואל הספרדי המכונה „מוטוט", המפריש את ספר הראב"ע, אמר עליו, כי

חפין לאַחד ולהתאים את הקבלה עם הפילוסופיא, והנרבוני בפירושו להמורה (פרק כ"ח) קראהו „החכם הזקן".

אבּן-ווקר, דון שמואל, רופא המלך אלפונזו XI אשר מלך בקשטיליא (1325—1380=ד"א פ"ה—ק"מ). יש משערים כי הוא היה ש"ב של ר' יוסף המקובל ור' יהודה בן יצחק אבן יקר. לבו היה מלא חכמה ודעת, גם היה חוזה בכוכבים (ואולי גם איצטגנין בחצר המלך) ודבריו היו נשמעים בהליכות המדינה אף כי לא נשא משרה מיוחדה, כי מצא חן בעיני מלכו ויאהבהו מאד וישאל בעצתו, גם נתן לו הזכות לצקת מטבעות המדינה בדפוס קטן מאשר הוצקו עד הנה. רוח רעה שררה תמיד בינו ובין דון יוסף בן אפרים אבו-בושת שר המסים אשר למלך, וכאשר מסר המלך ביד דון שמואל אבן-יקר את חכירת המס מסחורות המובאות ממלכות גרנאַדה אשר היתה בימים ההם בידי בני הערב, קנא בו דון יוסף בן אפרים וירב במחיר חכירת המס מהמחיר אשר נתן דון שמואל. אולם גם דון שמואל מדד לו כפעלו ויגד עצתו למלך כי ייטיב הרבה לעמו אם יאסור כלה את סחורת ארץ גרנאדה. בעת אשר שרי היהודים האלה רבו איש באחיו, חגרו צוררי היהודים בעוז מתניהם וישימו יד אחת להדיח את שריהם משאתם ראשונה ולהשכין אחרי כן לעפר כבוד כל בית יעקב, ויעוררו את חמת העם על דון שמואל אבן-יקר, באמרם: כי על ידי מטבעותיו הקטנות והרעות אשר יצק עלה מחיר כל צרכי אכל נפש, כי ימכרום מחוץ למדינה ששם יתנו במחירם מטבעות כסף טובות וגדולות אשר לא נמצא כמוהן בארץ קשטיליא. גם את כהני דתם העירו לקום לשטן ליהודים ולהבאיש ריחם בעיני המלך והעם, ובראש צוררי יעקב עמד אחד ממהרסיו ומחריביו אשר ממנו יצאו, הלא הוא אבנר המומר מבורגוס (ע"ע), עד כי נהפך לב המלך אלפונזו XI לשנוא את היהודים. ובהיותו קל הדעת ומוציא אוהביו הישנים מפני החדשים גם לא חקר כליות אלה אשר מצאו חן בעיניו להתבונן אם אין עולתה בהם, הטה חסד לגונסלו מרטיני, אחד מאבירי ספרד הדלים אשר דון יוסף בן אפרים הרימהו מעפר, וכבואו לפני המלך דבר סרה על מטיבו ואיש חסדו ועל דון שמואל אבן יקר, ויפתהו בחלקת לשונו למכור לו בשמונה ככרי כסף עשרה יהודים ממלכתו ובתוכם גם את שני השרים האלה, אותם ואת כל אשר להם. וימסור אלפונזו לגונסלו את נפשות העברים מקנת כספו לעשות בהם כטוב בעיניו. ויאסרם הנבל בבית הכלא, גם את שני אחי דון שמואל אבן-יקר שם בבית הסהר. דון יוסף מת בבור ואת דון שמואל ענה העריץ ביסורים קשים לבעבור יגיד לו איפה טמן אוצרות כספו וזהבו, עד כי מת האמלל מעצמת מכאוביו ולא בא לקבורה עד מלאת לו שנה תמימה (ע"ע אבו-בושת וע' שבט יהודה גזרה י').

אֶבֶּן-וִירְגָא, שם משפחה מפוארה בישראל ממגורשי ספרד בימי המאה הג' לאלף הו'. משפחת אבן וירגא היתה חשובה מאד עוד לפני הגרוש ותעמוד בברית הידידות והתחתנות עם משפחת אברבנאל הנודעה. מקום מושב בני המשפחה לראשונה בעיר שיביליא (Sevilla) אשר באנד-לוזיאה בספרד הדרומית ואחרי כן בפורטוגאל ותוגרמה. מהמשפחה הזאת יצאו שלשת החכמים בני שלשה דורות אשר הציבו להם יד ושם בספר קורות ישראל ברשימות הגזרות והרדיפות אשר מצאו את ישראל בימי גלותו בארצות העמים, שאספו לספר אחד נקוב בשם „שבט יהודה"; כי בני וירגא היו ממחבבי הצרות וישקדו לאסוף את כל התלאות אשר עברו על עם יהודה. שמות שלשת החכמים האלה הם: 1) ר' יהודה ן' וירגא, מקובל, תוכן ומהנדס, חי בשיביליא באמצע המאה הג' לאלף הו' והיה חשוב מאד בעיני נציב אנדלוזיא ויוצא ונכנס בבתי האצילים ורבי המדינה. כי"ב שנה לפני הגרוש הכללי (ה"א ר"מ—1480) החלה האינקויזיציא לפלס ארחות אידה בנגב ספרד ותפרוש רשתה על יוצאי חלצי האנוסים אשר באו בברית החדשה לפני תשעים שנה (בשנת ה"א קנ"א), וכמאתים אלף איש המירו אז את דתם, אבל בלבם נשארו אמונים לעמם ואלהיהם, ויבקשו קרבת היהודים בני אמונתם מלפנים, ואלה האחרונים נמצאו לחפצם ויורום דעת מנהגי ישראל ויסודי הדת. הדבר הזה היה לכלי זעם בידי טורקוימדה הכהן הקנאי, להלשין על היהודים לפני המלך פֿרדינאנד והמלכה איזבלה ולתתם למדיחי נוצרים מדרך אמונה. אז נתכה חמת המלך על כל היהודים, וימלא את יד הכהן ליסד את האינקויזיציא בשיביליא, „וכאשר באה החקירה אמרו תושבי הארץ שאם ירצו לדעת מי הם מהאנוסים נוהגים ביהדות שיתפשו לר' יהודה ן' וירגא כי על ידו היו עושים כל מעשה היהודים ומצותם" (שב"י גזרה ס"ב), אז ברח ר' יהודה ן' וירגא משי-ביליא וימלט לליסבונא. גם בפורטוגאל הוסיף ר"י להתקרב אל האנוסים ולהורותם דרכי היהדות עד שנתפש מהאינקויזי-ציא וימת על קדושת השם בימי המלך יואן II בפורטוגאל; שנת מותו בדיוק לא נודעה. הספרים אשר חבר, המה: „כלי האופק" ו„קצור המספר", ומכ"י אחד בוואטיקאן נראה שהמציא כלי לחזות בכוכבים (שב"י במבוא, צונץ בספרו „Etwas über die rabbinische Literatur" צד 22). הוא החל לרשום בספר דברי השמדות והגזרות אשר עברו על ישראל בארצות שונות אשר נכללו בס' „שבט יהודה" שנכתב אחרי כן מאת בנו או קרובו: 2) ר' שלמה ן' וירגא, ממגורשי ספרד ופורטוגאל. זמן מה היה בעצמו מהאנוסים. זמן לדתו ומותו ומקום מושבו לפני הגרוש לא נודעו לנו, אך זאת נראה כי עוד בהיותו בספרד כבר היה נכבד בעמו ורצוי לאחיו, וכאשר נכבשה העיר מאלאגא לפני פֿרדינאנד ואיזבלה והיהודים והמתמדנים אשר בקרבה נמכרו ממכרת עבד, נשלח ר' שלמה ן' וירגא במלאכות ר' אברהם הזקן (ע"ע) לקהלות ספרד לאסוף כסף לפדיון שבויי מאלאגא, וכסף התרומה עלה לשנים עשר אלף כפולים (98,000 שקל). שלמה ן' וירגא נמלט מפורטוגאל לתוגרמה וישב לדת אבותיו קבל עם, ואז אסף ולקט רשימות אביו (או קרובו) ר' יהודה ן' וירגא וישת עליהן נוספות את כל התלאות והאסונות אשר מצאו את האובדים והנדחים מארצות ספרד ופורטוגאל, כל הצרות והרדיפות אשר ראו עיניו, סבת הגרוש, וזכרונות מארץ ספרד בימי הדורות הקודמים והשקפותיו והשקפת בני דורו על מקרי העת ההיא עם דברי ויכוחים אמתים או מדומים בין היהודים וכהני הדת הקתולית, ויקרא את שם הספר „שבט יהודה" על שם זקן המשפחה. להספר הזה נספחו עוד נוספות מאת בנו של ר' שלמה ן' וירגא. 3) ר' יוסף אבן וירגא, תלמידו של הר"ר יוסף פאסי ובן דורם של הר' תם ן' יחייא בעל תומת ישרים (ע"ע) ור' משה המון רופא השולטן סולימאַן, חי בראשית המאה הד' לאלף הו' והיה חבר לרבני אנדרינופול בתוגרמה. הוא היה מהרבנים המצוינים שבגולי ספרד אשר התישבו בתוגרמה, כנראה מספרו „שארית יוסף" על כללי הש"ס (נדפס לראשונה בשנת שי"ד). הוא השלים את ספר „שבט יהודה" ויוציאהו לאור (בשנת הדפוס נפלו ספקות הרבה) עם תחנה אשר בה ישפוך ר' יוסף שיחו לאלהי ישראל, כי יאמר לצרות עמו די וישים קץ לתלאות העם הנרדף מכל עמי הארצות. הספר שבט יהודה נדפס פעמים רבות ובעניניים רבים היה לעינים לסופרי דברי ימי עמנו עד היום. — 4) ר' יוסף ן' וירגא הזקן, בן דורו של ר' יוסף הנ"ל, מושבו היה באבילינה באיטליא. דברי ימי חייו לא הגיעו אלינו. — 5) ר' מאיר ן' וירגא, גם כן ממגורשי ספרד שלמד יחד עם השר ר' שמואל אברבנאל בישיבת הר"ר יוסף פאסי (ע"ע) ונהרג באיטליא מהלסטים, נזכר מר' שלמה עטיה ומבעל שלשלת הקבלה. זמן לדתו ומותו לא נודעו לנו. — 6) ר' משה ן' וירגא, בן דורו של הרלב"ח ומובא בתשובותיו (סי' מ"ד). — 7) ר' שמואל אבן וירגא, חי בזמן מהר"ם מטראני (המבי"ט) מיוצאי ספרד שנתישבו בתוגרמה ונזכר בתשובת „אבקת רוכל" סי' פ"ו, פ"ח.

אַבְּנוֹרְמִיטֶט (Abnormität), פי': יוצא מן הכלל, ויאָמר על גידול זר בגוף הבע"ח, שלא כמנהג יצירתו, או על פעולה זרה לטבע ותכונתו, שהיא אבנורמית, לעמת

הגידול הנכון ופעולה רגילה, שעליהן יאמר כי הן „נורמאליות". האבנורמיטט יש שהיא לפי שעה בלבד ויש שהיא קימת ותמידית בגוף החי; גם יש שהזרות הזאת אתו מתולדתו, כמו הנדמה (potwór, уродъ), ויש שבאה לו אח"כ ע"י מחלה, כמו הגבן.

אֶבֶן-זַבַּארָה, משפחה נכבדה בישראל אשר ממנה יצאו: 1) ר' יוסף ב"ר מאיר, חי בברצלונה במאה האחרונה לאלף הה', חכם, מליץ ורופא. הוא הלך לנרבונה וישמע שמה בלמודים מפי ר' יוסף קמחי (אביו של הרד"ק) ורבו זה מביאו הרבה פעמים בפירושו למשלי; הוא חבר ספר לכבוד הנשיא ר' ששת בנבנשתי מברצלונה, בשם ס' „השעשועים", הכולל הרבה משלי מוסר ומליצה ומאמרי פילוסופים קדמונים. מדבריו בסוף ספרו נראה, כי גם שב לעיר מולדתו ברצלונה. ממנו נמצא (בכ"י גינצבורג) שיר שקול בעל קכ"ו בתים ועל גבו כתוב: „אלה הם בתי הנפש, אשר בם לכל קוראים מרגוע ונפש", ובראשי החרוזים: „ליוסף בן מאיר בן זבארה". 2) ר' יוסף בן בנבנשת (במאה הא' לאלף הו') בברצלונה, החתום על כתב החרם של הרשב"א בענין למוד חכמות חיצוניות. 3) ר' יהודה (גם כן במאה הא') תלמיד הרא"ה (בעל בדק הבית), מחבר „מכתב התחיה" בענין תחית המתים נגד דעת הרמב"ם, ולפי הנראה ממנו הוא השיר הקצר לכבוד המאירי וספרו „בית הבחירה" (בתולדות המאירי). 4) ר' משה, ממגורשי קשטיליא, חבר ספר „מלאכת הסופר" בדיני כתיבת ס"ת (בכ"י סארוואל), וקינות על בתי הכנסיות שעזבו בשעת הגרוש. 5) ר' יצחק, ממנו נמצאה קינה ציונית המתחלת: „ציון התדעי זמן לבנות גדריך" (כ"י באוקספורד) ולא נודע יותר על אדותיו (זקש בהקדמתו לחוברת „יין לבנון").

אַבֶּנְזוֹר, דניאל, עשיר גדול, מיוצאי פורטוגאל, חי במאה הי"ז בהאמבורג. הוא חזק ידי ממלכת פולין הרפות, בהלותו לה מכספו.

אֶבֶן-זִמְרָא (או זמירו), ר' דוד, רב גדול בתורה וחכמה מיוצאי ספרד שירדו למצרים, נודע בשם הרדב"ז, נולד בערך ה"א ר"ל (1470), ויהי תלמידו של המקובל הר"ר יוסף סאראגוסי, וכרוב תורתו כן גדלה חכמתו והשכלתו בהויות העולם, וה' חננו בעשר (אמרו עליו כי מצא בביתו אוצר טמון) ובבנים ובאורך ימים, ויהי בעל צדקה ומעש"ט, ויתמוך בידי הלומדים העניים העוסקים בתורה בערים רבות, במצרים וירושלים וחברון וצפת. לפניו היה ר' יצחק הכהן שולאל נגיד במצרים, וכאשר בטלה הממשלה את מעלת הנגידות שמה, יצא ר' יצחק הנגיד האחרון לירושלים. אז נשאה קהלת ישראל בקהירה עיניה אל ר' דוד, הגדול בכבוד תורתו וחכמתו והנכבד מאד בעשרו הרב, אשר בו הרבה לעשות טוב וצדק ברותו הנדיבה — ותבחר בו להיות בה לרב ומורה לצדקה. כבודו גדל מאד בעיני בני דורו, ודבריו היו נשמעים לכל, עד כי ערב את לבבו לבטל מנהג ישן, הוא מנין השטרות (ע"ע), ויתקן שיהיו גם הם מונים כמנין ב"י ביתר הארצות: מזמן החרבן או מבריאת העולם. הוא חבר שלשת אלפים תשובות, ומהן נדפסו שלשה חלקים (ס"ה אלף תס"ג תשובות). ויתר ספריו הם: חבור על הרמב"ם בכל מקום שלא נמצא המגיד משנה, נקרא בשם „יקר תפארת" ונדפס על הס' הפלאה וזרעים (והכ"י גאלדמאן הו"ל מכ"י גם לק"ת ס קדושה וס' שופטים, ווארשא תרמ"ב); קונטרס „כללי הגמרא" (נדפס בספר „מהררי נמרים"); פירוש על שיר השירים בשם „מכתם לדוד"; ס' „מצודת דוד" על טעמי המצות בדרך פשט וקבלה; ס' „מגן דוד" פירוש האותיות ע"י הקבלה נגד הריקנטי; ס' „דינא רבא וזוטא" על ארבעה ש"ע; וס' „שבעים פנים לתורה". גם חבר שיר תפלה והודאה בעין „כתר מלכות" של הרשב"ג וקרא גם אותו בשם „כתר מלכות". — הרדב"ז בבואו למצרים למד בישיבת רבינו יצחק הכהן שולאל, ומהר"י קורקוס היה חברו. ה"ר יצחק עקריש מגולי ספרד מספר, כי אחרי נודו בארץ ימים רבים בא לקהירה, והרדב"ז קבלהו בביתו, וימצא שם מנוחה ומרגוע, ובמשך עשר שנים למד עם נכדו ועם בן נכדו, ויעזוב את מצרים בעת אשר עזב אותה ר' דוד בנסעו אל ארץ הקדושה. לפי עדות הר"י עקריש היה הרדב"ז כארבעים שנה רב במצרים, וכעשרים שנה היה בירושלים ובצפת. הוא היה אחד מהרבנים אשר הרחיבו את למוד הקבלה באיטליא ובתוגרמה. המקובל המפורסם האר"י ז"ל היה תלמידו, כי בהיות האר"י במצרים למד בישיבתו של אבן זמרא, שהעמיד תלמידים הרבה ובתוכם גם הר"ר בצלאל אשכנזי, בעהמ"ח ס' „שטה מקובצת". בזמן רבנותו בקהירה (רפ"ד) היה שם הנס הגדול שבו נצולו היהודים מחרב אחמד שייטאן (שטן) משנה למלך תוגרמה המושל במצרים (ע"ע), הלא הוא כתוב במגלה שנקבעה לקראה שם ביום כ"ז אדר, יום הישועה, והחג נקרא בשם „פורים אל מצריין" (פורים מצרים). נפטר בש' של"ג בעיר צפת זקן ושבע ימים בן מאה ושלש שנים (עי' תולדות חכמי ירושלים לרא"פ).

אֶבֶן-חָבִיב, ר' חיים ב"ר משה, מגולי ספרד שנתישבו בפיס. הוא סידר את ס' הבתים (שאלות ותשובות) להרשב"א (ה"א רס"ה) וחתם שם בלשון הזה: „הברכים אשר לא כרעו לבעל והאש והעצים סביב".

אֶבֶן-חָבִיב, ר' יעקב בר' שלמה, תלמידו של ר' שמואל ואלאנסי, חי באמצע המאה הג' לאלף הזה בעיר סמורה (Zamora) במדינת ליאון בצפון ארץ ספרד, ובשנת ה"א רנ"ב (1492) הגלה משם עם הגולה אשר הגלתה ע"י פרדינאנד ונתישב בעיר שאלוניקי בארץ תוגרמה. שם בבית החכם דון יהודה בן הנשיא אברהם בנבנשת מצא הרבה ספרי משנה ותלמוד כתובים בידי סופרים מובהקים, ובבית קרובו (לדעת אחדים הוא דון שמואל בנבנשת) מצא הרבה כתבי יד מחרושי הראשונים, ויאמר להוציא לפעולות את מחשבתו אשר חשב מכבר ויחל לחבר את הספר הנודע „עין יעקב". את בנין הספר הזה כונן על שנים עשר עמודים (עי' בהקדמת עין יעקב) או ענינים כוללים אשר על פיהם אסף בספרו את האגדות והמדרשות מתלמוד בבלי וירושלמי ועליהם פרושי הגאונים הראשונים והוסיף עליהם גם את חדושיו בשם „אמר הכותב". בשנת ה"א רע"ו החל להדפיסו בשאלוניקי בבית הדפוס של דון יהודה גדליה והוא בעצמו שקד בשקידה רבה על הגהתו, וקרא את שם החלק הראשון „עין יעקב" והחלק השני „בית יעקב". בהתמו הדפסת שני הסדרים הראשונים נאסף אל עמיו ובנו ר' לוי השלים את ארבעה הסדרים הנותרים, אפס לא היו תחת ידו כל הספרים שהשתמש בהם אביו וע"כ חסרו בסדרים האלה אגדות הירושלמי והרבה מבאורי הראשונים וחדושי הכותב. אחרי גזרת השרפה שנגזרה על ספרי התלמוד והאגדות השתדלו גדולי ישראל אצל האפיפיור פיוס IV, וינתן להם הרשיון להדפיס את הספרים ההם בשנוי השם (ה"א שכ"ד—1564) וע"כ נדפס בוויניציא בשנת שכ"ו בשם: „עין ישראל" ו„בית ישראל" ובשער הספר נדפסו הדברים האלה: „לא יקרא שמך עוד עין יעקב כי אם עין ישראל וכו', מאת ה' היתה זאת לשום בלב הפה שאסר ושהתירו בתיקונים ולשנות שמו וטעמו עמד בו וריחו לא נמר". וע"כ נזכר בהרבה ספרים בשמות החדשים האלה. אחריו באר' יהודה אריה די מודינא וילקט את כל המאמרים שלא באו בספר עין יעקב, כי לא התאימו עם י"ב העמודים אשר שם לו מחברו למטרה, ויוסף עליהם פרושי הגאונים הראשונים ואת חדושיו ויכיר בשם „אמר הבונה" ויקרא אותו בשם „בית יהודה" (וויניציא שצ"ה); הרב ר' יצחק מאיר פריינקיל ספח את הספר בית יהודה אל העין יעקב וגם הוסיף חדושי הרש"א והריא"ף (מאור עינים) לוה"ק הראשון, ויקרא לו „כתנות אור" (אמשטרדם תמ"ד); ר' שלמה יקותיאל זלמן מגלוגא רבתי הוסיף את חדושי הריא"ף גם לחלק השני ויקרא לקובץ האגדות בשם הכולל „קהלת שלמה" (אמשטרדם ת"ק). הר"י קארו בספרו בית יוסף מביא באורי ר"י ן' חביב על טור

אורח חיים ויורה דעה, ור' אליהו מזרחי שקיל וטרי עמו בתשובותיו.

אִבְּן-חָבִּיב, ר' לוי בן יעקב (הרלב"ח, תרלנ"ח), נולד קרוב לשנת ה"א ר"מ ומת בראשית המאה הד' לאלף הזה. בילדותו יצא עם אביו בגולה וילכו לעיר שאלוניקי שבארץ תוגרמה (ע' אבן-חביב ר' יעקב) ושמה קבל רובי תורתו מפי אביו. בהיותו עוד צעיר לימים הרהיב עז בנפשו להתחרות בפסק דין אחד את רב מְצוין בדור ההוא, ר' אברהם הצרפתי, ובעל מחלקתו חלק לו כבוד, וכשנמסר הדבר אחר כן לפני חות דעתם של רבני עירו הכריעו המה כדעת אבן-חביב. שמה הרביץ תורה יותר מארבעים שנה ויגדל בעשר וכבוד וכל עניני הצבור היו נחתכים על פיו ומרחוק ומקרוב פנו אליו גדולי חכמי ישראל בשאלותיהם, והוא מהר בנפש חפצה להתיר להם כל ספקותיהם בפנים מסבירות ברחב בינתו; הלא הם כתובים על ספר „תשובות מהרלנ"ח". קודם שנת-החמשים לחייו (אחרי שנת ה"א רפ"ב) התעורר לעלות לירושלים ויעל דרך היבשה ויבא עד העיר אחלב (Aleppo) ויתרועע שם ימים מספר בחברת חכמי העיר, ומאחלב בא לעיר צפת ויחלה שם, ובשובו לאיתנו למד שם בחברת בני הישיבה ואחרי ימים לא כבירים קבע מושבו בעיר ירושלים. והיה מגיד הלכות שם בכל יום, וגדולי וחכמי העיר כבדוהו ונשאוהו עד מאד, ויהי נכבד גם בעיני עם הארץ, עד כי בעלות חמת המון העם על היהודים הרבים אשר עלתה להם בימיו לשבת במנוחה בצל ממשלת תוגרמה, השיב אבן חביב במתק שפתיו את חמת ההמון מעל אחיו ויעצור בעד הרעה. מלבד ידיעתו הרחבה בספרות התלמודית היה תוכן ומהנדס גדול ויחבר פירוש על הלכות קידוש החדש להרמב"ם ובספר תשובותיו נמצאו ממנו חשבונות ולוחות הרבה על מסלולי החמה, ובאוצר ספרי כ"י של הג' אזולאי נמצא ממנו חשבון ברור לדעת מתי יתראה הירח בתחלת החדש בירושלים וכל גבולי א"י והמשה לוחות אדות מהלך הלבנה. הוא הצטיין בסברא ישרה לכון לאמתה של תורה, והיה נזהר מאד מלחרש דבר שלא זכרוהו הראשונים. וגדול הדור ההוא ר' אליהו מזרחי היה סומך תמיד על הכרעתו, עד שרוב פעמים היה חותם על פסקיו מבלי שיראה אותם. כגדל חכמתו כן היתה ענותנותו, וכאשר הרבה חכם אחד במכתבו אליו לספר בשבחו, השיבהו לאמר: „מכאן והלאה אם תרצה שאביט לכתבך תכתוב אלי כאשר ידבר איש אל רעהו". הוא כלה את הד' סדרים האחרונים מספר „עין יעקב" (ע' אבן חביב ר' יעקב). בימיו התעוררו אנשי גלות ספרד שהתישבו בארץ ישראל ויהי לבם חרד על העבירות החמורות (חייבי כריתות) שנכשלו בהן בעת נודם בגולה, ויאמרו לכפר על עונותיהם במלקות אשר יקבלו על עצמם כדין „כל חייבי כריתות שלקו נפטרים". הדבר הזה נצרך לבית דין סמוכים כחק, וע"כ נועדו רבים מחכמי א"י לעיר צפת וסמכו את הגדול שבהם ר' יעקב בי רב, והרשות נתנה בידו להושיב אצלו מהחכמים אשר ימצא נכונים לפניו, ויסמכו את דעתם על דבר הנביא: „ואשיבה שופטיך... ציון במשפט תפדה" (ישעיה א כ"ז), לאמר: „קודם שיבא הגואל ישובו הרבנים להיות מוסמכים, ומי יסמכם אם לא חכמי הזמן, שאליהו ומשיח אין להם יתרון לסמוך על דעת עצמם". אל הענין הנכבד הזה רצו לצרף גם את חכמי ירושלים ובראשם את ר' לוי אבן-חביב, וישלח לו ר' יעקב בי רב כתב סמיכה על ידי שליח נכבד ר' שלמה חזן. אולם הרלב"ח התנגד לזה, ובמכתבו אשר השיב להם באר את דעתו, שלא טוב עשו חכמי צפת בזה שעשו דבר נכבד בערכו כזה על פי דעת עצמם ואת פי חכמי ירושלים לא שאלו, ועתה אף אם יצטרכו למנין חדש, ספק הוא אם תהי דעת חכמי צפת מכרעת, אחר שכבר נוגעים הם בדבר (פרטי הדברים נדפסו בקונטרס מיוחד בסוף ספר תשובות הרלב"ח). ע"י הדבר הזה נולדה מחלקת עצומה בין שני החכמים האלה, ואף שר"י בי רב החזיק בדעתו ויסמוך חכמים אחדים, אבל לבסוף נשתקע הדבר.

אִבְּן-חָבִיב, ר' משה בן שם טוב, חי במאה הג' לאלף הזה. הוא ברח מעיר מולדתו ליסבון ויבוא לנאפולי, אבל שם עמד רק ימים מעטים ויעבור במלכות אפוליא ויגר בעיר בונטיטו (בחדש ניסן ה"א רמ"ו — ראש ס' דרכי נועם) וכנראה התישב אחרי כן בברוסא. חבר ס' „דרכי נעם ומרפא לשון" (על דקדוק ודרכי השירים); „פרח שושן" (נזכר בס' „מקוה אברם"), באור על ס' „בחינת עולם"; „מחנה אלהים" (פילוסופיא ע"ד ס' מורה נבוכים) ו„קול ה' בכח". מת קודם שנת רס"ה.

אִבְּן-חָבִיב הר"ר משה, נולד בש' תי"ד ויהי לראש ישיבה בירושלים. הוא היה חטר מגזע בעל נמוקי יוסף וחתנו של הר"י גלנטי והר"י חגיז; ר' יעקב כולי מסדר ספר „משנה למלך" היה נכדו בן בתו. חבר ספר „גט פשוט" על הלכות גטין; „שמות בארץ" חדושים על ר"ה יומא וסוכה; „עזרת נשים" פלפולים בדיני עגונה ושמות גטין, גם קצת שו"ת ממנו בס' גנת ורדים אבל עקר ס' תשובותיו נטבע בים (שה"ג). מת בש' תנ"ו.

אֶבֶן-חוֹל-דִּיסְטִית, נקראת ע"ש ההר דיסטר (Deister), אשר גרעיניה דקים וקלה במשקלה, וטובה מאד לבנין. נמצאת במרבדי מעטפת הנתר התחתית, על הרוב בהררי דיסטר אשר על יד הנובר. בקרב מרבדה נמצא משטח פחמי אבן עב כשני מיתר, אשר יכרוהו מסביב (אצל באַרזינגהויזן, באָרגלאָה, אָברקירכען ואָסטרוואַלד).

אֶבֶן-חוֹל-רִקְמִית, יקרא המרבד התחתון ממעטפה המשולשת (Trias), המחוברת תמיד משלשה מרבדים: א', שיד בית החומט וקיפר (Keuper). מרבד הא' העב עד 500 מיתר ומחובר ממשטחים שונים, רובו מאבן-חול קואַרצית מצבע שחרחר אדום, צהוב, ירוק או לבן, ובתוכו ימצא גם חֵמר, מירגל, דולומיט (Dolomit), גיפס ואבן מלח. אצל קאָמערן בגלילות הריין נמצאת אבן זאת בגרעינים גדולים ומלאה עופרת, שמשם יחצבוה הבונים. בחלק המעטפה הזה מעטות מאד עקבות היצורים הטרושים, ורק עקבות צמחים תמצאנה בו, גם שארית עקרבים ענקים (Ichthyosaurus) הדומים בתמונתם לצפרדעים. באשכנז תמצא הא' בברוינשוויג, תירינגיא, פרנקוניא ושוואַביא.

אִבְּן-חַלְדוּן (Wali al-din Abu Zeid Abd-al-rahman al-Hadhrami Ibn-Chaldûn), אחד מגדולי סופרי דה"י להערבים. נולד 1332 בטונים ויעבוד בחיל צבא פים, ואח"כ היה לשר גדול במצרים ובסוריא וימת בתור ראש השופטים בקהירא 1406. שם עולם עשה לו בספרו ע"ד תולדות בני האדם וראשית התחלקותם לעמיהם לגויהם. המבוא לספר הזה והשקפותיו שם ביתוד על עמי ערב וברבריאה וקורותיהם מאז מעולם הם עד היום מקור נאמן לחכמי המדינה בתוגרמה, לשאוב משם חכמתם וידיעתם בהליכות עולם.

אִבְּן חַלִּיקַן (Schams-al din Abu'l Abbas Ahmed Ibn-Challikan), נצר ממשפחת הברמקידים, נולד בעיר ארבלה 1211, מת בדמשק 1282. נודע לתהלה בספרו „ע"ד מיתות אנשים המהוללים וקורות בני הזמן". ספרו זה הוא אחד המקורים הנאמנים לתולדות הספרות הערבית.

אִבְּן-חַסְּאן או אלחסאן, ר' יקותיאל, שר וגדול בסרגוסה בימי המלך יחייא אבן-מונדהיר, חי בסוף המאה הת' לאלף הה', ויפליא חסדו להמשורר הגדול ר' שלמה בן גבירול בעודנו נער, והוא גמל לו כצדקתו בשיריו אשר ערך לכבודו בחייו ובקינתו הנפלאה אשר קונן עליו אחרי מותו. שירי שלמה אלה שנשארו לסגלת עולם בספרותנו, הם ילמדונו לדעת את השר הגדול הזה ותין ערכו. „יקותיאל נשיא שרים ורוזנים, ולדברו מקוים כל סגנים — אשר פיהו לכל אדם בשורה, ונדבתו יקרה מפנינים — ברוחו חן ובלבבו נדבה, ושפתותיו בכל עת נאמנים" — כן שר עליו בן גבירול בהיותו בן י"ז או י"ח שנה (שירי שלמה, סי' ח, י"ד; גראֶטץ VI ציון 3 II).

אך שנה אחת אחר זה בא קצו של השר הנדיב הזה לפתע פתאם, בהתקשר דוד המלך עבדלה אבן-חבאם על שאר בשרו זה, ויתנפל עליו עם אחוזת מרעהו בהיכל מעונו ויכרות את ראשו מעליו ויקח לו את כל אוצרותיו וסגלותיו. ביום ההוא כלתה הרעה גם לכל אוהבי המלך הנרצח, וגם ר' יקותיאל נפל בידם, ויאסרוהו בנחשתים וימיתוהו לעיני השמש (בח' ניסן, תשצ"ט). מות השר הזה נגע עד לב כל היהודים יושבי ספרד; המשוררים נתנו לאבל כנורם, ובן גבירול נשא עליו מספד מר בקינתו הידועה, בה קונן לאמר: „בימי יקותיאל אשר נגמרו — אות כי שחקים לחלוף יוצרו — — — בתולת בת יהודה הגלתה — היום שללה אויבים פזרו — — — אל תתמהו אנשי אדמה על דבר — שמש וירח אשר קדרו — לו חרדו לקצה כאבי, ירדו — לקצה תהום, ולפי שאול נפזרו". מהקינות אשר נשאו עליו המשוררים האחרים נשארה אחת (בכ"י אוקספורד) ושם מחברה ן' מיגאש; בה כתוב לאמר: „קול יללת הרועים לבבל נגעה — תזעק במר שנער וגם אפרים — — — יום נאסף גאון כרוב צדק, אמת — צמאו גאונים, חסרו המים — ויקנאו בו כל צבא שחק, עדי — העלו מאור ארץ אלי שמים — כל מלאכי רום עת צבאו שמעו — קמו להשתחות עלי אפים — גם כל צבא שחק נכחו יצאו — לשאת בחיק רוחו, ובכתפים".

אֶבֶן-חֲסַן, אבו עלי סעדיה הלוי המלמד הבצרי, אחד ממפרשי התורה אשר לקראים, חי בחצי השני של המאה הז' לאלף הה', ויתכן שהוא הנקרא ר' סעדיה הנשיא רבו של ר' יוסף הרואה, חי בערך צ"ה שנה, והוא אבי ר' יפת המלמד הגדול והמפרש המצוין שבכל חכמי המקרא.

אֲבֶנְחֶת (צרפתית Avenches קרי אוואַנש, אשכ' Wiff-lisburg), עיר הראשה של המחוז הנקרא בשם הזה בפלך וואַאדט בארץ שווייץ, עומדת על תלה בגובה 463 מ' ע"פ הים, ע"י מסלת ליס-פאיערנה-לוזאנה, ומספר יושביה 1,783 ובתוכם 150 יהודים. העיר היא אחת הערים היותר עתיקות בארץ ההיא. גדלה כעת הוא רק חלק העשירי מכפי שהיתה בימי יוליוס קיסר, בהיותה אז העיר הראשה במדינת הילוועטיא, וביותר גדל ערכה וכבודה בימי אספסינוס וטיטוס, אשר נשאוה וירוממוה בתור קולוניא רומית. שרידי חומתה הגדולה ואחד המגדלים הרבים שנשאר בה עד היום לפאת מזרח, והרחובות הרבים אשר עקבותיהם נכרים עוד היום וצנורות המים אשר השקו את העיר בימים מקדם ושיירי תיאטרון ואמפיתיאטרון וכתובות עתיקות ודברים עתיקים השמורים בבית אוצר העיר ובערי בערן ולוזאנה— כל אלה יחד יעידו על גדולת העיר ויקר תפארתה מימי קדם, אשר אבדו ממנה ע"י האלימאנים אשר כבשוה בש' 264 בעברם מגאַליא לאיטליא ויחריבוה כליל. מאתים שנה אח"כ נהרסה עוד הפעם ע"י ההונים. במאה הששית העתיק הבישוף מושבו ממנה לעיר לוזאנה, ובזאת ירדה בירת הילוועטיא מגדולתה, ולא יספה עוד לשוב לקדמתה עד היום הזה.

אַבְנֵט, נקרא האזור אשר אזרו הכהנים על הכתנת סביבות חזיהם למטה מאציליהם בעת העבודה במקדש. היה נארג מחוטי פשתן לבן כפולים ששה ומרוקם בצמר (מלבד אבנטו של כה"ג ביוה"כ שהיה של פשתן לבד, יומא י"ב:), ארכו ל"ב אמה ורחבו כשלש אצבעות, והכהן היה מקיפו סביבו כרך ע"ג כרך עד שגומרו (הרמב"ם הל' כלי המקדש רפ"ח ופ"י הי"ט), ועי' במשנה למלך ריש פ"ח). וביוסיפון לרומיים (ספר ג פ"ח) יספר שהאבנט היה רחב ד' אצבעות והוא נבוב ומיופה בפרחים של צבע תולעת השני, ארגמן תכלת ושש, אחרי שהקיפו סביביו וקשר את שתי קצותיו היה משלשלן לפניו, ורק בגשתו לעבודת הקרבנות זרקהו על שכמו השמאלי, לבל יהיה לו לפוקה בסורו הנה והנה. האבנט היה מכפר על הגנבים ועל דוברי שקר (ירושלמי יומא פ"ז ה"ג), ועל הרהור הלב (זבחים פ"ח:), והיה הכהן לובשו אך בשעת עבודה, אבל לא בשעת עבודה היה אסור ללבשו, מפני שהיה נעשה מצמר ופשתים, וכלאים שלא בשעת עבודה אסור. מהאבנטים הבלים היו עושים פתילות ומדליקים בהן במקדש בשמחת בית השואבה (שבת כ"א). בשם אבנט נקרא ג"כ האזור שנשאו השרים לאות כבוד, גבורה וגדולה, ולזאת כאשר נבא ישעיה כי שבנא הסוכן יהדף ממצבו וממשלתו, אמר: ואבנטך אחזקנו (ישעיה כ"ב כ"א). אולם המון העם נשא אזורי עור, וגם הנביאים הנזירים נשאו כמו אלה, כמו שנמצא באליהו שהיה חגור אזור עור (מ"ב א ח). באזור היו משתמשים לדברים רבים; בו היו נותנים קסת הסופר (יחזקאל ט ב), בו היה תלוי תער החרב (שופטים ג ט"ז) וגם כסף היו נותנים בו. בכלל היה החגור או האזור להקדמונים דבר דרוש מאד, ולזאת עשו רבים בו מסחר (משלי ל"א כ"ד). העדר האזור היה סימן דלות וחולשה, לכן כאשר נבא ישעיה על מפלת צור אמר: „אין מזח עוד" (ישעיה כ"ג י), כלומר: אין עוד דבק נקשר בין המטרפולין צור ובין בנותיה. החגורה אשר חגרו הנשים לתפארת נקראה קשור (שם ג כ).

אֲבָנְט (Pieter van den Avont), צייר נידרלאנדי נודע לתהלה, נולד 1600 במעכלן. ציוריו הם ע"פ רוב מספורי הברית החדשה. הוא חי באנטוורפען ובריסל, וימת 1652 בדוירנה אשר אצל אנטוורפען.

אַבַנְטוּרָא (przygoda, приключенie), השם הזה הונח על כל מקרה נפלא היוצא מגדר הרגיל. למקרים באלה שאפו האבירים הפרשים שהיו מלפנים, ומעשיהם בם נתנו ענין למשוררים לענות בהם במאה הי"א והי"ב, עת אשר קנאו האבירים לדתם הנוצרית ויבקשו תמיד קרבות עם המחמדנים אשר בארץ הקדם ובספרד. את האבירים האלה הרימו המשוררים בדמיונם גבהי שחקים, בהביאם אותם בברית עם רוחות ונינפיות וקוסמים ומכשפות וירבו מעשי נפלאותיהם ומלחמותיהם בענקים וגמדים, בתנינים ושרפים וכל חיתו טרף למיניהן. כאשר גברו האבירים ויהיו לשרים וחורי ארץ היתה האבנטורא משוש דרכם, בבקשם קרבות עם רעיהם למען הראות כחם וגבורתם בשערים. הקרבות האלה היו בהמון רבה, לעיני המלכים והשרים והנשים והבתולות האצילות והעדינות; שעשועי מלחמה כאלה נמשכו עד המאה הי"ח, עד שנחלף השם יחד עם נושאיו, ויהי כנוי לכל הנודד ממקומו לבקש הצלחתו במרחקי ארץ, לעשות לו שם בגבורים או לרכש לו כסף תועפות. בתוכם נמנו אח"כ גם הרמאים אשר נתנו את עצמם כאלכימיאים, בעלי שמות, בעלי מופת וכו', או בקשו עשות להם עשר ע"י משחקיהם בקוביא, בקלפים וכו', או בפתותם נערות עשירות לאהבה אותם, או בבקשם להם מהלכים בין גדולי ארץ למען התימר בכבודם וגאונם, עד שהיה השם אבנטורא לשם של גנאי כיום הזה.

אֲבֶנְטוּרִין (Aventurin—מקרית), אבן מחמר קוארץ בצבע אדום שחרחר, המתנוצצת כזהב, מפני רסיסי ברזל הממלאים נקיקיה הרבים ונבלי גלימר (błyszcz, блестякъ) הזרועים בתוכה, המכפילים את קרני האור אל מול עין רואה, ושמה נתן לה, על כי דומה היא לרגבי זכוכית מבריקות, אשר במקרה נדבקו חציה המזהירים לעין השמש. מקום מכורתה: אוראַל, שטיערמרק, מגרשי מדריד. ממנה יעשו טבעות, נזמים גם תבות קטנות. במינה יש עוד אחת המכונה „אבן השמש", ובאה מארכאַנגל, מאי צילון, ממסבי ים ביקאַל (Baikal) ומנמל כריסטיאני (Christiania-fjord). — על שמה נקרא מין זכוכית בשם זכוכית-אבנטורין, כי בשטחי פלחיה או כשהיא לטושה נראות נקודות רבות מאד, המזהירות בזהר מאד נעלה, כאבן האבנטורין הטבעית. רסיסי זהר ההם נראים כאלו הם משובצים במצע זכוכית שחרחרת לבנה, אולם כשנבקרנה היטב נראה, כי הזכוכית היתה מהותכת עם נחשת וכאשר התקררה נבדלה ממנה הנחשת לפלחים מזהירים. הזכוכית הזאת נעשתה מלפנים רק באי מורנו אצל וויניציא, והוכנת

לעדיים שונים, אך כעת יעשוה גם באנגליא, בצרפת ובאשכנז, ויפארו בה גם יריעות הרקמה, כי מחירה לא יקר עוד, מעת אשר הח' פיטינקופר (Petenkofer) הורה לדעת מלאכתה על נקלה; תוכן תורתו הוא, לערב גסורת ברזל עם האֶמטינגון (Hämatinon) ולהתיכם יחד, ואח"כ יתנגום להתקרר לאט מאד. הוא עשה עוד מין זכוכית המכונה אסטרליט (Astralit) הדומה לה בתכונתה.

אֲבֶנְטוּרִינָא (Aventurine), אבן הדומה במראיתה לאבנטורין, ובהעשותה למלאכה יערבו בה מעט גלימר-הזהב (золотая слюда).

אֲבֶנְטִין (Aventin) — אחת משבע הגבעות שעליהן עמדה העיר רומא מלפנים. היא נמצאת לארך נהר טיבר מנגד לגבעת פלטינוס, הנפרדה ממנה ע"י בקעת הקרקס הגדול (Circus Maximus), ועליה עוד ישנם כעת שרידי בנינים מימי קדם. ע"ד השם אבנטין החליטו החוקרים כי הוא על שם אחד מַלכי אַלבא שנקבר שמה. הגבעה הזאת נושבה מאת המונם (plebs) של הלאַטינים והסאַבינים. המלך סרויאוס טוליוס בנה עליה היכל להאלילה דיאַנה, אשר היה כבודו גדול מאד בעיני כל השבטים הלאטינים. עליה בנה סמפרוניוס גראַקכוס את היכל החפש. שם היו ההיכלים הקדמונים, היכל Dea Bona (האלילה הטובה) והיכל Juno regina (יונא מלכת העולם). לרגלי הגבעה נמצא הרימוריא (Remuria) הידועה באגדות הרומאים, והוא המקום שעליו עמד רימוס (Remus — מיסד רומא) בצפותו למעוף הצפרים, להחליט על פיהו למי יאתה המלוכה, אם לו או לרומולוס אחיו. הגבעה הזאת שהיתה מלפנים מלאה עם רב, שוממה כעת מאדם, ורק בתי תפלה ומקלטים אחדים עומדים עליה לבדד.

אַבָנִי (Abony קְרִי אָ ב אָ נ י), עיר מצער במחוז פעסט באונגריא ע"י מסלת טשיגליד-דברטשין ומ"י 11,186.

אִבֶּן-יַחְיָיא, משפחה גדולה ונכבדה ביהודי ספרד ופורטוגאל, הנודעת לשם מזמן המאה האחרונה לאלף הה'. מסורת היתה בידה כי היא חטר מגזע ישי; ממנה יצאו שועים ונשיאים, רופאים מחוכמים ורבנים גדולים, אשר עמדו בראש עמם, ואחרי כן כאשר גורשו היהודים מארצות ההן שלחה פארותיה ותעש בדים באיטליא ותוגרמה עד אמצע המאה הד' לאלף הזה. 1) דון יחייא בן יחייא (הוא גם דון יחייא בן יעיש), ראש המשפחה הזאת, חי במאה הט' לאלף הה', היה חכם גבור ועשיר, ומלך פורטוגאל הכושי (בזמן ממלכת הערבים שמה) אהבהו ויתן לו ג' מחוזות לנחלה, ואבן יחייא חקק בחותמו ראש כושי למזכרת המלך ההוא, ועל כן נקראת משפחתו גם בשם ניגרו. טובות הרבה עשה לעמו ויחזיק ישיבות בכספו, ובמותו בכו עליו כל ישראל. 2) דון יהודה בנו, חי במאה האחרונה לאלף הה'. גם הוא היה גבר חכם בעוז, אך המלך לא קרבהו. בימיו כבשו הנוצרים את מלכות פורטוגאל מידי הערבים. השאיר אחריו שני בנים: 3) דון יוסף הזקן, בנו הא', היה משורר ומעוז לעמו בליסבונה, גם היה חכם גדול בתורה וחבר פירוש על התלמוד (נאבד בצוק העתים). הוא בנה בית כנסת לישראל בעיר ליסבונה בשנת ה"א ועשרים. באוסף הספרים באוקספורד נמצא מכתם אחד ממנו. 4) דון יחייא (השני), בנו הב', היה חכם מדיני ואהוב ליהודים ולנוצרים גם יחד והקים את ביתו אשר נחרב במלחמת הנוצרים עם המחמדים. 5) דון שלמה (הזקן) בן דון יוסף הזקן (ע"ל 3), חי ג"כ במאה הנ"ל, שר וגדול למלך פורטוגאל, פילוסוף מהולל ונשיא בעמו, ויצו עליהם לבל יתהדרו במלבושי משי ולא ירכבו על סוסים ברחוב העיר, לבל יעלו עליהם קנאת הנוצרים. השר הזה היה גבור מלחמה ושר צבא הפרשים אשר לחיל פורטוגאל ונהרג מהערבים ביום מלחמה והנית אחריו שני בנים: 6) דון גדליה (הזקן), בנו הא', חי במאה הא' והב' לאלף הזה, ויהי רופא למלך פורטוגאל. במלחמת מלכו עם מלך קשטיליא יעצהו דון גדליה עם עוד שרים רבים ונכבדים לבלתי הלחם עם אויבו בימי החרף, אך המלך לא שמע לעצתם ויתאנף עוד בהם. אז עזבהו דון גדליה ויבוא אל מלך קשטיליא בשנת ה"א קל"ג, וישמח המלך לקראתו ויפקידהו לראש לכל קהלת היהודים אשר במדינת קשטיליא ויתן בידו הכח והעוז להקים דיינים וסופרים בישראל, ואת המס אשר לקח המלך מהיהודים עד הימים ההם (הראש והרגלים מהבהמות השחוטות), אשר מחירם עלה עד 5,000 דינרי זהב לשנה, נתן המלך לדון גדליה אהובו. השר הזה היה יקר רוח ונדיב לב, הרבה להיטיב לבתי הישיבות ויגדל חסדיו עם אחיו אשר בפורטוגאל ובקשטיליא, וימת זקן ושבע ימים בעיר טולידה. 7) דון יוסף, הבן השני לדון שלמה (הזקן, ע"ל 5) היה טוב תאר ונדיב לב וחכם גדול בתורה, תלמיד חבר להרשב"א וחבר פסקי התלמוד בחרוזים (נשרפו). ידיו היו רב לו בחכמת הדקדוק, גם היה משורר וקונן קינה גדולה על מות מורהו הרשב"א, המתחלת: „קרחה להרחיב כנשרים שרים — חושו, ותחת שיר אמרים מרים" — וכו'. מת בשיבה טובה בעיר ליסבונה בהיותו בן תשעים שנה. הרב הזה נזכר בשו"ת הריב"ש סי' שמ"ה. הוא תקן בית הכנסת אשר בנה אחד מאבותיו ר' אהרן אבן יחייא בעיר קלעטיוד (Calatayud) (קייזערלינג, גד"י 26). 8) דון דוד (ניגרו) בן הרופא דון גדליה הזקן (ע"ל 6), חי במאה הב' לאלף הזה, ויהי אהוב נפש פֿרנאנדו מלך פורטוגאל ויועצו הנאמן. אחרי מות המלך הורידה המלכה ליאונורה את דון דוד ניגרו משאתו, ובכל זאת כאשר התחוללה מלחמה על דבר מלוכת פורטוגאל בינה ובין דון יואנו בן המלך דון פידרא ואחי המלך פֿרנאנדו המת, עזר דון דוד אחרי המלכה, ויברח מליסבונה יחד עם דון יהודה שהיה שר אוצרות לפֿרנאנדו המת, בהתחפשם בבגדים אחרים, ויבואו אל מחנה ליאונורה אשר נתנה ידה לדון יואן מלך קשטיליא חתנה להלחם בפורטוגאל, ללכדה ולהמליכהו עליה בזכות אשתו בת פֿרנאנדו וליאונורה. בעת ההיא (ה"א קמ"ד) נשא מלך קשטיליא את דון דוד ניגרו על פי חפץ ביאַטריצה אשתו להיות לראש הרבנים במדינת קשטיליא. אז חרה בו אף ליאונורה חותנתו, כי היא חפצה להקים את דון יהודה (שר האוצרות) על כסא ראש הרבנים במדינת קשטיליא, ותקשר קשר על דון יואן חתנה ומרצחי חרש הקימה להמיתו בחנותו עם צבאותיו על פני העיר קוימברה (Coimbra). את מערכי לבבה הרעים גלתה גם לדון יהודה, אך על ידי אחד מנזירי הפֿרנציסקנים נודע שמץ דבר מזה לדון דוד ניגרו, וימהר ויפקח את עיני המלך לראות כי רעה נגד פניו. וישם המלך משמר על חותנתו גם את דון יהודה ואחת מנערות המלכה תפש ויאימם לענותם ענוים קשים אם לא יספרו לו את הדבר כמו, אז הודו כי התנכלה ליאונורה בנפש המלך להמיתו. ויגל המלך את חותנתו לטורסילו (Tordesillas) ועל דון יהודה חרץ משפט מות, אך איש ריבו דון דוד ניגרו העתיר בעדו לפני המלך ויגאל ממות נפשו. ודון דוד ניגרו ישב שלאנן ושלו על כסא הרב הכולל במדינת קשטיליא עד יום מותו בטולידה ונקבר בין הרא"ש ובין הר"ר מנחם בן זרח, בעל „צדה לדרך", וכל נכסיו אשר היו לו בפורטוגאל חלק דון יואנו מלך הארץ ההיא לאביריו ושרי חצרו. הרב הזה היה גם משורר ונמצא ממנו שיר קטן על ס' המורה להרמב"ם ז"ל ואלה דבריו: „אשרי אדם שומע לי, לשקוד על דלתותי יום יום — ימצא חכמה אוצר חיים, יפדה נפשו יקר פדיום". הוא מת בש' קפ"ו לאלף הזה (ע' גראֶטץ VIII צד 48 בהערה). הרב הזה הניח אחריו שני בנים: א' 9) דון שלמה, ברח מקשטיליא לפורטוגאל, ויהי ראש לישראל בעיר הבירה ליסבונה, ובא בבלת אלי קבר. ב' 10) דון יהודה אחיהו, בן דון דוד ניגרו, חי במאה הב' לאלף הזה. ברח מקשטיליא לפורטוגאל (ה"א קנ"א) מפני הצרות הרבות אשר מצאו את אחיו בארץ קשטיליא. היה גדול בתורה וחכם, פייטן ומשורר ומגן ומחסה לבני עמו, כי היו לו מהלכים בחצר מלך פורטוגאל והמלכה פיליפה אשר אהבה חכמת השיר קרבתהו כמו נגיד והיה משרת לפניה. בדברים מעוררים חמלה תאר לפני המלך ענות היהודים אנוסי ספרד המורה מאד, עד אשר נכמרו

נחומי המלך עליהם, ויצו על עמו לבל ישלחו ידיהם לרעה באנוסים ההם המלטים את נפשם לארצו. ויהבן כי יד דון יהודה היתה במענה הנמרץ אשר ענה המלך להכומר הקנאי פראי ויסינטו (Vicente Ferrer) צורר היהודים,— כי ויסינטו בקש מכנו הרשיון לבוא פורטוגאלה ולדרוש דרשותיו נגד דת היהודים, ויענהו: כי בזאת יאות לו לבוא, אם ישים עטרת ברזל לוהט על ראשו. דון יהודה חבר גם ספר תשובות וחתם את שמו נ י ב " י (ר"ת: נאם יהודה בן יחייא). גם חבר ספר קינות על ההרג והאבדן אשר היו ביהודי קשטיליא בשנת קנ"א, וקינה אחת מקינותיו המתחלת „יהודה וישראל" נמצאת במחזור ספרד (קייזערלינג, גד"י 44; גראֶטין VIII, 127, וע' כרמולי, דברי הימים לבני יחייא). 11) דון ג ד ל י ה בן דון שלמה (סי' 9), חי בסוף המאה הב' ותחלת המאה הג' לאלף הזה, ונקרא בשם: Meestre Guedelha, Juden, fisico e grande Astrologo היה חכם ומשורר, רופא וחוזה בכוכבים לדון יואנו I מלך פורטוגאל, ובשנת קצ"ג, בעלות דוארטי (Duarte) יורש העצר לשבת על כסא אביו הגיד דון ג' כי אותות השמים יגידו רעות למלכותו וייעצהו לתת את הכתר על ראשו בעת אחרת. אך דון דוארטי לא חת מאותות השמים ויאמר כי עתותי אדם ביד ה' המה, אז נבא לו דון ג' שנית כי ימי מלכותו יהיו מעט ורעים. סופרי דברי הימים יגידו, כי דברי דון ג' בוא באו, כי רק חמש שנים מלך דוארטי וכל השנים האלה היו שנות רגז, דבר ומגפה מבפנים וחרב ומלחמה עם הערביאים מחוץ, ובכל אשר פנה דוארטי לא הצליח; לאחרונה מת במגפה. אחרי מות דוארטי מלך בנו תחתיו אשר היה בעת ההיא קטן כבן שש שנים, ואת פי דון ג' שאלו מה ירזמון אותות השמים בעת הנתן הכתר על ראש המלך הצעיר הזה, (קייזערלינג גד"י 46; כרמולי, דה"י לבני יחייא). 12) ד ו ן ד ו ד בן דון שלמה (ע"ל 9), במאה הב' והג' לאלף הזה, היה גדול ליהודים, „חכם ועשיר, ומכתר במעלות ובמדות" וצוה את בניו לבל יקנו בתים ושדות בארץ ההיא, כי לבו נבא לו כי מן הארץ ההיא עתידים היהודים להגרש, וימת זקן ושבע ימים בפורטוגאל בש' ה"א רכ"ה. בני דון דוד הם: א' 13) דון שלמה, שר וגדול ליהודים, שהיו לו מהלכים בחצר המלך אלפונזו V מלך פורטוגאל. מת בליסבונא בטרם באו ימי הרעה על משפחתו, והניח אחריו בן ושמו דון דוד (ע' סי' 23). ב' 14) דון י ו ס ף הנשיא, נולד בליסבונה בש' ה"א קפ"ז, היה שר ויועץ לאדונו אלפונזו V מלך פורטוגאל, אשר אהבהו מאד ויקראהו „היהודי החכם" ויתוכח עמו בעניני האמונות ודון יוסף ענהו בלב אמיץ על שאלותיו אשר הציע לפניו. אחת משאלות המלך היתה אם תפלת הנוצרי נשמעת כתפלת היהודי או לא, (על זאת ענהו דון יוסף כי נשמעת, והביא ראיה לדבריו מהפסוק: „כי אתה שומע תפלת כל פה"), על איזה עונות הנמצאים ביהודים השיבהו: „מה נאמר והנה נדמינו לעכברים, שאחד יאכל הגבינה ועל כלם יאָמר". גם הסביר לו כי אין גוי וממלכה בעולם שאנשיהם יהיו כלם צדיקים, כי „מטבע הבריאה להמצא רעים וטובים", ולא יתכן אפוא לאמר שהיהודים גרועים מכל בני האדם, אך יסוד כל רעתם היא גלותם והתגוררם בארצות לא להם, כי „הגלות מגלה ומראה מום קטן כגרגיר חרדל" ומגדילה אותו „בכמות כדור השמש" (שבט יהודה). גם בעיני דון יואנו המולך בפורטוגאל אחרי מות אלפונזו היה גדול ונכבד. כאשר גורשו היהודים מספרד ורבים מהאמללים באו לשבת בפורטוגאל, היו יהודי הארץ הזאת עוינים את אחיהם הנודדים, מדאגה מדבר פן בראות עם הארץ מספר היהודים כי הולך ורב יקומו לגרשם גם מפורטוגאל. אך דון יוסף עמד בפרץ והשביח שאון הרוגנים ויתמוך את הגולים מכספו וינהלם בעצתו. הנדיב הזה הוציא כסף רב מאוצרו וימלא את ידי הסופרים להעתיק לו ספרי אנשי שם בכתיבה תמה ומפוארה, ועד היום נמצא ספר משנה תורה להרמב"ם אשר צוה לכתוב לו בשנת רל"ז. אך דון יואנו מלכו נטל עליו לבוא במסרת דת הנוצרית הקטולית ועקב זאת ישימהו למושל על גליל ברגנצה. כראות דון יוסף כי כלתה אליו הרעה, מהר לאסוף הונו כמאה אלף קרוסדוש שהם שלישית מיליון שקלי כסף, ויברח באניה מארץ מולדתו לעת זקנתו עם בניו וכלותיו. ורוח סערה הטילה את אניתו אל חוף קשטיליא, ויהי דון יוסף אבן יחייא עם משפחתו צפוים אלי חרב האינקויזיציא, על הציגם כף רגלם על אדמת ספרד. אך השר דון אלוארו די ברגנצה (Don Alvaro de Braganza) מפורטוגאל, הגר בעת ההיא בספרד, אשר ידע את דון יוסף ויהי איש בריתו בפורטוגאל, היה מגן ומחסה לו וישג רשיון מהממשלה לתתו לנסוע הלאה. אחרי תלאות רבות עלה דון יוסף עם משפחתו לחוף פיזא באיטליה, אך שמה שוטטו בעת ההיא צבאות קארל VIII מלך צרפת, ויענו בכבל רגלי דון יוסף ומשפחתו וישימום בבית האסורים, ורק אחרי אשר נתן דון יוסף רוב הונו ורכושו כפר נפשו ונפשות בני משפחתו הוציאוהו לחפשי, ויסע משם ויבא פלורינציאה. אבל גם שם לא מצא מנוח לכף רגלו, כי בעת ההיא יצאו הצרפתים ממנה וקם שאון ומהומת מלחמה בין גירולאמו (Savonarola), המתקן עניני הדת והאמונה, ובין האפיפיור ומעריציו, והארץ מלאה חמס מפניהם, על כן יצא דון יוסף משם ויבוא לפיראַרא. דוכס פיראַרא קבלהו ראשונה בכבוד וידידות, אולם כאשר הלשינו עליו כי חזק בכספו ידי האנוסים ויסיתם לשוב אל דת אבותיהם, צוה לאסרהו בכלא, ובכן הורד דון יוסף עוד הפעם אל בית האסורים ועמו כל משפחתו העדינה והנהלאה; גם בפעם הזאת נתנו כסף רב כפר נפשותם ויצאו לחפשי, אך הזקן דון יוסף נלאה נשוא עניו ומצוקתו ויגוע וימת בש' ה"א רנ"ח בהיותו בן ע"א שנה ואת עצמותיו שלחו בניו לצפת כאשר צום אביהם. ג' 15) ד ו ן ג ד ל י ה (בן דון דוד), נולד בליסבונה ה"א קצ"ז ויהי רופא וחוזה בכוכבים לאלפונזו „הטוב" מלך פורטוגאל, גם בתורה גדול שמו וידיו רב לו בשיר ומליצה. אחרי מות מלכו הטוב בש' רמ"א, יצא מפורטוגאל ארץ מולדתו. בש' רמ"ז נמצאהו בעיר מוסיני בבית העשיר והקצין הר"ר ישעיה, שהיה אוהב נאמן למשפחת אבן יחייא. בהיותו בקונסטנטינה בקשוהו הקראים לאחה את הקרעים ולאחד אותם עם אחיהם הרבנים, והוא נעתר להם ועמל ויגע הרבה בדבר הזה, אך כל עמלו עלה בתהו, כי חכמי ישראל התנגדו לו. מקונסטנטינה חפץ לעשות דרכו לארץ הקדושה, אך מחלה עזה עברה על נפשו ויתהפך בציריו על משכבו ירחים אחרים וימת ביום צום גדליה בשנת ה' אלפים רמ"ת, בהיותו בן נ"א שנה, ויקבר בקברות קהל ניגרופונטו. על מצבתו חרות זמן מותו ויכונה שם בשם „אב למקרא, אב לתורה, אב להכמה". הוא חבר ספר קטן על שבע חכמות וקראו בשם „שבעה עינים", אשר הוציא לאור קרובו ר' יעקב תם אבן יחייא (ע"ע). גם נשאר ממנו וידוי גדול בשיר ומליצה ועוד שירים שונים (כרמולי, דה"י לבני יחייא; קייזערלינג גד"י 74). 16) הר"ר ד ו ד בן השר דון יוסף (ע"ל 14), במאה הג' לאלף הו', למד תורה בליסבונא משארו הר"ר דוד בעל „לשון למודים" (ע' סי' 23), ברח עם אביו יחד מעיר ליסבונה ואחרי מות אביו בפיראַרא ישב בפלורינציא ובוירונה ואח"כ גר בעיר אימולא (Imola) באיטליא ויחכם מאד בתורה ובפילוסופיא, גם היה משורר ומדקדק. בשנת רע"ח נקרא מקהלת היהודים אשר בנאפולי (Neapol) ודון שמואל אברבנאל בראשה, להיות להם לרב ולראש ישיבה, ויכהן שם פאר בעשרים ושתים שנה עד גלות ישראל מהארץ ההיא (בש' ה"א ש') ואז שב הר"ר דוד אל אימולא וימת בש' ש"ג זקן ושבע ימים. הרב הזה היה גדול ונשא בעיני גדולי התלמוד שבדורו ובשו"ת מהר"ם פאדואה (סי' מ') קוראהו: „אהובי הג א ו ן כמוהר"ר דוד יחייא". חבוריו על חכמת הדקדוק והפילוסופיא היו בידי נכדו הר"ר גדליה בעל שלשלת הקבלה (ע"ע). אך מכל החבורים לא נשארו כי אם „למוד" אחד, ומעט משיריו נדפסו בהקדמות ספרים שיצאו לאור בימיו, וקינה אחת גדולה ויקרה בעלת מ"ט בתים אשר קונן על גלות ישראל מפורטוגאל בש' רנ"ז,

המתחלת „אעורר יגונים ואפליג בקינים" (דה"י לבני יחייא, שלשלת הקבלה). 17) דונה דינה, אשתו, יפת תאר וטובת שכל, עשתה לה שם במעשיה הטובים ובמסירת נפשה תומתה וצניעותה. כאשר ברחו חמיה ואישה, אמצה לבבה ותגמר אֹמר לעבור אחריהם ארחות ימים אף כי בנפשה היה, כי היתה אשה הרה בעת ההיא, ותתחפש בבגדי גבר ותצא בעקבותיהם עד הגיעה אל האניה אשר ירדו הם ותתחבא בירכתי האניה עד בואם אל היבשה. כל עת היותה באניה (כחמשת ירחים) לא בא בשר אל פיה, כי לא יכלו להכין לה בשר שחוטה מפחד אנשי האניה הנוצרים. בעיר פיזא ראוה צבאות צרפת ויחמדו את יפיה, אך היא בחרה במות מנפול בידי בני עולה, ותשם נפשה בכפה ותקפוץ מעל גג אחת הרפתים שהיה גבוה עשרים אמה, אך בארת פלא לא קרה לה אסון וגם לילד אשר במעיה לא אנה כל רע, ותמהר ותסתתר באחד הבורות כל היום עד כי אתא לילה, אז שבה אל משפחתה ועמה יחד באה פלורינציאה. שם המליטה בן זכר, הוא הר"ר יוסף בעל „תורה אור" (ע' דה"י לבני יחייא והקדמת הס' תורה אור). 18) ר' שלמה בן השר דון יוסף (סי' 14) אחיהו, הלך מאיטליא למלכות תוגרמה וישב באי רודוס עד יום מותו בשנת רצ"ג. 19) הר"ר מאיר בן השר דון יוסף (סי' 14) אחיו הב', היה חכם משורר ומדקדק, ושיר אחד נמצא ממנו על ספר הכוזרי (דפוס פאנו רס"ו), תחלתו: „מה תלכו לקראת נחשים חשים, תפנו לקוסמים על לחשים חשים". ברח מפורטוגאל עם אביו ואחיו יחד ובאיטליא נפרד מהם וילך לגור בעיר אבילינה, מת עירירי בש' ר"צ. 20) הר"ר יוסף בהר"ר דוד (סי' 16) נולד בעיר פלורינציא בשנת רנ"ד לדונה דינה הורתו (ע' סי' 17), ולמד תורה בוירונה ואימולה ובישיבת הגאון ר' יהודה מינץ בפאדובה, וקבע מושבו בעיר אימולה אשר בה מצא חית ידו מהעסק שעסק „במשא מלך ושרים מחנויות וסחורות" (דה"י לבני יחייא), בכל זאת הקדיש עתותיו לתורה ולתעודה והגה בתלמוד יומם ולילה עד כי היה אחד מגדולי התורה בימיו וחבר ספרים הרבה. הוא ידע גם חכמות ומדעים שונים. אך הפילוסופיא לא מצאה חן בעיניו, גם מהפילוסופיא המיימונית לא נחה דעתו ויט אחרי שיטת הפילוסופיא של ר' יהודה הלוי הכלולה בספר הכוזרי. מרוב שקידתו בתורה כשל כחו ויהי ידוע חולי וימת בן מ"ה שנה (ה"א רצ"ט), וכעשר שנים אחרי מותו שלחו בניו עצמותיו לעיר צפת כאשר צום לפני מותו. חבורי הרב הזה הם: „תורה אור" על אשר הנפש ועניין גן עדן וגיהנם (בהקדמתו יספר תלאות הוריו ותולדותיו), וספר „אור החיים" על המדרשים. גם חבר פירוש על חמש מגלות ופירוש על ספרי משלי ודניאל וכל הכתובים, וספר „נר מצוה" על טעמי המצות, ו„דרך חיים" על אגדות חז"ל, אך השנים האחרונים נשרפו אחרי מותו בש' שי"ד, בעת נשרפו ספרי התלמוד באיטליא בגזרת האפיפיור יוליוס III (דה"י לבנ"י). בניו הם: א' 21) הר"ר גדליה בהר"ר יוסף (בעל „שלשלת הקבלה"), נולד בעיר אימולה בש' ה"א רע"ה, ולמד תורה בישיבת הר"ר יעקב ישראל פינצו מריקנטי ובעוד ישיבות אחרות בערי איטאליא. היה לו יד ושם בתורה ובחכמה וקרא הרבה בספרי דברי הימים. כל ימי חייו הרבה לנוע ולנוד בערי איטליא ותוגרמה, גם אל אלכסנדריא של מצרים וקהירה הובילוהו רגליו ובכל מקום בואו דרש לעמו ויחבר ספרים הרבה. בש' שכ"ט, כאשר הגלה האפיפיור פיוס V יהודי ארצו, יצא גם אבן יחייא בראש גולי אימולה עיר מולדתו ויותר מעשרת אלפים דינרי זהב אבדו לו בעת הרעה ההיא. בהיותו בעיר פיסארו (שנת ש"ל) עסק בפתרון שרטוטי היד והפנים. ספריו הרבים לא ראו אור הדפוס, זולתי ספרו „שלשלת הקבלה" או כאשר קראוהו על שם משפחתו: „אבן יחייא", ואף כי כארבעים שנה נמשכו שנות עבודתו בספר הזה, לא יצא בו ידי חובת סופר דה"י, כי לקח וישם בו מכל אשר מצא כתוב ואשר שמעו אזניו, גם יד המדפיסים הויה בו לרעה, כי מלאוהו שגיאות אין מספר; מת בשנת שמ"ז (דה"י לבנ"י). ב' 22) הר"ר יהודה בהר"ר יוסף (סי' 20) אחיו, למד תורה בישיבת הג'

מהר"מ קצנאילנבויגין בפאדובה, גם הקשיב שם לקח בבית מדרש לחכמת הרפואה ובשנת שי"ז יצא מבית המדרש ההוא מכתר בכתר הרפואה בכבוד גדול, אשר כמוהו לא נעשה לאיש יהודי לפניו, ויעש לו שם בישראל בתורתו וחכמתו, אך מת במבחר ימיו בבולוניא בהיותו בן ל"א שנה (דה"י לבנ"י, שה"ק). 23) דון דוד בן דון שלמה (סי' 13) נולד בשנת ה"א ר' בליסבונה והיה אמון אצל דודו דון גדליה, רופא אלפונזו הטוב מלך פורטוגאל (ע' סי' 15), ויחכם מאד בתורה ובחכמה, במחקר ובדקדוק, גם היה דובר צחות ועשיר, ויהי מעוז לדל ואב לאביונים. בשנת רל"ט התעלה להיות מטיף ודרשן לקהלת היהודים בליסבונה, וימשוך אליו לבב שומעיו בכח פיו ואת ידי אנוסים רבים חזק בסתר להשיבם אל דת אבותם. אך הדבר הזה נודע לדון יואנו מלך פורטוגאל בעת ההיא ויבקש המיתו. אז מהר דון דוד עם משפחתו להמלט על נפשם ויקח עמו מעט כסף מן הבא בידו, ורוב הונו ורכושו היה לשלל לאוצר הממשלה. לנאפולי בא דון דוד ראשונה לגור, אך צבאות הצרפתים אשר שדדו את השר דון יוסף קרובו (ע' סי' 14) הציגו גם את דון דוד ככלי ריק ולא נשאר לו ולמשפחתו כי אם גויתם ואוצר ספריו היקרים אשר נתן אותם בכסף לבעבור ימצא לו ולמשפחתו על הוצאות דרכם. כה התמלט דון דוד בעור שניו מנאפולי אל האי קורפו ומשם בא לארטא (Arta) בארץ יון ומגמת פניו תוגרמה, אבל חסר לו הכסף לתת די שכר האניה אשר תשאהו שמה וגם תם הלחם לו ולבני משפחתו. אז התגבר דון דוד על רגשות נפשו העדינה ויערוך מכתב בקשה אל הגביר המפואר ונדיב הלב הר"ר ישעיה מוסיני, ידיד דודו דון גדליה אבן יחייא (ע' סי' 15), לעזור לו בעת צרתו. אחרי שבעו עמל ותלאה רבה בא דון דוד לקונסטנטינה, שהיה אז המפלט האחד לגולי ישראל האמללים, ויבלה שם שארית ימיו בשלום ושלוה וימת בשנת רס"ד. מספריו הנודעים הם: „לשון למודים" על דקדוק, „שקל הקדש" על דרכי המשקל והחרוזים, „קב ונקי" באור על משלי, באור על מורה נבוכים, „הלכות טרפות" בששה פרקים על טרפות הסירכא, גם ספר „תהלה לדוד" אשר לא הספיק להשלימו ובנו הר"ר יעקב תם השלימו (דה"י לבני יחייא) ותשובה אחת נמצאת לו בשו"ת הרא"ם (סי' ל"ז ל"ח). 24) הר"ר יעקב תם בהרב דון דוד (סי' 23) ברח עם אביו יחד מליסבונה לקונסטנטינה. היה גדול בתורה ובחכמה, ואחדים מסופרי דה"י יספרו, כי קבל פרס מאת השולטן סולימאן מלך תוגרמה, כי היה רופאו, והיה בקי בדתי הישמעאלים ובמשפטיהם עד כי (לפ"ד בעל שו.״ק) אליו באו השופטים המחמדים להועץ בדברי דין ומשפט. הוא השלים את הספר „תהלה לדוד" אשר החל אביו לחבר, גם חבר פירוש גדול על הרי"ף ותשלום ההלכות אשר לא השלים הר"ר נסים וקראו „מעשה נסים". גם היה לו חבור גדול ברוב דיני גמרא אך רובם נשרפו, ורק מעט מתשובותיו נדפסו בקובץ „תמת ישרים" ונקראות בשם „אהלי תם". הוא עמד בראש עמו ושמו יצא לתהלה ולתפארת בכל הארץ. זמן מותו לא נודע, אך בשנת רצ"ב היה עוד בחיים חיתו, כי חתם את שמו על הדפסת הספר „ברכת אברהם" להרב ר' אברהם בר ר' שלמה טריוויש צרפתי. 25) הר"ר יוסף בן הר"ר יעקב תם (סי' 24), רופא משנה להשולטן סולימאן מלך תוגרמה, גדול ליהודים ונכבד מאד בעיני הישמעאלים ובעיני שרי הצבא, ארח לחברה את מלכו בכל מלחמותיו, ובאחת מהן חלה וימת במחנה, לדאבון לב השולטן ושרי הצבא, ובני עמו בכו אותו ויספדוהו בעריהם, והמשורר המהלל ר' סעדיה לונגו כתב עליו קינה בחרוזים (נמצאת בספרו „ספר זמנים"). 26) הר"ר גדליה בהר"ר יעקב תם, רופא מהולל וחכם גדול בתורה, בפילוסופיא ובדקדוק, נולד בקונסטנטינה והיה רב ודורש חכמה ומדע בשאלוניקי ובאנדרינופל. בש' ש"ת שב לעיר מולדתו ויפזר כסף רב מהונו לקנות ספרי חכמי ישראל וחכמי ערב עד כי היה לו אוצר ספרים גדול ונכבד, גם היה לרב לעדת הפורטוגיזים בקונסטנטינה. על מותו כתב המשורר ר' סעדיה לונגו קינה בחרוזים,

27) דון תם ן' יחייא בן הר"ר גדליה (סי' 26) גר בכפר פלושטיירא הקרוב לעיר שאלוניקי, היה חכם מפואר ועשיר גדול, רדף צדקה וחסד ותמך בידי חכמי דורו ביד רחבה, ורבים ממשוררי היהודים ובראשם המשורר הגדול ר' אברהם ראובן שרו שירי תהלה לכבודו. גם המשורר ר' ישעיה לונגו שלח אליו שיר יקר ליום הולדת בן לאחיו (ע"ע שאחר זה). הח' הזה אסף וקבץ את כתבי יד אבי אביו הר"ר יעקב תם (ע' סי' 24) והגהותיו על הרי"ף ויאמר להדפיסם, אך בין כה וכה חלה את חליו אשר ימות בו, ויצו לפני מותו את ר' אליעזר שושן ור' מאיר יצחקי, שני תלמידי חכמים משאלוניקי, להוציאם לאור אחרי מותו והמה הקימו את דברו וידפיסו אותם בעיר ויניציא בש' שפ"ב. 28) ר' משה בן הר"ר גדליה (סי' 26), אחי דון תם הצעיר ממנו, חי באמצע המאה הד' לאלף הזה, גר עם אחיו יחד בפלושטיירא והשתתף עמו במעשה הצדקה והחסד ובכל הדברים הטובים אשר פעל לעמו, ובנו: 29) הר"ר גדליה בן הגביר ר' משה, נולד בפלושטיירא, היה חכם גדול בתורה, מליץ מפואר, מדקדק ודרשן נפלא, לוקח נפשות במתק לשונו ורבים השיב מעון, גם היה טוב ומטיב לעניי אחיו ולחכמי דורו והתאמץ לעורר את רוח השיר והמליצה, אשר רפתה בעמו בעת ההיא מרוב ענים ותלאותם ולכתם בגולה מעם לעם, וייסד בשאלוניקי בית מדרש לחכמת השיר, דבר אשר כמוהו לא היה עוד בישראל. שמה קבצו בעמיר גרנה שירי טובי משוררי דורו, ולעתים מזומנים נאספו שמה ראשי המשוררים ובחנו ושפטו על אודות שיריהם. גם הר"ר גדליה מיסד הבית כתב שירים אל האספה ההיא. גם המשוררים הרחוקים, כמו ר' ישראל נגארה מדמשק (ע"ע), שלחו שיריהם למשפט האספה. בין המשוררים אשר עשו להם שם בבית ההוא התגוססו ר' ישראל נגארה, ר' יהודה צארקו ור' סעדיה לונגו. וקובץ אחד מהשירים ההם (במספר תקע"ג) נכתב על שם הר"ר גדליה, כי גדול היה כבודו בעיני חכמי עמו, וגם הרופא המהולל אמאטוס לוזיטאנוס מאנוסי פורטוגאל (ע"ע) הקדיש לכבודו אחד מספריו. החכם הנדיב הזה מת על פני אביהו בעודו במבחר ימיו ויבכו אותו חכמי דורו, ורעו אהוב נפשו המשורר ר' סעדיה לונגו הגדיל עליו המספד בספרו „ספר זמנים" (נדפס בשאלוניקי שנ"ד). מהשירים אשר נקבצו בבית המדרש אשר יסד הר"ר גדליה, מלבד הקובץ הנ"ל, נמצא עוד קובץ אחד בגנזי אוקספורד (ע' דה"י לבני יחייא, כרמולי).

אבן יחייא בונשניור (Bon-Senior), גם נקרא בון הזקן או מאישטרא, מתושבי פרובינצא היה מליץ ומשורר. חבר ספר על שחוק האישקוקי בדרך שיר, המתחיל: „בראשית ממלכת החילים העומדים לפניך — מלך ביפיו תחזינה עיניך". נדפס פעם ראשונה בסוף ספר משלי שועלים מבלי הזכר שם המחבר.

אבן יחייא, הר"ר טודרוס מעיר גירונא (גירונדי) בספרד, חי במחצית הב' למאה השנית לאלף הזה. היה אחד משלוחי ישראל המתוכחים בש' קע"ג עם המומר יהושע הלורקי (הנקרא: מאישטרא גירונימו די-שאנטה-פי) לפני האפיפיור בנדיקטוס XIII בעיר טורטוסא, הוא הוכוח הנודע הנזכר בשבט יהודה, וגראֶטין VIII צ' 115 מביא אחד מהמתוכחים בשם דון יוסף אבן יחייא.

אבן יחייא, ר' זרחיה, מנכבדי חכמי היהודים בעיר לוגו (Lucca ?) באיטליא. חי במאה החמישית לאלף הזה. היה אחד מדיינים הנוספים בחליצת „דונא" אשת ר' ישראל חיים זלמן בש' ת"צ, ובנו הר"ר ראובן אבן יחייא היה תלמיד הר"ר יצחק ברכיה מפאנו (ע"ע), ועשה לו שם גדול בתורה עד כי עלה לשבת על כסא הרבנות בלוגו עיר מולדתו עוד בחיי רבו. בשנת תפ"ו חתם שמו על שטר חליצה בעיר צונטו, ובשנת תק"ט נתן את הסכמתו על הס' „פחד יצחק" להר"ר יצחק למפרונטי (ע' פ"י ערך חליצה).

אבן יחייא, דון שלמה מאנוסי פורטוגאל, חי בתחלת המאה הד' לאלף הזה, נשרף על קדוה"ש באיטליא בעיר אנקונה במצות האפיפיור פאול IV בשנת שט"ז עם עוד עשרים ושלשה אנוסים ובתוכם היתה אשה זקנה לימים „דונה מאיורא" (דה"י לבני יחייא).

אבן יחייא, הר"ר שמואל, חי באמצע המאה הד' לאלף הזה, נולד בליסבונה וברח משם עם יתר אחיו לארץ הולאנד ויגר באמשטרדם והיה דורש ומטיף לעמו. בשנת שפ"ח הדפיס דרשותיו על המועדים והצומות (שם, שה"ק).

אַבְנֵי־מִזְבֵּחַ, כל אבני הבנין של ההיכל והעזרות אף שפגימה פוסלתן, בכל זאת אינן מחויבות להיות שלמות רק חלקות, ויכולות היו להיות מהקצעות אפילו ע"י ברזל מחוץ לחומת העזרה (כסף משנה הל' בית הבחירה פ"א הי"ז), לא כן אבני המזבח ואבני הכבש הגדול שבדרומו, שמלבד שמחויבות להיות שלמות כשעת לקיחתן מן האדמה, הן נפסלות גם בנגיעת ברזל באופן שלא נפגמו, וע"כ היו מביאין לבנין המזבח והכבש אבנים מפולמות (לחות) מקרקע הים (רמב"ם שם), או מבקעת בית כרם, המצטיינת באבנים חלקות ביותר, ממקום הניכר שלא נגעו בו ידי אדם (מדות פ"ג מ"ד).

אַבְנֵי מִלּוּאִים נקראות בכלל האבנים היקרות היושבות על מלאת במשבצותיהן זהב או כסף או גם מתכות אחרות. בבגדי הקדש שהיו לכהן הגדול היו כאלה ארבע עשרה במספר: שתי אבני שהם על כתפות האפוד מוסבות משבצות זהב ועליהן מפותחים שמות י"ב שבטי ישראל, ששה ששה לאחת, ונקראו ע"כ „אבני זכרון" לבני ישראל, ושתים עשרה בחשן המשפט, שהיו ג"כ מפותחות על שמות שבטי ישראל בארבעה טורים אבן, שלש אבנים לטור האחד, אבן אבן לשבט כתולדותם, שהם לפ"ד רבנו בחיי (שהיא גם דעת תרגום הירושלמי) על הסדר הזה: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולן, דן, נפתלי, גד, אשר, יוסף, בנימן. הבחיי (פ' תצוה) מחלקן להשבטים ע"פ סגלותיהן המיוחדות הראויות לכל שבט לפי תכונתו ומעשהו. האבנים ההן משובצות זהב היו במלואתן, וע"כ נקראו „אבני מלואים" (שמות כ"ה ז, כ"ח י"ב), ואלה שמותן: 1) אדם (krwawnik, сардониксъ), מראהו אדמדם, מוצאו מארץ ערב ומסביבות בבל, הוא קל למעשה הלטישה ולפתוחי חותם, ועליו היה מפותח שם ראובן. סגולת האדם: שהאשה הנושאת אותו איננה מפלת לעולם (בחיי, שם). 2) פטדה (topaz, топазъ), מראֶה ירקרק, ויש במינה גם שקופות. מוצאה ממצרים ומכוש (Nubia) ונמצאה ג"כ בפוֹגטלאנד (Vogtland), והיותר יפה ממין הזה נמצא כעת באוראַל ומעבר לים באַיקאל ובבראַזיליא. עליה היה שם שמעון, וסגלתה לקרר הגוף (שם). 3) ברקת (szmaragd, изумрудъ), מראֶה כירק עשב, שקופה וזכה. מקומה במצרים העליונה ומציאותה כעת בזאלצבורג (אוסטריא), באירלאנד, על יד אורל ובקולומביא (אמריקה הצפונית). עליה היה חרות שם לוי, וסגלתה — מחכימת פתי, ואם שוחקים אותה במאכל ומשתה, תועיל הרבה לפתוח הלב בחכמה (שם). 4) נפך (karbunkul, карбункулъ), מראהו כגחלת בוערה ויש במינו גם ירוק כברתי או שחור. עליו היה שם יהודה, וסגלתו — מי שנושאו, נעשה רואה ואינו נראה (Brockhaus), ואויביו הופכים לו ערף (בחיי, שם). 5) ספיר (szafir, сапфиръ), מראהו תכלת ונגה לו כעין הרקיע, ויש אשר יפיין קרנים לאור הנר או השמש. בקשיותו הוא שני ליהלם וע"כ יקחו מפסולותיו לכתוש לאבק, ללטוש בו אבני יקר. מקומו על האי ציילון ובארצות סיאַם, חינה ואוראל ומעט ממנו גם בסקסוניא, ביהם, צרפת ופורטוגאל. עליו היה שם יששכר, והוא סגלה למאור עינים ומועיל לכל כאב ונפוח בגוף, בהעביר איש אותו על מקום הכאב (שם). 6) יהלם (dyament, алмазъ), מראהו לבן-אדמדם, קשה מאד, שובר כל האבנים ונוקבן. הוא נמצא בחול הנהרות (בין אבני-חן אחרות וגם בין גרגרי הזהב) באוראל, בהודו המזרחית ובראזיליא, גם על איי בורניאה וסומאטרה, בקארולינה הצפונית ובגיאורגיא (אמריקה הצפונית). עליו

היה שם זבולן, וסגלתו — שמביא שֵׁנה לאדם (שם). 7) ל ש ם (opal, опалъ) הוא קשה ושקוף ובעל גונין שונים; מוצאו שונה לפי צבעו ומראהו. עליו היה שם דן, ובחלוקת הארץ נמצאה עיר שנקראה ג"כ בשם לשם ועלתה בחלקו של דן, ואז הוסב שמה ותקרא מאז והלאה על שם ד ן אבי השבט ההוא (יהושע י"ט, מ"ז). 8) ש ב ו (agat, агатъ), בעל צבעים שונים הנראים כעין פסים או כתמים, שקופים גם אטומים, מוצאו מסוריא, ממצרים ומאי קפריסין (Cyprus), ונמצא כעת בערב ובהודו ובאורוגואַי (אמריקה הדרומית) ובראזיליא, וגם באשכנז הדרומית. עליו היה חרות שם נפתלי, וסגלתו — להצליח להפרש ברכבו על סוסו (בחיי, שם). 9) א ח ל מ ה (ametyst, аметистъ), ממראה תכלת או ארגמן. מקומה בהודו, בערב, במצרים ובראזיליא, גם על האי ציילון ובארץ אשכנז. עליה היה שם גד, וסגלתה — לחזק לב האיש, לבל ירך בצאתו למלחמה (שם). 10) ת ר ש י ש (turkus, бирюза) ממראה זהב או כצבע השמן. מקומו בנישמפור אשר בפרס, גם במקסיקה החדשה ובאַריצונה ובשלזיא וסקסוניא; עליו היה שם אָשר, וסגלתו — לעכל המאכל, ואם שותקים אותו ונותנים ממנו במאכל, נעשה האדם עב ושמן (שם). 11) ש ה ם (beryl, бериллъ), מראהו ירוק או תכלת. מוצאו מהודו ומאוראל, נמצא גם בבאַואַריא, בצרפת התיכונה ובאנגליא. עליו היה שם יוסף, וסגלתו — לתת חן והנושאו יצליח ודבריו נשמעים (שם). 12) י ש פ ה (jaspis, яшма), בעל גונין שונים. מוצאו ממדינת שנער; עליו היה חרות שם בנימין, וסגלתו — לעצור הדם הנוזל בשפע רב (שם). הבחיי מוסיף לאמר, שסגלת האבנים תפעל רק כשהנושא אותן הוא טהור, אבל הטמא יחליש כחן.

אַבְנִימוֹס או נ י מ ס הגרדי, חכם ופילוסוף גדול מחכמי האומות בימי ר' מאיר. החכם ההוא כבד מאד את תורת היהודים ביחד עם ההוגים בה, ועליו אמרו בב"ר (פ' ס"ה) שלא עמדו פלוסופים בעולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי, נתכנסו כל האומות אצלו ושאלוהו אם יוכלו להזדווג לאומה זו (לישראל), והשיב להם: „לכו וחזרו על בתי כנסיות ובתי מדרשות שלהם, אם מצאתם שם תינוקות שמצפצפין בקולם אין אתם יכולים להזדווג להם, כי בזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות אין הידים ידי עשו". בחפצו לדעת דעות היהודים בענין בריאת הארץ, שאל לרז"ל (לר' מאיר וחכמי דורו): „הארץ היאך נבראת תחלה?" אמרו לו: אין אדם יודע בדברים הללו, לך אצל אבא יוסף הבנאי, הלך ומצאו שהוא עומד על הקרויא (היה בונה קירוי לבית). אמר לו: שאלה יש לשאול אותך, אמר לו אבא יוסף: איני יכול לירד, מפני שאני שכיר יום, שאל מה תבקש. אמר לו: „היאך נבראת הארץ תחלה?" אמר לו: נטל הקב"ה עפר מתחת כסא הכבוד (שהוא מן הדברים שנבראו קודם שנברא העולם) וזרק על המים ונעשה ארץ (כלומר הארץ נבראת מן חומר היולי דק). כן שאל את ר' מאיר דעתו ודעת היהודים ע"ד החוטאים וענשם בגיהנם, כי גורל אלישע בן אבויה (אחר) נגע עד לבו. וישאלהו אם היורדים לגיהנם עולים או לא, והשיבו ר' מאיר, כי מי שיש לו זכות עולה (חגיגה טו:). את החכם הזה כבד ר' מאיר מאד, וכאשר מתה עליו אמו הלך ר' מאיר להראות לו פנים, ומצא אותם יושבים אבלים. לאחר זמן מת אביו ועלה ר' מאיר להראות לו פנים ומצא אותם עסוקין במלאכתם, אמר לו: כמדומה אני שאמך חביבה עליך יותר מאביך. אמר לו: „ולא כן כתוב אשה לבית אמה (רות א ח) ולא לבית אביה?" (רות רבה פ"ב י"ג). כפי השערת החוקרים הוא הפילוסוף אינאמאוס מעיר גדרה (Oenomaos Gadareus), אשר בזה ולעג להבלי האלילים ולתרפיהם (wysocznia, оракулъ, Orakel) ויתן כבוד לאלהי ישראל ולתורתו.

אַבְנֵי-נֶשֶׁר (Geoden, Aëtiten), יקראו החמרים החלולים כדמות כליות בהמה, כתבנית כדור או פקעת, עוטות אבן חמר הברזל, וצבען צהוב או שחרחר, ונמצאות במרבדי החמר או אבני החול אשר למעטפת הפחם השחרחר, וביחוד נחמדים למראה הם הנמצאים בסקסוניא ובביהם. יש אשר כגרעין אבן סגור בקרבם, וכשמניעים אותן תשמיענה קול צלצול. את האבנים האלה כבדו מאד מלפנים (Plinius), ההמון האמין כי מקום גידולן בקני הנשרים, וכי טובות הן לרפואה ולקסמים.

אֶבֶן-יַעִישׁ 1) ר' ש ל מ ה, חי בסוף המאה הא' לאלף הזה. פירושו שחבר על הראב"ע נזכר בבאורו של ר"ע גאטיניו (בספרו „הזכרונות"), ועפ"ז שהוא קורא לו דון סלימאן מובן כי הוא זה דון שולימאן בן יעיש הנזכר בשבט יהודה (צד 18), כי היה הוא ודון גושפי בן בנבנישתי שלוחי ישראל לפני פרדינאנד IV מלך קשטיליא, וכאשר הוצע לפניהם לעזוב דת אבותיהם, ענו בחכמתם ואמרו, כי נתינת תורתם היתה בגלוי שכינה ובקולות וברקים וכו', ולכן מהראוי שתהי ככה גם נטילתה. ולפ"ז קרובה ההשערה לאמת (גרֶאטץ VII, 322), כי הוא זה דון שלמה שהיה קרוב למלכות בימי אלפונזו XI, ומקנאת הצורר גונסלו מרטין נפל כמעט ברעה וברב כפר פדה נפשו מגי שחת (ע' אבודיאל). 2) ר' א ב ר ה ם, בן דורו של הר"ר אליהו מזרחי, חי בקונסטנטינה במאה הג' לאלף הו'. הוא היה מן הרבנים שעזרו על יד הרא"ם, להסיר את החרם מעל שר היהודים ר' שאלתיאל ולהשיבו על כנו כבראשונה (ע"ע). — 3) ר' א ב ר ה ם (מברוסא) נכד הראשון ונפטרו שניהם בתוך ימים מעטים. הרב ר"י ן' לב דרש עליהם ונושא דרושו היה: „את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה". — 4) ר' י ו ם ט ו ב, בנו של ר' אברהם זה האחרון, חי בקונסטנטינה והיה רב גדול ומובהק בדורו גם עשיר מופלג, נזכר בתשובות מהרי"ט (ח"מ סי' י"ט). — 5) ר' מ ש ה, אחד מרבני שאלוניקי וחתום על הסכמה עם הרב ב"י בשנת הרצ"ג (קוה"ד).

אֶבֶן יְקָרָה, שם שהונח על כל אבן המצוינת בבהירותה, בזהרה ואשה, בהוד צבעה ויקרת מציאותה, והיא באה בעדי עדיים לכבוד והוד ולגאון ותפארת. האבנים היקרות תחלקנה לב' מדרגות, האחת היא רבת הערך, כוללת האבנים הקשות ביותר, וזהרן וצבען מאד נעלה, והן אדם אחלמה, ברקת, גרנט (Granat), חריזוביריל (Chrysoberyll) חריזולית (Chrysolith), טורמלין (Turmalin) יהלם, לשם, ספיר, פטדה, קודירית (Cordierit), שהם וכדומה. ליקרתן יחסו להן בימים מקדם סגולות נפלאות, כמו: לנצח את האויב, להנצל מנגף, להקל חבלי לדה, לצניעות ותמימות וכדומה (ע' אבני מלואים), והוברי השמים יחסון למזלות רום שחקים וכסיליהם, כמו שיחסו המתכות לז' כוכבי הלכת, ועל פיהם נשאו אתם החרדים אל דברם אבן ידועה בחדש השייך למזלה, או כלן יחד לבל ישגו, ויש מעמים הקדמונים שכבדון כאלהים, כיושבי פירו (Peru) את הברקת וההודים את היהלם; ההודים האמינו, כי במקום אשר יוקח היהלם ישוב יצמח אחר תחתיו, וכאלה הזיות רבות. השניה היא קלת הערך לעמת הראשונה, באשר אור האבנים כהה או שהן עכורות לגמרי, ומהללות ביפי צבען או בסגלות אחרות, ובעבורן תוקחנה גם הנה לעדיים, והן: חלצידון (Chalcedon) קרניאול (Karneol), שבו, שהם, הילויטרף (Heliotrop), תרשיש, ישפה, ארולר (Adular), אקסינית (Axinit), לברדור (Labrador), אָבסידיאַן (Obsidian), גגט (Gagat — פחם הזפת), אבן אקדח (אלקטרון) אבן התכלת, וכדומה, להן „חצי יקרות" יקרא. אולם הגביש ההררי (kryształ, хрусталь) ופטדת העשן גם המובחרים שבהם לא יחשבו בין האבנים היקרות. מבחר אבני חן אלה נמצא ברובן בארץ הכיף (Kap), בהודו המזרחית, על האי ציילון ובבראַזיליא. אך מעט מהן נמצאות גם באירופה, כמו הגרנט הביהמי, הברקת הזלצבורגית, הלשם האונגרי וכדומה, אבל ערכן פחות מהנמצאות באזור החם. על הרוב הן נמצאות עם המתכות היקרות יחד. יש מהיקרות אשר תמסנה כדונג מפני אש, ויש אשר תקטרנה כליל כמו היהלם; יש אשר צבע האבן ישתנה או יועם זהרה, ויש אשר יתנוה בחלת לחם להאפות או יבשלוה

בשמן או בדבש, למען תעשה שקופה כזכוכית; יש אשר יאבד צבעה נוכח השמש ובאפלה ישוב יתראה, ויש אשר אם תלוטש כדורית בקצה בריתה הראש אשר לגבישה (ע"ע גביש), יראה מתוכה ככוכב מזהיר בעל שלש וארבע גם שש או שמונה קרנים נוצצות באור לבן ותכלת. — אבני העדיים תמרטנה או תפותחנה בציורים שונים, אך מרביתן תלוטשנה, להוסיף גזרות ושטחים על שטחי גבישיהן, לבעבור הרבות שלל צבעיהן; אולם יש אשר תנשאנה כיום צאתן מידי הטבע. לפנים לא למדו ללטשן, רק מרטון ופתחו בהן חותם שקוע או בולט. אופני לטישתן רבים הם ושונים לפי טבע האבן, כי מטרה אחת לעוסקים בהן: להוסיף להן זהר והוד. תבונה רבה נדרשת לידיעת דרך לטישת כל אבן, וקורא להן בשם: „גזרת היהלם", „גזרת המעלות", „גזרה כדורית", (אשר תבא לפעמים כשני חצאי כדור וביניהם גזרת המשולש בטורים אחדים). חרשי-אבן למלאות ישבצון בזהב ובכסף בידי אמן או ע"י הגאלואנו-פלאסטיק (ע"ע), ואיש מהיר במלאכתו ימלא כמאתים או כשלש מאות אבנים ביום אחד. אבנים לבנות וטהורות ישימו במשבצות כסף והצבועות בזהב. היותר יקרות ישבצו במשבצת חלולה ורק זר יעטרנה מסביב; קלות הערך או אשר בהן מום ימלאון במשבצות אטומות מתחת ברצפת זהב וכסף נחשת ובדיל צבועה או בלתי צבועה, המתנוצצת דרך האבן, ויש אשר יכתירו אבן גדולה בקטנות סביביה להגדיל ברק אשה. — אמן מהיר יודע לכסות על כל מומי האבנים וכתמיהן ולתת להן זהר ונגה. מרמה רבה אחוזה בעקב יקרתן, וכבר ידעו בני צור, יון ורומא ללטוש אבני זכוכית בתבנית אבנים יקרות, וכעת יעשון עד להפליא ותקראנה ע"ש ממציאן „שטראס" (Strass). היותר טובות תעשינה בפאריז מגביש ההררי וחול הלבן, אשר יתיכון ויערבון בקאלי-בוראקס ובחמיץ העופרת; יש אשר ידבקו חלקי אבנים שונות עד שתהיינה לאבן אחת, ורק חלקה העליון טוב ומתחתיתו רצופה אבן פשוטה, ונודעת בשם המכפלה (Doubletten). להכיר בין אבן טובה למזויפה קשה לפעמים מאד; האותות הנאמנים להכרתה הם: משקלה המיוחס (ע"ע), קשיותה, סגלתה בשבירת האור (ע"ע) ויחוסה להחום והכח האלק-טרי (ע"ע). — בימים האחרונים עלתה ביד החכמים אשר עמדו בסוד הטבע, לברוא איזה אבנים יקרות כמעשה הטבע עצמו (ע' לקמן). מחיר האבן היקרה שונה לרוח הזמן ולטעם הנשים המשתנה תמיד, ובכלל תלוי מחירה במשקלה המיוחד לה, הוא הקורט (karat), ארבעה גרעינים (grains) לקורט האחד, והגרעין 51 $\frac{1}{2}$ מיליגראם באבן צרפת. אפס הגדולות לפי יקרת מציאתן כן יעלה מחירן; האדם הקטן מך במחירו מערך היהלם, והכבד משלשה קורט ייקר מהיהלם. ביותר יכלה מחירן לפי טהרן וזיון, ובאיזה מהן לפי חליפות צבעיהן, וירד מחירן אם ימצא בהן מום כל דבר רע: נוצות (בדק דק בתוך האבן), עננים (כתמים ובהרות), דקיק חול או אבק. לפעמים קשה מאד לגלות מומיה, וצריך לבקר אחריהם בזכוכית מגדלת או לשום את האבן בכלי עם מעט שמן קאנאדה או שמן אנים, המטה את האור היטב להאיר על מחשכי האבן. האבנים היקרות מחמר אחד קורצו עם המוצקים היותר פשוטים, ויסודותיהן נמצאים למכביר, הלא הן: יסוד החמיץ, עפר-חמר, חמיין חלמיש, שיד, מאגנזיא וכדומה, ורק סדור חלקיהן הטוב נתן להן יקרתן ורום ערכן.

אבן יקרה הנעשה בידי אדם. אין בין סגלות אבן זו להטבעית כל מאומה, כי אשר רקם הטבע בתחתיות ארץ, עשה חכם-המזג במצרפו (Laboratorium). יסוד החמיץ אשר ביהלם הוא הנמצא בעופרת המים (Graphit) ובפחם האבן. עפר החמר אשר באדם וספיר הוא אותו העפר הנמצא בחמר יוצרים ובלבנים, וכמו ששית ממעטפת הארץ ממנו נבנתה. אך לא החמר הוא יקר הערך כ"א בהתלכד עצמיו לפלחים ידועים, שבהם צפונות הסגלות הטובות הדרושות לאבן יקרה. לחכם המזג לא יכבד להוציא יסודות האבן היקרה ממוצקים אחרים קלי הערך, אך יצאו לו בלא תאר (amorph), ולמען יתארו בגבישים הראוים, דרושה עצה ותחבולה ללחוץ את החמר, שיתקשה בתבנית מסודרה. מודעת זאת במשפט הוית הגבישים, כי כל אשר יתמהמה החמר להתקרר או להבדל מקרב רעהו יצאו גבישיו מסודרים יותר. גדל האבן היקרה הנמצאת במעבה האדמה והדרה ותפארתה איננה כ"א מפאת הזמן הבלתי מגבל אשר לטבע ביציקתו את המוצקים, מה שאין לאל יד בן תמותה להשתמש בו. במצרף חכם המזג צריך שיצא הדבר למענהו ע"י אמצעים חזקים ופעולות מהירות, בזמן היותר קצר כפי האפשר. ההתחלות לזה נמצאות בלמוד יסודי המוצקים, שתכלית אחת לו וללמוד יסודי המזג-היצירי (הכימיא האורגנית, ע"ע) אשר על ידו עלה בידינו לברוא יסודות יצירים כמו: התכלת-ההודית (Indigo) המובחרת. ביחוד גלו חכמי צרפת זה ארבעים שנה חדשות ונצורות בלמודי יסודי המוצקים והצליחו לעשות כמעשה הטבע.

אבני העדיים תחלקנה בכלל לד' מחלקות: 1) קשורי יסוד החמץ עם המתכות הקלות: אלומיניום, מגניזיום, בירליום, והם מיני הקורונד (אדם וספיר) והחריזוביריל; 2) קשורי הסיליציום עם הראשונים, הנודעות בשם סיליקאט השיד, ס' המגניזי, ס' הברזל, ס' עפר החמר; ומהם נוצרו אבני חפץ ממדרגה השניה; 3) המחזיקים בתוכם מים, כמו התרשיש והלשם; 4) יסוד החמץ הטהור והוא — היהלם. למחלקה הא' והד' פנו חכמי לב ביחוד, בגלל מחירם היקר, ואם נשפוט לפי הנסיונות והתוצאות אשר רבו כמו רבו מאז ועד עתה, נוכל לקוות כי לא יארכו הימים וישאל הקונה אבני חפץ אם הנה טבעיות או מלאכותיות, והמוכר יתהלל לאמר: הלא כזה כן זה אחת היא.

מסחר האבנים היקרות, המלוטשות או הפשוטות כתולדתן, הנמכרות בשפע או לאחדות, דורש מלבד מכסת כסף לא מעט, גם דעת תכונת האבנים היטב, טיבן וחסרונן, תבנית גזרתן ומשבצתן, גם דעת מציאותן ומערבן בשוק, גם דעת חפץ רוח הנשים העדינות ונטיתן וטעמן לפי רוח העת; רבות יגעו אגודות-סוחרים שונות, לקצוב שער עומד לסחר אבני החפץ, ולא עלתה בידם.

בין האבנים היקרות ממדרגה הראשונה (יהלם, אדם, ספיר, שבו ולשם) נשאר רק האדם הרוביני (Rubin) בערכו ולא נשתנה כמעט במחירו, והשאר הוזלו מאד. אבן כירוף (Pyrop) גדולה כביצת היונה, שהיתה באוצר רודולף II מלך ביהם בשנת 1609, היה מחירה אז 180,000 מארק, וכעת ירד מחיר אבן כזאת עד לעפר; הפטדה ירדה במשך 150 שנה מן 300 עד 7 מארק, ולא תעלה עוד, כי נגלה מקום נאמן בבראזיליא, שממנו מוציאים את הפטדה עד 1,000 קילוגרם מדי שנה בשנה, וכגורלן כן גם גורל כל אבני היקר ממדרגה הא'. מסחר האבנים האלה עולה בכל שנה לא פחות מן 30,000,000 רובל, אשר שתי שלישיות מהם עולה על מסחר היהלם בלבד, וגם מחירו השתנה מאד במשך 300 שנים האחרונות. בשנת 1534 היה מחיר היהלם המלוטש 100 שקל הקורט האחד; 1609 היה מחירו 130 ארומים. 1750 ירד מחירו עד 360 מארק; 1795 ירד עד 120 מארק; 1830 עלה עד 180; 1850 הוסיף לעלות עד 260 מארק; 1865 — עד 450, וכעת הוא מן 270 עד 320 מארק. תנודת מחירו זו לא בטעם המנהג יסודה, מפאת כי טהרו כמים יעמוד בו ואורו המקרין בצבעים נפלאים לעולם יפליא, אך ייקר תמיד לעת מצוא המתכות היקרות במדה גדושה. אוצרות הכסף אשר הובאו ממקסיקה ומפירו לאירופה במאה הט"ז ומכמני הזהב שנמצאו בקליפורניא ובאוסטרליא בימים האחרונים העלו מחירו, כאשר הורידהו העוני אשר השתרר על העמים לרגלי המהפכה הראשונה בצרפת והמלחמות שנמשכו אחריה. מכרי היהלם בארץ הודו נחשפו זה כבר עד היסוד, ורק בראזיליא וארץ הכיף ממלאים שוקי אירופה כיום הזה. כאשר נגלו מכרי היהלם בבראזיליא (1727) הגיע מהם נזק רב לסוחרי היהלם ההודי, כזה קרה גם עתה בהגלות נגלות מכרי היהלם (1867) במערב ארץ גריקה (Griqua). מוצא היהלם

בעשרות השנים האחרונות אי אפשר להביא בחשבון על נכון, יען כי בכל רום ערכו לא הושת עליו מכס הגבול, ובכן לא נרשם מסחרו בחשבון הסטאטיסטיקה הנהוגה לסחר הארץ.

מברזיליא שולחו משנת 1850 עד 1870 בערך 170,000 קורט יהלם, העולה למחיר 7,000,000 מארק בכל שנה; אך מאז יצאו העבדים לחרות וייקר מחיר עבודת כפיהם נמעט המשלוח משם, וביחוד לאשר נמצאו שמה כעת רק אבנים קטנות (פחות מן 1/2 קורט במשקל) וגרועות. אסם המסחר ליהלם הבראזילי, המובא ממכרי מינאש גירייש (Minas Geraes), היא ריו די ינירו (Rio de Janeiro), וממכרי סינקורה — היא העיר באהיא. האבנים המובאות מן המקום הראשון, רובן מטהר-מים הראשון וע"כ יקר מחירן מאבני המקום השני, אשר בממכר שפע ישולם רק 35 מארק לקורט. המשלוח האחרון עלה משניהם עד 80,000 קורט.

אוצר אבני היהלם שמכורותיהן מערב ארץ גריקה הוא „גמל אלישבעת" (Elisabethtown). משלוח היהלם שמה בכל שנה עולה עד 25,000,000 מארק. בכל אנית הרצים הנועדת לאנגליה ימצאו תמיד שקים וסבלונות (пакеты, pakiety) חתומים, הנושאים 15 עד 20 ליט' (כל ליט' 3,330 קורט) אבני יהלם. בשנות 1872—73 עלה מחיר אבני היהלם הנמצאות במקום הראש, בנקרת קימברלי, מן 6,000,000 עד 7,000,000 מארק לחדש. עוד בשנת 1875 נחשבה תבואת היהלם שמה עד 20,000,000 מארק. בשנת 1876 נהרו שמה 4,000 סוחרי יהלם, 20,000 אנשי עבודה ומספר רב מתושבי הארץ אשר נאחזו בקימברלי. אך מאז מעטו תוצאותיה, בארות מחפורותיה העמיקו 30 עד 60 מיתר, גם חשק אנשי העבודה חדל כמעט, בראותם כי אירופה לא תתן די שכר לעמלם הרב, והמסחר שמה ילך הלוך ודל. גם במוצאי היהלם במערב ארץ גריקה למדו כעת להבדיל בין מקום למקום. האבנים המוצאות משם מבורות היבשים (dry diggins) אינן בתכלית הטהר, וביחוד המוצאות מבור דיטויטספאן (Du Toitspan) שמראיהן צהוב כיין. צפונה אצל נחל בעל (Vaal) נמצא מכרה אבני יהלם אשר אמנם לא ירבה מוצאן, אך כלן בטהר-מים הראשון. סכום היהלם הנמצא בארץ ההיא משנת 1867 עד 1882 עולה למצער 2,000 ק"ג, שהם 10,000,000 קורט, קרוב למחיר 350,000,000 מארק, ולאשר מספר עצום כמוהו במשך זמן מעט לא בנקל ימכר, ע"כ הוכרחו להוריד השער. היהלם המלוטש יכנה ברילאַנט ולפי טובו יתחלק לשלש מדרגות: 1) טהר-מים הראשון, אם הוא זך בתכלית בלי צבע ואין כל מום בו. בעת שיש די יהלם למכור, ידקדקו יותר בטהרו. למען בחון את טהרו, יניחו היהלם על נייר לבן ויפחו בו בהבל הפה; טל ההבל החופה אותו יגלה את צבעו האמתי, ורק הזך באמת יֵראה לבן דרך הטל ההוא, ואם יראה בתוכו מראה זהוב או כי יגלה בו חריץ או קשר אז הוא: 2) מטהר-מים השני; ואם יגדלו עוד חסרונותיו בצבע כעור או בגזרה בלתי שלמה או תבניתו בלתי נאותה אז הוא: 3) יהלם משחת, ומחירו על היותר כשליש המחיר ממדרגה הא'. לא כן אם צבע היהלם יפה, ירוק נאה, אֹדם שושנה, או ספיר מראהו, אז ייקר עוד מאבן כי טהר הא', מפני יקרת מציאותו. גם גזרתו תקצוב מחירו; הגזרה הנאותה לטעם זמננו היא, לוח קטן בעל שמונה צלעות ממעל, וכתבניתו שני זרים מתחת, המאחזים במשולשים נכונים; גזרה זו היא ממדרגה הא'. אם הלוח העליון גדול מכפי מדתו הנאותה, או כי תמונתו ארוכה מעט, אז ירד מחיר הברילאַנט הזה לפחות עד שתי שלישיות. ואם גזרתו לא תתנהו להשבץ במשבצת שקופה (à jour), אז בכלל ישוה רק החצי ממחיר יהלם כמשקלו ממדרגה הא'. — מחיר הברילאנט עולה עם משקלו ביחס מרובעו, כפי אשר למד לינסקוטיוס (Linscotius) באירופה את הכלל אשר הביא אתו מהודו, והוא: לכפול מספר משקל האבן עם עצמה, ואח"ז עם מחיר קורט אחד. אבל בעת שמחירה נגרע, יהיה ערך מחיר אבן מטהר הא' כשנכפיל משקלה עם עצמה ועם מחיר קורט א' מטהר **השני**. „כוכב אפריקה הדרומית" (46_5 קורט משקלו) קנה הלורד דודלי בעד 500,000 מארק, וכפי הכלל הנזכר עולה מחירו $46_5 \times 46_5 \times 200$ שהוא 432,450 מארק. אך בכלל ירד כעת מקח ברילנטים גדולים מבראשונה, כי ארץ גריקה הוציאה במשך 30 שנה האחרונות יותר מאשר נתנה בראזיליא במשך 150 שנה. לפי גדלן תחלקנה כיום האבנים: לקטנות, מן 1/16 עד 1/8 קורט, שמחירן בערך 200 מארק; לכבדות 3/4 קורט (3 גרעין), שמחירן בערך 250 מארק; לכבדות 1 קורט—בערך 300 מארק; 1 1/2 קורט—500 מארק; 4 קורט—800 מארק; ולכבדות 10 קורט—1,500 מארק. כל אלה לאבנים מטהר הא'. האבנים מטהר הב' מחירן פחות בכדי שליש, ולאבנים ממדרגה הג' כמעט אין קונה.

אם האבן משובצה וצריך לאמוד משקלה, אז נוכל לקחת כלל זה: אם קוטר רחבה 7 מ"מ (ע"ע מיתר) משקלה 1 קורט, 8 מ"מ—2 קורט, 9 1/2 מ"מ—3 קורט, 11 מ"מ—4 קורט, 12 מ"מ—5 קורט, 15 מ"מ—10 קורט. —מחיר אבן כתולדתה קשה לקצוב יותר, כי מראֶה החיצון יכסה על חסרונותיה הפנימים ולא יוכר צבעה האמתי. אולם בכלל לא יפסיד צבע קל באבן כתולדתה את מחירה, כי על הרוב יאבד הצבע ההוא בלטישתו. האמנם לפעמים עוד יחזק מראה הצבע בלטישתו, ורק הצבע החזק ישאר כשהיה.— בסחר האבנים הגדולות, יש להשגיח אל מעוט קוניהן, ובכן תחשב גם רבית הכסף אשר הסוחר נתן במחירן, ויש אשר תאכל הרבית את הריוח עד תמו; באבנים הקטנות יש לחשב שכר המלאכה, המגיע כמעט עד חצי מחיר האבן. אולם הקשה מכלן, הוא הקטנת האבן בלטישתה הנחשבת בכלל עד 40 למאה במשקלה, ולפעמים עולה עד 47 ועד 50 למאה.

הספיר גם הוא יערך במחירו לפי רבות מציאותו. מכורתו למכביר היא ארץ בירמה. בעיר המלוכה מנדלי (Mandalay) יסחרו כמעט כלם באבן יקרה זו, כי אזרחיה יאהבו מאד עדי האבנים, עד אשר יאמר: כל בירמני ישא לפחות אבן טובה אחת לתפארת, וע"כ הם מהירים מאד בכח ההשגה להבדיל בין טובה לגרועה, ובמשקלה ביד יבחינו טיבה. משם יוקחו בשפע, לטושות בטעם ההודים, ויובאו פאריזה לחזור וללטשן בטעם אירופה. לא נודע עד הנה כמה הובאו משם לאירופה, ורק בשנים האחרונות נודע כי יובאו עד 150,000 קורט לשנה, ויש בזה די להוריד מחירן, באשר קוני אבני תכלת מעטים המה. הספיר אשר מראהו תכלת-לא-עמוקה נקנה בעד 60 מארק לקורט, במשקל 5 קורט נקנה במחיר 500 מארק, אולם אשר מראהו עמוק וכל דופי לא נמצא בו ישולם 1,200 עד 1,500 מארק במשקל האמור. מחיר הגדולים יותר יעלה בכדי שלש פעמים במשקלם.

האֹדם הראוי להלטש נמצא רק בהודו ובצילון. אצל רטנאַפורה (Ratnapura—עיר האֹדם) אשר על אי צילון ימצאו ממנו שנה שנה במחיר 600,000 מארק, אשר חצים יבואו לאירופה, כי מבחרם יקנו ההודים עצמם, ולפעמים יקרה אשר מקחם בצילון יקר ממחירם בלונדון ופאריז. גם אותו ישובו ללטוש בפאַריז. מחיר האֹדם יקר זה כשלש מאות שנה, והמובחר שבו ייקר גם מהיהלם. הטוב במינו יעלה עד 450 מארק לאבן בעלת קורט אחד, בעלת 2 קורט 1,000, ובעלת 3 קורט ישולם 1,800 מארק. הגדולים והטובים במראיהם יעלו כמעט לפי מרובע משקלם.

הברקת והלשם אבד חנם בימים האחרונים בעיני בנות החן, ותחת אשר בשנת 1870 שקלו בעד הברקת, עמוקת המראה ובלי מגרעת, 250 מארק בעד אבן בעלת קורט אחד, ישקלו כעת רק 180 עד 200 מארק, ובעד טהר השני רק 120 מארק. הבאר האחת הנכבדה באירופה למכרה הלשם, היא דובניק אשר אצל טשירוויניצא באונגריא, עומדת תחת דגל בית גולדשמיט. האמנם טובה היא מכורתה בכמותה אבל לא באיכותה; בעדה ישלמו 30—40 מארק לקורט.

אבנים-יקרות מזויפות, בשם זה יכנו המוצקים

המלוטשים בתבנית אבנים יקרות עד כי ידמו לאבני חפץ. האמנם לא למען רמות את הקונים יעשון החרשים, כי בקונה כמוכר ידעו מה הֵנה, ואך להפליא עיני רואים ביקר תפארת גדולת נושאיהם, וביחוד לאשר לא תשיג ידם למלאות חפצם באבני חפץ, והיו אלה תמורתן. יש אשר יתפאו על מומי אבן יקרה באמת ע"י תחבולות שונות, שגם זה נחשב לזיוף, ואלו הן:

1) לתת צבע או זהר לאבן יקרה, או שתתראה לעין בלי מגרעת, יתנו מצע תחתיה במשבצתה. בעזרת מצע נאות יעלו את האבן מטהר-מים השני לטהר ראשון; לחזק צבע האבן יונח מצע כהה, ולטהר צבעה יונח מצע מתכת מזהירה, וכאשר ישבצו אבנים אחדות צמודות יחד, יבחרו צבעים שונים תחתיהן, למען היות להן ברק בשלל צבעים נהדר. להסתיר הכתם, כי יהיה באבן, מעין רואה, ימשחו קרקע המשבצת בצבע שחור, אשר ימזגוהו מנגד להכתם עד שיעלם מן העין. וגם במשבצת שקופה יוכל האמן לתת צבע נאות בזר האותז את האבן, אשר יפעל על נגהה ומראֶה.

2) לשום אבן גרועה תחת יקרה הדומה לה במראיתה: תחת יהלם תיבא פטדה, אך יותר נאות לזה הצירקון (Zirkon), הדומה בזהרו ובשלל צבעיו ליהלם. האמנם תגלה תרמיתן ע"י שבירתן את האור כפלים, תחת אשר היהלם ישברנו רק פעם אחת. להמרקיז דיופואַזה (Dupoisat) היה יהלם אשר עליו השתוממו כל רואיו, כי גדלו היה כביצת תרנגולת, אך ע"פ הבחינה הנ"ל נגלה הדבר (1858) כי הוא אבן פטדה. באוצר מלכות פורטוגאל היה יהלם בגדל אגרוף ומשקלו 1,680 קורט — וע"י כפילת שבירתו את האור נגלה לאחרונה כי פטדה הוא. במקום האדם המזרחי, שהוא המין היותר יקר, יובא א' שפיניל (Spinell), א' באַלאֶ (Balais), א' בראַזילי או א' סיבירי (Turmalin). בהיות האבנים האלה משובצות, יוכרו ע"י הזכוכית הידועה בשם „העדשה האחרוכית" (ע"ע) ורק הטורמלין יפרד בצבעו כמו האדם, אבל לעמת זה נבדל הוא ממנו בשאר סגלותיו, כי לא ימרט כמוהו וקל הוא מן הא' המזרחי בכדי רבע משקלו, גם רך הוא נגדו, עד כי הפטדה תשרט בו שרטת. מחיר הטור-מלין הוא רביעית, הבראזילי שלישית, השפיניל שתי שלישיות ממחיר הא' ההוא בגדלו. — במקום הספיר יובאו המוצקים הזולים בערכם: ציאַניט (Cyanit) ודיכרויט (Dichroit); הם יבחנו ע"י הפרדת צבעיהם (Dichroismus) וערך כבדם, קשיותם והמרטם. הברקת מפאת עומק צבעה הירוק לא בנקל ימצא מוצק אחר הממלא מקומה. הדיאופטז (Dioptas) הדומה לה בצבעו איננו בהיר, גם רך מאד. טוב ממנו הוא הנמצא זה שנים אחדות בצפון אמריקה, הידיניט (Hiddenit) שכוז, אשר מחירו כחצי מחיר הברקת; אמנם יבדלו זמ"ז בציונים אלה: הברקת יש בתוכה כתמי חציר, צבעה נוטה לתכלת, הפרדת צבעה נטויה מעט, גם מראות צבעיה הנפרדים קרובים זל"ז, משא"כ בהידיניט. גם הגרנאַט ישא לפעמים (כשימצא צבעו שוה לו) שם הברקת שלא בצדק; האמנם נגה לו וגזרתו נאוה, גם קשה הוא, אך לא יפריד צבעו, ובזה יוכר על נקלה, ומחירו 6 מארק לקורט. גם תחת הצירקון אשר זהרו נעלה וצבעו יתפרד, יבא הגרנאַט למלאות מקומו, ויוכר ע"פ הסגלה האחרונה.

3) בדרך הקודם ישפל אמנם מחיר האבנים היקרות אבל לא יוזל; לא כן יהיה בהלקח זכוכית עשויה תמורתן. הזכוכית העשויה ע"פ תערובה כימיאית, שוברת הרבה את קרני האור, וע"כ בהלטשה תזהיר ברוב צבעיה לעין רואה. זכוכיות כאלה תעשינה זכות בלי כל צבע, או כי יצבעון ע"י חומצת מתכיות שונות, אשר כיסוד לכלן נחשבת זכוכית שטראַס (Strass), המחזקת בקרבה עופרת עוד יותר מן זכוכית פֿלינט (Flint), וע"כ תשבר את האור בחזקה ומרובה בצבעים כמו היהלם: את השטראַס יעשו באופנים שונים, ותבניתה עשויה בחמרי אדמת-החלמיש, קאַלי-סאַלפטר, חמצת עופרת נקיה וחמיץ בור (Bor) אשר ילהטו 24 שעה בתנור מיוחד לזה, עד אשר יותכו; ואם הראינה עוד אבעבועה בזכוכית, תוכת לעפר

יתותך עוד באש לא כביר, עד אשר תצא בהירה ומקשה כלה כראוי, ואחרי הלטשה כראוי תשובץ במקום היהלם.

4) עוד תרמית אחת יש באבני יקר, והוא הדבוק, אשר האבן המשבצת איננה שלמה, כ"א מודבקת מפלח עלית ומפלח תחתית (Doublett), ע"י דבק צרי-קנדה או משטיקס (Mastix). גם חצצי השטראס ידביקו יחד להיות לאחדים, ויוכרו היטב אם נשקיף על האבן מפאת צדה, שאז נבדיל היטב בין שני חלקיה ומשחת הדבק המחברם, ואם האבן כבר משבצה, תונח במים רותחים אשר יחמו את הדבק וירככוהו ואז יתפרדו חלקי האבן זמ"ז.

לטישת האבנים היקרות. בשם זה יסומן סדר עבודות רבות העשויות באבן למען תת לה ההוד הנשגב והיקר המבוקש באבני חפץ, והן: הבקיעה, הנסירה, השחיזה והמריטה. כי האבן כתולדתה לא תרהיב את העין בצבעיה ובבהירותה כהוד הנתן לה מידי האמן, ולאשר אבני היקר שונות בסגלתן לענין האור, ע"כ גם לטישתן על פנים שונים למען תאחזנה עין הרואה. בכלל תפרד לטישתן לשתי מחלקות: לאשר כל שטחיהן ישרים, ולאשר מקצתם כדורית. בעלת שטחים ישרים תלטש על הרוב בתבנית פירמידה (Pyramide) מרובעת כפולה, האחת עלית (Pavillon) אל מול פני הרואה, והשנית תחתית (Külasse) מנגדה למטה. הכרכוב הוא קו המקיף, שבו תתחברנה העלית והתחתית. תבנית זו נקראת „אבן עוקץ", וכן יעשוה ההודים, גם בימי הבינים באירופא לטשוה כן, והיא גם הפשוטה באופני הלטישה, לפי שהאבן מתבקעת לרסיסים מזאת התמונה, ואין חסר לה כ"א המרוט. יש אשר יקהו חודיה ממעל ומתחת, ואז נקראת „אבן עבה", אשר גובה חלקה העליון הוא חצי גובה חציה התחתון. ויש אשר יקהו גם מקצעות צלעותיה, ויכפילו לפ"ז שטחיה, וכל אלה לא יוסיפו הוד אורה אך מעט, אולם אח"ז ישחיזו חודיה לשטחים ישרים, וזה החלה לתבנית הברילנט (ע"ע). המישור העליון גדול מהתחתון, לשניהם יש סורגים (Facetten) בשטחים משולשים. טור הסורג הנשען אל הכרכוב נקרא „סורג עֶרב", והנשען אל הלוח נקרא „סורג כוכב". לפי גדל האבן ויפיה יהיה מספר סורגיה. הגדולות והטובות תסורגנה בשלשה טורים, והן המצוינות בשם ברילנט, וימנו בה 58 שטחים, ובגדולות יותר יוסיפו עוד 16 שטחים, באשר יחצו משולשי סורג הערב. בתבנית זו לטוש יהלם ממלכת צרפת, והיושב בכתר אנגליא. ויש אמנם פנים שונים בתבנית זו: יש אשר קו הכרכוב סגלגל ויש שתבניתו כאגס, יש אשר ירחיבו את סורג הערב ויש אשר יחדדוהו, יש אשר ישחיזו חודיה הרבה ויש אשר ישחיזו אך מעט ובתחתיתם יעשו שלשה טורים מסורגים; תבנית זו תגדיל מאד יפעת הדר מראה, ופסולת האבן מעטה בה (רק 33 למאה).

האבנים הצבועות העבות תלטשנה במעלות, אשר חודיהן הולכות וקהות מן הכרכוב לצד מעלה ולצד מטה. מספר טורי הסורג ממעל שנים ומתחת ארבעה, ורק אשר צבען איננו עמוק יבואו מתחת חמשה טורי סורג. — יש אשר תלטשנה בתמונת שושנה אשר 6 עם 12 משולשים בה בשני טורים או 6 עם 18, גם 6 עם 24, והן אבני פירוף (Pyrop) וגרנאַט, אשר צבעם עמוק — ממינה היא לטישת „שושנת הצלב". אבנים כהות בצבע רקמתים לא תלטשנה בשטחים ישרים, כ"א בגבנונים. לפי טבע האבן כן יהיה גובה הגבנונים; על הרוב יהיו גבנוני האבן פונים אל מול העין, אך יש אשר ממעל תהיה ישרה וכל גבנוניה למטה. — לא כל אבן מתולדתה ראויה להלטש מיד, כי על הרוב יהיה גלמה מרכב מגבישים שונים, וצריכה להבקע או להנסר, למען תת לה תבנית נאותה אשר תלטש ותמרט אח"כ בידים אמונות. על האבן המשחזת יזורה אבק מוצק הקשה כאבן הנלטשת או קשה ממנה. ללטישת היהלם, האדם והספיר יוקח אבק יהלם דק מאד; פסולת היהלם או יהלם עכור ורע המראה יכתש במכתשת ברזל עשת עד אשר דק לעפר. ולפי שמחיר אבק זה הוא 15 מארק לגראם

אחר, ע"כ לא יוקח כ"א לאבנים הקשות מאד, ולשאר אבנים יוקח אבק שמירגל הבא מן הקורונד ומן הספיר הגרוע. יש בתי רחים מיוחדים להכנת השמירגל, יען כי נדרש הוא לרוב למלאכת הלטישה. השמירגל הנלקח ללטישת הברזל או כל מתכות איננו אבק קורונד כ"א אבק פטדה וגרנאַט כתוש, גם דקותו שונה מאד, ולכן צריך לתתו תחלה במים ולערבו; החלקים הגסים ירדו מהר לקרקע הכלי, ואז ישפכו המים העכורים לכלי אחר, וכאשר יצלל האבק הדק, יוצקו גם המים הצלולים אל כלי אחר, והעפר הלח שבקרקעו ייבש ויכתש שנית, והיה הראשון, הגס ללטישה, והדק למריטה.

בתי החרשת ללטישת היהלם נמצאים ברובם בעיר אמשטרדם, המצוינה באמניה חרשי האבן היקרה; האמנים ההם רובם ככלם מאחב"י גולי פורטוגאל אשר התישבו אז בפלאַנדריא המערבית; הם היודעים סוד המלאכה הזאת עד להפליא, אפס זולתם. לרגלם היתה הארץ ההיא זה קרוב לארבע מאות שנה תיסוד המוסד למסחר האבנים היקרות, בהיות בה בתי החרשת היותר טובים ללטישתן, וכל הנסיונות שנעשו בערים הגדולות בארצות האחרות ליסד בתי חרשת כאלה, עלה בתהו, כי לא הצליחו. רק בחרשת אבנים בעלות-צבע עלתה פאריז למעלה ומסחרה בהן הולך וגדול. בראשונה היתה העיר אנטוורפן המקום הראשי ללטישת היהלם ומסחרו, אך בש' 1576 נכבשה העיר ותהי לשלל לחיל ספרד, אז ברחו היהודים הפורטוגיזים ממנה ויחישו מפלט להם לארץ השפלה ויבואו אמשטרדמה ויאחזו בה. כאשר היתה מציאת היהלם בארץ הודו הלוך וחסור, ירד מסחרו פלאים והעוסקים בו מעטו עד כי בש' 1824 לא נמצא עוד בכל העיר ההיא כ"א לוטש אמן אחד. אך בש' 1844 נתגלו מוצאות חדשים להיהלם בסביבות באַהיאַ בבראַזיליא, ועד מהרה נפתחו באמשטרדם ארבעה בתי חרשת למלאכה הזאת; אח"כ נמצאו אוצרות חדשים בארץ הכיף, ומאז והלאה שבו המלאכה והמסחר להתרומם ולעלות למעלה, וכעת הנה 30 בתי חרשת נמצאים באמשטרדם ללטישת יהלם-הכיף בלבד, חוץ מאלה העוסקים בסחר היהלם המובא ממקומות אחרים, ובערך 7,000 אמנים עוסקים בלטישתה.

תבנית אבני היקר היהלם-המלוטש (djamenty, бриліанты) היותר מהוללות הנמצאות בימינו, השמורות באוצרות הממלכות או מצוינות בכתרי מושליהן; רובן נושאות עליהן שמות בעליהן או מקומותיהן הראשונים:

1) המוגול הגדול (קיסר הודו), שבאמת גדול הוא מכל אבני היהלם שבעולם, נמצא אצל הראַיאַה (המושל) היושב במאַטאַן על האי בורניאה (Borneo); משקלו 363 קורט. 2) אָרלאָוו ($194^3/_4$ ק') היה משובץ בראשונה במקום העין בפסל האליל בראַהמאַ באחד היכלי הודו, ועתה יפאר את שרביט הזהב אשר לקסריות רוסיא. בש' 1794 נקנה מאת הממשלה במחיר 450,000 רו"כ; נוסף ע"ז ניתן לבעליו כתב אצילות שנשאר במשפחתו לדורותיו אחריו, גם נקבעה לו מאוצר המלוכה מתנת תמיד, סך 4,000 רו"כ מדי שנה בשנה. 3) הנציב או פיט—נמכר ע"י פיט נציב אנגליא לדוכס אורליאַנס; ממנו בא לידי נפוליון I ואחרי מלחמת ואַטרלאָא היה לשלל לממלכת פרוסיא ונשאר באוצרה עד היום הזה. 4) הפלורינטיני. 5) סאַנסי (Sancy), תמונת אגס לו ומשקלו $53^1/_2$ ק', אך יקר הוא בטיבו הטהור ונפלא מכלם בקורותיו והעתים אשר עברו עליו. מוצאו מארץ הודו; אותו רכש בראשונה דוכס

בורגונד, קארל „העז״, אשר נשאהו תמיד עמו. ויהי כאשר נפל במלחמה שהיתה אצל נאנסי, לקחהו איש חיל מצבא שווייץ וימכרהו בעד 1 דינר לאחד הכהנים. בש׳ 1489 הגיע לידי אנטון מלך פורטוגאל, וכאשר היה לו הכסף נחוץ מכרהו בעד 100,000 פראנק לסוחר צרפתי, אשר שב וימכרהו להרוזן סאנסי. ויהי בשלות היינריך II מלך צרפת את סאנסי להיות לו לציר אמונים במדינת שווייץ, וידרוש מעמו להשאיר בידו את האבן היקרה לערבון — ויעש השר כן וישלח את האבן אליו ע״י אחד עבדיו הנאמנים. העבד ההוא מיראתו פן יפלו עליו שודדים ויגזלו ממנו את הסגלה היקרה, בלע את היהלם אל קרבו ויקם וילך אל אשר שלחהו אדוניו, אבל מגורתו באה לו — כי בהיותו בדרך נפלו עליו שודדים וירצחוהו נפש, אך לשוא שפכו דמו, כי את אשר בקשו לא מצאו. בהודע הדבר אל סאנסי, השיב את ההרוג אליו ויצו לבקע את בטנו — והיהלם נמצא בקיבתו. 1688 בא היהלם בידי יאקוב II מלך אנגליא, אח״כ הגיע לידי לודויג XIV מלך צרפת וממנו ללודויג XV, אשר נשאהו עליו בהנתן הנזר על ראשו. בשנת 1835 קנהו הנסיך הרוסי פאול דימידאוו; 1836 שב וימכרהו בפאריז בעד 625,000 פראנק. 6) כוכב הציר הצפוני. 7) כוכב הציר הדרומי. 8) שאך (מלך פרס). 9) קוהינאור (Kohinoor), מוצאו מארץ הודו, ששם נמצא באוצר הראיאה (המושל) שישב בלאהורי (Lahore), ועתה הנהו קנין ויקטוריא מלכת אנגליא; אחרי הלטשו באמשטרדם נמצא משקלו 106 ק׳.— משקל כל אבני היהלם הנמצאות בידי אדם לעת הזאת הוא בערך 100 ככר.

אֶבֶן יַרְחִי, רבנו אברהם ב״ר נתן, בעל ספר „המנהיג״. את ארץ מולדתו נדע על פי עדות עצמו בספרו (הל׳ אירוסין סי׳ ק״ז): „אין מנהג בארץ מולדתי פרובינצא״, ועיר מולדתו כפי הנראה היתה נרבונא, כי על כן חן מקום על יושביו ויזכירה בברכה משולשת: „העיר הקדושה הגדולה לאלהים יכוננה עליון על כל גבוהים אמן״ (הל׳ פסח סי׳ פ״ב). נולד בערך ד״א תתק״מ, כי בשנת ס״ד נמצאהו בטוליטולא וכבר ירה את אבן הפנה ליסוד ספרו (בהקדמתו שם). ואף כי לפי דבריו (הל׳ תפלה סי׳ ל״ט): „שמעתי מימי חרפי בטוליטולא״, היה עדן צעיר לימים בעת ההיא, בכל זאת בודאי — לא פחות מבן עשרים ועוד. כן בהביאו את נוסח הגט מטוליטולא (הל׳ גט סי׳ קנ״ב) שזמנו הוא ד״א תתקס״ה, חתום הוא בתור דיין ביחד עם הר׳ יצחק ב״ר מאיר אבן מיגאש ור׳ מאיר ב״ר טודרוס הלוי. את ספרו „המנהיג״ החל לחבר בטוליטולא לכבוד הנשיא ר׳ יוסף ב״ר שלמה ולכבוד שני בניו: ר׳ שלמה ור׳ יצחק, אבל כנראה כתב בו רק כשתים או שלש דלתות ועדן ועדנין חלפו הלכו למו טרם הציב את דלתיו. בהלכות הראשונות מספרו יאמר (הל׳ שבת סי׳ כ״ב): „ובבית הכנסת של אדוננו הנשיא ר׳ יהוסף זצ״ל״, ונראה כי מכובדו זה עזב כבר את ארץ החיים; בחתימת ספרו (שער המקוה) יזכיר את דודו הר״ר יעקב אנטולי בברכת המתים: „תשובתי אשר השבתי על המקוה אשר נעשתה בבית קרובי החכם הנשיא ר׳ יהודה ישמרהו צורו בן הר׳ יעקב אנטולי דנדי נ״ע״, וזה ר״י אנטולי חי עוד בסוף המאה האחרונה (ע״ע), נמצא מזה כי ארכו ימי סדור ספרו כארבעים שנה. הדבר הזה יתאים מאד לתכונת רוח מחברו והוא — להיותו משוטט בארץ אנה ואנה, מבלי החזיק מעמד זמן רב במקום אחד: בימי חרפו היה בלוניל (הל׳ מגלה סי׳ כ״ה); בדמפירא קבל הלכה מפי ר׳ יוסף ב״ר שמעון נ״ע (הל׳ סעודה סי׳ י״ג) ושמע מפי ר׳ אלחנן ב״ר יצחק (הל׳ שבת סי׳ מ״ח); ובאביניון אמר לו קרובו ר׳ אביגדור ש״צ בן הר״ר נתן (שם נ״ב). במדינת בורגש העביר את המוהל שמל ולא פרע ומצין (הל׳ מילה סי׳ קכ״ח), ובקהל אחד שהיה שם בחג שמחת התורה שנת ס״ד, בטל את המנהג לעשות עטרות מצעיפי הנשים ולתת על ספר התורה כשמוציאים אותה (הל׳ חג סי׳ נ״ט) — עד שהיה יכול להעיד על עצמו (הל׳ פסח סי׳ ס״ב): „ולא ראיתי בצרפת ובפרובינציא ולא באלמניאה וקמפניא ובורגוניאה וכל ארץ איי הים״. אם האריך ימי שבתו באחת הערים אשר דרכו רגליו שמה אי אפשר לדעת מספרו. איש נודד כאבן ירחי לא היה יכול לחבר ספר הלכה הנשען על עמודי הפלפול והבקיאות בתלמוד, אבל — העלה על הספר כל המנהגים השונים מה שראה ושמע במושבות בני ישראל הרבים ויגע למצוא עליהם סמך מדברי התלמוד והמדרשים, ואמנם זה הוא תוכן ספרו אשר קראו לראשונה בשם „מנהג העולם״. ספרו זה מצא לו במשך ימים מעטים מהלכים בין העם, עד כי בשנת כ״ב לאלף הזה נמצא ממנו העתק הלכות אחדות (תפלין, מגלה, גט וסעודה) בקובץ כולל ענינים שונים (כ״י די רוסםי № 495), מעשה ידי ר׳ אברהם ב״ר יהודה אבן חיים.— מה שייחסו לו עוד ספר אחד בשם „מחזיק הבדק״ (עי׳ קוה״ד ואוצה״ס), עוד לא הוברר כראוי, כי לפי הנראה מה שיאמר בהקדמתו: „לכן ספרי מחזיק הבדק עליהם יסדתי״, הוא רק כנוי מליציי לספרו „מנהג העולם״, ושניהם מקבילים להתאר „מחזיקי הבדק ומנהיגי העולם בחסידותם״, שתאר למעלה (שם) את הנשיא ר׳ יוסף ובניו. ובאמת לא נשאר להספר גם אחד מהשמות שכנה בם מחברו, והמביאו לביה״ד הראשון (קונשטנטינה הרע״ט), ר׳ שלמה ב״ר מזל טוב, קראו בשם „מנהיג״ וזה זכרו לדור דור. בין הרבנים הקרובים אליו ממשפחתו, יזכיר גם את קרובו רבנו יצחק ממרשיליא בעל העטור (הל׳ גט סי׳ קנ״א) ואת אחיו ר׳ יצחק ב״ר מתתיהו (הל׳ מקוה סי׳ קנ״ו), שאם אין זאת טעות הדפוס, עלינו לאמר, כי היה אחיו מן האם. על לשונו בהקדמתו: „בשנת ס״ד לפרט היצירה״, המראה כי המחבר חי בהמאה הא׳ לאלף הזה, כבר העיר בעל שה״ג (ח״ב מ׳ 139) כי עזב את פרט המאות (תת״ק) ותפס רק את העשיריות והאחדים. שנת מותו לא נודעה.

אַבְנֵי שַׁיִשׁ (Marmor) הוא מין אבני גיר שגרעיניהן מגובשים היטב, ונמצאות רבודות במשטחי הלוחית (lapis fissilis), היותר עתיקים, גם במעטפות הארץ אשר נהיו ע״י משקע המים; מבחר מיניהן ימצא אצל קארארא אשר באיטליא ובמסבות אתונא. לעמת זה יכנו חרשי פסל בשם א״ש כל מין אבן גיר המכשר ע״פ צבעו וע״פ כשרונו להמרט למעשה חושב. מיני השיש הנעשים למלאכה יתחלקו ע״פ תכונת טבעיהם לארבעה ראשים: 1) השיש הפשוט, אשר כלו גיר נקי או מעורב במעט חמר צבעי (שחור הפחם או שחרחרת הברזל). לו יתחשבו: א) השיש הלבן, מקומו באיטליא העליונה (הנבחר במינו הוא השיש הנחצב מהרי קארארא, הנודע לתהלה מימי קדם ועוד היום הוא המובחר למלאכת יוצרי פסל), ונמצא ג״כ בארץ יון וצרפת, בהרי פירינ יאה, בטירול (Tirol) ובנורווגיא ועוד; ב) השיש השחור (nero antico), הנמצא בבלגיא ואשכנז ועוד; ג) השיש האדום, האדום שחרחר ומלא נקודות שחורות (rosso antico), המובא ממצרים והנמצא גם בנרבונה; האדום כשושנה בגבישים ירוקים כהים, הנמצא על אי טירי (Tiree) בשאטלאנד, והאדום כארגמן הבא מטיפירארי (Tipperary) אשר באירלאנד, והאדום אשר בוירונה; ד) השיש הצהוב: הנומידי (giallo antico) והפלורינטי. מיני שיש זה בכל הרכבות צבעיהם רבים הם עד מאד, עד אשר נלאו החוקרים לחלקם למחלקות ע״פ מקומות מכורתם או ע״פ הצבע הראשי השורר בהם. 2) השיש האגוד (Breccien), בעל חמרים מצבעים שונים האגודים יחד ע״י חמר השיש או להפך, שחמרי השיש הם הרבים ונצמדים יחד בגידי חמרים אחרים, ויש במינו אשר חלקיו קטנים המה (brocatello). מין זה נחלק ג״כ ע״פ צבעו, יש אשר רסיסיו לבנים והחמר המדביקם הוא מצבע הדודאים (violetta antica), ויש אשר הם אדומים ואגודתם לבנה, או אשר הרסיסים שונים בצבעיהם ואגודתם דודאית. 3) השיש המרכב, שאיננו גיר פשוט רק מרכב ממחצבים

שונים, והם מתהלכים בו כרצועות או מגומרים בתוכו, אשר ע"כ ידמה לפעמים אל האגוד, ומקומם על הרוב בסאבויא (Savoie), בפימונט ובקורסיקה ובהררי פירינֵיאה. 4) השיש הצבי (Lumachell), הוא המכיל בקרבו שארית בתי חמט וצבים מתלכדים או גפרדים וצמודים בחמר הגיר. הנפלא במין זה הוא השיש אשר בהר העופרת בקאֶרנתן (Kärnthen). השיש הצַבי אשר באסתרוקנה (Астраханъ) הוא שחרחר כהה וצביו כמראה תפוחי זהב; המכונה שיש האֵבל הוא שחור כעורב וצביו לבנים; השיש הצבי אשר באיטליא מכיל בקרבו אלמוגים אמוצים ולבנים בעלי עוקצים אשר מראיהם ככוכבים. כעת ישתמשו יוצרי פסל רק בשיש הלבן, אולם הפסילים בימי קדם היו מכל מיני השיש.

אַבְנֵי שַׁיִשׁ טָהוֹר—הוא כנוי מליצי ליסוד המים שהוא לפי דעת אחדים מחכמי יון (Thales) החומר שממנו נברא העולם. גם וירגיל הרומי יתאר את המים בשם „אבן שיש טהור". ויען כי דעת תאלים היוני שהעולם נברא מהמים מצאה לה מהלכים בין חכמי הגנוזים (Gnosis—חכמת הנסתר, ע"ע) וגם בין אחדים מחכמי ישראל אשר טעמו מצוף הפלוסופיא היונית, לכן הזהיר ר' עקיבא את חבריו שנכנסו עמו לפרדס החכמה ויאמר להם: כשאתם מגיעים לאבני שיש טהור (ליסוד המימי), אל תאמרו מים מים (נמצא היסוד שממנו נברא העולם), כי אנחנו בני ישראל מאמינים שהעולם נברא מן האפס ורק ברצון הבורא יצא מאין ליש (חגיגה י"ד):

אַבְנֵי-שָׁמַיִם (Aerolit, Метеоролитъ) נקראו האבנים הנופלות משמים ארץ, אשר מרביתן תתפוצצנה ככדורי אש מדי נפלן. כדורי אש אלה יראו פתאום בשמים ורצים אֹרח במהירות גדולה ממרוצת הארץ במסלולה, והם גדולים לפעמים בכדי גדל הירח לעינינו. על הרוב יראו בצבע רקמתים נפלא, ואחריהם יאיר נתיב הנראה כזנב למו ויופיע לפעמים עד רגע (minuta) שלם; לפעמים יתפוצצו בקול אדיר וחזק ובהוד נגה לילה, אך יומם לא ישמע כ"א הקול בלבד. הנפץ יהיה ע"פ רוב ברום הרקיע, ואלפי רסיסיו יושלכו בכח גדול ארצה בעודם רותחים ומצופים קליפה שחורה, ותודרים לפעמים במעבה האדמה עד כדי 1 מיתר בעומק. סופרי העמים הקדמונים יזכירו אבני שמים אלה לרוב. (האבנים הגדולות שהשליך ה' מן השמים על חיל חמשת מלכי האמורי במלחמת יהושע (י' י"א) וכן אבני אלגביש הנזכרות ביחזקאל (י"ג ועוד) הן „אבני ברד" כאמור ביהושע (שם) ויבוארו בע' „ברד"). פליניוס מספר מאבן גדולה כעגלה ובוערה כאש אשר נפלה משמים ארץ במדינת תרקיא (Thrazien) על יד איגוס-פוטאמוס (Aigos-Potamos) 476 שנה לפני ספה"נ (ג"א רפ"ה). בש' 823 לספה"נ נפל המון אבנים בארץ סקסוניא, אשר החריבו 35 כפרים ואדם ובהמה רבה הכו וימותו. גם האבן השחורה אשר בקאַאבא מקדש הישמעאלים בעיר מיכה, יאָמר עליה כי נפלה משמים. בש' 1803 נפלו אבנים בקרבת העיר איגלי (Aigle) עד אלפים במספר, מן 8 ק"ג עד 9 ק"ג במשקל; האבנים אשר נפלו באינזיסהיים (Ensisheim) ובוירונא (Verona) היו במשקל 100—150 ק"ג, והאבן אשר נפלה באונגריא אצל קויאַהיניא (Kuyahi-nya) 9 יולי 1866 היה משקלה 280 ק"ג. לא"ש יתחשב גם הברזל הנופל משמים כאבן גדולה או קטנה, ונקרא „ברזל רקיע". החוקר פאַלאס במסעו בארץ סיביר בש' 1772 הביא אתו נטיל ברזל כזה שהיה במשקל 800 ק"ג. חמר א"ש בכלל אחד הוא, רובו ברזל, ניקל, קובלט (Kobalt), פוספור, גם מעט כרום (Chrom), חמצת מגגן (Mangan), גפרית, שיד, חמר ולפעמים גם נתרון, קאַלי, מים, פחם, חמיץ מלח, נחשת ובדיל. משקלה המיוחס הוא ע"פ רוב 6 עד 8, אך יש גם קלות עד כדי $\frac{1}{8}$ ק"ג. בדבר מוצא האבנים האלה רבו הדעות, אם מארץ, אם מאויר, ואם משמים או מן הירח. בשנות המאה הקודמת דמו איזה חוקרים כי מהרי פרצים השלכו למרום האויר ותשובנה אלינו, אך טבען רחוק מאד מטבע לבה האש המתפרצת מן ההרים ההם, ואף גם זאת כי בטן האדמה לא תעצר כח לירותן לרום גובה כזה, ע"כ חזרו מדעתם זו; ויש שחשבו כי נולדים המה באויר מאדי המוצקים הנדפים למרום, וע"י גירוי כימיאי התלכדו לאבן — וגם מחשבתם זו נתבטלה, מפאת רום גבה האבנים בהגלותן אלינו ומפני מהירות מעופן. החוקר אלבירס (Olbers) חוה דעת (1793), כי מהרי פרצים אשר על הירח (כנודע) מוצאן, וגם התוכן לאפלאס (Laplace) תמך בדעתו, ועוד מהנדסים מהוללים הסכימו על ידו, ויעשו חשבונות רבים לאפשרות הדבר. החשבון הורה כי האבן המשלכת מן הירח אל הארץ במהירות ראשית 2,500 מ' לסיקונדה לא תשוב אליו עוד, רק תנוע הלאה ע"פ כח המושך הגדול אשר לארץ, ובמשך 70 עד 80 שעה תגיע אל אדמתנו במהירות 11 ק"מ לסיקונדה. גם הח' בירציליוס (Berzelius) נטה לדעה זו, באשר כי הברזל המתכותי הנמצא באבני אש אלה לא יתקיים במקום מציאות המים, ועל הירח אמנם אינם נמצאים לפי דעת התוכנים. אך גם השערה זו לא הניחה דעת החוקרים, מפאת יקרת המקרים ההם אשר יבואו יתר להשלכת אבן כזאת בכח גדול אל מול הארץ, ותמידת נפילת אבנים ממרום הבאה בכל שנה פעמים רבות. הח' חלאַדני (1819) ואחריו החוקר א' הומבאלד הקימו השטה בתכונת האבנים האלה היותה תכונה שמימית. הם אמרו, כי האבנים האלה נולדו ככל גרמי השמים מן החמר הממלא את כל חללי הבריאה, אשר עצמיו התלכדו ברוב הימים לכדורים גדולים ככל צבא המרום הנראים לעינינו, גם לקטנים כגבלי שחקים (Asteroiden), וגם לשבבים ואבנים כאשר הן משלכות לעינינו.

אַבָּנִית, כפר חרב ושמם קרוב לצפת, ובראש ההר אשר שם קברי ר' יהודה נשיאה נכד רבנו הקדוש מבי דינא דשרי משחא (צ"ז ח') ותלמידיו, רחוק אלף אמה מקבר בניהו בן יהוידע, ועליהם בנין יפה, ובמזרח ההר מערה נאוה עם כוכין ארוכה ונפלאה, ואומרים כי שם קבורים אביי ורבא, ומן המקום ההוא רואים את כל המישור עד הירדן (מבשרת ציון, כ"א).

אִבֶּן כַּלְפּוֹן, ר' יצחק, משורר נכבד, חי במאה הט' לאלף הה', בימי מחלוקת תלמידי מנחם ודונש. ר' משה אבן עזרא בספרו הערבי הזכיר חרוז משירו המספר בשבח בן תבאן, גם ר"י בן גנאח מזכירו בס' הרקמה ור"י אלחריזי (תחכמוני שער י"ח) מונה אותו ראשונה במשוררי זמנו.

אבן-כספי, ר' יוסף, ע' ר' יוסף הכספי.

אִבֶּן-כֻּתֵיבָה (Ibn-Kuteiba), חכם ערבי, חוקר לשון וסופר דה"י, נולד בבגדד (ויש אומרים בקופא) 828, מת 883 או 889. מספריו הרבים הכי נכבד ספר „כתאב אל-מאעריף" (ספר החכמות).

אֲבֶנֶל (Denis Louis Martial Avenel) 1) סופר צרפתי, נולד באורבק 1782, מת בפאריז 1875. הוא היה ממונה על הביבליותיקה Sainte-Genevieve ויוציא לאור קובץ הכתבים הדיפלומטים של הקרדינאל רישליו (Richelieu). — 2) פאול א', ג"כ סופר צרפתי, נולד בשאמון 1823, ויחבר הרבה ספרי חזיון, ספורים ושירים.

אבן לב, ע' ר' יוסף אבן לב.

אבן מוהגר, ע' אבו סוליימן.

אִבֶּן-מוּסַה, משפחה נכבדה אשר מוצאה מספרד וראשיתה במאה הב' לאלף הזה. ממנה יצאו: 1) ר' משה מאוקליש, בן דורו של הריב"ש, ושאל שאלות ממנו (בר ששת ס' ער"ה), והריב"ש משיבו בכבוד גדול. 2) ר' משה מקלעטיוב (Calatayud), הצעיר מעט מהראשון, היה מן השלוחים שבאו לטורטוסה (ה"א קע"ג) להתוכח עם המומר יהושע הלורקי (ע"ע), ומאשר לא נשמע קולו במשך הויכוחים נראה כי היה עודנה צעיר לימים. 3) ר' חיים, רופא מהולל, משורר וסופר, חי בביגאר בסביבות סלמנקא (נולד ה"א ק"ן, מת ר"ך), ויען כי הצטיין בחכמת הרפואה היו לו מהלכים משך ארבעים שנה בחצרות שרי ספרד הגדולים ובחצר המלך. כפי הנראה היה שאר בשרו של ר' משה

הנ"ל. גם ר' חיים בעצמו התוכח פעמים רבות עם כהנים ושרים בעניני האמונה, כנראה מספרו „מגן ורמח" שחבר בש' רט"ז (כ"י סאראוואל 26 №) נגד ספר השטנה שכתב הכמר ניקולי די לירה; בו הוא מספר תכן הוכוחים שהיו לו פעם בפעם עם חכמים וכהנים קתולים בפני אחד השרים הגדולים שהיה הוא יוצא ונכנס בביתו, ותשובותיו היו טובות וראויות למי שאמרן עד כי השתומם השר עליהן עד מאד, ויהס את יריביו ויצו עליהם מהתוכח עוד בפניו. בספרו הנ"ל הוא חושב י"ב פרטים איך להתנהג בענין הויכוחים על אדות האמונה: א) להתוכח רק על מושג המלה העברית ובאורה לפי פרושה הנכון, ולבלתי רדת לרמזים וסודות ופילוסופיא. ב) לבלתי חשוב את התרגומים למקורים קדושים בענין הזה. ג) לבלתי הביא ראיות מדברי אגדה או מספרי יוסיפון. ד) לבלתי תשגיח על כל קריאה מהעתקת השבעים או הוולגאטה, שאינן ע"פ המסורה. ה) לבלתי השתמש במלות מן התורה שפירושן מוטל בספק, או שיש להן הוראות שונות. ו) שלא לסמוך על ראיות מספר בה"ח. ז) לבלתי השתמש במליצות פילוסופיות בהבנת התורה, ועוד כמה פרטים בסדר וכוחים כאלה. גם העתיק ספר בחכמת הרפואה של אבן-אלגזר (כ"י די רוסי 339 №) ויחבר פירוש על ספר ישעיה. מלבד זה כתב משכבו על ערש דוי מכתב בענין משיח, „שלחו למשכיל ר' יהודה בנו בכורו", תשובה לדברי דרשן שדרש על מאמר הלל „אין משיח לישראל". בכופו הוא נותן לנו ציור נאמן מהדרשנים שהיו בדורו, בזה"ל: „ודרשנים חדשים מקרוב באו עולים לתבה קודם קריאת התורה לדרוש, ורוב דרשותיהם בהקשי הגיון ובדברי הפלוסופים, ומזכירים בפיהם אריסטו, אלכסנדר, תמסטיוס, אפלטון, ובן רש"ד ובטלמיוס, ובפיהם נתחבא אביי ורבא, ותורה מתנת על בימת התבה כאשה עזובת רוח... ממתנת לבעלה עד שיצא מבית פילגשו... ועל הכל אומרים קדיש"... 4) ר' יצחק, אחד מרבני קונסטנטינה, בן דורו של הר"ר אליהו מזרחי. 5) ר' אברהם, אחד מהרבנים המפורסמים בארצות המערב, חי בסוף המאה הה' ותחלת המאה הו' לאלף הזה. הר"ר יצחק נונים בספרו „שיח יצחק" מביא לקוטים מחדושיו למסכת יומא, והיו לו ויכוחים בחכמת הקבלה עם המקובל המפורסם ר' אברהם אזולאי מרוויקש והשאיר אחריו בכתובים שיטות בגפ"ת (שה"ג).

אֶבֶן-מוֹקָה (Mokka), ממין החלצידון (ע"ע), הממלא ע"פ רוב את חלול אבן השקד. עמי הקדם זמו לראות במלואים אלה תבנית אליליהם, וגם אח"כ (בימי הבינים) — תמונות קדשיהם. א' מוקה, תבניתה כמו חציר או זמורה, ונמצאת בארץ ערב והודו המזרחית.

אֶבֶן-מִיגַאשׁ, 1) ר' יוסף הלוי, אחד מראשי היהודים וגדוליהם בעיר גרנאדה במחצית הב' למאה הח' באלף הה', בימי המלך חבוס בן מאחס. ובמות המלך ההוא ור' שמואל הנגיד משנהו חפץ להמליך את באדיס בנו הבכור, היה אבן מיגאש עם עוד שני יהודים, ר' יצחק בן ליאון ור' נחמיה אשכאפה, ויד גדולה משרי הערביאים עמם אחרי בלקין אחיהו הצעיר להמליכו; אך אחרי מות בלקין והממלכה נכונה ביד באדיס ירא אבן מיגאש לנפשו ויברח מגרנאדה הוא ושני היהודים ר' יצחק בן ליאון ור' נחמיה אשכאפה אנשי בריתו אל מחמד אל-גבר מלך שיביליא, וישמח המלך לקראתם כי איש ריב היה מלך שיביליא למלך גרנאדה ואת ר' יוסף אבן מיגאש גדל המלך כי היה בן חיל ויתן לו משמרת עבודה ופקידה במלכתו. 2) בנו ר' מאיר אבן מיגאש בן ר' יוסף, חי במחצית הראשונה למאה התשיעית, היה נכבד ונשוא פנים בעיר שיביליא, גדול מאד בחכמת התלמוד ואוהב דבק מאד להר"ר יצחק ב"ר ברוך אבן אלבאליא (ע"ע), והיה לו בן: 3) הר"ר יוסף בר' מאיר הלוי, אביר חכמי התלמוד בארץ ספרד. נולד בש' ד"א תתל"ז בחדש אדר א' (סדה"ק להראב"ד). עוד בימי ילדותו הכיר בו ידיד אביהו הר"ר יצחק ב"ר ברוך אבן אלבאליא, את כשרונותיו הנפלאים ויעורר את ר' מאיר אביו החכם לפקוח עין על בנו הרך וללמדו תורה כי גדול יהיה שמו. בהיותו כבן י"ב שנה הלך ללוצינה לקחת לקח מפי הר"ר יצחק אלפסי, רב ור"מ בעיר ההיא. י"ד שנים רצופות שתה בצמא דברי רבו ויהגה יום ולילה בחכמת התלמוד, עד כי גבר בו על כל חבריו תלמידי ר' אלפסי הגדולים. ליום כלולתו בהיותו בן כ"ג שנה שר המשורר ר' יהודה הלוי (הצעיר לימים בעת ההיא) שיר הלולים לכבוד היום ההוא; בשפה נשגבה ולשון למודים יתנה שם תהלת החתן הנעלה, בשוררו: ראו השמש אשר לא ימוש מאורו — אשר לא ישבות ביום וליל הדרו — זמן יקרא לו: בך מעטה אור לבושי — בך לא אשאל עלות אור מהרי ושמשי (בתולת בת יהודה 37). הר"ר יצחק אלפסי אהב את תלמידו אבן מיגאש ויאמצהו כבן לו, ויתפאר בו ויהללהו: „כי זכהו ה' בתלמיד שאפילו בדורו של משה לא אשתכח כותיה. דאילו בדורו של משה כתיב הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וכתיב בתריה: ואקח מכם אנשים חכמים וידועים ואלו נבונים לא אשתכח והוא חכם ונבון" (סה"ק להראב"ד). ואף שר' יעקב בנו של הרב האלפסי היה חכם גדול בתורה ונסמך לרבנות, בכ"ז בכר הרב את תלמידו הר"ר יוסף אבן מיגאש על פני בנו ויסמכהו להיות רב וראש ישיבה תחתיו בעיר לוצינה. אחרי מות ר"י אלפסי זקן ושבע ימים ותלמידו אבן מיגאש (אשר היה בעת ההיא רק בן כ"ז שנה) עלה על כסא רבו, היה הדבר רע (לפי הנראה) בעיני מקנאים אחדים, ויעוררו מדנים על החכם הצעיר הזה. אך עדת הבוחרים בו נצחו את המקנאים, כי על כן זכר ידידו ר' יהודה הלוי את נצחונו זה בשיר אשר ערך ליום עלותו על כסא הרבנות (בחדש סיון תתס"ג — גנזי אוקספורד XIII). אף אמנם לא הגדיל המשורר על מהלל הר"ר יוסף, כי כרוב גדלו וידו החזקה בתלמוד כן רבו מדותיו הטובות והנעלות, כי היה טוב לבב, מעביר על מדותיו, עניו ושפל בעיניו מאין כמוהו. בלמודו אחז את שטת רבו הנפלאה לסקור את כל התלמוד בקצור, בעיון ובעין בקרת חדה, ועל פי השיטה הזאת חבר גם את ספריו ופירושיו על הש"ס הנקראים בשם „מגלת סתרים" (ר' זרחיה הלוי בפירושו למס' ב"מ). תלמידים רבים לקחו תורה מפיהו ומגדוליהם היו ר' מאיר בנו ור' מאיר בן אחיו והר"ר מיימון אבי הרמב"ם, ולפי דעת אחדים היה גם הרמב"ם (ילד רך בעת ההיא) אחד מתלמידיו, והרב אבן מיגאש נבא לו אז „כי לאורו ילכו כל ישראל" (חמדה גנוזה 30), והרמב"ם בסוף הקדמתו לפירוש המשנה אומר עליו: „לב האיש ההוא בתלמוד מבעית למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון, עד אשר כמעט נאמר בו: וכמהו לא היה לפניו" וכו'. גם חכמי היהודים ורבניהם הנפוצים בכל הארץ הריצו אליו את שאלותיהם והוא ענם כיד חכמתו הטובה עליו ובאהבת האמת וענות צדק אשר היה נר לרגליו, כי הודה ולא בוש אם שגה לפעמים בהוראה (שיטה מקובצת ב"מ כ"ג ד' אמשטרדם). הרב הגדול הזה עמל בכל כחו להחזיק את השלום בין עדתו ולבלי תת יד להבוגדים לחרחר ריב ולהרבות מדון ביניהם, ולכן בשלוח אחד מאנשי בליעל לשון אפעה בעדתו, אחזה במשפט יד הר"י אשר היה תמיד עובר על פשע (סה"ק להראב"ד) וביום הכפורים שחל להיות בשבת הוציא בין הערבים את דינו לסקלו באבנים (שו"ת להר"ר יהודה בן הרא"ש סימן נ"ה). שלשים ושמונה שנה שפט הר"ר יוסף אבן מיגאש את עדת העיר לוצינה, וימת בשנת תתק"א בחדש אייר בהיותו בן ששים וארבע שנה. (לפ"ד גראטץ נכתבה עליו הקינה בהלתה „קול יללה רועים" כו' (ע' אבן-הכהן, יקותיאל) והמכוה היא מבוכר אחד מיקרא מר יקותיאל). 4) הר"ר מאיר בהר"ר יוסף אבן מיגאש עם שארו הר"ר מאיר בן אחיו של הר"ר יוסף תלמידו, היו חכמים גדולים בתורה, אך יצאו בראש גולי ישראל מעיר לוצינא מחמת האלמהדים הקנאים אשר רדפו את ישראל, ויבואו לטולידה ויסדו שם ישיבה אך לא הצליחו להגדיל שם תורה ולהאדירה.

כי לב יהודי טולידה הלך יותר אחרי חכמת הפילוסופיא והשיר מאשר אחרי התלמוד. 5) הר"ר **יצחק** בן מאיר אבן מיגאש, מבני בניו של הר"ר יוסף, היה מחשובי עיר טולידה וגדוליה ובעל מדות יקרות, והמשורר ר' יהודה אלחריזי אומר עליו בספרו (תחכמוני שער מ"ו) „רבי יצחק בן מאיר בן מיגאש מקור החכמה והענוה — ובו כל מדה נאוה".

אבן-מִיגַאש, 6) הר"ר **אברהם** הלוי, חי בתוגרמה במאה הד' לאלף הזה. היה רופא השולטן סוליימאן מלך תוגרמה, גם ידיו היו רב לו בדרוש, וחבר ס' דרשות על התורה קראו בשם „כבוד אלהים". ואולי זה הוא הר"ר אברהם אבן מיגאש הפילוסוף, המובא בס' אבקת רוכל (סי' כ"ה) להר"ר יוסף קארו (ספרו כבוד אלהים נדפס בקונשטאנ-טינה שס"ה).

אבן מנצור, ע' ר' **שמואל** הנגיד.

אֶבֶן-מַשְׁכַּאם, **שלום**, איש נכבד משבט היהודים בני נדיר בארץ־ערב, חי במחצית האחרונה למאה הד' באלף הה'. הוא היה אחד משלשה הנכבדים מבני שבטו, אשר אחרי שגברה עליהם יד מחמד ויגרשם מעריהם, העירו את שבטי הערבים בני קורייש היושבים במיכה ואת השבט העז בני גדפן ואת יתר השבטים הקטנים, להלחם את מחמד, אשר גבהות לבו ואכזריותו התגברו מיום ליום (ע"ע אבן-אחטב).. שנה אחת אחרי כן הסיע מחמד את מחנהו ויעל על העיר מיכה להבקיעה אליו ויסוג משם אחור ואנשי חילו היו נבהלים לשלול שלל ולבוז בז, ויאמר להתנפל על היהודים יושבי נוף חיבר ולבוז את רכושם, וערי הארץ הזאת בצורות ותזקות מאד ואנשי חיל גבורים משגב ומחסה להם.— בני שבט נדיר אשר אחרי הגרשם מעריהם התישבו בחיבר, השתדלו בכל עז להעיר ולעורר את בני עמם להאזר בגבורה ולצאת למלחמה נגד מחמד, וגם שבטי הערבים בני גדפן ופזר הבטיחו לבוא לעזרתם. אהוב נפש החיברים היה הנדירי אבן-אלרביא הגבור כארי והעשוי לבלי חת ואשר בעבור זאת נקרא „מלך העברים", ומשנהו היה הענק מרחאַב יליד חמירה, הנכון להכות אחור את כל המתנפלים עליו. וגם מחמד ידע את אשר לפניו וע"כ הרבה תפלותיו לאלהיו שיעזרהו לנצח את היהודים החיברים. אבן-משכאם נתן להם עצתו אמונה לבלי יחכו עד אשר יתנפל האויב עליהם, ויעוררם לצאת לקראתו בכל חילם הרב ולהכריעהו בפעם אחת, אך עצתו לא נתקבלה, ואנשי החיל התפרדו לגדודיהם ויסגרו במבצריהם. והדבר הזה היה בעוכרם — כי מחמד עלה בראש ארבעה עשר אלף אנשי חיל וישם עליהם מצור ויכרת את כל עצי התמרים שבסביבותיהם, ובמשך שני ירחים (באביב שפ"ת לאלף הה'—628) נפלו כלם לפניו.

אֶבֶן מַשְׂכִּית (Abraxas) היא אבן מחוטבה תבנית משונה, אשר גויתה וזרועותיה כתפארת אדם, ולה ראש תרנגול ובטן נחש, וכדומה הרכבות צורות מבהילות; באֱמים האלה התהוללו העמים הקדמונים בתתם להם כבוד אלוה, וע"כ אסרה התורה לבנ"י לתת אותה בארצם (ויקרא כ"ו א). מוצא אבנים כאלה ממצרים וסוריא, ומהן ישנן למכביר בכל בתי האסף לדברים העתיקים. אבן המשכית היתה סמל האלהות הנשגבה, הכוללת בקרבה כחות רבים ושונים, ובעלי הגנוזים (Gnostici), תלמידי בסילידוס האלכסנדרוני, כנוה בשם „אברקסת". השם הזה מוצאו מל' יון ואין לו פתרון אחר זולת צרוף אותיותיו שהן (לפי חשבון סדר הא"ב היוני) בגימטריא 365, לפי המלאכים והרוחות או כלל העולמות העליונים המכוונים (לפי חשבונם) במספר שס"ה ימות החמה. השם הזה ומנהגו הובא לספרד ע"י פריסציליאן (Priscillian), אבי הכת הנקראה על שמו. הדבר הזה נתקבל בכל כתות המהגים והאלכימיאים, בהשתמשם בו לסגלות שונות, ותולדותיו הן הקמיעות (Camée) והטליסמאות (Talisman) שהנהגו בשנות הבינים למעוז ומחסה מפני כל צרה ואסון. בימי קדם יחסו לאבנים האלה כח רפואיי למחלות שונות.

אֶבֶן-מַתְקָה, ר' **יהודה** ב"ר שלמה הכהן, היה מצד אמו ממשפחת אבן שושן, נולד בטולידה בש' ד"א תתקע"ה ויהי תלמיד הר"ר מאיר הלוי אבולפיא (הרמ"ה), שהתנגד לשטת הרמב"ם ונטה אחרי שיטת הקבלה אשר החלה להתפשט בישראל בעת ההיא. אך גם בחכמת הפילוסופיא דבקה נפשו וספר „המורה" להרמב"ם היה לו לעינים בחכמה ההיא. החכם הזה היה כבד פה, אך עטו היה עט סופר מהיר, ותבר ספר „מדרש החכמה" בשפת ערב. ידע חכמת התכונה לפי מעמדה בעת ההיא, והתעסק באיצטגנינות ותבר ע"ז ספר קראהו בשם „משפטי הכוכבים". בעודו בן י"ח שנה היו לו שו"ת עם קיסר אשכנז, פרידריך II (לבית הוהינשטויפין), שהיה חכם לבב ומקרב את החכמים, והקיסר שמח מאד בתשובותיו. אחרי כן בא אבן מתקא לטוסקאנה באיטליא, ששם ישב הקיסר בימים ההם. שם העתיק את ספרו „מדרש החכמה" מערבית לעברית, ופרידריך קרבהו מאד, ויתן לו מהלכים בין שריו וגדוליו, כנראה מהדברים שכתב המחבר על אדות הקיסר הזה בסוף העתקתו לאמר: „וראיתי תכונת מעשיו ועניניו וחכמיו וזקניו וסופריו ושופטיו ושוטריו ומאכל שלחנו ומושב עבדיו" (ע' אוצר נחמד II 234).

אבן נגדילא, **יוסף**, ע' ר' יהוסף אבן נגדילא.

אבן נגדילא, **שמואל**, ע' ר' שמואל הנגיד.

אבן נונים, **יעקב**, ע' ר' יעקב נונים.

אֶבֶן-נוּסִיר, **מוסה**, נציב ערבי באפריקה, חי במחצית המאה הששית לאלף הה'. ויהי אחרי אשר נגפו הגותים המערבים לפני הערבים במלחמתם אצל העיר חרס (יולי 711-- ד"א תע"א) ואחרי מות ריכארד המלך האחרון להגותים המערבים, והערבים ובראשם הגבור טריק פשטו על ארץ ספרד וילכדו ערים ובנותיהן. והיהודים אשר נלאו מנשוא עול הגותים ומלכיהם האכזרים, תמכו בידי הערבים בכל עז ויהיו הם למשמר בערים הנכבשות, ובזה נתנו ידים להערבים לעצר כח וחיל במלחמותיהם שמה. כן היו היהודים הנענים והנגשים למושלים ומחזיקי משמר בערי קורדובה, גרנאדה, מלגה וטולידה ודומיהן. ובהודע למוסה אבן-נוסיר את כל הגדולות שעשה טריק בספרד ויקנא בו, ויצא גם הוא בראש חיל אדיר וחזק ויכבוש ערים הרבה וישאירן ביד היהודים לשמרם ולהנהיגן כרוחם. וכן היו היהודים לבעלי ברית להמתמדים מושלי הארץ החדשים, אשר זכרו להם חסדיהם ויתנו להם משפטי צדק ותקי יושר וחפש אמונה ודת, גם הקימו להם שופטים מקרבם לשפוט את אחיהם באין מפריע, לא הטילו עליהם בלתי אם לשלם מס הגלגלת (Dsimma) כמשפט הנוצרים הנכנעים. כן נקרא דרור ליהודי ספרד בתוך יתר אחיהם החוסים בצל המושלים המתמדים אשר קרבום באמת וישימו פקודתם שלום.

אבן נקש, ע' יהודה בן אברהם.

אֲבַנְס (Avance), מ' צרפתית ופי' זכות ויפוי כח שהסוחר האחד נותן לרעהו, בהשאירו אצלו איזה סך השייך לו לפי החשבון שיש לו עמו, או בשלחו אליו מחיר הסחורה למפרע בטרם הגיעה סחורתו לידו. במכירת סחורה מסמנת המלה הזאת את השכר הרגיל והממוצע, שהוא 12%. בשטרי ערך מסמנת היא את העודף שהמוכר זוכה ונשכר כשהם עולים על המחיר הקבוע.

אַבֶּנְסְבֶּרְג (Abensberg), עיר במחוז קעלהיים בבאַואַריא התחתונה, יושבת ע"נ אבנס ועל יד מסלת הברזל אינגולשטאדט-רגנסבורג. בתוכה ארמון עתיק, מושב הרוזנים לבית אבנסברג ומעין ישועה (גפרי) לרחצה. מספר יושביה 1,885. יש אומרים כי היא העיר שהרומאים קראוה בשם Abusina Castra וגם Abusinum, אף אמנם יש בה שרידי הסוללות שהיו למחנה הרומאים. בעיר הזאת נולד הסופר טהורמאיר (Thurmayr—ע"ע), ועל כן נקרא שמו אבינטינוס, ויושביה שם בנו לו ציון לזכרון (1861). על יד העיר הזאת הכה נפוליון I (20 אפריל 1809) את אגף היל אוסטריא השמאלי שהיה ת"י הארכידוכס לודוינ והגנראל הילר.

אֶבֶּן-סַהַל, אבו יצחק אברהים הישראלי, ממשוררי ישראל בשיביליא בימי מלוכת האלמהדים, נולד ד"א תתק"ע, ויהי משורר נפלא בשפת ערב וביותר גדל כחו בשירי אהבה והסופרים הערבים חשבוהו לאחד משורריהם הנשגבים. כאשר שאלו את אחד הערבים המבינים בשיר, מאין באה לאבן סהל הרוח לשיר שירים רכים ונעימים הלוקחים נפשות, ענה: „יען כי שתי מדות ענוה לרוחו: ענות איש אוהב וענות איש יהודי, הן תשימנה קסם על שפתיו ותשואות חן חן לו". אהבת בני ערב לשיריו גדלה מאד, וירבו לתת במחיר מחברתו עשרה שקלי זהב, בעוד אשר במחיר תורת מחוקקם (אלקוראן) לא נתנו אף שקל זהב אחד, והפילוסוף אבירויס (Averroes) או אחד מתלמידיו, דבר רתת, כי ממלכה כזאת, אשר מחיר ספר דת קדשה ירד כל כך לעמת מחברת שירים נקלים, נכונה למועדי רגל. המשורר הזה היה ראש לעדת ישראל בעיר שיביליא. אחדים מהיהודים החרדים לדתם הוכיחו אותו על פניו על אשר התמכר לשירי עגבים, אך הוא ערך אליהם מכתב בחרוזים נעימים ויצטדק לפניהם על מעשהו. סופרי הערבים האחרונים נחלקו בדעותיהם אודותיו, אלה אומרים כי נשאר נאמן לדתו עד יום מותו ואלה מחליטים כי קבל עליו את דת מחמד. אולם דברי שניהם צדקו יחדו, כי בעת ההיא מלכו שם האלמהדים אשר רדפו באף את בני הדתות האחרות, על כן יתכן כי אבן סהל התחפש לעין השמש כמחמדי ובסתר אהלו היה יהודי נאמן לדתו, כאשר עשו רבים מהיהודים בעת ההיא. גם על דבר סבת מותו בשנה העשירית לאלף הששי, בשנת הארבעים לימי חייו, נפלגו אחדים מסופרי דה"י. אלה יספרו כי בני עמו השקוהו סף רעל בחרות אפם על שירי עגביו ואלה יספרו — וכן נכון יותר — כי בעברו ארחות ים נשברה האניה והוא טבע במצולה, ובהגיע השמועה לעירו הליץ עליו אחד היהודים המשוררים: „המרגלית הושבה אל השבלול אשר ממנו לוקחה".

אֶבֶּן-סַהַל, אבו עמר יוסף בן יעקב, מתלמידי הר"ר יצחק אבן גיאת, נולד בשנת תת"ל לאלף הה', ויהי גדול בתורה וחכם לבב ובהיותו כבן ל"ג שנה נשא משרת רבנות קורדובה על שכמו. הוא היה גם משורר נודע לשם. בשיריו יתאונן על בני אדם אשר לא ידעו ערוך את יקרת ערך השירה ועל מצוקות הזמן שמהן לא יוכל להמלט — אות הוא כי צרה ויגון מצאוהו בימי חרפו. החליף מכתבים עם חברו המשורר הגדול ר' משה אבן עזרא (שגם הוא היה תלמיד ר"י אבן גיאת) אשר אהבת אחים אהבו איש את רעהו, ואגרת אחת מלאה חרוזים שלח אליו ובה הוא מתאונן: איכה יועם זהב סגור או איך כתם הטוב ישנה — כי אבני שיר יקרו מפז תשתפכנה מאין קונה — כל איש עושר אחר עפרות תבל לבו פונה — ובדולח שיר נעים יקר מהון עתק לקנות שונא. — עוד ידבר שם במרי שיחו לאמר: אוי כי גרתי בהמות שדי, שכנתי עם עדרי צונה — אם אימינה אין לי מכיר או אשמילה אין לי מפנה — או אם אצעק חמס נגדם על צעקתי לא אענה — אין לי השקט במכוני, כי אנוד כאשר ינוד קנה. הרב הזה חבר ספר „עשרת הדברות" (אוצר הספרים לב"י). מת תתפ"ד לאלף הה' בהיותו בן נ"ד שנה.

אבן סוליימן, קראי, ע' עלי אבן סוליימן.

אבן סיד, ע' ר' יצחק בן סיד.

אבן סינה, ע' אביצינה.

אַבֶּנְסֶירַאגִים (Abencerragen), בשם הזה קראו המשוררים וסופרי דה"י העתיקים בספרד משפחת אצילים מבני הערב (מוריסקו) שהיתה קרובה למשפחת המלוכה בגרנאדה, ובאה ספרדה בראשית המאה השמינית אחרי מוסא בן-חסן, נציב וליד כליף דמשק. אחדים מבני המשפחה הזאת עשו להם שם במלחמות הארץ פנימה וגם בקרבותיה עם המלכים הנוצרים שמשלו בקשטיליא בסוף המאה הט"ו ובמאה הט"ז. אבי שבטם היה הגבור אבן-צהב, חברו של מוסא הנ"ל, ונקראו על שם יוסף אבן-סיראג, אהוב המלך מחמד VII, שהיה ראש בית אבות במשפחה ההיא. בשנת 1427 כאשר הורד המלך הזה מכסאו על ידי קרובו מחמד אל-סגהיר, נאנס יוסף אבן-סיראג ורוב אנשי שלומו לברוח לקשטיליא. שם קנה לב המלך יואן II וגם את לב מלך טונים, והם עזרו לו להשיב את הממלכה למחמד VII. אל-סגהיר הומת מות בליעל ויוסף אבן-סיראג באהבתו ואמונתו למלכו נפל על מרומי שדה (1436) במלחמה עם יוסף בן-אלחמאר ועם מלך קשטיליא, אשר היה למגן לבן-אלחמאר, בהואילו להושיבהו על כסא מחמד. אמנם גברה יד יוסף בן-אלחמר ובעזרת אוהבו ומגנו עלה על כסא המלוכה בגרנאדה, אבל אחרי ששה ירחים מת יוסף והממלכה הושבה למחמד בפעם השלישית. בשנת 1444 הורד מחמד VII משאתו, וימלוך תחתיו אוסמין בן-אחנאף ואחריו (1453) מחמד בן-ישמעאל. בעת ההיא קשרה משפחת אבן-סיראג קשר ותואל להסב את המלוכה בגרנאדה אליה. אמנם על הדבר הזה יעידו רק סופרי דה"י הספרדים ולא הערבים; אך הסופרים והמשוררים הרבו חזון ויפארו את דברי הקשר הזה במליצה ושיר, בספרם את המלחמה הנוראה שהיתה באחרית ימי ממלכת בני הערב בין משפחת האבנסיראגים עם משפחת הסיגרים (Zegris), עד כי נפלו כל אנשי המשפחה ההיא לפי חרב בהיכל אל-האמברא, הוא היכל המלך אשר בגרנאדה.

אֶבֶּן-סֶנֶה, ר' שמואל ונקרא גם ר' שמואל סרסא, מעיר ואַלינסיא אשר בספרד, חי בש' ק"מ לאלף הזה וקרא הרבה בספרי החכמים וביחוד בספרי הראב"ע. חבר ס' „מקור חיים" על התורה על דרך החקירה, וקיצור ממנו סדרו על פירוש הראב"ע על התורה (נדפס במנטובה שי"ט), גם חבר בש' ה"א קכ"ט ספר „מכלל יופי" על אגדות חז"ל ומדרשים (נמצא בכ"י באוקספורד ובמינכען) ויהי נכבד מאד בעיני חכמי דורו. החכם ר' יצחק בן שלמה אלחדיב שהיה בעל חשבון ותוכן, שלח לו מכתב תהלה, והר"ר שלמה ראובני מברצלונא חבר שיר לכבודו בעבור ספריו. אמנם יסופר על ר' שמואל אבן-סנה כי פעם אחת בהיותו בקבוץ הרבנים, ובראשם הרב הגאון ר' יצחק קנפנטון אשר נאספו יחד לקריאת כתובה ובקראם בה מספר השנים לבריאת העולם (כמנהג הכתובות) נתן אבן-סנה ידו על זקנו ורמז אל קדמות העולם, ועל זה קרא הר"ר יצחק קנפנטון „מדוע לא יבער הסנה?" וקללת הרב באה עליו, כי הוליכוהו בערכאות הספרדים ודנוהו לשריפה (יוחסין מאמר ד). אך ההגדה הזאת ללא אמת — כי לפי חשבון השנים היה הר"י קנפנטון נער קטן בעת שהר"ש חבר ס' מקור חיים. מלבד זה יש עוד ראיה לסתור, כי בספרו של ר"ש סרסא על התורה הוא מתאמץ להוכיח במופתים וראיות על חדוש העולם, גם בפירושו על אגדות חז"ל הוא מצדיק דבריהם ומאמריהם ומחליט כי אף אם דברי האגדה „נראין לנו כמופלאים, עלינו לתלות בקוצר שכלנו והם מלהזכיר ליחס להם שום שגיאה" — ולא יתכן שמאמין כזה יתהפך למכחש בחדוש העולם.

אבן סקנא, ע' ר' יצחק אבן סקנא.

אֶבֶּן-סַרְגַּאדוּ (סרגמדה), אהרן (ובערבית: כלף או כלב) בן יוסף הכהן, חי בבבל בסוף המאה הז' וראשית המאה הח' לאלף הה'. איש עשיר וחשוב גדול בחכמה ובעל לשון למודים (לשון רש"ג) ורב מבשר גאון סמכו לרב (ולא לגאון — ע' הערה שנכתב אגרת רב שרירא ביוחסין הוצאת פיליפאווסקי), הוא התקנא בגדולת הגאון ר' סעדיה האלפיומי ראש ישיבת סורא ויהי מראשי בעלי מחלקתו, ובהחלק לב ר' דוד בן זכאי מעל ר' סעדיה על דבר פסק דין אחד (ע"ע ר' סעדיה) עד כי החרימו זה את זה, ובעלי הריב השתדלו להטות לחפצם את לב הכליף אלמוכתדיר — בזבז אבן-סרגאדו לתכלית זו ששים אלף זוז. אך בהשתדלות חותנו כשר בן אהרן שהיה אדם גדול ונשוא פנים במקומו (ע"ע) השלמו זה לזה. ויהי אחרי מות רב חנניה גאון, אבי רב שרירא, ראש ישיבת פומבדיתא (ד"א תש"ב) מלא אבן-סרגאדו את מקומו. לדברי רב שרירא גאון היתה משרת ראש

הישיבה בעת ההיא ראויה לרב עמרם „ראש כלה" אחי אמו, ורק מאשר שהיה אבן-סרגאדו איש אלם, ירא רב עמרם מפניו ויעזוב את הישיבה; אולם גם אח"כ כאשר התחזק עליו רב נחמיה בר מר כהן צדק, לא הלכו החכמים אחריו, כי היה נופל בחכמתו מאבן-סרגאדו. הוא בכח חריצותו וחכמתו העלה את ישיבת פומבדיתא על ישיבת סורא עד כי היתה ישיבתו לראש פנה וישיבת סורא חדלה מקבל את תמיכות כסף המתנדבים, וע"כ נמנעו התלמידים החדשים מבוא אל ישיבת סורא ויבחרו בישיבת פומבדיתא העשירה, וגם חכמי חוץ למדינה הריצו אליו את שאלותיהם. וישיבת סורא הלכה ונתדלדלה מיום ליום עד כי הוכרח ראש הישיבה ר' יוסף בן-סטיא לעזוב מקומו ולהתישב בבצרה (בערך ד"א תש"ח). י"ז שנה הרבין אבן-סרגאדו תורה בישיבתו וימת בש' ד"א תשי"ט. לפי דעת אחדים הוא ר' אהרן בן סרגאדו המוזכר בהערה לחלק הראשון מספר מורה נבוכים להרמב"ם בין החכמים שטענו על הפילוסופים בענין חדוש העולם, וחבר פירוש על התורה, וע"כ ישער הרשי"פ שהוא ר' אהרן הכהן שהזכיר הראב"ע בפירושו על התורה (בראשית ל"ד ל"א) שטעה בפרשו „מתיו מספר" כמשמעו.

אִבֶּן-עֶזְרָא, משפחה מיוחסה בישראל, אשר בה נמנה גם הנשיא הגדול ר' חסדאי אבן שפרוט (ע"ש).

ממנה יצא חטר נכבד, הוא 1) השר ר' י ע ק ב אבן-עזרא, שהיה נושא משרה כבודה בגרנאדה בחצר חבוס מלך הערבים, בימי ר' שמואל הנגיד. לו היו ארבעה בנים: 2) ר' יצחק (אבו איברהים); 3) ר' משה (אבו הרון); 4) ר' יהודה (אבול חסאן) 5) ור' יוסף (אבו חגאג). „מסורת בידי קהל גראנאטה — אומר הראב"ד (סוף ס' הקבלה) — שהם מיושבי ירושלים, מבני יהודה ובנימן; אבל ארבעה השרים (האחים בני עזרא) כלם מדותם מעידות עליהם שהם מזרע המלוכה ומן הפרתמים". מהם הכי נכבד בספרותנו המשורר הגדול ר' משה, אף שהוא בעצמו התהלל בר' יצחק אחיו הבכור, כי היה מורו ומלמדו (בקינתו על מותו, דברי חכמים צד פ"ב).

ר' מ ש ה א ב ן ע ז ר א נולד בערך ד"א תת"ל, ויקשב לקח גם מפי הר"ר יצחק אבן-גיאת (ר' סעדיה אבן דנאן, בחמדה גנוזה צד 30). דבר עצב אשר קרהו בימי עלומיו עורר בקרבו את רוח השירה, כי אהב אהבה עזה את בת ר' יצחק אחיו (שד"ל באוצר נחמד II, 27) וגם היא אהבתהו אהבה נצחת. אך אביה מאן בזה וגם אחיו האחרים עזרו על ידו, על כן חרה אפו בם ויעזבם וילך בחמת רוחו ארצה פורטוגאל וקשטיליא (בערך ש' תת"ס). בימי נודו שבה התקוה אליו פעם אחת ותעודד רוחו, כי יעתרו אחיו לו וימלאו משאלותיו, אז כתב שירי אהבה ערוכים אל בת אחותו ע"י אחד מאוהביו אשר נשארו לו שמה, אך תוחלתו נכזבה, כי אנשים נרגנים הגדילו ריב האחים וירחיבו את הפרץ ביניהם, ולאחרונה נתנה אהובתו לאחיו הצעיר לאשה. הנשואים האלה דכאו לעפר נפשו וגם היא לא שכחתהו כל ימי חייה; רגשותיה אלה נגלו במותה בחבלי לדה (תתע"ה), כי בסור אליה מר המות זכרה לטובה את אהובה מלפנים, ובהודע הדבר לו נשא עליה קינתו הידועה (דיואן לרמב"ע № 177), אשר שלח אותה לאביה הוא אחיו, ותהי היא למלאך שלום בין האחים אשר שבו התקרבו באהבה. בשובו בימים ההם אל עיר מולדתו ויבקר את קברות אבותיו, הגה ברותו הקשה את דברי השירה הזאת: „הקיצוני סעיפי לעבור על — מלון הורי וכל אנשי שלומי — שאלתמו (ואין מקשיב ומשיב): — הבגדו בי עדי אבי ואמי? — בלי לשון קראוני אליהם — והראוני לצדיהם מקומי" (כ"ח IV, 92). שלשת אחיו הנכבדים מתו זא"ז, ועל כלם נשא המשורר הזה בכי ומספד בקינותיו, וביותר עזב עליו שיחו במות ר' יוסף, אחיו הצעיר והאחרון, ואלה קצות דבריו: — — — „הכי יזם זמן לכרית שארית — בני אבי והפליא בי נקמה — ואיך יעמוד בלי יוסף לבבי — היחיה גוף אנוש מאין נשמה? — ואיך יעוז והוא נכנע לעפר — ואיך יתעל ו ה ו א ירד דומה — ועמו היתה תבל כגן אל — והנה אחריו מדבר שממה!". —

על מות אלה האחים קוננו רבים וכן שלמים ממשוררי הזמן ההוא, בתוכם גם שר המשוררים ר' יהודה הלוי. רוח שירתו של ר' משה היתה כמעין אשר לא יכזבו מימיו; שיריו נמצאים בשני ספרים שנשארו לברכה, הם ס' „התרשיש" או „הענק", הכולל 1,210 בתים (כמנין תרשי"ש), ובכל בית חרוז אחד בשני טורים, בדלת וסוגר, וס' הדיואן, הוא קבוצת 300 שירים המכילים יחדו בערך 10,000 טורים. מלבד אלה נמצאים ממנו בערך 200 תפלות וסליחות לר"ה ויוהכ"פ (במחזורים שונים). ע"ש הסליחות שחבר נקרא גם ר' משה ה ס ל ת או ה ס ל ח ן. ברוב שיריו, וביותר בשירי הקדש שחבר, נראה עז חכמתו ודעתו לצרף המלים והחרוזים ע"פ חקי השיר, ברבים מהם הפליא לעשות בסגלת ה ת ג נ י ם (Tagnis — מלות כדומות באותיותיהן ושונות בהוראותיהן) — ובכל זאת יחסר להם עוז רוחם ורגשותם של בן גבירול ור"י הלוי. הוא ור"י הלוי היו אוהבים נאמנים זל"ז ונכבדות דברו איש ברעהו בשירים ומכתבי מליצה. הוא נסה כחו גם בפילו-סופיא וחקר אלוה, ויחבר ע"ז ספר „ערוגת הבשם" (נזכר מבדרשי בשו"ת הרשב"א ס' תי"ד). הס' הזה קטן בכמותו וגם — באיכותו, וכפי הנראה היה רק רשימת חקירות והגיונות אשר ערך לעצמו, להרחיבם ולשכללם אח"כ. גם חבר שני ספרים בלשון ערב: „כתב זהר אלריאץ" (פרחי הגן, נמצא באוקספורד בכ"י) וס' „אל מחצרא ואל מדכרא" (השיחה והזכרון — ובעברית נקרא „אשכול הכפר", מובא ביוהכין כול' פיליפ' לד 229), יסודתו בחכמת השיר והמליצה, והוא נכבד מאד לידיעת תולדות הספרות העברית וקורות חכמיה ומשורריה, ונכבדות מדבר בו גם ע"ד השירה הערבית והקשטילית וסגלותיהן ומשורריהן. בת שירתו לא עזבתהו עד זקנה ושיבה, ע"ז יעיד שיר התנחומים שערך להאחים בני משכראן על מות אמם בש' תתצ"ח (כ"ח IV צד 89). הוא מת בערך תתצ"ט, וידידו ורעו ר' יהודה הלוי נתן עליו לאבל כנורו (גנזי אוקספורד צד XI).

6) ר' י ה ו ד ה בר' יוסף, הוא ר' יוסף (אבו חגאג) הצעיר בארבעת האחים בני השר ר' יעקב אבן עזרא, ור' יהודה בנו הוא זה שהביא תשועה גדולה לישראל בהיות בהם יד אל-מומין העמיר הקנאי להשמידם מאפריקה וגם מהמדינות אשר כבש בספרד. עוד בימי עלומיו נשא חן וחסד מלפני הקיסר החכם אלפונזו בן רימונד (1157-1126) המושל בספרד הנוצרית, בהצטינו לפניו בגבורת ישע ימינו עד כי שמהו הקיסר לשר ומושל במבצר ג ב ע ר ק ת (Calatrava) שנכבש על ידו מאת הערבים (1146 — ד"א תתק"ו), ותהי המשרה על שכמו להחזיק חיל ומשמר על הגבול ההוא, במקום אשר לא הרפו הערבים משלוח ידם בו, בהתאמצם להשיב אליהם את מבצר משגבם. וה' הוסיף להגדיל חנו בעיני מלכו, עד כי בש' 1149 (תתק"ט) שמהו לאדון על ביתו ומושל בבל קניניו. ויהי השר העברי הזה למלאך מושיע לאחיו האמללים הנרדפים על צואר מחמת המושלים המהמדים, ויתן להם מנוס ומפלט בספרד הנוצרית, אף פתח את אוצרו הטוב לפדות שבוייהם, להלביש כל מערומיהם ולהטריפם לחם חקם. קהלת טולידה מלאה מהם ותעל למעלה במעלות אשר ירדו קורדובה, לוצינה ושיביליא, והר"ר מאיר בן הר"ר יוסף אבן מיגאש וקרובו (שהיה ג"כ נקרא בשם ר' מאיר) קבעו בה ישיבה גדולה להגדיל תורה ולהאדירה. כרוב טובו ונדיבתו למחזיקים בדת מורשה, כן גדלה שנאתו ועברתו להקראים אשר שבו להרים ראש במות הנשיא ר' יוסף אל קברי (ע' אבן אלתראס), וירבו ויעצמו בספרד. בקונסטנטינופול התעורר בעת ההיא הקראי יהודה בן אליהו הדסי, המכונה „האָבל" (בהתחשבו באבלי ציון, ע"ע), ויחבר ס' „אשכול הכפר". בו התגר מלחמה את חכמי התלמוד ויתאמץ לחלל כבודם בדברי תפל ובחרוזים סרי טעם. הספר הובא משם לספרד ולרגלו פרץ הריב והמדון בין הרבנים והקראים, עדי התערב בו הנשיא ר' יהודה וברשיון מלכו הכביד ידו עליהם ויכניעם ולא יספו עוד לפתוח פה ולשאת ראשם בארץ ההיא. זמן מות הנשיא הזה לא

נודע בברור, כן לא נודע כמה היו ימי חייו, אך כפי הנראה לא ארכו שנות גדולתו ונשיאותו, ואתן גם שנות השלום והמנוחה לבני עמו. כי במות הקיסר אלפונזו (1157) ואחריו גם בנו הבכור, מלך קשטיליא (1158), פרצה מלחמת אזרחים בין האצילים אנשי משפחות די קאסטרו ודי לארה, והמלכים הנוצרים גם הם התערבו בריב ההוא איש מקצהו; הארץ השמה והעיר טולידה מלאה דמי אדם רב אשר נשפכו כמים בקרב חוצותיה. אז אזרו הערבים חיל ויפשטו על גבולות הנוצרים בספרד, והמלכים לא עצרו עוד כח לעמוד לנגדם ויקראו לעזרה את חברות האבירים, הקנאים האדירים, להיות המה למשמר על גבולותיהם. ובהיות קנאת הדת הנוצרית מעוז ומחסה לשומריה, נבצרה מהיהודים עשות שם חיל ותושיה, וכבודם הלך הלוך ודל.

אִבֶּן-עֶזְרָא, ר' אברהם ב"ר מאיר, נולד בטולידה בשנת ד"א תתמ"ט (אם הוא ממשפחת אבן עזרא אשר בגרנאדה לא נודע). נפלא הוא בן עזרא בחכמתו הרחבה ובשכלו החודר, ונפלאה היא תולדתו. עד שנת החמשים לימי חייו נודע ממנו רק מעט; הידיעה הנכבדה מהעת ההיא נמצאה מה שהשיב להר' דוד בר' יוסף מנרבונא על שליש שאלות בחשבון תקופות ומזלות (כ"י רח"ם 316). כנראה שלח הראב"ע את ידו במסחר בהיותו בארץ מולדתו, אבל ההצלחה פנתה לו ערף ותנחילהו כעס ומכאובים, כאשר תעיד על זה הלצתו הנחמדה: „גלגל ומזלות במעמדם נטו במהלכם למולדתי — אם יהיו נרות סחורתי לא יאסף שמש עד מותי — איגע להצליח ולא אוכל כי עותוני כוכבי שמי — לו אהיה סוחר בתכריכין לא יגועון אישים בכל ימי" (דברי חכמים 85); כי על כן לא נודעו עקבות הראב"ע על שדה השירה והחכמה במשך כל העת ההיא, בלתי אם בשירים אחדים המפוזרים הנה והנה, וגם המה אם כי בנוים הם על פי חקי השיר, אבל רוח השיר עוד לא נמצא במו. בשנת החמשים לימי חייו עזב הראב"ע את ארץ ספרד ויבוא רומאה. נפלא הדבר כי רק אחרי העתיקו את כפות רגליו מעל אדמת ארץ מולדתו, הקיצו כשרונותיו הנשגבים, אשר נרדמו עד כה בחררי לבבו פנימה ויחלו להראות החוצה. שם ברומא נסה את כחו לבאר את כתבי הקדש על פי הפשט העמוק, המיוסד על חקי הלשון, וזה יצא ראשונה הוא פי' על קהלת. מהשיר הקצר הכתוב בהקדמתו: „להגיה חשכו להצליח דרכו אשר נשאר עד כה כעלה נובלת — ומארצו נפרד אשר היא בספרד ואל רומי ירד בנפש נבהלת", נראה כי מספרד בא ישר לרומא וכי לא ירד להשתקע שמה, אבל — לעשות את דרכו הלאה. בחתימת פירושו יגביל גם את הזמן שהוא עומד בו והוא — ד"א תת"ק. גם ספרו „המאזנים" (מאזני לשון הקדש) כתבה ידו בעיר רומא, הראשונה לנדודיו, וכאשר יאמר בשירו שם: „ובאה לו צרה כצרת מבכירה אשר על אבנים — עדי בא אל רומא ובהיותו שמה הכינו אל חכמה ופתח אזנים". ספרו זה נכבד הוא בספריו בעבור שטתו הישרה שבחר בו, ועוד יותר — בעבור הפתיחה אשר בה יספור וימנה את כל המדקדקים ובוני הלשון שחיו עד זמנו. כנראה ארכו לו ימי שבתו ברומא והעתיק את „ספר האותיות" לר' יהודה חיוג גם פירש את ספר איוב (בהקדמתו שם). משנת תת"ק שהיה ברומא לא נודעו עקבותיו אנה פנה ואנה הלך משם, עד ש' תתק"ו שנמצאהו במנטובה. במשך הזמן הזה כנראה נדד בארצות שונות: באפריקה (כעדות תלמידו הר"ש פרחון); בארץ מצרים (בספרו שפת יתר 41); בטבריא (כפי' לס' שמות כ"ה); במלכות אלנציר (בכ"י שונים אשור) ראה את המן יורד (שם ט"ז); וההגדה תספר עליו כי נשבה במדינה אחת ושוביו האכילוהו לחם מצה (ר' יוסף האזובי בס' אבודרהם), אבל כנראה אין להגדה הזאת כל יסוד. כן ההגדה בדבר התחתנותו עם בת ר"י הלוי (שה"ק) אין לה על מה שתסמוך, כי ממכתם אחד שכתב הראב"ע אחרי מות הלוי: „אחי יהודה! שוב שבב כי אל מאן לתתי להלוך עמך — עד אעשה בנים ומטעמים אכל ולא אטעם במו טעמך — נעצב אני עלי מותך אך זאת עצב אשר לא אקחה ממך" (גנזי אוקספורד 20), נראה אותם כמקורבים בתור רעים אהובים, אבל לא כחתן עם חותנו. בארצות נדודיו אלה נראה שחבר את פירושו למגלת איכה, כאשר יאמר בפתיחתו: „מארץ מרחקים הוצאתני, מארץ ספרד חמת המציקים". על כל התלאה אשר מצאתהו בדרך ישפוך הראב"ע את שיחו בשירתו הנחמדה: „נדוד הסיר אוני והבהיל רעיוני ושם פי ולשוני אסורים באזיקים . . . ועתה נפלתי לעפר שפלתי ותחנון הפלתי לאל ממעמקים . . . ולמה נתעבר בזד כי התגבר ומה נוכל דבר בארץ מרחקים" כו', ומפני כי רוב דבריה מתיחסים אל המקום ואל האנשים שהיו שם בעת ההיא, נשארו רובם כספר החתום (ע' על זה השערת גרעטץ VI, 409). עיף ויגע יגיעת בשר שב בן עזרא לאירופה ובראשית ש' תתק"ו השלים במנטובה את ספרו בדקדוק בשם „צחות" (בפתיחתו יאמר: ואברהם זקן כעוף נודד מקן) ואת מחברתו „כלי הנחשת" על מעשה האסטרולוב (ע"ע). אם ארכו ימי שבתו במנטובה אי אפשר לדעת, אבל בודאי לא עזב את איטליא עד ש' תתקט"ו, כי בשנה ההיא נמצאהו יושב עדנה בלוקא. בימי שבתו באיטליא כתב הרבה מחברות על חכמת האסטרולוגיא ונשארו בכ"י בבתי עקד שונים [1) ראשית חכמה או משפטי המזלות; 2) טעמים; 3) ס' המזלות; 4) ס' המבחרים; 5) ס' העולם; 6) ס' השאלות למשאלה; 7) ס' למשאלה בקדרות הלבנה; 8) ס' המאורות] בשם כולל אחד „חקות השמים" (כ"י אורבינו 47), או „ספר אצטגנינות" (כ"י וואטיקאן 390). רוחו הסוערת לא נתנתהו להשתקע באחת הערים ימים רבים ובשנת תתקי"ב—י"ג נמצאהו בלוקא וחבר שמה את פירושו על התורה. בפתיחתו נמצא (בכ"י אחדים): „ומספר שני חייו שמנה על שמנה — בזקנתו מכרוהו עוניו ביד מכה חדשה גם ישנה — ורב משה בנו מאיר סמכו ושב גוו ככפה רעננה — ונדרתי לאל נדר בחליי לבאר דת סיני בהר נתונה". בזה הראה הראב"ע את רוחו הכביר, עד כי כל כלי יוצר (הזקנה ומחלתו הכבדה) עליו לא הצליחו לרפות את כנפי מחקריו וכחו אז כן כחו עתה (בפירושו על התורה), נוקב ויורד עד תהומו ופשוטו של מקרא, הכל ברוח השכל וברות בער ועקבות הזקנה טרם נודעו. כן לא נופל ממנו פירושו על ישעיה שחבר בעת ההיא וספריו: „ס' היסוד" בדקדוק, „שפת יתר", תשובת להשגות ר' אדונים על רבנו סעדיה גאון. בעת אשר ידו האחת כתבה את פירושו על התורה גם מזה לא הניח ידו ויחבר בלוקא לוחות לחשבונות התכונה (אהל יוסף בראשית ל"ג). מלוקא שם הראב"ע את פניו לרודוס Rodez) בלאנגידוק) אבל בטרם בא שמה סר אל העיר בדרש (Béziers), ויחבר בה את ספרו על סגלת המספרים בשם „ס' השם" לכבוד שני אנשים נכבדים: „ה"ר אברהם ב"ר חיים גביר ור' יצחק ב"ר יהודה שר היהודים"; לפי עדות הבדרשי (שאלות ותשובות הרשב"א סי' תי"ח): „שמחו גדולי הארץ חסידים ורבנים לקראתו בעברו עליהם". ברודוס כתב את פירושו על ס' דניאל והשלימו בחשון ש' תתקט"ז; באלול שנה ההיא גמר את פירושו לס' תהלים; ובטבת ש' תתקי"ז — על ספרי תרי עשר. מצרפת נדד הלך הראב"ע לבריטניא. אם בהליכתו לבריטניא או בחזירתו משם התראה פנים את רבנו תם (ר"ה ט"ז וקדושין ל"ז), לא נודע עדנה אל נכון, אבל זה ידוע כי רבנו תם כבד אותו עד מאד, אף כי הראב"ע שלח בו חץ התולו: „ומי הביא לצרפתי בבית שיר ועבר זר מקום מקדש ורמס — ולו שיר יעקב ימתק כמו מן, אני שמש וחם שמשי ונמס"; ורבנו תם השיב לו בענוה: „אבי עזרי ישיבוהו סעיפיו אשר נתן ידידו בין אגפיו — אני עבד לאברהם למקנה ואקודה ואשתחוה לאפיו" (עמר השכחה ד' קכ"ז). באחרית שנת תתקי"ח נמצא את הראב"ע בלונדריש (לונדון) יושב וכותב ספר לכבוד אחד ממיטיביו, בשם „יסוד מורא" (גם „סוד התורה") — השקפה על סדר ומנין המצות וחובת למוד המקרא והחכמות להבנת דברי התלמוד

(י"ב שערים). כפי הנראה מתוך הכ"י (Ms. Brit. Mus.), מיטיבו זה הוא ר' יוסף בר' יעקב ממודויל, כי בשולי הכ"י נרשם בדיו אחר: „ואני יוסף בר' יעקב ממודויל, העתקתיו ממכתב יד המחבר גם הוספתי קצת פירוש על לשונו, כאשר הוא פירש לי בעת חבורו, רק בעבור שהוא לשון פירושי סימנתי הטורים הנוספים בשתי נקודות בראש הטור, ובכל מקום שימצאו השתי נקודות בין מלה למלה היא תוספות פירושי מפיו". בלונדון או בעיר אחרת מערי האי חבר הראב"ע את מחברתו הידועה בשם „אגרת השבת" (טבת ש' תתקי"ט), בה ילחם בחזקה נגד מפרשי הכתוב: „ויהי ערב ויהי בקר, כי כאשר היה בקר יום שני אז עלה יום אחד שלם, כי הלילה הולך אחר היום". מארץ האיים בא הראב"ע לנרבונא וחשב חשבונות אסטרולוגיים על ילד היולד לאחד ממיודעיו (י"ג חשון תתקכ"א — בס' „שתי מאורות" 4). אם גם בנרבונא, כמו בלוקא, חבר לוחות לחשבונות התכונה אי אפשר להחליט, כי בעל „אהל יוסף", שממנו מקור הדברים, יאמר (בראשית ל"ב): „ובספר הלוחות שחבר על עיר נרבונא", אבל לא שחברם שמה. משנת התקכ"א נעלמו עוד הפעם עקבות הראב"ע עד ש' תתקכ"ז. בסוף פירושו על התורה נמצא בכ"י שונים (ונדפס גם בשפת יתר 11): „והשלמתי בארבעת אלפים תשע מאות ועוד שבע ועשרים" (כוון בזה על המהדורא השניה שהיא עתה בידנו — לבד מס' שמות, כי המהדורא הראשונה חבר כבר כעשר שנה מלפנים). כן חבר אז ספר בדקדוק בשם „שפה ברורה". — בשנה ההיא עזב הראב"ע את ארץ החיים וכמו שנמצא כתוב (שפת יתר שם): „וביום שני בר"ח אדר ראשון שנת ד' תתקכ"ז נפטר אבן עזרא ז"ל והוא בן ע"ה וכתב סימן לעצמו בשנת פטירתו כתיבת ידו — ואברם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מחרון אף ד' תנצב"ה". מקום קבורתו הוא לפי היוחסין (הוצ' פיליפ' 218) העיר קאלהורה (Calahorra), בצפון ספרד. ע"ד הזמנים הסותרים זה את זה (כי אם מת בש' ד' תתקכ"ז הלא היה בן ע"ח במותו?) יעוין גרעטץ VI, 418. עוד ספרים הרבה כתב הראב"ע, אבל אי אפשר לעמוד עליהם, כי נמצאו גם אשר יתיחסו עליו ולא מעטו יצאו; ואלה הם: 1) פירוש על שאר כתבי הקדש (מלבד דברי הימים); 2) ס' האחד והוא גם ס' התשבורת; 3) ס' גורלות; 4) ס' ההגיון; 5) חי בן מקיץ; 6) חידה על אותיות אהו"י; 7) טוב טעם; 8) יסוד מספר; 9) מחברות המשרתים והוא גם ס' העולם; 10) ס' המספר; 11) ס' הנסיונות; 12) סוד תמונת האותיות; 13) ס' העבור; 14) ס' העצמים; 15) ערוגת המזמה ופרדס החכמה (גם ערוגת החכמה ופרדס המזמה); 16) שיר על שנות האדם; 17) שער השמים; 18) שערי העצות; 19) תחבולה (והיא שיטה מחוכמה בחכמת המספר, אשר על ידה הציל הראב"ע —לפי ההגדה— את חמשה עשר תלמידיו מהטיל אותם אל הים ביום סערה, ע' גרעטץ VI, 195); 20) פי' ס' יצירה; 21) ס' החיים (כ"י וואטיקאן 431); 22) מאמר להבנת המקרא (כ"י רד"א 455). ובימים האחרונים יצא לאור: 23) פי' שמות (מהדורא ב'); 24) ויוסף אברהם (אסתר מהדורא ב'); 25) ס' דיוואן להראב"ע יכיל ר"ס שירים; בו נמצאות גם שתי קינות על בנו יצחק שהמיר דתו בדת מחמד (ע' אבול בארכאט) ואחת מהנה: „אבי הבן קרב לספוד — כי אֵל ממך רחק — את בנך יחידך אשר אהבת את יצחק.... אני הגבר ראה שבר ומשושו גלה — הה! פקדת פרי בטני ועל לבי לא עלה — כי חשבתי לעת זקנה היותו לרוח והצלה — אך לריק יגעתי וילדתי לבהלה" (205). מכל הספרים האלה, ואם גם אחדים אולי לא לו המה, נראה את תקף חכמתו של הראב"ע, כי היה לו יד ושם בכל המדעים לפי מעמדם בעת ההיא.

הראב"ע חבב מאד את הפשט הישר וזאת היא הנסבה כי יתראה לפעמים, ביחוסו אל כתבי הקדש, כאיש המתנודד אנה ואנה באין שיטה מוגבלה; אבל באמת שיטתו והשקפתו עליהם מבוארת בהרבה מספריו. בכלל החזיק את המסורה והקבלה לשני עמודי התוך אשר התורה הכתובה נשענת עליהם. בהקדמתו לפי' התורה יאמר: „הדרך הב' בחרוה פתלתולים ואם הם ישראלים, אשר חשבו כי עמדו על הנקודה בעצמה והם לא ידעו את מקומה וזאת דרך הצדוקים כענן ובנימין"; וביסוד מורא (שער א'): „אין כח במשכיל לדעת מצוה אחת תמימה מן התורה, אם לא יעמוד על דברי תורה שבעל פה". ועל המסורה יאמר (שם): „כי בעבורם עמדה תורת ה' וספרי הקדש על מתכונתם בלי תוספות ומגרעת". על הפרטים יגלה דעתו בפתיחתו לאיכה: „אכן מדרשיהם אל דרכים רבים נחלקים... על כן דמו לגופות טעמי הפסוקים, והמדרשים כמלבושים בגוף דבקים, מהם כמשי דקים ומהם עבים כשקים". כנגד זה לאהבתו את הפשט הישר לא היה כל גבול, וכאשר בא אל הכתוב שלפי דעתו עומק פשוטו יט מהקבלה או המסורה, לא יכול להתאפק וירמוז עליהם את דעתו (ויקרא ז כ, דברים א ב, ועוד מקומות רבים). אהבתו זאת יעטה פעמים הרבה במעטפת קדש בהלחמו על פשטי הכתובים עם מתנגדיו. בהלחמו נגד ר' יונה אבן גנאח על מה שיחליט: כי יש בספרי הקדש קצת מלות מוטעות, יאמר הראב"ע (סוף ס' צחות): „חלילה חלילה וכו' וספרו ראוי להשרף", או כי יאמר באגרת השבת: „להלחם מלחמת התורה עם אויבי השבת ולא תשא פני איש" (כוון בזה על הרשב"ם שאמר כן בפירוש על התורה) — כל אלה לא חטאתם נגד הקבלה והמסורה היתה הנסבה (מה שהתיר גם לעצמו) כי אם חטאותיהם בזה לעומק הפשט, אותן לא יכול כפר. אמנם רדף הראב"ע בכל כחו אחרי הפשט וכן היה למנית את אבן הפנה לבאורי כתבי הקדש על הדרך הזאת. — הראב"ע כבעל שכל בריא וחודר לא יכול לעלות על מרומי השירה והפילוסופיא, אשר בהן הדמיון ישלוט רב שלטת, ורק במכתמים ושירי שנינה הצטיין מאד; ואולם כיודע את רוח השפה עם כל חקי השירה העברית, נלאה בן עזרא נשוא את הפיוטים, אשר בהיות נפש מחבריהם נשואה ביותר אל דברי האגדות והמדרשים לא שמו על לב את יפי המליצה (פי' על קהלת ה'). וכנגד זה — כבעל אמונה ודת — היה אפשר לו לנטות מעט אל האסטרולוגיא (מחלת הדור הישן), המיוסדת על מציאת כחות נעלמים והנשגבים מרוח אנוש. שיטת הראב"ע באלהות אסף וקבץ מתוך פירושיו וספריו הרנ"ק בס' „מורה נבוכי הזמן" (שער חכמת המסכן). — הסגנון החדש שבו בחר הראב"ע בפירושיו: קצורו וחדודו; כן מה שבחידות ידבר במקומות רבים, העיר את הבאים אחריו לבאר ולפרש את דבריו. מן הראשונים הלא נודעו: ר' יוסף הכספי בס' „פרשת כסף" (כ"י רח"ם 100); ר' יוסף בר' אליעזר טוב עלם בס' „צפנת פענח" (כ"י וקצור ממנו נדפס בס' מרגליות טובה בשם „אהל יוסף"); ר' משה בר' יהודה מן הנערים (כ"י רח"ם 102); ר' עזרא בר' שלמה גולניא (כ"י שם 101); ר' שמואל סרסה בס' „מקור חיים"; ר' שם טוב שפרוט ועוד מבארים כהנה וכהנה.

אֶבֶן־עֲטַר מִילוֹ, משפחת אנוסים יוצאי ספרד. 1) ר' דוד, רב באמשטרדם, נולד בדת הנוצרית לאחד האנוסים בספרד וחי באמצע המאה הד' לאלף הזה. מילדותו חונן בכשרון נפלא וכאשר גדל כן הרבה עשות חיל בחכמה ומדעים. מנעוריו הקדיש כחו לשיר ומליצה, ותהי ראשית פעלו להעתיק לתמו איזה מזמורות דוד ללשון ספרד. הדבר נודע לשופטי האינקויזיציא והנה פרשו עליו שחת רשתם ויורידוהו אל מחשכי בור כלאם, ששם הרבו לענותו בכלי משחתם; שם התהפך בציריו שנים אחדות עד אשר יצאה לאור צדקתו ויוציאוהו לחפשי (בש' שע"א). נדכה ורצוץ בנפשו ובשרו יצא בעקבות אחיו אשר שמחו לקראתו בבואו אליהם אמשטרדמה. האינקויזיציא פקחה את עיניו — כה היה דברו בהקדמתו להעתקת התהלים — ותורהו לדעת ולהכיר את בוראו. אף אמנם גבר לאמונה וקהלת אחיו באמשטרדם הכירה צדקתו ותשימהו אלוף לראשה, ויהי לרב בעדתה ומורה וראש בישיבה הגדולה אשר יסדו בני משפחת פינטו. כאשר נרפא מן המכות אשר הוכה בימי רע, גמר

אמר להביא תודה לאלהיו וטובה רבה לאחיו השומעים רק ספרדית, בהעתיקו את כל ספר התהלים ללשונם. העתקתו לא כתב כסדר, אך בחר לו בכל פעם מזמור אחד שהיה בתכונתו לפי רגשת נפשו בשעה ההיא, ועל כן היתה כל העתקתו קדש הלולים לה' בדברים היוצאים מעומק הלב (נדפסה בפראנקפורט דמיין שפ"ו). את העתקתו זו הקדיש להארון „D. B.", אשר עמו היה בצרה והוא שעמד לו לשאת את כל ענויו ויסוריו בעת אשר חייו לשאול הגיעו, הלא הוא „דיו ביניגנו" (Dio Benigno = האל הטוב והמושיע), גם הקדישה לכל קהלות הקדש, קהלות בני יעקב המפוזרים בכל מרחבי ארץ. העתקתו זו נפלאה ומהוללה בפי כל יודעיה, אך לא בכל מקום ראוי לה שם העתקה, כי על איזה זמרות דוד שת נוספות, בשפכו בהן שיחו ובשומו דמעתו בנאדן. במזמור ל' (שיר חנוכת הבית לדוד) שם את מחזה הענוים אשר עברו עליו (שגם הוא נקרא בשם ד ו ד) בהיותו בכף שואפיו מבקשי נפשו לספותה; במזמור ע"ח, המודיע לדור אחרון מעללי אל בעמו, נשא נפשו לימות המשיח, עת יחדל ישראל מהיות נודד בעמים, עת יכירו כל העמים שם אלוה אחד והארץ תמלא דעה. זמן מותו לא נודע אל נכון. — 2) ר' ע מ נ ו א ל, היה ש"ץ מנעים זמרות בראשונה ברוטרדאם ואחרי מות ר' אפרים אברבנאל, הש"ץ באמשטרדם, נקרא הוא שמה ויכהן פאר תחתיו, חי בראשית המאה החמישית בזמנו של המשורר דניאל לוי די בריוס, אשר שר עליו בל' ספרד לאמר: „קול עצבו כי ישמיע, וכהתה כל רוח — כל לב יחוש לו, אם אבן הוא נמוח". — 3) ר' א ב ר ה ם, למד תורה בישיבת „כתר שם טוב" באמשטרדם. — 4) ר' ד ו ד, נבחר בש' תמ"ג למ"מ בישיבת פינטו באמשטרדם ונתערב הרבה בריב הגאונים חכם צבי (ע"ע) ומהר"מ חאגיז (ע"ע) עם הר"ר שלמה איליון (ע"ע) שהיה מן המצדדים בזכותו של חייא חיון (ע"ע). בראשונה החזיק הר"ר דוד בידי הר"מ חאגיז, וחתם א"ע על טופס הכתב של ג' רבני אמשטרדם (והוא בתוכם), בתתם צדק לפעלו של הרמ"ח, ואח"כ היה הוא בועד של שבעת הרבנים שבקרו את ספרו של חיון, גם היה הוא המכריז את החרם החמור שקראו יחד על הג' ח"צ והרמ"ח (בש' תע"ד), בתפוש הר"ש איליון אותם בלבם. 5) ר' ח י י ם, מעיר סאלי ונתישב בירושלים בסוף שנת ה"א תק"ב ובחדש תמוז תק"ג עלה לשמים בעודו בן מ"ז שנה. חבר ס' „אור החיים" — באור רחב על התורה ע"פ פשט ודרוש; „חפץ ה'"—חדושי גפ"ת; „פרי תאר" או „פירות גינוסר"—חדושים לשו"ע יורה דעה; „ראשון לציון" — חי' מסכתות אחדות מסדר מועד ובאור נביאים וכתובים. הר"ר חיד"א, הקורא אותו „עיר וקדיש", ישב בישיבתו וישמע לקח מפיו, ובספרו „שם הגדולים" כותב עליו: „עיני ראו גדולת תורתו, עוקר הרי הרים, ולפי דורנו היה לב הרב מבעית בתלמוד והיה כמעין המתגבר, וחכמתו הנכרת מספריו היא רק אחד מעשרה מחכמתו".

אבן עמרו, חרית, ע' אבו כריב.

אֶבֶן עֹפֶרֶת, בלשון הכתוב (זכריה ה ז) הוא כמו „ככר עופרת", ובלשון בעלי המלאכה, צורפי העופרת מאדמת מכורתה, הוא שם לחמר ממוצע שבין עופרת הנקיה ובין אדמת העופרת, היוצא ביציקתה. רוב בנינה הוא עופרת-גפרית וברזל-גפרית, המעורבים בהרכבות גפריה וארס של מתכיות אחרות.

אֶבֶן עֶצֶד, דון צ אַ ג, חי במאה הא' לאלף הזה בעיר חרס (Xeres) אשר בספרד. הוא היה אחד מהועד של ארבעה חשובי המדינה שהפקיד המלך דון שאנגו (Sancho) במדינת אנדלוזיא לגבות מכס היהודים, ואם לפעמים לא התפשרו ביניהם בדבר הטלת המס על הקהלות, הגישו דבריהם לפני הר"ר דוד אבודרהם, ראש קהלת ישראל בקורדובה בעת ההיא (ע' אבודרהם).

אִבְּן עֲרַבְזָה (Ahmed ben Muhammed al-Isfera ini, Ibn Arabshâh), אחד מגדולי הסופרים הערבים, מת 1450 בדמשק מקום מולדתו. הוא כתב ספור נחמד מקורות הגבור טאמרלאַן; הספור ההוא נעתק להרבה לשונות אירופה. גם יקר מאד הספר אשר כתב על דבר חינוך בני מלכים.

אֶבֶן-פּוֹל (Pisolith) — היא ממין אבני גיר ונקראת כן ע"ש הרכבתה מגרעינים עגולים וגדולים כקטניות, והם צמודים יחדו ומלאים גלדים ופתילים. צבע האבן ירקרק או צהוב ומקומה במעינות החמים האוצרים בתוכם חלקי שיד. על פני המים הנובעים למעלה התגלגלו הגרעינים הקטנים והתכסו בגלדיהם ופתיליהם שנתקשו עליהם עד אשר כבדו במשקלם ואז נפלו למטה ויתאחדו עם הכדורים הקודמים שנפלו שמה מלפניהם. היותר יפה במין הזה נמצא בחמי קרלסבאַד בביהם.

אֶבֶן פֶּחָם (węgiel kamienny, каменный уголь, Steinkohle) נמצאת בכל מעטפות הארץ הכבירות לימים, וביחוד נמצאת במרבדים תוך המעטפה הנקראת על שמה „מעטפת אבן הפחם", רבודה בין אבני חול וחמר לוחית (Phyllit). מרבדי האבן הזאת שונים הן בעבים, מן צ"מ אחדים עד 10 ועד 15 מיתר. מוצא אבני הפחם הוא מרקבון צמחי שדה ועצי יער שנערמו יחד למכביר במעמקי האדמה, אשר סגרה האויר מפניהם ובכן בלו לאטם במשך זמן רב מאד. על פי בלותם זו יצא מהם חמיץ פחם, אד-אגם ומים, בעוד אשר בתוכם פנימה התרבה מאד יסוד הפחם. השנוי הזה בשארית הצמחים נראה במצבים שונים: המצב הראשון — בהתאסף אל תוכה עד כדי 70 למאה מיסוד הפחם, והוא „פחם השחרחר"; אחריו אבן הפחם, אשר בה עד 85 למאה יסוד פחם; אחריו האנטראַציט (ע"ע) המכיל 94 למאה ואחריו הגראַפיט (ע"ע) אשר כלו יסוד פחם. הצמחים אשר בלו ונטרשו לאבנים שונים הם למיניהם לפי המעטפה אשר גדלו עליה, כי שנתה הארץ את פניה פעמים רבות עדי עלותה אל קצה התפתחותה ושלמותה כיום הזה (ע"ע „גיאוגנוזיאה"). — ה מ ק ו מ ו ת הראשים למכרה אבני הפחם ב א י ר ו פ ה: בבריטניא—שטח 26,430 קמ"מ, בבלגיא—בשפלת ליטיך ומונס; באשכנז— ככר אבני הפחם אשר במחוז אַאַכען, ככר ווסטפאַליא עם 74 מרבדי א"פ, שפלת סאַארבריק בשטח 385 קמ"מ עם 88 מרבדי א"פ. ככר איבנבירן (7 מרבדים) ופיעסברג אצל אוסנאברוק (3 מרבדים). שפלות צויקוי, לוגוי-אֶלסניץ ופוטשאַפל אשר בממלכת סקסוניא (10, 7, 3 מרבדים). שפלת ואלדנבורג (שלעזיא התחתונה) בעלת 31 מרבדים. שדה הא"פ בשלעזיא העליונה (104 מרבדים, ביניהם מרבד קסאַויר בעובי 16 מיתר), מלבד הככרות הקטנים אשר בוויטין, אילפילד, שטאָקהיים ומאניבאך. בביהם: שפלות פילזן, ראדניין וקלאדנה; במוראַביא: שפלת ראסיין על יד ברין (3 מרבדים). ביתר ממלכות אירופה נמצאים אך מעט. ב א מ ר י ק ה ה צ פ ו נ י ת נמצאות מעטפות א"פ נכבדות מאד: שדה א"פ האַפאלאַכי הגדול 132,000 קמ"מ; שדה א"פ האילינואי-מיסורי, הגדול ג"כ כמוהו; שדה מיטשיגאַן הגדול 11,000 קמ"מ, אך בו אין הא"פ מצויות במדה מרובה; שדה רוד-אילאַנד 1,870 קמ"מ; שדה א"פ אשר בשאָטלאנד החדשה על יד פיקטוי 4 עד 13 מיתר לעובי. ב א ס י א תוכל כינא להתחרות את אמריקה ברוב אבני הפחם הנמצאות בה. בקעת שאַנזי לבדה תכיל 34,900 קמ"מ א"פ בעובי 1 עד 10 מיתר. — מכרה אבני הפחם קשה הרבה יתר ממכרה פחם השחרחר, כי בו יעלה תמיד אד יסוד מי פחם, אשר בהתערבו עם האויר יהיה לקיטור מפוצץ, ובכל הזהירות הגדולה ורוב ארובות המנהרות להריקו חוצה, גם בכל העששיות האטומות אשר כוננו ביד חרוצים עוד יקרו ויאתיו אסונות למכביר. אחרי אשר יוציאו את הא"פ ממעמקי האדמה ישלחוה בספינה או במסלת הברזל אל האוסם אם נועדה להסקה, ואם לקאָקס (ע"ע) ייעדוה, יצברוה לחמרים — כי הקאָקס בהיותו עומד לבער למכונות המסלה וכדומה, מחויב להנקות מסיגי חמרים אחרים ולהטהר ע"י כביסה, ואז תצא הא"פ קלה פי שלשה

מן התמרים הזרים המעורבים עמה, והיתה לא"פ טהורה. הא"פ תחלק לפי תכונתה וטבעה לשלשה מינים: 1) פחם מאפה, אשר אם יותך אבקו בתוך כור ימס ויתלכד לחמר חלק פשוט ויפעת מתכת לו; 2) פחם סיג, אשר אבקו יתלכד ויתקשה בתוך כור מבלי שימס; 3) פחם החול, אשר אבקו לא יתלכד לעולם. באנגליא יחלקוה לפי מלאכתה: פחם האד (Gas) פחם הבית ופחם הקיטור. למפלגות הפחם האלה יתוסף גם האנתראַציט אשר כקאָקס הטבעי יחשב, כי בהחמו לא יוליד אד. ע"פ הבחינות החדשות אשר ערכו אל הא' לדעת טיב כשרונה למלאכה לפי מזג חמרה מצאו, כי הסגלות השונות אשר לא"פ למיניה תלויות בשעור יסוד החמץ שבתוכה, ולפי הביטומין (Bitumen — חמר שמני) שבה, המעלה את הלהב, ועל פיהם יערך מחירה. א"פ אנתראציטית רזה תכיל ביטומין 5 עד 10 למאה, פחם מאפה 15—33, פחם סיג רב האד 40—48, פחם חול כביר האד 44 עד 48 למאה. — בשמוש הא"פ להסקה ולהולדת אד נמצא, כי הפחם האנתראציטי צריך למסע אויר חזק למען יבער היטב, ולהבו קטן ובלתי מאיר ואיננו מעלה פיח הרבה, וע"כ טוב הוא להיסק תנורי הבית ודודי המכונות; פחמי המאפה טובים לחרשת ברזל ולתנורי הלהב, אך חסרונם בם, כי מהם יצא פיח רב בתחלתו וממהרים להכבות; פחמי האד לא טובים הם להסקה, אבל כביר יצלחו לאד המאיר; אולם המובחרים ללהב הם פחמי החול והסיג. בכל פחם תמצא תערובת אבני המעטפה אשר היא רבודה בתוכה, ובשרפתה תשאיר אפרן אחריה, על כן לפי מרבית האפר הנשאר יזל מחיר הא"פ. כובד הא"פ הוא בערך 1_{82}. בהאצרה תחת אויר הרקיע יקל משקלה גם יגרע ערכה לטיב הסקתה; אם תנוח י"ב חדש באויר יגרע משקלה עד $1\frac{1}{2}$ וטיב הסקתה עד 6 למאה; באוצר רב תתפרד ותנדף מהר, כי ברבות החום מפאת צבורה יחד תגדל נדיפתה. החום יגדל יותר בא"פ המעורבת עם חלמיש גפרית, עד כי בנקל תתלקח מעצמה. — בא"פ אשר נשתמש לקלחת המכונה שתו החכמים לבם לדעת את כחה להקטיר את המים כמה הוא, וימצאו כי בשני שלישי חלקיה הכימיאים הבוערים יביאו לנו תועלת בהקטר המים, והשלישית תכלה ואיננה. כח החום של הא"פ, לפי תכונתה הכימיאית גדול בכדי 7,000 עד 9,000 שיעורי חמימות (Calorien), לאמר: משקל ידוע מא"פ יש בכחו להחם 7,000 עד 9,000 פעמים במשקלה מן המים בכדי 1 מעלה .C; להוציא את אד המאור אין טוב מפחם בוגהיד (Boghead), כי ממנו יוציאו את האד עד 430 מ' מעוקב. — פסולת הא"פ הנעשה לאד נכבדה בתועלתה למלאכות שונות: מן מי האד יוקח גשדור (Ammoniak), היקר בערכו לחרשת המעשה ולעבודת האדמה, והזפת תצלח לצבעים נאוים ולמלאכות כימיאיות הרבה. — תערובת חלמיש הגפרית אשר בא"פ, הבאה במשקלה בכדי 1 למאה, עולה ממוקד הא"פ בתור חמיץ הגפרית, ובמקום אשר רבו בתי החרשת הניסקים בא"פ ישחת האויר לשואפיו; אולם באשר יעשה אד המאור מן הא"פ יבוא בתור יסוד מי גפרית אל תוך האד הגס, אשר בהצרפו יבוא אד הגפרית תוך החמר בעל חמצת הברזל המונח תוך הכיור לבלעו אל קרבו, ורבות נמצא בו תועלת כשנצטרך אל חמיץ הגפרית. מא"פ הלקוחה באנגליא שנה שנה להולדת אד המאור, יוציאו 200,000 ככר גפרית, 612,500 ככר חמיץ-גפרית. גם הרכבת ציאַן (ע' ערכו) הנמצא באד הגס המתאסף בחמר המנקהו, יעשה לצבע התכלת הברלינית (Berlinerblau). מסכום משקל הא"פ הנצרכות באנגליא יעלו 30 למאה לתוצאות הברזל, 17 לתשמישי הבית, 12 למכונות הקיטור, 10 לחוץ למדינה, 7 למכרה האדמה, 6 למעשה האד (ונכללים בזה מעשה הזפת והצבעים המוכנים ממנה), 4 למעשה הזכוכית וכלי יוצר, 3 לאניות הקיטור, 2 למכונות מסלות הברזל, 9 ליתר חרשת המתכות ומשרפות היין והשכר ובתי חרשת הכימיאה. — אוצר אבני הפחם אשר בבטן האדמה מדה

וגבול לו והוא הולך ונפחת כרבות המשתמשים בו, ועל כן יתם לאחרונה וקצו בוא יבוא.

אבן-פקודה, ע' רבנו בחיי הדיין הספרדי.

אבן-פקודה, ר' דוד, ע"ע הנ"ל.

אִבֶּן-פַּרוּסַאל, ר' שלמה הנשיא, חי בספרד במאה הט' לאלף הה'. נשא משרה נכבדה בחצר אחד המושלים הנוצרים, ויהי נכבד בעמו ומהולל מאד בפי משוררי דורו. ימים אחדים לפני הנצחון אשר נצחו המחמדים את הנוצרים במלחמה על יד אוקליס (Ucles) נשלח השר במלאכות מלכו לקחת דברים עם המושל הערבי היושב במורציא, ובהיותו בדרך נרצח בידי רשע (בח' אייר ד"א תתס"ח) ור"י הלוי, הצעיר לימים בעת ההיא, הכין שיר הלולים לקדם פני השר ר' שלמה בשובו מדרכו, ובהודע לו פתאם דבר מותו הפך כנורו לאֵבל ויהי שיר שמחתו לקינה לוקחת נפשות (אריענט 1850, החלוץ I 151 — גרעטץ מוכיח ממה שקרא לו ר"י בשם „בן אחות סדילה", כי היה השר הזה בן אחותו של השר היהודי סידילוס, שהיה יועץ ואהוב לאלפונזו VI מלך קסטיליא).

אִבֶּן-צַדִּיק, הר"ר יוסף ב"ר צדוק בן צדיק (אבו עמר יוסף בן צדיק אלקורטובי) מחכמי קורדובה, נולד בש' ד"א תת"ם, למד חכמת התלמוד מפי הר"ר יצחק ב"ר ברוך אבן-אלבאליא (ע"ע); גם נקרא „חבר לר' יצחק ב"ר ברוך" (סדר הקבלה להראב"ד), הגה הרבה בספרי חכמי יון ויתחכם מאד בתורה ובפילוסופיא ובש' ד"א תתצ"ת נסמך לדיין בקהלת קורדובה. גם היה פייטן ומשורר, ובנסוע המשורר ר' יהודה הלוי דרך קורדובה לארץ הקדושה שלחה לו עדת העיר ההיא מנחה ושיר תהלה מעשי ידי הר"ר יוסף אבן צדיק. בשיר הזה מפזר לו אבן צדיק מלא חפנים תהלה וכבוד בקראו אותו: „אבי השיר, כאלו טפחוהו—ידי אגור, ואומנתו דבורה—מצודד הנפשות, רק לרצון—בלי יקוש ולא רשת מזורה—לכר בשפת דבש ודבר נגידים—וחך כמן וטל מלה ברורה — — — הגור אריה יהודה או צבי—כי חלושה נמצאה בו עם גבורה" (בתולת בת יהודה 58). גם המשורר הלוי קדם פני הר"ר אבן צדיק בתהלות ותשבחות בשירו, אשר כתב אליו לפני נסעו מקורדובה, ואלה דבריו. גביר תורה וגבור התעודה—יהודה! קדמה פניו בתודה — — קחה מפיו לך תורה ושים את-אמריו על לבבך לעדה — — קחה ממעדני פיו לצדה— סעד ולך בכח הסעודה — לקוט המן לך היום—ומחר תבקשהו כבקש את האבדה (שם 61). ר' יוסף אבן צדיק שפט את קהל קורדובה בשלום ובמישור אחת עשרה שנה, אך בשנת תתק"ח נלכדה קורדובה בידי האלמוהדים הקנאים, והיהודים עם בתי תפלותיהם המפוארים היו להם לשלל ולבזה, ועיני הר"ר יוסף אבן צדיק ראו באחרית ימיו ברעה אשר מצאה את קהלתו העתיקה והנכבדה וימת בש' תתק"ט (סה"ק להראב"ד). הרב הזה לא חבר ספר בתלמוד אך כתב ספרי פילוסופיא בשפת ערב, גם חבר ס' בענין הדת על דרך הפילוסופיא ונקרא „עולם קטן" (יצא לאור 1854 ע"י הד"ר יעללינעק), בו הוא מביא דעות אפלטון ואריסטו, גם מדברי הספר אלמנצורי אשר כתב החכם הקראי אבו יעקב לקח ושם בספרו זה, והוא היה הרב הראשון אשר לא בוש להביא גם דברי חכם קראי אם דבריו נאמרו בהשכל (גראֶטץ VI, 114; לקוטי קדמוניות).

אֲבַנְצָה (Jacopo Avanzo) צייר איטלקי שחי במחצה השניה של המאה הי"ד, מוסב שם וירוניזה. ציוריו הם ע"פ רוב תמונות מקורות ימות עולם או מאגדות האמונה, אשר עשו לו שם גדול בחכמת הציור הישנה.

אִבֶּן צוּר, הר"ר יעקב בהר"ר ראובן, חי במאה הה' לאלף הזה ויהי רב בעיר פַּס עם הר"ר יהודה ן' עטר ואחרי כן עם הר"ר שמואל ן' אלבאז. הוא היה בקי מאד בכל מנהגי הרבנים מגורשי ספרד וחבר כמה חבורים, וספריו היו מלאים על גליונותיהם הגהותיו והערותיו הרבות. גם נשאר ממנו חבור על תקון שטרות וקרא שמו „עט סופר". עוד נמצא ממנו ס' „לשון למודים" והוא קובץ מכל אגרותיו אשר כתב במליצה וצחות (שניהם כ"י ברלין Q 486).

אֶבֶן-צוּר, הר"ר יצחק ליאון בהר"ר אליעזר הספרדי מתושבי אנקונה, חי במאה הג' ותחלת המאה הד' לאלף הזה. היה גדול מאד בתורה וחבר ס' באור על ס' המצות להרמב"ם, להסיר ממנו כל השגות הרמב"ן ויקרא שמו „מגלת אסתר", גם בקונטרס פסקים (נדפס ברומא ש' קרא"ו) נמצא בראשו פסק הר"ר יצחק ליאון אבן צור (ע' שה"ג להר"ר חידא י' 333).

אֶבֶן-צַהִין, ר' יצחק ב"ר אברהם הקדוש, איש גבור חיל, יודע חכמות ובעל נפש נשגבה, מנכבדי היהודים הספרדים במאה הג' לאלף הזה. בגרוש היהודים מספרד בש' רנ"ב יצא עם כ"ב בראש גולים לגור במדינת פורטוגאל, בתקותו כי יוכל לחיות שם באמונתו באין מפריע, אך בתת עמנואל מלך הארץ ההיא את הפקודה בש' רנ"ז לאכוף את היהודים להמיר דתם והשוטרים שדדו את הילדים מזרועות הוריהם להביאם במסורת הדת הקתולית (ע' גרוש פורטוגאל), חרד אבן-צחין פן יפלו גם בניו בידיהם ויתאזר עוז וימיתם בידיו ואחרי כן שלח יד בנפשו ויפול על חלליהם גם הוא.

אֶבֶן-צֶמֶנְט (Cement) הוא מין חמר שע"י המים יתקשה ויהיה כאבן, והבונים יערבוהו בשיד והיה לחמר מקשה המדביק את אבני הבנין להיות כאחת. היא נחלקת לשני מינים: 1) צ' טבעי, שכבר נשרף בקרב האדמה ע"י חום וולקאַני; 2) צ' מלאכותי, הנשרף בידי אדם למען היות לחמר מדביק כראוי. יסוד הראשון הוא אבן-בימס שחוק וכתות (Trass) הנמצא על יד נהר הרהיין; דומה לו הוא עפר פוצואולאַני (Puzzuolane) אשר בקרבת העיר נאפולי, ועפר סנטורין (Santorin — שם אִי בארץ יון). מוצא השני הוא מרפש הנהרות הגדולים אשר יגרשו מימיהם במקומות אשר ישתפכו הימה. בחרשת הצ' יערבבו את הרפש ההוא עם חלקי נתר או אבני גיר באופן שאחרי השרפם ישארו יסודי החמר (חמיץ חלמיש, אדמת חמר וחמצת ברזל) בערך 32 עד 35 למאה. את החמר ייבשו וישחקו הדק היטב, ואח"כ יערבבוהו בנתר ומים וילושוהו במכונות העשויות לדבר ויגבלוהו ויכבשוהו בתמונת אבנים, ואחרי התיבשם ישרפום בתנורי כבשן ואש פחמי הקוקס תוקד בהם עד כי יתלבנו, וכאשר יתקררו יהיה מראיהם ירקרק אמוץ; זמן ההסקה הוא 3 ימים והקרירה לא פחות מן 8 ימים. אח"כ יפוררוהו ויטחנוהו היטב עד שיהיה דק כקמח, ואז יצברוהו על מקום אחד, וכלל גדול הוא, כי יותר שינוח על מקומו ייטב בתכונתו (הנבחר בהצ' המלאכותי הוא הנקרא פּורטלאנד-צמנט). אבן הצ' תצלח לא רק לדבק הלבנים והאבנים בבנין, כי גם לנוי ועדוי ואף לכלים שונים העשוים להחזיק בהם חמרים נוזלים.

אֶבֶן-צרצל, ע' ר' אברהם אבן-צרצל.

אַבַּנְקוּר (Charles Xavier Joseph de Franqueville d'Abancourt), שר ממשלה בצרפת בימי המלך לודויג XVI, נולד 1758 בעיר דוּאֶ. בפרוץ המרידה הגדולה היה פקיד גדוד רוכבים, ויען אשר מצאהו המלך מתון בסערת העם, שם על שכמו משמרת שר המלחמה. הדבר היה אחרי שערוריות 20 יוני 1792. באספת הלאֹם בא השר הזה רק פעם אחת, לתת חשבון על מעשיו בדבר בצור גבולות הצפון, ולהסיר מעליו דבת אנשי החיל אשר התאוננו רע על שרי הממשלה, כי במצותם הושמה זכוכית כתושה בלחם הנתון לחיל הצבא. תשובתו נתקבלה בפעם ההיא, ויצא בשלום מלפני שופטיו, אך אחרי שערוריות 10 אוג' נתפש גם הוא בתור אויב העם המתנגד לחרותו ויובל כאסיר פשע אל בתי האסורים אשר באורליאנס. ביום 10 סיפט' 1792 הובל יחד עם יתר האסירים מאור-ליאנס לפאריז, ויהי בעברם דרך וירסאיל נפל המון העם על האסירים באכזריות חמה ויהרוג מהם 52 איש, בתוכם נפלו גם השרים אבאנקור ודיליסאר ודוכס בריסאק על חלליהם. אחרי כן החלה ההרגה גם בבתי האסורים אשר בוירסאיל.

אֶבֶן-קוֹרֵיש, יהודה, אחד מנכבדי גליל מוהרב (מערב) בצפונית מערבית אפריקה, חי במאה השביעית לאלף החמישי. הוא היה בלשן גדול וידע היטב שלש לשונות בני שם: עברית, ערבית וארמית וגם שפת הברבריאים, ויכתוב אגרת תוכחה לקהל עדת פֵּיס על בלתי שומם לב להתרגום הארמי, היקר בתועלתו להבין על ידו הרבה מלות עבריות זרות וסתומות, ויחבר ספר דקדוק וערך מלים, להראות את ההתדמות שיש לשתי לשונות עבר וערב בשרשיהן ובניניהן, ולחזק את דבריו הביא ראיות מהקוראן ומשירי הערבים. חכמי הקראים והרבה מכותבי התולדה האחרונים יאמרו שהיה קראי, ולעמתם חושבים רבים למשפט שהיה רבני, ולא הוכרע ביניהם. אלדד הדני במסעותיו בארצות אפריקה התודע אל אבן קוריש בעיר תאהורט במארוקה, וילמדהו הרבה מלים עבריות, שלפי דברי אלדד, יש לבני שבטו הרבה יתר על המלים הנמצאות בכתבי הקדש.

אֶבֶן-קַמְנִיאַל, ר' אברהם בן מאיר, רופא בסרגוסא, נשא משרה נכבדה בחצר עלי II (1106—1143) מלך הערביאים בספרד הדרומית, ונקרא בשם „משנה למלך" (אל-ויזיר). הוא היה נדיב לב ויקר רוח וממרום מצבו השגיח אל אחיו בני עמו ויהי להם למושיע ורב, ובגלל זאת העריצוהו משוררי עמו בשיריהם, ור' משה בן עזרא הקדיש לו ספרו „התרשיש" ויספר נפלאות ממפעלות השר הזה בשירו הנעלה אשר כתב לכבודו בראש ספרו, ובמקום אחד אמר עליו: עולם דומה אל גוף גבר — אך אברהם רוח אפו — ישקוט כל עת יהיה רוצה — ומאד ירעש בעלות אפו (כ"ח IV 69).

אֶבֶן-קַצְרָא, מנשה, חי במחצית המאה הח' לאלף הה'. במצות הכליף הפַטימידי אל עזיז, הפקדו לנציבים בארץ סוריא היהודי מנשה אבן קצרא והנוצרי איסא (ד"א תשנ"ח=990). כל אחד מהם השתדל לתת משרות ופקודות לבני אמונתו ולהצר להמחמדים. הדבר הזה היה לרוח חפץ הכליף, כי יושבי המקום שהחזיקו באמונת הסונה (תשלום הקוראן, תורתם שבעל פה) היו עוינים את גזע הכליפים הפַטימידים אשר רוחם זרה להסונה. על זה גדל הקצף בין יושבי המקום המחמדים אך לא נמצא בהם איש אשר יעוז בנפשו להתאונן על מעשי המלך, עד שאשה מחמדית עניה הרהיבה בנפשה עז לעשות את הדבר הזה. ויהי היום בהיות אל-עזיז בסוריא, כתבה על לוח עץ קטן כדברים האלה: „בשם האלהים אשר רומם את ממשלת היהודים ע"י מנשה אבן-קצרא ואת ממשלת הנוצרים ע"י איסא, ואשר השפיל את המחמדים, — אבקשך אדוני ומלכי שתשים את לבך לדרוש אחרי השוד והחמס אשר יעשו עמנו", ותשלך אותו לפני הכליף. אל עזיז התעורר למראה התחבולה המוזרה הזאת, ויסר את שני הנציבים ממשמרתם ויתנם אל בית האסורים.

אַבְנֵר, בן נר דוד שאול מלך ישראל ושר צבאו. הוא היה הראשון שהכיר בשאול שנוי מוחלט תיכף אחרי המשחו ע"י שמואל למלך וחפץ לדעת מה אמר לו הרואה ומה דבר אתו, אך שאול לא הגיד לו מאומה מדבר המלוכה, כאשר צוה אותו שמואל (ש"א י). ברדוף שאול אחרי דוד היה גם הוא עמו וכמעט הביא את מלכו ברעה גדולה שלא שמרו כראוי (שם כ"ו). אחרי מות שאול במלחמה על הרי גלבוע לקח אבנר את איש-בשת בנו ויעבירהו מחנים וימליכהו על אפרים ועל בנימין ועל כל ישראל, בעוד אשר שבט יהודה משח את דוד בחברון למלך (ש"ב ג) ואז החלה מלחמת האזרחים בין יהודה וישראל, ובכן היה אבנר הראשון שהנית היסוד לחלוקת הממלכה לשתים, לממלכת ישראל ולממלכת יהודה. אך כאשר חשדהו איש בשת כי בא אל רצפה בת איה פלגש אביו, שזה היה בימים ההם אות מרד ומעל (ע' ש"ב ט"ז כ"א, מ"א ב כ"ב), חרה לאבנר מאד וישבע להעביר הממלכה מבית שאול ולהקים את כסא דוד על ישראל ויהודה מדן ועד באר שבע (שם ג). ולא אחר אבנר מהקים את שבועתו וישלח אל דוד מלאכים לכרות אתו ברית שלום ולהסב אליו את כל ישראל. ויבוא אל דוד חברונה עם עשרים אנשים

מאצילי בני ישראל ויעש להם דוד משתה וישלחם וילכו מאתו בשלום. כאשר נודע ליואב כי כרת דוד עם אבנר ברית שלום וירע הדבר בעיניו מאד, כי ירא לנפשו פן יבולע לו ולאחיו בגלל אבנר, שהיה שר וגדול בישראל ונכבד בעמו, וירדוף אחריו ויכהו נפש, ולבל יאמרו כי דבר בליעל יצוק בו אמר יואב כי נקם ממנו דם אחיו עשהאל שנשפך ע"י אבנר במלחמה אצל חברון. בהגיע דבר הרצח לאזני דוד חרה לו עד מות, ויצו לעם אשר אתו לחגור שק ולספוד לפני אבנר, ובהקברו בחברון, נשא עליו קינה, ויבך אתו כל העם (שם ג), ואת יואב קלל קללה נמרצת על שפכו דם נקי, דם צדיק, ויצו לשלמה בנו לבל יוריד שיבתו בשלום שאול (מ"א ב). גם זכר את חסדי אבנר וצדקתו לבנו יעשיאל אחריו ויפקידהו לשר על שבט בנימין (דהי"א כ"ז כ"א). — בהשענם על הכלל אין מיתה בלא חטא אמרו חז"ל כי אבנר בחטאו מת, מפני שהיה לו למחות בשאול לבלי רדוף אחרי דוד ולא מיחה (סנהדרין ־ב), וביחוד היה לו לאבנר להראות לשאול צדקתו של דוד אחר כרתו כנף מעילו ואחרי לקחו ממראשותיו של שאול את חניתו ואת צפחת המים ולא נגע בו לרעה (שם מ"ט). גם יתיבוהו חז"ל לאבנר על אשר עשה דמם של נערי בני ישראל שחוק, באמרו: (ש"ב כ) „יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו" (ויקרא רבה כ"ו), ובעבור זה אמרו, כי מה שהלך דוד אחר מטתו של אבנר והעיר לבות העם לבכיה, „לא היה הדבר אלא לפייס את העם", שאהב את אבנר וכבדהו מאד (סנהדרין כ).

אַבְנֵר (Alfonso Burgensis de Valladolid — חי מן ה"א ל"א = 1270 עד ה"א ק"ז = 1346), יהודי תורני ומלומד שהמיר דתו בהגיעו לשנת הששים. הוא אבנר, תלמידו של הרמב"ן ז"ל (לדעת בעל שלשלת הקבלה ור' יהודה אריה די מודינא), חי בואַלאדוליד בימי ממלכת אלפונזו XI בקשטיליא, קרא ושנה הרבה במקרא ומשנה והלכות, ויעמיק בספרי הפילוסופיא האסכולית (Scholasti-ca), ויהי רופא חולים. אך באמת היתה תורתו מרובה מחכמתו, והפילוסופיא המוטעת, אשר שרתה בבתי מדרש החכמה בימי הבינים, הטתה את לבבו ללכת אחרי ההבל ולהאמין באמונה שלמה בהאסתרולוגיא (השפעת הכוכבים ומזלות על מעשי אנוש ותחבולותיו), גם תורתו נהפכה בקרבו למרורת פתנים עד כי נאר את האמונה ויהי לכופר בכל הדתות והאמונות הנגלות. בהיותו אוהב מנעמי החיים ורודף תענוגות המיר דתו בדת הקתולים, והמתפלסף הכופר בכל היה לכהן ראש בבית הכניסה הגדול להקתולים בואַלאדוליד. אבנר לא השתפק בהמרת דתו, כי גם התאמין להצדיק מפעליו, ויכתוב מחברת בשפת עבר בשם „אגרת הגזרה", להוכיח צדקת משפטו שהאדם אינו בעל בחירה ושכל מעשיו נעשים בכח גזרה קדומה על פי המזל שנולד בו, וגם המרתו את דתו היתה לפ"ד תולדה מחויבת על פי חקי האיצטגנינות. עוד הוסיף לחבר ספרים בשם „מנחת קנאות", „מורה צדק", ו„שלש אגרות", בם נתן לשמצה את התלמוד וביחוד את דברי חז"ל באגדות. בימים ההם עוד היה כבוד היהודים בספרד חדש עמם, ובראותם את מעשי המחרף מערכות ישראל אשר מקרבם יצא, השיבו מלחמת סופרים שערה. איש בריתו מלפנים ר' יצחק פולקאר (ע"ש) יצא נגדו בספרו „עזר הדת" (נמצא בכ"י בהסימינריום הברסלוי וחלק ממנו נדפס בס' „טעם זקנים") וספרו „אגרת החרפות" (נגד הס' „שלש אגרות"), החכם שם טוב בס' „אבן בחן", גם ר' משה נרבוני בספרו „דברי חכמים" כתב מאמר „הבחירה" (נגד דעת אבנר ההולך בשיטת גזרה קדומה) ועוד חכמים רבים ובתוכם גם ר' שמואל סרסא השיבו על דבריו כחכמתם. התשובות האלה, אף כי רובן נכתבו בדעה מיושבת מבלי לנגוע בכבודו של אבנר (לבד מר' חיים אבן מוסה הקורא אותו בשם „אב-חשך") עוררו עוד יותר בקרבו את השנאה לבני אמונתו מלפנים, ויוסף להוציא ספרי עמל וכתבי פלסתר על היהודים, גם מצא מסלות בלב המלך ושריו ולבקשת בלאנקא בת המלך כתב שטנה על היהודים בשפת עבר וספרד (ספרו בספרדית מכונה Los batallos de Dios). בספריו יצדיק אבנר כל רשע כסל ותאוה זוללה בכח שיטתו שהאדם אינו חפשי בבחירתו, ומרבה לספר דברי הבל וכזב על היהודים וכתותיהם, עד כי הפרושים והרבנים — שני השמות הנרדפים כמעט בהוראתם — נחשבים אצלו לשתי כתות. לדבריו נפרדים הם המקובלים באמונתם מהעוסקים בתלמוד. מהויכוחים האלה נפתחה הרעה ליהודי קשטיליא, ואבנר לא נח ולא שקט עד הביאו דבתו רעה עליהם לפני המלך אלפונזו, אשר אמנם לא היה לבו מתחלה רע על היהודים, אך בהיותו הפכפך בדעותיו הטה אזן לקול מלחש, וכאשר חדש אבנר את דבת הירונימוס על היהודים, כי מחרפים המה מערכות האמונה הקתולית בברכת „ולמלשינים" (נגד האמת, כי הברכה הזאת נתקנה עוד בימי ממלכת הרומאים עובדי האלילים) נקראו ראשי העדה בואלאדוליד לפני המלך להתוכח עם אבנר במושב המלך והמלכה ובמעמד כל השרים והכהנים הגדולים. אחרית הויכוח ומי היה המנצח במלחמת הדברים לא נודע, אך זאת מודעת היא, כי ביום 25 פיבר' 1336 (ה"א צ"ז) יצא כתב הדת לכל קהלות ישראל בקשטיליא, להשמיט ברכת „ולמלשינים" מתפלת י"ח, ומני אז נהפך לב המלך אלפונזו לרע על היהודים, כי הטה אזן קשבת ליועצו צורר היהודים גונסלו מארטיני, ושנים רבות היו יהודי קשטיליא צפוים אל רעה רבה, עד כי הורד הצורר הנ"ל מגדולתו, ועמו נשכח גם זכר אבנר, עד אשר התחדשו הגזרות אחרי מאה שנה, והכהנים יועצי רע עם הבוגדים מבני ישראל כיהושע הלורקי, ניקולי די לירה ודומיהם העלו שנית את זכר אבנר וספריו לרעוץ ולרוצץ את היהודים עם עברתם. תולדות אח נפשע זה נמצאות בספריו וספרי מתנגדיו הנזכרים, גם אצל ר' יהודה אריה די מודינא (בהקדמה לס' בחינת הקבלה מאת יש"ר), גראֶטץ גד"י, די ראָסי וכו'. רוב ספריו כתובים עברית ואך שנים או שלשה מהם כתב בלשון ספרדית.

אֶבֶן רוּמַחִית או דמאחין, רב החובל מבני הערב שהיו בממשלת הכליף עבד-אל-רחמן אלנאצר מלך קורדובה בספרד, היה במאה הח' לאלף הה', ובשוטטו באניות לארוב על הספינות הבאות מאיטליא לארץ יון לכד אניה אחת אצל חוף בארי בגבול איטליא ובה היו ארבעה חכמי ישראל: ר' חושיאל אבי הר"ח (ע"ע) ור' משה בן חנוך (ע"ע) עם אשתו ור' חנוך בנו, ור' שמריה בר' אלחנן (ע"ע) ור' נתן בר' יצחק (ע' גראֶטץ V ציון 21) אשר נסעו לקבץ כסף על ישיבת סורא ויקחם בשביה. ואשת ר' חנוך היתה יפה עד מאֹד, ויחפץ אבן רומחית לענותה, ותשאל האשה את בעלה בלשון עברית, אם הנטבעים בים חיים בתחית המתים, והוא השיב לה „אמר ה' מבשן אשיב, אשיב ממצולות ים" וכשמעה דבריו קפצה פתאֹם מהאניה הימה ותטבע במצולה. ואבן רומחית מכר את הר"ר שמריה באלכסנדריא של מצרים ואת הר"ר חושיאל בחוף אפריקה ואת הר"ר משה עם בנו ר' חנוך הביא אתו לקורדובה, ויפדום יהודי העיר ההיא. אך בראות אבן רומחית כי היהודים מגנו את ר' משה עליהם לרב וראש, נחם על אשר לא הוקיר פדיון נפשו לקחת מחירו הון רב, ויחפוץ לשוב ממכירתו, ולא הניחו המלך עבד-אל-רחמן לעשות הדבר הזה, כי שמח מאד בשמעו כי הנפדה רב גדול הוא בתורה, והיהודים יושבי ממלכתו לא יהיו עוד נזקקים לראשי הישיבות אשר בארץ בבל לבקש תורה מפיהם.

אֶבֶן רְצוּעוֹת — איננה מין מיוחד, כי יש אבנים הנודעים במיניהן, אשר כרצועות מצבע אחר עוברות בתוכן, כמו אכֿאטית הרצועית וישפה הרצועית וכדומה.

אֶבֶן שׁוֹאֶבֶת (Magnes, Магнитъ), נזכרת בתלמוד (סוטה מ"ז ב, ע"ז מ"ד א, סנהדרין ק"ז ב), היא האבן המגניטית אשר ברזל יצוק בה וסגלתה לשאוב ולמשוך אליה ברזל ולהחזיקו אצלה. היא מרכבת מפלחים בעלי שמונה או שתים עשרה צלעות, ועל הרוב הם כגרעינים או כחמר מהותך המבהיק בנגה המתכות ותארן

שחור כשחור הברזל. מדרגת קשיותה 6 במעלות מוס (Mohs, ע"ע), ומשקל חמרה בכדי 5. הרכבתה שתים שהן ארבע: $FeO+Fe_2O_3$, ר"ל שהיא נפרדת לשתי הרכבות שונות, האחת מרכבת מרגב אחד ברזל ורגב אחד יסוד החמץ והשניה משני רגבים ברזל ושלשה יסוד החמץ, ונקראת בלשון הכימיא: חמיץ-חמצת-הברזל; קשה להתיכה בקנה הצורף, אך כשתודק לעפר ותושם בחמיץ המלח תמס כרגע. נמצאת לרוב בנורווגיא ושוודיא וביותר בנפת אוראל, ששם הררים שלמים מלאים ממנה. ההר וויסוקאיא גורא (Высокая гора) אשר מדת ארכו 1,800 מ' ורחבו 1,500 וגבהו 250, כלו מאבן זו. ממנה יזוקו ברזל עשת אנגלי והוא המובחר שבמינו. כגרגרי חול ממנה ימצאו בחופי הנהרות והימים. מלבד הא"ש הטבעית, יש גם מגניט מלאכותי, אשר כח המשיכה ינטע בו בהשפעת הא"ט הטבעית, או בזרם אלקטרי; הפעולה הזאת היא תמידית או רק עוברת בסור ממנה כח ההשפעה החיצונית (ע"ע מגניט). זמן הגלות האבן המגניטית מעולף בהגדות עתיקות מימי קדם. לדברי פליניוס נקראה בשם מגניט על שם הרועה מגנוס, אשר נגלתה על ידו, בדרכו על אבן זו בשדה ולא יכול למוש ממקומו מפני סנדליו המסומרות ומטהו המצומד ברזל בקצהו, כי נמשכו בחזקה אל האבן; ולדברי אריסטו נקראה על שם המקום מגניזיא, אשר לרגלי ההר זיפלוס צפונה מזרחה לאיזמיר (Smyrna). סגלת פניתה אל רוח צפון ידעו החינים בשכבר הימים והשתמשו בה בדרך מסעיהם. כהני המצרים קבעו על ידה בראשי אליליהם עינים הפונות תמיד מזרחה — מקום גן העדן לדעת הוברי השמים. בארצות המערב היה פלאוויא גיויא (Flavio Gioja) הראשון אשר עבר ארחות ימים בעזרתה (בש' 1302), אולם גם שם כבר ידעו מזה במאה הי"ב (ע"ע קומפאס).

אֶבֶן-שׁוּעִיב, הר"ר יהושע במדינת ספרד, במאה הא' לאלף הזה, מתלמידי הרשב"א, (כן כתב בספרו פ' בשלח, ויקרא, ועוד), היה גדול מאד בתלמוד, גם עסק בלמוד הקבלה ודרש אותה בבתי כנסיות, והר"ר מנחם בן זרח „בעל צדה לדרך" למד אצלו חכמת התלמוד. הוא חבר ס' דרשות על התורה, נקרא בשם: „דרשות" או „אבן שועיב" (נדפס בקושטאנדינא בין שנת ר"פ ורפ"ב ובקראקא ש' של"ג) ובשמות הספרים המובאים בפתח הס' „שלטי הגבורים" להר"ר אברהם הרופא משער אריה מזכיר „בן שועי" וכונתו אל ס' הדרשות להר"ר יהושע אבן שועיב.

אֶבֶן-שׁוּעִיב הר"ר יואל, רב גדול בתורה חוקר נכבד ודרשן מפואר, במאה הג' לאלף הזה, והיה מרביץ תורה בארגוניא אשר בספרד. בש' רכ"ט חבר ס' דרושים על התורה וקרא שמו „עולת שבת", גם חבר ס' „עין משפט" על איוב. ואחרי כן ישב ימים רבים בעיר תטילא אשר במלכות נאוארה, שם חבר באורו על מגלת איכה בש' רמ"ה ופירוש על ס' תהלים נקרא בשם: „נורא תהלות" בש' רמ"ט (קוה"ד כ"ח).

אֶבֶן שׁוּשָׁן, משפחת רבנים, גאונים, נדיבים ונשיאים אשר עשתה לה שם בישראל במאה האחרונה לאלף הה' ובניה נפוצו מספרד לאפריקה, לתוגרמה ולמצרים ולארץ הקדושה. ואף כי ברבים מהם לא נודע יחושם וקרבתם זה לזה, אך שם משפחתם מעיד עליהם כי מגזע אחד יצאו. 1) הר"ר יהודה הכהן, מעיר פיס באפריקא בראשית המאה הי' לאלף הה', היה חכם גדול בתלמוד ולשמע חכמתו הלכו אליו הר"ר מיימון עם הרמב"ם והר"ר דוד בניו מקורדובה אחרי מות הרר"י אבן מיגאש רבם ללמוד תורה מפיהו. אך לא למדו אצלו ימים רבים, כי האלמהדים הקנאים מושלי פיס תפשו את הר"ר יהודה ויכבידו עליו אכפם להמיר דתו בדת מחמד, אבל הוא בחר במות מבגוד בדתו והערה למות נפשו על קדוש שם אלהיו. 2) הר"ר יוסף הכהן הדיין בפיס, מבני בניו של הרב הקדוש, היה רבו של הר"ר יהודה כרסני (ע"ע) שחבר ספר „ארון העדות" (חמדה גנוזה 30). 3) הר"ר אברהם מנכבדי טולידה, בסוף המאה האחרונה לאלף הה', היה גדיב לב מכנים אורחים, והמשורר ר' יהודה אלחריזי מהללו כי הוא „בונה בתי מנוחות לעוברי ארחות" (תחכמוני שער מ"ו). 4) הר"ר יהודה, מנכבדי העיר טולידה ונדיביה, במאה האחרונה לאלף הה', והמשורר אלחריזי מתארו בתארי תהלה: „יועץ נדיבות, וים נדבות" (תחכמוני שם). 5) הר"ר דון יוסף הנשיא בעיר טולידה, במאה האחרונה לאלף הה', היה בן הר"ר שלמה אחד הגדולים בתורה ויראת ה' וגם הוא היה מראשי תופשי התורה ועושי הצדקה בין יהודי טולידה ומליץ טוב לעמו אל המלך והשרים ובנה בית הכנסת מכספו. מת בשנת תתקס"ה כחדש או כשנים חדשים אחרי מות הרמב"ם במצרים, והמשורר אלחריזי המליץ על זה „ויקח משה את עצמות יוסף עמו", גם קונן עליו את הקינה: שנה אשר בה יהוסף הגביר — נאסף הם אחריו צאן אובדות נהי — היתה שנת אד שנת זעם ועת יגון — והאל שמה קרא „נהי" — ועל מצבתו חקקו: „גבור התורה, הנשיא הגדול בחיר ה' וידידו, מופת הדור ופלאו" (תחכמוני שער הנו"ן, אלמנצי אבני זכרון). 6) ר' שלמה הנשיא בנו היה גדיב לב ותומך נדכאים והאלחריזי אומר עליו „הוא ציץ הנזר ואבן העזר" (תחכמוני שער מ"ו, וע' כ"ח VII 249). 7) הר"ר אברהם בטולידה, במאה הא' לאלף הזה, היה שר וגדול ליהודים וידיו רב לו במקרא ובתלמוד ותבר כמה חבורים ומת בשנת צ"ט, על מצבתו קראוהו „אב לתלמוד ואם למקרא" (אלמנצי אבני זכרון 55). 8) הר"ר יוסף, בעיר ואלינסיא בארץ ספרד, במאה הב' לאלף הזה, היה חכם גדול בתלמוד ובפילוסופיא, וידיו רב לו בלמודי הקבלה, חסיד גדול ומדקדק במצות ואוהב נאמן להריב"ש, והריב"ש נשא ונתן עמו בסרגוסא ע"ד כונת הברכות והספירות (מובא בתשובות הריב"ש סימן קנ"ז). 9) הר"ר יצחק, במאה הב' לאלף הזה בספרד בעיר טולידה והומת על קדוה"ש בש' קנ"א (קוה"ד כ"ו). 10) הר"ר מאיר בהנשיא הר"ר שלמה (סי' 6) בטולידה, במאה הב' לאלף הזה, רופא מהלל וחכם במדעים והיו לו מהלכים בחצר המלך ועמד בפרץ בעד עמו. מת בש' קע"ה (אלמנצי אבני זכרון 54). 11) הר"ר אברהם, היה רב במצרים יחד עם הרדב"ז במאה הג' לאלף הזה (מובא בתשו' הרלב"ח סימן קי"ז). 12) הר"ר דוד, במחצית הב' למאה הג' באלף הזה, מגולי ספרד, רופא מהלל ותלמודי גדול, קבע מושבו בירושלים ויהי ראש ישיבה לספרדים שמה, ובני עמו כבדוהו מאד בגלל חכמת לבו ויקרת נפשו (גראֶטץ IX 27). 13) הר"ר דוד משאלוניקי, בתחלת המאה הד' לאלף הזה, היה חכם גדול בתלמוד, בתכונה ובפילוסופיא ויתר המדעים, והר"ר אשר כהן ארדוט (ע"ע) היה תלמידו בחכמות ומדעים. והר"ד קונפורטי אמר עליו כי: „היה בקי מאד בספרי דת הישמעאלים עד שהיו באים אצלו חכמי הישמעאלים ושופטיהם ללמוד ממנו בספרי דתם, והיה סגי נהור ועשיר גדול". לא נודע מאיזה סבה עזב אחרי כן את שאלוניקי עיר מולדתו וישב בקונ-סטנטינה עד יום מותו, וחכמי הישמעאלים כבדוהו שם מאד בעבור חכמת לבבו (קוה"ד ל"ט, מ"ה). 14) הר"ר יששכר בר' מרדכי מצפת, בסוף המאה הג' ותחלת המאה הד' לאלף הזה, תלמיד הרלב"ח, היה גדול מאד בתורה וחכם בחשבון וחבר ס' „תקון יששכר" או עבור שנים על חשבון תקופות ומולדות משנת שכ"ד עד עולם (נדפס בקונסטנטינה שכ"ד, ע' אוה"ס לב"י).

אֶבֶן שְׁחַרְחֹרֶת (Pyrolusit) היא אחת מן אדמות מנגן (Mangan) היותר מצויות והנעשות למלאכה, גבישה כעמוד קצר בעל רצועות המתהלכות לארכו, ולפעמים יתפתל בקצהו לעוקצים רבים. על הרוב ימצאו בה כמו בדים מרכבים מפתילים דקים היוצאים מן האמצע לכל עבר, מראָה אמוין כהה כברזל או שחור וחצי נגה מתכות לה, ולפעמים תהיה כגוש עפר. קשיותה 2—2½, משקלה 4_7—5, יסודה חמצת-מנגן הגדולה (Mangansuperoxyd) MnO_2, שבה 63_{22} למאה מנגן, 36_{78} יסוד חמץ. יש מיני א' אשר מעט תליום (Thallium) ויש אשר מעט חמיץ ואנאדין (Vanadin) נמצא בהן. אם תלוהט הרבה על גחלים תהפך

לחמיץ תומצה (Oxydoxydul) שחרחרת, ואז יאבדו ממנה עד 12 חלקים יסוד חמץ; בחמיץ מלח חם תותך ויולד אז כלור (Chlor) הרבה; אם תחם תוך חמיץ הגפרית תתפרד ליסוד חמץ ולחמיצת מנגן חמיץ הגפרית. על יסוד זה נוציא את יסוד החמץ ואת הכלור מן האבן השחרחרת. גם תשתמש להעברת הצבע מחמר הזכוכית, אשר כפי הנראה נודעת זאת כבר בימי פליניוס (Hist. nat. XXXVI, 66), גם תצלת ולצבוע זכוכית מותכת כמראה אחלמה ולצבוע את קוניאות הכלים.

אבן-שלביב, ע' עמרם בן יצחק.

אֶבֶן שְׁלֵמָה או **אבן שברים**, שתים אלו הן ההפך מאבני גזית הנפסלות מידי אמן בתבנית ידועה. הא"ש נעשות לבנין כתבניתן שהן נמצאות על פני השדה או בקרקע הנחלים והנהרות, או מסלע אשר התפוצץ בכשיל וכילפות או על ידי אבק שרפה. אולם רק אז תיטבנה לבנין כשהן בעלות תמונה מסודרה, וביחוד תיטבנה אותן הישרות הנמצאות רבודות בין משטחי לוחית (lapis fissilis). אבל הא"ש אשר לה גבנונים ורכסים אינן נאותין לבנין, אם לא ישתוו בידי אדם ע"י הדבקת חמר וגיר חזק. על הרוב ישתמשו בהן רק למלאות קיר גבוה או בארות חפורות העומדות להסתם.

אִבְּן-שֵׁם-טוֹב, ר' יצחק שפרוט, מטובי החכמים התורנים בספרד, חי באמצע המאה הב' לאלף הששי בהעיר טודילא במדינת נאוארא אשר בספרד, היה בן דורו של ר' משה הכהן מטורסילא (Tordesillas) בעל „עזר האמונה" ובא בכתובים עם הריב"ש (בשו"ת סי' ר"י, רכ"ו ותקט"ו) ע"ד הלכות ודו"מ. בימיו התגברה התשוקה בלב כהני הדת הקתולית בספרד להעביר את היהודים על דעת קונם ולהכניסם בברית דתם ע"י אחים נפשעים מקרב ישראל אשר הסיתו את ההגמונים, כי יאכפו את רבני ישראל, להתוכח עמהם קבל-עם ולהשיב על טענותיהם ועלילותיהם. תוצאות כל הוכוחים היו רדיפות רבות ועצומות, יען כי הרבנים לא יכלו להוציא כל רוחם ולהביע דעתם כאשר עם לבבם, וע"כ נאלצו פעמים רבות לשאת כלמת הכהנים והמומרים הנחרים בם. כן נאלץ ר' משה הכהן הנ"ל להתוכח עם המומר יוחנן מואלאדוליד במעמד הארכיבישוף מבורגש, גם ר' אבן שם טוב השפרוטי נאחז שלא ברצונו בסבך הוכוחים לפני ההגמון פידרו די לונה, שהיה מהמצירים לישראל ונעשה אחרי כן ראש הכנסיה הקתולית ונודע בשם האפיפיור בינידיקט XIII אשר ישב באביניון. הוכוח הגדול הזה היה ברב עם ובמעמד רבים מההגמונים והכהנים. תוצאותיו לא נודעו לנו. בימים ההם גברו מבוכות מלחמה בנאוארא ואבן שם טוב שפרוטי (כרבים מאחיו) נאלץ לעזוב את הארץ (בש' ה"א קל"ת) ולהתישב בטרגונא אשר בארגוניא. שם ראה עוד יותר את צרות עמו ומצוקותיו ע"י המומרים אשר היו למוקש לבני בריתם מלפנים; עליהם התאונן בספרו „אבן בחן" לאמר: „הנה נא ראיתי כי רבו אנשי בריתנו אשר יצאו מכללנו הרודפים אחרינו .... להתוכח עמהם ושואלים אותנו מתוך פשוטי הכתובים והאגדות.... להבאישנו בעיני הנוצרים אדונינו... ואין אנו יכולים להשיב להם כדת וכהלכה". להסיר המכשלה הזאת מקרב עמו חבר את ספרו הנ"ל שבו נכלל גם הספר „מלחמות ה'" לר' יעקב בן ראובן וגם השתמש בספרו של האפודי: „כלמת הגוים" (ע' אוצה"ס לבן יעקב). הספר כלו נחלק לט"ו שערים ונמצאות ממנו שתי מהדורות ובסופו נמצאה גם ההעתקה הראשונה (לעברית) לארבעת האונגליונים ותשובות על טענות המומר אבנר-אלפונזו (ע"ע). שנת מותו ויתר פרטי חייו לא נודעו.

אִבְּן-שֵׁם טוֹב, משפחה מפוארה בספרד: 1) ר' **שם טוב בן יוסף**, הראשון מהמקובלים אשר התאמצו לתת ללמודי הסוד מהלכים בין חכמי ישראל בספרד — חי שם בסוף המאה השניה לאלף הששי (מת בש' ה"א ק"צ), בימיו התגברו הצרות והרדיפות ורבו מאד יהודים שהמירו דתם ונהפכו לרועץ לבני אמונתם, ומאשר כי בין האחים הנפשעים האלה נמצאו גם אלה שעסקו בפילוסופיא וחקירה, התעורר ר' יוסף בן שם טוב לדרוש כשבת הקבלה ולהתנפל על כל החוקרים שעמדו לישראל בימי הפרחת החכמה בספרד, ויכתוב את ספר „האמונות", אשר שם יתמרמר על הראב"ע והרמב"ם והרלב"ג ובנה עליהם מצודים גדולים מהזהר וספרי המקובלים. בנו ר' יוסף שם טוב ועוד רבים הבאים אחריו סתרו כל טענותיו, וביחוד השיב עליו מהר"ם אלשקאר בתשובותיו סי' קי"ז ויבטל כל דבריו. ס' האמונות נדפס לראשונה בפיראַרה ש' שי"ו. 2) ר' **יוסף בן שם טוב**, בנו של המקבל והמקנא לאמונה — (נולד בש' ה' ק"ס — מת על קדושת השם לערך ש' רכ"א), חכם, פילוסוף, דרשן ונושא משרה בחצר מלכי קשטיליא יואן II והיינריך IV, למרות רוח האצילים קריאי מועד הממלכה (Cortes) והאפיפיור, אשר שמו אשם נפש המלך יואן, כי עובר הוא את מצות אביו המלך ודתי האפיפיורים הקדמונים וגזרות כנסיות הכהנים לבלי תת ליהודי לשאת משרה ושררות במדינה אשר תנשאהו על האזרחים הנוצרים. — ר' יוסף בן שם טוב, בהיותו יוצא ונכנס בחצר המלך בא לעתים לא רחוקות בדברים עם רבי המדינה והכהנים, ומהם היו כאלה אשר הקיפוהו בחבילות טענות בחפצם להכניסו תחת כנפי הברית החדשה. הדבר הזה עורר אותו להתהלך בחקרי הדתות ולמודי התורה הנוצרית, למען דעת מה שישיב למתוכחיו בדעות ואמונות. תוצאות ויכוחיו כתב לראשונה על ספר אשר קרא בשם „הספקות" ותוכנו בקרת חדה על יסודות האמונה, גם כתב באור על אגרת-ההתול „אל תהי כאבותיך" מר' פריפוט דוראן (האפודי) ויתרגם לעברית ספרו של ר' חסדאי קרשקש בנושא הזה מספרדית לעברית. כנראה הצליח בכ"ז לשוטני ישראל להדפהו ממצבו בתור שר בחצר המלך, וכאשר נפטר מעבודת המדינה היה „נע ונד בארץ, ויבאו אליו אנשים בכל שבת לשמוע דרשותיו". את קובץ דרשותיו אסף לספר אחד ויקרא אותו בשם „עין הקורא" ואז כתב גם ספרי הויכוחים וספריו במחקר, המלאים דעת הפילוסופיא האריסטית והמיימונית. ר' יוסף היה ההפך מאביו אשר נאץ את החקירה התפשית, כי שם כל מעיניו בפילוסופיא וביחוד בתורת הנפש והמדות לאריסטו ויחבר פירושים על ספרי הפילוסופים אבו ראַזי ואבן-רשד („אגרת אפשרות הדבקות", מאמר השכל, וספר „הנהגת הבית" על הכלכלה לשיטת אריסטו — כלם בכ"י). עיקר שיטתו בחקר אלוה באר בספרו „כבוד אלהים" (נדפס רק פעם אחת בש' ה"א שי"ו בפיראַרה) אשר בו ירומם וינשא את הפילוסופיא המיימונית, אך יתן כבוד להאמת ויודה שהרמב"ם חפץ לקרב רחוקים — הפילוסופיא האריסטית והתורה הנגלית — בזרוע חכמתו, אך לא עלתה בידו בכל הפרטים. הוא החליט כי אמנם למודי היהדות מתאימים ומסכימים ללמודי הפילוסופיא בכמה עקרים, אך בהרבה דברים תט ממנה ובכלל לא דרכי הפילוסופיא היונית דרכי התורה האלהית, ומעשי בראשית ומרכבה אשר בהם צפו חכמי ישראל אינם ענין כלל וכלל לתורת היצירה וטבע היקום כדעת הרמב"ם; יסוד ושרש היהדות היא ההופעה האלהית, ההתגלות על הר סיני והנסים האמורים בתורה הנוסדים על מסרת אבות ומעשים שהיו באמת. בדבר הזה נטה ר' יוסף שם טוב מדעת הרמב"ם ויבחר בשטת הרמב"ן. ע"ד תעודת האדם ושלמות הנפש הלך ר' שם טוב בדרכי הפילוסופיא האסכלית (Scholastik), והתעלות הנפש והתרוממותה ראה יותר בהתבוננות והשתכלות בחקר אלוה מהליכה בדרך טובים ומעשים ישרים בין אדם לחברו לטובת החברה המדינית, אך השארת הנפש ותחיתה בעולם שכלו טוב לא תושג רק בדרך אמונה ובקיום המצות, שהיא הסגלה אשר הטביע הבורא בדת ישראל ע"פ חכמתו העליונה. בדבר הזה נפגשה השקפת ר"י בן שם טוב עם בן דורו ר"י אלבו בעל „העקרים". ר' יוסף בן שם טוב מת על קדוש השם (בהקדמה לספר „אור החיים" מאת ר' יוסף יעבץ) וכפי הנראה היה זה ביום הרג רב ביהודי עיר מצער מדינה

דיל קאמפו בקרבת ואלאדוליד, כאשר הסית הכמר הקנאי אלפונזו די שפינא את המון העם ביהודים. (ע"ד תולדתו וספריו ע' גראֶטץ VIII 167—170 ובהערה 4 בסוף הספר, במונק Mélanges 508 ובפרחי צפון במאמרו של הרמש"ש).
3) ר' יצחק, אחיו של ר' יוסף הנ"ל, וכאחיו היה גם הוא מהמחזיקים בכל עז בתורת הפילוסופיא המיימונית ומתנגד גדול לדעות אביו המקובל, אשר נאץ את החקירה וכל העוסקים בה וירבה להשיב על דברי אביו (כנזכר בשו"ת מהר"ם אלשקר סי' קי"ז). ימי לדתו ומותו לא נודעו.
4) ר' שם טוב בן יוסף הנ"ל, בנו של החוקר בעל „כבוד אלהים", חי באמצע המאה הג' לאלף הששי, ויכתוב ספר „דרשות על התורה" בדרך מחקר ונכללו שם עוד דרשות לענינים שונים ועתים מזומנים (השלימו ב' ניסן הרמ"ט ונדפס ראשונה בויניציא הש"ז ואח"כ בפאדובה השכ"ז), גם יש ידים מוכיחות (מס' מו"נ בפרק ס"ח לראשון) לסברת הרממ"ש בפרחי צפון שהוא המפרש להמורה הנדפס ביחד עם פירוש האפודי, קרשקש ואברבנאל (בהוצאות ובדפוס ר"י גאלדמאן).

אֶבֶן שָׁעוֹת (עדיות פ"ג ח, כלים פי"ב ה), בשם זה כנו את „מורה השעות השמשי" (Horologium Solarium), והוא המכונה בכתוב „מעלות" (תרגום צל המעלות (ישעיה ל"ח ח) „טולא דאבן שעיא") ובל' חז"ל נק' „אורלוגין" (פסיקתא, שקלאוו תקס"ו כ"ד א). אמנם שם זה כולל לכל מורי השעות, אך לקדמונים לא נודע כ"א „השמשי", ובינינו כבר נודעה עוד בימי אחז (ג"א ר"נ) והוא בימי אנאקסימינס (Anaximenes) המילטי, אשר המציאה 530 לפני סה"נ. אולם המסמר שהזכירו חז"ל (שם) שלפי פי' הר"ם צריך להיות קבוע בזוית נצבת על הטבלא או על האבן, שממנו יפול הצל עליה, אין זה רק בהיות הטבלא נוטה לפי עגול המשוה, ונקראת „א"ש המשוית". נטית הטבלא אל מול האופק צריכה להיות כ"כ מעלות כגבה המשוה מעל לאופק ההוא, ואז יוחק עגול על האבן, והעגול יחולק לכ"ד חלקים שוים בחיקפו, ומן המרכז אל חלקי הקשת ימשכו קוים מצוינים בצבע ונרשמים בסימני השעות, באופן שהקו המורה על חצי היום יורה ביושר אל מול אמצע הצפון, והמסמר העומד נצב על הטבלא המונחת במישור המשוה (Äquator) יורה ביושר אל הציר הצפוני, ואז תמנינה השעות שלאחר חצות היום מן קו הצפוני למזרחו והשעות שקודם חצות היום למערבו. טבלא כזו צריכה להיות דקה וישרה משתי רוחותיה, והמסמר צריך לעבור במרכזו לשני עבריה, למען יורה בצדו העליון על שעות ימות הקיץ ובצדו התחתון על שעות ימות החרף, בעת שהשמש מהלכת בדרום המשוה; אפס בימי תקופות ניסן ותשרי לא תורה א' זו כלל, לפי שמהלך השמש מכוון אז על המשוה שהוא על גבנונית עגול האבן. אמנם גם למנות חסרון זה נועצו בימי קדם (איראתוסטינס הקירוני, נולד 276 לפני סה"נ) לעשות טבעת תמורת הטבלא, וקראה בשם ארמילאַר (ע"ע). הח' שור הכין א"ש, אשר תורה את הזמן מדויק עד סיקונדות אחדות. — אולם רוב א"ש אשר בזמננו נעשות „אופקיות" (ע"ע אבדוקסוס), שהטבלא מונחת ישרה במישור האופק (כיושר קנה המאזנים, או שטח פני המים); אבל בזאת לא יוצג המסמר נצב עליה, כ"א בזוית נוטה, באופן שיורה ביושר אל הציר הצפוני (בגלילות השוכנים מצפון המשוה), והעגול המחוקה על האבן לא יחולק לחלקים שוים, כי קשתות השעות תגדלנה במרחק השעות מן חצות היום לפניה או לאחריה, גם תשתנינה לפי רחב המקום מן המשוה. מן המרכז ימשך קו חצי היום (אשר נכנהו a) אל אמצע הצפון כאמור, והקשת b המכוונת לאיזו שעה שנחפוץ, נמנה ע"פ מעלותיה ממזרח וממערב להקו, השעה שנרצה לסמנה נחליפנה למעלות (15 לשעה כנודע), ונכנה מספר מעלותיהן (לפי מרחקן מחצות היום) באות t, רחב המקום מן המשוה. יסומן באות φ, אז נמצא הקשת b המבוקשת ע"פ משויה זו:

$$tg\ b = tg\ t\ \sin\ \varphi$$

אז אם נמשוך קו c נצב על קו a, ונחלק את הקו a מן המרכז עד מקום חתוכו את הקו c על 1,000 חלקים, אז נמוד במספר חלקים על הקו c ממקום חתוכו את a למזרח ולמערב, על פי רחב המקום מן המשוה. ויהיה ד"מ בעד ווארשא שרחבה הצפוני 52^0, חלקי הקו ממקום החתוך למזרח ולמערב

	מינ'	מע'	חלקים		מינ'	מע'	חלקים
עבור:	0	12	0	עבור:	0	3	788
„	30	0	104	„	30	3	1,027
„	0	1	211	„	0	4	1,365
„	30	1	326	„	30	4	1,902
„	0	2	455	„	0	5	2,941
„	30	2	605	„	30	5	2,985

ואל קצות החלקים האלה יומשכו קוים מן המרכז, להורות על השעות ועל חצאי השעות.

אמנם זאת לדעת, כי שעות א' הן שעות שמשיות אמתיות והן לא תתאימנה עם שעות האורלוגיא הגלגלית שהן שעות בינוניות, וצריך להוסיף או לגרוע מהן למען הסכימן יחד, וכבר נמצא לזה לוחות ערוכות, הנקראות לוחות „שווי העת" (ע"ע). ע"ד יתר מורי השעות ע"ע אורלוגין.

אֶבֶּן-שַׁפְּרוּט, (אבו יוסף) חסדאי בן יצחק ממשפחה הרמה אבן עזרא (נולד ד"א תרע"ה, מת תש"ל). משוררי זמנו הרבו לפזר תהלה וכבוד לאביו יצחק, שכפי הנראה חי בקורדובה, כי היה עשיר ונדיב לב ואוהב ומקרב את החכמים בכל נפשו ומאדו, והוא שתל נטעי נדיבות על תלמי לב בנו וילמדהו להוקיר את החכמה וחכמיה. ר' חסדאי התעסק בשקידה עצומה בחכמת הרפואה ואליו תתיחס מציאת מעשה מרקחת תריקא (Theriak), אשר לפי דברת הערבים היא רפואה כללית לכל מחלה. מלבד ידיעתו הרחבה בשפת עברית וערבית ידע גם את השפה הרומית, אשר בימיו לא היתה מובנה רק לכהנים הגדולים. הכליף עבד-אל-רחמן III מקורדובה (912—961) שמע את שמע חסדאי וימשכהו חסד וימנהו לרופא בהיכלו, וכאשר ראה הכליף את חין ערכו ויתרון כשרונו בידיעת הלשונות ודרכי תהלוכות הממלכות, הפקידו למליץ ולאיש הבינים בחצר מלכותו (ד"א ת"ש—940). מראש הפקידו רק להלוות להצירים הנשלחים אל חצרות המלוכה בספרד להיות להם לפה ולמליץ, אך במדה אשר הראה חסדאי בפועל את כשרונו ואת השתדלותו לעבוד את מלכו באמונה, בה במדה החל הכליף להוקירו ולרוממו. ואף שלפי המשפטים המעקלים שהיו אז להערבים אדות היהודים לא הרהיב עבד-אל-רחמן עז בנפשו לתת לחסדאי תאר מיוחד וכנוי כבוד לפי המשרה אשר היתה על שכמו, בכל זאת היתה עמדתו בחצר המלך נכבדה מאד. הוא היה המוציא והמביא את שרי הממלכות בבואם לשחר פני הכליף, והיה מקבל מהם את מנחותיהם אשר הביאו, והיה מוסר להם את המתנות אשר נתנו להם מאת הכליף כמנהג הימים ההם, וגם כל עניני המסחר עם הזורצות האחרות וכל מסי המרכלת היו נחתכים על ידו, ויהי לעזר להכליף גם במערכי מלחמותיו ובכל אשר פנה הצליח. הוא הביא לקורדובה את מלך ליאון (Sancho Ramirez) ואת מלכת נאוארה (Toda) עם כהניהם ושריהם, לכרות עם עבד-אל-רחמן ברית שלום לארך ימים. פעם אחת שלח המלך היוני קונסטנטין VIII מלאכי שלום אל עבד-אל-רחמן (בערך ש' 944—949) ובתוך המתנות הרבות והנכבדות אשר שלח אתם היה גם ספר שמות הרפואות להחכם דיוסקורידס (Dioskorides) אשר אליו השתוקק הכליף זה כמה, אך החכמים הערבים לא הבינו את שפת יון שבה נכתב הספר, ע"כ בקש הכליף את המלך היוני שישלח לו איש אשר מלבד ידיעתו בשפת יון ידע גם את שפת רומא, וישלח לו את הכמר ניקולוס, אשר העתיק את הכפר לרומית ואח"כ העתיקהו חסדאי ללשון ערב. גם אחרי מות הכליף ההוא וימלוך תחתיו בנו הנקרא אלחכים (961), נשאר חסדאי על כנו וישא על שכמו משרות נכבדות. עשרו הרב ומצבו האיתן בחצר המלוכה עמדו לו להיות למחסה

ולמגן לבני עמו ולהצילם מידי עושקיהם ולוחציהם. צירי הממלכות הרבות אשר באו כפעם בפעם לשחר פניו להמליץ בעדם בפני הכליף, נחקרו ונדרשו ממנו על אדות מצב אחיו היהודים במדינותיהם, וישתדל להטות את לבם לטובתם. הוא הניח את אבן הפנה להתפתחות הרוחנית של יהודי ספרד, וממנו החלה תקופה חדשה בתולדות בני עמו. הוא אסף לעיר קורדובה חכמים ומשוררים וחוקרי לשון הקדש רבים ומהם הכי נכבדו: דונש בן לברט ומנחם בן סרוק, ויתמכם בכספו ויתן להם כל מחסוריהם (אח"כ קצף על מנחם ויקשית לבו מחמלה וימוגהו ביד עניו, ע"ע מנחם). הוא שלח כסף הרבה לישיבות סורא ופומבדיתא, שישלחו לו מחירם ספרי התלמוד ומפרשיו אשר לא נמצאו בספרד, ויקבע בתי מדרש רבים ובראשם העמיד רבנים וגאונים ועליהם ר' משה (אשר אנשי קורדובה קנוהו מאת שר האניה אבן-רומחית (ע"ע) בתור איש פשוט, ובהודע אחר כן להשר רום ערכו של השבוי הנפדה רצה לחזור ממכירתו, ורק בהשתדלות ר' חסדאי לא הניחו הכליף עבד-אל-רחמן לעשות כן) ובנו ר' חנוך השבוים, להורות חקי האלהים ותורותיו לבני עמו יושבי ספרד. ויבקש את דונש בן תמים מקירואן שיערוך בעדו חשבון עבור השנים וזמני המועדים וראשי החדשים, לבלי יצטרכו בני ארצו להוחיל עד בוא להם החשבונות האלה מישיבות בבל הרחוקות. ועי"כ נעטר מאת בני עמו בתארי הכבוד „נשיא וראש כלה" ובני עירו שמוהו לראש ולשופט עליהם ומשוררי זמנו שרו תהלתו. — בימיו התפשטה השמועה כי עוד לא סר שבט מיהודה ומושל מישראל, ועי"כ לא עזב חסדאי את כל מקרה הבא לידו לחקור ולדרוש אדות זה את פי צירי הממלכות, ולא היה קץ לשמחתו בשמעו מפי מלאכי חורוסן (Chorasan), במזרחו של הים הכספי) כי בארץ הכוזרים מושל מלך יהודי, וצירי יון הוסיפו עוד להגיד לו כי שם המלך הוא יוסף והוא בעל ברית מלך היונים ורק מהלך חמשה עשר יום מארצו לקונסטנטינה. ותכל נפש חסדאי לבוא בכתובים עם המלך היהודי ולכרות עמו ברית אהבה ושלום, והנה הקרה ה' לפניו איש אחד ושמו ר' יצחק בן נתן, אשר הואיל בנפש חפצה לעבור בדרך הרחוקה והמסוכנה הזאת, ויתן לו חסדאי כסף רב די הוצאות הדרך ומכתבים למלך יון נתן בידו וישלחהו לקונסטנטינה יחד את מלאכי עבד-אל-רחמן. אף שלמראה עיניו קבל המלך את מלאך הנשיא בסבר פנים יפות, אך בלבו חשב מזמות להפריע את ר' נתן מעשות את משלחתו, כי ירא פן יבלע לו כאשר יתאחדו מלכי ספרד וכוזר ויכרתו יחדו ברית, ויעש בערמה ויעצור את ר' נתן אצלו משך ששה ירחים וישיבהו לספרד, ויכתוב לחסדאי כי כבד הדבר ללכת מארצו לארץ הכוזרים מפני סכנת הים ומפני המלחמות שבין העמים היושבים על חופי ים השחור. הדבר הזה חרה להנשיא עד מות וכמעט אמר נואש, עד שבאו לקורדובה במלאכות הונא מלך סלאווניא (ד"א תשי"ד) שני יהודים, מר שאול ומר יוסף, ויספרו לו את כל אשר שמעו אדות הכוזרים מפי איש יהודי מר עמרם אשר הוא מנכבדי מלך הכוזרים, ויקבלו עליהם להשתדל להגיע את מכתב הנשיא למחוז חפצו, בשלחם אותו מארצם דרך אונגריא, בולגריא ורוסיא עד ארץ הכוזרים. הנשיא נעתר לדבריהם ויערוך מכתב בשפת עבר צחה (לדעת אחדים נכתב במצותו ע"י מנחם בן סרוק, ע' כ"ת VIII 189), אשר ראשיתו הוא מבוא נכבד בחרוזים בטעם העת ההיא, ואחר זה תאר את ארץ ספרד לגבולותיה, את עשרה ומרכלתה ואת חסדי מלכיה, ודרך אגב ספר בקצרה ממצבו בחצר המלוכה, וירב לצייר את השמחה הגדולה אשר באה בלבו לרגלי השמועה ע"ד ממשלת היהודים, ושאלו לא היה מסתפק באמתת הדבר הזה „היה מואס בכבודו ועוזב גדולתו ונוטש משפחתו והיה הולך מהר אל גבעה בים וביבשה עד בואו אל מקום מנוחת פליטת ישראל", ובסוף מכתבו חלה את פני המלך, להודיעהו מכל עניני ארצו ומנהגיה ואם יש אצלם זכר לחשבון קץ הפלאות, ובמרוצת דבריו הזכיר את הנוסע אלדד הדני. — המכתב הזה הגיע אל ארץ כוזר דרך ארחות עקלקלות ע"י ר' יעקב בן אליעזר מארץ אשכנז, וישמח עליו המלך עד מאד וישב לו תשובה נחמדה גם כן בשפת עבר ויתאר לו את מצב ארצו ככל אשר בקש הנשיא, ובסופו דבר על לבו דברי שלום ונחומים ערוכים בטוב טעם ודעת (המכתבים האלה ראו אור לראשונה ע"י ר' יצחק עקריש בש' ה"א של"ז, ואחרי כן נדפסו פעמים רבות בתוצאות שונות). אם הניח אחריו בנים יורשי כבודו לא נודע, ולדעת אחדים היה לו בן חכם אבו-וליד חסדאי שנזכר לשבח מאת ר"י בן גנאח, ודעת אחרים נוטה לאמר כי ר' יוסף בן חסדאי המשורר היה בנו (ע' „אָריענט" 1841 צד 605).

אֶבֶן-שַׁפְּרוּט, ר' יצחק, אבי הנשיא ר' חסדאי אבן שפרוט, (ע"ע הנ"ל).

אֶבֶן שְׁתִיָּה, היתה בולטת בקרקע בית קדש קדשים כשלש אצבעות גבוהה מן הרצפה, ועליה היה מניח הכהן הגדול מחתת הקטרת ביום הכפורים בימי הבית השני כאשר נטל הארון (יומא פ"ה מ"ב). הגדה אחת תספר: כי במקום הזה ישב יעקב ללקוט את האבנים אשר שם מראשותיו בלכתו לחרן ומצאן כלן אבן אחת ושם אותה מצבה במקום ההוא, וירד לו שמן מן השמים ויצק עליה והיא אבן שתיה, ונקראת שתיה שמשם הושתת העולם ומשם צמחה כל הארץ (פרקי דר"א פ' כ"ח). האבן הזאת ידועה גם היום; היא נמצאת כעת תוך היכל המחמדים הנקרא אל סאבארא (ר"ל אבן קשה, על שם אבן השתיה שנמצאה בו) ועומד באמצע מקום המקדש. האבן הזאת היא גדולה ועגולה בערך שלשים רגל בהקיפה, והיא כעת תלויה באויר כחמש אמות מן הקרקע ואך מצד אחד היא מחוברת ועשו לה סמיכת עץ שלא תפול. הישמעאלים מכבדים אותה מאד ואומרים שהיא יוצאה מגן עדן ועליה ישב אברהם בעת העקדה ומראים בה חמש אצבעות מיד אברהם; למעלה היא מכוסה בבגד משי אדום, ומתחתיה מערות ומחילות לכל רוחות, אבן הישמעאלים מפחדים לרדת שמה (תבואות הארץ לרי"ש, קנ"ג).

אִבֶּן-תַּבַּאן (נקרא גם אלתבן וכן גם אבן אלתבון), אבולפים לוי בן יוסף, משורר ופייטן, חי במאה הט' לאלף הה' בסרגוסא בספרד, ויהי אוהב ומודע לר' יהודה הלוי. חבר ספר בשפת ערבית בשם „המפתח" על דקדוק לה"ק והמסורות. שיריו לא מצאו חן בעיני נבוני דבר. אלחריזי אומר עליו ועל אחיו ר' יעקב: „ור' לוי ור' יעקב בני תבאן, ידושו המליצות כהדוש מתבן" (ספר תחכמוני שער ג'). לעמת זה כבדהו ר"י הלוי עד מאד ויקרא עליו: „ואיכה לא יהיה השיר מלאכתך — וכל יודה אשר אתה משיחו" משיריו נודעו רק איזו תפלות אשר אחת מהן תצייר השתוקקות הנפש אל חביון עוזה במרומים. במקום אחד צייר אבן תבון צרות העדה אשר סבלו יושבי סרגוסה בימי מלחמת אלפונזו מארגוניא, עד כי נכבשה לפניו.

אִבֶּן-תִּבּוֹן, משפחה גדולה בישראל, בימי המאה הט' והי' לאלף הה' והמאה הא' לאלף הו'. מוצאה מגרנאדה אשר בספרד הדרומית, ובימי גרוש היהודים מהמתמדים המושלים לבית אלמוהדי יצאה לגור בפרובינציא ותשב בלוניל (Lunel). המשפחה הזאת העמידה ארבעה דורות חכמים בישראל, אשר עשו להם זכר עולם בהעתקת ספרי חכמי ישראל, יון וערב מערבית לעברית. מהחכמים המעתיקים בני תבון הכי נכבדים: 1) ר' יהודה בן שאול זקן המשפחה, (נולד בערך שנת התת"ף — מת בע' תתק"ג). בימי השמד הנ"ל יצא מגרנאדה וישתקע בלוניל; שם היה לרופא חולים ורבים מהנוצרים דרשו בעצתו, כי יצא לו שם בכל המחוז כי הוא רופא גדל דעה ומפליא לעשות, ויהי יוצא ונכנס בבתי הרוזנים הדוכסים והכהנים הגדולים מקרוב ומרחוק, ולפעמים נקרא לעזרה גם לאלופים ורוזנים היושבים מעבר לים. מלבד חכמתו ברפואה וטבע היה בלשן גדול; בשפת ערבית הגה ויבוא עד תכליתה ושפת עבר היתה שעשועיו ובאהבתה שגה כל ימיו. ר' יהודה אבן תבון היה מן הדיקנים במשנתם, ואת כל הגיוניו כתב על ספר רק

אחרי בחינה יתרה ועיון רב. אהבתו להספרות היתה גדולה מאד ואוצר ספריו החזיק בסדר ומשטר נעים, כי היה בעל טוב טעם ויודע חן, עד כי בכתבו את ספריו היה מדקדק לכתוב כתיבה תמה ונאוה. בפרובינציא בא בברית הידידות עם הר"ר זרחיה הלוי (בעל המאור), הר"ר אברהם בן דוד מפישקיירה (הראב"ד בעל ההשגות) והר"ר משולם ב"ר יעקב (ע"ע). זה האחרון אשר בו נתאחדו תורה וגדולה היה משוחרי חכמה בכל עז, והוא היה המעורר הראשון לאבן תבון כי ינסה כחו בהעתקה. הספר הראשון שהעתיק ר' יהודה היה ספר „חובות הלבבות" של רבינו בחיי הדיין הספרדי (ע"ע). ההעתקה הזאת היא מצויה בידינו עד היום ורבים יהנו לאורה. אחרי הנסיון הזה הקדיש ר"י את כל עבודתו להעתקת ספרי חכמה ומוסר הכתובים בידי חכמי ישראל, כמו ספר הכוזרי מר' יהודה הלוי (במגדל לוניל ש' התתקכ"ז), ספריו של ר' יונה אבן גנאח: „הרקמה והשרשים" (בכ"י), ס' „האמונות והדעות" לרב סעדיה גאון, „תקון מדות הנפש" לר' שלמה בן גבירול (ג"כ בש' הנ"ל). יש מיחסים לו גם העתקת ס' „מבחר הפנינים" או „משלי מוסר לבן גבירול", אך הדבר הזה (אם הספר הוא של בן גבירול ונכתב בערבית, או שנכתב לראשונה בעברית ע"י ר' ידעיה הבדרשי) מוטל בספק. עוד ספרים רבים העתיק ר"י אבן תבון, אך מרביתם לא הגיעו אלינו גם בשמותם. מהעתקותיו נראה איך היה מדקדק ומדייק ביותר בעבודת הסופרים ולא בחר לו דרך מעתיק חפשי, גם שם כל מעיניו רק אל הרעיון ולא אל צחות הלשון והסגנון הקל, כי התאמץ להעתיק מלה במלה וע"כ הוא מתנהג בכבדות בסגנונו. הוא הכיר וידע חובות המעתיק „שיהיה בקי ומלומד בדרכי שתי הלשונות ומבעלי הצחות בשתיהן וגם מאנשי החכמה ומבין עניניהן", והעיקר הנכבד לדבריו, הוא „שלא לשנות מדעת בעליו" ואין לחוש אם „גם ההעתקה מלה במלה תהיה קשה להבין רק לחכמים גדולים, והלשון לא יהיה ערב ומקובל, כי המעתיק נעשה כרק ואף להספר". ר"י אבן תבון התאונן רע על המעתיקים שקדמוהו וביחוד על ר' שלמה פרחון, אשר בהעתיקו את ס' „הרקמה" הוסיף על דברי המחבר ויערבב דעותיו עם דעות אבן גנאח. הוא הרגיש בעצמו שאיננו בעל סגנון נעים ויתנצל על זה, „כי השפה העברית — לדבריו — עניה בבטויים נאותים ומכוונים אל תכלית הענין". — מספריו אשר חבר בעצמו לא נדע רק את הספר „סוד צחות" הלשון בשמו לבדו והספר „רות חן" שהוא באור מלות פילוסופיות, המיוחס ג"כ אליו, אבל נראים דברי אלה המיחסים אותו לבנו ר' שמואל או לר' יעקב אנטולי. 2) ר' שמואל, בנו של ר' יהודה הנ"ל — (נולד בערך ש' ה"א תתק"כ — מת בע' ש' ה"א תתק"ץ). בתכונתו ורוחו לא דמה לאביו, כי לא היה מתמיד בלמודו כמוהו, ובימי עלומיו היה חפץ חיים ואוהב לראות בטובה, אך בחכמה והכשר דעת, בהעתקה ונעם סגנונו בעברית נעלה על אביו. רובי תורתו וחכמתו קבל מאביו ר' יהודה ויעש חיל בתלמוד ומפרשיו, במחקר ופילוסופיא, בחכמת הרפואה ודעת דרכי הלשונות ערבית ועברית. ר' שמואל היה מטבעו נוטה לחרות וגם בחקירה ודעת לא אהב ללמוד רק מה שלבו חפץ, וע"כ לא יכול לשאת את העבותים אשר שם עליו אביו המדקדק בתלמודו. ימים רבים סחר אל ארץ ויפן ערף לחכמה, למגנת לב אביו, אשר פלל לראותו בתור אחד ממאורי התורה והדעת, אך באבוד כספו בעסקיו שם שנית אל החכמה פניו ויקן לו שלמות רבה בכל ענפי החכמה ויצא שמו בכל הארץ. בעת ההיא התפרסם שם הספר „מורה נבוכים" אשר כתב הרמב"ם ז"ל במצרים לבקשת תלמידו ר' יוסף עקנין (ע"ע) בלשון ערבית, אז שמו חכמי פרובינציא והחכם החסיד ר' יונתן בראשם את עיניהם בר' שמואל אבן תבון, כי כבר ידעו אשר חכמת ההעתקה מחזרת על אכסניא שלה, לבית תבון. אך ר' שמואל לא נאות להעתיק את הספר רק אחרי בואו בכתובים עם הרמב"ם, וישחרהו כי כל הדבר הקשה בהעתקה יביא אליו. ר' שמואל לא היה דייקן כאביו וע"כ סגנון העתקותיו נעים ומקיל את ההבנה להמעיין מבלי לקלקל את הכונה. מלבד ספר המורה העתיק: שמונה פרקים להרמב"ם, שהם כמו הקדמה למסכת אבות, ספר המדות לאריסטו, הנהגת המדינה לאפלטון, ס' בעלי חיים לאריסטו ושאלות דבריות לאבן רש"ד ועוד רבים. כל ההעתקות נעשו מערבית מספריו של אבן רש"ד הנ"ל ואבונצר אלפראבי. גם ס' ההגיון מזה האחרון העתיק ר' שמואל ונמצא בכ"י מינכען (ע' אוה"ס לב"י). ר' שמואל אבן תבון חבר בעצמו פירוש על קהלת ובאור לפי חקי הטבע על מעשה בראשית אשר בפרשיות הראשונות שבתורה. ביחוד היה ר' שמואל חביב להרמב"ם על העתקתו את המורה, ובמכתביו הוא מכבדו ומחבבו ואומר: „לך בודאי ראוי והגון להעתיק מלשון אל לשון, לפי שלב חכם נתן ה' לך להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידותם, וראיתי יפי מאמריך, הבנתי עומק ציוריך ודעת שפתיך ברור ימללו". בנו של ר' שמואל וחכם כאביו ואבי אביו הוא: 3) ר' משה (חי במחצה הראשונה של המאה הא' לאלף הששי), מגדולי הרופאים בפרובינציא, גם הוא אחז במעשה אבותיו להעתיק ספרי חכמה מערבית לעברית, כאשר בכלל הרבו היהודים בני הדור ההוא יושבי צרפת הדרומית להרים קרן הדעת ולזכות את בני אירופה באוצרות חכמה של בני יון וערב. הוא הרבה להעתיק את ספרי הפילוסופים וגם את ספרי חכמי הרפואה, מן גאלינוס ועד בני דורו. מהעתקותיו את ספרי הפילוסופים הנודעים הם — מספרי אריסטו: ספר „החוש והשמע", „כללי השמים והעולם", „ההויה וההפסד" (עם הגהות מהרלב"ג), „קצור מס' מה שאחר הטבע", „כללי ס' הנפש" (עם הגהות הרלב"ג), ס' „אותות עליונות" (אמצעי עם הגהות הרלב"ג), ספר „אקלידוס הארוך" או „יסודות הגימטריא" (בכ"י ליידען ומינכען) מש' ה"א כ"ט; ס' „רפואות מן אקראבדין לאלראזי" מש' ה"א י"ז, ס' „עגולות הרעיונות" מאת בטלמיוס (כ"י אצל רד"א), מספריו שכתב בעצמו נודע רק אחד מהרבה וגם זה רק בשמו „ספר הפאה", באורי מאמרים ומדרשים תמוהים (בכ"י — ע' גראֶטץ VII 113 ואוה"ס לב"י). 4) ר' יעקב בן מכיר ובכתוב עמים נקרא בשם: Profatius או Don Profiat וגם ר' אבא מארי דון אסתרוק (ע"ע) בספרו „מנחת קנאות" מכנהו: „דון פרפיית תבון", חי במחצה הראשונה של המאה הא' לאלף הששי בפרובינציא בעיר מונפלייר או כאשר תכונה בשם בעלי האסופות מזמן ההוא „ההר". לא נודע אם היה נכד או דור רביעי לר' שמואל אבן תבון; אך מלבד זה עוד נחשב על משפחת רבינו יעקב בן משולם מלוניל, אבי התורה והחכמה בפרובינציא (עי' הר"י אבן תבון בהקדמתו לחוהל"ב) ומיוצאי חלציו של ר' יעקב אנטולי בעל ס' „המלמד" (ע"ע). כאבותיו מלפניו היה ר' יעקב בן מכיר חכם בתורה ותלמוד, בלשן ורופא, אך עוד נכבד מהם בחכמת השעור והתכונה. השקפותיו על תנודת צירי הארץ היו אח"כ ליסוד חקירות נשגבות להתוכנים האחרונים. שמו יצא לתהלה בין הנוצרים עד שנתמנה למורה ראש מפקת (Decan) על המחלקה לחכמת הרפואה בבית מדרש החכמה אשר במונפלייר, ובהיותו מאוהבי החכמה ומבקשיה התאמץ להפיצה בישראל, וביחוד אהב חכמת השעור אשר הפליג מאד בשבחה — בהקדמתו ליסודות הגימטריא של אקלידוס — ושם אמר כי זה הספר (יסודות אקלידוס) הוא יסוד ושרש והתחלה לכל שאר הספרים... ויוסף לאמר: „ונשאני לבי להעתיקו אל לשוננו להחזיר אבדה לבעלים, להסיר ממנו חרפת הערלים, כי מכל חכמה הננו משוללים" — על כן אין פלא כי כאשר פנה אליו דון אסתרוק בבקשה כי ישית ידו עמו להחרים את החקירה החפשית מישראל, לא מלא את חפצו, ועוד התעורר בחמת רוחו על מחרימי החכמה מישראל ומנאציה ועל כל המספרים אחרי מטתם של החוקרים, מהרמב"ם עד ר' יעקב אנטולי ובני משפחת תבון. ביחוד דמה ר' יעקב בן מכיר, בריבו עם דון אסתרוק ור' תודרוס מביקר (Beaucaire), לקנא לכבוד אבותיו המחולל, כי אלה השנים וסיעתם במכתביהם הטיחו דברים

נגדם וביחוד נגד ר׳ יעקב אנטולי, אשר בספרו „המלמד״ כבש הדרך לראשונה למפרשי ספורי התורה בדרך משל אגדיי, הנותן מקום לטועים להוציא הכתובים ממשמעותם. כנודע היה הדבר הזה הסבה הראשונה להמחלוקת הגדולה. לימין ר׳ יעקב בן מכיר עמדו רבים מבני משפחת תבון אשר חיו אז במונפלייר ויתר ערי פרובינציא וביחוד האחד מהם רבי יהודה, בן שלשים לר׳ יהודה אבן תבון הזקן. ר׳ יעקב בן מכיר במכתביו מתאמץ להוכיח, כי חקירת הטבע והפילוסופיא היו לנחלה לישראל מימות עולם, דברי הדרשנים המוציאים הכתובים ממשמעותם אינם ענין לדרישת החכמה ואין הדבר כדאי להרעיש עולם בעבורו. דברי ר׳ יעקב בן מכיר המלאים דעת ערכו וכבוד נפשו הכעיסו תמרודים את הרשב״א וראשי עדת ברצלונא, ואחרי החרם הגדול שהחרים הרשב״א (שבת חזון ה׳ ס״ה) את המתפלספים ויאסור ללמוד חכמות חיצוניות לכל מי שלא הגיע לשנת החמש ועשרים, הגיעה המחלוקת למרום קצה, כי ר׳ יעקב בן מכיר וסיעתו שהיו רוב בני הקהלה במונפלייר התעוררו גם כן להכריז חרם על כל המדברים סרה על הרמב״ם והחוקרים ההולכים בעקבותיו (בני תבון ואנטולי), ועל כל אלה השמים מכשולים על דרך למוד החכמות. המריבה הלֵכה וגדלה ושני הצדדים הקריבו משפטם לפני נציב המדינה ואחריתה לא נודעה, כמו שלא נודעה בדיוק שנת מותו של ר׳ יעקב בן מכיר. בספרי חכמי העמים נחשב ר׳ יעקב בן מכיר לאחד מחכמינו אשר במאה הי״ג למספרם היו ממקימי החכמה באירופה והנוטעים עץ הדעת בקרבה ע״י העתקתם את ספרי הערביים והיונים. מהספרים אשר העתיק ואשר חבר ר׳ יעקב בן מכיר נודעו לנו: א) העתקת ספרו של הערבי אלי-אבן אלהאיתם על תכונות השמים; ב) ההגיון מאבירוויס; ג) ע״ד הגלגלים; ד) ס׳ אלמנך או לוחות התכונה וסדרי זמנים אשר הספר „עקר הדהיות״ על תקופות ומולדות הנזכר מאת תלמידו ר׳ אשתורי הפרחי בס׳ כפתור ופרח הוא רק חלק ממנו; ה) ע״ד החיים מאת אבירוויס (בשנת ה׳ ס״ב); ו) ספר היסודות לאקלידוס; ז) רבע ישראל ע״ד האצטרלוב או מכונה מודדת הזויות למעלות, רגעים ודקים (ע״ע) והמרובעים. לדעת אחדים העתיק ספר אלמגסטי לבטלמיוס, ויש מיחסים ההעתקה לר״מ אבן תבון (ע׳ גראֶטץ VII 245—258, ופירסט בספרו Judaica). 5) ר׳ יהודה, בן שלשים לר׳ יהודה הזקן. אחד מראשי המדברים במחלוקתם של אסתרוק ור׳ יעקב בן מכיר במונפלייר ונזכר ג״כ במנחת קנאות לאסתרוק.

אבן-תופאיל, ע׳ אבו בכר.

אֶבֶן תְּכֵלֶת (Lapis lazuli) הוא מחצב מרכב מחמיץ החלמיש, אדמת חמר, נתרון, מעט שיד ובערך 6 למאה חמיץ הגפרית וצבעו תכלת נחמדה למראה, הנקראה לאזור (Lasur), ובקצהו על שפתו סביב הוא בהיר מעט; בשטח שברו איננו חלק כ״א כגרעינים דקים מתנוססים עליו. גביש הא׳ הוא בעל י״ב צלעות בלתי מקבילות זל״ז. ע״י חמיץ יסור צבעו ויתפרדו חלקיו, לפני קנה הצורף יתלבן ויתקשה לזכוכית, ואם נחמם את שבריו יאיר אור כהה באפלה. הא״ת מכורתה בסיביר, חינא, טיבט, בוכאריא הקטנה, טשילי ועוד במקומות שונים. היונים והרומאים קראו לה ספיר, והמשילוה אל הרקיע, יען כי זרועים בה גרגרי חלמיש ברזל המזהירים ככוכבים. לפנים נחשבה בין האבנים היקרות, וכעת ירד ערכה. היא תסכן למלאכה (קשיותה— 5_5) ונוחה להמרט, אף שהא״ת המרוטה איננה שוה בכל פניה על הרוב, גם תכהה ברוב ימים. האומנים עושים ממנה אגנות, תבות, כפות, מנורות, שרשרות לאורלוגין, כפתורים, צעצועי אבן וכל תכשיטי בנין ואולמים וכלי הבית. הציירים יעשוה למלאכתם, וצבעה נאדר להלל ונודע למשגב בשם Ultramarin, אפס בימים האחרונים הורד מחירה, אחרי אשר עלה בידי האמנים לעשות צבע אולטא-מארין מלאכותי, הזל במחירו הרבה ולא נופל בטובו מצבע אבן התכלת.

אֶבֶן תַּמּוּרַת (או אבן הומרד) עבדאלה, במאה הט׳ לאלף הה׳, אחד המתקנים בדת מחמד ויוצר מפלגת האלמוהדים, היה מבני הערביאים השוכנים באפריקה צפונה מזרחה. בהיותו בבגדד התרועע אל החכם הערבי אלגאזאלי (Alghazali), וילמד ממנו את מסתרי דת מחמד. ויחל לקצץ בנטיעות הדת אשר נטעו הסוניטים (ע׳ ערך סונה) ולפרוץ גדריהם, ותחתיהם כונן שיטה חדשה ומנהגים אחרים. מושגי אמונתו הם: הרחקת ההגשמה מאל ואחדות צרופה ומזוקקה, אשר על כן נקראו ההולכים בעקבותיו בשם אל-מוהדים (מאַחדים), אבן תמורת היה בעל הזיה גדול וקנאי נורא להתקונים אשר הגה לבבו, אבל גם בעל נפש ומסתפק במועט וילמד לשאת כל עמל ותלאה, בשובו מבגדד אל אפריקה ארץ מכורתו החל להטיף דעותיו לשבטי הברברים התמימים וילמדם להבזות תענוגות החיים, לבלי ללבוש מחלצות רק להיות חיים פשוטים. גם את השיר והמליצה, חרשת המעשה ומלאכת מחשבת זרה וירחיקם משומעי לקחו, וישנא את מושלי האלמוראַוידים האוהבים חמדות החיים והוגים כבוד לכל יופי ונשגב. שבטי הברברים הביטו עליו כבעל נביא שלוח ממרום ויתמכו אשוריהם בלמודיו ויתאספו בהמון רבה תחת יד שר צבאו ותלמידו עבדול מומין Abd ul Mumen (ע״ע) ויתגרו מלחמה במושלי האלמו-ראוידים ויבקעו עד מארוקה (ד״א תתפ״ה). אבל שם הכם השלטון עלי אבול חכים וילחצם אחור אך הנצחון הזה היה הראשון והאחרון למושלי האלמוראוידים, כי בכל המלחמות אשר היו ביניהם אחרי כן הכום צבאות האלמוהדים ויכתום, וילכדו מהם את אפריקה הצפונית וילכו הלוך וכבוש את פֿים את מארוקה ואת תונים ואחרי כן לכדו גם את קורדובה ואת שיביליא מידי האלמוראוידים. בכל הארצות אשר לכדו אכפו על יושביהן לקבל את למודי דתם ואשר לא שמע לקולם הגירו על ידי חרב וירדפו באף את המאמרים הסוניטים יחד את היהודים ואת הנוצרים. אולם היהודים חלו ורגזו מחרבם הקשה יתר מכל העמים, בגלל היותם בנים נאמנים לדת אבותם יותר מכל שכניהם, ומושלי האלמוהדים שפטום באף ובחרב נוקמת. בספרי דברי הימים לבני ישראל נודעו הצרות והמצוקות אשר הביאו האלמוהדים עליהם בשם „חרב בן תמורת״ (ע׳ שבט יהודה וסה״ק להראב״ד) אף כי בן תמורת לא הספיק עוד להרע לישראל, כי מת בש׳ ד״א תת״צ, ורק עבדול מומין אשר משל תחתיו הכריעם לטבח, אך בן תמורת הוא אבי מפלגת האלמוהדים ומחוקק חוקיה ועבדול מומין היה בכל מעשהו והליכותיו רק שבט אפו ומטה זעמו, לכן נקראו הגזרות על שמו.

אֶבֶן תְּקוּמָה, אבן שנושאות הנשים שלא תפלנה ולדותיהן. האבן הזאת ידועה אצל הקדמונים בשם Geodes או Aeti (ע׳ אבני נשר). בתוכה יש אבן אחרת המורגשת בנקישה, וצבעה ירוק עז כמו פרח וימולא ירוקה (שלטי הגבורים). הקדמונים האמינו בסגלתה שתועיל לאשה הרה שלא תפיל (שבת ס״ו), וכן יספר עליה פליניוס בספר VI מספרי הטבע.

אַבַּס (Abul-Fadhl el-Haschimi Abbas), דודו של הנביא מחמד, נולד בעיר מיכה בש׳ 566 לספה״נ לאביו עבד-אל-מוטאליב ואמו נוטאילא. אחרי מות אביו ירש אבאַס את משמרת פקודתו להיות שומר מקדש הקאַאבא (ע״ש) ואת הבאר הקדוש צמצם (Zemzem). כאשר החל מחמד להפיץ תורתו, תורת האיסלאַם, בשערים, לא שקד אבאַס לקבל תורתו החדשה, גם כי אהב את בן אחותו זה ויוקר שמו מאד. ורק אחרי המלחמה שהיתה אצל בדר (624), אשר כה גברה יד מחזיקי הנביא על מתנגדיהם בני קורייש, ואבאַס נפל שבי בידיהם, קבל עליו את תורת מחמד, אשר בלבו נטה אחריה זה כמה; ובהיות דעתו נשמעת ברבים הטה אחריו גם לב רבים מבני שבטו לקבל תורת האיסלאם כמוהו. הוא עזר למחמד בכבשו את מיכה (630) ויהי לו מאז והלאה לאוהב וליועץ. אחרי מות הנביא (632) היה הוא ועלי המתעסקים ברחיצת גופתו וטהרתה. אבאס מת בשיבה

טובה בש' 652, וכבוד גדול נעשה לו במותו. מארבעת בניו היה הבכור עבד-אלאה מיסד ממשלת האבאסים, אשר בנכדו אבול-אבאס החלה, כי הוא עלה על כסא ממלכת הכליפים בבגדד (750), ובמוסטאַסים (Mostassim) כלתה (1258), בעלות עם המונגולים עליו כשואה ויכוהו ויגרשוהו. אז ברח מוסטאסים ארצה מצרים, ששם היה ראש כהני המושלמנים, כי לו משפט הכהונה הגדולה בהיות שם כליף נקרא עליו. את משמרת כהונתו זו ירשו גם בניו ובני בניו אחריו עד ש' 1517, אז עברה מהם ותהי להשולטנים התוגרמים. צאצאי משפחת אבאַס נמצאים עד היום בתוגרמה ובהודו המזרחית (ע' כליף).

אַבַּס הראשון (Abbas I), המכונה הגדול, המושל הז' בפרס ממשפחת הסופי (Sofis) — נולד 1557 — היה הבן הצעיר של השאַך מחמד חודאבינדה, ובמות אביו (1585) כבר היה נציב חורוסן. מאתו היתה שומה להמית את שני אחיו הגדולים, ואז כבש לעצמו את כסא ממלכת פרס (1586), ויער כחו ולבבו להשיב אליו את המדינות אשר נקרעו מעל גבול ארצו בימי המושלים שהיו מלפניו ונספחו מפאת מערב לארץ ממשלת תוגרמה ומפאת צפונה מזרחה לארץ ממשלת האוסביקים. אבל לא על נקלה יכול להשיב אליו את חורוסן, כי התבצר בה עבד-אלאה, הכאן המושל בהאוסביקים, וילחם נגדו ביד חזקה, ורק בנפול מבצר היראט בידי אבאס נלכדה גם חורוסן ונספחה לארץ פרס (1597). עד כה וכה כבש אבאס גם את מדינות גהילן ומסנדירן, גם פשט ידו דרומה על מדינת לאריסתן ובכבשו את קאנדהאר פרש מוטות ממשלתו גם על ארץ אפגהאניסתן. לעמת זה נבצרה ממנו לגבור על התוגרמים ותהי המלחמה ארוכה כל ימי ממלכתו. בש' 1601 כבש אבאס את עזירביידשן, חלק ארץ ארמיניא וגיאורגיא, וגם את שירואַן. עד ש' 1613 התאמצו התוגרמים לכבוש מידו את עריואַן וטיברים, אבל לשוא כלו כחם, כי הכם תמיד אחור, ולפעמים הרחיק לבוא עם חילו באזיא התוגרמית, ובש' 1613 כבדה ידו על חלק גדול מארץ גיאורגיא, ויאכוף את ממלכות קא-חעטיא וקרטאליניא להכיר ממשלת פרס לעליונה עליהן. בשנות 1614-17 חדשו התוגרמים את המלחמה על פרס, אבל כל עמלם היה לשוא, ובש' 1618 הוכו מכת בלתי סרה ואז כרת השולטן אוסמאן II ברית שלום עם השאך אבאס. אמנם לא ארכו ימי השלום, ובש' 1622 שבה פרצה המלחמה ביניהם, אבל יד התוגרמים מטה עד כי בש' 1623 נפלה גם בגדד בידי אבאס. ממשלת פרס השתרעה אז מנהר חדקל ועד נהר הודו. בש' 1628 (27 יאנ') מת אבאס בעיר קאַסווין, ובאין לו בן יורש עצר, כי את בנו יחידו המית בידו, יעד את בן בנו, את סופימירזא לעלות על כסאו אחריו. אבאס היה הגדול והנכבד בכל מלכי פרס המתמדנית. הוא היה כביר כח וחכם לבב; את מצב החיל שנה לטובה, גם תקן דרכים ומעברות הרבה ויפאר את ערי המושב וביותר את העיר איספאהאן, אשר אליה העתיק מושבו מקאסווין הבירה, אף התאמץ להגדיל סחר ארצו בהודו ואירופה. להנוצרים האיר פניו שכם אחד על הפרזים והיהודים; אך על הסוניטים (ע"ש) כבדה ידו וירדפם בחמתו עד חרמה. בחצר מלכותו הרוממה נפגשו תמיד צירי המוגולים הגדולים ויתר מושלי ארצות הקדם עם צירי רוסיא וצרפת ואנגליא וספרד וארץ השפלה (נידר-לאנד). בעזרת האנגלים כבש מאת הפורטוגיזים את האי הורמיז. גם כי היה אבאס מהיר חמה ואכזרי, בכל זאת גדול כבודו בעיני הפרסים ועד היום יזכרוהו לטובה ושמו רומם תחת לשונם. — נכדו אבאס II, הנקרא גם סאין מירצא שאך סופי, היה נופל ממנו בערכו; הוא מלך בפרס מש' 1641 ועד 1666. — אַבאַס III, השאַך האחרון ממשפחת הסופי, עלה למלוכה בש' 1731 בעודנו ילד, במשול בשמו אומנו ומדריכו טהאמאַסף קולי-כאן. השר הזה דחהו כלה בש' 1736 וימלוך תחתיו.

אַבַּס מִירְזַא (Abbas Mirza), הנודע במלחמותיו עם רוסיא, היה הבן השני לפיטה-עלי מלך פרס, ונולד בש' 1783. בהיות אמו ממשפחת המלוכה, היא משפחת הקגארים, יעדהו אביו ליורש עצר במקום אחיו הבכור, עלי מירזא, אשר ילדה לו אחת שפחותיו. אבאס היה בעל כשרון רב, אשר גדל כחו בחכמה ומדעים; בנעם הליכותיו קנה לו לבב כל, ובלבו אהב מאד את השכלת ארצות המערב ומנהגיהן. בעודנו צעיר לימים, בהיותו נציב טיברים ועזירביידשן, בקש לשנות ולתקן את חיל צבא ארצו, ופקידי חילי אירופה היו לעזור לו. כאשר נתפתתה פרס לעצת צרפת ותחדש את המלחמה עם רוסיא בש' 1811, היה הוא לראש שרי הצבא, אך לא הצליח במלחמותיו, ובכן אבדו לפרס בשלום גוליסטן (12 אוקט' 1813) ארצותיה הקוקזיות, ונדרשה לתת לרוסיא להרים נסה על הים הכספי. בהשתדלות אבאס התחדשה המלחמה בין רוסיא ופרס בש' 1826, אך לשוא הערה כחו וגבורתו גם במלחמה הזאת, כי מטה ידו מפני שרי חיל רוסיא, יערמולוב ופאסקיוויטש, עד כי הכרח (22 פיבר' 1828) לכרות אתה ברית שלום, הוא שלום טורמאנטשאי, אשר בו אבד לפרס חלקה שהיה לה בארץ ארמיניא. בח' פיבר' 1829 כאשר התקומם העם בטיגיראן הבירה ויהרוג את ציר רוסיא היושב בה, נסע אבאס בעצמו ובכבודו פטרבורגה, לכפר פני הקיסר ניקוליי ולהעתיר לו לבל יקח נקמתו מממשלת פרס, והקיסר נעתר לו ויקבלהו ברצון ובכבוד. בשנות 1831—1832 נלחם אבאס על הקורדים היושבים בחורוסן, ובעברו עם חילו להעראט חלה בדרך וימת בעיר מיסשיד (דיצ' 1833). אחרי מות פיטה-עלי, עלה מחמד-מירזא, בנו בכורו של אבאס, על כסא ממלכת פרס (1834), ואנגליא ורוסיא היו לעזור לו עד אשר נכונה הממלכה בידו.

אַבְּסוֹלוּט (Absolut) — גמור, מוחלט, וע"ד השאלה יאמר כמו „בלא שום תנאי", ההפך מן המושג „רילאַטיף" (Relativ), שזה תלוי בדבר זולתו ומגבל על ידו ביחוסו אליו, והוא מורה על השלמות המוחלטת, ששרשה בנושאה עצמו. כן יאמר: „תנועה אבסולוטית" על תנועה עצמית של איזה גוף, מבלי כל יחס לאיזה גוף אחר, כמו תנועת השמש עצמה ברום עולם, מבלעדי תנועתה ליום ולשנה, שהיא רק ביחס כדור הארץ, הנחה (לפי הדמיון) במרכז גלגלה. משקל א' (לעמת משקל חמרי specifisches Gewicht) יובן על כבד הגוף מבלי הבט אל ערך גדלו. שרש א' יובן על היסוד הראשון ושרש המספיק לאיזה פעולה. אמת א' היא אמת שאינה צריכה עוד למופת, והיא ברורה לעצמה (Axiom, Prinzip), ובה יתבררו עוד משפטים אחרים. עצם א' הוא עצם שלם ויסודי שמציאותו אינה תלויה בזולתו והוא — האלהים. פקודה א' הוא חק בל יעבור, בכל מקום ובכל זמן, לכל איש ולכל מצב. ידיעה א' היא ידיעה אמתית בלי כל ספק, והכרה נחוצה ומכרחת באיזה דבר. חכמה א' היא השגת המציאות בתכלית השלמות, שאין אמתות ושלמות עוד אחריה. הפלוסופיא לא חדלה מהתאמץ בכל עוז לרדוף אחרי השגה שלמה כזאת, ועוד לא השיגה, ולא תשיגנה לעולמים.

אַבְּסוֹלוּטִיסְמָה (Absolutismus) הוא השלטון הנתון בידי המלך למשול בארצו ממשלה בלי מצרים. מזה נגזר השם אבסולוטיסטים על אלה המחזיקים בשטת השלטון הזה, מבלי חפוץ בכל זכיות קונסטיטוציא (ע"ע).

אַבְּסוֹלוּצְיָא (Absolutio—פטור) הוא המשפט אשר יחרץ השופט בין שני בעלי ריב לפטור את הנתבע מהאשמה אשר שם עליו התובע.

אַבְּסוֹלוּצְיָא (Absolutio) בשפת הכנסיה הנוצרית, הוא הפטור אשר יפטור הכהן את האיש הבא להתודות לפניו ולבקש מחילה על עונותיו, כי עזיבת החטאים ותשובה בלב שלם תשבנה את החוטא לאלהיו ותזכינה אותו לחיי העוה"ב. כן היתה כונת המלה הזאת במאות הראשונות, אולם אחרי כן שמו בה כונה אחרת, כי לא תשובת החוטא כי אם הכח והעז הנתון לכל כהן מאלהיו הוא יזכה את החוטא לטהרהו מכל פשעיו, ולא התשובה היא אפוא העיקר כי אם מעשה הכהן ופעולתו. בעלי הדת הפרוטוסתנטית נהגו בה בראשונה איזה שנוים, אך הם נתבטלו במשך הזמן,

והדעה ההיא נשארה גם אצלם בעצם תמה.

אַבְּסוֹרְבֶּינְצִיָא (Absorbentia — תרופות הבלעה) הן סמי רפואה אשר יקשרו את החמיצים המתהוים למכביר בקיבה שאיננה בריאה, לבל יזיקו; והם חמיץ-פחמי-מאַגניסיא השרוף, שיד חמיץ הפחמי, נתרון חמיץ הפחמי (Soda) או קאַלי וכדומה. ולכן ישתמשו בהם לבטל את הרעל הבא ע"י החמיץ, יען שבולעים אותו בקרבם ולא יתנוהו להתפשט בדם.

אַבְּסוּרְד (Absurd), מלה רומית ופי' דבר תפל, כתשובת חרש שאינו שומע מה שמדברים וע"כ לא ישיב נכוחה. „להביא עד אבסורדום" (ad absurdum) — הוא מבטא שהונח על הוכחת הטעות הנמצאה באיזה דעה באופן הזה: לתת משלים והקשים היוצאים מבילא מן הדעה ההיא, עד שעל ידיהם יבואו השומעים לידי הכרה ברורת כי מוטעת היא. כן יכנו גם את הנהגת האיש המחזיק או מחמיר יותר מדי באיזה מנהג אשר אם כי בעצם טוב הוא למחזיקים בו, אך תהפרזה בו מביאה לידי שטות. אולם גם כל דעה אמתית תחשב לפעמים כאבסורד גמור בעיני מתנגדיה, אם המה הרבים והדעה דעת יחיד. כן הוחזקה מלפנים דעת קולומבוס אשר אמר למצוא דרך הים לארץ הודו, וכן גם דעת קופרני-קוס ושטתו ע"ד תנועתה, עד שנתבררה אמתת דעותיהם אל נכון (ע"ש).

אַבְּסֹרְפְּצִיָא, (Absorptio — בליעה). 1) מה שגשם מוצק או נוזל בולע מיני אויר אל תוכו, כמו מי סודא (Soda), שהם מים שבלעו אל קרבם קיטור חמיץ הפחם (ע"ע) והקיטור ימוג בהם. שעור הבליעה (בבולע ונבלע ידועים) תלוי בחום הגשם הבולע ובלחץ הפועל על האויר הנבלע. הנסיון הורה כי מדה אחת מים החמים C. 15^0 בולעת כ מ ד ת ה חמיץ הפחם, יהיה תחת איזה לחץ שיהיה. אבל לפי חק בויל (Boyle) — הנק' בטעות „חק מריוטי" — נודע, ששעור האויר האצור במקום מגבל הוא לפי ערך הלחץ הפועל עליו, ואם יגדל הלחץ ד"מ בכדי שתים ושלש פעמים מכבד אויר הנשימה, יכיל המקום ההוא שתים ושלש פעמים בשעור האויר הרגיל (כי כל הגשמים שעל פני הארץ רובצים תחת משא אויר הנשימה התופף סביבינו), ולפ"ז יהיה מ ש ק ל האויר הבלוע לפי כבד הלחץ שפעל עליו בעת הבלעו (חק Henry). בבתי חרשת המעשה למי הסודא, אשר יבקשו למלאות את המים חמיץ הפחם די הכיל, יביאו הלחץ על הקיטור, אם ע"י קירות הכלי עצמו, שבו הקיטור מתהוה, ובהיות החלל צר, נלחץ אל תוך המים, או ע"י שיכינו את הקיטור בכלי אחר וע"י כלי מוריק האויר יובא אל המים וילחץ אל תוכם. על הדרך הראשון יעשה היין השמפני (Champagner), כי ע"י תסיסתו עולה חמיץ פחם רב, הנלחץ בכח גדול בין קירות הבקבוק החזקים ועי"ז הוא נבלע אל תוכו. הלחץ הזה הוא ההודף את המגופה הרפויה בקול רעש (כי כל נלחץ חוזר ולוחץ את לוחצו), והקיטור בהתפרצו בחפזה יעלה אתו מן הנוזל לפי שעור התדבקותו בו (Adhäsio) והוא הקצף (пѣна, piana) המתפרץ מן הבקבוק בהפתחו. כח הבליעה שונה במשקים שונים ובקיטורים שונים, לפי כח נטיתם זה אל זה. מדת מים ידועה בולעת בחום C. 15^0 727 מדות כמוה קיטור אמוניאַק, 450 מדות יסוד מי כלור, 43_5 חמיץ מגופר, 3_{25} יסוד מי גפרית, 1 חמיץ הפחם, $^1/_{34}$ יסוד חמיץ, $^1/_{70}$ יסוד מחנק; אולם מדה אלכוהל תבלע 3_2 מדות חמיץ הפחם. מספרים כאלה, המורים על שעור מדות הקיטורים הנבלעים ממדה קצובה של איזה נוזל ידוע, יכונו „ידות הבליעה" (Absorptionskoeffizient). הנסיון הורה, כי מתערובת קיטורים שונים יבלע הנוזל מכל אחד, לפי ערך לחצו הפרטי, ר"ל לפי הלחץ המעיק על הקיטור, אלו היה הוא לבדו (חק Dalton), גם אם נוסיף להכנים אל החלל שממעל להמים, המלא חמיץ הפחם (ד"מ), עוד אויר הנשימה, לא ירבה עוד שעור החמיץ הנבלע. כי אם אמנם יגדל הלחץ על המים, יבלעו גם את אויר הנשימה, אבל לא יוסיפו לבלוע עוד את הקיטור. והנה אויר הנשימה ידוע שהוא מרכב משני קיטורים: 21 מדות יסוד החמץ עם 79 מדות יסוד המחנק, ואלו היו ידות הבליעה של שני הקיטורים האלה שוות, היה האויר הבלוע במים ג"כ מעורב משניהם ביחס הנ"ל; אפס כי ליסוד החמץ יד הבליעה גדולה מאשר ליסוד המחנק, לכן ימצא באויר הנבלע במים יסוד חמץ יותר מיסוד מחנק, ויחוסם נחקר, שהראשון 35 והשני 65. ובעבור שנשימת בעה"ח שבמים מן האויר שבתוכם מעטה מאד, לכן היתרון הזה של יסוד החמץ הבלוע במים יקר הוא לחייהם, כנודע שעיקר חדוש מרוצת הדם הוא ע"י יניקתו את יסוד החמץ שבאויר, כשהוא מנשם. כח הבליעה פוחת ברבות החום, ד"מ: המים בחום 0^0 בולעים 1_8 מדות חמיץ הפחם, בחום 15^0—1, בחום 20^0—0_9. ולפ"ז כאשר יתחמם הנוזל הבלוע מקיטור, תצא מקצת הקיטור הבלוע, ובלתיחתו יגורש הקיטור כלו על הרוב. לעמת זה יש מיני מתכיות, וביחוד הכסף והנחשת, הבולעות את יסוד החמץ דוקא בהיותן מותכות, ונודפות אותו בהתקררן, ואם המתכת עוד נוזלת, אז בהבדל הקיטור ממנה ברעש, יעלה אתו אגלי מתכת דקים ויזרם לכל רוח. גם מתכות מוצקות בולעות את הקיטורים ועוצרות אותם בקרבן. הפלדיון (Palladium) שעמד ימים רבים בחמיץ גפרית המהול במים, בתור ציר משולל לשרשרת הגלואַנית (ע"ע) בולע בקרבו 936 פעמים כמדתו מקיטור יסוד המים; בליעתו זו נקראת בשם אסר (Occlusio). פלטין וברזל בולעים בחום לוהט את קיטור יסוד המים; האחרון כשהוא לוהט קל לבלוע ג"כ קיטור מחמצת הפחם, והם עוצרים בקרבם את הקיטור גם בהתקררם עד חום ממוצע. זולת זאת הוא כסגלת המוצקים כלם להעבות סביבם כל מין קיטור החופף עליהם; כל גוף המונח זמן רב באויר נחפה באויר מעובה והוא (האויר) נדבק בו עד שצריך לחממו מאד או למרקו באלכוהל, באבק פחמים וכדומה, למען הרחיקו ממנו. דבקות (Adsorptio) זו תלויה בגדל שטח פני הגוף, וע"כ בגוף חלולי (porös) כפחם, שהאויר חודר אל חדריו המרובים בקירותיהם, תגדל דבקותו בו. פחמי עץ הברוש, אשר בלהטם גורש מאתם כל שמץ אויר שהיה בלוע בהם, יכולים לבלוע חמיץ הפחם 35 פעמים, אמוניאַק (ע"ע) 90 פעמים כמדתו. ולהיות שהקיטור הנבלע מתעבה, וכל התעבות תוליד חום, לכן כל קיטור יחם בהבלעו, עד כי לפעמים יתלהט. וזה פשר המחזה, אשר צבורי הפחמים הכתושים הדק, המוכנים למלאכת אבק השרפה, יתלהבו לפעמים מעצמם. אבק ברזל דק אם ישפך, ישאף בחזקה את יסוד החמץ מן האויר. הגופים בעלי סגלה זו יכונו „קדחי איש" (Pyrophor). ספוג פלטיני (הנעשה ע"י להט סלמיאַק הפלאַטיני), אשר ינק יסוד החמץ מן האויר והתעבה בחלוליו, אם יזרום עליו קיטור יסוד המים, שגם אותו יינק הספוג בחלוליו הדקים ויעבהו, יחם כ"כ, עד שילהט הפלטין ויסוד המים ישרף. לגופים רבים יש הסגלה, למוץ את אד המימי מן האויר ולהעבותו למים, כמו חמיץ-הגפרית הנקי; הגופים המוצקים ירטבו עי"ז ויותכו במים אלה, כמו המלח, הפוטאַש (ע"ע) והכלורקאַלציום (ע"ע); אליהם יתחשבו גם רבים מחמרי הצמחים ובעלי החיים, כמו שער, עצם דג, מיתרי מעים, עץ וכדומה, אשר לרגלי בלעם את אדי המים יצטבו. — שרש דבר בליעה זו, הוא משיכת רגבי החמר את חלקי האויר הקרובים אליהם (ע"ע). 2) ב ל י ע ת ה א ו ר ו ה ח ו ם, והוא מה שהגוף בולע את קרני האור והחום הנופלים עליו או העוברים בו, מקצתם או כלם. אם נעביר אור בחדר חשוך דרך בדק דק במכסה החלון ודרך זכוכית לטושה משולשת (Prisma), ונעמיד פסת ניר לבן נכח האור, הנלוז מדרכו ע"י הזכוכית, אז תתראה עליה רצועה צבועה בשלל צבעים נחמדים למראה, הנודעת בשם חשמל (Spektrum — ע"ע), ומסודרים בסדר הזה: אדום, אורנג (orange), צהוב, ירוק, תכלת בהירה, תכלת עמוקה, דודאי (violett). אם נכסה הבדק בזכוכית אדמדמת, אז יראו על הניר רק צבעי האדם והאורנג,

ויתר הצבעים ככו ואינם, אז יאמר ע"ז: הזכוכית האדמדמת בלעה קרני אור ההם; כמו כן תתן זכוכית ממראה ירוק או תכלת את קרני האור הירוק והתכלת לעבר בה ואת היותר תבטל בבלעה אותם בקרבה, ולעמת זה תתן הזכוכית הבהירה לקרני האור הלבן לעבר בה, וע"כ תראה זכה בלי כל צבע. — אם נקבל את אור החשמל בנייר צבוע, יאבדו ג"כ כל הצבעים, זולת צבע הנייר, יען שחמר הצבע בלע כל חלקי האור הלבן, זולת את זה אשר צבעו יראה בו. אבל הנייר הלבן לא יבלע מאומה מן האור הנופל עליו, אך ישיבהו כלו אחור ויזרהו לכל רוח, וע"כ תהי מראיתו לבנה. מראה האמוץ בא ע"י שמטבע חמר זה (צבע האמוץ) להשיב אחור כל צבעי החשמל, המתאחדים באור הלבן, בערך שוה, במדה זו שהוא בולע מכלם. אמנם צבע השחור הוא, באשר חמר זה בולע כל האור אל קרבו, ולא ישיב ממנו אחור מאומה, ואין השחור לפ"ז כ"א חשך והעדר האור, ובזה התבאר מה הוא ענין הצבע, ועוד נבין מזה, כי הניר האדום (ד"מ) לא יראה אדום רק אם האור הנופל עליו מחזיק בתוכו קרני הצבע הזה, אבל אם יוּאר (ד"מ) באור יי"ש הבוער בפתילה המשוחה במלח הבשול (להב נתריון), הנותן רק צבע צהוב, אז יראה הניר שחור. באור זה לא יראה כל שנוי בצבע הגופים, ולא נבדיל לאורו כ"א בין האור הצהוב ובין החשך. פני אדם יראו כפני מת, ומכל שכיות החמדה לא תראינה כ"א עקבות רשמיהן. אלו היתה השמש כדור נתריון, אז אבדה מעינינו כל חמדת הוד צבעי היקום, ורק בהיותה משפעת אלינו אור לבן, הבלול מכל מיני אורות הצבעים, ע"כ אפשר לנו ליהנות מצבע רקמתים אשר בתפארת הבריאה. אור הנר וקיטור המאור כלול אמנם מכל אורות החשמל, אבל לא ביחס התערובות כבחשמל השמש; קרני אור צהוב רבים בו, תחת אשר קרני אור תכלת ודודאי מעטים מאד. לנסבה זאת לא תבדיל העין בנקל לאור הנר בין לבן ובין צהוב, וכן בין תכלת לכרתי (ירוק), כי בגד כרתי ישיב יותר את האור הירוק ואך מעט את אור התכלת, ובגד תכלת ישיב יותר את קרני התכלת ואך מעט את האור הירוק, ולהיות שבאור הנר נמצאו קרני תכלת מעט וקרני ירוק רב, לכן נראים שניהם ירוק.

לא בכל עת יהיה החשמל באור העובר דרך גוף צבוע פשוט כצבע ההוא, כאשר הוא באור העובר דרך זכוכית אדומה או ניר אדום, כי יש הרבה חמרים צבועים, אשר יבחרו למו איזה אגודות קרני אור מצבעים שונים לבלוע, לפי טבע החמר, ויראו על חשמל השמש פעם כרצועות אפלות צרות ופעם רחבות (ע"ע חשמל): בחשמל הבא מאור העובר דרך עלה ירוק, נראה רצועה שחורה עוברת בצבע האדום (בין קו B לקו C מקוי פֿרוינהופֿיר—ע"ע); כי ירוקת העלה (Chlorophyll) בולעת את האֹדם הממוצע, אבל לא את האדם החזק ולא את האֹדם האורנגי. אֹדם הדם בולע את קצה הצבע הדודאי, ונותן בצבע ירוק הצהוב (בין D ובין E) שתי רצועות מובלעות. ולהפך נכיר ע"י שתי הרצועות האפלות האלה את מציאת הדם שבו עבר האור, אף אם הוא מעט מאד. כן קוי פֿרוינהופֿיר (הם הקוים השחורים העוברים על רחב חשמל השמש) עצמם אינם רק קרני אור כבויות, שנבלעו מאויר העוטה את השמש לפי החמרים הרבים האצורים בו.

להב הנתריון שזכרנו מאיר אור צהוב פשוט, הבלתי נפרד ע"י הזכוכית המשלשת, רק נוטה על ידה מיושר מהלכו, ונראה על פסת הנייר המקבל בצבע ההוא כשבא, במקום אשר קו D (מקוי פֿרוינהופֿיר) של חשמל השמש אפל. אם נשלח דרך הלהב הזה אור מגשם מוצק המלובן באש (כמו אור Drummond), ונרחיבהו לחשמל, אזי יכהה האור הצהוב של להב הנתריון, ובחשמל אור הגשם המוצק שכלו משולב, יחסר רק מקום הצבע ההוא; קיטור הנתריון אשר בלהב נתן דרך לכל אורות החשמל לעבר בו, מלבד אותו האור אשר הוא לבדו יכול לשלוח, בעדו עצר או בלעו, לאור זה הוא עכור מבלי יוכל לעבר בו. מנסיונות רבים כאלה יצא לנו החק בכלל: הגוף בולע את האור ההוא, אשר הוא בעצמו יכול לתתו (חק Kirchhoff).

עוד יש מיני בליעה רבים, כבליעת אדמת ניר את המלח, בליעת הגוף החי את הקיטורים והנוזלים וכדומה, ובאור כל אלה ע"פ יסודי ח' הטבע יבוארו בערכיהם. הכלים אשר בהם ישתמשו לבליעת הקיטורים, יבוארו בערך קיטור.

אַבְּסוֹרְפְּצִיוֹמֵיתֶר (Absorptiometer — כלי מודד הבליעה), הוא כלי שהמציא בונזין (Bunsen) לקצוב על ידו שעור בליעת הנוזלים את הקיטורים.

אֲבֶסְטָה (Avesta), שם ספרי דת הפרסים, ע' צינדאבסטה.

אֶבֶסְטָה (Avesta), בית חרשת גדול בנפת דאַלאַרין בשוודיא דרומה מזרחה, ע"נ דלאילף (Dalelf), וע"פ מספר יושביו (800) נחשב לכפר. מלפנים הוליכו שמה את הנחשת אשר הוציאו ממכרה פֿאַלוּן לצרפה ולנקותה. משנות 1644 ועד 1831 הוצקו שם מטבעות כל המדינה.

אַבְּסְטִינֶנְצְיָא (Abstinentia), נזירות מדבר מה לתכלית מוסרית או דתית, וביחוד יקרא כן נזירות הקתולים מבשר ביום הששי וביום השביעי בכל שבוע ובשאר ימי הצום. בח' הרפואה תקרא כן הנזירות ממאכל ומשתה בכלל.

אָבְּסְטְרוּקְצְיָא (Obstructio), עצירות בטן, אשר לא יריק האדם את מעיו כראוי או כי נעצר מכל וכל. יש שהעצירות באה במקרה ולעתים רחוקות בלבד, ויש שהיא תמידית (habituell). הנסבה לעצירות מקרית תוכל להיות רוע סדר האכילה (אם מדברים בלתי מתעכלים או שלא לעס את המאכל היטב) או קלקול מיץ העכול, או אם אכל דברים המעצרים (אָפיום, מאָרפֿיום, תערובת עופרת). בכל האופנים האלה היא קלה בתכונתה ואינה צריכה על פי רוב לבקרת רופא, כי תעבור על נקלה ע"י אמצעים משלשלים קלים או ע"י חיקן (enema, клистиръ). קשה ומסוכנת ממנה היא עצירות פתאומית, הבאה ע"י אוטם תעלת המעים, אם מפאת הלחצם בשבר או כי נתפתלו או אם נסכרה התעלה ע"י מכת הסרטן. אבסטר' התמידית באה ע"י מעוט תנועת הגוף, ע"י רוע מאכלים תמידי, ממעוט שתית נוזלים, מהתמדת לקיחת הדברים המשלשלים או הדברים המעצרים, משתית הרבה שכר או יין, מהרחת טבק המכיל עופרת במזגו, משתית יין המהול בהמסת עופרת, או מפאת שתוק (Paralysis) עצבי המעים מבלי יכלת לדחות את הנעכל הלאה. תולדת אבסטר' כזאת היא גישת הדם אל הראש, הגורמת כאב ראש, רפיון, לב רגז וכו'. אם הבטן נעצרה כלה ע"י קלקול המעים, יבא בה גם כאב עצום, הקאת צואה ועוד אותות קשים כמוהם. א' התמידית לא תסור ע"י סמי שלשול (Aloë, f. Senna), כ"א בהסיר הסבה ובשנוי מנהגי החיים, בתנועת הגוף הרבה ובקחת בזהירות סמי שלשול קלים ע"פ עצת רופא בקי.

אַבְּסְטְרַקְט (Abstrakt) מפשט, מורה על השגת כלל הדברים השונים וקבוץ סמניהם העצמים למושג אחד. ד"מ סמני מיני הצמחים השונים: עצים, נעצוצים, דשאים וחציר וכדומה, המשותפים לכלם ונכללים במושג אחד, יתנו לנו השגה מפשטת וכוללת לסוג הצמח. עד"ז נקבץ מחזות שונים, הנגלים לנו בחיי האדם ומשותפות באיזה צד בתכונתם, והיו לנו למושג אחד כולל, כמו המושגים: טוב, יפה, אמת, מלאכה, או כשנתבונן בסמני איזה מושג שידענוהו כבר ונוליד מהם מושג חדש, כמו מלכות, ילדות, ספרות ועוד הרבה כאלה. בהשגה א' יש להבדיל בין הפשטת הכמה (Quantitas) ובין הפשטת האיך (Qualitas). אם נשיג תמונת איזה גשם בכללו או תמונת כל חלק ממנו וקשורם יחד מבלי דעת מה הוא ותכונתו מה היא, יש אתנו בזה השגה מפשטת כמותית. החכם המהנדס לא ישאל על המשולש אם הוא ירוק או אדום, רק יתבונן על אופן קשור צלעותיו וזויותיו בלבד, וע"כ נשמעהו מדבר ממשולש נצב הזוית או זוית נטויה,

שוה הצלעות או שוה השוקים. כמו כן ידבר משעורים מפשטים, ויכנם בשמותיו a, b, c, x, y, z, מבלי הבט שעורי מה המה, אם מכסת כסף או אבנים, בהתבוננו אל הכמות בכלל. בהשגה זו נשפוט על כל קצבי הזמן והמקום, וממנה הן המלות: פה, שם, מתי, איה, וכדומה, כולן מושגי הפשטה כמותית הן. לא כן בהשגה מפשטת איכותית — בה נתבונן על התכונות העצמיות אשר לאיזה גשם, מבלי הביט אל כמותו ושעורו במקום. — במלאכת הגשמת המושגים והצגתם לעין כל, נאמר שהוצגו לנו מפשטים, אם יציג מי לעינינו מושגים כוללים לסמן בהם את מחשבותיו.

אַבְּסִידְיַאן (Obsidian — זכוכית טבעית), מוצאו מלבת אש הרי שרפה, שהתקררה מהר, ועל כן ימצא במסבות הרים אלה אם שהם מאזרים זיקות עוד כיום או שכבר כבו. מראהו שחור, אך יש גם שחרחר כהה או אמוץ: קשיותו כערך שפט השדה והקוארץ. אכן מתפורר הוא, ולכן צריך להזהר מאד בלטישתו. העמים אשר לא ידעו מחרשת הברזל, כמו האצטיקים (Azteki), השתמשו בו ויעשו ממנו מאכלות, סכינים, רמחים וחצים וכדומה.

אַבְּסֶנְטִיסְמָה (Absenteeism), מלה אנגלית ובאורה אי-ישיבת אדוני הנכסים באחוזתם. הרעה היוצאת מזה תראה פעלה בארץ אירלאנד הנתונה בידי אדונים קשים, אשר ירדו באריסיהם ובחוכרי שדותיהם ביד חזקה ויוציאו מהם כסף השכירות לתתו בתענוגיהם אשר ימצאו להם בארצות אחרות, וזאת היא סבת העוני לעם אירלאנד, כי הכסף היוצא מארצו לא ישוב עוד אליה. גם המושלים אשר ישימו בעלי האחוזות בכל קנינם לא ישימו לבם אל טוב הארץ ויושביה ועובדי אדמתה, רק לצבר הון להם ולאדוניהם כל חפצם ומגמתם, וזאת היא רעה חולה אשר תדכא את בני אירלאנד ותמוגם ביד ענים, וממנה לא יושעו עד אם תעתר להם ממשלת אנגליא לשנות חקי הרכוש והשלטון בנכסי הארץ, כי יוכלו עובדי האדמה להיות גם בעליה ולראות ברכה בעמלם.

אֲבֶסְנֶת (Avesnes — קרי אַוֹאֶהן), עיר מבצר בנפת נאָר (Nord) בצרפת ע"נ הילפי (Helpe) וע"י מסלת הברזל הצפונית. מ"י 4,977 העוסקים בבתי חרשת המלאכה למעשה בורית, יתדות ברזל, לעבוד עורות ולבשול השכר, ועושים מסחר בעצים, אבני שיש, סיד, פשתן, כישות, עורות, פחמי אבן, יין ויו"ש. שם נמצא בית אוצר ספרים, מוזיום ושתי חבורות לחקרי קדמוניות וללמודי עבודת האדמה. העיר נוסדה במאה הי"א, ותהי בראשונה לממשלה בפ"ע, אח"כ באה חליפות בידי אדונים ומושלים שונים עד בואה 1432 תחת ממשלת בורגונד. אחרי מות קארל „העז", דוכס בורגונד, נכבשה העיר 1477 ותחרב כליל ע"י לודויג XI, מלך צרפת, אח"כ הגיעה לבית האבסבורג; 1559 כבשוה הספרדים, 1580 — ההולאנדים. בברית השלום הפירינאי (1659) נספחה על ממשלת צרפת ואז התבצרה מחדש. 21 יוני 1815, כאשר ירו עליה הפרוסים, פרצה אש באוצר אבק השרפה, ותהרס החומה ותבקע העיר ותבוא בידי האויב.

אַבְּסִנְתִּיוּם (Wermut, Absinthium — לענה), צמח מר מאד הנמצא בכל הנעצוצים, בצדי הדרכים, על שפתי הנהרות ועל הררי סלע, בצפון אפריקה ואזיא ובאירופה כולה; יגדל פרא או ע"י נוטעים. גבעולו גבוה 60 עד 120 צ"מ, ומסתעף לענפים ושבטים רבים, עליו כנוצות כפולות, ופרחו כגרעינים זהובים, עגולים וכפופים למטה, ריחו נודף, וטעמו מר מאד, ויותר ימרו העלים והבדים הנושאים את הפרחים, מהם יעשו את השמן האיתירי, הוא שמן אפסנתין (ע"ז ל), את יסוד המר, את חמיץ האקרח ואת חמיץ העבוד; שתי תולדותיו הראשונות משתמשות לרפואות מאד, וטובות עד להפליא לחזק את הקבה ולגרש התולעים מן הבטן, וע"כ תנתן הלענה לחלי הבטן, בתבנית שמן (שקלט את ריחו), שלוק (Extrakt), מי כבוש (Tinktur) וכדומה, ויערבו אותה גם ברפואות אחרות. אכן גם לתפנוקים תועיל לנו הלענה, ומודעת היא, בבואה אל יין הקונדיטין (Liqueur) מעורבת עם אַנִיס. וגם הקונדיטין יעורב במים וישתוהו לחזק הקבה ולעורר תאות האכילה.

אַבַּס-פֶּחָה (Abbas-Pascha), משנה למלך במצרים, נכדו של מחמד-עלי, בן טוסון בנו אשר מת בימי עלומיו. נולד בעיר גידא אשר בארץ ערב בשנת 1813, בימי מלחמת בני והב. באהבת אביו הזקן אותו, אשר גדלהו אצלו בקהירא, עלה למעלה במעלות הצבא והמשרה, אך לא זכה להצטין מעודו לא במלחמות סוריא בשנות 1831 — 1840, אף לא בהנהגה המדינית שהיתה נתונה בידו. אחרי מות אברהים-פחה ירש אבאס את כסא ממשלתו (10 נוב' 1848), וממלכת תוגרמה נאותה לו ותכונן ממשלתו בידו. ותהי ראשית פעלו להסיר עול מסים אחדים מעל בני עמו, אבל אדיר כל חפצו היה להרחיק את ההשכלה החדשה שהנהגה שם על ידי האירופים, ועל כן הרחיק את האירופים מכל משמרות פקודתם בארצו, גם הסב פניו מבתי הספר וההשכלה אשר יסדו המושלים שהיו מלפניו. בהגבילו דרכי המסחר והמשא ומתן ובעשותו מעשי עושק לבצוע בצע, הרחיק מעליו לב רבים. ויהי כאשר התאוננו עליו קרוביו ובני משפחתו ויקראו עליו חמס, מצאה תוגרמה עת לה לשוב ולהגדיל ממשלתה על ארץ מצרים כמלפנים, ותאכוף את אבאס להנהיג במצרים את חק הטאַנסימט (ע"ע). אמנם השאירה לו איזה מזכיותיו הקודמות, אבל בגללן התחיב להגדיל את המס הנטול על ארצו לשלם לתוגרמה שנה שנה (1851). בגלל זאת הצליח לקחת רצון מתוגרמה גם בזכיות אחרות אשר בקש לו מידה (1852), להיות בטוח בהן מפני קרוביו העוינים אותו כשבתם בקונסטנטינה הבירה. גם הראה לתוגרמה אות אהבתו ואמונתו, בקרוא רוסיא עליה מלחמה בש' 1854, כי נתן בידה צי אדיר וגם חיל 15,000 אנשי מלחמה שלח לה לעזרה. אך פתאם מת אבאס (13 יולי 1854). הקול יצא כי אחזהו השבץ, אבל כפי הנראה חלו בו ידי מרצחים אשר הכוהו נפש. אחריו נשאר בנו אלהאמי, נער בן 17 שנה, אשר מת בש' 1860, ודודו סעיד-פחה (ע"ש) ירש ממשלתו אחריו.

אַבַּסְקַל (Don José Fernando Abascal), מרקיז די לא קונקורדיא, נודע לתהלה במשלו בתור משנה למלך בארץ פירו, נולד 1743 בעיר אָביעדה, 1762 בא לעבוד בחיל ספרד, 1775 היה בצבא היוצא למלחמה על אלגיר, 1793 היה לשר אלף, 1796 היה לנציב האי קובא, ואח"כ לנציב בגאליציא-החדשה, ובש' 1804 נתעלה למעלת משנה למלך בפירו. בעברו דרך הים לבוא שמה נפל בידי האנגלים אשר צדו לו, אך נמלט מידם ואחרי מסע רב בדרך היבשה (2,200 ק"מ) הגיע לאחרונה לעיר לימא, ובהיות אז בפירו כל הדברים יגעים ומסוכסכים, הצליח להראות כח שכלו ותבונתו וחריצותו בהשיבו הסדרים למכונם. כן משל שמה מכת עצמו ויגן על הארץ מכל הסכנות והרעות אשר סבוה פנימה וחוצה, ובכל זאת לא נשאהו לבבו לפרוק עול ספרד מעליו, ועוד היה לעזור לה בשלחו אליה זהב וצרכי החיל בהלחמה אז מלחמת תנופה עם נפוליון I. בעת ההיא סדר עניני הממשלה בפערו, ויבן ערים חדשות ויגדל עשר הארץ על ידי המסחר וחרשת המעשה, גם לדרכי החנוך שת לבו וייסד בה בתי ספר ללמוד ולהשכיל. בשנת 1816 התפטר ממשמרת פקודתו וישב למדריד וַיֵּשֶׁב בה עד יום מותו (30 יוני 1821).

אַבְּסְקוּרַנְטִיסְמָה (Obscurantismus) — מלה רומית, נגזרה מן „אבסקור", שפי' חשוך או נעלם ובלתי נודע. הוראתה על תכונת אנשים „יושבי חשך", מורדי אור" או „נעלמים", שכל מגמתם להאפיל בעד אור החכמה והדעת, ובכל מאמצי כחם יגדרו דרכה, לבל תפלס לה נתיב בארצות החיים. תכונה כזאת מתנגדת אל טבע נפש האדם ורוחו העולה למעלה להשכיל, ובכל זאת רבים המה מאד „מורדי האור" בכל דור ודור. יש אשר יפנו ערף לאור ההשכלה מפאת רוממותה, כמ"ש: ראמות לאויל חכמות, ובגבה אפם

לא יאותו לטעום שמץ מנה מבלי בוא עד מרום קצה; רבים מאלה הם, אשר אהבת הבצע או הכבוד תגיא את לבם, ויתפאו עליה שקר בזדון; אולם רובם לא ראו כלל את אורה כי טוב, ורק למשמע אזן יגזרו מאחריה, והם מן החללים הרבים, אשר יפיל רוע תנוך ההורים והמורים או החברה והעם אשר בתוכו הם יושבים.

אבסרוטוריא (Observatorium), ע' מצפה.

אֲבְסֶרְוַצְיָא (Observatio)—ג"כ במובן „מצפה", והוא מקום גבוה בעיר נצורה, שממנו ישקיף הצופה ומשגיח אל מעשי האויב, להודיעם בעוד מועד למען יוכלו הנצורים בעיר לקדם פני הרעה ולהפר עצת צריהם. — חיל אבסרוציי, הוא החיל הצופה, העומד למשמר בעת ישבת השלום באחד המקומות ע"י אויב פנימי או חיצוני, והיה כי יקרה מרד או מלחמה ועמד החיל ההוא בפרץ, לעצור בעד הרעה בעוד מועד.

אֲבַעְבֻּעוֹת (רומ' Variola, ר' оспа, פ' ospa, אשכ' Pocken) — מחלה מהלכת ומתדבקת בבני האדם בקרחת עזה; אשר תכסה את עור הבשר ואת העורות הריריים בבועות-טריה קטנות, שהן מקור המחלה ובהן נמצא חמר ההדבקה המסוכנה. המחלה נושנה היא וידועה מקדם קדמתה עד כי כבד למצוא ראשיתה בדברי ימי עולם. על ארצות הודו ותינה אומרים כי הן מולדתה מלפנים ומהן הגיעה לארץ ערב. כן יודיע הסופר הערבי, מאסודא, כי בש' 570 לספה"נ דבקה בחיל האביסינים אשר צרו על העיר מיכה; אהרן הרופא הסורי (חי במאה הז' לספה"נ) מדבר בה כעל אדות מחלה ידועה, והרופא רהאזים (Rhazes) אשר לפ"ד כבר ידע אותה הח' גאלינוס (במאה הב' לספה"נ), היה הראשון אשר כתב בספר חוקה ותכונתה ודרכה (922). עד כה לא נודע אם באה לאירופה ע"י הערבים או כי מאליו החל הנגף גם בה — רק זה ידוע כי במאה הי"ג עשתה שמות בעמי המערב וידה היתה בם בלי חשך עד אשר הושם גבול לה ע"י הד"ר גינר (Jenner) האנגלי (ע"ע) בהמציאו הרכבת אבעבועות הפרה; לאמריקה הובאה המחלה הזאת ע"י הספרדים שבאו למקסיקה, וממנה כלתה הרעה לההודים ילידי הארץ ויהי מספר חלליהם במשך זמן קצר $3\frac{1}{2}$ מיליון.

סימני המחלה בראשיתה הם: חליפות קר וחם, רפיון, כאב ראש, תמהון לבב, הקאה, כאב הגרון והאברים והשדרה. מקין היום השלישי יתראו כתמים אדמדמים וקטנים כעדשה, ובאמצעותם כעין גרגר קשה, אדום ומתודד למעלה. הכתמים יתראו בראשונה בפני החולה ועד היום הששי יתפשטו ממעלה למטה על פני כל הגוף; הגרגרים יגדלו ואז תראה בתוכם בועה קטנה ושקועה ובקרבה מין נוזלי כמים צלולים; הבועה הולכת וגדלה עד הגיעה לגדל הקטנית; המים הצלולים יתלבנו כחלב וביום הרביעי והחמישי יתהפכו למראה צהוב. הקדחת אשר חדלה בעת הֵראות הבועות תשוב לאיתנה בערב יום השמיני או התשיעי; הקר והחם ישובו יענו את החולה חליפות (קדחת הטריה), ובעת ההיא יאבדו עשתונותיו; העור יצטבה מאד, והבועות תעלמנה בהשחית הטריה את תאי רקמתו שמה. כמראה הזה יהיה גם על העורות הריריים וביותר יתראה בחלל הפה והגרון, בראש הקנה ובושט (האבעבועות הפנימיות), שעי"ז יצטבו החלקים האלה עד מחנק נפש, וכן גם בעינים, עד כי יכבד להחולה לפתוח שמורות עיניו. גם שקדי ריר האזנים ושקדי הצואר יצטבו ומן הפה יזוב ריר מבאיש. מן היום העשירי ועד השנים עשר תחלנה האבעבועות להתיבש, מהן תתבקענה וטריתן תצא, ומהן תבולנה על מקומן והיו לקליפות ההולכות ומתיבשות ובנשרן מעל העור תשארנה אחריהן גומות קטנות ואדומות, המתהפכות במקום קר למראה תכלת, ואח"כ יתלבנו יחד ומראיהן קמוט ועמוק מן העור; הגומות תשארנה בעור האדם כל ימי חייו. אולם יש הרבה שנוים לרעה במחלה הזאת: לפעמים יצטבו הבועות והתאחדו באחת (Variolae confluentes), הקליפות תכסינה את כל פני החולה ותשחיתנה מאיש מראהו, ולפעמים יבוא רקב בהן ואז יזל מהן דם וגם הן תמלאנה ממנו (האבעבועות השחורות). —המחלה מתפשטת באויר אשר בסביבות החולה ע"י האדם היוצאים ממנו ותרבק בבגדים וכו'. אחדים מהחוקרים החדשים משערים, כי כח הדבוק נעשה ע"י יצורים דקים (מיקרוסקופיים) הנמצאים באבעבועות ההן, אך השערתם זו עוד לא החלטה אל נכון. יש אשר בסבות ידועות תרבה המחלה להתפשט והיתה למגפה. רוב המנוגעים ממנה הם ילדים וצעירים לימים. ע"פ רוב תבוא המחלה על האדם רק פעם אחת בחייו, אך יש מקרים יוצאים מן הכלל. אלה אשר הרכיבו אבעבועות הפרות בעור בשרם בטוחים הם ע"פ רוב מן המחלה הזאת, וגם כשתבוא עליהם לא יהיו בחזקת סכנה. בהחל המחלה להשתרר במקום אחד, אז נחוץ לעצור התפשטותה בראשיתה. בארצות הנאורות נוהגים להציב גבולות ולהעמיד משמרות לבל יביאו האנשים יושבי המקום ההוא את המחלה אתם במקומות האחרים. מלבד זה ינקו את אויר המקום המנוגע ע"י עישון כלורי, רחיצה בחמיץ-קרבולי, מלח קרבולי וכדומה, ועל כלם טוב לקדם פני הרעה בהרכבת אבעב' הפרות באנשים הבריאים. — עוד לפני הד"ר גינר למדו להשתמש בהרכבה מלאכותית הנהוגה מכבר באסיא המזרחית, אותה למדה הגבירה מונטעגיו (lady Montagu) ליושבי אירופה (1721).

המחלה הזאת כשהיא מתנהגת כראוי אינה נזקקה לתרופות וסמי מרפא, אך נחוץ לשמור את החולה בסדרי האכילה והשתיה. ביחוד נחוצה הזהירות בשמירת האויר הסובב את החולה. האויר צריך להיות תמיד נקי ונוטה לקרירות, אך כשיחלו האבעבועות להתיבש טוב לחממו מעט ורק כתום ההתיבשות כלה אז יוכל החולה לעזוב את חדרו. לצמאון החולה, שע"פ רוב גדול הוא מאד, ישקוהו מים חיים או משקה חמוצי; לעצור הקאתו יתנו לו לבלוע חתיכות-קרח קטנות ואבק סוער (proszki sodowe, содовые порошки). להקטין צביון העור, וביותר — עור הפנים, טוב להגיח עליו רטיות קרות ולרככו במריחת שמנים, ולבל ישחית החולה מראהו בגרדו את בועותיו המצירות לו מאד, טוב לקשור את ידיו במטפחות.

אבעבועות אמבואינה (Frambösie)—הן מחלת העור המצויה רק בבני אדם יושבי האזור החם וביותר ביושבי חוף גויניאה (Guinea) וחלקי אפריקה הסמוכים לה. סימניה: העור יתאדם ויתדלק ובו יתראו בועות קטנות ולבנות המתהפכות אחר כן לנגעים ומכות בגדל גרגר האדמה (poziomka, земляника), מהן תצא טריה עבה המתיבשת ומתפצלת מן העור. מקום הבועות בעור הפנים, בבתי השחי, בגוף ובקצות הרגלים. המחלה הזאת ארוכה ורפואתה נמשכת לירחים וגם לשנים, ולאחרונה תעבור והאדם ישוב לאיתנו, רק כתמים כהים ישארו זמן רב במקומות שבהם פשה הנגע. ביותר תחול המחלה בבני הכושיים, בעוד אשר האירופים ואף הקריאולים (בני אירופה שנולדו בארצות ההן) בטוחים כמעט מפניה. תרופותיה הן: רחיצה במים, המרחת המקומות האדומים בצרי פירו, זרית אבק מיַבש (חמיץ צינק מעורב בעמילן), זהירות בהרחקת קלופן של המכות שנתיבשו והבערתן באבן שאול (Lapis infernalis), ואז יניחו עליהן מטלית טבולה בשמן ויקשרוה היטב לבל תמוש ממקומן.

אבעבועות החיות הביתיות. המחלה הזאת באה על כל בהמה מעלה גרה וגם על הסוסים והחזירים, בהביאה עליהם קרחת עזה ובכסותה את עורם בצרעתה, והיא מתדבקת מאד ע"י היצורים הבאַקטריים (ע"ע). הבהמות שחלו בה פעם אחת בטוחות הן מפניה כי לא תשוב עוד להחלותן. אבעב' הכבשים טבעיות להן (כפי הנראה), בעוד שאבעב' יתר בעה"ח באות עליהם מן החוץ, מבני אדם או מבני צאן. אבעב' הכבשים היא מגפה מתדבקת, ומסוכנה להם מאד; מן 5 ועד 50 למאה יפלו בה מן העדר, ורק מעט בהם (מן 2 עד 3 למאה) ינקו ממנה. המחלה תמשך 2—4 שבועות לכבש האחד. צרעת העור תתגלה מיום הד'

ועד יום הח׳ להתדבקות המחלה בו. היצורים הדקים הנבראים מארס האבעבועות ישארו באויר המכלאות והרפתים משך רבע או גם חצי שנה, ולזאת נקל להם להתפשט במקומות קרובים וגם רחוקים. כשיחלה הבע״ח והיה ראשיתו קדחת עצומה ונזילת ריר החוטם; הכבשים החולים ירפו ויחלשו עד כי לא יעצרו כח ללכת ברגל ישרה עם העדר. הקדחת תמשך לימים אחדים ואחריה יתראו על עור הבע״ח כתמים קטנים אדמדמים כסימנים הנשארים מעקיצות פרעוש, ובמשך ימים אחדים יתחלפו לגרגרים אדומים וקשים, ובעוד ימים ג׳ או ד׳ ישובו יתחלפו והיו לבועות מלאות טריה לבנה-ירקרקת, הסבובות בעגילים אדומים או בקצוות קשים. הבועות תפתחנה אח״כ והרטיה תזל מתוכן או תיבש בהן ואז תתכסינה בקליפות שחרחרות אשר תפולנה אח״כ כשיקרם עור חדש תחתיהן. על מקום הבועה תשאר צלקת אשר הצמר יעדר בה או יגדל רק מעט; קדחת עזה ומכאובים רעים יבואו עם האבעב׳ עד אשר תיבשנה, ואז יחל הבע״ח להרפא. להציל עדרי צאן מן הנגף הזה יוכלו רק ע״י מעשה ההרכבה.

אבעבועות הפרות (Variola vaccina) תתראינה לפתע פתאם על דדיהן ומתפשטות לפעמים על כל בהמות המקום בתור מגפה גדולה (Epizootie). המחלה באה באופנים שונים: האבעב׳ האמתיות תתגלינה בראשיתן בתור כתמים אדומים וקטנים, ההולכים וגדולים עד היום הז׳ או הח׳ ואז יהיו בגדל קטניות ממראה תכלת בהירה הסבובות בעגיל אדום קודח, והבועות שקועות באמצעיתן ומלאות מין נוזלי זך כמים, ולאחרונה תתיבשנה הבועות, ותתקלפנה מעט מעט מן העור עד אשר ינקה מהן כלה. סימני המחלה הן: רפיון הבהמה, העדר תאות האכילה, קדחת וכו׳. אם לא תהיה לנגף כוללי אז היא הולכת ועוברת והבהמה שבה לאיתנה. יש שתהיינה רק אבעב׳ מדומות הנקראות בשם „אבעבועות הרוח״, והן קלות לנשוא, ויש שהן מתראות בצבע לבן, אדום, ירוק, שחור או תכלת, והן מתהפכות לצרעת ממארת ואז המחלה מסוכנת מאד. בבחינות שנעשו להרכיב אבעב׳ האדם בעור הפרה, באו החוקרים לידי השערה, כי מוצא אבעב׳ הפרות הוא מאבעב׳ בני האדם, רק בגוף הבהמה נשתנו בתכונתן. ההבדל ביניהן הוא, כי אצל הפרות יתראו רק על דדיהן, בעוד אשר בבני אדם התפשטנה על פני כל הגוף. הרכבות אבעב׳ האדם בבהמה והבהמה באדם מועילות לרפות כח המחלה כשתפרוץ בארץ, ולזאת נהגו בארצות הנאורות לחייב את מעשה ההרכבה לטובת ישוב העולם. אבעב׳ העזים תתפשטנה לפעמים ע״י אבעב׳ הכבשים או הפרות, ולפיהן תהיה המחלה בתכונתה ותוצאותיה. כן גם בחזירים דומות האבעב׳ לאלה של הכבשים, אך לפעמים הן באות עליהם מבני אדם.

אַבִּפֹּנִים (Abipones), שבט מבני הודו הגר בחלקה של הממשלה הארגינטינית (ברית ממשלות באמריקה הדרומית), אשר גר בראשונה בנוף גראן-טשאַקה (Gran-Chaco), מערבה לנהר פאראַנה, בין ערי סאַנטה-פֿי וסאַנטיאַגה-דיל-איסטירה, ויהי למחתה להספרדים בעזוז רוחו וגבורתו ועברתו. ביותר גדל כחו במהירותו, עד כי נחשב לאבירי השבטים הרוכבים בערבות אמריקה הדרומית. בעת ההיא הגיע מספרו עד 5,000, אך המלחמות שהיו לו אכלוהו בכל פה, ושאריתו במספר 800 נפש מצאה לה מושב בש׳ 1824 בקולוניא סוסי (Sauce) בנפת סאַנטה-פֿי, ששם הם עוסקים בעבודת האדמה ככל האכרים אשר בארץ.

אֶבֶץ, עיר בארץ ישראל שהיתה בנחלת יששכר מלפנים (יהושע י״ט כ), ולפ״ד הרי״ש בספרו תולדות הארץ היא כעת הכפר „עין אביץ״ שהוא במרחק 1½ שעה מהכפר אכסאל (שהיא העיר כסלות — שם, י״ט י״ח) מערבה דרומה, ויש קוראים אותו „קונאייביץ״.

אִבְצָן מבית לחם (שופטים י״ב) היה השופט הי׳ בימי שפוט השופטים אחרי יפתח הגלעדי ולפני אילון הזבולוני; לו היו שלשים בנים ושלשים בנות, והוא שפט את ישראל שבע שנים. בתלמוד נאמר עליו בשם רב: אבצן זה בועז וכל בניו ובנותיו מתו בחייו מפני שלא זימן את מנוח אבי שמשון על אחד ממאה ועשרים משתאות שעשה לבניו ולבנותיו ביום חתנתם, ב׳ סעודות לכ״א, סעודת אירוסין וסעודת נשואין, כי אמר: העקר הזה במה יפרע לי (ב״ב צ״א), עד אשר נשא לו לאשה את רות המואביה ויצא מהם בית דוד. לעמת זה נמצא מאמר ר׳ יוחנן (וכן גם דעת רבנן) על בועז שהיה בן פ׳ שנה ולא נפקד עד שהתפללה עליו אותה צדקת (מדרש רות פ״ו), ולפ״ז סברו שאבצן אינו בועז, כי לאבצן הלא היו ל׳ בנים ול׳ בנות. מן הכתוב בשופטים (שם) נראה שלא היה אבצן מבית לחם יהודה כי אם מבית לחם סתם, אשר בנחלת מטה זבולן (יהושע י״ט ט״ו).

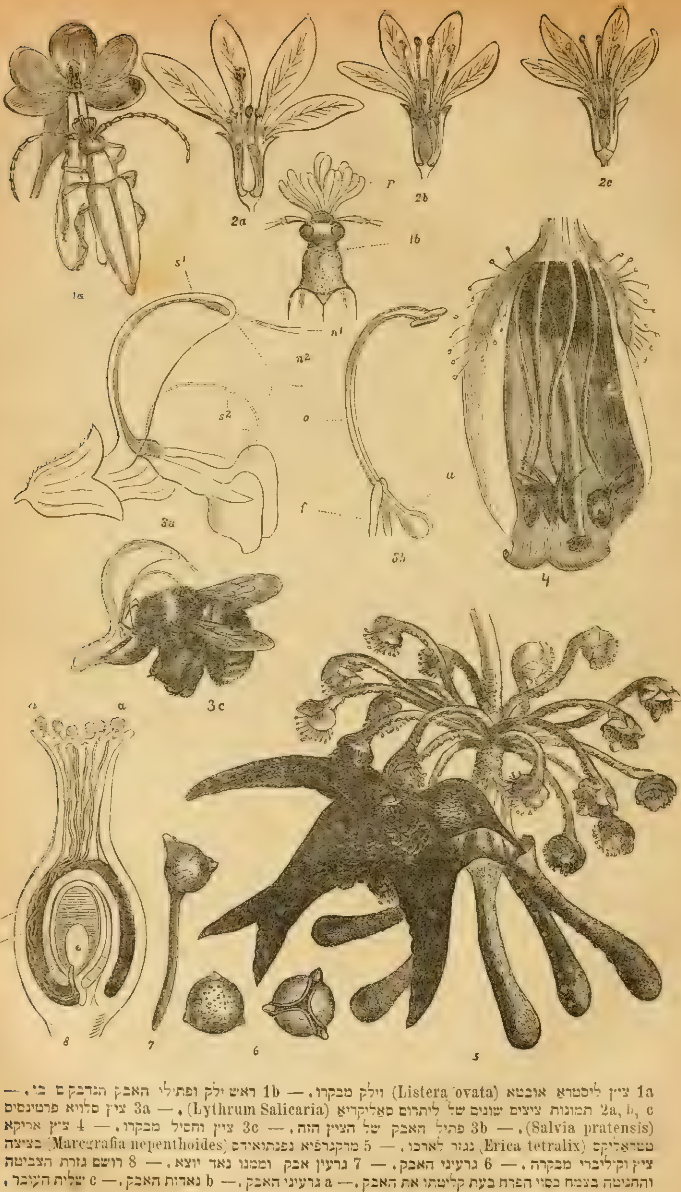
אֶבִּצִינִי (Jean Henri Abdolonyme Ubicini) סופר צרפתי, נולד בעיר איסודון (Issoudun) 1818, ויסע למסעיו באיטליא ויון וארץ הקדם, ובשנת 1848 שת ידו עם המורדים בבוקארעשט. כאשר נכנס חיל צבא תוגרמה לארץ וואַלאַכיי, הלך הוא לקונסטנטינה ואח״כ לפאריז ויכתוב שם ספרים רבים בדה״י וחכמת המדינה, בם הראה כחו בידיעת ארץ הבלקנים והעמים היושבים בה לכל קורותיהם והליכותיהם.

אָבָּק (Obok), חוף אניות בלשון ים עדן (Aden) מערבה למצר ראַס-ביר. בש׳ 1862 קנוהו הצרפתים אך עד מהרה נטשוהו ובש׳ 1884 שבו התישבו בו. שטח המקום וסביבותיו 495 קמ״מ.

אָבָק (דברים כ״ח כ״ד) נרדף עם עפר, ובמשנה יאמר מפורש אבק דרכים (שבת ל״ח ב) להבדילו מן אבק סופרים או אבקת רוכל הבא מן דבר השחוק או כתוש היטב, עד שחלקיו הדקים אינם נרגשים בין האצבעות. האבק העפרורי פורח באויר, לפי דקותו ולפי חוזק תנועת האויר, ובקוי השמש המאירים דרך בקיעים וחלונות יראה תמיד אבק דק מן הדק, הפורח גם באויר שוקט מאד, עד שאמרו מלפנים שהוא נסורת החמה המנסר ברקיע. ובאמת אין מקום בארץ, מרום גבעות עולם עד פני המים בימים, אשר יהיה נקי לגמרי מן אבק עפר הארץ, כמו שהורו הבחינות ע״י המיקרושקוף (ע״ע) וע״י נתוח החשמל (Spektralanalyse, ע״ע), וכפי שנגלה מן התסיסה והרקבון המצוים בעולם. גם על הנוזלים יאָמר כי יפוצו לאבק, ונודעת למדי המכונה שהרופאים משתמשים בה לאַבק את הנוזלים; אמנם האבק אשר ראוי לשית לב אליו, הפועל על יצורי גו האדם, הוא העולה מן הדרכים והרחובות והשדות, או גם בבית מדי עבור המטאטא על רצפתו. בעת יסוב הרוח בחוץ, יצרור אבק בכנפיו ויהי לענן גדול, אשר יסחוב אתו גם חול גם אפר העולה מהרי שרפה, גם ממרחק ישא הרוח את חול מדבר זאהאַרה ויפשוט ויעף מעל פני ים אוקינוס להתיכו שמה למטר אבק על ראשי עוברי אניות. אבק הדרכים מעורב מחלקי גיר ואבן ומצואת בע״ח שנתיבשה, והוא למפגע ליושבי כרכים, אם לא יקדימו לכבד את הדרכים או לזרוק מים למדי עליהם. באבק הבית נראה ע״י זכוכית מגדלת את הערב הרב העולה אתו: שחק אבן, פתילי צמר, צמר גפן (או משי), שער אדרת, נוצות, שחק מתכות, פיח, שחור עשן המנורה והתנור, ביצי כני האדם והאויר, המסבבים תסיסה ורקבון ועפוש בארון האֹכל ובצלוחית הדיו, גם הרוח מחוץ יוביל שי אליו מביצי כני המחלות המתהלכות (רבא סכר כוי, ב״ק ס ב). מכל אלה נראה כי האבק אויב הוא לאדם גם בגורו אתו בבית וכורה לו שחת בכל עת. בחוץ כעשן לעינים ומחנק לריאה, ובבית כמות, ביחוד בבתי החרשת לאבני חול ולעפרות מתכות, לחרשי פסל, למעשה הניר, הטבק, הצבעים (ביחוד לבן-העופרת, אולטראַמארין ואַנילין, המעלים אבק רב מאד אשר גם רעל מסוכן מעורב בו), הסודא, המראות, המחטים ועוד רבות כאלה. עוקצי המחטים ישתזו במשחזות יבשה לבל יחלידו, ואבק הלטישה היבשה מזיק עד מאד לגוף האדם, גם התחבולה אשר הגו מלב, לשום מחסום לפי הפועלים מפתילי ברזל אבן-שואבת מעשה רשת, למען ימשוך את האבק אליו — גם זו לא הגיעה אל מטרתה.

אָבָק או **שחק** (Pulvis), נקרא כל דבר הנטחן עד אשר דק לעפר. למטרות שונות ישחקו את המוצקים, לתרופות ולמלאכת עבודה. הא' יש שהוא פשוט, כמו שחק היהלם ללטוש בו, ויש שהוא מרכב, כמו הקטרת, אבק היריה, אבק הנפץ, אבק הזבל, אבק השנים. ביחוד נמצא אבק המרכב בין אבקות הרפואה. לפי הרגיל ישחקו אותם הסממנים המוצקים, אשר לא ימסו בנקל או לא ימסו כלל תוך נוזלים פשוטים. הא' מחמר הריף יעורב באבק אחר, אשר לא יפעל כל רע בגוף, כקנה דבש או דבש החלב, למען תתחלק חריפותו על מקום יותר גדול, לבל יזיק לבית הבליעה והושט, או לכלי העכול. יש א' אשר ישתמשו בו מחוץ, כאבק השנים, אבק העטוש, ויש מכפנים כאבק השעול, אבק הסוער (ע"ע) וכדומה. לפי חשיבות האבק העקרי הנתן לתרופה, ירשה הרופא לחולה שיקח הוא בעצמו ממנו בכל פעם מלא כף קטנה או בראש סכין, או יפקיד על הרוקח שיחלק את כלו למספר חלקים שוים, כל חלק במעטפה בפ"ע, והחולה יקח חלק בכל פעם, לבל יחסר או יעדף מן השעור הראוי. אם חמרים נודפים כמו קאמפר, מושק ושמן איתירי מעורבים עם האבק, יעטוף הרוקח את אבק התרופה בניר מרות בשעוה, לבלוע אותו. שחיקת האבק נעשית על הרוב ע"י כתישה או שחיקה בטסים או בעלי או ע"י טחינה, וכעת כוננו מכונות לזה. הא' הנעשה ע"י תחבולה כימיאית, כמו ע"י משקע הנוזלים על קרקע הכלי, ישתמשו על הרוב לצבעים.

אִבֵּק, פעל בבנין הכבד נגזר משם אבק ובל' המשנה (שביעית פ"ב מ"ב) מאבקין — לכסות באבק. חכמי הנטיעות (Botanik) מצאו כי בצמחים פתוחי-הפרח (Phanerogamia) חלים כלי ההולדה כבבני האדם, כי גם המה מזריעים זרע למיניהם — הוא אבק הפרחים אשר ינשא מזה לזה, וע"כ חלקו את הפרחים לשני מינים, לזכרים ונקבות. פעולת האבק נעשה בהובלת גרעינין מכים הפרח הזכר אל התגו אשר בכלי הפרח הנקבה; דרך החגו יבוא הגרעין בחמת היוצאת ממנו אל הצביטה ויגיע עד חניטתה, ששם יבוכר ויצין ציץ. דרך בוא האבק אל החגו הוא באופנים שונים; אם ע"י שפך גרעיני האבק מכיסם על החגו באותו הפרח עצמו, או כי הרוח יצרור אותם בכנפיו ויזרה האבק על הפרח ההוא, או המים ישטפום אל קרבו, או ביד בע"ח וביחוד הרמשים אשר ידבק בכפותם מאום ובבואם לבקר גם את הפרח הנקבה והשאירו אחריהם ברכה; אולם יש אשר גם יד האדם הויה בזה. על הרוב תתאבק הנקבה ע"י אחד האמצעים האלה: הנסיון הורה כי אלה אשר מעצמן תתאבקנה, אם כי יפרו לא יפרצו ולא יחזקו כאבותם, מלבד הפרחים סגורי הזווג (Kleistogamia), ולכן ייטב שאת פרי אם יאבקו שני פרחים ממין אחד זה את זה, וזה א"א כ"א ע"י אמצעי הרוח, המים או בעה"ח. רק לעתים רחוקות יוכלו המים לאַבֵּק כראוי, ואך בצמחי המים יוכלו עשות כזאת, כי הנה הנקבה שמה תרים פרחה על פני המים, ששם יצוף אבק הזכר ויתדור אליה עם שבלת המים, אבל לרובם ככלם ישא רק הרוח את האבק הקל מאד ויביאנו אל הפרח הנקבה, או יניע את גבעולי פרחי הזכר הארוכים ויטב אליה, גם חגוי הנקבה מסוגלים מפאת תבנית נוצתם ושערם לקלוט את האבק המרחף ברוח, כאשר הם במיני הדשאים והלוז והלבנה והאלנוס (olsza, ольха), והרבה ממיני עצי המחט, שבכלם ערוך כיס הזכר שתשלט בו הרוח ויסער את האבק ממנו להגיעו עד הנקבה הנוחה לקבלו. — לכל הנטעים אשר יזריעו ע"י הרוח יחסרו הציצים המבהיקים בצבעיהם ואין לפרחם כל מעטפה (Perigon) כראוי וגם כי תהיה לא תתפתח, וע"כ לא יתחשבו בין פרחי תפארה. לא כן הוא באותם הצמחים הרבים, אשר בעה"ח וביחוד הרמשים יאבקום — אלה יציצו פרחי הוד וקרנים מידם למו, צבע רקמתם מרהיב עין ומרחוק יתנו ריחם, והוד יפעתם וריחם הטוב ההולך למרחוק ימשכו אליהם את הדבורה והזבוב ואת כל רמש חי, לבא ולהתענג על טובם, כאשר הורו נסיונות רבים, והיה אך בוא יבואו ויתורו ויחפשו במחבואיהם ובסתרי חדריהם למיניהם למצוא את הנפת אשר ינעם לחכם, זולת הרמשים אך מעטים המה מיני הבע"ח אשר יאבקו חליפות את הצמחים; יש אשר החומטים יעשו זאת באשר ירמשו מפרח לפרח, ויש אשר הצפרים הקטנות, כמו הקוליברי (Kolibri), ישאו את האבק מן האחד אל משנהו (ע' לוח „אַבק והזרעה" ציור 5) כמו שהוא בצמח (Marcgravia nepenthoides). הפרחים יוצאים ממנו כקרנים מסביב וצביטות ארוכות להנה הכפופות למטה וכעין כדים תלוים כמו המכילים מיץ הנפת; צפרי הקוליברי יחפשו מטמוניהם, ובגבם ימחו את פתילי האבק, ובנוצותיהם יביאו את האבק אל חגוי הפרחים האחרים. — בצמחים אשר הרמשים יפרום, יש מערכות כלים מכלים שונים אשר יקלו לרמשים את בואם אל חיקם פנימה ואת קחתם האבק עמהם; יש משפחת צמחים גדולה (Orchidea) אשר ביפעת נגהה תמשוך את עיני הרמשים עליה, ולפי תכונת מערכות פרחיה, אי אפשר שתתאבק מבלי עזר הרמשים. להגלעינים (הם גרעיני אבק רבוקים יחד) יש כיסים קטנים אשר בהתעופף הרמש אל הפרח יגע בהם בראשו ובהכאה ההיא יתר חרצבותיהם והאבק הנדבק בו מהם ינשא ממנו אל חגו הפרח האחר להפריאהו, כאשר הוא בפרחי Listera ovata (ע' ציור 1a) אשר באשכנז. במיני הסאלויא (Salvia) ערוך הפרח על דרך זה: לכיסי האבק יש גבעולים ארוכים המסתובבים על מקום חבורם. ר"מ בצמח Salvia pratensis מונח חצי הכים אשר לא יעשה אבק לפני פתח קנה הפרח, ותציו השני שבו האבק, בולט ויוצא עם שוקי הגבעול הארוכות מבחוץ; בבוא הרמש לחפש את הנפת ולרדותו מקרקעית קנה הפרח, ידחוף את שני חצאי הכים המונחים לפני הפתח ובזה יסוב הגבעול, וחצי הכים העליון ינוח על גב הרמש, והאבק ישפך עליו. בלוח הנצמד פה מצויר תהלוכות ההפריה בצורות 3a, 3b, 3c. הציור 3c יורה בבוא הרמש אל הפרח לרדות דבשו והכים התהפך על גבו לתת עליו את אבקו. הציור 3a יורנו תבנית מצב הפרח s^1 בטרם יבא אליו הרמש, s^2 מצבו בעת בואו. b^3 יורה מערכת כלי האבק, f מעשה הפתילים, o בד העליון, u בד התחתון של הגבעול, ולאשר הצביטה כאשר תבושל תטה ג"כ עד לגב הרמש, לכן יבא האבק הדבוק על הגב אל החגו על נקלה. בציור 3a יורה n^1 מצב הצביטה קודם בשולה, n^2 מצבה אחרי כן. בחגו אותו הצמח אשר יוקח ממנו האבק לא יוכל הרמש למרות את האבק, כי בעת בשול כים האבק עוד לא בשל החגו ולא נטתה הצביטה עד גב הרמש. בצמח הנקרא Erica tetralix נמצא לכל כים שני קוצים יוצאים ממנו ומגיעים עד קנה הפרח, הרמש התופש שם בקרקעית הקנה את דשנו ידחף בגוו את הקוצים ההם והכים ינוע וישפוך אבקו על ראש הרמש ועל גבו, ולאשר ידחף הרמש ברדתו שמה גם את חגוי הפרח, לכן בבואו אל פרח אחר יפרנו (ע' ציור 4 בלוח). אמנם יותר נפלא דבר ההפריה בצמח Lythrum Salicaria. בכל פרח יש לכלי ההולדה שלש מדות בארך: א) חצי כים האבק הוא הארוך ותציו השני בינוני, והצביטה קטנה מכלם, ב) חצי הכים ארוך והשני הקצר והצביטה בינונית, ג) חצי הכים בינוני והשני קטן והצביטה ארוכה מכלם (ע' בלות ציורי 2a, b, c). ארך חלקי הכלי ההוא שוה בכל בד, ובד מבד שונה בפרחיו. נפלא הדבר כי גדל גרעיני האבק שונה לפי ערך ג' חלקי כלי ההולדה— גרעיני חלקי הכים הארוכים גדולים ושל הקצרים קטנים, וההפריה לא תוכל להיות כ"א בהיות חלקי הכלי שוים, ר"ל, אבק חצי הכים הגדול לא יפרה כ"א בפרח בד אחר אשר בו הצביטה (שבה החגו) היותר גדול וכדומה. רמשי העוף מעבירי האבק הם הדבורים הגדולות והזבובים הארוכים אשר בשלחם את אפם הלאה יאריכו עד 15 מ"מ. בהשתטח הרמש וישלח את אפו אל קרקעית קנה הפרח לרדות את הנפת, יגע באחורי גבו ממרחק 4—5 מ"מ מקצה אפו באבק הכים הקצר, או הלאה לצד אחוריו, באבק כים הבינוני, או יותר הלאה בכים הגדול יותר. וא"כ בהכרח שלא יוכל להפרות צמח אחר, רק אותו אשר הצביטה בו ארוכה עד מקום האבק הנדבק אל גבו.—

1a ציץ ליסטרא אובטא (Listera ovata) וילק מבקרו. — 1b ראש ילק ופתילי האבק הנדבקם בו. —
2a, b, c תמונות ציצים שונים של ליתרום סאליקריא (Lythrum Salicaria). — 3a ציץ סלויא פרטינסיס
(Salvia pratensis). — 3b פתיל האבק של הציץ הזה. — 3c ציץ וחסיל מבקרו. — 4 ציץ אריקא
טטראליקס (Erica tetralix) נגזר לארכו. — 5 מרקגרפיא נפנתואידס (Marcgrafia nepenthoides) בציצה
ציץ וקיליברי מבקרה. — 6 גרעיני האבק. — 7 גרעין אבק וממנו נאד יוצא. — 8 רושם גזרת הצביטה
והחניטה בצמח כסוי הפרח בעת קליטתו את האבק. — a גרעיני האבק. — b נאדות האבק. — c שלית העובר.

אולם נכבד מאד ונפלא דבר הולכת האבק באותם הצמחים אשר לא יוכלו לפרות מעצמם, כי אם אמנם נמצא בהם אברי ההולדה (זו״נ), אך יש אשר אבק הז׳ כבר בשל גם גזרה הלאה והנ׳ לא הגיעה עדיין לפרקה וכלי ההולדה לא התפתחו בה ואז הוא נקרא „בכור זכר״ (Proteranterie), ויש להפך, שהנ׳ כבר בלתה ואיננה ראויה עוד לקבל את האבק, בטרם גדלו כלי הז׳ והאבק טרם בשל ואז היא נקראת „בכורה נקבה״ (Proterogynie). היחס הזה בין שני הכלים נמצא במיני פרחים הרבה. בצמח הנקוב בשם Aristolochia Clematidis שהוא „בכורה נקבה״, כותרת הפרח רצופה בשער קשה מעט הפונה למטה, ולכן נקל לזבובים קטנים לרדת אל תוך הקנה, אבל לא יוכלו לעלות, וישבו שמה במאסרם על טרפם עד עת בשול האבק, אשר אז ירך השער ויתקמט, והכלואים יצאו לחפשי עם אבק הזרע ויעופו על פרח אחר אשר חגו הנ׳ כבר התפתח בו די צרכו, אבל אבק הז׳ עוד לא בשל, וירדו שמה להכלא שוב במאסר ולשאת עמם אבק מזריע זרע על פרח אחר. — כל אלה יורו למדי מערכות שונות אשר לכלי המין בצמחים. האמנם יש מערכות מאליפות והחפץ ימצאן בספרי ת׳ הבוטאניקה.

אָבָק אַלְגָרוֹת (Algarotpulver), או אבק אנגלי, נקרא האבק הנעשה כתערובת כֿלור-אנטימון-המשולש במים רבים, שעל ידי זה יתקשרו האנטימון והכֿלור עם יסוד החמיץ (Antimon-Oxychlorür), והמשקע הנבדל ממנה הוא הא״א, אשר בבלוע איש מעט ממנו יעוררהו להקאה רבה. גם יצלח לתרופות שונות. השם אל׳ הוא על שם ממציאו, שהיה רופא איטלק.

אֲבַק אֹפִים — הוא תערובת נתרון חמיץ-פחם-הכפול ומלחים חמוצים, הנתן בבצק להתפיחו, תחת השמרים הנתונים בו, אשר לא לעולם טובים הם. שני מיני המלח האלה יתפרדו מהרכבותיהם, כשיתלחלחו בבצק ויגעו זב״ז ויתקשרו יחד, וחמיץ הפחמי העולה מהם הוא המתפח את הבצק ומחמיצו. טוב לחלק את הקמח אשר יאפה לשני חצאים שוים; החצי האחד יעורב עם המלח האחד, והחצי השני יעורב עם המלח השני, ושניהם ילשו כ״א לבדו, ואח״כ ילושו שני החצאים יחד לעיסה שלמה. באמריקה התפשט הרבה א׳ האורספֿורדי, והוא ג״כ תערובת שני מיני מלח: האחד הוא שיד חמיץ פֿוספֿורי החמץ (אבק חמיץ) והשני הוא תערובת 500 ג׳ נתרון-חמיץ-פחם-הכפול עם 443 ג׳ כֿלור קאליום (אבק אלקאלי); למאה ק״ג קמח יוקח 2_6 ק״ג אבק חמיץ, 1_8 ק״ג אבק אלקאלי. הח׳ ליביג הורה תורת האפיה במשפט הזה: למאה ק״ג קמח שפון יוקח 1 ק״ג נתרון הנ״ל, $4\frac{1}{4}$ ק״ג חמיץ המלח שמשקלו המיוחס 1_{063}; ולקמח חטים 1 ק״ג יוקח 10 ג׳ נתרון הנ״ל, 40 ג׳ אבן-יין. באנגליא יעשו את „לחם האויר״ או „לחם גרעהאֶם״, בשומם את הקמח במכונת הלישה הסגורה, שבה מים המלאים חמיץ פחם ואויר המלא חמיץ-פחם לחוץ, ושם ילשה הבצק, ובהוציאם אותו משם יתרחב חמיץ הפחם מפאת בואו ועי״ז יתפח הבצק לאויר דק.

אַבַּקוּס (Abakus), מלה יונית ופי׳ „לוח״ — מורה על לוח מרובע העשוי מעץ או מאבן שיש, לשלחן או לצפוי הקירות או לרשימת חשבונות, אשר גם חכמי הלמודיות והתוכנים השתמשו בו לחשוב עליו מפאת חסרון הציונים הערביאים אצלם, ובשם זה קראו את לוח החשבון בכל ימי הבינים. כמו כן נק׳ כל לוח חשבון הכתוב בספר, וביחוד הלוח „1 פעם 1״ בשם אבקוס פיטאגורוס, ע״ש ממציאו.

אֲבַק לָשׁוֹן הָרָע — יכנו בעלי התלמוד את הדבור שהאחד מדבר בפני אחרים על רעהו, באופן שכשהוא לעצמו אין בו גנות למי שידובר ממנו, ורק יכול להביא לידי כך ע״י כונת המדבר, כמו כששואלים את אחד, איפה נמצא איש? והוא משיב, איש תמיד תוקד רק בבית פלוני, שמתוך דבריו נכרת כונתו לאמר, שבבית פלוני הזולל נמצא איש תמיד להכין מטעמים (רש״י ב״ב קס״ה), או גם שלא בכונת המדבר, כמו המספר בשבחו של אחד בפני שונאו, שבודאי יתאמץ השונא להקטין את השבח ולמצוא בו עוד מגרעות (רמב״ם הל׳ דעות פ״ז ה״ד). דבורים כאלה, שאין כל אדם מרגיש את ערכם הרע, מנו חז״ל בין העבירות „שאין כל אדם נצול מהם בכל יום״ (ב״ב קס״ה:) ולעת ההכרח טוב יותר לאחוז בלשון הבדאים, כדי להנצל מאבק לשון הרע (ירוש׳ פאה רפ״א).

אַבֶּקֶן (Bernh. Rudolf Abeken), חוקר לשון ומורה אמן. נולד 1780 באוסנאַבריק בשנות 10—1808. היה אמן פדגוג בווימאר לבני המשורר פֿ׳ שיללער. בשנות 63—1841 היה ראש בית ספר הגימנזיום בעיר מולדתו וימת שם 1866. — הַיינְריך אב׳, בן אחיו של הקודם, נולד 1809 באוסנאבריק, ויהי לכהן ודרשן במלאכות פרוסיא ברומא. בש׳ 1842 נלוה על הח׳ ליפזיוס (Lepsius) במסעיו לארץ מצרים, 1848 זכה להתמנות בשלטון שר החיצון בפרוסיא, משנת 1853 היה ליועץ ומזכיר בשלטון ההוא, ובש׳ 71—1870 היה עם ביסמארק בבואו אחרי מלכו צרפתה. מת בברלין 1872. הוא כתב ספר נכבד אשר קראהו בשם Babylon und Jerusalem (בבל וירושלים). — כֿריסטיאן ווילה׳ ל׳ פֿאָן אב׳, ג״כ ב״א של הראשון, נולד 1826 בדרעזדען, משנת 1871 והלאה היה לשר המשפטים בממלכת סקסוניא, מש׳ 1873 ועד 1878 היה גם בא בכח ממשלתו בסוד מלאכי הברית (Bundesrath). בשנה האחרונה נתעלה למעלת אצילים.

אַבַּקַנְסְק (Абаканскъ), מקום בצור במחוז מינוסינסק בפלך יעניסייסק אשר בסיביר המזרחית, נמצא בעמק צר ויפה, הוא עמק הנהר אבאַקאַן, נהר רחב ידים אשר בעברו בשאון זרמתו ארך 400 ק״מ נופל הוא בנהר יעניסיי בקרבת מינוסינסק. על המקום הזה שפך פטר הגדול סוללה בש׳ 1707; 1725 הוסיפו לבצרהו. מספר יושביו 800, והוא מושב לגולי רוסיא אשר שלחו ביד פשעם סיביריה. עסקם הוא בציד הצובל (соболь), במרעה, בעבודת האדמה ובנחילי דבורים וגם בהוצאת פחמי אבן ממכרי ההרים הקרובים. בסביבות המקום נמצאים קברים הרבה ובהם ארונות ועדיי זהב וכסף. על ההר פערעוואָזנא אשר ממולו נמצאים גם מצבות עם כתובות עתיקות מאד לימים.

אָבָק כּוֹעֵר (Pulvis aërophorus) תקרא התערובות משני מיני אבק, האחד ממין האלקאלי המזוג בחמיץ הפחם הכפול (כפי הרגיל יקחו לזה את הנתרון-חמיץ-פחם-הכפול) והשני חמיץ היין הכתוש לאבק. אבק חמיץ היין בהמלחו במים יתקשר עם האלקאלי (עם הנתרון), וקיטור חמיץ הפחם יסוער מן גו, ועלה קצף בצאתו. לא״ס האשכנזי יערבו מן הראשון 10 חלקים ומן השני 9 וישימו בו גם נפת 19 חלקים; לא״ס הבריטי יעטפו מן הראשון 2 גראם בנייר ממראה תכלת ומן השני $1\frac{1}{2}$ ג׳ בנייר ממראה לבן, את הראשון ימסו תחלה במים, ואח״ז ישפכו את השני אל תוכו ואז יחל להסתער ולעלות בקצף. אם יערבו בשני גם אבק מלח משלשל, יקרא א׳ המשלשל או א׳ זיידליץ, ע״ש ממציאו. א״ס מקרר, יניח את הדעת, מוציא את המותרות ומשקיט את ההקאה וכו׳ וטוב למעים מקולקלים וביחוד לרבוי הדם בבטן התחתון.

אֲבַק-סְפָרִים, היא תערובת מן 560 גר׳ עפיצים, 112 גר׳ גומי ערבי, 112 קנקנתום, ורגילים להוסיף בא׳ זה איזה טפות שמן ערב. תחת העפצים יוקח 220 ג׳ טאנין. לעשות ממנו הדיו יוקח 1 ק״ג א׳, 3 ליטר מים, וימולח היטב פעמים רבות, ואחרי איזה ימים יאות לכתוב בו.

אָבָק צָרְפַתִי (הטוב לשעול), הוא תערובת שני חלקים עלי סנאים (f. Sennes) השחוקים לאבק עם ב׳ חלקים שרש עץ-מתוק שחוק וחלק אחד זרע פֿיניל (Foeniculum) שחוק וחלק אחד אבק גפרית מנוקה וששה חלקים סוכר.

אֲבַק רִבִּית, נקראה התוספת שנותן הלוה להמלוה בדרך צדדי בשכר המתנתו. חז״ל לא הגבילו בזה את מובנם הפרטי, והחכמים שאחריהם בארוהו איש איש כדרכו,

אלה שמו להם לקו את לשון הכתוב: „את כספך לא תתן לו בנשך", ומזה החליטו שאבק רבית הוא כל תוספת שלא הותנתה בעת ההלואה, אף שהצדדים פירשו שהיא נתונה בשכר ההמתנה. ויש אומרים שהשם „אבק רבית" כולל תוספת בשכר המתנת מלוה הבאה בדרך משא ומתן, והוא כשהמלוה מציע להלוה כי במקום הכסף שהוא מבקש ללות יקח ממנו סחורה ע"פ המקח הקבוע אז בשוק, אך הלוה דחיקא ליה שעתיה וקשה לו להמתין במכירת הסחורה עד יום השוק, וע"כ הוא מתרצה למכור את סחורתו להמלוה בעצמו בעד מחיר מצער מערכה האמתי. אבק רבית כזה והדומה לו אסור רק מדרבנן והדיינים אינם נזקקים להלוה להוציא את הרבית מהמלוה, ורק אם תפס לא מפקינן מניה. אך בכדי לצאת ידי שמים מוטל החוב על המלוה להחזיר את הרבית הלקוחה באיסור. מלבד זה יש עוד מין אבק רבית שבכל אופן אין המלוה מחויב להחזירו, והוא רבית מוקדמת ורבית מאוחרת, והוא כשהלוה נותן להמלוה מתנת מה, בכדי שיפיק רצון ממנו להלוות לו, או שאחרי פרעון המלוה נותן לו מתנה בשביל הטובה שעשה עמו (שו"ע יו"ד סי' קס"א והלאה).

אֲבַק שְׂרֵפָה (Pulver, proch, порохъ), נעשה מסלפטר, מפחמי עץ ומגפרית, אשר כ"א בפני עצמו יטחן היטב עד אשר דק, ומן העפר יוקח מכל אחד במשקל ידוע ויעורבו יחד. סגלת התערובה הזאת היא, שאם יגע בה נצוץ אש, תתלהב עד מהרה בכולה ומפאת החום העצום תתהפך ממצב המוצק אל מצב האויר, ולפי שכל אויר מתפשט בכח גדול, ע"כ כשיתפשט אויר זה ממקומו הצר שהוא לחוץ בו, יהדוף בזרוע עז כל גוף כבד הנצב לו לשטן, או יפוצץ כל דבר קשה המונע התפשטותו; ולאשר כ"ז נעשה עד מהרה, ע"כ ישתמשו בא"ש לירות אבני קלע וכדורי רובה בכח גדול למרחקים, לפוצץ סלע כבד או הררי אדמת עפר וחומה בצורה וכדומה. ולהיות כי בהצית אש את הא"ש, יתלהב גם יעלה עתר ענן עשן ויתן קול אדיר וחזק, לכן ישתמשו בו לתת אות ממרחק, במראה אש לילה ובעמוד הענן יומם או בקולו הנשמע למרחוק. תועלת הא"ש רבה היא בעת מלחמה כבעת שלום, בעשית הדרכים והמסלות; במקום אשר תדרשנה רבבות ידים וזמן רב לעמול בעבודה יפעל אבק השרפה על נקלה וברגע אחד. בהודו המזרחית ובחינא, מקום מכורת הסלפטר, שהוא רוב בנין הא"ש, ידעו מאז (עוד לפני ספה"נ) לעשות תערובה דומה לא"ש אשר בזמננו, ומשם הביאוהו הערביאים לאירופה; במאה הז' והח' לספה"נ התפרסמה „האש היונית" באירופה, ושנות מאות אחדות אח"כ השתמשו בתערובת סלפטר לאזר זיקות ולהעלותם מרום בתור רשף מעופף (raca, ракета), ובשנות מאות הי"ג והי"ד כבר השתמשו בא"ש לירות כדור עופרת מקנה רובה. האנגלים יתפארו לאמר, כי אחד מבני עמם רוגיר באקאָ (Roger Baco) המציא את הא"ש בש' 1220, ולעמתם יתהללו האשכנזים באיש כהן פראנ-ציסקני מבני ארצם, ברתולד שוארץ (Berthold Schwarz), כי הוא המציאו בש' 1320; ההמצאה לא היתה אמנם חדשה אתם, אך הם נתנו לה פנים חדשות. מעת אשר עלה ביד חכמי החרשים לעשות א"ש, הנעלה ביתר עז על כל אשר היו לפניו, ואשר כח בידו לא רק לירות כדורי מות, כ"א גם לפוצץ ולנתוץ, השתנו גם תכסיסי המלחמה שנוי גדול מאשר היו לפני זה. — לפנים שמו תערובת עפרות המינים הנ"ל בקנה רובה כמו שהיא, אך כעת עושים ממנה גרעינים ורגבים, אשר עי"ז תגבר פעולתה יותר, ועמידתה לימים רבים יותר בטוחה, כי לא תבער עוד מעצמה ע"י מקרה קל. ועוד יתרה עשו לא"ש כעת, בצפותם את הגרעינים בצפוי דק ממורט, גם ידעו כיום יחס שעורי שלשת יסודותיו על נכונה, ויבינו לטהרם מסיגיהם. לירית הכדורים לא נמצא חמר טוב מאבק השרפה, אך חמרים מפוצצים נמצאו כעת טובים ממנו, ויבוארו במקומותם לשמותיהם. — בדבר שעור המינים הבאים בתערובת הא"ש, בוחרים יחס שעוריהם, באופן שיגדל החום וירבה הקיטור כפי האפשר, ובכלל יקחו שלשה רבעים (במשקל) מן הסלפטר, ומן פחמי העץ ומן הגפרית שמינית שמינית. אחרי הטחן כ"א לבדו, יערבום יחד במים, וע"י מכבש המים (Hydraulische Presse) יעשוה עוגות, והן תנוענה בכברה, וע"י לחץ הגלילים הנמצאים שמה יצאו הגרעינים מנקבי הכברה כפי התבנית הדרושה, ומשם יבואו אל תוף המֵרוט, אח"ז יתיבש הא"ש מעט וינופה מן האבק, והדק יבורר מן הגס, וינתן למשמרת; בעודנו לח מעט יכבש במכבש לתת לגרעינים תבנית מעוקב או מזוזה (Prisma). אם הקנה, שממנו יירה הכדור, חלק בתוכו, אז יקחו לו מגרעינים הקטנים, אשר עבים לא יעלה על 2 מ"מ, הדקים יוקחו לקנה-יד והגדולים לכלי תותח. הדקים לא יסכנו לתותח, אשר א"ש רב ינתן בו, פן בהדלקם מהר יפוצצו את הכלי; והגדולים לא יסכנו לקנה יד, כי הבערתם מתונה וכמותם מעטה, ולא יעצרו כח לשלח את הכדור מהר. אולם מעת אשר נהגו בהדלקה הודפת (Perkussion), הקטינו את הגרעינים, למען יוכלו למלאות בו את הצנור ההולך אל תוך הכדור. מעת שהחלו לעשות את הקנה חרוץ מתוכו, שעל ידי זה יגדל המעצור בעד הכדור בצאתו, כי הוא מסתובב בהגיחו ממקומו, ועוד יותר יגדל המעצור מפאת שהכדור ממלא את כל חלל הקנה ברחבו, נמצא נחוץ לעשות את הא"ש, באופן שלא יקלע את הכדור רק ילחצנו, ולאטה תגדל המהירות, ועוד זאת דרוש כעת לפי מעשה הקנה, שלא יבער הא"ש פתאם, לבל ירב הלחץ על אחורי הקנה, כ"א יתפשט הלחץ בשוה על פני כל ארך הקנה. למלאות כל התנאים האלה, יעשו את גרעין הא"ש עב ומקשה יותר וחלול מתוכו כעין המשפך, באופן שיהיו כתלי הגרעין דקים מאחוריהם ועבים מלפניהם, למען יגדל הלהב בלכתו קדימה, וירבה הקיטור ויעצם הלחץ, וככה יסדרו את הגרעינים לחבילה אחת להניחה כה בתוך הקנה. יש אשר יעשו את הגרעין עב עד 18 מ"מ וגבהו 10 $^1/_2$ מ"מ, והחלל שבתוכו רחב 5 ועמוק 7 $^1/_2$ מ"מ; באמריקה הצפונית יעשוהו בתבנית מזוזת ששית שקוטר עגול המקיף הוא 40 מ"מ, וגבהו 24 $^1/_2$, והתעלה שבו עוברת מקצה אל קצה, רחבה 7 מ"מ מלמטה 1 מלמעלה. בבית החרשת אשר ברוטויל (Rottweil) יעשו כעת אבק שרפה, המשלח את הכדור במהירות יתרה, ולא ישחיר אף לא ייחם כ"כ את הקנה, גם עשנו מעט מכל אשר קדמוהו. משלשת יסודי הא"ש, אחד הוא הסלפטר המרכב מיסוד החמץ, מיסוד המחנק ומקאליום, אבל שנים הנותרים הם יסודות פשוטים. בחום 300' C. מתקשר יסוד הפחם עם יסוד החמץ שבסלפטר לחמיץ הפחם. האמנם יסוד החמץ שבסלפטר יצא על נקלה עוד לחפשי ממנו, מפאת הגפרית שעמו, האוהבת להתקשר עם קאליום, והיא תנתקהו אליה להתקשר עמו לקאליום הגפרית, אך יסוד המחנק ישאר לבדו ויצא חפשי. התקשרות חמיץ הפחם ע"י שרפה, הגדיל החום עד 3,000° ועד 5,000° C., ואז יתפרדו שוב (קאליום הגפרית וחמיץ הפחמי) והיו לשתי הרכבות חדשות: לקאלי חמיץ הגפרית ולקאלי חמיץ הפחם; שתים אלה ואבקת הפחם השרוף יעשו את עתר העשן. הא"ש ישתנה לקיטור בערך 40 למאה מחמרו, וערך 60 למאה ממנו ישוב לאפר, הנדבק בקירות הקנה; רובו ינתק ע"י כח הקיטור היוצא, ושאריתו תהיה לליחה דבקית באויר לח, ואם האויר יבש תתקשה כחרס, וע"כ צריך לנקות את הקנה פעם בפעם. ע"פ חשבון בירתילו (Berthelot) יולד מק"ג אחד א"ש 216 ליטר קיטור, 608,000 קלורים חום (ע"ע). כח התפשטותו ביחס אל צמר-גפן-הרובה ואל ניטרוגליצירין הוא כמו 137 אל 472 ואל 937, וכח לחצו חשב החוקר בונזין שהוא בכדי 4,373 פעמים בכבד אויר הנשימה, העולה אל כח הפועל בכדי 6,740 מיתר קילוגרם (ר"ל: אשר בכחו להרים 1 קילוגרם במהירות 6,740 מיתר בזמן סקונדה אחת). למדידת כח הא"ש ינסו לירות בקנים שוים ובכדורים שוים, בהיות גם המקרים האחרים שוים, ורק הא"ש שונה, ולפי מהירות הכדור הנגרש יוכר טיבו וערכו. למדידת מהירות

מרוצת הכדור המציא ליבולאנגי (Leboulengé) כלי הכרונוגרף (ע"ע); האמנם מרחק מעוף הכדור אות הוא על חוק הא"ש, אפס מרידה כזאת אינה מדויקת כראוי. — זהירות יתרה דרושה במלאכת הא"ש, בשמירת אוצרו ובהולכתו בדרך, יען נקל הוא להדלק, ולחות האויר גם נענועו בדרך מחלישים את כחו. חדרי חרשת מעשהו אינם יחד, כ"א לכל פעולה בו מיוחד בית לבדו, פן תפרוץ אש באחד מהם והיה הנשאר לפלטה, גם חוב הוא למובילי הא"ש להרים דגל מיוחד על העגלה או על האניה הטעונה בו, ועל הדגל כתוב אות לסימן למען יראו העוברים וידעו. — יש אמנם עוד מין א"ש לבן הנק' ע"ש ממציאו אויגנדר (Augendres), והוא עשוי מן 50 חלקים קלי-חמיץ הכלור, 25 חלקים מלח-בורית-הדם, 25 חלקים קנה דביש, וכחו גדול מהא"ש הרגיל. חום להבו מעט, ואפרו גם הוא מעט, אף לא ירטיב ככה את קנה הרובה, ובכל זאת לא ישתמשו בו, מפני כי מלאכת עבודתו מסוכנה יותר ומחירו גדול.

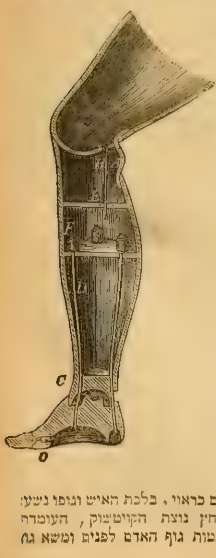
אָבָק תְּכֵלֶת הוא תוצאות הבינים במעשה מלח צבע האדום (פיראָצינקאליום, ע"ע), ובטרם יתהפכו החמרים למלח ההוא יצא אבק התכלת, הנמכר כמו שהוא בחנויות הרוכלים, והוא ממלא מקום המלח ההוא לצבע התכלת, תחת אשר המלח יקר ממנו במחירו ומשתמש עוד לדברים רבים.

אַבְקַת רוֹכֵל (Pulvis aromaticus) הוא אבק הנותן ריח נעים, והרוכלים המחזירים בעירות מוכרים אותו לנשים להתקשט בו, והוא נעשה מתערובות בשמים הכתושים הדק היטב, כמו הקדה והקציעה והקנמן בשם והזנגביל וכדומה.

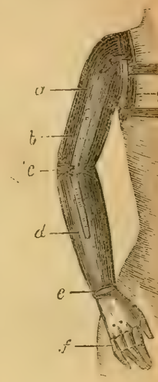
אֵבֶר (Glied, członek, членъ) הוא נתח מגוף בע"ח שיש בו עצם בשר וגידים, לפ"ד חז"ל במס' אהלות פ"א, שמנו רמ"ח אברים באדם לענין טומאה. אולם חכמי הנתוח ימנו גם את השנים (שאין להן בשר וגידים) והעצמות הקטנות שבאזן מאחורי עור התוף, גם את הכלים הרכים, כמו הלב, הריאה, הכבד, הקבה, הטחול, הכרס, הכליות, המעים וכו' בכלל אברי האדם, ויעלה אז מספרן יותר מרמ"ח. ביחוד נקראו הידים והרגלים, היוצאים חוצה לגוף, בשם אברים סתם; גם אבר הזכר יקרא סתם „אבר" ל' נקיה. — יש אברים המתנועעים ברצון, כמו הראש, היד והרגל, ויש מתנועעים מעצמם בטבע, תמיד, כמו הלב והריאה, או לפרקים, כמו המעים וריסי העין, ויש שהמחשבה תפעל בהם להניעם או לעצרם מנוע, ויש שאינם מתנועעים כלל, רק גדלים עם הגוף במקומם ושוקדים על משמרתם. כל האברים המתנועעים מחופים בין הפרקים, במקום חבורם זל"ז, בסחוס דק חלק ולח, לבל ינזקו בחכוכם זב"ז; זולת זאת עוטה העצם מעטה ארג גידים, כעין שק, והשק הזה רצוף תוכו קרום דק הפולט ריר לבן. חבור העצמות זו אל זו שונה מאד, יש שהן תקועות זו בזו כעלי במכתש, או כאופנים חרוצים המשולבים יחד, ומצדי ראשיהן יוצא עוקץ עקום הכפוף אל נקב העצם השניה, למנוע את הכפיפה לאחוריה או לפניה, כמו שהוא במרפק היד ובארכובת הרגל, ויש שהן נוגעות זו בזו בלבד, ויש שהן חרוצות בשפתן, ושני האחת נכנסות אל חריצי השניה, וחבור זה נק' בשם „תפירה", כמו שהיא בעצמות הגלגלת. — עוד מלפנים חתרו הקדמונים להקות את מעשה הטבע, ולעשות לגדם או לקטע תבנית יד או רגל, למלאות מקום האבר הנאבד, אם לעשות בו כל מלאכה הראויה לו, או לתת לבעליו תפארת אדם לבד, והוא נק' „אבר מלאכותי". פליניוס יספר ע"ד פריש רומי, אשר נגדעה ידו הימנית ביום קרב, ויעש לו יד ברזל תחתיה, ויעדור עוד במלחמה. מודעת היא היד הנעשה ע"י חרש נשק בש' 1505 להאביר גאָטץ פ. בערליכינגען, הלא היא בארמון יאקסט-הויזן (Jaxthausen) עד היום הזה. היד ההיא נכפפת ע"י לחיצת כפתור הקבוע במקום הפרק, ובעזר מעט מן היד השנית תכוף גם כל אצבע בכל פרקיה, ע"פ אופנים חרוצים הספונים בתוכן, ובלחיצת כפתור אחר העשוי לדבר, פשטת האצבע על ישרה, והאביר ההוא היה יכול לשלוף חרב ולהלחם בה כבראשונה. עוד ידות כמוה נעשו בשנות 1511, 1622, 1761 וזולתן. בימינו אלה; אשר חרשת המעשה עולה מרום ונשגב יום יום, השתלמה גם מלאכת ידות כאלה יתר הרבה, וביחוד מימי מלחמת האזרחים באמריקה, אשר אז החלו להכין בתי חרשת למעשה האברים. — האבר הנעשה בידי אדם צריך שיהיה קל כפי האפשר, חזק כדי צרכו, פשוט בשמושו מבלי בקש חשבונות רבים, ראוי לעמוד לימים רבים ולא ילחץ בשום מקום את צלקת האבר הנחתך. אבר כזה יפרד לשלשה ראשים: הגוף, שתמונתו כתמונת האבר שהוא בא במקומו, מכונת התנועה (Mechanismus), הכוללת את כל הכלים המקשרים את חלקי הגוף ומכשירים אותם לכוף אנה ואנה ע"י ארכבות (Scharniere), נוצות מתכת, רצועות קויטשוק ומיתרי מעים וכדומה, והמהדק, והוא הכלי שבו יקושר הגוף אל קצה האבר הגדוע.

בדבר הרגל הקטועה, השתמש הקטע עד כה בקב שלו עם בית קבול הכתיתין שבו הונחה השוק, כתבנית שלפנינו (ציור 1). הן אמת, אשר פסחים רבים למדו ללכת בקביהם, גם לרוץ ולדלג בם, אבל מלבד שאינו נוח לו לאדם לגלות מומו ברבים, הנה כבד הגוף נשען ברובו על הרגל השניה, ובלכת הפסח בו צריך לעשות תנועות מוזרות בשוקו, שלא כדרך הטבע, ואם עודנו צעיר לימים, עלול הוא שתתעקם שדרתו, ע"י תנועת גוו המוזרה, ולכן נחוץ לשום לב להכין לו רגל בל תמוט. הרגל הראשונה העשויה כדת, עשה הח' פוט (Pott) בש' 1816 בעד המרקיז די אנגליזי (Anglesey), ומלאכתו נפרצה באנגליא ונקראת ע"ש ממציאה עם נושאה „רגל פוט — אנגליזית"; גופה עץ טיליא (lipa, липа, Linde), ארכובותיה ברזל עשת, ומשקל כלה 3,7 ק"ג, וחכמי אמריקה הטיבוה על פנים שונים, ורבים אשר כוננוה בדרכי' מחכמים מאד. המובחרה שבהן היא הרגל אשר כוננו ידי הד"ר דגלס בלי (Douglas Bly) וזה מעשה (ציור 2): הקרסול C עשוי מכדור זכוכית, המרוט היטב ומסתובב בחלל חמר קויטשוק בלתי קשה הרבה, ולכן יוכל העקב להתנועע אל כל רוח כמו העקב הטבעי. הנוצה J העשויה מקויט-שוק היא אחת מארבע הנוצות, העומדות במקום שרירי הרגל הטבעים, גם מיתרי מעים D חזקים עוברים ברגל ומגיעים עד למקום המיתרים הטבעים, ולולין שוקע F מחזיקם בעת שהם נמתחים ומעריכם כראוי. בלכת האיש וגופו נשען על הרגל ההוא, אז תלחץ נוצת הקויטשוק, העומדת במקום שריר הקבורות, ובנטות גוף האדם לפנים ומשא גופו

ינוח על הרגל הבריאה, תתנשא הנוצה ותביא את הרגל קדימה. עד"ז ינוע פרק הארכובה ע"י נוצת הקויטשוק E ופתיל המתכות H, והאצבעות תתנועענה ע"י הנוצה 0; תנועת פרק הארכובה תגבל ותסדר ע"י הפתיל A, העומד במקום רצועת הרוחב הטבעית. אפס מעשה היד המלאכותית קשה הרבה מאד ממעשה הרגל, יען כי אבר זה נועד לעשות מלאכות שונות, ותנועות דקות ושונות דרושות לה. הראשון אשר עשה לו יד ושם בשלמות מלאכתה הוא פטרסון ההולאנדי (בש' 1844), אחריו התזיקו חכמים רבים, וכל אחד לפי שטתו חתר להיטיבה בכל האפשר, והעולה על כלן היא היד, אשר הכינה שאריער (Charrière) להמנגן רוגי (Roger) בפאריז. מחיר יד מלאכותית שונה לפי טובה, מן 120 עד 250 פראנק. וזו תבניתה (ציור 3): a מורה על קצה הזרוע הגדועה, b התיק שהיא יושבת בו, c ארכובת המרפק, d תיק הזרוע הקדומה, e פרק היד, f האצבעות, g המרכס (Corset) שעל ידו תחובר היד אל החלק העליון שבגוף. — לאנשים עובדי עבודה קשה, הצריכים להשתמש ביד

מלאכותית, צריך שתהי היד מכשרת להתפרק מן הגוף; פעם תחובר אליו בוו ברזל חזק, לשאת, להרים ולסחוב משאות כבדים, ופעם תחובר ע"י נוצות במלקחים (לתפוש ולעשות מלאכות קלות). — תורת מעשה אבר מלאכותי ודרך שמושו נק' בשם יוני „פרותיסיס" (Prothesis).

אֵבֶר מן החי, המצוה השביעית שנצטוה נח (בראשית רבה ל"ד סי' י"ח) יתר על שש המצות שנצטוה אדם הראשון, היתה אחר שיצא מן התבה והותרה לו אכילת בשר, כי אז הוזהר שלא לאכול אבר או בשר הנפרש מבהמה וחיה בחייה (ולדעת אחדים גם מעוף) טהורה או טמאה (רמב"ם מלכים פ"ט הי"א). האסור הזה נשאר בתקפו גם בתורת משה, בצותו: „לא תאכל הנפש עם הבשר" (דברים י"ב), ויען שע"פ התורה הזאת נבדלו הבע"ח הטמאים מן הטהורים וגם בשר הנפרש מן החי נאסר ביחוד משום איסור טרפה (רמב"ם מאכלות אסורות פ"ד ה"י), ע"כ נתן מאז לאיסור „אבר מן החי" מובן יותר פרטי, והוא רק אבר שלם בין שיש בו עצם בין שאין בו עצם שנפרש מבהמה חיה או עוף טהורים קודם שנשחטו (שם, מלכים פ"ט הי"ג) או אבר שהיה מדולדל בבעל חי שנתנבל אחר כך, הרי זה אסור לאיש ישראל לאכול אותו כבריתו או כזית בשר ממנו (שם, מאכלות אסורות פ"ה). ובימי חכמי התלמוד נהגו לאסור אפילו לא נפרש האבר רק שניתק באופן שלא ישוב להבריא, מפני שהוא דומה לאבר מן החי (חולין צ"ג).

אִבַּר (Ibar), נהר בממלכת סרביא. מוצאו בפלך התוגרמי נאָווי-באזאַר, ובהגיעו לגבול סרביא הוא מתאחד עם נהר ראַשקא ועובר בין מחוזי אוזיצא וקאצאק ונופל מאחורי קאראנאָוואין לנהר מאָראווא. קרוב להעיר קאראנאוואין נמצא המקלט זיצא הנודע לשם בהיותו מקום המשיחה למלכי סרביא מלפנים.

אִבַּרַא (Ibarra או Imbabura), עיר הראשית בנוף אימבאבורא בריפובליקה עקואדור באמריקה הדרומית. העיר בנויה בנוה על ארץ מישור בגובה 2,225 מ' מעל פני הים, מצפון להר השרפה, ההר אימבאבורא (4582 מ'), ומ"י 6,000. העיר נוסדה 1597 ע"י דון אלוארה די איבארא נשיא עיר קויטה. 1868 נהרסה ע"י רעש הארץ ונהרגו בה בערך 8,000 נפש. מהריסותה לא קמה עוד ורק חלק קטן נבנה בה מחדש.

אִבַּרַא (Joachim Ibarra), מדפיס בחצר המלוכה במדריד, (נולד בסרגוסה 1726, מת במדריד 1785). הוא שכלל את מלאכת הדפוס בספרד וירימה למעלת השלמות האמתית.

אַבֶּרַאוֹן (Aberavon, קרי עברעוון), עיר החוף במדינת איעהלס (Wales) באנגליא במקום שפך נהר עוון (Avon) בחוף בריסטל על יד מסלת הברזל ההולכת מקאר-מארטהען לקארדיף, היתה עוד בש' 1850 כפר קטן ודל, אבל במכרי הפחמים והברזל שנמצאו בקרבתה ובמבנה תנורים להתוך הנחשת והצינק עלתה עד מהרה למעלה, עד כי בש' 1871 כבר הגיע מספר תושביה עד 11,900.

אַבְּרַבַּלְיָא, דון שמואל, חי בספרד במאה הב' לאלף הזה, ויהי מנבחרי היהודים הספרדים אשר שלחום לרומא להתחנן לפני האפיפיור מרטין V להעביר את הגזרה אשר גזרו על יהודי ארצם להשיב את כסף המרבית שלקחו מהנוצרים כמה שנים. תחנתם זאת עשתה מחצה, כי האפיפיור צוה להשיב רק מחצית הריבית; אך עוד אחת בקשו ממנו להשיב אחור את משפט השופטים אשר שפטו להרוס את בית תפלת היהודים על היותו סמוך לבית כניסת הנוצרים שנבנה אחריו — בקשתם זאת הושבה ריקם, כי האפיפיור נתן צדק לפעלי השופטים הספרדים. בס' שבט יהודה נקרא האפיפיור ההוא מארקו-פלורינטין (לפי הוכחת גרעטץ יש כזה טעות סופר וצ"ל מרטין), שם מובא וכות גדול שהיה לשלוחים ההם עם המומר פראי פידרו לפני האפיפיור הנ"ל (ע"ש).

אַבְּרַבַּנְאֵל, שם משפחה רמה ונשאה בישראל, אשר לדברי בחיר בניה, השר דון יצחק, היא „חטר מגזע ישי ונצר משרש משפחת בית דוד אשר באו בספרד מגלות הבית הראשון" (הרדי"א בפי' זכריה י"ב ו). משפחת אברבנאל הקימה מקרבה חכמים גדולים בתורה ובחכמת המדינה, נשיאים ונדיבים יושבים בחצרות מלכים, ראשי בית ישראל אשר היו מגן לעמם ובהם ישראל יתפאר עד היום. כמאתים שנה (המאה הב' והג' לאלף הזה) הננו רואים אותם עומדים בראש הקהלות בספרד וקורותיהם אחוזות בדברי ימי עמנו ישראל אשר בספרד ופורטוגאל ואחרי כן גם באיטליא יון ותוגרמה. בפעם הראשונה נמצא את בני המשפחה הזאת בקשטיליא אשר בספרד התיכונה ומקום מגורם היתה אישביליא או שיביליא (Sevilla), אך סבות הזמן ההוא דלדלו וטלטלו את המשפחה הזאת מספרד לפורטוגאל (באחרית המאה הב' לאלף הזה). הדר יחושם של בני אברבנאל נראה על פעלם, כי כרובם היו רבי עליליה, אשר הצטינו ברוח כביר ונפש נדיבה, ובמצבם הנעלה השתמשו להיות מגן ישועה לבני עמם. בפעם הראשונה נזכר שם המשפחה „אברבנאל" בשבט יהודה בויכוח המלומד טומאש עם המלך אלפונזו החכם (ע"ע) בקשטיליא. החכם טומאש מבאר לפני המלך בשם ידידו היהודי אברבנאל את פתרון המלה „נכרי", אשר לפי דבריו הוראתה היא „המתנכר ליוצרו ואינו מאמין בעיקרי הדת, אך הנוצרי מכיון שהוא מאמין בהדוש העולם, הפלאות וההשגחה אינו קרוא נכרי" — זה האיש אברבנאל אשר במרוצת הויכוח יפליג טומאש בשבחו והמלך יבקשהו „שימשכהו לבא בחצרות גדולתו". הדבר היה בראשית המאה הב', כי כנודע מת המלך אלפונזו בשנת 1350=ה"א ק"ו, ואז כבר היתה המשפחה מפורסמה בארץ, כנראה ממרוצת הדברים שם. הראשון מבני המשפחה הזאת, הנודעים לנו בשמותם ובפעולתם ידיעה שלמה הוא:

1) ר' שמואל אברבנאל משיביליא; שנות לדתו ומותו לא נודע בברור, אך רוב שנותיו ופעולותיו היו באמצע המאה הב' לאלף הזה. ר' שמואל אברבנאל היה מהשרים היושבים בחצר מלך קשטיליא דון היינריך II (ע"ע) ובעשרו ואמונתו לבית המלך נחל כבוד ויקר ורבים מרבי המדינה היו משכימים לפתחו, וכטוב לר' שמואל אברבנאל היה מטיב לבני עמו ומחזיק ידי לומדי תורה. על פיהו ועצתו נתקבל

לרב בטוליטולא (טולידה) ר' מנחם בן זרח (בעל „צדה לדרך" תלמיד הר"י בעל הטורים) כאשר נמלט מתוך ההפכה בימי השמד בנאוארא. על ר' שמואל אברבנאל נאמר שהיה „בעל שכל, אוהב החכמים ומקרבן ומטיב להם ומגן וצנה לשאר עמו" (דברי ר"מ בס' „צדה לדרך"), אך גדולתו לא הגינה עליו ביום רעה ובשנת הפקודה ליהודי ספרד 1391 (ה' קנ"א) בימי הרעש בשיביליא נאנס לבא בברית הדת הקתולית והוסב אז שמו „גואן די שיביליא" (יוחסין), אך ימים מעטים שם ר' שמואל סתר פנים ובטרם עברה שנה כבר שב לדת אבותיו בגלוי וכפי הנראה היתה זאת הנסבה, אשר משפחת אברבנאל העתיקה משכנה לליסבונה בירת פורטו-גאל. לעיר הזאת יצא ר' שמואל לגור עם בנו,

2) ר' יהודה אברבנאל הראשון, חי בחצי המאה הב' ותחלת המאה הג' לאלף הזה, נולד לאביו בשיביליא ובהתישבו בליסבונה פרץ עשרו בארץ, ויהי ג"כ אהוב ונכבד בחצר המלך, ויצא בעקבות אביו להיות חומה על עמו ועוזרו בצרות, ובנו הרדי"א מכנהו בשם „איש חי רב פעלים הנשיא בישראל גדול שמו" (עטרת זקנים, פי' יהושע וס' צורת היסודות). ביחוד מצא חן בעיני הנסיך פרדינאנד אחי המלך דוארטי בפורטוגאל, ובצאת הנסיך לפקד צבאות המלחמה באפריקה ויצו לביתו, אשר אם יספה במלחמה יסלקו לאוהבו היהודי יהודה אברבנאל הסך 500,000 כסף בלי איחור. הגדול והנכבד בבני אברבנאל אשר שמו וזכרו לא ימוש מקרב ישראל הוא בנו של ר' יהודה,

3) השר דון יצחק אברבנאל (נולד בליסבונה הקצ"ז, מת בויניציא רס"ח), שר וגדול בישראל ועמים, האחרון בזמן וראשון במעלה מכל אצילי ישראל הקרובים למלכות שעמדו לעמנו בספרד אחרי פטירתם של השרים והחכמים ר' חסדאי אבן שפרוט ור' שמואל אבן נגדילה הנגיד. — דון יצחק נחל מאביו הון ועשר ושם טוב ומנעוריו הסכין לעמוד במקום גדולים, כי שרי פורטוגאל ואציליה וסגניה היו משכימים לפתחו של אביו, אך דון יצחק לא הסתפק בקנינים עוברים, ומראשית דרכו עשה לו את התורה לקנין עולם ולא גבה לבו בעשר בית אביו. הוא לקח תורה מפי גדולי ישראל שבעת הרבנים חברי בית דין הגדול בליסבונה וביחוד מפי רבו המובהק ר' יוסף בן אברהם ן' חיון (ע"ע), ומראשית ימי למודיו התרוממה רוחו ותתפש ללכת בחקר אלוה ויקרא בשום לב את כל ספרי הפילוסופים שנודעו בימיו. דון יצחק לא היה הוגה דעות וחוקר פילוסופי השם נתיבה לרעיונות חדשים, אך זך הרעיון, שופט צדק ובעל בינה ישרה וטוב טעם להלביש את הדעות אשר קרא ושנה במעטה סגנון נעים. ומקובל על הלב. את בכורי הגיוניו בימי נעוריו כתב על ספר „עטרת זקנים" בבאור הפרשה שבתורה „הנה אנכי שולח מלאך לפניך" עם הספר המצורף אליו „צורת היסודות", הכולל בקרבו השקפות פילוסופיות על העולם והטבע ותקירות גדולות בהשגחה פרטית והשארת הנפש, תעודת היהדות וכו' אשר אסף ולקט מספרי הרמב"ם, ר"י הלוי, אבן רשד, אבן סינא ואלגזאלי, הרלב"ג ורבים מחכמי הנוצרים בעלי האסכולסתיקא ודון יצחק מברר דבריהם ומכריע בין דעותיהם. בכל מקום שיזכיר הרדי"א את הס' „עטרת זקנים" יאמר „הס' שחברתי בבחרותי". אחרי כן התחיל לכתוב פירוש על ס' „אלה הדברים" או משנה תורה בשם „מרכבת המשנה" וימסרהו לגדולי הרבנים בליסבונה לשמוע את משפטם. הס' הזה אבד ממנו ונמצא אחרי עשרים שנה ויותר. אך לא ארכו לדון יצחק ימי השקידה על התורה ועשות ספרים, כי מסחרו הגדול פרץ בארץ, וה' ברך חילו; ביתו היה בית ועד לרוזני ארץ ורבי המדינה, והעסק במסחר ובדברי המדינות השביתו את עסק התורה, כאשר יאמר בהקדמתו ל„עטרת זקנים": „הנה הגדלתי מעשי והוספתי על כל אשר היו לפני, הרביתי עשר וכבוד ורבו באי ביתי, אוכלי לחמי ומימי, שמני ושקויי צמרי ופשתי, והן עוד היום נגרשתי מפני העיון והייתי נע ונד בארץ, פעם בחוץ, פעם ברחובות עובר לסוחר". בעת ההיא מלך בפורטוגאל אלפונזו V, מלך חכם ומרבה להיטיב לישראל. בימי המלך הזה החלה פורטוגאל להתנשא ולעשות לה שם בתבל ארצה, כי היה אלפונזו רב פעלים ושוקד להרחיב גבולות ארצו, בלכדו את ארצות אפריקה הצפונית הקרובות, כמארוקה ואלגיר, ובשלחו אניות לתור ארצות רחוקות מעבר לים אוקינוס. להפעולות הגדולות האלה היה נחוץ כסף, ובכן נתן המלך עיניו בהיהודי אברבנאל וישימהו לשר האוצרות ויועץ יושב בשער המלך, כי כבר יצא שם יצחק לתהלה בהיותו מתהלך כאוהב ורע עם הנסיכים האדירים לבית ברגנצה שארי משפחת המלוכה וביתו היה בית ועד לשרים וחכמים, כדברי בנו יהודה: „גדול עצה ורב משרה וכבוד — ורחב לב כחול ים מקיאים — מלכים שואלים כל יום עצתו — וכל מושלים ושריהם הצבאים (שירת דון יהודה בנו, אוצ"נ II). ויהי בצאת המלך אלפונזו למלחמה על מארוקה ויצר על טאנגיר וארזילה (Arzilla) וילכדן ברעש מלחמה ויחרם את כל רכוש יושביהן, וכל הגברים הערבים והיהודים נמכרו לעבדים, כמנהג העת ההיא עם שבויי מלחמה, וימהר דון יצחק לצאת לישע אחיו וייסד בליסבונה ועד של י"ב חברים וישלח צירים בכל קהלות ישראל אשר בארץ ונדבותיו היו שקולות כנגד כלן, עד כי מצא ידו לפדות כל השבוים — 250 איש —, בסך עצום בעת ההיא — 10,000 דינרי זהב, ויקבל בביתו את השבוים וינהלם בלחם, ויכס מערומיהם ויספיק כל צרכיהם עד אשר מצאו מחיתם בארץ שבותם. עד כמה היה דון יצחק שוקד לטובת אחיו ומשתמש בכל המקרים שבאו לידו, נראה ג"כ מדברי ימי העת ההיא. המלך אלפ' V שלח מלאכים להאפיפיור סיקסטוס IV, לברכו בעלותו לשבת על כסא הכהונה הגדולה. ראשי המלאכים היו השר לופו די אלמידא והמלומד הגדול הדוקטור יואן שיזירה, רע אהוב לדון יצחק. זה האחרון כחכם מדיני ידע להפיק תועלת מהמלאכות הזאת ויתן בידי יואן שיזירה מכתב לאוהבו השר היהודי באיטליא, ר' יחיאל מפיזא, ומנחה שלח לפניו ס' „עטרת זקנים", ורעיתו שלחה לאשת ר' יחיאל למנחה שפחה שחורה ונאוה ומלומדת מבנות ערב, וישחרהו במכתבו, כי יקבל מלאכי פורטוגאל ברוב כבוד והדר, כי מזה תבוא טובה לכלל ישראל במדינתו, גם שלח ע"י אוהבו המלומד מגלת ספר להאפיפיור, כתובים בה כל בקשות יהודי פורטוגאל, ויורהו לבקש ממנו בדברים שבעל פה ככל אשר שם בפיו (אוצ"נ II במאמר כרמולי). בש' 1481 (הרמ"א) מת המלך אלפונזו וימלוך תחתיו בנו יואן II, אביר לב, הפכפך ואכזרי, קנא ונוקם, ובהיותו חרד על כסאו (כי הגיעה לאזניו השמועה, אשר אביו לא נספה במלחמה אף כי נמנה במתים) כלה כל חמתו בהשרים אשר היה לבבם נאמן לאביו; את הנסיכים לבית ברגנצה הגיר על ידי חרב ויחרם את רכושם וילטוש עין גם לדון יצחק ויתן גם אותו בקושרים, וישלח אליו מלאך לאמר: „המלך דבר רדה אלי אל תעמוד!". ודון יצחק פי מלך שמר וילך, אך בדרך בא אליו המגיד בלט, כי המלך חורש רעה על נפשו לקחתה (הקדמת חזקיטו לס' „מעיני הישועה"), ויברח וימלט על נפשו לקשטיליא לעיר הגבול שיגורה דילה אורדין (Segura della Orden) ויד רודפיו לא השיגתהו. ממקום גלותו ערך מכתב למלכו להוכית צדקתו ותמתו, אך יואן האכזר לא שעה לדבריו ויבז את כל רכושו ואוצרותיו וכל נכסיו החרים לגנזי המלוכה וגם את בנו דון יהודה לא נקה וגם רכושו החרים, אך את אשתו ובניו נתן לצאת מארצו ללכת אל ראש ביתם. באבוד הונו וקנינו שב לשקוד על התורה והחכמה ויצדיק עליו את הדין באמרו: „כל הימים שהייתי בחצרות המלכים וטירותיהם עסוק בעבודתם, לא היה לי פנאי לעיין ולא ידעתי ספר וכליתי בהבל ימי ושנותי בבהלה לעשות עשר וכבוד, וכן אבד העשר ההוא וגם גלה כבוד מישראל, ואחרי היותי נע ונד בארץ וחסרתי הממון שבתי דרשתי מעל ספר ה' כדברי האומר: „חסורי מחסרא והכי קתני" (הרדי"א בתשובותיו אל ר' שאול כהן מקנדיא). בשנת הרמ"ד תקע אהלו בעיר טוליטולא (טולידה) במושב אבותיו מלפנים, אחרי בוא אליו אשתו ושני בניו, (השלישי נשאר בפורטוגאל. כי שלשה

בנים היו לדון יצחק: יהודה, יוסף ושמואל—ע' להלן). בכוננו לו בית לשבת בטולידה התחברו אליו חכמי העיר והר"ר יצחק אבוהב ור' אברהם הזקן (סיניור, ע"ע) בראשם. השנה ההיא היתה שנת ברכה לפרי עטו של דון יצחק, כי בה התל וכלה את פירושיו: לס' יהושע (מן י' מרחשון עד כ"ו בו), לס' שופטים (מר"ת כסלו עד כ"ה בו), לשמואל א' וב' (מר"ח אדר עד י"ג בו), וכמעט שהחל לכתוב פירושו על מלכים והנה נקרא לבא אל חצר פרדינאנד מלך ספרד ועבודת הרוח נשבתה אז לזמן רב.

באורי הרדי"א נכבדים ויקרים לכל מעמיקי חקר בכה"ק עד היום, ובפנת הדרישה בכה"ק עשה לו יצחק שם עולם בין חכמי היהודים והנוצרים. דון יצחק לא היה פילוסוף והוגה דעות במחקרים מפשטים (כאמור למעלה), אך בינה יתרה נתנה בלבו להיות צופה ומביט על דברי הימים בכה"ק כחכם מדיני החודר בעין בקרת אל פנימיות המסבות והשתלשלות המעשים מימי דור ודור; השקפתו על היהדות היא השקפה-דתית-לאומית, ומנקודת היעוד הלאומי, תעודת ישראל הרוחנית ותקותו, הוא צופה ורואה גם האותיות לאחור בכל המעשים רבי העליליה בכתבי הקדש ומכונן לחקר תולדתם וסבתם. דון יצחק אברבנאל הוא הראשון במבארי המקרא, אשר מלבד דקדוק השפה וההגיון בפשוטו של מקרא, שם לבו לתור ולדעת את סדרי החברה, מעלות הממונים ונושאי משרה במדינה, המדות והמשקלות והמטבעות, דרכי הישוב וכל הליכות המדינה שהיו נהוגים בארץ ישראל בשבת העם על אדמתו בימי השופטים והנביאים והמלכים; הוא גם הראשון במבארי ישראל אשר שאב מי חקירתו מבאר חפרוה זרים ויאמר דברים רבים בשם אומריהם חכמי הנוצרים: הירונימוס, ניקולי די לירה, והאמת היתה כ"כ חביבה עליו עד שלא חש להביא בפירושיו דברי את נפשע כשלמה בורגש או הבישוף די סנטה פי (ישעיה ל"ד), ואת ניקולי די לירה הוא קורא בשם: „המפרש הגדול המובחר אשר להם" (שם). גם קרא ושנה ספרי הגדול שבפילוסופי ימות הבינים טומאש האקויני (בפי' על שמואל), גם דרכו לכתוב מבוא לפני כל ספר, לבאר זמן כתיבתו וסגנון לשונו, היא דרך שלא כבשוה המבארים מלפניו. אמנם כמדת הסבלנות שנראה בהרדי"א בהיותו שקוד ללמוד תורה אף מפי שאינם בני ברית, כן גדלה אי-סבלנותו ביחוסו אל המפרשים היהודים ולא השוה מדותיו כנגדם. כן ידבר קשות נגד מפרשי המקרא המקטינים מעשי הנסים ויטית דברים קשים על ר' שם טוב בן פאלקיירא, ר' שמואל סרסא, הרלב"ג, וביותר סמכה חמתו על הנרבוני מפרש המורה ובפירוש הרדי"א למורה נבוכים (בסוף באורו לפתיחת המורה) יאמר: „הנו[illegible]א הנרבוני גוי לא צדיק, גוי לא הסיד לעיין בספרו ויחס אליו (להרמב"ם) דעותיו הזרות וידבר באלהים ומשה".

בסוף שנת הרמ"ד נקרא דון יצחק לבא לפני המלך פרדינאנד והמלכה איזבלה, וישימו על שכמו משרת שר האוצרות בממלכות קשטיליא וארגוניא הנאחדות. שמונה שנים עמד דון יצחק על משמרתו ויפק רצון מהמלך והמלכה וכל רבי המדינה והאצילים משכוהו אהבה וכבוד, גם עשה עשר ונכסים, סגלות מלכים, כבוד ויקר וכל דברי חפץ אשר יעשה אותם האדם וחי בהם (בהקדמתו לס' מלכים). גם הכהנים הקנאים טורקוימדה וקסימינס, אשר כרקב בעצמותיהם היה לראות את היהודי זעום נפשם יוצא ונכנס בחצר המלוכה והוא מרואי פני המלך דבר יום ביומו — גם הם בפיהם דברו שלום עם דון יצחק ובקרבם שמו ארבם, בתתרם חתירה תחת כלל ישראל בספרד ויחכו ליום רעה, כי בימים ההם כבר פרת הזדון והאינקויזיציא בת הקנאה ההוללה סללה ארחות אידה על כל מרחבי ארץ ספרד. אותות הסערה המתחוללת על ראש עם ישראל בארץ ההיא הלכו הלוך ורב. המלך והמלכה נועצו נוסדו יחד עם הכהנים לשבור גאון האצילים אילי הארץ, לבצור רוח כל איש השואף לחרות מדינית ודתית, וביותר חפצו למלא אוצרותיהם שלל בני הערב והיהודים עמי עברתם. בראשית ימי הוסד האינקויזיציא היתה פעולתה להפיל ברשתה את צאצאי האנוסים משנת הפקודה הקנ"א (1391), כי האמללים האלה לא ידעו שלו ברוחם וישמרו דת ישראל במקום לא תשורם עין הכהנים השואפים לדמם; המה בקשו וימצאו קרבת היהודים אחיהם שנתרחקו מהם בזרוע, ויהי הדבר הזה ראשית חטאת ליהודי ספרד. בעת ההיא ומלחמת הספרדים בהערביים הגיעה אל מרום קצה; העיר גרנאדה והמבצר אלהאמברה נכבשו לפני חיל פרדינאנד ואיזבלה ברעש מלחמה, ועם זה נשבר גאון המחמדים, שארית כבודם בארץ חמדתם אבדה וקץ ממלכת הערביים בספרד הגה בא. ביום 2 יאנ' 1492 באו פרדינאנד ואיזבלה בהמון חוגג ותרועת נצחון בשערי גרנאדה; הכהנים, הקנאים היו עתה לכל לראש ויאחזו מושכות הממשלה בידיהם, והמלך והמלכה אמרו: „במה נתרצה לאלהים המאזרנו היל למלחמה אם לא בהכנס שה פזורה ישראל תחת כנפיו או בהשליכה לארץ אחרת מעל פנינו" (הזקיטו בתולדתו), וביום 31 מארט נכתב ונחתם דבר המלך ודתו, אשר כמשלש חדשים לא תשאר פרסה בכל מדינות מלכותו מכל איש אשר בשם ישראל יכונה אם לא יעברו על ראשו מים קדושים. ויצחק ידע את כל אשר נעשה, ויתנפל לפני המלך פעמים ושלש לאמר: „הושיעה המלך! למה תעשה כה לעבדיך בני ישראל, הרבה עלינו מהר ומתן, הלא אין הצר שוה בנזק המלך! ולא אבה המלך לשמוע לקול תחנוניו, כי המלכה עומדת על ימינו לשטנו. ויהי כשמוע בית ישראל את הדבר הרע הזה ויתאבלו ויאמרו איש אל אחיו: נתנה ראש ונלך בשם ה' אלהינו וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי העם ויצחק בראשם ביום אחד ט' באב שנת מזר"ה ישראל" (הרנ"ב) (ע' הרדי"א במבוא לס' מלכים, בפירושו לס' ירמיה ב' כ"ד, הושע ה' ז' והזקיטו בהקדמתו ל„מעיני הישועה").

בצאת דון יצחק מספרד עם הגולה שם פניו אל העיר נאפולי (Neapol) אשר באיטליא הדרומית. בארץ גלותו שב יצחק להגות בתורה ויכל פירושו על ס' מלכים בסוף ש' הרנ"ג. ויהי כבוא השמועה לפרדינאנד ואיזבלה בספרד כי רבים מהגולים ודון יצחק בראשם מצאו מנוס להם בממלכת נאפולי, ויערכו מכתב בדברים נמרצים אל המלך פרדינאנד I, וידרשו ממנו לבל יתן להגולים להציג כף רגלם על אדמת ארצו ורכושם ישיב להם, כי הון היהודים הגולים הוא קנין מלכי ספרד. אך מושל נאפולי הישר והרחמן לא נחת מפניהם, ויקרא אליו את דון יצחק וידבר אתו טובות, וישימהו ליועץ בהנהגת אוצרותיו ובכל הליכות הממלכה וגם לכל הגולים היטיב בעבורו. בעתותי המרגוע מעבודת המלך הוסיף יצחק עשות ספרים הרבה, אך גם הפעם לא ארכו ימי שלותו. המלך פרדינאנד הנאפולי מת בש' הרנ"ד וימלך תחתיו בנו אלפונזו II, וגם הוא אהב את יצחק ויכבדהו כאב, והנה עלה עליו קארל VIII מלך צרפת וילכוד את נאפולי והמלך אלפונזו ברח על האי סיציליא. כל שריו ועבדיו עזבוהו ורק דון יצחק לבדו נשאר באמנה אתו ויתענה בכל אשר התענה הוא בעיר גלותו במיסינה, עד אשר חלה המלך ומת בש' 1495 ונתפרדה החבילה. אחרי כבוש נאפולי, התפזרו כל בני משפחת אברבנאל לכל רוח, ודון יצחק היה נע ונד בארץ וילך קודר ביגונו על בניו אשר יצאוהו, ואת כל הון ביתו, ספריו ומחמדיו הטובים עם ילדי רוחו —כתביו— שללו ובזזו הצרפתים. הגולים האמללים נאלצו לעזוב את נאפולי, כי אחרי ירחים אחדים באה גם הארץ הזאת תחת ממשלת פרדינאנד הקתולי, וירדו באניה לבוא לתוגרמה ויון. בדרך מצאום צרות רבות ורעות ויפלו בידי שודדי הים אשר מכרום לעבדים ולשפחות ונפדו ברחמי אחיהם בתוגרמה ואיי יון, ואך מעטים מצאו מפלט למו בארץ שלום וביניהם היה גם דון יצחק אשר נמלט עם אחיו הגולים על האי קורפו. שם מצא את ספרו „מרכבת המשנה" אשר אבד ממנו לפני עשרים שנה, ואחרי עשותו בו איזה הוספות השלימהו בעיר מונופולי (Monopoli). בעיר הקטנה הזאת ישב דון יצחק שמונה שנה באהלי תורה „הרחק מאשתו ובניו הנודדים בארצות נכריות והוא לבדו גם כן גר בארץ ולא ישמע לשון

הע"ב" (בהקדמתו לס' זבח פסח) ושם השלים רובי ספריו. ספר זבח פסח (כ' שבט הרנ"ו), „נחלת אבות" על פרקי אבות לשם בנו ר' שמואל (י"א תמוז בש' הנ"ל), „מעיני הישועה" על דניאל (בש' רנ"ז ורנ"ח), „משמיע ישועה" להוכיח מפשטות הכתובים שהגואל המקוה לא בא עוד ושהיעודים בכה"ק לא יוכלו להתפרש כ"א על הגאולה העתידה עוד לבא, כי לא נתקיימו בימי הבית השני; הס' „ישועות משיחו" בבאור מאמרי ההגדה בתלמוד ומדרשים על המשיח והגאולה (לשלשת הספרים האחרונים קרא הרדי"א בשם הכולל „מגדול ישועות"), ס' „שמים חדשים" על איזה פרקים מספר המורה, להוכיח אמתת הדעה מחדוש העולם ע"פ הוכחות מופתיות. כל הספרים האלה נכתבו במשך שנת רנ"ח. את הספרים „ראש אמנה" על יסודות התורה ו„מפעלות אלהים" על חדוש העולם כתב הרדי"א בין שנת רנ"ט ורס"ב, ובש' רס"ג נסע בנו השני דון יוסף הרופא ממונופולי לויניציא וימצא מנוחה בבית בנו הנ"ל, אשר יצא לו שם גדול בתור רופא מהלל. בשנות דון יצחק האחרונות נח מעט מעצבו ומרגזו. עוד הפעם עמד דון יצחק במקום גדולים, כי דבר בואו נשמע בסוד השרים היושבים ראשונה בממשלת הריפובליקה הויניציאנית, אשר היתה אז שרתי בימים ומפניה נחתו ממלכות אדירות. בעת ההיא באה הריפובליקה בריב עם ממשלת פורטוגאל ע"ד מסחר הבשמים המובאים מאי הודו, וסגני ויניציא שחרו את דון יצחק להיות למפשר בינם ובין מלך פורטוגאל, ובגמרו את דבר הפשרה הכניסוהו לפני ולפנים ודברו ועצתו היו יקרים מאד בעיניהם. בויניציא החל לכתב פירושו על ירמיה וישלימו ערב חג שבועות רס"ד. שם כתב גם באוריו ליחזקאל ותרי עשר (מספר השנה לא נודע); הפירוש על ס' שמות נשלם בר"ח מרחשון רס"ו; כפי הנראה כתב הרדי"א גם את פירושיו ליתר חומשי התורה בויניציא. בשנה ההיא שלח אליו מאי קנדיאה החכם שאול הכהן י"ב שאלות בהפילוסופיא הדתית והרדי"א שקד להשיב עליהן בטוב טעם ודעת בס' אשר קראהו בשם „תשובות" והשלימו בש' רס"ז. מהספר הזה נראה שחבר עוד ס' „צדק עולמים" על שכר ועגש והשארת הנפש ונזכר גם ב„נחלת אבות", וספר ע"ד הנבואה בשם „מחזה שדי" נגד הרמב"ם; גם חבר ספר „ימות עולם", הוא ס' דה"י מאדם הראשון עד זמנו של המחבר וכל התלאה אשר מצאתנו (מעיני הישועה ט"ו ע"ג). בעת ההיא כתב כפי הנראה פירושו על ס' המורה אשר לא נשלם כלו „מפני שנתבקש בישיבה של מעלה" (מעתיק הפירוש ר' ליאון מלכו בהקדמתו).

דון יצחק אברבנאל מת בש' הרס"ח (1509) בהיותו בן שבעים ואחת שנה. כבוד גדול עשו לו במותו ושרי ויניציא וגדוליה הלכו אחרי מטתו, ובניו העלו את ארונו לפאדובה ויקבר בקברות גדולי ישראל, ועל ידו נקבר גם מהר"י מינץ אשר מת כמעט ביום אחד עם הרדי"א. אך דון יצחק היה מן הצדיקים שאין להם מנוחה גם אחרי מותם, כי בש' רס"ט היתה מלחמה במסבי העיר פאדובה ושדה הקברות נהרס עד כי נעלם מקום קבורת הרב החכם הרדי"א ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה. שם דון יצחק אברבנאל יזכירו כל בני עמנו ביראת הכבוד, כי בדעותיו ומחשבותיו, בשיחו והגיונו, בקורות ימי חייו, בטלטוליו ונדודיו נראה בו דמות עמו, ואחריו לא היה עוד כמוהו שר וגדול בתורה חכמה ועשר ודורש טוב לעמו.

דון יצחק הוליד שלשה בנים, אשר כלם היו אנשי שם נודעים לתהלה בחכמה, עשר וצדקה ובאהבת עמם, אך מהשלשה הכי נכבד הבכור

4) דון יהודה, המכונה ליאון אברבנאל או ליאון מידיגו (Leon Medigo Hebreo), כאשר יכנוהו האיטלקים ע"ש מלאכת הרפואה אשר ממנה התפרנס. דון יהודה היה מהפילוסופים המובהקים בזמנו, חכם בטבעיות ולמודיות ורופא מומחה ומשורר עברי ולועזי. שנות לדתו ומותו נעלמו ממנו, אך זאת נדע, כי בש' רמ"ד כאשר גם דון יצחק מפורטוגאל והמלך יואן II החרים כל נכסיו היה גם רכוש יהודה לחרם, כדבריו על יואן בשירו „תלונה על הזמן" (אוצ"נ II 70) „ואז שלל רכושי עד בלי די — ובז טובי וכספי עם זהבי" אשר מזה נראה שכבר היה איש באנשים ויכונן לו בית אף עשה לו עשר. בבואו לטולידה נשא אשה ויולד שני בנים: יצחק ושמואל. בימי שבתו את אביו בספרד כבר יצא לו שם תהלה בכל הארץ כרופא גדל דעה וכחכם פילוסופי המצוין בדורו, ויתהלך כרע כאח את אצילי הארץ ורבי המדינה. ממשלת ספרד חפצה לעצור בעד יהודה לבל יצא עם הגולה בש' הרנ"ב, והכהנים שפטו, אשר איש כיהודה העוסק בחכמות חיצוניות לא יעמוד בנסיון ויבחר להמיר דתו ולהשאר בארץ, ולעצור בעדו לבל יעזוב את הארץ חמסו מזמות לגזול את בנו הבכור ולהכניסו בברית דתם, אך אחד מאוהבי יהודה גלה אזנו מהרעה הנשקפת לו וימהר לשלח את הילד ומיניקתו באישון לילה מעבר לגבול, ארצה פורטוגאל (דון יהודה בשיר התלונה). כמעט נודע הדבר להמלך האכזר יואן II, כי בא נצר מזרע אברבנאל זעום נפשו לפורטוגאל, ויפקוד עון אבות על הבן הרך וישם משמר על הילד עד ש' הרנ"ה (1495). בשנה ההיא מלך בפורטוגאל מנואל „האדוק", אשר גרש את היהודים מארצו ובניהם הביא בחזקה בברית החדשה וגם בן יהודה ביניהם, לשבר רוח האב האמלל, כאשר ישפוך ע"ז שיחו בשירו ההוא לאמר: במותו (המלך יואן) אחריו מלך כסיל קם — והוא אדוק בדתו איש נבובי — ואנס כל עדת יעקב והעביר — עלי דת כל בני עמי נדיבי — ורבים הרגו עצמם לבלתי — עבור תורת אלהים מרחיבי — ולוקת מחמד נפשי והומר — שמו הטוב כפי צור נקובי — כבר הוא בן שתים עשרה, עדן — לא ראיתיו בעון בצעי וחובי. דון יהודה בא יחד עם אביו לנאפולי (Neapol) וישב שם כל ימי ממלכת פרדינאנד איש חסדם ובנו אלפונזו, עד אשר נכבשה הארץ לפני קארל VIII מלך צרפת (ע"ע דון יצחק אברבנאל) ואז נפרד מאביו ויצא להשתקע בגינובא (Genua). שנים רבות חי דון יהודה בגינובא ויצא שמו לתהלה בכל קצות איטליא כרופא מהלל ופילוסוף הוגה דעות נשגבות, וכל חכמי הזמן באו עמו בברית הידידות ויהי רברו עם המלומד הגדול פיקו די מירנדולי, אשר העמיק לחקור בספרות ישראל ולבקשתו כתב ספר ע"ד האסטרולוגיא. בחכמת הרפואה עסק דון יהודה רק להתפרנס וישם כל מעינו בתכונה והנדסה וחקר אלוה. הוא המציא מכונה לתוכנים אשר עליה השתוממו כל חכמי איטליא בעת ההיא ובשמונה השנים שישב בארץ הזאת רכש לו ידיעת השפה האיטלקית וידו מצאה לו לכתוב בה את ספרו „ויכות על האהבה" (Dialoghi d'amore), שיחה פילוסופית בין חובב (Philo) ונעמה (Sophie), עטוי במעטה שיחת אוהבים ותוכו רצוף הגיונות מאד נעלים ואוצר בקרבו סגלת שיטה פילוסופית אשר תוכנה היא: יסוד ושרש חיי הבריאה כלה, היא האהבה הרוחנית הממלאה כל חללה ואשר ממנה יצאה התשוקה הנטועה בכל היצורים לחיות איש בעד רעהו ולהשפיע מטובו על משנהו, ועל כן האהבה היא חיי החיים והקשר המאחד את הכל; באהבה יסד הבורא את עולמו, בכחה וגבורתה אחוזים ודבוקים איש באחיו שני העולמות, הרוחני והמוחשי, ובה יתאחד היוצר עם יצוריו, כי נפש האדם תערוג באהבת עולם אל יוצרה מרחוק, בהיותה גם היא חלק אלוה ממעל ותשאף לבא ממקום שיצאה ממנו כשאיפת החלק אל הכל. מטרת החיים היא: הצדק והחכמה. הדעה הזאת היא הרעיון העקרי של ספר „הויכות" וכלו רצוף דעות אפלטוניות אשר המחבר שת עליהן נוספות. עוד כתב ספר בפילוסופיא ע"ד „הסדר והערך השמימי" (De coeli harmonia) אך הספר הזה אבד ואיננו. בספר „הויכות על האהבה" לא יזכיר דון יהודה דבר מהיהדות בפרט, אם כי יבוארו בו כתבי קדש ומאמרי חז"ל, אך כרובו באו בו דעות אריסטו ואפלטון ובאורים מושכלים על המיטהולוגיא, בכ"ז נראה גם בספר הזה את אברבנאל העברי, כי הוא מחזיק בכל עז באמונת החדוש ומכה על קדקדם של פילוסופי יון. בצאת הספר לאור שמחו עליו כל החכמים טובי טעם אשר באיטליא, שהיתה אז מלאה חכמי חרשים ותוקרים יודעי חן ויושבי בשער הנסיכים לבית

מידיצי, כי „הויכוח" היה הספר הראשון שנכתב בשפה הזאת על דבר הפילוסופיא. חכם רומי אחד (Mariano Lenzi) הוציאו ראשונה לאור לכבוד אחת המטרוניות הרומיות. במשך עשרים שנה נדפס בחמש מהדורות וסופר צרפתי העתיק אותו ללשון צרפת ויקדישהו לשם אֵם המלך, קטהרינא די מידיצי. ור' גדליה ן' יחייא העתיקו לספרדית ויקדישהו לשם המלך האכזר פיליפ II. לעברית נעתק ס' הויכוח מאת הר"ר יהודה אריה די מודינה ויצא לאור ע"י ח' מקיצי נרדמים (ליק, תרל"א).— לתקופת השנה ההיא (רס"ג) כתב גם שירו „תלונה על הזמן". מלבד זה כתב שירים בראש ספרי אביו: „נחלת אבות", „ראש אמנה", „זבח פסח", ובשיר גדול (נ"ב בתים) מתנה תקף תהלת אביו דון יצחק בראש פירוש הרדי"א על נביאים אחרונים. ספרו „הויכוח על האהבה" נדפס אחרי מותו (רצ"ה) ואז שלטו בו ידי זרים במקום אחד להכנים בו דברים אחדים שלא עלו על לבו, כי אל אליהו ותנוך שעלו למרום צרף המו"ל את ספרו עוד אחר והוא יוחנן המטביל ויתן מקום לטעות, כי לא הלך יהודה בדרכי אביו, אך גרֶאטץ הוכיח במופתים חותכים כי שלש המלות האלה הן הוספת המו"ל ויהודה נאמן לבו עם דת אבותיו כאחד משלומי אמוני ישראל, כנראה משיר „התלונה" אהבתו הגדולה לעמו ודת קדשו; בו יעיר למוסר את בנו בכורו אשר לוקח ממנו בזרוע להתגדל על ברכי האמונה הקתולית, ויעוררהו לזכור את אלהיו ועמו, לעזוב מקום מקלטו ולשוב אל דתו ומשפחתו. בש' רס"ד הלך יהודה לקבל פני אביו בויניציא ואחרי כן נקרא להיות לרופא בנאפולי בחצר המשנה למלך, הוא השר הצבא הגדול במלכות ספרד גונזולא די קורדובא. השר הזה היה איש נחמד ונוח לכל בני האמונות ויגן בעד מעט היהודים אשר עוד נמצאו בנאפולי. שתי שנים היה דון יהודה רופא בחצר המשנה ושם ראה עוד הפעם את עוכר עמו ובית אביו פרדינאנד הקתולי מלך ספרד, בהסירו את המשנה ממשמרתו, ואז שב יהודה אל אביו בויניציא. מפעולתו אחרי כן לא נודע עוד יותר, אך בשלות ר' שאול הכהן מקנדיאה את שאלותיו לדון יצחק אביו בש' הרמ"ה יזכירהו ג"כ לאמר: „החכם הכולל ר' יהודה יצ"ו אם המצא ימצא שם יהיה לי למשיב נפש בשאלותי לכלכל את שיבתי, כי שמעתי אומרים יהודה יעלה בתחלה על כל חקירה יונית וכו'" ובתשובת דון יצחק נאמר: „ואתה תדע שבני יהודה אברבנאל לא היה בארין זה שנתים ימים, כי היה בנאפוליש עם הקאפיטאניו — גרגדו.... דברתי עמו בדרוש הזה, כי הוא בלי ספק מבחר הפילוסופים שבאיטליא בדור הזה"— שנת מות יהודה אברבנאל לא נודעה, אך בל"ס קודם ש' רצ"ה, שאז נדפס „ספרו הויכוח" כאמור למעלה, וזה היה אחרי מותו.

5) דון **יוסף** אברבנאל, בנו השני של דון יצחק, (נולד בליסבונה לערך ש' הרל"א, מת בפיראראה אחר ש' שי"א), גם הוא היה רופא מומחה ובש' רמ"ד בא עם אביו מפורטו- גאל לקשטיליא, ובש' הגרוש (הרנ"ב) הלך אחרי אביו לנאפולי ויצא בש' הרנ"ד להשתקע בויניציא, ויעש לו שם טוב כרופא חכם ויהי נכבד מאד בכל פנות העם. בביתו בלה דון יצחק את שנות חייו האחרונות. אחרי מות אביו יצא דון יוסף לשבת בפיראראה, שם ראה אותו ר' שלמה בן שם טוב עתיה (בעל הפירוש על תהלים) ור' ברוך עזיאל חזקיטו כותב התולדה למשפחת אברבנאל בהקדמה לס' „מעיני הישועה" ראהו עוד בש' השי"א ואומר „ובנו השני הוא דון יוסף יצ"ו, איש חכם ונבון, צדיק תמים אשר הגיע לגבורות, זקן מלא רחמים, יוסף ה' על ימיו שנים וימים". שנת מותו בדיוק לא נודעה, וגם בשמו נפלה מחלוקת. כי הח' גראֶטין יקראהו בשם יצחק II כשם אביו מבלי להערות המקור אשר ממנו נסתייע לשנות את שמו מהשם שנקרא בפי בני דורו: ר' שלמה עתיה וחזקיטו.

6) דון **שמואל** אברבנאל, הבן השלישי והצעיר שבבני דון יצחק, עשיר וחכם מדיני, תורני ותלמודי. (נולד בליסבונה הרל"ג, מת בפיראראה בערך ש' הש"י). בימי נעוריו גדלהו אביו על ברכי התלמוד ובהגיעו לי"ט שנים נשלח ע"י אביו מנאפולי לשאלוניקי והקשיב לקח בתלמוד בישיבת הרב הגדול ר' חיים פאסי (ר' שלמה עתיה בהקדמתו לפי' תהלים). כאביו היה גם דון שמואל יוצא ונכנס בחצרות המלכים והנסיכים ונבון דעת בכלכלת המדינה והנהגת האוצרות. לראשונה היה לשר האוצרות למשנה המלך בנאפולי, דון פיטרו די טוליבא, ויעש עשר רב מאד עד כי בצאתו מנאפולי (בש' ש"י) העריכו סופרי הזמן את רכושו למאתים אלף ציקיני. בימי שבתו בנא- פולי עשה טוב וחסד ובהונו היה מחזק ידי לומדי תורה; את החכם ר' דוד בן יוסף ן' יחייא (ע"ע) מפליטי פורטוגאל קרא להיות לרב בנאפולי ויתפוש שם כעין ישיבה ובבית ר' שמואל התאספו לשמוע דרשות ן' יחייא בתלמוד ומחקר שפת עבר וע"ז קבל שכר מגנזי ר' שמואל. סופרי זמנו כר' שמואל אושקי ואבוהב יספרו תהלתו, כי היה שר וגדול ליהודים, מגן ומחסה לעמו, עושה חסד לאלפים, ואבי יתומים ותומך דלים. כפי הנראה יצא לשבת בפיראראה, כאשר נשאת בת המשנה (הרעיה הנאמנה לאשת שמואל) לנסיך טוסקאנא קוזימו II. והנה כה היה שמואל האחד מבני הרדי"א אשר זכה בימיו לעשר וכבוד. להצלחתו ואשרו היתה לו אשה טובה ומהללה, אשר עמדה לימינו בכל מעשי צדקותיו, היא

7) **דונא בנוינידא** (Benvenida) אברבנאלא, אחת מנשי ישראל, אשר זכר תהלתן יהיה לדור ודור; היא היתה כמופת לבנות ישרון בענות צדק, אהבת חסד, חן ושכל טוב ואהבה בלי מצרים לדתה ועמה. המשנה למלך בנאפולי נתן את בתו הנסיכה ליאונורה להקשיב לקח בחכמה והליכות עולם מאת היהודית בנוינידא אברבנאלא, וכאשר נשאה הנסיכה להנשיא הגדול בטוסקאנא (ע"ע שמואל אברבנאל) לא חדלה מהתרועע עם בנוינידא ולכבדה כאם לה. שנות לדתה ומותה לא נודעו, אך זאת נדע, כי בש' רצ"ב (1535) היתה עוד במבחר שנותיה, כי בעת ההיא כשוב הקיסר קארל V ממלחמתו באפריקה ויעבור דרך נאפולי ובקשו ממנו הכהגים שופטי האינקויזיציא לגרש את היהודים המעטים, מגורשי ספרד ופורטוגאל, אשר נמלטו לאיטליא הדרומית, וכמעט נאות הקיסר לחפצם, אך דונא בנוינידא ורעותה בת המשנה הרבו להתחנן לפניו ולעורר רחמיו, וישב את כתב הדת אשר כבר נתן לגרש את היהודים ממלכות נאפולי. חכמי ישראל הרבו לספר בשבח האשה הכבודה הזאת, ור' שלמה עתיה הנ"ל בזכרו את ר' שמואל אברבנאל אומר: „וראש כל מלכות איטליא ורומניא וויניציאה, איש שר וגדול דון שמואל אברבנאל, וכל ביתו יראי השם וחושבי שמו, ובפרט הכבודה הנשאה בת מלך פנימה דונא- וילידה, שראויה היא להזכר לפי צדקתה וחכמתה וגדל מעשיה", גם ר' אלעזר מילי בהקדמתו לספר „לכל חפץ" מפליג לספר בשבחה, ומדברי הר"ר חזקיטו נראה שהיתה עוד בחיים בש' שי"ב.

8) דון **יצחק** אברבנאל השני, בן דון יוסף ובן בנו של השר דון יצחק הראשון. חי בפיראראה בהמחצה הראשונה של המאה הד' לאלף הזה, סוחר גדול ועשיר מופלג וביתו היה בית ועד לחכמים ולומדים. בביתו הרביץ תורה ר' יצחק די לטיש (המשתדל בהדפסת ס' הזוהר) משנת שכ"ז עד שכ"ט, ור' יוסף פאסי השני, בן בנו של הר"י פאסי ורבו של ר' שמואל אברבנאל, היה ג"כ מורה בבית דון יצחק בפיראראה (פחד יצחק ערך חליצה קודמת או יבום סי' ד).

9) דון **יהודה** אברבנאל, בנם של השר דון שמואל והגבירה דונא בנוינידא, עשיר והולך בדרכי אבותיו לעשות צדקה וחסד. חי בפיראראה בראשית המאה הד' לאלף הזה, והחכם בעל מאור עינים מזכיר את הכ"י שנמצאו באוצר ספריו (פרק ל"ה צד 293 בהוצאת קאססעל), לכבודו חבר ר' אלעזר מילי את ספרו „לכל חפץ" על תקון שטרות. יתר פרטי תולדתו לא נודעו. מיתר בני המשפחה היקרה הזאת נודעו לנו שמות האחים: 10, 11) **יוסף ומנשה** אברבנאל, אשר באו לגור בהולנדיא ויהיו חברים לחברת „כתר תורה" באמשטרדם.

12) ר' **יונה** אברבנאל, בנו של ר' יוסף הנ"ל, ג"כ באמ- שטרדם, משורר עברי בראשית המאה הה' לאלף הזה. בימי ר' יונה הנ"ל (בשנת ה"א תט"ו), נשרף על קדוש השם האנוס

13) ר׳ אברהם אברבנאל, ור׳ יונה נשא עליו קינה בשיר נהי. 14) ר׳ שמואל אברבנאל, חבר לחברת „עץ חיים" באמשטרדם בשנות המחצה הראשונה של המאה הה׳ לאלף הזה. 15) הקצין דון יצחק אברבנאל היה אחד משבעת המנהיגים לעדת ישראל בויניציא בש׳ תכ"ח. עוד רבו בני משפחת אברבנאל אך מעטו מאד הידיעות על אודותיהם.

מכותבי תולדות המשפחה היקרה הזאת ברוב ענין והכשר דעת המה: ר׳ ברוך עזיאל חזקיטו, בהקדמתו לספר „מעיני הישועה", הרופא יהודה אברבנאל ליאון מידיגו, בשירו „תלונה על הזמן". ביחוד הפיץ אור חדש על קורות המשפחה הזאת ר׳ אליקום כרמולי (באוצ"נ II, 47—75), בהדפיסו את השיר הנ"ל ואת מכתב דון יצחק הראשון אל ר׳ יחיאל מפיזא, ואחריו מלאו החכמים קייזערלינג וגראֶטץ.

אַבֶּרְגַאוִינִי (Abergavenny, קרי עברגעני, וברומית: Gobannium) עיר ברוזנות מאָנמאֶס (Monmouth) במדינת אועהלס באנגליא, ע"נ אוסק וגעני וע"י מסלת הברזל ההולכת באועהלס דרומה. לה מכרה פחמים וכורי ברזל ובתי חרשת לאריגת צמר. מספר יושביה 7,285.

אַבֶּרְדִין (Aberdeen, קרי עברדיהן) רוזנות במדינת שאָטלאנד צפונה-מזרחה, ארץ הרים ויאורים ונחלי מים (הדיה והדאַן), שטחה 5,101 קמ"מ ומ"י 264,963, העוסקים במכרה הרים (מסע אבני רחים ואבני מרצפת) במרעה עדרים (בקרי עברדיהן הם המובחרים שבבהמות אנגליא) גם בעבודת האדמה ובמסחר וחרשת המעשה. — העיר הראשה, עברדיהן, נמצאת במקום אשר יתאחדו נהרי הדיה והדאַן, היא הגדולה בערי שאטלאנד אשר בנוף ההוא ומספר יושביה (1881) 105,815, העוסקים במטוה צמר, צ"ג וסחורת בד, בחרשת נייר, בורית ונרות, בכורסקאות, בכורי ברזל, במחצבי סלעים ומפסלות אבני שיש, במבנה אניות ובממכר תבואות ובהמות ודגים למכביר. בהאוניוורזיטט שנוסדה בש׳ 1860 עם 871 ת"ח השומעים בלמודים. העיר נחלקת לשתים, לעתיקה ותדשה. בש׳ 1153 שודדה כלה מאת איושטיין מלך נורוועגיא, 1336 נשרפה ע"י הצי האדיר שנשלח עליה מאת עדוארד III מלך אנגליא, 1644 נכבשה מאת מפלגת החפצים בממלכה, אשר הכוה חרם וישמידו את כל יושביה, 1647 שבה נחרבה במגפה הגדולה שהיתה אז בארץ.

אַבֶּרְדִין (George Hamilton Gordon Graf de Aberdeen), שר מדיני באנגליא, מוצאו ממשפחה היותר עתיקה ואצילה בשאָטלאנד, נולד בעדינבורג 28 יאנ׳ 1784. בש׳ 1801 בא לבי"מ החכמה בקמבריג (Cambridge), בשנה ההיא ירש מאביו הזקן את נחלתו ושם כבודו. אחרי השתתפו בברית השלום באמיען (Amiens), נסע למסעותיו בארצות איטליא, יון ואזיא הקטנה וישב (1804) דרך רוסיא והים הבאלטי. בתור אציל ואבי הארץ בשאטלאנד עלה (1806) לשבת בבית העליון, ויתחבר אל מפלגת הטאָרים (המחזיקים בממלכה), אך לא אץ להכנס בעובי הקורה בעניני המדינה, בהיותו נתון בלבו ונפשו אל החכמה והמדעים, בהם אזן וחקר וחבר ספרים הרבה. בש׳ 1813 עסק בברית אנגליא את אוסטריא נגד נפוליון I, ויגמור דבר הברית בטעפ-ליץ. בהיותו בנאפולי משך אחריו את המלך מוראט לעזוב את נפוליון ולהחזיק בברית הממלכות, בש׳ 1814 השתתף להקינגרים בשאטילון וביום 31 מארט בא עם חיל צבאות הבריה פאריזה. אח"כ שב לעבודתו בלמודיו ויעסוק בידיעת עבודת האדמה עד שנקרא מאת הממשלה (1828) להיות לשר החיצון במיניסטריום של וועלינגטון. כאשר בטל המיניסטריום הזה לרגלי השנוים שנעשו בהנהגת הארץ (16 נוב׳ 1830) התפטר גם הוא ממשמרתו. במיניסטריום של הטאָרים, שהיה לזמן קצר (מן 14 נוב׳ 1834 עד 8 אפריל 1835) היה לשר הקולוניות, ובמיניסטריום החדש של פיהל (Peel) היה (1841) עוד הפעם לשר החיצון. בפעם הזאת האיר פניו לדרך החפש והדרור ויכן לבו לשפות שלום לאמריקה, אך לא חדל להשתדל לחדש את האגודה עם אוסטריא ורוסיא, וכאשר בא הקיסר ניקולוי לונדונה (1844), לא התנגד בגלוי לדעותיו ע"ד שאלת ארץ הקדם. הוא החזיק בידי פיהל בתקונים שעשה בעניני המסחר, וכאשר נדרש פיהל להתפטר ממשמרתו בגללם (סוף יוני 1846), עמד עברדיהן בבית העליון בראש המפלגה הבינונית הנוטה אחרי פיהל ושטתו. במיניסטריום של דערבי (1852) מאן לקחת כל משרה על שכמו. לעמת זאת עמד אח"כ בראש המיניסטריום המשותף, אשר בו נטלו כל ראשי המפלגות את חלקם. ירחים אחדים אח"כ פרצה המלחמה המזרחית, בה בקש בראשונה לפשר את השלום, אך כאשר נדרש באבדן אניות תוגרמה על יד סינוב (Sinope) לקרוא מלחמה על רוסיא, התאוננו עליו רבים, כי עשה מעשיו בעצלתים; נוסף על זה רבו הסכסוכים בינו ובין השרים רוסיל ופלמירסטון, ובגללם בטל המיניסטריום שיסד. ביום 1 פיבר׳ 1855 התפטר ממשמרתו, אך המלכה משכתהו חסד ולא חדלת לשאול לעצתו גם אח"כ. בבית העליון היו דבריו נשמעים בכל עת, ואת החכמות והמדעים לא עזב כל עוד נפשו בו. הוא מת בלונדון 14 דיצ׳ 1860.

אַבֶּרְדַּרָה (Aberdare קרי עברדאֶר), כפר גדול ברוזנות גלאָמאָרגאָן (אועהלס) בעמק נחמד ע"נ צינון ע"י מסלת הברזל טאף-וואלע. מספר יושביו 36,112, רובם עוסקים במכרה ברזל ופחמים.

אברדרה (Henry Austin Bruce, Lord Aberdare), שר מדיני, נולד 1815 בדופרין, מש׳ 1847 ועד 1852 היה לשופט בשלטון השוטרים, 1862—64 לסגן יועץ הממשלה בשלטון שר הפנים, בהמיניסטריום הראשון של גלאדסטון היה לשר הפנים עד ש׳ 1873. אח"כ היה ליושב ראש בסוד שרי הממשלה, ובהעלותו למעלת לורד הושב בבית העליון, הוא בית השרים אבות (Pairs) הארץ.

אִבְּרַהִים-פֶּחָה (Ibrahim Pascha) בנו חורגו של מחמד עלי (ע"ש) אשר אמצהו כבן לו, נולד 1789 בקאוַלא אשר ברומיליא, ובעבדו בחיל אביו חורגו עשה חיל בגבורתו שכם אחד על כל שרי צבאו ויהי לו לעזר רב בהרחבת ממשלתו בתור משנה למלך בארץ מצרים. אחרי יסרו בשבט אפו (1816—19) את בני והב (Wahabiten), בגרשו אותם ממקומות הקדושים, מערי מיכה ומדינה, יצא 1824 בצי-אדיר ובו אניות 163 ואנשי חיל מצרים 20,000 ויעל על מאָרעאַ למלחמה עם היונים המורדים, ויכבוש את קנדיא, ויתנפל על נאואַרינא ויעזור לרשיד-פחה הצר בעת ההיא על מיסולונגי, וכאשר הטבעו אניות תוגרמה על חוף נאואַרינא (ע"ש) הושם מצור גם על אניותיו במאָרעא וע"פ הברית הכרותה 16 סיפט׳ 1828 שב עם חילו מצרימה. הוא שנה אח"כ את סדרי הצבא כמנהג הצרפתים וביום 29 אוקט׳ 1831 עלה על סוריא, ויצר על פלשתינה ויך את התוגרמים בעמק צירן, ויבקיע אליו (27 מאי 1832) את עכו, ויך את התוגרמים בהאָמס, ביילאן וקאָניה, עד אשר הכרחה תוגרמה לכרות עמו ברית שלום (14 מאי 1833), אשר בו נאנסה לתת למחמד-עלי את סוריא ולשום את איברהים לשר ומושל בקיליקיא. בפרוץ המלחמה שנית (1839) הכה אברהים את חיל תוגרמה (24 יוני) מכה רבה על יד ניזיב (נציבין), ולולא הממלכות האחרות אשר התערבו בזה, אזי לא יכלה עוד תוגרמה עמוד בפניו. אך שנאת תושבי סוריא להנציב הזה, היא שעמדה לתוגרמה, בעוררה עליו חמת העם למרד בו ביד רמה, ובקרוב אניות אנגליא אוסטריא ותוגרמה כאחת אל חוף סוריא (בקיץ 1840) כשל כחו כלה, ורק בעמל רב הצליח לשוב עם שארית חילו מצרימה, וכל החיל והכבוד והטוב אשר עשה לו בשלום 1833 אבדו ממנו בענין הרע ההוא. הוא מת בקהירא 9 נוב׳ 1848, שנה אחת לפני מות מחמד-עלי, אשר ברשיון ממשלת תוגרמה יעדהו לרשת כסאו אחריו.

אַבְרָהָם אבינו, נולד לתרח אביו בש׳ אלף תתקמ"ח (בחדש ניסן או בתשרי, ר"ה י"א), ולפי הקבלה נקראה אמו: „אמתלאי בת כרנבו" (ב"ב צ"א). ארץ מולדתו היא ארם נהרים אשר מעבר לנהר פרת (ע׳ רמב"ן בראשית י"א

כ"ח) ועל כן נקרא גם בשם „העברי" (בראשית י"ד, וע' אוצה"מ לפירשט ע' עברי). שמו הראשון היה אברם (אב לארם — ברכות י"ג) ואחרי כן כשנצטוה על המילה אמר ה' כי לא יקרא עוד שמו אברם והיה שמו אברהם (אב המון גוים, בראשית י"ז); ומעתה „הקורא לאברהם אברם עובר בעשה" (ברכות שם). ע"ד שמות אלה עי' עוד Bibl. Real w. v. G. Winer ע' אברהם. „בן שלש שנים הכיר אברהם את בוראו" (נדרים ל"ב) ומאס בעבודת הצלמים אשר כל העם עבדו אותם; ויהי כי ירא אביו פן יעלה עליו חמת המלך ויחביא את הילד במערה עשר שנים (ס' הישר), ועל זה רמזו (ב"ב צ"א): „עשר שנים נחבש אברהם אבינו — שלש בכותא ושבע בקרדו". אחרי הדברים האלה לקח תרח את אברם בנו וילך אל ארץ כשדים (ע' רמב"ן שם), אבל גם שם לא מצא מנוח; כי אברהם לא טמן את מחשבותיו בחבו ובראש הומיות נתן קולו כי אלילים אלמים המה האלהים אשר אותם עובדים, עד כי הגיעו דבריו לאזני המלך נמרוד (הוא אמרפל לדעת התלמוד, עירובין נ"ג) „וישם נעשה לו נס נסתר, שהמלך הוציאו מבית הסהר ללכת חפשי לנפשו, או — נס מפורסם, שהשליכו לכבשן האש ונצול" (הרמב"ן שם). הרמב"ם לא יחשוב זאת בין העשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו (אבות פ"ה), מפני כי לא נמצא זכר מזה בכה"ק. ויקח תרח את אברם בנו ויצא מאור כשדים ללכת ארצה כנען, אבל כאשר באו עד חרן וישבו שם (בראשית י"א). בדבר צאת אברהם מחרן נמצאה קבלה בתלמוד: „גמירי דאברהם בההיא שעתא בר חמשין ותרתין הוה" (ע"ז ט'), ומה שנא' (בראשית י"ב): „ואברם בן חמש שנים ושבעים שנה בצאתו מחרן", היה לפי דעתם בפעם השנית אחרי ששהה בארץ כנען י"ח שנה ושב להרן ועמד שם ה' שנים (סדר עולם). כנראה סמכו את קבלתם במה שהכתוב כפל את יציאת אברהם: „וילך אברם כאשר דבר אליו ה' וגו' ויקח אברם את שרי אשתו וגו' ויצאו ללכת ארצה כנען" (בראש' שם). לפי הקבלה הזאת היה אברהם בברית בין הבתרים בן שבעים שנה (סדר עולם), וסמך לזה מצאו את תוספת השלשים שנה שנא': „ויהי מקץ שלשים שנה וארבע מאות שנה" (שמות י"ב), והוא — כי השלשים שנה הנה מברית בין הבתרים עד שנולד יצחק, ומשנולד יצחק החלה הגזרה: „ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" (בראש' ט"ו). אבל כנודע אינה כן דעת המפרשים הראשונים (רבנו חננאל, הרמב"ן, והרדי"א), עיין על זה „מאור עינים" לר"ע האדומי (פרק ל"ה). כאשר בא אברהם (בהיותו בן שבעים וחמש) אל ארץ כנען עד מקום שכם עד אלון מורה נראה אליו ה' בפעם הראשונה (ע' רמב"ן שם) ויבן שם אברם מזבח לה' הנראה אליו ואחר הלך ונסע הנגבה. אז היה רעב כבד בארץ וירד אברם מצרימה ותקח שרה בית פרעה; אבל ה' לא נתן את פרעה לנגוע בה וישלחו אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו (לדעת הסדר עולם עשה אברהם במצרים שלשה חדשים). אז התפרד לוט ממנו — כי לא נשא אותם הארץ לשבת יחדו — ויבחר לו את כל ככר הירדן, ואברם בא וישב באלני ממרא אשר בחברון. בעת ההיא הגיחו עמי הקדם ויעשו מלחמה את מלכי סדום ועמורה וכאשר נצחו אותם במלחמה לקחו אתם גם את לוט בן אחי אברם ואת כל רכושו; ויהי כאשר הוגד הדבר לאברם וירדף אחריהם „וישב את כל הרכוש וגם את לוט אחיו ורכושו השיב וגם את הנשים ואת העם". אז הראה אברהם את יקרת נפשו, כי לא לקח מחוט ועד שרוך נעל מכל אשר למלך סדום, רק אשר אכלו הנערים (שקשה גזל הנאכל — נדרים ל"ב) וחלק האנשים אשר אתו, ולמלכי צדק מלך שלם נתן מעשר מכל. לפי פשטי הכתובים „אחר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם" וכרות עמו הברית בין הבתרים (בראשית ט"ו). מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען, היא ש' פ"ה לחייו, נתנה שרה את הגר המצרית שפחתה לאברם ותלד הגר את ישמעאל בהיות אברם בן פ"ו. בשנת התשעים ותשע לאברם צוהו ה' על דבר מצות מילה וכי לא יקרא עוד אברם אבל „אברהם" יהיה שמו; ולאשתו לא יקרא עוד שרי כי אם — „שרה"; כן הבטיחהו כי שרה תלד לו בן וקרא שמו יצחק. ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד ויאמר ה' להשמידם, אז התפלל אברהם ויאמר: „האף תספה צדיק עם רשע"? אולי ימצאון שם עשרה צדיקים? וכאשר לא נמצאו גם עשרה צדיקים, השחית ה' את כל ערי הככר ורק את לוט בן אחי אברהם מלט מתוך ההפכה. ויסע משם אברהם ארצה הנגב ויגר בגרר בארץ פלשתים; גם שם קרה מקרהו עם שרה אשתו כבמצרים ויצילה ה'. אברהם בן מאה שנה והוא יושב בבאר שבע (הרמב"ן בראשית כ"ג) ותלד שרה את יצחק, ואחרי אשר ראתה שרה כי ישמעאל בן השפחה מצחק את בנה יצחק, אמרה כי יגרש את האמה ואת בנה, ויעש אברהם את חפצה כאשר צוהו ה'. בעת ההיא כרת אבימלך את אברהם ברית, ויטע אשל (ע"ע) בבאר שבע ויגר שם ימים רבים. אחר הדברים האלה והוא יושב בבאר שבע נסה האלהים את אברהם (להראות צדקתו לבני אדם) ויצוהו להעלות את בנו יחידו לעולה. בדבר הזמן נמצאים מדרשים חלוקים, אבל „מדרך הסברא היה יצחק כבן שלש עשרה בעת העקדה" (הראב"ע). אברהם חפץ בלב שלם למלאות אחרי פקודת ה' והנה קול קורא אליו מן השמים: „אל תשלח ידך אל הנער"! וישב אברהם עם בנו אל נעריו וילכו יחדו אל באר שבע. מבאר שבע העתיק אברהם את אהלו לקרית ארבע היא חברון (ע"ע). בשנת המאה ושלשים ושבע לימי חייו מתה עליו שרה; ויקן את מערת המכפלה (חד אמר שני בתים זה לפנים מזה, וחד אמר בית ועליה על גביו, עירובין נ"ג) אשר לעפרון החתי בארבע מאות שקל כסף ויקבור אותה שמה. ואברהם בן מאה וארבעים וישלח את עבדו זקן ביתו אל ארץ מולדתו ארם נהרים, לקחת משם אשה לבנו ממשפחת בית אביו. העבד עשה כמצות אדוניו ויבא את רבקה בת בתואל בן מלכה אשר ילדה לנחור, ויקחה יצחק לאשה וינחם אחרי אמו. אחרי מות שרה לקח אברהם את קטורה (זו הגר, ב"ר ס"א) ותלד לו עוד בנים ששה (ולפי האגדה גם בת אחת ובכל שמה, ב"ב קמ"א); ויתן את כל אשר לו ליצחק ולבני הפילגשים נתן מתנות וישלחם מעל יצחק בנו בעודנו חי קדמה אל ארץ קדם, למען לא יהיה להם אחרי כן חלק בנחלת יצחק בנו האהוב. ואברהם בן מאה ושבעים וחמש שנים ויגוע ויאסף אל עמיו בשיבה טובה. גם בנו ישמעאל הנדח ממנו עשה תשובה בימיו (ב"ב ט"ז); ולפי ערך השנים שחי יצחק בנו (ק"פ) תאמר האגדה כי קצר ה' את ימיו בשנים חמש לבל יראה את בן בנו (עשו) יוצא לתרבות רעה (ב"ר ס"ג). ויקברו אותו יצחק וישמעאל אל מערת המכפלה אשר קנה מאת בני חת. גם גדולי הדור עוררו עליו מספד ועמדו בשורה „ואמרו אוי לו לעולם שאבד מנהיגו ואוי לה לספינה שאבדה קברניטה" (ב"ב צ"א).

אברהם היה הראשון אשר הכיר את אחדות הבורא והמהולל כל, „ולא היה אדם שקראו להקב"ה אדון עד שבא אברהם" (ברכות ז); כי על כן ייחסו לו גם סדר התפלה להאדון, „אברהם תקן תפלת שחרית" (שם כ"ו). אגדת התלמוד עוד תוסיף עליו: „קיים אברהם כל התורה כלה ואפילו עירובי תבשילין" (יומא כ"ח); „אברהם אכל חוליו בטהרה" (ב"מ פ"ז). גם את למוד התלמוד לא מנעו ממנו: „עבודה זרה (מסכת) דאברהם אבינו ארבע מאה פרקי הויין" (ע"ז י"ד). אברהם הסיר ממלוכה את הכוכבים ואת המזלות, בהראותו כי תנועתם היא על פי חקי הטבע ולא ברצון עצמם, ובזה נחשב הוא למיסד את חכמת התכונה וחשבונות לוחות השנה (קדמוניות ליוסף הכהן, איזביוס). גם ספרים בחכמת הטבע ייחסו לו (עפיפנוס), וכי הוא המציא את חכמת הכתב (איזידור). ליוצאי ירך אברהם יחשבו גם שבטי ערבים שונים (מבנו ישמעאל ומיתר בניו) ולכן תמצאנה בין המחמדים הערבים הגדות נפלאות ממנו, והאחת — כי אברהם ובנו ישמעאל יסדו את היכל הקאבה (ע"ע) במיכה (הקוראן חזון הפרה קי"ט). גם אבות הכנסיה יזכירו ספרים שונים לאברהם אבינו (עפיפנוס ועוד). ע"ד האגדות השונות מחיי אברהם עי' „ספר הישר", ובדבר יחס האגדות ממנו אל אגדות ההודים

מצורואסטר ובראהמא עי' „אורשריפט" לד"ר גייגער.

ר' אברהם, מגדולי חסידי המאה החמישית לאלף הזה, חבר ס' „שבלת הלקט" באור התורה.

ר' אברהם, מגדולי המקובלים בראשית המאה הד' לאלף הזה, הניח אחריו בכתובים ספר עמוק בחכמה הזאת בשם „גליא רזיא" הכולל צרופים, גמטריאות ועניני גלגולים (אוצה"ס) וע' אדותיו באוצר נחמד 156, II.

ר' אברהם אבוהב. ע"ע אבוהב.

ר' אברהם אבוש נכ' צבי הירש, אב"ד בליסא, פפד"מ ושארי קהלות, בראשית המאה שעברה, חבר ס' „ברכת אברהם", חדושי מסכתות אחדות מסדר מועד, והובאו תשובותיו בס' „אור הישר" לר' אהרן שמעון ב"ר יעקב אברהם. הוא עמד לימין צדקת מהר"י אייבשיץ בריבו הידוע אדות הקמיעות. נפטר ה"א תקכ"ט (שה"ח).

ר' אברהם אבוש, רב ומ"מ בעיר סאכטשוב בסוף המאה שעברה, חבר ס' „ברכת אברהם", באור מגלת קהלת ע"פ הקבלה, וספר „יין הרקח" באור כנ"ל למגלת אסתר (שה"ח).

ר' אברהם נכ' אביגדור, אב"ד בפראג בסוף המאה הג' לאלף הזה, מופלג בתורה ובקי ברוב החכמות והעמיד תלמידים הרבה, חבר באור על רש"י ועשה הגהות לטור ארח חיים אשר היו לעינים להרמ"א ולכל הפוסקים האחרונים. הוא היה חברו של מהר"י מברונא. בסוף ימיו היו שרפות רבות וגדולות ברוב ערי מדינות ביהם, ויעלילו המון העם על רועי הבהמות והיהודים כי המה היו המבעירים, ואחר אשר ענו אותם בענוים נוראים הודו על הדבר הזה ורבים נשרפו על קדוש השם ולבסוף גרש המלך פרדינאנד את כל היהודים ממדינת ביהם ורק בפראג השאיר אנשים אחדים לזמן קצר (אדר ה"א ש"ב = 1542). על הגזרה הזאת חבר ר' אברהם סליחה הנודעה בשם „אנא ה' אלהי אברהם". לאחרית השנה נתברר למלך ולכל עם הארץ בשל מי היתה הרעה וכי היהודים חפים מפשע ורק מאשר ענו אותם הודו על דבר אשר לא עשו, ויקרא להם לשלום וישובו לארצם. מת ה"א ש"ג ונקבר בפראג.

ר' אברהם אביגדור נכ' משולם, מחכמי מונפלייר. נולד ה"א ק"י ובהיותו בן שבע עשרה שנה חבר ס' „סגולת מלכים" הוא העתקת ס' „ההגיון" לאריסטו בחרוזים, ואח"כ העתיק מלשון רומי ללשון עברי כמה ספרים בחכמת הרפואה, מהם הכי נכבדו ס' אדות חלי הקדחת מאת הח' גיבארט די שולא, קראו בשם „מבוא הנערים" (חברו בש' קל"ט, ונמצא בכ"י האמבורג № 3,083), וס' הרפואות המועילות לעכול ולהרקה להחכם ארנאלד די ווילאנאווה, קראו בשם „מגלה" (חברו בש' קמ"א, ונמצא בכ"י הנ"ל № 3,082), וכפי הנראה העתיק גם את ס' „קצור הגיון" להח' אלבניטה הספרדי הנקרא טראטטי (אוצרות חיים, כ"י № 766), וס' „סוד סודות" מבוא לחכמת הרפואה מאת בורנארד אלבניטי הספרדי (כ"י מינכען № 292), ומיחסים לו גם ס' בחכמת הדקדוק (כנ"י להרש"פ).

ר' אברהם נכ' אביגדור ס"ט, אב"ד בקונסטנטינה בסוף המאה שעברה, חבר ס' „זכור לאברהם"—חדושי מסכתות אחדות וחיד' על הרמב"ם ועל שו"ע או"ח וח"מ.

ר' אברהם אבלי נכר"ר אברהם שלמה נסר"ר גרשום, הנודע בשם ר' אבלי פאסוואלער, ראב"ד ומ"ץ בווילנא כשלשים שנה בסוף המאה שעברה, ויהי מפורסם בדורו לגאון וחריף, צדיק ועניו, ונשא ונתן בהלכה עם רבים מגדולי דורו, ונמצאו תשובותיו בס' „מנחה בלולה" וס' „בגדי ישע", ואיזו חידושים בס' „יהגה חכמה" וס' „נתיבות עולם" לרצ"ה ק"ב. וכל אלה אך מעט מתשובותיו וחידושיו הרבים, אשר כתב וחידש, והיה נדיב לב מאד. מת י"ג מנ"א תקצ"ו, ולא הניח אחריו בן, והגאון ר' יצחק אב"ד דוולאזין נשא עליו מספד מר.

ר' אברהם אבלי נכ' חיים הלוי גומבינער, נקרא כן ע"ש עיר מולדתו גומבינין (בפולין הפרוסית), ושמה נהרגו אבותיו על קדוש השם (ה"א תט"ו), ונתקבל לראש ישיבה ולדיין בבית דינו של הר"ר ישראל ב"ר נתן שפירא בעיר קאליש. טרם ימלאו לו שלשים שנה חבר ספר „מגן אברהם" על כל השלחן ערוך אורח חיים אשר יצא לאור אחרי מותו ע"י בנו ר' חיים (ה"א תנ"ב). רחב ידיעתו בכל מקצעות ההלכות ועומק הגיוניו הישרים המה שעמדו לו לספרו להיות מבטח עז לכל ההוגים בשו"ע אורח חיים ובכל מושבות בני ישראל ישאלו הוראה מפיו. הספר הזה נכתב בקצור נמרץ והרר"ש מקעלן חבר עליו באור בשם „מחצית השקל". עוד חבר ס' „זית רענן" פי' קצר על הילקוט שמעוני ומסכתות אחדות מתוספתא בסדר נזיקין; ס' „שמן ששון" דרשות על קצת פרשיות ספר בראשית, וינס גם את כחו לחבר פיוטים ושנים מהם נדפסו בס' „לחם הפנים" ובס' „חקי חיים" לחתנו רי"מ קויפמאן אב"ד דקוטנא, אך לא עלתה בידו ופיוטיו חסרים נעם וצחות. מת טרם הגיע לשנות חמשים (ה"א תמ"ב, ע"ע בס' עמודי העבודה) ויצו שלא יכתבו על מצבתו זולת: פ"נ ר' אברהם אבלי הלוי מחבר ס' מגן אברהם וס' זית רענן (השחר שנה ט' חוברת ו').

ר' אברהם אבלי נכ' ירמיה מקאלואריא במדינת פולין, חי במאה הה' לאלף הזה, ויהי בקי מאד במסורה וחבר ס' פשטים על מסורת התורה כסדר א"ב ויקרא שמו „סדר אברהם" (פפד"א תקי"ב), גם ס' „מדבר סין" (פפד"א תקכ"ט) והוא מליצה על כל התבות הנמצאות בלה"ק בשי"ן שמאלית ובאורן (אוה"ס לב"י).

ר' אברהם אבלי נכ' נפתלי, רב בחרסון בסוף המאה שעברה, ממלא מקום חותנו ר' מרדכי הכהן שהיה ג"כ רב בעיר ההיא, והיה נכד הרב המפורסם ר' מנחם נחום רב דלאדזין, חבר ס' „בית אברהם" הכולל באורים וחדושים להלכות נדה ולקצת הלכות מהרמב"ם ושו"ע יורה דעה וחשן המשפט, ובסופו דרושים והספדים על גדולי הדור.

ר' אברהם אבלי נכ' צבי הירש רוזאנוס, מ"מ במינסק בסוף המאה שעברה, חבר ס' „מחזה אברהם"— מוסר השכל, וס' „זכרון אברהם" — באור ההגדה של פסח, ונכדו בהקדמתו שם מונה מספר לספרים רבים שהניח אחריו בכתובים.

ר' אברהם אבן יעיש, ע' אבן יעיש.

ר' אברהם אבן ירחי, ע' אבן ירחי.

ר' אברהם אבן פאר, מעיר קורדובה בספרד, במאה הא' לאלף הזה, היה מארבעה הפקידים אשר הפקיד שאנגו (Sancho) IV מלך קשטיליא על המס אשר העלו לו היהודים מדי שנה בשנה.

ר' אברהם אבן צרצל היה רופא ואיצטגנין לדון פידרו (בן אלפונזו IX) מלך קשטיליא, מש' ק"י עד ש' קכ"ט לאלף הזה, ויגד למלכו כי אותות השמים וכסיליהם יבשרו לו כי יפרוץ מכל מלכי קשטיליא אשר היו לפניו ובכל מלחמותיו יהיה הנצחון נזר לראשו; את המחמדים בספרד יכניע בחרבו הקשה, ואחרי כן ילכד מידם גם את ירושלים עיר הקדש בעבור אחיו הנוצרים. אך אותות השמים היו לאותות בדים, כי בכל ימי מלכותו לא מצא מנוחה: לאשתו הבורבנית זרה רוחו; אחיו נלחמו בו ויקחוהו פעם אחת בשביה, ולאחרונה התקשר עליו דון הײנריך אחיו (בן אהובת אלפונזו אביו) וילחם אתו וימיתהו במלחמה וימלוך תחתיו.

ר' אברהם אבן קמניאל, ע' אבן קמניאל.

ר' אברהם אוסקיא, ע' אוסקיא.

ר' אברהם אזולאי, ע' אזולאי.

ר' אברהם איזידורו גבאי, חבר ספר „יד אברהם" — אזהרות בחרוזים.

ר' אברהם אליגרי, חי באמצע המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „לב שמח"—באור על ס' המצות להרמב"ם, להסיר ממנו את השגות הרמב"ן עליו במנין המצות, ונדפסו ממנו תשובות בכל סעיפי ההלכות אשר נקראו ג"כ בשם „לב שמח". התוכח עם מהר"ת אלפנדרי הזקן ונמצא בס' „מגיד מראשית", ושקיל וטרי עם הרב בעל „פני משה" (שה"ג).

ר' אברהם בר' אליהו (בהגאון רבנו אליהו מווילנא), חכם גדול בתורה ומדעים וסופר מהיר בשפת קדש, זך הרעיון ופרנס ומנהיג לעדתו. עוד בילדותו הצטיין בכשרונותיו הנפלאים, עד כי גם אביו הגר"א השתומם על רחב לבו ותבונתו. ר' אברהם היה המוציא לאור כתבי אביו, וכמה פעמים פירש דבריו בהרחבת הבאור ותרץ כמה שאלות וקושיות אשר הקשו גדולי הדור על דברי אביהו. הוציא לאור מדרש „אגדת בראשית" בצרוף כמה מדרשים קטנים וגדולים, והקדים להספר הקדמה נכבדה בהפצת אור על המדרשים יקרי המציאות, וירבה לדבר בקורות המדרשים ומחבריהם; וספרו זה היה לעינים להח' צונץ בספרו „ג"ד פָאָרטראֶגע". עוד נמצא ממנו בכ"י ספר „רב פעלים" על המדרשים השונים, באורים על כמה מסכתות מש"ס בבלי, הגהות וחדושים על כל הירושלמי, פירוש גדול ורחב על הדב"א, באור על מדרש רבה, חדושים על שו"ע או"ח, וס' על שמות הערים והמקומות הנמצאים בהתלמודים והמדרשים. עוד חבר באור על תהלים בשם „באר אברהם" עד מזמור ק' (ווארשא תרמ"ז). הוציא לאור ס' „תמים יחדו" מהר"ר מענדיל מדושאט עם הקדמה מושכלת והגהות רבות ממנו (ווילנא תקס"ח). גם חבר ספר „גבולות הארץ" על הגיאוגרפיא (ברלין תקפ"א) ו„מיני תרגימא" על המלות הקשות בתלמוד ומדרשים והמדות. והמשקלות בתלמוד, ביתוסם אל המדות והמשקלות הנהוגות בינינו ובימים הקדמונים, ובאחד מכ"י מזכיר המצאת אש נצחית בתחבולה כימיית. מת בווילנא כ"ה כסלו תקס"ט (ע' מעלות התורה, קריה נאמנה).

ר' אברהם אליהו הרכבי, ע' הרכבי.

ר' אברהם אליעזר, אב"ד בטריעסט בסוף המאה העברה, וגדול דורו הר"ר משה סופר חולק לו כבוד (תשו' חתם סופר חלק אה"ע סק"פ).

ר' אברהם אליעזר בר' יוסף מלאסק, חי באמצע המאה העברה, חבר ס' „אבני קדש"—חדושי גפ"ת ושו"ת.

ר' אברהם בר' אליעזר הכהן, נכד הר"ר יששכר בער כ"ץ, בעל ס' „מתנות כהונה" על המדרש רבה, חי בסוף המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „אורי וישעי" מעניני תשובה תפלה וצדקה.

ר' אברהם בר' אלכסנדר הכהן (הנודע בשם „ר' אברהם קאליסקער"), אב"ד בעיר קאליסקא באמצע המאה העברה. בימי עלומיו עסק בתורה בחברת הגר"א ואח"כ הלך לשמוע לקח מפי הר"ר דובער ממיזריטש ויהי חברו של הר"ר מנחם מענדיל מוויטעבסק, ובסוף ימיו התישב בא"י בעיר טבריא ושם מנוחתו כבוד. חבר ס' „חסד לאברהם"— דרושים על התורה ע"פ הרמז, ונדפסו ביחד עם דרושי הר"ר אברהם המלאך הנקראים ג"כ בשם זה. ובסוף ס' „פרי הארץ" „אגרת הקודש" נדפסו ממנו מכתבים ששלח מטבריא לתלמידיו שבחו"ל והמה מלאים מוסר השכל ודרכי עבודת ה'.

ר' אברהם בר' אלכסנדר מקלוניא, בסוף האלף הה' ותחלת האלף הזה, גאון בתורה ומעיין גדול בקבלה, היה תלמיד הר"ר אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח, ויחבר ס' „כתר שם טוב"— באור על שם המפורש ושם הויה בקבלה עמוקה (נדפס באמשטרדם ש' תקי"ז); פירושו נעתק לרומית ע"י הח' הנוצרי פָאזענע (די ראָסי). עוד חבר פירושים על תהלים, יהושע ושופטים בקבלה, נקראים גם כן בשם „כתר שם טוב" ונמצאים בכת"י הר"ר דוד אפנהיים (אוה"ס לב"י).

ר' אברהם אלנקר, מרבני אלגיר ומבית דינו של הר"ר יעקב בן נאיים באמצע המאה שעברה, חבר פי' למחזור נוסח ספרד ובאור על המנורה. הוא הדפיס בליוורנו את התקוני זהר עם הוספות חדושי האר"י והרמ"ז ובתחלתו ובסופו נמצאים אחדים מפיוטיו, והניח אחריו בכתובים ספר „עפרא דאברהם" (תג"י קי"ז).

ר' אברהם בן אלפאכר (היוצר), חי בסוף המאה האחרונה לאלף החמישי, ויהי אחד מרואי פניו של המלך אלפונזו VIII בטולידה ונכבד מאד בתור יועץ למלך וסופר מהיר ומשורר בשפת ערבית. מכתביו ושיריו נאספו למחברת מיוחדה ע"י סופר ערבי, וסופר תולדות הספרות הערבית אלמקארי יספר תהלתו ברוב ענין. בין שיריו נמצא שיר תהלה גדול לכבוד מלכו ואדונו אלפונזו, ומרוב חשיבותו בעיני המלך נשלח ממנו במלאכות נכבדה מאד אל מלך מארוקה, אבו-יאקב-יוסף אלמיסתנזור, והמלך הזה, שהיה מחמודי קנאי ככל אבותיו ממשפחת המלוכה לבית האלמוהדים, עד כי לא נתן לכל איש יהודי לבא בארצו וגם את היהודים שקבלו עליהם דת מחמד הבדיל לרעה מכל יושבי הארץ — נאלץ לקבל פני איש יהודי בכבוד ציר-מלך ומושל אדיר. ע"י חכמת פיו וטוב טעמו ומדברו הנאוה בשפת ערבית מצא חן בעיני המשנה (ויזיר) והשולטן. ר' יהודה אלחריזי מפליג בשבח אלפאכר אשר קבל פניו מדי עברו דרך טולידה ויאמר: „ומנשיאיהם רבי אלפאכר, בו מדות יקרות ופעולות מיושרות" (תחכמוני שער מ"ו), והמשורר ר' יהודה בן יצחק הלוי הקריב לכבודו הספר „מנחת יהודה" בש' תתקע"ת ויאמר: „נודע בשערים שיאו וכו' יתיצבו מלכי ארץ לשמוע בקולו" (טעם זקנים). נפטר בטולידה. ימי הולדתו ומותו לא נודעו בברור ואך ע"פ ההשערה יגבילו שנת הולדתו לד"א תתקכ"א ומותו (כ"ה טבת) אחרי שנת תתקפ"ה (ע' גראֶטץ 208, VI בהערה). אלפאכר היה גם תלמודי והחזיק יד לומדי תורה ונעטר מבני דורו בשם הכבוד „הנגיד", ועל מצבתו כתוב לאמר: „הגבר הוקם על במאמר ובפועל, סגולת המלכים ותהלת הנסיכים, שר וגדול, המעוז והמגדול וכו' (אבני זכרון ע"ד).

ר' אברהם אמיגו, מרבני ירושלים ודייניה, בסוף המאה הה' ותחלת המאה החמישית לאלף הזה. בעת אשר שבתי צבי הרעיש את לבות היהודים בתעתועיו ונתן העזתי נביאו הסית את העם בכזביו ולהטיו להאמין בש"צ כי „משיח" הוא, הריצו חכמי קונסטנטינה מכתב אל הר"א אמיגו וימלאו את ידו עם עוד שלשה רבנים ללכת לעזה ולהתבונן אל דרכי נתן. הוא היה מהרבנים אשר החרימו את ש"צ וסיעתו. חבר ספר „פרי חדש" על ש"ע מהלכות פסח עד סופו (אבד), גם חבר ס' שו"ת וחדושים בש"ס ופוסקים והר"ר חיד"א ראה אותו בכת"י. הוא היה נכבד מאד בעיני חכמי קונסטנטינה ובספר אשר כתבו אליו אודות ש"צ פזרו לו מלא חפנים תהלה (שה"ג פ' 138, ציצת נובל צבי להר"י ששפורטש).

אברהם אַ סאנטא קלארא (שם לווי להנזיר Hans Ulrich Megerle), דרשן מהלל וסופר סטירי נודע לשם, נולד 1644 בקריינהיינשטעטען בארץ שואַביא, ואחרי כלותו חק למודו נכתר בכתר כהונה ובשם דוקטור, והקיסר ליאופולד I שמהו למטיף-עם בחצר המלוכה. מת בווינה 1 דיצ' 1709.

ר' אברהם אספניא, מגדולי חכמי שאלוניקי, במאה הד' לאלף הזה, מת זקן ושבע ימים (ה"א שצ"א). ביום מותו ירדו מן השמים עפר ואבק דק הרבה ונגנז מהם למשמרת.

ר' אברהם אפנהיים, ע"ע אפנהיים.

ר' אברהם בר' אפרים, חי בראשית המאה הראשונה לאלף הזה, תלמידו של רבנו טוביה והביאו הרב רקנטי בפסקיו. כנראה חבר הוא את הפזמון „אבותי כי בטחו", ויש משערים שהוא מחבר ס' „סימנים" קצור מס' המצות להר"ם מקוצי (כנ"י להרשי"פ).

ר' אברהם בר' אפרים נידרלאֶנדר, סופר העיר פראג, באמצע המאה הד' לאלף הזה. חבר ס' „ברית אברהם" ה' שערים הראשונים בחכמת החשבון (ע"פ ר' אליהו מזרחי וחכמי האומות) עם בחינות לתלמידים, הנקראות „מאזני צדק" (אוה"ס לב"י).

אברהם מארגוניא, רופא מהלל ועשיר, חי במאה הי"ג. ואף כי אספת כהני הנוצרים גזרה בימים ההם (1246) אשר חולי הנוצרים לא יתרפאו ע"י רופאי ב"י, אך מפני כי היתה גזרה שאין רוב הצבור יכולים לעמוד בה, לא יכלה להתקיים, כי רופאי היהודים הצטינו מאד בחכמת

הרפואה, ובעת הצורך גם הנוצרי היותר אדוק דרש בעצת הרופא היהודי. אברהם היה מהרופאים המצוינים, כמו שנראה מזה, שגם אלפונזו — דוכס פואטו וטולוזא, אחי לודויג IX האדוק באמונתו, אשר היה למגן ולמחסה לאספת הכהנים אשר הרשו רעה על היהודים — בעת חלה את עיניו, היה נאלץ להעתיר בהרופא אברהם מארגוניא ולהשתדל עד כי יתרצה לרפאותו מחליו.

ר' אברהם בכ' אריה יהודה ליב שיק, חכם משכיל בסוף המאה שעברה וראשית המאה הזאת. חבר ספר „זרע אברהם", באור למדרש משלי; „אשד הנחלים", באור למדרש רבה; „עין אברהם", באור לאגדות העין יעקב; „מאורי אש" — על ס' תנא דבי אליהו. בכל ספריו הניח לו ליסוד לקרב אל השכל את האגדות והמדרשות ולמצוא בהם מוסר השכל (כנ"י להרשי"פ).

ר' אברהם אריה ליב בכ' יהודה הלוי, אב"ד בסטריזאר במאה שעברה, חבר ספר „דרישת ארי", הכולל באורים וחדושים להרבה הלכות, ונחלק לשלשה ספרים: אותות השמים, אבן פנה, חק ומשפט.

ר' אברהם אריה ליב כהנא, חבר ס' „אור הנערב"— חדושי הש"ס, עם באורי בנו ר' שלמה זלמן בשם „דבר שלמה"; ס' „זר זהב", באורים למקרא וס' „דברי חמד" הכולל דרושים והספדים (שניהם בכ"י).

ר' אברהם אריה ליב כ"ץ, מחכמי בראדי המפורסמים במאה שעברה, וגדול הדור ההוא, ר' ישראל ליפשיץ, בספרו אור ישראל מביא תשובות ממנו.

ר' אברהם בכ' אריה ליב לעווענשטאם, אב"ד בעמדין בסוף המאה שעברה, חבר ספר „צרור החיים", הכולל תשע תשובות נגד המתקנים בבתי הכנסיות בהמבורג.

ר' (אשר יעקב) אברהם בכ' אריה ליב קלמנקש, אב"ד בעיר לבוב בתחלת המאה הה' לאלף הזה, ושם מנוחתו כבוד. חבר ס' „אשל אברהם", וכנראה הוא ס' „האשל" הכולל דרשות על התורה ע"פ מאמרי חז"ל ובתוכם מה ששמע בפראג בשם זקנו הר"ר יוסף קלמנקש (כנ"י להרשי"פ). גם חבר ס' „מעין החכמה" או „טוב וישר" (ע' אוצה"ס בערכו) מפתח וכללים לחכמת הקבלה, מלוקט מכתבי האר"י, ועל סוד מעשה בראשית, והר"ר משה ן' צור עשאו בחרוזים וקראו „מבוא לשער השמים" וחבר עליו שני פירושים בשם: „דברי אמת", „קרא משה" (שה"ג חיד"א).

ר' אברהם בכ' אשר, רב בארם צובה והיה גם בצפת בתחלת המאה הד' לאלף הזה, תלמיד ר' יוסף קארו ויצא לעזרת רבו בריבו את הרב מטראני, והיה חברו האהוב של מהר"ם אלשיך. חבר ספר „אבא" (ר"ת אברהם בן אשר) או „אור השכל", פי' על מדרש רבה שנדפס ממנו רק על סדר בראשית, והעתיק ספר „שערי קדושה" מכתבי הר"ת וויטאל.

ר' אברהם בכ' אשר אנשיל מליסא, חי בסוף המאה העברה, חבר ס' „עמוד הימיני", דרושים שונים.

ר' אברהם בכ' אשר וולירשטיין, רב בעיר שנייטוך בראשית המאה העברה, חבר ס' „מאמר אברהם", דרשות ופשטים כסדר פרשיות התורה, ואליו נספחו קונטרס „מחזה אברהם", סימני כל ד' חלקי השו"ע וס' „זרע אברהם", הכולל י"ח פרקים מוסר השכל.

ר' אברהם בן בורגיל, ע' אברהם בן עזוז.

ר' אברהם בידנקיש, אב"ד דקארעץ, ב"ר שמשון אב"ד דקרעמניץ, חי בסוף המאה הד' לאלף הזה. מהר"ל מפראג היה אחי אביו, והוא היה דודו של ר' שמשון מאסטרפולי.

ר' אברהם בנבנשתי (Benveniste), מגדולי עמנו בספרד ושר האוצרות אשר למלך קשטיליא יואן II, חי בטולידה בסוף המאה השניה לאלף הזה. אחרי הגזרה הראשונה בש' קנ"א, כאשר כבר נתיאשו היהודים מטובה, האירה להם ההצלחה פעם שנית, ובעל היוחסין אומר: „אז (בימי הר"י בן שם-טוב) חזרה העטרה ליושנה, ונתמנה הרב החסיד השלם בכל דון אברהם בן בנשת בש' קצ"ב. הוא החזיק התורה ולומדיה והסיר הרבה שמדות בממונו". ובאמת הננו רואים את אברהם עומד בפרץ וביחד עם דון יוסף הנשיא ושמואל בן-שושן התיצבו לפני מלך קשטיליא להתחנן אליו להשקיט לב ההמון בעיר איסיגיא (Ecija), אשר היה הולך וסוער על היהודים ע"ד עלילת דם (שבט יהודה סימן ח, וע' גרעטץ 405, VIII). ר"א בנבנשתי נזכר מבן דורו, ר' חיים בן מוסא, בספרו „מגן ורמח" והוא מעיד עליו שהיה מתנגד אל הדרשנים המכניסים במקראות ומאמרי חז"ל דעות פילוסופיות הרחוקות מפשטי הדברים. שנת לדתו ומותו לא נודעה בבירור. — ר' אברהם בנבנשתי השני (נכדו של הראשון), חי במאה הג' לאלף הזה. כשנכנס לברית דרש עליו הר"י אלבו: „מילדי העברים זה" (יוחסין), וכפי הנראה הוא אביו של דון יהודה בנבנשתי שמזכירו ר"י חביב בהקדמתו לספר „עין יעקב" (ועי' גרעטץ 406, VIII).

ר' אברהם בכ' בנימין אירירה, אחד העשירים החכמים והנדיבים בויניציא בדור העבר. אחרי מות אביו עמד הוא בראש בית מלוה נודע לשם בכל ארץ איטליא וגם חוצה לה, ויסד בית מלאכת פניני זכוכית אשר הביא ברכה מרובה לבני ארצו. בעבור עומק חריצותו בכל ענפי המסחר נבחר ליועץ בבית פקידות עניני המסחר הכללי. הוא היה מראשי חברת בוני מסלת הברזל במיילאנד, ויהי גם אחד ממיסדי בית האיסקומפטה (Escompte) בש' 1852, ואח"כ ישב בו ראש. הרבה שנים נמנה בין מנהיגי העיר ובבוא ויניציא במצור (1849) וראשיה התפטרו ממשמרתם ותחתיהם באו חמשה ראשים חדשים ובתוכם גם אירירה, מלט הוא בחכמתו את העיר מרעות גדולות, ויהי גם מהנבחרים לשבת בסוד אספת המדינה. ממשלת תוגרמה מנתהו לקונסול בויניציא אך ממשלת אוסטריא לא אשרה בידו את המשרה הזאת. עם כל טרדותיו המרובות בעניני המדינה ובעסקי מסחריו הגדולים, הקדיש עתותיו לעניני עדתו וישב בסוד מנהגיה כשלשים שנה וירב להיטיב עמהם וביחוד שם לבו אל בית התלמוד תורה. מת 23 דיצ' 1860=ה"א תרכ"א (הכרמל ש"ב).

ר' אברהם בכ' בנימין זאב, חתן ר' אליהו ליפשיץ מבריסק דליטא, היה מגולי העיר ווינה (14 פיבר' 1670 =ה"א ת"ל). הוא חבר ס' „זרע אברהם", דרושים בסמיכות הפרשיות כסדר התורה.

ר' אברהם ברודו, מרבני קונשטנטינה, באמצע המאה הה' לאלף הזה ואח"כ עלה לירושלים, וגדול הרבנים ר' אברהם יצחקי חלק לו כבוד לחתום בראש, ושקיל וטרי עם הרב בעל פנים מאירות. חבר ס' „ברכת אברהם" הכולל דרשות על ספר בראשית. מת בירושלים בש' ה"א ת"ע ור' אברהם ן' שאנגי רב בקונסטנטינה הספידו (שה"ג).

ר' אברהם ברוך, חי בעיר גאנייאה במאה הד' לאלף הזה, והיה הולך מעירו לשאלוניקי ללמוד בישיבת הר"ר מרדכי קלעי והיה גם תלמידו של ר' יצחק פרנקו, מת ה"א ת"ו זקן ושבע ימים כבן תשעים שנה ויצו לקברו אצל ר"י פראנקו רבו (קוה"ד).

ר' אברהם בכ' ברוך אחי מהר"ם מרוטנבורג, חי בראשית שנות האלף הזה, חבר ס' „סיני" פסקי דינים והלכות (צונץ גא"ל 162) וחבר סליחה המתחלת „אזעק במר לב" על מקדשי שם שמים בפפורצהיים (בשנות ה"א כ"ב, ל"א — 1262, 1271) וביחוד מזכיר שם את ר' שמואל ובנו ר' יקיר (צונץ ל"ג דר"פ 491), ההשערה (כנ"י 15) שהוא ר' אברהם מרוטנבורג המובא בשבלי הלקט אי אפשר לקבל; כי כבר העיר הרש"ב במבואו לס' שבלי הלקט, שט"ס הוא בשה"ג וצ"ל ר' אברהם מרגנשפורג.

ר' אברהם בכ' ברוך מזאמושטש, רב בעיר באר בסוף המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „בדרך אלשיך" באורים לתנ"ך (חוץ מספרי אמ"ת) ע"ד האלשיך בקצרה.

ר' אברהם ברלינר, ע' ברלינר.

אברהם מברקהמשטד Abraham of Berkhampstead,

איש יהודי עשיר גדול ובעל נכסים ונחלאות במחוז ברק-המשטד ובווילינגפארד (Wallingford), חי באנגליא בימי ממשלת המלך הײנריך III. בפעולתו בחייו לא נמצא דבר אשר בו יהיה ראוי להשאיר את שמו לזכרון, חוץ מקרה אחד אשר נתן יד לצוררי יהודה להתנפל על אמונת ישראל: עליו נאמר שהמית במיתת חניקה את אשתו היפה פלורא, על כי לא עשתה במעשיו, להבזות צלמי קדשם של הנוצרים והיהודים בעצמם דנו משפטו למות בתור רוצח, וכאשר הושם במאסר, חפצו לתת אלף מארקס לגנזי המלכות, כי ימיתוהו. אז נהפך לאויב להיהודים ויגל מסתוריהם והפרינץ ריכארד היה מגן בעדו וכאשר נתן כפר נפשו שבע מאות מארקס יצא לחפשי, ועי"ז יצאה רדיפה גדולה נגד היהודים. כן יספרו כופרי אנגליא ואחריהם נמשך גם הח' יוסט, אך על פי ראיות מוכיחות מסגנון הדברים נראה, שהמית את אשתו מקנאה חמת גבר שחשדה בפרינץ ריכארד, ואחרי אשר היה מרומסי חצרו של הנסיך הזה, אשר כידוע רעץ ורצץ את ישראל, יש ידים גם להשערה, כי בני בריתו חשבוהו למלשין ומוסר ועם זה שופך דם וידרשו מהממשלה לבער הרע מקרבם. (פרטי המעשה הזה בס' Anglia Judaica מאת Towey ובספר שכתב המומר מרגליות The Jews in Great Britain, Lecture V וגם בספר Gesch. d. Isr. מאת הח' יאסט VII, 149).

ר' אברהם גאטיניו, חי באמצע המאה הה' לאלף הזה, תלמידו של הר"ר שלמה אמוריליו משאלוניקי. חבר ס' „צרור הכסף" שו"ת ודרושים עם הוספות רבות מבנו בנבנשת, ס' „טירת כסף" דרושים.

ר' אברהם בר' גדליה טיקטין, אב"ד בבריסק וגלוגא בסוף המאה העברה. בהיותו כבן שבע שנים נשאר יתום מאביו ונתגדל ולמד תורה בבית גיסו הר"ר מרדכי מגרידץ. מהספרים הרבים שכתב לא נדפס רק ס' „פתח הבית", חדושי דינים ופלפול עצום בסוגיות הש"ס. והר"ר יעקב מליסא קשר על מותו מספד מר (הנדפס בספרו „נחלת יעקב"), והובאה תשובה ממנו בס' „חמדת שלמה" סי"ז.

ר' אברהם גדעון אבודינטי, ע' אבודינטי.

ר' אברהם גומז די סוססו. מגולי ספרד שנתישבו באמש-טרדם, ויהי לרופא לנציב נידרלנד, פרדינאנד בן פהיליפ III מלך ספרד. ממצבת קבורתו נראה שמת כ"א אלול ה"א תכ"ז, הוקמה ע"י בנו יצחק (כנ"י להרשי"פ).

ר' (רפאל יעקב) אברהם גירון, חי בסוף המאה הה' ותחלת המאה הו' לאלף הזה, ויהי שוקד בתורה ומתנהג בחסידות (שה"ג ח"ב), חבר ס' „מקרא סופרים" ו„תקון סופרים" הכוללים באורים להלכות אחרות מספר העיטור.

ר' אברהם גר צדק, כהן ונזיר קתולי אשר התגורר שנים רבות בבית מקלט הנזירים על הר סיני, וכאשר פרצה המלחמה הגדולה בין קיסר ביצנץ הערקליאוס והפרסים בש' ד"א שע"ד=614 והיהודים יושבי ארץ הקדש עמדו לימין הפרסים ויפרקו עול היונים מעל צואריהם, וכל ארץ ישראל באה שנית תחת ממשלת היהודים — ראה הכהן בזה אצבע אלהים ויבא בברית היהודית ויקרא שמו בישראל אברהם. לדברי סופרי הכנסיה הנוצרית היה הגר הזה אח"כ אחד הסופרים אשר הפיצו ספרים נגד הברית החדשה.

ר' אברהם (בן אברהם) גר צדק, ממשפחת פאטאצקי, נולד ד"א תע"ט (1719), בימי נעוריו נסע פאריזה ללמוד חכמה, ע"פ מקרה החל ללמוד תורת משה ותדבק נפשו בדת ישראל ויסע לאמשטרדם ויתגיר שם. אח"כ נסע למסעותיו בארצות אשכנז, רוסיא וליטא, ויתנכר למשפחתו הרמה וישב בעיר איליא עד אשר נתגלה סודו (ע"י חייט עברי) ויובא בכבלי ברזל לווילנא וישב שם כשנה אחת בבית האסורים ואחרי ענוים קשים נשרף על קדוש ה' ביום ב' דשבועות תק"ט. מעט מאפרו נקבר בבית הקברות של היהודים בווילנא, ועד היום נוהגים שם לעשות אזכרה לנשמתו ביום ב' דחג השבועות (זמן התגירותו ומותו לא נמצא בבירור, וע' Евр. Библ. III, 229—237).

הר"ר אברהם דובער מאוורוטץ ברוסיא מחסידי ר' ישראל בעש"ט. היה תלמיד הר"ר מרדכי מטשערנא-בל, ויהי ראב"ד בעיר זיטאמיר ובסוף ימיו עלה לארץ הקדושה וקבע מושבו בצפת. חבר ס' „בת עין" דרושים על התורה ולמועדים וקצת שו"ת בסופו (נדפס בזיטאמיר תר"י).

ר' אברהם דובערוש בר' דוד פלאהם (נולד ה"א תקס"ד מת כ"ד טבת תרל"ג), תלמיד מובהק של המגיד ר' יעקב מדובנא הנודע לשם במשליו הנעימים. ויהי מ"מ בערי מעזיריטש, שברעשין ולובלין ושם מנוחתו כבוד. נודע לשם בעבודתו הנכבדה לסדר כתבי רבו שהיו מעורבבים וכתובים רק בראשי פרקים, ויערכם בשפה ברורה ובטוב טעם ודעת. ראשית מלאכתו היתה ס' „אהל יעקב" דרושים כסדר פרשיות התורה, ולעת זקנתו הוסיף עליהם משלו: „יריעות האהל" ו„שפת האהל"; ואח"כ סדר את הס' „כוכב מיעקב" דרושים כסדר ההפטרות לכל השנה; ספר „המדות" מוסר השכל ועליו חבר שני באורים בשם „שיורי המדות" ו„ברורי המדות"; „שמן המור" עם הערותיו בשם „מור ואהלות" ו„ראשי בשמים" הכולל שלשה דרושים וחקירות בעניני הדת.

הר"ר אברהם דובער ב"ר שלמה, במאה הו' לאלף הזה. היה רב בעיר ארשא במדינת רוסיא, חבר ס' „באר אברהם" דינים על ש"ע יו"ד עד הלכות יו"ג, נדפס בשקלאוו ש' תקמ"ג.

ר' אברהם בר' דוד מאוסטרהא. זמנו לא נודע בדיוק וכפי הנראה חי באמצע המאה הג' לאלף הזה. חבר ס' „כור לזהב" — באור התרגומים שעל התורה (ולדעת ר' מש"ג בס' תג"י אות א' סס"ג הוא באור תרגום אונקלוס לבד), ויש מיחסים לו גם באור הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן הנעתק ללשון רומא ונדפס בסוף ס' „קול ה'" (ע' אוצה"ס).

ר' אברהם בר' דוד, בביבליותיקה הקמבריגית נמצא „ספר השגות" שהשיג הר"ר אברהם ב"ר דוד על פירוש רש"י על התורה, ולפי דעת כותב הקטלוג הקמבריגי הוא מחבר הפירוש לספר יצירה המיוחס להראב"ד (כנ"י להרשי"פ), ודעת הרב חיד"א בשה"ג בשם הר"ת וויטאל שהפירוש הזה הוא לחכם אשכנזי ששמו ר' יוסף הארוך ושהיה נקרא ראב"ד.

ר' אברהם דוד, אב"ד בבוטשאטש באמצע המאה שעברה. תלמידו של הר"ר לוי יצחק מברדיטשוב והר"ר משה ליב מסאסוב. חבר ס' „ברכת דוד" לקוטי דרושים שונים ע"פ דרך הפרד"ס; ס' „דעת קדושים" באור עמוק בחריפות להלכות טריפות; ושקיל וטרי עם מהר"י מליסא בתשובותיו. ברוב סדורי התפלות נדפסו הנהגותיו והם מלאים מוסר ויראת ה' (שהה"ח).

ר' אברהם בר' דוד יצחקי, פרנס ומנהיג בירושלים בסוף המאה הה', והיה מתנהג בחסידות בסתר. מחבוריו הרבים בהלכה נדפס רק ס' „זרע אברהם", תשובות בכל ענפי ההלכות, וחבר ס' „אגרת שבוקין" „כתבת קעקע" אדות נחמיה חיון הידוע. מת י"ג סיון ה"א תפ"ט בהיותו בן ס"ח שנה.

ר' אברהם בר' דוד (אבן דאוד) הלוי, או הראב"ד הראשון בעל הקבלה (נולד ד"א תת"ע, מת על קדוש השם בעת הגזרה בטולידה תתק"מ). בימי עלומיו יצק מים על ידי דודו אחי אמו ר' ברוך בר' יצחק בן-אלבאליא, והיה תלמודי, חוקר באלהיות ודעת דברי הימים, וחכם מופלא ברוב החכמות הנודעות בימיו. הוא היה הראשון בין חכמי עמנו בתקופת ימי הבינים והאחד בין חכמי ישראל בספרד בעת הפרחת הדעת, אשר הכיר וידע חין ערכה של ההיסתוריא לבני עמנו, וספריו אשר השאיר לנו בחקר דברי הימים היו לעינים לכל סופרי תולדות היהודים. בימיו פרצה מריבה גדולה בין חכמי ישראל הרבנים והקראים על אדמת ספרד. אחרי מות קיסר קשטיליא, אלפונזו ראימונדים, אשר ע"פ השתדלות השר רבי יהודה אבן עזרא רדף את הקראים היושבים בארצו, הרימו שנית ראשם ויחלו להתגרות

בהרבנים ולהקניטם במלחמת סופרים. ביחוד הרבו הקראים יהודה הדסי ואבולפרג (ע"ע) להלחם נגד הרבנים. אז התעורר ר"א בן דאוד לחבר ספר כולל זכרונות דברי ימי ישראל וסדר הדורות ומקבלי תורה שבעל פה מימי משה רבינו עד הרב ר' יוסף אבן מיגש, שהיה כמעט בן דורו של הראב"ד — להוכיח אמתת הקבלה איש מפי איש נגד הקראים המכחישים במסרת אבות, ויקרא את ספרו בשם „ספר הקבלה", או „סדר הקבלה" מדור אחר דור מימי המקרא, המשנה, התלמוד, רבנן סבוראי, הגאונים והרבנים הראשונים. ביחוד יקרו מאד ידיעותיו ע"ד חיי קהלות ישראל בספרד בימי ממשלת הערביים, אשר שאב מכתבי רבי שמואל הנגיד ואשר חבר בעצמו. בתור סופר דברי הימים הוא מצוין בסגנון נעים ומושך את הלב במאמריו המעטים המחזיקים את המרובה ובידיעותיו הנאמנות. מלבד ספר הקבלה כתב עוד קצור דברי ימי רומא מיום הוסדה על יד רומולוס עד חרבנה ואחרי כן דברי ימי מלכי הגותים המערבים בספרד עד המלך ריכארד ודברי ימי מלכי ישראל בימי הבית השני עפ"י היוסיפון המיוחס ליוסף בן מתתיהו הכהן. ספריו אלה נעתקו אחרי כן מעברית לרומית ונדפסו בשתי הלשונות ע"י המלומד סבסטיאן מינסטער בש' 1529. בחקר אלוה חבר ספר גדול בערבית בשם „אלקידא רפי" ונעתק לעברית ע"י רבי שלמה בן לביא בשם „אמונה רמה" (נדפס לראשונה עם העתקה אשכנזית ע"י ר' שמשון ווייל, פראנקפורט ה"א תרי"ב) וע"י ר' שמואל מוטוט — בשם „אמונה נשאה". בספרו זה נותן אבן דאוד כבוד להפילוסופיא האלהית וירימה למעלה מכל החכמות העיוניות וחקר אלוה הוא לו לחובת הדת, הכלולה במאמר הכתוב „דע את אלהי אביך ועבדהו". תכלית הספר להביא לידי ברור השאלות ע"ד הבחירה והידיעה הקדומה. בספרו זה שם דעות אריסטו ליסוד מוסד בכל השאלות הפילוסופיות. הספר נחלק לשלשה מאמרים: במאמר הראשון יבאר חקי תנועת היסודות, תנועות ההיולי, השלשלת והקשר המאחד את המושגים המוחשים עם המפשטים והמושכלים, הגשמים והרוחניים. במאמר השני יבאר גדרי הנבואה, השפעת ההארה האלהית מאת בורא העולם על אנשי סגלתו ותכונת הדת הנגלית וחין ערכם של כתבי הקדש, וע"ד השארת הנפש האצולה מעולם העליון. ובשלישי — יתרון דת ישראל הוא ברוח המוסרי השפוך על פני כל פקודיה והמצות המעשיות שנתנו לצרף בהם את הבריות ע"י חנוך מוסרי והישרת המדות. הספר היקר הזה היה לעיני הרמב"ם והרבה מדעותיו נתקבלו ונכנסו בספר „המורה". לר' אברהם בן דאוד היה יד ושם בחכמת הרפואה וממנה היה לחמו נמצא וגם חבר ספר על תכונת השמים. נהרג בעת הרעש שהיה על יהודי טולידה (עי' גראֶטץ VI, 211). תולדתו כתב הר"ש פינסקער (המצפה תרמ"ה, עם הערות מהד"ר קויפמאנן).

ר' אברהם בכ' דוד (הנגיד), דור רביעי להרמב"ם, חי במצרים במחצה הב' למאה הא' לאלף הזה ונקרא בפי סופרי זמנו בשם „רבי אברהם החסיד". מספריו ופעולותיו לא נודעו רק כי היה שמו גדול בין בני דורו ועלתה בידו להחזיר קהל גדול מהקראים לתורת הרבנים בסוף מחזור רס"ו (שו"ת הרדב"ז ע"ח).

הר"ר אברהם בכ' דוד מפייסקארא (Posquières—בפרובינציא בצרפת הדרומית) או כאשר נודע שמו בשערים המצוינים בהלכה: „הראב"ד השלישי בעל ההשגות". חתנו ותלמידו של רבי אברהם בר יצחק מנרבונא בעל האשכול (נולד ד"א תתפ"ו, מת — כ"ו כסלו ד"א תתקנ"ט). אחד ומיוחד מגדולי ההוראה הקדמונים ותופש ישיבה בהעיר הנ"ל. לישיבתו נהרו תלמידים רבים גם ממדינות רחוקות ויחזיק את תלמידיו על שלחנו והיה מספיק להם כל צרכיהם „כי עשיר גדול היה" כפי עדותו של רבי בנימין מטודילה בעל המסעות. בימי עלומיו היה חברו של רבי זרחיה בעל המאור, ומלבד חותנו הראב"י הנ"ל עוד לקח תורה מפי רבינו משולם וע"י נתעורר לכתוב ספר „איסור והיתר" אשר לא הגיע לידינו. מתולדות ימי חייו נודע רק כי בשנת תתקל"ב נתפש ונאסר ע"י השר אלציר (Elzéar), אדוני המקום, אך הרוזן רוגיר II שהיה מגן ליהודים בארצו, רב את ריבו ויאסור את השר ויביאהו לקרקשונא, והראב"ד — כנראה — התישב אח"כ בעיר Nîmes (היא „קרית יערים" בפי הקדמונים), ואולי הוא „הראב"ד מקרית יערים" הנזכר בס' המנהיג לאבן ירחי (הל' שבת סי' ס"ט והל' פסח סי' ג). כפי ההשערה קנא השר ההוא בעשרו של הראב"ד ויתפוץ להטיל עליו מס כבד. הראב"ד היה מעמיק גדול בהלכה והתאמץ להפיץ תורה ברבים בהשיבו לכל שואל (דבריו בהקדמתו על הספרא). בהיותו על פי מצבו עומד ברשות עצמו ובדעתו ערכו הגדול, לא נשא פנים בתורה וישפוך מרורות על המבוקרים ממנו ויוציא מפיו דברים קשים מאד. כן מצאנוהו בהשגותיו על חברו ר' זרחיה בעל המאור, בצאתו להצדיק את האלפסי, וכן גם בהשגותיו על הרמב"ם; את שניהם בקר ברוח משפט ותוכחה, ובכל זאת נראה גם בזה כדורש אמת ומודה על האמת. בקנאתו להגיון בתלמוד התרעם על הרמב"ם שקרא לספר היד בשם „משנה תורה" ויאמר כי על ידי זה יתמעט העסק בהתלמוד ותהיה נסבה לשכחת התורה. בהשגותיו על הרמב"ם האיר עיני המעיינים וכל עבודת גדולי החכמים מפרשי הרמב"ם שבאו אחריו היתה לישב את השגותיו. רובי תורותיו נתנו ענין רב לענות בו את גדולי ההוראה: הרמב"ן, הרשב"א, הרא"ש והר"ן וכו'. מספריו האחרים הכי נכבדו: א) פירושו על הספרא (נדפס פעם ראשונה מכ"י ע"י הר"ר א"ה ווייס בווינא תרכ"ב). ב) ספר „בעלי הנפש" על הלכות נדה ודיני הצניעות והפרישות. ג) פירוש למס' עדיות (נדפס בכל ספרי הש"ס ביחד עם פירוש הרמב"ם ובהקדמתו אומר: אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה, כי אם מעזרת המלמד לאדם דעת). ד) פירוש על מסכת „קנים" אשר בו יורה דרך חדשה להבין דברי המשנה ע"י צירוף דבריה אל התוספתא (נדפס ביחד עם פירושו על י"ג מדות דרבי ישמעאל ועוד פסקים ושו"ת בספר „תמים דעים"). הראב"ד חרץ משפט גם על איזה אגדות חז"ל ואמר שהן משובשות (הל' תשובה פ"ג הלכה ז). מרוב הגיונו בתורה ובהלך נפשו בחקור דיני התלמוד חשב כי ע"י סייעתא דשמיא נגלה לו פשר הלכות חמורות ויאמר: „רוח הקדש הופיעה בבית מדרשנו" (הל' לולב פ"ח), „וכפי שהראוני מן השמים" (בס' „תמים דעים"). כל מעיניו שם רק בהלכה ולא שעה אל דרכי החקירה. גם יאמר, כי לא למד את חכמת התכונה (הל' קה"ח) ובכ"ז הננו רואים אותו אוחז בדרך הבינה הישרה בכמה עקרי האמונה (הל' תשובה פ"ה), ויתאמץ להרחיב גבול הספרות ולבקשתו העתיק ר' יהודה אבן תבון את ספר חובות הלבבות מערבית לעברית מן שער היחוד והלאה, גם לא היה קנאי כאשר ידמו רבים. בהשגותיו יוכיח, כי בכמה ענינים לא ירד הרמב"ם לעומקה של הלכה, אך הודה כי הגדיל רבינו משה לעשות ויתן כבוד לשמו. כבודו היה גדול מאד בעיני חכמי דורו ובמותו התעסקו כהנים בקבורתו, להראות את גדל ערכו כערך ר"י הנשיא מסדר המשנה (כאמור בתוספות כתובות ק"ג ובירושלמי ברכות פ' מי שמתו עי"ש). ע"ד תולדות הראב"ד השלישי ע' במאמרו של הח' צונץ במה"ע Zeitschrift f. jüd. Theologie לגייגער II, 309 ובספרו של הח' כרמולי La France Israélite.

ר' אברהם בכ' דוד פרווינצאלי מגדולי חכמי איטליא בראשית המאה הד' לאלף הזה. תלמידו הר"ר אברהם משער אריה (ע"ע) בחתימת ספרו „שלטי הגבורים" מרבה לספר בשבחו: „הגאון מופלא הדור, סיני ועוקר הרים, ריש מתיבתא, המקובל, הרופא והפילוסוף האלהי, כמהר"ר אברהם יצ"ו בן הגאון ראש וראשון לדרשני איטליא שהיה בזמנינו כמהר"ר דוד פרווינצאלי ז"ל, אורו כהיום יאיר בקסאלו ממונפיראטו וחוץ מהעיר מנטובה", ובעל מאור עינים במהדורותיו קורא לו „אוצר בלום". — בש' שכ"ג נסמך יחד עם תלמידו הנ"ל לרופא ולפילוסוף מאת כנסית החכמים בפאויא.

ר' אברהם בכ' דוד קסלרי, מעיר הקטנה ביזאלו במחוז קטלוניא במאה הא' לאלף הזה. חבר ספרים הרבה בחכמת הרפואה, מהם נודעים לנו: ס' „מכלכל מחלה"; „עלה רענן" (ש' ה"א פ"ה); „מאמר בקדחת הדברית" (חברו בעת המגפה השחורה שהיתה בש' ק"ט); ס' „המסעדים" (ש' קכ"ב). מהאהבה שאהב אותו ר' קלונימוס בן קלונימוס הקריב לכבודו את ספרו „אבן בחן" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בכ' דוד, ראש בית-דין וראש מתיבתא בלבוב, במאה הד' לאלף הזה. שם מנוחתו כבוד ביום ד' אב ש' שפ"ד. על מצבת קבורתו הפליגו בשבחו: „ראש לחכמים — שר האלף בתורה — אשר חבר ותיקן פירוש על האלפסי והמרדכי גם עשה פירוש על העקדה — הרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים גדולי ישראל והושיב לשואל דבר ה'" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בכ' דוד שער אריה (Portaleone), על העתק מצבתו הנמצאת בחצר בהמ"ד כתוב: אברהם כומו משער אריה, וע' בראש ספר שלטי הגבורים שמזכיר ר' יהודה כומו משער אריה), נולד במנטובה ה"א ש"ב. בילדותו למד תנ"ך בדקדוק והגיון משני החכמים ר' מאיר מפאדובה ור' יוסף זרקא, ואחריהם למד משנה והלכות הרמב"ם ופרושי התנ"ך מר' יוסף סיני, ואח"כ למד גמרא ופוסקים בבולוניא אצל ר' יעקב מפאנו, אחרי כי „נגעה בהם שם יד ה' ומחמד עיניהם היה לשרפת אש" (היא שרפת ספרי התלמוד ע"י האפיפיור יוליוס III בש' 1553 = בהדש חשון שי"ד) שב למנטובה ויצק מים ימים מספר ע"י ר"י פרובינציאלי, ואח"כ שמש את הרב המקובל הפילוסוף והרופא ר' אברהם פרובינציאלי בן אחי ר' יהודה הנ"ל; שם מלא כרסו מכל חלקי התורה שבעל פה וילמד לשון רומית מראשיתה וחכמת ההגיון עד תכליתה. יחד עם רבו הלך לפאויא להקשיב שם לקח בביה"מ לח' הרפואה, שם הגה תמיד בתורה וילמד דעת ויראת ה' מפי רבו ההוא ויעש חיל גם בלמודי הפלוסופיא לאריסטו וחכמת הרפואה לאפוקראט וגאלינוס וחכמי הערביים עד כי נסמך לפילוסוף ולרופא (ניסן שכ"ג = 1563) ואח"כ נתקבל לחבר לאספת הקוליגיום של ל"ג חכמים, ורשות נתנה לו מאתם לרפאות חולים בעיר מנטובה וחוצה לה (י"ט אלול שכ"ו = 3 סיפט' 1566). אביו ר' דוד שהיה אביר הרופאים במנטובה הדריכו במלאכת הרפואה על ידי סמים ותרופות ויאמן את ידיו לרפא נגעים ולחבש פצעים, ואז מלא מקום אביו אשר חלש מזקנה (מרחשון שכ"ז). מהטורח והעמל הגדול שהיה לו בעסק הרפואות אחרי מות אביו עזב את תורת ה' אשר עד כה הגה בה יומם ולילה, ובעת ההיא חבר בלשון לאטיני ספר גדול האוצר בקרבו עצות ותשובות שהשיב לשרים ורופאים רבים, וספר הכולל תרופות חדישות שהמציא הוא לכל החליים הידועים ודברים רבים השייכים למלאכת היד ברפואות שהרופאים שקדמו לו לא כתבו מאומה אדותיהם. הספרים האלה נשארו בכתובים. במצות הדוכס ממנטובה גוליילמה (ווילהעלם) גונזאגה, חבר ספר בשפת רומי בשם „De auro" (וויניציא שד"מ), בו ישא ויתן ע"ד תכונת הזהב ביחוסו לרפואות, כי לפי דברת רבים בימיו יאצר הזהב בקרבו סגלות מיוחדות לרפואות שונות. בח' תמוז ה"א שס"ה אחזהו השבץ ויחל עד כי לא היה יכול ללכת ברגליו וגם בשכבו על מטתו לא היה יכול להניע את ידו השמאלית. לדעתו נגעה בו יד ה' רק בעון בטול תורה, וע"כ כאשר הונח לו מעט (ר"ח ניסן שס"ו) נתן אל לבו לתקן את אשר עות ויערך לו סדר למוד ועבודה לכל ימות השנה ויחלקם לשלשה חלקים (שלשה מגנים). לתקופת השנה כתב עוד תשעים פרקים הכוללים את תבנית מלאכת בית המקדש וכל כליו, תורת הכהנים והקרבנות וכלי השיר, טבעי החיות הבהמות והעופות למיניהן, טכסיסי מלחמה וכל כליהם ומאמר גדול בתור הקדמה אשר בו יציע ארבעים ושמונה אלפ"א-ביתות מלשונות שונות ונושא מדברו על מעלות שפת עברית וכתבה. את כל אלה אסף לאספה אחת וקראה בשם „שלטי הגבורים". הספר הזה יעיד על חכמת מחברו ובקיאותו הרבה בספרי חכמי ישראל וספרי העמים; וגם רבים מחכמי העמים הוקירו את ערכו וימלאו פיהם תהלתו ויעתיקו דברים הרבה ממנו. מת ביום כ"ט תמוז ש' שע"ב, השנה שבה נדפס ספרו זה האחרון.

ר' אברהם די בייא (Abraham de Beja), בארץ פורטוגאל, במאה הג' לאלף הזה, היה חכם ויודע היטב גלילות הארץ לפי ערך הידיעה הזאת בעת ההיא, ויהי נכבד בעיני יואן II מלך פורטוגאל, ואותו עם עוד אחד מאחיו היהודים, יוסף צפטירא די למיגו (Zapateiro de Lamego) שלח המלך לאזיא להביא פקודותיו להאביר פידרו די קאבילו (Pedro de Cavilhao), אשר נשלח ממנו לבקש את ארץ הפלאות ששם ישב, לפי ההגדה, יוחנן הכהן לכסא (גרעטץ VIII, 362). שני היהודים באו לקהירא, והאביר פידרו אשר בא במסעותיו לכלכותה (Calicut), ויחדור עד זופאלא (Sofala) ולא מצא את אשר בקש, גמר אמר לשוב לארץ פורטוגאל, אך בבואו לקהירא וימצא שם את שני היהודים משלחי המלך, עשה כאשר צוהו מלכו ואחרי קבלו מאת יוסף — אשר היה בתחלה על האי ארמוס (Ormus) — את כל הידיעות אשר שמע שם אודות מקום הבשם הטוב והעשר הגדול הנמצא בארצות הודו, שלח את יוסף לפורטוגאל לספר למלכו את פרשת מסעיו עד הנה, ואת ר' אברהם די בייא לקח אתו ויסעו יחד להאי ארמוס.

ר' אברהם די מאנזי, נכדו של ר' נתן בעל הערוך. הוא ואחיו ר' יחיאל, שניהם רופאים, הרביצו תורה ברבים בעיר רומא.

ר' אברהם די קשטרו, עי' קשטרו.

ר' אברהם בכ' דניאל ממודינא, פייטן גדול, נולד במודינה ה' רע"א. בהיותו בן י"ט שנה בא למנטובה ויגר שם שש שנים והיה מלמד בבתי העשירים, משם הלך לאריצא, לפיראראַ, לפורלי ולערים אחרות. ומשנת רצ"ו עד שי"ב היה חולה ובעל יסורים, אז שפך שיחו בתחנונים ויחבר יותר מאלף תחנות ובקשות ע"פ כללי החרוזים השקולים ובתוכם הרבה תפלות בעד אוהביו ובעד כל בית ישראל כי ינצלו ממצוקות הממשלה בעת ההיא, ומכל צרה ותקלה ומחלות רעות שהיו בארץ בימים ההם (צונץ).

ר' אברהם זבערזער, חכם תורני בסוף המאה הה' וראשית המאה הו' לאלף הזה, חבר ס' „ברית אברהם" על התורה (שה"ת ח"ב).

ר' אברהם זוטרא, מגדולי רבני אשכנז בדור העבר. נולד בעיר ברוק במדינת באַוואַריא וישמע לקח בישיבת החכמים הגדולים בפיורדא ופראג. בש' תקע"א נתעטר בכתר הרבנות ובשנת תקע"ה נקרא לשבת על כסא הרבנות בדארטמונד וכל מדינת מינסטר, מארק, לימבורג והעדלר; בש' תקפ"א נתמנה לרב הראשי על כל גליל פאדרבארן. הרב הזה היה משלומי אמוני מורשת קדומים וילחם כל ימיו את הרבנים האשכנזים הדורשים תקונים בדת ישראל, ובספרו „מלחמות מצוה" שפך מררות על האספה בברוינשווייג ויוכיח את ההריסה בדת הנשקפה מזה, וגם אחרי בואו בגבורות הקדיש מלחמה במאמרו „פרפרת" על המנהג החדש של הקונפירמציא שהנהיגו הרבה מרבני אשכנז החדשים. בכל עת מצוא השתדל לערוך הצעות ובקשות להטות את לב נבחרי מדינת אשכנז, להטיב את מעמד קהלות אחיו בני ישראל, וברוב הבקשות עשו דבריו רשם, כי כבודו היה גדול בעיני ממשלת פרוסיא והוא היה הראשון מהרבנים שנתכבד באות הנשר האדום ביום מלאת לו חמשים שנה במשמרת כהונתו, וימת ביום ח' חשון התר"ל בן שמונים ושש שנה (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם זוסמאן בכ' יוסף, יליד פולין בש' התקס"א והיה שו"ב בלונדון כארבעים שנה וחבר ספרים הרבה; הגדול והנכבד שבהם הוא הס' „ברית אברהם" על הל' שו"ב. מת באה"ק בש' התרמ"א.

ר' אברהם זכות (Zacutus Lusitanus), נולד בליסאבון (בש' ה"א של"ה) לאבותיו שהיו ממשפחות

שנשארו שם אחרי הגרוש (ה"א רנ"ו = 1496) ויקבלו עליהם את האמונה השלטת רק למראה עינים. הוא למד חכמות הרפואה והפלוסופיא בבתי המדרש שבסלמנקה וקוימברה, ובש' הי"ח לימי חייו נסמך לדוקטור בחכמת הרפואה מאת חכמי בית מדרש החכמה בשיגוינצה, וישב לעיר אבותיו ויתעסק שם במלאכת הרפואה כשלשים שנה ובסתר לבו היה נאמן לדת אבותיו. ויהי כי ירא את האינקויזיציא אשר פרשה את רשתה בכל הארץ, עזב את ליסאבון ויבא לאמשטרדם (שפ"ה) ויכנס שם בבריתו של אברהם בהיותו כבן חמשים שנה. וגם שם לא עזב את אומנתו ויהי לרופא מומחה לרבים ויתודע אל גדולי חכמי היהודים והנוצרים וימצא חן בעיניהם בחכמתו ובמדותיו הטובות וכלם מלאו פיהם תהלתו בשירים אשר כתבו לכבודו, ויבא בכתובים עם הנסיך פרידריך הפפאלצי ועם רעיתו הגבירה, וימת באמשטרדם ביום ש"ק י' שבט ש' ה"א ת"ב (11 יאנ' 1642). הוא עשה לו שם עולם בספריו אשר חבר בחכמת הרפואה; מהם הכי נכבד ספרו הגדול: „קורות ויסודי חכמת הרפואה" אשר כתב בלשון לטינית בשמונה כרכים, בו באר ברחבה את יסודי השיטות ודרכי הרפואה של הרופאים הראשונים (כני"פ).

ר' אברהם הזקן בכ' אליעזר הלוי, גיסו של ר' אברהם זכות בעל ס' היוחסין (מאור עינים חלק אמרי בינה פמ"ג), מגולי ספרד שבאו לקונשטנטינה (כרמולי). שמה הדפיס (בש' ה"א ע"ר) את ספרו „משרא קטרין" - באור לשבעים שבועות שבדניאל, ואח"כ עלה ונתישב בירושלים בסוף ימי הנגיד ר' יצחק שולל (בש' ה"א רפ"ב כבר היה שם, ע' אוצר נחמד II, 152, והנגיד מת לערך ה"א רפ"ד—רפ"ז, אבן שמואל צד 31 בהערה) ויהי שם מחשובי התלמידים בישיבה שתחת השגחת החכמים ר"ש מסעוד ור"י ן' מגי. הוא שלח לר"י הנגיד קונטרס כתוב במועצות ודעת, הנקרא „הוראה על שאלת המלאכים" (נדפס בכ"ח IX, 141), בו ישא דברו על דבר התחנות והבקשות המיוחדות למלאכי השרת בדרך כלל ולמלאכי רחמים ומכניסי תפלות מט"ט, מיכאל, אליהו וכדומה בפרט, ואחרי הרחבת הדבור בפרטי הענינים לא מצא היתר רק „כאומר למלאך הממונה על דבר מה: עשה כך וכך לכבוד קונך". שם זכר את דודו ר' אברהם ן' נחמיאש, וע' אדותיו בארוכה באוצר נחמד II שם.

אברהם הזרקיל (Ibrahim Eizarachel), תוכן ערבי (עי' ס' „יסוד עולם" מ"ב פ"ו), חי בטולידה במאה הי"א לאלף החמישי, ויהי חרש נחשת ומתפרנס ממלאכתו, אך החכמים הערבים בן צוער וחברון, שעסקו בתכונה ובנו מכונות ההשקפה בטולידה, שמעו את דבריו וישתוממו על רחב בינתו עד כי היה להם למורה ויגל חדשות ונצורות אשר הנכבדות מהנה הם הלוחות הטולידים. גם חכמינו זכרוהו לשבח (הר"י הישראלי בס' הג"ל והראב"ע בס' „ראשית חכמה"). לדעת הרמש"ש הוא אברהם הזרקיל, אשר לפי עדות אל-בטרוגי הערבי היה הראשון שחלק על שיטת בתלמיוס בדבר הכוכבים הקימים.

ר' אברהם החוזה (התוכן), אליו מיחסים את הקינה: „ציון קחי כל צרי גלעד" שיש בה רמזים לידיעת חשבון התקופות והעבורים (צונץ ל"ג דר"פ 490), ובמפתחות סדר הדורות כתוב, שס' מצות של ר' אברהם החוזה מובא בס' „הנפש החכמה" לר' משה ב"ר ש"ט דליאון.

ר' אברהם חזן מהייפארט, ע' ר' אברהם ב"ר משה מזנשהיים.

ר' אברהם בכ' חזקיהו חזקוני הרביץ תורה בקראקא באמצע המאה הד' לאלף הזה. הוא היה מגדולי המקובלים שבזמנו ובהיותו בן ל"ב שנה חבר ס' „זאת חקת התורה", הכולל בקצרה כונות התפלה להאר"י, וחבה יתרה נודעת לו מאת אבירי המקובלים שבזמנו בהסכמותיהם על ספרו זה. גם חבר ספר „שתי ידות", דרשות כסדר פרשיות התורה; ובהקדמת הספר הזה הזכיר בנו ר' יעקב עוד כמה ספרים נכבדים שהגיה אביו בכ"י.

ר' אברהם חי (Vita) די קולוניא, יליד איטליא (נולד ה' תקט"ו, מת תקצ"ב בטריעסט), רב במנטובה. בהיותו בקי בלשונות ומדעים נבחר מאת היהודים לשבת בבית המחוקקים לממשלת איטליא. בהתאסף בפאריז הועד הגדול לקהלות ישראל בפקודת הקיסר נפליון I להושיב למו את הסנהדריה הידועה, נמצא שם גם ר"א די קולוניא בתור שליח קהלות איטליא ולבסוף נבחר לשבת בסנהדריה בתור סגן אב"ד או חכם. יותר שהיה די קולוניא חכם במדעים היה מטיף נפלא, ובהתאסף הועד הנזכר בביהכ"נ בפאריז, אחרי בחרם את אנשי הסנהדריה, נשא די קולוניא אמרותיו (בלשון איטלקית), ודבריו עשו רשם בלבב שומעיו שכם אחד על כל המטיפים ביום ההוא. הרבה מדרשותיו נדפסו. מלבד שפת איטליא היה די קולוניא סופר מהיר גם בלשון צרפת, עוזר למכה"ע הישראלי הצרפתי (Israélite Français), גם בשפת עבר ידיו רב לו ונמצא ממנו בשפה זו העתקת קינה כתובה בחרוזים על מות יאשיהו המלך.

ר' אברהם חיון, חכם תורני בראשית המאה העברה והר"ר חיד"א בס' שה"ג מכנהו „החסיד", חבר הוספות נכבדות לס' „שלמי צבור" מאת הר"ר יעקב ישראל אלגזי, הכוללים דיני ס"ת בפרשיות המועדות בארוכה ונוסחי דוקני ומנהגים.

ר' אברהם בכ' חייא הנשיא הספרדי, או רבי אברהם אל-ברגלוני, היה שר וגדול בימי ממשלת הערבים בספרד וזכה לשם הכבוד „צחיב אל-שורטה" (Zachib al-Schorta), התגורר לראשונה בעיר סוריא אשר במדינת קשטיליא הישנה ואחרי כן בברצלונא ופרובינציא (ושם נקרא בשם „הספרדי") ויחבר כמה ספרים בחכמות הלמודיות וביחוד בחכמת תכונת השמים וסוד העבור. מספריו הנודעים לנו המה: א) „צורת הארץ"— על כדור הארץ ותכונתיה ותבנית השמים ומהלך הכוכבים (יו"ד שערים), נתחבר בשנת ד"א תתצ"ג והרב בעל המאור מזכירו (בפ"ב דר"ה); נדפס לראשונה בעברית והעתקה רומית על ידי אסוואלד, באזעל 1546. ב) „חשבון המהלכות"— בעשרים שערים; הספר הזה נמצא בכ"י בכמה ביבליותיקאות ובהכ"י שנמצא אצל הרשד"ל היה כתוב בסופו שנשלם בש' תתצ"ו כ"ב למב"י. ג) „לוחות הנשיא"— לוחות בתכונה וחשבונות בעבור השנה והליכות הכוכבים והמזלות; נמצא בכ"י בפאריז עם הגהות ובאורים מאת „האבן-עזרא". ד) „ספר העבור"—על קביעות החדשים, השנים והתקופות ובאור תקופות שמואל ורב אדא עם פירוש ובאור להרבה מאמרי חז"ל ומשיג על הגאונים שקדמוהו (הרמב"ם העתיק ממנו מאמר שלם בקונטרסיו על קדוש החדש). הספר הזה נכתב בש' ד"א תתפ"ג ונדפס ע"י פיליפאווסקי (לונדון 1851). ה) „המשיחה והתשברת" ספר גדול על חכמת המדידה (כ"י עד היום), מלבד דברי ההקדמה שהדפיס ב"ג בהמגיד (שנה II—48 №); הספר הזה מדבר על חכמת המדידה (גיאומטריא) ביחוסה אל עניני המצות ודיני התורה והנחוץ לדעת בחקי החברה בדיני שלי ושלך, כחלוקת השותפים והיורשים. החכם הספרדי הזה, אשר מנעוריו גדל על דרכי החכמה, התפלא בבואו לצרפת במצאו שם חכמי תורה שאין להם ידיעת בית רב בחכמות השעורים ויאמר: „רוב חכמי צרפת אינם בקיאים במדידת הארץ ואינם זריזים במחלקותה" (אשר מזה מוכיח הח' ב"ג כי בימים ההם היו יהודי צרפת בעלי נחלה בשדות וכרמים). ו) „הגיון הנפש העצובה"— יצא לאור ע"י פריימאנן (לייפציג תר"ך). בכל חכמתו של „הנשיא הספרדי" לא היה חפשי גם מדעות תפלות, וכרבים מבני דורו נתן גם הוא כבוד להאיצטגנינות או האמונה בהשפעת הכוכבים על מעשי בני האדם וגורלם, גם היה ממחשבי קצים. ידיעותיו בפנה זאת באר בספרו הגדול — ז) „מגלת המגלה" או „מגלה, המגלה סוד הגאולה" (נמצא כ"י במינכען). בספר הזה יבאר המחבר לראשונה את ההוכחות הפלוסופיות על חדוש העולם, על האמונה בתחית המתים ומענין לענין יצא להוציא את מנין השנים לקץ גליותינו ע"פ נבואות דניאל. על חשבו את הקצים יצאו עליו עוררים מבני

דורו כהראב"ע וחבריו ואחרי כן התרעם עליו ביחוד ר"י עראמה בעל העקדה. רבי ידעיה הבדרשי בתשובתו אל הרשב"א מזכיר גם ס' „גדר האדם" ממנו, אך הס' הזה לא נמצא עוד בין הכ"י שנשארו אחריו. תולדתו של ר"א הנשיא נכתבה ע"י הח' שי"ר בראש ס' „הגיון הנפש".

ר' אברהם חיים נכ' אברהם, נולד ונתגדל ונתעלה למעלת אב"ד בעיר ווינה, ושם מנוחתו כבוד בש' שפ"ג. על מצבתו הפליגו לספר בשבחו: „האשל הגדול שלא הניח דוגמתו... הרבה למד, הרבה לימד, הרבה חכמה בישיבה, הרבה צדקה, הרבה שלום לו וגם לזולתו, עזר נתן לאביונים ולעד תעמוד צדקתו". הוא היה מחותנו של הרב בעל תוי"ט (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם חיים נכ' גדליה, חי באמצע המאה העברה, ויהי תלמיד מובהק של האחים הגאונים הר"ר שמואל שמעלקא והר"ר פינחס הורוויץ (חותנו הראשון), וישמע לקח גם מפי הרב המגיד ממעזעריטש ור' יחיאל מיכל מזלאטשוב, וימלא את מקום חותנו השני ר' ישכר בער בעל ס' „בת עיני" אשר הלך לאה"ק, ויהי לאב"ד בזלאטשוב. חבר ס' „ארח לחיים"—פשטים בסדר פרשיות התורה, ושארו הר"ר אפרים זלמן מרגליות הרבה להספידו בהקדמתו לספר הזה, ואומר שם, שהיה „אדם גדול בתורה וחסידות והיה שוהה בתפלתו כמעט רובו של יום והיה עסקן גדול בצדקות ובגמילות חסדים ורבים השיב מעון..." (שה"ח).

ר' אברהם חיים ויטירבו, מרבני ויניציא באמצע המאה הה' לאלף הזה, בגלל שכלו ורחב לבבו בתורה ובחכמה היה אהוב מחכמי דורו (כרמולי); חבר ס' „אמונת חכמים" (נדפס בקובץ „טעם זקנים"), הכולל תשובות נמרצות לאלה האומרים שהתורה שבעל פה אינה מסכמת עם התורה שבכתב, ובתוכו רצופה תשובה על דברי הכומר פאוולו מידיתשי, יהודי חכם שהמיר את דתו בעיר פירינצי.

ר' אברהם חיים נכ' נפתלי (צבי הירש) שור, חי בסוף המאה הד' לאלף הזה. חבר ספר „תורת חיים" חידושי מסכתות מסדר מועד ונזיקין; „צאן קדשים"—הגהות על התלמוד סדר קדשים (חברו עם חברו הר"ר מרדכי אב"ד דבערזאן ונכדו המלה"ד ר' חיים ב"ר עוזר אב"ד בהילדסהיים), נפטר בעיר בעלז ומנוחתו כבוד בלבוב ט' טבת ה"א שצ"ב (מצבת קדש ח"א סי"ט, וע' אוצה"ס).

ר' אברהם חיים סינגליה הראשון, רב בעיר מודינא באיטליא בראשית המאה העברה, הניח אחריו בכתובים ס' „דברי הימים"; בו כתב מדי יום ביומו כל מה שנתחדש לו בעמדו על התורה ועל העבודה, גם החל לחבר פירוש המשנה ולא השלימו, כי מת בקצר שנים (תג"י).

ר' אברהם חיים רודרוגיז, מרבני ליוורנו במאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „ארח לצדיק" שו"ת בכל מקצעות ההלכות ובתוכם מחלקת עם חכם אחד ע"ד חלב הירך, וקרא לתשובתו בשם „ארח מישור", והחכם ההוא כתב על תשובתו ל"ד השגות וקראם בשם „שפתי ד ל". על ההשגות האלה עשה הוא נ"ח השגות בשם „תשואות חן חן" (אוצה"ס).

ר' אברהם חיים נכ' שלמה יהודה (ידידיה) סינגליה, תלמיד אביו הרב ור' ישראל הכהן בעל ס' „זרע אמת" בסוף המאה העברה, הרביץ תורה בעיר מודינא והעמיד תלמידים הרבה ובסוף ימיו נתקבל שם לשבת על כסא הרבנות אשר ישבו עליו גם אביו ואבי אביו ר' אברהם סינגליה הראשון. עלה לשמים זקן ושבע ימים והניח אחריו בכתובים חדושים ופסקים רבים, והרמש"ג כותב: „ואני נשאתי ונתתי עמו בתלמוד ובפוסקים ומצאתיו חריף ובקי בהם" (תג"י סקפ"ב).

ר' אברהם חי נכ' עזריאל ריגייו, אבי הסופר הנודע בדורנו בשם יש"ר, נולד בפירארא ה"א תקט"ו, מת בגוריציאה י' טבת התר"ו, היה רב גדול וחכם מופלג תלמידו של ר' יצחק לאמפרונטי בעל „פחד יצחק" ובנו ר' שלמה לאמפרונטי. בימי עלומיו למד תורה מתוך הדחק והיה מתפרנס ממלמדות והיה גם כורך ספרים, ובנשאו לאשה את בת הרב החסיד ר' אברהם מורפורגו מגראדיסקא נתמנה למורה בתלמוד תורה בגוריציאה ושמה יצק מים על ידי הר"ר משה חפץ בעשר שנים. במות זה האחרון נתנו בני הקהלה עיניהם בתלמידו למנותו לרב, אך הוא מאן לקבל את הרבנות עד אם ישמש בהלכה לפני הרב ר' יהודה חי אב"ד בפיראר עיר מולדתו, וכאשר סמך ר' יהודה ידו עליו היה לאב"ד ור"מ בגוריציאה (שנת ה"א תקנ"ו) ויכהן במשמרתו חמשים שנה וימת כבן תשעים בעיר הזאת. הרב הזה חבר ספר גדול בשם „אשל אברהם" המיוסד על המשנה באבות פ"ה, המסדרת את עסק האדם בתורה על פי סדר שנותיו (נחלק לט' חלקים); גם חבר ס' „מזכרת הלמוד" בכ"י, והיה מדקדק ומשורר כנראה מספרו „משל ומליצה". רוב תורת בנו ישר מריגייו הוא ממנו.

ר' אברהם ן' חנניה, חי בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה, היה תלמיד ותיק להר"ר יוסף מטראני וחותנו של הרב המצוין בחסידות ר' משה הנזיר, ושקיל וטרי עם הר"ר משה מרגליות בעל ס' „פני משה". חבר ספר „בית אברהם" — פלפול עצום בדיני עגונות ועודנו בכ"י (שה"ג חיד"א).

ר' אברהם נכ' חנניא יגל, ממשפחת הגליקי ממונציליצי, חי בתחלת המאה הד' לאלף הזה בזמנו של הר"ר מנחם עזריה מפאנו. חבר ס' „לקח טוב", לחנך את הנערים בשרשי האמונה והמדות בדרך שיחת רב עם תלמיד ונעתק כמה פעמים לשלשונות רומא ואשכנז, וס' „אשת חיל" אדות הנהגת האשה עם בעלה ובהליכות ביתה, והר"ר יש"ר (בבכה"ע תקפ"ט 14) מונה מספר לספרים גדולים ונכבדים שיש לו ממנו בכתובים.

ר' אברהם טוריקה, מגדולי הרבנים בעלי הקבלה במצרים, בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה. הרביץ תורה בישראל והעמיד תלמידים הרבה, וגדול הרבנים שבדור ההוא, ר' אברהם ב"ר מרדכי הלוי, בספרו „גנת ורדים" (א"ה כלל ד' ס"ג וד', חו"מ כלל ג' סל"א) שקיל וטרי בדבריו וכותב: „כמוצא שלל רב מצאתי תשובת הרב א"ט". נפטר זקן ושבע ימים בש' ה"א תי"ב (שה"ג, קה"ד).

ר' אברהם טייב, מרבני מצרים באמצע המאה הד' לאלף הזה, הצטיין בהפלגת העיון ואף בלכתו בדרך היה מתבודד בעיונו. הוא היה תלמיד הרבנים המפורסמים למעיינים מופלגים, הר"ר צמח צרפתי והר"ר אברהם הכהן, והעמיד תלמידים רבים ושלמים אשר הלכו בדרך העיון אשר סלל להם, וביחוד הצטין בזה תלמידו הר"ר יצחק לומבריזו אב"ד בתונים. השאיר אחריו הגהות לסדר קדשים וחדושי גפ"ת אשר אפס קציהם נדפסו בס' „בני יוסף" להרר"י טנוגי (שה"ג).

ר' אברהם בן יאשיהו הטרוקי, מגדולי חכמי הקראים באמצע המאה הה' לאלף הזה, ויהי רופא המלך יאן כאביעסקי. חבר ספרים בחכמת הרפואה ובהרבה ענינים שונים. מת ביום א' ז' כסלו תמ"ח (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בן יאשיהו ירושלמי (יש מזכירים אותו בשם „אברהם קלעי" על שהיה מעיר צופוטקאלע —סלע היהודים— בקרים), הכם קראי בסוף המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „אמונה אמן", בו יוכיח אמתת הדת האלהית בכלל ואמונת הקראים בפרט (השלימו בש' תע"ב) ועוד נשאר ממנו בכ"י ספר „שאול שאל" על הלכות שחיטה בדרך שאלות ותשובות (תוה"ק).

ר' אברהם נכ' יהודה מברצלוני. בוואטיקאן נמצא ממנו בכ"י מש' ה"א י"ג ספר „ארבע טורים" הכולל ראשי יסודי הדת: א) מציאות השם; ב) השגחה אלהית; ג) התורה; ד) תכלית המצות וקצת מהן מבוארות על דרך הקבלה.

ר' אברהם נכ' יהודה היילבוט, חי בראשית המאה העברה, חבר ס' „כף נחת"—פירוש על פרקי אבות, ס' „בינה רבה" על מדרש רבות ושארי מדרשים, וס' „ערוך קטן" על התלמוד (אוצה"ס).

ר' אברהם בן יהודה הזקן הקראי, חי במאה הג' לאלף הזה בתוגרמה, היה מבאר ופייטן. חבר ס' „יסוד המקרא"

והוא פירוש גדול על תנ"ך על פי דקדוק והמשך הפסוקים. גם כתב על חכמת ההגיון, ונמצאה ממנו הקדמה לתפלת שחרית של שבת ותחלתה „אילת אהבים" ופיוט ליוצר תחלתו „אל נערץ בסוד קדושי עליון" ועוד פיוטים הרבה בסדר תפלות הקראים (תוה"ק ועי' אוצה"ס י' 301).

ר' אברהם בר' יהודה חזן, מחכמי פולין במאה הד' לאלף הזה, חבר ס' „חבורי לקט" באור לנביאים וכתובים ואת המלות החמורות תרגם בלשון אשכנז.

ר' אברהם בר' יהודה בן חיים. בכ"י די ראָסי 945 № נמצא ממנו קובץ הכולל מאמרים שונים מלוקטים מספרים אחרים ומעשה ידי המלקט בעצמו, אשר כפי הנראה היה כותבם עוסק בכתיבת ספרים וע"כ קבץ מאמרים ודינים שונים השייכים למלאכתו, למען יהיו לאחרים בידו להעזר במו בעת מלאכתו, ואלה הם: א) אופני מעשי הצבעים בלשון ספרד; ב) ס' העבור עם הוספות; ג) דיני ספר תורה ומזוזה; ד) דיני תפלה, מגלה, גיטין וסעודה מס' המנהיג; ה) פרקי הלכות סת"ם להרמב"ם; ו) מסורה על תגי האותיות עד אות פ'; ז) בקשות ופזמונים; ח) קצור לקוטי משקלי השמות מספר מכלול לרד"ק, ובסופו שם כתוב שנשלם יום ה' לחדש סיון שנת כ"ב לאלף הזה, ולפי דעת הר"ר אברהם גייגער (בכרם חמד IX ראיש אגרת י"א) הוא אבי ר' לוי בן חיים (עי' אוצה"ס).

ר' אברהם בר' יהודה הכהן, תלמידו של ר' גרשום מאור הגולה, מפייטני המאה הח' לאלף הה'. נמצא ממנו פיוט למעריב ב' דשבועות המתחיל: „אלהים ביתה מושב יחידים" (במחזור מנהג ווירמש); בראשי החרוזים הוא חתום אברהם הכהן בן יהודה הכהן, ואח"כ הולכים החרוזים ע"פ סדר א"ב. הפייט הוא ע"ד פיוטי הקליר הנוסדים על אגדות ומדרשים. יש מיחסים אליו את הס' „ארבע טורים" (ע' עמודי העבודה).

ר' אברהם בר' יהודה ליב מפרימסלא, חי בראשית המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „פתח האהל", בשני חלקים: א) ערכי ענינים כוללים מש"ס ותוספות; ב) כללים אדות הפלוגתות והסברות המחולקות שבש"ס (ע"פ סדר א"ב).

ר' אברהם בר' יהודה סגרי, רב מפורסם בעיר קאססלי במדינת איטליא, באמצע המאה הה' לאלף הזה. היה תלמידו של ר' יהודה בריאל ממנטובה, ונשא ונתן בהלכה עם גדולי הרבנים שבזמנו (מקצת דבריו נמצאים בס' „פחד יצחק", „דברי שלום ואמת" ו„שמש צדקה", ומכנים אותו „רב אס"י"), ובחכמת הקבלה עם ר' אריה פינצו ממנטובה, ר' בנימין מרוויגו ור' יוסף אירגס בעל ס' „שומר אמונים". גם חבר פיוט ב„בקשה לזמן המגפה" (נדפס במחזורי אשכנז שעם פירוש הדרת קדש). בסוף ימיו נתישב בעיר טורין ושם עלה לשמים זקן ושבע ימים (אחרי ש' ה"א ת"צ).

ר' אברהם יהושע העשיל (הנודע בשם „הרב מאפטא"), חטר מגזע הרב בעל „טורי זהב" והרב הנודע לשם ר' יהושע העשיל מקראקא, חי בראשית המאה העברה והיה תלמידו של הר"ר אלימלך מליזענסק. התנהג בחסידות ופרישות והרבין תורה ויראת שמים בהיותו אב"ד בערי קאלבאסוב, אפטא ויאסי, ובסוף ימיו התישב בעיר מעזיבוז ורבים הלכו שם לאורו ושם מנוחתו כבוד. היה מרגלא בפומיה: „באהבת עם ישראל התקועה בלבי ביתר שאת אתפאר גם לפני הבית דין של מעלה" ויצו לבניו אחריו שלא יכתבו על מצבתו שבח אחר מלבד „אוהב ישראל". הניח אחריו ס' „אוהב ישראל" הכולל דרושים ע"פ דרכי החסידות של תלמידי הבעש"ט כסדר פרשיות התורה ועוד לקוטים שונים, ובו נבללו כמעט כל הדרושים מספרו „תורת אמת" שנדפס לפניו.

ר' אברהם בר' יואב, מפייטני איטליא בראשית האלף הזה. נמצאה ממנו בקשה לימי התשובה: „אבא היום בתפלה", ובמחזורים כ"י נקרא ר' אברהם הזקן, ולדעת צונץ הוא ר' אברהם הסופר (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בר' יואל קאַצענעלנפּוגען, ע' קאַצענעלנפּוגען.

ר' אברהם יוזעפאָוויטש, עי' יוזיפאָוויטש.

ר' אברהם בר' יום טוב באנדי, חי בפראג באמצע המאה העברה, חבר ס' „זרע אברהם" — חדושי גפ"ת ושו"ע אבן העזר, וס' „עין משפט" — חדושים לשו"ע ח"מ.

ר' אברהם יונה מאישפלטורי, תלמידו של הר"ר דוד פרדו בעל „שושנים לדוד" והר"ר שבתי ווינטורא בעל „נהר שלום", וחברו האהוב של הר"ר יצחק רפאל פינצי אב"ד בפאדובה. היה מתנהג בחסידות ופרישות ורוב ימיו עברו בתעניות וסגופים ובמשך השנים הרבות שהיה אב"ד בויניציא תקן כמה תקנות טובות בקהלתו. הוא הגיה וכתב הקדמות והסכמות לספרים רבים שנדפסו בעירו, והשאיר אחריו בכתובים ספרים בפרד"ס, ונדפסו ממנו תשובות המצטינות בסברא ישרה בספרי רבני דורו, כשו"ת „חיים וחסד", „מדבר בערבה" וזולתן. נפטר ה"א תקצ"ה (תג"י קי"ד).

ר' אברהם בר' יוסף, מפייטני אשכנז, חבר הקינה: „ציון הלא תשאלי לשלום אמוניך" ופיוטי רשויות לשבת חתונה, נהרג על קדוש השם בש' ה"א נ"ג (צונץ ל"ג דר"פ 494).

ר' אברהם בר' יוסף איש, חי בפוזנא באמצע המאה שעברה. חבר ס' „תורה כולה על רגל אחת" — מוסר השכל להיות תמים עם ה' ולדעתו ע"פ חכמת הטבע, ובסופו „חרב לה'", בו יתאמץ להוכית מתלמוד והפוסקים שאין למהר בקבורת המתים, נגד דעת הר"ש פפנהיים האוסר; „מראה איש" — חדושים והגהות גפ"ת; „ברית אברהם" — דרושים וחדושי גפ"ת. הרשי"פ בכנ"י מסתפק אם מחבר הספר האחרון, הנקרא „אברהם שלעזינגער", הוא מחבר יתר הספרים.

ר' אברהם בר' יוסף הלוי, חי בקראקא בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה. הוא ראה את עני עמו בגזרת ת"ח ועמהם היה בצרה בהרג הרב בש' ת"ז ורבים מהם מסרו נפשם על קדוש השם ויקפצו אל תוך המים וכפשע היה גם בינו לבין המים, לולא נצול בחסדי ה' בארח פלא, וע"כ שם לו לחק להתענות עם כל בני ביתו ביום ההוא ולעשות משתה ושמחה בלילה שלאחריו. חבר פירוש למגלת תענית אשר יפרד לשנים: א) באורים מלוקטים מפרושי המחברים כמוהו, ב) חדושיו שחבר הוא ושלקט ממחברים שונים.

ר' אברהם בר' יוסף ן' נחמיאש, חי באמצע המאה השלישית לאלף הזה. הוא העתיק מרומית לעברית את הס': „פירוש טומאש לספר מה שאחר הטבע לאריסטו" וס' „קיצור פלוסופיא הטבעית לאלבערטוס מגנוס". בהקדמת הס' הראשון ידבר משפטים את אלה מהחכמים האומרים שהתורה והפלוסופיא לא יתאימו יחד והאחרונה מתנגדת להראשונה, ולא ישאו קל וחומר בעצמם מפילוסופי חכמי יון ואדום שאין אור תורה במושבותם ובכל זאת המה נשמרים מנגיעה בקצה תורתם וכל התפלספותם היא רק לחזק את דתם, כי באמת כל החכמות הנה רק כרקחות ומשרתות של התורה התמימה ורק על עמודיהן יבנה בנין הדת. יש משערים שהוא ר' אברהם הרופא מליסאבאן (כרם חמד VIII, 109—112) שחבר כמה ספרים בחכמת הרפואה ואחדים מהם נעתקו ללשון רומי (כרמולי), ובספר „כנסת הגדולה" הוזכרו תשובותיו בכ"י (תג"י). בזמנים שונים נזכרו חכמים בשם הזה ולא נתברר איזה הוא מהנזכרים, ואלה המה: דודו של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי, ובשו"ת ר"י בירב ומהר"י קארו ומהר"ש חיון נמצא ג"כ חכם בשם זה הנושא ונותן עמהם בהלכה (כלם חיו במשך המאה הג') ובעל „קורא הדורות" מביא חכם בשם זה, שהיה חברו, מפורסם בחכמה ובחסידות, ונפטר בקונשטנטינה (בסוף המאה הד' לאלף הזה, כנ"י).

ר' אברהם בר' יוסף (הרופא) סכנדרי מבני בניו של הר"ר יוסף סכנדרי (אסכנדריני) שנזכר בב"י (או"ח הל' תפלין ויו"ד הל' שחיטה), חי במצרים בסוף המאה הד' לאלף הזה. הוא היה תלמידו של ר' יעקב קאשטרו (שה"ג חיד"א) ושל ר' אברהם מונסון הראשון. בבקר בבקר היו שומעים

תורתו חברת תלמידי חכמים גדולים ובתוכם הרב בעל ס' „קורא הדורות", שלמד בישיבתו קרוב לשנה וכתב עליו בספרו, שהיה „רב מובהק ופסקן גדול וזקן מופלג" (קוה"ד). ביד ר' אברהם הלוי בעל ס' „גנת ורדים" היה קובץ תשובות ממנו והעתיק אחת מהם בספרו ומזכירו בשם „רבינו הגדול".

ר' אברהם בר' יוסף מפיזארו, במאה הא' לאלף הזה, היה תופס ישיבה גדולה באיטליא, והרביץ תורה לתלמידים רבים ויש תשובות ממנו בס' „שבלי הלקט". וע' במבוא לשבלי הלקט מהרש"ב (הערה מ"ד).

ר' אברהם יוסף שלמה גרציאנו, רב ור"מ בעיר מודינה אשר באיטליא, חי בראשית המאה הה' לאלף הזה, ויהי לו יד ושם בחכמת הנסתר (ע' פחד יצחק ע' נערה וע' עין זוכר להרחיד"א אות ג' מערכת ב'). השאיר אחריו בכתובים חדושים לכל הארבעה טורים. מת בראשית ש' ה"א תמ"ה (תג"י ה').

ר' אברהם יוסף בר' שמעון וואלף מענץ, מחכמי אשכנז בראשית המאה העברה, חבר ס' „ראשית למודים", והוא העתקת חלק אחד מספרי אוקלידוס בסדור חדש והוספת למודים חדשים.

ר' אברהם יחזקיהו בשן, חכם תורני ומשורר, חי בראשית המאה העברה באמשטרדם ואח"כ היה מ"ץ בהמבורג. משיריו הנכבדים לא נשארו לנו לפליטה רק אלה שנדפסו בראש ס' : „גמול עתליה", „דברי דוד", „לב שלום", „אורות המצות ומשכיות כסף". הוא חבר ס' „ישרש יעקב" אדות נוסחאות התפלות, ומאשר ירא את חמת הקנאים הסתיר את שמו ויכתוב תחתיו את שם המחבר ר"י באבאני, ובאמת לא היתה רוח החכמים נוחה מספרו זה (תג"י מ).

ר' אברהם בר' יחיאל גייגער, עי' גייגער.

ר' אברהם בר' יחיאל דאַנציג, מגדולי ההוראה בסוף המאה הו' לאלף הששי, יליד אשכנז ותושב העיר ווילנא, ובאחרית ימיו מורה הוראה בעיר הנ"ל. להרב הזה יצאו מוניטון בעולם בספרי ההוראה אשר חבר בעבור בני העם יודעי ספר, החפצים ללמוד הלכות למעשה בכל הדינים הדרושים לדעת לאיש ישראל דבר יום ביומו. ספריו מצוים עתה בידי כל בני עמנו וידועים בשמותיהם : „חיי אדם" פסקי דינים משו"ע או"ח ונושאי כליו עם הוספת שו"ת והדושים בהל' אלה בשם „נשמת אדם" ; „חכמת אדם" בעניני או"ה אשר בשו"ע יו"ד עם „בינת אדם" הוספת שו"ת וחדושים בהל' מהסוג הזה. מלבד החבורים המפורסמים האלה חבר הס' : „משפטי צדק"—על חו"מ ; „בית הנשים"—על אבן העזר (שני הספרים האלה לא נגמרו) ; „שערי צדק"—על המצות התלויות בארץ (ווילנא תקע"ב) ; „זכרו תורת משה" הל' שבת בקצרה ; ובסופו קונטרס „מצות משה" — קיצור מספר חרדים (ווילנא תקע"ז) ; „תולדות אדם" פי' על הגדה ; „בית אברהם" על מוסר ומדות, ובכ"י ממנו עוד נמצא „ספר המדות" ופירוש על משלי ואיוב. ר' אברהם דאנציג היה נכד הרב הגדול ר' שמואל מחבר ספר „נחמות ציון", חתן הר"ר יחיאל מיכל אב"ד בשאטלאנד. נולד בש' ה"א תק"ח, ולמד בישיבת הר"ר יוסף ליבערמאנן והצטיין מאד בכשרונותיו ושקידתו. כל ימיו עסק במסחר, אהב את העבודה ושנא את הרבנות, אך בסוף ימיו נעתר לבקשת ראשי העדה ויהי למו"צ, וימת בשיבה טובה בש' תקפ"ח.

ר' אברהם יחיאל פישל ב"ר זאב וואלף, חכם תורני בראשית המאה שעברה, חבר ס' „אמרי צרופה" חדושי כמה מסכתות.

ר' אברהם בר' יחיאל מקולוניא, דיין וראש ישיבה בלבוב. מת שם בשנת ה"א רפ"ב ביום א' דחוה"ס, על מצבתו כתוב שהיה „ממגורשי פורטוגאל מחסידי פרובינציא מגזע יונה הנביא" (מצבת קדש ס"ה).

ר' אברהם היכיני, תלמיד הרב מהרי"ט, חי בקונסטנטינה בראש המאה הה' לאלף הזה. חבר ק"ן מזמורים וקראם בשם „הוד מלכות" ; „אשל אברהם", דרושים ; ס' „תוספת מרובה", על התוספתא (שה"ג). מה שיתסו לר' אברהם הזה את המגלה : „ואני אברהם אחר שהייתי סגור א' שנה וכו', והנה קול דודי דופק הנה בן נולד למרדכי צבי בשנת השפ"ו ויקרא שמו שבתאי צבי" (עי' גראֶטץ X, 470), אי אפשר להחליט ; כי הר"י ששפורטש שממנו מקור הדברים (קצור ציצת נובל צבי 26), אומר : „והוא (היכיני) לא הודה בדברים ההם, ועל כן נראה כי שבתי צבי תלה עצמו בהיכיני והוא לא ידע.

אַבְרָהָמִים (Abrahamiten), אנשי מפלגה דתית שנוסדה בביהם אחרי צאת חק הסבלנות (Toleranz-edikt) מהקיסר יוסף II, הנותן דרור וחפש לכל אחד לחיות בדתו ואמונתו כחפצו. מוצא הכת הזאת היא מההוסיטים (ע"ע) ; אמונתם רק באל אחד ; מהדת הישנה קימו וקבלו עליהם את עשרת הדברים ומהדת החדשה את התפלה "Pater noster„. בשלוש לא האמינו, המילה והטבילה בטלו, ואף באמונת אַל-מות החזיקו ; ויען כי מאנו להסתפח לכל חברה דתית השלטת בארץ, הגלם הקיסר גלות שלמה ויפיצם למקומות שונים באונגריא, זיבענ-בירגען וסלאַוואָניא, ואז בא הקץ להמפלגה הזאת.

ר' אברהם בר' יעקב, נהרג על קדוש השם בש' ה"א רל"ו י"ב אייר ונקבר בפראג (האסיף השלישי צד 297).

ר' אברהם בן יעקב בעל המסעות, חי במאה הת' לאלף החמישי, נזכר בכ"י של חכם אחד מחכמי המחמדנים, אבו-עובד אלבקרי שמו, שחבר ספר בענין גלילות הארץ ומושבי האומות, ואבו-עובד יכנה את ר' אברהם בשם „איבראהים אבן יאקוב הישראלי", בהזכירו מספרו של ר' אברהם כמה מאמרים. ספרו של ר' אברהם אבד ולא נודע לנו, וכמדומה שאבו-עובד מצא את ספרו באוצר הספרים של הכליף בקורדובה. זה שנים לא כבירות נמצא כ"י של אבו-עובד בעיר קונסטנטינה, ונעתק מלשון ערב ללשון הולאנד על ידי החכם דע גויע, ובשנת 1880 כתב האשכנזי ד"ר ויגער מאמר מיוחד בענין זה, ונדפסו הדברים בספר שנתי לחוקרי קורות מקלנבורג (ח' מ"ה), ושם נאמר כי הבארון ראָזען תרגם את הספר הנ"ל ללשון רוסיא, והוציאו לאור עם הערות מאת החכם קוניק. רוב דבריו של אברהם בן יעקב בספרו היו על אדות הסלאַוים ושבטיהם, תכונתם, שפתם, מחלותיהם, עופות ובהמות אשר להם למאכל, ומפרי העץ והאדמה וכלי זמרה שלהם וכדומה. וכפי עדותו של אבו-עובד הזכיר ר' אברהם ג"כ שספר לו הקיסר אוטו הראשון, מלך רומא, על דבר הסלאוים וארצותיהם ונימוסיהם וכדומה. ויוכל להיות שר' אברהם היה אחד מן המלאכים ששלח הכליף עובד-אל-רחמן מקורדובה אל אוטו (האסיף תרמ"ח).

ר' אברהם בר' יעקב אבן טוואה, מרבני אלגיר במאה הד' לאלף הזה, נכדו של הר"ר שמשון בר צמח דוראן (רשב"ץ). תשובותיו נדפסו בטור השלישי מספר „חוט המשולש" הנספח להתשב"ץ.

ר' אברהם בר' יעקב (הרופא) גבישון, חי באחרית המאה הג' וראשית המאה הד' לאלף הזה. משפחת גבישון היתה מצוינה בשיביליא ובעת השמד שהיה שם (ה"א קנ"א=1391) יצאה לגרנאדה, וגם שם לא הונח לה וכל אנשיה מקטנם ועד גדולם מתו שם על קדוש השם ; רק שני אחים, ר' אברהם ור' יעקב בני ר' יוסף, נמלטו בדרך נס ויבאו עם עוד מאתים נפש מאחיהם לעיר תלמסאן שבאפריקה ויתישבו שם (רנ"ג). — ר' אברהם אבי זמרה השיב לשואלו ע"ד השם „גבישון" בשיר הזה : — „לו חכמת תדע הדת — היא עומדת על גב אישון — כי מאיש הוא נגזר ככה — גדול הוא איש, קטן אישון — ראמות גביש יגידון לך — על כל חמדה המה ראשון". שמעו הטוב של ר' אברהם ב"ר יעקב הגיע עד חצר מלך אלגיר ויקראהו להיות לו לרופא (ש' של"ד). חבר ס' „עומר השכחה" פירוש לספר משלי נוסד על פירושי הקדמונים כמו הרלב"ג והמאירי ולדבר הקשה בקש פתרונים מלשון הערבי. הרבנים היותר מפורסמים שבדורו וביחוד הר"ר שלמה בר צמח דוראן, נכד התשב"ץ, הרבו לספר בשבחו בהסכמותיהם לספר הזה. ר' יעקב בנו הגיה את ספרו והוסיף בו כמה מליצות

ושירים שכתבו חכמי הדור לאביו ושאביו השיב להם, וביחוד יצטינו שירי אברהם בנו (נולד ה"א שמ"ו ומת בש' הי"ט לחייו). זמן הולדתו לא נודע אך זה ידוע שבש' ה"א רצ"ט היה אב לבנים, כי בספרו נמצא ממנו שיר שחבר בשנה ההיא המתחיל: „אלהי חין זרעי והחש ישעי". שנת מותו לא נודעה.

ר' אברהם בר' יעקב מוטאל, רב מובהק וראש הישיבה בק"ק ליסבונה ישן (בשאלוניקי) בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה, והעמיד תלמידים הרבה שהורו הוראה בישראל, וקרובה היא ההשערה שהיה תלמידו של הרב המפורסם מהרש"ך והעתיק את תשובותיו שהיו בכתובים. הוא הניח אחריו בכתובים הרבה פסקים, דרושים ושיטות (קוה"ד) וס' „מגן אברהם" בהל' גטין (שה"ג), ולא נדפסו מהם רק ס' „תורת נזיר"—חדושים למס' נזיר ובסופו קונטרס „שמות גיטין" (ע' אוצה"ס). אפס קצה תשובותיו הובאו בספר חכמי דורו כהר"ר חיים שבתי (מהרח"ש) והר"ש חיון ובס' כנסת הגדולה, וכנראה הוא שר' בנימן מסדר ס' „תמת ישרים" הוא בנו (שה"ג חיר"א). מת כבן תשעים שנה (ה"א ת"ח, קוה"ד).

ר' אברהם בר' יעקב סבע, מגירוש קשטיליא (ה"א רנ"ב—1492), מצא מפלט לו בפורטוגאל וגם שם לא הונח לו. ובצאת הפקודה מאת המלך מנואל לגרש מארצו את כל היהודים ולקחת מהם את ילדיהם להעבירם על דתם ולבער את כל ספרי היהודים (24 דיצ' 1496= ה"א רנ"ז) גלקחו גם שני בני ר' אברהם ממנו ועקבותיהם לא נודעו לו עוד, ויעזוב הוא את כל ספריו בעיר פורטו ויחרף את נפשו לקחת עמו את חבוריו אשר עשה וימלט לעיר ליסבונה, אך בטרם באו העירה הוגד לו כי גם שם הוכרז מטעם המלך שכל יהודי אשר ימצא תחת ידו ספר או תפלין אחת דתו להמית ויטמון את חבוריו תחת זית רענן קרוב לעיר ויהי בדעתו לקחתם משם בצאתו מן המדינה, אך טרם הפיק זממו ושוטרי המלך תפשוהו ויושיבוהו בבית האסורים ולמקץ ששה חדשים יצא משם ויסע לעיר פאס שבאפריקה, ובהגיעו שמה נפל למשכב ויחלה מרוב עמל ותלאה. כאשר הניח לו ה' ויקם מחליו דרש בכל בתי הכנסיות שבפאס ויודה לה' על כל הטוב והחסד אשר גמלהו. שם ישב בעשר שנים ויכתוב בספר את כל אשר העלה בזכרונו מספריו שחבר מאז ויחבר ס' „אשכול הכפר"—באור למגלות רות ואסתר, „צרור החיים"—באור מס' **אבות**, „צרור המור" — באור על התורה (עי' ס' „היהודים בפורטוגאל" 135). האגדה מספרת שזה הרב בא באניה והנה קמה סערה גדולה בתוך הים והאניה חשבה להשבר; אנשי האניה אשר במשך מסעם הכירו את ר' אברהם לאיש קדוש בקשוהו להתפלל אל ה' שיקים הסערה לדממה, והרב נעתר לבקשתם בתנאי שבאם ימות לא ישליכוהו אל תוך הים רק יביאוהו לאחת מערי ישראל. רב החובל נשבע לו ע"ז ויתפלל ר"א אל ה' וישתוק הים מזעפו, וכעבור שני ימים בערב יום הכפורים בהיותם קרובים לעיר וירונא מת ויודיע רב החובל את הדבר לראשי העיר ויקברוהו שם בכבוד גדול (שה"ג).

ר' אברהם בר' יעקב מבית פרץ, מרבני תוגרמה במאה העברה. חבר ס' „קובץ תשובות" ונדפס בחלק שני לס' „אגורה באהלך"— שו"ת בענינים שונים מאת הר"ר אליקים ב"ר יצחק גאטיגניו (סאלוניקי תקמ"א). גם חבר ס' „אבני שהם" חדושי גפ"ת והרמב"ם וארבעה שו"ע ודרושים (שאלוניקי תר"ח).

ר' אברהם בר' יעקב צמח (המקובל המפורסם), מבית דינו של הר"ר משה בן יהונתן גלאנטי (המג"ן), חי בירושלים בראשית המאה הה' לאלף הזה, והביאו הר"ר חיים אבולפיא בספרו „עץ החיים". השאיר אחריו בכתובים ס' „ברית אברהם"— דרושים חריפים (שה"ג ח"ב).

ר' אברהם בר' יעקב קנשינו ממשפחה נכבדה אשר הצטינה בחכמים משוררים ועשירים בעיר והראן (Oran) במדינת אלגזיר (Algier) שהיתה אז תחת חסות ממשלת ספרד, אביו ר' יעקב היה —כפי הנראה— המתורגמן האחרון מבית קנשינו שעמדו לשרת לפני מלכי ספרד, ובימי ר' אברהם סר צלם מעליהם והספרדים עשו ביהודי והראן כמשפטם בימים ההם (כנ"י לרשי"פ) וגם אותו ואת בנו לקחו שבי על אשר מצאו בביתו ספרי התלמוד ויובילוהו מעבר לים לעיר מורסיא (Murcia) שבספרד וישימו אותם במאסר ולבסוף קנסוהו לשלם ארבע מאות שקל כסף מלבד אבדן ספרי התלמוד (בסוף המאה הד' לאלף הזה). חבר ס' „אגודת אזוב"— שירים ומליצות, ג"ח בכ"י (ע' כ"ח IV, 34—35).

ר' אברהם בר' יעקב מקסתריא, מהפייטנים הקדמונים, ונמצאים ממנו פיוטים בסדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא שנדפס בויניציא (כ"ח IV, 38), ואולי הוא מחבר הקינה לט"ב שנמצאה בקינות מנהגי אשכנז (פרופס תק"ו) שחתום בה „אברהם ברבי יעקב חזק ואמץ" (עמודי העבודה, וע' צונץ ל"ג דר"פ 268).

ר' אברהם יעקב בר' חנוך שטערן, עי' שטערן.

ר' אברהם בר' יעקב שטערן, עי' שטערן.

ר' אברהם בר' יצחק, מהפייטנים הקדמונים, ונמצאו ממנו פיוטים בסדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא שנדפס בויניציא (כ"ח IV, 38).

ר' אברהם בר' יצחק אב-בית-דין, או הראב"ד השני, חי בנרבונה במחצה הראשונה למאה האחרונה לאלף הה', מגדולי ההוראה הקדמונים, ור' זרחיה הלוי בעל המאור והראב"ד בעל ההשגות (חתנו) יצקו מים על ידיו. חבר ספר „האשכול", בדינים ויצא לאור בזמננו ע"י הר"צ אויערבאך (האלבערשטאט תרכ"ח) עם באור גדול „נחל אשכול". המאירי בס' הבחירה למס' אבות אומר שמת ד"א תתקי"ט אבל הוא טעות דמוכח ונראה שצ"ל תתקל"ט (ע' גרעטץ VI, 218).

ר' אברהם בר' יצחק בדרשי (שם משפחתו הוא על שם העיר Béziers בפרובינציאה), חי בראשית המאה הראשונה לאלף הששי, אחד מהמליצים והמשוררים בימים ההם ותלמידו של הר"ר יוסף האזובי. חבר ספר בבאור שמות הנרדפים בשם „חותם תכנית" שנדפס לראשונה על ידי הח' גבריאל פאלאק (אמשטרדם התרכ"ה) בתקונים והערות. הרבה שירים מיוחסים לו, כמו השירה הגדולה „בתי הנפש", שבכל תבותיה (תי"ב) נמצא אות הלמ"ד ואין בה אות הא"ב מלמ"ד ולמעלה; והשיר „אלף אלפין"— אלף מלים המתחילים באות אל"ף (כ"ח IV, 59). גם כתב השיר הגדול הנודע בשם „הרב המתהפכת" וקינה על שרפת התלמוד בפאריז (ו' לסדר זאת חקת התורה, ה"א ד'—1244). בין שיריו נמצא שיר-תהלה אחד לכבוד הנשיא ר' טודרוס הלוי אבולפיא שר למלך קשטיליא שאנגו IV.

ר' אברהם בר' יצחק גרטון, היהודי הראשון אשר החל להדפיס ספרי ישראל. הספר הראשון שיצא מבית דפוסו (רל"ה) בעיר ריגייו במדינת קאלאבריא היה פי' רש"י על התורה (אגרות יש"ר 94).

ר' אברהם בר' יצחק ז"ק, עי' ז"ק.

ר' אברהם בר' יצחק חיות, עי' חיות.

ר' אברהם יצחקי, מגדולי רבני שאלוניקי בראשית המאה הד' לאלף הזה ויהי גם ראש סופרי העיר (קוה"ד), והרשי"פ ישער שהוא מחבר ס' „אחות קטנה" המוזכר בשו"ת „עדות ביהוסף" למהר"ם חגיז בתשובות הלכות קטנות.

ר' אברהם יצחק בר' יוסף קשטילו, נולד בעיר אנקונה באיטליא בש' ה"א תפ"ו. מבלתי יכלת ביד אביו העני לכלכלו ולחנכו הלך לליוורנו בהיותו בן י"ג שנה ויתחנך שם במלאכת האלמוגים. הנער מצא חן בעיני אדוניו ויהל גם ללמדו תורה, וכאשר מת בעת ההיא חזן העיר, ר' אדם בונדו, הפקידו ראשי העיר את אברהם על מקומו ויתנו לו את בת המנוח לאשה. במשך הימים נתמנה גם לדרשן ומוכיח ויצטין בלשונו הצח ומתק שפתיו, וגם חכמי העמים כבדוהו וינשאוהו, כי לקח את לבבם בדרשותיו הנחמדות בשפת ספרד. שתים מדרשותיו בלשון ההיא נדפסו: א) „ארבע מרכבות"— דרוש לשבת תשובה; ב) „הספד על מות הקיסר פרנציסקו השני". היה גם מדקדק ומשורר נפלא. אחדים

משיריו יצאו לאור ע"י ר' אברהם ברוך פיפירנו בס' „קול עוגב". מת בט' באב ש' תקמ"ט, ויצו לפני מותו כי לא ישימו אבן ומצבה על קברו ולא יזכירו את שמו בתארי הכבוד הנהוגים; וישימו על קברו גל אבנים, היא מצבת קבורת אברהם עד היום הזה (קול עוגב הערה ד').

ר' אברהם בכ' יצחק הכהן מזאמשט, רב בעיר טארלע, בראשית המאה הו' לאלף הזה. הוא עמד בראש רבני ארצו לקנא קנאת ה' ולרדוף באף את התועים אחרי ש"צ אשר החלו להתרבות בפאדאָליא, ולבעבור זה בא בדברים עם הג' יעב"ץ ויעמוד לימינו במחלקתו עם ר' יהונתן אייבשיץ. מכתביו בענין הזה כתובים בס' „השמוש" לרבינו יעב"ץ. חבר ס' „בית אברהם" שו"ת ובסופו קונטרס „מנחה בלולה" חדושי גפ"ת.

ר' אברהם בכ' יצחק הלוי מלאקטש, תלמידו של הר"ר יהונתן אייבשיץ מפראג, חי במאה העברה. חבר „ס' החכמה", חדושים למסכת כתובות על דרך הפלפול וספר „שלש שטות", פלפול בשלש שיטות חמורות בש"ס. בהקדמתו להס' הראשון הוא כותב שחבר חדושים כאלו על כל סדרי נשים ונזיקין ועל שו"ע יו"ד.

ר' אברהם בכ' יצחק בן מכיר, מגדולי חכמי הרופאים בטולידה בסוף המאה הא' לאלף הזה (אבני זכרון סל"ו).

ר' אברהם בכ' יצחק בכ' משה חזן גירונדי, בקטלוניא בספרד, בראשית המאה הא' לאלף הזה, משורר ופייטן גם גדול בתורה והרמב"ן הספידו. הח' צונץ ישער כי הוא ר' אברהם שחבר פזמון „אחות קטנה", לר"ה.

ר' אברהם בכ' יצחק ענתבי, רב ור"מ בעיר ארם צובא (אחלב—Aleppo) בסוף המאה שעברה, חבר ס' „אהל ישרים", שו"ת בכל מקצעות ההלכות והר"ר אברהם ברוך פיפירנו הדפיס אותו ושר לכבודו שיר הכבוד ומכנהו: „זקן ונשוא פנים" (קול עוגב סס"ז).

ר' אברהם בכ' יצחק צהלון הספרדי, מגדולי איטליא באמצע המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „ישע אלהים", דרושים ופשטים מלוקטים על מגלת אסתר; „מרפא לנפש", באור דרכי התשובה ע"פ קבלת האר"י; „יד חרוצים", דרכי קביעות השנים התקופות והמולדות. בהקדמת ספרו הראשון הוא כותב שהיה מוכרח לטלטל עצמו ממקום למקום כדי למצוא פרנסתו (תג"י).

ר' אברהם בכ' יצחק בקרפנטראץ, המכונה „דון אברהם דמונפשליר" (Montpellier) מחכמי נגב צרפת בראשית האלף הזה. בא בכתובים עם ר' אבא מרי ב"ר משה הירחי (ע"ע), וייעצהו להסתלק מן המחלקת ולבקש שלום, ובסוף המכתב הוא חותם: „איש שרות המחלוקת מבעתי".... ולדעת צונץ הוא מחבר „רשות לאזהרות", המתחיל: „לב חלל כחליל".

ר' אברהם בכ' יצחק מרמון ספרד (גראנאדה). חבר ס' „ברית מנוחה" או „הברית" (ע' אוצה"ס), עשרה דרכים בחכמת הקבלה מנקוד האותיות. הר"ר חיים ויטאל בהקדמת ס' „עץ חיים" כותב שהס' ברית מנוחה הוא „עמוק עמוק מי ימצאנו", והר"ר חיד"א ראהו בכתובים, והוא גדול כפלים מהנדפס וגם מסודר הוא כיאות; אולם יש מיחסים את הספר הזה לרב חמאי גאון ויש מקדימים עוד את מחברו לפני זמן הרשב"י (שה"ג ח"ב).

ר' אברהם יקותיאל זלמן ליכטנשטיין, רב בעיר פלונסק באמצע המאה העברה. חבר ס' „זרע אברהם", באור רחב על הספרי.

ר' אברהם בכ' יקותיאל מאפו, ע' מאפו.

ר' אברהם ירוחם פישל מקולקוב, חכם תורני במאה העברה. בסוף ימיו התישב בצפת וישם חבר ס' „פרי הארץ"—באורים וחדושים למשניות ושו"ע יו"ד.

הר"ר אברהם ירושלמי, בסוף המאה הג' ותחלת המאה הד' לאלף הזה, היה רב לקהל היהודים הרומינים בקונסטנטינה, נשא ונתן בהלכות עם חכמי דורו, ומובא בתשובות הר"ר יוסף קארו בעל „בית יוסף" ובשו"ת „בנימין זאב" וכס' „משפטי שמואל" ובעוד ספרים אחרים. הוא היה מהרבנים המסכימים לאסור על היהודים מסחור את העיר אנקונא באיטליא, בגלל רשעת אדונה האפיפיור פאול IV (ע"ע אבן ביליא, שלמה) ולפני מותו חתם עוד את שמו על האיסור הזה.

ר' (חיים) אברהם ישראל, חכם תורני בראשית המאה העברה, חבר ס' „בית אברהם"—חדושים לטור חשן המשפט ובסופו קונטרס „מאמר המלך", בעניני דיני דמלכותא.

ר' אברהם ישראל, שד"ר מירושלים בתחלת המאה העברה, היה בין העומדים לימין הר"ר יהונתן אייבשיץ בריב הידוע אדות הקמיעות.

ר' אברהם בכ' ישראל מבראדי, מגזע הרש"א והר"ם מלובלין, חי בסוף המאה העברה, ויהי נודד ממקום למקום ללמוד תורה ויתנהג בחסידות ופרישות יתרת וכמה פעמים התענה בהפסקה ששה ימים וששה לילות בזה אחר זה, ויהי אהוב וחביב מרבני דורו אשר הרבו לספר בשבחו ובפרט ר' שמואל הכהן מליוורנו. לראשונה עזב את ארץ מולדתו וילך לעיר ליוורנו להדפיס שם את ספרו „דבר המלך", פירוש על סדר התרי"ג מצות על דרך הפרד"ס, וישב שם שנים אחדות ויתגורר גם בעיר טריעסט וכשלשים שנה ישב בפירארה וישם שם לילות כימים וילמד חכמת הקבלה, והניח ספרים אחדים ע"ד הפרד"ס (תג"י).

ר' אברהם ישראל זאבי, ע' ר' אברהם אזולאי.

ר' אברהם ישראל חי בכ' שמואל הכהן (הרופא), מנכבדי פארובה בראשית המאה העברה, אבי אמו של ר' מרדכי שמואל גירונדי בעל תג"י. כל ימיו התנהג בחסידות ויצניע לכת והיה מחזר באישון לילה ודופק על פתחי בתי העניים, וכמעט שפתחו לפניו את הדלת היה משליך לשם צרור הכסף המוכן בידו ותיכף התעלם לבלי יתבוששו, ובעד כל אלה נכתר מאת רבני דורו בתאר הכבוד „חבר". במותו (תקכ"ב) עזב מאה אלף דוקטים לטובת חברות צדקה שונים ושנים מבתיו הקדיש לבתי חולים (תג"י צ"ב).

ר' אברהם בכ' ישראל יחיאל רפאפארט, הידוע בשם ר' אברהם שרענציל, ע' ר' אברהם שרענציל.

ר' אברהם כהן, מאנוסי ישראל בפורטוגאל במאה הה' לאלף הזה. בהיותו בארצו נקרא בשם דיגא גומיץ לובאטו (Diego Gomez Lobato), אך גם בהיות מסוה הדת השלטת על פניו היה נאמן בלבו לדת אבותיו, וחפץ קרובו המשורר פאול די פינא (ע"ע) להתעתד להיות כהן נזיר המר את רוחו מאד, וישם נפשו בכפו וישלח ביד קרובו זה אשר נסע לאיטליא מכתב אל האנוס השב לדת אבותיו, אליה מונטאלטו, אחי הרופא אמאטוס לוזיטאנוס (ע"ע) הצעיר ממנו, כדברים האלה: „מגמת פני דודנו פאול דע פינא רומאה לבוא בחברת הכהנים הנזירים. עשה כגדל חסדך ודבר על לבו לחדול מהדבר הזה". לו נפל המכתב ביד אחד מכהני הפורטוגיזיים או הרומאים כי אז עלו שניהם, כהשולת את המכתב כאשר אליו נשלח, על מוקד האש; אך לאשרם בא המכתב ישר ליד אליה הרופא (ע"ע) אשר הקים את בקשת אברהם. דיגא גומיץ בא אחרי כן להולאנד וישב לדת אבותיו לעין השמש ויקרא בשם אברהם כהן (גראֶטץ 500, IX).

ר' אברהם דובער הכהן גאטטלאבער, עי' גאטטלאבער.

ר' אברהם כהן די הירירא (בעברית יקרא „אירירה"), מאנוסי ישראל בספרד ושמו לפנים: אלונזו די הירייראָ (Alonso de Herrera), נולד בערך ה"א שכ"ה. היה חטר מגזע אצילי יהודים ונוצרים, ונכד לשר הצבא „גונזלבו די קורדובא", אשר לכד את נאפולי לספרד; גם הוא נשא משרה נכבדה ויהי לנציב (Resident) בעיר החוף קדיש (Cadix). כאשר לכדו הבריטים את העיר הזאת (1596), לקחו אותו בשבי, וכאשר הוציאוהו לחפשי לא שב לארץ מולדתו, כי אם שם פעמיו לאמשטרדם וימל שם את בשר ערלתו ויקרא בשם אברהם. המקובל ר' ישראל סרוק, אחד מתלמידי האר"י, היה

מורהו בחכמת הקבלה, ור' אברהם אשר קרא והגה הרבה בספרי הפילוסופיא, הרכיב את מושגי קבלת האר"י עם למודי הפילוסופיא של האפלטונים החדשים וחבר בקבלה שני חבורים. אך כאשר בא בברית היהודים בעת אשר ככר חלפו ימי עלומיו לא יכול לסגל לו את שפת המקבלים וסגנון לשונם, לכן חבר אותם בשפת ספרד והר"ר יצחק אבוהב ב"ר מתתיה העתיק אותם ללשה"ק; את האחד קרא בשם: „שער השמים", הוא פתח עינים להבין קבלת האריז"ל בדרך קל ומובן, והשני בשם: „בית אלהים", הוא באור על מעשה מרכבה בדרך הקבלה והמחקר. ר' אברהם הזיל כסף רב מאוצרו להדפיסם ולהפיצם ביעקב. הרב הזה היה גדול ונשא בעיני שרי הולאנד ואציליה ובמותו שנת שצ"א הלכו אחרי מטתו הנסיך מאָריץ מֵאָראַניאַ וכל גדולי האאג עיר הבירה. ספריו נדפסו באמשטרדם ש' תט"ו.

ר' אברהם הכהן מלאסק, מחכמי מדינת פולין באמצע המאה שעברה. באחרית ימיו קבע ישיבתו בירושלים ונתמנה שם לשד"ר ובהיותו בדרך הדפיס את ספריו הבנוים על יסודי הקבלה: „בית יעקב", דרשות; „וחשב לו הכהן", מוסר השכל; „וישב הכהן", דרשות; „שבעים פנים בתורה", ע' פנים בטעם התחלת התורה באות ב', ובהקדמתו שם מונה מספר שאר הספרים שחבר והנם בכתובים. גאוני הדור ממדינתו, מירושלים ומתונים הפליגו מאד בשבחו, שהיה רגיל להתענות בהפסקה משבת לשבת והתנהג בקדושה ובטהרה יתרה ועסק בתורה בעמידה יומם ולילה. נהרג בירושלים בעלות חמת המון עם התוגרמים על היהודים בעבור שלא נתנו להם את מכסת הכסף הרב שהטילו עליהם, ויחבטוהו בקרקע וימת.

ר' אברהם דובער הכהן לעבענזאהן, עי' לעבענזאהן

ר' אברהם כהן, ראש ישיבה בפומבדיתא בראשית המאה הו' לאלף הה' (ע' סה"ד ח"א, ד"א תק"ז).

ר' אברהם כהנא, מהפייטנים האחרונים, ובקובץ די ראָסי נמצאו ממנו פיוט: „שמעני וקח את אמרי", ופיוט „האל אשר המציא לכל נמצא" (צונץ ל"ג דר"פ 516).

ר' אברהם הכהן פימינטל, תלמידו של ר' שאול הלוי מורטירא, רב באמשטרדם ואח"כ בהמבורג באמצע המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „מנחת כהן", הכולל שלשה ספרים: א) „מבוא השמש", דיני בין השמשות; ב) „התערובות", דיני איסור והיתר; ג) „משמרת השבת", דיני שבת. לפי דברי די ראָסי הוציא לאור מאמרי חכמה בלשון פורטוגאל.

ר' אברהם הכהן ממשפחת פרחיה. חי בראשית המאה הה' לאלף הזה. בו נפגשו תורה וגדולה במקום אחד, כי היה ראש ישיבה מק"ק אטליא ישן בשאלוניקו ויהי גם רופא מובהק ועשיר גדול ונכבד גם בעיני העמים (קוה"ד).

ר' אברהם כלפון, רב בעיר טריפולי באמצע המאה העברה, וכל גדולי דורו העידו עליו שהצטיין ביתר שאת ברדיפת הטוב והחסד עם כל אדם ועם תלמידי חכמים ביחוד. חבר ס' „חיי אברהם" טעמי דיני שו"ע או"ח ויו"ד וטעמי מנהגים שונים.

ר' אברהם הלוי (הזקן, ברוכים), מתלמידי הרמ"ק והאר"י באמצע המאה הד' לאלף הזה, הצטיין בחסידות ופרישות יתרה והיה מעורר את העם לעשות תשובה ורבים השיב מעון (תג"י 24), וביחוד הזהירם בכל ערב שבת להכין את אשר יאפו ואת אשר יבשלו מבעוד יום באופן שלא יחללו את השבת (קוה"ד). חבר ס' „תקוני שבת" מעניני שבת ע"פ הקבלה (עי' אבן שמואל פ"ד ס"ד בהערה, ואו"ג II 156—154).

ר' אברהם בר' לוי, מפייטני המאה הראשונה או השניה לאלף הזה, נמצא ממנו פיוט לראש השנה מיוסד על מלכיות זכרונות ושופרות (צונץ ל"ג דר"פ 544).

ר' אברהם הלוי העליר, עי' העליר.

ר' אברהם הלוי ן' מיגאש, עי' אבן מיגאש.

ר' אברהם בר' לוי קונקי, דרשן ומקובל במאה הה' לאלף הזה, חי בחברון ויהי משולח א"י מהעיר הזאת. מספריו שחבר נודעו עתה: א) ס' „אבק סופרים", בשלשה חלקים: א) „אם הילד", דרשות על ס' התורה; ב) „עוגת רצפים", פשטים שונים; ג) „אם לבינה", י"ט דרושים (אמשטרדם תס"ד). ב) „אבק דרכים", דרושים בכ"י. ג) „מנחת קנאות", בגדר מדת הקנאה בדרך ויכוח כ"י. ד) „דברי הימים", ספור קורותיו ומסעיו. ע"פ הסגנון הנהוג בעת ההיא היה גם סופר מהיר ובעל לשון ומליצה. לפ"ד גראֶטץ (X, 338, 360) טעה ר"א זה אחרי ש"צ המשיח השקר, כנראה מהכתב שכתב בעד הקצין ר' זלמן דרום בתולדות ש"צ (תורת הקנאות ליעב"ץ טופס שלישי), וכאשר נסע נחמיה חיון הידוע לאה"ק לבקש שיתירו אותו ממצודת החרם של חכמי ירושלים לא השיג את חפצו רק בחברון, כפי ההשערה ע"פ השתדלותו של קונקי.

ר' אברהם ליכטשטיין, אב"ד בזאבלודאווא, וואלקאוויסק ולידא, באמצע המאה העברה. חבר ספר „הין צדק", פירוש על פרק א' וב' משמונה פרקים להרמב"ם; ס' „עמודי שמים", פי' על י"ג עקרי הדת להרמב"ם, ונחלק: א) „אבן בחן", באור פסוקים ומאמרי חז"ל; ב) „אבן מחוקק", חקירות מושכלות בדברי הרמב"ם, ויתר באור ותמצית דבריו בקצרה בסוף כל עקר בשם „עמוד הסוגר" (אוצה"ס וע' שה"ח).

ר' אברהם ליפשיץ, עי' ליפשיץ.

ר' אברהם לנייאדו הזקן, מארם צובא, חי בראשית המאה הרביעית לאלף הזה, חבר פירוש על המדרש רבה (תג"י). — נכדו ר' אברהם ב"ר יצחק לנייאדו, חתנו של ר' שמואל לנייאדו בעל „כלי חמדה", חבר ס' „מגן אברהם", דרשות (וויניציא שס"ז), ס' „נקודות הכסף", על שה"ש (שם שע"ו). מהקדמתו נראה כי כתב פי' על התנ"ך (תג"י).

ר' אברהם בר' מאיר אבי זמרה, מגדולי המשוררים שבעיר מאלאגה בספרד באמצע המאה הג' לאלף הזה, ואחרי גלות היהודים מספרד (ה"א רנ"ב=1492) ישב עוד בעיר מולדתו מאלאגה ויחבר שם שיר לכבוד חברו המשורר ר' אברהם הלוי בקראט (ע"ע). בשנה שאחרי הגרוש נמצאהו על אדמת אפריקה בעיר והראן ויחבר שם שיר נכבד להעיר את הנפש ללכת בדרכי הצדק; משם בא לעיר תלמסאן (Tlem-sen) וישב בה. הר"ר אברהם גבישון בספרו „עומר השכחה" העתיק משירי אבי זמרה את שני השירים הנזכרים למעלה וישם הוא מעיד על חכמתו הגדולה במלאכת השירים והחרוזים, עד שהיה יכול לחבר שיר נפלא במשקלים וחרוזים בהופעת רוח השיר כשהוא עומד על רגל אחת בלי עיון והתבוננות; והיה עושה שירים במלות משותפות בבתים מתחלפים באופן שמן המשך הענין יבין הקורא פירושי המלות המשותפות, והיה נקרא בפי חכמי דורו בשם „גורן נכון" על שהיה ספר מורה נבוכים עם כל מפרשיו שגורים בפיו.

ר' אברהם בר' מאיר אבן עזרא, עי' אבן עזרא.

ר' אברהם בר' מאיר בראדסקי, עי' בראדסקי.

ר' אברהם בר' מאיר דבלמש, במאה הג' לאלף הזה, פילוסוף ורופא מובהק. מקום מולדתו היא העיר לעטשי (Lecci) אשר בנאפולי ובסוף ימיו השמיע לקח מעל הקתדרא בבית המדרש הכללי שבפאדובה. חבר ס' „מקנה אברם", בדקדוק לשון עבר ולא השלים ממנו רק שמונה שערים ור' קלונימוס ב"ר דוד לבית קלונימוס השלים בו את השער האחרון ונדפס אז בשתי מהדורות — האחת בלה"ק לבדה והשניה עם העתקה רומית (ע' אוצה"ס מ 2167). בספרו זה הוא מזכיר את רבותיו ר' משה שר שלום ור' יהודה די נאפולי (מסיר ליאון), והעתיק גם את ספר Isagogicon Astronomicon לבטלמיוס ופירושי אבן רש"ד בפילוסופיא ואחדים מהם נדפסו (די ראָסי). במותו בעיר פאדובה (ש' רפ"ג) חלקו לו חבריו ותלמידיו הנוצרים כבוד גדול וילכו ללוותו בהמון רב (שה"ק).

ר' אברהם בר' מאיר חיים שטערן, עי' שטערן.

ר' אברהם מונסון (א), מרבני מצרים באמצע המאה הד' לאלף הזה, תלמידו של הר"ר בצלאל אשכנזי,

הניח אחריו בכתובים תשובות ודרושים הרבה ולא נדפסו רק אחרים מהם בספרי גדולי דורו: מהר"ב אשכנזי, מהרי"ט, מהרשד"ם, מהרש"ך ומהריט"ץ. הוא היה סופר מהיר ואמן נפלא במלאכת הכתיבה, ובמצרים נמצאו כמה ספרי תורות שכתב בכתב יפה עד להפליא; והר"ר שלמה כהן (בספרו ח"ב סר"ה) כותב אליו: „מכתב הפסק של כבוד תורתו המשמח (ביפיו ובסלסולו) אלהים ואנשים". בסוף ימיו הלך לקונסטנטינה ושם מנוחתו כבוד (שה"ג, קוה"ד).

ר' אברהם מונסון (ב), חי בסוף המאה הה' ותחלת המאה הו' לאלף הזה. הר"ר חיד"א ראה את הספרים שהניח אחריו בכתובים, ה"ה: ס' „תוצאות חיים"— בישוב קושיות הרר"ת אבולפיא בספרו עץ חיים; „מוצאי יום טוב"— בישוב קושיות הרב בעל תוספות יום טוב; „עץ הדעת"—על שו"ע יו"ד; „אשל אברהם"—שו"ת, ואחדות מתשובותיו נדפסו בספרי חכמי דורו, בס' „נחפה בכסף" מאת ר' יונה נבון ובח"ג מס' „משאת משה" לר' משה ישראל מרודים (שה"ג).

ר' אברהם ן' מוסה, עי' אבן מוסה.

ר' אברהם מורפורגו, מחכמי איטליא באמצע המאה שעברה, חבר ס' „אלפי מנשה", הכולל בסדר א"ב כל המשלים הנזכרים בתלמוד עם באורם, ונמצא בכ"י יה"ש, ולפי דעת הרשי"פ הוא חותנו של הר"ר אברהם חי ב"ר עזריאל ריגייו (ע"ע).

ר' אברהם מייזלש, עי' מייזלש.

ר' אברהם מלאך בן הר"ר דובער ממעזריטש וחתן הר"ר משולם פייוויש מקרעמניץ, במאה העברה, היה קדוש בעיני החסידים אשר על כן קראוהו בשם „מלאך". הוא עם ר' „אברהם קאליסקער" חברו ס' „חסד לאברהם" על התורה, על דרך פרדס, ובסופו כמה לקוטים וענינים שונים מגדולי החסידים; נדפס בטשערנאוויץ שנת תרי"א.

ר' אברהם בר' מנחם, כפי השערת החכם צונץ חי קודם לשנת ה"א ס', חבר פזמון לעש"ה בטבת המתחיל: „אבן הראשה" (עמודי העבודה), ובס' „אוצר טוב" ישער שד"ל שהיה עוד פייטן אחד בשם כזה שחבר פיוט (כ"י רומניא 34) המתחיל: „אם אין מנחם לה בלי חמלה".

ר' אברהם מנחם בר' יחיאל הכהן פורטו, ע' רפאפורט.

ר' אברהם מנחם בר' יעקב הכהן מפורטו, ע' ראפופורט.

ר' אברהם בר' מנחם מגדלי שוואב, חי בראשית המאה העברה. חבר בבחרותו ס' „דברי יושר"—כללי דקדוק לשון הקדש, ונלוה אליו חלק ב' ספר „מליץ יושר"— שרשי לה"ק ופתרונם בלשון אשכנז, שחבר הוא ורעו הב"ח מאיר ב"ר יעקב דירן (עי' אוצה"ס).

ר' אברהם בר' מרדכי, רב ופרנס בלבוב ועלה שם לשמים בש' ה"א ת"ט, ועל מצבתו נחרתו הדברים האלה: „הרב המאור הגדול מבעלי תריסין במשנה ובגמרא, לא פסק פומיה מתורה, הוא מורה הוא יורה, נהג נשיאותו ברמה בדרך ישרה, במצות ה' ברה" (מצבת קדש א' ל"ח).

ר' אברהם בר' מרדכי אנקאווא, חבר ספר „זבחים שלמים", על הלכות שחיטה מהרמב"ם; „זכור לאברהם"—דיני טרפות בחרוזים עם פי' מלוקט מכל הפוסקים, כ"י מגדולי פאס, ובסופו פזמונים שנוהגים בני המערב לאמרם בראש השנה קודם ברוך שאמר (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בר' מרדכי גלנטי, עי' גלנטי.

ר' אברהם בר' מרדכי מטשערנאביל, מ"מ דק"ק טוריסק (בפלך וואָהלין) ועומד על משמרתו שם זה כארבעים שנה. חבר ס' „מגן אברהם" (לובלין תרמ"ז), פי' על חמשה חומשי תורה והפטרות על דרך הקבלה. בספר „הזכרונות" לריב"ל נמצא ממנו מכתב שכתב אל ש"ב הריב"ל (ש' תר"ז) ודורש שלומו באהבה.

ר' אברהם בר' מרדכי הלוי, אב"ד במצרים במחצית המאה הה' לאלף הזה, בו נפגשו תורה וגדולה יחדו. חבר ס' „גנת ורדים"—שו"ת בכל סעיפי ההלכות (סדרו והגיהו ושם עליו נוספות ר' יוסף הלוי נזיר, וחתן המחבר ר' חיים טאויל הדפיסו אחרי מותו), ונלוה אליו ס' „גן המלך"— פסקי דינים וכללים בקצרה; „יאיר נתיב"—סדר הגט ע"י שליח; קונטרס „מלחמת מצוה" (נלוה לסוף ס' „דרכי נעם" לאביו) אדות יום המילה לנולד בתחלת ליל שבת, ושקיל וטרי עם גדולי הרבנים שבזמנו כמהר"ם ן' חביב ומהר"א יצחקי, ורבים יצאו לסתור את דבריו בקונטרס מלחמת מצוה (שה"ג ח"א).

ר' אברהם בר' מרינוס, מפייטני המאה הראשונה או השניה לאלף הזה, חבר פיוט לשבת בראשית המתחיל „מי כמוך אדיר שליט ונעלם" (צונץ ל"ג דר"פ 528).

ר' אברהם בר' משה, ראב"ד בגלוגא, דרשן גדול בדורו, נפטר בעיר ווינה י"ז טבת תפ"ו. חבר ס' „זרע אברהם"—פי' על המדרש רבה ועל הגדות ירושלמי, וכמה פעמים נדפס פירושו במדרש ביחד עם ס' „ידי משה". ופירושיו לירושלמי נדפס אצל „יפה מראה" הנדפס באמשטרדם, ובן הרב ז"ל הוסיף קצת מספר „כבוד חכמים" לרבו ה"ר שמעון מפינטשוב, והיו דברי ריבות על ההדפסה כמבואר בהקדמה.

ר' אברהם (הנגיד) בר' משה (הוא רבנו משה בן מיימון), ובערבית נקרא שמו „אבולמני" (Abulmeni), נולד ד"א תתקמ"ו, מת ה"א ט"ו. הרמב"ם שמח מאד בבנו זה ובמכתבו אל תלמידו רבי יוסף העקנין אמר: „האב מעיד על בנו שהוא ענו, בעל מדות טובות ושכל דק ועמוק ולו שם בגדולים". רוח האב נחה על בנו וכמוהו היה אהוב למעלה ונחמד למטה, חסיד גדול ונשוא פנים. ממנו נחל שם התהלה „הנגיד" ויהי למורה ראש כל קהלות ישראל במצרים וכאביו היה גם הוא מצוין בחכמת הרפואה ויהי רופא השולטן אלקא-מל אשר מלך אחרי סלאדין, ורבים דרשו לעצתו, גם היה רע אהוב להפילוסוף הערבי אבן-אבי-אשביא (Ibn-Abi Osaibija) ושניהם היו רופאי בית החולים הראשי בעיר קהירא. הוא חבר ספרים הרבה אשר רבם נכתבו בלשון ערבית והנכבדים בהם: א) כתב-אל-כפאיה או ספר המספיק לעובד ה'. מהספר הזה לא הגיע לידינו רק פרקים אחדים ונמצא בכ"י בבודליאנא בשלשה קובצים: הראשון הוא ספר שני מן החלק השני וכולל בקרבו— דיני תפלה ובית הכנסת, ברכת כהנים ונטילת ידים, תפלין ומזוזה, מילה וצדקה. הקובץ השני והשלישי מדברים משמירת התורה ודרכי המדות והמוסר על פי אורח פילוסופי. מהקדמונים המזכירים דברי הספר יקר המציאות הזה הוא רבי משה אלשקר בתשובותיו (סימן צ"ו). מהספר הערבי הזה נעתק מאמר גדול ונכבד מאד ללה"ק, הוא „מאמר על האגדות" (כ"ח II מצד 8 והלאה). בהשקפתו על האגדה הוא הולך בעקבות אביו לבאר את האגדות באופן מדעי וע"ד המליצה. ב) „פירוש על התורה בלשון ערב", נמצא על ספרי בראשית ושמות בכת"י בהביבל-יותיקה בודליאנא באוקספורד. ג) „מעשה של ירושלמי", ספור מליצי להוכיח קדושת השמועה (נעתק ללה"ק ונזכר ברשימת די-ראָסי). ד) „מלחמות ה'", תשובה אל מתנגדי הרמב"ם, להוכיח צדקת הספרים „מורה נבוכים" וס' „המדע" עם ספור דברי ריבות שהתעוררו אחרי מות הרמב"ם בפרו-בינציא וספרד הצפונית (ווילנא תקפ"א). ה) „ברכת אברהם", תשובה להשגות ר' דניאל הבבלי (ע"ש) על ספר משנה תורה (ליק תרכ"א ע"י הח' ב"ג). בתשובותיו אלה הננו רואים את תכונת נפשו הרמה, כי רבי דניאל הבבלי מדמשק היה אחד מהעוררים הראשונים על הרמב"ם, וכאשר התפרצה המחלוקת ותלמיד הרמב"ם רבי יוסף העקנין האיץ בהריש גלותא ר' דוד ממסול להחרים את רבי דניאל וגם התאמץ לדבר על לב רבי אברהם כי יחרים את האיש המחלל כבוד אביו, ענה הוא בענותנותו, ברוח אהבת האמת, שאינו ראוי להחרים את האיש העושה מעשיו לשם שמים, וכי הוא אינו יכול לחות דעה, כי כבן הנעלב הוא נוגע בדבר והמשפט לחכמי הדור הגדולים בתורה וחכמה.

ר' אברהם בר' משה בן אסמעאל. חי בסוף המאה הא' לאלף הזה, תלמידו של הרשב"א ורבו של רבנו

ירוחם, והובאו תשובותיו בס' „שבלי הלקט" ח"ב כ"י (שה"ג א' 23) ובשו"ת מהר"ם אלשקר סי' ל"ט ובשו"ת „זכרון יהודה" להר"ר יהודה בן הרא"ש סי' פ"ה (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בר' משה אשכנזי-היילפרין, אב"ד בלבוב בראשית המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „אהבת ציון", פירוש על התורה וחמש מגלות. מת י"ט טבת ה"א ת"ט בלבוב בן שבעים ואחת שנה (מצבת קדש א' ב'). לפי הנראה היה בנו של הר' משה ב"ר זבולון אליעזר בעל ס' „זכרון משה". ע' מה שהעיר עליו הרא"א (האסיף 401, II).

ר' אברהם בר' משה די בוטון מרבני שאלוניקי, חי במאה הרביעית לאלף הזה, היה תלמידו של ר' שמואל די-מודינה. חבר ס' „לחם משנה", על כל ספרי הי"ד להרמב"ם (ויניציא שס"ט); עוד חבר ס' „עבד לחם רב" עם שו"ת ובאורי שיטות הש"ס (איזמיר ת"ק). כאשר נגש ר"א אל עבודתו בס' „לחם משנה" לא ראה עוד את ס' „כסף משנה" להרי"ק, ורק בבואו להלכות תפלה (י"א ט"ו) יאמר בזה"ל: „היום ה' לאדר ש' השל"ה הגיע לידי פירוש הרב הגדול מוהרי"ק ז"ל . . . . . ומכאן והלאה לא אכתוב אלא הדבר המחודש אשר לי".

ר' אברהם בר' משה זלמן ווארשאווסקי, ע' ווארשאווסקי.

ר' אברהם בר' משה מזנשהיים, בבחרותו היה נקרא ר' אברהם חזן מהייפארט, אחד הסופרים המצוינים במחצית המאה הראשונה לאלף הזה, תלמידו של הר"ם מרוטנבורג. הר"ר שמעון המכונה „ברוך שאמר" כתב בספר הנקרא „ברוך שאמר" על שמו את נוסח כתיבת תפלין, צורת האותיות ודרכי עשייתן כפי מה שקבל מרבו ר' יששכר שהיתה בקבלה אצלו מפי ר' אברהם, ור' שמעון הוסיף הגהות רבות על הנוסח ההוא (אוצה"ס, ועי' שה"ג ח"ב ע' ברוך שאמר).

ר' אברהם בר' משה סג"ל שפיץ, נולד בעיר אושפיץ כ"ה אדר ה"א תט"ז ונפטר בווינה א' אייר תק"א. על מצבתו הפליגו בשבחו: . . . „לא פסקו ישיבות תלמידי חכמים משלחנו ומספיק מהונו ליושבי בתי מדרשות . . . שסייע לבנין בית הכנסת בק"ק אייזענשטאט ופדה בממון הרבה כמה שבוים מתושבי עיר אובין בש' תמ"ד וטובה עשה בעמו בכמה שתדלנות אצל המלכות ושריו, רועה נאמן מנהיג ומנהל לעדת ישרון" (אינשריפטען 376).

ר' אברהם משכיל לאיתן, עי' משכיל לאיתן.

ר' אברהם בר' ניסן לוריא, ע' לוריא.

דון אברהם בר' ניסים תיון, מחכמי ליסבונה בהמאה הג' לאלף הזה. חבר ספר „אמרות טהורות" במוסר השכל.

ר' אברהם נפתלי הירש בר' משה סג"ל שפיץ, מגדולי רבני אשכנז בסוף המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „מלא רצון", בישוב כל דברי התלמוד הנראים כמכחישים זא"ז בדברים שאינם תלוים בסברא, ובהקדמתו שם הוא מונה מספר הספרים הרבים שחבר בחדושי גפ"ת, שו"ת, קבלה, חשבונות התלמוד, שירים ודקדוק.

ר' אברהם בן נפתלי טנ"ג (ר"ת טויסק, גיין גרשיל) יליד לונדון, חטר מגזע מהר"ל מפראג, חי במחצה המאה העברה. אביו היה יליד פולין, אך לדתו היתה בלונדון ומנעוריו התנכר לחובב תורה וחכמה ויבחר גם דרך תבונות בבאורי האגדות התמוהות. מספריו שכתב הכי נכבדו: „בסבי טעמא" — על באורי מאמרי חז"ל לקרבן אל השכל (נדפס בש' תקל"ב). בספר הזה נמצא מכתב ערוך לר' משה העברי (ג"כ מיוצאי פולין שנתישבו בלונדון) ושם הוא קורא תגר על הפולנים המפולפלים ומכבד מאד את הרמב"ם ואומר: „כי בלתי למודיו (של הרמב"ם) אנחנו בגלות המר היינו כעם הדומה לחמור". „תפוחי זהב במשכיות כסף" — שני פירושים על קהלת בדרך החקירה והסוד (בש' התקל"ג). „צפנת פענח" — על באור המיטהולוגיא. גם שירי וירגיל הרומי העתיק לעברית ומתאמץ להוכית אשר חכמי העמים לקחו הרבה מספרי ישראל ושמו בכליהם. מספרו זה נראה שהיה לו יד ושם גם בלשונות ערבית רומית ואנגלית. כל הספרים שכתב ר' אברהם נשארו בכ"י ולא נדפסו, ונמצאים בבית המדרש של חברת „כנסת ישראל" בלונדון.

ר' אברהם בר' נתן הירחי, עי' אבן-ירחי.

ר' אברהם נתן נטע בר' משה מייזלש, ע' מייזלש

ר' אברהם בר' נתן נשיא, מפייטני המאה הא' או הב' לאלף הזה. חבר תחנה המתחלת: „ה' ארכו שני בגלות וכור מעני" (צונץ ל"ג דר"פ 544).

ר' אברהם סיניור, יליד שיגוביא (Segovia) בספרד, חי במחצה הראשונה של המאה הג' לאלף הזה, ויהי עשיר ויושב בחצר המלך. לראשונה בימי מלכותו של הײנריך IV מקאשטיליא, היה המתוך והפשרן בהסכסוכים שנפלו בין המלך הזה והמלכה איזבלה (אשת פרדינאנד הקתולי) ובהנשאה לפרד' גדל כבודו עוד יותר ויהי למפקת על גבית המסים בארגוניא וקשטיליא הנאחדות. בשעה שנכבשה העיר מאלאגא לפני פרד' ואיזב' (18 אג' 1487) ותושבי העיר נמכרו לעבדים, שלח אברהם סיניור את ר' שלמה ן' וירגא בעל „שבט יהודה" לאסוף כסף למצות פדיון שבוים בכל קהלות ישראל בספרד. בבוא דון יצחק אברבנאל לטולידה היה לו א' סיניור לריע אהוב ויחדו היו מקשיבים לקח מפי הרב הגדול הר"י אבוהב. יום מותו לא נודע ובכלל נעלמה ממנו אחרית המשפחה הזאת. לפ"ר קייזערלינג המירו סיניור ובניו את דתם (15 יוני 1492) והמלך והמלכה והקרדינאל קסימינס צורר היהודים היו המכניסים אותם בברית הדת החדשה ויסבו את שם משפחתם מסיניור לקורוניל (Coronel).

ר' אברהם בר' סיסא, מפייטני המאה הא' או הב' לאלף הזה. חבור פיוט לשבת תשובה הכולל קי"א חרוזים אשר כל אחד מהם חותם במלת שבת (צונץ ל"ג דר"פ 544).

ר' אברהם סלמה (סלאמה, עי' אוצר טוב), מראשי העיר דמשק בש' ש"ו לאלף הזה, וחתום על מעשה בית דין הנדפס בס' „אבקת רוכל" למהר"י קארו (סי' קנ"ג). חבר פיוט לכבוד קדושת ארץ ישראל: „ארץ הקדושה יקרה חמודה" (צונץ ל"ג דר"פ 535). ויש מיחסים אותה לרבי יהודה הלוי (עי' עמודי העבודה).

ר' אברהם עהרליך, עי' עהרליך.

ר' אברהם בן עזוז המכונה „בן ברוגיל". תלמידו של הר"ר שמואל די מודינה וחברו של הר"ר שמואל אוריסה, חי בסלוניקי במאה הד' לאלף הזה. חבר ס' „לחם אבירים" — הכולל חרושי כמה מסכתות (קוה"ד).

ר' אברהם עפשטיין, ע' עפשטיין.

ר' אברהם פורטדא, ע' פורטדא.

ר' אברהם פינסו, חי באמצע המאה שעברה, חבר ס' „תולעת שני" — דרושים כסדר התורה ע"פ דרך המחקר והפלפול.

ר' אברהם פיקס בן אליה בן הדיין ר' לוי מעיר רומא. נמצא ממנו בכ"י ס' „התגין" — אדותן התגין שעל האותיות שבספר התורה, נכתב בעיר לאוויע (Loveno) שבמדינת איטליא בש' נב"ר (נז"ר). ע"ע במפתחות לספר אוצרות חיים ובאוצה"ס.

ר' אברהם פיריגורי (גר צדק) מקורדובא. נוצרי ספרדי שקבל אמונת ישראל, בתחלת המאה הד' לאלף הזה, ויחבר ספר בלשון ספרדית להוכיח אמתת יסודות תורת משה; ונעתק לעברית ע"י ר' מרדכי לוצאטו מטריאסטי בשם „צרית בית אל", כ"י בקהלת מנטובה (ע' אוה"ס והמזכיר למש"ש (48, IV).

ר' אברהם (ישראל) פירײרה, חטר מגזע גולי ספרד שהתישבו באמשטרדם, חי בראשית המאה הה' לאלף הזה. בו התלכדו תורה ועשירות במקום אחד ויהי נדיב גדול ועושה צדקות הרבה. הוא הקים בחברון בית מדרש גדול ויקראהו „חסד לאברהם", ויכלכל את כל הלומדים בו בכל מחסוריהם. בהשמע דבר השבתי צבי כי הוא המשיח אשר אליו ייחלו כל ישראל, התעורר הוא ובני משפחתו

ועמו עוד משפחה אחת עשירה ונכבדה ויצאו מאמשטרדם ללכת לחברון ולהתישב שם בבית המדרש אשר יסד (ש' תכ"ו). בהיותם בדרך ארבו לנפשם גדודי שודדים מאנשי חיל האשכנזים אשר נלחמו את ההולאנדים, אך בטרם הפיקו זממם נודע הדבר להנוסעים וישכרו למו שומרים ללוותם בדרך, ובאימת מות וסכנות גדולות באו לעיר פֿראנקפֿורט, ויהי בדעתם לחכות שם עד עבור המלחמה, אך כאשר ארכו להם שם הימים והמנוחה לא שבה לאיתנה, שב פיריירה והגלוים עמו לאמשטרדם ושם נפטר. הוא חבר בשפת ספרד ספרים בחובות הלבבות במוסר ויראת ה', מהם הכי נכבדו: א) „דרך בטוחה" (La certeza del camino) שעסק בחבורו י"ב שנה; ב) „ראי מוצק מהבלי העולם" (Espejo vanidad del munda) המדבר מהשגחה, מעיקרי האמונה, מדרכי המדות הטובות והרעות ומהבלי עסקי בני האדם, נחלק לה' מאמרים, וכל מאמר כולל כמה וכמה פרקים וסמנים, וחכמי אמשטרדם ורבניה כבדוהו בהסכמותיהם ובשיריהם (כנ"י לרשי"פ).

אברהם פרוחובניק (Abraham Prochownik), חי בפולין בתחלת המאה הח' לאלף הה'. הגדה מספרת כי אחרי מות פּאָפּעל II מלך פולין פרץ ריב ומדון בין אצילי הארץ ההיא מי ימלוך אחריו. לאחרונה נועצו יחדו בעיר קרוזשוויצא להקים ארבעה שומרים בארבעה מבואי העיר והיה האיש אשר יבוא בבקר העירה ראשונה הוא יהיה למלך בארצם. ויהי בבקר והנה אברהם היהודי בא ראשונה אל העיר, ויביאוהו השומרים אל שרי בית המועצה. השרים חפצו להמליכו עליהם, אך אברהם מאן להעמיס עליו משא המלוכה, ויתחנן אל השרים לתת לו מועד יום אחד, להתבודד לבדו ולהתפלל לה' לתת חכמה בלבו לכלכל את הדבר הגדול והקשה הזה. השרים מלאו אחרי דברו, אך תחת התבודדו יום אחד ישב אברהם סגור בחדרו שני ימים תמימים. השרים לא נועזו לדפוק על דלתות חדרו ויהיו כאובדי עצות, אך פיאַסט (Piast), אחד מגדוליהם, התאזר עז ויקרא: אחי! בחירנו יושב סגור בחדרו והארץ תתמוטט באין מלך, לכן אוציא את בחירנו אליכם ונשמעה מה בפיו, ובדברו חצב בגרזן בדלתות החדר ויוציא את אברהם משם. אז יעץ להם אברהם לתת כתר המלוכה לפיאַסטא, באשר הוא הבין כי נחוץ מלך לארץ, ולו עז ורוח אמיץ כי לא ירא להפריעהו ממחשבותיו, ולכן יצלח לעשות מלוכה בארץ. השרים שמעו לאברהם וימליכו עליהם את פיאסטא.

ר' אברהם פריצול (Farissol) בכ' מרדכי מאביניון, מחכמי איטליא במאה הג' לאלף הזה (נולד ה"א רי"א, מת בערך רפ"ה). בימי נעוריו יצא מאביניון עיר ממשלת האפיפיורים בנגב צרפת לבא לאיטליא ויתישב בפיראַרה, ויהי חזן הכנסת ומעתיק ספרים יקרי המציאות. העבודה הזאת הרחיבה חוג בינתו ובהגיעו לחצי ימיו החל לחבר ספרים ויצא לו שם לחכם גדול ורב הדעת. ספריו הראשונים המה: „פרחי שושנים" — על התורה (כ"י די ראָסי № 921); פירוש לספר „איוב" (מקראות גדולות— ויניציא רע"ז); לס' „קהלת" (כ"י— בש' רפ"ו). הוא היה הראשון בין סופרי ישראל בימי הבינים אשר הבין לדעת מה נכבדה היא לבני עמנו דעת הארץ ומלואה, ויכתוב את ספרו „אגרת ארחות עולם", „חברו לאהבת גבירים חשובים זרע קדש מצבתם וכו' היום חדש חשון רפ"ה לפ"ק". „את דבר האגרת הזאת בכתב עברית החדשה, במלאכת קצת מהלכי עולם חקוקה וחרושה, היא הנקראת קוסמוגרפיה, לשמח נפש עגומים בפרסום הגדות אמתיות, חדשות גם ישנות, הנודעות להמעיינים בה" (בהקדמתו). כנראה התעורר להרחיב את ידיעת הגיאוגרפיא בין בני עמו בהתגלות הארצות החדשות בימים ההם, בימי המסעות הגדולות של קלומבוס, וואסקא די גמא ואחרים, ולזה יכון באמרו „הגדות אמתיות". הוא היה קרוב למלכות ומבאי בית דוכס פיראַרה, הירקוליוס (Ercole d'Este I), אשר הצטיין בין כל מושלי איטליא באהבת חכמה ומלאכת מחשבת. הדוכס הזה מצא קורת רוח בחברתו ושיחותיו ויקרא לו כפעם בפעם להתוכח באמונת עם הכהנים הקתולים והוא הכין לכלכל דבריו במתינות ודעה מיושבת, כי הדוכס נטל עליו להשיב לבעלי ריבו בשובה ונחת. דברי הויכוחים נכתבו ממנו בעברית ולבקשת הדוכס נעתקו לאיטלקית. הספר הזה נודע בשם „מגן אברהם" — ובהקדמתו לו אומר: „לבקשת אדוני סי' אירקולוס דוכס פיראַרה וזוגתו ואחיו שהם הרהיבוני וצווני וכו', להתוכח עם שני חכמים מפורסמים בזמן ומקום מכת הדרשנים דומיניגיני וכו' מכת הקטנים הוכרחתי בצווים ברשותם" וכו' (כ"י רח"ם №№ 410—12 בשלש נוסחאות — חברו בערך ש' רס"ד). בספר ההוא הרבה ר"א להפך בזכות היהודים ומעשיהם גם בדברים שיש בהם משום תקון העולם והחברה, כהלואה ברבית וכדומה. עוד נמצאו ממנו בכ"י ספרים שונים בחכמת ישראל והעתקת ספר המאמרות לאריסטו.

ר' אברהם צבי, אב"ד בפילץ ופיטרקוב בסוף המאה העברה. חבר ס' „ברית אברהם" שו"ת בכל סעיפי ההלכות, והובאו תשובותיו גם בס' „חמדת שלמה" להר"ר שלמה זלמן אב"ד בווארשא (שה"ח).

ר' אברהם צבי אייזענשטדט, עי' אייזענשטדט.

ר' אברהם צלת, חכם ונדיב בקונסטנטינה באמצע המאה הד' לאלף הזה, ונמצאה תשובה ממנו בתשובות מהרח"ש ח"ג סי"ב (שה"ג), הוא היה בעוזרי הר"ר שמואל יפה להדפיס את ספרו „יפה תאר" על בראשית רבה; בספרו זה נותן ר"ש יפה תודה רבה לאיש חסדו זה וכתב עליו: „החכם המהיר לעבודת קונו, קל כנשר רץ כצבי הוא לכל החכמים והדרם" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם קאטלאנו, מחכמי איטליא בסוף המאה הד' לאלף הזה. בכ"י הפליט (Cod. 9) נמצא ממנו ס' „עולם הפוך" הכולל מאורעות המגפה בוויניציא בש' ה"א ש"צ (1630), ובסופו שירים על זה מאת ר' משה בנו. כנראה הוא הספר „ספור תלאות הנגף" ששלח רמ"ש גירונדי לבעל הכרם חמד ומאיזה סבה לא הדפיסו (אוצה"ס).

ר' אברהם קבסי, מהרבנים הגדולים בסוף המאה הח' וראשית הט' לאלף הה', בעיר קאבס (Kabes) באפריקא הצפונית. הוא בא בכתובים עם גאוני זמנו ר' חננאל מקירואן ור' נסים והציע שאלותיו לפני רב האי גאון. זמן לדתו ומותו נעלם ממנו.

ר' אברהם קולורני, חי במנטובה באמצע המאה הד' לאלף הזה. בגלל חכמתו הנפלאה היה לו יד ושם בחצרות הקיסר רודאלף II, הדוכס ממנטובה והדוכס מפיראַרה. בש' שמ"ת שלח במלאכות דוכוס פיראַרה לפראג, ובמצותו הדפיס שם (ש' שנ"ג) את ספרו בלשון לטיני ואיטלקי Scotographia אשר הקריבו לכבוד הקיסר. מטרת הספר הזה היא להורות דרך לכתוב אגרות בלשון חידה ורמז, וגדולי חכמי העמים הפליגו בשבחו ואמרו עליו שהוא היהודי האחד באיטליא אשר התעסק בכפרות המליצית, ויש משערים שהוא מחבר הספר שנעתק במצות הדוכס ממנטובה ונקרא בשם Clavicula Salomonis (מפתח שלמה).

ר' אברהם קלויזנער, מגדולי ההוראה ואחד הרבנים בווינה במאה השניה לאלף הזה. הוא כתב בספר את כל „מנהגי אֶסטרייך", ונדפסו בשם: „מנהגים" לר"א קלויזנר (ריווא די טרינטו שי"ט). גם נמצא בכ"י בשני עקו' (רח"ם №№ 465—466): „מנהגי אושטרייך" שיסד מהר"א קלויזנר; „מנהגי מהר"א קלויזנר", עם הגהות ממנהגי מהרי"ל. והמו"ל מנהגי מהרי"ל הכניס בתוכם גם מנהגי ר"א קלויזנר (ע' גראֶטץ VIII, 12).

ר' אברהם קלעי, ע' ר' אברהם בכ' יאשיהו ירושלמי.

ר' אברהם בן קמביל או **קביל**, מגדולי המדקדקים במאה האחרונה לאלף הה', הזכירו ר' יוסף קמחי בספר „הזכרון". לדעת רא"ג (אר"נ I, 105) הוא השר ר' אברהם ב"ר מאיר אבן קמניאל אשר ר' משה בן עזרא חבר לכבודו את ס' „הענק" וגם ר"י הלוי נשא את שבחו על שפתיו.

ר' אברהם קרטב, פייטן במאה הראשונה לאלף הזה,

חבר פיוטים שונים לתענית אסתר, רשויות ופתיחה לשופרות, שם עירו ושנות חייו לא נודעו (צונץ ל"ג דר"פ 500).

ר' אברהם הקרימי, חי בחצי האי קרים בראשית המאה הב' לאלף הזה. לבקשת רבים, וביחוד תלמידו הנשיא ר' חזקיה הקראי, חבר ספר „שפת אמת" — הכולל תשובות על טענות הקראים נגד הרבנים, ע' אדותיו בארוכה בס' „משא קרים" (178—180).

ר' אברהם קרכמאל, עי' קרכמאל.

ר' אברהם בכ' ראובן בכ' אליה ש"ץ באבוידה, חבר ס' „בית אברהם" על המסורות, בסדר א"ב ונדפס בקושטנדינא תק"ב (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בכ' ראובן שמ"ו, רב בקורפו בסוף המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „זרע אברהם", דרושים וחדושי דינים כסדר התורה.

ר' אברהם רוזנים, עי' רוזנים.

ר' אברהם רומאן, מחכמי ישראל באיטליא בסוף המאה הה' לאלף הזה. הוא כתב הקדמה על ס' „סלע המחלקות" — בדבר החרם של ק"ק רומי נגד ר' מנחם פיסארו, ונדפסה ביחד עם הס' „מלחמת חובה" מהרמב"ן, ואולי הוא ר' אברהם רומאַן אשר יזכירהו שד"ל במאמרו ע"ד ר"מ בן עזרא (כ"ח IV, 68).

ר' אברהם בכ' רפאל די לונזאנו ספרדי, חבר ס' „קנין אברהם", דקדוק שפת עבר.

ר' אברהם רפאל בכ' יהודה קוריאש, חבר ספר „זכות אבות", שו"ת ובאור לשוגות רש"י ומזרחי.

ר' אברהם בכ' רפאל קארו, ע' קארו.

ר' אברהם בכ' רפאל ראוויגו, באמצע המאה הה' לאלף הזה, מגדולי חכמים התורנים והמקובלים במודינה ובמנטובה, ויהי גם נדיב גדול ועושה צדקות עם כל אדם ומכלכל בלחם את התלמידים הבאים לשמוע לקח בישיבתו. בחכמת הקבלה היה תלמידו של הרב הנודע לשם ר' משה זכות, וחבה יתרה נודעת לו מאת רבו זה שכותב עליו בס' „אגרת הרמ"ז": „שהיה בעל רוח צהובה להאיר בתורה כר' נהוראי סבא וליכנס ולצאת בשלום כרבי עקיבא". הר"ר מרדכי ב"ר יהודה ליב אשכנזי כתב בספר את כל אשר קבל מרבו ר' אברהם בבאור מאמרי הזהר ועניני קבלה וקרא את הספר „אשל אברהם" על שם רבו, והר"ר יוסף שמואל מקראקא בהסכמתו להספר הזה הרבה לספר בשבחו וכותב: „אחד היה אברהם בדורותינו שמסר מאדו ונפשו על חכמה זו (חכמת הקבלה) מעודו עד היום הזה... ומלא בנגלה כרסו עד שזכה להיות זקן ויושב בישיבה ומשם עלה לחכמה הזאת". נפטר במנטובה ש' ה"א תע"ד וחברו הר"ר בנימין הכהן בספרו „גבול בנימין" (ח"ב דרוש י'), הרבה להספידו ולספר את כל תהלתו (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בכ' שאול ברודא, ע' ברודא.

ר' אברהם (אברשקי) בכ' (השר) שאול וואהל מבריסק, חי בסוף המאה הד' לאלף הזה, ויהי ראש ישיבה בביה"מ שיסד אביו השר ברחוב שהיה שייך לו ויהי גם אב"ד הראשון ברחוב ההוא (גדולת שאול צד 11), ומשם נתקבל לאב"ד בעיר ווארנין ואח"כ בעיר לבוב. הוא היה מחותנו של הרב תוי"ט (שם כ"ה).

ר' אברהם בכ' שבתי הכהן מצאנטא אשר בין איי יון, חי באמצע המאה הה' לאלף הזה. מעיר מולדתו בא לעיר פאדובה ללמוד חכמת הרפואה והפילוסופיא ויהגה שם גם בתלמוד, ויתנהג בצדק ובאמונה וע"כ מצא חן בעיני רבני פאדובה וגאוניה, וכאשר נסמך לרופא בבית מדרש המדעים שרו את תהלתו יחד עם גדולי משוררי הדור. גם בעסקו במלאכת הרפואה לא חדל מלעסוק בתורה ויחבר ס' „דרשות על התורה" וס' „כהונת אברהם", הכולל כל מזמורי תהלים ופרקי שירה בתרוזים, וכל גדולי רבני דורו הרבו לספר בשבחו בראש ספרו זה וכתבו עליו: „נהירין ליה שבילי דשמיא כשבילי דנהר דעה" ושהוא „כבוד עדתו" (תג"י צד 32).

ר' אברהם בכ' שלום בלאים או בלעיש (נולד בתוניס בשנת הקכ"ו — מת בלונדון תרי"ג), אחד מטובי הרבנים הספרדים בדור האחרון. שנים רבות היה מהסוחרים הגדולים והיה שר האוצרות של הביי מושל תוניס ואח"כ נתמנה לרב בעיר ניצא אשר בצרפת הדרומית ויהי אהוב לצירי אירופה, אשר היה להם דבר אל הביי. בערך שנת ת"ר קבע משכנו בלונדון וישב באהל תורה בביהמ"ד של הספרדים „עץ החיים" וידפיס שם את ספריו: א) „עפרות תבל", פירוש על קהלת עם העתקה אנגלית; ב) „תבואת יקב", חידושים עה"ת כסדר הפרשיות וחי' גפ"ת והרמב"ם; ג) „יד אבשלום", חידושים; ד) „באר לחי ראי", על דרך ארץ ותוכחת מוסר, עם העתקה איטלקית וצרפתית (ווינה 1838) ואנגלית (לונדון 1840); ה) „פתח הבית", על הטור וב"י ועמו „פרי עץ חיים", שו"ת ו„עפרא דאברהם", דרושים; ו) „פרח שושן", דרושים במעלת יראת הרוממות עם העתקה אנגלית, ועוד כמה ספרים. החכם הזה היה מכובד מאד בעיני קהלות הספרדים אשר באנגליא ובנותיה ורֵע אהוב להצדיק ר' משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית.

ר' אברהם בכ' שלום טוביאנה, מחכמי אלגיר בתחלת המאה העברה. חבר ס' „אשל אברהם", באור ע"פ הפשט וע"פ הסוד למנין רמ"ח מצות עשה להרמב"ם ונדפס ביחד עם באור כזה בשם „עין החיים", לר' יהודה בן חנין, וס' „חסד לאברהם", סדור תפלות לכל השנה ע"פ כוונות האר"י.

ר' אברהם שלום בן יצחק בן יהודה, חוקר דתי ונוטה לחכמת הקבלה העיונית והמעשית, חי באיטליא במאה השלישית לאלף הזה. חבר ס' „נוה שלום", בחקר אלוה ומתאמץ לקרב החקירה אל הקבלה ומשתמש בדברי הרמב"ם, וביחוד יסיר תפיסות הרב חסדאי על הרלב"ג בדברי אמונה. הוא בעצמו לא היה מקובל, אך האמין באמתתה. דרשותיו המה ע"ד הרמז וכלן מיוסדות על מאמרי חז"ל במסכת ברכות (רשי"פ בכנ"י). באוצר הספרים של הרש"פ נמצא גם כ"י מספרו על ההגיון, העתקה מספרו של הח' מרשיליוס (Marsilius Ingenus) עם הקדמה ע"ד למוד החכמות (נדפסה ע"י הד"ר יעלינעק והערות מהח' כרמולי, הכרמל שנה VI, № 12). לדעת די ראסי גם הפירוש על ס' חכמת הטבע לאלגזאלי בכ"י באלבירטיני הוא מר"א שלום.

ר' אברהם בן דון שלמה ן' עקר (עקרא), מרבני ויניציא בזמן הר"ר יהודה אריה די מודינה (תג"י). חבר „כללי מדרש רבה" ונדפסו בספר „ארזי הלבנון", שהוא שם הכולל לקובץ ספרים שונים, וגם בס' „מהררי נמרים" שהובא לבית הדפוס ע"י ר' אברהם עקרא (עי' שה"ג לחיד"א, אוצר הספרים מ' 704).

ר' אברהם בכ' שלמה זלמן, אחי הגר"א מווילנא, מ"מ בשקלאוו בסוף המאה העברה. הניח אחריו בכתובים ספרים הרבה ולא נדפס מהם רק ס' „מעלות התורה", בו יתאמץ להוכיח ממאמרי חז"ל את גודל מעלת עסק התורה ובתוכחת מגולה יוכית את אלו המניחים את עסק התורה מפני עיון התפלה, ואח"כ נדפס הספר הזה ביחד עם באור רחב בשם „אור תורה" לר' יצחק אייזיק מטיקטין ונקרא בשם הכולל „עמוד התורה" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בכ' שלמה טריוויש הצרפתי, חטר מגזע רש"י. כפי הנראה נולד (בערך ה"א ר"ל) בעיר מגורי אביו במנטובה אשר במדינת איטליא ושם נתגדל. בהיותו כבן עשרים כבד עליו המחסור ויתפרנס משכר למודו עם תלמידים בעיר רוביקא מהלך יום אחד מעיר פיראררה, ובש' השלשים וחמש לימי חייו כבר נתפרסם שמו הטוב ומקרוב ומרחוק שלחו אליו שאלות בעניני הלכה והוא השיב להם בחכמה ודעת, וגם גדול הרבנים בזמן ההוא ר' יעקב בן חביב שלח אליו את פסק דינו אדות עגונה אחת למען יחוה הוא את דעו בהיתרה. בהיותו כבן נ"ד שנה (ה"א רפ"ד) נשאו לבו להדפיס את ספרו „ברכת אברהם" (הכולל שלש מאות דינים מחודשים בהלכות נטילת ידים ע"ד הפלפול) ויבא עד קונסטנטינא ונתקבל שם בכבוד גדול בבית השר יוסף המון

רופא המלך שולימן וכל הימים שישב שם היו כל מחסוריו עליו (ספרו נדפס בוויניציא (שנ"ב) והסכימו עליו ראשי רבני הדור ההוא ומכנים אותו בשם „גאון", תאר אשר לא היה חזיונו נפרץ כ"כ בעת ההיא, והרב בעל בית יוסף כותב עליו: „ראיתי אחד קדוש מדבר ותילים יגבר, דן דין ענ"י (על נטילת ידים) פסקים מתוקים מזוקקים שבעתים בפלפול עצום בוער באש עד לב השמים"). משם עלה לירושלים והחליף מכתבים בהלכה עם גדולי הדור: הר"י בן חביב, הר"ל בן חביב (וכותב עליו: ת"ח זקן בר אורין ובר אבהן) והר"י בי רב ועוד (אבן שמואל פ"ה).

ר' אברהם בר' שלמה הלוי באקראט, חכם ומשורר מצוין במדינת תונים בסוף המאה הג' לאלף הזה. חבר ס' „גני זמיר"; „ספר הזכרון"—באור לפרש"י על התורה (ש' רס"ז). חברו המשורר ר' אברהם אבי זמרה הפליג בשבחו בשיר שחבר לכבודו, וכפי הנראה הוא שיר תהלה לס' „גני זמיר" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם שלמה מס"ט מקסימין, רופא נכבד בחצר המלך רענעה (René) מפרובינציא, וימצא חן ושכל טוב בעיני המלך הזה, אשר בכלל היה לבו טוב על היהודים ויפטרהו מכל תרומה ומס (מגיד משנה תרמ"א № 12).

ר' אברהם בן שמואל, חבר סליחה „אל מי מגואלי", הנמצאה במחזורי ספרד (אוצר מ"ב, וע' כנ"י לרשי"פ בערכו).

ר' אברהם שמואל תלמידו של ר' אברהם מוטאל משאלוניקי, חי לפי"ז בראשית המאה הה' לאלף הזה. בעל „קורא הדורות" מכנהו בשם מעיין, דרשן, משורר ופייטן גדול שחבר ספר גדול מפזמונים ושירים ותוכחות בטוב טעם ודעת.

ר' אברהם בן שמואל אבולאפיא, ע' אבולאפיא.

ר' אברהם בר' שמואל אלקלעי, חי באמצע המאה העברה. חבר ס' „זכור לאברהם", זכרון דינים מפוסקים ראשונים ואחרונים ע"פ א"ב כסדר הארבעה טורים.

ר' אברהם בר' שמואל גדליה, מהחכמים התורנים בירושלים בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה. חבר ספר „ברית אברהם", הכולל פירוש על הילקוט שמעוני והוספת אגדות מלוקטות מתשעים ספרים שונים, והובאו דבריו בס' „דבר שמואל" סי' ע"ב.

ר' אברהם בר' שמואל זכות (Zacuto), תורני וחכם בחכמות החיצונות, יליד קשטיליא ותלמיד מובהק לר' יצחק אבוהב. ר"א זכות היה חכם גדול בתכונה ואיצטגנינות והיה מורה בבית מדרש המדעים בסלמנקה וגדולי החכמים מהנוצרים הקשיבו לקח מפיו. בבואו עם הגולה מספרד לפורטוגאל נתקבל באהבה וחבה מאת המלך (אם דון יואַן II או עמנואל לא נתברר). אחרי מות המלך יואן משך אליו המלך עמנואל חסדו ויועץ עמו בכל דברי המדינות. כאשר התעוררה אז בלבות הפורטוגיזים החשק לגלות ארצות ואיים רחוקים והמלך עשה הכנות לשלח את התייר הגדול וואסקא די גאממא לגלות דרך-ים לארצות הודו נקראו גם היהודים אברהם זכות ויוסף ויזינו לשבת בסוד החכמים התוכנים. אז הראה זכות את חכמתו ויעש את המכונה המודדת גובה הכוכבים — האסטרולוביום (d. nautische Astrolabium) ממתכות תחת אשר לפנים היתה נעשית מעץ. מהספורים שנשארו בעם (ר' מנשה בן ישראל בנשמת חיים) מדברי חרודים שהיו לו עם המלך עמנואל, נראה שהיה אהוב מאד בחצר המלוכה, ומלבד שהיה אסתרולוג עוד מנהו המלך עמנואל לסופר דברי הימים—היסתוריגרף—בחצר מלכותו. אך כל חכמתו וגדולתו לא עמדו לו ביום צרה ותוכחה, כאשר התאכזר עמנואל על יהודי ארצו ויוציא כתב הדת לגרשם מן הארץ ויתן להם ארוכה עד חדש אוקט' שנת רנ"ח ויסגור עליהם גם שערי ארצו מבלי לתת להם לצאת למען יתנצרו. בעת הרעה ההיא לא חמל האכזר הזה גם על אהובו ואצטגנינו ויתפוין להביא גם אותו במסרת הברית החדשה בחזקת היד, אך בסכנת נפש צלחה בידו להמלט הוא ובנו ר' שמואל עמו, תלאות רבות סבל בדרך ופעמים נפלו בידי שובים; אך אחרי כן באו אל חוף אפריקא ויתישבו בתונים ושם חבר את ספרו הנודע „היוחסין" (ה"א רס"ד). ס' „היוחסין" כולל בקרבו סדר הדורות ושלשלת הקבלה ממשה רבנו ע"ה עד זמן המחבר. ערכי התנאים והאמוראים באו בו על סדר אלפ"א-בית"א גם נמצא שם זכרונות מדה"י למלכי אומות העולם, נדפס לראשונה ע"י ר' שמואל שולם (שכ"ו) בהשמטות שנויים וחלופים; ובימינו נדפס כלו בשם „היוחסין השלם" ע"י הר"צ פיליפאווסקי (לונדון תרי"ז). ספרו בתכונה כתוב בלשון רומית ונקרא בשם Almanach perpetuum עם לוחות מהטיות ממסלולי התנועה והתהלוכה של השמש, הירח וכוכבי לכת, כתבו בשנת רל"ג בהיותו עוד מורה בביה"מ אשר בסלמנקה והקדישו לכבוד הבשוף שם. עוד נשאר ממנו ספר על התכונה בשם „תכונת זכות" (ע' אוצה"ס ת' 574). באחרית ימיו התישב בהוקראה ואחריתו לא נודעה.

ר' אַבְרהם בר' שמואל בן חסדאי הלוי מעיר ברצלונה, ממשפחת חכמים וסופרים, חי בסוף המאה האחרונה לאלף הה' ותחלת המאה הא' לאלף הזה. הגה הרבה בספרי הפילוסופיא שחברו חכמי היהודים וחכמי ערב בשפת ערבית, ויעריין את ס' „המורה" להרמב"ם; הוא דבר קשות עם הנשיא ר' יהודה בן אלפאכר על החזיקו בידי הר"ר שלמה מן ההר, בעוררו מלחמה על המורה ועל פגעו במכתב בכבוד הרד"ק, ואחרי כן כאשר הביא הר"ר שלמה ואחוזת מרעהו דבת המורה רעה אל כהני הדומיניקנים וישרפו את המורה באש, עטה כמעיל קנאה ויחד עם אחיו ר' יהודה בן חסדאי שלחו מגלה עפה אל קהלות היהודים בקשטיליא, ארגוניא, נבארא וליאון ויזעקו חמס על השערוריה הזאת ויעוררום לקנא לכבוד הרמב"ם המחולל בידי מנדיו (ישרון, כרך VIII). אומרים אמור כי בעת נשפטו שרי המלוכה את מוציאי דבת המורה באף ובחמה ויכרתו את לשונם מפיהם חבר על זה את השירה הזאת: „קמו מורי שוא על מורי צדק ונתנוהו חרץ — חלק לבם ויפרץ בם האל פרץ לפני פרץ -- שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ". הרב הזה העתיק ללה"ק את ס' המצות להרמב"ם קודם שהעתיקו ר' משה אבן תבון (הקדמת ר"מ אבן תבון). גם העתיק מערבית לעברית את ס' „מאזני צדק" לאלגזלי וס' „התפוח" לאריסטו, ס' „בן המלך והנזיר", ועוד ספרים.

ר' אברהם שמואל בר' יצחק בכרך, מגדולי הרבנים בקעלן ובווארמיז בראשית המאה החמישית לאלף הזה, היה חתנו של הר"ר יצחק הכהן חתן מהר"ל מפראג. נכדו הר"ר יאיר חיים בכרך מפליג מאד בשבחו ואומר: „שלא הניח דבר קטן וגדול ש"ס עם כל הפוסקים והתוספות ושאר כל החכמות ומדרשי חז"ל, ספרא, ספרי ומכילתא, ונפלאות ימלל בבאורם, וכן פומיה ממלל רברבן על קדוש החדש להרמב"ם, ועשה השגות נמרצות על החביב, וכן עשה באורים על ס' „צורת הארץ" ועל כמה ספרי התוכנים, ורובם אבדו לבד מקובץ אחד קונטרסים מעט מהרבה..." (חות יאיר סקמ"ה), ובסוף הספר ההוא נמצא ממנו פיוט יפה לחנוכה: „שדי סלעי ומצודתי" (כנ"י לרשי"פ).

ר' אברהם בר' שמואל מיוחס, אב"ד ור"מ בקושטנדי-נא. חבר ספר „שדה הארץ", הכולל תשובות וחדושי גפ"ת והשאיר אחריו כתבי יד בחכמת הקבלה.

ר' אברהם בן שמואל הקראי, מעיר טראק במאה הה' לאלף הזה, היה שופט הקראים ותשוב מאד בעיני יאן סוביסקי מלך פולין. במצות המלך (ש' תמ"ח) הוכרח ר' אברהם „להשמיע קול בתוך עדתו" שיעתיקו כמה בעלי בתים את מושבותיהם לערי השדה (ע' גייבויער Aus d. Petersb. Bibl. 139).

ר' אברהם בר' שמואל מאשפירא (שפייער), חי בסוף המאה הט' ותחלת המאה הי' לאלף הה'. הר"ר אליעזר בר נתן חולק לו כבוד גדול ואחרי שהפליג לספר בשבחו הוא מסיים: „ונתתי הודיה לצורי אני אליעזר ב"ר נתן שהזרית שמשך בדור יתום" (ראב"ן דנ"ד). ונמצאה תשובה שלוחה

מִמֶּנּוּ למומר אחד בספר הנצחון הישן (דנ״ו), וחבר סליחות יפות וכמה קינות על גזרת תתנ״ו (צונץ ל״ג דר״פ 284).

ר׳ אברהם בן שמחה. לפי הרשימה שנמצאה ע״י החכם הקראי פירקאוויץ בכפר מינזגלים, היה אחד מרואי פני נסיך הכוזרים רבי דוד ונשלח במלאכות הנסיך לשושן הבירה לקנות ספרי תורה נביאים וכתובים ישנים. וז״ל הרשימה: „אנכי משלומי אמוני ישראל אברהם בן מ׳ שמחה מעיר ספרד במלכות אחינו גרי הצדק כוזריה בשנת אלף ושש מאות ושמנים ושתי שנים לגלותנו היא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושש וארבעים ליצירה לפי המנין שמונים אחינו היהודים בעיר מטרכא בבא שליחי נשיא ראש משך מעיר ציוב (קיוב) לאדונינו דוד הנשיא הכוזרי בדבר הדת לחקירה שולחתי בשליחות ממנו לארץ פרס ומדי לקנות ספרי תורה״ וכו׳. לדעת פירקאוויץ הוא אברהם הספרדי הקראי שחבר כמה פיוטים, אך אין הדבר מוכרע והמבקרים האחרונים מטילים ספק גדול במציאה העתיקה הזאת וכל הענין היה למו״מ ספרותי גדול מאד (ע׳ ציון שנה ראשונה, גראֶטץ, בקרת לתולדות הקראים).

ר׳ אברהם בר׳ שם טוב, מהרופאים הנודעים לשם בקשטיליא, באמצע המאה הראשונה לאלף הזה. בבית עקד ספרי הממשלה בפאריז נמצא ממנו בכ״י ספר רפואה על אדות המחלות העקריות (כנ״י לרשי״פ).

ר׳ אברהם בר׳ שם טוב ביבאגי, חי בראשית המאה הג׳ לאלף הזה בארגוניא (גר בהואישקא ואח״כ בסארגוזה), היה אחד מאחרוני החוקרים בספרד, בהגיע עת הירידה להפילוסופיא הדתית בין היהודים בארץ הזאת, ורופא מלך ארגוניא יואן II. מן הספרים הנדפסים אשר הגיעו לידינו המה: „דרך אמונה״, על הפילוסופיא הדתית (קושטנדינא רפ״ב); „זה ינחמנו״, קובץ דרושים (סאלוניקי בלי ש׳ הדפוס). ספריו: „מחזה שדי״ וס׳ „עץ החיים״, על חדוש העולם לא הגיעו לידינו, ובוואטיקאן עוד נמצא ממנו בכ״י ס׳ „המופת״, באור על ספר „אנאליטיקא״ לאריסטו. את ר״א ביבאגי מזכיר לשבח החכם יש״ר מקנדיא (מצרף לחכמה).

ר׳ אברהם שמסולי הספרדי, ממגורשי פורטוגאל שעלו לאה״ק. חבר כמה ספרים ונמצאים כלם בכ״י בליידען ומרושמים ברשימת רמש״ש בשמותם: א) „יזל מים״, על חטא מי מריבה; ב) „הצנע לכת״, על קדושת הכהונה, סדר עבודת כה״ג ביום הכפורים וחובת הטהרה מהחטאים לפני כניסת יום המקודש; ג) „יעלת חן״, על המצות התלויות בארץ; ד) „והאדם ידע״, על קדושת הזווג; ה) „מלל לאברהם״, בחקר אלוה. יתר פרטי חייו לא נודעו.

ר׳ אברהם בר׳ שמעון וויטמונד, תלמידו של הר״ר אברהם ברודא, חי בסוף המאה הה׳ לאלף הזה. חבר ס׳ „אהבת חסד״, פירוש ותוספות למס׳ אבות דרבי נתן, (שה״ג חלק ב׳).

ר׳ אברהם בר׳ שמשון הכהן, ע׳ אלבערט כהן.

ר׳ אברהם בר׳ שעפטיל הורוויץ, ע׳ הורוויץ.

מר רב אברהם בר רב שרירא (קאבסי), מגאוני הדור הרביעי, ראש הישיבה בפומבדיתא מש׳ ד״א תקע״ו עד ד״א תקפ״ח (א׳ קכ״ז — קל״ט לשטרות). בימיו החלו הדעות התפשיות לחדור אל תוך כותלי בית המדרש וגם נמצאו רבים שנטו לדת הקראים, ולרגלי הדבר הזה נולדו סכסוכים ומריבות בין בני הישיבה וגם בין המון העם; בבוא העת לבחור ריש גלותא חדש (ד״א תקפ״ה) התלקח ריב המפלגות ביתר שאת ויתחלקו לשתי מערכות — יושבי צפון ארץ בבל החליטו לבחור לנשיא את דוד בן יהודה אשר היה לבו שלם עם מורשת אבות, ויושבי הדרום נהו אחרי דניאל אשר נטה לדת הקראים. בעת המחלקת הזאת נדחה מר אברהם משאתו ועל מקומו נתמנה לגאון מר רב יוסף בר מר רב חייא שהיה אב בית דין. כל אחת מהמפלגות הגישה עצומותיה לפני הכליף אל-מומין ותחל את פניו לתת תקף ועז רק להאלוף אשר הרכיבה היא לראשה. אך הכליף אשר למורת רוח היתה לו להכניס את עצמו בסכסוכים כאלה הוציא משפט, כי הרשות ביד כל עשרה אנשים בני מפלגה דתית אחת לשום עליהם ראש כאות נפשם. פרטי הדברים אשר נקרו ויאתיו אחרי כן לוטים בערפל, אך זה נודע שמשרת הנשיא נתנה על שכם דוד בן יהודה (ע״ע), וגם מר רב אברהם הושב על כנו, באופן שגם הוא וגם מר רב יוסף ישאו עליהם את תאר הכבוד „גאון״ וגם את ההכנסות יחלקו ביניהם שוה בשוה, רק בעת שיזדמנו יחד יהיה מר אברהם הדורש ומר רב יוסף יהיה יושב לפניו. — פעם אחת באו שניהם יחד לעיר בגדד, בירת המלוכה בעת ההיא, להשבע שבועת אמונים, ויזדמנו יחד לבית הכנסת דבר נשלה, ויהי כאשר קם הש״ץ ויכריז: „שמעו איך יבינו ראשי הישיבה״ געו כל העם בבכיה, וגם מר רב יוסף הזדעזע בשמעו את קול הבכי ויקם על רגליו ויאמר: „הנני מסיר את הגאונות ממני״, וחזר להיות אב״ד כבראשונה, ויברכהו מר אברהם ויאמר „רחמנא ליזכך לדילה״ (מן השמים יסייעוך למעלה הזאת). — עליו אמרו שהיה יודע עתידות ע״פ תנועות חריות הדקלים, הידועה בפי בעלי התלמוד בשם „שיחות דקלים״ (ערוך ע׳ ס״ח). מת ד״א תקפ״ח, וע׳ סדר הקבלה להראב״ד שמאחר זמנו בשמנה שנים.

ר׳ אברהם שרנציל הנקרא ג״כ אברהם בר׳ ישראל יחיאל הכהן ראפופורט, גדול בתורה ונדיב, תלמידו של ר׳ ישוע ולק בעל הסמ״ע. חי בסוף המאה הד׳ ותחלת הה׳ לאלף הששי, רוב ימיו ישב בלבוב ויתפוש שם ישיבה במשך ארבעים וחמש שנה וספק מהונו לתלמידים. מת ח״י אייר התי״ב ומספריו נודעו לנו רק האחד „איתן האזרחי״, שו״ת ודרושים כסדר התורה (אוסטרהא התקנ״ו) עם קונטרס „ירח האיתנים״, חי׳ גפ״ת מנכדו ר׳ אברהם אב״ד בבהוסלאב (שה״ג ואוה״ס).

ר׳ אברהם ששון, מחכמי ישראל באיטליא במאה הרביעית לאלף הו׳, הלך בעקבות ר׳ משה קורדוורו בקבלה גם היה ממחשבי קצים. ספריו המה: א) „קול מבשר וקול ששון״, על חזיונות דניאל; „אפריון שלמה״, בבאור שיטת הרמ״ק בקבלה. שני הספרים נדפסו בוויניציאה השס״ט (תג״א ואוה״ס).

ר׳ אברהם מתונים, במאה הג׳ ותחלת הד׳ לאלף הזה. בלכוד קארל V קיסר אשכנז את עיר תונים מיד ברברוסא המחמדי (ש׳ רצ״ה), נתן למשסה את היהודים היושבים בעיר הזאת וינצל את יתר הפליטה הנשארת להם מחיל ברברוסא (אשר בזזו אותם עוד בהיות העיר במצור) ואותם נהג שבויי חרב וגם את ר׳ אברהם בתוכם. האמלל הזה יספר במכתבו את המצוקות הנוראות אשר מצאו את ישראל יושבי תונים בימים ההם: „כי חלק מהם בלעה הארץ והנשארים מהם נפלו בחרב אויב ויש אשר מתו ברעב ובצמא״. את השבוים הוליך קארל לארץ אירופה למכרם לעבדים ולשפחות, אך יהודי גינובא ונאפולי פדו אותם בדמים יקרים (עמק הבכא לר״י הכהן).

אֻבֶּרְוֶג (Friedr. Ueberweg), פילוסוף אשכנזי, נולד 1826 בעיר לייבלינגן אשר בנפת הרינוס (Rhein) בפרוסיא, ויהי 1862 פרופ׳ לח׳ הפילוסופיא באוניוורזיטט בבונא (Bonn) ואח״כ (1867) באונ׳ בקאֶניגסבערג; שם מת 1871. מחבוריו הכי נכבד ספרו „Grundriss der Geschichte der Philosophie“ (יסודי קורות הפילוסופיא ג״ת, מהדורא ז׳ ברלין 1886); הס׳ הזה נתפשט מאד בין אוהבי החכמה ודורשיה והח׳ היינצי (Heinze) כתב והרפיס ההמשך ממנו עד הזמן ההוה.

אַבְּרוּדְבַּנְיָא (Abrudbanya, אשכ׳: Gross-Schlatten גם Altenburg), עיר במדינת זיבענבירגען ומ״י 2,868 אונגרים ורומינים, העוסקים ברובם במכרי ההרים אשר סביבותיה. מוצא הנחשת והזהב הוא ביחוד דרומה לבקעת אורוניוש (Aranyos) באבני האדמה ההיא, ובמשך הזמן נתהוו שם מערות ומנהרות גדולות ועמוקות אשר רבות מהן נעשו עוד בימי הרומאים, ערך הזהב הנמצא שם שנה שנה היא 1,070 קיל׳ (55% מזהב כל הארץ ההיא). במקום העיר הזאת היה בימי הרומאים המושב Auraria major או

Auraria Daciae. בימי 9, 10 מאי 1849 התנפלו על המקום חזה הואלאכים יושבי ההרים, הנהוגים מאת אברהם יאנקו, ויבוזו כל אשר בה וישרפו אותה כליל ואת אנשיה הרגו לפי חרב. על יד הכפר אברורפאלוואַ הקרוב לה (מ"י 4,396) נמצא ההר הבאַזאַלטי הנפלא, הנודע בשם דיטונאַטה (Detunata — ע"ע).

אברוול (Oberwesel), עיר בנפת קובלינץ ובה תחנה למסלת קאֶלן-בינגערבריק ומ"י 2,614. ממעל העיר על הר סלע מצוק נמצאות חרבות ארמון שאָנבערג אשר הרסוהו הצרפתים בש' 1689.

אברויזנטהל (Oberwiesenthal), עיר בנוף צוויקאוי בממלכת סכסוניא, ומ"י 1,988. העיר עומדת על גבול מדינת ביהם במורד ההר פיכטלבערג, ונמשכת עד העיר אונטערוויזנטהאל (869 ת') והכפר הביהמי האמער-אונטער-ויזנטהאל (651); היא נחשבת לפי מקום עמדתה לעיר היותר גבוהה באשכנז (920 מ' ע"פ הים).

אברומה (Brachsen, leszcz, лещъ), דג טהור ממשפחת הקיפרינוס (karp, карпъ); גופו רחב, שפם אין לפיו, גבו קצר וסנפירי זנבו ארוכות. הא' הרגיל (Abramis brama) הוא הרחב בכל הדגים הלבנים אשר באירופה התיכונה; ארכו עד 60 צ"מ, 6—10 ק"ג משקלו, קשקשותיו גדולות, מראהו לבן, סנפיריו שחרחרים, ושט הוא בהמון רבה. עת החמו בסוף חדש מאי, אוהב הוא לחתור ברקק ולחפש תולעים שעל פני המים וע"כ נקל לדיגים לתפשו בחכה; בשרו לבן ובריא וערב לחך. הווימבא (A. vimba) והבלירוס (A. ballerus) למינהו, קטנים ממנו ואינם ערבים כמוהו, ומחטי עצמות רבים מאד בבשרם. דג זה נזכר בתלמוד (סוכה י"ח א'), ושמו היוני מוכיח עליו שאיננו מין דג קטן כפרש"י, ומה שאסר ר' ישמעאל בר' יוסי מין הדג שבמקום פלוני, הוא מפני מחטי עצמותיו הדקים והרבים מאד בבשרו, אשר יכול האדם או הילד להסתכן בם בבלעו אותם.

אברומה (Kakaomalve, Abroma *Jacqu.*), מין צמח ממשפחת האיסטרקוליות (Sterculiaceae), ובו נעצוצים בעלי פתילים כסיב המחצלאות וזה מקרוב החלו להשתמש בהם למלאכה. א' זו שונה למיניה הגדלים על איי פיליפי ובהודו, בטימאָר ובאוסטרליא, על איי המאָלוקים ואיי סונדה, ועוברי ארחות ימים יביאו פתיליהם למכביר, ובבתי החרשת יעשו מהם חבלים ושקים וכל מעשה ארג עב כמו מן הקנבוס; גם ישתמשו בהם למלאכת הנייר.

אברומיתר (Obrometer) כלי למוד בו שעור המטר אשר ירד במשך זמן קצוב (שנה, חדש, יום או שעה) במקום ידוע; הכלי עשוי כקלחת שפיה פתוח למעלה, שפתו עגול ושטח פתחו נמדד בדיוק עצום, והמטר המתאסף בו במשך רדתו, ישפך ממנו דרך ברזא התקועה בשוליו, אל צלוחית המסומנת בקוים, אשר קו קו בה מורה על עשירית מילימיתר בגובה האברומ', ויודע בזה שעור המטר שירד בכל שעה ביום, ומאמצעיתם נדע שעור המטר ביום ההוא, וכן מאמצעות כל יום מימי החדש נדע שעורו בחדש, ומאמצעות י"ב חדשי השנה נדע שעור המטר לשנה, ומאמצעית שנים רבות נדע בכלל שעור המטר היורד במקום הזה שנה שנה, והוא ענין יקר מאד בחכמת תכונת האקלימים. על הרוב יעשו לכלי הא' תחבולות לעצור בעד הגשם המתאסף בו לבל ינדוף לאויר. ויש אשר בכלי עצמו הוכן תחבולה, לקצוב ע"י משקל המטר את כמותו, או כלי קטן הקצוב במדתו מתמלא על ידו וכמלאתו נשפך מעצמו ע"י העתקת מרכז כבדו, ויגיע בזה מעשה אופנים אשר יורו על מספר המלואים.

אברון (Oberon), מלך הרוחות הגנסים הנקראים בשם אילפים (Elfen) או סילפים (Sylphen); נודע בהגדות העמים ומשליהם מקדם. וסופריהם ומשורריהם (Shakspeare, Spencer, Chaucer, Wieland etc.) הרבו חזון עליו ועל רעיתו הנקראה בשם טיטאַניא.

אברוס (Iberus) שם הנהר איברו (Ebro) מלפנים (ע"ע).

אברוס פריקטוריוס ל' (Abrus precatorius *L.*) מין קטנית, מוצאה מנגב אזיא; זרעה האדום כתולע יחורז כאלמוגים והיה לעדי עדיים; שרשו מתוק בטעמו, ועל כן יקראו לו „עץ-הודו המתוק".

אברוצים (Abruzzen), שם הנוף הכולל שלשה מחוזות חיעטי, טיראמה ואקווילה אשר במעלה הרי אפינינה באיטליא, החלק הצפוני של ממלכת נאפולי מלפנים, הגבוה בכל חצי האי האיטלקי (שם ההר גראן סאסו, הגבוה 2,994 מ'), מדת שטחו בס"ה 17,290 קמ"מ ומספר יושביו 1,382,966. בין רוכסי הרי הנתר ההם נמצאת בקעה עמוקה, בה יזרמו נהר אטירנה מפאת צפון וגיציא מפאת דרום ובהפגשם יחד יהיו לנהר אחד הנקרא פיסקארה, הפורץ לו דרך בין פאתי ההרים מזרחה עד השתפכו אל הים האדריאַטי. אקלים המדינה קשה; מחדש אוקט' ועד אפריל יכסה השלג את ראשי ההרים המלאים עצי יער שהם מעונות לזאבים ודובים ותזירי יער וצבאים ואילות וכו'. העמקים מלאים שדי ברכה, בהם יגדלו שקדים ואגוזים וזיתים וכל פרי קיץ למינהו. תושביה עוסקים במקנה וגם במעשי גפן ומזרע גנות ודגן וארז ומטעי צבעים ועצי בכאים לגידול תולעי המשי. — נכבד הוא הנוף הזה בערכו בימי מלחמה, בהיות בו רק דרך אחת המובילה למדינת נאפולי, וגם היא כבדה מאד למסע המחנות. בשנת 1871 החלו לעשות מסלת ברזל אשר תגיע מפיסקארת על יד מסלת בולוניא-ברינדיזי עד ריעטי. יושבי האברוצים היו ידועים מלפנים לשודדים ומרצחים, ועתה הם עם רועי מקנה, משמרי הבלי שוא ומכניסי אורחים; הם דבקים מאד בהרריהם. 1798 התקוממו יחדו על הצרפתים אשר עלו כשואה על ממלכת נאפולי, אך לא עצרו כח לעמוד מפניהם. 1815 העיר אותם מוראט להתקומם על האוסטריים, אך חפצם לא הצליח בידם. כן נואלה גם עצת מבקשי הקונסטיטוציא 1821, וגם בשנות 1848—1849 נשתה גבורתם מבלתי יכלת לעמוד מפני מושליהם הקשים. מאז נספחה נאפולי לממלכת איטליא (1861) רבו הפרעות בהררי האברוצים, ברבות שם השודדים אשר נתמכו בידי הבורבנים מושלי הארץ מלפנים.

אברזה (Aversa), עיר במדינת קורטה באיטליא, 15 ק"מ מנאפולי צפונה, ע"י מסלת הברזל ההולכת לפוגיאה (Foggia); מ"י 20,832. האדמה סביבותיה פוריה ויבולה יין ותירוש ותפוחי זהב, ומהוללה היא ביין הלבן, בפרי העץ, בעבוד השמן וגידול המשי. שם העיר מלפנים „אטילה", ובה ישבו האָסקרים ואח"כ הקאַמפנים; הם נענשו קשה על אשר התחברו להאַניבל ויגורשו ממנה לקלאַטיא, ואנשים באו מנוצריא וישבו בה תחתם. בטלטולי העמים נהרסה העיר מידי הפראים אשר עברו שמה ובמקומה נבנתה העיר אברזה (1027) ע"י הנורמאַנים על המקום הנתן להם מאת סרגיוס III דוכס נאפולי. הקיסר קונראַד II נשא את ראש ריינולף נשיאם וישימהו בה לרוזן (1038), והרוזנות הזאת התאחדה 1061 עם נסיכות קאַפואה ותסורנה יחד למשמעת האפיפיור ויהי להן למושל עליון. 1345 נרצח בה אנדריאס האונגרי, בעל יוהאנה I מלכת נאפולי.

אבריזיצקה (פול' Obrzycko, אשכ' Obersitzko), עיר קטנה בנפת פוזנא ע"נ וואַרטה, מ"י 1,600 ובתוכם יהודים 500. בש' 1840 נמצא שם ארון גנוז ובו עדיי כסף עשויים בטעם יושבי ארץ הקדם, גם 508 מטבעות ממלכות שונות (בתוכן גם ממלכות ביצנין, פרס והודו), שהטבעו במאה הי' לספה"נ. המציאה הזאת חקר יוליוס פרידלאָנדער ויחוה עליה דעו בהוברת מיוחדת הנקראה: „Der Fund v. Obrzycko."

אבריזע (Abersee), היאֹר העליון או יאֹר סט' וואָלפגאַנג, נמצא בין הרי האלף בשויין האוסטרית, בחבל הארץ הנקרא זאַלצקאַמרגוט, בגובה 540 מ' מעל פני הים. הוא מרובה בדגים וממנו יוצא נחל אישל המשתפך לנהר טרוין.

אבירט (Joh. Jos. Abert), אשכנזי, יוצר מנגינות, נולד 1832 בקאחאָוויטץ (ביהם). עד ש' ט"ו לימי חייו התחנך לכהונה, אך כשרונו הרב בחכמת המוזיקה הביאהו

להקונסירוואטוריא בפראג. משם נתקבל בלהקת מנגני ההיכל בשטוטגארד, וע"י סימפוניא (A-dur) ואפירה „Anna v. Landskron" (1859) עשה לו שם בעולם. אז נסע לפאריז ולונדון ויתרועע את ראסיני, אובער (Auber) והלוי (Halévy), ויכל את האפירה „König Enzio" (1862) ואחריה הסימפוניא „Columbus". אז נקרא לשוב לווירטמבערג ולהיות לראש מנגני ההיכל. שם יצר את האפירה „Astorga" (1866) ואח"כ את „Ekkehard" (1878). מלבד כל אלה יצר הרבה שירות ומנגנות ואובירטוריות לכלי נבל ולפורטופיאנה.

אברתם (Abertham), עיר מצער בביהם ע"נ ביסטריין לרגלי הר פלעס ומ"י 2,792. מלפנים כרו כסף הרבה מההר ההוא, ועתה תם הכסף ורק בדיל עוד ימצא בו.

אברטום (Abortus, הפלת הולד) — כל לדה המקדמת לבוא במשך 28 שבועות (7 ירחים) הראשונים בהריון האשה, נחשבת להפלת העובר בלא עתו; ולד כזה הוא נולד מת או ימות תיכף בצאתו לאויר העולם — כי רק הולד היוצא ממעי האשה אחרי 28 שבועות מלאים, יכול באופנים ידועים לחיות ולהתקים בעולם, אף שלא מלאו לו תשעת הירחים הקבועים לו בטבע. הפלת העובר באה על פי רוב בשלשה הירחים הראשונים, וביותר בירח הג', אך לפעמים תפלט האשה זרעה עוד בראשית הריונה. ביותר יקרה זמן הפלתה באותו היום שבו היתה רגילה וסתה לבוא. מח' הד' והלאה אין האשה המעוברת עלולה כ"כ להפיל פרי בטנה, וכרבות ימי ההריון כן יחזק העובר במעיה וכן ימעטו מקרי ההפלה, רק מירח הז' והלאה תשוב ותהי עלולה להפלת הולד קודם זמנו. סבות ההפלה שונות הן, מהן יש פנימיות שיסודתן בטבע וחיצוניות הבאות במקרה. הפנימיות תלויות ברובן במחלות האם או בחסרונות העובר, והחיצוניות הן במקרים המזעזעים את הגוף, שמפניהם צריכה המעוברת להזהר מאד, כמו קפיצה, דחיפה, נפילה, כשלון, מחול ורקוד, נסיעה, הרמת משא, תענית מרובה, אכילה ושתיה מרובה, שגול מרובה, יקיצה מרובה, התמדת עמל רוחני, הרגשות חזקות, דחיקת הגוף ברכסים וקשורים, התמדת מרחצאות חמים, וסמים הגורמים שלשול או המרבים את השתן וכדומה. ואלה הם הסימנים הקודמים להפלה: חליפות קר וחם, עיפות הנפש, כבד האברים, שעמום, נטיה להתעלפות, דפיקת הלב, העדר השנה, עצבון, חסר תאות האכילה, הרגשת משיכה ומתיחה בשדרה ובכסלים וכו', וזיבה וכו', כשמתראים סימנים כאלה או כהגיע האשה שכבר הפילה עובריה לאותו הזמן שבו הפילה בהריוניה הקודמים, אז צריכה היא לשכב במנוחה על מטתה בחדר שמדרגת חמו ממוצע, ולהזהר מכל מיני מאכל ומשקה וסמים המביאים לידי התרגשות. האשה שאירעה לה ההפלה צריכה להשאר על משכבה למצער שמונה ימים, ונחוץ לה השגחה מעולה להשיב אליה כחה, וראוי לנהג בה כל הדברים הנהוגים באשה יולדת, אף שבכלל מקדמת היא לשוב לבריאותה מהיולדת בזמנה הנכון.

אבריא (Iberia) שם שתי ארצות: 1) שם ארץ ספרד מלפנים. 2) שם קדמון לארץ המישור במצר הקוקזי, אשר נהר צירוס (כורש) הנקרא עתה קור (Kur) עובר בה, והיא ארץ פוריה, מקום תבואות, יין ושמן. הגוף ההוא נפרד לפאת צפון מארץ הסרמטים (ע"ע) ע"י ההר קוקז, לפאת מערב יגע בגבול מדינת קולכים (הוא פלך קוטאים), ארם (Armenia) לו מנגב ואלבניא מקדם, ומזמן המאה הי"א והלאה הוסב שם גיאורגיא או גרוזיא. יושבי הארץ נפרדו מלפנים לארבעה ראשים: לאצילים, כהנים, חפשים ועבדים. הארץ נודעה להרומאים בעבור שמה פומפיוס עם חילו (65 לפני ספה"נ) ותהי תחת ממשלתם מימי טראיאנוס עד אחרי מות יוליאן; אח"כ נכבשה ע"י ספור II (שבור מלכא) מלך פרס, ונסיכיה נקראו בשם מלכים נותני מס לממשלת פרס; הם בנו במאה הה' לספה"נ את העיר טביליזי, היא הנקראה היום בשם טיפליס. יושבי הארץ באו במאה הד' בברית הדת הנוצרית ע"י כהניה ומוריה שבאו להם מארץ ארם הקרובה. בש' 1801 נספחה לממשלת רוסיא (ע' גיאורגיא).

אבריא (Awaria, Аварія), מחוז בדאגיסטאן התיכונה מעבר להרי קוקז בין נהרי אקסאי, קויזו והרי ענדירי, טילבק ושדאג עם העיר הראשה חומזך (בגובה 1,023 מ'); מ"ש 1,481 קמ"מ ומ"י 38,910. תושביו הם כפי הנראה צאצאי האברים הקדמונים (ע"ש), כלם אוהבי מלחמה ומתימרים בכבוד אבותיהם הגבורים אשר מעולם. הם בעלי מדות הגונות ומחיתם מגדול בהמות ומרעה עדרים. בעבודת האדמה לא תעשינה ידיהם תושיה מפני קור האקלים ההררי השליט שם. המחוז הזה נכבש מאת רוסיא בש' 1837, אז בצרה את חומזך והעם נכנע למראה עין, אבל אחרי כן הרבה להתפרץ ולמרוד עד כי בש' 1843 נואשה רוסיא מן המקום ההוא, אך כאשר גברה יד הנסיך באריאטינסקי במלחמתו עם שאמיל שבו נכנעו לפני רוסיא כיום הזה. כלם בעלי דת מחמד, ולשונם היא אחת מבנות השפה הליסגינית.

אבריגינס (Aborigines), בהגדות הרומאים נקרא בשם זה עם אחד אשר ישב בהררי אפינינה בסביבות ריעטי, ואחרי אשר גורשו משם ע"י הסאבינים, נסעו הלאה דרומה מערבה עד הנהר טיבר ויגרשו משם את הסיקולים וישבו תחתם וימירו את שמם בשם לאטינים, והרומאים ימצאו שרש גזעם בעם הזה.

אברים (Iberi), שבטי עם קדומים שישבו בחצי האי הפירינאי (ספרד ופורטוגאל) ובאקויטניא (ע"ע) וכל חופי ים התיכון צפונה מערבה והאיים הנמצאים שם ועד מורד נהר רהאנה. העם ההוא נפרד בלשונו ושרידיו הם הבאסקים (ע"ע) היושבים שם עד היום בעברי הרי פירניאה מערבה. העם הזה נחלק לשבטים שהיו שונים איש מרעהו במעלות ישובם והשכלתם. רובם עסקו בעבודת האדמה ומרעה העדרים, ויושבי הדרום עסקו גם במכרה ההרים ויעשו חיל במלאכת ידם, וביותר בחרשת המתכות. להם היה כתב לאומי אשר מוצאו מקדם קדמתה. השבט התורדיטי שישב באנדלוזיא התחתונה עלה על כלם בהשכלתו; לו היו רשימות ושירים עתיקים וחקים ומשפטים כתובים וקבועים משנות דור ודור; אחריהם במדרגה נחשבו התורדולים, יושבי לוזיטאניא. נעלה עליהם בגבורתו היה השבט הקנתאברי שישב בקשטיליא הישנה צפונה, אשר נלחם מלחמותיו עם הרומאים (24 — 18 לפני ספה"נ). שבטי הקילטי-אברים (Celtiberes) הם תערובת האברים בהקלטים שהתישבו שם אח"כ. הא' עשו מסחר וקנין עם הקרתגים ויסגלו להם גם השכלתם, ורבים מהם היו לאנשי חיל בצבא קרתגה. כן סגלו להם אח"כ את השכלת רומא מימי אגוסטוס והלאה וילמדו עד מהרה את לשונה ומנהגיה. כשארית ישובם מלפנים יש לחשב את המטבעות הנמצאים מהם עד היום, אותם הביא הח' בודאר (Boudard) בספרו „Numismatique ibérienne" (פאריז 1859).

אברים (Awaren), עם תתרי אשר גר ע"נ דאן והים האזובי ולפנים קראו לו אגורים (Ogoren). כאשר גברו עליהם התוגרים וישמידו רובם מקרב ארצם, יצאו שרידיהם ארצה קוקז וישחרו פני הקיסר יוסטיניאנוס (558) לקבלם בצבא חילו. ויצו הקיסר אותם לעלות למלחמה על הסלאוים והבולגרים יושבי הדאנוי. אחרי כבשם את העמים ההם באו לשבת בארץ פאנוניא ויאחזו בה. משם באו לעזרת הלונגוברדים (568) להאביד ממשלת הגעפידים ולמגר לארץ כסאם, ואז פשטו ת"י נסיכם (Chagan) באיאן על כל ארצות הדאנוי ויכבשון, ויהי גבולם מקצות הררי האלף ועד הים השחור. כלם היו רוכבים על סוסים מיוזנים המכוסים מגנים ושלטים; גידול סוסים ומערכות מלחמה היו כל משלח ידם, ועל העמים אשר כבשו השתררו באכזריות חמה עד אשר כלו מתגרת ידם הקשה. את הארץ חלקו לשבע חגניות (נפות) הנהוגות מאת הטרחנים (נשיאים) שעמדו ת"י החגאן, המושל העליון על כלם. בהיות ידם תקיפה הכבידו אכפם על כל העמים סביבותם וישימו ארצותם לשמה ולבזה. כן כבדה ידם על

ממלכת ביצנץ (קונסטנטינופול—משנת 581 והלאה), על הפראנקים (571 וגם 596) ועל הלונגוברדים (משנת 610 והלאה). בימי המלחמה האחרונה שהיתה בין ביצנץ ופרס פשטו האברים על פרורי קונסטנטינופול (619) וישימו מצור על העיר הבירה (מן 29 יוני ועד 3 אָג' 626). אחרי מות באיאן (630) גדלו המבוכות והסכסוכים בקרב העם הזה פנימה, ואז היו בידי הבולגרים עתותיהם לפרוק עלו מעל צואריהם (635), כאשר עשו הביהמים והמוראבים והסרבים ועוד אחרים משבטי הסלאוים. ובכל זאת לא שקטה הארץ מפני האברים, ועוד במאה הח' התמידו לעלות כשואה על איטליא ואשכנז לשלול שלל ולבוז בז כדרכם — עד שקם עליהם הקיסר קארל הגדול, בשיתם יד עם טאַסילא דוכס באוּאַריא אשר מרד בו. הקיסר הזה הכם ויהדפם לאחור עד הנהר ראַאב (791), ופיפין בנו מלא אחריו ויכבוש את מבצרי מעוזיהם בין הדאָנוי והתיסה (796), וכל אוצרותיהם אשר צברו במשך 300 שנה משלל היונים נפלו בידו. אז נכנע החגאַן טודון מפניו, ולהפיק רצון ממנו בא בברית הדת הנוצרית בעיר אַאכֶן וישבע להקיסר קארל שבועת אמונים. אמנם הפר שבועתו בהעירו את בני עמו להתפרץ מפני אדוניהם החדשים (799), אך תם לריק כחם וזרועם הרמה נשברה כלה וארץ אחזתם ע"נ ענס היתה למושב לבני אשכנז ונתחלקה לחמש ממשלות קטנות שהתחברו אח"כ להיות לאחת — היא ממשלת אוסטריא מלפנים. שם האברים נכחד מן הארץ בהתערבם בשבטי הסלאוים היושבים ע"נ תיסה. כפי הנראה עברו שרידיהם אל הרי הקוקז, ששם עוד נשאר שבט אחד הנקרא בשמם והנחשב בעם הליסגיני (ע' אבריא).

אִבֵּרִים ל' (Iberis *L.*), זן פרחים בעלי ארבעה שרביטים היוצאים מקנה אחד, ובו מינים רבים, המתקימים שנה אחת או יותר, ורבים מהם מצאו למו מקום בגנות; ארץ מכורתו נגב אירופה ונמצא גם באזיא. במשפחת התלאספים (Thlaspideae), אשר לזנו תחשב, שני העלים ארוכים ושנים קצרים, ופרחיה מתנגשים יחד ומתארכים כענבים. אותם הרגילים לנטוע בגנות הם ממין א' אַמרא (I. amara *L.*), בני שנה, גבהם כמו 20 צ"מ, שלוחותם נטושות, פרחם לבן ונודפים ריח טוב. המין הזה לפי עת הזרעו יפרח בחדש מאי, יוני עד סיפט' או אוקט'. א' אומבילטה (I. umbellata *L.*) יגבה יותר, ראשו רחב וקרנים ארוכות לו, פרחיו תכלת דודאית או אדומים כתולע, ענפיו עבים וקצרים, וזמן פרחו מיוני עד אגוסט, מראהו נאוה ומרהיב עין; מיניו השתולים באגנות יפים מאד.

אָ'בְּרִיֶען (William Smith O'Brien) נצר משפחה עתיקה באירלאנד, נולד 1803 ונבחר לבית הועד התחתון בלונדון בש' 1832. הוא עמד בראש המפלגה אשר מטרתה היתה להוציא את אירלאנד מתחת סבלות אנגליא ביד חזקה. בכל זאת הזהיר את הסרים למשמעתו לבל יהיו אצים במעשיהם. כאשר פרצה המרידה הפֿיברוארית (ע"ש החדש שבו היתה) בצרפת, קרא בדובלין 300 חברים לאספה לאומית, אך הממשלה עמדה לשטן להם ותתר אגודתם, וכאשר התגודדו עדת חבריו תחת דגלו חלוצים, פקדה הממשלה לאסור את א' וראשי המתקוממים. המרידה קמה לדממה, המתקוממים נפוצו לכל רוח וא' נתפש בידי הממשלה ויעמד למשפט ביום 9 אוקט' 1848 ודינו נגמר למיתה, אך המלכה החליפה את ענש המות בחובת גלות לאוסטראַליא. 1856 הותר לו לשוב לאירלאנד וימת בבאַנגור 18 יולי 1864.

אִבַּרְכוּס (Hipparchus), תוכן יוני קדמון הנודע לשם ולתהלה, נולד בעיר ניציא אשר בביתיניא (Bithynia). זמן לדתו ומותו לא נודע, אך זה ידוע שהיה חי בשנות 160—125 לפני ספה"נ (שנות ג"א ת"ר—תרל"ג ליצירה). התוכן המפורסם בטלמיוס היוני והסופר פליניוס הרומי ספרו בשבחו, בשקידתו על הלמודים, באהבתו את האמת ובחדוד עיונו. את ידיעת צבא השמים שהיתה מסורה מאת הקדמונים עד זמנו, יסד על אדני החכמה, וממנו יצאה „חכמת התכונה" (Astronomie). הוא המציא: 1) למוד על פי תבנית הנדסית (Diagramm) את מרחק השמש מן הארץ, וימצא מדתו כדי 1,200 פעמים בגדל חצי קוטר הארץ, ומרחק הירח מן הארץ בכדי 59 פעמים בגדל ההוא, וקוטר השמש עצמו $5\frac{1}{2}$ פעמים בקוטר הארץ, והארץ בכדי $3\frac{2}{3}$ פעמים בקוטר הירח: 2) ארך הקו המקיף את הארץ קצב שהוא 275,000 ריס (Stadium=240 פסיעות, והפסיעה $2\frac{1}{2}$ רגל, או 40 ריס=7_4 ק"מ); 3) מצא שהשמש פעם רחוקה מן הארץ ופעם קרובה, ובבואה אל מעלה 24 ממזל תאומים אז היא רחוקה יותר; 4) קצב את „יציאת המרכז" (Excentricität) של מסלול השמש (ע"ע) שהיא בכדי הלק 24 מחצי קוטרו; 5) ערך לוחות למהלכי השמש והירח, המדויקים מכל אשר היו לפניו; 6) קצב מדת שנת החמה שס"ה יום ורביע פחות 5 רגעים, תחת שחשבוה קודם לשס"ה יום ורביע מצומצמים; 7) קצב מקומות רבים על פני הארץ ע"פ הארך והרחב (ע"ע), כמו שהוא נהוג עד היום; 8) ע"פ כוכב אחד אשר האיר פתאם בימיו, כפי אשר הודיעו תוכני חינא בספריהם משנת 134 לפני סה"נ, אשר לפי התוכן הירשל אחד הוא עם הכוכב אשר ממנו יספר פליניוס (Hist. nat. Lib. II), התעורר א' למנות את הכוכבים הקימים, ולקצוב מקומם על פי הארך והרחב, ולחלקם למחלקות ע"פ חוזק אורם, והם שנמסרו לנו בס' האלמגיסטי אלף וכ"ב כוכבים לשמותם במקומותם, והוא דבר יקר הערך מאד לתוכני זמננו, וכל אשר יארך הזמן תוסיף המסורה ההיא ביקר ערכה. אך העולה על כלם הוא, אשר מצא 9) נסיגת ראש התלי (Präzession—ע"ע). ע"פ דקות עיונו מצא, שמצב כל הכוכבים נעתק ממקומו למזרח, והארך יגדל עפ"ז בכדי 50 שניים במעלות הקשת, ולאשר העתקה זו משותפת לכל הכוכבים בשעור אחד, לכן שפט בצדק כי סבתה לא בכוכבים יסודה, כ"א בנסיגת ראש התלי לאחור (למערב), שממנו ימנה הארך. ולהיות שהכוכבים שומרים רחבם מקו הלקותי (Ekliptik—ע"ע), ע"כ שפט בצדק, כי לא הלקותי הוא הנעתק רק המישוה (Aequator—ע"ע) החותכו בנקודת ראש התלי (וזנבו) הוא נסוג לאחור. הוא באר את השיר על התכונה אשר חבר ארטוס (Aratus).

אִבַּרְכוּס (Hipparchus) בנו הצעיר של פיזיסטראַטוס (ע"ע) מלך אתונה. אחרי מות אביו (527 לפני ספה"נ) עזר על יד היפיאַס אחיו בהנהגת הממשלה וישקוד ביחוד להיטיב עניני הספרות וחכמת חרשים. הוא קרא אליו לאתונה את המשורר סימונידים מעיר קיאוֹס ואת אנאקריאון מעיר טיאוֹס למען תהיה תפארתם על עיר ממשלתו. הוא הקים בעיר הבירה ובערי השדה עמודי זכרון רבים ויפאר את בית מדרש המדעים בבנינים נאים ונהדרים. מקרה קל ערך השיא מות עליו, כי בהכלימו פני עלמה אחת מבנות האזרחים לבלי תת לה מהלכים במסע המון חוגג, קם עליו אחיה הרמודיוס ורעו אריסטוגיטון ויכוהו וימיתוהו לעיני כל העם (בש' 514).

אָבֶּרְלַהְנְשְׁטֵין (Oberlahnstein), עיר בנפת הריגוס במחוז וויסבאדען בפרוסיא, במקום אשר ישתפך הנהר לאַהן אל הרינוס, בה תחנה למסלת פֿראנקפֿורט-וויצלאַר, ומ"י 5,833. על הר נשפה אצל שפך הלאַהן תתנשא מצודת לאהנעק, ולעמתה מצודת שטאָלצנפֿעלז.

אָבֶּרְלוּנְגְוִיץ (Oberlungwitz), כפר במחוז צוויקוי בסכ-סוניא ע"נ לונגוויץ, מ"י 6,021, רובם בעלי דת לותיר (Luther), העוסקים במטוה וצביעה וחרשת מחטים ועבוד עורות. שמאלה לו נמצא הכפר אבטיי-אָברלונגוויץ ומ"י 1,289. שני המקומות האלה ישתרעו בארך 5 ק"מ ויחד עם המקומות נוטצינג ושטיינבערג יקראו בשם אחד לאַנגענלונגוויץ.

אַבֶּרְלִי (Joh. Ludw. Aberli), צייר אשכנזי שעשה לו שם בתארו מחזות ארץ השוויץ ויושביה, נולד 1723 בווינטרטהור (שם, במחוז ציריך) וימת בעיר בערן 1786.

אָבֶּרְלֵיטֶנְסְדָּרְף (Oberleutensdorf, והסלאוים קוראים לו Litvinov horni), עיר במחוז בריקס

בביהם הצפונית, בה בית תחנה למסלת דוקס-באדנבאך ומ"י 3,813, רובם בני אשכנז, העוסקים בבתי חרשת לכלי בית וצעצועים ואריגת צמר וצ"ג.

אברלין (Oberlin), כפר בלוראין-קונטי (Lorain-County) בממשלת אהיא באמריקה הצפונית במרחק 54 ק"מ מקליבלאנד (Cleveland). מ"י 3,242; שם ביבליותיקה ובה יותר מן 12,000 כרכים, גם בית מדרש הנקרא ע"ש י' פ' אברלין (ע"ע); הבית ההוא נוסד 1833 ובש' 1883 הגיע מספר תה"ח עד 713.

אברלין: 1) י' י' (Jerem. Jak. Oberlin), חכם אשכנזי חוקר לשון וקדמוניות, נולד 1735 בשטראסבורג ויהי שם 1770 פרופ' באוניוורזיטט וימת 1806. הוא הוציא לאור ספרי הארץ, טאציטוס ויוליוס קיסר ועוד ספרים נכבדים רבי התועלת למקשיבים בלמודי בה"ס. 2) יאהאן פרידריך אב', אחי הקודם, נולד בשטראסבורג 31 אג' 1740 וילמד תורת הדת ויהי 1767 לכהן בוואלדרסבאך אשר בעלזאס התחתונה. מאז בא שמה התאמץ להסכין אל חיי העם היושב שם ולהיטיב מצבו החמרי והרוחני, ועמלו עלה בידו עד להפליא. בראותו כי האדמה לא תשפוק לכלכל את עובדיה, הנהיג מקלעות תבן ומטות צ"ג ועוד אומניות כאלו שהן למחיה לאדם רב; הוא מת 1 יוני 1826. בתי הספר שהקים לילדים קטנים היו מופת לרבים ועל שמו נקראו החבורות לבה"ס אשר נוסדו כמתכנתם.

אברלינגן (Überlingen), עיר במחוז קונסטאנץ בממלכת באדען על שפת היאר הנקרא בשם הזה, צפונה מערבה ליאר באדן (Bodensee), בנויה בנוף יפה אשר אדמתו פוריה ונותנת יין ופרי קיץ למכביר; לה בית כניסה שנבנה 1350 — 1408 ובית פקידות מפואר שנבנה במאה הט"ו, מ"י 4,000 העוסקים במסחר, בעבודת כרמים וציד דגים ומסע אניות. אניות קיטור עוברות בינה ובין קונסטאנץ ולודויגס-האפן. שם מעין מי ברזל הטובים לשתיה ולמרחץ; שם המרחצאות היותר יפים הבנוים על שפת היאר ההוא. בה הכי נכבדו הביבליותיקה הגדולה המכילה 30,000 כרכים, ובית האסף לדברים עתיקים ולצאצאי הטבע למיניהם. שם העיר לפנים אבורינגה. בשנות מאות הבינים נחשבה לדוכסות שוואביא ואח"כ היתה לעיר חפשית. 1634 צרו עליה השוודים ולא יכלו לה, 1644 כבשוה הבאוארים ובש' 1803 נספחה לממשלת באדען.

אברמוויץ, שלום יעקב בר' חיים משה, סופר נודע לשם בחבוריו ומאמריו בשפת עבר ובלשון יהודית-אשכנזית, נולד ה"א תקצ"ה בעיר הקטנה קפוליא אשר בליטא. מילדותו נגלה כשרונו בידיעת ספה"ק ולמוד התלמוד, בהגיעו לשנת הי"א החל אביו התורני להורותו גפ"ת ויחנכהו וילמדהו ע"פ דרכו. בהיותו בן י"ד שנה התעורר אל החפץ לכתוב חזון בלה"ק, אך בטרם גמל פריו מת עליו אביו, והוא נע לאחת הישיבות וילמד שם שנתים ימים. בעת ההיא הרבו עניי ישראל יושבי ליטא לנוע אל נפת וואלהין, אשר נחשבה אז למבורכה במדינות הארץ, ויסע גם הוא שמה והוא אז נער בן י"ז שנה. אחרי שבעו נדודים ותלאה רבה בא עירה קאמניץ פאד'; שם התרועע אל הח' הסופר הנודע גאטלאבער (ע"ע), שהיה לו לעזור לא מעט בהתגלות רוחו, ויחל עשות חיל בשפת עבר וגם בדעת שפות וידיעות עולם, עד כי זכה להתקבל ולהיות למורה ילדי ישראל בביה"ס מטעה"מ. בספרות ישראל נראתה ראשית פעלו במאמר שהדפיס במכה"ע „המגיד" ע"ד „החנוך". מלבד המאמרים הרבים שכתב במכה"ע, הדפיס ספריו אלה: „משפט שלום" (תרי"ט), „תולדות הטבע" (ג"ח—תרכ"ב, תרכ"ז, תרל"ג), „האבות והבנים" (תרכ"ח), ועל כלם נגלה כחו הנפלא בספריו שכתב בלשון יהודית המדוברת; הבקרת והסטירה שהיו משוש דרכו מאז, הן שעמדו לו להגדיל שמו בעמו, בתארו הליכות חייו בצלמם כדמותם. מחבוריו ההם הכי נכבד: „הסוסיה" (די קליאטשע), אשר זכתה (1876) גם להעתקה פולנית. בשנים האחרונות היה למורה ראש בבית „תלמוד תורה" אשר לקהלת ישראל בעיר אודיסה.

אברמושל (Obermoschel), עיר בנוף פפאלץ בממלכת באואריא ע"נ מושל, 4 ק"מ מערבה לתחנות מסלת הברזל ומ"י 1,306. לה מכרה פחמי אבן ובה נמצאות חרבות המצודות לעוונשטיין ולאנדסבערג אשר הרסו הצרפתים בשנת 1689.

אברמזן (Abraham Abramson), מפתח פתוחי חותם נודע לשם, נולד 1754 בפוטסדאם. אביו יעקב אברהם (נולד לאבותיו היהודים 1722, מת 1800), שהיה מפתח בבתי יציקת מטבעות המלוכה בשטעטין, קאניגסבערג וברלין, חנך גם אותו באומנות ידו. משנת 1788 עד ש' 1792 הלך הבן למסעיו ואח"כ זכה לשם „מפתח חותמי המלוכה בפרוסיא" גם נמנה לחבר בבית המדעים למלאכת מחשבת, וימת 13 יוני 1811. בין פתוחי ידו היותר מהוללים היא מטבעת זכרון בתמונת פרידריך הגדול. גם הוציא לאור ספר בשם „Versuch über den Geschmack auf Medaillen und Münzen" (Berlin 1811).

אברם חוזאה, אמורא השונה בריתות, נזכר רק פעם א' (גיטין נ) וע' סדר הדורות.

אברמילנר (Obermüllner Ad.), צייר אשכנזי אשר הצטיין במחזות המקומות והטבע, נולד 1833 בווילז (Wels) אשר באוסטריא העליונה וישב בווינה. אחדות מתמונותיו (מחזה הררי אלף) נמצאות בבית האסף אשר להקיסר בווינה.

אבר מרכזי (Centralorgan), יקרא בתורת החיים כלי הנמצא בגוף האדם או הבע"ח, אשר על ידו תחלק העבודה לכלים אחרים העומדים על פקודות שונות, ובו יתכוננו לשקוד על משמרתם בחיי הגוף ההוא, כמו הלב — המפקד על צבא גידי הדם, המוח וחוט השדרה היוצא ממנו — המפקד את שטת העורקים (Nerven) לכל סעיפיהם.

אברנבורג (Obernburg), עיר בנפת פראנקן התחתונה בבאואריא ע"נ מיין, תחנה למסלת אשאפנבורג—אמורבאך, ומ"י 1,676. בימי קדם היתה אחוזת הרומאים, כאשר יעידו על זה המטבעות העתיקות אשר נמצאו בה. 1884 נגלתה בה מצודה עתיקה שנוסדה בימי הרומאים הקדמונים.

אברנדרף (Oberndorf), עיר במחוז שווארצוואלד בוויר-טמבערג ע"נ נעקאר בבקעה עמוקה, בה תחנה למסלת פלוכינגן—אימדינגן ומ"י 2,547. בה בית חרשת למעשה הנשק להממשלה, גם בתי מלאכה לחרשת כסף ועבוד עורות.

אברנוביץ (Obrenowicz), שם המשפחה המושלת כעת בסרביא, מוצאה מאכר סרבי ושמו אברן (Obren) מכפר ברוסניצא בנפת רודניק. אשתו ווישניא ילדה לו שני בנים, מילאן ויאקוב, ובת אחת ושמה סטאנא. וימת אברן ותנשא אשתו להאכר טישו (טיאודור), ותלד לו שלשה בנים, את מילאש (1780), את יאוואן (1787) ואת יפרעם (1790). ויהי מילאש בנה הבכור לנסיך סרביא (ע"ע) ונקרא בשם מילאש אברנוביץ I. אחריו עלה על כסאו בנו מיכאל (ע"ע) בשם אבר' III, וכאשר נרצח 1868 עלה אחריו בנו מילאן (ע"ע), אשר משל בסרביא בשם אבר' IV. בש' 1882 התנשא למלך ונקרא בשם מילאן I.

אברנוס (Avernus), יאר קטן ועגול על יד העיר קומא בנוף קמפניא, מערבה לעיר נאפולי, מדת הקיפו 3 ק"מ ועמקו 65 מ'; הוא לוע וואולקאני (של הר שרפה), שנחשב בימי קדם לפתחו של גיהנם ולמקור כל הספורים וההגדות ע"ד ממלכת ארץ הרפאים בשאול תחתית. עליו אמרו כי האדים הרעים העולים ממנו ממיתים את הצפרים העפות ממעל לו. בימי הקיסר אגוסטוס הורמה המסכה הנסוכה על פני המקום הנורא ההוא, כי מטעם אגריפס שר צבאו נחצב היער הגדול מסביב ליאר והאדמה נעבדה בידי חרוצים ותעלה הוליכו ממנו אל היאר הלוקריני הנמצא דרומה לו ומשם והלאה עד הים. אך הגבעה החדשה

(Monte Nuovo) שעלתה שם באחת זועות הארץ (1538) השביתה את התחברות היארים ותקטין את הלוע העגול שהיה ביאר א׳ מלפנים. אמנם עד היום תשכון רוח עצבת על פני המקום ההוא והיושבים בקרבתו יחלו חלי הקדחת וינוגעו בכל הנגעים והפגעים הבאים מן האֵדים הרעים (חלי Malaria). מזרחה לו נמצאים חרבות איזה היכל שהיה מקודש לאליל אפולון מלפנים, דרומה לו המבוא למערת הנביאה (Sibilla) שישבה בקומאֶ, אך המערה נסתמה זה כבר וכפי הנראה היה גם המבוא אחד בניני אגריפס הרבים במקום ההוא.

אַבֶּרְנֶטְהִי (Abernethy, קרי עברניסי), כפר ברוזנות פערם (Perth) בשאָטלאנד, ע״נ ערן (Earn) במקום אשר ישתפך אל נהר טעה (Tay) וע״י מסלת הברזל הצפונית, היה מלפנים עיר בירת מלכי הפיקטים; מספר יושביו עתה 2,000. במערבה של הכפר הזה נמצאת גבעת האַליהיל, שעליה ישבו מלכי הפיקטים והשאָטים. אצלו נצח קינעטה מלך השאָטים את הפיקטים, והוא יסד את ממלכת שאטלאנד מלפנים.

אַבֶּרְנֶטְהִי (John Abernethy, קרי עברניסי), חובש ומנתח מצוין, נולד 1763 בדערי באירלאנד, בש׳ 1814 היה פרופיסור בבי״מ לחכמת החבוש, וימת 1831 בנוה שדהו בענפילד. קובץ ספריו נדפס בשם „Surgical and physio-logical essays“ (ד׳ כרכים, לונדון 1831).

אַבְּרַנְטֶס (Abrantes), עיר עתיקה מוקפת חומה ומבצר במחוז עסטרמאדורה בארץ פורטוגאל, ע״נ טאַחו (Tejo) וע״י מסלת ליסאבון—באדאַחוס, ומ״י 6,380. העיר משפיעה דגן, שמן ויין ופרי קיץ ע״י האניות השטות בנהר לליסאבון וביותר נודעה היא לשם ע״י האפרסקים ואבטיחי המים הגדלים בה להפליא. — משפחה גדולה ונכבדה בפורטו-גאל נקראה על שם העיר הזאת ובה הכי נודע השר דון י ו ס י מ א ר ק י ז די אַבר׳ — נולד 1784, ובשנת 1807 נשלח במלאכות ממשלתו פאריזה בדבר איזה ענין מדיני. בארץ מולדתו נאשם בעון מרד אשר סבב בנפש הדוכס די לולי ויגורש משם בש׳ 1824 וימת בלונדון 1827.

אָבֶּרְנִיץ (Hugo M. A. H. von Obernitz) שר צבא פרוסיא, נולד 16 אפר׳ 1819 בעיר בישופסווערדא בפרוסיא המערבית והצטיין במלחמת פרוס׳ עם אוסטריא (1866) על יד קאֶניגגראֶטץ ובמלחמת אשכנז וצרפת על יד וואֶרטה וסעדאן (1870). בש׳ 1879 נתעלה למעלת גנראַל די אינפאנטיריאה ומצביא הקורפוס הי״ד; 1884 זכה להיות אחד מגדודי הצבא נקרא על שמו.

אָבֶּרְנִיק (Obornik), עיר מחוזית בנפת פוזנא ע״נ ווארטהא במקום אשר ישתפך בו הנהר וועלנא. בה בית תחנה למסלת פוזנא-שניידעמיהל-ניישטעטין. מ״י 2,812 רובם אשכנזים ובתוכם 351 יהודים. העיר ישנה מאד. בש׳ 1843 חפרו ומצאו שם כלים נושנים אשר מוצאם משנות קדם ונמצאים כעת בבית האסף לחברת אוהבי המדע בפוזנא. מאחרי העיר נמצאים מעינות מלוחים ומהרריה יחצבו מתכות. מ״י המחוז היה 50,182 ובתוכם פולנים 30,828 ויהודים 2,323, בשנות 87—1885 נגרע מספר הפול׳ והיהודים בערך 3,000 נפש, ע״י הגירוש שגזרה ממשלת פרוסיא על כל ילידי רו״פ שלא הספיקו להכתב בספר אזרחיה.

אַבְרַנְכֶּס (Avranches, קרי אַבראַנש), עיר במחוז מאַנש בנורמנדיא אשר בצרפת, העומדת על ראש הר בקרבת לשון הים מונ-כאן-מישעל ומ״י 7,666, העוסקים במטוה ואריגה ובסחר תבואה ומלח וחמאה ומקנה. בה בי״מ ומוזיאים וגינת ביתן וביבליותיקה עם 12,000 כרכים וכ״י נכבדי ערך. — שם העיר מלפנים בלשון הקלטים Ingena, והרומאים קראו לה Abrincatae. ממאה הה׳ ועד סוף המאה הי״ת היתה מושב בישוף. 933 באה בידי הדוכס ווילהעלם לאנגשוורדט מושל נורמנדיא ותהי אח״כ לרוזנות מיוחדה. בימי הרוזן הוגא ה ז א ב נוסד בה בית מדרש ללמודי החכמה ע״י הח׳ האסכולסטי לאנפראנק (1040). אח״כ נתאחדה עם רוזנות מורטאֶן ותהי נחלה למושלי נבאַרה. 1404 באה בידי מלכי צרפת, רבות רעות מצאו את העיר הבצורה הזאת במלחמות אנגליא וצרפת ואח״כ במלחמות ההוגינוטים (ע״ע) עד אשר נכנעה 1594 לפני המלך היינריך IV. בש׳ 1639 פרצה בה מרידת האכרים הנורמנים וכגבור יד האצילים יסרוה קשה ודם רב שפכו בקרבה. 1793 באה שתי פעמים בידי הקושרים הבריטאנים אוהבי המלוכה.

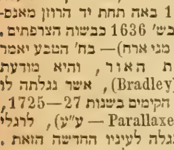
אָבֶּרְנְצֶל (Obernzell) או האַפנרצעל (Hafnerzell), עיר מצער בבאַבאריא התחתונה ע״נ דאָנוי בקרבת גבול אוסטריא ומ״י 1,430. נודעה ביחוד ע״י כלי המצרף הנעשים שם ונשלחים ממנה לכל מרחקי ארץ ונקראים בשם „Hafner-zellertiegel“. הכורים נעשים מחמר עופרת המים (Graphit) הנמצא במקומות הקרובים לעיר הזאת.

אָבֶּרְנְקִירְכֶן (Obernkirchen), עיר בנוף קאסעל בפרוסיא; לה מכרה פחמי אבן ובתי מלאכת זכוכית, ומ״י 2,786.

אֲבֶרְס (Avers), עמק גדול במחוז גרויבינדען בארץ שוויץ. הרים סביב לו (מהם המכוסים בשלג עולמים ומגיעים בגבהם עד 3,000 מ׳ ויותר) וע״י משעולי הרים מחובר הוא להעמקים הקרובים. שקט ודממה ישורו בעמק הזה; בחלקו העליון אין עצים ואין שדה תבואה רק נאות דשא רב. ההרים הגבוהים הם משכן ליעלים ולמרמטה (bobak, сурокъ); שם צפרים יקננו ולפעמים יתראו גם דובים. נחל אברס יוצא משני מעינות ויורד בשטף רב בארך העמק, ובעברו דרך 30 ק״מ מקבל הוא מי נחלים אחרים, ובהגיעו לעמק פירירה נופל הוא מראשי גבעות ומשתפך אל נחל היגטעררהיין. הדרך העולה מן שפליגען צפונה מזרחה עד א׳ היא בתחלה מסלה צרה לנסיעה בעגלות, ואח״כ היא עולה הרים ויורדת בקעות, ומלאה מכשולים וחתחתים ואבני נגף. מספר יושבי העמק הזה ועמק מאדרים הקרוב אליו, הוא 259. הכפר קריסטא נמצא שם בגובה 1,949 מ׳ על פני הים, והכפר יוף העומד דרומה מזרחה לו נמצא בגובה 2,133 מ׳; שניהם הם המקומות היותר גבוהים שהם מושב לבני אדם באירופה.

אָבֶּרְעֶהְנְהֵים (Oberehnheim, וצרפתית Obernai), עיר בעלזאס התחתונה ע״נ עהן ועל ידי מסלת צאבערן-מלסהיים-שליטשטאט, ומ״י 4,725. בקדמותה היתה אחוזת אחד ממלכי המירוֹבינגים, ופרידריך II העלה אותה לעיר חפשית. בש׳ 1622 באה תחת יד הרוזן מאנס-פעלד, 1632 לכדוה השוודים ובש׳ 1636 כבשוה הצרפתים.

אַבֶּרַצְיָא (Aberratio, התעות מני ארח) — בח׳ הטבע יאמר על האור: ה ת ע ו ת ה א ו ר, והיא מודעת לתוכנים מזמן התוכן בראֶדלי (Bradley), אשר נגלתה לו בהשקפתו התמידית אל הכוכבים הקימים בשנות 27—1725, למצוא בהם חלוף המראה (Parallaxe — ע״ע), לרגלי תקופת הארץ סביב השמש, ונגלה לעיניו החדשה הזאת. וזה הדבר: אם יהיה לפנינו נדבך של קרשים מונחים זה בצד זה על חודם, ואיש נצב בנקודה כ מורה אליהם כדור עופרת בארח ישר, הנה יקוב בהם חור בעברו מן ע עד מ, ועין צופיה מן מ אל אש היריה, תראה אותה דרך קו מע בנקודת כ על מקומה האמתי. אפס לא כן יהיה, אם בעת ירית הכדור ינוע הנדבך (עם עין הצופה)

בדרך ישר ממערב ל מ ז ר ח (ד״מ). נניח אפוא, אשר מרוץ הנדבך, בעת שיעוף הכדור דרך הקרשים מן ע עד מ, יהיה מן מ׳ עד מ, וא״כ יפגוש הכדור את הקרש האחרון בנקודת מ׳, תחת שפגשו מקודם בנקודה מ, וחורי הקרשים כלם מונחים בקו עמ׳; להעין הרואה דרך מ׳ע את האיש, נדמתה לה כאלו היא נמצאת בנקודה כ׳, המונחת ל מ ז ר ח כ. העתקת המחזה הזה, היא הנקראת: ה ת ע ו ת ה א ו ר, כי נתעה המאור ממקומו לעין הרואה, ואיננו באמת. שעור העתקה זו נמדד ע״פ הזוית מעמ, שעושה קו ההתעאה עם הקו האמתי, וגדלה הוא לפי ערך מרוצת הנדבך אל מרוצת הכדור, או

כערך קו מ'מ אל קו עמ. כדרך שאמרנו בכדור היריה ובקרשים רצים, כך אמר הח' הנ"ל במרוצת אור הכוכבים אל עינינו בעוד שאנחנו עפים עם הארץ בתקופתה סביב השמש. כי בהשקפתו דרך קנה-מצפה-הצהרים (Meridian-Fernrohr), הבנוי איתן וממקומו לא ימוש, מצא שהכוכבים הקימים מתנודדים, חצי שנה למזרח וחצי שנה למערב, רצוא ושוב — וישתאה על המחזה הזה. אמנם אחרי שובו ויתבונן בו, מצא, כי רק האור (או יותר נכון: הרגש האור) נתעה מארחו, והכוכב עצמו לא מש ממקומו. ולפי שמצא שעור הזוית מעמ גדול בכדי 20_{492} סיקונדות קשתיות, וכבר נודע כי מהירות מרוצת הארץ בתקופתה היא 30 ק"מ לסיקונדה ומהירת מרוצת האור לפי בחינת הח' ראֶמער (Römer) היא 300,000 ק"מ לסיק', שיהיה לפ"ז ערך קו מ'מ אל מע כמו 1 אל 10,000, המחייב שיהיה גדל הזוית כמו שמצא ע"פ בחינתו (בחסרון כדי $^{1}/_{20}$ סיקונדה), לכן שפט מישרים, כי שתי התנועות האלה בהרכבתן הולידו תעות האור ההיא.— מובן מעצמו, כי בחצי השנה השנית, שהארץ תסוב בתקופתה מעבר השני לשמש, ומעופה יהיה להפך, למערב, יתעו הכוכבים למערב גם הם למראה עין בכדי שעור הקשת הנ"ל. — הכוכבים הנצבים על ציר הלקותי (Ekliptik—ע"ע), אשר מהם תתראה הארץ מקפת את השמש בעגול נכון, יֵראו גם המה לעין צופיה ממנה, כאלו מקיפים במשך השנה בעגול נכון, אשר ארך קוטרו הוא 40_{99} סיק' קשתיות; הנצבים מן הציר והלאה אל מול העגול הלקותי, תהיה תקופתם הנראית בתבנית עליפסה (Ellipse—ע"ע), אשר קוטרם הקצר יקטן כל אשר יקרב הכוכב יותר אל העגול הלקותי; והנצבים על העגול הלקותי עצמו יתנודדו בקו ישר אנה ואנה, בכדי שעור קשת הקוטר הנ"ל. — האברציא הוא מופת חותך לדעת התכונה החדשה בתקופת הארץ סביב השמש, גם מסייעת היא למדת מרוצת האור ע"פ בחינת הח' ראֶמער הנ"ל. — חכמי הטבע נהגו לכנות בשם זה גם כל העתקת אור ממקומו הנאות לו. במראה שקערורי, אשר יפלו עליו קוי אור המקבילים זל"ז, הנה הקוים השבים אחור מקצות המראה לא יתאחדו בנקודת השרפה של המראה, כ"א בנקודה אחרת על קוטר המראה; העתקה זו נקראת בשם: „א' הכדורית". בעדשת זכוכית גבנונית, האור נשבר בעברו בה ונפרד לצבעיו, ולפי ששבירת האור שונה לכל צבע, לכן בשוב קרני האור להתאחד, לא יתכנסו אל נקודה אחת, כ"א במשך קו אחד, וזה נקרא: „א' הצבעית" (chromatische Aberration).

אַבְרַקַדַבְרָא (Abrakadabra), שם משמות הנסתרים, שבעלי השמות והמהגים השתמשו בו מלפנים, לרפאות את הקדחת, וביחוד את הקדחת הרביעית, ובני האדם האמינו לתומם, כי כאשר ילחש שם זה על החולה או אם יכתב על פסת נייר והחולה ישאנו על בשרו כעין קמיע, ירפא מחליו. הם כתבו אותו כעין משולש, ששם זה הולך ומתמעט בו בזה: אברקדברא · או חסר שני הקצוות כזה: אברקדברא

ברקדברא	ברקדבר
רקדברא	רקדב
קדברא	קד
דברא	
ברא	
רא	
א	

(על דרך בנריני נריני—פסחים קי"ב). וכבר נודע לנו שם זה מימי המאה הט' לאלף הה'. ותוקרי קדמוניות נחלקו בו: י"א שהוא שם אליל הסורים; וי"א שנשתבש וצ"ל „אברסדברא", והיא מלה פרסית, ופירושה „אלהי השמש"; ויש פותרים אותה, שהיא נרדפת עם „אברקסס" (ע' „אבן משכית"), וע"כ מספרו ביונית שס"ה, כמנין מלת אברקסס ביונית, שהוא מנין ימות החמה.— אמנם כעת, שכבר נוכח כל איש אשר לו מוח בקדקדו, כי הבל הלחשים ואליל כל רופא בם, נשאר השם הזה ללעג ולקלסה, ויאמר בו לאיש נלעג לשון כי שפתו היא — אברקדברא. ע"ד הלחשים בכלל ע"ע „לחש".

אָבֶּרְקִירְךְ (Oberkirch), עיר במחוז אָפֶנבורג בבאַדען ע"נ רענך, בה בית תחנה למסלת אפנווייער-אפנוי, ומ"י 2,700.

אַבֶּרְקְרָמְבִּי (Sir Ralph Abercromby, קרי עברקראָמבי), שר צבא אנגלי, חטר ממשפחה עתיקה בשאָטלאנד, נולד 1734 בטוליבאָדי, ויעבוד בחיל פרדינאנד הברוינשוויגי במלחמת שבע השנים. בש' 1787 נתעלה למדרגה גענ' מאיור ויצביא על דיוויזיא במלחמות 94—1793 בנידרלאנד, ששם כבש את מחנה צרפת במלחמת פאַמאַרס, ויהי למגן ומחסה על חיל מלכי הברית בשובו אחור דרך מי הוואַאל. בש' 1795 היה לשר הצבא המצביא את חיל אנגליא בהודו המערבית, שם כבש את גרנאדה, דימיראַרה ועסקיבה (1796) וטרינידאַד (1797), אך בעלותו על פורטוריקה הוכה אחור. בשובו לארצו פקד צבא מלחמה באירלאנד (1798) לעצור בעד חיל הצרפתים אשר כוננו לעלות שמה, ובעלות דוכס יאָרק הולאנדה (1799) פקד הוא את חיל החלוין, ויך את הגענ' הבאַטאַווי, דאָנדעלס, אצל תעלת הלדר (Helder), ובכל זאת לא יכול לעמוד מפני האויב, ובכן נאנס חיל רוסיא ואנגליא לסגת אחור ולעזוב את הולאנד בידי הצרפתים. בש' 1800 יצא בראש חיל גדול להוציא את מצרים מיד צרפת. ביום 8 מארט 1801 הגיע אל חוף אבוקיר, 13 בו הכה את חיל החלוין על יד מאנדורה וביום 21 בו נלחם עם הגענ' מענו על יד אלכסנדריה, אמנם גם בה גברה ידו, אך הוא נפצע מאד וימת 28 מאַרט 1801. בבית תפלת סט' פויל בלונדון הוצגה לו מצבת כבוד לזכרון.— בנו ד ז ש ע מ ס (James), שר מדיני, נולד 1776. בש' 1839 נתעלה לבארון דאָנפרמלין. הוא מת 17 אפר' 1858. — בנו ר אַ ל ף, הלורד השני לבית דאָנפרמלין, נולד 1803 ויהי לציר הממלכה בטורין (51—1836) ואח"כ בהאַאג (עד 1859), אח"כ שב לארצו וימת עירירי בש' 1868.

אָבֶּרְשְׁטֵין (Oberstein) עיר בנסיכות בירקנפעלד בדוכסות אָלדענבורג ע"נ נאַהע. בה בית תחנה למסלת סאארבריקען-בינגרבריק ומ"י 4,800, רובם פרוטסתנטים העוסקים בחרשת האבן האכאַטית ולטישתה ובחרשת זהב וכסף-חדש וטומבאַק. אבני האכאַטית אזלו כעת ממחפורות המקום ההוא והנה מובאות מבראזיליא וכלכותה.

אַבְשָׁלוֹם, הבן השלישי של דוד מלך ישראל, שנולד לו מאשתו מעכה בת תלמי מלך גשור. הוא היה יפה תאר ויפה מראה עד מאד, וכל רואיו אהבוהו, אבל גבהות לבו ורום עיניו הקריבו לשחת חיתו. ראשית מעשהו היתה להמית את אחיו הבכור אמנון יורש העצר על אשר ענה את תמר אחותו, וגם למען ישב הוא על כסא המלוכה אחרי מות דוד, כי אז כבר מת הבן השני של דוד אשר נולד לו מאביגיל — ומיראתו את חמת דוד אביו ברח אל תלמי זקנו גשורה; שם נשאר שלש שנים, עד אשר נחם דוד על אמנון כי מת. יואב שר צבא דוד השתדל להשיב לב האב על בנו וחפצו זה הצליח בידו בעזרת אשה חכמה מתקוע ואבשלום שב ברשיון דוד ירושלימה. אולם גם בשובו לעיר המלוכה לא ראה את פני דוד אביו משך שתי שנים. בעת ההיא חשב אבשלום מחשבת מרד ומעל באביו המלך, ולתכלית הזאת התאמץ לכפר פני אביו ולגנוב את לבבו, למען תהיינה בידו עתותיו להוציא מחשבתו הרעה לפעולת ידים, לרשת כסא אביו בעודו בחייו ולנשל אותו מארצו. המחשבה הזאת (כפי הנראה מסדור הדברים) נולדה בלב אבשלום אחרי אשר נולד שלמה והנביא קרא לו „ידידיה", ויהי לאות כי הוא יהיה היורש עצר, בעוד אשר עד העת ההיא התנשא אבש' כלבבו כי הוא ימלוך אחרי אביו. כי אמנם כל בני דוד היו מצד אמותיהם בני העם זולת אבשלום אשר גם אמו היתה בת מלך גשור, ובכח יחושו זה עשה לו קרנים ויהי שואף לשררה שכם אחד על אחיו. ומדעתו את רוח ההמון, אשר אך למראה עין ישפוט, עשה לו מרכבה וסוסים וחמשים איש

רצים לפניו כדרך מושלי ארץ, ובכל עת מצוא השתדל להסב את לב העם אליו. כאשר ראה אבשלום כי הגיעה השעה למרוד, הלך ברשיון אביו חברונה (העיר אשר יוכל היות, כי בחלה נפש יושביה בדוד, על אשר עזב אותה ויבחר את ירושלים לעיר המלוכה); שמה נקבצו רבים מבני ישראל אשר נהו אחריו וימליכו אותו למלך עליהם. הדבר היה מקץ ארבעים שנה (ש"ב ט"ו ז), היא השנה האחרונה למלוכת דוד (מ"א ב י"א). ויהי הקשר הולך וחזק, כי לב העם נטה מאחרי דוד על אשר צוה לפקוד את ישראל ויהודה נגד רצונם ויהי בעבור זה נגף בתוכם, וימותו מהם כשבעים אלף איש ביום אחד (ש"ב כ"ד). בהודע לדוד דבר הקשר, ברח מירושלים וישם פניו אל הירדן. ואבשלום בא עם הקושרים ירושלימה, ולמען הראות לכל ישראל כי נבאש באביו ואין עוד כל תקוה לשלום בא בעצת אחיתפל אל פילגשי אביו לעיני כל העם (ע"ע: אבישג, אבנר). אחרי כן יעצהו אחיתפל, שהיה שונא ואויב לדוד על אשר טמא את בת-שבע נכדתו בת אליעם בנו (ש"ב י"א ג; שם כ"ג ל"ד, וע' רד"ק בפירושו לש"ב י"ז ו) לבחור שנים עשר אלף איש מבני ישראל, למהר ולרדוף אחרי דוד ולהכותו נפש. אך חושי הארכי אוהב דוד, שנתן ידו לקושרים אך למראה עין, למען יהיה לאל ידו לסכל עצת אחיתפל ולדעת את אשר נעשה בירושלים, יעצהו לאסוף את כל ישראל להלחם עם דוד ואנשיו, ויעש אבשלום כאשר אמר לו חושי. ואחיתפל בראותו כי לא נעשתה עצתו ויקם וילך ויצו אל ביתו ויחנק, בדעתו מראש כי אם לא ימהר אבשלום לרדוף אחרי דוד, תהיה מרה אחרית המרד. בין כה וכה עבר דוד את הירדן ויבוא עם חילו מחנימה, ואח"כ אסף אבשלום עם רב מכל שבטי ישראל ויעבור גם הוא את הירדן ויחן בארץ הגלעד. ויצא חיל דוד לקראת ישראל ותהי המלחמה ביער אפרים, וינגפו שם עם ישראל לפני עבדי דוד. ואבשלום ברח מן המערכה והוא רוכב על הפרד, ויהי בעברו תחת שובך אלה גדולה ויחזק ראשו באלה ויתן בין השמים ובין הארץ והפרד עבר תחתיו. ויהי כראות אותו יואב כי הוא תלוי באלה והוא עודנו חי ויתקע שלשה שבטים בלבו וימיתהו. ואבשלום הציב לו בחייו מצבת אבני שיש בעמק המלך מהלך רבע שעה מירושלים ויקרא אותה „יד אבשלום", בעבור הזכיר שמו, כי לא היה לו בן (מצבת אבשלום תראה גם היום לא רחוק מירושלים, אכן תמונתה כיום נתנה לה בזמן מאוחר, כאשר תעידנה הפארות אשר תיפנה אותה ואשר נעשו ברוח היונים). ויהי כאשר נודע לדוד כי מת אבשלום וירגז ויבך בכי תמרורים ויתאבל עליו מאד. — שלשה בנים היו לאבשלום ובת אחת ושמה תמר, אבל בניו מתו בחייו בדמי ימיהם (ש"ב י"ח). זמן מרד אבשלום נמשך ששה ירחים (ילקוט ש"ב סי' קמ"ה). בעלי האגדה הציבו את אבשלום למטרה למשלי מוסריהם. כן היה ר' מאיר אומר: במדה שאדם מודד מודדין לו, אבשלום נתגאה בשערו, לפיכך נתלה בשערו, ולפי שבא על עשר פילגשי אביו, לפיכך נתנו בו עשרה לונביות (חניתות), ולפי שגנב שלשה לבבות, לב אביו, לב בית דין ולב ישראל, לפיכך נתקעו בו שלשה שבטים (סוטה ט) — וכל כך היה גדול חטאו בעיני חז"ל, עד שאמרו עליו שאין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין ק"ג), אבל גם את דוד האשימו, שלא מנע ממנו כל חפצו ולזאת יצא להרבות רעה.

ר' אבשלום ב"ר משה מזרחי, מטובי המשוררים באמצע המאה הב' לאלף הזה. חבר ס' „אמרי שפר" כללים במלאכת הפיוטים והשירים, ובסופו מחברת „חיי אדם" הכוללת ב' שירים מחיי האיש ושיר א' מחיי האשה מיום הולדם עד יום מותם (ע"ד שירי הנגיד ובן עזרא). בספרו זה (פ"ו ס"ח) יזכיר את השיר שחבר זקנו ר' שמואל הפיאבי. ר' אברהם דבלמיש בספרו מקנה אברם הביא דברים בשמו.

אַבְּשַׁץ (H. A. v. Abschatz), אחד המשוררים האשכנזים הנודעים במאה הי"ז. נולד בעיר ווידביץ בשלזיא 1646 וימת 1699 בליגניצא.

אָבְּשְׁצִי סִירְט (Общій сыртъ), הר רחב המשתרע מהאורל הדרומי בגובה 485—590 מ' עד הנהר וואָלגא. הוא החיץ הטבעי המבדיל בין נהרי וואלגא ואורל. בו נמצאים פחמי אבן וגם נחשת למכביר וביחוד במחוז אָרנבורג ע"י שני נחלי קאַראגאַלקה, הקטן והגדול.

אַבֶּשְׁר (Abeschr), עיר הראשה במדינת וודאי (Wadai) בסודאַן התיכונה; מ"י 8,000. נודעה באירופה בש' 1873 ע"י הנוסע נאַכטיגאל (ע"ע).

אֹבֹת, שם אחת התחניות אשר חנו בני ישראל במדבר (במדבר כ"א י', שם ל"ג מ"ג) ויתכן כי היא העיר הנקראת בפי שטראבא הסופר היוני בשם „Obodos" והיא היתה אחת מערי נביות, אשר במדברות ארץ ערב (א"ק).

אַגַא (Aga), בשפת תוגרמה העתיקה פיר' „האח הגדול", וכעת הוא שם תאר אשר בו יקרא העבד לאדוניו, ובכלל היה לכנוי כבוד לבעלי פקודות שנתעלו מבלי השכלה ודעת מיוחדה, בעוד שהכנוי „עפענדי" הונח רק לשר שעלה לגדולה ע"י חכמתו ודעתו בלמודים. מהשרים הגדולים יקרא כעת רק אחד בכנוי הכבוד הזה, הוא המשגיח על האודאליסקות (השפחות הלבנות אשר בהרמון השולטן) וראש הסריסים השחורים (הגי, שומר הנשים, אסתר ב' ח') אשר מקרבם ילקח ויתעלה. בהרמון השולטן נחשב הוא במעלה אחת עם הוויזיר הגדול.

אֶגֶאָון (Ägäon), בהגדות היונים הקדמונים הוא אחד משלשה הענקים בעלי מאת הזרועות (Hekatoncheires) אשר בים, הנחשבים לבני אוראַנוס (השמים) וגאֶאַ (הארץ), ומאשר היו בקושרים על אביהם השלכו ממנו תיכף אחרי הולדם אל תחתיות האדמה. ויהי כאשר פרצה המלחמה בין צאֶוס (הוא יופיטער, ראש כל האלילים) ובין הנפילים, קרא להם דרור בעצת גאֶאַ, ובעזרתם רמה ידו על הנפילים וישליכם מלפניו אל עמקי שאול, ויקם עליהם משמר את שלשת האחים: את אֶגאֶאון, את קוטאָס ואת גיעת, ויען אשר מולדתם מאת אוראנוס, נקראו גם אוראנידים, על שם אביהם. לפ"ד הומירוס היה אֶגאֶאון נקרא מאת האלילים גם בשם בריאַריאוס (Ilias I, 403). ויהי כאשר התקשרו פוזידאָן (אליל הים) עם הערא (היא יונאָ, אשת יופיטער) ואתונה (Athene היא מינערואַ, אלילת החכמה) על צאֶוס ויחפצו לאסרהו בזקים, והקרא תטיס (Thetis בת נעראֶוס, אליל ים אֶגאֶוס) לאֶגאֶאון לעזרה, ואז נחמו הקושרים וישובו ממחשבתם הרעה. — אֶגאֶאון הוא סמל הים הסוער בשאון דכיו ומשברי גליו העצומים, שהם סבה לזועת הארץ—לפ"ד היונים הקדמונים.

אֶגֶאוּס (Ägeus) היה לפי הגדת היונים נכד קיקרופס (Cecrops), בן פנדיון (Pandion) ופיליא (Pylia) בת פילאס מלך מיגארה (Megara), אשר לקח פנדיון לו לאשה בהחישו שמה מפלט לו מפני אויביו אשר גרשוהו מאתונה. אחרי מות אביו כבש אֶג' את אתונה בעזרת אֶחיו אשר עמדו לימינו וימשל בה ביד חזקה. אשתו השלישית אֶתרה (Äthra) בת פיתיאוס (Pittheus) מלך טראֶצינה ילדה לו את תיזיאוס (Theseus). וישלחהו אג' אל פ' חותנו לגדלהו אצלו, בהואילו להתעות את בני פאַלאַס אחיו ולתת תקוה בלבם כי יירשו הם ממשלתו אחריו. ויהי כבוא תיזיאוס לאתונה, ויתנכלו בני פאלאס אותו להמיתו, אך גמולם הושב בראשם (ע' תיזיאוס). אבל שמחת האב בבנו לא ארכה — כי בעת ההיא התנדב תיזיאוס לפדות את אתונה ממס הנפשות אשר הוטל עליה מימים ימימה: להביא שבעה נערים ושבע נערות שי על האי כרתים (Kreta) להיות לברות למינוטוירוס (Minotauros—ע"ע), וילחם תיז' במינוטוירוס וימיתהו. ויהי בשובו בשמחה אל אתונה, וישכח להמיר את מפרש האניה, להסיר את הנס השחור ולשום לבן תחתיו, להיות לאות נצחון לאביו המחכה לו, כאשר נדברו מראש. וכראות אביו מרחוק את הנס השחור פרוש על האניה בשובה, ויחשוב כי נפל בנו חלל לפני מינאטוירוס, ויטרוף נפשו באפו ויתנפל הימה ויטבע בו. מאז והלאה נקרא הים ההוא על שמו „ים האֶגעאי" עד היום הזה.

אַגַב (Agaw), שבט מבני חם יושבי תבל ארץ באביסיניא מלפנים, בטרם נכבשה משבטי בני שם אשר גרו על

גבולה — ונבדל הוא מהם בלשונו וגם בחקי ממשלתו, הנהוגה ע"פ ראש בית אבות (ע"ע אביסיניא).

אֲגַב, בשם הזה יכנו הפוסקים את זכות קנין מטלטלים בכל מקום שהם, מבלי שיעשה בהם אחד מדרכי הקנינים המיוחדים להם, רק שקניתם תהא אגב (על ידי) קנין קרקע באחד מהקנינים שהיא נקנית בהם, בין שאחד מהם נקנה במכירה והשני במתנה ובין ששניהם נקנים במכירה או במתנה; ופרטי דיניו מבוארים בשו"ע חו"מ סי' ר"ב. זכות קנין מטלטלים באופן זה שונה הוא ביחוסו אל הקונה מזכותו ע"פ יתר הדברים שהמטלטלים נקנים בהם, שחובות המוכר משתלמים מהמטלטלים שמכר אגב קרקע אחר שהתחייב בתשלומים ההם (ע"ש סי' ס', קי"א סעיף כ"ב וסי' קי"ג).

אֲגַב אורחך לבעל דבבך אישתמע. פתגם תלמודי (סנהד' צ"ה:) ופי': כשאתה יוצא לדרך, פרסם הדבר בכדי שיראה שונאך שאין אתה ירא ממנו (פתי"צ). מובן מאליו כי צריך הוא למצוא עצות ותחבולות להיות באמת בטוח מפני כל צר ואויב, והוא ע"ד הכתוב: אשרי אדם מפחד תמיד (משלי כ"ח י"ד).

אֲגֹבַּרְד (Agobard), בישוף בעיר ליאון בצרפת במאה הו' לאלף הה', בימי הקיסר לודויג החסיד בן הקיסר קארל הגדול, והכנסיה הקתולית תמנהו במספר קדושיה. הוא היה בעל רוח תבלה וקצר אפים ואויב בנפש ליהודים, ויתתור לקחת מהם את זכיותיהם ולהשפילם עד המדרגה התחתונה אשר עמדו עליה בימי מלכות בית המירוֹבינגים (Merovinger—ע"ע), ויהי עוין את הקיסר ואת אשתו הקיסרת יהודית (Judith), על כי לבם היה טוב לישראל. התואנה הראשונה אשר מצא לו להתגרות בהם היתה, כי הביא במסרת הדת הנוצרית (827 לספה"נ) שפחה אחת אשר ברחה מאחד גדולי היהודים בעיר ליאון ולא נתן את אדוניה להשיבה אל ביתו. היהודי פנה אל השר אשר מנה הקיסר למגן ליהודים, והשר ההוא העיד באגוברד, כי אם לא ישיב את השפחה לאדוניה ברצונו, יתאונן עליו באזני הקיסר ותלקח ממנו בחזקת היד וגם ענש יושם עליו. אז פנה הבישוף אל מגני הכנסיה הקתולית אשר בחצר המלך, וידרוש מאתם לפגוע במלך לקחת מהיהודים את זכיותיהם. השרים ההם, אשר תכלית שנאה שנאו את היהודים ואת הקיסרת על דבר אשר תקרב את היהודים זעומי נפשם, מלאו אחרי דברי אגוברד. אך המלך בישרו לא שמע אליהם, גם השרים אוהבי היהודים שהיו בעת ההיא בחצר המלך היו מליצי יושר בעדם. אז מנה הקיסר שופטים לשפוט את דבר הריב בין אגוברד ובין השר העומד לימין היהודים. אך בבוא אגוברד לפני השופטים נמלא חמה וקצף עד כי לא יכול להוציא הגה מפיו. אחרי כן נקרא אל חדר הקיסר ובראותו כי הקיסר מביט אליו בפנים גזעמים התחלחל אגוברד ויהי כאיש נדהם ולא ידע מכל הנעשה אתו עד אשר צוהו המלך לצאת מהחדר, וישב בבשת פנים לליאון. שם שבה אליו רוחו הרעה וישב לשלח לשונו ביהודים לרעה, ואל השופטים אשר הקים המלך לשפוט את דבר הריב, כתב מכתבי חנופה ורמיה ויתנן קולו בדברים כאלה: „לא אדע מה אעשה, אם לא אכנים את היהודים או עבדיהם הבאים אלי אל חיק אמונתי הלא אחטא לאלהים, ואם אביאם— אירא פן אמיט רעה עלי ועל ביתי". דרשותיו בבית התפלה היו מלאים רעל ומרורת פתנים, ויעורר את עמו להתרחק מעל היהודים, לבלי יקנו מהם ולא ימכרו להם דבר, לבל יעבדו בביתם ולבל יאכלו במשתה היהודים, ופתגמו היה: „האוהב את אלהיו לא יוכל נשוא בקרת רוח את המבזה אותו, ומכש"כ שלא יתרועע עם האיש ההוא ולא יאכל עמו על שלחן אחד". דרשות של דופי ודברי נאצות כאלה החלו להראות פעולתן על הנוצרים. אך אוהבי היהודים אשר בחצר המלך לא החשו גם הם ויגידו למלך את הרעות אשר אגוברד עושה. והמלך שלח מכתב חסות (Indiculi) חתום בטבעת המלך ליהודי ליאון ומכתב נשלח אל הבישוף כי ענוש יענש בגלל דרשותיו המעוררות שנאה ליהודים, ואת שר הגליל בליאון צוה המלך במפגיע לעמוד לימין היהודים (בש' 828).

אך אגוברד לא שעה אל הדברים האלה, באמרו כי המכתבים מזויפים המה ויד הקיסר לא כתבתם. אז בא השר עברהאַרד (Eberhard), אשר הקים המלך להיות מגן ליהודים, ויגד לו כי חמת הקיסר נתכה עליו על שלחו מדנים בין בני ארצו. אבל גם אז הקשה אגוברד את ערפו ולא שב מדרכיו. בראות המלך כי אגוברד עודנו מסתולל בו, שלח אליו את געריק ופרידריך, שני אצילים נכבדים משרי חצרו, להשבית שאון אגוברד ולהביא חכמה בלבו. בבוא השלוחים האלה לא היה אגוברד בביתו, וכהני הנוצרים אשר ידם היתה עם אגוברד להפרות שנאה לישראל נבהלו ולא נועזו גם להראות לפניהם. בראות אגוברד כי לא יוכל לקום לבדו בריבו עם ישראל, בקש לו עוזרים וחברים בין הכהנים הגדולים בצרפת. ויהי דברו ראשונה אל הבישוף נברידוס (Nibridius) מנרבונא ובמכתבו אליו התגלה לפניו בכל תקף שנאתו ליהודים וישפוך עליהם מרורות באיבה נוראה ויעורר גם אותו לעשות כמעשהו ולדבר על לב יתר הבישופים לעשות כן, ועל פי דברו נקהלו הבישופים: בערנהארד מבינא (Bienne) עאַאוף (Eaof) משאלון (Chalon) ועוד בישופים לאספה בעיר ליאון ויתפשו עצות ויתמסו מזמות להצר צעדי היהודים, ויגמרו אמר לשלוח מכתב להקיסר לשום מכשול עונו (על אשר לבו טוב ליהודים) נכח פניו ולהציע לפניו חקים אשר יגבילו זכיות היהודים. על המכתב ההוא (נכתב בש' 829, כפי אשר נמצא עתה) חתמו שלשת הבישופים: אגוברד, ברנהארד ועאַאוף. בהקדמה אשר כתב אגוברד למכתב ההוא דבר רתת לאמר, כי השר עברהאַרד, מגן היהודים, וגעריק ופרידריך אשר נשלחו אליו מטעם המלך, לא שלוחי המלך הם כי אם שלוחי השטן, כי הפילו בהלות על הנוצרים וליהודים המה למחסה ועז. גם הצטדק לאמר, כי לא עשה ליהודים דבר רע, רק אשר דבר על לב הנוצרים לבל ימכרו ליהודים עבדים נוצרים ולבל ישרתו הנוצרים בבתי היהודים לבעבור לא ישמרו אתם את יום השבת ולא יאכלו בשר בימי צומותיהם, גם לא יקנו בשר מהיהודים באשר מוכרים הם רק את הבשר הנאסר להם לאכול מטעם דתם, ובבוז יקראו זאת: „בהמת נוצרי" (christiana pecora), ולמען תפוש את הקיסר בלבו הזכירוהו כל הבישופים במכתבם, כי קדושי הנוצרים מעולם שנאו את היהודים בכל שאט בנפש: הילאריוס לא דרש מעודו בשלום יהודי; אמברוזיוס הקשה אל אחד הקיסרים בגלל היותו טוב ליהודים; ציפירינוס (Cyprianus) ואתנסיוס (Athanasius) הזהירו את בני עמם המאמינים לבלי יתחברו ליהודים. יוחנן האונגלי, ותלמידו פאליקארפוס (Polykarpus) ברחו מהכופרים בקורינת, והיהודים רעים וחטאים עוד מהם. אחרי כן הוציאו דברי בלע על היהודים במכתב שטנתם, כי מחפים הם על ה' דברים אשר לא כן, באמרם עליו כי יש לו גוף, במדד אבריו, ובהחליטם, כי אותיות התורה היו עוד לפני בריאת שמים וארץ. באחרית דבריהם הוסיפו עצים על המדורה במשפטם החרוץ: „כי העם אשר לא יאמין בבן אלהים, איננו שוה לחסד אביהו, ואם אוהבי היהודים יאמרו לכבדם בעבור אבותיהם הקדושים, הלא עליהם לתת כבוד להערביאים ולישמעאלים, כי גם הם נגיני אברהם וטובים המה מהיהודים, כי לא שלחו יד במשיחם". כאלה וכאלה דברו הבישופים ואגוברד בראשם במכתב ההוא, וישלחוהו למלך, אך לאשר היהודים ולמגנת לב אויביהם לא היה כל שבר לעמלם, כי הקיסר החסיד לא הפך לבבו מדברי בלע ההם, ויש אומרים כי השרים, אוהבי היהודים אשר בחצר, הסתירו את מכתב השטנה כבואו לידם ועיני המלך לא ראוהו — כאשר כן חשב גם אגוברד. אך אגוברד נקם את נקמתו מהמלך ורעיתו בשנה האחרת (830) — כי התחבר עם השרים אשר התקשרו קשר על המלכה יהודית ועל ידידיה, גם תמך בדבריו בידי הבנים הבוגדים אשר הרימו יד באביהם המלך ובראשם עמד לותר (Lothar) בנו בכורו מאשתו הראשונה, וילחם את לודויג אביהו ויורידהו מכסא מלכותו, על כן היה למשל: כי אחיתפל — אגוברד יעץ לאבישלום — לותר, להרים יד במלך דוד — לודויג אביהו.

אך שני בני המלך, לודויג ופיפין (ע"ע) נחמו על מעשיהם, ובכח ידיהם הושיבו את אביהם שנית על כסא מלכותו. אז נלחץ אג' הבוגד לעזוב את כהנתו בליאון ולברות לאיטליא. אך לודויג המלך הישר והטוב לא שמר לו עברה וישיבהו אח"כ לכהנתו הנכבדה. אמנם נזהר אג' מן הוא והלאה משלוח עוד לשונו לרעה ביהודים, אך תלמידיו הרעים אשר גדל היו לאבן נגף ולצור מכשול לבית ישראל, ודרשותיו המלאות שנאה הכו שרש בלבות הצרפתים ותשאנה פרי ישוה להן בדור אשר קם אחריו.

אֲגָג, מלך עמלק, כנראה היה השם הזה כללי לכל מלכי עמלק, כשמות פרעה למלכי מצרים ואבימלך למלכי פלשתים, כן נמצא אגג בימי משה (במדבר כ"ד) וגם בימי שאול (ש"א ט"ו). זה השני היה ידוע לאיש דמים אשר לא חמל גם על יונקי שדים (שם ל"ג), לזאת קצף שמואל על שאול שחמל עליו ולא המיתו בהלחמו את עמלק בדבר ה', ולמען השיב לו גמולו בראשו שסף שמואל את אגג לפני ה'. ובעלי האגדה אמרו, כי הביא שמואל ארבעה קונדסין ומתחו לאגג עליהן וחתך מבשרו חתיכות חתיכות וזרקן לבנות יענה (איכה רבתי פ"ג). ואם נשים לב אל הכעס והמכאובים אשר סבלו בני ישראל מאויביהם בנפש אשר עמלק בראשם, לא נתפלא על אשר יחסו לשמואל נביא ה' מעשה אכזריות כזאת.

אֲגָדָה (הגדה, אגדתא) נקרא חלק גדול מהספרות התלמודית המדבר מענינים שאינם נוגעים להלכה ולמעשה, כי אם מדברי מדות ומוסר, אמונות ודעות טובות ועניני חכמה ומדע וכל ספור המביא למוסר ולחזוק האמונה, בהבינו אל חקר אלוה, תעודת עם ישראל וקורותיו, ובספרו עלילות אדירי אמונה צדיקי האומה ופעולתם בקרב ישראל בסגנון מושך הלב ובהרחבת דברים ולשון למודים (לפי דעת אחדים נקראה „הגדה" מפעל „נגד", שפירושו משיכה או הצעה והרחבה. החלק הזה היה יקר מאד בעיני החכמים ואמרו: „רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם, למוד אגדה, שמתוך כך אתה מכירו ותדבק בדרכיו" (ספרי פ' עקב). ואמרו עוד: „כי לא יבינו אל פעולות ה' אמר ריב"ל אלה ההגדות", ולכן היתה האגדה מיועדת ללמד להמון העם בשבתות וימים טובים חקי מוסר, ולתת להם לקח טוב על דרכי חייהם באמונות ודעות ולהזהירם מן הרעה. ויען שלפי דעתם אין חכמה ואין תבונה ואין עצה וגם אין דעה נכונה ומוסר השכל אשר לא נפתח להם מקור בכתבי הקדש, לכן התאמצו תמיד להוציא הגיוניהם ורעיוניהם באמונות ודעות ומדות טובות וקורות העם בימים עברו מדברי הכתובים, ואז קראו להגדה גם בשם „מדרש". על פי רוב לקחו להם הדורשים ליסוד דרושם איזו הלכה ובארו אותה להמון בדרך האגדה, כאשר מצינו דרשות רבות מתחילות בהלכה בלשון „ילמדנו רבנו", והדורש הולך ומבארה באופן שהוציא מן ההלכה מוסרים נעימים ומדות טובות. ולפי זה היתה האגדה אז מה שאנו קוראים היום פלוסופיא דתית (Religions-Philosophie). כזאת עשו הטובים שבחכמים; כן ראינו שר' מאיר, שהיה מן המצויינים, היתה דרכו לחלק הדרשה שדרש ברבים להלכה, לאגדה ולמשל (סנהדרין ל"ח:). אכן המון העם אהב יותר את בעלי האגדה, כאשר ראינו שההמון הלך לשמוע את דרשת ר' אבהו, שהיה מפורסם לבעל אגדה, ועזב את ר' חייא בר אבא, שדרש בהלכה, אף שהיה גדול מר' אבהו (סוטה מ); אבל בעיני החכמים היה נכבד בעל הלכה מבעל הגדה, וקראו לראשון איש עשיר ולשני דל מבין (ירושלמי הוריות פ"ג ה"ה). אולם כאשר התרבו המינים שהשתדלו להוכיח מן הכתובים עפ"י דרך הדרש דברים המכחישים נצחיות תורת משה וראיות שעתידה תורה חדשה להנתן לישראל, והדרשות האלה, שהיו כתובות בלשון עברית כמנהג הזמן ההוא ודומות בצורתן ובדרך מדרשן למדרש האגדה, החלו להתפשט בין התלמידים שלא שמשו כל צרכם, גם נתערבו בהן עניני סגלות ולחשים ודברי כשופים ועוד כמה אמונות ודעות שאינן מתאימות עם אמונת ישראל הטהורה, התחילו חכמים רבים לערער על ההגדות וקראום ספרי קוסמין (ירוש' מעשרות סוף פ"ג — לספרי מינין קרלו ספרי קוסמין, חולין י"ג), ואמרו עליהן: הדורשה מתחרך, הכותבה אין לו חלק לעוה"ב, והשומעה אינו מקבל שכר (ירוש' שבת כל כתבי). על הגדות כאלו רבו המערערין והחליטו בגללן שאין סומכין בכלל על דברי אגדה (רב נסים גאון) ואמרו עליהן שיש מהן שמשבשות את הדעות (הראב"ד בהשגה להלכות תשובה פ"ג ה"ז). אבל הגדות כאלה מעטות הן מאד ובטלות ברוב האגדות המלאות מוסר ודרך ארץ ומדות טובות והמפיצות אור בהיר על קורות ישראל בימים עברו ונותנים תקוה בלבו לימים העתידים. כי באמת הקיפה ההגדה את חיי היהודי מיום גיחו מבטן אמו עד שובו לעפרו, זקן ונער, מורה ותלמיד, שר ונגיד ואחד העם כלם הכירו ערכה ועשו אזניהם כאפרכסת לשמוע נפת צוף אמריה והרחיבו פיהם לינק משד תנחומיה. „ההגדה מושכת את הלב" ועל כן היתה חביבה על היהודי בכל מקום ובכל זמן, ביום שמחתו וביום אבלו, בביתו ובמקדשו; פה תזכיר לאדם כי שמחתו אך עדי רגע למען לא ישכח את בוראו אשר נתן שמחה בלבו, ושם תנחמהו לאמר כי עד מהרה ושלמו ימי אבלו ובעל הגמולות ישמחהו כימות ענותו. לא היה דבר קטן או גדול שלא דברה עליו ההגדה: היא נשאה משלה על כל העמים והלשונות עם קורות חייהם והליכות ביתם, על הארז אשר בלבנון ועל האזוב אשר בקיר, על תבל ומלואה, על כוכבי שמים וכסיליהם, על מלאכי מעלה ושרי מטה, על ישראל ודרכיו ועלילותיו מן העולם ועד העולם, זכרונות מחיי גדולי האומה ושמועות מני קדם מפעולות האבות וצדיקי הדורות אשר לאמונה גברו בארץ, על כל אלה חקרה ודרשה, ומכל אלה הוציאה מוסרים ומדות טובות להשמיעם לשומעי לקחה. — הדרכים אשר דרך בהן הדורש באגדה, למען יגיע למטרת חפצו ולמען יכנסו דבריו לאזן השומעים, היו שונות לפי טבע הענין אשר הניח הדורש ליסוד ונושא דרשתו. א) אם היה בחפץ הדורש להוציא איזה דבר מוסר או מדה טובה מתוך כתבי הקדש היו לו הל"ב מדות של ר' יוסי הגלילי לקו ולמשקלת, על ידיהן באר הדורש את המקראות למען יכונו אל נושא דרושו. ב) לפעמים השתמשו בדרך ההפרזה, אם ראה הדורש שהמקום והזמן דורשים להפריז בערכי הצדק והמרי, כמו שאמרו: „המעלים עינו מן הצדקה כאלו עובד ע"ז" (ב"ב י). ג) ולפעמים השתמשו בדרך הגוזמא והבאי בהגדלת המספרים לששים, לשלש מאות ורבי ורבבות הכל כדי לעורר את צבורם בהדרשה, כמו שפעם אחת הגזים דורש אחד בדרשתו ואמר: ילדה אשה אחת במצרים ששים רבוא נפש, וכונתו היתה לעורר את הצבור שהיה מתנמנם בעת הדרשה ואחר כן באר דורש אחר (ר' ישמעאל) את דבריו שכונתו היתה על משה שהיה שקול כנגד ס' רבוא (שיר רבה פ' הנך יפה). והנה יצא מזה למוד מוסרי יקר מאד, כי גדולת העם והצלחתו תלויה לפעמים לא בהתרבות מספר אנשיו כי אם במעלת המצויינים שבו ומנהיגיו, כי הם הם עיקרי העם ויסודות תולדתו. — ע"פ הדרכים האלה נולדה ספרות האגדה אשר ראשיתה ומקור מוצאה היא מבבל, בימי הנביאים האחרונים. בחזיונות יחזקאל, דניאל וזכריה הננו רואים ראשיתה, אבל מדרש האגדה בערך וסדר החל אחר שובם מהגולה, כאשר הוחל לקרוא בתורה ובנביאים בקביעות לפני העם והעמידו להם מבינים להבינם ומתרגמים לתרגמם לפניהם מפורש ושום שכל. אמנם ההגדה הראשונה עוד היתה קשורה במקרא כשלהבת הקשורה בגחלת, כי תכליתה היתה לבאר הכתוב ולהוציא ממנו מוסרים ומדות לפי חפץ הזמן, אבל בהמשך הזמן כאשר החלה מלחמת הדעות בין היהודים ובין היונים, והיהודים נרדפו על צוארם מחמת מציקיהם היונים, נתרחב ונתפשט מדרש האגדה ובא לתקופה חדשה, כאשר נראה מסדרי האפוקריפי, כמשלי בן סירא שנתחברו בימים ההם, וגם מאיזה משניות שבאו במס' אבות ונתחברו בזמן ההוא. ובכן צמחו ופרחו מדרשי האגדה על תלמי היהדות, ובעזרתה ובכחה יצאו חכמי ישראל ללחום מלחמת הדעת והדת נגד צוררי היהודים והיהדות, בעת אשר מטה ידם

וגברה יד הרומאים שונאי נפשם עליהם, אשר אמרו להכחיד את ישראל ולמחות את שמו מעל פני האדמה, ועל ידה הפיחו החכמים רוח חיים בעצמות היבשות של השיות הפזורות אחר חרבן הבית. כן נמצאים בספרות ההגדה וכוחים רבים שהיו בין חכמי ישראל ובין היונים, הרומאים, הנוצרים והגונסתים (Gnostici). אבל הוכוחים האלה פעלו גם מצדם על ההגדה, כי גבורי מלחמת הדת מחכמי ישראל הוכרחו לאסוף אל תוכה ידיעות רבות אשר עד הנה זרות היו לחכמי התורה, ועשו זאת למען ידעו מה להשיב לצורריהם ואנשי מצותם. כן נכנסו רבים מחכמי ישראל לפרדס החקירה היונית (חגיגה י"ד:) ובכן התרחבה האגדה מעט מעט, עד שבהמשך הזמן, וביחוד כאשר בסבות הרדיפות גברה והתפשטה העניות, היתה האגדה מושלת בכל מקומות מושבות היהודים, וכלם היו רצים לשמוע אך דרושי אגדה שהיה נושאם ברכות ונחמות (שיר רבה פ' סמכוני באשישות). וכאשר התרחבה ותתפשטה האגדה והתחילו הכל להשתמש בה הובאו אל תוכה, באשמת התלמידים שלא ידעו להבחין בין טוב לרע, גם האגדות אשר נפש חכמי ישראל קצה בהן והתחילו לערער עליהן, והיא הסבה שבימי האמוראים האחרונים ירד כבוד האגדה. אולם אחרי חתימת התלמוד הרימה האגדה עוד הפעם את ראשה, ואז החלו לאסוף מאמריה ולסדרם בקובצים שונים, ובכן יצאה הספרות של המדרשים הרבים, הארוכה והרחבה מאד, ועד היום מושלת האגדה ממשל רב בכל מקומות פזורי ישראל, לעורר את השומעים לעשות טוב וחסד ולהשיב לב בנים אל אביהם שבשמים. — הזמן אשר בו החלו לכתוב האגדה לא נודע אל נכון, אך בכל אופן קדמה כתיבתה שנות מאות הרבה לפני חתימת התלמודים השנים ואולי גם לפני חבור המשנה. בימי רבא כבר היו ספרי האגדה מרוצים לעם ומצוים בידי כל אדם עד שנחשבו לכלי בית לפרעון חוב ודברים העשוים להשאיל ולהשכיר (ב"מ קט"ז, שבועות מ"ו:), ובבית מדרשו של רב היו מצוים ספרי אגדה בעוד שההלכות עוד לא נכתבו והתלמידים רשמו שם השמועות שישמעו בכדי שלא ישכחו (סנהד' נ"ז:). החכמים היו „מעיינים" בספרי אגדה בימי שבת ויו"ט כאשר נחו מלמוד ההלכות (גיטין ס:), ועד כה היתה האגדה שגורה בפי העם עד שנסתייעו ממנה ברצותם למצוא פתרון איזה מלה אשר הוראתה היתה מוטלת בספק (ב"ר פע"ג, שבת פ). על פי תכונתם והתהוותם נוכל לחלק את ספרי האגדה הראשונים: א) לברכות ונחמות שהיו בעין דרשות ומליצות לנחם את העם לעתות בצרה לבל יתיאש מפני הפורענות. ב) „מגלת יוחסין", אשר ברשימת סדר היחס של אנשים ידועים בפעולתם צרפו להם איזה הערות וספורים שהיו נודעים מפי השמועה ע"ד תולדתם וארחות חייהם (יבמות מ"ט:), ויש ידים להשערה אשר מהספורים האלה התפתחה ברבות הימים האגדה הספורית בתולדות אנשי השם בעמנו. ג) דברים שנמצאו כתובים בפנקסאות של עניני חול אשר היו בידי קדמוני החכמים, ובין דברים פשוטים נמצאו גם לעתים רשימות קצרות מספורים ודעות שונות (שבת קנ"ו). ד) מהערות כתובות בגליוני כה"ק שנמצאו בידי קדמוני החכמים, כמו שאמרו על תורתו של ר' מאיר שמצאו כתוב בה (בצדה על הגליון) „כתנות אור" „ומשא רומה" במקום „משא דומה" (ב"ר פכ"ב וירוש' תענית פ"א) — כל הדברים האלה היו כפי הנראה היסוד לספרי אגדתא הראשונים הנזכרים בתלמוד. — בדורות הרבה אחרי חתימת התלמודים ועוד יותר אחרי אשר התפשטו המדרשים והילקוטים בין העם, נמצאו מחברים שונים אשר חלקו את האגדה לא לפי סדר הפרשיות שבתורה כי אם על פי הענינים אשר בחרו להם, עפ"י רוח היום בעתות השונות, אם בלקטם מתוך התלמודים והמדרשים את הספורים והפתגמים ע"ד איש אחד או ענין אחד, וישנו כמה פעמים את הסגנון, בהוספה, חסרון וגרעון, אם ששנו הם את דברי הימים המאוחרים מאד בזמן במלחמת הנוצרים עם הישמעאלים (ע' להלן) ושנו את דבריהם בלשון האגדה. בכלל נראה שלכל אלה מהמאספים הקטנים האלה יש תכונה מיוחדת ורובם יבואו בערך „מדרש" ופה נזכיר את אלה שנודעו בשם אגדה:

„אגדת בראשית", אספת אגדות לספר בראשית, שמונים ושלשה פרקים בה, וכל שלשה ושלשה פרקים מהם ידברו מענין אחד, אולם הפרק הראשון מהשלשה יבנה יסודו על פסוק מתורה; הפרק השני—על פסוק מנביאים, והשלישי— על פסוק מכתובים, הדרשות הבאות בהאגדה הזאת יקרות ונכבדות מאד לבעלי הפשט והדרש וגם סגנונה נחמד ונעים וכל דבריה מעידים על קדמותה. כפי הנראה מוצאה מכת האסיים שאהבו מאד את המספר שלשה וחשבוהו למספר קדוש. אך מדבריו בסוף פ' ל"א במאמר ר' אבין בר חלקיה נראה שכבר היה לו דין ודברים עם חכמי הנוצרים הראשונים (ע"ש). המדרש הזה נדפס בפעם ראשונה בסוף ס' שתי ידות להר' מנחם די לונזאנו (ויניציא 1618). הח' יעללינעק משער, כי האגדה הזאת נועדה ללמדה בשבתות החרף אחר סעודת הצהרים בשבתות שקודם חצות קורים בתורה בס' בראשית ובנביאים (ההפטרות) ואחר חצות אומרים מזמורי תהלים (ברכי נפשי ושיר המעלות).

„אגדתא דבני משה", מדרש אגדה מזמן מאוחר, יכלכל בתוכו אגדות וספורים שאירעו לעשרת השבטים. נדפסה בספר „בית המדרש" להח' יעללינעק חלק ו'.

„אגדתא דשמעון כיפא", אגדה המספרת איך היהודים שלחו את תלמיד ישוע הנוצרי, את שמעון כיפא, הידוע בשם אפוסטול פטרוס, אל כנסת הנוצרים בבקשה כי יסלקו ידם מכל וכל מתורת משה, ואז יוכל שלום אמת להיות בין בעלי האמונות האלה, בין היהודים והנוצרים. נדפסה בביה"מ להנ"ל בחלק ה' ו' בנוסחאות שונות.

„אגדת עולם קטן", אגדה המתארת את האדם בעולם קטן; תכליתה להראות כי כל מה שנמצא בעולם הגדול נמצא גם באדם: שמש וירח, כוכבים ומזלות, אש, רוח סערה ואויר, אדים וקשת וכו' הכל כאשר לכל נמצא גם באדם. כן ימשלו את הפה והלשון לים וגליו: כשם שהים מביע מים, כן הפה מביע מים וכו', כשם שהים פולט המים כך הפה פולט מים, כשם שגלי הים הורגים את הבריות, כך הפה ולשון הרע הורג את הבריות, כשם שהים יש לו שפה מזה ומזה, כך הלשון יש לו שפה מזה ומזה, כשם שהים מבאיש ומסריח, כך הפה מבאיש ומסריח וכו'. (ע' ביה"מ להנ"ל ח"ג 13,). האגדה הזאת נדפסה בס' ביה"מ להנ"ל חלק ה', שהעתיקה מכ"י מינכען № 222, ורבים מדבריה נלקחו מאבות דר' נתן.

„אגדת משיח", היא אגדה המספרת את אשר יקרה לישראל באחרית הימים טרם יבוא הגואל האמתי משיח בן דוד. שבע שנים קודם ביאת הגואל יופיע משיח בן יוסף ויקבץ נדחי ישראל בגליל העליון וילחם את העמים, אבל ימות במלחמה, ואז תהיה לישראל עת רעה מאין כמוה, ולקץ שבע השנים יתגלה משיח בן דוד ויפדה את ישראל מכל צרותיו. האגדה הזאת קדומה מאד כי כבר השתמש בה רב האי גאון בתשובתו „אותות משיח", ורובה מסנהדרין צ"ז, ונמצאה במעט בשלמותה במדרש לקח טוב לר' טוביה בר' אליעזר שחי במאה הט' לאלף הה', וגדפסה בס' ביה"מ להנ"ל יעללינעק בחלק ג'.

„אגדת שמונה עשרה", דורשת והולכת על כל ברכה וברכה מתפלת י"ח ומספרת קורות עם ישראל בימים הראשונים אשר עליהן נוסדו הברכות האלה, ולפי זה תגביל גם הזמן שבו נוסדו הברכות. גדפסה בביה"מ להנ"ל ח"ה. מלבד האגדות האלה נמצאו עוד אחדות שהוציאן לאור הח' ח. מ. הורוויץ בפ"פ דמיין בספרו „אגדת האגדות" (ברלין תרמ"א) והן:

„אגדה מספר המעשים" מכ"י מינכען № 222 ונדפסה גם בס' „נוה שלום" מה' טויסיק בתור „אבות דר' נתן שהובא מא"י"; תוכנה ספורי מעשיות מסיסרא, פרעה ובנין ביהמ"ק. שם מחברה לא נודע. רובי דבריה נזכרו באגדות הש"ס בתרגום יוב"ע ובאבא גוריון (ע"ע). ע' ספר „אגדת האגדות" הנ"ל.

„אגדת ר' אליעזר בן הורקנוס" ג"כ בס' הנ"ל, מכת"י,

במינכען 222, ונקראת כן ע"ש המאמר הראשון המתחיל ר"א בן הורקנוס.

„אגדת ר' ישמעאל", נמצאת בספר „עקד האגדות" (פ"פ דמיין תרמ"א) להח' הורוויץ הנ"ל, מכת"י מינכען 56 ונכתבה בש' תתקצ"ג לאלף החמישי ותוכנה לפרש בדרך החזיון והנסתרות איזו פרשיות מדניאל. הכ"י הזה נזכר גם ברשימת די ראָסי № 1,240.

„אגדת קרני ראמים" ג"כ מס' ע' האג' הנ"ל, לקוחה מהעין יעקב ד' שאלוניקי רע"ו ונוסדה על תפלת יונה במעי הדגה, דברי חז"ל (שבת ק"ז) ומאמר רבה בר בר חנה על „אורזילא בר יומיה" (ב"ב ע"ג:).

אַגְדֶה (Agde קְרִי אַגד, ומלפנים Agatha Narbonensis), עיר החוף במחוז הערא (Hérault) בצרפת ע"נ הערא וע"י המסלה הדרומית. בה בית כנסת לנוצרים שנבנה במאה הי"ב וכי"ס לעוברי ארחות ימים ומ"י 7,728. העיר נבנתה מהמאַסילים יוצאי ארץ יון מלפנים. בש' 506 היתה שם ע"י אלאריך II מלך הגותים המערבים אספת ראשי הכנסיה הקתולית לקבוע הלכות ע"ד נשואי כהניהם.

אָגַדוֹר (אוגדור ,Ogador), עיר של כותים בא"י בימי חכמי התלמוד ונזכרת בירוש' (ע"ז פ"ה הל' ד); ובתלמוד בבלי נקראת בשם זגדור (ע"ז ל"א). ויש ידים להשערה כי אוגדור היא גדר (חמת גדר, ע"ע). ע' ע"מ להשי"ר וכ"ת VIII מצד 17 והלאה.

אַגַדִיר (Agadir) או ס אַ נ ט ה ק ר ו ץ, עיר החוף במארוקה הדרומית ½2 שעות צפונה למקום שפך נהר וואד-זוז הימה, מוקפת חומה ומ"י 700. בש' 1500 בנו שם הפורטוגיזים מבצר למחסה הדיגים ויקראוהו בשם סאנטה-קרוץ, והערבים יקראו לו דאר-רומיא. אח"כ קנתה ממלכת פורטוגאל את חבל הארץ ההוא ותבן שם עיר מבצר אשר קראה אותה בשם סאנטה-קרוץ די לאַ ברבריאה, ובש' 1536 הובאה בגבול מארוקה. אַגדיר היא בשפת הברברים „ככר המוקף חומה" ובשם הזה קראו מלפנים גם להעיר קדש (Kadix) אשר בספרד.

אָגְדֶן (Ogden), מקום מסחר בנוף היבר-קונטי (Heber-County) באמריקה הצפונית בגבול אוטה (Utah) על יד מסלת אוטה והמסלה הראשית. מ"י 6,069.

אַגְדָנָא מין צמח מר הנקרא בלשון עברי לענה (Absinth) והראשונים השתמשו בו לרפואה נגד חלי הקיבה ואסטומכא דליבא (Asthma—ע"ז כ"ט).

אָגְדֶנְסְבּוּרְג (Ogdensburg), עיר החוף בחלק סט' לאה-רענס-קונטי (St. Lawrence-County) בנוף ניויארק אשר באמריקה הצפונית על נהרי לורענץ ואוסוויגה, מ"י 10,341. מקום מסחר בתבואה ובעצים. העיר נקראת ג"כ מפלי-סיטי (Maple-City) על שם עצי אורן (Ahorn-bäume) הנטועים משני צדי רחובות העיר.

אַגַדֶס (Agades), עיר בירת ממלכת אַיר או אסבין אשר במדבר זהרה (ע' אַיר).

אִגְדְרַסִיל (Yggdrasill או askr Yggdrasils), כלו': עץ אשר להסוס איג, הוא אָדהין ראש האלילים לעמי הצפון מלפנים. באגדת העמים ההם הוא שם העץ המכיל את כל היקום — סמל המקום והזמן. ענפיו אשר בצלם ישבו האלילים לשפוט כל באי עולם יכסו את פני כל השמים, ושלשה שרשים לו, השרש האחד מפנה אל בני האדם, השני אל הענקים, השלישי אל התפת. מתחת השרש הראשון נמצא מעין אורדהר (Urdhar), אשר עליו תשבנה שלש האלילות הגדולות מושלות הזמן: אורד (Urdh) אלילת העבר, פרדהאַנדי (Verdhandi) אלילת ההוה, ושקולד (Skuld) אלילת העתיד. שלש אלה תפקחנה על העץ ותשמורנה אותו להיות תמיד באבו ושיהיה עלהו רענן כל הימים. מתחת השרש השני יצא מעין הפרגלמיר (Hvergel-mir), מעין לא אכזב אשר ממנו יפרדו כל נהרות איתן וכל מקורי מים אשר מהם הושתת העולם, ומתחת השרש השלישי יצא מעין מימים, ששם ישב „מימיר" (Mimir), הענק הגדול ועתיק הימים אשר לחכמתו ולתבונתו ייחל גם האליל הגדול, ראש כל האלילים בכבודו ובעצמו. — בהמשך התקופות נתפתחו האגדות ע"ד העץ הזה ותלבשנה פנים שונות. אחת האגדות מתקופות האחרונות תספר כי בענפי העץ אג' יקנן נשר גדל העצה ורב העליליה, וכי בשרשו שרף מעופף ישלח שנו ובענפיו ירעו ארבעה צבאים, ושפן קל ברגליו יביא מרגע לרגע בשורות וידיעות מאת הנשר אשר בראש צמרת העץ אל השרף הרובץ בתחתית שרשיו. ע' ס' „Der Baum-kultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme" למאַנהארדט.

אָגְהַם (Ogham), כן יקראו בני אירלאנד את כתב הכתובות העתיקות הנמצאות על שני איי בריטניא (אנגליא ואירלאנד) ואשר מוצאן מהמאה החמישית ומעלה. הכתב הזה נודע באירלאנד גם בימי הבינים וישתמשו בו אז למגלות סתרים, אותיותיו הם קוים פשוטים עומדים או נטוים בקצותם אל שפת הלוח או על קו ישר. זמן מוצאו ושם ממציאו עוד לא נודע. האירים ייחסו אותו אל האיש אָגמא אשר במשל יסודתו ואשר שמו יזכיר לנו את אָגמיאָס אליל המליצה לעמי גליא, אך ההשערה הקרובה כי הכתב הזה נוסד על כתב רומי אשר רוב אותיותיו דומות לו ומטרת ממציאו הוא להקל מעשה החקיקה על לוחות עץ ואבן. שפת הכתובות העתיקות האלה דומה מעט לענף מענפי שפת גליא. אספות כתובות אלה נמצאות בס' Lectures on welsh philology אשר להח' Rhys (לונדון 1879).

אַגְוַאַ (Agua) או וואָלקאַנה די אגואַ (Volcano de Ag.—הר מוריק מים), הר שרפה גדול מאד במדינת גואַטימאַלאַ (Guatemala) באמריקה התיכונה בקרבת העיר עסקואינטלאַ (Escuintla). שיאו הוא היותר גבוה באמריקה התיכונה, כי מגיע הוא לגובה 4,416 מ' במקום שבבת השלג. הוא נקרא „הר מוריק מים" על שם המבול הגדול שהיה ממנו 1541, אשר בשפעת מימיו החריב את העיר וויעיא-גואַטימאַלאַ (Vieja-Guat.) עד היסוד בה. רחב לועו מחזיק בקוטרו 75 מ'. במרחק 36 ק"מ ממנו נמצא הר השרפה „וואָלקאַן די פויגא" (הר מוריק אש), אשר אשו לא תכבה, ומשנת 1581 ועד 1799 פרץ יקוד אשו ויישם שמות סביבותיו. 1852 השתפכה ממנו לבה גדולה אשר הגיעה עד הים הדרומי. לרגלי הזועה הגדולה שהיתה על ידו 1773 הורקה גם העיר אַנטיגואַ גואַטימאַלאַ מיושביה, ותחתיה נוסדה עיר הראשה גואַטימאַלאַ-החדשה.

אַגוּאַדָה (Alexandre Aguado), אחד העשירים והשלתנים הגדולים בפאריז, מוצאו ממקור ישראל, נולד בשיביליא 1784. בזמן מלחמת הספרדים עם נפוליון I, הצטיין בגבורתו בעמדו מצד אלה המחזיקים במעוז צרפת, ויגיע למדרגת שר גדוד בחיל הצרפתים. אך 1815 התפטר ממשמרתו ועבודתו, ויחל להתעסק בסוכנות המסחר בפאריז ויעש חיל והון ויהי לשלחני ובתבונתו וחריצותו והצלחתו עלה למעלה, וילוה כספו לממשלות ספרד ויון, והמלך פרדינאַנד VII הרימהו למעלת מרקיז (Marques de la Ma-rismas del Guadalquivir). במותו בספרד 1842 הניח אחריו הון עתק בכסף ובנכסים גם אסף תמונות יקרות הנודעות לשם. השטרות שיצאו ממנו לאוצר ספרד נקראו אַגואַדאָס, על שמו.

אִגוּאַלַדָה (Igualada), עיר מוקפת חומה בגליל ברצלונה על יד נהר נויא (Noya). בה בתי מכונות רבים למטוה צמר-גפן ובד וגלומי צמר, גם בתים ליציקת ברזל וצימנט. מספר יושביה (בש' 1878) 11,882 איש.

אִגוּאַנֹדוֹן (Iguanodon), מין לטאה גדולה מאד אשר חיתה בעולם העבר, ונמצאת לפעמים מטורשת במרבדי אדמת יורא ואדמת הנתר, וביחוד בארצות אנגליא ובלגיא. במהלכה על רגליה האחרונות היתה נשענת על זנבה האמיין בחוליותיו. שניה היו חדודות כמעדר ומסוגלות לחפור ולחתוך בו ירק דשא. כעת איננה עוד בעולם.

אַגוּאַס-קַלִיֶנְטֶס (Aguas Calientes) אחת המדינות החפשיות במקסיקה שנוסדה 1853 מחלקי מדינת זאַקאַ-

טעקאַס (Zacatecas), מ"ש 7,500 קמ"מ ומ"י 140,430 רובם משבט האצטעקי (ילידי הארץ הראשונים). אקלימה טוב ונעים, אדמתה פוריה ונושאת תבואה למכביר, ומכרי הרריה מפיקים מעט כסף ומתכיות אחרות. — עיר הבירה הנקראת בשם הזה, נמצאת בבקעה רחבת ידים ובנויה בנוה ומ"י 32,000 העוסקים בעבודת שדה וגן. בהיותה בראש דרכים היה מסחרה הולך וגדול בימי ממשלת ספרד, אך תהפוכות הארץ וקשרי המלחמות הורידוה מגדולתה. שמה נתן לה בגלל המעינות והמרחצאות החמים הנמצאים בסביבותיה.

אֲגוּאַקָטֶה (Aguacate), עץ ממשפחת הדפְנא (Laurineae) הצומח בגלילות החמים אשר באמריקה ויטעוהו שם ובהודו המזרחית בגנים, גבהו 13 עד 16 מיתר, עליו ארוכים ומחודדים משני צדיהם ולהם מראה תכלת בקצם התחתון; נצתו קטנה וחבויה בחריץ אשר בקצה הזמורה. פריו הדומה לאגס עב עד 10 צ"מ, קליפתו רכה והוא טוב למאכל, גם ימולח עם דבש ומיץ הציטרון ויגמא להשיב נפש. עליו, נצתו וזרעו יסכנו לתרופות שונות.

אֲגוֹבִי (Ogowe), נהר גדול הנמצא בקו המשוה באפריקה המערבית. מוצאו מבין המעלה הב' והג' לרחב הדרומי ותחת 14^0 לארך המז' (מגרעננוויץ) יאחז ראשית דרכו צפונה מערבה, שם ישתפכו אל תוכו נחלי פאַסא, נקוני וזיבי (מימינו) ולאָלאָ (משמאלו), אחרי קבלו אל תוכו בקרבת הקו המשוה מי הנהר איבינדה יסוב מערבה ובהשתפך בו נהר איקונה יפנה במע' 11 לאו' המז' דרומה מערבה ובהתרחבו מאד יתרוממו בו איים רבים, ושם ישתפך אל תוכו הנהר הגדול נגוזי וע"י פלגיו הרבים יתאחד עם היאורים יונאַנגאַ ואַנינגאַ נגבה ואַסינגאַ צפונה וישתפך אח"כ בזרועות הרבה בין מע' 1_{25}—0_{40} לרוח הדר' אל הים האטלנטי. — הנהר אג' יעבור דרך יערות קדומים ודרך ערבות רחבות ידים מלאות כל חיתו שדי למיניהם. אחר עת הגשמים בירח אוקט' יעבור הנהר על גדותיו בגבה 4 עד 5 מ', אך לעמת זה מח' יולי והלאה ילך הלוך וחסור ובמקומות רבים יעלו מתוכו גבעות חול. על הנהר הזה ישבו שבטי עמים שונים מבני כשיים רבים בהם פראים ואוכלי אדם. המקומות שבהם ישתפך הנהר אל הים נכבשו מידי הצרפתים 1873 ומש' 1876 והלאה עבר התיר הצרפתי הנודע די בראצא (Savorgnan de Brazza) על כל פני חופי הנהר ויספח את כל נפות החופים על ממלכת צרפת. בתי מסחר רבים וגדולים נוסדו שם להביא תוצאות הארצות האלה לאירופה וביחוד את שרף הגומי והקויטשוק. מהתחנות אשר על חופי הנהר אג' תצטיינה ביחוד התחנות באָאוע מוקונדי לופע ניולע נאַסאַי ואורובי.

אִגוּבִיוּם (Iguvium), שם עיר גוביא (Gubbio) לפנים ע"ש.

אֻגוֹגָה (Ugogo), שם ארץ רכסים ובקעות במישור גדול באפריקה המזרחית בין המעלות 8—6 לר"ד במערב ארץ אוזאגארא (Usagara), ארץ יבשה ואדמת חול. נהרות לא ימצאו בה ומקוה המים ומטר וגשם לא ישלימו את החסרון הזה. המקומות אשר שם יגדלו שקמים ואטד הם נאות מדבר. בארץ תלאובות הזאת עצים מעטים בה ורק עצי-שמן שקמים ועץ שיטה (Akazie) יגדלו שם, חיתו ארץ ההיא הם: אריות, זאבים (Schakale), שועלים בעלי אזנים ארוכות, שורי בופיל, זיראפים, קרן האף, שנהבים, גם בנות יענה ותרנגולות בעלות רקמה (Numida meleagris). העם היושב בה נקרא באגוגא (Wagogo), אהליהם רעי מראה ועשוים מטיט. רכושם הם עצמות שן. השלטון (Mtemi) שלהם לוקח מס גדול ממתנות הנוסעים העוברים דרך הארץ ההיא, ובעבור זה יתקנו את המקומות המוכנים לאצור מי המטר.

אֲגוּדָל או גודל (Pollex — משנ' יומא פ"ב, כתובות ה), כן נקראה האצבע העבה בעלת שני פרקים אשר ביד, ובה יחזיק האדם היטב את אשר יתפוש, בהיות מקומה לעמת האצבעות, והיא דוגמת „האצבע היתרה" ברגלי העופות להחזיק במוט אשר יתיצבו עליו. על שמה נקרא החלק במכונה, אשר תעודתו להסב את תנועתה אחת הנה ואחת הנה או פעם למעלה ופעם במורד, וביחוד נועד להסב תנועה סבובית תמידית ע"י תנועתו הנה-והנה, כאשר נמצאהו בחשבונות (Apparate) המקבות והמדוכות למלאכת רקוע הפחים וברחיי האש והנייר.

אֱגוֹז (Nuss, orzech, орѣхъ), מכורתו היא מדי (ע' שבת כ"ו), גם בא"י גדל לפנים בסביבות ים כנרת ששם נטעוהו בגנות חמד, וכעת יגדל גם באירופה, וימצא גם בנגב שוודיא. מינים רבים למשפחתו, אך המין הנודע בשם „עין אגוז" סתם או שפריו נקרא „אגוז האיטלקי" (Juglans regia *L.*) גבהו עד 60 רגל ושרשיו שלוחים למרחוק ויורדים עמוק בארץ. גזעו החלק מאד בראשונה מתכסה בקליפה אמוצה, אשר תתקמט כאשר יזקן. יונקותיו שחרחרות ועליו נאוים ומעוגלים כביצה ופיהם חלק כמעט, פריו גדול עד כביצת צפור, וקליפתו החיצונה מרה ושמנה וטובה לנקות שנים. גרעינו טוב למאכל ומביל שמן למתצה. שמן האגוזים הוא ירוק ובלי כל ריח ומתיבש מהר, וע"כ ישתמשו בו לצבע התמונות, אך מתקלקל מהר בריחו. צמרו אשר מתחת לקליפתו מכיל בקרבו חמרים חריפים, וגורם הקאה ושלשול. עצו מהולל למלאכה לחרשי עץ ולחושבי מחשבות. מקליפת עצו ומקליפת פריו החיצונה ומעליו יעשו חמר שחרחר, הטוב לשוף בו כלי עץ חרש. הרוצה לטעת אגוזים בגנו ירחיקהו מיתר הזרעים פן יכסה עליהם בצלו וימנע מהם אור שמש ומטר גשם. הרוצה לטעת עצי אגוז יניח האגוזים בקליפותיהם בארץ בעומק 3 אצבעות, בחורף יכסם בעלים (ולא בקש, מפני העכברים המחפשים אחריהם). בשנה השלישית יטע היונקות בגן, וטוב שלא לזמרן אז, ואם יזמרן יעשה זאת רק בימי הבציר. — יש במינו המכונה אגוז ענק או אגוזי פרך (ערלה ג ז), אשר ארכו ארבע אצבעות ורחבו שלש, קליפתו דקה וגרעינו איננו גדול, וטוב למאכל. גם האגוז הארוך שקליפתו עבה טוב למאכל; האגוז העגול טעמו בינוני ואגוז הסוס אינו ערב לחך. מלבד אלה נודעים אגוזי לאמפערט, אגוזי תמר, לוזים, אגוזי קאָקאָס, אגוזי מים, אגוזי קוצים, אגוזי פקעים ואגוזי פאַרה (Paranüsse) הגדלים בברזיליא ועצם גבוה מאד, וכעת מובאים הם גם לאירופה.

אֱגוֹז הֲקָאָה, בשם זה יכונה זרע עץ יאטראָפָה (Jatropha Curcas *L.*), הגדל בהודו המערבית ובנגב אמריקה וזרע העץ שטריכנוס (Strychnos Nux vomica *L.*), הגדל על חוף קורומאנדל בהודו המזרחית ועל האי ציילאָן, הראשון ארוך 20—25 מ"מ ועביו ורחבו 6—8 דומה לזרע קיק (Ricinus) ריצינוס, וגרעינו השמן ימתק בתחלה לחך אוכלו, אך עד מהרה יחכך בגרון ויעורר הקאה. באמריקה יבשלוהו במים ויוציאו ממנו שמן הבא לרפואה, אך גם יזיפו בו את שמן הקיק. אולם יותר נודע בבתי הרקח הוא זרע השטריכנוס, ארכו ורחבו גם הוא 20—25 ועביו 3—4 מ"מ, מכוסה בשער הכבוש אליו ומראהו אמוץ ומזהיר כמשי. זרע זה אוצר בקרבו שלשה אלקאַלוידים ארסים מאד: שטריכנין, ברוצין, אגסורין; אלה יבואו עד מהרה אל תוך דמי אוכליהם, ויגרמו עוית (Convulsiones) נוראה, לבוט (Trismus) הלחיים, וכפיפת הראש והגו לאחור (Tetanus). לפתע יסורו כל המדוים האלה, אך עד מהרה ישובו בזעם משנה ויענוהו, לפי שעור הארס, מן 6 עד 10 רגעים או מן $^1/_2$ עד 1 שעה. נשימתו הולכת וקצרה ורפה ובלי סדרים, הדפק חרל, שפתיו ועור בשרו יהפכו למראה תכלת, וחליפתו באה. לפדות אמלל כזה מרדת שחת אי אפשר כ"א בקחתו סמים מיד אחרי בלעו את הארס להקיאו, או להגותו מן הקיבה ע"י מינקת (Magenpumpe) בטרם יגיע עד הדם, או לקחת חמיץ-הבורסי (Gerbsäure), או חמר המכיל אותו, כי החמיץ ההוא מתקשר עם השטריכנין לחמר שלא על נקלה ימס במים, וימנעהו בזה מבוא בדם, או יתנו לו אָפיום או חלוראלהיד-ראַט ויעשו זריקות קוראַרה (Curare) אל תחת העור. זרע השטריכנוס יקחו להרעיל בו בעלי חיים המזיקים לאדם, גם לתרופות יעורב בסמים אחרים לחזק השרירים (Muskel), לחזק הראות, לחזק הקבה והמעים, גם יועיל ליובש האברים (Lähmung).

אגוטי (Aguti Dasyprocta), חיה ממערכת הגרמים, דומה לארנבת, ומקומה באמריקה הדרומית ועל איי אנטיליא, רגליה האחרונות ארוכות ובעלות שלש אצבעות ורגליה הקדומות קצרות ובעלות חמש אצבעות, זנבה קצר וחלק ובמהירות מרוצתה תדמה לארנבת, אך אזניה החלקות והעגולות, כפות רגליה הערומות, צפרניה הרחבות, שערותיה העבות והקשות ומבנה שניה (ארבע מתלעות ממעל ומתחת) יעידו עליה כי היא ראויה יותר להחשב למין חזירי הים. היא חיה יראה ומוגת לב, גבה תם וצלעותיה ובטנה צהובים, ומתכלכלת מצמחים וגם מרמשים ותולעים. בהתפשה בילדותה תצלח להיות מיושבה וביתית, והצידים ירדפו אחריה כאחרי הארנבת אצלנו. אך בשרה לא יטעם לחך כבשר הארנבת; מראהו לבן וריחו חזק ונודף כריח המושק (Moschus).

אגוטשה (Ugocsa), גוף באונגריא, מדת שטחו 1,191 קמ"מ, ומ"י 65,377. נהר טיסה (Theiss) העליון יפלג אותו לשנים. באדמת ההרים ההיא ימצאו שדי תבואות, נאות דשא וכרמים ויערים. רוב יושביה הם משבט הרוטינים (Ruthenen), ואחריהם יחשבו מאגיארים ורומאנים. רוב תושביה מבעלי דת יונית-קטולית. עיר הבירה היא נאגי שלוס (Nagy-Szöllös).

אגוי (Agave *L.*), מין בצל הגדל באמריקה בגלילות החמים ומתקיים הרבה במקום זריעתו; בשרו עב ועלהו קשה וחרוץ בשפתו כעין מגרה; פרחו כחבצלת ועוטר הוא בעליו הרבים לגזעו הקצר, אשר באמצעיתו יתנוסס בד ארוך עד 12 מ׳, הנושא ציצים קטנים ועליהם רחוקים זמ"ז ובקצהו נצנים רבים העוטים קרום סביבותם; יש אשר בדיו עבים עד 30 צ"מ ויותר. בשנת 1561 הובא לאירופה הדרומית, והנהו מצוי שם כעת. אך גדולו פרא ויצלח רק למשוכות גנים, וכן הוא גם באפריקה הצפונית. בארץ מכורתו באמריקה יפרח לשנה החמישית או הששית. בגני החרף אשר בארצותינו יפרח לפעמים לשנת הארבעים עד הששים, ויקרא בפי ההמון „אהלת-מאת-השנים" (אשר איננו אמנם האהלים=Aloë), ואז יבול וימות מהר. הוא יפרה ע"י הנצרים העולים משרשיו. מעליו יקחו פתילים למטוה הנקראים בשם פיטא (Pita) ויפתלו מהם חבלים ומחצלאות להביאם לאירופה, ובעת יעשו מהם גם שריקות (Bürsten). בשרשיו ירפאו שם את הילפת (Syphi-lis), ויושבי מקסיקה יכינו מלשדו המתוק (הנוזל למכביר כשיכרתו נצתו התחתונה בעת שיפרח) את המשקה האהוב להם, הנקרא בשם פולקי (Pulque).

אגילון (Aiguillon, קרי אֶגוייאָן), עיר עתיקה בצרפת בנפת אזשאַן (Agen) ע"נ לוט (Lot) קרוב למקום השתפכו אל נהר גאַרון (Garonne) וע"י מסלת הברזל הדרומית; בה שרידי חומה עתיקה שנבנתה סביבותיה ע"י הרומאים וארמון הדש שנבנה מדוכסי אג׳. מ"י 1,993 העוסקים בגידול טבק ופשתים. הארמון הישן אשר שרידי מצודתו נשארו עד היום, הובא במצור בחצי המאה הט"ו ע"י יוהאן „הטוב" ובש׳ 1600 הורמה העיר ע"י המלך היינריך IV למעלת דוכסות.

אגילון (Aiguillon), דוכסות הנקראה ע"ש הארמון והעיר הנ"ל. האחוזה ההיא נקנתה 1638 ע"י הקרדינאל רישעליו (Richelieu) ונתנה לב"א מאדעלאֶן די ויניעראָ, ממנה באה בירושה לב"א ארנאָ ויניעראָ, ואחריו לבנו אַרמאַן ויניעראָ דופלעסי רישעליו. הוא נולד 1720, ובעודנו נער קנה לב דוכסת שאטאָרו (Chateauroux) אהובת המלך לודויג XV ותאהבהו בכל לבב, ויקנא בו המלך וישלחהו אל חיל הצבא. במלחמה אצל שאטאָ-דופען 1742 נפצע ובהרפאו היה לנציב בעלזאַס ואח"כ בברעטאַני (Bretagne). שם הרע לעשות עד כי חרה בו אף המיניסטר שואַזעל וידחהו משאתו. באהבת הרוזנת דובאַרי גדלה אח"כ השפעתו על המלך עד כי נבחר למלא מקום שואזעל, והוא ודובארי אחזו ברסן הממשלה. אך כלם שנאוהו ומספר ימי ממשלתו לא ארכו; ביותר סמכה עליו חמת כלם בהנהגתו את הענינים החיצונים, בהסכימו לחלוקת פולין הראשונה (1772). בעלות לודויג XVI על כסאו (1774) נהדף ממשמרתו אף גורש מהיכל המלוכה. הוא מת 1782 שבע קלון ובוז. — בנו א ר מ א דוכס אֶג׳ נולד 1750 ויהי 1789 נבחר מאצילי אגין לשבת בשמם בבית המחוקקים. שם היה הוא מהראשונים אשר מחלו על זכיות אצילותם ויתחברו אל התושבים הפשוטים. 1792 היה זמן מעט מפקד צבא מלחמה במחנה הרינוס. אך פקודתו לא הפיק רצון מראשי ההנהגה הלאומית, ויברח מפניהם לונדונה וימת בהאמבורג 4 מאי 1800.

אגוילירה (Ventura Ruiz Aguilera—קרי אַגילערה), משורר לאומי בספרד, נולד 1820 בסלמנקה. שם למד בראשונה חכמת הרפואה, אך משנת 1843 והלאה הקדיש כחו ואונו לשירה ולעניני העם. מת 1881, שיריו, ספריו ומאמריו נודעים לתהלה.

אגוילס (San-Juan de las Aguilas), עיר חוף במדינת מורציא בספרד לרגלי הר סלע אשר תוצאותיו הימה ומ"י 8,947, בה בתי חרשת להתוך הבדיל והנחשת המוצאים מנבכי הררי אלמגרירה, ומסחרה בהם הולך וגדול.

אגוילז (Don Luis Eguilaz), סופר חזיוני תוגה בספרד, נולד בעיר חרס (Xeres de la Frontera) 1830 ובש׳ 1852 בא למדריד ויצג שם את חזיונותיו על במת המשחק ויעש לו בם שם תפארת. אחדים מחזיונותיו הרבים נעתקו גם לשפות אחרות. מת במדריד 1878 ואחרי מותו הוציאו אוהביו לאור את חזיונותיו האחרונים.

אגוילאר, ד י ע ג א, ונודע עוד בשמו „משה לופיץ פירייראַ" (נולד בספרד בערך ש׳ ה"א ת"ס, מת בלונדון בש׳ תקכ"ה 1765), מבני אנוסי ספרד אשר יצא מאמשטרדם לשבת בלונדון ומשם העתיק משכנו לווינה, עשיר גדול ונדיב שהיה מגן ישועה לעמו וגואלו ביום צרה. לווינה בא לרגלי עסקיו בהיותו לראש חוכרי המסים אשר הטילה ממשלת אוסט-ריא על מסחר הטבק ובפעולתו הגדיל אוצר המדינה וישא חן וחסד בעיני הקיסר קארל VI אשר הרימהו למעלת אפרתי הממלכה. הוא יסד את הקהלה הספרדית (או התוגרמית) בווינה מהיהודים הספרדים אשר התישבו לראשונה באונגריא בימי ממשלת תוגרמה בארץ ההיא ומשם העתיקו משכנם לווינה. אגוילאר היה יוצא ונכנס גם בהיכל הקיסרת מאַריא תיריזיא ודבריו היו נשמעים במקום גדולים; ויהי בש׳ 1744 (תק"ד) 18 דיצ׳ ותתן הקיסרית הנ"ל כתב הדת לגרש במשך שני ירחים את כל היהודים יושבי ביהם ומוראביא ואלה אשר לא ישמעו לקול הפקודה יענשו בגופם וממונם. בני עדת היהודים בפראג (יותר מעשרים אלף נפש) יצאו הם ונשיהם וטפם בימי החרף הקשה וכמעט תמו לגוע מרעב וקור. סבת הגזרה היתה, כי נחשדו יהודי פראג ביחוד, כי שתו ידם עם הצרפתים אויבי הממלכה. אז נגלה אגוילאר כמלאך מושיע לאחיו הנתונים בצרה גדולה ויחד עם הרב ר׳ בערוש עסקלעס (ע"ע) התאמץ להשיב את הגזרה ויהי דברו עם הכהנים הגדולים אשר ידע כי הקיסרת האדוקה נשמעת לדבריהם. ותבטל את גזרת הגרוש מביהם ומוראביא ביום 15 מאַי ש׳ 1745 (ע׳ גראֶטץ X, 390—393).

אגוילאר, מ ר י ם (Grace Aguilar), סופרת אנגלית, בת סוחר יהודי מצאצאי פליטי פורטוגאל, נולדה בח׳ סיון תקע"ו (2 יוני 1816) בהאקניי אצל לונדון ובעודנה בת י"ב שנה כבר נסתה כחה למשוך בעט סופרים, ובהגיעה לש׳ הט"ז הרעישה את העולם במעלת רוחה וכשרונה הנפלא. ספרה הראשון היה אספת שירים „The magic wreath", אשר הדפיסה בלי הזכרת שמה. אחריו יצאו לאור שני ספוריה, אשר יסודתם בתורת החנוך ובאהבת האם לילדיה, שם האחד „Home influence" (מהדורא 24, לונדון 1869) והשני „The mother's recompense" (מהדורא 21, לונדון 1869); שניהם זכו לשם גדול ונתנו למקרא ולמוד בכל בה"ס ובכל בתי האפרתים באנגליא. מלבד הספרים האלה אשר יסודתם בתורת המדות הכלליות, אזנה וחברה ספרים המקודשים לדתה ולעמה אשר אהבה סלה; מהם הכי נודעו: „Women of Israel" (נשי ישראל 2 ח׳, מהדורא

6, לונדון 1870), „The Jewish faith“ (אמונת ישראל, לונדון 1847) והספור הנפלא „The martyrs, or the vale of cedars“ (הענוים, או עמק הארזים — נעתק לאשכנזית בשם „Maria Henriquez Morales“ וללה"ק בשם „מלחמת האהבה והאמונה" ובשנוים והוספות בשם „עמק הארזים"). האחרון לחבוריה הוא ספר „Woman's friendship“ (אהבת נשים, מהדורא 11, לונדון 1874). היא היתה ידועת חולי מנעוריה ותחלואיה הקריבו לשחת נפשה ותמת בדמי ימיה 16 סיפט' 1847 בפרנקפורט דמיין בנסעה למרחצאות החמים בשוואלבאך. ארבע שנים אחרי מותה (1851) נדפס ספרה האחרון העולה בערכו על כלם, הנקרא בשם „Sabbath thoughts and sacred communings“, שהוא כמורה נאמן לבנות ישראל בבה"ס באנגליא לדעת תכלית קדושת השבת וסוד דת ישראל בכלל. רוב ספריה מצאו להם מהלכים בכל בתי הספר ובבתי מרומי העם, יהודים ונוצרים כאחד. קובץ כל חבוריה (8 ח') יצא לאור בלונדון 1861, ורובם באגודת הסופרים האנגלים Collection of British authors הוצאת Tauchnitz.

אַגוילַאר (Aguilar—קרי אַגילאַר) די לאַ פרונטירה, עיר במדינת קורדובה בחבל אנדלוזיא אשר בספרד, ע"נ קאַברה בבקעה רחבת ידים המלאה כרמים הנותנים את היין הטוב (Montilla). בקרבתה נמצאים מעיני מלח ויאורי צונאר ורינקון; מצודתה נבנתה בזמן הערבים. במרחק 5 ק"מ ממנה נמצאה תחנות מסלת קורדובה-מאלאגה. בעיר הזאת היה הרג רב ביהודים בראשית ימי ממשלת היינריך II בקשטיליא, במחצה הא' למאה הב' לאלף הזה (נזכר בס' „מקור חיים" לר' שמואל סרסה המובא בס' שבט יהודה 131). — אג' די קמפוס, עיר במדינת ואלינציא בחבל קשטיליא הישנה בבקעת פיזואירגה ע"י מסלת ואלינציא-סאנטאַנדר ומ"י 700; לה ארבעה ירידים גדולים בשנה.

אַגוּיסָה (Henri François d' Aguesseau קרי אַגעסאָ), שר מדיני וח' גדול בצרפת, נ' 1668 בלימאָזש (Limoges) ובעשותו חיל בתורת המשפטים עלה במעלות הממשלה ויהי שתי פעמים ראש שרי ההיכל ושומר חותם המלוכה. 1750 התפטר ממשמרתו בכלות כחו מזקנה וימת בפאריז 1751.

אַגוּלְהַס (Agulhas קרי אגוליאַס, פיר': מצר המחט) הוא קצה אפריקה הדרומית, נמצא בגובה 140 מ', במרחק 155 ק"מ דרומה מזרחה למצר התקוה הטובה בקצה לשון הארץ הבולטת מארץ הכיף ועליו מגדל המאור הנמצא 51' 34° לרחב הדרומי, 40' 37° לארך המזרחי (מן האי פירו). כהמשך לחול החוף הדרומי משתרע משטח חול מתחת למי הים ממצר התקוה הטובה לארך 840 ק"מ מזרחה עד מאחרי מפרץ אלגוא ומגיע ברחבו עד 37° לרוהד"ר או במרחק 240 ק"מ מהחוף, אך הלאה מעט ממעלה 36 דרומה הוא מתכווין ומתעגל ומעומק 112—130 מ' ישקע פתאם לעומק 340—380 מ'. ערמת חול זו המסוכנת בשטחיותה לאניות העוברות עליה היא גם תורה דרכה לזרמת המים הרבים הזורמים על ידה, בעברם מים הודו לים האטלנטי, זו היא „זרמת המצר" (Agulhas-Current), הנקרא בפי האנגלים Great Lagullas-Stream, אשר בהתחברה עם הרוחות הבאים לעתים מזומנים מים הודו תגדיל משברי הים ותרבה השבר באניות העוברות אז שמה. כל המקום ההוא נקרא במאה הט"ו מאת החובלים הפורטוגיזים בשם L'Agulhas, יען כי המחט המגניטי פנה אז בדיוק לעבר פני צפון, בעוד אשר לפנים פנה במקום ההוא לעבר פני המזרח. עתה הנהו סר שמה 30° לעבר פני מערב.

אָגוּלִין (Ogulin), עיר באונגריא בנוף אָג'-שולין, ע"י מסלת שאקאני-אגראם-פיומי וע"נ דוברא (Dobra), ומ"י 4,173 (סרבים וקרואטים). נהר דוברא יתעלם שם בנקיק סלע בעומק 38 מ' ובמרחק 3 ק"מ מזרחה יתגלה שנית.

אַגוּלְט (M. Cath. S. de Flavigny, Comt. d'Agoult קרי אַגוּ), סופרת צרפתית נודעת בשמה המשאל דניאל שטערן, בת האציל הצרפתי די פלאויני, אשר נשא לו לאשה את מאריא ביתמאַן (Bethmann — בית השלחני הנודע בפ"פ דמיין) בעזבו את ארצו בימי המהפכה, נולדה 1805 בפ"פ דמיין, נשאת 1827 להרוזן די אַגוּ, ומתה 1876 בפאריז. ספריה וספוריה נודעים לתהלה. — בתה הבכירה קלאירה חריסטינה (נ' 1830), אשת הרוזן די שארנאסע סופרת בשם משאל C. de Sault. בתה השניה היתה אשת המיניסטר עמיל אָליוויע, והשלישית היתה בראשונה אשת המנגן הנודע האַנס פ' בילאָוו ומש' 1870 אשת יוצר המנגינות ריכאַרד וואַגנער. שתי בנותיה אלו ילדה להמנגן הנודע פראנץ ליסט.

אֻגוֹמְבָה (Ugomba), נוף באפריקה המזרחית בין מעלות 5,4 לרהד', מזרחה לנוף אוהא (Uhha) וצפונה מערבה לנפת אוניאמווסי (Unjamwesi) על זרוע הנהר מלגרזי (Malagarasi) המשתפך לים טאנגוניקה (Tanganjika).

אַגוֹן (Agon, מלה יונית ופי': קרב, התחרות בגבורה), הונח בעיקרו על משחקי המלחמה שהיו היונים עושים בחגיהם הדתים או המדינים. הדבר הזה היה נהוג אצלם מקדם קדמתה. מזמן המאה הח' לפני ספה"נ נקבעו אצלם ארבעה חגים לאומיים למשחקים האלה שנקראו ע"ש מקומם: אָלימפיים (מש' 776), פיטיים (586), איסתמים (582) ונימיים (573). תכלית החגים האלה היתה לעורר כחם וגבורתם של היונים ואף להעיר בם רגשי אהבת עמם ולאומם. הקיסר אגוסטוס הנהיגם גם ברומא וגם בערי איטליא האחרות. נירון קיסר קבע אותם אחת לארבע שנים כאגוניות האָלימפיות, ויקראם „נירוניות" על שמו. האגוניות הקאַפיטולינית נוסדו מאת הקיסר דיוקליטאַנוס בש' 86 לספה"נ, ונמשכו עד שנות הבינים. המנהג לעטר את המשורר המנצח בנגינותיו נשאר גם אח"כ בכל תקופת שנות הבינים. — שם אגוניא (Agonie) הנגזר ממלת אג', הונח על הגסיסה, שהיא מלחמת החיים והמות, הנכרת ע"י סימניה השונים לפי אופני הגויעה והמיתה (ע"ע מות).

אֻגוֹנָה (Ugono), הר באפריקה המזרחית תחת קו המשוה (Äquator), על חוף הימני של הנהר רופו (Rufu) לדרום ראש הפסגה קילימנגרה (Kilimandscharo).

אַגוֹנִים (Agonistiker—לוחמים), הוא שם הכת הנוצרית הדונטיסטית (ע"ע) אשר התחזקה באפריקה הצפונית עד המאה הד' לספה"נ. בחרות אפם על החקים והגזרות שנגזרו עליהם להשיבם אל הדת הקטולית בעל כרחם, עזבו אכרים הרבה בארצות נומידיא ומוריטניא את מושבותיהם וינועו בארץ וינקמו נקמת דם במריהם וחרבן בתי תפלותיהם בהקתולים ובעובדי האלילים כאחד. אנשי הצבא אשר נשלחו לקראתם לא עצרו כח להשיב ידם מהשחית, ורק בתנועת העמים הוואנדאלים שבת שאונם ואבד זכרם.

אָגוּסְט (August), שם החדש השמיני בשנה לחשבון הנוצרים כיום, אשר יתחילו למנות מח' יאנואר, והוא הששי לחשבון הרומאים הקדמונים, אשר החלו את שנתם מח' מאַרט (חדש האביב), עד ימי יוליוס קיסר, שעשה תקון חדש במנין ימותם, ולכן היה החדש הזה נקרא לפנים (Sextilis), שפי' „ששי", וכן נשאר שמו עד ימי הקיסר אגוסטוס, אשר קראהו בהסכם שריו ויועציו על שמו, לזכר קורות רבות אשר נקרו לו בחדש הזה ויעש לו בהם שם, כאשר עשו יועצי המלכות ליוליוס קיסר מלפניו לקרוא את החדש החמישי (Quintilis) על שמו „יולי". ועוד יתרה עשו עמו, כי תחת אשר מנו מלפנים בח' הזה רק 29 יום, גרעו שני ימים מח' פיבר' והוסיפו עליו, והיה לבן 31 יום עד היום הזה. הח' הזה מקביל ברובו אל ח' אלול שלנו, והשמש מהלכת בשלישו הא' במזל אריה ובב' שלישיו האחרונים במזל בתולה (לפי חשבון ארצנו). בח' הזה, שהוא סוף הקיץ בגלילות הצפון יקצרו האכרים את החטה ואת שפון הקיץ ושארית הכוסמת, השעורה ושבלת השועל והדוחן, מזבלין את השדות, ותולשין את הפשתה ואת השומשמין ועושים עוד רבות בעבודת הגנות. גם הדבורים תעשינה עוד דבש במקום אשר תפרח הכוסמת וירק גנה. מיני דגים לבנים ישוטו אז בנהרות אנה ואנה. הלילות יפיחו ויקרו את חם היום והיו למשיבת נפש.

אָגוּסְט (Августъ), בממלכת מוסקוי בראשית המאה הי"ז לספה"נ, היה אחד מהמתחפשים בשם „דמיטרי בן איואן האיום", ויחד עם שני מרעיו בא בש' 1809 לאסטרוקנה (Астраханъ), ויתלקטו אליו גדודי קוקים ויבואו לסאראַטוב וילחמו בה, אך נגפו לפני החיל אשר עמד בעיר למשמר. משם לקחום הקזקים ויביאום אל מחנה דמיטרי הכוזב האחר, הנקרא בשם „הגנב מטושין" (Тушинскій воръ), והוא נתן להקזקים מתנות להיות ידם אתו, ואת אגוסט תלה על העץ על יד דרך מאָסקוי.

אָגוּסְט הצעיר (August der Jüngere), דוכוס ברוינשוויג ולינעבורג, היה הבן הז' והצעיר להיינריך אביו דוכס ברוינשוויג. נולד 10 אפר' 1579 בדונענבערג, ויקשב לקח בבתי המדעים ברוסטוק וטיבינגען. בגמרו חק למודו נסע למסעיו באיטליא, צרפת ואנגליא, וישב אחרי כן בעיר הקטנה היצאַקער שלשים שנה ועסק שם בלמודים ויכתוב ספרים, ואחד מהם אשר חִבר על שחוק האישקוקי (לייפציג 1616) היה נודע לתהלה בימים ההם. בש' 1635 נפלה לו דוכסות ואָלפֿענביטל לנחלה, ויעש לו שם במשלו לצדק ובקוממו הריסותיה אשר עצמו מאד במלחמת „שלשים שנה". גם בהיות המשרה עמוסה על שכמו אצל לו מועד לחבר ספרים, וקובץ ספריו אשר הביא אתו מהיצאַקער הרבה עד 180,000 כרכים ובהם כתבי יד נכבדי ערך. מת 17 סיפט' 1666.

אָגוּסְט, נסיך הבחירה בסכסוניא (A. Kurfürst v. Sachsen), הבן הב' להדוכס היינריך „החסיד". נולד בפֿרייבורג 31 יולי 1526, וילמד בביה"ס אשר בעיר ההיא וישב אחרי כן בחצר המלך פֿרדינאנד בפראג. שם התקשר בעבותות אהבה עם בן המלך מאקסימיליאן אשר היה אחרי כן קיסר אשכנז בשם: מאקסימיליאן II, ואח"כ למד באוניוורזיטט בלייפציג. במות אביהו צוה כי ימשול גם אג' בארצו יחד עם מאָריץ בנו בכורו, אך אג' לא רדף אחרי המלוכה ובמחירה נעתר לקחת מאחיהו אחוזה אשר הכנסותיה היו 40,000 פֿלורין לשנה. ויחי עם אשתו אנה בת כֿריסטיאן III מלך דניא בעיר וויסענפֿעלז, ובמות מאָריץ אחיו (1553) ירש את ממלכתו אחריו. הוא לא היה גבור מלחמה כאחיו, אך ערום ובעל תחבולות, ובהשתמשו בחסד הקיסר ובכל מקרה הבא לידו הצליח להרחיב גבולות ממשלתו. הוא לקח מידי הכהנים את זכותם אשר היתה להם על שלש הערים: מערזעבורג, נאומבורג ומייסען; את ארץ יואן פֿרידריך, דוכס גאָטהא, אשר נחרץ משפטו לשבית עולם (ע"ע), ספח לארצו, ואת החצי מארצות קרוביו בני יוהאן ווילהעלם מוויימאר — אשר הוקם לאפוטרופוס עליהם — לקח לו בתחבולות און, ועוד קנה בכסף אחוזות ונחלות. הוא משל בארצו כמלך עז. בעקרי הדת הלך בנתיבות לותיר, אך לענין סעודת הערב (Abendmahl) נטה לדעת קאַלווין ומעלאַנכֿטון (ע"ע), ויכבד אכפו על הכהנים ללמד אותה ליושבי ארצו וגם בארץ ירושת שאריו הקטנים צוה את כהניה להתזיק במעוזה, ואם לא—הזניחם מכהונתם, ואח"כ כאשר מצאה דת לותיר מסלות בלבבו רדף באף את ההולכים בעקבות קאַלווין. לעמת זה הרבה להיטיב לבני ארצו בתתו להם חקים טובים ומשפטים ישרים. את חרשת המעשה הרים למעלה, בקבלו בזרועות פתוחות את חרשי הולאנד אשר נרדפו על צואריהם מארצם, ועל ידיהם עלתה כפורחת מלאכת צמר-גפן ומטוה בגדים בארץ סכסוניא, עד כי הגיע בה מספר הרוקמים והאורגים עד 90,000 איש. הוא היטיב את הליכות המסחר בתקנו דרכים ומסלות ועל ידו נוסדו בתי הדוהר הראשונים בארץ ההיא. על מכרה ההרים ועבודת האדמה והיער פקח עיניו, גם הזיל כסף מאוצרו לפאר את העיר דרזדען גם בצר את קאָניגשטיין ויבן את הארמונות אגוסטבורג ואנאבורג. אף חובב את ההשכלה ויעש סדרים בבתי הספר ובשני בתי מדרש החכמה הוסיף קתדראות ללמודים, והוא ירה אבן הפנה לבית עקד ספרים המהלל מאד בדרזדען, גם יסד בתי אסף דברים יקרים לתועלת המדעים וחרשת המעשה. שעשועי הנשיא הזה היו לצוד ציד ולהאבק בזירה (Turniere), גם אהב לעשות בחרשת עין, ומלאכתו היתה מקלעת צעצועים ותמורים, גם עסק בת' האלכֿימיאה ואנשי רמיה הוציאו על ידי זה כסף רב ממנו. במות עליו אַנה רעיתו במגפה (1 אוקט' 1585) לקח לאשה (3 יאנ' 1586) את אגנס העדויג בת יואכֿים נסיך אנהאלט, אשר היתה בת שלש עשרה שנה בעת ההיא. אך בחדש אחד אחר חתונתו (12 פיבר') אחזהו השבץ וימת בדרזדען ביום ההוא.

אָגוּסְט (Emil Leopold A.) דוכס סכסוניא, גאָטהא ואלטענבורג, בן הדוכס ערנסט II, נולד 23 נוב' 1772, וילמד חכמה בגענף. 20 אפר' 1804 ירש את כסא אביו ובחכמת לבבו נהל את ארצו הקטנה בשנות המבוכות ויתנהג עם נפוליון בחכמה ודעת עד כי השאירהו המנצח על נחלת אבותיו, גם עשהו חפשי ממס-המלחמה אשר הטיל על יתר נשיאי אשכנז, ובעת נפל נפוליון ידע למצוא חן גם בעיני מלכי הברית. גם כשרון סופרים היה לו ורוח משורר נוספה בו, ויחבר ספרים במליצה ושיר. הוא אהב את חכמת הזמרה, קרב את החכמים והסופרים וחליפות מכתבים היו לו עם הסופר הנודע יאַן פאול. מת ערירי 17 מאי 1822 והניח ממשלתו לאחיו פֿרידריך IV, אשר במותו (11 פֿיבר' 1825) תם שריד למשפחת נשיאי סכסוניא-גאָטהא.

אָגוּסְט השני (August II) מלך פולין (אג' I מלך פולין נקרא גם בשם סיגיסמונד אג' וע"ע), בתור נשיא הבחירה (Kurfürst) באשכנז ומושל בסכסוניא נקרא פֿריד' אג' I, בן גיאורג III נסיך סכסוניא וסופֿיא בת מלך דניא. נולד בדרזדען 12 מאי 1670, ובגלל כחו הגדול נקרא ג"כ בשם „האמיץ". בימי נעוריו יצא בצבא אשכנז בהצותו את צרפת 1689 ובש' 1694 ישב על כסא אביו נסיך סכסוניא. מראשית ימי ממשלתו התקרב מאד אל יוסף I קיסר אוסטריא, אשר הפקידהו לשר הצבא באונגריא נגד התוגרמים, אך אג' אשר נקרא בשם „האמיץ" בגלל כח ידיו ומבנה גוו האיתן, לא היה גבור מלחמה ולא החזיק מעמד נגד האויב. בהיותו שואף לחיי תענוגות ורודף אחרי השררה וכבוד מלכים, התאמץ להבחר למלך בפולין אחרי מות המלך הגבור הגדול יוהאן סוביסקי. ואף אמנם אצילי פולין מאסו בו, אך בעזרת אוסטריא וערמת גבר עמיתו ושר צבאו יאקוב פֿלעמינג נמצאו אצילים אחדים אשר הסכימו לבחירתו אחרי אשר המיר הדת הפרוטסטנתית בקתולית (27 אגוסט 1697), ונעטר ברוב הוד ותפארה בקראקוי (15 סיפט'). בש' 1700 כאשר פרצה המלחמה הגדולה בין רוסיא ודניא עם שוודיא, הנודעה בדברי ימי עולם בשם „מלחמת הצפון", כרת אג' ברית עם פטר הגדול קיסר רוסיא להלחם נגד שוודיא. אך מלך שווד' הגבור והנערץ, קארל XII, הכהו מכה רבה ויעל על פולין וכמעט נכבשה כל הארץ לפניו. אצילי פולין, אשר התערבותו במלחמה ההיא היתה למורת רוחם, התקוממו לו ויורידוהו מכסא מלכותו (14 סיפ' 1707) והאציל סטאַניסלאַוו לישציגסקי היה למלך בפולין. בש' 1709 כאשר נשבר גאון קארל XII וניצתה גבורתו בנצחון הרוסים על מחנהו על יד העיר פולטווה, התאמץ אג' לשבת שנית על כסא המלוכה בפולין, וחפצו בא ויהי בעזרת חיל הסכסים ומלכי הצפון אשר תמכו בידו. גם יד האפיפיור ברומא היתה עמו להשיב לו את כסא המלוכה, אחרי אשר הבטיח אג' לתת להכומרים הישועים מהלכים בארץ ההיא ולתת להם גם יד ושם בהנהגת המדינה. ע"י ממשלתו הרעה, הנהגתו בעריצות, וביחוד כאשר נגלתה מזמתו להרכיב את האשכנזים אלופים לראשי עם פולין, עלתה עליו חמת כל פנות העם, ובקשר אשר נעשה בעיר טארנאגראד, אשר בראשו עמד האציל סטאניסלאוו לידוחווסקי, גמרו אמר להדפהו מכסאו. אך אחרי כן נעשה שלום בינו ובין האצילים ונאלץ להוציא את חיל הסכסים מפולין ולהשיבם לארצם. את שארית ימיו בלה אג' ברדיפה אחר התענוגים, ויפזר הון עתק להרבות הוד והדר בהיכלו. בימיו ועל ידו פרצה אהבת המותרות בעם פולין, גם בני עמו הסכסים לא מצאו קורת רוח בהנהגתו, כי בזבז את אוצרות המלוכה על בנינים וארמונות נהדרים וירושש את המדינה, וימת בווארשא בש' 1733.

אָגוּסְט פֿרידריך השלישי (August Fryderyk III) ובתור נשיא הבחירה מסכסוניא נקרא פֿריד׳ אג׳ II (בן הקודם), נולד 7 אוקט׳ 1696, ובש׳ 1712 המיר בעיר בולוניא דת הפרוטסטנתית בקתולית. בש׳ 1733 ירש ממשלת אביו ועוד בשנה ההיא (5 אוקט׳) נבחר למלך בפולין (למרות רוח לודויג XV מלך צרפת, אשר התאמץ להושיב עוד הפעם את סטאניסלאוו לישצינסקי על כסא המלוכה בארץ ההיא) ונעטר בקראקוי ביום 17 יאנ׳ 1734. כאביו אהב גם הוא ההוד והתפארת עם חכמת חרשים ולא שם לבו אל כל עניני הממלכה ויעזוב את השלטון בידי גבר עמיתו, הרוזן היינריך בריל, אשר בו בטח ומדבריו ועצותיו לא סר. עצות האוהב הזה היו למחתה לבני עמו הסכסים, כי על ידן פרצה המלחמה בשלזיא, הנודעת בשם מלחמת „שבע שנים". במשך ימי המלחמה עזב אג׳ את סכסוניא וישב בפולין. ימי השלטון של אג׳ III בפולין לא היו טובים להעם משלטון אביו והשחתת המדות הלכה הלוך וגדול והעם ירד פלאים. בימיו רבו עושי תתבולות וחומסי מזמות בין המפלגות המדיניות בממלכה; רוח עריצים נחה על האפרתים והאצילים; כלם דרפו אחר הכבוד וישאפו לשררות וממשלה — וכל המדות הרעות האלה יצאו מחצר המלך להרוס יסודות הריפובליקה ולהפילה למשואות. אג׳ III נשא לאשה את בת יוסף I קיסר אוסטריא, וימת בדרזדען ביום 5 נוב׳ 1763.

אָגוּסְט (Friedr. Wilh. Heinr. August), נסיך פרוסיא, שר צבא לחיל הרגלי וראש (Chef) על חיל הרוכבים. נולד בפֿרידריכספֿעלד 19 סיפט׳ 1779 לאביו הנסיך אגוסט פֿרדינאנד; אחי פֿרידר׳ הגדול. בש׳ 1803 שמוהו לפקיד על גדוד גרנדירים, ויהי הראשון אשר העיר כי נחוץ להיטיב את מעמד צבא פרוסיא. במלחמת הצרפתים עם הפרוסים בש׳ 1806 עמד בראש גדודו בטירינגיא וינגף לפני האויב על יד אויערשטאדט. במלחמת פרינצלוי (Prenzlau) נפל שבי בידי הצרפתים ויובא פאריזה. כאשר שלחוהו לחפשי הלך למסעיו בשוויץ, באיטליא וברוסיא ויבוא לפטרבורג ומשם שב לארצו, ומלך פרוסיא הרימו למעלת שר צבא בריגאדי ולראש הרוכבים. וישקוד על משמרתו לשנות לטוב את תכסיסי המלחמה אשר להחיל עד ש׳ 1813, כי אז נקרא לצבוא צבא על צרפת. בראשונה היה במחנה בליכער שר צבא פרוסיא ואחרי כן פקד לבדו גדוד צבא, ויעש לו שם במלחמת לייפציג ואצל מארקקלעבערג ופרובסטהיידא הכריע הוא בגדודו את כף הנצחון. בש׳ 1814—15 היה בווינה בועד מלכי הברית, ובשוב נפוליון מהאי עלבה שב א׳ למערכות המלחמה, ויעש גבורות במלחמת המצור בצפון צרפת, וילכוד שם מבצרים הרבה. כתם המלחמה שב לארצו, וילמד את חיל הצבא סדרי הקרב ויסע אל מערכות החיל בכל המקומות אשר הם נחתים, וימת במסעיו אלה בעיר ברומבערג 19 יולי 1843. הנסיך הזה היה בעל נכסים היותר גדול בממלכת פרוסיא ואחרי מותו שבו רובי נכסיו למשפחת המלך. מעט מהם ירשו בית ראדזיוויל, כי לואיזא אחותו היתה לאנטון נסיך ראדזיוויל לאשה.

אָגוּסְט (Friedr. Eberhard August) פרינס ווירטמבערג, שר צבא פרוסיא, הבן השני לפרינס פאול מוויר-טמבערג, נולד בשטוטגארד 24 יאנ׳ 1813. בהיותו בן שש עשרה שנה נכנס לעבודה בחיל ארצו ובש׳ 1831 היה שר גדוד רוכבים בחיל מלך פרוסיא. לפי רבות שנות עבודתו עלה במעלות הצבא עד כי היה בש׳ 1849 לגיניראל על חיל הרוכבים. בהתפרץ המלחמה בין פרוסיא ואוסטריא (1866) הראה את גבורתו ואצל קאֶניגגראֶץ (ע"ע) עשה לו שם, כי נגף את אגף אוסטריא הימני ויכבש את הכפר חלום (Chlum) שבו התבצרו האוסטרים. במלחמת פרוסיא וצרפת נגף את האחרונים במלחמה אצל גראוועלאָט (Gravelotte — 18 אג׳ 1870) בהראותו גבורתו אצל ס"ט פריבא (St.-Privat), אולם מחילו נפלו שם חללים לרוב; גם על יד סידאן (Sedan—1 סיפט׳) ופאריז עשה חיל וינחל כבוד. בש׳ 1873 עלה למעלת שר-הראש על חיל הרוכבים, בש׳ 1882 נתנה לו חפשה ממשמרתו כחפצו. וימת בצידעניק (Zehdenik) 12 יאנ׳ 1885

אָגוּסְט (Paul Friedr. August), דוכס אָלדנבורג, בנו בכורו של הדוכס פטר פֿריד׳ לודויג, נולד 13 יולי 1783. בש׳ 1803—5 שקד על דלתות האוניוורזיטט בלייפציג. כאשר לקחו הצרפתים את אָלדנבורג, נע (1811) עם אביו ארצה רוסיא. בשנות 1812—14 נלחם עם הצרפתים תחת דגל מלכי הברית, גם היה לנציב במדינת עסטלאנד, ויעש לו שם תהלה בגלל עמלו לטובת האכרים ובפתחו דרך לחרותם ופדות נפשם. בש׳ 1816 שב לאָלדנבורג. אחרי מות אביו (21 מאי 1829) ירש את כסאו ואת שם כבודו אחריו. בש׳ 1831 יצאה הודעה גלויה ממנו לקביעת בית נבחרי העם ולתקון סדרים חדשים לפי רוח העת, אך תקנותיו לא יצאו לפעלן עד ש׳ 1848. מת 27 פיב׳ 1853 וימלוך ניקולוס פטר בנו תחתיו.

אָגוּסְט-דָאר (Augustd'or), מטבע זהב שהיה בסכסוניא, בערך הפֿרידריכסדאָר בפרוסיא (חמשה שקלים).

אָגוּסְטָה (Augusta) שם ערים אחדות אשר נוסדו או נקראו על שם קיסרי או קיסרות רומא. הנכבדות בהן הנה: 1) אג׳ אימריטה (A. Emerita) בפורטוגאל, נוסדה ע"י פובליוס קריזיוס (Publius Carisius) בש׳ 23 לפני ספה"נ ועתה הוסבה שם מירידא (Merida). 2) אג׳ פראֶטוריא (Praetoria) עיר באיטליא העליונה בעמק דוריא (Doria), נבנתה ונתבצרה ע"י אגוסטוס קיסר ועתה הוסבה שם אאוסטה (Aosta). 3) אג׳ רוירקורום (A. Rauracorum), בירת עם הרוירקים בהעלווטיא שנוסדה ונתישבה ע"י מונטיוס פלנקוס (Munatius Plancus) תחת ממשלת אגוסטוס; שרידי חרבותיה הנם בקרבת העיר באזעל. 4) אג׳ סויסונום (A. Suessonum), לפנים נקראה Noviodunum ועתה סואסון Soissons (ע"ע). 5) אָג׳ טוירינורום (A. Taurinorum) היא טורין אשר באיטליא (ע"ע). 6) אג׳ טרוירורום (A. Trevirorum) בירת עם הטרי-וים (Trevirer) היא טריער (Trier) אשר בנפת הרינוס. 7) אָג׳ טריקאַסטינורום (A. Tricastinorum), עתה אַאוסט אן דיוֹאַ (Aouste en Diois) בנפת דרוהם (Drôme) בצרפת. 8) אָג׳ וינדליקורום (A. Vindelicorum) בירת וינדליציא (Vindelizien), נתישבה ע"י הקיסר אגוסטוס, הוסבה שם אויגסבורג (Augsburg). 9) אָג׳ וואגיענורום (A. Vagiennorum) בירת עם הליגורים הוואגינים; שרידי חרבותיה הנם אצל העיר בען (Bene) אשר בין נהרי טאנארו וסטורא. 10) אָג׳ וירומנדואורום (A. Veromanduorum) בירת עם הוירומנדואים (Veromanduer) בבלגיא, הוסבה שם ס"ט קינטין (St. Quentin).

אָגוּסְטָה (Augusta, איט׳ Agosta) 1) עיר החוף בנפת סי-ראקוסה בסיציליא בנויה על אי ומחוברת ע"י גשר עם היבשה ועומדת על מסלת מיסינה-סיראקוסה; לה נמל בצור ורחב ידים וגם מכרה מלח. מ"י 12,210, העוסקים במסחר יין, שמן זית ודגי עפיאן (Sardellen). העיר הזאת העומדת על תל העיר העתיקה מיגאַרה היבלעא (Megara Hyblaea) נהרסה ע"י זועת האדמה בשנות 1693, 1848, וזכתה לשם ע"י מלחמת הים שהיתה בקרבתה (22 אפר׳ 1676) בין ההולאנדים ובין האנגלים והצרפתים, ששם הוכה האדמיראל רויטער מאת דיקאֶהן (Duquesne) שר צבא הצרפתים וימת בסיראקוסה בפצעיו האנושים. 2) עיר הראשה למדינת מעהן (Maine) באמריקה הצפונית ע"נ קענעבעק. נוסדה 1771 ומ"י 8,666, העוסקים במסחר. 3) עיר גדולה במדינת גיאורגיא בדרום אמריקה הצפונית ע"נ סאַוואַנה (Savannah) וע"י מסלות ברזל אחדות העוברות על פניה, אחת הערים היפות והעליזות במדינות הדרום. משני עברי רחובותיהם הרחבים מאד נטועים עצים רעננים, מלאה היא גנים נאוים ובנינים מפוארים, מ"י 21,891, העוסקים במסחר רב ובבתי חרשת ליציקת מתכות, למעשה מכונות ולמטוה צ"ג. העיר נבנתה 1735 ע"י אשכנזים ילידי זאלצבורג ומחוברת ע"י גשר עם שבנתה העיר האמבורג אשר למדינת קארולינה הדרומית.

אָגוּסְטָה (Marie Luise Katharina Augusta), קיסרת אשכ' ומלכת פרוסיא, בת הדוכס הגדול פרידריך מסכסוניא-וויימאר והנסיכה מאריא פאולאוונא. נולדה בוויימאר 30 סיפט' 1811, ותלמד חכמה ודעת בהיכל אביה אשר היה מקום חכמה ודעת. 11 יוני 1829 באה בברית הנשואין את הפרינס ווילהעלם (שהיה אחרי כן קיסר אשכנז ומלך פרוסיא), הבן הב' לפרידר' וויל' II מלך פרוסיא. ותלד לו (18 אוקט' 1831) את פרידריך ווילה' — וכעת קיסר אשכנז בשם פריד' III, ואת לואיזה (3 דיצ' 1838), הנסיכה הגדולה בבאדען, והיא בכבודה ובעצמה גדלה אותם ותשגיח אל תנוכם. אחרי המקרים שנקרו ויאתיו בשנת 1848 הפקד אישה הנסיך לנציב על נפת הרינוס, ותצא אתו מברלין וישימו משכנם בקובלינץ, ומאז והלאה נקשרה נפשה בעיר הזאת ותבחר בה לשבתה שנה שנה בימי הקיץ. בנדבת לבבה קנתה לה לבב כל בני עמה, בהשתדלה להפיץ חכמה ומלאכת מחשבת בין העם ובהיותה למעוז לתברות שבצדקה ולכל מפעל טוב. גם בהיותה אחרי כן מלכת פרוסיא וקיסרת אשכנז קרבה את החכמים והסופרים וביתה היה בית ועד לחכמי חרשים ואנשי שם, ויותר מכל הקדישה עתותיה למעשה הצדקה והטוב. במלחמות הגדולות אשר נלחמה פרוסיא הראתה אג' את נדבת לבה ויקרת רוחה, כי עמדה בראש כל החברות השונות אשר הוקמו בעת ההיא לטובת אנשי הצבא, למלא מחסורי החיל אשר על פני השדה ולהכין רפאות תעלה לפצועי המלחמה הרבים; גם בבית החולים בברלין הנקרא על שם הקיסרת מצאו בני החיל מחסה ומרפא. א' אהבה מאד את חכמת הזמרה גם חברה מנגינות שונות ורובן הם מנגינות למסע-החיל (Märsche). בעלה הקיסר ווילהעלם I מת 9 מארט 1888.

אָגוּסְטָוָה (Augustów, Августовъ), עיר המחוז בפלך סובלק במדינת פולין אשר לרוסיא ע"נ נעטא ועל הברכה ביאלה (Biale) רבת הדגים, בין בצות ואגמי מים על אם הדרך העולה מקאָבנא לווארשא. בה מסחר רב בסוסים ובמקנה צאן ובקר. מ"י 11,094 אשר מחציתם יהודים. פה תחל תעלת אגוסטוה המחברת ע"י נחל נעטא את נהר ווייכסעל עם נהר נימאן וע"י התחברות הנהרות האלה אשר פלגיהם ויבלי מימיהם ישורגו כמעט על פני כל ארץ פולין וחלק רב מארץ רוסיא המערבית, יש למסחר המקום תוצאות גם עד ערי הים הבלטי. התעלה נחפרה מש' 1825 עד ש' 1839, רחבה $5\frac{1}{3}$ מיתר ונושאת ספינות מסובלות עד ארבעים אלף ק"ג; אך מאז נעשו מסלות הברזל נגרע ערך התעלה ותועלתה. — העיר אג' נבנתה בש' 1561 ע"י המלך סיגיסמונד אגוסט ונקראה על שמו עד היום הזה.

אָגוּסְטוּלוּס רומולוס, ע' רומולוס.

אָגוּסְטוּס אוקטבינוס קיסר (Augustus), וברומית נקרא עוד בשם Gajus Julius Cäsar Octavianus, הראשון לקיסרי רומא אחרי מות יוליוס קיסר. שמו העצמי הוא אוקטביאַנוס, כשם אביו, ושם אמו אַציא (Atia), בת יוליא אחות יוליוס קיסר — נולד 23 סיפט' ש' 63 לפני ספה"נ והוא חטר מגזע השבט הולסי (Volsci) ובני משפחתו היו אזרחי העיר וויליטראֶ (Velitrae) אשר באיטליא התחתונה. משפחת האוקטבינים היתה עשירה ונכבדה ואבי אוקט' היה ראש בית המשפט לאזרחים ועומד על יד הקונסול בתור פראֶטור (Prätor — ע"ע). אחרי כן נתמנה לנציב המדינה במוקדוניא ויעש לו שם בהנהגתו הישרה בימי שלום וברוחו העשוי לבלי חת בעת מלחמה. במות אביו היה אוקט' בן 4 שנים ואחד מגדולי רומא, לוציום מרציום פיליפוס, אשר היה לו לאב הורג, אמין אותו לבן לו וידריכהו בארח תבונות. בגלל כשרונותיו מצא חן בעיני יוליוס קיסר דוד אמו ויאהבהו אהבה עזה, ובמלאת ליוליוס 45 שנה שם את אוקט' ליורש שמו ונחלתו ויהי לו לבן. ויהי כאשר נרצח יוליוס קיסר ע"י ברוטוס ומרעיו הריפובליקנים (15 מארט, 44 לפני ספה"נ) ותבא השמועה לאוקט' והוא היה אז עצור בעיר אפולוניא אשר במדינת עפירוס בארץ יון, ששם הקשיב לקח בחכמת המדינה ויתכונן לצאת למלחמה נגד הפרתים (הפרסים החדשים ע"ע) אשר החלו להרגיז גבולות רומא — וימהר לשוב לאיטליא לנקום נקמת דודו, גם החליט בדעתו לצאת בעקבותיו, להסיר ממשלת העם ברומא ולהרכיב את עצמו אלוף לראש העם הזה. כבוא אוקט' רומאה מצא את יושביה נחלקים לשתי מפלגות: אלה נטו אחרי הריפובליקנים רוצחי נפש דודו ואלה אחרי הקונסולים אנטוניוס וליפידוס בעלי ברית יוליוס קיסר, אשר שמו על פניהם מסוה הקנאה לדמו השפוך ויעירו חמת העם על הריפובליקנים ויתפשו בידם את הממשלה על רומא. ביחוד אחז אנטוניוס מושכות הממשלה בידו וממנו דרש אוקט' להקימו על נחלת דודו. לראשונה בז אנט' לאוקט' הצעיר לימים, אך אוקט' השכיל לקנות לו לבב העם ולגיוני הצבא. בח' סיפט' ש' 44 לפני ספה"נ התגלע הריב ביניהם ובצאת אנט' מרומא לבא ברונדיזיואת אל אחיו, לעמוד בראש החיל ההולך לכבוש את גליא ולגרש משם את דיצימוס ברוטוס אשר התחזק בארץ ההיא, אסף אוקט' חיל וצבא רב, — כי ברוב ערמתו ידע לתפוש את הרומאים בלבם, וביחוד נמשכו אחריו יושבי נפת קמפניא אשר במסבי רומא. שמה נאספו אליו כעשרת אלפים איש מבני החיל אשר למדו ידיהם לקרב במלחמות רבות במרחקי ארץ, ועל ידו החזיקו הזקנים (סינטורים) ובתוכם גם המליץ הגדול ציצירה, אשר דמה כי אוקט' יהיה מגן להריפובליקה להקימה אחרי נפלה, וידבר עליו טובות במושב הזקנים, ועל פי פקודת הסינט יצא אוקט' להלחם באנטוניוס, ויכהו מכה רבה במסבי העיר מוטינא (היא מודינה). אחרי כן הסיר אוקט' המסוה מעל פניו ויהפך לאויב גלוי להריפובליקה, וישב וישלים עם אנט' ושני אלה עם הקונסול לפידוס נוסדו בעיר בולוניא (Bologna) ויכוננו ממשלת-השלשה (Triumvirat) על רומא המחבקת זרועות עולם ומושלת בכפה, ויכו מכה רבה את חיל הריפובליקנים, חיל ברוטוס וקאסיוס שעמדו במוקדוניא, והממשלה נכונה בידם. אך כמעט שבו שלשת המושלים לרומא פרצו מדנים ביניהם; המריבה היתה שומה מאת פולוויא אשת אנט' ואחיה לוציוס—כי בהתאמץ אוקט' לקנות לו לב העם ולגיוני הצבא, נתן להרבה מהם נחלות שדות וכרמים ואת פני בעלי הנחלות הבטיח לכפר בכסף, ועל פי תנאי השלום נדרש אנט' להמציא הכסף הנחוץ, אך אשתו וגיסו הניאוהו מעשות זאת ובזה גדלה מבוכת אוקט' ויהי כאיש אבד עצות. אז בא אגריפס שר צבא אוקט' במלחמה עם ליציוס אחי פולוויא ויכהו אחור וירדפהו עד פירוזיא (Perusia); העיר נלכדה בידו ורבים מהאבירים והסינטורים הומתו בחרב המשפט. במות פולוויא אשת המדנים עשו עוד הפעם שלום ביניהם (40 לספה"נ) ואנט' נשא אחות אוקט' לו לאשה, וכאשר נדח לפידוס מהיות מושל בסיציליא ואפריקה ותחת גדולתו המדינית נתנה לו הכהונה הגדולה, היו רק אנט' ואוקט' העוצרים בממשלת רומא; אך בהיות אנט' אוהב שעשועים ורודף אחרי תענוגות בשרים היה אוקט' איש מזמות ויודע עת לכל חפץ, על כן התקרב אל משאת נפשו להיות למושל עליון ברומא ולשום משטרו בכל הממשלה האדירה והכבירה הזאת. בחפצו למשוך לבב העם אחריו התראה כרודף צדקות ועושה חסד לאלפי התושבים, ובראותו כי דבק בו העם לאהבה, העמיד פניו כמו חפץ הוא לעזוב המשרה מידו. עד כה וכה ואנט' שב ממלחמתו את הפרתים אשר לא הצליח בה, כי בדרכו התמכר אל קליאופטרה מלכת מצרים, אשת החן ורבת הקסם, ובגלל אהבתו איתה אבדו לרומא מבחר מדינותיה באזיא המערבית. אז גמר הסינט אמר למלא ידי אוקט' להלחם נגד המלכה הזאת אשר אנט' היה למגן לה, ובחיל ים ויבשה עלה אוקט' על מחנה מצרים ובני רומא הנאמנים בבריתם את אנט'. במלחמת תנופה ע"י העיר אקטיום (Actium) אשר בארץ יון נשבר גאון אנטוניוס מפני אגריפס שר צבא אוקט', ואוקט' רדף אחרי אויבו עד מצרים ושם בא הקץ למלחמה הנוראה אשר הרעישה כל ארצות רומא תחתיהן, ואנט' וקליאופ' אבדו עצמם לדעת משבר רוח ומפח נפש. כשתי שנים עשה אוקט'

בארצות הקדם ויבקר ארצות מצרים ויון, סוריא ואזיא הקטנה, ובשובו לרומא (29 לפני ספה"נ) נתקבל בכבוד מלכים וחג-נצחון עשה לו משך שלשה ימים, ואז סגר את שערי מקדש יאנוס, אלהי הרומאים והלטינים, לאות כי שבתו מלחמות מן הארץ ותור השלום הגיע. ויהי כאשר נכונה הממשלה בידו ויכרת את כל מתקוממיו וכל אלה אשר צרה עינם בגדולתו, ואוקט' הוסיף להתחפש ולהתראות לפני עם רומא כשפל רוח ובורח מן השררה, ויאמר להניח את מקומו, וביום 13 יאנ' 27 לפני ספה"נ הסיר מעליו את משרתו הגבוהה בתור מושל יחיד ברומא ושר צבא לגיוניה. אך גדולי רומא העתירו אליו לבל ינח את מקומו והסינט עטרהו בשם הכבוד „אָגוסטוס" לאמר: „מפֹאר" — שם הכבוד אשר נשאו אהריו כל קיסרי רומא והינת אחרי כן להוראה הכללית „הוד מלכות". אוקט' אָג' לא יכול להניח את סדרי ההנהגה בממשלת רומא על מכונם כשהיו. אמנם השאיר את הסינט בתקפו ולא בטל את תורת המדינה ברומא, אך לבל תהיינה ידיו אסורות על פי סדרי הממשלה הנושנים, לקח לו עז ותעצומה כשליט יחידי גם בעתותי השלום כהפרוקונסולים בעתותי מלחמה. הוא היה גם ראש כל שרי הצבאות אשר לרומא בכל אפסי ארץ וגם קצין עם (Tribun) בסוד הסינט, ובמות לפידוס (ש' 12 לפני ספה"נ) היה הוא לכהן הגדול (Pontifex maximus) ויקרא גם בשם התהלה „אבי הארץ" (Pater patriae). — אוקט' אג' עשה מלחמות רבות באפ-ריקה, אזיא ואירופה וידבר עמים רבים תחת רגליו. מן ש' 27 עד 19 לפני ספה"נ נלחם בספרד ויכניעה וצבאותיו שעמדו תחת פקודת שרי המלחמה טיבריוס ובן חורגו דרוזוס הוסיפו להרחיב גבולות ממשלתו. הראשון כבש את פאנוניא ודלמאציא והשני בצר רוח הגרמנים וילך הלוך וכבוש את ארצם עד הנהר עלבה וכל נאות גרמניא המערבית (12—9 לפני ספה"נ). גם הפרתים, אנשי ריב ומלחמה להרומאים משנות דור ודור, השלימו לאג', וישיבו את ארם (Armenien) באזיא הקטנה בשלום, גם את דגלי הנשרים—אות גבורת הרומאים — אשר שבו משרי הצבא קרסוס ואנטוניוס, השיבו לו בבקשם שלומו מרחוק. לרגלי הררי אלף (Alpen) הציב אג' עמודי זכרון למעשה תקפו וגבורתו בנצחונותיו על השבטים העזים יושבי ההרים הרמים האלה. שארית המצבות העתיקות ההן עודן קימות במסבי המקומות „זוזא ואאוסטה". רק במקום אחד נשתה גבורת חילו—במלחמתו נגד הגרמנים, כי שר צבאו פַארוס (Varus) הכה מכה נצחת מאת הגבור הגרמני ארמיניוס (ש' 9 לספה"נ) וכל שלשת לגיוניו נספו במלחמה ההיא, אולם בחדש טיבריוס את פני המלחמה התגבר גם על העם הזה ויהי למס עובד לרומא. בימים ההם הרבה אג' לתת חקים טובים לבני עמו ויתאמץ להיטיב דרכי המוסר ולהשיב את האמונה על כנה. הוא ידע לבצור רוח שרי הלגיונים ואנשי הצבא לבל יתפרצו מפני אדוניהם, ויפאר את רומא בהיכלי תפארה וארמונים אשר בנה מאבני שיש וימלא אותם בכל שכיות החמדה, ויסע על פני ארצות ממשלתו להשגיח אל פעולות הנציבים בארצות הרחוקות, ובדרך מסעו יסד ערים ויכונן מושבות. עמי הארצות נתנו לו כבוד אלהים ובפקודת הסינט נקרא החדש סקסטיליס (Sextilis), הוא החדש השמיני למנין הנוצרים באירופה, בשם „אגוסטוס". רבים היו הקושרים על אג' וצודים את נפשו לקחתה, אך עצותיהם הופרו וכלם מתו מות רשעים בחרב המשפט, רק לאחד מהקושרים, הוא צינא (Cinna), הטה אג' חסד ויסלח לו את חטאתיו. אולם ההצלחה אשר האירה לו פניה בהליכות המדינה ועל שדה קרב, פנתה אליו בביתו ובמשפחתו ערף ולא פנים. בתו יוליא התמכרה לכל תועבה, ואשתו ליוויא, גם כי היתה טובת טעם וחכמה בעניני מדינה, סבבתהו בכחש אף לא נמנעה משפך דם, למען הסב המלוכה אל בנה הבכור אשר ילדה לאישה הראשון, ועצתה קמה—כי לאג' לא היה בן יורש עצר, ונכדיו בני בתו, גאיוס ולוציוס, אשר התעתדו על פיהו לרשת כסאו אחריו, מתו כאחד, וגם מארצילוס בן אחותו מת, גם דרוזוס בנו חורגו אשר אהבהו מאד נספה בארץ אשכנז, וישאר לו רק טיבריוס אחי דרוזוס הגדול, אשר היה שנוא נפש אג'. בש' 14 לספה"נ נלוה טיבריוס על אג' בעשותו דרכו לאיליריא, ויבואו עד ביניבינט (Benevent), ואג' אשר נחלה בראשית דרכו לא עצר כח לנסוע עוד הלאה כי גברה עליו מחלתו וימת בדרך שובו (19 אגוסט), בהגיעו אל העיר נולא (Nola).

בתחבולות הרבה ובמלחמות עצומות ונוראות הגיע אוק' אג' אל משאת נפשו — להיות מושל יחידי ברומא. אך כאשר נמלא חפצו לא השתמש בממשלתו לרעת העמים אשר רדה בהם, כי לצדק ומשפט משל בארץ ועמו באה ברכת השלום לרומא ואגפיה. הוא אהב את הפלוסופיא ואת חכמת השיר והמליצה; הספרות הרומית עלתה בימיו כפורחת והמשוררים וירגיליוס והאָראץ היו מרואי פניו. הוא כתב גם בעצמו ספרים וזכרונות אשר העתקו אח"כ לכל הלשונות אשר באירופה.

גם היהודים הכירו לו טובה כגדל חסדו עמהם. הורדוס מלכם היה לראשונה מהעומדים לימין אנט' איש ריבו, אך בראות הורדוס כי כלתה הרעה לאנטוניוס, מהר להתרפס לפני אג' ולבקש סליחתו — והוא האיר פניו אליו ויקרבהו באהבה. אמנם לא מאהבתו את היהודים עשה זאת, כי אם מדעתו את הורדוס כי כביר כח הוא להיות לו עזר לא מעט בהצותו את אנטוניוס וקליאופטרה. בכבשו את מצרים שמחו לקראתו כל יהודי אלכסנדריא, כי היתה להם הרוחה מעולה הקשה של האשה המבישה קליאופ', אשר הכבידה עליהם ידה בשנאה אותם תכלית שנאה עד כי ימים אחרים לפני מותה בקשה להשמיד את כל היהודים אשר במצרים (יוסיפון בקדמוניותיו). כבוא אג' לאלכסנדריא כמבוא עיר מבוקעה קרא דרור לכל היהודים ויותירם לטובה לעשות אותם לשרי מסים ומעלי המכס מן הסחורות הבאות לארץ דרך הים, כאשר כן היתה המשרה הזאת על שכמם בימי המלכים הקדמונים לבית תלמי. גם נתן ליהודים המשפט להיות מתנהגים ע"י ועד מיוחד והאלברך (ע"ע) בראשם. גם להיהודים שישבו ברומא מכבר היטיב, ולאלה אשר הובאו בגולה ע"י פומפיוס קרא דרור ונקראו מני אז בשם „משוחררים" (Libertini), ומלבד אשר נתן להם לעבוד את אלהיהם באין מפריע ומכלים דבר, הרשה להם לשלח קרבנות ותרומת כסף להיכל ה' אשר בירושלים, אף שעל פי חקי רומא נאסר לאזרחי עיר הבירה להוציא ממנה כסף למדינה אחרת. ובהיות שנת בצורת ברומא ופקודת הקיסר הראשון היתה לחלק בר ומזון לעם, והחלוקה היתה ביום השבת, צוה לחלק לעניי היהודים ביום המחרת (יוסיפון וגם פילון האלכסנדרוני), ועל כל אלה השיב ליהודה את ערי החוף וכל חבל יריחו ויתר הערים מעבר הירדן. בימיו התפשטה ארץ ישראל לכל גבולותיה כאשר היתה לפני מלחמת האחים הורקנוס ואריסטובלוס, ובטרם פרשו הרומאים את מצודת ממשלתם על יהודה (לדעת הסופרים הנ"ל) שלח אָג' אוקט' גם מנחה להמקדש אשר בירושלים.

אָגוּסְטוּסבַּאד (Augustusbad) מקום מעיני הרפואה היותר עתיק באשכנז אצל העיר ראדעבערג בנפת דרעזדן במדינת סכסוניא. מימיו יכילו כמות רב מיסוד ברזל וברזל עשת וישתמשו בם לרחצה כמו שהם, ולמשקה מרפא יערבו אותם עם חמיץ הפחמי להקל עכולם. בית הרחצה הבנוי על המעינות ערוך בכל ונודע לשם ולתהלה בתועלתו וסגלתו למחלות נשים, רומתיקוס, לקטרטון השב בתמידות וכדומה.

אָגוּסְטוּסבּוּרְג (Augustusburg), ארמון עתיק אשר נבנה ע"י נסיך הבחירה הירונימוס לותר (Hieronim Lotter) בנוף צוויקוי אשר בסכסוניא בקרבת העיר הקטנה שעלענבורג (ע"ע). הארמון הנהדר הזה הוא כעת מקום בית הפקודות להרמת המכסים והמסים ומושב שלטון היערים ובתי המשפט אשר בנוף ההוא.

אָגוּסְטִי (Joh. Christian Wilh. Augusti), תיאולוג פרוטס-תנתי, נולד 1771 בעיר עשענבערגא בארץ שוודיא, השלים למוד התיאולוגיא ביענא ויהי שם לפרופיסור 1800. מת בקובלענץ 1841. מחבוריו התיאולוגים הכי נודע ספרו:

„Grundriss einer historisch-kritischen Einleitung in das Alte Testament.“

אָגוּסְטִין I, קיסר מקסיקה, ע' איטורבידה.

אָגוּסְטִינְבּוּרְג (Augustenburg), עיר קטנה ובה ארמון עם מגדל עז בפנים האי אַלזען (ע"ע) על לשון הים הנקרא על שמה. לפנים היה שם משכן נסיכי האָלשטיין-זאָנדערבורג-אָג'; בש' 1852 קם כל המחוז ההוא במ"ש 110 קמ"מ לאחוזה לממשלת דאניא, אשר אכפה את הנסיך כריסטיאן אגוסט בהסכמת ממלכות אנגליא ורוסיא למכור לה את נכסיו, ואחרי מלחכת 1864 נספח לארץ ממשלת פרוסיא. הארמון והיער הנחמד אשר לו ועוד היכל שני קטן ממנו כבר הוכו שאיה ומספר יושבי העיר עתה רק 626.

אָגוּסְטִינְבּוּרְגִים (Augustenburger), נצר ממשפחת מלכי דניא ונסיכי אָלדנבורג (ע"ע האָלשטיין).

אָגוּסְטִינָה (Saint-Augustine), עיר החוף ועיר הראשה בגליל ס"ט-יוהן, במדינת פלורידה באמריקה הצפונית על לשון-הים „מטאַנזה". מ"י 2,293. החוף הוא אמנם שאנן ורחב ידים, אך לא עמוק למדי וע"כ לא רבה הועלתו לסחר הים. העיר הזאת נוסדה ראשונה לכל ערי ממשלות הברית ונבנתה ע"י הספרדים בש' 1565, ועוד גם עתה רוח ימי קדומים מרחפת על פניה ואותותם לא תנכר. בנויה ברוחה ובלי סדרים, לפניה ככר נחמד למראה הנקרא „ככר הממשלה" (Plaza de la Constitucion), ששם בית המשפט ועוד בנינים אחרים בנוים לתלפיות. בקרבת העיר יש מבצר להגן על החוף. מזג האויר טוב ונעים וע"כ ינהרו שמה לימי החרף חולי מחלות הריאה מכל מדינות אמריקה הצפונית ויקראו לה „ניצא (Nizza) האמריקנית". מגרשי העיר מלאים חול רב ובכ"ז יגדל שם הדגן גם תפוח הזהב והלימון. בש' 1586 היתה העיר למאכלת אש ע"י רב החובל האנגלי פראנץ דראקה (ע"ע); אח"כ נבנתה מחדש. בש' 1702, 1744 הובאה במצור ע"י האנגלים אך הם לא יכלו לה. בש' 1785 העלתה שנית על המוקד ע"י דאוים מפקד צבאות אנגליא; 22 פיבר' 1821 נכרתה שם הברית אשר ע"פ נתקבלה פלורידה באגודת ממשלות הברית.

אָגוּסְטִינוּס I אורליוס (Augustinus Aurelius), אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, אשר בספריו ודרשותיו פעל פעולה נמרצה על התפתחות הדת הקתולית בימי המאה הד' לספה"נ. הוא היה ממפיצי התורה הנוצרית באפריקה. נולד בש' 354 בעיר טגסטה (Tagaste) באפריקה הצפונית. אביו היה עובד אלילים ויחנכהו על פי דרכו, אך אמו היתה נוצרית אדוקה ותאציל עליו מרוחה. מנעוריו נראו בו כשרונות גדולים ויהי מופת לכל הבריו בלמדו בבתי המדרש במדורה (Madaura) וקרתגה (Karthago). אחרי כלותו חק למודיו התמכר לחמדת בשרים ויהי רודף תענוגות עד אשר נזדמן לידו ספרו של המליץ הרומי ציצערא "Hortensius", וקריאתו עוררה בקרבו חפץ החקירה והעיון. בש' 374 נלוה על בעלי הדת האמגושית הנוסדה ע"י האמגושי הנודע „מני" (Mani—ע"ע) המאמינים בשתי רשויות, אלהי החשך ואלהי האור. כעשר שנים היה חבר להאמגושים, אבל גם בשיטה הזאת לא נתקררה דעתו של אג' ויהי מבעלי השפק ובן-בלי-אמון עד אשר קרא ושנה את ספרי אפלטון והאפלטונים החדשים באלכסנדריא. בתשוקתו למדעים יצא מאפריקה לרומא ומשם העתיק משכנו למילאַן אשר באיטליא הצפונית. שנים רבות התבודד ויתנהג בפרישות עד אשר בא בברית הדת הנוצרית (3 מאי 384—היום ההוא נקבע אח"כ ליום חג לבני הדת הקתולית), אז מכר כל נכסיו ויתבודד ויתנהג בפרישות יתרה ומכספו בנה בתי מקלט לנזירים באפריקה. בין אבות הכנסיה הוא כמעט האחד אשר פעולתו היתה מאז ועד הנה נמרצה ומתמדת על סופרי הפילוסופיא הדתית להנוצרים. בספריו נלחם נגד דעות הכתות שרבו בראשית צמיחת הדת הזאת והתפשטותה, המה האריאַנים והפריסציליאנים (ע"ע) ודומיהם, אשר בעקרי אמונת השלוש נטו מאד מיסודי הדת הקתולית. אגוסט' הוא אבי הפילוסופיא האסכולסתית שהתפשטה בספרות הדת הנוצרית בשנות הבינים. למודו כי הממשלה הארצית יסודתה בנטית האדם לתאות החמר, היה לאבן פנה אחרי כן לממשלת האפיפיור גם בכל עניני המדינות ברוב ממלכות המערב באירופה, ויורה את הכהנים להיות אלופים לראשי המושלים בארצות הקתולים. למודיו בדבר הכנסיה המחברת את מלכות שמים וארץ היו בדברים רבים ליסוד מוסד גם להמתקנים לותיר וקאַלוין, אשר פרקו מעליהם עול האמונה בהאפיפיור. ספרי אגוסטינ' רבים המה ונעתקו מרומית לרוב השפות המהלכות במערב אירופה, ורבו עליהם הפירושים והבאורים מאת הכהנים בימי הבינים, וגם סופרי האמונה בעלי הבקרת החפשית ירבו לפלפל בדבריו. מת בש' 430 בעיר היפא (Hippo—ע"ע) בימי מצור הוואַנדאַלים על העיר.

אָגוּסְטִינוּס II, שליח הכנסיה הנוצרית אצל האנגלו-סכסים יושבי בריטניא, אשר נשלח מאת האפיפיור גריגור I בש' 596, להורות את הברית החדשה לעסטלבערט מלך קענט, ובש' 599 באו כל האנגלו-סכסים בברית הדת הנוצרית ואג' היה לארכיבישוף בבריטניא וימת שם בש' 605.

אָגוּסְטִינוּס III מעיר אולמיץ (A. Olomacensis), אשר במוראַביא (Mähren), אחד מחכמי המאה הט"ו לספה"נ, בדור שלפני הריפורמציא, אשר הרבה חקור בספרי יון ורומא ויהי מאלה אשר פנו דרך לחקירה החפשית בעניני הכנסיה וחברו של החוקר החפשי „הוטען" (Hutten), סופר ואיש סוד להמלך לאַדיסלויס. מת בש' 1513.

אָגוּסְטִינִים (Augustiner), סגל חבורה (Orden), אחות נזירים ונזירות, שנוסדה ע"י אגוסטינוס הקדוש להנוצרים בש' 388 בעיר טגסטה (Tagaste) וסביבותיה, אשר התרחבה והסתעפה לסעיפים וסניפים בערי איטליא. האפיפיורים אינוקינטי IV ואלכסנדר IV הרחיבו חוג פעולתה ויקבעו לה תקנות וחקים אשר על פיהם יחיו האחים החברים, גם הציבו חק וגבול למפעלה בתוך הכנסיה. בתקנות האחוה הזאת לא גדלה כ"כ הפרישות כבחברות הבינידיקטים, הדרומיניקנים והפרנציסקנים. במאה הט"ז והי"ז התפשטה אחות האג' מפורטוגאל לארצות רחוקות, ותגיע עד יאפוניא ואיי פיליפי אשר בים אוקינוס המזרחי, אז נשתנו גם תקנותיה, והפרישות ודברי הצומות חזקו יותר על החברים. הכהן לותיר אבי הריפורמציא (ע"ע) היה אח נפשע מאחות האג' ובעקבותיו יצאו רבים מחבריו הנזירים, ולרגלי הדבר הזה הלכה האחוה הלוך ודל ותברת הנזירות בטלה כלה בימי המהפכה (1789) בארצות צרפת, ספרד, פורטוגאל ואשכנז.

אֶגוֹס-פּוֹטַמוֹס (Ägos Potamos—נחל העזים), שם נחל וכפר קטן על חצי האי חרסונעס בארץ תירס (Thrazien) על חוף ים אלישע (Hellespont). שם היתה 405 לפני ספה"נ המלחמה הנודעה אשר בה גברה יד ליסנדר שר צבא השפרטים על אניות האתונים ויעש אותן כלה.

אֶגוֹר או **איגר** (Egra), עיר מסחר בארץ ערב על לשון ים סוף הפונה לאילת. שמה הביאו או זרעו חטים, זיתים ומור, ונמכרו לרוב בארץ הקדם (נזכרו בדברי חז"ל: זית אגורי (כלים פי"ז מ"ח), מור אגורי (ב"ר ספצ"א), וע' ערך מלים להח' שי"ר).

אָגוּר בן יקה (משלי ל א), שתי המלות הן בנות הוראה אחת: מל' אסף, והוא תאר לאיש אשר אסף חכמה וידיעת עולם והודיע תמציתן במשליו. ע"ד האיש שהתכנה כן נחלקו המפרשים בביאוריהם: י"א שהוא שלמה המלך, שהיו לו ששה שמות (אדר"נ סו"פ ל"ט); וי"א כי הוא שם חכם אחר שהיה מחבר אספת משלים למען „איתיאל ואכל", והם נוספו למשלי שלמה שנאספו ע"י חזקיהו וסיעתו. ולפי השערת פירשטי החתם הזה בימי הסופרים שהחלו לעשות סיג לתורה (ע"ש).

אַגוֹרְדָה (Agordo), עיר במחוז בעלונה באיטליא ע"נ קור-דיוואָלה ומ"י 853. בעמק קורדיוואָלה נמצאו מכרי נחשת עוד במאה הט"ו, בש' 1654 נחשבו לאוצר ממשלת ויניציא, 1815—לאוצר אוסטריא, 1866 נכנסו ובאו ברשות ממשלת איטליא.

אגורה, ע' גרה.

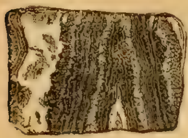
אֲגוּרִיָה (Aggregat), כן תקרא אספת חמרים דומים, כדבקות גבישי מתכות ואבן שהיו לפלח אחד. בח' הטבע תתפרד האג' של חמרי העולם לשלש מדרגות, והוא מה שקראו הקדמונים בשם ג' יסודות: עפר, מים, רוח, והם אינם כ"א שלש מדרגות אגוריה בין חלקיהם הקטנים: אג' המוצק, אג' הנוזל ואג' האוירי. באג' המוצק קשורים החלקים זב"ז בקשר אמיץ, עד שצריך לכח גדול או קטן להפרידם, והחמר כלו יש לו לפ"ז תמונה קצובה בפני עצמה ומכיל מקום קצוב ומיוחד, כמו המתכות, האבנים, העצים, הקרח וכדומה. באג' הנוזל קשור חלקיה רפוי מאד, וכשאין שם כח פועל עליהם מחוץ, הם מתאחדים יחד בתמונת כדור, אך פה על הארץ, שכח משיכתה שולט עליהם, אינם נעשים יחד ככדור רק בהיותם מעטים, והוא האגל או הטפה שאנו רואים אותה נוטפת מנוזל הנשפך לאט, אבל כשהם רבים ישתרעו ויגרו, או כשמתכנסים בכלי תהיה תמונת הנוזל בתמונת תוך הכלי; חלקיהם מתפרדים על נקלה, כמו המים והשמן והכסף-חי וכדומה, וכל עמת שנקל להפרידם קשה עד מאד ללחצם יחד במקום צר, עד שיחשבו כמעט לבלתי מתלחצים כלל, תחת שהמוצקים מתפרדים גם מתלחצים בדי כח הנאות. באג' האוירית גדולה ההתפשטות מאד, ותמיד נכספים החלקים להתרחק זמ"ז בכל האפשר, כמו האויר שסביב כדור ארצנו, אשר לולא כח משיכת הארץ אותו המחזיקו סביבותיה, היה נודף ונהדף מאתנו למרחבי מרום אין קץ, וכן משפט כל מיני האדים והקיטורים הרבים, שדרכם להתפשט אל כל מקום הבלתי סגור מפניהם.— רבי החמרים משתנים באגוריתם ממדרגה למדרגה ע"פ תנאים ידועים, ד"מ: המים הם נוזלים וכשירתחו יתהפכו והיו לקיטור, ואז הם במדרגת אג' האוירית, וכשיקפאו בקור ישובו להיות מוצקים כאבן. ולא ע"י שנויי החום והקור לבד יעבור החמר אל מדרגות אג' שונות, כ"א גם בלחץ מלאכותי פשוט יש לאל ידנו להגיר את האוירים והקיטורים שיזולו כמים, וכדומה.— בימים האחרונים נסו חכמי הטבע להוסיף עוד מדרגה אגורית אחת לחמרים, כאשר דמה בוטיני (Boutigny) למנות מצב „הפירור" למדרגת אג', והוא כשישפך נוזל על פח לוהט יתפרר לכדורים רבים; וזה מקרוב הציע הח' קרוקס (Crookes) למנות מדרגת א' הקרנית לרביעית (ויש להשוותה עם יסוד האש של הקדמונים), והוא מצב החמר למעלה ממצב האויר, כמו שהוא במקום הפנוי אשר במרום קני-גייסלר (Geissler), שמתאספים שם רגבי חמר דקים מאד אשר לא יראו לעין, והם רצים במרוצה נמהרה בקו ישר כקרני האור, ובנגיחתם את דפנות קנה הזכוכית בכח גדול, יחרידום ויעוררום להאיר ולהקרין באור הפוספור (Phosphor). ורבות נשאו ונתנו החכמים בדבר זה (ע' Studien über Crookes strahlende Materie etc., Prag 1880), ולאשר לא התבררו מופתי ההשערה הזאת די צרכם, על כן לא אספו אותה אל חקות הטבע האמתים הכתובים לפניהם בספר.

אֲגַט (Achat, Agat, Агатъ), הוא שבו הנמנה בי"ב אבני המלואים (שמות כ"ח י"ט) ובלשון חז"ל נק' אכאטית, שמו"ר ל"ח), מין מוצק המרכב מחמרים דקים שנטרשו יחדו והמגומר בצבעים שונים הנראים בתור פסים או כתמים, שקופים וגם אטומים. לפי תכונתו הכימיאית יש בו הרכבת חמיץ-חלמייש עם מעט חמיץ-ברזל. הוא נמצא בנבכי אבנים ויסודתו במשקע חמיץ-החלמיש בקרב החמרים הנוזלים שזיו שם מקדם, ההשקעה נעשתה בשטחים דקים

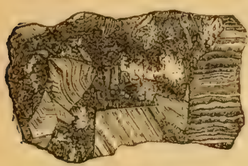
אגט-עבים.

למאד, עד כי יש שמספר השטחים (בפסיו או בכתמיו) עולה בדי 9,00 על מלא רחב אצבע. נפלא הוא האגט בתמונותיו ובשלל צבעיו לפי המון שטחיו הדקים; מהם חדלי צבע, ומהם לבנים, אדומים, ירוקים, חומים וכרתים, עם כל חליפותיהם ותמורותיהם. שמותיו רבים הם, בהקראו תמיד על שם העצם שהוא דומה לו בתמונתו; יש שהוא דומה למפלשי עב ואז יקרא אגט-עבים, ויש שהוא דומה לפתילים ואז יקרא אגט-פתילים, ויש שהוא דומה לבנין נהרס ואז יקרא אגט-המפולת. כן נמצא אגט-המעגל, אגט-העין, א'-הנקודות, אגט-הכוכבים, אג'-האלמוגים, א'-הצבים, א'-האזוב, א'-הקנים, א'-הקשת (בהתחלק מראהו לצבעי הקשת) ועוד הרבה כאלה. גם אבני

אגט-פתילים.

השהם, הקרניאול והאחלמה הם מעין האגט. במינים הקשים שיש בו ישתמשו בני האדם לתכשיטים, לכלים נאים ולחוליות שונות במכונות אשר נחוצה להן הליקות מדויקה. האגט היותר יפה מובא מאורוגואי ובראזיליא והודו וערב וסיציליא, אבל הוא נמצא גם בביהם, סכסוניא, העסען ופראנקען. ביותר גדול עבודו כעת בנסיכות ביר-קענפעלד (אל-

אגט-המפולת.

דענבורג), בערי אבערשטיין ואיזאר. בערך 200 בתי רחים נמצאים שם להשחזתו, ובכל אחד ארבע או חמש אבני-משחזת נעות וסובבות על ציריהן בכח גלגלי מים ועושות סחורה למכביר הנשלחת משם לכל מרחקי ארץ. בערך אלף אלפים מארק יוציאו בעלי הרחים על קנית חמר האגט אשר יעבדוהו בידי חרוצים אף ישכילו לצבעהו — אם חדל צבע הוא — ולהכינהו בכמה גוונין. חכמת הצביעה הזאת ידועה היתה עוד בשנות קדם, ויסודתה בתכונת האגט, המלא נקבים וחלולים דקים, הנוחים לקבל אל תוכם יסודי צבעים שונים ולהתמלא מהם ככל הנחוץ. האבנים הראויות לזה שורין אותן במי דבש משך שבועות אחדים; הדבש הנקלט בהן יתהפך לפחם בהתבשלו בחמיץ-גפרית, ואז יהיה מראה האבנים מלא קוים יפים או כתמים נאים, חומים, שחרחרים או שחורים כליל. הצבע הכרתי ינתן להם גם כן על ידי שריה כימיאית.

אֲגָטִי (Agati *Desv.*), מין נטע הפורח כשושנה. לו יתחשב הזן א' גרנדיפלורא (A. grandiflora *Desv.*), עין שפל, הגדל בהודו המזרחית ונצתו אדמדמת או לבנה. נוטעיו ימצאו חפץ בנצתו ובקליפתו הרירית, ששתיהן תרופה לקטרטין (Katarrh), ובעליו — העוצרים את הדם כי יזוב ומשקיטים כאב החבורה, גם יצלחו לכביסה כבורית, ושרביטיו בעודם באבם יאכלו כפול הירוק.

אֲגָטִים (רומית: Ăgusae Insulae או Ăgates — איי העזים), קבוצת שלשה איים הנמצאים בקצה סיציליא מערבה, והנכללים יחדו בגבול מדינת טראפאני. שטח אדמתם בס"ה 182 קמ"מ ומ"י 12,000. הגדול בהם הוא הא' פאביניאנה (Favignana) ומלפנים אגוזא; אדמתו פוריה ומבורכת ביין וכרכום; שם גם מקום טוב לציד דגי הטונוס (tonnara). צפונה לו האי הקטן ליבנצה (Levanzo) ומלפנים פורבנטיא או בוצינה). מערבה להם מריטימה (Maretimo) ומלפנים היערא; הוא סלע שמם. על יד האיים האלה נצחו הרומאים (241 לפני ספה"נ) באניותיהם ת"י לוטאציוס קאטולוס את הקרתגים, ובנצחון ההוא תמה מלחמת הפונים הראשונה.

אַגְטֶלֶק (Agtelek), כפר בנפת גאמאר באונגריא ומ"י 600,

נודע לתהלה ע"י המערה הסטלקטיטית (Baradla בל' הסלאוים ע"ש שהיא מפיקה הבל וחם) היותר גדולה באירופה. מבואה בקיר סלע גבעת בראַדלאַ (גבהו 48 מ') צפונה מערבה להכפר. פתח המבוא בגובה 1 מ' ורוחב 1_5, ובתוכה המון מערות ותהומות ומנהרות האחוזות זב"ז, ובתוכן כאלה שאי אפשר לבוא בהן מפני גבה שני נחלים העוברים בתוכן, המכונים בשמות אחירון וסטיקס. בכלל תתחלק לשתי מערות, העתיקה והחדשה. את העתיקה ידעו יושבי המקום משנות קדם, בבקשם בה סתר להם בכל עת צרה וצוקה. החדשה נגלתה בראשית ש' 1825 ע"י עמעריך פֿאס, ועד קצה גבולה— 1856 ע"י החוקר אדאָלף שמידל. ארך שתיהן ביחד הוא 5_8 ק"מ, וארך השבילים והמנהרות אשר בצדיהן $2_{,5}$ ק"מ. המערה הגדולה הזאת מלאה תמונות שונות ונפלאות מנטפי המים שנקפאו ונטרשו ויהיו לאבנים מוצקות (Stalaktiten); בה נמצאות גם עצמות חיות משונות שהיו בזמן יצירת הארץ, גם שרידי כלי האנשים הקדמונים אשר אוו אותה לשבתם.

אַגֵי (Age או אַקסין), מין חֵלב רך כחמאה ומראהו ירקרק כהה, אשר יוציאו יושבי מקסיקה מן כנמת העלה (Schild-laus — הותס יגדלו במה כנגות מטעיסס) בשפכם עליה מים רותחים. החלב הזה בעמדו מגולה לאויר יתקשה והיה לגשם ספוגי, וכשימרחוהו על העור יקרום כקלף וכקולודיום (Collodium), ובעבור סגלתו זו ישתמשו בו שם לתרופות. בעלי המזג בהפרידם אותו לחלקיו מצאו בו מין חמיץ חדש אשר קראוהו על שמו: חמיץ אַקסין, וכשהפרידו גם אותו לחלקיו מצאו בו החמר הבלתי נמס באלכוהל וקראוהו בשם „אגינין" (Aginin), כי חמרי היצורים (Organismen) בנוים מיסודות המרכבים לשלשים גם לרבעים.

אָגִיגְיָה (Ogygia), ע"ע קליפזא (Calypso).

אָגִיגֶם (Ogyges), שם רות המים אצל היונים הקדמונים. ע"פ הגדות עתיקות באתיקה וביאוטיא היה מלך עתיק יומין; בימיו היה מבול גדול בארצות האלה וימח את כל היקום אשר בם, והוא נודע בשם „מבול אָגיגס".

אֶגִידָה (Ägide) הוא המגן שעשה היפֿאֶסטוס (Hephästos הוא וואולקאן אליל האש) לצאֶוס (Zeus—אליל האלילים); אותו נשאה גם אַתונה (Athene—אלילת החכמה) ולפעמים גם אַפולון (Apollo—אליל האור) ואַרעס (Ares—אליל המלחמה). מפני המגן הזה נחתו כל עמי הארץ, כי מדי הניעהו צאֶוס הרעיש המגן וירעם נפלאות כסער ביום סופה. לפי הגדה אחרת, היתה האֶגידה עשויה מעור העז אשר היניקתהו בהיותו על אי כרתים. על כן נמצא את האֶגידה מתוארה ע"י המשוררים וחכמי חרשים פעם כמגן וצנה ופעם כעור חיה הסוכך על גוף אחד האלילים. המגן הזה היה סמל החסות אשר דמו עמי קדם למצוא בצל אליליהם.

אֶגִידִי (Ludw. Karl Ägidi), סופר אשכנזי, חכם ולמוד משפט, נולד 1825 בטילזיט ויהי 1868 לפרופ' בתורת המדינה בבונא ומש' 1877 במחלקה אשר לתורת המשפטים באוניוורזיטט הברליני. הוא כתב ספרים ומאמרים נכבדי ערך בתורת המדינה ודברי הימים.

אִגִידִי (Igidi), חלק ממדבר זהרה המערבי (ע"ע).

אֶגִידִיוּס (Ägidius, צרפ' Gilles), קדוש הקתולים שנולד בערך 640 בארץ יון וייסד בית מקלט נזירים ע"ג גאַר (Gard) בצרפת וימת שם 721. ספורי נפלאות משכו המוני אדם אל מקום קברו והבנינים הלכו ורבו מסביב לבית המקלט עד שהיו לעיר הנקראה ע"ש קדושם „ס"ט-גילי" (St. Gilles).

אֶגִידִיוּס אַ קולומניס (Ägidius a Columnis) ממשפחת קולונא (Colonna) הנודעת לשם בדה"י לרומאים, נולד 1247 ברומא וישמע בלמודי הח' טומאש די אקוינה בפאריז, ויהי אומן את המלך פֿיליפ היפה וימת 1316 בתור ארכיבישוף בבורגאש.

אֶגִידִיוּס די ויטירבה (Ägidius de Viterbo), קרדינאל וראש חברת נזירי האגוסטינים ברומא, חי בסוף המאה הט"ו וראשית המאה הט"ז לספה"נ, קרב באהבה את המדקדק ר' אליהו בחור האשכנזי (ע"ע) ויתן לו ולמשפחתו בית בחצרו וספק כל צרכיהם בכבוד כשלש עשרה שנה. ויקח מפיו תורה בשפת עברית ודקדוקה, בחשבו כי על ידה יוכל להבין למודי הקבלה, אשר טובי חכמי הנוצרים שגו אז באהבתה, ואחד מחכמי היהודים ברוך בנבנתי העתיק בפקודתו את ס' הזוהר — כלו או מקצתו — ללשון רומית. גם הגה כבוד לספרי חז"ל ועמד לימין רייכלין (ע"ע) בריבו עם המומר פֿפֿעפֿרקורן (ע"ע) וכהני הדומיניקנים, על אודות ספרי התלמוד אשר חפצו לשרפם באש. באחד ממכתביו כתב אל רייכלין לאמר: „תורת היהודים אשר נגלתה להם מתוך האש נמלטה מאש שתי פעמים: הפעם הראשונה בהנצל אברהם אביהם מכבשן האש באור כשדים, והפעם השניה עתה על ידך — כי הצלת את ספרי התלמוד, המפיצים אור על חקי התורה, ולו נכחדו הספרים ההם מעל פני האדמה, כי עתה שבו החשך והאפלה לכסות את עין הארץ. בתמכנו היום בידך תמכנו משפט וצדק, ולא את ספרי התלמוד שמרנו כי אם חקי הכנסיה הקטולית" (Schreiben an Reuchlin v. 1516, Briefs. II). הכהן הישר הזה קרא תגר על כהני האון אשר חרצו משפטם ליסד (1531) בתי אינקויזיציא בפורטוגאל למען עשות משפט ביהודים האנוסים (Herculano, p. 239).

אַגְיָה (Agio, קרי אַדזיא — נגזר מהמלה האיטלקית Aggio), הוא יתרון המחיר אשר למטבעות כסף וזהב או השטרות, על פי השער בשוק הסוחרים, על שוים הקצוב הטבוע עליהם מטעם הממלכה. ההפך ממנה הוא אם מחיר המטבע העובר לסוחר נמוך ממחיר הטבוע עליו, וההבדל הזה נקרא בשם דיס-אַגיא (Disagio). האג' תערך על פי חשבון אחוז ממאה (Prozent) הנהוג. שער המטבעות עולה ויורד על פי סבות רבות שיסודתן בכלכלת המדינה, הנהגת האוצרות בממלכה ומצב עניני החברה והמדינה המשתנה מיום אל יום. מהסבות האלה הנכבדות הן: בשעה שהממלכה ממעטת בהתכת מטבעות בעלי מתכיות יקרות — כסף וזהב, ומרבה להוציא שטרות ניר; גם אם תעשה אותם ממיני מתכיות יקרות אבל קלות במשקלם ובאיכותם, אז שער המטבעות שהם „טבין ותקלין" עולה למעלה במדת ירידת השטרות או המטבעות קלי המשקל, הגרועים והנשופים. מלבד הדבר הזה עולה ויורד שער המטבע היוצא בכסף וזהב על פי המחירים השוגים להמתכיות היקרות האלה בשוק הסוחרים, בעוד אשר הממלכה טובעת אותם על פי מחיר וערך קבוע. בד"מ אם עלה ערך מחיר הזהב אל הכסף ושוה אל 1 : 16, בעוד שהממשלה טבעה את מטבעותיה על ערך = 1 : 15, אז הלא ימצא חשבון להוציא מטבעות של זהב מהארץ למכרם במחיר גבוה, ולקנות כסף להטביע עליו מטבעות כסף. כן יוכל כל אחד לשלם את חובותיו במטבעות המתכת שאין עליה קופצים בשעה הזאת ולאסוף ולכנוס מטבעות המתכת המשובחת והנדרשת; כן היה הדבר בצרפת בש' 1848, אשר מטבעות הזהב בעלי 20 פֿר' עלו במחירם על מטבעות הכסף בעלי 5 פר' בערך 7—15 אחוז מאלף (Promille). לעמת זה בשנות החמשים וראשית הששים למאה הזאת רבתה הדרישה על הכסף אשר משקל רב ממנו הוציאו מאירופה לאזיא, ואז עלה מחיר מטבע כסף על פי ערכו לעמת מטבע זהב והמחליף דינר זהב על מטבעות כסף היה משלם האג' בפרוצינט ידוע. לפעמים יעלה מחיר מטבע של מתכת אחת על השניה גם מבלי שיעלה השער של המתכות כשהיא לעצמה. הדבר הזה יקרה בעתות מלחמה ומהומה ומהפכה, שאז היתרון למטבעות הזהב על הכסף מפני קטנותם והיותם נוחים להפקידם במקום בטוח או לשאתם בחיק. כן היה הדבר בפאריז בש' 1814, שאז עלה מחיר מטבע של זהב על של כסף בערך $6\frac{1}{2}\%$ ובש' 1848 היה היתרון למטבעות זהב על כסף בערך 12%, בעוד אשר שער-החלופים בלונדון קבע יתרון-מחיר לזהב על מקחו הטבוע (Pari) 3%. בממלכת אשכנז תקרה לפעמים עלית השער למטבעת הזהב, בהגיע תר שלומים לחובות הבאנקים הפרטיים אל בתי המסחר אשר באנגליא ואמריקה, ובית גנזי הממלכה (Reichsbank) ישתמש בזכותו ויפוו

כחו לפרוע שטרותיו בשקלי כסף או במטבעות זהב נשופים מרוב ימים. בש' 1875 היה מחיר הזהב בנסכא 1395 מארק בעד ליטרא אשכנזית, ובמארקים מזהב עלה לסך 1,409. כמובן לא נתנו את המחיר הזה במטבעות זהב, כי אם בכסף, בשטרות הממלכה והבאנקים הפרטיים. — ביחוד נכבדה האג' על המטבעות שוי המחיר באותן הארצות ששטרות הממלכה נעשים במדינה בשיעור מרובה. כן בארצות הברית באמריקה, בשנות מלחמת האזרחים 1861—1864, עלה האג' על הדולר של זהב עד לסך 185%, כי בעד מאה דאָלאר זהב נתנו 285 ד' משטרות הממלכה. לפי מדת התחזקות הריפובליקה ושובה לאיתנה הלך ההבדל הזה בין המטבע של זהב ושל הניר הלוך וחסור ובש' 1879 כבר היו שני המטבעות האלה שקולים במחירם והבטחון שב לאיתנו כקדם. בצרפת ירד ג"כ מחיר השטרות משנת המלחמה 1870, אך במדה מעטה ולזמן קצר, בשנת 1871 היה ההבדל רק 3% ובש' 1875 חדל מכל וכל, ומהעת ההיא הבטחון בהממלכה וגנזי אוצרותיה חזק מאד ושטר נייר שקול בנגד מטבעת זהב. ההבדל הקטן לפי הערך בין שער המטבע של כסף והשטרות של הממלכה באוסטריא-אונגריא, אינו בסבת הבטחון בעשר הממלכה, כי אם בירידת השער על הכסף בתור מתכות. השער הקבוע למטבע של מתכות להעריך על פיהו שער המטבעות של ניר באוסטריא ורוסיא הוא על מטבע של זהב. בכלל בממלכות אשר שער המטבע של ניר הוא קבוע מטעם הממלכה ואינו תלוי בשוק הסוחרים ימעטו המטבעות של זהב וכסף מיום אל יום ויערכו בתור „סחורה". ואז האג' שם אינו יתרון — או הורדת — המחיר על שער המטבעות, כי אם מקח קצוב על המתכות כבעל כל סחורה. בשם אג' יכונה גם כן יתרון המחיר על הניירות והשטרות העוברים לסוחר על שוים המפורש. באופן הזה נקרא היתרון הזה גם בשם עליה (Prämie), והוא ההפך מהמלה Perte בצרפתית שפירושו „פחת" או „הורדה".

אַגְיוֹטַג (Agiotage, קרי אַדזיאָטאַזש), הוא המשא והמתן בבית הבירזה שאין בדעת בעליו אל הקנינים בעצמם, כי אם אל הריוח היוצא מהם על ידי עלית השער וירידתו. במסחר כזה יתן הסוחר את עיניו ביחוד אל השטרות אשר אין מחירם קבוע עוד והנכונים לרדת או לעלות בכל שעה על ידי כל סבה קלה, ואחרי כן יסבבן הסוחר האגיוטגור בעצמו ע"י ידיעות בדויות כפי הדרוש לחפצו. בתנאים כמו אלה יצא המשא והמתן הזה מסוג המסחר, ויקרא כמעט בשם: „משחק" (Börsenspiel). האג' היא קרובה לשכר ביותר לאיש בעל אוצרות, אשר הכח בידו להפקיע את השער ולנצח על המשחקים הקטנים — להטעותם כי יקנו באמת את השטרות על פי המחיר אשר נתן להם הוא בערמת לבו. — למתוח קו בין המסחרים הישרים ובין העקלקלים, הוא דבר כבד מאד; כי על כן אין לאל יד המשפט לחוקק חקים קבועים בזה, כי תמיד ימצא הסוחר המשחק יד לו לסבבם בערמה, והאיש הישר ילכד בהם.

אַגְיוֹנָה (Marco d' Oggione) או אוגיונה גם דאַ אוגלונא, שם צייר אָמן נודע לתהלה, גולד בעיר אגיונה 1460, היה מתלמידי הצייר המהלל ליאונארדה דא ווינצי ובסגנונו עשה גם ציוריו הנפלאים. רבם תמונות הקדושים, נמצאות בהיכל לובר בפאריז, בעיר מילאַן ובבית האסף לדברים עתיקים בברלין. מת בעיר מולדתו 1530.

אֶגַיוֹם פֶּלַגוֹם (Ägäisches Meer, Ägaios pontos או Ägaios pelagos) הוא הים האֶגאי והתוגרמים קוראים לו Ak-Deniz (הים הלבן) להבדילו מהים השחור. שם אֶגיום פלגום נשחת מעט מעט במבטא העמים עד כי נשתנה ל אַ ר-כִ י פ ל ג ו ס, ויהי לשע"צ כללי לכל ים הדומה לו בהמון האיים הנמצאים בו. בשמו הקדמון נקרא על שם המלך אֶגאֶוס שנטבע בו (ע"ע), והוא חלק מהים התיכון, ומקומו בין חצי-האי הבאלקני ואזיא הקטנה. בצפון מחובר הוא אל ים השיש ע"י מעבר הדרדנילים; בדרום מגבל הוא בקו עקום כקשת, העובר ממצר מאליא, שהוא קצה הפילופונים (ע"ע), על פני איי צירִיגה, צירִיגוֹטה, קאַנדיא (הוא אי כרתים), קאזאָ, סקאַרפנטאָ או קרפאַתה ורודוס עד קרן דרומית מערבית של אזיא הקטנה. בפאת דרמע"ר הוא מחובר אל ים יון, דרמ"ז אל הים הליבאנטי, צפמז"ר מחובר הוא ע"י ההילספונטוס וים השיש והבוספאָרוס אל הים השחור. ארכו מדרום לצפון 670 ק"מ, רחבו הממוצע 300 ק"מ ושטחו 196,350 קמ"מ. קבוצת האיים הספוראַדים (ע"ע) והציקלאַדים (ע"ע) הם כמעברה נטויה בין אירופה לאזיא, והמים אשר ביניהם נקראו מלפנים בשמות מיוחדים. החלק הצפוני אשר בין תיסאליא וההילספונטוס נקרא: ים טראציא (תירס); הדרומי אשר בין הציקלאדים ואי כרתים: ים קריטה; הדרומי-מערבי בין הציקלאדים והפילופונים: ים מירטאָ; הדרומי-מזרחי בין איי קריטא ורודוס: הים הקאַרפאַטי ואשר בין רהודוס עד תיאוס, מקום איי הספוראַדים: הים האיקאַרי.

חופי הים הם ברובם הררים ושפועים כהאיים; רוב יושביהם הם יונים, אך בכלל אין ישובם גדול ומרובה. החוף המערבי הכולל ארץ יון ותיסאליא וחלקי מוקדון הדרומית-מערבית איננו מרובה בנמלים ומקומות מסחר כראוי לפי המקום, עד כי עיקר המסחר עובר דרך האיים. ממצר מאליא, אשר בסופות וסערות המצויות סביביו היה נודע לרוע גם בימי הומירוס, נמשך חוף שמם מלא צוקי סלע מבלי כל עיר נושבת — חוץ מהעיר מונימבאזיא או נופאָלי די מאַלואזיא (Epidauros Limera) במרחק 150 ק"מ צפונה עד מפרץ ארגולי או נאופליאַ. מעבר לארגולים מזרחה לחצי האי אטיקה, יש מפרץ אֶגינה, הוא לשון הים הסארונית ובו נמלים ומקומות טובים למעמד אניות, כמו: נעאַעפידאַברה, קעכריאֶם (הנמל המזרחי של קורינת), פיראֶוס, הוא החוף האַתוני, ונמלי האיים: אֶגינה, פוראָס (קאַלאַוריא) וקולורי או סאלאַמים. מזרחה למצר קולונאעם (סוניום) שהוא קצה אטיקה הדרומית, נמצא אי הסלע הארוך מאקראָניזי (העלענה) עם נמל מאַנדרי; 17 ק"מ צפונה—נמל פראַזאֶם היפה מכל נמלי אטיקה והנכבד בכל החוף הארוך הנמשך ממצר קולונאעם צפונה מערבה על פני מפרץ מאראַתון ומעבר התירמופילים עד לשון ים ציטוני או לאַמיא (Sinus Maliacus). אל מול החוף הזה אשר לאטיקה, ביאוטיאָ ולוקרים המזרחית נמצא האי הגדול אֶבאֶאַ הנבדל מהיבשה בים האֶבאי (ע"ע אֶבה בסופו). משם נמשכת תעלת טאלאַנטי (Sinus Opuntius) ללשון ים הלאַמיאית, בה יפול נהר העלאדה (Spercheios) וממנו הלאה מזרחה—תעלת טריכערי העוברת ללשון ים וואַלאס או יולקאָס (Sinus Pagasaeus) אשר אליו יבואו במעבר צר על פני חצי אי איסתמיא. מקצה חצי האי הזה מזרחה ימשכו רכסי ההרים היפים, הרי פעליאָן ואוסא, הנפרדים מההר הגדול אולימפאָס ע"י בקעת טימפי הנודעה בשם.

החוף הצפוני — חוף מוקדון ותירס, שהיה מלפנים מרובה במושבות היונים, עזוב עתה עד כי מלבד העיר שאלוניקי אין לו אף עיר גדולה אחת. ממזרחה של מפרץ שאלוניקי והלאה (Sinus Thermaicus) יפה ונפלא החוף למראה חצי האי המוקדוני עם שלש לשונות הארץ אשר מראיהן כשלש הקלשון עם שתי לשונות ים וההר אתוס (Athos) הנודע לתהלה. אחריו נראה מפרץ רענדינה או אָרפאני (Sinus Strymonicus). אחריו הנמל קאבאלא, שפך נהר מאריצה (Hebros), מפרץ ענאָס אשר הנמל נשחת כעת מערמות החול ולאחרונה מפרץ סאראָס (Melas Sinus) מאחרי חצי האי גאליפולי היא חערזונס הטראצית אשר על פני ההילספונטוס. החוף המזרחי של הים האֶגאֶי הוא החוף המערבי של אזיא הקטנה, היא הארץ אשר שנתה מאד במראָה ע"י חול ועפר שנערמו שם ממשברי מי הים וממבואי הנהרים המשתפכים בו ממנה, נהרי באקיר-טשאי (Kaikos), סאראבאט (Hermos), קיטשיק מענדערעס (Kaystros) ובאֶיק-מענדערעס (Mäander), אשר מלפנים עמדו שם ערי המסחר של שבטי האֶאולים, היאָנים והדאָרים ומדינותיהן נקראו בשם מיזיא, טרואס, לוד וקאריא. החוף הזה איננו מרובה

בלשונות ים אבל יש בו מפרצים ונמלים הרבה והמון איים קטנים הנמשכים מתאזאס עד רודוס והנכללים בממשלת תוגרמה בגליל „גזאיר", הוא גליל האיים. אמנם רבים הם המפרצים והנמלים והמקומות הראוים למשקע האוגנים והבאת הסחורה על היבשה, אבל בכלם רבה העזובה. הטובים שבהם הם מפרץ אדראמיטי צפונה מזרחה למיטי-לענה (Lesbos) עם מפרץ איבאלי וקבוצת איוו, לשון ים סמירנה, לשון ים קושאדאזי או סקאלאנובה מזרחה לאי סאמאס, הנפרדת מהראשונה ע"י חצי אי, אשר בו נמל טשעשמע ממול האי חיאוס, ולשונות ים מגדליא, קא וסימי אשר בקצה מדינת אנאטוליא דרומה מערבה. כל הים הזה הוא נדמה לארץ הרים אשר בקעיה ואגגיה ועריסותיה מלאי מים. בחלקים אחדים בים הזה יש אשר הדרך למעבר האניות הולכת עקלתון בין המון האיים, עד כי כל תופשי משוט לא ימצאו ידיהם בסער ביום סופה. ובכל זאת טובה ונעימה הדרך ליודעים לעבר בה והמים עמוקים הם ברובם. עלות מי הים ומשקעם לא יוכר שם מפני הרוחות והזרמים המקומיים. הזרמים הנמשכים לארך החוף יקלו להאניות את בואן ללשונות הים ומפרציו. הזרם הראשי הבא ממי הים השחור, יחלק לפלגים הרבה בבואו בין המון האיים; בכל זאת עיקר זרמתו הוא דרומה, ונפגשת היא עם זרמת הים התיכון הנמשכת מערבה לארך חוף אזיא הקטנה, והמשתפכת בשטף עובר לעת תנשב רוח צפונית מזרחית בים ההוא.

הרוחות שומרות תקיהן בים הזה ורק לעתות החרף תתחלפנה ולעתים רחוקות תהיינה לסערות וסופות. כבוא האביב תשקוטנה ותשובנה לדרכן. שמונה ירחים בשנה תשלט רוח צפונית מזרחית חליפות עם רוח צפונית וצפונית מערבית. בבקר בבקר תנשאנה הרוחות התמידיות האלה מן ההילספונטוס ומחוף תירס ותעבורנה ביום על פני כל ים האיים. הן יבשות ובריאות וטובות לנשימה ומגרשות את האדים והרטיבות מן העמקים והבקעות. גם כי תחזקנה לפעמים במעופן לא תאנה מהן רעה לעוברי ארחות ימים, כי לא תשנינה את דרכן ולא תעכרנה את פני השמים, עד כי נקל להרב החובל לראות עד 150 ק"מ למרחוק ולשמור דרכו הלאה או לנטות אל אחד המפרצים והנמלים אשר יבחר לו למחסה עז. כמעט תשקע השמש תשקוטנה הרוחות והים ישוב ויהיה כראי מוצק, ואז תתנשא רוח דרומית לאטה, המביאה נעימות ומרפא בכנפיה, ועל כן רבה תהלתה בפי משוררי קדם. כוכבי השמים ומעוף הצפרים הנודדות ודגי התונוס העוברים למסעיהם בפרקים ידועים בשנה הם סימנים מובהקים לרב החובל, לדעת דרכו ולערוך מרוצת האניה אל מחוז חפצו.

אגילאוס (Agelaos): 1) בן היראקלס אשר ילדה לו אימפאלה מלכת לוד; אבי אבות המלך קראזוס. 2) בן אניאוס מלך קאלידון ואחי מיליאגר (ע"ע), מת במלחמת הקאלידונים עם הקוריטים. 3) בן דמסטור, היה אחד הגברים אשר בקשו אהבת פנלופה אשת אודיסיאוס, ואף שהיה הגבור בכל אוהביה לא עמד מפני בעלה הזועם ויפול חלל מידו. 4) הוא גם שם עבד פריאמוס מלך טרויא, אשר הגית את פאריז על מרומי הר אידה בעודנו ילד, למען ימות שם לשחת ולא תאבד הממלכה בגללו; אך כשובו אחרי חמשת ימים לראות את נבלת הילד, ראה והנה דוב מיניקה ומחממת אותו להחיותו, אז לקח את הילד אליו ויגדלהו אצלו.

אגין (Agen, קרי אזשאן, ומלפנים Aginnum), עיר הראשה במחוז לאט-ע-גאראן ע"נ גאראן אצל שפך נהר מאס ומ"י 18,746. היא מרכז למסלה האורליאנית והדרומית. בה מושב הגמון ובית משפט גבוה וב"ס הרבה. בביבליוטיקה אשר בה נמצאים 20,000 ספרים. לפני העיר נמצא סלע הנקרא בשם „גבעת פאמפיאן", המהוללה בחדרי התפלה החצובים בה ובמראה הנחמד הנשקף משם למרחוק. העיר היא מולדת החכמים י' סקאליגער ולאספד (Lacépède). — מעיר הזאת יצאה הרעה ליהודים יושבי צרפת וספרד (בש' פ' לאלף הזה), הנודעה בשם „גזרת הרועים" (ע"ע), וגם היא נמנתה בין 120 קהלות ישראל שנשמדו ואבדו בעת ההיא. בש' קע"ט נגזרה על היהודים בצרפת לשאת על בגדיהם „ציונים משונים", ואז כבדה הפקודה ביותר על יושבי מרשילייא (Marseille), אגין ואביניון (ע' שבט יהודה 114).

אגינה (Ägina): 1) אחד איי יון בלשון ים סארון, מ"ש 86 קמ"מ; בשם הזה נקרא מאת הגבור אאקוס על שם אמו. לפי אגדת היונים היה האי שמם מאדם, ויתפלל אאקוס אל צאוס אביו, ויעתר לו האליל ויברא לו המוני אדם מאת הנמלים שהיו שם, הם הגבורים המירמידונים אנשי השם. העמים הדארים ירשו את האי הזה בהיות איתן מושבם בעפידוירוס. במאה הו' לפני ספה"נ יצאו יושבי האי מת"י העפידוירים, ואז עלו והצליחו ויעשו חיל ויעשירו; מהם עסקו במסחר ובחרשת המעשה, ומהם עברו ארחות ימים ויובילו סחרם למרחוק, גם מטבעות טבעו באי הזה ראשונה לכל מדינות יון. במלחמות היונים עם הפרסים הצטינו אזרחי אגינה בגבורתם ואמץ לבם, ורבים מהם עשו להם שם עולם במשחקיהם על ההר אולימפאס וינחלו למו כבוד מנצחים. כבודם וגבורתם אבדו בראשית המאה הה' לפני ספה"נ, במלחמתם הארוכה עם אתונה; בה מטה ידם, עד כי גורשו כלה מהאי הזה (431) ותחתם באו יוצאי אתונה לשבת בו. מקץ המלחמה הפיליפוניזית (ע"ע), השיב ליזאנדר שר צבא שפארטה את שארית האזרחים המגורשים אל ארץ אבותיהם, ויהיו לממלכה שפלה עד אשר נכבשו מאת המוקדונים ואח"כ מאת האתונים ולאחרונה באו בידי הרומים. אנטוניוס השיב את האי להאתונים, עד שבא אגוסטוס וישב ויספחהו לרומא. בימי קיסרי ביצנץ היה האי הזה נחשב לגבול העלאס, כאשר נכבשה קונסטנטינה בידי נוסעי הצלב נפל לאחוזה לגאליאטי מאלאטסטא וממנו נמסר לממשלת ויניציא. בש' 1537 לקחו שר האניות קירידין ברברוסה ויספחהו לממלכת תוגרמה ובש' 1654 כבשהו האדמיראל הויניציאני פרנציסקו מורוזיני, אך לא ארכו הימים ותגבר יד התוגרמים ויכבשוהו אליהם, וכן נשאר תחת ידם עד ימי מרידת היונים, בפרקם עול תוגרמה מעל צואריהם, ועתה יתחשב על גבול אתיקה-באאוטיא בממלכת היונים ומ"י 6,112. במערב האי במקום שעמדה לפנים העיר הבירה אשר שמה כשם האי, נמצאת גם עתה עיר הנקראת בשמה, אך קטנה היא מאד ומ"י רק 1,773. — האי אגינה כבר נודע בדברי הימים בראשית התפתחות חרשת המעשה במדינת יון. בסוף המאה הו' לספה"נ היה שם בי"ס לחרשת יציקת המתכת ועל ידו בית אסף פסילים רבים, תמונות גבורים ואנשי שם, תמונות אלילים ותמונות מנצחים במשחקי הלאום. מיסד ביה"ס ההוא היה החרש אמן הנודע, קאלון (Kallon), ומתלמידיו המובהקים הכי נכבד שם אנאטאס (Onatas). מלבד איזה זכרונות קטנים אשר נותרו מהם, כמו התמונות הבולטות בטיראקוטה (Terracotta), הנה הציבו למו האגינים יד ושם בקבוצת הפסילים בהיכל אתונה, אשר נמצא בש' 1811, והמה עתה בבית אסף לחרשת דברים עתיקים במינכען. — 2) שם הכוכב הצ"א בכוכבי הלכת הקטנים (Asteroides), אשר בין מזל צדק ומאדים.

אגינור (Agenor): 1) בן פוזידון (Poseidon—אליל הים) וליביא, מלך פיניקא ובעל טיליפאסה (Telephassa) אשר ילדה לו שלשה בנים: את קדמות, את פאניקס ואת ציליקס, ובת אחת, היא אירופה, אשר נגנבה ע"י צאוס בהתחפשו לפניה בדמות שור, וישלח אביה את שלשת אחיה לבקשה ויצו עליהם משוב אליו עד אשר ימצאוה ויביאוה אליו. ויהי כאשר נבצרה מהם למצוא עקבותיה ויתהלכו באשר התהלכו ויתישבו בארצות שונות ולא יספו שוב עוד אל אביהם (ע' קדמות). 2) בן אנטינור, אחד מראשי גבורי טרויא, אשר בעזרת אפולון מגנו שר אל אחילס (Achilles) ויפצעהו, וכאשר כבדה עליו המלחמה שב אפולון ויצילהו, בהתחפשו בדמותו ובהלחמו תחתיו. הוא הומת לאחרונה מידי נפטולימוס (Neptolemos) בן אחילס.

אגינסקי (Ogińscy), בני משפחה גדולה במדינת ליטא והם גם הנסיכים לבית קוזיעלסקי. בימי המאה הי"ח

הגיע כבוד המשפחה למרום קצה ופעולתה היתה רבה מאד בעניני הריפובליקה הפולנית. מהנכבדים שבהם הם: 1) אגינסקי אלכסנדר, גבור מלחמה בצבא הפולנים בהצותם את הרוסים ע"י סמאָלענסק 1611 ואת התתרים ע"י חאַטים (1621) ומת בש' 1653 בתור שר המצודה (Kasztelan) בטרוקי. 2) בנו מ ר צ י א ן אָג', שר המדינה (Wojewoda) בטרוקי ומזכיר (Kanclerz) מדינת ליטא גם גבור מלחמה ורב עליליה; מת בש' 1690. 3) בנו י א ן אָג', שר צבא (Hetman) במדינת ליטא (מש' 1682), הצטין בגבורתו במלחמתו נגד התתרים והתוגרמים תחת פקודת המלך הגבור יוהאן סוביסקי, מת בשובו מן המלחמה ע"י העיר ווינה בש' 1684. 4) בנו ג ר י ג ו א ר א נ ט ו ן אג', היה בש' 1708 לשר המדינה והצבא בליטא ויגבר בזרוע עזו על השוודים במלחמה על יד ווילנא ויתר ערי המדינה וימת בש' 1709. 5) ק א ז י מ י ר אגינסקי, אחיו, היה ראש בית דין הגדול (Marszalek trybunalu) במדינת ליטא (מש' 1726) ושר המדינה והצבא בגליל ווילנא וטרוקי; מת 1737. 6) נכדו מ י כ ל ק א ז י מ י ר אָג', נולד בוואַרשא בשנת 1731 ואחרי לקחו לאשה את בת מזכיר הממלכה צארטוריסקי נסע. בשנת 1764 לפטרסבורג לבקש מאת הקיסרת עקאַתירינה II כי תהיה בעוזריו לשבת על כסא מלוכת פולין אחרי אגוסט III הסכסי. אך חפצו לא בא ועל כן היה מן הבאים בברית ההתקוממות (Konfederacya) נגד פוניאטוב-סקי, אשר נכרתה בעיר באַר בפודוליא, ויעמוד בראש גדוד אחד אשר נלחם עם הרוסים, אך הגבור סובאָרוב הכהו מכה נצחת ביום 23 סיפט' ש' 1771. אחרי כן ברח מן הארץ ויהי נע ונד באירופה עד אשר חננו המלך וישב לארצו ולגדולתו, אך לא הוסיף עוד להתערב בעניני המדינות וישם כל מעינו ביסוד בתי מלאכה ועניניִם טובים להחברה בכל סביבות נכסיו וערי אחזתו. על ידו התגדלה והתרחבה העיר סלאָנים אשר בפלך הוראָדנא ותבנה ותכונן בארמונות ובבתי צדקה וחסד. הוא בנה את התעלה הגדולה הנקראת עד היום „תעלת אגינסקי", לחבר את הים הקדמוני או הבלטי עם הים השחור ע"י התחברות הנהרות הגדולים: נימאן ודניעפר בתעלה אשר תמשך מהנחל שצארא (Szczara), השופך מימיו אל הנימאן, אל הנחל יסיולדה (Jesiołda), המשתפך אל הנהר פריפעט ומשם להדניעפר. תועלת התעלה הזאת לסחר מדינות וואָלין ופאָדאָליא גדולה מאד. ארך התע' שבע פרסאות ורחבה 5—8 קומות ועמקה בערך 5 רגל. הוא היה גם אוהב חכמת חרשים ויודע חן בדרכי החכמות היפות ויכתוב שירים וספורים, משלים והתולים, ויעש לו שם במנגינות הפולניזיות אשר חבר, הנקראות על שמו „Polonezy Ogiń-skiego" (פולוניזיות של אָגינסקי). ויהי גם צייר וחצב פסילים, וארמונו בסלאָנים היה מקום מועד לחכמי חרשים ויודעי בינה לעתים. בימי הועד הגדול בוואַרשא בש' 1792 היה מן המחזיקים בתורת המדינה שנתנה להפולנים ביום 3 מאי ש' הנ"ל אשר יסודתה היתה החרות והצדקה. וכאשר נפלה ממלכת פולין בחלוקה הג' (1795) התישב בוואַרשא וימת בש' 1800. 7) א י ג נ א ץ (Ignacy) אָג', שר צבא וראש בי"ד הגדול בליטא, נשלח ב' פעמים פטרבורגה במלאכות המלך אגוסט III. מדברותיו באספת האצילים 1762 נודעות ע"י הדפוס. מת בהאַלע 1775. 8) מ י כ ל קליאופאַס (Mi-chał Kleofas), סגן שר האוצרות האחרון להנסיכות הגדולה ליטא, נולד בש' 1765. בהיותו בן י"ט שנה כבר נשא משרה במדינה ויהי חבר לקריאי העם בועד הממלכה. בש' 1791 נסע בתור ציר מיוחד מהריפובליקה הפולנית אל הולנדיא במלאכות מדינית נכבדה מאד, ובש' 1793—1794 היה סגן שר האוצרות בליטא. בימי המלחמה בש' 1795 החזיק על הוצאותיו גדוד חיל רוכבים ובבא הקץ על ממלכת פולין התגורר בפאריז וקונסטנטינופול עד אשר עלה על כסא רוסיא אלכסנדר I וימשכהו חסד, כי קרא אותו לשוב לארצו וידבר אתו טובות — וישב בנכסיו אשר בקרבת ווילנא. בימים ההם חדל להתערב בדברי המדינה וירב להגות בחכמה ויחבר גם הוא מנגנות „פולוניזיות" הנודעות בשם. אחרי שלום טילזיט (ע"ע) ישב זמן מה בצרפת ואיטליא, בש' 1810 שב לארץ מולדתו וישא חן וחסד בעיני הקיסר אלכסנדר אשר שמהו ליועץ סתרים ולסינטור. בש' 1815 שב ויסע לאיטליא, ויבחר למושב לו את העיר פלורינציא, וימת שם בש' 1833.

אַגִינְקוּרְט (I. B. L. G. S. d'Agincourt קרי אַזשאַנקור), סופר דה"י לחכמת חרשים וחוקר קדמוניות בצרפת, נולד 1730 בבאָוואֶ (Beauvais), מת 1814 ברומא. חבוריו נודעים לשם.

אַגִיס (Agis), שם משותף למלכים אחדים בשפרטה. על שם אגיס I נקראה אחת משתי המשפחות אשר מלכו בשפרטה. א' II (426—399 לפני סה"נ) הראה גבורתו במלחמה הפילופוניזית, בהכריעו תחתיו את הארגיבים והמנ-טיניאים (418). — א' III (338—330) התחבר אל הפרסים במלחמה עם אלכסנדר הגדול ויפול חלל על שדה קרב אצל מיגאלופולים. — א' IV (244—240) נתן אל לבו להשיב את שפרטה לקדמתה ולחדש חקי ליקורגוס כקדם, אך פריצי העיר התקוממו עליו וימיתוהו.

אֶגִיסְתּוּס (Ägisthus), היה לפי הגדות היונים בן תיעסטס אשר ילדה לו פילופיא בתו. בלדתה אותה הניחתהו על אחד ההרים למען יתם שם לגוע, והנה מצאוהו הרועים ויניקוהו מחלב עז ויגדלוהו אתם. ויהי כאשר נשאה פילופיא לאטריאוס אחיה, ויבקשהו אטריאוס וימצאהו ויאמצהו כבן לו. ע"פ חרבו הכירהו תיעסטס כי בנו הוא וגם לפילופיא נגלה הדבר כי אביה הוא גם אבי בנה, אז קם אֶגיסתוס על אטריאוס דודו ויהרגהו, על אשר השיאהו להמית את אביו ותיעסטס חלק מלכותו עמו במיקענה, עד אשר קם עליהם אגאממנון ויגרש את שניהם יחדו. ויהי בעלות אגאממנון למלחמה על טרויא, פתה אֶגיסתוס את קליטאֶמנסטרה אשתו לבגוד בבעלה ולהיות לו לאשה. וכשוב אגאממנון מן המלחמה קם עליו אֶג' וימיתהו. שבע שנים מלך אז אֶג' במיקענה ובשנה השמינית בא אָרעסטס בן אגאממנון וינקום בו נקמת אביו ויכהו וימיתהו.

אַגִיר (Agir או Ogir), אליל הים בהגדת הגורמנים (עמי הצפון מלפנים) ואשתו ראַן אורבת ליורדי הים לתפוש אניותיהם ולקחת אותם שבי.

אַגִירָה (Agira), עיר במחוז קאטאניא על אי סיציליא דרומה מערבה מהר עטנא. היא אחת מערי סיציליא הקדמוניות, ולפנים נקראה אגיריום (Agyrium). בה נולד סופר דברי ימי עולם דיאודור (Diodor). מ"י כעת 11,438.

אֶגֶל (Tropfen, kropla, капля), פי' נטף או טפה, ובטל נקרא אגל (איוב ל"ח כ"ח), על שם עגולו, כי איננו נוטף טפות מלמעלה (ושנוי הע' בא' סוף הכרס מדינית, כמוזכר בתלמוד (מגלה כ"ד:), שאנשי בית שאן ואנשי בית חיפה קורין לאלפי"ן עייני"ן ולעייני"ן אלפי"ן) ומסגלת הנוזל להתעגל, כשיעזב לנפשו באין לוחץ ומפריע מחוץ, ואף שאין לנוזל תמונה עצמית כגשם המוצק כ"א יתואר ע"פ תבנית הכלי שהוא עומד בו, בכל זאת יחשב האגל לתמונת הנוזל, והוא מפאת סגלת הדבקות (Cohäsion) שבין רסיסיו (Moleküle). כשישפך נוזל מתוך כלי לאט יתעגל לאגל או טפה, עד אשר יגדל כבדה מכח דבקותה שבינה ובין הנוזל שבשפת הכלי, ואז תפול לארץ. ולפי שאין דבקות הרסיסים שוה בכל הנוזלים, כמו שאינה שוה ברסיסי המוצקים, ע"כ גם טפות הנוזלים אינן שוות, יש שהן גדולות ויש שהן קטנות, ולא זו בלבד אלא שגודל הטפה תלוי במשקל מינו, כי נפילת הטפה תלויה בשני שעורים: בשעור ה כ ב ד כשיגבר על שעור ה ד ב ק ו ת.

אַגְלַאוֹפַמוּס (Aglaophamos), מורה פיטגורוס בחכמת הנסתר.

אַגְלַאוּרוּס (Aglauros או Agraulos) היא בהגדות אתונה אחת משלש בנות קיקרופס מלך אתיקה, אשר בשאפן לגלות סוד כמוס, נענשו בשגעון וברות עועים הנסוכה עליהם התנפלו מראש צורים ותגוענה יחד. — לפי הגדה אחרת התנדבה אג' להשבית שאון מלחמה מקרב הארץ

במסרה נפשה למות, כי כן היה דבר האורים (Orakel) לאמר: שאון המלחמה יעבור אם תואיל אחת מבנות המלך להקריב לשחת נפשה.

אגלבי (Аглабы), כפר קוקזי על יד הנהר רובאז. כשש משפחות מבני ישראל יגורו שם, ומסורת בידם כי באו שמה מהכפר גרך (Dscherah) במחצית הב' של המאה העברה. מדברים הם בלשון תתרית, ועוסקים בעבודת אדמה. וחלק עשירי מתבואות אדמתם היו נותנים אל מושלם השולטן אחמד-בעק (ס' המסעות לר"י טשארני 239).

אגלגילים (Igilgilis), עיר עתיקה באפריקה הצפונית הנקראת היום גיגילי (Dschidschelli, ע"ע).

אגלדס (Ageladas), חרש חכם ויוצר פסל מהלל מעיר ארגוס (Argos) אשר בארץ יון, היה בש' 515—450 לפני ספה"נ ראש האמנים הפיליפוניזים שהצטינו ביציקת צלמי מתכות בעת ההיא. מעשי ידיו הם: האליל צאֶוס, הגבור היראקליס ועוד צלמי גבורים הרבה אשר עשו להם שם במלחמותיהם. תלמידיו הנודעים הין: החרש הנעלה פידיאס (Phidias), פוליקליט (Polyklet) ומירון (Myron).

אגלה (Iglo, Nowawesz גם Neudorf), עיר בגפת ציפס (אונגריא) על נהר הערנאד וע"י מסלת קאשוי-אָדר-בערג; בה מחצב הרים לברזל ונחשת עם בתי התוך לברזל ובתי חרשת לניר, לאריגת בד ולכלי חרס-אבן ומ"י 7,521.

אגלה (Aegle *Correa*), עץ הדר אשר פריו טוב למאכל ונחמד למראה, ממשפחת האתרוג (Orange), ונבדל מן הלימון הקרוב אליו בעליו המשולשים ובקליפתו הקשה. בשנים או בשלשה זניו, הגדלים באזיה ובאפריקה בגלילות החמים הכי נכבד הוא בפריו העב 4—10 צ"מ, הנותן ריח ניחוח, ובבשרו המתוק-חמוץ, אשר יאָכל חי או יבש, ומועיל לחזוק הקבה.

אגלוה (Iglawa), נחל במדינת מוראַביא דרומה מערבה, מוצאו ממישור הארץ בקרבת הכפר איהלאווקה; מאחרי העיר איביה (Eibio) כתאחד הוא עם נחל שוארצאַבה ומאחרי העיר מושוי (Muschau) (בעברו דרך 175 ק"מ) הנהו משתפך אל נהר תאַיא.

אגלוטנציא (Agglutinatio), מלה רומית והוראתה דבוק; בה משתמשים חכמי החירורגיא להוראת קרוב פיות הפצע יחד למען יתאחדו היטב והרפואה תקרב לבוא. הקרוב הזה נעשה אם ע"י שיקשרום או יתפרום יחד בחוט או שידביק האמן עליהם רטיה משוחה בדבק קולודיום (Collodium). אמנם הדרך שבה ילך הטבע להעלות ארוכה לפצע זו, הוא מן המכה עצמה; לרגלי הדלקת הבאה מחמת הפצע יזיע הדם מין אשר יקפא מהר, ובהקפאו יעשה כדמות ארג מצנורות אשר יקרמו כגלד, והיה אח"ז לעור הגון כאשר יאות למקום ההוא, והיא הצלקת הנעשה במקום החתך. לולא בא האמן לעזרת הטבע, אזי ארכה עת התרופה, כי הטבע צריך לעשות טריה קודם, למלאות מקום הפצע, ולאט הוא הולך, מפרים ומַקרים כל הקרוב קרוב אל הבשר, עד אשר ירפא כלו.

אגלוי (Iglau) עיר במדינת מוראַביא על גבול ביהם, מקום תחנה למסלת ווינה-טעטשען-מיטעלגרונד. היא אחת הערים העתיקות אשר במדינה זו, ונכבדה במסחר וחרשת המעשה. בה הרבה בתי חרשת למטוה, לצביעה ולאריגת צמר וללטישת זכוכית ולבשול שכר ולכלי יוצר. מ"י (בה ובשלישת פרוריה) 22,378 (אשכנזים) העוסקים גם בסחר עצי בנין ותבואות דגן, וארבעה מועדי שוק קבועים בה. בש' 1523 היתה כלה לשרפה מאכלת אש ובמלחמת השלשים שנה היתה פעמים לשלל לגדודי השוודים. בש' 1805 נצח פה הארכידוכס פרדינאנד ד'סטע את חיל הבאַוארים שהיו תחת פקודת הגענ' וורעדע.

אגלולפנגים (Agilolfinger), היא משפחת דוכסי באַואריא הראשונים, אשר מוצאה מגאריבאלד I (590), אבי תיאודאלינדה מלכת הלונגוברדים הנודעת לתהלה. אחריו היה תאסילאָ I, גאריבאלד II, תיאודו I, תיאודו II, הוגיברט, אודילו ותאסילא II. הוא תאסילא אשר התקומם על הקיסר קארל הגדול, ובהתפשו בכף נחרץ עליו משפט מות ואחרי כן הוקל ענשו ובפקודת מנצחו הובא הוא ובניו אל בתי מקלט שונים; שם ישבו עד מותם ואתם כלה כבוד משפחתם והתם לגוע.

אגלופס (Aegilops *L.*), מין חטה הגדלה ביותר בסביבות הים התיכון, וע"י אשר יזרעוה תמיד כלאים עם החטה המצויה, יקוו חכמי האַגרונומיא לאחרה כלה עם החטה; היא פוריה מאד, זנים רבים לה, והזונין והכסמת קרובים לה.

אגלי (Ägle—המפוארה), שם הנאַיאדה (רוח המים) היפה-פיה, אשר ילדה את הגראַציות (אלילות החן) להיליוס (Helios—אליל השמש). — אֶגלי הוא גם שם הכוכב הצ"ו בכוכבי הלכת הקטנים (Asteroides) הנמצאים בין מזל צדק (Jupiter) ומאדים (Mars).

אגליא (Aglaia), שם אחת משלש הגראַציות, בת צאֶוס ונכדת אוקינוס. — אַג' הוא גם שם הכוכב המ"ז בכוכבי הלכת הקטנים, הנמצאים בין מזל צדק ומאדים.

אגליא (Oglio קרי אָליאָ וברומית Olius), נהר השוטף באיטליא העליונה ואחרי עשותו דרכו 224 ק"מ הוא משתפך לשמאל הנהר הגדול פו (Po). מוצאו מההר גאביא (Monte-Gavio) דרומה מזרחה לעיר בורמיא אשר ע"נ אַדא, ישטוף דרך הררי האלף אשר ליאורי איט' העליונה עד סוניקה ומשם יאחז דרכו במישור לומברדיא נגבה עד פונטיביקה (ע"ע), משם והלאה יסכן למעבר אניות (דרך 33 ק"מ), ואז הוא עובר בארח ישר על יד הנהר פו ונופל אח"כ ברחב 260 מ' אל תוכו.

אגלים, שם עיר על גבול ארץ מואב (ישעיה ט"ו ח), כעת נקראת אַגאַלה ועומדת במרחק שלש שעות לדרום העיר ער. העיר אגלים היתה אחת משתים עשרה הערים אשר לקח אלכסנדר מלך היהודים מידי הערבים (קדמוניות 14, 2). בסביבות העיר הזאת נמצאו מעינות רבים אשר ישפכו מימיהם אל ים המלח. ואולי בעבור זה נקראת העיר הזאת בשם אגלים (באל"ף נוספת) על שם גלות המים שנמצאו בסביבותיה.

אגלמתליט (Agalmatolith), מין אבן חמר, יסודותיה: חמין-החלמיש, קאלי, אדמת חמר ומים. קשה ומתפוצצת בנקל, מראֶה צהוב או אמוץ ירקרק, גם אדמדם כבשר או ירוק כשמן, כהה או מצהיר, שקוף בשפתה. משקלה 2—$2,_{75}$, קשיותה 2—3, נמצאת בחינא ונעשית שמה לכל מלאכה ולפסלי אלילים, ומצויה גם אצל נאגיאג (Nagyag) ובזיבנבירגען.

אגלנטין (Eglantine), מין שושנה, הנקרא „שושנת-הכלב" (Rosa canina *L.*), קוצי חותיה חרים ויפארו בו את הגדרות ואת המסוכות בימות הקיץ; עד שושנת העמקים לא באה אך מראֶה נאוה ופרחיה אשר יאדימו כתולע בימי הבציר יכללו הדרה. הא' עם שושנת הגפן ועם השושנה הלבנה למשפחת הכלבי תתחשבנה. האמנם אין למנותה בין שושני הגנה הנודעות לתהלה, אך תועלתה רבה היא, כי ממנה יוקח למטע ובה ירכיבו נצר מגברת הצמחים, למען תרבה ותשלח פארות להרהיב עין. לעשרות רבבות ינתשו גזעי א' שנה שנה מיערות מכורותיה בגבה 1—2 מ' למכרם במחיר לא מעט לגננים, ולמכביר יביאום מתירינגיא, מהעסען ומהאָלשטיין. אך לאשר יזקינו או ישחתו ויעקמו בידי גותשיהם ובדרך מסעיהם, על כן יבחרו גננים רבים לזרוע את הא' תוך גנותיהם ולגדל בעצמם את הגזע הנדרש להרכבת שושנת המלך, ולא יארכו להם חמש שנים להוחיל עד אשר יחזק הגזע, להיות ראוי לתעודתו. — בשם א' יכנו באיזה מקומות גם את השושנה הצהובה, אשר מוצאה מקדם, והיפה במינה היא הנודעת בשם השושנה-התוגרמית, הווינית או הקאפוציניה (var. bicolor); עלי פרחי תפארתה צהובים מתחת, וממעל יתאדמו כאש וכדם וכתולע, והוד יפעתם עד להפליא.

אגלסיאס (Iglesias), עיר הראשה בנפת קאַליאַרי באיטליא על החוף המערבי של האי סרדיניא, מוצא

מסלת קאליארי-אי׳ וכל מסלות סרדיניא. שם המרכז לעבודת המחצב בהרים וליציקת בדיל, עפרת וגאלמי (Galmei), ועוד מיני מתכת אחרים. בעיר הזאת נמצאים בנינים עתיקים שרידי ימי הבינים, ובית מדרש לחרשת המעשה. מ״י 12,094, הסוחרים ביין ובשמן.

אגלסיאס די לא קאסה (José Iglesias de la Casa), משורר ספרדי, נולד 1748 בעיר סלמנקה, ובבקרו בבית מדרש המדעים בעיר מולדתו יסד הוא ורעו מילינדיץ עם עוד נערים כגילו המצוינים בכשרונותיהם חברת „משוררים צעירים“ אשר היתה אח״כ רבת העליליה ונודעה בשם „בית הספר הסלמנקי“. אחרי השלימו חק למודו פנה לבו ללמוד ח׳ התיאולוגיא ויהי לכהן; מת ש׳ 1791. כשבע שנים אחרי מותו נאספו שיריו ע״י בעלי אסופות ויצאו לאור בסלמנקה. שירי אג׳ אהובים מאד לבני ספרד ורבים מהם היו לשירי-עם. ביחוד הצטיין אג׳ בשירי התוליו, כמו השיר הנודע בשם “Letrillas„ (המכתב הקטן), שבו הראה חריצותו וכשרונו הנפלא להשתמש בכל עשר השפה הספרדית ונעם מליה ונאומיה ולקלוע בם אל השערה אל כל אשר נשאו לבו לדבר עליו.

אגמא, שם עיר הקרובה לפומבדיתא, ורב אדא בר אהבה הראשון, שנולד ביום שמת רבי, נולד שם (קדושין ע״ב). למקום הזה ברח רבה בר נחמני מחמת רודפיו (ב״מ פ״ו). לא רחוק מעיר הזאת נמצא מבצר שנקרא על שם העיר „אקרא דאגמא“, ואנשי המקום הזה פנו אל שמואל בשאלתם בדיני בכור לענין נחלה (ב״ב קכ״ז).

אגם אלגאן (Adschem Olgan), פיר׳ בשפת תוגר׳: בנים זרים) נקראו לפנים שבע מאות הנערים, אשר לקחום לפקודות קטנות לארמון השלטן (Serail) בקונסטנ-טינה. רובם מילדי הנוצרים, ושליש שנים רצופות חנכו אותם ברת מחמד וילמדום לשמור לפיהם מחסום כחק לנערים הסריסים העומדים בהיכל מלך.

אגמון, ע״ע גמא.

אגמון, לציר דגים (Angel), ע׳ חכה.

אגמות (Agamae) נקראות הלטאות (Eidechsen) המתיחשות למשפחת „עבות הלשון“ (Crassilinguia). לשון לטאה זו קצרה ועבה, ובסופה מתעגלת מעט, עיניה מתכסות בגבינים וברגליה חמש חמש אצבעות. משכנה באזור החם ועולה עד לאזור הממוצע, כמו לנגב אירופה. מין זה יחלק לשני מחנות: למחנה העולם הישן ולמחנה העולם החדש, אשר יפרדו זמ״ז במושב שניהם. גם יפרדו ללטאות העץ וללטאות האדמה: לטאת העץ ראשה ארוך, גוה דחוק מצדיו ורגליה דקות וארוכות, מטפסת על העצים, ומקושטת לפעמים בצמות ומסרקות יפות; למינה יתחשב הדרקון המעופף בעל הנס, הצפע ובעל הצפת (Kragenechse). לטאת האדמה ראשה רחב וגוה שטוח, רגליה קצרות ועל הרוב מחופה בקשקשת קוצים; למינה יתחשב התרדון (Stellio), בת ראש-הצב (Phrynocephalus) והמולך (Moloch horridus) אשר באוסטרליא, המכוסה כלו בקוצים.

אגמי (Agami — אוז החצוצרה, וברומית Psophia crepitans) בעל חרטום קצר וחד וכפוף עם כנפים קצרות וצואר ארוך ורגלים דקות וצפרנים קצרות וחדות. מקומו ביערות גואיאנה באמריקה הדרומית, ששם הוא חי למשפחותיו, ומחיתו רמשים ופרי אדמה ועץ. הנקבה תמלט 10—16 בצים בבקעי אדמה שתים או שלש פעמים בשנה. כאשר ירים קולו יכלה שאגתו בתרועה כחצוצרה. העוף הזה כשהוא מיושב דומה הוא בתכונותיו ככלב. הוא נאמן לאדוניו ושומע לקולו ומגין על חצרו ומקנהו מפני כל אויב ומשחית, משגיח על עופות הבית ושם משטרו בם אף שומר את עדר הצאן כמנהג הכלב ומשפטו; אך באקלים קר איננו יכול להתקים.

אגממנון (Agamemnon), אחד מראשי הגבורים הנודעים בשירי היונים הקדמונים, היה בן אטריאוס (ע״ע) מלך מיקענה (Mykenä) ואחי המלך מענעליאוס (Menelaos). קורותיו מנעוריו לא הודיע הומירוס מאומה, לעמת זאת הרבו רוב משוררי יון לספר את קורות אביו ודודו. ואלה הדברים אשר יספרו: אטריאוס שלח את שני בניו אגאמימנון ומענעליאוס, לבקש את תיעסטס דודם (ע״ע) וימצאוהו בדעלפי ויביאוהו אתם למיקענה. שם קם אגיסתוס בן תיעסטס על אטריאוס ויהרגהו, ויהי עם תיעסטס אביו למושלים במיקענה, עד אשר שבו א׳ ומ׳ משפרטה, ששם נשאו להם לנשים את שתי בנות המלך טינדאריאוס, ויורידו את תיעסטס מכסא אביהם ויגרשוהו. אז היה אגאמימנון בעל קליטאמנעסטרה למלך במיקענה ומענעליאוס בעל הילנה (Helena) ירש את כסא חותנו אחרי מותו ויהי למלך בשפרטה. א׳ הרחיב גבולות ארצו ויהי ראש לכל המלכים המושלים בארץ יון. אשתו ילדה לו את בנו אוריסטס (ע״ע) וגם שלש או ארבע בנות, ובתוכן את איפיגיניא ועלעקטרה. ויהי היום ויבא פאריז בן פריאמוס מלך טרויא לבקר את מענעליאוס מלך שפרטה, ויגנוב את לב הילנה אשתו, עד אשר נתפתתה לו לברות עמו אל ארצו, ובהודע הדבר לאגאמימנון קנא לאחיו קנאה גדולה ויקרא את כל מושלי ארץ יון לעלות עמו ועם אחיו למלחמה על טרויא. המלכים והמושלים נאותו לו, כי נחשב הדבר לחרפה לכלם, ואגאמימנון היה לראש על כל צבאות מלכי הברית. אניותיהם הרבות נאספו בחוף אווליס, אך ימים הרבה נעצרו שמה מבלתי יכלת לעבור דרך הים, כי חרה אף ארטמיס (היא דיאנה, אלילת הציד) על אגאמימנון ותטל רוח סערה על הים, ולאחרונה אמרה להעתר לו רק אם יכפר פניה בדמי איפיגיניא בתו (ע״ע). אחרי מפלת טרויא שבע אגאמימנון נרודים בפאתי ים, כי היו הרוחות לאניתו למפגע, ולאחרונה שב בשלום אל ארצו ויביא אתו את קסנדרה בת פריאמוס מלך טרויא, אשר לקח לו בשביה. אבל בבואו אל ביתו הומת במשתה היין —לפ״ד הומירוס— מאת אגיסטוס (ע״ע) אהוב קליטאמנעסטרה, אשר בידו הפקיד אג׳ את אשתו וילדיו בשומו לדרך פעמיו, או — לפ״ד אחרים — הומת בבית הרחצה בידי קליטאמנעסטרה אשתו בעצמה. וקסנדרה גם היא הורגה — לפ״ד הכל — מאת קליטאמנעסטרה. קבר אגאמימנון יראו עוד היום במיקענה (ע״ע) ובאמיקלא. בשפרטה נתנו לאג׳ כבוד אלהים. גם בחורוניאה כבדו מאד את שרביט מלכותו, אשר נעשה — לפי אמונתם — בידי העפאסטוס (הוא וואולקאן, אליל האש) בכבודו ובעצמו.

אגמיר מאיראבארה (Adschmir Mhairawara), מחוז גדול בהודו התיכונה בין 30′ 25′—45′ 26° לרו״צ במדינת ראגפוטאנא (Radschputana). מדת אדמתו 7,021 קמ״מ, במקומות אשר הארץ משקה היא פוריה וטובה; וישנם מקומות אשר בקעות חול גדולות וגלים נצים ימצאו שם, וזעיר שם יצמחו יערים קטנים ועצים אחדים. יושבי הארץ ההיא הם: עובדי אדמה אשר רבים מהם יחשבו על שבט הגתי (Dschat, ע״ע), ואפרתי הארץ מבני שבט הראג-פוטים (Radschputen), הם הראיאפורטים (Rajapurta) בשפת הודו העתיקה, ופירושו: בני-מלכים. דת אמונת הברהמינים היא השלטת בארץ ההיא ורק החלק השמיני מיושבי הארץ הם בעלי דת מחמד; נשיאיה סרו לפנים למשמעת המוגול הגדול אשר בדעהלי (Dehli), ואחרי אשר נשבתה ממשלת המונגולים, נכנעו תחת עם המהראטים (Maharatten), אך בש׳ 1818 שברו הבריטנים את עול המהראטים מעליהם. עיר הבירה אגמיר (Adschmir), הנקראת גם אימיר (Ajmir) היתה לפנים עיר בצורה מאד. כאשר פרשו האנגלים ממשלתם עליה (בש׳ 1818) היתה למעי מפלה, אך עתה התנערה שנית מעפר ותיף בהדרה מכל ערי הארץ ההיא ומספר יושביה (ש׳ 1881) 48,735, רובם בני הודו. בעלי דת מחמד נמצאים בה במספר 18,702 ונוצרים רק 720. קרוב לעיר הזאת יש בור אשר יחצבו ממנו עופרת למכביר ובמרחק 8 ק״מ מאגמיר נמצא המקום הנקרא פוקאר (Pokar), אשר ההודים יסעו להשתחות שמה, ומקדשים רבים בנוים שם.

אגן הארץ (Becken) יקרא המקום הנמוך מן האדמה אשר סביבותיו, והוא על שני אופנים: אם שהוא עמוק משטח

ככר הארץ שסביבותיו, ומים יקוו בתוכו ויכסוהו, והן הברכות, היארים והימים, או כי הרים יסבוהו וע"כ יהיה לעמתם לעמק. על הרוב יש מוצא למי האגן ע"י נהר או נחל או תעלה, ולפעמים ישתפכו מימיו אל הים, ואז יקרא מפרץ או לשון הים. האגנות יקרים בתועלתם ליושבי כל ארץ, ותמיד תבנינה הערים הגדולות ע"י היארים והנהרות הגדולים. — כשם שנמצא אגנות על פני האדמה ממעל, כן נמצא אגנות בארץ מתחת, והם מרבדי אדמות בתמונות אגנות או קערות המונחות זו תוך זו; אולם תכונת המרבדים האלה על הרוב להיות שוליהם דקים, ודפנותיהם עבים, ולכן האגנות החיצונים הולכים ומתפשטים עד שיהיה המרבד החיצון כמו מישור ארץ שוה.

אַגָּן (Pelvis בת' הנתוח) יקרא חלק התחתון שבגוף האדם, והוא החלל אשר יסבוהו עצמות המתנים והעצה והקטלת (os coccygis). כל עצם מהמתנים נפרדת מתחלתה לשלש, ורק כשיגדל האדם תתלכדנה לעצם אחת, והן עצם המעים (os ilei), עצם המושב (os ischii) ועצם הבושת (os pubis). במקום אשר תתלכדנה יחד נמצאה מחבת שבה תקועה עצם הירך. האגן הזה פתוח מלמעלה ומלמטה וכרכוב עובר באמצעיתו אשר יחלקהו לאגן העליון ואגן התחתון הקטן. האגן מחופה בשרירים מוצקים המניעים את השוקים, ובתוכו מונחים הדקין והחלחלת והשלפוחית, וגידי הדם ועורקי ההרגשה עוברים בו, ובנקבה מונחת בו הרחם ושלל הביצים. בעבור הקליטה וגדול העובר שצריך להיות בנקבה, אגנה רחבה יותר (בתלמוד [עירובין י"ח:]: ויבן ה' אלהים את הצלע, שעשה כבנין, רחבה מלמטה וקצרה מלמעלה, כדי לקבל את הולד), ותחת אשר רחב אגן האיש 25 צ"מ בערך, רחבו באשה 28. הרופא המילד (Accoucheur) צריך לדעת בדיוק גדול ברחבי עצמות האגן וחשוריהן במקום דבקותן, ועל פיהן יבחר את הכלי אשר בו יוציא את הולד ממעי אמו. אם עצמות האגן אינן עשויות מתולדתן כהלכתן, תקשה מאד בלדתה.

אֻגַנְדָּה (Uganda), ממלכה גדולה במזרח אפריקה הפנימית משני עברי נהר ניאַנצה עד נהר מבוטנ-נזיגי. מ"י לפי חשבונות התייר סטאֶנלי (ע"ע) 2,775,000 על מ"ש 123,000 קמ"מ, אך תיירים אחרים יערכו מספרם עד חמשה מיליאָן. המלחמות הרבות והעצומות אשר נקרו ויאתיו בארץ הזאת גם השביה הרבה אשר הביאו אליה מארצות אחרות הרבו את מספר הנשים פי שלשה וארבעה על האנשים. — ארץ אג' רובה רכסי הרים וגבעות נחמדות למראה, מקומות מרעה, יערים מלאים עצי צ"ג, תמרים ותאנים רמים ונשאים. מזג הארץ הוא טוב ונעים וממוצע מפני גובה עמדתה ומאשר יארים נכבדי מים סביב לה. בשתי תקופות השנה ירדו שם מטרות עז: מח' מאַרט עד מאי ומסיפט' עד נוב'. — עם הוואַגאנדי הם בעלי קומה ומבנה גום איתן, צבע עורם חום כהה; עוסקים בעבודת האדמה ובגדול עצי פרי, קנה סוכר קאפֿה וטבק. סחורות ידם: ברזל, שרף העצים, גומי, שן, מור, עורות הארי והנמר והקוף ועורות צאן ובקר. שם העיר הבירה רובגה (Rubaga). הוואגאנדים מחזיקים עוד בעבודת אלילים ושונאים את הנוצרים והמחמדים, וביותר מלאו קנאת הדת שני מלכיהם האחרונים. התיירים שפיק (Speke) 1862, לאָנג 1874, וסטאֶנלי (Stanley) 1875 נתקבלו אמנם מאת מטיזה (Mtesa) הקאַבאַקאַ (מלך) של הארץ ההיא בסבר פנים יפות, אף הראה לכל כי נוטה הוא כנהר שלום אל השכלת אירופה ואל דתי עם ועם, אך כל זה לא הניאה אותו מרדוף באף את הכהנים שליחי הדת מבני אנגליה וצרפת ומהגיר על ידי חרב את כל אשר מלאהו לבו לקחת תורה מפיהם. גם דת מחמד נאסרה מבוא בקהל אגנדה, ומוריה ולומדיה נענשו קשה. גם בנו מבֿאַנגאַ (Mwanga) אשר ירש את כסאו 1884 מלא אחריו, וידון בשרפה 1885 רבים מבני ארצו תלמידי המורים הנוצרים, ואת הכהן הראשי האנינגטאָן האנגלי המית בחרב.

אַגְנַדִּילַא (Agnadello), עיר מצער במחוז קרימונא באיטליא ומ"י 1,314. בש' 1509 נצחו פה הצרפתים את הויניציאנים. בש' 1705 נצח דוכוס וואנדאם את הפרינס אייגען במלחמה הנודעה בשם מלחמת קאסאנה (ע"ע).

אַגְנוֹנָה (Agnone, קרי אַניאָנע), 1) עיר במחוז קמפובאסה באיטליא, ומ"י 6,389 (קהלתה 10,832), נודעת בחרשת ברזל עשות. 2) כפר קטן בסיציליא בגליל סיראקוזא ע"י מסלת מעסינה-סיראקוזא.

אַגְנוּס סְקִיטִיקוּס (Agnus scythicus), פי' שה סקיטי, והוא כנוי לגזע הירק קיבוטיום ברומיץ (Cibotium Barometz *J. Sm.*) הגדל באזיא דרומה מזרחה וביחוד על איי סונד ופיליפיה. השער הרך והצהוב המזהיר כמשי על ראש הגזע הזה ארוך עד 5 צ"מ. כבר בימי הבינים היה נודע בין הסוחרים בשם „נצר השאול" (Frutex tartareus), ויחד עם פטוטרות עליו היוצאים ממנו, יראה כתבנית הולך על ארבע וזנבו מאחוריו, ולכן יקרא בשם אג'. בשערו השתמשו אז לעצור בעד נזילת הדם, ואח"כ גזזו השער להביאו לבדו לאירופה ויקרא בשם „התרופה הדיאמבית" (Djambi), ועד עתה ישתמשו בו במקומות הרבה לתכלית זאת. אמנם גם שער חבריו אשר במקסיקה ואשר על איי זאנדוויץ (Sandwich) יוקחו למסחר, והבה הבאים לקאליפֿורניא ולאוסטרליא בשם פולו (Pulu) ומשתמשים כמוכין לכרים וכסתות.

אַגַּנְטָה (Adschanta), כפר בהודו המזרחית בממשלת האַידעראַבאַד, צפונה לעיר אוירנגאַבאַד והכפר עלאָרה (ע"ע). הכפר אגנטה נודע למשגב ע"י כ"ד בתי נזירים וה' בתי מקדש לבני דת בודהא (ע"ע) החצובים שם בסלע אחד גדול, ומקלעות פקעים ופטורי צצים יפארו קירותיהם. הזמן אשר חצבו את המעונות באבנים בארץ הודו לא נודע אל נכון, אם בשנות מאות הראשונות לסה"נ או 200 שנה עוד לפני ספירתם.

אַגְנִי (Agni), שם אליל האש באמונת ההודים.

אַגַּנְיָא דְקֶדֶשׁ, כן נקראה בימי התלמוד (ירושלמי מגלה פ"א ה"א) העיר בצעננים שהיתה בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט ל"ג), ונקראת כן מפני שהיתה קרובה לקדש, כי אגניא הוראתה בלשון יון צד. ולדעת הרי"ש (תוה"א) תהיה הוראת אגניא בצעי המים (bagno, болото), והוא המישור אשר במחוז עיר קדש סמוך לשפת המערב של מי מרום (ים סומכי), הים אשר בימות החמה הוא מלא בצעים.

אַגְנֶיֶנִי (Eugenio Agneni קרי אניעני) צייר איטלקי, נולד 1819 בסוטרי אצל רומא. 1848 היה בקושרים ויברח פאריזה. 1869 התישב בפלורינציא.

אַגַּנִיפָּה (Aganippe) בת פירמיסוס (Permessos) אליל הנהרות, נינפֿי (Nymphe) של המעין אגאַניפה אשר כל משורר השותה ממנו יאזור חיל במעלות רוחו לזמר משכיל. התכונה הזאת יחסו היונים גם למעין היפוקרינה (Hippokrene), שניהם נמצאים אצל ההר העליקון (Helikon), במדינת באֶאוטיא.

אַגְנִיצְיָא (Agnitio), מלה רומית והוראתה כמו הכרה. בעניני המשפט תקרא כן הכרת אחד מבעלי הדין את טענות מי שכנגדו, או את שטרותיו, למאושרים ואמתיים (לפ"ד התלמוד אפילו מודה בשטר שכתבו, בכל זאת עוד יכול לטעון עליו: פרעתי; אם לא שבעל השטר יקיים אותו ממקום אחר — ב"מ ז). בעניני ירושה תכונה כן ההכרה וגלוי דעת היורש, כי הוא מקבל את חלקו בהירושה; ואם אמנם הירושה מעצמה היא באה, אף אם לא יגלה דעתו בזה, בכל זאת תועיל ההכרה שלא יוכל היורש אחרי כן לאמר: „דין ודברים אין לי בה וידי מסולקת הימנה" (Repudiatio ע"ע). השם הזה יכלול גם הכרת האב את בניו ילידי חוץ, להיות יורשיו לוקחי חלק בנחלתו (לפ"ד בעלי התלמוד: „שלשה נאמנים על הבכור: חיה (המילדת), אביו ואמו; חיה לאלתר, אמו כל שבעה, אביו לעולם" (קדושין ע"ד). „ואפילו אמר האב על מי שלא הוחזק בנו כלל: הוא בני ובכורי, הוא נאמן; וכן אם אמר על המוחזק לו שהוא בכורו: אינו בכור, נאמן" — הרמב"ם הל' נחלות פ"ב). אצל הרומים נחלק הכנוי הזה, ביחוסו אל הירושה, לשנים: הבא בכח ירושה לפי המשפטים הקדומים agnitio bonorum

possessionis), והבא בכת ירושת אבות לפי משפטי האזרח (aditio Lereditatis); אבל בימינו אין להחלוקה הזאת כל יסוד.

אַגְנַנָּה (Agnano, קרי אניאַנה), יאֹר שהיה בלוע הר-געש, 8 ק"מ מנאַפולי מערבה, אשר אֲדיו היו רעים ומזיקים מאד, ובש' 1870 החריבוהו וייבשוהו. שטחו היה 8 קמ"מ — לפנים נקרא „יאֹר הנחשים" (Anguiano), ע"ש הנחשים הרבים אשר שרצו וירמשו סביבותיו. מימיו היו בגובה 5 מ' על פני הים ובעודם קרים בתכונתם רתחו לפעמים ויעלו למעלה. לימין המקום ההוא נמצאה „מערת הכלבים" (Grotta del cane) הנודעה באֵדיה המלאים חמיץ-פחם (Acidum carbonicum), המביאים מות לכל בעה"ח הקטנים. לשמאל נמצאים מעיני הגפרית או מרחצאות הזעה אשר בס"ט גרמאנא, שהם תרופה לחלי הילפת, לצנית ופודגרא וכו'. — הרי השרפה אשר סבבו את היאֹר הזה כבו עוד בשנת 1198.

אַגְנֶס (Agnes), רוזנת אורלאמינדה ממשפחת דוכסי מעראַן לבית האָהענצאָלערן. במות עליה בעלה הראשון נשאה לבבה לאהבה את אלברעכט היפה, רוזן נירנבערג. ויהי באמור לה אוהבה כי ארבע עינים תפריענה אותו מלבצע חפצו ומקחת אותה לו לאשה, קמה על שני ילדיה אשר נשארו לה מבעלה הראשון ותרצחם נפש. אך הוא לא כן דמה, כי היתה כונתו על אביו ואמו שעמדו לשטן לו באהבתו אותה — ובהודע לו דבר הרצח, עזב אותה בשאט בנפש. אז נחמה על מעשיה ותלך רומאה לבקש סליחה על עונה הנורא. ההגדה מספרת כי כצל היא נהלכה עד היום הזה בהיכלי משפחת האָהענצאָלערן, ומדי תתראה שם „האשה הלבנה" ידעו כלם כי אחד מבני המשפחה הולך למות וקצו קרוב לבוא.

אַגְנֶס הָאוֹסְטְרִית (Agnes von Österreich), בת הקיסר אלברעכט I, שהומת בידי מרצחים, נולדה 18 מאי 1281 ותהי לאשה לאנדריאס III מלך אונגריא, ואחרי מותו היתה נזירה כל ימיה. ההגדה מספרת נוראות מאכזריות לבבה, כי בהמלט רוצחי אביה מידה הורידה לטבח את כל בני משפחתם ושאריהם הקרובים להם. אך הסופרים יודעי העתים הוציאו לאור משפט, כי שקר טפלו עליה ורק ידי אמה שפכו דמי הנקיים ההם. היא מתה בש' 1364 בקאֶניגספעלדען, הוא מקלט הנזירות שנבנה על המקום אשר נפל אביה שדוד.

אַגְנֶס (Agnes) לבית פואטו (Poitou) בת ווילהעלם V, דוכס אקויטניא ואשתו השניה של הקיסר היינריך III (מש' 1046), אחרי מותו (1056) משלה בתור אפוטרופסת בשם בנה היינריך IV, והוא ילד בן שש שנים בעת ההיא. גדולי הארץ ורבי המלוכה קנאוה ויהדפוה משאתה, ובאמרה נואש עזבה שאון תבל ותהי לנזירה ברומא, ובעיניה ראתה באחרית ימיה את נזיפת בנה בהתרפסו לפני האפיפיור גריגור VII בקאנאָסה. היא מתה בשנה ההיא, 14 דיצ' 1077.

אַגְנֶסִי (M. G. Agnesi) אשה איטלקית חכמה ומלומדת, נולדה 1718 במילאַנה. 1750 עלתה על כסא ההוראה בחכמת השעורים באוניוורזיטט בבולוניא, ותמת 1799. — אחותה מ. ט. א., היתה יוצרת מנגינות; היא מתה 1780.

אַגָּס (Birne, grusza, груша), עץ האגס, אשר כמוהו כעץ התפוח רב הוא באירופה, יֵחָשֵׁב על משפחת הפירוש (Pirus). ע"י המטע אשר יטעוהו ויגדלוהו בני האדם זה שנים רבות, התפרד לזנים שונים מבלי הכיר עוד לאיזה מין יתחשב, ונראה שזה המצוי אתנו יתיחש למינים שונים אשר הולידוהו על ידי הרכבות שנעשו בהם. והקרוב אליו, וביחוד לזני האגסים המצוים באשכנז, הוא עץ-האגס הפרא (Pirus communis) הנמצא במקומות רבים באירופה; ממנו יש שהוא נמוך כקנה ויש שהוא כעץ גבוה, אשר כותרת ענפיו ממעל דמות פיראַמידה לה, ואולם כל בדיו חדים כקוצים. תרבות האדם השילה את קוציו. קליפת עצו כהה וחריצים ארוכים עוברים בה, עליו תרוטים כביצה וחדים בקציהם, ושפתם כעין המסרק; גם חלקים הם משני עבריהם, ובצדם העליון ירוקים ומזהירים. ציציו לבנים וגדולים ובחדשי אפריל ומאי יכסו את העץ עד כי ילבין כשלג. הצביטה חפשית עד היסוד וכים האבק אדום. מסגלת האגס בכלל שימצא בבשרו מקומות טרושים מסביב לחדרי הזרע. השני לו ממשפחת אבותיו הוא עץ האגס הקורדטי (P. cordata) אשר מצא דיווא (Desvaux) ביערים העבותים אשר במסבות אנגר (Angers) בש' 1812. והשלישי הוא עץ-הסיני (P. Sinaï), אשר מכורתו בחצי האי סיני גם בצפון בבל ואשור, ובימי הומירוס כבר בא לאיטליא התחתונה ולסיציליא, ועוד בימי קדם הרכיבו זמורותיו בעץ האגס, והרכבה זו הועילה להיטיבהו כיום הזה; אבל עוד יותר ממנו הועילה לו הרכבת האגס הפרא אשר עליו כעלי הזית (P. elaeagnifolia *Pall.*), ומכורתו אזיא הקטנה וצפון ארמיניא הרמה עד לגבול פרס וקדמת קוקז ההררית. — האגסים יחלקו לפי זמן בשולם לאגסי הקיץ, לבכורות החרף, לאפילות החרף ולאגסי הסתו. לפי שמושם יחלקו: לאגסי שלחן ולאגסי משמרת, אשר האחרונים יעשו לתירוש, למרקחת, ליבש ולבשל. חכמי הבוטאַניקה נחלקו במחלקות זני האגסים, וכל אחד בחר לו שטה לפי דרכו, אך הדרך היותר מקובלת היא השטה אשר בחר לו לוקאַס, והם חמש עשרה זנים הנבדלים בתאַרם החיצון ובאיכות בשרם; הוא חלקם לסדרים ע"פ צבע מראיהם ולמחלקות ע"פ תבנית גביעם.

אַגַּסּוּרִין (Igasurin), הוא מין חמר אלקלוידי (Alkaloid) העצור באגוז ההקאה (Strychnos Nux vomica), והוא ארסי מאד; תבנית גבישו מזוזית וקשה להנתך במים רותחים.

אַגַּסְיָאַס (Agasias), שם שני יוצרי פסל מעיר עפיזוס, הראשון בן מענפילאָס, חי 100 שנה לפני ספה"נ, והשני בן דוסתאי (Dositheos), בזמן התיסדות הקיסריות ברומא. האחרון הוא יוצר פסל השיש הידוע בשם „שולף החרב" והוא תמונת איש מלחמה ערום הנלחם נגד מתקוממו. הפסל נמצא בחרבות אנטיום והעמד בראשונה בבית הקיץ „Borghese" אשר אצל רומא (ע"כ נקרא הפסל בשם „בורגזי"), ועתה הנהו נמצא בפאריז.

אַגֶּסִילַאוּס II (Agesilaus), מלך שפרטה הנודע לשם, בן המלך ארכידאמוס II, נולד בערך 442 לפני ספה"נ, ואחרי מות אחיו אַגיס II עלה למלוכה (399) בעזרת ליזאנדר ידידו עז. בעת ההיא נלחמה שפרטה בפרס, ועד מהרה מצא לו יד להראות גבורתו וחכמתו. באביב 396 עבר בראש 6,000 אנשי חילו לאזיא הקטנה ויך אויביו אחור ובכל אשר פנה הצליח. 394 התעתד להוסיף עשות חיל באזיא הקטנה, והנה נקרא לשוב לאירופה, בהתקומם כל ממשלות יון הצפונית והתיכונה לעמוד לימין האתונים ולהוריד את שפרטה מגדולתה. בח' יולי 394 עבר אג' את ים אלישה (Hellespont) ויעבור דרך תירס ומוקדון ותיסאליא ויבוא עד ביאוטיא ותהי מלחמה רבת דמים בקורוניאה בין חילו ובין חיל ממשלות הברית. בה אמנם גברה ידו על אויביו, אך עוד לא נכנעו לפניו, אחר כן נלחם בקוריגת ויכבוש את אקרוניא. 387 עשה שלום עם פרס, הוא השלום האַנטאַלקידי (ע"ע), בו מצא עז לו לגבור על ארץ יון בתחבולות ערמה ובחזקת היד, עד כי בשנת 379 שבה היתה שפרטה מושלת בעוז על כל ארץ יון כבראשונה, חוץ מממשלת טהעבען אשר התחזקה ע"י עפאמינגדוס מעוזה עד אשר גברה ידה על שפרטה במלחמה אצל לויקטרה (371). אז בגדה ארקדיא בשפרטה ואחריה החרו החזיקו כל ממשלות יון התיכונה בידי עפאמינגדוס וחיליהן עלו כשואה על ארץ לאקוניא ויחריבוה, ואך ברב בת עלתה בידי א' להציל את שפרטה הבירה מכף כל הקמים עליה. כן ירדה שפרטה מגדולתה, ובכל זאת לא רפתה רוח א' ויתחבר אל טאַכוס מלך מצרים ויבוא עם חילו (360—359) ארצה מצרים לעמוד לימינו מפני חיל פרס. אך עד מהרה התגלע ריב בינו ובין טאכוס, וישת א' ידו עם ניקטנעבוס II, אשר התקשר על המלך טאכוס, ויושיבהו על כסא המלוכה ויקח ממני הון רב עֹפר אשר היה לו לעזר

זירד באניה לשוב אל ארצו. ורוח סופה וסערה נשאה את האניה ותטילנה על חוף אפריקה מעבר לארץ מצרים מערבה, שם חלה א' פתאם וימת (358) בשנת 84 לימי חייו.

אגסיץ (Louis Agassiz) חכם וחוקר מצוין בחכמת הטבע, נולד 1807 במאטיערס אשר בגליל פֿרייבורג בשוויץ, 1831 היה לפרופ' בחכמת הטבע בניישאטעל, שם ישב עד 1846 ואז נסע לאמריקה הצפונית ויהי פרופ' בבוסטאָן ושארלסטאָן ולאחרונה בניו-קמברידג אשר אצל בוסטאן, וימת 1873. בספריו התנגד מאד לשטת דארוין. — בנו אלכסנדר אג' נולד 1835 בניישאטעל, גם הוא הצטיין מאד בידיעת הטבע.

אגף (Ventil), הוא דלת העשויה במכונות להגיף את הפתח לעת מצוא לעצור בעד הנוזל או בעד הקיטור העובר בו ולשוב ולהפתח לעת הצרך. הגפה זו נעשית אם ע"י הנוזל או הקיטור עצמו אשר נכנס דרך הפתח מאחרי האגף ויסגרנו או ע"י חשבונה מיוחדה מבחוץ. הא' עשוי על אופנים שונים ויקרא על פיהם בשמות: א' המכסה (Klappe) וא' המורם ישר, והשני יפרד שוב לא' בעל מושב אחד, בעל שני מושבות ובעל מושבות הרבה. מושב האגף הוא המשקוף (עם המזוזות והמפתן ד"מ) שעליו האגף שוקף בהגפתו. הא' בהסגרו צריך להיות מתלכד היטב אל המשקוף, אשר המים או האויר לא יוכל לעבור בין בדקי הפתח, ויקרא, לכודה-מימית או לכודה-אוירית, ויעשה זה ע"י רצועת עור או גומי או גם פתי מתכות מרוטים היטב אשר יונחו על המשקוף.— אגף הנוקש נפתח כדלת בהסבה על ציריה, ואגף המורם ישר עשוי כעין מגופה הקצרה מלמטה ורחבה מלמעלה, והקיטור הבא בקנה שפיו סתום באגף, דוחף את האגף ומגביהו מצואר הקנה בארח ישר עד הזיז היוצא ממול ראשו, ובזה ימצא הקיטור ידים לצאת. יש שהאגף עשוי ככדור, ויתרון א' זה על המגופה, כי בנפלו שוב על פי הקנה יסתום לעולם היטב, מה שאין כן במגופה, שאם תטה הצדה לא תסגור עוד את פי הקנה היטב. האגף בעל מושבות רבות הוא, כשהאגף או המגופה חרוץ במורדות רבים וכן צואר הקנה חרוץ לעמתו. יש אגף המעריך (Reduktionsventil) את הקיטור, לבל יתפרץ הרבה בחומו יותר מכדי הצורך ולבל ימעט מאד מכפי הצריך למלאכה, והוא סובב על ציריו ע"י חשבונה מבחוץ, ויתבאר בע' „מכונת הקיטור".

אגפדיום (Aegopodium *L.*), צמח ממשפחת בעלי הכותרות (Dolden), הצומח באקלימים הממוצעים באירופה ואזיא. גבעולו יגבה מן 0,6 עד 1 מ', לפנים רפאו בעליו את הפודגרא (Podagra). יונקותיו יאכלו בתקופת האביב כלפת וככל זרעוני גנה, אולם האפילות אשר תפרחנה בחדשי יוני ויולי לא תצלחנה למאכל ולגרועות יתחשבו.

אגפטוס (Agapetus) שם אחד קדושי הדת הקתולית, אשר מת בעד אמונתו בשנת 270 לספירתם, בימי הקיסר אורעליאן. גם שם שני אפיפיורים. — אג' I, יליד רומא, עלה על כסאו 535, ועפ"פ טיאנדאט מלך הגותים הלך לקונסטנטינה אל הקיסר יוסטיניאן, להניא אותו ממחשבתו אשר חשב לעלות על איטליא למלחמה. מלאכותו המדינית לא עלתה בידו; לעמת זה הצליח בעניני הדת — כי מאתו היתה ישומה להוריד את אנתימוס, נשיא הכהונה בקונסטנטינה, עקב אשר לא מלא אחרי החקים שנקבעו מאת בעלי האספה הטרפיסונטית, ויושב תחתיו את מתנגדו מינואס ובידיו סמכהו לכהונתו הגדולה. הוא מת שם 22 אפריל 536, מקץ החדש הי"א לממשלתו. — אג' II, ג"כ יליד רומא, ישב על כסאו 946 עד 955. הוא קרא את אטא I מלך אשכנז לעזרה מפני בערנגאר II אשר התנשא להיות למלך באיטליא, גם שקד על משמרתו להרחיב את הדת הנוצרית בארצות הצפון באירופה.

אגפנתוס (Agapanthus *L. Herit.*), מין נטע ממשפחת החבצלת (Lilie). פרחי נצתו מצבע הכלת עולים באשכלות על גבעול ארוך וחלק. מקומו באפריקה בארץ הכיף, ממיניו נחמד ביותר א' אומבלאטוס (A. umbellatus *L. Herit.*) למטע פאר, אשר עליו רעננים כל ימי השנה ופרחי נצתו הארוכים מג' עד ד' צ"מ עולים באשכלות בעלי 30 ועד 50 פרחים על גבעולים גבוהים כשמונים צ"מ. כמפלגה משתנה במינו נחשב זה אשר פרחי נצתו ירקרקים לבנים, ועוד אחד אשר עליו בעלי גונים שונים.

אגץ (Agatsch), מדת פרסה בתוגרמה מלפנים, אשר ארכה היה 5,000 מ' ולפ"ז היתה בערך $^2/_3$ של הפרסה הגיאוגראפית. האגאץ נחלק לשלשה בערי; 22_{22} אג' נחשבו בגיאוגראפיא למעלה אחת במדות הקו המשוה. מדת הפרסה הזאת היא הנקראת בל' פרס פארזאנג או פערזענג, בפרס היא נהוגה עוד היום אך בתוגרמה כבר נתבטלה כלה.

אגר-אגר (Agar-Agar) כן יקראו בחינא, ביאפאן ובארצות הודו מיני צמחים מימים הגדלים ביחור על חופי איי ים הודו. מראיתם כעין חוטים צהובים סבוכים ומתפרכים, אשר להם הסגלה להצטבות כשיתבשלו במים ויהיו אז למאכל טוב ומבריא אשר יערבו מאד לחך תושבי איי ציילאן, איי סונדה והמולוקים. מלבד זה יעשו ממנו החינים מין דבק למלאכת המשי והנייר, אשר ע"כ נכבד הוא בעולם המסחר גם באירופה. אחר התבשלו במים יוציאו ממנו ג"כ מין נוזל עכור מעט אשר יקפא כמרק שמן מבלי הנתך עוד אף בחום של 50° C.; סגלתו לגדול הבאציליות ובו יבחנו עצם הויתן וביותר בבקרת חלי הריאה (Tuberculosis).

אגרא או חגרא, אבי התנא ר' יהודה תלמידו של ר' מאיר (חולין קל"ד; ירוש' כתובות פ"א ה"ג), חי בא"י בדור ב' וג' אחרי החרבן, במאה הט' לאלף הד'. וי"א כי היה גם אבי ר' חלפא בן אגרא (שבת ק"ה) תלמידו של ר"י בן נורי. (וע"ע חלפתא).

אגרא חמוה דר' אבא (חולין ק"ד:), חי בא"י בדור ב' וג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה'.

אגר נטר, הרבית האסורה מן התורה היא רק התוספת הנתונה מאת הלוה להמלוה בשכר המתנת החוב זמן ידוע (ע"ע רבית); אולם חכמי התלמוד שמו להם בזה לקו המדה את המושג „אגר נטר" (שכר המתנה) ובו ימודו גם את כל שכר המתנה היכול לבוא מיד האחד להשני בדרך מסחר לאסור אותו באיסור רבית, והוא כשהמוכר פוסק שער לסחורתו יתר מכפי מחירה בעת הזאת בשכר שממתין להקונה את המחיר זמן ידוע, או שהוא מקבל מחיר הסחורה שהוא מוכר פחות מכפי שויה רק בשביל שהסחורה איננה עוד אתו כעת, וימציאנה להקונה במשך זמן ידוע. פרטי הדינים האלה מפורשים בשו"ע יו"ד (סי' קס"א וקע"ג).

אגרא (Agra), עיר בירה ומבצר בהודו האנגלית ע"נ ימנה (Jamna), המחוברה במסלת ברזל לדעלהי, בענארעס וכלכותה, מ"י 160,200. בה נמצאים בנינים מפוארים ומסחרה רב מאד. בבחור בה סיזאנדר לאדי להעתיק מושבו מדעלהי אליה (1504) היתה עודנה כפר קטן; בימי ממשלת אקבאר התרוממה לעיר בירה (1564), ותבצר עמדתה ותמלא היכלי חמדה וארמנות תפארה. מקץ המאה הט"ז הגיע מספר יושביה עד $^1/_2$ מיל' ותעל בעשרה לאין חקר, עד מלוך אוירינג-צעב (1658) ויעתק בירתו לאורינג-גאבאד. אחרי מות אוירינג-צעב (1707) עבר עליה שבט מושלים חליפות, עמי גת (Dschat), פרס ואפגהאן שדדוה ויחריבוה והמהראטים עשוה לשמה ושאיה (1784). 23 סיפט' 1803 הוכו המהראטים לפני האנגלים במלחמה אצל אסיא; 25 בו נכבשה העיר, 17 אָקט' נכבשה גם המצודה, והמבצר והעיר והמדינה באה בידי אנגליא, ומאז והלאה החלה לשוב לקדמתה, במרידה הגדולה שהיתה בהודו 1857 נאנסו האנגלים להסגר במבצר העיר בשני ירחים עד בוא חיל העזרה ויך את המורדים אחור והנצורים נצולו. חומות העיר העתיקות מקיפות שטח גדול פי שנים ממנה. העיר נחשבה לנקיה וטהורה מכל ערי הודו, אך רחובותיה צרים; רוב בתיה בנוים מאבני חול אדום בגבה שלש וארבע קומות, רק רחוב אחד העובר מן המבצר אל תוך העיר יפה ורחב ורצוף אבני גזית. בדרום העיר לארך הנהר נמצאים חרבות

היכלים עתיקים שעמדו שם מלפנים. צפונה מערבה לה בקרבת הנהר עומד המבצר אקבאראבאד הבנוי מאבני חול אדום בתבנית משולש והקיפו מגיע עד 2 ק"מ, וסוללותיו החיצונות גבוהות עד 26 מ'. בתוכו נמצא ההיכל הנפלא של השאה גיהאן, הבנוי כלו משיש לבן, ואצלו המוטי-מסיד (מסגד הפנינים). על שפת הנהר במרחק 2 ק"מ מהעיר דרומה נמצא הטאי-מהל, הוא הבנין הנהדר אשר בנה המוגול הגדול שאה גיהאן (1628—58) על קבר רעיתו ארכימאנד באנו, ששם נקבר גם הוא. הבנין הזה הוא היפה בכל בניני אזיא; כלו עשוי מאבני שיש לבן באמצע גן גדול מלא אלוגי בכות ואגני שיש וגלות עליות וערוגות בשמים ועצי פרי. על הבנין הראשי מתנוססת כפה גדולה אשר גבהה 61 מ' ומדת קוטרה 21_5 מ' וסביביה ארבע כפות קטנות. קירותיו מן המסד ועד הטפחות כלם מעשה משבית מאבני שבו וישפה ואבן תכלת ושיש מנומר וכו', המתארות מקלעות פרחים ופטורי ציצים ותמורות וביניהם כתובות חרותות בשיש שחור, והכפה בעלת שמונה קצוות ומכסיה חלונות שיש מעשה שבכה. הוצאות הבנין עלו — כפי הנשמע — סך 8 מיל' רו"כ. ממשלת אנגליא שומרת אותו בהשגחה מעולה. במרחק 10 ק"מ מהעיר צפונה מערבה נמצא הכפר סיקנדרא וגם בו בנין מפואר כזה אשר הקים גיהאן-גהיר על קבר אביו אקבאר הגדול. — מדינת אגרא נחלקת לששה נפות ומכילה בשטחה 26,324 קמ"מ, ומ"י (1881) 4,834,064 רובם בני הודו.

אַגְרָא דבי הלולא מילי, פתגם תלמודי (ברכות ו:): השכר שיש להאדם מבת המישוש, המה הדבורים הנעימים אשר יתלמד בחברת רעים עליזים.

אגרא דבי טמיא שתיקותא (שם) — השכר אשר ישא האדם מבית האבל, הוא אשר ילמד לשאת בדומיה את כל אשר יעבור עליו, מבלי להשמיע על דל שפתיו תלונה על מעשי ה'.

אגרא דהספדא דלויי (שם) — שכר האנשים העוסקים בהספד, הוא אשר יסכנו לדבר דברים היוצאים מן הלב להלהיב את השומעים ולעורר את לבבם עד כי ירימו בנהי קולם.

אגרא דכלה דוחקא (שם) — בדרשה שידרוש החכם בשבת שלפני הרגל, שאז מתאספים עם רב מאד ואיש את רעהו ידחקון לשמוע את הדרשה, עתיד השומע לקבל שכר בעד הלחץ אשר ישא בהדחקו בכל זאת לשמוע דברי התורה.

אגרא דפרקא רהטא (שם) — ההמון אשר לא יבין את דברי החכם לא ישא שכר בעד שמיעתו את דרשת החכם אשר לא הביאה לו תועלת, רק בעבור שהוא רץ וחושק לשמעה.

אגרא דשמעתא סברא (שם) — שכר שוני ההלכות הוא אשר יעשירו את עצמם בסברות ותדוד השכל.

אגרא דתעניתא צדקתא (שם) — עיקר שכר התענית היא הצדקה שעושים ביום ההוא.

אגרגט, ע' אגוריה.

אַגַרְד (Karl Ad. Agardh), חוקר הטבע וחכם מצוין בשוודיא, נולד 1785, למד בלונד (Lund) ונסמך 1807 למורה ח' השעורים באוניוורזיטט שמה ובש' 1812 נמנה לפרופ' בח' הבוטאניקה והאיקונומיא. 1834 נתעלה לבישוף בקרלשטאד (Karlstad) ואז הדפיס ספרים בח' התיאולוגיא. מת 1859. — יאקוב גיאורג אג', בנו של הקודם, נולד בלונד 1813 ויהי שם מש' 1854 לפרופ' בח' הבוטאניקה ויכתוב ספרים אחרים בח' הזאת.

אַגְרַוִיָדָס (Agraviados), נקראה עדת אצילים בספרד במאה הי"ח, אשר כעלות צאצאי בורבאן על כסא המלוכה שמה, מאנו תת להם כל משמרת כבוד בממשלתם, בחשדם אותם כי נותנים הם ידם בסתר לצאצאי האבסבורג. בשם הזה נקראו גם בימי פרדינאנד VII כל אלה שנטלו חלק במרידת 1826—28, בהתאמצם לתת את האפיפיור עליון על כל מלכי ארץ.

אַגְרוּמִי (Agrumi), שם כולל באיטליא לפירות חמוצים או אשר טעם קהה למיץ הנסחט מהם, כמו הציטרון ותפוח הזהב ודומיהם.

אַגְרוֹנוֹמְיָא (Agronomie), ע' „עבודת האדמה".

אַגְרוֹסְתִּיס ל' (Agrostis L., עשב בת היענה) עשב בעל מינים שונים, המתקימים שנה אחת, ואם יגדל בין התבואה יפרה מאד וישחית האדמה; ולהיותו גומל זרעו טרם תבכר התבואה, ונופל לארץ, וממנו רבים אחרים יצמחו, ע"כ צריך האכר לחרוש ארמתו באביב פעמים רבות להפוך שחת זה משרש.

אַגְרוֹסְתֶּמָה ל' (Agrostemma L.), צמח השדה ממשפחת הצפרן (Caryophylaceae), ורק מין אחד למפלגה הזאת, והוא הנודע בשם גלגל או גלגל הדגן, העולה כשחת (Unkraut) בין התבואה בכל שנה. גבעולו שעיר וזקוף בקומה חצי מיתר או מיתר שלם ובדים לו ממעל, עליו דקים וחדים, גביעו בעל עשר צלעות העשויות כקנים, וחמש כנפות רחבות יושבות לו מתחת, שהן ארוכות מעלי הפרח הצבועים ארגמן כהה ונעדרי כותרות קטנות וצפרניהן נושאות מסגרות. חמש שנים לתיק הסגור בגביע לעמת חמש הכנפות, ובו גרעיני זרע רבים כתבנית כליות ומראיהם שחור. קמח הגרעינים האלה יזיק לאוכליו בהתערבו עם קמח התבואה, מפאת חמר אגרוסטמין האצור בתוכו, אולם עוד לא נחקר הדבר היטב, ויודעי דבר ישערו כי יד צמח „דגן האם" (Mutterkorn, Secale cornutum) ברעה הזאת.

אֶגֶרִי (Ägeri, ברומית: Aquae regiae), בקעה נהדרה במזרח ארץ שוויץ בנפת צוג. בה נמצא היאר אגערי, המחובר אל יאר צוג על ידי הנחל לורצי (Lorze) הנוזל מהאחד להשני. ארך היאר 5_5 ק"מ, רחבו 1 ק"מ וגדלו 7 קמ"מ. בבקעה הזאת שני כפרים: אגערי העליון (מ"י 1,952) ואגערי התחתון בקצה היאר (מ"י 2,428).

אַגְרִיאוֹנְיָא (Agrionia), שם החג שהיה נהוג אצל נשי היונים יושבי אורכומינוס בביאוטיא. כל הלילה חפשו את האליל דיוניזאס (Bacchus—אליל היין) ומבלי מצוא אותו ישבו אל משתה שמנים ותשתעשענה בחידות. בחג ההוא היה המנהג כי אחד הכמרים רדף בחרב שלופה אחרי הנערות שהיו ממשפחת מיניאס, ואשר השיג ברדפו היה לו המשפט להכותה נפש ולעשות בה מה שלבו חפץ. מקור המנהג הזה נמצא בהגדתם ע"ד שליש בנות מיניאס, אשר מאנו להשתתף בחג דיוניזאס וע"ז נענשו ממנו בהציתו כלבבן תאוה עזה לבשר אדם, וביקוד חשקן הטילו גורלות על בניהן, ואשר נפל עליו הגורל בתרוהו לגזרים ויהי לברות להן.

אַגְרִיגֶנְט (Agrigent, ויונית: Akragas), היא העיר גירגנטי (Girgenti) אשר על חוף סיציליא דרומה בין היפסוס (Hypsas וכעת Drago) ואקראגס (Akragas וכעת San-Biagio); נוסדה 580 לפני ספה"נ מאת הדארים (שבט מעם יון). 10 שנים אחרי הוסדה התנשא בה פלארים (Phalaris) העריץ וימשול בה בחזקה 16 שנה. בסחרה הרב התרוממה ותעל למעלה בימי ממשלת תירון (Theron, 488—472) ותהי רבתי בגוים ומ"י עלה עד 200,000 (ולפ"ד אחרים עד 800,000), עד עלות עליה הקרתגים (406) ויחריבוה. אמנם נבנתה אח"כ מחרבותיה, אך לא שבה עוד לקדמתה. בש' 262 באה בידי הרומאים; במאה הח' לספה"נ נהרסה שנית ע"י הסרקינים (ע"ע). עד היום נמצאות בה ובסביבותיה חרבות מקדשיה מלפנים. בין הקברות העתיקים נשאר קבר תירון בשלמותו (ע"ע גירגנטי).

אַגְרִים (Aghrim), כפר באירלאנד ברוזנות גאלוואי, נודע בנצחון ווילהעלם III מלך אנגליא על יאקוב II שטוארט (12 יולי 1691).

אַגְרִימוֹנְיָא (Agrimonia L.), צמח ממשפחת השושנים במפלגת הארומים (Sanguisorbae — כפתור האחו), מתקים הרבה באדמה, שעיר, עליו מכוסים בנוצות וקרחות עולות ביניהן, ומידותיהם יוצאים עלים קטנים הצדה. מציצו הקטן (על הרוב) הצהוב יצא כעין ענב או שבלת

בראשו, ואין לו גְבִיעַ טפל כיתר אחיו בני משפחתו; אולם תחת זה יש לו בשולי ציצו מבחוץ זר שער קשה כעין קרסים סביב, אשר כתם הפרח נעתקים אל מול אמצע שוליו, ובמין אג' אָדְאָרַאטַא (A. odorata *Mill.*) הם נכפפים למעלה. הכותרת והגביע הם בעלי חמשה עלים; מספר כלי אבקו חמשה ויותר; מקרב הגביע עולים שנים או שלשה חותמות (Pistille) עם צביטות היוצאות מגרעין הציץ וכפתורים בעלי חגוים ספונים בהן, שבתוכם סגורים כעין אגוזים קטנים המצומדים ליסוד הציץ. מעשרים מינים הגדלים באזור הממוצע הצפוני ובאמריקה הדרומית נודע באירופה למכביר המין אג' אֵפַּאטוֹריא (A. Eupatoria *L.*), הנותן ריח טוב, חלוש וגדל על ההרים ועל צדי הדרכים, וטעמו מר וקהה, ונודע בשם סתמי Herba Agrimoniae.

אַגְרִיפָּה (Marcus Vipsanius Agrippa) שר צבא וחכם מדיני ברומא, נולד 63 לפני ספה"נ ויהי חבר ורע לאוקטביאנוס. ראשית עלילותיו היתה בהאשימו את קסיוס כי הוא רצח את יוליוס קיסר. אחרי הראותו נחת זרועו במלחמות ארצו עלה 37 למעלת קונסול וגם למעלת אֶדיל (Aedil) ויגדיל כבוד רומא בתעלות המים אשר עשה בה. במלחמת אוקט' ואנטוניוס היה הוא המפקד על צבא חיל האניות, וממנו היה הנצחון הגדול אצל אַקטיום (2 סיפט' 31), אשר בו נעשה אוקט' אָג' למושל יחידי ברומא. ואוקט' אָג' זכר לו את חסדיו הנאמנים ויגדלהו וינשאהו למעלה. אך בקנאת מרצילוס חתן הקיסר נדרש לעזוב את רומא ולקחת לו משמרת כבוד במיטלינה אשר על האי לעספאָס; משם משל ממשל רב בכל ארץ הקדם. אחרי מות מרציליוס (21) נקרא אג' לבוא לסיציליא, והקיסר חדש בריתו עמו ויחזק מוסרות אהבתו בתתו את יוליא בתו אלמנת מרציליוס לו לאשה. אחרי שובו להראות גבורתו בגאליא וספרד ובארץ הקדם עבר בראש צבאותיו ארצה פאנוניא (Pannonia), להשקיט את המרד אשר פרץ בארץ ההיא, ובדרך שובו בח' מארט בש' 12 לפני ספה"נ חלה וימת. סופרי דה"י הרימוהו בגבורתו למעלה מאג' קיסר; הוא הגדיל תפארת רומא בבניני הוד אשר הקים בתוכה; על ידו נעשתה המדידה הכללית לכל רחבי הממשלה הרומית, הלא היא רשומה בספרי „Commentarii Agrippae“.

אַגְרִיפָּה (Corn. H. Agrippa) פֿאָן נעטעסהיים, רופא, חוקר וסופר אשכנזי, אשר רבות חליפות היו לו בחייו. הוא נולד 1486 בקולוניא (Köln), 1509 היה מורה דת בעיר דאָהל בצרפת וימשוך עליו חמת הכמרים הנזירים בהתעללו בם בדרשותיו עד כי האשימוהו במינות, ויברח מפניהם לאנגליא. משם בא לאשכנז ויהי למורה בקולוניא, אח"כ נסע לאיטליא ויעבוד בצבא הקיסר מאקסימיליאן 1 ויזכה למעלת אבירים, אז עזב מהנהו ויהי למורה בפאַביאה ויעזוב גם מקומו זה ויהי לסופר העיר מיץ (Metz). בעת ההיא נאשמה שם אשה אחת בעון כשפים, ובהתעוררו להציל משחת נפשה העלה עליו חמת האינקוויזיציא והכמרים הנזירים, וינס מפניהם לקולוניא וגם שם לא הונח לו וילך ויהי לרופא בפרייבורג בארץ שוויץ. בש' 1524 שב למיץ ויעש לו שם גדול בחכמת הרפואה עד כי בחרה בו אם המלך פֿראַנץ I להיות ברופאי נפשה. הוא עסק גם בחכמת הנסתר; ויהי היום וידרוש פֿראַנץ I ממנו לנבא לו אחרית המלחמה שהתעתד לעשות באיטליא 1525, וימאן להגיד לו מראשית אחרית, ועי"ז גורש מלפניו, ויעזוב את צרפת ויבוא נידרלאנדה. שם חבר ספרו המהלל, אשר בו שפך לעגו על מצב החכמות והמדעים בזמן ההוא. הדברים הגיעו לאזני הקיסר קארל V וא' קדם פני הרעה ויברח לליאון, וגם שמה השיגתהו יד רודפיו ויובא בכלא. אך בהשתדלות אוהביו ורעיו יצא לחפשי, וילך לגרינובל (Grenoble) ושם מת 1535. הוא נלחם בעוז נגד בעלי הזיות הזמן ההוא אף יכול להם. ספריו וחבוריו נודעים לשם.

אַגְרִיפִּינָה (Vipsania Agrippina) 1) בת מרקום וויפסניוס אגריפס, היתה אשתו הראשונה של טיבריוס קיסר רומא, אשר גורשה מעל פניו בנשאו תחתיה את יוליא בת הקיסר אגוסטוס, אלמנת מארצילוס ואגריפס. — 2) אגריפינה, בתו השניה של מרקוס וויפסניוס אשר נולדה לו מאת יוליא בת אגוסטוס, היתה אשת גרמניקוס ב"א של הקיסר טיבריוס. היא הראתה גבורתה וחסדה בלכתה אחרי בעלה לגרמניא בשנות 14—15 לספה"נ, משם הלכה אחריו לארץ הקדם. ויהי במות בעלה (19) בסף רעל אשר השקוהו מטעם הקיסר טיבריוס, ותקח אפרו עמה ותשב עם שני ילדיה רומאה, ובגאותה וגאונה משכה עליה חמת הקיסר ואמו, ובפקודתו לוקחה והובאה (30) על האי פנדטריאה (Pandateria) אשר אצל נאפולי ושם גועה ברעב (33). גם שני בניה, נערא ודרוזוס, הומתו (33,31) בזלעפות רעב, וישאר אך בנה הצעיר, הוא קאליגולא אשר הגיע אח"כ למלכות (37). 3) יוליא אגריפינה, בת אגריפינה וגרמניקוס, נולדה 16 לספה"נ בעיר האובים אשר ע"נ רינוס, ובהיותה בת 12 שנה נשאה לדומיציוס אהינוברבוס (Ahenobarbus) ותלד לו את נערא (37). במות בעלה התמכרה בשתי אחיותיה דרוסילה וליווילה לזנונים את קאליגולא אחיה, ותאהב גם את לפידוס גיסה, בעל דרוסילא. וכאשר בא לפידוס בקשר על קאליגולא הפקד גם עליה עונו, ותגל יחד עם ליווילה אחותה אל אי פונצה אשר על יד נאפולי. אחרי מות קאליגולא (41) שבה לרומא ותנשא לפאסינוס קריספוס העשיר, אשר לא האריך עמה ימים, כי שמה בברותו רויש ותמיתהו. וכאשר הומתה מסאלינה אשת הקיסר קלוידיוס (48), הצליחה בתחבולותיה להנשא לו לאשה, ולמענה העביר את בריטניקוס בנו מנחלתו ויבחר בנערא בנה לאמצהו כבן לו ולתת לו לאשה את אוקטביא בתו וליעד לו את מלכותו אחריו. וכל זה לא שוה לה ותחלק את בעלה גם את מלכותו ותגדיל ותרחיב את עיר מולדתה בהושיבה בה הרבה מבני רומא, ותקראנה על שמה קולוניא אגריפיננזים (Köln). ויהי כשוב קלודיוס לקרב אליו את בריטניקוס בנו, ותתנכל להקיסר הזקן ותשקהו סף רעל וימת (54). אז עלה נערא בנה על כסא המלוכה, ובטרם ימלאו ימיו משלה היא בשמו, ויהי הדבר רע בעיני בורוס וסיניקה אומניו, ובעצתם הרחיקה נערא מעליו ולאחרונה צוה לאנשי חילו וימיתוה (59). מצבות יוליא אג' ואמה נמצאות עד היום ברומא ובנאפולי.

אַגְרִיפְּנָה (Agrypnie), בל' יון העדר השנה, וביחוד כשנראה בחולה תאבון גדול לשנה, ובכל זאת לא יוכל לישון, ואז יסומן בשם אגרפנוקומא (Agrypnocoma, Wachschlafsucht), ויותר מעונים בזה חולי הטיפוס, ויקרא אז טיפומניא (Typhomanie).

אַגְרִיפַּס I, הנקרא גם כן הורדוס אגריפס (נולד ג"א תש"ן, מת ג"א תת"ד) בן אריסטובולוס בן מרים החשמונאית אשת הורדוס I. אמו היתה בירוניקה בת שלומית אחות הורדוס I. בעודנו ילד בן שש שנים בא עם אמו ואחיו רומאה. שם התחנך יחד עם בני מרום העם ובחברתם אבד את כל הונו, כי חי חיי מלכים ורוזנים, ואחרי כן החל להיות לוה ואינו משלם, וכאשר עצמו חובותיו משערות ראשו נאנס לעזוב את רומא ויבוא לאדום. שם לקח לו לאשה את קיפרוס נכדת פזיאל אחי הורדוס I, אחרי כן בא אל ארץ הגליל; שם נתמנה ע"י אנטיפס נגיד הארץ למשגיח על השוק, כי נעתר אנטיפס לבקשת הירודיאס אשתו אחות קיפרוס, אשר המליצה בעדו לספחהו אל אחת הכהונות — ויקבל שכרו מאוצר המדינה. אך עד מהרה פרץ ריב ביניהם, ויעזוב אגריפס את ארץ הגליל וילך אל פֿלאקוס נגיד סוריא, אבל גם שם לא מצא מנוח לנפשו, כי אחיו אריסטובול, חתן נסיך אימיזה, רדפהו באפו, כי קנאה, שנאה ותחרות בערו כאש בלבות כל בני בית הורדוס העבד האדומי. וישם אגריפס פעמיו עוד הפעם רומאה, אבל בבואו ליבנה נתפש, בגלל חובותיו לאוצר המלך, שעלו עד 300,000 דרכמונים כסף, ויובא במשמר, מקום אשר הלוים ואינם משלמים אסורים שם — ורק בעמל רב מאד עלתה בידו לצאת לחפשי. אלכסנדר ליסימאכוס, העשיר הגדול ביהודי אלכסנדריא, הלוה לו הכסף הדרוש לו להוצאת

ניסעו לרומא, אחרי אשר קיפרוס אשתו נתנה ערובה בעדו. בבואו לרומא נתקבל בסבר פנים יפות מאת המלך טיבריוס, אבל עד מהרה הסיר חסדו ממנו בגלל חובותיו לאוצר המלך, ואז התחבר אג' אל יורש העצר קאיוס קאליגולא ויתקשר עמו בעבותות אהבה, ובאהבתו את קאיוס לא שמר פיו ולשונו, ופעם אחת במסבת רעים בבית קאיוס נשא אגריפס ידיהו ויתפלל בקול רם לאמר: „יואל נא אלוה למהר ולהחיש את העת אשר ישכב טיבריוס עם אבותיו וקאיוס ישב על כסאו אחריו". כאשר הגיעו הדברים האלה לאזני טיבריוס, צוה לאסרהו בנחשתים ולשומו במשמר, ויהי אגריפס עצור בבית הסהר ששה ירחים עד אשר מת טיבריוס וקאיוס עלה על כסא המלוכה אחריו. אז זכר קאיוס את אוהבו אגריפס ואת אשר מצאהו בגלל אהבתו אליו, ויתן רביד הזהב על צוארו תחת כבלי הברזל, וימליכהו תחת פיליפוס בן הורדוס על ארצות ממשלתו שנספחו לממלכת רומא (ג"א תשצ"ח; 37 לספה"נ). בנסעו לארצות ממשלתו עבר דרך אלכסנדריא, והיהודים יושבי העיר ההומיה הזאת קבלוהו בכבוד הראוי למלך. לדבר הזה חרה אף היונים ביהודים, וישפכו בוז וקלון על אגריפס ועמו, ויגרשום מבתי משכנותיהם ויבוזו את כל רכושם וירעצום וירוצצום עד מאד. בבואו לירושלים זבח זבחי שלמים ויתן לאוצר המקדש את רביד הזהב אשר נתן קאיוס קיסר רומא על צוארו. כאשר צוה קאיוס קאליגולא להעמיד צלם דמות תבניתו בהיכל ה', פנה אגריפס אל הקיסר בבקשתו להעביר את רוע הגזרה, כי הדבר הזה הוא נגד חקי דת היהודים. הקיסר באהבתו אותו אהבה בלי מצרים עשה את בקשתו ויבטל את הגזרה כדבר אגריפס, ובגלל זה אהבוהו היהודים ויכבדוהו מאד.— גם הקיסר קלוידיוס שמלך אחרי קאליגולא משך אליו חסד וירחיב את גבולות ממשלתו, כי המליכהו על יהודה וארץ הגליל ועבר הירדן ועל כל הארצות שמלך עליהן הורדוס אבי אביו (ג"א תת"א); הוא נשא חן וחסד בעיני קלוידיוס, יען כי בעצתו ובעזרתו עלתה בידו לעלות על כסא רומא בלי שפך דם. בימיו של אגריפס חיו היהודים חיי שלום ושלוה, ולכן אהבוהו אהבה עזה. שטתו בעניני הנהגת המדינה היתה להכריע הכף פעם לצד היהודים ופעם לצד הרומאים, וישתדל בכל עז לצאת ידי שניהם, וככן היה אגריפס העמוד התוך אשר עמוד השלום נשען עליו. בבואו לירושלים הקל את מס הבתים מאזרחי העיר שלא היו רשאים ליקח שכר מעולי רגלים (תוספתא מעשר שני פ"א), ויתן מתנות למשרתי המקדש שהצטינו בעבודתם (יומא כ:), גם קלוידיוס נתן צו להעמיד צלמו בבית הכנסת אשר בדור, והוא בהשתדלותו גם בפעם הזאת בטל את הגזרה. להסנהדרין בימיו, שר' גמליאל הזקן עמד בראשו, השיב את הזכות לרון גם דיני נפשות, ושאל מהנשיא לפעמים שאלות בעניני הדת (פסחים פ"ח:). בכלל היה משתדל להתקרב אל הפרושים בכל לבבו ובכל נפשו וילך בדרכיהם בלי נטות ימין ושמאל; את סל הבכורים נתן על כתפו ונשא כאחד העם עד שהגיע לעזרה כחק (בכורים פ"ג מ"ד); בפגשו בחוץ בחתן וכלה הולכים מחפתם, נטה הצדה ויפנה דרך לפניהם, אף שהמלך אינו מחויב לעשות כזאת עפ"י דין התורה (כתובות י"ז:), והוא עשה לפנים משורת הדין, להראות לעם כי בנוגע למנהגי הדת גם המלך מחויב למחול על כבודו ולותר מזכותו. בשנת השמטה קרא בעצמו את פרשת המלך מעומד, אף שהמלך קורא מיושב, וכשהגיע בקריאתו לפסוק „לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא" (דברים י"ז) זלגו עיניו דמעות, כי אמו היתה בת שלומית אחות הורדוס שהיה אדומי, כנודע, אבל הפרושים הרגיעו את רוחו ויאמרו לו: „אל תתירא אגריפס, אחינו אתה, אחינו אתה" (סוטה מ"א). כן יסופר עליו (ויקרא רבה פ"ג) כי פעם אחת בקש להקריב אלף עולות ביום אחד, ויאמר לכהן הגדול: אל יקריב אדם היום חוץ ממני. והנה בא עני אחד ובידו שתי תרים ובקש מהכהן להקריבן, ויהי כאשר מאן הכהן לעבור את מצות המלך, אמר לו העני כי אם לא יקריבן יקפח פרנסתו, כי בכל יום הוא צודה ארבע תורים והוא מקריב שתים ומתפרנס משתים. נטלן הכהן והקריבן, וכאשר הלשינו את הכהן אל אגריפס, אמר: „יפה עשה הכהן". כל המעשים האלה יוכיחו למדי כי אגריפס ותר משלו ועשה לפנים משורת הדין בנוגע לעניני הדת ויהי יהודי גמור לפי רוח הפרושים ולכל פרטיהם ודקדוקיהם; ובכל זאת אחז גם במנהגי הרומאים, למען מצוא חן גם בעיניהם ולא יעמדו לשטן לו בממשלתו על היהודים. כן ראינוהו בונה תיאטריות וקרקסיות בערי ממשלתו כזקנו הורדוס I, וגם הוא בעצמו בא פעם בפעם אל בית התיאטרון אשר בקסריא; את בנו אגריפס שלח ללמוד לרומא ויחנכהו שם ע"פ מנהג הרומאים; בנותיו בירוניקה ודרוסילה נתנו ידים לחשוב עליהן תועה והיו נחשבות לפרוצות בעיני העם, ובגלל זאת העמידו היונים אחרי מות אגריפס את צלמי תמונתן על גגי בתי הזונות בקסריא. רבים התלוננו על אחזו החבל בשני ראשיו ועל הטותו פנים ליהודים ולרומאים כאחד, ויאמרו כי איננו ראוי והגון לבוא בשערי בית ה', אבל הוא בקר רוחו ובחכמתו הסיר מעליו את תלונת המערערים ויסב פני הדבר כי אויביו השלימו אתו ובקשו ממנו סליחתו. חכמי ישראל בדור שלאחריו לא היתה רוחם נוחה מהחכמים שקרבוהו ויאמרו לו אחינו אתה, וע"ז אמרו כי רבים חללים הפילה החנופה הזאת (ירוש' סוטה פ"ד ה"ז, בבלי סוטה מ"א:). גם הרומאים הביטו עליו בעין חשד, ולזאת נדרש לחדול מלבצר את החומה סביב ירושלים. אבל למרות כל אלה לא חדל אגריפס מלאחוז בשטתו אשר סלל לו בעניני המדינה, וישתדל בכל עז לכונן כסאו על יסוד נאמן. את השמרונים והנוצרים החל לרדוף באף ובחמה, את השליח יעקב המית בחרב ואת פטר שם במשמר (מפעלי השליחים 12, 1—4), אבל לא כלה את אשר החל, כי מת פתאם בקסריא לתוגת כל עם יהודה בשנה הז' למלכו, היא שנת הנ"ד לימי חייו, והשאיר אחריו בן אחד, אגריפס II, עלם בן י"ז שנה, ושלש בנות: בירוניקה, דרוסילה ומרים. כאשר הגיעה השמועה על דבר מות אגריפס להיונים אשר היו בארץ יהודה, שמחו שמחה גדולה כי מת מעוזם של ישראל, ויושבי קסריא בשנאתם לאגריפס חללו את גויתו, ובגלל זאת נענשו קשה במצות קלוידיוס, אשר חפץ למסור רסן הממשלה על היהודים בידי אגריפס II, אבל זקני רומא (Senat) עמדו לו לשטן בדבר הזה. — סבת מיתתו לפתע פתאם לא נודעה. הנוצרים אמרו, כי נענש על אשר רדפם בחמתו, והיראים החליטו, כי בחטאו מת, יען כי החנפים נתנו לו כבוד אלהים והוא לא מחה בידם. ההמון המאמין בנפלאות ספר, כי עוף הינשוף (Uhu) נראה לו ונבא לו מיתתו, הוא העוף אשר בשר אותו ברומא בשבתו שם בבית הסהר, כי בקרוב יצא לחפשי ויעלה למלוכה על פי מצות הקיסר החדש שימלוך במהרה. אבל המכאובים שסבל בבטנו קודם מותו יתנו עדיהם כי דבר בליעל יצוק במותו, ואין זאת כי אם שונאיו השקוהו סף רעל ומידם נגזר מארץ חיים.

אַגְרִיפַּס II, הנקרא גם כן הורדוס-אגריפס בן אגריפס I, המלך האחרון בממלכת ישראל והנצר האחרון מגזע הורדוס שישב על כסא מלכות (נולד ג"א תשפ"ט). בימי נעוריו למד ברומא ויתפנק שם בעשר ויקר. בש' הי"ז לימי חייו מת עליו אביו וקלוידיוס חשב להמליכו תחת אביו על ארץ יהודה, אך זקני רומא סכלו עצתו, ולזאת נשאר ברומא להרבות לו אוהבים ורעים אשר יהיו לו לעזר לעלות למלוכה. שם חי חיי מלכים ורוזנים וילמד מהרומאים כל המדות הנשחתות שדבקו אז באצילי רומא. כן רגנו עליו כי בא על אחותו בירוניקה המפורסמת ביפיה, שהיתה אז אלמנה אחרי מות אישה הורדוס II, וכאשר נודע הדבר השתדל להסיר מעליו החרפה הזאת, שנחשבה לחטאה גם בעיני הרומאים, וישיאנה לפליאומון מלך סיציליאה, אשר התיהד בגללה ובגלל עשרה הרב, אבל עד מהרה נוכח פליאומון לדעת קלות דעתה וישלחנה לנפשה. בהיותו ברומא עלתה בידי אגריפס פעמים רבות להמליץ בעד עמו לפני הקיסר קלוי-דיוס, אשר הטה לו חסד ויאהבהו בעבור יפיו וטוב מראהו וידיעהו הרחבה בדרך ארץ במנהג אצילי רומא. אחר מות

אביו (ג"א תת"ד=44) השתדל מלפני הקיסר להשיב ליהודים את זכותם בנוגע לבגדי הקדש אשר לכהן הגדול, כי חפץ קאספיוס פאדוס נציב ארץ יהודה במצות הקיסר להביאם אל מבצר אנטוניא תחת השגחתו, ואך בהשתדלות אגריפס השיגו היהודים הרשיון להניחם בבית המקדש על מקומם. בש' ג"א תת"י (49) מת דודו הורדוס II ואז עלה אגריפס למלוך על חלקית (Chalcis) וביחד עם זה נתן בידו הכח למנות כהנים גדולים, והזכות לשמור את בגדי הקדש. אמנם היה לאל ידו לעשות הרבה לטובת היהודים ולהקל עול הרומאים מעליהם; אבל הוא לא כן עשה, כי הרבה עליהם מסים וארנוניות ויבזבזם ברומא, העיר אשר אוה למושב לו, כי אך לעתים רחוקות בא לחלקית ארץ ממשלתו לנצל את בני עמו, בין כה וכה והרומאים הכבידו את עלם הקשה על היהודים יושבי ארץ יהודה עד אשר נלאו נשוא. בשנה הראשונה למלכו נסו היהודים שלש פעמים למרוד ברומא, אך הרומאים בכחם ובגבורתם השביחו את שאון המרד. כאשר התאכזר קומאנוס נציב יהודה וימת רבים מנכבדי יהודה שלא במשפט, דרש אגריפס ברומא משפט עמו ישראל מידי הנציב האכזר, ועל ידו יצא לצדק דינם והנציב יצא חייב בהשפטו והגלה גלות שלמה, ואז מסרו בידו ממשלת הארצות אשר מלך עליהן דודו זקנו פיליפוס בן הורדוס I: ביתיניא, טרכוניא ואבילינה, ותחת זה ותר מזכותו על חלקית (ג"א תתט"ו). בהנהגת ממשלתו לא היה דומה לאביו, ופעמים רבות עשה מעשים שהיו למורת רוח הפרושים והעם. מהכהנים הגדולים שבחר לו לא דרש מעשים טובים, ולא מדות טובות ולא יראת שמים כי אם הכנעה להרומאים והכרת עול ממשלתם עליהם, ולזאת החליף והמיר והסיר ומנה ששה כהנים גדולים במשך זמן עשתי עשרה שנה. ראשונה מנה את ישמעאל בן פאבי, שהיה איש זרוע ורוח העם והחכמים לא היתה נוחה ממנו (פסחים נ"ז), ומקץ שלש שנים לכהונת ישמעאל (ג"א תתכ"ג) הסיר את הכהן הזה מכהונתו על אשר עמד לימין העם נגד רצונו וחפצו, וימנה את יוסף בן שמעון מבית קאבי שהיה עוד גרוע מישמעאל בן פאבי. לא ארכו הימים ויבחר לכה"ג את הצדוקי ענן, איש רע מעללים ובעל זרוע, ועוד בשנה ההיא הסיר גם את זה מכהונתו ויתן את המשרה על שכם יהושע בן דמנא ועד מהרה נהדף גם זה האחרון ממצבו, כי יהושע בן גמלא נתן לאגריפס שחד רב (תרקבא דדינרי) למען יושיבהו על כס הכהונה הגדולה (יומא י"ח). ולבסוף מנה לכהן גדול את מתתיהו בן תיאופיל (ג"א תתכ"ט). לא טובה מזה היתה הנהגתו בנוגע למשמרת הקדש והמקדש; בחפצו להיות צופה ומביט על כל הנעשה בחצר המקדש, צוה לבנות בחצר בית המלך מגדל גבוה, אשר משם יראו הצופים וישגיחו אל מעשה העם והתהלוכותיו בחצר המקדש, שהיה אז מרכז גם לענינים המדיניים. העם התאונן על מעשהו, כי חלל בזה את הקדש ואת המקדש, כי עין מרגל חרש בבית הגדול והקדוש הזה נחשבה לחטאה ולחרפה גדולה, ולזאת צוה העם להגביה את חומות המקדש ולעשותן גבוהות מהמגדל אשר בנה אגריפס בחצרו. ויחר הדבר הזה בעיני המלך ויצו לסתור את אשר בנה העם במקדש, אז פנה העם בבקשתו אל נירון קיסר רומא, וישם דבריו בפי שנים עשר אנשים נכבדים שנבחרו ללכת לרומא, להציע הדבר לפני הקיסר; בין הנבחרים האלה היו גם ישמעאל בן פאבי הכהן הגדול וחלקיהו גזבר המקדש. הקיסר נעתר לבקשתם ויצו לעשות חפצם ורצונם בדבר הזה. כן הלך אַג' מנגד לחפץ העם, ולא הניחו לבנות מחדש מאוצר המקדש לשכה אחת שנטתה לנפול, כי ירא היה מהרומאים שלא יחשדוהו שהוא מבצר את המקדש. ולעמת זה בנה בערים רבות בארץ ממשלתו בתי תיאטראות וקרקסאות לפי חפץ הרומאים והיונים שנואי נפש היהודים. במעלליו אלה העיר חמת היהודים הנענים והנגשים מתגרת ידי לוחציהם. אולם לפעמים יסופר עליו כי היה מכבד חכמי ישראל ומקיים המצות לפי חפץ הפרושים, וחקר לדעת המצוה וכונת הענין. כן ראינוהו שואל את ר' אליעזר למה לא נצטוו ישראל על המילה בעשרת הדברים (תנחומא פ' לך), גם נאמן ביתו שאל את ר"א איזו שאלות בהלכות סוכה (סוכה כ"ז). אולם רע מאד בעיני העם היה יחוסו אל המרידה שמרדו בימיו היהודים בהרומאים באשמת הנציב (Procura-tor) פלארוס, שהרע והציק להעם מאד ודרש מהם לתת לו שבעה עשר ככרי כסף (Talente). אגריפס הכריע את הכף לטובת פלארוס, והראה להם לדעת כי העם מחויב לשמוע בקול מושלו לכל אשר יצום, ועליו לעשות את מצות פלארוס בכל אשר ידרוש מאתם עד אשר יקח הקיסר המשרה מעל שכמו. לדברים האלה חרה אף העם באגריפס עד שנאנס להסתר מפני חרון אפו, ואז התחבר אל הרומאים וישלח את חילו עם חיל הרומאים להקים סערת העם לדממה. וגם לגאלוס עזר במלחמותיו את היהודים, וישלח לו חיל עוזרים, ויראה לו את הדרך ויכן צדה ומזון לחילו. ובעבור זה גברה שנאת העם אל אגריפס, וכאשר שלח מלאכיו ליהודים לקרוא להם לשלום בזו להם וילעגו להם ויגרשום בחרפה. גם לימין אספסינוס עמד אגריפס בהלחמו את היהודים, וינחהו בעצתו בהביאו את ירושלים במצור, ובגלל זאת לא הסיר אספסינוס את עטרת המלוכה מעל ראש אגריפס גם אחרי אשר נלכדה ירושלים. כחמש שנים אחר החרבן שם אספסינוס עליו את משרת פריטור (Präser) וגם אח"כ כשמונה שנים אחר החרבן עוד מלך על יהודה, כנראה מהמטבעות שנמצאו מעת ההיא ששמו חרות עליהן. שנת מותו בצמצום לא נודעה. לפי עדות פוטיוס (Photius) מת בש' ג"א תתס"א (101), ולפי דעת יוסיפון מת לפני ש' תתנ"ד (94), והנכון כי מת בין תת"ן (90) ותתנ"ג (93). הוא מת בלא בנים, ואחר מותו נספחה ממלכתו לממשלת ארצות רומא.

אַגְרִיקָלַא (Gnäus Julius Agricola) שר צבא וחכם מדיני ברומא, בן הסינטור יוליוס גראצינוס שהומת בימי קאליגולא, נולד 40 לספה"נ בעיר פרעיוס, 77 הגיע למעלת קונסול, 78 הושם לנציב בארץ בריטניא, 84 הושב רומאה בפקודת הקיסר דומיציאנוס, 93 מת שם. דברי ימיו כתובים ע"י חתנו, הסופר טאציטוס.

אַגריקולא (Georg Agricola, ושמו העצמי בויער) חכם אשכנזי מצוין בתורת המוצקים, הראשון אשר קבע לה שטה מסודרה באשכנז, נולד 1490 בגלויכאוי ויהי 1527 לרופא מומחה ביואכימסטהאל בביהם. בש' 1531 העתיק מושבו לחעמניץ; שם הקדיש ימיו לידיעת מכרי ההרים. מת 1555.

אַגריקולא (Joh. Agricola, ושמו העצמי שניטטער וע"ש עיר מולדתו—י' אייזלעבען) הפליא עלילה לטובת הדת הפרוטסתנטית. נולד 20 אפריל 1492; 1515 בא לוויטנבערג ויתחבר אל לותיר וילוהו על דרכו בהקראו לוכות הדת לייפציגה; 1525 נקרא לפראנקפורט-דמיין מטעם ראשי בית הפקידות להנהיג גם שמה תקוני הדת הלותירית, ובשובו משם היה כהן ומורה באייזלעבען; 1536 היה לפרופיסור בוויטנבערג. שם פרצה המחלוקת בינו ובין לותיר ומעלאנכטאן ע"ד תורת משה (ע' אנטינומיזם), ולרגלי המחלקת ההיא בא 1538 ברלינה והנסיך יואכים II לבית בראנדנבורג שמהו לדרשן בהיכלו ולראש כהני מדינתו. הוא מת שם 22 סיפט' 1566, אחרי עבודתו הרבה להתפשטות הדת הפרוטסתנטית בכל הארץ ההיא. ספריו ושיריו נודעו לשם.

אַגריקולא (Joh. Friedr. Agricola), מנגן בעוגב ויוצר מנגינות באשכנז, תלמידו של סבסטיאן באך, נולד 1720 בדאָביטשען אשר באלטענבורג, וימת 1774 בברלין.

אַגריקולא (Martin Agricola), מנגן ויוצר מנגינות באשכנז בזמן הריפורמציא, נולד 1486 בסאָרויא ומת 1556 במאַגדעבורג. הוא היה הראשון אשר הנהיג סימני הנגינות באשכנז.

אַגריקולא (Michael Agricola), מנהיג הריפורמציא בפינלאנד, נולד 1508 בפערנאָ אשר בנילאנד, וילמד תורת הדת אצל לותיר ומלנכטון בוויטנבערג; 1550 הגיע בארצו למעלת בישוף; 1556 נשלח מאת המלך גוסטאוו

וואזא בדבר ענין מדיני למוסקוי, ובדרך שובו מת 1557 בניקירקא אצל וויבארג.

אגריקולא (Rud. Agricola), ושמו העצמי Roelof Haysmann גם Frisius, אחד מראשי אוהבי השכלת עמי הקדם במאה הט"ו, נולד 1443 בבאפלא אצל גראנינגען אשר באשכנז ומת 1485 בהיידלבערג.

אגריקולטורה (Agrikultur), ע' עבודת האדמה.

אגרם (Agram, והקרואטים קוראים לה Zagreb), עיר החפש, בירת מדינת קרואטיא אשר בממלכת אוסטריא, בקרבת נהר סאבה (Sawa), לרגלי ההר אגדאם, ע"י מסלות אובין-טריעסט ושטיינבריקען-סיסק. העיר נחלקת לשלש: עליונה, תחתונה ועיר הכהונה. מרכז העיר העליונה הוא ככר מרקוס; שם מושב הנציב (Ban) עם כל בתי הרשות עם המחלקה הצואולוגית והמינראלוגית להמוזיום הלאומי, גם בי"מ גבוה שנוסד 1874 ע"י הקיסר פראנץ יוסף. בעיר התחתונה נמצאת האקדימיא למדעים עם המחלקה הארכיאו-לוגית של המוזיום הלאומי, בית התפלה לבעלי הדת היונית, בית הכנסת ליהודים, בתי האוצר והשלחנים ובתי החולים וכו'. בעיר הכהונה, הנבדלת מעיר העליונה ע"י הנחל מידוויטשאק נמצא בית הכניסה הגדולה שנבנה במאה הט"ו, עם היכל הארכיבישוף וב"ס לכהנים. מ"י בס"ה 30,000 ובתוכם יהודים 1,271. — בימי מלחמת בעלא IV מלך אונגריא עם אוטוקר II מלך ביהם נשגבה העיר העליונה בחומות גבוהות אשר שרידיהן נמצאים עוד היום. על יד העיר צפונה נמצאות חרבות מידווידגראד (מצודת דובים) אשר בנה פיליפ בישוף אגראם להשגב כפני המלך אוטוקר II. 1880 נתנזקה העיר והמדינה מרעש האדמה אשר לא חדל משך חמשה ירחים (מח' נוב' והלאה).

מחוז אגראם הוא בחלק ממלכת קרואטיא וסלאוואניא צפונה מערבה, מ"ש 4,076 קמ"מ ומ"י 258,245 רובם קרואטים, בעלי הדת הקתולית-הרומית. רוב שטח הארץ מלא גבנונים מרכסי הרי ווארזדין ובאמצעיתה משתרע עמק הסאבה אשר אדמתו פוריה במקומות שאין בה בצאות ואגמי נפש. דרומה להמחוז מתנשאים קצות הרי אוסקק. שני נהרותיו הראשים, הסאבה והקולפה יצלחו למעבר אניות. האקלים שונה לפי המקום; בסביבות הסאבה הוא ממוצע, במקומות הבצה הוא רע ומזיק, ובסביבות הקולפה הוא קר ושמם. תוצאות האדמה: דגן, עצים, יין ופרי קיץ; חרשת המעשה היא בשפל המדרגה, ובנאות השדה יחסרו גם בעלי האומניות הפשוטות, באין די ידים לעבודתם.

אגרסהיים (Oggersheim), עיר בנפת פפאלץ בבאואריא, בה בתי חרשת שונים ותחנה למסלת לודויג (ניינקירכען-ווארמס) ומ"י 3,789. בה ישב המשורר שיללער בנעוריו ימים רבים בברחו מביה"ס „קארלסשולע" (ע"ע).

אגרת (lettre, Brief, list, письмо) הוא שם כולל את הכתבים השונים הנשלחים ממקום למקום והמה המליצים בין האנשים הרחוקים איש מרעהו, להודיע את מחשבותיהם ואת רצונם, כהדבר בין המשוחחים חד את אחד. בימי קדם, ומעשה הכתב טרם פרץ בארץ, לא מצאה גם האגרת מהלכים בין העם כאשר בימינו אלה; הידיעות הובאו ב ע ל פ ה מאיש לרעהו על ידי מ ל א כ י ם מיוחדים, והמה הביאו גם את המענה מהאיש אשר אליו נשלחו. בכתבי הקדש נמצא את דוד מלך ישראל, הראשון אשר כתב „ס פ ר" אל יואב וישלחהו ביד אוריה (ש"ב י"א). אל יהורם מלך יהודה בא „מ כ ת ב" מאליהו הנביא (דה"י ב' כ"א — וע' במבארים שם ע"ד יחוס יהורם לאליהו). השם „א ג ר ת" (בארמית: „אגרא", „אגרתא" — עזרא ד' וה'; וע' באוצה"מ לפירשט) נמצא בכה"ק האחרונים (אסתר, נחמיה ודברי הימים, שנכתבו על ידי אנכה"ג בימי מלכות פרס) ומקורו בלשון פרסית (ספירת דברים, כתב); והוא שם כולל יותר את כל המכתבים המובאים על ידי שלוחי הממלכה הקבועים והמיוחדים לזה (aggaroi), ע' Bibl. Realw. v. G. Winer ערך Briefe. — בארצות הקדם לא נפרץ עד היום המנהג לחתום את האגרות, רק כאשר יושלחו לאנשים רמי המעלה אז יושמו במלתחות נהדרות ויחתמו אותנה בחמר חותם (כבר נזכר באיוב ל"ח). הספר ששלח דוד ביד אוריה, בודאי חתם אותו לבל יקרא את הכתוב בו; כן בכתוב איזבל את הספרים לזקני יזרעאל חתמה אותם בחותם המלך (מ"א כ"א); סנבלט החרני בחפצו להכעיס את נחמיה, שלח אליו בפעם החמישית אגרת פ ת ו ח ה (נחמיה ו) — לאות כי לא יחשבנו בין האנשים רמי המעלה. — האג' במלא מובנה עתה תחלק למינים וסוגים שונים: אג'-אבל, אג'-אהבה, אג'-אזכרה, אג'-ברכה, אג'-חפוש (הנה האג' הנשלחות מבית המשפט, לחפש אחרי איש הנדרש לעמוד למשפט בעבור איזה עון אשר חטא, ויסמנו בהן את האיש המבוקש בסימניו המובהקים, או ע"י תמונתו הפוטוגרפית. ע"פ רוב יודפסו כאלה במה"ע, ולפעמים יושלחו בהעתקות מיוחדות לבתי הפקודות אשר בהממלכה), אג'-ידידות, אג'-מסחר, אג'-סוד (באנגליא יציינו אותה במלת „Private" או „confidential"), אג'-תודה ועוד.

בדברי ימי העולם לא נמצא ראשית לזמן מציאת האג', בכל זאת ישוער כי עם מציאת הכתב תלך צמודה גם מציאת האג'. החמרים שעליהם נכתבו האגרות בימי קדם, היו לוחות עץ ואבן; המצרים השתמשו כבר באלפי שנים לפסה"נ בעלי הפאפירוס לכל כתביהם. בין שכיות החמדה אשר להבי-דואר (Post) בברלין נמצאה העתקה מציור עתיק יומין (בכפר ביני-הסן במצרים — 2,000 לפסה"נ), בה יתואר עבד המוסר לשר הפלך מגלה-פאפירית — המודיעה את דבר בוא אנשים אורחים מארץ הקדם. ההודים והחינים השתמשו כבר בעלי התמרים לכתוב אגרותיהם; האג' ששלח —לפי האגדה— סטראברובאטס מלך הודו לשמירמית מלכת בבל, יחשבו החוקרים להראשונה בדברי ימי המלכים. אגר' אשר יסוד היסתורי להנה, תחשבנה: הספר שכתב דוד ליואב והמכתב אשר שלח פריטוס היוני מלך ארגוס, על ידי בילירופונטוס, למלך ליקיא. מהשירה הששית בהאיליאס להומירוס (800 לפסה"נ), נראה כי היונים השתמשו לאגרותיהם בלוחות מרוחים בשעוה (היונים קראו למו: pinakes או deltoi, והרומים — codicilli, pugillares או tabelae) — ואת האותיות רשמו עליהם בחרט. הלוחות האלה נמרחו רק מצדיהם הפנימי, למען לא יאבדו האותיות את צורתן. את הלוחות הכתובים הניחו בסדר נכון ויהדקום אח"כ בחוט מסביב, ואת שני קצותיו חתמו בחמר-חותם הנמצא על האי כרתים. את „ה ח ר ט" עשו בראשונה מברזל, אחרי כן הכינו אותו גם ממתכיות אחרות, כמו מנחשת קלל, מעשה ידי אמן — וראשו לו עשוי להחליק בו את השעוה ולמחות את האותיות אשר לא נכתבו כדת (Stilum vertere); בתלמוד נקרא בשם: „מ כ ת ב", ראשו החד — „כ ו ת ב" והשני — „מ ו ח ק" (תוס' כלים פ"ג). כאשר הוטב מעשה הדיו המציאו גם את „ה ק נ ה" (הגדל על נהרות פרת וחדקל ובמסבי ים הפרסי) לכתוב בו. כי אחרי אשר נתיבש הקנה ונתקשה, הוציאו ממנו את המוח הפנימי והוטב למלאכה, ואז קראוהו בשם: „ק ו ל מ ו ס" (Calamus). כאשר באו היונים והרומים במשא ומתן את המצרים, החלו גם המה להשתמש בעלי הפאפירוס, במקום הלוחות הראשונים. במאה הג' לפני ספה"נ המציאו את הקלף למעשה האג', ובש' 1340 נודע באירופה מעשה מלאכת הנייר מבלויי הסחבות אשר נשתמש בו עד היום. מעת ההיא והלאה השתלמה גם האג' מעט מעט בתארה החיצון, עד אשר קבלה את צורתה אשר לפנינו היום. מלפנים חתמו את האג' בשעוה על ידי טבעת שיש עליה חותם, ובמאה הט"ו הובא מחינה לאירופה דבק-החותמות (Siegellack); החותמת הראשונה באופן הזה נמצאה על אחת האג' שנשלחה מלונדון בש' 1554. בש' 1624 המציאו בעיר שפייער את הדבק (Oblate), מש' 1820 החלו להניח את האג' בתיקים מיוחדים (Couvert), שהמציא ברויור (Brewer) האנגלי. סטיפן (Stephan) המציא לראשונה את כרטיסי הבי-דואר (Postkarten), ובמהרה מצאו מהלכים

באירופה, עד כי בימינו יחלפו בין איש לרעהו בערך 800 מיל' בכל שנה ושנה. בש' 1880 עלה מספר האג' לגלגלת: באנגליא 35_5, שווייץ 22, ארצות הברית באמריקה 19, אשכנז 16_5, הולנד 15, צרפת 13_1, בילגיא 12_8, דאניא 11_1, לוקסמבורג 11_1, אוסטריא 9_5, איטליא 6_5, שווידיא 6_3, ספרד 4_8, אונגריא 4_7, ארץ יון 1_8, רוסיא 1_2, תורקיא 0_3. באירופה בכלל — 10 אג' לגלגלת.

סגנון האגרת. מהאג' הראשונות אשר נשארו לנו בסגנונם היא האג' שכתבו: „מירושלים הגדולה לאלכסנדריאה הקטנה! עד מתי ארוסי יושב אצלכם ואני יושבת עגומה עליו" (ירוש' חגיגה פ"ב), במאה הא' לפני ספה"נ (בימי יהודה בן טבאי); והאג' שכתב רבן גמליאל בישבו על גב המעלות בהר הבית: „לאחנא בני גלילאה עילאה ולאחנא בני גלילאה תתאה, שלומכון יסגא" (סנהדרין י"א). להרומים והיונים היה סגנון שוה באג'; המה לא חתמו את שמם מתחתיה, כי אם בראשה, בד"מ: Cicero Attico („מאת ציצירה אל אטיקוס"). היוני הוסיף לחתימתו גם ברכת שלום להאיש אשר אליו ערך את האג'; הרומי הוסיף לשמו ולשם המקבל גם את מדרגת יחוסו ושררתו, בד"מ: Cicero consul M. Coelio aedili curuli. בימי ממשלת הקיסרים ברומי וביחוד בתצרות מלכי ביצנץ, החלו לעזוב לאט לאט את סגנון האג' הפשוטה ואגרותיהם קבלו תמונה מיוחדת בתור „פקודות", „הודעות" וכדומה; אחרי כן החלף גם הסגנון באג' שבין איש לרעהו.

אגרות ספרותיות. מלבד אג' השלום מצאו כבר מהלכים בין בעלי התלמוד גם האג' הספרותיות. ר' יוחנן היה כותב לרב: „לקדם רבנו שבבבל"; לשמואל: „לקדם חברנו שבבבל" (חולין צ"ה). כנראה לא מעטה היתה חליפת האג' בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל, וההוא דאתא לקמיה דרב יהודה (בבבל) אמר: „מייתינא לך איגרתא ממערבא" (ב"ב מ"א). למין הזה יחשבו כל כתבי השו"ת מימות הגאונים הראשונים עד היום הזה, שמלבד ערכם הגדול בחקירת התורה ודרישתה, המה כמעין לא אכזב גם לקורות דברי ימינו. מזמן שאחרי התימת התלמוד נכבדות הנה האג' שכתב הנשיא ר' חסדאי אבן שפרוט (ע"ע) ליוסף מלך הכוזרים (ד"א תשי"ג) ואגרת רב שרירא גאון (ע"ע) לרב יעקב בר' נסים: „כיצד נכתבה המשנה"? (ד"א תשמ"ז). אספת האג' בדבר המחלקת על ספרי הרמב"ם: בס' „כתאב אלרסאיל" (להר"מ הלוי אבולפיא, ע"ע) ובס' „מנחת קנאות" (לר' אבא מרי הירחי, ע"ע). „אגרת אל תהי כאבותיך" (לר' פריפוט דוראן, ע"ע). ספרי האג' הרבים שיצאו לאור ע"י החכם-צבי, ר' משה חגיז ור"י עמדין, על דבר שבתי צבי והבאים אחריו (מוזר הוא הס': „אגרת חכמי האשכנזים ורבניהם בא"י לבני משה רבנו" — אמשטרדם תנ"א, וע' אוצ"ס). בתקופת העת החדשה (מחצי המאה שעברה) נכבדות הנה: „אגרות הרמ"ד" (ווין תקנ"ב—ז); „מכתבי רנה"ו" (ברלין תקמ"ב—ה); הא' בס' „מגלה טמירין" (ווין תקע"ט) לר"י פערל (הכתובות על דרך „אגרות החשוכים" (Epistolae obscurorum virorum) מאת הוטען ורוביאנוס, ע"ע); „אגרות יש"ר" (ווין תקצ"ד—ו); „אגרות שד"ל" (פרסימישל תרמ"ב); „אגרות שי"ר" (שם תרמ"ה); כן כל האג' הספרותיות שבאו בספרי המאספים השונים מאז ועד היום. — אצל היונים תהלקנה האג' הספרותיות למחלקות שתים: לישנות ולחדשות — אמתות ומזויפות. בבתי מדרשיהם לחכמת הדבר (Rhetorika) נתחברו הרבה מכתבים-ללמד ויחסום לחכמיהם מימי קדם — כי על כן רוב האג' בספרות היונית רק תולדות האחרונים הנה, חוץ מאחדות המיוחסות באמת לבעל הלשון איזוקרטיס ולהפילוסוף אפיקור. האג' מהתקופה החדשה — מהמאה הב' והלאה — הכתובות על פי הרוב על ידי בחירי הסופרים, נכבדות הנה מאד לתולדות ההשכלה והספרות. ביחוד יקרות הנה אג' אלקיפרון בלמודי המדות והמוסר ואג' ליבניוס (Libanios), יולינוס אפוסטטוס ופרונטה — בקורות ימי התקופה ההיא. — בספרות הרומית לא ימצאו כותבי האג' במספר רב כמו בספרות היונית, אבל כנגד זה יקרות האג' מאד בערכן, כי בהן נראה כבראי את כל דברי הימים ההם, השקפות סופריהם ומדות מוסרם. ביחוד יצטינו בזה ציצירה, פליניוס וסיניקה באגרותיהם. גם בימי ירידת הספרות עוד נמצא את מגנוס אויסניוס (M. Auso-nius), סימכוס (Symmachos) וסידוניוס אפולינרים. בימי הבינים היתה שפת רומית השלטת בהאגרות, ואף בתקופת העת החדשה עוד כתבו פיטררקה האיטלקי גם ערסמוס הרוטרדמי את אג' בל' רומית (לנו בני ישראל נכבדות הנה האג' שכתב המלומד הנוצרי יוהנן רייכלין, להציל את התלמוד מעלילות המומר פיפירקורן, ע"ע). הספרות האיטלקית היתה עניה מאד בראשיתה באג' ספרותיות. הנכבדה בה היא אספת האג' ע"י P. Manutius. לעמת זה עשירה היא הספרות הצרפתית באג' נכבדות, מעשה ידי סופרים נודעים במשך שנות המאות האחרונות. עוד יתר שאת להאנגלים באגרותיהם, המפיקות חן ונעם תורה ודרך ארץ גם יחד. — בספרות הרוסית נודעו חליפות האג' שבין הקיסר יואן IV (האיום) ובין הנסיך קורבסקי (במאה הט"ז) ואג' של הסופרים קארמזין („Письма русскаго путешественника"), פושקין וטורגיניוב. — אצל הפולנים יקחו חלק בראש האג' של הסופרים, נימצוויץ, אורינין („Listy z Podróży"), קראשעווסקי וקלימינטינה הופמאן. האג' אצל האשכנזים לבשה צורה חדשה במאה הי"ח, ע"י הסופרת הנודעה גוטשיד (Gottsched), ומאז והלאה היתה לשדה רחב ידים בספרות הכללית. — גם בארצות הקדם קנתה לה האג' הספרותית זכות אזרח. האספות הנודעות לתהלה הנה: האג' בלשון ערב מאת אחמד אל עטר (בולאק 1835) ובפרסית — מאת המשורר (הויזיר) מיר אלישיר. עוד יותר מהערבים והפרסים הצטינו התוגרמים בעריכת האג'. גם אנשים מבעלי המשרה הגבוהה למדו את ידם לערוך אותן על פי הטעם הטוב והסגנון היפה. נכבדה היא להקרי דברי הימים אספת האג' בשם „מונשאט הומיון" (Munschaat humajum), המכילה אג' אשר כתבו השולטנים התוגרמים למושלי ארצות המזרח והמערב. — בימינו אלה „תר הזהב" להאגרות כבר חלף הלך לו. מסלות המים והברזל, הטיליגרף, וסדרי הבי-דואר הערוכים ושמורים בכל, העלו את כמות מספר האג' למדרגה גבוהה מאד; אבל לעמת זה ירדו מעלות רבות אחרנית באיכותן, בצורתן ובסגנונן. כי בעת שבן דור העבר חס על דמי הפורטה הרבה, אגר באג' ענינים שונים, ועל כן נדרש לו לערכה בסדר נאה למען לא יסתבך ויכשל בה הקורא, מסתפק עתה בטיליגרמה קצרה, או בכרטים-גלוי לכל ענין כשהוא לעצמו. כן ירדו מעל הבמה גם האג' הספרותיות, על ידי התפתחות הספרות בכתבי העתים למיניהם, אשר תבלע אל קרבה את כל מחשבות בני האדם ותשטח אותן שטוח לנגד כל קהל הקוראים. — תארי הכבוד בהאג', אשר כנטל החול הכבידו עליהן, חלפו עתה כענן; ובכלל תבדלנה האג' האחרונות מהראשונות בזה שהן באות „במעוט שיחה ורוב ענין".

סוד האגרות. האג' הערוכה מאיש לרעהו תוכל להחשב לקנין משלחה ומי שנשלחה אליו; לכן על פי הזכות אשר להאדם על קניני עצמו, אין לאיש זר המשפט להסתירה או לפתחה ולקרות בה. נוסף לזה כאשר הבי-דואר הכללית עומדת ומשמשת בתור שליח להולכת האג', גדל עוד ההכרח לחוקק חקים קבועים על דבר סוד האג', למען הביא בזה אמונה בלבב השולח, כי אג' תבוא למחוז חפצו וידי זרים לא ישלטו בה. אמנם כן, אם מצד זה יחשב סוד האג' לאחד ממשפטי היושר וטוב לאשר הכללי, הנה מצד האחר נמצא כי הסוד הזה יתן יד גם לפועלי און, להשתמש בו לרעת הממלכה ולרעת יושביה — ולכן לא יתכן כי הסדרים האלה אשר אבן פנתם הוא אשר האדם, הם המה יעזרו גם לרעתו. סופרי דה"י יספרו וימנו חטאות ממלכות רבות אשר הפרו חק בסוד האג' (דוד בהתאוננו לפני מותו: „וגם אתה ידעת את אשר עשה לי יואב", הוא לפי דעת חז"ל: „מה שהראה את הכתב

ששלח לו ע״ד אוריה״—ילקוט, מ״א סי׳ ק״ע). ביחוד נודעו פתיחות האג׳ כמנהג פשוט ובלשכות מיוחדות לזה (Cabinet noir), מימי ממלכת לודויג XIV בצרפת. גם בריטניא החפשית לא נקתה מפשע זה, ובש׳ 1844 נפתחו בפקודת מזכיר הפנים כל האג׳ אשר שלח מאַציני האיטלקי (ע״ע) לרעיו קושרי קשר נגד מלכי הארץ. על פי התשובה אשר השיב מזכיר הממלכה להנבחר האירי (14 פיב׳ 1881), נראה כי בבריטניא שורר עד היום החק מש׳ 1837, אשר על פיו הרשות נתונה למזכירי הממלכה לפתוח אג׳ של יחידים — הנשלחות על ידי הבי-דואר — לתכלית מדינית. אבל על פי סדרי הממלכות החדשים, אין יתרון בזה להממלכה על האיש הפרטי, כאשר כן אשרה האספה הפרנקפורטית בש׳ 1849. חק הבי-דואר באשכנז מן 28 אקט׳ 1871 (§ 5) יאמר: „האגרת תשאר חתומה וכמוסה בפני כל איש זר; ואף לחקירה בדיני נפשות או ממונות אין הרשות לפתחה, עד כי יוחק חק מיוחד על זה״, החק הזה נמצא בהלכות עונשין (§ 94), אשר על פיו הרשות נתונה להשופטים לעצור תחת ידם את הנשלח על כתובת האיש שעליו דנים, אם נראה להם כי על ידי זה יתברר המשפט היטב. גם לדורש המשפט (Prokuror) הרשות לקחת את האג׳ תחת ידו, אבל החובה עליו למסרן לידי השופטים חתומות וסגורות. על פי 111 § מהל׳ גבית חוב: „החובה על בתי הדואר והטיליגרף למסור את כל המכתבים אשר יבואו על שם הלוה, ליד המפקחים על הגביה. אם יש ביד המלוה שטר אדרכתא על הלוה, יכול בכח שטרו זה לטרוף את הנכסים הבאים אליו על ידי הבי-דואר, אבל בתנאי: אחרי אשר כבר נמסרו ליד הלוה.— העונש על גלוי סוד האג׳ נחלק לשתי מדרגות: אם המגלה הוא איש פרטי, וחמור ממנו הוא לאיש הנושא משרה בבית פקודת הבי-דואר.

תוי-האגרות. בראשונה השתמשו בתוים רק להדביק על אג׳ פשוטות, ומזה יצא להם השם „תוי-האגרות״ (Brief-marken); אבל כאשר התרחב אחרי כן חוג שמושם גם על משלחים אחרים, קבלו גם הם שם יותר כולל: „תוי-בי-דואר״ (Postmarken). המצאת התוים היא מעשה ידי הצרפתי M. de Velayer בימי לודויג XIV, שהשיג רשיון לכונן בי-דואר בעד העיר פאריז. הוא לקח שכר המשלות 1 סו מכל אג׳, ועל זה נתן תו בשם: „billets de port payé“, אשר נפסל אחרי כן על ידי המשלח בעצמו, ברשמו את היום על מקום החלק בין הנדפס: „Port payé le... jour du mois ... l'an 1653“, אבל לא ארכו ימי התוים האלה (עד 1676). בש׳ 1812 הוציאה חברה אחת למסע האניות משאַטלנדיא, תוים לאג׳ ולחבילות הנשלחות על ידה. בש׳ 1818 הוציאה ממשלת סרדיניא מעטפות שיש עליהן חותם הבי-דואר. בש׳ 1840 הנהיג סיר רולנד את התוים בכל ממלכות אנגליא. 1843 הנהיגו כן בברזיליא. 1845 בפינלנדיא. 1846 — באמריקה הצפ׳. 1848 — ברוסיא. 1849 — בצרפת, בילגיא ובאַוואַריא. 1850 — באוסטריא, פרוסיא וסכסוניא. כאשר תוי-הבי-דואר יצאו מחוג תכליתם הראשונה —לשלות אג׳— ונשתמש עתה בהם להישרת החשבונות בעניני מסחר, יוכלו להחשב היום כמו שטרי ערך קטנים; ועל כן יענשו גם מזייפי התוים כמו מזייפי שטרות הממלכה. התוים יוכנו באופן כזה אשר לא על נקלה יוכלו להזדייף, ובעבור זה יודפסו בבתי הדפוס אשר להממלכות, על פי סודות כמוסים באיכות הניר והצבע. התכנית הראשונה מהתו החדש אשר בדעת הממשלה לעשות, תחקק בברזל עשת, וממנה תעשינה העתקות רבות, על ידי הגאַלוואַנופלסטיק (ע״ע), כפי הדרוש להדפסת עלה שלם בפעם אחת. — כמעט בכל הארצות קבלו התוים פנים שונים במשך הזמן המעט. בספרד יעלה מספרם (מש׳ 1850) עד 401. בכל ארצות תבל — עד 5,000 (באירופה לבדה עד 3,000). המספר הגדול הזה העיר תשוקה בלב אחדים לאסוף את התוים השונים לאספה. הנודעה בין האספות הפרטיות, היא של הדוכס גאַליערא (Galliera) בפאריז, העולה במחירה עד 1 1/2 מילי׳ פר׳. שניה לה היא אספתו של רוטשילד בפאַריז העולה למחיר 200,000 פר׳. האספה העולה על כלנה, היא הנמצאה בבית שכיות החמדה אשר להבי-דואר בברלין, שמלבד המעטפות, הפסים, הכרטיסים ושטרי המחאה הנושאים עליהם תוי הבי-דואר, נמצאים יותר מן 5,000 תוים שונים. בש׳ 1859 הוקם בראשונה בפאריז בית מסחר לתוים שונים, ומאז ועד היום גדל המסחר בהם, עד כי בפאריז ובהמבורג עולים המה על שלחן הבירזה ככל שטרי ערך. לידיעת התוים (Philatelie, בצר׳ Timbrologie) נוסדו ונתחברו הרבה מכתבי-עת וספרים המיוחדים לזה.

עורכי אגרות. בימי קדם נחשבה מלאכת הכתב לחכמה, כי מעטים היו אשר הבינו אותה; על כן עמדו בכל עת אנשים אשר עשו את החכמה הזאת למלאכה המחיה את בעליה — המה עורכי האגרות בעד כל העם. הראשונים הנמצאים בכה״ק המה: „משפחות סופרים יושבי יעבץ״ (דה״י א ב). סופרים נושאי משרה בממלכה נמצאים כבר בימי דוד (שריה, שושא ושמעיה); אחרי כן בימי שלמה (אליחרף ואחיה), חזקיה (שבנא) ויאשיהו (שפן). אבל אצל מלכי ישראל לא נמצאה המשרה לסופרים. בימי התלמוד אשר המשא והמתן גבר בארץ, היה הסופר לאחד מצרכי העדה, ועיר שאין בה לבלר (סופר) אסור לתלמיד חכם לדור בתוכה (סנהדרין י״ז). בימי רבן גמליאל נודע אחד בשם: „יוחנן סופר הלז״ (שם י״א, הלז כמו ארמי הלז — הידוע); ובימי רב הונא (בדור השני לאמוראים): „ר׳ יוחנן ספרא דגופתא״ (ירוש׳ סוכה פ״ב, וע׳ „מבוא הירושלמי״ ד׳ קי״ח). אצל עמי אירופה היה הכתב יקר מאד במציאות, ועוד במאה הט״ז נחשב באשכנז אחד אחוז ממאתים אשר ידע לחתום את שמו; ועל כן היו בכל מקום סופרים ידועים, שערכו את כל האג׳ בעד שפר קצוב. בממלכות אחדות השביעו את הסופרים האלה לבלי יגלו את סוד אשר נמסר להם באג׳ (כנראה היה זה גם היסוד לחרם דרבינו גרשום „שלא לראות בכתב ששולח אדם לחברו״—בס׳ הכל-בו). מעת אשר ההשכלה חדרה בין העם ועמה גם מלאכת הכתב, ירדו מעל הבמה גם הסופרים האלה; רק בארצות אשר עוד בשפל תשב, כמו ספרד, פורטוגאַל, איטליא ועוד, לא אבדו עוד הסופרים מתוך הקהל.— בשם „עורכי-אגרות״ יקראו גם הספרים הערוכים ללמד את עריכת האג׳. בין הראשונים ממין הזה יחשב אצלנו הספר: „אגרות שלומים״, תבנית אג׳ וראשי מכתבים וחרוזים (אויגסבורג, רצ״ד; עם תרגום רומי ע״י בוקסטרף, באזיל 1603). — נכבד הוא לקורות התפתחות השפה הס׳: „עטור סופרים״, ללמד לכתוב צחות בדרך עקוש ועוות כתובים ומאמרי רז״ל, מאת משה בר׳ ישראל מלנצבורג (המבורג, תפ״א). כן הס׳: „עטור סופרים״, תבנית אג׳ ומכתבים (זאלקווי, תק״י — מוזרים המה ראשי המכתבים הנמצאים בו: „אחיו כבושם הערוגה ותלם, מלאכי אלהים יורדים בו ועולים, נאמן רוח מכסה דברים, מגלה כה למולים ולערלים, צדיק יסוד עולם״; או: „קנקן חדש מלא ישן, הנני נוטה אליו שלום כנהר פישון, יקרא אברך, חגור חרבו על ירך, יזכה לעולם שכולו ארוך״). אחריו הס׳: „צחות המליצה״, אג׳ ומכתבים שונים וכו׳ (פראַג, תקס״ה — במכתביו ע״ד עסקי מלח, מליצותיו הנה על הדרך הזה: „עד אשר בכרת ארץ הביט אחריו ותהי נציב מלח עלי דרך ומלח לבדה נאבד״. או: „אז יניחם על הדוברות והלוך ילכו עליה למסוך עליהם מלח עד קהלתו״). לבורא תקופה חדשה בספרי האג׳ יחשב הס׳ „כתב יושר״, תבנית אג׳ ומליצות צחות וכו׳ (וויען 1820), מאת שלום הכהן. הס׳ „עט סופר״ (ווילנא תק״ין), מאת צמח לנדא, אף כי ראה כבר את אשר לפניו, בכל זאת עוד האריך במליצה באג׳ המסחר וכפל את הענין במלות שונות. יפה הוא הס׳ „קרית ספר״, קבוצת מכתבי סוחרים וכו׳ (ווילנא תקצ״ה), מאת הרמ״א גינצבורג; בו השכיל להשתמש גם במלות תלמודיות ולא בדרך עקוש ועוות. — ספרי האג׳ אצל העמים יחלקו למינים שונים — לענינים כוללים, בעד סוחרים או בעד אנשי צבא ועוד, ספר האג׳

יצא לראשונה באשכנז (אויגסבורג 1484), ע"י המדפיס אַנטון זאָרג (Anton Sorg). מן החרשים הלא נודעים ספרי: מאָריץ, הינזיוס, ראַמלער ועוד. באנגליא נודע ספרו של ריכַרדזון "Familiar letters„, ובצרפת — הספר "L'art épistolaire„. בני ארץ הקדם העמיסו על האג' חקים ותנאים רבים, עד כי לא יוכלו למצוא את ידיהם ורגליהם בלעדי ספרי האג', אשר יהיו להם לתכנית. רוב ספרים כאלה חוברו בלשון ערב.

אגרת-בקרת, היא מה שבית דין כותבין את החלטתם האחרונה על שומתם המדויקה את נכסי בעל חוב, אחרי אשר בקרו ושמו אותם הרבה אנשים מומחים לזה (כתובות ק, וע' באר הגולה חו"מ סי' ק"ט).

אגרת-מזון, היא התעודה שבית דין נותנים לאשה או לבניה שבעלה התחייב במזונותיהם, ואשר על פיה הרשות בידם למכור מנכסי עזבון הבעל בכדי מזונותיהם (הרמב"ם בפיה"מ ספ"א דב"מ, וע' ירוש' מו"ק פ"ג ה"ג ותוס' כתובות ק:).

אגרת-מרד. בימי בעלי התלמוד היו בי"ד כותבין אגרת כזאת: א) להבעל, אם אשתו מורדת בכדי לצערו, ואז אחרי שלא תשמע בקול ההתראות וההכרזות (ע' שו"ע אה"ע סע"ז), אבדה את כתובתה והבעל פטור ממזונותיה, ואגרת המרד היא לו לראיה; ב) להאשה, כשבעלה אינו רוצה לפרנסה בשנאתו אותה וגם לא יחפוץ לגרשה, אז מוסיפין לה על כתובתה משקל ל"ו שעורים של כסף בכל שבוע (שם), ולראיה נותנים לה אגרת מרד (כתובות ס"ג ס"ד).

אגרת-רשות, אגרת שאילת שלום בין איש לרעהו (ירו' שם), או פקודת הרשות (השלטון, רש"י מו"ק י"ח:).

אגרת-שום, אחרי ששמו בי"ד את נכסי הלוה אשר לא השיגה ידו לשלם את נשיו בכסף, נותנים להמלוה אגרת אשר על פיה הוא יכול לעשות בנכסים ההם כטוב בעיניו (רש"י והרמב"ם בפיה"מ שם, וע"ע אדרכתא), וכן נקראת גם התעודה הנתונה מאת הבי"ד לאח אחד על שדה נחלה שנפלה בחלקו מירושת אבותיו ונשומה בסכום ידוע, וכנגדה לקחו יתר האחים את חלקם בנכסים אחרים (רש"י מו"ק שם, ע' ירוש' שם, וע' תוס' כתובות ק:).

אֲגְרַת בַּת מַחֲלַת — שם שׂדה ידועה בתלמוד (להגשמת מושג הפריצות והזמה), אשר מפניה וחילה העצום הזהירו לת"ח מלצאת יחידי בלילה (ברכות מ"ג:) כי כן צוה ר' יוסי בר' יהודה לרבי (פסחים קי"ב:), ובעוד שכל המון השדים (הדברים המזיקים) בטלים לפעמים בזמן, וע"כ נאמר עליהם „מתים כבנ"א" (חגיגה ט"ז), הן אינן מתות (יומא ס"ט: בענין יצרא דעבירה) עד אשר יעביר ה' את רוח הטומאה מן הארץ (זוהר ח"א נ"ה). „אגרת" מל' „גרטיא" (Gratiae) ברומית, שהוא כנוי לאלילות החן (בזוהר — שם — נקראות: לילית, נעמה, ואגרת „דמתייכין כבני נשא"), וחילן העצום (נשי הזמה) תסובבנה עיר באישון לילה לצודד נפשות, ורק רחב"ד ואביי אבירי הדעת נצולו מהן, גם הצרו רגליהן משוטט ברחובות (פסחים שם). וכן הציגן הרח"ו בס' ע"ח (שער קליפת נוגה פ"ט) בסוד הנשים הזונות דשלמה ובסוד בנות לוט. ע"פ השערת הרח"ו (שם כתוב „ואפשר לומר") תהיינה מדרגותיהן: נעמה, אגרת ולילית או „מלכות דבינה, מלכ' דזעיר אנפין ומלכ' דרחל", שפירושם כמו מחשבה במוח, הרהור בלב וציור המעשה בחלום — וזה נאות לפי שמותיהן. התלמוד קרא אותה „בת מחלת", כי היא מחלת לב לנוהים אחריה (הח' קאהוט מבארה מל' מחול ורקוד — וגם זה יאות לענין).

אֲגַתָּה (Agatha), שם אשה קדושה במסורת הנוצרים אשר מציאותה מוטלת בספק בדברי הימים. באיטליא וביותר בסיציליא נחשבת היא למגינה על הארץ מפני זועות ההר אֶטנא. עוד היום מריבות שתי הערים, קאטאניא ופא-לרמה, בהתפאר כל אחת מהן כי היא היתה עיר מולדת הקדושה הזאת. על דבר קדושתה קבלה היא בידם כי עמדה בנסיון כאשר התאמץ קווינטיאַנוס נציב רומא לפתותה לדבר עבירה, ובחרות אפו בה השליכה אל בית האסורים (בש' 251) ושם ענוה עד צאת נפשה.

אֲגַתָּה (Agatho) השמונים למספר האפיפיורים ברומא (682—678), נולד בסיציליא. בימיו היתה האספה הכללית, הששית, היא האספה הטרולית שהיתה בקונסטנטי-נופול מטעם הקיסר קונסטנטין פוגוניטס. בה החרמה כת המו-נותילטים (ע"ע) מפני המינות הנמצאה בשטתם. בהשתדלותו מחל הקיסר את זכותו על סך הכסף שהיה מוטל לשלם לאוצר המלוכה מדי נבחר אפיפיור חדש ברומא. הדת הקתולית כבדתהו מאד ותשם חלקו בקדושיה. — בשם הזה יקראו אצלם גם שני קדושים שמתו בעד אמונתם.

אֲגַתּוֹלוֹגְיָא (Agathologie), מלה יונית ופירושה: תורת הטוב, הוא חלק „הטוב הנעלה" בתקרי האיתיקה (Ethik), זו הפילוסופיא המעשיית. מאז קבע סוקראטוס את המושג הזה אשר בו הצדק והאשר אחוזים וצמודים יחדו, כי המדות היותר טובות הן הן המביאות את האדם לידי השלום והאשר האמתי, היה הרעיון הזה לסלע המחלקת בין חכמי הפילוסופיא היונית שהיו אחרי זמן אריסטו, אשר נתנו היתרון לחכמת החיים על חכמת העולם. את רעיון סוקראטס בדבר האחדות של הצדק והאשר פירשו תלמידי עפיקור כי הצדק הוא רק אמצעי להגיע על ידו אל האשר, ובכן רק האחרון עיקר והראשון טפל, בעוד אשר הסטואיקים (Stoici) בקשו את האשר רק בתקוני המדות, בעשותם את הצדק עיקר והאשר אך טפל לו, הבא אחריו מאליו. המחלקת הזאת נמשכה בתורת הטוב, זו האגתולוגיא, במשך כל שנות הבינים עד הפילוסופיא של חכמי זמננו, אך כלם מודים בדבר אחד, כי אשר האדם הוא מטרת חייו, וממילא כלולה בזה ההנחה העיקרית, כי העולם ערוך באופן כזה אשר כל עושה צדק סוף סוף יבוא על שכרו ויגיע אל האשר אשר אליו הוא נושא את נפשו.

אֲגַתּוֹן (Agathon), איש אתונה, סופר יוני וכותב חזיונות תוגה הנודעים לשם אך מעט מהם נשארו לדורותינו, נולד בערך 446 לפני ספה"נ ומת בערך 401. הוא היה הראשון אשר חדל לערוך חזיונותיו ע"פ ספורי המיתולוגיא והגדותיה, בבחרו תחתיהם את גורל בני האדם והליכות חייהם האמתים.

אֲגַתּוֹסְמָה (Agathosma Willd.—ויח עדנים), צמח הקנה (Strauch) הירוק תמיד, עליו קטנים ושטוחים בתבנית משולש, ובראש ענפיו יציץ ציץ פרחים כעין כפתורים לבנים-אדמדמים יפי מראה, וכמו 100 מינים ממנו יטעוהו נוטעים בגנות לכלול הדרם, והם אוצרים בקרבם שמן איתירי אשר יתנו ריח אסקנדי (Kerbel), אניס או כמון למיניהם.

אֲגַתּוֹקְלֶס (Agathokles), שם איש נפלא בקורותיו בשנות קדם, נולד 361 לפני ספה"נ להאיש קרניקוס אשר גורש מעיר ריגיום ויבוא לשבת בתירמאָ אשר בסיציליא. שם למד אג' את מלאכת יוצרי חרש. בשנת 343 שם קרניקוס פעמיו לסיראַקוס, העיר אשר בה התישבו בעת ההיא אנשים לאלפים ע"י טימוליון שר צבא קורינת. שם הספיק אג' להצטין בחיל הריפובליקה בכשרונו ובאמץ לבו וכיד אלופו ומגנו, דאמאַס העשיר, הטובה עליו הגיע לפקודה נכבדה בחיל הצבא. אחרי מות דאמאַס (333) נשא את אשתו האלמנה לו לאשה, ויהי לאחד העשירים הגדולים, אך מש' 320 והלאה, מאז בא בריב עם ראשי המפלגה האריסטו-קרטית, גורש פעמים אחדות מסיראקוס. בש' 317 הגיע בכל זאת למעלת שר צבא, ואז משך אליו את מפלגת הדימוקרטים, ויאסוף אליו אנשים דלים ומרי נפש ויהיו לו לחיל שומרי ראשו, ואז ערך מטבח נורא לגדולי העיר ואלופיה, בהיות תואנה בפיהו כי כל ישעו וחפצו להציל את בני העיר מפני מציקיהם ולוחציהם. 4,000 מהם נהרגו בעיר ועוד 6,000 גורשו מקרבה. אח"כ התנשא למושל יחיד ויכבוש את רוב ערי סיציליא, ובגלל זאת בא בריב ומלחמה (312) עם הקרתגים. ויהי כאשר הוכה אג' לפני חיל קרתגה בש' 311 על יד העיר געלה וסיראקוס באה במצור, רחש לבו דבר גבורות, לעבור עם חלק אחד מחילו לארץ אפריקה ולהביא מלחמה בשערי קרתגה. בן הצליח להבקיע לו דרך

בין אניות האויב ויעל על חוף אפריקה בש' 310, שם כבדה ידו על הארץ משך ארבע שנים עד כי עוד מעט וגם העיר קרתגה הביא במצור. אך פתאם נדרש לשוב אחור, כי חיל האגריגנטינים עלה פתאום על סיראקוס, ולזאת נאנס לשוב לסיציליא. אמנם חיל האגריגנטינים כבר הוכה עוד לפני בוא אג' שמה; אבל אויב אחר התעורר עליו, הוא דינוקראַטים מתנגדו, אשר גורש מפניו בראשונה, ויצא לקראתו בחיל גדול; נוסף ע"ז הגיעו אליו שמועות רעות מארץ אפריקה. הנה כן נחפז לשוב לאפריקה (306), אבל ידו קצרה מהחיש עוד רוח והצלה לשארית חילו. אז הערים עצה וישפות שלום לקרתגה (305) וישב לסיציליא ולמרות האגריגנטינים ודינוק־קראַטים אשר התאמצו לנערהו מכסאו שב ויכונן ממלכתו ביתר שאת ויתר עז (כי בשם מלך נקרא עוד בש' 306), ואז הניף ידו גם על הערים אשר מחוץ לגבול סיציליא, ויצא פעמים אחדות למלחמה על הברוטיים, ויכבש את העיר קרקירא (298), ויתנפל על העיר קראָטאָן (295) ויתעתד לצאת שנית למלחמה על קרתגה, אך פתאם מת (289) על ידי נכדו ארכאגתוס. כי מאת אגתוקלס היתה שומה לתת את ממלכתו ירשה לבנו הצעיר, ויחר הדבר לארכאגתוס ויהרוג את יורש העצר, ויפתה את מאֶנאָן, עבדו האהוב של המלך הזקן, לתת לו נוצה טבולה ברעל בנקותו שניו בה. כראות הזקן כי קרב קצו ומכאוביו כבדו מנשוא, צוה לשאת אותו על עצי המערכה ולשרפהו בעוד בחיים חיתו. אבל השפעתו על עניני סיציליא ואיטליא התחתונה לא הגיעה לידי נכדו רוצח נפשו כי אם לחתנו פירהוס מלך עפירוס.

אֲגַתִיאַס (Agathias), נקרא בשם הכנוי „אסכולסטיקוס" (Scholastikos — המפולפל) על שם חריפותו והצטינותו הרבה בתורת המשפטים, נולד בערך ש' 536 לספה"נ בעיר מירינה אשר בארץ יון, למד באלכסנדריא וביצנץ וימת 582. הוא היה גם סופר ומשורר, ואחדים מספריו נשארו בשלמות עד היום.

אֵד (Dunst, para, пapъ; Gas), שם זה הונח על מין אויר הנודף ועולה מגשם נוזל או מוצק ע"פ תנאים ידועים. יש אד העולה בחום רגיל וע"י לחץ רגיל (כבובד אויר הנשימה, ע"ע), והוא הנקרא „אד עצמי", ויש אד שהתגשם בתוך המוצק, או הנוזל, וצריך מדרגת חום ידועה עד שיתהפך לאד אוירי, כמו האד העולה מן הארץ למרום רקיע להיות ענן (ע"ע „ענן"), או האדים היוצאים מן הגוף ומן הריאה ע"י הנשימה (ע"ע זעה, הבל), והוא הנק' „קיטור" (Dampf). בימים האחרונים (1877) עלה ביד חכמי הטבע (Cailletet, Pictet) להעבות גם את האד העצמי (permanentes Gas) לגשם נוזל, והח' S. Wróblewski עם מרעהו המציאו זה שנתים ימים להעבות את יסוד החמיץ (על ידי מדרגת קור גדול שעשה בתערובה כימיאית) עד לגשם מוצק; ובכן נפל הקיר החוצץ בין שני מיני האד אלה. כעת יחשבו למין האד העצמי ש ק ש ה להעבותו: יסוד המים, יסוד החמיץ, יסוד המחנק, חמיץ המחנק, חמיץ הפחם ואויר הנשימה, המעורב מיסוד החמיץ ומיסוד המחנק (ע"ע); ושאר מיני האויר אשר נ ק ל להעבותם יחשבו לקיטור; וכן יקראו לקיטור, אשר אין בכחו ללחוץ, מפאת קלישותו או קרתו, ג"כ בשם „אד". — אמנם יש מיני אדים מרכבים, כמו „אד־יוצר־שמן" (Äthylen), „אד הבוץ" (Methan), „אד המאור", שתולדותן מיסוד הפחם (ע"ע); „אד הרעש" (Knallgas) שתולדתו מיסוד המים (ע"ע), ואדי יסוד מי אנטימאָן ומי ארסן (ע"ע); עוד יש אדים העולים מן הרקבון (ע"ע), ומן החולים (ע"ע „חולי ממאיר"). — על דבר התפשטות האדים על ידי החום ומשפט חדורם זב"ז (Diffu-sion) (ע"ע) „אויר". מרבית האדים לא נמצא בטבע לבדם, רק נוציאם בתחבולה מקשוריהם עם המוצקים או הנוזלים, וזהירות יתרה נצרכת לקבל את האד בכלי, לבל ינדוף חוצה ולבל יתערב עם האויר הממלא את כל, והדרך הפשוט הוא להובילו דרך „אמבטי פנימאטית" (ע"ע).

אֹד (Od) שם כח טבעי, אשר גלה רייכנבאַך לעיני אחדים, ולפי דבריו לא כל אדם מכשר לראות פעולתו, והרואה יראה כמין הבל דק עולה מראשי אצבעות האדם, בגובה מ"מ אחדים מתמר ועולה ונוטה מעט הנגבה, וההבל הזה נוכל להעתיקו ולהעמיסו גם על חמר אחר, כמו המים. לפי דעת המחזיקים בשטתו, יהיו כל יסודות הכימיאה (הנוטים מאד להתמזג יחד) וצירי המאגניט המתנגדים (המושכים ג"כ זא"ז, כנודע) נודפים הבלים מתנגדים זל"ז. מראה ההבל הזה ומשפטו וחקותיו ותורותיו הבנויות עליו נודעים כעת, כי מהבל הם גם יחד.

אֻדָא (Odo גם Eudo) דוכס אקויטאניא (Aquitanien), בסוף המאה הז' ותחלת המאה הח' לספה"נ, נצר ממלכי המירובינגים אשר משלו לפנים בצרפת. במלחמת חילפיריך II (Chilperich) עם קארל מארטעל (ע"ע) עזר אדא את חילפיריך קרובו וילחם עם קארל, אך נגף לפניו בש' 718 אצל העיר סואַסון (Soissons), וקארל הכביד עליו אכפו למסור בידו את המלך חילפיריך אשר נמלט אליו. א' עשה מלחמה את הערביאים יושבי ספרד אשר צרו על העיר טולוזה, ותעז ידו עליהם בש' 721 וילחצם לסגת אחור, אך בש' 732 הכהו הכליף עבד אור רחמן (Abd ur Rahmân) במלחמה על יד נהר דורדוניא (Dordogne). אז השלים א' את קארל מארטעל איש מלחמתו מאז, ושניהם יחד נלחמו את הערביאים ויגברו עליהם אצל טור (Tours) ופואַטי (Poitiers), ומאז והלאה היה א' בעל ברית צרפת, וימת בש' 735, ושני בניו חלקו ביניהם את דוכסות אקויטאניא וילחצו לסור למשמעת צרפת.

אֻדָא (Odo גם Eudo) דוכס בורגונדיא מש' 1075, בן ראָבערט קאַפעט, אשר ממנו יצאה משפחת דוכסי בורגונדיא הבכירה, שמשלה בה עד ש' 1361. הרוזן היינריך, הבן הצעיר של הדוכס אדא, יסד את ממלכת פורטוגאל (1095).

אֻדָא (Odo, Eudo) הגבור, רוזן פאריז ודוכס איל די פראַנס (Isle de France), בן רובערט „העז" מבית אנגו (Anjou), שנפל חלל במלחמה עם הנורמנים בש' 866. בש' 885 הראה אֻדָא גבורתו בסוככו על העיר פאריז מפני חיל הנורמנים אשר צרו עליה, וכאשר הורידו את קארל „הבריא" ורפה הידים מכסא מלכותו נבחר הוא 887 למלך על צרפת, וילחם את הנורמנים אשר שבו ויפשטו על הארץ, ויכם אצל מונפוקון (Montfaucon), גם הכניע את השרים אשר מרדו בו. אך כאשר בחרה אחת המפלגות בקארל „התם" למלוך בצרפת נתן א' בידו בש' 896 את חבל הארץ בין הרינוס והסינה, וימת 1 יאנ' 898 ולא הניח אחריו בנים, וימלוך קארל התם תחתיו.

אדא, אמורא בבבל בדור הב' או הג' לאמוראים בראשית האלף הה', נזכר פ"א (סוטה ל"ח:) שאמר דבר הלכה בשם ר' שמלאי, ור' זירא מבאר את דבריו.

רב אַדָא א) בדור הא' לאמוראים בסוף האלף הד' וראשית האלף הה', חברו של ר' יונתן (ירושלמי תרומות ספ"י), ואמר הלכות בשם רב (יבמות פ"ג; מנחות ל"ט), וההלכה שנשנית מתלמידי בית מדרשו היתה ליסוד מוסד למעשה בבית מדרשו של מר עוקבא (שבת ק"מ). קרובה היא ההשערה שהוא אבי רבה ורבין בני רב אדא (ע' מנחות ל"ט ובסה"ד בערכם); ב) בדור הד' והה' לאמוראים, בסוף המאה הא' וראשית המאה הב' לאלף הה', תלמידו של רבא ושנה הלכות בשם רב עוירא (מנחות מ"ג), ומשמיה דרב יוסף (נדה כ"ה), ונשא ונתן בהלכה עם ר' חיננא סוראה (שם ס"ז:); ג) בדור האחרון לאמוראים, בסוף המאה הב' לאלף הה', והיה קטן מרב אשי שמכנהו בתאר הכבוד רב (מנחות נ"ט:).

רב אדא בר אבא, בדורות האחרונים של האמוראים בבבל, במאה הב' לאלף הה', ושמע לקח מפי רבא (כתובות ס"ח:), ולפי דעת התוספות (ב"ב כ"ב) יתיחסו אליו כל הדברים שבערך רב אדא בר אהבה השני.

רב אדא בר אבימי, בדור ב' לאמוראים, בראשית האלף הה'. הברייתות ששנה הוא לפני ר' חנינא או ר' חנינא בר פפי נתקבלו מאת בני דורו, ר' זירא ור' אסי,

לסמוך עליהם להלכה (עירובין ט:, י"ב).

ר' אדא בר אבימי (איבומי), אמורא בא"י בדור הד' לאמוראים בראשית המאה הב' לאלף הה', היה תלמידו של ר' זעירא וחברם של ר' נחום ור' חזקיה, אשר כפי הנראה היה הוא הגדול שבהם (ירוש' ברכות פ"ט ה"ב, תענית פ"א ה"ג).

רב אדא בר אהבה (ובירוש' בר אחוה, אחוא), נולד באקרא דאגמא ביום שמת רבינו הקדוש (שהוא לדעת רבים בש' ג"א התקע"ט) וקראו עליו את המקרא: „וזרח השמש ובא השמש, עד שלא שקעה שמשו של צדיק זה זרחה שמשו של צדיק זה" (בראשית רבה רפנ"ח). היה תלמידו של רב (ברכות מ"ב:), ורבו זה היה נכבד בעיניו מאד עד שכשקרה אסון לבנו בעת המילה, אמר: „תיתי לי דעברי אדרב" (שבת קל"ה), ועל מותו קרע פעמים (ברכות מ"ג). הוא היה נודע בזמנו לאיש אשר זכיותיו מרובים, ורב רבו לא היה ירא מהתהלך בחברתו מלפני כותל המט לנפול, כי בטח בזכותו שלא תאונה לו כל רעה. רב הונא חברו אשר היו לו חביות יין בבית רעוע והיה ירא פן יפול בטרם יספיק לקחת משם את החביות, משך בדברי תורה את רב אדא בר אהבה אל הבית ההוא עד אשר פנו משם את היין, ואחרי צאתו משם נפל הבית. רב אדא הרגיש את אשר עשה רב הונא עמו ויקפיד, כי לא חפץ לסמוך על הנס (תענית כ:). האגדה מספרת עליו, כי בהעצר השמים ורב אדא בר אהבה ברצותו להתפלל על המטר פשט את נעלו האחד, מיד היה יורד המטר ואלמלא פשט את נעלו השני, היה העולם צף מרבוי המים (ירוש' תענית ספ"ג). קנאתו למנהגי היהדות היתה גדולה מאד, ובראותו פ"א בשוק אשה לובשת מלבוש כדרך הפרוצות ובחשבו שהיא יהודיה קרע מעליה את הלבוש הזה, אך נודע אח"כ שהיתה כותית וישלם מחירה ארבע מאה זוזי; אז אמר על זה מליצה בדרך לשון נופל על לשון: „מתון מתון ארבע מאה זוזי שויא", ששם האשה הכותית היה מתון (ברכות כ). הוא קלל את חובה אשת רב הונא בקבורת בנים על אשר עשתה לפי דעתו שלא כדת, והקללה נתקימה בה כל זמן שרב אדא בר אהבה היה חי (ב"ק פ"א). אם כי לא מצאנו שהיתה לו ישיבה במקום מיוחד, בכל זאת העמיד תלמידים הרבה אשר שמעו מפיו לקח מדי עברו במקומם, והוא ורב חנא חתניה היו מקהילים תלמידים בשוקי דפומבדיתא (יבמות ק"י:), והיה גם בנהרדעא (תענית כ:). האריך ימים, וכאשר שאלוהו תלמידיו על זה, השיב להם: „מימי לא הקפדתי בביתי; וכשהלכתי לישון בערב, מחלתי בלבי לכל מי שצער אותי; מעולם לא כניתי שם לחברי ולא ששתי בתקלתו; ולא הלכתי בשוק אצל מי שהיה חייב לי כדי שלא לביישו; וכשחברי היו יושבים על הקרקע ועוסקים בתורה (כמנהג בני ארץ הקדם) לא הלכתי דרך מסבתן, שלא יהא נראה כאלו פוסע אני על ראשיהם; מימי לא קדמני אדם בבית הכנסת, ולא הנחתי אדם שם ויצאתי; לא ישנתי בבית המדרש אף שינת עראי; ואף כי גדלה שקידתי בתורה ולא הלכתי ד' אמות בלא תורה ותפלין, בכל זאת העמדתי את עצמי מלהרהר בדברי תורה במקומות שאינם נקיים (תענית כ: וירוש' שם ספ"ג). רבים מיחסים אליו את יסודי חשבון התקופות המקובל אצלנו היום. ביום שמת נולד רב המנונא בנו, ועליו קראו ג"כ את המקרא: וזרח השמש ובא השמש (מדרש קהלת פ"א ס"י, וע' בראשית רבה פנ"ח).

רב אדא בר אהבה השני, אמורא בבבל בדור ד' של אמוראים (במאה הא' לאלף הה'). הוא היה תלמיד רבא, וכאשר לא ישרה בעיני רבו תירוץ תלמידו זה על אחת הברייתות קראהו: „מכלי לב" (כמו מבלי לב) (יבמות ס"א:), שוב פעם אחרת קראהו: „אדא ברי" בלשון חבה (סנהדרין פ"א:) כי היה מבחירי תלמידיו. ואותו שלח לתהות על קנקניה דרב דימי מנהרדעא, לנסות אותו אם צורבא מדרבנן הוא (ב"ב כ"ב), רב דימי אשר לא ידע לענות על שאלתו חלק לו כבוד בקראו אותו: מר, וישאלהו אם הוא „רבא"? אך רב אדא לא נשא פנים לרב דימי, כי טפח ליה בסנדליה ואמר לו: „אנא רבך, ורבא — רביה דרבך" (ב"ב שם). בעיותיו היו מעין האבעיות הנשאלות רק לחדודי ורחוקות במציאות, כן היתה שאלתו לרב דימי (שם) וכן היתה השאלה אשר שאל את אביי (נדה כ"ג:). רבא רבו היה גדול ונשא בעיניו מאביי אף כי אביי ישב בראש, ואל התלמידים הבאים לקחת תורה דבר במליצה חידות: עד שאתם מגרמים עצמות אצל אביי בואו ואכלו בשר שמן אצל רבא (ב"ב שם). היה מסדר את משנתו כ"ד פעמים ואחרי כן בא ללמוד לפני רבא (תענית ח); ובכל זאת גם בכבוד רבא לא נזהר לפעמים ותפין כי יתנו לו בשר מן המקולין קודם שמעיה דרבא (ב"ב שם). הוא מת על פני רבא רביה (שם). ורבא עם רב דימי מנהרדעא ועוד אמוראים תלו כל אחד בעצמו כי על ידו נענש ונצטערו על זה (ב"ב שם בתוס' ד"ה אנא). וע"ע רב אדא בר אבא.

אדא בר אוכמי. אמורא השונה בריתות, אך מחמת שלא היה מדקדק לסדרם ולנקותם משבושים, ע"כ לא היו סומכים עליהם להלכה (ביצה כ"ו:), ומסגנון לשון הש"ס שם נראה שחי בדורות הראשונים של האמוראים בראשית אלף הה', קודם רב נחמן ורבה בר הונא שחיו בדור השלישי.

רב אדא בר אחא. חי בדור הב' לאמוראים באמצע מאה הא' לאלף הה'. ואמר הלכה משמיה דרב (ירושלמי ברכות פ"א ה"ב) ונזכר גם בבבלי (זבחים כ"ב, כריתות י"ד).

אדא דיילא (משמש). חי באמצע מאה הא' לאלף הה'. היה נקרא כן על שם שהיה משמש ומתקן תבשילים לעושי סעודות (רש"י ע"ז מ:). רב יהודה היה מברך מרחוק (במו"ש) על האש שבביתו (ברכות נ"ג:), והיה מורה לו הלכה על שאלותיו (ע"ז שם, ב"ק קי"ט). לפי סדר הזמנים יש לשער שהוא אדא שמשא ששאל שאלה מר' אמי (ירוש' שבת רפ"ב). האגדה תספר עליו שהיה גבה קומה מאד, עד שגם האנשים אשר משכמם ומעלה היו גבוהים מכל העם הגיעו רק לחציו, ובכל זאת לא הגיע הוא רק לכתפיו של רב יהודה (נדה כ"ד:), ולפי דעת אחדים היא מליצה נחמדה על התמעטות ההכמה מדור לדור (יוחסין) ולפי זה היה אדא דיילא מראשי החכמים שבזמנו.

אדא בר חבו, חכם בבבל בדור ששי של אמוראים במאה הב' לאלף הה', ונשא ונתן עם רב אשי בהלכה (חולין ע"ה:).

רב אדא בר חוניא. במדרש קהלת (פ"א ס"ח) הובא בשמו מאמר נחמד במליצת הכתוב „דור הולך ודור בא" שחכמי הדור הבא יהיו רצוים ומקובלים כחכמי הדור שהלך, „שלא תאמר אילו היה ר' עקיבא קיים הייתי קורא לפניו, אילו היו ר' זירא ור' יוחנן קיימים הייתי שונה לפניהם, אלא דור שבא בימיך וחכם שבימיך כדור שהלך וחכמים הראשונים שהיו לפניך". ממה שהזכיר בדור ההולך את ר' זירא שחיה בדור הג' לאמוראים, נראה שחי בדור הד' בסוף המאה הא' לאלף הה'.

רב אדא בר חמא. אמורא בבבל בסוף המאה הא' או ראשית מאה הב' לאלף הה', ונזכר בתלמוד רק פ"א שאמר דבר הלכה בשם רב ששת (ב"מ ל).

אדא בר בר חנא, אמורא בא"י בדור הב' לאמוראים בראשית האלף הה'. נזכר רק פ"א שאמר דבר הלכה משמיה דגניבא (ירוש' ברכות פ"ה מ"ג, וע' מבוא הירושלמי פ"ב בבאורו לסגנון לשון הירוש').

רב אדא בר חנינא. הוא אמר: „אלמלא חטאו ישראל לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה וספר יהושע בלבד שערכה של ארץ ישראל הוא" (נדרים כ"ב:). וע' „סדר הדורות" (ח"ב בערכו) שאולי צ"ל רב „אחא בר חנינא".

רב אדא דמן יפו, אמורא בארץ ישראל (מגלה ט"ז:, תענית ט"ז:). לפי הנראה במגלה היה בימי ר' יוחנן כי שניהם אמרו הלכה בענין אחד בזה אחר זה.

רב אדא בריה דרב יצחק, אמורא בבבל בדור ד' של אמוראים בסוף המאה הא' לאלף הה' (יומא י"ז, זבחים קי"א).

רב אדא מני כ ל ו ח י ת (צלוחית), נזכר פ"א בדבר הלכה (ביצה ה:) ומסדור המאמרים שם נראה שהיה בימי רב יוסף ורבא, בדור ג' וד' לאמוראים, בסוף המאה הא' וראשית המאה הב' לאלף הה'.

רב אדא בר מ נ י ו מ י, מהאמוראים האחרונים שבבבל, בסוף המאה הב' לאלף הה'. היה תלמידו של רבינא (ב"ק ל"א:) וחברו של הונא מר בריה דרב אידי (חולין מ"ט, וע"ש מ"ד בתוס' ד"ה היכי), ולדעת בעל היוחסין הוא „דייני דנהרדעא" המוזכר בתלמוד (ע"ע בסה"ר).

רב אדא מ ר י, אמורא בבבל, בדור ג' של אמוראים, במאה הא' לאלף הה' (מ"ק ט"ז), ובנו הסביר פסוק אחד לרבא (זבחים ל"ח).

רב אדא בר מ ת נ ה, אמורא בבבל, בדור ג' לאמוראים, בסוף המאה הא' לאלף הה'. היה תלמידו של רב יוסף, וכאשר חלה רבו ושכח את תלמודו הזכירהו הוא מה שלמד ממנו (רש"י פסחים י"ג), ויהי גם תלמידו של רבינא הראשון (זבחים ק:), והקשיב לקח גם מפי רבא והביא לפניו את הדבר הקשה (כתובות פ"ה, מגלה כ"ח), וכפי הנראה היה אביי חברו הגדול ממנו, וע"כ אף ששאל ממנו לפעמים דבר הלכה (שבת מ"ח) בכל זאת הוכיחהו ולא נשא את פניו על אשר ראה את גג ביתו בלי מעקה (כתובות ע"ו, וע' שו"ע יור"ד סי' רמ"ב סעיף כ"ב). את רבא היה מחזיק לבעל סברא יתר על אביי, וע"כ כשלא ידע אביי להורות הלכה בשאלה אחת שבאה לפניו ואמר להשואל שימתין עד אשר יתאספו החכמים ברגל, שלח רב אדא בר מניומי את השואל לרבא „דחריפי סכיניה" (חולין ע"ז). מרוב חשקו בתורה היה מקשיח את לבו מבני ביתו והיה עוזבם לנפשם והולך ללמוד תורה בבתי הישיבות, וכאשר שאלתהו אשתו: „מה אעשה לילדיך הקטנים?" — השיב לה: „מי שלימו קורמי (ירק) באגמא" (עירובין כ"ב).

רב אדא נ ר ש א ה, אמורא בבבל, בדור ג' וד' של אמוראים, במאה הה' לאלף הה' (שבת ס ק"מ).

רב אדא בר רב ע ו ז א, אמורא בבבל בדור ב' לאמוראים בראשית המאה הה' לאלף הה'. נזכר פ"א בתלמוד שאמר דבר הלכה בשם רב אסי, ורב חסדא מפרש את דבריו (קדושין פ"א סע"ב), ועי' סה"ד בערך ר' אחא בר עזא.

רב אדא בר פ פ א, מדורות האמצעים של האמוראים, נזכר פ"א (ביצה ה:).

אדא צ י י ד א, חי בסוף האלף הד' והתעסק בציד דגים, ורב קבל ממנו דברים אחדים בהנהגת אכילת הדגים ע"פ חקי שמירת הבריאות לפי מצבם בעת ההיא (מועד קטן ספ"א). מהם הכי נכבד מאמר אחד בדרך משל ותידה: „הדג נטוה באחיו (במלח, שהוא ג"כ תולדות המים) ומובא באביו (מים) ונאכל בבנו (ציר הדגים) ואחריו שותים את אביו" (מים).

רב אדא (אידי) **דמן ק ס ר י ן**, חי בדורות הראשונים של האמוראים, בראשית האלף הה'. שנה הלכות לפני ר' יוחנן (מו"ק כ:) ומאמרי רבו היו שגורים בפיו (ירוש' ברכות ספ"ד, מו"ק פ"ג ה"ה), ולפי דברי בעל היוחסין היה נקרא גם „ר' אדא סבא דמן קסרין", והוא „רב אדא בר אבויה", וע"ע ר' אבא דמן קסרין.

רב אדא ק ר ח י נ א ה, אמורא בבבל, בדור ד' של אמוראים, בסוף המאה הא' לאלף הה' (יבמות י, כנהדרין צ"ב), ועל מאמרו הנזכר בסנהדרין נרשם בברכות (ל"ג) ר' אחא קרתינגאה.

רב אדא בר ש י מ י, חי בבבל בדורות האחרונים של האמוראים, במאה הב' לאלף הה'. נזכר בתלמוד פ"א (חולין ס"ג).

רב אדא (אידי) **בר ש מ ע ו ן**, אמורא בא"י בדור ב' וג' לאמוראים, באמצע המאה הא' לאלף הה', שנה הלכות בשם ר' יוחנן (ירוש' ברכות פ"א ה"ג, מגלה פ"א ה"ט).

אדא ש מ ש א, ע' אדא דיילא.

ר' אדא, חי בדור הג' לגאונים, ובש' ד"א תקי"ט אחרי מות הגאון רב מרי הכהן מנהר פקוד ראש ישיבת פומבדיתא, מלא רב אדא את מקומו, אך לא ארכו לו שם הימים כ"א חצי שנה וימת (סה"ק להראב"ד, קוה"ד), ויש אומרים שרב מרי הנ"ל היה ראש ישיבה בסורא, וימת בש' ד"א תקט"ז ועל כסאו ישב רב אחא כחצי שנה (רש"ג צ"ד).

אַדָּא (Ado), קדוש הנוצרים, נולד בערך ש' 800 וימת 875. הוא היה לארכיבישוף בוויאֶן (Vienne) ולעמוד הימיני לממשלת האפיפיור בצרפת הדרומית. הוציא לאור ספר קורות הקדושים (Martyrologium).

אִדֵּאָדֹר (Ideador), כלי מראה ממין הכלידוסקוף (Kalei-doskop—ע"ע).

אָדִאוֹן (Odeon, ברומית Odeum, וביונית Odeion) הוא בנין גדול ומפואר בארצות יון בימי קדם, ששם התאספו השרים והנוגנים בחגי אליליהם לנסות כחם בזמירות ולהראות כשרונם בפה ובכלי שיר. הבנין הזה היה עגול ובתוך התנוססה במה להמשוררים, וסביב לה ישבו המון העם אשר נאספו על מעלות ומדרגות כתבנית מדרגות האמפיתיאתראות לראות ולשמוע ולהשתעשע. לגג הבנין הזה היה ראש עגול ככותרת ונשען על עמודים יפים. הבנין הראשון והעתיק נבנה בשפרטה על ידי הבנאי תודרוס (Theodoros) במאה הז' או הו' לפני ספה"נ. גם בעיר אתונה היה הבנין אָדיאון עוד מקדם קדמתה, ובש' 444 לפני ספה"נ תקנו פריקלס (Perikles—ע"ע) או בנה אותו מחדש מרום ונשא מהראשון. גם בערי יון האחרות היו בניני האָדיונים, והרומאים למדו אל דרך היוגים ויבנו גם הם בנינים כמו אלה (כמו האָדיון אשר בנה הקיסר דומיציאנוס בן אס-פסינוס ברומא). עד היום יקראו בשם „אָדיון" הבנינים הגדולים ששם יתאספו המון אדם רב להתרועע ולחול במחולות או לשמוע מקהלת-שרים (Konzerte) וכדומה.

אֲדַאִיר (Sir Robert Adair קרי אֶדעהר) שר מדיני באנגליא וקרובו ואוהבו של פָאקס (שר הממשלה, ע"ע), נולד 24 מאי 1763 ויקשב בלמודי החכמות בגאֶטינגען. עוד בש' 1789 נשלח במלאכות אנגליא לפטרבורג. בשובו לאנגליא בש' 1802 נבחר לשבת בפרלמנט ובש' 1806 נשלח גם לווינה להטות לב אוסטריא לכרות ברית מלחמה על צרפת. בש' 1808 נשלח לקונסטנטינופול ובשנה שאחריה עלתה בידו לכרות ברית שלום וידידות בין אנגליא ותוגרמה. בשובו בש' 1811 לאנגליא, נסוג אחור ויחדל מהתערב בעניני המדינות עד ש' 1830, אז היה לציר אנגליא בברי-סעל, ויהי לעזר רב להמלך ליאופאָלד, כי בהשתדלותו הטה לב הפרינס האוראניי לשקוט ממלחמה. בש' 1855 התפטר ממשמרתו ויתקבל בסוד המועצה בלשכת חשאין וימת בלונדון 1855.

אֲדָאנִי, שם כולל למיני הנטיעים והפרחים הנוטים ראשיהם אל מול פני השמש לפי מהלכה ברקיע, ושם זה נגזר ממלת אדונים (Adonis), בשפת סורי-צורית, אשר כנו בה את השמש (ע"ע „אדונים") ולאלה תחשב ה„מאלווה" (Malve) הפונה בפרחיה אל מול השמש (שבת ל"ה: רש"י ד"ה אדאני) ופרח „פסיון" (Passiflora) הסוגר עליו לעת בוא השמש, וכל הצמחים ומיני הכרוב (scandens) העולים על הגדרות והגגות. יש שפונים בארכם אל מול השמש אבל ראשיהם יסבו מהם כמו הקיסום (Epheu), ויש אשר גם ראשיהם מפנים אליה, הראשונים יקראו אד' משוללים והאחרונים יקראו אד' מחייבים. ובכלל יסוב הגזע אל השמש והשרש יסוב מנגדו, או שגם הגזע יסוב מנגדו וראשו יפנה אליו, ומפאת הסגלות האלה אשר לצמחים ההם, אפשר להם לעלות על הגדר המוצב אל מול השמש באופן הנאות לפי הצמח הנבחר לטעת. ויש אמנם אשר חלק מן הצמח יתיצב הכן אל קרני השמש, ועל הרוב יעשו זאת העלים. לא נחקר עוד היטב בנין הצמחים בבחינה זו, ועל איזה דרך יפעל אור השמש מדי נפלו על אחד מחלקי הצמח שיפנה על ידו כה וכה, ואם נאמר בזה שהאור יגרה את פתילי הלח והקנוקנות לפשטם או לכווצם, שעי"ז יתעקם

הצמח לעבר הזה או לעבר אחר, אין די באר מה הוא הגרוי ומדוע יגרה, כל עוד שלא נרע סגלת החמר או הרכבת יסודותיו ביחוסן אל קרני האור בעוד הצמח חי.

אֳדֹאַקֶר (Odoaker גם Odovakar), אשכנזי, מבני שבט הרוגיים (Rugier), היה אחד מפקידי הצבא ברומא המערבית במאה הה' לספה"נ. בש' 476 היה בין שומרי ראש הקיסר. כאשר גרש אוריסטס (Orestes) שר הצבא באיטליא את הקיסר יוליוס ניפוס (Julius Nepos) מרומא וימלך את רומולוס אֻגוסטולוס בנו תחתיו (סוף אג' 475), דרשו האשכנזים שכירי החיל אשר בצבאו לתת להם השלישית מאדמת איטליא, ובראותם כי שומע אין להם מאת אוריסטס התקשרו עליו וישימו את אֹדאַקר למלך על צבאותם (23 אג' 476) ויצורו על אוריסטס אשר התבצר בפאויאה (Pavia) וילכדוה ואותו המיתו (28 אג' בש' ההיא). בנו הקיסר רומולוס אגוסטולוס הנסגר בראוינה (Ravenna) מסר את העיר ביד אֹד' ויסר את עטרת מלכותו מעל ראשו, ואֹד' מלך בארץ איטליא ויקרא בשם: „מלך אשכנז" ויתן לאנשי חילו את השלישית מאדמת איטליא למנה; אך את חקי רומא ונמוסיה לא השבית מן המדינה. בש' 481 הביא גם את ארץ דאלמציא (Dalmatia) תחת שבט מלכותו, אף נלחם את שבט הרוגיים — אשר מקרבם יצא — ויגרשם מארץ נריקום (Noricum—487-88). אך בכל גבורותיו ומלחמותיו והנהגתו המתכמה בארצו וחוץ לארצו, לא הצליח לכונן את כסאו לבל ימוט — כי חילו הנאסף מעמים שונים לא התקרבו זה לזה להיות כאיש אחד למלחמה, ושרי הצבא לא כבדוהו, ויחשבוהו לאיש בערכם, על כן כבוא תיאודוריך (Theo-dorich) מלך הגותים למלחמה על איטליא (488) כשל אדאקר לפניו, אולם לא בפעם אחת כבש תיאוד' את אֹד'— כי שליש מלחמות גדולות נלחם אתו: על יד הנהר אזונצו (Isonzo) אשר אצל אקויליא (Aquileja — 28 אג' 489), אצל העיר וירונה על יד הנהר אדיגה (30 סיפט'), ואצל הנחל אַדא (Adda — 11 אג' 490). אחרי כן התחזק אֹד' עוד יותר משנתים ימים בראַוינה הבצורה עד אשר התפשר תיאוד' עמו כי ימלכו שניהם באיטליא אך אראקר יהיה סר למשמעתו. בזמן לא כביר אחרי זה (5 מאַרט 493) הומת אֹד' במשתה היין, וסופרי דה"י החליטו כי יד תיאוד' היתה במעל הזה.

אַדְבְּאֵל (בראש' כ"ה י"ג). הבן הג' לישמעאל בן אברהם.

אַדַּגְיָא (Adagio, קרי אַדאַזשיאָ), מלה איט' ופי': לאט, בהרחבה; יסודתה בח' השירה והזמרה ונחשבה במדרגה ב' באופני תנועת הנגינות. הוראתה כעת לאַט מן אַנדנטי (Andante--ע"ע) ומהר מן לאַרגה (Largo—ע"ע), אך בזמן המנגן האֶנדל (Händel—ע"ע) חשבו הוראתה עוד לאט מן לאַרגה. במנגנות הגדולות והנשגבות נמצא החלק הזה תמיד בפרק הב' או הג', למען תת רוח בין הפרקים שלפניו ושלאחריו, שתנועת נגינותיהם נהוגה להיות במהירות ובשטף עובר. הפרק הזה נכבד מאד בהליכות השירה והזמרה, כי בו יש מקום נכון להוציא את ההרגשות מקרב ולב עמוק ולתבלן בנעימה הראויה, ועל כן הוא אבן בחן לערוך בו את המשורר או המגנן לפי מעלות רוחו ורגשות נפשו. גם המנגנה בעצמה תערך ע"פ רוב לפי ערכם ותכונתם של פרקי האדאגיה והלאַרגה הנמצאים בה.

אֲדַד (מ"א י"א י"ז) מזרע המלך באדום, שטן לשלמה, ע' הדד.

אדדָמְנִי (Ododomni) שבט קטן נוסע בעדר בסיביר צפונה לים הקרח, ע' יוקאגירים (Jukagiren).

אִדַא (Ida) בשם הזה נקראו שני הרים מצוינים ונודעים לשם בימי קדם. 1) הר באזיא הקטנה הנקרא היום קס-דג (Kas-Dag), גבהו 1752 מ'. יערים צומחי עצים ימצאו עליו ומעינות רבים יוצאים ממנו. והוא בצד ד"מ לטרויא הישנה ואל רוכסי ההר הזה יחשב חלק הדרומי מארץ טרואס (Troas); ראש ההר נקרא גרגרן (Gargaron) בפי העמים הקדמונים והיה מקום אלילים רבים לעמי הקדם. 2) הר באי כרתים אשר בארץ יון ורכסיו משתרעים לארך האי ממזרח למערב, ראש ההר נקרא היום פסילוריטי (Psiloriti), גבהו 2,460 מ'; לצד צ' וצ"מ הוא מלא מדרגות ומורדות עד תחתיתו. מערה עתיקה תמצא בהר, והיונים הקדמונים אמרו כי האליל צאֶוּס (Zeus) נתגדל שם, ונינפות ההר כלכלוהו, והקריטים שמרו אותו. גם בהר הזה יוצאים מעינות רבים ועצים ישגו עליו במקומות שונים. שני ההרים האלה היו לפי הגדת היונים מעונות השעירים הנקראים בשם דקטילים (Daktylen—ע"ע).

אָדֶה (Ode), ע"ע הודיה.

אַדַהָא (Idaho) מדינה באמריקה הצפ', אשר נתקבלה בין מדינות הברית בש' 1863, בין 42°—49° לרוחה"צ ובין 111°—10′ 117° לאומ"ע (מעיר גריניטש); מ"ש 219,623 קמ"מ ומ"י 32,610, ומהם רק בערך 10,000 נשים; 3,379 מבני חינא. תמונת הארץ הזאת לגבולותיה דומה למשלש נצב הזוית אשר קו אלכסנו נמשך מפאת מע' צפ' למז' דר' בקו מקביל לאורך רכסי ההרים ונשען לגבולות ארצות מונטאנה ויומינג (ע"ע) ושתי צלעותיו מתארות גבולותיה: לפאת קדם—מדינות וואשינגטאן ואוריגאן, ולפאת צפון—ניוואדה ואוטאַה. הארץ הזאת מצוינה בעפרות זהב וכסף אשר בה, גם ערוכה היא בכל ושמורה להגן על מכרי הזהב ועל העובדים בם. מוצא הזהב אשר נגלה בה בש' 1860 עלה עד ש' 1873 לערך 75 מיליאָן דולר. בשנים האחרונות נתמעט הרבה מוצא הזהב והכסף ממנה, אך בכ"ז עודנה עומדת בראש כל מקומות המחצב רבי האוצרות. מלבד העשר הרב הצפון בבטן אדמתה תצמיח הארץ הזאת חציר רב לבהמה ומלאה היא ע"פ כלה מקומות מרעה שמן וטוב, וע"כ יגדלו שם מקנה צאן ובקר הרבה מאד וחלק גדול מתושבי המקום הם אנשי מקנה, כי אך העשיריה מכל שדמות הארץ מכשרת לעבודת האדמה. העיר הראשה למדינה הזאת היתה בראשונה העיר הקטנה לואיסטאן (Lewiston) העומדת על גבולה המערבי, יען כי רוב האנשים אשר התישבו באו מארצות המערב, אך מש' 1865 והלאה היתה העיר הראשה בואַזי-סיטי (Boisé-City) העומדת מערבה דרומה, כי אליה נהרו יתר הרבה גם מדרום גם ממערב. לפאת צפון תעבור דרך הארץ הזאת מסלת נאָרסהירן פאַסיפיק (Northern-Pacific) לפאת נגב מסלת אוריגון-שורט (Oregon-Short) ולפאת קדם מסלות אוטאַה ונאָרס-הירן. הארץ מתנהגת עפ"י חקי כל מדינות הברית; בה בית נבחרי העם ומחוקקיו, ונשיאה הראש יבוחר אחת לארבע שנים. רבות יעמלו ראשיה להשכלת העם, גם מרבים עשיריה להקדיש ע"ז מהונם לקרן קימת; ובכל זאת עודם מעטים בתי הספר והחנוך, וההשכלה עוד טרם תשא פרי למעלה. ראשית מושב הארץ היה אך חלק ממדינת לואיזנה אשר קנו האמריקנים מאת ממשלת צרפת בש' 1803.

אַדהזיא (Adhäsio), ע"ע טפיחה.

אד"ו, מלה נודעת במאמר הרגיל בפי המעברים: „לא אד"ו ראש", המורה לפי אותיותיה על יום ראשון ויום רביעי ויום הששי בשבוע, שאין קובעים בהם ראש השנה; ביום א' שלא יחול יום הערבה (הושענא רבה) בשבת (ירוש' סוכה פ"ה ה"א), וביום ד' וביום ו' אין קובעין — שלא יחול יוה"כ סמוך לשבת, ויהיה קשה לעם לשבית בשני ימים רצופים מכל מלאכה, משום מתיא ומשום ירקא (ר"ה כ). והיא הדחיה הא' מד' הדחיות שעל פיהן ידחה ר"ה מיום המולד (ע"ע „דחיות"). ואולם הרמב"ם (פ"ז מה' קה"ח) נשען על המפורסם בתלמוד שלא לגלות סוד העבור וטעמו, גם ראה שלא הסכימו כלם לטעם זה, לכן נתן טעמו כי רצו החכמים לדחות את ר"ה לפעמים, למען פגוע ביום המולד האמתי, כי המולד האמצעי נסוג אחור בכל עגול (בן י"ג מחזורים) בכדי 905 חלקים, וע"פ הדחיות ישתוו בכל 36,288 מחזורים ימות השנים עם חדשי הירח בצמצום. ואמר שם, שימי אד"ו, כשנתחיל מיום ג' (שהוא יום הראיה שאחר המולד הראשון בהר"ד) ילכו ימי השבוע חליפות; ראוי לקבוע בו ר"ה ואינו

ראוי, ורחיות בט"ו תקפ"ט וגטר"ד הלא גם הן תלויות ברחית אד"ו. וטעם התלמוד אינו רק לעם, אבל הם עשו זה מטעם שכ' הרמב"ם. אולם הזמן שנקבעה דחיה זו נראה ממאמר הירושלמי הנ"ל: ר' סימון מפקיד לאלין דמחשבין הבו דעתיכון דלא תעברון ערובתא בשבת, ור' סימון זה היה בימי ר' יוסי והוא לאחר החרבן. אפס כי לא עד מהרה נתפשטה רחיה זו וימים רבים היו אשר לא נתקבלה דחית יום א' (ר"ה שם, נדה ס"ז ב' „שכן אשה חופפת בע"ש וטובלת במוצאי ב' י"ט של ר"ה שחל להיות אחר השבת").

אִדּוֹ (עזרא ח י"ז) מן הנתינים (ע"ע), היה ראש בכספיא, ועזרא הסופר בעלותו מבבל ירושלימה שלח אליו אנשים מראשי יהודה לדבר על לבו ועל לב אחיו להביא משרתים לבית ה', ואדו מלא אחרי דבריו ויעש בקשתו.

אַדְוַאִיטָה (Advaita), מלה הודית והוראתה „אי-שנים", ונודעת בפלוסופיא של ההודים בלמודי „אחדות העולם כלו", שבו שוכן כח אחד (Brahman), הכולל כל הכחות הפרטים והם מתאחדים עמו, והגשמים השונים אינם נמצאים אמתים העומדים בפני עצמם, כ"א אופנים גלויים של הכח הזה, שהוא האל. הדעה הזאת, שפעלה נראה על ההודים מאז ועד הנה, קדומה היא אצלם מאד ונמצאת בשירי קדשיהם ותפלותיהם, הקדומים בערך 1500 לפני סה"נ (בימי יעקב אבינו); אפס כי לא התפתחה די צרכה עד ימי סנקארה (Sankara) במאה השמינית לספה"נ, אשר באר את השירים והתפלות הקדומות, והשלים הדעה הזאת לאחדות האל הגמורה, והעם ההולך בעקבותיו ומאמין באחדות נקרא „אדוַאיטודים" (Advaitivadin), ר"ל מודיעי אחדות האל.

אֲדוּאִים (Aedui גם Häduer), שבט עתיק וכביר כח מעם הקלטים אשר ישבו בארץ גליא על מרומי הנהר ליגר (Liger), הנקרא היום לואר (Loire), ובמורד הנהר ארַאר (Arar), הנקרא היום סאֹהן (Saône). במלחמתם את עם הסיקוונים (Sequaner), קראו הסיקוונים את אריאוֹפיסטוס (Ariovistus), נגיד האשכנזים לעזרה, והוא הכניע את עם האדואים וישם עליהם מס גדול. אז חלו האדואים את פני יוליוס קיסר להושיע אותם מיד אר' ויוליוס נעתר להם ויעש עם אר' מלחמה ויגרשהו מארץ גליא וישבור מוטות עלו מעל צואר האדואים, ומני אז והלאה היו האד' בעלי ברית יוליוס והוא נטה להם חסד. נשיאם אשר הקימו עליהם מקרב אחיהם נקרא פירגאבריטו (Vergobretus), ונבחר על ידי כהניהם, וממשלתו היתה מגבלת על ידי סוד זקנים אשר ישבו אתו לשפוט את העם. עיר הבירה היתה העיר ביבראקטה (Bibracte) או אגוסטאדונום היא אוֹטאָן (Autun).

אֲדוֹבָה או **אַדוּאַה** (Adowa, Adua), העיר הראשה במדינת תיגרה אשר באביסיניא המזרחית, נמצאת בגובה 1,850 מ' ע"פ הים ומ"י 3,000. היא עיר מרכלת למדינות אביסיניא הצפונית ורוב תוצאותיה צמר גפן.

אֶדֶגוֹנְיוּם (Oedogonium *Lk.*) מין עשב פתילי (Algen) אשר יזריע זרע למינהו, ואין לגבעולו כל בד וענף, ובעודו באבו הוא מחובר לקרקע ע"י בסיס העשוי כעוגה. הרגיל במינו הוא אד' קאפילארי (O. capillare *Ktr.*) המצוי בברכות מים והוא „הירוקה שעל פני המים", וביבוש הברכה מן המקומות אשר שטפה בימי האביב, תתקשה הירוקה והיתה לחציר יבש, אשר כמצע משתרע על פני המקומות ההם, ופי ההמון יקבוה בשם „ניר בידי שמים" או „שלמת האחו".

אֱדוֹם (Idumaei), עם מיוצאי חלצי עשו אחי יעקב, נקרא אדום מפני שהיה אדמוני בצאתו מרחם אמו וגם על שם נזיד העדשים שבעבורו מכר ליעקב אחיו את בכורתו (בראשית כ"ה, ל"ד) וגם בעבור ארצו האדומה, כמאמרם ז"ל: הוא אדום, תבשילו אדום וארצו אדומה (ב"ר פ' ע"ה). בגלל יחוסו זה קראו היהודים להאדומים אחים (במדבר כ, יד; דברים ב, ד, ח). אבל העם האכזר הזה שחת רחמיו ולא זכר ברית אחים, ויהי תמיד אויב ושונא לישראל אחיו וירדפהו באף ובחמה ולא נתנו גם לעבור בגבולו לבוא אל הארץ אשר הבטיח ה' לאבותיו לתת לו (במדבר כ י"ח) ובכל עת מצוא התחבר לאויביו לצאת למלחמה נגדו. ארץ אדום נקראת בכתבי הקדש גם ארץ שעיר החרי, מפני כי עוד בראשית הימים התחבר העם הקטן הזה להחורי יושב הארץ הזאת מעולם ויהיו לעם אחד. היא ארץ הרים וגבעות מלאה סלעי מגור וצורים והררי סיד, ורק זעיר שם זעיר שם נמצאו בתוכה מקומות נותנים יבול ופרי הגפן. מקומה לדרום ים המלח במקום הנקרא כיום Wadi-el-Araba ומשתרעת עד לשון ים אילת ועד העיר המהללה עציון גבר (ע"ע), העיר אשר דרך בה יעברו הנוסעים מדמשק למיכה. למערבה ישתרע מדבר פארן, ומדבר צן יפריד בינה ובין ארץ יהודה (יהושע ט"ו, ו), ולצפונית מזרחית יגבילו הרי מואב את הארץ (שופטים י"א י"ח). בקצה גבולה עומד ההר הידוע בתורת משה בשם הר ההר; עליו מת אהרן ויקבר שם. מן הערים הנודעות בארץ אדום היו הערים: סלע, שנקראה אחר כן פיטרו (Petra—סלע בל' רומי), מעון, פונן ובצרה (ע"ע). מראש ומקדם התנהג העם הזה על ידי אלופיו שעמדו בראש כל שבט משבטיו, ואחרי כן משלו בו מלכים. כן ראינו שמשה שלח מלאכים אל מלך אדום לבקש מלפניו לתת לישראל לעבור בגבול ארצו (במדבר כ י"ד); אולם מלכיהם היו נבחרים בכל פעם מהעם ולא הורישו את כסא מלכותם לבניהם אחריהם (בראשית ל"ו ל"א וכו'). החכמה היתה סגלת העם הזה וחכמיו היו ידועים לשם מאז מעולם (ירמיה מ"ט ז, עובדיה ח). הח' ניוטאן ידמה כי ארץ אדום היתה ערש ילדות החכמה למין האנושי ומהעם הזה למדו המצרים חכמת הכוכבים, והצורים מעשה הכתב. בימי איוב היו רבים מהם רועי צאן ובקר (איוב א) וגם המסחר פרץ בארץ ימים רבים; ובכל זאת היו האדומים עם אוהב מלחמה מנעוריו וגם אהב לצוד ציד כעשו ולהתחרות עם חיתו יער כאביו הראשון. אמונתו היתה אמונת עובדי האלילים, וישתחוה לבעל ולעשתרות ככל העמים אשר סביבותיו (מ"א י"א, דהי"ב כ"ה). בימי שאול פרצה מלחמה כבדה בין ישראל והעמים אשר מסביב, ויהי גם אדום בתוכם, ועל כלם גברה יד שאול (ש"א י"ד מ"ז). דוד הכניע את אדום תחת עול מלכותו והכריע רבים מהם לטבח בגלל מרים וקשיות ערפם (ש"ב ח, מ"א י"א, דהי"א י"ח, תהלים ס). כאשר נקרעה מלכות ישראל לשתים היתה אדום ליהודה. לפעמים פשע העם הזה במלכי יהודה וישאף רוח החירות (מ"ב ח כ), אך שב ונכנע ע"י אמציה ועזיה מלכי יהודה (מ"ב י"ד, דהי"ב כ"ה), ורק כאשר התחבר רצין מלך ארם עם פקח בן רמליהו מלך ישראל וילחמו על ירושלים, אז יצא אדום בעזרת רצין לחירות מתחת יד יהודה (מ"ב ט"ז ו) ויהי עם חפשי ומלכיו ממנו יצאו עד אשר נכנע תחת יד נבוכדנצר (ירמיה כ"ז ג, מ"ט ז). אולם בהכנעו לפני מלך בבל לא היתה תבוסתו שלמה ולא גורש מארצו, ולכן שמח מאד לאיד יהודה, ויאמר על ירושלים: ערו ערו עד היסוד בה (תהלים קל"ז ז), ובגלל זאת גברה שנאת היהודים לעם האכזר הזה עד למאד (ישעיה ל"ד, יחזקאל כ"ו). כאשר הגלה יהודה מעל אדמתו בבלה, עזבו האדומים את רבצם ויירשו את ארץ יהודה וארץ אחזתם נפלה לנחלה לשבטי הערבים (חשמונאים א ב כ"ט) וישבו בה עד היום הזה. יוחנן הורקנוס המלך מבית החשמונאים הכניע עוד הפעם את האדומים ויכריתם למול בשר ערלתם ולעזוב את אמונתם בפסילים ולהיות לעם אחד עם ישראל ולעבוד שכם אחד את ה' אלהיו. לעמת זה עלתה ביד אנטיפטר האדומי הערום, לפרוש רשתו על המלך הורקנוס II ולדכאו תחת רגליו, ובעזרת הרומאים אשר התחבר אליהם בעבותות אהבה היה למוציא ומביא בעניני הממלכה בכל ארץ יהודה, והורקנוס היה כלי חפץ בידו ולכל אשר חפץ הטהו. בנו של אנטיפטר האדומי, הורדוס I, עלה גם למלוכה (בעזרת אגוסטוס קיסר רומי), וימלוך על יהודה בחזקה כעריץ נורא, ויכריע לטבח רבים מנכבדי יהודה ושועיה וחכמיה, וישם ידו עם הרומאים שנואי ישראל בנפש. ובגלל זאת היו האדומים והרומאים יחד שנואי נפש היהודים מעולם, ויבואו תמיד בספרות העברית זה תמורת זה ועל פי רוב כנו את

רומא בשם אדום, כי כזה כן זה הקריבו לשחת חיתם ויועילו להותו. במות אגריפס II (ג"א תת"ד) כבה הזיק האחרון לבית הורדוס האדומי, ואחרי חרבן ירושלים ע"י טיטוס נמחה גם שם אדום מספר התולדה ובקהל עמים עוד לא יכתבו ארצו היתה לשמה ושממה מעון תנים ורבץ להבידואים הפראים אשר מעולם.

אדומינוס (Idomeneus), מלך אי כרתים (Kreta), נכד המלך מינוס בן דוקאליון. לדברי הומירוס (בשירו אליאס) העביר הוא ומריון בן אחיו את חיל הכרתים בשמונים אניות לצבוא על טרויא, ויעש לו שם עולם בגבורותיו על שדה קרב. מקץ המלחמה שב הוא ובן אחיו בשלום אל ארצו ומולדתו. אגדות מאוחרות תספרנה לנו ממנו עוד זאת (אשר תזכיר לנו מעשה יפתח): בהתחולל עליו רוח סערה על הים ואניותיו חשבו להשבר, נדר נדר כי אם ישיבהו נפטון (Neptun—אליל הים) בשלום, והיה כל היוצא לקראתו ראשונה אל שער עירו והיה לנפטון והעלהו עולה. ויצא לקראתו בנו יורש כסאו — וכאשר עשה לו את נדרו חרה אף האלילים בארץ ההיא ויהי דבר כבד מאד, וידעו הכרתים כי בשלו הרעה הזאת להם, ויגרשוהו מארצו וינע עד איטליא. משם שב ארצה יון ויבוא עד העיר קולופון (Kolophon); שם מת ויקבר בהר קירקאפוס (Kerkaphos). לפ"ד דיאודור (Diodor) נמצא קברו בקנאזאס ויכבד שם ככבוד בן אלים. הסופרים המאוחרים ימנוהו בין אוהבי הילנה (Helena—ע"ע).

אדון, ע"ע עבדות.

אדונה (Iduna גם Idhun), אלילת עמי אשכנז הצפונים בימי קדם, היתה בת הגמד איבאלד (Ivald), ואשת בראגי (Bragi), אלהי השיר והזמרה. עבודתה היתה לשמור את התפוח אשר סגלה לו לנצור את שחרות האלילים לבל תשלט בהם זקנה. הענק טיאצי (Thiazi), בקחתו בשביה את לוקי (Loki — אלהי האש והכליון), נטל עליו לגור במכמרתו את אדונה ואת התפוח ולהביאם אליו; אך לוקי בערמתו השיבה שנית אל משפחת האלילים הנקראים אסים (Asen).

ארונט (Advent מל' רומית: Adventus — „בוא"); בשם זה נקראו הימים הקודמים לחג לדת מחוקקם של הנוצרים. ליונים יארכו עד מ' יום ולרומים בארבעה שבועות. ימי הכנה אלה לא נודעו בברור מתי הקבעו, אך זה נודע, כי באספת הכהנים בלירידה (524) נאסרו לעשות נשואין בהם, כי הימים ימי נזירות ותשובה המה לכל הנוצרים (מלבד הקאלוינים), ומהם מתחלת שנת הכנסיה הנוצרית, ומונים בהם ארבע שבתות (יום אחד בשבת), אשר יום א' הראשון חל באחד הימים שמן 27 נוב' עד 3 דיצ', לעמת חג („אידיהם" בל' התלמוד) הרומאים הקדמונים עובדי האלילים, אשר קדמו בתרועה ושמחות פני תקופת טבת, שבה תסוב השמש צפונה והימים מאריכים.

ר' אדונים הלוי בן לברט המערבי ממדינת פים (במארוקה) ובפי מפרשי התורה מחכמי ישראל בצרפת נקרא בשם „דונש". נולד בערך ד"א תר"פ (920), מת בערך ד"א תש"נ (990). לדעת רמב"ע בס' „אשכול הכפר" (ע' אוצה"ס) היה יליד בגדד ואחרי כן דר במדינת פים באפריקה הצפונית ונקרא מאת ר' חסדאי בן יצחק שפרוט לבא לקורדובה ויהי לו ליועץ ואיש סוד. אדונים בן לברט היה איש משופע בעשר ועסק בתורה מתוך הרוחה, גם עשה צדקות בכל עת ויצא לו שם גדול בחכמתו ועשרו וצדקת פזרונו עד אשר זחה דעתו עליו וישם אל לבו להביא בכור הבקרת דברי החכמים שקדמוהו, וביחוד הרבה להשיב על מחברת מנחם בן סרוק מטורטוסה, בספרו אשר קראהו בשם „התשובות" (נדפס לראשונה ע"י פיליפ', לונדון תרי"א). הספר הזה הוא כלו בחרוזים ע"ד שירה גדולה רבת המליצה עם אגרת גדולה לבאר את השירה. בהשגותיו לא ישים ר' אדונים מעצור לרוחו וידבר קשות עם איש ריבו. ההשגות האלה שלח דונש להשר והנשיא רבי חסדאי אבן שפרוט והדבר הזה הסב למנחם רעה רבה, כי נחשד — אם בצדק ואם לא בצדק לא נתברר כראוי עד היום — לנוטה אחרי הקראים. אמנם נמצאו גם אוהבים למנחם בן סרוק וביחוד בין תלמידיו שהקים בקורדובה, אשר המצוינים שבהם היו: יצחק אבן גיקטליא, יהודה ן' דוד ובן קפרון אשר השיבו חורפו דבר והמה ערכו תשובות על השגות דונש וישלחו דבריהם ג"כ אל הנשיא חסדאי. על התשובות האלה הוסיף דונש להשיב (ספר התשובות האלה יצא לאור מתוך כ"י בפארמא ע"י ר"ז שטערן, ווינה 1870). לפי דעת חכמי הלשון האחרונים צדק ר' ארונים ברובי השגותיו על מנחם, שאחז בשיטה מוזרה, להניח לשרש שתי אותיות וגם אות אחת, ולא שם לבו כלל לדיני האותיות הנחות ודרכי השמוש בהן. המחלקת הזאת הועילה הרבה להרחבת הלשון, וספרו של מנחם ותשובותיו של דונש היו לעינים לכל מפרשי התורה הספרדים והצרפתים הבאים אחריהם, כמו שנראה מדברי רש"י בפירושו על התורה, ורבנו יעקב תם חבר ס' „הכרעות", לפשר בין שני בעלי הריב (נדפס ע"י פיליפ', לונדון תרי"א—תרט"ו). הראב"ע היה נוטה בשטתו אחרי דונש (בספרו שפה ברורה). אמנם לא רק נגד מנחם יצא דונש לריב ריב הספרות, כי אם גם לגדולים וזקנים ממנו, כמו לרב סעדיה גאון אשר היה מיודעיו ומכיריו ולדעת אחרים גם מיוצאי חלציו או בן משפחתו (ע' ס' תשובות תלמידי מנחם 48), וגם למאור הגולה שכמותו לא נשא ר' אדונים פנים ויחבר גם נגדו ס' „התשובות" הכולל בקרבו קס"א השגות על החלטות רב סעדיה בדקדוק הלשון (נדפס בברעסלוי ע"י שראטער 1866 ת"א, ורבים מדברי הספר הזה מובאים בספר „שפת יתר" שחבר הראב"ע להצדיק את רב סעדיה ולהשיב על דבריו וטענותיו). ר' אדונים היה הראשון בין משוררי ספרד אשר הנהיג את המשקל הערבי וחבר פיוטים ושירים על המשקל הזה, וגם ע"ז יצאו עוררים לראשונה אך בכ"ז נתקבלה שטתו אצל כל משוררי ספרד שקמו אחריו.

ר' ארונים בי נבי מסימז, מחכמי הקראים באמצע המאה הז' לאלף הה', היה משורר ופייטן ונמצא ממנו בכת"י קינה על חרבן הבית ועל צרות ישראל המתחיל: בכו עמי בני אמי לבית קדשי ואולמי — וגם גלות בני עמי ברוב פשעי וחטאתי — אני אבכה במר רחשי והאפר על ראשי — ואתן שק מלבושי עלי קדשי ותהלתי. — מקומו היה באפריקה הצפונית במדינת פים (ע' ל"ק לרש"פ בנספחים 138 בהערה ובס' בקרת לתוה"ק).

ר' ארונים בן תמים הבבלי, נקרא גם דונש אבו סהל, נולד בערך תר"ס לאלף הה' ויהי רופא נפש המלך איסמעיל אלמנזור אבן אלקאים (Ismael Almansur Ibnul'-Kaim), הכליף השלישי ממשפחת הפאטימידים, ולכבוד מלכו הקדיש ספר תכונה אחד אשר חבר. הוא היה יליד איראק (Irak), אך בעודו בימי עלומיו עזב את ארץ מולדתו וילך לעיר קאירואן (Kairuan), ולמד שם תורה וחכמת הרפואה ותכונה וחכמת מה שאחר הטבע (Metaphysik) מפי הר"ר יצחק הישראלי, גם שקד על ספרי ר' סעדיה גאון וירד לעמקם וישפט עליהם בטוב טעם ודעת וברוח בקרת נאמנה, אף כי היה צעיר לימים בעת ההיא כבן עשרים שנה. הוא היה מראשי חכמי היהודים במלכות הפאטימידים ויד ושם לו בכל החכמות והמדעים לפי מצבן אז. חבר ספרים הרבה בחכמת הרפואה והתכונה והחשבון על פי ההמצאה החדשה אשר הובאה אז מארץ הודו. על פי מאמר תפל ומשבש הנמצא אז בעברית וערבית שגה א' להוציא משפטו, כי גאלינוס הרופא, אשר כל חכמי ימי הבינים נתנו כבוד לשמו, היה יהודי והוא— ר' גמליאל האחרון (ע' אריענט לש' 1845 עמוד 563). את החכמות חלק לפי מדרגתן זו למעלה מזו: חשבון ותכונה וחכמת הזמרה נופלים הם —לפי דעתו— מחכמת הטבע וחכמת הרפואה, אך חכמת מה שאחר הטבע ודעת אלהים נכבדו בעיניו על כל החכמות. הוא חבר ס' בדקדוק, באור שמושי לשון עבר על פי שמושי לשון ערב; על הס' ההוא אמר הראב"ע (בס' מאזנים): „ור' אדונים בן תמים הבבלי עשה ס' מעורב מלשון ערבית ועברית". גם חבר פירוש על ס' יצירה (ע' גראטין V, 314), ורבים יחסו עד הנה את פירושו לרבו הרר"י הישראלי או לרבי יעקב בר' נסים. ר' אדונים היה גדול

ונשא בעיני הערבים ויתימרו בכבוד חכמתו עד כי נשתרבבה אצלם ההגדה כי בא אחרי כן במסרת הדת המחמדית. אך שקר בפי ההגדה ההיא, כי לפי הנודע היה ר' אדונים עד אחרית ימיו נאמן לה' ולדתו, והריץ מכתבים עם הנשיא ר' חסדאי אבן שפרוט, ולהפיק שאלתו חבר ס' בחשבון העבור לישראל וסדרי החגים. מת בש' תש"כ לאלף הה'. ספריו הרבים אבדו ברבות הזמן ולא נמצא מהם עד הנה מאומה בכת"י, ולא נודע מהם רק מה שמביא הראב"ע משמם, וגם המשורר ר' משה אבן עזרא מזכירו לשבח (ע' דוקעס ליטער' היסט' מיטטהייל' 116, II).

ארונים (Adonis, כזה „התמוז" הנזכר ביחזקאל ח י"ד, וע' תוכחת „סמוז" (תיו"ג), לפי ספורי המיתולוגיא היונית היה בן תיאם הכנעני שנולד לו מאת בתו מירה או סמירנא, בהטות אפרודיטה (אלילת האהבה) את לבה לאהבה את אביה אהבה עזה. בהודע הדבר להאב, קצף על בתו ויחפוץ להכותה נפש, אך בחמלת האלילים עליה נתגלגלה במטע המור, וכעבור עשרת ירחים התבקע העץ ויצא ממנו הילד אדונים, אשר לקח לב אפרודיטה ביפיו הנפלא, ותשאהו ותביאהו אל פרזיפונה (היא פראזערפינה בת צאוס ואשת האדעס, אליל השאול) להיות אתה עד אשר יגדל. ויהי כאשר מאנה אומנתו להשיבו אליה, הגישה אפרודיטה משפטה אל צאוס, אשר גזר לאמר: שלישית השנה יהיה לאפרודיטה, שלישית לפרזיפונה, ושלישית ישאר ברשות עצמו, לעשות מה שלבו חפץ. בעלם היפה הזה קנא ארעס (הוא מארס, אליל המלחמה), ויהי בעברו לצוד ציד, ויפול עליו חזיר-יער וימיתהו. מדם אדונים השפוך צמחה השושנה היפה. לפי נוסח אחר בהגדה זו, פרץ ריב האלילות על דבר אדונים אחרי מותו, ואז נפסק הדין מאת צאוס, כי ישוב לתחיה ויהיה חצי השנה אצל האחת וחצי השנה אצל השנית. ההגדה הזאת אשר שנוה המשוררים ויפארוה כרוחם, מוצאה מארץ כנען (כאשר כן יעיד עליו גם שם אדונים, שהוא בסורית מל' „אדנות") כי שם בעיר גבל (Byblos) וסביבותיה (וכן גם על אי קפריסין) כבדוהו בתור אליל הטבע והתולדה, השומרת חקי הקיץ והחרף. משם הגיע סדר העבודה להיונים, אשר נתנו לאדונים כבוד בן אלים, וישנו את החידה הכנענית להגדה מליצית. אך סדר העבודה נשאר כמו שהיה אצל הכנענים. חג „אדוניא", שהיה לזכר אבל אפרודיטה על מות העלם היפה מחמד לבבה, עשו שנה שנה באמצע הקיץ (Juli) או בחדש האביב. החג החל באבל גדול על ירידת אדונים בדמי ימיו שאולה ונשלם בשמחה רבה על שובו לאפרודיטה בארצות החיים. באבל אשר עשו בעיר גבל, נהגו להציג תמונתו לעיני כל; הכהנים התגודדו בחרבות וברמחים עד שפך דם עליהם, וכלם בכו עליו ויספדו לו ויזמרו עליו כהמר על מת, ואחרי כן מצאו את עץ פסלו וישישו בשמחה לקראת עלותו מעמקי שאול לאור באור השמש. בארץ יון, וביותר בעיר אתונה, היה החג הזה מיוחד לנשים; גם שם הציגוהו לעיני כל, והנשים המקוננות עוררו עליו לויתן. גם נהגו שם להביא פרחים רכים אשר במשך ימים אחדים אבלו נבלו, ואז השליכום המימה, — וגם בזה היתה הכונה להורות על חליפות השנה והחיים. באלכסנדריא נהגו להפוך את הסדר: בראשונה — בעתותי הקיץ — שמחו על יפיו וכח עלומיו, ואח"כ התאבלו על מותו, אך שבו התנחמו במבטחם כי עוד ישוב לתחיה כעבור החרף והסתו, בשוב השמש לשמח בני האדם במגד תבואותיה.

ארונים (Adonis), שם נהר היוצא מהרי הלבנון בין מחוזות קיזוראן והגבלי, נקרא ע"ש האליל אדונים, אשר אותו עבדו תושבי המקום ההוא מלפנים, כעת הוסב שמו „נהר איבראהים".

ארונים (Adonis *L.*), מין שושנת הירק בעלת שנה אחת או יותר, צהובה או אדומה כאש. עליה צרים וחדים, ציציה בודדים, גביעה בעל חמשה עלים, עלי פרחה 5—20 ומנומרים בהרות כהות בשוליהם. גומץ דבש אין בה, פתילי זרעה רבים וכל אחד נושא חניטה, אשר יתלכדו יחד לראש שבלת. מכורתה באזור הממוצע הצפוני בעולם הישן, ואך מינים מעטים בה, ויטעום בגנות לתפארת.

אדום (Idus), בשם הזה קראו הרומאים הקדמונים את יום הי"ג ואת יום הט"ו לכל חדש מחדשיהם. הימים ההם היו קדש לאלילם יופיטר.

אדוקסה (Adoxa), ע"ע מושק.

אדוקרם (Idokras), כנוי עתיק למחצב הוויזוביאן (ע"ע).

אדור (Adour, וברומית: Aturus), נהר בצרפת הדרומית-מערבית, מוצאו מהררי ביגאהר (Bigorre), ברכסי הפירינאים, ובאשדותיו הרבות מראש הגבעות יגיע עד ס"ט מארי, ששם יקבל המים הנוזלים מן היאר הפירינאי, אשר גדלו 52 היקטאר ועמקו עד 100 מ'. הוא נופל 6 ק"מ מאחרי באיאן (Bayonne) ללשון הים הביסקאית, אחרי עברו דרך 335 ק"מ, אשר 128 מהם הוא מעבר לאניות, ואחרי קבלו אל תוכו מי שמונה נחלים ונהרים, שנים מימינו וששה משמאלו.

אדורים אחת מערי המצור שבנה רחבעם בן שלמה ביהודה אחרי תלוקת הארץ לשתי ממלכות: לממלכת יהודה וישראל (דהי"ב י"א ט), ובספר החשמונאים נקראת אדור. בימי הבית השני נקראת העיר הזאת אדורה, בלשון יחיד (קדמוניות 13 2). מקומה היה לערך שתי שעות וחצי למערב חברון על גבעה יפה ופוריה נותנת יבול וגפן למכביר. כעת עומד על תלה כפר גדול הנקרא בפי הערביים דורא.

אדהלא אכרעך זבינך זבין. פתגם תלמודי (פסחים קי"ג) — מכור את מערבך מיד כשתבא מדרכך, בטרם רחצת עוד את רגליך מהחול אשר עליהן, ואל תחכה לעלית השער במשך העת, כי בין כה וכה הלא תוכל לקנות ולמכור שנית ותשתכר פעמים.

אדטיום (Idatios), מעיר לאמיגו בגאליציא הספרדית, היה (427) בישוף בשאבס (Chaves) אשר בפורטוגאל. הוא כתב ההמשך מזכרונות ימות עולם (מש' 378 עד ש' 468) אשר כתבו לפניו הירונימוס ואיזיביוס (ע"ע) מקיסריא, ויוסף עליהם ידיעות רבות ונכבדות, ביחוד מדברי ימי הגותים המערבים ומתולדות דת הנוצרית בספרד וצרפת.

אדידך על צוארי דבריך (קדושין ל). הוכח את בנך ולמדהו בעוד ידך תקיפה עליו, כי כשיגדל תשחית את דבריך על אזן לא שומעת. וחכמי התלמוד נפלגו בהגבלת הזמן ההוא: אם הוא משנת הט"ו (שעד שנת הט"ו אין בו עוד דעת לקבל תוכחה) עד הכ"ב, או משנת הי"ח עד הכ"ד.

אדייב (Odojew, Одоевъ), עיר מחוזית בפלך טולא ע"נ אופא במרחק 90 ק"מ מעיר הפלך, מ"י 4,700 העוסקים בסחר דגן ופשתים ומקנה וחלב כרים ודבש ושרף העצים, מ"י המחוז 73,742, רובם עובדי אדמה. שם גם חמר טוב למעשה כלי יוצר גם פחמי אבן.

אדיבנה (Adiabene), ע' הדייב.

אדיגה (Adige או Adese, רומית Athesis; אשכ' Etsch) הוא הנהר הנכבד באיטליא העליונה אחרי הנהר הגדול פו (Po, Padus). מוצאו מהררי טירול (Tirol), מגבעת רישין (Reschen), ואחרי עברו דרך היאר הנקרא על שמה והנמצא בגבה 1,490 מ' מעל פני הים הנהו שוטף דרומה בערבות מאלס במרחק 17 ק"מ עד בקעת ווינסטגוי (Vinstgau) העליונה, משם יפנה לצד דרמ"ז ואחרי כן ילפות ארחות דרכו מזרחה לווינסטגוי התחתונה עד מיראן ובראנצול (Branzoll), ששם מגיע ברחבו עד 78 מ' ואניות בו יהלכון. הנהר הזה שוטף עובר בנוף ווירונה ומגביל בין נפות פאדובה וראויגו (Ravigo) ואח"כ מתחלק לפלגים הרבה הנופלים אל הים האדריאטי. ארכו 377 וערך 300 ק"מ יצלח למעבר אניות. בין מעראן ובוצין (Bozen) הנהו מגיע אל הבקעה הנקראת על שמו (Etschland), ששם הוא משתפך לרוחב 5 ק"מ (אחרי קבלו מי נהר איזאק) ומתחלק לתעלות הרבה המשקות את כל הככר להפרותו ולעשותו לברכה בקרב הארץ. מאחרי רובירידו (Roveredo) הוא בא בין המצרים שנהיו שם מהר נשפה שנפל (כפי הנראה) בש' 883 ויכס

את האדמה בהמון סלעיו בשטח 50 ק"מ. על יד בורגיטה (Borghetto), הוא בא בגבול איטליא ועובר בין קירות הצורים הנקראים בשם „מקלט ווירונה" (Chiusa di Verona) ומשם הוא יוצא לרוחה ברוחב 120 מ' ומשלת מימיו לעמק. בפלגים ותעלות הנהו מתחבר במקומות הרבה אל נהר פּו העובר בארת ישר לא רחוק ממנו. לעתים מזומנות ימלא הנהר א' על כל גדותיו ומימיו יתגעשו ויעשו שמות בארץ — כמו בש' 1721 וש' 1774. בשטף הנורא שהיה בש' 588 שנו המים במורד הנהר את מרוצתם. כשלש מאות שנה אחרי כן חוללה בו זועת הארץ את התעלה הנקראת אַדיגיטה (Adigetto) והיא היום מקום מעבר לאניות ומחברת את הנהר פּו עם התעלות נורטיקו (Nuortico), פוליסילא (Polesella) ועוד. במאה הט"ו בחר לו הנהר אד' דרך חדשה לתרתרא (Tartaro) אשר נסתמה בש' 1838. בקעת הנהר א' היתה פעמים רבות מקום המעבר לתנועות העמים אשר עלו כשואה על איטליא. נחלים רבים יפלו אל הנהר א' ומכלם הכי נכבד נהר איזק (Eisak).

אָדִיהַם (Odiham), עיר קטנה בפלך העמשיר (Hampshire) באנגליא, במורד הצפוני של גבעת נאָרס-דאונס לימין התעלה היוצאת מנהר תימזה אל העיר בזינגשטאק. מ"י 7,053 העוסקים במטוה צמר.

אִדְיוֹט (Idiot), מלה יונית, שהונחה בראשונה על האיש היחיד, הפרטי, הנבדל מעניני הכלל ועסקי הממשלה (קרוב להוראת „הדיוט" בל' חז"ל), אח"כ גם להוראת מבטא האיש הבער שאינו יודע לדבר צחות ובלשון למודים או שלא למד איזה חכמה או אומנות על בוריה (קרוב להוראת „עם הארץ" בל' חז"ל), ולאחרונה על חלושי הדעת ונעדרי התבונה, שהכרונם בא להם מילדותם בסבת מחלת הראש והמות. מאלה הסתעף השם אדיוטיסמה (Idiotismus) ג"כ בהוראות שונות — בראשונה על תכונת דברי האיש הבער, ה ה ד י ו ט, אח"כ על הרכבת סגלת הלשון האחת בהשנית הרחוקה ממנה בעצמה ותכונתה, ולאחרונה על העדר הדעת והתבונה ע"י איזה סבה שעצרה בעד התפתחות מוח האדם בילדותו או אף קודם לידתו. לה יוכלו הרופאים להושיע רק אם מקורה בהעדר הכלכלה הנכונה או סדרי החיים הנכונים, וביותר יוכל המורה האמן להועיל לילד כזה, בהשכילו להרחיב גבול השגתו בהשתמשו לזה בכשרונותיו המעטים הנגלים בו.

אַדיוטנט, ע' שליש.

אִדְיוֹם (Idiom) מלה יונית שהוראתה „תכונה עצמית" והונחה על הבדל סגלת הלשון ומבטאיה השונים (Dialekte) בפי העם למקומותיו.

אִדְיוֹסִנְקְרַסְיָא (יונית: Idiosynkrasie), קלקול החושים באדם, אשר על פיהו יהפך לו טעם הדברים שהוא אוכל או מריח. כן יקרה לאדם המנוגע במחלה זו כי מאכל תאוה תזהם נפשו ומאכל סר טעם ימתק לחכו — צחנת נוצה מחרכת או באוש נר חלב בעת יכבה יהיה לו לריח ניחוח, ועצי מור ואהלות יהיו לו לגעל נפש. למין מחלת א' תחשב גם חלי האורטיקה (Nesselsucht, Urticaria—ע"ע), הבאה לכמה אנשים אחרי אכלם תפוחי אדמה או סרטנים וכדומה.

אִדְיוֹפַּתְיָא (Idiopathie), מל"י: כל מחלה אשר בכחה להתפתח מעצמה ולא ע"י מדוה וחלישות אחרת שאיננה תלויה בה.

אִדיזים (Idisen), ע"ע דיזים.

אָדִיֶל (Odiel), נהר בספרד בנפת הוילפּה (Huelva), מוצאו בהררי אראקינה (Sierras de Aracena), שהם קצה המערבי של הררי מורינה (Sierra Morena), שוטף דרומה מערבה ואחר פונה דרומה ומתאחר למטה מעיר הוילפּה עם נהר תינטה (Rio-Tinto), ומשתפך בים האטלאנטי במפרץ קדש (Cadix).

אַדִיל-גִירֵיי (Адиль-Гирей) בן בודישב-כּאן (Будай-шавъ-Ханъ), בהיותו עוד שליט על שבט הקומיקים בקוקז, בקש מאת ממשלת רוסיא לקבל אותו ואת שבטו תחת שבט מלכותה, ושאלתו נתנה לו (בש' 1718). בח' יוני 1719 מת הנשיא הטרקי אשר היה סר למשמעת ממשלת פרס, ובהיות רצון מלך פרס להטות אליו את לב אדיל-גיריי, בקש לתת לו ממשלת הנשיא ההוא ולבכרהו על פני אחי המת, אשר להם היה משפט הירושה בנחלת אחיהם. ממשלת רוסיא לא הניאתהו מזה, אך הוא לא נטה בכל זאת אחרי מלך פרס ויבקש את קיסר רוסיא לשלוח את אחד מפקידיו הנאמנים אל נוף טרק (Терекъ), לבוא עמו בברית על דבר ארצות ממשלתו החדשות ולהביא גם יושביהן בצל רוסיא. ביום 11 מאַרט 1720 קבל א"ג מאת פטר I אגרת רצון; בה קיים הקיסר את כל הזכיות אשר על פיהן שלטו הנשיאים הראשונים על העמים יושבי ההרים. וקספולט (Каспулатъ) בן א"ג נתמנה בנוף טרק לשר על הטשרקיסים בני השבט האוכֿי (Аухи) והוא ואחיו נתכבדו מאת הקיסר במתנות רבות וקבלת פרס קבוע. תנאי ברית השלום נכרתו על ידי שר פלך אסתרוקנה (Астрахань), ארטמי וואלינסקי (Артемій Волынскій). בש' 1725 העירו התוגרמים את א"ג למרוד ברוסיא, ויאסוף שלשים אלף איש ויתנפל על אחד מבצרי רוסיא שמה, אך הוכה מכה נצחת ע"י הגינ' מאיור קרופוטוב (Кропотовъ) והוא נפל בשבי ויובא במשמר בעיר קאָלה לשבת בה עד יום מותו, ואחוזותיו והעיר טרק בתוכן נהרסו עד היסוד; אח"כ פקד פטר הגדול לבטל את הנשיאות ההיא ולהושיב שמה אחד משרי חילו. אחרי ברית השלום שנכרתה עם ממשלת פרס (בש' 1735) בעיר גנגה (Ганджа) הסיעה רוסיא את צבאותיה ממצודת טרק לקיזליאר (Кизляръ), והנשיאות ההיא קמה להנסיך הקומיקי קספולט בן א"ג. בנו מורטזמי (Муртазами) נכנע לפני רוסיא (בש' 1786) וישמור לה את אמונתו עד יום מותו.

אֶדִילִים (Aediles), פקידי השוטרים ברומא מלפנים. בזמן הריפובליקה הרומית היו הם הממונים על משחקי הצבור ושעשועי העם בראשי הומיות, על הבאת צדה ומזון ליושבי העיר די ספוקם ובמחיר זול, על שמירת הסדרים בשוקים וברחובות ובבניני העיר ועל תקוני כל בניני הצבור ותעלות המים וצנורות השופכין ועל כל דבר וענין הנוגע לבריאות בני האדם ושלומם ומדותיהם, ואף על שמירת הדת בטהרתה, מבלי הכנים בה מנהגי זרים. פקודת האֶדילים והטריבונים (ע"ש) נתיסדה ברומא 494 שנה לפני ספה"נ. כטריבונים כן גם האֶדילים היו ממונים הנבחרים שנים שנים מקרב העם. עוד שני אֶדילים נוספו שם מקרב האצילים הפטריקים (Patricii) בש' 367 לפני ספה"נ שנקראו בשם „Aediles curules"; לאלה היו זכיות מיוחדות שכם אחד על חבריהם ההם. אבל גם המה נִטלו עד מהרה מאת האצילים ונִתנו לבני העם. בש' 44 לפני הספירה יסד יוליוס קיסר עוד מין ג' שנקראו בשם (Aediles plebis Ceriales). האֶדילים פזרו הון רב מכיסם לשעשועי העם לקנות לבבו ולהטותו אחריהם. מעט מעט נפלה הפקודה הזאת בערכה עד אשר בטלה כלה בימי הקיסר דיוקליטאנוס, ואולי עוד מלפניו בימי אלכסנדר סיוירוס (222—235 לספה"נ). גם להמדינות והקולוניות הרומיות היו שנים שנים אֶדילים כאלה, שנדמו בערכם לאֶדילים הקורולים.

אָדִילִיֶנְבֶּרְג (Odilienberg), גבנון הר, בקרבת העיר באַר בהררי הפוגיזים (Vogesen), אשר בעלזאס התחתונה, המתנשא בגבה 753 מ' מעל פני הים; עליו נמצא בית מקלט נזירות שנוסד 680 (לפי ההגדה) ע"י אָדיליא בת אטיך (Eticho), דוכס עלזאַס. בימי המהפכה הגדולה בצרפת היה המקלט למשסה ונמכר לזרים. אך בש' 1853 היה לקנין לאחוזת הבישופיא בשטראסבורג וישב ויהי בית מקלט לנזירות פרנציסקניות העוסקות שם גם במצות הכנסת ארחים, כי שמה ינהרו נוסעים הרבה העוברים לשוח והעולים לרגל אל המקום ההוא, הקדוש בעיניהם. לרגלי ההר נמצאים שרידי חרבות בית-מקלט נידרמינסטער, שנוסד גם הוא ע"י אָדיליא ויהי בש' 1542 למאכלת אש.

אָדילאָן בּאַראָ, ע' באַראָ.

אָדין (Odin), כן כנו עמי הצפון (Skandinavier—ע"ע) את האליל הגדול אשר העמים הסכסים קראו לו וואָדאַן (Wodan), ועמי אשכנז העליונה — וואָטאַן (Wuotan). הוא היה אחד האלילים היותר גדולים בעיני העמים עובדיהם וסופרי המיתולוגיא המאוחרים אשר לעמי הצפון נשאוהו לכל לראש. שמו היה נקדש ונערץ בפי כל שבטי הגרמנים. לפי מסרת עמי הצפון הכה הוא ואחיו פִילי (Vili) ופֶע (Ve) את הענק הקדמון אימיר (Ymir), ויברא אח"כ עולם חדש. שם אשתו פְריג (Frigg—ע"ע). לעצם מהותו יחסו תכונות יסודיות ורוחניות וע"כ חשבוהו לאליל היותר גדול באויר ובשמים; העין האחת אשר לו (כי הוא גם אליל השמש) צופיה היא בכל וכגבור ערוך לקרב יצא אָדין יום יום על סוסו האביר (Sleipnir), שהוא בעל שמונה רגלים, וטס עליו מסוף העולם ועד סופו; עב הענן חבוש אז לראשו ומעילו — רקיע השמים. ההגדה ע"ד רכובו בסופה וסערה עודנה חיה וקימה גם היום בפי העמים שהאמינו בו מלפנים. בהיותו צורר רוח בחפניו הנהו גם המושל בגאות הים ושוא גליו, והמפקד על עושי המלאכה במים רבים, ובממשלתו זאת יקרא בשם „Hnikar" גם „Hlefreyr". אך ביותר גדלה השפעתו על עבודת האדמה, וע"כ היה אצל הגרמנים אליל החריש והקציר, אשר לו הביאו מנחה מראשית פרי אדמתם, גם חגו לו חגיהם בחרף ובסתו. אָדין היה מלבד זה גם אליל העשר והמלחמה. אליו נשאו מאמיניו רנה ותפלה בצאתם לקרב. הנערות הוואַלקירות (Walkyren), הצובאות במלחמותיו היו מפקדות צבאות החיל גם הובילו את הגבורים החללים אל היכל אָדין (Walhöll), ששם חיו חיי נצח ויתענגו על רוב קרבות, מבחר שעשועיהם מאז; ע"פ האגדות האלה יחסו לאליל הזה גם את ממשלת המות. בהיותו אליל השמש היה גם היודע כל כי ממרומי שמיו (Hlidskialf) יראה את כל הנעשה במלא רחב העולם; ומלבד זה הנה שני העורבים אשר לו „הוגין" „ומונין" (המחשבה והזכרון) מביאים לו ידיעות ברורות מכל הנעשה תחת השמש. יום יום יתרועע את „סאַגה" (Saga—אלילת דברי הימים) אשתו ובראַגי (Bragi—אליל השירה) הוא בנו, אשר יצק מרוחו על המשוררים האמתים, בהשקותו אותם ממשקה „Odhroeris" המשומר לו מעלמה אחת הסגורה ביער כרמלו. הוא המציא גם את סודות הלחשים (Runen) למעשי כשפים וקסמים. מאמיניו שמוהו גם למחוקק ושופט כל הארץ. הרומאים הקדמונים חשבו את אָדין אליל האשכנזים כי קרוב הוא אל כוכב (Merkur) אלילם, על כן קראו לו מרקוריוס.

אַדֶינוֹפוֹרָה (Adenophore *Fisch.*), סוג צמח ממשפחת פרחי הפעמונים עם עלים פשוטים ופרחים ממראה תכלת, מתחת לענביו גביעים מוציאי נפת. גדל באזיא באזור הממוצע ובאירופה. בארצות פולין ואשכנז ימצאו מסוג הזה: המין A. liliafolia *Ledeb.* וממינים הגדלים בסיביריא A. stylosa *Fisch.* וגם A. verticillata *Fisch.* אשר ינטעו בגנים. לגדולם תכשר ביותר אדמה בלתי רטובה או אדמת חול; הם יפרו וירבו ע"י נצרים משרשיהם או ע"י זריעה.

אֶדירנה (Edirneh), ע"ע אדריאנופול.

אַדַל (Adal), חבל ארץ בממלכת חבש (אביסיניא) דרומה מזרחה, אשר בו יגור השבט אדאיל-דאנאקיל. לא רחוק משם מערבה נמצא לשון הים התגורית (Tadschura), וממולה נמצא האי מושאַה, אשר אותו רכשו האנגלים לאחוזת עולם. את חוף אָבאָק הנמצא שם צפונה רכשו הצרפתים בש' 1862, אבל עד מהרה נואשו ממנו ויעזבוהו. בקרבת תגורה מערבה נמצא ים מלח הנקרא יאור אַסאַל (ע"ע), ארכו 20 ק"מ ורחבו 7 ק"מ. גם יאור אבהיבאד (Abhebbad), אשר דרך בו יעבור הנהר חבש, הוא יאר מלח. שניהם נמצאים בארץ ההיא על גבולה הצפוני. חבל ארץ החוף הוא יפה נוף מלא יערים ותמרים ומעינות נכבדי מים. ביערות יגורו המוני קופים (Paviane) ונמרים וזאבי ערב ושועלים ויעליש. מראה העם היושב שם הוא חום-כהה, פניהם עגולים ושערותיהם תלתלים שחורות כעורב, שפתיהם דקות משפתי הכושים, חוטמם ישר וקצר, מבנה גום איתן ולכת אמיצים הם. הם נודדים עם עדריהם, לשונם היא סעיף משפת סומאיל (כושית), ואמונתם—דת מחמד (ע"ע אביסיניא).

אִדֹל (Idol) מלה יונית, הוראתה בכלל על כל עצם או סמל אלהי, וישתמשו בשם הזה ביחוד על אליל או פסל. מזה נגזר השם אידולאַטריא או „אדולולאַטריא" (Idololatrie) על עבודת האלילים, אם הנעבד מוצג בתמונה חיה או בלתי חיה.

אָדְלַא (Odla, Одла), נחל בפלך הוראָדנא (Гродно, Grodno) הנופל לנהר סוויסלאָטש משמאל לו.

אַדֶלְאַר (Adeler או Adelaar, בהולאנדית פיר' נ ש ר) הוא שם הכבוד של הרב החובל קורט סיברטסען (Cort Sivertsen) הנודע לתהלה. הוא נולד 16 דיצ' 1622 בברעויג (Brevig) אשר בנורווגיא. בעודנו נער בן ט"ו שנה בא לעבוד עבודת הים בנידרלנד ואח"כ אצל הריפובליקה הויניצית, ויצטין במלחמותיה עם תוגרמה בנצחונותיו על הים על יד פאַרוס (Paros) אשר באיי יון (1651) ואצל הדרדנילים (1654). בש' 1663 היה לשר הים בממשלת דניא, אשר יצר לה צי אדיר כזה שהיה אז להולאנד. בגלל מהירותו וחריצותו בתנועת האניות זכה לשם הכבוד „נשר" ונתעלה למעלת אצילים. הוא מת פתאם 5 נוב' 1675.

אַדֶלְבָּאֹדֶן (Adelboden) או ענגסטליגענטהאַל, הוא עמק צר בין הרי השוויץ בנוף בערן, אשר דרך בו עובר נחל ענגסטליגען. ממנו יבואו במשעול הרים אל מעיני הישועה אשר בכפר לענק (ע"ע) הרחוק משם מהלך 4 שעות.

אַד לִבִּיטוּם (Ad libitum—כפי הרצון) מלה רומית כתובה בראש הנגינה או באמצע. אם בראשה אז פירושה כי איזה מכלי הזמר שלמענם היא רשומה יכולים לקחת חלק במנגינה או גם לנוח כלה מבלי הזיק בזה לנעימת הנגון, ואם באמצע אז פירושה כי הבחירה נתונה להמנגן לפרוט את מנגינתו במהירות או במתינות, מבלי היות נזקק להטמפה (Tempo—הליכת הנגון) הרשומה לפניו. לאיפן הזה יש גם מלה איטלקית „A piacere", ובה יש עוד כונה אחת, כי הרשות בידי המנגן להוסיף במקום ההוא נפך משלו להטיב טעמו כחפצו. המלה האחרונה כותבים גם על שטרי חובות, ואז הוא פירושה: לגבות מיד או במשך 24 שעות הראשונות.

אַדַלְבֶּרְט הא' (Adalbert I), ארכיבישוף במאינץ, ממשפחת הרוזנים בסארבריקען, היה יועץ הקיסר היינריך V בעלותו על רומא ויקח את האפיפיור פאַשאַלים II בשבי (1111), ואחרי אשר הרבה הקיסר חסדיו עמו וישימהו לארכיבישוף במאינץ ויעמידהו בראש שריו ורוזניו, התמכר להאפיפיור ויהי לשטן לאדונו ואיש חסדו. אכן במעלליו לא יכל להרע להקיסר, ויעמלו לגרות מדון ולעורר ריב אזרחים ומלחמת איש ברעהו — נשאר מעל, ועל כן לא שת הקיסר אליו לבו ויעזבהו לנפשו. הוא מת 23 יוני 1137.

אַדַלְבֶּרְט (Heinrich Wilhelm Adalbert), פרינס פרוסיא, בן ווילהעלם, אחיו הצעיר של המלך פרידריך ווילהעלם III ומאריא אַנה מהעסען-האָמבורג, נולד בברלין 29 אוקט' 1811, התחנך בצבא ארצו ויסע למסעותיו בהולאנד (1826), באנגליא ושאטלאנד (1832), בפטרבורג ומוסקוי (1834), ברוסיא הדרומית ובתוגרמה, בארץ יון ואיי יאָניא (1837) ואח"כ עבר ארצה בראזיליא (1842). אחרי שובו אל ארצו הדפיס-ספר על דבר „יצירת צי אדיר בפרוסיא" (1848) ובהבחרו לשבת ראש בסוד מיסדי הצי האדיר, נמנה (1849) להיות ראש מפקדי אניות המלחמה. המשרה הזאת היתה על שכמו גם במלחמת פרוסיא ואוסטריא עם דניא (1864). במלחמת 1866 נטל גם הוא חלק, בפקדו צבא חיל היבשה, כאשר נכרתה ברית ממשלות הצפון

באשכנז, היה לראש על כל אניות ממשלות הברית. במלחמת 1870 הסיע את כל האניות אל חוף ווילהעלמסהאפען, להסתר שם מפני אניות הצרפתים. וכעבור פחד מלחמת הים, שם גם הוא פעמיו צרפתה להיות נלוה על ראשי המטות במחנה המלך. ככלות המלחמה ההיא בטלה הפקודה הראשית על אניות המלחמה, אך בהיותו משגיח ראשי לא חדל להוסיף להן חיל ועצמה. באביב 1873 שם פעמיו לקארלסבאד, להתרפא מחליו, אשר מת בו 6 יוני 1873. הוא נשא לו לאשה (בנשואי היד השמאלית — Morga-nat—ע"ע) את המרקדת המשחקת תירזה עלסלער (אחות המרקדת הידועה פאני עלסלער), אשר נעלתה מהמלך פרידריך ווילהעלם למעלת אצילים, בתתו לה הכנוי „פאן בארנים". ויולד להם בן יחיד, אדלברט פ' בארנים (1841), אשר בראשונה התחנך גם בעבודת הצבא, אך מפני מחלת החזה נפטר מעבודתו, ולחזק בריאותו נסע עם הד"ר הארטמאן (1859) ארצה מצרים ונוב, אך שם הדביקתהו קדחת האיקלים וימת שם (1860). הידיעות שאסף ד"ר הארטמאן במסעותיו אלה נדפסו ממנו בספר, אשר קראהו בשם: „Reise des Freiherrn A. von Barnim durch Nordafrika" (ברלין 1863).

אדלברט (Adalbert) ארכיבישוף, ממשפחת הרוזנים לבית וויטין (Wettin), אחד מראשי נשיאי הדת הנוצרית במאה הי"א, קבל בשנת 1045 מידי אוהבו וידידו הקיסר היינריך III את הבישופיא הנאחדה ברע-מען-המבורג, אשר ממשלתה היתה פרושה על כל הסקנדינאווים והסלאווים יושבי ארץ הצפון. הוא נלוה על הקיסר בעלותו עם חילו על רומא, ששם הואיל היינריך III להושיב את ידידו על כסא האפיפיור, אך אדאלבערט מאן בזה. האפיפיור ליאו IX שמהו (1053) לציר אמונתו בארצות הצפון. אז רחש לב הבישוף להיות נשיא ראש בארצות ההן, אך חפצו לא הצליח בידו, כי הארالד, המלך החדש בנרווגיא, עמד לו לשטן, גם ביתר ארצות הצפון מאנו ראשי העם להיות תלוים בדעת הבישוף הזה. בין כה וכה מת היינריך III ואדלבערט היה לאפוטרופוס על יורש העצר היינריך IV, ויהיו כל עסקי הממלכה נחתכים על ידו. ויקנאו בו בישופי מאינץ וקאלן ויתקשרו עליו עם יתר נסיכי הארץ, ויאלצוהו (1066) להנזר כלה מעסקי הממלכה. בעת ההיא קמו הבילונגים היושבים בסכסוניא ויפשטו על ערי כהונתו ויחריבון. גם הווענדים יושבי חוף הים הבלטי נערו את דת הנוצרים מעליהם ויעלו על המבורג ויישרפוה כליל. בכל זאת שב אד' אל גדולתו בחצר המלך (1069) ותהי ידו הולכת וחזקה מבראשונה. הוא מת 16 מארט 1072 בגוסלאר, בעצם העת ההיא אשר נאות לו היינריך לעשות כעצתו ולקרוא מלחמה על הככסים.

אדלברט הפראגי (Adalbert von Prag) שליח האמונה ואפוסתול של הפרוסים, נולד 955 ממשפחת אצילים בביהם. בש' 983 היה לבישוף בפראג. אך הביהמים שנאוהו וישטמוהו על אשר התהלך עמם קשה, ויעזוב משמרת כהונתו (989) וילך רומאה ויתבודד שם באחד מקלטי הנזירים. בפקודת הבישוף הראשי נדרש שתי פעמים לשוב לכהונתו. בשובו לביהם בפעם השנית (996) לא מצא עוד שריד למשפחתו, כי השמידוה אויביו מפניהם והביהמים מאנו להשיבהו על כנו. אז הלך לפולין וישב שם כל ימי החרף ובאביב 997 שם פעמיו לפרוסיא, להשמיע תורתו ואמונתו באזני הפרוסים עובדי האלילים בעת ההיא. ויקנא בו אחד כמריהם וידבקהו וימיתהו (23 אפריל 997). את גויתו פדה הדוכס באלעסלאוו ויביאה לגנעזען, ויקברה בבית התפלה המיטרופולי.

אדלה (Idle קרי איידל) עיר בנפת יארק באנגליא, 5 ק"מ צפונה מזרחה מעיר ברידפרד (Bradford) בקרבת נ' עהר (Aire) ותעלת לידס-ליברפול (Leeds-Liverpool). מ"י 6,643, רובם עובדים במכרי פחמי אבן ובמטוה צמר גפן.

אדלהלצן (Adelholzen), מקום מרחצאות חמים על יד הכפר זיגסדארף בבאואריא העליונה.

אדלהיד (Adelheid), קדושת הנוצרים, בת רודאלף II מלך בורגונד, נולדה 931 ותהי לאשה ללותר (Lothar) מלך איטליא 947, ואחרי מותו נשאת להקיסר אטא I. בימיו ובימי בנה אטא II ונכדה אטא III היתה השפעתה רבה בעניני המדינה באשכנז. לעת זקנתה עזבה עניני העולם ותעסוק בצדקה ומע"ט, ותמת 999 בעיר סעלץ אשר במדינת עלזאס.

אדלהיד, מעין (Adelheidsquelle), מי תרופה בכפר היילברון (ע"ע).

אדלונג (Johann Christoph Adelung) חוקר לשון אשכנז, אשר באגרון (אוצר המלים) שחבר והדפיס היה לעינים לדורותיו אחריו, נולד 8 אג' 1732 בשפנטיקוב (Spantekow) אשר אצל אנקלאם (פומירניא, בפרוסיא) וילמד באוניוורזיטט אשר בהאלע ויהי (1759) לפרופיסור בהגימנ' האבנגלי בערפורט, ובגלל מחלוקת דתית עזב משמרתו 1761 ויבוא לליפסיא, ויהי שם למגיה ולמעתיק ולסופר עד כי נתמנה 1787 לראש ומשגיח על הביבליותיקה בדרזדען, ושם מת 10 סיפט' 1806. הוא כתב גם ספר קורות סכסוניא, והרבה מחבוריו שמורים בכ"י בהביבל' הזאת.

אדלונג (Friedrich v. Adelung), ב"א של הקודם, חוקר לשון ודה"י, נולד 1768 בשטעטין ובא לרוסיא 1793, ופקודות שונות היו לו עד שזכה להתמנות ולהיות יושב ראש באקדימיא לחכמות ומדעים בפטרבורג (1825) וימת שם 1843.

אדליא (Adalia), עיר במחוז טעקה (Teke) בגליל קוניא אשר בתוגרמה (Pamphylia), על חוף אזיא הקטנה דרומה, מאחרי לשון הים הנקראת על שמה; יושבת על חלמיש צור באדמה אשר כלה משקה ומלאה ברכת ה' בכל פרי עץ למינהו, אבל האויר שם חם מאד ומחולל חליים רעים ונאמנים. מ"י 13,000 ומסחרה סוסים ועצי בנין. מלפנים קראו לה אטאליא, ע"ש בונה ומיסדה אטאלוס II מלך פרגאמום (159 עד 138 לפני ספה"נ).

אדליא, הבן החמישי להמן האגגי (אסתר ט ח).

אדלידה (Adelaida Heska), בת היינריך II נסיך העסען, אשתו השניה של קאזימיר הגדול, מלך פולין. חג הנשואין היה בש' 1341 ברוב הוד והדר, וקאזימיר נתן לחותנו מתנות הרבה כיד המלך. כסף הנדה אשר יעד לה אביה היה סך 120,000 גדולים (2,000 kop groszy) וגם את הסך הזה לא נתן אביה הנסיך במזומנים, רק נתן שט"ח על שמו ועוד חמשה נסיכים אחרים חתמו עליו ויערבוהו לטובה. אד' היתה מהוללה במעשיה הטובים אבל לא חננה ביופי, ועל כן בחלה בה נפש בעלה וירחיקנה מאתו ויושיבה בארמונו בזארנאוויץ (Żarnowiec), ורק לעתים רחוקות מאד בקר אותה במעונה. הליכות בעלה עמה הכעיסוה תמרורים עד כי נלאתה נשוא ותשב אל בית אביה, ומשם הגישה עצומותיה אל האפיפיור ברומא לפתח חרצובותיה, אך יותר מעשר שנים עברו וספר כריתות לא נתן לה, ובין כה וכה חלתה ותמת בש' 1365.

אדלידה (Adelaide), העיר הראשה בקולוניא האנגלית באוסטרליא הדרומית, ע"נ טארענס, נוסדה 1836 ע"י הרב החובל האנגלי הינדמארש ונקראה ע"ש המלכה, אשת ווילהעלם IV מלך אנגליא. מ"י 37,892, העוסקים במסחר וחרשת המעשה. ממנה יוצאת מסלת ברזל צפונה אל מכרי הרי בורה (במרחק 226 ק"מ), וקוי תלגרף נטוים ממנה עד חוף דארווין, ששם יתאחדו עם קוי התלגרף הנטוים עד הודו המזרחית. במרחק 13 ק"מ ממנה נוסד החוף הנקרא על שמה (Port Adelaide) ומ"י 2,885.

אדליום (Idalium), כיף סלע ועליו עיר במזרח האי קפריסין (Cypern), נזכר לרוב בספרי המשוררים הקדמונים, בדברם בכבוד ההיכל ותרשי המצל שהיו שם מקודשים להאלילה אפרודיטה, שנקראה גם בשם „אדליא" (Idalia).

אֳדַלִיסְקִיּוֹת (Odalisken) בל' תוגרמה "Odalyk" פיר': שפחת-החדר), הן השפחות הלבנות המשרתות את פני גבירותיהן בארצות הקדם, וביותר הונח השם הזה על שפחות נשי השולטן בבית-הנשים אשר לו בקונשטנטינה; רובן בנות קוקז, ומספרן יעלה לכמה מאות. מאשר לפי מנהג קדומים לא יוכל השולטן לבא בברית הנשואין עם התוגרמיות החפשיות בנות הארץ, לזאת יבחר מהשפחות הלבנות בנות קוקז שבע עלמות להיות לו לנשים; להן קבועות לשכות מיוחדות בהרמון השולטן וכל מחסוריהן עליו. השפחות האחרות הן משרתות לשבע הנשים ההן, ועליהן להרנין לב השולטן בשירים ומחולות ועוד שעשועים כאלה. אם אחת הנשים תרד מפני המושל, לא תשוב עוד לשרת בתור אדליסקה כקדם — כי אז תובא להרמון אחר. שם הכבוד „גבירה" ינתן לאחת הנשים ההן רק בעת אשר בנה היולד לה יורש כסא ממלכת אביו, ואז תקרא בשם „ואלידה שולטן" (Walideh—יולדה) לאמר: „האם הגבירה".

אֳדֶלְנוֹב (Odelanow, אשכ': Adelnau), עיר מחוז במדינת פוזנא, ע"ג באריצי, מ"י 2,196 (בתוכם יהודים 203), העוסקים במטוה בד ובעבוד עורות. שם היתה (22 אפריל 1848) מלחמה בין הקושרים הפולנים ובין חיל פרוסיא. שטח המחוז הוא 892 קמ"מ ומ"י 62,827.

אֲדֶלְסְבֶּרְג (Adelsberg), עיר קטנה בדוכסות קראין אשר באוסטריא, בככר קארסט השמם, המלא סלעים ואבני נתר ומערות ומנהרות, באמצע הדרך בין לאיבאך וטריעסט, ע"י מסלת-הברזל הדרומית, ומ"י 1,720. במרחק חצי שעה צפונה מערבה נמצאת המערה האדלסברגית, הגדולה במערות הככר ההוא והנחשבה לאחת מנפלאות העולם. ארך המערה 4,172 מ' ובה חמש מחלקות: במחלקה הא' עובר נהר פאיק (Poik), ועליו יכולים לעבור שמה באניות במרחק 720 מ', ששם יתעלם תחת קיר סלע; בערך 10 מ' מעל מבוא הנהר יש המבוא הפתוח לבני האדם לבוא ולעבור במעברת אבני נתר הנטויה על פני הנהר לארך 30 מ', אז יבואו אל „מערת נפטון" או „מערת בית הכניסה הגדול", אשר גבהה 22 מ' ורחבה 48 ובה המון סטלקטידים (Stalaktiten — נטפי מים שנצברו ונטרשו ויהיו לאבנים) בתמונות שונות ונפלאות. זאת היא המערה העתיקה, הנודעה עוד משנת 1213 ומעלה. אך בש' 1816 נגלה המבוא למערה חדשה הנמשכת והולכת הלאה. בה יבואו בראשונה אל „מערת הקיסר פרדינאנד", הגבוהה 95 מ', והנחלקת לחדרים ואולמים שונים, ואלה הם: „חדר המחול" (Tanzsaal—48 מ' ארכו, 28 מ' רחבו, וקומתו 16 מ'), בו יתאספו אנשי המקום בחדש מאי מדי שנה בשנה להשתעשע ולחול במחולות; אחריו „בית הרוכבים" (Reit-schule), ומשם יבואו אל „אולם ההר המשחית", אשר גבהו 57 מ' ורחבו 196 וארכו 204 מ', ובתוכו הוא „הר המשחית" (Kalvarienberg), הגבוה ג"כ 57 מ', הצבור מהמון שברי עמודים סטלקטידיים גדולים ונוראים ונפלאים בחליפות צבעיהם השונים. המחלקה הג' היא מהלך ארוך 2,360 מ', הנפלא במראה „הבאר הסטלקטידי" הנמצא בו ובמראה הקיר השמם, קיר „השאול" (Tartarus), אשר יגבילהו פתאם. המחלקה הד' היא מערת „ארכידוכס יוהאן", הנפתחת מאחרי „המסך" (במרחק 1,370 מ' מהמבוא הראשי). שם יתפלא הרואה על „האולם הגותי" (Gotische Halle), ועל „המסך הקטן". במחלקה הה' נמצאת „מערת פראנץ יוסף ועליסאבעטה", אשר אליה יגיעו מן המערה הישנה דרך מבוא חדש אשר נבקע שמה, והרואה ישוב יתפלא על „ההר הקאלווארי" השני, הקטן מהראשון. בכל רחבי המערה לכל מחלקותיה ישתומם הרואה על המון התמונות הסטלקטידיות, אשר מהן תלויות בכפיסי קרח מעל הכפה ומכסות את הקירות כפטורי ציצים ורמונים, ומהן מתנוססות בעמודים שונים העולים מקרקע המערה (Stalagmiten). במרחק שעה אחת משם נמצאת „המערה השחורה" או „מערת מגדלינה", הנודעה במין החדש שנמצא למשפחת השרצים, הוא המין „Proteus anguinus" אשר שם מקומו, ועוד ½ שעה משם נמצאת „מערת פאיק" העמוקה, אשר המבוא אליה הוא ממעלה למטה ותמונתה כדוד וכקלחת. בשתי המערות יעברו נחלי מים הרועשים וזורמים בקרקעיתן, ונפלאות גם הן בתמונות הסטלקטידיות הנמצאות בהן למכביר.

אָדֶלְסְק (Odelsk, Одельскъ), עיר קטנה ע"נ אָדלא במחוז סאקאלקה בפלך הוראדנא. מ"י 1,346 ובתוכם יהודים 100.

אָדֶלְסְתִּינְג (Odelsthing), יקרא בית נבחרי העם בנורוגיא (הנאחדה עם שווידיא) אשר לפניהם יוגש כל דבר מדיני בארץ לחות דעם בו, ודבר הצעתם יובא לאספת חברי בית המחוקקים באי כח העם (Lagthing) לאשרו ולקימו (ע"ע נורווגיא).

אַדֹלְף הנאסואי (Adolf von Nassau), מלך אשכנז, בן הרוזן וואלראם II הנאסואי, נולד בערך ש' 1255, ונבחר למלך (1292) ברצון הנסיכים, שהיתה עינם צרה בהתנשא בית האבסבורג לכל לראש. אבל אחרי כן היתה רוח רעה בינו ובין בוחריו אשר מאסו בו לאחרונה ויבחרו באלברעכט I האוסטרי וישימוהו למלך תחתיו (23 יוני 1298). אז היתה מלחמה בין שני המלכים האלה על יד העיר ווירמש (Worms) מערבה; בה נפל אדולף מות גבורים (2 יולי), וגויתו הובאה אח"כ מאת הקיסר היינריך VII בקברות המלכים בשפייער, ונקברה אצל אלברעכט I אויבו מלפנים. — צרות רבות ורעות מצאו את היהודים בזמן ההוא. בימים ההם היתה יד העם בהם להרגם ולאבדם, בקום עליהם הצורר רינדפלייש (ע"ע) לעשות אותם כלה, ואד' הנאסואי ראה עמל ויחרש. גם הוא (כהקיסר רודאלף שהיה מלפניו) עצר גופת מהר"מ מרוטנבורג בחדר כלאו אשר מת בו, מבלי תת אותה להביאה לקבורה עד אשר ישלמו היהודים את הכסף אשר הוטל עליהם (ע"ע ר' מאיר מרוטנבורג).

אַדֹלְף הנאסואי (Adolf von Nassau), ארכיבישוף במיינץ במאה הט"ו לסה"נ, הציק מאד לישראל ועל כן בהלחם דיתיר בישוף איזנבורג (Diether von Isenburg) עם אדאלף על דבר נשיאות מיינץ, נטו היהודים אחרי דיתיר. וכאשר גבר אדאלף על מתנגדו ויהי לכהן הראש במיינץ והגליל, שמר עברתו ליהודים ויאמר לגרשם מן הארץ. האמללים נתנו לו כסף רב להניחם על מקומם, וגם הוא נעתר להם בתחלה, אך אחרי כן הקשה לבבו וביום 5 סיפט' 1463 פקד פתאם כי יעזבו היהודים הם ונשיהם ובניהם את העיר מיינץ והגליל, וזמן קצר נתן להם רק עד 29 אוקט'. היהודים פנו בצר להם אל הקיסר פרידריך III, והוא חמל עליהם ויפקד את אולריך רוזן ווירטמבערג להיות מגן בעדם. אבל הבישוף הלך בדרכי לבו ולא שמע לדברי הקיסר והיהודים נלחצו לצאת ממיינץ ואת ביהכ"נ שלהם הפך אדאלף לבית כניסה להנוצרים ומאז והלאה היתה מיינץ וסביביה סגורים לפני היהודים, ורק לאנשים יחידים היתה הרשות לשבת שם על פי תעודה מיוחדה ובמחיר כסף רב. אד' מת בש' 1475. בין המגורשים היו גם הגאון ר' יהודה מינץ וקרובו הר"ר משה מינץ, הראשון נדד לאיטליא ושם לקח אחר כבוד לשבת על כסא הרבנות בפאדובה, והשני היה נע ונד באשכנז, ולאחרונה בא ארצה פולין וישב בפוזנא.

אַדֹלְף א' (Adolf I) ארכיבישוף בקאלן (1194—1205), היה ממשפחת הרוזנים לבית בערג. הוא עמד לשטן לפרידריך II, לבל יירש נזר אביו היינריך IV, פן יבטל דבר הבחירה והיתה הממלכה ירשה למשפחת השטויפים (Staufen) לדורות עולם, ויסת לב רבים לנטות אחריו וימליכו את אטא IV הברוינשווייגי למלך נגדו. מאתו היתה שומה להיות כל מלך באשכנז נזקק להסכמת האפיפיור וסמיכתו. וכאשר לא השיגה יד אטא IV לעזור להנסיכים המחזיקים בו ולהושיעם מפני פיליפ השוואבי, דוד פרידריך II, בגד הארכיבישוף באטא ויתן ידו לפיליפ, וימלך גם אותו בעיר אאכען (6 יאנ' 1205). על זאת חרה אף האפיפיור, וכאשר נרצח פיליפ וכל הארץ נכנעה לפני אטא IV (1208), הורד

משאתו והרחק מכהונתו. הוא מת 15 אפר׳ 1220.

אַדֶלְף (Wilh. Aug. Karl Friedr. A.), דוכס נאסוי, בנו בכורו של הדוכס ווילהעלם I, נולד 24 יולי 1817, וימלא מקום אביו 20 אג׳ 1839. ביום 31 יאנ׳ 1844 נשא הדוכס לו לאשה את עליסאבטה, בת הנסיך הגדול מיכאיל פאוולאָוויטש מרוסיא, אך לתקופת השנה (28 יאנואר 1845) מתה בלדתה. ביום 23 אפר׳ 1851 נשא לו אשה שנית, את אדלהייד בת הפרינס פרידריך מאַנהאלט-דעסוי. בעניני המדינה היה נוטה אחרי החקים הנושנים, ומצב העם היה הולך ודל, עד שהתקוממו האכרים למרידה (מאַרט 1848) ולרגליה באו גם הסכסוכים המדיניים. הדוכס ידע למשול ברוחו ויעתר לעמו להנהיג איזו תקונים אשר נדרשו ממנו בחזקה, ובזה העביר רעת המרד מבלי כל שפך דם. אך כמעט כלו המהומות והשערוריות באשכנז השיב הסדרים לקדמתם, ויתזיק בשטת אוסטריא, גם קם לעמוד לימינה נגד פרוסיא במלחמת 1866. כאשר גברה יד פרוסיא עזב את ארצו מפניה, ויעבור בארצות שונות ויבוא לשבת בווינה. בין כה וכה ספחה פרוסיא את ארצו אל גבולה, ויהי דין ודברים בינה ובין הדוכס אשר לא מחל על זכותו עד שנתפשרה עמו (22 סיפט׳ 1867) בכסף 8½ מיליאָן שקל אשר שלמה לו במזומנים.

אַדֶלְף פ ר י ד ר י ך (Adolf Friedrich), דוכס האָלשטין-אויטין ומלך שוודיא (1751—1771), בן כריסטיאן אגוסט המושל (Administrator) בארץ האָלשטין-גוטורפ (Holstein-Gottorp) ובישוף ליבעק, נולד בש׳ 1710 ונבחר אחרי מות אחיו הבכור (1727) לבישוף בליבעק, ובמות קרובו ובן גילו קארל פרידריך דוכס האָלשטיין-גוטורפ, אבי פטר III קיסר רוסיא, היה הוא בשם בנו הקטן למושל על מדינת גוטורפ (1739). כאשר מאן פטר III להיות למלך בשוודיא (1742 — בהיותו כבר בטוח כי עוד מעט ויציץ עליו נזר קיסריות רוסיא), השתדלה ממשלת רוסיא לתת את זכות המלוכה בשוודיא לאחד מקרובי פטר וגם לשדכהו עם משפחת הדוכסות ההאָלשטינית, למען העביר את משפט הירושה ממשפחת המלוכה בדאַניא, ולזאת בחרה באַדאָלף פרידריך, והקיסרית עליסאַבטה הציגה זאת לתנאי מפורש בשלום אבאָ. הבחירה היתה כחפצה (4 יולי 1743) ואד׳ פר׳ נקבע ליורש עצר בשוודיא, ובשנת 1750 התפטר מכהונתו בליבעק וביום 5 אפריל 1751 עלה על כסא המלוכה אחרי המלך פרידריך. בימיו גדל ריב המפלגות המדיניות, והסכסוכים רבו מבית ומחוץ, וידי המלך קצרו מעשות תושיה. אז התעוררה רעיתו הכבירה והערומה לואיזא אולריקה, אחות פרידריך הגדול, מלך פרוסיא, ותט אחריה לב רבים להתקשר בסתר על השרים היושבים בסוד זקני הממשלה ולחזק את הממלכה בידי בעלה. אך הסוד נגלה והעצה הופרה, ורבים מהקושרים הומתו על במת ההרגה. ככלות מלחמת שבע השנים היו כל הדברים יגעים והעם התאונן על זקני הממשלה, אז אכף המלך אותם להנהיג אספת נבחרי העם. הוא מת 12 פיבר׳ 1771, ובנו גוסטאוו III מלך תחתיו.

אַדֶלְף (Georg Adolf), נסיך שוימבורג-ליפע, בנו הבכור של הנסיך גיאורג, נולד 1 אג׳ 1817, מלא מקום אביו 21 נוב׳ 1860. בנו הבכור, ג י א ו ר ג, יורש העצר, נולד 10 אוקט׳ 1846.

אדלף כרמיה, ע׳ כ ר מ י ה.

אדלף פראנק, ע׳ פ ר אַ נ ק.

אַדְלֶר, שם משפחה רמה בישראל, אשר מוצאה מאשכנז הדרומית ומקרבה יצאו רבנים מאורי אור התורה בישראל. בני המשפחה המה כהנים וע״פ מסרת קדומה קבלה שם לווי „אדלר“, על שם מעשה שהיה בש׳ 1614 בפראַנק-פורט דמיין, בעת אשר קם איש נוצרי אחד האופים בעיר ושמו „וינצענטי פעטמילך“ עם כל בני אומנתו לקצות ביהודים ולשלול שללם, אז נמלטו כל היהודים בעור שניהם אל מגנצה (Mainz) הקרובה, ובהשמע דבר הנבלה להקיסר וישלח חיל וצבא רב להשיב את היהודים אל פראַנקפורט בהמון חוגג ולהושיבם בבתיהם, ושני פרנסי העדה אשר הלכו בראש הגולים השבים אל ביתם נשא האחד את נס הקיסר ו נ ש ר על גבו, והשני הכה ב ת ו ף לאות תרועת שמחה, ובניהם אחריהם נקראו אחרי כן בשם „אַדלר“ ו„טרומלר“ (מתופף). ולזכר המעשה הזה נקבע בפ״פ דמיין יום „פורים-ווינץ“ — ע׳ „Schudt, Jüdische Merkwürdigkeiten“ II. 141 f.. מהמשפחה הזאת יצאו גאונים וגדולי התורה בדור העבר וההוה ומהנודעים ביותר המה:

1) הגאון ר׳ נ ת ן א ד ל ר, שחי במחצה הראשונה למאה הששית לאלף הזה, בא בכתובים בשו״ת עם הגאון ר׳ יחזקאל לנדא (כמבואר בשו״ת נודע ביהודה) ועם כל גאוני הזמן, נפטר בש׳ תקס״ב. 2) בנו הגאון ר׳ מ ר ד כ י אב״ד בהנובר, בן אחותו של הגאון ר׳ דוד טבלי שי״ף האב״ד בלונדון. בעת ההיא נחשבה מלכות הנובר לארץ ממשלת מלכי בריטניא, ור׳ מרדכי אדלר ודודו ר׳ טבלי שי״ף היו חשובים בעיני המלך גיאורג III. לר׳ מרדכי אד׳ היו שלשה בנים גדולי התורה: הבכור 3) הגאון החריף ר׳ ג ב ר י א ל אדלר, רב בקהלת אָברנדאָרף בווירטמבערג, והשני: 4) הגאון ר׳ ד ו ב ע ר אדלר, אשר שנים רבות היה משנה הרב בפראַנקפורט דמיין. משלשת הרבנים האלה, האב ושני בניו, נמצאו חדושי תורה בקונטרס „כנפי נשרים“ אשר בסוף הספר „לשון זהב“ להר״ר טבלי שיף. בנו השלישי הכי נכבד בזמננו: 5) הגאון ר׳ נ ת ן דוקטור אדלר, אחד מהרבנים המצוינים בדורנו, הרב בלונדון וכל מדינות בריטניא הגדולה (נולד כ״א טבת תקס״ב ביום שמת אביו זקנו הגאון ר׳ נתן אדלר הנ״ל). בעודו בימי עלומיו התנכר הנער הזה כי לגדולות נוצר, ועל כן ראה אביו הרב כי טוב לחנכו גם בחכמות התבל, ולא חשך ממנו גם למודי הידיעות והשפות המתהלכות בארץ. ובכן היה ר״נ אד׳ מראשוני הראשונים בין הרבנים החרדים, אשר מלבד כתר תורה נכתר גם בכתר חכמה ובשם הכבוד „דוקטור“. ר״נ אדלר קבל התרת הוראה מהג׳ ר׳ אברהם בינג הרב בווירצבורג אשר בבאַווארִיא, ובאוניוורזיטט אשר שם גמר חק למודו ונסמך לדוקטור בפילוסופיא ומשם הלך לער-לאַנגען וחכמי האוניוורזיטט אשר שם סמכו גם כן את ידם עליו. ברבנותו הראשונה שמש בקהלת אָלדנבורג ומשם נקרא למלא מקום אביו הרב בהנובר והמדינה, אשר מת אז בש׳ תק״ץ (1830). בעת ההיא יצא לו שם גדול כדרשן ומליץ, וגם גדולי הנוצרים באו לשמע מדבריו הנאוים. הוא תקן תקנות גדולות בהנובר, ביסדו בתי ספר רבים לחזוק התורה והדת, ואף שהוא מן הרבנים החרדים, בכ״ז נתן רשיונו ליסד בתי תפלה במקהלת משוררים וימשוך אליו לבב העם בהיותו נוח לבריות ורצוי לכל אחיו. בש׳ תר״ה נקרא ר״נ אדלר לשבת על כסא הרבנות בלונדון, כי כן היה דבר נסיך קאֶמבריג (דוד המלכה וויקטוריא), אשר ידע את ר״נ מימי מלכותו בהנובר, כי אין איש ראוי להשתמש בכתר הרבנות הגדולה הזאת כהרב דהנובר. בבואו נתקבל בכבוד ופאר ומלבד ראשי עדת ישראל קדמו פניו בכבוד כל רבי המלוכה, בני משפחת המלכה ונשיא קאֶמבריג בראשם. בחכמתו ודעתו ללכת נגד החיים עשה הרב שלום בין הכתות השונות, ומאז והלאה לא נשמעו עוד דברי ריבות בין החרדים והמתקנים. כשנה אחרי בואו נתמנה לרב הכללי על כל מדינות בריטניא. הוא הקים בית הספר הגדול לאלפי בני ישראל בלונדון, ומעת לעת סבב בכל ערי הממלכה, להשגיח אל פעולות משרתי הקהלות ונושאי משרת הדת והאמונה. בש׳ תר״י יסד בימ״ד לחנוך רבנים, חזנים ומטיפים בקהלות בריטניא ובנותיה מעבר לימי אוקינוס. בש׳ תר״ל הוציא לאור את ספרו „נתינה לגר“ — באור גדול על תרגום אונקלוס, וספרו זה עשה לו שם בין כל חכמי ישראל. 6) בנו הג׳ ר׳ נ פ ת ל י, המכונה ה ע ר מ אַ נ ן ד ו ק ט ו ר א ד ל ר נולד בש׳ תקצ״ט בעיר הנובר וישמע לקח מפי החכם ד״ר מ׳ קאליש. הוא הצטין בכשרונו ודעתו בשפת יונית בימי בקרו את בית מדרש החכמה, ויקבל הפרס היותר גדול להמצטינים בשפות העתיקות בבריטניא. בש׳ העשרים נסע לפראג, לצקת מים על ידי הגאון ואביר חכמי ישראל ר׳

שלמה יהודה רפאפורט, ואחרי אשר שמש את הג' הח' הזה שנתים ימים והשיג התרת הוראה, בא שנית להאוניוורזיטט אשר בליפסיא, ששם נעטר בשם „דוקטור פילוסופיא". אז שב ל:ונדון ויהי למורה הדת ולמטיף לעם, ודרשותיו לקחו לבות כל שומעיו. מש' תרל"ט, כאשר רפה כח אביו הרב ולא יכול לצאת ולבוא לפני העם, היה ר' נפתלי אדלר לממלא מקום אביו בכל עניני הכלל והקהלה ובכל יתר הענינים והשגחת בתי הספר. הרבה מדרשותיו, אשר נושאיהן המה פרקים גדולים בתולדות ישראל, נדפסו, ומאמרים רבים יבואו מעת לעת ממנו במ"ע „טיימס" ויתר מה"ע הגדולים, לדבר טוב על ישראל ולהסיר מעליו חרפת חורפיו. בש' תרמ"ה נסע לאה"ק ובשובו הרבה לדבר בשבח הארץ ולהעיר את לב העם לישוב אה"ק (ע' כנ"י לשפ"ר תרמ"ז צד 133—138).

אֶהֶלֶר (Christian Ludwig Ideler), תוכן ויודע העתים, נולד 1766 בגראסברעזה, אשר אצל פערלבערג, 1794 נתמנה לתוכן ועושה לוחות השנה בממלכת פרוסיא. בש' 1821 נתמנה לפרופ' באוניוורזיטט בברלין וימת 1846. ספריו בחשבונות העתים נודעים לשם, ביחוד ספרו: „Handbuch d. mathemat. u. technischen Chronologie" 2 Aufl. Breslau 1883. — קארל ווילה' I קרובו של הקודם נולד 1795 בעיר בענדוויש (Bendwisch) בנפת מארק ויהי פרופיסור באוניורזיטט ומשגיח ראשי במחלקה לחולי הנפש בביה"ח „שאריטע" (Charité) בברלין. הוא עשה לו שם גדול בבחינותיו ע"ד תכונות נפש האדם ויחבר ע"ז ספרים נכבדי ערך. מת בקומלוזען (מחוז וועסט-פריגניץ) 1860.

אַדְלֶר (Friedrich Adler), בונה אמן, נולד 1827 בברלין והתחנך שם באקדימיא לחכמת הבנין ואח"כ היה בו לפרופיסור (1863) ונתעלה ליועץ ומזכיר במיניסטריום הממונה על בניני הצבור. במסעותיו הרבים בקר את ארצות המערב והמזרח, ויהי גם הוא בין החופרים החכמים שמצאו בארץ יון (1875—1881) את קדשי אָלימפיא וחמודותיה תחת ערמות העפר אשר כסו את המקום משנות קדם.

אַדְלֶרְבֶּרְג (Графъ Владимiръ Θеодор. Адлербергъ), גענ' די אינפאַנטיריאה ברוסיא ושר הממשלה בימי הקיסרים ניקולי I ואלכסנדר II, נולד 10 נוב' 1790 בפטרבורג. בש' 1811 היה לפקיד צבא בגדוד הליטאי אשר בחיל שומרי הראש ויהי במלחמות 1812, 1813, 1814, גם היה שליש (Адъютантъ) וחבר לניקולי שנקרא אז בשם „הנסיך הגדול" ושהיה אח"כ לקיסר אדיר. כעלות ניקולי על כסא מלכותו עלה עוד במעלות הכבוד ויהי לגינ' מאיור ולשלישו של הקיסר (Флигель-Адъютантъ), וילוה אליו במלחמת תוגרמה (1828). בש' 1833 הגיע למעלת „גינ' לייטנאַנט"; 1841 היה לדיריקטור ראשי בהנהגת בתי הדוהר ויעש בה תקונים שונים, ובתוכם—שווי המחיר בעד כל האגרות הנשלחות במרחבי ארץ רוסיא; 1843 הגיע למעלת „גינ' די אינפאַנטיריאה"; 1847 נתעלה למעלת רוזן ובש' 1852 נתנה לו משמרת מיניסטר ויהי לשר החצר ולשר הממונה על אותות הכבוד ברוסיא (Канцлеръ), אז התפטר ממשמרתו על בתי הדוהר (1856) ויתנגה להשר פרעניטשניקאָוו; עוד לפני מותו פקד הקיסר ניקולי I את אדלרבערג לבנו יורש העצר, ויעירהו לקרבהו אליו ולמשכהו רצון, והקיסר אלכסנדר II שמר מצותו ויהי לבו אליו כלב אביו, ובכל זאת לא בקש א' שררה לעצמו ומעודו לא נכנס בעובי הקורה בהתערבו בעניני המדינה. ביום 26 מאַרט 1861 נמלאו חמשים שנה לימי עבודתו, ולהג היובל ההוא כבדהו הקיסר וישימהו לאלוף (Шефъ) הגדוד הסמולינסקי, ובידו כתב לו מכתב תהלה לזכרון. בש' 1872 התפטר ממשמרת שר החצר, כי רפה כחו מזקנה, אך עוד נשאר חבר בסוד שרי הממשלה. — מבניו היו השנים הגדולים, אלכסנדר וולאדימיראָוויטש וניקולי וולאד' גינ' די אינפאַנטיריאה וגינ' אדיוט' של הקיסר. עוד בש' 1872 מלא אלכסנדר וולאד' מקום אביהו ויהי לשר החצר ולשר הממונה על אותות הכבוד וגם לגינ' קומנדאַנט על מעון הקיסר, כי היה אהוב וחביב מאד להקיסר אלכסנדר II, אשר נסע עמו בכל מסעותיו וימלא את כל משאלותיו באהבה. אחיו ניקולי היה בראשונה ציר צבא בחצר המלך בברלין. מש' 1866 היה לשר הגליל בפינלאַנד. מאז עלה הקיסר אלכסנדר III על כסא מלכותו התפטרו שני האחים ממשמרותיהם.

אַדְלֶרְקְרֶיץ (Karl Johann Graf Adlercrentz), שר צבא מצוין בממלכת שוודיא, נולד 1757 בפינלאַנד, ובעודנו בן 13 שנה בא בגדוד הדרגונים הפינים. בפרוץ המלחמה עם רוסיא (1788) היה לשר גדוד ובמלחמה הפינית (1808) למפקד צבא חיל אשר אספו ידיו. כנפול הרוזן לאָוונהעלם בשבי רוסיא, מלא הוא מקומו בתור גינ' אדיוט' אצל ראש שרי הצבא קלינגשפאָר, ושם הראה את גבורותיו בנצחונותיהם הראשונים, אך במלחמה אצל קורטאנה (31 אג') מטה ידו, וישב אחור עד אָראַוויס, ששם הוכה שנית (14 סיפט') ויסוג אחור עד גאמלא-קארלעבי, ואז נאנס עם חיל השוודים לעזוב את פינלאַנד כלה בידי רוסיא. בשובו לשטאָקהאָלם התחבר אל אלה אשר התאמצו לשום גבול להנהגתו המדינית של המלך גוסטאוו IV, שנהג ללא חכמה. ביום 13 מאַרט 1809 היה הוא האיש אשר נועז בלבבו לאסור את המלך בשם העם, אחרי אשר מאן לשוב בשלום משטתו והנהגתו, וישם עליו משמר — ויוסף ויעל מעלה מעלה עד כי בש' 1813 עמד בראש שרי המטות בהוליכו את חיל השוודים ארצה אשכנז. בש' 1814 התרומם למעלת רוזן וימת 21 אג' 1815.

אַדְלֶרְשְׁפָּרֶה (Georg, Graf Adlersparre), שר צבא וחכם מדיני בשוודיא, הנודע לשם בעזרו גם הוא להוריד את גוסטאוו IV מכסאו, נולד 28 מאַרט 1760 במדינת יעמטלאנד, למד באוניוורזיטט באופסאלה ויבוא בעבודת הצבא 1775. במות המלך גוסטאוו III (1792) התפטר מצבא החיל בתור פקיד הרוכבים ואחרי שכבר הספיק להדפיס שיריו בשני ספרים, הוציא לאור מכ"ע ליבראַלי (1797—1801). בפרוץ המלחמה עם רוסיא (1808) שב ובא בצבא ויהי (1809) לאחד מפקידי החיל המערבי. אז היה גם הוא בעצה לקחת את הממלכה מידי גוסטאוו IV, ובהקריבו את מחנהו לעיר הבירה הועיל להותו וירידתו. אחרי החליפה והתמורה ההיא עלה מעלה עד מדרגת גינ' אדיוט' אף הורם למעלת אצילים, ויצליח לבצע מחשבתו ולשום את הפרינס כריסטיאַן אגוסט ליורש עצר. כמות יורש העצר פתאם התרחק מעניני המלוכה ויהי (1810) לשר הגליל בסקאַראבאַרג-לאָן. בש' 1816 נשאהו המלך למעלת רוזן. כל ימי עמדו על משמרתו בתור שר גליל (עד 1824) הרבה לעשות טוב בארצו. מש' 1830 עד 1833 הדפיס בתשע חוברות תעלומות עניני המדינה וחליפות מכתביו עם ראשי נשיאי ארצו; אז נכשל בדבר עברה על חקי הדפוס (1831) ויושם עליו ענש כסף. הוא מת בנכסיו גוסטאפּסוויק בווערמלאנד 23 סיפט' 1835. — בנו הבכור, קארל אגוסט, נולד 1810, זכה לשם ע"י שיריו וספריו הנכבדים בדברי ימי ארצו וימת 1862.

אָדָם (Mensch, człowiek, человѣкъ), במערכות היצור אשר על פני האדמה יתחשב האדם למפלגת בע"ח היונקים. טפוס תבניתו נמצא (במדרגה שפלה) בקופי המעלה, כמו אדם-היער (Orang-Utang) והדומים לו, והאדם איננו נבדל מהם רק בשלמות האברים. ביחוד מצוין האדם בגודל חלק הגלגלת העליון, שהוא משכן לחצי כדור המוח העליון, מוח השכל והדעת, לעמת חלק גלגלת הפנים והלחיים, גם בתבנית ידיו ורגליו, כי הקוף הוא בעל ארבע ידים, ובארבעתן ילך גם יתפוש, והאדם הוא בעל שתי ידים ושתי רגלים, ובכן התחלקו בו העבודות לשתי משמרות, ויסוד מוסר הוא במשטר העולם כלו ויושביו, שבל מקום אשר בו נתחלקו העבודות לפקודות שונות, הוא נעלה במדרגת סלם הבריאה. שלמות האברים האלה לבדה יש בה די להכשיר בעליהם לעלות אל שלמות המעשה והחכמה וללכת ממדרגה למדרגה. האדם

5
2
1
3
4

הולך רק ברגליו לבד, ע"כ ילך קוממיות—בדרך מהלכו זו קשורות עוד המון סגלות, שבהן יצטיין מן הקוף: על ידה תגדל עצם השוק ותתעבה מכל עצמות גופו, משא"כ בקוף (כי כלל גדול הוא, ע"פ הנסיון המעיד עליו בכל יום, שתנוך מסודר באיזה אבר לעבודה יגדילהו וישלימהו); על ידה גדל האגן, וביחוד גדלה עצם המעים, הנושאת מרבית משקלם בלכתו קוממיות; על ידה התעקמה שדרתו כעין S הפוכה, השרירים נצמתו לבשר האסתורא מתחת ולשת ממעל; על פיה מוכרת הוא להחזיק ראשו בשווי המשקל, וע"כ התקטנו עוקצי תוליות הגרון, המונעים את הקוף ויתר בע"ח מלכוף ראשם לאחור, והאדם יכול לשאת עיניו השמימה.— גלגלת המוח העליון גדולה באדם; האמנם מוח הפיל והתנין (Walfisch) גדול ממוח האדם, גם בערך משקל המוח אל משקל הגוף יהיה לאיזה קופים קטנים וצפרי זמרות יתרון בערך הזה על האדם, אבל ביחס גדל חצי כדור המוח העליון לעמת החצי התחתון, שהוא משכן ההרגשה הטבעית, גדול אצל האדם יתר הרבה מכל בע"ח זולתו. גם פרטי חלקי המוח העליון מושלמים באדם יותר, וביחוד בקליעת שריגיו ובסבבי תהלוכותיו הנראים עליו ממעל, בעמקי חריציו ובמנין חגויו, באופן שיציג לעינינו תבנית סבך עורקים המשתרגים בכל הגוף עם המון תאים וקלעים הרבה מאד. אמנם לא תסר לקוף מכל חלקי המוח אשר באדם, אחד מהם לא נעדר, גם דמות קליעתם נכרת בו, ומעטרם אחד הוא עם אשר לאדם, אך היתרון לאחרון בשלמותם ובגדלם, ועל כן תגדל גם הגלגלת המכילה את המוח הזה, תתגבן אל מול פניו ממעל לעינים, ותעשה לו מצח נצב ישר, ולעמתה קצרו עצמות הפנים, וביחוד עצמות הלחיים; חוטמו בולט יותר ופיהו איננו יוצא כפי הקוף והחיות הדומות לו. מודעת היא קנה המדה אשר בה ימדו מדרגות כשרון הדעת בבע"ח, הלא היא „זוית הפנים", והוא שנניח קו ישר דרך טור השנים העליונות ומקצהו קדמה נניח קו דרך פניו על מצחו, הזוית הסגורה משני הקוים האלה גדולה באדם 75° עד 90° מעלות ובקוף ויתר בעה"ח נדולה 35° עד 70° לכל היותר; במספר השנים שוים המה האדם עם הקוף, אך נבדלים הם בבנין הכותרות אשר על השנים הקיצונות, שבאדם אינן רחבות מעצם השנים, ע"כ הן מתאימות ורוח לא יבא ביניהן, משא"כ בקוף, ורק במין בע"ח "Anoplotherium„ שכבר מת ובטל מן העולם, נמצאו שדרות שנים מתאימות כמו באדם. ידי האדם קצרות ואינן מגיעות כ"א עד אמצע עצם השוק, וידי הקוף ארוכות ומגיעות עד אמצע האסתורא. גם בשער יבדל האדם מן הקוף, כי גם האיש השעיר יהיה שער גופו רך ודק וקצר ושערות ראשו רבות וארוכות, והקוף כלו מכוסה בשער קשה. אולם כח הדבור הוא ההבדל היותר גדול באדם מכל נפש חיה, וסבתו היא (מלבד כלי המבטא אשר באדם, ששלמותם אך מעט מבקוף) — שלמות מוחו, כאשר יבא עוד הלאה מזה. — מפאת הדמיון הגדול שבין האדם והקוף והבדלם זמ"ז, התלקחה מחלקת עצומה בין חוקרי הטבע על דבר מצב האדם בתולדות החי אשר על פני האדמה, ויתפרדו לשתי מפלגות: האחת תחזיק בשטת דארוין (Darwin—ע"ע), האומר בתולדות יצורי בראשית, כי כל המון היצורים באו ונהיו מיצורים קטנים פשוטים מאד, אשר הלכו והשתלמו במשך אלפי רבבות שנים, והיו למינים ממינים שונים, וכה הלכה השלמות בסלם המעלות עד הקוף ועד האדם; והשניה תאמר כי לא יומר כל יצור ולא יחליף טפוסו גם ברבות השנים, וכל אחד שומר תמונתו אשר חקק לו היוצר, וע"כ הביא האדם שנברא בצלם מיוחד, ואת הקוף לא יכיר לשומו לאב לו. — וכמו שנחלקו בתולדות האדם ומוצאו מאין, כן נחלקו בדבר המינים השונים אשר לבני האדם במרחקי ארץ. הדארוינים יאמרו, כי מיני האדם השונים נולדו מאבות שונים אשר נוצרו ע"פ חקי השתלמות הבריאה בחלקי ארץ שונים, ואחרים אומרים, כי מזוג אחד נוצר כל האדם, ורק מקומות מגוריהם ודרכי חייהם שנו ברוב הימים את תארם ואת חזות פניהם ומבנה גויתם. וכעין מחלקתם נמצא גם אצל חכמי התלמוד: חד אמר (עירובין י"ח) זנב היה לו לאדם הראשון ונחתך ממנו (בהשתלמות היצירה), ובב"ר פי"ד אמרו ג"כ עוקץ כחיה היה לאדם הראשון וניטל ממנו (כזכר — תוספת לת"ת— איתא כמה מיני אדם שאינם יונאים אלא אדה"ר), והלל הזקן ענה לשואלו (שבת ל"א), ע"ד שנוי ראשי הבבלים ועיני התרמודים ורגלי האפריקים, שבא להם מפאת טבע מקומותם, ובאמת כלם מזוג אחד ומחלציו יצאו, כמפורש בתלמוד (סנהדרין פ"ד משנה ה); התורה חלקה את בני האדם לתולדותם (אחרי המבול) משלשה בני נח: שם, חם ויפת — וחוקרי העמים חלקום לפי פרצופיהם כיום הזה.

הראשון אשר חלק את בני האדם למחלקות ושבטים היה בלומנבאך (ש' 1775): הוא לקח לו לקו את תבנית הגלגלת, את תכונת שער הראש ואת צבע העור, ועל פיהם חלק מין האדם לחמשה שבטים, ומחלקתו היתה ליסוד כל החלטות החוקרים הבאים אחריו. אמנם קאנט חלקם לארבע, בופאן לשש, הונטר לשבע, אגאסיץ לשמונה, פיקירינג לעשתי עשרה, ווינצינט לחמש עשרה, מארטאן לכ"ב, בורקי לששים ושלש מחלקות. אך סדר מחלקות בלומנבאך נתקבל יותר וזה הוא: השבט העומד בראש כל יתר בני האדם הוא: 1) השבט הקוקזי (Kaukasische Race) — מצחו רם ומתגבן קדמה מעט, עור בשרו לבן ושערו רך וישר, פניו סגלגלים וזקנו עב, משכנו על כל פני אירופה, באזיא הדרומית והמערבית ובצפון אפריקה, והם עמי היונים והיהודים והבבלים והרומאים והסלאוים וכל עמי גליא ואשכנז ובריטניא. אחריו במעלה יחשבו: 2) השבט המונגולי (Mongolische R.), עורו צהוב שחרחר, ראשו דחוק מפאת צדעיו, פניו שטוחים, עצמות לחייו בולטות, חוטמו קצר ודחוק, שער ראשו שחור וקשה, עיניו משופעות, משכנו באזיא התיכונה והמזרחית ובצפון אירופה ואמריקה, והם הכינים היאפונים, האונגארים, הקאלמיקים והפינים; 3) השבט הכושי (Aethiopische R.), עורו שחור, מצחו שטוח, חוטמו רחב ודחוק, שפתיו עבות, שערו שחור ודק ומסלסל כצמר, משכנו באפריקה התיכונה והדרומית, והם הניגרים, הקאפרים וההוטנטאטים; 4) השבט האמריקני (Amerikanische R.), עורו אדום נחושה, פניו רחבים, מצחו נמוך, שערו שחור וקשה, חוטמו צר וכפוף כחרטום הנשר, עצמות לחייו בולטות, משכנו באמריקה במקומות אשר שמה נסוגו מפני האירופים יורשי ארצם, ונודעים בשם „הודים"; 5) השבט המאלאי (Malaiische R.), עורו שחרחר, חוטמו קצר ורחב, פיו גדול ושפתיו עבות, שערו ישר ושחור; משכנו באיי ים הדרום, כעמי המאלאים והפאליניזים (ע' לוח הפרצופים). — מן השבטים האלה יצאו בני התערובות: מימטיצים (Mestizen), שנולדו מהזדווגות אירופים ואמריקנים; מולאטים (Mulatten) — מן אירופים וכושים; צאמבאים (Zambos) — מן כושים ואמריקנים. אולם יש בני אדם לבקנים (Laukonos או Albinos), אשר צבע עורם לבן מאד ועיניהם אדומות, והם כיוצאים מן הכלל, וכן כל בעלי מומין מתולדותם (Kretinen), בבנין גום או בתכונת נפשם, ונמצאים בכל שבטי בני האדם. אפס מיני האדם אשר הוזכרו בספרי האומות המהבילים, כמו הסרניות (Sirenen—בנות המים, אשר בקול זמרתן תמשוכנה כבחבלי קסם את שומעיהן לבוא אליהן ולמות בזרועותיהן) והקנטורין (Centauren — חצים אדם וחצים סוס) הספינקסיות (Sphinxe—ראש אשה וגוף אריה) ואנשים בעלי זנב מאחוריהם, ועמי הענקים (Giganten—הענקים שהוזכרו בתורה, יפרשו כאמרונים שכות פ"כ אומה) ועמי הגמדים (Zwerge), ובעלי עין אחת במצח (Cyklopen), ובעלי שלשה טורי שנים, בעלי רגל אחת קלי המרוץ, הנהפכים לזאב בקיץ וכדומה — כלם יחד לספורי הגדות ישנות נחשבו ואין להם שרש וענף במציאות. — זה מקרוב חלק ריציוס (A. Retzius) את בני האדם ע"פ יסוד מדעי, כי שת ערך ארך הפנים אל רחבם ליסוד מחלקותיהם, גם מצב השנים החותכות, אם העליונות עומדות ישר הכן על התחתונות, כבכל העמים הנאורים, או שהן עושות זויות בינותן, כאשר הוא בעמים העומדים בשפל הישוב וההשכלה, לקח לו לקו.

ועפ"ז חלק את מין האדם לשני בתי אבות ולתולדותיהם: 1) בעלי גלגלת ארוכה (Dolichokephalen) והם ההודים, היהודים, הקילטים והגרמנים, ותולדותיהם: הטוני־גוזים, הניגרים והאוסטראלים; 2) בעלי גלגלת קצרה (Brachykephalen), והם: הלאפים, הפינים, הסלאוים והתוגרים, ותולדותיהם: המונגולים והמאלאים.— מכל אלה נראה, כי אין די בהבדלם החיצון של בני האדם זמ"ז, לאשר ולקיים על ידו דעת האומרים שלא מזוג אחד יצאו כל בני האדם.

העת הראשונה שבו נמצא האדם בעולם, יציגו החוקרים קודם הרבה מן העת הרגילה. חכמת בנין־הארץ (Geologie), אשר מוצאה משנות מאות האחרונות, הורתה לדעת ע"פ משטחי האדמה ומעטפותיה ומרבדיה, כי זמנים הרבה עברו על כל מעטפה עד אשר נגמרה בתכונתה (ע"ע „בנין הארץ"). במרבדים התחתונים של המעטפה העליונה נמצאו כבר שברי כלי חרס מעשה ידי האדם; גם נמצאו עצמותיו עם עצמות „דוב־המערה", וכלי מלחמתו העשויים מאבן צור נמצא עם הממוט (Mammut) — בע"ח שכבר אבד זכרם מן הארץ. אולם המופתים היותר נאמנים הם: מה שנמצא בנבכי אדמת הדלתא של נהר מיסיסיפי באמריקה; שם נמצאו יערות אלונים רבים שוכבים רבודים זעג"ז וביניהם משטחי אדמה, אשר נכרים היטב כי תקופות שונות עברו חליפות על אדמת גדולם, ממי הים הגדול אשר שטפום פעם בפעם והפכום משרש. בין עצי היערות ההם נמצאו רבים אשר 6,000 טבעות־שנה להם (ע"ע עץ), שלפ"ז עברו עליהם ששת אלפים שנה. עשרה מרבדי יער כאלה כבר נחשפו ממעמקי האדמה, ועד המרבד הרביעי נמצאו שלדי (Skelette) אדם ספונים עמהם, המעידים נאמנה כי חי האדם עמהם יחד גם נקבר עמם, והשלדים ההם אותותיהם לא ינכרו כי הם מן השבט האמריקני אשר עודנו חי עמנו היום — ובכן נמצא בידי החוקרים עדות ברורה, כי זה יותר מכ"ד אלף שנה לפני מנין השנים הרגיל התהלך האדם האמריקני ביערות ההם. עוד מופתים אחרים אצורים בספרי הגיאולוגיא, והמה רבים במספר, וכבר דברו מזה חכמינו בספריהם, גם הראו לדעת כי אין הדעת הזאת סותרת למ"ש בתורתנו (ע' ס' „קול אומר קרא" מאת הג' דוולאָצלאַוועק, ובדרוש אור החיים מהג' בעל תפארת ישראל, ובכוזרי מ"א סי' ס"ז, ובס' אכן יש ה' ספ"ב).

ארץ מולדת האדם חשבו כל הקדמונים שהיא אזיא, יען כי בעממיה הגרים בה עד היום נמצא עקבות השכלת האדם לראשונה, וביחוד הרימו ארץ הודו לנס עמים, ובמסבותיה או בתוכה יחשבו למצוא את גן העדן, אשר בה ישב האדם הראשון אשר החל ראשונה לעבוד את האדמה (את הגן) ולשמרה. אכן בכלל נבדל האדם מרוב בעה"ח בזה שהוא יכול לגור בכל מקום שהוא; האדם הוא בטבעו אזרח כל הארץ (Kosmopolit—ע"ע אַקלימטיזציא).

בנין האדם בגופו אינו שונה מבנין בע"ח המעלה, כ"א בפרטים קטנים אשר קצתם נזכרה בזה ויתרם יבואו כ"א בערכו. ספרים רבים מאד נכתבים בכל דור מידי חכמים וחוקרים ע"ד האדם ותולדותיו, ואין ספורות למנינם בלשון עם ועם; ראשי פרקי השאלות, אשר תשאל נפש החוקר לכל תכלית לדעת על אדות מין האדם, אספם פאָגט (Vogt) בספרו „משא ע"ד האדם ומצבו בבריאה ובתולדות הארץ" (Vorträge über den Menschen u. seine Stellung etc.) ב' חלקים, גיסען 1863—1865.

האדם הולך ומשתלם בכל דור ועולה במעלות ההשכלה מראש ימות עולם עד היום הזה, ואת אשר כבר עשה לפני אלפים שנה נגלה היום לעיני חוקרי בנין הארץ; בה ראו את כלי מלחמתו אשר נלחם בם עם חיתו היער או עם אנשים כערכו — מלחמת קיומו. האירופי החל ראשונה ללטוש צור חרבו, גם את הקרן גם את העצם הכין לכלי זינו, ואח"כ נראהו לוטש נחשת ואח"כ את הברזל. עם השתלמות חרשת הברזל עבר האדם ממצב הציד אל מצב רועה, ויכניע לראשונה את הכלב, ואח"כ גם את הבקר ואת הצאן; ויהיו לבני תרבות; אח"ז החל לעבוד את האדמה, אז הכניע לעבודתו גם את הסוס ואת החמור; אח"כ הכין לו כלים להיטיב את מלאכת הבית והשדה ואח"כ הגיע גם אל מלאכת חרש וחושב. זמני ההשתלמות ההם חלקו החכמים לתקופות אשר קראון בשם, כמו: I) זמן האבן — העת אשר עוד לא ידע האדם מאומה מחרשת המתכת; אותה חלקו לג' תקופות: 1) תקופת־האבן הישנה, אשר חי עם הממוט ועם דוב המערה, ואבני מלחמתו עוד היו פשוטות; 2) תקופת־האבן האמצעית — בה חי האדם עם האילה השלוחה (Rennthier) ועם שור הבר (באירופה התיכונה ונגב צרפת), ואז השתלם מעשהו יותר, כי מתקופה ההיא נמצאו כלי עצם וקרן מלאכת חרש; 3) תקופת־האבן החדשה, בה נמצאו עקבות עבודתו את האדמה, עצמות בהמות ביתיות, כלי אבן לטושים, ומעשה ארג. II) זמן הנחשת, בו נמצאו כלי נחשת יצוקים, וכלי האבן מתמעטים, גם החל לסחר את הארץ. III) זמן הברזל — כלי ברזל נמצאים וכלי נחשת מתמעטים, אז החלה תקופת דברי־הימים.

מעלת רוח האדם, אשר תבדילהו ותרוממהו על כל היקום, נוסדה על מהלכו קוממיות ועל שלמות תבנית אצבעותיו, שבהן מצא לו יד להמציא כלי מלחמה ומלאכה, ועל כלם—היא סגלת הדבר אשר חונן בה, כי יוכל להוציא הגות רוחו ולקרוא שם למושגיו. שני היתרונות האלה אינם שוים בכל שבטי בני האדם; המקרים החיצונים פעלו לטובת השבט האחד על האחרים זולתו, כי הקדים לעשות חיל ותושיה בתר אדם המעלה וישתלם גם במלאכה גם בשפתו והגיוני לבו, עד אשר התיצב הכן על „מדרגת הישוב ההשכלה"— היא המדרגה אשר בה יצטיין האירופי מכל שבטי בני האדם. ההשכלה תמשילהו על רגשותיו, בתתה לו הרצון והיכלת לבחנם ע"פ משפטי השכל, ובה יטה מאויי לבו ע"פ רוח מבינתו; איש כזה הוא בן־חורין, בעשותו הכל ע"פ הבחירה, כי חפצו ולבו עומדים ברשותו, היא הדעת הנכונה, דעת עצמו, ועליו יאָמר כי „חסר הוא מעט מאלהים". — אפס חרות זו תבא לו רק ע"י השגה ברורה במה שיחוש מן הדברים הפועלים בו מחוץ, וע"י הכרתו האמתית בסבות המניעות את רצונו ומאויי לבו, אשר על כן לא יבהל מן המוחשים אשר יפעלו עליו פתע מבלי משים, ויהי ארדון על עצמו.— דעת האדם היא המשגת כללות הדברים, והשגה זו היא יסוד לבקר המושגים ולהכיר ערכם ולהבדיל בין האמת והשקר, והיא תעלה במעלות הפשטת סגלותיהם, עד אשר יוכל להניח יסודות מפשטים למשפטי־שכלו, והם יסודי ההגיון (Logik). היא השופטת בין המעשה אשר יעשה ובין המעשה אשר לא יעשה, ובזה היו תקיה לקו המדה להבדיל בין הטוב ובין הרע ובין הצדק והרשע; בשתי הסגלות האלה אשר לדעת האדם תלוים כללי חקי הדעת והמעשה המשותפים לכל מין האדם.— בחפש הדעה הזאת, שהוא להכיר את המוחשים כפי מה שהם פועלים על החוש, מבלי שית לב לתועלתו בם, נוסדה הרגשת היופי (ästhetisches Gefühl) ומשפט הנאה והמגונה.— ע"י השגת כללות העולם והיותו הוא עצמו גרם אחד מבנינו, יכונן מפעלותיו ומעשיו לתכלית הכלל, כי הכלל שומר את הפרטים, וכן יבא האדם לידי רגש המוסר והדת. גם רגשות חיי החברה והרֵעות, אשר כבר נראו במדה מרובה בין בעה"ח ממינים שונים, השתלמו באדם ע"פ זכות רגשותיו לשלמות נעלה. ענג הטבעי של האישות התרומם בו אל ענג חיי משפחה. ע"י התחלקות העבודה בין אנשי החברה בחכמה ובדעת, וע"י סדור הזכיות לפרטיה כפי כשרונם ומעשיהם, והשפטים הנכונים למפריעי השלום ולמשדדי המשטר, התפתחו חיי המדינה; רגש המוסר והדת שבלב כל אחד התלכדו בחיי החברה לתמונת כנסיה בסדורי חקיה ומשפטיה.— כל ההרגשות הנעלים האלה הם טבעים ומוכרחים לבא בהתפתחות נפש האדם; אפס הפרד בני האדם לעמים שונים, כבר הציגו הכתוב לעינינו בתור ענש למין האדם, גם הבדלם לשפות שונות הוא בתור ענש, ומה גם הפרד בני האדם

לכנסיות שונות — וע"כ הבטיחו נביאי קדשנו, כי יום יבוא ויהפך אל עמים שפה ברורה לעבדו שכם אחד, ולא ירעו ולא ישחיתו גו' כי מלאה הארץ דעה את ה', כי אמנם קנאת הדת היא מקור משחת לחיי החברה ולאחדות העמים. קבוץ בני האדם במשטר וסדר נכון, שיהיה כ"א עוזר להכלל כלו, להוציא כחות הטבע לפעלם לתועלת האדם, היא המטרה אשר אליה תכונן ההשכלה, ואותה יכינו ויסעדו חכמי כל דור לאשר מין האדם.

ראשית המושג, אשר הוצב לנכון וקים, להפריד את האדם לשני חלקים: לגוף ונפש, באה אחרי אשר כבר הכיר האדם פעולות נפשיות רבות, כי קצר לו המושג „אדם" לבדו מלכלול בו חזיונות צרכי גופו עם רגשות לבו יחד, ויפרידם לשנים — כמו שהתפרדה „ידיעת הטבע" של הקדמונים בידי האחרונים, לתולדות הטבע לבד, מיכאניקה לבד, כימיאה לבד, גיאולוגיא לבד וכו'. כאשר העמיקו חקור בתכונת חיי אדם הנפשיים, הוכרחו לחלק גם את הנפש עצמה לחמש מדרגות: נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה, ואם לא היה מתחלה די חומר הפעולות לחמשתן (כי אמנם שרשי חמשת השמות האלה נמצאים בכתובים) הגיעו אליהן אח"כ. אח"ז חקרו חכמי המוסר האחרונים עוד הלאה, ויראו כי טוב לתת לאיש שתי נפשות: נפש האלהית ונפש הבהמית. מדברי תורתנו נראה אמנם סמך לדעות אלה; ביצירת האדם הבדיל הכתוב בין גופו, הנוצר מן האדמה ככל בע"ח המעלה, ובין נפשו אשר נפח בו היוצר לחיות בה; בב"ר (פ"ח) „אמר ר' אלעזר תוצא הארץ נפש חיה זה רוחו של אדה"ר", וכן מה שדרשו „אדם אתם" וגו' (יבמות ס"א) „והכתיב ונפש אדם גו' התם לגבי בהמה" (וע' כריתות ו: ואב"א), הרי שני מיני נפשות (ע"ד פרטי דברים אלה ומושגיהם ע"ע „נפש").

תעודת האדם, גם לדעת החסים על כבוד קונם וחדלים מחקור אחרי תכלית הבריאה בכללה, או להאומרים שאין שם תכלית כלל, ראוי שישים האדם תעודה ותכלית לכל מעשהו, ולפי התעודה והמטרה ההיא שאליה יכונן כן תערך מעלתו. אמנם תעודתו משנה לפי כפל יצירתו בגוף ובנפש. תעודת האדם בכלל לפי הכתוב: לעבוד את האדמה, כמ"ש „וינחהו בג"ע לעבדה ולשמרה", וגם אח"כ „לעבוד את האדמה", „לרדות בדגת הים וכו' ולכבוש את הארץ" (להושיב ארצות נשמות). אולם זאת היא אך למען ימצא מחיתו, וכן צריך האדם לחזק כחות גופו ולהיות נאה ומקושט (שבת נ:), ואין הקב"ה משרה שכינתו אלא על חכם גבור ובעל קומה (נדרים ל"ח), ואין צריך לומר שיהא מקושט במעשיו ובמדותיו (רמב"ם ה' יסוה"ת ספ"ה), כמ"ש „כל שהיא תפארת לעושה והפארת לו מן האדם" (אבות פ"ב), והוסיפו עוד במעלות המדות בעשר מדרגות שמנה ר' פנחס בן יאיר ראשיתן—זריזות, וסופן—רוח הקדש (סוטה ספ"ט), ומקרא מלא הוא „והתקדשתם כי קדוש אני", ורק לזה קראו „אדם" במוחלט, באמרם „אין חיה רעה שולטת באדם אא"כ נדמה לה כבהמה (שבת קנ"א:) שנא' ומוראכם וחתכם" גו', ואמרו „אי בעו צדיקי ברו עלמא" (סנהדרין ס"ה:) ע"ד „עם המלך במלאכתו ישבו שם, שהם בונים את העולם" (ילקוט בראשית סי' י"ג), ולאדם קראו „עולם קטן" (אדר"נ פל"א), וגם בחכמת העולם כשימציא בה דבר מועיל, קראו לה „דעה של מעלה" (פסחים נ"ד), ואמרו „נ' שערי בינה נבראו בעולם" (לפי פי' הקנה ור"מ בוטריל לס' יצירה הן השאלות ששאל הקב"ה לאיוב, שהן כולן שאלות בח' הטבע), מ"ט נתנו למשה" (ר"ה כ"א:), שהן מובילות להכרת הדר תפארת היצירה ורום עוז מעשיה, ובמשנה (אבות ספ"ב) „לכך (ללמוד תורה הרבה) נוצרת".

אדם (הראשון), כתבי הקדש יקראו את המין האנושי ואישיו בשמות: אדם (בן-אדם), אנוש, איש—שמהם השם הראשון יורה על החומר (האדמה) שממנו נוצר, והשני — על טבעו, חולשתו ורפיון גוו, והשלישי על הכח הרוחני, שבו הוא מכשר לזכות ולעלות למדרגה גבוהה. בזה באו להורות כי מותר האדם בטבעו ותולדתו מן הבהמה וחית השדה אין והכל הבל, ואך רוח אלהים אשר בקרבו היא תרוממהו ותנשאהו למעלה למעלה, אם ישתדל לתת לכחות נפשו עז וממשלה לשלוט על תכונות גוו, למען יוכלו להתפתח ולעשות גדולות ונצורות. ולעמת זה העמים הנאורים האחרים: ההודים, היונים והרומאים יקראו את המין האנושי בשמות אשר יורו על עמדתו הרמה במדרגת סלם הבריאה כאלו הטבעה בתולדתו (ההודים קראו את האדם בשם Manu, שהוראתו בעל מזמות ומחשבות גדולות; היונים — אנתרופוס (Anthropos), כלומר המביט למעלה, והרומאים קראוהו Homo שפתרונו: חי מדבר), כי אך מעט הוא היתרון שנתנו העמים האלה לאלהיהם (אשר תארום בתמונת אדם וחייבו להם כל כחותיו החמרים והרוחנים עם כל חסרונותיו ותאותיו) על ילוד אשה. גם בדבר החמר שממנו נברא האדם יש הבדל גדול בין דעת היהודים ובין דעות עמים אחרים זולתם. ההודים יספרו, כי מאברי גוף האל העליון (Brahma) נבראו אנשים שונים, שמזה יצאו המפלגות השונות: הכהנים והחכמים נבראו מראשו, אנשי החיל — מלבו, עובדי האדמה ובעלי המלאכות השונות — מבטנו, והעבדים (Parias) מגלליו. הכשדים האמינו, כי האדם נברא מדם האלהים, ובגלל זאת נתנו העמים האלה לפעמים לבן תמותה כבוד אלהים. ונגד זה כתבי הקדש — המורים לנו כי העולם הוא רק בריאה חדשה שנהיתה ברצונו וחפצו—יספרו לנו, כי האדם נברא עפר מן האדמה, ויהי לחי מדבר רק אחרי אשר נפח היוצר באפיו נשמת רוח חיים, אשר תבינהו ותלמדהו דעת ותבונה, וכי האדם נברא „בצלם אלהים" רק בנוגע לכחותיו הרוחנים, שעל ידיהם יוכל האדם להתפתח ולעמוד בראש הבריאה. מן המאמרים המפוזרים בתלמודים ובמדרשים המדברים מבריאת האדם יתבררו עוד יותר דעות היהודים בנוגע לטבע האדם ותכונתו ותכליתו, וכלם יחד יורו לנו מדות טובות ודעות ישרות. האדם נברא אחרון לימי הבריאה, שאם תזוח דעתו עליו אומרים לו: יתוש קדמך, ושלא יאמרו שותף היה להקב"ה במעשה בראשית (כי הנה כל מה שנברא בששת ימי המעשה הוא לצורך האדם (ברכות ל', ויק"ר פי"ד), ואם היתה בריאת האדם קודמת לצרכיו היו הטועים אומרים כי רק אחרי שראה ה' חסרונותיו של האדם הבין לברוא את כל הדברים האלה, וא"כ היה האדם הגורם לבריאתם ובשותף למעשה ה'); אדה"ר נברא בע"ש, כדי שיכנס מיד למצוה (סנה' ל"ח). אדה"ר נברא יחידי, שלא יהיו משפחות מתגרות זו בזו, כי מה עכשיו שנברא יחיד מתגרות, נבראו שנים עאכו"כ (שם). גם לבעבור זה נברא יחידי, ללמדך שכל המאבד נפש אחת כו' כאלו אבד עולם מלא, וכל המקיים כו' כאלו קיים עולם מלא (שם פ"ד משנה ה). לבריאת גלמו צבר היוצר עפר מכל העולם ועשאו (שם ל"ח) — למען אשר יוכל האדם לשנות מקומו לעת הצורך ולחיות באקלימים שונים כפי אשר ימצא לטוב לו, גם להורות על הזכות הנתונה לאדם במלא רחב הארץ, לבל יהיה עם אחד או שבט אחד דוחה את רעהו לאמר: לי לבדי נתנה הארץ ואין לאחרים חלק בה. — העבודה תועיל לאדם להתפתחות כחותיו הגופנים והרוחנים, ולכן אמרו כי דעה נתנה באדה"ר אך במוצאי שבת, כאשר התחיל בעבודה להוציא אש מן האבנים (פסחים נ"ד); אדה"ר בכה כאשר אמר לו היוצר „וקוץ ודרדר תצמיח לך", כי בחלה נפשו לאכול עם החמור באבוס אחד, ורק אז נתקררה דעתו כשנאמר לו „בזעת אפיך תאכל לחם" (שם קי"ח). אדה"ר לא טעם כלום עד שעשה מלאכה, שנאמר „וינחהו בג"ע לעבדה ולשמרה" ואחר כן „מכל עץ הגן אכל תאכל" (אדר"נ פ"א). תכלית בריאת האדם היא לעשות חסד וצדקה בארץ, ואך בגלל זאת נברא (ב"ר פ"ח). בתחלה נוצר האדם להיות מסתפק במועט ולא לרדוף אחרי המותרות ולכן אמרו כי בגדיו נבראו בע"ש בין השמשות, בשעה שאינה לא יום ולא לילה (פסחים נ"ד:). יום שנברא בו אדה"ר כיון ששקעה עליו חמה אמר אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי ויחזור העולם לתהו ובהו, היה יושב בתענית ובוכה כל הלילה, כיון שעלה עמוד השחר אמר מנהגו של עולם הוא.

וכשראהיום שמתמעט והולך אמר אוי לי כו', כיון שבאה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר מנהגו של עולם הוא (ע"ז ח). — בנוגע לבנין גופו חשבו חז"ל כי רמ"ח אברים לאדם, ומהם עשרה משמשין את הנפש: הושט למזון, הקנה לקול, הכבד לחמה הריאה לשתיה, ההמסס לטחון, הטחול לשחוק, הקבה לשינה, המרה לקנאה, הכליות מחשבות והלב גומר (ויק"ר פ"ד), ושס"ה גידים לו כנגד ימות החמה, כי בכלל חשבו את האדם לעולם קטן ומצאו שיש באדם כל מה שיש בעולם (אבות דר"נ פ' ל"ג). גם בתעודת האדם עלי אדמות ותהלוכות קורותיו נפלגו דעות היהודים מהיונים ורחקו מהם כרחוק מזרח ממערב. היונים יאמינו, כי האדם והעולם הולכים אחרנית וכל אשר יוסיפו ימים יוסיפו מכאוב, כי הימים הראשונים היו טובים והאחרונים רעים, ובאחרית הימים אך הרע ימשול בארץ עד שיקוץ האדם בחייו; ולעמתם היהודים ילמדו, כי העולם והאדם הולכים קדימה וכל אשר יוסיפו ימים יוסיפו דעת, ובאחרית הימים תמלא הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים, ואז לא ישא עוד גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, כי אם שלום ידברו איש את רעהו לטוב להם כל הימים.

אדם (קדמון—בח' הקבלה), שם יצרו הכינו וגם חקרו האר"י לראשונה [המקובלים שלפניו אמנם דברו מן אורות ובחינות וכחות יותר כוללים מן הכתר, אבל לא כנום בשם. והאר"י ברוב חכמתו ועמק חקרו בד' הזהר מצא רמז לזה בס' התקונים (קי"ט) „אמן מופלא רקים וצייר ציורא בהיכלא דאדם קדמאה דכל קדומים", ואע"פ שכוונתו שם על הכתר, כמו שנראה שם מדבריו, וכמו שפי' הגר"א. וכן נמצא שם בדף קל"ב „דאדם דבריאה דאיהו אדם קדמון לכל הקדומים", וגם שם נראה כוונתו על הכתר וכמ"ש הגר"א וכמו שפירשו המקובלים הראשונים, ואישתמיטתיה להגר"א מ"ש בע"ח (שער עגולים ויושר ענף ד') שפי' המאמרים האלה על אדם קדמון]. ענינו הוא, שכבר הונח אצל המקובלים אשר היו אחרי מציאת ס' הזהר, לכנות כל שטת אורות או כחות בשם „אדם", כי כן האדם (ר"ל הנפש, שהיא עיקר האדם) כלול מעשר ספירות, או מעשר מיני גלויים שהנפש מתפשטת בהם, כמו ענג, רצון, חכמה, בינה, דעת, חסד וכו', וגם הענג עצמו ד"מ כלול מכלם, מתענג בענג, מתענג ברצון, מתענג בחכמה וכו', וע"כ קראו לענג עצמו ד"מ בשם אדם, לפי שהוא כולל כל הבחינות. ולהיות שנתנה התורה רשות לדמות ציור אדם באלהות, ע"כ דברו המקובלים בכחות האלהיים המתפשטים בעולם ג"כ בציור אדם, אף שלא חדלו מהזהיר תמיד לשומעי דבריהם, שיש בחי' אלהות שנא' עליה „כי לא אדם הוא", ר"ל שהוא רחוק בתכלית מכל תארים אלה. והנה המקובלים הראשונים חשבו את ספי' הכתר לנאצל ראשון מאין-סוף, עד שאמר עליה הרמב"ן, שהכתר קדמון כקדמות א"ס, וענינו הוא, שהכתר הוא הרצון בבריאת העולמות, ולהיות שהוא ורצונו אחד, ר"ל שלא נתחדש בו רצון לברוא, כי היה זה שנוי באל, שנשתנה מלא-רוצה לרוצה, וע"כ אמרו שרצונו היה תמיד עמו לברוא בעת ההיא אשר ברא, וקראו לרצון „שמו" הגדול (רצון בגי' שמו-לסימן), שכמו שהשם הוא רק לזולתו, כן הרצון הוא רק לזולתו, ובפדר"א כבר נמצא, שעד שלא נברא העולם היה הקב"ה ושמו בלבד, ולכן קראו לכתר: „אור צח, אור מצוחצח", „אין" (ר"ל טמיר ונעלם, כי שרש המלה הוא „איה", ותמידת השאלה מבלי השיג מענה עליה נק' „אין" בערך השואל). אולם בזהר, שכבר העמיק חקור יותר, לא הספיק לסמוך את הכתר לא"ס, ואמר: „שאפי' אור צח ומצוחצח אוכם הוא קדם עלת העלות", „וכל נהוראין מתחשכאן קמיה", ורצונו שתאר הרצון לאלהות הפשוטה בתכלית הפשיטות, היא הגשמה גמורה, והזכיר בחינות ומדרגות נעלות ורוממות שלא ידעו המקובלים לכנותם בשם, וחשבו שכל אלה הוא בכתר— עד שבא האר"י, והניח שלשה מיני אדם (כוללים), וכל עולם האצילות (מלבד הכתר), דאתמר ביה, „איהו וחיוהי וגרמוהי (שהם אורות וכלים דאצי') חד", לפי שכלם הן מדות אלהיות, כנה בשם „אדם דעשיה": לכתר הכולל עתיק ואריך, או גם הפרסא (על דוגמת הפרסא שבין אצילות לבי"ע הנק' „רקיע שעל ראשי החיות", שהוא המסך המבדיל, בכדי להעלים האור שלמעלה ממנו) שממעל להכתר, שנק' עולם הנקודים (ע"ע) קרא בשם „אדם דיצירה", ועוד בחי' אדם שלמעלה מזה, שהוא ע"ד ההסכם לרצון, להיות רוצה, קרא בשם „אדם דבריאה", ובנה אור זה ושכללו באורות וכלים מינים ממינים שונים עד להפליא על רוב דקותם והשתרגותם במאד מאד. אדם קדמון זה הנק' ג"כ מחשבה הקדומה ואור כללי (בפי ר' ישראל סרוג תלמיד האר"י), לא נשתלשל מא"ס בדרך עלה ועלול, שאפס קצה העלה מתלבש ממש בעלול, כ"א מאור-אין סוף (ע"ע), ובדרך צמצום (ע"ע), ולא כצמצום המסך לבד שאינו רק העלם האור, כ"א בדרך „מקום פנוי", שהוא כעין סלוק האור לגמרי, ורצונו בזה, שמחשבה קדומה זו אין ערוך לאור א"ס כלל וכלל, ומאור ההוא נמשך רק קו וחוט דק לא"ק. ואמר עוד, כי „רגלי א"ק מסתיימים עד סוף העשיה", כי מחשבה כללית זו מקפת כל הבריאה כלה עד הפרט היותר אחרון, ואפי' בחי' אדם דקליפה, הנק' ג"כ „אדם בליעל", שבנינו הפוך: רגליו למעלה וראשו למטה, כי שרש הרע למעלה דק מאד, והולך ומתגסה ומתעבה בהשתלשלות למטה יותר, בסוד „ראה ה' כי הגדיל אויב", וכמו שנראה באדם כשנפרד מן הטוב ילך מדחי אל דחי עד עשותו רע גמור— כל אלה הקיפה המחשבה העליונה. והזכיר בו: אזן, חטם, פה, וכל האמור בציור אדם, וקצב בחינות ומדרגות לכלם, כנזכר בספריו הרבים אשר גלו תלמידיו.

אדם ובהמה תושיע ה', אדם בזכות בהמה תושיע ה' (ב"ר רפל"ג), ע"ע אלכסנדר מוקדון.

אדם מועד לעולם בין ער בין ישן (ב"ק כ"ו).

אדם מטמא עצמו מעט מטמאין אותו הרבה; אדם מקדש עצמו מעט, מקדשין אותו הרבה (יומא ספ"ד).

אדם נאמן על עצמו יותר ממאה איש (כריתות י"ב).

אדם נידון בכל שעה (ר"ה ט"ז, ע"ש).

אדם עובר עבירה בסתר והקב"ה מכריז עליו בגלוי (סוטה ג).

אדם עובר עבירה פעם ראשונה, שניה, שלישית — מוחלין לו, רביעית — אין מוחלין לו (יומא פ"ו:).

אדם עשוי למשמש בכיסו בכל שעה (ב"ק קי"ח:).

אדם עשוי שלא להשביע (שלא להראות שבע ברכוש) את עצמו ואת בניו (ב"ב קע"ד).

אדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שצריך לצאת ידי המקום (שקלים פ"ג מ"ב).

אדם קורא לחבירו רשע יורד עמו לחייו (ב"מ ע"א).

אדם קרוב אצל עצמו ואין אדם קרוב אצל ממונו (סנהד' י).

אדם דוצה בקב שלו מתשעה קבין של חברו (ב"מ ל"ח).

אדם, עיר על שפת הירדן, מצד צרתן (יהושע ג ט"ז). ולדעת ר' יוחנן (ירוש' סוטה פ"ז ה"ה) היו רחוקות זמ"ז י"ב מיל.

ר' אדם בונדי, דיין ודרשן בליוורנא, באמצע המאה הה' לאלף הזה, היה רופא מובהק בעירו, וגדולי חכמי זמנו, הר"ר מלאכי מונטיפישקילי בס' „יד מלאכי" והר"ר רפאל מילדילה בס' „שבר במצרים", נתנו לו כבוד ושבח (תג"י).

אד"ם הכהן לעבענזאָהן, ע"ע לעבענזאָהן.

אֹדֶם, אבן יקרה, ע"ע אבני מלואים.

אַדַם (Adam), נסיך ווירטמבערג, בן הנסיך לודויג (אחי פרידריך מלך ווירטמבערג) הנולד לו מאשתו הראשונה הנסיכה מרים טשאַרטאריסקה. בימי נעוריו החל לעבוד עבודת הצבא בחיל רוסיא, אח"כ התחבר לחיל פולין ויהי שר צבאה. בש' 1830 עזב את ארץ פולין יחד עם הנסיך הגדול קונסטנטין פאַוולאָוויץ, ויהי למצביא חיל הרוכבים הרוסים, אח"כ התישב בארץ אשכנז וימת שם בש' 1847.

אַדַם (Albrecht Adam), אחד מבחירי ציירי חיות ומלחמות, נולד 1786 בנאֶרדלינגען אשר באשכנז וימת 1862 במינכען. קובץ ציוריו: מלחמות 1809, 1812 (85 לוחות)

נמצא בפטרבורג בחדר משכיתו של הנסיך לייכטענבערג. ארבעה בניו (בענאָ, פראַנץ, אייגען ויוליוס) ואחד מבני בניו (עמיל) גם המה ציירים מצוינים בעולם.

אַדַם די לאַ האַל (Adam de la Hale), משורר ויוצר מנגינות בצרפת העתיקה, נולד בערך ש' 1240 בע״ר אראַס; מת בנאפולי 1287. רוב חבוריו נשארו בכ״י וזה לא כביר התעוררו חכמי השירה להוקיר ערכם ולהוציאם לאור.

אַדַם הברעמני (Adamus Bremensis, Adam v. Bremen), סופר דברי הימים ותולדות עמי הצפון הקדמונים. מוצאו לפי הנראה מסכסוניא העליונה. בש' 1068 קראהו הארכיבישוף אַדלבערט לבוא לברעמן ויפקידהו שם לכהן ראש (Domherr). הוא חבר ספר נכבד ע״ד קורות הבישופיא בברעמן ומסעי שליחי הדת בארצות הצפון מש' 788 עד 1072. ספרו יפיץ אור על דברי ימי העמים הסקנדינאַוים והסלאַוים בארצותיהם לכל מושבותיהם. רוב הידיעות אסף מפי סוינד אֶסטריטזון (Svend Estrithson) מלך דניא ומפי עוד אנשים נאמנים, אשר בא עמם בדברים, בהתגוררו שם לרגלי כהונתו. בסגנון לשונו היה לו לעינים הסופר הרומי סאַלוסט (Sallustius), וכמוהו הצליח במעשהו זה. מת בברעמן בש' 1072.

אַדַם (Jean Louis Adam), מורה חכמת השירה ויוצר מנגינות בפאריז, נולד במוטרסהאָלץ (בעלזאַסיא) 1758, ויהי 1797 לפרופיסור בקונסירואַטוריא הפאַריזית. מתלמידיו הכי נודעים הם: קאַלקברענער והעראָלד. מת 1848. — בנו אדאָלף שאַרל, פרופיסור בקונסירו' הפאַריזית ומחבר אָפירות נודעות לשם, נולד בפאריז 24 יולי 1803. בש' 1847 נתקבל בהקונסירו' שמה, ויקשב בלמודי המורים רייך ובואַלדיע (Boieldieu), ובש' 1836 העלה על במת החזיון את האָפירה „Postillon de Longjumeau“ אשר בה עשה לו שם עולם. בש' 46—1836 חבר עוד 10 אָפירות, בתוכן הכי נכבדה „Le brasseur de Preston“ (1838) ועוד חזיוני מחול (Ballets) שונים. בקיץ 1847 יסד בפאריז בית משחק חדש אשר קראהו בשם „Théâtre National“, אך מהפכת 1848 פרצה מעשהו ותאבד כל הונו. בקום סער הארץ לדממה חשו אוהביו לעזרתו וימציאו לו מקום הוראה בהקינסירווטוריא. מאז והלאה חבר עוד 14 אָפירות ומחולות שונים, בראשונות הכי נכבדה Giralda, ou la nouvelle Psyché, שחבר בשנה האחרונה לימי חייו. מת בפאריז 1856.

אַדַם (Jean Victor Adam), צייר ומדפיס בחרט אבן (Lithograph), נולד בפאריז 1801 ויצטין בש' 1819 בהציגו מלאכת ידו בשערי המצבה שמה. רוב ציוריו לקוחים מזמן המלך הייגריך IV, ומהם הכי נכבדו ציוריו מזמן המהפכה וממערכות המלחמה בזמן נפוליון I. המובחרים שבהם שמורים ביציע התמונות אשר להיכל הממשלה בוורסאיל. מת בפאריז 1870.

אַדַם (Robert Adam קרי אֶדאֶם), ארדיכל אנגלי, נולד 1728 בעדינבורג. אחרי גמרו שם חקו בלמודי האוניוורזיטט נסע לאיטליא, להתבונן אל חכמת הבנין העתיקה. משם הלך לדלמציא, לראות את חרבות היכל הקיסר דיוקליטיאנוס על יד העיר שפאַלאַטה (Spalato), ויכתוב ספר ע״ז ובו 71 ציורים נפלאים מעשה חושב. בשובו לארצו 1762 נתעלה להיות ארדיכל בהיכל המלך, אך בש' 1768 התפטר ממשמרתו זו, בהקראו להיות חבר בהפרלמנט. מת בלונדון 1792. בניניו רבים הם ונודעים לשם.

אַדַמַאוּהַ (Adamaua) או פומבינה — אחת הארצות היותר יפות בפנים ארץ סודאַן במרכז אפריקה, נגלתה ראשונה לאנשי אירופה בש' 1851 ע״י התייר באַרט (Barth, ע״ע). מ״ש 137,365 קמ״מ, גבהה בכלל מן 260 ועד 500 מ' מעל פני הים, והיא מלאה רכסים וגבנונים ובתוכם הרים רמים וסלעים נשאים; מהם הכי נודעו ההר מינדיף, אשר בתמונתו דומה הוא למגדל בנוי בידי אדם וגבהו 1,820 מ', וההר אלאַנטיקה, המעלה שיאו עד 2,900 מ' ויותר. הנהר בינוע (Binué) עובר שמה מפאת דרומית מזרחית לפאת צפונית מערבית והארץ ממנו ומהמון פלגיו כלה משקה. כלה מכוסה ביער עב המלא נחלים קטנים ואגמי נפש, ופילים ושנהב״ים יגורו בהם להמוניהם. משכנות יושביה נפוצים במרחבי היערות, והם כושים עובדי אלילים, בני שבטים שונים שהתאחדו לעם אחד הנקרא בשם פומבינה, וסופרי ערב העתיקים קראו לו מאַבינה. רובם בני תרבות, יודעי מלאכה ומסחר; מראה פניהם ירוק-אדמדם ומבנה גום יפה. הארץ נחשבת לממלכת סוקוטה (Sokoto), היא ממלכה מחמדנית אשר להעם הנקרא פילאַטה (Fellata) או פולבי, ורבות נלחמו הפילאַטים עם בני פומבינה, אך לא עצרו כח לכבוש אותם כלה, ועד היום יש להם מושל בקרבם העומד כמעט ברשות עצמו. שם עירם הבירה יאָלה (Jola) ומ״י 12,000.

אַדַמְבֶּרְגֶר (Maria Anna Adamberger), משחקת מהללה, הנודעה לשם, נולדה 1752 בווינה, ומילדותה הצטינה בכשרונה הנפלא, מתה 1804. — בתה אנטוניא א' נולדה 1790 בווינה, ותעש חיל בכשרונה שכם אחד על אמה. שם התודע לה המשורר האשכנזי הנודע תודור קאֶרנער (Theodor Körner — ע״ע) ואחרי נפלו על שדה קרב במלחמת אשכנז וצרפת היתה לאשה להח' החוקר קדמוניות, אַרנעט (ע״ע). מתה 1867.

אֹדֶם-בֶּרְלִינִי, הוא צבע אשר ישתמשו בו חרשי צירים, ונעשה מחמיץ-ברזל (Eisenoxyd) המלובן באש, ויש במינו אשר צבעו עמוק יותר ונק' בשם „שחרחר ברליני“.

אֲדַמְדַּמָּנִי (Zinnober), מין מוצק אדום מאד וצבעו נאוה, נמצא כאבן טמון בחיק האדמה או כגביש שקוף באִדריא (Idria) וכדומה, וידקוהו לעפר לממכר; נודע עוד בימי קדם ופליניוס מזכירו בשם מיניום. אמנם יש אשר יעשוהו בידי אדם, כי יקשרו יסודותיו, הלא המה: כסף חי וגפרית במשקל מזגם HgS (ר״ל Hg — 199_8 כסף חי, S — 31_{98} גפרית), אם ע״י שיערבו אבקותיהם היטב, ואבק התערובות השחור ישימו בקדרת ברזל על אש קל עד אשר יותך, ואח״כ ישימוהו בכלי אדמה לחממו עוד הפעם, ושוב ישחקוהו לאבק והיה לאד'; או כי יערו על אבק התערובת הנז' המסת קאַליום הגפריתי, ובזה יתהפך מיד לאד'. האד' משתמש לצבע הששר ולצבע הדפוס ולמעשה חמר-חותם וכדומה. המזייפים יערבו בו צבע דומה לו וזל ממנו. לפעמים רחוקות ישתמשו בו גם לרפואה. ובמדרש (ב״ר פל״ד) נמצא שהיו מושחים בו את מוח התינוק לבל יעקצוהו היתושים.

אֲדָמָה, שם הונח על יבשת הארץ הראויה לעבודה ולזריעה, אולם הוראת שם זה התרחבה, והנהו כולל גם את כל היבשה אשר תדרך בה כף רגל אנוש. בכלל נהיתה האדמה ממיני סלע וכפים אשר התפוצצו, אם ע״י חום אשר מתחת לארץ או ע״י שטף מים עצומים (יקוו המים, ותראה היבשה — בראשית א ט), וכחות טבעים וכימיאים עזרו גם המה לפוררם בעוזם עד אשר דקו לעפר; הכחות האלה לא ינוחו מעבודתם כימי השמים על הארץ. עד היום יכו קרני השמש ויבקיעו פני הקרקע, ומטרות עז וקרח בלילה, רוחות וסערות ונהרות איתן ימחו האבנים מדי עברם וישחקון, ימסון ויתיכון, יפרידון וירכיבון או יוליכון למרחוק, והיו לאדמת עבודה לאדם, לשבוע ממנה לחם. חלקי התערובות שבאדמה הם: חול, גיר, עפר, חלמיש, חצץ וחלקי צמחים ובע״ח שנרקבו. חלקיה הכימיאים הם: עפר חלמיש, עפר-חמר, סיד, עפר-מר, קאַלי, נתרום, ברזל, מאַנגאַן; ועמהם מזוגים: כלור, חמיץ הפחם, חמיץ הגפרית, חמיץ פוספור, אמוניאַק ומים; ומן הרכבות היצוריות: חמיץ הומוס, חמיץ אולמין, חמיץ-מעינות, חמיץ-גאין (Geïn), חמיץ-מלח מעינות. יסודות הדוממים שבאדמה הם המה מזון הצמחים שמהם יגדלו, ובעפרם נודעים עוד עקבותיהם. לעובד האדמה יסכן רק משטח האדמה העליון למעשהו, והוא יבדיל בו שתי מערכות (Schichte, warstwa, слой): מערכת המחרשה (Acker-krume), ומערכת היסוד, ולו להתבונן אל טבעה אם תשא פרי

ישוה לו: אל גושה (Dichtheit), משקלה, קשיותה, טפוחה (איך ידבקו בה המים) ובליעתה את המים ואת האדים והתיבשותה, ובליעתה את החום והתקררותה. בחלוקת אדמת הארץ נפלגו הדעות, יש אשר חלקוה למחלקותיה ע"פ תמרה, וקראו להן: אדמת חמר, אדמת חול, אדמת שיד וכדומה; ויש שחלקוה ע"פ תבואותיה אשר תתן, וקראו להן: אדמת חטה, אדמת שעורה, אדמת חציר וכדומה. אולם כעת למדו לדעת, כי החלוקה האחרונה שוא היא, לפי שעל ידי עבודה נאותה נוכל לעשות כל אדמה ראויה לפרי אשר נמצא בו חפץ (יתר דברי האדמה יבואו בערך „עבודת האדמה"). בימי קדם השתמשו באדמה (ידועה) להשיר את השער (נזיר מ"ב), ויש שהיו אוכלים אותה, וגם היום נמצאים כאלה לפי דברי הח' ריטר והומבאָלד, אך מאשר לא טובה לבריאות אוכליה אסרו חז"ל לאכלה (שבת קנ"ג:).

אדמה, שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט—ל"ו). במקום הזה עומד כעת הכפר דאמא כשתי שעות למערב צפת. ואולי הוא מקום מולדת דוכתאי איש כפר דמאי (ערלה פ"ב מ"ה).

אדמה, אחת מחמש הערים אשר בעמק השדים, שנכבשה בידי כדרלעמר מלך עילם בימי א"א, אשר השיבה לידי בעליה הראשונים אחרי הכותו את כדרלעמר והמלכים אשר אתו. העיר הזאת נהפכה אחרי כן לגלים נצים ותהי למאכלת איש יחד עם סדום רעותה (בראשית י"ד י"ט). עוד בימי הנביא הושע היתה העיר הזאת ידועה לכל בחרבנה הגדול, ולזאת הציגה הנביא הזה למשל לאפרים לאמר: איך אתנך כאדמה? (הושע י"א—ח).

אדמון בן גדאי, חי בירושלים במאה הח' לאלף הד', בזמן שבהמ"ק היה קיים, והיה שם אחד מהדיינים הממונים לגזור קנסות על הגזלנים ועושי עול. בשבע הלכות לא הודו לו חכמי זמנו, ובכל זאת אמר ר' גמליאל על שליש מהן: רואה אני את דברי אדמון (כתובות פי"ג).

אדמוויץ (Adamowicz, Antoni), שר אלף. אותו שלח בוגדאַן חמעלניצקי (1656) עם 10,000 אנשי חיל לעזור לקארל X מלך שוודיא ורקוטשי נסיך זיבנבירגען. הוא היה גם בצבא חיל השוודים אשר כבשו את העיר ווארשא בשנה ההיא.

אדמוויץ (Adamowicz, Adam Ferdynand), רופא באַקדימיא לחכמת הרפואה בווילנא וראש לחברת הרופאים שם, נולד בווילנא בש' 1802. בהשתדלותו יחד עם ה' באָיאַנוס (Bojanus) נפתח שם 1823 בית ספר ללמודי רפואת הבהמות (Szkoła weterynaryi). בש' 1838 היה למורה ראש בלמודי תולדות חכמת הרפואה וספרותה. הוא כתב גם ספרים הרבה בחכמה הזאת בכלל ובתורת רפואת הבהמות בפרט. מספריו אלה הכי נכבדים ספר „Rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie" (התפתחות חכמת הנתוח ומהלכה בפולין וליטא). גם ספר „Rozprawa doktorska z dziedziny anatomii i patologii porównawczej" (מאמר רופא על חכמת הנתוח והפתולוגיא). מש' 1846 ועד 1852 הוציא לאור ספר מאסף, יסודתו בידיעות שנאספו מנסיונות רופאים מומחים. מלבד ספרי רפואה עסק גם בתולדות עיר ווילנא, ומאמריו המחוכמים במקצוע זה נרפסו במכה"ע בארץ ובחו"ל.

אדמוקדך: יקיד זיל קיץ קרך וצלי (סנהדרין ל"ג) — בעוד שהאש בוערת על האח, מהר לכרות את האבטיח וצלהו, ולא תצטרך להבעיר בעדו אש שנית. כן ישתדל כל אדם להשתמש לתועלתו בכל מקרה הבא לידו.

אדמטוס (Admetos) בן פירים מלך פירא בתיסאַליא, נודע בהגדת היונים, כי התמכר אליו אפולון (אליל השמש) לעבדהו ולהיות לו לרועה. לפי המשוררים האלכסנדרינים עשה האליל זאת מאהבתו אותו, ולפי ההגדות הקדמוניות הואיל בזה לכפר פניו על שהמית את אהובו התנין פיתון (Python) או את הנפילים (Cyklopen), בהתרגזו על צאוס שהמית את אסקליפיוס בנו (ע' אֶסקולאַפּ). ויהי בהשמע דבר פיליאַס מלך יולקוס, כי לא יתן את בתו אלקיסטיס לאשה בלתי אם לזה אשר יצלח בגבורתו לכבוש אריה ותזיר יער ולרתמם גם יחד במרכבתו, היה אפולון לעזר לאדמיטוס לעשות כדבר המלך, ובזה היתה אלקיסטיס לו לאשה. ויהי בחגגו חג חתנתו, וישכח להקריב קרבנו לארטמיס (היא דיאַנה אחות אפולון, אלילת הציד), ויחר אף האלילה ותשלח המון נחשים אל חדר אפריונו, — וגם אז חש אפולון לעזרתו, ויעש שלום בינו ובין אחותו הזועמת. לאחרונה הערים אפולון עצה, להשכיר את שלש הנשים הפאַרקיות (Parzen—הממונות על חיי האדם), וכטוב לבן ביין, הבטיחו לו לקחת נפש אחרת תמורת אדמיטוס בבוא קצו, ולהשאירהו בחיים. זאת עשתה אלקיסטיס רעיתו (ע"ע) בתתה נפשה כפרו, ויהי כן.

אדמי, שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט ל"ג). על המקום הזה עומד כעת כפר דאמי מערבית דרומית לטבריא במהלך שעה וחצי, ובימי התלמוד נקראת העיר הזאת בשם דמיין (ירוש' מגלה).

אדמים (Adamiten) או אדאַמיאַנים — שם כולל לכתות דתיות שונות, אשר התמכרו לתענוגות בשרים ולכל זמה ותועבה, בהתאמרם לחיות בצדקת תום כאדם וחוה לפני החטא בהיותם בעדן גן אלהים. עוד במאה הב' לספה"נ השתובבה מפלגה אחת מכת הגנוזים (ע"ע) שנוסדה ע"י פרודיקוס תלמיד קרפוקראַטוס (ע"ע) ללכת ערום ולהתאסף אנשים ונשים בבית אחד, באמרם כי רוצים הם לעמוד גם בנסיון גדול כזה, לכבוש יצר לבבם — ובאמת השתוללו לעשות כל און ומזמה ולא התבוששו. בימי הריפורמציא (ע"ע) קמה מפלגה אחת בשם „אחים ברוח הדרור והחפש" (Brüder des freien Geistes), אשר החלה ללכת בדרך ההיא, וכה יסופר לדור: בש' 1418 עבר איש צרפתי ושמו פיקאַר דרך ארצות אשכנז ויבוא לארץ ביהם, ובנפלאותיו אשר הראה קנה לב רבים, ויתחברו אליו המון אדם רב אשר נטו אחריו, בהאמינם בו כי הוא בן אלהים. ובתוך המהומה והמבוכה אשר נהיתה לרגלי מלחמת ההוסיטים התאמצו האנשים ההם לכונן את חיי החברה על תכונה טבעית, ויבחרו למו אי קטן ביאור לושניץ ויתישבו שם ויחיו חיי שותפות ברכושם ונשיהם, ויעשו שמות בסביבות המקום ההוא. ציסקא (ע"ע) לכד את האי וימת רבים מהם, אך שרידיהם התחבאו במקומות שונים. בש' 1782, בתת הקיסר יוסף II חקי חפש לארץ וכל יושבי בה, יצאה החברה ממחבואה, אך עד מהרה נכסה שמה במשאון. בש' 1848 נראתה המפלגה הזאת עוד הפעם, ויתחברו אליה אנשים רבים מהכפרים מסביב ויכנו את עצמם בשם מאַרוקנים, כי חכו לביאת גואל חדש, הוא חיל גדול שיעלה מארץ מארוקה, אשר ישמיד את כל הקתולים ויאבד מארץ זכרם ובני החברה יירשו עשרם וקנינם אשר יפול להם לנחלה. בעת החדשה נגלתה הכתה הזאת עוד הפעם בעיר לינוקס (Lennox) אשר במדינת נויארק באמריקה בשם „כת האהבה החפשית", אשר יתלקו נשיהם וקנינם ביניהם ויחיו חיי שותפות בכל אשר להם.

אדמים, מעלה-אדמים (יהושע ט"ו ז, י"ח י"ז) שם מקום על גבול נחלת בני יהודה ובנימין בין ירושלים ויריחו, ונקרא המקום הזה אדמים על שם האבנים האדמדמות שנמצאו בסביבותיו לרוב, וכעת נקרא המקום הזה „Kalat ed-Dum" (Bibel-Atlas v. Riess). אולם לדעת הרש"ל בספרו מחקרי ארץ, הוא שם לרכס הרים ארוך וצר ההולך ומתפשט בנחלת מטה בנימין, והמתאר בהליכותיו את עמק אילון. ובימי בית שני עמדה לרגלי ההר הזה מנגב העיר עימאוס (Emmaus) הנודעת אצל הנוצרים והנזכרת גם כן בתלמוד בבלי (ערכין י:, כריתות ט"ו:) ובימי הירונימוס הסופר הנוצרי נמצאה בקרבת העיר הזאת מצודה למשכן אנשי מלחמה גבורי חיל אשר נועדו שמה להיות למחסה לעוברי ארח לבל תפגע בם יד השודדים, אשר התחבאו בנקרות ההר הזה, וכפי עדות סופרי המסעות, עוד היום רבו השודדים והרוצחים, אשר יארבו בכל מסתרי ההר הזה לשלול שלל ולבוז בז. ולזאת דעת

מקצת החכמים כי שם אדמים הוא על שם דם החללים אשר ירצחו שמה השודדים האלה המשחרים לטרף.

אַדְמִינִיסְטְרַצְיָא (Administratio), יסוד השם בל' רומית: administrare, שפי': משול, שלט. הוראתה העיקרית היא הממשלה המדינית והמעשית, המופקדת מאת הממשלה הראשית בידי השרים והפקידים והממונים, העומדים איש על משמרתו ופקודתו, לשמור שלום הארץ ויושביה ולנהג הכל בחקים וסדרים הקבועים להם מאת הממשלה העליונה. אבל עוד הוראה פרטית יש להשם הזה, והיא הכח והשלטון הנתון מהבעלים לאיש אחד (או לאחדים), לנהוג בנכסיהם או ברכושם כדעתו ותבונתו. הכח הזה ינתן לפעמים גם מאחרים, כמו מבעלי חובות התובעים משה ידם מנכסי הלוה שפשט להם את הרגל, וזהו ההבדל שבין אדמיניסטרטור לאפוטרופוס או קוראַטור (ע"ע) וכדומה, כי אלה נקבעים על דעת השופטים, וזה על דעת הנושים בלבד.

אַדְמִירַאל (Admirał), שרש השם הזה בערבית: Amir-ul-ma, שפירושו „מושל הים", ושמושו אצל כל העמים שיש להם ציות-ים להוראת „שר האניות" (צרפ' Amiral, איט' ספר' ופורט' Almirante, אנג' ואשכ' Admiral וכן גם רוס' Адмиралъ), רק תוגרמה נהגה לקרוא להשר השליט על אניותיה בשם „קפודן-פחה" (Kapudan-Pascha). מלפנים כשהיה חיל היבשה נהוג גם על האניות, היה שר צבאם נוהג אותם בים וביבשה גם יחד; אך מראשית המאה הי"ח והלאה עשו את השלטון על אניות הים לשררה מיוחדה הנתונה לפקידי האניות שהתחנכו והצטינו בעבודתם זו הפרטית. לפנים נתחלק הצי האדיר לשלש מפלגות: הא' היא אניות החלוץ, הנתונות בידי סגן האדמיראל, הב' היא אניות המחנה, הנתונות בידי האדמ' בעצמו, והג' היא אניות המאסף, הנתונות בידי הקונטר-אדמ' (Contre-admiral). כעת נשתנו הסדרים, ושמות הפקודות הם רק שמות הכבוד המורים מדרגת המשרה אשר על שכם נושאה. ברוסיא נוספה על שלש אלה עוד פקודה אחת שהיא עליונה על כלן, והזוכה לה נקרא בשם גענ'-אדמ' (Генералъ-Адмиралъ).

אַד מֶלְיֹרֶם (Ad meliorem fortunam), מלה רומית הנהוגה במסחר, בנוגע להנתבע ואין לו, והחוב נשאר „עד שירחב גבולו".

אַדְמֹנְט (Admont), עיר מצער במדינת שטייערמאַרק באוסטריא ע"נ ענס וע"י מסלת הברזל הנקראה ע"ש רודאָלף, מ"י 1,800, ונודעה לתהלה בגלל מקומה הנמצא בגבה הרים אשר שיאם עולה עד 2,200 מ', ונקראה ע"ש מקלט הבנדיקטינים „Ad montes" שנבנה בה בש' 1074. המקלט ההוא נשרף כלה בש' 1865, ורק הביבליותיקה היקרה נצולה, ובה יותר מן 20,000 כרכים עם כ"י וספרים יקרי המציאות.

אַדַמְס (John Couch Adams—קרי אֶדאֶמס), תוכן אנגלי, נולד 5 יוני 1819 בלעהנסט (Laneast) ע"י קאָרנוואל באנגליא, גמר חק למודו בבית מדרש המדעים בקאֶמבריג (Cambridge) ויהי שם לראש בש' 1841. בעת ההיא החל לדרוש ולחקור אחרי סבת אי-הסדרים במהלך כוכב-הלכת אוראַנוס, עד כי נוכח בש' 1844 לדעת, כי נמצא עוד כוכב-לכת הרחוק עוד יותר מן השמש, אשר יסב הפרעות במהלך אוראַנוס. ויודיע דברו להפרופ' טשאַלים (Challis), והוא שם הדברים לפני הח' אֶהרי (Airy), תוכן הממשלה. אז נגש הח' אֶהרי ומרעהו טשאַלים לחפש את הכוכב הזה, כי קטן הוא. אמנם עוד בחדש אג' מצאו כוכב קטן בסביבי המקום אשר יעד לו א', אבל לא יכלו עוד לדעת כי הוא זה, ובעודם תרים עוד הפעם אחריו, והנה קול נשמע מברלין כי מצא התוכן גאַללע כוכב-לכת חדש ע"פ אותותיו אשר שם לו התוכן לעווערִיע (Leverrier) מפאריז! ויהי ריב בין חכמי אנגליא וצרפת למי משפט המציאה, אך לאחרונה נתנו הצדקה לל'. הכוכב הזה הוא — נפטון (Neptun), הנודע כעת בדיוק יותר הרבה ביסודי מסלולו, מאשר דמה לו גם א' גם ל'. מש' 1858 היה אדמס למורה חכמת התכונה בבית המדרש ההוא.

אַדַמְס (John Adams), אחד ממיסדי חפש אמריקה והנשיא השני לארצות הברית (1797—1801), נצר ממשפחה אנגלית אשר ברחה משם מחמת המציק (על אשר החזיקה בדת הפוריטאנית—ע"ע) ונאחזה במחוז מאַסאֶטשוזעטס, נולד 19 אוקט' 1735 בעיר קוינסי. לפני מרידת אמריקה הצטין בידיעתו הגדולה בדת ודין ובקיץ 1774 נבחר אל האספה הגדולה. שם התאמץ כי תנתן משרת השר המצביא על שכם וואשינגתון, גם הועיל הרבה להוציא אור את פרשת היציאה לרשות עצמה ופרידת אמריקה מארץ מכורתה, בעזרת אנשי השם דשעפערסון, פראנקלין, שערמאן וליוינגסתון. 1778 הלך בתור בא כח הקונגרים לפאריז ולהולאנד; 1782 שב וילך לפאריז לכרות ברית שלום עם אנגליא בעצת רעיו דשעפערסון ופראנקלין וסיעתם. 1783 הלך להאַאג בהולאנד ויכרת ברית מסחר ושלום בין אמריקה ופרוסיא. בשובו לאמריקה 1788 נמנה לסגן הנשיא, ובהתפטר וואשינגתון ממשמרתו נבחר לנשיא ארצות הברית וילך בדרך אשר סלל לו וואשינגתון מבלי התערב במהומות ומבוכות הנעשות באירופה. 1798 בנה צי אדיר בים, הוא הצי הראשון לאמריקה, ויפקד את וואשינגתון למפקד צבא המלחמה, ויתעתד לקרא מלחמה על צרפת, אך אחרי כן קראה צרפת לשלום, ותציע אופני ברית השלום בינה ובין אמריקה, והנשיא נעתר לה וגם הסינאַט קים את דבר הברית. 1801 נצח דשעפערסון את אֶדאֶמס בבחירה החדשה במספר 9 דעות, ויעל הוא על כסא הנשיאות ואֶדאֶמס עזב שאון החיים ויחי באחוזתו קוינסי ויעבוד עבודת הספרות, וימת שם 4 יולי 1836, ביום ההוא אשר הוציא לפני חמשים שנה את אמריקה מרשות אנגליא, וגם ביום אשר מת רעהו דשעפערסון. קובץ ספריו יצאו לאור בבאָסטן 1851—56.

אַדַמְס (John Quincy A.) הנשיא הששי לארצות הברית (1825—29), בן הקודם, נולד בברענטרה (כעת קוינסי) במאַסאֶטשוזעטס 11 יולי 1767. עוד בנערותו נלוה עם אביו על דרכו לאירופה ויבלה ימי נעוריו בפאַריז, בהאַאג ובאנגליא. 1788 השלים חקו בלמודים בארץ מולדתו, ויהי לעורך דין בעיר באָסטן. 1791 נשלח במלאכות ארצו לשבת בתור ציר ממשלתו בהאַאג, וכאשר היה אביו לנשיא הארץ, נשלח 1798 לשבת בברלין. בהיות לבו כלב אביו לא הפיק רצון מדשעפערסון הנשיא שנבחר אחרי אביו, וישב לארצו (1801), ויהי שם לעורך דין כבראשונה; אך עוד בשנה השנית (1802) נקרא לשבת בהסינט במאַסאֶטש', ובשנת 1803—בבית המחוקקים בוואַשינגתון. לרגלי הסכסוך שפרץ בין המפלגות ע"ד הגבלת סחר אנגליא בארצות הברית, עזב דברי המדינה עד ש' 1809; בה נשלח מאת הנשיא החדש, מאֶדיזן, להיות לציר ממשלתו בפטרבורג. 24 דיצ' 1814 השתתף בדבר השלום בגענט (ע"ע), אח"כ היה לציר ממשלתו באנגליא, ובש' 1817 שם עליו הנשיא מונרוה פקודת שר החיצון; בה עמד על משמרתו 8 שנים. כשוב מונרוה אחור נחלק העם לשנים, אלה נטו אחרי אַד' ואלה אחרי דשאֶקסן (ע"ע), לאחרונה גברה יד הנוטים אחריו ויבוחר הוא לנשיא בארץ. בכל זאת רבו שם מתנגדיו; רובם שלוחי מדינות הדרום, אשר זרה להם רוחו, בדרשו להכביד המכס על סחורת חוץ ולקרוא דרור להכושים עבדי העולם. גם במעלליו בעניני חוץ לא הצליח בעת ההיא. כן לא עלתה בידו האספה בפאַנאַמה, אשר בה הואיל לחבר את כל הממשלות הריפובליקיות באמריקה לאגודה אחת. אמנם צלחה לו לכרות ברית מסחר עם רוב ממשלות אירופה ואמריקה הדרומית, אך המכס החדש אשר קבע בש' 1828 מרה ועצב רוח אנגליא ויהי הקצף הולך ורב. בח' מאַרט 1829 הגיע תור הבחירה החדשה, ואז נבחר מתנגדו דשאֶקסן תחתיו — הוא דש' אשר הערה כחו ולבבו להשאיר חק עבדות הכושים על מכונו. אז נסוג אַד' מעסקי הכלל וישב על נכסיו בקוינסי (הקרובה לבאָסטן) עד ש' 1831, שבה נבחר לשבת בבית המחוקקים, וישב ויתחזר בכל עז לבטל חק העבדות, ודבריו ודעותיו ע"ד שווי

זכיות כל בני האדם מצאו מסלות בלבב רבים. לשוא התעברו בו שלוחי מדינות הדרום ויםררוהו וישטמוהו וימירו כבודו בקלון, כי משאונם לא נחת ובמנוחת נפש הוסיף לדבר דבריו ולעשות מעשהו. בש' 1842 בא בהצעתו הידועה, להוציא את יושבי מדינות הדרום מן האגודה הכללית, על מאנם לקרוא דרור לעבדיהם עולם. הוא מת פתאם 23 פיבר' 1848 בשבתו באספת הנבחרים בבית המחוקקים בוואשינגתון הבירה. הוא היה בזמנו מהמצוינים שבחכמי המדינה באמריקה, אשר ידע עת לכל חפץ, בדעתו היטב את אירופה ומעמד ממשלותיה לכל תכונותיהן ועלילותיהן. ויתר דברי ימיו ומעשיו ועלילותיו הלא הם כתובים על ספרי הסופרים האמריקנים: (Josiah Quincy; W. H. Seward). — בנו האחד שנשאר אחריו, ט ש א ר ל ס פ ר נ ס י ס א', נולד 18 אג' 1807 בבאסטן, חי בימי נעוריו ברוסיא ואנגליא, למד חכמה בביה"מ הגבוה בקאמבריג ובש' 1818 התישב בבאסטן ויהי לעורך דין, אך רוב עתותיו הקדיש לעניני הספרות, וביחוד בהדפסת הכ"י שנשארו לו מאביו ואבי אביו. בש' 1831 נקרא לבית הנבחרים, 1834—להסינט במאסאטש', 1859 עלה לשבת בבית המחוקקים בוואשינגתון, 1861 שלחהו הנשיא לינקאלן לשבת בתור ציר ממשלתו באנגליא, ששם הצליח ב' פעמים בתבונתו ואמץ לבו להשיב ידה אחור מעל ארצו (אשר גדל הקצף בגלל עניני טרענט ואלאבאמה — ע"ע) הסבוכה במלחמת האזרחים. משם שב 1868 בכבוד גדול לגור בבאסטן עיר מושבו מלפנים. בחרף 1871|2 נבחר גם הוא בועד השופטים אשר ישבו על מדין בעיר גענף (שוויץ) לפשר העסק האלא-באמי. — מבניו הכי נכבד ט ש א ר ל ס פ ר' א', חכם בתורת הכלכלה וסופר מדיני, נולד בבאסטן 1835 ויעש לו שם גבורים במלחמת האזרחים.

אדמס (Samuel A.), אחד ממיסדי חפש אמריקה, נולד 27 סיפט' 1722 בבאסטן, ויקדיש עצמו בראשונה ללמודי הדת, אך כאבוד לאביו כל הונו נאלץ לעזוב בית מדרשו ויהי לסוחר, ובראותו כי החוקים אשר קבעה אנגליא אחר מלחמת 1763 מביאים הפסד מרובה לסחר ארצו, חרה אפו בממשלת אנגליא ויהי בראשי מתנגדיה, ויקרא חמס על המכס אשר קבעה על השטרות, וירב לשאת מדברותיו באספות העם (Meetings), ויעורר את כל שומעיו להשיב פקודתה אחור. בש' 1765 היה חבר בבית המחוקקים במאסאטש', וממנו היתה שומה לקבוע חבורות ואגודות בכל מקומות הישוב, אשר תתאחדנה אח"כ והיו שכם אחד להתקומם על אנגליא ולפרוק עולה מעל צוארי תושבי אמריקה. המרכז הראשי לאגודות האלה היה בבאסטן. בשבתו בהקונ-גריס הכללי בתור שליח ארצו (1774—82) חתר בכל עז לקרוא מלחמה על אנגליא ולא חדל מעלילותיו עד הקימו ועד עשותו מזמות לבו. 1789 היה לסגן, 1794—לנציב מדינת מאסאטש', ותהי המשרה על שכמו עד ש' 1797, אז התפטר ממנה בכלות כחו מזקנה. הוא חי כל ימיו בישרו וצדקתו וימת בעוני וחסר כל 2 אוקט' 1803 בבאסטן.

אדמסטהל (Adamsthal), כפר במדינת מוראביא (Mähren) צפונה מעיר ברין ע"נ צויטאבא (Zwittawa) וע"י מסלת הברזל ההולכת מברין לפראג. בכפר ההוא מתנוסס ארמון הנשיא ליכטנשטיין עם כרם חמד וגן חיות, גם חרבות מצודה וכור ברזל ישנם שם. קרוב אל המקום ההוא נמצאת מערת-סיד נפלאה, הנקראת בשם ביציסקאלה (Bejciskala — סלע השור), ארכה 245 מ' והיא אחת המערות הנודעות לשם בין המערות הרבות הנמצאות מצפון לעיר ברין, אשר הנכבדות מהן הנה: חדר האבן, מערת הקפנדריא, מערת חוה, מערות קיטין, אחז, סלופ ודומיהן. ע"י העיר בלאנ-סקה (ע"ע) תשתרע בקעת עראס הנחמדה, אשר בסופה יצא נחל פונקבה מנבכי מערת הסיד. משם מהלך שעה אחת למערת „האם החורגת" (Macocha), והיא תהום עמוק הסגור בקירות סלע, 95 מ' ארכה, 56 רחבה, ועמקה 160 מ', וברכת מים עמוקה בקרקעיתה. קרוב לה נמצאת מערת „הארובה", אשר דמיונה כצנורות גדולים הנוטים הנה והנה ויורדים עמוק עמוק עד שיגעו בקרקעיתה של „האם החורגת", ו„גשר השדים" — הוא קשת-סלע השוכנת בקציה על שני סלעים גבוהים וזקופים כעמודים. בימים האחרונים תרו חוקרי קדמוניות את כל המערות ההן ויגלו בהן חרשות ונצורות מראש מקדמי ארץ.

אדמסקי (Michał Adamski), הצטין מאד בידיעת תכונת היערות, נולד 1802 בפרגא (פרור ווארשא), מת 1857. הוא הרחיב את הידיעה הזאת בהיותו פרופיסור ללמודים האלה שמה בביה"ס לעבודת האדמה (Instytut Agronomiczny). גם היה פקיד יערות הממשלה בפולין.

אדמצווסקי (Jakób Adamczewski) יליד פוזנא, נולד 1763 בזמן נסיבות ווארשא. הוא היה ראש תא הסופרים של הועד המושל (Regent kancelaryi Komisyi Rządzącej). מלבד פקודתו הגבוהה, עסק ג"כ בידיעות ותכמות, ויהי לסופר מהולל בימים ההם. עוד לפני זה בש' 1801—1805 הדפיס „Wybór pisarzów polskich" (ילקוט מבחר הסופרים הפולנים) שיצא לאור תחת הנהגת ה' מאסטאווסקי. אח"כ היה לחבר בבית ועד התיאטרון הלאומי, ויכתוב הרבה ספרי חזון והעתקות מלשונות שונות בעד במת החזיון. בקובץ ספורי מוסר וספורי אהבים שיצאו לאור בעשרים כרכים בש' 1804—5 וגם בספר „Wybór podróży" (מבחר הנסיעות) נמצאו הרבה מאמרים מחוכמים שכתב הסופר המצוין הזה. מת 1812.

אדמתא (אסתר א י"ד), אחד משבעת שרי פרס ומדי רואי פני המלך אחשורוש היושבים ראשונה במלכות.

אדמת-עפרת (Bleierde), תערובת שפט העופרת (ע"ע צירוסיט) עם חמר, חמיץ ברזל ועוד תערובות אחרות; במקומות ששם התערובה הזאת נמצאה בבטן האדמה בשפע רב, כמו בהררי איפעל (Eifel — ע"ע), יוציאו ממנה העופרת בממכרי העופרת בעצמם.

אדן, שם מקום בבבל. על העולים בימי עזרא ונחמיה ממקום הזה ועוד איזה מקומות יסופר, כי לא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם (עזרא ב נ"ט), ובנחמיה נקרא המקום הזה אדון (נחמיה ז ס"א).

אדן (Aden), מלה יונית ופי' שקד (Drüse, Gruczoł, желе-за). ממנה מסתעפים השמות האלה בח' הרפואה: א ד נ א ל ג י א — כאב השקדים; א ד נ י ט י ס — דלקת השקדים; א ד נ ו ג ר א פ י א — תולדות השקדים; א ד נ ו-ל ו ג י א — תורת השקדים; א ד נ א ם — שאת (נפוח) השקדים (ע' אדנאיד); א ד נ א ז י ס — חולי השקדים.

אדנאיד (Adenoid), או אדענאמה (Adenoma), שאת השקדים, היא ספחת מטוה שקדי המתהוה על שקד החזה, על השקד הצבי, על העור ועל העורות הרירים, אשר בראשונה היא נוחה וקלה להתרפאות, אך בהתישנה יצמחו בה נגעים סרטניים, המתרחקים רק ע"י נתוח בסכין. (ע"ע סרטן).

אדנברג (Odenberg), הר אצל גודינסבערג (ע"ע) במדינת העסען-נאסוי.

אדנוי (Adenau), עיר מצער במחוז קאבלענץ בפרוסיא, ע"נ אייפעל; בה בתי מטוה לצמר, עבוד עורות וסחר עצים ומ"י 1,434. בקרבתה כורי בדיל וברזל ונחשת.

ארנולד (Odenwald, מלפנים Odunewald), חבל ההר אשר בין שווארצוואלד ושפעסארט, שהוא חצי מדינת שטארקענבורג (בדוכסות העסען). בדרומו יגיע עד גבול באדען ובמזרחו עד גבול באווריא, ומצד דרומית מזרחית תגבילהו מסלת ווערטהיים-מאסבאך. ההר בהשתרעו בחלק המדינה הנ"ל נגבה מזרחה יסוב מדרום לצפון בארך 70 ק"מ וברחב 40—45 ק"מ, והיה לארבעה ראשים, האחוזים וסבוכים יחד. הראש המערבי יגביל את עמק הריגוס וישתרע לארך המסלה; מראשי גבעותיו — מעליבאקוס (ע"ע), פעלזבערג (519 מ'), פראנקשטיין (397 מ') ועוד כאלה — תראה העין את כל הככר היפה וסביבותיו במרחק רב, ועל כן רבים הם הבאים שמה להשתעשע למראה עיניהם. הראש השני ישתרע

מנהר נעקאַר ועד נחל וואלד-מיכל, ומשם יסוב שמאלה לנהר גערכפרענץ עד רהיינהיים. בו נמצאות גבעות האַרדבערג (592 מ'), טראַם (552 מ') ווייִנקירכערהאָהע (590 מ') ומצודת ראָדענשטיין. הראש השלישי פונה שמאלה לנהר מימלינג עד נהר מיין; גבעותיו הידועות הן: אָצבערג (367 מ') ובריי‌בערג (306 מ'), והראש הרביעי הוא הפונה מימין לנהר מימלינג; גבעותיו הן: אילבאך ובעערפעלד (397 מ') וקראָהבערג (547 מ'). ההרים היותר גבוהים נמצאים דרומה; מהם הכי נכבד „גב החתול" (Katzenbuckel--627 מ') אשר ע"י עבערבאַך (בחלקה של באַדען). בחלקו המזרחי יגדלו העמקים והבקעות והמעינות והיערים מבחלקו המערבי. לעמת זה מעטה היא אדמת תבואה הנמצאת בחלקו המזרחי, ועל כן מעטים הם גם הכפרים הנמצאים בו, בעוד אשר בחלקו המערבי האדמה מרבה לתת את יבולה, ולפי זה ירב גם מספר האכרים היושבים שם — ומזה לזה עוברת הבקעה הנחמדה בקעת נהר נעקאַר. שם מקום מחצב אבני חול על שפת הנהר וע"י האַמעלבאך וזידעלסברון, מחצב אבני שיש ע"י אויערבאך ואבני בזלט ע"י ראָסדאָרף. — שם אָ' נזכר בכתב עתיק שנמצא מאת דאגאָבערט מלך הפראַנקים (628), וספורי הגדות הרבה נמצאים ממנו בעם אשכנז. חרבות המצודות הרבות הנמצאות שם תתנינה עדיהן כי רבה שם ממשלת האבירים מלפנים.

אַדֶנוֹכַרְפּוּס (Adenocarpus), סוג צמח ממשפחת „פרחי-זבובי-הקיץ", כולל שמונה מינים שונים הגדלים בארצות הים התיכון ובאיי קאַנאַריא. שיחים סבוכים אשר עצם מכוסה בשער דק עם עלים משלשים ארוכים בתבנית אצבע ופרחים צהובים, יוצאים מראשי הענבים, הדומים כמעט לפרחי „עץ הפיל". ממיניו האחדים הכי נכבדו: A. hispanicus *Dec.* הגדל בספרד ובפורטוגאל, A. foliosus *Dec.* הגדל באיי קאַנאַריא; בפרחיהם הנחמדים יפארו בני האדם את מעונותיהם בימי החרף.

אָדֶנְזֶע (Odense, אשכ' Ottensee, מלפנים Odansun, רומית Othonium), עיר הראשה על אי פינען בממלכת דניא, יושבת ע"נ אָדנזע-אַאַ ומחוברת ע"י תעלה עם לשון הים, ששתיהן (התעלה ולשה"י) נקראות על שמה. התעלה נעשתה 1796—1804, ארכה 7_5 ק"מ, רחבה 7 מ' ועמקה 3 מ'. אָ' הוא מרכז למסלת שטריב-ניבאָרג, אָ'-סווענדבאָרג ואָ'-באָגענזע. רוב רחובותיה עקלקלים; בה ארמון המלך (בו בית אסף דברים עתיקים, נבנה 1726 ע"י פרידריך IV, אשר מת שם 1731), ופסל תמונת פרידריך VII. בבית הכניסה שנבנה 1036—1301 נמצאים קברי המלכים יוהאַן וכריסטיאַן II; בה גם בתי ספר וחבורות שונות לכלכלת העם, לספרות ולהפצת ספה"ק, ומ"י 20,804, הדוברים צחות בלשון ארצם שכם אחד על כל יתר יושביה, ועוסקים ביציקת ברזל, בבתי חרשת למטוה צמר, לעשית טבק ועבוד עורות ובשול שכר ובורית גם שלשה בתי דפוס. על החוף ההוא ששם הרבה אניות יהלכון, גדול המסחר מאד. — אָ' היא העיר היותר עתיקה בארץ דניא. כפי המסרה המיתולוגית נבנתה עוד ע"י האליל אָדין. — באספת העם שהיתה 1527 בעיר ההיא נקבע חק שווי הזכיות להפרוטסתנטים במדה אחת עם הקתולים. 1539 נתקבל שם חק הכנסיה של בוגענהאַגען חברו של לותיר (ע"ע), ובאספת 1657 החליטו לקרוא מלחמה על שוודיא. אָ' היא עיר מולדת המשורר אַנדערזען (ע"ע).

אַדֶנֶט (Adenet), נקרא גם בכנוי כבוד „לי רואַ" (le roi) פיר': „המלך" או „שר המנגנים", חי במחצית הב' במאה הי"ג לספה"נ בצרפת, ויהי משורר בחצרות הייגריך III נסיך ברבנט (Brabant) וגואידא דאמפיר (Guido Dampier-re) רוזן פלאַנדריא. את הרוזן הזה ארח אד' לחברה במסעותיו לאיטליא, וישא חן וחסד בעיני מרים מלכת צרפת ובעיני בלאנקה בת המלך לודויג הקדוש. הוא עשה לו שם בשיריו „הגדות קארל" ובספירו „Cleomades".

אָדֹנְטוֹלִיט (Odontolith), שן חית קדומים שנהפכה לאבן במעמקי האדמה.

אֲדֹנָי, שם תאר לה' אשר נכנהו בו, ופירושו אדון, ובא עם י' הרבים לכבוד, כנהוג, ובנקוד הקמץ להבדילו מסימן י' היחס, לפי שנמצא בכתוב שה' קרא עצמו על ידי נביאיו בשם אדני. בשם זה כנה אברהם אבינו לראשונה את הקב"ה (ברכות ז:), והרגילו בפי הבריות (סוטה י), שכן גם בל' כנען „אדון" פי' מושל ושופט, ששרש מלת אדון — דין (השופט כל הארץ, ר"ל שכולם ידעו אותו בתאר זה). אח"ז טעו הצורים לכנות גם אליליהם בשם אדונים (דברים י י"ז), וביחוד כנו את השמש שהיו עובדים לה בגבל וקפרוס בשם אדונים (Adonis, ל' יחיד—ע"ע), ומהם עברה הוללות עבודתם לעמים זולתם. — המפרשים יאמרו כי שם אד' מורה על מדת הדין, ושם הוי' על מדת הרחמים. והמקובלים יאמרו כי אד' נק' ספי' המלכות בהיותה באצילות, ור"ל שתאר „מלך" שאנו מתארים בו את הקב"ה, שאינו כ"א בערך ה ע ב ד י ם, הוא „דין", ר"ל העלם אור ה' מנבראיו, אשר ידמו בנפשם היותם דבר חוץ ממנו ו ע ו ב ד י ם אותו. לפעמים משלבים אותיות שם זה עם אותיות שם הוי', אם שמתחיל השלוב באות הראשונה משם אד', או שמתחיל באות הא' משם הוי', להורות על ב' מדרגות בהארת האור האלהי בנפש האדם, אם שתבטל רצונה בע"כ או בנפש חפצה. במקום שבא שם אד' יחד עם שם הוי' בכתוב, יקרא שם הוי'-אלהים, כאשר יורו נקודותיו אז, כמשפט כל כתיב וקרי שבכתוב, שהנקוד הוא לפי הקרי.

בשם הזה נהוג אצלנו לקרוא גם את השם (הוי"ה) הנקרא ג"כ „השם המפורש", שאינו נקרא ככתיבתו מפני גדל קדושתו, ולזאת בהמשך הזמן שכחו לגמרי את דרך קריאתו. עוד בימי משה היו נזהרים מלהגות את שם הוי"ה באותיותיו, ותחת קריאתו ככתבו היו משתמשים במלת „שם"; כן נאמר ויקב בן האשה הישראלית את „השם" (ויקרא כ"ד י"א), כגר כאזרח בנקבו „שם" יומת (שם ט"ז), ליראה את „השם" הנכבד והנורא הזה (דברים כ"ח נ"ח). במשנה (יומא פ"ו מ"ב) וגם בתלמוד יקרא „השם המפורש", מפני כי בבית הבחירה עד מות שמעון הצדיק קראוהו מפורש ככתיבתו, מה שאסור בגבולים (סוטה ל"ח) והח' לעוו (בספרו „גראַפישע רעקוויזיטען" וכו') ישער, כי נקרא מפורש מפני שהיה חקוק בציץ שהיה על מצח הכהן הגדול, כי התרגום של פתוחי חותם הוא „כתב חקיק ומפרש". אולם משמת שמעון הצדיק חדלו אחיו הכהנים לברך בשם המפורש, אבל היו מברכים בשם בן י"ב אותיות (ע' מורה נבוכים ח"א ס"א — ולבעל העקרים דקך אהרת בזה — מאמר ב פ' כ"ח), ונקרא ג"כ „השם המיוחד" (סנהדרין ס), יען כי השם הזה מיוחד רק לבורא עולם בלבדו ומיחד עצמותו, בעוד אשר השמות האחרים שנקרא במו, כמו „אל", „אלהים", המה אך תארים לו ואינם מיוחדים לו לבדו, כי גם שופטים ומלאכים וגם אלהים אחרים יקראו בהם. ולבד זאת יכנוהו עוד במלת „אזכרה" (שם) ופעם יקראוהו „שם בן ארבע אותיות" (קדושין ע"א), וגם יוסף בן מתתיהו (Josephus) וידידיה האלכסנדרוני (Philo) יכנוהו „Tetra-grammaton", שפתרונו „שם בן ארבע אותיות". בספרים שנתחברו אחר חתימת התלמוד יקרא „שם הוי"ה", בתרגום אונקלוס — „שמא רבא", בתרגום ירושלמי — „שמא רבא ויקירא", בתרגום לתהלים (מ"ז ד) „שמא רבא וקדישא", ובספרי חכמי ישראל מימי הבינים יקרא עוד: „השם העצם", „השם הגדול", „השם המופלא", „השם הנעלם", „השם המעולה", „השם הנכתב ולא נקרא". בעלי הסוד ידברו עוד משם בן י"ב, כ"ב, מ"ב (קיד' ע"א), ע' (תרגום לשה"ש) וע"ב (סוכה מ"ה) אותיות, וכלם יוציאו ע"י צרופים שונים משם בן ד'. מהותם ועצמם של השמות האלה מכוסים בערפל. רש"י בפירושו לקדושין (שם) אומר על שם בן י"ב: „לא פירשו לנו מה הוא" וכן הוא אומר על שם מ"ב. רב האי גאון (טעם זקנים) ידמה כי הר"ת אב"ג ית"ץ וכו' של תפלת „אנא בכח" המיוחסת לר' נחוניא בן הקנה הוא שם מ"ב. השם כ"ב הוא אנקתם וכו' (רזיאל). על השם ע"ב יאמר רב האי גאון שאין אותיותיו ידועות (טעם זקנים). הראב"ע בפירושו לפ' תשא יפרש כי

השם ע"ב הוא מספר אותיות שם הוי"ה במלואן כזה: יוד=20; הי=15; ויו=22; הי=15 בס"ה ע"ב, ולדעת רש"י (סוכה מ"ה) הוא מצטרף מג' מקראות הסמוכים בפ' בשלח „ויסע ויבוא ויט", ששלשתם בני ע"ב אותיות (ע"ש). — שרש שם בן ארבע והוראתו בלשון הקדש הוא מן הדברים הסתומים וקשה לעמוד עליהם, וביחוד מפני כי אין אנו יודעים כעת תנועותיו ואיך לקרותו ולזאת נבוכו בו רבים מן המפרשים, אך פירוש הרשב"ם הוא קרוב לפשט הפשוט ונוסד על דקדוק הלשון, וז"ל בפירושו לפסוק אהיה אשר אהיה (שמות ג): „הוא קורא עצמו „אהיה" (כלומר השם) ואנו קוראים אותו „יהיה", „ויו" במקום „יוד", כמו: כי מה הוה לאדם". ובא השם הזה להורות יחס הבורא לנבראיו והתגלותו בעולם הנמצא ע"י שהוא מהוה כל הוה וממציא כל נמצא, ובא בזמן העתיד להורות כי אין סוף לאחדותו, כי הזמן העתיד „יהיה" הוא זמן בלי קץ ותכלה, ולכן הוא מכשר מאד לתאר את האין סוף. אולם הבורא בעצמו כאשר יתגלה לברואיו ידבר תמיד בפעל הזה בלשון מדבר בעדו; ליצחק אמר: גור בארץ הזאת „ואהיה" עמך ואברכך (בראשית כ ג); למשה אמר „אהיה אשר אהיה" — הדבור הזה איננו כפל הלשון בלי כונה, כי אם בא להורות לא לבד על יחוסו לנבראיו והתגלותו במעשיו, כי גם על יכלתו וגבורתו שהן ג"כ בלי גבול ותכלית, כמ"ש: „וחנתי את אשר אחן, ורחמתי את אשר ארחם" (שמות ל"ג), כי „מי יאמר אליו: מה תעשה?" (איוב ט) ולפ"ז יורה השם הנכבד והנורא הזה לא רק על מציאותו כי גם על השגחתו אל נבראיו והתגלותו עליהם ויכלתו וגבורתו לחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית. ובכן יורה לא על מושג אלוה-לאומי (National-Gott) כאשר נואלו רבים משונאינו ומנדינו לפרשו, כי אם על אל עולם (Universal-Gott), קונה שמים וארץ וכל צבאם, המחיה כל ומחונן ומרחם את כל, כי כלם מעשה ידיו. ואם צוה ה' למשה לאמר לישראל: „ה' אלהי אבותיכם שלחני אליכם" (שמות ג), כונתו על הברית אשר כרת ה' עם אבותינו להודיע שמו לכל באי עולם, למען ידעו ממזרח שמש עד מבואו את שם ה' וכלם יתנו כבוד לשמו ולזכרו כאמור: „ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (עי' כוזרי מאמר א י"א וכו'). — בנוגע להמקור אשר ממנו שאב משה את השם הנכבד הזה ומושגו, יחלטו חכמי העמים אשר עינם צרה בשל ישראל, כי משה לקחו מאת המצרים והכנענים, וראיתם בזה, כי בספרי מסתרי העמים האלה ועל מצבות זכרוניהם נמצא לפעמים השם הזה ככתבו, וגם הרומאים כנוהו „Jovis"; אבל ראיות כאלו חלושות הן למאד ובנויות על יסוד רעוע, כי מזה נוכל אך להוכיח כי הדברים הכתובים בספר התורה כנים ואמתים, כי בימים הראשונים היתה כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים וכלם בראשיתם ידעו את ה' למקטנם ועד גדולם, ואך ברבות הימים שכחו את ה' בוראם ועושם והחלו לקרוא בשם ה' לצבא השמים וכסיליהם, ואך משה הוא הראשון אשר החל לפרסם את שם הקדוש הזה ומושגו, אחרי אשר נשכח לכל באי עולם. הן אמת כי גם בספר בראשית המדבר מענינים וממעשים שאירעו טרם נגלה ה' אל משה נפגוש את שם הוי"ה, אשר מזה הוכיחו איזה מהמחדשים כי לפני כותב התורה היו שתי העתקות מס' בראשית — באחת מצא כתוב השמות „אל" „אלהים" ובשנית — השם „הוי"ה", אבל השערות כאלו אך קורי עכביש הנה. והאמת כי גם האבות ידעו את השם הקדוש הזה, אבל ידעו אותו אך בקבלה מבלי הבין סודו, ולזאת ההתגלות האלהית אליהם היתה אך בתאר ומושג „אל שדי", כאשר יורו הפסוקים המדברים מזה (בראשית י"ז, כ"ח, ל"ה, מ"ג), ורק למשה גלה את השם הנכבד הזה עם סודו העמוק ומושגו היקר (שמות ג) כאמור: „וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי הוי"ה לא נודעתי להם" (שם ו). אופן קריאת השם הזה נעלם מאתנו, מפני שגם בימים הקדמונים נחשב בעיני העם לחלול הקדש לקרותו ככתיבתו, ולזאת לא היה ידוע להמון העם אופן קריאתו, וכן יעידון גם חכמי ישראל שחיו בימי הבית השני, יוסף בן מתתיהו וידידיה האלכסנדרוני, כי בימיהם אך מעטים מבני העליה ידעו איך לקרותו, ולכן אך לשוא עמל החוקרים כעת לגלות המסך הנסוך על פני הענין הנעלם הזה ולדעת אופן קריאתו בימים ההם, והשערות חכמי העמים בזה אינן ראויות לשום אליהן לב, כי את כלן ישא רוח. כעת יודעים אנו רק זה, כי שם הוי"ה נקרא מאתנו (וגם בימי העתקת השבעים) לא ככתיבתו כי אם יחליפו קריאתו במלת „השם" או בשם „אדני" ואז ינקדוהו בתנועות השם הזה, או בשם אלהים ואז תבאנה נקודות השם האחרון הזה תחת שם הוי"ה. — מתי נתפשט איסור קריאתו ככתיבתו בין העם לא נודע אל נכון. אולם עוד יוסיפון וידידיה כבר דברו מהאיסור הזה כדבר ידוע לכל. ידידיה יאמר, כי רק פי החכמים ידע איך להגותו ורק אזן החכמים תשמעהו ולבם יבינהו. אבא שאול החמיר עוד באיסור הזה ואמר: כי ההוגה את השם באותיותיו אין לו חלק לעוה"ב (סנה' פ"י מ"א), והתירו לקרותו ככתיבתו אך להכהנים בברכם את העם בבית הבחירה בברכה המשלשת, לכהן גדול בעת העבודה במקדש ביום הכפורים (סוטה ל"ח, יומא ס"ו), ולהעד המעיד לפני הסנהדרין על אחד שברך את השם (סנהדרין נ"ו). אולם משמת שמעון הצדיק נמנעו גם הכהנים במקדש לברך בשם (יומא ל"ט) וברכו את העם בשם של י"ב אותיות; ואחרי כן כשרבו הפרוצים לא נמסר גם השם של י"ב אלא לצנועים שבכהונה, וגם המה היו מבליעים אותו בנעימת אחיהם הכהנים (קדושין ע"א—וע' מו"נ ח"א פ' ס"א וס"ב), ואז אסרו גם לכהן גדול לאמרו ביום הכפורים בקול גבוה כי אם בקול נמוך (ירוש' יומא פ"ג ה"ז). ולפי הנראה היה זה בימי אנטיוכוס עפיפאנוס, כאשר התפשטו האלגסטין (Hellenisten), שעליהם רמז דניאל „פריצי עמך" (י"א י"ד), „מרשיעי ברית" (שם ל"ב), שבזו ולעגו לאחיהם היהודים ולדתם ואחזו בשתי ידים אך במנהגי היונים, דתם וחכמתם, והרעו ליהודים יתר הרבה מאד מן היונים צורריהם. — האיסור להגות את השם באותיותיו כנראה לא נתקבל בין כת האסיים, כן מצינו שאסיי אחד רצה למסור לר' פינחס בר חמא את השם ור"פ לא רצה מפני כי לא מצא עצמו ראוי והגון לכך (ירוש' שם), ואם כי האיסור הזה התפשט בכל גבולות ישראל, בכל זאת רבים לא שמו לבם אליו, ולזאת החמירו חז"ל מאד באיסורו, וגם אחרי כן רבים מחכמי ישראל וביחוד בעלי הסוד לא היו נמנעים מלהגותו ולקרותו ככתבו. כן יספרו שר' חנינא בן תרדיון נגזר דינו לשרפה מפני שהיה הוגה את השם באותיותיו (ע"ז י"ח), ובעלי הסוד השתמשו בשמות היוצאים משם המפורש לעשות בהם נפלאות, לרפא חולים ולפקוד עקרות, להוריד הגשם והשלג מן השמים וכדומה מן הדברים אשר השכל הישר לא יסבלם, ולזאת רבים מחכמי ישראל לא נחה דעתם מדברי הזיה כאלה ויצאו נגדם במחאה גלויה (ע' מורה נבוכים ח"א ס"א); אולם בימי האמוראים עוד לא נשכח אופן קריאת השם הזה לגמרי, כאשר ראינו שרבא סבר למדרשיה בפרקא, אמר ליה ההוא סבא לעלם כתיב, כלו' צריך להעלימו (קדושין ע"א), וגם השתדלו אז להקל מעט איסורו ואמרו: כי אסרו להגות את השם באותיותיו אך בגבולים בלשון עגה (או אגא) כלומר שלא דרך כבוד (סנהדרין ק"א), או כגון אלין כותאי דמשתקעין בשמא (ירוש' סנה' פ"י ה"א). בכלל יש להחליט, כי עד המאה הב' לאלף הה' עוד היה ידוע אופן קריאת השם הזה בין יחידי סגלה מעמנו, ואך אחר הזמן הזה נשכח לגמרי, אבל לעתיד לבא — אמרו בתלמוד — תחזור העטרה ליושנה ויהיה נקרא שנית ככתיבתו כימי עולם ושנים קדמוניות (פסחים נ).

אֲדֹנִי־בֶזֶק, אחד ממלכי כנען שנלחם עם שבטי יהודה ושמעון אחרי מות יהושע ונפל שבי בידם, ויירשו את ארצו. כאשר עשה המלך האכזר הזה לשבעים מלכים שכבש, שקצץ בהונות ידיהם ורגליהם והיו מלקטים תחת שלחנו כן עשו לו, גמולו השיבו בראשו, וימת בירושלים (שופטים א ה ח), ולפי זה היתה עיר ממלכתו בחלקו של יהודה. ולדעת קצתם פקד שאול את העם בבירת המלך הזה, בבזק, בצאתו למלחמה נגד נחש העמוני (ש"א י"א ח).

אֲדֹנִיָּהוּ, 1) הבן הרביעי של דוד מלך ישראל שנולד לו בחברון מחגית אשתו (ש"ב ג ד). ויען כי לעת זקנת דוד היה הוא הגדול מכל בני המלך, כי שלשה בני דוד הראשונים: אמנון, כלאב ואבשלום כבר מתו בעת ההיא, לכן התנשא לאמר: „אני אמלוך" (מ"א א ה). וילך בדרכי אבשלום אחיו ויעש לו ג"כ רכב ופרשים וחמשים איש רצים לפניו (ש"ב ט"ו ו, מ"א שם), וכמוהו כן גם הוא חפץ לעלות למלוכה בעוד אביו דוד היה חי, וגם אז חלק לב העם לשנים: יואב עם אביתר הכהן היו אחרי אדניהו וימליכוהו על ישראל ויהודה תחת דוד אביו ויקראו: „יחי המלך אדניהו!", אולם נתן הנביא, צדוק הכהן, בניהו בן יהוידע אשר על חיל הכרתי והפלתי והגבורים אשר לדוד לא היו אחריו (ילקוט מ"א קס"ו). וכאשר נודע הדבר לדוד מהר להמליך בחייו את שלמה בנו שנולד לו מבת שבע למלך, ובכן היה קשר אדניהו הסבה למשות את שלמה בחיי אביו (הוריות י"א). וכל זאת באתהו מפני כי התרשל בחנוך בניו והניח להם לעשות מה שלבם חפץ, כי אלו כעס דוד על אמנון, אבשלום ואדניהו ולא נמנע מלהוכיחם על פניהם וליסרם, לא היה בא לשתוק כזה (קהלת רבה ז ג). וגם כאשר מת דוד, ושלמה בנו ישב על כסאו אחריו, לא ידע אדניהו להזהר, ויבקש לקחת לו לאשה את אבישג השונמית סוכנת דוד אביו, ויפצר בבת שבע אֵם שלמה להמליץ בעדו לפני המלך בנה, לתת לו את שאלתו הקטנה הזאת. אבל שלמה בחכמתו הבין כי דבר בליעל יצוק בזה, כי אדניהו אחיו הגדול עוד לא אבדה תקותו למלוך, ולו היה לבבו שלם עמו כי אז לא היה מבקש דבר כזה, כי ירוע הוא שאין הדיוט משתמש בשרביטו של מלך (סנהדרין כ"ב), וישבע שלמה כי בנפשו דבר אדניהו את הדבר הזה ויצו את בניהו בן יהוידע להמיתו (מ"א ב כ"ה). ואולי אך תואנה היתה מאת שלמה להמית את אדניהו, לבל יהיה לו למוקש בשבתו על כסא מלכותו (ילקוט מ"א קס"ו). 2) שם אחד מן הלוים ששלח המלך יהושפט לסוב את ערי ארץ יהודה, וספר תורת ה' עמהם ללמד לעם חק ומשפט (דהי"ב י"ז ח). 3) אחד מן השמונים וחמשה זקנים שכרתו אמנה בימי נחמיה התרשתא ובאו על החתום ללכת בתורת האלהים אשר נתנה ביד משה עבדו, ולשמור ולעשות את כל מצות ה' ומשפטיו וחקיו (נחמיה י ט"ז).

אַדְנֵי-הַשָּׂדֶה שם חיה ממין הקופים הדומים ביותר לבני אדם (Schimpanse—כלאים ח ח), ובמקרא נקראת אבני השדה (איוב ה כ"ג) ושתיהן אחת (לפי' רש"י שם, והירוש' (כלאים שם) אמר ע"ז „כר נש דטור" דחי מטבורו (ע"ש), והברטנורא פי' שהוא חיה ששמה „ידוע" ומחוברת בטבורה אל האדמה ולה צורת אדם וידים ורגלים כו' והיא הורגת וטורפת את כל הקרב אליה, ולפ"ז היא בריאה אגדיית שאינה בטבע. ואולם הרמב"ם פי' בהם שהן חיות הדומות לבני אדם, וע' תוס"א ת"א הערה ט').

אָדִינְיֶץ (Antoni Edward Odyniec), משורר פולני מההולכים בעקבות מיצקיעוויטש בטעם הרומנתיקה (ע"ע). נולד בש' 1804 לאביו תודוס (Tadeusz) במחוז אָשמינה (פלך ווילנא) ויחד עם מיצ' הקשיב לקח בבית מדרש החכמה בווילנא, ושניהם היו לעזר בהפצת הסגנון הרומנתי בספרות הפולנית, בכתבם שירי הגיון והשתפכות הנפש על פי משקל ידוע; שירים אשר יסודתם בספורי העם והגדותיהם (Ballady), ובהעתיקם שירי אבירי המשוררים: גאָטהע, ביירון ושיללער. אחרי הדפיסו בווארשא ובווילנא (1825) את שיריו ומליצותיו בשם: „Poezyje A. E. O.", העתיק את משכנו לווארשא ויוציא לאור מאסף ספרותי בשם: „Melitele" (בש' 1829—1839 בווארשא וליפסיא), אשר בו השתתפו הסופרים המובהקים: מיצקיעוויטש, סלאָוואצקי, זאלעסקי ואחרים; גם הדפיס אז את חזיונו „Izora". בש' 1829 נלוה עם מיצקיעוויטש בנסעו למסעותיו, ויבקרו שניהם את גאָטהע אביר החכמים והסופרים באשכנז ויתהלכו בכל ארצות אירופה עד ש' 1836. בעת ההיא הוציא לאור את העתקותיו: „Dziewica Orleańska" מאת שיללער; „Pieśń ostatniego minstrela," „Dziewica jeziora" מאת וואלטער סקאָט; „Mazepa", „Korsarz" מאת ביירון. ההעתקות האלה הנחמדות בסגנונן יצאו בששה כרכים ונדפסו בליפסיא ואח"כ בווילנא (1838—1843). בשובו לווילנא עסק שתי שנים בעריכת אֶנציקלופדיא כללית בל' פולנית. מש' 1840 עזר בעריכת „הציר הווילנאי" (Kuryjer Wileński) משך עשרים שנה. ספרים רבים חבר בעת ההיא והנכבדים שבהם הם החזיונות: „Barbara Radziwiłówna", „Felicyta", וחלק מספרו „Jerzy Lubomirski". מש' 1866 התישב בווארשא ויוציא לאור „מכתביו מימי מסעיו" „Listy z podróży" ויעזור בעריכת מכה"ע „Kronika Rodzinna". בש' 1874 הדפיס שנית את העתקותיו ויוציא לאור את קובץ שיריו יצירי רוחו. בשנות 1875—1878 יצאה לאור הוצאה מיוחדת ממכתבי מסעותיו אשר משכו עליהם עיני חכמי הספרות גם מעל לגבולות פולין, וימת בווארשא בש' 1885. מהספרים אשר נכתבו עליו בשפות אירופה ע' Zwei Polen in Weimar מאת Bratranek (ווינה 1870) המספר דבר היות מיצ' ואד' בבית גאָטהע.

אֲדֹנִי־צֶדֶק, מלך ירושלים בימי יהושע. המלך הזה עם עוד ארבעה מלכים ממלכי כנען יצאו להלחם עם הגבעונים על אשר כרתו ברית שלום את יהושע. ויהי כאשר צרו על גבעון, שלחו אנשי העיר אל יהושע המחנה הגלגלה, לבקש מלפניו כי לא ירף ידיו מהם ויושיעם מאויביהם. יהושע נפל פתאם על מלכי הברית ויך את חילם מכה גדולה וינוסו לפניו והמלכים נחבאו במערה במקדה. ויהי כאשר נודע ליהושע איפה הם נחבאים ויצו להוציאם מן המערה, להמיתם ולתלותם על עצים (יהושע י).

אֲדֹנִירָם, השר אשר על המס בימי שלמה (מ"א ד ו, ה כ"ח); לדר"ק הוא אדרם הנהרג בעת התחלקה מלכות ישראל בימי רחבעם (מ"א י"ב י"ח).

אָדֶנְסְהָלְם (Odensholm), שם אי בפלך עסטלאנד אשר לרוסיה, מזר' צפו' להאי דאַגאָ (Dagö), במבוא לשון ים הפיני, אדמתו בעברו הצפוני אדמת אבני סיד אשר משטף המים תלך הלוך וחסור שנה שנה; בדרומו הוא נמוך ומכוסה בחול רב הנערם ממשברי המים ושטף הגלים. על האי הזה עומד כפר, מושב השוודים, גם מגדל מאור לעוברי הים. יושבי האי רבם דיגים, גם צוללים מודדי עומק המים ומלחים מהירים במלאכתם. לפי דבריהם נמצא פה קבר אלילם אָדין (ע"ע) אצל שן סלע נורא, אשר יאמרו כי עליו חרות גם שמו.

אַדַנְסוֹן (Michel Adanson) חוקר בוטאניקי נולד 1727 בעיר אֶהס (Aix) בגליל פרובינצה בצרפת, וילמד בפאריז ידיעות הטבע מפי החכמים ריאומור (Réaumur) וגוסי (Jussieu). בש' 1748 הלך למסעיו לאיי קאנאריא ולמושבות הצרפתים על נהר סיניגאל (Senegal) באפריקה. כחמש שנים ישב שם ויתקור את טבע הארץ ההיא ותולדות עמיה, וידיעותיו אלה העלה על ספר „Histoire naturelle du Sénégal" (תולדות הטבע בסיניגאליא). עוד כתב ספר ובו סדר את הצמחים ויחלקם למחלקות שונות, אך ידיו לא עשו תושיה בזאת, אף שגם בספר ההוא גלה חדשות הרבה בטבעי הצמחים. גם כתב ידיעות נכבדות אודות דברים שונים: אודות העץ הנקרא „עץ-לחם-הקופים", שהוסב שם „אדנסוניא" (Adansonia *L.*) על שמו, ואודות חקי התנודות (Oscillatorien) ובש' 1751 גלה את הדג האלקטרי (Silurus electricus). בש' 1774 הציע לפני האקדמיא בפאריז לחבר ס' אנציקלופדיא שלמה, אך המה לא תמכו בידו והוא עמס את העבודה הזאת על שכמו, ויאבד רכושו בענין זה וידל מאד בעת המהפכה בצרפת. אז קצבו לו פרס מאת הממשלה אשר כלכל בו את נפשו כל ימי חייו עד יום מותו בפאריז 3 אגו' 1806 והשאיר אחריו כת"י הרבה אשר יצאו לאור אחד אחד אחרי מותו, ובש' 1865 הציבו למזכרת את סמל תבניתו מאבן שיש בגן הנטיעים בפאריז.

אֲדַנְסוֹנְיָא (Adansonia *L.*), מין עץ ממשפחת האדאני (Malvaceae), הגדל באפריקה ובאוסטרליא ונקרא ע"ש הח' אדנסון (ע"ע). אד' דיגיטאטה (A. digitata *L.*): עץ הלחם או עץ לחם הקוף (Affenbrotbaum), גבהו עד 22 מ', היקפו 47 מ' ויותר, צמרתו כחצי עגול נוגעת בתחתיתה לארץ ומדת אלכסונה עד 48 מ', עליו מפוצלים ובדיהם ארוכים, פרחיו פרחי אדאני גדולים, לבנים ויפים ותלוים על בדים ארוכים עד 1 מ'. רוב עתותי השנה יעמוד העץ ערום מעליו ורק פריו נשאר עליו. מראה הפרי כמראה צבע אפר כהה בתבנית אבטיח, ארכו עד 45 צ"מ ומחמשה עד עשרה תאים לו והוא מכוסה בקליפה קשה. בשר הפרי יבש לבן ומתפרך ובתוכו חרצנים רבים כהים. העץ אשר מצא אדנסון הוא לפי חשבונו בן 5,150 שנה. הוא

עץ אדנסוניא ובכחיו ופריו.

נמצא הרבה במזר' ובמער' אפריקה ע"נ סיניגל, בסודאן, בנוב ובאביסיניא נגבה עד אנגולה ויאור נגאמי, גם נטעו אותו בהודו המז' ובהודו המער', ובכל מקום נכבד ויקר הוא מאד ליושב הארץ אשר הוא בקרבו. באפריקה המערבית יבנו ממנו הכושים בניניהם ויקברו בתוכו את מכשפיהם אשר לא יאבו לטמא בעצמותיהם את הארץ, בשר המתים יחרב וייבש ויחנטו כן מעצמם. באפר' המז' יהיו העצים האלה, אשר רבים בהם נבובים, למכלאות צאן; עליהם יאכלו בסנגמביא כמיני לפתן, גם יערבו אותם במאכלים שונים והיו לתרופה להמעיט את הזעה. ממיץ הפרי החמוץ מעט יעשו משקה מקרר ומשיב נפש ויסחרו בו אל ארץ כתרופה לקדחת. עצו רך וסגופי, בקליפתו ישתמשו ג"כ כתרופה לקדחת. הנירין (Fasern) אשר בין קליפתו ועצו יטוו לחבלים ועבותים חזקים מאד. A. Gregorii *Fr. Müll.* באוסטרליא הצפונית דומה מאד לעץ הלחם, אבל קטן ממנו, וגם בפריו ימצא מיץ חמוץ וערב לחך אשר יעשו ממנו משקה טוב.

אֲדֶנָסְטִילֶס (Adenostyles *Cass.*), סוג צמח ממשפחת פרחי הסלים (Compositae). אחדים מחוקרי הטבע ייחסו אותו על סוג קאקאַליא (Cacalia—ע"ע).

אֶדֶנְקִירְכֶן (Odenkirchen), עיר במחוז דיסלדאָרף בפרוסיא, ע"נ ניערס וע"י מסלת הערנע-עסען-שטאָלבערג ומ"י 8,778. שם בית חרשת למטוה צ"ג ומשי ולצביעה ועבוד עורות. אָ' נחשבת לעיר מש' 1856.

אִדַס (Idas), אחד הגבורים הקדמונים בארץ יון, בן אַפַאַריוס (ע"ע, וע' דיוסקורים).

אָדִסֵאוּס (Odysseus), והרומים יקראו לו: Ulysses או (Ulixes) מלך האי אִתאקה ואחד מגבורי היונים המצוינים במלחמת טרויא. בתולדותיו ודברי ימיו הכתובים בספר „אודיסיי" (Odyssee) אשר להומירוס, נראה אהבת היוני לעמו, חכמתו וערמתו, יתרונו ומגרעותיו יחד. אָד' היה בן לאערטס (Laërtes) ואנטיקליא (Antikleia) ובעל פינילופה (Penelope) אשר ילדה לו את תילימאַכוס (Telemachos). בשלות אותו אביו למיסינה (Messene) לקחת מאתם כסף ענושים על דבר אשר גזלו עדרי ארצו, פגש את איפִיטוס (Iphitos—ע"ע) אשר נתן לו קשת נפלאה ומהללה. בהתאסף מלכי יון להלחם על טרויא, פתה אגמימנון את אָד' לארת לחברה אתם במלחמה. אך טרם נפתה אד' לבוא בקשרי מלחמה נסה להשיב את הילינה היפה בשלום, ולזאת הלך לעיר טרויא, אך שב משם ריקם. על פי הגדה מאוחרת היה פילומידים המסית אותו להלחם בטרויא. בשתים עשרה אניות בא אָד' למלחמה בעמדו בראש החיל שבא מאי קיפַאֲלוניא (Kephalonia) ובמלחמתו הראה את גבורתו וערמת לבבו לרגל ולחקור את מערכות האויב. בקסם אשר על שפתיו הצליח לעשות שלום בין אגמימנון ואכילס הגבור (ע"ע), ואחרי מות אכילס השיג את כלי נשקו הנפלאים, והדבר הזה המר את רוח הגבור אַיאַקס (Ajax) עד כי קץ בחייו ויפול על חרבו וימת. בעצת אָד' נעשה סוס-העץ אשר על ידו לכדו את טרויא, והוא עם מיניליאוס הגיחו משם ראשונה על בית דייפוֹבוֹס (Deiphobos) בן המלך פריאַמוס אשר לקח את הילינה לאשה אחרי נפול פארים אחיו במלחמה, ויבקיעו את הבית אליהם וילכדוהו. — אחרי אשר הרסו היונים את טרויא וישימוה תל שממה, ירד אָד' באניה לשוב לארצו, ויתע על דרכו כעשר שנים. המשורר הומירוס יתאר בספרו „אָדיסיי" את כל התלאה אשר מצאתהו על דרכו—כי אניתו נהדפה לחוף תרקיא (Thrazien) אל עם הקיקונים (Kikonen), שם אבדו לאָדיסיי 72 איש, גם נפל ביד הענקים הנקראים קיקלופים (Cyklopen—לפי דעת סופרים אחרים הוא העם אשר ישב על חוף המערבי לאי סיציליא), וששה מאנשים היו לברות להקיקלופ פוליפֵעם (Polyphem), אשר רק עין אחת היתה לו. אך אָד' מלט נפשו ממנו בערמתו, כי השקהו יין לשכרה עד אשר נפלה עליו תרדמה, ואז נקר לו את עינו האחת וכן נמלט מידו. במעשהו זה העלה עליו חמת פוזידון אליל הים, אבי הענק ההוא, ויהי לו לשטן על דרכו. — אחרי תלאות רבות הגיע אָד' אל אחד איי אאולוס. מלך האי ההוא (Äolos) אשר הפקידהו צאֶוס (Zeus) להיות למושל על הרוחות, קדם פניו בכבוד וישלח אתו רוח מערבית לנחותו אל ארץ ממלכתו, ולבל יסתערו עליו יתר הרוחות צרר אותן בנאד ויתנהו בידי אָדיסאוס. אך בהגיע אניותיו קרוב אל חוף אִתאַקה פתחו אנשיו את הנאד, כי דמו למצוא בו מטמונים וכל הון יקר, ותתפרצנה הרוחות הסגורות בו ותשאנה את אניותיו שנית אל האי אשר ממנו יצאו, ומשם גורשו בחרות בם אף אאולוס, ויפלו בידי הענקים הלסטריגונים (Lästrygonen), אוכלי אדם, אשר טרפו הרבה מאנשיו, ומכל אניותיו נשארה לו רק אניתו אשר ישב בה. משם נמלט ויבוא אל אי האשה הקוסמת, הנודעה בשם קירקה (Circe), ותעצרהו אתה זמן כביר ואת אנשיו הפכה לחזירים, אך בישע ימין הירמים (Hermes, אליל המסחר), התגבר אָד' עליה. לאחרונה יעצתהו לרדת אל ממלכת אלהי השאול (Hades) ולשאול שם את פי טיריזיאַס (Tiresias) המגיד עתידות, אי זה דרך יבחר לו לשוב בה אל ארץ ממלכתו— ויעש א' כדבריה. בהיותו על האי אשר לבנות הים, הנקראות סרניות (Seirenes — צודות את יורדי הים במתק זמרתן ומושכות אליהן וממיתות אותם) הציל א' את אנשיו מידן בסתמו את אזניהם בשעוה לבל ישמעו מנגינותיהן. ובעברו בים בין סלעי סקילה (Scylla) וחאַריבדים (Charybdis — ע"ע), אבדו לו ששה מאנשיו. אחרי כן בא לאי טרינאַקריא (Trinakria— הוא האי סיציליא) אשר להיליוס (Helios—אליל השמש). בעת ישן אָד' הרגו אנשיו הרעבים בני בקר מעדר אלהים

ויאכלום, ויחר בם אף צאוס, וישלח בם את להט הברק בהיותם באניה בלב ים ויפוצץ את האניה וכל אנשיה טבעו במצולות ים. יחיד וגלמוד בא אָד' באניתו הנשברה אל האי אָגיגיא (Ogygia) ושם קרבתהו הנינפי קאַליפסה (Ka-lypso) באהבה רבה, וישב אתה שבע שנים. לאחרונה כאשר גלה לה הירמיס חפץ האלילים: כי ישוב אָד' אל ביתו, עשה לו אָד' דוברה וירד הימה. אך פוזידון אויבו למן היום אשר נקר עין פוליפֿעם בנו, הכה בים גלים והגלים הדפו את אָד' מהדוברה. אז פרש אָד' ידיו לשחות ויבוא עיף ויגע אל חוף ארץ הפאֶאַקים (Phäaken—הוא האי קורפו), שם פגשה אותו נוסיקיא (Nausikaa) בת המלך אַלקינואוס (Alkinoos) ותביאהו אל אביה, ויחדה המלך בשמחה את פניו ויארחהו בביתו ובמתנות רבות שלחו באניה אל ארץ אִתאַקה (Ithaka). וישב א' מקץ עשרים שנה לארץ ממלכתו, וישמח לראות את פנלופה. אשתו אשר נשארה נאמנת לו ואת תילימכוס בנו, ואת האנשים אשר הסיתו את פנלופה להלקח להם לאשה ואשר ישבו בביתו ויכלו את רכושו בעת נודו, הוציא להורג. אודות ימי חייו האחרונים יספר הומירוס רק את אשר חזה תיריזיוס עתידות לו, כי ינוב בשיבה טובה ויבוא בכלח אלי קבר. ולפי הגדה מאוחרת הורד בדם שאולה, כי תיליגונוס (Telegonos—ע"ע) בנו, אשר נולד לו מהקוסמת קירקה, הלך במצות אמו לחפש עקבות אביהו, ובבואו לאַתאקה ערך אד' אתו מלחמה על החריבו את אי ממשלתו, וימיתהו תיליגונוס, כי לא ידעו זה את זה. חרשי צירים מאז מעולם תארו בשרד את מסעות אד' וקורותיו ועלילותיו, ויפארוהו בציורים נפלאים מעשה ידי אמן.

אֳדֶסָּה (Odessa, Одесса), עיר המחוז בפלך חרסון (Хер-сонъ) יושבת על חוף הים השחור במעלות ‎46° 29′‎ לר' הצפ' ‎48° 24′‎ לא' המז' (מאי פירו—Ferro). בכל עניני הרשות יש להעיר אדסה ומסביה הנהגה בפני עצמה בשם „שלטון העיר" (Градоначальство) ואינה נכללת בשלטון הפלך החרסוני וחוג פעולתו. שלטון שר העיר סר למשמעת שר הגליל השליט במדינת „רוסיא החדשה" (Новороссій-скій Ген.-Губернаторъ). העיר אד' היא הנכבדה בכל ערי המסחר היושבות על מבואות ים השחור בנגב רוסיא ובמספר תושביה היא הרביעית בממלכה. עומדת במרחק 195 ק"מ מחרסון, 648—מגבול אוסטריה ע"י פאָדוואלאָציסק, 257—מיאַססי, 1,119—מווארשא, 1,845—מפטרבורג, 1,495 ממוסקוי. בש' 1886 היה מספר התושבים בערך 220,000 ומהם 70,000 יהודים, רבנים וקראים, 8,000 אשכנזים עם 10,000 פולנים ויתרם רוסים ויונים, ואנשי ארצות אחרות הרבים במספרם: צרפתים, איטלקים, אנגלים, ארמנים, רומינים ותוגרמים. העיר אד' נוסדה באחרית ש' 1794 אחרי אשר קם חבל הארץ לנחלה מתוגרמה לרוסיא בשלום יאססי (1792). על המקום אשר תעמוד עליו העיר אד' היום היתה 600 ש' לפני ספה"נ מושבה יונית בשם „איסתריאָן" (Istrion) עם נמל למעמד אניות בשם „איסיאַקאָן" (Isiakon) ונחרבה בימי תנועת העמים (ע"ע) במאה הד' והה' לספה"נ. התתרים בנו בקרבת המקום כפר קטן בשם חגי-ביי (Hadschi-bej). בשנות המאה הט"ז והי"ז לספה"נ נחשב חבל ים השחור מסביב לאד' אל מלוכת פולין וליטא הנאחדות עד אשר באו התוגרמים ויירשו את הארץ וישבו בה ובקרבת הכפר חגי-ביי בנו את המבצר „יני-דוניא" (Jeani-Dunja) עד אשר באה הארץ בגבול ממשלת רוסיא בשלום יאססי כאמור. בסוף ש' 1794 הוציאה הקיסרית עקאַתירינא II כתב הדת, כי במקום הכפר חגי-ביי ייסדו עיר ויבנו נמל לחוף אניות סוחר וצייי מלחמה ולקרוא העיר והחוף בשם „אָדסה" כשם עיר היונים „אָדיסאָס" (Odissos) שעמדה לא רחוק משם בימי קדם. שר הצבא „סובורוב" (Графъ Ал. Вас. Суворовъ) היה מיסד המבצר והאדמיראַל „די ריבאַס" (де Рибасъ) החל לבנות בשנה ההיא את החוף הגדול נכח „חגי-ביי". ויהי בהשמע דבר העיר החדשה, ויעלו המונים המונים אל אד' להאחז בה, ויגדל סחר העיר מיום ליום ותעל כפורחת עד אשר ברבות הימים היתה לשרתי בים השחור ומסחרה עלה למעלה על סחר טריעסט צרתה במשאה ומתנה בסחורות אֶרץ הקדם. בש' 1803 עלה מספר ת' אד' לסך 8,000. ובשנה ההיא נעשתה תמורה גדולה במעמד העיר ושנוי נמרץ בהתפתחותה בכל ענפי המסחר והעבודה — כי בא בשעריה הדוכס הצרפתי רישעליו (Duc de Richelieu) אשר נמלט מתוך המהפכה בצרפת וימצא מנוס לו ברוסיא, ובו בחר הקיסר אלכסנדר I לשומו לאב ולפטרון לעיר החדשה אשר בקצה נגב הממלכה; הוא בנה בה רחובות הרבה ויכלל יפיה בהיכלי הוד.

עד ש' 1815 ישב בה הדוכס ריש'; בחקיו הטובים הרים בה קרן המסחר ותרשת המעשה, ובצאתו כבר היתה אָדסה לאחת הערים המהללות בממלכה ומספר תושביה היה אז 25,000, וע"ז היה דברו לאמר: „בכניסתי מצאתי את אד' בנויה מעץ וביציאתי כלה מלאה בתי אבני גזית". בש' 1817 נעשה החוף באד' חפשי (Porto-Franco), אשר כל הסחורות היוצאות והנכנסות דרך בו אל גבולות העיר מסביב תהיינה פטורות ממכס, והדבר הזה הרים קרן המסחר בכבוד. החוף החפשי נתבטל בש' 1856 לרגלי שלום פאריז אחרי מלחמת-קרים, ובשנה ההיא נפתחו באד' שערי בית ספר גבוה (Lyceum) ללמוד החכמות והשפות. עד ש' 1830 היה שר המדינה ברוסיא החדשה ווראנצאָוו (Графъ Мих. Сем. Воронцовъ); גם הוא הרבה להיטיב לאד' וסביבותיה ובימיו עלה מסחר אד' עם צרפת ובריטניא למעלה ראש, ומספר תושביה נתרבה ותהי לעיר רבת עם ומלאה תשואות. בימי מלחמת קרים 1854/5 נגשו ציי-אדיר אשר לצרפת ובריטניא ממלכות הברית, אל אד' וימטירו עליה כדורי-נפץ וישימו שמות בחומותיה ובנינים רבים נהרסו אז עד היסוד. בימי המלחמה האחרונה בארץ הקדם (1877) באה אד' שנית במצור הים (Blokade), אך אניות המלחמה לא שלטו בה עוד לרעה בכלי מפצן, כי הסוללות הרבות על חוף הים והדיק אשר בנה שר הצבא טאָדלעבען (Фр. Эд. Тодлебенъ) המהלל בח' בנין המבצרים, היו למגן בעדה ולא נתנו את האויב לגשת באניות המלחמה אל הנמל ולשחת את העיר.

אד' בנויה בנאוה, חוצותיה רחבות וישרות עוברות דרך כל העיר ומקבילות אשה לרעותה ותחלקנה את העיר לחלקים מרובעים בזויות ישרות. בכל חוצותיה רצפת אבני גרניט מהוקצעות ומאורי האֵד יאירו בה. העיר תתנוסס על רמה גבוהה וישרה הנשענת אל הערבה (степь) אשר ברוסיא החדשה. הרמה הזאת תשקע לפאת ים כסלע מצוק בגובה 40 מ' על פני הים השחור. החלק היפה בעיר הוא הככר המתנשא על חוף הים. בקצה הרמה נמצאים כרים נרחבים (Boulevards) נטועים שדרות עצים רעננים לשות תחתם ומסביב להם ארמונות והיכלי חמד אשר חלונותיהם נשקפים אל הים וכלם נחמדים ונעימים בטוב טעם חכמת הבניה. מהמצוינים שבהם ליופי וחכמת חרשים הם: ארמון הנסיכים לבית נארישקין (ועתה בית שלטון גליל הצבא ברוסיא החדשה — Управл. Воен. округа Новороссійск. края). באמצע הככר הגדול אשר בקצה הרחוב „עקאַתירינא" תעמוד מצבת זכרון מנחשת-קלל ואנדרטי של הדוכס רישעליו על ראשה לאות תודה מאָד' להאיש אשר מידו לה כל עשרה וכבודה, ולעמתה נמצאות המעלות היפות (200 במספר) מעשה חכמת חרשים מאבן גרניט לרדת אל חוף הים. בקרן צפונית מערבית של הככר הגדול ההוא נמצא ארמון הנסיך ווראנצאָוו, ובקרן צפונית מזרחית בית אסף הסוחרים (Börse). מלבד הנמל אשר לאניות סוחר יש גם נמל לבקרת הבריאות (Quarantäne—ע"ע), אשר בו תעצרנה הספינות הבאות ממרחק, וביחוד מהודו המזרחית, לבקר את הנוסעים והסחורות המובאות אם לא דבקה בהם רוח משחית ומחלה מתדבקת. במבצר אשר למזרח העיר נמצא מקום פנוי למושב הנוסעים הסגורים ימים מספר עד תם בקרת בריאותם. מלבד הבנינים האלה עוד יצטינו ביופי וטוב טעם: בתי כנסיות הנוצרים, בית החולים הכללי (מחזיק 2,000 מטות). ביה"מ הגבוה והביבליותיקה אשר לעיר (בה 60,000 כרכים). בתי כנסיות היהודים הישן

והחריש (האחרון נפתח בש' העברה), בתי תיאטריות וכו' גם תעלת מים המספקת מים זכים וטהורים מנהר הדניעסטר לכל יושבי העיר. עד ש' 1865 היה הליציום מקור החכמה ללומדיה שם, ובש' ההיא נשתנה שמו ותכונתו לאוניוורזיטט בעל שלש מחלקות: לח' הפיזיקה והשעורים, לח' הבלשנות וחקר דה"י (היסתוריא-פילולוגיא) ולח' המשפטים (באוניוורזיטט נמצאה ביבליותיקה גדולה המחזקת 86,000 כרכים, מצפה כוכבים עם אחד התיליסקופים המובחרים באירופה, ובית אוצר דברים עתיקים בחקרי קדמוניות וידיעות הטבע). באָד' נמצאים 14 בתי עקד ספרים לאנשים פרטים וחברות שונות, שתי ביבליותיקאות לספרי עברית, של „בני ציון" ושל חברת „עוזרי המסחר", 13 הברות ללמודי החכמות היפות, 36 בתי מסחר הספרים הכלליים עם 5 בתי מסחר לספרי עברית, 25 בתי דפוס, 11 מכתבי העתים, מהם 6 יומיים: „Одесскій вѣстникъ," „Одесскій Листокъ," „Вѣдомости Одесск. Градоначальства," „Одесскія Новости," „Новороссійскій телеграфъ" עם „Odessaer Zeitung" ומה"ע הצרפתי פעם בשבוע „Journal d'Odessa", מלבד מה"ע לשבועות ולירחים. לחנוך בני הנעורים בבה"ס הכלליים נמצאים באד': שלש גימנזיות ושתי פרוגימנז' לתלמידים, בית ספר ריאָלי, בי"ס לידיעות המסחר, בי"ס החנוך למורים וכהני הדת השלטת, בי"ס לחניכי הצבא (Кадетскій корпусъ), בי"ס הזמרה והנגון, בי"ס ללמוד המלאכות, ושלש גימנז' לתלמידות. מספר כל בתי הספר לעם 200 ומספר התלמידים והתלמידות בכל בה"ס ההם 16,000. גם בתי-חסד למעשה הצדקה וחברות פועלי-טוב נמצאות באָדסה למכביר. בה גם בי"ד אפלציוני (ע"ע), בית משפט לעניני המסחר, בית מכס ראשי, שלטון בי-דוהר ראשי, בית פקידות הטיליגרפיא, מעון לארכיבישוף ומשכן להגינ'-קונסולים של כל ממשלות אירופה. בה רבו גם בתי חרושת המעשה: בתי רחים של קיטור, כורי ברזל, בתי מבשלות שֵכר, בורית וחֵלב, בתי מלאכה לשזירת חבלים, למעשה טבק ונרות ולעבוד עורות, ורבה מאד מכסת החטה המובאה אליה מוואָלהין, פאָדאָליא ואוקריינה, לשלחה לארצות תוגרמה, איטליא, צרפת, ספרד ובריטניא. מכסת התבואה היא פי שלשה על כל יתר הסחורות (עצי בנין, זרע פשתים, צמר, חֵלב ועורות בקר) היוצאות ממנה, והמובאות אליה הן: פרי ארצות רחוקות, פחמי אבן ותוצאות חרשת המעשה בחו"ל. מאז נעשו מסלות הברזל ברוסיא הדרומית הוסיפה אָד' עשות חיל ועלות למעלה. קצה המסלה המגיעה אליה סובבת אותה כחצי גרן עגולה ובה חמשה בתי נתיבות. בנינים גדולים ונכבדי ערך יבנו על החוף לתועלת סחר הים; רובם מחברת בעלי אניות הקיטור (Русское пароходное общество), שנוסדה שם בשנת 1858 להגדיל המסחר ולהאדירו. רוב משאה ומתנה של העיר תלוי בקציר תבואת הארץ; אך בכלל יגדל מסחרה משנה לשנה. בש' 1866 היתה מכסת הסחורה היוצאת ממנה בערך 31,490,000 רו"כ, והבאה אליה — 12,798,000, ובש' 1882 היתה הסחורה היוצאת בערך 61,871,000 והבאה — 46,205,000 רו"כ. — שלטון שר המדינה ברוסיא עם הנהגת עניני הצבא נמצאים בא', והגינ' גוברנ' הוא העומד בראש השלטון. הפלכים הנכנסים בגבולות רוסיא החדשה הם: חרסן, בסרביא (עיר הראשה קישינוב — ע"ע), טבריא (Таврич. губ. — עיר הראשה סימפירופול) ועקאתירינוסלב. לשלטון שר העיר באד' נחשבו כל פרוריה הגדולים אשר שם האחד „פערעסיפ" (Пересыпъ) והשני „מולדאוואַנקה" (Молдаванка) ומדת שטחה בס"ה $46\frac{2}{5}$ קמ"מ (43,158 דיסיאטין).

ישוב ישראל באדסה החל עוד בש' 1793 לפני הבנותה בתכונתה החדשה כנראה מהמצבה הנמצאת בביה"ק מיום י"ג אדר ש' תקנ"ב. השר די ריבאַס, אשר בש' תקנ"ה נגש אל בנין העיר החדשה והמבצר, קרא אל היהודים להתישב באָד' ויעש להם הנחות רבות. אז היה שם מספר בני ישראל 246 נפש. עוד בש' ההיא נתיסדה קהלת ישראל בעיר הצעירה הזאת, ובש' שלאחריה כבר נמצאו בה חברות „גמילות חסד של אמת" „בקור חולים", וגם בנו להם בית תפלה קטן אשר על מקומו בנוי עתה לתלפיות ביהכ"נ הגדול על רחוב „בזהויעווקאיא". בש' 1796 נבחרו לראשונה יועצי העיר (Magistrat) באדסה, ויבחר גם יהודי ביניהם; הוא היה היהודי הראשון ברוסיא שזכה לשאת משרה כבודה במערכות הרשות. בית החולים הגדול לב"י באד' נבנה בש' ה' תקס"ב, ובש' התקס"ט נתמנה הרב הראשון בעדת אדסה (ר' יצחק מבענדר). בש' תקע"ב פרץ דבר נורא בעיר וסביבותיה ורבים מב"י מתו במגפה. בימי שבת הדוכס רישעליו באד' (1803—1815) היו ימים טובים לישראל, כי הדוכס הנאור הכיר וידע את הטובה הרבה הצפונה לסחר העיר מהיהודים, וימשכם חסד וירב להיטיב עם כל איש הבא לגור באד' ויעש שלום בין אנשי העדה, ועד היום זכרו לברכה בפי כל יהודי אד' והסביבה. בימים ההם הרבו לבא שמה יהודים רבים מגאליציא וביחוד מעיר בראָדי, והבאים היו מצוינים מתושבי העיר מלפנים ברוח ההשכלה האירופית, ובבואם באה רוח הדרור והחפש אל עדת ישראל באד', ובראשית הימים עשו להם אנשי בראָדי עדה מיוחדה וירבו גם הם את סחר העיר ויעשו עשר רב, כי היתה הארץ מבֹרכת וסחר ים השחור היה גדול מאד. — ימי האשר והמנוחה לא ארכו ליהודי אד', כי בש' התקפ"א (1821) פרצו בה לראשונה פרעות נגד היהודים. בעת ההיא וכל ארץ תוגרמה ויון היתה כמרקחה, כי היונים התנשאו לפרוק עול תוגרמה מעליהם ורוסיא בעלת אמונתם עוזרה אותם בכל מאמצי כחה. השולטן מוראד II צוה ליסר את הכהן הגדול להכנסיה היונית בקונסטנטינופול, גריגיאור I (ע"ע), אשר ידע, כי הוא העומד בראש הקשר, ולתלותו על פתח ארמונו. ויסחבו אותו התוגרמים ברחובות העיר ובין ההמונים אשר רצו אחריו נמצאו גם יהודים. גופת הכהן הגדול השליכו אל הים השחור והיונים מהרו להוציאה בסירת דוגה ולהביאה לאד'. שם נספד הכהן כהלכה ונקבר ברוב כבוד כמת על קדושת האמונה והלאום, והקול נשמע באד' בין ההמון, היונים והרוסים, כי היהודים שלחו יד בנפש הכהן — אז התגודדו ההמונים ברחובות קריה ויתנפלו על היהודים ברגע אחד בכל חוצות העיר, ויבזו וישללו ויתעיבו עלילה, ויעשו שמות בבתי התפלה ורבים מהיהודים נפצעו ונהרגו, וידי אנשי החיל לא עשו תושיה ולא הצליחו לעצור בעד הפרעות, וימעטו וישותו רוב היהודים יושבי העיר מעצר רעה ויגון. אחרי הפרעות נתמנה לרב באד' ר' ראובן מזיט' וחתנו רמ"צ היילפערין אשר היה אח"כ רב העדה משך כמה עשרות שנים. בש' תקפ"ד בא לאד' הנסיך וואראנצוב, והוא שם לבו לראשונה אל דרכי החנוך בין ב"י ועפ"י חפצו והשתדלותו נפתח באד' בית הספר הראשון לב"י ברוסיא (מלבד ביה"ס לב"י בריגא) ע"י ר' אפרים זיטענפעלד מברלין ואח"כ ע"י ר' בצלאל שטערן מטארנופול. ביה"ס הזה היה למופת לכל יתר בה"ס שנוסדו אח"כ ככל משפטיו וחקותיו עם מעלותיו ומגרעותיו. גם מנהל ביה"ס הזה עזר הרבה מאד להתפתחות ההשכלה בין היהודים ברוסיא (ע"ע „אובּאַרוב" „שטערן", „אספת הרבנים") — כי דבריו היו נשמעים לשרי הממשלה. מאז והלאה היתה אד' מטרפולין להשכלת ישראל ברוסיא החדשה. בש' התקצ"ה (1835) נפתח באד' גם בי"ס לבנות ישראל, ומספר התלמידות עלה בשנה הראשונה עד 310. ההשכלה התגברה בין יהודי אד', אך דעת היהדות הלכה הלוך וחסור עד ש' 1859. בימי התקופה הזאת נתרבה מספר היהודים עד 30,000 ויותר. בש' הנ"ל בימי חג הפסח פרצו שנית פרעות באד' כי 280 עבדי אניות היונים, אשר שבו מגאלאץ ברומיניא אחרי עשותם שם הרג רב ביהודים לרגלי עלילת הדם, עלו על חוף אד' ואליהם נלוו החשוכים מבני עם הארץ ויפשטו על רחובות היהודים וישללו שלל ויבזו בז, ויהרסו בתיהם ויאבדו רכושם וכשלשים איש נהרגו ונפצעו. שלשה ימים ארכו הפרעות וגם ידי שר המדינה הרוזן „סטרוגאַנוב" אשר לבו היה טוב על היהודים לא עשו תושיה. אחרי הפרעות והמהומות האלה החלה רוח חדשה לפעם את משכילי היהודים באדסה, כי התעוררה בקרבם האהבה לעמם והחפץ להועיל ולהיטיב את

מצב הכלל בין אחיהם בני אמונתם. האות הראשון היתה צאת לאור המה"ע הראשון לב"י בשפת רוסיא בשם „השחר" (Разсвѣтъ) ע"י יוסף ראבינאָוויץ ואל' טרנופול (ע"ע). פעולת המה"ע בזמנו היתה גדולה ונמרצה, אך מפני סבות שונות חדל לצאת אחרי שנה, ועל מקומו החל לצאת מה"ע „ציון" (Сіонъ) ע"י דר' ל' פינסקער ועמנואל סאָלאָוויציג (ע"ע). בשנה ההיא החל שם לצאת לאור גם מה"ע עברי „המליץ" ע"י אלכס' צעדערבוים (ע"ע). המה"ע הזה ברא תקופה חדשה בקורות ההשכלה ברוסיא, ויהי לכלי מבטא לאלה החפצים לחדש פני היהדות ביחוסה אל החברה הכללית, וסופרים רבים אשר אחרי כן עשו להם שם בארץ כתבו לראשונה דבריהם ב„המליץ". אד' היתה אז מרכז למשכילי ישראל דורשי שלום עמם, ואז גוסדה גם הישיבה להרביץ תורה בין בני הנעורים. בעת ההיא נתקבל לרב העדה הדר' ר' שמעון אריה שוואַבאַכער (ע"ע). עדת ישראל הבראָדית לא התאחדה אחדות שלמה עם העדה הכללית, ועל כן נראה פרץ בהנהגת העדה. בימים ההם נגמר בנין בית הכנסת הגדול, אחד מהיכלי התפלה היותר מפארים בקהלות ישראל ברוסיא, ואז החלה פעולת ה' אברהם בראָדסקי (ע"ע) ביסוד בתי חסד וצדקה. בש' 1863 החל לצאת לאור המה"ע „קול מבשר" בשפת יהודית-אשכנזית ע"י ה' אלכסנדר צעדערבוים. שנות השבעים למספר הנהוג היו שנות הירידה להשכלת ישראל באד'. „המליץ" חדל לצאת לאור וההתעוררות הראשונה עברה ואיננה. בימי חג הפסח לשנת 1871 פרצו עוד הפעם פרעות נוראות באדסה נגד היהודים, וגם בפעם הזאת יצאה הרעה מאת היונים. ארבעה ימים ארכה המהומה, ואם כי דמי אדם לא נשפכו, אך היהודים התרוששו ורוב הונם היה לבז ולמשסה. בש' 1872 החל שם מה"ע לב"י לצאת לאור בשפת רוסיא בשם „היום" (Депь) ע"י א' ארינשטיין, אך לא האריך ימים ואחרי שנה וחצי חדל לצאת. הפרעות האחרונות באד' היו בש' 1881, בימי המהומות נגד היהודים בנגב רוסיא. מעת ההיא החלה התנועה „לישוב א"י" (ע"ע), ובאד' ישבו ויושבים גם היום ראשי העוסקים והמעוררים לענין הגדול הזה. באד' נמצאים בתי ספר לב"י מטעם הממשלה ומאנשים פרטיים מלבד בתי ספר למתחילים וחדרים רבים. בבתי הצדקה והחסד (כשלשים במספר) תוכל קהלת ישראל באד' להיות למופת לרוב הקהלות ברו"פ. בשנים האחרונות נפתח בית ספר אמצעי לתלמידי ב"י כמתכנת הלמודים אשר בהגימנאזיום ע"י המגיסטר ח' י' גורלנד (ע"ע). פרור היהודים היותר גדול באד' הוא מאָלדאוואנקא ומשנת הרמ"ב נתמנה שם רב מיוחד לנהל את העדה בדרכי תורה ודעת. מספר בתי הכנסיות באדס' 63 ומהם 13 מצויינים בבנינם והאחרון הנהדר והנעלה ביפיו נגמר בש' 1887. ע"ד העיר אדס' ותולדתה ע' Историческій очеркъ Одессы А. Орлова, Одесса 1885 ; Исторія Одессы, Смольянинова, Одесса 1853 ; Lettre sur Odessa, par Licorde, 1859 ;Wspomnienia O., Kraszewskiego,1846. ודברים נכבדים ע"ד תולדות קהלת ישראל באד' נמצאו בספרו של החכם Zschokke, Novellen und Dichtungen, B. VI, f. 284 fg. ובמאמרו של ר' דוד כהנא מאד' (ע"ע) „זכרון בספר משפחה" (כנס"י לשפ"ר ש"ר 784—792).

אדסון (Joseph Addison), משורר אנגלי, חכם וחוקר מצוין בכלכלת המדינה, נולד בש' 1672 בעיר מילסטין בנפת וויילטשייר (Wiltshire). בהיותו בן ט"ו שנה נכנס לבית מדרש המדעים באוקספורד; שם הצטין מאד בכשרונותיו הנפלאים וביותר ע"י שיריו והעתקותיו בל' רומי, ויתנו לו משרה נכבדה בבית הועד לחכמים הנק' ע"ש „מגדלינה"; משם הלך בש' 1699 לצרפת ולאיטליא ובש' 1703 שם פעמיו דרך ארצות שווייץ ואשכנז לארץ מולדתו. בש' 1706 היה לסופר ועוזר ע"י המזכיר אשר להממשלה. בש' 1709 נבחר לשבת בהפרלמנט ואח"כ היה למזכיר בבית פקודות נציב אירלאנד. מש' 1709 עד 1711 היה עוזר ע"י מו"ל מכ"ע נכבדים. מאמריו אשר כתב במ"ע ההם, מחקריו והשקפותיו על עניני המדינות, ומאמרי התוליו על העזובה הרבה במדינה ובעם, אשר כתב ברוח בקרת חדה ונמרצה—עשו לו שם גדול ע"פ חוץ. בש' 1713 הוציא לאור חזיון תוגה „קאַטאָ" (Cato), אשר מבין שורותיו התנוצצה בקרת חדה על סדרי המדינה; חזיונו זה התפשט חיש מהר בין העם ויהללו בשערים מעשהו. אחרי מות המלכה אנה בש' 1714 הלך אד' עם הרוזן זינדרלנד לדובלין בתור יועצו ואיש סודו. בש' 1715 נתנה לו משרה נכבדה בבית הפקודות אשר לעניני המסחר, ובש' 1717 היה למזכיר וסופר הממשלה, אך בטרם הוציא שנתו במשמרתו הנכבדה הזאת תקפה עליו מחלתו ותאלצהו לעזוב מקומו לאיש אחר. מת 17 יוני 1719 בעיר הולאנדהום אצל קיניגסטון ויקבר בהיכל הוועסטמינסטר. חבוריו המפוארים נעתקו גם לשפות אחרות.

אדסטוויזוס (Idistavisus) שפלה על חוף נהר וועזער הימני, מקום שם נצח גרמניקוס מפקד צבא הרומאים את שבטי האשכנזים (החירוסקים והגלוים עליהם) ואת שר צבאם ארמיניוס, אחרי אשר הכו אלה בהרומים מכה רבה בש' 16 לספה"נ.

אדסטרנגנטיא (Adstringentia), מלה רומית, הונחה ברפואה על סמים הצומתים והמחזיקים את העור הרך והקרומים והגידים, לבל יפלטו ריר או דם, כי סגלתם להתמזג עם חלבון הביצה שבמיץ הקרומים האלה לגשם בלתי מותך, גם יקפיאו את הדם, ועל כן יסתמו נקבי הנזילה, ומשתמשים בהם לחליי פליטה מרובה, כמו לקטרטון של העור הרירי, לשלשול, לזיבת דם מן הנחירים או מרקמת העור הרך, לחניכי שנים הרפויים, למכות טריות, לצמת את גידי הדם בהתחלת הדלקת לבל יתרחבו או לחזק קרומים העלולים להפצע בנקל ולזוב דם. הקור אמנם גם הוא פועל על דרך זו, וזולתו ישתמשו בכל הדברים האוצרים בקרבם את חמיץ הבורסי, גם באלכוהל, אלוין, בעופרת חמוצת-החומץ, בצינק חמוץ-הגפרית, בנחשת חמוצת-הגפרית, בכסף חמיץ-הסלפטר (אבן-השאול), בברזל-כלורי ועוד רבים כאלה (ע"ע „עוצרי הדם").

אדעה (Idee), מלה יונית, המציאה אפלטון לסמן בה את המושגים הרוחנים, והוא „השכל" שהזכיר הרמב"ם וכל פלוסופי עמנו הקדמונים, ובמשך הזמן באו שנוים רבים בהוראתה (ע"ע „שכל").

אדעוגרפיא (Ideographie), כן יקרא הכתב אשר אותיותיו לא יסמנו את הקולות כ"א את המושגים, ככתב החינים.

אדעל (Ideal), מורה על מציאת דבר בפועל, מוסרי או מדיני, מדעי או מלאכותי, שאליו תכלה ותכסוף נפש המבקשהו. אמנם בטבע לא נמצא דבר שיהיה שלם בכל מה שנדרש ממנו, ד"מ לא נמצא איש טוב בכל תנאי הטוב, כפי מה שהתבאר בחכמת המוסר, ולא סדור מדיני שיהיה בתכלית השלמות, ולא הכרה מדעית לאמתתה. אך כל ישע האדם וחפצו להיות מעשהו או מעשה אחרים שלם לפי רצונו, כי זה הוא ענין המלאכה בכלל לעשות ולתקן דבר כפי הנאות. אולם הא' בעצמו שונה הוא לפי רוח האדם בכל דור ודור, גם מלאכת חרשי אדם וחושבי מחשבות שונה בטעמה בכל דור ותקופה, ולכן יצדקו בצד מה המכנים תולדות המלאכות בשם תולדות תאר' של בני האדם.

אדעולוגיא (Ideologie)—חכמת הרעיונות, חדשוה הצרפתים בימי המהפכה, אשר דמו לשרש אחרי כל דעות עתיקות ומנהגים ישנים ולטעת חדשות תמורתם, ואותה קבעו התחת „חכמת מה-שאחר-הטבע" (Metaphysik). אולם במשך הימים היתה לשחוק, וכל פלפול הבל אשר לא בפעולה יסודה קראו אד', וביחוד כנה נפוליון I את המבקרים נמוסי הנהגתו, אשר בקורותיהם היו גם המה מאפע נגדו, בשם אדעולוגים.

אדעוקרטיא (Ideokratie), ממשלת הדעת, כן תקרא השטה בהנהגת המדינה, אשר רק על פי חקי הדעת והתבונה תשק, לא כממשלת בני הקדם אשר רוח המושל לבדו וחפצו ינהיגה; החפצים בממשלה כזאת ונוהים אחריה נקראו בשם „אדעוקרטים".

אֲדֶפְּט (Adept) מלה רומית, ופי׳: יורע סוד. הונחה בחכ׳ האלכימיאה על האיש שהתפאר כי הגיע כליל עד תכונתה, ובכן מצא את „אבן החכמים״ (ע״ע אלכימיאה) וידע את הסוד לעשות זהב ולהכין סמים לאריכות ימי האדם וכדומה. עתה משתמשים בשם הזה לכל הבא בסוד איזה חכמה או מדע או כתה דתית.

אֶדִפּוּס (Ödipus וביונ׳: Oidipus), לדברי הומירוס בשירו אֹדיסיי (Odyssee) היה בן לאַיוס מלך תיביאה (Theben), אשר נולד לו מאיפיקסטה (Epikaste או Jo-kaste) בת מנאֶקיאוס, לקח לו לאשה את אמו אחרי אשר המית את אביו, כי לא הוא ולא הם ידעו מה הוא להם. כאשר נודע לאיפיקסטה כי אישה זה בנה הוא, נחנקה ותמת, ואֶד׳ מלך עוד ימים רבים בתיביאה, אך אלילות הנקמה (Erinyen) חלקו לו חבלים באפן וצרות רבות ורעות מצאוהו. סופרי המיתולוגיא המאוחרים, ביחוד סופרי אתונה, שמו על האגדה הזאת נוספות וייפוה במליצותיהם ובחזיונותיהם עפ״י הדברים האלה: לאַיוס בן לבדקוס מלך תיביאה לקח לו לאשה את יוקסטה, בת מיניקיוס ואחות קריאון (ע״ע) ותהר לו. ויהי דבר האורים אל לאַיוס לאמר: „בנך אשר יצא ממעיך הוא יהרגך״, וישמור לאַיוס את הדבר בלבו. וימלאו הימים ותלד יוקסטה בן, ויקחהו אביו וידקור את שתי כפות רגליו ויתנהו, על יד אחד הסריסים להניחהו על ההר קתרון (Kithäron), למען יתם שם לגוע. אך הסריס חמל עליו ויתיהו ויתנהו לאחד מרועי פוליבוס מלך קורינת לאָמנו, והרועה הביא את הילד אל בית המלך, ותקחהו המלכה לה לבן, כי לא היה לה ולד, ותקרא את שמו אֶדיפוס לאמר: בעל רגלים צבות. ויהי כאשר גדל אֶדיפוס וישתומם בשמעו דבר מאחריו לאמר, כי לא בן המלך והמלכה הוא, ויתעצב אל לבו. ויקם ויעזוב את בית מלך קורינת ויבא עד דילפּי (Delphi), וישאל שם באורים לדעה מה יהיה לו. ויושב אליו דבר לאמר: „הנך הורג את אביך ילדך, ואמך הורתך תהי אשת חיקך!״. ויירא אֶדיפוס מאד ויצר לו ולא שב עוד לקורינת וילך לתיביאה, ויהי בקרבו אל העיר ויפגע במשעול צר את לאַיוס אביו, אשר לא ידע מי הוא. ולא אבה אֶדיפוס נטות מעליו, ויגער בו לאַיוס, ויחר אף אֶד׳ ויקם עליו ויהרגהו, ואחר כן בא העירה. ויהי כבואו וימצא את הספּינקס (ע״ע) הנוראה יושבת על ראש סלע על יד דרך ועוצרת את כל העוברים, בנסותה אותם בחידה, ואשר לא ימצא חידתה מות ימות מידה. רבים מאנשי המקום היו כבר טרף להספּינקס האכזריה בשל החידה הזאת. ואֶד׳ מצא את החידה ויצל את הארץ מרעתה, ועפ״פ קריאון בן המלך המת היתה המלוכה לאֶד׳, ויוקסטה אחותו אלמנת לאַיוס היתה לו לאשה — וכן באו דברי האורים על אֶדיפוס ועל בית אביו. ותהר יוקסטה לבנה ותלד לו שני בנים: עטיאוקלס ופוליניקס ושתי בנות: אנטיגונה ואיסמינה. אחר הדברים האלה היה דבר כבד מאד בארץ, ודבר האורים היה לאמר: רק אז תהיה הרוחה לארץ אם יעזבנה האיש אשר הביא עליה את הקללה. ויבקש הדבר וימצא על ידי החוזה טיריזיאס ועי״ הרועה הקורינתי, אשר לקח את אד׳ מידי הסריס. וכשמוע יוקסטה זאת ותצו אל ביתה ותחנק, ואֶדיפוס התודה קבל עם על חטאתו אשר חטא בבלי דעת, וינקר בידיו את עיניו ויקם וילך אתונה, ואת שבט מלכותו מסר לשני בניו כי ימשלו הם תחתיו שנה אחר שנה חליפות. ימים רבים היה אֶד׳ נע ונד בארץ עד כי בא לאחרונה אל חרש מצל, מקום מושב האימינידיות (Eumeniden—אלילות הנקם, ע״ע) על יד קולונוס (Kolonos) באתיקה; שם מלא צבאו, נרצה עונו, ויעלם מעיני כל בשר. אך מאֵרת אלהים אשר רבצה עוד על ביתו הפיחה רוח מדנים בין האחים עטיאוקלס ופוליניקס, ותבוא עליהם קללת אביהם על אשר הקשיחו לבם מחמלתו, ותבא חרב בשערי תיביאה ותך את כל בית אֶד׳ על יושביו חרם. — על האגדה הזאת נכתבו חזיוני-תוגה הרבה, מהם נשארו לנו לפלטה: „המלך אֶד״, „אֶד׳ על הר קולונוס״, „אנטיגונה״—מאת סופוקלס; „שבעה גבורים על תיביאה״ (מלחמת האחים)—מאת אֶשילס; „הפּיניקיות״—מאת איריפּי-דוס; בשפת רומית ישנם החזיונות: „אֶדיפוס״, „פֶאֶניסה״—מאת סיניקה, גם ציירים ויוצרי פסל הרבו להשתמש בתולדות בית אֶד׳, במצאם בו חפץ לפעליהם ולכשרון ידיהם.

אָדְפֵילוֹבְּס (Oddfellows, קרי אָדפּעלאָהס). בשם הזה תכונה חברה המתנהגת בהסתר (כעין חברת הבונים החפשים) שנתיסדה בלונדון במאה הי״ח (בחציה האחרון). יסדוה בראשונה בעלי מלאכה ומטרתה היתה רק לענג ושעשועים, אח״כ הציבה לה גם גמ״ח והשכלה (בין בני בריתה) למטרה. מלונדון רחבה ונסבה החברה בכל ערי אנגליא, והנה נפלה בה מחלקת, מפני שרבים מהחברים התקוממו על מנהגי הענג והשעשועים, וידרשו להסירם כלה ממטרת החברה, ועי״ז נפרד ממנה חלק גדול מחבריה (1813) וייסדו לבדם את האגודה המאַנשסטרית, אשר עתה היא הגדולה במספר (בע׳ 500,000). בש׳ 1819 נוסדה האגודה הראשונה לחברת הא׳ באמריקה (בממשלות הברית) ועד מהרה נוספו לה סניפים בכל הערים עד כי גדלה מאד, ועתה היא מצלחת ועושה חיל עוד יותר מהא׳ הראשונה (ראש מושבם שם הוא באַלטימורה). בש׳ 1851 נוסדה בה גם אגודת נשים וראשית מטרתה שמו להן: משען והשגחה לחולים. בש׳ 1870 נוסדה חברת הא׳ גם בארץ אשכנז וסעיפיה נטשו עד ארץ השוויץ וכעת יש להם ספר עתי מיוחד (שמו כשם החברה) היו״ל בליפסיא. לחברי הא׳ יש מנהגים מיוחדים וגם מבטאים ורמזים נסתרים.

אַדִפָּסִירָה (Adipocire), קרי אדיפּאָסיר), הוא מין חמר שמני, המתהוה מגופות המתים. על שדה קברות „Innocent“ בפאַריז היו קברים גדולים, עמקם 10 מ׳ ורחבם 6_2 מ׳, שנתמלאו במשך שלש שנים 1,000—1,500 ארונות שהושמו זה אצל זה וזה ע״ג זה, בעוד שהקברים נשארו פתוחים כל הזמן ההוא. גויות המתים שהיו בארונותיהם נשתנו יחד (חוץ מהעצמות והשערות) ויהיו למין שומן, אשר בדקוהו הרופאים המומחים וימצאו כי הוא מן בורית-אמוניאַ-קית. כי אמנם העור, השדים, השרירים והמות יתהוו לשומן, בעוד שהריאה והכבד והמעים והטחול והכליות והאֵם (Uterus) ירקבו ויכלו. קוברי המתים ידעו את החמר השמני הזה בכל זמן ומקום; כפי הנראה יתהוה ביותר אם תמצא גופת המת באדמה לחה שאין האויר יכול להגיע אליה, או מתחת למים נוזלים—וכבר נסו ויבחנו להרחיק מן שומן המתים את חמיץ-השומן (Palmitinsäure) ולהשתמש בו למעשה נרות וכו׳.

אַדֶפְּצִיָא (Adoptio), הוראה ידועה במשפטי הרומים, על האיש אשר יקח את אחד מילידי חוץ ויאמצו כבן לו. הלקיחה הזאת תחלק לשני מינים: אם היליד הזה עומד עדנה ברשות אבותיו, תקרא בשם אַדפציאָ; אבל אם הוא עומד כבר ברשות עצמו (ד״מ נער יתום מאביו) — אז תכונה בשם „ארוגציאָ״ (Arrogatio). האד׳ גדורה היא בגדרים רבים: להאיש שהוא אב לבנים, או אם הוא ר א ו י להוליד, אין הרשות לאמץ לו בנים זרים; האד׳ היא כחקוי מעשה הטבע ועל כן נדרש כי יהיה ר א ו י להקרא אביו (לכה״פ יגדל האב מהבן י״ח שנה); האפוטרופוס לא יוכל לאמץ לו את הנער שעמד תחת השגחתו, אם לא נתן דין וחשבון מאפוטרופסותו בארבע שנים מקודם; אשה עקרה שלא ילדה מעולם לא תוכל לאמץ לה בן; כן לא יוכל איש עני לקחת לו לבן את העשיר. האד׳ דרושה להתאשר גם על ידי בית המשפט, והאַרוגציא — ע״י פקודה מיוחדה מאת המושל. מלבד הסכמת האב והבן האד׳, דרושה עוד הסכמת האב המוליד, ואם אב אין לו — הסכמת אפוטרופסו. לבד מזה עוד החובה על בית המשפט לחקור אם לא תביא האד׳ נזק להנער שלא הגיע עוד לימי בגרות. ביחש הזכיות והחובות שיולדו בין האב והבן המתקשרים ע״י האד׳, תחלק האד׳ לשתים: אם הבן האד׳ הוא מיוצאי ירכו (עד כמה דורות למטה), תקרא „אד׳-שלמה״ (adoptio plena), אז יצא הבן מרשות אביו מולידו, ובא ברשות אביו האד׳ לכל דבר; כן השג ישיג הבן את כל משפטי משפחת אביו האד׳ וזכות

הירושה. לא כן הוא אם ילד זר יקח לו לבן, אז תקרא בשם „אד'-אי-שלמת" (adoptio minus plena), מפני כי הבן הזה נשאר גם אחרי כן ברשות אביו מולידו כמקדם, ולהאב האד' אין כל זכות או ממשלה עליו; ולעמת זה כל זמן שלא העבירו האב האד' מנחלתו בעודו בהיים הוא יורשו האמתי. אם אשה תאמץ בן לה, לא תשיג בזה כל זכות על הבן האד', רק היא חייבת במזונותיו וכבנה יחשב לה ליורשה. — בתלמוד אין כל יסוד להאד' בתור חק ומשפט, כי אם בדרך המוסרי נמצא (סנהדרין י"ט): „כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאלו ילדו". לענין ירושה מפורש יוצא מפי המשנה (ב"ב ק"ל): „האומר איש פלוני יירשני במקום שיש בת (והוא הדין במקום יורש אחר) לא אמר כלום, שהתנה על מה שכתוב בתורה" [על פי זה נראה, כי אם גם בענינים רבים לא מנעו בעלי התלמוד את עצמם מלקחת גם ממשפטי הרומים בדבר שהזמן גרמא, אבל במקום שהחק מפורש בתורה, לא נטעו נטע זר על שדה נחלתם]. — חקי האד' מצאו מהלכים בין הממלכות גם בעת החדשה, וכל אחת גדרה אותה בתנאים ידועים לפי ראות עיני מחוקקיה. — אצל העמים החיים חיי הטבע, תצא האד' לפעולה במנהגים מוזרים. האשה תראה את עצמה כמו בא חבל לה והמליטה בן; הבן הזה יינק אחרי כן את שדיה או את אגודלה. גם אצל היונים מצא המנהג הזה מהלכים עוד ימים רבים. — כי יקח איש לגדל ילד זר בתוך ביתו (Alumnus), אין להילד כל זכות מיוחדה על מיטיבו זה, ובכל שעה יוכל האיש להרחיקהו מעליו אם לא מצא חן בעיניו.

אֲדָר, שם לחדש השנים עשר (אסתר ג ז) לחשבון החדשים מניסן בכל עניני קדש, ולפרסים היה החדש התשיעי. הוראת שם זה רצו הקדמונים לבקש בלשון פרסי שהוראתו שם „איש", ונסמכו על כנוי אליל המולך בשם אדרמלך ששרפו לו בניהם באש (מ"ב י"ז), ויש שפתרוהו על הכוכב שבתאי, ונסמכו על התאר „אדרגזריא" (דניאל ג ג), שהם חכמי האסטרולוגיא, הרואים בשבתאי (ראש לז' כוכבי הלכת לדעת הקדמונים) וגוזרים על פיהו משפט גוי ואדם, (אדר הוא שבתאי (Saturn) בל' פרסי). אולם האחרונים נוכחו לדעת אמתת דברי הירוש' (ר"ה פ"א) ששמות החדשים עלו מבבל, ושפתם הלא גם היא שפת בני-שם, והוראת אדר בל' כשדים היא עבור ואפל, והוא נאות לחדש זה יותר, שהוא האחרון לימות הגשמים, לעמת חדש האביב הבא אחריו. והוא אחד משבעה שמות החדשים הנזכרים במקרא: ניסן, סיון, אלול, כסלו, טבת, שבט, אדר. ארכו לעולם כ"ט יום, ובשנת העבור שנתוסף בה חדש בן ל' יום לפניו, הנק' ג"כ בשמו אדר (ראשון), יקרא זה בשם „אדר שני", אדר ת' (תניינא, ירו' שקלים פ"א ה"ג) או „ואדר" (ע' ר"ה י"ט: תד"ה אדר, יסוד עולם מ"ד פ"א, לבוש החור סי' תכ"ח). והוא מקביל אל חדש פיבר' או מארט מחדשי הרומאים. ר"ח אדר לעולם שני ימים, ובעת שקדשנו החדשים ע"פ ב"ד הגדול, היו השלוחים יוצאים עליו מפני הפורים (ר"ה יח). באחד בו משמיעים על השקלים ועל הכלאים, ובארצנו מלפנים שלחו ב"ד בחדש הזה לתקן את הדרכים ואת הרחובות ואת כל מקוה מים (לסודם לבל יבלעו המים בקרקע, ויהיו מצויים לעוברי דרכים) ועושין כל צרכי הרבים (שקלים פ"א מ"ו); בז' בו נולד מרע"ה גם מת באותו היום לאחר ק"כ שנה (סוטה יב:); בי"ג בו מתענין זכר לתענית אסתר; בי"ד בו פורים לשוכני ערים הפרזות, ובט"ו בו „שושן פורים" לכל יושבי עיר חומה (מימות יב"נ), לזכר הנס שנעשה להם בימי אחשורוש, שע"ז אמרו: משנכנס אדר מרבין בשמחה (תענית כ"ט). וכל אלה באדר הסמוך לניסן, אם השנה מעוברת, ובאדר הראשון עושים רק „פורים קטן", (ע"ע פורים).

אַדָּר, שם עיר בגבול הדרומי בנחלת שבט יהודה, קרובה מאד לחצרון (יהושע ט"ו ג), עד שלפעמים שתי הערים האלה לאחת תחשבנה, ונקראות „חצר-אדר" (במדבר ל"ד ד); מקומה בפאת דרומית-מערבית לעיר קדש ברנע.

אֶדֶר (J. M. Eder), חכם כימיאי, נולד בש' 1855 בעיר קרימס (Krems), אשר על יד הדאנוי, ויהי (1882) למורה ת' הכימיאה בבהמ"ד למלאכת מעשה אשר בווינה. ספרים רבים חבר בח' הזאת וחקירות חדשות גלה בה, אך ביחוד חקר בסגלת האור על מזג החמרים ובמלאכת הפוטו-גרפיא. הוא המציא כלי „מודד האור" (Photometer) ע"י חמיץ אקסאל-כסף-החי, למוד בו את חזק פעולת אור החשוך שמאחרי צבע הדודאי אשר בחשמל. חברת חרשי ציור-אור אשר בווינה הנהילתו כבוד גם העניקה לו מטובה, בהדפיסו ספרו ע"ד הפוטוג' ע"י מלחי-צבע; גם כתב ספרים על דבר פעולת אור הצבעים במזג החמרים, ועל דבר הסלפטר והפירוקסילין, ועל אדות בחינת הטהיי. ספרו „Ausführliches Handbuch der Photographie" הוא משולם מכל אשר לפניו בח' הזאת, נדפס בהאלע 1882. רבים מספריו נעתקו לאנגלית וצרפתית.

אֹדֶר (Oder, רומית Viadrus, סלאוית Vjodr), אחד הנהרות היותר גדולים באשכנז, מוצאו ממדינת מוראביא בגבה 553_{84} מ' על פני הים, בקרבת העיר הקטנה ליעבויא, 22 ק"מ מזרחה לעיר אולמיץ, בין רכסי הגבעות המחברות את זרוע הקרפטים מערבה עם הררי מוראביא-שלזיא הנקראים „Bergzug des Altvaters". אחרי עברו 45_5 ק"מ יגיע הנהר א' אל גבול אוסטריא, ובארך 30 ק"מ יהיה הוא הגבול לשתי הארצות. מאחרי העיר אדרבערג הוא בא בגבול פרוסיא ובה הוא שוטף עובר לארך 766_5 ק"מ: 430 ק"מ במדינת שלזיא, 236 ק"מ בנפת בראנדענבורג צפונה מערבה ושם ימצאו בו איים רבים, 100 ק"מ שוטף לפאת צפון במדינת פומיראניא, ששם יחלק לפלגים הרבה המשתפכים אל הים הקדמוני. הנהר בחלקו העליון עד אדרבערג (בגבה 195_{88} מ' על פני הים) יעבור דרך בקעה עמוקה; בחלקו האמצעי עד גלאגוי באכה ברעסלוי (בגבה 112_5 מ') עובר דרך ככר רחב מלא בצאות ואחים ויערות. ממקום אשר ישתפך בו נחל קאצבאך יגבהו מעט עברי הנהר והנהו עובר בין גבעות חול וחמר עד גלאגוי (בגבה 71_{98} מ'). בקצה מרוצתו עובר הוא ע"פ רוב דרך בקעות פוריות וכרים נרחבים. מאחורי פרנקפורט יעבור על פני בקעה שפלה, ארץ צפתו, הנקראת בשם „בצעי האדר" (Oderbruch), אשר מ"ש 64,000 ha, ורחבה 15 ק"מ עד ווריזען, פרייענוואלד ואדרבערג. המקומות האלה נודעים לתהלה בירק כרים ובמרעה טוב, אך תמיד הם בחזקת סכנה, כי בשפלה המה וצפוים לשטף מים רבים, ובעבור זה הרבו עשות שכר ומחיצות ותללים, לבל יעברו המים את גבולם. אחרי הבקעה השפלה יעבור הנהר דרך גבעת הארץ הצפונית, ששם יגיעו עבריו היפים לגבה 100 עד 140 מ' (אצל שוועדט, שטעטין) ואז יחלק הנהר להמון פלגיו. מאחרי שוועדט אצל פידיכאוו יחלק לשתי זרועותיו הראשיות: הזרוע המזרחית תוסב שם קראניכשטראם עד גרייפינהאגען, משם תקרא בשם רעגליץ הגדולה (או צאלשטראם), ובהגיעה קרוב לשטעטין תשתפך ביאר הגדול (54 קמ"מ) „דאמשער-זעע"; זרועו המערבית נקראת על שמו (אדר) ושולחת פלגיה: פארניץ ודומריץ (ארך שניהם 5 ק"מ ובהם אניות יהלכון) מזרחה אל היאר ההוא, והיא עוברת אל קצה היאר צפונה, במקום אשר חלקו (מוסב שם „פאפענוואסער", 26_9 קמ"מ) מתחיל ע"י העיר פאלין ומגיע עד המפרץ הגדול (930 קמ"מ) הנקרא „פאמער-שער האף" או „שטעטינער האף" (ע"ע), וכהתמו לעבר בו יתחלק לשלשה נהרות: דיווינהאף (ע"ע), זווינע (הזרוע הראשית למעבר אניות — ארכה 21 ק"מ) ופעענע (ע"ע) הסובבים לאיי וואלין ואוזעדאם וישתפך (אחרי עברו בס"ה דרך 864 ק"מ) אל הים הקדמוני. — הנפות אשר הוא עובר בהן מלאות נחלים ונהרים נכבדי מים המשתפכים אליו בהיות רכסי הרי הסודעטים (ע"ע) מגבילים אותם מנפות הדאנוי והעלבה. ושטחן בס"ה 115,560 קמ"מ, מהן 6,607 בחלקה של אוסטריא.

הנהר א' אצל ראטיבאר בשלזיא העליונה (בגבה 180 מ'

על פני הים) יצלח רק לאניות שיט, מקאָזעל והלאה (בגבה 164) למעבר אניות בינוניות, ומברעסלוי והלאה תלכנה בו אניות גדולות טעונות משא עד 1,000 ככר. בכלל יצלח למעבר אניות מהלך 772 ק"מ, אך החול הולך ונצבר בו זה כמה להקטין מדת עמקו. עומק הנהר בזמן הרגיל הוא אצל גלאָגוי רק 0,9 מ', מגלאָגוי עד שוועדט—1 מ'; רחבו אצל ראטיבאָר 30 מ', אצל אָפּעלן—78, בריג—132, ברעסלוי—176 ובארץ צפתו (Oderbruch)—250 מ'. הוא מחובר עם נהר האַוועל ע"י תעלת פינאָוו (57_{85} ק"מ), ועם נהר שפּרעע לפני העיר פֿרנקפֿורט ע"י תעלת „פֿרידריך ווילהעלם" או „מילראָזע" (22_{75} ק"מ). עוד תעלה שלישית, הנקראת ע"ש „פעטרי" או „אָדר החדש" והמקצרת מהלכו מן 45 למהלך 19 ק"מ, נעשתה בש' 53—1746, והולכת מכפר גיסטעביזע אשר מאחרי קיסטרין עד הכפר האָהענזאַטען, ששם תגיע אל הנהר. ציד הדגים גדול בנהר אָ' מאשר בנהר עלבה. הנחלים והנהרות הנופלים בהאָ' משמאל לו הם: אָפּפּא, ציינא, האָצענפלאָץ, הנייסה השלזית, אָהלאוי (המשתפך בו אצל ברעסלוי), לאָהע, ווייסטריץ, קאַטצבאך, בובער (המשתפך בו אצל קראָסען) הנייסה הלוזיצית, פינאָוו, (שממנו יוצאת התעלה המחברת את האָ' עם ההאוועל), וועלזע, אוּקער ופעענע; וימינה לו: אָלזא, רודא, בירא‍וקא קלאָדניץ (לו תעלה בארך 45_{66} ק"מ), מאלאפאנה, שטאָבער, ווידא, באַרטש, אָברזקה, פלייסקה, אַילאנג, וואַרטהא (המשתפך בו אצל קיסטרין והמחובר מימינו עם הווישלה ע"י נהר נעצה המשתפך בו, שממנו יוצאת התעלה הברומבער-גית והולכת עד הווישלה) מיעציל, טהוע, פלאָנע (ביאָר דאמשער), איהנא וסטעפעניץ (שניהם ביאר פאפענוואסער). הנמל הראשי לנהר אָ' הוא נמל שטעטין אשר אצל סווינעמינדה על האי איזעדאָם. — האָ' נכבד מאד בערכו בימי מלחמה, כי יצלח להעביר בו את החיל והכבודה אשר לרגליו, גם למבטח משגב מפני האויב ע"י מבצרי גראָסגלאָגוי, קיסטרין וסווינעמינדה, הבנוים על פניו.

אִדַר (Idar), עיר בנסיבות בירקענפֿעלד אשר לאָלדנבורג, ע"נ אַדר ועל מורד הר הוֹכוואַלד הימני. שם בית מועצה לעניני מלאכה וחרשת המעשה, בתי ספר שונים ובית למוד מלאכת הציור לבעלי אומניות. מ"י 3,742, העוסקים על הרוב במלאכת לטישת אבנים טובות, אבן אַגט ופניני זכוכית, כפתוחי חותם ובמלאכת עדיי זהב מזויף.

אִדְרַבּוּלוּס (וּבל' יון Hydraulis), כלי נגון ידוע אצל הקדמונים ופתרונו עוגב של מים (ירוש' סוכה פ"ה ה"ו) ובערכין (י"א) נקרא הרדבלים (ועיין מוסף הערוך בערך הורדילוס). בכלי זה לא היו משתמשים במקדש שבירושלים מפני שקולו ערב ומערבב את הנעימה (ערכין י"א).

אֲדֶרְבֵּיגַן או אַסרביגאַן (Aderbeidschan, Aserbeidschan, Адербайжанъ), חבל ארץ בפרס בקרן מערבית צפונית הנקרא גם כן ארמניא-הפרסית (מלפנים היה בחלקה של מדי) ונכבד מאד בחרשת המעשה ובכל מסחר ומשלח יד ועל יושביו אומרים כי הם החרוצים והנבונים בכל ממלכת פרס. גבולות הנוף המה: מפאת דרום — מדינת קורדיסתן הפרסית (מחוז ארדילן) ואיראַק אַגמי (Irak Adschmi) או מדי העתיקה; מזרחה — חבל ארץ טאַליש (Талышинъ, בגבול רוסיא) וגילן (Ghilan, מחוז פרסי, שניהם על חוף הים הכספי); מערבה — קורדיסתן התוגרמית עם נפות וואַן ובאַיאַזיט; צפונה: חבל ארץ רוסיא אשר מעבר להררי קוקז (Transkaukasien, Закавказскія владѣнія) ונהר אַראַקס שוטף ועובר בין גבולות הנוף אַדרב' וגבולות רוסיא. נמצאת בין 37^{0}—39^{0} לר' הצפ' ובין 42^{0}—45^{0} לארך המזר' (מאי פירו—Ferro). היא רמת המישור ומרכסי ההרים העוברים בה מסתעפים שני סלעים מוצקים השופעים ויורדים מול ים הכספי. בקרן מערבית צפונית מתנשא ההר ארדט (ע"ע). בבטן הרריה נמצאים מיני מחצבים ומתכיות לרוב, גם מעינות רבים יוצאים מהם, אשר מימיהם מכילים בקרבם חלקי גפרית ומלח עם מתכיות שונות; בסביבות יאר אורמיא (ע"ע) נמצאים 37 מעינות מים חמים, אשר חמם מגיע למדרגת 17^{0} C., וברגלי ההרים נמצאות שכבות אבני סיד הרבה מאד וגם מעינות נפט למכביר. מ"ש בערך 105,000 קמ"מ. מזג האויר משתנה לפי תאר פני האדמה בהרים ובעמקים. בחרף יקרה לפעמים קור חזק עד "18 למטה מנקודת הקפאון, לעמת זה חזק החום בקיץ והאויר בכלל יבש וטוב לבריאות הגוף. מספר התושבים עולה עד 1,000,000. שליש מהם קורדים ותוגרמים. בדורות קדומים היה הנוף הזה מקום מלחמות רבות ועצומות בין עמי אזיא המערבית, על כן מצטיינים יושביו עד היום ברוח גבורה וחפץ הקרב יותר מכל בני פרס. גם בתכונת רוחם ומזגם נבדלו מאלה, בהיותם בעלי רוח כהה ומתונים בכל מעשיהם, בעוד שהפרסים הם עליזי גאוה ונמהרי לב. בכלל קרובים הם בתכונת רוחם יותר אל התוגרמים מאל הפרסים. גם רועים נוסעים בעדר ופושטים ידיהם בעוברי ארח לשלול שלל נמצאים בארץ.

בימים הקדמונים היתה ארץ אדרביגן חלק מדי העתיקה. מימי אלכסנדר המוקדוני נפרדה ממדי הדרומית ותקרא אז בשם „אטרפטיני" (Atropatene). בימי המלכים הארזסים (ע"ע) אשר מלכו בארמניא הגדולה נחשבה ארץ אד' לחלק המחוז וואַסבוראַגאַן (149 לפני ספה"נ עד 428 לספה"נ) אז בא בידי המלכים הסאסאַנים (ע"ע). במאה הז' לספה"נ כבשוה הערביים. בראשית המאה הי"ג עלו עליה המונגולים ויעשו בה שמות, ובאחרית המאה הי"ד היו בני הארץ סרים למשמעת העריץ טימור, אח"כ משלו בה התוגרמים ומראשית המאה הי"ח פרשה פרס את מצודת ממשלתה על חבל הארץ הזאת. בזמן הזה היה הנוף אד' מקום מלחמות רבות בין פרס ורוסיא ותוגרמה. אדמת החבל אד' ברוכה מאד ביבול הארץ, בכל מיני תבואות וירקות ופרי עץ ומטעי כרמים ויינות מובחרים; לעמת זה חשופה האדמה מחרשי מצל ויערים, מחיות ובהמות הארץ רבו ביותר המינים בעלי קרנים: צאן ובקר, גם סוסים טובים נמצאים בה עם צבאים ואילות השדה, זאבים, שועלים וחזירי יער. השפה המתהלכת בארץ היא תוגרמית ושפת פרסית נשמעת רק בין יושבי הערים. העיר הראשה באד' היא „טאָבריס" (Täbris). — במדינה הזאת נמצאים שרידי עשרת השבטים אשר הגלה סנחרב מלך אשור וינחם במקומות ממשלתו גם ב ע ר י מ ד י (מ"ב י"א י"א). רובם שוכני הרי קרדו (תרגום אררט — קרדו), וביותר על הר הפֿטן (Haftan). מדה"י לא נודע בלתי אם זאת, כי במאה האחרונה לאלף הה' היו כלם גבורי מלחמה וחפשים מעול מלך ושרים וברית שלום היתה להם עם שכניהם המחמדים, האססינים הקנאים, ולפעמים ירדו מהררי מעוניהם לפשוט בארץ לשלול שלל ולבוז בז. אהליהם היו בסתרי הרריהם, וכל צר ואויב לא יכול להגיע אליהם ולשדד רבצם; הם שמעו רק בקול הרב אשר הקים להם ריש גלותא היושב בבגדד, ודעת התורה ולמודיה היתה זרה להם, ויחיו לבטח בחיק התולדה ויפרעו גם המה כטבע המקום ויושביו, עד שקם אחד מבני ארצם בש' ד"א תתק"ך, איש אשר רוח גבורה פעמתהו, ויואל להושיע לו ולעמו בעזרת גבורי ישראל אלה. האיש ההוא היה — דוד אלראי (ע"ע). ע"ד היהודים יושבי המדינות ההן ע' "Воинствующій Израиль" להסופר הרוסי Немировичъ-Данченко.

אָדֶרְבֶּרְג (Oderberg): 1) עיר בפרוסיא במחוז פאָטסדאם, ע"נ אָדר וע"י מסלת אנגערמינדע-פֿרייענוואַלדע. מ"י 3,994 (רובם פרוטסתנתים), העוסקים בציד דגים, בהובלת אניות על פני המים, במלאכת רחים של קיטור, במשרפות לבנים, בבשול שכר ובבתי מלאכת סיגַרים. 2) עיר בשלזיא האוסטרית ע"נ אָדר, על גבול פרוסיא וע"י מסלת ווינה-קראקוי, אשר אליה תחוברנה המסלות קאַשוי-אָד' וקאָזעל-אָד' אשר לממלכת פרוסיא, מ"י 1,260. ביום 25 יאנ' 1745 היתה שם מלחמה כבדה בין הפרוסים והאוסטרים. — אחוזת אדמת אָד' היתה לפנים להדוכס הענקעל פֿ' דונרסמארק ובש' 1844 באה ברשותו של האציל די רוטשילד; היא על גבול אוסטריא, ומקצתה במחוז ראטיבור בנפת אָפּעלן אשר לפרוסיא.

אדרגנתין (Adraganthin), נקרא היסוד המרכב בחמר הנטף „טראגאנת" (ע"ע), ונק' ג"כ בשם באסורין.

אדרה (Idro), יאר באיטליא בגליל ברעסציא (Brescia) ובצד צפמ"ז יפגע במדינת טירול. מקוה מימיו הוא מהנהר קיזה (Chiese) השוטף ועובר בה. ארך היאר 10 ק"מ, רחבו 2 ק"מ, עמקו אצל רוקא ד' אנפו (Rocca d'Anfo) 88 מ' ושטחו לערך 1,370 היקטריות (ע"ע). היאר הזה משופע מאד בדגי טרוטה (Forelle, pstrąg, форель).

אדרוי (Odrau, פול' Odry), עיר במחוז טראפוי בשלזיא התחתונה (האוסטרית) על נהר אדר. מ"י 3,700 ובתוכם 60 יהודים. בה ארמון, מקום מושב הדוכס פ' סיקינ-גען-האהענבורג, בתי חרשת למטוה צמר, פשתים, צ"ג, ומשי ועשית גומי. מבתי החרשת ההם יוצאת סחורה טובה בערך 1 מיל' זהובים ומטוה צמר בערך 708,000 זהו' לשנה.

אדרולד (Idarwald), הר בנפת ריגום אשר לפרוסיא וחלק מההר הנקרא הונדסריק (Hundsrück—ע"ע).

אדרורוסטון (Hydrorosatos), מלה יונית (ירוש' שביעית פ"ז) והוראתה מי שושנים, הנעשה ע"י המסת שמן שושנה במים, בעת שיזרו השמן מן השושנים, או בהטף 4 טפות שמן אל תוך 1,000 גר' מים פושרים (ע' שמן-שושן).

אדרטה (Adirato), מלה איטלקית ופי': ברעש; בה משתמשים בח' המוזיקה להוראת הנגון במקום שהוא צריך להשמע ברעש ובשטף עובר.

אדריא, הוא לשון-ים התיכון, המבדלת בין חצי האי האפיניני (איטליא) ובין חצי האי הבלקני (מושב שבטי הסלאוים והיונים) אשר לעמתו, ומפני גדלה נקראה בשם מיוחד „ים אדריא" (Адріатическое море, morze Adryatyckie, Adriatisches Meer), ע"ש העיר אדריא (ע"ע), שהיתה בימי הרומאים מלפנים מקום מעמד אניותיהם (עתה בהתרחב החוף התרחק הים ממנה עד 22 1/2 ק"מ). הים הזה משתרע ומגיע עד לב אירופה התיכונה ומוצאו על ידי רצועת-הים האטרנטית (ע"ש אחת הערים העומדת שם על חוף איטליא) אשר רחבה רק 70 ק"מ, אל ים יון, שעל ידו תפתח דרך ליושבי אירופה התיכונה לבוא בים התיכון אל חופי ארצות הקדם וע"י התעלה הזועצית (ע"ע)—גם אל אזיא המזרחית והדרומית מזרחית (ע' מפת ארץ איטליא). מ"ש של ים אדריא 132,000 קמ"מ, ארכו 850—960, רחבו 120—180 ק"מ וארך חופיו 1,980 ק"מ. עמקו מגיע בין ברינדיזי וראגוזה עד 1,030 מ', לעמת זה לא יגיע עמקו מאחרי האי ליסא מערבה ליותר מן 311 מ'. בקצהו הצפוני ימצאו מפרצי וויניציא וטריעסט; המפרץ האחרון יפרד ע"י חצי האי איסטריא מלשון-הים הפיומית. החוף המערבי של הים האד' הוא ישר בלי מפרצים ובקצהו צפונה מערבה הוא שטוח ומלא בצאות ולקוניות (Lagunen), ורק מפרץ מאנ-פרידוניא הוא האחד הנמצא בעבר ההוא (אל מול פני רא-גוזה). לעמת זה הנה כל העבר המזרחי מלא בקעים וחריצים, חופו מלא סלעים רמים וזקופים ושפתו הרת כפים ואיי סלע גדולים וקטנים עד אין מספר. מהם הכי נכבדו (בסדרם מצפון לדרום): איי וויליא (Veglia), קירזה (Cherso), לוסין, ארבי (Arbe), פאגה, איזולה-לונגה או גרוסה, ברא-צה, לסינה, ליסא, קורצולה, לאגוסטה, מולידה. הנכבדות בערי חוף איטליא (בסדר ההוא) הן: וויניציא, קיודשא (Chioggia), רימיני, פיסארו, סיניגליא, אנקונה, מאנפרי-דוניא, ברטיליטה, טראני, מולפיטה, בארי, מונופולי, ברינדיזי ואוטרנטו. לעבר המזרחי (רובו בחלקה של אוסטריא) נמצאות הערים: טריעסטי, פיראנו, רוביניו (Rovigno), פולה (Pola), פיומי (Fiume), בוטשארי (Buccari), זענג (Zengg), זארה, סיביניקה, שפאלאטה, ראגוזה, קאטארה, דוראצה ובאלונה (Valona או Avlona). הנכבדים בנהרות ההולכים אל ים אדריא הם על חוף איטליא: אדיגה (ע"ע) ופו (Po—ע"ע), המגדילים שטח החוף בהוסיפם תמיד חול ועפר במבואם הימה,— ויתרם אך נחלים קטנים. כאלה יחשבו גם הנחלים הבאים מעבר המזרח: נארינטה, דרין וויוזה (Viosa), ויען שמי הנהרות מעטים, לכן מי הים הזה מלוחים מאד מאין כמוהם. קרקע הים בקרבת מבוא הנהר פו הוא מקום בצה ועבטיט; על חוף איסטריא ודלמציא הוא מקום חול, שיד וחמר, ומלא צבים על פני כלו. עלית המים ומשקעם אך מעט הם, כבים התיכון, ועל כן לא ימצאו בעלי האניות בהם חפץ לכונן על פיהם את דרכם. בכלל טוב העבר המזרחי למעבר האניות מהעבר השני, בהיותו מלא נמלים ומפרצים, גם חופו הגבוה הוא מחסה עוז מפני הרוח הצפוני-מזרחי, הסוער בעברות עזו מראשי ההרים. מקום המסחר היותר גדול היא העיר טריעסט, אשר משכה אליה כל סחר וויניציא, מלכת הים מלפנים. אולם גם וויניציא שבה עתה להרים ראש, מאז נעשה בה (1845) הגשר הגדול (בנוי לארך 3,601 מ' על 222 כפות וקשתות) ונפתחה לה הדרך למסלות-הברזל האיטלקיות. מצד אונגריא ישתדלו הרבה להרים גם המסחר על העיר פיומי, גם העיר ברינדיזי החלה כעת לעשות חיל ומסחרה הולך וגדול. מטריעסטי תצאנה אניות קיטור לעתים מזומנות אל כל נמלי הים ההוא ואל חופי ארץ הקדם ואזיא המזרחית. ציד הדגים גדול מאד בים הזה, ומיניהם הם: דגי הטונגוס, עפיאן, סקומבירה, אברומה, צלפת-הים וכספתיאס; מהוללים הם שבלולי וויניציא וע"כ יגדל המסחר בם, גם דלפוניות וכלבי הים ימצאו שם לפעמים, וביותר במקום שפך נהר נארינטה.— הרוחות השליטות בים הזה שונות ומתחלפות לעתים. בירחי הקיץ תחדלנה הרוחות לפעמים כלה ופתאם תבואנה סופות וסערות צפון ותשימנה ים כמרקחה. על כלן נורא הוא הסער הצפוני-מזרחי (Bora—ע"ע) ואחריו הסופה הדרומית-מזרחית (Sirocco—ע"ע); נורא הוא גם הרוח המתחולל מפאת דרומית-מערבית (Siffanto), וביותר במקומות אשר ישתפכו פלגי נהר פו, ששם יפנה פתאם דרומה מזרחה והיה לסער מתגורר (furiano), אך הוא בא לעתים רחוקות ועד מהרה כליל יחלוף. ביותר יפילו הרוחות חתיתם על אנשי האניות בעברם על פני החוף המזרחי, כי שונים המה בכל נמל ומפרץ ומשתנים הם לרגעים בדרך עברם. עוד בימי קדם היו הרוחות האלה לזועה לעוברי ארחות הים ההוא, ועדיהם המה — לוחות הזכרון שנשארו עד היום בבתי הכניסות אשר על חוף איטליא; עליהם חרותים נדריהם ונדבותיהם אשר הקדישו בעלי האניות לאלהיהם במקומות ההם מדי עברם.

אדריא (Adria), עיר באיטליא העליונה בנוף רוויגו (Rovigo) בבצות הדלתא אשר לנהר פו, אצל תעלת ביאנקה וע"י הסניף למסלת הברזל של איטליא העליונה. היא אחת הערים העתיקות באירופה, בה בית מועצה מפאר, בתי ספר ובתי חרשת המעשה לכלי חמר-אבן ולעבוד עורות, ומ"י 7,642, העוסקים בסחר תבואת אדמה, בבקר, בסוסים, בדגים וכלי יוצר. יין הכרמים אשר בסביבותיה היה נודע לתהלה בימי קדם. הרומאים קראו את העיר הזאת לפנים „עיר שבעת הימים" ומקומה היה בהלקוניות אשר על חוף הים האדריאטי, אך עתה אשר במשך העת נשא וגבה החוף מהם, התרחקה שפת הים מן העיר הזאת עד 22 1/2 ק"מ. על פי הכתובות הנמצאות במחפורות העיר הזאת נודע כי ידי העטרוסקים יסדו אותה לראשונה, ובש' 213 לפני ספה"נ לכדוה הרומאים, והם בנו לה חוף גדול. עוד במאה הי"ב היתה א' אחת הערים היפות היושבות על מבואות ים.

אדריא (Idria), עיר בגליל לויטש (Loitsch) במדינת קראין באוסטריא; נודעה לשם בגלל מכרי הכסף-החי הרב שנגלה בסביבותיה בש' 1497. בנויה בבקעה אשר כלה משקה מהנהר אדריצה העובר בה, ומפוזרה על פני גבעות אחדות הנמצאות בעמק הזה. מ"י 4,284, מהם כשש מאות עובדים בהרים ויתרם אורגי בד, אורגי חורי, ועושי יי"ש מזרע הגנבר (Wachholder). בה בית ספר ראשי, בית משפט הגליל, בית פקודות למכרי ההרים ובית משחק ותיאטרון. בין בתי העיר הכי נהדר היכל חברת החוצבים העומד בטבור העיר (נבנה בש' 1527 בזמן ממשלת הריפוב-ליקה הוויניצית), עתה היה ההיכל לבית פקודות למכרי

ההרים. ע"י הבית הזה פתוחה מערת ס"ט אנטאָן אשר דרך בה יבואו אל מנהרות המחצב. המערה הזאת כבנינה ותכונתה היא אחד הדברים הנפלאים, המושכים עליהם עין הנוסע בארץ אוסטריא; מוצא הכסף החי עולה עד 458,807 ככר לשנה. בין מיני המחצבים הנמצאים במקום הזה נכבד מאד גם האדריאליט (ע"ע), וע"ס „Das Quecksilberbergwerk zu Idria“ (Wien 1881).

אדריט (Odryt) חלק מהררי הקרפטים המזרחים בגליציא, בין נהרי סאַן וטשאַרנא. ההר ישתרע מלוטאָוויסק בארך 17 ק"מ לצד צפונית מערבית. המקום הגבוה ביותר בהר הזה הוא אצל לוטאָוויסק וסמאָלניק (938 מ').

אדריטורה (Adrittura, מל' איט' a dirittura), פי' ישר (direkt); בה משתמשים במסחר, להורות על פרעון שנתקבל ע"י שהוצג שט"ח על שמו של הסוחר היושב במקום אחר. כן במשלות סחורה הוראתה, כי החבילה משתלחת ישר להמבקשה.

אדריליט (Idrialit), מין אבן הנמצא באדריא (ע"ע) ומכונה ע"ש מקומה, ובאה לבדה מחוברת מלוחות או נמצאת במעבה מין אבן הרבורה בעומק האדמה; קשיותה 1 עד 1_5, משקלה 1_4 עד 1_6, ונוהה במשמוש היד, צבעה ירוק, ועל הרוב היא מעורבת באבן-לוחית ובאדמדמני (ע"ע) וע"כ יהיה גם מראה צבעה פתוך נוטה לשחרחרת או לאמוץ, ועינה כמראה השמן; ואם תותך בחמיץ גפרית נקיה, יתהפך עין הנוזל לתכלת; ואם תשרף או תצורף באש תצאנה קשקשות צהובות כתבן והוא אדריאַלין הנקי (ע"ע), ופסולתה תהיה לאפר חום-אדמדם.

אדרילין (Idrialin), חמר הנולד מן אדריאַליט (ע"ע) ע"י צריף או ע"י שמן טרפנטין, ויסודותיו ע"פ דומא (Dumas) הם C_3H_2. אולם גאָלדשמיד בקר זה מקרוב בעיון יותר וימצאהו מרכב כזה $C_{80}H_{36}O_2$, שהם 80 מנה יסוד הפחם (C, שמשקל מנתו הוא=12), 36 מנה יסוד המים (H, שמשקל מנתו=1), 2 מנות יסוד החמץ (O, שמשקל מנתו הוא=16).

אדריאַן (Adrian או Hadrian), בשם הזה נקראו ששה אפיפיורים אשר ישבו ברומא בזמנים שונים.

אדריאן הא' (Hadrian I) יליד רומא, ממשפחה נכבדה, ישב על כסא האפיפיור מש' 772—795. כאשר הציק לו דיזידיריוס (Desiderius) מלך הלונגוברדים, קרא את הקיסר קארל הגדול לעזרה, ויבוא קארל עם חילו רומאה בש' 774 ותכבד ידו על דיזידיריוס לשוב אחור מהמערכה. קארל נשאר ברומא לחוג את חג הפסח לנוצרים (Osterfest), וירחיב את גבול הארצות אשר נתן פיפין אביהו להאפיפיור (754) בגלילות רבים מגלילות איטליא, והאפיפיור הכתירהו בכתר קיסרי רומא הקדמונים. ובש' 781 משח את שני בניו את פיפין ואת לודוויג להיות מלכים באיטליא ואקויטיניא (Aquitanien). בריב שהיה בכנסית הנוצרים אודות קדושת התמונות עמד האפיפיור א' עם סוד הכהנים אשר בעיר ניקיא (Nicäa) לימין המחזיקים במעוז התמונות, אך כשל כחו להפריע את המשפט החרוץ אשר הוציאה עליהן הכנסיה הפרנקית בהתנגדה לדבר הזה. יחד עם הכנסיה הפרנקית רדף האפיפיור א' את ההולכים בשטת האַדאָפטיניסמה (Adoptianismus—ע"ע) ויקח את פיליקס (Felix) בישוף אורגילים (Urgelis) בשביה. — אד' הב' (Hadrian II), ממשפחה רומאית, בעל אשה ואבי בת אחת. בש' 867 נשא למעלת האפיפיור, בהיותו בן ע"ה שנה, ותהי המשרה על שכמו עד ש' 872. במבוכות אשר התחוללו בכנסית הפרנקים נטה א' לשפוך ידו על עניני הכנסיה בארץ הזאת, וירב בגלל זה עם הקיסר קארל „הקרח“ ולותר II, אך עמלו עלה בתהו. באספת הכהנים הכללית בש' 869 הכירו את זכות האפיפיור להיות להם לראש (Primat), אך את כנסית הנוצרית הבול-גרית נתנה האספה ההיא תחת פקודת הנשיא (Patriarch) בקונסטנטינופול. באחת האספות בווירמיישא ש' 868 שם א' לחק, כי כל ילד המובא בית נזירי הכהנים (Kloster) לא יוכל עוד לעזוב אותו כל ימי חייו, גם אסרו אז על הכהנים לקחת אשה. — אד' הג' (Adrian III), גם הוא יליד רומה שהיה אחרי ריב מפלגות לאפיפיור מש' 884 עד 885. מת בדרכו אשר עשה לארץ אשכנז, ששם קראהו קאַרל „הבריא“ (ע"ע) לעשות סדרים בעניני הירושה. — אַד' הד' (Adr. IV), בן אחד הכהנים בארץ אנגליא ונקרא בשם ניקולי בריקשפיר (Nikolaus Breakspeare). הוא גורש מבית אביו, וינוע לארץ צרפת ויהי כהן נזיר בבית מקלט ס"ט רופוס על יד אביניון ואחרי כן היה בו לאב ולראש. האפיפיור אבגינוס הג' (Eugen III) הרימו למעלת קרדינאל באַלבאנה ויעמוס על שכמו ענינים כבדים ונכבדים. משנות 1154—1159 היה לאפיפיור, וישם את עטרת הקיסר על ראש פרידריך I מהוהינ-שטויפן ועקב זאת מסר הקיסר בידו את הנזיר ארנולד מבריסציא (ע"ע). אך לא ארכו הימים והריב התגלע בין הקיסר והאפיפיור אַדריאַן, ובעודנו חושב לגזור חרם על הקיסר נחנק בעיר אנאַני (Anagni) 1 סיפט' 1159. — אַד' הה' (Adr. V), יליד גינובא באיטליא, שמו היה אטובוני פיסקו (Ottoboni Fiesco) ויהי לאפיפיור מיום 12 יולי עד 18 אג' 1276. אד' הו' (Adr. VI), אשכנזי, נולד לאביהו בעל מלאכת-יד באוטרעכט 2 מאַרט 1459 ואחיו גדלוהו במצור ובמצוק בעיר לאָווען (Löwen); שם שקד על למודי הדת ותורת הכנסיה הנוצרית ויעש בהן חיל ויהי שם אחרי כן לפרופיסור, ובש' 1507 הפקד להיות אומן את הקיסר קארל V. בש' 1517 היה לקרדינאל, וביום 9 יאנ' 1522 נבחר לאפיפיור. אדריאַן ראה והבין כי תקנות רבות וגדולות נחוצות לדת הקתולית, אך לא יכול להוציא אותן לפעולות ידים, כי פגע מכשולים ומעצורים רבים על דרכו, וימת ביום 14 סיפט' 1523 ולא תקן מאומה.

אדרינוס (Publius Aelius Hadrianus), אחד קיסרי רומא המצוינים בפעולותיהם בדורות הראשונים לממשלת הקיסרים (נולד בש' 76, נתקסר—117, מת—138 לספה"נ). מכל קיסרי רומא אין אחד —ואף אספסינוס וטיטוס בכללם— אשר פעלם נראה על דברי ימי ישראל בשנים האחרונות לתחיתו המדינית וחסנו הלאומי על אדמת אבותיו— כפעולות אדרינוס, ועל כן נזכר יותר מכל הקיסרים באגדות חז"ל ובשיחות חכמינו. אבי אדר' היה חטר מגזע האיטלקים יושבי המקום הדריא (Hadria) אשר בנוף פיצענום (Picenum) מנגב לרומא. הקיסר טריינוס (Trajanus) היה אפוטרופסו של אַדר' אחרי מות אביו, וינטלהו וינשאהו על כל השרים ורבי הממלכה, ובצאת טר' למלחמה עם דיציבלוס (Decebalus) מלך דציא (Dacien) נלוה אַד' על דרכו ויהי לו לזרוע עז. בש' 117 היה לנציב ומושל בסוריא ואזיא הקטנה ומצביא לגיוני רומא החונים בארצות האלה, וישם מושבו בעיר אנטוכיא, וכאשר נשא לאשה את שארת טריינוס, אמצהו הקיסר לבן לו— אז ידעו הרומאים, כי הוא ימלוך אחריו. כאשר באה השמועה ע"ד מות טריינוס בעיר סיליניום אשר במדינת קיליקיה (Cili-cien), קמו כל הלגיונות ושרי הצבא העוטרים את אדר' ויקראו לפניו „יחי הקיסר!“ והסינט ברומא מלא אחרי חפץ גדודי הצבא. מראשית ימי ממשלתו הראה אדר' לדעת, כי איננו שואף לכבוד גבורים על שדה קרב, כי מהר להשבית מלחמות מן הארץ ולהשלים עם העמים אשר התקוממו בעת ההיא נגד רומא, וביחוד שקד על השלום עם הפרתים (ע"ע), העם האחד אשר לא הביא את צוארו בעול רומא וירבו להרגיז את גבולותיה. אדר' כרת עמהם ברית שלום וישב להם את כל הערים אשר לקח מהם טריינוס במלחמה, גם לשבטי גרמניא דבר שלום וגבולות רומא הגיעו אז עד אשכנז הדרומית. בימיו בא הקץ גם למלחמת הרומאים בבריטניא והגבור שר הצבא יוליוס סיוירוס (Julius Severus) הביא את האי הזה בעול מלכות רומא. שר הצבא הזה נשלח אחרי כן לארץ יהודה, לשום קץ למרידת היהודים הנודעה בשם מרידת „בר כוכבא“, אשר ארכה כשלש שנים. בחרב נוקמת ואכזריות חמה ושטף דם רב השקיט סיוירוס את הארץ, אחרי אשר נהפכה באפו למדבר שממה. תחת כבוד נצחון ותהלת גבורים, התאמץ אדרינוס לתפוש את הרומאים בלבם

בפיזרו כסף כאפר על בנין בתי תיאטראות, היכלי חמד, ארמוני תפארה ובתי מקדש לשם אלילו יופיטר (ע"ע). הוא אהב מאד חכמת חרשים, ושנים רבות כלה באתונה וישקוד לקומם הריסותיה ולהשיב לה את כבודה שהיה לה מלפנים, בהיותה הרת כל מעשה חשב וחכמת חרשים, ויבן דרכים בכל רחבי הממלכה וביחוד נודעה לתהלה המסלה הגדולה אשר בנה על מצר הארץ קורינת. ויעסוק הרבה בפילוסופיא, בחכמת השיר, המליצה והדבור, וייסד ערים גדולות ואחת מהנה נודעה עד היום בשם אדרינופלוס (Adrianopel—ע"ע), גם עשה הנחות רבות למדינות, גם בתורת המשפטים תקן אדר' ואזן וחקר דברים רבים ונכבדים, קבע לשכת חשאים ליועצי המלך, נטה קו על תורת המשפטים בהוציאו גלוי לכל עמי רומא „חקת עולם" (Edictum perpetuum), ויחלק את כל איטליא לארבע מחלקות בעניני דת ודין. על ידי הנהגתו בכלכלת המדינה עלה עשר העם למעלה, ופקודות הממלכה נתן רק על שכם אצילי רומא. בראשית ימי התקסרותו, בש' 121 לסה"נ, יצא לבקר את מדינות ממלכתו ויעבור ברגליו רוב ארצות רומא, ויסובב ארצות גליא, אספמיא (ספרד), אשכנז, מוריטניא אפריקה, קיליקיא, פריגיא ויתר פלכי אזיא הקטנה, סוריא, יהודה ומצרים, וישב לרומא מקץ חמש שנים. מש' 129 עד 134 נסע עבר שנית על פני כל ארצות ממלכתו; בעת ההיא אמין לבן לו את אנטוניוס פיוס (ע"ע) להיות לקיסר אחריו. בשנותיו האחרונות התגברה עליו מחלה איומה ובה נהפך לבו לרעה, וירב להרע ולהשחית את כל האנשים העוטרים אותו, בחשדו אותם, כי מתנכלים המה להמיתו, עד כי נפל שדוד לרגלי מחלתו וימת בש' 138 לספה"נ. ביחוסו אל בני עמנו כבר נאמר למעלה, כי בכל קיסרי רומא שמלכו אחרי חרבן הבית אין גם אחד אשר שמו יהיה לחגא בפי קדמונינו כאדרינוס. הוא לא היה ברשעתו מתחלתו ועד סופו, כי בימים הראשונים נגלה חפצו לשלום עם ישראל. בעת ההיא היתה כל ממלכת רומא המחבקת זרועות עולם, כמדורת אש המרידה, וכל עמיה מקצה התנשאו לפרוק עלה הקשה מעל צואריהם, מן ארם נהרים עד בריטניא וממוריטניא עד סרמטיא (Sarmatien) היה לב העמים כים נגרש מהלחץ אשר לחץ אותם הקיסר טריינוס העריץ והאכזר, גם ביהודה התפרצה המרידה והזעקה הקיפה את כל הארץ, כאשר הפקיד טריינוס את האכזר ההולל קוויטוס (Quietus) לנציב על יהודה, והוא הרבה לרעוץ ולרוצץ את היהודים בלי חמלה. כמעט ישב אדר' על כסא מלכותו ויאמר להשלים את היהודים, ויסר את קוויטוס מפקודתו, ואותו היום (י"ב אדר) נקבע ליום טוב „דלא להתענאה ביה" (תענית י"ט). גם נראים הדברים שחפץ אדר' לקנות לב היהודים לאהבה, בתתו להם הרשיון לשוב ולבנות את בית המקדש ולהשיב להם גם ממשלתם המדינית כמלפנים. אז התגברה ההתעוררות הלאומית, והתקוה הטובה כי ההיכל על מקומו יוסד ועם ישראל ישוב לכבודו הראשון, התיתה את רוח כל היהודים; ראשי המדברים והמעוררים היו שני האחים פפוס ולולייגוס (ע"ע), אשר העמידו שלחנות מעכו ועד אנטוכיא להספיק לעולי הגולה כסף וזהב די צרכם (ב"ר פ' ס"ד). יש ידים גם להשערה, שבעת ההיא, בעוד היה לב אדר' טוב על היהודים, נתכו מטבעות-הזכרון, המצויות בגנזי דברים עתיקים עד היום, לכבוד הקיסר אדר' שעבר אז בארץ יהודה. על המטבעות האלה חרותות תמונת הקיסר ופני ארץ יהודה בדמות אשה כורעת לפני הדום רגליו וסביביה שלשה נערים (רמז לשלש ארצות בא"י: יהודה, עבר הירדן והגליל) וכפות תמרים בידיהם, ומסביב להמחקה כתבת רומית: „Judäa". המונים מעולי הגולה התקבצו אז אל בקעת רמון ויהיו נכונים לעלות לציון ברנה ושמחת עולם על ראשם, אך שמחתם היתה עד ארגיעה ותקותם מפח נפש: המינים, ועוד יותר—הכותים, המה השמרונים, אחזו מעשי אבותיהם, סנבלט וחבריו, בידיהם, וילשינו על היהודים לפני אדר' וימיטו עליהם אשמת מרד ומעל, ויהפכו את לבבו לרע על היהודים עד כי גמר אמר להשיב פקודתו בדבר בנין בית המקדש, ומבלתי יכלת לבטל את כתב הדת אשר נכתב ונחתם בשמו, חמס מזמות להתת רשיונו להבנין על פי תנאים המתנגדים לחקי הדת. כל בני העם הנאספים געו בבכיה ובנהמת לבם אמרו להרים יד באדר' אשר שכן אז בארץ, לולא הסה אותם ר' יהושע בן חנניה במשל ודברי פי חכם (ב"ר שם). מאז והלאה היה לב היהודים הולך וסוער ואדר' נהפך להם לאויב ומבקש רעתם. את שנאתו להיהודים תכלית שנאה גלה בחפצו להכחיד את ישראל מגוי, לעקור אותו משרש ולהפילהו למשואות נצח, בבטלו את התורה והמצות אשר בהן נקשרה לאומיות ישראל: השבת, המילה והטבילה והאחרון הכביד: העסק בתורה. הארץ אמנם שקטה כעשר שנים, אך המנוחה הזאת היתה כדממה לפני הסער. לבל תהיה עוד ליהודים כל תקוה לראות בית מקדשם בנוי על תלו, חרש את ירושלים והר הבית, לאות כי לא תשוב ותבנה עוד ירושלים עיר הקדש, ועל מקומה (או בקרבתה) יזם להקים עיר חדשה מלאה עצבי הגוים ולהושיב בה את הסוריים והיונים ולבנות בתוכה היכל לכבוד יופיטר [השאלה אם אדר' החריב את ירושלים היבנה ויבן חדשה תחתיה ויקרא שמה אליא קאפיטולינא (Aelia Capitolina) לפני מרידת „בר כוכבא" ומעשהו זה היה הגורם להמרידה, או אחרי כן בכדי להנקם מהיהודים אשר הרגו חללי לגיוני רומא — לא נפתרה השאלה עד היום, כי גם סופרי רומא הקדמונים דיו קאסיוס (Dio Cassius) וספרטינוס (Spartianus) מחולקים בדעותיהם, וגם מדברי התלמוד והמדרשים אי אפשר להוציא החלטה ברורה. בהלכה זו נתחבטו הרבה מהחכמים יודעי בינה לעתים והדעה האחרונה שבאחרונות היא דעת גראטץ, המספר ואומר, שמיד אחרי בטול בנין המקדש החל אדר' לגזור גזרותיו ובחפצו להכרית מהיהודים כל תקוה להעמיד ההיכל על מכונו יען רצה לחלל מקום המקדש, אך לא הספיק להוציא כל מחשבותיו לפעל, מפני המרד אשר פרץ, ורק אחרי אשר הכריע את המורדים בצע את אשר זמם לעשות לפני זה].

עוד לפני בא הימים הרעים, כאשר האמין העם כי לב אדר' טוב על היהודים, הכיר הקיסר את התנא ר' יהושע בן חנניה בימי שבתו ביהודה ואחרי כן באלכסנדריא (נדה ס"ט:). כל השיחות שבין ר"י ואדר' היו בעת ההיא, ובמכתב אדרינוס ממצרים לגיסו סרוינוס ע"ד „הנשיא הזקן" (כן יכנה את ר"י בן חנניה) כבר נראתה השנאה האיומה אשר שנא את ישראל. (הוא כתב אליו כי „היהודים השומרונים הנוצרים יחדו עובדים המה לסראפים (Sarapis) אליל מצרים", וכי „גם הנשיא הזקן שבא למצרים הוכרח מצד אחד לעבוד לסראפים ומצד אחר לעבוד להנוצרי". הדברים התמוהים האלה סותרים הם זא"ז, כי בראשונה הוא מחליט שכל שלש הכתות עובדים לאליל מצרים, ואח"כ הוא אומר כי הנשיא הזקן הוכרח לעבוד כו'). הוא היה הראשון בקיסרי רומא אשר חשב רעה על ישראל להכחידו מגוי עד כי יתבולל בעמים ויאבד נצחו ותוחלתו; ביחוד קשתה גזרתו על למוד התורה. התנאים למדו אז התורה בסתר, מפני עקת אויב, והיו מסתתרים בעליות, ובשעת הסכנה היו מעלים ספר תורה מחצר לגג ומגג לחצר ומחצר לקרפף לקרות בו (עירובין צ"א), ור' ישמעאל בן דורו של אדר' קרא מנהמת לבו: „מיום שפשטה מלכות רומי שגוזרת גזרות קשות ומבטלות ממנו תורה ומצות" (ב"ב ס:), ור' נתן הבבלי שעלה לאה"ק וראה את גזרות אדר' אמר: „לאוהבי ולשומרי מצותי אלה ישראל שהם יושבים בא"י ונותנים נפשם על המצות: מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני; מה לך יוצא להשרף? על שקראתי בתורה" (מכלתא יתרו). יש ידים מוכיחות שר' יהושע הקרוב למלכות, שהיה אז זקן בן פ' שנים, נסע לתכלית זו לאלכסנדריא של מצרים, להתחנן אל הקיסר להשיב את רוע הגזרות (גראֶטץ IV ציון 14). בעת ההיא נהרגו גם שני האחים פפוס ולולייגוס ע"י איזו עלילה (גם הדבר הזה לא נתברר כל צרכו אם נהרגו או בקשו להרגם ורבו מאד שנויי הדעות בין יוסט, גראטץ ושי"ר וחוקרי העמים). רבים מאלה שנמולו נאלצו למשוך ערלתם (יבמות ע"ב:, ירוש' שבת פי"ט). שנאתו של אדר' ליהודים נראתה ביתר שאת בלעגו בדבריו אל ר"י בן חנניה לאמר: „גדולה היא הכבשה שעומדת בין שבעים זאבים?" (שתוכל זמן רב

(עמוד מפניכם ?) ור"י ענהו „גדול הוא הרועה שמצילה" (ע"ע ר' יהושע), וכאשר נגלה לו כי עקילס קרובו (ע"ע) חפץ להתגיר הוכיחהו על פניו ויאמר: „לאומה זו אתה מבקש? כמה בזיתי אותה, כמה הרגתי אותה; ל י ר ו ד ה שבאומות אתה מבקש להתערב? מה ראית בהם שבאת להתגייר?". בעת ההיא החל „בר כוכבא" להתקומם על מלכות רומא, וכאשר מת ר' יהושע, שהיה אוהב שלום ורודף שלום, קם ר' עקיבא אשר קנא קנאה גדולה לתורת ישראל ולחסנו הלאומי, ואז התגברה סערת הרוחות בין כל פנות העם, וההכנות למרידה נעשו בידי חרוצים. כל עוד היה אדר' ביהודה ובמצרים שקטו המורדים במכונם, אך הכינו עצמם ליום קרב ור"ע עשה אז את מסעותיו „לכרכי הים" — לקסרין וקפוטקיא, לגליא ועוד (ר"ה כ"ו, יבמות קכ"א, ב"ק קי"ג, ספרי במדבר פ"ה). אדר' דמה כי מצאה ידו להכניע את היהודים בגזרותיו, אך כמעט יצא ממצרים (מקץ ש' 131 לסה"נ) לשוב לרומא, ותפרוץ המרידה האיומה ותאחז בכל פנות ארץ יהודה וגם מעל לגבולותיה בכל המקומות אשר היהודים נחתים, וגם הכותים והסוריים נלוו אל היהודים המתפרצים מפני רומא. בעת ההיא היה נציב רומא ביהודה טיניוס רופוס או „טורנוסרופוס" בפי התלמודים, איש דמים ומרמה אשר עזר להרע ולהעלות חמת היהודים עד להשחית. לגיונות רומא הוכו מכות רבות ונאמנות, ולא יכלו עמוד בפני „בר כוכבא" הגבור הנערץ, אשר משמו נחתה רומא ותרגז תחתיה כמפני ברינוס והניבאל בשעתם, והגבור הזה עוד נאזר בגבורת העם החרד על אמונתו ונשגב בשם אדיר-אמונה כר' עקיבא. שרי צבאות רבים שלח אדר' ליהודה להשקיט המרד. לפי עדות מומזען בספרו הגדול נמנה גם הגרמני „אומבריקוס" בין שרי הצבא אשר נסעו ליהודה להלחם בבר כוכבא, אך לשנה השלישית בא הגבור שר הצבא יוליוס סיוירוס (Julius Severus), אשר הכריע עז בריטניא, גם הוא ליהודה, ויגבר חילים בעצה ותחבולות מלחמה ויצר על „ביתר" (ע"ע) אשר בקרבת הים הגדול, כארבע פרסאות מדרום לקסרין (מושב נציב רומא), ויצר גם על מבצרי הגליל (ע"ד פרטי המלחמה הנוראה והאיומה הזאת ע"ע „בר כוכבא", „ביתר"). בבגד בוגדים מהכותים (מדרש איכה פ"ב) נפלה ביתר והגבור בר כוכבא הומת בחרב הרומאים, נהרי נהלי דם נזלו עד לים הגדול, ולפי דברי הסופר דיו קאסיוס נהרגו במלחמה הזאת חמש מאות אלף איש מלבד המתים באש וזלעפות רעב. האגדה מספרת כי הרומאים לא נתנו את הרוגי ביתר לקבורה ומפגריהם עשו גדר לכרמי אדר' (מד"א פ"ב). בשלשה מקומות הושיב אדר' משמרות לצוד את הנמלטים מהמלחמה: בחמת (בקרבת טבריא), בכפר לקיטיא ובבית אל יהודה, למען אשר הנמלטים מחיל המשמר האחד יתפשו מהשני. הנה כן השיבו הרומאים את ידיהם כבוצר על סלסלות ויעוללו אחרי שארית עם המלחמה. תבוסת יהודה היתה שלמה, עריה היו שרופות אש, בניה נפלו בחרב והארץ כלה היתה למדבר שממה; חסנם הלאומי נשבר שבר לא יוכל להרפא, ובני ישראל גלו ונתפזרו אל כל רוחות השמים, והמעטים הנשארים נמכרו לעבדים ולשפחות. ובכל אלה לא אמר אדר' די — כי כאשר נודע להרומאים, כי רבים משרידי היהודים נחבאו, באו במערות ומנהרות אשר בהרי אפרים ויהודה, צוו שרי צבאותיו להכריז, כי כל איש אשר יפול אל מחנה הרומאים והיתה לו נפשו לשלל. רבים נפתו לקול הקורא ויתאספו בבקעת רמון, שם הקיפום לגיונות רומא ויהרגום (מד' איכה פ"א ט"ו). גם על היהודים היושבים מעל לגבולות ארץ ישראל עברה כוס החמה, כי אדר' העמים עליהם מסים כבדים מנשוא. ימי הגזרות של אדר' אחרי חרבן ביתר נודעים בתלמוד בשם „הפולמוס האחרון" (סוטה מ"ט). מיום ליום התגברה אכזריותו על עם ישראל, את טורנוסרופוס האכזר השיב על כנו, לרדות בשארית הנמצאה עוד על אדמת יהודה, ויחדש את גזרותיו לבטל את המילה, הטבילה ותלמוד התורה. העיר ירושלים נהרסה כלה ועיר סורית בשם „אליא קאפיטולינא" נבנתה במקומה ויושב בה את אנשי החיל אשר כלו שנות עבודתם בצבא, עם צורים וסוריים, גם בצע את מחשבתו הרעה אשר חשב על ירושלים לעשות אותה לעיר מלאה עצבים וגלולי הגוים. מלבד צלם ועמוד זכרון לכבוד עצמו בנה במקום המקדש היכל ליופיטר אלהיו וימלא ירושלים פסילי אלהי הרומאים, הצורים והסורים. שם ירושלים נשכח מלב התושבים ובכל כתבי הרשות נרשמה העיר בשם „אל' קאפיטולינא" ועל היהודים נגזר משפט מות אם יזידו לגשת אל שערי העיר. מכל גזרותיו שקדו הפקידים למלא אחרי הגזרות על תלמוד תורה והסמיכה, כי ידע אדר' אשר שני הדברים האלה הם דבר שנשמת האומה הישראלית תלויה בהם ובאבדן התורה תאבד נצחה ותוחלתה. אך רוב החכמים לא שתו לב לגזרותיו, ויהיו מקהילים קהלות ברבים, ואז מלא ידי איש הדמים טורנוסרופוס לשפוט בחרב המשפט את ר"ע ויתר הרוגי מלכות, אשר יבוארו כל אחד בערכיהם. הרדיפות האיומות ארכו עד מות אדר' כשלש שנים אחרי נפילת ביתר (ג"א תתצ"ח—138 לספה"נ) ועל כסאו ישב אנטונינוס פיוס, אשר לבו לא שכח חנות וירחם את היהודים. בש' תתצ"ט (139) בכ"ח לחדש אדר באה הבשורה הטובה, כי נתבטלו גזרות אדר' (ר"ה י"ט), ונקבע היום הזה ליום טוב בישראל. — בדבר סדר הזמנים של חרבן ביתר ישנה מחלוקת בין הח' שי"ר יוסט וגראֶטץ. הראשון מקדים אותו לשנת נ"ה אחר חרבן ירושלים והאחרונים מאחרים אותו עד ס"ה שנים אחר החרבן. ע"ד אדר' הרבו לכתוב מסופרי העמים: גריגורוביוס בספרו: „Der Kaiser Hadrian" (שטוטג' 1884); מומזען (Mommsen) הראש והראשון ליודעי בינה לעתים בקורות רומא, בספרו הנודע „Römische Geschichte" (ברלין 1885), דור (Dürr) בספרו „Die Reisen d. Kais. H." (ווינה 1881), ומסופרי ישראל: הח' יוסט בספרו „ג. ד. איזר."; שי"ר בערך מלים „ערך אדרינוס"; כ"ת VII, 172, וגראֶטץ בגד"י IV פ' 8, 9, 10 וציונים 14, 15, 17.

אַדְרִינֻפּוֹל (Adrianopel, תוגר' — עדירנה Edirneh או עדרינה Edreneh), העיר הראשה בפלך (Vilajet) הנקרא ג"כ אדרינופול, בתוגרמה האירופית (בש' 1873 היה מספר יושבי הפלך 738,568, ומהם 273,464 מחמדים, וע"י ברית השלום בין רוסיא ותוגרמה בברלין (1878), בהוסד אז המדינה החדשה „רומיליא המזרחית" (ע"ע) נתקמץ הפלך הזה בשטח אדמתו ומספר יושביו), עיר ואם במדינה העתיקה תרקיה (Thrazia), במרחק 240 ק"מ מקונסטנטינופול צפונה מערבה, 195 ק"מ משומלא אשר בבולגריא, יושבת על נהר מאריצא ולפנים קראו לו היברוס (Hebros), במקום אשר ישתפכו בו נהרי טונגה (Tundscha) וארדא (Arda), וע"י מסלת הברזל העוברת (5 ק"מ מהעיר) מקונסטנטינופול לפיליפופול. לאדר' כבר עברו ימי העליה ומימות המלחמה האחרונה (1877) היא יורדת פלאים מיום ליום (בש' 1878 היה מספר יושביה 62,000—מחציתם בולגרים ויונים). אך עוד יש לה תקוה, כאשר תשלם המלאכה בבנין הדרכים ומסלות הברזל בתוגרמה האירופית תבאנה לידי גמר ואדרינופ' היה תהיה למקום ההתחברות וההתקשרות אל כל המסלות אשר מנגב להרי בלקן, אז תעלה אדרינופ' במעלות אשר ירדה ותשוב תהיה לסחר גויי המזרח והמערב. אדרינופ' היתה עיר בצורה מימי קדם קדמתה אך מחומותיה בימי הרומאים נשאר רק שריד כמעט. בשנות המלחמה 1877—1878 בנו דיק וסוללות מסביב לעיר בכל מגרשיה ופרוריה, והמבצרים האלה היה יהיו למבטח משגב בימי מלחמה. הבנינים היותר נהדרים אשר בעיר נבנו ע"י התוגרמים באותה העת אשר היתה אדר' העיר הראשה בתוגרמה, והשלטונים אוו אותה למושב להם. בין כל הארמונות יתנשא בשיא תסנו המסגד סלימיא (Selimmié) עם מגדלו הגבוה הנשא על עמודי פורפירה (Porphyr) וקומתו גבוהה כששה מ' מקומת המגדל אשר לבית המסגד „סופיאה" בקונסט', הנודע לתהלה בכל הארץ. ארמון השולטן נמצא מחוץ לעיר והיום הוא למעי מפלה ורק בתים אחדים נשארו לפלטה ושם משכן שר הפלך (Wali) ולשכות פקידיו; מצוינים בתכונתם שני השוקים הגדולים (Bazare) עם טורי חנויותיהם והגג הסוכך עליהם, אשר נבנו ע"י שר הפלך עלי פחה

ונקרא על שמו. באדרינופול נמצאים: הרבה בתי אכסניא (Khan) לעוברי ארחות, תעלות מים ובארות, בתי ספר, בתי מחסה לעניים, בתי חפשית ועוד בתי-הקהל לצרכי הצבור ומעשה הצדקה על פי תורת האיסלם וחקיו. גם במסחר, חרשת המעשה ותכסיסי מלחמה עוד תחשב אדרינופול לעיר נכבדה בממלכה. הפלך הזה נתחבר משלשת העמקים אשר בהם יעברו שלשת הנהרות: מאריצא, טונגה ואַרדאַ, וממנו תוצאות למסלות אשר מנגב להררי בלקן אל הים הבוספורי, הדרדנילי וים-השיש.

העיר אדרינופול נקראה על שם בונה ומיסדה אדרינוס קיסר, במקום אשר עמדה שם מלפנים העיר היונית „אוסקדמה" (Uskadama). אחרים מסופרי יון בימי מלכות ביצנץ קראו את אד' גם בשם אָריסטיאס (Orestias). על יד העיר הזאת הכו הגותים (Goten—ע"ע) את חיל וואלינס (Valens) קיסר רומא (בש' 378) והסלאוים הכו מכה רבה את היונים הבי-צנתינים (551). מהמלחמות הרבות אשר בהן באה אדרינופול במצור הכי נכבדו: מצור האַברים (586) ולכידת העיר ברעש ע"י הבולגרים (922), ביום 22 נוב' 1189 באו נוסעי הצלב בשערי אד' ובראשית ש' 1190 נועדו נוסדו שם קיסר ביצנץ ופרידריך ברברוסה קיסר אשכנז ויכרתו שם ברית בין עמי הנוצרים המערבים והמזרחים. על יד אַד' הוכה הקיסר בלדואין (Balduin), ונפל בשביה בידי הבולגארים (15 אפר' 1205). בש' 1361 לכד אותה מוראד I שולטן תוגרמה, ותהי לעיר הראשה במלכותו מש' 1366 והלאה עד אשר נכבשה קונ-סטנטינופול לפני התוגרמים בש' 1453. במסבי אד' ישב הגבור הנערץ קארל XII מלך שוודיא (1713). בימי המלחמה הגדולה בין רוסיא ותוגרמה (1828—1829) כאשר עבר דיביטש (ע"ע) שר צבא רוסיא את הררי בלקן היתה אַד' למקום מועד לכל צבאות רוסיא אשר באו בתוכה כמבוא עיר מבוקעה (29 אָג' 1829), והשולטן מחמוד II בראותו את הרוסים הולכים וקרבים אל עיר הבירה נכנע ויכרות את רוסיא ברית השלום הנודעת בשם „שלום אַדר'" (14 סיפט' 1829), אשר על פיה היו נהרי פרוט ודאָנוי לגבול בין ארצות ממשלות תוגרמה ורוסיא; מאַלדויא וואלאָכיא עם בולגריא נשארו לתוגרמה והארצות אשר מסביב לים השחור קדמה וצפונה, כל חבל קובאן וכל נפות הקוקז עם גוף אחאלציך והעיר והמבצר אַחאלקלקי קמו לרוסיא, ואז נפתחו גם שערי הבוס-פורוס והדרדנילים לכל אניות-סוחר אשר לרוסיא. לסרביא ומאָלדויא-וואלאכיא בתור נסיכיות היושבות על יד הדאָנוי נתנה תורת-מדינה מיוחדת וממשלת תוגרמה הכירה את ממלכת יון החדשה לממשלה עומדת ברשות עצמה. בימי מלחמת מלכי הברית ברוסיא (מלחמת-קרים) בא באדרינופול חיל צבא צרפת במספר 15,000 איש תחת פקודת הגינ' בוסקי (Bosquet) להיות עליה למשמר. בש' 1878 כאשר עלה חיל רוסיא על קונסטנטינופול, השבו התוגרמים להתבצר באַדר' לעמוד בפני חיל הרוסים ולסגור לפניהם את הדרך אל העיר הבירה. לדבר הזה בנו הסוללות והמבצרים מסביב לעיר, אך מחשבתם הופרה — כי הקדימו הרוסים לעבור את הבלקן מפאת מזרח ויתסמו את הדרך העולה לאד' בפני מחנה סוליימן-פחה שר צבא תוגרמה, ויבואו לאד' כמבוא עיר מבוקעה, ועם זה בא הקץ למלחמה ושתי הממשלות שבתו מריב (31 יאנ' 1878) ותחלנה לשאת ולתת ע"ד תנאי השלום בעיר הזאת.

ע"ד ישוב היהודים באדר' ידוע הוא, כי במחצה הב' למאה הג' באלף הזה, אחרי גלות ספרד, כבר היתה בה קהלת ישראל נכבדה אף שלא הגיעה במעלתה אל שאלוניקי שכנתה ששם ישבו תופשי התורה כמהר"י חביב, מהר"י טייטצק, ר' משה אלמושנינו ור' פרחיה הכהן. אך בעשרים שנה האחרונות למאה הנ"ל זכתה גם היא לשם, כי בה אוה למושב לו אבי ההוראה ושר התורה הר"ר יוסף קארו (אחרי צאתו מניקופול). שם תפש ישיבה ויעמיד תלמידים הרבה, ושם נגש אל מפעליו הכבירים: ספרו „בית יוסף" ו„ארבעה שו"ע", וישב באד' עד צאתו משם לשאלוניקי לקחת תורה מפי הר"י טייטצק ואח"כ לאה"ק. באדרינופול הכיר קארו את המקובל הנודע ר' שלמה מולכו (ע"ע), וימסור לו זה האחרון רובי סודותיו בחכמת הנסתר. כעשרים שנה אחרי כן נמצא באד' את הר"ר אברהם סבע (ע"ע וקורא הדורות ל"ג), אחרי כן בסוף המאה הד' היה באד' רב ודין ר' אברהם די בוטון ור' יוסף צרפתי בעל „יד יוסף" (קוה"ד מ"ח נ). קהלת ישראל באד' בזמן הזה היא אחת מהנכבדות בתוגרמה אחר שאלוניקי וזה כט"ו שנה נוסד שם בי"ס לילדי ישראל ע"י חברי כי"ח. מספר היהודים שם כעת בערך 8,000.

אֶדְרִיסִי (Abu Abdallah Muhammed el-Idrisi), או אל-אדריסי, אחד חכמי הגיאוגרפיא המצוינים בערב, חי במאה הט' לספה"נ, ונולד בסייטה (Ceuta) באפריקה, ששם מצא אביו הזקן המלך אבו-עדרים II מפלט לו בברחו מפני האביסידים מבקשי נפשו. עוד בילדותו עזב את עיר מולדתו ויבא לקורדובה בספרד. שם שקד הרבה על דלתות החכמה והמדע, ובהשלימו תק למודיו נשאו לבו לשוט בארץ לאסוף חכמות וידיעות ולכונן לחקר עם ועם. וילך למסעיו ויעבור ברוב ארצות ספרד ובאפריקה הצפונית ובאזיה הקטנה ולאחרונה נעתר לבקשת רוגי (Roger) II מלך סיציליא ויואל לשבת אתו. ע"פ חפין המלך הזה שם אד' אל לבו לחבר ס' גבולות ארץ לא עפ"י הסופרים הקודמים כ"א ע"פ עדות נוסעים חכמים ונבונים ונאמנים על דבר. ויאסוף אליו אנשים חכמים וידועים וישלחם אל כל מרחקי ארץ לחקרם ולבוא עד תכונתם, ואחרי שובם חבר אד' על פיהם את הס' הנודע לתהלה הנקרא על שמו; נשלם בש' 1154 ונעתק הרבה פעמים ללשונות שונות אך ההעתקות לא עלו יפה. עמי אירופה יוקירו ערך הס' הזה אך ע"פ העתקתו הצרפתית (אם אמנם גם העתקה ההיא בלתי שלמה) — זמן לדת אד' ומותו לא נודעו בברור.

אֶדְרִיסִידִים או עדריזידים (Idrisiden גם Edrisiden), שם משפחת מלכים ערבים אשר מלכו בארצות אפריקה הצפונית קרוב למאה ותמשים שנה. אבי בית המלכים הזה היה המלך אדריס מזרע עלי חתן מחמד. בש' 168 להגירה (784 לספה"נ) ברח לאפריקה צפונה מערבה וייסד שם ממלכה קטנה בנפות טילינזן (Telensan) וטידלה (Tedla), אך לא האריך ימים על כסאו, כי בשנה הששית למלכו (174 להגירה) הומת ע"י סף רעל בפקודת הכליף הרון אל רשיד (ע"ע). בנו יחידו אדריס II (נולד ששה ירחים אחרי מות אביו), אשר בנה את העיר פֵיס (Fez), וישימה לבירת ממלכתו, היה מלך רב פעלים, מת בש' 214 להגירה (829). אחריו מלך בנו מחמד, אך ע"פ צואת אביו נאלץ לעזוב לאחיו מדינות אחדות מארץ ממלכתו, והחלוקה הזאת אשר קרעה את הממלכה לקרעים ותרב בה מהומה ומבוכה, השיבה אותה עד דכא. הנצר האחרון לבית האדריזידים, יחיא (Jahia), עזב עניני המלוכה בידי שריו, בשומו כל מעיניו בספרי החכמות והמדעים, עד שנפלה הממלכה הזאת בידי עבד-אלאַה נביא השקר (Mahdi), מיסד ממלכת הפַטימידים (ע"ע), אשר פרש עליה ידו בש' 307 להגירה (919 לספה"נ) ויכבשה לו ולזרעו אחריו.

אֲדַרְכֹּון. דַּרְכְּמוֹן (עזרא ח י"ז, ב ס"ט), שם מטבע פרסי (Dareicos) מזהב טהור אשר היה ידוע ליהודים בהיותם תחת ממשלת פרס, מחירו ושויו חשבו האחרונים לערך א' זהב וחצי (1½ Ducaten). המטבע הזאת נמצאת לזכר עולם גם באספת המטבעות בפאריז.

אַדְרַכְתָּא, לפי פירוש רש"י וכמו שהבינוהו רוב הפוסקים (הרמב"ם בפכ"ב מהל' מלוה ולוה, טוש"ע ח"מ סי' צ"ח), הוא השטר שנותנים בית דין למלוה שירדוף ויחזיר על נכסי הלוה ואם ימצא יגבה מהם, ומקורו הוא בעברית מל' „מנוחה הדריכוהו" (רש"י ב"מ ט"ז). האד' הוא לפי זה כמו השטר לקיום-הפסק (исполнительный листъ, wyrok sądowy), שנותן בית המשפט להזוכה אחרי פסק הדין (על פרטי הלכות האדרכתא ע' רמב"ם ושו"ע שם; ועל שטרי קיום-הפסק — Уставъ гражд. судопр.

מסעיף 590 והלאה ומסעיף 924 והלאה). אבל לא כן הוא דעת הרשב"ם (ב"ב קס"ט); לפי דבריו האד' הוא מלשון הדרכה ושליטה בנכסי הלוה, אחרי שכבר מצאם המלוה בכח שטר הטירפא שהיה בידו, ולפי זה הוא כמו שטר ההשלטה (вводный лист) שנותן השליח בית־דין על נכסי הלוה ויחליטם להמלוה. כדעת הרשב"ם מראים גם דברי התלמוד (ב"מ ל"ה), שלפי דברי רבה שם יאכל המלוה את פירות השדה „מכי מטא אדרכתא לידו". — עוד הוראה אחת נמצאה בתלמוד על האד', והיא כמו הרשאה (довѣренность) שנותן התובע לאיש אחר שירד לדון עם הנתבע שלו — „אמרי נהרדעי לא כתבינן אדרכתא (לפי גי' הערוך, ע' אדרכתא) אמטלטלי" (ב"ק ע).

אֲדֹרָם שר המסים בימי דוד מלך ישראל (ש"ב כ' כד) ובימי שלמה בנו (מ"א ד ו, ושם נקרא ג"כ אדנירם בן עבדא). בימי רחבעם בן שלמה נשלח מאת המלך הזה שכמה לדבר על לב העם שלא יפשעו בבית דוד (ואולי שלחו לגבות המס), ויתקומם העם עליו וירגמוהו באבנים וימת (ובדהי"ב ב' י יח נקרא הדורם).

אַדְרַמִּיטִי (Adramyti) גם עדרימיד (Edremid), עיר באזיא הקטנה בקצה המערבי, במרחק 5 ק"מ ממפרץ עדרימיד בפלך התוגרמי חודאַווינדיקיאר, נמצאת לרגלי אטקאַיאַסי-דאג, ההר הנודע באוצרות המתכות והמעינים הטובים אשר בו (האגף המזרחי של רכסי הררי אידה), בבקעה פוריה ונחמדה, אך בעיר רבה העזובה; בניניה בתי עץ שפלים ורחובותיה מלאי רפש. מ"י 6,000, רובם מחמדנים. בימי קדם עמדה על חוף המפרץ ההוא העיר אַדראַמיטום העתיקה, אך כעת לא נשאר שריד ממנה. החוף ההוא נודע לשם מימי מלחמת הדרור, כי שם הצליחו היונים לשלח דוגיה מאַזרת זיקות ולהעלות על המוקד (27 מאי 1821) אחת האניות הגדולות אשר לצי התוגרמים.

אַדְרַמֶּלֶךְ 1) שם אליל אשר הביאו אתם מארצם הספרוים אשר בארץ אשור לשמרון, כאשר הושיב אותם שמה שלמנאסר מלך אשור תחת עשרת השבטים שהגלה מארצם אשור (מ"ב יז לא). לשם האליל הזה היו שורפים את בניהם ואת בנותיהם באש (שם), והוראת השם הזה הוא: „מלך האש" כי אדר בלשון פרסי הוא אש, ולזאת היה להם האליל הנורא הזה אליל המכלה ומכלה את כל והיה להם ג"כ אלהי המלחמה. הפסל הזה היו עושים בתבנית סוס (סנהדרין ס"ג) ודמות אדם לו עם כנפים ככנפי הנשר. לו היו מקדישים החדש תמוז, שבו יגבר החם בארץ, והיו מיחסים לו כוכב שבתאי (Saturnus), שלפי דעת הקדמונים טבעו להרע ולא להיטיב, מעורר בעולם השפל משפט ונקמה, מלחמות ובזה ורעב ועקירת ארצות, וממשלתו על האנשים הרזים ובעלי דאגה. הבבלים יכנוהו „בן בל" ובעל האלילה גולאַ. 2) בן סנחריב מלך אשור (מ"ב י"ט ל"ז, ישעיה ל"ז ל"ח). כאשר באה השמועה לנינוה כי נגף חיל אשור אשר צר על ירושלים, קם הוא ואחיו שראצר ויכו את סנחריב אביהם וימיתוהו בהשתחותו בית נסרך אלהיו וימלטו ארץ אררט. ולדעת חז"ל הרגוהו, יען שמעו כי נדר להקריבם לע"ז, ואח"כ נתגירו ויצאו מהם שמעיה ואבטליון (גטין נ"ז:, יומא ע"א).

אֲדֶרֶמֶנִיג, ע"ע אַגרימוניא.

אֶדֶרַן (Öderan), עיר בממלכת סכסוניא בגליל צויקאווי (Zwickau), בה תחנות למסלת דרזדען-חעמניץ, ומ"י 5,826, רובם בעלי דת לותיר, העוסקים במטוה פשתן וצמר וצ"ג ועבוד עורות ובשול שכר. בקרבת העיר מתנוסס ארמון ברניכען (Börnichen) עם חרש מצל.

אַדֶּרְנָה (Aderno), עיר בנפת קאַטאַניא באיטליא, בנויה במורד הר השרפה עטנא דרומה מערבה. בה מגדל גבוה מימות הנורמאַנים, ושרידי חרבות בנינים עתיקים. מ"י 19,180.

אַדִּרֹנְדַּק (Adirondac), קבוצת הרים באמריקה הצפונית, במדינת נויארק, מרכסי הררי האַפלאַחים, העוברים בקציהם דרומה מערבה על פני קלינטון ועסעקס ופראַנקלין והאַמילטון. שיא הרי ס"ט אנטוני ומרטין מגיעים בגבהם עד 1,600 מ', ושיא ההר מונט-מאַרסי—עד 1,680 מ'. הישוב שמה מעט מאד.

אַדֶּרְסְבַּךְ (Adersbach), כפר במחוז ברוינויא בביהם על גבול שלזיא. המקום נודע לשם ע"י הסלע הגדול הנקרא על שמו, אשר ארכו בערך 8 ק"מ, ורחבו עד 4 ק"מ וגבהו ע"פ הים 470 מ'. הסלע הוא תערובת אבן וחול אשר במשך אלפי שנים שחקו המים והעבירו את החול וישנו מראהו ויחלקוהו לאלפי גבעות ועמודי סלע, אשר גבהם מגיע עד 60 מ' ויותר. דמיונו כהיכל מתעה (Labyrinth), כי רבו מאד שביליו ומשעוליו בין הגבעות והעמודים עד כי על נקלה יתעה העובר ביניהם מבלי דעת ראשיתם ואחריתם. מבואו הוא דרך בקע צר, אשר מתחתיו נוזל נחל מים ומעבריו עומדים המון סלעים בתמונות שונות, אשר פעם יראו כיער עצי אבן, ופעם כעיר שרופה אשר אך קירות בתיה וארבותיהם נשארו לה. בין החריצים והבקעים צומחים עצים וחרולים. במקום אשר יחדל המעגל הישר ורוב העוברים ימנעו מלכת הלאה, יפול הנחל הזך אל עמקי מצולה. מאחריו יבואו אל „נקרת הזאב" הנמשכת 120 מדרגות למעלה ואח"כ יורדת 56 מדרגות למטה ואז תתפרד לנקרות הרבה, אשר באחת מהן יש שרידי היכל שעמד שם מלפנים. אבל עוד נפלא מן המקום הזה הוא הסלע הקרוב לו אשר על יד וועקעלסדאָרף (ע"ש).

אַדְרַסְטוֹס (Adrastos), לפי הגדת היונים, הוא מלך ארגוס, שיצא למלחמה על תיביאה (Theben), למען השיב את חתנו פוליניקים (Polyneikes) אל אחוזת ממשלתו אשר גורש ממנה. מסע מלחמה זה נודע בשם „מסע השבעה" כי ששה גבורים נלוו עם א' במלחמה זו וכלם נפלו חללים ונמלט רק א' לבדו וכעבור עשר שנים עלה א' עם בני המומתים, הנקובים „עפיגונים" (Epigonen—ע"ע), שנית על תיביאה וילכדה, אך בנו אֶגיאַלאָוס (Ägialeus) נפל שם חלל ויתעצב א' מאד אל לבו, וימת בדרך שובו, בעיר מיגארה (Megara); בה ובערי אתיקה וסיקיאון (Sikyon) נקדש אדרסטוס כבן אלים (Heros).

אַדְרַסְתְּה (Adrastea), אלילת היונים הקדמונים, שהיא כשומרת משמרת הצדק ונוקמת נקם עול ועשק, אשר לא תמלט ממנה נפש כל חי והיא קרובה בתכונתה אל הנימיזים (Nemesis—ע"ע) ומשוררים אחדים ערכוה בכל אליה. אך באזיא הקטנה ערכו את הא' אל הקיבילי (Cybele). גם נמצא בהגדות היונים כי נינפי אחת ששמה א', יחד עם אחותה אידה (Ida), טפחה ורבתה את צאָוס (Zeus) בהיותו ילד.

אֶדְרֶעִי (Edrei), 1) עיר המלוכה של עוג מלך הבשן לא רחוק מעשתרות (דברים א ד). כעת נקראת דיראַט (Deraat) במחוז „אל-ליאה" (Ladscha) כשמונה פרסאות לדרום דמשק. לא רחוק מעיר הזאת הכה משה את עוג מלכה ויירש את ארצו ויתנה לנחלה לחצי שבט המנשה אשר בעבר הירדן מזרחה (במדבר כ"א ל"ג ל"ה, יהושע י"ג ל). ידועה עוד עתה בגלל התחנות אשר יחנו בה הנוסעים בעברם מדמשק למיכה. מהעיר הישנה נשארו כיום חרבות עתיקות מתחת לארץ גם אבני זכרון עם כתובות עתיקות, המעידות על תפארתה והדרה בימי קדם וכי היונים והרומאים ואחריהם הערבים ישבו בה. 2) אחת מערי המבצר אשר נפלו לנחלה לשבט נפתלי בעבר הירדן ימה (יהושע י"ט ל"ז), מקומה כעת לא נודע.

אַדֹּרְף (Adorf), עיר במחוז צוויקוי בסכסוניא ע"נ עלסטער ועל יד מסלות איגר-הערלסגרין ואד'-חעמניץ; מ"י 3,427. בה בתי חרשת למעשה כלי שיר שונים וכלי צדף (Perlmutter).

אַדְרוֹפְּס (Wassersucht, Hydrops), מלה יונית (בויק"ר פ"ט: אדרופוקוס), ע"ע הדרוקן.

אֹדֶרְצָה (Oderzo), עיר הראשה בנוף טריוויזה באיטליא, ע"נ מונטיקאַנה. מ"י 3,914. לה מגרשים יפים

ורחובות רחבים, ארמונות ובית תיאטרון, בית ספר לחכמת חרשים וחרבות ארמון ישן משנות הבינים, גם יש לה בתי חרשת שונים ומסחרה רב בניין. העיר היתה לפנים מושב להרומאים, ומשנות 1339—1797 עמדה ברשות הריפוב-ליקה הוויניציאית.

אַדְרֶר Aderer או (Adrar), היא ארץ הרים מושב הערבים השחורים במערב מדבר זהרה צפונה לסיניגמביא, 20° לרוהצ"פ. ממארוקה עוברים אליה בדרך קרונית (Karawanen), ההולכת על פני מגטר (Maghtar)—הוא גבנון הר חול הגבוה 130 מ'. הארץ מגדלת חטה, שעורה, דחן ועצי תמר, גם עשתרות בקר ועדרי צאן וגמלים. כעת היא באה במו"מ עם סיניגמביא אשר לצרפת. שם העיר הראשה וואַדאַן ומ"י 4,000.

אִדְרַר-נְדָרֶן, (Idrar-Ndaren) או אִדרסין, חלק הרי אַטלס אשר בגבול מארוקה (ע"ע אַטלס).

אִדְשְׁטַיין (Idstein), עיר בגליל וויסבאדען במדינת העססען-נאַסויא בפרוסיא, ע"נ וואֶרסבאַך (Wörsbach) ועל מסלת פ"פ דמיין-לימבורג. בה ארמון יפה ושמם, ובית חרשת לעבוד עורות צבעונים (Saffian), מ"י 2,414.

אַהֲבָה (Liebe, l'amour, miłość, любовь), במושגה הכללי תורה על נטית הנפש להשגת ענין או קנין, גופני או רוחני, והתשוקה הכבירה והנמרצה בלב האוהב להתאחד ולהתקרב אל הדבר הנאהב. מושג האהבה מסתעף לכמה סעיפים שונים בעניניהם, הוראתם, איכותם ותכונתם לפי שנוי הענינים הנאהבים. האהבה כשישתמשו בה להוראת החפץ והתשוקה להנאת החושים או נטיה ידועה לדברים חמרים לא נאמרה רק בדרך השאלה, כי באמת אין אהבה כזאת תכונה נפשית, כי אם נטיה בהמית או תולדות ההרגל. ממין אהבה כזאת היא אהבת המותרות, אהבת התענוגים, האהבה גם לחפצים וכלים שאדם מוצא בהם קורת רוח מפני שהשתמש בהם זמן רב וההרגל עשה את הדבר אהוב לו. המושג העקרי של השם „אהבה" היא הנטיה הרוחנית אשר בלב איש לרעהו, או החפץ הכביר הנטוע בלב איש אל השגת קנינים נכבדים עוברים או קימים, גופנים או רוחנים, התשוקה להגן בעד הדבר הנאהב ולתת נפשו עליו. ממין האחרון היא אהבת אבות לבנים ובנים לאבותם, אהבת החלק אל הכלל, האיש הפרטי אל הסוג והמין, ותולדתה: אהבת המשפחה, השבט והלאם, גם אהבת המקום אשר עליו נולדו ואותו חמדו לשבתם משנות דור ודור — זו אהבת ארץ מולדת. התאחדות האהבה הרוחנית והגופנית בין שני אישים משני מינים שונים, זכר ונקבה, אשר תתגבר ותהיה לרגש אדיר וחזק ממלא את לב האוהב ומשים משטרו על כל הליכותיו, ידועה בשם „אהבת המין" ובעברית —„אהבת-נשים". „האהבה" הזאת כאשר תגלה ותראה בהתאחדות תכונות הנפש ובשווי הטעם והמדות והדעות בין הנאהבים, או בהיות תכונות הנאהבים מקבילות אשה אל רעותה ואשר יחסר להאחד ישלים השני, אז היא האהבה המעולה שברגשות הנפש, אשר תעלה אותה למעלה למשכיל ותלביש את האדם רוח עז וגבורה לכל טוב ונעים, צדקה ומישרים; ואם אל האהבה הזאת תספח גם תשוקת-ההפריה, הנטועה בכל היצורים החיים, אז תגיע למרום קצה ותהיה להרגש היותר אדיר וחזק בנפש האדם, היא האהבה „העזה כמות", אשר „מים רבים לא יכבוה", כי „רשפיה רשפי אש, שלהבת-יה"; היא האהבה אשר המשוררים והמליצים עטו אותה אור כשלמה וישוו עליה הוד והדר, ובעולם המעשה יגיע הרגש הזה אל תכלית שלמותו בברית האישות בין שני הנאהבים; אהבה כזאת נשענת על פי רוב על רגשי הכבוד בין האיש והאשה ודעת שניהם את חובותיהם זל"ז. אהבה כזאת אין להחליף עם הנטיה הטבעית או „החמדה" „התאוה" כו'. ע"ד התכונה הנפשית הזאת ע' Michelet, „L'amour" (פאריז 1865); v. Abel „Ueber den Begriff d. Liebe" (ברלין 1872); v. Duboc „Die Psychologie d. Liebe" (הנובר 1874); Mantegazza „Fisiologia dell'amore" (מילאַן 1873).

בעברית השם „אהבה" ג"כ איננו מורה על התעוררות תאוה בהמית אף שאיזו פעמים בא הפעל הזה בדרך השאלה גם על חמדה ותאוה כזאת. מושג האהבה הטהורה בעברית קשור על פי רוב עם „הנפש" כמו שנאמר באהבת יעקב את יוסף „ונפשו קשורה בנפשו" (בראשית מ"ד ל), ובאהבת יהונתן את דוד אשר היתה למופת לאהבת רעים הנאמנה נאמר: „כי אהבת נפש אהבו" (ש"א כ"א י"ז), „נ פ ש יהונתן נקשרה ב נ פ ש דוד" (שם י"ח א). האהבה בכתבי הקדש היא כח רוחני נעלה ונשגב מהתאוה הבהמית והתשוקה להנאות ותמדת בשרים; האהבה היא כח מוסרי נטוע בלב האדם שהוא בן תרבות ובעל מדות רמות ונשגבות, ויסודתה איננה בתשוקה להשגת המאוים או לקבל טובה והשפעה מזולתו, כי אם החפץ הכביר של הטוב להיטיב, להגן בכל מאמצי כח בעד הענין או האיש האהוב לו כנפשו. האהבה הזאת תשים משטרה על כל מצות התורה ופקודיה בין אדם למקום ובין אדם לבריות, והיא כלולה בשתי המצות שהן יסוד ושרש תורת האדם לאדם ותורת האדם לבוראו: „ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך" (דברים ה ו), „ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא י"ט י"ח), אשר לדברי הלל זה הוא יסוד כל התורה וכל יתר המצות הן רק פירושים ובאורים למצוה האחת אשר כל תכיל וכוללת כל חובות האדם למקום ולבריות (שבת ל"א). האהבה העליונה תשים משטרה לפי רוח העברי בתבל ומלאה ובה יסד הבורא את עולמו; היא רוח החיים והקשר המאחד את כל ה צורים וממנה יסוד ופנה לכל חקי המוסר, הצדק והמישרים. כן נאמר על ה' כי הוא „אוהב גר לתת לו לחם ושמלה" (דברים י י"ח), וע"ד אהבת ה' לעם סגלתו נאמר: „רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם" (שם ט"ו), ובחובות הישראלי לאלהיו נאמר „ואהבת את ה' אלהיך ושמרת משמרתו" וגו' (שם י"א א), וביחס האדם לאדם ועם לעם נאמר „ואהבתם את הגר כי גרים הייתם" (שם י' י"ט). את תכונת אהבת האדם לבוראו הגבילו חז"ל בבאורם על המקרא „ואהבת וגו' בכל נפשך ובכל מאדך" באופן כזה: „בכל לבבך — שלא יהא לבך חלוק על המקום; בכל נפשך אפילו הוא נוטל את נפשך; ובכל מארך — בממונך, או בכל מדה ומדה שהוא מודד לך, בין במדת הטוב בין במדת הפורעניות" (ילקוט ואתחנן סי' תתל"ז). המעלה היותר גבוהה בשמירת התורה הוא קיום המצות מ א ה ב ה, וגדולה מעלת העושה מאהבה על העושה מיראה, כי הראשון יש בו ממדותיו של אברהם אבינו, כמו שנאמר: זרע אברהם אוהבי — שהיה מאהב את הקב"ה על הבריות (סוטה ל"א, ספרי ואתחנן). תקף האהבה בטהרת המדות, בחיי החברה ובהליכות האדם בכל ארחות חייו הביעו חכמינו בדבריהם: „ואהבת את ה' אלהיך שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא אדם קורא ושונה ודבורו בנחת עם הבריות ומשאו ומתנו נאה ויהיו הבריות אומרות עליו: אשרי פלוני שלמד תורה, אשרי רבו שלמדו תורה, אשרי אביו שלמדו תורה" (יומא פ"ו). מתכונת האהבה בחיי המשפחה והחברה אמרו חז"ל: „האוהב את אשתו כגופו ומכבדה יותר מגופו עליו הכתוב אומר וידעת כי שלום אהלך, והאוהב את שכניו ומקרב את קרוביו עליו הכתוב אומר אז תקרא וה' יענה" (יבמות ס"ב:, סנהדר' ע"ו:). על האהבה ביחוסה אל האישות אמרו: „אין אדם מוצא קורת רוח אלא מאשתו ראשונה", „לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים" (יבמות ס"ג:, סנהדרין כ"ב), „אין איש מת אלא לאשתו ואין אשה מתה אלא לבעלה" (שם). המצות אשר יסודתן באהבת אדם רבות הן, כצדקה, מצות לקט שכחה ופאה, שמטות ויובלים, הרחמים על כל יצורי הטבע ועוד ועוד אשר יבוארו בערכיהם למקומותיהם.

אהבה, ע' פ י ו ט.

אַהֲבָה בריה דר' זירא (זעירא, בראשית רבה פפ"ד ואיכה רבתי פ"ב), חי בדור ד' לאמוראים בסוף המאה הא' לאלף הה', והיה עוסק בסדור הבריתות לפני תלמידי הישיבה (ר"ה כ"ט, נדרים ל"ב), וכשראה ר' זירא אביו שתלמידי בית

המדרש מסבשים את ההלכה, אמר לאהבה בריה שיעמידם על האמת במה שישנה להם את הבריתא מדבר ההלכה ההיא (ר"ה ל:, עירובין צ"ו סע"ב), ורבא אמר עליו שאין לילך בעינים עצומות אחר הבריתות שהוא שונה רק יש לחקור אחריהם, ואמר: „ומשום דתנא לה אהבה בריה דר' זירה כיפי תלי להו?" (עירובין שם). לדעת רבים הוא ר' אחווא (אחוה) בריה דר' זעירא שהיה בקסרין (ירוש' פסחים פ"ב ה"ד) ותלמידי הישיבה שאלו ממנו את מנהגי אביו (שם ברכות ספ"א).

אהבה מבטלת שורה של גדולה (סנהדרין ק"ה:), כי בשביל הדבר האהוב יעשה האדם גם נגד כבודו וגדולתו.

אהבה רבה, כן מתחלת הברכה השניה משתי הברכות שאנו מברכים בכל יום בשחרית לפני קריאת שמע. הברכה הזאת ביתר עם שאר הברכות הנהוגות נתקנה לפי עדות התלמוד בימי אנשי כנסת הגדולה (ברכות ל"ג). אולם כבר בימי קדם נחלקו החכמים בנוסחתה: אם תקנו לאמר „אהבה רבה" או „אהבת עולם" (שם י"א) וגם הפוסקים נפלגו בדעותיהם בענין הזה. ולזאת גם כעת המנהגים מחולקים: בני אשכנז והנמשכים אחריהם נהגו לאמר בשחרית „אהבה רבה" ובערב „אהבת עולם", כמסקנת הרא"ש, ובני ספרד וארצות המזרח והאוחזים במנהגיהם מתפללים בבקר ובערב „אהבת עולם", כדעת רב שרירא גאון ורב האי בנו.

אהבת אשה בתור מסכן מזקן עשיר (ילקוט רות רמז תר"ו).

אהד, הבן הג' לשמעון בן יעקב (בראשית מ"ו י).

אהדן (Karl Albrecht Alexander v. Uhden), חכם בתורת המשפטים בפרוסיא, נולד 1798 בברלין, למד תורת המשפטים בהיידעלבערג וברלין, ובגמרו חק למודיו נשא שם משרות שונות ובש' 1844 הפקד לשר המשפטים, אך בש' 1848 התפטר מכהונתו ואחר נשא חליפות משרות היותר גבוהות (בעניני המשפטים) בקורהעסען, ברסלוי וברלין ושם נקבע לחבר בית האצילים לכל ימי חייו. הוא היה ממפלגת האדוקים בנושנות ומתנגדי הקונסטיטוציא.

אההא (Uhha), חבל ארץ באפריקה המזרחית בין 3—5° לר' הדרומי על שפת היאר הגדול טנגניקה (Tanganjika) מזרחה צפונה.

אהההה (Uhehe), חבל ארץ באפריקה המזרחית, נחלת החברה האשכנזית (Deutsche Ostafrikanische Gesell- schaft), אשר רכשה לה בש' 1885. מקומו בין 8—7° ברחב הדר' ובין 35—37° לארך המז' נגבה לנהר רואהא.

אה"ו, ראשי תיבות משלש הערים: אלטונא המבורג ואנזבק (Wandsbeck), הקרובות זו לזו במדינת שלזוויג האלשטיין, ורב אחד היה על ג' הקהלות האלה. במסחרם הגדול עשו היהודים חיל בערים ההן, גם היה להם החפש לדון דיני ממונות על ידי רבניהם ובתי דינם, לכן היו הקהלות האלה נכבדות מאד, וגדולי הדור חשבו להם לכבוד לשבת על כסא הרבנות ב א ה "ו. הנודעים ברבני אה"ו הם, הר"ר יחזקאל לבית קאצינאלינפויגין (ע"ע), הר"ר יהונתן אייבשיץ (ע"ע), הר"ר רפאל (האמבורגר) והר"ר נח חיים צבי, בעל „מעין החכמה" ועוד (ע' גראֶטץ X, 394).

אהוא, שם נהר וגם עיר בבבל. על ידו נקבצו גולי יהודה בעלותם עם עזרא מבבל (עזרא ח ט"ו). יש מהחוקרים המשערים כי הנהר הזה אחד הוא עם נהר אריאבא (Adiava) בארץ אשור העתיקה (ע' Bibl. Realwörterb., Winer) גם עוד השערות שונות ישנן בזה, אך דבר ברור מהמקום והנהר ההם לא נודע עד היום.

אהוב את המלאכה (כי המלאכה האהובה על עושה, תעשה בחריצות יתרה) ושנא את הרבנות (להשתרר ולהתפרנס מיגיע אחרים—אבות פ"א מ"ו).

אהוב את מוכיחך ושנא את משבחך, מפני שמוכיחך מביאך לעוה"ב והמשבחך מוציאך מן העולם (אבות דר"נ רפכ"ט).

אהוד, 1) אחד ממושיעי ישראל ומנהיגיו בימי שפוט השופטים ממשפחת גרא אשר בשבט בנימין. מצב עמו שהיה נכנע אז תחת ידו הקשה של עגלון מלך מואב נגע מאד עד לבו. שמונה עשרה שנה לחץ המלך הזה יחד עם בני עמון ועמלק את ישראל בחזקה עד כי נלאו נשוא, אז לבשה רוח ה' את לב אהוד ויגמור בנפשו להושיע את עמו הנדכה והנענה מתגרת ידי מעניו. ויעש לו חרב פיפיות ויחגור אותה מתחת למדיו על ירך ימינו (כי איש אטר יד ימינו היה), ויעבור את הירדן בלוית אנשים נכבדים מבני ישראל, להקריב למלך מואב מנחה, כאשר יעשו מדי שנה בשנה. בשובו אחרי כן עם אנשיו הגלגלה, שלח את העם נושאי המנחה אל ביתם והוא שב אל עגלון לנקום ממנו נקמת עמו. בבואו אל המלך אשר ישב אז בחדר המקרה אשר על הגג, אמר לו כי דבר אלהים, דבר סתר לו אליו, — ויצאו במצות המלך כל העומדים עליו. אז נגש אהוד אל המלך וישלח את יד שמאלו ויקח את החרב מעל ירך ימינו ויתקעה בבטנו ויצא המסדרונה ויסגור דלתות העליה בעדו ונעל. עבדי המלך טרם ידעו מהנעשה בחדר המקרה, כי לא הרהיבו בנפשם עז לפתוח בחזקה את דלתות העליה הנעולות, ואהוד נמלט ויעבור את הירדן, ויתקע בשופר בהר אפרים ויתקבצו אליו בני ישראל וילכדו את מעברות הירדן ויכו את מואב בעת ההיא כעשרת אלפים איש, ותכנע מואב ביום ההוא תחת יד ישראל ותשקוט הארץ שמונים שנה. לפי דעת איזה מחכמינו קרה מעשה בועז עם רות בזמן אהוד (רות רבה פ"א). 2) שם אחד מראשי בתי אבות אשר לשבט בנימין או זבולון (ע' באור דהי"א ז' י).

אהוי (Cerbera Ahovai *L.*), מין עץ הגדל בברזיליא, מסוג האפוציניות (Apocyneae). זרעו מכיל ארס חזק וגם כל חלקיו הם ארסיים ואף העץ בעצמו כשיפול במים יהם את הדגים ויכלם. מפני צחנתו לא יצלח אף לבער בו איש לצרכי האדם. באגוזיו ישתמשו ההודים לזוגות ופעמונים (Ahovai בלשונם הוא „עץ הפעמון"). — Thevetia *L.* הוא ג"כ ממין הזה ובו שבעה זנים הנמצאים באמריקה מדרום מקסיקה ועד פאראגואי.

אהו"י (בדקדוק), ד' אותיות לשה"ק, שאינן מרגשות במבטא כשהן נחות אחרי התנועות שלפניהן, ולזאת נקראות „נחות נסתרות", וזה סדר נחותן: א—אחרי כל חמש התנועות הגדולות (ע"ע); ה—בסוף המלה אחרי קמץ, צירה וחולם ואחרי סגול עם נגינה (חוץ כשבאה במפיק, שאז היא נראה ומרגשת בהברה); ו—אחרי חולם ושורק; י—אחרי צירה וחירק. הו' והי' כשהן באות אחרי תנועות אחרות הן נראות (חוץ בפרטים מעטים היוצאים מן הכלל). מפאת היות ד' האותיות האלו שוות בענין זה, הן שוות ג"כ בשלשה דברים, והם: חלוף (שמתחלפות זב"ז), חסרון (שהן חסרות לפעמים במכתב) ויתרון (שהן נוספות לפעמים שלא לצורך). בסוף המלה שוות הן ג"כ ביחוסן אל אותיות בג"ד כפ"ת הבאות בראש המלה שלאחריהן, שאז האותיות ההן נשארות רפות, בלי דגש, וע"ז נאמרה במסרה: „כל בג"ד כפ"ת דסמיכי ליהו"א רפה, בר ממפיק, מפסיק, דחיק ואתא מרחוק" (ע"ע בג"ד כפ"ת). ארבע האותיות האלו היו יסוד להחידה הידועה שכתב הראב"ע, המתחלת: „אב בהאדמה הוליד ארבעה אחים".

אהויז (Ahaus), עיר מחוז במדינת וועסטפאליא ע"נ אא וע"י מסלת דארטמונד-ענשעד ומ"י 1,762. שטח המחוז 683 קמ"מ ומ"י 35,647.

אהויזן (Ahausen), כפר במחוז נארדלינגען בבואריא ע"נ ווארניץ ומ"י 533. שם נכרתה ברית האחדות בין הנסיכים וט"ו ערי אשכנז להחזיק במעוז הדת הפרוטסתנטית, בראשם היה נסיך הבחירה פרידריך IV הפפאלצי (1608).

אהוס (Ahus — קרי אָהוס), עיר בדרום ממלכת שוודיא בקרבת המקום ששם ישתפך נהר הילגי (Helge) אל הים הבלטי, הוא החוף למבוא העיר כריסטיאנשטאד. העיר א' נודעה לשם על ידי המלחמה הגדולה אשר היתה בקרבתה בש' 1027 בין קנוט הגדול מלך דינא ובין אלאף הרלדזון (המכונה „הקדוש") מלך נורווגיא.

אהות (Ahwas), מעון החרף למלכי פרס מלפנים, ועתה היא עיר דלה ומספר יושביה 600. מקומה במדינת קוזיסטאן ונבנתה מחרבות העיר הישנה (ע"ע אהוא) המשתרעות לארך 17 ק"מ על שפת נהר קארון. בין אבני החרבות הכי נפלאו אבני-ריחים הגדולות אשר מדת קוטרן מגיעה עד 1_{90} מ'; בהן השתמשו מלפנים לטחינת יערות הדבש. על אחת הגבעות מתנשא עוד היום מגדל רם מאד, כלו מאבני מחצב ולבנים בעלות צבעים שונים. העיר א' היתה בירת המחוז הנקרא על שמה, ומושב ארטבן IV, האחרון למלכי הפרתים (עד ש' 226 לספה"נ). בממשלת פרס החדשה קם שם האיש מאַני וייסד את כת המאניכאים (ע"ע). בימי ממשלת הערבים עלתה העיר כפרחת ומסחרה בנפת צופים פרץ בכל אזיא המערבית. במאה הי' נכבשה העיר בהמצא קשר בתוכה, ומאז והלאה ירדה פלאים ולא הוסיפה עוד קום.

אהזימה (Ohosima), האי הראשי בקבוצת איי ליו-קיו (ע"ע). מקומו 27^{0} לר' הצפ', 126^{0} 30' לארך המז' (מעיר גריניטש), ומ"ש 805 קמ"מ. בש' 1872 נספחו האיים האלה עם כל איי ליו-קיו לממשלת יאפאן.

אהזקה (Ohosakka, Osaka), אחת הערים הגדולות והנכבדות בממלכת יאַפאַן על חוף הדרו' מע' של האי הראשי ניפון (Nipon), 53 ק"מ לדרום העיר מיאַקה על לשון הים הנקראה על שמה ובקרבת המקום ששם ישתפך אליה (אל לשון הים ההיא) הנהר הגדול יודוגאבה (Jodo-gava); בנויה בנאוה בבקעה פוריה ונחמדה, ותעלות רבות תעבורנה בין כל חלקי העיר ומאה גשרי עין יתחברום יחד. רחובותיה ישרים לכל חלקיהם ועבריהם, צרים אבל נקיים מאד. בתיה בתי עין וחמר עשוים תחתים ושנים ועל ידיהם גנים נחמדים מרהיבי עין, והיכלים הרבה לכבוד בודה המחוקק (ע"ע) אשר דתו שלטת בארץ ההיא. בתוך העיר צפונה מזרחה ימצאו שרידי חרבות הארמון הגדול שנבנה ע"י הקיסר טאיקה זאַמה וממול החרבות האלה — „המטבע החדש", ארמון רם ונשא בנוי לתלפיות בטעם אירופה. העיר הזאת היא מקום המרכז הכללי למלאכה וחרשת המעשה, וגדולה במסחרה מכל ערי המדינה, כי אליה תובאנה כל תוצאות הארץ וכל מלאכת חרש וחושב, סחורת משי, זכוכית לבנה, כלי יוצר, ארג צמ"ג, ברזל וכל מיני סחורה לממכר; בה בתי יציקה לנחשת ונחשת קלל, יציקת מטבעות, בתי דפוס, בתי מלאכת ארג ורקם בזהב ובכסף ללבושי מכלול; בה יכינו את הצבעים היותר יקרים, כל מעשה צעצועים, כל מיני כלי שיר וזמר, וכלי משחק לילדים. מ"י 293,686 נפש. העיר הזאת היא גם קריה עליזה משוש כל ארץ יאַפאַן ואליה ינהרו עשירי הארץ להתענג על חמודותיה, לגור שם או גם להשתקע. ע"י החוף הטוב והבטוח אשר לה, ומשכנה בין ערי נאגאזאקי ויעדה, אשר כל אלה יעשוה למרכז המסחר וחרשת המעשה בכל ארץ יאַפאַן — משכה עליה עיני כל ממלכות הארץ ויקנאו בה ובעשרה. עוד בש' 1863 בא שמה הלורד האנגלי עלגין (Elgin), ויעש חוזה עם שרי ממשלת יאַפאַן לפתות את חוף היוגא (Hiogo) למעבר אניות בריטניא, אמריקה הצפ', צרפת והוללנדיא, וכאשר חזרה הממשלה מדעתה הכבידו הממשלות האירופיות עליה את אכפן בש' 1865 לפתות לאניותיהן את חופי אָהזאַקה והיוגה, ובראשית ש' 1866 יצא חפצן זה לפעלו. ע"פ דברי הברית מן 25 יוני 1866 אשר בה שנו את הערכת המכס (Tarif), הורשה לסוחרי כל הארצות לכונן בתי מסכנות גדולים בחוף אָה' וכן בכל חופי יאַפאַן החפשים, ולסוחרי יאַפאַן נתן חפש המסחר עם יתר הארצות. העיר אָה' מחוברת עם העיר מיאַקה (הנקראת גם קיאָטה) ע"י אניות קיטור, עם הערים היוגא ומיאקא — ע"י מסלות ברזל, ועם יעדה הבירה — ע"י קוי הטלגרף.

אהח"ע (בדקדוק), ד' אותיות הא"ב שהן ממוצא אחד (הגרון), ויען שהוא הרפה שבמוצאות לכן כשהן צריכות לבוא בשוא נע, תתוסף להשוא אחת מג' התנועות הקטנות: פתח, סגל, קמץ קטן, בכדי להרגישן יותר במבטא, והשוא יקרא ע"כ „שוא מרכב". ממילא מובן שכל שוא מרכב הוא נע, ולא עוד אלא שגם במקום שהאות צריכה להיות נחה, כמו הפ"פ אחרי אותיות אית"ן בעתיד מבנין הקל (והוא הדין בעבר בבנין נפעל או בעבר ועתיד בבניני הפעיל (בו גם בצווי) והפעל) כשהיא אחת מאותיות הח"ע תתהפך לשוא מרכב ונע. במקום שהאות שאחריהן ג"כ נע יפול השוא מתחתן ותשאר התנועה המרכבת ואז היא תנועה קלה (ע"ע), וכשהן באות בסוף המלה לפני אות נחה אחרת, תפול השוא ותשאר להן רק תנועת הפתח, להרחבת הברתן, רק בא' (שמפאת רפיון הברתה אין דין הרחבה נוהג בה) תשתנה התנועה שלפניה לת"ג ואז היא אחריה נח נסתר.

אהחע"ר (בדקדוק), חמש אותיות הא"ב שאינן יכולות לקבל דגש, ועי"ז תשתנה ע"פ רוב נקודת האות שלפניהם מת"ק לת"ג.

אהיא (Ohio קרי Oheio), אחד הנהרות היותר גדולים באמ-ריקה הצפונית. מוצאו אצל העיר פיטסבורג, מהתאחדות נהרי אֶליגאֶני (Alleghany) ומונונגילא (Monongahela), היוצאים מהררי אֶליגאֶני צפונה מערבה בגבה 450 מ'. הנהר א' עובר בין מדינות אָהיאָ, אינדיאַנה ואילנואים (Illinois) בצד צפ' מער' וחלק ממדינות פנסילואַניא (Pennsylvania) ובירגיניא (Virginia) המערבית וקינטוקי (Kentucky), בהן יאחז דרך עקלתון לארך 2,190 ק"מ, ודרך ישרה 1,140 על פני סינסינאטי (Cincinnati) ולואיסוילה (Louisville) עד השתפכו אל הנהר הגדול, נהר מיסיסיפי. שפעת מימיו רבה מאד, ומסופו ומעלה עד פיטסבורג (במרחק 1,650 ק"מ) יצלח למעבר אניות גדולות (רק על יד לואיסוויל הוא בא בין המצרים ומימיו יתגעשו שם מאד, ועל כן נעשתה שם תעלה למען תוכלנה האניות לעבור שלום) ועל כן יחשב הנהר הזה עם התעלות אשר על ידו ומסלות-הברזל הרבות הפוגעות בו לאחד מראשי הדרכים המחברים את הנהר הגדול מיסיסיפי עם יאורי קאַנאַדה הגדולים ועם הים האַטלנטי. מן שלשה הנהרות הגדולים: מיאַמי, וואַבאַס וקאֶמברלאֶנד המשתפכים אליו הכי נכבד נהר טענעסי (Tennessee) במימיו הרבים והעצומים, שבהם תעבורנה אניות ג"כ במרחק רב.

אהיא (Ohio קרי Oheio), אחת מראשי המדינות המזרחיות בממשלות הברית באמריקה הצפונית. מקומה בין 25' 38^{0}—42^{0} לר' הצפ' ובין 30' 80^{0}—50' 84^{0} לארך המער'. גבולותיה הם: מדינת אינדיאַנה מערבה, יאור איהריא (Erie) ומדינת מיטשיגאֶן (Michigan) צפונה, פנסילואניא ווירגיניא המערבית מזרחה ונהר אָהיא הוא הגבול המבדיל בינה ובין ווירגיניא המערבית וקינטוקי דרומה. מ"ש 106,341 קמ"מ. בכללה היא ארץ מישור, אך לפאת מזרח היא מלאה רכסים. במקומות אחדים בצד צפומ"ע היא ארץ בצה, והלאה מערבה ימצאו בה ערבות (Prärien) ויערים גדולים. הנהר הגדול במדינה הזאת הוא נהר אָהיא (ע"ע), אשר על יד מאריעטא הוא מקבל אל תוכו מי נהר מוסקינגום, ע"י פאָרט-סמוט נופלים אל תוכו מי נהרי סקיוטא (Scioto) ונהרי מיאמי (הגדול והקטן), בעוד אשר נהרי מאַהמי (Maumee), סאַנ-דוסקי ועוד נהרות אחדים יפלו אל יאור איהריא המגביל את המדינה בארך 240 ק"מ. אקלים הארץ ממוזג וטוב ומבריא את יושביה; אדמתה כמעט כלה דשנה ופוריה, וביותר בעמקים אשר על יד הנהרות. בין העצים השונים למיניהם הגדלים שם נודע הערמון הלבן הנקרא בוק-אַיע (Buck-Eye), אשר על שמו יכנו כן (בשחוק) את יושבי הארץ. רוב סחרה היא החטה הגדולה על אדמתה; אבל גם חטי תירס (Mais), טבק, ירקות, גפנים ועצי בכאים לגדול תולעי המשי ירבו שם וגם מקנה בקר וצאן רב מאד בארץ הזאת. עצי היערים הגדולים הנמצאים בה מערבה ומכרי המלח ופחמי האבן ומעינות הנפט וחרשת המעשה בכל כלי ברזל ועין ומטוה הצמר, חצמר גפן והמשי והנייר וכל כלי בית ושדה יגדילו סחר הארץ, והמון האניות העוברות בנהרותיה ותעלותיה הרבות תשאנה תוצאות האדמה ויושביה להאדיר סחרה.

ומכלכלתה. ארך התעלות 1,046 ק"מ ושבכת מסלות הברזל 12,334 ק"מ. בש' 1790 היה מספר יושביה רק 3,000 ובש' 1880 הגיע עד 3,198,062. בני אשכנז, הודו, חינה ויאפאן. ראשי המדינה ידאגו להשכלת יושביה שכם אחד על כל יתר הנפות המערביות אשר באמריקה. בש' 1880 היו בה 16,473 בתי ספר לעם (מהם 220 לילידי הארץ בעלי עור כהה) ומספר תלמידיהם 752,442 (מהם 11,729 בעלי עור כהה), גם בתי מדרש ללמודי המשפט ולחכמת הרפואה ולחקרי הדת ישנם במדינה הזאת. אֶ נחשבה מתחלה לחלק ארץ ווירגיניא, ונושבה בש' 1788 מבני ארץ ניואנגליא ופנסילואניא ותהי מש' 1803 למדינה בפני עצמה. בשנת 1851 עשו תקנות טובות בהנהגת הארץ והעם נתן תקף להן, ועל פיהן יוכל כל אזרח מבני הלבנים מבן כ"א שנה ומעלה לחוות דעו בעניני המדינה, אם ישב בה אך שנה אחת לפני הבחירה וישלם את המס המוטל על יושביה. סוד סינט במספר 33 חברים וסוד נבחרי העם בכמספר 105 איש יחוקקו חקים לארץ ויושבי בה. נבחרי שני הבתים יבוחרו אחת לשנתים ימים ונשיאם (שגם הוא יבוחר אחת לשתי שנים על פי רוב דעות) יוציא את החקים ההם לפעלם. אל ועד הצירים בבירת ממשלות הברית (וואשינגתון) שולחת מדינת אֶ' שני סינטורים וכ"א נבחרי עם. המדינה נחלקת לשמונים ושמונה מחוזות, מושב שרי הממשלה הוא בעיר קולומביא, והעיר סינסינאטי היא הגדולה בערי המדינה הזאת.

אֶהְיֶה אשר אהיה, ע' א ד נ י.

אֶהָיוֹטִית (חית Ohio או Mastodon giganteum), מין חיה גדולה אשר חיתה לפנים באמריקה הצפונית בתקופת הקרח (ע"ע מסטדון).

אֹהֶל (Zelt, namiot, шатеръ), דירת עראי או סכה עשויה מעורות בהמה או מיריעות צמר ופשתים וכל מיני מטוה, הנותנות מקום להאויר דרך חוריהם הדקים, מתוחים ושטוחים על גבי כלונסאות עץ או קני ברזל הנעוצים בקרקע ואחוזים ומהודקים ביתדות או בחבלים אל עמוד התוך אשר כל האהל נשען עליו. האהלים שונים בתמונתם ואופן בנינם; ישנם אהלים מרובעים בתמונת בתי דירת קבע, אשר קירותיהם זקופים בירכתים בעלי זויות ישרות גם גגות בעלי שתי כנפים, באופן הזה נשען האהל ע"פ רוב על שני עמודי התוך ועמוד אחד נטוי עליהם לשני עברי האהל ועובר על פניו לארכו, ומכנו שוקעות למול הקירות שתי כנפי הגג וכלו עשוי כמין קינוף. וישנם אהלים עשוים כמין קונאות (Conus) והדופן העגול מתחיל מיסוד האהל או מקרקעיתו ומתחדד ועולה עד ראשו. לאהל כזה יש רק עמוד אחד באמצע האהל במרחק שוה מכל הקנים אשר היריעות מתותות עליהם. לפעמים מתחילים הדפנות באהלים המרובעים או הדופן העגול באהלים בעלי תמונת הקונאות מאמצע הקירות ותחתית האהל פתוחה מכל עבריו. — באהלים אלה משתמשים: רועים נוסעי בעדר התרים אחרי מקום מרעה לבהמתם, הסוחרים הבאים לערוב מערבם בימי השוק — במקום חנויות ובתי אוצר לסחורות, גם יצלחו לבתי-משחק ותיאטראות בימי הקיץ, ולחולים היוצאים מבתי החפשית בערים גדולות — ששם האויר מעופש ומזיק לבריאות — אל נאות שדה לשאוף רוח צח. — ועל כלם — לתחנות אנשי החיל בימי הקיץ או בימי המצור, אשר ימשכו לפעמים לשבועות וירחים. האהלים, אשר לתחנות אנשי החיל היוצאים לשכון בשדה בימי הקיץ, להתלמד ולהתרגל בעבודת הצבא ומסע המחנות, נכונו להחזיק בתוכם 10—12 איש בכל אחד. מלבד זה ישנם אהלים קטנים, לימי המצור, אשר כל אחד יכיל לא יותר משנים או שלשה אנשים. עד ימי המאה הי"ח לספה"נ היתה החניה באהלים לאנשי הצבא נהוגה בכל אירופה, ובמסע הצבא ממקום למקום הוליכו אותם עם הכבודה, והדבר הזה היה למעמסה על מסע המחנה, — עד שבא נפוליון ותקן תקנות רבות, אשר על פיהן יש היכלת לאנשי הצבא לחנות על פני השדה גם תחת כפת השמים וממנו ראו וכן עשו רוב הממלכות באירופה. אך במלחמות הצרפתים באלגיר מצאו לנכון להם, לרגלי מזג האויר בארץ הזאת, לעשות אהלים קטנים בעד שנים או שלשה אנשי חיל בכל אחד, וכמוהם הנהיגה גם ממלכת איטליא בצבאות חילה החונים בארצות החמות. בצבא אשכנז הנהיגו עתה ג"כ את האהלים הקטנים מאלה להיות מעונות לאנשי הצבא בימי הקיץ.

אֹהֶל (Friedr. Uhl), סופר אשכנזי באוסטריא, נולד 1825 בעיר טעשין (שלזיא), למד בווינה ויהי לעוזר ומו"ל מכ"ע אחדים ואח"כ הוציא לאור מכה"ע „Wiener Zeitung“, גם חבר ספרי חזון אחדים החביבים לקוראיהם.

אַהְלְבֶּק (Ahlbeck), שני כפרים (Königl. A., Adlig. A.) במחוז שטעטין בפלך אוזידום-וואָלין (Usedom-Wollin) על חוף הים הקדמוני, 5 ק"מ צפונה מערבה מתחנות מסלת סווינעמינדה, — נודעים לשם במרחצאות הטובים אשר בסביבותם, אשר רבים ינהרו שמה להתרפאות בם (מספר האורחים 2,000 ויותר מדי שנה בשנה), מ"י 1,030.

אַהְלְדֶן (Ahlden), עיר מצער בהאנובר ומ"י 910. בה היכל מלך אשר בו ישבה בתור שבויה (1694—1726) המלכה הגרושה, סופיא דורתיא (Dorothea), שהיתה אשת גיאורג I מלך אנגליא.

אָהֳלָה, בשם הזה יכנה הנביא יחזקאל מלכות עשרת השבטים, מפני שמתחלת מלכות ישראל כאשר נקרעה מעל יהודה עשתה לה אהל בפני עצמה, בגדה בה' ועבדה ע"ז, ותחת זאת יכנה הנביא את מלכות יהודה בשם אהלי-בה, מפני שמעולם היתה אהל לה' ומקדש לתורתו (יחזקאל כ"ג). „אהלה ואהליבה“ יתאר הנביא כשתי נשים, נשי אלהי ישראל, שכבר במצרים נפרדו אשה מעל אחותה, אף שבנות אם אחת היו. שתי הנשים האלה הולידו שתי בנות: אהלה — את שמרון, ואהליבה — את ירושלים; אבל עד מהרה בגדו הנשים האלה באישן (בה'), זנו מעל אלהיהן והתמכרו לתועבות העמים שכניהן; והנה אשור ומצרים היו מעולם שונאים זה לזה, וכן גם כשדים ומצרים, ובהיות ארץ ישראל ויהודה נמצאת בין ארצות שני האויבים האלה, נדרשו שמרון וירושלים מאתם לתת ידן להם, אך כשמרון כן גם ירושלים פסחו תמיד על שתי הסעפים, פעם נתנו יד לאשור וכשדים ופעם פנו לעזרה למצרים, לכן שפכו האשורים את כל חמתם על שמרון ויגלו את ישראל מארצו, והכשדים לקחו נקמתם מיהודה ויגלו אותם בבלה. בכנויי „אהלה ואהליבה“ השתמש המקונן לתאר בדרך שיחה בין שמרון וירושלים את מעמדן ומצבן הנורא בקינה המתחלת במלות „שמרון קול תתן“.

אָהְלוֹי (Ohlau), נהר בשלזיא הפרוסית. מוצאו מנגב לעיר מינסטרבערג, מדת ארכו 98 ק"מ עד נפלו אצל העיר ברסלוי לנהר אָדר שמאלה.

אָהְלוֹי (Ohlau), עיר בפרוסיא במחוז ברסלוי על יד נהרי אָדר ואָהלוי; בה תחנות למסלת ברסלוי-קאָזל, שתי גימנזיאות, בית חולים ובית מחסה לזקנים וחלשים. מ"י 8,395, רובם פרוטיסתנתים ועושים במלאכת הטבק, בלבן-עופרת (Bleiweiss), גם יעסקו בטחינת עצמות ובמעשה מכונות. אצל העיר ימצא היער הנקרא יער-הנסיך (Fürstenwald) וגן פסיוני (Fasanerie) אשר למלך.

אַהְלְהֵיְדֶה (Ahlheide), ערבה שוממה ביוטלאנד המערבית. שטחה 57 קמ"מ, וזה לא כביר נוסדה שם חברה להפרות אדמתה ולהושיבה כראוי.

אַהְלְוַרְדְט (Chr. W. Ahlwardt), אשכנזי, חוקר לשון, נולד בגרייפסוואלד 1760 ויהי שם 1818 לפרופ' בספרות העתיקה, וימת 1830. — בנו Th. W. Ahlwardt חוקר לשונות המזרח, נולד 1828 בעיר גרייפסוואלד, שם ובגאָטינגען למד לשונות בני קדם בכלל ולשונות בני שם בפרט, וכהשלימו חקו בבה"מ הקדיש עצמו ללמודי כ"י הערבים הנמצאים בביבליותיקה של הדוכס בגאָטהא ואח"כ (1854—56) בביבליותיקה הקיסרית בפאריז ומש' 1861 היה לפרופ' בגרייפסוואלד. א' כתב ספרים רבים על אדות הספרות הערבית וגם ספר תולדות ממשלות המתמדים מעת החל שלטון הכליפים עד העדרו.

אַהֲלִיָא, עיר בא"י שהיתה בזמן הבית השני (עדיות פ"ז מ"ד). והרש"ל רפ"פ בס' „ערך מלין" ישער שהיא אחת מערי בית שמש (הנזכרות ביהושע ט"ו ועוד) ואחרי שנכבשה מאת היונים הסבו המה את שמה ללשונם ויקראוה „Helio" (שמש). ובעבור שאותיות התנועה (Vokale) שבל' יון נרשם עליהן אות הנשימה נכתבות בעברית פעם באות א' ופעם באות ה' (ע"ש ע' א), ע"כ הרכיבו בזה יחד את שתי האותיות א"ה, למען השמיע את ההברה ביותר.

אָהֳלִיאָב בן אחיסמך, חכם חרשים ממטה דן, שהיה עוזר לבצלאל במלאכת המשכן (שמות ל"א). מזה למדו חז"ל שלא יהא אדם רוחו גסה עליו, כי אף שאהליאב היה מדן, הדל שבשבטים, ובצלאל מיהודה, הגדול שבשבטים, בכל זאת הזדווגו זה לזה, לפי שהגדול והקטן שוין לפני המקום (שמות רבה פ' מ'). הכשרון והנטיה למלאכה וחרשת המעשה התפשטו בשבט הזה גם ימים רבים אחרי אהליאב, וגם בימי שלמה נקרא לקחת חלק בבנין הבית חרש חכם ושמו חירם בן אשה מבנות דן (דהי"ב ב' י"ג, ערכין ט"ז:) וחז"ל הוציאו מזה למוד מוסרי שאל ישנה אדם מאומנות אבותיו (שם).

אָהֳלִיבָה, ע' אָהלה.

אָהֳלִיבָמָה, 1) בת ענה בת צבעון החוי, אשת עשו בן יצחק. האשה הזאת ילדה לעשו בעלה שלשה בנים: יעוש ויעלם וקרח, שהיו אחרי כן לראשי משפחות ואלופים. על שמה נקרא ג"כ 2) אחד מאלופי עשו (בראׄ ל"ו).

אָהֳליגס (Ohligs) עיר על יד מירשייד (Merscheid)—ע"ע.

אָהֳלִיךְ (Leberecht Uhlich), מיסד הקהלות התפשיות (פרוטסטנטיות), הנקראות בשם „אוהבי האור" (Lichtfreunde), נולד 1799 בקאָטהען וישמע בלמודי ביה"מ הגבוה בהאַללע. בש' 1824 היה לדרשן לעדת המתקנים בעיר דיבציג (אצל אַקען), 1827 בפאָמעלטע (אצל שענעבעק), 1845 — במאַגדעבורג. 1846 הגבילה הקונסיסטוריא את חוג פעלו בגלל חפש דעותיו, 1847 אסרה לו גם אספותיו בביתו ולאחרונה נטלה ממנו גם משמרת כהנתו — אז עזב דתו ויהי לכהן לעדה התפשית במאגדעבורג. פעמים רבות הביאתהו הממשלה במשפט על עלילותיו. בש' 1848 היה לנבחר הפרלמנט בפּרנקפּורט ובבית ועד העם בפרוסיא. מת במאגדעבורג 1872. הוא כתב ספרים הרבה לתקוני הדת. אחרי מותו יצא לאור ספר תולדותיו שכתב בחייו.

אֲהָלִים או אהלות (Aloë), נזכר במקרא (תהלים מ"ה ט, משלי ז' י"ט), מין עץ שמני אשר ריחו נודף מאד, ושמנו טוב למשחה ולהריח בו ולחנוט בו את המתים. העץ איננו גדל בארץ סוריא ורק שמנו היה מובא שמה ע"י הצידונים והישמעאלים סוחרי ארצות הקדם. מקום גדולו הראשי הוא באיי המולוקים (Molukken) ונחשב על משפחת צמחי אופּרביצי-אה (Euphorbiaceae). שרף הצמחים האלה יתן שמן ערב אשר ריחו ידמה ברב או במעט לריח בשם בנצואה (Benzoë). הריח הזה נודף מתנוטי מצרים המשוחים כלם בשמן הא' ועל הרוב ידמה לריח האהלים. אך האה' ההם אינם דומים במאומה למיני האה' (Aloën) הידועים אצלנו.

אהלים (Aloë), הידוע בסחר הארצות בזמן הזה איננו ממינו של הקודם כ"א סוג צמח ממשפחת החבצלות; גדל על הרוב באפריקה הדרומית במינים רבים ושונים: כירק עשב היוצא אך מעט על פני הארץ, כשיחים סבוכים וגם כעץ תמר הגבוה עד עשרים מ'. עליו עבים פשוטים או מפוצלים, לפעמים מחודדים עם קוצים בראשיהם, מנומרים, נקודים או ברודים; הגבעולים היוצאים מכנו ארוכים לפעמים עד 1 מ' ועליהם פרחים יפים בשלל צבעים עומדים בראשי שבלים או ענבים אשר לפעמים שני אלה עולים בגבעול אחד. מהשרף המר הנמצא בתוך עליו ואשר יוציאוהו ע"י כבישה יעשו את שמן-האהלי הנודע במסחר, גם ייבשו אותו וישתמשו בו לסממני צבעונים וגם לרפואות שונות לפי מיניו השונים. רבים ממיני הצמח הזה יפארו את הבתים באירופה, כמו המינים:

1) אהל סוקוטרינה (A. socotrina *Lam.*). מקום גדולו הראשי הוא על חופי מזרח אפריקה ובחוף ארץ הכיף; גזעו הגבוה עד 1 3/4 מ' מתפצל על הרוב לשנים; עליו ממראה תכלת-ירקרק ומצבם התחתון לבנים מנומרים, מחודדים עם קוצים, וענביו נושאים פרחים הרבה ממראה ארגמן וירוקים בראשיהם. השרף היוצא ממנו מר מאד. 2) א' פירוקס (A. ferox *L.*), מוצאו מחוף ארץ הכיף, גבוה עד 6 מ', עליו עם קוצים ממראה ארגמן שחרחר, גבעוליו מפוצלים ופרחיו לבנים אדמדמים. 3) א' לינגואה (A. lingua *Mill.*), מוצאו ג"כ מכיף ההוא, בלי גזע, עם שתי שדרות עלים פשוטים כתבנית לשונות, ועם פרחים ירוקים, אדומים בקציהם. 4) א' וואול-גארים (A. vulgaris *Lam.*), מוצאו מצפ'-מז' אפריקה והובא משם להודו המז' והמע' ולארצות אמריקה ואירופה הדרומית. המין הזה איננו גדול על הרוב יותר מששים צ"מ, עליו לבנים ירקרקים עם עוקצים לבנים אמוצים בחודיהם, גבעולי פרחיו ארוכים עד 1 מ' וענביו נושאים פרחים רבים צהובים ירוקים. ביחוד יגדלו אותו בערי השדה, ששם ישתמשו בו גם לרפואה, לעשות ממנו תחבושת לפצעים ולמכות טריות. — ע"ד המין אהל הנודע בשם „בן מאה שנה" (Hundertjährige A.), וע"ד חוטי א' ופתיליו ע"ע אגוי.

האהל נודע למשגב עוד בימי קדם. אומרים אמור כי אלכסנדר מוקדון כבר השתדל להרבות מטע הא' בארצות ממשלתו. הסופרים דיוסקרידיס ופליניוס יזכירו בספריהם רבים ממיני הא' אמתים ומזויפים, ובימי הבינים הוקירו אותו מאד ויכינו ממנו סמים ידועים כמו סם החיים (Elixir ad longam vitam) והסם (Elixir proprietatis Paracelsi).

עץ האהל או עץ העדן Paradiesholz או (Ca-lambac), כן יקראו את השרף אשר יוציאו מגזע העץ הנק' „Excoecaria Agallocha" בהודו המז' או ממין הדומה לו הנקרא „Aloëxylon Agallochum" במדינת קוגין (Co-chinchina). בארצות הקדם יוקירו את העץ הזה מאד, כי ישתמשו בו לסממני קטרת ולרפואות שונות. ונפוליון I השתמש במין הזה בחדרי משכיתו, באהבתו את ריחו הטוב והנעים.

אֹהֶל מוֹעֵד או אהל העדות. נקרא ג"כ „משכן" ו„מקדש", הוא המשכן שעשה משה במדבר למקדש עראי לשם ה'. השמות השונים שנקרא בהם מורים על תעודותיו, תכניתו, אופן בנינו ותכליתו. א) „אהל מועד", נקרא על היותו בעל חלקים מתפרקים אשר נשאו הלוים בכתף כל ימי לכת ישראל במדבר למסע המחנות ממקום למקום, ואשר בחנות המחנה היה אה"מ גם מקום-מועד ואספה לכל בני ישראל. ב) „אהל העדות", נקרא על שם לוחות הברית אשר עשרת הדברים כתובים עליהם עם התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, ומקום הלוחות היה בארון העומד בקדש הקדשים אשר ב„אהל מועד". ג) „מקדש" ו„משכן", מורים על התגלות כבוד ה' והשראת שכינתו וקדושתו במקום קדוש „אשר בחר לשכן שמו שם". מקבילים לעמת התעודה המשלשת הזאת נחלק אה"מ או המשכן לשלשה חלקים: „החצר החיצונה", „הקדש" ו„קדש הקדשים". (שלשת המחלקות האלה נקראו בימי מקדש שלמה ואח"כ: „העזרה", „הדביר„ ו„קדש הקדשים"). החצר היה מקום „מועד" לכל העדה לעתים מזומנים „למקרא העדה ולמסע את המחנות" (במדבר י ג), גם נמצא שם מזבח העולה והכיור לרחצה; ב„הקדש" נמצא מזבח הקטרת עם השלחן מימינו ולחם הפנים עליו והמנורה משמאלו, ושם היה מקום העבודה להקטרת קטרת ועבודה שבלב, זו תפלה. אל „קדש הקדשים" לא בא איש מלבד הכהן הגדול ביום הכפורים ושם עמד הארון עם לוחות העדות. — אחרי חטא העגל צוה ה' את משה לעשות לו ארון עצי שטים, לשום בו את לוחות הברית השניים אשר נתן לו ה' בהר שנית תחת הלוחות הראשונים אשר שבר, ולתת מקום להארון ולוחות העדות יעשו בני ישראל משכן או מקדש לשם ה', למען אשר יראו בעיניהם כי ה' שוכן כבוד בתוכם ומתהלך בקרב מחניהם, ותהין

יראתו על פניהם לבלתי יחטאו. המצוה הזאת עם טעמה נכללים במקרא „ועשו לי מ ק ד ש ו ש כ נ ת י בתוכם" (שמות כ"ה ח'). משלשת חלקי אהל מועד נקראו הקדש וקדש הקדשים בשם „משכן" והחצר בשם „אהל מועד" או „פתח אהל מועד". לבנין „אהל מועד" נצטוה משה להרים התרומה מאת כל איש אשר ידבנו לבו: תרומת זהב וכסף ונחשת (הברזל ויתר המתכיות לא נמנו בין חלקי הבנין וגם יתדות החצר היו נחשת), עורות בהמות טהורות ועצי שטים ומיני מטוה שונים, כאמור בספר התורה (שמות כ"ה—כ"ז, ל"ה—מ'). הבנין נמסר לשני חכמי חרשים יודעי חן וטובי טעם, בצלאל בן אורי למטה יהודה ואהליאב בן אחיסמך למטה דן (שם ל"א ל"ז). ארך המשכן מבפנים היה שלשים אמה ורחבו אחת עשרה אמה מבחוץ ומבפנים עשר (ע' שבת צ"ח, ובתוס' ד"ה דל עשר לאיגרא) וקומתו עשר. קירות המשכן נעשו מקרשים עצי שטים עומדים, עשר אמות ארך הקרש ואמה וחצי רחבו (ובעובי הקרשים יש מחלוקת בדבר אם היו מלמטן אמה וכלין והולכין עד כאצבע או שענין היה שוה מלמעלן כמלמטן—ע' שבת צ"ח). כל הקרשים במשכן משלש רוחותיו היו שמונה וארבעים, מהם עשרים לארכו מפאת צפון ועשרים מפאת נגב, ששה לרחבו מפאת מערב ושני קרשים למקצעותיו בירכתים, ולהקרשים היו שתי ידות להביאם אל תוך הארנים, שני אדני כסף לקרש האחד, משקל ככר אחד לאדן. כל הקרשים היו משולבים והדוקים איש באחיו על ידי טבעות זהב מבחוץ, אשר בהם הובאו עצי שטים מצפים זהב, „לעשות את האהל אחד". המשכן היה כמעט כלו פתוח לצד מזרח; שם נמצאו חמשה עמודי שטים מצופים זהב וויהם זהב ותקועים בחמשה אדנים, ופרכת המסך נטויה על גבי העמודים ומחברת להם בווי זהב, וארבעה פתחים היו בין חמשת העמודים בצד מזרח המשכן, לבא ממנו אל החצר החיצונה. ולהבדיל בין הקדש לקדש הקדשים עמדו ארבעה עמודים עצי שטים מצפים זהב וויהם זהב על ארבעה אדני כסף, ופרכת המסך נטויה עליהם תחת „הקרסים", ודרך שלשת פתחים היו נכנסים מן הקדש לקדש הקדשים.

מכסה המשכן היה כפול ארבע. לראשונה הניחו עשר יריעות תכלת וארגמן מעשה רוקם; ארך כל אחת מהיריעות כ"ח אמה ורחבן ד' אמות ומתברות אשה אל אחותה בללאת תכלת וקרסי זהב. על היריעות האלה הניחו יריעות עזים שלשים שלשים אמה ארך היריעה וארבע אמות רחבה, ומחברות זו בזו בקרסי נחשת, חמש יריעות לבד ושש יריעות לבד; עליהן הניחו מכסה עורות אילים מאדמים ועליהם עורות תחשים. חצר המשכן הקיף את האהל מארבע רוחותיו והיה ארכו מאה ורחבו חמשים אמה (ובלשון התלמוד: „בית זרע סאתים"—עירובין כ"ג:), וששים עמודים עמדו מארבע רוחותיו: עשרים לצפון, עשרים לדרום, עשרה למזרח ועשרה למערב, ורוח שמו בין עמוד לעמוד חמש אמה, ובין העמודים היו קלעים שש משזר אחוזים במיתרות על ווי כסף וחשקיהם כסף.

תעודת המשכן נאמרה מפורש במקרא: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם", „ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת" (שמות כ"ה ח, כ"ב), שהיא התקרבות לב ישראל אל אביהם שבשמים, בראותם כי הוא כביכול שוכן בקרבם. אמנם מלבד הכונה הגלויה הזאת חתרו חכמי ישראל בדורות המאוחרים למצוא גם רמזים ופתרונים שונים באופן הבנין ותכניתו. לדעת ידידיה האלכסנדרוני (ע"ע) המשכן הוא סמל דמות העולם והכרובים מתארים את כח היוצר, הבורא יש מאין. ארבעת הצבעים: תכלת וארגמן ותולעת שני ושש—רומזים על ארבעת היסודות, ושבעת קני המנורה—על שבעת כוכבי לכת. במקום אחר (חיי משה) רואה ידידיה את תכנית המשכן כרמז על בנין העולם הקטן—האדם מבחר היצורים. לדעת יוסף בן מתתיהו קדש הקדשים הוא תאר השמים; המשכן הוא הרוח או האויר והחצר הוא הארץ או העולם השפל. חז"ל (במ"ר במדבר פ"ד ותנחומא פקודי) ראו במעשה המשכן רמזים וסודות במעשה בראשית ומעשה מרכבה, ומקדש של מטה היה מכון כנגד מקדש של מעלה (ש"ר פל"ב). בכל הדברים האלה חתרו חכמינו ז"ל להרחיק ההגשמה והדעה הנלוזה שההשפעה האלהית היא מצומצמת במקום, וכמו שאמר שלמה: „האמנם ישב אלהים על הארץ? הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך, אף כי הבית הזה" (מלכים ח' כ"ז). מלאכת המשכן נמשכה כששה חדשים ונשלמה בר"ח ניסן לשנה השנית לצאתם ממצרים (שמות מ' י"ז). בראשית ימי בוא ישראל לארץ עמד המשכן וארון העדות בגלגל, ואחרי שנות הכבוש והחלוק הובא אל שילה אשר בנחלת אפרים וישאר שם עד אשר נחרב משכן שאול בימי כהונת עלי הכהן, כאשר נשבה ארון העדות על ידי הפלשתים. אחרי כן לא היה עוד משכן כמקום מועד לכל ישראל, כי המשכן בנוב וגבעון היה כעין במה, וארון העדות היה בכל העת ההיא בקרית יערים, ורק דוד הקים שנית משכן יריעות ויבא שם את ארון הברית בהמון חוגג ותרועת שמחה גם חפץ לבנות בית זבולים (ש"ב ו—ז); אך דבר ה' היה ביד נתן הנביא לאמר, כי הוא לא יבנה את הבית ורק לבנו נצפן המפעל הגדול הזה, לבנות בית עולמים לה'. השם בית עולמים הוא ההפך מן השם אהל ומשכן ומקבילים אל המושגים „מקדש עראי ומקדש קבע". בהבנות מקדש שלמה גנזו את כל חלקי המשכן וכל כליו באחת הלשכות (מ"א ח ד). לפי דעת ס"ע עמד המשכן בגלגל י"ד שנים שכבשו ושחלקו ובשילה—ג' מאות שנה ובגבעון (ונוב ?) נ"ז שנה. בחרבן בית ראשון גלו כלי המשכן ג"כ לבבל ולדעת חז"ל נגנזו במקומם (ע' יומא נ"ב:).

אֹהֶלְמִילֶר (Jos. Dan. Ohlmüller) אחד מחכמי הבנאים באשכנז. נולד 10 יאנ' 1791 בעיר באַמבערג, וילמד בבתי הלמודים לחרשת המעשה במינכֶען, באיטליא ובסיציליא וינצח על בנין בית הכניסה הנקרא מריאַהילפֿקירכֿע, שנבנה במינכֿען בטעם בניני הגותים. גם הקים את מצבת העם (Nationaldenkmal) באַברוויטלסבאך, ועוד בנינים ומצבות. הורם למעלת יועץ לחרשת המעשה ולהנהגת המדינה. מת 22 אפר' 1839 במינכֿען.

אַהְלֶן (Ahlen), עיר במחוז מינסטר בפרוסיא ע"נ ווערזע וע"י מסלת ברלין-הנובר-קאָלן. מ"י 3,914, בה בתי חרשת לקוניאות כלי המבשלות, לאריגת בגדי שער (Plüsch), ומכרה סטרונציאַניט (Strontianit).

אֻהְלַנְד (Johann Ludwig Uhland), משורר מהלל באשכנז וחוקר קדמוניותיה, נולד 26 אפר' 1787 בטיבינגען, וילמד שם תורת המשפטים, וביום 5 אפר' 1810 נכתר בשם „דוקטור לתורת המשפטים", אז נסע לתכלית ספרותית פאַריזה וישב שם כשמונה ירחים. בתור משורר נודע טיבו בעולם בהכניסו שיריו הראשונים במאסף „Musenalmanach" לסקנדאָרף (1807, 1808) ואח"כ במאסף „Poetischer Almanach" (1812), „Deutscher Dichterwald" (1813). עד ש' 1814 עבד בתא הסופרים אשר לשר המשפטים בשטוטגאַרט. ברצות מלך ווירטמבערג בש' 1815 לתת לארצו קונסטיטוציא חדשה ויהי ריב ומדון בין הכתות ע"ד הזכיות הישנות והחדשות, התעורר א' אל החפץ להשמיע קולו בשירים על הענין הזה. שיריו ההם נדפסו במכה"ע ונקראו מהעם בכל אַות נפש ויציתו לבב כלם באש קנאות לעמם וארצם. קובץ שיריו יצא לאור בפעם הא' בש' 1815 (נדפס בששים מהדורות עד 1875, בהוספת שירים שנשארו ממנו בכ"י). בש' 1829 נתמנה לפרופיסור ללמודי לשון אשכנז ולחבר המחלקה הפילוסופית בביה"מ הגבוה בטיבינגען. מש' 1819 והלאה נבחר פעמים אחדות לשבת בבית ועד הנבחרים, ששם הצטין במפלגת דורשי זכיות הקונסטיטוציא בשלמותן. בש' 1839 התפטר מבחירתו, ככל חבריו שמאנו לחזור משטתם, ויחי חיי איש בודד עד ש' 1848, שאז נבחר לאספה האשכנזית הלאומית (ע"ע); בה נטה לצד המשמאילים. מת 13 נוב' 1862, ובני עמו הציבו לו מצבת זכרון בש' 1873 בטיבינגען עיר מולדתו. — מחבוריו-שכתב בחקרי קדמוניות הכי נכבד ס' „Der Mythus von Thôr

"nach nordischen Quellen". כל חבוריו במקצוע זה יצאו לאור מכת"י שנשארו אחריו, ונקראו בשם „U-s. Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage" (8 ח'; שטוטג' 1865—73). הוא מצוין בשיריו בכגנונו הנעים, בהשקפותיו הנאמנות וברגשותיו היוצאים מקרב ולב עמוק. שירי הגדותיו (Balladen u. Romanzen) נפלאים ונעלים עד כי אין ערוך אליהם בקצור איכותם והוב כמותם ובתמונות הנחמדות והאמתיות הנשקפות מבין שורותיהם. החזיונות שכתב לבמת המשחק נופלים מהם בערכם, אך בכלל נחשב הוא — בצדק—לאבירי הסופרים שהם מופת לרבים (Klassiker).

אהלנד (Wilh. Heinr. Uhland), מודד וסופר בח' המדידה והטיכניקה. נולד בנארדהיים (ווירטמבערג) 1840. הוא יסד 1865 את ביה"ס ללמודי חכמת חרשים בעיר מיטווײדה—הוא ביה"ס הראשון ללמוד מלאכת המכונות בארץ אשכנז, וכמתכנתו נפתחו שם אח"כ הרבה בתי ספר כאלה. בש' 1870 התישב בליפסיא. הוא המיסד והמו"ל את המכה"ע „Der praktische Maschinen-Konstrukteur", וספרי שנה וחבורים הרבה במקצוע זה; מהם הכי נכבד ס' „Handbuch f. d. praktischen Maschinen-Konstrukteur" (4 ח' עם נוספות, ליפסיא 1879), גם ס' „Die Corliss- und Ventildampfmaschinen" (ליפסיא 1879), גם אזן ותקן המצאות הרבה בחרשת המעשה.

אהלנשלגר (Adam Gottlob Öhlenschläger), משורר מהולל בדניא, נולד 1779 בווסטערברה (Vesterbro) בקרבת עיר הבירה קאפנהאגען. למד שנה אחת תורת המשפטים, ויעבוד בחיל הים במלחמת דניא עם נעלסאן ופארקער שרי אניות בריטניא, בהצותם על קאפנהאגען 2 אפר' 1801. כשרונו בשיר נגלה ראשונה בספרו אשר הוציא לאור בש' 1803, ואחרי כן הוסיף לחבר שירי חזיון, שירי תוגה ועוד שירים שונים. בש' 1805 שם פעמיו לארץ אשכנז ויתודע שם לחכמיה ולסופריה ויתרועע את גאטהע אביר משורריה. אחרי כן שם משכנו בפאריז ימים רבים ויסע גם לאיטליא ולרומא. בש' 1810 מנוהו למורה ראש ללמודי היופי (Ästhetik) בביה"מ הגבוה בקאפנהאגען, וימת 1850.

אהלע (Eduard Ihlée) צייר אמן, אשכנזי, נולד 1813 בקאסעל. חמר לציוריו לקח מספרי דה"י ובכשרון נפלא חקה את ציורי הציר הגדול רפאל האיטלקי ויהי מורה ראש בבית האקדימיא למלאכות היופי אשר בעיר מולדתו.

אהלפלד (Ahlefeld), משפחת אצילים בשלזוויג-האלשטיין ודניא, אשר ממנה יצאו הרבה גבורים וחכמי מדינה. פ ר י ד ר י ך פ' א' נתעלה בש' 1665 על ידי ליאופאלד I קיסר אשכנז ובש' 1672 ע"י כריסטיאן V מלך דניא למעלת רוזנים. מהגזע הזה יצאו שני ענפים, בראש האחד עמד הרוזן פרידריך פ' א' (נולד 1817) ובראש השני— הרוזן קארל פ' א' (נולד 1797).

אהלפלד (E. D. M. Gräfin v. Ahlefeld) בת הרוזן פרידריך פ' א', נולדה 1790, מתה 1855, היתה רבת פעלים במלחמת 1813 ואחרי חליפות רבות באה לשבת בברלין ויהי ביתה בית ועד לחכמים ואנשי מדע.

אהלפלד (Charlotte v. Ahlefeld), סופרת אשכנזית הנודעת בשם הכנוי עליזא זעלביג, נולדה בשטעטדען אשר אצל ווײמאר 1781, מתה בטעפליץ 1848.

אהלפלד (Joh. Fr. Ahlfeld), דרשן אשכנזי נודע לשם, נולד 1810 במעהרינגען אשר במדינת אנהאלט, ויהי 1851 לראש הכהנים בליפסיא ומת שם 1884. הוא כתב ספרים הרבה בעניני האמונה, גם חבר ספורים מחיי העם.

אהלקויסט (Aug. Eng. Ahlquist), סופר ומשורר וחוקר לשון בפינלאנד, נולד שם 1826 ויהי 1862 לפרופ' באוניוו' בהעלזינגפארס. מלבד עבודתו הרבה במחקרי לשון מולדתו, נסע עבר (1853—1858) ברוסיא הצפונית וסיביר המערבית ויעמיק חקר בלשונות העמים גרי האוראל והאלטאי.

אהם (Georg Simon Ohm) חוקר הטבע, נולד 16 מארט 1787 בערלאנגען, בש' 1833 היה מורה ח' הטבע בביהמ"ד הגבוה אשר בנירנבערג, ובש' 1849—במינכן, וימת 7 יולי 1854, ושמו נשאר לברכה בין חכמי הטבע. ספריו ומאמריו הנכבדים אשר עשו לו שם גדול בעולם המדעים, הלא המה: המאמר ע"ד החק למהלך כח האלקטרי ע"י מגע (Kontaktelektricität) דרך פתילי מתכות (נכתב בש' 1826), והוא הנודע בשם „חק-אהם", אשר יבואר פה לפנינו; אח"ז הוציא לאור (ש' 1827) ספר על אדותיו, לכונן חקו על מוסדות החשבון; בש' 1849 כתב ספר ע"ד תנועת רסיסי החמרים, והוא היה ליסוד לחקירות חדשות בח' הטבע; בש' 1853 כתב ספר גדול בבאור סבת השבתת קרני האור (זא"ז) בשובם אחור ממהלכם דרך גביש זכוכית בעל קוטר אחד. הוא מצא תורת הקולות העליונים המלוים את הזמרה, והוא דבר נכבד מאד בחקירת טבע הקול;— לזכר עולם קראו חכמי בריטניא (ש' 1864) ואחריהם גם חכמי צרפת (ש' 1881) את אחדות המדה הכללית להעכבת האלקטרות בשם „אהם" (ע"ע אלקטרות), ושעורה 10⁰ C. G. S. (ויקרא 100,000,000 צ"מ-גר'-סיק'), ככל כח הנמדד לפי שעור י כ ל ת ו לעשות עבודה, ועבודה זו נמדדת ע"י הרמת מ ש ק ל גראם אחד ב ג ב ה צ"מ ב ז מ ן סיקונדה אחת, וכפלוה עם 100 מיליאן להקל השויתה עם המדות השונות שהיו לפניהם, והיא שוה כהעכבת פתיל נחשת שארכו $48 \frac{1}{2}$ מ' ועביו 1 מ"מ וחומו 0⁰ C.

החק אשר הציב אהם בח' הטבע, יצא לו מתחלה בדרך עיון וחקירה עמוקה בטבע האלקטרות, ואחריו באו החוקרים פיכנר (Fechner) בש' 1831 ופוילי (Pouillet) בש' 1837 ואמתו דבריו ע"י נסיונות הרבה. דבר החק הזה אומר: חוזק זרם האלקטרי העובר דרך שרשרת-ואלטא הסגורה הוא לפי ערך הישר ממולידי הזרם ההוא ולפי ערך ההפוך מהעכבה הכוללת לזרם. חק זה נכבד מאד בהלכה למעשה מפעולות האלקטרה; על ידו יש לאל ידנו לבחור קשורי יסודי ואלטא באופן היותר נאות למטרת הפצנו, על ידו נדע משפטי הסתעפות הזרם, על ידו נקצב הכספרים למדת הכחות המולידים את הזרם ולמדת העכבתו, על ידו נעמוד על הכח היותר גדול שאפשר לזרם אלקטרי לפעול בו, ועל ידו נדע לקיים התנאים, שעל פיהם יפעלו גלילי „המכפיל" (Multiplikator) על צד היותר טוב, ועוד לענינים נכבדים רבים במשפטי האלקטרה יועיל לנו החק הנכבד הזה.

אחיו מ ר ט י ן, גדול בח' השעורים (Mathematik), נולד 1792 ויהי למורה בברלין, מת 1872. חבר ספרים רבים בח' הזאת וחדש בה נכבדות, ויתכם גם בהליכות המדינה, ויהי לחבר לבעלי השטה הממוצעת.

אהן (Joh. Fr. Ahn) מורה להועיל בשפות המדוברות, נולד באאכען 15 דיצ' 1796. בדעתו היטב לשונות צרפת ואנגליא נמנה למורה (1824) בבי"ס הגימנזי בעיר מולדתו. 1826 יסד ללמודי המסחר את בית ספרו, אשר בו הניח אבן הפנה למוסדי בה"ס הריאלים. אחרי 12 שנה נאלץ לסגרו ויהי 1843 למורה בבי"ס הריאלי שנוסד בנײם (Neus). ממשמרתו זו התפטר 1863 וימת 21 אג' 1865. הספרים שחבר ללמוד לשונות צרפת ואנגליא נדפסו במהדורות הרבה ויהיו לרבים מבני הנעורים לתועלת גדולה עד היום הזה.

אהנה (Ihna) נהר במדינות פומירניא במחוז שטעטין. ע"י העיר שטארגארד נופל אליו נחל „פוילע אהנה" (Faule Ihna). האניות תוכלנה לעבור על פני מימיו בארך 60 ק"מ ואחרי עשותו דרך 112 ק"מ נופל אל הנהר אדר ביאר פאפענװאסער (ע"ע).

אהנט (Georges Ohnet) קרי אהנע) כופר אהבים וחוזה חזיונות למשחק, נולד 3 אפ' 1848 בפאריז, וילמד שם דת ודין בבית המדרש לחכמת המשפטים ויהי עורך דין. ימים רבים אחרי כן החל להוציא לאור את מכה"ע הנודע „Constitutionnel", ויקדיש כל עתותיו לחכמת סופרים. עוד בספרו הראשון (Serge Panine), שהדפיס בש' 1881, עשה לו שם גדול, ומאז והלאה הוציא לאור ספרים הרבה ונדפסו

במספר רב. אחרים מהם און ותקן כי יוכלו להציג אותן גם על במות משחק, והצליח בזה מאד. בספריו עמד לימין עמו וידאג להרמת מצבם, ושאלות רבות בחיי-עם התבררו והתלבנו על ידם.

אהנטה (Ahanta), ארץ כושים על חוף הזהב בגוינעא העליונה לשני עברי המצר „de Tres Puntas“ (שלשת הראשים) בין נהרי אנקובאר ובוזום-פראה. הנוף בריא ויפה ומיושב מכל נפות החוף; אדמתו פוריה ועשירה ביערות דבש, באורז ובעצי בנין; בחוף יש נמלים טובים ומרוחים למעמד האניות, המוליכות משם שמן תמרים, קרנות שן וזהב. הארץ היתה חפשית מלפנים, אח"כ נשתעבדה לשבט האשאנטי ועתה היא עומדת תחת חסות אנגליא. צפונה מערבה להמצר נמצא המבצר אקסים או אנתוני (Anthony) אשר בנוהו הפורטוגיזים ועתה הוא ברשות אנגליא, כמבצר דיקס-קאב (Dix-Cove) או נפומא הנמצא שם צפונה מזרחה. על ההר מאמפארט בין אקסים והמצר הרים המאיור פ' ד' גראֶ-בען I יאנ' 1683 נס בראנדענבורג, ובשם נסיך-הבחירה הגדול פרידריך ווילהעלם יסד שם קולוניא שנקראה בשם פרידריכסבורג וגם בראנדענבורג. בש' 1684 נכנעו ילידי הארץ יושבי אקווידא וטאקאראדי ובוטרין, אבל כל המושבות האלה נמכרו מפרוסיא (1720) לחברה האמשטרדמית אשר יסדה מסחרה בהודו המערבית. ההולאנדים קראו את הקולוניא בשם „הולאנדיא", אולם אח"כ נואשו ממנה ויעזבוה כלה.

אהנינגען (Öhningen), כפר בגליל באדען במחוז קונסטנץ בקרבת יאור אונטערזעע, 24 ק"מ מער' דר' לעיר רודאלפצעל; מ"י 790, העוסקים בעבודת האדמה ובמרעה. נודע לשם באבני מחצב הרבים אשר בסביבותיו, המכילות בתוכן גופים קדומים שנטרשו במרבדי נתר ויהיו לאבן. לפנים היה הכפר הזה תחת ממשלת העיר קונסטנץ.

אהנפעלדט (Arvid Ahnfeldt), סופר וחוקר דברי הימים בשוודיא. נולד בש' 1845 בעיר לונד וילמד בבית הספר אשר בעיר ההיא ובאופזאלא ויעבוד עבודתו בבית עקד הספרים אשר להממשלה בשטאקהאלם, ואחרי כן הקדיש עתותיו לחכמת סופרים, ויהי מהעוזרים הראשים במכ"ע „Aftonblad“. מש' 1881 החל להוציא לאור מכ"ע בעניני המדינה הנקרא: „Ur Dagens Krönika“ (תולדות היום) ויחבר ספרים רבים, ומהם גודע לתהלה ספרו „על ספרות עמי הארצות". אמנם כי דברו על אדות ספרות העמים שאב מספרי החכם האשכנזי שערר (Scherr—ע"ע), אבל משפטיו והגיונותיו על דבר ספרות ארצו פרי רוחו המה. זולת זה הוציא א' כתבי ידי אנשי השם, אשר היו חבושים בטמון, גם ס' לעקסיקון למלאכת מחשבת וחרשת המעשה ועוד ספרים הרבה.

אהר (Ahr), שם נהר, מוצאו מכבר אייפעל אשר בנפת הרינוס, ובעברו בעמק עקלתון מהלך 89 ק"מ נופל הוא אל הרינוס משמאל לו, מאחרי העיר זינציג (Sinzig) אשר במחוז קאבלענץ.

אהרא (Ohra), כפר בפרוסיא בגליל דאנציג בין נהרי מאטלוי (Mottlau) וראדוינה (Radaune); מ"י 5,513.

אהרדרוף (Ohrdruf), עיר בנפת סכסנ-גאטהא על נהר אהרא וע"י מסלת גאטהא—א'. בה טירה נחמדה, בית ספר ריאלי ופרוגימנזיום, גם בית ספר ללמודי מלאכה ומ"י 6,022, העוסקים במעשה חמר-זכוכית (Porzellan), לבן-עופרת (Bleiweiss) ונייר ומעשה צעצועים. העיר הזאת עתיקה לימים ובירת רוזנות אבערגלייכען אשר למשפחת הנסיכים האהנלאהע-לאנגענבורג. בקרבתה המקום הנקרא לואיזענטאל (Luisenthal), ובו מעיני ישועה ובתי רחצה ומעונות קיץ.

אהרה (Ohre), נהר בפרוסיא במחוז מאגדעבורג, עובר את הבצה הגדולה הנקראת דראמלינג (Drömling) ופגע בערי קאלווארדה, נייהאלדענסלעבען וואלמירשטעדט ואחרי עברו דרך 105 ק"מ הנהו משתפך בנהר עלבה שמאלה ע"י העיר ראגאץ.

אהרוילר (Ahrweiler), עיר מחוז בגליל קאבלענץ בפרוסיא, ע"נ אהר וע"י מסלת רעמאגען-א' ומ"י 3,928.

אהריזקה (Józefat Ohryzko), איש רב פעלים בספרות הפולנית. עד ש' 1836 נשא משרה גבוהה בפטרבורג; בש' 1859 יסד שם מכ"ע בשם „Słowo“, אחרי כן הוציא לאור מאסף ספרותי, שהיה אחד המובחרים במינם, בשם „Pismo zbiorowe“. בבית דפוסו הוציא לאור בהוצאה מפארה מאד את ספרי המשפטים „Volumina Legum“ (פטרבורג 62—1860).

אהריך (Jean Jacques Alexis Uhrich), שר צבא צרפתי, נולד 15 פיבר' 1802 בפפאלצבורג (לותרינגיא) ויחל עבודתו בצבא בתור צעיר פקידי החיל. 1834 בא במחנה החונה באלגיר ושם נתעלה (1852) עד מעלת גיניראל בריגאדי. במלחמת קרים (1855) הצטין בהשתערו על גבעת מאלאחאוו (ע"ע). במלחמת איטליא עמד בראש דיוויזיא. בפרוץ המלחמה עם פרוסיא בש' 1870 הפקד אוה' לשר המבצר בשטראסבורג; שם נהל את מעשה ההתבצרות (Fortification) בחריצות ורב כשרון, ויגן על העיר באמונה ואמץ לב עד 27 סיפט', אז נאלץ למסרה לידי חיל האשכנזים אחרי אשר הוכתה הסוללה הראשה שני בקיעים רחבים. אולם דעת הקהל בצרפת האשימתהו במעל בוגדים, לזאת בקש אוה' מאת הממשלה (1872) להעמידהו במשפט הצבא למען יצא לצדק דינו. הממשלה הושיבה ועד מיוחד שישא ויתן בדבר, והועד מצא כי ראוי הוא לנזיפה, על דבר אשר מהר למסור את העיר בטרם נסה להצילה מיד האויב במלחמה גלויה ועל דבר אשר לא בער מקודם את דגלי המחנה ואת כלי התותח וכל כלי המורים. בגלל זה התפטר אוה' ממשמרתו ובש' 1712 כתב ספר להוכיח את שופטיו ולהראות צדקתו בשערים. מת 1876 בפאריז.

אהרימן (Ahriman מל' פרס העתיקה ahriya maniyus, ובצענד anhro-mainyus, כלו': הרוח המכלה כל בתורת צורואסטר (ע"ע) הוא סמל הרע, על כן כנויו בכתב היתדות בל' פרס העתיקה: duvaista (השנוא). לרוח הזה אין כח לחדש ולברוא ככח שיש לארמוצד (הורמיז, ע"ע) הפועל הטוב, אך יש בידו לזרוע זרע הרע בכל יצורי ארמוצד הטובים והטהורים. הוא עלת כל הכחות הרעים השולטים בטבע, הוא שרש המטעים הארסיים, החיות הטורפות, המחלות והמגפות וכל נגעי הזמן והעולם וכל הרעות הגשמיות והרוחניות; הוא ראש השדים והמזיקים והרוחות הרעות, הוא גם שר החשך והמות, כללו של דבר: הוא האויב הנצחי לארמוצד שהוא מקור הטוב והאור. שלשה משיחים עתידים להלחם בו, וכאשר תגבר יד השלישי עליו ועל כל המון רוחותיו הרעות, אז כעבור ממשלת הרשע תכון ממשלת ארמוצד ותתנשא מלכותו לעדי עד. (ב' הרוחות נזכרות בתלמוד בשם הורמיז ואהורמין—ע' סנהדרין ל"ט).

אהרינגן (Öhringen), שם מחוז מדינת ווירטמבערג על יד הנהר קאכער. שטח אדמתו הוא 358 קמ"מ ומ"י 32,006. רוב אדמתו היא נחלת נסיכי האהענלאהע. עיר הראשה בגליל ההוא נקראת כשם המחוז ומקומה על יד הנהר אהרן הנופל לנהר קאכער ע"י מסלת היילברון-קריילסהיים (Heilbronn-Krailsheim), בה מושב שרי המלך ופקידיו גם בי"מ ליציי (Lyceum) הנוסד בשנת 1547. מ"י 3,723, רבם פרוטסתנתים, העוסקים בעבודת האדמה וגם במעשה שכר, ויין העיר הזאת טוב. גם יש בה בתים לחרשת המעשה ולכלכלת השדה ומכונות לעשות בהן כלים מכלים שונים, גם מסחר וימי השוק קבועים בה. מלבד ארמון הנסיכים הבנוי לתלפיות עם גניו הנחמדים ומערותיו הנהדרות יתנוסס בה בית כניסה לנוצרים, בנין מפואר אשר נבנה במאה הט"ו לסה"נ ובו קבורת הנסיכים ומצבותיהם היפות. הבית הזה חבר יחד עם בנין הנזירים (Chorherrenstift) המצוין, אשר בנה הבישוף גירהארד מרגנשבורג בש' 1037. לא רחוק מהעיר מזרחה ישתרע התל אשר היה לגבול בימי הרומאים. ונצפון ימצאו שרידי מצודות הרומאים, חרבותיהן ומצבות

עוזן וכתובות מחוקות עליהן. העיר הזאת נודעת בדברי הימים על פי ברית השלום אשר נכרתה בה בין הקיסר פרידריך III עם נסיך הבחירה פרידריך הפפאלצי (14 פיבר' 1464) גם ע"י אגודת (Union) הפרוטסתנתים איצר היתה בה בש' 1603.

אֶהְרִינְגֶן (Ihringen), כפר במחוז פרייבורג במדינת באדען לרגלי ההר קאיזערשטוהל, ע"י מסלת פרייבורג-אלט-ברייזאך; מ"י 2,565, ובתוכם יהודים 233.

אִחְרַם (Ihram), בגד שלובשים בני דת מחמד בעברם בסך למיכה עיר קדשם.

אַהֲרֹן בן עמרם משבט לוי, נולד ב"א שס"ה ליצירה, ג' שנים לפני משה אחיו. שני האחים האלה עבדו יחד עבודתם לרבים להוציא את ישראל מתחת סבלות מצרים, ועד שלא עמד משה כבר היה אהרן מתנבא לישראל ע"ד הגאולה (שמות רבה ג'), ויען כי לאהרן נתן ה' אלהים לשון למודים ומשה היה כבד פה, לכן דבר הוא אל פרעה מלך מצרים את אשר שם בפיו משה אחיו על פי ה'. כאשר צוה ה' למשה לעלות אל הר סיני היה אהרן האחד שנקדש לעלות עמו (שמות י"ט כ"א), ובעלות משה לקבל הלוחות מלא אהרן את מקומו לשפוט את העם (שמות כ"ד י"ד), כי אמנם היה אהרן שקול בצדקתו כמשה, וע"כ בדבר ה' אליהם, פעמים שהקדים משה לאהרן ופעמים שהקדים אהרן למשה (מכילתא פ' בא). י"ג פעמים נשתתף אהרן עם משה בדבר ה' אליהם וד' פעמים נתיחד הדבור אליו לבד (ת"כ ריש ויקרא), אך י"א שגם אז היה הדבור אל משה שיאמר אל אהרן (ספרי פ' קרח). כאשר הוקם המשכן נבחר הוא ובניו: נדב ואביהוא אלעזר ואיתמר, לכהן לפני ה'. אולם השנים הראשונים, נדב ואביהוא, מתו במשכן בעת חניכתו על אשר הקריבו אש זרה אשר לא צוה ה' אותם. על בחירת אהרן ובניו לעמוד לשרת לפני ה' קם קרח משבט לוי עם עוד אנשים רבים וילונו על משה ואהרן על אשר יתנשאו על עדת ה' שכל אישיה קדושים. ויהי כאשר פרצה מגפת ה' בעם בגלל המרד הזה, וירץ אהרן אל תוך הקהל ויתן את הקטרת ויכפר על העם ותעצר המגפה. אז היה אות ומופת מעם ה' ע"ד אהרן, למען דעת כי בו בחר ה' לכהן לו, — ויצו את משה לקחת י"ב מטות, מטה אחד מטה אחד לנשיא, ולהניחם לפני ה' במשכן העדות. ויהי בבקר והנה פרח מטה אהרן לבית לוי ויגמול שקדים. את המטה ההוא הניח משה לפני העדות למשמרת לאות לבני מרי, למען לא יזידון עוד לדבר סרה על אהרן בחיר ה'. כאשר דברה מרים אחותו במשה על דבר האשה הכשית אשר לקח ואף ה' חרה בה על זה וינגע אותה בצרעת, בקש אהרן מאת משה אחיו למחול לה על חטאתה, ומשה נתרצה לו ויתפלל בעדה אל ה' לרפאותה מחליה. בחטאו במי מריבה (ע"ע) נקנסה עליו למות במדבר ויקבר בהר ההר ויכהן אלעזר בנו תחתיו, ויבכו אותו כל בית ישראל שלשים יום. — איזה מקומות בכתבי הקדש יורו כי מעלת אהרן גדלה מאד בעיני בני דורו והבאים אחריו (תהלים צ"ט ו, קל"ג ב), וחז"ל הרבו לספר על אדות חיי האיש הקדוש הזה ומדותיו ותכונות נפשו. הוא היה אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה (אבות פ"א מי"ב). הוא היה עובר בכל יום במחנה ישראל ומשתדל לעשות שלום בין איש לאשתו ובין אדם לרעהו (פדר"א פ' י"ז), וכשראה אדם בעל עבירה ורע מעללים התחבר אליו כדי שיבוש ממעשיו ויעזוב דרכו הרעה (אדר"נ פי"ב). גם מעשה העגל יחשבו לו לצדקה, ואמרו עליו שחשב: מוטב שיעבדו עבודה זרה ואל ישפכו דם נקי, מפני שראה מה עשה העם לחור, שהרגוהו על אשר לא רצה לעשות חפצם (סנהדרין ז), ולזאת בנה בעצמו מזבח לעגל הזהב שעשו ידיו, והתעכב בבנינו בחשבו אולי בין כה ישוב משה ויניא את העם מעבוד אלהים אחרים (ויק"ר פ"י). ולתכלית הזאת דרש ג"כ מהעם שיביאו הנשים את נזמי הזהב אשר באזניהן, בדעתו היטב כמה יקרו בעיני הנשים תכשיטיהן, ושהוא „דבר קשה שהנשים מתעכבות בו" (תנחומא תשא י"ט). בבנין המזבח כוון לבו לשמים וע"כ אמר „חג לה' מחר" (שמות ל"ב ה), „לה' ולא לעגל" (ויק"ר שם). אולם אף שכוונתו היתה רצויה, התאנף בו ה' מאד להשמידו, אך בתפלת משה שככה חמתו (דברים י כ). ובחנוכת המשכן בא אליו הצווי להקריב עגל בן בקר לחטאת (ויקרא ט ב) משום יבוא עגל ויכפר על מעשה עגל (ת"כ). הראיה היותר גדולה כי לא זכר לו ה' חטאתו בדבר העגל, כי כן פורש דבר מות משה ואהרן על אשר מרו את פי ה' „למי מריבה" (במדבר כ כ"ד). בן קכ"ג שנה היה במותו, ומת בר"ח אב לשנת הארבעים לצאת בנ"י מארץ מצרים (סה"י). ע"ד מיתתו ישנן אגדות יקרות ונחמדות מעולפות בפרחי המליצה וכלן יעידו ויגידו על יקרת איש האלהים הזה בעיני העם שהגדילו מעלתו ממעלת משה בעבור אהבתו העזה לישראל, כאשר הוכיחו חז"ל מהכתובים, כי באהרן נאמר ויבכו אותו כל בית ישראל (במדבר כ כ"ט) ובמשה נאמר ויבכו אותו (אך) בני ישראל (דברים ל"ב ח). אחר מותו נסתלקו ענני כבוד מישראל, שהיו בזכותו וחזרו בזכות משה (תענית ט). על מקום אחד בהר ההר עומד בעת בנין מרובע אשר המחמדים קדוש יאמרו לו ומבטיחים כי אהרן קבור בו. אבל הדבר בדוי הוא מלבם, כי כן דרכם ליחס קדשי קדומים למקומות הרבה, אף באין להם על מה שיסמוכו.

ר' אהרן, אמורא בבבל בדור האחרון לאמוראים בראשית המאה הג' לאלף הה', נזכר בתלמוד ב' פעמים (ב"ק ק"ט: מנחות ע"ד:) ומשם נראה שהיו שגורים בפיו בריתות שהיו נעלמות גם מאת רבינא האחרון מסדר הש"ס, אשר בימיו כבר היו רובם ידועות ומסודרות (עי' הרא"ש חולין פ"ב ס"ו).

מר רב אהרן, אב בית דין בפומבדיתא בסוף מאה הו' לאלף הה'. במות רב איבומאי גאון היה הוא הראוי למלאות את מקומו, אך ע"י סבות שונות נתמנה לראש ישיבה מר רב יוסף גאון שהיה קטן ממנו בחכמה (רש"ג, וע' גראֶטץ V הערה 12).

ר' אהרן, אב"ד בזעליחוב במאה שעברה, חבר ס' „אור הגנוז" על התורה, ורבו הר"ר עוזיאל מייזליש הספידו והרבה לספר בשבחו, הלא הוא כתוב על ס' „תפארת עוזיאל" (שה"ת).

ר' אהרן, מ"מ בעיר קנישין באמצע המאה שעברה, חבר ס' „אדרת אליהו" — הספד על מות הגר"א.

ר' אהרן, אב"ד בקרטינגא ואח"כ בפינסק בסוף המאה שעברה, חבר ס' „תוספות אהרן", הכולל ישובים לקושיות התוספות בתלמוד סדר זרעים ומועד וקצת ממסכת נדה ודרושים אחדים ע"ד הקבלה, ועוד ממנו בכתובים חבור כזה על כל הש"ס (עי' אוצה"ס ח' № 34). נפטר ש' תר"א.

ר' אהרן אבו אלפרג, עי' אבו אלפרג.

ר' אהרן אביוב, חכם תורני בראשית המאה הד' לאלף הזה, חבר ס' „שמן המור" — פירושים על מגלת אסתר; דבריו הובאו בתשו' הרשד"ם ח"ב ובתשו' מהרש"ך ח"ב ובס' „לחם רב" להר"ר אברהם די בוטון (קה"ד).

ר' אהרן ב"ר אברהם, מ"מ בראוויטש, חי בסוף המאה שעברה, חבר ס' „הדרכה" — הכולל מוסר השכל בדרך צואה ובאורי קצת כתובים כסדר א"ב.

ר' אהרן ב"ר אברהם, נכד מהר"ש שליצשטט, חבר ס' „שם הגדולים" — רשימה קצרה מקצת גדולי הראשונים וחבוריהם (נדפס בקונטרס II „דברים עתיקים", ליפסיא תר"ו). חי בסוף המאה הב' לאלף הזה.

ר' אהרן ב"ר אברהם חיון, מגדולי המקובלים ומבית דינו של הר"ר משה גלנטי האחרון בירושלים, באמצע מאה הה' לאלף הזה (שה"ג). חבר פי' והגהות על הזהר, והר"ר יצחק אבזאמיל מארץ מצרים העתיקם, ונקראו בשם „מחנה אהרן" (ליוורנו תקנ"ה).

ר' אהרן ב"ר אברהם ן' חיים, חי באמצע המאה הד' לאלף הזה, וישב בסוד הבית דין הגדול של ר' ווידאל הצרפתי במדינת פיס באפריקה, משם הלך לווינציאה והדפיס שם את ס': „לב אהרן" — באור לס' יהושע ושופטים, אשר יפרד לשנים: א) באור המלות והמשך

הענין; ב) באור מדרשים ומאמרי חז"ל (וויניציא שס"ט). „קרבן אהרן" פירוש על ההורת כהנים (ספרא), אשר הוציאו לאור אחרי עשותו ד' מהדורות (שה"ג), ובראשו הקדמה בשם „מדות אהרן"— באור רחב על הי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן (נדפס בש' הנ"ל). בספר הזה יצטיין ביושר ההגיון ועומק העיון ובידיעה רחבה את דקדוק שפת עבר, והרב בעל „מרכבת המשנה" הרבה לספר בשבח הספר הזה וכותב: „ופעל קרבן אהרן בספר המדות הוסיף עשר ידות... גמר אמר דרכי הקל וחומר, ובדקדוק הלשון ראש וראשון... כי בלעדו לא ירים איש את ידו ולא יצלח בלמודו". ובהקדמת ספרו „לב אהרן" הוא כותב שחבר ג"כ פירוש כזה על הספרי והמכילתא, וחבר ספר „מצח אהרן" ו„מצנפת אהרן" והמה בכתובים (שה"ג). משם הלך לעיר ליבונטו (Levanto) והרביץ שם תורה, אח"כ נמצאהו חתום יחד עם רבני מצרים על פסקיהם (ע' שה"ג ובינה לעתים דרוש ע"ב) אשר ראה הג' חיד"א בכתובים ואפס קצתם נדפסו בספרי חכמי זמנו, ומשם הלך לירושלים ונפטר שם (קוה"ד), ובבוא השמועה לוויניציאה הספידו הר"ר עזריה פיגו והרבה לספר בשבחו, הלא הוא כתוב על ס' בינה לעתים (שם).

ר' אהרן כ"ר אברהם כ"ר יצחק ההררי ממרשיליא, חי במאה הא' לאלף הזה; הרשב"א בתשו' (ח"ג סי' ל"ב) משיב לו בכבוד (מכ"י הרד"ל). לפי הנראה הוא בנו של הר' אברהם דמונטפשליר (ההר) המובא בס' „מנחת קנאות" (ע' ר' אברהם ב"ר יצחק בקרפנטראין).

ר' אהרן כ"ר אברהם הצרפתי, חכם תורני במדינת פיס באפריקה בסוף המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „משגב אמהות"—באור הפרשה האחרונה שבס' משלי, והוציאו לאור ביחד עם הס' „צוף דבש" מאת זקנו הר"ר ווידאל הצרפתי (תג"י).

ר' אהרן כ"ר אברהם מעיר קרדינא, זמנו לא נודע, ויש מיחסים לו את הס' „קרנים" בקבלה (נדפס לראשונה בזאלקווי עם פי' „דן ידין" להר' שמשון מאסטרפולי, וההסכמה היא מר"ח סיון תס"ט). בספרו זה מביא עוד שני חבורים: „כתרו ישועה", „פרח ציץ".

ר' אהרן כ"ר אברלי ווירמש דיין במיץ, אחד מהרבנים שנתאספו בש' ה"א תקס"ו לעיר פאריז בפקודת הקיסר נפוליון I (תג"י 11). חבר ס' „מאורי אור" בג' חלקים— חידושים ומראה מקומות על כל הש"ס, ואח"כ הוסיף עליו ח"ד—„באר שבע"; ח"ה—„עוד למועד"; ח"ו—„בן נון"; ח"ז—„קן טהור".

ר' אהרן אזוביב, חכם תורני באמצע המאה הה' לאלף הזה, וכנראה היה חמיו של הר"ר יוסף הלוי הנזיר בעל ס' „מטה יוסף" (שה"ג). בכ"י רח"ם (№ 790) נמצא ממנו קובץ הכולל ל"ו תשובות.

ר' אהרן בן אליה ניקומודיאו, הנודע בשם: ר' אהרן האחרון, מגדולי חכמי הקראים אשר פעולתם נראה על עדתם ביתר שאת ושמם וזכרם נשארו אצלם לברכה. נולד בעיר ניקומודיאו (Nikomedia) באזיא הקטנה (לערך ה"א ס') ויגר בעיר קהירא בארץ מצרים ואח"כ נתישב בקונשטנטינה וימת שם (ש' קכ"ט), וע"כ יקרא גם בשם ר' אהרן הקונסטנטיני (ל"ק 148,144). חבר ספרים נכבדים מאד בעיני הקראים: ס' „עץ חיים" — הכולל באורי יסודי הדת ועקרי האמונה ע"פ חקירת הפילוסופיא הדתית, ונדפס עם פי' „אור החיים" מאת הקראי ר' שמחה יצחק (גוזלוב תקצ"ט) ומתוך כ"י ע"י הת' דעליטש (לייפציג תר"א); ס' „גן עדן" הוא ס' „המצות" נחלק לכ"ה מסכתות וכל מסכת לפרקים, כולל באור מצות התורה וטענות נגד הרבנים, והר"ר יש"ר מקנדיא ב„אגרת אחוז" משבח את הס' הזה; ס' „כתר תורה", פירוש על כל התורה; ספר „נוצר אמונים" — קי"א פרקים בבאור עקרי האמונה, ועודם בכתובים (ע' אדותיו גראֶטץ VII, 375, בקרת לתה"ק 155).

ר' אהרן אליעזר כ"ר בנימין בונם פשקים, חבר ס' „מעשה אבות" — באור על מסכת אבות ופי' סדר תהלוכות המשניות (פרעסבורג תרט"ז).

ר' אהרן כ"ר אליעזר, חי במאה הא' לאלף הזה ושאל מר' אביגדור הכהן (הג' מימוני פכ"א מהל' שבת); וקרוב שזה ר"א הוא שהשיב לו מהר"מ מרוטנבורג (ד"פ סי' רמ"ו) וכתב עליו: „ב"ד הגדול של ר' אהרן" (מכ"י הרד"ל). עוד נמצא ר' אהרן (סתם) שהשיב לר' אביגדור (סתם, מרדכי בהל' קטנות סי' א' קע"ב), ואי אפשר לכוון אם זה הוא (וע' „אוצר טוב" לשד"ל שחשב ר' אביגדור לשנים).

ר' אהרן כ"ר אליעזר ליפמאן, אב"ד בצימפלבורג בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „קרבן אהרן" על דיני איכור והיתר, רובו נלקט מס' תורת חטאת להרמ"א.

ר' אהרן אלכסנדרי, חכם מצוין בשחוק האישקוקי (Schachspiel), נולד בהאָהענפֿעלד ע"נ מיין בש' ה"א תקכ"ו, וילמד בעיר פיורדא תלמוד ופוסקים עד כי נסמך לרב, ומלבד זאת רכש לו ידיעה נכברה בשפת עבר וכמה שפות אירופיות, וילך משם לשטראַסבורג ויהי שם מורה שפת אשכנז (ש' תקנ"ג), אחרי כן התישב בפאריז וייסד שם בית ספר גדול ללמודים שונים, אך מסבות שונות לא עצר כח להחזיקו ימים רבים. לעת זקנתו הלך ללונדון ויחבר שם את חבוריו בשחוק האישקוקי: „Encyclopédie des échecs", הכולל כל כללי השח"ק הזה עם מבוא נכבד בשפת צרפת, אנגליא, איטליא ואשכנז; „Collection des plus beaux problèmes d'échecs" בלשון צרפת ואשכנז. ספריו אלה אם כי נמצא בהם גם מגרעות, בכל זאת נכבדים המה לידיעת התפתחות השחוק הזה וקורותיו לפנים. אומרים אמור כי ימים רבים היה הוא המניע את האבטומטוס של קימפילן (ע"ע אבטומטוס). מת בלונדון בש' תרי"א.

ר' אהרן אנטוניוס, אחד מרבני הספרדים באמשטרדם. חבר פי' על מסכת אבות, וקובץ תשובות בשם „מטה אהרן" (ונמצאו בכ"י כרמולי, אוצה"ס).

ר' אהרן בלימליין (פלומיל), מגדולי ההוראה בארץ אשכנז בסוף המאה הב' לאלף הזה, דודו ורבו של הר"ר ישראל איסרליין, וחבירו של הר"ר יעקב ווייל, ששמעו יחדו לקח מפי הר"ר שלום מאושטרייך (מוויענר-ניישטדט), מסר נפשו על קדושת השם וימת בענוים קשים בעת השמד בווינה בש' ה"א קפ"א, ונזכר בכבוד גדול בתשו' מהר"ל סק"א, ובתשו' מהר"י מינץ סי"ד, ובהקדמת הר"ר אייזיק מטירני לס' „המנהגים" ובפסקי הר"י איסרליין (כנ"י).

ר' אהרן בן ציון כ"ר ישועה אבן אלעמאני, ע' אבן אלעמאני.

ר' אהרן בערנשטיין, ע' בערנשטיין.

ר' אהרן בער פערילס, חי במאה שעברה, חבר ס' „פתחי צדק" — פירוש על הי"ד פתיחות שפתחו האמוראים בעת החלם לדרוש את מגלת אסתר (מגלה י), ובסופו פי' על מזמור כ"ב שבתהלים.

ר' אהרן ברכיה כ"ר משה ממודינה, מגדולי המקובלים בסוף מאה הד' לאלף הזה, תלמידו של הר"ר הלל ממודינה ושל הר"ר מנחם עזריה מפאנו. חבר ס' „מעבר יבק", הכולל תפלות וכונות והנהגות עם החולים ועם המתים; „אשמורות הבקר", תחנות ופזמונים שלקט וחבר בעד החברה „מעירי שחר" במודינה לאמרם באשמרת הבקר; פי' לספר „תקוני הזהר"; ס' „מעיל צדקה" ונספח אליו ס' „בגדי קדש"— עניני למוד ועבודה; חבור גדול בחכמת הקבלה ע"פ האר"י אשר יפרד לארבעה ראשים: א) שמן משחת קדש; ב) שמן זית זך; ג) שתיל פורח — סודות התפלה (כ"י רח"ם 830); ד) „אמרי שפר" (שה"ג); כללי השמועות וההלכות מהרי"ף מס' שבת ותענית (כ"י יוא"ל); פי' על הפרד"ס (שם); „עסיס רמונים" (שם). מת כ"ו תמוז שצ"ט.

ר' אהרן ד"ר גאָרדאָן, ע' גאָרדאָן.

ר' אהרן כ"ר גרשון אלרבי, מעיר קאטניא (Catania) אשר על האי סיציליאה, תלמודי גדול ויודע לשונות שונות, חי בראשית המאה הג' לאלף הזה; והיה חתנו של

הר"ר משה גבאי אשר ישב בטיריל (בספרד) ובמיורקה (מובא בתש' הריב"ש סי' רצ"ב, ישנ"ז). מתולדות ימי חייו נודע רק מעט, על פי עדות עצמו בפירושו לדברי ריש"י על התורה (נד' בקושטנטינה בחוברת יחד עם עוד פירושים אחרים). לפי דבריו (פ' תרומה) היה „בעיר רומי רבתי בהיכל האפיפיור והחשמנים סביבו", ונסע במקומות הרבה בארצות המזרח (פ' ויחי); התוכח עם הקראים בירושלים (פ' תצא) ועם הנגיד ר' משה חפץ (פ' תזריע), שלפי דעת צונץ (Zur Ges. S. 518 f.), הוא הנגיד במיסינה. בפירושיו נסה ללכת בדרך החפש, אבל רק קול דברים נשמע ממנו ועקבות הפשט העמוק לא נודעו. אם חבר באמת את הספרים הרבים (פרת האלהות, נזר הקדש, ס' הנפש, ס' המישר, מטה אהרן) אשר יזכיר בפירושו זה, או רק עלו במחשבה לפניו, אי אפשר לדעת. — הרדב"ז בתשובותיו (סי' ק"מ) יזכיר את ר' אהרן זה, ואם כי יתרעם על דרכו החפשי, בכל זאת לא מנע את עצמו מלכנות אותו בתאר: רבנו. (מה שהמבקרים טפלו עליו עון כי לפי דעתו נעתק ספר התורה מלשון ערבית, טעו בדבריו: „כי זה דברי משה המעתיק מלשון ערבי ללשון הקדש" (פ' ויחי); וכוונתו באמת היא: שהמלאכים נדמו לאנשים כערבים, ובודאי דבר אליהם בלשון ערבית, ומשה בכתבו את התורה העתיק את דברי אנשים אל המלאכים, ללשון הקדש — ע' במ"ע ציון I 193).

ר' אהרן דוד ב"ר יחיאל מיכל גאָרדאָן, ע' גאָרדאָן.

ר' אהרן ב"ר דוד הכהן מראגוזה. חי בראשית המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „זקן אהרן" — דרשות ופשטים כסדר פרשיות, ולקוטי פשטים על נביאים וכתובים ש"ס ומדרשים; „מעשה ישרון" — קורות העלילה על ר' יצחק ישרון והנסים שנעשו עמו, ונדפסו בסוף ס' „שמן הטוב" לזקנו הר"ר שלמה אוהב (וע' תג"י אות א' סי' נ"ה, ע"א).

ר' אהרן דוד נורלינגען, אב"ד ור"מ בקרימונה באמצע המאה הד' לאלף הזה, ואח"כ היה זקן החכמים שבמנטובה. הוא היה מהראשונים שאסרו את המקוה ברוויגו וכל דבריו בענין זה (בש' שס"ז) נמצאו בס' „פלגי מים", והובאה ממנו תשובה גם בס' „נחלת יעקב" (תג"י).

ר' אהרן האהן, ע' האהן.

ר' אהרן הורוויץ, ע' הורוויץ.

ר' אהרן המון, חכם ומשורר בסוף המאה הה' לאלף הזה. הוא עשה הקדמה נכבדה לס' „מעין גנים" שחבר הר"ר ראובן מזרחי, ובראש ס' „דובב שפתי ישנים" למהר"ש אלגזי נמצא ממנו שיר יפה.

ר' אהרן מווירצבורק, במאה האחרונה לאלף הה', מובא במרדכי (בפ' הדר), ור"י בעל התום' משיב על דבריו. אפשר כי הוא אחיו של ר"י חסיד הנזכר בתשו' רש"ל, רק שם כתוב: מרגנשפורג (מב"י הרד"ל).

ר' אהרן ב"ר זאב וואלף וואלפּסאהן, ע' וואלפּסאהן.

ר' אהרן מזיטאמיר, חי באמצע המאה העברה והיה מתלמידי המגיד ממעזעריטש, חבר ס' „תולדות אהרן" — דרושים כסדר פרשיות התורה ע"פ דרך החסידות.

ר' אהרן ב"ר זכריה מיערוסלב, חי באמצע המאה העברה. חבר „באור" לס' במדבר שנדפס בתנ"ך „נתיבות השלום" להרמבמ"ן, והוציא לאור את ס' „מלות ההגיון" עם פי' הרמבמ"ן והוספות רבות על ההוצאות הקודמות.

ר' אהרן זעליג ב"ר יהודה ליווא (זמנו לא נודע), חבר ס' „בית אהרן" — באור על עשרה מזמורים הראשונים שבתהלים.

ר' אהרן זעליג ב"ר יואל פייבוש מאוסטרהא, חכם תורני במאה העברה. חבר ס' „עולת אהרן" — חידושי אגדות התלמוד.

ר' אהרן זעליג ב"ר משה מזאלקווא, חכם תורני ומקובל במאה הד' לאלף הזה. חבר ס' „עמודי שבע" (קראקא שצ"ו — אוצה"ס).

ר' אהרן חי וואלטירה, רב בעיר מאַסא וקאַראַרא במדינת איטליא ואח"כ דרשן בוויניציא בסוף המאה הה' לאלף הזה. היה גם משורר נעלה, ויחבר בקשה מת"ט (ובאוצה"ס: אלף) תיבות אשר כל אחת מהן מתחלת באות שי"ן, ומשוררים רבים מלאו פיהם תהלת השיר הזה. עוד חבר שיר בקשה ע"ד פיוטי הבדרשי, ונדפסו יחד בשם „בקשה חדשה" (כנ"י לרשי"פ, וע' אוצה"ס א 725 №).

ר' אהרן ן' חיים, נכד הר"ר אהרן בעל „קרבן אהרן", מרבני חברון במאה הה' לאלף הזה; בהיותו שט נשא ונתן בהלכה עם מהר"א אמיגו ועם מהר"ח אישפריאל, ואח"כ נתקבל לרב באיזמיר ונשא ונתן שם בהלכה עם מהר"ש הלוי אב"ד דשם, ואת כל התשובות האלו ראה הרב חיד"א בכתובים, וגם נדפסו דבריו בס' „דרכי נועם" ובתשו' הרב בעל „כנסת הגדולה". מת באיזמיר בעת הרעש שהיה שם (שה"ג ח"א א 152).

ר' אהרן ב"ר חיים, חי במאה שעברה, חבר ס' „מורה דרך" — באור מסעות בני ישראל מארץ מצרים ובאור חלוקת עבר הירדן וחלוקת ארץ ישראל, עם מפת הארץ.

ר' אהרן ב"ר חיים אברהם הכהן פרחיה, מגדולי רבני שאלוניקי באמצע המאה הה' לאלף הזה. בו נפגשו תורה ועשירות במקום אחד, והיה תלמידו של הר"ר חסדאי הכהן פרחיה בעל ס' „תורת חסד". — חבר ס': „פרת מטה אהרן" — תשובות בכל סעיפי ההלכות; „פרחי כהונה" — חדושי מסכתות אחדות; „בגדי כהונה" — מ"ז דרושים וקצת לקוטים; „זכרון דברים" — מזכרת דינים וחדושים. ושקיל וטרי עם הרב בעל „פני משה" ועם מהר"ש גאון (שה"ג חיד"א).

ר' אהרן חיים פינקרלי, רב בעיר ווירונא במדינת איטליא בראשית מאה שעברה. מלבד חכמתו הגדולה בתורה היה בקי גם בכל החכמות, ובחכמת הקבלה היה תלמיד הר"ר עמנואל חי ריקי. בחלותו הלך לפאדובה למצוא תרופה וימת שם בש' תקי"ג, והר"ר אפרים לוצאטו בספרו „בני הנעורים" וגם מוהר"ם נווארה בספרו „ימי תמימים" עוררו עליו קינה והרבו לספר בשבחו (תג"י).

ר' אהרן טולידו (זמנו לא נודע), חבר ס' „דברי חפץ" — הכולל חמשים דרושים שונים.

ר' אהרן מטראני, מגדולי חכמי קשטיליא בעיר טראני במדינת איטליא (מבני בניו של הר' ישעיה מטראני, ע"ע). בש' ה"א רס"ב יצא משם הוא ואחיו הר"ר יוסף מטראני (מהרי"ט) וישב כסאות למשפט באדרינופול, והיה נקרא „ר' אהרן בעל התוספות" על כי הצטיין יתר על כל חכמי דורו לעמוד על בורין של דברי התוספות, ויהי תלמיד חבר להר"ר יוסף פאסי, והר"י קארו מזכירו בכבוד בס' „בית יוסף" חו"מ סי' ל"א ול"ז (קוה"ד).

ר' אהרן ב"ר יהודה הלוי, חי בראשית המאה העברה. חבר ס' „חסדי אבות" — פי' על מסכת אבות.

ר' אהרן ב"ר יהודה הלוי, מ"מ ומ"ץ בעיר אלעקסניץ. חבר ס' „זאת תורת האדם" — מוסר השכל בדרך מליצה בחרוזים.

ר' אהרן במהרי"ל אש, חי בסוף המאה שעברה. חבר ס' „חק על אדות היהודים ברוסיא" — העתקה משפת רוסיא לעברית את משפטי היהודים למקומות מושבותיהם, מכתרם, חית ידם וכאלה (ווילנא והורדנא תקצ"ה).

ר' אהרן ב"ר יהודה ליב קארפונקעל, אב"ד בעיר נאחוד באמצע המאה שעברה. חבר ס' שאלתות אבי"ה, פלפולים בכל סעיפי ההלכות בדרך שאלות ותשובות, וחלקם לי"ב ספרים ויקרא להם שמות כשמות אבני החשן; נדפסו מהם רק שנים: „נפך וברקת" עם באור „מלואת אבן" וקושיות בדברי הראשונים בשם „משוח מלחמה". ועוד לו בכתובים ס' „צניף טהור" על מגלת קהלת (כנ"י).

ר' אהרן יונתן ב"ר יוסף מעססינג. לראשונה היה דרשן במיקלנבורג, ובש' ה"א תרכ"ט נתמנה לרב לעדת „בית ישראל" בנויארק, ואח"כ היה רב לעדת „בית שלום" בטשיקאגא, ומשם נתקבל לעדת „בית ישראל" ולראש בית הספר לבני ישראל בסאַן פראַנציסקא במדינת

קליפארניא. הוא פעל הרבה להתפתחות ישוב בני ישראל בארץ ההיא ויסד בגליל נעוואדא שמונה קהלות ועשרים ושלשה בתי ספר, אף למד דעת את העם בדרשותיו בשפת אנגלית ואשכנז, ובמאמריו אשר הדפים במה"ע לבני ישראל היוצאים באמריקה (כנ"י לרשי"פ).

ר' אהרן ב"ר יוסף אהרן הלוי הורוויטץ, ע' הורוויטץ.

ר' אהרן ב"ר יוסף הלוי, הידוע בספרי הפוסקים בשם „הרא"ה", חטר מגזע נשיאים בברצלונא (יוחסין) ונכדו של הר"ר זרחיה הלוי בעל „המאור" (שה"ג). בש' ה"א מ"ו יצא לטוליטולה, אך לא ארכו הימים וישב לארצו (יסוד עולם מ"ד פי"ח). בסוף ימיו הרביץ תורה במונטפליר (המאירי בפתיחתו למס' אבות). מת אחרי ש' ה"א ס' (ע' גראֶטץ VII 161). — הוא היה תלמידו של הרמב"ן ורבו המובהק של הריטב"א, ובכ"מ שהריטב"א כותב בספריו: „רבנו" כוונתו על הרא"ה (ע' שה"ג ע' ריטב"א), והיה חברו של הרשב"א (קה"ד). — הוא חבר ספרים הרבה בשיטות הש"ס ולא נדפסו מהם רק על מס' כתובות, ובס' „מראה האופנים" נדפסו חדושיו על מס' ביצה, ויתרם נשארו בכתובים ויהיו לעינים להריטב"א ולהר"ב אשכנזי בספריהם; גם חבר פי' על כל הלכות הרי"ף וזה לא כביר נדפסו מהם על ברכות ותענית בשם „פקודת הלוים"; והר"ר חיד"א ראה קצת מחרושיו ופסקי הלכות ממנו בכ"י. חבר ס' „בדק הבית" — השגות על ס' „תורת הבית הארוך" להרשב"א; „כללי יין נסך" — נספחו לס' „עבודת הקדש" מהרשב"א, ויש מיחסים אליו את ס' „החנוך" — במנין המצות וטעמיהן (ע' שה"ג).

ר' אהרן ב"ר יוסף קוטנא, חכם תורני במאה העברה. חבר ס' „שארית יוסף" — דרושים על הפרשיות שבס' בראשית ושמות, ונדפסו בס' „דעת זקנים", אחרי כל פרשה הדרושים השייכים לה,

ר' אהרן ב"ר יוסף ן' רבגי, זמנו לא נודע. בס' „מאור ושמש" להר"ר יהודה ב"ר אברהם קוריאט נדפס ממנו שיר ע"ד הקבלה עם פירוש המחבר.

ר' אהרן בן יוסף הרופא, מגדולי חכמי הקראים בראשית האלף הזה, הידוע בפי בני עדתו בשם „ר' אהרן הראשון". מקום מולדתו כפי הנראה הוא חצי האי קרים ובש' ל"ט היה שם בעיר סולכאת (ע' לקוטי קדמוניות צד י"ז בהערה) וישם פעמיו לארצות רחוקות ללמוד את חכמת הפילוסופיא והרפואה עד שנתישב בקושטנטינה ויהי שם לרופא. — הוא נטה בדעתו אל קבלת בעלי התלמוד במקומות שאינם מתנגדים לפשטי הכתובים, ואמר שהקבלה איננה רק נחלת הרבנים לבד כי אם מורשה היא לכל ישראל. — חבר ס' „המבחר„ או „מבחר ישרים" — פירוש על התורה, נביאים ראשונים, ישעיה, תהלים ואיוב (השלימו בש' נ"ד — ונדפס בגוזלוב בש' תקצ"ה עד ישעיה נ"ט), אשר יצטין בסגנון קצר, פשוט ומובן, ובו הלך בדרכי פירושי הראב"ע והרמב"ן ומביא את דבריהם. את דברי התלמוד שם תמיד לנגד עיניו וישא פנים גם להאגדות. לפי קבלת הקראים שלח את ספרו זה לרבו הרמב"ן להגיד את משפטו עליו, וישליכהו הרמב"ן באש וישב לו במכתב לאמר: „וישרף משה את העגל אשר עשה אהרן"; חבר גם ס' „כליל יופי" — דקדוק שפת עבר ובאור מליצת התורה, ולא השלימו ור' יצחק תשבי הקראי השלימו והביאו לבית הדפוס (קושטנטינה שמ"א), ועוד נמצא ממנו בכתובים ס' „מורה אהרן" — טענות נגד הרבנים האשכנזים ונגד הקבלה (ש"י). — הוא היה הראשון אשר סדר את תפלות הקראים שנתקבלו בעדתו עד היום, ויחבר שירים רבים ופיוטים על כל פרשיות התורה ונדפסו בסדורי תפלות הקראים. רבים מחכמי הרבנים ובתוכם הר"ר יש"ר מקנדיא נתנו כבוד לשמו (בקרת לתה"ק).

ר' אהרן ב"ר יוסף ששון, מגדולי החכמים התורנים והמקובלים בשאלוניקי באמצע המאה הד' לאלף הזה, חתנו של הר"ר שלמה הלוי הזקן ותלמידו של הר"ר מרדכי מטאלון. הניח אחריו בכתובים ספרים רבים על הרמב"ם ועל טור אה"ע וחוה"מ ובאורי המקראות ע"פ הסוד, ונשרפו בשרפה שהיתה בקושטנטינה ולא נשאר מהם כי אם מעט מתשובותיו, שנדפסו זמן מעט אחרי מותו ע"י בנו ויקראם בשם „תורת אמת" (וויניציא שפ"ו). מגדולי תלמידיו היו הר"ר חיים שבתי (מהרח"ש) והר"ר שבתי יונה בעל ס' „שי למורא". — נכדו ר' אהרן ששון בן אחותו של ר' חיים בנבנשתי בעל ס' „כנסת הגדולה". נדפס ממנו בס' „גנת ורדים" קונטרס בעניני חזקות על הבתים והחצרות, ובס' „משנה למלך" מזכיר פעמים את חידושיו ואת קונטרסו „הן ישלח" — בדיני גיטין; ושקיל וטרי עם הר"ר משה בנבנשתי בס' „פני משה" ח"ב סק"ה. בספר שפתי ישנים מובא ס' „שפת אמת" — חידושי גפ"ת מר' אהרן ששון ולא נודע למי הוא אם להראשון או להאחרון.

ר' אהרן ב"ר יחיאל מיכל הלוי, רב בעיר מיכיילישאק בסוף המאה העברה, חבר ס' „קרבן אהרן" — פי' על מחזורי התפלות לכל השנה, אשר יפרד לשלשה ראשים: א) „בית לוי" — באור המלות; ב) „מטה לוי" — באור הענין; ג) „מעשה ארג" — נוסחאות שונות ומקור הפיוטים בדברי חז"ל. כמעשהו זה חבר ג"כ להגדה של פסח, לכל הסליחות והקינות ועל ספר תהלים. גם חבר באור לסדר התפלות ואסף ולקט דיני וכונות התפלות וקראם בשם „נהורא השלם". מת בש' תקפ"ה.

ר' אהרן ייטליס, חכם תורני במאה העברה, חבר ס' „זרע אהרן" — פי' על התורה בדרך דרוש.

ר' אהרן ד"ר יעללינעק, ע' יעללינעק.

ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מלוניל, מגדולי חכמי פרובינציאה בסוף מאה הא' לאלף הזה, והגלה משם עם הגולה שהגלתה בש' ס"ו ויהי נע ונד בארצות שונות ימים רבים עד בואו אל האי מיורקה ויתישב שם. בראותו כי אין מורה ומנהל וגם ספרים אין בידי אנשי הגולה, כי לוקחו ונאבדו מהם בארצות גלותם, התעורר ויחבר למענם ס' „ארחות חיים" — הכולל דינים ומנהגים לכל השנה וישתדל לתת להם טעמים ע"פ הפלסופיא, הקבלה, גמטריא ונוטריקון, ולא נדפס ממנו כ"א הלכות שבת, מועדים ותעניות, ויתר הספר הכולל לקוטי דינים וענינים שונים נמצא בכתובים בשתי מהדורות בבית עקד ספרי גינצבורג ולוצאטו. יש משערים שהוא חבר את ס' „הכל-בו", אשר רובי הלכותיו יתאימו עם הס' „ארחות חיים"; את הכל-בו חבר לראשונה בהיותו בארץ צרפת ולא סדרו עוד כיאות, ואח"כ בהיותו במיורקה שם לבו לשנות את הסדר לטוב והוסיף בו דברים רבים מספרים אשר לא היו בידיו מלפנים, אולם בין כה וכה נעתק ספרו הראשון ונתפרסם בכל תפוצות ישראל. מת לערך בש' פ"ח (ע' כרם חמד VIII, 167, מגד ירחים II, 73 וכנ"י לרשי"פ).

ר' אהרן ב"ר יצחק לפפא, חי בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה, למד תורה בשאלוניקי ויהי תלמידו של הר"ר אברהם מוטאל מלישבונה ישן. ימים רבים השמיע לקח בעיר מגנסיא והעמיד תלמידים הרבה אשר היו אח"כ לחכמים מפורסמים, ובסוף ימיו הרביץ תורה באיזמיר ושם מנוחתו כבוד. שמה עברו דברי ריבות בינו ובין הר"ר חיים בנבנשתי בעל „כנסת הגדולה" (הלא הם כתובים על ס' „פני משה" ח"ג סי' ב ל"א). הוא היה אחד מרבני איזמיר אשר התנגדו לתעלולי שבתי צבי וע"כ הורד משאתו ועל מקומו נתמנה הר"ר חיים בנבנשתי, ויחד עם חותנו הר"ר שלמה אלגזי ועם כל נפשות ביתם הוכרחו לברוח ולישב הרחק מהעיר (תורת הקנאות, יעב"ץ). — הניח אחריו בכתובים שיטות רבות על הש"ס כמעשה השיטה מקובצת להר"ב אשכנזי, וחבור על ס' „תולדות אדם וחוה" לרבנו ירוחם וס' „יד אהרן" — כתכנית הס' כנסת הגדולה, ולא נדפס ממנו רק ס' „בני אהרן" — קט"ז תשובות בדיני ממונות, ושקיל וטרי שם עם גדולי חכמי דורו כמהרי"ט, מהרח"ש, מהר"י איסקפא ובעל כנסת הגדולה (קוה"ד, שה"ג).

ר' אהרן יצחק ב"ר נתן ארנשטיין, ע' ארנשטיין.

ר' אהרן יצחק מרעכניץ, חכם תורני במאה שעברה.

חבר ס' „בית אהרן" — פי' על התורה בדרך דרוש, ונדפס ממנו ס' בראשית.

ר' אהרן ב"ר ישעיה, רב בוואראנאווי במאה שעברה, חבר ס' הנפרד לשלשה ראשים: א) „לחם תרומה" — כ"ד אופני דרוש על הפסוק „ויקחו לי תרומה"; ב) „מדות חכמים" — כ"ו עניני מוסר, ונספח לו פי' י"ג מדות שהתורה נדרשת בהן, בשם „לב מדות"; ג) „לחם מן השמים" — דרושים על משניות סדרי זרעים ומועד.

ר' אהרן ב"ר ישראל, מחכמי מדינת רוסיא באמצע המאה שעברה, חבר ס' „אבן תקומה" — סימנים ומסורות על כל ארבע חלקי שו"ע: א) „אבן השעות" — או"ח; ב) „אבן גדולה" — יו"ד; ג) „אבן העזר" — אה"ע; ד) „אבן ספיר" — חוה"מ, ובנו הר"ר ניסן הוסיף לו באור הסמנים והציונים ע"פ כללים בשם „פרשה ציון" וחלקו לימי החדש, וחלק תוה"מ נדפס לבדו בשם „ציון במשפט", ובהקדמתו מונה מספר לספרים רבים שהניח בכתובים (ע' אוצה"ס א 97).

ר' אהרן הכהן אבן סרגאדו, ע' אבן סרגאדו.

ר' אהרן כהן פּאַיאַ (שמו הנוצרי (Antonio de Aguilar) אחד מאנוסי פורטוגאל; נשרף על קדוש השם בליסבון 10 מאַי 1682.

ר' אהרן הלוי, מאנוסי פורטוגאל והיה נקרא אנטוניא די מונטיצינוס; בש' ה"א ת"ד בא מאמריקה הדרומית לאמשטרדם ובשורה בפיו כי בארץ שיצא משם ימצאון הרבה בני ישראל משבט ראובן ויוסף, הדבר נגלה לו ע"י איש אחד מארץ הודו, פֿרנציסקו דיל קסטילו, שהוליכו כמה ימים עד בואם אל שפת נהר אחד, ויבאו מעבר הנהר באניה קטנה שלשה אנשים ואשה אחת לקדם את פניהם. פתח דבריהם היה: „שמע ישראל"... . ואחרי כן הודיעו ברמיזות מי ומה המה וישובו למקומם ותחתיהם באו ארבעה אנשים אחרים באניה ההיא; ובאופן כזה קדמו פניהם כשלש מאות איש וכלם הגידו להם פה אחד כי יוצאי ירך השבטים המה, ועל דבריו נשען ר' מנשה בן ישראל בחקירותיו ע"ד עשרת השבטים בספרו „Esperança de Israel". כל ימי היות ר' אהרן זה באמשטרדם חי חיי עוני וצער ולא רצה להנות משל אחרים, וישב לברזיליא ויגר שם כשתי שנים בעיר פירנמבוקה וימת שם, ולפני מותו נשבע בשבועות חמורות שכל אשר דבר היה אמת.

ר' אהרן לוּצאַטו, ע' לוצאטו.

ר' אהרן לוּריא, ע' לוריא.

אהרן מלינקאָלן (Aaron of Lincoln) באנגליא, חי במאה הי"ב למה"נ, והיה איש אוצרות ובעל נכסים רבים. בעמדו על גפי מרומי העושר היה ליועץ להפרינס עדמונד ובני מלכים חפצו קרבתו לבוא עמו בברית ידידות ובעסקים שונים (M. Margoliouth, Hist. of the Jewsh in Great Britain IX, 221), אבל עשרו הרב היה שמור לו לרעתו, כי היינריך II מלך אנגליא נתן עיניו בו ויקח בחזקה את כל רכושו וקניניו. כפי הנראה מספרי הזכרונות, כבר בש' 1187 היה רכושו של אהרן מוחזק בידי המלך, כי בנדיקט (Benedict of Petersborough) מסית לפי תמו באחד מספוריו, לאמר: בש' 1187 עשה המלך היינריך את דרכו לנורמנדיא וסער מתחולל הוריד את כל אניותיו במצולה עם המטמונים והאוצרות של אהרן מלינקאָלן היהודי הנודע. אבל יותר מאשר נטבעו בים עוד נשאר מטמון עצום ממנו באוצר הממלכה, וריכאַרד I לב-האריה עוד השתמש בהונו של אהרן המתרושש (1195) שהונח באוצר מיוחד. אל האוצר הזה הובא כל הכסף אשר היה לאהרן בעסקיו ועניניו; גם חובותיו נגבו בחזקה מידי הלוים, ומגלה (Rolle) מיוחדה לזה היתה בפנקסי המלך בשם „De debitis Aaron" אשר בה נרשמו כל התובות האלה. בתי האבן אשר היו לאהרן בלונדון נתנו מאת המלך יואן (1199) להפרשים המצוינים, לאות הכרה על אמונת רוחם ועבודתם את המלך. פרטי ימי חייו לא נודעו מאומה.

ר' אהרן ב"ר מאיר, אב"ד בבריסק באמצע המאה שעברה, חטר מגזע הר"מ פדובה, חבר ס' „מנחת אהרן" — חדושי מס' סנהדרין, ובסופו „מנחה בלולה" שו"ת וחדושים.

ר' אהרן מועטי, חי בראשית המאה שעברה, חבר ס' „קרבן אהרן" — הכולל דרושים ולקוטים שונים.

ר' (אברהם) **אהרן** ב"ר מנחם מן, מכונה אהרן מגליש חזן מבכרך בפוזנא, בראשית המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „אורים ותמים" — תוכחות מוסר ויראת ה' (אמ"ד תל"ג).

ר' אהרן ב"ר מנחם מנדיל, מחכמי רוסיא באמצע המאה שעברה, חבר ס' „סייג לתורה" — ציונים על דברי התלמוד איה המה מובאים בתוספות (לבוב תק"ע).

ר' אהרן ב"ר משה, חכם תורני בעיר בריסק בראשית המאה העברה, נכדו של הר"ר שבתי הכהן (הש"ך). חבר באור על ס' „הארוך" שחבר זקנו הש"ך.

ר' אהרן ב"ר משה, אב"ד בברלין באמצע המאה העברה, חבר „דרוש על השלום", ושקיל וטרי עם הר"ר יחזקאל לנדא (נודע ביהודה מה"ק סי' ס"ג).

ר' אהרן ב"ר משה אלפנדרי, חי בסוף המאה הה' לאלף הזה, והיה תלמידו של הר"ר בנימין הלוי אב"ד דאיזמיר, ומסרת היתה בידו שהוא נצר ממשפחת בצלאל משבט יהודה; לעת זקנתו נתישב בחברון. חבר ס' „יד אהרן" — לקוטי דינים ודרושים מכל הספרים ע"ד הרב בעל „כנסת הגדולה" ונדפס ממנו רק על שו"ע או"ח ואה"ע; „מרכבת המשנה" — חדושים על כל הרמב"ם ונשרף ונשאר ממנו רק חלק הראשון ונדפס.

ר' אהרן בן משה „בן-אשר" מטבריא, חי במאה השביעית לאלף הה', הוא נתן לבו להגיה בעין פקוחה את ספרי התנ"ך ע"פ המסורה ולהציב ציונים למלא וחסר, קרי וכתיב, טעמים ונקודות וכדומה, ואף שר' סעדיה גאון ור' משה בן נפתלי כתבו השגות נגדו, בכל זאת נתקבלה מסורת בן אשר בכל תפוצות ישראל, ועוד בימי הרמב"ם היו הכל כותבים ומגיהים ספרי התנ"ך מתוך הספרים שהגיה בן אשר וכל בית ישראל יסמכו עליו עד היום הזה. ע"ד בן אשר ע' „אבן ספיר" I (פ' דברים עתיקים), II (פ' דברי חפץ); והערות כ"ח וקפ"ג להעתקה הרוסית מגראֶטץ V.

ר' אהרן משה טויביש אב"ד דק"ק יאַססי, גאון מפורסם בדור העבר ושקיל וטרי עם הגאון בעל „ישועות יעקב". חבר ס' „תועפות ראם" (זאלקווי תרט"ו). ועתה נדפסו ממנו הגהות על הש"ס בשם: „קרני ראם" (ווילנא תר"ם).

ר' אהרן ב"ר משה מאיר פעריליש, חכם תורני במאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „טהרת אהרן" — הכולל סדר הניקור של בעל „העיטור", עם פירוש והוספת לקוטים בענין זה מיתר ספרי הפוסקים.

ר' אהרן משה ב"ר מרדכי, חי בסוף המאה העברה. חבר ס' „נשמת שלמה מרדכי" — באור לעשרה פרקים הראשונים מספר „חוקר ומקובל", הכוללים קיצור כללי השתלשלות מס' „עץ חיים".

ר' אהרן משה ב"ר צבי הירש מגריידינג, ספרא ודיינא בלבוב במאה העברה. היה גם מדקדק גדול ויכתוב ספרים בחכמה הזאת: „שירה חדשה" — כללי הדקדוק בדרך שיר עם פי' „הלכה למשה"; „אהל משה" — כללי הדקדוק והשגות על הס' „צהר התיבה" למהר"ז הענא, וחדש כללים חדשים; „אהל מועד" — ג"כ בדקדוק, והניח אחריו בכתובים חדושי גפ"ת ופוסקים ושו"ת (ע' אוצה"ס א' № 391 וצ"ל צד 11).

ר' אהרן ב"ר משה תאומים, זמנו ומקום מולדתו לא נודעו. בילדותו מת עליו אביו ונתגדל בבית זקנו הר"ר שמעון תאומים, וערך ש' תי"ט נתקבל למ"מ בפראג וישרת במשמרתו זאת עד ש' ת"ל, ואז נתקבל לאב"ד ור"מ בווירמיש; שם כהן שבע עשרה שנה עד אשר פרצה המלחמה בין לודוויג הי"ד מלך צרפת ולעאָפאָלד קיסר אשכנז וגדודי הצרפתים פשטו על כל ארצות הרינוס ויחריבו את עריהם ותבא גם העיר ווירמש במצור (בש' תמ"ז), אז נקרא

לשבת על כסא האב"ד והר"מ בקראקא, ובחרף נפש וברוב עמל צלחה בידו לצאת מהעיר אשר הצרפתים סביב שתו עליה. מסבה לא נודעה התעכב בדרכו כשלש שנים ויהי נע ונד מעיר לעיר, ובכל מקום בואו התודע אל גדולי החכמים אשר שם וידרוש במקהלות, עד בואו לקראקא בחדש ניסן ש' ת"נ. בסוף חדש תמוז שנה ההיא נסע לעיר חמעלניק לשבת שם בסוד ועד הגליל כמשפט הימים ההם, ובשבתו במלונו בטח ביום השבת ב' אב סבוהו גדוד אנשי חיל שלוחים מאת השר סטראוניק ויאסרוהו ויכוהו מכות אכזריות וירכיבוהו על הסוס להביאו אל השר, וכאשר לא יכול לרכוב על הסוס ויפול כמה פעמים ארצה השכיבוהו בעגלה, ומרוב המכות והענוים יצאה נפשו בטרם בואו בשערי העיר; הדבר אשר המריץ את השר להתאכזר כה ומה העון אשר מצא בו, ערפל חתלתו, וכפי הנראה ידע זאת ר' אהרן מראש כי השר מתנכל עליו וע"כ התמהמה בדרכו לקראקא זמן רב כזה. — למחרת השבת הובילוהו אנשי העיר חמעלניק, אשר יראו לקברו בקבורתם, אל העיר הסמוכה פינטשוב ויקברוהו שם וירבו לספר בשבחו על כתבת מצבתו ובפנקס החברה קדישא דשם. — חבר ס' „מטה אהרן"— פירוש על ההגדה של פסח; „בגדי אהרן"— דרשות כסדר פרשיות התורה, ועוד בכתובים ס' „חשן אהרן"— שו"ת בכל סעיפי ההלכות ואפס קצתם נמצאו בס' „ח:ת יאיר" ובס' „אבן השהם". — בהיותו עוד בווירמש התגלע ריב בינו ובין הר"ר חיים יאיר בכרך אחד מרבני העיר ההיא, אשר הרבה להתנגד אל דרכי החדודים והחלוקים הרחוקים מהאמת שהשתמש בהם ר' אהרן בספריו במדה גדושה, והר"ר אהרן מצא אותו כדאי להחרימו על זאת, ור' חיים יאיר נטר לו שנאה גם אחרי מותו וכל דברי ריבותיו כתב על ס' „יאיר נתיב" הנמצא בביהמ"ד הגדול בוויען, והרר"א יעללינעק הוציא קצתו לאור בהבכורים שנה א' (ע' עיר הצדק, כנ"י לרשי"פ).

ר' אהרן כ"ר משולם הכהן, מגדולי חכמי לוניל בסוף האלף הה', הוא יצא לעזרת הרמב"ם נגד איש ריבו ר' מאיר ב"ר טודרוס הלוי (ע' מגדל עוז פ"ח מה' תשובה, וע' קוה"ד כ"א ע"ב) וידבר אתו קשות במכתבו אשר שלח אליו להשיב על טענותיו נגד דעותיו של הרמב"ם ונדפס בס' „טעם זקנים" ובס' „כתאב אל רסאייל". נפטר בש' תתק"ע (שבט יהודה צד 113, וע' כנ"י לרשי"פ).

ר' אהרן כ"ר נתן נטע מטרעבאוולי, חי בראשית המאה העברה, חבר ס' „שם אהרן"— חדושים על כל הש"ס ובסופו פשטים כסדר פרשיות התורה בשם „נתיבות לשבת"; „מתנה ארון" — חדושי מס' ברכות וסדר מועד; „מקלו של אהרן"— דרשות כסדר פרשיות התורה.

ר' אהרן הסבעוני מעיר סלא (Saló) באיטליא, חי במאה הד' לאלף הזה, חבר הגהות לס' „היכל הקדש" מר' משה בר מיימון אלבאז, מלוקטים מזהר ורקנטי.

ר' אהרן סגי נהור, זמנו לא נודע. חבר ס' „המצנפת"— שירים וחרוזים (מנטובה שכ"א).

ר' אהרן בן עזרא, חכם קראי ממשפחה אשר היתה ידועה בשם „בני כאתב אל ערב" (כותבי הערב), הוא העתיק את הדיואן של ר' משה דרעי (ע"ע) ופי' קהלת לר' סלמון בן ירוחם (ל"ק ע"א ,131).

ר' אהרן עפיא (Aron Afiia), מגולי ספרד וחי בשאלוניקי בסוף המאה הג' לאלף הזה. חבר ספר בפילוסופיא בלשון ספרדית (נדפס ע"י ר' גדליה אבן יחייא, וויניציא שכ"ת). הרופא אמאטוס לוזיטאנוס (ע"ע) יזכיר בספרו את השיחה שהיה לו עם ר' אהרן זה, ויכנהו בשם: „philosophus peripateticus".

ר' אהרן מפיסרו, חכם תורני בסוף המאה הד' וראשית המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „תולדות אהרן"— מראה מקום פסוקי תורה וחמש מגלות איפה הם נזכרים בש"ס.

ר' אהרן פרדו, פרנס בירושלים בימי הר"ר משה גלנטי (המג"ן), וקראו עליהם את הפסוק: „נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן".

ר' אהרן כ"ר צבי יונטנזאהן מווילנא, ממשפחת הגאון ר"י אייבשיץ; למד בימי נעוריו בהישיבה אשר בוואלאזין, והיה משורר נעים (חבר ס' „כלי שיר"). מת ח' מנ"א תרכ"ח.

ר' אהרן כ"ר צבי הירש הכהן מאפטא, חי באמצע המאה העברה, חבר ס' „כתר שם טוב"— הכולל לקוטי מאמרי הבעש"ט המפוזרים בספרי תלמידו ר' יעקב יוסף מפולנאה, וקצור דרושים השייכים לדברי הבעש"ט, ובהקדמתו שם מונה מספר לספרים רבים שחבר לבאר את דברי הבעש"ט.

ר' אהרן כ"ר צבי הירש מירלש, חכם תורני באמצע המאה העברה, חבר ס' „בית אהרן" אשר יפרד לשני ספרים: א) „תורת הבית"— כל דיני סת"ם; ב) „פני הבית"— שו"ת מאת החכם צבי ולקוטים ותשובות המחבר ובראשו פתיחה בשם „הדרת קדש"— באור על ספר יצירה.

ר' אהרן צורוגון, חכם תורני בראשית המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „בית אהרן"— הכולל ששים דרשות על התורה ודרשות אחדות מענינים שונים.

ר' אהרן קופינו, חכם תורני בסוף מאה הד' לאלף הזה, הקשיב לקח מפי הר"ר חיים שבתי (מהרח"ש) בשאלוניקי ואח"כ ישב בקושטנטינה. שם הרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה ושם מת, ושקיל וטרי בהלכות עם גדולי רבני דורו (קוה"ד).

ר' אהרן כ"ר קלמן תארין, ע' תארין.

ר' אהרן מקרלין, חי במאה העברה, ויהי מגדולי תלמידי המגיד ממעזעריטש, ורבים נהרו אליו לשמוע לקח מפיו בדרך החסידות אשר סלל הבעש"ט ותלמידיו, ונדפסה ממנו „צוואה" יקרת הערך.

ר' אהרן ראזנבך, חי בסוף המאה העברה, ונדפסה ממנו דרשה בשם „רוח דעת ויראת ה'" וס' „ברכת ישרים"— שירים.

ר' אהרן רומאנין, ש"ץ ומ"ץ בבהכנ"ס של האשכנזים בפדובה בראשית המאה הה' לאלף הזה. הרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה, מת כ"ט אב ש' תל"ו, וכבוד גדול עשו לו במותו ועל כתבת מצבתו הפליגו בשבחו, ותלמידו הר"ר יצחק חיים הכהן מהחזנים קשר עליו מספד מר והרבה לספר בשבחו.

ר' אהרן כ"ר שלמה אמריליו, מחכמי שאלוניקי באמצע המאה העברה. חבר ס' „פני אהרן"— שו"ת בכל סעיפי ההלכות.

ר' אהרן כ"ר שלמה ן' חסון, מגדולי הרבנים באמצע מאה הד' לאלף הזה, הרביץ תורה והעמיד תלמידים הרבה גדולים בחכמה ובמעשים טובים כהר"ר יעקב הלוי והר"ר יעקב קלעי, כתב פסקים רבים והמה בכתובים ואפס קציהם מפוזרים בספרי גדולי דורו (קוה"ד).

ר' אהרן כ"ר שלמה עמריך, ע"ע גומפערץ.

ר' אהרן שמואל כ"ר משה שלום מקרעמניץ, חי במאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „נשמת אדם"— אדות מהות הנשמה ותעודת האדם, עניני שכר וענש ועניני מוסר.

ר' אהרן כ"ר שמואל, חכם תורני באמצע המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „בית אהרן" — מראה מקום פסוקי התנ"ך איפה הם נדרשים בבבלי ירושלמי, מדרשים וספרי גדולי חכמי ישראל העולים עד ל"ו ספרים, אשר עסק בתבורו כעשר שנים בעזרת סופרים מובהקים שהיו באוכלי שלחנו, וזה לא כבר הוציאו לאור מחדש הר"ר אברהם דוד לאוואט ותקן בו את כל ציוני הדפים שיתאימו עם הספרים הנמצאים בזמננו והוסיף בו מראה מקומות מטובי ספרי האחרונים עד כי יעלו עם הראשונים לשבעים ספרים (ווילנא תרמ"א). — בהקדמתו שם הוא מונה מספר ספרים שחבר והנם עוד בכתובים.

ר' אהרן כ"ר שמואל הנשיא, חי במאת הח' לאלף הה'. עלה מבבל משום מעשה שהיה ובא ללומברדיאה בעיר לוקא, ומסר שם סודות הקבלה לר' משה ב"ר איתיאל

שפיטי אימת נוראותיך (הרוקח, ומובא בס' „מצרף לחכמה"). כנראה זה הוא ר' אהרן המקובל המובא בפי' הבוטרילי לס' יצירה, שחבר ס' „הפרדס" על הקבלה; ומוזכר שם בלשונו: „וזה הפי' קבלנו מפי רבנו שבבבל רבנא גאון יעקב אביר ישראל" (מכ"י הרד"ל).

ר' אהרן שמואל קיידונובר, ע' ר' (אהרן) שמואל קיידונובר.

ר' אהרן כ"ר שמחה, מהמקובלים הראשונים. חבר פי' על ס' „שערי אורה" מהר"י גיקטיליא ונמצא בכ"י רד"א (אוצה"ס).

ר' אהרן שמעון כ"ר בנימין וואלף שפירא, נולד בפראג בש' ה"א ש"ס, והיה רב בפרנקפורט, לעמברג, בריסק דליטא, לובלין, קראקא, וויען, ובשנת הארבעים לימי חייו נתקבל לראב"ד ור"מ בפראג ולרב הכולל לכל מדינת ביהם (בש' ת'). במשמרתו זאת כהן כארבעים שנה וימת זקן ושבע ימים כבן שמונים שנה, ביום א' כ"ט כסלו ת"מ. אף כי כל רבני זמנו פנו אליו בשאלותיהם ויתנו כבוד לשמו, בכל זאת רבים קמים עליו, ויהי נרדף כמה פעמים עד כי כפשע היה בינו לבין בית הסהר, לולי הפיק רצון מאת הקיסר ליאופולד אשר נתן לו אגרת בטחון (Freibrief) כי כל נוגע בו לא ינקה. גם היו לו דברי ריבות עם הר"ר שבתי הכהן (הש"ך), הלא הם כתובים על ס' „שבות יעקב" ח"א סל"ו. — מכל ספריו הרבים שחבר נדפס רק ספר אחד בחכמת הקבלה בשם „מראה יחזקאל הקטן" — לקוטים מספרו הגדול „מראה יחזקאל" (הערות לס' גלעד 31 №). סופרו ר' יהודה ליב ב"ר יהושע בספרו „מלחמה בשלום" כותב שבבוא העיר פראג במצור מאת השודדים (בש' ת"ט) התאספו בני ישראל להתפלל ע"פ הסליחות שתקן ר' אהרן שמעון, מלבד הסליחות שיסד הוא על הנסים והפורקן בעזר האל (עמודי העבודה). בנו הוא הר"ר בנימין וואלף אב"ד בביהם ונכדו הוא הר"ר אליהו שפירא בעל ס' „אליה רבה ווזטא" (שה"ג).

ר' אהרן שמעון כ"ר יעקב אברהם מקאפנהגען, חי בראשית חמאה שעברה והיה חתן הר"ר יהודה מילד. חבר ס' „אור הישר" — כולל כל דברי הריבות שהיה על הגט שנסדר בקליווא; „בכי נהרות" — מאורעות שטף נהר רינוס בעיר בונא (Bonn) בחדש אדר ה"א תקמ"ד.

אַהְרֶנְס (Heinr. Ahrens), חוקר ידוע בתורת המשפטים, נולד 1808 בקניגשטעדט (בהנובר) וילמד בגאטינגען ויט בלבבו אחרי שטת הפילוסוף קרויזע (ע"ע). במהומות גאטינגען (1831) ברח מארצו פאריזה ואח"כ היה (1834) לפרופיסור בבריסעל. אז הדפיס ס' "Cours de psychologie" (ב"ח, פאריז 38—1837) וס' "Cours de droit naturel" (מהדורא ב'—לפסיא 1875) שנדפס (בצרפת) במהדורות הרבה ונעתק ללשונות הרבה. 1848 נבחר לאספה הלאומית בפ"פ דמיין ומקומו הכירהו בועד המחוקקים. 1850 היה לפרופיסור בגראץ ולאחרונה (1859) בליפסיא, וימת שם בזאלצגיטער 1874. בשבתו בגראץ העתיק ספרו השני לאשכנזית אף שת עליו נוספות הרבה, גם הדפיס עוד ספרים נכבדי ערך שם ובוינה. בוינה הדפיס גם ענציקלופדיא לתורת המשפטים "Jurist. Encyklopädie" (57—1855), אשר נעתקה עד מהרה ללשונות אחרות. חבורו האחרון היה „הדרכים הנלוזים בהתפתחות הרוח החדשה באשכנז ונחיצות תקונים באופני החנוך" „Die Abwege in der neuern deutschen Geistesentwickelung u. die nothwendige Reform des Unterrichtswesens" (פראג 1873).

אַהְרֶנְס (Heinr. Ludolf A.), מורה וחוקר לשון, נודע לשם, נולד 1809 בהעלמשטעדט (ברוינשווייג) ויקשב בלמודי הפילולוגיא (1826) בגאטינגען, ויהי אח"כ למורה אמן בב"ס במקומות שונים ולאחרונה היה לראש הליציאום בהנובר (1849), וימת שם 1881. הוא הגדיל תושיה בחקרי לשון יון וספרותה העתיקה ויכתוב ספרים הרבה במקצוע זה.

אַהְרֶנְסְבּוּרְג (Ahrensburg), כפר בנפת שלזוויג-האלשטיין אשר לפרוסיא במחוז שטורמארן (Stormarn) ע"י מסלת האמבורג-ליבעק; מ"י 1,558.

אַהְרֶנְסְבֶּק (Ahrensböck), עיר מצער במדינת ליבעק ומ"י 2,235.

אוֹ חברותא או מיתותא (תענית כ"ג). ולפעמים אמרו: או חברותא כחברותא דאיוב (ששמרו לו בריתם גם בימי עניו ומרודו) או מיתותא (ב"ב ט"ז:).

אוֹאָזִיס (Oasis), הם איי מדבר, כרים בודדים בערבות ציה וביהוד בערבות החול באפריקה הצפונית, שבהם נמצאים עמקים בתבנית אגני מים וסביבותם רכסי הרים וגבעות; שם יתאספו מי מטר או מי מעינות מאחד ההרים הרמים אשר סביב להם והיו לנחלים או לאגמים. במדבר זהרה על יד אוגיר נהיו נאות מדבר חדשים ע"י חפירת הבארות הארטיזים (ע"ע); המים המוצאים מנבכי האדמה במקומות האלה יכשירו אותה לעבודה ולזרע, ומטעיה ישיתו על המקומות הוד והדר, לעמת מראה יליל ישימון אשר סביבם. רוב המטעים הם כפות תמרים, עצי הקטף (Gummi-Akazie), ומטעי מן. נאות מדבר המשתרעים בארך רב הם: פיצאן (Fezzan—ע"ע) טיאט, טיבסטי (Tibesti), בילמה, איר, אל-גר, אדרר ודראה. בהם יש אשר נודעו לתהלה בימי קדם, כמו אי המדבר נוב שהיה מקום מקלט ומקודש לאליל יופיטער-אמון, ועתה יקרא בשם אי סיווה (ע"ע אמון), והאי אוגילה (Audschila) אשר במערבה לו, והאי הגדול והקטן אשר במערבה של מצרים. שני האיים האחרונים נודעו בזמן האחרון ביתר שאת ע"י התרים ראהלפס ושווינפורט, לערך 1,500 ק"מ מערבה לנהר נילוס נמצא במעלה 28° לרו' הצפ' האי הקטן (Oasis minor) ובערבית Wah-el-Beharijeh (האי הצפוני), הוא עמק מוקף סלעים ובו ששה כפרים עם 6,000 תושבים; לפאת נגב נמצא האי פאראפראה אשר נראו בו עקבות אירופאים בפעם הראשונה ע"י אורחת ראלפס בש' 1874 ומ"י 320. הלאה משם לפאת נגבה מזרחה נמצא האי הפנימי Wah-ed-Dachel ובו 17,000 תושבים. לפאת מזרחית 150 ק"מ מהעיר נוא-אמון נמצא האי הנקרא האי החיצון Wah-el-Chargeh ובו 6,340 ת'. שם עומד היכל האליל אמון שנבנה בימי דריוש, ועל ידו נמצאים שרידי חרבות מימי מלכי בית תלמי וקיסרי רומא.

אוּאָלָאן (Ualan), אחד האיים הקארולינים (ע"ע).

אוּאַנְג-אַן-שֶׁע (Uang-an-Sche), ראש שרי חינה במאה הי"א לספה"נ, היה סופר מפואר ודברן נפלא, בחלקת לשונו לקח את לב מלכו שין-טזונג (85—1067) ממשפחת זונג II (מלכה בחינה 960—1278) עד כי גדלהו על כל השרים וישימהו לראש יועציו ועל פיהו ישק כל העם. החכם הזה לא יכול לכלכל את עניני המלוכה בטוב טעם ודעת וינהל אותה ארחות עקלקלות עד כי הרס כמעט אשיותיה ורעתה קרבה לבוא, אך לאשר הממלכה הזאת מת הקיסר רפה הידים, ויורשת כסא מלכותו אחריו נהלה את ממלכתה בתבונה ודעת ועל ידה רדה השר: שי-מא-קואנג (Szy-ma-kuang), איש ישר וחכם לבב אשר עד הימים ההם ישב בשפל המדרגה, והם הרימו את קרן הממלכה בכבוד. ספרי אואנג-אן-שע נפלאים מאד בצחות לשונם, ומערכי לבו מתאימים עם שטת בעלי האפס אשר פרצו היום במערב אירופה.

אוּאַנְדָלָה (Uandala) או מנדרה (Mandara), מדינה קטנה בסודאן התיכונה דרומה לממלכת בארנו, לה הרי סלע גראניט אשר מהם יתצבו ברזל ויערותיה מלאים עצים גדולים ועבותים מאד, אשר מדת הקיפם מגיעה עד 12 מ', ובתוכם עצי תמר גדולים הגדלים פרא. יושביה מדברים בלשון מיוחדה והם למס עובד לממלכת בארנו, ושם העיר הראשה מארה.

אוּאַפּוּ (Uapou גם Uapoa), נקרא לפנים „אי-אדם" (Adam-insel), הוא אי אחד מקבוצת האיים אשר לצופת בים הגדול מזרחה. גדלו 83 קמ"מ, גבהו 1,100 מ' ומ"י

325. האי חולל ע"י זועת הארץ. שני הריו נפלאים מאד, וצמחים יפים עד להפליא יגדלו שם (ע"ע מארקויסאַס).

אוֹב, ובתלמוד ג"כ „אובא טמיא", הוראת המלה העקרית היא על דבר חלול כנאד או לגין שנתרוקן ומשמיע קול אטום כנאקת חלל (איוב ל"ב י"ט; ישעיה כ"ט ד), וכהשאלה באה ברוב הפעמים על פעֻלת הקוסמים, האומרים להעלות איזה מת ולהשמיע בשמו עניני עתידות בכל אשר ידרוש השואל באוב או „הדורש אל המתים". הקוסמים האלה מדברים משחים או מחצים ומכונים להשמיע קול הדומה לקול האיש המת אשר יתאמרו להעלותו. התלמוד מבאר את ענין האוב בדברים אלה: „זה פתום" (Pithon ביונית) המדבר משחיו (סנהדרין ס"ה). לדעת הח' שי"ר המלה „אוב" מוצאה ממצרים ושם נקראו לראשונה בשם הזה החנוטים (Mumien) והכהנים המתעסקים בחניטה (ע"מ צד 26), ואחרי כן נשתרבב הכנוי הזה על כל הקוסמים העוסקים באחיזת עינים (בעין ראיה לדבר על מוצא האבות ממצרים הוא המקרא בישעיה י"ט ג). הקסם הזה נפרץ מאד בין העם עד שהוצרכה התורה להזהיר עליו באזהרות רבות (ויקרא י"ט ל"א, כ"ו כ"ז; דברים י"ז י"א); הפונה אל האובות והידעונים מיתתו בסקילה (ויקרא כ ו, סנהד' ס"ה), והנשאל (השואל) עובר בלאו ואין לוקה עליו, מפני שהוא לאו שאין בו מעשה (שם, מכות ט"ו ט"ז; כריתות ג). בכל מעשה כשפים עסקו ביותר הנשים בהעלאת המתים, ומאות שנה אחרי שבת ישראל בכנען הרבה שאול המלך—בקנאתו להתורה הטהורה מכל שמץ וסיג ע"ז—להכרית את האבות מן הארץ (ש"א כ"ח ג ט), ועד כה נשרש המנהג הזה בעם, עד כי גם המלך הזה בעצמו כאשר צר לו ויתפוץ לדעת תוצאות המלחמה אשר עשו הפלשתים עמו וידרוש בנביאים ובאורים ולא מצא מענה, שם פניו אל בעלת אוב וידרוש ממנה להעלות לו את שמואל (ש"א כ"ח). כאשר הלכו ישראל אחרי הבעלים קלקלו לראשונה באוב (מ"ב כ"א ו; דה"י ל"ג ו), וכאשר יזהיר הנביא את עם ישראל לבל ישעו בהבלי אלהי הנכר יאמר: „וכי יאמרו אליכם דרשו אל האבות ואל הידענים וכו'", אשר מכל זה נראה עד כמה נשרשו מעשי כשפים אלו בכל פנות העם. מלבד הדבור משחיו או מחציו עשו הקוסמים עוד תחבולות שונות במעשה האבות, ואמרו: (סנהד' ס"ה:) „אחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגלגלת", וגם המקטר לשד נקרא בשם „בעל אוב" (כריתות ג: ע"ש). בשם „אובא טמיא" נקרא „בעל אוב" וגם העוסק במעשה כשפים ע"י עצמות המת.

אוֹב (Aub), עיר בממלכת באַואַריא ע"נ גאָלאַך וע"י מסלת ראָטהנבורג-ווירצבורג; מ"י 1,074. בחרש מצל הקרוב לה נמצאות חרבות הארמון רייבעלסבורג, אשר שמו נזכר בדה"י מש' 1151.

אוֹבְּבָה (Obwa, Обва), נהר הנופל בנהר קאמא (Кама), ברוסיא, שוטף בפלך פערם (Пермская г.). ארך מרוצתו 212 ק"מ.

אוֹבַּגְנֶה (Aubagne, קרי אָבאַן), עיר צרפתית במחוז בוש-די-רהאָן, 17 ק"מ ממרסייל, ע"נ היוואָן (Huveau-ne) וע"י מסלת מרסייל-ניצא ומ"י 5,087, העוסקים באריגת צמר וצ"ג ובמעשי כלי יוצר ובעבודת גנים וכרמים. היין האדום היוצא משם נודע הוא לשם בחריפותו וטעמו. אוב' היא עיר מולדת אבא ברתלמי (Abbé Barthélemy) מחבר ס' „Anacharsis", ובש' 1828 הוצבה לו שם מצבת כבוד לזכרון עולם.

אוֹבַּדֶה (Aubade, קרי אָבאַד), מלה צרפ' ופירושו „שיר הבקר" (משרש aube—שַׁחר), הוא שיר אהבים השגור בפי משוררי שנות הבינים (Troubadours), מנגנת עצב על פרידת נפשות הנאהבים לאור הבקר, והוא אפוא ההפך משירת ה„סירינאַדה" (Serenade), שהיתה קבועה להנאהבים לעת הערב. המנגינות לשתי השירות האלו נסדרו לכלי השיר, וביותר היו אהובות וחביבות לשומעיהן במאה הי"ז והי"ח העברו.

אוֹבֶּדְיֶנְץ (Obedientia canonica או Obedienz), היא בסדרי הכנסיה הקתולית החובה החמורה המוטלה על הכהנים לכל מדרגותיהם, להקשיב איש איש להגדול ממנו, הכהנים להבישופים והבישופים להאפיפיור. בשם הזה כנו מלפנים את מלאכות קיסרי אשכנז להאפיפיורים, בעלותם על כסא המלוכה, בהיות אז נהוג אצלם לשלוח צירים מיוחדים לרומא, להבטיח בשמם את האב הקדוש, כי יהיו נכנעים ומקשיבים לקולו בכל דבר הנוגע לדתם.

אוֹבֶּה (Aube, קרי אָב), נהר הנופל בנהר סיינה, מוצאו אצל פראַסלאָה (Prasley) בנפת אוט-מאַרנה, יצלח למעבר לאניות אצל אַרצים בנפת אָב (ע"ש הנהר) ואחרי שטפו דרך 225 ק"מ ובקבלו אליו מי חמשה נהרים אחרים, הנהו משתפך אצל פונט-סור-סיינה בנהר סיינה.

אוֹבֶּה (Aube, קרי אָב), נוף בצרפת מחובר מחלקי מדינות שמפניא ובורגונד; שמו נקרא ע"ש הנהר אָב ועיר הראשה לו היא טרואַ (Troyes), ונחלק לחמשה מחוזות. מ"ש $6{,}001_{139}$ קמ"מ ומ"י 255,217. מזג אוירו טוב ואם כי משתנה לעתים קרובות לא יזיק לבריאות האדם. רק שני חלקים משטח ההוא יעבדו והשלישי יהיה למרעה צאן ובקר. החלק הצפוני (שהוא מהשמפניא) נודע לארץ ערבה שלא תזרע וגם עצי יער תחסר, אך אדמת חלקו הדרומי פוריה; יש בה עץ ונאות דשא ומוציאים ממנה תבואות דגן, תפוחי אדמה וקנבוס ודומיהם, גם כרמים נותני יין טוב נמצאים בה. מבעלי החיים יגדלו צאן ובקר סוסים וחזירים, מלבד מיני עוף; מחצביה: הנתר והחמר לכלי חרס לבן (Fayence), אבנים לחרט הליטוגרפיא ועוד כאלה. חרשת המעשה של אנשי המקום: מטוה ואריגת צמר וצ"ג ובד, בתי עבוד עורות וקלף, בתי חרשת לניר וזכוכית ולמיתרי כנור. סחורת ידם: מיני ארג, יין, עצים, חציר יבש ואבני-פחם. דרך הנוף עוברות המסלה המזרחית ומסלת אורליאַנס-שאַלון.

אוֹבּוּחָוִיץ (Filip Obuchowicz), חכם מדיני בפולין ושר החיל בסמאָלענסק. היה ציר פולין ברוסיא ובוויניצ-יא, ובכל עניני מלחמה הצטין כגבור משכיל. מת 1657. הניח אחריו בכ"י ס' „דברי הימים" (Dyjaryjusz), הנקרא על שם משפחת אָבוחאָוויץ, על כי נגמר ע"י בניו: מיכל לעאָן שר הגדוד (pulkownik), אשר הצטין במלחמה בימי יאן קאזימיר, ותיאודור הירונים, שהיה שר המצורה בנאָוואגראד. הס' נעתק אחרי כן לשפת רוסיא ונדפס בקיוב בש' 1863, והוא מכיל בקרבו ידיעות על אדות חמילניצקי, ראדזיאָווסקי ושצינסקי, מלחמות ופשרות עם הקוזקים, שבית מיכל לעאָן ברוסיא ונסיעת תיאודור לאוקריינה בש' 1664.

אוֹבּוּלָא (Uvula), היא היותרת היוצאת כעין ברזא מאחורי החך לעמת שרש הלשון אל חלל הפה, והיא עשויה משני עורות רירים וביניהם פתילי שרירים להטות בם את היותרת ולקמטה, והיא עוזרת על יד מפרש החך לסגור נקבי האף שבחך. היותרת נדלקת לפעמים ואז היא נארכת ומתעבה, ומעכבת את הבליעה, ובנגיעתה בלשון תעורר הקאה ושעול, ואומרים לה כי „נפלה". אם תאריך הדלקת או כי תפקד את בעליה כפעם בפעם, תאריך את היותרת לזמן מרובה, ואז מוכרח הרופא לחתוך את ראשה מעת אל עת.

אוֹבּוֹנֶה (Aubonne), עיר מצער ועתיקה בארץ שוויץ על יד מסלת גינף-לוזאַנה, יושבת ביפה נוף ממול היאֹר הגינפי והררי השלג אשר לסאבויא (Savoie), וסביב לה ארמונות וכל בתי פאר ליושבי החצרים. מ"י 1,852; שם מקום קבר לשר הצבא הצרפתי דיקעהן (Duquesne).

אוֹבּוּסָן (Aubusson, קרי אָביסאָן), עיר הראשה בנפת קראָז (Creuse), בצרפת אצל סעיף מסלת אָרליאַן, נמצאת בבקעת הרים נחמדה למראה. מ"י 6,406, העוסקים במעשה יריעות (הן נודעות לתהלה בעולם), בסחורות צמר, ובסחר המלח.

אוֹבּוּסָן (Pierre d'Aubusson, קרי אָביסאָן), ראש לסגל חבורת היואַנים (Johanniterorden), ונקרא בזמנו

בשם „מגן הדת"; מוצאו ממשפחת אצילים עתיקה. בש' 1438 בא לעבוד בחיל הקיסר זיגמונד ותחת דגל הדוכס אלברכט האוסטרי יצא להלחם על התוגרים. בהתחדש מלחמת אנגליא וצרפת הראה זרוע עוזו ועצם ידו בצורו על העיר מונטרו (1437), ובראש גדודי הארמאַניאַקים (ע"ע) יצא על אנשי שוויץ וילחם על יד סט' יאַקאָב אשר ע"נ בירס. בחבורת היואַנים על האי רודוס הפליא עלילה עד כי עוד בשנה הראשונה נבחר לראש כנסית סאַלאָן (Salins). אחרי מפלת קונסטנטינופול (1453) השתדל אוב' אצל קארל VII מלך צרפת להרים מעשר מכל הכנסות בתי הכנסיות, והמלך שמע לעצתו, גם הרים נדבתו 16,000 אדומים לחבורת היואַנים. אז נבחר א' בסוד ט"ז האבירים „שומרי האוצר" ויהי למשגית על בנין מבצרי רודוס ולראש כנסית אובירן (Auvergne), ובש' 1476 נבחר לראש החבורה. בש' 1480 עלה מחמד II על העיר רודוס בחיל כבד מאד ויצר עליה בחזקה, אך גבורת אָב' היא שעמדה להעיר והאי להציל את שניהם מידי צר. האפיפיור אינוקינטי VIII שמהו בשכר זה לקרדינאל. הוא מת 1503.

אוּבּוּרְן (Auburn, קרי אהבערן), 1) עיר במדינת ניו-יאָרק אשר בארצות הברית באמריקה הצפונית על יד היאֹר אָהסקא (Owasco), וע"י סעיף מסלת ניו-יאָרק ומסלת סויסערן (Southern—שתיהן מרכזיות) ומ"י 21,924. נודעה לשם בבית האסורים שנבנה בה בש' 1816 בתאים מיוחדים להאסירים, שבהם ישבו בדד מבלי ראות איש ומבלי דבר מאומה וסביבם אין דבר וגם ספרים למקרא לא ינתנו להם בלתי אם ספרי קדש בלבד — למען תהיינה עתותיהם בידיהם לשום לבם על דרכיהם ולחזור בתשובה. שטת החזרת פושעים למוטב ע"י ההתבודדות נשתלמה בתקונים הרבה בש' 1823 ונודעה בשם „שטת אובורן", אשר בכמה פרטים תבדל בזה מן השטה הנהוגה בדרך זו במדינת פנסילוואניא, שהאסירים כלואים בתאיהם רק בלילה וביום הם עובדים ביחד, רק פקידים עומדים על גבם ומשגיחים עליהם לבל יוציאו הגה מפיהם, ואם לא—יענישום קשה. 2) עיר במדינת מעהן (Maine) אשר לארצות הברית באמריקה הצפונית. נודעה לתהלה בבתי המלאכה אשר בה למיני מטוה מצמר גפן, עבוד עורות ומלאכת רצענים; מ"י 9,555. 3) כפר במדינת אַלבמאַ (Alabama) אשר לארצות הברית באמריקה ברוזנות „לי" (Lee) במרחק 80 ק"מ ממזרח למונטגומירי העיר הראשה במדינת „אלבמא" עם בית תלמוד לכלכלת ועבודת האדמה ומלאכת מחשבת, מ"י 1,161.

אוּבִּיגְנֶה (Theodor Agrippa d'Aubigné קרי Obinjeh, וברומית נקרא—Albinaeus), חכם ומשורר צרפתי, נולד 1550 בארמון ס"ט-מורי (St.-Maury), אשר בנפת סאָנטאָנש (Saintonge). מילדותו נגלה בו כשרון גדול למליצה ושיר, וביחוד בשפת רומא; אך על פי חפץ אביו התעתד לעבודת הצבא. בש' 1567 נלחם בין צבאות ההוגינוטים (Hugenotten—ע"ע) כגבור משכיל, ויפק רצון מאת המלך היינריך IV, אשר שמהו לנציב האי אולירון (Oléron), אחרי כן הרימהו למעלת סגן אדמ' השליט במדינות גויען (Guienne), וברעטאַן (Bretagne). אחרי מות המלך עזב אוב' את צרפת וישב בגינף (Genf), עד יום מותו (1630). הוא כתב ספרים הרבה ומהם הכי נכבד ספרו המהלל „Histoire universelle", שנדפס באמשטרדם, ובצרפת נאסר מטעם הממשלה ונשרף על במת המוקד לעיני כל. אוב' היה טוב לבב ובעל נפש עדינה, אך היה קשה ערף ועומד על דעתו, אשר לא שם מעצור לרוחו וחצי התוליו החדים ירה מבלי רחם, על כן רוחק פעמים אחדות מחצר המלך. — בנו קונסטאַן (Constant), היה אבי המרקיזה די מאָנטינון (Marquise de Maintenon—ע"ע), אהובת המלך לודויג XIV.

אוֹבִּין (Aubin), עיר במחוז ווילפּרנש בגליל אוירון (Avey-ron) בצרפת על סעיף מסלת קפנדק-רודאָס ממסלה אָרליאַן הראשית. העיר הזאת היא המרכז למקום מכרה פחמי האבן, אשר משם יוצאו יותר מן 150,000,000 ק"ג לשנה. מלבד זה ישנם עוד בסביבות העיר הזאת מקומות מכרה ברזל, גפרית וצריף, גם יחצבו מהרריו אבני שיש, בדולח, סיד ומיני מחצבים אחרים. בה בית תפלה לנוצרים הנבנה עוד במאה הי"ב וחרבות ארמון עתיק ימים. מ"י 2,477. הצאן הבא ממסבי המקום ההוא נודע לתהלה בשם „צאן קראַנזק". במרחק 5 ק"מ מהעיר ישנו הר שרפה הנודע בשם „le puech qué ard".

אובין (Ofen), ע"ע בודאַ-פעסט.

אוּבִינְזָה (Uvinsa), שם מקום באפריקה בממשלת קינגו במעלה הנהר קונגו (Congo) מימין לו. צפומע"ר ממקום המסחר: ניאַנגוה (Nyangwe). בשם אוב' יקרא שם גם נוף אחד על חוף השמאלי של הנהר מלגרסי (Malagarasi) ההולך ליאֹר טנגניקה (Tanganjika).

אוֹ בֶּסָאִין (Au besoin קרי אָ בעזאָאֶן), מלה צרפתית ופירושה: „שעת הדחק". ביחוד ישתמשו בה הסוחרים בעניני שטרות ממשכים (Tratten), והיה כי יירא נותן השטר (Trassant), אולי לא יאבה האיש שהשטר נמשך עליו (Trassat), לקבל על עצמו את הפרעון (Accept), וע"י זה הלא תאבד אמונתו לימים יבואו—או אז כותב על השטר: „Au besoin N. N.", וכוונתו: בשעת הדחק יביאו את השטר לפני פלוני והוא יקבל על עצמו את הפרעון. קבלן כזה הנזכר בשטר (אף אם לשעת הדחק) נכנס תחת הראשון לכל חקי השטר; אבל אם איש זר, העושה רק לטובת כותב השטר, קבל על עצמו את הפרעון, הורע כח השטר וחזקתו (דוגמא לזה נמצא גם בתלמוד: „החונק את אחד בשוק, ומצאו חברו ואמר לו הנח לו ואני אתן לך, פטור! שלא על אמונתו הלוהו" — ב"ב קע"ה).

אוּבִירָה (Uvira), נוף הנחשב לממשלת קונגו על גבולה מזרחה, מערבה ליאֹר טנגניקה ובו שוקים ומקומות מסחר אשר יושבי חפי היאֹר מרבים לבוא שמה, לקנות להם כלי ברזל וכלי עץ וסלים.

אוּבְלֶט (J. B. C. F. Aublet, קרי אָבלע), חוקר טבעי הצמחים צרפתי, נולד בש' 1723 בעיר סאַלין, נסע הרבה בארץ גויאנא הצרפתית באמריקה לתור ולחקור טבעי הצמחים וכתב ספרו „Histoire des plantes de la Guiane française" (תולדות צמחי גויאַנה הצרפתית). מת בש' 1778 בפאריז.

אוּבְלִין (Ibelin או יבנה), כפר בא"י העומדת על הר הקרוב לשפת הים התיכון במרחק ג' פרסאות או מהלך ארבע שעות מהעיר יפו. עמד עוד על תלו בראשית המאה הט' לאלף הד' והיה מקומו של ר' יוסי בן פרידא תלמידו של ר' אליעזר (עירובין י"א:), והנוצרים שבאו במסע הצלב בש' תתנ"ו החיו את חרבותיו מערמת העפר. ויש משערים שהיא העיר „גת" שבמקרא והיתה אז כפר קטן עם מעט בתים, ולדברי הנוסע ראבינזאהן יש עוד אובלין במחוז עכו (ערך מלין להרש"ל).

אוּבְסֶקְוֶנְס (Julius Obsequens), סופר דברי הימים, רשם באמצע המאה הד' לספה"נ, בהעתקה מספר ליוויוס, את כל ה„פרודיגיות" (Prodigia—מקרים נפלאים) אשר קרו 249—12 לפני ספה"נ, שנחשבו בעיני ההמון לאותות השמים.

אוּבֶּר (Daniel François Auber), צרפתי, יוצר מנגינות, נולד 29 יאנו' 1782 בעיר קאַען (Caen). אביו היה סוחר עשיר בפאריז ותנך גם אותו למסחר, ובגדלו שלחהו לונדונה אל בית מסחר ידוע להתחנך שם. אך באשר בימי נעוריו קבל חנוך טוב בחכמת המוזיקה ממורו לדורני (La-durner) לנגן עלי הפּורטופיאַנה, לא יכל לכלוא את רוח השיר אשר פעמתהו, עד כי בחלה נפשו במשלח ידו ויעזוב את לונדון וישב פאריזה ויחל לשקוד על למודי הזמרה, וחפצו הצליח בידו — כי חבר מנגינות בעד מנגנים ידועים (הראשונה הדפיס ע"ש המנגן), והן הפיקו רצון. ותשאהו רוחו גם לחבר אָפירות, ובראותו כי עוד יחסר לו המדעים הנחוצים

לדבר נכבד כזה, ע"כ הוסיף אמיץ ויחל להתחנך מחדש ולשקוד על הלמודים הגבוהים שבפרקי השיר, ויצק מים על יד המורה האמן חירוביני (Cherubini). בש' 1813 העלה על במת החזיון את הקומידיא הראשונה יצירת רוחו, אך לא מצאה חן בעיני הקהל. בש' 1819 ערך עוד קומידיא אחת — וגם הפעם היתה למפח נפשו, אך בשתי השנים הבאות נחל כבוד גדול בעד האָפירה ההתולית „La bergère châtelaine“ (1820), ובש' 1822 בא בברית עם הסופר סקריבה (Scribe) אשר ערך את החזיונות והמלים (Libretto) למנגנותיו, ומאז והלאה היה שם או' הולך וגדול. אגודת שני הרעים האלה חוללה כשלשים אָפירות, הנערכות על במות כל עם ומדינה, ומהן הידועות לכל: „Le maçon“ (1825) „La muette de Portici,“ (1828) „Fra Diavolo,“ (1830) „Gustave,“ (1833) „Le domino noir,“ (1837) „Le lac des fées,“ (1839) „Les diamants de la couronne“ (1841) „Carlo Broschi ou la part du diable“ (1843). מנגנות כאלה וכאלה עשו לו שם עולם ותהלתו הגיעה עד קצות הארץ. בש' 1829 נמנה או' את חברי האקדימיא לחכמות היופי ומש' 1842 עד 1870 היה לראש הקונסירווטוריום והמנצח על מקהלת המנגנים לפני המלך לואי פיליפ ואחריו לפני הקיסר נפוליון III. מת 13 מאי 1871 בפאריז בעת שלטון הקומונה ולא נקבר אז כראוי, רק הניחו עצמותיו בחצר הקברות אשר לאחד בתי הכניסות, אך בש' 1877 הוציאו עצמותיו משם ויקברוהו בשדה הקברות הידוע בשם „פּאֶר לאַשאֶז“ (Père-Lachaise) ששם הוקמה לו מצבת כבוד לזכרון. מאו' נשארו יותר מארבעים אָפירות, כי הוא לא חדל מעשות פרי גם אחרי עבור עליו כלח, רק במנגנתו לפתיחת שער המצבה בלונדון (1862) נדחה מפני מאיר בעער (ע"ע), אשר עלה עליו במעלות רוחו. מנגינתו האחרונה „Le rêve d'amour“ חבר בש' 88 לימי חייו (1869).

אוֹבְּרַא (Obra), נהר במדינת פוזנא, מוצאו מיאור אָברא אשר במחוז קראָטאָשין צפונה, ותקופתו על מחוזות פלעשעוו, שערעם וקושציאן. במרחק שליש פרסאות מעיר קושצ' ישתפך אל אגם אָברזאַן, ובצאתו משם יפרד והיה לשני נחלים (קומפּאַניצה הדרומי והצפוני) המתלכדים אח"כ יחד ומשתפכים אל נהר ווארטהא בקרבת העיר סקווערזין.

אוֹבֶּרְגִינֶה (Aubergine קרי אָברשיהן), כלי יוצר מארצות כינה ויאפאַן מצופים מכפנים בקוניא ממראה תכלת-אדמדם; נקראו גם אלברגינה, ע"ש פרי תפוח הבצה (Solanum Melongena) אשר גם צבעו לפעמים כצבע כלי האוב'.

אוֹבֶּרְגְלוֹגוֹי (Oberglogau), עיר במחוז אָפּעלן בפרוסיא ע"נ האָצינפלאָץ, תחנות למסלת פּראַנקענשטיין-קאָזעל-קאַנדרזין. בה בי"ס לחנוך מורים קתולים ובתי חרשת לבשול הסוכר ולמסגרות עץ מוזהבים. מ"י 5,138.

אוֹבֶּרְגְנֶה (Auvergne, קרי אָבירן), נוף בנגב צרפת. מלפנים רוזנות מיוחדה בין המדינות בורבוניא, מארש, לימוגאָן, גיען, לאַנגדאָק וליונאֶה (ע"ע), ומימי המהפכה בצרפת (1789) נשתנה שם הנוף וסדרי השלטון ועתה הוא כולל בקרבו שני המחוזות (Departements) קאַנ-טאַל ופוי-די-דאָם (ע"ע). תכונת בני אוֹבירן הם כפי תכונת יושבי ארץ הררית: עניים, נבערים מדעת, נעדרי התרבות, אך ישרי לב, מכניסי אורחים ועובדים חרוצים במלאכתם; רובם יושבים באהלי עני, ותוות פניהם ככל בני נגב אירופה, אך המה רעי התאר ביותר, ומוצאם מתערובות שבטי הגאַלים בהקלטים (ע"ע). בעמל רב יפתחו וישדדו אדמתם בבקרים ובמחרשה הנשואה ביד כמחרשות ארצות הנגב. בכלות העבודה בשדה בימי הבציר, יסעו ה„אוֹבירנים“ אל ערי צרפת הגדולות, לבקש להם עבודה כשכירי יום ונושאי סבל, ולימי האביב ישובו אל אחוזתם עם הכסף אשר אספו בימי החרף. בימים האחרונים הרבו האובירנים לעזוב את ארצם, ומספר יושבי הנוף ילך הלוך וחסור. בדורות קדומים ישבו פה ה„אַרוורנים“ העזים בעמי גליא. בימי מלחמת הפונים השניה (ע"ע „ק־תגה“) היו הארוורנים בעלי ברית הקרתגים נגד הרומאים. במאה הב' לפני ספה"נ, במלוך שם המלך „צילטילוס“ (Celtillus), הרחיבו את ממשלתם על כל ארצות גליא ואקויטניא (Aquitania), והעיר הראשה אשר להם היתה גירגוביא (Gergovia). הרומאים התגרו בם ראשונה ע"י שרי הצבאות דומיטיוס אהינוברבוס ופּביוס מקסימוס (121 לפני ספה"נ), ויוליוס קיסר הכניעם וישימם למס עובד לרומא (בש' 52 לפני ספה"נ). אז היתה אוב' לחלק ממדינת אקויטניא, אך זכיות יתרות נתנו ליושבי העיר „אָגוסטונימיטום“ (Augustonemetum) מלפנים והיום קלירמון—Clermont), כי יהיו נחשבים כאזרחי רומא. בש' 413 לספה"נ נכבשה הארץ לפני הגותים המערבים, שנגרשו משם ע"י הפּרנקים (507) אשר ישבו בה תחתם. בש' 630 היתה אובירן לנחלת בוגים דוכס אקויטניא, ובפרוץ המלחמה בין הדוכס וואֶפאַר (Waifar) ובין פיפין מלך הפּרנקים (768), שבה אוב' שנית להפּרנקים. קארל הגדול עשה את אחד הנסיכים לרוזן ומושל מדינת אוב'. 864 היתה אוב' לארץ ממשלת הרוזנים, שהיו למס עובד לדוכס אקויטניא, והממשלה באה לירושה מאב לבנו. מש' 1115 נחלקה הארץ לשתים: להרוזנות או' מנגב והפלך דוּפינה ד'או' (Dauphiné d'A.) מצפון. הרוזן גוידא II נשיא הארץ גורש מנשיאותו ע"י פיליפ II מלך צרפת, כי נטה אחרי אנגליא אשר צררה אז את צרפת ויתן את נוף או' לאחזת ממשלתו של גוידה רוזן דמפיר (Dampierre). בסוף המאה הי"ג היתה הארץ לנחלה למשפחת לאַ-טור, החלק הצפוני של הנוף (דוּפינה) קמה לאחזה למשפחת מונפאַנסיע (Montpensier) נצר מגזע הבורבונים. לודויג XII נתן את הנוף אוב' שלוחים לבת הנצר האחרון מגזע המשפחה הזאת. ופראַנץ I אחד את אוב' עם כל מדינות ממלכת צרפת. עוד פעמים רבות המירה הארץ את מושליה עד כי היתה לחלק ארץ צרפת בימי המלך לודויג XIII בש' 1610.

מספר יושבי אוב'—880,900. תאר פני אדמתה — רמת המישור ופה ושם נמצאים גם הרים גבנונים חדים ותלולים והאדמה כלה היא מחלקי גרניט ובזלט ובמקומות רבים גם שרידי גיפס ואבני חול וסיד. כפי חקרי תכונת הארץ היו במקום הזה הרי-שרפה רבים כשש מאות במספר. אויר הארץ אמנם טוב וממוזג כבנגב צרפת, אך בהריה שורר הקור בימי החרף והרוחות סוערות שם בחזקה. גבעותיה חשופות מירק ושית חשדה, אך הגאיות והעמקים עטופים ירקרק דשא ושדמות תבואה. תוצאות האדמה הן: חטה ושעורה, ירקות, פרי עץ ויין, ובנגב הארץ גם יערי ערמונים ובצפונה עצי אגוז רבים מאד, גם יערים רבים הצומחים עצי אלונים, גם הפשתן והקנבוס עם עצי ערבה הגדלים בארצות הצפון ימצאו בה. עבודת האדמה לא תעלה בה כפורחת; לעמת זה הגיע גדול בהמות למעלה גבוהה, וביחוד רבו שם הפרדות. מלבד חיות ובהמות הביתיות נמצאו באוב' חית השדה ועופות הבר רבים מאד. בהנהרות והיאורים תדגה הדגה לרוב מאד. מבטן האדמה יוציאו: אבני בנין ואבני רחים, מיני המתכיות: ברזל, נחשת, בדיל. ובמקומות רבים מכרי-פחמי-אבן ומעינות-מי-מתכות.

אוֹבְּרַדְוִיץ (Dositej Obradović), סופר ופילוסוף יליד סרביא. נולד ש' 1739 בעיר טשאַקאָווה במחוז באַנאַט. בהיותו נער בא לשבת בבית מקלט הנזירים אָפּאָבה (Opowo), אולם אחרי כן נסע עבר לערים ומדינות שונות ויתי חיי נודד בדלמציא ועל הררי אתוס (Athos). בסמירנא הקשיב שלש שנים לקח בלמודי הדת מפי היוני הירותיאס (Hierotheos), גם היה באַלבניא ואח"כ בווינה, וירם פעמיו לאיטליא וקונסטנטינה, ובכל המקומות אשר עבר דרש חכמה ודעת וילמד השפות העתיקות והחדשות וקרא ושנה הרבה בספרותן. בש' 1783 בא לעיר האַללע וישמע שם לקח בחכמת הפילוסופיא ובלמודי הדת. ויחל להוציא שם לאור את ספרו: „תולדותי ומקרי ימי“ (Život i prikluce-nija) ועוד ספרים שונים, גם העתיק את משלי איזופוס (Äsop)

לִשפת עַמו. ספריו עשו רשם גדול ותקופה חדשה בעמו בימים ההם. כי המה היו הספרים הראשונים אשר נכתבו בשפתם המדברת, תחת אשר עד הימים ההם כתבו ספריהם רק בשפה הסלאוית, המיוחדה לבתי כנסיותיהם. מטרתו בספריו היתה לעורר את עמו לחכמה ודעת ואהבת-אדם (את שטתו זאת תקן והשלים הסופר הסרבי הבא אחריו קרדשיץ—Karadschitsch—ע"ע). אחרי כן נסע אוברדוייץ לרוסיא ואנגליא ויהי ימים רבים בוויניציא, ובש' 1806 בא לבילוגרדו בירת סרביא והנסיך קאַראַגיאורגיביץ (Karageor-gewicz) שם על שכמו משרת שר החנוך. מת 7 אפר' 1811 וספריו נדפסו פעמים רבות אחרי מותו.

אוֹבֶּרְדִיק (J. G. K. Oberdieck), אחד מחכמי הבוטאניקה, נולד בשנת 1794 בעיר ווילקענבורג (הנובר), ויהי כהן קתולי (1819) וכהן ראש (Superintendent) בזולינגען (1831) ואח"כ בנינבורג ויעאינסען (1853). מת 1880 בהערצבערג. הוא הגדיל לעשות בספריו ע"ד ידיעת עצי פרי למיניהם ושמותיהם. מספריו הכי נכבדו: „Illustrir-tes Handbuch der Obstkunde", (ז' כרכים, שטוטג' 1858—75) וגם „Beiträge zur Hebung der Obstkul-tur" (שם 1857).

אוֹבֶּרְהוֹזֶן (Oberhausen), עיר בנפת הרינוס במחוז דיסעל-דאָרף בפרוסיא, היא מרכז למסלות הברזל (בכל יום עוברים ושבים דרך בה 245 מסעות) של ממשלת פרוסיא (מסלות מיהלהיים-קאַטרנבערג, דייץ-אוב', אוב'-הערנע, אוב'-רוהראָרט, אוב'-באַטראָפּ, אד'-עמעריך, אָ'-האָכּפעלד, אָ'-קוואַקענבריק). בה בתי ספר שנים, כור-ברזל גדול, בתי חרשת לברזל עשת, לרקועי פחים, לדודי מכונות הקיטור, לזכוכית ולכלי חרש מזוכך (Porzellan) ולכל מיני מתכיות ולכל מעשי הכימיאה, גם מכרי פחמי אבן. העיר נוסדה בש' 1845 ומשפטי עיר נתנו לה בש' 1874, ועוד בש' 1880 כבר עלה מספר יושביה עד 16,680.

אוּבַרוֹב (Уваровъ), משפחת אצילים ברוסיא, אשר סעיף אחד ממנה נתעלה בש' 1846 למעלות הרוזנות (Графское достоинство). מוצא המשפחה הזאת, רבת הפעלים בדברי ימי רוסיא וביחוד בדברי ימי השכלתה במאה האחרונה, הוא מהמונגולים, וראש בית אבותם הוא „מורזי מינטשק" (Мурзы Минчакъ), אשר בא בסוף המאה הט"ו במלאכות הכּאן-הגדול אל מושל מוסקוי ויואל לשבת עם הנסיך הגדול ויכנס לברית הדת היונית. בימי איוואַן III היתה לבני משפחת אוב' לנחלה האחוזה וואָדסקאיאַ פיאַטינאַ (Водская Пятина), ובימי המאה הי"ז היו האוב' נשיאי המדינה ושרי החילים (Воеводы), אך רוב אנשי השם רבי הפעלים אשר במשפחה הזאת היו במאה האחרונה, ומהנכבדים שבהם הם: 1) הגינירל לחיל הרוכבים פ י א ו ד ו ר בן פטר אוב' (Θеодоръ Петровичъ Ув. 1824—1769), אשר נחל כבוד גבורים בהיותו המצביא על חיל הרוכבים במלחמת הצרפתים ברוסיא בש' 1812. אחרי כן נתמנה לחבר במועצות הממלכה (Государств. Совѣтъ) ומפקד צבאות הגאַרדה (Гвардія). — 2) בנו ס י מ י אָ ן אוב' (Семенъ Θеодо-ровичъ Ув.) הנולד לו מהנסיכה דראַיא לבית גולובין, הניח אחריו שני בנים, הבכור: 3) סרגיי בן סימיאָן אוב' (Сергѣй Семеновичъ), הוא אחד מגדולי הרוסים אשר עשו להם שם עולם בעבודתם לטובת ההשכלה בממלכה במחצה הראשונה להמאה הנכחית. ס' ס' אוב' נתחנך בגרמניא, את חק למודו גמר בהאוניוו' בגאָטינגען ומשם הלך לוויימאר, וימים רבים התהלך עם גאָטהע ושיללער ויתר החכמים והמליצים אשר היו מבאי בית הדוכס הגדול בוו'. לפטרסבורג שב אחרי שלום טילזיט (1807) ובש' 1810 הוש"ג אל הקיסר אלכסנדר I מכתב-הצעה ליסד לשכה מיוחדת להנהגת הענינים הנוגעים לפלכי ממלכת רוסיא אשר באזיא (Азіатскій Департа-ментъ), וייטב הדבר בעיני הקיסר וימשכהו חסד, ובש' 1811 שמהו למפקח (Попечитель) על כל בתי הספר וישיבות של מעלה ושל מטה אשר בגליל הלמודי „פטרסבורג", גם מנהו

להיות יושב ראש בלשכה האזיאית. בעת ההיא יסד בית שכיות (Museum) לדברים עתיקים ויקרים לחקרי קדמוניות אזיא, ויהי המעורר הראשון ליסד בית מדרש לתלמוד לשונות עמי המזרח על יד המיניסטריום לעניני חוץ. בש' 1822 התפטר ממשמרתו בתור משגיח הגליל הלמודי בפ"ב ויהי לראש הלשכה המפקחת על חרשת המעשה והמסחר בממלכה (Департ. мануфактуръ и торговли), בש' 1832 היה לסגן שר ההשכלה ובשנה שלאחריה נתמנה להיות שר ההשכלה, ויפתח את האוניוו' הקיובי וייסד את מצפה הכוכבים בפולקוב הנודע בהטיליסקופ המובחר אשר שם. את משרתו הגבוהה נשא עד סוף ש' 1848, ובעת ההיא הרבה לפעול גדולות ונצורות בהפצת ההשכלה וביחוד בהרמת קרן בתי מדרש החכמות ע"י קביעת-החקים להאוניוו' (Университ. Уставъ) אשר אזן ותקן, ביסדו בתי שכיות לכל דברי חפץ להרחיב דעת חקרי הטבע והקדמוניות. בתור סופר נודע אוב' במדבריו אשר נשא לעתים מזומנים, אשר הוציא לאור בש' 1829, בהס' „Essai sur les mystères d'Eleusis" (פאריז 1812) והס' „Les Esquisses politiques et littéraires" (פאריז 1848). — ביותר נראה פעלו לטובה ולברכה על היהודים יושבי הממלכה הגדולה הזאת — כי בימיו ועל ידו (בהיותו שר ההשכלה) נשתנו ארחות חייהם ודרכי חנוך צאצאיהם מן הקצה אל הקצה. על פי רוח החקירה החפשית ואהבת אדם אשר לבשתו התאמץ לעשות תקונים רבים בכל ענפי עץ הדעת וההשכלה, להועיל להיטיב לכל העמים השונים השוכנים במרחבי רוסיא. בימי היותו באשכנז ראה את הליכות היהודים וידע פנים אל פנים את רבים מחכמי ישראל, ותבא בלבו הדעת, כי עם ישראל הוא רב הכשרון והתועלת להממלכה, אם ישנו את הליכותיו לטובה ע"י חנוך ישר לבני דור נולד. עוד טרם התעורר אוב' לפעול לטובת ההשכלה ברוסיא כבר נמצאו בתי ספר מתוקנים בשנות השלשים למאה הנוכחית, באדסה (ע"ע וע"ע בצלאל שטערן), קישינוב וריגא. בעיר האחרונה הוקם בית ספר (1838) ע"י העברי המלומד יליד באוואריא, ד"ר ל י ל י ע נ ט ה א ל; פעולת ביה"ס הזה ותהלת הפרופיסורים בריגא ודורפט משכו את עיני המיניסטר על האיש רב פעלים הזה. ביה"ס ההוא ככל בתי הס' לישראל בעת ההיא נוסדו ע"י היהודים על חשבון עצמם. על פי מערכת-החקים (Уложеніе) ע"ד היהודים מש' 1804 נפתחו להם שערי בתי מדרש החכמה הגבוהים והאמצעים, אבל ליסד להם ב"ס מיוחדים לא מצאה הממשלה נכון לפניה. לפ"ד ליליענטהאל היה הקיסר ניקולי הראשון אשר התעורר להיטיב מצב ישראל ע"י יסוד ב"ס ומחשבתו זאת גלה לאוב' ויצוהו לסדרה לפניו בכתובים. בש' 1840 בא אוב' לפני הקיסר בספר זכרון (Memorial), והדת נתנה בש' 1840 אל כל שרי הגליל (Ген.-Губернат.), אשר בתחום מושב היהודים, ליסד ועדי מועצה (Совѣщат. Коммисіи), ואליהם יקראו גם היהודים אשר נודעו לאנשים של צורה ונכבדים בעדתם. ששה ועדים נקראו בח' יאנו' 1841 להגיש את החלטותיהם, ואז נקרא ליליענט' מאת אוב' לבחון ולבקר את החלטות הועדים. במכתב ליליענט' (Zeit. d. Judenth. 1842 № 41), יספר איך היה לב אוב' טוב על היהודים ומלא רחמים עליהם להרימם משפל מצבם, ויתאר בשפה לנאמנים את ענים הנורא ומצבם הרע. הידיעה הזאת העירה רוח חכמי ישראל באשכנז, אשר מקצתם ידעו את אוב' פנים אל פנים, ואז באו עמו בכתובים: גייגר, יוסט, לאָווי, מאַנהיימר ופיליפסזאהן ועל כלם ברטהולד אויערבאך (ע"ע) ובכתבו אל הקיסר העתיק אוב' רובי דבריהם. מגמתו הראשונה היתה להביא לרוסיא יהודים מלומדים מחו"ל, אך אחרי כן חזר מדעתו, כאשר נודע לו, כי לא אלמן גם ישראל אשר ברוסיא ממשכילים ראוים להוראה. בעת ההיא התעוררו משכילי ווילנא לדרוש מהממשלה ליסד בית ספר, וזה נתן יד לחפין המיניסט' לשלח את ליליענט' לווילנא וליתר הערים המרובות באוכלוסי ישראל (ע"ע „ליליענטהאל", „השכלת היהודים ברוסיא"). ש' 1842 היתה זמן עבודה ותנועה רבה בקרב

ישראל פנימה, ואוב' חכה לליליענט' להציע לפניו מוצא דבר מסעו. בראשית ש' 1843 היה אוב' בווארשא; שם בא לפניו ראש הקהלה מתתיהו ראָזען וד"ר גאָלדשמידט (ע"ע) עם יתר ראשי העדה, וידבר השר אליהם טובות ויבטיחם, כי אין הממשלה מתכוונת להעביר את היהודים על דתם וההשכלה לא תגע לרעה בהאמונה. בעת ההיא לא היה בווארשא אוניוו', ולהיהודים ילידי פולין לא נתנה הרשות לבא לאחד בה"מ הגבוהים ברוסיא, ועל כן לא נשארה דרך אחרת לפני תלמידי הגימנזיות מבנ"י בפולין כ"א לנסוע לחו"ל לגמור שם חק למודם או — להמיר דתם. מווארשא ערך אוב' מגלת-ספר להקיסר ועד מהרה יצא כתב הדת, לתת ליהודי פולין אשר השלימו חוקם בהגימנז' להקשיב לקח בכל בתי מדרש החכמה ברוסיא. — בשוב ליליענטהאל מדרכו נתן דין וחשבון ממלאכותו לפני אוב' ועוזרו דונדוקוב-קורסקוב (ע"ע), ועל יסוד הידיעות האלה הגיש אוב' אל הקיסר מגלת-ספר מבארת ברחבה הדרכים אשר בהם יוכלו לעשות את היהודים לאזרחים מועילים להם ולאחרים בממלכה; המגלה הזאת נכתבה על פי ידיעות ליליענט' וכתבי בקשה הרבים להמינ' מ„חברות דורשי האור והתושיה" שנתיסדו בווילנא, מינסק, בריסק, ברדיטשוב ואדסה. מהמגלה הזאת מבצבצת התנגדות עצומה להתלמוד והיהדות הרבנית (Дополненіе къ сборнику постановленій по Министерству народнаго просвѣщенія 1803—1864. II-гъ 1867), ועליה כתב הקיסר בעצם ידו: „היסודות נאמנים" (Основанія справедливы). אחרי אשר הרבה אוב' להציע במגלתו זאת הצעות שונות בדבר מצב התנוך וסדרי הכלכלה בין העברים, בא לידי החלטה: 1) שנחוץ לפתוח בתי ספר לעברים ממדרגה ראשונה בכל ערי הפלכים, ששם ילמדו כל הלמודים הכלליים ונוספו עליהם למודי הדת העברית באופן קצר וקל. 2) במשך העת יצרפו אל בתי הספר אלה גם בתי-חנוך למלאכה. 3) לפתוח בתי מדרש לרבנים או ישיבות של מעלה, ובכדי להוציא הדבר למעגהו באופן מתאים לחפץ הממשלה וטובת היהודים, יסע הד"ר ליליענט' שנית לערי רוסיא במחוזות צפונית-מערבית ודרומית-מערבית, לקחת דברים עם טובי היהודים ומשכיליהם ע"ד האופנים הדרושים לחפץ הזה. 4) ולמען הוציא מלב היהודים הפחד, פן חושבת הממשלה רע על האמונה יקרא ועד-הרבנים לפטרבורג לשמוע חות דעתם על כל הפרטים האלה. בשולי המגלה כתב הקיסר בעצם ידו: „הנני מסכים (Согласенъ), אך חברי ועד-הרבנים לא יהיו יותר מארבעה אנשים, איש אחד לכל מדינה מקום שלטון גינירל-גוברניר". אוב' מהר לשלח פקודה לכל שרי הגליל (גינ' גוב') בתחום מושב היהודים, להכנים את כל בה"ס ליהודים תחת השגחת שלטון שר ההשכלה, ולעורר את היהודים כי יגשו אל בחירת חברים לועד הרבנים בפטרבורג (כ"ז נעשה בח' יוני 1842). בח' יולי ש"ז מלא אוב' את ידי ליליענט' לעשות מסעו השני על פני ערי רוסיא המערבית והדרומית, ויעבור בערי ליטא וואָלין ויבא גם לרוסיא החדשה, ובהיותו באדס' עברו סכסוכים בינו ובין ב' שטערן ויקח דברים בשם אוב' עם הג"ג וואָראָנצאָוו. בעת ההיא הביע אוב' גם חפצו, כי גדולי היהודים בחו"ל משה מונטיפיורי ואד' כרמיה (ע"ע) יבואו גם כן לשבת בסוד ועד הרבנים בפ"ב. אוב' חוה דעתו מפורש להקיסר, כי בהשכלה לבדה לא יושעו יהודי רוסיא כל עוד שלא ירחיבו את גבול זכיותיהם בתור אזרחי הממלכה, וכי התאמצות הממשלה ל ה ש כ י ל את היהודים צריכה להיות בקשר ויחס אל החפץ גם ל ה י ט י ב את מעמדם ומצבם (במגלת-ספר השלישית שהגיש להקיסר). ועד הרבנים נפתח בש' 1843; בשנה שלאחריה שבתה פעולת ליליענט' על יד המיניסט' אוב' (סבת הדבר הזה ע"ע „ליליענטהאל"). ביום 13 נוב' בש' 1844 יצאה לאור מערכת-החקים ע"ד בתי הספר הראשונים והמשנים ובתי ספר הרבנים, ואז בא אוב' בדברים עם שלטון שר הפנים על דבר מוצא לכסף הכלכלה לבתי ספר אלה. ה' ל' מנדלשטאם (ע"ע) מלא מקום ליליענט' ע"י המיניסטריום ובש' 1845 (1 סיפט') יצאה לאור מערכת החקים ע"ד הרמת מכס הנרות והמס אשר הוטל על בתי הדפוס לעברים, ואוב' סדר מערכת הלמודים בכל בה"ס למדרגותיהם ויחשוב גם מחשבות רבות לקבוע הסדרים בבתי „תלמוד-תורה", ויוציא לאור חקים רבים ע"ד „המלמדים" ו„הישיבות" וע"ד בתי חנוך למלאכה ומסחר (פעולת אוב' בפנה זאת נמשכה עד ש' 1848). בשנה הזאת עברה רוח אחרת במערכות הממשלה העליונה לרגלי המהפכות המדיניות באירופה, ואוב' ראה כי לא יוכל לתת ידים לפעולתו כחפצו ויניח מקומו. התפתחות ההשכלה בין העברים קבלה בכמה וכמה פרטים תמונה אחרת מכפי המטבע שטבע עליה אוברוב בימים הראשונים, ורובי מחשבותיו לא יצאו לאור עד היום, — בכל זאת חפצו ופעולתו נשארו לעד לעולם חקוקים בספר תולדות ישראל אשר ברוסיא האדירה. ע"ד התנועה הכבירה הזאת ופעולת אוברוב לכל פרטיה ע': „Zeit. d. Judenthums", משנות 1840—45; Сборн. постан. Мин. народн. просв., 1825—55, С.-П-гъ 1864. Всеподанн. докладъ Уварова къ сборнику постан. по М. н. пр. 1803—64 С.-П-гъ 1867. Сборникъ распоряженій по Мин. народн. пр. T. I. С.-П-гъ 1866, ועוד ספרי אסופות כאלה. מלבד זה הרבה לכתוב גם ליליענטהאל במחברתו „מגיד ישועה" (ווילנא תר"ג) ובמכתביו „Meine Reise in Russland," (Jüd. Volksblatt 1856); ה' יוסט בספרו Neuere Gesch. d. Israeliten (ברלין 1847), ועל כלם הרבה לאסוף כל המקורים האלה אל מקום אחד הח' מ' מרגליות (ע"ע) בהמאסף Евр. Библіотека בשלשת מאמריו: „Къ исторіи образованія русскихъ евреевъ," לשנות 1871—73. — בנו של הגראף סרגיי אוברוב הוא 5) אלקסיי בן סרגיי אוב' (Алексѣй Сергѣевичъ), נולד בש' 1824 ונודע לתהלה בתור חוקר קדמוניות. ככלותו את למודיו בהאוניוור' בפ"ב עשה מסעותיו על חופי הים השחור ויוציא לאור ספרו הנודע „Изслѣдованія о древностяхъ въ южной Россіи и сѣвернаго берега Чернаго моря", ויהי המיסד חברת חקרי קדמוניות במוסקוי, גם הקדיש קרן קימת לתת פרס בסך 3,000 רו"כ לשנה לתלמידי חכמים הכותבים ספרים בחקירת קדמוניות הארצות הנמצאות בממלכת רוסיא. מת בפטרסבורג בש' 1885.

אוֹבֶּרְוִילְיֶרס (Aubervilliers קרי אָברוויליע), כפר גדול בנפת סענה בקרבת (8 ק"מ) פאריז צפונה, מ"י 14,340, רב עסקיהם חרשת מעשה ורבים בו בתי חרשת ליציקות מתכת, לתוצאות מעשה הכימיאה, לעבוד עורות מגוהצים, למעשה זכוכית, למרקחות תמרוקים ודומיהן, גם בתי בשול שכר הרבה.

אוֹבֶּרְט (Jean Louis Aubert קרי אָבר), ממשל משלים צרפתי (מן הכהנים), נולד 1731 בפאריז, מת 1814. מש' 1773—84 כהן בתור פרופי' להספרות הצרפתית בהקוליגיום של המלך ובעת ההיא היה גם המנהל הראשי למכה"ע „Gazette de France". משלי או' מצטינים ביפי הסגנון ופשטותו (אף שבהם נכרת תכונה מחקרית) ולפעמים יתנשאו גם למליצה נחמדה, והחוקר הידוע וואָלטאֶר (Voltaire) הלל אותם להפליא.

אוֹבְּרִי (Claude Charles Comte d'Aubry), שר צבא צרפתי. נולד בעיר בור (Bourg), 1773 ויבא בחיל הצבא 1793 ובש' 1804 נתעלה למעלת קולוניל (полковникъ). בש' 1809 עמד תחת דגל מאַסענא (ע"ע) שר צבא צרפת במלחמתה עם אוסטריא; במלחמה על יד אַספערן (ע"ע) נפצע פצעים אנושים, אך נתרפא וישב לאיתנו ויורם למעלת גינ' בריגאַדי; במלחמת הצרפתים ברוסיא (1812) נלחם בכל עז אצל סמאָלענסק ובאָראָדינה (ע"ע), וביותר הצטין במלחמה הגדולה שהיתה ע"נ בערעזינא (ע"ע). בה השכיל לשום עד מהרה מעברות וגשרים על הנהר ההוא, ובזה הציל את הקיסר נפוליון I ואת שארית פליטת חילו אחרי מפלתו הגוראה; אז שמהו נפוליון לגינ' דיוויזיוני וירימהו למעלת

נסיך. הוא נלחם גם במלחמות ליצען, בויצען וליפסיא, ובמלחמה האחרונה נפצע פצעים אנושים וימת במכאוביו 19 אוקט' 1813.

אוּבְּרִי די מונטדידיער (Aubry de Montdidier קרי אָברי די מאָנדידיעהר), אביר צרפתי בימי המלך קאַרל V. ההגדה מספרת כי רישאר די מאקאֶר (Richard de Macaire) רצחו חרש בש' 1371; אך כלבו של הנרצח התנפל מני אז על הרוצח בעברה נוראה מדי פגעו בו, ועל ידי זאת משך עליו קו חשד, כי הוא רצח את אוברי. וע"פ משפט המלך נוטל על הרוצח לערוך את הכלב מלחמה, והאחרון הרבה פצעיו בנשיכותיו וימיתהו. על האגדה הזאת ערכו חזון לבמת המשחק ונקרא בשם: „Der Hund des Aubry od. Der Wald bei Bondy."

אוּבְּרִיּוֹן (Jean Aubrion קרי אָבריאָן), סופר דברי ימי העיר מיץ, בסוף המאה הט"ו לסה"נ. הוא היה ציר שלוח מעירו, אשר היתה אז עיר חפשית, אל קרל „העז" ואל לודויג XI מלך צרפת. ויהי הראשון בין יועצי העיר, אשר החליטו לבלי תת את המס אשר שם עליהם דוכס לותרינגיא. מת בש' 1501. ספרו, המכיל קורות עירו מש' 1465 עד 1501, נכבד הוא לחוקרי דברי ימי העת ההיא בגלל אשר כתב את המקרים אשר ראו עיניו, ובכמה מהם היה הוא רוח החיה בהם.

אוּבְּרִיּוֹט (Hugues Aubriot, קרי אָבריאָ), אביר צרפתי ושר (Prévôt) העיר פאריז במאה הי"ד לספה"נ. נהג משרתו בתבונה, ויגדיל את העיר ויכלל את יפיה. גם היה אוהב נאמן ליהודים. בימיו התגודדו יושבי פאריז (16 נוב' 1380) על היהודים, וישוסו את בתיהם, ואת האנשים אשר לא הספיקו להמלט אל מצודת העיר הרגו, ורבים מילדי היהודים שדדו מהוריהם ויביאום בחזקת היד במסורת הדת הנוצרית. אך השר אוּבריאָ, הישר באדם, עמל להשיב את הילדים ההם אל אבותיהם ואל דתם, על כן חרה בו אף חכמי האקדימיא ותלמידיהם, ויעלילו עליו עלילות ברשע, כי עומד הוא לימין היהודים בגלל אהבתו את נשיהם וכי בסתר דבקה נפשו בדת היהודים, ובהיות אז ידם תקיפה ושלטת בכל ענין הנוגע לדתם, השליכוהו אל בית האסורים ויצמיתו בבור חייו.

אוּבְּרִיל (Павелъ де Убрилъ), חכם מדיני ברוסיא, נצר ממשפחה צרפתית עתיקה, היה בש' 1848 מזכיר לציר הרוסי בווינה. במלחמת קרים בשבת שם הנסיך גאָרטשאַקוב בתור ציר רוסיא, נשא ונתן גם הוא עם ממשלת אוסטריא בשאלה המזרחית, ובש' 1856 התישב במלאכות רוסיא בפאריז; שם למד דעת את ביסמרק ועד מהרה התקרבו שני הצירים ויבואו בברית ידידות. בש' 1863 היה לציר ממשלתו בברלין, והרבה עמל ויגע להחזיק עמודי השלום בין רוסיא עם פרוסיא ואשכנז. על ועד השלום בברלין בש' 1878 היה הוא אחד מבאי כח ממשלת רוסיא, אך השנאה אשר צמחה מאז בין ביסמרק וגאָרטשאַקוב הביאה אותו במבוכה, ועל כן עזב את משמרתו בברלין בש' 1880 וילך לווינה. שם עסק עם יאקאָביני ציר האפיפיור, בהשתדלו לעשות שלום בין ממשלת רוסיא ובין ממשלת האפיפיור, אך בש' 1882 נקרא לשוב ויעזוב משמרתו.

אוּבְּרִי לִיקָמְטֶה (Hyacinthe Louis V. J. Bapt. Aubry-Lecomte, קרי אָברי לעקאָנט), ליטוגרף מצוין, צרפתי. נולד 1797 בעיר ניצא, וילמד אצל הצייר הנודע זשירודי-טריוזון (Girodet-Trioson) בפאריז מלאכת הגליפה והפתוח ויהי לחכם חרשים נודע לתהלה. ביותר הצטיין אוב' בהפליאו לחקות את ציורי הצייר המהלל פרודהון (Proudhon) כאשר הראה בציוריו: „שבי פסיכה", „אהבת הכסף", „הבציר", „נצחון ווענוס". ציורים אחדים לפי רוח הצייר רפאל (כמו: „הכובסת הצעירה") והצייר ליונרדו דא-וינצי („מונה ליזה") והצייר זשעראַר („אַמור ופסיכה") יחשבו ג"כ למבחר ציורי האמן הזה. או' מת בש' 1858 בפאריז ויקדיש ללשכת פתוחי נחשת אשר בהביבליותיקה של הממשלה ממבחר מעשי ידיו 308 לוחות אבן יקרים ונפלאים.

אוֹבֶּרִיסֶל (Overyssel, קרי אָבעראייסעל), מחוז במדינת נידרלאנד, נקרא ע"ש נהר איסל העובר בו, ומקומו בין דרענטה (Drenthe), פריסלאנד וגלדרן, אשר במדינה ההיא, ובין הנובר ווסטפאלן וצוידערזע אשר בממלכת פרוסיא. מ"ש 3,345 קמ"מ ומ"י 281,597. המחוז הוא ארץ מישור ורק בתוך יתחלק על ידי הרים גבנונים קטנים; אדמתו היא על פי רוב —ויותר עוד בחלקו המזרחי— ארץ בצה ומקומות חול וערבה, אך בחלקו המערבי אל מול הנהר איסל היא שמנה ופוריה. יושבי הארץ עושים חיל בגדול מקנה ותרבות דבורים, גם בעבודת האדמה ישלחו ידיהם, מעשה אורג ומטוה צמר גפן ע"י מכונות פרצו מאד במחוז טוינטי (Twen-the), ונכבדו מאד משרפות האבנים הלבנים אשר על יד הנהר איסל. שם העיר הראשה צבאָלי (Zwolle).

אוֹבֶּרְלִין (Karl August Auberlen), חכם תיאולוגי, פרוטסטנטי, נולד 1824 בפעלבאך אשר בווירטמבערג, מת 1864 בבאזעל, ששם כהן מש' 1851 בתור פרופי' וגם מטיף. כתב ספרים הרבה בעניני הדת שבהם השתדל לחזק את אמונת ההתגלות ולישום לאל את חקרי המחדשים החותרים תחתיה להרסה.

אוֹבֶּרְמַנֹּוִויץ (Sebastjan Ubermanowicz), נולד 1711, מת בננסי 1764. היה פרופיסור בפוזנא לה' הפילוסופיא, הפיזיקה והשעורים ואח"כ מטיף בחצר סטאניסלאוו לעשטשינסקי (ע"ע) בננסי (Nancy) משך 22 שנה.

אוֹבֶּרְס (Arthur Auwers), תוכן מהלל, נולד בגאֶטינגען 1838, בש' 62—1859 היה סגן במצפה הכוכבים אשר בקאֶניגסבערג, ואח"כ בגאָטהא; 1866 נקרא ברלינה להיות תוכן הממשלה וחבר האקדימיא הפרוסית למדעים. מש' 1878 היה סופר למפלגת הטבע והשעורים אשר לאקדימיא ההיא. עוד בש' 1853 (ש' הט"ו לימי חייו) החל לחזות בכוכבים, ובש' 1857 השלים השקפותיו בכתמי ערפלי הטהר, אשר החל הח' הירשל. בהיותו בקאֶניגסבערג חקר על מקומות הכוכבים עד המדרגה התשיעית (בגדל אורם) ע"י ההיליוסקופ (את אשר החל ביסל (Bessel) כבר מלפניו). מפעולתו אחרי זה בשדה החכמה, ראוי להזכיר הגדולות אשר גלה בשנויי מסלולי הכוכבים הקימים (ש' 1868), וחשבונותיו אשר ערך ע"פ ההשקפות אשר נעשו בגריניטש (Greenwich) מש' 62—1750, שעליהם יסד הח' ביסל ספרו על יסודות התכונה. על פיו ערכו התוכנים במשטר את השקפותיהם מקצות הארץ בעת מעבר הכוכב נגה על פני השמש בש' 1874, והוא השקיף מכפר לוקסאָר (במצרים) אל המחזה היקר ההוא. מש' 81—1876 נצח על מגדל המצפה לטבע גרמי השמים אשר כונן בפאָסטדאם, במלאכות האקדימיא הברלינית.

אוֹבְּרַק (Monts d' Aubrac, קרי אָבראַק), הוא שלשלת הרים וצורי בזלט בצרפת הדרומית, בין מעלה הנהר לאָ (Lot) והיאורים הנופלים אל תוכו: קולאני (Colagne) וטריר (Truyère). רכסי הרים אלה יוצאים מהרי ציביניאה (Cevennen); נקיקי הרים רבים נמצאים במקום ההוא ויארים קטנים עם יערים ונאות דשא טובים למראה וידועים ע"י הבקרים הנקראים על שמם „בקרי אובראק". גבה ההרים הוא 900—1000 מ' וכהם ההר מאֶלהיביא (Mailhebiau) אשר שיאו עולה עד 1,471 מ'. הכפר הנחמד אובראק ששם ינהרו רבים לישאף אויר טוב הוא במרחק 20 ק"מ צפונה מזרחה מהעיר איספליאָן (Espalion) במחוז אובירן; מ"י 200, ובו חרבות בית כניסה ומגדל שנוסדו בש' 1120 לחברת נזירים.

אוֹבֶּרְרַד (Oberrad), קהלה כפרית בפרוסיא במחוז פראנקפורט-דמיין בקרבת נהר מיין; בה תחנות למסלות בערלין-האללע-בעבראַ-פ"פ דמיין, וסכסנהויזען-אופענבאך, גם תחנות מרכזית למסלה האלקטרית פראַנקפורט-אפענבאך. מ"י 5,200.

אוג (Cornus L.) במין צמח זה, הגדל על הרוב באזיא, באירופא ובאמריקה הצפונית, נמצאו למרבה אילנות או נעצוצים, ואך מעט מהם גדלים בגן הירק, ויש בו זן אגסים הנק' על שמו, שגבהו 6—8 מ' ועביו 8—10 צ"מ, כשהוא בן 20

או 25 שנה, ולפעמים הוא דק כנעצוץ. פריו ארוך עד 2 ½ צ"מ, קשה כאבן ואדום כתולע (מעשרות א ב), ואוכלים אותו חי ומטוגן בנפת, וטעמו חמוץ-מתוק. בתוגרמה עושים ממנו מטעמים שונים; ההמון יאכלוהו לתאבון ומתירים אותו גם לנגועי החלי-הרע להשיב נפשם בו; בעודנו בסר הוא ירוק ויכבש כזיתים (והוא „מכניסו לקיום" לפ"ז, וסרה בזה השגת הר"ש בפאה פ"א מ"ו). מגרעיניו יעשו אביוני אדם בתוגרמה עטרות למכור. עצו חזק מאד בעל פתילים דקים, ועושי האורלוגין יעשו ממנו אופנים לאורלוגי הקיר, ויצלח גם לעשות ממנו מסרקות, גלילים ומכבש וכלי זמרה. מיונקותיו עושים מטות לתפארת, והמובחרים מהם נודעים בשם „מטות ציגנהאַין" — על שם הכפר אשר אצל יענא, ששם יעשום. לתועליות באלה ישתמשו גם בזן המכונה „הברית הקשה" (Hartriegel, C. sanguinea *L.*), שממנו יעשו חלילים וכל כלי המשרוקיתא, והחת אשר יטעו את הזן הקודם בגנות ופרדסים, יצמח הזן הזה פרא בין עצי היער; בדיו אדומים בחרף כדם. הקרוב אליו הוא הזן קורנוס אַלבאַ (C. Alba *L.*) אשר יטעוהו גם כן בגנות לתפארת. ממינו הוא העין (C. florida *Ait.*) ההדר, גבה כעשרה מ' ויותר, וגם הוא חזק, וחרשי עץ יעשו ממנו כלים שונים.

אוגוּרים (Augures), חוזה בלשון רומי, היודע לנחש באותות ולהגיד האותיות לאחור, וביחוד נחשו כהני רומא במעוף הצפרים. בית תלמודם לחכמה זו נוסד מימי קדם קדמתה, מימי רומולוס (Romulus—753 לפני ספה"נ) או מימי נומא (Numa Pompilius, 715—672 לפני ספה"נ); במשך הזמן הרחיבו חכמתם זו וירבו להתבונן בינה על כל מחזה יקר, על אותות השמים, על הרעם ועל הברק, על מאורי האויר ועל הזיקים וכדומה, על מעוף העופות ועל צפצופם, על פטום התרנגולות הקדושות (tripudium) ועל פגישת כל הולך על ארבע ועל כל קול מוזר הנשמע לפתע פתאם. האותות היותר נאמנים היו להם אותות השמים והעופות. אפס כי לא כל בעל כנפים יכול להגיד דבר, ורק העורב למינו, הדיה, הנשר והתחמס זכו להשפעת הידיעות ממרום. יש עוף השמים אשר יוליך את הקול בקריאתו, ויש מגיד דבר במעופו (כויק"ר פל"ב „כי עוף השמים יוליך את הקול, א"ר ירמיה בר' אלעזר זה העורב וחכמת טייארין", ותר' יונתן על נחש ינחש „טיירא מטייר". ובסנהדרין (ס"ה) „אלו המנחשים בחולדה, בעופות ובדגים"). אפרוחי התרנגולות הקדושות אם יעטו אל אשר ישלך לפניהם בתאות נפש, אות לטובה הוא, ואם בלא חמדה ינקרו או מבלי משים יעברו עליו, אז איד נכון לצלע הרומי. חית השדה כי תתע לבא במקום נכר, שועל כי יפסיק בדרך, או זאב כי יזנק מן היער, ובכל מאורע וכל פגע אשר יקרה ויפגע בעולם, ובא הרואה במראה ושאל את החוזה לדעת פשר דבר, ועל החוזה לדעת מה זה ועל מה זה (בסנהדרין (שם) מנחש זה האומר פתו נפלה מפיו וכו', צבי הפסיקו בדרך, נחש מימינו שועל משמאלו, וע' רמב"ם הל' עכו"ם וחקותיהם פי"א ה"ד). ולאשר לא יעשה דבר בממלכה ואת פי החוזה לא ישאלו, על כן היה מצב החוזה בעם רם ונשא. ואם אמנם לא היתה רשות לחוזה להגיד עתידות, אם לא נשאל על ככה מאת פקידי העם, בכל זאת היו ידיו רב לו להטות אופני הממשלה על פי רוחו, גם המלך אשר לא האמין בנחשים אלה השתמש בהם לעתים מזומנים לנחות העם בדרך יבחר. על שיחות העופות ושיחות הדקלים הואילה הגדת הרומאים לספר באזני העם, כי טרקויניאוס מלך רומי (614 לפני ספה"נ) רצה לנסות את אחד החוזים ושמו נויות, וישאלהו לאמר: הגידה נא לי אם אצלח לעשות הדבר אשר אני חושב בלבי בעת? ויבן נויות במראה ויעונן וינחש בעופות ובדקלים, ויען ויאמר: עשה תעשה וגם יכול תוכל. ויצחק טרקויניאוס על חלומותיו ועל דבריו ויאמר: הנה חשבתי בלבי לגזור את הסלע הכבד הזה בתער אשר בחיקי לשנים, ויאמר החוזה: עשה כדברך, ויעש טרקויניאוס כן. אז קרא המלך: עתה ידעתי כי איש אלהים אתה ודבר אלהים בפיך אמת, וידע כל העם כי נאמן נויות לחוזה טרקויניאוס כל הימים (ובפסיקתא דפרס אמרו „מה היתה חכמתן של בני קדם שהיו יודעין ועוננים בטייר"). מספר חוזי הממלכה היו בראשית הימים רק ארבעה, אך בתקופות הזמנים גדל מספרם ויהיו עד ט"ו וט"ז. החוזים הראשונים סמכו את תלמידיהם לחוזים אחריהם, ואין הרוח נחה אלא על המשפחות המיוחסות שברומא. מלבוש החוזה אשר הצטיין בו היה בגד טלוא ארגמן, ומטה חלק וכפוף בידו, ומשפט חקם — תרומת המעשר מאדמת הקדשים, וכיון שעלה חוזה לגדולה לא ירד עוד ממנה כל ימי חייו. במאה השניה לפני ספה"נ, עת אשר פרחה ההשכלה בעם רומא ותשא פרי כחש באמונות טפלות, התמוטטה האמונה ההיא עד מאד, ובכל אמין המחזיקים בנושנות, אשר חתרו בכל עז להעמיד דתה על תלה, לא יכלה להחזיק מעמד, ואך ככלי חפץ ביד הממשלה הועילה לפעמים לפעול על רוח המון העם אשר לבם צפון משכל. אפס לא נסתלקה הנבואה מחוזים אלה, עד אשר התפרדה ממשלת רומא ותפול אמונת אליליהם, אשר היו מעוזיה מאז, ועמהם יחד כליל חלפה. מלבד האורים אשר לחוזי הממשלה היו נדרשים גם לאיש ואיש בכל ענין נכבד ומעשה אשר יעשו, ובמיטב כספם העניק העניקו לחוזי תפל אלה, בעד העתידות אשר חשו להם (הרמב"ם (פי"א מהל' ע"ז) „והדברים אלו כלם דברי שקר וכזב הן והם שהטעו בהן העכו"ם הקדמונים לגויי הארצות כו' ואין ראוי לישראל שהם חכמים מחוכמים להמשך בהבלים אלה ולא להעלות על לב שיש תועלת בהן, שנאמר כי לא נחש ביעקב גו' ונאמר כי הגוים האלה גו' אל מעוננים ואל קוסמים ישמעו ואתה לא כן גו'". אע"פ שיש גם בנו קלי הדעת שנמשכים אחריהם כמשאחז"ל (עירובין ס"ד) בנות ישראל פרוצות בכשפים, ראו חז"ל לעמוד בעד הנחוש בכל מאמני כחם, ואמרו (נדרים ל"ב) כל המנחש לו נחש, ואמרו (חולין ז) שהם מכחישין פמליא של מעלה, לומר שהמאמין בם כאלו כופר בהנהגה האלהית, וע"כ לא תם שם ר' הנינא להכיח איתתא, ע"ש).

אוּגִיגִי (Udschidschi), עיר לחוף אניות על היאֹר הגדול טנגניקא (Tanganjika) באפריקה, משכנה תחת מעל' 5^0 לרח' הדרו' ומע' 30^0 לאר' המזרחי (מעיר גריניטש). שם מצא התייר סטאֶנלי (Stanley) את התייר ליווינגסתון (10 נוב' 1871), אשר כבר במתים נחשב, ושם השלים את נסיונו לסבוב את כל הטנגניקא במשך 51 ימים (1876). אדמת גבול או' משתרעת לשטח 2,331 קמ"מ, ועליה יושבים (לדברת סטנליי) 36,000 נפש אדם, עם האוגיגים (או וגיגים), הם בני שבט כושי כבירי כח, העוסקים בציד דגים ועבודת אדמה (זורעים ביותר את השעורה) וקובעים שוקים לממכר בקר, קרנות שן, שמן עץ התמר וכלי מתכות מעשה ידיהם. בכל מסבי יאֹר הטנ' נודעים האו' לדיגים ושוחים נפלאים מעל למים ומתחתם.

אוּגִיט (Augit), מוצק ממשפחת הסיליקאטים, ומינים רבים לתולדתו יחשבו, אשר מרביתם נפוצו על פני כל הארץ ובאים בתערובות תוך מוצקים אחרים, וע"כ ייקר מציאותו לחוקרי הטבע, כי על ידו יעמדו בסוד היצירה ויבינו למקום מכורתו. ואע"פ שהרכבות שונות למיניו, בכל זאת תכונתם אחת היא, והם נחלקים בכלל לב' מפלגות ע"פ תכונת תבנית גבישיהם, והם: מפלגת האוגיט ומפלגת האמפיבול (Hornblende, Amphibol). בסוג הכולל הזה יש מין הנקרא פירוקסין (Pyroxen) בפרט; גבישו כתבנית עמוד, ובא לפעמים בתבנית לוחות. לפעמים נמצאהו משולל כל צבע, אך על הרוב הוא אמוץ, ירוק או שחור, מבהיק כזכוכית, גם שקוף. קשיותו 5—6, משקל מינו 2_{88} — 3_{5}. יש נקי מתערובת חמר ויש מעורב עמו. במינו יש זנים רבים לפי יסודות חמרם ולפי בהירותם וצבעם.

אוגיטפורפיר (Augitporphyr), ע"ע „דיאַבּס".

אוּגֵייֶא (Ugejeja), שם מקום באפריקה המזרחית בחוף המזרחי לים ניאַנצה (Nyanza) דרומה מקו המשוה.

אוּגִילָה (Audschila), שם לנוה מדבר לוב אשר בטריפוליס באפריקה צפונה מזרחה; ידוע מקדם קדמתה והוא המקובץ משלשה נוות: האחד במערב, הנקרא ביחוד אוג', השני „גלה" (Dschalo) בתוך, ונוה גאַדי קדמה. מקומו

29°—29° 30′ לרוחב הצפ׳ 21° 50′—22° 30′ לארך המז׳ (מעיר גריניטש) על הדרך העולה מקאירא למורזוק, גבה המקום במדה שוה לשטח פני הים. נאות אלה מתנשאים ע״פ מדבר חול דק וקרקעיתם אדמה גיפסית; הם מכוסים בירק דשא ואדמתם כלה משקה מפלגים יבלי מים הנוזלים בה למכביר, ועצי תמר רבים מאד ישאו פרי תנובה המהוללים בארצות סביבותיהם. מ״י 3,000 (ברברים) המתפרדים לשלשה שבטים: הנגילי (Nadschili) יושב אוג׳, מוצאו מלוב, שפתו עד היום שפת העם היושב בלוב; המוגברה (Modschabra) יושב גלה, והזויא (Suya), יושב ליסקריאה (Leschkerreh), מכורתם לא נחקרה, אמונתם מחמדית ולשונם שפת ערב. שבט המוגברה כלו עוסק במסחר; שבט הנגילי עובד אדמה ושבט הזויא חי על תמריו וגמליו. מושל הנאות האלה הוא הפחה (Mudir), היושב בגלה. המס העולה מן 100,000 עצי תמר שנה שנה, יביא הכנסת 150,000 אלף פיאסטר (ע״ע) לאוצר המדינה, וכבר הזכיר הירודוט כי הנסמונים נסעו מדי שנה בשנה להביא תמרים משם, ובימיו עבדו שם את האליל אמון; יוסטיניאן המיר את היכלי האליל לבתי תפלת הנוצרים. בעת ממשלת הרומאים נבנו שם מצודות ובתי מחסה לעוברי ארחות, וליאו אפריקאנוס ראה עוד במאה הט״ו חרבות שרידי הבנינים העתיקים ההם, אך הנוסעים בימינו אלה לא מצאו עוד כל זכר למו.

אוּגֵין (Udschain גם Ocjein) בירת המושלים המאהראַטים לבית סינדהיאַ בהודו המזרחית, בחבל ארץ גואַליור (Gwalior) ע״ג סיפרה (Sipra) ימינה לו; עיר עתיקה מאד ונהדרה ומלאה היכלי תפארה. מלבד הארמונות הרבים אשר למשפחת מושלים זאת, נהדרה היא בהיכלי מאהא-קאַלי, קרישנה ורעמה, ובבניני הקברות המפארים העומדים לארך הנהר. באחד ההיכלות המקודשים למהדבה (Mahadeva — כנוי להאליל סיווא) על יד הבנין המפואר הבנוי על קבר אחת נשי מהגי-סינדהיאַ נמצאת קבוצת פסילי שיש לבן ובתוכם השור הגדול והקדוש, שור סיווא, ומתחת לפיהו סל מלא פרי מגדים. פסל השור הזה נחשב למלאכה היותר מפארה בכל מעשה חשב הנמצאים בארץ הפלאות הזאת. העיר נודעה לתהלה בבתי ספריה ובמגדל הצופים אשר בה, שממנו ימנו תוכני הודו את עגול הצהרים (Meridian — ע״ע), הראשון למנין הארך. בזמן הזה, שהעיר גואַליור נעשתה לעיר בירה, ירד כבוד אוג׳ וגאונה ומסחרה, מ״י עתה רק 32,932.

אוּגִינְגָה (Ugingo), אי בים ניאַנצה (Nyanza) באפריקה המזרחית אשר על קו-המשוה.

אוּגִיַס (Augias, בל״י Augeias — הנוצץ, בעל עינים נוצצות), בן הילִיוס (Helios) והירמינה (Hyrmine) מלך אלישה (Elis), היה נודע לשם בגלל עדרי בקריו וסוסיו הרבים. הגדת היונים מספרת, כי זבל עדריו נצבר באחת הרפתים משנים רבות והגבור הירקליס (Hercules), קבל פקודה מאת אַיריסטיאוס (Eurystheus, ע״ע) לנקות את הרפת ביום אחד. הירקליס נאות לדבר הזה אם יתן לו אוגיאס עשירית מעדריו בשכרו. וכאשר נאות אגיאס לו בדבר הזה, טהר היר׳ את הרפת ביום אחד, בהוליכו את מימי נהר פיניאוס (Peneus) או אלפיאוס (Alpheus) דרך הרפת. אבל המלך או׳ לא אבה לתת להיר׳ את השכר אשר נקב לו. אז פרץ ריב ביניהם וילחם היר׳ עם או׳ וימיתהו, וימלך תחתיו את פיליאוס (Phyleus) בנו. בשם אוגיאס לבדו יתארו בהגדת היונים את מושג אלהות השמש; זבל הרפת יורה על הענן והערפל אשר יכלו ביום קיץ. על יסוד ההגדה הנ״ל היתה „רפת אוגיאס״ למשל בפי כל, לכנות בה כל דבר המלא חלאה או הנעשה בלי סדרים.

אוֹגִיר (Athanase Auger, קרי אָזשֶׁעה), 1) חכם צרפתי חוקר לשון וחבר להאקדמיא, נולד בפאריז 12 דיצ׳ 1734 ויקדיש עצמו ללמודי הדת, אך זולת זאת שקד הרבה על ספרי טובי הסופרים הקדמונים. ארבע עשרה שנה היה מורה חכמת הדבור בעיר רואן (Rouen), ואחרי כן היה למשנה לבישוף לעסקאַר, ומרבית עתותיו בלה בפאריז, וימת שם 7 פיב׳ 1792. הוא העתיק לשפת צרפת את ספרי דימוס-טינס ואֶשינעס (6 ח׳ 94—1777 ואח״כ 10 ח׳ 1819), איסוקראטס (3 ח׳ 1781), ליסיאַס (1783), ציצירה (3 ח׳ 1787) ודרושי חריזוסטומוס (4 ח׳ 1785). מיתר חבוריו הכי נכבד ס׳ „De la constitution des Romains“, הכולל ג׳ הח׳ הראשונים של ספרו הגדול „Oeuvres posthumes“ (10 ח׳ 95—1792). קובץ כל ספריו (29 ח׳) יצאו לאור בפאריז. — 2) ל׳ ס׳ או׳ (Louis Simon A.), סופר וחוקר קורות הספרות הצרפתית, נולד 29 דיצ׳ 1772 בפאריז, ויעבוד עבודתו בלשכת שר הפנים עד ש׳ 1812, ובמצות המלך לודויג XVIII קבלוהו בש׳ 1816 בהאקדמיא הפריזית. בש׳ 1820 הפקד להיות מבקר על עניני הדפוס, ותהי עליו תלונת מכה״ע החפשים רבה מאד. מש׳ 1826 נמנה ל„מזכיר״ בהאקדמיא. הוא כתב חזיונות וודווילים (Vaudevilles), ועזר במכ״ע שונים, ויותר מהמה עשה לו שם כמו״ל ומבאר וביאוגראף — כי כתב באורים לדברי סופרים הרבה, וביחוד לספרי מאָליער (Molière), גם כתב תולדות סופרים רבים, וביחוד תולדות מאָליער, ראַבעלע (Rabelais); וואָלטער. רוב מאמריו ומחברותיו נדפסו בשם „Mélanges philosophiques et littéraires“ (ב׳ ח׳ פאריז 1828). מת 2 יאנ׳ 1829 בהשליכו את נפשו במצולות נהר סינא. — 3) ה׳ נ׳ או׳ (Hippolyte Nicolas Juste), סופר ספורי אהבים ועורך חזיונות לבמות ישחק. נולד 25 מאי 1797 בעיר אָסאָהר (Auxerre). חמר לספוריו הראשונים לקח לו מחיי הרוסים ויכתוב ספורים הנקובים בשמותם: „מרתא״, „באָריס״, „איוואן IV״, אחרי כן הוציא לאור ספורים המתארים מדות בני דורו וארחות חייהם החדשים, גם כתב חזיונות רבים לבתי המשחק מכל ספריו הכי נכבד ספר קורות הספרות של התיאטרון הפאריזי. מת 29 יאנ׳ 1881.

אוֹגְיֶר (Emile Augier, קרי אָזשיעה), צרפתי מחבר חזיונות לבמות ישחק, נולד בוואַלאַנס (Valence) 17 סיפט׳ 1820. אביו חנכו להיות עורך-דין, אך הוא שוה לנגד עיניו את כבוד אבי אמו, פיגאָה-לעבראָן (Pigault-Lebrun), המשורר והסופר ספורי אהבים, וישאהו גם לבבו להקדיש עתו לחכמת סופרים; בחזיונו הראשון „La ciguë“ אשר הציג על במת המחזה בש׳ 1844, נחל כבוד מלא חפנים, ומביני דבר העריצוהו ויחזו לו גדולות. אמנם בשני חזיונותיו אשר הוציא לאור בש׳ 48—1845 לא באה תקות מעריציו; אך בש׳ 1849 שב ויערוך חזיון גדול בחרוזים, נקוב בשם: „Gabrielle“ ובו הראה את כשרונו הנפלא בתארו חיי משפחה בחזיון נעלה ונשגב, והאקדימיא הפאריזית הקריבה לו אשכר בעבור זאת. שיריו חכרו את צלצול הנעים ורוח ההוד המרחף על פני שירי המשורר הנשגב וויקטור הוגא, אך לא חסר להם המעוף הנשגב אשר לרוח המשורר האמתי, גם יפה כחו בהתולים משמחי לב. כן הפליא לעשות בשלשה חזיונותיו: „Les effrontés“ (1861), „Le fils de Giboyer“ (1862), „Maître Guérin“ (1864). המבקרים הביטו תחלה בעין רעה אל חזיונותיו הפשוטים ועל תוכם המכיל לפי דעתם רעיונות נושנים, אך בין כה וכה סלל הוא לו מסלה חדשה, ויחל לכתוב חזיונות בספורים פרוזים. כצייר אמן תאר בם את תעתועי דורו, ויגל את נבלותם לעיני השמש בחריצות נפלאה ובלי משוא פנים. רבים מחזיונותיו הנפלאים היו עזים יותר על המדה הדרושה, ומנהלי בתי המשחק יראו משחק אותם קבל-עם, לולא עמד הפרינס יורם (Jérôme) נפוליון לימינו ובעזרתו הציגום על במת החזיון. א׳ נשא דעו על כל מפלגות העם, ויתאר בספריו מרמת עורכי דין ונכליהם, מזמות הקתולים האדוקים ותחבולותיהם, גם פני קרובי המלכות לא נשא, ובש׳ 1866 הציג על במת החזיון איש אחד לראוה בו ובני פאריז הכירו בו את הדוכס מאָרני (Morny — ע״ע), אחי נפוליון III מצד אמו. באחדים מספריו עבד אתו גם הסופר זשול סאַנדאָ (Jules Sandeau). חזיונותיו האחרונים נופלים מהראשונים בערכם, אך בחזיונותיו

אדות הגירושין הצליח מאד. מש' 1857 נמנה לחבר האקדמיא הפאריזית, ומש' 1868 היה לפקיד לגיון הכבוד.

אוּגִ׳יר (Ugijar), מקום נחמד בבקעות ספרד הנקראות אלפויארַאס (Alpujarras—ע"ע).

אוּגְלִיטְשׁ (Угличъ), עיר מחוז ברוסיא בפלך יארוסלב על חוף נהר וואָלגא ימינה. מ"י 11,933, והיא אחת הערים העתיקות ברוסיא ומהללת מאד בחרשת המעשה הנפרץ בה. מלאכת החייטים, הסנדלרים וחרשי הברזל יוצאת ממנה במספר רב, גם מצוינת היא בשקי-בד העשוים בה, ומקום גדול בה על חוף הנהר להעמים ניר, תבואות ויתר צרכי החיים לשלחם באניות למקומות שונים. את העיר הזאת נתן איוואן האיום (Иванъ Грозный) לבנו הצעיר דמיטרי לנחלה, ואחרי מות איואן שלחהו פיאודור (Феодоръ) אחיו, מלך רוסיא, לשבת בה עם מאריא אמו. בש' 1591 נהרג בה דימיטרי בידי מרצחים אשר שלח באָרים גאָדונאָוו (ע"ע), ובני העיר אוגליטש התנפלו על המרצחים בחמה שפוכה וישסעום לגזרים. אז שלח המלך פיאודור חוקרים וממונים לדרוש ולתקור על דבר הרצח, אך החוקרים, אשר היו בידי באָרים גאָדונאָוו כחמר ביד היוצר, עשו תקירתם רמיה ויגידו למלך כי דימיטרי שלח יד בנפשו ויד אדם לא היתה בו לרעה, ויהפכו בזה על אנשי העיר את האופן, להביאם במשפט על אשר שלחו יד במרצחים ההם, ותהי אחריתם להכרית—ענום ביסורים שונים, כרתו לשונם מפיהם, הטביעום במים ויצמיתום באשמני בור, והרבה מהם הכרעו לטבח ויתרם הגלו לסיביריא.

אוגולינה (Ugolino), ע' גירארדיסקה.

אוּגָנָה (Ugono), רכסי הרים באפריקה המזרחית במעלה נהר רופו מימין לו, דרומה מהררי קילי-מנגרה (Kilimandscharo).

אוּגֻסְט (Augst), שני כפרים בשוויץ על יד הנהר רינוס, ונחלקים על ידי הנחל ערגאלץ המשתפך אל הרינוס. האחד נקרא: קיסר-אוגסט במחוז אַרגוי. מ"י 458; והשני במחוז באַזל על יד המסלה הבאֶצברגית (Bötzbergbahn). ונקרא אוגסט או באזל-א' (Basel-A.). מ"י 400. שם נמצאות חרבות אגוסטא רוראקאָרום, העיר העתיקה אשר בנו הרומאים. (ע"ד יאֹר המלח בכפר קיסר-אוגסט—ע"ע רהיינפעלדן).

אוּגְסְבּוּרְג (Augsburg), עיר הראשה בגליל שוואַביא וניובורג בבאַווארַיא במקום אשר ישתפך נהר ווערטאַך בנהר לעך, מרכז למסלות הברזל העוברות בין מינכען אינגולשטאַדט (רגנשבורג) דאָנויוואֶרטה (נירנבערג-וירצבורג), אולם (שטוטגאַרט) וקעמפטען (לינדויא); מושב כל בתי פקידות הרשות ושלטון הגליל. נחלקת לשלשה: עליונה, תחתונה ופרור יאקאָב (Jakober Vorstadt). מ"י 65,476 ובתוכם יהודים (1875) 500. העיר בכלל עתיקה ובניניה בלי סדרים, אך יש לה רחובות אחדים שהם יפים מאד, גם כרים נרחבים לטיול ושעשועים עם שדרות עצים רעננים וגלות עליות היורקות מימיהם למעלה. מהבנינים היותר מצוינים בטעם חכמת חרשים הם: בית המועצה (נבנה בש' 1616) ובתוכו היכל הזהב הנודע לתהלה. ארמון ההגמון הראשי לכהני הקתולים, אשר בו הגישו הנסיכים הפרוטסטנתים אל הקיסר קארל V (ע"ע) מגלת ספר, כתובים בה יסודי דתם והעקרים אשר בהם תשתנה מהדת הקתולית (ע"ע „ריפורמציא"). בית התפלה הגדול להקתולים הוא עתיק יומין מאד (נבנה בש' 995), על תכונת בנינו והדברים הנפלאים הנמצאים שם נכתבו ספרים אחדים. באוג' נמצאים בתי חנוך ובתי ספר רבים ונכבדים: שתי גימנזיות לפרוטס' וקתולים, מצפה כוכבים, ליציאום, בי"ס ללמודי דת ישראל עם 67 תלמידים ותלמידות (בש' 1875), ובית חנוך לתלמידות, בית תלמוד לחכמות חרשים: הציור, הבניה והגזרה, בית תלמוד השיר והזמרה, בית ספר ללמודי המסחר, בית ספר ריאלי, בית עקד ספרים עם 125,000 כרכים, בית שכיות דברים עתיקים ובתוכם שרידי בניני הרומאים וכלי חפץ מימות הביגים, בית ספר לחרשת המעשה ועוד. מימות המאה הט"ז ירד ערך המסחר וחרשת המעשה באוג', אך בזמן הזה שבו ויעלו כפורחת. מכל ענפי העבודה נכבדו ביותר עבודת האריגה למיני מטוה, מצמר כבשים וצמר גפן, בגדי צבעונים, יריעות ומרבדים, מעשה נחשת קלל ומלאכת הטבק. לפנים הצטינה אוג' במלאכת מחשבת וביחוד פתוחי חותם בנחשת קלל ועתה המלאכה הזאת כמעט בטלה כלה, ולעמתה עלו למעלה מלאכת ההדפסה, הליטוגרפיא והמסחר בספרים. באוג' יו"ל המ"ע המפורסם "Augsb. Allgemeine Zeit." הנכבד בתוכנו וענינו. אוג' הוא מקום המרכז למסחר באוואריא עם נגב אשכנז ואיטליא. מסביב לעיר נמצאים גנות ופרדסים רבים ונחמדים. — העיר אוג' נבנתה במקום המושב אשר יסד הקיסר אגוסטוס אוקטבינוס (ע"ע) אחרי נצחו את השבט הווינדילצי ויקרא לו בשם: „Augusta Vindelicorum" על הדבר הזה מעידות המצבות ושרידי הבנינים העתיקים הנמצאים מחוץ לעיר, בש' 506 נכבשה מאת תיאודוריך מלך הגותים המזרחים (ע"ע). שלשים שנה אחרי כן באה העיר תחת ממשלת הפרנקים ותפול אח"כ לנחלה לדוכסי שוואַביא. בש' 1085 נכבשה מאת הדוכס וועלף (Welf IV, ע"ע) אשר החריבה עד היסוד, ותשב ותבנה בש' 1276 ותהי לאחת הערים החפשיות בקיסרות אשכנז. מני אז עלתה אוג' ותגיע למדרגתה העליונה בש' 1368, כאשר יצאה הממשלה מידי האצילים אשר במדינת שוואביא ותבא לידי האזרחים. המסחר, המדעים, מלאכת מחשבת וחרשת המעשה עלו בה מעלה מעלה עד ימי המלחמות שבאו לרגלי הריפורמציא (המלחמה השמלקלדית—ע"ע). להעיר אוג' יצא שם בכל הארצות במעלות תושביה, הנודעים לחרוצים בחכמת חרשים, במדעים ובכל מלאכת מחשבת. עד המאה הט"ו היתה אוג' אחרי נירנ-בערג העיר הראשה באשכנז למרכז המסחר בין צפון אירופה וארצות הנגב. ביחוד נודעו בה שתי המשפחות הגדולות והעתיקות, הפוגים (Fugger—ע"ע) והוילזים (Welser—ע"ע), בתקפם וגדולתם ועשרם העצום, אשר שלחו אניותיהם עם מערביהם בכל קצות תבל ואיים רחוקים. בעת ההיא היתה אוג' העיר הראשה באשכנז לדורשי חכמה ומקום מועד לכל יודעי חן וחכמי חרשים. מימות קארל V באה הממשלה שנית לידי האצילים ומני אז ירדה אוג' פלאים. פעמים רבות נאסף פה ועד הממלכה (Reichstag), ובימי הועד בש' 1530 (25 יוני) היתה האספה רבת עליליה, בהגיש הנסיכים הפרוטיסתנ-טים את עצומותיהם להקיסר קארל V. אחרי מלחמות רבות ועצומות נכרתה באוג' ברית השלום בין הקתולים והפרוט' (בש' 1555) ואמונת האחרונים נקראה בשם „האמונה האוגסבורגית" (ע"ע „ריפורמציא"). במלחמת שלשים שנה (ע"ע) מצאו צרות רבות ורעות את יושבי אוג'. בש' 1629 יצא בה לפעלו כתב הדת מאת הקיסר פרדינאנד II, להשיב כל הנכסים שיצאו מידי כהני הדת הקתולית להפרוט'—אל בעליהם הראשונים, ולכוף את אלה אשר גזורו מהדת הקתולית לשוב אליה; הוא כתב הדת הנודע בשם „Restitutionsedikt". בש' 1632 בא גוסטאוו אדאָלף מלך שוודיא בשערי אוג', ובש' 1635 נכבשה העיר שנית לפני הקיסר פרדינאנד, אחרי באה במצור משך שנה תמימה. בימי המלחמה הגדולה הנודעת בשם „המלחמה ע"ד ירושת הכסא בספרד" (בש' 1703) צרו על אוג' חיל הצרפתים והבאווארים ויחריבוה בהמטירם עליה כדורי אש ונפין. בשלום פרעסבורג 1805 חדלה אוג' להיות עיר חפשית בממלכת אשכנז ובש' 1806 נפלה לנחלה למלך באוואריא עפ"י חפץ בעל בריתו נפוליון I. ע"ד תולדות העיר אוג' נכתבו ספרים רבים.

כבכל הערים אשר באשכנז הדרומית התל ישוב היהודים באוג' עוד איזה דורות לפני מסעי הצלב, וגם שם מצאום רדיפות רבות וגוראות. בפעם הראשונה נזכרה העיר בספורי הרדיפות אשר פרצו בפרנקיא ושוואַביא בש' ה"א נ"ח (1298) בימי מלחמת-שערים באשכנז בין הנסיכים אלברט האוסטרי ואדלף הנאַססוי, אז נאשמו היהודים בעיר הקטנה ראָטטינגען כי חללו את לחם הקדש (Hostie), ויהי הרג רב ביהודים ביום ז' אייר ש' ההיא, ומשם התפשטה הרדיפה על כל ערי אשכנז

הדרומית ותגיע עד אוג׳ (ע׳ תשובות הר״י בן הרא״ש ד׳ נ״א). בראש הגדודים הפראים אשר התנפלו על היהודים עמד הצורר „ריגדפלייש״ (ע״ע), אך בהגיעם לאו׳ התקוממו אזרחי העיר הישרים וכל חברי המועצה ולא נתנום לבא העירה. לאות תודה התחיבו היהודים לבנות חומה בצורה לפני בית הקברות אשר להם, למגן ומחסה מפני כל צר ואויב, ויכתבו את המאורע לזכרון בספר ויתתמו בחותם בכתב רומי ועברי („חותם יהוד[י] אוג[וסטא]״ — „Sigillum Judaeorum Augustae“ נמלא בספרו של שטעטטען „Geschichte v. Augsburg“). בימי הרדיפות לרגלי הדבר הנורא הנודע בשם „המות השחור״ (ע״ע) היה הרג רב ביהודי אוגסבורג (22 נוב׳ 1348) וקהלת ישראל כמעט שנתבטלה באוג׳ ורובי הערים בשוואביא ופרנקוניא (שטעטטען, בספרו הנ״ל ח״א צד 103); 24 מאי 1350 נעתר המלך קארל לבקשת מארקווארט בישוף אוגסבורג לתת ליהודים להתישב בעירו ולהגן על זכיותיהם (Wiener, Regesten I, 130). הנה כן שבו היהודים לאוג׳ והקיסרים מבית האבסבורג היו אח״כ למגן בעדם. במות הקיסר סיגיסמונד (1437) ותחתיו מלך אלברכט II אשר שנא את היהודים שנאה נצחת, התעוררו התושבים באוג׳ אשר קנאו ביהודים במצאם עשר במסחרם וחריצותם, וידרשו מהקיסר לגרש את היהודים מקרבם. הקיסר נאות לחפצם והסכמת יושבי בית המועצה (Magistrat) לגרש את היהודים קמה בש׳ 1439. שתי שנים נתנה המועצה ארוכה ליהודים למכור בתיהם וקרקעותיהם ומטלטליהם, ואחרי כן גרשו כלה מן העיר, וממצבות בית הקברות אשר ליהודים לקחו אבנים לחזק ברק תומת העיר, ומני אז כמעט שלא נודעו עקבות אוג׳ בדברי ימי היהודים עד העת החדשה. — במשך ג׳ מאות שנה לא נזכרה העיר אוג׳ בדברי ימי ישראל וכנראה לא היה שם ישוב היהודים כל עיקר עד בואה תחת ממשלת באוואריה במאה הזאת, וע״כ בני קהלת ישראל הנבחית באוג׳ המה מתי מספר (ע׳ לעיל) ורק רב אחד ומורה-הדת אחד נמצאים בתוכם. אולם בזמן האחרון עשתה לה אוג׳ שם כמעט בדברי הקהלות באשכנז, כי רבני אשכנז הנוטים להריפורם מקצה האחרון קראו בה עצרה ויקראו אספתם בשם „הסינודה השניה״, להבדילה מן הראשונה שהיתה בברוינשווייג בש׳ 1844. „הסינודה״ נכנסה לישיבה ביום 11 יולי ש׳ 1871 ותגמור את ישיבותיה ביום 17 לח׳ ההוא. חברי הסינודה היו 52 רבנים ואנשים פרטיים; מרביתם נודעים מאז לראשי אבות הריפורם, כדר׳ גייגר ולאצארוס מברלין, קאמפערט, ווערטהיים, שאנטא מווינה, האחים בריל מפרנקפורט דמיין ועוד כאלה. תוצאות הסינודה והחלטותיה לא עשו כל פעולה על חיי היהדות האמתית וכרובן נסבו על דברים שהם לא מעלים ולא מורידים בחיי האומה, כהמנהגים בעת מסירת הטבעת מהחתן להכלה, וחלוף השטה, שהיא תאמר: „הרי אתה מקודש״. השאלות ע״ד החתונות בימי הספירה ובין המצרים, חנוך חזנים, גם המו״מ וההחלטות ע״ד בטול המילה, נשואי תערובות וכדומה נשארו תלוים ועומדים ו„הסינודה״ בכללה לא השאירה אחריה איזה רשם ניכר בחיי העם הישראלי (ע״ע „סינודה״).

אוגירא (Pierre François Charles Augereau, קרי אזשערא) דוכס קסטיליונה (Castiglione), מרשאל (Maréchal) ואבי הארץ (Pair) בצרפת. נולד 11 נוב׳ 1757 בפאריז. אביו היה מוכר ירקות, ויש אומרים כי היה בונה בתים, והוא עבד עבודת הצבא בחיל הרוכים ברוכבי צרפת, ויברח מצבא העבודה ומארץ מולדתו ויעבוד בחיל ממלכות שונות, אוסטריא, ספרד ופורטוגאל. לאחרונה התישב בנאפולי (1787) וימצא שם חית ידו, בלמדו את בני הנעורים אחוז בחרב. בש׳ 1792 כאשר נלחצו צבאות הצרפתים לעזוב את נאפולי, בא אוגירא בראשי המתנדבים לעבוד בצבאותם, ויעל פתאום ממדרגה למדרגה עד כי בש׳ 1793 היה לגנראל בחיל הנלחם על ספרד, וינצח את הספרדים בש׳ 95—1794 נצחונות קלים פעמים רבות. אוגירא היה רע לב מתולדתו, גם לא חונך בדרך טובים. רוחו השואף המשל וכבוד התגעש תמיד בקרבו לעשות גדולות ולעלות אל על, ויהי עז נפש במלחמה, אך כשרון גבורים חסר לו. בש׳ 1796 היה לגנר׳ דיוויזיוני בחיל צרפת העומד באיטליא, ויעש גבורות במיליזימא, ציבא (Ceva) ולאדי, ששם לכד עם צבאו את הגשר. כאשר שלחהו נפוליון להלחם בממשלת האפיפיור, לכד א׳ את בולוניא וישבית את המרד ברומניא (Romagna) עד כי נכנע האפיפיור לבקש שלום, ובשובו להמחנה הראשית הכה 5 אג׳ את וורמזר גבור אוסטריא על יד קסטיליוני, ויחד עם מאסינה (Massena) הכה את אלווינצי אשר בא לעזרת וורמזר, ויהי לעזר לא מעט לנצחון הצרפתים אשר היה על יד ארקולי (Arcole) — וישב מאיטליא פאריזה בחדש אג׳ 1797 כבד בשלל והון רב. נפוליון הללהו לפני הדירקטוריום (ע״ע), ויהי לשר צבא הלגיון הי״ז אשר בפאריז, ואחרי הכניעו את קשר אוהבי המלוכה אשר קשרו על הדיר׳ (4 סיפט׳), נכבד מאת המחוקקים להקרא בשם „מציל הארץ״. אך תוחלתו להמנות בין בעלי הדיר׳ נכזבה. אחרי כן שמוהו למפקד צבא הרינוס, אך אחרי ימים מעטים נקרא משם לעמוד בראש הדיוויזיא העשירית בעיר פירפניאן. כאשר נבחר 1799 לחבר בועד החמש מאות איש עזב את משמרת פקודתו, ואחרי נפול ממשלת הדירקטריום ראה אוגירא לטוב לו לשית עם נפוליון ידו, אף אם לבו לא היה שלם אתו. בש׳ 1800 הפקד לראש על החיל העומד בהולאנד, ויולך את חילו לשפלות הרינוס, לעזור על יד שר הצבא מארא לבצע מעשהו בנגב אשכנז, ויסע דרך פרנקפורט לווירצבורג וילחם שם מלחמותיו אך שכר לא היה להצרפתים מהן. אחרי שלום לוניוויל חי אוגירא בנחלת השדה שהיתה לו אצל העיר מעלין (Melun). בשנת 1803 הפקידו נפוליון על הצבא המתעתד ללכת לפורטוגאל, אך כאשר חזר נפוליון מדעתו והחיל נשאר על מקומו נשאר אוגירא בפאריז. בש׳ 1804 נשאו הקיסר לאמרכל, גם שמהו לנגיד בחברת לגיון הכבוד, ואחרי כן הרימו למעלת דוכס קאסטיליוני. במלחמת 1805 פקד א׳ את חיל האגף הימני במחנה צרפת ויפרוץ בפוראלבערג, 14 נוב׳ אכף מפלגה אחת מחיל האויב להמסר בידו. אחרי אשר נכרתה ברית השלום נשאר א׳ באשכנז ויכן מצב בדרמשטאדט, ווציאלאר (Wetzlar) ועוד, ויהי שם עד אשר פרצה מלחמת צרפת בפרוסיא, וילחם א׳ בגבורה ביענא ובאילוי (Eylau—ע״ע) אך לאחרונה תעה מני דרך אשר התוו לו במלחמה ויפגעוהו הרוסים וילחמו אתו מלחמה כבדה. אז נספה כמעט כל חילו, והוא הוכה בקדחת נמרצה בעת ההיא, ויצו לחבוש אותו היטב בכר סוסו, ולא עזב את המערכה גם אחרי אשר נפצע פצעים נאמנים, ואח״כ שלחהו הקיסר לצרפת להתרפאות שכה מפצעיו ומחליו. בש׳ 1809 היה אוגירא לשר צבא הצרפתים הצובאים על ספרד, ויעש גבורות במלחמת קטלוניא, אך אח״כ נאנס לשוב אחור עד ברצלונא. על כן נקרא בש׳ 1810 לשוב מן המערכה ופקודתו לקח מאקדונאל (Macdonald). הקיסר כבדהו וינשאהו בגלל עשותו סדרים בחיל אשר תחת ידו, בלמדו אותם מוסר מלחמה; אך לא חשב אותו למשכיל ובעל תחבולות במלחמה, על כן לא הפקידהו לשר הצבא על אחד הגדודים הרבים אשר הוליך להלחם ברוסיא, וישימהו לשר על הדיוויזיא הי״א אשר השאיר בברלין, ויצוהו לנגיד על העיר ההיא. ויהי אוגירא בברלין עד בוא שמה הקזקים 20 פיב׳ 1813. אחרי כן היה לנגיד על פרנקפורט דמ׳, ויאסף שם חיל שלומים, ויקח חלק במלחמת ליפסיא. בש׳ 1814 הטיל עליו הקיסר לבצר את גבולי צרפת הדרומית, ולשמור עליהם מפני האויב, אך לא יכול לעמוד במלחמת ליאון וילחץ לשוב אחור עד ואלינסא. אחר מפלת נפוליון התרפס אוגירא לכני לודויג XVIII המולך בצרפת, והמלך נשאו למעלת „אבי הארץ״ ויתן בידו את פקודת החיל העומד בנורמנדיא. בש׳ 1815, כשוב נפוליון להחזיק את רסן הממשלה, הוציא אוגירא פקודה לצבאו לשוב לעבוד את נפוליון, אך הקיסר לא קרבהו כאשר קותה נפשו, ובעיני לודויג XVIII נבאש מאד, ומכל פקודותיו מלפנים לא נשאר לו כי אם מושבו בבית ועד אבות העם. בין שופטי המלחמה אשר הושיבו לשפוט את המרשאל נייא (Ney) נמנה גם א׳, אך הוא לא נאות לזאת ויאמר כי איננו מומחה לדבר

הזה. ויעזוב את פאריז ימים מעטים אחרי המשפט ההוא, וישב בנחלת השדה אשר לו אצל מעלין, וימת שם 11 יונ׳ 1816.

אוגרים (Ugrier), שם כולל (לפנים) לקבוץ עמים שונים שוכני הררי אוראל מזרחה והם אוסטיאקים וואגולים ומאגיארים ועוד, והם נכללו בעמי הפינים, וחוקרי תולדות הלאומים יקראום בשם מרכב: אוגרי-פינים.

אודאוס (Udo או Audäus). שם נזיר נקשה ובעל סגופים, יליד ארם נהרים, חי במאה הד׳ לספה״נ. מעל הבמה דבר קשות את הכהנים הנוצרים, ויגל למוסר אזנם על עלילותיהם הנשחתות ומדותיהם הפרועות. בגלל זאת הציקו לו הכהנים עד אשר עזב עם תלמידיו את בית המקלט, ויתנשא לכהן פאר בכהונת בישוף אשר לא כחקי הכנסיה. בש׳ 340 גורש אודיאוס לארץ הסקיטים (Scythien), וישם הרבה להפיץ את דת הנוצרית בין העמים. וימת בש׳ 370. ההולכים בעקבותיו אשר נקראו בשם „אודינים״ (Audianer) חיו חיי נזירים, והיו עושים את חג הפסח כחקי היהודים, אך את מושג האלהות הגשימו בסמכם עצמם על פשוטם של המקראות בכה״ק, ונרדפו מאד מתגרת יד הנוצרים עד כי נשמדו מתוך הקהל במאה הה׳ לספה״נ.

אודבן (John James Audubon, קרי אָדיבאָן), חוקר טבע הצפרים (Ornitholog). נולד 1780 בעיר ניו-אָרליאַן באמריקה הצפונית. בעודנו נער בא פריזה, וילמד שם חכמת הציור אצל הצייר הנודע דוד (David—ע״ע). וישב לאמריקה, ויחי חיי איש שדה במדינת פנסילוואַניא על חוף הנהר סקולקיל (Schuylkill), וישקוד על למודי האורניתולוגיא; וילך בש׳ 1810 למדינת קינטוקי, ויתר שם את היערות ואת האגמים להתבונן על חיי הצפרים השונות ולציין אותם על פי תמונתן. בש׳ 1826 נסע לאירופה, שם החל להוציא לאור חקירותיו על טבע הצפרים, ויחבר את הספר הנפלא הנקוב בשם: „Birds of America“. גם חרת תמונות צפרים שונות במספר 1,065 על 435 לוחות. צבעי הצפרים ההן וגוניהן הרבים והשונים הוחקו רובן ע״י המפתח האמן ליסערס (Lizars) והבל (Havell) הצעיר (ע״ע), וישב לאמריקה בש׳ 1829 ויוסף לחבר ספרים, ואח״כ נסע עוד הפעם לאירופה. ובש׳ 1833 בשובו מאירופה ישב על האי מאנאטן (Man-hattan) בקרבת העיר נויאָרק, ובחברת יאָהן באַכמאַן (אחד מכהני הפרוטסתנתים וחוקר הטבע אשר מת בקארו-לינא הדרומית בש׳ 1873) גם בעזרת שני בניו הוציא לאור שני ספרים על אודות טבע החיות ההולכות על ארבע הנמצאות באמריקה. אודובן מת 27 יאנ׳ 1851 בעיר נויארק. המשורר האשכנזי פֿרייליגראַט (Freiligrath) הציב לו מצבת כבוד ותפארת בשיר נכבד אשר כתב לשמו ולזכרו.

אודבַרְהֶלִי (Udvarhely), מחוז במדינת טראנסילואַניא (Siebenbürgen) באונגריא. מ״ש $3{,}417_{68}$ קמ״מ, ומ״י 105,520. מקום הרים ויערים, והאדמה ע״פ תכונתה לא תכון רק לזרע שבלת שועל, שעורים, תפוחי אדמה ופשתה; על כן רוב התושבים הם אנשי מקנה וחרשי עץ נפלאים, שם העיר הראשה סעקלי-אודבֿרהעלי (Szekeli-Udvarhely) היושבת על נהר קיקל (הגדול); מ״י 5,000. לצד צפונית מזרחית של העיר נמצאות חרבות הארמון הנודע בקורות המדינה ההיא.

אודֶבֶּרט (J. B. Audebert קרי אָדבאֶהר), חוקר הטבע וצייר אמן, נולד ש׳ 1759 בראָשפֿאָר (Rochefort) וישתלם בפאריז במעשה ציורים מיניטורים (Miniatur—קטן מאד). הוציא לאור ספר תמונות יצירי הטבע אשר חרת בעצם ידו ונדפס בפאריז ש׳ 1800. ביחוד הצטיין במלאכת ציורי הצבעים, אשר הביאה לתכלית השלמות, כי מלבד אשר המציא לצייר את הצבעים השונים על לוח אחד, הכין לזה את צבע השמני תחת צבע המימי שהיה נהוג מקודם. ספרו Histoire des colibris etc. (פאריז 1802) הוחזק להיותר שלם ממין ההוא, וכן ספרו Histoire des grimperaux etc. (שם 1803). אחרי מותו (1800) השלימום ובארום והדפיסום,

אודה (Oude קרי אַוּד ובל׳ סנסקריט Ajodhja), לפנים ממלכה בהינדוסטאן ועתה אחת המדינות אשר לממשלת בריטניא ההודית צפונה מערבה. גבולותיה: ממלכת ניפול (Nepaul) צפונה, מדינת ביהאַר—מזרחה, מד׳ אַלהבאַד—דרומה ומזרחה דרומה, מד׳ אַגראַ—מערבה, ודעלהי—צפונה מערבה. מ״ש 62,137 קמ״מ, ומ״י 11,407,625. היא ארץ מישור בעמק אשר לנהר גוזן (Ganges) וברוכה בכל מתנות הטבע. אוירה צח וטוב ואדמתה דשנה הרת כל צמח ונטע נעמן למינהו וגם עצי יער לא יחסרו בה. יושבי המקום מוציאים מן האדמה חטה ושעורה וחטי תירס (Mais), ארז ודחן ועדשים ועוד כאלה, גם מגדלים שתילי צ״ג, יערות דבש ועלי טבק וקנבוס. לעבודת האדמה ישתמשו רק בהשור והראֵם (Büffel), גם עשתרות צאן מגדלים לרב, אך חרשת המעשה לא נפרצה אצלם וממכרה האדמה יוציאו רק מלח, סלפטר וסודה (Soda). סחורת ידם: אבק שרפה, חרבות, רמחים וקשתות, שמיכות של צמר ובקבוקי זכוכית. שפתם היא שפת הינדו (ע״ע). העם היושב בה הוא אוהב מלחמה וקרבות ורוב אנשיו מחזיקים באמונת הבראַהמא (אף שמאות בשנים משלו בהם המחמדים). העיר הראשה במדינה הזאת היא לוקנוב (Luknow—ע״ע), בה יושב הפקיד הראש אשר להממשלה בארץ ההיא. קרובה לה היא העיר אוד אשר ע״נ גוגרה (Gogra), העתיקה בכל ערי הודו; כעת היא חרבה ושוממה. שם גם העיר העתיקה איודהיא הנקראת גם רעמגר (Ramgarh) פיר׳ מבצר רעמה), אשר ממנה עלה רעמה (ע״ע) השמימה. שם בית מסגד מפאר והיכל יפה לאליל הנומן (Hanuman—קוף המכובד להם כאלהים), והמון אדם רב יעלו שמה להשתחות לפניו. דברי ימי או׳ נכבדים מאד וקדמות עתותיה מגיעה (לפי הגדותיהם ושיריהם) עד ימי קדמוניות היונים ונזכרת בדה״י הכוללים רבות בשנים לפני סה״נ. היא היתה יסוד ועקר ממלכת קוזאלא (Kosala) ובראשה היתה עיר הבירה איודהיא, אשר נכבדות מדובר בה בשיר גבורים, הנודע למשגב לכל עמי הודו בשם רעמאַ-יאנה (Ramajana, יסודתו בקורות נפלאות מחיי רעמה בן מלך איודהיא, ונעתק גם לאיטלקית ואנגלית). ובדה״י כתוב, כי המלך הגדול וויקרמטידיא (Vikramaditja) שכלל אותה (56 לפני ספה״נ) בשלש מאות היכלי חמד, ועוד במאה הז׳ אחרי ספה״נ נזכרת לעיר תהלה ומפארה. בסוף המאה הי״ב נלכדה העיר והממלכה מאת המחמדים ונספחה לממלכת דלהי (Delhi), אך במאה הי״ח כאשר רופפו עמודי הממלכה ההיא התנשא שוגה-עד-דולאה (Schudschah-ed-Daulah), משנה למלך שך-אלום (Schah-Allum), ויחל (1760) לשלוט מדעת עצמו, ומאז והלאה היתה ארץ או׳ לממלכה בפ״ע. בראשונה נאחז שוגה-עד-דולאה במלחמות כבדות עם האנגלים, אך לאחרונה נהפך ויהי לאיש בריתם ויחדו הכניעו את עם הרוהילים (Rohillas), ועקב זה נוסף לו מאת האנגלים חלק ארץ הרוהילה על גבול ממשלתו, אך אחרי מותו הפרו האנגלים את בריתם עם בנו יורש כסאו אסף-עד-דולאה (Asoph-ed-D.), ויקרעו איזה גלילות מארצו וגם אכפו עליו להחזיק על חשבונו חיל צבאות אנגליא (בתור שומרים ומגנים) בארצו ומאז והלאה לא הרפו עוד את ידם הקשה מן הארץ ומלכיה. אחרי מות אסף-עד-דולאה הושיבו על כסאו את בנו (יליד חוץ) הווזיר עלי, אך בש׳ 1798 הסירוהו והשיבו את סדיט עלי אחי שוגה-עד-דולאה למלך, אשר נאלץ לותר להם במשך ה׳ שנים מעט מעט מגבול ממשלתו בס״ה במ״ש 22,000 קמ״מ ובמ״י 1,000,000 מלבד מבצר אלהבאד; נוסף ע״ז שתו האנגלים מס תמידי על הארץ 1,352,347 ל״ש. על יורש כסא סדיט עלי, בנו גהאזי-עדין-הידר (Ghazi-Eddin-Hyder), הכבידו לשלם בש׳ 1815 1,000,000 ל״ש להוצאות המלחמה עם ממלכת ניפול, מלבד 1,000,000 ל״ש שלוו ממנו (1814) בכלות המלחמה. אמנם שמוהו למושל על חלק הארץ שקרעו מניפול, אך בעבור זה נאלץ לתת להם שובר על ההון הרב אשר לוו ממנו. האחרון על כסא ממלכת או׳ היה (1847) ווגיד-עלי (Wadschid-Ali),

אשר היה מושל עריץ ועות הישרה בארצו, ובזה מצאו האנגלים תואנה לעשות כלה לממלכת או'. בש' 1856 בא הנציב דלהוזיא (Dalhousie), ויסר באמרי פיו את וגיד עלי מכסאו ואת הארץ ספח לצמיתות לממשלת אנגליא. הן אמנם החמס הזה העיר את רוח העם למרד, אך אחריתו היתה מרה מאד לשארית בית הממלכה; המלך המוסר הובא שבי לכלכותה, אך אֵם המלך חשה מפלט לה עם בנה עלי כַּאַן ונכדה (בן המלך) מחמד עלי כַּאַן ותבוא עמם לונדונה, להפיל שם תחנוניה לפני הממשלה לחמלה על ביתה, ואחרי אשר נשפכו לריק זעקותיה נסתה לבקש עזר בפאריז ותמצא שם קברה, בחדש הראשון 1858 מתה היא ובחדש השני (שנה זו) מת בנה עלי כַּאן בלונדון, וכלתה המלכה הינת-מהַאל (Heynat-Mahal), אשר כבת חיל החזיקה מעמד המרד, נאלצה לאחרונה להמלט ארצה ניפול. מקץ ש' 1858 כבר נשקע המרד והארץ נכבשה כלה תחת האנגלים ונספחה בראשונה למדינת בנגליא (Bengalien), ובש' 1877 ספחוה לשלטון הנצב אשר לנפות צפונה מערבה.

אוֹדָה (Ovada), עיר בנפת אלכסנדריא באיטליא במקום אשר יתאחד נהר שטורה עם נהר אָרבה; לה היכלי חמדה לעשירי עם ומ"י 6,646, העוסקים במטוה משי ומטעי כרמים נותני היין הטוב. מלפנים נחשבה העיר לממשלה הריפובליקית בגינובה ונקרעה מעל גבולה ע"י דוכס סאבויא, קאַרל עמנואל III.

אוֹדֶה (Aude, קרי אָהד), נהר במערב צרפת. מוצאו מהרי פירינֵיאה (ע"ע) המזרחים (בגבה 2,377 מ'), הולך אל צפון דרך תהומות קרקניר (Carcanières—לעומק 500 מ'). משם הוא עובר במשעול צר בין סלעים רמים ונשאים באכה קילאַן (Quillan) ולימוּ (Limoux), אז יעבור בעמק מישור עד קרקסאן (Carcassonne) ואח"כ משמאל להתעלה הדרומית דרך יאֹר וואַנדר (Vendres) מזרחה, ואז יחלק לשני פלגים, האחד (הגדול) עובר בדרך ישרה עד השתפכו אל הים התיכון, והשני (מוסב שם Robine de Narbonne) בא מאחרי העיר נרבונה אל יאֹר סיגיאן (Sigean). אֹרך מרוצתו 208 ק"מ וערך 143 ק"מ (מפוילאַן והלאה) יצלח למעבר אניות.

הנוף אָהד (Aude), מתחלק לארבעה מחוזות: קרקסאן, קסטלנודאַרי, לימוּ ונרבונה. מזרחה לו יגבילהו הים התיכון, החוף שטוח באין נמל ומפרץ, אך יאֹרים אחדים לו ולאחד מהם (Sigean) יש הנמל „La Nouvelle"; דרומה לו יתנשאו הרי פירינֵיאה אשר זרועותיהם מזרחה עולות לגבה 1,231 מ'; צפונה לו מתנשאים „ההרים השחורים", חלקי הררי ציווינִיאה (ע"ע) ושיאם עולה עד 1,210 מ'. מ"ש $6,313_{24}$ קמ"מ, ומ"י 332,080. האויר שם חם אך ישונה לפעמים ע"י רוח צפונית-מערבית (Cers) קרה או ע"י סער מתגורר מפאת ים (Autan), החם בקיץ עד מחנק נפש עד כי ידמה לרוח סיראָקה (Sirocco—ע"ע). אדמת המישור היא אדמת סיד, פוריה מאד, חוץ מאדמת החוף, ששם יוציאו ממנה מלח הים וסאָדה (Soda). בנוף הזה יש הרבה ברזל ופחמי אבן ומעינות חמים למרפא נמצאים באַלה (Alet), שאמפאַן (Campagne) ועוד כאלה. בשדי המישור נוטעים עצי פרי, עצי זית וגפנים, שם היין הלבן הטוב (Blanquette de Limoux), גם עשתרות צאן ובקר וגדול אוזות מפוטמות ונחילי דבורים רבים מאד בנוף ההוא. העבודה רבה בבתי החרשת לאריגת צמר ומטוה משי ובשול יי"ש וכורי ברזל ומגזרות עצים, והמסחר רב מאד בתבואת האדמה, בפרי הגפן, פרי קיץ, יי"ש, מלח וברזל. מסלת-הברזל הדרומית עוברת בכל הנוף, מקצהו ועד קצהו.

אוֹדוּאֵין (Jean Victor Audouin קרי אָדוּאֶן), חכם צרפתי ויודע טבע בעה"ת. נולד 1797 בפאריז, וישקוד על חכמת הרפואה וידיעות הטבע. בש' 1833 היה מורה-ראש לידיעת טבעי הרמשים (Entomologie) אשר בהמוזיאום, ויסע למסעותיו לחקור את הנסבה למגפת תולעי המשי, ועל מיני עש היין אשר פרצו בראָשפֹאָר (Rochefort) ועוד טבעי רמשים משחיתים שונים. ויכתוב ספרים על חקירותיו אלה. מת 1841.

אוֹדוּאַרד (Olympe Audouard קרי אָדוּאַר), סופרת צרפתית, נולדה 1839 בוואָקליז (Vaucluse), אחרי אשר נפרדה מעל אישה (אחד הסופרים הנוטריונים) הרימה פעמיה לארצות אמריקה, מצרים, תוגרמה, סוריא וארץ יהודה, ותסע גם לארץ רוסיא, ופרי נסיעותיה היו המון ספורי אהבים, שבהם ספרה לדוֹר את מצב השכלת הארצות אשר עברה בהן. בסוף ימי מלכות נפוליון III החלה לכתוב ספרים על אודות עניני המדינה ועניני העם, כמו בעניני גירושין ומשפטי הנשים ותקוני משפטי האזרחים, אף השמיעה דעותיה במקהלות עם והמון רבה. גם בשנים האחרונות הוציאה ספרים אחדים לאור עולם.

אוּדוּלה (Uddevalla), עיר בשוודיא בנפת באָהוּס-לאֶן (ע"ע).

אוֹדיוֹמיתר (Audiometer), ע"ע סונומיתר.

אוֹדִיטוֹר (Auditor), מלה רומית והוראתה שומע או מקשיב. בענין המשפטים נקרא כן התלמיד הדן לפני רבו בקרקע, כלומר שאין לו מושב לכסא במשפט והוא מתלמד מן הדין או מן השופט; הרשות נתונה לו לשאת ולתת בדין, אבל דעתו לא תחד בין המחייבים או בין המזכים. — במשפט הצבא הוא הפקיד המלומד בעניני דת ודין, היושב על יד השופטים, ופקודתו לדרוש ולבקר ולחפש ולחקור אל פרטי הענין הבא לפניהם, מבלי אשר ישמיע דעתו לזכות או לחובה. אוד' כאלה גבוהים מעל גבוהים הם, לפי בתי המשפט שהם יושבים בם.

אוֹדִיטוֹר קַמֵּירֶה (Auditor Camerae), בממשלת האפיפיור נקרא כן השר הרביעי לו בעז המשפט, אשר על פיו יחתך משפט הכהנים בני היכלו ומשפט הגרים אשר יגורו ברומא, ולו הוגשו עצומות דברי הריבות אשר בעיר, אם לא נאותו בעלי הריב במשפט שופטיהם. מאז נגדעה זרוע האפיפיוֹר בממשלת עולם בטלה גם הפקודה הזאת ואיננה עוד.

אוֹדִיטוֹרְיָא (Auditorium), מלה רומית והוראתה: 1) אספת אנשים לשמוע דברי הדורש לפניהם בפומבי; 2) לשכה מיוחדת, אצל בתי מדרש המדעים, האקדימיות והאוניוורזיטטים והוא המקום הקבוע לאספת התלמידים להקשיב לקח ולשמוע בלמודים אשר יערכו לפניהם מוריהם הפרופיסורים; 3) אולם בה"מ הגבוהים, ובית ועד לחברת חכמים, אשר שמה יקראו לשמוע דברים מעניני היום, הנדרשים בראש-גלי, ובימי החג ימי-גנוסיא, או בעת אשר יאספו חברי האקדמיא, להעלות איזה חבר למדרגת דר' או לתת לו תאר הכבוד הראוי לו ע"פ גמר דעתם ומשפטם.

אוֹדִיטוֹרִיַט (Auditoriat), בש' 1797 בח' יאנ', במלוך ברוסיא פאול I, נוסד בית משפט הצבא לדיני ממונות וגם לדיני נפשות. בבית משפט הזה היה הגינירַאל-אודיטור יושב בראש הדיינים, ועל ידו עוד שני אודיטורים, סגנים, ומזכיר (Registrator), וסופר. המשפטים אשר מפאת רב-ערכם דרושים היו לבוא לפני הקיסר בעצמו, באו ראשונה לפני הגינ' אודיטור, לבחנם ולבקרם; אבל בש' 1805 (8 סיפט') פשט האודיטוריאַט את צורתו הראשונה, ויקבע חקים חדשים, המתאימים עם רוח הזמן החדש אשר נוססה אז בעולם.

אוּדִינֶה (Udine), עיר הראשה למדינה (אשר מ"ש $6,514_{78}$ קמ"מ ומ"י 528,559) וגם למחוז (שנחשב לפנים בגבול ויניציא ונקרא אז בשם Friaul) באיטליא, הנקראים בשם הזה. העיר בנויה בבקעה פוריה ורבת כרמים על תעלת רויאַ (Roja) המסתעפת מנהר טורה (Torre) וע"י מסלות קורמונס-ויניציא וא'-פונטיבה; נחלקת ע"י חומותיה ותעלתה לשתים: לפנימית ולחיצונה. רחובותיה צרים ועקלקלים. בטבור העיר מתנשאת מצודה, הבנויה (1517) על ראש גבעה נשאה, אשר לפנים היתה מכון שבת נשיאי הכהונה (Patriarchen) ואח"כ (בממשלת ויניציא) לבית פקודות העיר ועתה היא מעון לאנשי הצבא. גם נמצא

בעיר היכל שבו שכנו כבוד: האפיפיור פיאוס VI (1782), נפוליון I (1807), וויקטור עמנואל (1866). בחדר הכסא נמצאות תמונות כל נשיאי א' ובישופי עקילה (Aquileja) גם ציורי קירות מעשה ידי חרשי הצירים טיפולו (Tiepolo) וגיובאַני דא אודינה (Giovanni da Udine). בהיכל הנקרא ברטוליני (Bartolini) יש בית עקד ספרים גדול ומוזיאום המכיל קבוצת חפצים עתיקים זכרונות רומא, ציורים שונים מעשה ידי הצירים ההם ואסף מטבעות עתיקים. ברחוב העיר נצב פסל אלילת השלום שנקבע ע"י נפוליון I והוקם ע"י הקיסר פראנץ I, לזכר השלום שנעשה בקאמפו-פורמיאָ (Campo-Formio), ומצבת זכרון לוויקטור עמנואל בתבנית פרש רוכב שהוקמה 1883, ועוד פסילי שיש גדולים מאד. אך על כל שכיות חמדת העיר נעלה חצר הקברות לאצילים, הנקרא קומפה-סנטה (Campo-Santo), הנחשב לחצר הקברות היותר מפואר באירופה. מ"י אודינה 23,152, אשר רובם עוסקים בחרשת וסחר המשי הנפרץ שם מאד. העיר א' נזכרת במאה הי' לספה"נ בשם אוטינום (Utinum). בש' 1238 היתה ע"י הנשיא ברתולד (Berthold) לעיר בירת פֿריאול; 1420 נספחה לוויניציא. בעת ממשלת הצרפתים היתה לעיר הראשה בנפת פאַסאַריאַנה. יושביה היו הראשונים אשר התקוממו לאוסטריא אחרי המרד בוויניציא 1848 ויאכפו את חיל צבאה לעזוב את העיר ביום 23 מאַרט שנה ההיא. אולם 23 אפר' נאלצה לקבל עליה עוד הפעם מרות אוסטריא.

אוּדִינָט: 1) שאַרל ניקולס (Charles Nicolas Oudinot, קרי אודינאָ), דוכס ריגיו, אבי הארץ (Pair) ומרשאַל צרפת, נולד בעיר באַר-לי-דיק 25 אפר' 1767, ויתנדב לעבוד בחיל הצבא 1783, ואח"כ התחבר אל בעלי המהפכה (Révolution), ויהי 1791 לראש גדוד, וילך מחיל אל חיל עד כי 1799 הושם לשר צבא דיוויזיוני. במלחמה על יד ציריך שהיתה בשנה ההיא בין צרפת ובין רוסיא ואוסטריא נפצע אוד', ואחרי הרפאו נתעלה לראש שרי המטות ת"י מאַסינה (ע"ע), ואח"כ היתה לו משרה כזאת בצבא הנלחם באיטליא. 1805 הצטין במלחמת אוסטרליץ (ע"ע), ובש' 1806, 1807— במלחמות פֿרידלאַנד. אחרי שלום טילזיט (ע"ע) נשאהו הקיסר נפוליון למעלת רוזנים, ויתן לו נכסים לנחלת עולם. 1809 נהג את מחנה החלוץ ויך את חיל אוסטריא 19 אפר' על יד פֿפאַפֿענהאָפֿען ויועל הרבה לנצחון צרפת ע"י עבערסבערג (3 מאי) וביום 13 מאי הציב לו יד בווינה. במלחמה ע"י אַספערן (21, 22 מאַי) הצביא חיל הקורפס השני ובעד גבורתו ועז ידו אצל וואַגראַם (5, 6 יולי) נשאהו נפוליון למעלת מרשאַל ודוכס ויקבע לו הכנסת 100,000 פֿר' לשנה. 1810 העמיד חילו בהולאנד, ובש' 1812, בהחל מלחמת הצרפתים ברוסיא, היה הוא נציב ברלין ואח"כ למצביא חיל הקורפס השני. במלחמה ע"י פּאָלאָצק (17, 18 אג') נפצע פצעים אנושים, אך בח' נוב' שב ועמד בראש חילו ויך אחור את חיל לאמבערט הגינ' הרוסי ע"י באָריסאָוו, אך לשוא התאמץ להגן על גשר בערעזינאַ; לעמת זה הצליח לעיני נפוליון לכונן שתי מעברות ע"י הכפר סטודציאַנקה (26 נוב'), ויער כחו ולבבו לעצור בעד צבא רוסיא מעשות כלה לשארית חיל צרפת. בש' 1813 נלחם אצל בויטצען (20, 21 מאי), משם שם פניו לברלין, אך הוכה אחור מאת הגינ' בילאָוו ע"י לוקוי (4 יוני). כתם זמן שביתת הנשק יצא בראש חיל 75,000 איש, לעלות על ברלין ולכבשה, אך הוכה עוד הפעם מאת בילאָוו ע"י גראָסבערן (24 אג'), אז עמד תחת דגל נאַי (ע"ע) ואתו יחדו הוכה ע"י דענעוויץ (6 סיפט') ואח"כ במלחמת ליפסיא (16 אוקט'); שם הערה כחו ויעדור ע"י וואַכוי עם 2 דיוויזיות של החיל החרש, שומרי הראש, שנקרא בשם „הגאַרדה הצעירה". בשוב החיל אחור שמהו נפוליון בראש מחנה המאסף, אך חלה מחלה עזה בעת ההיא, וכמעט שב לאיתנו שב ויעמוד בראש החיל ונפצע (בפעם הכ"ג) במלחמת על ידי אַרסי-סיר-אָב (Arcis-sur-Aube). כאשר ירד נפוליון מכסא מלכותו שמהו לודויג XVIII בין שרי הממשלה וירימהו למעלת „אבי הארץ", גם נתו משרת שר הצבא על שכמו. במלחמת צרפת בספרד (1823) עמד בראש הקורפס הא', ואחרי מהפכת יולי (ע"ע) התפטר מכל משמרותיו ויחי חיי איש פרטי. 1839 שמהו המלך לודויג פֿיליפ (ע"ע) לראש לגיון הכבוד ובש' 1842 לראש בית החפשית לזקני אנה"ח (Hôtel des Invalides—פקודה זאת נחשבה לכבוד גדול בצרפת עד ש' 1883, שאז נתבטלה כלה), שם מת 13 סיפט' 1847. בעיר מולדתו באַר-לי-דיק הוצבה לו מצבת כבוד לזכר עולם. — 2) בנו בכורו וויקטור (Charles Nicolas Victor O.), דוכס ריגיו, נולד 3 נוב' 1791 בבאַר-לי-דיק, מש' 1809 החל לעבוד בחיל נפוליון I. בימי מלכי הבורבנים ערך וסדר את בית למוד הפרשים בעיר סאָמור (Saumur). אחרי מרד-יולי נסוג אחור מעבודתו לחיות חיי איש פרטי, אך בשנת 1835 שב לעבוד בצבא המלחמה אשר באלגיר (Alger) ויעל שם למדרגת גנראַל-לייטנאַנט. בש' 1842 נבחר לשבת בועד קריאי העם ויהי במפלגת המשכאילים. בש' 1849 הפקד לראש על החיל ההולך לצבוא על רומא וינהל את עניני המצור על העיר ההיא. א' היה חבר לועד דורשי זכיות העם ומתוקקי חקיו ויהי ממפלגת המתונים. 2 דיצ' 1851 כאשר השבית נפוליון III את חקי הריפובליקה הפקידוהו המחוקקים הנבהלים לראש על חיל-העם אשר בפאריז, על כן שמוהו בעלי ברית נפוליון בבית האסורים, אך בזמן קצר הוציאוהו לחפשי, ומאז והלאה עזב את עניני המדינה ויחי במנוחה על נכסיו אשר על יד עיר מולדתו. וימת 7 יולי 1863 בפאריז.

אוּדְיַנֵים (Audianer), ע"ע אודאוס.

אוּדְיֶנְץ (Audienz—הקשבה), השעה היעודה מאת המלך או אחד השרים הגדולים להקשיב לדברי הבאים לשחר פניהם.

אוּדְיֶנְצְיָא (Audienzia), בית משפט גבוה בארצות אמריקה הדרומית, להגיש שמה קובלנא על בתי הדינים הקטנים.

אוּדִיפוֹן (Audiphon) כלי שמע לחרשים, והוא מיקרופֿון (ע"ע), אשר אצל לוחו המתנופף צמיד פתיל ארוך הקשור לעץ בקצהו. החרש אשר עורק השמע בו בריא (ורק מפאת עור התוף כי נשחת או אוטם באזנו איננו שומע), ישים את העץ בין שניו, והמדבר אל המיקרופֿון כשהפתיל מתוח ישמע החרש ברור מלולו.

אוּדִיפְרֵידִי (Giulio או Giovanni Battista Audiffredi Cesare Aud.) חכם איטלקי, נולד 2 פֿיב' 1714 בסאורגיא (Saorgio) אשר על יד העיר ניצאַ. בעודו בימי נעוריו בא בחברת נזירי הדומיניקנים ויהי נזיר בבית המקלט אַלאַ מינירואַ (Alla Minerva) אשר ברומא, ומשגיח על אוצר הספרים היקר אשר בבית המקלט ההוא. מלבד זאת עסק הרבה בחכמת התכונה המעשית והלמודית ויתבונן תמיד אל מזורות השמים, ויצא לו שם כאחד הצופים והתוכנים הגדולים בדורו. מת ברומא 3 יולי 1794. כתביו בתכונה היו יקרים מאד וימצאו חן גם בעיני חכמי ארצות רחוקות, ורשימות ספריו אשר נשארו ממנו נכבדות הן בערכן לדברי ימי הספרות.

אוּדִיפְרֶט-פַּסְקִיֶר (Edme Arm. Gast. Audiffret-Pasquier קרי אָדיפֿרא-פאַסקיאֶ), חכם מדיני בצרפת, נולד בפאריז 1823 (הרכבת שם משפחתו היא מצד אביו הרוזן אודיפרי ומצד דודו שאמצו לו לבן הדוכס פאַסקיאֶ) למד תורת המשפטים ונשא משרה בעניני המשפטים לחיל הצבא, אך מש' 1848 והלאה השתמט מכל משמרות הממשלה. בימי הקיסר נפוליון III נחשב או' בועד הפרלמנט בין מתנגדי הממשלה, בהיותו במפלגת האורליאַניסתים. בש' 1871 נבחר בנפת אָרני אל בית הועד הלאומי וישב שם במחלקת התוך (Centrum) ויהי איש ריב להבונאַפארטיסתים. בש' 1874 נבחר לסגן נשיא הועד, 1875 לנשיא הועד, 1876 לנשיא הסינט. אך אחרי הבחירות החדשות מש' 1879, אשר רוב מנין הסינט ובנינו הוסב להריפובליקנים, הוסבה הנשיאות מאו' למאַרטיל (ע"ע).

אוֹדִירֶנָה (Audierne, קְרִי אָדִיאֶרן), עיר קטנה על חוף הים האטלאנטי בצרפת בנפת פִּינִיסטר (Finistère) מזרחה ממצר פּוֹן די רַאַן (Pointe du Raz) במקום אשר ישתפך הנהר גויאַן (Goyen). בה בית ספר לידיעת הימים והנהרות, ובתי רחצה בים, ואצלה חרבות ארמונות עתיקים. על ראש המצר יתנוסס מגדל-מאור. מ"י 1,627. מעבר השני להנהר גויאַן תחל לשון-הים הרחבה הנקראה כשם העיר „אודירנה", אשר חופה שמם ומסוכן למעבר אניות; משתרעת כקשת עגולה עד הגיעה אל הכיף פנמרש (Penmarch). סביבות המקום ההוא ימצאו מצבות ושרידי זכרונות עמי הקלטים. על החוף המסוכן הזה ימצאו לא לעתים רחוקות שברי אניות מנפצות אשר השליכם שם הים בזעפו. גרי החוף הם דיגים ומתפרנסים במסחרם בצמחי הים.

אוֹדְלֵי (Audley קְרִי אָדלי) עיר ברוזנות סאַפּוֹרד באנגליא בקרבת העיר סטאָק (Stoke). מ"י 11,205, ויש לה מכרה פחמי אבן וברזל וגם כורים להתוך ברזל.

אוּדֶן (Lucas van Uden), צייר אמן ומפתח פתוחים. נולד 1595 באנטוורפיא, וילמד ראשית חכמת הציור אצל אביו. אחרי כן למד מלאכתו מעצמו, ותומר לציוריו לקח ממחזות הטבע. אויר צח, עבי שחקים בהירים ומרחק נפלא, גם שדרות עצים, אשר השכיל לתארם יחד בסדר יפה וערך נכון, ונגוהות האור הזך השפוכים על ציוריו כללו את יפים, ויתנו ליוצרם פאר וכבוד. או' צייר מחזות-השדה בירכתי הציורים אשר לרובינס (Rubens) הצייר הנפלא, ויוסף להם חן ויופי, ורובינס גם הוא שפך רוח חן וחיים על ציורי מחזות-השדה אשר לאו', בתארו בהם בעלי חיים שונים. ציורי או' נמצאים בגענט ובבתי משכית ליכטענשטיין אשר בווינה ובמינכען, ושבעה ציורים נפלאים ימצאו ממנו בבית המשכית אשר בדרזדען. מת בש' 1672 או 1673.

אוּדנג (Udong), פלג נהר מיקונג בהודו (ע"ע).

אוֹדֶנַרְד (Robert van Audenaerd) מפתח פתוחים וצייר מהולל, נולד 1663 בעיר גענט. למד חכמתו אצל הצייר האמן קאַרלו מאַראַטי (Carlo Maratti) ברומא. ויעש פתוחיו מתמונות אשר שם לפניו מורהו וגם מתמונות: מנטיניא (Mantegna), דומיניכינו (Domenichino) ועוד אחרים. בש' 1722 שב לגענט עיר מולדתו, ששם הקדיש כל ימיו למלאכת הציור, וימת בש' 1743. בעיר מולדתו ימצאו ממנו המון ציורים נחמדים, המכלכלים בתוכם פתוחים נפלאים בכל אשר הורהו מורו ובטעם ציירי פלאמאנדיאה (ע"ע).

אוֹדֶנַרְדָה (Audenarde או Oudenaarde), עיר בבלגיא ע"נ שעלדע, במחוז פלאנדריא המזרחית, ע"י מסלת קורטריי-דינדירליוב (Courtrai-Denderleeuw), והתחנות גיסלאַן-גענט (Ghislain-Gent). בה מכונות למעשה בד וצמר גפן. בש' 1867 הוצבה בה מצבה מעשה ידי האמן המפאר גייפס (Geefs) למזכרת אנשי החיל ילידי העיר הזאת, אשר התנדבו להשאר עם הקיסר מאַקסימיליאַן (ע"ע) במקסיקה. בה מתנוסס בית מועצה מהלל מעשה ידי הגותים. העיר הזאת היתה בצורה לפנים. אור' נודעת למשגב בדה"י, בגלל המלחמה שהיתה בה 11 יולי 1708, אשר הפרינס אבגינום הסאַבואי יחד עם שר הצבא הבריטני מאלברו (Marlborough) הכו אז את צבאות הצרפתים אשר נהגו הדוכסים וואַנדאָם (Vendôme) ובורגאָן (Bourgogne).

אוֹדְרַן (Gérard Audran קְרִי אָדראַן), צייר אמן צרפתי ומפתח פתוחים. נולד בליאון 1640, וילמד מלאכת הציירים והמפתחים אצל אביו הצייר קלויד (Claude—נולד 1597, מת 18 נובימ' 1677). אחרי כן ישב שלש שנים ברומא, וישתלם שמה במלאכתו אצל הצייר המהלל קאַרלו מאַראַטי, ויעש לו שם בסמל תמונת האפיפיור קלמנס IX אשר תאר אותו מעשה ידי אמן נפלא. לודויג XIV מלך צרפת קראהו לפאריז, ויפקידהו למפתח פתוחים בחצר המלך. א' עשה פתוחים להציור הנפלא „מלחמות אלכסנדר הגדול" אשר צייר האמן המהלל ליברון (Lebrun), גם פתח לוחות רבים בתבנית ציורי רפאל, טיציאן (ע"ע) ועוד, ומעשה ידיו נודעים לשם עד היום בטוב טעמם ורוח החן השפוך עליהם. גם כתב ס' על אודות אברי האדם וסדר ערכם זה לזה. מת 26 יולי 1703. — אחיו קלויד (Claude A.) נולד בליאון 1641, מת 1684, היה מצייר ציורים נפלאים מקורות דברי הימים. — בני אחיו: בינואַ א' (Bénoit A.) ויואן לואיס א' (Jean Louis A.) למדו ממנו את מלאכת הפתוחים ויהיו מפתחים נפלאים.

ר' אוֹהב גר כנ' שמואל דוד לוצאטו, ע' לוצאטו.

אוּהֶלֶנְהָרְסְט (Uhlenhorst), פרור העיר האמבורג לפאת צפון על יאר אויסענאַלסטער, מ"י 8,722.

אֶוִיסְק (Evesk), הוא שם התאר הנתון לרב הראשי או להחכם הכולל שהיה מפקח על כל עניני היהודים באנגליא לפני הגלות הראשונה. ובש' ה"א לב"ע נמצאו בעיר לינקולין באנגליא שלשה אנשים נקראים בתאר אוויסק. וע' Annals S. London Jewry 1290, by J. Jacobs Esq. ולפי דעת הסופר יוסף יעקב'ס היו הם שלשת הדיינים אשר ישבו בבית דין לעת ההיא.

אָוֶוען, ד"ר יהושע פאַן אָוועָן, נולד בלונדון בש' תקכ"ו, היה מן המיסדים הראשונים לכונן ביה"ת ליהודים, היטיב מצב בית התלמוד תורה הגדול הנקרא בשם: „בי"ס חפשי לבני ישראל" (Jews Free School), ויהי סגן הפרזידנט לביה"ס הנז'. מת בש' תקצ"ח.

אוּוֶרְוִיק עיר-מחוזית באנגליא בפלך יאָרקסיר (Yorkshire), הנקראה בכתבים העתיקים בשם „Eoforwyc". היא העיר יאָרק (York). כן נזכרת העיר יאָרק בשם העתיק „אוורויק" בתעודות השטרות אשר כתובות היו לפני ש' 1290 בערי אנגליא, לפני גלות ישראל מארץ הזאת (הוציאם לאור הדפוס הח' מ' ד' דאוויס, לונדון 1888). בעיר הגדולה ההיא, ישבו ישראל זמן רב במנוחה, ויעשו עשר רב, גם היו ביניהם גדולי רבנים אשר שיח ושיג היה להם עם בעלי התוספות חכמי צרפת, בני דורם. אחד מהם הוא „רבי אליהו" (מובא בתוס' יומא כ"ז „פסקה ה"ר אליהו מאיבריוק", ובתוס' זבחים י"ד: „פסקה ה"ר אליהו מאברוויק"א סקדוש"). הוא היה הנבחר מאת המלך להיות אב בית דין ונשיא הכולל על כל יהודי אנגלטירא אחרי הנשיא הגדול ר' אהרן מאוורויק הוא יאָרק (Aaron of York) — הרב רבי נפתלי הכהן אדלר מביא בדרשתו על דבר רבני אנגליא (עמוד ע"ו), שהח' הד"ר-ברלינר מוציא מן כ"י של מרדכי בפרק השוכר, ששם נזכר ר' אליהו בן ה"ר משה מלונדרי"ש). הוא היה הנבחר בש' 1241 (ה"א א'), להיות חבר לפרלמנט היהודי בעיר „וואָרשעסטר", ואחרי כן הורמה עטרת הכהונה הגדולה מעל ראשו ונהדף ממצבו (ואולי נתן למות נפשו ונהרג על קדושת השם, ולזאת יקרא בתו"כ בשם „הקדוש" — וע' דברי הח' נפתלי הלוי בס' „תורה מציון" ח"א ניסן תרמ"ח עמוד י"ג).

אַוָּז (Avis), בהוראתו הכללית שם כולל לכל מיני עוף. ובתלמוד הונח על העוף הידוע, ונכתב: אַוז, אַווז; אַוזא, אַווזא (Gans, gęś, гусь). הוא ממערכת השוחים, ממשפחת בעלי השנים (Lamellirostres) מצוין בצוארו הארוך, בגדולו הממוצע, ברגליו העומדות במרכז גופו ובחרטומו העב והרחב, החד בחציו הקיצוני כעין שנים לחתוך בו את מאכלו. מין העוף הזה נפץ על פני כל הארץ, ביותר ימצא בירכתי צפון. האוזים שונים הם למיניהם: יש מהם ישימו בים ידם ויש בנהרות משכנם ורבים הואילו לשבת את האדם ויהיו לביתים. מאכלם שרצים שונים, זרעונים וצמחים רכים. בעופם ישמיעו קול המולה; ביציהם ובשרם טובים למאכל ומנוצתם הרכה יעשו כרים וכסתות. המינים היותר ידועים הם:

I) האוז הביתי (Anser domesticus, ובלשון התלמוד „קוקא", ע"ש צעקתו הדומה להברת אות ק'), עוף טהור נודע בשמנו ובטעמו הטוב, נמצא לרוב בכל ארצות אירופה והוא כמעט קנין הכרחי לכל יושבי הכפרים והחצרים, אשר יגדלו אותו בגלל בשרו הטוב מאד למאכל וגם בגלל נוצתו הרכה והלבנה — וע"י תחבולות שונות יפטמוהו וישמנוהו מאד. בימי קדם השתמשו בשומן האוז לרפואות ולתחבשת

וביחוד לחלי הצפדה (Skorbut). ריאת האוז היתה כ"כ ידועה ומפורסמת אצלם בתועלתה (ע"י תערובת סממנים אחרים, להאיר את העינים) עד כי היה אז למשל „האוז בזוז וריאת האוז בארבעה" (חולין מט). מלבד זה השתמשו אז בהאוז גם לדוש בו את התבואה (סנהדרין כ"ט:) גם העמידו לפעמים את האוזים לצופים ולשומרי העיר, להזהיר את העם בצעקתם בבוא אויב על העיר לילה (כתובות כ"ז), כי העוף הזה לקח משיחת עופות תשעה קבים וכמעט רגע לא יחשה, וע"כ היה האוז (קאקי חורי) מני אז משל לנשים (ברכות כ) וגם לשופטים מעותי משפט אשר ידברו דברים שאין להם שחר (גיטין ע"ג). — העמים הקדמונים הקדישו והעריצו את האוז ויכלכלו או' רבים בכבוד בהיכלי אליליהם. אצל היונים היה האוז קדוש להאלילה פרוזירפינה ולהאליל פריפוס ואצל הרומאים — להאלילה יונה בהיכלה במקדש הקפיטוליום. אלה האחרונים עוד הוסיפו לכבד את האוזים מאז הצילו את עמם וארצם מיד צר (כאשר יספרו דה"י), כי בהכות הגאַלים את חיל רומא (390 לפני ספה"נ) וילכדו את עיר המלוכה והנשארים נמלטו מפניהם אל מצודת הקפיטוליום, העריכו האויבים סוד לעלות אל המצודה בלילה עת יישנו השומרים העיפים מעבודת היום. ויהי בעלותם אל ראש מרומים, לא חרץ להם כלב לשונו, רק האוזים המקודשים ליונה, אשר כלכלו אותם גם במצור ובמצוק, רק המה לבדם נשאו קול צעקה. לקולם התעורר הגבור מאַנליוס משנתו ויזעק את העם אחריו ויםהרו אל ראש המעוז ויכו את הגאַלים אחור ויגרשום, ועי"ז הצילו גם את עירם ואת ארצם, כי נאותו הגאַלים אח"כ לקחת מאת הרומים משאת כסף וזהב ולשוב לארצם. מני אז הושם ברומא לחק ולא יעבור לכלכל בכבוד עדר אוזים מגנזי המדינה, ובכל שנה ושנה חגו להם חג, וישאו אוז אחד ברחוב העיר בהמון חוגג בשמחה ובשירים בעוד אשר הכלבים הוכו בעון אבותם, וכן היה עד כי שבתה רומא מהיות ממלכה. — חוקרי הטבע יתנו עדיהם כי האוז הוא מהפקחים שבעופות ומופתים רבים יביאו לאותות חכמתו והכרתו. ביחוד רבו הספורים על אהבת האו' למשוררים, למנגנים ולפילוסופים (אברמזיין, תוה"ט). אמניוס מרקולינוס מספר דברים הרבה מחכמות האוזים וביניהם גם זאת, כי בימי החום בנסעם מארצות הקדם לאירופה, עת יבואו בדרכם בסביבות הר טווירנס, מקום נשרים רבים שם יקננו, בפחדם מפניהם יקח כל אוז אבן בפיו למען אשר לא יוכל לתת קול גם אם יאלצהו לזה דבר גדול, וכה ימהרו לעבור במעופם את ההר ההוא ואחר יפילו את האבן מפיהם ויסעו לדרכם בטח. וחז"ל אמרו ג"כ „הרואה אוז בחלום יצפה לחכמה" (ברכות נ"ז). — האוז בטבעו הוא עוף המים, וע"כ עור הקרום שלו דק מאד, ככל עופות המים. אם יחזיקו את כנפיו ויגביהום למעלה לא יחדל האוז בעבור זה מלכת; לא כן התרנגול, כי אם יחזיקו בכנפיו יאסוף אליו גם את רגליו, יען כי מיתרי ארכבות הרגלים של האוז אינם קשורים ומחוברים כ"כ עם מיתרי הכנפים כאשר נראה אצל התרנגול. ארך כף רגלו ורחבו שוה. דרכו לשוב בערב אל שובכו, אך לפעמים יעזוב את ביתו ואת העיר וילן בשדות ובגנים (ביצה כ"ד, חולין ל"ח). — ה א ו ז ה ה ב י ת י ת תחל להמליט ביצים בח' שבט או אדר. אז תעשה לה קן מקש או מחציר יבש ותרפדהו בנוצת החזה. אחת לשני ימים תמלט. מספר ביציה לפי טבעה ושנותיה מן 10 עד 30. משך שבתה על הביצים הוא חדש ימים, על הרוב אך פעם אחת בשנה. להאפרוחים הרכים בגיחם מביצתם דרושה זהירות ושמירה יתרה במשך 14 יום מקור ולח וביחוד מגשם קר אשר מזה ימותו בנקל, יען כי על הרוב יצאו לאור עולם בהיות עוד חרף על פני האדמה. ראשית כלכלת האוזים הוא עשב, וע"כ המגדל אוזים יחוש לזאת אשר לא יחסר להם ירק עשב כי הוא מאכלם לנפשם. בראשית ימי האביב ירעום בנאות דשא. מלבד זאת יכלכלום עוד בשבלת שועל שרויה במים יותר מכ"ד שעות, בתפוחי אדמה מבושלים ובלולים בגרש שעורים, בשעורים מרוככים, גם חטים, קטניות וחטי תירס מרוככים או מבושלים יאכלו למעדנים ויעשו מזה פימה עלי כסל.

קהלת ב"י בפרעסבורג אשר באוסטריא-אונגריא יכבדו מדי שנה בשנה בחג מאַרטין (12 נוב') להוביל שי להקיסר עשרה אוזים לו ולמשפחתו. המנהג הזה עתיק יומין הוא וככד עתה לדעת מקורו ולבוא עד תכונתו. יש אומרים כי מוצאו מימי קארל IV (ע"ע), אשר כבד בזכות הזה את עדת ב"י בפרעס-בורג, על הביאם לו אוזים טובים, כאשר נקרה שם פעם אחת ולא מצא מה לאכול (בפשע בית פקודות העיר), ויש אומרים כי המנהג הזה הנהיג הקיסר פראַנץ II (ע"ע) בש' 1805, כאשר עבר פ"א לפני חלון איש יהודי בפרעסבורג, והנה ריח אוז צלוי נדף באפו, ויתאו מאד לאכול ממנו, ובראותו מה מאשר היהודי בכבוד אשר כבדהו, נדבהו לבו לכבד את עדת ישראל להיות לה מתן האוזים לבית הקיסר זכות עולם לדורותם. עוד כמה אגדות וספורים יסופרו על אדות המנהג הזה. כאשר נחלקה עדת ישראל בעיר ההיא לשתי מפלגות, אורתודוקסים ומתקנים, הכיר הקיסר את הזכות הזאת לראשונים, האוחזים במעשי אבותיהם, לאחוז גם במנהג הזה שבא להם מאתם בירושה.

II) א ו ז ה ב ר (A. cinereus), נמצא בקיץ לרוב באירופה התיכונה והצפונית, לפי הנראה הוא אבי האוז הביתי, אך יען כי הוא שבע נדודים ע"כ לא הצליח בגדולו כהאוז הביתי, גם שונה הוא ממנו בתארו, בצבעו ובטבעו, עד כי נהיה למין אחר (וחז"ל מנוהו בין העופות הטמאים גם אסרו לזווגו עם אוז הבית משום כלאים). כנפי האוז הזה מגיעות כמעט עד קצה זנבו, חרטמו קצר וצהוב כעין תפוחי זהב, רגליו צהובות מעט כמראה בשר, מראהו אמוץ ומראה גבו וצדיו כהה יותר, כרסו לבן, ביצי הזכר נראים מבחוץ ובמעלה בטנו והנקבה מטלת ביציה אך לעתים רחוקות. קומתו גבוהה מעט יותר מהאוז הביתי, אם כי נופל הוא ממנו בגדלו, גם מהיר וערום הוא יותר ממנו. משכנו בארצות אירופה ובסיביריא, באגמים ויאורים המכסים בקנה וגמא. בירחי תשרי חשון וכסליו יסע אל ארצות הנגב, ולא יעזוב את ארץ מולדתו עד אם יגרשהו משם השלג והקרח. מאכלו צמחי המים, עשב וזרעים. קולו הוא כקול אוז ביתי. בשר האוז הזקן קשה מאד. כפי הנראה יזקן האוז הזה מאד וכחול ירבה ימים. ואלה הם ראשי המין הזה: 1) א ו ז ה ש ל ג (A. hyperboreus), משכנו בצפון אירופה, אזיא ואמריקה הצפונית. רגליו וחרטמו צהובים כעין תפוחי זהב, ראשי כנפיו שחורים וכל גופו לבן כשלג, בשרו טוב מאד למאכל. 2) א ו ז ה ע ג י ל (A. Bernicla), משכנו ג"כ בירכתי צפון, ובחרף יבא עד חופי נהרות אשכנז. בהולאנד ואירלאַנד ילכדוהו וימיתוהו, ויובא חמרים חמרים לממכר אל ערי החוף בצפון אירופה ואמריקה. חרטום האוז הזה וראשו גם צוארו, אברותיו וזנבו שחורים; גבו, חזהו וכרשו אמוצים; בשרו טוב למאכל. לפנים האמינו כי האוז הזה לא יולד מזכר ונקבה אך יצא מנצני עץ צפצפה, הגדל על חופי ארצות הצפון וביחוד על האי פומונה (Pomona). האגדה הזאת מוצאה מהמאה הי"ד ואיש לא ידע מאין היא באה. 3) א ו ז ה מ צ ר י או א ו ז ה ג י ל ו ס (A. Chenalopex Aegypt.), מוצאו מארץ מצרים, ומשם כבר נפוץ על פני כל ארץ אפריקה. חרטמו ורגליו אדומות; לחייו, קדקדו וצוארו חומים; מצחו לבן; כנפיו לבנות ושחורות עם כתם ירקרק חרוץ, וכל גופו מנומר בשלל צבעים יפים מאד. ארכו יותר משתי רגל וגבוה בקומתו מכל אחיו האוזים למיניהם. מגדלים אותו ביאֹרי ארצנו להוד ולתפארת ויכלכלוהו כמו את בר האווא (ע"ע), אמנם יקצצו את ראשי אברותיו לבל יתעופף ויברח. 4) א ו ז ק נ ד י (A. Cygnopsis Canadensis), האוז הזה גדול הוא מהאוז המצוי, צוארו ארוך ויפה, חרטמו, ראשו וצוארו שחורים, גבו חום אמוצי, כרשו לבן וזנבו שחור. משכנו בקצה אמריקה הצפונית ובחרף יסע משם הנגבה במחנות גדולות. יושבי הכפרים בארצות הברית יגדלוהו במספר רב ויתנו לו היתרון על האוז הביתי שלנו, יען כי לא נופל הוא ממנו בשמנו ובשרו, ויפרה וירבה יותר ממנו. ההודזונים (ע"ע—הודזון) יהרגו מהם חמרים חמרים וימלחום

או יקפיאום על הקרח להיות למשמרת לאכלה. בארצות אירופה יגדלו אותו לפעמים ויכלכלוהו כמו האוז המצוי. 5) האוז השחור או האוז התרנגול (A. plutonius, Cereopsis novae Hollandiae), משכנו בהולאנד-החדשה (אוסטרליא) וגם יובא חי לאירופה. יצטיין מכל יתר האוזים במבנה גוו, הדומה בפרטים הרבה לתרנגול, ובחרטמו הקצר והעב אשר כלו צהוב כשעוה ושחור בקצהו. אוהב לגור ביבשה מבמים, אשר גם זאת תעיד עליו כי קרוב הוא בטבעו אל התרנגול. בשרו טוב מאד למאכל, אך לא יצלח לגדול ביתי.

III) אוז הים או אוז המים (łabędź, лебедь, Schwan, Cygnus), כולל מינים רבים ושונים מעופות השוחים, רבם טמאים, החיים על הרוב במי ימים ונהרות ונבדלים מאד מאוזי היבשה (עד כי אסרו חז"ל לזווגם זב"ז משום כלאים) בחרטמם הרחב והחד בקצהו, בצוארם הארוך והדק וברגליהם הארוכות, העומדות בשפולי גוום. האווזים האלה רבם ככלם עופות גדולים וכבדים, חיים חיי משפחה, שנים שנים, איש ואשתו. שוחים בגאון והדר אבל גם במהירות, ונאזרים בגבורה, ובלכתם למסעם יגביהו עוף במהירות נפלאה, יעופו ולא ייעפו. המינים השוכנים בחצי הכדור הצפוני רבם לבנים; אשר באמריקה הדרומית (C. nigri-collis) ראשם וצוארם שחור ומבריק, ואשר בחלק אוסטרליא (C. atratus) שחורים כמעט כמראה פחם וחרטמם אדום. כל האוזים האלה למיניהם נמצאים עתה בגני החיות באירופה. מהלבנים השוכנים בירכתי צפון יצטיינו: 1) האוז הגבן (C. olor) נקרא כן ע"ש הגבנונית אשר בשרש חרטמו הצהוב-אדום כעין תפוחי זהב, שני חרטמו חדות, ראשו וצדיו וגבנוניתו ורגליו שחורות, לעת זקנתו כל נוצתו תהפך לבן. ארכו יותר מן $4\frac{1}{2}$ רגל ורחבו בכנפים פרושות 8 רגל. עיקר משכנו הוא בארץ רוסיא התיכונה והצפונית. בארצות אירופה הרבה מגדלים אותם ביארים לפאר ולתפארת, כי האוז הזה נעלה על כל אחיו בטוב תארו ובמהלכו הנאוה; גם ימרטו נוצותיהם לכסתות. בסיביריא ימרטו מהאוזים המתים את הנוצות החזקות ויעשו מעורם המלא נוצות רכות אדרות לבנות ויפות אשר תלבשנה נשי עשירי עם. בשר האוז' הצעירים טוב למאכל, ובשר הזקנים הוא קשה וירכך לראשונה בחומץ. מכלכלים אותם בשעורים ובש"ש, בקטניות מרככות ובלחם ותפוחי אדמה מבושלים ובעתותי הקרח והכפור יאספום הביתה. האוז הזה יחיה חמשים שנה ולדברת אחרים יותר ממאה שנה. 2) האוז המזמר (C. musicus), בגדלו ובמראהו ידמה כמעט להקודם ויבדל ממנו בזאת שאין לו גבנונית וצוארו קצר מצוארו הוא. חרטמו צהוב אצל שרשו ויתרו שחור כמו רגליו. מראה נוצת הזקנים לבן כשלג. משכנו בצפון אירופה אזיא ואפריקה ועל חופי האיים אשר על הימים הצפונים, ימי הקרח. במסעיו יגיע עד נגב אירופה ואזיא הקטנה וגם עד צפון אפריקה. מאכלו שרצים וצמחי המים. בארץ רוסיא מגדלים אותו בנהרים וברכות כמו האוז הגבן. — האוז הזה נפלא מאד בקולו הנחמד והנעים המצלצל בקול פעמוני כסף. חכמי יון ומשורריה דברו נכבדות באוז הזה וזמרתו, ומהם ומספוריהם נתפשטה האגדה הידועה בכל לשונות העמים, כי עוף אחד יש בברכו הים אשר יקדם פני המות ברננה ובזמירות יריע לו. — 3) אוז ביביקי (C. Bewickii) דומה כמעט בכל אופן לאוז המזמר אך קטן ממנו הרבה. — 4) אוז קטן (C. demensus) משכנו במרחקי פאת נגב וימצא אצל מצר התקוה הטובה במחנות גדולות לרבבות במספר. בשרו שמן עד להפליא וריחו כריח שמן דגים כי יאכל דגים הרבה מאד עד כי בלכתו יקיא לפעמים מקרבו מהדגים אשר בלע. בעת שהוא שוחה יטבע במים עד ראשו ואמנם הוא ממהר לשחות יותר מדגים. דארוין (ע"ע) התבונן אל האוז הזה באיי פאלקלאנד ויאמר כי בהיותו טובל במים תהיינה לו כנפיו לסנפירים ובלכתו על היבשה אז כנפיו לו לרגלים קדומות. — 5) האוז היפה, משכנו בירכתי צפון על חופי האיים ביחוד על איי איסלאנד וגראנלאנד ובכל חופי נארווגיא, אך ביותר בפאת צפון הרחוקה. בנורדלאנד ובפיניאורק ימצא למרבה וכעוף ביתי יתשב שם. כי הסכין שם עם האדם ובו יבטח לבו, אף אם מטבעו הוא ירא וחרד לקול עלה נדף. בחרף יבאו המונים המונים ממנו אל האי איסלאנד, ולעתים רחוקות יעופו עד ארץ אשכנז. — בכל העופות השוחים אין גם אחד בעל נוצות יפות כמוהו. חרטמו ירקרק ורגליו ירוקים-אמוצים, חזהו וכרשו שחורים או ממראה חום-אמוין-שחור עם קוים צהובים יפים, כנפיו לבנות וגבו שחור-אמוצי ומנומר בכתמים צהובים ושחורים. הוא יחליף נוצתו שתי פעמים בשנה, גם ימרוט נוצות חזהו לרפד בם את קנו, ובגלל נוצתו זאת הטובה והרכה מכל נוצות בעלי הכנף (עד כי ק"ג אחד ממנה ישפיק לעשות כר גדול) מהלל הוא בכל הארץ. מנורווגיא ומאיי איסלאנד ופיראֶה יוציאו שנה שנה מהנוצות האלה אלפי ליטרות למסחר. ארכו שתים רגל, מאכלו דגים, סרטנים ושרץ המים, ויעמיק לטבול במים עד 20 מ'. 6) אוז ההוד המלך (C. spectabilis), משכנו ג"כ בירכתי צפון, דומה בכל אופן להקודם ונבדל ממנו רק בזה, שחרטמו ורגליו צהובים אדומים וטובל במים בעזרת כנפיו יותר ממאה מ' לעומק. — העמים הקדמונים יחסו לאוז הים סגלת הנבואה וצפית נסתרות וע"כ קסמו בו להגיד האותיות לאחור. היונים העריצו והקדישו אותו לאלילם אפולון (Apollo) והגרמנים הקדמונים דברו עליו נכבדות בספורי הגדותיהם ויטפלו עליו הזיות ופלאות והבלים הרבה (ע"ע סרני).

אוּזֶגוּהַ (Usagua או Useguha), ארץ פוריה במזרח אפריקה, מערבה לחבל הים, אשר ממול האי זנזיבר (Zanzibar), קמה בש' 1884 למקנה לחברה אשכנזית, אשר תקעה יתדותיה באפריקה המזרחית, ובש' 1885 הובאה בצל ממשלת אשכנז. יבול אדמתה: חטי תירס, פולים, יערות דב"ש ובננים (Bananen) למכביר, ואף שהארץ נושבת במקומות אחדים, בכל זאת עוד נשארה אדמה הרבה הראויה לעבודה. העיר הראשה היא סמבמבני (Simbamwenni) בעמק אשר כלו משקה; מוקפת חומה ומגדלים בצורים ומ"י 5,000.

אוּזַגָרָה (Usagara), מדינה גדולה באפריקה המזרחית תחת קו המשוה מערבה לחוף ארץ זנזיבר, רכתי רכסי הרים וגבעות. לדרומה היא מתנשאת בגובה 2,000 מ' ע"פ הים והתיר האנגלי לאסט מצא גם בין רכסי הריה הצפונים ראשי הרים אשר יעלו לגבה 2,400 מ'. הנהר הראשי בה הוא נהר וואמי אשר ישתפך הימה בקרבת ארץ זנזיבר. מזג אוירה במקומות הגבוהים הוא קר ולח. המקומות האלה נודעים כטובים לבריאות אנשי אירופה, אך לעומת זה במקומות השפלים והנמוכים, אשר בעתותי הגשם ימלאו בצים ואגמי רפש, תשלוט מחלת הקדחת לעתים לא רחוקות ותשים שמות באדם רב. אדמתה בכלל דשנה ופוריה, רטובה כלה מנהרים ויאורים המכסים פניה. יערים עבותים רבים יפארו הדרה ובמשך העת יוכל מסחר העצים משם לאירופה להביא ברכה רבה לתושביה. יושבי חבל הארץ הנושבה, אשר תקרא בשם וואזגרה (Wasagara) יעבדו את האדמה ויוציאו ממנה חטי תירס, דחן, פולים, מאניאק ובננים למכביר. הנסיונות החדשים הראו לדעת כי גם עץ הגפן ורבים מעצי אירופה יצליחו שם בגדולם, וכן גם תפוחי האדמה, השפון והחטה; בעמקים השפלים ימצאו מקומות רבים המכשרים לגדול קנה הסוכר והצ"ג ועץ הקהוה ויתר צמחי הארצות החמים. ויען כי אין שם הצרעה הנמצאה ברוב ארצות אפריקה ע"כ טובה הארץ גם למקנה צאן ובקר. הרי פומבא אשר בפנים הארץ טובים למכרי ברזל. עפ"י דברי הברית מש' 1884 ע"י קארל פיטרס היתה הארץ הזאת עם כל סביבותיה: מחוזות נגורו אוגוה ואוקמי לאחוזה לממשלת אשכנז, ומזה נתיסדה חברת האשכנזים יושבי מזרת אפריקה אשר תחתור עתה בכל עוז להתפשט שם וליסד שם במשך העת ממשלה חדשה.

אוּזֶדֹם (Usedom), אי במקום שפך נהר אֹדר (Oder — ע"ע) הימה, ארכו לערך 45 ק"מ ורחבו לערך 22

ק"מ, מ"ש 408 קמ"מ, ומ"י 30,000. שפך נהר הפענה (Peene) בקצהו המערבי יפריד אותו מן היבשה, והסווינה (Swine) בקצהו המזרחי — מן האי הקטן וואָלין (Wollin), ויחדו מבדילים שני האיים האלה בין ההאַף (היאֹר) הפומירני (Pommersches Haff) והים הבלטי או הים הקדמוני (Ostsee), גם כוללים הם את המחוז אוזדום-וואָלין במחוז שטעטין בפלך פומירניא. בקצהו המערבי ימצאו באי אוז' מפרצים רבים, הנקובים בשם „אַכטערוואַסער". מאחרי ערמות חול ימים (Dünen) נמצאת אדמת נתר לבן, המתנשאת במקומות אחדים לגבעות הנושאות בקצה דרום האי יער עצי אשכרוע (Buchen) ומעל ראשיהן נשקף מחזה נעים על פני הים והיבשה והיאֹרים הרבים הנמצאים על האי הזה, אשר יוכל להתחרות ביפיו את האי ריגען (ע"ע). לגבעות כאלה יחשב ההר שטרעקל (גבהו 47—48 מ'), הר אמנה (Glaubensberg), אשר אצלו עמד לפנים המקלט פודאַגלה, ההר גולם (Golm‚ 52) אצל העיר סווינעמינדה והר קיקל אצל בענץ (Benz). האי בכללו הוא ארץ מישור עם אגמים רבים, בצאות וגבאים, אדמת שרפה (Torf) ונאות דשא, אך גם הרבה שדה ניר פורה, ביחוד בעברו המערבי, בעוד אשר בעברו הצפוני הוא ארץ ערבה וציה עם תלי חול שפלים לעבר הים, אשר יפרץ בם לפעמים. יושביו המה עובדי אדמה, רועי מקנה, צודי סלתן (Hering), ספנים, סוחרים, מנהלי אניות אל החוף (Lotsen) ומאספי אבן אלקטרון, הוא אקרח (Bernstein).

העיר אוזדום נמצאת על האי דרומה מערבה ע"י מסלת דוֹתעראָב-סווינעמינדה והעוברת את קצה דרום האי מן הקצה אל הקצה, שוכנת על ירכתי מפרץ המחבר עם ההאַף הקטן (בקצה מערב האי) ע"י נחל קאֶהלע. היא עיר ישנה מאד, כי עוד בש' 1128 הקהיל שם הנסיך וורטיסלאוו I את בני עמו ויביאם בברית הדת הנוצרית. מ"י 1,825 עובדי אדמה ודיגים. נכבדה ממנה העיר הראשה סווינעמינדה, שהיא מושב פקודות המחוז, ונודעה למקום מרחץ, ככפר הערינגס-דאָרף אשר בשכונתה.

אוזדם (Karl Georg Ludw. Guido Graf v. Usedom), רוזן ושר מדיני בפרוסיא, נולד 1805 בעיר העכינגען, ויגדל בבית הוריו על האי ריגען, וישקוד על דלתות בה"ס והמדרש אשר בערי גרייפסוואלד, גאֶטינגען וברלין, וילמד חכמת המשפט וידיעת הנהגת הממשלה (-Staatswissen schaft), ובש' 1830 נשא משרה בלשכת המשפטים אשר בעיר ברלין. כשנתים ימים אחרי כן עזב את משמרתו ויסע לארצות צרפת ואנגליא ואיטליא העליונה ואת עתותיו הקדיש למדעים וחכמת חרשים. בש' 1835 היה למזכיר אצל ציר פרוסיא היושב ברומא, 1844—45 היה עוזר שר הפנים בממלכת פרוסיא ופקודתו היתה—לערוך ולסדר הנהגת מעמד המדינה, ואחרי כן הורם להיות ציר מיוחד ברומא. בש' 1848 ישב אוזידם כח' אפר' בין מלאכי אגודת אשכנז בפ"פ דמיין, וישב אל משמרתו רומאה בש' 1849, אך בש' 1850 נקרא משם לזמן קצר ברלינה לכריתת ברית השלום בין ממלכות פרוסיא ודניא. בש' 1854 התפטר ממשמרתו בעיר רומא. 1855 הלך במלאכות מדינית ללונדון, ויחי אחרי כן שנים אחדות חיי איש פרטי מבלי התערב בעניני המדינה. בש' 1858 הכירו עוד הפעם מקומו באגודת מלאכי הברית בפ"פ-דמיין; 1863 הרימו מלך פרוסיא למעלת רוזן, ויתן על שכמו משרת ציר מיוחד בחצר מלך איטליא בטורין — שם הראה רוב חכמתו וערמתו בעניני המדינה, בקחתו חלק בשאלת ויניציא ורומא, ועמלו ותחבולותיו עמדו לו לכרות ברית בין איטליא ופרוסיא. המזמה אשר יעץ הרוזן אוז' עם שר הצבא האיטלקי לאַ מרמורא (La Marmora—ע"ע): כי צבאות איטליא ופרוסיא יפרצו בווינה בירת אוסטריא ויבקיעוה אליהם, גלה השר לא מרמורא בש' 1868 בשערים, ויעורר בזה חמה וקצף רב על אוז' ועלילותיו. בש' 1869 התפטר א' מעבודתו הכבדה, 1872 היה זמן קצר מנהל ראשי (Generaldirektor) לבתי המוזיאום אשר למלך פרוסיא, ושארית ימיו בלה בחצרותיו ובנכסיו אשר לו בפומירניא, וימת 22 יאנ' 1884 בסאַן-רעמא. מלבד המשרות הגדולות והנכבדות אשר נשא על שכמו בהליכות המדינות, היה גם חבר הפרלמנט בבית השרים כל ימי חייו.

אוזהר (James Usher), קרי אֶשאֶר, נודע יותר בשמו אוסיריוס (Usserius), אחד מבחירי חכמי הדת האנגלים במאה הי"ז לספה"נ, נולד 4 יאנ' 1581 בדובלין להורים פרוטיסתנתים. כשרונותיו הנפלאים נגלו במלחמת הדת אשר נלחם עם הקתולים בכתב ובפה, וע"י זאת מצא חן בעיני יאקוב I מלך אנגליא ויפקידהו בש' 1607 למורה הדת בבית מדרש החכמה בדובלין, ובש' 1625 הרימו למעלת ארכיבישוף באַרמאַה (Armagh) אשר באירלאנד. גם היה חבר לסוד המועצה, ויוסף לחבר ספרים נגד הקתולים, ובספרי תוכחתו התאמץ להראות כי מושגי תורת הקתולים הקדמונים ונמוסי הכנסיה העתיקה לא היו שונים כל כך מלמודי קאַלווין החדשים. על פי דעותיו אלה התנגד גם למושגי כנסית האנגליקנים, אשר העריצו את בישופיהם ויט אחרי שטת הפריסביטרים (Presbyterianer—ע"ע). אך מאשר דבקה נפשו אחרי מלכי בית שטואַרט ויהי נאמן לקארל I, עזב את הכת הזאת והרוזן אוענטוואָרס (Wentworth) מסטראַפורד (ע"ע), והכהן לאַהד (Laud) אלצוהו בש' 1635 לקבל את הארכיבישוף מקאֶנטרבאֶרי (Canterbury) לכהן-הראש על הכנסיה הפרוטסתנטית באירלאנד. כאשר פרץ המרד באנגליא ושאָטלאנד, והקתולים האירלנדים קשרו קשר על מלכם, אבדו לאֶ' תבואותיו והכנסותיו וגם אוצר ספריו הגדול (הפרלמנט השיבהו לו אחרי כן), ויסע לאנגליא בש' 1640. ובש' 1647 השיג משמרת מטיף בלונדון ויהי מאוהבי קארל I האמלל וידידיו הנאמנים עד מות האחרון בידי הורג. בש' 1655 עזב את משמרתו, וימת 20 מארט 1656 ברייגעהט (Ryegate); באחת האחוזות של רוזנת פיטרבאָרה (Peterborough), מיטיבתו ואשת חסדו. בניו ירשו ממנו את אוצר-ספריו היקר אשר בו נמצאו 10,000 כרכים המכילים ספרים וכ"י שונים, האוצר ההוא בא אחרי כן לבית מדרש החכמה בדובלין בירת אירלאנד. מחבוריו הכי נכבדו: ספרו „Britannicarum ecclesiarum antiquitates" וס' „Annales Veteris et Novi Testamenti" ונדפסו פעמים אחדות. גם בשנות 1847—64 נדפסו כל חבוריו ותולדות ימי חייו בי"ג כרכים.

אוזוס-פרוקטוס, ע"ע קנין פירות.

אוזוקומא (Usukuma), ארץ במזרח אפריקה, העומדת תחת קו המשוה, בין ניאנצה (Nyanza) ובין אוניאמוויזי (Unjamwesi).

אוזוקפיא (Usucapio), משפט „החזקה" ע"פ חקי רומא העתיקים אשר הקימו משפט הקנין לאיש המחזיק בחפץ או בנכסים זמן ידוע ככל הלכות החזקה לקרקעות ומטלטלים שהיו נהוגים אצל הרומאים. החזקה הזאת נכללה אחרי כן בתורת הקנין הקם לאיש באריכות או בהמשך הזמן (longi temporis possessio), וברבות הימים הונח השם הזה על כל קנין וחזקה. ע"ד המשפט הזה לפי דעת בעלי התלמוד, ע"ע „חזקה".

אוזורמה (Usuramo), ארץ הרים ובקעות בחוף המז' אשר לאפריקה התיכונה, דרומה לזנזיבר, עם הנמל הנקרא דר-אֶת-סאַלם (Dar-es-Salam). ע"פ דברי הברית מן 19 דיצ' 1885 היתה או' לאחוזה לחברת האשכנזים אשר למזרח אפריקה. בקרבת הים היא ארץ מישור ובמקומות השפלים מלאה בצות ואגמי מים, ורק המקומות אשר במורד הגבעות זרועים ומיושבים; ולעמת זה פנימית הארץ הגבוהה הרבה מחבל הים כלה מלאה שדי תנובות ועצי פרי; הכפרים בנוים ביערי עצי קאָקוס, המכלכלים את כל יושבי המקום. — בעת הגשם (ע"ע אזור החם) יכסו המים את כל העמקים, אך בעת החרב תאבל הארץ ותצמא למים.

אוזורפציא (Usurpatio), בטול הקנין הבא ע"י החזקה (ע"ע אוזוקפיא). בעת החדשה הונח השם „אוזורפציה" על גזל-משרה בכח הזרוע ולקיחת קרנים בחזקה; הדחת המושל משאתו וירושת ממשלתו על ידי מהפכה

מדינית; הפרת ברית הממלכה או בטול תורת המדינה ויסודותיה. ה„אוזורפציא" תשים קץ לחרות העם ותגזול משפטיו וחרותו. המושג המתנגד אל אוזורפצ' והפוכו הוא „הליגיטימיות" (Legitimität—ע"ע) שבאורו: המשרה הבאה בכח זכות אבות, או תורת המדינה. האוז' תשוב ותהיה לממשלה על פי החק והנימוס, אם יכיר העם לטובה את משפט תופש הממשלה ויתן הסכמתו עליו בלי כל כפיה ואנס צדדי. כל עוד שלא תבא הסכמת העם על תפישת הממשלה נחשבה האוז' כגזל משפט, ואין לה כל תקף ועז בדברים שבין עם לעם ובין ממלכה לממלכה.

אוזטנים (Ausetani), שבט קדמון מעמי האברים אשר ישבו בגליל Hispania Tarraconensis בספרד. העיר הראשה נקראה אוזה (Ausa) ועתה מוסבת שם וויטש (Vich).

אוזי (Usy), שם נהר דניפר בל' תוגרמה.

אוזיגה (Usige), חבל ארץ על גבול מדינת קאנגה מזרחה לקצה צפון יאור טנגניקה (Tanganjika).

אוזל: 1) הבן הששי מי"ג בני יקטן אשר היה מושבם ממשא באכה ספרה הר הקדם — ומאלה נפרדו הגוים בארץ אחר המבול (בראשית י. כ"ז והלאה). — 2) העיר צנעא (Sana—ע"ע) אשר בארץ תימן (Jemen), והיהודים היושבים בה קוראים לה בשם אוזל (כן תרגם גם ר"ס גאון וכן גם דעת בעל „ארץ קדומים" וע' אבן ספיר לרי"ס ח"ב צ"א).

אוזמאיטה (Usmaitensee), הגדול ביארי קורלאנד (ברוסיא), ארכו לערך 15 ורחבו 4 והקפו 37 ק"מ, עמקו ברב המקומות 12 קומות. 12 נחלים ישתפכו אל תוכו ודרך התעלה אירבה (Irbe) ישלח את מימיו אל הים הקדמוני (Ostsee). בתוכו 4 איים, והגדול בכלם האי הנקרא בשם „גבעת הדגים" (Fischholm), ומשנהו לגדל „אי מוריץ" (Moritzinsel), ע"ש הגראף מוריץ מסכסוניא, אשר הואיל להתבצר שמה עם 300 אנשי חיל בש' 1727, להתחזק לעמת חיל רוסיא, וישפוך עליו סוללות, ויקרא האי הזה על שמו.

אוזמברה (Usambara), חבל ארץ הקרוב לשפת הים, מצפון לתחתית הנהר רופו (Rufu) ממז' אפריקה, במעלה 5 לר' הדר'. היא אחת הארצות היותר יפות שם, בתוכה הרים בעלי ראש עגול ככפה, נפלאים במראיהם מאין כמוהם, ויערים גדולים אשר עציהם מתנשאים עד 60 מ' לגבה, ובכל זאת העם היושב בה עם דל מאד. העיר הראשה נקראה פוגה (Fuga). ביום 19 יולי 1885 קמה למקנה להחברה האשכנזית אשר לאפריקה המזרחית.

אוזנגן (Usingen), עיר בפרוסיא בפלך וויסבאדען, ע"נ אווה על יד הדרך ההולכת מהאמבורג לאיילבורג. בה סמינריום למורי בתי ספר, בית ספר ריאלי, בתי אריגת צמר ועבוד עורות ומ"י 1,900. בש' 1362 באה העיר תחת יד ממשלת נאסוי. הארמון אשר נבנה שם בש' 1362 ונשרף בש' 1873, היה מושב נשיאי בית נאסוי-אוזינגען, המשפחה אשר ראשיתה היתה בש' 1659 ואחריתה באה בש' 1816.

אוזניום (Decimus Magnus Ausonius), הנעלה במשוררי רומי במאה הד' (לספה"נ), נולד 310 בבורדיגאלא (היא בארדא—Bordeaux) ובשבתו בעיר מולדתו יצא שמו למרחוק ועד לפני הקיסר וואלינטניאן (Valentinian) הגיעה תהלתו, עד כי הואיל הקיסר לקחת אותו למורה לגרציאן (Gratian) בנו. כאשר הגיע הבן למלוכה זכר את מורהו לטוב ויפקידהו לנציב על גליא. אחרי אשר נרצח גרציאן ישב לו או' על נחלת שדהו אצל בורדיגאלה וישקוד בכל אות נפשו על עבודת הספרות עד יום מותו בש' 395 (ולד"א—392; כן לא נתברר לסופרי דה"י אם היה נוצרי או ע"א). או' הרבה חזון בשירים על כל ענין, אך הנשגבים בהם הם עשרים שירי נאות שדה (Idyllia), אשר אחד מהם, נקרא „מוזלה" (Mosella—הוא ספר שירים על הדר המחזה בבקעת נהר מוזל). אמנם נכר רפיון הרוח בשיריו, כאשר בכלל ככר שחו בנות השיר בשפת רומא בדור ההוא, אך לעמת זה הצטין בלשונו החדה ושפעת נאומיו ומערכת חרוזיו.

אוזנים או אוסנים (Ausoni), נקראים העמים שוכני איטליא התחתונה, ובפי המשוררים נקראו כן כל האיטלקים בכלל, ולכן גם ארץ איטליא תקרא לפעמים בשם אוזניא (Ausonia). וחז"ל קראו את יון בשם „אווסוס" ותובל (אבי כל גויי יון) בשם „אוסניא" (ב"ר רפל"ז, ירוש' פ"ק דמגילה, וע' ע"מ לרשל"ר). — אוזניא הוא גם שם הכוכב הס"ג בכוכבי הלכת הקטנים (Asteroiden) הנמצאים בין מזל צדק (Jupiter) ומאדים (Mars).

אוזנס (Usance אשכ' Usanzen, מנהג), הם המנהגים הנוהגים בעניני המסחר, למשל בבחינת טיב הסחורה, זמן מסירתה ליד הקונה, משך זמן ההקפה (Kreditfrist), חשבון הטארה (Tara—ע"ע), ובזמן שלא הותנה תנאי מפורש בין הקונה והמוכר בענינים ההם, הולכים לפי המנהג. באשכנז ואוסטריא-אונגריא מקובלים רק המנהגים שאינם מתנגדים לספר חקי המסחר. על האוזנסים יחשבו גם מנהגי שטרי חוב (Wechsel-Uso), שזמן פרעונם נקבע לפי המנהג (a uso), ושטרות כאלה נקראים שטרי-אוזא (Uso-Wechsel). זמן פרעון שטרי אוזא במקום שנוהגים שונה לפי מנהג מדינה ומדינה, מזמן 15 יום עד 3 חדשים; בארצות ממשלת בריטניא משתנה זמן הפרעון לפי מנהג הארץ ששם נכתב השטר: לחדש אחד, לשנים ולשלשה חדשים. זמן האווזה יחשב ברבי הארצות בשטרות ממשכים (Tratten), מיום „הראיון" (a vista), ובמדינות שקבלו עליהן חקי צרפת — מיום הכתיבה (Dato), אם לא נכתב בפרוש זמן אחר. יש שכותבים שטרות גם על זמן שני אוזי (a doppio uso), אוזה ומחצה וגם לחצי אוזה.

אוזנסה (Usinsa), חבל ארץ באפריקה תחת קו המשוה בין יארי ניאנצה ואוניאמוויזי (Unjamwesi), מושב גוי חרוץ ועושה בכל מלאכה, תחת ממשלת נשיאי ראש (בלשונם Mteme). את אדמתם יעדרו במעדר, כי עוד לא ידעו את המחרשה, ומהם סוחרים המוליכים מלח, אגוזי אדמה, קרנות שן ועבדים אל מזרח סודאן (Sudan), אל חוף סואהילי ואל זנזיבר.

אוזנר (Herm. Karl Usener), פילולוג אשכנזי, נולד 1834 בעיר ווילבורג אשר ע"נ לאהן ולמד בהיידלבערג, מינכן, גאטינגען ובונה. בש' 1858 היה לסגן (Adjunkt) בגימנאזיום יואכימסטאל (Joachimsthal) בברלין, אחרי כן היה למורה ראש בבערן, בגרייפסוואלד ובבונה (Bonn). מאמריו וחקירותיו נדפסו בספרי השנה לפילולוגיא שי"ל ע"י פלעקאייזען ובמוזיאום הרהייני (Rheinisches Museum) וגם בספרים מיוחדים.

אוזפטים (Usipier או Usipeter), הם עם אשכנזי אשר ישב לפנים במערב ארץ אשכנז וברח מארצו מחמת יריביו ויסע לארצות הגאלים והבלגים אשר על חוף נהר רינוס השמאלי בשפלתו. שם התנכל להם יוליוס קיסר בערמתו ויכם בש' 55 לפני ספה"נ, אז שב העם הזה על עקבו לחוף הנהר ההוא הימני, שם פגשום הזוגמברירים (Sugambrerer) ויקדמו בכבוד את פניהם יחד עם הטינקטירים (Tencterer) בעלי בריתם, וישבו אתם על יד הנהר ליפע וישתתפו אליהם במלחמתם עם הרומאים. מימי הקיסר אספסינוס גורשו משם ויאחזו במקומות אשר על יד הנהר קינציג (בבאדען) ופולדא, ובמאה הג' לסה"נ התבוללו בין האלמנים (Alamannen), ויהיו אתם לעם אחד.

אוזרקוב (Ozorków), לפנים כפר במחוז לענטשיצקי, פלך קאליש, ע"נ בזורא, היתה לעיר בש' 1816. מ"י: 10,376, העוסקים במסחר ובחרשת המעשה וביותר בארג הצמר. בה שני בתי כנסיות ליהודים. בסביבות העיר יש הרבה אדמת שרפה (Torf), אשר בה ישתמשו להסקה בבתי החרשת ובמעונות התושבים.

אוזשרוב (Ożarów), לפנים כפר אשר נקרא בשם וויש-מאנטוב (Wyszmantów), כעת עיר במחוז אפטא, פלך ראדום, רחוקה שתי פרסאות מאפטא. מ"י 2,260. סביבותיה מקום מחצב אבני גיר ואבני סיד.

אוחטיוס (Uchatius), פראנץ, מחורי אוסטריא, שר צבא הרגלים ותכם הגזרה והבניה, נולד ש' 1811

בטהערעזיענפֿעלד, ובש׳ 1829 נכנס לביה״ס אשר לשרי הצבא בחיל השני להרגלים, מש׳ 1841 והלאה הלך מעלה מעלה עד כי היה לראש שרי הצבא. הכמתו בחרשת המעשה נודעה מש׳ 1856, כאשר המציא אז להכין ברזל-עשת (Stahl), הנקרא על שמו, בקחתו ברזל פשוט ויתיכהו ויפזרהו לאבק דק, ויבזור עליו אבק ברזל השפאט, ואח״ז שב ויתיכהו לאחדים, ואף כי לא מצאה המצאתו זאת מהלכים בגדולות, אך כשרונו נגלה אז, ויוסף לכונן אבק שרפה ויעש חשבונה למלאות התותה ולמוד את לחין הקיטור בקנה הרובים. הוא היה היוצר למערכת חמרי הארטילריא הנהוגה עתה בחיל אוסטריא-אונגריא. ע״י ידיעתו הרחבה בטבע המתכיות וע״פ בחינותיו הרבות אשר עשה להיטיב מתכות הנשק, היה לאל ידו להכין לו מתכת מברזל פשוט (אשר נסו כבר חרשי רוסיא, צרפת ואשכנז לעבדה ולעשותה) שבתכונתה וטיבה אינה נופלת מברזל היצוק ומחירה מצער הרבה ממנו, מבלי אשר תצטרך ממשלתו להביא מארץ נכריה צרכי מלחמותיה. התכנית כלי התותח לקח אוהטיוס מתבניות החרש החכם פּר׳ קרופּ, וממשלתו היטיבה לקרופ בעבור זה, אולם אוח׳ תקן וחדש עוד יותר, וממנו למדו ממשלות אחרות לעשות כמעשהו. אחרי אשר הצליח לו להכין גם תותח המצור מן המתכת אשר יצר, הואיל לעשות גם מחי-קבל לצבא החוף מן המתכת הזאת, ויהי כי כבד ממנו הדבר ולא יכול עשוהו, ויתמרמר על זה מאד וישלח יד בנפשו וימת 4 יוני 1881.

אוּהַנִי (Uchanie), עתה מקום מושב (посадъ), ולפנים עיר במחוז הרובשוב פלך לובלין, נוסדה בש׳ 1485 ע״י פּיֵיל מיאשענץ שר המצודה (Kasztelan) בעיר צויזמיר (Sandomierz). במאה הט״ז קמה לאחוזה לבית אוחאן. לאדוני העיר היה בה לפנים ארמון מפאר וגן גדול ורחב ידים. מספר יושביה 2,000.

אוּהַרְד (Mario Uchard — קָרי אִשַׁאַר), סופר צרפתי, נולד 1824 בפאריז. ויעש לו שם גדול בחזיונות אשר ערך לבית התיאטרון ומכלם נחל כבוד. גם כתב הרבה ספורי רומנים.

אוּטְגַרְד (Utgard) לאמר: הארץ החיצונה, היא ארץ הנפילים. לפי הגדת הגורמנים (עמי הצפון מלפנים), היא מחוץ לארץ הנושבת מבני האדם. ויען כי הנפילים הם האיתנים (היסודות) המכלים את כל היקום, לכן היתה ארץ ממשלתם גם ארץ הרפאים. אדוני הממלכה הזאת הוא אוטגרדלוקי (Utgardloki), היושב בטירה מקפת שבכת ברזל, לו יעבדו לוגי (Logi) — האש, הוגי — המחשבה, אֶלי — הזקנה ונחש הארץ התיכונה — הוא הים המקיף את כל העולם כלו, והאליל טהאָר (Thor) יתגר בם מלחמה ולא יוכל למו.

אוּטַה (Utah), חבל-ארץ בארצות הברית באמריקה הצפונית בין 37°—42° לרו׳ הצפ׳ ובין 109°—114° לאר׳ המע׳ (מאי פֿירו). גבולות הארץ: בין מדינות קולורדה (Colorado), מזרחה וניבדה (Nevada) מערבה עם הנפות וַאהאָמינג (Wyoming), ואידאַהאָ צפונה ואריצונה (Arizona) דרומה. מ״ש 220,063 קמ״מ, ומ״י היה בש׳ 1850 — 11,380 בש׳ 1870 — 68,786 ובש׳ 1880 נתרבו עד 143,963, מהם זכרים — 74,509, נקבות — 69,454, מלבד 43,994 גרים מבני אירופה, 232 בעלי עור צהוב, 501 ילידי חינא עם 887 הודים. בתאר פני אדמתה היא מישור רם (Plateau) המתנשא 1,500 עד 2,200 מ׳ מע״פ הים, וטורי הרים סביב לה. במערב הארץ יוצא נהר קולורדה (Rio Colorado), מהרי טימפאנוגוס, ומפלס לו נתיב דרך רכסי הרי וַאזאֶטש (Wahsatch) העוברים בארץ מדרום לצפון. רמת המישור שופעת ויורדת לעבר הדרומי עדי תהיה לעמק שוה. חלקה המערבי הוא אגן גדול הנמצא בגובה 1,200—1,500 מ׳ ע״פ הים, ובו נהרים ויאורים מיוחדים שאינם מתאחדים עם הים הגדול; רובו חרב כמדבר ושמם מאדם, ובעברו המזרחי נמצא ים המלח (Salt Lake — ע״ע) המחובר אל יאֹר אוטה ע״י נהר הירדן (ע״ד השמות הלקוחים מכה״ק ע׳ להלן). לשני היאֹרים האלה בצד מזרח לרגלי הרי וַאזאַטש יש רצועת אדמה המשתרעת לארך 220 ק״מ מצפון לדרום, והיא כלה משקה ומלאה ירק דשא ועצי יער. על האדמה הזאת התישבו המורמונים (ע״ע). ההרים המתנשאים ע״פ המדבר ועולים בגבהם עד אשר שיאם יכוסה בשלג עולמים, רובם חשופים מעצים ושיח השדה ורק פה ושם עוד ישגה הארז ותפרח השטה, גם נמצאים שם מקומות מרעה ונאות דשא עם בהמות וחיתו יער. לעמת זה רב עשר ההרים במכרה המתכיות היקרות וכסף רב יוציאו מבטן האדמה, ובניהם ישנם עמקי ברכה עטופים בר: חטה (היא תצלח ביותר), מאַים ויתר מיני התבואות. גם נמצאים שם עדרי בקר וצאן רועים במרחב, אך עמקי ברכה כאלה מעטים הם וימצאו רק בתחתית ההרים, והחלק היותר גדול הוא ארץ מלחה. מחיות השדה ירבו בה הצבאים והאילות בעלות זנב שחור והארנבות עם דבים וחלדות, תחשים וחית הבשם (המושק — Bisam- od. Moschusratten), עופות המים והדגים הרבים למיניהם בנהרות ויאֹרים אשר מימיהם מתוקים. בכל הארץ ימצאו מעינות מי מתכיות מחזיקים חלקי מלח וגפרית ומביאים תרופה למחלות שונות. מזג האויר טוב ומבריא את הגוף. עבודת האדמה הגיעה באוטה למעלה גדולה ורמה. בש׳ 1885 הוציאה האדמה הזרועה מאים על שטח 5,565 היקטריות 144,100 היקטוליטר ומן 39,230 היקט׳ אדמה זרועה חטים הוציאו 67,9390 היקטול׳. בתי מלאכה ומסחר נמצאים בארץ — 640, ומספר הפועלים העובדים בם 2,495; שלשה באַנקים לאומיים (National-banken) ואחד עשר של אנשים פרטים; ארך מסלות הברזל העוברות בארץ — 1,394 ק״מ; הכנסות הממלכה עולות לסך — 230,717, וההוצאות — 236,160 דאָלאַר.

לתפץ השכלת העם נמצאים באוט׳ בית מדרש גבוה בעיר סאַלט-לעהק (Salt-Lake-City), ואקדמיא בעיר פּראָבה (Provo-City), עם בתי ספר לעם ובהם 592 מורים ומורות. בראש ההנהגה המדינית עומד הנציב (Gouverneur), הנבחר אחת לארבע שנים מאת נשיא הריפובליקה בוואשינגתון. שני ועדי-המחוקקים יושבים בעיר סאַלט לעהק; ועד קריאי העם (Repräsentanten) מן 24 חברים נבחרים אחת לשתי שנים עם מושב-זקנים (Senat) מן 12 חברים, הנבחרים ג״כ אחת לשתי שנים. ועדי הארץ נכנסים לישיבה אחת לשתי שנים בחדש דיצ׳ וישיבתם תמשך ששים יום. מש׳ 1870 נתנו זכיות מדינה גם להנשים לבחור קריאי מועד וסינטורים לבתי המחוקקים. ארץ אוטאַה שולחת מקרבה אחד מבאי כחה להקונ-גרס בוואשינג׳, אך דעת מלאָכה זה אינה מצטרפת למנין, כחק לתורת המדינה של אחדות ארצות הברית, אשר רק לבאי כח המדינות המשפט להקים או לבטל דבר ולציר שלוח מחבל-ארץ (Territorium) המשפט רק לחוות דעתו אבל לא לעמוד למנין (ע׳ ארצות הברית באמ׳ הצפונית). לראשונה היתה אוט׳ חלק קאליפֿורניא העליונה (ע״ע) אשר במקסיקה, אך בש׳ 1848 ותרה מקסיקה על זכותה והארץ קמה לנחלה לארצות הברית, ובש׳ 1850 נתקבלה באגודת ממשלות הברית.

בש׳ 1847—1848 נגרשו המורמונים (בעלי כתה ידועה — ע״ע) ממדינות הברית אילינויס ומיסורי (ע״ע) ויבאו לאוטאַה ויאָחזו בה ע״י היאֹר והנהר המשתפך אליו ויקראו להם שמות כשמות שמצאו בכתבי הקדש, ויבנו על יד הנהר אשר קראוהו בשם „ירדן" את העיר „ירושלים החדשה" עם מקדש, כהנים ונביאים, זקנים שופטים ושוטרים — כמשפט עם ישראל בימי עולם ושנים קדמוניות. מספר בתי התפלה להמורמונים 447 ותברי הכתה כלה 55,646 איש. המורמונים לוקחים להם נשים רבות והמנהג הזה להרבות נשים קדוש להם ע״פ חקי אמונתם, אך הדבר הזה הוא נגד דתי ארצות חברית. בש׳ 1882 נתקבל לחק בהקונגרס, אשר על פיהו יאבדו המרבים להם נשים את כל זכיות אזרחי המדינה והריפובליקה, ומלבד זה יושם ענש קשה על כל הנתפש בעון הזה.

אוטו... (αὐτός) מלה יונית בהוראת שם הגוף „עצמו" או „לבדו", המחוברת לשמות מדעים שתולדותם משפת יון, וקדמונינו כתבוהו „אבטו"... ומורה לפעמים על הפועל כמו אוטוקרט (המושל לבדו), אוטומט (ע״ע אבטומטוס)

ודומיהם, ולפעמים יורה על הפעול כמו אוטוקריטיק, אוטוֹ-תרפיא וכדומה, ולפעמים יורה על שניהם כאחד כמו: אוטוגרף, המורה פעם על מכונה הכותבת מעצמה ופעם על כתב-יד שנכתב מהמחבר בעצמו.

אוֹטוֹבִּיאוֹגְרַפְיָא (Autobiographie), תולדות איש הכתובות בידי עצמו, ע"ע „ביאוגרפיא".

אוֹטוֹגְרַפְיָא (Autographie), מכונה פשוטה וזלה אבל טובה, להרבות על ידה כתב יד איש עד אלפי פעמים, ומשתמשים בה למודעות ולרשימת מחירי הסחורות, גם להעתקת ציורים ותמונות וכדומה; ההעתקה נאמנה ונעשה מהר. הכתב הנצרך להכפל ע"י המכונה יכתב בדיו העשוי לדבר בעט פשוט על הגליון אשר ידובק אח"כ על האבן הליטוֹ-גרפית, ואחרי הסיר הגליון ממנה יודפסו גליונות רבים כפי משפטי דפוס-האבן, ויכולים לשנותה גם ללוח הדפוס הרגיל (ע"ע אוטוטפוגרפיא). זה מקרוב המציאו או' הנוסדה על התכת חמר הגילאטין (Gelatin) בתיבה, הנקפא שם כמו לוח, והגליון הכתוב בדיו אַנילין יודבק עליו, וממנו יודפסו אח"כ על גליונות אחרים בהדבקם עליו זאח"ז; אח"כ השלימו את המלאכה, ע"י שכותבים בדיו עפצים המעורב עם טאַנין, ולפני כל הדפסה יושחרו אותיות הלוח מחדש.

עוד הוראה שניה יש למלת „אוטוגרפיא", והוא כתב יד המחבר עצמו. עצם כתב יד כזה יקר ערך הוא לחוקרי עתיקות ולעוסקים בהליכות המדינה, לבטוח בם ולהשען עליהם במשפטם יתר הרבה מההעתקות הבאות ממנו, וע"כ יחשבו או' כאלה לסגלות בתי עקד הספרים, וקוניהם ירבו במחירם. כעת יקראו בשם זה לכ"י הגדולים אנשי השם, אף שתוכן המכתב איננו נכבד. אוהבי קדמוניות יאספו כ"י עתיקים כאלה וישימום באוצרותיהם. אסף כ"י הרבה נמצא בעקד הספרים הפתוח אשר בפאריז, שמה נמצאים כאלה אשר ייקר ערכם מאד בעיני המדעים; אחריהם החלו לאסוף גם באנגליא ובאשכנז, ואח"ז נטה רוח המאספים לתת יתרון לכתבים המעידים על הלך נפש הכותב. אספת כ"י עתיקים היתה לענף המסחר, וסוחרי ספרים עתיקים ידרשו גם אחריהם. מחיר הכ"י תלוי במעלת האיש הכותבו, ביקרת מציאותו, בתוכן ענינו ובגדל כמותו. לרגלי יקר מחירם החלו המזיפים לרמות בם את הבריות, ולתכלית זה נעשו מכ"י אנשי השם דמות (Facsimile) ע"י דפוסי האבן, ונקבצו באו יחד בספר בפני עצמו או נספחו לספרי המחברים ההם תחת צלם תבניתם הבאה בראשי הספרים.

אוֹטוֹדִידַקְטְ (Autodidakt), מלה יונית, והוראתה הלמד מעצמו מבלי מורה. יש חכמי לב מתולדתם, אשר העולם ומלואו הוא הספר הפתוח לפניהם, וחושיהם — מלמדיהם, ולבם יקשיב לקחם; ויש אשר לבם חפץ בתבונה מאד ויחפשו בספרים את אשר כבר עשום חכמים, וכפי נטות רוחם יבחרו בענין אחד או בענינים אחדים, וירבו בהם לדרוש ולחקור ולבא עד תכונתם, וכ"ז מעצמם מבלתי עזרת מורה. האוט' חרוצים ברובם ואמיצי לב בבינתם, אך ימצאו רבים בהם אשר נשקעו בלמודם החביב עליהם, עד אשר יכסלו בכל מזמה ותושיה זולתו, גם לא מעטים המה אשר יחכמו בעיניהם יותר מדי. בין עמנו רבים מאד האוט', כי מאשר פעמים רבות נסגרו לפניהם שערי בתי החכמה מחוץ בסבות שאינן תלויות בהם או גם מבית, בחרדת ההורים מפני רוח הזמן הסוער, לבל יניא ראש בניהם, להטותם מדרך האמונה הפשוטה, ומאשר עם בנ"י מטבעו יט לבו לתבונה, ואליה תשוקתו — ע"כ ימצאו צעירי עמנו מסלות ללמוד מעצמם בספרי החכמה, ומהם יש שעשו להם שם עולם ויהיו לאותות ולמופתים בישראל כיום הזה.

אוֹטוֹ דִי פִי (ספרדית Auto de Fé, פורט' A. da Fé, רומ' Actus fidei — עלילת האמונה), הוא המעשה שנעשה לעיני השמש להכופרים בדת הקתולית, אשר במשפט האינקויזיציא (ע"ע) נגזר דינם למות או להענש ענש קשה ככל אשר שמה עליהם האינק' במשפטה החרוץ. המשפט הזה נעשה בפני כל עם ועדה ובהמון חוגג. ע"פ רוב בחרו לזה את יום הראשון בשבוע, בקיץ או בבציר, וביותר בחג „כל קדושיהם" (1 נוב'). כמעט עלה השחר וקול הפעמון הגדול נשמע מבית הכניסה הראשי, לאות כי עוד מעט ויחל המחזה הנורא. לקול הזה חרד כל העם יחד עם שריו ואלופיו, והמונים המונים נהרו אל מקום המשפט, כי לראות ולהתבונן אל המראה נחשב להם לצדקה בימים ההם. המסע החל; הנזירים הדומיניקנים (ע"ע) יצאו בראש, איש וסמל קדשו בידו, ודגל האינקויזיציא נשוא לפניהם, אחריהם ה ג ר נ ד י ם (השרים והאצילים) במחלצותיהם השחורות עם נסיהם ודגליהם ואחריהם הובלו כל שבי פשע אשר קימו וקבלו עליהם להיות מעתה והלאה דבקים בדת השלטת—להם נכונו שפטים, איש לפי ענשו, לרצות את עונם; מאחריהם נשוא צלב גדול, להבדיל ביניהם ובין החטאים בנפשותם — הם אלה אשר הקשו לעמוד במרים, הנהוגים אל במת המוקד להשרף באש חיים; כלם יחפים, לבושי סנבניטה (Sanbenito, הוא מעיל עב וצר) ומגבעה גבוהה וחדה, המלאים צלמי בלהות וציורי שאול עם תמונות שדים ושעירים הקופצים ומרקדים בין להבות אש אוכלה. אחריהם נשואות תמונות הפלטים אשר נסו ונמלטו מכף האינקויזיציא; אחריהם ארונות שחורים, המצוירים בלשונות אש ובכל מראות השאול ומחזות התפת — בהן נהוגות עצמות הנאשמים שמתו בעונם, בטרם נעשה בם המשפט הקדוש, ולאחרונה המון כהנים ונזירים מהלכים ברגש ועוברים בסך ובמקהלות המון רבה עד בואם אל בית הכניסה הגדול. כהתמם עבודת קדשם ברנה ותפלה, ידרוש הכהן הראש מענין היום ואז יקרא המשפט החרוץ על כל אחד מהנאשמים ההם, העומדים יחד לפני צלב גדול ונרות כבוים בידיהם. כתום קריאת גזר דינם יקרב פקיד האינקויזיציא ויכה באגרופו מכה אחת על לב כל אחד מהנדונים, לאות כי הנה נערה ממשלת הקדש את חצנה מן האנשים החטאים האלה ותמסרם בידי ממשלת החול, לעשות בהם משפט כתוב. אז יקרבו השוטרים ויאסרום בכבלים ויוליכום אל בית האסורים, ואחרי שעות אחרות ישובו יוציאום משם ויוליכום אל עמק החרוץ (el Quemadero), ששם הוכנה המערכה—במת העצים, ותחתיה וסביבותיה גזרי עץ ותבילות תבן וזפת וכל דבר אשר על נקלה יתלהב ויגדיל המדורה— כל אלה הובאו נדבה מאת המון העם, אשר נחשבה בעיניו למצוה גדולה, בהקשיבו לדברי כהניו ונזיריו אשר הציתו בו אש קנאתם. אלה אשר לאחרונה השיבו אל לבם וישובו אל הדת הקתולית נחנקו בראשונה ואחר כן השלכו אל המוקד, בעוד אשר האחרים נשרפו באש חיים ואתם גם תמונות הפלטים ועצמות המתים. גם בעלי התשובה, שבי הפשע, לא נקו כלה, כי נענשו קשה בממונם וגם בגופם; לעתים מזומנים הובלו ברחובות עיר, לדוש את בשרם ולעשות בהם שפטים ככל אשר נגזר עליהם מאת האינקויזיציא הקדושה, השוקדת על פעלה, לכלות פשע ולהתם חטאות ולכפר בדמם על נפשותם. משפטים כאלה נעשו במכשפים ומכשפות, במינים, בכופרים ובכל מחללי קדש, וביותר נעשו בספרד ופורטוגאל בנוצרים המתיהדים, המה ה א נ ו ס י ם (ע"ע) או בניהם אחריהם, אשר קשתה עליהם פרידתם מדת משה וישראל ונתפשו על איזה מעשה, שממנו נגלה סודם כי נפשם עודנה קשורה בתורת אבותיהם,—וע"פ הסימנים האלה הוכרו והובאו במשפט האינקויזיציא: איש מהם כי מל את בנו או התמלטו מפיהו מלים על דבר ביאת הגואל ל ע ת י ד ל ב ו א, או ע"ד אמונתו במשה נביא ה'; כי שמר שבת או יו"ט מחללו או לבש בהם מחלצות או החליף שמלתו לעורו או כסה שלחנו במפה לבנה, או נזהר במאכלים האסורים ע"פ דת ישראל; או כי הלך יחף ביום הכפורים או פייס את חברו ביום ההוא הקדוש לישראל או שם ידיו על ראש בנו לברכהו מבלי עשות אות השתי והערב, או כי הסב פניו אל הקיר בתפלתו, או הניע ראשו בה; או כי לחש בשפתיו (לברכה) על כוס משתהו ונתן ממנה לשתות לחבריו המסובים אל שלחנו, או קרא זמרות דוד מבלי הוסיף עליהן „לשם יחוד האב והבן ורוח הקדש", או כי אכל בשר בצום הנוצרים או כי לא באה האשה אל בית הכניסה ביום

הארבעים אחרי לדתה, או כי הוסיפו האבות שם יהודי לשם הנוצרי הנתון לפרי בטנם — והובא האיש והאשה וכל הקרובים להם אל משפט הכהנים הדומיניקנים, אשר הורידום אל מחשכי כלאיהם ויעשו בהם ענוים קשים ונוראים עד כי גלו סודם וסוד רעיהם ומיודעיהם הכמוס עמם. האוטודיפי הראשון היה בספרד ביום 6 יאנ' 1481 ונמשך עד ש' 1808. במשך העת הזאת עלה מספר הנשפטים (לפי הידיעות שנתפרסמו בש' 1834) עד 34,658 שנשרפו בגלוי, חוץ מן 288,214 שנשפטו לעבודת עולם על אניות הממשלה או למאסר קשה בכלאי האינקויזיציא עד צאת נפשם. משפט האינקו', בעמדו ברום עולם, נעשה ברוב כבוד והדר, וכל גדולי השרים שקדו בעצמם למלא מקום השוטרים והעבדים החובלים, בחשבם זאת להם למעשה טוב, היקר בעיני אלהיהם מכל עולה וזבח. גם המלך והמלכה עם כל שריהם ושרותיהם רואי פניהם שקדו לבוא אל המחזה הזה, להאציל עליו מהודם ולשום כבוד ויקר למשפט קדשם.

מכל המון הצדיקים והקדושים ילידי ספרד ופורטוגאל אשר עלו על מוקדם לשם קדושת אלהי ישראל נודעו אך מעט מזעיר ע"פ עדי ראיה שכתבו את המחזות הנוראים זכרון בספר. אך עוד גדולות ונצורות עתידות להגלות, כאשר יפתחו פנקסי האינקו' הערוכים ושמורים שם עד היום במשקל שמונים ככר (4,000 ק"ג, 240 פוד במשקל רוסיא). ואלה הם חגי האש יחד עם הקדושים שנשרפו בהם, הנודעים ע"פ מקורים נאמנים אשר גלו סופרי דה"י ללשונותם לעמיהם: על האוטו הראשון (6 יאנ' 1481) שהיה בשיביליא (Sevilla) עלו רק 6 אנוסים על מוקדם; ימים אחדים אח"כ נשרפו כל האנוסים יושבי שיביליא, קרימונה וסביבותיה, אשר קשרו קשר על האינקויזיציא (ע"ע) לבלתי תת לה מקום בספרד מולדתם. בתוכם נשרף גם הרב והקצין דיגו די שושן (Diego de Suson), אשר הונו עלה עד 10 מיליון כסף. 26 יאנ' נשרפו (שם) 17 אנוסים; כמספר רב מאלה נשפטו ונשרפו בח' פיב', ועד ח' נוב' שנה ההיא הגיע מספר הנשרפים עד 298, וכל אלה רק במחוז שיביליא בלבד; רובם שרים, עשירים, נכבדי עם, אשר מהונם המחרם התעשר אוצר הממלכה לאין חקר. — בעיר קדש (Cadix) נשרפו במשך השנה ההיא יותר מן 2,000 נפש, רובם גדולי עשירי העם. — בח' סיפט' 1485 היה משפט נורא בסרגוסה (Saragossa), בדבר הריגת האינקויזיטור הנודע פידרו ארבועס די אפילה (ע"ע). האצילים (האנוסים) וולאסקה די אלאגון וויואן די עובדיה ואחזת מרעיהם נענו באכזריות חמה, ואחרי אשר קוצצו ידיהם נתלו על העץ, ויותר מן 200 איש נשרפו חיים, ועוד יותר מאלה נשפטו למאסר קשה, — בתוכם המון אצילים וכהנים וגם נשים עדינות ממרום עם הארץ. — 12 פיבר' 1486 היה אוטו ד"פ בטולידה, בו הובלו 750 ענושים אל במת המוקד; 2 אפר' שנה ההיא — 900; 7 מאי—750; 16 אג'—25; 17 אג'—2 כהנים קתולים, בהגלות סודם כי לבם שלם עם דת אבותם; 10 דיצ'—950. בש' 1487 הוקדשה האינקו' בברצלונה ובאי מלורקה, ונשרפו 200 אנוסים. — בש' 1528 העלילו בעיר גואיבה (Gouvea), על האנוסים כי הם שברו סמל אם משיחם, ותהי יד ההמון בהם עד להשחית, והרבה מהם נשרפו חיים; משם הגיעה הרעה להאנוסים יושבי אלימטיגו (Alemtejo), ובכל גליל אוליבנסיא (Olivença). בפקודת בישוף צייטה (Ceuta) נתפשו רבים והשלכו על מוקדי האש בלי משפט, והעם שמח על המחזה ועליצותו מלאה הארץ. — בפורטוגאל החל האוטו די פי בש' 1531. בחדש פיבר' 1539 בימי המלך יואן III נתפש האנוס עמנואל די קוסטא (ע"ע) בליסאבון, ואחרי אשר קצצו שתי ידיו השליכוהו אל המוקד וישרפוהו חיים. כל ימי המלך הזה לא עברה שנה אחת שלא נשרפו אנוסים בעיר מלכותו לעשרות וגם למאות. בש' 1540 נתפש סימון אלואריץ מאנוסי פורטו (Oporto), שישב בקוימברה (Coimbra) תשע שנים ואיש לא הכיר בו סימני יהדות — והנה קפץ עליו רוגזה של האינקו', בהתאותה תאוה לרשת הונו ויגיעו, כי עשיר גדול היה, ולמען מצוא את עונו תפשו את כתו שהיתה רק בת חצי שנה בצאת אביה מפורטו, וישימו לפניה מחתה מלאה גחלי אש, וראש האינקו' השליך עליה אימתו, כי אם לא תעיד לפניו כי בעיניה ראתה את אבותיה בשבתם בעיר פורטו מכים בשוט את הצלב הנמצא בביתם, יצוה לשום שתי ידיה על האש והיו לגחלים. מפני אימת המות אשר נפלה על הילדה נתנה תודה על כל הדברים אשר צוה אותה הארון הקשה להגיד לו — ובגלל עדותה זו הועלו אביה ואמה על המוקד; הם היו הקרבנות הראשונים בעיר ההיא. 23 אוקט' 1541 היה אוטו בליסאבון; בו נשפטו המון אנוסים מתיהדים ונענשו קשה, וחמשה מהם נשרפו חיים; בתוכם סנדלר אחד ושמו גונסלו אַניס בנדארה. — ירחים אחדים אח"כ היה האוטו הראשון באיבורה (Evora). בין 4 האנוסים שנדונו בשרפה היו הסנדלר לואיז דיאַס ויהודי אחד שבא מעבר לנהר פרת ויאסר שמונה שנים רצופות בכלאי האינקו'; שם האיש—דוד. בעיר לאמיגו (Lamego) החל חג האש בש' 1542, אחרי אשר בליסאבון, איבורה וקוימברה כבר עלה עשנה עד לב השמים. ביום 2 דיצ' 1554 היה האוטו הראשון על אדמת הארץ החדשה, בעיר מקסיקה, לכבוד נשמת פרנאנדו קורטיס (ע"ע), אשר גלה את ממלכת מקסיקה ויורישנה לממשלת ספרד (1519). יציעים ותאים גדולים נבנו לדבר הזה בטבור העיר מסביב לבמת המערכה, והעם כלו חנה כדור בהעלות 80 אנוסים מתיהדים על מוקדם. ההודים הפראים שמחו למראה האש הגדולה אשר בערה כשאול משעה 6 בבקר ועד שעה 5 בערב; ששו למשמע קול המצלות והפעמונים ורננת הכמרים, ויפזזו ויכרכרו מסביב לאש הגדולה האוכלת נפשות אדם ולא תדע שבעה, וגם הספרדים אשר הסכינו לחגים כאלה בארץ מולדתם זה כמה, יחד העידו והגידו כי כמראה הנחמד הזה לא ראו עיניהם מעולם. — בח' מאי 1556 הועלה על מוקדה בעיר אנקונה אשה זקנה ושמה דונא מאַיורה ואתה עוד 23 אנשים, אשר כמוה מאנו לכחש באמונת אבותיהם, ובקול אחד קראו את „שמע" עד צאת נפשם. — בש' 1560 היה אוטו גדול בטולידה לכבוד המלכה החדשה, אלישבעת מבית וואלואַ (Valois). — ביותר היה רב מספר האנוסים המתיהדים במדינת מורציא; להם היו רבנים נעלמים ובתי תפלה נסתרים מעיני רואים. מספר הנשרפים האלה היה רב ועצום מאד, אך מעט מהרבה נשארו לזכרון בספר: ביום 8 סיפט' 1560 הובאה בלוית 8 יהודים שנדונו לשרפה גוית אשה יהודית מעיר סרגוסה, בת תשעים שנה, אשר מתה בענויי האינקו'; שם הזקנה הקדושה — מרים די בורגוני. 15 מארט 1562 נשרפו שם 23 אנוסים ובתוכם כהן פרנציסקני ושמו לואיס די וואַלדיקוַיוס, בהמצא בו עונו כי דרש בשבח הדת היהודית, ד ת א ב ו ת י ו; שלשה שופטי העיר: יואן די שאַנטה-פי, אלברט יואַרים ופויל די אילון; אחד מראשי העיר: פידרו גוטיערס ואחד מסוד שרי הממלכה: יואן די ליאון. — ביום 2 מאי 1563 נשרפו שם 16 אנוסים והרבה תמונות הנמלטים; בנשרפים האלה נמצא דיגו די לאַמורה, שהיה פרופיסור וכהן עליון להמלך, אשר נתפש בברחו מן הארץ עם רבים מאחיו בני בריתו; אתו נשרף גם העורך דין פידרו די לאס קאַזאס, הדוקטור אוגוסטין בן פויל די אילון אשר נשרף בשנה הקודמת. אך אמו איזבלה די ליאון ואתה חברתה ואשת בריתה איזבלה שאַנגים והדוקטור פרנציסקו די שאנטה-פי נמלטו; רק תמונותיהם הועלו על המוקד. בש' 1564 נשרף יהודי אחד עם 11 תמונות, בתוכן גם תמונת פידרו הירנגדיץ, אשר מת בענוייו במאסר האינקו'. — ביום 3 אג' 1603 נשרף בליסאבון הנזיר הפרנציסקני פראי דיגו די לא אסינסיון (ע"ע), על אשר נקשרה נפשו בדת אבותיו, ואתו האשה הכבודה — מבני האנוסים — תמר באַרוקאַס (ש"ב של הרופא הח' והמשורר מרדכי בארוקאס—ע"ע) ועוד אנשים אחדים מזרע היהודים. את האוטו הזה כבד סגן המלך בהופיעו בכבודו אל מקום המחזה. — ביום 27 מאַרט 1605 נשרף בעיר איבורה אחד נכבדי העיר אשר

נגלה סודו כי ליהודים הוא. ביום 9 פיבר' ואחריו 24 מארט 1606 היה שם אוטו גדול; בו נשרפו אנוסי ישראל במספר רב. — באוטו אשר ערכה האינקו' בעיר ליגרונה ביום 7 ואחריו ביום 8 נוב' 1610 נשפטו ששה יהודים נעלמים; ארבעה מהם נתפשו בעון שמירת שבת, אשר נגלה עליהם בשמרם את היום הזה להחליף בגדי לבן וללבוש מחלצות; אחד נשפט למות על אשר הוציא מפיהו מלים בשיר וקול זמרה כי משיח בן דוד בוא יבוא, — חמשה אלה נדונו בשרפה, ועוד אחד נשפט למאסר עולם בבלאי האינקויזיציא, על אשר נתן כבוד לאלהי ישראל ולא נתן דופי בדת משה. — 5 מאי 1624 נשרף בליסאבון איש שוע ויקר, מצאצאי עשירי היהודים שהיו בקוימברא, סופר ופרופיסור נכבד אשר מלאה הארץ תהלתו; שם הקדוש הזה אנטוניא המון (ע"ע). חמש שנים נענה בבלאי האינקו', כי נאשם בשמירת דת ישראל אשר דרש בשבתה בתוך קהל ועדה, ולאחרונה עלה בגללה על מוקדו ויהי לבער. אתו נשרפה תמונת כהן נזיר (קתולי מלדה) אשר נענה עד מות בידי האינקו', על אשר דבקה נפשו בדת ישראל וימלא פיו תהלתה. — 21 דיצ' 1627 היה אוטו גדול בקורדובה; בו נדונו ארבעה אנוסים לשרפה ואתם הועלו גם אחת עשרה תמונות על המוקד ועוד 58 איש נדונו לעונשים קשים, איש כפי חטאתו אשר נמצאה בו ע"פ הודאת עצמו או ע"פ עדות אחרים עליו. — 1 אפר' 1629 היה חג כזה באיפורה; מספר הנשרפים לא נודע. — 12 סיפט' בשנה ההיא היה אוטו גדול בליסאבון. לפני עלותם על המוקד ברכו האנוסים הענושים איש את רעהו במנוחת נפש, כאיש השם פעמיו לדרך קצרה ועוד מעט ישוב לביתו. — אחד מחגי האש המצוינים בארץ היה במדריד 1632; אליו באו המלך והמלכה עם כל שריהם וגדוליהם וגם רוב צירי הממלכות האחרות נקראו ויבואו לראות ולהתבונן אל המחזה. ראשונה עלתה על מוקדה אשה זקנה בת 60 שנה ושמה ביאטריס נוניס; על מעלות הבמה עלתה כל עוד נפשה בה, כי עזבה כחה בדרכה האחרונה בחיים. אחריה עלה איש פורטוגיזי מעיר טורו די מונקורבו, איש זקן בן 60 שנה ושמו הירנאן בועז; אותו נהגו ארבעה כמרים קפוצינים, כי לא יכול ללכת מרפיון רגלים. אחריו הובלה אשתו ליאונורה רודריגיס, בת 55 שנה, מעיר פינקילאס אשר בפורטוגאל, ועמו יחדו נשרפה חיים. בתם ביאטריס רודריגיס ברחה יחדו עם קתולינה די אקוסטא, אשת הרופא מנואל נוניס ממדריד, ותחתיהן נשרפו תמונותיהן כמשפט; מיגואל רודריגיס, זקן בן 60 שנה מיושבי מדריד, ואשתו איזבלה נוניס אלוארים מעיר וויזו אשר בפורטוגאל, נסחבו מאת ארבעה כמרים פרנציסקנים והשלכו אל להבות האש. להם היה בית גדול ברחוב „de los Infantos“, בבית ההוא נאספו כל הנשפטים ההם להתפלל לפני ה' אלהי ישראל כמנהג אבותיהם מלפנים; המתפללים נתפשו ונשפטו יחד לשרפת אש והבית החרם ונהרס ואח"כ נבנה עליו בית מקלט לנזירים הקפוצינים אשר עסקו במיתתם. עורך דין מעיר פורמוזילה אשר במחוז קוימברה ושמו יורגי קאריסמו, אשר בא מקרוב לשבת במדריד, הוא השלים את מנין הנשרפים על קדושת שם ה'. מלבד המון רב אשר נשפטו למאסר עולם בבלאי האינקו' או לעבודת פרך על אניות הממשלה כל ימי חייהם. בין האמללים ההם אשר טוב היה להם מותם מחייהם היו: לואיז די אקוסטה, בן 45 שנה מעיר ווילא-פלור אשר בפורטוגאל, פרנציסקו די אנדארדי מאלקובין אשר בגליל ליסאבון, גיומר די וויגא מינדים, האשה הצעירה (בת 22 שנה) וויאזלנטי נוניס מינדים והילונה נוניס מגראדוס, — ושתי נערות שלא נתבגרו, אננא רודריגיס וקתולינה מינדים, הובלו למאסר קשה בבית האסורים אף שעוד לא מלאו להן 12 שנה. כל הנשפטים למאסר ולעבדות 53 נפש; רובם ילידי פורטו-גאל, צאצאי המשפחות הנכבדות: רודריגיס, מינדים, נוניס, אקוסטה ודומיהן. — בשנה ההיא היה שם חג כזה שנית לכבוד הילד היולד להמלכה אלישבעת הבורבנית; ואלה הם הנשרפים: פיליפו לופים רידונגדה, ליאונור פיריירה, לואיס סאראיבה, גספר די רובלים קרדוזו, בלשצר לופים רידונדו, סימון די מוראלים, פידרו וויזינטי. — 22 יולי 1636 היה אוטו גדול בוואלאדוליד; בו נשפטו 10 נפשות מבנ"י למאסר עולם בבלאי האינקו'; מספר הנשרפים לא נודע. 23 יאנ' 1639 היה אוטו גדול בארץ החדשה, בעיר לימא אשר במדינת מקסיקה; בו נשפטו 63 יהודים פורטוגיזים, 11 מהם נשרפו חיים; בתוכם הרופא המהולל דון פרנציסקו מילדונאדו די סילווא (שמו העברי: אליהו הנזיר, ע"ע), גם הרופא החכם טומאש (יצחק) טרובינו די סוברימונטו. — 2 אפר' 1642 היה אוטו בליסאבון, בו נשרפו 2 יהודים עשירים, 4 נחנקו ואח"כ נשרפו, 80 נשלחו לעבודת פרך על אניות הממשלה. על המחזה הזה הופיעה המלכה בהדרה ותאצל עליו מהודה. — 25 יולי 1664 עלה על מוקדו בוואלאדוליד איש נוצרי מלדה, מאבירי האצילים בספרד, ושמו דון לופי די ווירא אי אלרסון מעיר קלימינטי (ע"ע). בהיותו בבי"מ החכמה בסלמנקה למד גם לשון עברית, ובקראו את כה"ק נמשך לבבו אחרי תורת משה, וברוחו הכביר היצוקה בו, כמשפט לאבירי עם, החל להתוכח עם חכמי הדת הקתולית ולהביא אותם במבוכה ע"י השאלות אשר ערך לפניהם, ויזמר תמיד מזמורי דוד ויגזר מאכילת בשר. וכאשר הגיעו הדברים לאזני האינקו' הביאו את העלם במשמר, והוא בן 20 שנה בעת ההיא. שש שנים עלפה נפשו בבתי כלאיהם, וגדולי חכמי דתם כלו לשוא כחם להשיבהו לבצרון אמונתם, כי השיבם אחור בוכותיו, בהביאו ראיותיו מן הנביאים והכתובים. כל עת שבתו בכלא היה נזהר מכל מאכל בשר ובידו מל את בשר ערלתו ויקרא שמו „יהודאל קריאינטי“ (היהודי המאמין), ואחרי אשר נסה אביו דון פירננדו בפעם האחרונה דבר אליו להציל משחת נפשו וגם בפעם ההיא שבו דבריו ריקם, יצא משפטו להשרף חיים והוא בן 26 שנה בעת ההיא. בעמדו על במת המוקד לא פסק פיהו מקרוא את זמרות דוד בלשון הקדש ובקול רם עד צאת נפשו. — 15 דיצ' 1647 עלה על מוקדו בליסאבון איש צעיר בן 24 שנה החכם והחוקר האלהי ר' יצחק די-קאסטרו תארתאס (ע"ע), ש"ב של ר' דוד די קאסטרו המדפיס באמשטרדם. הוא נדר נדר לה', לקדש את שמו ברבים ולהיות למופת לכל אנשי משפחתו הגדולה והנכבדה ולכל אחיו ובני עמו, איך ישא איש יהודי במנוחה את עניו ומותו בעד אמונת קדשו, וימת מות גבורים, מות קדושי עליון מאד נעלה! שעות אחדות עמד על המערכה בידים פרושות אל אלהי קדשו ויזמר שמו ותהלתו נגדה נא לכל העמים. ויהי כאשר להטה האש סביבותיו ותמרות העשן סבו לראשו נשא את קולו ויקרא בכל מאמצי כחו „שמע ישראל“ „שמע ישראל“ עד אשר יצאה נשמתו באחד. מות הצעיר הקדוש הזה החריד גם את לבב האינקויזיטורים האכזרים, עד כי נשאו באלה נפשם לבלי הוסיף עוד לתת אנשים כאלה למאכלת אש בתוך קהל ועדה. קול קריאת „שמע“ נעם מאז והלאה לאזני כל יושבי ליסאבון עד כי שנים הרבה אחרי מות די קאסטרו היתה הקריאה הזאת שגורה על שפתי כל, עד כי התעוררה האינקו' להפיל מוראה על כל איש אשר יזיד להוציא מפיהו את המלים שבהן ישמיעו היהודים עיקר אמונתם בקהל רב. יחד עם הקדוש הזה נשרפו עוד חמש נפשות, וששים איש נענשו עונשים קשים בגופם ונפשם. — 1 דיצ' 1652 היה חג האש בליסאבון; בו נפל חלל ציר הממלכה אשר ישב במלאכותה בפאריז, הסופר החכם והמשורר הנכבד דון מנואל פירנגדים די ווילא ריאל (ע"ע). לרגלי עסקיו במשמרת פקודתו נסע עבר פעם אחת לליסאבון בירת מלכו, ומרגלי האינקו' גלו עד מהרה סודו כי יהודי הוא ונפשו דבקה באמונת אבותיו, ובכן נתפש והובא אל בתי כלאיה. כשנתים ימים עלפה נפשו במאסרה הקשה וביום ההוא נעשה בו משפט מות; הוא לא נשרף באש, כי הכירתהו האינקו' לטובה ותמשכהו חסד ותברור לו מיתת חניקה. — 29 יוני 1654 היה חג האש בעיר קוינצה, 57 נשפטו ונענשו ברבים ובתוכם סימון נוניס

קרדוזא (ע"ע) מפורטוגאל, שהיה רופא מומחה בעיר פסטראַנה, 10 אנשים נדונו לשרפה, ובתוכם איש אמן, עושה כרים ומרדעות לסוסי המלך ושמו בלשצר לופיס, אשר דינו נגזר לחניקה ואח"כ לשרפה. כהולך אל בית המשתה הלך במו איש. רגע אחד לפני מותו קרב אליו הכהן השוקד על אמונתו, וידבר על לבו להתחרט על עונו ולשוב אל אלהיו בלבב שלם, ויהס אותו לופיס בקראו: „הרף ממני בהתוליך, כי לא עת עתה להתלוצץ"; בכל זאת חמלו הכהנים עליו ויתנו לו מחילה וסליחה למורת רוחו ויחנקוהו וישרפוהו כמשפט. בח' נוב' בשנה ההיא היה אוטו בעיר גרנאדה, בו נשרפו 12 אנוסים מתיהדים, יחד עם תמונת אשה יהודית אשר רבות עסקו בה הכהנים עד עשותם לה כלה; מפניהם גורשה מקורדובה ואח"כ גם מגרנאַדה, ממדריד וממאַלאַגה ולאחרונה תמה לגוע בכלאי האינקו' תחת ידי מעניה, ותמונתה הועלה תחתיה על המוקד. — בח' מאַרט 1655 נשרף בס"ט יאגה די קומפוסטילה עלם בן 20 שנה ושמו מרקוס די אלמיידה עם ש"ב יצחק די אלמיידה ברנאַל. 18 אפר' שנה ההיא נשפט גם קרובם הצדיק אברהם נונים ברנאַל ונשרף חייב בעיר קורדובה. — באוטו שהיה 15 דיצ' 1658 בפורטו נשפטו 90 אנוסים, 6 מהם (5 גברים ואשה אחת) נשרפו חיים, בהגלות עונם כי נזהרו ממאכלי טרפה אף שמרו את שבתות ישראל ומועדיהם. בעלותם על במת המוקד קראו פה אחד, כי בשמחה הם הולכים לקראת המות אשר יגאלם מענוי האינקו' הקשים ומרים ממנו. — 13 אפר' 1660 היה אוטו גדול בעיר שיביליא, והרבה אנוסים נשפטו ונענשו, 3 הובאו בלהבות איש, 4 השלכו אחריהם אחרי שים הורגיהם מחנק לנפשם, גם 33 תמונות הנמלטים נשרפו אתם, ובתוכן — תמונת שר הצבא ויועץ הממשלה, הסופר והמשורר הנפלא דון אינריקי (גומים) די פַאס (ע"ע), אשר הצליח להמלט מפני האינקו' בפרשה עליו ישתת רשתה. — 17 אג' שנה ההיא היה חג האיש בליכאבון; בו נשפטו אנוסי ישראל במספר רב. — 26 אוקט' 1664 היה אוטו גדול בקוימברא, בו נשפטו 237 נפש כאחת. — בש' 1665 נשרפו על קדושת ה' בליסאבון: ר' אברהם עטיאש (אבי המדפים הנודע ר' יוסף עטיאש באמשטרדם) ר' יעקב רודריגים, הא' רחל נונים פַרנאנדים, ובעיר שיביליא: פַרנציסקו לופים (בן הדוקטור המהולל יוסף לופים, שגם הוא נשרף על קדוש ה' בוואלאדוליד), מנואל פירייר והקלארא נונים. בש' 1673 היה ג"כ אוטו גדול בקוימברה. — אבל גדול מכל אלה היה חג האש אשר חגו במדריד ביום א' 30 יוני 1680. עוד שלשים יום מלפניו הכריזו והתריעו יום יום על המחזה הגדול והנאדר העתיד להיות לכבוד הדת. 16 אמנים חרשי עץ עם פועליהם ועוזריהם עסקו ירחים אחדים במעשה הבמות והיציעים והתאים למושב משפחת המלוכה, לשרים, לכהנים ולעם הארץ. 118 נפש מאנוסי ישראל, אנשים ונשים, זקנים ונערים יחדו הובלו בהמון חוגג. המלך קארל II ואשתו המלכה מאריא לואיזה די אורליאַן (ב"א של לודויג XIV מלך צרפת) וכל שרי ההיכל ורבי המלוכה והשרות והגבירות העדינות וכל אצילי העם למגדול ועד קטן לבושי מכלול כלם נאספו יחדו להתענג על המראה, ויעמדו בחם קיץ כל היום ההוא עד הערב, עד כלות עשן העולות, קרבנות האדם, לעלות. כעבור מחנה האמללים הריע כל העם תרועה גדולה: „Viva la Fé!" (תחי האמונה!). פתאֹם נשמע קול שועת עלמה צעירה, בת 17 שנה, רבת חן ויופי, אשר גם בלבוש הסנבניטה לא הועם הודה והדרה, ובעברה על פני המלכה חננה קולה לאמר: „הוי מלכה רבת חסד, חוסי נא על ימי עלומי, כי איככה אוכל להנזר מאמונתי אשר באה בקרבי יחד עם חלב אמי!". עיני המלכה, הצעירה כמוה, מלאו דמע — והנה קרב ברגע הזה ראש האינקו', דיגו די סרמינטה, ויושט את הצלב אל מול פני המלך היושב על יד רעיתו, ויזכר לו חובתו לדתו ולאינקו' הקדושה, כי עליו להיות זרוע לה ולבער חטאת הכפירה מקרב ארצו — ויקפוץ המלך וישבע בהדר גאונו כי בן יקום וכן יהיה, ואחריו נשבעו כל שריו ואלופיו ושועיו וכל אזרחי הארץ, והעם ענה אחריהם אמן. ולקים דבר שבועתו קם המלך ממקומו ויצת את איש המערכה בלפיד אשר הושיטו לכבודו — וכל האנוסים נשרפו חיים; ובתוכם אשה זקנה בת 60 שנה עם שתי בנותיה ועם חתנה בן 66 שנה, אשר יחדו נענו במחשכי כלאי האינקו' שמונה שנים רצופות, ועוד נשים אחדות צעירות לימים; הגברים היו רובם בני 27—38 שנה, סוחרים ובעלי מלאכה — כלם אמצו לבבם ויקדשו את ה' באהבה, ואחדים מהם קפצו בעצמם אל תוך הלהבה; רק 54 מהאנוסים נשארו בחיים, בהשפטם לעבודת פרך או למאסר קשה, לעולם או למספר שנים, איש כמשפטו אשר נחרץ עליו. בשנה השלישית (10 מאי 1682), באוטו שנעשה על הככר אשר לפני היכל המלוכה, עלו על מוקדם שני אנוסים הנקובים בשם אחד: גספר לופים פירייר (הא' נקרא בשמו היהודי א ב ר ה ם והב' א ה ר ן כ ה ן פַאיאַ), גם החכם העורך-דין, יצחק הנריקי די פֿונזיקה, אנטוניא די אגוילאר, פידרו סיראנו (בן הרוקחת אנטוניא סיראנו) עם אחותו (אשה בת 27 שנה) ועם גוית אחותו השנית, הבתולה אגנס דוארטי, שמתה בענוייה בבור כלאה; גם העלמה איזבלה די וואַלי, והאשה הזקנה (בת 72 שנה) פוילא די קרסטו, וחוכר נכסי הממלכה סימון הינריקים. 3 נערות צעירות ואשה בת 71 שנה נשפטו למאסר עולם, והמון רב נשפטו לעבודת פרך על אניות הממשלה. — 25 דיצ' 1696 נשרפה באיבורה אשה אחת, מצאצאי האנוסים, על אשר נבצרה ממנה להוכיח כי אין לה חלק ונחלה בדת ישראל. — ביום 11 ואחריו ביום 12 אג' היו בליסאבון שני חגי אש וא"ז; — 2 מאַרט 1704 היה חג כזה בקוימברה וביום 6 סיפ' 1705 בליסאבון, בו נשפטו 60 איש מהאנוסים, בתוכם היה אחד אשר עד הרגע האחרון לחייו לא חדל מקרוא בקול גדול: „משה אמת ותורתו אמת"! שלשה ירחים אח"כ (6 דיצ') נשרף (שם) איש אחד מהאנוסים, אשר אמץ לבבו לקרוא בקול רם כי מאמין הוא רק באלהי ישראל, אפס זולתו, וביום 25 יולי 1706 נשרפו באיבורה עצמות איש רופא וחכם (מזרע ישראל), אשר מת בכלאי האינקו' בטרם הספיקו להעלותו כליל על מוקדו; חטאו היה כי החזיק בדת אבותיו ולא הרפה ממנה עד צאת נפשו. — 30 יוני 1707 היה אוטו גדול בליסאבון, בו נשרפו 6 אנוסים על קדושת ה', בתוכם כהן קתולי שנגלה סודו כי במתיהדים הוא, ועוד 54 נענשו בגופם איש כחטאתו ומשפטו החרוץ. — ביום 9 יולי 1713 היה עוד הפעם אוטו גדול בליסאבון; עליו הופיע המלך וכל שריו ושרותיו. בין הנשרפים היתה עלמה נזירה (מזרע האנוסים) יושבת המקלט אודיווילאַס — בהגלות סודה כי דבקה היא בדת משה וישראל. עוד בשנה לפני זה נמשך עליה קו חשד כי יהודיה היא, ושופטי האינקו' ענשוה בגופה, ויגזרו עליה ענוים וסגופים וישיבוה אל מקלטה. אז היה קשר בין כל נזירות המקלט ההוא, במאנן להיות במקום אחד עם אשה יהודיה, אשר בנשמת אפה תשבית מטהרן ותטמאן, וכלן יחד (במספר 134) יצאו מאת מקלטן לבוא לפני המלך ולהתחנן אליו להעביר רוח הטומאה ממקום קדשן. אך המלך והאינקו' הראש מאנו לקבלן ויצוו אותן לשוב אל מקומן, וכאשר נתנו כתף סוררת נשלחו לקראתן אנשי חיל, אשר נטלון על זרועותיהם ויניחון במרכבות הכבוד אשר להמלך, וכה השיבון אל מקלטן — ובנות הקנאה ההן לא נתנו דמי להן עד אשר מצאו באחותן היהודיה את עונה, ותהי אחריתה להכרית. — 17 יולי 1718 היה אוטו גדול בקוימברה; בו הועלו 63 איש על במת המשפט; מהם היו כאלה אשר נענשו עד חמש ושש פעמים ועתה נגזר דינם למאסר עולם, ובתוכם רופא צעיר לימים עם כל בני משפחתו; הוא היה בן אחותו של הדוקטור הנודע פַרנציסקו די מסקיטה מברגנצה, אשר אחרי 2 שנים נשרף גם הוא על קדוש ה'. גם הח' הפרופ' הענריקים, אשר נקרא בשמו העברי יעקב די קאסטרו סרמנטה, נענש למאסר עולם (הוא הצליח אח"כ להמלט ממאסרו, ע"ע). אחרים נאשמו בחלול לחם הקדש וע"ז נגזר דינם לשרפה — בתוכם מנואל רודריגים די פרוואלה והא' איזבלה מינדים. — 14 מאַרט 1723 נשרף

בקוימברה הרוקח פרנציסקו דיאֶין מברגנצה; בלב אמיץ עלה על מוקדו ויקדש שם ה' ברבים. — 13 אוקט' 1726 נשרף בליסאבון איש כהן מבני האנוסים, ובאוטו שהיה שם ביום 1 כיפט' 1739 נשרפו 4 אנשים עם 8 נשים על קדוש שם ה', מלבד 35 נפש מבנ"י שנשפטו למאסר עולם. — 19 אוקט' 1739 הועלה על מוקדו בליסאבון העורך דין והסופר הנודע בשערים בחזיונות שערך לבתי המשחק, אנטוניא יוסי די סילווא (ע"ע); הוא היה אז בן 34 שנה, ואשתו ליאונורה די כרוואלה ואמו הזקנה לוירינסה קוטינה נשפטו למאסר קשה, אחרי שנאנסו לראות את הבעל והבן האהוב בהשרפו היים לעיניהן. — בש' 1745 נשרף שם הסופר והמשורר הנפלא, אנטוניא יוזיף (ע"ע), אשר חזיונותיו הנשגבים עודם מוצגים עד היום על במות בתי המשחק בספרד ופורטוגאל, ושמו רומם תחת לשון כל. בן ששים שנה היה בעלותו על מוקדו לשם ה' אלהי ישראל. עוד בעמדו על הבמה, לפני שים האיש מתחת המערכה, העתיר המלך אליו להנזר מאחרי הדת אשר כל המחזיק בה לא ינקה, או אז יחיהו ויקרבהו אליו באהבה רבה, אך הוא אמיץ לבבו בה' ולא שעה לעצת איש חסדו. כאשר להטה האש סביביו אחז במטפחתו ויניפה על פניו להעביר את תמרות העשן אשר התאבכו עליו מעברים, ופתאם אחזה האש במטפחתו ותהי לבער, אז נשמע קול ההמון ברעו: „Barbaro! Barbaro!“ (גלחו את זקנו!), ואחד מלאכי החבלה טבל מטלית בשמן טרפנטין ויקשרנה אל בד עץ ארוך וימשח בה את זקנו הלבן היורד על פי מדותיו, ועד ארגיעה אחזה האש בזקנו, ואחרי רגעים אחדים נשרף כלו ויהי לדשן (פרטי חיי האיש היקר הזה וכל קדושינו הנזכרים בשמותם יבואו איש איש בערכו).

באש הגדולה אשר אכלה את ישראל בכל פה בשנות רעה ההן, נשפטה גם ספרותו, — כי גזרה יצאה מלפני הקרדינאל חימינס (Ximenes)—כהן עליון להמלכה איזבלה וראש האינקו' אחרי טורקוומדה הידוע) וחמשת אלפים כתבי יד יקרי ערך נלקחו מבתי הכנסיות ומבתי יחידים ויחדו הועלו כליל על מוקדם.

משפטי-אש אלה הדלו מהיות בגלוי רק באחרית המאה הי"ח (אבל עוד נעשו גם אחר כן בחצרות האינקויזיציא) ומטעם הממשלה נאסרו רק בש' 1810. אבל עוד בש' 1826 היה מעין זה משפט שנעשה בוואלינציא (בספרד) במורה ביה"ס ושמו ריפול (Ripoll), כי בדקוהו וימצאו שמץ מינות בדעותיו ע"ד האמונה. (ע' „Histoire critique de l'inquisition d'Espagne“ מאת Llorente ובהעתקה אשכנזית „Kritische Geschichte d. span. Inquisition“ מאת Höck (ד' חלקים, Gmünd 1820—22), „Da origem e estabelecimento da inquisiçao em Portugal“ מאת Herculano (2 ח', ליסאבון 1854—55); גראֶטץ „Gesch. d. Juden“ VIII, IX, X; קאיזערלינג „Sephardim“ וגם „Gesch. d. Jud. in Portugal“ (ליפסיא 1867), וע"ע אינקויזיציא.

אוטוטִפּוֹגְרַפְיָא (Autotypographie), מדפיס מעצמו, והיא המלאכה להעתיק כתב יד על לוח צינק למען הדפיס ממנו בדפוס הרגיל. ומעשהו פשוט מאד, כי הכתב הנכתב בדיו אוטוגרפי נדבק על לוח הצינק, והדיו מפתח בו את האותיות.

אוטוֹכְתוֹנִים (Autochthonen), שם יוני לאזרחי הארץ (ע"ע „אזרח").

אוטוֹלוֹגְיָא (Autologie), דבור עצמי ופשוט, לעמת דברי משל ומליצה, שיש בהם כונה אחרת זולת מה שנשמע מפשטות הדברים; ועוד יקרא בשם אוט' הדבור המובן מן העצם, ואף כשאינו מדבר נחשב כאלו הוא מדבר, ע"ד „השמים מספרים", שהם מביעים בעצמם כבוד אל, מאין צורך לאחר לספר אדותם.

אוטוֹלִיקוֹס (Autolykos), 1) לפי הגדת היונים הוא בן הירמים (Hermes הוא Mercur—ע"ע) ודומה לו בחריצותו, וע"כ היה לאלהי הגנבים. כפי אשר יתארהו הומירוס בשיריו, היה התרוץ והערום בשודדים וגנבים, ובתו אנטיקלאה הולידה את אודיסאֶוס. 2) איש יוני מעיר פיטאני אשר באֶאולים (Aeolis), חכם בח' השעורים ותוכן, נולד בש' 330 לפני ספה"נ. הוא כתב שני ספרים על דבר תנועת הגלגלים ועל דבר עלית הכוכבים הקימים ושקיעתם, ונדפסו לראשונה בשטראסבורג (1572) וכעת (1877) בהמבורג. הספרים ההם אוצרים בקרבם את היסודות הראשונים אשר לתכונת הכדור (Sphärische Astronomie). כל חשבונותיו מיוסדים על חכמת המדידה לבדה, ומספריו נשער כי לא ידע עוד מחשבונות המשולשים הכדורים (Sphär. Trigonometrie).

אוֹטוּן (Autun, קרי אֶטאָן) עיר הראשה בפלך סאֹאָן ולואר בצרפת בחבל הבורגונדי אוטונא (Autunois) ע"נ אַרוּ (Arroux), במקום אשר ישתפך בו נהר טרנין (Ternin) ע"י מסלת פאריז-ליאון, ומ"י 11,358. העיר נודעה עוד בזמן המאה הד'; בה מושב לבישוף, שתי סימינריות תיאו-לוגיות (באחד יש קבוץ כתבי יד ממאה הח' עד המאה הי"ת וספרים עתיקים יקרי המציאות), בית אסף דברים עתיקים וסגלות הטבע ומוזיאום, ומעשי יוצרי פסל שהיו ברומא וגליא בשנות קדם ושנות הבינים. בכלל מצאו החכמה וההשכלה קן להן בעיר הזאת לתהלה בארץ. בה גם בתי חרשת לסחורות שונות והעסק רב מאד בתבואה ופשתה, עצים, סוסים, בקר וצאן. שם העיר אוטון נחשבה בשגגה לפנים כי היא העיר ביבראַקטה הישנה, אך באמת היתה שמה מלפנים אגוסטו-דונום (Augustodunum) הנודעה בזמן הרומאים בביה"מ המפואר שהיה בה לח' הדבור והמליצה. בש' 270 נהרסה כלה על ידי טטריקס (ע"ע) אשר צר עליה שבעה ירחים וילכדה, ובמאה הד' נבנתה מחדש ע"י קונסטנטין הגדול. 725 היתה לשלל ולבזה לחיל הערבים, 888 נחרבה ע"י הנורמנים. עוד נמצאים שם חרבות היכלים ושערים (בעלי ד' מבואות) ותיאטרון ומגדל גדול ושרידי 11 רחובות וחומות מזמן הרומאים. בעיר הזאת היו קונסיליות קתוליות בש' 670, 1055, 1077, 1094. בקונסיליא האחרונה נקרא חרם על פיליפ I מלך צרפת, על אשר דחה מלפניו את בערטה אשתו. בעיר הזאת היה גם מושב הבישוף טאַליראַן (Talleyrand). במרחק 1 ק"מ ממנה, בכפר קוהאַר (Couhard) נמצאת הפירמידה הגדולה הנקראת ע"ש המקום, והיא אבן גבוהה 24 מ' וקיטרה בתחתיתה 20 וממנה ומעלה 18 מ'; היא המצבה האחת שנשארה בצרפת לזכרון מימי הגאַלים והרומנים הקדמונים.

אוטוֹנוֹמְיָא (Autonomie), משפט אדם לעצמו. קאנט יקרא כן (בפלוסופיא המוסרית שלו) את המשפט אשר יגזור האדם על מעשהו, לעשות או לחדול, רק על פי התבונה והדעת; בהלכות המשפטים תכונה כן הרשות הנתונה למשפחות: להיות כל איש שורר בביתו; לאנשי המעלה: לתת צו ולשום חק לשפלים מהם; לחברות שונות: לתת חקים לבני בריתן וכדומה. בשנות מאות הבינים נתנו הממשלות אוט' רבות כאלה, עד שהתפרדה אחדות הממלכה, וחקי המדינה התערערו על ידן. האמנם גם היום תרשה הממשלה את האוט', אבל הגבילה כחה והצרה פעולתה, לבל תפריע את משטרי המדינה הכוללים; אפס כי לא בטלה את האוט' כלה, יען מעוטה יפה, בהנתן חפש לאנשי החברה לפעול לטובת בעלי בריתה, והיא מפתחת כחות אנשיה לעשות צדק ומישרים. מלבד זאת תנית הממשלה הזכיות הקדומות אשר ירשו האצילים מאבותיהם, באופן שאינם מנגדים לחקי המדינה.

אוטוס-אֵיפָא (Autós epha), ע"ע אוטר.

אוטוֹפְּלַסְטִיקָה (Autoplastik), שם למלאכת אמן (Chirurgie), אשר מטרתה: לעשות בגוף האדם אבר חדש במקום זה שנעדר לו ע"י מחלה או מתולדתו, לסגור בשר תחתיו, לסתום בגוף בקיעים שבאו בו בסבת מחלה או מתולדתו, או להעלות ארוכה במקום פצע או מכה בידי אדם תחת מחית הבשר אשר יעלה הטבע שם, לבל יתעות ויתעקם האבר על ידה. לחלק האומנות הזאת תתחשבנה: יצירת החוטם (Rhinoplastik), יצירת שפתים

(Chiloplastik), סתימת בקיעי החך וארוכת ריסי העין לבל יתקמטו ויתעותו. על הרוב יקחו לזה מגוף החולה עצמו בשר הקרוב אל מקום החלי, שיפצל האמן משם קרומים דקים וידביקם לאחד אחד אל המקום הנועד להם; אך לפעמים יקחו גם מבע"ח אחר (מן השפן וכדומה). הראשונים אשר המציאו אומנות זו, היו (לפי הנראה) ההודים הקדמונים. אך להשתמש בזאת תמיד ולהרגיל במלאכתה החלו זה כחמשים שנה.

אוטופסיא (Autopsie), מראית עין, מה שהאדם ידע את הדבר לפי ראות עיניו, לא מפי השמועה. בח' הרפואה יכנו בשם א' את הכרת הרופא במחלה, לא ע"פ דברי החולה, כ"א ע"פ ראותו בעצמו ובדיקותו בלבד.

אוטוקלב (Autoklav), בשם זה יכונה הכלי, אשר דפנותיו חזקות וצמיד פתיל עליו מבלי הנית אויר או קיטור לצאת ממנו, ועשוי לתת בתוכו נוזלים, אשר נגדיל חומם יותר מכדי הרגיל למען הרתיחם, גם נכביד עליהם לחץ גדול מאשר הורגלו בו. האוט' הפשוט נעשה מזכוכית, כתליו עבים, ואחרי מלאתו נוזלים ירותך משני קצותיו, ואז יחמו הנוזלים בחום גדול. במלאכת הבשול תהיה הקלחת לאוט', אשר צמיד פתיל עליו, ואליו יתובר אגף-המבטח (ע' ערך „קלחת הקיטור") הנהדק בתוכו ע"י רכובה, ועמוס במשא הלוחץ כפי ערך חזקת דפנות הכלי; אך יש להזהר, שלא להעמיסו יותר מזה אף מעט, לבל תתפוצץ הקלחת מעוצם לחץ הקיטור הרותח העצור בתוכו, מבלי מצוא דרך לצאת. רבות משתמשים באוט' בחרושת המעשה; בהוצאת הדבק מעצמות, בתוצאות חמיץ הסטירין (Stearin) וכדומה, וביחוד ישתמשו באוט' בתוצאות יסוד-העץ או חמר הפתילי (Cellulose) למלאכת מעשה הנייר.

אוטוקסטר (Uttoxeter), עיר באנגליא במחוז סטאפורד (Stafford), בקרבת נהר דאב (Dove), על יד מסלת „מאקלספילד-דארבי" (Macclesfield-Derby). מ"י 7,957. בה בי"ס ללמוד שפת רומי ובית חרשת מעשה ברזל.

אוטוקרטיא (Autokratie), מלה יונית, ופי' ממשלה מחלטת, והוא נמוס המדינה, אשר מושלה לבדו ישים חק ומשפט בארץ, ובידו גם הכח והעז לאכוף את העם לשמוע בקולו, ונקראת ממשלה בלתי מגבלה, הנהוגה כמעט בכל ארצות הקדם, ובאירופה היא ממשלתנו הרוממה, ממשלת רוסיא. קאנט בספריו על הפילוסופיא יכנה בשם זה את ממשלת התבונה על נטיות הלב הסורר.

אוטוקריטיקה (Autokritik), בקרת עצמו, והוא שהמחבר בעצמו יבקר את דבריו וישפוט עליהם.

אוטורגורים (Uturguren), ע"ע הונים.

אוטות (Autos), שם ספרדי בל' רבים (מן Auto) ופי' עלילות, מעשים הנעשים בראש הומיות, בעניני דת ומשפט וביותר במשחקים וחזיונות מיוחדים אשר הציגוהו קבל עם לכבוד הדת הקתולית. למשחקים האלה צרפו גם מנהגים שונים ועבודות שונות. חזיונות או' כללו בתוכם מושגי הדת ומסתריה. מוצאם מראשית הספרות הנוצרית, אך לעיקר שלמותם הגיעו בראשית המאה הי"ז ע"י הסופר החוזה חזיונות לופי די ויגה (Lope de Vega—ע"ע), הוא השלימם ויכלול תמונתם. 400 חזיונות או' חבר הסופר הזה אך כעת לא נשארו מהם כי אם 12 או 13. בתארם החיצוני, כפי הסדר אשר נתן הוא להם, יתפרדו החזיונות האלה לשלש מחלקות; הראשונה היא כעין הקדמה ומבוא (Loa, Prolog), השניה הבאה בתור משחק הבינים (Entremes) אוצרת בתוכה עצם החזיון, והוא על פי רוב מחזה מעורר שחוק ושעשועים, ובשלישית הציגו את המחזה העיקרי, הוא החזיון הדתי. מלבד בעל החזיון הזה והקודמים לו היו גם מונטלון (Montalvan), טירזא די מולינא ועוד משוררים שחברו חזיונות או', אך יותר מכלם עשה המשורר קאלדרון (Calderon) חיל בחזיונות ההם, כי הוא ברוחב לבבו, סדר חזיונותיו ויערכם בטוב טעם ודעת, ובשפתו המזוקקה הרים אותם למעלה ראש ויכלול את יפים. 73 חזיוני או' השאיר אחריו וכלם אוצרים בתוכם מושגי הדת ומסתריה, ברוב הוד ותפארת הציגו אותם על במת החזיון במדריד ובשיביליא ויקחו לב הרואים על ידי המנגינות הנעימות אשר הוסיפו להם לוית חן ועל ידי המכונות אשר השתמשו בהן לדבר הזה. — עוד מין אחר מחזיוני א' צחקו לפנים בספרד והם נקראו בשם: Autos al nacimiento, ונהגו לכבד בזה את יום ההולדת של הנוצרי, ועל כן הציגו את החזיונות האלה בחג ההולדת ותארו בהם את עת נוכו למצרים או מחזה אחר מקורות ימי חייו הנזכרות באבן גליון, וגם במועדים שלא נחשבו למועד קדש שרו שירי האו' והציגום קבל עם על במת החזיון. מימי המאה הי"ב והי"ג נפרצו חזיונות האלה וימשכו אליהם את לבות ההמון עד כי היו לחזיוני עם, אך במאה העברה החלו להביט על זאת כעל חלול הקדש, על כן צוו שלא להציג עוד מחזות כאלה על במות ישחק, ורק בעמל רב הצליחו לשום מעצור לרוח העם אשר מאן להנזר מהשעשועים האלה אחרי אשר הסכין להם זה מאות בשנים. ע"ד מחזה השפטים שנעשו במתנגדי דתם ע"ע „אוטו די פי".

אוטט (Yvetot קרי אוטה), עיר המחוז בנפת סינה-אנפיריא (Seine-Inférieure); בה בית תחנה למסלת פאריז-האבר, ומ"י 8,397, העוסקים באריגת צמר וצ"ג גם בעבודת האדמה ועושים מסחר במקנה ותבואת השדה. העיר עם בנותיה נחשבה לפנים לנסיכות קטנה לבדה ועוד היום נקרא המקום ממלכת אוטה בפי העם, ודברי ימיה מגיעים עד לאמצע המאה הו' לספה"נ. לפי המסרה הורמה למעלת ממלכה מאת קלוטר (Chlotar) מלך הפרנקים, לשכך בזה את חמת האפיפיור והעם מעליו, על רצחו (537) בבית התפלה בסואסון את אחד השרים הסרים למשמעתו. אך בש' 1687 הסירה ועד הפרלמנט מממלכה ורק הכירה לנחלה חפשית, בהניחו ליושביה ממסים וארנוניות ובהתירו לאדוני המקום לכנות עצמם בשם „נסיכי אוטה". מצבה זה ארך עד ימי המהפכה הגדולה שהיתה שם בסוף המאה הי"ח.

או-טי (Au-Tai), בחינא יקראו כן להמין הגרוע, הנחשב בפסולת הטיאה (Thee); סימניו הם — עליו ירוקים ושחרחרים.

אוטיאן (Utena והליטאים קוראים לה Уцяны), עיר קטנה במחוז ווילקאמיר פלך קאוונא, על שלשה נחלים: אוציאנקא, וויעשא וקראשאנה, ועל הדרך ההולכת מדינאבורג לקאוונא. בסביבות העיר נמצאים קברים עתיקים.

אוטיחמפ (Autichamp קרי אוטישאן) כנוי כבוד לשרים אחדים ממשפחת בומאן (Beaumont) בצרפת. הנכבד בהם: 1) Jean Thérèse Louis de Beaumont, Marquis d'Autichamp, נולד 1738 באנגיר (Angers). ובהיותו בן י"א שנה החל עבודתו בצבא. בהחל המרידה והמהפכה בש' 1781 נמנה גם הוא בין אוהבי בית המלוכה, ויעזוב את הארץ ויהי אחד משרי הצבא שעלו עם חיל המלך על פאריז. וכאשר גברה יד המורדים נמלט בלוית הפרינס קונדי (Condé—ע"ע) לאיטליא. אך בהתקומם נפת שמפניא (Champagne) על הריפובליקה, חש ויבוא (1792) לעזרת המתקוממים בראש גדוד פרשים, אשר רוחו הוא קבצם, וגם אחרי אשר נסגר במבצר מסטריכט הרבה חללי הריפובליקה בהגיחו עליהם פעם בפעם. כאשר הוסר מצור העיר (1792) בקרוב שמה חיל אוסטריא נסע לאנגליא ויהי נכון לבוא באניות עם חיל עזר להמתקוממים בנפת וואנדעה (Vendée), אך בשמעו את מפלתם הגדולה על יד קיברון (Quiberon) רפתה רוחו. בש' 1797 קבל פקודה בחיל רוסיא ויהי לשר ומפקד בחיל הרוכבים שומרי הראש, ואח"כ נתמנה למשגיח ומפקד צבאות הרוכבים באוקריינה, בקרים וע"נ דניעסטר, ובש' הלך בראש מחנה צבאם (30,000 במספר) ארצה שוויץ לעזור לשר הצבא סובארוב (Suworow), אך מאסינה (Masséna) שר צבא הצרפתים גדר בעדם מקרוב זה אל זה, וישב ארצה רוסיא ויעבוד בחילה עד שוב המלוכה לבית בורבן בש' 1815. אז שב צרפתה והמלך לודויג XVIII הרימהו למעלת רוזנים ויפקידהו לנגיד על היכל הלובר (Louvre), ותהי המשרה הזאת על שכמו כל ימי חייו, ועוד חצי שנה לפני מותו בהיותו

אז בן 92 שנה נחל כבוד גבורים בעמדו למגן בעד ההיכל הזה מול המתקוממים במרד היולי (Julirevolution), וימת 12 יאנ' 1831. — אחיו .Antoine Joseph de B., Marquis d'Autichamp נולד 1744, הצטין בגבורה במלחמת קורסיקה, נלוה עם לאַפַאיעט (Lafayette) בדרכו לאמריקה, וילחם שם בגבורה נמרצה בין לוחמי מלחמת הדרור, ובש' 1782 הפקד לנציב על החבל הדרומי אשר לאי ס"ט דומינגו. בש' 1788 שב צרפתה, ובגבור שם יד המרד התחבר לאגודת פליטי הארץ (Emigration) ויהי גם הוא בחיל המתקוממים בהשמפניא, אך בש' 1799 משך ידו מאגודת הפליטים ויחי לו לנפשו בצרפת, ובש' 1815 שמהו המלך לודויג לנציב בס"ט גרמאֶן (St.-Germain) וימת בש' 1822. בנו .Charles de B. Graf de A נולד 1770. בש' 1792 היה בראשי מנהלי המתקוממים בנפת וואַנדעה. אך בש' 1800 נתן ידו לממשלת נפוליון I ונתקבל בעבודת צבאו. אחרי הורדת נפוליון מכסאו הורם או' למעלת גינ' ליטינאַנט ובעת „מאַת הימים" השתדל או' באנגו (Anjou) עיר מולדתו לעורר את העם להתקומם על נפוליון. בש' 1823 היה המפקד על הדיויזיא הא' של צבא צרפת בספרד. אחרי מהפכת יולי עמד בראשי המתקוממים אשר בנפת וואַנדעה, וע"ז נחרץ עליו משפט מות (1833), אבל הותן אח"כ, ויחי מאז והלאה חיי איש פרטי, וימת 1852.

אוטֵיל (Auteuil קרי אָטאֶ), מלפנים כפר נחמד בקרבת פאַריז על שפת נהר סינה ימינה לו, במבוא היער הבולוני (Bois de Boulogne) הנודע לשם, וכעת נכלל בגבול העיר ונחשב בה למחלקה הט"ז; שם בית תחנה למסלת הברזל המקפת את פאריז מסביב, ועד היום הוא מקום אהוב וחביב ונחמד ליושבי העיר לגור בו בימי הקיץ. להמשוררים הידועים, בואַלאָה (Boileau) ומאָליאֶר (Molière), היו שם בתי קיץ, שבהם נאספו אליהם חבריהם הנודעים לתהלה: ראַסין (Racine), לאַפונטאֶן (Lafontaine), שאַפעל (Chapelle) ועוד כאלה. שם בהיכל הגבירה הילויטיוס נקבצו באו עדת סופרים וחכמים וחוקרים ופילוסופים הנודעים בזכרונות צרפת ממאה הי"ח בשם „Société d'Auteuil". גם אח"כ היה אוט' מקום אהוב ונעים לאנשי השם: טאַליראַן (Talleyrand), טיער (Thiers), גיראר (Gérard), גאַוואַרני ולודויג באֶרנע. שם גם מעין ישועה ומרחצאות לתרופה. הרבה מהוד המקום הזה אבד במלחמת חיל הממשלה (בשבתה בווירסאֶל) עם בעלי הקומונה הפאַריזית (ע"ע) בש' 1871.

אוּטִילִיטַרִיסְמָה (Utilitarismus—שטת התועלת), היא תורת המוסר והמדינה המיוסדת על יסוד התועלת היותר גדולה והיותר כללית, או השטה, אשר על ידה ישיג מספר אישים היותר מרובה באפשרות את ההצלחה היותר גדולה באפשרות. מיסד השטה הזאת, ירמיה בנתם (Jeremy Bentham—ע"ע), הואיל לשום תחת יסוד הצדקה המפשט (עשות הטוב למען טובו) יסוד חדש המיוסד על הישר והאנשות (Humanität), יסוד ט ו ב ת ה כ ל ל, המחיב שהחקים יהיו לטובת הכלל ולא למפגע לו. אכן היסוד הזה לא חדש הוא עמו, וכבר הקדימו פרידריך II מלך פרוסיא, אך הוא סדר התקון והמערכה בכל חקי הממשלה והמדינה, וגם בהליכות איש ואיש בחייו לכל פרטיהן, עד כי גם בלי כל יסוד מוסרי צריך האדם ללכת לפי השטה הזאת למען תועלתו והצלחתו בחיים. הערמה, ההסתפקות, הממשלה ברוחו והרצון הם לו המדות הראשיות הנמשכות מהיסוד הראשון, והוא הולך ומונה את התועלת היוצאת מן המדות ההן לכל מצבי האדם בחיים. התורה הזאת העירה את לב המחוקקים לשום עין על ענינים רבים שלא השגיחו עליהם עד הנה; אבל חסרון אחד נמצא בה, והוא: כי בגבול המוסרי אין תורתו שלמה, וענינים רבים נאלץ לישב בדחק גדול. לפני המרידה שהיתה בח' יולי 1830 משכה השטה הזאת את עיני הקומוניסתים עליה, ועל ברכיה נולדה החברה הנקראה „Utilitaires" (בעלי שיטת התועלת) עם מכתבם העתי „l'Utilitaire", גם מדינת נויאָרק שמה לב לשטת בנתם בחקקה את ס' חקיה (1826), וכן גם קאָרולינה הדרומית (1826) ולויזיאַנה (1830):

אוּטִי פָּסִידֶטִיס (Uti possidetis), העמדת דבר במצבו ההוה. בתורת המשפטים אשר להרומים הקדמונים, הוא שם והתחלת נוסח מחאת ב"ד על נכסים שיש להם אחריות (בתים וקרקעות) המוטלים בספק או שיצאו עליהם עוררים, להעמידם בחזקת בעליהם המחזיקים בהם, עד אשר יצא משפטם לאור. בכח המחאה הזאת היה ביד המחזיק להגן על חזקתו לבל יפקיעו אותה ממנה בזרוע, וכן גם למחות בידי זולתו אם ירצה להשתמש בהם גם הוא. בימינו אלה תשתמש גם הדיפלומטיא לפעמים (כפי הדרוש לחפצה) בכלל הגדול הזה, אשר יקראו לו גם „Status quo".

אוּטִיקָה (Utica), העיר העתיקה מכל העדים, אשר יסדו ידי הפיניקים בצפון אפריקה, מים לקרתגה בחלקת הארץ הנקובה בשם זוגים (Zeugis) או זויגיטנה (Zeugitana). היא נבנתה לפני קרתגה, אך שמה לא נגזר מן התאר עתיק, להפך מן קרתה חדתה (ע"ע קרתגה), כ"א ממלה פיניקית, שהוראתה „מושב" או „עמדה" (Station). סקיפיון (Scipio) אַפריקנוס הזקן צר עליה ולא יכול לה. במלחמה השלישית אשר נלחמו הרומאים בקרתגה (הן המלחמות הנודעות בדברי הימים בשם מלחמות הפונים) נתנה אוט' ידה לרומא, ובנפול קרתגה בידי צר, נשארה היא חפשית ועוד הרחיבה את גבולה ותהי לעיר הראשה וסחרה פרץ באפריקה. במלחמת האזרחים, אשר פרצה ברומא בין יוליוס קיסר (Cäsar) ופומפיאוס (Pompejus), תפש קאַטו (Cato) הצעיר את העיר (אשר נטתה אחרי קיסר) לפומפיוס ומאז והלאה נקרא על שמה (Uticensis), אך כבוא השמועה, כי נצח קיסר במלחמת על יד תפסוס, שלח יד בנפשו והעיר נתנה ידה לקיסר, וינחילה את הזכות הלטינית (ע"ע), ואגוסטוס הוסיף לה זכיותיה. אבל קרתגה אשר חיה קיסר מערמות עפרה ואגוסטוס הגדילה ויפארה, שבה להיות לעיר הראשה. חרבות העיר הזאת מים לנהר מיגרדה (Medscherdah, לפנים Bagradas) נחקרו בימים האלה על ידי חכמי התרים. עוד נכרים עקבות האמפיתיאטרון והתיאטרון והמצודה וחוף האניות ועוד שארית חרבות גדולות. פני האדמה סביב שנתה מאד מאז עמדה העיר על תלה. לפנים שכנה לחוף הים ועתה מפני השרטון אשר העלה הנהר מיגרדה, נסוג הים לאחור בערך 10 ק"מ ממנה והלאה.

אוּטִיקָה (Utica), עיר הראשה בפלך אונידה (Oneida County) בארצות הברית באמריקה הצפונית במדינת נויאָרק, שוכנת לדרום נהר מוהוק (Mohawk), ע"י מסלות אחדות וע"י תעלות ארי וטשינגנגו (Erie u. Chenango). מ"י 33,914, מהם 256 בעלי עור כהה. בה 1 אקדימיא, 35 בתי ספר, 34 בתי כניסה לנוצרים, 4 בתי אסף ליתומים ובתי גמילות חסד, בית אסף משגעים, אשר יסדה ממשלת המדינה, בתי חרשת למעשה בגד צמר, מנעלים, תנורים, מרכבות, כלי בית ועוד כאלה, בית יציקת ברזל, 4 בתי אוצר לעם, 1 בית אוצר המדינה, מלבד בתי אוצר פרטים הנמצאים שם. בה השוק היותר גדול בארצות הברית לסחר גבינה. בעוד היות אמריקה הצפונית תחת ממשלת בריטניא עמדה במקום הזה מצודת שוילר (Fort Schuyler) למחסה על התושבים האנגליים מחמס ההודים והצרפתים.

אוּטְלִינְגוּ, ר' י ו ס ף, מגדולי חכמי קרימונה באיטליא בראשית המאה הד' לאלף הזה, היה מדפיס ומו"ל ספרים נכבדים ורבי הערך אשר הצטיינו בהגהתם הנפלאה, וביחוד יצטיינו ספרי האלפס אשר הגיהם בשקידה רבה ועשה קצור ממסקנת כל הדינים ממפרשי האלפסי ובסופו מפתח לכל הדינים ע"פ סדר ספרי היד החזקה.

אוטלינגו, ר' ש מ ו א ל ד ו ד, חכם תורני באמצע המאה הה' לאלף הזה, חבר ס' „מעיל שמואל" — קצור ומפתח לס' השל"ה.

אוּטַן (Autan, קרי אָטאַן), רוח דרומית הנושבת מאפריקת בדרום צרפת.

אוטנריט (Joh. Heinr. Ferd. v. Autenrieth) אשכנזי, סופר בחכמת הרפואה, נולד 1772 בשטוטגארט, ונסמך שם לרופא בש' 1794. 1797 היה פרופיסור לחכמת הרפואה בבית המדרש הגבוה בטיבינגען, 1819 לסגן ראש, 1822 לראש ביה"מ ההוא, ויעש בו תקנות טובות וסדרים נכונים. מת 1835. מחבוריו הכי נכבד „Supplementa ad historiam embryonis humani“ (ג"ח טיבינ' 2—1801), גם השתתף להחכם רייל בהוצאת הספר „Archiv für Physiologie.“

אוטקא (Аутка), כפר בחצי האי קרים במרחק 2 ק"מ מיאלטא לצד מערב ע"י הנחלים בארבא-אוזל, אלושטא-אוזל ואוצאן-סו. נחלק לשנים: אוטקא העליונה והתחתונה. בש' 1879 היה מספר יושביו 625, טטרים ויונים, בתי הכפר נבנו בטעם היונים, בסביבות הכפר נמצא עמק הנקרא בשמה, אצל הנחל אוצאן-סו מימין נעשתה מסלת אבן המוליכה ישר אל מקום האשד (Katarakt), ועל אם הדרך על ראש ההר יאלא עומדת חרבת מצודת אבנים עגולה אשר במעלות יעלו אליה.

אוטר (Autor), ביחוד יקרא כן „המחבר“ איזה ספר או מכתב, ובכלל יכונה בשם זה כל ממציא איזה דבר חכמה או מלאכה, תחבולה ולמוד, וקונה לו בזה זכות ושם, אשר לא יבא זר להסיג גבולו; משפט וזכות זו אשר הממשלה תתכנה נודעת בשם „משפט הממציא“. משם זה נגזר שם התאר „אוטורות“ (Autorität) לכבוד איש נכבד ונשוא פנים, מפאת חכמתו, עזו ויכלתו, טובו או כשרונו, יחוסו או שיבתו. האוטורות תעורר בלבות אנשים יראת הכבוד והרוממות, לבלי לחלוק על דבריו ולבלתי הפרם. בדברי חכמה תהי האוטורות לחכם יודע בטיב הענין, האומר כי הוא ראה ובחן, עדות נאמנה על אמתת הדבר שראוי לסמוך עליו, (כמאמר התלמוד חזי מאן גברא רבה דקא מסהיד עליה, ברכות ל', ופרש"י: ר' יוחנן שהעיד על הדבר יפה דקדק). מפאת מרך הלב הבא לאיש לרגלי הכרת האוטורות, יחליף על הרוב וימיר את סבותיה, ותחת מעלה אחת ישים את חברתה או את כלן, ויחזה במכובדו חזות הכל; וע"כ ימצאו אנשים אשר ימאנו בכל אוטורות, ומתרחקים לפי"ז עד הקצה האחרון. אמנם דברי שניהם לא יתכנו, ובחולשת הדעת יסודותם, וכשם שלא יאות ליחס חכמה לאיש מפני גבורתו כן אין ראוי לשלול ממנו את הטוב במוחלט. — על יסוד האוטורות השקיטו תלמידי פיטגורוס כל ריב ומחלקת שנפלה ביניהם על אדות דבר חכמה, לאמר: „אוטוס איפא“ (Autós epha), ופירושו „הוא בעצמו“ (פיטגורוס) אמר כן — ולא יספו לריב עוד, כי לא נועז איש מהם לחלוק על רבו, אחרי אשר התברר להם שהדבר יצא מפיו.

אוטרום (Uterus), ע"ע רחם.

אוטריקולריא (Utricularia *L.*), סוג צמח ממשפחת צמחי האוטריקולריות, נודעים ממנו כמאה וחמשים מינים אשר נפוצו על פני כל הארץ. רבים בהם צמחי המים אשר יצופו בגדולם על הנהרות והיארים, ורבים יגדלו בבצות ואגמי רפש, והם מיני ירק עשב עם עלים בדמות כותרות מלמעלה. המינים הגדלים במים עליהם מפוצלים כחוטים סבוכים ועל הרוב עם מיני גביעים מיוחדים לצוד בהם שרצי המים הקטנים שהם מחית הצמח וכלכלתו. גבעולי הפרחים ערומים מעלים ונצנים ובראשם הפרח או פרחים אחדים בעלי צבעים בהירים ויפים אשר יכילו בקרבם גביע אחד כפול, כתרת הפרח בעלת שתי שפתים, שני גביעי-אבק-הזרע וקשר הפרי בעל תא אחד. — המין היותר ירוע ממנו הוא הסוף הנמצא בארץ אשכנז במקומות רבים באגמים ויארים U. vulgaris *L.* עם פרחים צהובים, מעט מצוי ממנו הוא המין הנקרא U. neglecta *Lehm.* והמין U. minor *L.* גדלים ג"כ במקומות מקוה מים כהאוט'. (ע"ד התהוות גביעי ציד הרמשים ע"ע אוכלי בשר).

אוטריקולריות (Utricularieae), סוג צמח כולל כמאה ושמונים מינים הגדלים בבצות ובאגמי מים. פרחיהם דומים בתבניתם לפרחי הסירופילרים (Scrophularineae), ועליהם שונים בתבניתם לפי שנוי מקום גדולם אם ממעל לשטח המים או מתחתיו. מינים רבים בהם יצודו בחוטיהם הסבוכים שרצי המים ויבלעום מעט מעט בהפרידם אותם לחלקיהם, וע"כ יתחשבו על סוג הצמחים אוכלי הבשר (ע"ע).

אוטרכט (Utrecht), עיר הראשה במחוז הנקרא על שמה בארצות השפלה (Niederland), במקום נחמד ונעים על נהר רינוס העקום (Krummer Rhein), אשר משם והלאה יקרא בשם רינוס הישן (Alter Rhein), ושם יוצא ממנו הפלג פכט (Vecht), השולח מימיו אל יאר זוידר (Suidersee); היא עיר ישנה, גדולה ונכבדה, מ"י 77,431, מהם כשתי חמישיות קתולים. הדרכים הרבות במים וביבשה העוברות בתוכה, וביחוד בהיותה במרכז מסלות ארצות השפלה יכשירוה להיות מקום חרשת המעשה, מסחר ומעבר אניות. מאוטרכט תתחלק מסלת המרכז לקאמפען, מסלת הולנדיא להילפרסום (Hilversum), מסלת הרינוס לאמשטרדם, רוטרדם, ליידן, האג ואימריך (Emmerich), מסלת המדינה (Staatsbahn) לבקסטל (Boxtel). אוטרכט מוקפת סביב מצודות בצורות, עומדת כחלוץ לפני אמשטרדם להגן עליה בעת מלחמה; הסוללות אשר בצרו את העיר לפנים, נהפכו מש' 1830 לאט לאט למקומות טיול. בעיר יש הרבה רחובות מרוחבים, בנינים נאים, בתי כניסה רבים, מהם הכי נכבד בית כניסת המתקנים (reformirte Domkirche), המפארת במערכת בנינה הגותית. ביום 1 אג' 1674 הרס סער גדול חלק נכבד ממנה ויהי רוח בינה ובין המגדל. המגדל הזה גבוה 103 מ', וראשו נשקף עד למרחוק. עוד ראוים להזכר גם הבנינים האלה: בית האפיפיור, וכעת בית הממשלה; בית המשפט, הנבנה בשנת 1837 במקום אשר עמד עליו מקלט ס"ט פויל, הארכיון (Archiv — לפנים היכל המלך לואיס נפוליון); בית המועצות, אשר תקנוהו ממסד ועד הטפחות ותדשו פניו בש' 1830 ובו אספת דברים עתיקים; בית החרשת והמדעים, בית חיל הארטילירואה; בי"ס-האזרחים הגבוה. אוטרכט היא מקום משפט הפלך ומשפט הגליל ומשפט החיל לכל הממלכה, מושב הארכיבישוף לקתולים הישנים, בית טביעת המטבעות לכל ארצות השפלה וקולוניותיהן. האוניורסיטה, אשר יסדה העיר בש' 1636, עומדת בראש כל בתי הלמוד; כעת ילמדו בה עד 400 תלמידים בשנה. שם גם ביבליותיקה גדולה (105,000 כרכים) ואינסטיטוטים אחרים, בש' 1886 נוסד אבסרוטוריא פיזיולוגית, גן בוטאני ערוך בכל, מלבד אלה בי"ס גימנזי אחד, בית תלמוד רפאות בעלי החיים היחידי בארץ הזאת (נוסד 1831). מהחברות המדעיות הכי נכבדות, חברת חוקרי דה"י וחברת החרשת והמדעים, גם בית חולים גדול לצבא ארצות השפלה, אשר יסד נפוליון I. חרשת המעשה רבת בה מאד וביותר תצטין בבית מעשה האולטראמארין, שחור העצמות (Beinschwarz), מגרות עצים, בתי בשול שכר, בתי דפוס, 46 בתי מלאכת ציגארים, בית יציקת ברזל ועוד בתי מלאכה הרבה. אוטרכט היא העיר הישנה בכל ערי באטאביא והרומאים קראו לה Trajectum. ארכיבישופי אוטרכט היו בימי הבינים אדירים מאד. פעמים רבות היתה מושב קיסרי אשכנז. בש' 1879 יסדו שם ברית ז' המדינות לפרוק עול ספרד מעל הנידרלאנדים (ע"ע). פה נקבצו ראשי בעלי הברית, אך מהר עזבה הממשלה הראשית את העיר ותשב לה בעיר האג. מ"י מחוז אוטרכט 209,332 ומ"ש $1,384_{16}$ קמ"מ.

אוטרן (Joseph Autran), משורר צרפתי מהולל, נולד במרסיליא 1813, מת שם 1877. שיריו כתובים ברוח נעלה ובלב רגש. קובץ שיריו וחבוריו יצא לאור בשמונה כרכים (1874—78). בכרך האחרון נמצאו מעט מדברי ימיו שנשארו ממנו בכ"י.

אוי, אחד מה' מלכי מדין שהרגו בני ישראל בחרב, בנקמם מהם נקמתם ע"ד פעור ע"פ ה' ביד משה (במדבר ל"א ח).

אוי (Ui), נהר הנופל לנהר טאָבאָל משמאל לו, יוצא מהר אויטאַש בדרום הרי אוראַל, הולך ראישונה דרומה מזרחה ואחר יסוב צפונה מזרחה עד השתפכו אל נהר טאָב'. על דרכו (דרך 400 ק"מ) ירחץ רגלי ההר אילמן מימין לו ואחר ילפות ארחותיו בערבות השפלה.

אוי לה לרבנות (שלטון ושררה), שמקברת את בעליה (פסחים פ"ז).

אוי להם לבריות שרואות ואינן יודעות מה רואות, עומדות ואינן יודעות על מה הן עומדות (חגיגה י"ב:), כי תעודת האדם עלי אדמות היא לתור ולדרוש ולהתבונן ולהשכיל בכל המקום אשר יוכל להגיע ברגליו ולראות בעיניו.

אוי להם לזקנים שבזקנותם חרב ביתם (ילקוט איכה רמז תתקצ"ז), ואוי לו לזקן שבקטנותו הצליח (והורגל בטובה) ובזקנותו לא הצליח (שם תתקצ"ז).

אוי להם לשונאיהם של תלמידי חכמים שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים (יומא ע"ב:), שאם אין יראה אין חכמה ותורתם לא תתקיים בידם.

אוי לו לדור שאבד מנהיגו ואוי לה לספינה שאבד קברניטה (רב החובל) — את הקינה הזאת נשאו כל גדולי אומות העולם ביום שמת אברהם אבינו והמה נשארו כאניה בלב ים באין מנהל (ב"ב צ"א).

אוי לדור ששופט את שופטיו (ילקוט רות רמז תקצ"ו), והוא ע"ד קשוט עצמך ואח"כ קשוט אחרים (סנהדרין י"ח).

אוי לי מיצרי (הרע, השואף תמיד למלאות את תאות החומר), ואוי לי מיוצרי (בוראי, הדורש ממני שלמות הנפש, וחפץ האחד הוא נגד חפץ השני—ברכות ס"א).

אוי לרשע ואוי לשכנו (נגעים פי"ב מ"ו); אוי להם לרשעים ולדבקיהם (ילקוט ירמי' רמז רצ"א).

רב אַוְיָא, אמורא בבבל בדור הד' לאמוראים בסוף המאה הא' לאלף הה', היה תלמידו של רב יוסף (שבת קמ"ח), וכפי הנראה היה מהתלמידים החשובים שבישיבתו, וע"כ כשלא בא פ"א לשמוע את הדרשה שהיה מגיד רב יוסף בכל שבת לפני תפלת המוסף, ובכדי להפיס את דעת רב יוסף שלא ידמה שדרשתו נקלה בעיני רב אויא, התחכם אביי חברו לשאלו סבת הדבר הזה במעמד רב יוסף, והוא השיב שלבו היה חלש ועל כן הוכרח להתפלל גם תפלת המוסף עם הצבור בכדי שיוכל אח"כ לטעום מידי (ברכות כ"ח). שמע תורה גם מפי ר' אמי (חולין ג), ויהי חברו של רבה בר רב חנן (קדושין ל"ט), ואשתו היתה אחות רמי בר חמא (כתובות נ"ו:) או רמי בר פפא (ב"ב ק:). — פ"א נזדמן לבית רבא וישב על המטה ורגליו מלוכלכות בטיט, ויקפד רבא על זאת ויאמר לקנטרו בשאלות בדבר הלכה, ולא יכול לו כי השיבו על שאלותיו בטוב טעם, ויאמר רב נחמן בר יצחק: „בריך רחמנא דלא כספיה רבא לרב אויא" (שבת מ"ו).

רב אויא סבא, אמורא בפומבדיתא (חולין קכ"ד:) בדור הג' לאמוראים בסוף המאה הא' לאלף הה'. — פ"א שאל דבר הלכה מרב הונא וידתהו ויאמר לו: „עורבא פרח", ובצאתו שאל רבה מאת רב הונא אביו: „לאו היינו רב אויא סבא דמשתכח לן מר בגויה דגברא רבה הוא?"— והשיב לו שנחלש מדרשתו ולבו לא היה עמו להשיב לרב אויא על שאלתו דבעיא טעמא (ביצה כ"א). כדבר הזה קרה לו גם עם רבה בר רב הונא (חולין שם, אבל הבול"ח מחליט שט"ס הוא שם), וכפי הנראה האריך ימים רבים, כי בימי רב הונא (מת ד"א נ' או נ"ו) היה נקרא סבא והיה אח"כ גם בחברת רב פפא (מו"ק כ"ד:, שהי בראשית המאה הב', וע' בול"ח). ולדעת היוחסין הוא אחד עם רב אויא המוזכר סתם.

אוֹיבָּה (Anibch או Usbeck), שם מדה מצרית, מדת היבש באלכסנדריא 45_{16} ליטר, בקהירה 29_{83} ל', בכסואה 1_{76} ל'.

אוּיגוּרים (Igu, Uigur גם Ku-sze), שבט תוגרמי עתיק, שישב בהררי „השמים" (Thian-schau) משני עבריהם, צפונה מזרחה לממלכת חינה; היושבים בהר ולפנים (לצד חינה) נקראו הקדמונים והיושבים בעבר התיכוני נקראו האחרונים, ובזה נחלקו גם לשתי ממלכות עם שני מלכים, שהיו (מימים קדמונים) נכנעים ונושאי מנחה לקיסרי חינה. אך עם זה היו מלכי האו' מכובדים בעיני הקיסרים והטו אליהם חסד וגם כל העם חיה בשלום ויתענג על רב טוב. רק פעם אחת (630 לספה"נ בערך) כאשר העיז מלך האו' הקדמונים לקרוא מלחמה (במכתב) על קיסר חינה שלח הקיסר חיל גדול לקראתו, אך המלך מת (כי אחזהו השבץ מפחד אויב) עוד בטרם נלכדה ארצו ומלך האחרונים נתן ידו ויכנע עד מהרה. במאה העשירית (לספה"נ) בא עם נודד מירכתי צפון נקוב בשם הוי-הוא ויפרוץ בארץ האויגורים ויכניעם. מושליהם נקראו בשפתם „מלכי אריות" והם משלו ברשות עצמם ותיו בשלום עם קיסרי חינה בשלחם זה לזה גם מלאכים וצירים. האויגורים נחשבו בגוים לעם חכם ונבון; ועוד היום יאָמר בתורקיסטן על איש מהיר השכל: רוח האויגורים נוססה בו. התפתחות השכלתם מקרבם יצאה אך קבלו גם הרבה מן החינים (מהם היו סופרים ומשוררים בשפת חינה) ומאת הנוצרים והמתמדים. משליחי הנוצרים הסוריים למדו האויג' (וכן גם המונגולים והמנדשואים—ע"ע) את כתב הא"ב אשר לבני שם, אך מאת המחמדים קבלו את אמונת האיסלם ומפניה נדחתה אמונת הבודהי, ששלטה שם שנות מאות הרבה.

אַוִינְגנוֹנֶט (Avignonet, קרי אַויניאָנעה), כפר בנפת גאַראָן העליונה ע"י המסלה הדרומית ועל תעלת די מידי (du Midi). שם הרגו האלביגנזים (ע"ע) חמשה אינקויזיטו-רים (1242) ובגלל זה קדש האפיפיור עליהם מסע הצלב.

אַוִיגְנִי (Hyacinthe Robillard d'Avigny קרי אַויני), סופר דה"י בצרפת, נולד 1675 בקאַען והתחנך אצל הישועים ובגדלו מנוהו לראש בית הקוליגיום באַלנסון; שם מת 1726. הוא כתב שני ספרי דה"י, אך בעברם תחת יד הישועים שלחו באחד מהם יד ושנו בו הרבה עד כי כמעט נחלף לספר אחר (אומרים שממגנת לב ע"ז מת או') והספר אשר לא חלו בו ידיהם וגם הסכימו עליו נמנה ברומי בין הספרים האסורים לבוא בקהל. אך הבקרת האמתית הללה מאד את שני הספרים על טוב טעמם וסגנונם.

אוִידְיוּס (Publius Ovidius), ושם הכנוי שלו „נאַזו" (Naso), אחד ממשוררי רומא הגדולים, בן דורו של הקיסר אגוסט, בן משפחה נכבדה מן האבירים אשר בארץ, נולד בש' 43 לפני ספה"נ בעיר סולמה. בביה"ס לת' הדבור לקח תורה מפי החכמים פורציוס לאַטרו (Porcius Latro) ואַריליוס פוסקוס (Arellius Fuscus). וישתלם בחכמה במסעיו השונים ואחרי כן חי חיי כבוד ושלוה בעיר רומא וסביבותיה, ויהי מודע ואהוב למשפחת אגוסט ומיודעיו, אך בשנת 9 לספה"נ העלה עליו חמת הקיסר אגוסט — פשר דבר לא נודע עד היום — ויגלהו מרומא אל העיר הקטנה טומי (Tomi), אשר על יד הים השחור, בארץ מגורי גוים פראים המוזרים לו בארחות חייהם ובלשונם הנלעגה. שם התנודד כצל עד יום מותו ש' 17 לספה"נ. על פי החקירות החדשות מת המשורר או' במקום אשר נקרא לפנים בשם: „זאַבריא" (Sabaria היא שטיינ-מאַנגער) בארץ פאַנוניא (Pannonien—היא אונגריא), ושם נקבר. שירי או' לא יתנוססו בהגיונות נשגבים ועמוקים כי יאריך במליצות ודברי צחות, גם לא יצאו מקרב ולב, אך לעמת זאת נפלאים הם בדברים שנונים והתולים חדים, והמונת משקליו היא מעשה ידי אמן. חרוזיו קלים מאד אשר אין במשוררי רומא משלו. רובי שיריו נשארו עד היום הזה; בהם יחשב ספרו "Epistulae" או "Heroides", והם 21 מכתבי אהבה (אך יש מהמכתבים האלה אשר לא מעטו יצאו, ורק ידי אחר כתבום). גם כתב שירי אהבים בחבורו "Amores" (ג' ספרים) והם אינם שירים כ"א קינות אהבה. משיריו הנודעים והנכבדים מכלם הם הנקובים בשם „התמורות" (Metamorphoses) בט"ו חוברות, המהללים מאד ברוח השיר המרחף עליהם ובתמונתן הנהדרה. גם חבר באור בארח שיר על אחדים מחגי הרומאים ועוד שירים

הרבה. קינות גלותו נופלות הן מיתר שיריו, כי אין חליפות להן, ותוכן אחד לכלן, גם תמונתן איננה מעשה ידי אמן. מחזה התוגה אשר כתב בשם: "Medea" אבד ואיננו עוד. רוב שיריו נעתקו לכל הלשונות שבאורופה.

אויהלי (Satoralja Ujhely), עיר במחוז זעמפלין באונגריא, תחנות סעיפי סערענעש-קיראלהאזה ואו'-קאשוי במסלות הארץ צפונה מזרחה. העיר נכללה בשני רחובות ארוכים והיא רבת המסחר וחרשת המעשה. מ"י 11,264 ובתוכם יהודים בע' 4,000. — בש' 1240 נחרבה כלה ע"י המונגולים, 1250 נכבשה מהם שנית; במאה הי"ד קמה לנחלה להדוכס קוריאטוביץ (Koriatovics) אשר הושיב בה אכרים רותינים (Ruthenen—ע"ע) ועל ההר "שלאסבערג" הקרוב בנה מצודה ומגדל להגן על העיר ויושביה.

אויוקליינט (Ojocaliente), עיר המחוז במדינת צאקאטעקאס במקסיקה, 37 ק"מ מז'-דרומה מעיר צאקאטי. מ"י 8,102. שם מכרי הרים ומעינות מים חמים.

אויז (Aviz) עיר במחוז אלימטיגו (Alemtejo) בפלך פורטאליגרי בפורטוגאל, בה שרידי חרבות בנינים עתיקים. העיר הזאת היא המקום הראשי בנוף היפה ביארילה. מ"י 2,412, לפנים היתה רבות בשנים מקום המושב הראשי לסגל-החבורה (Orden) הנקרא על שמה.

אויז (Avis גם Advis), תקרא בעניני המסחר האגרת השלוחה לאיש, להודיעהו כי נשלחה אליו סחורה או כסף במזומן; כן המושך שטר על חברו יודיע מיד להאיש אשר עליו נמשך, כי משך עליו שטר על סכום ידוע, למען יכין את עצמו לשלם בעבורו בעת שיבוא השטר לפניו, וגם אם תשלומיו לזמן מאוחר — לקבל עליו את הפרעון בזמנו (Accept). מנהג הוא אצל הסוחרים כי יזכירו גם את ההודעה הזאת בעצם השטר ("laut Bericht"), ואשר על פי חקי ארצות אחדות (כמו בהולנדיא ובפורטוגאל) הוא גם חובה להזכיר. בשטרות על סכומים לא גדולים ישאירו את ההודעה בספק ("laut oder ohne Bericht") ובשטרות היותר קטנים יכתב מיד כי לא תהיה עליו הודעה מיוחדה ("ohne Bericht"). אם נזכרה ההודעה בהשטר, אז החובה על המושך להודיע זאת תיכף למי שנמשך עליו, כי בלעדיה לא יקובל שטרו לפרעון. בהאויזים המודיעים על דבר שלוח סחורה, דרוש כי יבוארו היטב בהם כל תנאי המשלוח, כמו: הזמן, הדרך, התשלומים וכדומה.

אויזד (Уѣздъ), ע"ע מחוז.

אויזד (Ujazd), שם מושב (ומלפנים עיר) במחוז ברזעזשין פלך פיוטרקוב במדינת פולין. זמן התיסדותו לא נודע, אך זה ידוע בדה"י כי אחרי השרפה הגדולה אשר החריבה אותו כלה, נבנה מחדש (1613) בעזרת השר פיוטר טלוק (Piotr Tłok). מ"י כעת 1,200.

אויזדב (Ujazdów), ע' וואַרשא.

אויזדבסקי: 1) מרצין (Marcin Ujazdowski), פרופ' לח' הדבור ונבחר עשר פעמים לראש האקד' בקראקוי. כתב ספרים אחדים בל' רומא ע"ד ספרי אריסטו וציצירה וע"ד מראה העיר כוסקוי ומקומותיה בזמן ההוא. — 2) טומאש (Tomasz), סופר פולני. נולד בווילנא 1796, מת בטריעסט 1839. בש' 1820 היה להיקר דין (Prokurator), אחרי זמן לא כביר התפטר ממשמרתו זו ויעזוב את הארץ. הוא חבר ס' "Pamiętnik Sędomierski", "Tandeciarz", "Pomnik rycerstwa polskiego w XV wieku".

אויזה (Oise), קרי אואז) שם נהר בארץ צרפת, יוצא מהרי ארדיניא לדרום העיר שימע (Chimay) בגליל הענעגוי בבלגיא, שוטף ועובר דרך מחוזות אהן ואואז ומשתפך לימין נהר סינה אצל עיר קונפלן (Conflans Ste-Honorine) בגליל סינה-ע-אואז 22 ק"מ מפאריז. ארך מרוצתו הוא 302 ק"מ, משמאלו יפלו אל תוכו הנהרות טהון, סער (Serre) לעט ואהן, ומימינו — הנהרות ברייש (Brèche) וטהעראן. מעיר שאני (Chauny) והלאה יכשר למעבר אניות בארך 138 ק"מ. מחוז אואז (Oise) הנקרא על שמו יכיל בקרבו את המקומות שהיו מלפנים חלקי איל די פראנס (Isle-de-France), וואלואא (Valois), נואיאנא (Noyonnais) וסואסונא (Soissonais) ואת המחוזות סנטער (Santerre) ואמיענא. גבוליו: מחוז סאם (צפונה), מחוז אהן (מזרחה), סינה-ע-מארן וסינה-ע-אואז (דרומה) ואיר וסינה אינפריור (מערבה). מ"י 404,555 על מ"ש 5,855 קמ"מ, ומתחלק לארבע הנפות: באווא, קלירמון, קאמפיען וסענלי; בם 35 מחוזות עם 701 קהלות. הוא רטוב מזרם הנהרים אואז, אהן ואורק ומלא גבעות קטנות ע"פ כלו, וע"כ אדמתו ברוכה ופוריה, מלאה שדי תבואות וגני עצי פרי, גני ירק ויערות דבש. המלאכה וחרשת המעשה יעשו בה בידים חרוצות ביציקת ברזל וברזל עשות, בארג בד וארג חורי, ברקמת יריעות, בהכנת סחורות צמר וצמ"ג, בעבוד עורות, במעשה כלי יוצר וזכוכית לבנה וכל דבר חפץ. המסחר ירחב ויגדל שם ע"י מעבר האניות בנהרי אואז ואהן וגם ע"י מסלת הברזל העוברות שם. העיר הראשה היא באווא.

אויזה (Aviso), בשם זה תקרא אנית מלחמה קטנה וקלה אשר תעודתה להביא ידיעות מחוף הים או מאניה לחברתה. בראשונה עשו אותה עם מכונת קיטור וגלגלים, אך מאז תקנו היטב את מכונת הלוליון, הממהרת מרוצתה מן הקיטור, עושים האויזה רק במכונה זו והיא שטה 32—37 ק"מ בשעה אחת. האוי' מזדינת רק בכלי תותח אחד או שנים, כי למלחמה לא תסכון מפני קלות בנינה.

אויזה (Avize קרי אויז) עיר בפלך מארן במחוז עפרני בצרפת על סעיף מסלת הברזל המזרחית. מקום הראשי במסחר יין שמפניא הלבן והמובחר במינו, אשר ישמרוהו שם במרתפים גדולים חצובים בשן סלע — מ"י 2,113.

אויזנס (Oisans, קרי אואזן), עמק שמם בארץ צרפת, מקומו בין הרי אלף לשני עברי נחל ראמאנש (Romanche) בגליל איזער (Isére) בנפת גרענאבל. בימי קדם היה שם המחוז אוציני, בשנות הבינים — נוף גראזיוואדאן (Pagus Gratianopolitanus) הנחשב למחוז דאפינה. המקום הראשי היא העיר לי בור ד' אואזן (Le Bourg d'Oisaus). מ"י 1,374.

אויזציון (Avisation), הודעת חומר השבועה להעד או לבעל דין הנשבע בבי"ד, וגדל הענש להנשבע בשקר — בידי אדם ובידי שמים.

אויזק (Marie Amand Pascal d'Avezac), חכם בידיעת גבולות הארץ, נולד 1800 בעיר טרבא (Tarbes) בצרפת. בראשיתו היה עורך דין בפאריז ואח"כ קבל משרה בלשכות שר האניות, אך לאחרונה שם כל מעיניו במחקרי הגיאוגרפיא ויצא לו שם גדול עד כי נבחר שש פעמים ליושב ראש בחברה הגיאוגרפית בפאריז. הוא כתב הרבה ספרים בעניני גבולות הארץ וימת 1875.

אויטוס (M. Mäcilius Avitus) מצאצאי הארוורנים (Arverner) אשר בגליא, תחת ממשלת וואלינטיניאן קיסר רומי המערבית היה נציב בגליא. בש' 451 עמד כמפשר בין שר צבאות רומא איטיוס (ע"ע) ובין תיאודוריך מלך הגותים המערבים, גם נלחם בשדמות קאטולוניא. בש' 454 הפקד מאת הקיסר מקסימוס לנציב על ארץ גליא, אחרי מות הקיסר נמשח (455) מטעם מלך הגותים תיאודוריך II לקיסר רומי. אך בש' 456 דחהו שר צבאות השבירים ריצימיר ממלוכה וישימהו לכהן ראש בפלורינציא. ויברח אוי' להמלט ארצה גליא אך בדרך קדמהו המות ולא נודע אם היה זה מות טבעי או נרצח בידי אדם.

אוייסקי (Kornel Ujejski), אחד מגדולי משוררי פולין בזמננו, נולד בש' 1823 בבערעמניאן מחוז טשארטקוב בגליציא, הקשיב לקח בברזעזאן ובלבוב, עוד בימי ילדותו החלה רוח השיר לפעמו, ובצאתו בעקבות המשורר האנגלי לורד בירון חבר שירי הגיון מלאי רגש נעלה, אשר יצאו אחרי כן לאור בשם: "פרחים בלי ריח" (Kwiaty bez woni), לבוב 1848, "עלים נובלים" (Zwiędle liście), שם 1849. מאלה הכי נכבד שירו "מרתון" (Maraton), נדפס במאסף "Bibl. Ossol." בש' 48—1847), אשר יסודתו

במפעלות עם יון ומלחמתו בעד חפשיותו. ביותר עשה לו שם עולם במספדו על ההרג והאבדן שעשו האכרים באצילי עמו בש' 1846 בגליציא; קינותיו אלה קרא בשם „קינות ירמיהו" (Skargi Jeremiasza, לונדון 1847), ואחת מהן היתה לשירת עם. בעת ההיא נפגש עם בן עמו, המשורר יוליוש סלאָוואַצקי בפאריז (1847), אשר יצק עליו מרוחו. אז ישיר גם „שירי שלמה" (Pieśni Salomona, פוזנא 1846). רפים מאלה הם „זמירות ספרי הקדש" (Melodje biblijne לבוב 1851). בשיריו האחרונים נשגבו „הבאורים" שערך למנגינות שאָפּאֶן, אשר קראם בשם „Tłumaczenia Cho-pina", גם תחלת חזיון אחד „Prolog" אשר כתב בעד בית המשחק בלבוב. מלבד כל אלה חבר עוד הרבה שירים ומליצות אשר נאספו יחד ויצאו לאור בשם „Poezje" בהמאסף „Biblioteka pisarzy polskich" (בית אוצר הסופרים הפולנים, ח' 43,42 לייפציג 1866). מיום שובו לגליציא ישב בלבוב, ואחרי כן — בהאחוזה זוברז אשר נתן לו בית פקידות העיר לתשורה בשם בני עמו.

אֱוִיל מְרֹדַךְ, בן נבוכדנצר מלך בבל, עלה על כסא אביו בש' שלשים ושבע לגלות יהויכין מלך יהודה (מ"ב כ"ה). בשנה הא' למלכו נשא א"מ את ראש יהויכין מבית כלאו ויתן את כסאו מעל כסא המלכים אשר אתו בבבל (אך לא היה עוד לישראל מלכות, כ"א נשיאות, ויהי יהויכין הראשון לנשיאים ובמשך ימים מעטים מת, וישר תחתיו על גלות ישראל אשר בבבל שאלתיאל בנו ואחריו זרבבל בנו—סה"ד). ע"ד משך מלכות א"מ נחלקו הסופרים בדעותיהם: סופרי העמים אשר יתארוהו כמלך קשה ועריץ, יספרו כי הומת בשנה השנית למלכו ע"י גיסו נוריגליסר; אחרים יאריכו זמן מלכותו עד י"ב שנה; לדעת יוסיפון מלך י"ח שנה, ולדעת התלמוד (מגילה י"::) כ"ג שנה, אך הדעות מתישבות מעט על פי האגדה (ויקרא רבה פ' י"ח), כי א"מ עלה על כסא מלכות בבל במשך שבע השנים אשר נטרד נבוכדנצר מבני האדם בעבור עליו רות עועים (דניאל ד). כאשר שבה בינת נבוכדנצר אליו העביר את א"מ מכסאו ויאסרהו בבית כלא מקום אשר יהויכין מלך יהודה אסור שם; במקום ההוא התודעו שני המלכים השבוים איש אל אחיו ויתרועעו יחד. יהויכין נחם את א"מ בדבריו ויתן תקוה בלבו לשוב אל כסא מלכותו וא"מ גם הוא דבר את יהויכין טובות והבטיח לו לעשות אתו חסד כאשר ייטב לו. כבוא תקותו במות נבוכדנצר אחר שנים אחדות ומבית הסורים יצא א"מ למלוך, זכר את רעהו בצרה ויאר פניו אליו ויחנהו וירצהו. לפי"ז מלך א"מ שתי פעמים, אחת בחיי אביו ואחת לאחר מותו, ונמצא כי הדעות אינן סותרות זא"ז, אך אלה מונים שנות מלכותו מקודם שנטרד ואלה — לאחר שנטרד. חכמי התלמוד הזכירו את א"מ לטוב בגלל צדקתו אשר עשה ליהויכין לעמת אכזריות לב נבוכדנצר אביו, ויראו במות נבוכדנצר ושבת א"מ תחתיו לאות היותר גדול על השגחת ה' וממשלתו בארץ (ויק"ר שם).

אוּיֶסְט (Ujest), עיר קטנה במחוז אָפּעלן בפרוסיא ע"נ קלודניץ; בנויה ביפה נוף, לה שוק יפה עם ארמון יפה אשר לדוכס אוי', גם בית כנסת ליהודים. מ"י 2,548, העוסקים באריגת בד, עבוד עורות ומשרפות לבנים; שם ירידים גדולים למקנה בקר וצאן. העיר היא עתיקה בערי שלזיא; בש' 1222 נמכרה ע"י קאַזימיר דוכס אָפּעלן להבי-שופיא הנייסית (ברסלוי) ונשארה ברשותה עד ש' 1810. מאז והלאה יצאה עברה מרשות לרשות עד כי לאחרונה קמה לאחוזה לנסיך האָהענלאָהע-אֶהרינגען (ע"ע), ועפ"פ פקודת המלך ווילהעלם I (1861) עלתה העיר והנכסים אשר סביבותיה למעלת דוכסות. מושב הדוכס הוא בכפר סלאַ-ווענץ הנמצא במרחק 3 ק"מ מאוי' (מ"י 1,940) ולו ארמון יפה וגן נחמד עם חרש מצל.

אַ-וִיסְטַא (A vista), בש' איטלקית „אחר הראיה". כן יכתבו בשטרות הממשכים (Tratten) שזמן פרעונם הוא היכף אחר הראות השטר לפניו. — בחכמת הנגינה תורה מלת אַ-ו' או אַ-פרימא (A prima) על מה שהמנגן ינגן ע"פ ציוני הנגינה בלי סדור והכנה קודמת.

אוּיסְצִיָא (פול' Ujście, אשכ' Ustz), עיר קטנה בנסיבות פוזנא ע"נ נאָטיציא; מ"י לע' 2,000.

אוֹיֶער: 1) אַלוּאַ (Alois Auer, Ritter v. Welsbach), מנהל בית הדפוס של הממשלה בווינה. נולד 1813. בעיר ווילס (Wels), למד מלאכת ההדפסה והגהה בבהד"פ אשר לעיר ההיא, ויקן דעת לנהל את דבר המסחר בענין הזה, ובעתות הפנויות מעבודתו למד לדעת שפות שונות, וירא ברכה בלמודו עד כי בש' 1835—36 עלתה בידו לעמוד למבחן בבית מדרש המדעים בווינה ולהשיג תעודת מורה. כשנה אחת היה מורה בארץ מולדתו, אחרי כן הורה שפת רומא בבי"ס החכמה בעיר לינץ. בש' 1839 הרים פעמיו לשוויץ, לצרפת ולאנגליא, ויתבונן שם אל מעשה מלאכת הדפוס, וכשובו משם הפקידוהו בש' 1841 להיות מנהל את ביהד"פ אשר להממשלה בווינה. ביד חרוצים וביתרון הכשר דעת נהל או' את עניני הבית ההוא עד כי בזמן קצר הצליח ועלה למעלה, ויהי לאחד מבתי הדפוסים המהללים אשר בארץ. גם את בית החרשת לכלי יוצר מזוכבות ואת אוצר הנייר אשר להממשלה אשר על יד גלוגניץ (Gloggnitz) נהל א' שנים רבות, ויכתוב ספרים על אדות עניני הדפוס ועל אותיות הכתב וציוניו השונים, גם דברי ימי הדפוס אשר להממשלה ומכונותיו ועוד כאלה, אף המציא חדשות שונות בחרשת מעשה הדפוס. בש' 1860 נשאו הקיסר למעלת אבירים, ובש' 1864 עזב את משמרתו, וימת בווינה 10 יולי 1869. — 2) ליאופאָלד (Leopold A.), מנגן עלי גֵבל, נודע לשם. נולד 1845 בעיר וועספרים באונגריא, וילמד חכמת המוזיקה בקונסרווטוריא בפעסט ע"י המורה האמן רידליי קאָהנע, ואח"כ בש' 1857—58 בקונסר' בווינה ולאחרונה השתלם בהנובר אצל המנגן הנודע יואַכים, אחרי היותו ראש המנגנים בדיסלדאָרף (1863—65) ובהמ-בורג (1866—67) נקרא ונתמנה להיות מנגן ראש בלהקת המנגנים בהיכל הקיסר בפטרבורג. משם נסע פעם בפעם למסעותיו בארצות ויוסף עשות לו שם כבוד ותהלה. בתור מנגן יֵחשב כמעט לראש וראשון בדור הזה, אך עוד לא נודע טיבו וערכו בתור מחבר מנגינות ויוצרן מכח עצמו.

אוֹיֶערְבַּךְ (Auerbach): 1) עיר בממלכת סכסוניא במחוז צוויקוי ע"נ גאָלצש וע"י מסלות צוויקוי-אֶלסניץ והערלאסגרין-פאַלקענשטיין. שם מושב שר המחוז ובית משפט, מגדל צופים עתיק לימים, בית מדרש לחנוך מורים ופדגוגים, ובתי חרשת למעשה רוקח וחושב. מ"י 6,258, רובם בעלי דת לותיר. — 2) עיר בממלכת באַואַריא במחוז אָבערפפאַלץ. לה בית משפט, מכרה לחרשת ברזל, ומ"י 1,766, העוסקים בעבודת כרמים וגנים. לא רחוק משם נמצאו מסלות תחת האדמה וצמחים וגופים נפלאים שנטרשו ברבות הימים ויהיו לאבנים. — 3) עיר מצער בהעסען במחוז בענסהיים ע"י מסלת מיין-נעקאר, בה בית חרשת לחמר-אבן ומ"י 1,674, העוסקים בעבודת כרמים. קרוב לזה נמצא הארמון פירסטענלאַגער אשר להדוכס הגדול וחרבות הארמון אויערבערג או אור-בערג אשר החריבו הצרפתים בש' 1684.

אויערבאך, משפחה מצוינת ונודעת לשם בישראל בחכמיה וסופריה אשר העמידה במשך כמה מאות שנים:

1) ר' שלמה זלמן, מגדולי החכמים והחסידים בסוף המאה הה' לאלף הזה, ויהי מפורסם לאיש קדוש ופרוש; 2) בנו ר' מנחם, ראש ישיבה בפוזנא; 3) בנו ר' יצחק איזיק מליסא; 4) בנו ר' חיים, אב"ד בלונטשיץ בסוף המאה העברה, חבר ס' „דברי משפט" — באור וחי' דינים על שו"ע חו"מ; וקצת מחדושיו על שו"ע או"ח ויו"ד נדפסו בסוף ס' „דברי חיים", בשם „מים חיים". בניו: 5) ר' מנחם אב"ד באסטראווא, בש' תקצ"ה הביא לבית הדפוס את ספרו של אביו „דברי משפט", ובסופו הדפיס גם מעט מהדושי עצמו; 6) ר' יצחק איציק אב"ד בעיר דאָברי ולונטשיץ ושם מת. חבר ס' „דברי חיים" — פלפול אליבא דהלכתא בכל

ענפי ההלכות, ומעט מחדושיו נדפסו בסוף ס' „דברי משפט" לאביו; 7) ר' מ א י ר (בן האחרון), בו נפגשו תורה וגדולה במקום אחד, היה רב בעיר קאוואל ז' שנים, בקאלא ט' שנים, בקאליש ד' שנים ובש' תר"כ שם פעמיו לירושלים ושם מת. חבר ס' „אמרי בינה" — תשובות וחדושי הש"ס.

אויערבאך, ר' א ב ר ה ם ב"ר י צ ח ק מקוספעלד, אב"ד בעיר מינסטער בממלכת וועסטפאליא, בראשית המאה הה' לאלף הזה. בש' תכ"ט הביא איש בליעל את דבתו רעה לפני השר קריסטאפפעל רייגהארט, ויבז את כל רכושו ויגרשהו עם אשתו ובניו, וישם פעמיו לארץ הולנדיא ויבא עד העיר אמשטרדם. בעת ההיא (בש' ת"ל) נתן הרשיון לעדת האשכנזים שם לבנות להם בית תפלה ויתנדב א' לבית ההוא ארון הקדש משיש לבן מפאר במחיר חמש מאות שקל כסף, משם השתדל להסיר מעליו את חמת השר ובעזרת אחד מאוהביו צלחה בידו לשוב על כנו וגם את כל רכושו השיבו לו, והאיש אשר דבר עליו סרה גרש מן הארץ אחרי אשר כרתו לו בקוספעלד את אזנו הימנית. לזכר הדבר הזה צוה א' את ביתו אחריו לקרוא צום מדי שנה בשנה ביום העשרים לחדש עשתי עשר ולהתפלל את הסליחות אשר סדר (עם פי' ע"פ הקבלה, ונדפסו באמשטרדם בש' תל"ז) ולמחרתו לעשות יום משתה ושמחה (הצופה בהמגיד ש"ב № 5).

אויערבאך, ר' א ל י ע ז ר ב"ר נ י ס ן, רב בעיר קולטשין ודובנא בסוף המאה שעברה. חבר ס' „טורי אבן" — מ"ה תשובות, ונשא ונתן בהלכה עם גדולי החכמים שבדורו כהר"ז מרגליות והר"ר אריה ליב מבראדי, נפטר בש' תקפ"ט (שה"ח, וע' אוצה"ס אות ט' № 41).

אויערבאך, ר' ב נ י מ י ן ו ו א ל ף המכונה פ י ש ה א ף, אב"ד בניקלשבורג באמצע המאה הה' לאלף הזה, השאיר אחריו צוואה נכבדה ונדפסה בסוף ס' „פתחי יה" להר"ר ישכר בער ב"ר פתחיה (ברלין תע"א).

אויערבאך, ר' ברוך, נולד בעיר אינברצלוב בש' ה"א תקנ"ג. בהיותו בן י"ג שנה בא לברלין ושמה כלה את חק למודיו עד שהגיע למעלת „דוקטור", ואחר כך נתמנה למנהל-ראשי על בית התלמוד תורה דשם וישרת במשמרתו זאת עשרים ושתים שנה. בש' תקצ"ג נתן אל לבו ליסד בית יתומים בברלין, וחפצו הצליח בידו עד כי הבית הזה היה למופת; לפי עדות חכמים מביני דבר, אחד הוא הבית הזה בכל קהלות ישראל באירופא. — מרגלא היתה בפיו לאמר: „לא לחם לאכול ובגד ללבוש בלבד חסרים היתומים העניים, כי אם גם רחמי אב ותמלת אם; ע"כ מי שנטל עליו לפקח על היתומים, עליו למלאות להם גם את החסרון הזה". וימלא אחרי דבריו אלה בכל יכלתו עד כי נקרא בפי כל בשם „אבי יתומים" (כנ"י לרשי"פ). — חבר ס' „תורת אמת" — תלמוד יסודי דת ישראל עם הערות רבות ומועילות להורים ומורים ודרשנים, בלשון אשכנז; „מזמורי תהלים" — מזמורים ושירים מיועדים לשירי תלמידי חברת תלמוד תורה בברלין. מת בתקף ש' תרכ"ד.

אויערבאך, ר' י ה ו ד ה ל י ב אב"ד בקוטנא, מנוחתו כבוד בח' שבט ש' ה"א תרי"ח (המגיד ש"ב № 25).

אויערבאך, ר' י ה ו ד ה ל י ב ב"ר י ש ר א ל, חכם תורני באמצע המאה שעברה, חבר ס' „מחוקק יהודה" חי' הלכות פסח אשר יפרד לשני ראשים: א) „חקי עולם", קצור חדושי דינים משו"ת ופוסקים אחרונים; ב) „חקי דעת" — משא ומתן באריכות במקורי הדינים.

אויערבאך, ר' י צ ח ק א י י ז י ק ב"ר י ש ע י ה ר י י ס. חכם תורני ומדקדק גדול בסוף המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „באר רחובות" — על דקדוקי פרש"י לתורה ולחמש מגלות; „גרסא דינוקא" ו„שותא דינוקא" — כללי דקדוק לשון עבר בלשון אשכנז, והר"ר ברוך בענדיט ב"ר מיכאל מישה ממעזעריטש עשה קצור משני הספרים האלה וקראו בשם „גרמא דינקותא".

אויערבאך, מ ש ה ב ר ו ך ועמים לו יקראו: Berthold Auerbach, איש עברי העומד בשורה הראשונה בספרות האשכנזית. נולד 28 פיב' 1812 בכפר נארד-שטעטען אשר במחוז שווארצוואלד בווירטמבערג. בילדותו גדל ברוח התורה והיהדות, ובהיותו בן י"ג שנה שלחו אביו ללמוד בישיבה בעיר העכינגען ויתמהמה שם כשנתים ימים. משם הלך להשתלם בלמודי חכמת ישראל בעיר קארלסרוהע. אז נמשך לבבו גם אחרי למודי החול; ויבוא לבי"ס הגימנזיום בשטוטגארט ואחרי גמרו שם את חק למודו הלך לדרוש חכמה בבתי המדרש בטיבינגען, מינכען והיידלבערג, וילמד שם בראשונה את תורת המשפטים, אך לאחרונה דבקה נפשו בח' הפילוסופיא; אותה למד מפי החכמים המפורסמים שטרויס, שעללינג ודויב (Daub) — וביותר שם כל מעיניו בספרי הח' שפינוזה. הרדיפות שהיו אז לחבורות תלמידי חכמים יושבי שבת תחכמוני, הגיעו גם אליו, ועל פיהן נאסר ירחים הרבה במבצר האהענאספערג. בעת ההיא התעורר אל החפץ לכתוב ספורים וחזיונות בשפה השלטת. ראשית מעשהו בספרות היו מקודשות לאחיו היהודים; כאלה היו 3, אשר קראם בשם: „Das Judenthum und die neueste Litteratur" (היהדות והספרות החדשה, שטוטג' 1836), „Spinoza" (שפינוזה, מהדורא חדשה, שם 1880), „Dichter und Kaufmann" (המשורר והסוחר, מהדורא ד', שם 1860). בחזיונו זה הציג בחזון תבנית הסוחר והמשורר העברי משה אפרים קוה (ע"ע). באביב 1838 התישב בפ"פ דמיין, שם העתיק בחכמה רבה מרומית לאשכנזית את כל ספרי שפינוזה ויכתוב מבוא גדול ע"ד תולדות הח' הזה, הליכות רוחו ותוכן ספריו. אז חדל לעסוק בחכמה המפשטת בלבד, וינסה לחבר אותה אל דרך החיים בספוריו הנפלאים: „Liebe Menschen"; „Was ist Glück?" שניהם באו אח"כ במאסף „Deutsche Abende" (מהדורא ד' 1855). ביותר הראה כחו בנסיונו זה בחבורו „Der gebildete Bürger" (קארלסרוהע 1842), ועל כלם הפליא לעשות בחזיונותיו הלקוחים מחיי דלת העם האשכנזי, האכרים עובדי האדמה, אשר למד לדעת את תכונותיהם וארחות חייהם בהיותו עוד במקום מולדתו, הם ספוריו הידועים בשם: „Schwarzwälder Dorfgeschichten" (מאנהיים 1843). הספורים האלה נקראו בהמון רב ונעתקו לכל הלשונות המהלכות באירופה, וסופרים רבים התאמצו לצאת בעקבותיו ולעשות מטעמים לעמיהם כמוהו. ביותר קנה לבב קוראיו בבחרו לו את שאלות הזמן ובפתרו אותן לפי רוח העם בתתו אותן לשיחה בפי יצוריו. עוד יותר נשגבו המון הספורים החדשים „Dorfgeschichten" שהדפיס אח"כ, (מאנה' 53—1848). ברוחו זו יסד גם לוח העם בשם: „Gevattersmann" אשר הו"ל משך ארבע שנים (1845—1848). גם הדפיס ס' „Schrift und Volk" (ליפסיא 1846), בו הואיל באר נטיתו ודרכו אשר בחר לו בחבוריו לעם. אחרי שבתו בוויימאר, בליפסיא, בדרזדען ובברלין חליפות, נשא לו אשה בברסלוי (1847) ויסע עמה לארצות הדרום, גם שהה זמן מה בהיידלבערג, אך בימי המהפכה (1848) עזב דבר מסעו וישב לברסלוי. צרות הבית, מחלת אשתו ומותה כלאוהו בירכתי ביתו ויהי בודד לנפשו בעת רבת פעלים ההיא. בחרף בקש תנחומות לנפשו בעיר ווינה, והנה קדמתהו המהפכה שהיתה שם בח' אוקט', — רגשותיו ומערכי לבבו בעת ההיא כתב בס' „Tagebuch aus Wien" (ברסלוי 1849). 1850 נשא לו אשה אחרת וישב בשנה ההיא בדרזדען ובש' השנית בברלין, אך בהיות רוחו מלא אז הגיגות וחזיונות אשר התעתד לערכם בספר, עזב שאון קריות אלה ויסע פעם בפעם לנאות שדה ויתבודד בערי מצער, גם נסע למסעותיו זעיר שם וזעיר שם. שני החזיונות שערך לבמות ישחק לא עלו יפה; גם ספורו הגדול „Neues Leben" (ג"ת מאנה' 1851) לא הפיק רצון, ע"כ שב עוד הפעם לספורים הקטנים שבהם גדל כבוד שמו. מלבד זה הדפיס לוח-עם, אשר קראהו כן גם בשמו: „Volkskalender" (1858—69). בעת ההיא החל להו"ל את ספוריו הגדולים „Auf der Höhë" (ג"ת, שטוטג' 1865, מהדורא ט— 1873), „Das Landhaus am Rhein" (ג"ת, שם 1868;

מהדורא ד—1874), „Waldfried“ (ג"ח, שם 1874), „Landolin von Reutershöfen“ (ברלין 1878), „Der Forstmeister“ (ב"ח, שם 1879), „Brigitta“ (שטוטג' 1880). בחבורו „Wieder unser“ (מהדורא ב שם 1871) הביא לזכרון את אשר ראה ושמע והרגיש בהיותו במלחמת אשכנז וצרפת במעונו הראשי של הדוכס הגדול מבאַדען; בו נגלתה עוד יותר אהבתו העזה ואמונתו לאשכנז ארץ מולדתו. אף אמנם הבירוהו האשכנזים לטובה ויתנו כבוד תהלתו. לרבים מספוריו נוספה לוית חן ע"י מכבדיו הציירים הגדולים: מענצעל, קוילבאַך, ריכטער ומאירהיים, גם קיסרת פרוסיא (אשת ווילה' I) ובתה הדוכסת הגדולה, דוכסת באדען, כבדוהו כערכו והיכליהן היו פתוחים לפניו בכל עת; ובכל זאת לא שכח א' גם את בני עמו ויאהבם בכל נפשו, וישמח בשמחתם ויצר בצרתם. בהיותו בברלין היה אחד מהמיסדים את החברה למשען תלמידים עניים מבני ישראל. הוא הלך עם מונטיפיורי לרומניא, לראות בעיניו את מצב אחיו היהודים ולטכס עצה במה להושיעם. בימים ההם ערך גם מכתב נמרץ לנסיך רומניא, לבקש מלפניו על עמו, והנסיך השיבו במכתב דברים טובים דברים נחומים. בהיות הרעב במערב ארץ רוסיא (ש' 1869) והשר א' כרמיה (ע"ע) קרא לאספה בברלין לבקש עצה במה להושיע את היהודים יושבי המחוזות ההם, בא גם אויערבאך בתוכם וישא מדברותיו ויעש את כל אשר היה לאל ידו, ויקח דברים עם גדולי הנסיכים והרוזנים אשר היו לו מהלכים בביתם. גם היה אחד מנבחרי האספה של הועד הרומני (1872) ויחוה את דעתו נגד היציאה הכללית לאמריקה. — בסוף ימיו התעורר עוד הפעם לכתוב ספור מחיי היהודים, אשר תוכו יהיה רצוף הרעיון, כי היהודים המה החבל המקשר את לב כל העמים יחדו, וכבר היה בידו די חמר לספור כזה, אשר בדעתו היתה לקראהו בשם: „Wir Juden“ (אנחנו היהודים). אך לא הספיקה לו השעה להשלימו, — כי מאז הגיעו לאזנו השמועות הרעות ע"ד עלילות צוררי היהודים ובעיניו ראה את אשר יתנכלו לעשות לאחיו בבית הנבחרים, רפו ידיו ולא ידע שלו בנפשו. את מרי שיחו שפך אז לפני מלכת פרוסיא ובתה הנסיכה הגדולה מבאַדען, ואף כי הן נחמוהו ותתנגה תקוה בלבו, כי עוד מעט והסער יקום לדממה, אך למראה מעשי הצוררים המתחדשים חדשים לבקרים גדל עצבונו ונחם נסתר מעיניו, ומאז והלאה לא יכול עוד לשלוט בעטו וברעיוניו כמלפנים וילך קודר בלחץ יגונו עד כי חלה וימת בן שבעים שנה ביום 8 פיבר' 1882. את כל הגיוני רוחו ורגשותיו לעמו ולאמינתו מיום היותו לאיש עד יום מותו, נראה כבראי מוצק במכתביו אשר ערך במשך 52 שנה (1830—1882) לאוהבו וקרובו הח' יעקב אויערבאך, והוא הוציאם לאור (כע' 700 במספר) בשני חלקים (פפד"מ 1884). קובץ ספריו (22 ח') נדפס בשטוטג' (1863—64), ובהוצאה מיוחדת לעם — „Schwarzw. Dorfgeschichten“ (20 ח', שם 1871), וע' „Berth. A., ein Gedenkblatt“ (בר' 1882).

אויערבאך, ר' צבי בנימין, חכם תורני ומדעי בראשית המאה הזאת, גמר חק למודו בבית המדרש הגבוה ונתעלה לדוקטור בפילוסופיא ויהי לאב"ד בהלברשטט. חבר ס' „ברית אברהם“ — הכולל דיני מילה עם התפלות והפיוטים, מתורגמים ללשון אשכנז ומבוארים ע"פ יסודי הש"ס ובראשו „פתיחה“, בחקירת נוסח התפלות והפיוטים, מחבריהם וזמניהם וביחוד על אדות ר' אליעזר ממגנצא, חתניו וחבריו; „הצופה“— ס' דרכי „המשנה“ להר"ז פראנקל; „תולדות עדת היהודים בהלברשטט“— בלשון אשכנז. גם הוציא לאור את ספר „האשכול“ להראב"ד, עם מבוא גדול ובאור בשם „נחל אשכול“. כן העתיק מכ"י ויבאר את הס' „משנת ר' נתן“— הגהות ופי' על משניות זרעים מאת הרר"נ אדלר.

אויערבאך, ר' צבי הירש כ"ר זעליג מבראדי, מגדולי הרבנים בראשית המאה העברה. מראש היה ר"מ בעיר וירמישא ואח"כ נתקבל שם לאב"ד, וביחד היה שם משך מ"ה שנה (נפשות צדיקים № 45), ונפטר שם בש' ד"א תקל"ח. בהסכמתו על ס' „עמודי בית יהודה“ הוא חותם: צבי יכונה הירש אויערבאך מבראנדיש (כנ"י לרש"פ).

אויערבאך, ר' שלמה זלמן, מחכמי סוף המאה שעברה, חבר באור ותרגום אשכנזי לספר קהלת.

אויערבאך, ר' שמואל כ"ר דוד, חי בראשית המאה הה' לאלף הזה. חבר ס' „חסד שמואל“ — פשטים ע"ד הקבלה לקצת ספר בראשית — לזכרון הצלחתו מתוך ההפכה ויום ההרגה בלובלין בש' תי"ז.

אויערְסְבֶּרְג (Auersberg), שיא „הרר המתכות“ (Erzgebirge) בסכסוניא, דרו' מזר' לעיר איבענשטאָק; גבהו 1,019 מ'. עליו יש מגדל צופים, ורבים העולים שמה להתענג על המראה הנהדר הנשקף מסביב לו עד למרחוק.

אויערְסְוַלְד: 1) האַנס יאַק' (Hans Jakob v. Auerswald), שר ושופט בממלכת פרוסיא, נולד בפרוסיא המזרחית 1757, בא בעבודת הצבא 1770, ויהי במלחמה ע"ד ירושת ממלכת באַואַריא, ובש' 1783 התפטר מעבודתו, ואח"כ התמנה לראש ומפקח על כלכלת המדינה בנוף מאַריענווערדער. בגלל אמונת רוחו וחריצותו ושקידתו בסדור שטת ההלואה על נכסי הארץ, מצא חן בעיני המלך אשר נשאהו וישימהו ליושב ראש בועד יועצי המדינה בפרוסיא המערבית והמזרחית ומדינת ליטא, וגם למשגיח ראש על האוניורסיתה בקאֶניגסבערג. בכל משמרותיו ופקודותיו הצטין מאד באהבתו הרבה לעמו, ארצו וממלכתה, אשר לטובתה הקדיש כל ימיו. גם באוניורסיתה בקאֶניגסב' הפליא לעשות משך ימי היותו עליה לראש (1806—18), בהרבותו מספר הענינים הלמודיים ומוריהם. בש' 1824 התפטר ממשמרתו ככלות כחו, ויואל לשבת במנוחה על נחלתו וימת שם 1833. 2) האַנס אד' עדמ' (Hans Ad. Erdmann v. A.), גינ' מאיור בפרוסיא, בנו בכורו של הקודם, נולד 1792 בנכסי אביו וילמד ח' המדינה באוניורסיתה בקאֶניגסבערג. בש' 1813 נספח לחיל הצבא וילחם מלחמות ארצו, ואחרי נצחון וואַטערלאָאָ נבחר היות לשליש להגינ' בילאָוו, ומש' 1817 עד 1840 נמנה בראשי המטות (Generalstab), וילך מחיל אל חיל עד ש' 1848, אז נבחר להפרלמנט האשכנזי. באספה הלאומית בפ"פ היה הוא ממפלגת המימינים; שם שקד על מעשהו בעניני הצבא. ממנו יצאה שטת זיון העם, אשר נתקבלה בהפרלמנט ההוא. במהומה שהיתה ברחובות עיר פ"פ (18 סיפט' 1848) יצא או' בחברת הנבחר הנסיך פעליקס ליכנאָווסקי (ע"ע) אל נוה השליט אשר מחוץ לעיר. ויהי בהיותם בדרך ותפגשם עדת מתקוממים, ובהכירם את הנסיך איש חרמם רדפו אחריו ואחרי או' חברו הנלוה עמו בדרך. וינס או' ויחש מפלט לו אל אחד הבתים, אבל רודפיו השיגוהו ויוציאוהו ממחבואו וימיתוהו בחמת אפם. 3) רוד' (Rudolf v. A.), שר ממשלה בפרוסיא, אחי הקודם, נולד 1795, ויתחנך (1807—10) בחברת הנסיך ווילהעלם, שהיה אחר כן קיסר אשכנז. בש' 1813 נלחם מלחמות ארצו עד עת השלום בפאריז. בהגיעו למעלת קאַפיטאֶן (1820) התפטר מעבודתו בצבא וישב על נחלותיו בפרוסיא המזרחית, ששם נבחר לשר ושופט. במלחמת הקושרים הפולנים בש' 1831 נמנה לעמוד על משמר הגבול במחוז מעמל, ויט חסד לחיל גילגוד בהחישו מפלט לו על אדמת פרוסיא. אח"כ בחרה בו העיר קאֶניגסבערג להיות בה לראש. מש' 1837 והלאה ישב בסוד שליחי המדינות, ויהי סגן להיושב ראש, ובש' 1842 נבחר לועד צירי המדינות בברלין. בשנה ההיא נתמנה להיות ראש שרי הרשות בעיר טריער, ויהי שם עד המהפכה שהיתה בח' מארט ש' 1848. בסוף הח' ההוא נבחר להיות ראש מדינת פרוסיא ובסוף ח' יוני עמד בראש המיניסטריום, ויהי גם לשר החיצון. בעת ההיא נבחר בפ"פ דאדר לאספה הלאומית. בח' סיפט' התפטר ממשמרותיו בממשלה וישאר רק באספה הלאומית, וכאשר נתבטלה שב למשמרתו הקודמת בק"ב. 1849 נבחר בועדי פרוסיא, ובח' יוני 1850 היה לראש מדינת הרינוס. 1851 נדחה ממשמרתו זו מפני קלייסט-רעטצאָוו. 1858 נקרא

להמיניסטריום מטעם הפרינס המושל (ווילהעלם), אך בהקשותו לקבוע סדרים חדשים בשטת הזיון מבלי דרוש ע"ז הסכמת נבחרי העם, הורד משאתו, ומאז והלאה לא יסף עוד להתערב בעניני המדינה. מת 1866 בברלין. 4) אַלפֿרעד (Alfred v. A.), שר הממשלה בפרוסיא, אחיהם הצעיר של הקודמים, נולד 1797 במאַריענווערדער ויחי מש' 1803 בקאֶניגסבערג. בש' 1815 בא באוניורסיתה שמה, אך עד מהרה יצא ממנה ויתנדב לעבוד בצבא, בהתחדש המלחמה עם נפוליון I, ואח"כ שב ללמודיו בק"ב ויועל הרבה להתיסדות החבורות בין תה"ח שם. 1819 החלה עבודתו להממשלה. 1824 עזב משמרתו בשקדו על מעשהו בנכסי אחוזתו. מש' 1830 עד 1844 היה לשר ושופט במקום מושבו. 1837 החל להתערב בעניני המדינה, בהבחרו אז לאספת שליחי המדינות. 1842 נבחר לועד צירי המדינות בברלין, 1846 נבחר בראשי הכנסיה האבֿנגלית. ביותר נראתה פעולתו בש' 1847, בדרשו בחזקה לקיום חקי הקונסטיטוציא כמשפט. במהפכת 1848 נשתנו הדברים וחפצו בא, והוא וחבריו נבחרו מאת המלך בהמיניסטריום שנוסד מאת קאמפהויזען (ע"ע); אך בראותו כי נבחרי העם מרבים לדרוש זכיותיהם יותר מדי, נסוג אחור ממשמרתו יחד עם חבריו (קאמפה', ארגים ושווערין), ויבחר לו מקומו בבית הנבחרים בין המימינים בעלי המרכז, ויהי תמיד ממתנגדי הדימוקרטים. מש' 1849 והלאה היה סגן היושב ראש בועד נבחרי פרוסיא, ובאין שם אף אחד ממפלגת הדימוקרטים היה בעצמו במפלגת המשמאילים, בהחזיקו במעוז הקונסטיטוציא; עוד פעמים אחדות נבחר להפרלמנט, אך השפעתו לא גדלה עוד כבראשונה. מת 1870 בברלין.

אוֹיֶעְרְסְפֶּרְג (Auersperg), משפחה אשכנזית עתיקה וגדולה המשופעת בנכסים הרבה באוסטריא; בראשה נחשב אדאָלף האו', הנזכר בדה"י מש' 1067. מגזע הנכבד הזה יצאו סעיפים הרבה, ושני סעיפיו הראשים, הם שני בני ענגעלהאַרד האו' (מרשאל ושר אוצרות לדורותיו בנפת קראַין ותבל ארץ הווינדים, מת 1466): פאַנקראַץ האו' (מת 1496) ופֿאָללראד האו' (מת 1495). — הסעיף הראשי למשפחת פאנק' האו' נתעלה בש' 1630 למעלת רוזנים ונתחלק לשלש משפחות, לבכירה, לבינונית ולצעירה, הבכירה שבה נתחלקה לשלש: 1) או' אויערספרג, אשר בראשה עומד הרוזן יאָזעף מאַריא (נולד 1812); 2) או' לבית קירכֿבערג, אשר בראשה עומד הרוזן יוליוס (נולד 1852); 3) או'-מאָקריץ, ספה תמה בש' 1880 במות הרוזן גוסטאוו. הבינונית נתחלקה לשתים: 1) אוירס'-שאֶנבערג, ספה תמה בשנת 1841; במות הרוזן קארל יאָזעף; 2) או' לבית טהורן, אשר בראשה עומד הרוזן אלפֿאָנס (נולד 1842). בראש המשפחה הצעירה, אשר התרוממה בש' 1653 למעלת נסיכי ארץ ע"י הרוזן יאָהאנן ווייקארט (מת 1677), בהיותו שר ממשלה ואהוב לבב הקיסר פֿרדינאנד III, עומד כעת הנסיך קארל או קארלוס או', אשר רכש את דוכסות גאָטשעע לאחזת עולם. — הסעיף הראשי למשפחת פֿאָללראַד האו' נתחלק בש' 1596 לשלשה ענפים: פֿיילענשטיין, פורגשטאלל ובאַאזען, מהם נשארה כעת רק המשפחה השניה (פורגשטאלל) אשר בראשה עומד כעת הרוזן גאָטטפֿריעד (נולד 1818). — ממשפחת או' בכלל יצאו אנשי שם הנודעים לתהלה בדברי ימי עולם. מאלה הכי נכבדו:

1) הנסיך קארל או', נולד 21 אוקט' 1740. עוד בימי חרפו בא לעבוד בצבא. בש' 1790 הגיע למעלת גינ'-מאיור, 1793 נפל שבי בידי הצרפתים בנידרלאנד, ונפדה ע"י אוסטריא (עפ"י חליפי שבוים) בש' 1795. עוד בשנה ההיא נשא למעלת מרשאַל-לייטיננט. במלחמת הצרפתים באוסטריא בש' 1805 פקד קאַרל א' בווינא את חיל המאסף לצבא אוסטריא הנסוג אחור מהמערכה, ויפת לחלקת לשון המרשאַל הצרפתי לאַן (Lannes), אשר הבטיחהו כי אמת בפי השמועה אשר נשמעה במחנה כי נכרתה ברית-שקט-מלחמה, ועל כן לא הרס א' את גשר הדאָנוי, והצרפתים טשו אחריו כנשרים ויעברו את הגשר בסערת מלחמה, ויבצרו מקום עמדתם מעבר לגשר, ואחד המקומות אשר לרובי כלי תותח האוסטריים נפל בידם. אז העמידו את הא' לפני שופטי-מלחמה, ויחרצו דינו להאסר במבצר, ואחרי כן חמלו עליו ויהדרו פניו. מת 26 דיצ' 1822.

2) אנטון אלכסנדר רוזן או', הנודע במשוררי אוסטריא-אשכנז בשמו המשאָל אנסטסיוס גרין (Anastasius Grün), נולד 11 אפר' 1806 בעיר לייבאך בירת הדוכסות קראַין, וילמד לראשונה בבית אביו בארמון טהורן (Thurn am Hart). מש' 1813 והלאה התחנך בב"מ שונים ובמות עליו אביו בש' 1818 ירש את נכסיו הרבים בגורקפֿילד וטהורן, ואחרי השתלמו בלמודים נכנס באוניורסיתה בגראַץ ואח"כ בווינה. שנים אחדות למד חכמת המשפטים והפילוסופיא, ואחרי כן הלך למסעיו בארצות איטליא, צרפת ואנגליא. מש' 1831 ישב במנוחה על נחלותיו בגראַץ וטהורן, וינהל את עסקי נכסיו הרבים מבלי התערב בעניני המדינה. הוא היה נכבד בעמו בגלל שיריו המלאים מרוח חפש-העם ותרות-הדעות, ובח' אפר' 1848 נבחר לשבת בהפרלמנט האשכנזי ומגליל לייבאך נבחר לאספת-נבחרי-הלאֹם בפֿרנקפֿורט. אך עוד בשנה ההיא (26 סיפט') הניח את מקומו באספת-הלאֹם. בש' 1860 נקרא לשבת בסוד מועצת הממלכה, ויעמוד בכל תקף לימין המפלגה החפצה באחדות הממלכה, ויתנגד להפֿיאודאַלים (ע"ע) המתאמצים להחזיק במשפטיהם וזכיותיהם שהיו להם בימי קדם. כצאת משפטי הממלכה לאור נשא מטעם הקיסר לשבת בבית השרים כל ימי חייו ויהי רות החיה בכל עניני הבית הנכבדים. עשר שנים התנגד לברית השלום והפשרה (Konkordat) אשר כרתה אוסטריא עם האפיפיור. במשא ומתן על אדות עניני הכנסיה שהיו בהפרלמנט בשנות 1868—74 היה אויערס' מראשי המפלגה החפצה בתקונים, גם עמד לימין מפלגת האשכנזים ודורשי החרות לעמת מפלגות הסלאָוועניםוהקליריקלים שהיו אז לאגדה אחת. הקיסר פֿראנץ יוסף הרימו למעלת יועץ-סתרים והאוניורסיתה כבדתהו בתעודת דוקטור. — על שיריו חתם בשם משאָל: אנסטסיוס גרין, אותם הדפיס בס' „Blätter der Liebe“ (שטוטג' 1830), „Der letzte Ritter“ (מהדורא חדשה ברלין 1877), קובץ שירים ערוכים בתבנית חרוזי „Nibelungen“; בהם תאר כבמחזה את חיי הקיסר מקסימיליאן I. בימי המהפכה היולית דרכה נפשו עז ויחל לחבר שירים מדיניים, בהם התמרמר על הנסיך מעטערניך ושטתו בהליכות עולם. שם עולם עשה לו בשיריו הנשגבים שכתב בעת ההיא, אשר יתדו כלולים הם ביפים ומלאים רוח חפש והתול נעים ונחמד, הם: „Spaziergänge eines wiener Poeten“ (מהד' 7, ברלין 1876), „Schutt“ (מהד' 13, שם 1877), בו בשר תחלת תקופה חדשה לחפש ודרור, „Gedichte“ (מהד' 15, ברלין 1877). עוד שירים הרבה חבר, כלם נשגבים ונעימים, רגשותיו עמוקים ורעיוניו רוממים ומלאים מרוח העת החיה. נופלים מהם בערכם הם שיריו הספוריים. מת 12 סיפט' 1876 בגראַץ. קבץ כל חבוריו נדפס אחרי כן ע"י L. A. Frankl (5 ח' ברלין 1877). — בנו היחיד, הרוזן תיאודור איגנאץ או', נולד 1859, מת 1881 בעיר גראַץ מאסון אשר קרה לו בנפלו מעל סוסו.

3) הנסיך קאַרל ווילה' או', שר מדיני באוסטריא. נולד 1 מאי 1814, וישקוד על חכמת הספרות ועל למודי הנעם והיופי ולא התערב בעניני המדינה עד ש' 1861, השנה אשר בה נתנה אוסט' חפש לעמיה, אז ישב ראש בבית השרים אשר בקיסריות אוסט', ויתאמץ לחזק את אחדות מדינותיה הבודדות ולהאדיר את חפש העם. אך כאשר ראש המדינה בארץ ביהם שם יד אחת עם ראש המיניסטריום, הרוזן בלקרדי (Belcredi), עזב או' את פקודתו. 7 פיב' 1867 שב על כנו בבית האצילים, ויהי לעזר להרוזן בייסט במפעליו אשר פעל להשוות עניני המדינה בין אוסט' ואונגריא. בש' 1868 היה ראש ה„מיניסטריום של האזרחים", וכאשר הלך בשטת

הסלולה לחזק את אחדות מדינות אוסט' נלחץ להיות ממתנגדי הרוזן בייסט אשר נטה ממנו בדבר הזה. ובעבור כן התפטר ממשמרתו עוד הפעם, ויחי על נכסיו, בכל זאת לא השליך אחרי גוו את עניני ארצו, ובהתנכל המינים' של הרוזן פוטוצקי להחליש את המפלגה ההולכת קדימה, התאזר א' עז לעמוד כנגדו ולא נתנו להפיק תפצו. מיש' 79—1871 ישב עוד הפעם ראש בבית השרים, ויתמוך בידי המניסטריום המתנהל לפי רוחו בידי אחיו אַדאָלף או' (ע"ע). או' נושא גם משרת מרשאַל ארץ ביהם על שכמו.

4) אדאָלף ויל ה' דניאל נסיך או', שר מדיני, אחרי קארל או' הקודם. נולד 21 יולי 1821, וילמד לראשונה חכמת המשפט. בש' 1841 בא בצבא הקיסר, ובש' 1861 עזב את פקודתו בצבא, ויהי מהנבחרים לשבת בועד המדינה בביהם. 1868 הורם למעלת יועץ סתרים ולחבר בבית השרים כל ימי חייו. שלש שנים רצופות ישב ראש באספת המדינה בביהם, וינהל את עניניה. בעת שווי הענינים בין אוסטריא ואונגריא עמד בכל תקף לימין המחזיקים בסדרים החדשים. בש' 1871 הושם על שכמו המשרה לבתור מינסטריום כלבבו והוא היה ראש המינסטריום, ויתקן תקנות נחוצות בעניני הבחירות אשר עיני כל העם היו תלויות אליהן. ובח' דיצ' 1873 נאספו בפעם הראשונה נבחרים אמתים להפרלמנט, ויעשו תקנות בעניני הדת אחרי אשר הורם מעליהם עול הקונקורדט, גם תקונים שונים בעניני המשפטים יצאו אז לאור. 6 אוקט' 1878 נתנה לו חפשה ממשמרתו, מיִמרת ראש המינסטריום. 1879 הפקד לראש רואי חשבון בחצר המלוכה. מת 5 יאנ' 1885 בארמון גולדיג על יד ס"ט פלטן.

אויערשטֶדט (Auerstädt), כפר בנפת סכסן (פרוסיא) במחוז מערזעבורג ע"נ עמסבאַך ומ"י 546. המקום נודע לשם עפ"י המלחמה שהיתה בו 14 אוקט' 1806 בין הפרוסים והצרפתים, בעצם היום ההוא שבו היתה המלחמה הגדולה ע"י יענאַ. המחנה הראשי של הפרוסים במספר 48,000 איש תחת פקודת קאַרל דוכס ברוינשוויג הגיע לאו' (בשובו אחור מווימאר להאַללע) לעת ערב, ע"כ נבצר מהם ללכוד אז את מעבר נהר זאַאלע אשר אצל קאֶזן (ששם שפת הנחל עולה בשפוע גבוה ונקל לעצור בעד האויב), גם לא ידעו הפרוסים כי בקרבתם ימצא מחנה הצרפתים (במספר 30,000) תחת פקודת שר הצבא דאַוואו (Davoût), וכה הקדימם הגינ' הצרפתי וילכוד את מעברות המים ובבקר השכם (14 אוקט') עלה בראש חילו על מרומי שפת הזאַאלע (השמאלית) מול קאֶזן באין מפריע. בעת ההיא הגיחו הפרוסים ממקומם; בראשם יצא חיל הפרשים תחת פקודת בליכער והדיוויזיא של שמיטויא ומגמת פניהם אל הכפר האַסנהויזן, ובלכתם בחשכת הערפל התנגשו פתאֹם בגדודי האויב, ואחרי נסותם אליהם דבר ולא יכלו להם, נוכחו לדעת כי רב המחנה העומד נגדם ויעמדו תחתם עד הגיע להם (שעה 9) הדיוויזיא וואַרטענסלעבען, אז החלו להסתער על הכפר האַסענהויזן, אך לשוא כלו כחם בנפול מהם רב, כי חזק האויב מהם. בעת ההיא נפגע דוכס ברוינשוויג מכדורי מות אשר חלפו בשתי עיניו, גם הגינ' שמיטויא נפצע פצעי מות, ובן נתקו קשרי המלחמה במחנה הפרוסים באין להם שר וראש לפקד צבאיהם, ויערכו גדודים בודדים איש לעברו, הרגלים לבד והרוכבים לבד, וכן הוכו מכת בלתי סרה מאת האויב (אשר זה מעט הגיע לו חיל עזרה). לאחרונה כאשר נחשפו אגפיהם ולא יכלו עוד עמוד החלו הפרוסים לסגת אחור ובכל זאת עוד שמרו צעדיהם בסדרים נכונים ולא נבהלו לנוס עד אשר הגיעו לבוטשטאֶדט, ששם נפגשו עם פליטי המחנה שהוכה במלחמה הגדולה על יד יענאַ — ואז נפלה עליהם איכתה ופחד ויפוצו איש לעברו. ויהי מספר הנופלים ביום ההוא: פקידי חיל — 47 מתים עם 221 נפצעים, ומחיל הרגלים נפל כמעט החצי (הפרשים חשו מפלט למו). ומחיל צרפת נפלו על חלליהם בערך 7,000 איש מתים ונפצעים, בתוכם גם 270 פקידי חיל.

אויערשטדט (Auerstädt), דוכס, ע"ע דאַוואו.

אוּיפַלְוִי (Charles Eugène Ujfalvy), חוקר לשונות ונוסע, נולד 1842 בווינה ממשפחה אונגרית עתיקה ונכבדה, ויתחנך שם באקדימיא לתכסיסי מלחמה ויבוא לעבוד בצבא אוסטריא, אך נפשו ערגה ללמודים, ויתפטר מעבודתו וילמד שתי שנים בבונה ויבוא צרפתה ויהי שם מורה בבה"ס הגבוהים, ובש' 1873 נתקבל לפרופ' בהאקדימיא ללשונות הקדם בפאריז. בש' 82—1876 נסע בפקודת ממשלת צרפת שלש פעמים לאזיא לתכלית מחקרית וכשובו הו"ל בדבר הזה חבור בששה כרכים. גם כתב הרבה ספרי מדע בלשון צרפת (אחד בהם: לוח פקידי העמים שבבה"ק) גם כתב ספרי דקדוק ומחקרי הלשון לשפות המאגיארים והפינים ועוד לשפות אשר בהררי אוראַל-אַלטאַי יסודתן. בלשון אשכנז כתב שני ספורים והעתיק אספת שירים מאונגרית לצרפתית. — אשתו מרים או', מולדת בורדאָן אשר בצרפת, נלותה אל אישה בכל מסעיו ואחר כן הו"ל ספורים ע"ד ארצות מסעיהם.

אוֹיְצָב (Ojców), כפר במחוז אָלקוש, פלך קיעלץ, נודע ומהולל במקומו המלא חן והוד נפלא. לפי המסורה היה בו לפנים מבצר עתיק יומין, ויהי תחת יד שר החיל (wojewoda) בקראקא, ההיטמן סקארבימיר, הנודע בימי בליסלאוו קרזיוואָוסט (Bolesław Krzywousty). בין חרבות הארמון והסלעים אשר באויצ' התחבא וולאדיסלאוו לאָקיעטעק (Władysław Łokietek) מפני הביהמים בין ש' 1290 לש' 1300, ולזכר הדבר הזה בנה בנו קאזימיר הגדול ארמון חדש על הסלעים אשר מתחלה נקרא שמו אויצע (Ojce), ואחרי כן אויצב (Ojców). הארמון והכפר החליפו פעמים מספר את בעליהם עד כי באחרונה באו בידי הרוזן אלכסנדר פרזעזדזיצקי (Aleksander Przezdziecki), והוא באהבתו את זכרונות עמו העתיקים חדש את פני הארמון ויעט עליו ועל כל המקומות הנמצאים בקרבתו מעטה הוד והדר. ואולם ידי האסונות והמקרים הרעים בפולין בש' 1863 חלו בהם, וגם הארמון היה למעי מפלה. העמק פראָנדניק או עמק-אויצב נעים ונחמד למראה, ושרידי ארמנות אויצ' ופיעסקאוו הנשקפים בו ישפכו עליו רוח חן והוד המרהיב כל עין. על שפתי הנהר פראָנדניק נמצאים סלעים וכפים ובהם נקיקים ומערות נפלאות אשר שמות שונים להם. העמק הזה מרובה בצמחים וערכו יקר מאד לח' הבוטאניקה ולחקרי תולדות בע"ח. אויר הכפר הוא טוב מאד ובימי הקיץ ישבו שם שועים ונכבדי ארץ, גם יבאו שמה מכל אפסים לבקר ולראות ולהתענג על מחזה הזכרונות העתיקים.

אויציברון (Avicebron), ע"ע ר' שלמה בן גבירול.

אֲוִיר (Atmosphäre, Luft), בשם זה יכונה האֵד העוטה וחופף לאיזה גשם, וביחוד נקרא כן האד העוטה את הארץ מסביב ומלוה אותה במסלולה סביב השמש. ימים רבים הסתפקו החוקרים, אם יש אויר גם סביב השמש והירח ושאר כוכבי הלכת, אך ההשערה קרובה, כי לרובם נמצא אויר סביבם. ע"ד השמש נודע בברור כי עוטה היא אויר, ועל זה יעיד אור המזלות (Zodiakallicht—ע"ע) והכותרת עם גבעות האש (Protuberanzen) הנגלות בעת לקוי-השמש הכולל, אשר כעת המציאו כלי ראיה לראותן גם בכל עת זולתו. לירח אין כל אויר סביביו, או אם נמצא שם הוא נמוך מאד. לאויר ארצנו סגלת ההתפשטות כמו לכל אֵד, ולולא כח המושך אשר לארץ שע"י היא מחזיקתו אליה, היה האויר מתפשט למרומי שחקים ונטש את הארץ. מפאת סבוב האויר עם הארץ יחד על קוטרה, ישתטח מעט לעברי הצירים, וע"כ הוא נמוך שם מבמקום המשוה; גם מפאת חום השמש על המשוה יותר מעל הצירים נדק שם האויר ונקלש, ומתפשט מן הארץ לרום יותר. ולכן תהיה שטחות האויר בציריו גדולה משטחות הארץ בציריה. אפס מפאת כח המרחיק (Centrifugalkraft) מן המרכז הבא מסבוב הארץ על קוטרה, יהיה גבול גבה האויר שעל המשוה גבוה מגבולו אשר לעבר הצירים, והיה מתחייב מזה, שכמות האויר החופף את ארצנו תהיה פוחתת והולכת במשך הזמן, כי נגרש האויר תמיד מן הצירים אל המשוה ומן המשוה נפוץ הלאה למרחבי רקיע, לולא אספה הארץ תמיד אליה

אויר חרש במעופה במסלולה. למען דעת ג ב ה האויר על הארץ הלכו החוקרים בשלשה דרכים: הא' ע"פ שעור ארך בין השמשות, הב' ע"פ משקל האויר הפוחת והולך בהרומו מעל הארץ, והג' ע"פ כח המרחיק הנ"ל בסבוב הארץ על קוטרה. ע"פ דרך הא' אשר מצא לראשונה החכם אלחזן ואחריו סללוה הח' קעפלער (Kepler), דילא הירא, לאמברט (Lambert), ובימינו אלה החוקר בירמאן, נמצא גבה האויר אשר בכחו עוד להשיב את האור אל הארץ, בכדי 8—10 פרסאות גיאוגרפיות. בדרך השנית נמצא, כי לרגלי התפשטות האויר וכח המושך של הארץ גם מפאת כח המרחיק של סבוב הארץ מחויב שהאויר ילך ויקלש וידק כל אשר יגבה מעל הארץ, ויפסק כלו במקום שישאו כח התפשטות האויר וכח המרחיק עם כח המושך של הארץ כד בכד. ועפ"ז חשב לאפלאס (Laplace) את רום האויר גבוה הרבה מאד מאשר ראוי להחזיר את האור. אולם ע"פ הכלל הנוסד על הנסיון, שהאויר פוחת והולך ברום רקיע ע"פ הערך הזה שהוא עולה ופוחת עד לשיא ההרים הרמים, נשפוט בצדק, כי כמות האויר שלמעלה מגבה 10 עד 12 פרסאות עד הגבול ששם לו לאַפלאַס הוא מעט מאד לעמת כמות האויר שלמטה מזה — וע"כ נוכל לאמר בצדק, כי גבה האויר הוא בערך 10—12 פרסאות גיאוגרפיות. אמנם שהוא עוד גבוה הרבה יותר מזה, יעידו הזיקים או אבני השמים הלוהטים רק בעברם דרך אויר הארץ, ורומם נמדד עד 34 פרסאות מעל הארץ, גם מחזות אור הצפוני יעידו על רום אויר גדול; גם ע"פ חשבון קערבער (Kerber) משבירת אור השמש בעברו דרך האויר יצא גבה האויר, הראוי לשבור את האור, עד 25 פרסאות.

ע"פ הבחינה הזאת נקל לשפוט שיש כבד לאויר: אם נשפוך נוזלים אל תוך קנה הכפוף כתבנית U, ישוו פני הנוזלים בשני שוקיו בגבהם, ואם נשפוך שני מיני נוזלים לשני שוקיו, אזי יהיה ערך גבהם כהפך ערך גסותם, ואחת היא אם יהיה רחב השוקים שוה או שונה זמ"ז, כי לעולם תלוי שווי המשקל רק בגבה שני הנוזלים ובגסותם. נעמיד קנה פשוט, הסתום מקצה האחד ומלא כסף חי, בקצהו הפתוח אל תוך קערה שיש בה ג"כ כסף חי, אזי אם הקנה איננו ארוך יותר מן 76 צ"מ, לא ישפך הכ"ח שבתוכו אל הקערה, לפי שכבד האויר הלוחץ את הכ"ח שבקערה שוה אל כבד עמוד הכ"ח שבקנה הסתום, אבל אם הקנה ארוך מן 76 צ"מ, אז ישפך הכ"ח כל כך עד שישוה הלחץ על הכ"ח שבקערה משני הצדדים, מצד העמוד כ"ח שבקנה ומצד האויר החיצון. נסיון זה הוא שרש מעשה כלי הברומיתר (ע"ע), העשוי למוד בו את משקל האויר. ויען כי גבה מצב הברומיתר הבינוני על שטח פני הים (שממנו מודדים גבה היבשה) הוא 760 מ"מ (28 צאָל בקרוב), לכן היה משקל עמוד כ"ח הגבוה 760 מ"מ למדת כ ב ד א ו י ר ה נ ש י מ ה. ויהיה לפ"ז הלחץ שהאויר לוחץ על שטח 1 צ"מ מרובע, ככבד 76 צ"מ מעוקב כ"ח, והוא כמשקל 1,034 גראם (בערך 2 $^1/_2$ או יותר מדויק — 2_{525} ליטרות במשקל רוסיא). שטח גוף האדם המגודל כל צרכו מכיל 1_{96} מ' מרובע, ולפ"ז הלחץ שהאויר לוחצו מכל עבריו גדול מכדי 20,000 ק"ג. הלחץ הזה פועל באורח נצב על שטח הגוף, ולפי שגם תוך הגוף מלא אויר הנושא שווי המשקל עם אויר החיצון, לכן ילחץ גם הוא מבית בשעור הלחץ שמחוץ, וע"כ בפי הרגיל לא ירגיש האדם כל לחץ בגופו; אולם אם ישבת שווי המשקל הזה, ירגישנו האדם מיד. על הר גבוה ששם האויר קל, ולחצו החיצון שעל פני גוף האדם התמעט, בעוד אשר לחצו הפנימי (מהאויר הסגור בכלי הדם וכדומה) גדול כמדתו בארץ מטה, ירגיש האדם לֵאות ועיפות בלתי רגילה, וכל תנועה קלה תיגענו, ופעמים רבות יצא דם מנחיריו ומפיו. סבתם היא, כי כתלי גידי הדם הדקים מתבקעים מפאת לחץ הדם הרגיל, מאין לחץ אחר מחוץ הפועל לנגדו; גם בהיות פקודת שרירי הגוף איננה כ"א להניע האברים, אבל שישארו האברים תחובים בפרקיהם, יועיל רק לחץ אויר החיצון, ולהיות הלחץ הזה שם מעט, ע"כ יקחו השרירים את העבודה הזאת על שכמם, ולכן ילאה שם האדם מאד, כי עבודת השרירים רבה היא תמיד ובלתי רגילה להם.

כשידובר בסגלות ה ט ב ע י ו ת אשר לאויר, תהיה הכוונה תמיד באויר יבש הנקי מתערובת חמיץ הפחמי הרגיל להיות בו. באויר כזה מתאמת חק גאַי-לוסאַק (ע"ע) הכולל לכל מיני האדים, ומשפטו הוא: האֵד מתפשט בערך רבות חומו, ושעור ההתפשטות שוה כמעט לכל האדים. האויר היבש שמדתו $=V$ בחום 0^0 יתפשט בהום $1^0 C$ (אם הלחץ שהוא סובל לא נשתנה) בכדי 0_{003665} (שהוא $^1/_{273}$) ממדתו, ושעור השבר הזה יכונה בשם „יד ההתפשטות", ולפי חק הנ"ל תהיה מדת האויר החם $t^0 C$, שעור $= V(1+0_{003665}t)$. אויר יבש ונקי כזה שאמרנו נשמע גם לחק מאריאָטי (Ma-riotte), האומר: כל אֵד מתמעט בשעור מקומו לפי גדל הלחץ שהוא סובל, אם חומו נשאר על עמדו. 1 ליטר אויר נקי ויבש שוקל בווארשא (כי הכובד משתנה לפי רחב המקום מן המשוה), כשחומו 0^0 ומשקל אויר הנשימה או מצב הברו-מיתר הוא 760 מ"מ — 1_{2936} גראם, והוא קל לפ"ז אז מן המים (בגסותם היותר גדולה, שהיא בחום 4^0, והמים יהיו מצורפים מכל תערובות) בכדי 773 פעם, ומשקלו המיני (ע"ע) הוא 14_4 (בהיות משקל יסוד המים=1). יש שלוקחים משקל אויר כזה לאחדות משקל שאר מיני האדים.

חום האויר נולד מסבות שונות ואמנם בראש כלן הוא חום השמש. קרני השמש העוברים דרך האויר אל הארץ, נבלעים קצתם באויר ורובם בארץ ומעוטם שבים אחור. ע"פ הבחינה בכלי היליאָמיתר (ע"ע) שעשה פוילי (Pouillet) שפט כי האויר בולע כשליש מקרני החום השלוחים מן השמש אל הארץ, ואף כי בחינתו איננה מדויקת כל צרכה, בכל זאת נוכל להצדיקו בקירוב. החום היוצא מגשם מאיר חודר דרך האויר ומחמם את הארץ, אולם החום השב מן הארץ שהוא גשם אפל, נבלע רובו באויר ומחמם אותו, ולכן האויר השפל הסמוך לארץ הוא כמכסה החופף את הארץ ושומר חומה לבל יצא מהר, אבל במקומות הגבוהים שם האויר קר יותר, מפאת בליעותו הפחותה מחום הישר ומחום החוזר. מדרך הגופים הלחוצים יחד להתחמם, ולהפך כשיתפשט הגוף אז דרכו להתקרר (ע"ע „חום"), לכן כל שהגוף גס (dicht) יותר ירבה חומו וכל שיקלש וידוק ימעט חומו. האויר התחתון הנחם מן הארץ יתפשט ויקל ויעלה לרום הרקיע, ששם סבל הלחץ עליו קטן, ע"כ יתפשט יותר ובהתפשטותו יאבד חומו ויקר; וגם זאת היא אחת מן הסבות מה שאויר העליון קר יותר. אלו היו רק שתי הסבות האלה (קרובו אל הארץ וגסותו שם) לבדן, אז היה שנוי החום באויר רק מלמעלה למטה, מלמטה חם והולך וקר למעלה, ושנוי זה היה קים לעולם בלי תמורה. אולם גם חום הבא מן השמש אינו שוה בהחמו, מפאת נטיתה במשך השנה לצפון ולדרום, ומפאת שנוי ארך היום, וע"כ יבאו שנויים בחום האויר בארח הרחב מצפון לדרום התלויים במהלך השמש. גם מפאת קלות תנועת האויר והבדל חומו במקומות שונים יתחוללו רוחות וסופות והן תצרורנה אויר חם או קר בכנפיהן להביאו אל מקום אחר, כי האויר החם הסמוך לארץ בהתנשאו למרום, יעזוב מקום פנוי, ולפי סגלת התפשטות האויר יזרמו שמה מיד מכל עבריו חלקי אויר גם למלאות את המקום ההוא, וזה ראש סבות ה ר ו ח ה נ ו ש ב. — רוחות הנושבות ממטה למעלה נראות ביום בכל מקום, וביותר בימי הקיץ וביחוד הן עצומות בגלילות המשוה. האויר הקלוש מתנשא למרום, ומשם יזול בהקרו ממעל אל עבר הצירים, ומתחת יזרום האויר מן עבר הצירים אל מול המשוה, ושם יתנשא שוב; וכן יסוב האויר סובב והולך, ועי"ז ישתוו כמעט שנויי החום שבאויר. אולם כל אלה השנויים הבאים לרגלי גבה האויר ורחבו מן המשוה ושנויי תקופות השנה ואריכות הימים אינם המושלים לבדם בחום האויר, כי הוא תלוי גם ב ת כ ו נ ת האדמה ובמצבה לעמת האגמים והימים, היערות והמדברות. האחו לא יחם כמדבר החול, והיער כשדה והיבשה כים, וכשם שאינם נחמים בשוה כן

לא ישוו בהקרם. מלבד זה ישאו הנהרות המהלכים בתוך הים, לרגלי חליפות החום השורר בו, שכם אחד בתערובות האויר הקר והחם זה בזה, ועל ידי זה יבאו שנויים ברוחות ובארחות מהלכם. גם ע"י האד העולה מן המים תשתנה מעלת החום, כי מלבד שהחום יורד במקום שהמים מתהפכים לקיטור, ואשר ע"כ יתקרר הקיטור והיה שוב למים, הנה יעכיר האד את האויר ולא יעביר בו את החום מן השמש ויעצור גם בעד חום האדמה מעבור בו, וישונה לפ"ז יחס החום באויר שנוי גדול. ביום יקר הענן את האויר, כי לא יתן את קרני השמש לעבור אל הארץ, ובלילה יחם כי לא יתן את הארץ להתקרר. עוד רבות כאלה השבתות סדרי החום באויר, וע"כ לא יתכן לנו לתת חק וגבול בחשבון מדויק לתהלוכותיו, ואולי לא יצלח כזאת לבן תמותה לעולם — וכל ידיעות החכמים בדבר זה ע"פ חשבון הבחינות, איננו רק אסף מספרים, מבלי דעת שעורי הפעולות השונות וכחן. כן לא נוכל לדעת בדיוק חק מעוט החום ברום האויר, מפני זרם האויר התמידי העולה מלמטה למעלה, ומפני העננים והערפל וכו', המשביתים את מעלת החום מכפי הנמצא בחשבון.— גאי-לוסאק עלה (ש' 1804) במגדל הפורח עד רום 6,800 מ', ובעת שהתירמומיתר על הארץ הורה על 31^0 C +, הורה שם בגבהי רום 9_5^0 C —, ויהי ההבדל לפ"ז יותר מן 40^0 C. באראל וביקסיא עלו גם הם (27 יולי 1850) עד לרום כמוהו, ויהי בהגיעם לרום 1,900 מ' ויבאו אל תוך הערפל ויעברו בו בעלותם לרום 6,300 מ'; לפני צאתם ממנו הורה התירמומיתר 10^0 C —, וכמעט אשר יצאו ממנו והנה הורה 23^0 C —, ובגבה 6,800 מ' הורה 40^0 C —. הנקל יותר לראות פחיתות החום בגבה האויר, הוא בהרים הגבוהים צומחי דשא, כי כאשר ירומו הצמחים בגבה ההר כן יראה בהם יותר תכונת צמחי הגלילות הקרים שעל הארץ. בהרים הרמים אשר באמריקה הדרומית תחת המשוה, מצא הומבאלד, כי החום פוחת 25^0 C בגבה 4,873 מ', ולפ"ז יגיע לכל 1^0 C רום 195 מ'; גם על הררי אלף (Alpen) בחן וימצא פחיתות חום 1^0 C בגבה 192 מ', אבל הפחיתות הזאת משתנה בתקופות השנה. לפי בחינת שלאגינטווייט תהיה פחיתות החום בכדי 1^0 C על הררי אלף בחדש יוני בגבה 140 מ' ובחדש יאנו' בגבה 230 מ', על הרי קוקז יפחות 1^0 C ביולי בגבה 165 מ', בגלילות הציר הצפוני לא נרגש כל פחיתות בגבה 105 מ'. עוד בחינות רבות כאלה אספו החכמים ומכל אלה יצא, כי פחיתות החום הולכת לאטה ברום גבה גדול, וכי שנויי החום אשר פה על הארץ אינם שולטים שם, גם שנויי תקופות השנה אינם פועלים מאומה בגבה 13,000 עד 15,000 מ' על הארץ.

תנועת האויר. מפאת הבדל חום האויר במקומות שונים, ינוע האויר ממקום למקום. 1 מ' מעוקב אויר החם 14^0 C כבד ממעוקב אויר כמוהו החם 24^0, וע"כ יעלה האויר הנחם אשר בתוך האויר הקר ויצוף למעלה כשמן בתוך מים. ותהיה בזה תנועת האויר או רוח למעלה. על מקומו יתפשט האויר הקר מכל עבר, כמשפט כל אד, המתפשט אל כל אשר ימצא לו ידים, והן הרוחות הנושבות (ע"ע רוח). אך גם בעת אשר לא נרגיש כל תנועה באויר ינוע בכל זאת בכדי 63 עד 78 צ"מ בסיקונדה. עורקי האדם הבריא אינם מרגישים תנועת הרוח כ"א כשמהירותה היא 1_{25} מ' לסי', ובהיותה 1_{88} — 2_5 מ' הוא רוח צח הנעים לכל אשר נשמה באפו, ובפחותה מזה ידמה לאיש כאלו תכביד לו נשימתו.

בהירות האויר. מודעת זאת שאין האויר בהיר לגמרי, וממרחק יראה כל דבר כמו עטוי הוא בצעיף תכלת. אבל מדרגת בהירותו תלויה במצבים שונים אשר לו, וכבר נמצא כלי דיאפאנומיתר (ע"ע) למוד בו את הבהירות. במרום האויר הוא בהיר יותר, בין מעל למים ובין מעל ליבשה; אויר המדבר שקוף עוד יותר. הומבאלט השקיף אצל קויטא בעינים ערומות, וירא במרחק 4 פרסאות גיאוגרפיות כנקודה לבנה מתנועעת לפני כתלי באזאלט השחורים, ובהוציאו קנה-הראי מחיקו ויבט בו והנה הוא ידידו באָנפלאנד אשר עטה מעילו הלבן מתהלך שם. לא בהעדר העבים תלויה בהירות האויר, ההפוך הוא, כי בהאריך ימי צחצחות יעכר האויר כמו וכעדות, נאמנה שהגשם קרוב לבא אם יראה הר הנצב מרחוק בהיר מאד. האויר יטהר כלה, למצער בגלילותינו, בהיות הגשם טורד ימים רבים, או גם כשיטהרו השמים פתאם אחרי החזיזים, אשר על הרוב לא יאריך זמן רב. אור היום, גם במקום הצל, בא מסבת אי-בהירות האויר. אם היה האויר בהיר לגמרי, היה הצל אפל כלו ולא נראה בו כל דבר, השמים התראו שחורים, ורק במקום אור השמש לבד התראה טהר האויר. באויר לא טהור, ישיבו החלקים הקטנים את קרני האור ויפיצום לכל עבר, וכמאמר התלמוד „יומא דעיבא כולא שימשא" (יומא כ"ח). ויום אור היותר גדול הוא כשהשמים מכוסים בעבים קלים.

צבע השמים הנראה תכלת הוא מתשובת האור מעל פני רסיסי המים הדקים הממלאים את האויר תמיד, ומשבירתו בהם. וכל שפני הרסיסים נקיים יותר יראה צבע התכלת בשמים יותר טהור ועמוק. בשוב אור חוזר זה לפגוע ברסיסים אחרים יכפלו עוד, קצתו יבלע בהם וקצתו ישוב, ואז יחור הצבע מעט וילבין, וע"כ יעמיק צבע השמים מסביבות נקודת הקדקד יותר, והולך ונחור ונפתך בקרבת האופק, כי לפי שהאויר עב שם יותר והאור נכפל פעמים רבות, לכן יחלש צבעו. מזה יתבאר ג"כ מה שבגלילות החמים יראה צבע התכלת בשמים יותר עמוק מבגלילות הסמוכים אל הצירים, ועל יבשת ארץ התכונה יותר עמוק מעל הים או החוף. כלים שונים המציאו החכמים למוד בהם את עומק צבע תכלת השמים (ע"ע „ציאנומיתר").

האויר עמוס תמיד באלקטרה, גם כשהשמים טהורים, וביותר במרום הרקיע. האלקטרה על הרוב מחייב (positiv), ביום ערפל האלקטרה חזק מאד, ובעבות הערפל יוסיף חזק האלקטרה. בשכבת הטל נמצא ג"כ אלקטרה חזק; כן בכל הרעפות האויר: מטר, שלג, ברד יראה אלקטרה מחיב או משולל חזק מבשמים טהורים. הגשם הדק היורד זמן רב הוא מעט האלקטרה מכלם. אמנם אליקטרות האויר משתנה כפעם בפעם גם בהיות השמים טהורים, שנויי האלקטרות באויר במשך היום הבהיר הם לפי שיבלר (Schübler) על דרך זה: בעת צאת השמש אלקטרות-האויר מעטה, ומוספת והולכת לאטה עם רום השמש מעל האופק, בעת שאויר התחתון מלא אדים, עד שתגיע לתכלית גדלה, בקיץ: בשעה 6 או 7, באביב ובחרף: בשעה 8 או 9, בסתיו: בשעה 10 או 11. אחר זמן קצר תפחת שוב, האויר התחתון יטהר בכלל, וככה פוחתת והולכת עד סמוך לשקיעת החמה, בקיץ: בין שעה 4 — 6, בסתיו: בערך שעה 3, ואז היא בתכלית מעוטה, ושוהה במצב זה יותר. עם שקיעת החמה תוסיף האלקטרות מהרה, האדים באויר התחתון מתרבים, ובערך 1_5 — 2 שעות אחר שקיעת החמה תבא שוב אל תכלית גדלה, ומשם תשוב עוד הפעם לפחות עד בואה לתכלית קטנה סמוך לזריחת החמה. באויר התחתון תגדל האלקטרות המחייבת כל זמן שאדים מעריפים רבים בו, והוא בימות הגשמים יותר מפאת האדים והערפל המצוי אז. אלקטרות הענן ועריפיו הפוכה מאשר באויר התחתון, המטר בימות הקיץ עמוס יותר באלקטרה מבימות הגשמים. בסבת הוית האלקטרות נפלגו החכמים בדעותיהם; כעת יחזיקו בדעת ווינקלר, כי תולדתו מן האד העולה ותוכך על פני האדמה.

היסודות שמהם האויר מרכב בכלל הם שנים: יסוד החמץ ויסוד המחנק המעורבים יחד ועמהם מעט חמיץ-הפחם ואד המים. ע"פ בחינות רבות ושונות נודע בברור, כי התערובות של היסודות השונים עומדות קימות כמעט לעולם על יחס אחד, וביחוס כמותם הם:

יסוד החמץ . . .	20_{96}
יסוד המחנק . . .	79_{00}
חמיץ הפחם . . .	0_{04}
ס"ת	100

אולם השנויים הקטנים שהאויר סובל בבחינת תערובתו גדולים הם אל בעלי החיים, וביחוד בבחינת יסוד החמץ שבו; שהוא רוח נשמת אף כל יקום. ועד"מ יבואו בזה איזה מהם:

האויר על ככר דשא רחב ידים מכיל יסוד החמץ :	21_{00}
" על ראש פסגת ההר מונבלאַן	20_{96}
" לרגלי ההר ההוא בעמק שאמוני	20_{89}
" בחדר חמטות בבקר " ובבתי תיאטראות מטה (שעה 11 לערב)	20_{74}
" בבתי הצורפים רחבי הידים	20_{77}
" במכרה ההרים.	20_{42}
" בבתי הספר לילדים	20_{65}
" ברפת סגורה	20_{39}
" " פתוחה	20_{71}
" במקום בצה	20_{14}
" באשר יכבה שם נר	18_{50}
" באשר יעמוד שם אדם רגעים אחדים בקושי	17_{20}
" באשר יקרא „אויר משחת"	20_{60}

האויר אשר במקום רקבון גופות בע"ח או צמחים ידל מיסוד החמץ, כי הרקב בולע אותו אל תוכו וגודף חמיץ הפחמי תחתיו. פעולת האויר על בריאות האדם, איננה תלויה בערך תערובת יסוד החמץ שבו בלבד, כ"א גם ביחס כמות האָצאָן שבו (ע"ע „אצון").

כמות חמיץ הפחם שבאויר אמנם מעטה אבל משתנה מאד, ושנוייו תלואים בשנויי החום, בשנויי כבד האויר, ברוחות ובגשמים. בעשרת אלפים מדה אויר ימצא חמיץ הפחם 3_7—6_2 מדות. כמותו תגדל באויר מעונן ושקט ותמעט באויר טהור ורוח נושבת; תגדל בכלל בקיץ יותר מבסתיו, בלילה יותר מביום, בגבה האויר יותר מבתחתיתו, וכן ימעט שם במרום כמות יסוד החמץ, שסבתו היא מפאת רקבון חלקי היצורים המעופפים בגבה האויר. על הים ימעט חמיץ הפחם מעל היבשה, מפאת סגלת המים לבלוע חמיץ הפחם אל קרבו, ויותר יורגש זה ליושבי חוף הים בנשוב עליהם הרוח מעבר הים או מעבר היבשה. רוח צפון יביא חמיץ פחם הרבה, גשם טורד ממעט חה"פ, ואחר גשם מעט ירבה יותר. גם כמות יסוד המחנק שבאויר והרכבותיו משתנה מאד, במיליאָן חלקי אויר תשתנה כמות האמוניאק שבו מן 0_{01}—47_6. בקיץ תרבה כמותו מבסתיו, כי האמוניאק נהיה מרקבון היצורים או מאֵד העולה מן המים, ושניהם ירבו בקיץ יותר. מן היסודות האחרים המעורבים באויר יש להזכיר חומצת הפחם, יסוד מי פחם (מן השרפות והרקבון), יסוד המים (מנשימת בע"ח), יסוד מי גפרית, ויותר מהמה הוא קיטור המים. האויר המרחף על הימים והנהרות ועל האגמים קולט מהם קיטור מים למרבה, אבל רק לעתים רחוקות יקח ממנו די שבעו לפי חומו. בכלל תרבה כמותו (במקום הישוב) ברבות החום: בגלילות החמים יותר מבקרים, במישור יותר מבהר, בקיץ יותר מבסתיו, וביום יותר מבלילה. מצב ככר הארץ לפי קרבתו אל המים, תכונת אדמתו, ודרך הרוח הנושב עליו משנה כמות קיטור המים שבו — ולכן לא ידובר מכמותו בכלל האויר, כ"א מכמותו במקום ידוע ובעת ידוע. בקציבת כמות הקיטור שבאויר יתבונן בו בשתי בחינות, בבחינת עצמה ובבחינת יתוסה אל שביעת האויר בו. במקום חם כמות הקיטור בעצמה גדולה וביתוסה היא מעטה, מפני שהאויר יכול אז לקלוט הרבה ממנו מבלי להרעיפו לרסיסים. וביד החכמים יש כלי „היגרומיתר" (ע"ע) למוד בו לחות האויר.

עוד תערובה אחת גדולה נמצאת באויר, והיא — האבק, השונה בתכונתו ובכמותו לפי המקום ולפי המצב. ביבשת האויר תגדל כמות האבק ארבעת מונים מאחרי הגשם, בערים רב מבשדה, על הקרקע רב הוא מעל הגג, ובכלל יהיה משקל האבק הנמצא במיתר מעוקב אויר בכדי 0_{0072} גר'. באבק האויר נמצא 25—34 חלקי מאה חמרים הנשרפים, 66—75 חלקים מחמרים שאינם נשרפים. בין החמרים הנשרפים יש מינים רבים מחלקי יצורים, שבהם מיני כלור, מלחי אמוניאק, חמצת ברזל, שיר חמיץ הפחם, מאגניזיום-קאר-באָנאַט וכדומה רבות; גם אבק אבני שמים מעט נמצא מעורב בו, הנקרא בלשון התלמוד „חירגא דיומא". בתערובת האויר תלויים חיי כל חי, כל החיים ישאפו בנשימתם יסוד החמץ ויפיחו מאפם חמיץ הפחמי, ולעמת הזה יינקו הצמחים את חמיץ הפחם, את יסוד הפחם שבו יקחו לגדולם ואת יסוד החמץ שבו יבדילו וישלחוהו חפשי. אם נשחת אויר הארץ ברוב הימים ואם לא, אין ביד החכמים להשיב ע"ז תשובה נכונה, כי בכל הכלים המדויקים אשר בידם למוד בהם כמות יסודות האויר, הנה דרוש לזה זמן ארוך מאד להתבונן על הבדל תכונת האויר בין זמן לזמן.

אֲוִיר, שם אחדות כבד הלחץ הרובץ על נוזלים, קיטור או אֵד. ולפי שכבד האויר במקום אחד איננו שוה בכל זמן, והכבד הבינוני מכלל היבשה בהרים ובעמקים בישוב ובמדבר בכל עתות השנה, קשה מאד למצוא, ע"כ הסכימו החכמים לשום כבד הבינוני של אויר הים ברחב 45° מן המשוה כשחומו 0° לאחדות המשקל, וימצאוהו שוה אל עמוד כסף חי שגבהו $337'''_8$ (קוים), אבל בלמודי ח' הטבע יוקח גבהו 760 מ"מ (שהוא=$336'''_{905}$), ומה שנמצא באיזה ספרי הח' גבהו 28 אצבע (Zoll) פאריזית גדול ממנו מעט, וערכו אל הקודם בכדי 1 : 0_{9973}. זה מקרוב הסכימו כלם לשום לאחדות משקל האויר 1 ק"ג על 1 מ' מרובע, ובמדה זו ימודו כל לחץ אשר יפעלו במכונות על הנוזלים ועל האדים.

אוירא דארץ ישראל מחכים (ב"ב קנ"ח).

רב אֲוִירָא סבא, אמורא בבבל בדור הג' לאמוראים בסוף המאה הא' לאלף הה', ויהי בחברת רבה בר בר חנה ורבה בר רב הונא (פסחים נ"א), ודעת סה"ד וס' בול"ת שט"ס הוא והוא רב אויא סבא (ע"ע).

אוֹךְ (Auch קרי אָהש), העיר הראשה במחוז גער (Gers) בצרפת, בנויה בנוה על גבעה כתבנית אמפיתיאַטרון, ונהר גער מחלק אותה לשתים: לעליונה (בה ככר נחמד) ותחתונה. חוצותיה עקומות מאד ומעלות ומורדות בהן עד כי כמעט לא יוכלו לנסוע בהן בעגלה (באחת מהן תמצאנה עד 200 מדרגות). העיר הזאת היא מקום ההתאחדות למסלה הדרומית; בה בית כניסה גדול ומהלל (נקרא בשם „ס"ט מאַרי") ומגדל בנוי לתלפיות (נקרא ע"ש יול' קיסר), אשר כללו את יפיו במאה הט"ו, ולפי המסורה הוא אחד משרידי הקיפיטולים הרומים; בית משפט חדש ומפאר, בית מחסה ובית למוד לכהני הקתולים, ביבליותיקה גדולה ונכבדה (בה 22,000 כרכים) ובתי ליציאום ומוזיאום; בה מושב שר הפלך והארכיבישוף, ומ"י 12,175, העוסקים בחרשת מעשה צמר גפן ובד וגלומי צמר עב ובעבוד עורות, ומסחרם: יין דגן, תבואות האדמה ומקנה רב. עוד בימי יוליוס קיסר היתה העיר הבירה לעם האוסקים (Ausker) ונקראה אז בשם עלימברים (Elimberris). בש' 406 החריבוה הוואנדלים; 732 ערוה הערביאים; 843 נחרבה מידי הנורמנים, אך שבה והתנערה מן העפר ותהי לעיר מבצר, 1473 נלכדה מחיל לודויג XI ובש' 1587 לכדוה הקתולים במלחמתם עם ההוגינוטים.

אוֹכְלָא טוּנָא (ב"ב ע"ג) הוא מין רמש הבא ויושב לו בנחיריו של דג גדול ועוקצו, והוא הנודע בשם (Cyamus ceti, Walfischlaus), והוראת שמו היא נושך הדג, מן מאכלת (שבת י"ב) שהוא שם כולל לבעה"ח היונקים לשד אחרים (Parasiten), וטונא הוא מין דג גדול, כמו „להטיח בטונס" (חולין כ"ה).

אוֹכְלֵי-אָדָם (Kannibalen). אם כי על פי הרגש הטבעי בלבד תתעב הנפש לאכול איש את בשר רעהו הנברא בדמותו ובצלמו, בכל זאת מצאה התועבה הזאת מהלכים בין יושבי תבל — לא במקרים היוצאים מהכלל, כמו: בעת לחץ הרעב או מפני חלי-תאוה, אבל כמנהג קבוע אצל עמים רבים אשר זה דרכם כסל להכין מטבח לאנשים בריאים ושלמים ולאכול את בשרם, לא מחסרון אוכל כי אם בתור נקמה מהאויב, או על דבר קנאת הדת העורת. סופרי

דברי הימים הראשונים יזכירו כבר את השם: „אנתרופופגים", או „אנדרופגים" (שפי' „אוכלי אדם"), כמו אצל עמי הסקיטים, בארץ הודו ובמקומות אחדים באפריקה. השם „קאניבלים" לאוכלי האדם נתנו הספרדים, על שם עם הקאריבים (Caraiben—ע"ע) היושבים על איי הים אשר בהודו המערבית (מן Caribe או Caribal יצא להם Cannibal), כי שם למדו הספרדים בראשונה לדעת את המנהג הרע הזה. בין הפראים אשר באמריקה הצפונית נודעו ביחוד השבטים: אַלגונקין והאירוקיזים, לאוכלי אדם. אצל האַצטיקים (ע"ע) היה המנהג לרצוח באכזריות אנשים למאות גם לאלפים על יד מזבחותיהם (Teocalli—ע"ע), ויקריבו לפני אליליהם את לב המומתים ואת דמם, אחרי כן חלקו את הבשר לפני העם להיות לברות למו. השבט הטופי בברזיליא האכיל והשקה את שבויי מלחמתו גם נתן להם נשים, ואחרי כן אכל אותם ואת בניהם גם יחד. אצל הבאַטאַקים (ע"ע) עובדי האלילים (על האי סומטרה) היה לחק אחד מחקי ממלכתם, לדון לאכלה את הבוגדים בקדושת הנשואים או בארץ מולדתם, מרגלים, שבויי מלחמה ושאר חייבי מיתות בית-דין, עד שבאו ההולנדים ובטלום. גם אצל עמים אחדים באפריקה עוד נודעו עקבות המנהג הזה, ואשר אצל העם „ניאַם-ניאַם (Niam-Niam—ע"ע) הוא למנהג כללי עד היום.

אוֹכְלֵי-בָשָׂר (Carnivora), כֵּן נקראו: 1) מערכת החיים היונקים, הכוללים (מלבד האדם) את כל החיות הטורפות המצוינות מזולתן (אוכלי עשב וצמחים, Herbivora, Frugivora) במבנה שִׁניהן אשר שש מהן חותכות, השנים הקיצוניות בולטות לצד החוץ ולשתי קצות הפה מתלעות חדות הנקראות שנים טורפות (ע"ש תעודתם לטרוף ולקרוע בם את מאכלם הקשה ובלתי מתפרך), וגם שנים לועסות קהות מעט. בהונות רגליהן אינן משתרעות אחרנית וצפרני האצבעות עקומות וחדות וחזקות לאחוז בהן את טרפן ולהגן בהן על נפשן. — טבעי בעלי החיים האלה ואפני חייהם שונים מאד: אלה גבורים מהירים ומרי נפש, ולפעמים אכזרים, קנאים וערומים, ואלה — עצלים ומוגי לב, מתונים ואורבים; אלה ישחרו לטרף על פני הארץ ואלה יטפסו אחריו על העצים; אלה יקפצו ויזנקו להתנפל על טרפם ואלה יכתירום וירדפום עד כי ישיגום. חוקרי הטבע יחלקו אותם למחלקות ולמפלגות לפי מבנה מתלעותיהם ומספרן ולפי הלוכם: להולכי אצבעות (Digitigrada), להולכי עקבות (Plantigrada) ולהולכי אצבעות ועקבות (Semidigitigrada). להולכי אצבעות יחשבו משפחת החתול, משפ' הכלב ומשפ' זאב הערב (Hyaena); להולכי עקבות — משפ' התחש ומשפ' הדוב, ולהולכי עקבות ואצבעות — משפ' החיות המריחות ומשפ' החלד. 2) מערכת העופות הדורסים (כוללים בערך 630 מינים), הנבדלים מזולתם בזה שצפרניהם וחרטמם העליון חדים חזקים וכפופים והחרטם מצופה אצל שרשו בעור חלק (עור השעוה) אשר דרך בו יעברו הנחירים. ארבע אצבעות להם וצפרני האצבע הפנימית והאצבע האחרונה חזקות יותר משאר הצפרנים. צבעם על הרוב כהה, שחור, שחרחר או אמוצי ברב או במעט. אחדים בהם גם ממראה התכלת, ישנם גם מנומרים וערומים מנוצה באיזה מקומות מחלקי גופם, וצרורות נוצות על ראשיהם ועל צואריהם. הבשר אשר יאכלו שונה הוא לפי שנוי טבעם וגדולם: רבים יטרפו חיות ממיני היונקים, גם עופות ודגים, ואך בשעת הדחק ישברו רעבונם בשרצים ורמשים; אחרים יאכלו מכל הבא בידם, ואחרים — רק את השקצים והרמשים, וישנם אשר יטושו רק על הפגרים. — בעופות הדורסים הנקבות גדולות כמעט תמיד מהזכרים, קניהן פשוטים ומטילות שתים עד שבע ביצים; המינים הקטנים פרים ורבים יותר מהמינים הגדולים. הם אוכלים הרבה, וכח עכולם חזק מאד, גם יוכלו לחיות ימים רבים בלי מזון. הדברים הבלתי מתעכלים בקיבתם (עצמות, שערות וטלפים) יוציאו מקרבם בדמות כדורים. — יחלקו לשתי מפלגות גדולות, לדורסים יומם (Diurna) ולדורסים לילה (Nocturna), על הראשונה יחשבו העופות הדורסים אשר עיניהם בצדי הראש; העור מסביב לעיניהם הוא חלק או מכוסה בנוצות רכות, אצבעותיהם חלקות, והזפק מתחת לושטם. המצוינים בהם הם: משפחת הנשר (Aquilinae) הכוללת המינים: נשר הסלע (A. fulva), נשר המלך (A. imperialis), נשר הזהב (A. chrysaëtos); הנשר האכזרי (Harpyia); משפחת הדיה (Vulturinae) הכוללת המינים: מלך הדיות (V. papa), דית ההרים (V. gryphus), העזניה (V. barbatus), דיות הפגרים (Cathartinae); משפחת התחמס (Falconidae) כוללת המינים: תחמס היונים (F. peregrinus), תחמס הציד (F. gyrfalco), בו ישתמשו יושבי ארצות הצפון (ששם משכנו) לצוד בו חיה ועוף, הפרס (F. ossifragus), הנץ (F. nisus), האיה (Astur palumbarius) והדאה (Milvinae). מפלגת העופות הדורסים לילה עיניהם לפניהם כשל אדם וגדולות מאד, על בשר עיניהם צומחות נוצות במעגלה סביב, אזניהם גדולות על הרוב ונפלאות מאד, אישון בת-עינם גדול ולא יוכל להתכוץ, אשר ע"כ יאסוף אל תוכו הרבה קרני אור ויכבד עליהם מראות אור כי יהל, אצבעותיהם הקיצונות מתהפכות לכל צד שירצו; על המפלגה הזאת תחשב משפחת הינשוף (Striginae) הכוללת המינים האלה: ינשוף הלבן (Str. nyctea nivea), הכוס (Strix bubo), ינשוף היער (Syrnium aluco) וינשוף הצעיף (Str. flammea). בעופות מנו חז"ל את הדריסה בין סימני טומאה. — 3) כמעט כל הדגים למיניהם, כל הגדול מחברו בולע את חברו, רבים בהם גם אוכלי אדם ואך מינים אחדים ימצאו מחיתם בצמחי המים (ע"ע דג). — 4) רמשים אוכלי רמשים אחרים, כמו: השממית — טורפת הזבובים והיתושים; באזיא ובאמריקה הדרומית יש מין שממית הצודה גם צפרים קטנות, ורבים ממיני רמשים אחרים יחיו על דם בעלי חיים היונקים, כמו הצרעות הזבובים והיתושים וכל הרמשים למיניהם. במחוזות הרי אוראל ובמערב ארץ סיביריא תמצא מין צרעה הנקראה בשפת הארץ ההיא בשם „מלקחים", והיא חודרת עמוק אל בשר האדם והבהמה. — 5) צמחים אוכלי בשר, אחדים ממיני הצמחים יוציאו מקרבם מיץ רירי ע"י שקדים מיוחדים לזה הנקראים „שקדי העכול", והמיץ הזה יתיך וימסה חלקי בשר, חלב, חלקי גבינה (Caseïn) וביחוד יפריד לחלקיהם רמשים קטנים אשר יעלו עליו ויסתבכו או יתדבקו בו, ויוציא מהם את יסוד החלבוני (Albumin) הדרוש למחית הצמח (ע"ע חלבון וע' פרחים). מלבד סגלתם זאת למזין ולבלוע אל קרבם היסוד החלבוני יש להם גם כלי ציד לצוד ולאחוז בהם הזבובים והרמשים הקטנים הדרושים למחיתם. הדבר הנפלא הזה נודע לחוקרי הטבע ממינים אחדים זה רבות בשנים; עוד בש' 1765—1768 עשה החוקר האנגלי עלזים נסיונות אחדים במין הנודע בשם דיוניאה מוסציפולא (Dionaea muscipula, ע' ציור 7), אשר לו הסגלה מטבעו לסגור את עליו בנגוע בו יד וימצא כי הוא יצוד וימית זבובים ורמשים. וכן חקרו ובחנו חוקרי הטבע עוד בסוף המאה הי"ח את המינים השונים מסוג הצמח Drosera הנודעים בשם „צמחי-טל-אורות", אשר משכו עליהם עיני החוקרים בסגלתם לכפוף ולעקם עליהם ע"י מגע יד, ואז, אחרי בחינות ונסיונות רבות על פעולת הגרוי וההרגש החד בעלי הצמח דרוסירה רוטינדופוליא (Drosera rotundifolia—ע' ציור 5), הוציא הרופא ראטה מברעמען לאור משפט, כי הצמחים האלה נזונים מן הרמשים והזבובים אשר יצודו וימיתו. אך הידיעות היותר נאמנות ומדויקות על מיני הצמחים האלה וגדולם וטבעם יתן לנו החוקר דאַרווין בספרו „צמחים אוכלי רמשים" (Insectivorous plants). — נקל לנבון דעת כי אך הצמח דיוניאה וסוג הצמחים דרוסירה העירו ראשונה את החוקרים לשית אליהם לב ולעשות נסיונות, יען כי על הצמח ממין הראשון תראה פעולת הגרוי ע"י המגע בו ברגע הראשון ועל צמחי המין השני — אחרי רגעים אחדים, אשר לא כן ביתר מיני הצמחים אוכלי-בשר. עלי דיוניאה יש להם על פני שטחם העליון שש שערות אשר בצדק יקראו בשם „שערות ההרגשה", כי בנגיעה היותר

קלה בהשערות האלה יתכפפו ויתקפלו שני חצאי העלים כהרף עין, ולעמת זה ביתר חלקי השטח העליון של העלים לא יתעורר הרגיש כזה בלתי אם על ידי דחיפה ופגיעה חזקה. ויען כי שערות ההרגשה האלה עומדות על העלים במצב כזה אשר בכל פניה שיפנה אליו הרמש על פני שטח העלה לא יתכן שלא יגע באחת השערות, הנה יהיה העלה הזה להרמשים לרשת רמיה ומהירה בפעולתה אשר כל באיה לא ישובון, בשגם השערות הקשות אשר על חודי העלה תשתלבנה יחד בהתכפפו כאשר ישלב איש את אצבעות ידיו ובכן אבד כל מנוס מהרמש הנופל ברשתם. — מלבד שערות ההרגשה האלה המצאנה על פני שטח העלה עוד שערות אחדות הערוכות בדמות תאים קטנים במספר רב; השערות והתאים האלה המה שקדי העכול של הצמח, אשר אחרי הסגר העלה יוציאו מקרבם כמות מספקת מריר מעכל, אשר יראה פעולתו על הרמש הנשבה, להפרידו לחלקיו ולהוציא ממנו את היסוד החלבוני להזין בו את הצמח. — משך זמן עכולו, כל עת היות העלה סגור, הוא על הרוב 8—9 ימים; אחר יפתח העלה מעט מעט ויחל לצוד ציד מחדש. אך כל זה הוא רק בהמצא לו מזון ממין החי, אולם אם רק יעוררו הרגשתו ע"י איזה מגע ולא ישאירו עליו כל מזון או כי יבא עליו דבר שאינו ראוי למזונו, כמו כפיסי עץ קטנים, גרגירי חול, חצץ וכדומה, אז כגר יסגר העלה, אך לא ישאר סגור בלתי אם רגעים אחדים וישוב יפתח בלי כל רשם נכר מפעולת שקדי העכול שלו — אות הוא כי תעודתם היא אך לעכל דבר מן החי ולא דבר אחר. מעשה סגירת העלה ופתיחתו כבר נחקר הרבה, וההשערה היותר קרובה היא, כי תנועת שני חצאי העלה מסובבת ע"י השנוי בשווי משקל המים הנמצאים בתאי השכבה אשר בתחתית העלה. חוקרים רבים ישערו, כי תנועת כל חלקי העלה בהתקפלם ובהפתחם הוא על ידי זרמי האלקטרות (ע"ע) הבאים לרגל סגירת שני חצאי העלה ופתיחתם, אך ההשערה הזאת עוד לא נתאמתה. במיני צמחי דרוסירה תבוא ג"כ תנועת העלה על ידי גרוי המגע בשטחו העליון, אך לא יתקפלו עי"ז שני חצאי העלים יחד, כי אם באופן הזה: העלים מכוסים על פני כל שטחם העליון בשערות ארוכות חלולות אשר תאיהן מלאים נוזל אדומי ועל ראשיהן כדורים קטנים אשר מהם יוצא מיץ רירי מתדבק כדבק. בעלות הרמש על השטח העליון של העלה, יתדבק אל ראשי השערות על ידי טפות הדבק התלוים בם, ובהתנועעו לצאת למרחב יגע עי"ז גם בשערות אחרות הקרובות אליו ובטפות הדבק אשר עליהן, וכן ידבק הבע"ח אל העלה יותר ויותר עד כי יאבד כל מנוס ממנו. כחצי שעה אח"כ תראה פעולת הגרוי אשר באה לרגל תנועת הבע"ח בהשערות ובכל שטח העלה, כל השערות המכסות את פני העלה הטינה ראשיהן אל עבר הרמש הנלכד ביניהן ועי"ז יתעקם גם העלה ויקבל תמונה שקערורית (concav), כי ימשכו חודיו מכל עבריו כלפי מעלה, וכן יסגר הרמש כלו בהשערות אשר סביב שתו עליו. על הרוב יסגר ככה 8—12 שעות ואז תחלנה שערות-שקדי-העכול להוציא רירם בשפע עד כי יטביעו בו את הרמש ויכסוהו על פני כלו, ועי"ז יתפרד לחלקיו, יותך וימס מעט מעט עד כי יהפך כלו לנוזלי (מלבד חלקיו היותר קשים), אחר הפעולה הזאת אשר תמשך ג"כ כמו אצל הצמח דיוניאה ימים אחדים ישוב יפתח העלה כמקדם. — ע"י מגע גופים הבלתי ראוים למזונו תבא אצל הצמח דרוסירה ג"כ התעקמות השערות והעלה, אך אחרי רגעים מעטים ישובו יתישרו ויתפתחו (ע"ע טל-אורות). קרובים מאד למיני הצמחים האלה בתבניתם בצביונם ובאפני צידם הם המינים הנחשבים על סוג צמחי פינגויקולה (ע"ע), והמין הנמצא באירופה התיכונה והדרומית (מין צמח המים) הנקרא Aldrovanda vesiculosa. הראשונים דומים כמעט בכל למיני דרוסירה והאחרון דומה יותר למיני דיוניאה, ונבדלים אלה מאלה רק במערכת עליהם השונה מעט וגם בזה ששערות ההרגשה אשר להמין האחרון רבים במספרם ממספר שערות ההרגשה אשר לצמחי דיוניאה. מזונו—שרצי המים, כי שם יגדל. שקדי העכול של המין הזה עוד לא נחקרו כראוי.

יתר הצמחים האוכלים בשר יצודו צידם על דרך אחרת, השונה בכל מדרך ציד אלה הצמחים המבוארים. אין להם לא גרוי ולא שערות ההרגשה, לא ריר מדביק ולא עלים מתקפלים, רק כלים מיוחדים עשוים באופן כזה אשר הרמשים יוכלו על נקלה לבוא אליהם אך לא לצאת מהם. בצמחי האוטריקולרים (צמחי המים, ע"ע אוטריקולרים) ישנם על העלים אשר מתחת למים נאדות קטנים (Utriculi) בדמות עדשה נפלאים מאד בתבניתם ופתוחים מלמעלה ועליהם כמין דלת סובבת על צירה הנפתחת למטה לצד הפנים של הנאד ולא לצד החוץ, וכן יוכל הרמש לבוא אל הנאד דרך פתחו, אך כמעט יבוא תדחף הדלת למעלה, תסגור בעדו ולא יצא עוד. — על שטחי הנאד הפנימי והחיצוני ישנן שערות רבות שונות בתמונתן, אך אם הפנימיות תוציאנה רירים לעכל הרמשים עוד לא נודע אל נכון. — יתר הצמ' האו' בשר אשר מבנה אבריהם כמבנה אברי האוט' הם כלם צמחי היבשה; היותר נודעים בהם הם סוגי הצמחים: דרלינגטוניא (Darlingtonia—ע' ציור 6), סרקיניא (Sarracenia—ע' ציור 4) וניפינתים (Nepenthes—ע' ציור 1). כלי הציד של שני הצמחים הראשונים הם גבעולי עליהם העשוים בדמות נאדות וגביעים רחבים והעלה בעצמו קטן מאד בערכו אל הגבעול. ברוב מיני הצמח סרקוניא (ע' ציור 2, 3, 4) העלה הוא רק ככסוי קטן וצר על ראש הגבעול החלול. פנימית הנאדות או הגביעים מכוסים על פני כלם בשערות קשות וחדות המפנות בראשיהן למטה וגם עם שקדי העכול. הרמשים אשר במקרה יבאו הלום או אשר יפת לבם על חמדת הפרחים והעלים הנהדרים בשלל צבעים תאוה לעינים ועל הנופת הטוב למאכל הנוזל מראשי השערות אשר על שפת הגביע העליונה, יבאו אח"כ גם אל תוך הגביע — ואך יצעדו שנים שלשה צעדים הנה השערות הרבות המפנות למטה יובילום הלאה הלאה אל עמקי הגביע ולא יתנום לשוב על עקבם, כי ראשיהן החדים יהיו להם כקוצים על דרכם, וכן ירדו מטה מטה ויטבעו במיץ הרירי הנוזל למרבה משקדי העכול בתחתית הגביע; שם יתפרדו לחלקיהם, יותכו וימסו עד חלקיהם היותר קשים ויהיו לברות להצמח אשר קראם לאכול מדבישו. הרמשים הנצודים מהצמחים האלה רבים כ"כ עד כי הרבה מיני עופות אוכלי רמשים יתורו ויבקשו תמיד —לפי דברי הנוסעים— אחר הצמחים האלה, וכמטמונים יחפשום להוציא מגביעיהם את הרמשים הרבים הנמצאים בם. — כל מיני צמחי סרקיניא, מלבד הצמח סרק' פורפורה (ציור 3), גביעיהם מכוסים בעלים המרחפים על פיהם, והשומרים עליהם לבל ימלאו מי גשמים, אך המין דרלינגט' קאליפורניקה מלבד אשר הגביעים עומדים נטוים מעט, גם ראשיהם כפופים למטה בנטיה קשתית, וע"י זה פיותיהם נוטים עוד יותר למטה, לא כן המין סרק' פורפ', אשר פי גביעו למעלה וגם העלה לא יכסהו, וכן באו בו נטפי הגשם, אבל כנראה המים הם המה המעכלים את הרמשים הנצודים בו כמו אצל הצמח אוטריקולריא, כי אין לצמח הזה שקדי העכול (ע"ע סרקינה וע' דרלינגטוניא). — גביעי מיני ניפינטים דומים לגביעי אלה הצמחים המבוארים, אך הם לא נתהוו מגבעולי העלים ולא במקום הגבעולים מקומם, כי תלוים הם ועומדים בראשי העלים הרחבים על גבעולים דקים, עקומים ומפותלים. ישנם מינים כאלה אשר גביעיהם גדולים מאד. על האי בארנעא יגדל מין אחד אשר ארך גביעיו יגיע לחצי מיתר, אך המין היותר מצוי הנק' Nepenthes destillatoria לא יארכו גביעיו יותר מן 15 צ"מ. על שפת הגביע, אשר על הרוב נהדר הוא בשלל צבעים יפים ומכוסה במכסה עלה קטן, ישנן שערות רבות מוריקי נפת; על קירותיו הפנימים אין שער קשה וחד נמצא, אך השטח העליון מהתאים הנמצאים שם חלק מאד. בתחתית הגביעים ישנם שקדי עכול הרבה מאד, אשר יזילו רירם בשפע רב, עד כי כמעט תמיד ימלאו חלק גדול מהגביע, והרמש הבא אל תוכו יטבע בריר הזה ויתעכל בו (ע"ע—ניפינטים). — מלבד כל אלה המבוארים ישנם עוד מיני צמחים אחדים אשר יוכלו ג"כ להחשב על מערכת הצמחים

צמחים אוכלי בשר

1) ניפינטיס פילמפורה (Nepenthes Phyllamphora). 2) סרקיניא פלאבה (Sarracenia flava). 3) סרק׳ פורפורה (Sar. purpurea). 4) סרק׳ רוברה (Sar. rubra). 5) דרוסירה רוטונדיפוליא (Drosera rotuudifolia). 6) דרלינגטוניא קאליפורניקה (Darlingtonia californica). 7) דיוניאה מוסציפולה (Dionaea muscipula).

אוכלי בשר, כמו מינים אחרים מסוג Byblis הנחשבים על משפחת צמחי דרוסירה ונמצאים באוסטרליא תחת קו המשוה, וכן מיני Roridula, הנחשבים גם כן על המשפחה הזאת ונמצאים באפריקה הדר׳ וביחוד בארץ הכיף — כמוהם כצמחי דרוסירה יש להם על עליהם הרבה שערות-עכול ונבדלים מהם רק בזה שעליהם ארוכים וצרים. כן ידמה המין Heliamphora הנמצא בווענעצועלא באמ׳ הדרו׳ והנחשב ג״כ על המשפחה הזאת אל צמח Sarracenia וצמח Darlingtonia בגבעולי עליו אשר נהפכו לגביעים וכדים רחבים. גביעים בראשי העלים כמו אצל צמח Nepenthes נמצא ג״כ אצל צמח Cephalotus follicularis אבי משפחת הציפאלוטיציות. אך טבע כל הצמחים האלה למיניהם עוד לא נחקר למדי.

טבע הרירים היוצאים משערות העכול של הצמחים אוכלי בשר, ויסודותיהם והרכבתם הכימאית היה זה כבר ענין גדול לחכמי הטבע והכימיאה לענות בו, והיוצא מחקירותיהם דרך כלל הוא, כי הרירים האלה דומים בפעולותיהם להיסוד המפריד של מיץ-הקבה (Pepsin, ע״ע) וכי בראשונה הם פועלים על הרוב באלקאלי (ע״ע), אך אח״כ כאשר יותן בהם מזון המכיל יסוד החנקי (ע״ע), אז יכילו תמיד חמצים חפשים, אבל רק אורגנים, כמו החומץ החומצי, החומץ חמאי, החומץ נמלים והחומץ הלמוני (ע״ע חומץ), ורק אז כאשר ימצא בהם חמצים כאלה יוכלו להפריד לחלקיהם גופים חלבונים.— עד כמה נחוץ מזון ממין החי לצמחים האלה אין להחליט בברור; מעבר מזה יש הוכחות מנסיונות רבות כי הצמחים דיוניאה, ניפינתים, סרקיניאה, אלדרובנדה ופינגויקולה יגדלו וישגשגו כראוי גם בלא מזון ממין החי, כזאת נראה גם בהמין דרוסירה, אף כי יש אומרים כי ע״פ נסיונות חדשים צמחי המין הזה אשר נזונו במדה נאותה במזונות ממין החי הצליחו בגידולם יותר מאחרים מבני מינם אשר לא נזונו במזון הזה. אך לעמת זה הן נראה עין בעין כי הגופים המכילים בקרבם יסוד החנקי אם ינתנו לצמחים האלה בתור מזון יקבלום ויזונו מהם. מכ״ז נראה כי הגופים החלבונים אינם הכרחים בעקרם לגדול הצמחים האלה אבל גם טובים ומועילים להם במדה ידועה, ואין למנוע זאת מהם לפי היכלת. הרבה מזון ממין החי מזיק להם עכ״פ; עלי הדיוניאה על הרוב יבולו וייבשו אחרי צודם רמש גדול ועכלם אותו וכן גם אחרי ציד שלשה או ארבעה רמשים קטנים יבול העלה הציד. בזה כבר שם הטבע גבול לציד הצמחים אוכלי בשר וכמו יקום את נקמת הרמשים מאויביהם הנוראים האלה.

הספרים אשר חברו ע״ד מיני הצמחים האלה הם: „על צמח דיוניאה הצד זבובים" (De Dionaea muscipula) מאת Johann Ellis; „על ההרגש החד אשר לצמח הנק׳ טל אורות" (Von der Reizbarkeit des sog. Sonnenthaus) מאת Roth; „צמחים אוכלי רמשים" (Insectivorous plants) מאת Darwin. אספת כל הספרים והמאמרים על הצמחים האלה נמצא בספר „Handbuch d. Botanik" מאת Schenk (ברסלוי 1881).

אוכלי-דבורים (Meropidae *Gray*), משפחת עופות קוקיאים (Coccygomorpha) המצוינים במבנה גום הנטוי, בחרטמם הארוך הכפוף והחד ובעל שלש צלעות בשרשו, ברגליהם הקצרות ובנוצתם הקשה הנהדרה בשלל צבעים. שתי אצבעות רגלם הקדומות ארוכות ומדובקות אשה באחותה עד הפרק השני ומזוינות בצפרנים ארוכות ועקומות. מזונם הוא ילק ושרצי העוף אשר יצודו בעופם וקניהם ישימו במחלות עפר. בארצות אירופה נודע מהם מין אחד הנקרא „אוכל הדבורים" או „זאב הדבורים" (Merops apiaster), מצחו לבן עם קוי תכלת ממעל לעיניו, לחייו וגרונו שחורים ושוליהם ממראה תכלת-צהוב, בטנו וחזהו ממראה תכלת, כתפיו ואברותיו אמוצים, כנפיו וזנבו ממראה תכלת ירוקי. משכנו באירופה הדרו׳, באזיא הדרו׳ ובאפריקה ובכל המקומות החמים, ואך לעתים רחוקות יראה בצפון הרי אלף והרי אפניניאה. הוא מהיר וקל מאד במעופו הדומה למעוף התחמס או עוף הדרור ויצפצף בקול חלילי. אוהב ביחוד את הדבורים והצרעות הארסיות אשר יבלעם מבלי הסיר עוקציהם. בנגב אירופה ירדף העוף הזה בלי חשך על השמידו את דבורת הדבש.

אוכלי-נמלים (Myrmecophaga *L.*), בארצות הדרום מקום שם תשרוץ הארץ נמלים רבים למיניהם וביחוד הנמלים הלבנים (ע״ע) ימצאו מינים רבים מחיות היונקים אשר רק על הנמלים האלה יחיו. מיני החיות האלה נחשבים על מערכת חסרי השנים (Edentata) ומצוינים בראשם הארוך והחד ובפיהם הקטן מאד החסר שנים או אשר לו רק מלתעות אחדות, בלשונם הארוכה והדקה כתבנית חוט המתפשטת מאד ומתדבקת — לצוד בה את הנמלים, ובצפרניהם הארוכות — לחפור בהן את הנמלים המסתתרים במעמקי האדמה. כל החיות האלה נבערים מאד מדעת וחסרי רגש, מראיהם נתעב לא תאר ולא הדר להם ועצלים מאד אך כחם במתנם ומבנה בשרם איתן. הם יתורו ויבקשו תמיד אחר ערמות ועיי נמלים ובמצאם אותם יחפרו בצפרניהם הארוכות יפתחום וישדדום. מבלי שים לב אל העקיצות הרבות מכל עברים מהנמלים העומדים על נפשם יושיטו שמה את לשונם הארוכה והנמלים אשר יתרדו וינהרו מכל עבר יעלו עליה ויתדבקו בה, אז ישיבוה אל פיהם ויבלעו הציד האחוז בה, ככה יעשו פעמים אחדות עד כי ימלאו בטנם או כי יתמו הנמלים. גם ביצי הנמלים ותתולותיהם ינעמו לחכם. חיים לרוב בודדים במועדם איש איש לבדו; משכנם במקומות לא נושבים וילינו באשר תבא להם השמש, ולפעמים יחפרו להם מערות ומנהרות למעונותיהם. בשרם לא טוב למאכל כי ריח הרמשים נודף ממנו. המינים היותר נודעים בהם הם: 1) דוב הנמלים הגדול (M. jubata) ארכו עד 2 מ׳, ראשו ארוך מאד (1 רגל וחמש אצבעות) וחד, זנבו ארוך ורב השערות אשר יפשילנו על גבו, מראהו חום אמוץ ומגומר בקוים שחורים ולבנים, רגליו קצרות ורגליו הקדומות רחבות ועקומות ומרוקמות בגידים הרבה; בלכתו יצעד לאט ואם ירדף ירוץ בקפיצות, אך בכל זאת לא ימלט נפשו ויד רודפו תשיגהו ובהכאה במטה שתים שלש פעמים ימיתוהו אם גם כחו גדול. 2) דוב הנמלים הקטן מהקודם ולו ג׳ מינים: יש בעלי ארבע אצבעות (Tamandua tetradactyla), גדלם 1 מ׳; בעלי שלש אצבעות (Tamandua tridactyla), הקטנים מהם, ובעלי שתי אצבעות (Cyclothurus didactylus), הגדולים רק כשמונה אצבעות או כעכבר גדול. שלשת המינים האלה כלם בעלי זנב מתקפל לטפס ולעלות בו על העצים. 3) בעלי הקשקשים (Manis), מינים רבים ושונים החיים באפריקה הדרו׳, בהודו ובאי יאווא. בתמונתם ובמבנה גום בארך ראשם וזנבם דומים הם להקודמים, ונבדלים מהם רק בזה ששערותיהם נתהפכו לקשקשים חדים מושכבים זה על גב זה כקשקשי הדג, ובהתכוצם יתיצבו הקשקשים כמחטים חדים. 4) מין העצל האוכל נמלים הנק׳ „אוריקטרופוס" (Orycteropus) נמצא רק באמריקה הדרו׳; לו ארבע אצבעות ברגליו הקדומות וחמש ברגליו האחרונות. מלתעותיו מפוצלות ובלי שרשים; עורו דומה לעור החזיר מכוסה בשערות חדות וקשות, ראשו עגול וארוך, אזניו החלקות מחודדות ונצבות, רגליו קצרות מאד, וצפרניו עבות ושטוחות; חי בחורי האדמה ובמערות עמוקות ויצא על הרוב רק בלילה לבקש טרפו. בשרו טוב למאכל ומעורו החזק יעשו כל מלאכת עור וע״כ ירדפוהו הצידים ויחפרו אחריו את החורים והמערות אשר הוא מסתתר בהן. הגדול במין הזה הוא הנמצא אצל מצר התקוה הטובה, משקלו יגיע לחמשים או ששים ק״ג. — 5) קפוד הנמלים (Echidna) יחשב עם כל החיות בעלי החרטום למפלגת חיתו מונוטרימי (Monotrema), המשונים מכל החיות באבריהם הפנימים הדומים לשל עוף בזה שכלי העכול מתאחדים בתוכם עם אברי ההולדה. משכנו באוסטרליא ובגויניאה החדשה, מכוסה כלו בשער קוצי, חרטמו עגיל ומחודד, פיו צר ולשונו ארוכה ודקה ומשתרעת מאד, גופו גלמי לא תאר ולא הדר לו ודומה במראהו לקפוד.

אוכלי עשב (Frugivorae או Herbivorae), כן יקראו מיני החיים אשר כל או עקר מזונם הוא ממין הצומח,

פרי עץ, עלים ופרחים, עשב ודשא לחים או יבשים. — בפרטם הם כל מיני הקופים, כל המינים הנחשבים על מערכת מפריסי הפרסה ומעלי הגרה הכוללים כל הבהמות והחיות הטהורות, מערכות חית הכיס והמגרמים, מיני העכברים, הארנבת, השפן, הגמל, הסוס והחמור, הפיל, נמר הגמל, החזיר וחית הבשם, רבים ממיני הדגים היונקים ורבים ממיני העופות.

אוּכּמא למשכיה (השור השחור מצטיין בטיב עורו); סומקא לבישריה (השור האדום — בבשרו); חיורא לרדיא (השור הלבן — בחרישה, כי רב תבואות בכחו — גזיר ל"א).

אוּכרוֹמא (Ochroma *Sw.*), צמח ממשפחת המאלפציות, ורק מין אחד (O. lagopus *Sw.*) הגדל באזור החם באמריקה נודע ממנו. הוא עץ שעליו רחבים ופרחו גדול, ומצוין ע"י רכות עצו הנחתך כשעם, וע"כ ישתמשו בו לעשות ממנו מגופות על פי צלוחיות. ההודים ילידי אמריקה יעשו ממנו סירות דוגה והן קלים על פני המים.

אוּכרידה (Ochrida), עיר במחוז יאנינה אשר בתוגרמה, על יד ים אוכ' לרגלי רכסי הרים תלולים אשר מקלט הנזירים „סויטא-פיטקא" (Sweta Petka) בנוי עליו, ועל אם הדרך העולה מן הים האדריאטי אל שאלוניקי. אדמת הארץ טובה, ויושביה בערך 12,000 בולגארים מפשילי חבלים, מעבדי עורות, עושי מכמרת, אורגי חורי ויוצרי תרש השולחים מלאכת ידם למרחקים. לפנים היתה שמה ליכנידוס ותהי מבצר ומעוז הדיסאריטים באיליריא, בימי קיסרי רומא נספחה למחוז עפירוס החדשה (Epirus nova), בימי הבינים הוסב שמה: אכריס, אכרידוס או אכרידא; בשנות המאה הז' עד הט' היתה בידי הסלאוים אשר באו לגור בה, בימי 890—1019 היתה תחת ממשלת הבולגארים, ותהי לבירת בולגריא המערבית ולמושב כהני הראש. בש' 1019 באה תחת ממשלת ביצנץ (עד 1204), ימים רבים נחשבה בגבול אלבניא, וממאה הט"ו והלאה באה תחת ממשלת תוגרמה.

אוּלא (Aula), בשם הזה נקרא לפנים מקום פנוי ורחב ידים במעונות נכבדי היונים והרומאים הקדמונים, עשוי כעין חצר, והיה למקום ועד לכל אנשי הבית. אחרי כן החלו להקיף את המקומות האלה באולמים ושדרות עמודים. בבסיליקאות של הנוצרים הראשונים נקראה בשם או' העזרה, ששם ישבו המון העם. בעתים האחרונות קראו בשם הזה את מעונות הנסיכים וטירותם. חכמי האקדימיא יכנו כן את האולמים הגדולים בבתי מדרש החכמה, ששם יתאספו בחבורה לחוג חג או לשפוט על ענין נכבד. ולזאת נקראה לפעמים גם חברת חכמי האקדמיא בשם הזה.

אוּלאבּרג (Uleaborg, קרי אולעאָבאָרג, וכן הוא ברוסיא Улеоборгъ), העיר הראשה לפלך הנקרא בשם הזה במדינת פינלאנד במקום השתפך נהר אולעא-עלף בלשון הים הבאָטנית. מ"י 10,665, בה בתי ספר רבים (בהם שני בתי ליציאום), נמל ומקום מבנה אניות. היא רבת המסחר; תוצאותיה הן: עצים, חמאה, וזפת נוזלית (деготь), והסחורה הבאה אליה מחוץ: תבואה ומאניפקטורה ותוצאות אדמת הארצות הרחוקות. העיר נוסדה בש' 1605 ע"י קארל IX מלך שוודיא; בש' 1822 נשרפה כלה ואח"כ נבנתה מחדש ביתר משטר ויפי, ובימי מלחמת הקרים בשוט צי אניות אנגליא על הים הבטני ירו (1854) עליה זיקים ונשרף כל מעשה מבנה האניות והחצר הגדולה שהיתה לאוצר הזפת. הפלך אול' מכיל 165,641 ק"מ שהוא חצי המדינה צפונה ומ"י 218,507. משטח הנרחב הזה נושב ונעבד כראוי רק חבל חוף הים הבטני, בעוד אשר פנימה ומזרחה הוא מקום יערים ובצאות.

אוּלבא (Ulva *L.*), מין עשב הגדל בימים, ונודעים ממנו עשרה מינים הצומחים בימי אירופה, צבעו ירוק ועליו גלומים ונטושים מגזעו והלאה. היותר נודע ממיניו הוא (U. lactuca *L.*) הנגרש לפעמים מן הים למכביר, ובמקומות רבים (כמו בבריטניא) יאספוהו יושבי החוף למזון.

אוּלבישב (Александръ Дмитріевичъ Улыбышевъ), מבקר גדול ונכבד בחכמת המוזיקה, נולד 1791 בפלך ניזני-נאָווגאָראָד ממשפחה אשר מוצאה מבני דת תרים, התחנך בבתי המדעים שבארץ אשכנז, ועד ש' 1831 עבד בפטרבורג במשמרת המיניסטריום הרוסי אשר לעניני חוץ. מאז והלאה ישב לו על שדה אחזתו והקדיש כל עתותיו לחכמת המוזיקה, אשר אליה נקשרה נפשו מילדותו. ביותר נמשך לבבו אחרי מאָצאַרט (Mozart) אביר השירה והזמרה הנודע למשגב, ועליו כתב את חבורו הנכבד בשפת צרפת, המכיל „תולדות מאָצאַרט והשקפה על תולדות המוזיקה בכלל עם בקרת על ספרי מאָצאַרט היותר נכבדים". החבור הזה נעתק כמעט לכל לשונות אירופה וממנו נודע שם או' בעולם למבקר חכם במקצוע זה. עוד ספר בקרת הוציא על בעטהאָווען (Beethoven) וספריו. מת בעיר ניזני בש' 1858.

אוּלבך (Louis Ulbach), משורר צרפתי. נולד בטרואַ (Troyes) 1822, גמר חק למודו בפאריז ויקדיש עתותיו לספרות. בש' 1844 הוציא לאור קובץ שיריו „Glo-riana", אח"כ היה לעוזר במ"ע שונים ויעש לו שם עולם במאמריו השנונים אשר קרא בשם „Lettres de Ferragus". אח"כ היה למו"ל את המ"ע לשבועות „La Cloche", ויען כי לא נזהר בדבורו, יצא משפטו לשבת במאסר (6 ירחים) ולשלם כסף ענושים (1000 פר'). המ"ע ההוא היה אחרי זה למ"ע יומי (בש' 1863—1872). בש' 1878 היה למשגיח על הביבליותיקה אשר לבית הנשק. מלבד זה כתב ספורים הרבה.

אוּלד סוּלימן (Aulad Soliman), בשם זה נקראים באפריקה שבטי ערבים שודדים היושבים בסביבי יאר טסאַר מזרחה צפונה, אשר נאחזו בזה מראשית המאה הנכחית ומלפנים ישבו במדינת פיזאַן (Fezzan) ובמסבי הסירטה (Syrte) הגדולה (אצל טריפולים). התירים החוקרים נאַכטיגאַל ובארט מהללים מאד את בני האו', בחשבם אותם לגבורים וחרוצים אנשי אמונה ובעלי רוח נדיבה. ואם כי לא עצום מספרם בכ"ז מושלים הם על ארץ רבה אשר לקחו בחרבם ובקשתם מעמי ארץ קנים (Kanem), עמי טיביסטי וטווריג. למושבותם כעת הגיעו במאה הי"ט.

אוּלדינסקי (Józef Uldyński), פרופיסור רב פעלים בהליציאום אשר בקרמניין (בפלך וואָלין), נולד בקיידאן בש' 1792, מת בקאַזין אשר בוואלין בש' 1863. אחרי כלותו חק למודיו בבי"מ המדעים בווילנא בש' 1814, הורה לקח המשפטים ודברי הימים בבית הגימ' בוויניצה, ואחרי כן היה פאר הליציאום בקרמניץ, בכהנו שם בתור פרופיסור. כתב: „Geografija starożytna stosowana do dzisiejszej etc."

אוּלה (Otto Ule), סופר בח' הטבע, נולד בש' 1820 בלאָסאָוו, הכפר אשר אצל פראנקפורט דאָדר, וילמד בהאַללע וברלין ח' השעורים וח' הטבע, ויהי אח"כ למורה בבי"ס הגימנאזיא אשר בפ"פ דאדר, אח"ז בחרו בו למנהל בית ספר בינוני אצל האַללע, ואח"כ בא להאַללע ויתחבר אל האקדמיא. מלבד ספרו הקטן ע"ד מושג המקום לפי אריסטוטלוס ולפי קאַנט, כתב על דבר העולם ומלואו (Das Weltall) בג' ספרים, ויעש לו בהם שם סופר פשטן ומסביר להמון. בש' 1852 החל להוציא מכה"ע „הטבע" (Die Natur) לאור, וזולת עוד ספרים אשר חבר, כתב ספר „מראות הטבע" (Physik. Bilder) בשני כרכים, „פלאי עולם הכוכבים" (Wunder d. Sternenwelt), „למודי הטבע לעם" (Populäre Naturlehre), „מדוע ויען" (Warum und Weil), „מאמרי מדעים נבחרים" (Ausgewählte kleinere naturwissenschaftliche Schriften) בה' כרכים. ע"י השתדלותו יחד עם פעטרמאנן נשלח חבר אנשים חכמים לאפריקה התיכונה לבקש עקבות התייר עדואַרד פאָגעל, אז הוציא את ספרו על דבר ההתגלות החדשות באפריקה ואוסטרליא ובסביבות הציר הצפוני (ליפסיא 1861). בש' 66—1863 נבחר לשבת בבית הנבחרים ויהי מכת ההולכים קדימה. מת בהאללע 6 אגוסט 1876.

אוּלוּא (don Antonio di Ulloa), רב חובל מצוין, נולד 1716 בשיביליא (Sevilla), ויהי לשר ופקיד על

אחת אניות הממשלה ולאחרונה הפקד לשר ראשי על כל הצי האדיר אשר לממשלת ספרד. הוא הביא תועלת גדולה לארצו בנשאו למעלה גבוהה את מוצאי הכסף החי. מת בקדש (Cadiz) 1795.

אולו-דיום (Ulu-Djus), ע"ע קירגיזים.

אולונגו (Ulungu, גם Urungu), מדינה באפריקה על חוף הדרומי של יאר טנגניקה, דרו' מזר' לאגרין הקאנגא.

אולורסטון (Ulverston, קרי Ulwerstn), עיר ברוזנות לאנקאסטר באנגליא בקרבת הנמל מארקאמב, תחנה למסלת פארנעס המסתעפת שם לניובי-בריג (Newby-Bridge). מ"י 10,000, העוסקים במכרי ברזל ובמסחר וחרשת מעשה למטוה צמר וצ"ג והפישלת חבלים ובנין אניות.

אולטימה (Ultimo, Ultimo die בשפת רומית: „היום האחרון"), מלה נהוגה בעניני השטרות והוראתה כי זמן פרעון השטר הוא ביום האחרון לחדש ידוע. אם יום ההוא חל ביום א' בשבוע או באחד ימי החגים, ידחה הפרעון ליום המעשה הקרוב אליו. במסחר שטרי-ערך יובן השם: „השוית החשבונות באולטימה" (Ultimoregu-lirung) — הבירזה ביום האחרון לחדש, אשר בה יגמרו את כל החשבונות על מה שנשאו ונתנו בכל משך ימי החדש. כהוראת אולטימה על הפרעון ביום האחרון כן הוא: פרימא (primo) על יום הראשון ומידיא (medio) — על אמצע החדש.

אולטימה רציא ריגום (Ultima ratio regum), פתגם בלשון רומית, ופי' „תחבולת מלכים האחרונה". לודויג XIV מלך צרפת חקק זאת על כל נשק הצרפתים מש' 1650. בפרוסיא החלו לחקוק זאת בש' 1742 על כלי תותח העשוים מנחשת מוצהבה.

אולטימטום (Ultimatum), הוראתה בשפת הדיפלומטיא: המלה האחרונה, אשר תודיע אחת הממלכות לחברתה באיזה משא ומתן ואשר ממנה לא תזוע עוד. אם הממלכה השניה לא תשים לבה על זאת, אז יפסק המשא ומתן מכל הענין הזה, או יהיה גם הפסק החלטי בכל הענינים, כמו: קריאת הצירים מערי הממלכות וכדומה, ולפעמים תפרוץ גם מלחמה לרגלי הדבר הזה.

אוליא-טאו (Аулія-Тау), הר במחוז קקטשיטב (Кокчетовъ) בנוף אקמולינסק באזיא התיכונה, לא רחוק מנחל טערס-אקאן. ההר הזה כלו אבן גיר ובו שכבות נחשת ואבן מאלאכיט, המשתרעות מקרן דרומית-מערבית לפאת צפונית-מזרחית.

אוליך, לודויג (Ludwig Aulich), שר צבא אונגרי בזמן המרד, נולד 1795 בפרסבורג. בש' 1848 היה פקיד חיל בצבא אוסטריא בגדוד הרגלי הנקוב בשם „קיסר אלכסנדר", שחנה אז באונגריא ונשבע שבועת אמונים לממשלת המרד של האונגרים. עם הגדוד הזה נשלח או' לס"ט טאמאס נגד חיל הסרבים (של אוסטריא), שם הצטין או' כמה פעמים ונתעלה לקולוניל של הגדוד ההוא. באחרית ש' 1848 שולח או' לעבר הדאנוי השמאלי, לעזור לחיל הצבא שנאסף שם לערוך נגד מחנה „שוואַרצענבערג-סימוניט". שם הצטין או' ג"כ בעצה וגבורה גם יחד ונתעלה 7 מארט 1849 לשר צבא, ומאז והלאה היה המפקד על הקורפס השני והוא עזר הרבה להנצחונות שנחלו האונגרים בירחי מארט ואפריל נגד שר הצבא ווינדישגראץ. בראשית ירח מאי עבר או' עם חילו אל עבר הדאנוי הימני ויהי לעזור בלכידת העיר אובין (Ofen). בת' יולי נשלח עם חבריו טשאני וקיס אל מבצר קאמארן, להטות את שר הצבא גארגי (Görgei) לסור למשמעת ממשלת אונגריא, אך ללא הועיל. אחרי שמשך גארגי את ידו ממשמרת שר מלחמה הפקד או' תחתיו. במבצר אראד (המקום אשר אליו נמלטו שרי ממשלת אונגריא ככלות כחה) נפתה או' לעצת גארגי להמסר לשבט או לחסד בידי חיל רוסיא, אז נמסר בידי ממשלת אוסטריא ואו' (עם עוד 12 גינירלים) הומת על ידי תליה בעיר אראד 6 אוקט' 1849.

אולימים (Ulema), מלה ערבית ופי': „יודעים". בתוגרמה הוא שם כולל לחכמי הדת והמשפטים, אשר לפי יסודי אמונת מחמד ישאבון את למוריהם אלה רק מתורת הקוראן ומפרשיו, אשר ממנו תצא תורה גם לדין ומשפט שבין אדם לאדם. האילומים נחלקים לשלשה: 1) האימאמים (Imame) — הם הכהנים עובדי עבודת הקדש, 2) הקאדים (Kadhi) — הם השופטים, 3) המופטים (Mufti) — הם מפרשי הדת. מהאימאמים נחשבים בתור מעלת האול' רק אלה הנושאים משרת קדש, המטיפים ומורי הדת, אך הקאדים והמופטים נחשבים כלם בתור האולימים וביניהם נחשבים הקאדים במדרגה גבוהה מן המופטים, ונשיא ראש אחד לכל האול' יחד, הנקרא „Scheich-ul Islam". נשיא הדת נבחר תמיד ממחלקת המופטים, אבל הם כלם זולתו עומדים במדרגה שוה, בעוד שהקאדים מתחלקים למדרגות שונות. בית פקידות הקאדי נקרא בשם „Mehkemeh" (מחכמה). מלפנים היו להקאדים המשפט לדון דיני ממונות וגם דיני נפשות ע"פ הפס"ד אשר יוציאו; אך בתקוני העת החדשה הגבל משפטם אף בדיני ממונות, בהקבע על ידם בתי דינין למסחר (tüd-jaret-mehkemessi) בלבד, ולדיני נפשות (djenajet-mehkemessi) בלבד.

אוליס (Aulis), שם מקום בארץ יון הקדמונה על חף מזרח ביאוטיא (Böotia), והוא חצי אי סלע השוכן בין שני מפרצים. המפרץ הדרומי הוא חוף אניות רחב ידים (הקדמונים קראו לו Bathys Limen, לאמר: הנמל העמוק). לפי דבר ההגדה נקבצו שמה צייי יון בלכתם לצבוא על טרויא תחת פקודת אגממנון (ע"ע), אך האלילה ארטמיס בקצפה השיבה רוח רעה ותכלא אותם בחוף ההוא ימים רבים, עד אשר השיב אגממנון את חמתה בהעלותו לה את בתו את איפיגניא לעולה, ותעתר לו. בימים האחרונים נחשב כפר אוליס על גבול העיר טנגרה (Tanagra). שם היה מקדש לארטמיס ורבים שערו, כי ידי אגממנון יסדו את הבית הזה, ובו נמצאו שרידי קדשים (Reliquien).

אוליאסוטי (Uliassutai), הוא יער עצי-לבנה, אשר יחד עם הגליל גולדו (Goldo) יכיל את החלק הצפומע"ר מארץ המונגולית-הכינית. הררי אלטאי ישתרעו דרך היער הזה. העיר הבירה אשר שמה כשם היער, היא על יד הנהר אירו (Iro); מ"י 4,000.

אוליסס (Ulysses), ע' אדסאוס.

אוליכס (Ulex), נטע ממשפחת הליגומינוזים (Legumino-seae) וידועים ממנו כשנים עשר מינים הצומחים בנגב אירופה והם שיחים שפלי קומה ורבי חוחים שנונים, פרחי נצתם צהובים ועומדים נפרדים, עליהם צרים וכלים בקציהם בחוח שנון.

אולם, הוא הבית החיצון או הפרוזדור שהיה לפני הבית הפנימי בבתי המקדש הא' והב', ועמד במזרח הבית בכניסתו. ארכו היה עשרים באמה לכל רחב הבית הפנימי ורחבו עשר באמה (מ"א ו ג). גבה האולם בבית הראשון היה 120 אמות (דה"ב ג ד), ובבית שני היה גבהו 100 א' (ע' הגר"א מ"א שם). וכלונסאות של ארז היו קבועין מכותלו של היכל לכותלו של אולם כדי שלא יטו כתלי האולם לנפול בעבור גבה קומתן (מדות פ"ג מ"ח). וי"א כי מה שכתוב בדה"י ק"כ אמה גבה איננו מוסב על האולם כי אם על בנין גבוה מיוחד הנצב בתוך האולם, והיה כעין מגדל עז להשגב בו מפני האויב ולהלחם עמו (ע' „Wiener, Biblisches Real-wörterbuch," II צד 572). האולם היה מצופה זהב מבפנים (דה"י ב' ג ד) וסביב לו היו עמודי שיש, חמש ועשרים אמה קומתם (יוסיפון להרומאים). פתחו של אולם היה גבוה מ' אמה ורחבו כ', וחמש קורות מפותחות ומצוירות וצבען כעין המשי היו על גביו, התחתונה עודפת על הפתח אמה מזה ואמה מזה, וכן השניה על התחתונה וכן כלן, נמצאת העליונה ל' אמה (מדות שם). — **אולם-העמודים** נקרא המבוא לביתו אשר בנה שלמה. חמשים אמה ארכו ושלשים אמה רחבו ועמודים על פניהם. רצפתו היתה של ארזים. האולם הזה נקרא ג"כ „אולם המשפט", כי שם ישב לשפוט העם.

אוּלְם (Ulm), עיר מבצר ועיר הראשה לגליל הדָאנוי במדינת ווירטמבערג ע"נ דאָנוי (שמאלה לו) המקבל שם מימי נהרי אִילר ובלויא, וע"י שבע מסלות-ברזל: שטוטטגאַרט-או', אוגוסבּורג-או', או'-היידענהיים, או'-פרידריכסהאַפֶן, או'-דאָנויוואֶרט, או'-קעמפטען, או'-זיגמאַרינגען). מ"י 33,611 ובתוכם 5,000 אנשי צבא מחיל המשמר העומד שם תמיד. המסחר וחרשת המעשה נפרצים בה מאד; בתי חרשת ליציקת נחשת צהובה, למכונות מכבי אש, לכלי עבודת אדמה, למקטרות, לגלומי הטבק ועוד כאלה, גם בתי בשול שכר הרבה. סחר העצים (וביותר—בקרשים) רב מאד, ועל פני הדאָנוי משלחים סחורת ידם באניות לווינה הבירה. העיר בנויה בנוה ורבים בתי פאר והיכלים מתנוססים בה והעולה על כלם בגבהו, גדלו והדר שכלולו הוא בית הכניסה הגדול (Münster); גבהו 106 מ' ומ"ש די הכיל 30,000 איש. בין כל בתי חמדת העיר ימנה גם בית הכנסת לבנ"י שנבנה 1873 בטעם בניני הערבים. מעשי המבצר מקיפים גם את עיר „או' החדשה" אשר בעבר הדאָנוי ימינה (בגבול באַואַריא) והיקפם נמשך מהלך חמש שעות בגדרות חומה וסוללות, תעלות וצריחים, וסביב להם עוד היקף של מצודות קטנות. עד ש' 1803 היתה או' אחוזת הקיסריות האשכנזית (Reich), ועד 1810 היתה לממשלת באַואַריא ומאז והלאה היא קנין אחוזת ממשלת ווירטמבערג. בש' 1805 אחרי אשר הכה נפוליון את חיל האוסטרים על יד עלכינגען (בקרבת או') נמסר להמנצח גם מבצר או' ע"פ תנאי הכנעה (Kapitulation), ושר צבא אוסט-ריא הגינ' מאַק (Mack) עם חיל 26,000 איש באו בשבי.

אוּלְמוֹ, ר' יעקב דניאל ב"ר אברהם, אחד מגדולי הרבנים בפיראַרא במדינת איטליא באמצע המאה הה' לאלף הזה, תלמידו של הרר"י למפרונטי. חבר ס' „ראשית בכורי קציר"— אדות מנהג האשכנזים שבפיראַרא, שהכהנים נושאים כפיהם בתפלת נעילה ביום הכפורים, עם הסכמת רבו הנ"ל; „עדן ערוך"— שיר מרע"ז בתים חמשיים—מעניני גן עדן ורב טוב הצפון לצדיקים, ונדפס בסוף ס' „תפתה ערוך" להר"ר משה זכותא, ונמצאו ממנו שירים ופזמונים במחזורי איטליא ומנהגים לבה"ב לאשכנזים, ובס' „מלחמה לה'" יש ממנו פסק נגד נחמיה חיון, והובאו תשובותיו בס' „פחד יצחק" ובס' „גבעת פינחס" (פירשט).

אוּלְמוּס (Ulmus), ע"ע תדהר.

אוּלְמִין (Ulmin), רקב הצמחים שמראהו שחור, ועל שמו כנו חכמי הכימיאה הראשון לקשור יסודות ידועים הדומה במזגו אל הרקב הזה בשם „אולמין" או „חמיץ-אולמין". הצמחים כשירקבו כלה וישובו לעפר יהיו לאדמת הומין (Humin), אדמת אולמין והומין תשא פרי תבואה היותר מובחר (ע"ע „הומוס").

אוּלְמַן, ר' נפתלי הירץ ממענץ ואח"כ קבע מושבו בעיר האַג, מגדולי חכמי הפילוסופיא באמצע המאה שעברה. חבר הרבה ספרים בחכמה הזאת ע"פ שיטת הח' וואָלף, ולא נדפס רק ספר „חכמת השרשים"— הכולל יסודי חכמת מה שאחר הטבע. ובכ"י רח"ם נמצאו ממנו: ס' „חכמת האלהות" ובתוכו שתי ההקדמות לחכמת מה שאחר הטבע אשר רמז עליהם בהס' הנדפס; — „חכמת הנפש" חלק ב' וג'; — „חכמת העולם"; — „חכמת מה שאחר הטבע קצר"— נעתק מספרי הח' וואָלף; — „מאמר האלהות"— מופתים על מציאות השם; — „מהלך השכל"— חכמת ההגיון; — „שער היחוד החדש", חברו בהאאג. באוצר הספרים בליידען נמצאו ממנו עוד בכ"י: ס' „חכמת הנפש העיונית"— מופתים עמוקים שהנפש האנושית היא עצם פשוט (השלימו י"ט מנחם אב ש' תקמ"ד); „מאמר היחוד"— מיוסד כפי סדר הלמוד השכלי הנהוג בחכמת ההנדסה (נכתב בש' תקמ"ה); — „סלע המחלקות"— וכות בין התורנים והפילוסופים.

אוּלְמַן, ר' שלמה ב"ר שלום אב"ד במאקאווא אשר במדינת אונגרן בראשית המאה הזאת. חבר ספר „ירִיעות שלמה", ולא נדפס ממנו רק ח"א הכולל חי' על שו"ע יו"ד עד סי' ס"א ובסופו קונטרס „בית יד"— בבאור החלוקים שבין הרא"ש והמרדכי בדיני ע"א, ושקיל וטרי עם גדולי חכמי דורו, מהר"ש סופר ובעל חמדת שלמה, ודבריו הובאו בספריהם (שה"ח).

אוּלְמַן, ר' שלמה, נולד בש' ה"א תקס"ה. בראשונה היה רב בהקונסיסטריום של מחוז נאַנסי בצרפת ואח"כ נתקבל לרב הכולל ולראש הקונסיסטריום הכולל בפאריז. מת 23 אפריל תרכ"ה.

אוּלְמַן: 1) בנימין, איש יהודי מגדולי הציירים בצרפת בדור הזה, נולד בשנת 1833 (תקפ"ט) בעיר בלאצהיים אשר באלזסיא. בש' 1858 קבל ברומא בעד פעלו את הפרס ממדרגה השניה, והציורים מעשי ידיו אשר הציג אז בשערי המצבה מצאו חן בעיני כל רואיהם. הוא צייר את כתלי בית המשפט הגבוה ובית המשפט לדיני נפשות והאולם של בית מועצות הממלכה בפאריז, ויקבל מוניטי כבוד בש' 1859, 1866, 1872 ובש' 1883 בשערי המצבה בווינה, ומלבד זאת קבל בש' 1872 גם אות לגיון הכבוד. 2) עמיל, אחיו של הקודם, אחד מגדולי החכמים במלאכת הבניה בדור הזה. בש' 1867 קבל פרס גדול בעד פעלו, ובש' 1876 נתמנה לראש הבנאים בפאריז.

אוּלְמַן (Karl Ullmann), חכם תיאולוגי, פרוטסתנטי, נולד 1796 בעיר עפּענבאַך בנפת הפפאַלץ ויהי לפרופ' בהיידלבערג ואח"כ בהאַללע, מש' 60—1853 היה לראש ועד הכנסיה האבנגליה בקאַרלסרוהע; שם מת 1865. או' עבד הרבה בספרות התיאולוגית והגין ברב אונים על חפש המחקר בעניני הדת, בשבתו בהאַללע היה חבר להח' געזעניוס (המדקדק הגדול בלה"ק) ויעמוד לימינו בשום עליו הקנאים עלילות דברים בגלל חקירותיו החפשיות.

אוּלְנֶה (Aulne גם Aune קרי אָהן), נהר בצרפת במחוז פיניסטר. מוצאו אצל קאַלאַק, והוא מתאר חלק מהתעלה בין נאַנט (Nantes) וברעסט, ירוץ דרך 107 ק"מ ומהם 32 ק"מ אשר יצלח למעבר אניות גדולות, ומשתפך אל מפרץ ברעסט.

אַוּלְנָה, עיר באַלבניא על מפרץ אַולנה בים האדריאטי, מסובבת יערי עצי זיתים והיא מקום תחנה לאנית הקיטור של החברה האוסטרית (Österr. Lloyd), מקום מושב לראש השופטים התוגרמי (Kaimakam) ושלשה סגני צירים מארצות אירופה. קו התלגרף הנמשך מאוטרנטה (Otranto) אשר באיטליא דרך בירט (Berat) לקונסטנטינופול יוצא פה מן הים אל היבשה. מ"י בערך 5,000, עושים מסחר בנשק, שמן, צמר, מלח וזפת ויותר מכל—בצבים שנמכרים בזה כארבעים אלף לשנה. עד שנת 1691 חסתה העיר תחת ממשלת וויניציא.

אוּלְנוֹי (Marie Catherine Jumelle de Berneville Aulnoy או Aunoy קרי אָנאָאַ), אצילה צרפתית ממשפחת אפרתים בנורמנדיא, סופרת נכבדה ונודעה לשם. נולדה 1650. שם עולם עשתה לה בספרה „Contes de Fées" הנכתב בסגנון פשוט וקל, ונדפס במהדורות רבות וגם היום יקראוהו בתאות נפש. אחרי הסופר הנפלא „פערָאָה" (Perrault — אשר לקחה לה את סגנון לשונו לקו) תחשב היא למיסדת ספורי בדים (Märchen) בצרפת. דודתה הגבירה המפאָרה „דילוג" (Desloges) ישבה בחצר המלך לודויג XIII ועל ידה נודעה הסופרת אונואַ לגדולי ארצה בעת ההיא. בספורי אהבים הלכה בעקבות הסופרת „לאַפאַיעט" (Lafayette), אך לא כח לאַפאַיעט כחה בספורים. כתביה וספרי הזכרונות אשר לה תארו את הליכות האצילים ובני מרום עם הארץ בעת ההיא, ויהיו טובים לשעתם.

אוּלַנִים (Ulanen), חיל רוכבים מיוחדים, וראש כלי נשקם הוא „חנית". מוצא השם הזה הוא משפת התתרים, ותרגומו „אמיצי לב". גדודים כאלה היו לראשונה בארץ פולין, וממנה למדו יתר ממלכות אירופה. חניתות האו' הן ארוכות מאד, ונחוץ להן מהירות וקלות יותר מכח ואון, כי סגלת החנית היא: למהר לדקור באויב ולסוכך גם על עצמו בהניעו

אותה סביב לראשו וגופו במהירות נפלאה מבלי תת את האויב לנגוע בו. אל קצה החנית חברו לפנים גם דגל, לבעבור הבעית על ידו את סוס האויב, ובצבאות או' אחרים הסירו כיום את הדגל מעליו. מלבושיהם המיוחדים הם: מגבעה בעלת ארבע קרנות ולבוש קצר עם זרים מיוחדים על שוליו ושפתו הנק': „אולנקה". ע"פ רוב יחשבו האו' בין הרוכבים הקלים, שתעודתם לרדוף אחרי האויב בעת נוסו ולקצות בנחשלים, ויש אשר ישתמשו בהם גם להלחם בגדודים מסוגרים. או פרוסיא עשו להם שם גדול במלחמת אשכנז וצרפת בשנת 1870—1871, ובכל זאת בטלו הצרפתים אחרי המלחמה ההיא את חיל נושקי רמח — מצבאותיהם.

אולנקה נקרא הבגד הקצר אשר ישאו האו', וצבעים שונים לשפה אשר לבית צוארו. ממול הלב יוצאים קוים וללאות לשני עבריו, וצבעם כצבע בית הצואר. קוים עם צבעים כאלה יסובבו גם על הבגד מאחריו ועל השפות הארוכות אשר לכיסי הבגד, ועל התפר אשר על גביו וכתפיו, שתי שורות כפתורים לו. ביום מועד אשר לצבא, ירכסו זרי צמר מול החזה, ועינם כעין צבע בית הצואר ועליו יחגרו אבנט מצבע ההוא.

אולפילס (Ulfilas ולפי מבטא הגותים: ואולפילא Vulfila), בישוף להגותים ונחשב גם בין שליחי המבשרים. נולד בש' 311 (אדות מקום מולדתו נודע רק שהוא בגלילות הדאנוי צפונה) ובש' 348 היה לבישוף הגותים המערביים מכת האריאנים שהתישבו בעת ההיא במאֶזיא (Mösia) התחתונה, היא בולגאריא. מת בש' 381 בקונסטנטינה, בהיותו שם ע"פ הקיסר תיאודוזיוס (Theodosius). שם עולם עשה לו בהעתקתו את כה"ק וספרי אבן-גליון להשפה הגותית (למקור נאמן בעד מסורת כה"ק היתה לו העתקת השבעים). אבל רק שרידים מעטים נשארו ממנה (מכה"ק רק איזה חלקים, מספרי עזרא נחמיה), ואולם יקרים גם השרידים בתולדות דה"י, באשר הם גם שרידי השפה הגותית.

אולפנא, כן יקראו בפי בעלי התלמוד ההלכות הפסוקות המקובלות איש מפי איש (רש"י עירובין ס"ז).

אולריך (Ulrich), דוכס ווירטמבערג, בן הרוזן הײנריך „המשגע", נולד 1487, ואחרי אשר לעבערהארד I ולױרשו עבערהארד II (הנדח משאתו) לא היו בנים זכרים, היתה ממשלתם נחלה לאולריך (1498) והוא בן 11 שנה בעת ההיא. ולמען יהיה הקיסר מגן בעדו מפני הדוכס עבערה' II, השיאו שרי הממשלה להדוכס הצעיר את הפרינצסה סבינה הבאוארית, ב"א של הקיסר מאקסימיליאן I, ועל זאת הכירהו הקיסר לאיש אשר מלאו שנותיו לעצור בעמו (1503). טובים היו לו הימים הראשונים בהיות הממשלה בידו; הוא השתתף במלחמת באואריא ע"ד משפט הירושה, בה הצליח להרחיב גבולות ארצו ולעשות לו שם. אך עד מהרה באו ימי הרעה; החובות הגדולים, המסים הכבדים והרעב אשר היה בארץ שנים אחדות, השיבו את העם עד דכא, עד כי קשר העם על מושלו ויתנשא למרוד (1514), ורק ברוב עמל ובזכיות הרבה אשר נתן לעמו הצליח או' להשקיט אותו מזעפו. 1515 רצח או' את השר האַנס פ' הוטען, בעבור עליו רוח קנאה על דבר סבינה אשתו, וסבינה ברחה מפניו ותהי לה נפשה לשלל. אז עלתה עליו חמת האצילים על רצחו נפש אחד מהם, ודוכסי באואריא, אחי אשתו, שמרו לו עברתם בגלל החרפה אשר נשא על אחותם, גם הקיסר הסתיר פניו ממנו ומקרה אחד עוד הגדיל הרעה — כי אחדים מתושבי עיר רײטלינגען המיתו את פקידו אשר ישב באַחאַלם (1519), ובחרות אפו עלה על העיר הזאת ויבקיעה אליו. אז התקוממו עליו כל בני האגודה השוואַבית, בהיות העיר ההיא אחת מבנות האגודה, ודוכס באואַריא עמד בראש חילם ובמשך שבועות אחדים הוכה או' ונהדף מעמו ונחלתו, ואת ארצו מכרה האגודה לצמיתות להקיסר קארל V (1520), והוא נתן אותה בתור אריסות (Lehn) לפרדינאַנד אחיו, ותהי הדוכסות הזאת עד ש' 1534 חלק הארצות אשר למושלי בית אוסטריא. במלחמת האכרים (1525) הערה או' לשוא כחו לכבוש לו את ארצו וממשלתו, ובאפס עצה להושע ידו לו בקש עזרה מצרפת, מבעלי הברית בשוויץ ומפיליפ I רוזן העסען, אשר קנה לבבו בנטותו אחרי הריפורמציא כמוהו, ויהי זה האחרון לישועה להדוכס הנודד — כי אחרי נצחונו ע"י העיר לויפען השיבהו (1534) אל ווירטמבערג ארצו, וע"פ הברית הכרותה בשנה ההיא באמצעות יאָהאַן פרידריך נסיך הבחירה בסכסוניא, שבה הארץ אליו, רק נדרש להיות סר למשמעת בית אוסטריא. אז הנהיג או' בארצו את הריפורמציא הדתית (ע"ע), ויהי גם הוא בין בעלי הברית השמלקלדית (ע"ע), וישתתף במלחמה על הקיסר (1546) ותהי גם תבוסתו במפלת בעלי הברית. אמנם פדה בשלום נפשו מיד הקיסר בתתו הון רב כסף ענושים ובקבלו גם הוא עליו את הנהגות זמן הבינים (Interim—ע"ע ריפורמציא), אך צרה חדשה באה עליו בהגיש פרדינאנד המלך הרומי עצומותיו עליו, כי עבר על חקי האריסות — ובזה אבדה לו זכותו בארץ ממשלתו. המשפט הזה דכא לארץ חיתו וימת מעצר רעה ויגון 6 נוב' 1550. — הוא עמד לימין רײכלין (ע"ע) בריבו עם הכהנים הדומיניקנים ע"ד ספרי ישראל.

אולריך פ' ליכטענשטײן (Ulrich von Lichtenstein), משורר אשכנזי ממשפחת אבירי שטײערמארק, נולד בש' 1199. מש' 1215 עבד עבודתו אצל אצילים שונים וגבירות שונות. בש' 1222 קבל בווינה את מעלת האבירים, וימת 26 יאנ' 1275 או 1276. בספרו „Frauendienst" יספר או' בחרוזים דברי ימיו וקורותיו מש' 1211 עד 1255. גם חבר עוד ספרים קטנים ומכתבי אהבים. שיריו לא יתנוססו ברוח נשגב, אך אוצר נחמד הוא לסופרי דברי הימים, לדעת על ידו דרכי אנשי דורו ומדותיהם. זולת ספרו זה נמצא ממנו עוד ספר שירים קטן קראהו „ספר-הנשים" (Frauenbuch), והוא כעין שיחה בין אנשים ונשים המדברים על אדות המדות הרעות והעלילות הנשחתות, אשר פרצו בבני דורם — וגם הוא ספר נכבד לדעת על ידו ארחות חיי האצילים והאבירים בימים ההם.

אולריך (Pauline Ulrich), משחקת בבית התיאטרון, נולדה בש' 1835 בברלין. החלה משחקיה בתיאטרון „קונקורדיא", ואחרי כן שחקה בתיאטרון אשר בחצר המלוכה בהנובר, ומשם הלכה בש' 1859 לדרזדען, ושמה תמנה עד היום בין המשחקים אשר במדרגה הראשונה בבית התיאטרון אשר למלך, ומצוינת היא בכשרונה הנפלא להציג כל יציר כמו חי, כן בחזיונות תוגה וכן בחזיונות שעשועים.

אולריך הטירהײמי (Ulrich von Türheim), משורר אשכנזי במאה הי"ג לספה"נ. חבר בש' 1242 שיר ספורי נקוב בשם: „Der starke Rennewart", אשר נשאר בכתובים, והוא כעין המשך לשיר: „Willehalm", מהמשורר הנודע וואלפראם פ' עשענבאך (ע"ע).

אולריך פאָן הוטען, ע"ע הוטען.

אולריצי (Hermann Ulrici), פילוסוף אלהי ויודע חקות הנעם והיופי. נולד 23 מארט 1806 בעיר פפאֶר-טען בלויזיץ התחתונה (Niederlausitz) וישקד על דלתות בתי המדרש לדת ודין בהאַללע ובברלין, אך מהר נסוג מלמודים אלה, וישם מעיניו בדברי הימים, בחכמת השיר והפילוסופיא. פרי חקירתו לראשונה במקצועות אלה היתה מחברתו „Charakteristik der alten Historiographie", בש' 1833 עמד בנסיון בברלין וישג תעודה לדרוש ברבים דברי חכמה ומדע. בש' 1834 נקרא אחר כבוד להיות מורה ראש בהאוניורסיטה בהאַללע, ויוציא לאור ספרים על דבר שירי היונים הקדמונים, והשקפה כוללת על כל חזיוני המשורר הנשגב שקספיר ועל כשרונותיו הנפלאים. הוא חפץ לאחד את הפילוסופיא העיונית עם המעשית וברוחו זו כתב את מחברתו „Ueber Prinzip u. Methode d. Hegelschen Philosophie", ועוד חוברות וספרים רבים. מש' 1847 הוציא לאור: מכ"ע „Zeitschrift für Philosophie u. philos. Kritik" אשר ידי פיכטע (J. H. Fichte), בן הפילוסוף הנודע, יסדו אותו לראשונה. אולריצי מת 11 יאנ' 1884 בהאַללע.

אוּלְרִיקָה לְיאוֹנוֹרָה (Ulrike Eleonore), מלכת שוודיא, בת שניה לקארל XI ואחות צעירה לאחיה קארל XII מלכי שוודיא. נולדה בשטאָקהלם 23 יאנ' 1688. אחרי מות אחותה הבכירה הדוויג סופיא (Hedwig Sophia — נולדה 1681, מתה 1708), אשר היתה לאשה לפרידריך IV דוכס שלזויג-האָלשטיין-גאָטאָרפ ותלד לו בן את קארל פרידריך—נחשבה אולריקה ליורשת ממלכת שווד'. קארל XII ישב אז בבענדער (הנחשבת בעת ההיא על גבול תוגרמה) ובני עמו קראוהו פעמים אחדות לשוב מהר אל ארצו ומלכותו, ויהי כאשר מאן ק' לעזוב מקומו נעתרה א' לבקשת יועצי הממלכה לקחת את שבט המלוכה בידה, לשום קץ למלחמות אשר אכלו את הארץ ויושביה, ולהשיב את השלום על מכונו. אך כאשר שב קארל אחיה לארצו וימאס את סדרי אחותו הטובים, עזבה בתחלת ש' 1714 את עניני המדינה, ותלקח לאשה (25 מארט 1715) לפרידריך יורש העצר בהעסען-קאסעל, (נולד 28 אפר' 1676) אשר הורם מהר לראש שרי הצבא בשוודיא. אחרי מות קארל XII 30 נוב' (11 דיצ') 1718 הודיע פרידריך גלוי לחיל השוודים, כי אולריקה אשתו היא מלכת הארץ, מבלי שים לב אל בן אחותה הבכירה, קארל פרידריך, אשר לו יאתה המלוכה על פי משפט הירושה. אך למען יעמדו בתי המועצות על יד ימינה, נאנסה להגביל את כח ממשלתה ולתת לעמה זכיות שונות, ואחרי כן שמה כתר מלכות בראשה 17 מארט 1719 בעיר אופסאלה; על פי רצונה נבחר בעלה מבית ועד הממלכה למלך שוודיא, ויכתירוהו למלך 3 מאי 1720. כתם מלחמת הצפון (לדבר שלום החלו 1719, וברית השלום נכרתה 1721) התענגו השוודים על רוב שלום, והארץ שקטה כל הימים אשר מלכה א' ואישה בארץ. ורק לזמן קצר נשבתה מנוחתה ע"י מלחמתה עם רוסיא 1741—42. או' מתה 20 נוב' 1741, אישה מת 25 מארט 1751, ובנים לא היו להם, ואנשי ועדי הממלכה בחרו באראָלף פריד' מבית שלזויג-האָלשטיין-גאָטאָרפ להיות מלך בשוודיא.

אוּלֶרְקִים (Aulerci), עם נכבד בעמי הקלטים לפנים, אשר גר בגליא-לוגדונינסים (Gallia Lugdunensis), בין שפלות הנהר סענה (Seine) ולואר (Loire). העם ההוא התפרד לשלשה שבטים: שבט האבורוביקי (Eburovices) עם העיר איבירה (Mediolanum או Evreux), שבט הקינומיני (Cenomani), והדיאַבלינטי (Diablintes), ושם עירם הראשה נוביודונום (Noviodunum).

אוּמָא ואונא. בריאת הבהמה נמצאות שתי אומות וחמש אונות, לימין שלש אונות זו למטה מזו, והתחתונה נקראת „ארוכה ועבה" לעמת האחרות, ולמטה מהן האומא הימנית; משמאל שתי אונות זו למטה מזו ומתחתיתן אומא השמאלית הגדולה מהימנית. השם אומא מורה כמו אם ליתר חלקי הריאה, והשם אונא פי' אזן כמו אזן הכלי שאוחזין אותו בו, ויש עוד אונא קטנה אשר באמצעה לצד הגב והיא יושבת בין שרשי האומות וטמונה בכיס, ונקראת אינוניתא או עינוניתא או עינוניתא דורדא או ורדא סתם. תמונת האומות והאונות, מספרן למקומותן צריך הבודק להכיר היטב, שאם הסר או יתיר או חליף טריפה (ע' יו"ד סי' ל"ה)

אוּמֶאַ (Umea קרי Umeo), עיר החוף במחוז ווסטרבאָטן בממלכת שוודיא, בקרבת המקום אשר יפול הנהר אומא-עלף (Umea-Elf), אל לשון הים הבאָטנית, מ"י 2,930. אניות-קיטור רבות תעבורנה בינה ובין שטאָקהאָלם הבירה. בקרבת העיר יש הרבה מכונות נפלאות לנסירת עצים ובתי חרשת למעשה ברזל. בסוף ח' יוני 1888 נשרפה העיר כליל.

אומברטה (Umberto), ע"ע הומברט.

אוֹמֶד או אומדנא (probabilitas, вѣроятность, prawdo-podobieństwo, Wahrscheinlichkeit), הוא החלטת איזה דבר או משפט לא ע"פ המופת המחייב, כי אם לפי שקול הדעת וההשערה הקרובה אל האמת. האו' לא ישלול בהחלט גם את האפשרות המתנגדת, אבל יקרב את המשפט אל הודאות לפי ערך כח היסודות המוכיחים עליו. האו' בכלל משמש בענינים שלשה: בחשבון (Mathematik), בפילוסופיא (Philosophie) ובלמודי היופי (Ästhetik). — ע"פ **החשבון** ישוער באומד מספר המקרים **המבוקשים** בערך המספר להמקרים **האפשרים**, ובלבד כי כל המקרים יהיו שוים באפשרותם. בד"מ אם יושלך המעוקב בלי כונה, **אפשר** כי ינוח על כל אחת משש צלעותיו (=6), ועתה אם **יבוקש** כי ינוח רק על צלע אחת ידועה (=1), אז האומד הוא רק' כחלק אחד מששה באפשרות ($=\frac{1}{6}$). ביחוד תכבד העבודה בחשבונות המסובכים, לקצוב בדיוק את יחס המקרה המבוקש בערכו אל האפשרים, ולזה יועיל הרבה החשבון הנודע בשם „קומבינציא" (Combinatio — ע"ע). בד"מ: בשני מעוקבים המסומנים בציונים שונים על כל אחת מצלעותיהם (שהן שש בכל אחד), תהיה השאלה על או' המקרה כי יפלו המעוקבים בפעם אחת וצלעותיהם המסומנות בציונים ידועים יפנו למעלה — באופן הזה יהיה יחס המבוקש אל האפשרים $= \frac{1}{6} \times \frac{1}{6} = \frac{1}{36}$, והוא כי בשלשים ושש נפילות קרובה ההשערה שיפלו פעם אחת על פי תנאי המבוקש. לפעמים בלתי רחוקות נדרש להאומד גם הנסיון, בד"מ: לקצוב באו' את אריכת חיי גבר, מקרי המות, ערך הלדה מזכרים ונקבות ועוד כמו אלה, דרושות גם ידיעות הסטטיסטיקה (Statistik — ע"ע) המיוסדות על הנסיון. החשבונות האלה בכלל ידועים הם בחכמת השעורים בשם „חשבון-האומד" (Wahrscheinlichkeitsrechnung). בענין הזה נתחברו ספרים הרבה, כמו: „Essai philosophique sur les probabilités" מאת Laplace (Paris 1812); „Grundsätze der Wahrscheinlichkeitsrechnung" מאת Wild (Mün. 1861); „Die Prinzipien der Wahrscheinlichkeitsr." מאת Kries (Freiburg 1886). — אל האומדות **הפילוסופיות** יחשבו כל המשפטים אשר א"א להעריך את יסודותיהם — לחיוב או לשלילה — ע"פ החשבון. האומד הפיל' הוא המעמד הבינוני בין הספק והודאי, ורק על פי יסודות אחדים המחזקים את המשפט ומראים פנים לו, הדעת נוטה כי הוא קרוב לודאי; לפי זה נמצא גם פה את תאומד במדרגות ידועות ושונות, אם כי לא יוכלו להערך בשעורים קצובים. ביחוד יבואו תחת הסוג הזה התקשים על דרך **החפוש** (Inductio — ע"ע) **והמשל** (Analogie — ע"ע), אשר תכלית שניהם היא להוציא ממשפטים ידועים, הקשים **תנאיים** (Hypothesen — ע"ע). ד"מ בהקש החפוש: איננו **מוכרח** כי יתראה חזיון פלוני ופלוני באיש ממין ידוע, יען כי הנסיון הורה כן על ידי בחינות שונות באישים **שונים** ממין ההוא, אבל ישאר בתור אומד; כן בהקש המשל: איננו **מוכרח** כי איזה חזיון יתראה באיש האחד כמו בשני, יען הורה הנסיון כי בשאר חזיונות **שוים** המה, אבל ישאר בתור אומד. — **מדרגת** האומד בהקשים התנאיים תלויה ברוב הבחינות שנעשו וערך יחוסן אל כל האופנים האפשריים; כן במספר החזיונות שיתבארו על ידם וימצאו פתרון נכון. בד"מ: בחכמת הטבע יחשב „חק הכבד" (Gravitatio — ע"ע) כמעט לברור וודאי, יען כי לפי מצב החכמה בימינו יתבארו על ידו כל חזיונות הטבע. אם לפי האומד יצאו בענין אחד הקשים תנאיים שונים, אז יחשב האחד לאומד הקרוב, אם על ידו יתבארו חזיונות רבים במספר מכפי שיתבארו על ידי האחרים. אם שקולים המה ההקשים אז יחשבו שניהם לאפשרים, עד כי יראה איזה חזיון חדש אשר על פי האחד יתבאר היטב ועל פי השני ישאר סתום — או אז יחשב השני לאומד רחוק והראשון, אם כי חיובו לא התברר עדנה, יוכל מעתה להחשב לאומד קרוב. — **בלמודי היופי** יחשבו לאומדות כל התמונות אשר החרש והצייר יצר לו ברוח דמיונו, ואשר על פי ההשערה הקרובה יוכלו להתקבל לאמתות וודאות; האו' בזה שוה הוא למה שהמשורר יצייר לו בספוריו ע"פ הנסיון.

האומד בעניני המשפט יסתעף לענפים רבים, כמו: „חזקה", „מגו", „קרוב", „רוב" (ע"ע), כי כלם מיוסדים המה רק על האומד וההשערה הקרובה, בלי מופת מחייב על אמתת הטענה. על פי דיני התלמוד לא יחשב האומד למופת חיוב,

במקום שהספק הוא אם עשה גוף הדבר, בד"מ: „הרי שהיה רץ אחר חברו לחורבה ונמצא סייף בידו ודמו מטפטף והרוג מפרפר איננו כלום" (סנהד' ל"ז), או: „שור שהיה רועה ונמצא שור הרוג בצדו, אף על פי שזה מנוגח וזה מועד ליגח, אין אומרים בידוע שזה נגחו" (ב"ב צ"ג) — מפני שבשניהם הספק הוא על גוף המעשה, אם עשהו פלוני או לא. אבל לא כן הוא אם המעשה בעצמו עשה בודאי, רק הספק הוא בתנאיו הצדדיים, כי אז יחלק האומד למדרגות ידועות. באופן הזה יש בכח האומד דמוכח גם להוציא ממון מחברו, בד"מ: מי שהביא עדים להעיד עליו שאכל פירות שדה פלוני שנה אחת בחזקה, אומד דמוכח הוא כי כונת העדים היתה להעמיד בעדותם את השדה בחזקת המחזיק; לכן אם הוזמו אחרי כן מחויבים העדים לשלם בתורת הזמה שליש דמי השדה שרצו להפסיד לבעליו, ולא יוכלו לטעון כי כונו בעדותם לחייב את המחזיק בדמי הפירות (שם נ"ו תוס' בד"ה משלשין), מפני שבאופן הזה גוף המעשה (עדות השקר) עשו בודאי והספק הוא רק על כונתם, על כן אומד דמוכח הוא כי אם המחזיק הביא אותם לבית דין ודאי לטובתו באו ולא לחייבו בפירות השדה (ע' שו"ת מהרי"ק שרש קכ"ט). — בעניני עיגונא חלקו בעלי התלמוד גם כן את האומד כחלוקתו בעניני המשפט. בד"מ: „אין מעידים אלא עד שתצא נפשו ואפילו ראוהו מגויד או צלוב" (יבמות ק"כ), או: „נפל למים שאין להם סוף או לגוב האריות אין מעידים עליו" (שם קכ"א), מפני כי הספק הוא בגוף המעשה — אם חי או מת — לכן לא יכריע האומד את הדבר להחשב כודאי; אבל אם זאת נודע כי פלוני מת, יש בכח האומד דמוכח לברר שזה הוא בעל העגונה (ע' שו"ת דרכי נעם, חאה"ע נ"ו). לפעמים יגרע האומד את כח העדות, מה שבלעדיו היתה נאמנה. בד"מ: „האשה שאמרה מת בעלי נאמנת, אבל אם אמרה מת במלחמה אינה נאמנת, משום דאמרה בדדמי — מאומד לבה — וזמנין דמחו ליה בגירא או ברומחא וסברה ודאי מת" (יבמות קי"ד). גם בדיני התורה ימצא האומד המסובך, בד"מ: האו' הבא מחמת „הרוב" יחשב בתורה לודאי (אחרי רבים להטות), כן יחשב האו' הבא מהקורבה לודאי (העיר הקרובה אל החלל מביאה עגלה ערופה); מעתה תתעורר שאלה: תשע חנויות מוכרות בשר שחוטה ואחת — בשר נבלה, ונמצאה חתיכה אחת במקום הקרוב לחנות המוכרת בשר נבלה, האם אסורה (מפני שהיא קרובה לנבלה)? או מותרת (מפני שרובן כשרות)? בעיני בעלי התלמוד יחשב האו' הבא מכח „הרוב" לודאי יותר אפילו כנגד האומד הבא מכח „הקרוב" דמוכח (ב"ב כ"ג בתוס' ד"ה רוב), מפני שראו כי התורה תחשב את הרוב לודאי גמור, עד שהמעוט העומד כנגדו יבטל ויושלל על ידו מכל וכל; אבל לא כן בהקרוב שהתורה לא תשלול את האפשרות גם מן הרחוק, כי אם תפטור אותו מלהביא עגלה ערופה, שאם כן הלא אין לדבר סוף (כי אין לחייב את כל ערי ארץ ישראל להביא עגלה ערופה בדבר הרוג הנמצא קרוב לעיר אחת). כן בד"מ: האיש נאמן במגו, מפני שהאו' קרוב לודאי כי גם עתה אמת ידבר; דאי בעי טעין טענה אחרת שהיה נאמן עליה; כן טובה היא הטענה שהחזקה מסייעת לה, מפני שיסודה גם כן על האומד הקרוב לודאי. על זה תתעורר שאלה: איש שתבע את חובו מחברו לאחר זמן הפרעון והוא טוען פרעתי תוך זמן — מהו? החזקה „שאין אדם פורע תוך זמנו" מסייעת להתובע, אבל מפני המגו „דאי בעי אמר פרעתיך בזמנו", היה הדין נותן לפטור את הנתבע — והיא בעיא דלא אפשטא בתלמוד (ב"ב ה), מפני שאומדות שתיהן שקולים וא"א לבכר את האחד על פני השני.

אומד עין (Augenmass), יקרא הכשרון אשר לאדם לאמוד מדת איזה מרחק, זוית, מקום או תוך, מנין דברים רבים או משקל ע"פ ראות העין לבד, וכל אשר תקרב האומדנא אל האמת תקרא אמתית יותר, כי אין לבקש דיוק וצמצום באומד. על ידי הרגל גדול יקרב האומד יותר אל האמת, והוא תועלת גדולה לסוחרים, לצירים, ליוצרי פסל, לבונים ולאמני יד. הטבח צריך לדעת באומד עין את משקל בשר הבהמה הנמכרת בשוק; המודד ארץ (Geometer), הקסתר (Ingenieur) ושרי הצבא צריכים לאמוד מדת כברת ארץ, למען כתבה על גליון מהר, לדעת המצב והמשחית ממקום האויב, לאמוד מרחק מטחוי תותחו וכדומה. נציב היער צריך להכיר באומד עין את מכסת האמות המעוקבות אשר יוציא מן עצי היער. לכל מין אומד יש להתרגל באופן אחר. הכשרון הזה לא יתפתח היטב כ"א ברואה בשתי עיניו, כי גדל המוחש יראה לעין לפי זוית הראות שעושים שני הקוים היוצאים משפתי המוחש אל העין, והשואת שתי זויות כאלה המובטות משתי העינים תקל האומד על הגדל האמתי של המוחש ההוא. בכל זאת לא ימלט האומד משגיאה; קו נצב ידמה לעינינו ארוך מקו שוכב השוה לו; קו הנחלק לחלקים רבים ע"י קוי ערב יתראה לעין גדול יותר מקו הבלתי נחלק; וקוים המקבילים נראים כפוגשים זא"ז בהאריכם יותר (ע' אילם לישר"ר שאלה נ"ו), או כנטוים זמ"ז בקוים מחשוף הלבן שבין רצועות שחורות המקבילות ומופסקות באלכסון, כמו בציור שלפנינו:

כפת השמים נראית דחוקה לעמת הקדקד, מפאת שהמוחשים הנצבים על יושר האופק עוצרים את הראות ומאריכים השקפת מרחק שפת השמים; מוחש חשוך על גליון לבן יקטן לעינינו ממוחש כמדתו לבן על גבי שחור, וכדומה רבות.

אוּמַיָּדִים (Umajjaden או Omajjaden גם Omejjaden). משפחת כליפים ערביאים אשר תקרא כן על שם אבי משפחתה: „אומייא אבן-עבד-שם", ומאבותיו יצא גם מחמד נביא הישמעאלים. הנסיך הראשון מהמשפחה הזאת היה מואביא I בן אבי סופיאן, אשר היה נשיא ראש עובדי האלילים בעיר מיכה בימי מחמד. אחרי אשר הומת הכליף עותמן (656), עורר מואבי מדון עם הכליף „עלי" המולך תחת עותמאן, בטענו כי לו זכות המלוכה, וכאשר נרצח עלי (661) עלה הוא לשבת על כסא הכליף (661—680). עירו הבירה היתה דמשק, ויכניע בראשית מלכו את החרי-גיטים (Charidschiten) ואת הקושרים עליו בעיר בצרה (Basra), ויחשוב מחשבות להוריד את נצח מלכות ביצנץ. על נקלה לכד יזיד בנו את אזיא הקטנה, ויעבור אחרי כן את ים אלישע, ויצר על קונסטנטינופול, אך בש' 669 נלחץ

להשיב ידו ממנה. תחת זאת התגבר שר צבאו עבדאלה במלחמתו עם התוגרים בחורוסאן, ויהדור בתורקיסתאן (673), וילכוד ערים רבות באזיא התיכונה, בעוד אשר עוקבא אבן-נביא הבקיע אל ארץ אפריקה ויפרוץ בה דרומה ומערבה. וכאשר הרחיב מואביא I את גבולות ממלכתו מחוץ ויהי מוראו על מלכי ארץ, כן חפץ לעשות סדרים בעניני ארצותיו הרבות פנימה, על כן ראה ראשית לו לעשות את ממשלת הכליף מורשה לבניו אחריו וישם את יזיד בנו למושל (670) בארץ סוריא ואירק (Irak) בעוד בחיים חיתו. אחרי מותו מלך יזיד בנו מש' 680 עד 683, ויושבי ערי הקדש אשר להישמעאלים, מיכה ומודינה, לא אבו להכנע לפניו, על אשר לא שאל אביו הכליף את פיהם בהמליכו אותו, וקושרים רבים התגודדו תחת דגל הוסיין בן הכליף עלי הנרצח ואחרי כן תחת עבד-אלה בן צויביר (Zobeir). גם גרי אירק נתנו ידם להוסיין בן עלי, ואף כי יזיד התגבר עליהם ויכניעם והוסיין הומת, אך בטרם הספיק עוד להכניע את המורדים אשר תחת עבדאלה בן צויביר חלה וימת, ובנו רפה הידים, מואבי II, מלך (683) ירחים אחדים, וימת או הומת. בעת ההיא התחזק עבדאלה, כי ארצות ערב, אירק ומצרים תמכו בידו, ומירואן I מגזע האו' עלה על כסא הכליפים. בתחבולותיו וחכמתו התגבר על כל המכשולים אשר היו על דרכו עד אשר הומת מידי אשתו, ובנו עבד-אל-מלך ישב על כסא הכליפים (685—705). בימיו נלחם עבדאלה בן צויביר, אשר הצליח לו להיות כליף בארץ פרס וערב, על ערבי אחד ושמו „מוכתר" אשר התאמר לנביא ויהי לכליף בעיר קופא (Kufa), ויכניעהו תחתיו. ומיראת עבד-אל-מלך מפני גבורת עבדאלה, כרת ברית עם יוסטיניאן II קיסר ביצנץ, ויצא למלחמה על עבדאלה, ויך את הדבקים בו באירק, ושר צבאו הגג (Haddschadsch) לכד את מיכה בסערת מלחמה. על ידי הנצחון הזה הצליח עבד-אל-מלך לחבר עוד הפעם את ארצות ממשלת אבותיו תחת שבט מלכותו. ווליד I בנו (מלך 705—715) הרבה חכמה ומדעים, חרשת המעשה ומלאכת מחשבת בארצו, ויותר מהמה הרים בה חכמת הבניה. בימיו התנשאה ממשלת הכליפים ותתרומם מאד, ותפרוש ממשלתה על ארצות רחוקות, כי לכד את תורקיסתאן, את גאלאטיא (Galatien) ואת ספרד. סוליימאן אחיו, העצל ואוהב תענוגים (מלך מש' 715—717) שלח את משלימא (Maslema) אחיו לצור על קונסטנטינופול, אך רוח סערה ואש-היונים נפצו את אניות מלחמתו. הכליף עמר II (717—720) היה ישר לבב ובעל נפש עדינה, אך העלה עליו חמת בני משפחתו, משפחת האו', על דבר אשר רחם על בני משפחת עלי ועל דבר אשר הסיר את האלות והנדוים והחרמים, אשר שמו הכליפים שהיו לפניו על ראשי המפלגות אשר נטו אחרי הכליף עלי. על כן הומת מידם בסף רעל ויזיד II ישב על כסאו (720—724), וילך בשרירות לבו, וקשר ומרד התעוררו בימי ממלכתו המעטים. אחיו „הישם" (מלך 724—743) היה גבר חכם בעוז, ויתאמץ לגדור פרצות ארצו. הוא התגבר על צעיד נכד הוסיין בן הכליף עלי אשר קשר עליו קשר, ויתפשהו וימיתהו. אך בעת ההיא החלו אויבים חדשים לחשוב מזמות על כליפי האו', הלא הם בני משפחת האבסים, צאצאי אבס (ע"ע) דוד מחמד, אשר בהיותם קרובים למחמד נביאם יותר ממשפחת האו' טענו, כי להם המשפט להיות כליפים בארץ. גם גבורת הכליפים בארצות המערב נשתה אז, כי קארל מרטעל (ע"ע) הכה את חיל הישם על יד טור (Tours—732) ועל יד נרבונה (736), ויחרם את צבאותיו. ווליד II הומת אחרי מלכו שנה אחת (743—744); יזיד III ואיברהים מלכו עוד זמן קצר ממנו; אחריהם עלה מירואן II על כסא הכליפים (744—750) ואתו בא הקץ לממשלת כליפי האו' באזיא — כי משובת בני המשפחה הזאת ורוחב החפשי העירו עליהם חמת בני עמם וקשר ומרד פרצו בארצם, ויהי הנקל למשפחת האבסים קרובי מחמד להכריע אותם ולמלוך תחתם. והעמים היושבים במדינת חורוסן, השונאים מאז למשפחת האו', דבקו בהאבסים ויפרשו דגל שחור על נסיהם (סמל האבס) תחת הדגל הלבן (סמל האו'), ויתמכו בידי איברהים ראש משפחת האבס' בכל מאמצי כחם, ואף כי מירואן II התגבר עליו ויקחהו בשבי וישימהו בבית הכלא (ששם הומת אחרי כן) בכל זאת לא הונח לו — כי מבית האסורים נתן איברהים את זכותו על כסא הכליף לאחיו אבול-אבס, ואחרי כן כאשר המליכו האשימים יושבי ארם נהרים את אבול-אבס קם עבדאלה דוד אבול-אבאס על מירואן II, אשר ידיו היו מלאות עבודה בעת ההיא להשקיט את המרד אשר פרץ בארץ סוריא. בשתי מלחמות הכה עבדאלה את מירואן II, ויברח מירואן למצרים (750) וימת שם, ועבדאלה לבש אכזריות כמדו ויתנכל לבער אחרי משפחת האו' ויגר דמיהם כמים. אך מעטים מהמשפחה הצליחו להמלט ממנו וביניהם היה עבד-אל-רחמן נכד הכליף הישם, אשר ברח לאפריקה המערבית ובעזרת מתנגדי המפלגה השוררת אז בספרד עבר את מצב הים גיברלטר, ואחרי מלחמות רבות ונצחונות גדולים תפש את העיר הבירה קורדובה (756). בעוצם ידו פנה את אבני הנגף אשר היו לשטנה על דרכיו, ועל אף אויביו הרבים והעצומים אשר נוסדו ונלחמו עליו עם קארל הגדול בראשם, כונן בקורדובה ממשלת כליפים גדולה ועצומה, אשר השתרעה כמעט על כל ארץ ספרד. מוטות כנפיה לפאת צפונית עברו את נהר איברו עד הררי קסטיליא הישנה, והגיעו עד אסטוריא, ליאון וגאליציא (Galicia). אך בימי יוצאי חלציו: הישם I (787—796) וחכים I (עד 822), אפס שלום מן הארץ ההיא, ונשבתה מנוחתה. ממלכת הנוצרים, אשר יסד פלגיוס (Pelagius) בספרד, עשתה חיל בימי אלפונזו II, ותפרוץ דרו'-ומערבה. באחרית ימיו הכניע הכליף „חכים" את המחמדים הבוגדים ואת הנוצרים יחד בעיר טולידה. בימי ממלכת בנו, עבד-אל-רחמן II (עד 852), פרצו עוד הפעם מהומות ומבוכות בארצו, אשר אכפו עליו ליסר ביד חזקה את קנאי הנוצרים המורדים בו. הוא לא בקש לו כבוד כליף, ויספוק רק בשם הכבוד: „עמיר", ופירושו: פקיד, אך התחרה לפאר את חצרו כחצר הכליפים בבגדד, וישתוקק לנחול כבוד ותהלה כמוהם. חבר חכמים, משוררים ואמנים נפלאים נהרו אל בירת מלכותו והוא העניקם מכל טוב ביד רחבה ובלב טוב. בנו היושב על כסאו אחריו: מחמד (עד 886), נלחץ להלחם מלחמות כבדות את הנוצרים הספרדים, אשר התאזרו עז בימי אלפונזו III ויפרשו ממשלתם על אוסטריא, נבארה, גאליציא וליאון, אך לא הצליח בהן. ע"י המלחמות ההן התעוררו המחמדים והתנערו ביניהם גבורים אבירים, אשר מעשה תקפם וגבורתם נערכו ונקבצו בשירי-גבורים. גם חיי הנשים התרוממו מני אז למדרגה גבוהה ונשגבה, אשר כמוה לא היתה עוד אצל המחמדים. אל המלחמות הרעות ההן נוספו עוד גם גדודי הנורמנים, אשר התנפלו כפעם בפעם על ארץ ממלכתו, ומרדות עמר-אבן-הפסון (Omar Ibn Hafssun) אשר נמשכו עוד בימי מלכות מונציר (Mundsir) בן מחמד. ע"י נכלי אחיו עבדאלה הומת מונציר בש' 888, בצורו על עמר-אבן-הפסון המתחזק במבצר בובסטרא (Bubastro), ועבדאלה הנוכל עלה על כסאו ויוסף להלחם את עמר-אבן-הסון, אשר נוספו אליו עוד גדודי קושרים ומורדים, וההצלחה האירה פניה אל שני הנלחמים חליפות, ותרבינה השערוריות בארץ, ורק נכדו ויורש כסאו עבד-אל-רחמן III (912—961) השבית את שאון המרד הנורא הזה ותשקוט הארץ. הנסיך הזה היה הראשון אשר לקח לו את שם הכבוד „מושל המאמינים" (Emir Almuminin), כשמות אשר נקראו בהם כליפי ארץ המזרח. הוא הרים את כליפי האו' למעלה ראש וימיו היו ימי הנצח וההוד לממשלת הערביאים בספרד. אף כי פעמים רבות נגף במלחמתו עם אורדונו II (Ordono), רמירו (Ramiro) II ואורדונו III מלכי הנוצרים, אך לאחרונה התגבר עליהם, ומושלי הנוצרים אשר רבו איש באחיו קראוהו פעמים רבות לעזרה מול אחיהם ולהיות לשופט ומוכיח ביניהם. גם היה מגן ומחסה לחכמה ותרשת המעשה, ויתאמץ להפריח את

המסחר ועבודת האדמה בארצו. היהודים היושבים בארצו היו שלוים ושאננים בימיו, כי הטה להם חסד ואת הר"ר חסדאי אבן שפרוט (ע"ע) מנה לרופא בהיכלו וליועץ בעניני המדינות. על כסא הכליף עבד-אל-רחמן III עלה בנו חכים II (Hakam) (עד 976), הוא הלך בדרכי אביו הטובים, ויקרב בזרוע ימינו את תופשי החכמה, וגם הוא בעצמו שקד על דלתותיה עד כי היה אחד החכמים הגדולים בדורו. האו-ניורסיטה אשר בקורדובה נעלתה בימיו ותהי אחד מבתי המדרש המהללים בדורות הבינים. הוא נלחם כגבור משכיל עם הנוצרים בספרד ועם האידריסידים (Idrisiden) והפָטימידים באפַריקה ויכם וילכוד חלק אחד מארץ המוריטניא (Mauritanien), אך במותו החלה ממלכת האו' לרדת מטה מטה: הישם II בנו היה עלם רך, כבן י"א שנה, בעלותו לשבת על כסא אביו, ושרים רודפים אחר כבוד עוררו מדנים, ויתקוטטו בעבור משרת המשנה (Vezier), עד כי לאחרונה גברה יד השר אבן-אבו-עמיר על אנשי מצותו, וינהג לבדו את רסן הממשלה, ויקרא בשם הכבוד „אל-מנסור" (Almanssur—„המנצח"). כל דברי המלוכה יצאו ובאו על פיו ולא השאיר להכליף כי אם שם הכבוד „עמיר". גם במות אלמנסור (1002) לא נושע הכליף האמלל, כי „עבד-אל-מלך" בן אלמנסור נהג את משרתו כאביו (עד 1008), אך כאשר נועז עבד-אל-רחמן אחי עבד-אל-מלך לקחת לו גם שם הכבוד „עמיר", התעוררו שרי המלוכה, ויורידו את עבד-אל-רחמן משאתו, ועל הישם II רפה הידים הכבידו את אכפם לרדת מכסא מלכותו, ואת עטרת הכליפים שמו על ראש מחמד, נין ונכד להכליף עבד-אל-רחמן III. מני אז הלכה ממשלת כליפי או' וחזקתם הלוך ודל. מבוכות ופרעות רבו בעניני הממלכה פנימה, ותערובות עמים שונים אשר מלאה הארץ ההיא עם גדודי צבאותיהם (ברברים, סלאַוים וערביאים) הועילו להות הממשלה, להרוס אשיותיה ולכונן על מפלתה ממלכות קטנות העומדות ברשות עצמן. מחמד היה עריץ ואכזר על כן הורידוהו מהר מכסא מלכותו, וימלוך תחתיו סוליימן (1009) בעזרת הברברים, וגם הוא נדח משאתו מפני הישם II, אשר מצא משגב לו בגדודי הסלאַוים, ובש' 1013 הורד עוד הפעם מכסא מלכותו וכשל נפל לפני סוליימאן. בשנת 1016 התנשא שר העיר צייטה (Ceuta) ויעל על כסא הכליפים, ולעמתו נצב לריב מהר עבד-אל-רחמן IV; כה שלטו חליפות-המלכים וריב המפלגות במלכות האו' עד אשר גלחץ הישם III, הכליף האחרון לבית האו' לרדת מכסאו, וממשלת הערביאים בספרד נצערה והשפלה מאד ונפלגה לממשלות קטנות וגלילים חפשים, אשר גרו מדון איש באחיו, ויקראו אל מלכי הנוצרים אשר סביבותיהם לעזרה, וע"י כן החלו הנוצרים לעשות חיל ולהתגבר, בימי פֿרדינאַנד I ואלפֿונזו VI, עד כי יראו הערביאים מפניהם לבל ילכדו את ארצם, ויעשו עליהם מלוכה, על כן קראו אליהם את האלמורבידים (Almoraviden—ע"ע) מארץ אפַריקה (1086) והאחרונים באו וילכדו את הארץ ויהיו אדוניה.

אוּמִינְסְקִי (Jan Nepomucen Umiński), שר צבא פולין, נולד בש' 1780 בפולין הגדולה. בש' 1794 עבד בתור מתנדב בצבא פולין תחת פקודת הגנ' דאָמבראָווסקי (Dąbrowski), אחרי כן לקח חפשה מעבודתו וישב באחוזותיו בנפת פוזנא עד ש' 1806. בעת ההיא בקרוא נפוליון I להפולנים ללחום אתו יחד את מלחמותיו, אסף אומ' לגיון כבוד לנפוליון וילחם בגבורה נמרצה על יד דנציג ודירשא ושם נפצע וילך שבי לפני הפרוסים, ובהגבר יד נפוליון יצא לחפשי. בש' 1807 בא לעבוד בצבא צרפת בגדוד הרוכבים ויתנו עליו משרת מאיור, אחרי כן עבד בצבא פולין ויהי לקולוניל, ויכונן את גדוד ההוסאַרים העשירי ויקחהו אתו בערכו קרב על מאזשייסק בש' 1872. במלחמה אצל ליפסיא נפצע שנית ובש' 1813 נשבה עוד הפעם. אחרי התיסדות צבא פולין בש' 1816 הסתפח גם הוא אליו לזמן לא כביר, ואחרי כן התישב עוד הפעם באחוזותיו בנפת פוזנא. בש' 1821 יסד ביחד עם לוקאַשינסקי חברה מדינית נעלמה, אשר היתה תחת פקודת הגנ' מיעלזינסקי, ויענשו אותו הפרוסים בש' 1826 לשבת שש שנה בבית הסהר בגלאָגוי. אחרי התחולל המרד בנוב' 1830, נמלט מבית האסורים ביום 17 לחדש פיבר' 1831, ויבא בעירום ובחסר כל לווארשא ויצטיין מאד במלחמה על גרוחוב (Grochów), ובקרב אשר ערכו הפולנים על ווארעוו נלחם במערכות אנשי החיל הפשוטים, אך ביום המחרת נתנו על שכמו משרת מצביא חיל הרוכבים. אחרי מפלת הפול' באָסטרלענקא נלקחה מאתו המשרה ההיא, על בקרו קשה את מעשי סקרזיניעצקי (Skrzynecki), ואולם אחרי כן נתן לו השר המצביא דעמבינסקי (Dembiński), את משרת מפקד קורפס אחד, ויצביא את האגף השמאלי אשר השתרע בווארשא מפרור שוליץ עד השער הירושלמי (rogatki Jerozolimskie). כאשר נכבשה ווארשא נסע יצא מוו' ויתן עם החיל סביבות מאָדלין ויהי למצביא החיל במקום ריבינסקי (Rybiński), אשר היה לפניו. אחרי אשר קם סערת המרד לדממה נחרץ עליו משפט מות בבית המשפט בפרוסיא — ויתלו את פסל תבנית דמותו בפוזנא (משפט זה נודע בימים אשר היו לפנינו בשם: in effigie, והוא: אם היה האיש הנאשם משפט מות ואחרי אשר נגמר דינו נברח או מת, עשו פסל כצלמו ודמותו ויעשו בו כמשפט האיש ההוא — ע"ע אוטו די פֿי), כי הוא נס ונמלט ארצה צרפת. אח"כ ישב בוויסבאַדען, וימת שם בש' 1851. מלבד איזה קונטרסים אשר כתב בשפת פולין אודות המרד, חבר עוד בשפת אשכנז: „Beleuchtung des Werks von Fr. von Smitt" (בריסעל 1840) ובשפת צרפת: „Récit des evénements militaires de la bataille d'Ostrolenka" (פאריז 1832).

אוּמַל (Aumale קרי אָמאַל), משפחת רוזנים ודוכסים שמשלו בארץ צרפת: 1) קלוד I הלותירי, רוזן די או' (Claude I de Lorraine Comte d'Au.), הבן החמישי לראָנע דוכס לותיר (Lothringen), נשא מאת פֿראַנץ I מלך צרפת למעלת דוכס די גיז (Guise), בזכרו לו את חסדיו ומלחמותיו הרבות אשר נלחם לו. הוא היה אבי משפחת הגיזים אשר עשו להם שם בארץ, וימת בש' 1550 ביואַנוויל. 2) קלוד II הלותירי די או' (Claude II de L. Duc d'Au.), הבן השלישי להקודם (נולד 1523) יורש רוזנות או', אשר נשאה למעלת דוכסות ע"י המלך הײנריך II באהבתו אותו, התחזק לעמת קארל V בצורו על מיץ (Metz), ויצטין במלחמות ע"י דראֶה, ס"ט-דעני ומונמורנסי. הוא היה אחד מראשי היועצים להרג הנורא הנקרא בשם „ליל ברתלמי" (Bartholomäusnacht) או „חתונת הדמים", ויפול חלל במצור לא ראָשעל 14 מארט 1573. 3) שאַרל הלותירי, דוכס די או' (Charles de L. Duc d'Au.), בן הקודם ויורשו, אחד מראשי הליגה (ברית), נגף ע"י סאַנלי (Senlis) לפני הדוכס די לאָנגויל וע"י אַרק ואיברי לפני הײנריך IV, ובכ"ז אכף על הײנריך IV להשיב ידו מפארין הנצורה. כאשר הוכר הײנר' למלך בצרפת עזב או' דבר ארצו ויט אחרי ספרד. אז נחרץ עליו משפט מות על הסגירו מבצרי צרפת לספרד, וינס לבריסל וימת שם בשנת 1631 ואתו מת גם גזעו, כי היה האחרון למשפחתו. 4) הײנר' אבג' פֿ' ל' די אורליאַן, דוכס די או' (Henri Eugéne Philippe Louis d'Orléans Duc d'Au.), הבן הד' ללודויג פֿיליפ מלך צרפת, נולד בפאריז 6-יאנ' 1822, ויהי אמון בתנוך טוב ככל אחיו בקוליגיום הנקרא ע"ש הײנריך IV. בש' 1839 החלה עבודתו בצבא, בשתי השנים הבאות לקח חלקו במלחמת צרפת באלגיר, ששם הגיע למעלת קולוניל, בח' אוקט' 1842 עלה למעלת גנר' בריגדי, ויהי מפקד הצבא בנוף מידיאה (Medea), ויעש גבורות ונפלאות במלחמה. אחד ממעשי גבורותיו הוא, כי החריד פתאום את מחנה העמיר עבד-אל-קדר (16 מאי 1842) וישב שביו 3,600 איש עם 4 דגלים, גם מכתבי העמיר ואוצר כספו נפל בידו. מיום 27 ספט' שנה ההיא היה לנציב כל ארץ אלגיר. כאשר פרץ מרד פֿיבר' בש' 1848, מסר את פקודתו ביד הגנר' קאַוואַניאַק ויפטר מעם צבאו בדברי נגידים וירד באניה ויבא לאנגליא 3 מאַרט; מן הוא והלאה ישב לרוב בקלירמון או בטויקנהאַם (Twickingham), ויעסוק בספרות ובחקר

דה"י, ויכתוב ספרים גם הדפיס מאמרים רבים במכה"ע נכבדות מדובר באגרותיו על אודות דברי ימי צרפת, בתתו בהן תשובה נמרצה על דברי הפרינס נפוליון, אשר דבר בועד הסינט לחלול כבוד בית אורליאן, ובספרו אשר כתב למזכרת כבוד לבית קונדי (Condé), אשר נצרו האחרון שמהו ליורש הונו העצום. כפרוץ המלחמה בין צרפת ואשכנז בקש רשיום לצאת בצבא, אך גם ממשלת הקיסר גם הממשלה הזמנית שהיתה אח"כ השיבו את פניו. האחרונה מאנה גם לתת לבני אורליאן מהלכים באספה הלאומית בוורסאֶל (Versaille), בכל זאת נבחר אל האספה במחוז אואַז (Oise), וישב בה ביום 19 דיצ' 1871 הוא ואחיו הנסיך יואנוויל (Joinville), וביום 30 לח' ההוא נבחר לחבר האקדימיא הצרפתית. בח' יולי 1873 ישב ראש במשפט המרשאַל באַזאֶן (Bazaine) בוורסאֶל, ואח"כ (10 דיצ') היה לשר צבא המצביא את הקורפס השביעי (בביזאַנסָן). בש' 1878 הפקד למשגיח על הצבא (Generalinspecteur), ומש' 1880 נטלו ממנו כל משמרותיו בממשלת הריפובליקה. אשתו ובניו מתו על פניו, אשתו בת ליאופולד נסיך סלירנה (אשר נשא לו בש' 1844) ילדה לו שני בנים: את הנסיך קונדי בש' 1845 בפאריז ואת דוכס גיז בש' 1854 בטויקנהאַם; הראשון מת 24 מאי 1866 במחלת הטיפוס בהיותו באוסטרליא, השני מת 25 יולי 1872 בעיר דראֶה אשר בצרפת, ואשתו מתה עליו 7 דיצ' 1869 בעודו בטויקנהאַם, ותקבר בקברות משפחת אורליאן בוויבריג (Weybridge) אשר אצל לונדון. — על פי החק שנקבע בצרפת 25 פיבר' 1883 ע"ד הפרינסים המתיחשים למשפחת המלוכה נדח הדוכס הזה משאתו ופקודתו בתור גינ' דיוויזיוני, וע"פ גזרת 23 יוני 1886 גורש גם מן הארץ. בצואה שנכתבה ממנו בש' 1884 ונתפרסמה 1886, הקדיש את ארמונו „שאַנטילי" (ע"ע) עם כל חמודותיו ויקרותיו נדבה (אחרי מותו) להחברה הנכבדה "Institut de France" (ע"ע). האינסט' קבל את הנדבה ברצון ותודה.

אוּמַלֶּה (Aumale, קרי אָמַאל, ומלפנים נקראה Albamarla), עיר במחוז סינה-תחתית (Bas-Seine), בפלך נויף-שאַטל, ע"נ ברעל (Bresle), וע"י מסלת הצפון. מ"י 2,052, העוסקים בחרשת מאיוליקה (Faeynce), מקלעות חוטי משי (Blonden), מטפחות עבות וסרג (Serge) ועבוד עורות ורקועי פחים. היא נודעת לשם ע"י מרחצאותיה הממוזגים בברזל-עשות. לראשונה היתה רוזנות, אשר העלתה בש' 1547 למעלת דוכסות ורבים מצאצאי נשיאי לותרינגיא כנו בשמה. בש' 1675 נמכרה ללואים אוגוסט די בורבאָן, דוכס די מאֶן, וע"י נשואים נסבה לנחלה לבית אורליאַנס בש' 1769, ובעלות לודויג פיליפ על כסא צרפת, קמה לאחוזה לבנו הרביעי, ויהי לדוכס אומל. ע"י העיר הזאת נגף היינריך IV במלחמה עם הספרדים בש' 1592.

אוּמַן (Humań, Умань), עיר מחוזית ברוסיא בפלך קיוב, 287 ק"מ דרמ"ע מקיוב, על יד הנהר אומאַנקה. מ"י 16,000 (רובם יהודים). מסחר גדול בה בתבואות האדמה ויין-דגן. קרוב לה יש הגן הנפלא והנודע בשמו „סופיובקה" (Zofijówka) וכעת מוסב שמו "Царицынъ Садъ" ובו ביה"ס לעבודת האדמה שהיה מלפנים באדעסא. — העיר הזאת מודעת בדה"י לישראל יושב אוקריינה, כי רבות סבלו בה היהודים בש' תקכ"ח (1768), כאשר התקשרו ההיידמאַקים על אדוניהם הפולנים הרודים בהם בפרך, ויזכרו שנאתם גם ליהודים אשר היו המוציאים והמביאים בנכסי אצילי פולין והפקידים על שדותיהם וההיידמקים התענו תחת ידם, ויערכו באומאן מטבח נורא לפולנים וליהודים גם יחד (כ' סיון). היהודים יקראו להרצח הזה „גזרת אומאַן" ובפי עם הארץ יקרא „מטבח אומאַן" (Уманьская рѣзня). היא היתה אז נחלת הרוזן פאָטאָצקי, פקיד חיל קיוב, ותהי מוקפת חומה בצורה מאד, ושלשים ושנים כלי תותח היו לה, וכל היהודים מהמקומות הקרובים נאספו אליה להשגב בה מפני חיל ההיידמקים; ואדוני העיר שלח אליה גדוד אנשי חיל ואלפים אחרים מהקוזקים להיות עליה סתרה, וגדוד אנשי חיל שלחו מהעיר תחת פקודת שר המאה גונטא (ע"ע), להלחם עם זיליזניאַק (ע"ע) ראש חיל הקושרים ולעצרהו מגשת אל העיר. אך גונטא בגד בשולחיו וישת ידו עם זיליזניאַק. ואחרי עשותם הרג ואבדן בעיר ליזאַנסקי נגשו להלחם אל אומאַן, והחיל השוכן בעיר והיהודים עמהם נלחמו את הבוגדים ברוח עז וגבורה שני ימים רצופים ולא נתנום לבקוע אל תוכה. אז התנכלו להם הבוגדים וידברו אליהם במרמה כי אם יניחום לבוא העירה בשלום לא יעשו להם רע; הנצורים נפתו לחלקת לשונם ויפתחו להם שערי העיר, אך גונטא וזיליזניאַק הפרו את הבטחתם ובחרב מלאה דם התנפלו על בתי הכניסה אשר להקטולים ועל בתי כנסיות היהודים, ששם נקהלו כל יושבי העיר, וירצחום בלי חמלה, מאיש ועד אשה, מלאי ימים עם יונקי שדים, וימלאו שם באֵר עמוקה גופות ילדים מומתים ועוללים מרוטשים. ויהי מספר הרוגי או' ביום ההוא (כ' סיון) עשרים אלף איש ומהם 8,000 יהודים. והרוצחים התעללו בגופות הנרצחים, כי תלו יהודי ופולני וכלב על מקום אחד לעין רואים ויחרתו על הלוח אשר על גביהם „משפט אחד לכלם". גם אחרי אשר גורשו הקושרים משם וראשיהם נענשו כרשעתם, לא שקט חבל אומאן מפגע ההיידמקים כי מדי קיץ בקיץ התנפלו עליו גדודים גדודים לרעץ ולרוצץ את הפולנים והיהודים, ויקראו למרוצתם הרעה: "Уманьщина", ורק מעט מעט גורשו ואחרי שנים אחדות שקטה הארץ מפניהם.

אוֹמֹנְט (Aumont קרי אָמאָן), משפחה עתיקה וכבודה בצרפת, הנזכרת בדה"י עוד במאה הי"ב וביותר היתה רבת עליליה בצרפת במאה הט"ז: 1) יאַן אומנט I גלוה עם המלך לודויג (המכונה „הקדוש") במסע הצלב לאה"ק. 2) יאַן III (סיר די או') נלחם בכל המלחמות הגדולות בימי המלך פיליפ לבית ואַלוּאַ (Valois). 3) פיליפ או' II עבד עבודת הצבא 40 שנה והורם למעלת נושא דגל הממלכה. 4) יאַן די או' נולד 1522, עבד בימי נעוריו תחת פקודת ראש שרי הצבא המרשאַל בריסאק. במלחמה על יד ס"ט קינטין נפצע ונשבה, אח"ז נלחם בשלש קרבות נגד ההוגינוטים (ע"ע) ויהי בחיל אשר שם מצור על לא-ראָשעל, ויען כי היתה רוחו אמונה עם המלך היינריך III, הורם על ידו למעלת מרשאַל של צרפת. כאשר נרצח המלך הזה היה או' מן הראשונים שהכירו את היינריך IV למלך על צרפת, ועקב זאת הפקד על ידו לנציב על נפת שמפניא, ואחרי הקרבות שהיו באַרק (Arques) ואיברי (Ivry), הפקידו על נפת ברעטאַן (Bre-tagne). במשמרתו זאת לא חדל או' להלחם את אויבי המלך (בעלי מפלגת הליגואיסטים, ע"ע) וילכד מהם איזה מקומות בצורים, אך בהלחמו על עיר קמפי (Camper) נפצע בכדור וימת 1595. — בן רבעים של זה: 5) לואי ויקטור, דוכס די או', נולד 1632 ונלוה עם לודויג XIV בהצותו על פלנדריא, וילכד שם ארבע ערים. עקב זה הפקד לנציב על בולוניא (Boulogne), מת 1704. נכדו של זה 6) לואי אלכסנדר, דוכס או', זכה בימי ממשלת לודויג XV למעלת דוכס וולקיא (Villequier), ולודויג XVI הפקידו לנציב על בולונאֶ (Boulonnais), וירימהו למעלת גנר' לייטנאַנט, אך בהבחרו מאצילי בולוניא בש' 1789 לשבת בשמם בועד צירי המדינות, התפטר בש' 1790 ממשמרת המלוכה, ואולם נשאר בקרבת המלך ויהי בעוזריו בליל מנוסתו מפאריז (ליל 21 יוני 1792), ומאז נע או' בחו"ל ויתרועע אל לודויג XVIII, אשר בהגיעו אחרי כן למלוכה נשא את או' למעלת פאֶר הארץ (Pair), אך הוא מאן גם אז לקבל כל משמרת פקודה, וימת 1814 בוולקיא-גאנלי (V.-Genlis). — בנו: 7) לואי ציליסטי (Céleste), דוכס או' וגם דוכס פיען (Piennes), נולד 1762, נפצע בימי ההפכה בהגינו על ארמון הטילירִיאה (Tuileries) ובש' 1792 נדד מארצו ויעבוד בארצות ספרד ושוודיא וכשוב עטרת המלוכה ליושנה שב או' צרפתה והורם למעלת גנר' לייטנאַנט ונמנה בין פארי הארץ וימת 1831. נכדו: 8) לואי יוסף, דוכס או' וגם דוכס וולקיא, נולד 1809.

אוּמְפֶּנְבַּךְ, ק' פר' (Karl Friedrich Umpfenbach), חכם בח' הכלכלה, נולד 5 יוני 1832 בעיר גיסען. שנ

למד ידיעת מכרה ההרים ואחרי כן גם חכמת הנהגת המדינה. בש' 1851 היה לפקיד בבית פקידת המסים בדארמשטאַט, ובש' 1856 עמד בנסיון להשיג תעודת מורה לחכמת הנהגת המדינה. 1864 נמנה לפרופיסור בווירצבורג ובש' 1873 — בקאֶניגסבערג. כתב ספרים רבים במקצוע הידיעה הזאת.

אוּמַנְּץ (Ummanz), אי הנמצא מערבה לאי ריגען (Rügen) בפלך שטראַלזונד אשר לממלכת פרוסיא. הנהר געלן (Gellen-Strom) יפריד בין האי הזה ובין האי הידנזאָע (Hiddensöe). על חוף האי דרומה מזרחה נמצא הכפר ואַאזה (Waase), ובו 110 תושבים.

אוֹמֶר מותר קרוב למזיד הוא (מכות ט), שהיה לו ללמוד, ויגעת ולא מצאת אל תאמין (מגלה ו).

אוֹמְרִים (רק) מקצת שבחו של אדם בפניו (שלא יראה כחונף) וכלו שלא בפניו (עירובין י"ח:)

אוֹן (הוראתו בל' מצרית: אור, שמש), הוא שם לעיר ישנה במצרים התחתונה צפונה לקהירא, במקום אשר ימצא היום הכפר „אל-מטריה". העיר הזאת נזכרת בכתבי הקדש בשמות שונים: בשמה המצרי (פוטי-פרע כהן אוֹן — בראשית מ"א), בהעתקה עברית (בית-שמש אשר במצרים — ירמיה ל"ג) ובשם גנאי (בחורי אָוֶן — יחזק' ל); היונים והרומים קראו לה בשם: הילִיופוליס (Heliopolis — עיר השמש). בה עמד לפנים היכל גדול לאליל השמש — „רע", ולפניו מצבות רבות (ירמיה שם), המה האָבִּיליסקים הנמצאים על חרבותיה עד היום, ורבים הובאו בימים האחרונים לאירופה (האָבִּיליסק הידוע בשם „מחט-קליאופטרה" (ע"ע) הגבוה 22 מ', עמד גם הוא שם; הקדמון מכלם — יותר מארבעת אלפים שנה — הגבוה 20 מ', ימצא על מקומו עד היום הזה). — עבודת השמש בעיר און היתה מסודרה בסדרים ובמנהגים קבועים, ודברי הכהנים היו נשמעים לכל העם. בימי קדם פרחו שם גם החכמות והמדעים (שם קצבו בראשונה את מדת שנת החמה), וביחוד העמיקו חקר בחכמת הרפואה. בהצות נבוכדראצר מלך בבל את מצרים, לכד את העיר און ואת המצבות שבר (ירמיה שם), וקמביזוס מלך פרס ערה אותה עד היסוד (525 לפני ספה"נ). — בהעתקת השבעים תחשב גם און בין הערים אשר בנו בני ישראל במצרים (פתם ורעמסס — שמות א). הרס"ג בתרגומו על התורה יתרגם על און — אסכנדריא (היא אלכסנדריה של מצרים, שלפי דעתו נבנתה על מקומה). י"א כי און נקראה גם „עיר-ההרס" (ישעיה י"ט), וע' במפרשים שם.

אונא (Una), ע"ע כוכבי-לכת.

אוּנָּא או אוונא, מקום בחלק העליון של הנהר דגלת בקרבת „אכבדא" או „בגדא" על קצה הגבול של מדינת בבל (קידושין ע"א: — ע"ע בערוך). והר' שי"ר ישער שהכונה על הים וואַן (Wansee); אולם יותר נכונה בעיניו השערת הר"מ לנדא שאכבדא ואונא היא תיבה אחת והוא העיר „אקבטנא" או „אגבטנא" (Ekbatana) אשר היתה קרית ממלכת מדי מלפנים.

אוֹנָאָה (בירו' הונאה, שניהם מהפעל העברי: ינה), תחלק בתלמוד לשתים: א) או'-ממון, והיא שאיזה מכירה תעשה במחיר גבוה או נמוך מכפי השער הקצוב להחפץ בעת ההיא, ועל ידי זה הפסיד האחד, אבל כנגד זה הרויח השני יתר על המדה הנהוגה אצל הסוחרים (Übervortheilung); ב) או'-דברים, והיא המאנה את חברו בדברים למען הרעימו, מבלי שתגיע לו כל תועלת מזה. הלאו דאונאה בכלל איננו מיוסד על החק והמשפט ההחלטי, אבל הוא — על דרך המוכר; כי על כן „אי לאו דכתב רחמנא לאו באונאה" (שהוא דרך מקח וממכר ויש בני אדם שצריכים לחפץ וקונים ביותר משויו, רש"י), לא היינו למדים אותה מגזל ורבית (ב"מ ס"א). גם אזהרת „אל תונו" הכתובה בתורה (ויקרא כ"ה), לפי הכונה הפשוטה היא רק כעצה טובה להמוכר והלוקח: „שידעו מספר השנים עד היובל ולפיהם ימכרו בהם ויקנו, ולא יונו איש את אחיו להטעותם במספר או להטעותו במכירה שיתשוב בה שהיא לתלותין" (ע' רש"י ורמב"ן שם). בעלי התלמוד אשר שמו חק וגבול לכל דבר מוסר ומדה נכונה הכתובים בתורה, הביאו גם את האו' (ממון) בתוג החקים הקבועים, עד כי היה למשפט החלטי בדיני ישראל, אשר על פיו יוכל האחד לתבוע את חברו בכח המשפט להחזיר לו את אונאתו, או לבטל על ידי זה את המקח מכל וכל. אבל לעמת זה ראו בעלי התלמוד להקטין את תוג האו', לבלי תעמוד לשטן על דרך המסחר, והגבילו אותה בגבולים ידועים — „האונאה פחות משתות (ערך 16%) הוה מחילה לאלתר", ואינו יכול לתבוע כלל; גם באו' שתות ויתר משתות, אינו יכול לתבוע רק „עד כדי שיראה לתגר או לקרובו", אבל אחרי זה הזמן הוה מחילה; „אין אונאה לפרוטות", אף כי לכל דבר נחשבה הפרוטה לממון היוצא בדיינים, אבל באו' צריך שלא תהיה פחותה ממעה כסף (הרא"ש ב"מ פ"ד); „הנושא והנותן באמנה אין לו עליו אונאה", דהיינו שהודיעו כמה שלם בעד החפץ והוא ירוית בו סך ידוע; „לוקח מבעל הבית (תכשיטין וכלי תשמיש שלו) אין לו עליו אונאה", מפני שחביבים עליו ואינו מוכרם אלא ביוקר; ר' יהודה הוסיף עוד כי „אין אונאה לתגר", מפני שהוא בקי בסחורה וידע את שויה, ואם ימכרנה בפחות הוא מפני שצריך למעות; „העבדים השטרות והקרקעות אין להם אונאה", מפני שעל פי תכונתם יוצאים המה מכלל המטלטלים „הנקנים מיד ליד", ואי אפשר לקצוב עליהם מחיר קבוע; „המוכר סוס וסייף וחטיטום במלחמה אין להם אונאה", כי מחיר הסחורה תלוי בהזמן יתר מבערכה העצמי, ולכן בעת מלחמה „שיש בהם חיי נפש", אז אין למחירה כל גבול (בכל זאת חלקו בעלי התלמוד בין סכנה כללית ובין סכנה ליחיד, „והרי שהיה בורח מבית האסורים והיתה מעבורת לפניו, אמר לו טול דינר והעבירני אין לו אלא שכרו, דאמר לו משטה אני בך" — ב"ק קט"ז); „המחליף כלים בכלים או בהמה בבהמה אין לו אונאה", שאין זה דרך מקח וממכר; המטבע אף שאם נחסר כשתות יש בו אונאה, בכל זאת עד שתות יכול להוציאו לכתחלה, ומי שאינו רוצה לקבלו נקרא „נפש רעה". — אם בכל אלה צמצמו בעלי התלמוד את תוג האונאה, אבל במקום שהדבר נוטה לרמאות הביאו אותו בכלל המשפט ההחלטי ודקדקו עמו עד כחוט השערה — „כל דבר שבמדה ושבמשקל ושבמנין אפילו בפחות מכדי אונאה חוזר", כי הוא כגזל גמור ואין שעור וזמן להשבתו; „המוכר דבר לחברו ונמצא בו מום הרי זה מקח טעות", ויכול לחזור בו לעולם. — אם כי בכלל לא נמצא על פי דיני התלמוד, שיוכל הבית-דין להביא את האיש במשפט ולענשו על דבר עול שעשה לחברו בעניני ממון, אם לא שהניזק יתבע מקודם, אבל „בדברים שיש בהם חיי נפש", היתה החובה על הבית-דין „להעמיד אגרדמים למדות ולשערים", שלא יקטינו או יגדילו את המדות ושלא ישתכרו המוכרים יתר על שתות, ובכלל שלא יבואו לידי אונאה (כפי הנראה מה שנמצא: „פרים רב יהודה פיתא ביתא בזוזא" — ב"מ מ, פירושו הוא שרב יהודה העמיד פורסי בעירו למכור את היין על זה המחיר. ע' יומא ט: „מאי פרהדרין? פורסי"). — גם את האסור באו'-דברים העלו בעלי התלמוד למדרגה גבוהה מאד ואמרו: „כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים"; וכמו ששבחו בצדקה את המפייס לעני בדברים יתר מהנותן לו פרוטה (שזה מתברך בי"א ברכות, וזה — רק בשש; ב"ב ט), כן אמרו באו': „גדולה אונאת דברים מאונאת ממון". תחת הסוג או'-דברים הכניסו בעלי התלמוד גם „גנבת דעת הבריות", ואף כי לא יסב בזה כל נזק או צער לשום אדם, כמו „המסרב בחברו שיסעוד עמו והוא יודע שאינו סועד". — ע"ד פרטי דיני האונאה ע' רמב"ם הל' מכירה מפרק י"ב והלאה, ובחו"מ מסי' רכ"ז והלאה.

אונאו (Unau), ע"ע העצל.

אוּנָאַלַשְׁקָא (Unalaschka), הגדול באיי-השועלים אשר בקבוצת איי אליוטים מול פני מדינת אלאַשקא אשר לאמריקה הצפונית, עם חופים קרועים ונפרצים ועם רכסי הרים שוממים גבוהים 1,817 מ', בהם גם הר שרפה או'. —

מושב האי טוב, נהרות ומעינות מים ישקוהו, אך אין בו עץ
ורק אל העצים אשר יביא להם הים ממרחק עיני יושבי האי
נשואות. בעת האחרונה נסו לנטוע שם עצי אלה. מ"ש
3,090 קמ"מ ומ"י 570, רבם עוסקים בצידת דגים וכלבי
הים ומעוטם בזריעת תפוחי אדמה וקשואים. המקום הראשי
היא העיר איליוליק.

אוּנְג (Ung), פלך באונגריא צפונה-מזרחה. מ"ש 3,052$_{84}$
קמ"מ ומ"י 126,700. שם ישתרע חלק הרי יער,
הררי קרפטיא; היותר גבוהים שבהם הם הרי הוזלא-אַלפה
ואַסטרא (גבהם 1,408 מ'). בין הררי עז אלה יבואו לגאליציא
דרך הרי אושאָק ופירעצקי (846 מ'). הנהרות הראשים שם הם
נהרי אונג וטוריא. הככר הוא נחמד לעין, אך האדמה איננה
פוריה. מההרים יחצבו ברזל, פחמי אבן וגם מוצקים אחרים
שתועלתם מרובה. היערות גדולים וטובים אך ידים עוסקות
תחסרנה להשתמש בהם כראוי. גם המסחר וחרשת המעשה
עוד לא נתפתחו שם כל צרכם. התושבים הם: רותינים (34%),
סלובאַקים (30%), מאַגיאַרים (32%), ואשכנזים (3%),
מהם בעלי הדת היונית-קתולית (51%), בעלי הדת הרומית-
קתולית (21%), קאַלווינים (13%), ויהודים (12%). העיר
הראשה של הפלך הנחלק לארבעה כחוזות היא אונגוואַר.

אונגהר (Ungher), ע"ע אונגר-סבתיר.

אוּנְגְוַר (Unghvar ובשפת הסלאַווים Użgorod), עיר הבירה
בגליל אונג באונגריא, על נהר אונגה (עליו גשר גדול
בארך 95 מ'). מחוברת ע"י שביל ממס' הברזל ההולך לניר-
עגיהאזה (Nyiregyháza), עם המסלה האונגרית אשר בצפ'
מז'. בה מושב הבישוף ליונים-אוניאַטים, סימינריום, בית
גימנזיום, מעינות מי-מתכות, כרמים, גם בארות בארות חמר
לכלי מורהה (Porzellan) הטובים. מ"י (1880) 11,373.
במקום המצודה אשר היתה לפנים על סלע מוצק, יתנשא
היום ארמון הבישוף ובית כניסה קתדרי לנוצרים.

אונגמביי (Ungamabei), ע"ע פורמוזביי.

אוּנְגֶר, ר' גרשון, רב בברלין בראשית המאה העברה
והעמיד תלמידים הרבה, מת שם כ"ד ניסן שנת
תקכ"ח, ועל מצבת קבורתו הפליגו בשבחו (כנ"י להרשי"פ).

אונגר, ר' חיים יעקב. חכם ומשורר בראשית המאה
הזאת, חבר ס' „הגיון בכנור"—כולל שירים שונים.

אונגר (Christ. Theophil Unger), כהן נוצרי בעיר
הערנלאוירשיץ (Herrenlauschitz) בשלזיא, חי
בראשית המאה הי"ח לספה"נ. הוא עסק הרבה בספרות
העברית ובא בכתובים על אודות זה —בלשון עברית— עם
חכמי הרבנים באיטליא (ע' אוצ"נ III, 128).

אונגר (Johann Georg Unger), חרש אמן בפתוחי עץ,
נולד 1715 בגאָעס אצל פירנא בסכסוניא, למד
שם את מלאכת הדפוס ואח"כ את חרשת פתוחי העץ.
1740 הלך לברלין וישקוד שם על אומנתו בחריצות נמרצה
עד הגיע בה לתכלית השלמות וכל דבר קשה לא נבצר
ממנו. עדות לזה: חמשה פתוחי מחזות נאות שדה שנשארו
ממנו לתפארת. מת 1788. בנו, יאה' פרידר', מדפים ומו"ל
ומפתח כונים וחותמות, נולד 1750 בברלין. בש' 1800
נתמנה לפרופ' לחרשת פתוחי עץ בהאקדמיא למעשה חרשי
צירים בברלין. או' היה לרב התועלת בחרשת עץ, בהביאו
את האומנות לשלמות וגם בהקימו תלמידים מהירים בדבר,
אשר בזה שם דרך להשתכללות האומנות. או' בקש, כיד
אומנתו הטובה עליו, לאצול ממנה גם על הכתב האשכנזי
ויחדש את תבניתו, אשר אמנם נקרא על שמו „כתב אונגר",
אך ברבות הימים חדל להיות לו ארח בדפוס. מת 1804.—
פרידר' העלענא אשתו, בת הגינ' פ' רוטנבורג, נולדה בברלין
1851, חברה הרבה ספורים (רובם לא קורא שמה עליהם)
אשר עוד עתה נחשבים לנכבדי ערך. מתה 1813.

אונגר (Franz Unger), חוקר בתכונות הצמחים וביצורי
התבל הקדומה (הטרושים במעמקי האדמה), נולד
1800 בשטייערמארק, הקדיש עצמו בראשונה ללמודי
המשפטים (בעיר גראַץ), אח"כ החליפם בלמודי חכמת הרפואה
ותולדות הטבע (בפראג ובווינה) וירכש לו 1827 בווינה
את שם הכבוד דוקטור. אחרי שהיה רופא חולים בטירול חמש
שנים נקרא לגראַץ ויקבל שם כהונת פרופ' למחקרי הצמחים
ומשגיח ראשי על גן למודי המטעים בהפוליטיכניקום, ומש'
1850 כהן במשרות אלה באוניורסיטה בווינה וימת 1870
בגראַץ. אונגר היה איש רב פעלים במדעי תכונת האדמה
וצמחיה וצאצאיה. בש' 1852 נסע למסעותיו בארצות הצפון,
ביחוד בדניא, נורוויגיא שוודיא לתכלית חקירת הגיאולוגיא,
וכעבור איזה שנים — גם בארצות הקדם: סוריא, מצרים,
ארץ יון ואייה. עשה ספרים הרבה ע"ד תכונת הצמחים ונתוחם
ויסוד החיים שבהם, וכן כתב הרבה בת' הגיאולוגיא וביותר
על דבר צמחי התבל הקדומה.

אונגר (Józef Unger), מדפים ומו"ל פולני. נולד בווארשא
בש' 1817, מת שם 1873. בית דפוסו היה אחד
הגדולים והמפארים בווארשא. על ידו יצאו ספרים מועילים
ויקרי ערך הרבה מאד. בש' 1859 החל אונ' להוציא לאור
את המכ"ע השבועי עם ציורים ותמונות בשם: „Tygodnik
Illustrowany" אשר בצדק ימלא פי רבים תהלתו. אח"כ
יסד אונ' עוד מכ"ע שבועי אחד בשם „הנוסע" (Wędrowiec),
וגם המכ"ע הזה רכש לו המון קוראים. בעת אשר כונן אונ'
את המכ"ע השבועי, יסד גם בית למלאכת פתוחי עץ והרים
בזה את מצב המלאכה ההיא בווארשא.

אונגר (Joseph Unger), חכם בתורת המשפטים והליכות
המדינה, נולד 1828 בווינה ושם התחנך ויהי 1853
למורה פרטי ובש' 1855 פרופ' ללמודי המשפטים בפראג
ואח"כ (1857) בווינה. בהתעורר אוסטריא לחיי הקונסטיטוציא
ענה או' אף הוא חלקו בדברי מדינה והו"ל ספר כתוב: „Zur
Lösung d. ungar. Frage", בו הגין על שטת שתי הרשויות
(Dualistische Staatsform), אשר לאחרונה קמה ונהיתה
בארץ. 1867 נבחר או' לשבת בועד שליחי העם, אך בסבת
מחלה כבדה נאלץ אח"כ להניח את מקומו. בש' 1869
נקרא לשבת בבית האצילים (Herrenhaus) ושם היה רבות
פעמים ראש המדברים למפלגת בעלי החפש. בהמניסטריום
החפשי שתחת משטר אויערספרג לקח או' (1871) גם הוא
חלקו ויהי שר בלי מלתחת סופרים (מניסטר הלוקח חלק רק
בסוד מועצת המניסטריום ולא בשלטון המדינה). כעזוב
אויערספרג את משמרתו עזב או' גם הוא (1879) את המניס-
טריום, ובש' 1881 הפקד לראש בית המשפט העליון. או'
הדפיס הרבה חבורים טובים ומועילים בתורת המשפטים,
וביחוד בחבורו הגדול הנקוב „שטת משפטי אוסטריא בנוגע
לאנשים פרטים" (System des östrr. allgemeinen Privat-
rechts), גם נכבדה פעולת או' בתקוני האוניורסיטה בווינה
ותועלת רבה הביא לה בספרו „Zur Reform der wiener
Universität" (ווינה 1864).

אונגר (William Unger), גולף ציורים (Radierer) נודע
לשם, נולד 1837 בגאָטינגען, ויתחנך בדיסלדאָרף
בביה"ס אשר להאקדמיא, שעמד ת"י המפתח האמן, הפרופ'
קעללער (אך או' החליף אח"כ את אומנות פתוחי נחשת
בגליפה ע"י סממנים). הוא היה מהיר מאד במלאכתו הנהדרה,
עד שמספר הלוחות שיצאו מת"י עד 1868 עולה עד 800.
רוב גלופיו הם בטעם ציירי נידרלאנד ממאה הי"ז, הנודעים
לתהלה. ביד חרוצים השכיל או' לגלוף את מעשי הציירים
המצוינים: רעמבראַנדט, רויסדאל (Ruisdael), הובימא
(Hobbema) ועוד כאלה, בהבינו להגות רוחם באופן מאד
נעלה. ביותר נפלאים לוחות או' אשר גלף בהתחקותו אחרי
יציעי התמונות אשר בקאַסעל, באמשטרדם ודומיהן.

אוּנְגַרְיָא (Ungarn, Węgry, Венгрія), ובפי יושבי הארץ
Magyar-ország — ארץ המאַגיאַרים), ממלכה
גדולה בקיסריות אוסטריא-אונגריא (ע"ע) באירופה התיכונה
לפאת קדמה, בארץ הנקראת בשם: טראַנסלייטהאַניא
(Transleithania — מעבר לנהר לייטהא). ממלכת אונג'
כוללת בקרבה: ארץ המאַגיאַרים או „אונגריא" בעצם עם
כל הארצות בנותיה: טרנסילבניא או ארץ „שבעת הערים"

(Siebenbürgen), הנאחדת עם אונג׳ אחרות גמורה בכל דברי ההנהגה המדינית מש׳ 1868, קרואציא (Kroatien), פיומי וסלאבוניה. מדת שטח האדמה באונגריא לבדה $224,018_{72}$ קמ״מ ומ״י 14,341,276, ועם טרנסילבניא ויתר הארצות בנותיה עולה מ״ש עד 322,285 קמ״מ ומ״י 16,255,668. ממלכת אונג׳ עם כל ארצותיה נמצאת בין 44—49״ לרוחב הצפונית ובין 32^0—44 לארך המזרחית (מגריניטש) והיא מוקפת הרים משלש רוחותיה: צפונה, מזרחה ומערבה, וטורי ההרים אשר מסביב לגבולותיה ישלחו סעפיהם בארץ פנימה לארכה ולרחבה, והארץ כלה מלאה חליפות ותמורות במראה הגבעות והגאיות, ההרים הגבנונים והבקעות הרחבות, רמות המישור והכרים הנרחבים. מן כל הרי הגבולים הכי נכבדו: רכסי הרי קרפטיאה (הקטנים והגדולים) אשר יתארו גבולות אונג׳ מקרן מערבית-צפונית מהעיר „טהעבען״ (הקרפטהים הקטנים) על החוף השמאלי של הנהר הגדול, נהר דונאי בקרבת פרעסבורג (ע״ע), ומשם סובבים אל צפון כקשת סביב לגבולות הארץ ויתאו את גבול. הצפון בין אונג׳ למדינות מוראַביא, שלזיא האויסטרית וגאַליציא מצפון ומזרח עד בוקאָווינה ורומיניא קדמה מזרחה והררי-אלף בטרנסילבניא בקרן דרומית מזרחית. לפאת נגב אונגריא היא ארץ המישור ונהר הדונאי יתאר את גבולותיה נגבה עם סרביא, ונהר סאַבא הגבול בין אונג׳ וסלאַבוניא הנספחת אליה ובין בוסניא המדינה אשר תקעה בה אוסטריא-אונגריא את יתדה בצבאות חילה (אך עוד לא ספחה אותה כלה אל ארצות ממשלתה), ויצא גבול ממלכת אונג׳ בקרן מזר׳ דרו׳ ממדינות קרואַציא, פיומי ודלמציא לעמת הים האַדריאַטי (ע״ע). אלה הם גבולות הממלכה לכל פאותיה ורוחותיה. מהקרפטהים אשר בין מזרח גאליציא ואונג׳ יצאו שלוחות וענפים אל הארץ פנימה לעמת אונג׳ התיכונה וטרנסילב׳, ומהם מוצא לנהרות רבים אשר יעשו את הארץ כלה משקה. משם ישטוף הנהר מאַראָס המפלג מימיו לנהר טיסה (Tisza) השוטף ועובר במרוצתו מצפון לדרום עדי השתפכו בנהר דונאי. כל הארץ אשר משני עברי הנהר הגדול הזה היא ארץ השפלה או ככר אחד נרחב מאד, הנקרא בשם מישור-העמק אשר לאונגריא התחתונה. על גדות שני נהרותיה הגדולים הדונאי והטיסה מערי מונקאטש וסאטמאר (Szatmár) ממזרח עד ערי גראָס-וואַרדיין, בודאַ-פעסט ישטוהלווייסענבורג מערבה, וירד גבול העמק הזה נגבה עד גבולות סלאַבוניא. שטח עמק המישור אשר לאונגריא התחתונה הוא 97,700 קמ״מ ונקרא בשם „אַלפאָלד״ (Alföld). מגבול מערב אונגריא על יד מדינות אוסטריא התחתונה, שטייערמאַרק וקראַין על החוף הימני של נהר דונאי יטשו שלוחותיהם הררי אלף המזרחים ושופעים ויורדים משני גדות הדונאי מזה ומזה עד כי תהיה כל הארץ לשפלה רחבת ידים מסביב ליאֹר בלטון (Balaton—ע״ע), ונהרי דראַבא ומוּר ירוו את אדמתה. השפלה הזאת תתנשא בסביבות הרי פינפקירכען עד כדי 400 מ׳ על פני הים, ומהרמה הזאת יצאו הנחל והתעלה סארוויץ (Sárwiz—ע״ע). ארץ המישור או השפלה אשר באונגריא העליונה תשתרע לשני עברי הדונאי המתחלק במקומות ההם לפלגים רבים ושטחה מפרעסבורג עד קאָמאָרן בסביבות יאר הנקרא „נייזידלר״ (ע״ע). העמק הזה הרים סביב לו וכנראה היאֹר והשפלה סביב הם שרידי ים גדול, אשר על זה תעיד אדמת הבצה במקום הזה והאדמה הפוריה שם ועל שני איי הדונאי הנקראים בשם שיט (Schütt). שטח העמק הזה הוא 17,000 קמ״מ.

שלשת העמקים האלה עם ההרים ושלוחותיהם ונטישותיהם וסעיפיהם היא אונגריא והארצות בנותיה. בתאר פני האדמה תשׂהנה השפלה הגדולה או הערבה באונגריא התחתונה מאלה אשר בצפון ומערב הארץ. הערבה הזאת היא כר נרחב אחד אשר פניו מכוסים בחרשה, קנה וסוף עם עצי לבנה. האדמה היא אדמת בצה או אדמת שרפה (Torf). במקומות רבים על חופי הנהרות הגדולים, נהרי טיסה ודונאי תשתרענה בקעות חול והרוחות החזקות הנושבות שם יצברו את החול לגבעות תלולות. בבקעות החול האלה ימצאו חלקי גפרית מלח ואדמת שרפה במדה מרובה. תאר פני כל הארץ כתאר פני הערבה הגדולה באזיא התיכונה או ערבות הסאַוואַנים (ע״ע) באמריקה. פה ושם יראו כרים ונאות דשא, מקומות מרעה וגיאָיות פוריות עם עדרי בקר וצאן רועים במרחב, גם חצרות וכפרים עם שדמות תבואה ומטעי כרמים. הכפרים רחוקים איש מאחיו אך מרובים באוכלוסים וישנם כפרים אשר מספר יושביהם עולה מן 10,000 עד 18,000 איש. אדמת אונגריא כלה משקה. נהרים ופלגים יבלי מים (כשש מאות) עם יאֹרים ואגמים ישוקקו את הארץ וירווה. מרבית הנהרות משתפכים אל הדונאי, מלבד הנהרות פופרד (Poprad) ודונאַיעץ אשר בצפון בקרבת גאליציא, המשתפכים אל הווייסלה. הנהר דונאי שוטף ועובר את הארץ מעיר טהעבען על גבול אוסטריא מצפון נגבה וילפת ארחות דרכו מזרחה ויתאר שם הגבול בין אונג׳ וסרביא ובמרוצתו ישתפכו אליו נהרי לייטהא, ראַאב, סרוויץ, דראַבא, מור וסאַבא מעברו הימני, והנהר הגדול טיסה עם נהריו ונחליו הרבים (הגדול שבהם הוא נהר מאַראָס) וואַאג, נייטרא, סאַמאַר וקראַסנה מעברו השמאלי. מהיאֹרים הכי נכבדים: יאֹר-פלאַטען או בלטון ויאֹר-נייזידלר. מן הבצות הרבות בארץ הגדולה שבהן היא בצת-עטשעדר (Ecsedersee), והבצה „האַנזאַג״ (Hanság), בפלך סאַטמאַר. מצוינות ברוב תועלתן להארץ הן הבצות המוציאות חמר הסודה בשפע רב; מערבות הבצה הגדולה ע״י דעברעצין יוציאו מדי שנה בשנה 10,000 ככרי מלח הסודי (Natron).

על פי תכונתה הגיאוגרפית ותאר פני אדמתה (ארץ עמקים והרים סביב להם) תחשב ארץ אונג׳ לאחת הארצות המבורכות בתבל. אוירה טוב וממזג, כי הרי הקאַרפאַטים יסוככו בעדה מפני הרוחות הנושבות מארץ המישור אשר באירופה הצפונית, ורק במקום עמק הנהר פופרד הארץ פתוחה לרוח צפונית קרה. מלבד זה פתוחה היא לפני הרוחות החמות הנושבות מפאת נגב והמתמזגות על ידי הנהרות הגדולים וביחוד הדונאי גבול הממלכה מנגב והים השחור. על כן היתה אונג׳ לארץ ברוכה לא תחסר כל בה. ממערכת הצמחים ישגו באונג׳ כל תוצאות האדמה באירופה הדרומית והצפונית, המערבית והמזרחית. אונג׳ עם הארצות בנותיה מספיקות לחם ובר לא לבד אל יתר ארצות אוסטריא, כי אם גם לארצות רבות באירופה המערבית, ושטח האדמה הנעבדת להוציא ממנה את תבואתה בבר ולחם, פרי עץ ואדמה, יין וצמחים לעבודה ומלאכת-יד (פשתן קנבוס וכו׳ וכו׳) יעלה היום בכל הממלכה עד $296,487_5$ קמ״מ. מלבד מיני תבואות החטה, השעורה והשיפון תוציא האדמה בשפע רב כל מיני ירק: הכרוב (מאכל תאוה להאונגרים), הלפת, תפוחי אדמה, קשואים ודלועים, הלפת-האדום למשרפות הסוכר, מלבד שדמות תבואה וגני ירק ועצי פרי הרבה מאד. מדת השטח למטעי גפנים תעלה עד 364,273 היקטאר אשר תוציא בע׳ 15 מילליון היקטאל׳. עבודת הגנים לעצי פרי ומטעי גפנים התפתחה ביותר בגליל אֶרענבורג. במערב הארץ נמצאים יערי ערמונים ובנגב ישגו עצי-שזופים, אשר מפרים יוציאו היין השרף הנודע בשם „ראַקיע״. עץ האגוז האיטלקי או היוני (Walnussbaum) ימצא במספר רב בהנפות הדרומיות וגם התאנה והשקד ישגו ויצלחו שם. בעת האחרונה עלתה למעלה נטיעת עצי התותים לגדול תולעי המשי, ובכלל עבודת צמחי השדה אשר נעשה מהם לכל מלאכה וחרשת המעשה, כזרע פשתן וקנבוס, צמחי-הצבעים השונים. עשב הטבק יפרח וישגה באונג׳ שכם אחד על כל ארצות אירופה, גם מיני צנונות רבים עם שמן אשר יעשו מהם תוציא הארץ הרבה מאד. מצמחי הבשם תוציא אדמת אונג׳ את הקצח, החרדל, האַנים, הפלפל האדום או הפלפל התורקי והרהברבר עם עוד צמחים אחרים לצבעים ומרקחת הסמים. מהיערים הרבים בארץ יוציאו עצי בנין והסקה, כלוסים (Eicheln) לפטום חזירים, עפצים (Galläpfel), פוטאַש, זפת ועטרן. בהערבות, מקום אין שם עצים, יסיקו יושבי הארץ את

בתיהם באדמת שרפה, תבן וסוף וגללי בקר. כברכת הארץ בצמחי האדמה למיניהם כן רבו בה בני מערכת החיים למיניהם וסוגיהם. גדול בהמות ביתיות, דקות וגסות, הגיע למעלה גדולה בכל ערבות (Puszten) הארץ. ביותר נודעים לתהלה הסוסים המובחרים בתכונתם ומבנה גום, וע"פ הפקודים מש' 1884 עלה מספר הסוסים בכל הממלכה עד 1,968,541. הסוס האונג' הוא שפל הקומה, אך מהיר התנועה, קל ברגליו ונוטה שכמו לסבול עול אדוניו. המובחרים שבמקנה הבקר הם הרועים במרחב על ערבות נהר טיסה משני עבריו ובש' 1884 הגיע מספר הבהמות בעלות קרנים עד 5,592,873. מספר הצאן עלה בש' ההיא ליותר מן 11 מיליון והחזירים לחמשה מיל'. מלבד הבהמה מבורכת אונג' בכל מיני עופות, ביחוד רבו שם האוזים ובר-אוזים. גדול הדבורים התפתח בה מאד וכל יערי הארץ מלאים נחילים וכורות ומהם יוציאו הדנג והדבש המובחר שבאירופה. חיות השדה נמצאו בין רכסי הררי הקרפטים: שועלים, זאבים ודבים גם יעלי-סלע והמרמוטים והביברים למיניהם. ביארים ונהרות תדגה הדגה ומבטן האדמה יוציאו מיני מתכיות שונות יותר מאשר בכל ארצות אירופה התיכונה והמזרחית. בעת האחרונה היו מוצאי המתכיות היקרות הלוך וחסור; בש' 1883 הוציאו ממכרי ההרים באונגריא: $1,628_8$ ק"ג זהב, $16,708_8$ ק"ג כסף, 8,102,750 ק"ג נחשת, 210,510 ק"ג בדיל, 176,456,400 ק"ג ברזל עם 2,466,280,000 ק"ג פחמי-אבן. מחיר כל המתכיות למיניהן אשר הוציאו מהרי אונג' בש' 1883 עלה לסך 21,500,000 פלורין. גם אבני-חפץ תמצאנה באונג' ומהן הנכבדות: הלשם (Opal) היקר והגרוע, הישפה, החלצידון המובחר בזהרו וטהרו, הגרנט היקר והגרוע, השיש בכל מיניו וצבעיו (ביחוד נודע לשבח השיש השחור הנמצא בקרבת פינפקירכען). מכרי המלח ימצאו בקרבת מרמרוס (Mármaros), וטרנסילבניא. בש' 1882 הוציאו ממכרי המלח במקומות הנ"ל 167,929,300 ק"ג במחיר 12,166,000 פל'. מיתר מיני המחצבים הכי נכבדו: הצריף (Alaun), הסלפטר והסודה (ע"ע) אשר יוציאו מיארי הארץ עם החמר (Asphalt) אשר בקרבת גראָססווארדיין. מעינות מימי מתכיות ובהם הרבה מעינות תרופה נמצאים באונג' 355, והנכבדים המה: מעינות הגפרית אשר בקרבת אובין (Ofen), טעפליץ ע"י טרינטשין ופאֶסטעני ע"י נהר וואַאג.

בכל ממלכות אירופה —מלבד אוסטריא— אין ארץ אשר ישבו בה לאומים רבים ושונים איש על ידי אחיו במקום אחד כבארצות ממלכת אונג', ואלה הם מספר בני הממלכה ללאומיהם ע"פ הפקודים מש' 1880: האונגרים או המאַגיאַרים 6,403,600, אשכנזים 1,869,800, סלובקים 1,855,400, רותינים 353,226, רומינים 2,403,000, סרבים וקרואַטים 631,990, בני העמים השונים (צוענים, יונים, בולגרים וארמנים)—168,108. בכל ארץ אונג' נמצאות 143 ערים, 1,822 קהלות גדולות, 10,870 קהלות קטנות בכפרים וישובים עם 3,917 חצרות ונאות-ערבה. הערים אשר מספר התושבים בכל אחת עולה ליותר מן 50,000 הן חמש: בודאַ-פעסט, סעגעדין, טהערעזיאפול, דעברעצין והאָדמעזאֶ-וואַשאַרהעלי (Hódmezö-Vásárhely). הכפר היותר גדול בארץ הוא: אָראָשהאַזא (Orosháza), ובו 18,000 תושי'. בארחות חיים של הלאומים השונים נראו גם כן חליפות ותמורות. הרותינים והרומינים (הוואלאַכים) חיים חיי צער ועני; טובים מהם הסלובקים והמאַגיאַרים, אלה האחרונים מהדרים אחרי דירה נאה וכלים נאים ומקמצים במאכל ומשתה, ובמעונות היותר טובים ומרווחים ישבו האשכנזים. על פי השפות המתהלכות בארצות הממלכה נראה, כי שפת אונגרית או מאַגיאַרית תתהלך ביותר בנפות התיכונות או בעמקים אשר באונג' העליונה והתחתונה, אך גם שמה ימצאו הרבה מקומות ישוב אשר לא תשמע בהם שפת אונג', ותחתיה ידברו כל העם אשכנזית, רותינית ורומינית. המאַגיאַרים היושבים בטרנסילבניא נקראים גם סקלים (Székler). הסלובקים המה יושבי ההר במערב הארץ והרותינים ישבו בקרן צפונית מזרחית של הממלכה, בקרבת גאליציא; הסרבים המה יושבי הנגב והרומינים יושבים צפופים בקרן מזרחית דרומית; האשכנזים תקעו את יתדם בקרב הארץ, וביחוד רב מספרם בגבולות המערב מעבר הדונאי מזרחה ומערבה בקרבת הגבול בין אונג' ובין אוסטריא התחתונה ושטייערמארק, בטרנסילב', במקום מושב הסכסים מלפנים. וכחליפות הלאומים באונג' כן דתי יושביה שונים ועל פי אמונותיהם מתחלקים יושבי הממלכה: לקתולים (6,482,595), לבני הדת הקתולית-היונית (1,486,600), לבני האמונה היונית בארץ הקדם (אשר נשיא הכנסיה [Patriarch] בקונ-סטנטינופול עומד בראשה—1,937,105), לפרוטסטנתים מבני האמונה האוגסבורגית או לותירים (רובם אשכנזים ומיעוטם סלובקים—1,107,515), לפרוטסתנתים בעלי ברית קלווין —רובם מאַגיאַרים— (2,023,257), לאוניים (המה בעלי האמונה היונית אשר הכירו את האפיפיור לאבי הכנסיה ויתאחדו עם הקתולים, ע"ע „אוניא"—55,787), ליהודים (624,737) ועוד בני אמונות שונות (11,028).

חרשת המעשה והמסחר החלו להתפתח באונג' בשנים האחרונות לפני המרידה הגדולה (1848). מן ענפי המלאכה אשר הגיעו באונג' לשלמות גדולה הם: עבוד עורות, בתי נעלים, מיתרים, מעשי כלי עץ, מחצלאות ומעשי ארג חורי ממיני תבן וקנה וסוף. חברת מסע האניות על הדאָנוי יסדה בית מלאכה גדול לבנין צנות ואניות קיטור באובין-ישן (Alt-Ofen), בתי מלאכת המטוה והאריגה לצמר ופשתן וצמר גפן נמצאים בהנפות הצפוניות בכל הארץ וביחוד בטרנסילב'. בתי מטוה למרבדים עבים ודקים, חוטים, חבלים ומיתרים, ורבים מאד בתי מלאכת יוצרים לכלי-חרש-לבן (Porzellan, Majolika), מעשה צעצועים וכפתורים מקרנים, עצמות ואבנים, בתי מלאכה למעשי מתכות, בתי יציקת ברזל וברזל-עשת, רקועי פחים וחוטי מתכות, בתי משרפות הסוכר, בשול הבורית, מעשה הנרות מחלב סטיאַרין ודונג, בתי מלאכות הסודה והסלפטר, מצרפות (Raffinerien) לסוכר, נפט, משרפות יין דגן ותפוחי אדמה וכו' וכו'.

המסחר ינוב בארץ ע"י מסלות הברזל אשר ארכן 9,195 ק"מ. המסלות היותר נכבדות העוברות בארץ הנה: מווינה דרך בודאַ-פעסט וטעמעשוואַר ($1,442_{72}$ ק"מ), המסלה הצפ'-המז' מן דעברעצין וסיגעטה עד קיראַליהאַזה, המסלה הדרומית מבודאַ-פעסט עד טריעסטי דרך קאַניסא (701_{68} ק"מ), ועוד רבות. ארך כל קוי התלגרף עלה בש' 1882 לערך 15,831 ק"מ. מספר בעלי הפקודות בהתלג'—1,173; מספר פקידי בתי הדואר—2,775. מן הנהרות אשר אניות הקיטור בם יהלכון הם: הדונאי בכל מרוצתו דרך ארץ אונג'; הטיסה, דראבה, סאבה וטעמס במורד הנהרות בקרבת הדונאי. לחברת מסעי אניות-הקיטור על נהר דונאי היו (בש' 1884) 189 אניות-קיטור עם 744 אניות-משוט, גם לחברת מסע האניות על נהר ראַאב ישנן אניות קיטור ומשוט במספר רב. בתי משאות (Credit-Institute) לתמיכת המסחר, חרשת המעשה וכלכלת העבודה בשדה נמצאים באונג' במספר לא מעט. בית האוצר הראשון נוסד באונג' בש' 1840 בעיר פעסט ועל ידו אוצר חברת החשבון או קבוץ על יד (Sparkasse) — הראשונה לחברות מסוג הזה באונג'. אל הבאַנק הזה נוספו הבאַנקים: לבעלי בתי המלאכה, לבעלי הנכסים והאחוזות. בש' 1883 עלה מספר הבאנקים בכל ארץ אונג': למסחר ועבודה — 120, לחשבון או קבוץ על יד — 348, ועוד רבים.

בעניני הקולטורה והשכלה עושה ממלכת אונג' חיל בשנים האחרונות, מיום צאת לאור מערכת החקים להשכלת העם מש' 1868. בקהלות והישובים באונגריא וטרנסילבניא (12,780) נמצאו בש' 1865 רק 13,145 בתי ספר לעם, ובש' 1884 כבר הגיע מספרם עד 16,205. בשנה ההיא עלה מספר התלמידים באי בתי הספר הנ"ל מדי יום ביומו עד 1,935,698 והמבקרים את בה"ס רק איזו פעמים בשבוע (נערים מבני 13—15 שנה) 405,042. מספר התלמידים

ללאומיהם הוא: מאַגיאַרים או אונגרים 911,715, אשכנזים—282,387, רומינים—214,633, סלובקים—268,557, סרבים—45,788, קרואַטים—31,350, ורותינים—46,211. בתי ספר לאזרחים באונג'—136 ובהם 876 מורים, בתי ספר לחנוך מורים בכל הממלכה—54 ולחנוך מורות—16, ובהם 641 מורים ומורות עם חניכים 2,872 וחניכות 1,045. מספר הגימנזיות באונג' וטרנסילב'—150 ובתי ספר הריאלים—27. בש' 1885 עלה מספר המורים בכל בה"ס האמצעים (הגימנזיות ובי"ס הריאל' ודומיהם) עד 2,678 והתלמידים באי הבתים האלה 42,937. באונג' וטרנסילב' ישנם שתי אוניורסיטות: האחת בבודאַ-פעסט (אונג') והשני בקלויזענבורג (טרנסילב'). בהראשונה נמצאים מורים יושבים בקתדרא 180 ותלמידים 3,369 ובשנית--מורים 64 ותלמידים 449. בבית המדרש למלאכת מחשבת (Polytechnicum) אשר בבודאַ-פעסט (נוסד בש' 1844) נמצאו (בש' 1885) מורים 37 ותלמידים 662. על יד האונ' ישנן 13 אקדמיות ללמודי המשפטים ובהם 5 לתורת הדינים בעניני המשפחה כפי חקי הדת הפרוטסטנטית. בתי מדרש ללמודי האמונה והדת לקתולים לפרוטיסטנתים וכו'—39 (ע"ד בית מדרש הרבנים בבודא-פעסט והישיבה בפרסבורג ע' להלן). מיתר בתי הספר לעבודות ומלאכות מחשבות הכי נכבדו: האקדמיא למכרי הרים או הוצאת המתכיות מבטן האדמה, 4 בי"ס לאגרונמיא (דעת עבודת האדמה), בי"ס לכורמים וכל הלמודים לדעת טבע היינות וגדול גפנים (Önologie), האקדמיא לחכמת המסחר עם 15 ב"ס אמצעים לסוחרים. למרבה החכמה והפצת הדעת בין העם נמצאות באונג' חברות שונות: לגיאוגרפיא, לחקר דברי הימים וקדמוניות ולחקרי חכמת הטבע (ע"ד הספרות האונג' ע' להלן). אחרי ווינה היתה בודאַ-פעסט בירת אונג' העיר הראשה למסחר ספרים ובתי הדפוס בכל הממלכה. התחלקות ממלכת אונג' לפלכיה ומחוזותיה על פי השלטון-המדיני בארץ נעשתה על פי מערכת-החקים משנות 1873—1876. אז נתבטלו הזכיות המיוחדות לאיזה גלילות ותחלק כל הארץ לרוזניות (Grafschaften), או כשם המיוחד לחבל ארץ כזה באונגרית „ק ו מ י ט ט". מספר הקומיטטים באונג' וטרנסילב'—63. המשרה והנהגת האמונות השונות ג"כ תחלק למחוזות וגלילות, בהנהגת עניני האמונה הקתולית נתחלקה הממלכה לשלש ארכיבישופיות וי"ז בישופיות ונשיא האמונה הקתולית (Primas) בכל אונגר' הוא הארכיבישוף היושב בבודאַ-פעסט. על פי הערך הזה נמצאות מערכות ההנהגה ליתר האמונות הנוצריות. (ע"ד סדרי הקהלות לב"י, הרבנים והליכות העדות והנהגותיהן ע' להלן).

ת ו ר ת ה מ ד י נ ה (Konstitution) האונגרית היא אחת העתיקות באירופה. יסודות התורה הזאת נאמרו בכתב הדת הטבוע בחותם הזהב (Bulla aurea) מש' 1222, ועל פיהם התנהגה הממלכה עד קביעות עקרי הקונסטיטוציא מש' 1848 ומתן תורת מדינה חדשה בש' 1867. תורת ירושת הכסא נתקבלה ליסוד מוסד בהקונסטיטוציא באונגריא על ידי „חקת העולם" (Sanctio pragmatica) של הקיסר קארל VI (הוא משפט בית המלוכה למשפחת האבסבורג עם ההגהות והנוספות שנעשו עליה בש' 1791 ונתקבלו לחקים קימים במערכת הדינים לתורת המדינה בשנות 1848—1867) על פי הדברים האלה: המלוכה באונגריא היא ירושה לבני בית האבסבורג הזכרים, ואם אין להמלך בן יורש עצר, תעבור המלוכה לבני בניו, ואם אין לו זרע אנשים, תסב המלוכה לבנות המלך. קיסר אוסטריא הוא מלך אונגריא ולכל הדברים אשר בין ממלכת אונגריא להממלכות האחרות, לכל עניני הצבא בים וביבשה, הערכת ההוצאה על חיל הממלכה, לדין ודברים שבין אונגריא ליתר מדינות אוסטריא בתרומת המכסים מהסחורות היוצאות והנכנסות — ברובי הדברים האלה ממלכת אונג' מחברת אל אוסטריא בקשר של קיימא, היא הקונסטיטוציא מש' 1867, אשר על פיה היתה ממלכת בית האבסבורג לבעלת שתי-רשויות או שני חצאים: החצי האחד מעבר לנהר לייטהא מזה (Cisleithania), היא אוסטריא העליונה והתחתונה, גאליציא, שטייערמארק, קראַין וקאַרנטהען ועוד ועוד, והחצי השני היא הממלכה אשר מעבר השני לנהר לייטהא (Trans-leithania), היא אונגריא וכל הארצות בנותיה. אך האגודה הזאת היא רק אוניא מיוחשת (ע"ע אוניא), אגודה התלויה בבית המלוכה בלבד, ובכל דברי הארץ ומשפטיה וסדריה פנימה עומדת אונג' ברשות עצמה ומתנהגת על פי הקונסטי-טוציא מש' 1867. המלך מושל בארץ, אך ממשלתו מגבלת ע"י ועד-הממלכה הנבחר מקרב שני בתי המחוקקים: בית-קריאי העם ובית החורים והאצילים. חברי בית קריאי העם הם נבחרי כל הלאומים והאמונות אשר בממלכה באין פדות והבדל. זכות הבחירה נתונה לכל אזרח הארץ, אשר ירים מהכנסותיו סכום ידוע למניות המדינה ואוצר הממשלה, קצב הסכום (Census) קטן מאד עד כי כמעט כל האזרח באונגריא ראוי ומוכשר לבחירה. מספר קריאי העם 453 (413 מאונג' וטרנסילב', 40 מקרואַציא וסלאַבוניא) והבחירות לועד הממלכה תעשינה אחת לחמש שנים. ע"פ החק מש' 1885 ישבו בבית החורים: הפרינצים מזרע המלוכה, שנים עשר השרים רואי פני המלך היושבים ראשונה במלכות, הארכיבישופים והבישופים להאמונה הקתולית-הרומית והיונית, ראשי הכהנים להפרוטיס-טנתים, שני שליחי היהודים, שר המדינה בפיומי, בני האצילים אשר מעלת המגנטים היא ירושה להם ומשלמים מתבואות נכסיהם מניות הממלכה 3,000 פל' לשנה, 50 חברים נבחרים מקרב העם ועוד 50 הקבועים מאת הממשלה לשאת המשרה הזאת על שכמם כל ימי חייהם, 3 חברים שליחי הקרואַטים ועוד 3 מחברי מועצת המדינה (Landtag) בקרואַציא וסלאַבוניא. המלך הוא הפותח והסוגר שערי בתי המחוקקים; לו גם המשפט להתיר אגודת קריאי העם או לדחות את ישיבתם בראותו שהשעה צריכה לכך. בהתר המלך את אגודת קריאי העם, מחויבת הממשלה לעשות בחירה חדשה במשך 3 ירחים. הסעיף הי"ב מתורת המדינה שנתנה להאונג' בש' 1867 מבאר את דברי ממלכת אונג' ויחוסה אל יתר מדינות המלך מבית האבסבורג בשתי חצאי הממלכה. חקה אחת לכל אזרחי אונג' והארצות בנותיה מבלי הכיר לרעה או לטובה את בני אמונה אחת או לאֹם אחד על יתר האזרחים. וכשם שנתנה תורת המדינה יד ושם להאזרחים בהנהגה הכללית ובהוצאת חקים חדשים בממלכה, כן רבה פעולתם בהליכות המשרה והמשטר במדינה, בכל דברי הקהלות וצרכי הצבור והעדה בכל עיר ופלך. על פי הערכת ההכנסה וההוצאה בממלכה (Budget) מש' 1884 היתה ההכנסה 300,455,378 פל' וההוצאה 305,639,571 פל'.

חותם תבנית ממלכת אונג' הוא שלט-אדום על רצפת כסף וגבעה ירוקה בצדו השמאלי עם שני שרפים ממעל לו נושאים עטרת המלוכה אשר לסטיפנוס הקדוש להאונגרים. צבעי הממלכה הם: אדום-לבן-ירוק ואות הכבוד הנהוג לתת לבני המעלה הוא סגל כטיפנוס (Stephans-Orden).

ד ב ר י ה י מ י ם. ראשית בוא המאַגיאַרים לאירופא היתה בחצי המאה העשירית לספה"נ, אז הגיחו המונים המונים מקצות המזרח מהרי אוראַל וערבות טוראן ויפשטו באירופה לתור להם מקום לשבתם ובש' 894 באו הם עם שני שרי צבאותיהם הגבורים אַ ל מ ו ס ובנו א ר פ ד (ע"ע) אל בקעת פ נ ו נ י א (ע"ע) על גדות הדונאי וישבו בה. מוצא העם הזה בערפל תהלתו, אך מדברי רוב החוקרים יש להחליט כי הם בני אחד השבטים התוגרמים ומגזע הפינים, האורגים והאסטיאקים השוכנים בהרי אוראל. כמעט תקעו להם המאַגיאַרים את יתדם בערבות הדונאי, ויפשטו בכל הארצות מסביב לשלול שלל ולבז בז ויעשו שמות בממלכת פרנקוניא, ויפלסו נתיב לחמס ידיהם בכל ארצות אשכנז וצרפת, מהים הצפוני עד צרפת הדרומית, ויפרצו גם באיטליא ותהי ידם גם בהסלאווים אשר בסביבות הים השחור. אך האשכנזים הכו אותם פעמים רבות מכה בלתי סרה ויבצרו את רוחם במלחמה הגדולה על יד קיישבערג ע"י צבאות הקיסר הײנריך I (933). אחרי כן שבו והתחזקו ויוסיפו לרעוץ ולרוצץ את שכניהם, עד אשר

נשתה ידם ביום הרג רב בצבאותיהם על ערבות הנהר לעך (Lech) ע"י צבאות חיל אָטאָ I, ומאז והלאה חדלו להרגיז את שכניהם ויחלו לחיות חיים של שלום ועבודה. המלכים הראשונים אשר מלכו אחרי זמן המלחמות שמו אל לבם לחזק את הישוב, ויתארו את גבולות הארץ ויבצרוה ויקראו להאשכנזים והסלאווים להאחז בקרבם ולעבוד את אדמתם הנשמה מאדם ע"י המלחמות הרבות והעצומות. עובדי האדמה הראשונים באונג' היו האשכנזים והסלאווים שבויי המלחמה, ומהם למדו גם המאַגיאַרים את ידיהם לעבודה ואצבעותיהם למלאכת מחשבת. העבדים האלה היו נוצרים, ועל ידיהם והיחס אשר היה לבית המלוכה באונג' אל חצר הקיסר בקונסטנטינופול וביחוד על ידי פעלת הדוכס גייזא (972—997) ואשתו סארולטה אשר נטתה אחרי הדת הנוצרית, החלה האמונה הזאת למצוא לה מסלות בקרב הארץ, ובעזרת כהני הדת הקתולית ואבירי אשכנז אשר לא נסוגו אחור מכל עצה ותחבולה, עלתה בידי סטיפַנוס בנם (997—1038) לעשות את האמונה הקתולית שלטת בארץ, ובעד מפעלו הכביר לטובת האמונה השיג מאת האפיפיור סילווסטר II כתר מלוכה ויהי לאחד קדוש מאבות הכנסיה הקתולית. הכתר הזה נקבע בנזר המלוכה בשם „עטרת ממלכת אונג' הקדושה" ממעל להעטרה שעטר קיסר ביצנץ עמנואל דוקס להמלך גייזא I עם צלב הנשיא ותאר „המלך-האפוסטולי". ע"י הדוכס סטיפַנוס היתה אונג' לממלכה. אחרי מותו קמו מבוכות ושערוריות בארץ ותהיינה לשטן אל התפתחות הממלכה והרמת קרן הארץ. המאַגיאַרים שנאו את האשכנזים והסלאַווים, הם הקולוניסטים אשר קרבם המלך פטר יורש המלך סטיפַנוס (1038—46) למורת רוח האזרחים יושבי הארץ. מלבד הדבר הזה עוד לא נשבתה עבודת האלילים מן הארץ והנוטים אחריה בלבבם חמסו מזמות להתנפל על בעלי הדת הנוצרית. השנאה הכבושה הזאת פרצה ברעש מלחמת שערים בין אזרחי הארץ בימי המלך אנדריאס I (1046—60), ונמשכה גם בימי מלוכת בעלה I (1060—63). אחרי בעלה ישבו על כסאו בן אחיו, שלמה, ואחריו—גייזא I (1074—76). מחשכת העתים האלה יאירו דברי המלכים לאדיסלויס I בן גייזא (1077—95) וקלמן (Koloman, 1095—1114). שני המלכים האלה נתנו עז ותעצומה לממלכת אונג' וירחיבו את גבולות ממשלתה. הראשון בספחו אליה את מדינות קרואציא וסלאבוניא (1089) והשני עלה על מדינת דלמציא וילכדה ויספחה אל אונג' (1102). אך לא לבד את גבולות הממלכה הרחיבו, כי גם הרימו קרנה בכבוד, שברו מטות עול זרים אף ויכו אויביהם אחור, ויתנו לעם חקים טובים ומשטרים ישרים שובבו נתיבות הארץ הנשמה. המלך גייזא II (1141—62) הגדיל את ישובה בקראו אליו את הקולוניסטים האשכנזים מפלאנדריא ואלזאַסיא ויושיבם בחבל סיבס ומדינת טרנסילב', לעבוד את אדמת הארץ הברוכה ולשמרה. המלך בעלה III (1173—1204) הגדיל לעשות, בכרתו ברית עם ביצנץ היא קיסריות היונים בקונסטנטינופול. בימי אנדריאס II (1205—35) תפשו האצילים את המשרה בארץ ויאלצו את המלך להותירם לטובה בחקים ומשפטים שונים עד כי היו אלופים לראשי העם ורודים בו בחזקה; מערכת החקים האלה נודעה בדברי הימים בשם „כתב הדת הטבוע בחותם הזהב". אז התעוררו גם הכהנים לקחת גם להם קרנים בחזקה ע"י ברית הפשרה (Konkordat—ע"ע) אשר כרתה הממשלה עם האפיפיור. בעלות בעלה IV (1235—70) על כסא המלוכה פרצו גדודי המונגולים כפרץ מים כבירים בארץ (1241), ובשוב הגדודים הפראים האלה מן הארץ קרא המלך שנית את האשכנזים והאיטלקים לבא ולהאחז בה למען הרבות הישוב, המסחר ומלאכת מחשבת בארץ השוממה. המלך הזה השיב את הסדרים על מכונם, ויט חסדו אל האזרחים ויתן חרות וזכיות לערים רבות. ממפעליו הכבירים הכי נכבדה פעולתו למרבה מטעי הכרמים ועבודת היין הטאָקאַיי, ובזה השכיל והצליח להרבות עשר התושבים ולעשות את אונג' לארץ חפץ לכל העמים. באחרית ימיו נמצא בו דבר לא טוב, כי בקראו את בנו להיות עמו ביחד העוצר בעם, הפיל אור פני המלוכה ותהי זאת נסבה למבוכות הארץ ולירידת הממלכה פלאים. במות אנדריאס III (1301) תם גזע בני ארפד הזכרים ותחדל המשפחה הזאת לעשות מלוכה באונג'. אחרי מלחמות רבות ועצומות ע"ד ירושת הכסא נבחר למלך באונג' הדוכס קארל רוברט די אנגו (Anjou—1307), ובימיו ובימי המושלים אשר מקרבו יצאו עשתה אונג' חיל ותהי לממלכה אדירה באירופה. בנו יורש העצר, לודויג I (1342—82), הרחיב את גבולות הממלכה עד פולין ורוסיא האדומה (גאליציא). מש' 1370 עד מותו מלך גם בפולין וישא על ראשו כתרי שתי הממלכות. אחריו מלך חתנו סיגיסמונד קיסר אשכנז ובימיו מלאה הארץ מטה, מהומות ומבוכות, כי האצילים התפרצו מפני אדוניהם המלך ולא יצאו בצבאותיו, ובעת ההיא הגיחו התוגרמים מארץ הקדם אחרי אשר כבשו את קונסטנטינופול וישימו קץ לממלכת ביצנץ וברוח גבורתם ועז ימינם עלו על אונגריא, ולהגדיל המהומה רבו אז מלחמות האמונה והדת ע"ד הפרופ' יאַן הוס מביהם (ע"ע), אשר אחרי מותו נשבעו ההולכים בעקבותיו לנקום נקמתו מקיסר אשכנז ויהיו להממלכה ההוסים מים והתוגרמים מקדם ויאכלו את המאגיאַרים בכל פה. בכל זאת לא חדל סיגיסמונד לחוק חקי צדק ומשפט בארץ. הוא היה הראשון אשר קבע שעורים למדות ומשקלות ומערכת-כללים (Reglement) לאנשי הצבא; הותיר לטובה את הערים החפשיות בכל זכיות מדינה ולבחיריהן נתן מהלכים בסוד ועד הממלכה אף נטה חסדו להאכרים ויתר ידם לשנות מקום מושבם באשר יבחרו בטוב להם, תחת אשר הותנו המלך לודויג אסר עליהם לעקור דירתם מחוץ לתחום אחוזתם אשר הם יושבים בה. במות סיג' 1437 נסבה לראשונה ממלכת אונגריא אל בית האבסבורג המושל אז באשכנז, כי הדוכס אלברכט V מבית אוסטריא (או אלבר' II מלך גרמניא) נשא לאשה את אלישבעת (Eli-sabeth) בת סיג', אך הוא מת בעוד שנתים ימים והמלכה הָרה נאותה להנשא שנית להמלך וולאדיסלב לבית יאַגעללאָ מלך פולין, אחרי אשר אלופי אינג' בחרו אותו למלך עליהם. אך הזווג הזה לא עלה יפה והנשואין נתבטלו כאשר ילדה המלכה את בנה מאישה הראשון, והעם המאַגיאַרי הכיר את לאדיסלויס הבן הנולד לאחר מיתת אביו (Posthumus), להיות לו משפט יורש העצר, ותחלק הארץ למפלגות: האצילים נטו אחר וולאדיס' מלך פולין, ובני העם היו אחרי הרך הנולד ואמו המלכה המושלת בשמו. אך וולאדיסלאוו ירד במלחמה נגד התוגרמים ונספה (ע"י העיר ווארנא בש' 1444), ולאדיסלויס פאָסטהומוס היה השליט לבדו בארץ והעוצר בעם היה יואן הוניאַד (Hunyad). זה האחרון הכה אחור את התוגרמים עד כי לא הוסיפו בימיו להרגיז את הארץ ולגשת אל גבולות הממלכה. אחרי מות לאדיסלויס פאָסטהומוס נבחר (1458) מתתיה קורבינוס (Matthias Corvinus) בן הוניאַד למלך באונג'. במלכותו התאמץ ברוח עצה וגבורה כדיפלומט בקי ורגיל וכשר צבא גבור מלחמה, להכניע את אויבי אונג' או לבוא עמם בברית שלום לטובת ממלכתו. אחריו ישב וולאדיסלב II מלך ביהם על כסא ממלכת אונג'. בימיו (1490—1516) ובימי בנו לודויג II (1516—26) ירדה אונג' מטה מטה בשפלות יד מושליה ואהבת הבצע והכבוד אשר גברה בין אילי הארץ המגנטים, אשר בראשם עמד סטיפנוס זאַפוליא (Zápolya) ואחרי מותו — בנו יואן זאפ'. אז היתה מהומה ומבוכה בארץ; האצילים רדו באכרים וירעצום וירוצצום עד כי כשל כח הסבל, ותפרוץ מרידת-אכרים באונגריא ותמלא הארץ דמים, ואז ראו התוגרמים כי באה העת הנכונה לפרוס מצודתם על הארץ אשר לטשו עיניהם לה זה כמאה שנה, ויפשטו באונג', ובמלחמה הגדולה ע"י מוהאטש (Mohács—1526) נשתה גבורת המאגיארים. המלך לוד' II נפל על שדה קטל, כל צבא החיל הוכה מכה נצחת ורוב ארץ אונג' היתה לאחת ממדינות תוגרמה באירופה ותהי למס עובד לתוגרמה משך 160 שנה. גם שארית הממלכה אשר לא נכבשה מהתוגרמים היתה לסלע המחלקת בין שני המלכים

אשר רבו עליה, פֿרדינאַנד I קיסר אוסטריא ויואן זאַפוליא. יושבי הארץ אשר נטו אחרי הדת הפרוטסתנטית נתנו ידם אל הקיסר, מיראתם את זאפוליא הקתולי האדוק והקנאי, עד כי נאלץ צאפ' לנוס מן הארץ ויסתפק במלוכה אשר עשה בטרנסילבניא ופלכים אחדים באונג'. מעת ההיא עד היום היתה אונג' לארץ ממשלת בית האַבסבורג. חלוקת הממלכה היתה שרש פרה ריב ומלחמות בארץ, והתוגרמים והצרפתים הסיתו את האונגרים איש באחיו בכל ימי ממלכת בני משפחת זאפוליא בטרנסילב' ומקור הרדיפות נגד הפרוטסתנטים בארץ ההיא, ביחוד מש' 1561, כאשר תקעו הישועים יתדם בה, וכדרכם בכל מקום בואם השביתו שלום הארץ וימלאו אותה מוטה ופרץ. ימי המבוכה ארכו עד שלום ווינה (1606) בין קיסר אוסטריא ומושל טרנסילב', סטיפֿנוס בוטשקאי (Bocskai), ועם בעטהלען גאַבאָר (בשלום ניקולסבורג—1622), ועם גיאורג ראקוטשי (Georg Rákóczi, בשלום לינץ—1645). בש' 1686 גורשו התוגרמים מעיר אובין וליאופולד I קיסר אוסטריא בא בשעריה. בש' 1688 נמנו וגמרו בועד הממלכה כי תהיה המלוכה מורשה למשפחת האבסבורג, ובשלום קארלוביץ (1699) השיבה התוגרמה את כל מחוזות אונגריא אשר לקחה במלחמותיה הרבות במשך מאתים שנה, מלבד מחוז טמשוואר ומדינת טרנסילב', אשר נשארו עוד תחת ידה. השלום הזה והחק אשר הוציאה הממשלה, כי על כל בעלי האחזות להביא תעודות מוכיחות, כי קמו הנחלות לאבותיהם עוד לפני ממשלת התוגרמים בארץ, נתנו יד למרידות ומבוכות בממלכה ותשב המנוחה להארץ בשלום סאטמאר ע"י הקיסר יוסף I (1711). הקיסר קאַרל VI (או קארל III בתור מלך אונג') הקים „חקת עולם" בדבר המלוכה (ע' לעיל), שעל פיה היו גם הבנות ממשפחת האבסבורג יורשות המלוכה באוסטריא ואונג'. הוא העמיד חיל-צבא תמידי באונג' וישם מסים על הארץ להחזיק את החיל הזה. בשלום פאסארוביץ השיבה תוגרמה גם מחוז טמשוואר לאונגריא, ובשלום בעלגראד תארו הגבולים בין תוגרמה ואונג' כפי שהם עד היום. רבות פעלה לטובת אונג' הקיסרת מאריא טהערעזיא; במערכת החקים הנקראת בשם “Urbarium„ שמה גבול ויחס בין האזרחים להממלכה; היא גרשה את חבר הישועים מן הארץ ותתקן תקונים טובים ונאותים לשעתם ע"ד סדרי הלמוד ותכונת בתי הספר. הקיסר יוסף II חפץ לחדש פני הממלכה בשנוים לטובה ובתקונים ע"פ רוח חפש הדעות והאמונות, להעביר כמה מנהגים רעים מן הארץ, לבצור רוח האצילים אוכלי שאר העם; אך הוא עשה את מעשהו ברעש וסופה והאפרתים והכהנים התקוממו לו ויפריעו כל עצותיו הטובות, ביחוד העלה עליו חמת המאגיארים, כאשר עשה את השפה האשכנזית שלטת בארץ בכל בתי מערכות השלטון וההנהגה, וכן רבו אויביו הפנימים אשר הציקוהו מסביב עד כי נאנס ביום 28 יאנ' 1790 לבטל הרבה מפקודותיו ולהשיב החוקים הקודמים ליושנם. אחריו מלך באונגריא אחיו ליאופולד II; הוא נתן בריתו שלום להמאגיארים ויקרא את חברי ועד הממלכה לבא לבודא-פעסט, אחרי אשר נשבתו ישיבות הועד זה 25 שנה, ויתן תקף ועז לכל חקי החרות הלאומית אשר בתורת המדינה להעם האונג'. בימי פֿראַנץ I עלו כפרחת המסחר, חרשת המעשה וכל משלת יד באונג', ואז התחזקה גם התנועה הלאומית בקרב בני הארץ. אצילי הארץ השלמו אל בית האבסבורג ויעבדו את קיסר אוסטריא באמונה ויראו זאת לדעת בש' 1809, כאשר הוציא נאפוליון I קול קורא אל המאגיארים למרוד בקיסר אוסטריא, אך כל אצילי הארץ לא שמו לב לדבריו וידבקו במלכם. הממשלה לא השכילה אז לדעת ערך התנועה הלאומית ומצב הענינים בממלכה ותתאמץ לשלוט שלטון בלי מצרים, ותבטל את כל תורת המדינה; את קריאי העם לא קראה לשבת בסוד ועד-הממלכה ותטיל מסים חדשים על הארץ ותרם אנשים לצבא בלי שאלת פי קריאי העם, עד כי התקוממה לה כל הארץ ותאלץ לקרוא את בחירי-העם למועצה כללית בשנת 1825. השלום שנעשה אז בין אוסטריא ואונג' היה עד ארגיעה, כי הממשלה לא הקימה אף אחת מהבטחותיה, ועל כן הלכה ההתנגדות (Opposition) הלאומית והמדינית הלוך וגדל. בין מתנגדי בית האבסבורג נמצאו אנשים מגדולי העם, כהרוזן סטיפֿנוס סעטשעני (Széchenyi). רוח ההתנגדות נראתה בכל תקף עזה בסוד ועד העם אשר נאסף בש' 1830. המאגיארים דרשו בחזקה כי רק על פיהם יקום דבר הרמת אנשים לצבא, כי פקידי החיל החונים באונג' והארצות בנותיה יהיו רק מאגיארים, וכי רק לשפה המאגיארית יהיו מהלכים במערכות השלטון האזרחי וההנהגה המדינית, ובעמוד קריאי העם למנין לא היתה דעת הרוב נוטה אחרי הממשלה כי אם אחרי מתנגדיה. בועד הממלכה אשר נאסף בש' 1832 הציעה הממשלה תקונים אחדים לישר הדורים ומעקשים בין האצילים והאכרים במערכת החקים הנודעים בשם “Urbarium„, אך העם לא הסתפק עוד בתקונים האלה ויוסף לדרוש חרות האזרחים וקיום תורת המדינה. אז החלה פעולת הגבר רב פעלים קאָשוט (Kossuth), ותנועת ההתנגדות וההתקוממות אחזה את כל פנות העם ובעצם העת ההיא מת הקיסר פֿראַנץ I (1835).

בשבת הקיסר פֿרדינאנד I (ובאונג' פרד' V) על כסא מלכותו, התאמץ להפיס דעת המאַגיאַרים וימלא משאלותיהם בכמה ענינים ועקרים נכבדים. את תקוני האורבאריום או הדו"ד בין האכרים והאצילים הביאו לידי ברור ע"י מערכת חקים חדשים. אך ועד הממלכה אשר נאסף בח' יוני 1839 הרבה להתאונן על פעולת פקידי הממלכה, ודבר כל בחירי העם היה, כי רק השפה המאַגיאַרית תתהלך במערכות הממשלה, ולשון אשכנז לא תעלה על שפת הפקידים וכתבי הרשות והערכאות, וכי תוציא הממשלה כתב-סליחה להתם חטאת אלה אשר נתפשו למלכות או גם עברו ונענשו בעון הטחת דברים כנגדה והתקוממות אל הממלכה. בשנה ההיא החל קאָשוט להוציא לאור את מה"ע “Pesti Hirlap„, אשר שנים רבות היה כלי מבטאם של כל שונאי משפחת המלוכה לבית האבסבורג. בסוד ועדי הממלכה בשנות 1843—1844 נתקבלו לחקים בספר תורת המדינה, כי משפט אחד להאצילים ולכל בני העם להיות בעלי אחזות ולעלות במעלות המשרה בכל משמרות המדינה וכי היתרון יהיה ללשון אונגריא על כל יתר הלשונות בארץ ההיא. במות הארכידוכס יוסף נשיא הארץ ומשנה למלך (Palatinus) בש' 1847, היה בנו הארכידוכס סטיפֿנוס, אשר נולד והתחנך ברוח האונגרים, לנשיא ופאלאטינוס בארצם, וכאשר נועדו נוסדו כל קריאי העם בסוד ועד הממלכה לבחירתו, פתח הקיסר שערי הועד במדברו בפעם הראשונה בשפת אונגרית. הממשלה הציעה חקים חדשים ותקונים נחוצים בעניני המסחר ודברי מדינה. אך מתנגדי הממשלה לא אמרו די בתקוניה ויוסיפו לדרוש: חפש הדפוס, הדבור והאספה, נתינת דין וחשבון של המיניסטריום על מעשיו לפני קריאי העם ועל פי ועד הממלכה יפול או יקום; התאחדות טרנסילבניא עם אונג'; פרסום המו"מ בעניני הממלכה פנימה וחוצה בפומבי במושב בחירי העם; הרמת מס מכל בני העם מבלי להותיר לטובה את האצילים; קביעת חקה אחת לכל אזרחי אונגאריא בכל זכיות אזרח ומדינה; שנוי „חקי האורבאַריום ובטול „האַוויציטאָט" (האיסור החל על האצילים לבל ימכרו נחלותיהם לאחרים). אז נראה כי רוח קאָשוט דובר בכל בחירי העם ומלתו על לשונם, ובכל זאת היה דבר הפשרה והשלום בין הממשלה ובחירי העם קרוב לצאת לפעלו, — והנה באה שמועת המהפכה בפאריז מחדש פֿיבר' 1848 ותנועת המרד בווינה בימי חדש מאַרט ש' הנ"ל ותשנה את פני הענינים תכלית שנוי. מקרים כבירי התוצאות החלו לרוץ ארחם ויתנו אותותם אותות הסער אשר התחולל בכל מדינות אוסטריא-אונגאריא.

בראשית ימי התנועה התעשתה אוסטריא להמאַגיאַרים ותמלא כל חפצם. אחד מראשי המדברים במפלגת הליברלים בבודאַ-פעסט, לודויג באַטיאַני (Ludwig Batthyányi), נקרא להיות היושב ראשונה במלכות ונשיא המיניסטריום והוא קרא את חבריו בני בריתו; סעטשעני, סעמערע (Szemere),

קאָשוּט, דעאַק (Deák) ומעסאַראָש (Méssáros) לשרי הממלכה וראשי כל ענפי ההנהגה המדינית. יד המאַגיאַרים היתה בכל משלה וישמחו על נצחונם, אך בשמחתם לא שמו על לבם, כי ישנם בתוך הממלכה עוד לאומים אחרים מיושבי הארץ מעולם במספר רב ועצום מהם, והם לא יאבו כי תרכיב אוסטריא את המאגיארים אלופים לראשיהם. הממשלה בווינה, בהיות עינה צרה בחפש האונגארים, השתמשה בתנועה הלאומית אשר התעוררה בין הקרואַטים, הסרבים, הסלובקים ויתר הסלאווים ללאומיהם בטרנסילבניא, בּאַנאַט וקרואַציא והסרבים והרומינים בנגב הממלכה; הקרואַטים בחרו ביעלאטשיטש (Jelachich) לראש ואלוף (Banus) עליהם ויתאמצו גם הם לעמוד ברשות עצמם מבלי היות עוד כפופים תחת ידי המאגיארים. עד מהרה פרצה מלחמה גלויה בין המאגיארים מעבר מזה והסרבים והקרואַטים מעבר מזה. שני בעלי הריב הגישו עצומותיהם אל הקיסר פֿרדינאנד אשר ישב אז באינסבּרוק אשר בטיראָל וימלא הקיסר את ידי הארכידוכּס יואן לפשר ולתוך בין שני הצדדים. בהפתח שערי ועד-הממלכה (5 יולי 1848) הגיעה המבוכה למרום קצה. יושבי מדינת טרנסילבניא נשאו בלי תמדה את העול אשר שמה עליהם התאחדותם לממלכה אחת עם המאגיארים; הקרואַטים והסרבים התאזרו עז ויתלצו חושים למלחמה, גם יחס המאגיארים בעצמם אל בית המלוכה לא נתברר כל צרכו, אך קאָשוּט היה רוח החיה באופני התנועה המאגיארית, ובמדברותיו אשר נשא בסוד ועד-הממלכה משך אחריו את בחירי העם עד כי היה דברם פה אחד לתת מאוצר הממלכה 40 מיליון פ' ולחלץ לצבא 200,000 איש. אז החלו ההכנות למלחמה ברוב אונים וידים חרוצות, וגדודי חיל-האזרחים (Honvéds), העמידו על מתנותם ועל דגלם. המצודות התבצרו, בכל מבצרי הארץ הביאו בר ומזון עם כל מיני מכלת לעת המצור, שטרות כסף מטעם הממלכה הדפיסה המיניסטריום שעל גנזי המלכות, וכל העם הרבה להתנדב לחפץ המלחמה בעד חרות הממלכה וגדלה וטובה. מימי הקיץ בש' 1848 החל ריב האזרחים ומלחמת הלאומים בארץ. הסרבים והמאגיארים הסתערו איש על אחיו בחמה שפוכה, והקרואַטים הגיחו גם כן אל המערכה, והמלחמה פרצה בכל הממלכה ודמים בדמים נגעו. אז שנתה ממשלת הקיסר בווינה את טעמה ותקח את השלטון מידי הארכידוכס, המשנה למלך, אשר עד היום עמד בראש הממשלה שמה, ובהתיעץ שרי הממלכה בווינה על צפונותיהם, גמרו אמר, כי היות באונג' מיניסטריום מיוחד להנהגת הצבא והאוצרות היא לשטן אל אחדות אוסטריא ותקף תפארתה בתור ממלכה אדירה באירופה. הצירים אשר שלחו בחירי אונגריא לווינה (9 סיפט' 1848) לא השיגו את חפצם. ברגע ההוא עבר שר הצבא יעלאטשיטש אלוף הקרואטים את גבולות הארץ ויפרוץ בראש צבאותיו מבני הסלאווים באונגריא; הארכידוכס ראה כי לא תכון עמדתו בארץ אשר תרעש ותגעש תחתיה ויניח את מקומו; המיניס-טריום האונגרי פנה מקום לועד-המגן בעד ארץ מולדת, אשר בראשו עמד קאָשוּט, השוקד להרבות חיל וצבא ולהגדיל התכונה בבתי הנשק. הקיסר מלא את ידי הבארון המאגיארי וואי (Vay), לכונן ועד המיניסטריום באונג' מחדש, ואת הרוזן לאמבערג שלח לאונג' להיות בה לנציב (Kommissar) וממלא מקומו. אולם הנציב הזה נרצח לעין השמש על גשר הדונאי בבודא-פעסט ביום 28 סיפט' 1848, והמרידה אחזה בכל ארבע כנפות הארץ ותהי כל הממלכה כמדורת אש סביב.

בעצם העת ההיא פרצה המהפכה באוסטריא וכל סדרי הממלכה הישנים נהפכו כמו רגע ויהיו כלא היו. המאגיארים שמחו לראשונה על מהפכת אוקט' בווינה ותהי בעיניהם כדבר בעתו, אך אחרי המלחמה (30 אוקט') ע"י שוועכאַט באוסטריא התחתונה, אשר בה כשל כח המורדים באוסטריא, נשתנו הענינים באופן אחר מכפי אשר חכו המאגיארים: כבישת ווינה ע"י צבאות הקיסר וגרוש המורדים מקרבה, קריאת שווארצענבערג וסטאדיאָן לישבת ראשונה במלכות, התפטרות פֿרדינאנד מכסא מלכותו ועלית בן אחיו הקיסר פֿראנץ-יוסף על כסאו (2 דיצמב' 1848) הביאו בעקבותיהם תמורה נמרצה ויתנו להמקרים תכונה אחרת ומשונה מאשר דמו המאגיארים מראש (ע"ד כל המקרים האלה ע"ע „אוסטריא"). עוד לא כלתה ש' 1848, ושר הצבא לקיסר אויסטריא, הנסיך ווינדיש-גראֶטין, הגיח במחנה כבד אל אונג'. עד מהרה נכבש לפני צבאות אוסטריא כל חבל הארץ מעבר לנהר דונאי מערבה, ויקיפו את הערים קאָמאָרן וליאופולדשטאדט וילכו הלוך וקרב אל בודא-פעסט, באותה העת אשר מחנה כבד מחיל האוסטרים תחת פקודת שר הצבא שליק הגיח אל העיר קאשוי באונגריא העליונה ויך מכה נצחת את האונג' אשר עמדו במערכה תחת פקודת שר-המלחמה (בממשלה הזמנית); הגינירל מעסאראָש (4 יאנ' 1849), כי אמנם קטן ודל היה חיל אונג' בראשיתו לעומת צבאות אוסטריא הרבים והעצומים. אז נפל לבם בקרבם ובחירי העם שלחו מלאכים אל ווינדישגראֶטין לבקש שלום ולשאת ולתת על דברי תנאיו. אך הוא השיב פניהם ריקם, באמרו, כי התנאי הראשון הוא ההכנעה וקבלת עול מלכות אוסטריא ורק אז יוכל להשבית המלחמה מן הארץ. כבישת בודא-פעסט ע"י צבאות אוסטריא (5 יאנואר 1849) הראתה לדעת כי יודע ווינדישגראֶטין לתת ידים לדבריו, אבל עוד מעט והצלחת הקרב הסתירה פניה מצבאות אוסטריא; המלחמה היתה ארוכה וכבדה, כי עתותי השנה בעת הפשרת השלגים בסוף ימי החרף הסמה בעדם את הדרך אל פנים הארץ. שר הצבא האונגארי גאָרגיי נסוג אחור עם חיל המאגיארים בסדרים נכונים, וישכיל להשגב בערי ההרים אשר מעבר לנהר דונאי מזרחה. אך באותה העת נפרדו קאָשוט וגאָרגיי בדעותיהם וחלוקי הדעות נראו בכל תקפם בהמנות הגינירל הפולני דעמבינסקי למפקד כל צבאות האונגארים. תוצאות הפרוד במחנה המאגיארים היתה המכה הגדולה אשר הוכו ביום המלחמה ע"י קאַפּולנה (Kápolna— 27 פעב'). אז העבירו את הגינ' דעמב' מפקודתו ומקומו לקח הגינ' פּעטער; אבל לא בהנהגת הקרב בלבד שרר פרוד הדעות בין המאגיארים המתקוממים, כי גם בשאלות מדיניות רבות ונכבדות. קאָשוּט עמד בראש המפלגה הדימוקרטית, אשר חפצה לשום קץ פעם אחת לממשלת המלכים מבית האבסבורג באונג'; מפלגה אחרת דרשה להקים על תלה את הקונסטיטוציא מח' מארט 1848, ועוד אחרת חפצה לותר על זכיות תורת המדינה ולקנות במחיר יקר כזה את השלום עם אוסטריא. למרות הפרוד וחלוקי הדעות בין האונגארים עמדה הצלחת הקרב לימינם בעת ההיא. צבאות הקיסר לא השתמשו בנצחונם על יד קאפולנה, לא הגיחו קדימה אל פנים הארץ ויתנו לאויביהם האונגארים יד להתחזק בארץ ולהחליף כח, ובאיזה מקומות הצליחו המורדים לגרש את צבאות אוסטריא גם מהערים אשר ישבו בהן, ובתוכן גם מעיר סאָלנאָק. בעצם עת המלחמה בגבולות המערב וצפון הממלכה בין האוסטריים והמאגיארים נפוצה המלחמה גם בקרן דרומית מזרחית — בטרנסילבניא. במדינה הזאת נפלגו התושבים בדעותיהם: המאגיארים והסקלים עזרו אחרי אחיהם באונג', והרומינים והאשכנזים-הסכסים התקוממו לנגדם ויעמדו לימין צבאות אוסטריא. מטעם הממשלה הזמנית נקרא הגינ' הפולני ב ע ם (Bem) למפקד צבאות המורדים בצפון טרנסילבניא, ותגבר ידו על פוכנער שר צבאות אוסטריא, ויכבוש את כל צפון המדינה. אמנם הוכו צבאותיו על יד העיר גראָססייערן (21 יאנ' 1849) וביזאנקה (4 פיבר'), אך ביום 9 פֿיבר' הוכו האוסטרים ממנו מכה רבה על ידי פיסקי ואז לא היה עוד מעצור לרוחו. השמועה כי הגיחו הרוסים במדינת טרנ-סילבניא וגם המכות אשר הוכה מאת פוכנער ע"י מעדיאש לא עצרו בעד בעם מעלות על הערמאנשטאדט, וע"י העיר הזאת הכה אחור את הרוסים ויהדפם לעמת וואַלאַכיא ויכבוש ברעש מלחמה את העיר קראָנשטאדט אשר בקצה גבול טרנסילבניא נגבה-מזרחה ע"י וואלאכיא, עד כי היו המאגיארים אדוני הארץ בכל מדינת טרנסילבניא. מימי כבוש בודא-פעסט לא נהלו האוסטרים כל נצחון על שדה הקרב. אחרי אשר נחלה הגינ' פּעטער המצביא כל צבאות המאגיארים, מלא

הגינ' גאֶרגיי את מקומו וישתער על אויביו במלחמת-תגרה. מחנה המאגיארים תחת פקודת הגינ' פערצעל חדר אל פנים הארץ ברוב עז וגבורה הלוך ופרוץ מזרחה עד באַטשקה ומחוז באַנאַט (בח' מאַרט, אפר') ויצר על אַראַד וילכדה ברעש מלחמה; גם את הערים הבצורות קאַרלסבורג וטמשוואר, שני המקומות במזרח אונג', שבהם עוד החזיקו האוסטרים מעמד, הביאו המאגיארים במצור, גם הגינ' גאֶרגיי הצליח בכל מלחמותיו בצפון הארץ, ואחרי אשר נצח את אויביו פעמים רבות על שדה מלחמה הקריב לבא אל בודא-פעסט. אז נקרא ווינדישגראֶטין לווינה ויאלץ להניח מידו פקודת המצביא חיל אוסטריא ועל מקומו הפקד הגינ' וועלדען. המאגיארים הלכו מחיל אל חיל, פשטו בכל הארץ ויהדפו את האוסטרים מפניהם אחרי הכותם אותם מכה רבה על יד העיר נאגי-סרלה (Nagy-Sarló—19 אפריל), ויכבשו את קאָמאָרן ויצורו על חיל אוסטריא החונה בבודא-פעסט, ואחרי מלחמה ארוכה לכדו את העיר ברעש וגבורה ביום 21 מאי 1849.

בבא המורדים בשערי העיר הראשה באונג' הגיעה המרידה והצלחת המאגיארים למרום קצן, אבל גם ריב הדעות גדל מאד. דבר קאָשוּט היה לבלי השב את החרב אל נדנה עד שום קץ לממשלת האַבסבורגים באונג', ורצון שר הצבא המצביא גאֶרגיי היה לעשות שלום עם אוסטריא באופנים טובים ונאותים לממלכת אונג', ולא דרש תקי דרור וחפש יותר מאלה הנכללים בספר תורת המדינה אשר נתנה להאונג' בחדש מארט 1848. שתי הכתות המדיניות האלה לא יכלו לבא לידי הסכמה ועצה אחת, וביום הקהל (14 אפריל) בסוד ועד-הממלכה, אשר שם מושבו בעיר דברצין כל ימי היות בודא-פעסט בידי האוסטרים, נשא קאָשוּט את מדברותיו ויאצל מרוחו על כל קריאי-עם אונג' וכל הצעותיו נתקבלו: לבל תוסיף משפחת האבסבורג-לותרינגיא למשול בארץ; כי תהיה אונג' ממלכה עומדת ברשות עצמה ומושלה מקרבה יצא; כי משפט הממשלה אך להעם בלבד והריפובליקה תתנהל מעתה והלאה ע"פ חקי ממשלת העם (Demokratie), וכי עד אשר יעשו סדרים ומשטרים קבועים בארץ תעצור ממשלה זמנית בעם. לנשיא הממשלה הזמנית היה קאָשוּט ואת השר סעמער (Szemer) קרא להיות ראש המיניסטריום והיושב ראשונה במלכות. גאֶרגיי אמנם הסתיר בחבו את מורת-רוחו על המעשים האלה, אך לא ארכו הימים והפרץ בין ראשי העם ומפקדי הצבא נגלה בכל תקף עזו. עד כה וכה ואוסטריא בקשה את רוסיא לתמוך ידה במלחמתה את עבדיה המאגיארים, והקיסר ניקולי I נעתר לבקשתה. הגינ' פאַניוטין עם דיוויזיא אחת של חיל הרוסים נועד לעבור את אחת מזרועות הדונאי לשית ידו עם השר האַינוי (Haynau) המצביא חיל אוסטריא, קורפס אחד תחת פקודת הגינ' לידערס יעלה על טרנסילבניא והמחנה הגדולה או התיכונה בעלת 130,000 אנשי חיל תחת פקודת הגבור הנערץ פאַסקעוויטש דוכס ווארשא תגיח מצפון דרך גאליציא אל לב אונג'. ביום 19 יולי עבר שר הצבא הרוסי לידערס את גבול וואלאַכיי ויפרוץ בטרנסילבניא ויך אחור את המאגיארים ויבא עד העיר הערמאנשטאדט וילכדה, ולעמתם הגיחו האוסטרים מנגב וילכדו את קראָנשטאדט. אז הבקיעו צבאות הברית מבוקאווינה לטרנסיל' הצפונית ואחרי הכותם את הגינ' בעם פעמים רבות ואחרי חתרו בכל עז להמלט אל מדינת וואלאַכיי היתה תבוסת חילו שלמה ביום המלחמה ע"י העיר שאֶטצבורג (31 יולי), בכל זאת עוד הצליח בעם פעם אחת לדחוק רגלי הרוסים ולגרש מעל הערמאנשטאדט, אך עד מהרה נאלץ לעזוב את העיר והרוסים היו אדוני כל מדינת טרנסילבניא.

באותה העת הסתירה הצלחת הקרב את פניה מצבאות הסלאווים אשר נלחמו נגד המאגיארים. לראשונה עשה יעלאטשיטש חיל ויך את גדודי המאגיארים ת"י פערטשעל (7 יוני 1849) ויצר על העיר פעטערוואַרדיין, אך מפני חיל המאגיארים הרבים והעצומים ממנו לא יכול להחזיק מעמד בתבל ארץ באטשקא. העיר אראד נפלה בידי חיל אונג' ואחרי תבוסת חילו במלחמה על ידי העדיעס (Hegyes—14 יולי 1849) נאנס לעזוב את חבל הארץ ההיא; בכל זאת לא יכול חיל אונגריא המעט לעצור כח מפני צבאות הברית הרבים והעצומים, המחנה הגדולה של הרוסים ת"י המצביא פאסקעוויטש הגיחו דרך עפעריעס וקאַשוי לעמת ערבת אונג' הגדולה, באותה העת אשר האוסטרים ושר הצבא האַינוי בראשם חדשו פני המלחמה על שני עברי הדונאי. ברגע ההוא אשר מחנות שני האיתנים מצוקי אירופה כמעט קרבו זה אל זה להכריע את עם האונגארים תחתיהם לבל תהיה להם עוד תקומה, פרצה משטמה וריב בין גאֶרגיי וקאָשוּט. הראשון גמר אֹמר להגיח מול העיר קאָמאָרן, לתגר מלחמה באוסטרים להכותם טרם יתנו יד להרוסים. בימי 2, 11 יולי היו מלחמות תנופה ע"י קאָמאָרן. גאֶרגיי לא יכול להבקיע אל מערכות אוסטריא ויסוג אחור אל נהר טיסה והעיר שעגעדין, המקום אשר שם מצאו מנוס להם הממשלה הזמנית עם ועד הממלכה. גאֶרגיי אמנם נסוג אחור כגבור משכיל ושרי הצבא הרוסים והאוסטרים שמו כבוד תהלתו, בהכירם אותו לשר צבא כביר דעת בתכסיסי מלחמה, אך מהמלחמה הזאת כבר יצא גורל המאגיארים לשבט ולא לחסד. צבאות קיסר אוסטריא לכדו את ראַאב, באו על בודא-פעסט וילכדוה ברעש מלחמה. האַינוי הגיח מול נגב הארץ וילכוד את שעגעדין מקום מושב הממשלה הזמנית, הכה את גדודי הגינ' דעמבינסקי על יד סאֶרעג (3 אגוסט), וביום 9 אגוסט השתער על מחנה הגינ' בעם, אשר מהר עם צבאותיו בטרנסיל' לבא לעזרת המאגיארים הנלחצים בתגרת חיל האוסטרים, ויכם מכה רבה. אחרי המכות האלה לא יכול עוד גאֶרגיי עם שרידי חילו (כעשרים אלף איש) אשר ברגליו, להחזיק מעמד נגד האויב הרב והעצום, גם בחירי העם וחברי הממשלה נפוצו לכל עבר ופנה ושרידיהם שרדו אל אראד אשר שם חנה עתה גאֶרגיי עם שרידי מחנה המאגיארים הגדולה. אז נוכח גם קאָשוּט לדעת, כי אפסה כל תקוה לחדש פני המלחמה, ויתפטר ממשמרתו בתור ראש הממשלה הזמנית וגאֶרגיי היה השליט לבדו (Diktator) באונג' (11 אגוסט). בסוד מועצת-המלחמה אשר בראשה ישב גאֶרגיי נמנו וגמרו להכנע לפני שרי צבאות מלכי הברית, וביום 13 אג' התנצלו המאגיארים את נשקם וילכו כשבויי מלחמה לפני שר צבא הרוסים רידיגער—הוא המקרה הנודע בקורות אונג' בשם „הקפיטולציא ע"י ווילאַגאָס". יתר גדודי האונגארים נפוצו אל כל קצות הארץ ורבים התמלטו אל תוגרמה הקרובה. כל מבצרי הארץ נפתחו לפני צבאות הרוסים והאוסטרים, רק העיר קאָמאָרן עוד לא פתחה שעריה, כי קלאַפקא מפקד הצבא בקרבה הגין בעד המבצר והעיר ברוח עוז וגבורה, ורק בימי חדש אוקט' נפלה גם היא וגדודי אוסטריא באו וישבו בה.

אחרי אשר היתה תבוסת המאגיארים שלמה ויד אוסטריא רוממה, הושיב הגינ' האַינוי כסאות למשפט המורדים, כי נתנה לו משרה וממשלה בלתי מגבלת לעשות נקמה בקושרים לאות לבני מרי. בח' אוקט' העלו על במת-מטבח את אצילי אונג': לודויג באַטיאני, נאגי סאנדאָר, אוליך, לאַזאַר, טאֶראֶק, פאֶלטענבערג, קיס, לייכינגען, דאמיאניטש, ועוד רבים. חקות המלחמה שררו בכל ארץ אונגריא, האַינוי הרבה לשפוך דמי אציליה וברותו הקשה עשה שפטים נוראים, עד כי גם שרי המלוכה בווינה ראו כי נחוץ הדבר לקחת המשרה מידו (יולי 1850). אז אבדה אונג' את כל כבודה ומשפטיה וזכיותיה בתור ממלכה בפני עצמה ותהי לאחת ממחוזות אוסטריא, והארכידוכס אלברכט היה לנציב המדינה. בשנת 1852 בא הקיסר פראַנץ יוסף לאונג', ואז בטלו בתי דיני הצבא על המורדים ולמקצתם נקרא דרור ונסלח להם. מצב הארץ היה מורה מאד, אך ממשלת אוסטריא עשתה את שלה ותתאמץ לאחד את אונג' אל יתר חלקי הממלכה ותוציא חקים ומשפטים חדשים בדבר קנין קרקעות וחלוקת אחזות, בכדי להרבות שם מושב האשכנזים; את ספר החקים והדינים אשר באונג' העבירה מן הארץ, ותורת החקים אשר באוסטריא נתקבלה בכל בתי-דינים וערכאות אשר באונג', ממשלה-בלי-מצרים (Absolutismus—ע"ע) שררה באונג'. אך השטח

הזאת לא עלתה שם יפה וביחוד לא הצליחה לאוסט' הנהגת האוצרות וכלכלת המדינה. אחרי המלחמה באיטליא בשנת 1859, כאשר כשלה גבורת אוסטריא ותרד מכבודה הראשון, לא מצאה עוד עוז בנפשה לשלוט באונג' בזרוע השוטרים הרודים בעם בחזקה. המיניסט' באַך נדת משאתו (21 אג' 1859), והקול נשמע כי עתידה אוסטריא לשנות את שטת הנהגתה באונג'. כתב-התעודה (Patent) אשר נתן הקיסר ביום 5 סיפט' 1859 ואשר היה למורת רוח לבני הדת הפרוטסטנתית השיבו אחור וביום 5 מארט 1860 נגלה כתב-דת הקיסר לקרוא את העם האונגארי כי ישוב לבחור מקרבו חברי ועד-הממלכה. אז החל המשא ומתן ע"ד התחדשות הקונסטיטוציא, וביום 20 אוקט' 1860 נִתן הדיפלום או תורת-מדינה חדשה לעם האונגארי.

הדיפלום ההוא חִדש את תורת המדינה שנתנה לאונגריא והארצות בנותיה בש' 1848 לפני המרידה. אונג' היתה בכל ענפי ההנהגה והשלטון בארץ פנימה למדינה בפני עצמה, מלבד בדברים הנוגעים לממלכת אוסטריא הכללית. אז נפתחו שערי הקומיטטים ונעשו כל ההכנות לאספת קריאי העם. באספת גדולי הממלכה ביום 18 דיצ' 1860 שפטו האונגארים בצדק כי עם הקונסטיטוציא נחוץ לעשות בחירה חדשה לקריאי העם עפ"י יסודות תורת המדינה החפשית. כן תוזה ונוסדה הקונסט' מש' 1848, אשר על פיה מחויבים שרי הממלכה לתת דין וחשבון לפני קריאי העם ורק אלה אשר יפיקו רצונם יכולים לעמוד בראש השלטון. אך תורת-המדינה הכללית, אשר נתנה בעת ההיא לכל גויי ממלכת אוסטריא, התנגדה בכמה עקרים ויסודות אל הקונסטיט' האונגרית, עד כי אי אפשר היה להממשלה להתאימן וליחדן כראוי. ועד-ממלכת אונג' נכנס לישיבה ביום 2 אפר' 1861, אך אליו לא באו צירי טרנסילב', וע"כ גמר הועד אֹמר כי אין לו המשפט לשלח מקרבו מורשים לשבת בסוד המועצה לקהל-גויי אוסטריא (Reichsrath). ביום 21 אג' 1861 הותרה אגודת ועד קריאי העם, וגם קריאי ועד המדינה בקרואַטיא, העוינת תמיד את אונג', מאנו לתת ידם להממשלה בווינה, ותאלץ להתיר גם אגודתם. שמערלינג היושב ראשונה במלכות אוסטריא משל בארץ על פי חקים מיוחדים כהוראת שעה. הממשלה תתרה בכל עז לדבר על לב קריאי אונג' כי יתאחדו עם יתר גויי הממלכה וישלחו מקרבם צירים להפרלמנט בווינה, גם הצליח חפצה בידה וצירי ועד המדינה בטרנסיל', האשכנזים והרומינים, נאותו לשבת בסוד הפרלמנט הכללי (1863). אך בדבר הזה עוד היתה תורת המדינה, או הדיפלום מש' 1860, רופפת באונג'. אולם באותה העת היתה חדשה באונג', כי בבוא הקיסר פֿראַנץ יוסף לבודא-פעסט ביום 6 יוני 1865, נשתנו פני הענינים שנוי נמרץ. במקום השר שמערלינג היה בעלקרעדי היושב ראשונה במלכות אוסטריא, אשר בהנהגת המדינות התקרב יותר ויותר אל שטת שתי הרשויות (Dualismus): כי תחלק כל ממלכת אוסטריא לשתים ומלך אחד מבית האַבסבורג ימשול על שתיהן כאחת (המחשבה אשר יצאה לפעלה על ידי הרוזן בייסט כמו שיבואר להלן) הרעיון הזה הורה והוגה גם הגדול שבחכמי מדינה באונג', פֿראַנץ דעאַק, אשר היה בעת ההיא ראש מפלגת הליברלים. ביום 17 סיפט' 1860 נקראו בחירי העם האונג' להועד ביום 10 דיצ' אשר בו יתעטר הקיסר בעטרת סטיפֿנוס הקדוש. ביום 14 סיפט' פתח הקיסר את שערי ועד הממלכה וישא מדברותיו בפעם הראשונה בשפת אונגריא. ביום 8 פיב' 1866 נתקבלה הצעת דעאק בועד הממלכה, כי צירי העם המאגיארי יביעו תודתם להקיסר באגרת-תשובה על דבריו אשר דבר ביום הפתח שערי הועד ועל השיבו את תקי המדינה וזכיות העם לכבודם הראשון, נוסף על זה הביע דעאַק חפץ העם לשאת במשא ההוצאות של הממלכה כלה וכי נכונה גם ממלכת אונג' לקבל עליה תשלומי חובות הממשלה הכללית. מכתב מלא דברי אהבה ושלום ערכו נבחרי אונג' עוד הפעם ביום הסגר שערי ועד הממלכה (26 יוני) לרגלי המלחמה אשר פרצה בין אוסטריא ופרוסיא. בפעם הזאת באו גם צירי טרנסילבניא בסוד האספה.

מלחמת ש' 1866 תמה עד מהרה לרעת אוסטריא. על פי ברית השלום אשר כרתה אוסטריא עם פרוסיא אויבתה בעת ההיא חדלה להיות הממלכה העליונה על כל ממשלות אשכנז, אף יצאה מכלל ממלכות הארץ ההיא ונקרעו ממנה שארית מדינות ממשלתה באיטליא. אז ראתה אוסטריא ותבן לה, כי טוב וכשר לפניה להסב עיניה מקצות הארץ, משאלות המדיניות אשר מעל לגבולותיה, ולהתאמץ לקנות אהבת העמים היושבים בגבול ממלכתה פנימה, והדבר היותר נכבד הוא להיות לה שלום-אמת עם אונג'. הבאַרון (ואח"כ הרוזן) בייסט נקרא מסכסוניא לבא לווינה להיות היושב ראשונה בממשלה, וראשית מפעליו היתה לנסוע לפעסט, למען דעת את רוח גדולי העם המאגיארי ומשאת נפשם. ביום 19 נוב' 1866 נפתחו שני שערי ועד הממלכה, ועל המכתב הגלוי ששלח הקיסר אל בחירי העם ענה דעאק ואתו רוב בחירי בני עמו באגרת תשובה, בה הביע חפץ המאגיארים כלם לכרות ברית שלום אמת ואמונה עם בית האבסבורג. ביום 18 פֿיבר' 1867 נתמנה הרוזן יוליוס אנדראַסי לנשיא המיניסטריום באונג'. התאחדות העם האונג' עם בית המלוכה היתה שלמה. המיניסטריום החל פעולתו כח' מארט 1867 וביום 8 יוני הושמה עטרת סטיפֿנוס על ראש הקיסר פֿראַנץ יוסף ואשתו הקיסרת אלישבעת ברוב הוד והדר והמון חוגג. על פי כתב הדת אשר נכתב ונחתם ביום 22 דיצ' 1867 קמה ותהי לחקת-המדינה הקונסטיטוציא החדשה באוסטריא-אונגריא ע"פ שטת הדואליזם, ואונגאריא עם כל הארצות בנותיה היתה לממלכה בפני עצמה, הנקראת בשם „חצי ממלכת אוסטריא-אונג' מעבר לנהר לייטהא" (Transleithania), וביום 31 נתפרסם כתב הדת בכל מדינות הממלכה (ע"ע אוסטריא). המיניסטריום אשר בראשו עמד יוליוס אנדראַסי השיב על מכונם את כל חקי הנהגת הגלילות (הקומיטטים) והקהלות, הוציא מכתב-סליחה לכל אלה אשר הרימו יד במלכות בית האַבסבורג ויתן להם לשוב לארצם איש איש אל אחזתו ולכבודו הראשון בתור אזרח הממלכה. רובי המתקוממים אשר ברחו לחו"ל שבו לביתם ורק קאָשוט ועוד אחדים מהמורדים לא נחה דעתם מכל הנעשה, ויעמדו במרדם ויבעטו בחסד הממשלה החדשה ולא שבו לארצם.

ביום 10 דיצ' 1868 ננעלו שערי ועד הממלכה אשר נכנס לישיבה בש' 1865. בזמן ישיבותיו עבד הועד עבודת הממלכה באמונה, ומלבד ברית השלום עם אוסטריא תאר את גבולות הממלכה בכל מדינותיה ויוצא מערכת חקים וסדרים חדשים בהנהגת עניני האמונות, משפטי הלאומים השונים וזכיותיהם לכונן על פי רוחם את בתי הספר לעם, ועוד חקים רבים שהם עקרי ההנהגה בממלכה. בחירי ... טרנסיל' הביעו חפצם להתאחד עם אונג' אחדות שלמה כפי אשר קימו וקבלו עליהם בש' 1848 ונכנסו לישיבת ועד הממלכה בש' 1865 (15 דיצ'). דעת הקרואַטים היתה נוטה לכאן ולכאן, אך החכם המדיני ד ע אַ ק הציע בש' 1867 לנסות עוד הפעם דבר אל הלאום הקרואַטי. פשרת דעאַק נתקבלה ובועד המדינה בעיר אגראם הוסכם לשלח מקרבו צירים לשבת בסוד ועד הממלכה בבודא-פעסט וברית האחדות בין שתי המדינות קמה ונהיתה ביום 28 סיפט' 1868 (ע"ע קרואַציא). הממשלה נשענה בכל פעולותיה על המפלגה המדינית אשר דעאַק עמד בראשה, אך מתנגדיה עמדו לשטן לה ובכל אשר פנתה מצאה מכשולים ואבני נגף על דרכה. בש' 1871 היה נשיא המיניסטריום באונג', יוליוס אנדראַסי, לקנצלר ממלכת אוסטריא ושר כל עניני-חוץ והרוזן לאָניאָי (Lónyay) מלא מקומו בתור נשיא המיניסט' באונג'. בעת ההיא נתחדשו הלכות גדולות בסדרי המשפטים והתמנות השופטים בארץ, נעשו משטרים חדשים בקהלות וישובים שלא נודע לפ"ז אל איזה מערי הפלכים יתחשבו ועוד חקים רבים ושנוים לטובה בכל ענפי ההנהגה, אשר כלם הלכו אל מקום אחד: להתאים ולאחד את חקי תורת המדינה והממלכה האונגארית עם תורת ממלכת אוסטריא הכללית, אשר לא תוכל קום בתור ממלכה אדירה, אם תחסר לה האחדות, מקור העז והחסן

המדיני. כאשר התפטר לאָניאַי ממשמרתו בתור נשיא המיניסטריום והשר סלאווי (Szlávy) בא על מקומו; לא שנתה שטת הממשלה ברב או במעט. ימי כהונתו ארכו עד ראשית ש' 1874; אז היו ימים רעים לאונגריא ולכל ממלכת אוסטריא, מרוע ההנהגה בכלכלת האוצרות, מירידת המסחר וחרשת המעשה, ומהתרבות השמטת כספים ותגברת העניות. מראשי המתנגדים אל הנהגת הממשלה היה קלמן טיסא (Koloman Tisza), אשר היה לנשיא המיניסט' ושר הפנים בש' 1875. ראשית מעשהו היתה להתיר אגודת הברית שהיתה בין אונג' ואוסטריא בדבר תשלומי המכסים מהסחורות היוצאות והנכנסות מן מלכות אחת לחברתה, אשר תנאיה היו לשטן להמסחר האונגרי. כשלש שנים ארכו ימי המשא ומתן על דבר השאלה הקשה הזאת, ובמשך העת ההיא התפטר טיסא ממשמרתו פעמים אחדות, אך שב וקבל בכל עת את המשרה על שכמו לבקשת המלך, עד אשר יצאה לאור הפשרה על עשר שנים בש' 1878. בימים ההם פרצה המלחמה הגדולה בארצות הקדם בין רוסיא ותוגרמה,— ואוסטריא, מיראתה פן תעלה יד רוסיא על כל ארצות חצי האי הבלקני ואז תמשוך בכחה גם את עמי הסלאווים הסרים עד היום למשמעת המלכים מבית האבסבורג, חשבה מזמה לתקוע גם היא את יתדה בארצות הסלאווים הדרומים, ותעמד צבאותיה במדינות באָסניא והערציגווינה — שתי המדינות הקטנות שהן היו נסבה למלחמת ארץ הקדם הנוראה. מעמד צבאות אוסטר' בשתי המדינות האלו דרש כסף תועפות, ועל כן מאן סיל (Szell), שר האוצרות באונג' בעת ההיא, להסכים אל לכידתן ויתפטר ממשמרתו (3 אוקט' 1878); ממנו ראו המיניסטרים האחרים וכן עשו, ויתפטרו גם המה, ומאשר לא נמצאו שרים חדשים למלא מקום הראשונים, קבל קלמן טיסא על עצמו משמרת ראש המיניסטריום, ואז שבו השרים הקודמים איש על משמרתו ופקודתו. מעט מעט הסכינו נבחרי העם אל שטת ההנהגה ההיא, ומאז והלאה נשאר השר טיסא על מקומו בראש שרי הממשלה. מש' 1878 עד היום נעשו ע"י השר הזה תקנות גדולות בכל הליכות ההנהגה המדינית; בח' פיבר' 1885 עלתה בפעם הראשונה ההצעה על שלחן בית קריאי העם, לשנות את פני בית האצילים (ע' לעיל: תורת המדינה באונג'). ההצעה נתקבלה 27 מאַרט שנה ההיא ותהי לחק בתורת המדינה. גם הסעיף בתורת החקים הקובע זמן הבחירה לקריאי העם אחת לשלש שנים נשתנה בשנה ההיא ונתקבל לחק לקבוע הבחירות אחת לחמש שנים. בש' 1886 עלו הכנסות הממשלה לסך 329,632,782 פל' וההוצאות: 443,529,206, לפי זה נגרעו ההכנסות מן ההוצאות בסך 13,896,424 פל'. בשתי שנים האחרונות עשו המאגי' חיל, בחפצם לשפוך מרוחם על כל יתר לאומי הממלכה עד כי יהיו לעם אחד עמהם, על כן לא תביט הממשלה בעין יפה על מעשי הסכסים בטרנסילבניא, המשלחים בניהם בגמרם חק למודם בהגימנזיות אל האוניורסיטיות באשכנז. גם בני ישראל יושבי אונגאריא, בחפצם לעשות נחת רוח להממשלה בבודא-פעסט משנים לשונם מאשכנזית לאונגרית וגם את שמותיהם שנו ויתנו להם תמונה ומבטא מאגיארי. בש' 1887 נראה עוד הפעם תשוקת האונגארים ואדיר חפצם להיות לממלכה בפני עצמה ונבדלת מכל ארצות אוסטריא הנותרות: אחדים מפקידי חיל אוסטריא החונה בבודא-פעסט וביניהם הגינירל הקרואַטי יאַנסקי, פארו ביום 22 מאי את קברות שרי חיל אוסטריא אשר נפלו במלחמה בימי המרידה הגדולה בש' 1849 וביותר הרבו לספר בשבח הגינ' העניטשי השנוא מאד להמאגיארים. לרגלי המעשה הזה קם שאון בין המאגי' הלאומים הנלהבים בכל הארץ, וגם טיסא שר המלוכה הטיל דופי במעשי פקידי צבא אוסטריא. אז הביעו רבים מהמאגיארים את חפצם, כי מעתה תהיה גם הנהגת הצבא באונג' נבדלת כלה מהנהגת הצבא באוסטריא וצבאות אוסט' לא יבואו עוד בגבולות אונג', ויהי לב העם הולך וסוער עד כי היו מהומות ברחובות בודא-פעסט. אך המכתב אשר ערך הקיסר פראַנץ יוסף אל השר טיסא הפים דעת העם ותמתם שככה. בשנה ההיא חגגו המאגיארים את חג הזכרון למלאות מאתים שנה מיום אשר שבה נכבשה העיר הראשה „אובין" מחיל אוסטריא ואונג' יצאה מתחת ידי סבלות תוגרמה (ש' 1687), והקיסר עם הרבה שרי צבאות מחצי הממלכה (Cisleithanien) באו לבודא-פעסט לחג את החג הזה ברוב כבוד והדר, ויישב השלום על כנו. בעת ההיא והמהפכות בבולגריא (אשר פרצו לראשונה ביום 18 סיפט' 1885) הגיעו למרום קצן. הנסיך אלכסנדר לבית בטנבערג נהדף מכסאו (ביום 21 אגוסט 1886) ואחרי כן ותר על זכות ממשלתו מדעת עצמו. המבוכות המדיניות אלה נגעו ונוגעות גם עתה עד לב כל בני אונגריא ואוסטריא. אז הפך לב המאגיארים לדרוש שלום הסלאווים הדרומיים, ויכירו וידעו, כי רק אז תכון ממלכת אוסטריא-אונגריא ותוכל עמוד בפני הממשלה האדירה שכנתה, אם כל לאומי חצי האי הבלקני יעמדו ברשות עצמם ולא ילמדו כל ממלכה זרה אלוף לראשם. כדברים האלה השמיע טיסא בנשאו מדברותיו ביום הקהל בסוד ועד הממלכה (30 סיפט' 1887). עתה לא תצר עוד עין האונג' בהסלאווים הדרומיים וכל חפצם הוא לראות אותם בתור ממלכות חפשיות ועומדות ברשות עצמן. מהדברים היותר נכבדים בהליכות המדינה חוצה בשנים האחרונות היא כריתת הברית בין אוסט'-אונגריא עם אשכנז ע"י השר יוליוס אנדראַסי בש' 1879 ונתאשרה ונתקימה ע"י השר קאַלנאָקי והנסיך ביסמארק בש' 1887 (ע"ע אוסטריא, אשכנז).

ספרות האונגארים ולשונם והשכלתם. אחרי התנחל המאגיארים הראשונים והוסד ממלכתם בארץ פנוניא הקדומה, נתן המלך סטיפנוס I לשפות רומא ואשכנז מהלכים בארצו, לאחת — בקבלו את הדת הנוצרית, ולשנית — בקחתו את הנסיכה גיזעלה הבאַוארית לו לאשה. בעת ההיא ואצילי הממלכה לא ידעו לשון וספר ועיניהם ולבם היו אך אל ציד, קרב ומלחמה, ורק הכהנים לבדם היו בעלי ההשכלה כפי מצבה בעת ההיא. השפה הרומית היתה שלטת לא לבד בבתי התפלה כי גם בבתי תלמוד ומדרש ובמערכות השלטון והמשפט וכדומה, וע"כ נשארה שפת העם במצבה השפל ולא התפתחה במשך דורות הרבה. המלך מתתיה I נסה לתת מהלכים גם לשפת הלאם המאגיארי, אך בעוד אשר האונג' חשבו מחשבות להרים לשונם וספרותם, באה הארץ תחת ממשלת המלכים מבית האבסבורג—והם חדשו החק אשר על פיהו היתה השפה הרומית המתהלכת בארץ, בה דברו בני מרומי העם המלומדים ורבי המדינה, בעוד אשר השפה האשכנזית מצאה מסלות בין האזרחים תושבי הערים. ע"פ הדברים האלה לא יכלה שפת המאגיארים להתפתח כל צרכה עדי תכשר להיות שפת הספרות וההשכלה הלאומית, בכל זאת הגיעה השפה המאגיארית למעלה נכבדה בשנות המאות הט"ז והי"ז, ביחוד במדינת טרנסילבניא. במחצה השניה למאה הי"ח, בימי הקיסרת מאריא טהערעזיא, חדלה השפה הרומית להיות השלטת בבתי הספר ומערכות הממשלה, ובימי הקיסר יוסף II הוסיפה השפה האשכנזית לרשת מקום הרומית, ועמה מצאה גם השפה המאגיארית יד לה להתרחב ולהתפשט בארץ. מן ש' 1867 אחרי הפשרה עם אוסטריא היתה השפה המאגיארית לשפת הממשלה בכל מערכות השלטון ובתי הספר ובתי המחוקקים, וכל פנות העם מרבים להרחיבה ולהרים קרן ספרותה. — בה"ס הראשונים באונג' ככבל אירופא היו בבתי מקלט הנזירים ובערים אשר שם ישבו בישופי הדת הקתולית. בימי המאה הי"ב לספה"נ עוד לא נמצא באונג' בית מדרש גבוה ובני הנעורים נסעו לפאריז לשמוע בלמודים. בראשית המאה הי"ג נפתחו שערי בית המדרש הגבוה בעיר וועספרים עם קתדראות ללמודי חכמת חרשים, חקרי הדת ותורת המשפטים. המלך לאדיסלויס IV חדש את בית המדרש הזה ויכונן בו בית עקד ספרים ויקדיש קרן קימת להחזקתו. המלך לודויג I יסד בש' 1367 ישיבה של מעלה בהעיר פינפקירכען ובש' 1388 יסד סיגיסמונד בית מדרש גבוה בעיר אובין (Ofen). המלך מתתיה קורבינוס הרחיב גבולות בית המדרש ההוא וייסד אקדמיא בפרעסבורג (1467) ויתנדב לטובתו בית

עקד ספרים רב הכמות והאיכות (ע"ע קורבינה). הדפסת ספרים החלה באונג' בש' 1473 באובין. בשנות המאה הט"ז נתרבו בתי הספר באונג' וטרנסילב', וביחוד אצל הפרוטיסטנתים, ורבים מהאונג' נהרו לשמוע לקח באוניורסיטיות אשר באשכנז, הולנדיא ושוויץ. בשנות המאה הי"ז נוסדו בתי ספר וישיבות לדרישת הספרות ע"י הכהנים הישועים בטירנוי, בפרעססבורג, קאַשוי, וקלויזענבורג, ואחרי גרוש חבר-כהנים זה מן הארץ השתנה ביה"מ בטירנוי לאוניורסיטה ונעתק 1780 לאובין ובש' 1784 — לפעסט. אח"כ נוספו עוד 5 אקדמיות בנות 2 מחלקות בפרעססבורג, קאַשוי, ראַאַב, גראָססוואַרדיין ואגראם. מלבד אלה נוסד בית ליצאום של המלוכה בקלויזענבורג וליצאום של הארכיבישוף בערלוי ושל הבישוף בפינפקירכען. בש' 1827 נוסדה החברה הראשונה באונגריא למחקרי החכמות ע"פ התעוררות הגראף סעטשעני. בהאקדמיא הזאת נראתה צמיחת קרן הספרות המאגיארית הלאומית בעת החדשה. — חכמים וסופרים מחברי ספרים בשפת העם בכל ענפי המדעים נמצאו באונגריא וטרנסילבניא עוד בימי הבינים, אך כאשר גדולי הארץ בזו את שפת ארצם ויבחרו בשפה הרומית ואחריה האשכנזית, ירדה השפה פלאים, ובימי המלך וולאדיסלאוו II (1491) נמצאו רבי הממלכה אשר לא ידעו קרוא וכתוב. השפה המאגיארית היתה אז שמורה רק בפי אנשי המלחמה, ותתהלך בחיי המשפחה ובועדי המדינות והממלכה. בימי התנועה ההוסיטית (ע"ע יואן הוס) כאשר החלו טובי העם להמיש את צוארם מעול האפיפיור ברומא, החלו להעתיק את כתבי הקדש בשפת המאגיארים (1466), אחרי כן נתפשטו העתקות כתבי הקדש מאת לאדיסלוי באטהאָרי (1450) ובירטאלאן (1508). ימי מלוכת הקיסרים פירדינאנד I ומקסימיליאן II ואחריהם ימי התנועה הרבה והנמרצה בתקופת הריפורמציא (ע"ע) היו ימים טובים להספרות האונגארית. הויכוחים על שאלות האמונה, השירים הרבים שנתחברו אז, שירי-עם ושירי מלחמה הרחיבו גבולות השפה הלאומית וישוו עליה הוד והדר, ובעת ההיא רבו יודעי העתים אשר כתבו ספרים טובים בשפת לאומם על קורות הדורות להעם המאגיארי. מן החכמים יודעי העתים בעת ההיא הכי נכבדו: סעקעלי (Székely, 1559), טעמעשוואַרי (Temesvári, 1569), סריני (Zrinyi, 1660), וליסניאַי (Lisznyai, 1692). בעת ההיא יצאו לאור העתקות רבות מכה"ק על ידי סופרים רבים ומובהקים ויקומו משוררי-עם אשר ידעו לשום קסם המליצה על דברי ימי עמם ומלחמותיו הרבות והעצומות. ספר החקים לממלכת אונג' אשר היה כתוב בשפת רומית מאת סטיפנוס ווערבאָטשי (Verböczy) העתק למאגיארית ע"י בלאזיוס ווערעס (1561), ויואן טשערע (Csere) נסה להוציא לאור בפעם הראשונה ענציקלופדיא לכל ענפי המדעים בשפת העם בש' 1653. ספרים רבים בדקדוק השפה המאגיארית נתחברו בסוף המאה הי"ז ותחלת המאה הי"ח, אך כאשר עלתה השפה המאגיארית בשנות המאה הי"ז שבה ותרד פלאים כאשר גברו הכהנים הישועים בארץ והאמונה הקתולית התגברה על הפרוטסטנתית, ותהי השפה המאגיארית לכהניה לתועבה מזכרת עון הכפירה בקדושת האפיפיור, ולעמת זה עלתה למעלה (משנת 1702 ועד 1780) הספרות האונגרית בשפת רומא. — בש' 1721 נראה מכתב העתי הראשון באונג' ובש' 1726 לוח השנתי מטעם הממשלה (Staatsschematismus), שניהם בשפת רומא; בעצם העת ההיא נראו לראשונה ספרי דברי הימים לעם אונג' בשפת רומא וסופרי דברי הימים היותר נכבדים בעת ההיא היו: מתתיהו בעל (Matthias Bél), טימון (Timon), ריביני (Ribini) ועוד. תכן הספרות האונג' בעת החדשה מימי מלוכת יוסף II והמהפכה בצרפת הוא משא ומתן ע"ד שאלות מדיניות. התחדשות השפה המאגיארית יצאה מבתי ועדי המדינות ובית ועד הממלכה. דברי הויכוחים בועדי המדינות לא נתנו אז להתפרסם ברפוס וע"כ נתרבו ספרי כתיבת יד. בש' 1781 הצליח בידי הסופר מתתיהו ראטה (Matthias Ráth) ליסד המה"ע הראשון בשפת אונג' בעיר פרעססבורג, ובעקבותיו יצאו רבים ויוציאו לאור ספרי-עתים שונים למיניהם עד אחרי ימי המלחמות עם צרפת. מיש' 1820 התעוררה תנועה מדינית חזקה בכל אונגאריא ותצא לראשונה מבתי ועד המדינות, וחקים רבים נתקימו ונתקבלו אז להרחיב גבולות השפה הלאומית ולתת לה יד להתפתח ולהתקרב אל השלמות הנרצה; קבעו קתדראות בישיבות של מעלה ללמוד השפה המאגיארית, ותהי השפה המדברת בבתי הספר לעם; נבנו בתי תיאטרון הלאומי באובין ובפעסט; נתנו פרס מטעם הממלכה למחברי ספרים טובים ומועילים ויוציאו לאור ספרי עתים בכל ענפי הספרות אף נוסדה חברת חקרי השפה האונג' ודקדוקה ואז נמצאו סופרים גדולים וחוזי חזיונות רבים באונגריא. אך בכל זאת לא היתה עוד השפה האונג' שפת הספרים והספרות עד שקם קאָשוט ויתן לה פנים חדשות בהיותו האב והפטרון להזשורנליסתיקה האונגארית. הוא יסד את המה"ע הגדול „Pesti Hirlap“, וכנגדו נוסדו מה"ע אחרים ע"י מתנגדיו בהליכות המדינה, ונתרבו המאספים היוצאים לאור לעתים מזומנים וגם ספרי מקרא לשעשועים רבים מאד. מספרי חכמה ודעת שיצאו לאור לפני ש' 1848 הכי נכבדו: בתורת המשפטים ונמוסי הממלכה — ספרי החכמים עאָטוואָס (Eötwös), סעטשעני (Szechenyi), סאַלאַי (Szalay) ופולסקי (Pulszky—ע"ע); בדעת העתים: ספרי האחים סטיפנוס ומיכל האָרוואטה וסאלאי. הספרים שיצאו לאור בשפה המאגיארית בענפי החכמות הלמודיות ומלאכת מחשבת נעתקו משפות אשכנז, צרפת ואנגליא, ומחפץ האונג' לתת לכל המלות המלאכותיות תמונה מאגיארית היתה קלקלתם מרובה מתקנתם. לעמת זה עשתה הספרות החזיונית חיל ותעל מעלה מעלה ותרומם הרות הלאומי בין בני הנעורים, מהם הכי נכבדים היו: חזיונות הסופר יוסיקה (Jósika—ע"ע), עאָטוואָס ואָבערניק, ומכלם הכי נכבד המשורר הגדול, אלכסנדר פאָטאָפי (ע"ע), אשר השיב את השירה האונגרית על מכונה הלאומי, ובסגנונו הנחמד ומבטאיו הנעימים היו שיריו למופת בעמו ולתהלה בכל הארצות. — המרידה בש' 1848 ואחריתה המרה להעם המאגיארי הראו פעולתן לרעה גם על התפתחות הספרות, אף שבראשונה גברה יחד עם רות העם. כל הסופרים אנשי הלב ירדו במלחמה ונספו או נפוצו לכל עבר ופנה, יצאו בגולה או החבאו בבתי כלאים ואחרים יצאו מדעתם מכאב לב ושבר רוח. אך הרות החיה בספרות הלאם החפץ חיים שבה ותתעורר לתחיה כמעט שבאו ימים טובים מאלה להעם האונגארי, ויקם דור חדש מסופרים משוררים וחוזי חזיונות אנשי לב ובעלי כשרון אשר שבו לארצם אחרי אשר זרחה עליה שמש הדרור והחרות המדינית. ביחוד עלתה כפורחת הספרות החזיונית והספורית ע"י הרומנים של אביר סופרי אונג', מ' יאָקאַי (Jókai—ע"ע), אשר כתב ספרים הרבה בעבדו בידים אמונות ולב מתנה בהספרות הלאומית באונג'. בכ' שנה האחרונות הגיעה גם הפובליציסתיקה האונג' למעלה גדולה ונכבדה ע"י הסופרים הגדולים כעטוואָס (הבן) וואמבערי (בספרי מסעותיו הנודעים לתהלה) אנדראַסי, כאַלאַי, סילאגהי (שנים האחרונים בספרים שכתבו בחקר דברי הימים), וכיום הזה נעתקים להשפה האונג' כל מבחר הספרים המדעיים הכתובים בלשונות אירופה. — בש' 1886 יצאו לאור מה"ע בשפת אונג' 516, מהם 231 בבודא-פעסט, 282 ביתר ערי הממלכה, 2 בווינה ואחד בנויאָרק, מספר מה"ע היוצאים לאור באונג' ונכתבים ביתר השפות המתהלכות בארץ הוא: בשפת אשכנז 160, בשפות הסלאווים 45, רומינית 27, איטלקית 7, צרפתית 2 ויהודית 1.

ה ל ש ו ן המאגיארית מוצאה משפת האוגרים (ע"ע) וסעיף ממשפחת השפות האַלטאַיות או הטוראַניות וקרובה מאד אל אחיותיה הוואָגולית, האסטיאַקית והמורדווינית וכמוהן משפת השבטים הפינים השוכנים בקרבת האוראל. כאשר הגיחו המאגיארים מירכתי צפון אל אירופה ויבואו אל בקעת פאנוניא על שפת הדונאי וישבו שם, כבר הביאו עמם את שפתם ערוכה בכל וסדורה בכל חלקי הדבור, ורק בהתערבם עם הכוזרים בנגב רוסיא בנסעם למסעיהם נמצאו בשפתם

מלות ומבטאים מהשפה הטשובית-תוגרמית (ע' טשובתים), שבט הפיטשינגים (Petschenegen) אשר באו לשבת באונג' אחרי אשר הוכו ברוסיא הדרומית נתערבו בהמאגיארים ויהיו לגוי אחד ומוצא שפתם היה גם כן מלשון האוגרים, כן נבלעו בהמאגיארים הקומנים בני שבט תוגרמי. הברת התנועות חזקה מאד בשפה המאגיארית כמו בהפינית.

הנגינה היא לעולם על ההברה הראשונה בהמלה בת כמה הברות שתהיה ורק ברבות התנועות תבא חצי-נגינה (כעין „המתג" בעברית) בתנועה השלישית או הרביעית. שאחרי הנגינה. כל הנטיות בפעלים ושמות המה רק בסוף התבה (Suffixe) ולא בראשה (Präfixe). בנטיות והשמושים עשירה השפה המאגיארית מאחותה הפינית. נטיות השמות והפעלים המה תמורת היחסים (Casus) ומלות היחס (Präpositio) בלשונות האחרות (ממשפחת השפה ההודית-גרמנית). נטיות הפעל רבו מאד ושמושיו הרבים והשונים מורים על כל הגדרים, היתוסים וההוראות השונות, מה שלא נמצא כן בכל שפה אחרת מלבד התוגרמית והפינית. נטית הפעלים היא כפולה בכל הפעלים-היוצאים: הנטיה אשר תורה על הפעולה והפועל והנטיה אשר תורה גם על הפעול ויחוסו אל נושא המאמר; בתכונה הזאת תצטין השפה המאגיארית מהתוגרמית. הספרות האונגרית עשירה בספרים רבים ע"ד חקירת השפה ודעת מקורה ומוצאה; הספר הראשון בדקדוק השפה ותקירתה כתב אֹטראָקאָטסי (Otrokótsi) בשם: „Origines Hungariae" (1693) ואחריו סטיפנוס האָרוואַטה. בשנות 1862—1874 יצא לאור ע"י חוקרי השפה צוצאָר (Czuczor) ויואן פאָגאַראזי (Joh. Fogarasi) ספר-מלים גדול באונגארית. בימים האחרונים נוסדה חברה לתקירת השפה וקורות העם. מהספרים בשפות אחרות ע"ד הספרות האונג' הנכבדים הם: „Geschichte der ungar. Dichtung", מאת טולדי (Toldy—פעסט 1863); „Die Ungarn oder Magyaren", מאת הונפאלווי (Hunfalvy—ווינה וטעשען 1881) וספר העתי „Ungar. Revue" (בודאפעסט מיש' 1881).

היין האונגרי. אונגאריא היא הארץ הברוכה מכל ארצות אירופה במטע גפנים ורוב יין ותירוש. מדי שנה בשנה יוציאו מכרמי אונג' 10—15 מיליון היקטאליטר יין, ומזה יצא לחוץ לארץ רק כחצי מיליון. שטח הארץ הנטוע עצי גפן הוא בערך 425,580 היקטאר כרמים המוציאים כל מיני יינות, ומלבד המחוזות אשר בצפון הארץ בין רכסי הקאר-פטים, נוף מארמאר אָש, חבל ארץ הסקלים וארץ גבול הצבא (Militärgrenze) מלפנים, הנה כל הארץ טיבה ומסגלת לעבודת כרמים. החלק הששי משטח כל הכרמים הוא בעמקים והקרקע היותר טובה לעבודת הגפנים היא אשר נערמו עליה שכבת-אדמה משרידי הרי-שרפה ועוד חלקים שונים תוצאות הרוחות הנושבות בארץ (כרמי טאָקאי, באדאַטשאָן וסאָמלוי), והאדמה המעורבת בחלקי חמר במספר רב (כרמי ערלוי, מענעס ואובין). ממיני הענבים המובחרים הם הגדלים בפאָרמינט, הארסעווועלי, סאַרפעהער, פאָרקאָ, באַקאַטאָר, סערעמי, ערדעלי, גאָבער, — כלם לסחיטת היינות הלבנים; קאַדאַרקאַ, מאגיאָרקא, פאַרטשין, סילוואני—לסחיטת היינות האדומים. בשנים האחרונות נוסדו חברות רבות להיטיב את מעשה היינות וביחוד את היין המשומר במרתפים עד שיתישן וישתבח ביותר. שלשה המה מיני היין הלבן המשובח באונג': הטאָקאַי, המענעס-מאַגיאַראַטי והרוסטי; משנים להיינות המשובחים האלה הם יינות סאָמלוי, באדאטשאָן, נעסמעלי, דיאָסעגי, באקאטאָרי ועוד, והיין האדום הבא מערלוי, אָפען-אדלערסבערג ועוד. מן כל היינות הטובים והמעולים במינם הם אלה שבאים אחרי המזון (Dessertweine), אבל רבו מאד המזייפים אותו, ורוב היינות ממין הזה היוצאים לחוצה לארץ מהולים במשקים אחרים או במים. יינות אונג' הטובים הבאים בתוך המזון המה בזול עד כי 40 פלו' ההיקטאליטר יחשב למחיר גבוה (ברוסיא מעלים מכס גדול מכל יינות חו"ל וביותר מיינות אונג' וע"כ היין האונג' אינו מצוי והנמצא הוא ביוקר). המינים המיוחדים ביינות אונג' הם אלה הבאים מבאַנאַט וסירמי, הנעשים ממשרת ענבים ירוקים ביין לבן וכבושים בעלי לענה הנקרא בשם יין-לענה-מקוטר; היין המעלה קצף נעשה בפרעסבורג ופעסט והמקומות היותר נכבדים למסחר היין המה: טאָקאַי ואֶדענבורג ליינות הבאים אחר המזון; אָפען, ערלוי, ווילאנו, סעסארד להיינות האדומים; פעסט-שטיינברוך, פרעסבורג, סאָמלוי, באדאטשאָן, ווייסענבורג, ווערשעץ, נייזאטץ — להיינות הלבנים.

מהספרים היותר נכבדים על דבר אונג' ותוצאות אדמתה ותכונת העמים השוכנים בה המה: „Geschichte der Ungarn u. ihrer Landsassen", מאת Fessler (10 ח', ליפסיא 1814); „Geschichte d. ungar. Reichs", מאת Engel (5 ח', ווינה 1834); „Geschichte d. Magyaren" מאת Mailath (5 ח', ווינה 1828—1831); „Mein Leben u. Wirken in Ungarn", מאת Görgei (2 ח', ליפסיא 1852); „Memoiren" (ליפסיא 1850) גם „Der Nationalkrieg in Ungarn u. Siebenbürgen" (2 ח', שם 1851), מאת Klapka ועוד רבים.

דברי ימי ישראל באונג'. זמן בוא היהודים לאונג' בערפל תחלתו. רבים מיודעי העתים משערים, כי היהודים באו לארץ פנוניא העתיקה ביחד עם צבאות הרומאים, אשר תקעו יתדם בכל חבל ארץ הדונאי עוד לפני ספה"נ, אך הידיעות הראשונות והברורות על דבר יהודי אונגריא נמצא לראשונה במחצית המאה הי' לספה"נ. בעת ההיא באו לקורדובה אשר בספרד הדרומית אנשים במלאכות מלך הסלאווים היושבים במורד הנהר דונאי נגבה, נושאים בידיהם מנחה אל הכליף עבדול-רחמן (ע"ע), והנשיא רבי חסדאי אבן שפרוט (ע"ע) קדם פניהם בכבוד. במלאכות ההיא נמצאו שני יהודים, מר שאול ומר יוסף, והם קבלו ממנו המכתב אשר ערך ליוסף מלך הכוזרים, לשלחו אל בני ישראל היושבים בארץ הונגרין, והם ימציאו אותו אל יד המלך (מכתב ר' חסדאי למלך אלכזר). מהדברים האלה נראה אשר שלום אמת היה אז בין היהודים והעמים היושבים על חופי הדונאי —והמאגיארים בכללם— שנים רבות בטרם קבלו העמים האלה את האמונה הנוצרית. גם אחרי אשר היתה הדת הקטולית שלטת באונג' עוד לא ידעו היהודים רעה, והקדוש סטיפנוס בכל היותו אדוק בדתו החדשה לא הבדיל את היהודים לרעה מכל אזרחי הארץ רק באיזה פרטים. בימיו היה המשפט ליהודים להתנחל בארץ ולשבת בטוב להם ולקנות שדות אחזה, רק שהאדמה תעבד ע"י יהודים או עובדי אלילים אבל לא על ידי נוצרים, ולבל תאנה רעה להיהודים הרוכלים העוברים ממקום למקום נתן להם משמר. במשך העת הסכינה הממשלה להעלות מס מן היהודים הסוחרים אל ארץ בעד המשמר המגין בעדם, לבל יתעללו בהם החשכים מבני עם הארץ, ותקרא את המס בשם „Portorium". בימי סטיפ' הקדוש נמצאו יהודים בעלי מלאכה ברוב ערי אונג', גם היה להם המשפט ליסד קהלות ולבחור להם רבנים דיינים ומנהיגים, ולהרבנים נתנה רשות להעניש את העברינים בחרם וענשי גוף וממון. מעל"ע נועדו הרבנים בערי הממלכה, וישיבות ועדיהם נמשכו זמן רב ובנסיעתם להועדים נתנה להם הממשלה משמר מאנשי חיל להגן בעדם. בעלה I (1060—1063) היה הראשון אשר הוציא חקים מגבילים זכיות היהודים בתור אזרחי הממלכה, כי נתן להם לשבת רק בערים אשר שם ישבו הבישופים להאמונה הקתולית. מעת ההיא והלאה החלה יד הכהנים ללכת הלוך וקשה על יהודי אונג'. בימי המלכים לאדיסלויס I (1077—95) וקלמן (1095—1114) יצרו הכהנים חקי עמל על היהודים, ויתאוננו רע על נשואי תערובות בין יהודים ונוצרים. אז נאסר על היהודים לחכור שדות וכרמים מהנוצרים ולהחזיק משרתים ומשרתות מבני הנוצרים, וחקים מיוחדים נקבעו בדיני שטרי הלואות ושטרי אמנה בין יהודים ונוצרים (Decr. S. Ladisl. lib. 1 c. 10). לרגלי התקים המעיקים קבלו הרבה יהודים את הדת הנוצרית למראה עין, אבל בביתם ובכל מקום אין רואה החזיקו באמונתם הישנה, — ויצא כתב הדת, כי היהודי המומר השב אל דת אבותיו בבתר

אחת דתו להגריש ממקום מושבו לעיר אחרת ושם ישימו כהני הדת את עינם עליו. אך בכל זאת לא נמצאה גם בחקים האלה שנאה פרטית ליהודים; ההגבלות האלו היו חלות גם על המחמדים או „הישמעאלים" (כאשר נקראו אז בלשון כתבי הרשות). בעת ההיא היו עוד בארץ עובדי אלילים רבים והממשלה שקדה לחזק את האמונה החדשה, וגם הכהנים עוד לא גברו בארץ ולא מצאו יד לפלס נתיב לכל חפציהם. בכל ימי המאה הי"א לסה"נ, בימי המלכים גייזא II ובעלה III, ישבו היהודים שלוים ושקטים באונג' ויסחרו בארץ לכל חפץ לבבם, גם היו החוכרים מן הממשלה את מכרי המלח, וכהמתמדים היו גם המוכסנים וגובי המסים והארנוניות, ויעמדו בקשר ויחס עם אחיהם באשכנז (ע' תשובת מהר"ם מרוטנבורג סי' תתק"ג ותתק"ד). בראשית המאה הי"ג נמצא איש יהודי אשר זכה למעלת הרוזנות ושמו תיהאַ (Teha), ובעד עבודתו לטובת המדינה ובית המלוכה נתנה לו לאחזת הרוזנות (Majorat) הכפר ווערענגא. המצב הטוב הזה ארך עד סוף ממשלת המלך הטוב ליהודים, אנדריאס II. היהודים היו אז אדוני המסחר וחרשת המעשה, והבישופים הקתולים לא נחרו בם, ויתזקו עוד את לב המלכים להיטיב עם היהודים, למען הרבות עשר הארץ ותבואת האדמה אשר העשירית היתה לכהנים. נגד הסבלנות הזאת התעורר האפיפיור גריגור IX, וישלח את מלאכיו (Legati) לאונג', להוכיח את המלך והכהנים על תתם יד ושם ליהודים בהנהגת הממשלה ואוצר המדינה, וכאשר פרצה מריבה בין המלך אנדריאס והאצילים ואנדריאס נאלץ לפנות אל האפיפיור לבקשו כי יעמוד לימינו בריבו עם האצילים המתפרצים מפניו, ערך האפיפיור מכתב אל הארכי-בישוף רוברט מגראַן, ויודיע כי לא יתעשת לחפץ המלך כל עוד אשר לא יסיר מפניו את המחמדים והיהודים בתור מוכסים וחוכרי אחזות הממלכה. אנדריאס אמנם נאלץ למלא חפץ האפיפיור; אך בהיותו אחוז תמיד בסבך מלחמות רבות לא מצא כסף די מחסורו רק בידי היהודים, וישאר את היהודים שומרי משמרת אוצרו על כנם, ובהודע הדבר להאפיפיור, אשר כבר היה עוין את אנדריאס על דעותיו החפשיות לפי רוח העת ההיא, קרא חרם (Interdict) על כל ארצו, וארוכה נתנה להמלך לשוב מעונו ונרצה לו. יורש העצר, בעלה, נסע להארכיבישוף מגראן להתחנן לפניו להעביר את החרם מן הארץ, ומלאכים מחורי הארץ יצאו אל רומא להשיב חמת אבי הכנסיה הקתולית. אך האפיפיור הקשה את לבבו ובש' 1232 נאלצו המלך ובנו יורש העצר וכל חורי הארץ להשבע, כי יבדילו לרעה את היהודים יושבי ארצם, לבל יהיו נושאי משרה בממלכה, לבל יחזיקו עבדים נוצרים, גם ישימו עליהם אות-הקלון כבכל ארצות אירופה המערבית, והשבועה הזאת חדש נציב הממלכה (Palatin) לפני הארכיבישוף מגראַן בכל שנה ושנה. אך מערכת-התקים האלה היתה גזרה שהאונגארים לא יכלו לעמוד בה, והמלך בעלה IV (1235) בטל כל החקים המעיקים האלה מבלי פנות אל האפיפיור וכהניו, ויוציא לאור בדבר היהודים מערכת חקים חדשים אשר רוח הסבלנות שפוכה עליהם. היהודים היו שנית לחכרי בתי יציקת מטבעות ומוכסנים, וביחוד נכבדו מאד הזכיות ויפוי הכח אשר נתן ליהודים בראשית שבתו על כסא מלכותו ודברי-נגידים אשר השמיע בנשאו מדברותיו לאמר: „מחפצנו כי כל הלאומים יושבי ממלכתנו יהיו מאֻשרים איש איש על פי ארחות חיו, הננו למשוך חסד כן להיהודים התושבים וכן להגרים הנפוצים בכל הממלכה, לתת להם חקי חיים טובים ומשפטים ישרים אשר יחיו עליהם — והחקים האלה יהיו קימים בממלכתנו לעד ולעולמי עולמים". אך ימי טובה אלה לא ארכו ליהודים ובש' 1279 היתה אספת הכהנים הגדולים בממלכות אונג' ופולין בעיר אֶפֶּען (אובין ישן) ובמושבה נגזר על יהודי אונג' פולין, דלמציא, קרואַציא, סלאַבוניא וגליציא להבדילם לרעה מכל יושבי הארצות האלה, כי לא ישאו משרה בממלכה, לא יחזיקו בחבירה נכסי האצילים והכהנים, כי ישאו אותות הקלון על בגדיהם וכובעיהם, ועוד גזרות קשות ורעות כאלה. אך גם החלטות הכנסיה בפעם הזאת לא יצאו לפֹעַל ומערכת

החקים הטובים אשר נתן המלך בעלה IV ליהודי אונגריא נשארה בתקפה בכל ימי מלוך המלכים מבית ארפד עד לודוויג I (בש' 1342). המלך הקנאי הזה בהיותו יליד איטליא הלך בדרכי קנאי האמונה הקתולית ויכבד אכפו על היהודים ויאלצם להמיר דתם, וכאשר לא אבו למלא חפצו גרשם כלה מארצו (בש' 1360); אז יצאו היהודים מאונג' וישבו בארצות אשכנז וביהם. אחרי חמש שנים שב ויקרא אותם שנית לארצו וישב להם כל זכיותיהם ומשפטיהם כבראשונה. בעת ההיא מצאו מנוס באונג' היהודים הגולים מאשכנז וביהם, וסיגיס-מונד I, חתן המלך לודויג, נתן רשות (בש' 1397) להנציב (Banus) גארא ואחיו להושיב על נחלותיו את היהודים הגולים בתור עובדי אדמה. המלך הזה חפץ למלא אוצרותיו מהון היהודים ויטל עליהם מסים כבדים מנשוא. המלך אלברכט II מבית האבסבורג קרא דרור להנוצרים הלוים לבל ישלמו את הרבית לנושיהם היהודים. בימיו וימי בנו הנולד לו אחרי מותו, לאדיסלויס פאָסטהומוס, נתרבו הערים באוכלוסים מהאשכנזים אשר באו לגור שם וייסדו אגודות בעלי מלאכה; אז נוצרה מפלגת עירונים-נוצרים אשר היו עוינים את היהודים ויצרו צעדיהם בכל אשר יכלו. לרגלי האשכנזים באו לאונג' עלילות הדם, האשמות בחלול לחם הקדש ועוד דברים רבים אשר מהם יצאו הרדיפות הנוראות על היהודים בכל אירופה. המלך מתתיה קורבינוס (1458—1490) השיב ליהודים את משפטיהם וזכיותיהם ויהי מגן בעדם נגד האשכנזים העירונים, כאשר היה המלך הזה בכלל עושה משפט לעשוקים, ובמותו הספידו לו כל בני העם לאמר: „במות המלך מתתיה מתו עמו גם הצדקה והמישרים". כארבע שנים אחרי מות מלך צדיק זה פרצה רדיפה איומה על היהודים בטירנוי (מקום מושב ר"י אייזיק מטירנא, בעל „המנהגים") ויהודים רבים נהרגו, ובש' 1495 החריב ההמון את בתי היהודים באובין-ישן. בכלל נאסף השלום מאת יהודי אונג' בכל ימי מלוכת ולאדיסלב II מלך ביהם (1490—1516). בימי המלך לודויג II סבלו היהודים צרות רבות ורעות. לראשונה היה היהודי יצחק שר האוצרות והממונה על יציקת המטבעות, אך אחרי כן נתנה המשרה על המומר אפרים סרנצם (Emmerich Szern-ces), ואחרי המלחמה על ידי מוהאטש (Mohacs) בש' 1526 יצאה פקודת המלכה מאריא לגרש את היהודים מפרעסבורג ואֶדענבורג ואחרי כן מכל הערים והמבצרים בהממלכה אשר עוד נשארה בידי הנוצרים. אז קרא ר' יצחק הצרפתי (ע"ע) את הגולים ללכת ארצה תוגרמה, וישמעו לדבריו ויתישבו שמה. בכל ימי ממשלת התוגרמים באונג' (כמאה וששים שנה) לא ידעו היהודים רע; מעת לעת נרדפו בעברת איזה אציל או נציב תוגרמה, אך הממשלה לא הצרה צעדיהם ויסחרו בארץ לכל אות נפשם, — לעמת זה נרדפו באכזריות חמה בכל הארץ אשר עוד משלו עליה הנוצרים וביחוד האשכנזים, אשר עוללו עליהם עלילות ברשע, כי מרגלים הם את הארץ ועומדים בכתובים עם פחות תוגרמה אשר בבודא-פעסט ואובין-ישן. בימים ההם מלאה הארץ מהומות רבות בריב הקתולים והפרוטסטנתים ע"ד האמונה והיהודים היו בכל רעה, כי יד שני בני האמונות היתה בם לרעצם ולרוצצם, וביחוד נתרבו הרדיפות מיום בא הכמרים הישועים בארץ. בש' 1670 הוציא הקיסר ליאופולד כתב הדת לגרש את כל היהודים אשר בארצות אונג', אך האצילים והאזרחים עמדו לימין היהודים ולא נתנו לפקודה הזאת לצאת לפעלה. — על פי הדברים האלה ידעו כל היהודים יושבי ארצות אונג' אשר נמצאו אז תחת ממשלת תוגרמה, כי נכונים להם ימי חשך ורדיפות עצומות בבא הארץ שנית תחת ממשלת ליאופולד ואשתו הקנאית. על כן לא נפלאת היא אם שמרו להתוגרמים הברית והחסד ויצאו בצבאותיהם — הדבר אשר נתן יד לכהני הקתולים להעלות קצף העם ובית המלוכה על כל יהודי אוסטריא. נורא מאד היה אסון היהודים בימי מצור האשכנזים על העיר אובין-ישן (Ofen) בשנות 1684/86. היהודים יצאו בצבאות תוגרמה, הגינו בעד העיר ברוח גבורה ועל כן לא היתה להם חנינה כאשר הבקעה העיר ותלכד ברעש מלחמה מאת צבאות אוסטריא ביום הרג רב

(2 סיפט' 1686). אז הכינו מטבח נורא ליהודים הנמצאים בעיר; למאות השליכו אל מי הדונאי וביותר טבחו ולא חמלו צבאות הפרוסים אשר שלח הקורפירסט פרידריך וילהעלם תחת פקודת הגינירל פאָן שאָנינג; המה פשטו על בתי היהודים וישללו ויבזו ובתיהם שלחו באש. שרי הצבא לחיל פרוסיא ואוסטריא שמו 80,000 פל' כסף ענושים על עדת ישראל באובין-ישן ויטילו עליהם לתת החצי לצבאות אוסטריא והחצי לצבאות פרוסיא, כמעט שבא כסף הענושים לידי שרי הצבאות, ואנשי החיל התנפלו עליהם ויהרגום במיתות משונות, ורבים מהיהודים אבדו עצמם לדעת. לדברת הסופר יאקאר עלה מספר הרוגי היהודים לכמה אלפים; רכוש העדה היה לשלל לאנשי הצבא, והממשלה החזיקה בבתי הכנסיות ובתי העדה, ותכחד עדת ישראל באובין-ישן מן הארץ ולא נמצא עוד זכר לה במשך שנים רבות. עוד לפני זה בש' תמ"ג (1683) התנפלו צבאות אוסטריא עם בני ההמון על היהודים יושבי עיר הגבול אונגריש-בראָד ויערכו להם מטבח ואז נהרג הקדוש ר' נתן נטע (ביום כ' תמוז), אשר יצא אז שמו לתהלה בכל תפוצות ישראל (ע"ע ובודא-פעסט). מימי לכידת אובין-ישן עד מלוכת מאריא טהערעזיא (בכל ימי המלכים ליאופולד I וקארל VI) היה גורל אחד ליהודי אונג' עם אחיהם ביתר ערי הממלכה (ע"ע אוסטריא), בכל זאת לא נענו היהודים באונג' ולא גרשו מן גו כבאוסטריא, כי אצילי העם היו למגן בעדם. גם הגזרות הקשות אשר גזרה מאריא טהערעזיא על יהודי ממלכתה בשנות 1753—1764 בנשיאת אות הקלון, איסור תספרת הזקן, סגירת היהודים בהגיטו (Ghetto), האיסור על כל היהודים לצאת מפתח ביתם בימי מועד להנוצרים ועוד גזרות קשות כאלה, לא יצאו לפעלן באונגריא — כי לא היתה דעת העם נוחה מהחקים ההם. בכל זאת עשתה הקיסרת את שלה ותעל מסים גדולים על יהודי אונג' בשנות 1749—1778 מן 20,000 עד 80,000 פלור' לשנה. אור חדש הופיע ליהודי אוסטריא ואונג' בשבת על כסא מלכותו יוסף II, אשר היה לאור גויי אוסטריא, ואף שיהודי אונג' לא רבצו תחת עול חקים מגבילים כאחיהם ביתר ארצות הממלכה, בכל זאת היתה בימי מלכותו הרוחה גם להם, בהנתן להם הרשיון לשקוד על דלתות בתי הספר ובתי המדרש הגבוהים, לשבת בערים וכפרים, ללמוד כל מלאכת מחשבת ולהיות חברים לאגודות הנוצרים בעלי המלאכה. אבל גם הקיסר הזה לא נקה מדעות קדומות ויבט בשאט נפש על תורת ישראל ובהנהגת הקהלות ראה רעה לכל יתר התושבים, כי מבטו על „הקהל" היה ככל שונאי ישראל האומרים כי הוא „ממלכה בתוך ממלכה", ועל כן לא נתן גם באונגריא ליסד קהלות חדשות. במות יוסף II ושבת הקיסר ליאופולד II (1790) על כסא מלכותו, לא נשתנה מצב היהודים. בימי הקיסר פראנץ (1792—1835) נאסר על היהודים לשבת בערים אשר על יד מכרי ההרים. בכל זאת לא חלו על אונג' הגזרות הקשות אשר נגזרו אז על יהודי ביהם ומורביא בדבר הנשואים וקנין קרקעות וכדומה (ע"ע אוסטריא וקורות היהודים שמה). בכלל היתה אונג' בכל ימי המלכים: ליאופולד II, פראנץ I ופרדינאנד I טובה ליהודים מכל ארצות הממלכה, שם לא שמו מועקה במתניהם ולא הצרו להם במשלח ידם, גם היה להם החפש לשנות דירתם ולשבת בכפרים אם רק השיגו רשות מהאצילים בעלי הנכסים. בעת ההיא נתרבה מספר היהודים באונג', כי מביהם, גליציא ומוראַביא יצאו היהודים לשבת באונג' הברוכה. בכל העת ההיא (מש' 1807) הרבו היהודים להגיש בקשתם אל ועדי הממלכה לזכותם במשפטי אזרח וחקי מדינה ככל ילידי הארץ, אך תקותם נשארה מעל. גם ש' 1848 לא הביאה את החרות השלמה וההשואה הגמורה לבני ישראל ליושבי ממלכת אונג'. קאָשוט, נשיא הארץ בימי המרידה, לא התנגד לשווי זכיות היהודים, אבל לא עשה דבר לטובתם, והאספה הלאומית לא הוציאה כאור משפט יהודי אונג', עד כי אחרי ימי המרידה לא נשתנה מצב היהודים ברב או במעט מכפי שהיה לפניה. בימי המלחמה יצאו היהודים בצבאות המאגיארים ויראו אותות עז וגבורה ורבים מהם נתעלו

למעלת פקידים בצבא. בעת המהומות התנפלו החשכים מההמון על היהודים באיזה ערים וישללו ויבזו, אבל לא עשו כן על דעת ראשי המורדים, כי אם מחפצם ותאותם לבצע מעשקות, כאשר יעשו ההמונים בכל עת בפשוע ארץ והמהומה תגיע למרום קצה. כאשר שככה מהומת המרידה ושר הצבא האַינוי יסר בשבט ברזל את כל אלה אשר נתנו ידם להמורדים, הרים גם כן כסף ענושים מהיהודים, והכסף הזה עלה לסך גדול מאד ויהי מונח באוצר הממלכה, עד אשר השלימה אוסטריא עם המאגיארים, אז הקדישה הממשלה את הסך הזה לטובת החזקת בתי ספר ליהודים, ותקרא שמו בשם „קרן קימת לבתי הספר" (Schulfond). בש' 1867, כאשר השיגו המאגיארים את כל מאוים, באה גם תקות היהודים, ועל פי התורה המדינית אשר עשתה את אונגריא והארצות בנותיה לממלכה עומדת ברשות עצמה, זכו היהודים בכל משפטי האזרחים והמדינה כיתר בני האמונות אין נגרע דבר. עד השנה ההיא היו סדרי הקהלות באונגריא כמו בממלכת אוסטריא, אך כאשר השיגו היהודים שווי-הזכיות ויעמדו ברשות עצמם, השתדל שר ההשכלה הבאַרון יוסף עאָטוואָס (ע"ע), אשר בש' 1841 ככר הרבה לדרוש טובת ישראל, ובעצתו יצא לאור משפט ישראל אשר באונגריא ונאספה האספה הגדולה מכל באי-כח הקהלות באונג' וטרנסילב', אשר נקראה בשם „קונגרס". חק השואת היהודים בכל הזכיות נכלל בתורת המדינה בסעיף XVII; לרגלי הסעיף הזה המשוה את היהודים גם בסדרי הקהלה ועבודת אלהים ליתר האזרחים בני הדת הנוצרית, ולמען דעת איך להשתמש בסכום הגדול לטובת בתי הספר, אשר נשאר באוצר הממשלה מימי המרידה, כאמור למעלה, ראה השר עטוואָס נחיצות רבה לקרוא אספת הקונגרס. האספה הגדולה ההיא לא הביאה בעקבותיה את ברכת השלום ליהודי אונג', כי האורתודוכסים (המחזיקים בנושנות) התקוממו להחלטותיה ותהי המלחמה ביניהם ובין הניאולוגים (Neologen — דורשי חדשות, הוא שם מיוחד ליהודים שואפי תקונים, שנתחדש אז באונגריא בעת המריבה) נפוצה בכל קהלות ישראל אשר בממלכה עד ש' 1870, ושתי המפלגות הגישו עצומותיהן אל קריאי העם. ביום 18 מארט נתקבל לחק בועד הממלכה, שאין לכוף את היהודים האורתודוכסים לקבל החלטות הקונגרס ושהרשות בידם ליכד להם קהלות בפני עצמם. אז קראו הם עצרה ויתקנו להם תקנות לפי רוחם ועל פי החלטת ועד הממלכה (22 אוקט' 1871) נתקימו גם התקנות האלה, ומאז ועד היום שתי פנים להנהגת הקהלות באונג' ובכל הערים היותר גדולות ישנן קהלת אורתודוכסים לבדה וקהלת הניאולוגים לבדה. ההנהגה התיכונה להניאולוגים היא לשכת-המדינה (Landeskanzlei), ואשר להאורתודוכסים הוא ועד-הפועל (Ausführungscommision). שתיהן נמצאות בבודאַ-פעסט, ושתי הלשכות האלו עומדות תחת השגחת שלטון הארץ. באופן כזה כנסת-ישראל באונגריא היא היחידה באירופה, אשר האורתודוכסים והריפורמים נפרדים בה לשתי קהלות עם בתי ספר, בתי-תלמוד, מעשי הצדקה השונים וכל צרכי הדת והעדה והתמנות הרבנים וכו' לכל אחת מהמפלגות ביחוד. כל זאת עשתה הממשלה למען השלום, אך לא השיגה את חפצה, וריב המפלגות בין יהודי אונג' ככחו אז כחו עתה. (ע"ד סדרי הקהלות באונג' ע' Die Juden in Oesterr.-Ung., מאת G. Wolf — וויען וטעשען 1883 צד 107—111; הוספות לס' D. J. Hecht מאת הר"ר מ' קאי-זערלינג, ליפסיא 1884; „תקנות הקונג'"—אָפען 1868; „תקנות הקהלות האורתודוכס"—אָפען 1871). למרות הדבר אשר באונג' לא סבלו היהודים רדיפות כביתר ערי אירופה התיכונה לא השאירו אחריהם מדורות הבינים רשמים קימים בחיי הרוח של הכנסיה הישראלית. מעת ההיא נודע רק שם ר' עקיבא ראש גלות בבודין (במאה הג' לאלף הזה) הנזכר בס' „ברכת אברהם" בתשובתו לר"י קארו ושם קורא אותו בשם „הנשיא". בעת החדשה (מש' תקס"ה בערך) היתה העיר פרעסבורג למרכז התורה ודעת התלמוד ע"י הישיבה הגדולה

של הגאון ר' משה סופר בעל „חתם סופר", אשר ממנה יצאו גדולי ההוראה לשבת על כסא הרבנות בהרבה קהלות באונג', מורביא, גאליציא ויתר קהלות אוסטריא. בעצם העת ההיא נראתה גם באונג' התנועה הכללית לתקונים וחדשות באמונה ומנהגים בין משכילי הדור; ראש המדברים בין דורשי התקונים היה ר' אהרן חארין, רב בארַאד (ע"ע), הוא הורה היתר לשנות כמה מנהגים בסדרי העבודה בבית הכנסת, ומאמרים רבים כתב בשפת עבר וגם בשפת אשכנז בנושא הזה, וירבו המימינים והמשמאילים, והגאון ר' משה סופר ערך כנגדו מכתבים מלאים מרורות. בעת ההיא נפתחו גם בתי ספר ברוב הערים הגדולות עם בתי למוד המלאכות, ועקבות העת החדשה נראו בכל קהלות ישראל אשר בארץ. בהקונג' מש' 1868 נתקבלה ההחלטה ליסד מן כסף הקרן-קימת ליסוד בתי הספר-ליהודים, בית מדרש לרבנים. המחשבה הגדולה הזאת יצאה לפעלה אחרי עשר שנים ובית המדרש הזה הוקם ע"י טובי החכמים באונג' ונפתחו שעריו ביום כ"ז תשרי ש' התרל"ח (1877). הד"ר מ' בלאך היה למורה ראש (Rector), והחכמים הד"ר דוד קויפמאנן, מ' קאַיזערלינג, מ' באַכער ועוד חכמים ידועים לפרופיסורים (ע"ע).

לפני עשר שנים יצאה מאשכנז התנופה על רוב ארצות אירופה התיכונה והמזרחית, כהן-און—שטאֶקקער (ע"ע) ומורה שקר—טרייטשקע (ע"ע) הולידו את האנטיסימיטיזם (ע"ע), ומברלין יצא רוח משחית לחבל ארץ, אך בעוד אשר האשכנזים הורו והוגו מחשבות און ויתנו לשנאת הדת והגזע פנים מסבירות על פי הגיוני-שוא, פרחה תורתם כראש על תלמי לב המאגיארים והסלאווים ל ב צ ע מעשיהם ככל אשר י ז מ ו האשכנזים. כנחל שוטף פרצה התנועה האנטיסימיטית באירופה המזרחית בשנות הפקודה 1881—1882. באונג' נמצא חבר לשטאֶקער וטרייטשקע באחד מקריאי העם, האנטי-סימיט הנודע בשם א י ס ט אָ צ י (Istóczy—ע"ע). שנים רבות התאמץ איסט' לעורר שנאה בדרשותיו בועד הממלכה ובספריו אשר הפיץ. בח' מאי ש' 1882 עורר איסטאָצי את ע ל י ל ת ה ד ם על יהודי אונג' בסוד קריאי העם על דברת הנערה הנוצרית א ס ת ר ס אָ ל י מ אָ ס י שנתעלמה מן העין ונמצאה אחרי כן טבועה בנהר טיסה בקרבת הכפר הקטן טיסה-עסלאר (ע"ע, וע"ע—ע ל י ל ת ד ם), והימים ימי חג הפסח והזמן המוכן לפורעניות ע"ד העלילה ההוללה הזאת מימים ימימה. יהודים רבים מתושבי הכפר הנ"ל הושמו במאסר והדבר בא עד שערי בית דין הגדול בעיר ניריגיהאזאַ (Nyiregyháza—ע"ע) הקרובה לטיסה-עסלאר. בין העדים המאשימים נמצא נער בן י"ג שנה, מ אָ ר י ץ ש אַ ר ף, בן לאביו יוסף שארף (ע"ע), אשר חוקר הדין ב אַ ר י ואחזת מרעיו עם המון עדי שקר הטו את לבבו להעיד עדות שקר באביו. כשנה שלמה החבאו הנאשמים בבתי כלאים ומדת הדין היתה מתוחה על יהודי אונג' ועל כנסת ישראל כלה, כי אל חבר האנטיסימיטים באונג' גלוו מרעיהם באירופה המזרחית והפרופיסור הנודע לצודר ישראל ר אָ ה ל י נ ג (ע"ע), ויחדו דרשו על המעשה הזה תלי תלים של אשמות נוראות ועלילות נתעבות ויתפאו דברים אשר לא כן על אמונת ישראל וקבלת חז"ל, בעוד אשר מלומדים גדולים, כהנים ובישופים, חכמים וראשי ישיבות של מעלה בכל בתי מדרש החכמה הוכיחו צדקת ישראל. בחדש יוני ש' 1883 נתברר משפט הנאשמים בבית דין הגדול בניריגיהאזא, אז נראה כי עוד לא פסו אמונים ודורשי משפט באונג', הקטיגור זייפערט (ע"ע) והסנגורים: קארל עאֶטוואֶס, פרידמאנן ופונטאַק (ע"ע) גלו לעיני השמש תעלולי איסטאָצי ואָנאָדי (ע"ע) אשר לא נסוגו אחור מכל תועבה להוליך שולל את השופטים. בית הדין הצדיק את הנאשמים, וכל ישרי לב שמחו על תוצאות המשפט הזה, מלבד האנטיסימיטים באונג' ומרעיהם בארצות הצפון אשר לבם היה כים נגרש ויפיחו אש המשטמה בין ההמונים החשכים ויהיו מהומות, רעמים ורעשים על בתי היהודים בבודא-פעסט, פרעסבורג אָדענבערג וצאלאוי, בערי הפלכים ובערי השדה, אך הממשלה עמדה לימין היהודים. ובעת האחרונה סר כח האנטיסימיטים מהם ולא יוסיפו עוד לבלע ולהשחית כאשר בתחלה.

אונגרן-שטרנברג (Ungern-Sternberg), ע"ע שטרנברג.

אוּנְגַר-סַבַּתִיר (Karoline Unger-Sabatier קרי סאַבאַטיעה) משוררת מהללה. נולדה 1805 בעיר שטול-וויסנבורג באונגריא, ותקשב לקח בלמודי הזמרה במילאַנו, ותשורר על במות ישחק באיטליא, בווינה ודרזדען, ותעש לה שם גדול. בש' 1843 נשאת להצרפתי סאבאטיעה ותרד מעל הבמה. כשרונה בשיר היה נעלה מאד. קולה היה ערב וצלול גם היתה יפה-פיה להלל. מתה 1877.

אוּנֶד (Ундъ), יאור בפלך אָלאָנעץ במחוז פודאָזשק ברוסיא על גבול פלך אַרכֿאַנגעלסק, מ"ש 66 קמ"מ, ארכו 12 ק"מ, ורחבו 7 ק"מ. מימיו עמוקים וטהורים וזכים; שפתיו נמוכות וישרות, ברובן ערמת חול או אדמת חמר ועליהן יערים צומחי עצים. על היאֹר הזה ישנו אי אשר מ"ש ½3 קמ"מ. הנהר היוצא ממנו הוא נהר אונדושא (Ундуша).

אונדולציא (Undulatio), ע"ע א ו ר.

אונדינה (Undina), ע"ע כ ו כ ב י ל כ ת.

אוּנְדִינוֹת (Undenen או Undinen), רוחות המים בדמות עלמות לפי אמונת המון עמי אירופה. בספרי המיתולוגיא הגרמנית לא בא זכרן, אך כנראה יצרו אותן בחזיונם המשוררים וסופרי הרומנים במאה הי"ח בצלם בני האלים הננסים (Elfen—ע"ע). לפי חזיוני הסופר הצרפתי פיקעה (Fouqués) תבאנה האונדינות בברית הנשואים את בני אדם וכאשר תלדנה מהם תזכינה לקבל נשמת אדם, אך האיש אשר לו אשה כזאת יזהר מאד לבל יקרב אתה אל המים, וביחוד לבל ירגיזנה בהיותם קרובים למים, פן תשוב האו' אל מקומה הראשון ואז אוי ואבוי להאיש ההוא אם יעיז לקחת לו אשה אחרת, כי תהיה בו יד האו' להמיתו. — על האונדינות יצר המנגן לאָרצינג (ע"ע) חזיון אָפירה הנקרא על שמן.

אונה (Aune, קרי אָהן), האמה הצרפתית הישנה=1_{188} מ'.

אונה, ע"ע א ו מ א.

אוּנַה (Unna), נהר השוטף בבאָסניא, מוצאו בהערצי-גווינא, בהררי חמרניצא (Chemernitza) מזרחה ובמרחק לא כביר עובר על אדמת באסניא; שוטף בקרבת גבולה המערבי צפונה ואחר יפנה צפונה מזרחה. מלפני העיר נאָבי יתאר את גבול הארץ בינה ובין קרואַציא ומשתפך נכח העיר יאסינובאַץ בנהר סאַבה. ארך מרוצת האו' 230 ק"מ ומקבל אל קרבו מי שני נחלים, ובכל זאת לא יסכון למעבר אניות.

אוּנָה (Unna), עיר בפרוסיא במחוז אַרנסבערג, תחנה למסלות שווערם-סאָעסט, או'-האַם, ווערפר-דאָרטמונד אשר למסלות הממשלה הפרוסית. מ"י 8,902 (רובם פרוטס-טנתים), העוסקים בעבודת אדמה, בשול שכר, משרפות יין נפת (Liqueur), מכרה הרים וחרשת מעשה ברזל. בקרבת העיר יש מכרה מלח הנקוב קאֶניגסבאָרן שממנו מוציאים 230,000 ככר מלח מדי שנה בשנה. ישם גם מרחצאות מי-מלח ומי מעינות חמים, הנמשכים מהמעינות החמים אשר בוועריעס (אצל האַם). בש' 1885 נעשו שם 20,100 אמבטאות של מי מלח עם 7,500 של חמים. לפנים היתה או' בצורה ונחשבה באגודת ההאַנזה (ע"ע).

אוֹנוֹ, אחת מערי בנימין אשר בנה שמר (דה"א ח) וקרוב לה היתה בקעה הנקראת על שם העיר (נחמיה ו), והיא מוקפת חומה מימות יהושע בן נון (ערכין ל"ב), ולפי הירוש' (מגלה רפ"א): „לוד ואונו הן גיא החרשים" (ע"ע).

אַונטינוס (Aventinus), ע"ע טורמאיר.

אוּנְטֶרְוֵיסֶנְבּוּרְג (Unterweissenburg), מחוז בפלך טראַנ-סילבניא בארץ אונגריא, מ"ש $3,576_{3}$ ק"מ, על שתי גדות נהר מאַראָש. החלק העליון של הנהר הזה וכן גם אצל נחל אָמפאָלי הוא אדמת הרים ואבני טראַכיט, רק חלקו התחתון הוא אדמה פוריה. בההרים נמצאו הרבה מתכות ומכרי זהב וכסף מאז ומקדם. מ"י 178,021, רובם

רומינים. נודע בקורות הארץ ההיא ע"י מרידות האכרים, אשר האחרונה היתה בש' 1848. שם העיר הראשה היא נאַגי-עניעד (Nagy-Enyed). שם נמצאו שרידי קדמוניות הרומאים.

אונטרולדן, שם המחוז (Kanton) הו' ממחוזות ארץ שוויץ. גבולותיו הם: לפאת מערב מחוז לוצרן, לפאת דרום — מחוז בערן, לפאת מזרח — מחוז אורי ולפאת צפון — יאור האלפי הנקרא: „יאר-ארבעת-המחוזות" (Vierwaldstättersee). המחוז הזה נחלק לשנים: חציו האחד נקרא אָבוואַלדן, וחציו הב' — נידוואלדן. אדמת ארץ אָבוואַלדן תכיל 475 קמ"מ ומ"י 15,356. העיר הראשה בו נקראת סאַרנען (Sarnen), גם המישור הרם (Hochthal), מישור ענגלבערג יחשב לאדמתו, וחצי המחוז נידוואַלדן יכיל 290 קמ"מ עם 11,992 תושבים, ולאדמתו יחשב גם אדמת חוף היאר: „פירוואלדשטטער". מחוז אונ' — מלבד המישור הרם ענגלבערג — הוא ארץ בקעה ברוכה, מקום נהרים, יערים ונאות דשא ובתוכם רכסי הרי סלע, כמו: ההר „האָהענשטאָלען" (2,484 מ'), „פילאטוס" (2,123 מ'), „שטאַנסרהאָרן" (1,900 מ'). מחוז אונ' יכיל 23% יערות, 57% מקומות-מרעה, שדות תבואה ואדמת גנה, 19% הנותרים הם מקומות מכוסים במים, או צחיחי סלעים ושיאים מכוסים בשלג עולמים. מזג הארץ טוב ומבריא; הככרים נהדרים בנאות דשא ונטיעי עצים מרהיבי עין. העם היושב בה הם בחירי השבט הגר בארץ. שפתם היא שפת אשכנז ואמונתם — אמונת הקתולים. הגברים הם רמי קומה וגבורי כח וקלעים מלומדים. תרבות מקנה וזריעת ירקות הם משלח ידיהם, גבינה ועצים יוציאו משם לארצות אחרות מדי שנה בשנה. על פי מספר מפקד המקנה בגליל ההוא בש' 1886 היו שם סוסים 570, בקר 17,873, חזירים 4,708, כבשים 4,071, עזים 8,308 וכוורות דבורים — 2,017. ממחצבי האבנים יוציאו אבני סיד, אבני גיר ואבני לוחית. ממעינות המתכות אשר בגליל אונ' נודעים: המעין מחמרי ברזל באָבוואַלדן ומעין-גפרית בנידוואַלדן. המסחר וחרשת המעשה לא ישגו בו, גם יחסרו לו מס' הברזל, אבל תחת זאת יהנו חופי היאר-האַלפי ממסחר ע"י אניות הקיטור. דרכים טובים ומרוצפים ישתרעו בבקעות הגליל גם ישרו מסלת ברזל במרומי ההר ברונעג וכן גם בהר פילטוס. נוסעים רבים ינהרו אל הכפרים ענגלבערג, בעקענריד ואל הכפרים אשר על יד מסלת ברונעג. ממשלת שני חצאי המחוז תתנהג ע"פ משפטי ממשלת עם (Demokratie). אספת העם תקים כל דבר חק ומשפט והיא תבחר את שר המחוז (Landammann) וסוד הממשלה. בעניני הכנסיה יסור המחוז אונ' אל משמעת הבישוף אשר במחוז קור (Chur). בערי סארנן ושטאנס ישנם בתי גימנזיות ובית ספר נזירים בענגלבערג. — במאה הז' והח' לספה"נ התישבו בו שבטי אלמנים. במאה הי"ב והי"ג היה רוב אדמתו נחלה למקלטי הנזירים ועמד תחת חסות רוזני לאנצבורג ויורשיהם בני בית האבסבורג. עוד בש' 1147 עשו בני המחוז הזה אגודה אחת עם מחוזות אורי ושוויץ. 1390 השוה היינריך VII משפטיהם עם כל מדינות מלכותו. בשנת 1291, 1315 חדשו בריתם את מחוזות שכניהם, ומני אז ותשבו על אגודת מחוזי שוויץ, עד אשר באו הצרפתים (1798) וישנו סדרי הארץ לפי ראות עיניהם, וע"פ דברי הברית הנקראת „חק-הלווטיא" (Helvetische Verfassung) נפל המחוז אונ' לחבל למחוז וואלדשטאֶטן. אך בני חצי המחוז נידוואלדן לא אבו לקבל את הסדרים החדשים האלה וילחמו כגבורים משכילים בעד חפשם, עד אשר גברו עליהם הצרפתים וישימו בהם שפטים ויחריבו את ארצם (סיפט' 1798). על פי החקים אשר שם נפוליון בארץ שוויץ בש' 1803, וע"פ החקים מש' 1815 הושבה למחוז אונטרולדן זכותו להיות למחוז בפני עצמו. אך בני חצי המחוז נידוואלדן זכרו את דברי הברית עוד מש' 1315 ולא התרצו אל סדרי ההנהגה האחרונים (מש' 1815), עד אשר הכבידו עליהם גדודי יתר המחוזות את ידם לקיים את סדרי ההנהגה החדשים, גם על ידי קשי ערפם נקרע מהם העמק ענגלבערג ויתחבר עם חצי המחוז אָבוואלדן. בני המחוז הזה נחשבים למחזיקים בנושנות ונוהים אחרי האפיפיור ברומא (Konservativ-ultramontan). בקשרי העם בש' 1832, 1845 השתתפו גם בני אונ' ויעמדו במרדם עד אשר גברו עליהם צבאות בני האגודה ויכניעום.

אונטרסברג (Untersberg), הר היוצא אל פני הררי אלף אשר בדוכסות זאַלצבורג, על גבול באַוואַריא במרחק 11 ק"מ מעיר זאַלצבורג דרומה מערבה; תכונתו משיש ואבני גיר ומתנשא בתבנית שלשה-צלעות בגבה 1,400—1,500 מ', מחזיק בתחתיתו היקף של 44 ק"מ ובראשו שטח של 10 קמ"מ. גבנוניו היותר גבוהים הם „הכסא הגבוה", אשר לבערכטסגאַדן (1,975 מ'), „הכסא הגבוה" אשר לזאַלצבורג (1,851 מ') והשלישי הוא גייערעק (1,801 מ'). הר או' נודע לשם בגלל מחצבי השיש והגיר, שפעת הצמחים ורוב המחלות והמערות אשר בו, וידועה לשם היא מערת קאָלאָווראַט שנגלתה בש' 1845, הנהדרה בחטיבות וצעצועים המוצקים כקרת, גם נהדרה בראש ההר ההשקפה למרחוק על מרומי ערבות באַוואַריא ועל הרי האלף אשר לזלצבורג וזאַלצ-קאַמערגוט.

אונטרפרנקן-אַשפנבורג (Unterfranken-Aschaffenburg), ע"ע פראַנקן.

ר' אוני, אמורא שחי בדורות האמצעים של האמוראים, בסוף המאה הא' וראש המאה הב' לאלף הה'. נזכר רק פעם אחת שר' יודן (החי בדור הד') אמר דבר אגדה משמו (שהש"ר פי"ח).

ר' אוניא (אוניה), מקומו וזמנו לא נודעו, ונזכר בדברי אגדה (קה"ר פ"א סל"ב ושהש"ר פ"ב סי"ח).

אוניא (Unio), מלה רומ' ופי' התאחדות כתות (באמונה) או ממשלות (בעניני מדינה) להיות לאגודה אחת.

1) ה א ו נ' ה ד ת י ת. זה כמה פעמים נסו גדולי הנוצרים לאַחד את כתותיהם ע"י האונ', וע"פ רוב לא עלתה בידם, כמו האונ' בין בעלי הדת היונית ודת המונופיסיטים (ע"ע), בין הדת הרומית והיונית (ע' להלן), בין הקתולית והפרוטסטנטית, ועוד כאלה. לעמת זה הצליחו המשתדלים לאַחד שתי הכתות האבנגליות באשכנז, בהיות שטת התקונים (ע"ע ריפורמציא) יסוד ועיקר לשתיהן. עוד בזמן הריפורמציא נסו הרבה לחבר את הפרוטסטנטים לבל יתפרדו לכתות, אך לא עלתה בידם. גם אחרי פרידתם לא חדלה ההשתדלות לשוב ולאחדם. ביותר עמלו בזה החכ' מורי הדת, מעלאַנכטהאָן ובוטצער (ע"ע), גם המושלים, רוזני העסען, פיליפ ובניו (ע"ע), אך עמלם היה לשוא, כי ע"פ דברי הימים ההם היתה פרידתם הכרחית ונחוצה לשעתה, ועד מהרה גברה דת לותיר, והמחזיקים בה הרחיקו בזרוע את בעלי הכתות האחרות (1580), וכן נפרדו מאז והלאה עד המאה הי"ח, אשר בהתרופף עמודי האמונה בכלל רפתה גם מלחמת הדעות על אודותיה. אז החלו המושלים לבית האָהענצאָללערן לאחה את הקרעים. פרידריך I קרא מועד על חכמי שתי הכתות להאסף יחדו ברלינה; אך עצתו לא קמה — כי הלותירים הכבידו לבבם וימאנו להסכים להצעת האוניא. כדבר הזה נסה גם פרידר' ווילה' I (1736) וגם פרידר' II; אך מה שלא עלתה בידי המושלים הצליח בידי הזמן — כי מלחמות שבטי אשכנז בעד חפשיותם קרבו את המרוחקים, ואז נקל היה לפרידר' ווילה' III לצוות את בני עמו לנסות דבר ההתקרבות בין הלותירים והקלוינים (Reformirte) בחג היובל הכללי, בהמלא 300 שנה למעשה הריפורמציא באשכנז (1817), ומאז והלאה יהיו נקראים בשם הכולל „בעלי הדת האבנגלית". פקודתו זו היתה לרצון ולשמחת לבב, כי רוח הדרור אשר נשבה אז בענינים המדינים פרשה כנפיה גם על האמונה והדת. עד מהרה קם דבר ההתאחדות בברלין, ואח"כ גם במדינות אחרות מעבר לגבול פרוסיא: בנאַסויא (1817) בהרהיינפפאלץ (1818) ובבאַדען (1821). אולם בהחל הריאַקציא להשיב המעמד המדיני ליושנו, התעודדו הלותירים האדוקים, ובקנאתם העזה מאנו להתערב עם שונים, אף שע"פ פקודת המלך היתה דת האונ' שלטת בארץ (1822) — ובכן התפרדו מעל האונ' ויהיו למפלגה מיוחדה, מפלגת „הלותירים האורתודוקסים"; אך בתור מפלגה דתית אשרה ונתקימה רק זמן רב אח"ז, ע"י המלך פרידר'

ווילה' IV (1841). בשוב הריאַקציא בפרוסיא לקדמותה (1850), החלו הלותירים להרים ראש ולחתור חתירות מתחת להאונ', וחפצה עלה בידה עד כי כמעט גברה על צרתה ותצר צעדיה תחתיה. בקום ווילהעלם I להיות פרינס-מושל בפרוסיא בשם אחיו המלך החולה (7 אוקט' 1858) היתה ראשית דברו לעמו (8 נוב') כי נכון הוא להגן בכל עז על האונ' מפני האורתודוקסיא הלותירית. אך הימים עברו וחדשות לא נעשו בארץ והקנאים אזרו חיל ויוסיפו להרים קרן, וכאשר גברה יד פרוסיא במלחמת 1866 וגבולותיה נטשו עברו אל המדינות שבהן לא נתקבלה האונ' כל עיקר, חשבו הלותירים כי הנה הגיעה השעה לחצוב קבר עולם לדת האונ' השלטת בפרוסיא. אמנם על פי פקודת המלך 1867 נשארה האונ' במדינות הקודמות על מכונה, אבל הוא קוה כי גם במדינות החדשות תבואנה המפלגות לידי פשרה ע"פ יסודי האונ', ותוחלתו זו לא באה, ומאז גברה יד „הדרשנים בחצר המלך" הנה השפעת הלותירים הולכת וגדלה גם בפרוסיא לכל אספותיהם וסינודיותיהם. — האונ' היונית-קתולית היא התאחדות הדת הנוצרית-היונית עם הדת הנוצרית-רומית. מאז נפרדו הנוצרים היונים מעל הדת הרומית, השתדלה ממשלת האפיפיורים לשוב ולחברם או להכניעם תחתיה. מפני סבות מדיניות נענה מיכאל פאַלאֶאולוגוס קיסר ביצנץ לדבר ההתחברות, ויאכוף את בישופיו לסייע לה באספה הליאונית (1274), אבל לב העם לא נטה אחריו וישאר בדתו ודעותיו כשהיה, ובימי הקיסר אנדרוניקוס II (1282) בטלה האונ' כלה. ויהי כאשר החלו התוגרים לדחוק רגלי ממלכת ביצנץ, ויחשבו הקיסרים היונים כי רק התאחדותם עם רומא תעמוד להם להצילם מכף צריהם, אז קם הקיסר יוהאנים VII פאַלאֶאולוגוס ויבחר לו מראשי כהניו ובישופיו וילך עמם לאיטליא, ובסינודה שהחלה ישיבותיה בפיראַרה וגמרה אותן בפלורינציא נשאו ונתנו בדבר, ולאחרונה נאות עם בני לויתו לאופני האונ' אשר שם לפניהם האפיפיור אבגינוס IV (1439), היא האונ' העומדת וקימת במדינות אחדות עד היום הזה. אבל כל היונים יושבי הארצות הכבושות מהתוגרים התנגדו לה ויחשבוה לבגידה בדת, ובנפול הקיסרות הביצנטית (1453) נפלה אתה גם האונ' היונית והכל שב כשהיה. לעמת זאת הצליחו האפיפיורים בסינודיותיהם בבריסק דליטא (1596) ובזאמושץ (1720) להטות אליהם הרבה קהלות הנוצרים היונים בליטא ופולין ולקרבם ע"י האונ' אל דתם הרומית. אך מאז נחלקה ממלכת פולין (1772) התאמצו קיסרי רוסיא להשיב את ה„אוניאַטים" אל דתם הקדמוניה, שהיא השלטת בארץ. ביותר עלתה זאת בידי הקיסר ניקולייו I, עד כי מספר השבים עלה לאלפי רבבה, ומאז נשקעה מרידת פולין מש' 1863 מתאמצת הממשלה להשיב גם את האונ' הנשארים אל דת אבותיהם מלפנים. בס"ה עולה כעת מספר בני האוניא עד 4,000,000, הגרים ברובם במדינות, גליציא, בוקאָווינה, טראנסילבאַניא (Siebenbürgen), אונגריא, קרואַטיא, סלאַבוניא ודלמציא.

2) האונ' המדינית. אגודת עמים וממשלות יכולה להיות באופנים שונים, בקשר כללי או פרטי, לעולם או לזמן קצוב, הכל לפי החפץ והתכלית הנרצה. אונ' כזאת היתה בין הנסיכים הפרוטסטנתים באשכנז בש' 1608, להגן על ארצותם במלחמת הדת (ע' מלחמת ל' שנה). בשם הזה נקראה האגודה אשר בה הואיל פרידריך ווילהעלם IV מלך פרוסיא בשנות 1849—50, לחבר את כל ממשלות גרמניא להיות לאחת (ע"ע אשכנז), אך מחשבתו לא יצאה לפעלה. כן הופרה עצת מרגריטה מושלת הארצות הסקנדינאַויות (דניא, שוודיא ונורווגיא), ביסדה בעיר קאַלמאַר בש' 1397 את האונ' הסקנדינאַוית (ע"ע מרגריטה). לעמת זה הצליחה האונ' האוטרכטית בש' 1579, להסיר יד ספרד מעל מדינות נידרלאַנדיא וליסד בהן ממשלת-עם. גם ארצות הברית באמריקה (ע"ע) נקראות בשם „האוניא האמריקנית", ובש' 1861—65 פרצה שם מלחמת הדמים לרגלי השאלה בדבר האונ': אם יש המשפט לאחת המדינות באמריקה להפר ברית האונ' ולהתיר אגודתה לעצמה. בארצות המשעבדות למלכיהן יש שני מיני התאחדות: אונ' מיוחשת ואונ' עצמית. הראשונה היא כשהאחדות תלויה רק בבית המלוכה ובהנהגת הענינים החיצונים, היינו שיהיה המלך אחד והאויב אחד לשתי הארצות, בעוד אשר ההנהגה הפנימית מתנהלת בכל אחת ע"פ משפטיה וחקיה. אגודה כזאת תותר בהפרד בית המלוכה לשנים (כפרוד שנהיה בש' 1837 בין בריטניא והנובר—ע"ע). גם אגודת אוסטריא-אונגריא היתה בראשונה רק אונ' מיוחשת, וגם שם קרובה היתה החבילה להתפרד, עד שקם הקיסר קארל VI וייסד בש' 1713 „חקת עולם" (Sanctio pragmat.), שעל פיה נעשה משפט הירושה כללי וקיים לשתי הארצות כאחת. על פי רוב תתחלף — במשך הזמן — האונ' המיוחשת לאונ' עצמית, בהתערב עניני הארצות אלה באלה עד כי לאחרונה תהיה גם ממשלה אחת והנהגה אחת לשתיהן; חליפות כאלה היו באגודת אנגליא ושאָטלנדיא בש' 1707 ובאג' בריטניא ואירלנדיא בש' 1801, וכן התאחדה הנהגתן בכלל עד כי נקבע פרלמנט אחד לנבחרי שלש הארצות גם יחד. לא כן הוא באונ' של אוסטריא ואונגריא, כי ע"פ שטת שתי הרשויות (Dualismus) שנוסדה 1867 נפרדות הארצות ע"פ נהר לייטהא העובר ביניהן, הא' כוללת מדינות האשכנזים והסלאַוים (Cisleithanien) בלבד, והב' — מדינות אונג' ובנותיה (Transleithanien) בלבד, ולכל אחת פרלמנט מיוחד עם מיניסטריום מיוחד ורשות מיוחדה, ורק בענינים הכוללים תתפשרנה שתי הרשויות ע"י הדיליגציות (ע"ע אוסטריא-אונגריא). — ההפך ממושג ההתאחדות ע"י האונ' היא הסתפחות האחת לרעותה, בהואילה מרצונה הטוב לחסות בצלה ולהחשב במדינות ממשלתה, או כשהיא נבלעת מהשנית ע"י כבישה מחלטת (Annexio).

אוּנְיָה (Uenie גם Unieh), עיר החוף בתוגרמה באזיא הקטנה, בפלך טראפיזונט, מחוז יניק (Dschanik) על ים השחור, במקום נחמד ונעים. מ"י 5,000 תוגרמים ויונים, העוסקים באריגת צ"ג, מבנה אניות, ומסחר גדול באבנים, עצים, דגן, פשתים וברזל. לפנים התישבו בה בני מילעט יוצאי ארץ יון, ונקראה בשם Oeneum והאיטלקים קראוה Onio או Hinio. בימי ממלכת ביצנץ נכללה במדינת Thema Chaldia (כשדים). מש' 1204 עד חצי המאה הי"ד נחשבה לקיסריות מיוחדה שנקראה בשם טראַפיזונט (ע"ע), ומש' 1561 נספחה לממשלת תוגרמה עד היום הזה.

אוּנִיוֶרְסוּם (Universum), מלה רומית שהוראתה — כלל כלו, ושמות רבים נגזרו ממנו גם התחברו עמו להוראה זו.

אוּנִיוֶרְסִיטָה (Universität), שם שהונח על „בית מדרש גבוה" (Hochschule), שבו ישתלמו התלמידים בחכמות ומדעים, ואשר ממנו יצא משפט כל אחד מהם לאיזה מדרגה יתיחש במעלות החכמה אחרי השלימו חקי בלמודיה. מוצא השם הזה מל' רומא, ופיר' „קבוץ", והונח בכלל על כל אגודה וחברה שבעולם, ואף על חברות בעלי עסק אחד או אומנות אחת, רק בהיות אלה רובם ככלם אזרחי הארץ נקראו בשם „Universitas civium" (אגודת אזרחים), בעוד אשר הלומדים בביה"מ הגבוה היו נקבצים לאלפיהם מארצות שונות, וע"כ נקראו בשם כולל „Univ. scholarium" (אגודת לומדים), ואם הואילו להבדיל בין המורים והתלמידים, כנו את קבוץ התלמידים בשם Univ. scholarium והמורים — Univ. magistrorum ולאגודתם הכוללת — Univ. magistrorum et scholarium. בראשונה היה השם אונ' מורה על קבוץ הלומדים, בעוד שביה"מ בעצמו נקרא Studium (בית למוד) או Schola (אסכולה), אולם אח"כ הוסב השם הזה גם על המקום בעצמו, שבו מתאחדים כל החכמות והלמודים ומוריהם ותלמידיהם כאחד, ובזה נפרד משם Academia (אגודת חכמים), שהונח בראשונה רק על קבוץ חכמים העוסקים בישיבה, מבלי כל יחס וקשר בין מורים ותלמידים ומבלי כל הבדל בין החברים לפי מדרגות חכמתם ודעתם, ואח"כ הונח גם על בתי ספר גבוהים

הקבועים למדעים מ י ו ח ד י ם או לחכמת חרשים (ע"ע אקדמיא). זמן התיסדות האונ' הראשונות באירופה לא נודע אל נכון, אך זה ידוע כי הן תוצאות בה"מ העתיקים שהיו עוד בימי קדם אצל המצרים, ההודים והיהודים, אשר ביתוד הגיעו למעלה רמה באתונה, ברודוס ובאלכסנדריא של מצרים; שם היו בראשונה למודי הפלוסופיא עיקר, אח"כ הכניסו בהם גם למודים אחרים שקראום בכלל בשם „שבע חכמות". אל שלשת המקומות האלה שלחו אדירי הרומאים את צעיריהם ללמוד ולהשכיל, ואח"כ החלו ליסד בתי מדרש כאלה גם בממלכת רומא. הקיסר אספסינוס שלם שכר המורים המלמדים לבני הנעורים ח' הדבור והמליצה — למען יצלחו לו למשמרות כבוד במדינה; הקיסר אדרינוס יסד את ביה"מ Athenäum בש' 135 לספה"נ; אחריו בא הקיסר אנטונינוס פיאוס וייסד בתי מדרשות כמתכנתו בארץ ממלכתו; אך כלם נתבטלו אח"כ ע"י הנוצרים, ולעמת זה נוסדו שני ב"מ חדשים ע"י תיאודוסיוס II: בקונסטנטינופול בש' 424 ובבולוניא (Bologna) אשר באיטליא — בש' 425. המלחמות הרבות שהחריבו את הארץ בזמן תנועת העמים, השכינו לעפר כבוד אירופה ויכסו עליה בצלמות עד סוף המאה הח' לספה"נ. אז התפשטה ממלכת קאַרל הגדול (ע"ע) — ומאתו היתה שומה להרחיב גבול החכמה בארצות ממשלתו, והח' האנגלי אלקלוין (ע"ע) היה יועצו ועוזרו בדבר הזה. ע"פ פקודתו נוספו בתי ספר על יד כל בית כניסה ומקלט לכהנים ונזירים, אשר אמנם ברובם היו בתי מדרש לפרחי כהונה, שע"כ נקראו התלמידים גם בשם „קלירִיצִי" (Clerici), אבל בהם התחנכו גם בני מרום העם, והם שהועילו לכשרונותיהם להתפתח גם בלמודי חול ובחכמות חיצוניות עד שיצאו מתוכם אנשים חכמים כאדם הברעמעני (ע"ע) ולמברט האַשאַפֿענ-בורגי (ע"ע) ועוד כאלה, אשר גם אם שטותיהם לא ישרו בעיני אחרים בכ"ז יעידום כל יודעיהם כי הועילו הרבה להתפתחות החכמה והמדעים. בה"ם ההם היו מאות בשנים האמצעי האחד לשום שם ושארית לחכמה לבל תשכח כלה מקרב הארץ; מעט מעט יצאו מהם מורים כאלה אשר הקדישו עצמם גם למדעים אחרים שלא הכירם מקומם בב"ס הכהנים, ובתחדשות אשר השמיעו משכו אליהם תלמידים הרבה, וכן קמו בתי מדרש חדשים ושונים. המורה אשר יסד בי"מ לעצמו נקרא בשם „ריקטור" (Rector — ראש ישיבה). האונ' הראשונה (לח' הרפואה) נוסדה בסאלירנה אשר בממלכת נאפולי (במאה הי"א), השנית (לפילוסופיא, לח' הדבור וההגיון ולמחקרי אמונה ודת) בפאריז (בראשית המאה הי"ב). בעת ההיא התרוממה האונ' בבולוניא (לתורת משפטי רומא) ע"י הח' אירנריוס (ע"ע), אשר בנעם לקחו והסברתו הישרה משך אליו תלמידים לאלפים, והקיסר פֿרידריך I משך אותם חסד ויחלוט משפטיהם ויקבע להם זכיותיהם ע"פ החקים אשר צוה להכניס בס' תורת המשפטים (Authentica Habita quidem), וכן עשה גם האפיפיור אלכסנדר III ואח"כ גם האפּ' הונוריוס III. השם הגדול שעשו להם המורים בפאריז ויתרון העיר בכל נעימותיה ושעשועיה מאז ועד הנה משכו שמה את בני הנעורים מכל הגוים והארצות בהמון רבה. האונ' בכלל לא נוסדו בידי מושלי ארץ, וזכיות וחקים מיוחדים טרם יהיו ליושבים בהן; אך הם לעצמם קבעו להם חקיהם ומשפטיהם ככל הנחוץ, והממשלות בהביטן אליהם בעין יפה החרישו וכמו הסכימו להם בשתיקתן. בסוף המאה הי"ב פטר המלך פֿיליפ אגוסט את באי האונ' הפאריזית מכל בתי הדינים אשר להממשלה, בהעמידו אותם ברשות עצמם, להיות ממוניהם ושופטיהם מקרבם על פי חקיהם שיסדו להם, וכן חיו שם בשלום באין מכלים דבר עד ש' 1229, אז פרץ ריב בין תלמידי האונ' והרשות הפאריזית אשר פגעה בכבודם. הנעלבים דרשו מחצר המלוכה לנקום נקמת כבודם ולא נענו, אז קמו יחדו עם מוריהם וראשיהם ויעזבו את העיר בחמה. במקרה הזה השתמש היינריך III מלך אנגליא להגדיל כבוד האונ' שיסד באוקספֿורד (בש' 1201, מבי"ס קדום שגם הוא היה נודע לתהלה במאה הי"א) — כי הרבה מהמורים המובהקים שיצאו עם תלמידיהם מפאריז שמעו לקול קריאתו ויבואו אוקספֿורדה ויגדילו תושיה באונ' ההיא. והעיר פאריז נבוכה בצאת ממנה כל שאונה והמונה ועלז בה, וינחם המלך מאד על מעשהו ויבקש לתקן את אשר עות, ובאמצעות האפיפיור גריגור IX נעשה שלום בין הממשלה והלומדים, ורבים שבו אל האונ' הפאריזית. הממשלה הגדילה והרחיבה את זכיותיה מבראשונה, ואז נהרו אליה מורים ותלמידים מכל קצות ארץ, ובזה היה כבודה מרום מראשון ושמה הולך וגדול. — יחס המורים והתלמידים בינם לבין עצמם ולבין הממשלה בפאריז היה היסוד המוסד לכל חקי האונ' למקומותן. בכ"ז כרבות מספר האונ' והלומדים בהן, עמדו ברוב או במעט תחת ממשלה עליונה, אשר דאגה להן למלא מחסורן ולשמור סדריהן ומשפטיהן כראוי. הממשלות שונות היו לפי מקומותיהן ולפיהן נתלקו האונ' לשלשה מינים: 1) א ו נ' ש ל ב ת י ה פ ק ו ד ו ת (Magistratus) — כאלה היו האונ' האיטלקיות, אשר טרחה ומשאה של כל אחת מהן היתה על בית פקידות המקום; הוא אשר וקיים את החקים שקבעה האונ' לעצמה; הוא יעד ושלם להפרופיסו-רים את שכרם, אף העניש את המורים המתרשלים בדרשותיהם או שאינם שומרים מועדם לדרוש בזמן הקבוע להם או מדלגים מענין לענין ומעמיקים בשו"ת צדדיות למען התפאר בפלפולם וחריפותם ובקיאותם הרבה — על חטאים כאלה העמדו למשפט בית הפקידות אשר ענשם עניש כסף במנעו מהם תשלומי שכרם. התקנות האלו נקבעו שם עוד במאה הי"ג, רק בבולוניא נשארה האונ' ברשות עצמה עד המאה הי"ד. ממשלת בתי הפקידות על האונ' נמשכו באיטליא עד סוף המאה הי"ז. 2) א ו נ' ש ל ה כ ה נ י ם. בצרפת ואנגליא היו האונ' נזקקות לראשי הכהונה. הכהן שנבחר לראש ומנהיג באונ' נקרא Cancellarius גם Scholasticus; הם ישבו ראש בשעת הבחינות ומידם יצאו הסמיכות להתלמידים שנמצאו ראוים להן. המנהג הזה נקבע גם בבו-לוניא (בש' 1219) ומשם נתקבל ויהי לחק גם בערים האחרות, אך לא במדה גדולה בשלטון ושררה כבצרפת ואנגליא. דברי ימי האונ' הפאריזית מלאים מהריבות והקטטות שהיו בינה ובין הכהנים המשגיחים עליה. בלירידה (ספרד) נקבע הכהן המשגיח רק ע"י המלך בעצמו, ובפירוש הותנה (1300) כי פקודתו זו היא משמרת חול ודבר אין לה עם הכהונה. שכר קבוע לא היה למורי האונ' בצרפת ואנגליא כ"א השכר ששלמו התלמידים והעזר שהיה להם מהכנסותיהן הכלליות של האונ' וקוליגיותיהן (ע' להלן). 3) א ו נ' ש ל ה מ מ ש ל ה. הקיסר פֿרידריך II יסד אונ' בנאפולי ומסינה (1224) ופאדובה ופאויאה (1250), שבהן גרמו המורים בכל ענין לפקידים הממונים מטעם הממשלה — כי היא יסדה וערכה את האונ', היא גם שלמה שכר המורים ואסרה על בני הארץ לנוע אל בה"מ שבארצות אחרות. במנהגים אלה אחזו גם מושלי סיציליא ומהם ראו מלכי ספרד וכן עשו. מלבד הפרט הזה היו האונ' בספרד בכלל כמתכנתן של האונ' בבולוניא, פאריז וטולוזה. ממאה הי"ז והלאה החלו גם מלכי צרפת ואנגליא לפרוש ממשלתם על האונ' שבארצותיהם, ובכ"ז היה חלק גדול מההנהגה הפנימית שמור וערוך ע"י האונ' בעצמן.

בכלל התאחדו המורים והתלמידים ויהיו לאגודה אחת; ובכל זאת נתלקו ביניהם ללאומיהם. באונ' הפאריזית היו עוד בש' 1206 התלמידים נחלקים לארבעה לאומים: צרפתי (בו נכללו גם ילידי איטליא וספרד), פיקרדי (ילידי מדינת פיקרדיאה), נורמני (ילידי מד' נורמנדיאה) ואנגלי. ללאֹם זה האחרון נחשבו גם ילידי אשכנז ובכללם גם ילידי ארצות הצפון, וע"כ הוסב אח"כ לשם: „הלאֹם האשכנזי". לבעלי לאֹם ולאֹם היו גזברים מיוחדים וקופות מיוחדות למחיתם וכלכלתם ולכל צרכיהם. ההפלגה הזאת היתה נהוגה גם באונ' האיטלקיות, חוץ מהאונ' הבולונית, שבה נתחלקו רק לשנים: לילידי הארץ ולילידי חוץ. הזרים נקראו בשם Ultramontani (גרים מעבר ההרים) והאיטלקים — Citramontani (יושבי ההרים פנימה). מספר ארבעה לאומים היה לחק גם באונ' האשכנזיות.

האונ׳ הראשונות נוסדו בארץ אשכנז במאה הי״ד, בפראג (1348) ובווינה (1385); שתיהן נוסדו כמתכנתה של האונ׳ הפאריזית, וגם בהן נחלקו התלמידים לארבעה לאומים. הדבר הזה הביא הריסה להאונ׳ הפראגית ומחרבנה נבנתה אונ׳ חדשה — כי הקיסר קארל IV ביסדו את האונ׳ הפראגית חלק את הלומדים בה (המורים והתלמידים) לד׳ לאמים אלה: ביהמי, פולני (אליו התיחשו בעיקר האשכנזים ילידי שלזיא), באוארי וסכסי—ויען שהאשכנזים היו הרבים במספר לא יכלו נשוא גאות הביהמים המעטים מהם, ובהשתדלות המורים הנודעים: יאהאן הוס והירונימוס הפראגי (ע״ע) נתן הקיסר ווענצעל צו, לחלק את הלאם הביהמי לשלשה וליחד את כל האשכנזים ללאם אחד (1409). אז יצאו המורים והתלמידים האשכנזים לאלפיהם מפראג ויעתיקו משכנם לליפסיא, ששם נוסדה להם אונ׳ חדשה; בה נחלקו לארבעה לאמים בסדר הזה: מייסנים, סכסים, באוארים ופולנים. האונ׳ שנוסדו אח״כ באשכנז, לא הנהיגו עוד חלוקת הלומדים ללאומיהם — כי היתה מפלת האונ׳ הפראגית להם למשל.

עוד משנות קדם נחלקו בה״מ למחלקות מיוחדות לפי עניני הלמודים בהם. בביה״מ שנוסד ע״י המלך תלמי פילו-דלפיוס באלכסנדריא (באמצע המאה הג׳ לפני ספה״נ) נחלקו הלמודים לארבע מחלקות (Facultas): למודי הספרות, ח׳ השעורים, ח׳ התכונה וח׳ הרפואה. העקרים האלה הסתעפו לעוד ידיעות נכבדות; כן נוספו לח׳ הרפואה ח׳ הנתוח וידיעת הטבע. אח״כ נחלקו לשבע חכמות, והן: ח׳ הדקדוק, ח׳ ההגיון, ח׳ הדבור, ח׳ השירה, ח׳ התשבון, ח׳ המדידה וח׳ התכונה. במאה הי״ב נחלקו לחמש אלו: למודי הדת, תורת משפטי האמונה (Jus canonicum), תורת משפטי רומא (Jus civile), ח׳ הרפואה, ח׳ הפילוסופיא. וגם המחלקות האלו נשתנו למקומותן: באלו נתאחדו ח׳ הרפואה והפילוסופיא להחשב כאחת, ובאלו נחלקה גם הפילוסופיא לאחדות, בהכנס בה למודי הדקדוק והדבור וההגיון. מחלקת הפילוסופיא (לכל פלגותיה) נחשבה למדרגה התחתונה, וממנה עלו התלמידים ללמודי ח׳ הרפואה ושתי תורות המשפטים. באונ׳ האיטלקיות, ששם היתה תורת המשפטים עיקר, הסתפקו בראשית למודים להכשיר את התלמידים להכנס באונ׳, ולכן נמצאו בבולוניא סטודינטים בני 10—12 שנה, ובן 20 שנה כבר הכשר לקבל סמיכה ע״ש „דוקטור לתורת המשפטים". בפאריז לא נתנה סמיכה ע״ש „מגיסטר" עד מלאת להתלמיד 21 שנה תמימות. קביעת המדרגות במעלות הלמודים לא מודעת היא בתחלתה ומוצאה. המורים הראשונים הידועים מזמן ההוא (אבלרד בפאריז, אירינריוס בבולוניא ודומיהם) לא נקראו מאיש ולא הפקדו מן הממשלה לקום ולהורות חכמתם בשערים, אך דבר המובן מאליו הוא כי במשך הזמן החלו חברי האונ׳ יחד עם הממשלה לדקדק ולהקפיד בבחירת המורים, כי יהיו מן הטובים והמובחרים שבהם — ועל כן נקבעו להם בחינות ונסיונות, שעל פיהם יקום דבר הנבחן והמנוסה, לקרב או לרחק. אשר זכה להוראה נסמך בחגיגה וברוב הדר וצבי תפארת וע״פ מעשים ומנהגים הרומזים על המדרגה שעליה זכה לעמוד במעלות החכמה. המעלה הא׳ (התחתונה) היא מדרגת „בחור" (Baccalaureus). אז עוד נחשב לתלמיד, אך לבש בגדים אחרים, כיאות לתלמיד חכם, ונטל חלק בהנהגת החבורות, גם היה חוזר משנתו עם התלמידים הצעירים ומתחנך בוכוחים ופלפולים בעניני החכמה; בחינות התלמיד העולה למדרגת „בחור" היו נעשות ארבע פעמים בשנה. כשהוסיף הבחור להשתלם ולהבחן די צרכו, עלה למדרגת „חפשי" (Licentiatus), בהקרא לו דרור מישיבת התלמידים ובהנתן לו הרשיון ללמד לאחרים (Licentia docendi). אז לבש בגדי הוראה בתור „חבר" להמורים, אך בלי הפאר החבוש לראשם; בחינתו היתה פעם אחת בשנה, וכאשר מצאה ידו תת סכום ידוע לאוצר האונ׳, אז שמו על ראשו „כפת כבוד" (Barett), לאות כי הגיע למעלת „אמון פדגוג" (Magister), והתלמידים קראו לו „מרנא". חגיגת סמיכתו זו היתה לקול צלצלי פעמונים, ושני ספרים הונחו לפניו, האחד פתוח והשני חתום, וראש האונ׳ ברכהו ב„נשיקת שלום". נסיונות וסמיכות כאלה היו כבר נהוגים בפאריז בראשית המאה הי״ג. דומה למעלת „מגיסטר" בפאריז היתה מעלת „דוקטור" בבולוניא. רוב הלמודים היו בע״פ; המורים השמיעו להם דרשותיהם, והתלמידים העתיקון להם על קלפי עורות. הקלפים נצברו בהמון רב עד שאי אפשר היה להתלמידים להובילם אח״כ עמם, חוץ מאלה שהכרחו לזה, בהתעתדם בעצמם להיות למורים במקומותם. עיקר הלמוד היה בפתיחת המורה בדברי אחד המחברים הקדמונים, ואח״כ החלו לפלפל אודותיהם, שאלו והשיבו, שקלו וטרו, סתרו ובנו, והכל ע״פ ראיות מדברי אחרים, וכל הבקי ביותר בדברי סופרים הרי זה משובח.— המצאת הדפוס במאה הט״ו הביאה שנוי גדול בהליכות האונ׳, כי בזה נפטרו התלמידים מאבדן זמן רב על הכתבים והעתקותיהם, שעי״ז נמשכו וארכו זמני השעורים (Cursus), שהיו קבועים להם לפי מדרגותיהם, וכאשר התפשטה מלאכת הדפוס החלו להשתמש בספרים נדפסים, והתלמידים הספיקו להשתלם ולעלות מעלה מעלה בזמנים קצרים מהקודמים.— על יד האונ׳ נוסדו (ממתנות נדיבי לב) גם בתי חבר (Collegia) לת״ת עניים, לגור בהם ולפעמים גם למצוא שם די מחסורם. המתעסקים הראשונים ביסוד הקוליגיות האלו היו הנזירים הדומיניקנים, ובמשך 100 שנה (1250 עד 1350) נוסדו אצל רוב האונ׳ שבאירופה, אך העולה על כלן היתה הסורבונה הפאריזית (ע״ע). בהקוליגיות ההן מצאו גם המורים העניים ספוקם לכל צרכיהם — כי המורים הראשונים שהורו בשנות קדם לא קבלו כל שכר מאת הממשלה, ויחיו רק ממתנות כסף שנתנו להם תלמידיהם במחיר למודם, ויהי המורה אשר עשה לו שם הוא עשה לו גם עשר, כי כרוב תלמידיו כן רבו הכנסותיו, ואשר לא זכה לשם גדול חי במסכנות וחסר לחם; אח״כ החלו שרי הרשות לתת מתנות ידם למורים המובהקים, למען קשר אותם אל מקומם לבלתי יעזבוהו, ואח״כ החלו הממשלות לקבוע להם פרס תמידי. בראשית המאה הט״ז הרבו מספר המורים ברוב האונ׳ גם הגדילו שכרם, ולעמת זה חיבום להשמיע תורתם לעתים קבועות ולבלי קחת כל שכר משומעי לקחם. במקומות אשר דרשותיהם הקבועות לא הספיקו להשביע נפשות התלמידים די צרכם, נוסדו ישיבות פרטיות בכסף אשר קבלו עליהם התלמידים לשלם מכיסם. נכבדה בערכה היא התקנה שנקבעה במאה הט״ז: לערוך בתי ספר ממוצעים, המכוונים בסדר הלמודים, שעל ידם יוכלו התלמידים להגיע למדרגה ידועה בהשלימם חקם בהם, מדרגה אביטורינטית (ע״ע), אשר תכשירם להכנס ולבוא אח״כ באונ׳.— מן המאה הי״ג ועד המאה הט״ז היו האפיפיורים מגיני האונ׳ בכל מקום שהן; הם אשרון וקימון גם בקרון ויתקנון כפי אשר מצאו נכון לפניהם. המושלים שחפצו ליסד אונ׳ בארצות ממשלתם נדרשו לבקש ע״ז רשיון האפיפיורים, אשר מעודם לא השיבו פניהם בדבר הזה. בוויטענבערג היתה האונ׳ הראשונה באשכנז, אשר לא בקשה רשיון מאת האפיפיור כ״א מאת הקיסר מקסימיל-יאן I (1502), רק אח״כ נתבקש האפיפיור לאשרה ולקימה גם הוא כמשפט. במארבורג נוסדה האונ׳ (1525) בלי כל רשיון מצד האפיפ׳ או מצד הקיסר, רק אח״כ השתדלה וקבלה אשורה וקיומה ע״י הקיסר. מזמן הריפורמציא והלאה לא נתאשרה עוד כל אונ׳ פרוטוסטנתית באשכנז מאת האפ׳ כ״א מאת הקיסרים בלבד.— במאה הט״ו נלווו ארחות האונ׳, כי תאר „דוקטור" החל להחשב למעלת אצילות מיוחדה, וע״כ השתדלו רבים להשיגו ע״י מליצות שרים וכהנים הקרובים להאפיפיור, והמורים והפרופ׳ הכרחו לשאת פניהם בדבר ולא דקדקו עוד עם הנבחנים כראוי, וכל מי שהיה אלוף או שר או בישוף מגן בעדו היה נוטל את השם ויתהדר בעטרה שאינה הולמתו, על כן נקראו בשם „Doctores bullati" (מלומדים ע״י פקודה מגבוה). רק במאה הט״ז החלו לתקון את המעות באשכנז וצרפת. אבל מלחמת ל׳ שנה השפיעה מאד לרעה על האונ׳ האשכנזיות; השקידה והמדות

הטובות אבדו ונכרתו מקרבן, בהשתובב כל בני הנעורים משובה נצחת. רק בראשית המאה הי"ח התנערו האונ' האשכנזיות מעפרן ותשובנה לעלות במעלות אשר ירדו. ביותר נעשו תקונים טובים להאונ' הצרפתיות בזמן המהפכה הגדולה ואחריה ע"י החקים שקבע להן נפוליון I. באונ' האנגליות, באוקספורד וקמבריג, עוד ישתמרו המנהגים העתיקים יחד עם הקוליגיות שנוסדו אצלן מלפנים; בהן ימצאו עוד היום המון מורים ותלמידים די ספוקם ומעונם וכל צרכיהם. כמתכנתן נוסדה האונ' בדובלין בירת אירלאנד (במאה הט"ז). זה לא כביר החלו באונ' האנגליות לקבל גם בנות המקשיבות בלמודים ולזכות גם אותן במעלות חכמים כהשלימן חקן בלמודיהן. באיטליא נוסדו בזמן הרינאֶסאַנס (ע"ע) חבורות חכמים ברומא ופלורינציא ובעוד ערים אחרות למרבה החכמה והתושיה, גם אונ' קטנות נתרבו שם בזמן האחרון עד למדי — ובכל זאת לא תגיענה אל רום מעלת האונ' שהיו שם בימי קדם. באשכנז החלו האונ' לעלות למעלה מאז נוסדו בהאַללע (1694) וגאֶטינגען (1737), ועוד יותר נשגבו בראשית המאה הי"ט, בהוסדן בברלין ובונה, בהבטל בהן מנהגי שנות קדומים (כמו התנאי העתיק, שתהיינה הדרשות בל' רומא), ובקום הממשלה לשחד מכחה בעדן, להמציא להן ביבליותיקאות ולאבורטוריות, למלא כל מחסוריהן ולסייע בידי המורים הפרופ', בתתה לחם שכר הגון, למען תמצא ידם לחיות במנוחה ולשבוע טובה וכבוד כערכם. האונ' האשכנזיות עומדות עד היום ברשות עצמן תחת חסות המיניסטריום; הן מרחיבות השכלתם ודעתם של בני הנעורים עד כי כ"א מהם גם בבואו בימים יזכור באהבה את האונ' אשר גדלתהו ותחייהו ותאמצהו כבן לה, על כן יקראו לה „Alma mater“ (האֵם המכלכלת). מספר האונ' באשכנז הוא — 20; הבכירה מכלן היא בהיידלבערג (1386) והצעירה — בשטראַסבורג (1872), ואלו הן: בפרוסיא — בונה (1818), ברלין (1809), ברסלוי (1702), גאֶטינגען (1737), גרייפסוואַלד (1456), האַללע (1694), מאַרבורג (1527), קאֶניגסבערג (1544), קיעל (1665); בבאַואַריא — ווירצבורג (1402), מינכען (1472), ערלאַנגען (1743); בסכסוניא — ליפסיא (1409); בווירטעמבערג — טיבינגען (1777), בבאַדען — היידלבערג (1386), פרייבורג (1457); בהעססען — גיעסען (1607); במעקלענבורג — ראָסטאָק (1419); בטהירינגען — יענאַ (1548); באַלזאַסיא-לותרינגיא — שטראַסבורג (1872). בכ"א מהן יש ארבע מחל': 1) לתורת הדת, 2) ללמודי המשפטים, 3) לח' הרפואה, 4) לח' הפילוסופיא. במינכען יש עוד מחל' אחת ללמודי כלכלת המדינה (Polit. Ökonomie), בטיבינגען — לכלכלת המדינה וח' הטבע, ובשטראסבורג — לח' השעורים והטבע. מלבד אלה יש בפרוסיא עוד שני בת"מ ללמודים הגבוהים: האקדמיא במינסטער (1773) והליצאום (Hosianum) בברוינסבערג (1568). מספר המורים היה בקיץ 1886 בס"ה 2,000 והתלמידים — 28,000. — מספר האוניורסי' באוסטריא-אונגריא — 11; הבכירה בפראג (1348), והצעירה בצערנאוויץ (1875), ואלו הן: באוסטריא — אינסברוק (1673), גראַץ (1586), ווינה (1365), צערנאָוויץ (1875); בביהם — פראג (2 — אשכנזית 1348; ביהמית 1882), בגאליציא — לבוב (1784), קראקוי (1364); באונגריא — אַגראַם (1874), בודא-פעסט (1635), קלויזענבורג (1872). להן 4 מחל': 1) לתורת הדת, 2) לתורת המשפטים וח' המדינה (Rechts- u. Staats-wissenschaft), 3) לח' הרפואה, 4) לח' הפילוסופיא. בלבוב, צערנאָוויץ ואגראַם אין מחל' לח' הרפואה, ובקלויזענבורג — לתורת הדת; לעמת זה יש בהן 2 אחרות: 1) לפילוסופיא-פילולוגיא-והיסתוריא, 1) לח' החשבון והטבע. מספר המורים (בש' 1881/2) בס"ה 1,000 והתלמידים 16,000. — מספר האונ' באיטליא 25, מהן 17 של הממלכה, 4 חפשיות (של חבורות מיוחדות), הבכירה בבולוניא (1088), והצעירה במסינה 1838), ואלו הן: בולוגיא (1088), גינובה (1783), זאַסאַרי (1766), טורין (1412), מאַצירַאטה (1824), מורינה (1683), מסינה (1838), נאַפולי (1224), סיענה (1321), פאַויאה (1361), פאדובה (1222), פאלירמה (1447), פיזה (1339), פרמה (1599), קאַליאַרי (1764), קטניא (1445), רומא (1224). החפשיות הן: אורבינה (1589), פֿיראַרה (1824), פירוגיא (1307), קאַמירינה (1824). כלן בעלות 4 מחל': 1) לח' המשפטים, 2) לח' הרפואה והחבוש, 3) לח' החשבון וידיעות הטבע, 4) לח' הפילוסופיא והספרות. האונ' לח' הרפואה בסאלירנה (1150), הנודעת לתהלה מדורות הבינים בשם „Civitas Hippocratica“, שממנה יצאה תורה לכל לומדי ח' הרפואה באירופה, בטלה בש' 1817. כן גם האונ' העתיקות: וויצנצה (1204) ואַריצה (1215) בטלו בזמן לא כביר. מספר המורים בכלן 1,700 והתלמידים — 12,000. — בצרפת יש רק שלש אונ' כוללות: בפאריז, באָרדאָ וליאון, ובהן 5 מחל': 1) לתורת הדת, 2) לתורת המשפטים, 3) לח' הרפואה ומרקחת הסמים, 4) למדעים (Sciences — ח' השעורים והטבע), 5) לספרות (Lettres — ח' הפילוסופיא וידיעות חקרי הלשון ודה"י). מזמן המהפכה והלאה נשתנו סדרי האונ' תכלית שנוי, והעיקר בהן הוא כי כל מחל' עומדת בפ"ע ובמקום מיוחד לה, לפיהן יש עוד 17 ערים, שהן בעלות 4, 3 וגם 2 מחל'; ואלו הן: מאָנפעליע (היא מונפלייר — Montpellier), נאַנסי (2, 3, 4, 5 מחל'), אֶהקס (Aix — 1, 2, 5), קאַען, דיזשאָן (Dijon), גרענאָבל, פואטי (Poitiers), רען (Rennes), טולוז, דואֶ (2, 5), קלירמון, ביזנסון (4, 5), מונטובאן, רואַן (Rouen — 1), ליל, מארסיל (3, 4), נאַנט (Nantes — 3), רוב המחל' בצרפת נשארו מאונ' שהיו במקומותן בדורות הבינים, כמו: מונפלייר (1189), פאריז (1206), טולוזה (1233), ליאון (1300), אֶהקס (1405), פואטי (1411), קאען (1431), גאנט (1460), דואֶ (1562), וכלן יחד נשתנו מימי המהפכה והלאה. מספר המורים 1,200 והתלמידים 16,000. מלבד הישיבה הגדולה בפאריז (College de France — נוסדה 1530), והמוזיאום לתולדות הטבע (Museum d'histoire naturelle) ועוד 21 בתי מדרש המזמינים לח' הרפואה ומרקחת הסמים. — בבריטניא הגדולה ואירלאנד שונות הן האונ' בתכונתן מהאונ' של שאר הארצות; כאלה יש באנגליא 4: באוקספֿורד (1201), דאֶרעם (Durham — 1657), מאָנטשעסטער (1880) וקמבריג (Cambridge — 1231). להן מצטרפות 2 קוליגיאות של האונ' בלונדון „Kings College“ וגם „University College“ עם „Mason Science College“ בבירמינגהאם; בשאָטלאנד: האונ' באֶברדעהן (1506), גלאַזגאָוו (1454), ס"ט אנדרעאס (1412) ועדינבורג (1582). באירלנד: הקוליגיאות של האונ' האירלנדית, בבעלפֿאסט (1786), גאַלוואי, קאָרק (1849), דובלין (1593). האונ' הראשיות בלונדון ואירלאנד אינן מיוסדות לתת לקח לתלמידים כ"א לבחנם בגמרם חקם ולתת להם תארי הכבוד איש לפי ערכו; יתר בה"מ בבריטניא וקוליגיאותיהם קבועים ועומדים על מוסדות פרטים מנדבות יחידים. ברובם 5 מחל': 1) לח' הפילוסופֿיא, 2) לתורת הדת, 3) לתורת המשפטים, 4) לח' הרפואה, 5) לח' השעורים והטבע. באחדים מהם יש עוד מחל' לחכמת חרשים. בקול' של האונ' (Univ. College) בלונדון יש גם מחל' לידיעות ארץ הודו ומפלגה לציירים ומפתחים באבן; בקוליגיא של הממלכה (King's Coll.) יש גם מחל' ללמודי המלאכות היפות והרשת המעשה. מספר המורים בס"ה 500 והתלמידים 18,000. — מספר האונ' בספרד — 10, כלן בעלות 4 מחל': 1) לח' הפילוסופיא והספרות, 2) לידיעות השעורים, הטבע, התכונה וח' חרשים, 3) לתורת המשפטים, 4) לח' הרפואה ומרקחת הסמים. כל האונ' עתיקות לימים, ואלו הן: אָויעדה (1580), ברצלונה (1430), גרנאַדה (1531), ואַלאַדוליד (1346), ואלינסיא (1410), מדריד (1498), ס"ט יאגה (1532), סלמנקה (1222), סרגוסה (1474),

שיביליא (Sevilla — 1504). מלבד אלו היו שם עוד 12 אונ' שבטלו במשך הזמן, ואלו הן: אלמגרה (1552), אלקלעי (1499), אסונה (1549), אֶסמה (1778), אָרי-הועלה (1555), באַעצה (1533), גירונה (1710), הועסקה (1354), טולידה (1438), עסטעלה (1565), צרווירה, קורדובה (עוד במאה העשירית). מספר המורים 475 והתלמידים 14,000. — בפורטוגאל יש 1 אונ': בקוימברה (1288), בה 5 מחל': 1) לתורת הדת, 2) לתורת המשפטים, 3) לח' הרפואה, 4) לח' החשבון, 5) לח' הפילוסופיא. מספר המורים 74 והתלמידים בע' 1,000. — ב ב ל ג י א 2 אונ' של הממלכה: בגענט ובליטיך (1816), 2 חפשיות: 1 נוסדה ע"י הכהונה הראשית בלאֶוועֶן (1824), 1 (חפשיה מכל אמונה) בבריסעל (1824); בהן 4 מחל': 1) פילוסופיא וספרות, 2) ח' השעורים וידיעות הטבע, 3) תורת המשפטים, 4) ח' הרפואה, ובלאֶוועֶן יש עוד חמישית — ללמודי הדת. מספר המורים 253 והתלמידים 4,072. — ב ש ו ו י ץ 4 אונ': בבאזעל (1460), גֿענף (1559), ציריך (1832) ובערן (1834), עם 2 אקדימיות: לויזאנה (1537), ניישאַטעל (1866); בכ"א מהן 5 מחל': 1) לתורת הדת (הקלוינית), 2) לתורת המשפטים, 3) לח' הרפואה, 4) לפילוסופיא, 5) לידיעות הטבע. לאלו נוספות: בבערן מחל' אחת ללמודי הדת הקתולית הישנה, ובלוזאנה מחל' לח' חרשים. מספר המורים 375 והתלמידים 2,000. — בממלכת דניא 1 אונ' בקאָפּענהאַגען (1479), בה 4 מחל': 1) לדת, 2) למשפטים ולח' המדינה, 3) לרפואה, 4) לחשבון, 5) לידיעות הטבע. מספר המורים 84 והתלמידים 1,683. — ב ש ו ו ד י א 3 אונ'; 2 ע"ח הממלכה — באופסאלה (1477) ובלונד (1666) ואחת חפשית, שנוסדה בידי חבורת חכמים בשטאָק-האָלם (1878); כלן בעלות 4 מחל': 1) לדת, 2) למשפטים, 3) לרפואה, 4) לפילוסופיא. — בנורוועגיא 1 אונ' בחריסטיאַניא (1811); בה 5 מחל': 3 כאלה השלש הראשונות שבדניא, 4) לפילוסופיא ודה"י, 5) לידיעות השעורים והטבע. מספר המורים 243 והתלמידים 3,400. — בממלכת נידרלאנד 3 אונ' של הממלכה: בליידען (1575), אוטרעכֿט (1636) גראָנינגען (1641), ובאמשטרדם 2: 1 אונ' של הקהלה (1877), 1 חפשית (1880). ארבע הראשונות הן בנות 5 מחל': 1) דת, 2) משפטים, 3) רפואה, 4) ידיעות השעורים והטבע, 5) פילוסופיא וספרות. באונ' החפשית תחסרנה המחל' 3, 4. מספר המורים ($188^2/_3$) 182 והתלמידים 1,683. — בארץ י ו ן יש כעת רק 1 אונ' שנוסדה באתונה (1837), ובה 4 מחל': 1) דת, 2) משפטים, 3) רפואה, 4) פילוסופיא. מספר המורים 96 והתלמידים 2,600. — מספר האונ' ברומניא 2: בבוקארעשט (1857) ויאסי (1860), בעלות 4 מחל': 1) משפטים, 2) ספרות, 3) חשבון, 4) ידיעות הטבע. מורים 87 ותלמידים 700. — בסרביא 1 אונ' בבילגראד (1838), בעלת 3 מחל': 1) משפטים, 2) חכמת חרשים, 3) פילוסופיא; באחרונה יש גם מפלגות לח' החשבון והטבע ודה"י ותקרי הלשון. מורים 28 ותלמידים 168. — בתוגרמה 1 אונ' בקונסטנטינופול (1870), בעלת 3 מחל': 1) ספרות, 2) משפטים, 3) חשבון וידיעות הטבע. — ע' Sybel, „Die deutschen und die auswärtigen Univ.,“ (בונה 1874); Döllinger, „die Un. sonst und jetzt“ (מינכען 1871); Brachelli, „Die Staaten Europas“ (ברין 1884).

באור הגדול הזרוע באירופה למרבה החכמה וההשכלה נטלו היהודים חלק ב ר א ש. „במאות הראשונות לספה"נ, עת החשך כסה ארץ, היו חכמי ישראל באלכסנדריא, מורי שטת „האפלטונים החדשים“, המורים הראשונים לעמי ערב; הם הביאו חכמה בלבם, בהיות להם יד ושם אצל מושליהם הכליפים, ומרוחם השפיעו על כל מעשיהם הגדולים שעשו בארץ“— אומר הפרופ' דראֶפער בספרו „תולדות התפתחות ההשכלה באירופה“ (J. W. Draper. History of the intellectual development of Europe) ח' I פרק י"ג. —

„החכמה אשר התיתה רוח היהודים באזיא ואפריקה עזרה לחיים רוחנים את אחיהם היהודים יושבי אירופה. ספריהם שכתבו בל' ערב העתקו אח"כ ללשונות עבר ורומא, ומהם למדו והשכילו בבתי המדרש הראשונים שנוסדו באיטליא וסיציליא, בערי טארינטה, סאלירנה, באַרי ודומיהן. בביה"מ הגדול לח' הרפואה בסאלירנה היה פונטוס מורה לשון יונית, עבדאלה — ערבית ו א ל י ש ע (?) — עברית. חכמים ערבים ועברים יסדו את ביה"מ במונפלייר“ (שם ח' II פ' XVIII). „במאה הי"א היו היהודים הרופאים היחידים באירופה. בביה"מ לח' הרפואה בנרבונה (בצרפת) היה הדוקטור רבי א ב ו (?) יושב ראש. בביה"מ באַרל (Arles) למדו עברית וערבית“. „ההשלמה ה א מ ת י ת נמצאה אז אצל היהודים הרופאים, ילידי ספרד וצרפת. רבים מהם עשו להם שם עולם, כמו היהודי ד י א נ ה (?) מילידי קורדובה, בח' הדקדוק, הבקרת, התכונה, בח' השיר וחקרי הדת. הרופא היהודי לא הסתפק באומנתו בלבד — כי הגדיל תושיה ורבות פעל ועשה בח' התיאולוגיא, השעורים, התכונה והפילוסופיא, המוזיקה ותורת המשפטים“ (שם). „היהודים הניחו את היסוד לבתי המדרש לח' הרפואה בסאלירנה ובמונפלייר — אומר הפרופ' שליידען במחברתו „Die Bedeutung der Juden für die Erhaltung u. Wiederbelebung der Wissenschaften im Mittelalter“— „גלוי וידוע הוא, כי עד זמן פתיחת בה"מ במונפלייר וסאלירנה היו היהודים הרופאים היחידים בעולם, ורק אח"כ התחברו אליהם גם הערבים, אבל רק מתי מעט היו מהם, כי הערבים מאנו מעודם לעזוב ארצם ומולדתם“ (שם). כזאת העיד גם הח' הפורטוגיזי Ribeyra de Santor בספרו „Memorias de litteratura Portuguesa“ ח' II לאמר: „בעיקר אנו חייבים להודות ליהודים על תחלת דעתנו את הפילוסופיא, הבוטאניקה, הרפואה, התכונה והקוסמוגרפיא, ואף על דעתנו ראשית כללי הדקדוק וספרי הקדש וכל מה שנוגע לחקירת הספרות הביבלית“. — הפרופ' שליידען שפך חמתו על הפרופ' ביללראָטה, על אשר החשה בספרו „Über d. Lehren und Lernen der medicinischen Wissenschaften“, מבלי הזכיר בשם את חכמי הרופאים שהיו מבנ"י. „כפי הנראה — אומר הוא בסוף מחברתו ההיא — לא עלה על לב ה' ביללראָטה, כי לולי היהודים שהורו ח' הרפואה מלפניו, כי אז אולי לא היה שם וזכר להפרופ' ביללראָטה בעולם“. אבל גם ביללראָטה לא יכול להבליע את חכמי ישראל לבלתי הזכירם בספרו ההוא (אם רק בדרך כלל) בתוך יתר המורים שהיו בסאלירנה במאה הט' לספה"נ (שם צד 5). אמנם רבים מאד גדולי חכמי ישראל שהאירו עיני עמים רבים בהעתיקם ספרי חכמה ללשונותיהם לגוייהם (רובם יכירם מקומם בע' „רופאי ישראל“); רבים מהם היו גם מורים יושבים בקתדרא בבתי מדרשותיהם — אך מעטים מהם נודעו בשמותיהם העברים, ועוד רבה העבודה לחוקרי קדמוניותינו לחשוף מצפוניהם של אלה הפרופ' העברים, שהיו אור לגוים בדורות הבינים ושמותיהם נכסו במשאון או נשכחו בשכבר הימים. מאלה המעטים הכי נודעו בתוכנו: הר"ר אברהם זכות (בעל ס' יוחסין — ע"ע), שהיה פרופ' באונ' בסלמנקה; הר"ר אברהם די בלמש (בעל מקנה אברם — ע"ע) שהיה פרופ' באונ' בפאדובה, וכשהלך לעולמו הלכו כל תלמידיו הנוצרים אחרי מטתו ויעשו לו אֵבל כבד. הר"ר יצחק אורוביא ספרדי, „מורה ח' הפילוסופיא בשיביליא וסלמנקה, שעבר אח"כ לצרפת והתעסק במלאכת הרפואה בכבוד והדר בין העמים (תג"י ס' ר"ט). ממשפחת דילמידיגו יצאו „שרים וסגנים שהיו מלמדים לנוצרים בראש הומיות פילוסופיות בפאדובה, פירוזה ופלורינציאה ופיזה“ (אילם להר"ר יש"ר מקנדיאה צד 43), מהם נודעו בשם: הר"ר שמואל מנחם, שהיה מורה משנה בישיבות של ישראל והעמים בפאדובה, לאלה הורה בתלמוד ופוסקים ולאלה — בחקירה ופילוסופיא (שם); הר"ר א ל י ה ו (נכדו של הפילוסוף ר' שמריה האיקריטי) בעל ס' „בחינות הדת“, מורהו של הרוזן הח' פיקו די מירנדולו, הורה ח' הפילוסיפיא באקדמיות באיטליא,

אף נבחר מהממשלה לחרוץ משפטו בסכסוכי הפילוסופים הנוצרים, ובמותו בחצי ימיו לווהו כל שרי העמים תלמידיו, כלם לבושים בגדי אבל. הרלב"ג נודע בעמים בשם Magister Leo de Bagnols; הוא לא הורה ביחוד באחד בה"מ לנוצרים, אבל כלם נהנו לאור חכמתו, ובפקודת האפיפ' קלמנס VI העתיקו חבורו ע"ד המכונה שהמציא לחוזי כוכבים. אולם כאלה רבים היו בתוכנו ואין ספורות להם. כבוד חכמי ישראל בעמים העיר חמת קנאה בלב הכהנים הקתולים, וביותר סמכה חמתם על הרופאים היהודים, „שעשו נזק גדול להכנסותיהם של הכהנים הקתולים, אשר הדעת מאסו ואת בני עמם רפאו בסגלות ולחשים אשר נתנו להם במחיר — וע"כ הרבו להשתדל לאסור להנוצרים לקבל מזור מרופאי ישראל. הקונסיליא עשתה כבקשתם, אך האיסור לא יצא לפעלו עד ש' 1301, בהעתר להם האונ' הפאריזית (שבראשה ורובה היו כהנים) להוציא ג"כ איסור כזה — בקנאתה ותמתה על האונ' המונפליירית, אשר בתרה בש' 1300 בחכם עברי ושמו פ ר ו פ י אַ ט ו ס (הוא הר"ר יעקב בן מכיר אבן תבון — ע"ע) להעמידהו בראשה. והאונ' הפאריזית לא נתנה עוד דמי לה עד כי יצאה הגזרה הקשה, לגרש את כ ל היהודים מארץ צרפת (1306). בראש גולי מונפלייר היו רוב הפרופיסורים שהורו תורתם באונ' ההיא" (דראָפּער, שם). מאז והלאה החלה שנאת העמים להתגבר על ישראל, והגרושים והשמדות יצאו תכופים וא"ז בכל ארצות המערב, וידל כבוד היהודים, ובהרדפם על צואר בגלל אמונתם התבלעה גם חכמתם ובשערים לא פתחו עוד פיהם, חוץ מאלה אשר שמו להם סתר פנים ויתנצרו (ע"ע אנוסים). כיוצאים מן הכלל היו המושלים והאפיפיורים בעצמם, אשר גם בהסתירם פניהם מעם ישראל לא נמנעו מלקרב אליהם את חכמיהם וביותר — את רופאיהם המצוינים (ע"ע רופאי ישראל). אך עם ישראל לא נצמת מפני חשך; דורות הבינים עברו, המאה הי"ח האירה לרבים עמים, המהפכה הצרפתית שנתה חזות הכל, ואור ההשכלה נגה גם על דרכי היהודים. מאז והלאה הוטב מעמדם וערכם בעמי המערב, וכמעט נפתחו לפניהם שערי החכמה, שבו לעלות במעלות אשר ירדו, ורבים מהם האירו פני תבל בחכמתם, וכיום הזה נמצאים מורים ופרופ' מבני ישראל ל מ א ו ת, היושבים כסאות להוראה בקתדראות האונ', ועוד יותר מהם — החכמים הדוקטורים שאינם משתמשים בתגא אבל תורתם וחכמתם בחוץ תרונה ושם עולם עשו להם אשר לא יכרת. ואלה הם החכמים הנודעים בדורנו זה: באונ' בברלין — ה"ה פיננער (חבר לועד התוכנים אשר בשלטון המסחר), צילצער, מונק, לאָווע, לעווין, קאָבנער, לאַצאַרוס, באַרטה, שטיינטהאל, מענדעל, וואלף, סינאַטור, מאיר, גאָלדשמידט, ברסלוי, קראָנעקער, גוטשטאט, גבריאל, יאקאָבזאָהן, הירשבערג, עהרליך, ברינגער ופראָנקעל. הפרופ' פּרינגסהיים הוא חבר האקדימיא, הפרופ' המנוח ד"ר טרויבע עוד היום גדול כבודו ושמו מהלל בארץ. כמוהו כן גדול שם המנוח ד"ר צונץ, ומדי יזכר בשמו יפקדו לטובה גם הח' החוקרים הגדולים ד"ר שטיינשניידער וד"ר ברלינר. בברסלוי יכהנו הפרופ': פּערדינאנד קאָהן, הערמאן קאָהן, גראָעטץ, פּריידענטהאל, רוזאַנים, נייסער, בעהרענדט, אויערבאך והחבר להאקדמיא, המצוין בח' הכימיאה, ד"ר טרויבע. הפרופ' המנות בערנאיס היה פאר נזרה של האונ' בבונא, בגרייפּסוואלד יורו הפרופ': ראָזענשטיין וקאהן, בהאללע — פּריעדבערג ובערנשטיין. בקאָניגסבערג — הורוויץ, יאַפּע ופינקוס, בגאָטינגען — קאהן ועבשטיין, בליפסיא — ווייסמאן ועוד, במינכען — פרינגסהיים, בערלאנגען — ראָזענטהאל, בהיידעלבערג — לעזוער ובשטראַסבורג — לענעל, לאנדויער, פּריינד ולאַקע. מאוסטריא אין רשימות נכונות להפרופ' מבנ"י המורים באונ' ומאונגריא אין גם כל ידיעה אדותיהם; בכ"ז ידוע הוא כי בווינה עומדים על משמרותם הפרופ' גרינהוט, מיללער, מויטנער, וואָלפּנער, ויס, סאל' מאיר ואָלפּערז, מלבד הפרופ' הנודע פּאָן צייזעל שהלך לעולמו והמנות ד"ר שפּיטצער (ע"ד הח' המורים בהסימינריום העברי בפעסט ע"ע „בי"מ הרבנים בפעסט"). בפראג — הח' הפרופ' קאָמפּף, צוקקער, בראַנד וזאָיקא, בקראקוי — ראָזענבלאט, באינסברוק — לאַנג ובצערנאוויץ — קאַרל העללער. באלה הכי ימנו גם שני הפרופ', ווייגערט וקאַהן, שנקראו לכהן פאר באונ' שנוסד בטאָקיאָ, עיר הממלכה ביאפאן. בארץ שווייץ נודעים שני הפר' וו. לעווענטהאל וג. לעווענטהאל, מורי ח' הרפואה באונ' בלוזאַנה; בקאָפּענהאַגען — המנות גאָלדשמידט, הפר' בראנדעס, בלאָך וטריער. באונ' האנגליות הכי נודעו הפר' פּרידלאָנדער, מאַרקס, נייבויער וקלויד מונטיפיורי בלונדון וסילווסטער באוקספורד. בין חכמי איטליא נודע לשם ולתהלה הסינאטור והפרופ' טוליא מאסאראני; כמוהו כן נודע לשם כבוד הפרו' אשכולי, ראש האקד' לחכמה וספרות במילאנו, ואליהם ימנו הפרו' ווענעדעטי, לוי, מרפורגו; בפאדובה — הר"ר לאָלי, הפרופ' ליאונה לוי (אשר עשה לו שם עולם בהצעותיו ע"ד הערכת הקרקעות) ולוצאטו; בגינובה — הפרו' פארו, בפלירמה — פורביני ולומברוזה, בפלורינציא — לוי, במנטובה — הפרו' לוריא וברומא — מונזיליזה, ביסו ולוי. בצרפת רבו מלספר, ואלה הגדולים והמצוינים שבהם: הפרו' לוציאן לעווי הוא ראש הקוליגיום St. Barbe, דאַרמשטעטער הוא פרופ' ללשון פרס וספרותה בקוליגיום די פראַנס; במחל' השונות לח' ומדעים מכהנים 24 פרופ' מבנ"י מלבד 2 הנותנים לקח טוב בביה"ס לתכסיסי מלחמה. ביותר רב מספר היהודים באקד' הצרפתית, אשר בה נמנה המנות מונק מלפנים, ואלה הם הנודעים בשמותם: מאנועלי, ברעאל (הם גם ראשי המשגיחים על עניני הלמודים בצרפת), דירנבורג, ווייל, אָפּפּערט, פראנק, לעווי, לאעווי, בארון די רוטשילד, ליפמאן וחלפן, ולהם נספח הפרופ' טערקען, הנחשב גם לסופר האקד' מעיר לילל. בהולאנד נמצא הח' די פונטו, חבר להמועצה הגבוהה ויושב בסוד חכמים ונבונים לבחינות הנוטריונים. באונ' באמשטרדם — הפר' הנודע בתורת המשפטים, ד"ר אַשער, הפר' שטאָקפּיש ודי האַרטוג, בליידען — הפר' ראָזענשטיין, בגראָלינגען — הפר' דרוקער והחבר להאק' הפר' סימאָנס.

האונ' ברוסיא ומדינותיה. עד המאה הי"ז זרה היתה השכלת אירופה המערבית לרוח יושבי רוסיא, וע"כ לא נמצא בה שם וזכר לכל בי"מ גבוה שיסודתו בחכמה והשכלת עולם. הראשון אשר שם לבו לדבר הזה היה באָריס גאָדונאָוו, אבל מחשבתו לא יצאה לפעלה. פטר I, ביסדו בש' 1725 את האקדמיא של המדעים, הואיל ליסד על ידה גם אונ' כמתכנתן של האונ' שבחו"ל, אבל כבד היה הדבר ממנו, באין עוד ברוסיא בתי ספר אשר יכשירו את התלמידים לעלות ולבוא לבי"מ גבוה. רק באמצע המאה הי"ח החלו ברוסיא להרגיש העדר האונ' ולהשתדל למנות את החסרון הגדול הזה — כנראה מהצעת השר שובאַלוב להסינאט 19 יולי 1754. ההצעה ההיא שנערכה בעזרת הסופר הנודע לאָמאָנאָסוב, נתקבלה ונתקימה מאת הקיסרת עליסאבעטה פטרובנה 12 יאנ' 1755, וביום 26 אפריל שנה ההיא נפתחה האונ' הראשונה במאסקוי; בה לא נתן כל משען כסף להפרופ' ואף כי להסטודינטים. בימי מלוכת עקאטהירינה II נמנו חסרונות האונ'; תלמידי האונ' הרוסי נשלחו לחו"ל להשתלם שם בלמודים, וכשובם משם זכו המצוינים שבהם לקתדראות במקום הפרופ' שהיו בראשונה כלם מחו"ל. אך עוד לא נקתה האונ' מהחסרונות של האונ' האשכנזיות בעת ההיא — כי הלמודים היו רחוקים מדרכי החיים. כאשר נספחה מדינת ליטא אל גבול רוסיא, נוספה לה גם האונ' שבווילנא (נוסדה 1570), שהיתה במצב רע מאד, בהיות הנהגתה נתונה בידי הכהנים הישועים. 4 מאי 1799 אשרו מטעם הממשלה חקי האונ' בדאָרפט (נוסדה 1632), אך בימי הקיסר פויל I לא הספיקו עוד לפתחה, ואח"כ נפתחה על יסוד חקים אחרים 21 אפר' 1802. בימי ממלכת אלכסנדר I החלו להוציא לפעלה את מחשבות הקיסרת עקאטהירינה II, ובש' 1803 (18 מאי) נתאשר החק החדש של האונ' בווילנא.

28 אג' נעשו מלואים להחוקים מן 12 דיצ' 1802 של האונ' הדאֶרפטית. 5 נוב' 1804 נקבעו חקי האונ' המאסקוית. וכמתכנתה נוסדו אונ' בחארקוב וקאַזאַן. על יסוד החקים ההם חשבו להקים אונ' בקיוב, בטאָבאָלסק ואוסטיוג-הגדולה, ועד כה וכה הוקמה האונ' הפטרבורגית 8 פיבר' 1819 במקום האינסטיטוציא הפדגוגית הראשית; לדוגמא היתה האונ' שבגאֶטינגען, היותר חפשיה באשכנז. ע"פ החק מש' 1804, שעמד בתקפו עד ש' 1835, הלכו האונ' וגדלו, ותחת השגחתן היו הגימנזיאות ויתר ב"ס הנמוכים שבכל גליל האונ' — כי כן יסדו המחוקקים, לאַחד את האונ' עם יתר בה"ס ולעשותם לגוף אחד. הריקטור, שהוא גם היושב ראש בועד המועצה, נבחר בכל שנה ע"י חבריו הפרופ' יושבי המועצה. המחלקות היו 4: 1) למודי המדות ותורת המדינה (4 פרופ'), 2) חכמת הטבע והשעורים (8 פר'), 3) תורת הרפואה (6 פר'), 4) למודי הספרות (7 פר'). להפרופ' היו גם מורים סגנים (адъюнкты); לכל מחלקה היה ועד מיוחד להתיעץ בדברים הנוגעים לה; בה ישב ראש זקן הישיבה (деканъ), הנבחר מן הפרופ' פ"א לשנה. מ ה ז ק נ י ם האלה יחד עם הריקטור נוסד שלטון האונ' אשר תחת ידו היו: 1) הנהגת הבית, 2) בית המשפט הפנימי, לכל דו"ד שבין באי האונ', מהראשים ועד התלמידים, בדיני ממונות ופגיעת כבוד וכדומה. הפרו' והחברים נועדו פ"א בח', להתיעץ ולבקש תחבולות נכונות להשגיא פעולת האונ'. לאונ' שבווילנא ומאסקוי היו מורים דים להגדיל חכמה ולהאדירה, אך באונ' החדשות, בחארקוב ובקאזאן לא יכלה פעולתן היות שלמה עד שהביאו להן מורים מחו"ל. לב האצילים לא הלך אחרי למודי האונ', כי יחדו נהו אחרי למודי תכסיסי מלחמה, וכל ישעם וחפצם היה לזכות למעלות הכבוד בפקודות הצבא. שונה היתה האונ' הדאֶרפטית מיתר האונ' הרוסיות — כי בה היו חכמים ומורים רק מחו"ל, ותהי אונ' אשכנזית לכל פרטיה, אף שתעודתה היתה להעמיד מורים רוסים (בית חנוך למורים שהיה בה נסגר בש' 1838). האונ' הפטרבורגית נפתחה בשעה בלתי מוכשרת להשכלה בכלל, כי דעת הממשלה בעת ההיא נשתנתה כלה, ותחת חפש הלמודים שהנהיגה בראשיתה, הואילה אח"כ לשום לה מעצור ע"י השטה הקליריקלית; ההזיה גברה בארץ ושטת החנוך של הישועים היתה לראש דרך בעזרת הציר הסרדיני, הרוזן די מיסטרו. הריאַקציא באירופה המערבית מצאה קן לה גם ברוסיא ותהי פעולתה רעה להשכלה בכלל ולהאונ' בפרט. השטה המדינית של הנסיך מעטערניך (ע"ע) באוסטריא, אשר ראה בכל פנה רק אותות קשר ומרד במלכות, היתה ליסוד משטרים חדשים בכל בתי הלמוד, והרוזן מאגניצקי (ע"ע) קבל ע"ע להוציא המשטרים החדשים לפעלם. ע"פ הצעתו ראה השלטון הראשי של בה"ס ראשית לו, לאַחד את ההשכלה עם האמונה ולקדם פני הסכנה הנשקפת מח' הטבע והפילוסופיא, וע"י ההשגחה המדויקת על בה"ס בכלל להוציא לפועל את מחשבות האלליאַנס הקדושה (ע"ע). קרבן ראשית היתה האונ' הקאַזאַנית, אשר בה היה מאגניצקי שר הגליל (попечитель), ובעקבותיו הלכו הפרופ' קארנייעוו בחארקוב והפר' רוניטש והדיריקטור קאוועלין בפט"ב. תוצאות המשטרים החדשים היו כי רבים מהפרופ' התפטרו ממשמרתם, חפש הלמודים נשבת והאונ' יחד עם ההשכלה ירדו פלאים. בש' 1817 היה עוד המיניסטריום של ההשכלה אחוז בבתי הפקודות אשר לעניני האמונה. לא מהרה נרפאו האונ' מהמכות אשר הוכו בשנות העשרים. האונ' הווילנאית אשר עלתה למעלה בימי אלכסנדר I נסגרה בש' 1832 לרגלי מרד הפולנים, אך שר ההשכלה (ס. ס. אובארוב—ע"ע) הציע להעתיק הליציאום הוואליני לקיוב אל האונ' של „ווֹלאדימיר הקדוש", שנפתחה 9 נוב' 1833. האונ' הזאת שהיתה ליושבי החבל הדרומי-מערבי במקום האונ' הווילנאי, היתה בהנהגתה החדשה לדוגמא ליתר האונ' הרוסיות. חקי האונ' החדשים שנקבעו 26 יולי 1835 הצטינו בחפשיותם שכם אחד על חקי האונ' האשכנזיות; החקים ההם עמדו בתקפם עד התקונים החדשים בש' 1863. במשטרים החדשים שנעשו בהנהגת גלילות ההשכלה נתפטרה האונ' מהנהגת הגימנזיאות ויתר ב"ס הנמוכים. המחלקות בכלל נתרחבו, וביחוד גדלה המחלקה של תורת המשפטים, כי בהשתדלות השר ספעראנסקי (ע"ע) הוכנו לה מורים חדשים מאלה התלמידים המובהקים שנשלחו לבה"מ בחו"ל להשתלם שם בלמודים; אמנם לא הגיע עוד מספר הקתדראות די צרכם, אך שבעה קתדר' כבר היו דים לחקור ולבקר את תורת המשפטים, והרבה עזרה בזה הקודיפיקציא (מערכת חקי הממשלה) שיצאה לאור בזמן ההוא. מאז נתנו האונ' תחת האפוטרופסות של שרי הגליל, נשתנה מצבן לרעה בתכונתן הפנימית — כי נתמעט חפש הלמודים ע"י ההשתעבדות היתרה של הסטודינטים לשרי הגליל. ע"י המלואים להחק הזה, אשר יצאו לפעלם בש' 1849 נתפרדה החבילה והופרה האחוה שהיתה בין הסטוד' והפרופ', ובכל עניניהם התערבו שרי הגליל, וכן נִטלה ממועצת האוניורסיטה גם הערבות בעד מעשי התלמידים, למרות החקים הכוללים. בית הפקודות הקבוע להשגחה על מעללי הסטוד', אשר ע"פ החק מש' 1804 היה סר למשמעת הפרופ', נמסר בידי שרי הגליל, והסטוד' נתחיבו לשאת תלבשת מיוחדה. החפין (בש' 1849) למעט את מספר הסטוד' בכל אונ' עד 300 (אף שלא יצא לפעלו) והתפטרות השומעים התפשים הביאו להאונ' טרדות חדשות. החק של 1835 הכיר את בית המשפט המיוחד של האונ' לדבר יתר. בש' 1848 הותרו הדרשות בפומבי רק לעתים רחוקות; ע"פ החק של 1835 נשארה זכות בחירת ריקטור למועצת האונ', אבל בש' 1849 נשתנתה גם היא ועמה שנתה גם תכונת זקני הישיבה (деканы), כי הוכרו רק בתור פקידים מיוחדים להשגיח על דרכי הלמוד. אמנם נתרבו האמצעים להחזקת האונ' (ע"פ חק 1835 נקצב הערך הממוצע להחזקת כל אונ' בסך 370,000 רו"כ), ובכ"ז לא היה עוד די ליסד בתי מקרא, לבורטוריות למעשי הכימיאה, לשכות סופרים וכדומה. מדרגת ההשתלמות בלמודים לא נערכה במדה נכונה (כן למשל להגיע אל מעלת מגיסטר נדרש התלמיד להבחן רק בארבעה עניני הלמודים, ולהגיע למעלת דוקטור נדרש להבחן מכל המחלקות). מקץ שנות החמשים, כאשר החלו תקוני ממשלת אלכסנדר II להגלות, השתדלו בתקים פרטים להיטיב מעט מעט את מצב האונ', גם מצאו נחוץ לעשות להן תקונים עקרים ולהעמידן על הבסים הנכון שהיה להן מלפנים. אחדים מהחקים הפרטים היו לטובת הסטוד' (עוד בש' 1859 היו הסטוד' מחוץ לכתלי האונ' עומדים תחת שלטון המשטרה (Polizei, полиція) כיתר אזרחי הארץ. בש' 1861 נתבטל גם חק התלבשת המיוחדה, אח"כ — גם החק בכלל. הקצוב למספר הסטוד' וכדומה), ואחדים נקבעו לטובת האונ' בש' 1861 הושבה להאונ' זכותן בדבר בחירת הריקטורים והזקנים, גם החלו לטכס עצה איך להגדיל את פרס הפרופ'; אך התקונים הפרטים לא יכלו להביא את התועלת הכללית, וע"כ נולדו הרבה סכסוכים ומהם יצאו מרידות אשר בגללן נסגרה האונ' הפטרבורגית בסוף ש' 1861. התקונים החדשים נעשו במהירות, בעוד אשר נדרש להם עוד הרבה ישוב הדעת להביא הכל על מכונו, וע"כ אספו דעות מהאונ' ומחכמים פרטים בארץ ובחו"ל, וכל זה נדפס בחוברת מיוחדה ונתן בפקודת המיניסטר ע"י אספה מיוחדת אשר בה נועדו הפרופ' המורים באונ' הפט"ב. תוצאות הדבר היה קובץ החקים הכוללים (Общій уставъ Россійскихъ университетовъ 18 Іюля 1863 г.), שעל פיהו יתנהגו 6 האונ' הרוסיות: בפט"ב, מאָסקוי, תארקוב, קאַזאַן, קיוב, אָדעסה. החקים ההם נתנו בשנוים קטנים גם להאונ' בווארשא ודאֶרפט, ורק לאונ' האלכסנדרית שבהעלזינגפאָרס יש חקים שונים בתכלית. ע"פ קובץ החקים ההם עומדת כ"א מהאונ' תחת השלטון הראשי של שר ההשכלה, ועל כל אונ' משגיח שר גליל הלמודים, אשר הרשות בידו לעשות ככל אשר ימצא טוב בעיניו ע"פ התנאים המפורשים בקובץ החקים. כל אונ' מתאחדת מכמה מחלקות, אשר כ"א מהן

היא כחלק האחד מן הכל. בכלל יש בכל אונ' ארבע מחלקות: 1) דה"י והספרות (историко-филологическій), 2) ח' הטבע והשעורים (физико-математическій), 3) תורת המשפטים (юридическій), 4) ח' הרפואה (медицинскій). יוצאת מן הכלל הזה היא האונ' הפטרבורגית, שאין בה המחלקה האחרונה (הנשלמה ע"י בי"מ מיוחד לרופאי הצבא — Военно-Медиц. Академія); לעמת זה יש בה מחלקה ללמודי הלשונות המזרחיות. בדאָרפט יש עוד מחלקה מיוחדה ללמודי הדת האבנגלית ובאונ' של רוסיא החדשה (ארעסה) עוד אין המחלקה הרביעית כל עיקר. ההנהגה הלמודית נתונה להמחלקות בעצמן בצרוף ועד המועצה של האונ'. לכל מחלקה יש ועד מיוחד מהפרופ' הקבועים (ординарные והבלתי קבועים экстраординарные профессора) ובראשם זקן הישיבה, הנבחר מאתם אחת לג' שנים. המועצה היא מכל הפרופ' בכלל ובראשם הריקטור הנבחר מהמועצה אחת לד' שנים ובחירתו מתקימת מטעם הממשלה. החק מפרש בפרט את הדברים אשר האספות יכולות לפסוק בעצמן ואת הדברים שהן מחויבות למסור לקיום שר הגליל או שר ההשכלה. לשפוט את מעללי הסטוד' נוסד בית משפט האונ' משלשה שופטים הנבחרים בכל שנה מהמועצה. המורים הם: פרופ' קבועים, פרופ' בלתי קבועים, דאָצינטים כוללים, דאָצינטים פרטים וליקטורים ללמודי הלשונות. הדאָצינטים הפרטים אינם מקבלים פרס, הפרופ' הקבועים מקבלים 3,000 רו"כ לשנה, הבלתי קבועים — 2,000 רו"כ והדאָצינטים — 1,200 רו"כ לשנה. שומעי לקח באונ' הם: סטודינטים ושומעים חפשים. לסטוד' לא יתקבלו בלתי אם מבני י"ז שנה ומעלה שגמרו חק למודם בהגימנזיא. בדרך כלל הוקלו בחינות התלמידים; הבחינה העקרית היא בשנה האחרונה, בגמור הת"ח חקו בלמודים. האמצעים החמרים הוטבו הרבה מאד. מכסת ההוצאות ערוכות: להאונ' הפטרבורגית 318,000 רו"כ, המוסקובית 412,000 רו"כ, התארקובית — 348,000, הקאזאנית — 447,000, הקיובית — 345,000, הדאָרפטית — 209,000, הווארשאית — 221,000 רו"כ. התלמידים הלכו ונתרבו בכל שנה. בש' 1853 היו בכל האונ' (ובתוכן גם באונ' ההעלזינגפאָרסית, שבה היו בערך 200) פחות מן 3,000; 1860 — יותר מן 5,000; 1868 — יותר מן 6,000, ובש' 1886 — 12,784. האונ' הדאָרפטי אשר מיום 9 יאנ' 1863 הנהגו בו חקי האונ' הכלליים, היתה בכל זה שונה בהרבה דברים עקריים. האונ' הווארשאית שנוסדה 1869 במקום ביה"מ הראשי שהיה שם בראשונה, מתנהגת ג"כ ע"פ החקים הכלליים רק בשנויים מעטים אשר נתבארו בחק המיוחד מן 8 יולי 1869. בש' 1877 נערך על הוצאות 8 האונ'

להמורים וכו' . . .	1,525,064	ר"כ
לצרכי הבתים והלמודים	634,670	
עזר ומשען לתלמידים.	295,120	
מתנות ופרס . . .	2,000	
	2,456,854	רו"כ

מלבד זה יקבלו התלמידים תמיכות פרטיות הנאספות מחבורות שונות ומנשפי חשק וכו'. בפט"ב מאספים על ידי האמצעים האלה סך גדול מאד מדי שנה בשנה.

עד המאה הי"ט לא נתקבל בארצנו אף אחד מבנ"י בב"ס וב"מ הכוללים, ואם נמצאו דוקטורים אחדים בקרב היהודים יושבי רוסיא ופולין, היו רק מילידי חוץ לארץ, ובתוכם אחד או שנים מילידי רו"פ, אשר נעו ארצה איטליא ויתחנכו בביה"מ לח' הרפואה שהיה פתוח לפניהם בפאדובה. רק בראשית ממלכת הקיסר אלכסנדר I החלה הממשלה לעסוק ב„שאלת היהודים" יושבי ארצה, וע"פ הועד שנוסד 9 נוב' 1802 נקבעו ע"י פקודת הרוממות מיום 9 דיצ' 1804 החקים הידועים לסדור חיי היהודים ובתוכם גם 10 סעיפים להטבת מצב השכלתם (Высочайше утвержденное положеніе объ устройствѣ Евреевъ П. С. З. т. XXVIII № 21,547). שם נאמר בסעיף 1: „כל בני היהודים יכולים להתקבל ולהתלמד בכל ב"ס ברוסיא, מבה"ס לעם ועד האונ', מבלי כל הבדל ביניהם ובין בני העמים האחרים". בסעיף 5: „בני היהודים אשר בכשרונם יצטינו באחת החכמות הנלמדות באונ', יוכרו לטובה ויקבלו סמיכת האונ' על מדרגת חכמתם ככל יתר בני הארץ". אבל אף שבפירוש נאמר בחקים ההם (סעיף 2): „איש מבנ"י בהתחנכו באחד ב"ס הכוללים, לא ימשך בשום אופן לדת אחרת ולא יוכרח להתלמד דברים המתנגדים או שאינם מתאימים עם דת אבותיו", בכ"ז מנעו היהודים א"ע משלות את בניהם לב"ס הכוללים, מיראתם פן יעבירום שם על דתם, ובכל הגבול נמצאו רק שלשה מבנ"י שנכנסו ובאו בהאונ' בווילנא וילמדו ח' הרפואה (קריה נאמנה צד 33). על פי החק מיום 10 נוב' 1811 נתנה לסטוד' עברים הזכות להיות פטורים מתשלומי מס הנפשות, אחרי גמרם חקם בלמודי האונ'. אך את החק הזה סתר שר ההשכלה בש' 1819 בתשובתו לשלטון האונ' בווילנא (שבקש להיטיב להסטוד' האחדים מבנ"י ולפטרם מתשלומי המס), בהשיבו ע"ז דבר לאמר: „הסטוד' העברים החפצים כיום לבוא בברית הדת הנוצרית לא ימצאו כל מניעה ומעצור לזכיותיהם" (Сборникъ распоряж. по Мин. Народн. Просв. т. I, 1902—1834 С.-П-ргъ. 1866 г. стр. 396). בכל זה החלו בנ"י מעט מעט לבוא בבתי המדרש הכוללים, אף שעין בעין נראה כי מצב הענינים נשתנה בשנים ההן. עוד בש' 1816 השלים סטוד' עברי חק הלמודים בדאָרפט, ויחל פני השלטון לבחנהו ולסמכהו למעלת דוקטור לתורת המשפטים, אך המחלקה היורידית גלתה דעתה לאמר: „היהודי כל זמן שהוא נשאר באמונתו לא יוכל להתקבל למבחן ולהסמך לאחת המדרגות בידיעת המשפטים". מועצת האונ' הביאה הדבר לפני שלטון שר ההשכלה, אשר בהסכימו לדעת המחלקה הביא את השאלה לפני ועד המיניסטרים — וגם הועד החליט כדבר המחלקה (Сборн. постан. по М. Н. Пр. т. I, 1802—1825, С. П-ргъ 1864 г. стр. 802—803). על יסוד החק שיצא 31 מאי 1835 (סעיף 111), כי „אלה שהגיעו למעלת דוקטור יכולים — ע"פ תעודת שר ההשכלה על כשרונם המצוין — לבקש הסכמה מ ג ב ו ה להתקבל לאיזה התמנות בעניני הלמודים או בעסקי האזרחים", בא רופא עברי בבקשה לפני שר הפנים לתת לו משמרת פקודה במעשה אומנותו, ועל הצעת ועד המיניסטרים לעשות בקשתו כתב הקיסר ניקוליי I בעצם ידו לאמר: „רק באחד פלכי המערב, אפס זולתם" (Сборн. постан. т. II, 1825—1855, отд. пер. 1825—1849 С.-П-ргъ 1864 г. стр. 935—936). — בימי ממלכת הקיסר אלכסנדר II החל מספר תה"ח מבנ"י להתרבות בבה"מ הגבוהים. „מצד ה א ח ד נראתה פעולת הפקודה הרוממה מיום 23 אג' 1857, שהתירה לקבל לרבנים מטעה"מ אף אלה שהשלימו חק הלמודים בבה"ס האמצעים ואפילו בבה"ס המחוזיים — שבזה אבדה מטרת בה"מ לרבנים (ע"ע), ומבחר התלמידים השתמשו בכלכלת חנם שהיתה להם שם, להשתלם כפ"ע בלמודים א ח ר י ם, אשר יכשירום להתקבל באונ'; מצד ה ש נ י הועילה פקודת המלכות מיום 27 נוב' 1861, שעל ידיה הוכרו לטובה הת"ח מבנ"י שנסמכו מהאונ' לאחת המדרגות במעלות הלמודים (דוקטור, מגיסטר או קנדידט), להגאותם כמעט מכל זכיות אזרחי הארץ. אמנם באבוד מטרת בה"מ להרבנים, לא יכלו הבתים עוד לעמוד ולהתקים ויחדו נסגרו מטעה"מ בש' 1875, ובזה נסתמו שני צנורות גדולים שהשפיעו ת"ח מבנ"י להאונ' במדה מרובה; אבל עוד שנה קודם לזה (1874) נקבעו הסדרים החדשים בחובה הכללית לעבודת הצבא עם הזכיות הגדולות שנתנו גם בה לכל אלה שהספיקו לעלות לאחת המדרגות בלמודים, ואז נתרבו בנ"י באי בה"ס הבינונים, אשר הכשירום אח"כ להכנס ולבוא גם בב"מ הגבוהים. ובעיקר נשתנה לטובה מעמדם הרוחני של היהודים יושבי רו"פ בימי הקיסר אלכסנדר II, אשר כהשכילם בכלל כן הרבו לחנך צאצאיהם בב"ס הכוללים ולהעלותם אח"כ בב"מ הגבוהים, עד כי נתרבו שם יותר

מדי, ועי"ז דחקו רגלי בני העמים האחרים. הדבר הזה ועוד סבות שונות שהשתרגו יחד בזמן האחרון (שעל ידיהן נעשו שנוים בחקים הנוגעים לתה"ח באי האונ' בכלל) העירו את הממשלה להצר צעדיהם, וכאשר השתדלה בראשונה למשכם אל ב"ס ובב"מ הכוללים כן מצאה נחוץ בזמן הזה להגביל מספרם בערך אל בני העמים האחרים באי הבתים ההם.

חשבון נכון לסדר עליתם ורבוים בשמונה האונ' בארצנו נמצא בכתב הנשתון של שר ההשכלה (נדפס במכה"ע „Н. Хр. Восхода“ מיום 12 יולי 1887, № 28) וזה הוא: בש' 1865 היה מספר ת"ח מבנ"י בכל 8 האונ' (האונ' בהעלזינגפֿאָרס אינה באה בחשבון, כי מעטים מאד היהודים הגרים בפֿינלאנדיא)—129, שזה בערך 30 לאלף ת"ת מבני העמים. מספרם הלך ורב משנה לשנה עד כי בש' 1877 הגיע עד 49 ת"ח מבנ"י לאלף ת"ח מבני העמים. מש' 1878 ועד 1886 הגיע עד 145 לאלף. בש' 1878 גדל מספרם באונ' בווארשא (132 לאלף) ובקיוב (98 לא'). בש' 1882 נראה הרבוי באדעסא (235 לא') ובווארשא (160 לאלף). בש' 1886—באדעסא (298 לא') ובחארקוב (283 לא'), ואף באונ' בדאָרפט נראה הרבוי שכם אחד על האונ' בקיוב (148 נגד 129). עיקר רבוים נמצא במחלקות אשר לח' הרפואה ולתורת המשפטים, בעוד אשר במחלקות האחרות לא התמידו לבוא כל עיקר (מפני שמהן אין תקוה לבנ"י למצוא לחמם לנפשם). לדוגמא נראה מש' 1886: במחלקת דה"י ופֿילולוגיא באונ' בווארשא, קיוב וקאַזאַן לא היה מבנ"י אף אחד; בפ"ט פטרבורג ובמאסקוי—אחד אחד לאחת; בחארקוב ודאָרפט — שנים שנים ובאדעסא — שלשה, בס"ה בכל האונ' 9 אנשים או 7 ת"ח מבנ"י לאלף ת"ח מבני העמים. במחלקה השנית (ביחוד ללמודי הטבע, שממנה הם יכולים אח"כ לעלות ולהתקבל במחלקה לח' הרפואה) היו 172, שזה בערך 66 לאלף, על פי הסדר הזה: באונ' בפטרבורג 57, במאסקוי — 39, באדעסא — 38, בחארקוב — 16 וביתר האונ' — פחות מן 10 לאחת. לעמת זה עומדת אצלם המחלקה לח' הרפואה במדרגה הראשונה; בה נמצאים בשש אונ' (בפטרבורג ואדעסא אין מחלקה לח' הרפואה) יותר ממחצה במספרם הכולל (565 לא') וקרוב לרביע במספרם נגד בני העמים (224 לא') ע"פ הסדר הזה: בחארקוב—351 (14_5%), בדאָרפט—224 (28_2%), בקיוב—175 (20_2%), במאָסקוי — 148 (12_4%), בווארשא — 99 (19_8%), בקאַזאַן — 53 (10_8%). במחלקה לתורת המשפטים מגיע מספר בנ"י בשמונה האונ' עד 627, שזה 15_8% בערך המספר הכולל של הת"ח במחלקה ההיא: בדאָרפט וקאַזאַן הם רק 6 לכ"א (2_3%), בחארקוב—45 (14_5%), בקיוב—53 (11%), בווארשא—64 (15_1%), במאסקוי — 113 (12%), באדעסא — 131 (41_2%) ובפטרבורג — 209 (21_7%).— על פי החשבון הזה מצא שר ההשכלה נחוץ להגביל מספר תה"ח מבנ"י, והצעתו נתקבלה ונחלטה מאת הממשלה הרוממה ביום 5 דיצ' 1886, להיות ת"ח מבנ"י מתקבלים באונ' בפטרבורג ומאסקוי רק בערך 3% אל שאר התלמידים, ביתר האונ' — בערך 5% (וכן גם באונ' החדשה הנפתחה כעת בטאָמסק אשר בסיביריא), חוץ מווארשא ואדעסא ששם יתקבלו בערך 10%. לבל ירב מספר האַביטוריגטים הבטלים אחרי גמרם חקם בלמודי בה"ס הבינונים נתקבלה גם ההצעה הב' (26 יוני שנה ההיא), להיות גם הנערים באי בה"כ הבינונים מתקבלים מבנ"י רק בערך הנ"ל לפי מקומותיהם. החקים האלה יצאו לפעלם ע"י פקודת שר ההשכלה מיום 6 יולי 1887 (№ 10,313). תוצאות ההגבלה הזאת נראו עוד בשנה ההיא בהחל זמן הלמודים: בפטרבורג (בכלל 250 תלמידים חדשים) נתקבלו מבנ"י 6; במאָסקוי—7, וזה רק מאלה אשר בצאתם מהגימנזיא זכו למוניטין של זהב; בקיוב (מן 100 כתבי בקשה מבנ"י) נתקבלו 31; באדעסא דקדקו עם החדשים מבנ"י בקבלת 10%, שיהיו דוקא מאלה שגמרו חק למודם בגליל-הלמודים האדעסאי ושקבלו מוניטין של זהב או אות 5 בעד כל עניני הלמודים, ועי"ז נתקבלו (מן 60 מבקשים) רק 9 (Нѣд. Хр. Восхода 1887, № 34). בעיקר תתראה פעולת ההגבלה רק אחרי שנים אחדות, כאשר יצאו מן בה"ס ובה"מ כל אלה מבנ"י הנמצאים שם מקודם, ורק חדשים יבואו על פתחיהם להתקבל.

גם בנות ישראל הרבו בזמן ההוא לבוא בב"מ הגבוהים, מאז נוסדו הגימנזיאות (ע"ע) לבנות הארץ. בראשונה היו יוצאות את הארץ ומבקרות בתי מדרש הרפואה בארץ שוייץ, אך מש' 1872, כאשר נפתחו גם ברוסיא ב"מ כאלה לבנות הארץ, בפטרבורג ובמאָסקוי, הרבו גם בנות ישראל לבקרם בערך לא מעט אל מספר בנות האמונות האחרות, עד כי במשך 8 שנים (1872—1879) היה במספר הכולל 769 מספר הבאות מבנות ישראל 169 (21_2%). וזה רק בב"מ הרפואה (Разсвѣтъ 1880, № 37), חוץ מבה"מ הגבוהים האחרים, ששם גדל מספרן יותר הרבה מאד (ע"ע בסטיוזשעוו-ריומין).

באונ' ברוסיא לא זכה עד כה אף יהודי אחד לשבת בקתדרא בתור פרופ', ואך שנים שלשה ישנם המכונים „דאָצענטים“, רק בווארשא היו 2 פרופ' מבנ"י נודעים ומפורסמים בזמנם, הא' הוא הפרופ' בח' הנתוח המנות ד"ר הירשפֿעלד, והב' הפרופ' בח' הכֿימיאה המגות ד"ר יאקאָב נאטהאנזאָהן.

אוּנִיוֶרְסַלִיוֹת (Uniwersały), נקראו הפקודות אשר יצאו מאת מלכי פולין או מהיטמן של עם הקוזאַקים לכלל עמם, גם האשרתא והקיום אשר נתן ההיטמן להושיב איש מאצילי העם על אחוזת נחלתו נקרא בשם זה.

אוּנִיוֶרְסַלִים (Universalisten), יכונו אנשי חברת נוצרים אשר מושבם באמריקה הצפונית, ומגמתם להוקיר כל אדם מבלי הבדל, באמרם כי משיחם כפר במותו לעון מין האדם בכללו, ע"כ יזכו כלם לחיי העוה"ב. החברה הזאת הרחיבה שמה צעדיה, ובש' 1883 כבר היו לה חברים במספר 182,640 נפש, הגרים בקהלות 939, ובהן 780 בתי תפלה, 5 אקדימיות, 4 בתי קוליגיות, 33 ב"ס שונים עם 3 ב"ס תיאולוגים. כלם יחד מתנהלים בהשגחת ועד ראשי אשר איתן מושבו במאַסאַטשוזעטס.

אוניורסליסמוס, ע"ע אוניורסום.

אוניורסלסוקציסיון, ע"ע ירושה.

אוניטד-שטטס (United States), ע"ע ארצות הברית באמריקה.

אוּנִיטַרִים (Unitarier), כן יקראו בני כת נוצרית ידועה אשר לפנים קראו להם הפרוטסטנתים „אנטיטרי-ניטרים“ (ע"ע).

אוּנֶיֶוֹב (Uniejów), עיר במחוז טורעק, פלך קאליש, על נהר ווארטה. נחרבה בש' 1331 ע"י נושאי הצלב, אחרי כן נבנתה מחדש ומצבה התרומם חיש קל, ואולם אחרי כן באו עליה צרות רבות: שרפה נוראה בש' 1632, מלחמת השוודים בש' 1635, מלחמתם השניה בימי אוגוסט II ועוד שרפות איומות בשנות 1736, 1816. הארמון העומד שם עד היום הזה נבנה ע"פ השערה קרובה לאמת במאה הי"ד. מ"י כעת 2,000.

אֻוֶנְיִיקִי (Ovenecha, Veneca), עיר בארץ מדי אשר בנאה תובל בן יפת בן נח (יומא י'). סביבותיה מרעה טוב ושמן וע"כ יצטיינו בהמותיה בטוב חלבן והגבינות הנעשות בתוכה היו מפורסמות בימי חכמי המשנה בשם „גבינות בית אונייקי“ (ע"ז כ"ט:, ערך מלין לרשי"ר).

אוּנְיַמְוִיזִי (Unyamwezi או Unjamwesi — „ארץ הירח“) ארץ גדולה ורחבת ידים במזרת אפֿריקה התיכונה בין מעלות 4°—6° לרוח הדר'. גבולה לפאת מערב הנהר מלגרזי (Malagarasi), הגדול בנהרות הנופלים אל יאר טנגניקא (ע"ע). היא ארץ הרים וגבעות, היורדת במורד מעט מעט לצד מערב; רבים מראשי הריה השוממים ובלתי מצוקים הם סלעי חלמיש ערוכים זה על גב זה ונפלאים מאד בתבניתם וסדורם. או' היא ברובה ערבות מדבר ואך זעיר שם זעיר שם ימצאו בקרבה גם יערים; עשירה מאד במיני בעלי חיים בכל ארצות אפֿריקה התיכונה — יושבי אוני

הנקראים בשם וואנימוויזי (Wanjamwesi) הם עובדי אדמה ואנשי מקנה, אורגי בגדי צמ"ג פשוטים ועבים, עושי סלים ומחצלאות של קנים, קערות עץ, מרדעות לחמורים וכלי נשק. כפרי מושבם בצורים מאד, פניהם חרותים בכתבת קעקע. הנהגת הארץ היא תחת ממשלת ראשים רבים הנקראים בפיהם „מטעמי" (Mtemi). — התחנות הגדולות והנכבדות לעוברי ארחות מדבר אשר בארץ הזאת הן: קאזה או טברה ומזינה.

אונימק (Unimak) האי הגדול באיי אליוטים (Aleuten ע"ע).

אוּנְיַנְיֶמְבֶּה (Unjanjembe), שם מחוז בפנים ארץ אונימוויזי באַפריקה התיכונה תחת מעלת 5° לרוח הדר', שם המקום הראשי לכל ארץ אונימוויזי, היא התחנה הגדולה קאזה או טברה (עומדת בגובה 1,060 מ' מעל שטח פני הים) המרכז הראשי לכל הארחות הנוסעות במדברי אַפריקה ומושבות הסוחרים הערבים אשר כוננו שם בתי מסחר גדולים.

אוֹנִיס (Aunis קרי אָהני ולפנים נקראה Alniensis או Alu-nensis tractus), המחוז היותר קטן במחוזי צרפת, בטרם שנה המרד הגדול את כל פני הארץ בסדריה ומחלקותיה. גבולותיו: הים האטלנטי (מערבה), סאֶנטאָנזש (מזרחה), שאראַנט (דרומה) וסעוור-ניאָרטאָ (צפונה). העיר הראשה בקרבה היא לא-ראָשעל. למחוז ההוא נחשבו גם האיים רע, אולירון ואֶהקס (Aix). כעת הוא החלק הצפוני ממחוז שאראנט-תחתית (Bas-Charente).

אוּנִיסוֹנָא (Unisono), זמרת רבים בנגון אחד בלי שנוי הקולות, המקובל בחקי השירה להטעימה על תבל בנעימה (Harmonie).

אוּנִיפוֹרְמָה (Uniform), שם התלבשת המצוינה בצבעה ובדמותה המיוחדה לבני אחת החברות, לתלמידי בית למוד וביחוד לאנשי הצבא, אשר להם הנהיגו את האונ' עוד במאה הי"ז, עת החלו מלכי ארץ להחזיק חיל תמידי, אם גם עוד לפני זה כבר היו אנשי הצבא וביחוד חיל שומרי ראש המלך מצוינים מעט בלבושם, כמו בצבע מיוחד וכדומה. — ראש תנאי האונ' הוא לשמור בריאות אנשי הצבא להגן עליהם מחמת הצנים והרוחות הרעות וגם לבל תכבד עליהם תנועת אבריהם וכלי נשקם אל כל אשר יחפצו. ההשגחה על ההדור החיצוני של האונ' דרושה ג"כ במדה ידועה, אם אך לא יחטיאו עי"ז את מטרתה העקרית — שמירת הבריאות וחפש התנועה.

אוּנְיֹרָה (Unjoro או Unyoro), ארץ במזרח אַפריקה התיכונה מערבה צפונה מאוגנדה (ע"ע) משתרעת עד שפת מזרחית דרומית של נהר מווטן-נזיגה. מקומה ביפה נוף הרים, ובקעיה מכוסות בירק דשא גבוה 1—1_5 מ'. פה ושם יראו צמחי אַקציא, קקטוס ועצי תמר הגדלים יחדו. יושבי הארץ (הנקראים בשם וואַניאָרה (Wanyoro) וצבע עור בשרם אדום-אמוצי כהה) עובדי אדמה ואנשי מקנה וכל מקניהם הוא רק התאו, העז והתרנגול. כלם יקחו להם נשים רבות. הכסף העובר שם לסוחר הוא קליפות שבלולי הקוירי (Kauri, ע"ע), והם משלמים מס לממשלת אוגנדה.

אוּנַם סַנְקְטַם (Unam Sanctam), ראשית ושם לכתב הנשתוון אשר כתב האפיפיור בוניפַציוס VIII 18 נוב' 1302 אל כל עמי אירופה הסרים למשמעתו, לתת את ממשלתו עליונה על כל ממשלות הארץ.

אוֹנָן, שם הבן השני ליהודה בן יעקב אשר ילדה לו בת שוע (בר' ל"ח ט'). הוא עשה הרע בעיני ה', כי שחת ארצה בבואו אל אשת אחיו, אשר לפי דחז"ל (יבמות ל"ד:) היה חטאו על השחתת זרעו לבטלה (ולדעת ר"א שם צ"ל שחטא, על דבר אשר לא חפץ להקים לאחיו שם, כאשר צותה התורה אח"ז לבזות באֹמר ובפעל את האיש אשר לא ייבם את אשת אחיו, דברים כ"ה ט י), ועל שמו קראו העמים את התועבה הזאת „אוננות" (Onanie). הדבר המתועב הזה נוהג באנשים ובנשים, אשר לא ישימו רסן בפני תאותם, ומבקשים למלאות חמדתם על דרך בלתי טבעי. הנזק המגיע לאדם עי"ז גדול הרבה מאד מהשטוף בתשמיש הטבעי, כי מלבד שמחליש גופו, לבו ועצביו ועורקיו, מחליש כח תבונתו ודעתו, ועושה אותו עלול לכל פגעי שנויי האויר והמזון, הנה מכלה בזה גם את נפשו השחת ואבד, אור המדות הישרות חשך בעדו, תעופת שכלו נרפתה, ועוד יותר רע ומר גורלו, כי הנער אשר למד אל דרך השאול הזאת לא ישוב ממנה ולא ביד חזקה. על האבות להשגיח במאד מאד על בניהם, אשר הגיעו לכלל דעת תאות בשרים, על שבתם וקימתם, ארחם ורבעם, משחקם ועלילותיהם, וביחוד בשוחחם את רעיהם — כי העון הפלילי הזה כצרעת ממארת היא מנער אל רעהו. אין לתתם להתבודד, והנער החשוד בזה אין להניחהו בדד גם בלכתו להסך את רגליו, ובשכבו לנום שנתו תהיינה ידיו מעל למכסהו; כן ימנעום מקרוא בספרי עגבים, ולא ירפו מתת לפניהם ענין, מלאכת עבודה או דברי השכל ודעת לענות בם; מזונם יהיה בריא אבל יאכלו לשבעה ולא יותר, לא ישהום על מטתם בהקיצם משנתם, כי אם יאיצו בם לקום לעבודתם; מאכלים או משקים מחממים לא יבא אל פיהם, ויזהרו מהשכיבם בכרים וכסתות ומכסותם בשמיכה עבה. — חז"ל החמירו בעון זה עד מאד, ואמרו יד לאמה תקצץ (שבת ק"ח), ור' טרפון אמר (נדה י"ג) תבקע כרסו ואל ירד לבאר שחת, ור' יוחנן אמר שהוא חייב מיתה (שם), וכאלו שופך דמים, וכאלו עובד כו"ם (כי בהשחת מדותיו ודעתו, נקל לו לבא אל כל אשר שנא ה' ואדם), ובתגדב"א פי"ח מספר שבא לעיר גדולה של ישראל ואל ישיבתה הגדולה אשר בחורי תלמידיה לא נשמרו מעון זה, ולשנה האחרת מתו כלם ולא נשארו בה כ"א ילדים אשר לא ידעו רע. וכבר האריכו בזה חכמי המוסר וחכמי הרפואה להזהיר את העם ולהפליא עצה לבל יפלו נערים ברעה זו, אך העצה היותר מובחרת להטריד מות הנער בדברי תורה וחכמה „שאין מחשבת ערוות מתגברת אלא בלב פנוי מחכמה, ובחכמה הוא אומר אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת באהבתה תשגה תמיד" (רמב"ם סוף הל' איסורי ביאה).

אוֹנֶס (Gewalt, gwalt, насилie, vis), הוראה כוללת בעניני המשפט על כל דבר הנעשה שלא כרצון בעליו, על ידי סבות חיצוניות ה מ כ ר י ח ו ת, או ה מ פ ר י ע ו ת אותו מלעשותו כחפצו. בתורת המשפטים נשקף על האונס משתי נקודות שונות: א) על עצם המעשה שנעשה באו', אם יש לו אחרי כן איזה כח משפטי; ב) על מדרגת ה ע ו ל הנעשה ע"י האו' — אם הוא בא בידי בני אדם — ולפי זה תערך גם מדרגת ע נ ש ו. התורה בכלל לא תדע מכל ע נ ש ב י ת ד י ן (Criminalprozess) במעשים שיעשו בין איש לרעהו, אבל תביא את כלם תחת השם „נ ז ק", אשר על כן החובה על המזיק לשלם להניזק כפי ערך ההיזק שגרם לו; לפי זה גם בהאונס לא תשפוט התורה על מדרגת ה ע ו ל שבו, כי אם על ערך ה ה י ז ק (בכ"ד אבות נזיקין יחשב גם ה א ו נ ס—ב"ק ד). לפי משפטי התורה אין כל ענש מיוחד על ה מ א נ ס את האשה, כי אם מחויב לשלם דמי ב ש ת ה הנחשב גם כן בין אבות הנזיקין; אם נערה בתולה היתה, עליו לשלם גם חמשים כסף לאביה, ואף על פי שנקרא בתלמוד בשם „ק נ ס", אבל באמת גם הוא „נזק" — מה שהפסיד לאביה סכום כזה (מהר הבתולות בעת ההיא). המאנס את חברו ומכניסו בחדר וסגר הדלת אחריו, אינו נותן לו אלא שבת בלבד, מה שבטלו ממלאכה; אבל אם היה כבר בחדר וסגר עליו מלצאת, הרי זה פטור גם משבת, כי הוא רק „גרמא בנזקין" (שו"ע חו"מ סי' ת"ב). ועוד גדולה מזו אמרו: הכופת את חברו ומת על ידו ברעב — פטור (סנהד' ע"ז), שזה נקרא גרמא. כן המדליק בתוך של חברו, או שורף שטרותיו של חברו, שבדיניהם ישפטו עושיהם כעושי עול, מלבד שישלמו הנזק, הנה בדיני התורה — הראשון משלם רק כפי מה שהזיק (ב"א ס"א) והשני פטור (שם צ"ח). גם האיום והגזום לעשות לחברו רעה, שעל פי דיניהם יענש על זה כעושה עול, לא תחשב אפילו לראיה מחייבת לשלם מה שהזיק, „דאמר רב נחמן, האי מאן דנקיט נרגא בידיה ואמר איזל ואיקטליה לדקלא דפלניא, ואשתכח דקטיל ושדי, לא אמרינן דהוא קטליה — דעביד אינש דגזים, ולא עביד"

(שבועות מ"ז). על פי התורה, אין כל ענש ל מ א נ ס את חברו ולקח ממנו איזה חפץ בחזקה, רק עליו להשיב את הגזלה אשר גזל, ואם נתן בשעת האונס את דמי החפץ, אף אם הנאנס „לא אמר רוצה אני" (ב"ק ס"ב תוס' ד"ה חמסן), קנה אותו ואיננו מחויב להשיבו עוד לבעליו הראשונים. רק בעלי התלמוד חלקו אחרי כן בין אונס לאונס, ואם לא אמר רוצה אני לא קנה מ ד ב ר י ה ם. לעמת זה במקום שלא נתן לו את דמי החפץ, כמו המכרית ומאנס את חברו לתת לו איזה דבר ב מ ת נ ה, ואף כי ע"י האונס אמר „רוצה אני" לא הוה מתנה (ב"ב מ"ח תוס' ד"ה אמר). לפי דעת בעלי התלמוד, „עביד איניש דינא לנפשיה (самоуправство) אפילו במקום ד ל י כ א פסידא", ומי שיש לו חפץ אצל חברו ואינו רוצה להשיב לו ברצון, „ש ו ב ר א ת ש נ י ו ואומר לו שלי אני נוטל", ופטור גם מדמי בשתו (ב"ק כ"ז). מן התורה, האיש שקדש את האשה בהכרת ובאונס, בין שאנסוהו וקדש בעל כרחו (הרמב"ם בפ"ד מה' אישות), ובין שאנסוה וקבלה את הקדושין בעל כרחה, הקדושין קיימים (באונס האשה „אפקעינהו ר ב נ ן לקדושי מיניה", מפני שעשה שלא כהוגן — ב"ב מ"ח). כן גט הנעשה באונס, בין שנאנסה לקבלו (יבמות קי"ב) ובין שאנסוהו לתת, הוא כשר מן התורה (דבר תורה גט המעושה אפילו בעכו"ם כשר, ומה טעם אמרו בעכו"ם פסול, כדי שלא תהא כל אחת ואחת הולכת ותולה עצמה בעכו"ם — ב"ב שם). — מזה נראה השקפת התורה על האונס בכלל, כי על מדרגת העול לא תשים לב (כי בכלם מסרו את דינו לשמים); גם המעשה אשר יעשה יש לו כח משפטי באונס כמו ברצון, ובתנאי ש מ מ ו ן חברו ל א י ו ז ק על ידו. — משפטי העמים שמו את מבטם על שתיהן גם יחד, כי מלבד שלפי דבריהם אין כל כח משפטי למעשה הנעשה באונס (Vis injusta), אבל המאנס יענש גם בגוף ובממון, לפי מדרגת העול שבו (Crimen vis). רק האונס הרצוי (Vis justa), כמו האונס הבא מכח השופט, האב והאפוטרופוס (בתנאי שלא יעברו את חוג רשיונם), לא יענשו, ולא עוד אלא שגם המשפט יגן עליהם. בממלכת רומא שפטו את המאנס על פי חק מיוחד לזה שהוציא הקיסר אגוסטוס, הנודע בשם: „Lex Julia de vi". על פי המטרה והאמצעים שנעשה האונס, יחלק לשתי מחלקות: אונס-כללי (Vis publica), אונס-פרטי (Vis privata). הראשון ענשו חמור, כמו שלוח לארץ גזרה (Deportatio), ואם נשתרש בחטא זה, או כי הוא משולל מן הכבוד (infam) — גם משפט מות; אבל בהשני יקל הענש, כמו שלוח מעיר מולדת (Relegatio) ואבדן שליש מנכסיו, או ענש אחר הקל מזה.

עוד מצד אחר ישפט האונס בתנאו הראשון, והוא בשעה שהאדם עשה איזה מעשה או נמנע מלעשותו שלא ברצונו החפשי, כי אם על ידי אונס וסבה חיצונית שקרהו, אם חייב על מעשיו אלה כמו שעשם בדעת ובכונה? לעמת מה שהקיל התלמוד ב מ א נ ס (כפי הנראה למעלה), הנה התמיר מאד אצל האדם — בעניני ממון — באחריותו על פעולותיו ב א ו נ ס, ותשבוהו כמעט לעולם כעושהו ב ר צ ו ן. בעלי התלמוד חדרו בעין בוחנת בדרכי בני האדם ובמעשיהם, וכאשר נראה בכלל כי גם המקרים הבאים שלא בכונה לא ישתוו במספרם בכל אדם (כד"מ: בבית איש פרטי שיש לבעליו גם בית חרשת למעשה כלים ידועים, ישברו הכלים האלה על ידי המשמשים במספר רב מאד מכפי שישברו בבית איש אחר; אף כי מעולם לא ישברו את הכלים ב כ ו נ ה, ואם כן מאין ידע ה מ ק ר ה להפלות בין בית לבית? אבל באמת גם האונס קרוב למזיד הוא, כי מפני שלא יחשבו הכלים כל כך בעיני אנשי הבית, לא ימסרו את נפשם על שמירתם ולכן עלולים הם יותר לכל מקרה ופגע), על כן החליטו ואמרו: „אדם מועד לעולם — בין ב ש ו ג ג בין במזיד, בין ב א ו נ ס בין ברצון, בין ער ובין י ש ן" (ב"ק כ"ו, וע' סנהדרין ע"ב וברמב"ם פ"א מהל' חובל ומזיק). אפילו „נ פ ל מן הגג ושבר את הכלים או ש נ ת ק ל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושברו, חייב נזק שלם" (הרמב"ם שם פ"ו); וכה הרחיבו את חוג השמירה שבן דעת מחויב לשמור את עצמו, עד שגם „ש ו ר ב ן ד ע ת שנפל לבור פטור (בעל הבור), דבעי ליה עיוני ומיזל" (ב"ק נ"ז). אבל לא כן הביטו בעלי התלמוד על האונס הבא לאדם על ידי דבר ש מ ח ו צ ה לו, אשר בו אי אפשר לחשבו כמזיד, ועל כן החליטו ואמרו: „אונס רחמנא פטריה". על כל עברות שבתורה יעבור ואל יהרג, ואפילו בשלש העברות שהאדם מחויב למסור את נפשו עליהן, אין בית דין יכול לענשו אם עבר עליהן באונס (הרמב"ם בפ"ה מהל' יסודי התורה). כן המתנה עם חברו שאם לא יבוא ליום פלוני יבטלו כל שטרי זכיותיו, או כי יקוים הגט שמסר לאשתו עכשיו, ואחרי כן קרה לו אונס עד כי לא היה יכול למלאות את תנאו — הרי זה פטור; אם לא באונס דשכיח (כמו חלה או עכבו נהר) דאז הוה קרוב למזיד — שהיה לו להתנות בפירוש אם לא יקרנו אונס.

אוּנְסְט (Unst), האי היותר צפוני באיי שעטלענד (ע"ע) ונפרד ע"י מצר הים בלו-מאָל מהאי יעל (Yell) אשר למערבה דרומה, האי הזה כלו הררי עם גאיות ופחתים עמוקים ועולה בגבהו אצל שפתו הצפוני במקום סקסאַפורד-היל עד 285 מ' מעל שטח פני הים, מ"י 2,800 על מ"ש 110 קמ"מ. לפאת צפונית תגיע לשון הים בוררא (Burrafjord) הרחק בפנים האי. על אחד איי הסלעים הקטנים אשר על לשון הים הזה (Burrafjords-Holms), על ראשו הצפוני מערבי הנקרא אוט שטאַק, עומד מגדל מאור לעוברי ים, שנבנה ע"י האנגלים.

אוּנְפוּמַה (Dixcove או Unfuma), מחוז אנגלי על חוף הזהב בגויניאה העליונה באפריקה, במקום שם ישתפך אל הים נחל המכשר למעבר אניות קטנות, ועל כן המחוז הזה הוא המקום היותר נכבד במסחר האנגלים על חוף הזהב. מ"י 1,200. עליו תחשב גם חלקת ארץ אקודה וחלקה' אחרת בשם אונפומה.

אונצה (Unze), ע"ע נ מ ר.

אוּנְצֶלְמַן: 1) (Karl Wilh. Ferd. Unzelmann), מהתל נפלא בבית המשחק, נולד 1753 בברוינשווייג. בש' 1771 בא בחברת המשחקים בבית המשחק בעיר שווערין, אחרי כן שחק בהאַמבורג, בגאָטהא, בדרזדען, בברלין ועוד ערים רבות. בהיותו בחברת המשחקים בפפד"מ לקח שם לאשה את המשחקת הנפלאה פליטנער, אשר נתפרסמה אחרי כן בשם בעטמאן (Bethmann—ע"ע). בש' 1778 שב לעיר ברלין והפקד שם בשנת 1814 לנצח על המשחקים בבית המשחק. — 2) פרידריך לודויג או', מפתח מהלל בפתוחי עץ, אחי קאַרל אונ', נולד 1797, וילמד תחלה מלאכתו בבית האקדמיא בברלין, אח"כ היה תלמיד מובהק להמפתח והסופר גובין (ע"ע). בש' 1843 נמנה לחבר בהאקדמיא בברלין ואחרי כן הורם למורה-ראש. פתוחיו רבים הם ושונים. הנודעים בהם הם פתוחי תבנית נפוליון I, לודויג XIV, שקספיר ועוד. גם פתח פתוחים רבים מציורי מחזות החיים והטבע. מפתוחיו על טבלאות גדולות נודעו: מות האביר פראנץ פ' סיקינגען, תמונת הממציא מלאכת הדפוס יואַן גוטענבערג ועוד. מת בווינה 1854. — 3) בערטהא או', נולדה 1822 בברלין. 1847 עלתה לשחק בהתיאטרון בשטעטין בברלין ובליפסיא. ותלקח לאשה להמנגן הנפלא יוסף וואַגנער (ע"ע) ושניהם נקראו לשחק בבית התיאטרון אשר בווינה כל ימי חייהם. בש' 1854 עזבה את בית המשחק ותמת 1858.

אוּנְצֶר (Joh. Aug. Unzer), רופא מהלל ופילוסוף. נולד 29 אפר' 1727 בהאַלע, שם גם התחנך ובש' 1748 גמר חק למודו ויצא משם בתאר רופא חכם. ויתפרנס מחכמתו בהמבורג ואלטונה עד אשר נתמנה למורה ראש בעיר רינטעלן וימת שם 1799. מחבוריו נודעים: ספרו השבועי אודות הרפואה והבריאות נקוב בשם: „Der Arzt" (הרופא), וספריו אשר כתב אודות טבעי בעלי החיים וגויותיהם, ואודות תחלואים הנדבקים, ועוד. — יואנא שארלאָטע אשתו לבית ציגלר (Joh. Charl. Ziegler) נולדה בהאַלע 1724. היתה משוררת מהללה בימיה, והאוניורסיטה ההעלמשטעדטית שלחה לה עטרת משוררים מעלי דפנא. היא היתה חֲברת נכבדה בהרבה

בתי ועד לחכמים. מתה באַלטונה 29 יאנ' 1782. שיריה היו נעלים ונשגבים לפי רוח העת ההיא.

אוּנְקִיָא (Uncia), שם משקל שהיה נהוג בארצות שונות ומשקלו שונה לפי המקום והזמן, עד אשר התפשט משקל המיתר הצרפתי ויורישנו לאטו מן הארץ. באשכנז היה משקלו $^1/_{16}$ ליטרה העוברת לסוחר, או $^1/_{12}$ ליט' של הרוקחים, וסמנו אצלם ℥, ושעורו $= 29_{82}$ גראַם, וכן היה שעורו באיטליא, אשר בחשבון פתקאות הרפואה יוקח לשעור 30 גר' שלמים. אצל הרומאים היה גם כן שעורו$=^1/_{12}$ אַס (אוזיא, ביצה כ"ט, שהוא בערך 1 ליטרה), והושאל לחלק י"ב גם מן המדה והמטבע, ובערוך פי' שהוא שני שקלים, ונודעת המלה דנקא בתלמוד שפירושו דו-אונקיא והוא שתות. על אי סיציליא היתה האונקיא אחדות המטבעות עד ש' 1864, מחירה היה $= ^1/_2$ 2 סקודי $=$ 3 דוקאטי כסף $= 12^3/_4$ לירא, והיתה נחלקת אל 30 טאַרי, והטארי 20 גראַנא. בספרד ובארצותיה אשר באמריקה נודעת האונ' מימים רבים למטבעת זהב גדולה כמו הכפולה (Dubloue).

אוּנְקֶל ע"נ רהיין (Unkel am Rhein), עיר בגפת הרינוס במחוז קאָבלענץ על חוף נהר רינוס ימינה לו, ששם ישתרע לאֹרך הנהר עמק יפה נוף. או' היא תחנת מסלת הברזל שפילרזֶרף-נידרלאַהנשטיין ותהגית אניות הקיטור העוברות בנהר. מ"י 657 העוסקים במטעי כרמים ובמלאכת אבן החמר.

אוּנְקְלוֹס או עקילס (Aquila, Akylas) בר קלוניקוס, המתרגם לספה"ק, חי באמצע המאה הט' לאלף הד'. הוריו היו בעלי נכסים ממשפחה נכבדה על האי פונטוס אשר תחת ממשלת היונים באזיא הקטנה, ואמו היתה אחות אדרינוס קיסר (ע"ע). על ברכי אבותיו עובדי האלילים נתחנך מנעוריו ויהי לכומר (ע' מאור עינים רפמ"ה). אך אח"כ לקחה תורת היהודים את לבבו בלמודיה הנעלים ובאמתיותיה הגלויות ויגמור בלבבו לבוא בבריתה (שמות רבה פ"ל). ע"ד יחוסו בהתגירותו לדודו אדרינוס, רבו האגדות הסותרות אשה את רעותה (ע' ע"ז י"א, תנחומא משפטים ס"ה, ב"ר פ"ע, ש"ר שם ועוד), ומה שאפשר להוציא מהן הוא כי דודו ידע מכבר, כי לב אונקלוס נוטה בסתר לתורת היהודים, וגם לא מנע ממנו את למוד התורה הזאת, כי לב אדרינוס בראשית מלכותו היה טוב על היהודים, אך אונקלוס ראה כי לא רומא הוא המקום אשר בו יבוא עד תכלית חקרי התורה אשר בה חשקה נפשו, ויגמר אֹמר להתגייר ולשום פעמיו לא"י (ע"ד השנה אשר בה התגייר לא נודע דבר ברור, כי המקור האחד שבו נאמר כי התגייר בשנה הד' למלכות אדרינוס שהיא ש' 104 לספה"נ ול"ת לחרבן הבית, אינו מסכים עם החשבון הנכון — ע' מ"ע, שם בהערה), אך מיראתו פן יהיה אדרינוס דודו למפגע לו, עשה בערמה ויבא לבקש ממנו רשות ללכת למרחקים „לעשות סחורה ולידע את דעת הבריות", ויבקש את דודו לנחותו בעצתו, ויאמר לו אדר': „כל פרקמטיא שאתה רואה שפלה ונתונה בארץ לך עסוק בה שסופה להתעלות". ויעזוב א' את ארצו וילך לא"י וימל את בשרו וידרוש תורה מפי חכמים, ואח"כ התודע אל ר' אליעזר ור' יהושע, ויתכן כי היו מכירים אותו עוד בהיותם ברומא (ע' דב"ר פ"ב סט"ו) וע"כ לא האמינו למראה עיניהם בראותם כי „עקילס לומד תורה!" כפי הנראה לא בא אז עוד אל תכלית חקר מליצות הכתובים וישאל מהם שאלות הרבה, כן נראה מאחת משאלותיו אשר שאל מר"א על אדות הפסוק: „ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה", וכי זה הוא די גמול להעוזבים ארצם ומולדתם ובאים לחסות תחת כנפי השכינה? — ויגער בו ר"א ויאמר: „דבר שנתחבט בו יעקב אבינו ובקש „ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש", ואתה שבאת אצלנו לא דייך שאתה כמותנו אלא דייך שתהא כיעקב בכורו של הקב"ה". אך א' לא הסתפק בתשובה הזאת, וילך לשאול מענה מר' יהושע, ויטעים לו ר"י את מליצת הכתוב כי לחם זו תורה וכו', ואז אמרו: שאלולי אריכות פנים שהאריך ר"י עם עקילס היה חוזר לסורו. כשמוע אדרינוס את אשר עשה בן אחותו וישלח אחריו גדוד רומאים, ויט אונ' את לבם בחלקת לשונו ויבאו גם הם בברית היהדות, וישלח הקיסר גדוד בפעם השנית ויצו עליהם שלא יבאו עמו בדברים מעניני האמונה, ויהי בהוליכם אותו אתם ויאמר להם: אימא לכו מילתא בעלמא — מדרך הארץ היא שהשר הקטן נושא את הנר לפני השר הגדול ממנו, אך הנמצא כזאת שהמלך ישא את הנר לפני עבדיו? לא כן הוא אלהי היהודים שהאיר בעמוד אש ארבעים שנה לפני עמו ישראל במדבר. הדברים האלה נכנסו בלבם ויתגירו גם המה, וישלח אדרינוס אחריו גדוד שלישי ויצום שלא ידברו עמו מאומה, ויהי בצאתם ויניח א' את ידו על מזוזת הפתח, וישאלוהו: מה אתה עושה? ויען אותם: מדרכי המלכים כי ישבו ספונים בבתיהם ושומרים יעמדו על פתחיהם לשמור עליהם, לא כן הוא אלהי ישראל כי עבדיו יושבים בבתיהם והוא עומד על פתחם לשמרם מכל רע. לשמע הדברים האלה התגירו גם המה, ויחדל אדרינוס משלוח עוד אחריו. כאשר בא בעצמו אל אדרינוס, שאלהו מה ראה לעשות ככה ואת פיו לא שאל, ויענהו: הלא כעצתך עשיתי, האם לא כה היו דבריך אלי: „כל פרקמטיא שאתה רואה שפלה — לך עסוק בה שסופה להתעלות", ואנכי חזרתי על כל האומות ולא ראיתי שפלה ונתונה בארץ כעם ישראל וסופם להתעלות. — ויוסף דודו לשאלהו: מה ראית בהם כי באת להתערב באומה הנתונה להרג ואבדן? — ויענהו: תורתם בקשתי ללמד, שהקטן שבהם יודע האיך ברא הקב"ה את עולמו, מה ברא ביום ראשון וכמה יש משנברא העולם, ויאמר לו אדרינוס: בכל זאת לא היה לך למול את בשרך, ויענהו: האם נתת מימיך אותות כבוד ויקר להבא ממערכות המלחמה טרם תדע כי מסר את נפשו בעדך? כן כל זמן שאין אדם נימול אינו יכול ללמוד תורה. את השליש אשר יעץ להקיסר להמית את בן אחותו צוה להרוג ויאמר: „עקילס בן אחותי עד שהוא במעי אמו היה ראוי להתגייר". מאז היתה דרכו להתוכח עם דודו הקיסר בעניני אמונת היהודים, והיה מנצחו בתשובותיו הלקוחים מן המציאות — כדרך כל המתוכחים בימים ההם (ירוש' חגיגה רפ"ב), ויתחזק באמונת היהדות עד כי לא חס גם על הממון הרב אשר נפל לו בירושה מבית אביו ויולך את חלקו לים המלח (תוספתא דמאי פ"ו וע' ירוש' שם סה"ז), והתנהג בטהרות יתרה עד שהיה אוכל גם את חוליו בטהרה (תוספתא חגיגה פ"ג), והיה מדקדק הרבה בהכשר הטבילה (שם מקואות פ"ו), ואת חכמי ישראל כבד מאד עד שבמות ר' גמליאל שרף עליו מטתו וכלי תשמישו בשבעים מנה צורי (ע"ז י"א).

בימיו התפשטו דעות המינים והצדוקים אשר בנו את שטותיהם על יסודי המקראות והיו מתרגמים כחפץ לבם ונטית דעתם, יען כי בתרגום השבעים לא היה עוד די לקבוע על פיו מטבע התרגום אשר אין לסור ממנו. וע"כ נתן או' אל לבו להעתיק את התורה בהעתקה נאמנה וישם לו למטרה לשמור את סגלת השפה העברית בעצם תמה, באופן שיהיה באפשר להליט בהעתקה את כל הכונות והדרשות אשר היו לוטים באותיותיה ותיבותיה של השפה הראשונה. ולהעתקה כזאת לא מצא לשון אחרת מכשרת כלשון יון (ע' מגלה ט). לרגלי הדבר הזה לא שמר בהעתקתו את דרכי הלשון היונית ויעתיק את מלות הטעם והענין אשר זרות הן לשפה זאת ולפעמים יצא לו הענין קשה בהבנתו, והכל רק בכדי להשאיר את תכונת השפה העברית וצורתה העקרית (ע' גראֶטץ IV 126 וציון 16). את תרגומו זה הגיש לפני ר' אליעזר ור' יהושע, ראשי חכמי ישראל בעת ההיא, וימצא חן בעיניהם ויקראו עליו: „יפיפית מבני אדם" (ירוש' מגלה פ"א ה"ט, וע' ב"ר פל"ו); מהתרגום הזה לא נשאר לנו רק אפס קצהו (ע' מאור עינים ח' אמרי בינה פמ"ה, גד"פ לצונץ צד 82, ובס' „יחס מדרשי א"י למדרשי האלכסנדרינים" להרז"פ). אף כי בתרגומו זה הגיע א' אל מטרתו, כי היה בו די לסתום את פיות המינים שלא יוכלו עוד לעקם את פשטות הכתובים לפי שטותיהם, אך עוד היה להם מקום רחב ידים להתגדר בו, כי חכמי ישראל נהגו משנות קדם

לתרגם את התורה בלשון ארמי לפני המון העם, כל אחד כפי נטות רוחו ושיטתו בהלכה ובמדרש אשר הליטו בכונות המקראות, והדבר הזה היה לכלי חפץ בידי המינים והצדוקים לעקם את דרשות הכתובים כפי הדרוש לחפצם, וההעתקה הנכונה ע"י עזרא וסיעתו אשר היתה מסורה מפה אל פה נשכחה ברבות הימים (ע' מגלה ג). וע"כ ראו חכמי הדור, ר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא (ע"ש וירוש' קדושין פ"א סה"א), למלאות את ידי אונקלוס, אשר בו בטחו כי בידיעתו הרחבה את התורה שבעל פה ובצחות לשונו הנפלא ידע לכלכל את דבריו במשפט ולתרגם את התורה בלשון ארמי, אשר אחר התרגום הזה לא ישאר עוד מקום להסתפק בעקרי הקבלה והאמונה אשר לא נתבררו עוד אל נכון עד כה. התרגום הזה היה הראשון אשר חכמי ישראל הרשו לכתבו ולהפיצו בין העם (ע' דדו"ד ח"ב פי"ד). — בתרגומו זה שם לו א' לקו לתרגם את הכתובים ע"פ הקבלה האמתית המסורה בפי החכמים מדור דור, ובכל זאת להזהר שלא להפריז בכתיבת דברים שבע"פ אשר לא הורשה עוד בימים ההם, שמר בכל מקום את הפשט הפשוט, ולא תרגם ע"פ הדרש והקבלה רק במקום שהמינים, הצדוקים והביתוסים מצאו שם לפרש את הכתובים ע"פ נטיתם ושיטתם, או בדברים שהקבלה היתה רופפת בידי העם ולא ידעוה על מתכנתה, או במקום שמצא להכריע במחלקת החכמים שקדמוהו; שם שלב את הפשט והדרוש בהוספת מלים כיד צחות הלשון הטובה עליו. ביחוד השתדל לטעת בלב הקוראים דעות אמתיות בהשגת הבורא ויהוסו להבריאה, ולהסיר שפק מלבם ביתר עקרי אמונת היהדות; ובכל זאת השתדל בכל עת מצוא לבלי לנגוע בכבוד דת אחרת, וכבוד כל הנברא בצלם אלהים היה יקר בעיניו. את שמות הערים והמקומות תרגם בשמות אשר נקראו בזמנו, ואלה אשר לא ידע את שמותיהם בימיו, יגע לבארם ע"פ המקרים שקרו לעם ישראל בהם (ע' „אוהב גר" לשד"ל והקדמת הר"נ אדלר לס' „נתינה לגר"). חכמי הדור הבאים אחריו בראותם את גדל תועלת התרגום הזה אשר בו שמורים יחד התורה שבכתב ועקרי התורה שבעל פה, אמרו: „לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום" (ברכות ח), ולערך במאה הב' לאלף הזה נעשה „מסורה" על התרגום הזה, אשר מעט ממנה נדפס בגליון החומש דפוס סביוניטה שי"ז (ע' הקד' א' לס' פתשגן), וספרים רבים נתחברו מאת גדולי החכמים אשר בהם השתדלו לבארו ולהתאימו עם התלמוד, מהם: ר' אליהו בחור בס' „המתורגמן"; חכם פלאי בס' „פתשגן"; ר' ישעיה ברלין בס' „מיני תרגימא" והאחרון הכי נכבד — הר"ר נתן אדלר בס' „נתינה לגר". מלבד שנויי נוסחאות אחדות נתקיים התרגום הזה בידינו עד היום כמעט בצביונו הנתן לו מאת כותבו, ולדעת אחדים נשלם ונתקן ע"י חכמי בבל האחרונים—רב יוסף ורב ששת, וע"כ נקרא בפי החכמים האחרונים „תרגום בבלי" (ע' כ"ח V צד 223 ובהקדמת הר"נ אדלר צד 6 הערה ח).

אונקלי-סם (Uncle Sam, קרי אנקל סאם), שם התולי אשר בו יכנו האנגלים את יושבי אמריקה הצפונית. מוצאו מראשי התיבות .U. S. Am (United States of A erica— ממשלות הברית באמריקה).

אונקן (Unken), כפר באוסטריא בדוכסות זאלצבורג לצלע הר האבגזענג, עומד בגבה 552 מ' מעל פני הים ביפה נוף נחמד ונעים משמאל לבקעת סלאך (Sallach) אשר בקרבת גבול באואריא. מ"י עם המושבות הקרובים 1,046, ובהיות מקומו למגן ומחסה בעד כל הרוחות הרעות לבריאות נודע הכפר הזה למקום מרפא באוירו הזך והטוב ונחשב לאחד ממבחרי מעונות הקיץ בגלילות ההרים. ע' „Der Alpenkurort U." מאת Straus (זאלצבורג 1879).

אונקריה (Uncaria *Schreb.*), סוג צמח ממיני עצים ושיחים סבוכים הגדלים בארצות החמים, נחשב על משפחת הרוביציות (Rubiaceae), ממין אחד מהסוג הזה (U. Gambir *Roxb.*) יוציאו את הגמביר (ע"ע), הנודע בכסחר בהועלתו לעבוד עורות והדומה בתבניתו להקאטיכו (ע"ע).

אונרוה (Hans Victor von Unruh), חכם חרשים מהלל בארץ פרוסיא, היה נבחר העם ודורש חרותו. נולד 1806 בטילזיט להגנראל-מאיור פאן אונרוה (שמת 1834). מש' 1825 שמע בברלין בלמודים באקדמיא אשר לחכמת הבנין, ויצא משם בש' 1828 בתעודת בנאי-חכם. בש' 1829 הפקד למשגית ראשי על חרשת בניני המים בברסלוי. ש' 1835—39 נהל את עסקי העבודה והמלאכה הרבה אשר הכינו למבנה מס'-הברזל בשלזיא העליונה. 1839 מנוהו ליועץ הממשלה בעסקי הבנינים בעיר גומבינגען, ואחרי כן הפקידוהו למשרה כזאת בעיר פאטסדאם. או' נהל את עבודת מס'-הברזל ברלין-פאטסדאם-מאגדעבורג, גם היה למנהל מס'-הברזל מאגדעבורג-וויטענבערג. בהתעורר רוח העם בחדש מארט 1848 בחרו אנשי גליל מאגדעב' את או' לשבת באספת נבחרי העם, ויהי מתחלה סגן הראש ובחדש אוקט' בשנה ההיא היה ראש הבית ההוא. בש' 1849 נבחר או' לשבת בבית שליחי העם, ויהי ממפלגת המתנגדים, אך כאשר נעשה שנוי בחקי הבחירות שב או' למלאכתו ולעבודתו. גם יסד באשכנז חברות רבות למאורי אור הקיטור, ויכונן את המאור הזה בערים רבות. בש' 1863 נבחר במאגדעבורג לשבת בבית שליחי העם, ויהי מראשי מיסדי מפלגת ההולכים קדימה בפרוסיא, ונבחר לשבת ראש בבית השליחים. גם חבר ספרים אחדים הנוגעים לדברי הימים בעת החדשה. מת 4 פיב' 1886 בעיר דעסוי.

אונרוהשטדט (Unruhstadt), עיר בגליל פוזנא במחוז באמסט בפרוסיא בקרבת גבולות בראנדנבורג ושלזיא אצל נחל אברא הנופל אל נהר ווארטה, על דרך המלך פוזנא-ציליכאוי. שם בית מושב שופטי המחוז, וארמון עם גנים נאוים מרהיבי עין. מ"י 2,023 (בהם 111 יהודים), העוסקים במטעי כרמים וצמח הכשות. — או' נבנתה בראשית המאה הי"ז ע"י הפרוטסטנתים פליטי ארץ שלזיא אצל הכפר הפולני קארגה (הפולנים יקראו לו Kargowo).

אונשטרוט (Unstrut), נהר הנופל בנהר זאאלה (בעברו השמאלי) השוטף בנפת סכסן בפרוסיא. מוצאו במרומי הארץ (368 מ' מעל פני הים) בחבל אייכספעלד, במחוז ערפורט, שוטף במעקשים ונלוזים רבים ועובר על פני הערים: מילהויזן, סאמערדה ופרייבורג ואחרי דרך 172 ק"מ משתפך בנהר זאאלה, מהלאה לנוימבורג (Naumburg) הוא מהרחב עד 40 מ' ומעיר ברעטלעבען והלאה יסכון למעבר אניות (בעזר מסגרות מים — Schleusen).

אוסא (Aosa גם Aussa), עיר באפריקה המזרחית בחבל הנקרא על שמה, בפנים ארץ אדאל (Adal), בקרבת המקום אשר בו ישתפך הנהר חבש ביאר אבהיבאד (Abbeh-bad). בה מושב השולטן אשר לממשלת מאדידא-דאנאקיל (Modeido-Danakil).

אוסורי (Ussuri), נחל המשתפך בנהר אמור (ע"ע).

אוסט (Oust), נהר בארץ צרפת, מוצאו מנוף קוט די נור (Côtes du Nord) ובבואו בנפת מורביהן (Morbi-han) משלים בשטפו חלק מהתעלה העוברת מברעסט לנאנט (Nantes), מקבל אל קרבו שני פלגים מימינו ושלשה משמאלו, ואחרי מרוצתו 150 ק"מ הנהו משתפך אצל העיר רידון (Redon) אל נהר ווילאן (Vilaine).

אוסט-אזבסק (Усть-Азовскъ), עיר בגליל טבריא ברוסיא (ע"ע גיניטשין).

אוסטב (Уставъ), הקבעת חוקים (ברוסיא) בתורת משפטי המדינה או להתיסדות חברה לאיזה מעשה, לטובת עצמה (בעסקי מכון) או לטובת הכלל (בדברים שבצדקה).

אוסטיוג-וליקי (Устюгъ Великій), עיר מחוז ברוסיא בפלך וואלאגדה על הדרך העולה מארכאנגלסק לסיביריא וע"נ יוג במקום אשר יתאחד עם נהר סוחאנה. העיר הזאת היא השניה (אחר ארכאנגלסק) במסחר רוסיא הצפונית. בה שוק סוחרים גדול (מש' 1846 נתיסד בה גם בית אוצר), 2 בתי מקלט לנזירים, 24 בתי כניסה, 1 בי"כ

מחוזי, 2 ב"ס למתחילים והרבה בתי צדקה וחסד. מ"י 7,976, העוסקים בסחר שער מקשה (שער חזיר) ובמעשה תבות וארגזים מצופים בפחי ברזל, ובארג פוזמקאות. מלאכת מצרפי הכסף שעלתה בה לפנים למדרגה גבוהה תלך עתה הלוך וחסור. מבתי מלאכה גדולים אין בה רק בית נסירת קרשים ובית בישול שכר. — העיר עתיקה מאד לימים; לפנים משלו בה נסיכים (Князья) מיוחדים, ונחשבה עד שנות המאה הי"ז לאחת הערים היותר נכבדות במלכות רוסיא.

אוסטיוזנה (Устюжна), עיר המחוז בפלך נאווגאראד (ברוסיא) על ימין נהר מאלאגה. מ"י בערך 7,000, העוסקים בסחר העצים. האדמה אשר בסביבותיה מושפעה בעפרות הברזל.

אוסטילוג (Uściług, Устилугъ), עיר קטנה במחוז ולאדימיר, פלך וואלין, במקום אשר יפול נחל לוג בנהר בוג. נודעה בדברי הימים מש' 1150. בש' 1431 בלכת יאגעלא (Jagiello) אל לוצק למלחמה על סווידריגילא (Świdrygiełło), חנה בה עם חילו משך שני ימים ויראה את גבורת ידו במלחמה עם הרוסים והתתרים. כעת יש בה בית מכס קטן.

אוסטין (Austin קרי אהסטין), העיר הראשה במדינת טעקסאס (Texas) באמריקה הצפונית, יושבת ע"נ קולוראדה במרחק 256 ק"מ ממקום השתפכו במפרץ המיקסיקני. העיר נוסדה בש' 1839 ונקראה ע"ש האיש הראשון (מילידי האנגלו-אמריקנים) שהתישב בה. מ"י 11,013, העושים מסחר רב בסחורת ידם: צ"ג, זרע צ"ג וצמר כבשים ועורות ועצים. בה בית רחים להקצעת עצים, בתי יציקה למתכות ובית חרשת לקרת מלאכותי, בתי חנוך לעורים ואלמים ובית חפשית למשגעים.

אוסטין (Jane Austen קרי אהסטין), כותבת ספורי אהבים באנגליא. נולדה 1775 בסטעווענטאן, אשר בנפת העמשיר (Hampshire), ואביה היה שם כהן הדת. רוחה היה מלא מחיי האנשים, יושבי ערי השדה, אשר גרה בתוכם, ובלשון למודים ועט סופר מהיר תארה הליכותיהם בחזיונות נפלאים מעשה ידי אמן. מתה באוינטשסטר 1817.

אוסטין (Alfred Austin), סופר אנגלי, נולד 1835 בקרבת לידס (Leeds), 1856 גמר בלונדון את למודי המשפטים ויהי שם לעורך דין. בעולם הספרות נודע שמו מיש' 1854 ע"פ שיר אחד (שהוציא אז מבלי חתם את שמו עליו) הנקוב רולאנד (Roland). בש' 1861 הוציא לראשונה ספר יקר ערך, הוא בקרת לעג על מנהג הנסיעה למקומי הרחצה ליושבי לונדון. בו חשף או' כח נפלא בסגנון ההתול והשנינה, ועל דברי הבקרת שהשיבו לו איזה מכ"ע הוציא עוד קונטרס אחד לחזק את דבריו. בשנה ההיא השתמט או' כלה מעריכת המשפטים והקדיש עצמו לספרות, ומני אז הוציא הרבה ספרים בכמה ענפי הספרות גם שני כרכים קבוצות שירים. כעוזר למכ"ע "Standard„ נשלח או' מבית המערכת לשבת בהוואטיקאן בעת אספת הכהנים (1870—Conzil) להחליט את אי-שגגת האפיפיור, ואחר במלחמת צרפת אשכנז (שנה ההיא) — לשבת במקום תחנות מלך פרוסיא. בהליכות המדינות הוא אדוק בשטת הנושנים ותמך בכל מאדו את הליכות ביקונספילד בשאלת הקדם בימי המלחמות בחצי האי הבאלקני (1876—78).

אוסטיקה (Ustica), אי בים הטירהיני הדרומי (ע"ע) 67, ק"מ צפונה מערבה מעיר פלירמה, ונחשב למחוז העיר הזאת, נתהוה ע"י כח וואולקני וע"כ הוא מלא מערות ומנהרות נפלאות בתבניתן, אשר בתוכן ימצאו שרידי יצורים עתיקים וקליפות שבלולים וצבים הרבה מאד. מדת הקיפו 15 ק"מ ומ"י 1,793, העוסקים בגדול גפנים ועצי זית ומטעי צמ"ג. בחופי האי יצודו אלמוגים לרוב מאד. המקום הראשי הוא סאנטה מאריא. על שן הסלע פלקונארה עומדת מצודה הנקראת ג"כ בשם הזה. שתי פעמים לחדש תלכנה אניות קיטור הלוך ושוב מחוף או' לפלרמה, בעשותן דרכן במשך חמש שעות. — אוסטיקה (היונים קראו לו (Osteódes) נחרב בש' 1762 על ידי הברבריאים שודדי הים.

אוסט-לבו (Усть-Лабу), תחנות הקאזאקים בנוף קובאן. מ"י בערך 4,000.

אוסט-מידוידיצה (Усть-Медвѣдица), תחנות הקאזאקים בנוף הדונאי, על ימין נהר הדאן. מ"י בערך 10,000.

אוסט-סיסלסק (Усть-Сысольскъ), עיר המחוז בפלך וואלאגדה (ברוסיא) ע"נ סיסאלה. מ"י בע' 4,000, העושים מסחר באדרות שער.

אוסט-קיאכטה (Усть-Кяхта), ע"ע קיאכטה.

אוסט-קמינגרסק (Усть-Каменогорскъ), מקום מבצר בנוף סימיפלטינסק ע"נ אירטיש. מ"י בערך 5,000.

אוסטר (Auster), רוח דרומית עזה המעלה ערפל ולפעמים גם סופה ותזיז קולות ומטר סוחף. על מגדל הרוחות באתונה הגשימו את הרוח הזה בתמונת נער האחז בידו כד הפוך, ומגביה את כנף מעילו לצדו האחד.

אוסטר (Uster), כפר גדול מלא מסחר וחרשת מעשה, מקום ראש למחוז (מ"ש 1,11 קק"מ ומ"י 17,569) הנקרא בשמו, במחוז ציריך בארץ השוויץ. מקומו (בגבה 465 מ' ע"פ הים), ע"נ אא בין יאורי פפאפיק וגרייף וע"י מסלת ציריך-ראפרסוויל במרחק 13 ק"מ מציריך דרומה מזרחה. בו ארמון עתיק והרבה בתי חרשת, מ"י (כתור עדה) 6,391, רובם בני דת פרוטסטנתית (בתוכם יהודים 11) עוסקים בעבודת אדמה וכרמים, גדול עצי פרי ובחרשת מעשה לצ"ג ולמשי ולעשית מכונות שונות. בש' 1830 (22 נוב') היתה בזה אספת עם לטכס עצה להוציא את מחוז ציריך משלטון העיר ותוצאת האספה היתה ספר החקים מש' 1831 (20 מארט) אשר בו הוסרו כלה החקים המכברים את ציריך העיר על פני המחוז.

אוסטרוגה גם סטרוגא (Ustruga), עיר בתוגרמה בפלך יאנינא במחוז אוכרידה (Ochrida) ע"נ דרין השחור לא הרחק ממקום צאתו מיאר אוכרידא ע"י מסלת אילבאסאן-אוכרידה-ביטאליא. מ"י בע' 3,000. בח' פיבר' קבוע בזה שוק הנמשך 14 יום.

אוסטרומנטיא (Austromantie), בשפת יון ורומי, נקראת לפנים אצל הגוים הקדמונים הידיעה להגיד האותיות על ידי נשיבת הרוחות.

אוסטרזיא (Austrasia), נקרא כן לפנים חלק המזרחי של ממלכת הפרנקים. ומעת אשר מת חלאדויג I מלכם ממשפחת המירובינגים (511) עד ימי פיפין הקטן, היה על פי רוב לממלכה עומדת ברשות עצמה, שחוברה לה מהמחוזות אשר על יד הנהרות: מאזעל ומאאס משמאל לנהר ריגוס, ומהארצות אשר לחוף נהר רינוס מימין לו. העיר הבירה היתה מיץ (Metz).

אוסטרי (Usteri): 1) יאהאן מרטין, משורר שוייצי, נולד 1763 לאחד הסוחרים בציריך. היה מהלל מאד בספוריו אשר כתב בשפת בני עמו המדברת, בם הציג לעין הקוראים מחזות מחיי בני ארצו. גם חבר שירים בשפת אשכנז, ויהי בין שרי המועצה. מת 1827. 2) ליאונרד, נולד בשווין 1741. היה מורה ראש ושר בית נזירים, ויצטין מאד בעמלו להיטיב למודי בתי הספר. גם היה סופר בתקירות הדת. מת 1789. 3) בנו פויליס אוס', נולד בציריך 1768, היה חכם מדיני וסופר. מנעוריו למד חכמת הרפואה, ויחל להתפרנס ממנה בעיר מולדתו. מש' 1797 היה חבר לבית המועצה הגדול. בהתחולל סערת השנוים בארצו על ידי הצרפתים, ישב בין זקני ממשלת הלווטיא בתור ציר מחוז ציריך, ויהי תמים דעים עם רעהו עשער (Escher—ע"ע) בעניני המדינה. אח"כ נשלח במלאכות מחוזו אל הקונסולטא בפאריז, ובכל השנוים והחליפות אשר עברו על ארצו לא נהרס אוס' ממעמדו הנכבד בין נבחרי העם. בש' 1831 הורם לשבת ראש בבית המועצה הגדול. בעניני הספרות נכבד מכ"ע היומי אשר הוציא לאור יחד עם עשער רעהו ובו ימצא חמר נכבד לדברי ימי ארצו, ועוד ספרים אחדים חבר על אודות

משפטי המדינה ודה"י מש' 1791—1828. מת 1831.

אוֹסְטְרִיַא (Oesterreich, ·Austrya, Австрія), דוכסות אוסטריא היא אבן הראשה וראש פנה ליסוד קיסרות אוסטריא; גבולותיה מסביב המה ארצות ביהם (Böhmen), מוראביא (Mähren), אונגריא, שטיריא (Steier-mark), זאַלצבורג ובאַואַריא (Bayern), ונחלקת לשתי ארצות: לאו'-תחתית, אשר במורד הנהר ענס (Enns), ולאוסטריא-עלית, אשר במעלה הנהר, ועד ש' 1849 נחשבה גם הדוכסות זאַלצבורג לאחת מגלילות אוסטריא-עלית.

אוסטריא-תחתית (Niederösterreich), מ"ש 19,768 קמ"מ, גבולה מפאת דרום המה הררי אלף המשתרעים עד חוף הנהר דונאי ימינה לו. מפאת מזרח ישתרעו הרי לעטא עד חוף הנהר וממעלה לעיר ווינה הרי חול ואבן אשר ביער ווינה (Sandsteinberge d. Wienerwaldes), ומפאת מערב ישתרעו הרי גרניט אשר מוצאם מארץ ביהם ואשר בין סלעי צור אלה יגיח הדונאי בהמון גליו. — דרך 255 קמ"מ ילפות הדונאי ארח דרכו בארץ הזאת ממערב למזרח, והנהרות ענס, אֶיפס, ערלאַף, טראַיזען, שוועכאַט ופֿיישאַ יגיחו אל פיהו מימינו, ונהרי אִיספר, קרעמס, קאַמפ, שמידא, והנהר מאַרך עם הטאַיא והצאַיא משמאלו. — העמקים אשר בדרום הארץ נודעים לתהלה בגלל הדר הטבע החופף עליהם תמיד, ורבים יבאו שמה לשאוף רוח צח בחרבוני קיץ, גם בצפון הארץ נודעים לתהלה בגלל יפים והדרת העמקים אשר על חופי הנהרות איספר וקאמפ. — בטבור הארץ לארך חופי הנהר דונאי תתן האדמה יבול למכביר, וכן גם בחלק הארץ צפונה מזרחה, ואך הגלילות אשר בחלק הארץ דרומה וצפונה מערבה לא יצלחו לעבודת האדמה, אבל גם שם נמצאו עמקים יעטפו בר, רק גלילות הררי אלף ויערי ניישטאדט המה ארץ מלחה ושוממה. — בין הררי אלף נמצאים יאֹרים הרבה ובהם הכי נכבדו יאֹר ערלאף אשר על גבול שטיריא ויאֹר לונצע אשר בקרבת ההר אֶטשער. — מעיני מי מחצב נמצאים למכביר בארץ הזאת, ומעיני הגפרית אשר בבאַדען נודעו לשם ולתהלה בכל אפסי ארץ עוד מימי הרומאים. — האויר ממוצע וטוב לבריאות, וביתר שאת בעמק הדונאי צפונה ובכל ארץ הגבעות; לא כן בסביבי העיר ווינה ובכל חבל הארץ מזרחה — כי חליפות ותמורות לאויר השורר שם. — הגפן יתן חילו רק בעמק הדונאי ובמזרח הארץ, ובעמק הדונאי ימה תתן האדמה פרי עץ למכביר להכין מהם יין פרי מגדים.

לפי מספר מפקד העם ביום 31 דיצ' 1880 היה מספר יושבי הארץ הזאת עם אנשי הצבא 2,330,621 (1,151,111 ז', 1,179,510 נ') ולפי זה ישבו 118 איש על כל קמ"מ. — וזה חשבונם ללשונותם לאמותם: 2,100,874 אשכנזים, 61,287 ביהמים, 2,270 פולנים, 1,028 רותינים, 1,611 סלובקים, 1,065 סרבים-קרואַטים, 899 איטלקים, 28 רומינים. רוב יושבי הארץ המה נוצרים קתולים, ויתרם — לותירים 34,665, אבנגלים 5,085, ויהודים 95,058. בעיר ווינה נמצא גם מספר קטן נוצרים בני הדת היונית והארמינית. — באוסטריא-תחתית יש 1,626 קהלות, 4,153 ערים וכפרים. האדמה נעבדת בידי חרוצים ותבואות הארץ רבות למיניהן, גם יין הארץ הזאת (מן 80 עד 90 מיל' ליטר מדי שנה בשנה) טוב הוא, ולכל לראש רב ערך היין הבא מגומפאָלסקירכען, פֿאָסלוי, מאַילבערג, שטינקענברון, גרינצינג, קלאָסטרנייבורג ביזאמבערג, ווידלינג ונוסדאָרף, גם גדול מקנה צאן ובקר נפרץ בארץ, וביעריה יצודו ציד חיה ועוף למכביר; נהר דונאי מרובה בדגי קיפרינוס וזאבי המים והיארים מרובים בדגי תרוטה. מהררי הארץ הזאת יחצבו ברזל מוצק ואבני גראַפֿיט וגם פחמי אבן לרב, ומיעריה יכרתו עצים לבער, למבנה כל בנין ולמעשה כל מלאכת חרש וחושב (בכל זאת לא ישפיקו עצי היערים הרבים אשר בארץ, ברבות בהם צרכי העיר הבירה). — מלאכות חרש וחושב רבות ושונות הנה בארץ הזאת ולכל לראש בעיר ווינה; בה רבו בתי החרשת לכל מעשה אשר יעשה ע"י מכונות, גם למעשה כלי שיר וכלי אומנים ותכמי חרשים, למעשה מרכבות וכרכרות וגם ארונות ברזל אשר לא תגע בהם האש, לכל מעשה מסגר וחרש, למנורות המאור ולכל כלי כסף וכלי זהב. גם הרבה בתי מלאכה בווינה וסביבותיה לכל מעשה מטוה וארג, בצמר, בצמר גפן ובמשי, ולכל מעשה כלי עור וכלי עץ ונייר, מלבד מעשה נרות, בורית וקסמי גפרית, ומלבד בתי בשול שכר ויין שרף הנמצאים שם למכביר; בוואַידהאָפֿען אשר על נהר איפס ובגאמינג ועוד במקומות רבים ישנם הרבה בתי חרשת המעשה למלאכת כל מיני ברזל. — המסחר נפרץ מאד והדרכים הרבים אשר בארץ המה לעזר ולהועיל להגדיל את המסחר ולהאדירו. בש' 1882 היו בארץ אוסטריא תחתית 9,366 ק"מ ארחות סלולות, 440 ק"מ נתיבות במים, 1,327 ק"מ מסלות ברזל, וגם 1,956 ק"מ קוי הטלגראף.

להאיר עיני העם בלמודים ישנם בארץ הזאת: 1 אוניור-סיטה, 2 בתי מדרש ללמודי כל מעשה חרש וחושב ולעבודת האדמה, 2 אקדמיות ללמודי המלאכות היפות וללמודי כל דבר מסחר. 23 גימנזיאות, 17 ב"ס ריאלים, 4 ב"ס לחנוך מורים, 6 לחנוך מורות, 2 ללמוד כל עבודה בשדה, 168 ללמוד כל מלאכת יד, 66—ללמודי שיר וזמרה, 13—לכל דבר מסחר וגם 1,472 ב"ס לעם. — בווינה הבירה ישנן גם תבורות חכמים הרבה לכל דבר חכמה ומדע.

כל דברי המדינה נחתכים ע"פ ועד נבחריה (Landtag); בועד הזה יושב הארכיבישוף מווינה והבישוף מס"ט פאָלטען, ראש האוניורסיטה הווינית, 65 נבחרים מערי המדינה ומערי השדה והכפרים, אשר יבחרו אחת לשש שנים, והיושב ראש יפקד מאת הקיסר. דברי הנהגת המדינה בפנים הארץ נחתכים על פי בית פקידות המלכות בווינה, ולכל דבר חק ומשפט ישנם 4 בתי משפט הגליל, 12 בתי משפט המחוזות מלבד בית משפט הארץ ובית משפט העליון. גבוה מעל גבוה הוא חצר המשפט העליון בווינה. גם מושב ראש שרי הצבא הוא בווינה, ועל פיו נחתכים כל דברי הצבא באוסטריא תחתית, באוסטריא עלית ובזאלצבורג.

אוסטריא-עלית (Oberösterreich) — היא ארץ הרים. מ"ש 11,982 קמ"מ, ומ"י 759,620 (374,226 ז', 385,394 נ') ולפי החשבון הזה ישבו 63 אנשים על כל קמ"מ. מצפון לנהר דונאי ישתרע היער הביהמי (Böhmerwald) עד עמק הנהר, מלא הרים וגבעות רבים, ובדרום הארץ ישתרעו הררי אלף הרים רמים ונשאים, מכוסים שלג מדורות עולמים, הררי האַלשטאָט אשר שיאם יעלה עד 2,996 מ', והררי פריעל (2,514 מ'), ועוד הרים רבים כאלה. בעמקים אשר על שפת הנהר דונאי האדמה שמנה ופוריה; ביתר חלקי הארץ האדמה רזה ומלאה אבנים, ורק בעמל וידי חרוצים יוציאו התושבים ממנה לחמם, ובחבל הארץ אשר על יד ההרים, האדמה מלחה ולא תוציא כל פרי. אוסטריא-עלית היא ארץ נחלי מים, הנהר הגדול דונאי שוטף דרך בה לארכה, ונחלי אִינוס, זאַלצאך, טרוין, ענס ושטעיר משתפכים אליו, גם בין ההרים ישנם יאֹרים קטנים רבים מאד. — יתר משלשים מעיני מי מתכות ישנם בארץ הזאת ומעיני מי מלח אשר באישל ומעיני יודי (Jod) אשר בהאַל נודעים לשם ולתהלה בארץ. — האויר הוא ממוצע וטוב, אך קר הוא מאויר ארץ אוסטריא תחתית מפני הקרח והשלג הרב אשר על ראשי ההרים.

יושבי הארץ כמעט כלם אשכנזים הנחלקים לפי אמונותיהם: 741,570 קתולים, 16,371 פרוטסטנתים, 1,056 יהודים. — בה 482 קהלות, 6,649 ערים וכפרים, והעיר הראשה היא העיר לינץ. — יושבי הארץ הזאת יעשו בחפץ כפיהם לעבוד את האדמה ולגדל כל מקנה צאן ובקר ובהמות ארץ, ומהירים המה מיושבי אוסטריא תחתית בכל עבודה בשדה וגדול בהמות; מהארץ הזאת יוצאו סוסים אבירים וגדולים, פרות יפות מראה ובריאות בשר, גם צאן ועזים וחזירים לרוב. — מהררי הארץ הזאת יוציאו פחמי אבן ומתכת מנגאַן, וגם מלח לרוב, גם אבני מחצב רבות בארץ הזאת, האבנים לרחים ורכב אשר בפערג, מחצב הגפסים בסביבי אישל, ואבני גראַניט אשר בסביבי מויטהויזען יחדו נודעות לשם ולתהלה.

מלאכת חרש וחושב לא נפרצה באוסטריא עלית כבאוסטריא תחתית, בכל זאת רבה התכונה בבתי חרשת הברזל בעיר שטייער וסביבותיה וגם הרבה בתי מלאכה לכל מעשה מטוה ואורג בשש ובצמר גפן.— דרכי המלך הטובים אשר בארץ הזאת, ומסלת הברזל המערבית (אשר שם הקיסרת אלישבעת נקרא עליה) ונהר דונאי יועילו הרבה לסחר הארץ בכל כלי עץ ואבני מחצב ועצי יער ובכל הסחורות מעשה ידי אדם.

בארץ אוסטריא-עלית נמצאו בש' 1882 : 522 בתי ספר לעם, 4 גימנזיאות, 2 ב"ס ריאלים, 3 ללמודי המסחר, 26 ללמודי כל מלאכת יד, 1 ללמודי עבודת האדמה, 1 לגדול עצי גפן ועצי גנים, 2 לחנוך מורים ומורות, 2 ללמודי הדת הנוצרית, וביבליותיקה פתוחה לכל דורש דבר חכמה ומדע, ובלינץ בירת הארץ יש גם מוזיאום וחברות שונות לכל דבר טוב ומועיל.

כל דברי המדינה נחתכים על פי ועד נבחריה; בועד הזה יושב הכהן הבישוף מלינץ, 49 נבחרים מערי המדינה ומערי השדה והכפרים, הנבחרים אחת לשש שנים. דברי הנהגת המדינה נחתכים על פי בית פקודת המלכות בלינץ, ולכל דבר חק ומשפט ישנם 3 בתי משפט הגליל, 4 בתי משפט המחוזות, מלבד בית משפט הארץ אשר בלינץ, וגבוה עליהם בית משפט העליון, וגבוה מעל גבוה חצר משפט העליון בווינה.

אוסטריא-אונגריא. כן נקראה אוסטריא מיום 14 נוב' 1868 (ע"ע אונגריא). הממלכה הזאת היא באירופה 42^0—51^0 לר' הצפ' ובין 27^0—44^0 לאר' המז' (מאי פירו). גבולותיה מפאת צפון המה ארצות סכסוניא, פרוסיא ורוסיא; מפאת מזרח — רוסיא רומניא, מפאת דרום — רומניא, סרביא, תוגרמה, מונטניגרו, ים אדריא וארץ איטליא, ומפאת מערב— איטליא, ארץ השווייץ, מדינת ליכטנשטיין, יאר באָדען (Bodensee) וארץ באואריא. שטח שתי הממלכות האלה הוא $622,269_{55}$ קמ"מ ומ"י (בש' 1880—יחד עם חיל הצבא) 37,882,712 (18,619,013 ז', 19,263,699 נ'), והן נחלקות לשתים: I) אוסטריא (Cisleithanien). על ממלכת אוסטריא תחשבנה המדינות האלה: 1) דוכסות אוסטריא-תחתית, מ"ש $19,768_{42}$ קמ"מ ומ"י 2,330,621; 2) אוסטריא-עלית — $11,982_{28}$ קמ"מ ומ"י 759,620; 3) דוכסות זלצבורג, מ"ש $7,154_{54}$ קמ"מ ומ"י 163,570; 4 דוכסות שטיריא, מ"ש $22,354_{75}$ קמ"מ, ומ"י 1,213,597; 5) דוכסות קאָרנטען, מ"ש $10,327_{63}$ קמ"מ ומ"י 348,730; 6) דוכסות קראין $10,032_{64}$ קמ"מ, ומ"י 481,243; 7) ארץ החוף (טריאֶסט, גאֶרץ, גרדיסקא ואיסטריא) $7,966_{93}$ קמ"מ ומ"י 647,934; 8) נסיכות טיראָל ופאָראַלבערג $29,292_{80}$ קמ"מ ומ"י 912,549; 9) ממלכת ביהם $51,942_{12}$ קמ"מ ומספר יושביה 5,560,819; 10) רוזנות מוראביא $22,223_{85}$ קמ"מ ומ"י 2,153,407; 11) דוכסות שלזיא האוסטרית $5,147_{30}$ קמ"מ ומ"י 565,475; 12) ממלכת גליציא ולודומיריא $78,507_{89}$ ומ"י 5,958,907; 13) דוכסות בוקאָווינה—$10,451_{56}$ קמ"מ, ומ"י 571,671; 14) ממלכת דלמציא $12,831_{54}$ קמ"מ ומ"י 476,101. מ"ש כל ממלכת אוסטריא $299,984_{25}$ ומ"י 22,144,244.— II) אונגריא (Transleithanien). על ממלכת אונגר' תחשבנה הממלכות האלו: 1) אונגריא (בצירוף טרנסילבניא) $279,749_7$ קמ"מ ומ"י 13,728,622; 2) פיומי — 19_6 קמ"מ ומ"י 20,981; 3) קרואַטיא וסלאבוניא — 42,516 קמ"מ ומ"י 1,892,499, מלבד 96,366 אנשי צבא. מ"ש כל ממלכת אונגריא $322,285_3$ קמ"מ ומספר יושביה 15,738,486. בכל מדינות אוסטריא-אונגריא יחדו יושבים בערך 61 נפש על כל קמ"מ. בראכעלי (Brachelli—ע"ע) מונה מספר להעמים ושבי אדמת אוסטריא-אונגריא (בש' 1880) כחשבון הזה: 10,170,000 אשכנזים, 7,140,000 ביהמים, מוראבים וסלובקים; 6,542,000 מאגיארים (אונגרים), 3,255,000 פולנים, 3,158,000 רותינים, 2,623,000 רומנים (וואָלאכים ומולדוים), 2,948,000 סרבים וקרואַטים, 1,228,000 סלובינים. 725.000 איטלקים ולאַדינים, מלבד 123,000 בני עמים ושבטים אחרים. שבטי הסלאַווים הרבים במספר מכל יתר שבטי העמים באוסטריא-אונגריא (16 מיליון ומעלה) יושבים ברובם בארצות ביהם, מוראביא, קראין, גליציא, דלמציא, קרואַטיא וסלאַבוניא ובצפון אונגריא, וגם מחצית יושבי שלזיא ובוקאָווינה המה עמים משבטי הסלאווים; אך יחדו לא יחשבו לעם אחד, כי שונים הם זמ"ז לשבטיהם, ללשונותם, לדתם, להשכלתם ולכל מנהגיהם ודרכי חייהם. האשכנזים יושבים בארצות אוסטריא עלית ותחתית, בזלצבורג, רוב מדינת שטיריא וקאָרנטען, בכל ארץ טיראָל (כמעט) ופוראַלבערג, ובחלק גדול מארצות ביהם, מוראביא, שלזיא, קראַין, בארץ החוף, גם באונגריא וטראנסילבניא יושבים אשכנזים במספר רב, מלבד אלה המפוזרים ומפורדים בין העמים בכל מדינות הממלכה הזאת. המאַגיאַרים הם האונגרים יושבים בארץ אונגריא ובטראנסילבניא מזרחה. האיטלקים יושבים בנגב טיראָל, בארץ החוף ובדלמציא. הרומינים יושבים במזרח הארץ לאורך הגבול; מחצית יושבי טראנסילבניא המה רומינים, וגם בארץ אונג' לפאת נגבה מזרחה ובבוקאָוינה יושבים רומינים רבים. — גם מספר היהודים רב בגליציא, ואונגריא, ביהם ומוראביא. שבטים קטנים מאלה הם האלבנים (3,500) יושבי דלמציא וגבול הצבא, היונים והוואַלאַכים (3,100) יושבי בערי המסחר, והארמינים 17,000) יושבי טראנסילבניא, אונגריא, גליציא ובוקאָוינה, והצוענים (Zigeuner) היושבים ברובם באונגריא וטראנסילבניא. — רוב יושבי ארצות אוסטריא-אונגריא המה נוצרים בני האמונה הקתולית הרומית. מספר בני הדת האבנגלית 3,572,961, בני האמונה הקתולית-היונית 2,938,595 והיהודים 1,646,525, מלבד 25,956 בעלי אמונות אחרות או אשר אין להם כל אמונה ודת.— בארץ אוסטריא-אונגריא יש חמש ערים אשר מ"י (בש' 1880) היו יותר מן 100,000: העיר ווינה ומגרשיה (1,103,857), בודא-פעסט (360,551), פראג ומגרשיה (293,822), טריעסט ומגרשיה (144,844), לבוב (109,726, אלה יש ומלבד עוד שמונה ערים אשר מ"י יותר מן 50,000.

ע"פ המפקד החדש בש' 1884/5 עולה מספר יושבי אוסטריא (בצירוף 162,423 אנ"ח) 23,031,248, ואונגריא— 16,355,686, ובס"ה—39,386,934.

ארץ אוסטריא-אונגריא הרים סביב לה מכל עברים.— מפאת דרומית מערבית יתנשאו הררי אלף (Alpen) וישתרעו בנפות טיראל ופאָראַלבערג, זאלצבורג, שטיריא, קאָרנטען, קראַין, גאֶרץ, ובחלקי אוסטריא אשר מנגב לנהר דונאי, ותוצאותיהם אל אונגריא, קרואַטיא וסלאבוניא. ההרים היותר גבוהים המה גאָרטלער (בטיראָל—3,905 מ'), גראָסגלאָקנער (על גבול קאָרנטען וזלצבורג—3,787 מ'). על ככר קאַרסט בנגב קראין יתנשאו הררי שיד המשתרעים בגבה 1,200— 1,580 מ' על פני נפות החוף וקרואַטיא ודלמציא ותוצאותם אל ארץ תוגרמה; במזרח הארץ יתנשאו הררי הקרפטים (ע"ע) המשתרעים בנפות שלזיא, מוראַביא, גליציא, אונג', בוקאָוינה וטראנסילבניא; בהם יש הרי סלע בגבה 2,511— 2,539 מ'. מפאת צפונה מערבה יתנשאו הררי הסודיטים המשתרעים בארצות שלזיא, מוראַביא, וביהם, ובתוכם „הר הענק" (1,580 מ'). ערבות-מישור יש בגליציא, אבל היותר גדולות נמצאות באונגריא (במ"ש 93,600 קמ"מ). בארץ אוסטריא-אונגריא יש הרבה נהרים ונחלים, אשר שם אניות יהלכון. הנהר הגדול נהר דונאי עובר בארץ הזאת דרך 1,372 ק"מ מעיר פאסוי עד אורסובה, ובו יפלו נהרי אינוס, טרוין, ענס, לייטהא, ראַאב, דראַבה, סאַבה, מאַרך, וואַאג, גראַן, טיסא, בעגא וטמש; נהר וויסלא עם נהרי דונאיעץ, סאַן ובוג הנופלים בו; הנהר עלבא עם נהרי מולדוי ואיגר; הנהר דניסטער והנהר אַדיגה, וגם נהר רינוס נוגע בגבול ארץ אוסטריא (רק דרך 26 ק"מ) — ואלה שמות הנהרים השוטפים אל ים אדריא ואשר גם שם אניות יהלכון: איזונצה, צערמאַניא (Zermagna) קירקה (Kerka), ציטינה (Cettina) ונריגטה (Narenta) — גם תעלות כרו בין נהרי דונאי וטיסא

(תעלות באַטש ופראַנץ) ובין נהרי בעגאַ, טמש וטיסא (תעלת בעגא) אשר באונגריא, ובאוסטריא תחתית — תעלת ווינער-ניישטאדט. בארץ הזאת יש הרבה יאֹרים נכבדי מים, וביותר נמצאים הם למכביר בין הררי הקרפטים. הגדולים ביאֹרי אונגריא הם יאֹרי בלטון ונייזידלר (ע"ע). נפלא הוא יאֹר טשירקניץ (ע"ע) בנפת קראַין (165 קמ"מ), אשר לעתים מזומנים יאזלו מימיו, ואז יזרעו קרקעיתו ויוציאו ממנה יבול רב, ואח"כ ישובו המים לאיתנם ויכסו את הבקעה כבראשונה.

אַקלים אוסטריא-אונגריא הוא טוב בכלל, אך הארץ רחבת ידים ומלאה הרים ובקעות, לכן תליפות לאקלימה בכל נוף ונוף. חום האויר הממוצע בטריעסט הוא 11_{69} R, בווינה 8_8 ובלבוב 5_{59}. במחוזות הדרום ששם האויר חם תוציא האדמה כל פרי ארצות הנגב, ואורז, חטי מאַים, שמן ויין יגדלו בה בכל מקום. בטבור הארץ תוציא האדמה רוב תבואות וחטי מאַים ויין, ובמחוזות הצפון אשר שם האויר קר לא תוציא הארץ חטי מאַים, והגפן לא תתן פריה, אבל שם תתן הארץ יבולה בפרי האדמה, פרי העץ ופשתים וקנבוס. — האדמה היא בכלל שמנה ופוריה ונוהגת יבול למכביר, ושתי שלישיות יושבי הארץ ימצאו חית ידם בעבודת השדה וגדול צאן ובקר, מלבד פשתים וקנבוס אשר לא ישפקו לצרכי הארץ פנימה, יוציאו ממנה כל מיני תבואות האדמה ופרי עץ וגפן וזית לממכר בארצות אחרות. הכשות הבאה מארץ ביהם נודעה לשם ולתהלה, וארץ אונג' תוציא טבק בערך 652,000 ככר לשנה; ארץ דלמציא תוציא שמן זית למכביר, וארצות אונגריא, דלמציא, אוסטריא תחתית ושטיריא וכו' יוציאו 8,320,000 היקטל' יין לשנה, גם צאן ובקר וסוסים יוציאו לממכר לארצות אחרות, ולכל לראש נודעים לתהלה הצאן והבקר אשר בהררי אלף והסוסים הבאים מארץ אונגריא. — לפי מספר מפקד כל בהמות השדה (31 דיצ' 1880) נמצאו בכל מדינות אוסטריא-אונגריא 3,541,810 סוסים, 83,364 חמורים ופרדים, 13,893,455 בקרים, 13,679,473 כבשים, 1,339,809 עזים וגם 6,881,668 חזירים. — בכל ארצות אירופה אין ארץ וממלכה אשר תדמה לאוסטריא-אונגריא בשפעת מעיני מי מתכות ומעיני ישועה לכל חלי ולכל מדוה. מספר כל מעיני מי מתכות אשר בארץ הזאת הוא 2,800 ומעלה. רבם בארצות ביהם, אונגריא וטראנסילבניא, ומעיני הישועה אשר בקרלסבאד, מאריענבאד, פרנצנסבאַד, ראָהיטש, גלייכנבערג, ווילבאַד, גאַסטיין, טפליץ ודומיהם הלא נודעים הם לשם ולתהלה בכל אפסי ארץ. גם בשפעת כל מיני מתכות ומכרה הרים אין בכל ארצות אירופה משלה, ועוד בשנות קדם עשו יושבי הארץ הזאת בחפץ כפיהם לחצוב בהרים, והממשלה תמכה בידיהם, כי מלבד פלאַטינה לא תחסר בהררי הארץ הזאת כל מתכת אשר ימצא האדם בה חפץ. רוב הזהב נמצא בטראנסילבניא ואונגריא (ע"ע אונגריא) ומעט ממנו גם בזלצבורג וטיראָל. כסף (בש' 1883) הוציאו מארצות האלה ומארץ ביהם $49,334_{76}$ ק"ג. כסף חי (478,300 ק"ג) וביותר מאז נגלתה המתכת הזאת באדריא אשר במדינת קראַין. נחשת נמצאה (1,383,500 ק"ג) לרוב באונגריא, גם בטיראָל, טראנסילבניא וזלצבורג, ומעוטה בבוקאָווינה, בגבול הצבא, בקראַין ובביהם. ארץ ביהם משופעה היא בבדיל (35,900 ק"ג). מכרי הצינק (4,744,200 ק"ג) נמצאים ברובם בגליציא המערב', ומעוטם בין הרי האלף ובקרואַטיא. מכרי העופרת (14,194,600 ק"ג) רובם בקאָרנטען, וגם באונגריא, בקראַין, טיראָל, ביהם וטראנסילבניא ועוד. אבל מין המתכת היותר מרובה במכרי הרי אוסטריא הוא הברזל. בש' 1883 היה משקל גושי הברזל אשר נמצאו בכל מדינות אוס'-אונג' 698,856,700 ק"ג, ובכל זאת לא ישפק המספר הרב והעצום הזה די צרכי כורי הברזל אשר בארץ רבה זאת. — אנטימון נמצא באונגריא בביהם ובטרנסילבניא, וארסן (Arsenik) — בזלצבורג, ביהם ושלזיא; ניקל (Nickel) נמצא בזלצבורג, ביהם ושטיריא, וגפרית — בגליציא לרב, ומעט במספר גם באונגריא וביהם. גראַפיט נמצא לרב בארץ ביהם ומוראביא, ומעט במספר באוסטריא תחתית, שטיריא וקאָרנטען; מעינות נפט נמצאים בגליציא ובקרואַטיא וחֵמר (Asphalt) בטיראָל ודלמציא. מלבד אלה ישנם במדינות אוסטריא אונגריא עוד מחצבים רבים ושונים למיניהם, אך מכרה פחמי אבן אשר בארץ הזאת וביחוד באונגריא (ע"ע) עולה על כלם, ומשנה לשנה ישגא ויעלה מעלה. בש' 1873 הוציאו ממכרי פחמי האבן 15,780,000 ק"ג ובש' 1883 עלה המספר עד כדי 19,269,822,100 ק"ג ועוד רבים מכרי פחמי אבן בארץ הזאת אשר לא נעבד בם ולא חלו בם ידי אדם. — גם שפעת המלח אשר בארץ אוסטריא-אונגריא מודעת בכל ארצות תבל לשם ולתהלה. בגליציא ובאונגריא משני עברי הררי הקרפטים ישנם מכרי מלח עד אין מספר, ועל חופי הים באוסטריא ודלמציא יאספו מלח משפת הים, ומלבד זה יכינו במקומות רבים מלח מבושל ע"פ מכונות עשוים לדבר. כל המלח הנמצא שם בש' 1883—434,234,700 ק"ג. גם נמצא באדמת הארץ ההיא חמר לעשות מהם כל כלי חפץ, ועפר לעשות ממנו פורצילן יפה; מההרים יתצבו אבני גזית, אבני שיש וגיפס ונתר וגביש. גם הרבה אבני חן נמצאות באדמת הארץ הזאת, אבני ספיר וישפה ואֹדם וברקת ושבו ואחלמה ועוד מינים הרבה מאד (ע"ד אבני היקר אשר מוצאן מאונגריא ע"ע אונגריא); אבני הרמון (Granat) אשר בביהם הן המפֹארות והיקרות מאין כמוהן בכל ארצות אירופה. — כשמונה מיליון נפש אדם עוסקים בכל מלאכת חרש וחושב. בכל מדינות הארץ הזאת (חוץ ממדינות בוקאָווינה ודלמציא) ישנם הרבה בתי מלאכה וחרשת המעשה, ולכל לראש רבה התכונה בכל עבודה ומלאכת מחשבת במעשה הצמר והצ"ג, בפשתים וקנבוס (בביהם, מוראביא ושלזיא, אוסטריא-תחתית ופֿוראַלבערג) ובכל עבודה בעורות (מוראביא, אוסטריא-תחתית וביהם) ולעשות בכלי עור (בעיר פראג) ובכל עבודה וחרשת הברזל (בשטיריא, קאָרנטען, ביהם, אונגריא ומוראביא), ולעשות בכלי ברזל ובכלי זהב וכסף ונייר (בווינה ועוד מקומות רבים), ובכל מלאכת מחשבת, בכלי פורצילן ובכלי זכוכית (בביהם). גם הרבה משרפות נפת (בביהם, מורביא, אונגריא, שלזיא וגליציא), לבשול כל מיני שכר (בווינה ובביהם), מלבד בתי המלאכה ליין שרף, טבק, בורית, נרות, וקסמי גפרית לשרפה ועוד דברים רבים אשר ימצא האדם חפץ בם.

על פי דברי הדת אשר נתנה ביום 24 דיצ' 1867, חקה אחת ומשפט אחד לכל מדינות ממלכת אוסטריא-אונגריא לכל דבר תרומה ומכס לממשלת הארץ מכל הסחורות המובאות אל הארץ ואשר יוציאו ממנה, מלבד ארץ דלמציא אשר דתיה שונות מכל ארצות אוסטריא-אונגריא לכל דבר מכס ותרומה, ומלבד קהלת יונגהאָלץ בטיראָל, אשר לה משפט המכס כמשפט ארץ באַואַריא, ומלבד ערי אוסטריא ואיי ים אדריא ושש ערי התפש אשר לחוף הים והעיר בראָדי אשר בגליציא — אשר חפשיות הנה מכל מס ומכס. — בש' 1883 היה מחיר הסחורה המובאה דרך היבשה 529_8 מיליון פל' ודרך חופי הים 115_7 מיל', בס"ה — 545 מיל' פל', ומחיר הסחורה המוצאה בדרך היבשה 617_7 מיל' פל', ובדרך הים — 136_4 מיל' פל' בס"ה — 754_1 מיל' פל' בשקל אוסטריא (בש' 1885 היה מחיר הסחורה המובאה (ובכללה גם המתכיות היקרות) 500,230,853 פל', והמוצאה (ג"כ בצירוף המתכ' היק') 680,810,773). — בש' 1884 היה מספר כל אניות סוחר אשר בארץ אוסט'-אונג' 9,206 נושאות משא משקל 324,458 טאָן, ולהן מלחים ותגפשי משוט 29,358 איש. — בח' יאנ' 1886 היה אֹרך מסלות הברזל באוסטריא 13,318 ק"מ ובאונגריא 9,027, ובס"ה 22,345 ק"מ וארך קוי הטלגרף 56,135 ק"מ (38,741 באוסטריא 17,396 באונג'). בש' 1882 נמצאו בארץ אוסט' 34,172 בתי ספר לעם ולאזרחי האֹרץ, 144 — לחנוך מורים ומורות, 285 גימנזיות, 44 גימנ' ריאַליות, 113 ב"ס ריאַלים, 11 אוניורסיטיות, 7 בתי מדרש ללמודי כל מעשה חרש וחושב, מלבד הרבה בתי מדרש וב"ס פרטים לכל דבר חכמה ודעת

ומלאכת מחשבת (ע"ד בה"ס ובה"מ באונגריא, ע"ע אונגריא).

תורת חקי הממשלה בשתוף שתי הארצות ובהנהגת כ"א בפ"ע הוא ממשלת מלך בצירוף נבחרי העם. ע"פ החק אשר נתן הקיסר ביום 31 דיצ' 1867 וע"פ סעיף 12 מחקי אונגריא מש' 1865, נקשרו שתי הארצות האלה קשר אמיץ; ודברי „חקת העולם" מיום 6 דיצ' 1724 המה להן לקו ולמשקלת (ע"ע אונגריא). — חקה אחת ומשפט אחד לשתי הארצות האלה לכל דבר אשר בין ממלכתן ובין ממלכות ארצות אחרות ולכל דברי חיל הצבא ביבשה ובים, ולכל דברי אוצר הכסף לכלכל את הצבא ולנהל את המיניסטריום לעניני חוץ לארץ; אבל לכל דברי משטר הארץ פנימה ולכל דבר חק ומשפט ולכל יתר דברי המדינה שתי הממלכות נפרדות הנה ודבר אין להן אשה אל אחותה, רק כסא המלך אשר אחד הוא לשתי הממלכות יחברן יחדו, ובכל זאת יועדו יועצי שתי הארצות האלה יחד לעתים מזומנים, להביא עצה ולישר הדורים בכל דברי מסחר ותרומת המכס ולעניני המטבעות ולמסלות הברזל ועוד לדברים רבים כאלה הנוגעים לשתי הממלכות גם יחד. — הדיפלום מיום 20 אוקט' 1860 וששת החקים אשר שם הקיסר ביום 21 דיצ' 1867 והדת אשר נתנה ביום 26 פיב' 1861 על אדות משטרי הארץ וסדר הבחירות ליום הועד, והמלואים והתקונים להדת הזאת מיום 2 אפריל 1873 הם המה לקו לכל דברי המדינה, ועל פיהם יקום דבר הקונסטיטוציא בארץ אוסטריא. כל דברי הממלכה נחתכים על פי הקיסר בהסכמת נבחרי הארץ (Reichsrath), וכל עניני המדינה — בהסכמת נבחרי המדינות (Landtag). שני בתים למחוקקי הממלכה: בית האצילים ובית הנבחרים; בבית האצילי' יושבים 13 פרינסים מזרע המלוכה, 53 אפרתים גדולי היחש ואדוני הנחלות הגדולות אשר בארץ, הנבחרים מאת הקיסר לשבת בהפרלמנט לדורות עולם; 10 ארכיבישופים, 7 נשיאי-הבישופיות, ועוד 105 אנשים מצוינים הנועדים ג"כ ע"י הקיסר לשבתם בבית האצילים כל ימי חייהם. בבית הנבחרים יושבים 353 קריאי העם אשר יבחרו אחת לשש שנים מקרב בעלי האחזות הגדולות, מיושבי הערים והכפרים ומקרב היושבים בבתי הועד למסחר ותרשת המעשה (Handels- und Gewerbekammern), ומדי שנה בשנה הנבחרים נקראים להמתיק סוד ולהתיעץ על צרכי הארץ ועל פיהם נחתכים כל דברי הארץ. — בסוד שליחי המדינות יועדו הארכיבישופים והבישופים, ריקטורי האוניורסיטיות, נבחרי בעלי האחוזות הגדולות, נבחרי הערים והשוקים ומקומות חרשת המעשה, נבחרי בתי הועד למסחר ותרשת המעשה ונבחרי קהלות הכפרים; לאלה עוד יתוספו שליחי הכהנים הראשים אשר במדינת טיראָל. בעיר טריעסט ומגרשיה ימלא בית הפקידות מקום השליחים האלה (ע"ד הפרלמנט האונגרי ע"ע אונגריא). — שני הפרלמנטים באוסטריא ואונג' יבחרו מקרבם מדי שנה בשנה 60 דיליגטים (שליחים) מכל פרלמנט, שתי הדיליגציות נאספות בפקודת הקיסר שנה שנה, פעם בווינה ופעם בפעסט, להמתיק סוד ע"ד עניני שתי הארצות גם יחד. להתיעץ על צפונותיהן תשב כל אחת לבדה ואת דברי מועצותיהן יכתבו בספר ושלחו אשה אל אחותה, ואם רחקו מחשבות האחת ממחשבות השנית ישנו דבריהן בספר עד שלש פעמים, והיה אם לא תבואנה לידי הסכם גם בפעם השלישית אז יתאספו כלם יחדו, וכל אחד מהנבחרים יחוה דעתו, ועל פי רוב דעות יקום דבר. — כל עדה ועדה בערי אוסטריא-אונגריא תתנהג בכל דבר הנוגע אל עניני העיר כטוב וכישר בעיניה, והממשלה לא תתערב במעשיה, גם בעניני האמונות והדעות לא תתערב הממשלה ואיש הישר בעיניו יעשה. — ממשלת הארץ תתנהג על פי שריה המיניסטרים המופקדים מאת הקיסר. באוסטריא ישנם שבעה: לעניני הפנים, לאמונות והלמודים, למסחר, לעבודת האדמה, למחסה הארץ, למשפטים ולאוצר הממלכה. מושב המיניסטרים האלה הוא בווינה הבירה. באונג' ישנם תשעה מיניסטרים; לעניני הפנים, לאמונות ולמודים, לעבודת האדמה, למסחר וחרשת המעשה, לבניני הצבור ותקוני הדרכים, למחסה הארץ, למשפטים ולאוצרות, גם שר מופקד על עניני קרואַטיא וסלאבוניא. מושב שמונת המיניסטרים האלה הוא בבודאַפעסט ומלבד אלה ישנו עוד שר החצר אשר למלך אונגריא ומושבו ליד הקיסר בווינה. — מלבד המיניסטרים המופקדים על כל אחת מהממלכות לבדה, ישנם שלשה מיניסטרים המופקדים על שתי הארצות האלה יחדו: מיניסטר פקיד נגיד על חצר הקיסר ועל כל דברי המדינה עם ממשלות הארצות האחרות, מיניסטר לכל דברי המלחמה ואנשי הצבא, ושר הרכוש לשתי הארצות גם יחד.

אוסטריא נחלקת לארבע עשרה מדינות הנהוגות ע"י תשעה נציבים וחמשה פקידי ארץ. הארצות האלה נחלקות למחוזות 327, בתוכם יש 32 ערים אשר זכיות מיוחדות להנה; אונגריא נחלקת לקומיטטים 63 ובתוכם יש 25 ערים אשר זכיות מיוחדות להנה, קרואטיא-סלאבוניא נחלקות לשמונה קומיטטים ועשרים מחוזות, והעיר פיומי תתנהג על פי שלטון מיותד תחת פקודת שרי ממשלת אונגריא. דברי המשפטים נחתכים באוסטריא-אונגריא על פי בתי המשפט אשר בארץ, ודבר אין להם עם שרי הממשלה מנהיגי המדינה, 921 בתי משפט ישנם באוסטריא ועליהם 66 בתי משפט המחוז ושופטים מושבעים יושבים שם כסאות למשפט; וגבוה עליהם 9 בתי משפט עליונים. וגבוה גם על אלה חצר בית המשפט העליון בווינה. באונגריא ישנם 374 בתי משפט ועשרת בתי משפט של שופטים מושבעים, ועליהם 66 חצרות בית משפט, וגבוה עליהם ב' בתי משפט הנקובים בשם „שלחן המלך", וגבוה מעל גבוה „בית משפט המלך", העליון לכל בתי המשפט באונגריא. בקרואטיא וסלאַבניא ישנם 60 ב"מ ועליהם 11 חצרות בית המשפט ובי"מ אחד של שופטים מושבעים וגבוה עליהם ביה"מ הנקוב „שלחן הבאַנאַט", ועליון לכל בתי המשפט במדינה ההיא הוא בעיר אַגראַם, ונקוב בשם „שלחן הספטמווירי" (של ש ב ע ה שופטים). — הוצאות בית הקיסר והנהגת הדיפלומטיא עלו (1885) לסך 97,642,820 פל' (70% אוסט', 30% אונג'). הוצאות המדינה עלו באוסטריא לסך 514,919,373 פל', וההכנסה היתה 474,555,699 פל'; בארץ אונגריא היתה ההוצאה 329,057,839 פל', וההכנסה 311,881,180 פל' בשקל אוסטריא. חובות הממשלה היו באמצע ש' 1884 לשתי הארצות ביחד 325,411,700 פל', חובות אוסט' בעצמה 3,317,884,555 פל', וחובות אונגריא 991,900,937 פל'.

ביום 5 דיצ' 1868 יצא דבר מלכות כי כל זכר מבן עשרים שנה ומעלה יעבוד בצבא אין נקי ורק כל איש חולה וכל איש אשר בו מום חפשי הוא מעבודת הצבא, גם כל איש אשר אם יצא יצא לצבא בשנת העשרים לימי חייו יבולע לאבותיו או לבני משפחתו בגללו נקי הוא לביתו מספר שנים, ואחר יצא לעבוד בצבא. שנות העבודה הן 12 שנה: שלש שנות עבודה בחיל הצבא, שבע שנים במספר מפקד חיל המלואים (Reserve), ושתי שנים בחיל מגני הארץ (Land-wehr), אך המתנדבים בעם ובעת מלחמה גם הרופאים ורופאי סוסים ובהמות ורוקחי סמי מרפא ועוזריהם יעבדו בחיל הצבא רק שנה אחת ותשע שנים יכתבו בכתוב חיל המלואים. — מספר חיל הצבא אשר בארץ אוסטריא-אונגריא הוא 267,179 איש בימי שלום, 867,072 בעת מלחמה, מלבד 20,455 חיל שומרי ראש הקיסר (Garde) ושומרי שלום הארץ (Gendarmen), כל אנשי החיל אשר לאוסטר'-אונגריא 302,504 בימי שלום, 1,164,014 בעת מלחמה ולהם 1,748 כלי תותח. — כל חיל הממלכה נחלק לארבעה עשר מחנות (Corps), הקיסר הוא ראש כל שרי הצבא, והמיניסטר שר המלחמה עיניו צופיות הליכות הצבא, וכל מהסורי החיל עליו, ועל ידו הגינרל-אינספקטור על כל החיל, אשר עיניו פקוחות על אנשי הצבא ללמדם מלחמה, ועל ידו הגינ' ראש שרי המטות (Generalstab), ראשי שרי הארטיליריאה, שרי חיל הרוכבים ושרי כל הכבודה אשר במחנה. בצי האדיר יש 98 אניות גדולות עם קטנות ובהן 406 כלי תותח עם 72 מיטרליוזיות (Mitrailleuses) 7,340 אנשי צבא

ומלחים להם בימי השלום ועליהם 533 שרי חיל, ובעת מלחמה 11,532 מלחים ואנשי צבא ועליהם 757 שרי חיל. בתי ספר ובתי מדרש ללמודי קרב ותכסיסי מלחמה וכלכלת הצבא כים וביבשה, ולכל מלאכת מחשבת ומעשה חרשים הנוגעים לדברי מלחמה ישנם באוסטריא ואונגריא במספר רב לרובים, למורים, לחניכים (Kadetten) ולשרים הפקידים על חיל מגני הארץ.

מבצרי הארצות האלה: בביהם נמצאים שלשה מבצרים קטנים וגושנים שנוסדו ע"נ עלבה: טהערעזיענשטאדט, יאזעפשטאדט וקאֶניגסגראֶץ; המבצר השלישי עומד להבטל כלה. במיראביא נמצא המבצר החזק אָלמיץ; בו בטלו התללים התיכונים, להרחיב תחתם את בניני העיר; לעמת זה נשארו הסוללות הפנימיות על מכונן והחיצונות עתידות עוד להתרחב ולהתגדל מבראשונה. בגליציא נמצאים מבצרי המחנות בקראקוי ע"נ ווײסלה (לו מגדלים מוקפים מגני ברזל) ובפרשעמיסל ע"נ סאן. בטראנסילבניא יש מבצר קארלסבורג. באונגריא — מבצרי המחנות: קאָמאָרן, אראד וטמשוואר; בסלאבוניא — עסעג ע"נ דראבה, אלטגרדיסקה, בראָאָד ע"נ סאבה ופטרווארדיין ע"נ דונאי. על חוף ים אדריא: הנמל הבצור פאָלא (ע"ע) ראגוזה-גראבוזה וקאטארה. במעלה ההרים הרמים יש הרבה מקומות בצורים (כעת יתוספו על מספרם) למשמר הדרכים, בתוכם הכי נכבדו: מבצר פרנצנס במבוא אשר בין עמקי פוסטר ואייזאק, מאלבאָרגיטו הבצור מאד (במעבר פונטיבה), שם גם סוללת פרעדי החזקה והבצורה. בהערציגווינה התבצר כעת העיר מוסטאר. בכלל לא הצטינה הארץ עד כה במבצריה, ולא כביר יוכל צבאה להחזיק בהם מעמד, וכל זה באשמת הדיליגציות אשר מאנו להקדיש ע"ז די כסף כראוי, אך בזמן האחרון החלו להסכים אל כל אשר תדרוש הממשלה לבטחון הארץ, וכעת רבה העבודה לבצרה ולשגבה ככל הנחוץ.

ואלה אותות הכבוד וסגלי חבורות האבירים (Ritterorden) באוסטריא-אונגריא: סגל עור הזהב (d. Orden v. Goldenen Vlies — נוסד 10 יאנ' 1429 ע"י פיליפ III דוכס בורגונדר); סגל מאריא טהערעזיא (לצבא — נוסד 18 יוני 1757 ע"י הקיסרת מאר' טהער'); ס' סטיפנוס הקדוש למלכת אונגריא (נוסד 5 מאי 1764 ע"י הקיסרת מאריא טהערעזיא); ס' ליאופולד לקיסרות אוסטריא (נוסד 8 יאנ' 1808 ע"י הקיסר פראנץ I); ס' עטרת הברזל לקיס' אוסט' (נוסד 5 יוני 1805 ע"י נפוליון I); ס' פראנץ יוסף לקיס' אוסט' (נוסד 2 דיצ' 1849 מאת הקיסר פראנץ יוסף I); ס' אלישבעת-טהערעזיא (לצבא — נוסד 1750 על ידי הקיסרת אלישבעת-כריסטיאנה, אלמנת הקיסר קארל VI, נתחדש 1771 ע"י הק' מאר' טהער'); ס' צלב הכוכבים (לנשים — נוסד 18 סיפט' 1668 ע"י ליאונורה, אלמנת הקיסר פרדינאנד II); ס' אשכנזי לאבירי עם (d. Deutsche Ritterorden — נוסד 1190, נבטל 1809, נתחדש 1834, ונתקן עוד יוני 1840 ואפר' 1865).

חתם תכנית (Wappen) להממלכה הזאת הוא משולש: הקטן הוא נשר שחור בעל שני ראשים עם כנפים פרושות. לשונותיו אדומות וחרטומיו זהב וכותרות זהב על שני ראשיו. בפרסותיו הימניות הוא מחזיק חרב הממשלה ושרביט הזהב, ובפרסותיו השמאליות — את תפוח הזהב. על שני ראשיו ממעל נתונה עטרת הקיסרות, על לבו — חתם משפחת המלוכה על שלט משולש: ימינה יסוד זהב ובו ארי אדום וכותרת תכלת על ראשו, עומד זקוף ומפנה ימינה (האבסבורג); בתוך יסוד אדום ולרחבו קורת כסף (אוסטריא), ושמאלה יסוד זהב ובו קורה אלכסונית ועליה שלשה נשרים קטנים (לותרינגיא). את חתם המשפחה יסובו אותות כבוד: סגל עור הזהב, ס' מאר' טהער', ס' סטיפנוס, ס' ליאופולד וס' עטרת הברזל. בחתם התיכון נמצא על כנפי הנשר וזנבו עשרה שלטי מדינות אוסט'. בחתם הגדול נמצא נשר הקיסר על יריעת זהב ובו כל שלטי המדינות הנזקקות לו. השלט הראשי כסוי בעטרת הקיסר וסבוב באותות הכבוד הנזכרים; אותו יחזיקו שני אריות זהב בעלי כנפים עם לשונות אדומות וצואריהם שחורים. צבעי הממלכה הם שחור וירוק, וצבעי בית המלוכה — לבן ואדום.

דברי הימים. הנפות אשר במורד הנהר ענס (Enns) בדוכסות אוסטריא היו מאז ומקדם יסוד מוסד לממלכת אוסטריא. עוד בימי קארל הגדול היתה לרוזנות-הגבול (Markgrafenthum). מושליה מבית האבסבורג הרחיבו גבולותיה, ובש' 1834 נתן כתר קיסרות אשכנז בראשם ובשנות 1526/7 ירשו גם ממלכות ביהם ואונג'. 1713 קבע הקיסר קארל VI בדבר משפט הירושה „חקת עולם" לדורותיו אחריו (ע"ע אונגריא); על פיה נקשרו כל הארצות אשר תחת ממשלת בית האבסבורג בקשר של קימא לבלי תפרדנה עוד לעולם. בש' 1804 היתה שומה מאת נפוליון I להכחיד שם קיסרות אשכנז מן הארץ ויסב את שמה „קיסרות אוסטריא", ומש' 1868 נקראה בשם „קיסרות אוסטריא-אונגריא" עד היום הזה. — בימי קדם, בזמן ממשלת קיסרי רומא היו כל הארצות אשר מעבר לנהר דונאי דרומה נחשבות על גבול ממלכתם הרחבה. ארץ פנוניא נכבשה ע"י הקיסר אוקטביגוס (35 לפני ספה"נ) וככלות קשר אילירא (ע"ע) שבה נכנעה לפני רומא (6—9 לספה"נ). ארץ נוריקום (ע"ע) מערבה עד נהר אינוס נכבשה ע"י דרוזוס וטיבריוס (15 לפני ספה"נ). כל הארצות האלה, הנחשבות כעת בגבול אוסטריא-אונגריא עמדו תחת שלטון נציבי רומא, אשר התאמצו לצקת מרוחם על יושביהן עד אשר יתערבו עם הרומאים והיו לעם אחד. הגבול אשר בין איטליא ונוריקום ופנוניא היה במדינה הנקראת עתה בשם קראין. בזמן תנועת העמים עלו שבטים גרמנים הנקראים בשם מרקומנים על המדינות האלו ויכבשון (168—181), אולם עד מהרה נכחדו מהן גם המה והגותים-המערבים לקחו עמדתם וישבו במקומם תחת חסות ממשלת רומא (380), ובעברם גם המה (409) נחלקו המדינות בין קיסרי רומא המערבית והמזרחית; אלה ירשו את נוריקום ואלה את פנוניא. לא ארכו הימים ופנוניא נפלה בידי ההונים אשר ירשוה וישבו בה, וכאשר עברו גם המה ובטלו מן העולם (453), היתה לנחלה להגותים המזרחים ולהרוגיים, שעמדו תחת חסות ממשלת רומא. סבֿרינוס (Severinus — קדוש הנוצרים) הערה כחו ולבבו להפיץ תורת הדת הנוצרית ומנהגי הרומאים והשכלתם בין יושבי מדינת נוריקום (470). כסופה עלו הלונגוברדים על המדינות האלו ואחריהם באו האברים (ע"ע) וילכדו את כל הארצות אשר על חופי נהר דונאי, מנהר אינוס ועד מדינת דציא (היא רומיניא) וימשלו בהן 223 שנה. בעת ההיא באו הסלאווים ויירשו את ארצות הרי-אלף ואת ביהם ודלמציא ויתר הארצות הקרובות וישבו בהן. קארל הגדול הכחיד ממשלת האברים מן הארץ וישם את המדינות ההן לגבול ממלכת הפרנקים, ויאכוף את יושבי הארץ לקבל עליהם אמונת הנוצרים. אחרי כן פשטו האונגרים וישימו שמות בארץ הגבול, עד אשר גברה עליהם יד אָטאָ I, בהכותו אותם מכה רבה במלחמה על שדות נהר לעך (10 אג' 955) ויצל את הארץ מידם ויחדש את **הגבול המזרחי** (Ostmark) אשר הוסבה אח"כ לשם Österreich — אוסטריא). בש' 976 נתן אָטאָ II את אוסטריא להגבור הנאמן בבריתו ליאופולד I לבית באֶבענבערג, על גבורותיו אשר עשה במלחמה עם האונגרים (מת 994). בנו היינריך I (עד 1018) הנחיל ממשלתו לאחיו אדלבערט (עד 1056), אשר הרחיב גבול אוסטריא עד נהר לייטהא, ובמותו היתה לנחלה לערנסט בנו, אשר בנשאו חן וחסד מאת הקיסר היינריך IV קבל ממנו אחוזות הרבה לנחלה. הוא נפל במלחמה עם הסכסים על יד אונסטרוט (1075), וימשול אחריו ליאופולד II (עד 1096) ואחריו — ליאפולד III (עד 1137), אשר רבות פעל ועשה להגדיל הישוב בארץ ממשלתו ולאחרונה — ליאופולד IV (עד 1141). אליו נתן הקיסר קונראד III את דוכסות באואריא אשר לקח מיד היינריך „הגאֶה", אבל בנו של זה, היינריך „הארי", שב וקבל את נחלת אביו מידי הקיסר ברברוסא, ותהי מלחמה על דבר הארץ הזאת בינו

ובין היינריך II „יאזאָמירגאָט", אחי ליאופולד ויורש ממשלתו אחריו— עד אשר התפשרו יחדו ברגנשבורג (17 סיפט' 1156). היינריך „הארי" קבל את ארץ באואריא, והיינריך „יאזאָמירגאָט" את שתי מדינות הגבול אשר במעלה נהר ענס ואשר במורד הנהר ויחברן לדוכסות אחת; הוא העתיק משכנו לעיר ווינה ושם עולם עשה לו בארחו לחברה עם נוסעי-הצלב במסעם השני. אחרי מות „יאזאָמירגאָט" 13 יאנ' 1177 מלך בנו ליאופולד V, בימיו נספחה שטיריא על ארץ אוסט' (1186). אחרי מות ליאופולד V מלך בנו פֿרידריך „הקתולי", (עד ש 1198) ואחריו מלך אחיו ליאופולד VI (עד ש' 1230). הוא עשה מלחמות רבות עם האונגרים ועם המחמדים באירופה ובאזיא, ועל כן כנוהו בשם „המנצח". אחריו מלך בנו פֿרידריך „הנלחם"; הוא הרחיב גבול ממשלתו בכל ארץ קראַין וימת במלחמה עם המאַגיאַרים (12 יולי 1226), ועמו נכבתה גחלת בית באַבנבערג באין מושל ויורש עצר. אחרי מות פֿריד' „הנלחם" הושיב הקיסר פֿרידריך II נציב בווינה אשר מישל שם בשמו (1246—82); העת ההיא ידועה בדה"י בשם „ממשלת בין הזמנים באוסטריא". אבל מרגריטה אחות פֿריד' המת ואלמנת הנריך VII מלך רומא, וגם גרטרוד בת אחותו, אשת הערמאַן הרוזן הגדול בבאדען, עוררו מדנים, באמרן כי להן משפט הירושה אחרי מות פֿרידריך. הרוזן הערמאַן כבש את ווינה ועוד ערים רבות באוסטריא, אבל אחרי מותו בש' 1250 שבה נשארה הארץ באין מושל וקצין, כי בנו פֿרידריך (אשר יחד עם קונראַדין (ע"ע) הומת בחרב בעיר נאפולי בש' 1268) היה אז בן שנה אחת — ותהי חרב איש ברעהו. אז התאספו קריאי העם ויקראו את אָטאָקאַר בן וועַנצסלב מלך ביהם וישימוהו לדוכס על ארץ אוסטריא ושטיריא, ולמען השקיט את הריב נשא לו אָטאָקאַר לאשה את מרגריטה אלמנת היינריך VII, ובש' 1253 עלה גם על כסא מלכות ביהם.— בש' 1260 היתה מלחמה בינו ובין בלע (Bela) מלך אונגריא, ועל שדה מאַרך הכה את האונגרים ויקח מידם את כל ארץ שטיריא, ואחרי אשר השלים עם מלך אונגריא גרש בש' 1861 את מרגריטה אשתו ויקח לו לאשה את קנגיגונדה נכדת המלך בלע. אחרי מות שארו הקרוב אליו אולריך דוכס קאֶרנטען ירש את כל ארצו וחלק מארצות קראַין, היסטעררייך ופֿריאול; אבל כאשר מאן אָטאָקאַר להכיר את רודאָלף מבית האבסבורג למלך על אשכנז, קרא עליו רודאָלף מלחמה. וינגף אָטאָקאַר לפני חיל רודאָלף, ובח' נוב' 1276 הכביד רודאלף עליו את אכפו להסגיר בידו את כל ארצות ממשלתו באוסטריא. ויהי אחרי כן כאשר נסה אָטאָקאַר עוד הפעם לשוב לקחת את ארצותיו מיד רודאָלף בחזקה, היתה המלחמה כבדה ביניהם (26 אג' 1278) על שדה מאַרך, וינגפו חיל אָטאָקאַר לפני חיל רודאָלף וגם אָטאָקאַר נפל במלחמה ובנו וועַנצסלב נאנס ליאש על כל הארצות ההן למען תשארנה ארצות ירושתו בידו באין מפריע. אז הושיב המלך רודאלף את אלברכֿט בנו וישימהו לנציב על הארצות ההן ואח"כ נתן ארצות אוסטריא, שטיריא וקאֶרנטען לאחוזת עולם לשני בניו, אלברכֿט ורודאלף, והמה נתנו את מדינת קאֶרנטען למיינהארדט רוזן טיראָל חותן אלברכט, ואח"כ כרתו האחים ברית יחד בש' 1283 ועל פי דברי הברית הזאת קמו כל ארצות אוסטריא, שטיריא וקראַין לאחוזת עולם לאלברכֿט בן רודאָלף לבית האבסבורג.— הנה כן באה ממלכת אוסט' להמושלים מבית האבסבורג ומן העת ההיא החלה אוסטריא לעלות מעלה מעלה, עד כי ברב הימים גדלה ותשגה חיל.— אחרי מות אלברכט אשר נרצח ביום 1 מאי 1308 מלכו תחתיו שני בניו, פֿרידריך „היפה" וליאופולד. בש' 1314 בחרו רבים מנסיכי אשכנז את פֿרידריך למלך על כל ארץ אשכנז, אבל במלחמה על יד מיהלדארף אשר היתה בינו ובין לודויג הבאוארי ביום 22 סיפט' 1322 נפל שבי בידי אויב ויהי בשביה עד שנת 1325 ואז הוציאהו לודויג לחפשי.— אחרי מות ליאופולד ופרידריך כרתו אחיהם אלברכט II ואָטאָ ברית שלום ביום 6 אג' 1330 עם הקיסר לודויג בהאַגענוי, ובש' 1335 מת הנצר האחרון לבית מיינהארדט, ותשובנה ערי קאֶרנטען אשר נתנו אלברכֿט ורודאלף למיינהארדט חותן אלברכט II לאוסטריא, ובש' 1363 נספחה גם ארץ טיראָל על אוסטריא, כי מרגטה אלמנת מונהארט III רוזן טיראָל נתנה את הארץ הזאת לאחוזת עולם לרודאָלף „המיסד".— רודאלף המיסד כלה מלאכת בית כניסת הנוצרים אשר שם סטעפֿאַן נקרא עליו (Stephanskirche) וגם יסד בש' 1365 את האוניווערסיטה בווינה, וימת בשנה ההיא ובנים לא היו לו, ושני אחיו אלברכֿט III וליאופולד III חלקו את הארץ ביניהם; אלברכֿט לקח לו את אוסטריא ושטיריא, ויתר הארצות היו לנחלה לליאופולד, אשר הרחיב גבול ממשלתו בקנותו את פֿעלדקירך מאת הרוזן מונטפורט, את בריזגויא מאת הרוזן פֿירשטנבערג ואת רוזנות בלודעגץ וראָהנבערג מאת הרוזן וועַרדנבערג, ואת שוואביא עלית ותחתית מאת המלך וועַנצל ובש' 1382 גם את טריעסט. בש' 1386 מת ליאופולד III ואחיו אלברכֿט היה המושל בארצות ממשלתו בשם בניו הקטנים. אחרי מות אלברכֿט III היתה המלוכה לבנו אלברכֿט IV, אך הוא היה בעת ההיא בארץ הקדש וכשובו משם מת ברעל אשר השקוהו לפני העיר צנאַים בש' 1404, ובנו אלברכֿט V חתן הקיסר סיגיזמונד ספח בש' 1438 ממלכות אונגריא וביהם אל אשכנז, וימלוך בארץ אשכנז ויסב את שמו אלברכֿט II קיסר אשכנז. בש' 1439 מת הקיסר אלברכֿט II ובנו יורש כסאו לדיסלויס (פאָסטהומוס) היה הנצר האחרון לבית האבסבורג מיוצאי חלצי אלברכֿט II, ואחרי מותו שבו כל ארצות אוס' ושטיריא אשר נחלקו בימי האחים אלברכֿט וליאופולד III ויהיו לאחדים בידי פֿרידריך III קיסר אשכנז. אבל אונגריא וביהם וכל הנפות אשר היו לנחלה להמושלים מבית האבסבורג בארץ השוויץ נקרעו מעל אוסטריא. מעת ההיא והלאה לא סר שבט המלוכה וכתר קיסרות אשכנז מהמושלי אוסטריא לבית האבסבורג.— אחרי מות לדיסלויס פרצה מלחמה בין הקיסר פֿרידריך III ובין אחיו אלברכֿט, ויושבי עיר הבירה צרו על הקיסר בארמונו אשר בחצר המלוכה בווינה, אך בש' 1463 מת אלברכֿט והמלחמה חדלה. בכל זאת לא צלח חפץ הקיסר פֿרידריך בידו להסב אליו מלכות אונגריא וביהם.— בנו יורש כסאו מקסימיליאן I ארש לו בש' 1477 את מאריא הבורגונדית לאשה ועל ידה היו לו לנחלה כל ארצות השפלה (הולנדיא), ואחרי מות שארו הקרוב אליו סיגיזמונד מטיראָל שבו כל ארצות אוסט' תחת שבט מלכותו וגם את אונגריא וביהם בקש לספח לאו' כמלפנים. פֿיליפ בן מקסימיליאן נשא את יואַנא מספרד לו לאשה ועל ידה נסבה מלוכת ספרד ואמריקה למלכי בית האבסבורג. בש' 1506 מת פֿיליפ וימלוך בנו קארל I ואחרי מות הקיסר מאקסימיליאן I ביום 12 יאנ' 1519 נבחר קארל לקיסר ויסבו את שמו קאַרל V קיסר אשכנז, וע"פ דברי הברית אשר נכרתת בווירמיזא (Worms) ביום 28 אפ' 1521 וביום 30 יאנ' וגם ביום 7 פֿיבר' 1522 נתן הקיסר קארל V את כל ארצות אשכנז לנחלה לאחיו פֿרדינאנד I. פֿרדינאנד I לקח לו לאשה את אַנה אחות לודויג II מלך אונגריא, ואחרי מות המלך לודויג במלחמה על יד מאָהאַטש' (1526) ירש פֿרדינאנד את כל ממלכות אונגריא וביהם, וארצות מוראביא, שלזיא ולויזיץ, הנחשבות בגבול ביהם; אבל האונגרים מאנו להכנע תחת פֿרדינאנד ויבחרו להם למלך את יואן זאַפּאָליא, והוא קרא לעזרה את שולטן תוגרמה סולימן II, אשר עלה כשואה על אוסטריא, ובש' 1529 הדף מפניו את חיל הארץ ויתן את פני העיר ווינה, אך ניקלאַס רוזן סאַלם מלט את העיר בחכמתו ויך את חיל השולטן אחור.— אחרי הדברים האלה נכרתה ברית שלום בש' 1535 בין פֿרדינאנד ובין יואן הזאַפּאָלי; על פי דברי הברית ההיא היה יואן הזאַפּאָלי למלך על מחצית ארץ אונגריא כל ימי חייו, ואחרי מותו תהיה כל ארץ אונגריא לנחלה לפֿרדינאנד, וטראנסילבניא תהיה לנחלה ליורשי יואן הזאַפּאָלי. אבל אחרי מות יואן פרצו מלחמות חדשות בארץ, והשולטן סולימן התערב גם בפעם הזאת במלחמה, ויכביד ידו על פֿרדינאנד עד כי אכף עליו לקנות ממנו את השלום במס 30,000 אדומים אשר

נטל עליו לתת לו מדי שנה בשנה.— בש' 1556 נטש הקיסר קארל V את דברי המלוכה ויחי חיי איש בודד עד יום מותו (1558), ופרדינאנד אחיו ירש את נזר המלוכה ויהי לקיסר אשכנז, ובמותו (1564) נחלקה ממלכתו בין שלשת בניו. הבכור מקסימיליאן II היה לקיסר אשכנז ויקח לו את ארצות אוסטריא אונג' וביהם לנחלה, ומשנהו, פרדינאנד, לקח ארצות טיראָל וקדמת אוסטריא, והשלישי, קארל, לקח לו את ארצות שטיריא, קערנטען, קראַין וגאֶרץ.— בימי הקיסר מקסימיליאן II רחבו ונסבו למודי הפרוטסטנתים בכל ארצות אוסטריא, כי הקיסר הזה היה איש תם וכר לבב וקנאת אמונה רחקה ממנו.— ביום 12 אוקט' 1576 מת הקיסר מקסימיליאן ובנו הבכור רודאלף II היה לקיסר אשכנז. בימיו שבו ארצות טיראָל וקדמת אוסטריא נחלות דודו הארכידוכס פרדינאנד לאוסט', כי פרדינאנד לקח לו לאשה את פיליפינה וועלזער היפה בנשים, והיא בת אחד העם באויגסבורג ובניו אחריו לא התיתסו למלוכה אחרי מותו (1595), כי אמם לא היתה מזרע המלוכה. הקיסר רודאלף היה איש קצר רוח ורפה ידים ואת כל דברי המלוכה נטש על יועציו ושריו, והמה רדפו באף את הפרוטסטנתים עד כי התמרמר העם על הקיסר, ויכביד אכפו עליו לתת את המלוכה לאחיו מתתיהו (Matthias). בש' 1612 היה מתתיהו לקיסר אשכנז וביום 20 מארט 1619 מת הקיסר מתתיהו ובנים לא היו לו וקרובו פרדינאנד בן קארל הארכידוכס בשטיריא ירש כסאו אחריו וימלוך באוס', ביהם ואונגריא, גם נבחר לקיסר בשם פרדינאנד II, מלבד טיראָל וקדמת אוסטריא אשר היו לנחלה לליאופולד אחי פרדינאנד הצעיר. אבל כל בני ליאופולד מתו ובש' 1665 לא היה לו עוד ניר ושארית למשפחתו, ותשובנה גם ארצות טיראָל וקדמת אוסטריא ותספחנה על גבול אוסטריא, ומאז והלאה היו כל הארצות האלו תמיד בידי מושל אחד, כי הקיסר פרדינאנד הוציא דבר מלכות מלפניו כי רק לכל בכור מזרע המלוכה משפט הירושה, ויתר הבנים לא ינחלו נחלה בממלכות הארץ, וישימה לחק ולמשפט לאוסטריא עד היום הזה.— פרדינאנד II היה מקנא קנאת דת האמונה הקתולית ויסוכך באברתו על הישועים; בהיותו עוד ארכידוכס ומושל בארצות שטיריא קערנטען וקראַין רדף באף את כל הנוהים אחרי הדת האבנגלית, ויכביד אכפו על יושבי הארץ לקבל עליהם עול האמונה הקתולית, ולכן כאשר נבחר אחרי כן לקיסר על כל ארצות אשכנז פחדו ממנו כל יושבי הארץ. יושבי ביהם מאנו להרכיבו אלוף לראשם, ויבחרו להם למלך את פרידריך V מארץ פפאלץ, וגם האונגרים נקהלו לעמוד על נפשם, ובעטהלען גאבאָר נסיך טראנסילבניא בראשם. אך במלחמה על ההר הלבן אשר על יד פראג נגפו חיל ביהם לפני צבאות הקיסר והארץ נכנעה, והוא הכביד ידו על יושבי ארץ ביהם, מוראַביא ושלזיא, וירדוף באף וישמיד את כל הנוהים אחרי הדת האבנגלית, עד כי לאלפים ולרבבות ברחו מן הארץ. גם באונגריא גברה יד הקיסר, בכל זאת לא שקטה הארץ ממלחמה, וגם אחרי מות הקיסר פרדינאנד II, ובנו פרדינאַנד III היה לקיסר (1637—1657), לא חדלה ארץ אוסטריא רגז ותרועת מלחמה (מלחמת שלשים שנה), ורק בש' 1648 נכרתה ברית השלום הנודע בשם שלום וועסטפליא, וארץ אלזסיא נקרעה מעל אשכנז ותספת על צרפת, ותשקוט הארץ.— אחרי מות הקיסר פרדינאנד III מלך בנו ליאופולד I וגם הוא הכביד עול האונגרים מאד וירדה בהם באף עד כי קמו כלם כאיש אחד חברים תחת פקודת טאָקאֶלי גבורם וימרדו בו, ובצר להם קראו אל שולטן התוגרמה להצילם מכף הקיסר, והוא שלח את שר צבאו קארא מוסטאַפאַ בעם כבד וביד חזקה ויחן את פני העיר הבירה ווינה וישם עליה מצור. אז החישו הפולנים ומלכם הגבור יואן סאָביעסקי בראשם לישע העיר ומושלה, גם חיל אשכנז תחת פקודת דוכס לותרינגיא נלוה עמם ויכו את התוגרמים מכה רבה מאד ויגרשום מן הארץ וחיל צבא הקיסר רדפו אחריהם וילכדו את כל ארץ אונגריא וטראנסילבניא. ואבגינום שר צבא הקיסר עשה חיל ויכבוש את כל הארצות אשר בין הנהר טיסה ובין הדונאי אשר לקחו התוגרמים במלחמה וישיבם אל אוסטריא (שלום קארלוביץ—1699, ושלום פאַסאַרוביץ—1718). בעת ההיא היה קארל II מלך בספרד ובנים לא היו לו, ויחל הקיסר ליאופולד את פני המלך קארל שארו הקרוב אליו כי יקח לו קארל את בנו הששי לבן וליורש כסאו אחריו, ולודויג XIV מלך צרפת חלה גם הוא את פני מלך ספרד לקחת את נכדו פיליפ מאַנגו (Anjou) לו לבן וליורש עצר. ויִשע מלך ספרד אל לודויג מלך צרפת, ויחר הדבר לקיסר אשכנז, ולרגלי הדבר הזה היתה מלחמה כבדה באירופה, היא המלחמה הנודעת בספר דברי הימים בשם „המלחמה ע"ד ירושת כסא המלוכה בספרד", ותהי המלחמה ארוכה וגם אחרי מות הקיסר ליאופולד ביום 5 מאי 1705 ובנו הבכור ויורש כסאו יוסף I מלך תחתיו, עוד לא חדלה המלחמה. הקיסר יוסף I מת ביום 17 אפריל 1711 וזרע אנשים לא היה לו וימלוך תחתיו קארל אחיו, ויסב את שמו קארל VI קיסר אשכנז; בימי הקיסר הזה שקטה המלחמה על אדות ירושת כסא המלוכה בספרד ועל פי ברית השלום אשר נכרת בעיר ראשטאדט ובבאַדען ואחרי כן בעיר ווינה בש' 1735, 1738 נשארו ארצות השפלה וגם מילאנו ומנטובה בידי הקיסר; ונאפולי והאי סיציליא היו לנחלה לדון קארלוס בן מלך ספרד, וגם חלק מארץ לומברדיא קרע הקיסר מעל ארצו ויתנהו למלך סרדיניא במחיר הנפות פרמא ופיאצענצה.— ותהי עוד מלחמה בין הקיסר קארל VI ובין תוגרמה, ובשלום בילגראד (1739) השיב הקיסר להוגרמה את כל הערים והארצות אשר לכד אבגינום שר צבא אוסטריא, גם הואיל הקיסר לתת את לותרינגיא ארץ מורשת פראנץ סטעפאן חתנו למלך צרפת. ומלך צרפת נתן את הארץ הזאת לנחלה לסטניסלאב לעשצינסקי מלך פולין אשר גורש מארצו, וכל זאת עשה הקיסר קארל VI למען הוציא לפעולת אדם את משפטי „חקת העולם", כי לא היה זרע אנשים להקיסר וע"פ החקה ההיא המשפט לבת הקיסר הבכירה לשבת על כסאו אחריו, וחפץ הקיסר צלח בידו, כי ברוב הימים קימו וקבלו כל מלכי אירופה לקיים את כל דברי החקה ההיא באוסטריא.

ביום 20 אוקט' 1740 מת הקיסר קארל VI, ובתו הבכירה מאַריא טהערעזיא ירשה את כל ארצות ממלכת אוסטריא. ויהי אך ישב ישבה על כסא המלוכה, וצרות רבות ורעות אפפו עליה מסביב. פרידריך II מלך פרוסיא זכר כי הדוכסיות ליגניצה, וואָהלוי, בריעג ויאֶגערנדאָרף אשר בשלזיא היו בימי קדם נחלת בית אבותיו, ובח' דיצ' 1740 בא עם צבאות חילו ויחן בשלזיא; קאַרל אַלברכט הדוכס הגדול בבאַואַריא שלח דברו גלוי לכל העמים כי הוא מיוצאי חלצי הקיסר פרדינאנד I, וכי רק לו משפט המלוכה על כסא ממלכת בית האבסבורג על פי דברי החוזה אשר נעשה בש' 1546. גם מלך ספרד אמר עם הספר, כי על פי דברי הברית, אשר כרתו בימי קדם מלכי ספרד עם מלכי אוסטריא לבית האבסבורג, לו משפט המלוכה באוסטריא, וכזאת דרש גם אגוסט III, נסיך הבחירה בסכסוניא, כי הוא חתן הקיסר יוסף I ובעל בתו הבכירה. וצרפת אשר היתה עוינת את אוסטריא כל הימים שמחה כי מצאה תואנה להתגולל ולהתנפל על אוסטריא ולהכותה רסיסים, ותכרות ברית את מושלי פרוסיא, באַואַריא וסכסוניא, וגם מלכי נאפולי וסרדיניא והדוכסים הגדולים מושלי קאֶלן והפפאלץ גלוו עמם, וכלם יחדו היו שכם אחד לחלק ביניהם את אוסטריא, ולתת קסריות אשכנז בידי קאַרל אַלברכט דוכס באַואַריא.— כח' סיפט' 1741 פרץ קארל אלברכט בראש צבאותיו אל ארץ אוסטריא עלית, וקורפס אחד מחיל צרפת, תחת פקודת המרשאַל בעליהל (Belleisle) עוזר אתו, ובעיר לינץ מנוהו לארכידוכס על ארץ אוסטריא עלית. משם פנה הלך אל ארץ ביהם, וילכד את פראג הבירה ביום 27 נוב' וביום 19 דיצ' המליכוהו העם למלך על ארץ ביהם. אחרי כן שם פעמיו אל העיר פראנקפורט דמיין, שם שם כתר מלכות אשכנז בראשו ביום 24 יאנ' 1742 ויסב את שמו קארל VII קיסר אשכנז! — בעת ההיא פרצו גם צבאות

ספרד ונאפולי במחוזות ארץ איטליא אשר לאוסטריא (לומבר-דיא, פרמא, פיאצנצא וגוסטלא), וילכדו ערים רבות. בעת צרה זו קראה מאריא טהערעזיא לעזרה את האונגרים ותבטיחם להקל מעליהם משא מלך ושרים, למען יצילוה מרעתה. והאונגרים נקהלו ביום 11 סיפט' 1741 אל יום הועד בפרסבורג, ויגזרו אֹמר לקום כלם כאיש אחד חברים לרוחתה לישועתה. חיל צבא האונגרים נלוו אל צבא אוסטריא ותחת פקודת שר הצבא קהעווענהילר עשו מלחמה ויגרשו את האויבים מארץ אוסטריא, ובח' פיבר' 1742 פרצו בארץ באַואַריא ויעשו בה שמות, אך עד מהרה הוכו אחור ויגרשו משם. גם ידי צבאות אוסטריא אשר פרצו בארץ ביהם לא עשו תושיה ולא יכלו עמוד בפני אויב, ובעת ההיא עלה פֿרידריך II מלך פרוסיא גם על ארץ מוראַביא וילחם עליה. אז ראתה מאריא טהערעזיא כי אזלת ידה להלחם עם כל אויביה מסביב, ותשמע לעצת אנגליא, והכרות ברית שלום את פֿרידריך II בעיר ברסלוי (11 יוני 1742). על פי ברית השלום הזה נקרעה ארץ שלזיא וגלאַץ מעל גבול אוסטריא ותהי לנחלה לפרוסיא עד היום הזה. גם סכסוניא נלותה אל ברית השלום הזה, ותהי הרוחה למאר' טהער', כי פֿרידריך II אויבה עז השלם לה, ואנגליא כרתה אתה ברית לעזור לה בכל מלחמותיה, כי צרה עין אנגליא בצרפת אויבתה מאז, ומדאגה מדבר פן תרחיב צרפת את גבול ארצה, שחדה מכספה עוד מראשית המלחמה בעד כל אויבי צרפת, אך בראותה כי בזה לא יושעו, כרתה ברית את אוסטריא להיות עזר לה מצריה. — עם סרדיניא השלימו מלכי הברית במחיר חבל ארץ קטן אשר נתנה לה אוסטריא לנחלה ובמחיר כסף וזהב אשר הזילה אנגליא מכיסה. אל חופי נאפולי שלחה אנגליא צי אדיר, ותכביד עליה אכפה לשבת מריב ומלחמה. לארץ השפלה (Niederland) אשר לאוסט' שלחה אנגליא חיל וצבא, וצבאות אוסטריא, הנובר והעססען נלוו עליהם ויחזיקו שם מעמד; ממחוזות אוסט' אשר באיטליא כלה גורש האויב, ועל בעליהל שר צבא הצרפתים כבדה יד צבאות מלכי הברית עד אשר נאנס לעזוב את פראג בירת ביהם, ובח' דיצ' 1742 שבו צבאות צרפת דרך איגר אל ארצם. אחרי כן לכדו צבאות אוסטריא בח' מאי ויוני 1743 את כל ארץ באַואַריא ויכבידו אכפם על יושביה לקבל עליהם עול מלכות אוסטריא. וגיאורג II מלך אנגליא עמד בראש צבאות מלכי הברית, ויך את המרשאל נואַל (Noailles) שר צבא הצרפתים מכה רבה (27 יוני 1743) על יד העיר דעטינגען אשר ע"נ מיין, ויגרש את הצרפתים עד מעבר לנהר רינוס וירדוף אחריהם עד ווירמייזה (Worms). ביום 13 סיפט' 1743 באה גם סרדיניא בברית עם אוסטריא וביום 20 דיצ' נלותה גם סכסוניא ויהי הקשר אמיץ, ובימי האביב 1744 עברו צבאות אוסטריא את הרינוס ויפרצו באַלזסיא, גם בימים נלחמו האנגלים את הצרפתים ויוכלו להם. — כראות פֿריד' II כי אוסטריא עושה חיל ומצלחת, וימהר ויכרות ברית ביום 22 מאי 1744 עם מושלי באַואַריא, קורפֿפֿאלץ, העססען-קאסעל וצרפת ויקרא מלחמה על אוסטריא, כי ירא פן תעז ידה ושבה ולקחה ממנו את ארץ שלזיא אשר לקח בחרבו וקשתו, ובח' אג' עלה על ארץ ביהם ויחדש את המלחמה, ובזה אכף על אוסטריא להשיב את צבאותיה מגבול צרפת ולהוציא את חיל המצב אשר לה בארץ באַואַריא, אך לא ארכו הימים וימת הקיסר קארל VII (20 יאנ' 1745), ומקסימיליאן בנו יורש כסאו כרת ברית שלום עם אוסטריא ביום 22 אפר' בעיר פֿיסען. על פי דברי השלום הזה נטש מקסימיליאן דבר ירושת כסא המלוכה באוסטריא, וכתר המלוכה נתן על ראש פֿראַנץ בעל מאר' טהער', שנקרא מאז בשם פֿראַנץ I קיסר אשכנז. אחרי אשר נגפו חיל אוסטריא פעמים רבות לפני חיל פרוסיא שמעה מאר' טהער' לעצת אנגליא ותכרות ברית שלום גם עם פרוסיא ביום 25 דיצ' 1745 בעיר דרזדען, וגם סכסוניא נלותה אל השלום ההוא; על פיהו נשארו כל הערים אשר נספחו על פרוסיא בשלום ברסלוי בידי מלך פרוסיא עד היום הזה. אדמת אשכנז שקטה מריב, אך עוד נשמע קול תרועת מלחמה בארץ איטליא ובארצות השפלה אשר לאוסטריא. מלכי צרפת וספרד עשו מלחמה את אנגליא, אוסטריא, סרדיניא וארץ השפלה ותהי המלחמה חזקה במדינות איטליא ובארץ השפלה, גם בים רחוקים ואיי הים נלחמו המלכים האלה מלחמות תנופה. אכן במלחמות הים היתה יד אנגליא רוממה, אבל במלחמות היבשה על אדמת איטליא עבר הנצחון מחיל אל חיל. בש' 1745 נפלו כל המחוזות אשר לאוסטריא בארץ איטליא בידי הצרפתים וילחצו את מלך סרדיניא בחזקה. וגם גינובה נלותה אל אויבי אוסטריא בעת ההיא, אך אחרי שלום דרזדען שלחה מאר' טהער' חיל עזר לאיטליא וישובו האוסטרים ויקחו מיד הצרפתים את כל הערים אשר לקחו במלחמה, וביום 6 סיפט' לכדו גם את העיר גינובה, אבל ביום 5 דיצ' התפרץ העם יושב הארץ מפני האוסטרים ויסירו עול מלכות אוסטריא מעליהם. — אחרי אשר גורשו הצרפתים מארץ איטליא, פרצו צבאות אוסטריא וסרדיניא אל דרום צרפת, אך עד מהרה הוכו אחור והצרפתים רדפו אחריהם עד איטליא ויערכו מלחמה בפיעמאנט. שם נשתה גבורת הצרפתים, כי לא יכלו להבקיע אליהם את הארץ הזאת, בכל זאת צלח חפצם בידם להכביד אכפם על האוסטרים להסיר את המצור אשר שמו על העיר גינובה. — ובארץ השפלה אשר לאוסטריא עתקו הצרפתים גם גברו חיל, כי שם היה הרוזן מאָריץ המרשאַל מסכסוניא המפקד צבא מלחמה. הוא הכה את האוסטרים על יד פֿונטינאָ (Fontenay—12 מאי 1745), על יד ראָקוא (Raucoux— 11 אוקט' 1746) ועל יד לאַפֿל (Laffeld— 2 יולי 1747), וילכוד את כל ארצות השפלה אשר לאוסטריא, וגם את ערי המבצר אשר להולנדיא: בערגען-אָפּ-זאָהם ומאַסטריכט. בכל זאת לא נתנה צרפת דמי לה ותאמר להביא מלחמה גם בשערי ארץ אנגליא, ותדבר על לב קאַרל עדואַרד לבית שטואַרט לבקש את משפט הירושה אשר לו על כסא ממלכת אנגליא, והוא נפתה לדברי יועציו הצרפתים ויפשט בארץ ההיא, אך ביום 27 אפריל הכו אותו צבאות אנגליא על יד קולדן (Culloden) עד חרמה. אחרי הדברים האלה יצאה גם רוסיא לישע אוסטריא (2 יוני 1747), ותשלח חיל וצבא דרך ארץ אשכנז אל הנהר רינוס, ואנגליא שחדה מכספה בעד חיל רוסיא לנהלם בלחם וכל צרכי המלחמה, והדבר הזה אכף על צרפת לבקש שלום ולמצאהו. בח' אפר' 1748 נאסף קונגרס בעיר אַאַכען וביום 30 אפר' וגם 25 מאי נכתבו אפני השלום וביום 27 אוקט' 1748 נכרתה הברית בין המלכים. כל הערים והארצות אשר נלקחו במלחמה הושבו אל אדוניהם הראשונים ורק ארץ שלזיא נשארה בידי מלך פרוסיא, והדוכסות פרמא ופיאצנצא היו לנחלה ליורש העצר דון פֿיליפ מספרד, וכל המלכים קימו וקבלו לקים את „חקת העולם" ע"ד משפט הירושה בבית האבסבורג. — אחרי הדברים האלה באה מאר' טהער' בברית עם מלכי צרפת, רוסיא, סכסוניא ושוודיא, וכל המלכים האלה יחדו עשו מלחמה את פֿרידריך II מלך פרוסיא לקחת מידו את שלזיא. שבע שנים ארכה המלחמה ושנוים לא נעשו בארץ, כי ע"פ דברי ברית השלום בהוברטוסבורג (1763) קמה ארץ שלזיא בידי מלך פרוסיא (ע' מלחמת שבע השנים). ביום 18 אוגוסט 1765 מת פֿראַנץ בעל מאר' טהער', ובנה יוסף II היה לקיסר אשכנז; בנה הב' פטר ליאופולד היה למושל בדוכסות טוסקנה, ובנה פֿרדינאנד — בדוכסות מודינה. בש' 1772 חלקו להם מלכי רוסיא, אוסט' ופרוסיא את ארץ פולין, וארץ גליציא ולודמירִיא נפלו חבל לאוסטריא, גם מתוגרמה לקחה אוסטריא במלחמה את ארץ בוקווינה (1775) ואת רבע האינוס (Innviertel) בשלום טעשען (1779). ביום 28 נוב' 1779 מתה הקיסרת מאריא טהער' והקיסר יוסף II החל לעשות תקונים בארצו לפי רוח העת החדשה, וכל ישעו וכל חפצו היה להפוך את כל יושבי הארץ לאשכנזים, למען תהי שפה אחת ורוח אחד לכלם; אבל הוא לא עשה מעשהו בשובה ונחת כאשר עשתה מאריא טהער' בעצת המיניסטר קויניטץ יועצה ואיש סודה, כי אם בסופה ובסערה היה דרכו, על כן לא הצליח בכל אשר פנה.

באונגריא וארצות השפלה נמצא קשר; מחשבתו אשר חשב לספח אל ארצו את באואריא-תחתית ואת הפפאלץ-העליונה נסכלה ע"י פרוסיא, וגם במלחמה עם תוגרמה לא עשו ידיו תושיה, וימת ביום 20 פיב' 1790, ואחיו ליאופולד הדוכס הגדול מטוסקנה מלך תחתיו, ויסב את שמו ליאופולד II קיסר אשכנז. הוא השקיט את המרד בארצות השפלה ובאונג' וימת ביום 1 מארט 1792 וימלוך בנו פראנץ II תחתיו.— בימי הקיסר הזה חלקו להם המלכים את הארצות אשר נשארו לפולין אחרי שתי החלוקות הראשונות, והקח אוסטריא חלקה את גליציא המערבית (בחלוקה השניה לא לקחה אוסטריא חלק). בימים ההם היתה המהפכה הגדולה בצרפת, והצרפתים אשר מרדו במלכם ויאבדו כל זרע המלוכה קראו מלחמה על פראנץ II בראשית ימי מלכו עוד בטרם נבחר לקיסר באשכנז (ע' מלחמות המהפכה הצרפתית), ותהי המלחמה חזקה כל ימי הקיסר פראנץ II.— ביום 17 אוקט' 1797 השליב הקיסר את הצרפתים בקמפא-פורמיא ויתן להם את כל ארצות אחוזתו בלומברדיא וארצות השפלה, ותחתיהן לקח חלק גדול ממדינת וויניציא. בראשית ש' 1799 בא הקיסר פראנץ II בברית עם מלכי אנגליא, רוסיא, נאפולי ותוגרמה וילחם על צרפת, אך בונאפרטי שר צבא הצרפתים לחץ את אוסטריא בחזקה, ובשלום לוניוויל ביום 9 פיב' 1801 אכף על הקיסר לקים את כל דברי שלום קמפא-פורמיא.— אחרי הדברים האלה התנשא בונאפרטי קונסול צרפת למלוך וישם כתר מלכות בראשו ויסב את שמו נפוליון I קיסר הצרפתים, אז קרא הקיסר פראנץ II בש' 1805 עוד הפעם מלחמה על צרפת ומלכי אנגליא ורוסיא עזרו אותו (ע' מלחמות הצרפתים באוס' בש' 1805), וגם במלחמה ההיא היתה יד נפוליון קיסר הצרפתים רוממה, ויקח מיד הקיסר פראנץ II את כל ארצות טיראל וקדמת אוסטריא ומדינת וויניציא (בשלום פרסבורג 26 דיצ' 1805), ואחרי אשר אסף נפוליון I רבים מנסיכי אשכנז תחת דגלו ויכונן ביום 12 יולי 1806 את „ברית הרינוס", הסיר הקיסר פראנץ II את עטרת קיסרות אשכנז מעל ראשו, עטרה אשר היתה מורשה לבית האבסבורג כחמש מאות שנה, ויסב את שמו פראנץ I קיסר אוסט'.— בש' 1809 קרא קיסר אוסטריא מלחמה על צרפת, ואנשי הצבא אשר לאוסטריא נלחמו כגבורים משכילים, ויחרפו נפשם על מרומי שדה קטל, אך גם הפעם נשתה גבורתם, והצרפתים גברו גם עשו חיל, וע"פ ברית השלום אשר כרת נפוליון עם הקיסר פראנץ ביום 14 אוקט' 1809 בווינה נקרעו נפות רבות ממיטב ארצות ממלכת אוסטריא ונספחו על צרפת או על ארצות בעלי בריתה. כן נקרעו מעל גבול אוסטריא הארצות זלצבורג, רבע האינוס, קראין, גארץ, טריעסט, קרואטיא, איסטריא, גליציא המערבית וגם חלק מגליציא המזרחית, ותהי עת צרה לאוסטריא, כל ידים רפו, ואוצר המדינה דלל וחרב. אז נכנע הקיסר פראנץ לפני נפוליון ויכרות עמו ברית שלום ואמת, ובש' 1810 נתן לו גם את בתו מאריא לואיזה לאשה, אבל כאשר נשבר גאון עז נפוליון I בארץ רוסיא, נלוה גם הקיסר פראנץ עם אויבי התנו וביום 12 אג' 1813 קרא מלחמה על צרפת. ומלכי הברית לא השיבו ידם מהלחם את נפוליון עד רדתו, ואז נכרתה ברית שלום בין מלכי ארצות אירופה בש' 1814 בעיר פאריז, וע"פ דברי השלום ההוא שבו כל הארצות אשר לקחו הצרפתים ובעלי בריתם מאת אוסטריא במלחמה, וגם ממלכת לומברדיא-וויניציא שבה לאוס', ובטוסקאנה ומודינה הושבו מושלים מזרע המלוכה לבית האבסבורג.— בש' 1815 נועדו המלכים יחדו על הקונגרס בעיר ווינה ויחדשו פני אירופה כלה, ועל פי חלוקת הארץ אשר חלקו בעלי הקונגרס, והחוזה אשר עשתה אוסטריא עם ממלכה באואריא בעיר מינכען (14 אפר' 1816), גדלה אוסטריא ותרחיב גבול ממשלתה עד כדי 8,260 קמ"מ. — אירופה שבה למנוחתה וקיסר אוסטריא היה ראשון למלכי ארץ, והמיניסטר מעטערניך יועצו ואיש סודו היה ראש המדברים בכל מקום, בסוד בעלי ברית אשכנז ישבה אוסטריא ראש ועל הקונגרסים שהיו בטראפוי (1820), לאיבאך (1821) ווירונה היה כבוד אוסטריא גדול מכלן (1822), ובכל מדינה ומדינה מקום אשר דבר אוס' מגיע היה ראשית דברה לשרש כל שרש פרה מחשבות דרור ולאבד כל זכר למשפטי החפש אשר יצאו מצרפת לכל העמים. גם ב„אליאנס הקדושה" אשר כרתו כל מלכי ארץ (מלבד אנגליא) היה כל ישעם וכל חפצם לגדור גדר ולעמוד בפרץ בעד כל ארצות אירופה לבל יראה ובל ימצא כל קשר ומרד לשחת את הארץ, וע"פ דברי הברית הזאת שלחה אוסטריא את צבאותיה לארצות נאפולי ופימונטי, לעמוד לימין המלכים נגד עמי הארצות האלה אשר אמרו לפרוק על הממשלה מעל צוארם.— ביום 2 מארט 1835 מת הקיסר פראנץ I וימלוך בנו פרדינאנד I תחתיו, וביום עלותו על כסא המלוכה הודיע גלוי לכל העמים כי ילך בדרכי אביו בכל דברי הממשלה, ובשנה ההיא בחדש אוקט' נועדו המלכים יחדו: פרדינאנד קיסר אוסטריא וניקולי קיסר רוסיא ופרידריך ווילהעלם III מלך פרוסיא לעיר טפליץ ושם חדשו את בריתם המדינית.— שלום אמת היה לאוסטריא מסביב אבל לא בארץ פנימה, כי מתנגדי הממשלה הלכו ורבו בכל עמיה ולאומיה; הרוזן שטערנבערג והסופרים האנקא ופאלאצקי בביהם והרוזן סטעפאן סעטשעני באונג' עוררו לבות בני עמם על הממשלה. בש' 1846 מרדו הפולנים בגליציא ותהי אחריתם להכרית, כי קראקוי שבתה מהיות ריפובליקה ותספח על גבול אוסטריא. ובאיטליא היה רוח המרד הולך וסוער, ובש' 1848, עת קשרו הצרפתים על לודויג פיליפ מלכם ויגרשוהו מארצם, מרדו גם האיטלקים באוסטריא, וגם בווינה הבירה התקשרו העם ביום 13 מארט 1848 על הקיסר וידרשו ממנו להקל מעליהם עול מלכותו. הקיסר נענה להם; את המיניסטר מעטערניך פטר ממשמרתו, ויסכים להם על „צבא אזרחים" וחפש הדפוס, וביום 15 מארט יצא דבר מלכות מלפני הקיסר כי יבחרו להם העם אנשים מקציהם בכל מדינות מלכותו, להיות לועד המועצה, וגם להאונגרים נעתר הקיסר להקים מיניסטרים להם לבדם אשר יתנו דין וחשבון על מעשיהם לפני קריאי העם. בין כה וכה פרץ המרד בארץ איטליא ביד רמה (18 מארט) ונציב אוסט' עזב את הארץ.— ביום 15 מאי 1848 התגודדו המוני העם בווינה הבירה ויכבידו ידם על הממשלה לעשות תקונים בדבר משפטי הבחירה לועד המועצה ולהקים להם בית נבחרים ע"פ תקי קונסטיטוציא. לרגלי הדברים האלה עזב הקיסר ומשפחתו את ווינה ויבוא לשבת באינסברוק. בשבתו שם (עד 12 אג') רבה המהומה והמבוכה בכל ארצות ממשלתו. ווינה נשארה בידי העם המושל בה; האונגרים התאמצו לעמוד ברשות עצמם, בפראג התקומם העם בחג השבועות (של הנוצרים), ורק ביד חזקה ובשפך דם רב עלתה בידי הנסיך ווינדישגראץ להקים שאון לדממה; באיטליא קרא קארל אלברט מלך סרדיניא מלחמה על אוס', אך שר הצבא, ראדעצקי, גבר עליו בקרבות אשר עשה וביום 25 יולי הכהו מכה נצחת במלחמה על יד קוסטאצא (ע' מלחמת איטליא בש' 49—1848), אז רפו ידי קארל אלברט וישקוט מריב, ומדינת לומברדיא שבה להענות תחת יד אוסטריא. בווינה לא עצרה הממשלה כח לעמוד בפני המתפרצים מפניה; המיניסטר מעטערניך שנוא העם ברח מן העיר ומיניסטרים חדשים הוקמו לנהג את הארץ (פיקעלמונט, פילרסדארף, סאמארוגה וחבריהם), אבל ביום 8 יולי גורשו גם המה ומיניסטרים חדשים הוקמו תחתם (וועסענבערג, באך, קרויז, לאטור וחבריהם). כל העת ההיא ישב הקיסר באינסברוק, וגם בהתאסף ראשי עם ביום 22 יולי בווינה לא בא הקיסר לפתוח שערי הפרלמנט, וישלח את הארכידוכס יאהאן למלא מקומו שמה. ובאונג' הרבה העם להתקומם ומלחמת אזרחים קרבה לבוא. המיניסטרים באטיאני וקאשוט היו המושלים בארץ ויעשו את כל הישר בעיניהם ואת פי הקיסר לא שאלו, והקרואטים מאנו לסור למשמעת אונגריא המתנשאת עליה לראש, ויעלאטשיטש נציב קרואטיא פרץ עם חיל צבאו אל אונגריא למלחמה, בעת מהומה ומבוכה הזאת עזב הארכי-

דוכס סטעפאן המשנה למלך באונגריא את ארץ פקודתו ויעבור ארצה אשכנז. והקיסר פרדינאנד אשר שב לאחרונה (בח' אג') אל ווינה עיר מלכותו הפקיד את הרוזן לאמבערג לפקיד נגיד על החיל ולמושל בכל ארץ אונגריא, וכאשר נרצח שם על גשר הנהר (28 סיפט') הפקיד הקיסר את יעלאטשיטש נציב קרואטיא לשר הצבא ולמושל בארץ אונג' ויצו לסגור את בית הועד לקריאי העם. אבל הנבחרים היושבים בבית הועד מרו את פי הקיסר, ואת קאשוט בחירם שמו לראש על הצבא אשר הקימו להגן על ארצם. אז שלח הקיסר את חיל צבאותיו החונים בעיר ווינה להלחם על אונגריא, אך כאשר יצאו אנשי החיל את פני העיר קם שאון המרד בעיר הבירה (3 אוקט'), לאטור שר המלחמה נפל חלל והמהומה ארכה עד אשר גברה יד הממשלה (31 אוקט') ותעש שפטים בראשי המורדים וברבים מהם נעשה משפט מות ביום 9 נוב' (בין המומתים היה גם ראָבערט בלום—ע"ע) ואת הפרלמנט העביר הקיסר מווינה לעיר קרעמזיר. ביום 15 נוב' נאספו קריאי העם בעיר ההיא, וביום 22 בו הפקיד הקיסר מיניסטרים חדשים, ביניהם היו אנשי השם: הנסיך פירשטענבערג, הרוזן שטאדיאָן, באַך, ברוק, קרויז, ואח"כ גם שמערלינג, ואחרי אשר בצע הקיסר את מעשיו אלה, נלאה נשוא טרחם ומשאם וריבם של העמים אשר בארצות ממשלת ידו, ויסר עטרת המלוכה מעל ראשו (2 דיצ' 1848) וישימה על ראש בן אחיו פראַנץ יוסף II וימליכהו תחתיו. — בחרף ש' 1848 עבר הנסיך ווינדישגראַטץ בראש צבא אוסטריא את הנהר לייטה וילחם באונג', עד אשר עלתה בידו ללכוד את העיר אובן (Ofen) בח' יאנ' 1849, ויגרש את חיל האונגרים עד מעבר לנהר טיסה. בח' מארט 1849 חדל שקט המלחמה בארץ איטליא, וראדעצקי שר צבא אוסטריא הכה את חיל סרדיניא במלחמה על יד מורטארה ונובארה מיום 20 עד 24 מאַרט מכה רבה מאד, עד כי נכנעה סרדיניא מפני אוסטריא, ותקן את השלום במחיר 15,000,000 לירא כסף ענושים, וגם וויניציא נתנה ביד האוסטרים, ובזה תמה המלחמה ע"י אדמת איטליא. בקרמזיער לא יכלה הממשלה להתפשר עם נבחרי העם ותסגור את בית הפרלמנט כלה. ביום 14 אפ' 1849 החליטו קריאי העם האונגרי בהפרלמנט בפעסט להעביר מלכי בית האבסבורג-לותרינגיא מכסא ממלכת אונגריא, ואת קאָשוט שמו לראש ושליט על הרפובליקה החדשה, וחיל צבא אונג' עברו את הנהר טיסה ויכו את צבא אוסטריא אחור וילכדו את פעסט ואת אובן ובכל אשר פנו הצליחו, אך לאחרונה כשל כחם מפני חיל רוסיא אשר שלח הקיסר ניקולייו I להושיע את אוסט' בצר לה. ביום 13 אג' 1849 הסגיר גאָרגי דיקטאטור אונגריא את חילו ביד הרוסים, וביום 1 סיפ' בשנה ההיא נפלה גם קאָמאָרן מבצר משגב האונגרים, והגנראַל קלפקא גבורם ברח מעבר לגבול הוא עם כל החיל אשר אתו, וכל ארץ אונג' נלכדה בידי הרוסים, והאַינוי שר צבא אוסטריא עשה שפטים בארץ, ואת פקידי הצבא אשר נפלו שבי בידו, שפט משפט מות כחק לכל המורדים במלכות. — סער המרד אשר נעור מירכתי ארץ צרפת הגיע גם עד ארץ אשכנז, וקריאי העם ובחירי כל ארצות אשכנז נקהלו בעיר פרנקפורט דמיין, ויוסדו יחדו לחבר את כל מדינות אשכנז תחת דגל מלך פרוסיא, אך אוסטריא מאנה לתת אחד המושלים עליון לה בארץ אשכנז, וביום 5 אפר' 1849 עזבו נבחרי אוסטריא את פרנקפורט. — פרידריך ווילהעלם IV מלך פרוסיא מאן לשום עטרת קיסרות אשכנז על ראשו ואחי הקיסר הארכידוכס יאָהאַן ראש הועד בפרנקפורט כלכל דבריו במועצות ודעת וישם לאל את כל העלילות אשר נתכנו למרות עיני כבוד קיסר אוסטריא. ויהי כאשר חשבה פרוסיא מזמה לכונן ברית כל הארצות אשר בצפון אשכנז תחת דגל מלכה, נועדו מלכי ווירטמבערג ובאַואַריא וקיסר אוסטריא בעיר ברעגענץ (אוקט' 1850), ויוסדו יחדו להפר עצת פרוסיא, וגם חיל וצבא שלח הקיסר למדינת קורהעסען להשקיט הריב בין העם והממשלה, ובדבר הזה אכף על פרוסיא לצאת בחרב לקראתו או להשלים כל חפצו. אך מלך פרוסיא שם שלום נתיבותיו, וביום 29 נוב' 1850 נכרתה ברית בין פרוסיא ואוסטריא בעיר אָלמיץ, ומלך פרוסיא נתן לקיסר אוס' את כל חפצו אשר שאל.

אחרי הדברים האלה השיב הקיסר אחור את כל החקים הטובים אשר נתן לעמו, את המיניסטרים שמערלינג וברוק אשר כל ישעם וכל חפצם היה להרחיב משפטי העם וחרותם פטר הקיסר מעל פניו, וביום 1 יאנ' 1852 יצא דבר מלכות מלפניו להעביר את הקונסטיטוציא מש' 1849 מן הארץ, לסגור את בתי המחוקקים, ותחת נבחרי המדינה, קריאי העם, יבאו נבחרי האצילים ואדוני נחלות השדה להיות לפה ולמליץ בעד העם, גם בתי משפט המושבעים הוסרו, חקי הקהלות (להיות כל אחת נוהגת עניניה ע"פ נבחריה) בטלו, וקנאת הדת החלה לשית ידה על חרות האמונות והדעות. ביום 2 אפר' 1852 מת לפתע פתאום ראש שרי הממשלה, הנסיך שווארצענבערג, והרוזן בואָל-שויענשטיין אשר מלא מקומו אחריו התאמץ לעשות שלום אמת בין מלכי אוסטריא ופרוסיא, אמנם לא הצליח לאַחד את אוסטריא ואשכנז בדבר מכס הגבולות, כאשר לא הצליח בזה הנסיך שווארצענבערג, שהיה מלפניו; לעמת זה עלתה בידו (19 פיבר' 1853) לכרות עם אשכנז ברית מסחר, ובזה הרס חלק גדול מן הקיר אשר הבדיל עד כה בין אוסטריא ואשכנז. — בריב רוסיא ותוגרמה אשר לרגליו פרצה מלחמת קרים (ע"ע), הואילה אוסטריא בראשונה להיות למפשרת בין רוסיא וממלכות המערב אשר התעתדו לעמוד לימין תוגרמה, אך אספות צירי הממלכות בווינה היו ללא הועיל. והקיסר ניקולייו חשב למשפט, כי בקום עליו ממלכות המערב למלחמה יהיה קיסר אוסטריא בעזרו, גמול חסדו אשר הפליא לו בעמדו לימינו בקשר אונגריא; אבל לא כאשר דמה כן היתה — ועידות שני הקיסרים בעיר אָלמיץ ואח"כ בווארשא לא הביאו אל המטרה הדרושה, ובח' אוקט' 1853 הודיע קיסר אוסטריא גלוי לכל העמים, כי במלחמת רוסיא ותוגרמה ישמור את מצב הבינים (Neutralität), ואחר כן כאשר פרצה המלחמה עשתה אוסטריא חוזה עם מלך פרוסיא (20 אפר' 1854) ועם יתר מושלי אשכנז (24 יולי), להעמיד חיל וצבא למשמר על גבולות ארצותם. אז שלחה אוסטריא דבריה אל רוסיא ותדרוש ממנה להשיב את חילה מארצות מולדוי-וואלאכיא, וכאשר עשתה רוסיא כדברה, העמידה אוסטריא צבאותיה שמה עד כלות המלחמה, ובזה הראתה לדעת כי נוטה היא אחרי אויבי רוסיא, גם אמנם באה בברית עם צרפת ואנגליא (2 דיצ' 1854). בכל זאת לא יצאה או' בחרב לקראת רוסיא, וכאשר לכדו ממלכות הברית את סבסטופול התאמצה או' להשלים בין רוסיא ומלכי ארצות המערב, ולדבר הזה נאסף קונגרס בעיר פאריז אשר באחריתו (30 מארט 1856) נכרתה ברית שלום בין רוסיא והנלחמים עליה. בסוד הקונגרס בא גם קאַוור (Cavour) שר ממלכת סרדיניא, ובדבריו אשר נשא על אדות הרעה אשר מצאה את איטליא לרגלי ממשלת אוסטריא במדינותיה, הצליח להרחיק לב הממלכות מאת אוסטריא, למען תשאר בודדה לנפשה כבוא עת פקודתה.

בעוד אשר עיני כל אירופה היו נשואות אל המלחמה הגדולה אשר נלחמו מלכי הברית את רוסיא, בצעה אוסטריא את מעשיה להכרית כל זכר להתקונים ומשפטי הדרור אשר נתנו בארץ בימי המרד, ולהכחיד את חקי הסבלנות וחרות האמונות והדעות אשר היו לקו ולמשקלת לכל מפעלות הממשלה מימי הקיסר יוסף II. ביום 18 אג' 1855 כרת הקיסר פראַנץ יוסף את ברית ההתפשרות (Concordat) עם האפיפיור, ויתן להכהנים והמקנאים קנאת האמונה הקתולית את כל חפצם אשר שאלו, וגם דבר חנוך הנערים בבה"ס והלמודים בבה"מ לכל דבר חכמה ומדע נתנו בידי הכהנים הקתולים; את כל המעשים האלה פעל ועשה המיניסטר באַך למרות עיני יושבי הארץ; לא כן המיניסטר ברוק שר האוצר אשר שב בח' מאַרט 1855 לכהן במשרת המדינה, — הוא שם כל מעיניו להועיל ולהיטיב ליושבי הארץ. מסלות

ברזל רבות בנה בארץ להגדיל את המסחר ולהאדירו, ויעש סדרים באוצר המדינה, וכביר מצאה ידו להרים כבוד אוסטריא, לולי פרצה מלחמה בש' 1859 בינה ובין צרפת וסרדיניא (ע' מלחמת איטליא 1859). כי ממשלת סרדיניא העירה רוח יושבי מדינות איטליא אשר לאוסטריא להתפרץ מפני אדוניהם הקיסר, ורבים מבני איטליא, אוהבי הדרור ושונאי העבדות, נעורו כאריות להלחם מלחמת עמם וארצם. להגן על ארצות אחזתו באיטליא קרא הקיסר מלחמה על סרדיניא, אך נפוליון III קיסר הצרפתים יצא בכח גדול וביד חזקה לעזור לסרדיניא, וינגפו חיל אוסטריא לפני חיל צרפת וסרדיניא במלחמה על יד מגנטא (4 יוני 1859) וסולפֿרינא (24 יוני). מפלת חיל אוסטריא אכפה על הקיסר להשלים עם אויביו; מדינת לומברדיא נספחה לממלכת סרדיניא, והנסיכים מבית האבסבורג אשר משלו בארצות איטליא התיכונה נסו מלטו נפשם איש איש מארצו, ועל פי רצון העם יושב הארץ היה מלך סרדיניא לבית סאבויא למלך גם על הארצות האלה. — כן נשאר גאון אוסטריא באיטליא, ועיני הקיסר נפקחו לראות כי לא טוב ללכת בחמת קרי עם העמים היושבים בארצות ממשלת ידו, וישנה את דרכו לטוב העמים החוסים בצל כנפיו. את שר החיצון, הרוזן בואָל-שויענשטיין פטר מעל פניו, והרוזן רעכֿבערג בא לכהן תחתיו וביום 21 אג' 1859 פטר גם את שר הפנים, המיניסטר באַך, ואת הרוזן הפולני גלוכֿאָווסקי הפקיד על מקומו. ובכל זאת לא צלח בידי המיניסטר ברוק להטות את לבב הקיסר להשיב את הקונסטיטוציא על כנה, וביום 22 אפר' 1860 פטר אותו הקיסר מכהונתו, והשר הזה, הישר באדם, ראה כי לא נעשתה עצתו ויקץ בחייו ולמחרת היום ההוא טרף נפשו בכפו. — אחרי מות ברוק נהם הקיסר על אשר לא שמע לעצתו, וביום 20 אוקט' יצא ה„דיפלום" הידוע (ע"ע אונגריא), לתת קונסטיטוציא חדשה לארץ אונגריא והמדינות הנלוים עליה, ולהשיב שבות בתי הועד לקריאי העם בשאר מדינות אוסטריא. השר גלוכֿאָווסקי אשר דרכו בתורת משטרי המדינה היתה להיות לכל מדינה ומדינה לבדה סדרים אחרים ומשטרים אחרים, עזב ביום 13 דיצ' 1860 את כהונתו ופקודתו לקח המיניסטר שמערלינג, אשר היה אדיר כל חפצו להיות משפט אחד ומשטר אחד לכל המדינות, והקיסר שמע לעצתו ויתן ביום 13 פֿיבר' 1861 קונסטיטוציא חדשה לכל ארצות אוסט'. על פיה נשארו מדינות אוסטריא ואונגריא מחוברות יחדו וכל דברי המדינות נחתכים על פי ועד מיוחד שיהיה קבוע למדינות האשכנזיות והסלאוויות, הוא ועד שליחי המדינות, מלבד הפרלמנט הכולל אשר שני בתים לו, בית האצילים ובית נבחרי העם, בו יתיעצו ע"ד כל עניני הממלכה, ובכללם גם עניני אונגריא. אבל הקונסטיטוציא הזאת לא הפיקה רצון מאת העמים הדורשים לעצמם חרות גמורה; ביום 1 מאי 1861 התאספו לבית הפרלמנט בפעם הראשונה, אך נבחרי אונגריא, טראנסילבניא, קרואַטיא וויניציא לא באו אל הועד, ובכן לא היה המשפט לקריאי הפרלמנט לדבר בשם כל העמים, וכל עמל הממשלה להטות את לבב האונגרים לקבל עליהם את הקונסטיטוציא החדשה עלה בתהו, כי נבחרי העם באונגריא ודעאַק בחירם בראשם לא אבו קונסטיטוציא כזאת אשר תחבר את ארצם אל שאר מדינות אוסטריא, בשאפם לעשות את אונגריא לממלכה לבדה כאשר היתה בימי קדם. וגם כאשר צלת חפץ הממשלה בידה בש' 1863 להטות לבב יושבי מדינת טרנסילבניא לשלות אנשים מקציהם אל הפרלמנט, התקשרו הטשעכים בארצות ביהם ומוראביא וימאנו לשלות שמה את נבחריהם. ויהיו דברי הפרלמנט יגעים, ורק שלש פעמים התאספו קריאי העם להמתיק סוד: מח' מאי 1861 עד ש' 1862, ומח' יוני 1863 עד פֿיבר' 1864 ומח' נוב' 1864 עד יולי 1865. וגם בהתאסף קריאי העם אל בית הפרלמנט לא עשו ידיהם תושיה, לחוקק חקים חדשים, ויהיו כל מעשיהם רק להביא במשפט את מפעלות הממשלה בכל דברי הוצאות המדינה והכנסותיה, כי אמנם ידעה הממשלה כי נקלה הפרלמנט בעיני יושב הארץ ועל כן לא נתנה להם דברים נכבדי ערך לענות בהם. ונפש העם מרת על המיניסטר שמערלינג, אשר החזיק במעוז הקונקורדט עם האפיפיור למרות רצון העם, והסעיף הי"ג מהקונסטיטוציא היה לשכים בעיניהם, כי על פי הסעיף הזה היה המשפט להממשלה לעשות כל דבר כטוב בעיניה, ואת פי נבחרי העם לא תשאל. — בעת ההיא התאמצה אוסטריא להסב אליה את כל מלכי אשכנז ונסיכיה, להיות כלם אגדה אחת וקיסר אוסטריא יהיה עליון לכל מושלי אשכנז, ורבים מהם אשר היו עוינים את פרוסיא נטו אחרי אוסטריא, וביום 10 אג' 1863 התקבצו כל מושלי אשכנז לפֿרנקפורט דמיין לקול קיסר אוסטריא הקורא אליהם, אך פרוסיא ובעלי בריתה באשכנז הפרו עצתם בעמדם מנגד להם. — בש' 1863 התקוממו הפולנים ברוסיא, ומלכי צרפת ואנגליא עמדו לימין הפולנים, וגם קיסר אוסטריא נלוה עמם לדבר רתת את רוסיא, אך כל פעליהם מאפע, כי לא לעזור ולא להועיל היו להפולנים, ורק הועילו להות אוסטריא, להגדיל המשטמה בינה ובין רוסיא. — ויהי אחרי מות פֿרידריך VII מלך דניא (15 נוב' 1863) התעוררו כל עמי אשכנז ונסיכי הממשלות הקטנות אשר באשכנז לקחת את מדינות שלזוויג האָלשטיין מיד מלך דניא ולספחן על גבול אשכנז, וקיסר אוסטריא ומלך פרוסיא בצעו את אשר יזמו יתר מושלי אשכנז הקטנים עם הגדולים לעשות, כי שלחו את צבאותיהם אל האָלשטיין וביום 16 יאנואר 1864 כרתו ברית ביניהם ויצאו למלחמה על דניא. חיל אוסטריא (הקורפס הששי) תחת פקודת הגענראל גאַבלענץ נלחמו כגבורים משכילים וינחלו כבוד, גם צי אדיר שלחה אוסטריא ת"י האַדמיראל טעגעטהאָף אל הים הצפוני, וגבוריה עשו חיל גם בים (ע' מלחמת אשכנז ודניא 1864). כֿריסטיאן IX מלך דניא נאלץ להתרפס לפני אויביו, וביום 30 אוקט' 1864 נכרתה ברית השלום בעיר ווינה; בו נקרעו נסיכות שלזוויג-האָלשטיין ולויענבורג מעל ארץ ממלכת דניא ותבואנה בידי אוסטריא ומלך פרוסיא. אך הנסיך האגוסטנבורגי עורר מדנים ויאמר כי לו משפט המלוכה בארצות האלה, ורבים ממלכי אשכנז עמדו לימינו וגם קיסר אוסטריא גלוה עמם, למרות עיני מלך פרוסיא אשר חפץ לספח את שלזוויג-האָלשטיין על ארצותיו, ויהי כפשע בינם ובין המלחמה, לולא נועדו מלכי אוסטריא ופרוסיא יחדו בעיר גאַשטיין (4 אג' 1865) והריב שקט כמעט. אבל לא לארך ימים נעצרה המלחמה, כי קשתה מאד קנאת המלכים איש מרעהו, ובש' 1866 פרצה מלחמה חזקה בין פרוסיא ואוסטריא מעבר מזה ובין איטליא ואוסטריא מעבר מזה (ע"ע מלחמת איטליא ואוסטריא 1866 וע' מלחמת פרוסיא ואוסטריא 1866). והנה במלחמה באיטליא גברה יד אוסטריא, כי הארכֿידוכס אלברכט שר צבא אוסטריא הכה את האיטלקים (24 יוני) על יד קוסטאָצא מכה רבה מאד, והאדמיראל טעגעטהאָף הכה את האיטלקים במלחמת הים (20 יולי), אבל במלחמות תנופה שהיו בין צבאות אוסטריא ופרוסיא נגפה אוסטריא לפני פרוסיא, ובמלחמה האחרונה על יד קאָניגסגראֶץ (3 יולי) היתה תבוסת האוסטרים שלמה, עד כי אכף על הקיסר פֿראַנץ יוסף לכרות ברית שלום עם פרוסיא ביום 23 אג' בעיר ניקלסבורג, ועל פי דברי הברית הזאת עברה ההגמוניא (Hegemonie) באשכנז מידי קיסר אוסטריא למלך פרוסיא, ועל פי דברי ברית השלום אשר נכרת ביום 3 אוקט' בין אוסטריא ואיטליא נתן הקיסר את וויניציא שארית נחלתו באיטליא לוויקטור עמנואל מלך איטליא. הנה כי כן הנתקה אוסטריא כליל מאשכנז ואיטליא ארצות נחלתה מימי קדם. והקיסר פֿראַנץ יוסף ראה כי אין טוב לו כי אם לקנות את לבב העמים היושבים על אדמת אוסטריא, להיות כל עם שורר בארצו ומדבר כלשונו, למען יהפך לבם לאהבה את מלכם ולעבדו שכם אחד. — עוד בטרם פרצה המלחמה בין אוסט' ופרוסיא ראה הקיסר ויוכח כי הקונסטיטוציא מיום 13 פֿיב' 1861 לא תצלח לרפא את בקיעי ארצות ממשלתו כי רבו, וימלא את יד יועצו ואיש סודו הגראף אסתרהצי לנסות דבר אל אצילי בני אונגריא הקונסירוטיפֿים, אולי יצלח בידם להשיב אליו את לב העם

האונגרי, ואת הרוזן האונגרי גיאורג מאילאַט נשא הקיסר ביום 26 יוני 1865, וישימהו ליועץ וקנצלר על כל ארץ אונגריא. למחרת היום ההוא עזב השר שמערלינג ועמו יתר השרים חבריו ואנשי בריתו את כהונתם במיניסטריום, ופקודתם לקחו שלשת הרוזנים: בלקרעדי, לאַריש ומנסדאָרף-פוילי, ויהי לאַריש לשר הרכוש, מענסדאָרף-פוילי לשר החיצון, ובלקרעדי לראש שרי הממשלה. השרים האלה חשבו מזמה לחלק קיסרות אוסטריא לחמש ממלכות והקיסר יהיה למלך על כל ארץ וארץ לבדה וקיסר על כלם יחד, אך גם ידי המיניסטריום האלה לא עשו תושיה, כי מרה נפש נבחרי האשכנזים על כי גלה כבוד מהם להשתרר על יתר העמים היושבים על אדמת אוסטריא, וירגנו בבית הועד, והאונגרים ודעאַק בהירם בראשם דרשו בחזקה להיות אונגריא ממלכה לבדה וכל הארצות אשר על גבולה תספחנה עליה. כן נלאו שרי יועצי אוסטריא ברב עצותיהם, וישועות בל נעשו בארץ עד כלות מלחמת אוסטריא ופרוסיא בש' 1866, כי אז פטר הקיסר מעל פניו את כל שריו ויועציו ואת הבאַרון פאָן בייסט אשר היה שר ויועץ למלך סכסוניא קרא לווינה עיר מלכותו וישימהו למיניסטר ושר החיצון וליושב ראשונה במיניסטריום. ותהי עצת השר הזה להנהיג באוסטריא ואונג' את שטת הדואליזם (ע"ע אונגריא). העצה היעוצה מאת המיניסטר בייסט מצאה חן בעיני הקיסר, וביום 6 פבר' 1867 הפקידהו לראש המיניסטריום ויושב ראשונה במלכות, ולמחרת היום ההוא נועדו שני השרים, בייסט יועץ הקיסר ודעאַק ידיד נפש העם באונגריא, לעיר ווינה ויתפשרו יחדו ע"ד ההנהגה המדינית. הקונסטיטוציא מש' 1848 הושבה על כנה, והקיסר מלא את יד הרוזן האונגרי יוליוש אנדראַשי להקים מיניסטריום באונגריא מקרב אחיהם מאנשי ברית דעאַק. ביום 15 מאַרט 1867 נשבעו המיניסטריום האונגרים בעיר אובן שבועת אמונים למלכם, ובשנה ההיא (8 יוני) נמשח הקיסר פראַנץ יוסף למלך על ארץ אונגריא, ומדינות טראנסילבניא וקרואַטיא נספחו עליה. — גם במדינות אוסט' השיב הקיסר את שבות הקונסטיטוציא כבראשונה, ואנשים מבחירי העם הקים למיניסטרים (30 דיצ' 1867). הנסיך קרלוש אויערשפרג היה ראש המיניסטרים ועל ידו הרוזן טאאַפע מיניסטר לדברי הצבא להגן על הארץ, גיסקרא היה לשר הפנים, הערבסט לשר המשפטים, ברעסטל לשר האוצר, והרוזן פוטאָצקי לשר עבודת האדמה, ועליהם נטל הקיסר להמתיק סוד ולהתיעץ על צפוניהם עם קרואי העם היושבים בהפרלמנט האוסטרי, ועל המיניסטרים אשר באונגריא נטל להועץ עם קריאי עם אונגריא היושבים בועד הארץ באונגריא, וגבוה עליהם שלשת המיניסטרים לשתי הארצות אוסטריא ואונגריא גם יחד. הבארון פאָן בייסט יועץ המדינה ויושב ראשונה במלכות היה גם שר החיצון, בעקע היה שר הרכוש והבאַרון יאָהן היה שר המלחמה, ואחרי כן כאשר הסיר הבאַרון יאָהן את המשרה מעל שכמו בא שר הצבא פאָן קוּהן לכהן תחתיו. — בהתאסף נבחרי הדילגציות (ע' לעיל) להתיעץ על צפונותיהם, שמו לחק ולא יעבור כי על אונג' נטל לשלם מדי שנה בשנה 29,100,000 פל' חלקה בתרבית חובות המדינה, ויתר התרבית תשא אוסטריא לבדה, וע"ד הוצאות המדינה חרצו משפט, כי כל אחת משתי הארצות תשא לבדה נטל הוצאותיה, ומוצא לכסף ההוצאות אשר לשתי הארצות יחדו תהיה תרומת המכס אשר ירימו מהסחורות המובאות מעבר לגבולות הארץ, ואם לא תמצא ההכנסה מתרומת המכס די הוצאות המדינה, תשא אוסטריא משא ההוצאות 70% ואונגריא 30%, ואת הדבר הזה שמו לחק לזמן עשר שנים ומקץ הזמן ההוא המשפט לקריאי הדיליגציות להמיר את ההערכה הזאת כפי אשר ימצאו נחוץ לטובת שתי הארצות כאחת. גם שמו לחק ולא יעבור כי מש' 1869 והלאה אין המשפט לממשלת הארץ ללות כסף על חשבון שתי הארצות יחדו בלתי אם בהסכמת נבחרי שתי הפרלמנטים על המלוה. — ביום 26 סיפ' 1868 נכתב ספר הגלוי וקריאי שתי הדיליגציות כתבו ידם ותחתמו על הספר; 5 אוקט' באו על החתומים נבחרי הפרלמנט באונגריא, ביום 8 בו באו על החתומים כל נבחרי הפרלמנט באוסט' וביום 14 נוב' 1868 יצא דבר מלכות מלפני הקיסר לקים כל תקף דברי הברית בין שתי הארצות וזה שמו אשר יקראו לו מהיום ההוא והלאה: „קיסר אוסטריא ומלך אונגריא".— גם בדברי האמונות והדעות שנתה ממשלת אוסט' את דרכה לטובה, כי העמידה לשני הפרלמנטים לחק להעביר ממשלת הכהנים מבתי הספר ובתי מדרש החכמה ולכונן בארץ אוסט' משפט נשואי אזרחים ונשואי תערובות, וכל דברי ריבות בין איש לאשתו לא יובאו עוד אל הכהנים כי אם עד בית המשפט יבוא דבר שניהם; והנבחרים היושבים בבתי הפרלמנט רצו פעל ידי הממשלה וביום 25 מאי כתב גם הקיסר את ידו על החקים האלה. וישמע האפיפיור פיוס IX וינאַץ, ובזעם אפו הודיע גלוי לכל הקתולים (22 יוני 1868), כי החקים החדשים האלה המה בטלים ומבוטלים. אחריו התרו החזיקו הכהנים הגדולים והבישופים, ויכתבו לכל הכמרים ולכל הקתולים האדוקים, לבל ישימו לבם להחקים האלה ורק הקונקורדט אשר נכרת בין הקיסר ובין האפיפיור ביום 18 אג' 1855 יהיה אור לנתיבתם. והליברלים ואוהבי הדרור אשר בעם התמרמרו על הכהנים ועל הקתולים הקנאים, ויהי ריב ומדון בארצות אוסט'-אונגריא. לשוא בקש הקיסר להטות את לבב האפיפיור להמיר דברים אחרים מדברי הקונקורדט, כי האפיפיור הקשה את לבו ולא אבה שמוע, ויהיו הדברים יגעים ולא נודע איך יפול דבר עד ש' 1870; בה הודיע האפיפיור גלוי לכל העמים, כי כל היוצא מפיו הוא ברוח הקודש ובלי כל משגה (Infallibilität), ובדבר הזה הרחיק מאתו לבב רבים, אז ראה הקיסר כי עת לעשות ויעביר את הקונקורדט כלה מן הארץ. — אבל לא הכמרים והקתולים הקנאים לבדם רבו עם הממשלה, כי גם הטשעכים יושבי ביהם ומוראַביא התאוננו בבתי הועד על מפעלות הממשלה, ולא שלחו את נבחריהם אל הפרלמנט ואחרי כן השיבו רגליהם גם מבתי הועד ונבחריהם לא באו ליום הועד בפראג ובברין. ביום 15 אג' נקהלו הביהמים בעיר פראג וביום 25 בו בעיר ברין, ויגזרו אמר כי לא יאבו ולא ישמעו לכל דברי ברית עם הממשלה עד אשר תוסד בביהם ממלכה לבדה כאשר היתה בימי קדם וקיסר אוסטריא יהיה עליה למלך. הכהנים והקתולים הקנאים, אשר מרה נפשם על הממשלה בגלל משפטי חרות האמונה אשר נתנה לעמיה, תמכו בידי הרוגנים ויגרו ריב ומדון. גם הפולנים היושבים על אדמת גליציא נרגנו על הממשלה, ויהי המעט בעיניהם כי הכירם הקיסר לטובה להיות אצלם לשון פולין לשון המדינה והממשלה, כי דרשו עוד חקים חדשים לארצם ומשפטים אשר יחיו בהם לבדם. כן נפלגה הארץ לפלגות שונות ורבה המשטמה בין העמים השונים היושבים על אדמת אוסטריא, ועוד יותר גדלה הרעה כי גם בקרב המיניסטרים נגלה ריב ומדון: המיניסטרים טאַאפע, פוטאָצקי ובערגער חפצו לעשות רצון העמים, והיושב ראשונה במלכות הבאַרון בייסט תמך בידם, ויתר המיניסטרים הקשו את לבבם, והמה יעצו את הקיסר לבלתי שמוע אל רגשת עמיו ולאומיו. — ביום 13 דיצ' 1869 פתח הקיסר את שערי הפרלמנט וישא מדברותיו אל נבחרי עמו הנאספים אל בית הועד וראש דבריו היו דברי שלום ואמת, להטות את לבב העמים לעשות אגדה אחת ולעבדו שכם אחד, ולקרב את המיניסטרים אחד אל אחד. דברי הקיסר אשר דבר ממרום כסאו אל שריו ועבדיו לא שבו ריקם, כי המיניסטרים אשר חלק לבם השליכו איש את אחיו, אבל בשבתם להועץ יחדו על אודות התקונים אשר אמרו לעשות בהקונסטיטוציא, חלק לבם עוד הפעם: המיניסטרים גיסקרא, הערבסט, ברעסטל, האַזנער ופלענער אמרו, להועץ בדבר התקונים את הנבחרים היושבים בסוד הפרלמנט, אשר רוב מנינו ובנינו הוא מבני אשכנז, והמיניסטרים בערגער, פוטאָצקי, וגם טאַאפע (אשר היה לראש שרי הממשלה אחרי צאת אויערשפרג מאת המיניסטריום), המה חוו דעתם לתקן את הקונסטיטוציא ע"פ נבחרים

מכל קצות הארץ אשר יבחרו לדבר הזה. כן נפלגו המיניסטרים עוד הפעם לשתי פלגות, וכל אחת מהנה הגישה עצומותיה אל הקיסר, והאצילים היושבים בבית העליון בהפרלמנט באו במגלת ספר אל הקיסר ביום 15 יאנ׳ 1870 ויחלו את פניו כי יבחר ויקרב את חמשת המיניסטרים אשר קרבת האשכנזים יחפצו, והקיסר נעתר להם. — ביום ההוא התפטרו המיניסטרים טאאפע, פוטאָצקי ובערגער ממשמרותם בממשלה, והמיניסטר האַזנער היה לפראֶזידנט וראש המיניסטרים תחת טאאפע. אך לא ארכו הימים ופרץ נביָה גם בהמיניסטריום הזה, בגלל החדשות אשר אמר המיניסטר גיסקרא לעשות במשטרי הבחירות לבית הפרלמנט, כי ע״פ חק הקונסטיטוציא היה המשפט ליושבי הארץ לבחר אנשים מקרבם רק אל ועדי המדינה, ונבחרי הועדים בחרו אנשים מקציהם לשבת בסוד הפרלמנט, והמיניסטר גיסקרא יעץ לעשות משטר חדש בדבר הבחירות: לְהיות המשפט לכל יושבי הארץ לבחר מקרבם אנשים לשבת בסוד הפרלמנט, — כי קוה גיסקרא אשר נבחרי העם לא ימרו ולא יעצבו את רוח הממשלה כהנבחרים היושבים בבתי ועדי המדינות, אשר ממרים היו עם הממשלה מאז ועד היום; אבל הקיסר מאן להעיר חמת רבי הארץ ולא עשה כדבר גיסקרא, ויחר הדבר לגיסקרא ויעזוב את משמרת כהנתו. אחרי הדברים האלה העמידה הממשלה ביום 30 מאַרט 1870 להפרלמנט לחק, כי אם ימאנו נבחרי מדינה אחת או גוף אחד לבוא לשבת בסוד הפרלמנט, אז יהיה המשפט להמון עם הארץ לבחור מקרבם נבחרים חדשים תחתם, ובחירי הפרלמנט קימו וקבלו את החק הזה, והדבר הזה היה לקוץ מכאיב להנבחרים אשר לא מבני אשכנז מוצאם. ביום ההוא עזבו נבחרי הפולנים את הפרלמנט, ונבחרי סלאבוניא, גאֶרץ, טריעסט, איסטריא ובוקאָוינא עשו גם המה כהפולנים ויעזבו את הפרלמנט, ויותרו בבית הפר-למנט רק האשכנזים לבדם. ויראו המיניסטרים ויגאצו, ותהי העצה היעוצה מאתם לסגור בכל מדינות הקיסר את בתי הועד אשר נבחריהם לא יאבו לבוא לשבת בסוד הפרלמנט. אך הקיסר לא שמע לעצת יועציו, וביום 4 אפר׳ 1870 עזבו המיניסטרים את כהנתם, והקיסר מלא את יד הרוזן פוטאָצקי להקים מיניסטרים חדשים תחתם; פוטאָצקי וטאַאפע (אשר היה שר הפנים במיניסטריום של פוטאָצקי) בחרו דרך בל-קרעדי לחלק את הארץ למדינותיה ולתת לכל אחת מהנה חקים ומשפטים לבדנה, ובדבר הזה קוו לקנות את לבב הביהמים והפולנים. אבל לא כאשר דמו המיניסטרים כן היה, כי גבה לב הביהמים והפולנים לבקש מאת הממשלה גדולות ונפלאות ממנה, והאשכנזים התאנפו בהמיניסטרים על אשר היטיבו דרכם לבקש קרבת עמי הסלאווים. הנה כן תחת קנות לבית העמים לאהבה את הממשלה הפך לבב לשנוא אותה, עד כי ראו המיניסטרים כי אין עצה ואין תחבולה כי אם לסגור את הפרלמנט ובתי הועד אשר בכל מדינות הקיסר ולשלות את הנבחרים מתוכם למען יבחר העם חדשים תחתם. אבל גם מאת הפרלמנט החדש יצאו המיניס-טרים וידם על ראשם, כי בהתאסף ראשי עם ונבחרי המדינות אל הפרלמנט אמרו עם הספר אשר ערכו 19 נוב׳ 1870 אל הקיסר, כי אין נפשם אל המיניסטרים האלה, וביום 22 בו הגישו המיניסטרים את שאלתם אל הקיסר להסיר המשרה מעל שכמם, וביום 7 פיב׳ 1870 נתן להם הקיסר את שאלתם ויפטר אותם מעל פניו.

בעת ההיא פרצה המלחמה הגדולה בין צרפת ובין פרוסיא ויתר ממלכות אשכנז בש׳ 1870 וגם 1871, ונפוליון III קיסר הצרפתים תעה לבבו להאמין כי אוסטריא ואיטליא תבואנה בברית עמו לעזור לו במלחמה; אך ביום 18 יולי 1870 התאספו המיניסטרים המפקדים על ארצות אוסטריא ואונגריא יחד ומלכם בראשם להמתיק סוד מה לעשות, ויועצו לב יחדו לשקוט ולהביט במכונם ולראות איך יפול דבר, ולשמע הגבורות הגדולות אשר הראו האשכנזים על אדמת צרפת רפו אח״כ ידי אוהבי צרפת באוסט׳, וגם קיסר רוסיא האיר פניו אל אשכנז בעת ההיא, על כן נטשה אוסט׳ את מחשבתה אשר חשבה לעזור לצרפת. וכאשר הודיע ביסמארק לבייסט ביום 14 דיצ׳ 1870 את החדשות אשר פרוסיא עושה במדינות אשכנז, וכי טוב בעיני פרוסיא אם מעשיה אלה יהיו לרצון לממשלת אוסטריא, ענה בייסט גם הוא דברי אהבה ורצון, ויתן צדק לכל פעלי פרוסיא, הנה כי כן הושמה אבן פנה לברית אשר נכרתה אחרי כן בין אשכנז ואוסטריא. — אחרי אשר הסיר הרוזן פוטאָצקי את המשרה מעל שכמו מלא הקיסר את יד האָהענוואַרט לכונן מיניסטריום חדש, והוא בחר לו אנשים כלבבו, אשר לבם שלם עם עמי הסלאווים ואדיר כל חפצם לתת לכל מדינה ומדינה ממדינות הקיסר חקים ומשפטים אשר יחיו בהם לבדם, למרות עיני האשכנזים היושבים בסוד הפרלמנט; בין המיניסטרים האלה היו גם הפולני גראָחאָלסקי (Grocholski). בראשונה העמידו המיניסטרים להפרלמנט לחק, להרחיב את זכיות בתי הועד אשר בכל מדינה ומדינה לבדה, להיות המשפט לנבחרי העם היושבים בתוכם לחוות דעם ולגזור אמר בדברים רבים אשר רק ע״פ הנבחרים היושבים בסוד הפרלמנט היו נחתכים עד היום הזה, והדבר הזה היה למרת רוח לקריאי הפרלמנט ולא אבו לקבל ולקיים את החק הזה. אח״כ הביאו המיניסטרים עצה לתת להפולנים את כל חפצם אשר שאלו, להיות לגליציא ממשלה לבדה (Autonomie) ולא תתערב ביתר מדינות הקיסר. והמיניסטר האָהענוואַרט עוד יתרה עשה, כי ביום 10 מאי 1871 הודיע גלוי לבחרי הפרלמנט כי יש את לבב הממשלה לעשות הנחות גם למדינת ביהם כהנחות אשר אמרה לעשות לגליציא, אם רק יאותו הביהמים להן. אז קם שאון בבית הפרלמנט, והנבחרים, אשר כמעט כלם היו אשכנזים, והערבסט (המיניסטר הקודם) בראשם ערכו מכתב אל הקיסר ביום 26 מאי, וידברו עתק על המיניסטרים וישפכו חמתם על ההנחות אשר אמרה הממשלה לעשות ליתר שבטי העמים אשר לא מבני אשכנז המה. אך הקיסר לא שעה אליהם, כי ביום 30 מאי אמר עם הספר כי ישרים דרכי המיניסטרים וכל מעשיהם לרצון לו, וביום 11 אגוסט שלח הקיסר את הנבחרים מבית הפרלמנט ויצו לבחור נבחרים חדשים תחתם; בפעם ההיא נבחרו רק 66 אנשים אשר מחשבותיהם כמחשבות האשכנזים, ויתר הנבחרים (137 איש) היו כלם מהנוטים אחרי הלאומים האחרים. והאשכנזים ראו כי המה המעט מכל הנבחרים ויעזבו את מקומם ולא באו לשבת בסוד הפרלמנט, גם בבית ועד המדינה אשר בביהם עזבו האשכנזים את מקומם והנבחרים הביהמים קבלו וקימו כלם פה אחד את 18 אפני הקונסטיטוציא החדשה אשר אזנו ותקנו 30 איש מקציהם, ויבאו במגלת ספר ביום 10 אוקט׳ 1871 אל הקיסר ויחלו את פניו כי יואיל לקים את כל דברי הקונסטיטוציא הזאת ולהשבע עליה לשמרה כמשפט. גם הנבחרים היושבים בבתי הועד אשר במדינות מוראַביא, קראַין וטיראָל, חלו את פני הקיסר לעשות כדבר הזה, והרוזן האָהענוואַרט ראש המיניסטרים באוסטריא היה למליץ עליהם באזני הקיסר, והקיסר ישב בעת ההיא באישל, אך הרוזן בייסט היושב ראשונה במיניסטריום לאוסטריא-אונגריא לא רצה פעל ידי האָהענוואַרט וישלח דברו אל הקיסר לאישל להפר עצתו. גם אנדראַסי ראש המיניסטריום באונגריא היה אחרי בייסט, מדאגה מדבר פן תעוז יד הסלאווים באוסטריא ותרום גם ימין ארבעת מיליונים הסלאווים היושבים על אדמת אונג׳. — אחרי הדברים האלה שב הקיסר אל ווינה עיר מלכותו, גם אנדראַסי בא שמה, וביום 20 אוקט׳ אסף הקיסר את כל יועציו ושריו מתי סודו להועץ כדת מה לעשות, ולמחרת היום ההוא גזר הקיסר אמר, כי הקונסטיטוציא אשר אזנו ותקנו קריאי העם בביהם לא תסכן לבוא לפני קריאי הפרלמנט. אז התפטרו האָהענוואַרט וחבריו המיניסטרים מכהנתם, וביום 30 אוקט׳ נתן להם הקיסר את שאלתם, וימלא את יד הרוזן אדאָלף אויערשפרג לבחור מיניסטרים חדשים תחתם, גם הרוזן בייסט אשר העביר המועד בהזהירו את הקיסר מפני עצת האָהענוואַרט, גם הוא התפטר ממשמרתו, והרוזן אנדראַסי הפקד לשר החיצון וליושב ראש במיניסטריום

אשר לאוסטריא-אונגריא, והרוזן לאָניאָ (Lónÿay) העמד תחתיו בראש שרי הממשלה באונגריא, ואת הרוזן בייסט נשא הקיסר להיות חבר להאצילים היושבים בבית העליון בהפרלמנט כל ימי חייו, ואחרי כן שלחהו לונדנה להיות שם מלאך אוסט' ועושה דבר הקיסר בחצר מלכות אנגליא. — והרוזן אדאלף אויערשפרג בחר לו אנשים כלבבו למיניסטרים באוסטריא, כלם אנשים אוהבי אשכנז ושומרי משמרת הקונ־סטיטוציא האשכנזית, ותהי ראשית מעשיהם לשלח את הנבחרים מבתי הועד בערי המדינה ולצות על העם לבחור חדשים תחתם. אמנם צלח חפץ המיניסטרים בידם, כי במקומות רבים בחר העם אנשים לבתי הועד כחפץ הממשלה, ונבחרי בתי הועד בחרו מקרבם להפרלמנט אנשים אשר בם בטח לב המיניסטרים כי יעמדו לימינם בכל עת. ובארץ ביהם אשר נבחרי בית הועד היו רבם טשעכים שונאי המיניסטריום של אויערשפרג פקדו המיניסטרים על העם לבחר מקרבם אנשים מקציהם אל הפרלמנט, ובדבר הזה הפרו תורת הקונסטיטוציא אשר על פיה רק לנבחרי בית הועד המשפט לבחור אנשים אל הפרלמנט, ובכן צלח בידי המיניסטרים להביא אל בית הפרלמנט אנשים כלבבם אשר רבם נאמנה רוחם את הממשלה. ביום 28 דיצ' 1871 פתח הקיסר שערי הפרלמנט החדש וביום 9 פיבר' 1879 העמידה הממשלה לחק לתקן את סדר הבחירות, אשר מהיום הזה והלאה אם ימאנו נבחרי בית הועד לשלח אנשים מקציהם אל הפרלמנט, יהיה המשפט להממשלה לפקוד על העם לבחר מקרבם נבחרים אחרים לשבת בסוד הפרלמנט, ולא ישעו עוד המיניסטרים אל בתי הועד אשר ממרים המה את הממשלה. ביום 20 פיב' וגם 5 מארט קימו וקבלו האצילים היושבים בבית העליון והנבחרים היושבים בבית התחתון את החק הזה ועל פי רוב (שתי שלישיות) דעות קם הדבר, ובש' 1873 (15 פיבר') העמידה הממשלה למחוקקי הפרלמנט לחק, להחליף כליל את משפט הבחירות והם קימו וקבלו גם את החק הזה, וביום 2 אפר' קים גם הקיסר את המשפט החדש בדבר הבחירות ויהי לחק באוסטריא עד היום הזה. על פי החק הזה לא יבחרו עוד הנבחרים לבית הפרלמנט מבתי הועד אשר בכל מדינה ומדינה, כי אם יושבי הארץ יבחרו אנשים מקציהם להיות להם לפה ולמליץ בסוד הפרלמנט, ובדבר הזה יחלקו יושבי הארץ לארבע מחלקות: האפרתים בעלי האחזות הגדולות, יושבי הערים, יושבי הכפרים וערי השדה, וחברי בתי מועצות המסחר (Handelskammern); לכל זכר מבן עשרים וארבע שנה ומעלה המשפט לבחר, ומבן שלשים שנה ומעלה המשפט להבחר אל בית הפרלמנט. מספר כל הנבחרים 353 נפש. — הנה כי כן כלו המריבות על דבר סדר הבחירות ומשפט הקונסטיטוציא באוסטריא אשר רגזה הארץ תחתם שתים עשרה שנה, והקונסטיטוציא נכונה בארץ אוסטריא עד היום הזה. — ביום 1 מאי 1873 נפתחו בעיר ווינה שערי המצבה ורוזנים רבים וגם מלכי ארץ באו לשחר את פני קיסר אוסטריא ולראות אוצר כל כלי חמדת תבל, ותהי העיר ווינה מלאה תשואות המון רבה, ואם כי ערבה כל שמחה מפני השבר הגדול אשר בא על בתי אוצר רבים ואשר מקול נפלם רעשה הארץ וימוטו מוסדי המסחר עד כי גם בית מקוה הסוחרים בווינה נסגר ימים אחדים, בכל זאת לא נגרע דבר מכל הכבוד וההדר אשר עטרו את הקיסר בעת ההיא, כי עד מהרה נוסדו בעיר המלוכה ובערי המדינה קומיטטים להקים הריסות הבנקים הנופלים ולתמוך בידי חברות המסחר אשר נמוטו פעמיהן, ותפצם צלח בידם לרפא מעט מעט את שבר סחר הארץ ולגדור פרצי הבירזה הנופלת. והקיסר קדם בכבוד את הארחים הרמים והנשאים אשר באו לראות בכבודו לבקר בהיכלו, והדבר הזה היה להועיל להקיסר לחזק ברית שלומו עם כל מלכי ארץ. — יורש העצר מאשכנז והפרינס וואֶלס יורש העצר מאנגליא באו ליום חג הפתח שערי שכיות החמדה, ואחרי כן בא אלכסנדר II קיסר רוסיא, וקיסר אשכנז עם יועצו ואיש סודו הנסיך ביסמארק. אך נכבד מכל אלה היה בוא וויקטור עמנואל II מלך איטליא לשחר את פני קיסר אוסטריא — כי הדבר הזה היה לאות כי חדלה השנאת אשר היתה בין איטליא ובין אוסטריא מימות עולם, ולא תזכר עוד ולא תעלה על לב. ביום 2 נוב' 1873 נסגרו שערי המצבה ההיא.

הנבחרים אשר נבחרו בפעם הראשונה מקרב העם, באו כלם לשבת בסוד הפרלמנט, מלבד הביהמים אשר מאנו לבוא אל הפרלמנט טרם תשיב להם הממשלה את משפטיהם אשר היו להם מימי קדם, והכהנים והקתולים הקנאים תמכו בידם. אך ברוב הימים נמצאו אנשים מצעירי הביהמים אשר בחלה נפשם בברית הכהנים והקתולים הקנאים, ויאמרו להלחם מלחמת משפטיהם בשערי הפרלמנט, וגם בחרו מקרבם אנשים מקציהם אל בית הועד. — ביום 21 יאנ' 1874 העמיד המיניסטר שטרימאיר, שר האמונות והדעות, לחק לנבחרי הפרלמנט ארבעה חקים חדשים על דבר משפט האמונה הקתולית ובתי המקלט לנזירים. ויהי כשמוע האפיפיור את הדבר הזה, ויוציא מכתב גלוי לכל הקתולים ביום 7 מארט, וידבר עתק על החקים האלה, וגם במכתב אשר כתב האפיפיור בעצם ידו אל הקיסר דבר כדברים האלה, וכל הבישופים וראשי הכהנים נקהלו אל בית האצילים אשר בהפרלמנט וגם רבי האפרתים הקתולים נלוו עמם ויזעקו זעקה גדולה ומרה. וגם בבית הנבחרים היו רבים אשר החקים החדשים לא הפיקו רצון מאתם וילונו על המיניסטרים, בכל זאת קימו וקבלו רוב הנבחרים את ארבעת החקים החדשים, אך האצילים היושבים בבית העליון קימו רק שלשה חקים ואת החק הרביעי על דבר בתי מקלט לנזירים לא אבו לקים, וביום 7 וגם 20 מאי קים גם הקיסר תקף שלשת החקים, ואת החק הרביעי השיבו המיניסטרים אחור ותשקוט הארץ.

בח' פיבר' 1874 שחר הקיסר פראנץ יוסף את פני קיסר רוסיא ויבקרהו בהיכלו בפטרסבורג, ובח' אפר' 1875 שחר את פני מלך איטליא בעיר ווינציא, ובזה השיב הקיסר גמול להמלכים האלה תחת הכבוד אשר כבדוהו בבקרם אותו בווינה קרית מלכותו בש' 1873. — בח' דיצ' 1877 כלה זמן עשר השנים אשר בש' 1868 שמו להם הדיליגציות מאוסטריא-ואונגריא לחק לכל דברי ההוצאות אשר לשתי הארצות יחדו, גם לכל דברי תרומת המכס מסחורות המובאות מחוץ לארץ ולכל דברי ברית המסחר הכרותה בין שתי הארצות. אך המיניסטר האונגארי טיסא לא חכה עד כלות הזמן ההוא ויודיע גלוי לכל עמי אוסטריא-ואונגריא ביום 28 נוב' 1875, כי אין נפש עם אונגריא אל הברית הכרותה אז בין שתי הארצות. אז התגלעו ריבות שפתים בין שרי ממשלות אוסטריא ואונגריא, ובין נבחרי הפרלמנטים בשתי הארצות. כשנתים ימים ומעלה רבו שרי שתי הארצות ויועציהן ונבחריהן יחדו, אך בח' מאי 1878 התפשרו יחד וברית חדשה נכרתה בין אוסטריא ואונגריא ברית עולם עד היום הזה.

ביום 8 יולי 1876 נועדו קיסרי אוסטריא ורוסיא יחדו בעיר רייכשטאדט, וביום 19—21 יולי נועדו יחדו קיסרי אוסטריא ואשכנז, והברית המשלשת אשר נכרתה בין שלשת הקיסרים היה אור לנתיבתם בכל דברי המדינות אשר בחצי האי תבאלקאני, הנודעים בלשון המדינות בשם: „שאלת המזרח". — אחרי המלחמה הגדולה אשר היתה בין רוסיא ותוגרמה, כרתה רוסיא ברית שלום עם תוגרמה בעיר סאן-סטעפאנה, אך השלום הזה לא מצא חן בעיני ממשלת אוסטריא, וראש שרי הממשלה באוסטריא-אונגריא, הרוזן יוליוס אנדראסי, חלה את פני מלכי אירופה להקהיל קונגרס אשר יבקר את דברי השלום בסאן-סטעפאנה, לבל יגעו לרעה לאוסטריא וליתר ממלכות אירופה, ומאת הדיליגציות משני הפרלמנטים דרש אנדראסי, כי ימלאו ידי הממשלה ללות 60 מיליון פלורין להיות כסף נכון בידה להסיע את חיל הצבא אל גבולות הארץ לעת מצוא, והדיליגציות רצו את המלוה, ובזה באו אנדראסי ואחזת מרעהו הבארון הײמערלע והרוזן קאראָלי לשבת בסוד הקונגרס בברלין, ולדבר דבר בשם קיסר אוסטריא. — אדירי מלכי אירופה אשר ציריהם נאספו אל הקונגרס מלאו את יד ממשלת אוסטריא-אונגריא לשלח

חיל צבאה אל חנפות בוסניא והערציגווינה ולמשול במדינות תוגרמה אלה עד עת מצוא, וביום 29 יולי 1878 באו צבאות אוסטריא-אונגריא אל בוסניא והערציגווינה ויאחזו בהן עד היום הזה, ועל פי הברית אשר נכרתה בין אוסטריא ותוגרמה ביום 21 אפר׳ 1879 נאחזו האויסטרים גם בנוף נוֹביבאַזאַר (Novibasar), אשר מגובה הרריה מסלות אל מיטרוביצא ונתיבה דרך הנהר וואַרדאַר עד שאלוניקי ועד הים האֶגאֶי.— האשכנזים היושבים בבתי הפרלמנט אשר כל ישעם וכל חפצם לעשות את אוסטריא לממלכה אשכנזית ואנשים אשכנזים נוהגים בה, ראו את אשר הגראף אנדראסי עושה, בספחו על אוסטריא נפות חדשות אשר יושביהן סלאווים המה, ויחר להם מאד, ובהתאסף ראשי הפרלמנט בש׳ 1879 להועץ על דבר הוצאות חיל הצבא הוכיחו את הממשלה על פניה, והדבר הזה היה להם למוקש, כי מעט מעט לקח מהם עמדתם. בבחירות החדשות אשר היו ביום 24 מאי 1879 היו רוב הנבחרים אל הפרלמנט סלאווים או אוהבי הסלאווים, וגם הביהמים באו אל הפרלמנט בפעם הזאת ומעט מעט נכוגו המיניסטרים אוהבי האשכנזים אחור. המיניסטרים אויערשפרג ואונגר עזבו משמרת כהנתם ביום 15 פיבר׳, ויתר המיניסטרים ביום 11 יולי 1879, וביום 12 אג׳ הפקיד הקיסר את הרוזן טאַאפֿע למיניסטר-פרזידנט ושר הפנים, והוא בחר לו למיניסטרים אנשים כלבבו, כלם אוהבי הסלאווים, וביניהם גם הד״ר זעמיאלקאָווסקי (פולני) ופראַזאַק (ביהמי); — ביום 8 אוקט׳ פתח הקיסר שערי הפרלמנט וישא מדברותיו אל הנבחרים, ויאר פניו אל הביהמים וגם הבטיחם להיטיב עמהם ולהרחיב משפטיהם. וביום 4 אפר׳ 1880 נתנה דת לכל פקידי הממשלה בארץ ביהם ומוראַביא לדבר ולכתוב אל כל איש ואיש ככתבו וכלשונו, ובחק הזה נפתחה הרעה על שפת אשכנז לגרשה כליל מארצות הסלאווים והאונגרים. — ביום 8 אוקט׳ 1879 עזב הרוזן אנדראסי את משמרת כהנתו והבארון היימערלע היה למיניסטר פרזידנט באוסטריא-אונגריא תחתיו, וילך גם הוא בדרכי אנדראסי ויחזק את הברית בין אוסטריא ואשכנז ויבא את סרביא בקשר עם אוסטריא לכל דברי מסחר ומסלות הברזל, גם חזק את ברית האהבה בין אוסטריא ואיטליא. בש׳ 1881 בא הומברט מלך איטליא עם אשתו המלכה מרגריטה, לשחר את פני קיסר אוסטריא בווינה קרית מלכותו, והקיסר והקיסרית קדמו אותם בכבוד ויחדו בשמחה את פניהם. — והרוזן טאַאפֿע הוסיף אמץ מיום ליום לחזק את ידי הסלאווים; מעט מעט יצאו המיניסטרים האשכנזים מאת המיניסטריום ועל מקומם באו סלאווים או אוהבי הסלאווים, הפולני דונאַיעווסקי (Dunajewski) היה לשר האוצר באוסטריא, הבארון פינה היה לשר המסחר ופראזאק לשר המשפטים עד כי לא נותר אף אשכנזי אחד בכל המיניסטריום. וגם בבית נבחרי הארץ אשר בהפרלמנט בחרו קריאי העם את הפולני ד״ר סמאָלקא לפרזידנט ואת הנסיך הביהמי לאָבקאוויץ למשנה הפרזידנט בהפרלמנט. הנה כי כן גורשו האשכנזים מהסתפחת בכהנת הממשלה העליונה באוסטריא, אך עוד נשאר להם שריד בבית האצילים אשר בהפרלמנט, כי את החברים בבית הזה יבחר ויקרב הקיסר כטוב בעיניו לשבת שם כל ימי חייהם, ויהיו רוב החברים אנשים אשכנזים אשר בחר הקיסר בראשית ימי הקונסטיטוציא אשר אז היתה ימין האשכנזים רוממה; ולמען תרפינה ידי האשכנזים גם בבית הזה בחרה הממשלה (בש׳ 1881) 26 חברים חדשים מעמי הסלאווים לשבת בבית האצילים, ויהיו האשכנזים המעט מכל שבטי העמים גם בבית העליון אשר בהפרלמנט. בש׳ 1882 רצה הפרלמנט גם משאלות הביהמים לחלק את האוניורסיטה בפראג לשתים, להיות באחת מהן השפה הביהמית לשון הלמודים לכל דבר חכמה ודעת. — הברית אשר נכרתה בין אוסטריא ואשכנז בש׳ 1879 על ידי המיניסטר אנדראסי היתה לאבן פנה לכל עלילות אוסטריא בדברי המדינות. גם המיניסטרים הבאים אחרי אנדראסי, הבארון היימערלע והרוזן קלנוקי (19 נוב׳ 1881), אחזו בדברי הברית הזאת ולא הרפו מהם. ביום 9 מאי 1883 עשתה אוסטריא חוזה עם ממשלות תוגרמה, סרביא ובולגריא, לסל מסלות ברזל, האחת מווינה עד קונסטנטינופול, והשנית מווינה עד שאלוניקי. ועם ממשלת רוסיא, אשר היטב חרה לה על מעשה אוסטריא בארצות הבלקאן, השלימה אוסטריא ותבא בברית עמה בעזרת המיניסטר גירס, אשר בא בח׳ יאנ׳ 1883 ווינה ולא שקט עד עשותו ועד הקימו מזמות לבו לחדש את האהבה בין קיסרי אוסטריא ורוסיא. — ביום 15 סיפט׳ 1884 נועדו שלשת קיסרי רוסיא, אשכנז ואוסטריא יחדו לעיר סקערניעוויצה בארץ פולין אשר לרוסיא, וביום 25 וגם 26 אג׳ 1885 שחר הקיסר אלכסנדר III את פני הקיסר פראַנץ יוסף בעיר קרמזיער במוראַביא; אז ראו כל עמי הארץ כי שלום אמת בין המלכים איתני הארץ. — ביום 10 מאי 1881 ארש יורש העצר רודאלף את סטיפֿניא בת ליאופולד II מלך בלגיא לו לאשה. — לרגלי הדת אשר נתנה ביום 24 אוקט׳ 1881 אשר על פיה נטל גם על יושבי בוסניא והרציגווינה להחלץ מאתם אנשים לצבא, נמצא קשר בארצות ההנה, אבל שר הצבא יאָוואנאָוויץ הכניע את שאון המורדים בש׳ 1882 ותשקוט הארץ. העצה היעוצה מאת הרוזן וואורמבראנד לשוב ולעשות את שפת אשכנז ללשון המדינה נתבטלה 29 יאנ׳ 1884 ע״פ רוב דעות (186 כנגד 155), גם עצת הנבחר הערבסט אשר יעץ להשיב את הדת אשר נתנה ביום 4 אפר׳ 1880, להיות שפת הביהמים שלטת בארצות ביהם ומוראביא, לא מצאה אזנים קשובות בבית הנבחרים. לשוא התאונן הערבסט כי לרגלי החק הזה אכף על פקידי הממשלה האשכנזים אשר לא ישמעו שפת ביהם לעזוב מקום עמדתם ופקודתם יקחו ביהמים, כי שומע לא היה לו בבית הפרלמנט, ובבא הנבחרים על הפקודים ביום 1 פיבר׳ 1884 חוו 175 אנשים דעם להפר עצת הערבסט. — בישיבת הפרלמנט 1885 נתקבלה ההצעה לחדש הזכיות לחברת המסלה הצפונית (ווינה-קראקוי) ע״פ תנאים הנאותים לטובת המדינה. בבחירה החדשה שהיתה בשנה ההיא נגרע עוד יותר מספר הנבחרים האשכנזים, אבל גם כי רוב הנבחרים היו מהמחזיקים במעוז הממשלה, לא הגיע מספרם לשתי שלישיות, ועל כן לא יכלה הממשלה גם אז לבצע מחשבתה להעמיד כל מדינה ומדינה ברשות עצמה. בבית האצילים נוספו עוד 14 נבחרי הממשלה לשבת בו כל ימי חייהם; בו נמנה הרוזן טרויטמאנסדאָרף-וויינסבערג ליושב ראש והנסיכים שאָנבארג-הארטענשטיין וטשארטאָריסקי — סגנים לו. בבית הנבחרים נבחר ד״ר סמאָלקא עוד הפעם לשבת ראש והרוזן קלאם-מרטיניץ ופאָן חלומעצקי—סגנים לו. בישיבות הנבחרים הרבה הנבחר קנאָץ להתאונן על הביהמים הדוחקים רגלי האשכנזים עד בלתי נשוא, ועל ריב הלאומים אשר נגעו נראה גם במערכות הצבא. אך הצעת המשמאילים להביא הדבר בכתובים לפני הממשלה נדחתה ברוב דעות, ולעמתה נתקבלה הצעת המימינים המבקשים חרות הלאומים והמדינות, ובדבר הזה כלתה ישיבת הנבחרים בבוא מועד הדיליגציות להאסף יחד. 22 אוקט׳ 1885 נועדו הדיל׳ בווינה, 24 אוקט׳ נשא הקיסר אליהן מדברותיו. שר החיצון, הרוזן קלנוקי, הביע אמריו ע״ד הקשר האמיץ אשר בין אוסטריא ואשכנז, ושר המלחמה, הרוזן בילאַנדט, הוכיח לאמר, כי ידיעת שפת אשכנז נחוצה במערכות הצבא. אחרי הגיען להסכם בחשבון ההוצאות (62 מיל׳ פל׳ על אוסטריא, 26 על אונגריא) כלתה ישיבת הדיל׳ (18 נוב׳). בח׳ ההוא התפטר קונראד פֿ׳ איבעספֿעלד ממשמרת שר הלמודים שהיתה לו מש׳ 1880, ברבות אליו שנאת הביהמים עד מאד, ותחתיו נמנה ד״ר גויטש פֿ׳ פֿראנקענטהורן (ע״ע). 14 אפר׳ 1886 נתקבל ונקבע מהפרלמנט חשבון ההוצאות וההכנסות לש׳ ההיא; ההוצאות 516,625,771 פל׳, וההכנ׳ 507,833,841 פל׳, נמצא חסר 8,791,903 פל׳. 26 אפר׳ 1886 נקבע חוק הרמת אנשים לשעת התירום (Landsturm) מבן 19 ועד 60 שנה, לעמוד בפרץ וגם למלא מספר גדודי החיל וצבא מגני הארץ (Landwehr). 18 יוני נתקים החוק הזה ע״י הקיסר. בחרף 1886 העמדו כמעט כל גדודי הצבא

בקרבת מחוזותיהם אשר מהם יתמלאו בעתותי מלחמה ובזה הוקלה התכונה לצבוא צבא לעת תדרשנו. בבוסניא והערציגווינה הורמו אנשים לצבא העומד שם ורק פקידיהם הם מבני אוסטריא. באביב 1887 נקבעו הפרטים והסעיפים לחוק הרמת האנשים בשעת התירום ותחל חליפות קני הרובה לחיל הרגלים ובמקום קני הרובה הקודמים החלו להשתמש בקני הרובה המשנים (Repetiergewehr) הנעשים בבית חרשת קני הנשק בשטייאר (ע"ע) והעתידים עד ש' 1892 למלא מקום הישנים בכל צבאות חיל הארץ הזאת. בעת ההיא החל גם זיון המבצרים וגיוס החיל (Mobilisation), גם הוכנו גדודים מיוחדים למעשי מסלות הברזל והתלגרף. לש' 1887 נקבע ח' ההוצאות 521,975,054 פל' וההכנסות 505,676,199 פל', ונמצא חסר 16,298,855 פל'. 4 נוב' 1887 נועדו הדיליגציות בפעסט; בהן נבחרו ד"ר סמאָלקה ולוד' טיסה לשבת ראש. בעת ההיא היתה המהפכה בבול־גריא ומלחמה חדשה בארץ הקדם קרבה לבוא. 6 נוב' קבל הקיסר את הדיל', ובמדברותיו אשר נשא הואיל באר כי השאלה הבולגרית תפתר רק בהשתתפות הממשלות האירו־פיות. הרוזן קלנוקי, אשר בח' יולי נשא ונתן בקיסינגען עם הנסיך ביסמארק ע"ד התחדשות ברית המגן בין אוסטריא ואשכנז ועמו יחד היה בועידת הקיסרים ווילהעלם ופראנץ יוסף בגאשטיין, הביע אמריו לועדי הדיל' על אדות הברית הזאת ויחוסי הממלכה אל כל הממשלות הגדולות באירופה, גם גלה דעתו כי אוסטריא לא תשא פני רוסיא אם תואיל להעמיד חילה בבולגריא. כל ההוצאות הדרושות לחפץ הצבא ונשקו וצרכיו בים וביבשה נתקימו ונתקבלו ע"י הדיל', ובזה תמו ישיבותיהן ביום 1 דיצ'. באספת נבחרי המדינה בביהם השתדל הנבחר פלענער פעמים אחדות לטובת האשכנזים יושבי הארץ, אבל הצעותיו לא נתקבלו, ובגלל זאת עזבו הנבחרים האשכנזים את האספה ולא יספו עוד בוא אליה. ימים רבים נמשך המו"מ בדבר התחדשות חקי המכס לשתי הארצות והשתתפותן בהוצאות הכוללות; אך בישיבות הפרלמנט בש' 1887 באו לידי פשרה בדבר המכס לטובת הנפט הבא מגליציא וכן גם בשאלות האחרות, ובדבר הערכת ההוצאות על חשבון שתי הארצות נשארו ההחלטות הקודמות על כנן. המו"מ בדבר כריתות ברית מסחר בין אוסטריא ורומיניא נמשכו מן 20 אפר' 1886 ועד סוף ש' 1887 לא באו לידי גמר, כי הקשתה רומיניא דרישותיה ע"ד הובאת תבואה ומקנה ממנה לאוסטריא. J. W.

דברי ימי ישראל בממלכת אוסטריא. יהודי אוס' מתחלקים לשלשה ראשים: א) היושבים בממלכת אוס' העצמית (ביהם, מורביא, אוס' העליונה והתחתונה). ב) יהודי אונג' (ע"ע אונגריא). ג) יהודי גאליציא, שלזיא ועוד מחוזות קטנים אשר מלפנים נחשבו לממלכת פולין (ע"ע: גאליציא, בוקאווינא, אושבּיין ושלזיא האוסטרית. דברי ימי היהודים בכל מחוז ומדינה בממלכת אוסט' יבאו לערכיהם בפרט ובמקום הזה יבואו רק דברי הקורות הנוגעים לכלל היהודים בממלכה). ראשית בא היהודים לאוסט' בערפל תחלתה. המסרת תאמר, כי היהודים התישבו בפאנוניא (אונגריא ואוסטריא) שנות מאות רבות לפני ספה"נ. ורבים מחוקרי דברי הימים מחזיקים בדעה הזאת (Camesina בספריו וע"ע). אגדה אחת תספר, כי עיר ווינה נבנתה ע"י איש אחד מגבורי ישראל, חסון כאלון וגדול כענק ושמו מרדכי, אשר בא לעבר הדונאי אחר צאת ישראל ממצרים. הגדה אחרת תספר, כי מארץ כנען באו היהודים להאחז על גדות הדונאי בש' 108 אחרי יציאת מצרים, וכי העיר פראג עם ביהכ"נ הישן אשר בה נבנו בימי יהושע בן נון. אמנם כל אלה אינם אלא דברי אגדה, והידיעות הראשונות והברורות הנמצאות מיהודי אוסטריא וביהם הן מהמאה הי' לספה"נ. בעת ההיא כבר נאחזו היהודים בביהם ומוראַביא ויהיו שלמים עם תושבי הארץ ולא ידעו רע. כל דברי ימי היהודים בינם לבין עצמם היו נחתכים ע"פ הזקנים אשר נבחרו מאתם, וכה ישבו בשלוה במדינות האלה, עד כי הארכיבישוף וואָיטעך אַדאַלבערט (שליח הדת הנוצרית בפרוסיא) התאונן ע"ז לפני הדוכס. היהודים בווישע־גראד אשר אצל פראג היו מסובלים בעשר, ונסיכה אחת ממוראַביא כתבה לגיסה מושל ביהם לאמר: „אם כסף הנך מבקש, שים נא עיניך על יהודי ארצך ועירך ווישעגראד, אשר בתיהם מלאים כסף וזהב". בש' 1076 העריך הדוכס וורא־טיסלאוו את יהודי ביהם ויהי מספרם 1,060 נפש. במוראַביא נראו עקבות היהודים לראשונה במאה הי"א לספה"נ, ואחד מהם ושמו פודיבה (Podiva) בנה טירה גדולה ע"י גבולות מוראביא ואוסט' (כל הידיעות האלה נמצאות בספר הזכרונות: Cosmas Pragensis Chronicon Boemorum). ימי השלום ארכו ליהודי ביהם ומורביא עד תקופת מסעי הצלב (ע"ע). בש' הפקודה בדברי ימי ישראל, ד"א תתנ"ו (1096), בימי ממלכת הדוכס ברעטיסלאוו II, השתערו נוסעי הצלב על העיר פראג וישבו בתי היהודים ויאנסום לבא בברית הדת הנוצרית ואת הממאנים המיתו באכזריות נוראה, ולא שעו הקנאים גם לדברי הארכיבישוף אשר העתיר אליהם לבל ישפכו דמי היהודים הנקיים. ויהי כשוב הקיסר הייגריך IV מאיטליא וישמע את כל התועבות אשר עשו נושאי הצלב ליהודים באשכנז ובביהם, ויענש קשה את הפושעים אשר שלחו יד ביהודים, ויעבר קול בכל הארץ, כי הרשות ביד כל היהודים אשר קבלו הדת הקתולית באונס לשוב לדת אבותיהם. שמעו זאת יהודי ביהם וישמחו, וימהרו למכור את כל חפציהם ויתנו אותם בכסף, ויהיו נכונים לעזוב את ארץ מגוריהם ולתור להם מנוחה בפאנוניא. אך בעודם עושים כה וכה שב הדוכס ברעטיסלאוו ממלחמותיו, ובשמעו כי היהודים יוצאים מארצו וישולחים את כספם ורכושם מעל לגבולות הארץ, שם משמר אנשי חיל על בתיהם, וישלח אחד מרואי פניו אל ראשי היהודים להעיד בם בדברים אלה לאמר: „מירושלים לא הבאתם עמכם אוצרות זהב וכסף, כי הקיסר אספסינוס המנצח מכר אתכם בלא הון ויזרה אתכם בכל ארצות תבל, ועתה ערום באתם לביהם וערום תצאו ממדינת ממלכתי, כי כל אשר לכם לאוצר המלוכה יבוא, וע"ד עזבכם את הדת הנוצרית ושובכם לדת היהודית יבא הארכיבישוף קאָסמאס עמכם במשפט". ובדברו זאת השתערו על היהודים צבאות החיל ויפשיטום ערום ולא נשאר להם כי אם גויתם וכסף נמאס לקנות להם אכל על ימים מספר. סופר דברי ימי העת ההיא מספר, כי הכסף והזהב שלקח הדוכס מהיהודים היה רב יתר מהשלל אשר שללו היונים בהבקיעם אליהם את העיר הנצורה טרויא (Cosmas Pragensis monumenta XI, p. 103). כנראה לא הגלו היהודים מביהם גלות שלמה, כי אחרי שנים מעטות פרצה עוד רדיפה נגד היהודים בימי הדוכס וולאדיסלאב I (1124). המלך הזה גדל ונשא את אחד היהודים המומרים או האנוסים ושמו יעקב, וינשאהו למעלת רוזן הארץ (Land-graf), וכמעט היה לו למשנה. זה האיש יעקב קבל האמונה החדשה למראה עין ובלבו נשאר נאמן לדת ישראל, ובהשענו על גדולתו בבית המלך צוה להרוס את הבמה עם צלמי הקדושים אשר הקימו נוסעי הצלב בביהכ"נ ליהודים בפראג, ובזה העלה עליו חמת המלך והעם ויהי קצף גדול על ישראל, ועל עדת פראג הוטל כסף ענושים רב מנשוא. בש' 1186 נמצאה גופת ילד נוצרי מושלכת בנהר מולדוי, ויעלילו על היהודים כי ידם היתה בו ואז גרשום מפראג, אך לא ארכו הימים והאזרחים קראו להם לשוב ולהתישב בעיר ותשב העדה לקדמתה. עוד הפעם נסו נוסעי הצלב לכלות קנאתם ביהודים יושבי ביהם בימי מלוכת המלך ווענצעל I (1230—53) וידרשו מהם כסף, אך הפעם התקוממו להם היהודים ביד חזקה ויגברו מהם ולא נתנום לבא העירה. כל הרדיפות האלה היו רק בביהם ולא באוסט'. אמנם בש' תתנ"ו היתה תגרה קטנה בווינה, אך בכל ארץ פאנוניא יראו נוסעי הצלב לכלות חמתם ביהודים, כי היתה יראת המתמדים הרבים שישבו אז באונגריא על פניהם וגם רוב יושבי הארץ לא היו עוד אדוקים בדת הקתולית בימים ההם. דוכסי אוסטריא הרבו אז להיטיב עם היהודים, כבאשכנז כלה כן באוסטריא נחשבו היהודים לחוסים בצל הקיסר ועבדיו, ובעד החסות הזאת

שלמו כסף גלגלת 1 פֿל׳ לכל נפש. המס הזה נגבה בכל שנה ביום חג הלדה להנוצרים. במרוצת העת נהפך המס הזה לרועץ ליהודים, ויהיו נחשבים כעבדי עולם וקנין כסף להקיסר לעשות בהם כרצונו. בין כל מושלי אוסט׳ בימים ההם הגדיל חסדו ליהודים הדוכס האוסטרי הוא קיסר אשכנז, פֿרידריך „איש המלחמה״ (1246—1230, Fr. der Streitbare), האחרון לבית באַבענבערג. בימיו נשאו היהודים משרות גבוהות במדינה ושני יהודים, לובלין וניקילו, זכו לתארי הכבוד „Kammergrafen d. Herzöge v. Oesterreich“. בש׳ 1238 הוציא פֿרידריך מערכת חקים בעד היהודים בווינה, אשר העלתה עליו חמת האפיפיורים גריגור IX ואינוקינטי IV, ובכנסת הכהנים בעיר ליאון חשדוהו במינות וכי חפץ הוא להכנס בברית הדת הישראלית או המחמדית. הקיסר הנאור הזה בא בכתובים בעניני חכמה ומדע עם ר׳ יהודה בן שלמה הכהן מטוליטולא (ע״ע אבן מתקה) ור׳ יעקב אנטולי (ע״ע וע׳ גראֶטץ גד״י VII צד 93, 94). מהנכבדים אשר במערכת הזאת המה: 1) אסור להביא ילדי יהודים בברית הדת הנוצרית נגד רצון הוריהם, והעובר ישלם כסף ענושים 15 ליטרות זהב; 2) היהודי שבא להמיר דתו טעון בחינה ובדיקה זמן שלשה ימים אם באמת לשם האמונה חפץ להכנס בברית הדת הקתולית או בשביל פניה ונטיה אחרת; ליהודי שהמיר דתו אבדה זכות ירושת אבותיו; 3) אסור להביא עבדי עולם מעובדי אלילים העובדים בבתי יהודים בברית הדת הנוצרית בלי רשיון הבעלים; 4) היהודי הנאשם בדבר מה, פטור מנסיוני האש והמים וגם ממלקות וממאסר, כ״א די לו בשבועה שישבע לפי דתו להסיר מעליו עון אשמה; 5) המשפטים אשר בין היהודים לבין עצמם יבואו לפני הרבנים והדינים; 6) אם יאשימו את היהודים בעון חלול קדשי הנוצרים וכדומה, עד הדוכס האוסט׳ או הקיסר יבוא דבר המשפט ולא לפני שרי המחוז והכהנים. מלבד מערכת החקים האלה בעד יהודי ווינה הוציא פֿרידריך עוד חקים מיוחדים בעד יהודי אוסט׳ ביום 1 יולי 1244, אשר הנכבדים בהם הם: 1) הנוצרי הממית את היהודי אחת דתו להמית (עד העת ההיא היה דם היהודי כהפקר וההורגו לא נענש קשה או לא נענש כלל), ואשר יפצע איש יהודי ישלם ענש גדול או תקצץ ידו. 2) אין להאשים איש יהודי באשמות גדולות ולענשו בגופו או בממונו ע״פ עדות הנוצרים בלבד, אם לא יקימו גם עדים יהודים את דבר האשמה. 3) הנוצרי אשר יביא בברית דתו ילד יהודי נגד רצון הוריו יענש כגונב נפש. מערכת חקי פֿרידריך „איש המלחמה״, הקיסר „הפילוסוף״ —כאשר נקרא בימים ההם— בעד ארץ אוסטריא, נתקבלה לחק הארץ גם באונג׳ ע״י המלך בלע IV (ע״ע אונגריא), ואָטאָקאַר II מלך ביהם הנהיגה (1254) בביהם ומוראַביא, והיא שהיתה לקו ומשקלת גם לממלכת פולין ולממשלות מייסען וטהירינגיא בכל הנוגע ליהודים היושבים שם בימים ההם. בש׳ 1268 הוסיף אָטאָקאר מלך ביהם לכלול ולשכלל את מערכת החוקים בדבר היהודים בזכיות ויפּויי-כח (Privi-legien) אשר הוסיף עליהם; בם נאמר, כי כל דברי ריבות של היהודים בינם לבין עצמם נחתכים ע״פ רבניהם ודיניהם; כ ל נ ו צ ר י א ש ר י ה י ן ל ע ו ל ל עלילות ברשע על ה י ה ו ד י ם, כי ישתמשו בדם ילדי נוצרים לצורך דתו, יענש קשה, והיהודי הנאשם בהריגת ילד נוצרי לא יושם עליו ענש בלא שלשה עדי ר א י ה נ ו צ ר י ם ו ש ל ש ה ע ד י ר א י ה י ה ו ד י ם. אך גם החק הישר הזה לא עצר בעד הקנאה ההוללה, וכפעם בפעם התחדשו עלילות הדם, אשר המיטו רעות ורדיפות רבות על יהודי ביהם. להזכיות ויפּויי-הכח אשר נתנו למפלגה ידועה בעם או גם לאנשים פרטים בימי הבינים לא היה האון והעצמה אשר לחקי ממשלה בימינו. הזכיות ההנה היו נכבדות רק בשעתן, כל ימי חיי המושל אשר נתנן, ובמותו היו בעלי הזכיות ההן צריכים להשתדל אצל המלך החדש, כי י ח ד ש ויאשר ויקים את דבר המלך שהיה לפניו. ע״כ לא יפלא אם מערכת-החקים אשר נתן הקיסר פֿרידריך רפתה ובטלה אחרי מות המלך הישר הזה והיהודים היו עשוקי צדק ורצוצי משפט כבראשונה. בח׳ אפ׳ 1267 בא ציר האפיפיור קלמנס IV לפראג ואחרי כן לווינה ויקרא עצרה גדולה מכל הארכיבישופים והבישופים וראשי הכנסיות לאמונה הקתולית באוסטריא, שטיריא, ביהם זאלצבורג וכו׳, וביום 12 מאי ש׳ ההיא נפתחו שערי הכנסיה הגדולה (Concilium) בווינה בבית התפלה הנקרא ע״ש סטיפֿנוס. החלטות הכנסיה הגדולה הזאת נגעו בדברים רבים גם לחיי היהודים בביהם, אוסטריא ויתר מחוזות אשכנז במזרח ודרום הממלכה. ואלה הם החקים אשר נקבעו ממנה למושלי הארצות ההן בדבר היהודים: 1) היהודים מחויבים להיות ניכרים בלבושיהם ולשאת אות-קלון על בגדיהם העליונים וכובע עם קרן זקופה על ראשם. 2) אסור ליהודים לבקר בתי מרחצאות ובתי מלון אשר לנוצרים, וכמו כן אסור לנוצרים לאכל לחם עם היהודים. 3) אסור ליהודים לבנות מחדש בתי כנסיות ובתי מדרשות, אך מותר להם לתקן את אלה שכבר נבנו, ועל הממשלה לשום עין עליהם, לבל ירחיבו ולבל יגביהו את הבתים האלה ולבל יוסיפו עליהם חדרים או לכללם בציורים יפים וטובים מאשר בתחלה. 4) אסור ליהודים להחזיק משרתים ומשרתות מבני הנוצרים, והעוברים על האסור הזה כיהודים ונוצרים יענשו בגופם ובממונם. 5) בעבור הנוצרים והכהנים בסך (Procession) עם צלמי קדושיהם ולחם הפנים בידיהם, מחויבים היהודים לסגור פתחי בתיהם וחלונותיהם. 6) אסור להם להתוכח עם הנוצרים בעניני דת ואמונה. 7) להבישופים המשפט לשום עין, כי לא יבואו העברים במסבת רעים אל הנוצרים. 8) על הנסיכים והשופטים להשגיח שימלאו היהודים אחרי כל דברי החקים האלה, ובאלה המעלימים עין ממעללי היהודים וחטאתם נגד קדשי הדת הקתולית תחולנה כל הקללות הכתובות על ספרי האפיפיורים נגד הקתולים העברינים, לנעול בעדם שערי בתי התפלה וכו׳. מערכת החקים האלה נתקבלה אז באוסטריא, אך ברבות הימים נתבטלו רובם ומקצתם נשארו בכל תקפם עד העת החדשה. כן החק להרים תרומת כסף מבתי הכנסת אשר ליהודים נשאר בתקפו עד ש׳ 1865, ועדת ישראל בווינה שלמה עד העת ההיא 100 פֿל׳ לבית התפלה הגדול של סטיפֿנוס קדושם. האיסור להחזיק משרתים ומשרתות נוצרים עמד בתקפו עד ש׳ 1858, והיהודים לא נשאו משרות בממלכה עד ש׳ 1867 (ע״ד החלטות כנסית הכהנים באובין ישן (Ofen) אשר אליה באו גם הכהנים הגדולים מפולין ע״ע אונגריא, פולין). אחרי תקופת המבוכה באשכנז שהיתה בין ממשלה לממשלה (Interregnum) הגיע למלוכה רודאלף I מבית האבסבורג ולותרינגיא, ונסיך אוסטריא היה גם לקיסר אשכנז. יהודי אחד בשם אנשיל אֶפּענהיימער היה פקיד האוצרות, ויעזור לרודאלף לסדר כל עניני הממלכה וכלכלת מדינותיו הרבות. ביום 1 יוני 1275 קים הקיסר רודאלף את כתב הדת מהאפיפיור אינוקינטי IV (5 יולי 1247), האוסר על הנוצרים להאשים את היהודים בעלילת הדם. ביום 4 מארט 1277 קים רודאלף את כל מערכת החקים אשר נתן פֿריד׳ „איש המלחמה״ לטובת היהודים (ע׳ לעיל), אך עם זה הוציא כתב הדת לתושבי ווינה לבל יתנו ליהודים כל משרה כבודה במדינה. במאה הי״ד החלו הרדיפות נגד היהודים להיות רצופות ותכופות. בש׳ 1337 הרבו הכהנים להתאונן על היהודים כי מרבים הם לקחת נשך ומרבית מעם הארץ, אך הדוכסים אלברכט ואָטאָ הגינו עליהם והיהודים נתנו ערובה לבל יקחו תרבית יתר על המדה הדרושה, בשנה השנית (1338) פרצו רדיפות נוראות בביהם, כי העלילו על היהודים אשר בעיר קוירים (Kaurim), כי השליכו טיט ורפש על קדשי הדת הנוצרית. אך הרדיפות האלה היו כאין וכאפס לעמת הרדיפות האכזריות אשר נצפנו ליהודים אחרי עשר שנים (1350—1348) בזמן המגפה הנוראה, הנודעת בשם „המות השחור״. בימי המגפה רבו גם המתים מיהודים, ובכל זאת האשימו אותם הכהנים והמון העם, כי שמו רעל בבארות והמעינות. אז היתה עת צרה לכל בית יעקב יושב אשכנז; רובי הקהלות נחרבו ונשמדו, לאלפים אבדו עצמם לדעת מעצר רעה ויגון ומענוים קשים ומרים ורק מעטים מאד המירו

רתם. כל עדת בני היהודים בווינה שמעו לעצת מורם הר"ר יונה וישלחו יד בנפשם, ובקרעמזיר העדה הנכבדה במוראביא התגודדו ההמונים מהעיר הנ"ל והעיר שטיין הסמוכה וישתערו יחדו על היהודים, וכראות האמללים כי אבד מנוס מהם ויבעירו עליהם את בתיהם ויעלו על המוקד הם ונשיהם וטפם ורק מעטים נמלטו. הדוכס אלברכט התאמץ לעצור בעד משובת ההמון, אך לא עצר כח להתיצב בפני העם הפרוע משנאת הדת. בעת ההיא הונח רק ליהודי פולין, כי מצאו שם מנוחה ומחסה בצל קאזימיר הגדול ומערכת חקיו אשר הוציא לטובתם (ע"ע פולין). כמעט שעברו ארבעים שנה מימי הרדיפות לרגלי „המות השחור", ותקם שנית עת צרה ליעקב אשר בביהם. יהודי אחד ושמו פסח, אשר בהמירו את דתו הוסב אח"כ לשם פטר, המיט רעה על היהודים בפראג בש' 1399 ע"ד תפלת „עלינו לשבח", באמרו: כי בה מקללים הם את הנוצרים ומחוקקם, (אף שהתפלה הזאת נתקנה מאת רב (ע"ע), שחי בבבל במאה הג' לספה"נ, בעת ובמקום שלא ידעו עוד מאומה ע"ד הדת הנוצרית). את ראשי עדת ישראל בפראג שמו בבית הכלא. בין הנתפשים היה הר"ר יום טוב ליפמאן מילהויזען, בעה"מ ס' „הנצחון", תלמידו של הר"ר אביגדור קרא (ע' גראֶטץ VIII צד 70 בהערה), אשר מלבד שהיה כחו רב בתלמוד וקבלה ידע גם שפת רומא ויקרא את ספרי הברית החדשה, לדעת מה שישיב. אמנם ידע הרב הזה מה להשיב, וברוב חכמה ודעת הצדיק נפשו ונפש בני עמו, אבל תשובותיו נשארו מעל, וביום 21 אגוסט 1400, ביום אשר נהדף הקיסר ווענצעל מכסאו וימלוך תחתיו רופרעכט הפפאלצי, העלו שבעה ושבעה מהתפוסים על המוקד, ואחרי שלשה שבועות נדונו בשרפה עוד שלשה מיקירי פראג. ביום 3 מאי 1405 הוציא הקיסר רופרעכט כתב הדת לכונן רבנות ראשית באשכנז, והנתן המשרה על שכם הר"ר ישראל מקרעמזיר, אבי זקנו של הר"י איסרלן בעל „תרומת הדשן". הפקודה הזאת לא הפיקה רצון מהיהודים וע"פ נוסחה נראה, כי מחשבת הקיסר היתה רק כי יהיה הרב ממונה על הכנסות המסים מקהלות ישראל, ורבנות כזאת מטעם הרשות זרה היתה לרוח היהודים יושבי אוסטריא. בפרוץ מלחמות ההוסיטים בארץ היו מאורעות בווינה, אשר תוצאותיהם היו רעות ומרות לכל היהודים בממלכה. המלחמה דרשה כסף רב והדוכס אלברכט V העמים על בני ווינה עול מסים כבדים מנשוא, ובכל זאת לא חדלה הממשלה משום מועקה גם במתני הנוצרים הסוחרים ובעלי חרשת המעשה. בגלל הדבר הזה הביטו הווינים בעין רעה על היהודים החרוצים במסחר, ויתאמצו להסיר מקרבם את ההתחרות עמם, והמלך אשר הרים מסים גדולים מהיהודים מאן למלא חפץ הנוצרים. אך לא ארכו הימים והכהנים אשר שתו ידם עם התושבים מצאו מקרה נכון לתפצם: שלשה נערים נוצרים אשר רצו על חלקת הקרח בנהר דונאי — בחרף 1420/21 — נפלו המימה ונטבעו, ויוציאו הכהנים קול בעיר כי נשחטו מהיהודים להוציא דמם להשתמש במצת מצוה על ימי הפסח הבא. לעלילת הדם הוסיפו עוד עלילה, כי חללו היהודים את לחם הקדש, ותהום העיר ווינה ולב אזרחיה היה כים נגרש. בפקודת הקיסר הדוכס אלברכט V הושמו נכבדי הקהלה במאסר, רכוש היהודים העשירים נפל לאוצר הממלכה, העניים גרשו מן הארץ ודין התפוסים נגמר למיתה ורק להממירים את דתם נסלח להם על חטאתם. רק מעטים מאד מהנתפסים הצליחו להמלט, רבים שלחו יד בנפשם והנשארים עלו על המוקד וימותו על קדוש השם. בפקודת הדוכס ביום 12 מארט 1421 נלקחו כל נכסי היהודים לאוצר הממשלה, בית הכנסת אשר ליהודי ווינה נהרס ומאבניו בנו את האוניורסיטה החדשה. לאדיסלויס בן הקיסר אלברכט II, שהיה גם מלך ביהם ואונגריא, הגלה בש' 1454 את היהודים מערי ברין ואלמיץ (ביהם) בעצת הכומר קאפיסטרנא הנודע בקנאתו לדתו ושנאתו לישראל, ואת בתי הכנסת, בתי המדרש ובתי הקברות אשר ליהודים הנחיל לאדיסלויס מתנה להנוצרים תושבי הערים האלה. בסוף המאה הי"ד ובראשית ימי המאה הט"ו היה מצב היהודים בשטיריא טוב מבכל יתר מדינות אוסטריא, וקהלות גדולות ונכבדות נמצאו אז בערי מארבורג, ראַדקערסבורג, ברוק וכו'. בש' 1399 נתן הדוכס ווילהעלם זכיות מיוחדות ליהודים יושבי שטיריא בגלל „התועלת" שהם מביאים לו ולארצו. כן ישבו שם היהודים במנוחה ושלום עד אשר קפץ עליהם רוגזו של הקיסר מאקסימיליאן I, אשר הגלם גלות שלמה במחיר 38,000 פל' אשר נתנו הכהנים והתושבים לאוצרו (1496), והדת נתנה לבל יעז כל נוצרי לקנות בית מאיש יהודי, למען אשר יקומו הבתים לנחלה להכהנים בלי מחיר, אחרי כן הוציא הקיסר פקודה לבל יחזיקו בבתי היהודים מבלי אשר ישלמו לראשונה המחיר לאוצר המלך, ובתי הכנסת ובתי הקברות קמו לנחלה להקיסר בתור נכסי משפחת המלוכה. היום אשר הוגבל ליהודים לצאת מן הארץ היה יום חג „שלשת המלכים" לנוצרים בש' 1497, והיהודים חפצו לקבוע משכנם בערי מארכעג ואייזענשטאדט, אך כאשר הקור היה חזק בימי החרף ההוא התיר להם הקיסר להשאר בערי שטיריא עד ימי האביב. כשנתים אחרי גרוש שטיריא גרשו היהודים מזאלצבורג ע"י הארכיבישוף ליאונהארדט, בתי הכנסת בזאלצבורג והאַללין נהרסו, ולזכר המאורע הזה הציבו לזכרון על בית מועצות העיר זאלצבורג פסל שיש בדמות חזירה עם ילדי יהודים יונקי שדיה (מצבת קלון זאת גולה ותשקץ את העיר עד ש' 1785). בש' 1513 גרשו היהודים מקאֶרנטהען וקראַין, 1518—ממדינת טיראָל ובש' 1596—מאוסטריא העליונה. שערי המדינות האלה נשארו נעולים לפני היהודים עד העת החדשה. במשך העת ההיא גרשו היהודים פעמים רבות מווינה ונקראו שנית לשוב לשבת בה (ע"ע ווינה), ומלבד העיר הראשה לא נתן ליהודים לשבת במדינות אוסטריא עד ש' 1848, רק הקיסר יוסף II התיר להם (בש' 1789) לבקר ביומי דשוקא את ערי המסחר: גראֶץ, לאַיבאך, לינץ וקלאגענפורט; הבישוף הירונימוס התיר להיהודים להתעכב לפרקים בעיר זאַלצבורג. יוצאים מכלל האיסור הזה היו יהודי איגר, אשר ביום 30 סיפט' 1400 זכה אותם הקיסר זיגמונד להיותם שוים בכל חקי הארץ אל יתר התושבים הנוצרים, ובש' 1434 נקרא להם דרור מכל המסים והארנוניות שהיו מוטלים עליהם מלפנים.

בכלל החל מצב היהודים להשתנות לטובה במאה הט"ז, ואף שגם אז לא נצולו מרדיפות וגרושים, בכל זאת לא היו עוד חייהם מופקרים לכל כבשנים הקודמות. השנוי לטובה נראה בראשונה ליהודי ביהם בראשית המאה ההיא, כי ביום 7 אג' 1510 קיים המלך וולאדיסלאב את החלטת אלופי עמו, להשאיר את היהודים בקרב הארץ ולבלתי גרשם עוד מקרבה כמלפנים. אולם בש' 1539 יצאה גזרה חדשה: להעביד את בני ישראל בפרך, למען ענותם בסבלותם, כבימי פרעה מלך מצרים, ולמען יגרע מספרם; אך התחבולה החדשה הזאת לא יצאה לפעלה. במוראביא ושלזיא נאסרה על היהודים לשבת בכפרים ולבוא עם סחורתם על הירידים (1545), ובביהם נצטוו מבוא בערים הקרובות למכרה ההרים ובתי החרשת. גם בערים המותרות לישיבתם הגבלו בחוצות מיוחדים, שנקראו בשם גיטו (Ghetto, ע"ע). בכלל הסכינו המושלים להביט על היהודים כעל נכסים שיש מהם הכנסה, וע"כ עשו כם כרצונם וישנו משפטיהם ככל העולה על רוחם. כן יצאה מערכת חקים מאת הקיסר פרדינאנד בש' 1528 ליהודים היושבים בווינה, שעל פיה הגבלו מאד בזכיותיהם; ובשנה השנית (23 מאי 1529) שנה משפטם כלה ויקיים את הזכיות שנתנו להם מאת פרידריך „איש המלחמה" ומאַקס I. הקיסר הזה מנה איש יהודי להיות טובע מטבעותיו ומשגיח על אוצרו, ולבניו שהתגדלו באינסברוק החזיק רופא יהודי ושמו אליעזר (Lazarus), ובכל זאת לא נמנע מתת צו בש' 1546 לגרש את היהודים מאוסטריא-תחתית וממוראביא. אמנם גזרתו זו לא נתקימה, לעמת זה נשמרה פקודתו מיום 1 אג' 1551 ע"ד „הכתם הירוק" שנצטוו היהודים יושבי ארצו לשאת על בגדיהם (הגברים אל מול החזה הימני והנשים באמצע הבגד המכסה את הלב) — והגזרה הזאת נשארה

בתקפה עד ימי הקיסר יוסף II. בימיו הוטל על יהודי אוסט'-תחתית להביא בעד בנותיו מטוה-זהב במשקל 15 ליטרא לשנה. בש' 1559 ואחריה בש' 1561 גזר על היהודים לצאת מפראג ולעזוב את ארץ ביהם, בחרות עליהם אפו בגלל איזה ספר עברי שנדפס שם כנגד הדת הנוצרית, — וגם הפקודות האלו לא יצאו לפעלן, כי מצד האחד הצליח איש יהודי מיושבי פראג ושמו מרדכי צמח לבוא לרומא בש' 1561 ולקחת רצון מאת האפיפיור פויל IV (אשר בכלל לא היה לבו טוב על היהודים) ולהעירהו ללמד עליהם זכות לפני הקיסר ולשכך כעסו וחמתו, ומצד השני השתדל הרבה לטובתם הארכידוכס פרדינאנד נציב ביהם בעת ההיא, במכתביו מיום 6 מארט וגם 13 אוקט' 1561 אשר הריץ להקיסר בדבר הזה, בהראותו לדעת כי בעשותו זאת יחולל כבוד שמו בארצות האחרות. נפלא הוא הדבר, כי הנציב הזה הוא בעצמו עורר את הקיסר במכתביו מיום 26 מארט 1557 לגרש את היהודים מארץ ביהם, מיום 19 אוקט' — לגרשם מעיר פראג ולשנות את בתי כנסיותיהם לבתי תפלה לנוצרים, ומיום 16 נוב' הודיעהו כי בהתיעצו עם רבים משרי המדינה ופקידיה, חוו הם דעתם כי נקל יהיה למצוא קונים לבתי היהודים כהגרשם מהם. במצוקות העת ההיא בקשו לא רק לחדש את הגזרות הרעות על היהודים כי אם לעקור גם היהדות ולהפכה משרש, וע"כ שמו עיניהם בספרותה הדתית ויתאמצו לחדש גם עליה גזרות ימים עברו. עוד בש' 1242 היו ספרי ישראל (ובתוכם גם התלמוד) ברחוב פאריז לשרפה מאכלת אש; כזאת עשו אח"כ בשנות 1553, 1559 ברומא, בווינציא, בבולוניא וקרימונא. גם באשכנז התחולל הסער על ספרי התלמוד ע"י המומר פפערקארן (ע"ע) ויד חזקה מנזירי הדומיניקנים בעיר קולוניא עמו. הדבר הובא לפני הקיסר מאקס I, ועל טוב יזכר הח' הנוצרי יוהאנים רייכלין (ע"ע) אשר הציל ספרות ישראל מיד להבה. בריב הזה הצטינה גם המחלקה התיאולוגית באוניורסיטה הוינית, אשר הצדיקה את רייכלין ותרשיע את פפערפערקארן וסיעתו הרעה. — הפרץ הגדול שבא ע"י לותיר בדת הקתולית לא הראה פעלו לרעה על היהודים באוסטריא. כידוע היה לותיר בראשית הימים למליץ טוב על היהודים וספרותם, רק אחרי כן שנה טעמו ומשפטו. גם מלחמות האכרים אשר פרעו פרעות בישראל יושב אשכנז לא הרעו כל כך ליהודי אוסטריא. בכלל השתנה מצבם לטובה בימי הקיסר פרדינאנד II, שהיה אך טוב לישראל שכם אחד על הקיסר יוסף II, כי הוא השאיר את מצב הקהלות בחזקתן הקודמת, בעוד שהקיסר יוסף II מאן תת ליהודי ווינה להתאחד ולהיות לעדה שלמה ומסודרה כחק ומשפט. פרדינאנד II לא התערב בעניניהם הפנימים, בהניחו להם לנהג עסקי קהלותיהם ע"פ דרכם — כי יותר שהיה אדוק באמונתו, גדלה שנאתו וקנאתו להפרוטסטנתים אשר נצבו כצר לדת הקתולית, עד כי מפניהם לא שת לבו ליהודים, אשר במצבם הדל והשפל לא יכלו להיות לאמונתו למפגע. מלבד זאת היו לו היהודים עזר לא מעט, למלא אוצרו מהונם ע"י המסים אשר שמרו לשלם במועדו עם נדבות כסף שנקראו בשם „הלואות" שלא על מנת להחזיר. בעת ההיא עוד היו היהודים בווינה ובפראג אנוסים מדי שבת בשבתו ללכת אל בתי כניסות הנוצרים לשמוע דרשות הכהנים הקתולים, ושומרים עמדו עליהם להעירם ולעוררם עת ינומו ויישנו שנתם על מושבותיהם שמה. לעמת זאת אסר פרדינאנד II על הכהנים הקתולים מדרוש בגנות היהודים, ובתמכו יתדותיו בפקודות האפיפיורים שהיו למגן ליהודים לא נתן לעלילת הדם להתחדש עליהם כבימים מקדם. הקיסר הזה התיר ליהודים בווינה, בשבתם עודנה בעיר פנימה, לבנות להם בית כנסת ברחוב הפאריזי על יד „ככר היהודים". בימיו גרשו יהודי ווינה להעתיק דירתם (בש' 1625) מקרב העיר אל חלק ליאופולדשטאדט, אשר נקרא אז בשם „הוורד התחתון" (der untere Werd). היהודים לא התאוננו על זה, כי טוב היה להם לשבת במקום מיוחד „בינם לבין עצמם", מגור בתוך שכניהם שונאיהם ומנדיהם. בחלקם החדש, בוורד התחתון, בנו להם בתים וישבו, בעוד אשר חנויותיהם היו להם בקרב העיר כבראשונה. שם היו לעדה העומדת ברשות עצמה, שם בנו להם בית כנסת לתפלה (הוא שנהפך אח"כ לבית כניסה ע"ש ס"ט ליאופולד). על יד ביהכ"נ בנה אחד מאנשי הקהלה ושמו זכריה הלוי בית ישיבה ללמוד התורה (הוא שנהרס אח"כ, ומאבניו ולבניו נבנה בש' 1784 ביה"ס בליאופולדשטאדט, שנקרא מלפנים ע"ש ס"ט יוסף). על המקום הנקרא כעת „ככר הכרמלים" (Karmeliterplatz) היה ליהודים בית אספה, בית מחול וגן שעשועים. בעת ההיא הורשה להם גם להחזיק בית אסורים, אשר בו יאסרו את כל איש חוטא ופושע בעמם, בדברים שבין אדם למקום ובין אדם לרעהו. בש' 1630 השתדל הארכיבישוף בווינה, הקרדינאל קהלעזעל, לגרש את היהודים כלה, אבל הקיסר לא אבה שמוע לו. אמנם עוד בש' 1612 דרשו כזאת מחצר המלוכה, אך ע"ז נענו ביום 27 סיפט' עם הספר לאמר: „אכן גדול עון היהודים בנשך ותרבית אשר ירבו לקחת, ובכל זאת טובים המה במסחרם מחבריהם הנוצרים, אשר בזדון לבבם ירבו להונות במקח וממכר ולעשוק את אחיהם בלי חמלה". בימי הקיסר פרדינאנד עבדו יהודים בחיל צבאו, ואחד מהם ושמו יעקב בת-שבע (Bassewi) מיושבי פראג הורם על ידו למעלת אצילי אוסטריא ויתן לו כנוי הכבוד „פאן טרייענבורג", בגלל חסדו ואמתו ועבודתו אותו באמונה ובלב שלם. באונגריא התיר ליהודים לחכור מסי הממלכה. כפי הנראה היו יהודי ווינה פטורים בעת ההיא משאת עליהם את אות הקלון, וזה לנו האות: כי בש' 1623 כאשר הוטל עליהם מס 50,000 פל', איִמו אותם כי אם ימאנו לשלם, אז יאלצום לשאת עליהם את „הכובע הירוק". ליהודי ביהם וביחוד לתושבי פראג נתן פרדינאנד II זכיות מיוחדות (רגנשבורג 23 פיבר' 1623). על פיהן הפקעו יהודי פראג מאחריות החובות העמוסים על בני עמם יושבי הערים האחרות, והערכת המסים על יהודי ביהם לא גדלה מן המסים המוטלים על הנוצרים אזרחי הארץ. גם הותר ליהודי ביהם לעסוק במסחר ובכל מלאכה ככל יתר התושבים. בשבת הקיסר בעיר צנאים הוסיף להרחיב זכיותיהם (30 יוני 1628) „עקב חסדם ואמונתם למלכם וארצו", ויגרע את המסים עד סך 40,000, וגם הסך הזה הקטין בש' 1632 עד 20,000 פל'. הנסיך ליכטענשטיין, שהיה בעת ההיא ראש שרי הצבא בביהם, התיר ליהודי פראג לקנות להם בתי נוצרים, ופרדינאנד II הסכים לדבר הזה ויחלטנו כמשפט.

הקיסר פרדינאנד III החליט ליהודים זכיותיהם שהיו להם מאביו בדבר עסקי מסחרם ומלאכת ידם, אבל אסר להם (פראג 8 אפר' 1648) לעסוק בכל אומנות הנוגעת לחיל הצבא, כמו עשית חרבות וקני רובה ודומיהם. אחרי כן הכביד לבבו וירב עליהם גזרותיו חדשות לבקרים. מספר היהודים בפראג, הגדולה והנכבדה בכל קהלותיהם בביהם, היה בש' 1679 לא יותר מן 7,113 ובתוכם 73 בני ערים אחרות. בשנה ההיא נפלה אש בעיר היהודים בפראג ורבים מבתיהם היו לשמה. אבל גדול מזה היה החרבן בש' 1687 בהיות כמעט כל עיר היהודים למאכלת אש. הנשרפים הרבים נאנסו לבקש למו מחסה בבתי הנוצרים, אבל הרוזן יוהאן פרידריך וואלדשטיין, הארכיבישוף בפראג, גזר חרם (21 אוקט' 1689) על כל הנוצרים אשר יזידו לתת ליהודים מעון ומחסה בצל קורתם. לשוא העתירו ראשי העיר ואזרחיה הנוצרים אל נשיא הכהונה להשיב חמתו מהשחית, ובראותם כי רחוק לבו מחמלה פנו בבקשתם אל הקיסר, בהביעם רוחם לאמר: הנוצרים לא ישמרו חקם לשלם המס במועדו, לא כן היהודים שומרי אמונים, כי הכנסת העיר נכונה מאתם בכל עת. לדברים האלה נעתר להם הקיסר וישב אותם (אויגסבורג 4 נוב' 1689) לאמר: אמנם יודע הוא כי אסור לנוצרים לגור עם היהודים במקום אחד, אבל בפעם הזאת יש להתיר מפני ששעת הדחק היא (regula extremae necessitatis), אך ישמרו נא היהודים מללעוג להנוצרים, פן יבולע להם. — אבל רע ומר מיהודי ביהם היה ליהודי ווינה ואוסטריא.

תחתית אחרי מות מלך החסד פרדינאנד II. הנוצרים יושבי ווינה התאמצו לנער את היהודים מקרבם, למען יהיה סחר הארץ בידיהם בלבד ולא יוסיפו היהודים לדחוק רגליהם במשאם ומתנם ובכל משלח ידם, וחפצם בא להם בש' 1670 בימי הקיסר ליאופולד I, כי בהיות היהודים נחשבים בעת ההיא רק לנכסים המביאים הכנסת ממון לבעליהם, נקל היה להנוצרים לבצע מזמתם, בקבלם עליהם לשלם לאוצר הממלכה את סך הכסף הנגבה מאת היהודים יושבי ווינה ואוסטריא-תחתית (14,000 פל' לשנה), והבישוף קאלאנאָ-וויטש עזר על ידם בדרשותיו אשר השמיע בחצר המלוכה. ביום 28 יולי 1670 לא נשאר אף יהודי אחד בכל העיר ווינה והמדינה ובתיהם נמכרו בלא הון, לא נשאר על שמם בלתי אם שדה הקברות אשר קנה היהודי קאָפיל לעווי במחיר 4,000 פל', לשמור אותו מחללו. חלק אחד מהגולים ההם שמו פעמיהם ברלינה, ששם מצאו להם מחסה בצל הנסיך יואכים הבראַנדענבורגי, וכן הונח היסוד לקהלת ישראל בברלין. אבל לא ארכו הימים ורוב היהודים שבו אל נויהם בווינה — כי כמעט התפטרו הסוחרים הנוצרים מתחרות היהודים, הגביהו את השער וירבו במחיר כל תשומת יד עד בלי הכיל. בצוק העתים ההם כבדה על אזרחי ווינה לשלם את המס המגיע מהם לאוצר הממלכה ואף כי את סך 14,000 פל' אשר התחיבו לשלם במקום היהודים המגורשים. נוסף על כל אלה הובאה הממשלה בין המצרים, כי הורק אוצרה והכסף היה נחוץ מאד. בח' סיפט' 1673 באו שרי המלוכה בדברים עם ראשי עשירי היהודים בעיר ווישויא, ובשכר 300,000 פל' אשר התחיבו להביא אל גנזי המלוכה, הותרה להם הישיבה בווינה (אבל לא במדינת אוסטריא-תחתית). אחרי הדברים האלה באו שנים מנכבדי עשירי ישראל מארץ אשכנז לגור בעיר ווינה, הם הקצינים ר' שמואל אָפּענהיים ור' שמשון ווערטהיימער, אשר בהשתדלותם אצל הקיסר יוסף I נאסר ספרו של אייזענמענגער לבוא בקהל. עוד לא ארכו ימי שבתם בעיר בירת אוסטריא, והנה נוכח האחד מהם, ר"ש אָפּענהיים, לדעת עד כמה כבדה גם שם יד הקנאה והשנאה לכל אשר בשם ישראל יכנה. ביום 17 יולי 1700 (ולפי דברי אחרים 17 יאנ' 1706) עמד אחד משרתיו לפני פתח ביתו וילעג לאחדים מן הפועלים הנוצרים אשר עברו על פניו, הפועלים קראו למהלומות וההמון התאסף ויפרעו פרעות בבית אָפּענהיים ויהרסו את הכל וגם את ארון הכסף שברו ויבוזו. משם עברו כשער קטב וישלחו ידיהם גם בבתי האזרחים וישוסו את מרתף היין אשר לכהנים הנזירים במקלט נוסדאָרף. שמע הקיסר ליאופולד I ויתעבר, ובפקודתו נתפשו שנים מראשי הקושרים עושי השערורה ויתלו על שבכות חלונות בית אָפּענהיים למען ישמעו העם וייראו. פרעות כאלה התעתדו להיות גם בערבי פסחם בש' 1715, כי נדבקו פתקאות על כל פנות הרחובות להשמיד ולהרוג את היהודים ושללם לבוז; אך הממשלה קדמה פני הרעה והעיר שקטה. לעמת זה הכבידה אכפה על היהודים לבל יתראו בראשי הומיות ולבל ימשכו עליהם עיני בני העם אזרחי הארץ. כן אסרה גם על הקצין ווערטהיימער לעשות לו סכה בחצרו לחג הסכות, ועל כל היהודים צותה מלחוג חגי נשואיהם בשירים ובמחולות.

כשוב היהודים לווינה שבו אתם גם צרותיהם, ותלאותיהם רבו מבראשונה — כי נאסר להם לשוב וליסד להם קהלתם כמלפנים, וע"כ נאסרו להם כל הדברים השייכים לעדה: בית כנסת, בית ספר וכו', וממילא לא היו ראשים גם לבחור להם רב ומורה וראשי קהלה. כן נאסרו להם גם קנין בתים וקרקעות, בעוד אשר מלפנים היו להם שם בתים ושדות וכרמים באין מפריע. דרכי הפרנסה גדרו עליהם ולא נשאר להם בלתי אם המסחר בלבד, ועל כל אלה הגבלה הישיבה להם רק לזמנים קבועים, אשר מדי עברם נדרשו לשוב ולהשתדל בדבר הרשיון להשאר על מקומם, וכן במות אבי המשפחה נדרשו כל יוצאי חלציו להשתדל אצל הממשלה להנחיל להם את זכות אביהם לשבתו בעיר הזאת בעודנו חי. יהודי אחד כי נאשם בעון גנבה, היתה כל הקהלה ערבה בעדו לשלם את הנזק או להשיב את הגנבה לבעליה. אחרי כל אלה החלו באוסטריא לרדוף באף גם את ספרות ישראל, בחשבם אותה למפגע לדת הנוצרית. הקיסר ליאו-פולד נתן רשיון לפרופיסור האוניורסיטה בפרנקפורט דאָדר, ד"ר יוהאן כריסטאָף בעקמאַן, להדפיס את ספרי התלמוד. אחרי מות המדפיס הזה נתן הקיסר יוסף I רשיון כזה (13 אג' 1710) להנוצרי מיכאל גאָטשאַלק בפרנקפורט, בתנאי אשר ידפיס ממנו רק מה שהותר ע"פ בקרת הקונסיליא הטרידנטית (ע"ע). בכלל הותרו אז ליהודים רק אלה הספרים שהוכשרו ע"פ הבקרת, וכל יתר הספרים הכתובים עברית שלא נבדקו ע"י הכהנים המבקרים נגזר דינם לשרפה. כן נשרפו בפקודת הקיסר יוסף I (29 דיצ' 1709) כל הספרים שהביא אתו היהודי עלקאן מארץ פולין (בעת ההיא הרבו יהודי פולין לבוא לגליציא ומוראביא, בהמלטם על נפשם מפני חרב הקוזקים בימי חמעלניצקי—ע' „גזרת ת"ח"). בש' 1712 חפשו ובדקו בבתי 42 משפחות ישראל בעיר פראג, וכל הספרים שנמצאו שם נמסרו בידי „הועד האינקויזיציוני" של שלשה כהנים ישועים, אשר לא ידעו אף קרוא את הכתוב בספרים ההם, ורובם נשרפו לעיני השמש בש' 1714 ע"פ משפט הועד ההוא. — בימי הקיסר קארל VI יצא האסר על היהודים, לבלי החזיק אף מטלטלין מחוץ לרחוב מושבם, ולמען לא ירבו בארצות ממשלתו גזר הקיסר הזה, כי בכל משפחה הגרה באחת המדינות שהישיבה בה מותרת לה, אין להתיר נשואי אשה בלתי אם להבן הבכור בלבד. בש' 1738 יצאה גזרה חדשה מלפני הקיסר הזה: לגרש את כל עניי היהודים מקרב הארץ, והגזרה ההיא נתקימה בטלואה, וכל עניי ישראל גורשו כאנשים אין חפץ בהם. רק פעם אחת הוציא המושל הזה משפטו לטובת היהודים, אף שהיה נגד חקי הכנסיה הקתולית. היהודים יושבי פריאול וארצות החוף התאוננו לפניו על שכניהם הנוצרים, הגוזלים מהם את ילדיהם ומעבירים אותם על דתם. ויחר הדבר להקיסר ובפקודתו (8 אוקט' 1739) גער בנוצרים הקנאים ויצו עליהם במפגיע, למהר להשיב את הילדים לאבותיהם, אף אם כבר טבלום ויכניסום בברית דתם (ע"פ חקי הכנסיה אין הטבילה יכולה עוד להתבטל עד העולם). — הקיסר קארל VI מת, ובתו מאריא טהערעזיא ירשה ממלכתו אחריו. לה היה רוח מושל כביר, אבל בעלותה למלוכה היתה עודנה צעירה לימים, ואביה אשר רבות עמל ויגע עדי הצליח לתת בידה שבט מושלים ע"פ „חקת עולם", הרחיק אותה מעניני הממלכה בעודנו חי. היא גדלה לאמונה, ובכל לבה ונפשה דבקה בדתה הקתולית, ע"כ גדלה קנאתה ושנאתה בראשית הימים לבני האמונות האחרות, ותכבד ידה על הפרוטסטנתים והיהודים כאחד; על אלה האחרונים סמכה חמתה עת מרו אצילי ביהם וכהניה את רוחה, וכאשר נבצרה ממנה לעשות נקמות בעוכרי נפשה כלתה זעמה בעם הנגש והנענה. ביום 24 דיצ' 1743 הגיע דברה ליהודי ביהם, כי עליהם לעזוב את הארץ מקץ ח' יוני 1744. כל עמל היהודים ותחנוניהם עלו בתהו, גם השתדלות אדוני הארץ לא הועילו בימי רע — כל היהודים גורשו מעיר פראג, לא נשארו בה מהם כי אם מתי מספר. אבל תוצאות הגרוש הזה הראו פעלן לרעה על כל אזרחי העיר הבירה בביהם, מחיר הבתים הוזל מאין יושב, הסחורות וכל משלח יד נשארו באין קונה וכל בעלי המלאכה הלכו בטל באפס עבודה, ובהגיע ימי השלום למסי הארץ הודיעו ראשי בית הפקידות כי אין לאל ידיהם לשלם אף מעט מהרבה, כי כלם רשו וידלו עד מאד. הדברים האלה אכפו על הקיסרת (1748) להשיב פקודתה אחור ולתת ליהודים הרשיון לשוב למקומותם בביהם, אך שמה עליהם מס חדש, מלבד המסים האחרים המוטלים על כל יושבי הארץ, ויחדו עם אחיהם יושבי מוראביא ושלזיא נדרשו להכניס „מס היהודים" לאוצר הממלכה סך 300,000 פל' לשנה (המס המיוחד הזה היה מוטל עליהם עד ש' 1848). הקיסרת הזאת לא שנתה רוחה כליל בנוגע ליהודים יושבי ארצה, אבל רוב ימים הודיעוה

הכמה ותרף ירה מהם. בש׳ 1754 יצאה מערכת החקים ליהודי מוראַביא לסדור עניני קהלותיהם, ובש׳ 1764 יצאה מערכת חקים בעד היהודים אשר בווינה, בה אמנם נכללו הגבלות שונות, ובכל זאת שמחו היהודים גם עליה, בהיותם מאז והלאה בטוחים מפני אימת הגרוש, לבלתי היות עוד כצפרים לנוד. בהחלק ארץ פולין (1772) עלתה גליציא בחלקה של אוסטריא, ואתה גם היהודים היושבים בה, אשר מספרם היה פי שלשה מאחיהם יושבי כל מדינות הממלכה ההיא מלפניהם, כי מספר אלה היה בש׳ 1776 בס״ה 58,057 נפש (28,596 ז׳, 29,461 נ׳) ואלה— 148,598 נפש (74,276 ז׳, 74,322 נ׳). בימי ממלכת מאריא טהערעזיא החלו הנוצרים והיהודים להתקרב יחדו, ויהי הדבר למורת רוח הארכיבישוף בווינה, הקרדינאל מיגאַצי, עד כי התאונן רע באזני הקיסרת (1777) לאמר: היהודים מתערבים בעמי הארץ, מתכנסים אתם יחד בבתי מלון ומשקה, לובשים מחלצות כאצילי העם, ובוחרים להם מקומותיהם בראש כלם בבתי תיאטראות וקרקסאות, מחזיקים בבתיהם משרתים נוצרים וכו׳. שרי הרשות באוסט׳-תחתית עזרו על יד הארבי-בישוף, ויחוו דעם כי נחוץ לאסור על היהודים מבוא בבתי המלון והמחולות, ולקנות מקומות כבוד בבתי התיאטראות, כי עי״ז יתערבו בעם הארץ ולא נכון הוא לנוצרים נאמנים לשבת עם יהודים כאחים יחדו. אך מטעם המלכה הושב דבר (10 אוקט׳ 1778) לאמר: הדברים התלוים בחפש ורצון לא יתכן לאסרם על גוי ואדם יחד. כן השיבה אחור הצעת שריה (17 נוב׳ 1780) להגביל ליהודים פרנסותיהם ולהשאיר להם רק את המסחר בלבד, כמעשי ממשלת פרוסיא בעת ההיא — כי היה כל ישעה וחפצה של הקיסרת בעת ההיא להרבות את בתי חרשת המעשה במדינות ממשלתה. על אחת הצעותיה (14 פיב׳ 1780) הוסיפה לאמר: „מהראוי להכשיר את היהודים גם למשמרות פקודה ברשות ובממשלה, רק שיבחרו לזה במעוט האפשרי״. אמנם עוד בסגל החבורה שיסדה לצבא חילה על שמה (Militär. Maria-Theresien-Orden) אחרי מלחמת קאָלין (1757), היה באחד מחקיה כתוב לאמר: „הכל ראוים לבוא בחבורה, בלי כל הבדל בדת ואמונה ויחס אבות״.

הנטיה הזאת אשר פעלה נראה לטובה על כל עבדיה יושבי ארצה, היא היתה המעברה הטבעית לזמן ממשלת בנה, יוסף II. עד היום לא נערך הקיסר הזה במדה נכונה לפי ערכו ומעלות רוחו, וכמספר מהלליו כן רבו מחלליו, — כי אמנם כל מחשבותיו הטובות הועמו בסערות פעולותיו, אשר פרצות יצאו וכסופה באו להרוס ולעקור את הכל. גם בדבר היהודים היו כל מחשבותיו לטובה, כנראה מ„תעודת הסבלנות״ אשר נתן ליהודי ווינה 2 יאנ׳, ליהודי מוראביא 13 פיבר׳ 1782 וליהודי גליציא—7 מאי 1789 (באוסטריא-עלית היתה עוד הישיבה אסורה ליהודים כל עיקר). אך דבר אחד התעהו, בחשבו כי היהודים הם עם אשר פגיעתו רעה לארץ ויושבי בה, תכונת קהלותיהם היא הנהגת „ממשלה בתוך ממשלה״ וכל ספרותם היא מהבל והזיה גם יחד, — על כן היה כל ישע וכל חפץ המושל הזה להוציאם ביד חזקה מקרן האפל אשר הושבו זה מאות בשנים ולהושיבם עם אזרחי ארץ אשר בפעם אחת ילמדו מעשיהם ויהיו כמוהם. ע״כ הקשה לבבו במאנו להת ליהודים ליסד להם קהלות חדשות במקומות מושבותיהם (כמו בווינה, אשר ע״פ התקים הקודמים לא יכלו להצטרף לעדה שלמה כיאות, והרבנים שהיו להם נצטרכו להתחפש בשם „משגיחים על כשרות הבשר באטליסי בני בריתם״), ובהתאמצו ככל אשר היה לאל ידו לבטל את הקהלות במקומות שכבר נקבעו מלפניו. הוא בטל את בתי הדינין בישראל (אשר אמנם גם היהודים בעצמם חדלו כבר להביא לפניהם משפטיהם ולשמור לקיים את פסקי דיניהם). לעמת זה בטל את אות הקלון מעל בגדיהם, ואת מס הנפשות שהיה מוטל עליהם ביחוד, ויחיבם לשלוח את בניהם לבתי הספר והגימנזיות, גם פתח לפניהם שערי ב״מ הגבוהים, ולמען אשר יוכלו גם רופאי ישראל להשבע שבועת אמונים בהסמכם לאומנותם זו, שנה את נוסח השבועה הקודמת (בה נשבעו בשם העלמה הקדושה, אם משיחם), אף הרחיב להם דרכי החיים, בהתירו להם ללמוד כל מיני אומניות וחכמת חרשים. לסוחרים הגדולים והנכבדים התיר לחגור חרב כדרך השרים, ואחד מהם הרים למעלת אצילים—דבר אשר לא נראה ביהודים מימי הקיסר פֿרדינאנד II (ע׳ לעיל) ועד העת ההיא. הוא גם הטיל על היהודים לעבוד בצבא ככל יתר בני הארץ. והדבר הזה הטיל סער גדול בכל פנות ארצו: בני האזרחים מאנו לעבוד שכם אחד עם היהודים עם חרמם, והיהודים יראו לבוא בצבא, פן תהיה עבודתם למפגע לדתם, בהדרשם לחלל שבתותיהם ומועדיהם. אך הג׳ ר׳ יחזקאל לנדא מפראג אמץ את לבבם לעבוד את מלכם וארצם באמונה, וגם בני האזרחים הסכינו עם היהודים וישלמו להם.

בעיקר נראתה פעולת הקיסר הזה על היהודים ומצבם ודרכי חייהם, בחיבו אותם לשלוח את בניהם לבתי הספר ובפתחו לפניהם שערי האוניורסיטות והאקדמיות. אמנם בראשונה מאנו היהודים לצאת מגדרם אשר גדרו להם שנות מאות הבינים, לעזוב את הישיבות והחדרים ולמודי הדת אשר אך בהם היו כל מעיניהם מאז ומקדם. בעצם העת ההיא יצאה לאור ההעתקה האשכנזית להתורה ע״י הרמבמ״ן בברלין, ולמרות רוח רבים מרבני הדור ההוא אשר חשו עתידות למו מצאה ההעתקה ההיא מהלכים בארץ אוסט׳, עד כי נדפסה שם במהדורות אחרות, וממנה למדו בני הדור ההוא לדעת לשון אשכנז, בקראם אותה מעל הספר באותיות עבריות, בטרם ידעו קרוא אותה בכתב עמה. מעט מעט החלו בתי ספר להשכלה להוסד בקהלותיהם, בראשונה בטריעסט, אחריה בפראג וכו׳, חוץ מערי מדינת גליציא, אף שגם שם רבו בעת ההיא תלמידי הרמבמ״ן ומכבדיו ומעריציו, ובתוכם אנשים חכמים וסופרים מובהקים ונודעים לשם — כי למינים וכופרים נחשבו גם יחד בעיני מורי העם ומדריכיו ומאַשריו, וכן נשארה היהדות קופאת על שמריה בגליציא (חוץ ממקומות אחדים היוצאים מן הכלל) עד היום הזה. מבתי הספר הגיעו בני הנעורים להגימנזיאות ואח״כ גם לב״מ הגבוהים, ששם הקדישו ע״פ רוב את עצמם ללמודי ח׳ הרפואה, שהיא אומנות המחיה את בעליה, מה שאין כן בח׳ הפילוסופיא והמשפטים, שלומדיהן נשארים תלוים בדעת אחרים, כי בעת ההיא עוד לא היתה כל תקוה לת״ת מבני ישראל להגיע למעלת פרופֿיסורים או מורים, שופטים או עורכי דין ככל יתר חבריהם אזרחי הארץ.— על מעשי הקיסר יוסף II ומפעלותיו ביהודים יושבי ארצו עוד יש להוסיף, כי למען הגדיל חרשת המעשה בארץ ממשלתו האיר פניו גם ליהודים העוסקים בה, ויתר להם בדבר הזה אף לקנות נכסים באוסטריא-תחתית. כהקיסר קארל VI (ע׳ לעיל) התעבר גם הוא בקתולים הקנאים אשר יזמו והערימו עצה להעביר ילדי ישראל על דתם, עוד בטרם ידעו מאוס ברע ובחור בטוב, ובבוא לפניו משפט כזה צוה במפגיע להשיב את הילד לאבותיו, אף שכבר נטבל ונכנס בבריתם של הקתולים.— בשנת 1785 (5 שנים לפני מות הקיסר יוסף II) באו כל יושבי אוסט׳ ומדינותיה על הפקודים, ויהי מספר היהודים בתוכם 281,873 (בגליציא 212,002, ביתר המדינות 69,871). על מות הקיסר הזה התאבלו כל היהודים מקרב ולב עמוק, ואין קץ למספדים שעשו לו בבתי כנסיותיהם ולקינות שכתבו עליו בספרים ובמכה״ע. במות יוסף II שקעה שמש הדרור וגלגל הזמן החל לשוב לאחור; אמנם בימי אחיו הקיסר ליאופולד II אשר ירש כסאו אחריו, עוד לא ידעו היהודים רע כבימי הקיסר פֿראנץ I, שבהם השתנה מצבם חליפות, כשנויי מפת הארץ במלחמות העת ההיא. כי אמנם ע״י השנוים ההם הושגו גבולות אוסטריא פעמים אחדות, ובכל פעם ופעם נשתנה מצב היהודים יושבי המקומות ההם לפי חקיהם ומשפטיהם שמה. באיזה מדינות הממלכה היתה הישיבה אסורה ליהודים כל עיקר, כמו בערי השדה באוסטריא-תחתית (חוץ מעיר באַדען), באוס׳-עלית

קארנטהען קראַין וכו׳. באונגריא, ביהם, מוראביא, שלזיא וכו׳, היתה ג״כ הישיבה אסורה להם בערים הקרובות אל בתי חרשת ולמכרה ההרים ודומיהם. בערים הרבה הגבלה ישיבתם רק ברחובות מיוחדים, ובאחרות הותרה להם לשבת בכל מקום אשר יתפוצו. פה אסרו להם לקנות קרקעות מחוץ לה„גיטו״, באיטליא הותרה להם גם זאת רק ע״פ תנאים מיוחדים. במוראביא ושלזיא היה מספר היהודים קבוע בכל עדה וקהלה לחק עולם, עד כי בהמלא המספר בשלמות לא יכלה עוד כל חתונת נשואים מצוא מקום בתוכם — עד מות אחד מאנשי הקהלה; בביהם הותרו הנשואים רק לבנים הבכורים מאחיהם, בעוד אשר באונגריא וגליציא היו היהודים רשאים לפרות ולרבות כאות נפשם באין מעצור, ובמדינות איטליא התדשות אשר נספחו על גב׳ל אוסט׳ נהנו היהודים מזכיות האזרחים במדה אחת עם כל שכניהם, חוץ ממשרות ופקודות ברשות ובממשלה, אשר לא נתנו להם, אף שע״פ חקי המקומות ההם לא נאסרו עליהם גם אלה. לפעמים נתחדשו הגזרות בעניני המחיה והכלכלה, לחסום על היהודים דרכם בחיים, כמו בשנות הבצרת, שנות 1817, 1818, שבהן נאסר על היהודים גם סחר התבואה, בהמתת עליהם קו חשד, כי לוקחים הם אותה מעם הארץ בנשך ותרבית. ביותר נלאו היהודים נשוא את המסים והארנוניות אשר הוטלו עליהם משא לעיפה. בביהם במוראביא וכו׳ היו העשירים ערבים בעד עניי אחיהם להכניס את הסכומים במלואם, בתוכם נמצאו כאלה אשר קצו במשאם הכבד, ויתנערו ממנו בפעם אחת בנערם חצנם מעמם ודתם. יהודי ביהם ומוראביא היו משלמים מכס גם בעד הבשר והדגים אשר אכלו. על יהודי גליציא הוטל עוד לשלם מכס לפי מספר הנרות אשר הדליקו או אשר ראוי היה להם להדליק בערבי שבתותיהם ומועדיהם, ואשר לא מצאה ידו לשלם נלקח ממנו בעבוט כל אשר נמצא אתו, מן הכר אשר למראשותיו ועד העיסה הנמצאה בעריסתו לחלות השבת והחג, ועד התתול הנמצא בביתו לשמירה מפני העכברים.

רק באחת הצטינה אוסטריא בנוגע ליהודים— בהיות היא הממלכה הראשונה אשר החלה לצבוא צבאיה בתוכם. מעט מעט הסכינו היהודים לעבודה הזאת וגם חבריהם הנוצרים לא היו עוד להם לשטן בדרך עליתם במעלות הצבא, ועד מהרה יצאו מתוכם פקידי חיל ושרי גדודים באין פוצה פה ומכלים דבר. לעמת זה נגרעה נחלתן במשמרות הרשות במדינה, ואף האמנים שבתוכם לא נתקבלו באגודת חבריהם הנוצרים בעלי המלאכה.— בכלל לא חדלו עודינה מחשוב את היהודים כי רובם רעים וחטאים הם לארץ ולממלכה, בשומם עון אשמה בספרותם הדתית, המלמדת אותם להרע ולהשחית לכל אשר לא בשם ישראל יכונה. ועל זאת לא מצאה הממשלה טוב לה כי אם להבדיל בין היהודי אשר תועלתו בארץ גלויה לה, ובין היהודי אשר לא הצלית להצטין בעיניה שכם אחד על כל יתר תושבי הארץ; את האחד בכרה על פני כל אחיו לנהג בו מדת „סבלנות״ (Toleranz), ותנשאהו למעלה ותושיבהו בין אצילי עמה ותתנהו לרכש לו נכסים וקרקעות כאות נפשו, ואת הנשארים השאירה בשפל ותכבד עליהם עבטיט ותמוגם ביד ענים. גם על בתי המדרש והישיבות שתה ידה, למען יצערו ולא יכברו, ועל הרבנים החדשים גזרה להיות כל אחד שורר בלשון המדינה ומנוסה ונבחן בלמודי הפילוסופיא, ואל המתקנים בדת האירה פניה ותאמץ לבבם לחדול מתפלות ישראל הערוכות בלשון הקדש משנות קדם ולסדר תחתיהן את המערכה בלשון המדינה. אך עד מהרה חדלה מן הדבר הזה, מיראתה להוציא ישן מפני חדש ובהיות אז דרכה בכלל לאחור ולא לפנים, ועל כן היה רק „ההיכל״ (Tempel) לנאורי ישראל בווינה יציר כפיה בעת ההיא וכן התמה. וגם בהיכל ההוא נשמעה לשון חול רק בדרשות מטיפיו, בעוד אשר סדר העבודה והתפלה נשאר בלשון הקדש כמקדם.— תהפוכות באלה גראו עוד יותר בהליכותיה בווינה את היהודים אשר לא זכו בעיניה לזכור להם מדת ס ב ל נ ו ת ה. כי ע״פ ברית שלומה עם תוגרמה בפאסארוביץ (1718) ואח״כ בבילגראד (1739) התחיבו שתי הממלכות לתת לעבדי כל אחת מהן חפש הישיבה והמסחר בארץ רעותה, ובכן היו יהודי תוגרמה מתהלכים במרחביה בחוצות ווינה ואגפיה, בעוד אשר לפני יהודי אוסטריא סגרה העיר הבירה שעריה כליל, אז נתנה להם הרשיון לסור אליה רק לימי מספר, בקנותם ע״ז „חסות הממשלה״ בכסף מלא, וכעבור זמנם השלכו מקרבה ככלי אין חפץ בו, — והדבר הזה היה למכשול עון לאלה אשר בקשו ומצאו לחמם לנפשם בעיר הבירה, כי דרך השער האחד שולחו ודרך השער השני שבו באו ויסובבו עיר עד אשר נתפשו בכף והוצאו ממנה כאסירי פשע—למען שוב אליה עוד פעמים אין מספר. אחרים הערימו עצה להמציא להם תעודות-מסע מארץ תוגרמה, למען יוכלו עשות עסקיהם בארץ מולדתם.

התהפוכות האלו לא חדלו גם בימי הקיסר פרדינאנד V המכונה „הטוב״. בבתי המחוקקים בארץ אשכנז החלו אז לעסוק „בשאלת היהודים״. באוסטריא לא היו עדנה בתי מחוקקים קבועים, אך הזמן עשה את שלו, ופקידי הממשלה חדלו לנהג עם היהודים במדת הדין כפי החקים הקבועים להם מאז. בווינה היה מספר היהודים חסרי רשיון הישיבה רב מאלה שהותרה להם ישיבתם בה מצד הדין. בביהם ומוראביא רבו נשואי היהודים כדת משה וישראל, אף שהממשלה לא נתנה הרשיון עליהם, ובכן היו הילדים הכשרים מצד הדת נחשבים לפסולים וממזרים מצד החק והמשפט. ע״פ חקי הכנסיה והממשלה היה אסור ליהודים להחזיק בבתיהם משרתים ומשרתות נוצרים, ובכל זאת היה רב מספר המיניקות והשפחות הנוצריות אשר מצאו מחיתן ושכרן בבתי היהודים, ואיש לא כהה בהן ואך לעתים רחוקות הובאו ענינים כאלה בשערי משפט. הנה כן גדל הפרץ בין החקים הישנים והחיים החדשים אשר לא יכלו עוד להתאים יחדו.— אמנם הרוח החדשה הביאה חיים חדשים בחוצות היהודים ורחובותיהם העתיקים. בתי הספר שנוסדו בראשונה באונס הוקמו אח״כ ברצון וחפץ לבב, ובני הנעורים השכילו וילכו מחיל אל חיל. מלבד בתי הספר אשר מהם באו לב״מ הגבוהים נוסדו להם גם בתי חנוך ללמודי מלאכה ואומנות, ובכל הערים הגדולות, כערי ווינה, פעסט וטארנופול, נוסדו חבורות ואגודות לחנך נערי ישראל לעבודת כפים. טובי הסותרים שמו פניהם אל חרשת המעשה ויקימו להם בתים לאות ולמופת בעמם וארצם. רבים מבני הנעורים הכינו לבבם אל כל חכמת חרשים ויהיו לציירים, יוצרי פסל וכו׳, ורבים מהם התפתחו בכשרונותיהם על במות ישחק או היו למשוררים ומנגנים ולסופרים ומליצים נודעים לשם ולתהלה בארץ, כמאָשעלעס, ערנסט, מאָריץ הארטמאן, קויפמאן, קוראַנדא ועוד הרבה כאלה. סוף דבר: היהודים התאמצו להצטיין במעלות רוחם ולהראות כי ראוים הם להשתוות בזכיותיהם אל כל יתר אזרחי הארץ, אשר עמם התחרו בכל עז במלאכה ואומנות וחכמה וספרות וכל המדעים אשר תפארת הם ליודעיהם, עד כי קנאו בם שכניהם וישובו ויתאוננו רע עליהם באזני הממשלה, כי צר להם מפני היהודים אשר ידם בכל משלה. התנואות האלה עוררו עוד את הקיסר פראנץ I לשאול בכתובים (3 דיצ׳ 1827) את ראש שרי ממשלתו הרוזן סוירויא (Saurau), אם לא נחוץ להגביל מספר בני ישראל באי האוניורסיטה הווינית. אך חכמי שריו הניאוהו מזה ועוד בש׳ 1830 (12 יוני) השיבוהו על שאלה כזאת לאמר: „רוב היהודים מצטינים הם במדותיהם הטובות, והרופאים והמילדות מבני ישראל עושים מעשיהם באמונה ויושר וביתרון הכשר מחבריהם הנוצרים״. במשך הזמן למדו הנוצרים והיהודים להתרועע יחד. בדבר הזה היתה העיר ווינה למופת בארץ, והמצוינים מבני ישראל בחכמה וכשרון נתקבלו לרצון בבתי השרים והשרות ובחברות חכמיהם וחרשיהם באין מכלים דבר.

עד כה וכה הגיעה ש׳ 1848. בח׳ מארט החלה המהפכה לפרוע פרעות גם בממלכת אוסטריא; בהתקומם העם על

הממשלה התקומם ההמון זעיר שם זעיר שם, וביותר בארץ הונגריא, גם על היהודים. בפעם הזאת לא היתה קנאת הדת מפעמתם להרים יד ביהודים, כי אם קנאת הממון, בבקשם לכסף מוצא, ועל כן שלחו יד גם בעשירי הנוצרים. המון פועלים בטלים שפכו חמתם על בתי החרשת והמכונות וישברו וינפצו ויהרסו ככל אשר יכלו. אך המהומות-האלה לא ארכו ועד מהרה עברו ובטלו מפני הקול הקורא לדרור ולחפש המין האנושי בכלל, מאיזה עם ואמונה שהם. כי בהיות אז הדת הקתולית שלטת באוסטריא, כבדה ידה גם על בעלי הדת הפרוטסטנתית והיונית, אשר עמדתם בה היתה רק על פי מדת „הסבלנות", והקתולים היו קודמים להם בכל זכות ויפוי כח בעולם — עד שקם המיניסטר פילרס-דארף ובמערכת חקיו מיום I אפר' 1848 השוה את כל תושבי אוסט', ובתוכם גם את היהודים, בזכיותיהם, להכירם בתור אזרחי ארץ, להיותם ראוים לבחור ולהבחר בבית נבחרי הממלכה וגם בהפרלמנט בפרנקפורט (בראשון נבחרו היהודים: פישהאף, גאלדמארק, מאנהיימער ומייזעל, ובשני — הארטמאן וקוראנדא). יום אחד לפני המהפכה החדשה בווינה, 5 אוק' 1848, יצא החק מבית הנבחרים לבטל את המסים והארנוניות שהיו מוטלים על היהודים בפני עצמם, ושר האוצר, קרויס, נשא ג"כ מדברותיו לטובת היהודים בדבר הזה. במערכת החקים מיום 4 מארט 1849 נכנס בסעיף הראשון חק שווי הזכיות לכל בעלי הדתות במדינות אוסט' באין הבדל. באגרת הפקודה של שר האמונות והדעות, הרוזן ליאו טהון, מיום 26 אג' שנה ההיא, נמצא כתוב בפרוש, כי חפץ הממשלה העליונה הוא להיות הסעיף הא' המשוה זכיות כל תושבי אוסט' „מתקיים במלואו, אחרי אשר הקיסר (פראנץ יוסף I) בכבודו ובעצמו ערבהו לטובה". גם שר המשפטים, האביר פ' שמערלינג, בתמכו יתדותיו בסעיף הא', הואיל לזכות את היהודים המלומדים בתורת המשפטים, לתתם-שרים ושופטים בארץ. אך בעודנו עושה כה וכה הגיעו ימי הריאקציא. ממשלת הריפובליקה הצרפתית נתבטלה ביום 2 דיצ' 1851, ולואי נפוליון III היה לקיסר בצרפת; המקרה הזה הראה פעלו גם בארצות האחרות על גוי ואדם יחד. 2 אוקט' 1853 יצא צו באוסט' בדבר רכישת נכסים וקרקעות, לנהג בם לפי החקים שהיו קבועים לפני ש' 1848 — ובכן נאסר עוד הפעם על היהודים באוסט'-תחתית וכו' להחזיק נכסים וקרקעות מחוץ לעיר מושבם, חוץ מאלה אשר יזכו לזה ע"י פקודה מיוחדה בשם ומלכות, „בחסדי הממשלה העליונה". הנה כן שבה „שאלת היהודים" להיות מרחפת בין שמים וארץ, והיהודים היו תלוים ועומדים עד מלחמת סולפירינה. מפלת אוסט' באיטליא שנתה חזות הכל בקרב ארצה — וביום 18 פיבר' 1860 יצא החק להתיר ליהודים רכישת נכסים וקרקעות לחלוטין באוסט'-תחתית, בביהם, מוראביא, שלזיא, אונגריא, בוואיוואדינה הסרבית והבאנאט הטמישי (Temes), בקרואטיא, סלאבוניא, טרנסילבניא, בארץ החוף ובדלמציא. ליהודי גליציא נקבעו לזה תנאים מיוחדים (מדרגה ידועה במעלות ההשכלה), ולעמת זה נשאר האסור כמקדם באוסט'-עלית, בקארנטהען, קראין, טיראל, שטיריא וכו'. בין כה וכה יצא החק לטובת היהודים בדבר העסק במלאכה ואומנות, בהתירו אגודות בעה"מ הנוצרים; לעמת זה נגרע חלקם ע"י ברית הקונקורדאט, שע"י נפסלו מהיות למורים בבתי הספר הנמוכים והאמצעים. אבל היהודים לא חדלו להשתדל בעד שווי זכיותיהם, והממשלה העליונה לא חדלה מדרוש מאת פקידיה שרי הרשות לחוות דעותיהם בדבר שאלת היהודים ולהביאה לידי פתרון גמור, לשבט או לחסד. והנה בא לה פתרונה האחרון ע"י מלחמת קאניגגראץ (1866) אשר נתנת תמונה חדשה לאוסט' העתיקה, בהחלקה לשני חצאי ארצות הלייטה (ע' לעיל), וע"פ החק מיום 21 דיצ' 1867 השתוו כל יושבי ציסלייטהאניא (אוסט' ומדינותיה) בכל הזכיות בחיי החברה ומנהגי הדתות, והיהודים הגיעו אל החפש הגמור כאחיהם בטראנסלייטהאניא (אונגריא ומדינותיה—ע"ע). החפש הזה איננו עוד בדברים כתובים עלי הגליון כ"א בפועל ובמעשה. מהיהודים נבחרים בעת לועד שליחי המדינות, לבית הנבחרים ולהדיליגציות, לבתי פקודות הערים ולמשמרות פקודות הממשלה; מהם גם מורים ופרופ' בכל בה"ס מן הנמוכים אשר לעם ועד בה"מ הגבוהים, ומאז נקבע חק האוניורסיטות (27 אפר' 1873) יכולים גם המורים היהודים להגיע לכל המעלות הגבוהות בלמודים, ולשבת בקתדרא אף בהאונ' הווינית (ע"ע אוניורסיטה), ולזכות לכל כנויי הכבוד אשר עד העת ההיא היו רק בעלי הדת הקתולית בלבד ראוים להם. (וואלף „Die Völker Oesterreich-Ungarns" VII גראעטץ „Geschichte der Juden" XI—VI)

לפי פקודי הנפשות בש' 1860 היה מספר יהודי אוסטריא 1,005,394. באונגריא היה מספרם 604,606, בס"ה 1,610,000, ולהם קהלות באוסט' 665 ובאונג' 385 בס"ה 1,050. וזה יחס מספרם במדינות מושבותם באוסט' בערך אל שכניהם מבני העמים: גליציא 687,592 (יהודי 1 בתוך 9 תושבים אחרים); אוסטריא-תחתית 95,058 (1 — 38); ווינה 72,543 (1 — 15); ביהם 93,622 (1 — 57); פראג 16,571 (1 — 8); בוקאווינה 67,418 (1 — 11); מוראביא 44,175 (1 — 47); שלזיא 8,580 (1 — 84); טריעסט 4,578 (1 — 29); שטיריא 1,782 (1 — 1,541); אוסטר'-עלית 1,056 (1 — 1,060); טיראל 360 (1 — 2,460); גארץ וגראדיסק 301; דלמציא 283 (1 — 1,900); איסטריא 251; פוראלבערג 182; קארנטהען 144; קראין 96. בכלל נחשבים בכל ממלכת אוסט' (1 — 26). — ע' Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes מאת A. Nossig (ווינה 1887).

אוסטרליא (Australien, Australia, Австралія—ארץ הנגב), הארץ החמישית והקטנה בחלקי תבל, אשר נגלתה לאחרונה. לפנים כללו בשם הזה את האיים הרבים המפוזרים על פני כל רחבי ים אוקינוס השקט (ע"ע), מגבול נגב אזיא ועל פני ים הודו ועד גבול מזרח אמריקה, אך כעת תקרא בשם הזה רק יבשת אוס' (לפנים נקראה בשם הולנדיא החדשה) עם האי טסמניא, וקבוצות יתר האיים כלולים בשם איי אוקינוס או אוקינים (ע"ע).

תבניתה. תבנית אוסט' כמעט עגולה, קו הקפה כמעט ישר, הים לא יהרוס אליה, והיא לא תשלח זרועותיה הימה, כאשר נחזה בשאר הארצות, רק בשני מקומות יעשה בה פרצים. בצפון תחדור לשון הים קרפנטריאה (Carpentaria-golf) אל לב היבשה; למזרחה חצי האי יארק ולמערבה ארץ ארנהם, ובנגב יחדור המפרץ האוסטרלי הגדול. המפרצים האחרים הראוים לזכרון הם: מפרץ ווינסענט (St. Vincent-golf) ע"י העיר אדלידה ולמערבו מפרץ ספענסר (Spencer-golf), מפרץ חוף פיליפ (Bai Port-Phillip) ע"י מלבורן על שפת הנגב; על שפת מזרח נמל דשעקסון (Port-Jackson) ע"י סידניי. שטח הארץ בכלל הוא מישור רם 500 מ' ע"פ הים, ורק לפאת נגב במסבי מפרץ ספענסר והיארים הנמשכים משם אל תוך הארץ פנימה ישפל עד 25 מ' ע"פ הים. מזרח היבשת היא ארץ הרים, ביחוד פאת דרומית מזרחית, אשר בה רכסי הרים גבוהים ומצוקים, חרוצים וגזורים, וביניהם נקיקים וגאיות צרים ועליהם תלולים הרים גבנונים, כמו הר קאסציושקא (2,190 מ') והר העטם (Ho-tham—2,350 מ'), הררי ווארגונג, הררי התכלת, קאנא-בולה ועוד אחרים; להם יקראו אלפי אוסט' (Australische Alpen) — וכל אשר ישתרעו אל המערב כן ישפלו והיו לאדמת מישור רם. בכל זאת ימצאו גם שם הרים בודדים, כמו ההר סטוארט באמצע היבשה (Central-Mount Stuart) ועוד כאלה, המתנשאים עד לגבה 1,000 מ'. במערב לפאת נגב ישתרע מדבר וויקטוריא ולפאת צפון—„המדבר הגדול".

שטחה. אוסט' תשתרע על פני קו 40° (4,300 ק"מ), מן כיף ביירון (Cap Byron) בקצה מזרח (153° 40' אמ"ז) עד כיף אינסקריפשן (C. Inscription) בקצה המערב על האי דירק-הארטוג (113° 1' אמ"ז לגריניטש), ומכיף יארק

בקצה צפון (43′ 10° ר"ד) עד כיף ווילסון (Cap Wilson) בקצה הנגב (9′ 39° ר"ד) ע"פ 28½° רחב (3,180 ק"מ).

מימיה. מלבד המפרצים ולשונות הים ימצאו גם יאֹרי מלח רבים, ביחוד בשפלת הנגב מלשון הים ספענסר ימשכו יאֹרים אל תוך היבשה, כמו יאֹר טאָרענס (Torrens), גאַרדנר, אֶהר (Eyre), גריגוֹרי, ובאמצע היבשה היאֹר אמאַדיאוס, אך מחרב האקלים ידללו ויחרבו ונשארו אחריהם רק בצאות ואגמי מים. נהריה גם המה יחרבו וייבשו בעת יהיה תרב על הארץ, והשאירו רק שורות בצאות וגבאים נפרדים על דרך מרוצתם, ועקבות אפיקיהם יוכרו רק בעצי הגומי הגדלים על שפתם, ויש נהרות נכבדי מים, אשר אחרי מרוץ ק"מ אחדים ישקעו בחול, ועלו בתֹהו ויאבדו. רק נהרות מעטים הם קבועים ונוזלים תמיד, כמו הנהר הגדול מאֶרעה (Murray) או גולבה (Gulba) השוטף 1,300 ק"מ אל יאֹר אלכסנדרינה והנהר מאַראֶמבישי (Murrumbidgee) המתחבר עם נהר לעטשלען (Lachlan) ויחדו ישתפכו אל המאֶרעה, כי הרי האלפים ישפיעו להם שפעת מימי שלג ולא יכזבו. הדארלינג (Darling) או קאַלוואַטה (Calewatta) עם הנהרות היורדים אליו כלם נהרי אכזב. הנהר וויקטוריא או באַרקו (Barcoo) המתאחד עם נהר תאָמסון והיו לנהר קופר (Cooper) ישקע בחול, ורק זרוע קטן ממנו: קריק-קופר או סטרעלעצקי, יבוא ביאֹר המלח גריגורי.

אַקלימה. מזג אויר אוסט' חם, ובכל זאת בקולוניות הנושבות איננו מחליש ומרפה. בתכונתו יבש הוא כאויר ארץ ספרד. לשלישיתה הצפונית מזג הטרופיקה, ובשתי שלישיות הנגב מזג בינוני כמו בנגב אירופה. בצפון ירד הגשם בחדשי הקיץ, אשר הוא שם מח' נוב' עד אפר', ובנגב בסתיו, אשר הוא שם מח' מארט עד סיפט'. הגשם הטרופי לא יגיע עד חוג ההפך, כי אם עד 19° ר"ד. בין שני אזורי הארץ האלה יש רצועה אחת, אשר ימטר עליה (במדה מעטה מאד) בכל עתותי השנה, ויש גם חלקות גדולות, אשר שנים רבות לא עליהן יהיה הגשם. בימות הגשמים ירד בנגב מטר סוחף, ופשו מימי הנהרות ועלו על כל גדותיהם ושטפו ארץ ומלואה, וחסמו על עוברי הדרכים. לעתים יכלא הגשם ירחים רבים והיה חרב על הארץ. אחת לעשר או לשתים עשרה שנה תהי הבצרת למכת-מדינה נוראה. הקמה תקמל, והבהמה תאבד באפס מים ועשב. רק קולוניות וויקטוריא ונגב אוסט' לא תפגענה בחסר גשם. בוועהלס-הדרומית החדשה (New South Wales) יהיה תשעת ירחים בשנה אויר נעים, אך בימות החמה יעלה החם עד 37° C. ולפעמים גם עד 47° במקום הצל, ביחוד עת יעבור רוח חם מצד מערב על פני הארץ פנימה, אך לא יאריך יותר מן 22—36 שעות. הרוח הזה ישא ענני אבק חול דק אשר ישחית את כל צמח האדמה. על האנשים הלבנים יעולל הרוח כפעולת רוח זלעפות (Sirocco). מזג חם הקיץ בסידניי ישוה למזג נאַפולי או אלגיר ובחרף הוא כמו באי סיציליא. לפעמים ישנה מצב התרמומיתר במשך חצי שעה, כן יגיד לנו סטוארט, כי קרה מקרהו בעת מסעו בפנים הארץ שעלה התרמומיתר עד 55° C. במקום הצל ובמקום השמש עד 68°. בכל זאת אויר האקלים בכללו בריא. חליי הריאה לא יקרו שם כלל, ורק לעתים רחוקות תקרינה מחלות מהלכות (Epidemien), לעמת זאת חליי הבטן והמעים מצויים תמיד. חם הממצע בשנה: בסידניי 13°, בבריסבן 20°, במעלבורן 14°, באַדלידה ובפערט 18° C.

צמחיה. בצפון יגדלו צמחי האזור הטרופי ובאזור הממצע שבדרום — הצמחים הגדלים בין שני עגולי ההפך. בכלל שונה מחזה צמחי אוסט' ממחזה צמחי שאר חלקי התבל, ויובש האקלים נכר בהם — כי המה יבשים וקשים. רק בחלק ההררי, אשר על שפת מזרח, ישתנו לטוב מבשאר חלקי הארץ; שם ימצאו יערי עצים רעננים, אשר בפנים הארץ לא ימצאו כלל. רב צמחי הארץ המה ממשפחת האיקאַליפטים (Eucalypti) או עצי הגומי, אשר מהם נודעים לנו כמאה מינים שונים. בנגב טסמניא יגדל האיקליפטוס הכדורי (Eucalyptus globulus) ושם יעלה עד לגובה 50 מ' והקפו למטה מן 8 עד 13 מ'. ממשפחת המילאליקה (Melaleuca) תמצאנה 30 מינים, מהם על יבשת אוסט' 28. הסטאַקהוזיא (Stackhousia) מיוחדת לאוסט' לבדה, למין הזה תחשב גם הבאַנקסיא (Banksia), שהיא אחד הצמחים הנפלאים במינם. כן גם שלשה עשר מיני הקאַזואַרין (Casuarinae). המשפחה היותר נפוצה ע"פ ארץ אוסט' היא משפחת עץ הוואַטלה (Wattlebaum), הוא עץ שטה (Acacia) חסר העוקצים, וממנו נודעים 100 מינים. המין הזה ומין האיקליפטים יכילו יותר ממחצית כל צמחי אוסט' לפי השערת ר. ברון (R. Brown). סגלת שתי המשפחות האלה היא, שעליהן אינם פונים את שטחם לנגד השמש, כי אם את שוליהם, ולכן לא ישיתו צל תחתיהם. עוד סגלה להאיקליפטים, שאינם משירים את עליהם לעתים כשאר האילנות, כי אם את קליפתם יסירו מעליהם. האיקליפטים מזיעים מקרבם גומי הרבה, לכן יקראו בשם עצי-גומי, מהם 3 זנים: לבנים, אדומים ותכלת. — יערי אוסט' יפלגו לשלש מפלגות. 1) יערי ציה, הגדלים על קרקע חרב, אילנותיהם אינם עומדים צפופים, ואין להם ענפים בראשם רק אמיר קטן ורוח בין אילן לאילן ואין בינותם עצי שיח או סבכי שוכות שפלות. ע"פ רוב הם ממיני האיקליפטוס כמו המילאַלוקה, מטרוסידרוֹת (Metrosideros), קאַליסטימוֹן (Callistemon), טריסטאניא (Tristania) וכדומה; עצי היערות היבשים ההם לא יצלחו לבער. 2) חרשי שוכות שפלות, המסובכות מאד ומכסות את האדמה כלבוש; גם הן תצמחנה מעפר אדמת הציה החרבה ולא תגבהנה, כי שרפות היערים, אשר תקרינה שמה בכל 4 או 5 שנים יחרכו אותם תמיד ולכן לא יגדלו. מלבד המינים הנזכרים ימצא בינותם גם הקאַזוארין, הבאַנקסיות, ההאַקיא (Hakea), המוֹנוֹטוֹקה (Monotoca), הציראַטופיטלום (Ceratopetalum) ודומיהם. 3) יערות עצי המחט, הגדלים על שפת הים המזרחית על אזור צר בבקעות אשר לרגלי ההרים ועל עברי הנהרות. שם ימצאו חליפות לתענוגות עינים, גם עצי עפאים נוצצים ירק, השתים כליל צלם. בין האילנות יצמחו כל עצי שיח ושריגים משתרגים ועולים על האילנות, וגם מיני חציר (Moos) ואורכידיות (Orchideae). תבנית טרופית יתנו ליערי אוסטרליא ביחוד ארבעה מיני עצי קמשונים (Baumfarrn) והתמר היפה קוריפה האוסטרלית (Corypha australis), וליביסטוֹנה אינרמיס (Livistona inermis). עץ טוב יתן הארז האוסטרלי (Cedrela australis) פודוקרפוס ספינולוזוס (Podocarpus spinulosus) והשטה דאַלבטה (Acacia dealbata), אשר קליפתה תצלח לעבוד העורות, ואלון הקאַורי (Kaurifichte). גם מספר עצי העפאים רב מאד ומהם גם ענקים בעולם הצמחים, כמו האורתיקה גיגס (Urtica gigas), אשר הוא ארסי מאד ומזיק גם במגעו כלבד, והתאנה מאַקרופילה (Ficus macrophylla). הנפלאים בעולם הצמחים הם: עץ העשב (Grasbaum, Xantorrhoea), נפינתס דיסטילטוריא (Nepenthes distillatoria), שושנת הענק (Doryanthemum), צמח הבאַש (Hydrocotyle densiflora). — מיני הדשאים הרגילים בפנים ארץ אוסט' הם: עשב הקנגורו (Anthistiria australis), אשר יגבה, עד כי יתחבאו בו סוס ורוכבו ולא יראו, ועשב חזיר הסמר (Triodia irritans). מיני עץ פרי ושרשי מאכל מעטים מאד באוסט', אך האדמה מכשרת מאד לנטיעת כל עצי פרי ומיני לפתן הגדלים באירופה, על מפרץ מורטון (Moretonbai) ובחוף הצפוני יגדלו תמרים, הלוקואַט היאפוני (japanesische Loquat), סוכר, קהוה, טבק. על חוף המזרח החלו לנטוע אורנגים, לימונים ובננים. בוועלס החדשה, בוויקטוריא ובנגב אוסט' יאספו הרבה שקדים, תאנים, אפרסקים, ענבים, חבושים, תפוחים, אגסים ושזיפים ועוד מינים אחרים טובים מאד.

הבהמה והחיה. כהשנות צמחי אוסט' מצמחי שאר ארצות, כן גם שונות חיותיה מחיות שאר חלקי התבל. חיתו טרף בה אין, מלבד הדינגה (Dingo), האויב היחידי

לעשתרות הצאן, ומעלי גרה ועבי העור יחסרו מכל וכל. על חופי קונסלנד, במי הים ממפרץ מורטון עד כיף יארק יחיה הדוגאנג או פרת הים (Halicore australis), אשר ארכה מגיע עד 5 מ' ומאכלה פתילת הים (Zostera), ובשרה יאכל למעדנים; המרסופיליות (Marsupialia) או חיות בעלות שק מתחת לבטנן לשאת בהן את ילדיהן הקטנים, מיוחדות לאוסטרליא. מהן ימצאו על יבשת אוסט' ועל האי טסמניא יותר ממאה מינים. הגדול בהן הוא הקנגורו, אשר יאהבו הצידים לצוד אותו, בשרו בריא וטוב למאכל וזנבו יאכל למעדנים; הוואלבי (Wallaby) הוא הקנגורו הקטן, חי בערבות המישור. האפוסום (Opossum) הוא עכבר המרצוף, חי על האילנות וכארת הקופים ינתר מענף אל ענף, האפוסום המעופף (Petaurus) והדאזיאורוס המרצופי אוכלי בשר. התילאקינוס (Thylacinus) הוא חית טרף מגדל הכלב ותבנית החלד. 5 מיני מגרמים (Glires) כמו העכבר יחיו שם, האחד מהם ההידרומים (Hydromys) ידמה מעט בתמונתו אל הביבר. הנפלא בכל החי על הארץ הוא בעל החרטום (Ornithorhynchus) והאחידנה (מין אוכל נמלים— ע"ע). רבים מן החיות מיני העופות הדורסים: התחמס, הנשר והינשוף, המשמידים את כל העוף הדק וגם בצעירי הצאן ירבו להשחית. שם ימצאו תכיים (Papageien) מפארים וקאקאדואים עד אין מספר. מיני יונים רבים, מיני בר-אוז ואוז הבר והשלך יפיחו רוח חיים ביארים ובבצאות שבפנים הארץ ועל שפת הים. גם השלוים רבים. לעופות הנפלאים יחשב האימו (Emu) הגדול, הנחשב למיני היענים, הקאת, האביס וצפרת-העדן. מיני התרנגול אין בארץ. מיני הזוחלים (Reptilia) אמנם רבים, אך מעטים מהם מזיקים. נשיכת נחש השהם, נחש השוט והנחש השחור לפי הנראה היא ארסית. ממיני הרמשים נזכיר את העכשוב הגדול, הנקרא טרנטולה (Tarantula) והעכביש האדום, ששניהם ארסים וכן גם העקרב מרבה הרגלים (בעל אלף רגלים). הנמלים, אשר ארכן מגיע עד ס"מ אחדים, הנה חזקות ורעות מאד. הזבובים הם מכת מדינה.

המתכות. אוסט' עשירה מאד במתכות, ועל ידן תעלה מעלה מעלה. מאז נמצאו שכבות זהב בארץ ההיא, השתנו פתאם כל סדרי הארץ, ואנשים מכל קצוי תבל ינהרו שם למצוא עשר רב. סכום כל הזהב הנמצא שם מש' 1851—1880 יעלה לסך 50 מיליון ליט' שט'. עוד בטרם נמצא שם הזהב מצאו מכרה נחשת הרבה אצל בורה-בורה (Kuringa) בנגב אוסט', ואחר גם בקאפונדה, ומעת נמצאו מכרי הנחשת בוואלארו היתה אוסטרליא הארץ העשירה בנחשת מכל ארצות התבל. פחמי אבן (אבני שרפה) ימצאו במזרח אוסט' בנדבכי אבן החול בכל גבול נהר הונטר. ע"פ הנהר הזה אצל ניוקסטל (Newcastle) תשתרע שכבת פחמי אבן במרחב 45 ק"מ ע"פ שפת הים ועד 150 ק"מ לארך אל הארץ פנימה, שוכבים 11 נדבכים זה ע"ג זה בעבי 1—10 מ'. בקולוניא וויקטוריא על יד גילונג (Geelong) יש מכרי פחמי אבן לרוב מאד, ואך זה מקרוב הוחל שם לחצוב ולמצוא בם חפץ.

יושבי הארץ וסדרי ממשלתה. יושבי אוסט' מעטים עוד בערך לשטחה. המה יפלגו לשתי פלגות, האחת הם ילידי הארץ, היושבים בה מאז מעולם (ע"ע אוסטרלים), והשנית הם הגרים הבאים מארצות אירופה לגור שם (מעת שטף הנהר הגדול הואנג-הו מרבים גם החינים לבוא שמה), וכל אשר הרחיקו האירופים לפרוץ אל תוך הארץ, כן נדחו פעמי האוסטרלים אל ערבות המדבר, וכן ימעטו וישחו ועוד מעט ונכרתו כלה ואינם; כן כבר תמו נכרתו יושבי טסמניא. בחלקי הארץ הנושבים ימקו לפני הגרים הבאים, וכן גם צמחי הארץ יפנו מקום לצמחי אירופה. בעת צעדו פעמי האירופים לראשונה על אדמת אוסט', שוטטו במושבות וועלס החדשה, בוויקטוריא ובנגב אוסט' לערך 50,000 אוסטרלים, ולפי מספר מפקד העם בש' 1851 נמצאו מילידי הארץ בוועלס החדשה רק 1,750, בוויקטוריא 2,500, בנגב אוסט' 3,730; ובש' 1872 נמצאו בנגב אוסט' 3,369, בוויקטוריא רק 1,330 ובוועלס החדשה נשארו רק 983; ובש' 1881 היו בנגב אוסט' 6,346 ובוויקטוריא רק 770 איש. מספר כל ילידי אוסט' לא נודע ברור, אך לפי רוב ההשערות החדשות לא יעלה על מספר 30,000 איש אשר רבם חיים בקונסלנד.

קולוניות אנגליא באוס' עם האי טסמניא הן 6, בהן יגורו לפי מספר מפקד העם בש' (1884) 2,672,999 על שטח 7,694,584 קמ"מ ע"פ החשבון הזה: בולס החדשה 921,268 על שטח 800,730 קמ"מ; בוויקטוריא 961,276 על שטח 227,610 קמ"מ; בקונסלנד 309,913 ע"ש 1,730,630 קמ"מ; בנגב אוסט' (חוץ מחבל ארץ הצפון) 312,781 ע"ש 983,655 קמ"מ; מערב אוסט' 32,958 ע"ש 2,527,530; בטסמניא 130,541 על שטח 68,309 קמ"מ; אוסטרליא הצפונית, העומדת תחת שלטון הקולוניא נגב אוסט' 4,262 ע"ש 1,356,120 קמ"מ. הקול' היותר גדולה לפי מ"ש; אוסט' המערבית, מצערה היא מכלן בערך מ"י: 0_{01} על 1 קמ"מ, בעוד אשר וויקטוריא, הקול' הקטנה מכלן, רבה באוכלסין לפי ערך האחרות, כי מ"י 4_2 על 1 קמ"מ. הערים הגדולות הנה, בוויקטוריא: מלבורן עם 322,690 תושבים, באלאראט 41,087; סנדהורסט 38,402; בוועלס החדשה: סידני 224,211; בנגב אוסט': אדלידה (יחד עם פרוריה) 67,954; בקונסלנד: בריסבן 36,169 תו'; בטסמניא: האבערטוין 27,248; גילונג (בוויקטוריא) 20,682; לאהנסטן 12,753. עוד בש' 1821 היה מספר יושבי וועלס החדשה רק 29,783, וויקטוריא (1836) 224, נגב אוסט' (1838)—6,000, קונסלנד (1848)—2,257, מערב אוסט' (1854)—11,744. כן נהרו אליהם בשנים האחרונות אנשים רבים מכל קצוי אירופה ויהפכו מדבר ציה לארץ נושבת בשנים לא כבירות.

ראש מעשה הקולוניסתים הוא מרעה המקנה ועבודת האדמה, ביחוד מרעה הצאן, עד כי יספיקו כעת לאנגליא את כל צרכה בצמר. בתוך כל מדינה נחלקה הארץ לחצרות (Farms) ואיש איש יושב על חלקת שדהו, אך על הגבולות יושבים מפרדים על כרים נרחבים ושם ירעו את עדריהם, להם יקראו „מעמדות" (Stationen). על יבשת אוסט' (מלבד האיים טסמניא וזעעלנדיא החרשה) היו בשנת 1880 2,211,173 היקטריות נעבדות, מהן 1,215,457 היקט' זרועות חטים; מספר המקנה אשר בארץ: סוסים 1,043,065, בקר 7,399,169, צאן 57,386,394. אחריהם יבואו מכרי המתכות הנזכרים ומחצב פחמי האבן, גם ציד הדגים ביחוד ציד התנינים הגדולים גדול שם למדי.

בראש כל קולוניא עומד נציב (Gouverneur) וע"י סור יועצים (Ministerium) השוקד על מלאת החקים (Exeku-tive), אשר יתוקקו המחוקקים (Legislative), הנחלקים לשני בתים, לבית העליון ולבית התחתון, השלישית מהם תבחר הממשלה ושתי השלישיות יבחרו התושבים; להם המשפט לחק חקים לתקון המדינה כל עוד לא יתנגדו לחקי אנגליא, ולקצוב את הוצאות המדינה והכנסותיה. כל החקים אשר יחקו יאשרו ע"י הנציב לשם ממשלת אנגליא. כל אדמת הארץ היא אחזת הממלכה, אשר תמכור אותה בשער לכל המרבה במחירה. מלבד זאת למען הרבות גדול הבהמות תשכיר הממשלה שדי מרעה בשכר מעט לרועי מקנה. בימים האלה חדלה ממשלת אנגליא להציג שמה חיל צבא למגן, ותצביאנה הקולוניות על הוצאותיהן צבא מתנדבים במספר 15,000 איש. למשמר ולמגן על חופי אוסט' תחזיק אנגליא 12 אניות מלחמה ובהן 1,100 אנשי צבא עם 53 כלי תותח. ממשלת הקולוניא וויקטוריא בנתה לה את אנית המגדל „קרברוס" (Cerberus) חגורת שריון ברזל עשות, המכילה משא 2,107 טון ועליה 4 כלי תותח.

אוצר המדינה וסחר הארץ. מכסת כל הכנסות המדינה בחמש קולניות היבשה ואי טסמניא היו בש' 1884— 18,590,342 ל"ש, בכלל זה גם 6,597,191 ל"ש הבאים

לאוצר המדינה ע"י המסים; הוצאות המדינה 20,646,275 ל"ש, חובות המדינה 87,989,576 ל"ש. מחיר הסחורה הבאה (רובה מלאכת חרשת (Industrieartikel) עלה בש' 1884 עד 56,377,000 ל"ש והיוצאת – 47,481,000 ל"ש. ראש סחורת הארץ הן המתכות היקרות (בש' 1879 עלו עד כדי 4,505,000 ל"ש), והצמר (במשקל 294,829,000 לטרות אנגליא). מספר האניות הבאות בחופי הקולניות היו בש' 1884—15,194, נושאות משא 14,318,423 טון.

מסלות ברזל באוסט' היו בש' 1884 לארך 9,538 ק"מ ועוד לארך 2,649 קרובות להגמר. מספר הנוסעים על המסלות ההן ירבה מיום ליום, ועל כן לא יחדלו להאריכן ולבנות מסלות חדשות, וכבר מחוברות על ידן הקולוניות קונסלנד, וועלס החדשה וויקטוריא. ברב כח תבנינה הקולוניות קונסלנד ונגב אוסט' את המסלה הארוכה, אשר תעבור את כל ארץ אוסט' מן הקצה אל הקצה. מש' 1872 מיום 21 אוקט' חברה אוסט' על ידי קו תלגרף עם אירופה. הקולוניא נגב אוסט' מתחה את קו התלגרף מן נמל אגוסטוס על מפרץ ספענסר בנגב ועבר לרחב כל היבשה עד נמל דארוין בצפון, וממשלת אנגליא מתחה את הקו מבאטאביא אשר בהודו המזרחית עד נמל דארוין. ארך הקו הזה מאדלירה עד פלמות (Falmouth) 20,000 ק"מ, מהם 14,000 ק"מ מתחת למים. הקולוניות בינן לבין עצמן מתחברות כבר ע"י קוי ת"ג. מקץ ש' 1884 היה שם ארך קוי הת"ג 50,791 ק"מ. כן סדרו משלות אניות דואר בין אוסט' ואירופה בש' 1874. הקו הראשון ילך דרך פואן-די-גל (Point-de-Galle) ועבר לעציון גבר (Suez), והקו השני יעבור לסט' פרנציסקו והלך לנוי-יארק, והקו השלישי יעבור את מעבר טורס (Torres) דרך סינגאפור ועציון גבר.

חתם תכנית אוס' הוא צלב בצבעי אדם ותכלת הנחלק לארבע קרנות: מלמעלה בקרן השמאלית עור זהב (Vlies) על רצפת כסף (מקנה ומרעה עדרים); בקרן הימנית עוגן וחץ בתבנית שתי וערב על רצפת זהב (מעבר אניות); מלמטה בקרן השמאלית מטה מרקולים (מסחר) על רצפת זהב, ובקרן הימנית מחרשה (עבודת האדמה) על רצפת כסף — יחד רומזים על ארבעת הדברים שהם יסוד ועיקר לקיום הקולוניות ההן. — דגל אוסט' מרכב משלשה קוים אדומים וביניהם שני קוים לבנים ושני קוי תכלת, ובקרן העליונה פנימה גם האוניא של בריטניא הגדולה (Union Jack).

דברי ימי הגלות הארץ. שפת מערב אוסט' נמצאה כבר רשומה על מפה מש' 1542 בשם יאבה רבתי (Gross-java), אשר תשבוה אז לחלק יבשת הנגב הגדולה הסובבת את הציר הדרומי. הידיעה הזאת באה ע"י פורטוגלים עוברי ים, במאה הי"ז רחבה ידיעת חופיה ע"י ההולנדים, אשר מרכז מסחרם היה בימים ההם על איי באנדה (Banda). האניה "Duyfken" (היונה) היתה הראשונה לתור את חופי אוסט', היא עזבה את אירופה בש' 1603, ובש' 1605 יצאה לתור את חופי גואיניאה החדשה (Neu-Guinea) ותגל את איי קיי (Kei) וארו ואת מעבר טורים (Torresstrasse) בין גואיניאה החדשה ובין יבשת אוסט'. לפי הנראה באה לראשונה על פי הנהר קרפנתיר. מיד אחרי כן בא הספרדי די טורס מעבר המזרח גם הוא ויגיע עד המקומות ההם. יאן קרסטענס בצאתו בשתי אניות מאמבואינה (Amboina) הגיע בש' 1623 אל חוף גואיניאה החדשה דרומה וידרים יותר מההולכים לפניו עד הגיע ללשון ים גדולה ויתר את חופיה למצוא מים לשתות. ע"ש אחת אניותיו נקרא החבל ההוא בשם "ארץ ארנהם". פאאל ופיטרס הרחיבו מעט את ידיעת הארץ, בתורם את חופי הצפון. על חוף מערב אוסט' בין 23° ובין 27° ר"ד באה לראשונה האניה ענדראכט תחת פקודת רב החובל דירק-הרטוג בש' 1616 ובש' 1619 יעקב די עדל ופרידריק די הוטמן עד $32\frac{1}{2}^\circ$, ויקראו את שמות הארצות אשר מצאו בשם ארץ ענדראכט וארץ עדל, ועל שם אניה, אשר פגשה בדרכה בש' 1622 בחבל אחר נקרא בשם ארץ לובין (Leeuwinland) וכיף הדרומי-מערבי, כיף לובין. בש' 1627 באה האניה די גולדה-זיפראד ועליה פטר נויטס (Nuyts) ויקרא כל חבל הארץ ממזרח לכיף ההוא על שמו ארץ נויטס. בשוב הנציב קרפנתיר מהודו לאירופה נשברה האניה דיאנה (אחת משבע האניות ההולכות אתו) במעלה 21° ר"ד ויקרא את חבל ארץ ההוא "ארץ די וויט", על שם רב החובל של האניה הנשברת. אבל טאסמן, רב חובל נודע לתהלה, נשלח מאת הנציב פאן דימען אל הארץ הגדולה הזאת, אשר כבר ידעו את חופיה, לחקור אם היא אי או יבשת ארץ, ויעבור על פני חוף מערב טסמניא, משם עבר על פני חוף מזרח אוס' ויגיע עד איי שלמה (Salomonsinseln) ועד זעעלנדיא החדשה. כהשלחו שנית בש' 1644, עבר על פני נגב גואיניאה החדשה, ויתר את לשון ים קרפנתריא (אשר אז הותל להקרא בשם הזה), ואת מפרץ דימען, ויסע לארך חוף אוסט' צפונה מערבה ויגיע עד ארץ די וויט ועד הכיף הצפוני-מערבי, וישב ליאבה, אך עוד לא נוכח, אם גואיניאה החדשה מתחברת לאוסט' או נבדלת ממנה. הידיעות אשר אספו עד הנה מחופי אוסט' לא העירו את תשוקתם להוסיף חקרה, וגם היו ידי ההולנדים מלאות עבודה באייהם, אשר נאחזו בם, ויחדלו מתור עוד את הארץ. כן נשארה ידיעת הארץ הזאת במצב אחד 125 שנה, גם אם נסו מעת לעת לתור עוד. כן מצא די פלאמינג את הנהר, אשר קרא בשם "נהר השלך" (Schwanenfluss) בש' 1696. וויליאם דאמפייר חקר את חוף המערב, אך את קצהו הצפוני חשב לקבוצת איים (Archipel). פאן דילפט תר את ארץ פאנדימען בש' 1705, וגונזל ואסשענס גלו חדשות על לשון ים קרפנתריא בש' 1756.

בש' 1769 בח' אג' מסרה האדמירליטה (פקודת הציים) הבריטית לחברת דורשי המדע את האניה ענדיבור (Endea-vour) להשתמש בה לצרך המדעים, והחברה שלחה אותה תחת פקודת החובל קוק (Cook) ואתו ארח לחברה התוכן גרין להתבונן אל הכוכב נגה בעברו על פני השמש. קוק עבר את כיף הארן (Cap Horn) בקצה נגב אמריקה בח' יאנ' ש' 1770 ויבא לטאהיטי ביום 13 לח' אפר', ובח' אוקט' עבר על פני מזרח זעעלנדיא החדשה, ובש' 1770 בא עד שפת מזרח אוסט' (הולנדיא החדשה, כאשר נקראה מימי דאמפייר) בקרבת כיף הוי (Cap Howe). משם פנה צפונה ויבא ביום 1 מאי עד בוטאניבאי (Botanybai) וביום 12 מאי למורטאנבאי (Moretonbai) ולקץ ח' אג' הגיע עד קצה הצפון, ויקרא את כל חבל החוף אשר עבר בשם "New South Wales" (ק' ניו סויס אועלס לאמר: ווועלס הדרומית החדשה), משם עבר בין כיף יארק (C. York) ובין גואיניאה החדשה ויגיע עד באטאביא וישב לאנגליא בש' 1771. ממשלת אנגליא החליטה בש' 1786 לקחת את הארץ אשר מצא קוק לאחזה וליסד בה קולוניא להגלות שמה את פושעי ארצה, ותשלח את רב החובל ארהור פיליפ ותשיתהו לנציב בארץ ווועלס החדשה. ויבא שמה ביום 18 יאנ' 1788 ואתו חבר פושעים במספר 778 איש אל המקום אשר נבנתה שם עיר סידניי, וביום 7 פיבר' יסד את סדרי הממשלה לכל הקולוניא מכיף יארק ועד סידניי ובפנים הארץ עד 131° אמ"ז עם כל האיים הקרובים. אז יצא הפקיד פיליפ גידלי קינג וילך אל האי נארפאלק, ליסד שם קולוניא עבור הפושעים הרעים, אשר לא תוכל ווועלס החדשה לשאת אותם.

בש' 1794 בח' אג' יצאה משלחת (Expedition) תיירים מן חוף הים אל הארץ פנימה ותחדור אל בין ההרים מערבה; בח' אוקט' 1798 סבב החובש באס והפקיד פלינדערס את האי טסמניא ויתורו גם חלק מפנים האי. אחרי מצוא רב החובל מוראי (Murrai) את מפרץ נמל-פיליפ (Port-Phillip-Bai), גלה פלינדערס גם הוא את מעבר המלך גיאורג (King-Georgs-Sund) ואת נמל לינקאלן ואת איי הקנגורים ואת לשון-הים ספענסר בח' נוב' 1799. בש' 1802 פנה צפונה ויוכיח, כי יש מעבר טוב בין גואיניאה החדשה ובין יבשת אוסט' וירשום את מפת לשון ים קרפנתריא. בש' 1803 שלחה אחזת פושעים לראשונה מווועלס החדשה לטסמניא ויושיבום על נהר דערוועגט, וגם הפושעים הרעים, אשר

שלחו ביד פשעיהם על האי נאָרפאָלק, הובאו בש' 1804 לטסמניא. בש' 1813 שלחה משלחת תיירים מסידניי ויפרצו אל תוך הארץ עד הררי התכלת מערבה עד מקור הנהר קוקס (Cox-River). בח' נוב' בשנה ההיא יצא מודד הארץ עוואַנס עם חמשה אנשים לתור את הארץ הלאה, ויעבור גם הוא עד הררי התכלת, ויתר עד נהר מעקערי (Macquarie-River). במשך ששה חדשים סלו מסלול ודרך על ההרים, והנציב השליט על הארץ הלך בעצמו אל פנים הארץ ויסד אבן הפנה לעיר באַטורסט (Bathurst). במשלחת חדשה, אשר נשלח עוואַנס בש' 1815, מצא את הנהר לעטשלען. 4 יוני בש' 1819 שלחו מודד הארץ אָקסלי ורעהו האַריס והבוטניק פראַזר מסידני לחקור את הנהר מעקערי עד סופו, ויכלו את דרכם ביום 8 אוקט' 1819 ויבאו עד חוף הים, אשר קראו לו נמל מעקערי. בח' אוקט' שלחו את האָמילטאָן יוהם (Hume) ואת האָוועל לבקש דרך מיאָר גיאורג (אשר נגלה על ידי האָמע בש' 1817) אל נמל המערב -Western (Port אצל מעבר באַס ויבאו עד 37^0 ר"ד, ויגיעו עד הנהר מאַראָמבישי ויגלו עוד נהרות ונחלים, ויגיעו הימה עד נמל פיליפ. החוקר בח' הבוטאניקה קאָנינגהאַם (Cuningham) עלה בש' 1825 את מעלה נהר הונטר וימצא את מעבר פנדורה בין רכסי הררי ליווערפול ואת מישור ליווערפול הנעים ולצפונו את ארץ המרעה דאַרליגג-דוין (Darling-Downs) ובש' 1829 הלך להגיע עד מורטאָנבאַי ועד מקורי נהר בריסבן (Brisbane).

בח' יאנ' 1830 יצאו רבי החובלים סטואַרט ומאַקלי (Macleay) לתור ולחקור את הנהר מורומבידשי עד סופו ויבואו עד המוראַי ועד הדאַרלינג, ובח' פיבר' הגיעו עד היאָר אלכסנדרינה, אשר בו ישתפך הנהר מוראי. אחריהם יצא מודד הארץ סיר טומאש מיטשעל (Thomas Mitchel) אל הצפון, ויבא עד הנהרות הונטר, פיל (Peel), נאַמאַי (Namoi) וגווידיר (Gwydir), וביום 23 יאנ' עד נהר גדול מהראשונים, אשר קראו לו ילידי הארץ קאַראַולה (Karaula) ומשם נאלץ לשוב. הוא נסע שנית מפארמטה (Paramatta) בח' מארט 1835 ויגיע בח' מאי עד הדאַרלינג ויתהלך לארך שפתו; אך ילידי הארץ נצבו לו לשטן על דרכו וישב 10 יולי. להשלים את מסעו יצא מיטשל עוד הפעם בח' מארט 1836 אל הררי קאנובולה (Canobolas) ויבא בח' מאי אל המאַראָמבישי, וירא את מקום התחברות הנהר דאַרלינג אל המוראַי, ומשם שב וילך על שפת המוראַי השמאלית, ויתר את הררי גראָמפיאָן (Grampian) וימצא את הנהר היפה גלנלג (Glenelg) עם גדותיו הנאוים והדשנים, ובאוקט' שב עד המאַראָמבישי.

רבי החובלים וויקהאַם (Wickham) בש' 1837 וסטאָקס (Stokes) בש' 1839 רשמו מפות חופי מערב אוסט', ויגלו גם שניהם נהרות כבירים. הגיאולוג הרוזן הפולני סטרזעלעצקי (Strzelecki) בש' 1840 אחז דרכו גם הוא אל המורומבידשי, ויעבור ברגליו את הררי האלף באוס' ויעבור דרך ארץ גפסים (Gippsland) עד אלברטון ועד מפרץ קאָרנער. בשנה ההיא שלחה הקולוניא החדשה „נגב אוסט" את עדוואַרד יאָהן עהר (Edward John Eyre) מאדלידה דרך ארץ נויט (Nuytsland) אל „מעבר המלך גיאורג", אך אצל הר האָפלס (Hopeless) היה אנוס להטות מני ארח, ויפן מערבה, ויעבור 2,200 ק"מ על שפת מישור נשא ורחב ידים ישר כלות, ארץ גדולה מאד, וישב לאדלידה בח' יולי ש' 1841, אחרי שבעו עמל ותלאה משך 12 ירחים.

בש' 1844 יצאה משלחת תיירים תחת פקודת הדוקטור האשכנזי לייכהאַרדט אל המחוזות צפונה-מזרחה, ויצטיד לשבעת ירחים, ויעזוב את סידני הוא ועשרת אנשים ההלכו אתו; 13 לח' אג' יצא וביום 1 אוקט' בא עד המעמדה הקיצונה, וישם פניו אל לשון ים קרפנתריא בצפון היבשה, ויסע דרך תחתית נהר מיטשל על חצי האי יאָרק עד לשון קרפנתריא, ויסע על שפת כל לשון הים הזאת, ויעבור בתוך ארץ ארנהם, ויבא 17 דיצ' 1845 אל נמל עסינגטון (Port-Essington) אשר בחוף הצפון לוויקטוריא, 14 לח' אג', יום אחד אחרי צאת לייכהאַרדט, יצא גם סטורט (Sturt) ואתו יאָן מאק-דואַל סטואַרט מעיר אדלידה לעבור דרך פנים הארץ צפונה. אחרי עברו מדבר צורים נורא עד 25^0 28' נאנס לשוב. עוד טרם כלות המסע הזה יצא מיטשל שנית 17 לח' נוב' 1845 ויצטיד לשנה תמימה וארחת אנשים לקח אתו, ויצא לבקש בפנים הארץ דרך אל לשון ים קרפנתריא, וימצא את הנהר וויקטוריא או באַרקו (Barcoo), וישב לסידני 20 יאנ' 1847. קענעדי (Kennedy), אחד האנשים ההולכים אתו, שלח ביום 13 מארט 1847 להשלים מחקרי מיטשל וילך על שפת הנהר וויקטוריא, ויבא עד מדבר נורא, וישב ויבא לסידני בסוף ח' יאנ' 1848. אז נשלח קענעדי שנית אל קרפנתריא לבקש דרך ביבשה אל חצי האי יאָרק, אך על הדרך הזאת אבד איש החיל הזה ולא נודעו עקבותיו עוד. בח' אפר' 1848 עזב לייכהאַרדט את סידני עוד הפעם ויחדור אל תוך הארץ ומגמת פניו מערבה, כי מחשבתו היתה לעבור בארץ מקצה המזרח עד קצה המערב, אך גם הוא גם ההולכים אתו אבדו ולא נודע אים עד היום הזה; פעמים יצאה השמועה, כי נמצאו עקבותיהם, אך אח"כ נתכחשה כלה והתקוה אבדה. הקולוניא „מערב אוסט" גם היא שלחה בש' 1848 לתור את תוך הארץ, ועל ידה רחב גבול מרעיתה על יד נהר „השלך" הרחק מזרחה, הן המה מסעי ראָן (Ron), מיום 14 סיפט' 1848 עד 2 פיבר' 1849, ומסעי א. צ. גריגורי מיום 2 סיפט' עד 17 נוב' 1848 אל הנהר גאַסקאָין (Gascoyne) השוטף אל מפרץ שערק.

מאז מצאה הרעה את לייכהאַרדט ואת קענעדי, חדלו התרים מפרוץ אל הארץ פנימה ומחקרי הארץ שבתו שנות מספר. אך בש' 1855 הצטיד א. צ. גריגורי ויצא בשתי אניות אל מפרץ טריטשרי (Treacherybai) על שפת צפון מים לארץ ארנהם לחקור את סוף נהר וויקטוריא, אשר מצא סטאָקס בש' 1839, וילך הלוך ונסוע לעבר הנהר ואחר פנה לצד דמ"ע עד 21^0 ר"ד ויפגע במדבר חול, אשר אין לעבר בו, וישב בח' מאַרט ש' 1856 אל הנהר וויקטוריא. מתחתית הנהר פנה מזרחה ויבא עד אמצע ארץ ארנהם, במקומות אשר תר לייכהאַרדט במסעו הראשון, וביום 25 דיצמ' שב לסידני. מיד אחרי שובו יצא גריגורי שנית אל המערב לבקש את עקבות לייכהאַרדט, ויצא בח' מארט 1857 ויגיע עד הנהר באַרקו (הוא וויקטוריא), ויעבור לארך הנהר תאָמסון וקופר וסטרעלעצקי-קריק מבלי מצוא חפצו. בעת ההיא שלחו אנשים לתור ולחקור את הארץ, אשר מצפון ללשון הים ספענסר. האנשים אשר הועילו לחקר הארץ בש' 1857 היו: סטעפאַן האַק, האַריס, מילער, דולאָן, ווארבורטון, ג' ו' גאָידער וקאַמבעל (Campbell); בש' 1858: הערשל באָבעדזש (Babbage), סבאָין (Seboyn), פאָרי (Parry) ועוד אחרים. פ. ט. גריגורי נסע נסיעה חדשה במערב היבשה, בסביבות הנהר גאַסקאָין, ובימים ההם נסע גם מאקדואל סטוארט הנ"ל עוד שלש נסיעות בש' 1858—1859 בגבול היאָרים ההם ויגיע עד 27^0 ר"ד.

במסעות אלה התעתד סטואַרט לבצע מחשבתו הגדולה לעבור את כל רחב היבשה מקצה הדרום עד קצה הצפון. ויצא 2 לח' מארט 1860, ויעבור בחבל ארץ אבלה ושוממה, עוטה רב דשא ועשב, ויגיע עד אמצע היבשה ויתקע את נס בריטניא ביום 22 לח' אפר' על ראש הר סנטראל-מונט-סטיואַרט (Central-Mount-Stuart), הגבוה יותר מן 1,000 מ'. בח' יוני נצבו ילידי הארץ כצר לעמתו ויחסמו עליו את הדרך, ויאנס לשוב, ויבא עירה אדלידה בח' סיפט'. אולם אף כי זכר את כל התלאה אשר מצאתהו, יצא שנית 1 יאנ' 1861, ובפעם הזאת הרחיק ללכת מבראשונה עוד $1\frac{1}{2}^0$ הלאה, ובח' יולי נאלץ לשוב על עקבו מבלי השיג מטרתו. בעודנו חולה ורפה כח מתלאותיו הראשונות, יצא לנסוע בפעם השלישית בדרך אשר הלך זה פעמים וישב ריקם; הפעם הזאת אמנם צלח חפצו בידו, ויפרוש את נס בריטניא על חוף ארץ ארנהם הצפוני, ואחר עבר אל חוף קרפנתריא, ואחרי שבעו נדודים 44 שבועות שב עיף ויגע אל בני עמו.

עוד לפני שוב סטואַרט ממסעו הראשון, נסעה אֹרחת תרים ממעלבורן בחדש אג' 1860 תחת פקודת רוֹבערט אָ' האַרא בורקע ואתו הלכו התוכן ווילס, הרופא בעקלער וחוקר הטבע בעקער ועוד כשלשים איש, ויקחו אתם 50 גמלים וסוסים וכל צרכיהם לדרך. האֹרחה התחלקה לשלש מחנות, למען תוכל המחנה האחת למצוא משען בעת צר על המחנה ההולכת אחריה. בורקע, ווילס וקינג וגריי (Grey) נסעו לראשונה מנהר קופר בח' דיצמ' 1860 וישימו פניהם צפונה, וילכו הלוך ונסוע עד בואם אל הבצות, אשר על חוף לשון קרפנתריא, מבלי יכלת לקרב אל הים, וישובו ביום 21 אפר' 1361 אל תחנות המחנה השנית ולא מצאוה עוד, כי יום אחד לפני זה עזבוה וישובו אל המחנה הראשונה, כי נואשו מבורקע ולא קוו כי ישוב עוד, וכן תמו כל אנשי המחנה הראשונה לגוע בעוני וברעב ובחסר כל, חוץ מקינג אשר מצאה אותו האֹרחה שנשלחה ממעלבורן תחת פקודת הוֹאיט (Howitt) לבקש את האובדים, וימצאוהו במחנה ילידי הארץ דל ורזה ואנוש מאד. גם הקולוניות קונסלנד וויקטוריא שלחו אניה ממפרץ מורטן לבקש את עקבות בורקע. משם יצא לנדסבאָרו (Landsborough) בח' פיבר' 1862 הנגבה דרך מעלה נהר פלינדרס, ואחר לארך נהר תאָמסון, וואריגה (Warrego) ודרלינג ועוד נהרות אחרים וישב מדרכו בח' יוני. הוא היה הנוסע השני אחרי בורקע אשר הצליח לעבור בארץ לכל רחבה. מלבד זאת שלחה גם הקולוניא „נגב אוסט" את מאק קינלי (Mac Kinlay), ויעבור גם הוא בכל היבשה לרחבה עד לשון ים קרפנתריא, ממזרח לדרך אשר הלך בורקע. פ' ט' גריגורי יצא גם הוא בש' 1861 בח' מאי ויתר במשך 5 חדשים את שפת הים לעבר דרומי-מערבי וימצא רמת מישור עולה במעלות משפת הים וקרקעו אבן גראניט ועליו יתנשאו הרים גבנונים עד 1,300 מ' לגבה. גם שלשה נערים בני חיל מקולוניא „מערב אוסט" ושמותם: דעמפסטער, קלארקסון והארפער יצאו מיאֹר „השלך" וירחיקו ללכת המזרחה וימצאו ארץ תלאובות.

המאיור ווארבורטאָן מצא בש' 1866 את קצה הצפון של היאֹר עהר (Eyre), הגדול בכל יאֹרי שפלת אגן טאָרן, וירחיק ללכת מזרחה דרך אפיק נחל, אשר חשב כי הוא זרוע הנהר בארקו (Barcoo) ועוד זרוע דרומית הוא נחל סטרזעלעצקי (Strzelecki-Creek) היורד אל יאֹר גריגורי, מצא גריגורי בש' 1858. דרך זרוע צפונית עבר מאק קינלי והואיט בש' 1862 עד המקום, אשר ישתפך אל היאֹר ליפסאָן, ובש' 1857 מצאו המיסיונרים (שליחי הדת) קראמער ומייסעל עוד זרוע דרומית מערבית הפונה אל יאֹר עהר וזרוע יוצאת ממנו אל היאֹר האָהפ (Hopesee). לאנדסבורו בעברו בש' 1861 את האדמה אשר מעבר ללשון ים קרפנתריא, מצא את נחל הרברט (Herbert-Creek) הפונה נגבה.

בש' 1865 העיר הדוקטור מילער את רוח נשי וויקטוריא להתנדב די כסף לשלוח אֹרחת תרים לבקש את עקבות לייכהאַרדט אשר אבד בארץ קונסלנד בש' 1848. דונקאן מאַק אינטיר (Duncan Mac Intyre), אשר מצא את עקבות לייכהארדט בש' 1864 במעלה הנהר פלינדרס, קבל את הפקודה לנהל את המשלחת היוצאת, ויסע בח' יולי ש' 1865 מהקולוניא, וביום 31 לח' אג' עזב את נהר דרלינג ויסע על שפת נהר פאַרו למעלה הנהר, ויפן אל עבר צפוני מערבי אל נהר בארקו, ויעל לארך הנהר הזה עד מקום מעיני הנהרות בורקע ודעלי צפונה עד רכסי הררי מאק קינלי ועד נהר פלינדרס. אך ביום 4 לח' יוני ש' 1866 מת מאק אינטיר בקדחת עזה; גם חברו סלומן לא האריך ימים אחריו וימת גם הוא, אחריו לקח פקודתו ו. פ. בארנעט וישב את האֹרחה לסידניי בח' יולי ש' 1867 וע"ד לייכהאַרדט לא נודע דבר. כן לא עשו פרי גם החקירות החדשות, אשר נעשו בהשתדלות הדוקטור פרדינאנד מילער לבקש את עקבות לייכהארדט עוד הפעם, וזה הדבר: כשוב הונט בש' 1868 ממסעו, אשר שלח מיאָרק לתור את מישור האמפטון (31^0 ר"ד 122^0 אמ"ז) וחבריו רוי (Rowe) ומאַנדשער (Monger) הרחיקו ללכת עוד 80 ק"מ צפונה, וישמעו מפי ילידי הארץ, כי דרך 13 יום מזה ימצא יאֹר חרב, אשר על שפתו נהרגו זה שנים שני אנשים לבנים ושלשה סוסים, בשובם מתור בפנים הארץ. כשמועה הזאת באה גם לאזני האחים מונגר בלכתם לבקש ארץ מרעה בח' סיפט' 1868, ויבואו אל חבל ארץ לא נודע עד הנה (בין $28^0\,30'$ ובין $28^0\,45'$ ר"ד, $117^0\,45'$ אמ"ז), ממזרח למפרץ שאמפיון (Championbai). לשמע הדבר הזה נשלחה משלחת תחת יד יאָן פאָררעסט אל היאֹר החרב ההוא. אמנם לא הגיעו אל מטרתם, כי אחר כן נודע להם כי שוא היה דבר השמועה ההיא, אך המה הרחיקו ללכת מכל אשר הלכו לפניהם לתור את הארץ מעבר המערב. ע"י המסע הזה נוכחו לדעת כי כל המישור הזה המלא בצאות מלח, הוא ארץ מלחה, אשר לא תתן יבול, כי אם סבכי סקרוב; היא הארץ אשר מצא כבר גריגורי בש' 1846 בסביבות הנהר מור אוסטין בש' 1854 במקום ההוא ולצפון האגן הנקרא על שמו, אותה מצא גם לעפרואַ בש' 1863 והונט בש' 1864 במעלה 31^0 ר"ד ומעלה 122^0 אמ"ז, והיא משתרעת עד 123^0 אמ"ז.

עוד בש' 1824 נסתה ממשלת בריטניא להציג חיל על פאת צפון אוסט' לשמור על ארץ אחזתה. במבצר דונדס על מעבר אפסלי (Apsley) במערב האי מעלוויל החזיקה מצב $4\frac{1}{2}$ שנים, כן החזיקה מצב שתי שנים במבצר וועלינגטון במפרץ ראַפלס (Rafflesbai) על חצי האי קאָבורג (Coburg), ומש' 1849 העמידה מצב בוויקטוריא על נמל עסינגטון. אך כראותה כי תקותה להסב את סחר מזרח אזיא אל אוסט' לא באה ותחדל מנסיונותיה. החברה הגיאוגרפית הלונדונית אמנם עוררה את ממשלת בריטניא לשלוח משלחת תרים תחת יד גריגורי לחקור את סביבות הנהר וויקטוריא, אבל מחשבתה לא יצאה לפעלה. אך כאשר יצא סטואַרט מנגב אוסט' ויגיע עד צפון ארץ ארנהם עד שפת הים וימסור את „אדמת הצפון" (Northern Territory) ליד ממשלת הקולוניא, אז לקחה הקולוניא „נגב אוס'" את פקודת עניני ישוב הארץ בידה, ותשלח משלחת מודדי ארץ תחת הקולוניל פינים 16 אפר' 1864, ויסעו באניה מחוף אדלידה ללכת צפונה, ויטו אהלם במקום שפך נהר אדלידה הימה על עסקאַפ-קליף (Escape-Cliffs), ויתורו את כל סביבותיו. וגם את חוף הים תרו, וימצאו שם נמלים טובים, ביחוד נמל דארווין (Port-Darwin), ופינים מצא גם את הנהר דעלי, היורד אל מפרץ אנסון, אך מדידת הארץ עוד לא היתה, וכאשר החל העם להתאונן על בחירת שפת נהר אדלידה למקום מושב, הושב פינים ותחתיו שלח מאק קינלי. הוא יצא מעסקאַפ-קליף 15 יאנ' לתור את ארץ ארנהם, אך ימות הגשמים הניאו אותו מלבצע מחשבתו ולא הגיע הלאה מנהר אליגאטור, וישב ביום 26 ספט' 1866 לאדלידה. אז שלחה הממשלה את הרב החובל קאֶדעל (Cadell) בח' פיבר' 1867; הוא מצא את הנהר בליט (Blyth) ולמזרחו מצא בים דרך לארץ ארנהם בין המון איים רבים, ויתר גם את שפת לשון קרפנתריא המערבית ונחלים אחדים היורדים אליה, וישב לקונסלנד בח' יאנ' 1868. לאחרונה שלחה הממשלה את גאָידר (Goyder) ראש מודדי הארץ בנגב אוסט', ויצא ביום 27 דיצ' 1868 עם אנשים הדרושים למעשהו וימד בסביבות נמל דארווין לערך 2,700 קמ"מ וביום 15 נוב' 1869 שב לאדלידה.

הקולוניא קונסלנד הצליחה להרחיב את ישובה לעבר הצפון, וביותר לעמת לשון ים קרפנתריא, כי רוב המקנה אשר לה אכף עליה לבקש לה ארץ מרעה. כאשר מצא רב החובל סטאָקס בש' 1841 על שפת נגב לשון קרפנתריא את הבקעות הדשנות, אשר קרא להן „בקעות ברכה", היתה קונסלנד נושבת רק בפאת דרומה, בסביבות מפרץ מורטאָן, ומאז רבו יושביה לאט לאט וירחיבו את מושבותם הלאה צפונה ויגיעו עד לשון ים קרפנתריא. לאנדסבאָרו תר בש' 1867 את נהר מאָרנינג-אינלעט, המשתפך בין קצה נהרי לייכהאַרדט ופלינדרס אל לשון קרפנתריא, ואת הבינואָה (Bynoe), אשר חשבו לזרוע הפלינדרס. ובש' 1866 נסע

י. ג. מקדונאלד לתחתית נהר לייכהארדט, ויוכח כי משתפך הוא אל הים בין נהרי דיזאסטר ואלברט. את הנהר נורמאן, המשתפך למעלה 17° 26′ ר"ד ומעלה 140° 54′ אמ"ז, בקר רב החובל האי (Hay), ובעת ההיא בקר גם לנדסבארו את הנחל ווילם היורד אל הנורמאן, גם המעמדה שנוסדה על חצי האי יארק ומסעי האחים יארדין (Jardine) הועילו הרבה להכיר את חלק אוסט' צפונה מזרחה.

מעת נמסר לתשמיש הקהל קו התלגרף העובר על כל רחב אוסט' מאדלידה בנגב עד נמל דארווין בצפון ויחבר אותה אל אזיא ועל ידה גם עם שאר ארצות התבל, התרחבה ידיעת פנים הארץ במאד מאד. עוד בעת המתח התלגרף נוסדו על ידו מושבות קטנים, ומשם יצאו תרים לתור את הארץ על כל סביבותיהם. כן יצא ערנסט גילעס מהמעמדה התלגרפית שאמבער-פילאר, הוא סלע אבן חול גבוה 72 מ' (24° 51′ ר"ד, 133° 51′ אמ"ז) ויתר את מהלך נהר פינק עד מקורו, וימצא שם ארץ נעמה ופוריה היא Glen of Palms; הוא הגיע עד 24° 32′ ר"ד 133° 51′ אמ"ז, ולפי זה קרוב מאד אל גבולות המערב, ואחרי שבעו עמל ותלאה שב אל נהר פינק 16 נוב'. ממעמדת אליס-ספרינגס (Alice-Springs), 80 ק"מ לדרום ההר סנטראל-מונט-סטוארט, יצא מודד הארץ ו. צ. גאסע (Gosse), וימצא את הצוק (Monolith) צור עהרס (Ayres-Rock) בגבה 370 מ' במעלה 25° 21′ ר"ד, 131° 14′ אמ"ז, וקצה דרכו הגיע עד 26° 32′ ר"ד, 126°—59′ אמ"ז, וביום 20 דיצמ' שב אל מעמדת טשארלאט-וואטער (Charlotte-Waters). בש' 1857 יצא גילס שנית למסעיו ויתמהמה בדרכו כשנה תמימה; בה נוכח, כי במערב הארץ ימצא מדבר גדול. המעשה היותר גדול בימים ההם היה מסע ווארבורטון, אשר עלתה בידו לעבור את החצי המערבי של אוסט'. הוא יצא מאדלידה בח' דיצ' 1872 ויבא לאליס-ספרינג בח' אפר' ש' 1873 ויעבור את הר מאק-דאנעל, ואחרי תלאות רבות וסכנות גדולות בא אל פערט (Perth) במערב אוסט'. ביום 20 מארט יצא יאן ראס מהמעמדה התלגרפית פיק (Peak) ויבא ברב עמל ותלאה עד 30°—25′ ר"ד, 131° 16 אמ"ז, ומאין מים לשתות נאלץ לשוב על עקבו, ויבא אל המעמדה בח' אפר'. יאן פארעסט נסע 1 אפר' 1874 ממפרץ שאמפיון; בראשונה הלך מזרחה ואחר נטה לעבר דרומי מזרחי ויבא עד מקום מדרון הנהר מערטשיסן (Murchison) במעלות 25°—50′ ר"ד, 120°—40′ אמ"ז, וימצא ארץ תלאובות ומדבר שממה ויעבר בה 900 ק"מ וישב למעמדת פיק. בשנות 1875—78 הרחיק גילס עוד שליש פעמים לנוע במסעותיו במדבר הארץ. בש' 1876 נסע הארקינסון מקונסלנד אל הארץ פנימה, ויבקר את נחל היהלם (Diamantina-Creek) עד המקום, אשר ישתפך אל היאר עהר. ה. ווערע בארקלאי יצא בש' 1877 בפקודת הקולוניא „נגב אוסט'" ממעמדת אליס-ספרינגס, לתור את כל הארץ, אשר בין גבול מערב קונסלאנד ובין קו התלגרף. ביחוד תר את הנהר הערברט, גם עשה שם מדידה טריגונומטרית. כן נשלחה גם משלחת מתארנבורו (Thornborough) על שפת מזרח קונסלנד אל מקומות אשר לא נודעו עד הנה. במסע הזה נגלה הנהר הגדול מאווברא (Mowbray) היורד בשלשה אשדות (Katarakten) 150 מ'. בשוב סערגיזאן לנמל דארווין מן הדרך אשר הלך בש' 1877 לחקור את הארץ, מצא בקרבת נהרי וויקטוריא, פיץ-מורים (Fitz-Maurice) ודאלי שדה ניר טוב מאד.

יאהן פארעסט שב בח' סיפ' ממסעו, אשר החל בראשית ש' 1879 ויתר את פאת צפונית מערבית של הקולוניא „מערב אוסט'", אשר עוד לא ידעוה עד הנה, וימצא על גדות הנהר פיץ-רוי שדות ובקעות פוריות. מוצא דבר המסעות האלה היה: כי נמצאו בגבול מערב אוסט' בערך 20 מיליון ובנגב אוסט' בערך 5 מיליון צמדי (Acres) שדה ניר ושדות מרעה שכלם משקה, גם נמצאו מקומות ראויים למטעי קני סוכר וצ"ג ואורז. גריסלי לוקין, המו"ל מכה"ע „Queenslander" בבריסבן שלח על הוצאותיו משלחת. תיירים תחת פקודת ערנסט פאבענס מן הנהר בארקו לחקור את המקומות, אשר לא נודעו עוד אל נכון, למען דעת אם לא יבצר לבנות מסלת ברזל על פני היבשה מן הקצה אל הקצה. 25 יולי 1878 יצאו מבלעקוויל ויבואו עד נמל דארווין, ובכל הדרך אשר עברו לא מצאו כל מעצור למבנה מסלה. וישובו 13 יאנ' 1879 אל מעמדת פוילס קריק (Powells-Creek). למטרה הזאת יצאו גם מקדונאלד והרדינג 16 אוקט' 1878 מעל נהרי מוליגאן (Mulligan) והערברט ויבואו עד המעמדה התלגרפית טשארלאט-וואטער וגם המה אשרו את דברי פאבענס. יאהן פארעסט עשה מדידה טריגונומטרית בין הנהרות אשבורטאן ודי גרי (de Grey) בפקודת ממשלת מערב אוסט', וימצאו את הארץ טובה מאד למקום מושב. כן חקרו את הארץ בשנות מספר לארכה ולרחבה וכן רחב גם ישוב בני האדם בתוכה.

באוסט' המערבית היה מחוז טשעמברלי צפונה יסוד המסעות והמושבות החדשים, בהודע טיבו וטובו בש' 1879 ע"י התייר אלכסנדר פארעסט. בדרך התייר הזה אחז בראק-מאן בעברו בחבל הארץ ההוא בין מפרץ ביגלי (Beagle-Bai) והנהר פיץ-רוי. סאנדר ויאהן יצאו בח' אג' 1882 ממפרץ שטאקס אשר על ידי לשון ים קינג ויתקרו את נהר ליגארד עד מקורו ברכסי הרי ליאופולד, ויעברו את ראשי ההרים ההם ויגיעו עד נהר ארד ויגלו מקורי אויקהאם הנופל בנהר וויקטוריא שמאלה לו ויגיעו עד מעמדת קטרינה במקום אשר יחל התלגרף האוסטרלי. המשלחת אשר יצאה מאת הקולוניא בש' 1883 ת"י יאהן פארעסט, ואתו המודד בראק-קינג והגיאולוג הארדמאן, תרה את ארץ החוף בין מפרצי ראבאק ואוסבארן וביחוד את סוף נהרי פיץ-רוי ולענארד, ואז נגלה להם נהר רובינזאן הבא כפי הנראה מהררי ליאופולד. האדמה נמצאה שמנה ופוריה, אך חבל הארץ אשר מאחרי מפרץ אוסבארן לא נמצא נכון למושב בני אדם, מפני בקעיו וחריציו הרבים למאד, אף שהוא מלא נאות דשא. דוראק יצא בש' 1882 ממפרץ קמבריג דרומה וימצא את נהר דוראק ויגיע לאחרונה עד המושבות אשר על נהר ארד. בדרך הזאת אחזו בח' פיבר' 1883 א' דאנעל וקאר-בויד, בצאתם מנמל דארוין במעלה נהר וויקטוריא ויגיעו עד נחל שטיר-לינג ונהר נעגרי, ויציירו להם מפת נהר ארד, ובכל מקום בואם מצאו כרים נרחבים ובקעות פוריות. שטאקדאל ורי-קעטזאן תרו 1884 את חופי לשון ים קמבריג ויגלו עוד ששה נהרי נחלי מים המשתפכים שמה אשר מוצאם יחד מהררי ליאופולד ויקראום בשמות: לורימר, לוירנס, מאק-לויד, אדאם, שטאקדאל ואלכסנדר פארעסט; אח"כ עברו במעלה נהר פיץ-רוי, ומשם עברו צפונה מזרחה עד הגיעם 10 יאנ' 1885 אל קו התלגרף בקצה עבר היבשה במעמדת קטרינה — וגם המה מצאו הארץ כי טובה ואדמתה כי פוריה מאד. — באדמת הצפון תר מאק-מין מחדשי סיפט' ועד דיצ' 1882 את נהר מערי, העולה ואובד בבצאות בקעה גדולה אשר מנגב למפרץ טשעמברס. קלימא עבר בש' 1883 ויתר את מעיני נהרי מערי, קטרינה ואליגאטור וימצא את אדמת הארץ ההיא כי פוריה היא וכלה משקה. ארץ ארנהם פנימה, אשר לא ידעה איש, נגלתה ונחקרה היטב ע"י המודד דוד לינדסאי, אשר בפקודת ממשלת נגב אוסט' עבר בה לכל קצותיה. הוא מצא נאות דשא ושדות מרעה ע"י נהר ראפער ונחל ווילטאן המשתפך אליו, וע"י נהרי אואקער וגאידער. בשנות 1879—83 צייר פאבענס את רצועת החוף אשר על לשון ים קרפנתריא, את כל חבל הארץ אשר בה יעבור נהר מאק-ארתור, וימצא כי היא מלאה נאות דשא, והמקום אשר ישתפך הנהר הזה אל לשון הים ההיא יצלח למבנה נמל. קרפינגטאן, רב החובל אשר לאנית הקיטור (של הממשלה) פלמרסטון, תר את הנהר מאק-ארתור וימצאהו כי הוא טוב למעבר אניות. בארץ אלכסנדר עמלה המשלחת אשר יצאה מטעם הממשלה בנגב אוסט' ת"י בארקלאי ואחריו ת"י ווינעקע — למצוא דרך ממעמדת התלגרף לנהר הערברט אשר בקצה גבול קונסלנד מערבה. ווינעקע הרחיק לנוע ורק

דרך 160 ק"מ הבדיל בינו לבין המטרה אשר הוצבה לו, ובכל זאת נאנס לשוב, כי גדל הצמאון למאד באפס מים להשיב נפש. אח"כ נסה עוד הפעם בש' 1879 לעבור אל המקום ההוא; בפעם ההיא נטה מן הדרך הראשונה צפונה, וימצא אחים ושדות מרעה ובתוכם כרים נרחבים אשר אדמתם פוריה וכלה משקה.

בנגב אוסט' תר ווינעקע בש' 1883 את מדבר הארץ בין מעמדת התלגרף מערבה ובין חבל גריגורי אשר בקונסלנד מזרחה וימצא במרחק 80 ק"מ מנהר מוליגאן את נהרי פיעלד והאי, אשר לא נודעו עד כה. מערבה להקולוניא תר רישיילס (Giles) בש' 1882 את חבל הארץ אשר בין מעמדת פיקה (Peake) ובין הרי עבֿאַרד. טיטקען עבר את חבל הארץ המתנשא למעלה בין המפרץ האוסט' הגדול ובין הרי מוסגראַבה. — מן התחנות האחרונה להמסלה בנגב אוסט', הנקראה בשם הערגאָט-ספריגגס, עבר דוד לינדסאַי את הארץ בשנות 1885—86, בבקרו את מורד נהר פינק הנופל אל נהר מאַקומבה. מתחנות אליס-ספרינגס הצליח לינדסאי להגיע אל גבול קונסלנד מערבה ואל נהר הערברט וימצא נפות חדשות, מקומות מרעה ותבואה. פענעפֿאטהער תר בש' 1880 את החוף המערבי של חצי האי יאָרק בקונס-לנד וגם את חוף קרפנתריא דרומה מזרחה, בעברו לארך נהרי באטאביא ואַרטשער, וימצא את חופיהם מלאי דשא ויערות וילידי הארץ רבים שם. חוף קרפנתריא מזרחה רובו שטוח ונמוך ורק במקומות אחדים יתראו סלעים אדומים על שפת הים. בקרבת העיר הקטנה קלונקורי מצא האפגהאני בעלאָך בח' יאנ' 1886 חפצים אחדים, שלפי השערתו היו להתייר לייכהאַרדט, אשר אבד זה 40 שנה. אך הממשלה לא תאיין לתת לו את הסך 6,000 ל"ש המפקדים לשכר האיש אשר ימצא עקבות התייר האובד ההוא, כי אותותיו לא נאמנו ולא נבחנו לאמתם. בוועלס החדשה בקר פאָן לענדענפעלד את הרי האלף האוסט' בח' יאנ' 1885, ויחקור וימצא הר הגבוה גם מההר קאָסציושקאָ, ומקומו נגבה לו, ויקרא שמו קלאַרק; גבה קאָסציושקא הוא 2,186 וגבה קלארק 2,212 מ'. הרוזן אנרעפ עלמפט עבר למסעותיו מח' סיפט' 1878 ועד ח' מארט 1880 בהקולוניות וועלס החדשה, קונסלנד, וויקטוריא ונגב אוסטרליא, ומח' אוקט' 1882 עד מארט 1883 תר את הקולוניא קונסלנד. נפלא הוא המסע אשר נסעו שני האחים מאַק-דונאַלד, בעברם עם 1,000 בקריהם וצאנם ועם כל הכבודה אשר אתם במושב גולבורן אשר בוועלס החדשה דרך קונסלנד וחוף קרפנתריא אל מקומות המרעה החדשים אשר בחרו להם על גדות נהרי פיץ-רוי ומרגריט במחוז טשעמברלי באוסט' המערבית; שלש שנים ארך להם המסע הזה, ובכל זאת לא נגרעו עדריהם, אף שכל העת ההיא היה חרב על הארץ והמעינות והנחלים לא על נקלה נמצאו במקומות אשר לא נודעו לאיש עד כה. במסעם זה הועילו מאד להרחבת ידיעת הגיאוגרפיא של הארץ ההיא.

באוסטרליא החלו היהודים להאחז מש' 1850 והלאה, כי עד העת ההיא היו הקולוניות הראשונות שיסדו האנגלים מושבות לאסירי פשע אשר נחרץ משפטם לשלחם אל ארץ גזרה. רק בהגלות אוצרות הזהב באדמת הארץ ההיא בקרבת העיר באַטהורסט, ובני העמים נהרו אליה מכל אפסי ארץ, באו שמה גם היהודים להספיק צרכי החופרים, לסחור בזהב אשר אספו שם בלא הון, לעשות בכל מלאכה ולעסוק במסחר או לסובב מקומות הישוב בילקוט הרוכלים אשר על שכמם, כדרך עניי אחינו ברוב ארצות אמריקה עד אשר תמצא ידם לעשות חיל ולהתערות במושבותיהם החדשים כאזרחים רעננים. הנה כן היו הם במיסדי הישוב באוסט' במדרגה אחת עם כל יתר בני העמים האחרים אשר באו שמה מכל מרחקי ארץ, וע"פ חקי הדרור והחפש הקבועים בארץ ההיא הנם נחשבים בה ככל יתר אזרחיה, החיים אתם בשלום ואהבה ואחוה ורעות, נהגים כמוהם מכל טוב הארץ ונבחרים גם לפקודות והתמנות בעם ובממשלה. ראשית מושבם היתה בסידני, בירת וועלס החדשה, ועד מהרה גדל מספרם עד שהיו לקהלה שלמה, ולה שני בתי כנסיות (בהגדול שבהם, הנקרא בשם „בית ישראל", היה הפרנס הראשון ה' נתן מנדילסאָהן איש ווארשא). צעירה ממנה היא קהלת היהודים מעלבורן בירת הקול' וויקטוריא, העיר אשר בזמן קצר עלתה בערכה ומספר תושביה על סידני הבכירה, וגם מספר היהודים גדל שם בערך הזה. גם שם יש להם שני בתי כנסיות; הגדול שבהם נקרא בשם „שארית ישראל", ורוב המתפללים בו הם ילידי אנגליא, השני גם הוא בנין נהדר ורוב הבאים בו הם ילידי פולין. קטנות מהן הן קהלות בנ"י בבאַלאַראַט, בענד-פורסט, באדלידה ובכל יתר ערי המושב; מהן אשר יש להן בתי כנסיות לתפלה וגם שו"ב ורוב הדברים הנחוצים לאיש ישראל באשר הוא שם, ומהן אשר עוד יחסר להן הרבה מן הדברים הנחוצים ההם, והתרגל למדם להשתפק גם בלעדיהם. בש' 1884 היו שני מיניסטרים יהודים בשתי הקולוניות הראשיות, בוויקטוריא — ה' לעווין, ובוועלס החדשה — ה' כהן. בבית הפרלמנט ישבו בעת ההיא בוויקטוריא שני יהודים ובוועלס יהודי אחד. גם הציר הראשי היושב במלאכות וועלס החדשה בעיר לונדון הוא איש יהודי ושמו סיר שאול סאמועל. אולם גם בטרם נבחר להיות ציר אמונים לממשלתו בלונדון, כבר נשא משרה נכבדה על שכמו, בהיותו שר וראש לבתי הדוהר באוסטרליא. שנים אחדות לפני זה היה איש יהודי ושמו עדוארד כהן נשיא המיניסטריום במדינת וויקטוריא, ויהי רצוי ואהוב לכל התושבים עד כי בחלותו ובמותו אבלו כלם ויספדוהו מאד ועד היום יזכרו לו חסדו ואמונתו והמעשים הגדולים אשר עשה לטובת העם והארץ, ותמונתו תלויה לזכרון בבית ועד העם, אשר בו יושבים הרבה מבנ"י, ומקומם יכירם במחוקקים נכבדי הארץ. מספר היהודים באוסט' בכלל היה בש' 1886 בערך 12,000. י. ד. ם.

אוסטרלים (Australier), ילידי ארץ אוסטרליא מאז מעולם. לפי החקירות והבדיקות החדשות שונים הם מכל שוכני האיים אשר סביבותיהם, לכן יחשבו למין (Race) בפני עצמו בבני האדם. שערם חלק ויישר ודק כמשי, נוח להתלכד יחד ללבד (Filz), בעוד אשר שער יושבי שאר האיים מסתלסל וכאשר ירבו לשרוק אותו יעמוד סביב הראש כעין כובע שעיר. יש אשר מראה עור בשרם חום-כהה, ויש אשר מראהו שחור או אדם כנחשת. המצח גבוה וצר, העינים קטנות ושחורות, לובן שבעין נוטה מעט לצבע צהוב, החטם גדול ואוכף האף (Glabella) משוקע, תחתיתו רחב ובו נחירים גדולים. הפה גדול, השפתים עבות והשנים לבנות וחזקות. הגברים מגודלי זקן שחור ועב, גם כל חלקי גופם שעירים. לפי תבנית גלגלתם יחשבו לבעלי ראש ארוך (Dolichokephales), ערך רחב הראש לעמת ארכו (מן הפדחת אל הגבחת) כערך $71\frac{1}{2}$ אל 100, תחת אשר אצל האירופים הוא כמו 4 אל 5. בגדלם ובריאותם יבדלו האנ' לפי מקומותיהם, אבל בכלל שוים הם בתכונתם: ברוחב החזה, במהירות תנועותיהם ובהפליאם לטפס ולעלות כקופים ולהאחז כמוהם בעקבותיהם ובהונות רגליהם, ובחושי הראיה והשמיעה, שבהם יוכלו לראות ולשמוע ולהרגיש ממרחק אף התנועה הדקה מן הדקה. קלים הם מאד לשוט ולהשתקע במים ועל כן יצלחו מאד לציד הפנינים. בכשרונותיהם ומעלות רוחם גדולים הם מאשר חשבו האירופים אותם בראשונה, ועדיהם המה: תכונת שפתם העשירה בנטיות מליה, רוח השיר והמליצה הניכרת גם בה, שמות הכוכבים העומדים אשר יכנום לפי תמונותיהם בקבוצותיהם ושמות הרוחות המנשבות בעולם העולות אצלם למספר שמונה, לפי קצותיהן ונטיותיהן. אך ציוריהם ופסיליהם הנמצאים אצלם בקירות סלע מוכיחים כי בדברים האלה עודם בשפל המדרגה. בבתי הספר שנוסדו להם ע"י שליחי הדת ידמו ילדי הארץ כמעט לילדי האירופים ויצלחו ללמוד ולהשכיל. אבל עמוק עמוק נטוע בלבם החפץ לנוע ולשוב לדרכי חייהם הראשונים. התלבשת אשר להם היא ע"פ רוב אזור צר, רצועות עור, מכסי עור, חוצלות ודומיהן, ועדייהם הם: פתילים קשורים על הראש, הזרועות והירכים, נוצות בשער הראש ושני כלבים

וזנבותיהם מקולעים בזקן או מחוברים אליו. מחיצת הנחירים נקובה אצלם ובה תקועה עצם או מקל חלק. הגוף מרוח בשומן (להגן מפני הקור) ומשוח בצבעים אדומים, לבנים ושחורים. בצפון או' יקלעו שערותיהם בעשבים ויסלסלון למעלה בדמות קובע. לפעמים ימרטו שער הלחיים לשתי קצותיהן ואת שער הראש יגזו במספרים עד הקדקד. את עור זרועות הנערים וחזיהם יחתכו בצורים חדים, והגלדים הנעשים מזה הם אותות הבגרות, כי בזה יתחשבו לגברים. המילה

2 יליד סנגב

3 יליד טסמניה

1 ליד קווינסלנד

נהוגה אצל הרבה משבטיהם, ובהם יש אשר יחבלו את בשרם עד להשחית; בהרבה מקומות נוהגים להפיל שן אחת או שתים בפתחי פיהם. במאכלו לא יבחין האוסטרלי בין רע לטוב, את הכל יאכל לשובע נפשו, גם כל שקץ ורמש למינהו, חוץ מן הבשר שנבאש; לעמת זה יאכל דגים נרקבים, ובשר נבלת התנין שהשלך אל החוף יחשב אצלו למאכל תאוה. את הבשר יצלו על גחלים ובפולינזיא ישימוהו בבור בין אבנים לוהטות. את זרע הארז הבר או עשבים אחרים ישחקו בין אבנים עד אשר ידקו ויעשו מהם עוגות אשר יאפון ברמץ. האוסטרלי מתעב את המלח, לעמת זה יאהב את הממתקים, ובתאות נפש יאכל דבש הדבורים ואת הריר המתוק היוצא מן העלים אשר לאיזה מינים בעצי הגומי. כמעט כלם יאכלו את בשר האדם, מפני הרעב אשר יחזק עליהם פעם בפעם, וההרגל בזה נעשה מצוה ויחשב בעיניהם לצדקה. את האש יעשו בשפשפם בולי עץ זה בזה עד אשר יתלקחו, אבל בהיות הדבר הזה כבד לעשותו יוליכו תמיד אתם אודים עשנים, להבעיר בהם אש בכל מקום אשר יבואו. האש נחשבה בעיניהם גם לסגולה כנגד המזיקים והרוחות הרעות. בקיץ יגורו בסוכות עלים ועורות, אשר יכסון בחרף בעשב ועפר למחסה מפני הקור, גם נקרות צורים

אלה — כפר באוסטרליה דרומית — [illegible]

וחורי עצים נבובים יבחרו למעון להם. כליהם יעשו להם מעצים קשים, אך קרדומותיהם יעשו לפעמים מצורי חלמיש, כן תמצאנה אצלם עריסות הנעשות מקליפות עצים, רשתות לצוד דגים וגם שקים מעשי רשת יפליאו לעשות, גם כדונים עם עצמות חדות בראשיהם ואנקליות מזוינות בפרסות עופות וכדומה. שכר למי נהרות עושים הם במקלעות זמורות וסלי נצרים ובמעלה נהר דרלינג — באבנים גדולות. ברשתותיהם ישתמשו גם לציד עופות וחיות המרצוף; את האחרונות ילכדו גם בפתים אשר יעשו, או יריצון ע"י בערת העשבים והדשאים עד אשר תבואנה אל המקום אשר יחכו להן הצידים לתפשן. הכלב הביתי הגדל אתם (בלשונם: Dingo) לא יצלח לצוד ציד. כלי שיט יש רק להאו' יושבי הדרום ולא ליושבי המערב, וגם לאלה רק על הנהרות והיארים ולא על הים, ונעשים הם מקלפות עצים, או משנים או שלשה גזעי עצים נבובים הקשורים יחדיו ולפעמים גם מגזע אחד בלבד. מלבד הכדון אשר יש להם ישתמשו גם בחרבות עץ, אלה (Keule) וכו׳;

ובומרנג (Bumerang עץ קשה ועקום אשר יקלעוהו למרחוק, וכהטילו כמטרה יסוב לאחור ויסוב לידי בעליו). לעשות קשת וחצים למדו האו' הגרים על יד הכיף יארק משכניהם הקרובים להם, יושבי מעבר טורים (Torres, רצועת הים אשר בין אוסט' לגואיניאה החדשה).

מושגי האמונה והאלהות גסים הם מאד אצל האו'. הם מאמינים ברוחות טובים ורעים, ואת האחרונים יבקשו להשביע בשמות ולחשים. מאמינים הם גם בחיי עולם הבא, אשר ידמו בתבונתם לחיי העולם הזה. גם יש להם חכמים מנחשים, והאו' מאמינים בהם כי יכולים הם לרפא חולים ולהחלות וגם להמית בני אדם בהבל פיהם. החכמים הם במקום כהנים לכל עניני קדושה, הם גם השורטים בשר הנערים והמעלים בו את הגלדים שהם סימני הבגרות. מנהגי הקבורה שונים הם אצלם לשבטיהם ולמקומותם. אלה מקברים מתיהם מלפניהם, אלה יעטפום בקליפות עצים ויניחום על במות גבוהות, ואלה ייבשו את גופותיהם בשימם אש בוערת לאטה מתחת לבמותיהם. גלגלות המתים תהיינה ירשת נחלה לקרוביהם, לשתות מהן מים. יש אשר יניחו נשק בקבר המת, להיות לו לכלי ציד בעולם העליון, ועל הקבר ידליקו אש בוערת ימים אחדים לכבוד המת. אך כל אלה יעשו במות הגברים, לא במות הנשים, כי אותן ישביעו בחרפה גם אחרי מותן.

מושגי מדינה וממשלה זרו להאוסטרלים; אך שוכנים הם לשבטיהם הקטנים במקומות אשר קבעו להם לצוד צידם, ושבט האחד לא יבוא בגבול רעהו מבלעדי רשיונו. השבטים החיים בשלום יתאספו לפעמים יחדו לחול במחולות (Cor-robbories) בימי שמחותיהם ומועדיהם: בהתבגר בני הנעורים או בהועדם לצוד ציד וכדומה. נשיאים אין לשבטיהם, ולא לכלם יש אף ראשים ומנהיגים, וגם לאלה אין המשרה נתונה לדורותיהם אחריהם, אך האיש אשר יצטיין בתכונותיו וכשרונותיו אותו יקדישו ובו יבחרו ולקולו ישמעו. יש מקומות אשר יושביהם נחלקים למדרגות שונות, גבוהות ושפלות, אבל פרטיהן ויחוסן זה לזה לא נתבררו עוד כראוי. הנשואין נעשים ע"פ חליפים או קנין האשה מידי אביה או אחיה, ואסורי עריות חמורים אצלם עד כי גם האנשים ששם משפחתם אחד הוא לא יתחתנו עוד לעולם. מנהגים מיוחדים לנשואים אין להם כל עיקר. הגברים נושאים להם נשים הרבה כאות נפשם, והאשה היא לבעלה כאסקופה הנדרסת ואיש לא יניאהו מהתעמר בה כרצונו. מספר הילדים מעט הוא, אך לא מעצר רחם, כי אם מאשר יתאמצו להמעיט מספר הנפשות במשפחה עד כי נקל להם גם לרצוח את הילד היולד. אך את הילדים אשר יגדלו אותם יאהבו האבות בכל לבבם ובכל נפשם ובכל מאדם.

הרבה שליחי דת, אנגלים וגם אשכנזים, התישבו שם בהקולוניות להטות את לב ילידי הארץ אל האמונה הנוצרית וללמדם ארחות הישוב וההשכלה, אבל עמלם עלה בתהו, כי לא הצליחו. מגלילות הישוב אבדו ילידי הארץ וכמעט ספו תמו ואינם עוד, רק במקומות המרעה עוד יש מהם רועים ומשגיחים טובים, העושים מעשיהם באמונה וביתרון הכשר. אבל גאות האירופים ואכזריותם אל הפראים ילידי הארץ הרחיקום מהם, ועוד היום ירעצום וירוצצום בקוגסלנד כבטסמניא מלפנים, עד כי עוד מעט וגם שם יספו יתמו. אמנם גם במקומות אשר שלום להם עם האירופים לא יחזיקו מעמד והנם הולכים וכלים. מהספרים אשר נכתבו על אדותם הכי נכבדו „Anthropologie der Naturvölker" מאת Waitz (ח' VI ליפסיא 1871); „Allgemeine Ethnographie" מאת F. Müller (ווינה 1879); „Reise der österr. Fregatte Novara um die Erde in d. J. 1857, 1858, 1859", מחלקה 3 מאת הנ"ל (שם 1869); „Grundriss der Sprachwissenschaft" מאת Müller (שם 1879).

אוסְטֶרְלִיץ (Austerlitz, ובפי הביהמים נקראת: סלאבקוב (Slavkov). עיר קטנה במוראַביא, במחוז ווישוי (Wischau), ע"נ ליטאַבה, ועל יד המסלה הצפונית הנקראה ע"ש הקיסר פרדינאנד, 18 ק"מ מעיר ברין ומ"י 3,530, בה בית כניסה מפאר, וארמון הנשיא קוניץ-ריטבערג, ובו בית אסף ציורים מפארים. בספרי דברי הימים נודעת אוס' לשם ע"י המלחמה הגדולה שהיתה בה 2 דיצ' 1805, ונקראת „מלחמת שלשת הקיסרים" — בהיות הקיסרים נפוליון I קיסר צרפת, אלכסנדר I קיסר רוסיא, ופרדינאנד I קיסר אוסטריא על שדה הקרב במלחמה זו. אחרי כבוש הצרפתים את ווינה בירת אוסטריא, ואחרי לכדם את גשר הדונאי בלי כבד מלחמה, התחברו צבאות הנשיא ליכטנשטיין האוסטרי אל צבאות הרוסים במוראַביא. ויהי מספר חיל אוסט' ורוסיא 84,000, ויעזבו את מקום עמדתם החזק על יד אָלשאַן, ויסעו לעמת ברין, לתגר מלחמה את נפוליון וחילו אשר היו במספר 70,000 איש, בהאמינם כי עתה הוא יגע ורפה ידים ונקל יהיה להדפו ממצבו ולהכותו אחור. מחשבתם היתה לסבב את אגף צבאו הימני, ללחצו אחור ולהפר על ידי זאת את ההתחברות אשר לו עם ווינה וארץ ביהם. אך נפוליון הבין למזמותם, ויתנכל ללכדם בערמתם; כי בהתאמצם להוציא מחשבתם לאור הניחו בין כה וכה מקומות פרוצים בגבהי פראַטצע, והמקום ההוא נכבד מאד, כי הוא היה המפתח לאגודת חילם. ובעוד אשר הקיסרים שפכו כבד מלחמתם על דאַוואוּ שר צבא האגף הימני ולא יכלו לו, לכד נפוליון ע"י סולט (Soult) שר צבאו את מרומי פראטצע לעת הצהרים מידי קוטוזוב שר צבא הרוסים, ויט ידו החזקה על האגף הימני מחיל אויביו, ששם היו פרשים מלמדי מלחמה מהוללים, ויניסם מהמערכה. אחרי כן העמיד את חילו עליזי הנצחון בערף האויב הנלחם עם דאַוואוּ שר צבא האגף הימני, ואז החלו צבאות הברית לסגת אחור מכל המקומות אשר עמדו שם, ואחרי כן נסו בחפזון, ונדחקו כלם לעבור במשעול צר, בין שני נהרות, ורבים מהם חרפו נפשם לעבור על פני הקרח הדק המכסה על הנהרות, אך הקרח נשבר תחתם ונטבעו במים. 6,000 אנשי חיל נפלו ביום ההוא מחיל אוסטריא. חללי הרוסים היו 21,000 איש, ומהצרפתים נפלו חלל 800 איש, ופצועיהם—6,000. בנצחון הזה נפלו בידי הצרפתים 180 כלי תותח, וכל הכבודה אשר לרגלי צבאות הברית. 3 דיצ' שם נפוליון משכנו בארמון א'. 4 דיצ' עשה חוזה עם פראנץ קיסר אוסטריא על יד נאסידלאָוויץ. 6 דיצ' כרת אתו ברית שקט-מלחמה. אחד מראשי תנאיו היה כי יעזבו הרוסים את אוס' וביום 26 דיצ' תמה המלחמה הגדולה ההיא על ידי ברית-השלום בפרעסבורג.

אוסְטֶרְלִיץ, ר' ברוך כ"כ זלמן, דרשן בפראג בסוף המאה הה' לאלף הזה, ואחת מדרשותיו נדפסה פראג תע"ג (אוצה"ס אות ד' № 531).

אוֹסִיג (Aussig), עיר מחוז בביהם על מקום שפך נהר ביעלה אל נ' עלבה (משמאלו) ועל יד מסלת פראג-באָדענבאַך, במקום ששם תסתעף מסלת טעפליץ ומסלת „צפונית-מערבית" המתאחדת אליו מימין הנהר ע"י גשר. עומדת במרחק 15 ק"מ מגבול סכסוניא בככר נחמד ונעים אשר אדמתו פוריה ומבורכה ויושביו חרוצים מאד במלאכתם. בה מושב שלטון המחוז והגליל, בית משפט המחוז ובית פקודות המכס. מ"י 16,506. מושב העיר ירבה ויגדל משנה לשנה. בין בתי המלאכה הגדולים אשר בה ימנו: בתי המלאכה לארג צמר, לעשית מכונות, למעשה עטרן וטהיר-ליט (ע"ע), בית מלאכת הכימיאה למעשה מיני מתכות ולחמרים כימיאים אחרים (אשר מספר העובדים בו הוא 800 איש), בית יציקת זכוכית ובתי מלאכה אחרים גדולים וטובים. מלאכת מבנה האניות גדולה שם מאד, כי תוציא שנה שנה עד 600 אניות אשר תלכנה טעונות לברלין, למאגדעבורג ולהמבורג ושם תמכרנה ביחד עם סחורותיהן. אך רוב עסק יושבי אוסיג הוא המסחר בפרי עץ, אשר יצלח מאד בגדולי במסבי המקום הזה, וגם בתבואות האדמה, במימי מתכיות, בעץ ובפחם אשר יוציאו מסביבות העיר (עד 40 מיליון ככרות לשנה) ואשר יובלו לממכר באניות ובמסלת הברזל. לפנים היתה או' בצורה מאד, ונחרבה בש' 1426 על ידי ההוסיטים (ע"ע) אשר הכו בשנה ההיא (18 יאנו', 15 יוני)

את יושבי מייסען אצל הכפר פרדליץ ואצל ביהאגי. בש' 1583 היתה או' למאכלת אש ובש' 1639 נכבשה מאת השוודים. — במרחק 5 ק"מ מאו' הוא מקום „מלחמת קולם" (ע"ע). ממגרשי העיר היותר נכבדים ראוי להזכר „גבעת פרדינאנד", מקום עדן ושעשועים ליושבי העיר, נשקף על פני ככרים נחמדים מרהיבי עין, גם „חרבות שרעקנשטיין" והמקום הנקרא „וואסטראי" מושכים עליהם עיני נוסעים רבים מרחוק ומקרוב. — הגליל או' במ"ש 355_{65} קמ"מ ומ"י 62,872.

אוסינג (Ussing), ע"ע אלגרעען-אוסינג.

אוסל (Ussel), עיר הראשה בפלך הנקרא על שמה במחוז קוראז (Corrèze) בארץ צרפת, בנויה על גבעה משמאל לנהר דיעזש (Diège) השופך את מימיו אל נהר דורדון (Dordogne), מקום מעמדה (Station) לסעיף טיל-קלירמן-פעראן (Tulle-Clermont-Ferrand) אשר למסלה האורלי-אנית. מ"י 3,631 (מ"י קהלתה 5,252). בה מצודה ישנה ובתי חרשת שונים. עד שנת 1790 נחשבה לגוף לימוסן (Limousin). פלך אוסל יחלק לשבעה מחוזות, בהם 71 קהלות, ומ"י 66,037.

אוסלוים (Auslavis), שם אליל אצל עמי ליטא לפנים, אשר האמינו בו כי בשנת בצרת היה יהיה להם למליץ יושר אצל יתר האלילים, להעיר עליהם חמלתם, להציל מרעה נפשם ולחיותם ברעב.

אוסלר (Uslar), עיר בפרוסיא במחוז האנובר על יד מסלת הברזל אטבערגען-נארדהויזען. בה ארמון ראש משפחת אוסלר-גלייכן. גם בתי חרשת שונים ומ"י 2,212.

אוסלר (Петръ Карловичъ Усларъ), חוקר לשונות מהלל ושר צבא בחיל רוסיא, נולד 21 אג' (2 סיפט') 1816, בחצר אביו קוראבא (Курово) בפלך טווער, גמר חק למודו בבית הגימנזיום בפטרבורג 1833, ויקדיש עתותיו ללמודי תכסיסי מלחמה. בש' 1847—59 הוציא לאור סדר ספירות חיל הצבא מנפות טווער, וואלאגדא ועריוואן. אחרי כן הפקידוהו למנות מספר לאנשי מדינות קוקז ולמצוא יחס עמיהן אלה לאלה. ויחקור היטב מש' 1862 את לשונות עמי האבחזים (Абхазцы), הטשיטשינצים (Чеченцы) והאברים (Авары), ואת מערכי לבו העלה על ששה ספרים בשפת רוסיא, ויצטיין מאד בבחנו את הברותיהן השונות בדיוק נכון ובקבצו את לשונותן המיוחדות לגויהן. מת 8 (20) יונ' 1875 בקוראבא.

אוסמבי (Ussambi), נוף באפריקה במדינת הקונגו במעלה נהרי לובילאש (מזרחה) ולואלאבא (מער'), ע"ע קונגו.

אוסמן (Усмань), עיר מחוז בפלך טאמבאוו ברוסיא, ע"נ אוסמאנקה, ע"י מסלת קוזלוב-וואראנעזש-רוסטוב. מ"י 8,110, עושים מסחר ביבול הארץ ובמקנה.

אוסניאה (Usnea, *Dill.*), סוג. צמח פטרי (Strauch-flechte) ממשפחת פטריאי השיחים (Lichenes fruticosi). מיניו הם בדמות חוטים בעלי ענפים רבים לפעמים ארוכים מאד. צבעם אמוץ ירוקי ונמצאים למרבה על עצים רעננים וגם על יבשים וכרותים. המינים היותר ידועים הם: אוסניאה בעל הזקן (U. barbata, *Fr.*) עם כל המינים השונים המסתעפים ממנו, נמצא בכל חלקי תבל, ובאירופה התיכונה יגדל הרבה בהרים ובעמקים. המין או' הארוך (U. longissima, *Ach.*) אשר יגיע בגדלו עד 4 מ' ויותר, גדל אך על ההרים הגבוהים, כמו הרי הענקים (ע"ע) בטיראל וכדומה.

אוסעה (Aussee), עיר מצער בנפת שטיריא (אוסטריא) במחוז גראבמינג, במקום התאחד שלשה יבלי מים למוצא נהר טרוין (Traun) ועל יד מסלת זאלצקאממערגוט. שם מקום מכרה המלח אשר להממשלה. הר המלח אשר בקרבת המקום נעבד למכרה מראשית ימי הבינים וגם עתה עוד מוציאים ממנו בערך 600 ככרי מלח ליום, ובעיר בית משרפות-מלח גדול. גם יש בה מרחצאות לתרופה (במים המכילים חלקי מלח) ומדי שנה יבקרו בה בערך 6,000 אורחים. מ"י 1,369.

אוספלטה (Uspallata), ע"ע קומברה.

אוסקולטציא (Auscultatio), נקראת כן בלשון רומי השמיעה אשר ישמע הרופא את הרעש או את הקול בקרב גוף האדם לדעת על ידו את תכונת אבריו הפנימים ומצבם אם טוב הוא או רע. האוס' יחד עם הפירקוסיא (Percussio—ע"ע), גלו דרך חדשה ברפואה, כי ע"י אשר ינקש הרופא על אחד האברים יוכל להבין, לפי הקול הנשמע ממנו, את מצבו ובריאותו. האוס' והפירקוסיא נסה ככר במאה הי"ח הרופא המהלל אויענברוגער לחקור ולדרוש על ידיהם מחלות הלב והחזה, והרופא קורוויסאר (Corvisart) הנהיג זאת בצרפת בתחלת המאה הי"ט, בכל זאת לא התפשטה בעולם עד בוא הרופא לאאנעק (Laënnec), ויגלה ברבים את חקירותיו ואת נסיונותיו בה (1819) ובזה נתן לה מהלכים בארץ. בחינת המחלות ע"י האוס' והפירקוסיא נפוצה בכל הארצות הנאורות והיום השתלמה יותר ע"י הרופא שקאדא (Skoda) ותלמידיו, עד כי היתה לכלי חפץ לכל הרופאים. — בחינת אוס' תעשה על שני אופנים: 1) ע"י אשר יטה אזנו אל הלב או החזה לשמוע אל הקול היוצא משם, וזאת תקרא אוסקולטציא שלא ע"י אמצעי; 2) הבחינה על ידי קנה שמיעה (Stethoskop) הנקראת אוסקולטציא ע"י אמצעי או שטטסקופיא. קנה השמיעה נתקן והשתלם עד כי יוכלו על ידו להעריך את מחלת האברים הפנימים בדיוק, להכיר בד"מ תכונת נקב או חלל בריאה ועוד. השטטסקופ הוא קנה עץ ארוך 26 — 31 צ"מ בתבנית משפך למטה, ולמעלה הוא עגול ועשוי כחצי כדור להכנים בו האזן. בית האזן ההוא עשוי על פי רוב מעצמות שן, קצהו התחתון הוא לערך 2_6 — 3_9 צ"מ ומעוגל בשפתו לבעבור לא יסב כאב או חתך להחולה בעת ידחקו את הקנה על עור לבו. בעת הבחינה ישימו את הקנה בקצהו העשוי כעין משפך על המקום אשר יחפצו לבדקו ויהדקו אותו היטב, והרופא ישים את אזנו בבית האזן אשר בקצהו העליון ויעשה את בחינותיו. מלבד מחלת הלב והחזה תועיל המצאת האוס' לבחינת שברי עצם ולמצוא את דפיקת הלב של העובר במעי אמו, וביותר לבקרת האברים שבבטן. בחינת האוס' בבריאים ובחולים תעשה ותבחן ע"י הקול, השעול, הרעש אשר ישמיע האדם בשאיפת הרוח ועוד.

אוסקוב (Uskjub), סקאפיא גם סקאפליא בלשון הסרבים. עיר הבירה בגליל קאסאבה בתוגרמה האירופית על נהר ווארדאר העליון, בבקעה אשר בין הרי שאר-דאג וקארא-דאג בגובה 288 מ' על פני הים, על יד מס' הברזל סאלוניקי-מיטרוביצה. בה מושב הארכיבישוף לנוצרים-יונים, מ"י 28,000, רובם בולגרים וארנויטים, גם ארמינים ויונים. מלאכתם היא: עבוד עורות ומתכות, מעשה אורג, מלאכת הצביעה ומטעי גנים, גם במסחר ישלחו ידיהם. לפנים היתה העיר אוס' אחת מערי מדינת דרדניא. הקיסר יוסטיניאן שם אותה למושב הארכיבישוף של המדינה ההיא. במאה הז' לספה"נ משלו בה הסלאווים ואחרי כן הבולגרים. בש' 1019 באה יחד עם בולגריא המערבית עוד הפעם בידי קיסרי ביצאנץ. בש' 1205 שבה לבולגריא הנוסדה מחדש בש' 1186. בתחלת המאה הי"ד היתה לממלכת סרביא לנחלה, ועם הממשלה ההיא נפלה אחרי כן יחד תחת עול מלכות תוגרמה.

אוסקים (Ausci), גוי עתיק בגליא האקויטנית; עיר הראשה נקראה בשם „עליברים" גם „אוסצי" ועתה — אוך (Auch—ע"ע).

אוסקקים (Uskoki, פלטים בשפת סרביא וקרואטיא) נקראו פליטי סרביא ובאסניא, אשר נסו מחרב התוגרמים בעלותם כשואה על ארצות הבלקאן במאה הט"ז וישימום למס עובד, ואלה אשר לא אבו להביא צוארם בעל, שרדו אל ארצות שכניהם, אל אונגריא ואל מדינות וויניציא ויהיו להם לעזר לא מעט במלחמותיהם עם התוגרמים וברבות הימים קם מהם חיל הגבול (Militärgränze), אשר היו חומה על גבולות אוסטריא לעמת תוגרמה. — ביחוד נקבו בשם אוסקקים את הפלטים אשר נושבו על חוף ים אדריא, ראש

מושבם היתה לראשונה העיר קליסה (Clissa) במדינת דלמציא (Dalmatien), וכאשר נכבשה גם העיר הזאת לפני התוגרמים בש' 1537, היתה להם זענג (Zengg) לעיר הראשה. אך לא בהתוגרמים בלבדם נלחמו, כי גם לוויניציא הציקו מאד במשלח ידם, כי היו שודדי ים נוראים, עד אשר כרתה אוסטריא (אשר עד הנה היה לה חפץ במעשיהם) ברית את וויניציא, ותמשוך ידה מהם. קרוב ליש' 1615 שרפה אוסטריא את צייהם ואותם הושיבה בסביבות קארלשטאדט במדינת קרואטיא, ומאז והלאה נכנעו ולא יספו לשאת ראשם.

אוסרהורן (Ausserrhoden), ע"ע אפפענצעל.

אוסריוס (Usserius), ע"ע אוזהר.

אוסְתִלְגִּנוֹת (Ustilagineae — פטריאה בוערת), מיני פטריאות בלי מערכה מסודרת, צומחות על עצים וצמחים גדולים ומביאות כליון חרוץ בכל החלקים אשר נאחזו בם. הפטריאה תשלח שרשיה עמוק עמוק בקרב הצמח ותוצא גרעינים בעלי תא אחד או תאים רבים, ברמות אבק-פרח שחור. בכל מקום אשר יאחז האבק הזה יהרס כל ארג הצמח עד תמו והאבק יפרה וירבה וימלא את חרבותיו. כאשר יגדלו הגרעינים האלה יזרעו זרע וע"י ציצים קטנים אשר יוציאו, אם לא תחסר להם הליחות הדרושה, יגדלו פטריאות בוערות חדשות אשר תוספנה תעמיקנה שרשיהן בצמח פנימה להכרית את שרידיו. ישנם עוד מיני או' אשר יפרו ויגדלו על דרך אחרת מהקודמים ע"י אברים מיוחדים לזה אשר יעשו בם פארות או' חדשים, אך כאלה עוד לא יראו בין מיני האו' היותר ידועים, ביחוד באותם אשר יגדלו עם הדגן. — התפשטות מיני האו' בשדמות הקמה תבא בסבת אי-נקיות זרע הדגן, בהרבק בו אבק פרחי הפטריאות הבוערות, וע"כ טוב לרחוץ את גרעיני הזרע במי תערובת חמין-הנחשת, אשר עי"ז יאבד אבק פרת האו' הנמצא על הגרעינים את כח צמיחתו מבלי להזיק לזרע הדגן בעצמו (ע"ע בערת הקמה, וע' חלאי הצמחים).

אועה (Aue), ע"ע הארטמאנן פ' אועה.

אוֹעֶה (Aue): 1) נהר הנופל בנהר וועזער משמאל לו, מוצאו בהררי ליבעקע (Lübbecke), משם הוא עובר דרך בצאות גדולות ומשתפך לפני עיר נירנבערג. 2) עיר חרשת מעשה במחוז צוויקוי בסכסוניא על נהר מולדע ועל יד המסלות צוויקוי-שווארצנבערג וחעמניץ-אוע-אדארף. בה בתי למוד לעשית מכונות שונות ולאריגה ע"פ מכונה וליציקת ברזל, בתי חרשת לכלי כסף סיגים, לכלים מרקועי פחים, למיני צבעים, לגביעי מקטרות עץ ומעשה פסילי עץ וגם מלבנים ומחצבי אבנים יש שם. לפנים היה שם גם מכרה חמר לכלי חרס לבן שהיו לוקחים מזה בעד בית החרשת אשר במייסען אך עתה תם החמר. מ"י 3,523.

אוּעֶלֶה (Welle או Uëlle), נהר גדול במזרח אפריקה התיכונה בארץ מונבוטו וניאם-ניאם (ע"ע), מוצאו ממורד הצפוני-מערבי של הר התכלת אצל מבוטן-נזיגה בין מע' 2° 30 לרוח"הצ (ונקרא בראשיתו קיבאלי). שוטף בין מע' 31° 25 לארך המזרחית (מגריניטש) ממזרח למערב ועל דרכו זה יקבל אליו מי הנהר הגדול בומוקאנדי או מאיא ומי נהרות אחרים. — הנהר הזה נגלה בש' 1870 ע"י הנוסע שווינפֿורט אשר עבר עליו לצפון מושב המלך מונזס בגליל מונבוטו.

אוּעֶסַנְט (Ouessant, קרי אועסאנג), אי צרפת בים האט-לנטי אל מול קצה מדינת ברעטאן (Bretagne) ונחשב למחוז ברעסט אשר בנפת פֿיניסטר (Finistère), מ"ש 50 קמ"מ ומ"י 2,364, רובם דיגים וספנים העוזרים להביא את האניות אל הנמל (Piloten). חופיו עולים בשפוע גבוה ורק באיזה מקומות הם שטוחים ונוחים לעלות. יש בו נמל במקצוע דרומית מערבית במפרץ פורספול (Baie de Porspaul) ומגדל מאור במקצוע הצפוני על חוף המפרץ סטיף (Stif). ס"ט מישל (St. Michel) היא עיר הראשה לו. על מרומי או' נצח 1779 האדמיראל הצרפתי ד'ארווילִיע (d'Orvilliers) את האדמיראל האנגלי קעפעל (Keppel),

אוּפָא (Уфа), עיר ראשה בפלך הנקרא על שמה (Уфимская губ.) ברוסיא, ובנויה היא על יד המקום אשר יתאחדו נהרי ביעלאיא ואופא וע"י מסלת ארענבורג-יעקטרינ-בורג. בה מושב הארכיעריי הרוסי והמופתי אשר להמחמדים. העיר כלה הרים סביב לה. אחרי השרפה הגדולה אשר היתה בה בש' 1816 נבנתה מחדש ביתר שאת ויופי ובש' 86—1574 יסדוה למבצר. בה בית אוצר ספרים, בית אסף דברים עתיקים, בתי גימנזיום לנערים ולנערות, מחלקה מיוחדה למודדי-ארץ ולטקסטורים, בית ספר לחניכי הכהנים היונים, ועוד בתי למוד שונים. מ"י 25,186, העוסקים בבתי חרשת המעשה, וסוחרים באדרות שער, בדבש, בשעוה, בעורות, וכלי חמר פרצלן וכלי ברזל. מדי שנה בשנה יריד גדול שם בח' יאנ', אשר יארך עשרה ימים.

הנוף האופי היה עד ש' 1865 חלק צפומ"ע מהפלך ארנבורג ואח"כ היה לפלך בפני עצמו. גבולות הפלך הם: ההר אוראל הבאשקירי מזרחה, נהר ביעלאיא דרומה, פלכי סאמארה וקאזאן מערבה, וויאטקי ופערם צפונה. מ"ש 122,006 קמ"מ, ומ"י (1882) 1,793,256, מהם 50% באשקירים ומעשטשעריאקים. רוכסי האוראל הדרומי ימלאו את החלק המזרחי של הפלך הזה, ממנו יגיע שיא ההר טאגאנאי עד 1,204 מ', וההר אירעמעל עד 1,536 מ'. יערים רבים שם, ומקומות מרעה טובים מאד, גם אוצרות מתכות נמצאים שם למכביר. נאות המקומות הנחמדים ההם יקראו בעבור יפים בשם: „טיראל האוראלית". הנהר הראשי בפלך ההוא הוא נהר ביעלאיא, אחריו יחשב הנהר אופא היוצא מהררי אוראל אשר בפלך פערם, ואחרי עשותו דרך 690 ק"מ נופל בנהר ביעלאיא על יד העיר או'. הפלך הזה יחלק לו' מחוזות.

אוּפוּמְבִירָה (Ufumbiro), רכסי הרים באפריקה, גבוהים עד 3,500 מ', במערב לקארגויא ודרו' לאנקאר.

אוּפָז, שם ארץ אשר שם נמצא הזהב הטוב (ירמיה י'). המעתיקים הקדמונים חשבו כי הוא אחד עם אופיר, ולדעת קצתם הוא שם מקום בתימן בערב הדרומית.

אוּפְזֶס (Fr. v. Aufsess), מיסד המוזיאום הגרמני-לאומי בנירנבערג. נולד 1801 בארמון אופזס, שהוא אחוזת משפחתו בבאואריא. בש' 1817 בא לשמוע בלמודי המשפטים באוניורסיטה בערלאנגען, ובגמרו חקו שם עבד שתי שנים בבתי הדינים ואחר כך ישב על נחלותיו וישקוד על למודי המשפטים והסתעפותם בדה"י. 1832 התישב בנירנבערג ושם יסד חברה להחזקת זכרונות הספרות ומלאכת מחשבת וכל הדברים העתיקים אשר לארץ אשכנז, וכן נאספו הרבה חפצים עתיקים שנמצאו בנירנבערג והובאו אל בית אחד ששם ערכום במערכה כמשפט המוזיאום, עם זה הו"ל ספר עתי „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit" ובהתאסף 1846 בפ"פ דמיין אספת האשכנזים-הלאומיים (Germanisten) ערך לפניהם את הצעתו ליסד מוזיאום אשכנזי-לאומי, אך לא עלתה בידו להוציא הדבר לפעלו בסבת התנועה המדינית של ש' 1848, ובהתאסף 1852 בדרזדען אספת חוקרי קדמוניות ערך או' מחדש את הצעתו ההיא ותצלח בידו, כי נמנו וגמרו שם לעשות כדברו, ועוד בש' 1853 הוקם המוזיאום הגרמני בנירנבערג ואו' נבחר שם ליושב ראש והוא קבל ע"ע לערוך את כל התכונה כראוי ומלבד זה שחד מכחו הרבה לטובת הבית ההוא. בשוב או' מחנוכת בית האוניורסיטה אשר בשטראסבורג (1872) מת בדרך אצל קונסטאנץ. או' חבר הרבה ספרים בתורת המשפטים ובדה"י.

אוּפְזֶעס (Aufsees), נחל המשתפך בנהר וויזנט, בגליל פֿראנקען העליונה בבאואריא, אצל הכפר גאסל-דארף. על ידו שני הכפרים: אופ-העליון ואופ-התחתון, (מ"י 945), גם שרידי ארמון ישן הנחרב ע"י ההוסיטים (1430) ובמלחמות האכרים (1530).

אופידום, ע"ע אופנטה.

אוֹפִיוּכוּם (Ophiuchus), שם יוני לתמונת אחד המזלות (ע"ע) ברקיע, והוראתו: „נושא הנחש", כי בן

תארוהו חכמי התכונה הקדמונים, דמות אדם נושא נחש. המזל הזה משתרע לשני צדי המשוה (Aequator) ממעלה 16^0 צפונית עד 27^0 דרומית, וארכו ממערב למזרח ממעלה "241 (הנמנית מראש התלי הקים המדומה, ע"ע „תלי") עד 278^0. במזל זה מנה התוכן היום 113 כוכבים, הנראים בעינים פשוטות (הכוכבים יכירו בעינים פשוטות גם את הכוכבים ממדרגה החמישית, מה שבעזר כלי ההבטה ימנו עד עשרים מדרגות, וכל מדרגה חלושה באורה משלפניה, וכפולה פי שנים ושלשה במספר כוכביה. הכוכבים ממדרגה הראשונה, החזקים באורם, ימנו בכל הרקיע 15 עד 20 במספר, וע"ע „כוכבים"), ומהם שלשה ממדרגה השלישית, גם כוכבים כפולים (והם שני כוכבים או יותר הסמוכים זה אל זה) רבים ושתי קבוצות כוכבים (Sternhaufen) נמצאים בו.

אוֹפְיוֹן (Opium—שרף שמשמין), הוא השרף החלבי היוצא מראשי שׁמשמי הפפוור המישן (Papaver somniferum), אשר כחו רב מאד בהאספו מהם כארבעה עשר יום לפני הגמלם. השמשמים כשישרטו או כשיעשה בהם חתך יזילו מקרבם שרף עב, לבן כחלב, המשתנה מיד למראה חום, וכאשר יתעבה (באויר, בחם קל או על ידי תערובת חמרים מדביקים) יעשו ממנו עגות במשקל 200—800 ג', הנותנות ריח חזק המשעמם ומרעיל. לבל תדבקנה העוגות יהדו כורכים כ"א מהן בעלי שמשמים או בנייר-משי ממראה זהב, ומפזרים עליהן זרע הירק-חמיץ (Rumex). מטע השמשמים אשר ימצא לרב במצרים, באזיא התוגרמית, בפרס והודו, יתן עבודה לידים רבות ומסחר גדול יעשו בו. בש' 1871 היה אסף האופ' 7,000 כוף (Couffe=60 ק"ג), ובש' 1872 לערך 5,000 כוף. בתבה אחת ישימו 1_5 כוף או 90 ק"ג. -- מחשיבות האופיון והצרך הרב בו החלו גם ארצות אחרות לעסוק בנטיעתו, בווירטמבערג, בשלזיא, בנפות הרינוס, באוסטריא (ביחוד באחוזות הנסיך שווארצענבערג), בארצות הברית ובאוסטרליא, וגם אמנם מטעיהם נתנו פרי טוב באיכותם וכמותם, ובכל זאת אין ישוה לאיש אירופה לענות בו. באשכנז יעשה הקטר שדה שמשמים בערך 15 ככר (.Ctr), הנותנים 20=25 ק"ג אופ', ובכלל נודע אל נכון כי האופיון הנמצא באירופה מכיל אלקלוידים (ע"ע) יותר הרבה מאותו של שאר ארצות, ובכל זאת אין העסק יכול להתקים מפני שכר הפועלים הרב מנשוא, רק בארצות הברית יוכל מטע האופיון להתקים בעבודת החיניב המסתפקים בשכר מועט. חכמי הרוקחים חשבו ומצאו כי האופ' היבש יכיל "/"10 מורפין. באלכוהל ומים ימס ברובו. — המוצא המימי של האופ' ע"י הגריפה (Abdampfung) הוא „מיץ האופיון" (Extractum Opii). המוצא הייני של האופיון הפשוט (Tinctura Opii simplex) יעשה על ידי תערובת חלק אחד אופ' בחמשה חלקי יי"ש חריף וחמשה חלקי מים. המוצא הייני של האופיון המכורכם (Tinctura Opii crocata) הוא הנקרא בשם לוידאנום (ע"ע). שני המוצאים האלה שבהם מרבים להשתמש ברפואה תכילנה בעשרת חלקיהם המסים חלק אחד של אופ'. Tinctura Opii benzoica הוא מוצא רפוי עשרים פעמים מהנזכרים, המכיל מלבד יסודי האופ' עוד חמיץ בינזואי, קמפורי ושמן אנים. כל התעלות המכילות בקרבן אופ' תקראנה בשם אופיטה (Opiata). להן יחשבו: אבק דוברי (Pulvis Doweri), הנעשה מחלק 1 אופ', חלק 1 איפיקאקואנה, 8 חלקים קליום גפרית (Kalium sulfuricum). יש מחכמי הרוקחים השמים באבק הדוברי סוכר חלב תחת הקליום-גפרית, והפעולה אחת היא בשניהם.

האופ' יכיל בקרבו מלבד הקטפים (Harze) עוד חמר בלתי פועל, את המיקונין (Meconin) וחמיץ המיקון ומספר אלקלוידים גבישיים שונים; מהם נמצאים רק בכמות מעטה מאד. המצוינים בהם המה: המורפיום (Morphium—ע"ע), הקודין (Codein), התיבאין (Thebain), הפפברין (Papaverin), הנרקוטין (Narcotin) והנרקיין (Narcein); מלבד זאת ימצאו במיני אופ' אחרים גם הקריפתופין (Kryptopin), הקודאמין (Codamin), הלוידנוסין (Laudanosin), ההדרוקותרנין (Hydrocotarnin), הלנתופין (Lanthopin), והרואידין (Rhoëadin). במנות קטנות יעולל לראשונה התעוררות ואחר מניח את הרוח, משקיט את הכאב ואת העוית (Krampf) ומפיל שנה. במניות גדולות מפיל שנת תרדמה ממושכת עם חלומות וחזיונות מתעים, הנצבים כמו חיים לנגד העינים, ולאחרונה ירפה את מרכז העצבים, יעמיד מרוצת הדם וישם מחנק לנפש האדם וימיתהו. 0_{01} ג' או' סכנה הוא לילד, 0_{25}—0_{50} ג' הוא סכנה גם לאיש גדול. חכמי הרוקחים לא ירשו לתת במנה היותר גדולה יותר מן 0_{15} ג' וליום תמים לא יותר מן 0_5 ג'. האופ' יחשב לרפאות תעלה היותר חשובה ונצרכת מאד; לרפואה פנימית תועיל להרבה מיני חלי ועוית (כאב העצבים (Neuralgie), כאב המעים, שיעול עוית (Krampfhusten), חבלי עוית (Krampfwehen) ועוית השלחופית), כן גם ייטיב גהה להקאה שאינה פוסקת, לשגעון (ביחוד שגעון השכרות—Delirium tremens) ולחליי דלקת רבים. גם רב מאד תשמישו לרפואות חיצוניות, לזריקה תחת העור, לחיקנים (Klystiere), ולתקוע בתבנית כדורים בפי הטבעת (Suppositorium) בחליי המעים התחתונים, או לשימם ברחם האשה בחלות כלי ההולדה.

בני ארץ הקדם יאכלו ויעשנו את האופ' כדי להשתכר בו תחת היין, אך בנפשם הוא, כי בשר אוכלו ומעשנו ירזה וגופו ירפה ועוד מעט ונגלתה הריסות גוו ונפשו ויחלש וימות. הרפואה לרעל האופ' היא לראשונה למהר להוציאו מן הגוף, אם ע"י אמצעים המעוררים הקאה או להעלותו במינקת (Pumpe) מן הקבה, ולמנוע השנה מהחולה ע"י שתית קהוה חזק או המסת קהואין (Caffein), או ע"י נזיד גואראנה (Guarana) ולהוליך אותו הנה והנה כדי שלא יישן, וע"י אמצעים מעוררי רגש העור, כמו השטיפה במים קרים, או בתשומת שק מלא קרח על ראש החולה. גם נותנים לחולה המסת טאנין או משרת טיאה (Thee) חזקה. הרעל הבא אל הגוף לאט לאט, לא ירפא כי אם בבתי תפשית המיוחדים לרפאות חליי השכרון.

אוֹפִיר (Ophir), היא הארץ אשר אחת לשלש שנים היו הולכים שמה עבדי שלמה את עבדי חירם מלך צור באֳני אשר עשה בעציון גבר (מ"א ט) והיו מביאים משם זהב וכסף שנהבים וקופים ותכיים (דה"ב ט כ"א) ועצי אלמגים ואבן יקרה (שם י), ובכתבי הקדש ידוע הזהב הבא מאופיר להמובחר במינו (ישעיה י"ג י"ב, איוב כ"ב כ"ד ועוד).— רבים חושבים למשפט שאופיר היא המדינה הנקראת היום סופלא (Sofala) שבנגב אפריקה, מול האי מדגסקר, ששם יש הר הנקרא "Afura„ והוא מוצא לזהב, ולפי המסרה שבידי יושביה היו באים שמה בני ישראל אחת לשלש שנים לקחת משם זהב, וגם שרידי הארמונות העתיקים והמחלות הרבות אשר בהן יראו עקבות בתים ודירות יעידו כי מלפנים היתה עיר גדולה ורבת עם ומעפרותיה לקחו זהב (ע' הכרמל ש' VII, 25 №). אבל הדעה הזאת מסותרת ע"י הח' ווינער (.Bibl. Realw), המוכיח כי Sofalo היא מה שבעברית נקרא „שפלה" (ארץ השפלה) ואין לה שום דמיון עם אופיר, גם מציאות ההר Afura מוטלת בספק (ע"ש). אחרים (ובתוכם הח' פירשט וגראֶטץ) ישוו השם אופיר לשם Abhira, שם עם וארץ בהודו מזרחה לנהר הינדוס במקום השתפכו הימה, וראיה לזה הדברים האחרים (אלמוגים, קופים, שנהבים) אשר מוצאם משם. קרובה לזאת היא השערת הר"ר יש"ר (בכוה"ע תק"ץ) שהיא העיר הנקראת היום "Sifereh„ או "Suferdam„ הנמצאת בארץ הודו המזרחית בין ערי בומביי (Bombai) וגוא (Goa) סמוך לשפת ים מלבר (Malabar), ארכה המזרחי '90 ורחבה הצפוני 80^0, ולפי עדות הסופרים הקדמונים היתה לפנים עיר גדולה מלאה סוחרים רבים והיתה נקראת "Oupara„ או "Supara„, והמדינה אשר העיר הזאת בתוכה נודעת מאז ברבוי הזהב והכסף, אבנים טובות ועצים נבחרים אשר בה, וגם השם אופיר נעתק משבעים הזקנים ומיוסיפון בשם "Sophir„, ולפי עדות יוסיפון היתה נקראת בימיו

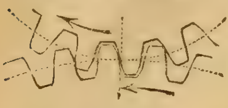
בשם „עיר הזהב". — אך קרובה מכלן היא ההשערה שאופיר נקראה ע"ש אופיר בן יקטן אשר התישב בתוך יתר אחיו בארץ ערב ממשא באכה ספרה (בראשית י), ולפ"ד בעל „מחקרי ארץ" היא הארץ הנודעת בשם "Cassanitis„ (ארץ הזהב), אשר לפי לוחות תלמי המצרי תתפשט בין ארצות הערביים אשר על שפת ים סוף, ולפי עדות סופרים רבים אין חקר למשקל הזהב שנחצב מעפרותיה והזהב ההוא הצטיין בטהרתו ונקיתו מכל סיג.

אופֶּלְמַן (Jul. Uffelmann), רופא אשכנזי נודע לשם, נולד 1837 בעיר צעווען במחוז הנובר, וילמד לראשונה בגאֶטינגען למודי הדת ולשונות שונות. אחרי כן פנה אל חכמת הרפואה, וכאשר השלים תקו בלמודיו היה לרופא בעיר האמעלן. בש' 1876 עמד בנסיון והשיג תעודה להיות מורה באוניורסיטה בראָסטאָק, ובש' 1879 הפקד להיות פרופ' בבית ההוא. אופ' הגדיל לעשות בעבודתו הרבה בחכמת הרפואה וביותר בתורת הבריאות וברפואת הילדים, ויכתוב ספרים על דבר חליי הקדחת ועל תורת שמירת בריאות הילדים, גם ספרי-שנה הנ"ל במקצועות אלה, כמו: „Jahresberichte über die Fortschritte und Leistungen auf dem Gebiete der Hygiene" (ברלין מש' 1883 והלאה); „Handbuch der Diätetik" (יו"ל מחורף 1886 והלאה).

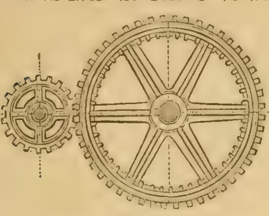
אוֹפָן, חלק מפיוטי יוצר בפסקא ראופנים וחיות הקדש, ע"ע „פיוט".

אופן (Rad, kolo, колесо), הוא טבלא עגולה מלאה או נקובה, עשויה מעץ או ממתכת, ותכליתו —מלבד האופנים הפשוטים שבעגלות— להעתיק כחות מניעים ממקום למקום או לשנות דרכם. אופני המכונות הם בעלי שנים או אופני החכוך (Friktionsräder) המעתיקים את התנועה ישר מהאחד על חברו, או אופני הרצועות והחבלים והשלשלאות, המעתיקים את התנועה ע"י האגד המקשר אותם עם גלגלים אחרים. יש אופנים הקבועים על ידותיהם כאופני מרכבות הקיטור, ויש אשר יסובו עליהם; יש מלאים ויש אשר חשורים יוצאים מבית הבריח אל החשוק. כפי הרגיל יעשו 10—16 חשורים היוצאים אל 6—8 חשוקים, שבין כלם יהיו לגלגל שלם והוא מחושק ברזל ומהודק במסמרות נטועים או בלוליונים, ויש אשר יחשקוהו בגומי, לבל ישתקשק במרוצתו על מרצפת האבנים מדי עברו.

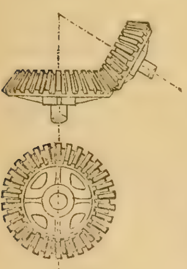
אופן בעל שנים (Zahnrad), מעשהו ידוע באופני האורלוגיא, ותכליתו להעתיק את התנועה אל דרך אחר, למהרה או לעצרה ולתת לה גבול וקצבה. באחוז שני אופן זה בשני אופן רעהו יכריחנו לסוב בארח הפוך מאשר יסוב הוא. לפי היות בריחי שני האופנים מקבילים זל"ז או נטוים זמ"ז או שעוברים זע"ז באלכסון, כן יהיה מצב השנים שונה, ולכן יחלקו ל**אופני מצח** (Stirnräder), ל**אופני קנון** (Kegelräder) ול**אופני היפרבל** (Hyperbelräder). לפי הצורך למהר את התנועה או לאחרה כן ישתנה הערך מקוטרי האופנים זל"ז, הנקרא „ערך ההעתקה" (Uebersetzungsverhältniss). פעמים רבות ישימו במקום אופני קנון את הלוליון-אין-סוף (ע"ע לוליון). אם נשים תחת טורי השנים אשר סביב האופנים עגולים חלקים, אשר ערך מרחקם ממרכזיהם יהיה כערך ההעתקה הנתון, יצא לנו **העגול המתחלק**. שן וחריץ יחד נקרא **חלק**, וכל חלק צריך להיות שוה לרעהו, וכן החלקים בשני אופנים המאחזים זב"ז צריכים שיהיו שוים זל"ז. תבנית השן או החריץ היא ברובם כתבנית ברכוב (Kurve—ע"ע) הגלילי (Cykloide—ע"ע), והוא: אם אופן אחד סובב **על גב** האופן השני, תהיה תבנית השן גלילי-גבנוני (Epicykloide), ואם האחד סובב **תוך** אופן השני. תהיה תבנית השן גלילי שקערורי (Hypocykloide), ואם שני האופן יעתיקו מוט חרוץ-שנים, תהיה תבנית השן גלילי-ישר (Evolvénte — השמות האלה יבוארו כלם בערך „ציקלואיד"), אמנם יש אשר תכנית השן (zahnprofel) איננה רק נקודה אחת, והם האופנים אשר שניהם הן יתדות בלבד, ונקראים „יתדות-נוע" (Triebstöcke), ויתדות אלה באים זה אחר זה בין שני האופן השני ומניעים אותו או מתנועעים על ידו הלאה, כמו שנראה באורלוגיא. במכונות הגדולות עושים על הרוב שנים בתבנית גלילי-גבנוני כמו בצורה 1 או בתבנית גלילי-ישר.

1 שני האופנים

ולפי שהמלאכה הנעשתה ע"י מכונת אופני השנים (Zahnräder) לא תהיה נקיה וקלה, אם לא תהיינה השנים חטובות כהלכתן, ע"כ המציאו חכמי חרשים מכונות למעשה האופנים או למעשה השנים, גם לתלוקת העגול לחלקים שוים יש מכונת-החלוקה (ע"ע חלוקה). למען המעיט שאון האופנים בהסבם, יתקעו שני עץ באופן האחד, ונקראים „מסרק" או אופן המסרק (Kammrad) כתבנית ציור 2. יש אופנים אשר שניהם כרותות כתבנית

2 אופני המסרק

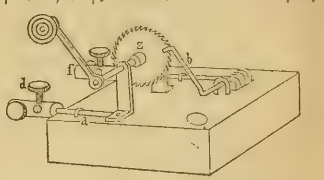
קנון (Kegelräder) או שקוטרי עגוליהם עושים זה עם זה זוית, ונקראים **אופני זוית** (Winkelräder), ע' ציור 3, ותמונת השן כתמונת שן אופן המצח. לפעמים יעשו השן מרכב משנים רבות על פני ארכו, למעט החכוך. יש אשר יעשו שנים עקומות, ואז יקראו **אופני הלבוט** (Sperrräder), כי האופנים בעלי שנים כאלה עשויים לסוב רק אל עבר אחד ושוב לא ישובו, יען כי זו אחד העשוי לדבר, יפול מדי פעם בפעם אל בינות לשנים והאופן ילבט.

3 אופני זוית

אופן דולה (Schöpfrad), הוא אופן היושב על בריח אופקי, ועל קצת מהקיפו מחוברים דליים קטנים, היורדים אל המים עם האופן בהסבו, ודולים את המים ועולים ושופכים אל הצנור המונח אצל האופן. יש שהדליים מחוברים בארכובות אל האופן והם מתנועעים, ומדי עברם לפני הצנור יגע הצנור בזיזים הבולטים מהם ויתהפכו וישתפכו, ויש קבועים באופן אשר כהגיעם בסבובם אל מרום האופן ישפכו מימיהם מעצמם. במינו עושים „**אופן התאים**" (Zellenrad), הקיפו נחלק לתאים אשר פתחים להם לדלות מים ולשפוך, ויש שהוא עשוי **כתוף** (Tympanum) הנחלק לתאים, ובסובבו על בריח חלול כצנור, שממנו נשפכים המים ויוצאים לחוץ, ויש שהוא עשוי **כחומט** (Schneckenrad), אשר תאיו גלולים כבית החומט, והם שופכים מימיהם אל הצנור החלול. האופן הדולה הוא המצאת הבינים להשקות

את הגנות והשדות או לחשוף מים מעמקים, ועד היום משתמשים בהם לתכלית זו בארציות נכריות; באירופה משתמשים בהם רק בבתי חרשת הנייר, וכן להוציא את מי השופכין מן תפי הכברות של המכונות המדיקות ומרקעות את הסמרטוטין למעשה הנייר וכדומה.

אופן הברק (Blitzrad) הנקרא ג"כ „אופן המפסיק" (Unterbrechungsrad), הוא אופן העשוי ממתכות (אופן z בציור שלפנינו) בשנים עקומות, אשר קרס נוצי

h נופל בינותן, ובהסוב האופן על בריחו ינשא הקרס ויעלה על ראש השן וידלג על ראש השן השנית, ותכליתו לפתוח שרשרת אלקטרית גלבנית ולסגרה חליפות עד מהרה זה אחר זה; ולהיות בכל פתיחת זרם אלקטרי גלבני יברוק נצוץ אש, לכן נקרא שם ברק על האופן הזה. הזרם האלקטרי יעלה מסוללה גלבנית (Galvanische Batterie), ויבא דרך מוט הנחשת f ודרך נוצת המתכות והקרס b, ויגיע באחת משני האופן, וירד אל בריח המתכת, ויצא דרך כנו ad אל הסוללה הגלבנית, ובזה תהיה השרשרת האלקטרית סגורה. אך בהסוב האופן והנוצה תדלג מראש השן לבא אל השן האחרת, הנה כרגע תפתח השרשרת ותברוק ברק, ובבואה אל השן השנית תסגר שוב, וכה יעשה פעם בפעם חליפות.

אופן חצי היום (Meridian), כן יכונה בפי תוכני עמנו הקדמונים, והחדשים יקראו לו „עגול הצהרים" (ע"ע).

אופן לולי (Schraubenrad), ע"ע „לוליון".

אוֹפֶּנְבֶּרג (Joseph v. Auffenberg), מחבר חזיוני תיאתרון, נולד 1798 בפרייבורג במדינת באדען. 1813 נכנס באוניורסיטה אשר משם קבל אח"כ משמרת עבודה בצבא אוסטריא ויבוא בחיל המלחמה בש' 1815 בתור שר לייטנאנט. בש' 1817 נכנס בצבא ממשלת באדען בחיל הרוכבים, אך עד מהרה חלף רוחו וישם כל מעיניו בחזיוני משחק ובקארלס-רוהע (מקום עבדו בצבא) ראו יצורי חזיוניו אור ונערכו על במת המשחק וכלם הפיקו רצון. בש' 1839 נסע למסעיו לספרד, ויהי בהיותו בקרבת וואלינסיא ויפלו עליו שודדים ויפצעוהו פצעים אנושים. לאשרו הובא לבית מקלט הנזירים דיל סיד (del Cid) אשר בוואלינסיא ושם כלכלו את מחלתו בשקידה נאמנה עד חיותו. את כל דברי המסע הזה כתב בחבור מיוחד. או' הורם מאת ועד התיאתרון בקארלסרוהע ליושב ראש, ובש' 1839 נתמנה מאת הממשלה לנגיד הבית. בצואתו אשר כתב לפני מותו הנחיל או' את כל רכושו לבית המקלט דיל סיד וימת 1857 בפרייבורג. עוד בחיי או' יצא לאור (1843) קובץ כל חבוריו בכ"א כרכים.

אוֹפֶּנְהֵיים (Uffenheim), עיר מחוזית בבאואריא במחוז מיטעלפראנקען ע"נ גאלאך הנופל בנהר טויבער וע"י מסלת טרייכטלינגען-אנסבאך-ווירצבורג. מ"י 2,255. המחוז או' מכיל שטח 553 קמ"מ ומ"י 32,649.

אוֹפֶּנוֹי (Ufenau), אי קטן ביאר ציריך (בגבה 410 מ' ע"פ הים) 2 1/2 ק"מ מראפרשוויל במחוז האֶפּע בנפת שוויץ אשר בארץ השוויץ והוא קנין אחוזת המקלט איינזידעלן (Einsiedeln). האי נודע לשם באשר הוא מקום קבר אולריך פ' הוטען, ידידו של רייכלין, שעמד לימין לותיר במלחמת הריפורמציא, ובברחו מהמת האדוקים בהאפיפיור מבקשי נפשו לספותה, מצא על האי ההוא מחסה וישב עליו עד יום מותו (23 אג' 1523).

אוֹפַנְטָה (Ofanto), ומלפנים אופידוס (Aufidus), נהר באיטליא התחתונה. מוצאו בדרומה של מדינת אבילינה (Principato ulteriore) האיטלקית, והוא הגבול בין אבילינה ופוגיא (Capitanata) צפונה ופוטינצה דרומה, ואחרי עברו דרך 100 ק"מ הנהו נופל 7 ק"מ צפונה מערבה מבארלעטה אל ים אדריא. דרומה לו, בסופו, נמצא שדה מלחמת קאנא (Cannä) הנודעה בדה"י, ששם הכה האניבל (ע"ע) את הרומאים (216 לפני ספה"נ) מכת בלתי סרה.

אופנים או אופני הקדש, הם האופנים של מרכבת יחזקאל (א' ט"ו, ט"ז). ואע"פ שאין דורשין במרכבה אפי, ביחיד אא"כ היה חכם ומבין מדעתו, לא נמנעו חכמי הדורות מלבאר פרקים אחדים ממנה. המורה (ח"ג פ"ד) מיחס ליב"ע פי' אופנים שהם הגלגלים ר"ל השמים שבהם הכוכבים (וע"ז אמר והאופנים מלאים עינים, שם י' י"ב), והוא בעצמו רומז בם (שם פ"ג) על היסודות, ואחריו נמשכו פלוסופי עמנו לרמז בם על בנין העולם הגשמי. אמנם הרמב"ם עצמו בדברו עם התלמידים בספרו „יד החזקה", שם את האופנים בין עשר כתות המלאכים, וינשא עמדתם למעלה מן השרפים (יסוה"ת פ"ב ה"ז), וכפי הנראה נשען בזה על הגמרא (חגיגה י"ג:) שדרש על פסוק „והנה אופן אחד בארץ, א"ר אלעזר מלאך אחד שהוא עומד בארץ וראשו מגיע אצל החיות, במתניתא תנא סנדלפון שמו וכו'", וא"כ האופן וכן האופנים הם מלאכים, ומעלתם למד מן התלמוד (חולין צ"ב) שהרים מאמר ברוך כבוד ה' שאומרים האופנים על מאמר קדוש כו' שאומרים השרפים. אולם המקובלים שתו מדרגות החיות והאופנים למטה מן השרפים, באמרם „שרפים בבריאה, חיות ביצירה ואופנים בעשיה", ומקורם גם הוא בתלמוד (חגיגה שם), דאמר רבא: כל שראה יחזקאל ראה ישעיה, למה יחזקאל דומה לבן כפר שראה את המלך ולמה ישעיה דומה לבן כרך שראה את המלך— הרי שהשגת ישעיה גבוהה מהשגת יחזקאל, וא"כ שרפים דישעיה (ו') גבוהים מחיות דיחזקאל, וכן משמע בנוסח תפלתנו שמקדים שיר השרפים למענה החיות. וכ"כ בת"ז (תקון ו') „אימא תתאה (שכינה, מלכות) מקננא באופן" (שהוא בעשיה), ושם (תקון ל"ח) „אמר אופן דאיהו נפש דב"נ מתמן, ואתמר ביה ועל הארץ הראך את אשו הגדולה, דעליה אתמר והנה אופן אחד בארץ". ומ"ש התלמוד שהוא סנדלפון, הקושר כתרים לקונו מתפלותיהן של ישראל, פי' האר"י (בע"ח שער סדר אבי"ע פ"ו) שהוא לבוש החשמל דבינה שנעשה נעל לשכינתא, בסוד מה יפו פעמיך בנעלים בת נדיב, וכבר בהתלבשותה במ"ל דבריאה נק' סנדל, ועיקר התגלותה בכתר דעשיה בסוד המתנשא לכל לראש, ולכן נק' אופן אחד בארץ (עשיה). בזח"א (מ"א ב') מונה להם מספר י"ג מאות אופנים, ושם (ח"ב רמ"ו א') אמר, דמיחוד מ"ן ומ"ד (ע"ע „אור ישר ואור חוזר") „נפקי נצוצין לכל עבר ואתעבידו אינון אופנים", ופי' בלק"ת פ' האזינו, כי בלי השגת נפש האדם דעשיה קטן מהכיל האור המאיר בשרפים דבריאה, (בינה, אימא מקננא בכורסיא), ועי"כ מתפעלת ברעש גדול, וזהו מ"ש ועל הארץ הראך את אשו הגדולה. ולהיות שנפש הבהמית שבו מתבררת על ידו, ואתהפיך חשוכא לנהורא, ושרש נה"ב הוא מעולם התהו שקדם לתקון, ע"כ הם (האופנים) מתנשאים ומגביהים את הכסא, ונגלה כבוד ה' ממקומו, דלא ידע ליה בר איהו, ומוסיפים אור גם בשרפים, כנודע דבירורי נגה מעלים מ"ן (פועלים התעוררות) למקום גבוה מאד, ועי"כ ברוך גבוה מקדוש, ונקראים אופני הקדש, כי קדש למעלה מן קדוש, כמשפט שם מפשט שהוא למעלה משם האר.

אֹפֶק (Horizont) או אופן המפריש נקרא העגול המפריש לעין רואה בין השמים והארץ. אם יעמוד איש על ככר רחב ידים גדול מאד או בנסוע איש באניה על פני הים הגדול, יראה מסביביו כאלו שטח פני הארץ או פני המים משתרע במישור עד לקצות השמים, שמתחילים משם להתעגל ממעל לו ככפה; העגול הזה נקרא „אופק" והמישור המגבל על ידו נקרא „מישור האופק", ולפעמים יקרא גם המישור בשם

אופק סתם. לכל מקום בשטח כדור הארץ יש אופק מיוחד, ולכן אין אופק איש זה אופק איש אחר. האופק תוצה את כדור השמים לשני חצאים, חצי הנראה וחצי הנסתר מן העין, כי כל כוכבי מרום לא יראו כ״א בעלותם מעל לאופק. אמנם כל זה רק בהיות המביט עומד על הקרקע, אבל אם יעלה אל ראש תרן, מגדל או הר גבוה, אז יהיה אופקו עמוק יותר, והרקיע יגלה לעיניו יותר מחציו. מלבד זה יראו לו כוכבי השמים, שעוד לא עלו באמת על האופק, מפאת שבירת קרני האור (ע״ע „שבירה״). האופק הזה שבארנו נקרא „האופק הנראה״, וכל האמור בו מתאמת רק בכוכבים הקימים הרחוקים מאתנו מאד, אולם „האופק האמתי״ שהתוכנים משתמשים בו הוא המישור הנמשך בדמיון דרך מרכז הארץ, מקביל אל האופק הנראה; המרחק שבין שני האופקים האלה הוא חצי קוטר הארץ, ולשמש וירח עולה ההבדל הזה בחשבון. בכלי המדידה אשר לתוכנים תקרא „נקודת האופק״ הנקודה בשפת העגול הנצב הכן על האופק, המונחת עם מרכז העגול בקו ישר המקביל אל האופק. נקודה זו נקצבת ע״י ההשקפה בקנה-המרחק (Fernrohr) המצומד אל מישור העגול ומסתובב על מרכזו; בו יושקף על מצב איזה כוכב, ויסומן יושר קו ההבטה על שפת העגול, שוב ישקיף בו אל דמות הכוכב הזה הנראה דרך פני הנוזלים השוקטים עומדים בכלי, ויסומן עוד קו הבטתו; הקשת הנאחזת בין שתי נקודות הסמנים תחלק לחצאין, ונקודת המתצה הזאת היא הנקודה המבוקשת. הנוזל הנבחר לתכלית זו הוא הכסף החי, והוא נק׳ אז „האופק המלאכותי״. לפעמים יקבצו את נקודת האופק ע״י האנך ומאזני המים (ע״ע). אם יונח דבר ביושר קנה המאזנים אשר ישאו יחד יאמר עליו שהוא מונח אופקי, או שמצבו אופקי, והוא נצב על מצב יושר האנך. מצב האופקי יקצב ע״י מאזני המים. ע״י המים שבכלי צר לא נוכל לעמוד בדיוק על המישור האופקי, מפאת נטית פני הנוזלים וצל כתלי הכלי, הנוטים פעמים גבנונים ופעמים שקערורים לפי טפות הנוזל ההוא בכלי (ע״ע טפוח).

אוֹפְרֶכְט (Theodor Aufrecht), חוקר לשונות ויורע בטיב השפה הסנסקריטית, נולד (1822) בלעשניטץ במדינת שלזיא, התחנך (46—1842) במחקרי הלשונות (Philologie) בבהמ״ר הגבוה בברלין ויהי שם (1850) מורה פרטי וישא מאמריו ודרשותיו על אדות השפה הסנסקריטית והשפה הגרמנית העתיקה. בעת ההיא יצא מתחת ידו חבורו הנקוב: „Die Umbrischen Sprachdenkmäler“ (זכרונות לשפת האומברים) והוא נכבד הערך במחקר שווי הלשונות האיטלקיות העתיקות, ואז גם יסד את ס׳ העתי „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“ (למחקרי שווי ערך השפות). 1852 נסע לאוקספורד לבקר שם בבית אוצר הספרים למען הרוות נפשו בקריאת הספרות הסנסקריטית, ויקבל גם משרה בבית אוצה״ס הנ״ל ויחבר קתלוג לקבוצת ספרי שפת סנסקריט אשר שם, הנכבר מאד בערכו. 1862 נקרא לעדינ-בורג ויכהן שם בתור פרופ׳ לשפת סנסקריט ולמחקרי שווי ערך השפות, ומש׳ 1872 והלאה יכהן במשרה כזאת בבהמ״ד הגבוה בבונה. או׳ הוא איש רב פעלים בלמודי השפה הסנסקריטית, וגם במחקרי שאר לשונות הודו חבר ספרים רבים, והנכבד בהם הוא „מזמורי הריגבידה״ (Rigveda — הוא גם כולל לכתבי הקדש אשר בספרות הסנסקריטיים).

אוֹפְתַּלְמוֹטוֹנוֹמֵיתֶר (Ophthalmotonometer), מלה יונית, והוראתה: „מודד קשי העין״, והוא כלי עשוי למוד בו קשיות תפוח גלגל העין, אם מלואו בנוזל הרבה עד שמשושו קשה, או אם מעט הוא ומשושו רך. לכלי הזה עוקץ היוצא ממנו ודוחק בעין עד עומק קצוב, ולפי הכח שצריך לפעול בו את הדחיקה ההיא, כן תערך קשיות העין.

אוֹפְתַּלְמוֹמֵיתֶר (Ophthalmometer), שם כלי אשר המציא העלמהאָלץ בחכמה רבה, למוד בו את חלק גלגל העין הפונה קדימה בדיוק גדול מאד, את מדת עור הקרני, את מדת החוג שבו יתעגל העור הזה ואת מדת החוג העקום של שני צדי העדשה שבעין, את המרחק שבין שני גבנוניה, את מדת כח שבירת הלחות שבעין, לקוי האור ועוד רבות כאלה. אחריו התחרו קאָקציוס, מאנדלשטאם ושאָלר, יאַוואַל ושיאָץ לעשות כלים לתכלית מדידות אלה.

אופתלמופנטום (Ophthalmophantom), ע״ע „עין״.

אוֹפְתַּלְמוֹשְׁקוֹף (Ophthalmoskop), מלה יונית ופתרונה ראי העין, הוא כלי אשר בו יאיר הרופא את פנים העין, וביחוד את רשת העורקים, למען הביט בו ולבחון מצבו. הוא הכלי אשר המציא העלמהאָלץ בש׳ 1851, שבו התחילה תקופה חדשה, תקופה מאד נעלה בח׳ רפואת העינים, אשר רק בעזר הכלי הזה יכלה לצאת למענה. פנים העין נראה שחור גם לאור שמש בהיר, ולא מפאת הצבע השחור של עור הגידים (Chorioidea) הרצוף בכתלי העין מבית סביב בלבד, הבולע כל קרני האור הנופל עליו, כ״א מפאת שגם האור החוזר ממנו ישוב ע״י התכוננות (Accomodatio) העין אל המאור שממנו קבל האור ולא אל עין המביט בו, ואם לא תתכונן העין אל המאור, אז יוכל האור החודר אל העין לשוב אל עין המביט, ועל פי מצב נאות יוכל הרופא לראות כל אשר בעין. ע״י ראי כזה, אשר נקב קטן חשוף להביט בו, יראה הרופא בעליל את עור הרשת ואת עורקיה ואת מבוא עורק הראות מן המוח אל העין במצב ישר, גדול ארבעה עשר מונים בגדלו הטבעי. כי העדשה אשר בעין הנראה תהיה כמיקרושקופ פשוט לעין הרופא, אם עין הנראה בנויה כהלכתה, ואם תבלול בה אז דמות המראה אשר יחזה הרופא תהיה מטושטשת, ובגלל זה העריך העלמהאָלץ עדשות שונות לראי אשר כונן לעין הצופה, והרופא יבחר את העדשה אשר ייטיב לראות בה בעליל לעין, וע״י תמונת העדשה ההיא יכיר עד מה נטתה העין מבנינה הטבעי. הוא הכין שמונה עדשות שקערורות לראי מצפתו, אשר תובאנה לפני עין הצופה אחת אחת או אחרות מהן יחד לצפות בהן אל תוך העין. אחריו הכינו ראי-מצפה אשר יקל להחליף העדשות זה בזה, ונודעות בשם Refraktions-Ophthalmoskop. רועטע (Ruete) כונן (1852) ראי-עין ע״י מראָה שקערורית התשופה בנקודת מרכזה, והאור הנופל עליה מן המנורה, ישלח ממנה אל עין הנראה, ומשם ישוב דרך הנקב אל עין הרואה, והוא יראנה הפוכה דרך עדשה גבנונית, אשר ישים נגד עינו, שמרחק שרפתה הוא מן 5—8 צ״מ, והוא מתרחק עם המראה עד אשר תראה תבנית העין פנימה לעיניו בעליל. הגדלת ראי זה פחותה משל העלמהאָלץ, אבל תחת זה שטח ראותו גדול. עוד הכינו ראי-עין כפול (binokuläre Augenspiegel), אשר יראה הרואה בם בשתי עיניו. כן הכינו גם ראי אשר יראה האדם עצמו בעינו האחת את פנים עינו השניה (Autoophthal-moskop). מכל המון המראות אשר הכינו חכמי חרשים לעין, משתמשים בעת במראות העומדות (Ruete, Liebreich, Ep-kens-Donders etc.) רק לתכלית פדגוגית, ותחתיהן ישתמשו בראי מטלטל (Coccius, Liebreich, Jäger, Hasner etc.). הראי „ליברייך הקטן״ התפשט יותר מכלם. מעשה הראי הזה הוא מראָה שקערורית נקובה עם שתי עדשות שונות גבנוניות לראות המוחש הפוך, ומזלג תקוע מאחרי הפתח לקבל את העדשה השקערורית הבוחנת לראות את המוחש ישר. המנורה תוצג בחדר אפל אשר מן הצד מאחרי האיש אשר יבוקר, המראה שקערורית יחזיק הרופא בימינו מול עין הנבחן ואת אחת העדשות הגבנונית בשמאלו לפני עין עצמו, ומתקרב או מתרחק עם העדשה מן עין החולה, עד אשר יראה ברור את פנים עיניו. ספרים שונים ונכבדים נכתבו על דבר המראות האלה, הלא המה מצוים בידי הרופאים.

אוֹפְתַּלְמִיָא (Ophthalmie), דלקת העין הנכרת מחוץ ע״י אדמימותה, צביותה והלפלוף הנוזל ממנה, המורה על דלקת העור הקרני וריסי העין. שם זה נקרא על דלקת כזו ביחוד, לעמת דלקת אחרת אשר בפנים העין מאחריה, שצריך לבדוק אחריה להכירה. האופ׳ הקלה היא קטרון ריס העין, הבא ע״י גרוי מבחוץ, כמו רוח חזק, אבק ועשן, ואף אמנם שלא תמיד יגרום גרוי כזה דלקת לעין,

וזותר נראה שהיא באה ע"י ממארת חמרי יצורים המשוטטים בהם, אשר לא ידענום עוד בברור. העלולים יותר לדלקת העין הם המוכים בנזילות (Skrofel), צנית (Gicht), רומתיקה (Rheumatismus), קטרון (Katarrh) וכדומה. דרך האופ' להאדים תחלה ריס העין פנימה עם לובן העין; נגה הלובן נעכר והריס צבה, האודם מתפשט יותר ומראהו מעמיק, ולפי רבות הדלקת כן ירב הרגש הכאב. מתחלה ירגיש בה חום בלתי רגיל, אור היום יכבד לה מנשוא גם יכאיבנה כאֵב אָנוּש, לפעמים נראה בריס אגלי לחה. הכאב בתחלתו איננו רק כחכוך וגרוד וכמו גרגיר חול בעינו, אח"ז ילחצנה ויכאיבנה כדקירה וכהלמות פעם, הדמעה נוזלת והלחה נבדלת, ובהקיץ הכואב משנתו תדבקנה ריסי עיניו מבלי יוכל לפתחם על נקלה. האופ' היא מחלה ממארת, והקשה במינה באה תמיד ע"י התדבקות המחלה מאדם אחר, והיא מתחלתה מזלת לחה הרבה, וריס העין צבה מאד, ואם רפאות תעלה לא תעשה לה, תפרוץ בה מכה טריה והעין תאבד כליל. סכנת ההתדבקות במחלה זו היא כל זמן שלחה טריה נוזלת, אולם אם רק אגלי מים נוטפים אין לגור מזה. בהאריך המחלה יתרחבו גידי הדם, ומראית העין אדומה כדם תמיד, והכאב הולך וחדל. אופ' המצרית או אופ' הזוב הבאה תמיד ע"י מגע יד הזב בעודו דר בשרו, ואופ' הולד הבא ע"י מגע בלתי טהור בגיחו מרחם אמו מסוכנות מאד, אם לא יקדמנה רופא מומחה. רפאות הדלקת הקטרית מתחלתה היא תחבשת מי עופרת קרים כקרה, מנוחת הגוף והעין ביחוד, סדר נכון במאכל וסמי שלשול מקררים (מלח גלויבר). לשמירה מפני ההתדבקות צריכה זהירות גדולה בנקיון הספוג והאלונטית, הידים וכלי הלבן שהחולה משתמש בהם. הדלקת הקשה צריכה שאלת רופא חכם וזריז והקדם האפשרי.

אוֹפְתַּלְמִיטְרִיקָה (Ophthalmiatrik), למודי תחלואי העינים ורפואתן. — עוד בימי קדם היו רופאי עינים מיוחדים לעמים הנאורים, במצרים, בהודו, ביון וברומא, אשר רפאו דלקת כי נגלתה בעין או כי הכתה ונשחתה, או גם תבלול (Star) בעין, אבל מיתר המון התחלואים שבעין לא ידעו דבר. אבוקרט (Hippokrates), צילזוס (Celsus) וגאלינוס (Galenus) העמיקו חקור יותר בתחלואיה; אחריהם הרחיבו איטיוס (Aetius) ופויל (Paul) חכמי יון את למודי מחלות העין, וספריהם נודעים עד היום. מחכמי ערב נודעים בשם רופאי עינים אבן סינא (Avicenna), אבונצר (Avenzoar) ואבולקסם (Abulkasem), וספריהם גם הם מהוללים. אך אחרי אשר אבדה חכמה מערב, ספה גם תמה תורת הרפואה הזאת, ונמסרה ביד רופאי אליל, אשר מבית הגלבים יצאו לרפאות עין האדם על נקלה. הרופאים העלימו ממנה עין בשאט בנפש, ורמאים סובבי עיר ומתוות סבבו בכחשם לכל נגוע ומוכה אלהים לצודו בחרכם. כה האריכה החכמה לשבת דומיה עד אמצע המאה הי"ח למנין הרגיל. בימים האלה החלו הרופאים שוב לפנות לבם אל תחלואי העין ורפואתם. החכ' זשאַן (Maître-Jean) היה מן הראשונים אשר חכמו לכול מסלה בלמודים האלה, ובכלל צעדו חכמי צרפת קדימה בהליכות רפואות העינים, אבל לא ארכו הימים ותהי כל תרופתם לאמנות ידים, ולא התרוממה לחכמה עד המאה הי"ט. החכ' בעער היה המיסד בית תרופה (Klinik) הראשון לעינים בווינה, ואח"ז הרחיבה חכמת רפואת העינים צעדיה, ביסדה לה בתי תרופה בכל האוניורסיטות באירופה, וביחוד עשתה חיל גם גברה בשנות העשרות האחרונות, מעת אשר הרים העלמהאָלץ את האבן הנגף מעל דרכה, בהמציאו את מראה העין (Augenspiegel) בש' 1851, אשר על ידו יוכל הרופא לדעת את השנוים הנעשים בפנים העין, בנוזליה וברשת עורקיה. בלכת ח' יצירת העין קדימה ע"י העלמהאָלץ ודאָנדערס צעדו עמה שלובי יד גם בדיקת העין ע"י המיקרושקופ ותורת תחלואיה ותרופותיה ועמהן גם מלאכת נתוחה (Operation). מלאכת הנתוח בעין עלתה בימים האחרונים למדרגה מאד נעלה; דרכיה השונים והנפלאים, הכלים והאמצעים אשר ישרתוה לא פללו חכמי הדורות שעברו. החכ' היותר מצוין ברופאי העינים לכל פרטי תחלואיהן ותרופותיהן היה אלברעכט פאָן גראֶפע (מת 1870), הממציא דרכים באמנות הזאת לפקוח עינים עורות גם להציל מרדת שחת. אחריו ימנו הרופאים המומחים המצוינים: מאנדלשטאם בקיוב, מאנדלשטאם בריגא, ארלט בווינה, קאָקציוס (Coccius) בליפסיא, גראֶפע בהאַלע, פאָגנשטעכער בוויסבאדן, בוימאָן וליברייך בלונדון, קנאָפ בנויאָרק ועוד רבים. מן הספרים המצוינים הכתובים ע"ד רפואות העינים יש להזכיר ספרי Stellwag v. Carion (מהדורא ה' ווינה 1882); Schweiger (מהד' ד', ברלין 1880); Hersing (מהד' ד', שטוטגארד 1884); Meyer (מהד' ג', ברלין 1883).

אוּץ יאה. פטר (Joh. Peter Uz), משורר אשכנזי, נולד באַנסבאך 1720. מש' 1739 למד מדעים בהאללע ושם בא בברית אהבה וידידות את המשורר „גלים" (Gleim) ואחרי כן התחבר אליהם גם המשורר גאֶץ (Joh. Nikolaus Götz). אוץ לקח חלק בהעתקת „Anakreon" אשר העתיק רעהו „גאֶטץ". בש' 1743 שב לעיר מולדתו אנסבאך, ויהי סופר ומזכיר באספת השופטים. בש' 1749 הוציא לאור ע"י גלים רעהו אספת „שירי הגיון" (Lyrische Gedichte) אשר שר אוץ ראשונה, מבלי הזכר שמו על הספר, וינחל כבוד משוררים ממחברתו זאת. מלבד שיריו אלה אשר הלכו ורבו עד כי לאחרונה הכילו ששה ספרים, חבר גם שיר התול ספורי „Der Sieg des Liebesgottes", ושירי למודים, אף מכתבים רבים ערך בחרוזים. בש' 1763 הורם או' לפקיד המשפט וליועץ, אחרי כן היה חבר להמשגיחים על הלמודים בבה"ס הגבוהים, וכאשר הובאה אנסבאך בגבול ממלכת פרוסיא (1796) הפקד לחבר בסוד היועצים ולשופט המדינה בעיר מולדתו, וימת ימים אחדים אחרי כן. שירי אוץ מצוינים ברגשות נשגבות וברוח ששון ונעימות המרחף עליהם; שירי הודיה אשר שר נשגבים הם ומלאים רוח כביר, גם שירי הלמודים והמכתבים אשר כתב מלאים הם רוח השירה ויפי המליצה. — בש' 1825 הציבו לכבודו סמל תבניתו בגן המלך אשר באַנסבאך.

אוּזִים (Uzen), שם אשר קראו הסופרים הביזנטינים את עם הקומנים (ע"ע).

אוּצמיתר (Auzometer), ע"ע אוקסמיתר.

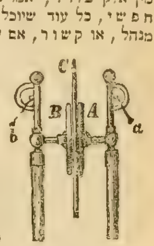
אוֹצָר 1) (Schatz, skarb, кладъ), כסף או חפצים יקרי ערך, הטמונים במקום אשר לא יעלה על לב לבקשם, ונמצאים באופן שיש ידים מוכיחות כי נטמנו משנים קדמוניות וכי אין עתה אדונים להם. — לפי משפטי התלמוד המוצא אוצר בחצר חבירו אם יש הוכחה שלא בעל החצר ולא אבותיו טמנו אותו הרי הוא של מוצאו ואם לאו הרי הוא של בעל החצר (ב"מ כ"ה:, יהח"ז פט"ז הל' ז—ט, ש"ע ח"מ סי' ר"ס), אך אם בשעת המציאה היה בעל החצר עומד שם ואמר תזכה לי שדי אז הוא בכל אופן לבעל החצר (השגת הראב"ד שם). לפי משפטי הרומים וספרי החקים לעמי אירופה אשר עליהם נוסדו, האוצר הוא קנין המקום שבו נמצא וע"כ הוא לבעל המקום אם הוא בעצמו מצאו, ואם מצאו איש אחר המוצא נוטל מחצה, אם אך לא ירד לחפש אחריו שלא ברשות. עמים אחדים שנו את החק היסודי הזה לטובת ממשלת הארץ, שתקח גם היא חלק באוצר הנמצא, והמעלים מציאתו ממנה יענש בעון העלמתו. — 2) הארגז או המקום ששם אצור הכסף או כלי יקר ושכיות חמדה (kassa, касса), ומזה הונה אח"כ השם או' על המחלקה בבית מסחר או בבית פקודות העיר, ששם יבא ויצא הכסף אשר להבית ההוא (וע"ע מזומן). — 3) **אוצר הממלכה** (Staatsschatz, Skarb, Казна), נקרא הכסף המתוכן להממשלה, אשר יאצר ויחסן להוצאות בלתי נודעות בראש. ערך אוצרות כאלה היה גדול מאד בשנות קדם, בטרם התפתחה תחבולת ההקפה וסדר תשלומי החובות של הממלכות, בהיות עוד הכנת המלחמה תלויה בכל ממלכה בכסף הנמצא מוכן ומזומן באוצרה. בממלכות הנאורות יש כעת רק אחת אשר אחזה במנהג הנושן הזה, היא ממלכת פרוסיא, אשר נהגה כן מימי פרידריך

ווילהעלם I (1740—1813). אמנם הורק האוצר מאד במלחמותיה עם נפוליון I, אך בש' 1820 נתמלא שנית וגם נקבצו לו הכנסות שונות, והוא שעמד לה במלחמתה בש' 1866, כי בו היה לאל ידה למהר ולהחיש מעשיה באין מעצור. בש' 1871 הוסב שם „אוצר הממלכה לעת המלחמה" (Reichskriegsschatz), בהתקדש לו סך 120,000,000 מארק מכסף הענושים אשר לקחה מצרפת בעת ההיא; מטילי הזהב הוצקו למטבעות והונחו באוצר ההוא האצור במבצר שפאנדוי, להיות נכון להוצאות הראשונות לתנועת החיל בימי מלחמה. אמנם גדול הוא השכר אשר תשתכר אשכנז בעת מלחמה, בהיות לאל ידה להניע את חילה ולעשות תחבולותיה בלי הלואת כסף, אשר ברגליה כרוכה תרבית לא מעט; ובכל זאת רבו באשכנז המערערים עליה, בגלל ההון הרב הזה המונח באוצרה כאבן שאין לה הופכים, והשכר אשר תפטר מתשלומי רבית בעת מלחמה יוצא בהפסד הרבית אשר יכלה להכנים ממנו בעתותי שלום.

אוצר דגן, ע"ע ממגורה.

אוצר בלוס, הוראת השם הזה הוא: אוצר שמונח בו סחורה מרובה אך בלא סדרים. ובעלי התלמוד השתמשו בו למליצה על כל שיש בו תערובות מינים שונים, חמריים או שכליים: א) איסי בן יהודה כשמנה שבחם של חכמים אמר: „ר' עקיבא אוצר בלוס" (ע' תוס' גיטין ס"ז) שלמד את תורתו מרבותיו בלי סדרים כ"א מקרא, הלכה, מדרש ואגדה ביחד, ובכל זאת ידע אח"כ לסדרם דבר דבור על אפניו (אבות דר"נ רפי"ח) משנה, ספרא, ספרי ותוספתא (סנהדרין פ"ו) שלא כל חכם מוכשר לכך. אולם רש"י (גיטין שם) גרים: „אוצר בלום" שבאורו „סגור" — ושבחהו על שתורתו עשויה אצלו מסגרות ומחיצות לכל ענין בלבדו (ע"ע בס' בקרת התלמוד); ב) „מטה של עם הארץ דומה לאוצר בלוס" (ב"ב נ"ח), שמניח תחתיה אוכלים וכלים בלי סדרים.

אוצר האלקטרי (elektrischer Kondensator), הוא כלי אשר בו יתקבץ הכח האלקטרי אל מקום אחד ויאצר בו, למען השתמש בו לעת מצוא. יסודתו בסגלת ההפרדה וההתחלקות (Influenz) אשר לאלקטרא החפשי. וזה הדבר: האלקטרא הנודע במציאותו ולא במהותו, נדמהו כאלו הוא גוף איתירי מרכב משני מינים: מחייב ומשולל, והם אדוקים וממוזגים זב"ז ומלאים במצב זה כל חללו של עולם, כמשפט האיתיר (ע"ע), ואז הם שקטים ואינם פועלים מאומה, אולם ע"י תחבולות ידועות יש לאל ידנו להפרידם זמ"ז, מחייב לבד ומשולל לבד. במקום שנמצא מין אלק' בודד, יאמר כי המקום ההוא אלקטרי, והוא נק' חפשי, כל עוד שיוכל האלק' לצאת ממקומו דרך איזה מנהל, או קשור, אם יש דבר או סבה האוגדת אותו אל המקום ההוא. האלקט' הבודד יש בכחו להפריד, בגשתו אל חמר אחר שבו תערובת האלקטרי שוקטת, בין שני מיני האלק' המעורבים, באופן שימשוך ויקריב אליו מהם את שאינו מינו (ד"מ המחייב את המשולל) ויהדוף ממנו את מינו, ואז יקשר הוא את שאינו מינו, ומינו ישאר חפשי. ועי"ז יאצרו שניהם בפ"ע על מקומות נבדלים. מעשה האוצר מצויר פה (צורה 1), והוא עשוי משני לוחות מתכיות A B, העומדים

1 אוצר אלקטרי.

מקבילים זה לזה ומובדלים זה מזה ע"י לוח בלתי מנהל (elektrische Kondensatoren)—אויר, משיחת שמן רוקח (Firnis), זכוכית וכדומה, על הלוח A יעמס אלקטרי מחייב מאת מכונה אלקטרית, האלק' המחייב שעל A יפריד את האלקטרא הממוזג שבתוך הלוח B למחייב ולמשולל, וימשוך את המשולל להקריבו אליו, והמחייב ישאר חפשי בהדחפו מאת A, ואם יתקשר B ע"י פתיל מתכת עם הארץ, יזול האלק' המחייב אל הארץ, ולוח B ישאר עמוס במשולל לבד, ואז יהיה בכחו למשוך ולהחזיק אליו את המחייב אשר על A, ועי"ז אפשר לו לקבל עוד מחייב חדש, אשר יובל אליו מאת המכונה, ובכן יעמסו שני הלוחות בכמות רבה, זה במחייב וזה במשולל, עד אשר ישוה אוצר המחייב שעל A אל סכום האלקטרא שבתוך מקורו (כמו „המוליך —Konduktor— אשר במכונת האלקטרא). וכל החשבונה העשויה לתכלית זה נקראת „אוצר האלקטרא". הלוח A נקרא „לוח הקובץ" (Kollektorplatte) והלוח B נקרא „לוח האוצר" (Konden-satorplatte), הכשרון שראוי לוח האוצר להעמס באלקטרא, „כשרון העמסה" (Capacität), היא כמה אלק' שעביה 1 (הנק' „מדרגה אלקטרית"—elektr. Potenzial—ע"ע) הוא ראוי לקבל. הערך של כשרון ההעמסה של האוצר אל כשרון ההעמסה של לוח הקובץ, בטרם שהתחיל לקבץ אליו את האלק', נקרא „כח האוצר", שניהם (כשרון העמסת B וכח האוצר) תלוים בתבנית הלוח B וגדלו, בטבע הלוח המבדיל ועביו, גם בדרך ההעמסה אל A ובאופן הפריקה מן B. שניהם ירבו עם גדל הלוח המבדיל, עם דקותו ועם עבי האלק' המובל אל A; עבי האלק' המובל אליו יגיע לתכלית גדלו בהיות שמצב האלקטרושקופ המחובר אל המוליך מורה על תכלית גדלו. בציור תלויים שתי מטוטלות a,b אלקטריות (ע"ע „אלקטרושקוף"), אשר יורו על כמות האלקטרות העמוסות על לוח A ועל לוח B, כי בהיות A עמוס באלק' מחייב ד"מ, יזול ממנו גם אל המוט המחובר אליו ואל המטוטלת a, ובהיות שניהם מחייבים הודף המוט את a ממנו. במקום התלי של a (וכן b) מחובר קשת פח הרשום במעלות, להורות כמה עלתה נטית a מן המוט.

לפי שהלוחות המתכיות עם המבדיל שביניהם צריכים להיות קימים תמיד, לעשות בהם בחינות אלק' כפעם בפעם, לכן רגילים לדבק שני צפויי בדיל (Stanniol) משני עברי לוח הזכוכית, רק שיש להזהר שיהיו רחוקים משפת הלוח צ"מ אחדים סביב סביב, וליתר בטחון ימשחו את השפה ההיא במשיחת שעללאק (Schelllack) או בהמסת חמר חותם תוך אלכוהל, לבל ינתתו אדי מים על השפה ויקשרו על ידם שני לוחות המתכות, שצריכים להיות מובדלים זמ"ז. והוא הנק' „לוח פראנקלין" אשר המציאו בש' 1756. כששני הלוחות עמוסים בשני מיני האלק' המנגדים על הדרך הנ"ל, יבקשו שני האלק' להתאחד זע"ז, והם חודרים אל תוך לוח המבדיל עד עומק ידוע, כמו שנראה בבחינה, אם נקלוף צפויי הבדיל משני עברי לוח הזכוכית, ונקח מהם אלקטרותם, ונניחם שוב על לוח הזכוכית, אז נראה כי יעמסו שוב באלקט' מעצמם, והוא ע"י האלקט' אשר חדר בתוך הזכוכית. אם לוח הזכוכית דק מאד, אז יתאחדו שני האלק' דרך הזכוכית, ולוח פראנקלין זה לא יצלח עוד למלאכה.

2 בקבוק ליידן.

אם נקשור שני הצפויים זב"ז ע"י פתיל מתכות, אזי יתאחדו שני האלקט' בקול רעש וכידודי אש יתמלטו, ואז יאמר: לוח פראנקלין התפרק.

תחת הלוחות הישרים נביא בקבוק זכוכית המצופה מבית ומחוץ בפחי בדיל הרחוקים משפתיו מרחק צ"מ אחדים, והשפה משוחה סביב בשמן רוקח או בהמסת חמר חותם (Siegellack), והוא הנודע בשם „בקבוק ליידן" (Leidener Flasche — ע' ציור 2), יען המציאו איניאוס (Eunäus) מליידן וכן מצאו בעת ההיא (ש' 1745) קלייסט מקאמין. מן הצפוי הפנימי עולה פתיל מתכות עב הנושא כפתור בראשו, שבו יתחבר עם המוליך אשר במכונה האלקטרית, למען יועמס על ידו באלקט' מחייב, ומצפוי החיצון יורד פתיל הפריקה לארץ (אך יותר פשוט הוא להחזיק את הבקבוק בידו, כי עי"ז יתפרק האלקט' המשולל דרך גופו אל הארץ). כשנרצה לפרוק את האלק' מן הבקבוק, נגע בו במזלג שתי השנים הקבוע ביד זכוכית, שן אחת אל

הכפתור העולה מצפוי הפנימי ושן אחת אל צפוי החיצון, ואז נשמע קול הפריקה ונצוצי אור יראו. אמנם גם אם נחזיק את המזלג או.קשת הפתיל המחבר בידינו באמצעה אין דבר, כי התאחדות האלקט' אשר תהיה באמצע הפתיל לא תעבור אל המחזיקו. כן נוכל לפרוק את הבקבוק ע"י איש אחד, אשר יגע בידו האחת בכפתור ובשנית בצפוי החיצון או בפתיל היוצא ממנו, או גם שורת בנ"א האוחזים זב"ז בידיהם, ויד הראשון אוחזת בכפתור והאחרון בפתיל החיצון; ברגע ההוא ירגישו כלם הכאה אלקט' בגום, אשר לרפיון כח הבקבוק האחד אין סכנה בדבר. אולם יגדל כח האלקט' בסוללת בקבוקים רבים (elektr. Flaschenbatterie). כשנעמיד בקבוקים רבים כאלה על לוח מתכות אשר רגלי זכוכית לו, ובזה התקשרו כל צפויי חוץ, והכפתורים העולים מבפנים יתקשרו גם הם יחד ע"י מוטות מתכות אל כפתור ראשי, וכשנקשור אח"כ את הכפתור עם הלוח, אז יגדל כח התלכדותם מאד. — ע"י אוצר האלק' נוכל להתבונן על פריקה האלק' האצורה, על כח מלאכתה, על משך זמן פריקתה ועל מהירותה, על משפטי חום האלק', על להטו, על התיכו, ועל דליקתו. עוד נשתמש בו למכונת הפרוד ולמעורר הרומקארפי (Ruhmkorffs Induktor — ע"ע) ולטלגרף העובר במצולות ים (ע"ע).

כן ישתמשו האוצר הזה להרגיש בו מציאות האלק' התלושה מאד, ע"י האלקטרושקוף (Elektroskop) הכפול התלוי בו, ויכונה אז „אלקטרושקוף האוצר", והוא כי נניח שני הלוחות A,B המגבילים זל"ז במצב אופקי, ומן הלוח התחתון A יוצא פתיל אשר בקצהו יחזיק בשתי רצועות מתכות דקות וקלות. וכשנעמים את הלוח A באלקטרי כל שהוא, יזול גם אל הרצועה הכפולה (מטוטלת האלקטרית), ובהיותן שתיהן עמוסות במין אלק' אחד יהדפו זמ"ז ויתרחקו, וזה לאות כי יש אלק' חפשי בלוח A, אף כי מצער הוא.

אוצר-מלוה (Darlehnskasse), ע"ע בית מלוה.

אוֹצַר-סְפָרִים (Bibliothek, biblioteka, библіотека), נקרא המקום אשר בו יאצרו ספרים נדפסים וכתבי יד שונים למקרא ולמשמרת, גם קבוצת הספרים עצמם נקראת בשם או"ס. כאלה יש שיסדו אנשים יחידים לעצמם ויש או"ס כוללים הנוסדים בעד הכלל והם פתוחים למקרא לכל העם. איכותם וגדלם הוא ע"פ רוב לפי רבות החכמה ולפי מדרגת ההשכלה בזמנם ומקומם, וכן יאצלו הם מהודם על החכמה, ויועילו להתפתחות הספרות והרחבת המדעים עד שהם פועלים ומתפעלים כאחד. מוצא האוצרות האלה עוד מימי קדם. המצרים הקדמונים אצרו להם גליוני פאפירוס (ע"ע) כתובים בכתב החרטומים אשר מהם נמצאים עד היום, וזמנם הוא, לפי דעת אחדים מחוקרי העתים, 2000 שנה לפני ספה"נ. אצל העברים היה הארון אוצר כל דבר יקר; בו הניחו את התורה, הלוחות ושברי הלוחות (ב"ב י"ד:) למשמרת, ולמצוה גדולה נחשבה להם להכין ספרים למקרא גם לאחרים, עד שאמרו „הון ועשר בביתו וצדקתו עומדת לעד זה הכותב תורה נביאים וכתובים ומשאילן לאחרים" (כתובות נ). הנוסע ר' בנימין מטודילא (במאה האחרונה לאלף הה') מספר כי על שפת נהר פרת סמוך לקבר יחזקאל הנביא יש בית גדול מלא ספרים מבית ראשון ומבית שני וכל יהודי שאין לו בן יקדיש ספרו לשם. אך דברים אלו דברי אגדה הם, כי נוסעים רבים חפשו וחקרו אודות הבית הזה ולא מצאו מאומה. נוסעים אחדים מצאו בחרבות נוא אמון אשר במצרים בנין אחד עתיק יומין אשר לפי דעתם היה או"ס להם והיה בארמונו של המלך זיזוסטרים-רעמסס, בין מקלעות הציורים מתנוססת תבנית אלילם „טוט" ממציא חכמת הכתב ומגן לחכמה והאלילה „סף", ועל ידם מתארים שלישים אשר ילכו אתם, אחד מהם נושא על ראשו עין גדולה (הדבר היותר נחוץ לקריאת ספרים) והשני — אזן גדולה (אשר בלעדיה לא יתכן להקשיב בלמודים), ובידיהם ישאו כלי כתיבה, לכתוב את כל אשר יראו בעינם וישמעו באזנם. גם בעיר מוף היה או"ס ואחד המשוררים הקדמונים החליט, כי הומירוס היוני מצא שירים ערוכים ונבונים מכבר בבית האוצר ההוא ומשם לקחם ויקרא שמו עליהם. באשור ובבל יחשבו לאו"ס הכתובות הנמצאות על אבני מחצב ולוחות חמר שונים. לפי דעת חוקרי קדמוניות יסד אותם המלך סרדנפול 650 שנה לפני ספה"נ, ובמספר 30,000 שברי לוחות כאלה ימצאו מהם היום בהמוזיאום הבריטני. בפרס היו או"ס אשר הביאו בתוכם (לפי דעת סופרי היונים אשר כתבו דברי ימי פרס) קורות מלכיהם ועמיהם. גם על אנשים פרטים היה מוטל לכתוב תולדות משפחתם בספר ולהניח אותו למשמרת באו"ס הכולל. באוה"ס אשר היה בשושן נאספו כל פקודות מלכי פרס ומשפטיהם. תופשי החכמה והמנצחים על הספרים היו שם חכמי המהגים וכהניהם, כאשר במצרים.

בארץ יון נוסד, לפי דברת אחדים, אוה"ס הראשון באתונא ע"י העריץ פיזיסטראטוס, במאה הו' לפני ספה"נ, וגדל ברבות הימים. אך קסרקסס מלך פרס לקחהו משם והביאהו לארץ ממלכתו, ולפי דברי אחד הסופרים הקדמונים השיב אחרי כן המלך סיליקוס ניקאטור את האוצר ההוא לאתונא, וכאשר כבשו הרומאים את אתונא שללו את האוצר ההוא. גם או"ס ליחידים היו באתונא והיקר שבהם היה או"ס של החכם אריסטו, ובמותו הורישו לתיאופראסטוס תלמידו. יורש תיאופראסטוס מכר אותו לתלמי מלך מצרים והונח למשמרת באוה"ס הגדול שהיה באלכסנדריא. גם להח' אקלידוס ואיריפידוס ודומיהם היו או"ס טובים. זולת אלה נודע לשם אוה"ס על האי סאמוס (Samos) אשר הקים העריץ פילאקראטוס, ועל האי כיאם במקדש שהקימו לזכר הומירוס, ואו"ס שהיה בעיר קנידוס, אשר צוה היפוקרטוס לשרפו על דבר אשר יושבי העיר לא שמעו לעצתו, ועוד כאלה. אחרי נפול ממשלת יון בידי מלכי מוקדון, נפוצה השכלתה וספרותה בארצות שכניה מסביב, ומספרי חכמיה יסדו או"ס במצרים, באיטליא וגם בערי ארץ אזיא. הנכבד בהם היה אוה"ס הגדול באלכסנדריא של מצרים, שנוסד ע"י מלכי בית תלמי, שהיו אוהבי חכמה. גם ספר התורה נעתק אז ע"י שבעים זקנים ללשון יון בפקודת תלמי והונח למשמרת בבית האוצר ההוא (ע' מאור עינים ח"א בתחלתו). האוצר היקר ההוא נשמד (לפי ההגדה) ע"י הערביאים, אשר לכדו את אלכסנדריא של מצרים בש' 641 לסה"נ, בפקודת הכליף עמר אשר דן את הספרים לשרפה, באמרו: „אם יכלכלו בתוכם דברי נביאנו בהאלקורן הלא למותר הם, ואם סותרים הם דבריו הלא מצוה להשמידם". ולפי דברת ההגדה השיקו בהם 4,000 בתי מרחצאות שהיו אז באלכסנדריא. אך סופרי דברי הימים אומרים כי עוד בימי מלחמת יוליוס קיסר עם פומפיוס (48 שנה לפני ספה"נ) נשרף חלק גדול מאו"ס ההוא, ויתרם נשרפו ע"י הבישוף תיאופילוס בש' 391 לספה"נ (ע"ע אלכסנדריא). בפירגמוס אשר באזיא הקטנה יסדו מלכיה או"ס יקר ונכבד, ואנטוניוס נתן אותו לקליאופטרא אהובתו להוליכהו לאלכסנדריא.

ברומא הובא לראשונה או"ס מקרתגא ע"י שר הצבא הרומי רעגולוס במאה הג' לפני סה"נ, והסינאט נתן את האוצר ההוא למתנה לו; בו נמצאו 28 מגלות כתובות ע"ד עבודת האדמה ע"י השופט הקרתגי מאַגו (Mago) ונעתקו אז ללשון רומא. כאשר הכניעו הרומאים אחרי כן את ארצות המזרח ואת ארץ יון הביאו אתם או"ס הרבה משלל המלחמות ההן, אך עם הרומאים לא שמו אז אל לבם לדרוש בהם ולמצוא חכמה ודעת. שר הצבא עמיליוס פוליוס בש' 168 לפני ספה"נ יסד אוצ"ס יקר וטוב מן הספרים אשר שדד במלחמותיו אשר עשה במוקדון ועוד ארצות אחרות. גם האפרתי לוקולוס האוהב תענוגות החיים אהב גם לאסוף ספרים שונים ויקרים, ויבא לרומא המון ספרים מארצות אשר כבש, ויכונן או"ס גדול וכלול בהדרו עד כי היה מן האו"ס הנבחרים בעת ההיא ושעריו פתח לכל יבוא. גם להמלומד הרומי פאַרו (Varro) היה או"ס גדול וטוב, ויוליוס קיסר נתן את אוצר ספריו למשמרת ליד החכם והמלומד הזה,

המליץ הרומי ציצירה יסד בביתו או"ס טוב, והיה אומר כי האוצר הזה יקר בעיניו מכל אוצרות קרעזוס (ע"ע). גם המליץ אזינוס פוליו (Pollio), בן דורו של ציצירה, יסד בית כזה ברומא. אגוסטוס קיסר רומא יסד שני או"ס כוללים בעיר הבירה, האחד באולם אשר בארמון אחותו אוקטביאנה והשני על ההר פלאטינוס. שני או"ס ההם מזכירים סופרי דברי הימים בעת ההיא, גם משוררי דורו ישיחו מהם. אך אוה"ס אשר על הר פלאטינוס נשרף לפי דעת סופרי דברי הימים בפקודת האפיפיור גריגור I או הגדול, כאשר כן נקרא בפי סופרי הדורות. בימי הקיסר אגוסטוס נתפשט המנהג כי כל אפרתי נכבד יסד לו או"ס בביתו. גם הקיסר טיבריוס הקים או"ס גדול ויקר בארמונו, אך השרפה הגדולה שהיתה ברומא ע"י נירון קיסר עשתה כלה גם לאוה"ס של טיבריוס עם עוד או"ס רבים בעיר הגדולה ההיא. ודומי-ציאַנוס בחפצו להיטיב את הרעה אשר הפגיעה השרפה באוה"ס ההוא, צוה להעתיק מחדש הרבה כתבי יד מאוה"ס אשר באלכסנדריא. הקיסר אספסינוס יסד או"ס בהיכל השלום אשר בנה, ואומרים אמור כי הקיסר קומודוס ברגעי קצפו הציתו באש. או"ס היותר גדול ומהלל בממשלת רומא הוא אשר יסד הקיסר טראיאַנוס אולפיוס, ונודע בדברי הימים בשם אוה"ס האולפיאַני. לפי דברי סופרי העתים היו ברומא במאה הד' 29 או"ס, אשר דלתותיהם היו פתוחות לכל דורש ובני מרומי עם הארץ שקדו על דלתותיהם בחשק נמרץ. מלבד אוה"ס אשר בעיר הבירה היו או"ס רבים גם בערי המדינה. במחפרות העיר הירקולנום (ע"ע) נמצא או"ס קטן באחד הבתים אשר מחוץ לעיר, אשר הוציאו ממנו 800 כ"י עתיקים. סביבות הקירות מצאו קרשים יפים מסודרים להניח עליהם ספרים, וארונות רבים חלקו את החדר בתמונת שתי וערב. או"ס נחמד הקים הרופא סאמוניקוס סירינוס שהיה רופא ומורה להקיסר גורדיאַנוס, בו הונחו למשמרת 8,000 כתבי-יד נבחרים והיו מונחים בארונות עץ ארז והָבנים; רצפת החדרים ההם היתה מצופה זהב והטירות — עצמות שן. העמים הקדמונים אהבו לפאר את או"ס בפסילים ותמונות, תבנית החכמים הפילוכופים והמשוררים מחברי הספרים התנוססו שם, עשוים מאבני שיש או מנחשת מצהב מעשה ידי אמן, ואם לא נודע תאר פני המחבר אז פסל האמן את תארו על פי מושגו ודמיונו אשר דמה אותו לפי רוחו והגיוניו שראה בספרו. ע"פ האופן הזה נשאר לנו תאר פני המשורר הומירוס היוני וכן גם תמונות יתר המשוררים הקדמונים. המנהג לתת תמונת המחבר על שער ספרו ייחשו להמלומד הרומי פַארו. בפרוץ אמונת הנוצרים נפרצו גם או"ס לפי רוח האמונה ההיא, ותחת חכמת עמי קדם ואספת שירי קדמוניהם ודעת פילוכופיהם קבצו על יד ספרי נזירי הנוצרים וקדושיהם, והרבה כתבי יד עתיקים יצורי חכמי קדם עלו בתהו ברבות הימים ואבדו. גם תנועת העמים במאה הד' והה' החריבה הרבה או"ס. אך בכל זאת נמצאו גם בין כהני הנוצרים וקדושיהם אשר עסקו בספרי חכמי קדם, ויהיו מגן ומחסה לספרותם לבל תאבד, ויקימו להם או"ס משרידי כתבי יד העתיקים וישמרו עליהם מסח, וחכמי הדורות האחרונים וביחוד אלה חוקרי קדמוניות ואוהבי ספרות עמי קדם אסירי תודה המה לנזירי הכהגים הנוצרים, אשר בימי הבינים שמרו ואצרו את ספרות הגוים הקדמונים וחכמתם בבתי מקלטיהם ויעתיקו מהם כתבי יד הרבה מאד, ולולא הם ככר אבד שם ושאר להספרות העתיקה והיקרה בשנות אפל ההן. נזירי הבנדיקטים הגדילו עבודתם בענין הזה, כי שמו להם לחובה לחקור בספרות העתיקה ולהעתיק את הכת"י הישנים, ונודעו לשם אוה"ס שהיו בימים ההם בבתי המקלט במונטי קאסינו באיטליא, בפלורי ע"נ לואַר, בקלוני (Clugny), קורביא ועוד.

בקונסטנטינופול נוסד ראשונה או"ס ע"י קונסטנטין הגדול (בתחלת המאה הד') והקיסר יוליאנוס הגדילו ויאצור ספרי חכמי יון הקדמונים אשר אהב מאד. גם באנטוכיא יסד הקיסר הזה או"ס, ועליהם היתה כתבת חרותה, כי לאסוף ספרים הוא אהד מראשי תענוגיו עוד מימי ילדותו. בימיו היה מספר הספרים אשר באו"ס בקונסטנטינופול 120,000 מגלות. הקיסר וואלענס ותיאודוסיוס I כללוהו עוד יותר, בספר הי"ב מספר חקי תיאודוסיוס יזכרו שבעה חכמים ארכיאוגרפים שהיו פקידים באוה"ס בקונסט', ד' מהם היו חכמים בספרות היונים וג' בספרות הרומאים. בימי הקיסר באַסיליוס אכלה אש ספרים רבים מאו"ס ההוא. בין הדברים היקרים שנמצאו באו"ס ההוא יזכרו סופרי דברי הימים עור אחד התנינים, ארכו היה 40 מ' ועליו היו כתובים כל שירי הומירוס ודברי ימי גבורי יון. הקיסר צענא חדש את או"ס ההוא אחרי אשר שמה האש בו שמות. בימי הקיסר ליאו האיסאַרי היו שם 36,000 מגלות כ"י, אך בהתעורר אז ריב בין הקתולים אוהבי התמונות ובין המתעבים אותן, חרה אף ליאו בחכמי האו"ס ההוא אשר היו ממתנגדיו בריבו אדות התמונות, ויסגור אותם באוה"ס ויצת אש בהם, וכן נשרפו הם (במספר 12 איש) יחד עם הכתבים העתיקים יקרי הערך שהיו צבורים שם למכביר. הדבר היה בש' 730 לספה"נ. — בהיכל ביקוליאון אשר לקיסרי ביצנץ היה או"ס מיוחד ונקרא „אוה"ס הקיסרי", ואומרים כי הקיסר קונסטנטין VII יסדו והקיסרים ממשפחת קומנינוס הגדילוהו יותר. לבד מאלה היו או"ס אצל נשיאי הכהונה בקונסטנט', אבל הם אצרו בתוכם רק ספרים המדברים בעניני הדת והאמונה. אחד מסופרי דה"י אשר ראה במפלת ביצנץ בידי התוגרמים יספר, כי הישמעאלים לא ידעו מה לעשות בהמון הספרים אשר נפלו בידם וימכרום ויתנו במחיר מטבע אחת קטנה עשרה כתבי יד יקרים שנשארו מחכמי יון. אך דברים כאלה הם דברי גוזמא אשר למדו סופרי היונים לדבר ולהגדיל בכת דמיונם. עד היום לא נודע מה היתה אחרית אוה"ס אשר היו בקונסטנט' בעת נלכדה העיר. יש משערים כי נשארו בארמון הסעראַיל, מקום משכן שולטני התוגרמים, כי לפי דברי נוסעים אחדים צוה השולטן מחמד II לאסוף אל היכלו רבים מכתבי יד העתיקים. האפיפיור ניקאלוס V, אשר עמל ליסד או"ס בוואטיקאן, שלח בש' 1453 אנשים מלמדים לארצות המזרח, לחפש ולדרוש, אולי ימצאו בו בלשון עברית את עצם כתיבת יד מתיא האבנגלי — כי לפי דברת רבים היה כ"י ההוא מונח באוה"ס אשר לקיסרי ביצנץ, ולפי דעת סופרי הדורות שבו המלאכים ואמרו, כי אמת נכון הדבר, כי הכת"י ההוא שמור בבית אוה"ס אשר בהסעראיל בפקודת השולטן מחמד II ואין ביכלתם להשיגו. בימי לודויג XIV קנה השר המהלל קולבער (Colbert) כתבי הירודוט ופלוטארך בארמון הסעראיל בקונסטנטינופול, ועוד כתבי יד עתיקים ומצוינים בעדיים יקרים קנו הצרפתים מהארמון ההוא ושמורים הם עד היום באוה"ס של הממלכה בפאריז. הספרים ההם הם ע"פ רוב ספרי הכנסיה לנוצרים, כמו אבן גליון, סדרי תפלה ודומיהם. אחמוד III יסד עוד או"ס בארמון הסעראיל, אך כונתו היתה רק לאסוף ספרים המדברים בעניני דתו ולא שם לבו אל ספרי חכמי יון ורומא הקדמונים. כחמשים שנה אחרי כן יסד השולטן מוסטאפא III או"ס חדש בהסעראיל, וע"י כן נפתו רבים להאמין כי גם ספרי חכמי יון ורומא ימצאו שם, ואחד החכמים עשה רשימה מספרי או"ס אשר בהסעראיל ובה נזכרו ס' אריסטוטלוס ופליניוס. אך כאשר נתן השולטן בש' 1801 רשות לציר אנגליא לבקר את או"ס ההוא, חפש הרוזן קארלייל (Carlisle) באו"ס אשר יסד מוכטאַפא ולא מצא שם כת"י בלשון עברית, יונית או רומית, רק בערך 1,282 ספרים בשפת ערב, תוגרמה ופרס היו שם. כשש שנים אחרי כן בקש שר הצבא הצרפתי סעבסטיאני רשות מהשולטן לבקר את אוה"ס בסעראיל, ולא נתן לו, רק צוה לאסוף כתבי יד אחדים מאוה"ס אשר בסעראיל ולתתם מתת להשר הצרפתי. בין כתבי יד ההם היה גם אבן גליון ישן נושן כתוב בלשון יונית, ועלים אחדים מספרי המליץ דיוניזוס היוני מעיר האליקרנסוס (Halikarnassus). במאה הזאת נמצאים או"ס כמעט על יד כל בתי תפלות המחמדים בעיר קונסטנטינופול, ורוב המתמדים האדוקים יחשבו להם למצוה גדולה, ליסד או"ס למקרא לכל העם, ורבים מהמתמדים במותם ישאירו ספריהם וכתבי היד

העתיקים אשר להם לאו"ס הכוללים. מיסדי או"ס הכוללים הניחו גם קרן קימת אשר בפירותיה יכלכלו את המשרתים ואת המשגיחים על האוצרות, אך בשנים האחרונות דלו מאד אוה"ס ע"י ירידת מטבעות תוגרמה ממחירם הקצוב להם, וע"י כן לא הספיק הכסף אשר הניחו המיסדים לנהל את אוה"ס. בעת אשר מטבעות תוגרמה היו במקח השוה היו 35 בתי או"ס בקונסטנטינופול, ואחרי כן כאשר ירד שער המטבעות סוגרו או"ס רבים מהם על מסגר, מחסרון כסף להחזיק מנהלים ומשגיחים. בכלל לא נקל הוא לבני אירופה לבקר את או"ס המחמדים, כי הם על יד בתי המסגד אשר להם, ודרך בית המסגד הולכים אל חדר הספרים, והישמעאלים יביטו בעין רעה על בעלי אמונה אחרת הדורכים בתי מסגדם.

או"ס התוגרמים או כיתאב-חנא בלשונם יקראו בשם בית המסגד אשר אצלו נוסדו או על שם מיסדם. הנודעים בין אוה"ס אשר אצל בתי המסגד הם: או"ס של המסגד הסאפי, של השולטן באיאזיד, של נורי עותמן, של השולטן מחמד, סולימאנה, של שחודי-גמיסי והאיובי. גם הוזירים הגדולים קאפרולי-אחמד-פחה (בש' 1670) וראגיב-פחה (מת 1768) יסדו שני או"ס גדולים וטובים. גם השולטן עבדול חמיד והשר חאליד-איפינדי החלו ליסד או"ס חדשים; אוה"ס ההם מונחים בחדרים מפארים וכל אחד מהספרים סגור בתוך עור מגוהץ (Saffian) ושמורים בארונות אשר דלתותיהם עשוים בשבכות מתכות או בזכוכית. לפני הארונות ישבו על מרבדים מלומדי המהמדים וברבצם ככה על מושבותיהם הם כותבים ומעתיקים ומתקנים כפי אשר תורם רוח מבינתם, ובכל הליכותיהם בבתים האלה ומעשיהם יראה בעליל אהבת המחמדי והכבוד אשר יכבד את ספריו וכתבי היד העתיקים. בכל אוה"ס אשר בקונסטנטינופול ישנם ספרים מן 1,000 עד 5,000 בכ"י, כי אף שכבר נפרצה שם מלאכת הדפוס, אך בפקודת המופתי (כהן דתם) הגדול אשר הוציא בימי אחמוט III כי מותר להדפיס ספרי חול נאמר כי ספרי הקוראן ושאר ספרי דתם אסור להדפיס. רובי ספרי אוצרותם הם קבוצת שירי פרס ותוגרמה גם ספרי נזיריהם וספרי דינים ומשפטים, והרבה כתבי יד מספרי קוראן, כי לכתוב את הקוראן היא אחת מהמצות הגדולות לישמעאלים, ושרים גדולים גם שולטנים הקדישו את עתותם לדבר הזה, ואחרי כן נתנו את כתבי ידם אלה מתנה לאחד אוה"ס. בהרבה מבתי גזירי הנוצרים אשר היו בקונסטנטינופול בעת אשר לכדוה הישמעאלים וגם בבתי מקלטי היונים בתוגרמה האירופית והאזיתית נשארו הרבה כת"י עתיקים. אך כהני המקלטים האלה אשר הלכו הלוך ודל, מכרום מעט מעט בעתים שונים לנוסעי אירופה, אשר נסעו בפקודת מלכיהם לארצות המזרח לקנות כתבי יד עתיקים. הכהן פורמאן וסעבען הביאו לצרפת בתחלת המאה הי"ז כשש מאות כתבי יד עתיקים, רובם מקונסטנטינופול, ויניחום למשמרת בבית אוה"ס אשר להממלכה בפאריז. גם היום ישנם כתבי יד עתיקים בבתי מקלט שונים אשר להנוצרים בתוגרמה ויתר מדינות היונים והבולגרים אשר היו תחת רשותה; כתבי יד ההם רובם מספרי דתם ותבורי גדוליהם בעניני הכנסיה, ודברי ימי ביצנץ, ויען אשר לא יכלו להשיג גויל לכתוב ספרי דתם, כי היה הגויל יקר מאד, לכן מהקו מן הגוילים הישנים אשר נכתבו עליהם חכמות בני קדם, שירי משוררי יון, מחקרי פילוסופיא ועוד דברים עתיקים ויקרים, ותחת החכמות האלה כתבו מהדש את ספרי דתם והדברים אשר היו נחוצים לעניניהם החדשים ומסתריהם השונים, בתחבולות שונות הצליחו במאה הזאת לקלוף את הכתב העליון מעל פני הגויל ולמצוא תחתם עקבות דיו מהכתב הראשון. בכלל לא הוקירו נזירי בתי המקלט בארץ יון וארצות תוגרמה את כתבי היד העתיקים שנשארו מחכמי יון ורומא, ורק את הספרים המדברים מעניני הכנסיה שלהם שמרו וישימו עליהם עינם. עוד במאה העברה הבעירו באש כהני המקלט אשר על האי פאטמוס (Patmos) קבוצת כתבי יד עתיקים מאד, מאשר עלה בהם רקבון וירדם תולעים, כדי להציל עי"ז את ספרי דתם וכ"י קדושיהם מהרקבון, ובתחלת המאה העברה הוציאו האנגלים משם כתב יד עתיק מאד, מכתבי אפלטון. הרבה כ"י יקרים מבתי מקלט הנוצרים אשר באתונא מתנוססים עתה לגאון ולתפארת באוה"ס אשר בפאריז ובהוואטיקאן.

אוה"ס של עמי **המזרח**. הכליף האַרון אל רשיד ובנו עבד-אללה אל-מאמין משכו אל חצרם בחבלי אהבה את חכמי ביצנץ אשר נרדפו על צואריהם מהריב אשר קם בעניני הדת במאה הח' והט', ועל ידם העתיקו את ספרי חכמי היונים לשפת ערב. גם אספו כמה אלפי כתבי יד ממצרים, סוריא וארמיניא. אומרים אמור כי עבד-אללה אל-מאמין הוציא בשלום מקיסר ביצנץ, מיכאל III, קבוצת כ"י כל חכמי יון.

בימי כליפי האבסים (Abbâsiden) נוסד או"ס בבגדד ובו היו 10,400 ספרים כ"י אשר נשרפו בש' 1059 לספה"נ. הערביאים חשקו מאד לקרוא בספרים וע"י כן רבו ביניהם המון סופרים ובכל עיר קטנה היה לה סופר דברי ימיה, ואו"ס רבו ויפרצו בכל ארצות ממלכתם. אך כל אלה נחרבו עם משפחות מלכי ערב יחד במהפכות הרבות אשר התחוללו אח"כ בארצות המזרח, וביותר מאז חלו בהם ידי המונגולים הפראים ושבטי הקורדים והתוגרמים, והיום נשארו מהם אך מעט אשר אין להם שם באירופה. יודעי בינה לעתים יחוו דעם, כי אבדת ספרי הערביאים וחכמת חכמיהם אשר היו בימי הבינים נזק גדול הוא לתכמת הספרות כאבדת ספרי חכמי יון ורומא הקדמונים.

בפרס רבו אוה"ס, וביותר בזמן מלכי בית סאַפי נוסדו שמה או"ס שבהם היו כתבי יד רבים, מסופרי ערב ופרס, וגם עד היום ישנם או"ס גדולים בטיהרן ואיספאַהן, אשר כרובם הם על יד בתי המסגד אשר להם, כמו בארץ תוגרמה, אך לא נודע אם בין קבוצת הספרים ההם נמצאו גם ספרי חכמי הערביאים, אשר להם כלתה נפש חכמי אירופה. גם בארצות אשר היום הן תחת ממשלת רוסיא, כמו בוכארה, חיואַ וחורוסן (Chorasân), היו או"ס מפארים. בימי המושלים צאצאי הגבור טאַמרלן היו ערי סמרקנד (אשר על שם חכמיה הרבים נקראה מלפנים „אלכסנדריא המושלמנית"), בוכארה, היראט ועוד כאלה ידועות לשם באוצרות ספריהן, אשר תהלתם תסופר גם היום בספרי הזכרונות ובמסרת אבות לבנים, אך בתגרת ידי מושלי האוזביקים נחרבו ואבדו.

בארץ כינא היו או"ס לפי דברת יושביה עוד מימים קדמונים מאד, כאשר זה דרכם להתהלל בכל הדברים המצוינים אשר נמצאו בהם. הח' ספיצליוס בספרו „הספרות הכינית (De re litteraria Sinensium) מזכיר ארות או"ס המכילים בתוכם 30,000 ספרים. גם באו"ס האירופים ימצאו הרבה ספרי הסינים, ואם נתבונן אל המון הספרים הנדפסים וכתבי היד הנמצאים באירופה מהארץ ההיא, נוכל לשער כי או"ס הרבה מאד פרצו בארץ כינה בעצמה. ע"פ מסרת העם ההוא הכיל או"ס של הקיסר שלהם ממשפחת ליאַן במאה הו' לספה"נ 370,000 ספרים. או"ס פרצו בארץ ההיא בגלל אשר החלו להשכיל עוד בימי קדם, גם לרגלי המצאת הדפוס, אשר קדמה אצלם הרבה להמצאת הדפוס באירופה. העיר הבירה צזיאַן-נין אשר במדינת נאנקין בכינה תתנוסס בבתי או"ס הרבים, והיא העיר המהללת בהשכלתה על כל ערי הארץ ההיא. בכל ערי הגליל ישנם או"ס ועל פי פקודת הממשלה ישלחו אל בתי מקלט כהניהם ספר אחד מכל ספר הנדפס. באוה"ס של הקיסר אשר בעיר הבירה פעקין נמצאים יותר מן 300,000 ספרים. אין עם בתבל אשר חלקי חבוריהם ירבו כאשר לעם הכינים, ספר אֶנציקלפדיא שלהם יכיל 450 חלקים, וזה הוא קיצור מספר האנציקלפדיא הגדול, המכיל 6,000 חלקים. הקתלוג של אוה"ס אשר להקיסר תיאַן-לאָנג מכיל 122 כרכים נדפסים. במאה העברה החלו להוציא לאור את כל ספרי טובי סופריהם ויהי מספר הספרים בהוצאה ההיא 180,000. אמנם חלקי ספריהם דקים מאד, כעובי אצבע, ויש אשר גם שלשה או חמשה עלים בחלק ולא יותר, אך אופן כתיבתם הוא מועט מחזיק את המרובה, כי אות אחת תכיל אצלם מושג מלה שלמה ורעיונותיהם יביעו בקצור נמרץ,

גם הניר שלהם דק מאד, אשר לא ידעו לעשות כמוהו באירופה.

אוה"ס ביאפאניא. בממלכה הזאת ישנם או"ס לכל נשיא ולהרבה בתי מקלט, ומלבד הספרים הנדפסים בארץ ההיא ימצאו באוצרות ספריהם ספרים הרבה וכתבי יד מארץ כינה, חדשים גם ישנים, אשר כלם יקרי הערך והמציאות, גם מפות הארץ וציונים ורשימות מתולדות הטבע, ויש בהם אשר יכילו גם ספרי חכמי אירופה, ביחוד ספרי הולנדיא על אדות חכמת הרפואה והנתוח, ספרי מסעות ופילוסופיא ועוד. מסחר הספרים פרץ מאד בארץ ההיא, ובערים אשר רבו שם בתי הדפוס, כמו יעדדה, מיאַקה ואָסאק יצאו לאור (לפי השערת יודעי דבר) מן 5,000 עד 8,000 ספרים חדשים, מפות ורשימות וכו' מדי שנה בשנה. אוה"ס היותר גדולים בארץ ההיא הם: אוה"ס אשר למלך בעיר הבירה יעדדה, ואוה"ס אשר לראש הכהנים בעיר מיאַקה, המהללת בהשכלתה שכם אחד על כל ערי יאפאניא. באוה"ס של אחד נסיכי יאפאניא ימצא ספר אחד בכ"י במחקרי תולדות הטבע של הארץ ההיא. הספר ההוא נפלא בגדלו, כי רק הציונים והמפות ממנו יכילו 800 חלקים בתבנית שמינית (Oktav). הציונים האלה נעשו על ידי טובי החרשים המהללים אשר בארץ ההיא. נכבדות מדובר בהאנציקלפדיא היאפאנית-כינית, המכילה 105 כרכים. בשני אוה"ס הגדולים אשר בארץ יאפאניא היה עוד בש' 1836 מספר הספרים 150,000 חלקים בכל אחד, ומאז ועד הנה נוספו עליהם הרבה מאד, כי תשוקת היאפאנים להשכלה ולספרות גדלה ביתר עז בשנים האלה.

אוה"ס בארץ הודו. יוצאי חלצי טאמרלאן הגבור הביאו גם אל ארץ הודו את אהבתם ותשוקתם לספרות ולחכמות אשר הצטינו בהם בבוכארה וחורוסאן ואין כמעט בכל הארץ כמשפחת מלכי המונגולים, שהצטינה באהבתה לספרות ומדעים, ואו"ס אשר בערי אַגרא ודעלהי מתנוססים גם היום לכבוד ולתפארת בארץ הודו. בש' 1795 בקרו צירי ממשלת אנגליא בבית אוה"ס אשר בעיר אמאראפורטה בירת בירמא בהודו. הבית ההוא היה מוקף ביציע סביב. אל אולם הבית לא נתנו אותם לבוא, אך פקיד אוה"ס הבטיח את ציר אנגליא, כי גם באולם לא נמצאו עדיים נפלאים, זולתי ארונות ספרים אשר כמוהם ישנם גם ביציע. לארך כותל היציע ראו כמו מאה ארונות ספרים מסודרים. הארונות היו מצופים זהב ומשבצים אבני ישפה, ועל כל אחד מהם היו רשומים ראשי הפרקים מכל הספרים האצורים בתוכו. פקיד האוצר, איש הודו, פתח שני ארונות ויוצא משם לוחות דקים מאד, עשוים מעצמות שן וכתובים בכתיבה תמה ויפה. שולי הלוחות היו מפתחים ועדוים פרחי זהב להפליא, וכל הספרים הונחו בטוב טעם וסדר נכון וכלם מצוינים בציוני המספר. ספרים הרבה היו כתובים בשפת בירמא העתיקה והקדושה להם, הנקראת „פאַלי" (Pâli). רובי ספריהם יכלכלו בתוכם עבודת אלהיהם, אך ביניהם ימצאו גם ספרים המדברים מחכמת הזמרה, הציור, ויש בתוכם גם ספורי-אהבים. מלבד לוחות עצמות שן עשו להם ההודים לוחות מעשה אורג מקני באַמבוק וידבקו עליהם מין חמר חותם, ויצפום זהב, ועליהם כתבו ספריהם. גם נמצאו או"ס בבתי מקלט רבים, אשר פרצו בהודו מני קדם. אוה"ס אשר במיסורי (Mysore), אחת מערי הבירה בממשלת הודו, מכיל בקרבו כתבי יד בלשון סנסקריטית ממאה הט' לספה"נ וחבורי הכהנים הברמינים אדות ענינים שונים, גם דברי ימי ממלכות אזיא עד המאה הי"א לספה"נ, וספורי נצחונות טאמרלן וגבורותיו אשר הראה בלכדו את הודו במאה הי"ד לספה"נ, גם תרגום ספר דת הקוראן בלשונות מזרחיות שונות. אחרי נפול מיסורי ביד האנגלים חפצו להביא את אוה"ס ההוא ללונדון, אך נחמו אחרי כן מעשות זאת וישאירוהו בהודו תחת השגחת קהל חכמים בלשונות קדם אשר בכלכותא, והוא אחד מאוה"ס היקרים והנכבדים בארצות המזרח.

או"ס באירופה. בימי מפלת רומא ע"י המלחמות אשר נלחמו עליה פראי גוים, ובימי המהומות באירופה לפני מלוך קארל הגדול ואחרי מותו, עת אשר האפל וחשכת הסכלות כסו פני אירופה, היו בתי מקלטי הנזירים בתי מקלט לחכמת חכמי קדם וספרותם לבל יכלו מן הארץ, כי שמרו שמה את כל כתבי היד העתיקים, וכהניהם אצרו או"ס ככל אשר השיגה ידם. המשורר פטרארקא יתן לנו מושג נאמן מבתי מקלטי הנזירים בימיו, כי הנזירים המתבודדים במלונתם הדלה, היו אחדים מהם מנקים ומצרפים את הגויל בחפץ כפיהם, אחדים מהם העתיקו כתבי יד ואחדים התעסקו במלאכת ההגהה או לכרוך את כתבי היד. בלי תפונה האבידו הנזירים הרבה כ"י ממשוררי יון ורומא ופילוסופיהם, מפני שהיו נבערים מדעת יקר ערכם, וימחקו את כתיבות חכמי קדם מהגוילים ויכתבו תחתם את עניני דתם ועוד דברים כאלה. אך שרידי כתבי ידי הקדמונים נשארו עוד היום ועל ידי כן נודעו דברי ימי ארצות יון ורומא ויתר ארצות אירופה. בעת ההיא אשר אירופה נשקעה ביון הסכלות וספרי חכמה היו מעטים מאד, נמצאו בארץ ספרד או"ס גדולים וטובים, בימי הכליפים אשר היו מגן ומחסה להכמות ומדעים. בתי האקדימיות בקורדובה, גרנאדה, וואלינסיא ושיביליא היו מלאים ספרים רבים, ובמדינת אנדלוזיא בלבד היו 70 או"ס. גם הערביים היו הראשונים אשר החלו להשתמש בניר לכתיבה, וע"י כן ירד מחיר הספרים הכתובים, אשר עד העת ההיא יקרו מאד בגלל יוקר החמרים אשר עליהם כתבום, ומני אז הרבו הנזירים לכתוב ספרי תפלתם ופרושים על ספרי דתם. לודויג XI בשובו ממסע הצלב לארצו הביא אתו הרבה כתבי יד ממין זה ויכן מהם או"ס לכל החפץ לבוא ולהגות בו, ולפי הנראה היה אוה"ס הזה הראשון באירופה החדשה אשר שעריו פתחו לכל יבוא. אחרי מות לודויג ירש בית מקלט הנזירים את אוה"ס ההוא. קארל V. מלך צרפת יחשב למיסד או"ס של הממלכה בפאריז. אך החלק היותר גדול מאו"ס הזה לקחו האנגלים מפאריז אחרי מות קארל VI ויביאוהו ללונדון. בחצי המאה הט"ו אסף האפיפיור ניקאלוס V ברומא 6,000 חלקים מכתבי יד יקרי המציאות, ויעשיר בהם את אוה"ס בהוואטיקאן, אשר לפי דברי הרומאים יסדו ראשונה האפיפיור זכריה I (מת בש' 752), ויש אומרים כי המיסד הראשון היה האפיפיור הילאריוס I (מת 468 לספה"נ). בכלל היתה איטליא הארץ הראשונה אשר בה נוסדו או"ס חדשים.

האפיפיורים אשר היו אחרי ניקולוס V הוסיפו על אוצר ספריו בהוואטיקאן ויגדלוהו בכתבי יד שונים גם בספרים אשר יצאו ראשונה מתחת מכבש הדפוס, אך כאשר שללו חיל קארל V קיסר אשכנז את רומא, הציגו גם את אוה"ס בהוואטיקאן ככלי ריק. האפ' סיקסטוס V חדש את האוצר ההוא. כאשר שם האפ' קלמנס V משכנו באביניון בארץ צרפת, העביר שמה גם את אוה"ס הוואטיקאני, אך האפ' מארטין V השיבו לרומא, ומעת ההיא גדל אוה"ס משנה לשנה. בימי האפיפיור ליאו X נוספו עליו כל הספרים מהקוליגיום היוני אשר ברומא וספרי הפאלאטינה ההיידלבערגית גם או"ס הרוזן ציקוניארא ואוה"ס של הקרדינאל אנגעלא מאַי. מספר הספרים בו כעת יותר מן 100,000 וכתבי היד בערך 40,000, מהם עתיקים מאד לימים, כמו ספר המשורר הרומי טרנטיוס, הנכתב לפי דעת יודעי העתים בימי הקיסר אלכסנדר סיבירוס, ס' פעלי השליחים כתוב באותיות זהב, ספרי המשורר פטרארקא כתובים בעצם ידו, ועוד. הקיסר נפוליון I הביא משם הרבה ספרים לפאריז, אך מלכי בית בורבאן השיבום אחרי כן. להרבה בתי מקלטי הנזירים ובתי כניסה ובתי נסיכים ברומא יש או"ס נכבדים ומפארים. הנודעים בהם הם או"ס לכת הישועים, האגוסטינים, בתי נסיכי פארנעזי, פאמפילי ועוד. אוה"ס אשר למשפחת נסיכי בארבירינו ואוה"ס אשר למשפחת בורגיא מצוינים בכת"י מהללים, אשר מוצאם מארצות המזרח. אוה"ס אשר בטורין מהלל בכתבי יד עתיקים ולוחות מפותחים בציפרי איזיס (Mensa Isiasa) וציורי אלבאני. פלורנציא מצוינה באוה"ס אשר בה. ארבעה מהם הכי נכבדו, והם: 1) אוה"ס המידיצי או הלוירינגטיאנה (Laurentiana), המכיל יותר מן 7,000 כ"י, וספרים נדפסים הרבה ממאה הט"ו במספר 90,000. 2) אוה"ס של מאליאבעקי (Magliabechiana),

בו היו 100,000 ספרים נדפסים, וכ"י 8,000, ועתה כאשר חבר לו עוד או"ס הפאלאטינה ויהי לאו"ס הלאום (Biblioteca nazionale), עולה מספר ספריו הנדפסים 200,000 כרכים וכ"י 10,000. 3) אוה"ס מארוצליאנה (Marucelliana) יכיל 40,000 חלקים. 4) או"ס הריקרדיאנה (Riccardiana) יכיל 26,000 כר' עם 4,000 כ"י. פלורנציא תתפאר באו"ס שלה, כי יש שם אבנגליון מיוחנן המטביל ואומרים כי הוא כתיבת ידו. אוה"ס ס"ט מארקוס בוויניציא נוסד עוד בימי ראש הזקנים (Doge) מאציניגו (מת 1423), והקרדינאל ביסאריאן הגדילו, כי הוסיף עליו 8,000 כ"י יקרי המציאות, גם שם יחשבו העלים האחרים מאבנגליון המונח שם לעצם כתב יד השליח מארקוס. היום ימצאו בו ספרים 104,000 וכ"י—10,000. גם בבית מקלט ס"ט לאזארוס לקתולים הארמינים בוויניציא יש או"ס יקר מאד. במילאנו יש או"ס הרבה ובאו"ס ברירא (Brera) אשר היה לפנים בית מקלט הישועים יש 200,000 ס', ועוד דברים יקרי ערך. באוה"ס של האוניוורסיטה בפאדובא יש 120,000 ספרים, וכ"י 1,672. בעיר ההיא יש עוד שני או"ס זולתו. באוה"ס אשר בבולוניא ישנם בערך 200,000 ס' עם 6,000 כ"י. גם ספר תורת משה ימצא שם ישן נושן ואומרים עליו כי עזרא הסופר כתבו. אוה"ס בנאפולי יכיל 200,000 ס' עם 4,000 כ"י, גם מונחים שם למשמרת כתבי הסופר דברי הימים פונטאן (Pontanus) שחי במאה הט"ו לספה"נ. אוה"ס אשר במיסינה הנקרא די סאן סלואדור מהלל באספת כת"י יונים.

אוה"ס בספרד ופורטוגאל בימי מלכי הנוצרים. אחרי אשר גרשו הערבים מספרד נשארו או"ס רבים, אך כהני הקתולים האבירום בקנאת דתם ובפקודת הקרדינאל חימינס (ע"ע) העלו בקורדובה על אש האינקויזיציא 80,000 כתבי יד יקרים ועתיקים, מסופרי יון וחכמיה ומסופרי ערב ורומא. אוה"ס אשר במקלט ס"ט לורינצא באיסקוריאל (Escorial) יסד קארל V, ובנו פיליפ II הגדילו, וברבות הימים היו ספריו במספר 130,000 וכתבי יד יקרים בלשון רומית, ספרדית, עברית ויונית — במספר 2,000, בתוכם מצוין כת"י אחד מאגוסטין קדושם על דבר מסתרי דתם ונחשב לכתב ידו ממש, וארבעה ספרי אבנגליום כתובים ועדוים בזהב אשר נכתבו בפקודת אחד קיסרי ביצנץ במאה הי"א לספה"נ. אסף כתבי יד בלשון ערבי הוא היקר בכל הכתבים אשר באוה"ס האיסקוריאלי. בש' 1611 לקחו הספרדים שתי אניות מארוקא בשבי, ובהן היו 3,000 כ"י יקרים, מארצות המזרח, ומלך מארוקא הואיל לתת לפיליפ III מלך כפרד 70,000 אדומים כפר הכתבים ההם, אך מלך ספרד חפץ כי ישיב לו גם את הספרדים שבויי המלחמה, וגם לדבר הזה נעתר מלך מארוקו, אך מפני הקשר אשר התעורר במארוקו לא יכול למלאות את דברו והספרים נשארו באוה"ס אשר למלך ספרד. בש' 1671 נשרפו רובם ע"י להט הברק אשר פגע באוה"ס ההוא. האוצר ההוא נפלא לא רק בספריו וכ"י היקרים כי גם בבנין ביתו הנפלא, כי בנוי הוא ברוב הוד והדר. באולמי השיש אשר לו ימצאו תמונות מלכי ספרד: קארל V, פיליפ II, פיליפ III ופיליפ IV (ע"ע איסקוריאל). — אוה"ס אשר במדריד יסד פיליפ V בש' 1712; בתוכו ימצאו 200,000 ס' וכ"י—עד 3,000, ושעריו פתוחים בכל יום לכל יבוא. גם באלקלעי, בסלמנקה ויתר הערים הגדולות ימצאו או"ס כוללים. מאו"ס היחידים נודעו לשם אוה"ס אשר יסד לפנים פרדינאנד קלומבוס אחי קריסטוף קאלומבוס אשר גלה את הארץ החדשה, ואוה"ס אשר נתן הקרדינאל חימינס לפני מותו מתנה לאחת האוניורסיטות. בכלל רבו בארץ ספרד או"ס אף כי משכילי עם ודורשי חכמה מעטו בה.

בפורטוגאל מעטו אוה"ס מאד, כי ימים רבים סרה למשמעת ספרד וגם אחרי כן לא היו לה ימי מנוחה ומרגוע, ונודע רק אוה"ס אשר אצר לו המלך אלפונזו V במאה הט"ו לספה"נ. גם נודע אוה"ס אשר בעיר הבירה ליסבונה, המכיל 150,000 ספרים עם 10,000 כ"י ונקרא בשם „או"ס אשר להלאם". בצרפת לא יחקו כמעט מספר הספרים הנמצאים באוצרותיה, אוה"ס אשר בפאריז הוא הגדול בכל אוה"ס שבעולם, כי אוה"ס אשר להלאם יכיל 3,000,000 כרכים מספרים נדפסים וכ"י 150,000; אוה"ס של מזריני (Mazarini) 132,000 ס' וכ"י—3,000; או"ס ס"ט גינוביבה או פאנטיאון—180,000 ס' וכ"י 3,500; באוה"ס הנקרא או"ס בית הנשק—186,000 ספרים וכ"י 4,000. מלבד זה יש שם או"ס של יחידים במספר רב מאד. עד ימי המהפכה בצרפת נודעו אוה"ס האלה: 1) אוה"ס של בית המקלט ס"ט ויקטור, הנודע לשם עוד במאה הי"ב לספה"נ, והוא היה אחד משלשה אוה"ס הכוללים הראשונים באירופה (השנים האחרונים הם או"ס „באָדליאנא" באוקספורד ואוה"ס בארמון ס"ט אנגילה ברומא). 2) אוה"ס אשר במקלט ס"ט גרמן, אשר היו בתוכו 100,000 ס' וכ"י 20,000, ונשרף באש בש' 1794 ע"י אבק שרפה אשר אצרו שמה במלחמת המהפכה שפרצה בפאריז, אך רוב כתבי היד נצולו. 3) אוה"ס הסורבוני, שנוסד במאה הי"ג, בו היו 60,000 ספרים וכתבי יד מארצות המזרח—5,000. 4) אוה"ס הגואַרי היה מהלל בכ"י עתיקים אשר היו בו לרוב. לערך 1,000,000 ספרים וקונטרסים יקרים המלאים חקירות על אדות הספרות וספריה וסופריה היו בבתי מקלט שונים אשר לנזירים, עד כי היה למשל בימים ההם, כי בית מקלט בלא או"ס הוא כמבצר בלא בית נשק. אך רובם ספו תמו בימי בלהות המהפכה.

או"ס הלאומי בפאריז (הנקרא בימי מלוך המלכים בשם או"ס המלך). מימי לודויג IX נהגו מלכי צרפת לחלק לפני מותם את או"ס שלהם לבתי מקלטי הנזירים, אך קארל V אסף 900 ספרים ויתנם באחת המצודות בארמון לובר, וכל חכם לב היה יכול לכנוס ולדרוש בספריו ביום ובלילה. בימי קארל VII, עת פרצה מלחמת האנגלים עם הצרפתים, נחרב האו"ס ההוא. לודויג XI חדש אותו וקארל VIII הביא בו ספרים הרבה אשר שדד מנאפולי ופאביאה ומילאנו, ששם היו או"ס של המשורר פטראַרקה ומשפחת האלופים וויסקונטי וספורצא, ויניחם בארמונו. בש' 1544 העביר המלך פראנץ I את אוה"ס ההוא לעיר פונטי-ניבלו. מספר הס' בעת ההיא היה 400 כרכים בכ"י, 40 כ"י מארצות המזרח, 70 ספרים נדפסים, וסופרי העת ההיא דברו מאו"ס ההוא כמו מאחד מפלאות התבל. ברבות הימים גדל או"ס ההוא, ובימי לודויג XIII היו שם 7,000 ס'. בימי המלך לודויג XIV נוספו עליו בשקידת השר המהלל לאמבער עד 70,000 ס'. בש' 1721 הניחו את אוה"ס ההוא ברחוב רישליע. בימי המהפכה, כאשר לקחו מבתי הנזירים את הונם ועזבונם, נוספו על או"ס הזה ספרים למאות אלפים. נפוליון I הוסיף עליו ס' וכ"י יקרים מאד עם ציורים נפלאים משלל הערים אשר לכד מרומא, וויניציא, מילאנו, בולוניא, מינכען ועוד, אך כאשר נכבשה צרפת לפני מלכי הברית הושבו הספרים לידי בעליהם הראשונים. מלבד ספריו הרבים והעצומים אשר ישנם בו היום, חבר אליו חדר המשכית אשר שם ציונים עתיקים ומוניטון שונים, אשר החלו לאסוף עוד בימי פראנץ I. אוה"ס המזריני נוסד ע"י הקרדינאל מזריני ראש שרי צרפת בימי אנה האוסטרית שמלכה בצרפת בשם לודויג XIV בנה בעודנו צעיר לימים; בו ימצאו ספרים, המדברים בעניני אלהות וארחות מוסר, בהמון רב אשר אין כמוהו בכל אוה"ס אשר בארץ. אוה"ס ס"ט גינוביבה או הפאנטיאוני נוסד מתחלה ע"י נדבות אנשים יחידים; הבנין הוא אחד הבנינים המפארים בפאריז, עשוי כמין צלב יוני ועדוי בפסילים רבים מעשה ידי אמן. או"ס בית הנשק נוסד ע"י המרקיז פולמא. בש' 1781 קנהו ממנו הרוזן ארטואַ, אחי המלך לודויג XVI, ומצוין הוא באסף ספורי אהבים מהללים, ספרי מסתרים ושירים שונים מעשי ידי משוררים בימי הבינים. — גם לאחינו היהודים יש ג' או"ס בפאריז: 1) או"ס של חברת „כל ישראל חברים" (Alliance Israélite Universelle), ובו—10,545 חבורים המכילים בתוכם חקירות שונות אדות דברי הימים של ישראל וספרותם בכל ארצות פזוריהם; 2) או"ס של הבארון האָראַץ גינצבורג,

המכיל בתוכו 900 כ"י עתיקים ויקרים, מלבד המון ספרים נרפסים, ממחברי עמנו. 3) או"ס של חברת חוקרי היהדות „Société des études Juives"

אוה"ס אשר בליאון נחרב בימי המהפכה מכדורי כלי תותח הגדולים אשר ירו אל תוך העיר, גם אחד מגדודי המתנדבים שמהו לבז ולמשסה, אך אחרי כן התכונן מחדש, ועתה יעלה מספר ספריו 120,000, וכתבי יד 1,500. אוה"ס בבארדאָ (Bordeaux) יכיל 123,000 ס' וכתבי יד—320. בעיר טרויא (Troyes) יש או"ס ובו 100,000 ס' וכתבי יד 3,000. גם ישנם או"ס במארסיליא, ריען, בעזאן וטולאן ועוד.

או"ס בבלגיא. באוה"ס אשר בבריסל יש 205,000 ס' וכ"י 19,700. בגענט 66,000 ס' וכ"י 597. בליטיך (Lüttich) 66,000 ס' וכ"י—430. בהולנדיא ימצאו או"ס: בליידן, אשר יסד ווילהעלם I מאָראַניען, ויש שם כתבי יד יקרים מאד; מספר הס' 30,000 וכ"י 7,000, מהם 2,000 כתבי ארץ המזרח. בהאַג 100,000 ס' עם 2,000 כ"י, גם יש או"ס באמשטרדם ואוטרעכט ויתר ערי הולנדיא.

או"ס באוסטריא ואשכנז. הארצות האלה מתהללות באוצרות ספריהם הגדולים, הכוללים בתוכם כל החכמות והמדעים. עוד בש' 1836 היו בשלשים ערי אשכנז האוצרים בתוכם או"ס יקרים עד כדי 4,000,000 ס' וכ"י היו 150,000. אוה"ס אשר בווינה, ברלין, מינכען, דרזדען, וואָלפענביטעל ושטוטגארד היו הגדולים והטובים בארץ אשכנז.

אוה"ס של הקיסר בווינה נוסד מאת הקיסר מקסימיליאן I בחצי המאה הט"ו לספה"נ. בש' 1666 נוספו עליו 80,000 ס' מאוה"ס של מתתיהו קורבינוס מלך אונגריא, ונחשב בימים ההם לאוה"ס היקר בכל העולם, כי בשלשים שנות מלכותו הוציא קורבינוס יותר מאלף אלפים שקל לקנות ספרים וכ"י חדשים, וישלח אנשיו לרומא, וויניציא ופלורינציא להשיג כ"י וספרים יקרי המציאות. גם לארצות המזרח שלח אנשים לחפש ולחקור אחרי כ"י עתיקים, והון רב הוציא על כריכתם, כי כרך אותם בכסף וזהב עד כי עלה מחיר ספריו יותר מן 2,000,000 אדומים. מספר הספרים אשר באו"ס הקיסר בווינה 400,000 עם 20,000 כ"י בלשון עברית, ערבית, יונית, רומית ותוגרמית. בין העתיקים אשר בו ימצא לוח נחשת וחרות עליו משפט זקני הכועצה (Senatus consultum) ברומא מש' 186 לפני ספה"נ, לבטל את חג האליל באכוס (Bacchus—ע"ע); כתב יד הסופר הרומי טיטוס ליויוס שהיה סופר דה"י לרומאים, וכתבת קעקע ממקסיקה על עור אדם וחרותים עליו ציורים שונים. בחדר המשכית אשר להאוצר ההוא מונח למשמרת הקמיע אשר נשא עליו השר הגבור וואלענשטיין. אוה"ס אשר לאוניוירסיטה בווינה ואוה"ס הטירזיי הוקמו במאה העברה מספרי חברת הישועים ויתר בתי המקלט. מלבד אלה יש או"ס נכבדי ערך: לשלטון הצבא, בו הרבה מפות טיפוגרפיות ותכניות מלחמות שונות; לבי"מ הפוליטיכניקום; להאקדימיא המזרחית, בה הרבה כ"י מארץ הקדם; באו"ס העיר יש אסף מפות טיפוגרפיות והרבה כ"י הנוגעים לקורות העיר מלפנים. נכבד מאד גם או"ס הנסיך ליכטענשטיין, ובאוה"ס הרבים אשר להכהנים הנזירים הכי נכבדו אוה"ס של הבנדיקטינים, הדומיניקנים והפרנציסקנים. הגדול שבאוה"ס בפראג הוא או"ס אשר באוניוירסיטה, כי מכיל 190,000 ס'. אחריו יחשב אוה"ס אשר בהמוזיאום הביהמי, בתוכם ישנם 160,000 ספרים וזולתם ישנם בפראג או"ס אחדים, אשר הקטן שבהם יכיל 20,000 ס'. בין כתבי היד העתיקים הנמצאים באוה"ס של העיר במספר רב נמצאת פקודת האפיפיור מש' 1145 לספה"נ ותחתיה חתומים גם הקארדינלים, אך חתימתם היא חתימת יד אדם אחד ותחת שמם רשום שתי-וערב, ומזאת נדע כי הקרדינלים ההם לא ידעו למשוך בשבט סופר. גם תמצא שם העתקת התנ"ך בשפת כיהם במאה הי"א לספה"נ ולוח לוגאריפמי כתוב בעצם יד התוכן הנפלא טיכא די בראהע. באוה"ס אשר בגראַץ בירת שטיריא יש 100,000 ס'. בפעסט נוסד בש' 1772 או"ס והיום ימצאו בתוכו 180,000 ספרים. באוה"ס שנוסד בברלין 1659 יש 900,000 ס' נדפסים וכ"י 18,000. גדולים ונכבדים הם אוה"ס אשר להאוניוורסיטה, לראשי המטות בצבא, ללשכת הסטאטיסטיקה, להאק' למחצבי ההרים, לבית המחוקקים, לשלטון הסטאטיסטיקה הקיסרי, לחברת הפוליטיכניקה, לחברה הגיאוגרפית, למיניסטריום שעל עבודת האדמה, להמוזיאום אשר להרשת המעשה, לחברת הרופאים הברלינים, לחברת חוקרי דה"י ולעוד הרבה חברות נכבדות הנודעות לשם. באו"ס של האוניוירסיטה בברסלוי יש 400,000 ס' וכתבי יד 2,900. אוה"ס במינכען הוא אחד הגדולים באשכנז ונוסד ע"י אלבערט V בתחלת המאה הט"ז והוא שני לאוה"ס הגדול אשר בפאריז בגדלו וכ"י היקרים אשר בו; ספריו הנדפסים 800,000 (בתוכם מאלה שנדפסו בתחלת המצאת הדפוס גם 130 ספרים שנדפסו על גויל) וכ"י 24,000. אוה"ס אשר בדרזדען הוא בארמון היאפוני ונוסד על ידי הנסיך אגוסט בש' 1556. ספריו הם 500,000 נדפסים (בתוכם 1,600 אשר יצאו לאור בתחלת המצאת הדפוס) וכ"י 4,000. בין כתבי היד ימצא לוח השנים ממקסיקה כתוב על עור אדם. אוה"ס בשטוטגארד יכיל 300,000 ס' נדפסים, 120,000 חוברות אשר חברו העומדים למבחן לקבל תעודת דוקט' (Dissertationen), 3,700 כ"י מלבד 9,000 העתקות מספרי תנ"ך. באוה"ס בגאָטינגען ימצאו יותר מן 500,000 ספ' נדפסים וכ"י 5,000, והוא אחד המפארים באשכנז בסדריו הנכונים ובחקים אשר לו. בוואלפענביטל יש או"ס מהלל מאד; מספר ספריו 270,000 וכ"י (בלשונות עברית, יונית ורומית) 10,000. הפילוסוף חובב אדם לעססינג היה פקיד האוצר הזה וממנו הוציא לאור את המחברת אשר עשתה רושם בזמנו ונקראה בשם: לקוטים מאו"ס בוואָלפענביטל (Wolfenbütteler Fragmente). באוה"ס של האוניורסיטה בליפסיא 350,000 ס' וכ"י 4,000, ובאוה"ס של העיר 40,000 ס'. באוה"ס אשר בהאמבורג, היידלבורג, שטראַסבורג 300,000 ספרים לכ"א. בטיבינגען 280,000 ס' וכתבי יד—2,000. בפרייבורג 250,000. בגאָטהא 283,000 ס' וכ"י—6,000. בווייםאר 170,000 ס' וכ"י—2,000. ביענא 180,000 ס' עם כ"י שונים. בדארמשטאדט 380,000 ס' ודיסרטציות 75,000 וכ"י 3,200. באוה"ס בפרנקפורט דמיין יש יותר מן 100,000 ס' וכ"י שונים, בנירנבערג 50,000 ספרים (בתוכם הרבה שנדפסו בתחלת המצאת הדפוס) וכ"י שונים, בקאסעל 160,000 ס', במארבורג 150,000 ס' ובמיינץ יותר מן 120,000 ס'.

אוה"ס הגדולים והיותר יקרים בשווייץ הם בבאזעל 75,000 ס' וכ"י 4,000; גם אבנגליון ישן נושן מאד וכתוב באותיות זהב וממנו הגיה הח' עראַזמוס (ע"ע) את יתר האבנגליונים. בבערן 49,000 ס' וכ"י 3,200. בגענף 47,000 ס' וכ"י 200 בלשונות מזרחיות גם בל' רומית, צרפתית, איטלקית וספרדית. בציריך 100,000 ס' וכ"י—3,000. בין כתבי היד יש שם כתבי המתקן צווינגלי ושלשה כת"י של האשה המלמדה יואנא גרייך באַללינגר עם הערות בלשון עברית ויונית. בלוזאן (Lausanne) 45,000 ס' וכ"י 300, בס"ט גאללען 38,000 ס' ומונחים בו למשמרת שירי ווירגיל הרומי ועוד כ"י עתיקים.

או"ס בדניא, שוודיא ונורוועגיא. או"ס של המלך בקאפנהאַגען בירת דניא נוסד בש' 1648 ע"י פרידריך III מלך דניא והיום יחשב לאחד מטובי אוה"ס אשר באירופה; בו 500,000 ס' ואספת כתבי יד במספר 20,000, וכ"י בלשון סנסקריטי, פאלי (השפה הקדושה לבני דת בודהא) וסינגעלי (היא לשון ההודים אשר על האי ציילאן), גם נמצאו בו כל כתבי הנוסע המהלל ניבוהר. אוה"ס אשר להאוניורסיטה יכיל 270,000 ס' וכ"י 4,000; בתוכם קבוצת כ"י עתיקים, מפרס והודו, ועוד כ"י שונים (2,000) גם כתבי איסלנדיא ימצאו שם. או"ס של המלך בשטאקהאָלם נוסד ע"י כריסטינא מלכת שוודיא וספריו — 200,000 וכ"י 8,000, גם כ"י קטנים 80,000. בין כ"י העתיקים ימצא ס' הקוראן להישמעאלים אשר מלומדים אחדים שגו לחשוב כי הוא הקוראן הנכתב ראשון ואחד שלטוני הישמעאלים נתן אותו במתנה לאחד מקיסרי אשכנז. גם כתב יד גדול מאד בכמותו, שש אמות

ארכו ושלש רחבו, הנקרא „ספר השדים", וכתובים עליו דברי הימים ולמודי חכמי המהגים. אוה"ס באופסאלא יכיל 250,000 כרכים וכתבי יד—11,000. בשני אוה"ס האלה (בשטאק' ובאופ') ישנם הרבה כתבי יד מליטא ופולין, כי פעמים אחדות שדדו השוודים או"ס מהארצות האלה בעת מלחמתם עליהן, וביחוד מאו"ס אשר היה בווילנא, אשר שדדוהו השוודים, ששם היו גם כתבי יד הנוגעים לדברי ימי רוסיא. באוה"ס באופסאלא נמצאו כת"י משירי איסלאנדיא ואבנגלים עתיקים (מש' 370) גם כת"י בלשון כשדית, עברית, ערבית ועוד.

או"ס באנגליא, אירלאנדיא ושאטלאנדיא. עוד במאה הח' היו בארצות ההן או"ס גדולים וטובים, אך נחרבו ע"י עמי הצפון אשר פשטו עליהן. בימי קארל הגדול היה או"ס ביאָרק, אחרי כן נשרף בידי בני דניא. עוד אחד היה בבית המקלט ס"ט אלבניא וגם אותו החריבו. אוה"ס הנודעים היום לתהלה באנגליא הם: בלונדון (British Museum) 1,500,000 כרכים וכ"י בערך 80,000 (ע"ד פרטי האוצר הגדול הזה ע"ע „המוזיאום הבריטי"). אוה"ס באוקספורד נקרא באָדליאנא (על שם מקימו „תומאס באָדלי" שהיה ציר לאלישבעת מלכת אנגליא בחצרות מלכים שונים), אך תחלת יסודתו היה עוד במאה הט"ו, כי הדוכס גלוסטר (Gloucester) הביא 129 כפרים מתת להאוניורסיטה אשר שם. היום יחשב מספר ספריו 350,000 וכ"י 25,000. על פי החק ינתן ספר אחד לאו"ס ההוא מכל ספר הנדפס באנגליא, גם יש לו הכנסה 3,000 ל"ש לשנה ובמחירם יקנו עוד ס' וכ"י עתיקים להעשיר את האוצר. בש' 1863 קנו במחיר 6,000 ל"ש 2,040 כ"י בלשונות עברית, יונית ורומית. אוה"ס בקמבריג (Cambridge) יכיל בתוכו 200,000 כרכים וכ"י—3,200. בעדינבורג בירת שאטלאנדיא נודעים לתהלה שני או"ס, האחד הנקרא או"ס של עורכי דין נוסד במאה הי"ז וכולל בתוכו 200,000 כרכים ועשיר מכל אוה"ס שבעולם בהמון הספרים המכילים עניני דת ודין, והשני בבית הפרלמנט יכיל 60,000 כרכים. שערי שני הבתים האלה פתוחים לכל יבוא. עוד או"ס שלישי יש בעדינבורג, הוא או"ס האוניורסיטה, נוסד בש' 1580 ע"י תומאס ליטלא, ובו 140,000 כרכים. בין כתבי היד היקרים אשר לו נמצא גם כתב המחאה אשר ערכו בני ביהם אל האספה הגדולה בקונסטנץ על המשפט אשר תרצה לשרוף באש את הכהן הוס ואת הירנימוס תלמידו מפראג. אוה"ס אשר בדובלין בירת אירלנדיא יכיל 300,000 כרכים, וכ"י 1,200. מלבד אלה ישנם או"ס בערי אנגליא: בגלאסגוי, עבערדיהן, נורפולק ועוד. גם להרבה אצילים מבני אנגליא ישנם או"ס גדולים וטובים.

או"ס באמריקה: בואשינגתון — או"ס של האספה הגדולה (Kongressbibliothek) עם 274,000 כרכים. בבאָסטן או"ס ובו 273,000 כרכים, בקמבריג (Harvard-Universitätsbibliothek) 198,000 כרכים. בנויארק (Mercantile library — 155,000 כ'.

אוה"ס אשר ברוסיא. מתי החלו ברוסיא לאסוף או"ס לא נודע אל נכון, אך בש' 1506 בעלות הנסיך הגדול וואסילי IV בן יואן על כסא מלכותו מצא או"ס גדול ונכבד (מספרי יון) בחצרו, ויבקש את הנשיא (Patriarch) היוני לשלות לו איש חכם לברר את עניני הספרים ההם ולהעתיקם ללשון רוסית-סלאוית. וישלח הנשיא אליו את הנזיר המלומד מקסים האַלבאַני (הנודע להרוסים בשם Максимъ Грекъ), והוא התפלא מאד על האוצר ההוא, באמרו כי יש בו ספרים בלשון ההיא מאין כמוהם בכל ארץ יון ויחל להעתיק אותם ללשון רומא, כי לא ידע עוד את שפת הרוסים, ועוזריו שנתנו לו מבני רוסיא אשר הבינו בלשון רומא העתיקום מרומית לרוסית-סלאוית. מתי ומאין באו הספרים האלה לארץ רוסיא לא נודע עד היום. קרמזין (Карамзинъ) משער כי מעט מהם נאספו ע"י הנסיכים הגדולים שהיו לפני וואסילי ואת היותר הביאה הנסיכה סופיא בת מלך ביצאנץ האחרון (אשר היתה לאשה להנסיך הגדול יואן III בשנת 1472), או שריה הגדולים אשר באו אתה למאסקוי אחרי אשר נלכדה ביצאנץ לפני הישמעאלים; ויש אומרים כי אוה"ס ההוא הובא מרומא. בימי הקיסר איואן האיום היה וועטערמאן (כהן פרוטסטנתי מדארפאט) במאסקוי, והקיסר הראה לו את אוה"ס ההוא אשר היה שמור אצלו בשני חדרים בארמונו, ולפי עדות הכהן הזה היו בו ספרים בלשון עברית, יונית ורומית, ויבקש את הכהן ועוד חכמי אשכנז אחדים שהיו אז במאסקוי וידעו בלשון רוסית-סלאוית להעתיקם לו, אך הם לא נאותו לו וישיבם הקיסר לבית גנזיו. כאשר לא נודע אל נכון מאין באו הספרים האלה למאסקוי כן לא נודע איכה אבדו. יש אומרים כי ספו תמו בשרפת מאסקוי שהיתה בש' 1611 ע"י המהומות שהתחוללו בה לרגלי אנשי בליעל אשר התחפשו ויתכנו בשם דימיטרי בן איוואן האיום. גם בנאָוגאָראד היה או"ס בבית הכניסה הנקרא בשם סופיא, ולפי הנראה יסדוהו נזירי בתי המקלט ומעט מעט נוספו עליו כתובותיהם ודברי הימים שלהם (лѣтописи), אך אחרי כן נשחת אוה"ס ההוא בעת אשר שפך הקיסר איוואן האיום חמתו על נאָווגאָראד (בש' 1570) ובעת אשר נלכדה העיר לפני הגנראַל השוודי דעלאַגארדי בשנות 1610—1613, שנות המהומות והמבוכות ברוסיא, והנשאר נשרף בעת השרפה שהיתה בעיר בשנת 1776. גם בקיוב היה או"ס אשר נתן המיטרופוליט פטר מאגילא (Петръ Могила) להאקדמיא הפראוואָסלאוית, וגם הוא נשרף בשרפה שהיתה בעיר בש' 1786.

1) אוה"ס של נשיא הדת (Патріаршая библіотека) במאסקוי. כאשר עלו על כסאם המושלים מבני משפחת רומאנוב, נוסד במאסקוי או"ס על שם נשיא הדת, ומספר ספריו המכלכלים עניני דתם הלך ורב ע"י בתי הדפוס אשר נפוצו אז בממלכה הזאת. גם או"ס מיוחד היה אז בבית הדפוס אשר להסינודה. בימי הקיסר אלקסיי מיכאילאוויץ נוספו ספרים רבים והעתקות מספרי יון הנוגעים בעניני דתם, גם קבוצת ספרי משפטים ועוד. לארצות המזרח שלחו את אחד הכהנים הנזירים לקנות כ"י שונים, ויביאם למאסקוי ויניחם באוה"ס של הנשיא.

2) אוה"ס הסינודי במאסקוי. הוא אחד אוה"ס היקרים והעתיקים ברוסיא, והוא מקור נפתח לספרות הסלאַוית-יונית, ונוסד לפי הנראה בעת אשר התאחדו כל חלקי ארץ רוסיא תחת שבט נסיכי מאסקוי. עם כסא המיטרופוליט אשר העבירו למאסקוי העבירו ג"כ כתבי הזכרונות העתיקים מקיוב ומוולאדימיר, והמיטרופיליטים אשר הלכו לביצאנץ להמשח הביאו משם תמיד כתבים בעניני דתם בלשונות יונית וסלאוית. גם ע"י גדולי מדינת ביצאנץ כהניה ושריה שבאו למאסקוי עם הנסיכה סופיא גדל אוה"ס הסינודי הזה, כי הם הביאו אתם כ"י עתיקים בלשונות יון ורומא ויניחום באוה"ס ההוא. אך כהני הפראוואסלאוים בעתים ההם לא שמו עליהם עין והספרים לא נשמרו כראוי, ובבוא פטר I בעודנו נער אל אוה"ס וירא כי אין ערך ואין סדרים לו, חרה אפו בהנשיא ויצו על זאָטאוו מורהו לקחת את ספרי האוצר ולכתוב אותם כסדר במערכה, ולשום עליהם הותם הקיסר. ספרי יון האצורים באוצר הזה מכלכלים בתוכם עניני דתם, גם עניני ספרות היונים, דרשות גדולי כהניהם ודברי וכוחים וטענות על הכנסיה המערבית. גם נמצא שם בכ"י חוברת אחת משירי הומירוס היוני, אשר חשבוה כבר כי אבדה מן העולם, ועוד שירי משוררי יון הקדמונים וחוברות מליצי יון וחכמיה, כמו דימוסטינס, אריסטופאנס, שירי פינדאַר, חקירות אריסטוטלס, אֵוריפידוס, סופוקלס, פלוטארך ושטראבו ועוד. גם המחברת המהללה „Metamorphoses" של המשורר אווידיוס הרומי, וספרי טיטוס ליוויאוס סופר דה"י לבני רומא מעתקים ללשון רוסיא מזמן קדום ימצאו שם. ע"פ פקודת הממשלה בש' 1720 נתן אוה"ס ובגדי השרד של הנשיא ועזבונו תחת השגחת הסינודה הקדושה. בש' 1812 העבירו את אוה"ס ממאָסקוי לוואָלאָגדה מפני יראת הצרפתים אשר הבקיעו אליה, ואחרי אשר עזבו הצרפתים את מאסקוי השיבוהו למקומו. אוה"ס הזה היה

לעינים להסופר הרוסי קרמזין בספרו הגדול „דברי ימי רוסיא" אשר כתב, ועוד סופרים וכהנים רבים שאבו ידיעותיהם בדברי ימי רוסיא וקדמוניותיה מאוה"ס ההוא.

אוה"ס מימי פטר הגדול. אוה"ס של האקדמיא הקיסרית ללמודים (Библіотека Императорской Академін Наукъ) נוסד ע"י פטר הגדול בש' 1714, כי צוה להביא לפ"ב 2,500 ספרים, רובם ספרי פילוסופיא ותקירות בעניני אלהות, מקורלנדיא וגלילות המערב אשר לכד, ויניחם בארמון הקיץ אשר לו; מספר הספרים הלך וגדל ע"י ספרי אצילי רוסיא אשר נוספו עליהם. בש' 1722 שלח הקיסר אחד משריו לצרפת, הולנדיא, אנגליא ואשכנז לקנות ספרים יקרי ערך, והוא הביא לאוה"ס ההוא עוד 300 ס', גם השר שאפיראָוו נתן אוצר ספריו המכיל 500 ס' לאו"ס ההוא, וכן הלך וגדל עד כי בימי פטר האחרונים עלה מספר הספרים שם עד 8,000. עקאטרינא I נתנה את אוה"ס הזה להאקדמיא של הלמודים במתנה, ויחד עם הספרים נתנה שמה כתבי פטר בעלה, לוחותיו מפותיו וציוניו הרבים. בש' 1728 הניחו את האוצר בחדר מלאכת מחשבת (Кунсткамера) על האי הוואסילי בפטרבורג, ובהמשך הימים הוסיף האוצר ההוא להתגדל. האקדמיא הפורטוגיזית נתנה לו במתנה ספרים הרבה עד כי בש' 1746 היה מספר ספריו 15,000, וראשי האקדמיא עמלו להגדילו ולהאדירו עד כי גם אחרי אבוד ספרים רבים בשרפה שהיתה שם בשנת 1747 היו ספריו 20,000. ע"י מלחמת רוסיא ולכידתה בארצות פולין בש' 1772 גדל כבוד או"ס האקדמיא. ספרים רבים הובאו אליו מאוה"ס אשר היה בארמון הדוכס ראדזיויל בעיר נישוויז בירת הדוכס ההוא. בש' 1776 היה מספר ספריו 36,000, והיום יחשב מספרם 315,000 ס', וכ"י—1,300, בתוכם יש כ"י יקרים מארץ כינה, יאפוניא, טיבט, הודו ועוד. מלבד או"ס הפאריזי הוא האחד בתבל אשר בו המון ספרים וכ"י מספרות אזיא המזרחית.

אוה"ס הקיסרי הפתוח לכל, הוא אחד הגדולים והיקרים אשר בארץ, ולפי דעת מביני דבר רק אוה"ס הפאריזי נכבד ממנו. ידי עקטרינה II יסדו אותו בש' 1795. את האוצר היקר הזה כונן מתחלה הרוזן הפולני יוסף זאַלוסקי, שהיה עפיסקופ בקיוב, ובמשך 43 שנה אצר 200,000 ס', ויפתח דלתיו לכל העם למקרא. בש' 1752 הצליח להוציא מהאפיפיור ברומא כרוז חמור, אשר נתן לחרם את כל איש אשר ימעל מעל באוה"ס הזה. אתיו העפיסקופ בקראקוי הוסיף עליו ספרים הרבה מהמוזיאום של יאַן III מלך פולין, והמון או"ס של אנשים פרטים נוספו עליו, ולפני מותו נתן אותו במתנה להקוליגיום של הישועים בווארשא, מהקוליגיום הישועי בא תחת השגחת שר השכלת העם, ולאחרונה העבירוהו בש' 1795 מווארשא לפטרבורג; ספרים רבים ממנו נשחתו ואבדו בדרך. בשנת 1796 מנו את מספר ספריו ויהיו כרכיו 262,640 ולוחות מפותחים (Estampe) 25,000, אך המשגיחים לא שמו אליו לב להגדילו ולהוסיף עליו ספרי רוסיא עד כי במשך שלשים שנה לא נמצאו בו יותר מן 4 ספרי רוסיא. בשנת 1805 העשירהו אחד השרים בכ"י יקרים אשר אסף בשנות המהפכה בפאריז; בם היה כ"י גדול עם תמונות מלכי צרפת. מספר כה"י בעת ההיא היו 11,000, ואף כי מטרת הקיסרת היתה לפתוח את או"ס הזה לכל העם למקרא בו, לא יכלו להוציא את הדבר הזה למענהו, כי עוד בימים הראשונים התבוננו כי נגנבו ספרים יקרים משם, והרבה ספרים וכ"י עתיקים אשר היו בו נעלמו ואבדו, אך אח"כ נמצאו והושבו אל אוה"ס הקיסרי, ומאז והלאה גדל האוצר ע"י אנשים חכמים וידועים אשר השגיחו עליו בעין פקוחה וע"י החק אשר יצא לתת מכל הספרים הנדפסים בכל הממלכה שני ספרים לאוה"ס ההוא, כהק אשר היה לאוה"ס של האקדמיא ללמודים, גם ע"י נדבת אלופי רוסיא ונסיכיה, אשר נתנו אליו ספרים יקרי ערך. בעלות הצרפתים על רוסיא בש' 1812, מלטה הממשלה מיראת הצרפתים 150,000 כרכים מאו"ס ההוא אל פלך אָלאָנעצק, אך עוד בחרף ההוא השיבוהו למקומו בפטרבורג. בש' 1833 נוספו עליו 7,728 ספרים מאוה"ס של הגראף הפולאני טשארטאָריסקי, בהם היו רבים מספרי הח' ואוהב ספרים הפולני טשאצקי, ושלשים קונטרסים כ"י יקרים. גם נתן הקיסר בעת ההיא אל אוה"ס הזה מתנה 499 תיבות מלאות ספרים אשר היה מספרם 150,000 כרכים. וכה גדל אוה"ס ההוא במשך הימים עד כי היום הזה יחשב מספר ספריו יותר מן 1,000,000 כרכים וכ"י 30,000 ולוחות מצוירים וחרותים (Kupferstiche) יותר מן 85,000. בתוכו ישנה גם לספרות ישראל מחלקה גדולה ונכבדה, אשר משמרתה ופקודתה נתונה זה כמה על שכם הח' אברהם אליהו הרכבי, הנודע לשם בחקרי קדמוניות עמנו וספרותו (ע"ע). מקום אוה"ס הזה הוא ברחוב נעווא (Невскій проспектъ). גם בארמון ערמיטאזש יש או"ס יקר מאד. וכן גם להאקדימיא של המדעים (315,000 כ' עם 13,000 כ"י) והאק' של חובשים ורופאים (50,000 כ').

לכל בתי האוניורסיטות אשר הוקמו ברחבי ארץ רוסיא ישנם או"ס נכבדים. בהאונ' בפטרבורג או"ס ובו 30,000 כרכים, בהאונ' במאסקוי 165,000 כרכים ולהתלמידים המתכלכלים מקופת הממשלה 8,000 כרכים; תחלת יסודתו היה ע"י הרוזן אוהב חכמים שובאלוב בימי הקיסרת עליסאבעטה פטרובנה. בשני אוה"ס בפטרבורג ומאסקוי ישנם הרבה ספרים יקרים אשר הביאום מאוה"ס הישועי אשר היה בפאָלאָצק. באוה"ס באונ' הווארשאי יש 120,673 כ' עם 497 כ"י. אוה"ס אשר בהאונ' בדארפאט יכיל 250,000 ספרים. באוה"ס אשר בהאונ' בקאזאן ישנם הרבה כ"י עתיקים ויקרים, מהמונגלים והתתרים, גם אספת צעצועים יקרים מעשה חושב. באונ' בחארקוב יש ג"כ או"ס נכבד. בעת הוסד האונ' בקיוב הביאו שמה את או"ס האונ' מווילנא, אשר סגרוה מטעם הממשלה. אוה"ס ההוא עתיק הוא לימים, ידי סטיפאן באטורי מלך פולין יסדוהו, ועד הימים ההם היה בידי חברת הישועים. גם את אוה"ס של הליציאום הוואליני אשר יסד החכם טשאצקי עם אסף מטבעות עתיקות הביאו לקיוב, ולפי רבות הימים כן רבו הספרים באוצר ההוא. גם ליתר האונ' ישנם או"ס טובים. גם בכל בה"ס ובה"מ יסדו או"ס הנאותים לפי ערך המדעים והחכמות אשר ילמדו בבתים ההם. גם בבית למוד הציירים הקיסרי בפטרבורג יש או"ס, והקיסר ניקולי נתן לו במתנה אוסף לוחות מפותחים במספר 100,000. באוה"ס אשר בבית המדרש ללשונות המזרחיות, אשר להמיניסטריום לעניני הוץ, גם בביה"מ למשפחת לאזאראָוו במאסקוי ישנם הרבה ספרים יקרים בעניני ספרות אזיא.

לכל בתי הסימינאריות ברוסיא יש או"ס. באוה"ס אשר להסימינאריום בעיר פסקוב ימצא אסף גדול מכתבי יד ובתוכם הרבה ממדינת מאלאבאר באפריקה, אשר במחצית הא' ממאה העברה קבץ אותם הארכיפיסקופ הפסקובי, סימאָן טאָדאָרסקי, אשר היה בקי ויודע היטב לשונות המזרחיות, גם בבתי הנזירים ברוסיא ישנם או"ס וכ"י יקרי המציאות. בש' 1830 הציע השר מארדווינוב (רב החובל בציות מלחמה) לפני שר הפנים ליסד או"ס בערי הראשה אשר לכל פלך ופלך, ובש' 1833 יצאה ההצעה הזאת לפעלה. גם לכל גדודי הצבא (Полки) יש או"ס. רבים מאצילי רוסיא אהבו ליסד להם או"ס כמו דימידוב, רומיאנצוב, גאליצין ועוד. הרבה מאו"ס הרוסים במאסקוי נשחתו ע"י הצרפתים; כן שללו את אוה"ס של הרוזן מוסין-פושקין ובאוה"ס של השר בוטורלין רצפו את חוצות הרפש. או"ס פרצו גם בערבות סיביריא בעיר טאבאלסק ע"י השוודים השבוים אשר הגלה שם הקיסר פטר הגדול אחרי מלחמת פולטאבה, ומדי שנה בשנה ירבו ויעצמו בארץ רוסיא או"ס ע"י בתי הדפוס הרבים וע"י תשוקת בני הנעורים לתכמה ולמדעים.

או"ס היהודים. או"ס היהודים קטנים ופחותים מאד בערך העם הזה השואף לחכמה ומדע מיום היותו לגוי, כי צרותיו וטלטוליו הרבים מארץ אל ארץ זה כאלפים שנה לא נתנוהו לכונן אוצרות כאלה אשר בין גוי שלו ירבו ויפרצו,

גם מאו"ס המעטים אשר היו להם ואשר נתרבו בהמר העת לא נודע בבירור, ורק מעט מאלה נשארו לזכרון בפי סופרי דברי הימים. אוה"ס גדול ויקר היה לר' שמואל הנגיד בקורדובה, אשר משוש דרכו היה לאסוף ספרים וכ"י יקרים ועתיקים לאוצרו, ובנו הנגיד ר' יוסף (ע"ע) הגדילו והוסיף עליו, אך ביום אשר נהרג שודד גם או"ס והספרים נפזרו לכל עבר. הרב ר' יצחק אבן אלבליא בשיביליא (ע"ע) קבץ אליו בעמיר גרנה ספרים הרבה, ורוב ספרי ר' שמואל הנגיד אשר נפזרו אחרי יום ההרגה אשר עשו קנאי הישמעאלים בבנו הר"ר יוסף נקנו אח"כ מאת אבן אלבליא בכסף מלא עד כי היה לו או"ס גדול ונכבד. לבני משפחת אבן יחיא (ע"ע) היו או"ס יקרים במקומות פזוריהם בספרד, פורטוגאל ותוגרמה. במאה הי"ז נודע לשם אוה"ס הגדול אשר היה להר"ר דוד אופנהיים הרב הראשון בפראג, אשר ירש אותו מדודו הגביר ר' שמואל אופנהיים, קבלן בחצר הקיסר בווינה, והפרינס אבגינוס מכאבויא נתן לו המון כת"י עתיקים ויקרי המציאות, אשר לקח במלחמותיו בארץ תוגרמה, ובן אחיו הרר"ד אופ' יורשו הרבה והגדיל את האוצר ההוא עד כי עלה מספר הספרים הנדפסים 7,000 כרכים וכ"י 1,000; רובם מכלכלים בתוכם דברי דת ודין גם עניני הקבלה וחקירה, ומעטים מאד בחכמה המעשית — כי רוחקו היהודים מחכמות ומדעים בזרוע מושלי הארצות בימי הבינים ושערי בתי המדעים היו סגורים לפניהם. אוה"ס ההוא לא יכול להפתח בפראג מפני המבקר של הממשלה, לכן עזב אותו הר"ר דוד בבית חותנו ר' ליפמאן כהן בהנובר. אחרי מות הרר"ד ירש בנו הר"ר הרשל יצחק אב"ד בעיר הילדסהיים את אוצר ספריו ואח"כ נתנהו בעבוט אל אחד השרים בהאמבורג בסך 50,000 מארק, וממנו בא לאחד היהודים יצחק כהן בהמבורג. כאשר דחק הנושה לגבות חובו, העריכו את האוצר למכור, ועלתה ההערכה לסך 40,000—50,000 שקל. בש' 1780 חפץ העשיר ר' דניאל חלפן לקנותו, וישלח את הרמבמ"ן לראותו והוא העריכו בסך 50,000—60,000 שקל. גם דוכס מעק-לענבורג ודוכס ווירטמבערג חפצו לקנותו, אך בין כה וכה התחוללה המהפכה בצרפת ומלחמות הצרפתים הגדולות, ואחריהן החלה תקופת ההשכלה ליהודי אשכנז, אשר לרגלה פנו ערף לחכמת ישראל בכלל ולספרי הרבנים — אשר אוה"ס הזה מלא מהם — בפרט, על כן נשאר האוצר סגור וחתום בארגז באין דורש ומבקש. ה' דוד פרידלאָנדער נתן עצתו לקנותו על אַקציות בנות 50 שקל, וגם זאת לא היתה, עד אשר קנו אותו בש' 1829 לבית אוה"ס הבאָדליאני באוקס-פורד במחיר קטן מאד (9,000 שקל), והנהו עתה שם לכבוד ולתפארת. יקר ונכבד מאד אוה"ס אשר הניח אחריו ברכה החכם ר' חיים מיכל מהאמבורג, במספר כתבי יד 869 וספרי דפוס—5,471, ונדפסה רשימה ממנו ע"י הח' הרמש"ש בשם „אוצרות חיים" (ע"ד אוה"ס של הבארון הארַאָין גינצבורג ע' לעיל בין אוה"ס אשר לישראל בפאריז). גם בסימינאריום בברסלוי אשר יסד הגביר ר' יונה פרנקל ישנו או"ס גדול. בארץ רוסיא נודע לפנים אוה"ס אשר היה בבית הגביר ר' יוסף מוויאַזין, מטיבו של הרב הגאון ר' מנשה מאיליא (ע"ע). בימינו אלה מהולל אוה"ס של הר"ר מתתיהו שטראשון בווילנא (ע"ע) ושל הר"ר דובער באמפי במינסק ואחרי מותו קנהו הגביר-הר"ר יהודה ליב פרידלאנד מפטרבורג אשר החל ליסד או"ס בביתו. גם במאהילוב על נהר דניפר היה או"ס נכבד אצל הגביר ר' שמריהו צוקערמאנן (ע"ע). בבית הכנסת לנאורים בווארשא נוסד או"ס יקר ונכבד, ויתרון לו על יתר או"ס העבדים, כי מלבד ספרי דת ודין יש בו גם המון ספרים חדשים וישנים המדברים ביתר החכמות והמדעים ובכל ענפי ספרות ישראל, גם ספרים המדברים אדות עמנו בלשונות אחרות, בשפות אשכנז, פולין, רוסיא וכו' ימצאו שם בהמון רב. גם בבית הכנסת החדש בפטרבורג יכדו או"ס. ואף כי מעת נפזר ישראל בגוים לא הצליח לו לשבת בשלוה זמן רב ולהוציא על ידי זה כשרונו הכביר מכח אל הפועל, ומטעם זה גם או"ס מעטו מאד, אך כל זה הוא באיכותם, כי לא נמצא בישראל אף או"ס אחד אשר יוכל להתחרות את אחד אוה"ס הכוללים אשר בארץ, אבל בכמות מספרם רבו מאד ומאד, ובזה נצדק על בני עמנו פתגם הערבים: „היהודים הם עם הספר" — כי בכל בתי הכנסיות ובהמ"ד לישראל מני אז ועד עתה ישנם או"ס גדולים המדברים בעניני דת ודין ותשובות הח' הגאונים, גם ספרי תקירה ישנם ברבים מהם. גם ספרי קורות העתים ימצאו כמעט בכל בתי המדרש, אף כי עיני אבותינו היו תלויות רק אל ספרי החקים והמשפטים אשר לישראל, ובני הנעורים שוקדים מבלי משים על אלה הספרים המדברים בהויות העולם וכמה פעמים יתעוררו מזאת להשכיל להיטיב.

ידיעת אוה"ס (Bibliothekwissenschaft), תחלק לשתי מדרגות. 1) לסדר אותם כנכון ולהחזיקם כראוי. 2) לדעת איך להתנהג בהם אחרי כן. אופני הסדור הם: ראשונה לבור להם מקום טוב ונכון לפי גדלם בכמות, להציג את הספרים הגדולים על קרשי הארונות התחתונים ואת הקטנים על הקרשים העליונים, ולציין עליהם מגבם את שמותיהם באותיות מצהירות, ואחרי כן לרשום את שמותם ברשימה מיוחדת ולהעמיד אותם מרוחים, כדי שיהיה אויר ביניהם, ולא יעמידום בשתי שדרות זו לפנים מזו, גם ישמרום מאבק ומקרני השמש. נחוץ להיות שם חדר למקרא לבד מהחדר אשר שם יעמדו הספרים, כדי שלא יפריעו הקוראים את המשגיחים והמשגיחים את הקוראים ממעשיהם, וטוב שיהיו חדרי הספרים והמקרא במכפלה אחת לבעבור השיג מהר את הספר המבוקש, והבית נחוץ להיות במקום בטוח משרפה או למצער במכפלה התחתונה, כדי להקל ע"י זאת הצלת הספרים מפני הדליקה. הארונות אשר בהם יעמידו את הספרים צריכים להיות עשוים באופן שיוכלו להגיע אליהם בנקל, ודלתי הארונות יהיו חלולים כדי שיגיע האויר אליהם. אם הארונות צרים מהכיל את הספרים ויעמידו ארונות באמצע החדרים בתוך, יראו לבור מקום שיבקיע האור אליו, ורוח יהיה בין הארונות האלה, שלא יצטרכו להקיף עליהם את הדרך, ומעמידים את הארונות עם הספרים הרחק מן התנורים. גם יהיו נזהרים לבל ישיקו את התנור יותר מדי, לבל יגדל החום, כי חום כקור מזיק לספרים, רק חום ממוזג יפה להם. ונוהגים להעמיד את הספרים על פי תוכנם, ספרי דברי הימים בלבד וחכמת הטבע לבד וחכמת הרפואה לבד, וע"פ הסדר הזה עורכים גם את הרשימה. — להנהגת אוה"ס נחוץ להיות שלשה ספרי רשימות. 1) אשר בו יבואו שמות הספרים על פי סדר אלפא ביתא, לפי שמות המחברים. 2) ס' רשימה אשר בו יבואו כל הספרים לפי סדר תכונתם וערך החכמות והמדעים הכלולים בהם. 3) ס' לרשום בו שמות הספרים החדשים אשר יבואו בו מדי עת. מובן ממילא, כי כתבי היד באוה"ס צריך שיהיו נרשמים ברשימה מיוחדת ולא יערבבו אותם עם רשימת הספרים הנדפסים. — ישנם או"ס אשר על פי תנאים מיוחדים יוכל המשגיח להשאיל את הספרים להקוראים לביתם. אך הספר הנשאל צריך שיהיה עליו מתחלה חותם האוצר, וגם ספר מיוחד יהיה אשר בו יכתבו בסדר א"ב כל הספרים הנשאלים, ויקבע זמן למתי ישובו הספרים האלה לאוצר. — אולם אף באוה"ס אשר ישאלו ספריו לבתי הקוראים ישנם ספרים אשר לא יתכן להשאילם ורק באו"ס בלבד יש רשות לקרוא אותם או לעיין בהם ולהתבונן אליהם, כמו ספרי אֶנציקלופדיא כללית, ספרי-מלים, כתבי יד עתיקים, לוחות מצויירים ומפותחים, ודומיהם. — משמרת פקיד אוה"ס נחשבה למשרה נכבדה בממלכה מימים מקדם. מלבד חכמת הפקיד ובקיאותו בספרות וכשרונו לערוך את הספרים ולסדרם למחלקותיהם בסדר נכון, עליו להיות נוח לבריות ומקבלם בפנים מאירים, ולתת להם את הספרים אשר הם מבקשים בעין יפה, כי לכך הפקידוהו: להפיץ את אור ההשכלה ע"י ספרי חכמה לכל הבא ורוצה ליהנות לאורם, ולא לצפון אותם ולהסתירם באפל בתוך הארגז להיות שם מאכל לעש ורקבון. היונים הקדמונים בזו את בעלי או"ס אשר מאנו לתת לאחר לקרוא בהם, ואת איש כזה כנו בשם בזיון: „קובר ספרים" (Bibliotaph).

אוצרות של יבנה, ע"ע יבנה.

אוּצְ'שַׁן-סוּ (Учанъ-су), אשר מי נחל הנקרא בשם הזה בעמק עמוק בין הררי יאלא בחצי האי קרים במרחק 6 ק"מ מיאלטא. ממרום הר סלע בגבה 75 מ' יתראה אשר המים כנחל שוטף תלוי באויר אשר ע"כ יכנוהו היונים בשם: קערמאסאָטאי-נערא (מים תלוים), ובנפלם משן סלע אחד על משנהו יזו קצף נורא עד אשר מרחוק יראה כנחל חלב ויהמו וירעשו עד כי נשמע קולם במרחק 20 ק"מ, ביחוד בירחי אפר' ומאי. משם ישטפו המים אל הים דרך העיר יאלטא. בחדשי יולי ואגו' יצערו בו המים. בקרבת אשד הנחל נבנתה סכה יפה בעד משפחת הקיסר ומשם יעלו אליו במסלה קטנה. בפקודת הקיסרת עקטרינה II נעשתה מסלה חדשה בין כלעי מגור וצורי מכשול מליוואַדיא עד או'. על אֵם הדרך לצד ימין במורד יער על מרום סלע כבד נמצאים שרידי חרבות מבצר עתיק עגול וצר הנקרא בפי התתרים „אוטשאן-סו-איסאַר", קירותיו עשוים מאבנים גדולות ומרובעות ועבים 1 מ', וכעת לא נשארו ממנו כ"א שעריו הגדולים העשוים ככפה עגולה בגבה 8 מ' אשר גם המה יהרסו מיום ליום. העצים הגבוהים אשר יכתרוהו מסביב לא יגיעו במרום קצם גם עד יסוד קירותיו מתחת. מתבנית בנין המבצר נראה שהיה אחד ממבצרי הגינוביאים אשר בימי קדם היתה להם העיר יאלטה לנחלה, ואשר כפי הנראה נבנה להיות למחסה על המעבר הראשי מהחוף הצפוני אל החוף הדרומי, וכן נבנה מבצר חזק כזה גם בעבר השני מעמק יאלטה (מסע בחצי האי קרים, א"ד).

אוּצְשְׁנֵיְדֶר (Joseph von Utzschneider), חכם בכלכלת המדינה וגנזי המלוכה גם חכם חרשים. נולד 1763 בעיר רידען אשר בבאַואַריא העליונה, התחנך באוניורסי-טות במינכען ואינגאָלשטאַדט, ויהי בראשונה מורה לתכמת השעורים וכלכלת המדינה בהאקדמיא הלאומית במינכען. בש' 1784 היה הסוכן הראשי למכרה המלח (של הממשלה) אשר בנסיכות בערכטסגאַדען, אך מאז קבל משרה בלשכת שר האוצרות יצאו עליו בין פנות העם הרבה מערערים, באשר לא ישרו בעיניהם התחבולות או' להטבת מצב המדינה. בש' 1801 עזב או' כל משמרותיו בממשלה, ואז שם אל חרשת המעשה פניו, ובש' 1804 יסד בחברת רייכנבאך וליעבהערר בית מעשה מכונות. 1809 יסד בחברת פרויענהויזן בית לטישת זכוכית, אשר השפיקה אח"כ כמעט את כל תוכני אירופה בכלי מחזה הדרושים לחפצם. בש' 1807 שב וישרת במשמרות הממשלה כבראשונה והפקד לסוכן כללי על כל מכרה המלח ואז נוסד תחת הנהגתו בית מבשלות המלח אשר בראָזנהיים, אך בש' 1814 שב והתפטר מכל משמרותיו בהליכות המדינה ויהי ראש העיר מינכען וגם ישב עד יום מותו בשבת נבהרי המדינה (Landtag) בתור ציר עדת מינכען, וימת 1840.

אוּזֶת (Uzes, קרי אוז), העיר הראשה בפלך הנקרא על שמה בנפת גאר (Gard) בצרפת מימין הנהר אַלזון (Alzon). בה טירה ישנה עוד ממאה הי"א, אשר גרו בה משפחת רוזני אוז שהיו אח"כ לדוכסים, גם מגדל גבוה ובתי כניסה שונים ונושנים, בית אוצר ספרים, גם פסל תמונת האדמיראל בריע (Bruyes), אשר נפל במלחמה אצל אבוקיר בש' 1798, עשוי מנחשת מוצהב ע"י האמן הנפלא דורע (Duret). מ"י 5,449, העוסקים במטוה משי, באריגת בד וצמר ומלאכת הנייר ומעשי כלי יוצר, וסוחרים בתבואה, יין ושמן. או' היא עיר עתיקה לימים. לפנים היתה תחת יד הרומאים, אח"כ לקחוה הגותים המערבים. בש' 534 נפלה לחבל לממלכת צרפת תחת מלכי המירובינגים, אחרי כן נחשבה על ממלכת בורגונדיא. ממאה הי"ב עד הט"ו היתה לרוזנות, ואחרי כן לדוכסות ונחשבה לפלך לאנגדאק (Languedoc) עד ימי המהפכה הגדולה בצרפת, כי אז היתה לפלך מיוחד בנפת גאר. מספר יושבי הפלך (בו 8 מחוזות עם 99 קהלות) 77,074.

אוּקוּבָה (Aucuba), צמח מסוג הקורנאים (Cornaceae), גדל בשיחים נמוכים, עליו כעין עור מעובד, נושא פרי גרגרים ועומד תמיד בצבעו הירוק. האו' היאפאָני (A. japonica) מגיע לגבה 2 מ' ומתפשט לרחב בנטישותיו, עליו ירקרקים וגדלים בעגול ממושך או כעין האיזמל וחרוצים בצדיהם כמורג. הוא נושא גרגרים אדומים כעין האלמוגים. השית הנאה הזה המגודל אצלנו למטע פאר יצמח בנפות הריגוס, בצרפת ואנגליא באויר החפשי ורק באשכנז הצפונית דרושה לו התחסות בגנות הביתן. האו' מהררי ההימאַליא הוא שית המגיע לגבה 5—6 מ'. עליו חרוצים, וגדלים בעגול ממושך והוא נושא גרגרים צהובים כעין תפוחי הזהב. וגם אותו יגדלו אצלנו למטע פאר.

אוּקַז (Указъ, מפעל указать — הראֹת, הורות, גם צוה, פקד). בשם הזה החלו ברוסיא בסוף המאה הט"ז לכנות את כל פקודה הבאה מטעם הממשלה, וגם עתה מכנים בו רוב הפקודות הבאות מגבוה, חוץ מהגדולות המכילות חקים וסעיפים הרבה, שאותן נהגו מזמן פטר הגדול לכנות בשם אוסטאַוו (уставъ — ע"ע). האוקז הבא מאת הקיסר בעצמו נקרא „גבוה מעל גבוה" (Высо-чайшій указъ); בהם יש להבדיל בין אלה הכתובים בעצם ידו „בשם ומלכות" ובין אלה הנתונות בע"פ. הפקודות היותר נכבדות (במקרים מיוחדים רבי הערך נקראות בשם מאניפֶסט — манифестъ — פרסום). בזמנים האלה נהגו לפרסם יציאת החקים הגדולים ונכבדי הערך ע"י מאניפֶסט או ע"י פקודה „בשם ומלכות". כל החקים והפקודות יוצאים ומתפרסמים ע"י אוקז של הסינאַט. להסינאט יש המשפט להוציא אוקז על כל דבר חק ומשפט המתבאר על ידו, וגם על הכללים הנתונים ממנו באופני שמירתו ועשיתו. אמנם גם להמיניסטרים המשפט לתת פקודות לבתי הפקודות ולבתי הרשות אשר תחת ידיהם, אך פקודותיהם אינן מכונות בשם אוקז כ"א בשם постановленіе (תקה) או распоряженіе (פקודת משטר).

אוּקַיָלִי (Ucayali), נהר הנופל בנהר האַמאַזוני אשר באמריקה הדרומית. מוצאו במרחק 290 ק"מ מהאוקינוס הגדול במעלת $14\frac{1}{2}$ ברחב הדרום. שוטף דרך מדינת פערו ונופל אחרי מרוץ 1,630 (ולד"א 1,950) ק"מ אצל נויטא (Nauta) בנהר האמאזוני (ויש שמחשבים את האו' לא כנהר בפ"ע כ"א לשטף העליון של האמאזוני).

אוֹקְיָנוּס (Ocean), הוא שם כולל לחמשת הימים הגדולים אשר מדת שטחם עולה עד 375,000,000 קמ"מ, מדת הים הגדול 182,000,000 קמ"מ (גדול $1\frac{1}{2}$ פעמים מכל אדמת הארץ), הים האטלאנטי 91,000,000 קמ"מ (גדול פי שנים מחלק אזיא), ים הודו — 71,000,000 קמ"מ (גדול פי שלשה מאמריקה הצפונית), ים הקרח הדרומי — 19,300,000 קמ"מ (גדול מאמריקה הדרומית), ים הקרח הצפוני — 11,000,000 קמ"מ (קטן מעט מכל מדינת סיביר).

אוֹקְיָנוֹס (יונית: Okeanos), לפי השקפת היונים הקדמונים הוא זרם המים הרבים הסובבים את כל הארצות והימים. בשיר איליאס נחשב למקור הראשי אשר ממנו יצאו הימים, הנהרות והנחלים, וגם האֵלים ממנו יצאו. הוא מתאר אצלם בתבנית איש שיבה (זקן האלילים) היושב עם אשתו טיתים (Tethys) בהאוקינוס וסביבו להקת בנות העוטרות אותו. בידיעת תכונת הארץ יקרא בשם או' הים הגדול, החיצון, ביחוד הים האטלנטי, להבדילו מהים התיכון.

אוֹקְיָנִים (Oceanien), שם כולל להאיים והארצות הנפוצים במרחבי הים השקט מגבולות אזיא וים הודו עד חופי אמריקה. האי היותר קרוב לפאת צפון הוא הסלע קרעספא (Roca de Plata) תחת $32^0\ 46'$ לרוה"צ, והקרובים לפאת דרום הם האיים בישאָפ (Bishop and his Clerk) תחת $55^0\ 15'$ לרו' הדר', לפאת מערב הם האיים באָה תחת $129^0\ 12'$ לאו' המז', ולפאת מזרח אי הסלע (Sala y Gomez) תחת $105^0\ 20'$ לאו' המע' (גריניטש). לפי טבעם יתחלקו האיים לגבוהים ושפלים. הגבוהים הם ברובם הררים שהתהוו מאש העצורה בבטן האדמה, ואדמתם דשנה ופוריה; השפלים הם סלעים עגולים שהתהוו מסיד האלמוגים (איי הלגוניות)

ובאמצעיתם מקוה מים. אל האיים השוממים האלה ישאו הגלים זרע צמחים ממרחקי ארץ, אשר בהדבקם שמה יהיו לדשא עשב או לעצי שית אשר בהם צפרי הים יקננו. גם שקצים ורמשים ימצאו שם, אשר מוצאם מהעצים שנעקרו ממקומם והובאו שמה בשטף מי הים והמון גליהם. מ"ש של האוקינים האלה (אשר רובם באזור הטרופי) 1,257,129 קמ"מ, ולפי טבעי האנשים היושבים בהם, מבנה גום ומנהגיהם ושפתם, יתחלקו האיים לשלש מחלקות גדולות: 1) מ י ל א נ ז י א (Melanesien), ובפי האנגלים פולינזיא-המערבית מקפת את האיים המשתרעים ממערב למזרח ונוטים לפאת דרומית מזרחית סביב אדמת אוסטרליא; לאלה יחשבו האי הגדול גויניאה החדשה עם אגודת האיים הסמוכים לו. הארכיפלג לואיזיאדא, הארכיפלג בריטניא החדשה ואיי האדמיראליטה (כעת יקראו ארכיפלג ביסמרק), איי שלמה ואיי המלכה שארלאטה, ההברידים החדשים וקאלידוניא החדשה. יושבי מילאנזיא הם שבטי הפאפוא, עורם ממראה כהה ונקראים בשם כושיי אוסטרליא או ניגריטוס. 2) פ ו ל י נ ז י א, לאלה יחשבו: זעלאנדיא החדשה, פידשי, טאנגה, סאמואַ, איי הרווי (Hervey) ואיי ההברה (Socie-täts-Ins.), איי סנדוויטש ומרקיזה ועוד. בפול' ישבו עמים ממראה צבע שחרחר בהיר, מבנה גום איתן וקרובים הם לעם המאלאים. 3) מ י ק ר ו נ ז י א היא אגודת האיים הנמצאים צפונה מערבה מים השקט לפאת צפון ודרום עד קרבת הופי יאפאן, ויושביהם שונים הם מהפולינזים בתכונתם ובדרכי חייהם ובשפתם. מספר יושבי מילאנזיא (מלבד זעלאנדיא וגויניאה החדשה) הוא 617,400 על 145,855 קמ"מ; פולינזיא 179,500 על 26,799 קמ"מ ומיקרונזיא—91,600 על 3,530 קמ"מ; גואיניאה החדשה 500,000 על 807,956 קמ"מ וזעלאנדיא החדשה 534,600 על 272,989 קמ"מ, ס"ה 1,257,129 קמ"מ עם 1,923,100 תושבים.

א ק ל י ם ה א ר ץ ו י ב ו ל ה. במילאנזיא ישורר החום בעצם תקפו והאדים העולים מאדמת היערות המכסים את האיים ירפו גוף האדם ויזיקו לבריאותו; לעמת זאת האויר ביתר האיים צח ונעים ובריא לגוף האדם. יבול האיים השפלים הוא מעט, אך יבול האיים הגבוהים רב מאד. ההרים מכוסים ביערים כמעט עד ראשיהם, והעצים גבוהים וטובים לבנין. המטעים אשר יצלחו למחיה נמצאים הם בכל האיים הגדולים, כמו: תמרי הקוקוס, בננים, עץ הלחם, הפנדנג והפותי-אדמה המתוקים, גם יערות דבש, אננסים, קהוה, לימונים ואורנגים, וכמעט כל הצמחים והמטעים שהם לתועלת הישוב בארצות החמות. משופע מכלם ביערותיו הגדולים ובמטעיו השונים עד אין מספר הוא האי גואיניאה החדשה, וכל אשר יקרבו האיים יותר לעבר פני המזרח הנה מטעיהם לא יחסרו ברבוים ושפעתם הגדולה אבל הולכים ומתמעטים במיניהם, עד כי על האי טאהיטי אין מהם כ"א 500, על האי טואַמאָטו רק 50 ועל האי וואַיהו לא יותר מן 20. כל מטעי האיים הם באיכותם מן המינים המצוים בהודו ולא באמריקה; תכונתם זו שמורה אף באלה האיים אשר בקצות המזרח, הקרובים יותר לאמריקה. התכונה הזאת היא גם בנוגע לחיות ועופות הנמצאים שם. ממשפחות היונקים יחסרו כמעט בכל האיים, והאירופים בבואם שמה לא מצאו כי אם את החזיר, הכלב והעכבר הגם, אולם בעלי כנף מצאו שם במספר יותר רב, כמו יונים, תרנגולים, תכיים, צפרים נותני זמירות וכו'. חיתו ים הן במספר רב מאד, כמו דגים, צבים וכו'. תניני הים יצודו עוד עתה במקומות שונים. הפנינים והאלמוגים יתפתחו שם בתפארת צבעיהם ובצביונם יותר מבכל חלקי התבל. נחשים בלתי מזיקים יפגשו לרוב באיים המערבים, גם רמשים יחסרו שמה, ורק זבובי קין ופרעושים ימצאו שם.

י ו ש ב י ה א י י ם. ע"פ תורת השתוות הלשונות נודע כי מוצא יושבי האיים הוא מהודו האחרונה ואיי ים הודו, כי שם חי מין אחד ממראה צבע כהה והם שבט הפאפוא ומין אחד מצבע בהיר והם שבט המאלאים, אשר עוד בימי קדם גרו בחלק אזיא לפאת הדומית מזרחית ויעתיקו משכנם אל הארכיפלג ההודי. שני השבטים השונים האלה לקחו עמדתם גם באיי אוקינוס. הפאפואים הם יושבי מילאנזיא הקדמונים, בעוד אשר בפולינזיא יקחו שבטי המאלאי חלק בראש, אולם המיקרונזים אשר מהם נשארו אך מעט מזער ידמו אל השבט הטאגאלי. יושבי האיים הגבוהים הם בכלל בעלי קומה, חזקים ויפים, בעוד אשר יושבי האיים השפלים הם דלי בשר ורעי מראה והלשים. ההבדל אשר בין המילאנזים והפולינזים בתארם ובמראיהם ובצביונם יגדל עוד יותר בלשונם, כי שפת הראשונים עשירה היא באותיותיה והברותיה, בעוד אשר שפת האחרונים עניה ודלה. לעמת זאת יגדלו האחרונים עליהם ברוחם והלך נפשם. ריב ומצה, תאות מלחמה, חשד ואי-אמון, אכזריות ושאיפה לדם הם הם תכונת המילאנזים לכל מעבדיהם; לא כן המה הפולינזים, אף שגם הם כרבם אוכלי אדם, המה עומדים במעלה גבוהה בשאר רוחם משאר העמים הפראים, ויתרון הכשר להם להתחקות על מעשה עמים אירופים ומנהגיהם. גם להמיקרונזים יש כשרונות רותנים וחמרים; הם מכניסי אורחים, טובי לב, אוהבי שלום ואנשי אמונים, אולם רבים בהם גם שואפי דם ובעלי נקמה.

מ ו ש ג י ה ד ת אצל המילאנזים מסוכסכים ומבולבלים. ישנם איים אשר שם יאמינו בכח עצם אחד אשר ברא הכל ומנהיג הכל, ובאיים אחרים יתפללו לשמש, אולם להטאנעזים וליושבי קאלידוניא החדשה אין כל מושג אמונה ועבודת אלהים. להפולינזים יש מספר אלים עליונים אשר בראו את התבל ועל ידם עומדים גדוד אלים תחתונים במספר רב, רוחות, שדים, וענקים ומשרתי האלים העליונים, ועוד נמצא מדרגה שלישית והם אנשים אשר נתעלו בכבוד אלהים. המיקרונזים יאמינו בעצם עליון בלתי נראה ועל ידו יעמדו לפעמים עוד עצמים בינונים שגם הם בלתי נראים.— גם בחיי החברה עומדים המילאנזים במדרגה שפלה משאר העמים. יושבי אי אחד יתחלקו לשבטים שונים הצוררים זל"ז והשבטים יתחלקו ע"פ כפריהם לחלקים קטנים, ורק כשהשעה צריכה לכך יתאספו שבטים אחדים תחת ראש אחד. בפולינזיא יבדלו לשתי מפלגות: מפלגת האצילים המתיחסים לקרובי אלהים והם המלך ומשפחתו וקרוביו, ומפלגת בני העם אשר לארץ המה ואין כל נפש אלוה בקרבם, ועליהם תתוסף עוד מפלגת עובדי אדמה.— גם בחריצות כפים וחרשת המעשה עומדים המילאנזים במדרגה שפלה, כי הם יתעסקו רק בציד דגים ומעט בעבודת אדמה. לתושבי איים רבים אין כל קשר ויחס עם עמי אירופה, רק באיי ההברידים החדשים ואיי לויאַלטי (Loyalty), אשר שם נמצא עצי תולענה לרב, יעשו מסחר וקנין עם האירופים הבאים שמה באניותיהם להביא את העץ היקר הזה לאזיא. לעמת זאת נהוג מסחר החליפין בין תושבי החוף המערבי וחוף צפוני מערבי של גויניאה החדשה ובין יושבי המאָלוקים זה מאות בשנים. בפולינזיא התפתחה עבודת האדמה ביתר שאת, גם יצטינו בכשרון מעשיהם בבניני בתים ואניות ובעשית כלים שונים וכלי רובה וכן באריגת גמי ושיפה. המסחר בעצי תולענה, פנינים, שמן הקוקוס וציד הלויתן משך אניות אירופה שמה עוד מקץ המאה הי"ח לבוא במשא ומתן עם יושבי האיים ההם.

ת ו ל ד ו ת ה ת ג ל ו ת ה א י י ם. הראשון אשר הודיע ממציאת האיים האלה היה פרנאנדו די מאַגעלהאן הפורטוגיזי, אשר גלה בש' 1521 את המאַריאנים (אח"כ נקראו בשם לאַדרונים או איי הגנבים). הפורטוגיזי יורגי די מיניזיס גלה בשנת 1526 את גויניאה החדשה היא פאפואַ, ובש' 1528 גלה המקום הזה גם אלפארא די סאַווידרא, הראשון קראהו בשם איסלא די אָרא. הפורטוגיזי דיגו די לא רובא מצא בש' 1526 את איי קארולינה המערבים ויקראם בשם מאטילוטס, גם דראק ועוד אחרים מצאו איים שונים במאה ההיא. הספרדי לאציאנו קרא את אחד האיים אשר מצא בשם קארולינה ואח"כ נקרא כל הארכיפלג בשם הזה. האיים אשר במערב קארלינה מצא ווילסון בש' 1783, תיור נמרין

בכל הארכיפלג עשה הרוסי ליטקע בשנות 1827, 1828; עוד בש' 1529 גלה סאווידרו את איי הארכיפלג המאלגרעווי ויקראם בשם איי-המלך, אך רובם נמצאו אחרי כן ע"י מארשאל וגילבערט בש' 1788. איי שלמה נגלו עוד בש' 1567 ע"י אלפארא מינדאנא ונקראו בשם גיאורגיא החדשה. הוא גלה 1595 איי סנטא-קרוץ, ובש' 1596 גלה קבוצת האיים הדרומים הנקראים על שמו איי מונדאנא. קבוצת האיים הצפונים נמצאו ע"י האמריקאני אינגראהם ויקראם בשם איי וואשינגתון. האדמיראל פידרו הירנאנדיס די קירוס מצא 1606 את איי הברידיא החדשה. תרי הולאנדיא: לעמאר ושוטען גלו בש' 1616 את איי האדמיראליטה ואת ביראראו וטאמבארא ואת איי טואמאטו. את קבוצתם דרומה מזרחה הנקראים איי מאנגארעווא גלה ווילזאן 1797 ויקראם בשם „הארכיפלג הגאמביערי". טאסמאן גלה 1642 את זעלאנדיא החדשה, 1643 את איי פידשי וטאנגא. איי וועלם העומדים מש' 1843 תחת מחסה הצרפתים נגלו בש' 1767 ע"י וועלס, אשר גלה בש' 1766 את איי „החברה". האיים אשר בפאת דרומית מזרחית הנקראים איי טאהיטי או גיאורגיא נגלו ע"י קוק ובראהטן. עוד איים רבים נגלו ע"י קוק, כמו קאלידוניא החדשה (1764) ואיי סאנדוויטש (1778). בש' 1806 מצא הרב החובל בריסטאוו את האי אהקלאנד אשר בדרום זעלאנדיא החדשה. ערסקין גלה 1849 איי לאיאלטי אשר אצל קאלידוניא החדשה, ובהם נאחזו הצרפתים בש' 1853. — הממשלות מעוזי הים לקחו להם לנחלה רבים מאיים האלה ויספחום אל קולוניותיהן. האמריקאנים לקחו להם רק 27 איים קטנים בשם איי גואנא. איי סאנדוויטש הם מקום המרכז לסחר העולם בכל איי האוקינוס הנמצאים על הדרך המחברת את קאליפורניא וחינא והודו המזרחית.

אחרי אשר כל האיים ההם נמצאו ונחקרו אל נכון, שמו התיירים פניהם אל האי „גואיניאה החדשה" לחקרהו פנימה ולדעת תכונתו. מיום 3 דיצ' 1880 ועד 21 יאנ' 1881 תר פאן אלדענבערג על אנית הקטור „באטאביא" את החוף הדרומי מגבול ממשלת נידרלאנדיא מזרחה ועד האי פרינס-פרעדעריק-הענדריק, ויתקן את תארו וציורו על מפת הארץ ההיא. את החוף הצפוני תר פאן בראאם מארים מן 11 יולי ועד 5 אג' 1884 ויתאר את מהלך נהר מאמבעראן המשתפך אל הים תחת 137° 55' לא' המז' (גריניטש) עם 1° 25' לר' הדר', ויעבור במעלה הנהר עד 2° 20' לר' הדר', שם גדל שטף מרוצתו עד כי נאנס התייר לשוב. הקולוניל פערסטעעג הביא ידיעות עטנוגרפיות ע"ד יושבי נפות אנין וקאוויאי אשר על חצי האי גואיניאה החדשה מערבה. רב החובל סטראכאן תר מח' יוני 1886 את חוף האי ההוא דרומה מערבה, בעוד אשר שליחי המיסיון הלונדוניות תרו את חוף האי ההוא העולה בחלקה של בריטניא, ויגלו חדשות ונצורות. אחד מהם, מאק פארלאן, תר בש' 1882 את נהר פלי (Fly-River) וימצאהו טוב למעבר בין סלע ווארי־אר צפונה ובין האי בריסטאוו. הרב החובל ארמיט יצא בח' יוני 1883 מנמל מארעסבי ויעבור עד גבעות אסטרולב (Astrolabe) וימצא את הארץ כי טובה היא למטעי גנות. מכפר נאריאנומא תר את הרי לאהס (Mount Lawes — 3,048 מ') וא' ברעע (Mount O'Bree — 3,212 מ'). מלחמות שבטי ילידי הארץ מצפון ההר אהן סטאנלי אכפו עליו ועל אנשיו לשוב מדרכם. במשך הזמן מן 7 אוקט' 1884 עד 2 יאנ' 1885 תר ההוקר האשכנזי פינש על האניה סאמוא פעמים אחדות את חוף האי ההוא צפונה מזרחה ויבקר שם את הארצות העולות בחלקה של אשכנז ויעש תקונים הרבה במפת המקום ההוא. הוא מצא את נהר „הקיסרת אגוסטה", וההרים שיצאו בעקבותיו הרחיקו לעבור בו וימצאהו טוב למעבר ארצה „קיסר-ווילהעלם" ועד קצה גבול ממשלת אשכנז שמה. בש' 1886 עברו תרי אשכנז את חוף מפרץ אסטרולב עד המקום אשר ישתפך בו נהר „הקיסרת אגוסטה" ויגלו הרבה איים ונהרים ומפרצים ונמלים. בפקודת החברה האשכנזית שנוסדה לרכישת איי הים במילאנזיא עבר פינש בירחי אוקט' ונוב' 1884 על פני חוף פומירניא-החדשה (אחד מאיי הארכיפל הביסמרקי) צפונה ודרומה מזרחה ויעש תקונים הרבה גם במפת המקום ההוא. באנית המלחמה אלבאטראס (אשכנזית) תרו את העבר הצפוני מערבי של האי מעקלענבורג-החדשה וימצאו המון איים קטנים המפוזרים בין האי ההוא ובין האי האנובר החדשה. עוד המון חכמים וחוקרים תרו את איי סאמוא וטאנגה, עליסה וגילברט, זעלאנדיא-החדשה ואיי באונטי ואנטיפודי, את הרי הפרצים טאנגארירה וטראוירה (ע"ע), ההר אשר שנה מראהו אחרי התפרצו בלהבות אש; את הרי האלף ובתוכם ההר הגדול קוק אשר באי הדרומי, ואת שיא הר השלג הטסמני (בזעלאנדיא החדשה — 3,755 מ').

בש' 1885 נעשו שנוים בחלוקת איי האוק' בין הממשלות האירופיות. באמצעות האפיפיור ליאו XIII התפשרו אשכנז וספרד (17 דיצ' 1885) ע"ד האיים הקארולינים, שתהיה לספרד הממשלה העליונה עליהם כבראשונה, וגבול הושם להקולוניא הספרדית: הקו המשוה ומעלה 11° לר' הצפ' עם 133° 164° לאו' המז' (גריניטש). מטעם נציב ספרד על איי הפיליפינים נחלקו האיים הקאר' לשני גלילות השלטון, המזרחי והמערבי, והגבול המפריד ביניהם 148° לא' המז' (גר'). בח' אוקט' 1885 פרשה ממשלת אשכנז את צלה על איי הארכיפלג המארשאלי. בפקודת קיסר אשכנז מיום 13 סיפט' 1886 נחלטו חקי הקונסולריא (ע"ע) על איי מארשאל, ברוין ופרובידנס, אשר העמדו תחת חסות ממשלתו. בש' 1886 תקעו הצרפתים יתדם באיי ההברידים. ע"י הדברים שנתבארו ונחתמו בברלין 6 אפר' 1886 נקבע הגבול בין ממשלות אשכנז ובריטניא במערבו של הים השקט בכלל ובגואיניאה החדשה בפרט. אחרי הדברים האלה פשטה בריטניא ממשלתה על קבוצת איי קרמדק (Kermadec), ואשכנז — על חלק איי שלמה צפונה, שעלו בחלקה ונמסרו ברשות החברה „גואיניאה החדשה". אחרי רכישתה החדשה של בריטניא באיי קרמדק (55 קמ"מ) עולה שטח ממשלתה באיי אוק' 521,045 קמ"מ עם 871,944 תושבים; נידרלאנדיא מושלת בגואיניאה המערבית על שטח 397,088 קמ"מ עם 265,000 ת'; תחת חסות אשכנז נמצא בים הדרומי שטח 251,350 קמ"מ עם ת' בערך 488,000, ותחת שלטון החברה „גואניאה החדשה" — ש' 250,950 עם 377,000 ת'. אחרי אשר אנגליא מאנה להכיר זכות הצרפתים על איי ההברידים נחשב שטח ממשלתם באוק' כמקדם: 23,608 קמ"מ עם 85,753 ת'. לספרד יש 2,590 קמ"מ עם 44,665 ת'.

אוקירו לנשייכו, כי היכי דתתעתרו, שאין ברכה מצויה בביתו של אדם אלא בשביל אשתו (ב"מ נ"ט).

אוקלגמוט (Ukalagmut), שבט מבני ההודים היושבים באלשקה על מקום שפך נהר הנחשת אל תוך הים. רבים יחשבו את השבט הזה על עמי התלינקטים או קאלאשים (ע"ע) אך טעות הוא בידם כי מעמי קינאי הם. הנוסע י' פעטראוו בספרו „ידיעות ע"ד עמי אלשקה" (Report on the population of Alaska) יחשבם לתערובות בני העסקימוסים (ע"ע).

אוקלנד (Auckland) קרי אהקלאנד), או בישאפ- (Bishop) או', עיר באנגליא ברוזנות דארעם (Durham) ע"נ ווהר (Wear). מ"י 10,087, ובה היכל עתיק לבישופי דארעם, האוצר בקרבו קבוצת תמונות נכבדות ערך.

אוקלנד (Auckland), עיר לחוף אניות באי הצפוני של זעלאנדיא החדשה, יושבת דרומה לחוף הוויטימאטה (Waitemata — לשון צר היוצא ממפרץ העיר אקו והוא נמל העיר) ולרגלי ההר הוואולקני "Mount Eden". בה בתי מדרש ללמודים גבוהים, בית עקד ספרים, בית שביות, גן מטעים בעד למודי הצמחים, בית תיאטרון ובתי חרשת שונים. מ"י 43,940. הנמל הוא מקום תחנה לאניות הקיטור של הבי-דואר, השטות מס"ט פראנציסקא לסידני. העיר נוסדה 1840 ועד ש' 1864 היתה מושב נציב זעלאנדיא החדשה.

אוקלנד (Auckland), תאר כבוד (ממדרגת רוזנים ולורדים) למשפחת עדן (Eden), אשר מוצאה מאו'

המערבית ברוזנות דארעם. סיר רוברט עדן היה הראשון, אשר נתכבד 1672 בתאר אוקל' עם מעלת Baronet. ווילואם (William) עדן, בן רבעים לו, הורם למעלת לורד. הוא היה חכם מדיני נודע לשם, נולד 1745, התחנך באטון (Eton) ואוקספורד, ונבחר 1774 לשבת בועד הפרלמנט. 1778 היה בין צירי אנגליא שנשלחו לאמריקה לקחת דברים עם יושבי הקולוניות שמרדו אז בממשלת אנגליא (אולם דבריהם לא עשו פרי ושבו ריקם). 1780 היה למזכיר למשנה המלך קארליל (Carlisle) במדינת אירלאנד. 1785 שלח בתור ציר הממשלה לווארסאל (Versailles—בירת צרפת בעת ההיא) ועל ידו נכרתה ברית מסחר עם צרפת, אשר היתה לטובת אנגליא, וגם חוזה עשה להשבית מדנים שנפלו בין האנגלים והצרפתים בהודו המזרחית. 1788 שלח בתור ציר למדריד, 1789 להולנדיא ושם כונן (1790) את אגודת הברית בין אנגליא, אוסטריא, פרוסיא והולנדיא נגד צרפת. 1793 התפטר ממשמרתו וישב לונדנה. מש' 1798 ועד 1801 היה השליט הראשי על עניני הבי דואר וימת 1814. או' כתב הרבה ספרים בעניני המדינה, וביותר ע"ד המאורעות אשר קרו בימיו, גם בנוגע לעניני המסחר והחברה, ובכלם חשף ידיעה עמוקה ודעות ישרות. — בנו (השני) גיאורג עדן, לורד או', נולד 1784, נבחר (1810) לשבת בבית המחוקקים, 1814 — בבית האצילים; בשניהם נחשב למפלגת הוויגים (ע"ע). 1830 נתמנה לשר המסחר ובש' 1836 הפקד להיות נציב על ארצות הודו. תחת פקודת משמרתו נערכה המלחמה (1839) עם אפגניסטן, אשר אחריתה היתה לרעה גדולה להאנגלים, ואשר לרגלה נאשם או' לאמר: כי באחרית ימי המלחמה נהג את הענינים ברפיון רוח וקלות דעת. אך לעמת זה מהלל שם או' בגלל הטוב אשר עשה בהנהגת הארצות פנימה, בהרימו את מצבן בענינים החמרים והמוסרים. ביחוד היה רב פעלים בעניני הנוך העם, בהטבת אדמת הארץ ובגדול הצ"ג. עוד בש' 1839 הורם למעלת רוזן ובשובו (1842) לונדנה חונן עוד בתארי כבוד גבוהים ובמשרות כבודות וימת 1849.

אוקלנדים (Aucklandsinseln), קבוצת איים השייכים לאוסטרליא ונחשבים לפלך זעלאנדיא החדשה. מקומם במעלות 50°, 30′ לרוח הדרום, במרחק 380 ק"מ מזעלאנדיא החדשה דרומה מערבה. מדת הגדול שבהם (הנקרא ג"כ אוקלנד) 440 קמ"מ ומדת כוללם יחד 510 קמ"מ. כלם הרריים ומרובים ביערות. האויר רטוב וסערות תפרוצנה לעתים קרובות. בכל זאת ישגשגו פה מטעים יפים ופרחי חמד כאשר בנפות הקרובות לאזור החם. האיים מרובים בדגים, בעופות, בכלבי הים ובשבלולים, אך הם ריקים מאדם. איי אוקלנד נגלו בש' 1806 ע"י בריסטאוו (Bristow, רב חובל באניה לציד התנינים). 1849 החזיקו בהם האנגלים, באשר מצאום מוכשרים למעמד אניות הערוכות לציד התנינים בים הדרומי. 1850 נסתה הממשלה לעשותם מושב לבני אדם ולא עלתה בידה.

אוקליש (Ucles), עיר בספרד בגליל קוינצה (Cuenca), בפלך טרנקון (Tarancon), ע"נ בידיאה (Bedija) משמאל לו. מ"י 1,138. העיר הזאת נודעת בדברי הימים ע"י המלחמות אשר היו אצלה: 30 מאי 1108 נצח פה אבול-חסאן-עלי, מושל המוריבידים, את הנוצרים הקסטילים אשר נלחמו תחת יד שאנגו בן המלך אלפונזו VI, ושאנגו נפל חלל במלחמה ההיא. ביום 13 יאנ' 1809 התגברו הצרפתים הנלחמים על יד העיר הזאת, תחת שר צבאם וויקטור, על צבאות הספרדים אשר היו תחת יד דוכס אינפנטאדה — ויכום מכה רבה.

אוקמי (Ukami), מחוז באפריקה המזרחית בין אוזגוה צפונה מזרחה ובין אובוטה דרומה. מש' 1884 היה המחוז הזה לממשלת חברת האשכנזים יושבי מזרח אפריקה (ע"ע אוזגרה).

אוקסים (Auxois, קרי אָכסאַ), חבל ארץ בצרפת בנסיכות הקדמוניה בורגונד, בין נהרות סיינה ויאָנה, ועיר סימור (Sémur) הראשה לו. בימי הרומאים היה או' מושב השבט המנדובי ואח"כ נחשבה לרוזנות לבדה ועתה נחלק לנפות יאָנה וקאָט-דאָר (Côte-d'Or).

אוקסומיתר (Auxometer), שם כלי, אשר כנהו בו חכם חרשים ונבון במראה אדאַמס האנגלי אשר המציאהו (בש' 1783) למוד בו שעור הגדלת קנה המצפה את המוחש לעין הרואה בו. תכונת הכלי הזה נשענת על היסוד המוסד בח' הטבע, כי תבנית המוחש תגדל לעין רואה דרך קנה המצפה, כפי המנה היוצאה מחלוקת מרחק נקודת השרפה (ע"ע עדשה) מזכוכית המוחש (Objektiv) על מרחק נקודת השרפה מזכוכית העין (Okular). ולפי שמנה זו שוה למנה היוצאה מחלוקת קוטר הפתח (ע"ע כלי המצפה) של זכוכית המוחש על קוטר דמותו הנראית בפתח זכוכית העין, ושני קוטרים אלה יש בידנו למדוד גם כשהקנה סתום, לכן הואילו חכמים רבים לשית עצות ותחבולות למדידתם בדיוק גדול. לתכלית זאת צריך להעמיד את הקנה על נקודת שרפתו, והוא כשנראה על ידו מוחש רחוק מאד ברור היטב. במעמד זה נכונן את הקנה מול אור היום, אז תפול דמות פתח זכוכית המוחש בפתח זכוכית העין. על ידי קנה המדה הדקיקומיתר (ע"ע), והוא לוח זכוכית לבנה החרוצה בקוים דקים, ושתי וערב מעשה רשת, ע"י היהלם, אשר רחב ההריץ בעצמו 0_{01} מ"מ ובין החריצים 0_1 מ"מ, המונח במקום הפתח, נמדוד את קוטר הדמות, ובקנה המדה הזה נמדוד את קוטר הפתח עצמו של זכוכית המוחש, ובמנת החלוקה משתי המדות כנ"ל נמצא שעור הגדלת קנה המצפה הזה בארך (ובשטח הוא כשעור מרובע המנה, כנודע). אדאמס עשה את הלוח מגלד קרן בהירה מאד, וראמסדן (Ramsden) עשהו מזכוכית, וקרא את שמו „דינאמומיתר" (Dynamometer) והתלמידים קראו לו „דינאמיתר" אשר לא כדת, ושל האחרון נתקבל יותר. ואם אמנם הלוח החרוץ הזה הוא יסוד המדידה הזאת, עשו לו שניהם מערכת נאותה כזאת: את הלוח החרוץ הושיבו בקנה קטן התחוב בקנה רחב ממנו הנצמד על זכוכית העין של קנה המצפה, בתוך קנה הלוח תחבו עוד קנה קטן ממנו שבו עדשת זכוכית, למען קרוא בה את החרוץ על הלוח באר היטב, מאחרי הקנה הקטן הזה נמצא הפתח במקום נקודת השרפה של העדשה, שבו תשקיף עין הצופה. י. ל. ז.

אוקסיונליסמה (Occasionalismus), היא שטת המקרים הבאים בהזדמנות, והיא דעה ידועה בח' מה שאחרי הטבע, אשר התפתחה בבית מדרשו של הח' דעקארט (Descartes). לפנים החלטה הדעה, כי התרגשות הנפש היא תולדת פעולת הגוף, וכן להפך. הסברא כי יש קשור עצמי בין הנפש והגוף על ידי סבות טבעיות הגורמות לזה נקראה „שטת ההפעלה הטבעית" (systema influxus physici). את הסברא הזאת סתר דעקארט ע"י החלטת הדואליסמה (ע"ע), שלפיה לא יתכן כל קשור עצמי בין הנפש והגוף, הנבדלים זמ"ז בתכונתם. תלמידו לואי די לאפורג (Louis de Laforge) בא לידי החלט, כי הקשור הוא מבלי פועל ופעול כ"א פעולת שניהם כאחד, בהיות הרגשת האחד רק הזדמנות (Occasio) להרגשת השני. שטת ההזדמנות התפתחה עוד יותר ע"י גילינקס (Geulincx), שלפיה כל התנועות וההרגשות המזדמנות בשני העצמים האלה הן פעולת העצם האלהי, שהוא עילת כל העילות. בשטה הזאת החזיק גם לייבניץ (ע"ע), רק בזה ההבדל, כי לפי דעתו כל השנוים המזדמנים בנפש ובגוף מסודרים הם מאת הבורא בפעם אחת לכל ימי היותם, בעוד אשר לפי דעת הקודם כל שנויי והתרגשות נעשה ע"פ חפץ הבורא בכל פעם ופעם בפני עצמו. אולם לפי מסקנת החוקרים האחרונים אין ההבדל בין שתי הדעות גדול כל כך כאשר דמה לייבניץ בשעתו (ע' Pfleiderer „Leibniz und Geulincx," טיבינגען 1884).

אוקסנה (Auxonne, קרי אָכסאָן), עיר ומבצר בנפת קאָט-דאָר, במחוז דיזשאָן (Dijon) ע"נ סאָן (Saône) ועל יד מסלת בילפאָר-דיזשאָן. מ"י 3,159, העוסקים באריגת צמר, בחרשת מסמרי ברזל ועושים מסחר ביין, בשמן זית

והתבואות דגן ועצים. או' עתיקה מאד ועוד במאה הי"א נחשבה לרוזנות לבדה. בש' 1237 נספחה לנסיכות בורגונד ובש' 1477 לכדה לודויג XI ונספחה לממלכת צרפת. או' בצורה ובה גם ארמון מבצר (גם פסל נפוליון I) ובש' 1815 החזיקה תחת פקודת הגנראל אנדריאוסי (Andréossy) מעמד איתן נגד צבאות האוסטרים עד 28 אג', שנאלצה להכנע ולמסור את הנשק והכבודה הרבה בידי החיל המנצח.

אוֹקְסֶרֶה (Auxerre, קרי אָסאֶר), עיר הראשה לנפת יאָנה (Yonne) בצרפת, ע"נ יאָנה ועל יד סעיף מסלת פאַריז-ליאון. מ"י 14,098; בה בתי חרשת למיני תוצאות הכימיא ומסחר רב עושים יושביה ביין, עצים ופחמי אבן. היין הגדל בזה נחשב למבחר היין הבורגונדי. העיר היא עתיקת ימים (עוד במאה הג' נודעה למקום שבת אחד הבישופים) והרומאים החזיקו בה מעמד נגד הבורגונדים, אך חלאָדוויג מלך הפרנקים לכדה ביד חזקה. או' איננה בנויה בנוה אך יושבת בתוך כרמים ומגרש נחמד סביב לה.

אוקציא (Auction), ע"ע אכרזתא.

אוּקַרָא (Ukara), אי בחלק הדרומי של היאור ניאַנצה במזרח אפריקה.

אוּקֶרְט (Friedr. Aug. Ukert), סופר דה"י באשכנז, נולד 1780 בעיר איטין (Eutin), וילמד חכמה ודעת בהאלע וביענא, 1808 היה למורה בהגימנזיא בגאָטהא ויצטין בהורותו למודי הגיאוגרפיא ובהשגחתו העליונה על בית אוצר הספרים אשר להדוכס. כתב ספרים הרבה ע"ד הגיאוגרפיא בימי היונים והרומאים וע"ד גלילות אפריקה הצפונית והדרומית בזמן הזה. מת בגאָטהא 1851.

אוּקְרַיְנָה (Ukraina, Украйна), מלה סלאווית ופי' „קצה הגבול". מלפנים בארץ פולין נקראו גבולים אחדים בשם זה, בהם הכי נכבדה אוק' הקיובית, עד כי היה לה השם הזה לשע"צ, ואח"כ התרחבה בגבולותיה ושמה הוסב „רוסיא הקטנה" (ע' להלן). מקומה ביפה נוף משני עברי נהר דניפר (Dniepr, Днѣпръ). אדמתה דשנה ופוריה עד כי בצדק יקראו לה „אֵם רוסיא", אך רבות חליפות וקורות מאליפות עברו עליה מלפנים ופעמים הרבה היתה לשמה מחרב עריצים. עליה סלו ארחות דרכם רוב העמים אשר נעו נדו מאזיא לאירופה. בה עברו הסקיטים (Скиѳы), הסרמאַטים, הגותים, ההונים, המאַדיאַרים (Magyaren הם האונגרים), הפטשניגים (Печенѣги), הפאָלאָווצים (Половцы) והתתרים. העם היושב בה מאז ועד היום הוא שבט מעם הסלאוים, הנקראים כעת על שם הארץ (Малороссы). שנים הרבה היתה הארץ מעון למושלי רוסיא. עוד בש' 882 העתיק אָלעג (ע"ע) משכנו מנאָווגאָראָד הגדולה לעיר קיוב. אך מאז עלו התתרים על הארץ הזאת (1238) נבחרה העיר מאסקוי תחתיה למעון להם. הנסיכים הרוסים בנו מצודות על יד הנהר דניפר, להגן עליהם מפני שכניהם העריצים, גם יסדו ערים, כמו קארסון, באָהוסלאוו ויוריעוו, אשר כוננו למושב השבוים הפולנים שהביא הנסיך יאראָסלאוו לאוק' במאה הי"א לספה"נ. הימים אשר בהם נפלגה רוסיא לנסיכות קטנות היו ימי צרה ורעה לאוק', ויושביה נשאו עמל ותלאה רבה מהנסיכים בעצמם (אשר תמיד עשו מלחמות חד את אחד) וגם מהעמים הזרים אשר התגרו בהם, כמו הפאָלאָווצים ואח"כ גם המונגולים והתתרים הקרימים אשר משלו בה עד ש' 1320, אז נכבשה מידם ע"י געדימין, הנסיך הליטאי. מעת ההיא והלאה הוטב מצבה כמעט, בכל זאת עוד בימי קאזימיר היאגעלאָני היתה כמדבר שממה, ורק המלכים אלכסנדר וזיגמונד, עשוה לארץ נושבת, בחלקם אותה לאנשים אשר הפיקו מהם רצון במעשיהם. אבל גם אז לא הונח לה — כי אצילי בני פולין אשר השתררו על הארץ נפתו לעצת כמריהם הישועים, אשר הורום להצר ולהציק להאכרים, ההיידימקים והקוזקים יושבי הארץ, שהם מבני הדת היונית, והדבר הזה היה בעוכריהם. יאָהאן IV (האָיום), בחפצו להרבות על גבולו אנשים אוהבי קרב ומלומדי מלחמה, אשר יצלחו לעמוד בפני התוגרמים והתתרים, אשר עלו על ערי רוסיא כפעם בפעם, הוציא חק, כי כל עול ופושע הנמלט לאוקריינה ונקה מעון. הערב הרב אשר התלקט שמה נקרא מאז והלאה בשם „קזקים" (בתתרית: אנשי מלחמה מהירים וקלים), בהם הכי גברו הקזקים אשר חנו על יד אשדות הדניפר (Запорожцы—ע"ע) אשר כל ישעם וחפצם היה רק לגור מלחמות ולהרבות המס ושוד ולהפיל חתיתם על ארץ רבה. וגם הקזקים האכרים יושבי אוק' היו למודי מלחמה ועשוים לבלי חת, ומדי קצו מפני העול הקשה אשר שמו עליהם מציקיהם אדוני הארץ, התפרצו מפניהם ולפעמים קראו אליהם לעזרה את אחיהם יושבי האשדות ויחרו יצאו ביד רמה לעשות נקמות באויביהם, ובשלחם יד בהפולנים פקדו לרעה גם את היהודים היושבים בצלם. מהומות ופרעות כאלה היו שם מש' 1593 ועד 1638, בהתפרץ הקזקים פעם בפעם ת"י ההיטמנים הגבורים: נאליוואַיקא, טאראַס, פאַווליוק, גאַניא ואָסטראַניצא; אמנם בכל פעם גברו הפולנים עליהם, ויעשו שפטים נוראים בהיטמניהם: את נאליוואַיקא צלו בדוד נחשת על מוקדי אש, מפאווליוק הפשיטו עור בשרו בחייו ואת אָסטראַניצא גזרו באופנים חרוצים בעלי פיפיות. ביותר כבדה עליהם יד ההיטמן הפולני קאָניצפאָלסקי (Koniecpolski 1645—46), אשר השתרר בעים רוח על הקזקים ויכניע את ערפם הקשה, אבל מנוחתם ארכה רק עשר שנים, ואז התפרצו ביתר שאת ויתר עז ויכלו חמתם בהפולנים אויביהם וביהודים שנואי נפשם, ויעשו בהם הרג ואבדן, והארץ היתה לזועה מרוב חלל וכובד פגר.

היהודים נושבו באוק' בש' 965 (ד"א תשכ"ה), כי אז לכד הנסיך סוויאטאָסלאוו את עיר הכוזרים סרקיל (Sarkel—ע"ע), ובתוך יתר השבי הביא משם גם יהודים רבים ויושיבם באוק', ושם עשו חיל בכל משלח ידיהם ויעשו הון ויצליחו. שם גברו גם לתורה ולאמונה, עד כי היה משל הקדמוני אומר: „כי מקיוב תצא תורה ודבר ה' מסטאראדוב", וכן נמצא גם בסדר התפלות להקראים: „כי מכיוב תצא תורה ואור"; שם עשו תושיה לרוב גם בכל דבר חכמה ומדע (עד גזרת ת"ח—ע' בסדר התפלה „שערי שמים" לכר"ר יעב"ץ, וכן מעיד גם הח' A. L. Schlözer בספרו „Weltgeschichte" ח"ה לד 203). אך באחת נואלו היהודים לעשות, כי בחכרם מהאצילים את אחוזותיהם ונכסיהם בארץ ההיא, חכרו גם את המסים אשר הושמו מאת ממשלת פולין על יושבי הארץ ועל בתי תפלותיהם ומנהגי קדשיהם, ויהיו הם „המוכסונים" שבט אפה ומטה זעמה, ועל זאת שמרו האכרים ההיידמקים עברתם גם ליהודים, ומדי התקוממו על הפולנים שפכו חמתם גם עליהם ויעשו בהם נקמות באכזריות חמה ושטף אף. בימי המבוכה ההם עלו תתרי קרים כשאה על אוק' וישיתו ידם עם הקזקים וישחיתו את הארץ ויעשו בה שמות. בש' 1648 (ת"ח) הקיף המרד את כל ארץ אוק', ויקומו הקזקים ובאָגדאן חמילניצקי בראשם ויעשו שערורות נוראות: הגירו אנשים לפי חרב, הוקיעו על העץ, הטביעו במים, גזרו בחריצי הברזל ובמגרות, נקרו את העינים, הפשיטו חיים את עור הלקוחים למות ואת עצמותיהם פצחו, על עולל ויונק לא חסה עינם ופני זקנים לא נהדרו; ערים רבות החריבו ובתוכם השמידו יהודים לאלפים ולא נתנו שארית כ"א לאלה אשר למראה עינים באו בברית הדת היונית או אשר הובאו בשביה אל ארץ התתרים, כי הפראים ההם הביאו את שבוייהם הרבים קרימה ושם לא הרבו פדיון נפשם, ויהי הנקל ליהודי תוגרמה לפדות אותם מידיהם. לאסון הפולנים והיהודים גוע אז המלך וולאדיסלאוו, ואצילי פולין בהיות כל מעיניהם בבחירת מלך חדש הסבו לבם מכל הנעשה בארצם ותוצה לה. ימי הבחירה ארכו מחדש מאי עד אוקט' ובין כה וכה מצא חמיל' ידים לו לבצע את מזמותיו ולעבור במדינת פולין ולהחריב עריה ולהשאותן לגלים נצים, וגדודיו הנהוגים מאת פקידיהם חרשי המשחית: גאַניא, קריוואָנאָס, האָדקי, נע-באבא, מאָראָזשענקא, הרבו לבלע ולהשחית, ואין קץ לכל מעשי הרצח אשר עשו ביהודים עם חרמם: בשלו אנשים חיים, כרתו נתחי בשר מגויותיהם, רמסו ס"ת וישטחום בחרפה על הארץ וישחטו עליהם משפחות משפחות, ויענו נשים ובתולות לעיני בעליהן ואבותיהן, ומנגב מחוזות אוק' עד

באכה לבובה היו גויות היהודים הנרצחים מלאות על כל ראש דרך. בימי המהומות ההם נכחדה קהלת ישראל בנעמירוב במספר 6,000 נפש מיושבי העיר והסביבה, וכלם נהרגו ביסורים נוראים ומיתות משונות (10 יוני—כ' סיון), בתוכם גם הרב הג' ר' יחיאל מיכל בר' אליעזר, אשר בראותו את הסער המתחולל על ראש בני עדתו, העירם לעשות תשובה ולקדש שם אלהים, וכלם שמעו אליו וימותו אתו יחד מות ישרים. בפולנאה נרצח גם הצדיק המקובל ר' שמשון מאוסטרפולי, אשר יצא עם שלש מאות אנשים יראי אלהים עטופי תכריכים כיורדי בור, והרוצחים התנפלו עליהם ויהרגום באכזריות חמה. כן כלתה הרעה לקהלות ישראל בטולטשין (ע"ע), מעזיבוז, באר, זאסלאוו, אָסטראָה, קונסטנטין ישן ובכל מדינות וואָהלין, פאָדאָליא ורוסיא המערבית, מלבד ההרגות שהיו מהקוקים והתתרים גם יחד בפערעיאסלאוו, באריספאָל, פי־ריאַטין, לובין, לאָכוויצא וכל יתר הערים אשר ממזרח להדניפר בין קיוב ופולטווא. בעת ההיא נתכה חמת הקוקים גם על קהלות הקראים בלוצק ובדראַזני (הקהלה האחרונה נשמדה כליל), ואוצרות הספרים שהיו להם נשרפו באש יחד עם בתי כנסיותיהם. בכל מרחבי הארץ התגוללו גויות חללי ישראל באין קובר, ובשרם היה למאכל לעוף השמים ולחית השדה. אחרי אשר נבחר יאהן קאזימיר למלך בפולין שלח את ציריו אל חמיל' לכרות אתו ברית שלום, וחמיל' בגבה אפו שם לפני הצירים אָפנים, אשר כבדו על המלך מנשוא, אז בערה כאש חמתו ויקם עוד הפעם לפרוע פרעות, והיהודים אשר נואלו לשוב אל עריהם, כחשבם כי היתה הרוחה, היו לחרב, להרג ולאבדן. יאהן קאזימיר וחילו יצא למלחמה על חמיל' ויגגפו לפניו על יד העיר זבאראוו (בגליציא), וכראות יאהן כי לא יכול לו, התרצה אליו לכרות עמו ברית שלום ולהתרצות אל התנאים אשר שם חמיל' לפניו. ע"פ אחד התנאים ההם נאסר על היהודים לשבת בכל המקומות והערים אשר הקוקים נחתים (ברוסיא המערבית, אוקריינא, וחלק מנפות קיוב ופאָדאָליא). בש' 1650 נתן המלך קאזימיר הרשיום ליהודים האנוסים, אשר באו למראה עין בברית הדת היונית, לשוב אל דתם. רוב היהודים האנוסים ברחו מאוק' ארצה פולין, לשוב אל אלהיהם ועמם; כן עשו גם הנשים והבתולות האנוסות, אשר כבשון הקוקים בחזקה. בעת ההיא הושבו גם הרבה ילדים וילדות אשר אבדו להם אבותיהם וקרוביהם, ווידי הרבנים ופרנסי הקהלות מלאו עבודה אין קץ להשיב לב בנים על אבות, לחקור עניני העגונות הרבות אשר אבדו מהן בעליהן בעת הרעה, ותולדות היתומים והיתומות אשר נעו נדו לאלפים בערי ישראל, ויכתבו את ספרי יחשם על גליונות קטנים צרורים בקמיעות אשר תלו על צואריהם, למען ידעו בבואם באנשים להזהר מן העריות. העבודה הכבדה הזאת הוטלה ברובה על הועד הכולל שהיה אז (בחרף יש' ת"י) בלובלין, להעלות ארוכה ומרפא לבני עמם מן המכות הגדולות והנוראות אשר חלה ה' בם. ע"פ הגאון ר' שבתי כהן (ש"ך) קבעו הרבנים את יום כ' סיון לצום ותפלה ואֵבל גדול ליהודי פולין על הרעה הנוראה אשר מצאָתם בשנות ת"ח ות"ט, השנים אשר בהן קוו רבים לגאולה [ע"פ רמז שמצאו בזוהר על הכתוב „בשנת היובל הזאת תשובו איש אל אחוזתו" (ויקרא כ"ה י"ג) הזאת בגימ' ת"ח (מדרש הנעלם בראשית פ' תולדות קל"ט:) וכן כתוב בהקדמה לסליחות מאת הגאון הש"ך: „בשנת ת"ח אמר הכתבי בזאת יבוא אהרן אל הקדש לפני ולפנים, נהפך כנורי לאבל ושמחתי ליגונים", ותמונתם בזה ככה כל כך, עד כי בהתבונן במו אותותיכם אותות, כי הצרות הבאות עליכם הן „חבלי משיח", גם האותיות האלה בגימ' ת"ח], והנה בא כסופה אידם ומפני הרעה נאספו גם יחד. יותר מן 300 קהלות גדולות בישראל החריבו הקוקים בשתי השנים ההן, וידם לא סרה מעליהם גם בשמונה השנים שאחריהן, עד כי מספר הרוגי ישראל היו מש' ת"ח ועד תי"ח לא פחות מן 250,000 נפש (ולפ"ד אחרים — עד 600,000 משפחות).

בשנת 1651 (תי"א) התחדשה המלחמה בין הפולנים והקוקים, וחמיל' וגדודיו התנפלו עוד הפעם על ערי פולין ויעשו כלה גם בקהלות היהודים, ואולם היהודים חלצו מקרבם אנשים לצבא וילוו אל חיל פולין. בפעם ההיא נגפו הקוקים במלחמתם על יד בערעסטעטשקה, וחמיל' נאנס לקבל את אפני השלום אשר שם מלך פולין לפניו בעיר שדה־לבן (Бѣлая Церковь), ועל פיהם נתנה הרשות ליהודים לגור באוק', לקנות אחוזות נחלה ולהיות מוכסים כבראשונה. אולם גם השלום הזה היה כצל עובר, כי חמיל' הוסיף להרגיז את ערי פולין ואת היהודים אשר בתוכן, בכרתו ברית את התתרים, כדרכו תמיד, למען תכבד המלחמה על הפולנים; אבל בפעם ההיא נהפכו לו התתרים כקשת רמיה. אז תלה את פני אלקסיי מיכאילאוויטש קיסר מאסקוי לפרוש כנפיו על אוק' ולהיות לה למגן, ואחרי אשר נשבעו בני אוק' לאלקסיי (1654) התעודדו עוד הפעם למלחמה על פולין, וגם במלחמה ההיא נהרגו יהודים לאלפים וקהלות רבות ברוסיא המערבית ובליטא היו לשמה.

בש' 1667 כרתו פולין ורוסיא ברית באנדרוסאָווא ע"י סמאָלענסק, ברית שלום ומנוחה לשלש עשרה שנה, ועל פיה קמה מחצית אוק' משמאל להדניפר ואח"כ גם העיר קיוב לרוסיא לאחוזת עולם, ומחצית אוק' מימין להדניפר נשארה תחת יד פולין. אכן גם הברית הזאת לא שמה קץ להשערורות באוק', כי דאָראָשענקאָ, ההיטמן אשר באוק' המערבית, התנכל בנפש ברוכאָוויצקי, ההיטמן אשר באוק' המזרחית, וכאשר הגה אותו מן המסלה היה להיטמן יחיד על כל אוק' משני עברי הדניפר, ואח"כ חשב מזמות לעשות את אוק' לממשלה בפני עצמה, אשר תחסה בצל ממלכת השולטן. אך העם נטה אחרי ממלכת מאסקוי ויפר עצתו, ורוסיא עם פולין כרתו ברית יחד נגד השולטן, אשר עשה שמות באוק' המערבית, בהתאמצו להסב אליו את הארץ ההיא. בש' 1681 השלמה רוסיא להשולטן, וברית נכרתה ביניהם, לבל יוסיף עוד השולטן להלחם על אוק' ולבל יבנה מבצרים על הערבות אשר מעבר להדניפר. בחלק אוק' אשר נספח אל ממשלת רוסיא לא הוטב מצב היהודים, כי אף שהקיסר אלקסיי מיכאילאוויטש היה מלך חסד, בכ"ז נבדלו היהודים בעיניו לרעה, בהיות אז קנאת הדת שלטת בעולם, וע"כ הוציאם מכלל הזכיות אשר נתן ליושבי מאָהילוב הדניפרית בהכבשה על ידו; ממילא מובן כי גם לשארית ישראל באוק' לא היתה הרוחה. — אחרי מפלת קאַרל XII על יד פולטאווה (1709), השבית פטר I את מחנה הקוקים הזאַפורוגים, אשר שתו ידם עם אויביו. אך בש' 1733 הושבו מאת ממשלת רוסיא על מקומם כשהיו. — בראשית ממלכת אַננא איוואַנאָוונא קוו יהודי אוק' לטובה, כאשר הותרה להם (1734) לסחור בימי השוק גם במדות קטנות (на локти и фунты), „מפני מעוט הסחורה והמסחר"; אבל עד מהרה בושו משברם, כי בש' 1739 נאסר על יושבי רוסיא הקטנה, להשכיר ליהודים את בתי המלון וממכר המשקאות וכל העסקים הנהגים בחכירה, ובש' 1740 צותה המלכה לגרש את כל היהודים משם (במספר 573 נפש—292 ז' 281 נ'). אולם הגזרה ההיא לא נתקימה במלואה. בש' 1743 בצאת הפקודה מאת עליסאבעטה פעטראָוונא לגרש את היהודים מרוסיא, חלה הגזרה גם עליהם — ובכל זאת הוסיפו היהודים לשבת בתוכה. בש' 1766 התעוררו ההיידימקים וישובו להתנקם בזעומי נפשם. הפולנים אמנם הצליחו אז להשקיע את המרד, ואולם שנתים ימים אחרי כן (ש' תקכ"ח) התפרצו עוד הפעם ההיידימקים וזיליזנאַק (Желѣзнякъ) בראשם, ויפשטו על כל פלך קיוב ויהפכו ערים נושבות למדבר וכפרים לחרבות עולם, את האצילים הפולנים הרגו בלי חמלה וטבח גדול הקדישו על היהודים האמללים. בעיר אומאן העמיקו שחתו ויעשו הרג רב ואבדן הנודע בשם: „טבח אומאן" (Уманская рѣзня—ע"ע אומאן), וגם גאָנטא שר המאה אשר נשלח עם גדוד חיל מאת הרוזן פוטאָצקי לקראת זיליזנאַק נוסף עליהם, ויתנפלו בחמת רצח, ויהרגו איש ואשה, יונק עם איש שיבה. רעת הרוצחים נטשה בכל ארץ אוק' ופאָדאָליא וכל מדינות פולין הדרומית, וממשלת פולין לא עצרה כח לעצור בעד הרעה, עד אשר התעוררה הקיסרית יעקטרינה II

ותשלח גדוד פרשים תחת יד קריטשניקוב, ובלי עמל רב עלתה בידו להכניע את שאון המתפרצים. את הפושעים מן הרוסים שפטה ממשלת רוסיא וזיליזנאק שולח ביד פשעו סיבירה, ואת המורדים הפולנים שפטה ממשלת פולין כדי רשעתם, וביותר כלתה חמתה בגאָנטא אשר נפל בידה (ע"ע).

המלחמה הארוכה על אדמת אוק' השחיתה את טובה ותאכל את יושביה, והארץ אשר היתה יפה נוף נהפכה למדבר שממה, עריה היו לעיים וכפריה לגלים נצים. התיישבות אוק' מחדש החלה מקץ המאה הי"ז ונמשכה עד המאה הי"ח. בש' 1775 השביתה עקתרינה II את מחנה הזפורוגים ותבטלם כליל, וערבותיהם נהפכו לשדות ברכה ובתוכם נבנו ערי מושב, לפאר את נפת „רוסיא החדשה" (ע"ע), וגם היהודים התישבו שם ברשיון הממשלה בעת ההיא (1790). בש' 1793 קמה אוק' כלה לנחלה לרוסיא ונתחלקה לשלשה פלכים על שם שלש הערים: נאָווגאָראָד-סעווערסק, טשערניגוב וקיוב, ובשנת 1802 חדלה העיר הראשונה מהיות לעיר פלך, ותחתיה היתה העיר פולטאַווה (ע"ע). שם אוק' בטל כלה מן המדינה ההיא, כי הוסבה שם „רוסיא הקטנה", גם פלך אוק' הסלאבודית (בחבל הארץ אשר על יד נהר דאָנעץ, מזרחה לפולטאווה) נשתנה על שם העיר חארקוב (ע"ע). — מדת שטחה של רוסיא הקטנה (בצירוף פלך חארקוב) 206,789 קמ"מ ומ"י (1882) 8,974,881 (בתוכם יהודים: בפלך טשערניגוב $4_4\%$, קיוב—15%, פולטאווה—$3_5\%$ וחארקוב—$0_4\%$).

יושבי הנוף ההוא יצטינו מאד ברוח השירה אשר תפעמם. משורריהם נודעים לשם, בהם הכי נכבד טאראַס שעווטשענקאָ (ע"ע). זמירותיהם הנוגות ערבות לאזן שומעת וגדולי המנגנים חברו מהם מנגינותיהם והגיונותיהם בהלך נפשם.

אוּקֶרְמִנְדֶּה (Uckermünde), עיר מחוז בפלך שטעטין בפרוסיא, בנפת פומירניא משמאל לנהר אוקער, שם תחנות למס' הברזל „אוק'-יאצניק" ומחוברת היא במסחרה עם שטעטין ע"י אניות הקיטור ההולכות תמיד מן האחת אל השנית. מ"י 5,458, בה בית ספר גבוה לבני האזרחים, בית מחסה לעניים, בית מרפא למשגעים, ארמון ישן, בית חרשת למעשה שבכות ברזל וכלי בשול, שלשה מקומות למבנה צנות החוף, בתי משרפות לבנים, גם גדול שם ציד הדגים ומסחר העצים. לפנים היתה העיר מוקפת חומה. שטח אדמת המחוז 831 קמ"מ, ומספר העם היושב עליה—48,677.

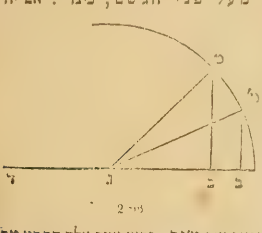
אוּקֶרְמַרְק (Ukermark), שם החבל הצפוני בנפת בראנדענבורג בפרוסיא, המתחלק לשלשה מחוזות: פרענצלוי, טעמפלין ואַנגערמינדע. מ"ש 3,875 קמ"מ ומ"י 164,366. יסוד השם הזה בלשון סלאוית העתיקה „Ukra" (גבול). מלפנים היה חבל הארץ ההוא מושב האוקרים, הם שבט סלאווי שישב ע"נ אוקר. זמן רב היה לסלע המחלקת בין בראנדענבורג, פומירניא ומעקלענבורג, וגבולותיו נשתנו פעמים הרבה עד אשר הקבעו בש' 1816 כיום הזה.

אוֹר (Licht, światło, свѣтъ), הנחתו הראשונה על העצם המכשיר את המוחשים, למען יודעו לעין מטיבת רואי. ולאשר מתוק האור לעינים, ובאמצעותו תרבה השגתו ותרחב ידיעתו למקצה השמים ועד קצה השמים, יגדל הוד האדם ולבו שמח וכלו צלח, ע"כ הושאל שם זה: על ברור דברים כמוסים ותתומים — „ותעלומה יוציא אור" (איוב כ"ח); על נגה חכמת האדם — „חכמת אדם תאיר פניו" (קהלת ח); על הוד רום אדם המעלה — „ואור פני" (איוב כ"ט): על שמחת לב אנשי יושר וצדק — „אור זרוע לצדיק" (תהלים צ"ח); על הצלחה גשמית—„ליהודים היתה אורה" (אסתר ח); על הצלחה רוחנית בדעות נכונות — „והלכו גוים לאורך" (ישעיה ס); על רצון ונעם אשר ילין על הפנים — „באור פני מלך" (משלי ט"ז); והושאל גם על אור השכל וההשגה, על אור האמת ועל אור הבטחון באלהים חיים; והמקובלים השאילוהו על הכח האלהי או על השפע האלהי או הסבה האלהית לקיום העולמות ותיותם (ע"ע אור אין סוף). — יש חמרים **המאירים** מעצמם באור גדול או קטן בטבעם כמו השמש והכוכבים הקימים, עץ רקב ומיני רמש המאירים בלילה, או במלאכה, כמו אור הנר ואד המאור, אור דרומאָנד ואור האלקטרי, והוא הנקרא „מאור", ויש חמרים **חשוכים** שאינם מאירים בעצמם, אבל אפשר שיאירו בשעת קבלתם את האור מן המאור, כמו הירח וכוכבי הלכת ואויר השמים או פני הרקיע, או גם אחר כן כמו הפּוס-פּורים אשר יבֹארו לפנינו, והם **נראים**. הגופים החשוכים יתפרדו שוב **לבהירים**, אשר יעבירו בם את האור, והם בעצמם אינם נראים אם הם בהירים בתכלית; **לעכורים** שאינם שקופים היטב אבל האור יגה בעדם, והם נראים גם בקרבם, **ולאפלים** שאין האור עובר בם כלל, והם נראים (ע"י האור הנופל עליהם) בשטחם העליון לבד. המאור שלח ממנו קרנים לכל רוח, וכל קרן אור הולך **דרך קו ישר**, אם האמצעי הבהיר שהוא עובר בו שוה בגסותו על פני כלו, כמו שנראה בקרן אור הבוקע דרך חור העשוי בדלת החלון אל חדר אפל, שהאבק המעופף בו רושם דרך מהלך האור; ולכן כאשר נעמיד גוף אפל לחוץ בין המאור ובין העין ימנע ממנה אורו, ומאחריו ישלח **צל** (ע"ע). אולם יותר נראה לעין מהלכו הישר, אם יהיה החדר אפל לגמרי ודלת החלון סגורה היטב, ובה נקב דק ברוחב מ"מ לכל היותר, ובעד האור הבוקע דרך הנקב נעצור ביריעה לבנה פרושה מנגד, אזי נראה על היריעה תבנית כל מוחש **גדול** העומד ממול הנקב מבחוץ בתמונה הפוכה, כתבנית דמות האילן אשר בציור 1, ומעשה החדר האפל נודע בשמו הרומי „קאַמירא-אָבסקירא (Camera obscura—ע"ע). — האור אשר יקבל

ציור 1

הגשם האפל מן המאור ירבה וימעט ע"פ שני תנאים: 1) ע"פ מרחקו מן המאור, 2) ע"פ מצבו נגדו. ע"פ המרחק כיצד? החק האמור בזה מטעם חכמת הטבע הוא: **האור יחלש בהפך ערך מרובע המרחק**; ר"ל, הגשם הרחוק שתי פעמים במרחק גשם אחר מן המאור, יחלש אורו אשר יקבל בכדי ארבע פעמים מהאור אשר יקבל הגשם הקרוב אל המאור, והרחוק שלש פעמים יחלש אורו בכדי תשע פעמים, וכן לעולם (והוא הנקרא „מרובע", כי 2 פעמים 2 הם 4, 3 פעמים 3 הם 9, כמשפט המרובע שכופלים צלעותיו זב"ז לדעת שטחו). בתנאי השני תתרוץ ח' הטבע משפטה כזה: **האור יחזק לפי ערך הבקע** (Sinus) **מזוית רום המאור מעל פני הגשם**; כיצד? אם יהיה הגשם המקבל את האור מונח בשטחו במצב ב ג ד (ציור 2), והמאור פעם ירום עד כ' ופעם ישפיל עד מ' על העגול הנרשם מסביב לנקודה ג, ועושה לפ"ז עם פני הגשם

ציור 2

פעם זוית מגב ופעם זוית מ'גב, בקעי זויות אלה הם קוי מב, מ'ב' היורדים מן המאור בזוית נצבת על פני הגשם; ויהיה ערך האור בנקודה ג המקבלת מן המאור בהיותו בנקודה מ אל האור שמקבלת ממנו בהיותו בנקודה מ', כערך קו מב אל

קו מ׳ב׳. אור השמש על הארץ גדול בקיץ מבסתיו, לפי ערך רומה מעל הארץ (ולפי מהלך קויה דרך האויר העב, כשהיא מהלכת בשפולי הרקיע). אולם היותר רגיל לנו הוא ההבדל בחוזק האויר שע״י תכונת המאור, בנקל נבדיל בין אור השמש ובין אור הנר; ובנרות נבדיל בין נר חלב ובין נר שמן או אֵד המאור וכדומה (ע׳ להלן). ובהיות שכל דבר אשר יאמר בו פחות ויתר, ראוי להמדד ולתת לו שעור במספר, אם נבחר לו מדה ידועה לאחדות, לכן השתדלו החכמים למצוא דרך גם למדת חוזק האור (ע״ע „מדידת האור", Photometrie). — האור מדי יפגע בגשם אפל ישוב ממנו אחור על פי משפטים ידועים בהלכות „חזרת האור" (Reflexion—ע״ע), ואם יפגע גשם עכור יעברו בו קצת קרני אור, וקצתם ישובו אחור, ולפי רוב קוי אור העוברים כן תרב בהירות הגשם ההוא, ואף הגופים הבהירים לגמרי משיבים לעולם קצת קרני אור. כשהאור עובר דרך גשם עכור או בהיר, יהיה אויר, מים, זכוכית, קרן או אבן, אם הגשם ההוא שוה בגושיותו (Dichtigkeit) על פני כלו ילך על יושר דרכו, אבל אם קצתו קלוש ודק וקצתו גס, אז ישבר קו האור במקום פגישתו את פני הגס או הדק. משפטי השבירה הזאת יבארו בע׳ „שבירת האור" (Refraktion). על יסוד שתי הסגלות האחרונות עשוים כלי מראה רבים: המראות (Spiegel), העדשות (Brillen, Linsen), המזוזות (Prismen), קנה המצפה (Fernrohr), קנה המגדיל (Mikroskop), קנה המגשם (Stereoskop) וכלים נפלאים רבים המרכבים מהם, ויבארו כלם בערכיהם.

אין כל קוי האור שוים בשבירתם, בפגעם בגשם בהיר אחר מאשר יעברו בו, כי אם יש שמשתברים הרבה ויש שמשתברים מעט. אם נעביר אור השמש הבוקע דרך נקב קטן שבדלת החלון אל חדר אפל, אשר בבואו אל הבית נבריחנו לעבור דרך מזוזת זכוכית שלישית, ואת האור היוצא מאחרי הדלת והמזוזה נקבל על יריעה לבנה פרושה מנגד; אז נראה (תחת כתם אור עגול כתבנית נקב החלון) רצועת צבעים מפיקים נגה, והצבעים ומערכיהם כתבנית הקשת ביום הענן, ראשיתם אדום ואחריתם דודאי (violett), ואם נקבלם על עדשת זכוכית, שסגלתה לקבץ את קרני האור אל מקום אחד, ישובו והיו לנקודה אחת מאירה באור לבן. מזה נוכיח, שהאור הלבן (כן יכונה האור הבהיר והפשוט, המשולל מכל צבע) הוא מרכב ממיני אורות צבעים רבים, אשר התפרדו ע״י המזוזה הזכוכית, יען כי אור האדום משתבר מעט ואור הדודאי משתבר יותר (ע״ע „צבעים" וע׳ „חשמל"). שני קרני אור סמוכים זל״ז היוצאים ממאור אחד, אשר אחד מהם מחה על כתף גוף עכור, ומשפטו שיכוף מדרכו (ע״ע „כפיפת האור"—Inflexion), והיה בפגשו במהלכו הלאה את קרן האור משנהו, אשר הלך על יושר דרכו, על יריעה לבנה הפרושה מנגד, ישביתו שני קרני האור זא״ז, לחזק את האור ולהאפילו כלה חליפות, ואם נבדיל את המראה הזה מיתר קרני האור אשר מתוצה למו, נראה רצועה או עגול (לפי תבנית הבדק) אור, המחליף מראהו נגה ואפל חליפות. המחזה הזה נק׳ בשם שבתות האור (Interferenz, ע״ע). קרן אור החוזר מעם גוף אפל אשר פגע בו, ונפגע בגוף אפל אחר לשוב שנית ממנו, לא יראה לעין רק במצב ידוע, וכן יש קרני אור שונים, אשר בנפלם אל המראה לא ישוב להראות רק במצב ידוע; המצב הזה תלוי בציר המישור של המראה. קרני אור כאלה נקראים „אור צירי", וסגלה הזאת לאור נקראת בשם „צירות האור" (Polarisation—ע״ע). יש גופים בהירים המכפילים את האור, ואם יושקף בם על נקודה או קו, יראה כפול, שתי נקודות או שני קוים, כמעשה שפאט-השיד הנמצא באיסלאנד (ע״ע „כפל האור"). יש גופים אשר פניהם יזהירו בעין צבע אשר לא כצבעם הנראה בם בדרך ישר, או אשר אם יובאו במצב אחר יזהירו בזהר אחר, והוא הנק׳ „זהרורית האור" (Fluorescenz—ע״ע), ויש גופים אשר אם יעמדו במקום אורה יבלעו את האור אל קרבם, ואח״כ יפליטוהו ויאירו בחשך. סגלה זו נקראת פוספורית (Phosphorescenz—ע״ע). קרני האור פועלים על מזג היסודות להרכיבם ולהפרידם, וביֶתר נגלתה פעולתם על גדול הצמחים וחיי החיים (ע״ע צמחים), כי יפרידו הרכבתם ויחזרו וירכבו אל תאר אחר, ויחדשו פניהם בצבעי הוד וברק נגה. על יסוד סגלת האור הזאת להפריד מזג ולחדש צבע נוסדה מלאכת „חרת האור (Photo-graphie). האור כשנבלע בגוף ונעצר בו וחדל בזה מהאיר מתהפך לחום ומחמם אותו (ע״ע „חום"). שתי סגלות האחרונות אשר לאור יסודתן בחק הטבע הכללי, שאין דבר ואין כח נאבד מן העולם ובטל לגמרי, רק נהפך ובא בתאר אחר ובצורה אחרת (ע״ע „כח", „תמורת הכחות").

מרוצת האור מרגע צאתו מן המוחש עד בואו אל העין צריך שהוי זמן, ומהירותו נודעה בד׳ דרכים, בשנים הוליכתנו ח׳ התכונה ובשנים הורונו נסיונות חכמי הטבע (ע״ע „מהירות האור"): בלקויי ירחי צדק (ע״ע צדק), בהתעות האור (ע״ע אברציא), בנסיון פיזאָ (Fizeau) ע״י שני קני המצפה, העומדים מכונים זה נכח זה וגלגל גדול בעל שנים הסובב במהירות גדולה חותך באחד מהם דרך קוטר הראיה (ע״ע „קנה המצפה"), ובנסיון פוקאָ (Foucault) ע״י מראה ישרה סובבת נכח מראה שקערורית עומדת. מכל הבחינות והנסיונות אשר נשנו פעמים רבות מאד, יצא לנו, כי האור רץ דרך 42,000 פרסאות (1 פרסה = 7420,44 ק״מ = 7 ווערסט פחות 22 סאזשען) במשך סיקונדה אחת; ולפ״ז יגיע אור השמש לעינינו אחרי 8¼ מינוטין, וכשנראה השמש בצאתו, כבר היה זה לפני 8¼ מינוט קודם.

על דבר מהות האור רבו כמו רבו השערות החכמים אנשי השם מעולם. חכמי יון הקדמונים אשר לא נגה עליהם אור תורתנו, נבוכו מאד בענינו. איקלידוס ורבים מהם אחריו אמרו, כי העין תשלח קרנים להרגיש את המוחש, אפלטון חשב, כי העין מעוררת את המוחש להראות, לוקריץ דמה, כי המוחש מתפצל לגלדים סביבותיו ההולכים למרחוק ומגיעים גם אל העין, ואריסטו אמר, כי עצם דק מתנועע מן המוחש אל העין. אפס בדברי התורה מפורש היטב שהאור נברא תחלה וקודם לכל יציר ובעל חי. וחכמי התלמוד הרבו חקור מה זה האור: בב״ר (פ״ד) שאלו מהיכן נבראת האורה, בירו׳ (ברכות פ״ת ה״ו) נשאו ונתנו אם האור צריך למאורות השמים או שהוא בריה בפ״ע, בבבלי (חגיגה י״ב) חשבו חכמים אחדים שהאור הנזכר בתורה איננו דבר בפ״ע, כ״א שהמאור משפיע אורו או מעוררו. אמנם לאשר חכמת הטבע של הקדמונים בכלל תלויה על השערות שכליות, כי לא עמד עוד הנסיון על ידם, יצא להם פעמים לא מעט משפט מעקל. אך בדור אחרון הטבעה על שתי השערות הקדמונים צורה מדעית, הראויות מעתה להקרא בשם שטות, והן: שטת התשפעה (Emissions- oder Emanationstheorie) ושטת ההרעדה (Vibrations- oder Undulationstheorie). שטת ההשפעה תניח, שהחמרים מרכבים מחלקים גשמים ואיתירים, אשר החלקים האיתירים הם דקים עד מאד, והגוף המאיר או הבוער נודף אותם ויורם בכח גדול, במהירות 42,000 פרסה לסיק׳; הבדל הצבעים בא מפאת הבדל המהירות במרוצת החלקים; חזרת האור מגשם אפל נוסדה על יסוד דחיפת הגופים הנוצים (elastische Körper) הנודעה בח׳ הטבע (ע״ע דחיפה); הגופים הבהירים מלאים חללים רבים, הראוים לחלקי האיתיר לעבור בהם; שבירת האור באה מפאת כי החלקים הגשמים מושכים את האיתירים הרצים אליהם, והרכבת כח זה עם כח מרוצתם פועלת נטית האור מיושר דרכו ע״פ יסוד „מרובע-המקביל של הכחות" הנודע (ע״ע „כח"). שטת ההרעדה תניח ג״כ יסוד איתירי, אשר אטמיו דקים עד מאד לעמת אטמי החמרים (ע״ע „איתיר" ו„אטם"). האיתיר הזה מלא עולם, במרומי שמים וכוכביהם ובארץ מתחת ובין אטמי החמרים, לית אתר פנוי מניה. האיתיר הזה נוצי הוא מאד; המאור בתנועת אטמיו מניע את אטמי האיתיר הקרובים אליו, והמה בתנופתם

ידחפו שכניהם ויתנופפו גם המה, וכה תעבור הדחיפה הלאה במהירות נפלאה (כמהירות האור הנ"ל), והלקי האיתיר מתנופפים זאח"ז, ובהגיע תור התנופה לאטמי האיתיר אשר בעין ירגישו העורקים — את האור. והיה מעשה התפשטות האור ומשפט תנופות אטומי האיתיר, כמעשה התפשטות גלי ברכת מים, כשנזרוק בה אבן, וכתנופת חלקי מימיה הנראית בשחיף עץ הצף על פניה אז (ע"ע „גלים"), וכהתפשטות הקול ע"י הרעדת האויר לכל רוח. לפי שטה זו אין האור כ"א תנועה, וכשהאיתיר נח ושוקט הוא חשך. ניוטאָן (New-ton) הוא אבי שטת ההשפעה (1668) והיגענס (Huyghens) הוא אבי שטת ההרעדה (ש' 1690), אחרי אשר חזה תיוהא בשטת ניוטאָן, אשר גם אביר החכמים זה בעצמו לא מצא בה קורת רוח. אמנם עוד ימים רבים אחרי כן החזיקו החכמים בשתיהן, וגם אחרי אשר קם חכם הלמודיות אילר (Euler) וילחם בעד שטת ההרעדה (ש' 1746), לא נדחה רעותה כלה מפניה, רק מש' 1800 ומעלה כאשר התעוררו חכמי לב יאָנג ופֿרענעל (Young et Fresnel) וביחוד זה האחרון, ואספו כל חזיונות האור וסגלותיו, ויכינון וגם חקרון ע"פ השטות האלה, הם הראו לדעת כי רק שטת ההרעדה לבדה יש לאל ידה לבאר כל סגלות האור, ומן הוא והלאה נהדפה שטת ההשפעה מסוד חכמים ונבונים ואין מחזיק עוד בידה.

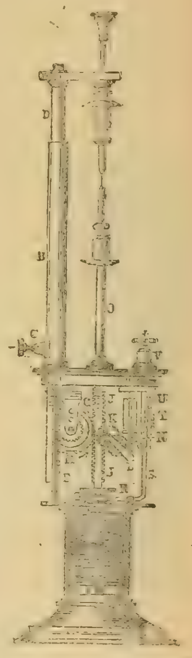
המחזה אשר הכריע את כף המאזנים בשקול הדעת של שתי השטות, הוא מחזה „שבחות האור". המחזה הנפלא הזה כבר נגלה לעיני החוקר גריטאלדי (ש' 1665), ולאשר היה המחזה הזה קשור עם מחזה „כפיפת האור" יחד, שגם הוא חדש היה עמו, ולב חכמי דורו שגה במחקרו, לא שתו לבם אל שבחות האור — עד בוא יונג ופֿריניל וישיתו לבם אליה, ובכחה גברה שטת ההרעדה וגם יכולה. יסוד המחזה הזה הוא, שאם נקוב בדלת החלון של חדר חשוך שני נקבים דקים סמוכים זל"ז, אשר בם יציצו שני קוי אור, ונקבלם על נייר לבן הנצב מנגד; הנה יראו על הגליון כשני עגולי אור (יען כי כל קרן אור יתרחב מדי עברו על פני גשם עב, כמאמר חז"ל (סוכה כ"ב:) „כזוזא מלעיל כאסתירא מלתחת", מפאת כפיפת האור) החותכים זה את זה, במקום חתוכם, ששם יכפל האור, נראים — מקומות אפלים; ואם יסתם נקב אחד מהם ישובו ויאירו. מזה נראה בעליל, שקרן אור האחד השבית את משנהו, אשר לא יתכן לפי שטת ההשפעה, ורק לפי שטת ההרעדה יבואר מחזה זה. כי כן נראה גם בגלי המים, שאם נזרוק בנחל שני אבנים, אשר מכל אחת תתפשט שטת גלים בעגולים גדולים, והיה כי יתחכו העגולים זא"ז, פעם יפגשו הר בהר ועמק בעמק, ואז יגדלו ההר והעמק כפלים, ופעם יפגשו הר זה בעמק משנהו והיו רכסיהם למישור, ובאין גל אין תנועה ומקומו יאפיל. לפי אשר יתבאר בערך „גלים" יקרא ארך הגל מראש הר לראש הר משנהו. ארך גלי האור שונה בצבעים שונים, וארך הבינוני הוא כמו חלק חמשת אלפים מן המילימיתר; מספר התנופות שעושה כל אטם מן האיתר במהלך התנועה גם הוא שונה לצבעים שונים, ומספרן הבינוני הוא בכדי שש מאות ביליאָן תנופות בסיקונדה (ע"ע צבעים).

אור האֵד הבוער. עוד בסוף המאה הי"ז לחשבון הרגיל נודע לחכמי המזג, כי הפחם, יהיה של אבן או של עץ, אם נשימהו בכלי מתכת, אשר צמיד פתיל עליו ורק נקב אחד בו, ונלהט את הכלי, עד שגם הפחם אשר בתוכו ילהט, יצא דרך הנקב אד, אשר ידלק היטב באור גדול. בסוף המאה הי"ח (1791) ערך ליבון (Le Bon) בחינה בדבר העשן, וישם נסורת עצים בבקבוק על האש, ויצת אש בעשן היוצא מפיו, וירא והנהו בוער באש בהיר, ולמען טהרו מריח הזפת אשר נתן, עשה לו קנה להעבירו דרך מקוה מים, אשר יטהרוהו מהלאתו וצחנתו, וירא את האור כי טוב. בעצם העת ההיא נסה גם האנגלי וו. מורדאָך יחד עם תלמידו ס. קלעג לעשות בהיגות באֵד הבוער, עד אשר עלתה בידם להוציא ממנו מאור גדול אשר האירוהו בבתי חרשת אחדים; אבל לא נקל היה להם להנהיג את המאור הזה ברחובות עיר להאיר מחשכי לילה — כי גם המון העם גם שרי הרשות והרבה חכמים ותוקרים התנגדו בכל עוז לדבר החדש הזה, מדאגה מדבר פן יש בו סכנה לעיר ויושבי בה. רק בש' 1808 העמדו מאורים אחדים ברחוב אחד בלונדון, ואז נאותו רבים לאורם הטוב. החברה הראשונה לעריכת המאור הזה (Chatered Company) נתאשרה בש' 1810 ע"י הפרלמנט האנגלי, ובש' 1814 החלו ברבע ס"ט מרגריטה בלונדון להסיר את מנורות השמן ולערוך תחתיהן מנורות המאור הזה, ומאז והלאה החל האור הזה להתפשט בכל העולם (ע"ע יסוד הפחם).

אור האלקטרי (elektrisches Licht, электрическій свѣтъ). התנועה האלקטרית בהקפה דרך מנהל הבלתי שוה ע"פ כלו, מולדת חום; וכל שהמעצורים יותר גדולים על דרכה, והיא תתאמץ להתגבר עליהם לעבור הלאה, שמה יגדל גם החום. אם נבחר שרשרת אלקטרית חזקה (כשרשרת בונזין ד"מ) ונשים שם מתט קצר לחבר שני קצות השרשרת יחד, יהם המחט מאד מדי עבור זרם האלקטרי בו, ואם המחט דק מאד לעמת קצות השרשרת, אז ילהט גם יותך, אם הוא נמצא באויר. האור אשר יפיץ המחט בלהטו נקרא על שם מולדתו „אור אלקטרי". תחת מחט מתכות נוכל להביא מנהל אחר בתכונתו, כמו הפחם הדק כקנה ומהודד בראשיו. אם נסגור קצות השרשרת עם הפחם הדק שביניהם תוך כדור זכוכית חלול, אשר הורק האויר ממנו, ונעביר בהם את האלקטרות, הן ילהט הפחם ויפיץ אור אבל לא ישרף, מפאת חסר יסוד החמין, ועל כן יאריך ללהט זמן רב. הדבר הזה הוא יסוד המנורות הלוהטות האלקטריות (elektlicht. Glührlampen). באופן אחר נמצא אור האלקטרי, והוא הנודע בשם „קשת אור דעווי" (Davy). הח' דעווי לקח (ש' 1813) „עמוד ואָלטאי" חזק בעל 2,000 זוגות פחים (כל זוג הוא מפח אחד צינק ופח אחד נחשת, שביניהם שמיכת צמר טבולה בחמיץ גפרית מהול במים) המשוכבים זה על זה, ופתילי נחשת יוצאים משני קצותיו ובראשיהם פחמים מחודדים הנוגעים בקציהם זב"ז; ובזה נסגרה שרשרת האלקטרית, והזרם האלקטרי העובר בו הוא חזק מאד. דעווי נסה להרחיק לאט את שני קצות הפתילים זמ"ז, והנה — קשת אור נוצץ ומבהיק מאד נוצרה בין הקצוות, כמו זרם נצוצות אור העוברים מקצה המחייב (posi-tiv) אל קצה המשולל (negativ). הנצוצות האלה הם אבקות פחם, הנתקים מקצה מזה ורצים אל הקצה השני ונוספים עליו, ועל כן יפחת הקצה האחד, וכמו משפך יעמיק פה, והקצה השני — גם הוא הולך וכלה, אבל ישאר מחודד, כי שניהן נשרפים, וע"כ ירחקו זה מזה יותר, הזרם הולך ונחלש וקשת האור הולכת וכהה, עד כי תבטל לגמרי. הנסיון הורה כי הקצה המחייב כלה במשך זמן אחד פי שנים בכליון הקצה המשולל. אם נרצה להשתמש באור זה להאיר איזה מקום באור תמיד, צריכים אנו לערוך את שני קצות הפחמים, לבל ירחקו זמ"ז הרבה. בראשונה היו מקרבים זה אל זה ביד כפעם בפעם, וכן עושים גם היום במקומות שצריך להאיר שם זמן קצר, כמו בבתי תיאטראות ובאורי הרחובות לכבוד; במקומות שצריכים להאיר זמן מרובה, הכינו כעת כלים מעריכים (Regulatoren), אשר יקרבו מעצמם תמיד את הקצוות להיות במרחק ממוצע זמ"ז; והן המנורות האלקטריות העשויות על פנים שונים ונקראות ע"ש מכוניהן.

מנורות האלקטרי של דיבאָ (Duboscq) עשויה, באופן אשר הפחם המחייב תחוב במוט מתכות O העולה מתחת, (ע' ציור 1) והפחם המשולל תחוב במוט D ממעל, העולה ויורד בנקל תוך בית יד B. שני המוטות חרוצים מלכטה, המוט O חרוץ בתחתיתו I משני צדיו, והמוט D חרוץ רק מבפנים F. בתוך תבה עגולה קטנה סגורה נוצה אורלוגית, המתאמצת להניע את האופן הכפול G, H, היושב עמה על בריח אחד, בדרך הוראת החץ. שני האופן הקטן G אוחזות בשני המוט F להורידו, ושני האופן H הגדול ממנו כפלים אוחזות בשני המוט I להעלותו; עלית I גדולה פי שנים בירידת המוט F, כפי פחיתת קצה O המחייב, הכפולה פי שני

בפחיתת קצה D המשולל; ועי"ז ישמרו הקצוות את מרחקם הראשון זמ"ז. המוט I בשניו שמעברו השני אוחז בגלגל K, הנאחז בגלגל L האוחז בלוליון-אין-סוף (endlose Schraube, ע"ע לוליון) M. מוט הלוליון הזה עומד נצב ומסתובב על ארכו, ועמו יסוב האופן N וכנפי הרוח ממעל. האופן N נוכל לעצור מבחוץ, כשנתחוב פצים בין שניו, ואם לא נעצרהו ביד יעצרהו המגניט האלקטרי P, במשכו אליו את העוגן Q, התקוע ברגל ארכובה Q R S T מסתובבת על צירה R, ועל ידה תלחץ הנוצה U את פצימה בין שני האופן N. — הזרם האילקטרי בא בצד המחייב דרך הלוליון העוצר ועובר עד המגניט לסבוב אותו, והולך דרך המוט O ושם בקצהו ידלג אל קצה המוט D, ויוצא דרך הלוליון העוצר C אל הציר המשולל של העמוד הואלטאי. כל זמן שזרם האלקטרי חזק לקפוץ על קצות הפחם, יש די כח בהמגניט למשוך אליו את העוגן ולעצור בעד האופן N מהסתובב, שעל ידו יעצרו הגלגלים L, K את המוט I ואת האופן הכפול ואת המוט F מהעתיק ממקומם. לסבת שרפת הפחמים והתרחקם זמ"ז יחליש הזרם ועמו לא יעצור המגניט כח להחזיק בעוגן, הפצים יסור מבין שני N והגלילים יסובו והמוטות נעתקים דים איש מול רעהו, הזרם יחזק והמגניט יוכיף אמץ להחזיק את העוגן והפצים יעצור עוד את שני האופן N. ככה תערך המנורה הדיבאית מעצמה להאיר זמן רב באור אלקטרי.

1 מנורת דיקה

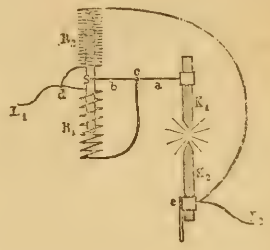
מנורת האלקטרא של העפנר-אלטנעק (Hefner-Alteneck) יתרה בה בפשיטו' מעשיה ובעריכת' המדויקת. (ע' ציור 2) קצות הפחמים מתקרבות זל"ז ע"י כבד יד הפחם (המחייב) העליון, ורק על ידי מגניט אלקטרי הן מתרחקות זמ"ז. וזה מעשה המנורה: המגניט E מתחת, ממעל לו מרחף העוגן A נשא על רגל הארכובה הסובבת על ציר a. הלוליון z דוחק ע"י הנוצה f את רגל הארכובה H אל הויז b, ועי"ז יורם העוגן A מעל המגניט E. בבוא הזרם המחייב יגבר המגניט על כח הנוצה, וימשוך אליו את העוגן A, רגל הארכובה H תכון לפניה ותגע את c, הזרם יחזק פה ומן המגניט יגרע כחו, העוגן ירום, הנוצה הודפת את H אחור והמגע בטל, זרם המגניט יאמץ כחו, העוגן נמשך והמגע אצל c נהיה עוד, ככה יחזור חלילה מעת שהמגניט חזק די משך העוגן, הארכובה מתנופפת רצוא ושוב, עד רדת כח הזרם האילקטרי מתחת לגבול הזה. בתנופת הרגל H הנה והנה ירד העוצר s שבראשה בין שני האופן t העקומות ויעלה חליפות; האופן t אוחז בטור אופנים הרוצים מאחזים זב"ז ובמוטות הפחמים החרוצים, להרחיק את הפחמים לאטם זה מזה, על פי העוצר העולה ויורד בו; ובהחליש הזרם האלקטרי מאד עד לאין כח במגניט למשוך את העוגן, ורגל H הארכובה תנוח אחור, ינשא העוצר כלו מבין שני האופן t, והאופנים יסובו לרגלי נפילת המוט העליון מפני כבדו, הפחמים יתקרבו זל"ז, הזרם יחליף כח וסדרי התנועה ישובו כבראשונה. — יש אשר יכינו למנורת אילקטרי כזאת „זרמי תמורה" (Wechselströme), והוא מכונה אלקטרית אשר פעם יצא ממנה הזרם מעבר מזה, והיה הוא הציר המחייב ומשנהו המשולל, ופעם יצא מעבר השני, והיה הוא המחייב והראשון משולל, ולכן יעוף אבק הפחם חליפות מזה לזה, ושני הפחמים יצערו רק מפאת שרפתם ובשעור אחד, וע"כ יערכו גלילי המנורה, אשר יעתיקו את מוטות הפחמים בשעור אחד. במנורה זו יש למוט המשולל כפתור מבחוץ, אשר על ידו נוכל להעתיקו פעם על האופן הקטן (בזרם תמידי, למען תהיה העתקת המוט המחייב פי שנים במוט המשולל) ופעם על שני האופן הגדול היושב עמו על בריח אחד (בזרם חליפות, שצריך להשוות העתקת המוטות), הגדול פי שנים באופן הקטן; ועל כן יתרון מנורה זו על שלפניה, כי נוכל להשתמש לה בשני מיני זרמות האלקטרי, בזרם הפשוט ובזרם התמורה. אולם מפאת שא"א שיעמוד הזרם שוה בחזקתו כ"א ע"י השואת קשת האור שבין הפחמים, והוא ע"י הערכת המוטות כנ"ל, ע"כ א"א להעמיד בזרם אחד רק מנורה אחת, כי כל מנורה תערוך זרמה, ואם תעמודנה בו מנורות רבות, תשבית האחת מערכה השניה.

2 מנורת העפנר-אלטנעק

המנורה הא' אשר נעשתה להפיץ אורים גדולים פעם אחת, היא אשר כוננו ידי סימינס והאלסקי (Siemens und Halske) מהעפנר אלטנעק בשנת 1879, ויקבוה בשם „מנורת הפשיון" (Differentiallampe), אשר תכניתה מוצגת פה (ציור 3). בזרוע a של המוט הסובב על צירו c אחוז הפחם העליון K_1 ובזרועו השניה b אחוז מוט ברזל S נצב, היורד בקצהו התחתון תוך גליל פתיל מתכות עב R_1 ועולה בקצהו העליון תוך גליל פתיל מתכות דק מאד. הגליל הדק מסתיים

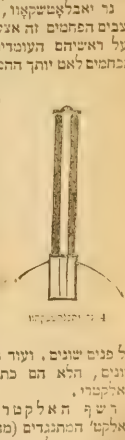
בשני קצותיו אל מעבר הזרם החזק וחבר בנקודות d , e ; דרך מעבר הזרם החזק הוא L_1 dR_1 caK_1 K_2 eL_2 . אם הרחקו קצות הפחמים זמ"ז הרבה, והזרם לא יעצר כח לדלג מזל"ז, יחדל הזרם החזק מלכת, ופעולת הזרם החלש נכרת לעין. הזרם יעבור דרך L_1 dR_2 eL_2 , הגליל R_2 ימשוך אל קרבו את מוט הברזל, הזרוע b תורם, זרוע a תרד, קצות הפחמים מתקרבים זה אל זה, והזרם החזק התחדש, הגליל R_1 מושך את מוט הברזל אל קרבו, הזרוע a מורמת, הקצה K_1 מתרחק מעט וקשת האור נראתה. בסבת מעצור הקשת לזרם האלקטרי יחליש הזרם בגליל R_1 , והזרם בגליל R_2 יוסיף לאט, עד אשר תארך קשת האור די השוות כחות שני

3 מנורת הפסיון

הזרמים זאל"ז, ואז תעמוד על עמדה. שני קצות הפחמים הולכים ונשרפים לאט, אך במדה זו יורם המוט S והקצה K_1 יורד לאט, והקשת תשאר על מקומה. מעשה המנורה כלה מלאכת מחשבת היא, ויש ממנה על פנים שונים, ובכלן נוכל להעלות זוגות פחמים רבים להאיר במקומות שונים. מנורת גילכער (Gülcher) היא פשוטה מאד, ועם כי היא איננה „פשיונית" נוכל לערוך על ידה נרות הרבה.

נר יאבלאטשקאוו, אשר המציאו בעליו בש' 1876, בו נצבים הפחמים זה אצל זה וביניהם מבדיל המר גפס ושפט ועל ראשיהם העומדים חפשי נטויה קשת האור, בהשרף הכחמים לאט יותך החמר ויכלה בעשן, וקצות הפחמים נשארים חפשי (ע' צורה 4). בשעת הדלקתן יונח רסיס פחם כוגר על ראשיהם למען חברם יחד, הפחמים נדלקים מאליהם, והסוגר לוהט עד כי ישרף ויכלה, ואחריו תראה הקשת. ולמען יבערו שני הפחמים בשעור אחד, צריך לקחת את מנורת זרם התמורה לנר זה. אם יכבה נר אחד ע"י איזה סבה לא נוכל להדליקו עוד. זמן בערת נר אחד מאריך $1\,{}^1/_4$ עד $1\,{}^1/_2$ שעה, ולמען האיר את כל זמן הערב מכונים ארבעה זוגות פחמים במנורה שידלקו זה אחר זה. חוזק אור הנר הזה הוא כמו 350 נרות סטיארין או כמו 40—50 נרות אד המאור אשר בחוצות קריה. גם ממין נר זה נמצאו על פנים שונים. ועוד נרות רבים כוננו חכמי חרשים בדרכים שונים, הלא הם כתובים בספרים על אדות מאורי אור האלקטרי.

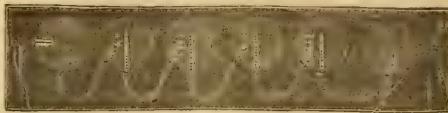

4 נר יאבלאטשקאוו

ר ש ף ה א ל ק ט ר י יגביה עוף, ע"י קרוב שני מיני האלקט' המתנגדים (מחייב ומשולל), בהיותם נמתחים מאד וביניהם גוף בלתי מנהל או אויר, אז ידלג האלקט' המחייב אל המשולל ובהתגברו על מתקוממו יצא רשף לרגליו, ואם המרחק רב ילך הרשף כאורת הבזק (zickzack), וזה מפאת כי לפני דקות איתיר האלקטרי אין כל חמר בעולם השוה בגושו בכל חלקיו, והאלקטרי הלא ירוץ הדרך הנכון לו יותר, בפגשו במעצור יסל לו ארח אחר (יש מחכמי הטבע אשר יבארו סבת דרך הבזק, מפאת התעבות האויר נכחו, אשר יעצרהו על דרכו, וזה אמנם לא יתכן כי האויר לא ינוע במהירות האלקטרי, כאשר לא תגוף הדלת הפתוחה בירות עליה כדור עופרת). אם נושיב כדור קטן או עוקץ על קצה „המוליך" (Konduktor), אשר למכונת האלקט', בהיותו עמוס באלק' מחייב, יתאסף שמה אלק' הרבה ומפאת לחיצתם הגדולה יתמלטו כידודי אש לאויר, גם מבלי היות לנגדו אלקט' משולל, ובמקום אפל יראה כעין ש ב ל ת ק ר נ י א ו ר (elektr. Büschel) יוצא מן ראש המוליך, ממראה תכלת או אדום ובקול הסירים עלי אח, ואם על המוליך המשולל נשים את העוקץ, אז יזהיר כעין כ ו כ ב מבלי השמיע קול. אם יהיה העוקץ הלבוש על המוליך המחייב חד, לא תוכר השבלת היטב, ונראה רק כעין כוכב מזהיר. זיו אלקט' חלש הנגלה בלי קול נקרא א ל ק ט ר י ל ו ח ש (elektr. Glimmen), והוא נגלה בין שני צירי השרשרת האלקט' המסתיימים בחלל סגור, אשר הורק האויר מתוכו, כנודע מ ב י צ ה ה א ל ק ט ר י ת (ע' ציור 1). צבע אור הרשף האלקט' וחזקו הוא לפי טבע האויר שבו יפוז; באויר הנשימה אורו חזק וצבעו תכלת לבן. שבלת האור היוצאה אל אויר יסוד המחנק תבהיק מאד, ותתרחב כאשר יקלש האויר בהריק אותו ע"י מינקת. אולם אור הוד נגה נאוה מאד נראה, בעבור האלקטרי דרך ק נ י ג י ס ל ר (Geisslersche Röhren, ע' ציור 2), והם קני זכוכית אשר הורק מתוכם האויר ע"י מינקת כסף-חי (ע"ע „מינקת"), ואד אחר או קטור דק מאד ימלא מקומו, ופיהם חתום, המציאם גיסלר בש' 1857. אם אד יסוד המחנק או יסוד המימי עצור בקנה אז האור אדום, ואם אד כלור הוא והיה מראהו ירוק, אד המאור ילבנהו ושל אויר יהיה צבעו דודאי (violett). על דבר שנויי צבע אור האלקט' יבתר לנו פרט-החשמל (Spektralanalyse —ע"ע). לפי פשר דברו יד אדי מתכות לוהטים, כי ינתקו מעל המוליך בהתמלט הנצוצות, עם יד חלקי האד הלוהטים בצבע האור, ואין לנו צבע טהור מאד הלוהט רק כשנעכב בעד נצוצי המוליך מעבור. מקור שפע האלקט' המובל אל קני גייסלר, אין די במכונת האלקטרי הרגילה, מפאת מעוט פעולתה ואי סדרים בהשפעתה, ולא בסוללה ואלטאית מפאת יוקר מלאכתה, אכן די במעורר רומקארף (Ruhmkorffscher Induktor — ע"ע) בינוני המכונן על יסודות ואלטאים אחדים או גם במכונה המפרדת (Influenzmaschine) להאיר אור יקרות, ובימים האחרונים ישתמשו במכונת אלקטרא-מניע (dynamo-elektr. Maschine—ע"ע) ובמכונת צובר האלקטרי (elektr. Accumulator —ע"ע) ללהט את קני גיסלר.

1 כביצה האלקטרית

כביצה האלקט' כבקני גיסלר יעטף הציר המשולל אור לוחש תכלת, אחריו שית מאפל, אחריו אור נגה היוצא מציר המחייב הלוהט באור חזק. האור הזה אינו משולב, רק מחובר הוא מרצועות או מגלדי אור, אשר חשך יחשיך

ביניהם (ע' ציור 2), ומשטת האור הוא שקערורי הפונה שקערוריתו אל ציר המהייב; סבת החזיון הזה לא נתבארה עוד אל נכון. ביחוד יראו משטתי אור ההוא, כשנמצאו אדים בוערים בקנה כאד אלכוהל, איתיר או שמן עטרן (Terpentinöl), או כשיגדל המעצור באמצע שרשרת האלק' ע"י שנעמיד באמצעה פתיל לח. כל מה שנריק האד יותר

2 קני גיסלר

מן הקנה, יתפשט אור התכלת של ציר המשולל אל עבר ציר המחייב, ואמנם גם יחלש ויכהה יותר, והמקום האפל שבין אור המחייב ובין אור המשולל יקטן יותר. כשיודק האויר בקנה עד מאד, לא ילהטו עוד חלקי האד, רק אור המשולל יתפשט דרך קו ישר; והוא אשר חפץ קרוקס (Crookes) ליסד ע"ז את מצב האגוריה (ע"ע) הרביעי; ואם הורק האויר כלו אז לא יעבור במקום ההוא כל אור אלקט'. על אור האלקטרי בקני גיסלר יפעלו צירי המגניט כמו על מנהל הירם האלקטרי. ולאשר שגם אור הצירים (ע"ע) פועל על מחט המגניט להטותו מדרכו, ע"כ יאמר כי אור הצירים איננו רק שבלת גדולה מאור אלקטרי.

אם נאיר באור האלקט' של קני גיסלר על זכוכית-קאנארית, על מי המסת-כינין או על חמרים אחרים נוצצים אז יראה מחזה ההתנוצצות (Fluorescenz) מבהיק מאד עד להפליא, ועד"ז נראה גם באורו אור הפוספורי, אם נשפיע ממנו על החמרים העלולים לזה, ד"מ אם נירה נצוצי האלקט' חזקים על חתיכת סוכר, נתר או על שפת השדה, אז יאירו אח"ז גם באפל. החמרים „יונקי-האור" (כמו קאלציום הגפריתי, באריום הגפריתי ושטרונטיום הגפריתי, אשר נעשו ע"י חום גדול) מאירים גם בהיותם סגורים בכלי זכוכית, כשיתקרבו בקרבת מעבר נצוץ האלק' אף לא יגע עדיהם.

כל שביבי אור עמום כזה אשר יאיר האלקט', אינו ענין לאור האלקט' החזק הבא מפתילי מתכות או פחם לוהטים ולאור הקשת הנמתחת בין שני ראשי הגחלים שמם לוהטים חלקי פחם.

אור בעלי החיים. יש מיני ילק, תולעים, חומטים, פוליפים ורמשי מים רבים אשר יאירו בלילות. על הרוב לא יאירו כ"א שקדים ידועים בהם, הנראים כנקודות אור זרוע בהם, ויש אשר יאירו רק בתנועת שריריהם. כפי הנראה יבא האור מפאת התעוררות אלקטרות השוררת בשריריהם.

השם אור בחכמת הציור, הונח ביחס הצל והצבעים שבתבנית, על המקום הבהיר והלבן יותר, אשר לפי גדלו וטהרו צריך שיאפילו הצללים יותר ויבהיקו הצבעים. אור כהה שבתבנית, יקרא המקום החליש בזיו מול אור הנגה שבציור זה, והוא אם בכדי שהמקום יראה לעין יותר רחוק או מפאת מעמדו במורד נטוי ממול קרני השמש המופיעים במישור, ולכן יראה לעין המביט כמו צאלים יסכוהו. חלוקת מדרגות האור בציור תלמד ח' ההשקפה (Perspektiv).

אור הים. יש אשר פני הים מפיקים נגה הוד נפלא מאד, וזה יקרה בשלשה אופנים: 1) אם שיאיר נתיב אחרי הספינה, והוא מפאת חכוך הספינה הנמהרה במרוצתה במים, אשר יעורר את האלקטרות; 2) פעמים רבות יאירו הגליב המכים אל סלע מוצק, וביחוד בעת שקט האויר, וזה על הרוב מפאת צמחים ובע"ח נרקבים הנשאים עליהם ונגרשים עמם; 3) לפעמים יאיר כל שטח פני הים, ויש אשר גם המצולה כאש נגה תבער, וגם הדגה אשר בה כלפיד תבהיק. ע"פ הבחינות המדויקות במחזה היקר הזה, יבא האור מהמון רמשים המתאספים חמרים המרים וכל זיו הים, אשר יתקבצו לפעמים אל מקום אחד ורחב ידים, הנועת החיים ותמורת היסודות מאלפי אלפים דגה ורמש וכל שרץ למינהו, תגיה אור יקרות בכל מלא מבט עין הצופה; וכפי רום הרגש והזיז השורר בהם לעתים ידועים כן יבהיק אורם. כמ"כ ישונה האור בצבעו, יש אשר יפיק הים אור נגה בלא כל צבע, ויש אשר יהיה צבעו אדום, צהוב, ירוק או תכלת. ובתלמוד נזכר שר' יהושע נזדעזע בראותו פתאם „מאור גדול בים" (ב"ב ע"ד:), והוא אחד משני מיני המאורות האחרונים שהתבאר (וכמו שאמר ר"א שהוא הלויתן, אשר רבים יפרשוהו על כלל מיני החיים שבים).

אור כוכבים (Astrallicht), הוא זהר הרקיע הנראה בשמים בינות לכוכבים אשר בנהר די נור (Milchstrasse — נתיב החלב, ע"ע), ובשמים טהורים נראה אור חלש ממנו זרוע על פני כל הרקיע, מלבד במסבי ציר הדרומי נמצאו שני מקומות אפלים, האחד גדול והשני קטן, ומזל תנין (Wasserschlange) הקטן חוצץ ביניהם, ומכנים „ענני מאגילאן או „שקי פחם". שרש דבר האור הזה הוא מכוכבים רבים ועצומים המגביהים שבת בשמי השמים, אשר מפאת מרחקם העצום לא יפרדו לעינינו לאחרים, וגם בתור „כתמי ערפל" לא יראו (ע"ע ערפל) ורק זיו אורם יגיה לארץ.

אור המזלות (Zodiakallicht), בימי תקופת האביב בלילות הבהירים אחרי כלות הנשף כלו, יראה באופק המערבי עמוד אור חלש, הכהה עוד במראיתו מאור נתיב החלב או נהר דינור הנראה ברקיע, שתבניתו כמגבעת העומדת על עגול האופק במקום שהשמש באה ונטויה בקוטרה אל מול המקום שהשמש עומדת שם עתה, ולפ"ז ארך עמוד האור הזה מונח כמעט על ארך אזור המזלות, וע"כ יכונה על שמם. מראה האור הזה נגלה בהוד נגוהות נשגב בחדשי פיב' ומארט בש' 1856 סביב לימי מולד הלבנה מחדשי ניסן ואייר, כי איר הלבנה מכהה אור המזלות זה. אמנם גם בזמן תקופת האסיף נראה אור המז' באופק המזרחי לפני צאת השמש, אך לא יגה כ"כ כבזמן האביב במערב. מראה אור הזה הנגלה ברוב הדרו יותר בגלילות החמים ונראה בכל ימות השנה (והוא הוא המכונה בתלמוד (ב"ב כ"ה) בשם אוריה, שפרשו שם אויר ים, שהוא במערב), שמו אליו לב בש' 1660. קאסיני ערך ע"ז בחינותיו המדויקות בש' 1683 ויער את לב התוכנים על הדבר, ועד היום לא נחקר סבתו. יש אומרים כי הוא מאויר השמש הנדחק בציריו ונגבה על המשוה, וע"כ יתרומם הרבה מעל האופק גם אחרי בוא השמש עמוק מתחת לאופק, בכלות זמן הנשף. אולם כבר הכה לאפלאס על קדקד השערה זו, יען שאויר השמש איננו מגיע לכל היותר רק עד ערך $^{9}/_{20}$ ממרחק כוכב (Merkur) מן השמש, ואור המזלות מגיע עד ממעל למסלול הארץ. יש אומרים שהוא האיתיר אשר התעבה סביב לשמש, וי"א שהוא משארית חלקי כוכבי דשביט (Kometen), אשר בבואם אל שפל מסלולם קרוב לשמש, ובמעופם הנמהר עד מאד במקום הזה, פגרו חלקים מהם מרוץ עמם במעגלה והמה משוטטים במסלולם. אלכסנדר הומבאלד ישער, כי הוא טבעת אוירית הסובבת בין נגה למאדים. אולם הת' דזשאָנס (Jones) האמיריקני, אשר התבונן ביאפאַן הרבה על האור הזה (29 שנה, 75—1847) יאמר כי הוא טבעת העוטרת את הארץ כדמות טבעת שבתאי (Saturn).

אור מתעה (Irrlicht), הוא הנראה לפעמים לעוברי ארח ממרחק כמו נר דלוק, ועל הרוב יתהוה במקום בצה, ולנדנוד רוח קל יתר ממקומו ויסע הלאה. הולכי דרך יתעו בו, בהאמינם כי אור הנר הדולק בבית יאירו להם את הדרך, ותחת מצוא מחסה מזרם וממטר יטבעו בבוץ. מאמיני הבל יחזו לכו בו משאת שוא, מחזה שדי או מדוחי כת לצים אשר לצון חמדו להם להתל באנוש. חכמי הטבע יפתרו המראה הזה, כי הוא תבערת יסוד המימי העולה מרקבון הצמחים ובע"ח, אשר יבער גם ע"י מגעו באויר, כמו דלקת

יסוד מים הפיספורי מעצמו. אולם לפי הבחינות אשר ערכו ע"ז אנשים נאמנים (List, Knorr, Tschudi, Ule etc.) לא יתבארו כל המהות אשר באור זה ע"פ ההנחה ההיא, ולכן ישאר פשר דברו לדור אחרון.

אור הנר. במקום אפל או בלילה משתמשים בנ"א להאיר את החשכה ע"י אש בוערת או חמרי שרפה. יסודתו בסגלה הטבעית הכוללת לכל החמרים, שאם יתלהטו בחום גדול מאד יפיצו אור. בהיות האור או האש הכרחית מאד לאדם, כאשר נראה עד היום, שגם הפראים ידליקו למו אש לחמם או להאיר את החשך, אין לדרוש מאת „דברי הימים" לבני האדם להגיד לנו, מי האב אשר המציא את האש, כי עוד טרם למד האדם להשאיר זכרו לדור אחרון, למדתו נפשו, המתלמדת להקות כל אשר תחזינה עיניו לתועלתו, להוציא את האש מהקשת אבנים זב"ז או מתכוך עצים זה בזה בכח גדול, כאשר יעשו הפראים עד היום, וכמו שאמרו הז"ל (פסחים נ"ד) „נתן הקב"ה דעה באה"ר מעין דוגמא של מעלה והביא שתי אבנים וטחנן זב"ז ויצא מהן אור". המקרה למד את בני האדם להשתמש בעצים להדלקה, בשמן למאור, בעטרן, בנפט, בנר חלב, שמן וכל המסים. החכמה למדתם להשתמש גם במוצקים לוהטים: אור השיד, אור פלאטין וגם באוירים לוהטים או בוערים, כמו: אד המאור ואור האלקטרי. יש אשר החמר הבוער נשרף וכלה בהאירו ויש אשר ילהט ויאיר וממנו לא יחסר מאום. על הרוב משתמשים בחמרים הבוערים וכלים בשרפתם, אשר אמנם אינם אובדים ממציאותם, רק יחליפו תארם, כי הם ישובו ויתקשו עם יסוד החמצי שבאויר ויתהפכו לגוף אחר. נגה אור הנר תלוי בתכונת החמר הנשרף, אך יותר תלוי בתכנית הכלי שבו יעלה הנר. על חכמת חרשת המעשה לבהור לכל חמר בוער תכנית הכלי, אשר על פיה יפיץ אור בהיר באבדן חמר מעט (ע"ע נר).

אור הצירים (zorza północna, сѣверное сіяніе, Polarlicht), אשר נקרא גם בשם „אור הצפוני" (Aurora borealis), על אשר אנהנו יושבי צפון נראהו תמיד צפונה, וביותר במקומות הצפונים אשר החרף להם לילה, שם יגיה רום האויר בהוד אור נגה, ויאיר את הלילה. מחזה אור הציר שונה מאד, בתבניתו, בצבעו, בנגהו ובסדר מהלכו. לפני הראותו יכיר המבין במראה עכור אשר נראה על שפת הרקיע צפונה, הבא כמבשר לאור הציר כי יבא. אח"ז יאפיל המראה יותר ומסביביו נראה כעין קשת ענן קטנה או גדולה; במקומות הצפונים יותר לא תוכר הקשת היטב. הקשת הזאת תכהר אח"כ בקשת אור בהיר תכלת, וממנה תצאנה עוד קשתות אור רבות, אשר תגזרנה בקרני אור שלל צבעים הבוקעות ועולות מתוך החשך. לפעמים תראה קשת הענן נפחתת בסדרים ע"י נגה אש, וכמו לבת אש אוכלה נראה מתוכה. מבעד קשת הענן יראו הכוכבים גם בעינים ערומות. אור הציר הגדול יחל מיד אחרי כלות הנשף, קשת הנגה העוטרת את גזרת האפלה, שונה ברחבה ובארכה, פעם תרחב כרחב הירח ופעם עד שש פעמים כמוהו, פעם תארך רק כמו 25 עד 30 מעלות ופעם תארך כחצי האופק. הקשת הזאת מתמדת שעות אחדות ואינה עומדת בעינה, כ"א עולה ויורדת מתפשטת ומתקצרת, ונקרעת פעם במקום זה ופעם במקום אחר. מקומות אחדים ממנה יחלו להאיר יותר וקרנים הרחבות כרחב חצי הירח מידם יפוזו המגיעות עד לגזרת האפלה, מראיהן כמראה הבזק, פעם תארכנה ופעם תקצרנה, פעם תצאנה קדמה ופעם ימה, ותעקלנה כמו תמרות עשן מפני רוח, ונגה להן ויפעה להן בהוד צבעים ירוק וארגמן. רום כל הקשתות ההן מונח תמיד על עגול הצהרים של המגניט (ע"ע „מגניטות"). קרנים אלה היוצאות לפעמים משליש רוחות כאחת: קדם, צפון וים, ועולות עד לרום שמים גבת הקדקד, יתלכדו שם יחד והיו לכתר אור אשר מרכזו נגבה לנכח הקדקד. ואם נמוד בכלי התיאודוליט לקצוב אל נכון מקום המרכז הזה, נמצאהו מכוון אל המקום ששם יורה ראש העליון (הדרומי) ממחט המגנטי המורה בעומק (Inklinationsnadel), בהיותו מרחף חפשי בעגול הצהרים (Meridian) של המגניט.

בעת הראות אור הציר יתנודד מאד מחט הנטיה המגניטית (Deklinationsnadel), ותנודותיו חזקות יותר בעת אשר יגה זיו אור הציר יותר, ויטה לפעמים בנודו עד ארבע וחמש מעלות מערבה ממקומו הראוי, ואך מעט אשר יטה כמו גם מזרחה, לאות כי מגניטות הארץ סוערת אז מאד. לפני הגלות האור נראה מעמסה כבדה במגניטותה, וכמעט נגלה האור כן תקל המעמסה, והולכת וקלה במשך הזמן שהאור הצירי הולך וחזק, ושבה למנוחתה לאטה, ולפעמים רק אחרי יומים תמים. הפרעות במחט המגניטי תבאנה גם במקומות הרחוקים ממחזה אור הציר, עד שנוכל לבטוח בתנודות החזקות שבמחט המגניטי, ששם בירכתי צפון נראה אור בהיר בשחקים. ארח קרני האור אשר יפיץ הוא באמת כארח הוראת מחט-הנטיה המגניטי, ואשר יראה מחזה האור שונה במקומות שונים הוא מפאת שנוי מצב הרואים. — רום אור הציר מעל הארץ איננו גבוה מעשרים פרסה ואיננו נמוך מד' אלפים רגל; אך לרוב אינם גבוהים, ולפי רום האור כן יראה ממרחק. יש אשר נראה האור במקום אחד לנכח הקדקד, וכמו כ"ה פרסאות הלאה נראה בגבה 9^{0} מעל האופק.

כתבנית אור הצפוני כן יראה גם בגלילות ציר הדרומי, לפי עדות יורדי הים אשר כתבו חזון די באר, וקורא לו בשם אור הדרומי, אשר על כן היה שמו הנאות לו „אור הציר". ונפלא הדבר, כי פעמים רבות יגלה האור על שני הצירים מקצוי הארץ בפעם אחת. — ועוד יותר יפלא כי ירבה אור הציר להגלות בזמן הראות כתמי השמש (ע"ע כתם), אשר נודע כי הם באים בתקופת 11 שנה.

ע"פ אור החשמל (Spektrum) היוצא ממחזה אור הצירים שפט צאֶלנער (Zöllner), כי חום האור הזה מעט מאד, חום אשר אין ביד האדם להוליד בו אור.

אור הצמחים. יש מין פטריות (Hymenomycetes, Blätterpilze), אשר יאירו בחשך כעין הפוספור, וביחוד בהיות האויר חם ולח, ולפי ההשערה תהיה זאת מפאת נשימתן החזקה (ע"ד השאלה ידובר בצמחים ג"כ מן הנשימה שהיא כעין נשימת בע"ח, אשר תכליתה לשאוף את יסוד החמץ שבאויר ולהוציא תחתיו את חמיץ הפחם, ע"ע „נשימה", ונשימת הצמחים היא להפך להוציא ולהבדיל מקרבו את יסוד החמין ולבלוע ולאצור בקרבו את יסוד הפחם, ע"ע „חיי הצמחים"); אם יבא אליהם יסוד חמץ רב יגדל אורם, ובהעדר יסוד זה יאספו נגהם. ראשי הפטריות המאירות הן הגדלות בארצות החמות, כמו: Agaricus olearius, Ag. noctilucens, Ag. igneus. המין Ag. melleus, אשר פתילי יונקותיו בעץ יסובכו והמה מביאים רקב בעצמיו, הוא הנסבה לאור עין הרקב הנראה בלילות החמים בקיץ. י. ל. ז.

אור (בח' הקבלה), בו יכנו המקובלים את הסבה האלהית למעללי העולם ומלואו, תחת השם „שפע", אשר רגל על לשון הפילוסופים, והשם „כח" הרגיל על לשון חכמי הטבע. ובהרו בו, לפי שאינו נתפס בהעלול ממש כמו „שפע" המתלבש בו, והעלול עושה בו שנוי, וכאן נאמר „אני ה' לא שניתי", שאין הנבראים עושים בו שנוי כלל, „ואתה הוא קודם שנברא העולם ואתה הוא אחר שנברא העולם", בהשואה אחת בלא שום שנוי; ולפי שאין האור יכול להיות במציאות מבלעדי המאור אפי' רגע, שאם אין מאור אין אור, ולא כמו „כח", המתפרד מסבתו, שהוא בעל הכח, ד"מ הזורק אבן, שכחו מתלבש בהאבן ונושאה לעוף במהירות, ואף אם ימות אותו האיש הזורקה, לא יפסוק הכח משאת את האבן (הטעם הזה בקריאת שם אור תחת במות שפע וכח, כתבו גדולי המקובלים עצמם בספריהם, ואמנם לפי הקירת חכמי הטבע בענין האור (ע"ע „אור" הקודם), נודע כי גם האור אינו אלא כח, וכהבדל המאור עוד נראה אורו, וכבר נראה כוכבים אשר היו זה אלפי שנים, ועתה אפשר שכבר אינם, כמו שנתעלמו מעיני התוכנים כוכבים רבים (ע"ע „כוכבים"). ובאמת אין שום משל גשמי להסבה האלהית ידמה לה, וכמ"ש „ואל מי תדמיוני ונדמה", וכל המשלים אינם רק לשבר

את הכהן, מה שהיה יכולה לשמוע). גם לפי שהתפשטות האור מן המאור אינו עושה שנוי בהמאור, ואם יפתחו חלונות רבים שיכנס האור בם או אם יסתמו אין השמש המאירה מתפעלת מזה כלל. ובכ"ז האור הוא מעין המאור וממהותו, ובזה הוא שוה לשפע ולא לכח, כי השפע הוא שעצם הדבר שהיה במשפיע יורד ומתלבש בהמקבל, אבל הכח אינו רק מין גלוי פרטי מבעל הכח ואיננו ממהותו. והכמי הקבלה יאמרו שהאור האלהי, גם בהיותו סבה לנבראים ועלילותם, לא השתנה מטבעו האלהי. וע"ז רומזים דברי חז"ל „אחד בשמים ובארץ ובד' רוחות", שאפי' בהיותו מלובש לפעול בפרטי העולם לא יצא מגדר אחדותו הפשוטה; ועל דבר זה שהוא כעין קבוץ שני הפכים בנושא אחד, הוצרכו להרבות בספירות ועולמות, בצמצומים ומכבים, בהמשכה דרך צנורות ושערות, בהסתכלות וזווגים, במקיפים ופנימים, באורות וכלים ועוד רבים כמו אלה. — וכנו ביחוד את מדת החסד בשם אור, כי החסד הוא ענין נטיה לזולתו והשפעה אליו, ולהיות שאור החסד איננו עוד החסד עצמו, שהוא הכלי לאור המתאר אותו בתאר מהות חסד, ע"כ נשאר האור בדרך רז (ואמרו אור גי' רז, או כמאמר חז"ל „כי טוב לגנוז"), וזה הוא גם בכלל האורות והכלים האמורים בס' הקבלה, האור הוא פשוט ואינו בתאר מהות קצובה, וע"ז אמרו בס' יצירה „עשר ספירות בלי מה", ר"ל בלי מהות ותאר מגבל, ורק לפי הכלים מתואר האור בחסד או בגבורה.

אור-אין-סוף (בח' הקבלה). שם אשר המציא האר"י, למען הביא בו את „הצמצום" אשר המציא בהעמיקו לחקור (ע"ע „צמצום"). ורבו בו הבאורים לתלמידיו ולתלמידיהם, והעולה מהם שאין פירושו שהוא האור של הא"ס, כ"א שהאור עצמו הוא אין סוף אבל יש לו תחלה, והוא האין-סוף (ע"ע „אין סוף"). ואמרו שהוא אשר כנוהו חז"ל בלשון „שמו הגדול", שעד שלא נברא העולם היה הוא ושמו הגדול בלבד (פדר"א פ"ג), שכמו השם אינו נוגע לעצם הדבר, אע"פ שהוא מכיל בקרבו גדר העצם, אינו רק לזולתו כפי מה שהוא משיג ממהות ועצם הדבר, כן ענין האור הזה. ואמרו „בתחלה היה אור-אין-סוף (אוא"ס) ממלא את כל החלל" (מקום עמידת העולמות, ור"ל לא מקום גשמי, כ"א אפשרות מציאות העולמות) „וסילק האור לצדדים". ור"ל בזה, שצמצם כחו הבלתי-תכליתי מבלתי מוגבל ומתואר בבחינה פרטית, בכדי להמציא עולם בעל גבול ותכלית, ומאור זה נשאר „רשימו", והוא הנקרא בזוהר „טהירו עילאה", ורשימו זה הוא שרש הכלים שנהיו אח"כ. והמשיך קו אור דק שבו וע"י נבראו כל העולמות. קו אור זה, אע"פ שהוא נמשך מאוא"ס, אין לו ערוך אליו כלל, כי הוא מודד את האוא"ס הנמשך בעולמות, רק כפי מה שהם יכולים לקבל, ונקרא קו אור זה גם בשם „מתקלא", ונק' אור צח, אור מצוחצח, ואמרו שהוא „אוכם קדם עלת העלות", ר"ל לגבי אוא"ס עצמו, משא"כ בעצמות אלהות אין לומר גם שם „עלת העלות", וכל מה שהאדם מדמה וחושב בלבבו באלהותו ועצמותו אינו רק מקו אור זה, הנמשך מאוא"ס הרומז על המאור או על עצמותו כמאמר „ולבא לא ידעך" (שיר היחוד א). ולפי שטת הספירות יאמרו שאוא"ס הוא ספירת „מלכות" דא"ס, אע"פ שאינם יכולים למנות שם כל העשר ספירות, מאחר דלית מחשבה תפיסה שם כלל, אבל דומה הוא לספירת מלכות המנויה בעולמות, שהוא רק בחי' הגלוי לזולתו. ואמרו באוא"ס „שהוא למעלה עד אין קץ ולמטה עד אין תכלית", ור"ל מפאת היותו מעין המאור שהוא בלתי בעל גבול („למעלה עד אין קץ"), לכן יתפשט גם למטה מטה עד אין תכלית, להעלים אורו או כחו, להחיות היצורים אשר לא ידעו מציאותו כלל, עד שאמר „לי יאורי ואני עשיתני". ואמרו „אין אוא"ס שורה אלא בחכמה", כי החכמה היא ה„אין" דהשגה (ע"ע „אבא" בח' הקבלה), ואוא"ס אינו שורה רק במי שבטל אליו, ע"ד מ"ש רז"ל על הגאה, שאמר הקב"ה „אין אני והוא יכולים לדור בעולם אחד", „ודיורא דקב"ה באינון מאנין תבירין" דכתיב לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה, מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח „לעולם ישים אדם עצמו כשירים, כמי שהוא מותר בעולם, כמי שאינו" (דברי חז"ל במקומות רבים).

אור הגנוז (בח' הקבלה). כן נקרא החסדים דיסוד דז"א, כי הוא טמיר ונעלם, בסוד אתה אל מסתתר, וצדיק שהוא יסוד (ע"ש וצדיק יסוד עולם), אע"פ שהוא צדקות אהב, ונגלה לשכון כבוד בין מקדשי שמו, מ"מ לא נגלו ממנו רק נ"ה אורות (ע"ש „הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים וגו'"), ועוד י"ז אורות (המשלים למנין ע"ב אורות שבחסד, שם ע"ב, חסד גי' ע"ב) שהוא טו"ב, אמרו „כי טוב לגנוז", כי עצם הטוב אינו יכול להגלות ונשאר גנוז, ומשם מקור כל שפע החסדים, וע"כ נק' היסוד=כל, כי חסדי ה' לא תמנו, ואמר „חסדי דוד הנאמנים", שהם תמידים לעולם, ובכ"ז מפני אור הגנוז. אולם עיקר שם זה הונח על יסוד אבא, שהוא הגנוז בדעת דזעיר אנפין (ז"א) ומאיר מסייפי עלמין לסייפי עלמין, והוא הגנוז לצדיקים לעתיד לבא, שאז נאמר „ויצא כברק חצו" להאיר מחשכי ארץ, ומלאה הארץ דעה את ה'; ובנפש, הוא התקשרות נפש איש לקונו בעצם פנימיותו, אשר גם הוא איננו יודע ומרגיש מזה כלל, וע"כ נק' „אור הגנוז", וזה שארז"ל „אע"פ שחטא ישראל הוא", ובזוהר אמרו „אע"ג דאזיל הכא והכא דיוקנא אשתאר בך", ואינו מתגלה רק במס"נ על קדה"ש, שעלול לזה גם קל שבקלים, שזהו ענין גלוי יסוד אבא, ולזה רומזת מצות הפריעה לגלות היסוד, שנפשו תאיר בו לעת מצוא. גם להיותו נמשך מחסד שבגלגלתא דאריך שהוא כתר, ע"כ נקרא אור הגנוז, והוא ענין גלוי יהידה שבנפש. ועוד רבים בו הדרושים.

אור ישר ואור חוזר (בח' הקבלה), כל השפעה שנעשית להדיא מן המשפיע אל המקבל, יש בזה שני דברים: א) שהמקבל צריך להיות נכון ורוצה לקבל את השפע, וזה נקרא בלשון המקובלים „העלאת מ"נ" (מיין נוקבין, ע"ש מה שדרשו חז"ל ע"פ תהום אל תהום קורא „שאין טפה אחת יורדת מלמעלה עד שאין טפיים עולות כנגדה מן התהום", ואמרו: מי בוכים, מים תחתונים בוכין אנן בעינן למהוי קדם מלכא. ובזהר אמר ע"פ אלהים אל דמי לך „נהורא תתאה קרי תדיר לנהורא עילאה ולא שביך לעלמין"). ב) בהיות ההכנה במקבל הנה תבא בו שפע המשפיע, כי חפץ חסד הוא, וזה נקרא בלשון המקובלים, „המשכת מ"ד" (מיין דוכרין, כידוע שכל הפלוסופים הראשונים ועמהם המקובלים כנו למשפיע ומקבל בשם „זכר ונקבה" או דכר ונוקבא, זעיר ונוקבא, דו"נ, זו"נ בר"ת), וזהו הנקרא „אור ישר". אולם אחר שקבל המקבל את השפע, נתרחב בזה כלי קבלתו, והוא נכון לקבל עוד יותר (ע"ד שאמרו רז"ל „לא כמדת הקב"ה מדת בו"ד כו', מדת הקב"ה — ר"ל בשפע רוחנית — כלי מלא מחזיק כלי ריקן אינו מחזיק, והיה אם שמוע תשמעו, אם שמעתם בישן תשמעו בחדש"), ועי"ז נתעורר במשפיע חפץ להשפיע יותר, גם נתוסף אור במשפיע עצמו (ע"ד „ומתלמידי יותר מכלם"), וא"כ היה בזה המקבל סבה לתוספת אור במשפיע, וכמו היה הוא למשפיע, וזה נק' „אור חוזר" (ע"ד משרז"ל „בזמן שישראל עושין רצונו של מקום מוסיפין כח בגבורה של מעלה"). אולם הרצון הראשון במקבל לקבל, הוא באדם ישר מתולדתו, אך באדם אשר העוה דרכו, בא זה מפאת „אתערותא דלעילא" מנפשו פנימה, הנקרא בלשון חז"ל „בת קול שמכרזת בכל יום: שובו בנים שובבים", או מפאת גלוי אור עליון בעת רצון, כמ"ש „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלים".

אור מקיף ואור פנימי (בחה"ק), ע"ע מקיפים ופנימים.

אוּרַאָה (Urao), מין נתרון המכיל בקרבו חמץ פחמי במדה מרובה. מקומו באחד יארי המלח הנמצאים במדינת קולומביא באמריקה הדרומית, ששם יתגבש בעתותי הקיץ מחום השמש.

אוֹרָאַרָה (Aurora—אלילת השחר), נקראת בפי היונים בשם עאָס (Eos), בת האליל היפריאן, אחות הליאָס (אליל השמש) ואשת הענק אַסטריאוס (Asträus—ע"ע) אשר ילדה לו את הרוחות: צפיר (Zephyros—זו רוח מערבית), ברי (Boreas—רוח צפונית), נוֹטוֹס (Notos—רוח דרומית), ואת הספירוס (Hesperos—כוכב הערב) ואת כל הכוכבים. ע"פ אגדת היונים תקום האלילה הזאת בבקר בבקר ממקום משכבה וממצולות ים תתרומם על סוסי אֵלים, לאמפוס (Lampos) ופיתון (Phaëthon), ותביא את אור היום בכנפיה. המשורר הומירוס יתאר אותה בתור אלילת היום. ע"פ הגדת המיתולוגיא אהבה האלילה הזאת את בני תמותה והמשוררים קראו בשם את האנשים אשר לכדה בחבלי אהבתה, הלא הם: אוריון, קליטוס וטיתונוס, ולהאחרון ילדה את מימנון, את אימתיון (Emathion) ואת קיפֿאלוס. היונים תארו אותה על פי רוב בכנפים, נוסעת במרכבה רתומה לסוסים בעלי כנפים (או גם בלא כנפים) ועוטה מעיל ירקרק צהוב. לעתים תשא על ראשה כותרת השמש (Nimbus) וקרני הוד יפוזו מסביב. גם נושאת היא אבוקה בידה הימנית או כלי מלא טל אורות. — בשם אוראָרה נקרא גם הכוכב הצ"ד בכוכבי הלכת הקטנים (Asteroiden), הנמצאים בין מזל צדק (Jupiter) ומאדים (Mars).

אוראַרה (Aurora), קבוצת איים בדרום ים האַטלנטי, 975 ק"מ למזרח איי פֿאַקלאֶנד.

אוראַרה (Aurora), שם לשלש ערים בארצות הברית באמריקה: 1) במחוז קעהן (Kane) במדינת אילינויס (Illinois) על נהר פֿאָק 42 ק"מ משטיקאגו דרומה מערבה, ע"י מסלת טשיקאגו-באֶרלינגטן-קווינסי, מ"י 11,825 עושים מסחר רב בתבואות דגן, בצמר ותזירים, כמעט השלישית ממ"י הם אשכנזים. 2) במחוז דיהרבורן (Dear-born) במדינת אינדיאַנה ע"ג אָהיאָ (Ohio) במרחק 42 ק"מ מסינסינאטי בבקעה דשנה ופוריה; נוסדה 1819 על ידי אשכנזים. מ"י 4,432, העושים מסחר רב בתוצאות אדמתם הנמכרות לארצות הדרום. 3) במחוז איסמיראלדה (Esme-ralda) במדינת נעוואדה (Nevada), יושבת בגבה 227 מ' מעל פני הים וסביבותיה מכרי כסף למכביר. מלבד אלה יש עוד 10 כפרים ומושבות הנקראים ג"כ בשם או'.

אוראַרה בּוריאַלִיס (Aurora borealis), ע"ע אור הצירים.

אוּראַרִי (Urari), מין ארס, ע"ע קוראַרי.

אוֹרֵב או מארב (Embuscade, zasadzka, засада), הוא החיל המתחבא במקום נסתר להביא שאה על האויב לפתע פתאם בעת ובמקום אשר לא ידע להזהר. יש שני מיני מארב: 1) כשחלק מהחיל מתחבא במקום קרוב לשדה המערכה, והחיל העומד במערכה הופך לנוס כאלו נגף לפני האויב ולא יוכל עוד עמוד בפניו, והאויב מרחיק לרדוף אחריו בבטחו בנצחונו, ופתאם יגיח האורב ממחבואו והחיל הנס גם הוא יסב פניו אל האויב והיתה לו המלחמה מפנים ומאחור. במארב כזה השתמשו בני ישראל מלפנים ב' פעמים: במלחמה את יושבי העי (יהושע ח) ועם שבט בנימין (שופטים כ). 2) כשהחיל מסתתר במקום נאמן, ששם ישב למו אֹרב עד עבור האויב לתמו על פניו, ואז יבהלהו כסופה ויכריעהו לפתע פתאם. למין הזה נחשבות גם התפירות הנעשות באדמה לפני העיר הנצורה, שבהן יתחבאו המורים לירות מבלי הֵראות. כאלה עשו צבאות מלכי הברית במלחמת קרים, כאשר צרו על מבצר סבסטופול (1855), כן גם צבאות אשכנז, בצורם על מיץ ופאריז (1870—71); גם החיל הנצור יעשה תפירות כאלה להשגב בהן מפני הצבא הבא עליו — כמעשה חיל עותמן-פחה לפני העיר פלעוונא (1877). — גם הצד עופות נקרא בשם אורב (בלשון חז"ל: צריפא דאורבני, ב"מ מ"ב).

אוּרְבִּינָה (Urbino), עיר מחוז באיטליא בגליל פיזארו-או', על ראש הר נשפה על יד הדרך היפה העולה מעמק מיטוירה לעמק טיבר (טוסקאנה). בה מושב ארכיבי-שוף, בתי ספר שונים, בית מדרש ליצאי (Lyceum—מלפנים היתה שם אוניוורסיטה) ובית אֹסף ציורים. מ"י 4,933 (קהלתה—16,659), העוסקים באריגת משי ובחרשת מחטים. מהבנינים המפֹארים הנמצאים בה הכי נכבדו: בית שר המחוז שהיה ארמון הדוכס מלפנים, הוא נבנה בש' 1447 מאת הדוכס פֿדריגו די מונטיפֿילטרו, ע"י החרש הנודע לוציאנו דא לוראנא הדלמצי, ובית הכניסה—מעשה ידי אמנים נפלאים שהיו במאה הט"ו. במרחק 2 ק"מ מהעיר עומד בית מקלט סאן-ברנרדינו, שם קברות שני הדוכסים היותר נכבדים באו': פֿדריגו (1444—1482) וגוידובּאַלדו (1482—1508).

או' היא הנודעת בד"י הרומאים בשם: (Urvinum Me-taurense). בש' 756 נתן אותה פיפין (ע"ע) מתנה לכסא האפיפיור ברומא, ממאה הי"א והלאה נחשבה על גבול אנ-קונה ובש' 1435 באה ברשות שבניה הרוזנים לבית מונטי-פֿילטרו, אשר הורמו בש' 1474 ע"י האפיפיור סיקסטוס IV למעלת דוכסים. במות גוידובאלדו, האחרון במשפחה ההיא (1508), ירש אותה חתנו פֿרנציסקו מאריא דילא רוביּרי, ב"א של האפיפיור יוליוס II. מש' 1516 ועד 1519 היתה לנחלה ללורינצו די מידיצי, ב"א של האפיפ' ליאו X ואבי המלכה קתרינה (ע"ע). בכלות שריד למשפחת רוביּרי, המצוינה באהבתה לחכמה ומדעים, לקח אותה האפיפיור אורבן VIII בש' 1631 ויספחה אל גבול ממשלתו, וכן נשארה בידי האפיפיורים עד אשר נוסדה ממלכת איטליא הנאחדה, ואז נספחה אל גבול רומא (1860). באו' נולד הצייר הנודע רפאל (Rafael) סאַנטי (1483). על בית מולדתו נמצאת כתובה עתיקה לזכרון עולם.

אוּרְבַּן (urban), בל"ר בן כרך, ביחוד: „לפי נמוסי דרך ארץ הנהוגים בערי הבירה (urbs), גם יורה על העומד נכון לשרת, לתווך ולפשר; מזה נגזר השם אוּרבניטה (Urbanität), שהוראתו „דרך ארץ", „נעם המדות".

אורבן (Urban), שם שמונה אפיפיורים: אורבן I, כהן מש' 222 עד ש' 230, מת בימי אלכסנדר סיווירוס, ולפי מסורה מאוחרת מסר נפשו על דתו. חסידי הנוצרים יעשו לו אזכרה ביום 25 מאי. — או' II (1088—1099), שמו העצמי היה אָדא, נולד בשאַטילון-סיר-מאַרן. בראשונה היה נזיר בקלוני (Clugny), נתעלה ע"י האפיפיור גריגור VII למעלת בישוף אָסטיא ואחרי מות ויקטור III היה לאפיפיור תחתיו. באחזו בשטת גריגור נלחם בכל כחו נגד סמיכת הכהנים הזרים (Laieninvestitur), ויחדש את החרם אשר קרא גריגור על היינריך IV מלך אשכנז (ע"ע) וישא פנים למרד בנו קונראַד (אם לא עורר אותו לזה), וגם את פֿיליפ I מצרפת החרים על נשאו שלא כדת את הדוכסה ברטראַדה ויאלצהו להפרד ממנה. הוא קנה לב הנורמנים בניבאו את ראש הדוכס רוגיר ובניו אחריו להיות סגני האפיפיור על האי סיציליא. הקריאה הגדולה אשר קרא בבתי מועצות האמונה (Synoden) בפיאַ-צינצה (1094) ובקלירמון (1095) להוציא את ארץ הקדש מידי המושלמנים, עשתה רשם גדול מאד ומסע הצלב (ע"ע) הראשון יצא עי"ז לפעלו, ובערמתו הרבה הצליח להוציא מזה תועלת לעצמו, להרים את ממשלת האפיפיור. — או' III (1186—87), שמו העצמי למברט או הומברט קריוולי. מריבות וסכסוכים היו בינו ובין הקיסר פֿרידריך 1 (ע"ע) כל הימים, אך לשוא היה עמלו, כי לא עלתה בידו לפעול מאומה לרעת הקיסר. — או' IV (1261—64) לא ראה את העיר רומה מעודו. שמו העצמי יאקוב פנטליון בן איש סנדלר בטרוים, בימי עלומיו היה שם כהן הדיוט, אח"כ נתעלה לבישוף לאון ולאחרונה היה לנשיא (Patriarch) בירושלים. הוא תקן תקונים ושנוים בסדר העבודה של הכנסיה הנוצרית; כרת ברית שלום את קארל האַנזשואי (1263) נגד מאַנפֿרעד מסיציליא (ע"ע), אך ידיהם לא עשו תושיה, כי מאַנפֿרעד כבש כמעט את כל ארצות האפיפיור. — או' V (1362—70), שמו העצמי היה ווילהעלם פֿאָן גרימוּאַרד, הוא היה האחרון להאפיפיורים בעיר אביניון (ע"ע), ממנו יצאה ראשונה קללת המינים הנקראת "In coena Domini„. הוא הציב תמונת פּוילוס הקדוש לנוצרים, ויכתירה בשלשה כתרים. הוא היה

שונא לעם ישראל ויהשוב מחשבות להשפיל כבודם ולהצר להם. בעת באה אליו השמועה כי דון פעדרא מלך קסטיליא שהיה מלך חסד לישראל, נהרג ע"י אחיו דון היינריך 1369, שמח אורבן מאד ויאמר: „ישמחו בני בריתנו על מות הרשע הזה, השונא לכנסיתנו, והאוהב את היהודים והמתמדים, ישמח צדיק כי חזה נקם" (גראֶטץ VII). — או' VI (1378—89) שמו העצמי ברתלמי פריניאַנו, כעלותו על כסא כהנתו החל לרדוף באף את הקרדינלים, אשר על כן קראו אלה עליו חרם ויבחרו מקרבם אפיפיור אחר, את קלמנס VII (ע"ע), אשר מיראתו לשבת ברומה ברח לאביניון ויט אחריו את ממשלות צרפת, ספרד והולאַנד (1378—94) להיות עמו, ואו' ישב ברומה ולכל אחד מהם היה מושב קרדינליב בהיכלו. — או' עזר על יד קארל מדוראַצה בריבו עם המלכה יואַנה מנאפולי, אבל לא ארכו הימים ויקם גם את המלך הזה לאויב לו. הוא בא בעלילת שוא על הקרדינלים כי קשרו עליו קשר ויוצא ששה מהם אל הורג (1385). למען אסוף כסף קבע ליובל את שנת השלשים ושלש תחת שנת החמשים הנהוגה מאז. מת ברומה 1389 כנראה ע"י סף רעל. — או' VII, שמו העצמי יוהן באַפּטיסט קאסטאַניא, היה בראשונה ציר של אפיפיורים אחדים בחצרות מלכי אשכנז וספרד, ובש' 1590 נסמך לאפיפיור ושמש בכהנתו זאת אך שלשה עשר יום. — או' VIII (1623—44) שמו העצמי מאַפּיאָה ברבריני, נולד בפלורינציא ש' 1568. הוא היה חכם ומלומד וישם לבו להרחיב החכמות והמדעים בארצות ממשלתו, ואת הנהגת המדינה עזב בידי בני דודו אשר השתדלו לתמוך בידי ממשלת צרפת נגד ממשלת ספרד. בימיו (ש' 1631) באה הנסיכות אורבינה תחת ממשלת האפיפיור ותהי לו למס עובד. הוא נתן למשרתיו הקרדינלים את שם הכבוד Eminenz (מרום ונשא), יסד בש' 1627 את הועד להפיץ הדת הנוצרית בין בעלי הדתות האחרות (Collegium de propaganda fide), תקן הרבה את ספר התפלות הנקרא „Breviarium Romanum", רדף באף את כת היאנסינים (Jansenisten) ויוצא נגדם הפקודה הידועה בשם „In eminenti" גם ממנו יצאה קללת המינים „In coena domini" (ע"ע) בנוסח שהוא כיום. — שיריו, אשר נדפסו בראשונה ברומה ש' 1631 ובפאריז ש' 1642, יצאו אח"כ לאור באוקספורד ש' 1726.

אוּרְבַּן, קאַרל (Karl, Freiherr von Urban), שר צבא מלחמה (Feldmarschall-Lieutenant) באוסטריא, נולד בקראקוי 1802. הוא היה שר הצבא הראשון אשר התקומם נגד המרידה בטראַנסילבניא בש' 1848, וילחם (31 אוקט' 1848) אצל ס"ט איוואן (Szent-Iván) — בתור מפקד צבאות הגבול — נגד 1,200 סיקלים (ע"ע) וביום 13 נוב' אצל סאמוש-אויבאַן (Szamos-Ujván) נגד חיל כבד אשר גדל מחילו ארבעתים; הוא הראה את כחו ויצטין בגבורה ובתחבולות מלחמה גם בעת לכדו את העיר קלויזענבורג. בש' 1859 עמד באיטליא בראש לגיון אוסטרי וילחם בצבאות גאַריבלדי (ע"ע) אצל ווארעזע (Varese), אך מלחמת מגינטה (Magenta) אלצתהו לסגת אחור. אחרי המלחמה אצל סולפֿירינה היה לשר המבצר (Commandant) בווירונה, שם ישב שקט ושאנן מעמלו, אח"כ לקח חפשה ממשמרתו וישב בעיר ברין, אך מסבה בלתי נודעה אבד א"ע לדעת 1 יאנ' 1877.

אוּרְבַּנָה-צִיטִי (Urbana City, קרי או' סיטי), עיר הראשה בגליל שאַמפּעהן (Champaign County) באמריקה הצפו' במדינת אָהיאָ (Ohio) על פרשת מסלות-ברזל אחדות; בה הרבה בתי מלאכה ותרשת, שלשה בתי אוצר לעם, בית אוצר ספרים, ארבעה בתי כפר ואוניורסיטה. מ"י 6,252.

אוּרְבַּנְיָא (Urbania), עיר בפלך פיזארו-אורבינה באיטליא בגליל או' ע"נ מיטאורה (Metauro), מ"י 2,475 (הקהלה—5,100). בה ציורים ובנינים עתיקים ובית חרשת למעשה מיוליקה (ע"ע). שם המקום לפנים קסטל דורנטה (Castrum Durantis) ע"ש הבישוף ווילהעלם דורנטה אשר בנה את העיר ובנותיה בש' 1280, אך בש' 1635 הוסב שמו או', על שם האפיפיור אורבן VIII.

אוֹרֳבַּנְכִּי (Orobanche), מין צמח פרזיטי (יונק לשד אחרים) הגדל על זרעים וצמחים הטובים ומועילים (פולים, כרשינים, טבק ופשתים); בו בערך 150 זנים, הממלאים בכל ארצות הישוב, וכשיתרבו לפעמים על הזרעים והצמחים הטובים, ישחיתום עד תמם.

אוּרְבַּנְסְקִי: 1) וואָיצעך (Wojciech Urbański), חכם בחכמת הטבע, נולד בדוברואוויץ 1820, ויקשב בלמודים בבתי מדרש המדעים בלבוב ובווינה. עד ש' 1848 הורה את תורת הפילוסופיא, החשבון והטבע בבית הגימ' בפרשעמיסלא. בש' 1849 קבל עליו משרת מזכיר בבית אוצר הספרים אשר באוניורסיטה בלבוב. בש' 1857 נתמנה לפרופיסור לחכמת הטבע באונ' ההיא ובש' 1859 הושם למנהל בית אוצר הספרים אשר שם. הוא כתב ספרים הרבה בל' אשכנז ופולין, אך דעת המבקרים לא נחה מסגנונו. 2) בנו אורעלי או' (Aureli U.), משורר וסופר חזיוני-משחק, נולד בלבוב 1844 ושם הקשיב לקח בלמודי הפילוסופיא. זמן מה היה ממלא מקום מורה בבית ספר הריאלי בלבוב. מסבת מחלת החזה אשר תקפתהו עזב את הפקודה ההיא ואז שמו עליו משרה מדינית. הוא כתב הרבה חזיונות וארבעה עשר מהם הוצגו על במת החזיון בלבוב. גם העתיק לשפת פולנית את חזיוני התוגה: „Krwawe wesele" מאת לינדער; „Arrya i Messalina" מאת וויליבראנד; „Wesołe Kumoszki" מאת שקספיר.

אוּרְבַּרְיוּם (Urbarium), ספר הנחלאות והאפותיקאות באחרית ימי הבינים.

אוּרְגָה (Urga), המקום הראשי במונגוליא הצפונית ע"נ טולה הנופל אל נ' אָרכֿון, יכיל בקרבו את העיר בוגדו-קורין או דא-קורין אשר למונגוליא והעיר מאַימאַטשין אשר לחינה ששם ישבו אך סוחרים ופקידי הממשלה. בעיר המונגולית ישנו היכל הקוטבתה הוא הכהן הגדול לבני דת בודדאה במונגוליא עם 10,000 כהנים סגנים (Lamas) וכתי מקלט רבים לנזירים. ברחובות העיר הזאת אין נקיון נפרין. מ"י 30,000. בה מושב ציר ממלכת רוסיא.

אוּרֶגָה (Uregga), מדינה גדולה הנחשבת בגבול ארץ הקאנגה באַפריקה התיכונה, המשתרעת מקו המשוה עד 40 לרוחה"ד, בין קצה יאֹר טנגניקה צפונה ובין נהר קאָנגה. בה שוטפים עוברים נחלי לולו, אורינדי ולירה הנופלים אל הנהר הגדול ההוא, והיא מלאה יערי קדם אשר גזעי עציהם מגיעים עד 6 מ' לעובי, והם מעונות לנחשים-ענקים, לקופים ולנמלים הלבנות והגדולות (Termiten), השורצות שם להמוניהן עד אין מספר.

אוּרְגִינָה (Urginea, *Steinhl.*), בצל הים, סוג צמח בצלי ממשפחת החבצלות, נבדל מן הסוג Scilla הדומה לו ע"י רוב זרעוניו ושנוי תמונתם. — בצל הים הפשוט או האמתי הנקרא U. Scilla, *St.* או Scilla maritima *L.* גדל בין החולות על חופי הים התיכון או הים האטלנטי, וגם בפנים הארצות השוכנות לחופי ים התיכון. גבעולו הארוך עד 1 מ' ועגול בעביו יתפתח בראשית הסתיו עם ענביו הרבים ופרחיו הלבנים אחרי יבשת עליו הצומחים בראשית האביב. העלים האלה יארכו עד 30 וירחבו עד 8 צ"מ. הבצלים הם מכוסי קשקשים ומגיעים בגדלם עד גדל ראש ילד ומשקלם עד 2 ק"ג; את קשקשיו המרים והחדים מאד בטעמם ייבשו וישתמשו בם כרפאות תעלה לנקות הפסולת ביחוד להוצאת השתן. בבתי המרקחות באירופה התיכונה ישתמשו ביותר במיני המיצים האלה: Acetum Scillae (חמץ בצל-הים), Oxymel Scillae, (תמצית בצל-הים) Extractum Scillae (דבש בצל-הים), Tinctura Scillae (משחת בצל-הים). כי ילקח הבצל הזה חדש ובכמות רב יפעל כרעל חד. בארצות אירופה התיכונה יגדלו את בצל הים בבתים, אך במצבו זה יפרח רק לעתים רחוקות.

אוּרְגֶל (Urgel או Séo de Urgel), עיר בצורה ובירת המחוז בנפת לירידה בספרד בקרבת שפת נ' סיגרי (Segre)

הימנית ממעל לשפך נ' באַלירה היורד מאַנדורה אל נ' סיגרי. מ"י 2,392. עוד מימי הגותים המערבים היא מושב בישוף. העיר או' (בימי הגותים קראו לה "Urgello", בדורות הבינים Urgellis או Urgellum) היתה מזמן המאה הח' מושב ממשלת דוכס, ומעת נתיסדה בה ממשלת הכהנים בש' 1822 החלה מלחמת האזרחים ע"ד הקונסטיטוציא-בספרד.

אורגנדה (Urgenda), ע"ע אוֹרינדה.

אורגנדש (Urgendsch), ע"ע כ̄יוא.

אוּרְד (Urd), אחת משלשת האלילות הגדולות (Nornen) מושלות הזמן, באגדות עמי הצפון, היושבות על מעין אורדהר תחת העץ אגדרסיל (ע"ע) והמפקחות עליו שיהיה תמיד באבו ועלהו לא יבול. אורד היא אלילת העבר ושתי אחיותיה פרדהנדי (Verdhandi) ושקולד (Skuld) הן אלילות ההוה והעתיד.

אוּרְדוּ (Urdu), כן יקראו הערבים אחת משפות הודו המערבת בהרבה מלים ומבטאים משפות ערב ופרס. ספרות השפה הזאת נכבדה מאד בהודו ומדוברת היא הרבה יותר מכל הלשונות המתהלכות בארץ הודו.

אוּרְדִינֵיוֹת (Uredineae), „פטריאי החלודה" הגדלים על הצמחים ובהתרבם ישחיתו ויביאו רקבון בהצמח אשר נאחזו בו, והרקבון הזה נקרא בשם חלודה. במפלגות הצומח יתחשבו האו' אל צמחי הבזידיומיצטים (Basidio-mycetes) (ע"ע חלודת הצמחים וע' חלאי הצמחים).

אֻוֶרְדֶן (Yverdon, רומ' Eburodunum, אשכנ' Iferten), עיר הראשה בגליל איורדאן בנפת וואַדט בשוויץ, עומדת בגבה 437 ק"מ על פני הים, 28 ק"מ מצפון לעיר לויזנה על סוף נהר אָרבה (הנקרא ג"כ טהילה) בהשתפכו אל יאור נייענבורג, ועל מסלת לויזנה-או'-נייטאטעל, אשר ממנה תסתעף פה מסלת או'-פאירנה-פריבורג. בעיר הזאת ישנו מגדל עז עתיק לימים. מש' 1536 עד 1798 היה שם מושב השליט (Landvogt) על נפת בערן ומש' 1805 עד 1825— בית הספר להמורה הנודע פעסטאַלוצי (Postalozzi), עתה הוא בי"ס לעם ובית אוצר ספרים; מ"י 6,000, רובם עוסקים בעבודת האדמה, ומעוטם במלאכה ומסחר ותרשת הברזל ועשית הטבק. במרחק 1 ק"מ מקדם לעיר עומד בית הרחצה למרפא, הנקרא ג"כ בשם או', על מעין מלח אלקאלי וגפרית.

אוּרֶה (Andrew Ure, קרי יוהר), חכם בריטני מצוין בחכמת הכימיאה, נולד 18 מאַי 1778 בעיר גלאֶסגאָה (Glasgow) בשאטלאנדיא וילמד לראשונה בבית הגימנאזיום בעיר מולדתו, וחק למודו השלים באוניורסיטה בעדינבורג. אחרי השיגו בש' 1800 תעודת ד"ר לחכמת הרפואה ישב בגלאֶסגאָה ויעסוק במלאכת הרפואה, ובש' 1806 מנוהו להיות לפרופיסור לחכמת הטבע ולחכמת הכימיאה בבית מדרש הגבוה שמה, גם היה עזר לא מעט ליסד בית מצפה כוכבים אשר נפתח שם בש' 1808. ימים רבים עסק בו בח' התכונה ויעש נסיונות ובחינות שונות בלמודי החכמה הזאת ויחבר ספרים בחכמת התכונה, הכימיא והרפואה. בש' 1830 נסע ללונדון ויוסף להוציא לאור ספרים חדשים, ויותר עשה לו או' שם בספרו על סגלת הרקיעה והמתיחת (Elasticität) וסגלת החום המתאחד במיני נוזלים שונים, גם בהכשירו את חכמת הכימיאה לתועלת המלאכה וחרשת המעשה. מת בלונדון 2 יאנ' 1857.

אוּרַה-טְיוּבֶּה (Ура-Тюбэ), עיר באזיא הרוסית בפלך הנקרא ע"ש הנהר סיר דאַריא, עומדת על הנהר הזה ועל הדרך העולה מקוקאן לדזשיזק. מ"י 11,000 נפש.

אוּרוּגוּאַי (Uruguay), נהר באמריקה הדרומית, ראשיתו בנפת ס"ט קתרינה בברזיליא, נמשך מהתלכדות מי הפילוטאָס (Pilotas) והקסאפיקה (Xapeco), שוטף במהירות בקרב הארץ מערבה, ואחר יפנה מעט מעט נגבה והיה לגבול המבדיל בין ברזיליא וכן בין ארץ או' מזרחה ובין ארץ ארגניטינה מערבה. אחרי אשר יקבל אל קרבו חמשה נהרות מימינו ועשרה משמאלו (העשירי הוא הנהר הגדול ניגרה— Rio Negro), משתפך נגבה לבואֶינאָס אַירעס בנהר פאַראַנא (Parana), והמים המתלכדים יקראו משם והלאה בשם נהר הפלאַטא (Rio de la Plata). ארך כל מרוצתו יערך כדי 1,390 ק"מ, ושטח אדמת גבולו—כדי 358,000 קמ"מ והוא נכבד מאד בערכו בהיותו שביל המים לכל הארצות אשר על ידו.

על נהר או' ישנם שני אשדות מים, האשד הגדול Salto-Graude, 385 ק"מ ממקום השתפכו אל לא פלאַטאַ והאשד הקטן Salto-Chico, 360 ק"מ ממקום השתפכו, אך ברוח מצויה לא יפריעו את מעבר האניות. המעבר בין חוף אורו' הצפוני ובין האי מרטין גרציא הנמצא אצלו הוא זרם שוטף ע"י שפע מימי נהר פאַראַנה אשר באו אל תוכו, ונקרא ע"כ תעלת השטן.

אוּרוּגוּאַי (Uruguay) או הריפובליקה המזרחית של אורוגו' (Republica Oriental del U.), מדינה חפשית באמריקה הדרומית שהיתה לפנים לממשלת ספרד, בין מע' 30' 5"—35' 5" 35 לר' הדר' ובין מע' 43' 35"—55' 40" לאו' המע' (מאי פירו). גבולותיה לפאת דרום ולפאת מערב נהרי לא פלטא ואורוגואַי, אשר יפרידו בינה ובין כנסית ממשלות ארגנטינה, לדרומה מזרחה — ים האטלנטי, לצפונה ולצ' מז' —ארץ ברזיליא. מ"ש 169,822 קמ"מ. אדמתה ביחוסה אל סביבותיה טובה מאד, הרריה ועמקיה ונהריה ויבלי מימיה כלם בסדר ובמשטר ישר. הארץ בכלל היא רמת מישור לא גבוהה מאד עם רכסי סלעים בלתי רחבים, המכונים Cuchil-las (סכינים), העומדים בשדרה ישרה ולפאת צפון יגבהו עד 600 מ'. עמקי המישור אשר ע"פ או' הם בכללם גבוהים משטח פני הים יותר מגלילות ארגנטינה הקרובים. עשר אורוג' במיני מחצב כנראה לא רב הוא; ממיני מתכת ימצאו: זהב, כסף, ברזל, צינק, בדיל וגפרית, אנטימון ופחמי אבן, יותר מהמה נמצאות אבני השבו, הקרניאול והאחלמה, אשר יוציאו משם לארצות אירופה, ביחוד לארץ אשכנז, ששם ילטשו אותם בבתי לטישת אבני היקר בעיר אָברשטיין. מימי הארץ רבים ומשפעים, מלבד שני הנהרות הגדולים, אורוגואַי ולא פלאַטה, אשר יפתחו לה שערי המסחר והמו"מ עם הארצות האחרות. ומלבד הנהרות הרבים והעצומים אשר ישתפכו אל נ' אורוג', הנה יש לה גם הנהר הגדול ניגרה, המשקה בפלגיו ויאוריו ויבליו את מחצית שטח הארץ ההיא, והנכבד מאד בעולם המסחר בהיותו שביל המים לסחר הארץ פנימה. מהנהרות היורדים אל נהר לאַ-פלאַטה תימנה הכי נכבד הוא נ' סנטה לוציא (Rio de Santa Lucia). במזרח הארץ יקוו כמעט כל מימי היאורים והנהרות והנחלים אל הנהר ציבולטי (Rio Cebollaty), השוטף ויורד מזרחה צפונה אל היאור הגדול מירים (Merim); הים האטלנטי לא יקבל בעצם כל נהר מארץ או', יען כי על חופיו ישנם הרבה יאורים גדולים וקטנים אשר אליהם יקוו כל מימי הנהרים והנחלים מפנים הארץ. בין יאורי-החוף האלה ובין נהר ציבולטי כרים גדולים ורחבי ידים מכוסים בבצות ואגמי רפש. מלבד אלה אגמי החוף ומלבד כרים אהדים המכוסים בחול רב כמעט כל ארץ או' מכשרת לעבודת האדמה או למרעה צאן ובקר. בנוגע למזג אוירה להצומח ולהחי אשר בה שוה היא בתכונתה לארצות ארגנטינה שכנתה (ע"ע). — מספר יושבי הארץ נערך בש' 1884 עד 559,668 נפש, בהם 36,000 איטלקים, 39,000 ספרדים, 14,000 צרפתים, 5,000 אנגלים ואשכנזים, 20,000 ברזילים, 15,000 ארגנטינים. ההמון הרב והעצום מילידי הארץ המה בכללם מבני תערובת הספרדים והפורטו-גיזים עם שבטי הגואַרנים (Guarani) והחרואים (Charruas) ושבטי הודים אחרים, אך בני הודו הבלתי מעורבים עם עמים אחרים לא יראו עוד. חלק גדול ממספר כל יושבי הארץ תכיל עיר הבירה מונטובידעה (105,000 תושבים וע"ע), ויתר תושבי הארץ כמעט כלם נפוצים בכפרים ובחצרים (Estancias). מלבד העיר הבירה יש באו' רק ארבע ערים (Ciudades) ועשרים כפרים (Villas). המקומות היותר נכבדים הם על חופי נהר לאַ-פלאַטה ואורוגואי או בקרבתם. העסק הראשי ליושבי הארץ הוא כמו בארגנטינה;

מרעה הצאן והבקר וגדול הסוסים; ע"פ מספר מפקד סטאטיסטי מש' 1878 נמצאו באו' בע' 7,000,000 בקר, 14,000,000 צאן עם 90,000 סוסים. ע"י בני אירופה הרבים אשר התישבו בארץ הזאת התרחבה מאד גם עבודת האדמה ותקוה נשקפה לה להצליח בפריה ויבולה יותר מארץ ארגנטינה.

להרבות המסע מאירופה לאו' נוסדה בש' 1866 חברה מרכזית במונטובידעה אשר רבים מחבריה סוחרים נכבדים, מבני אירופה. בש' 1884 באו לאו' מאירופה 41,676 נפש. המלאכה וחרשת המעשה אך מעט הנה באו', לעמת זה רבים מאד בתי המטבחים ורבה התבונה בעריכת בשר מלוח ומעושן; הגדולים בהם הם בעיר פֿראַי-בינטאָס (ע"ע). המלאכה היא כמעט כלה בידי הצרפתים, העושים יחד עם האיטלקים גם במלאכת מלחים ותופשי משוט. המסחר הוא עסק האנגלים והאשכנזים. סחר הארץ נכבד מאד והעיר מונטובידעה תתחרה במסחר עם העיר בואינאָס-אירעס (ע"ע). מחיר כל הסחורות היוצאות דרך גבולי המכס עלה בש' 1885 עד 2,525 מיל' פיזה (הפיזה היא 5_3 פֿר'), מחיר הסחורות הבאות עלה עד 2,528 מיל' פיזה. הסחורות היוצאות הן עורות שורים וסוסים, מיני חלב, צמר, בשר מיובש ומעושן, מיץ בשר, שערות סוסים ובקרים, עצמות, אפר-עצמות, קרנים וטלפים, חטים, חטי מאַיס, קמח וקלי, עורות בהמה דקה, אבן האגט ושאר תוצאות הארץ. המסחר בפנים המדינה עודנו בשפל המצב מחסרון דרכים מתוקנים. מסלות ברזל היו באו' בש' 1885 עד 421 ק"מ. המסלה הראשית היא מסלת או' המרכזית, אשר תחבר את מונטובידעה עם פֿלורידה ודורצאַנה. ארך קוי הטלגרף עלה בש' 1883 עד 1,492 ק"מ מלבד הקוים אשר מתחת למים (Kabel) בארך 160 ק"מ אשר האריכו עתה עד טשילי (Chile). עוד קו טלגרף אחר מתחת למים נמשך עד ריאָ-זשאַנירה (ע"ע) והקו הנקרא מאַנאַקאַבל יחבר את או' עם אירופה. מספר בתי הדוהר הגיע בש' 1886 עד 438. העיר הבירה מחוברת ע"י מעבר אניות-קיטור תמידי עם כל המקומות השוכנים על נהרי אורוגואַי ולאַ-פלאַטה גם עם בואינאָס-אירעס ועם המקומות הראשים ע"נ פאַראַנה עד אסונציון. מסע הבי דוהר לאירופה הוא בארבעה עשר דרכים ושנים מהם דרך אשכנז (ברעמען והמבורג).

האמונה השלטת בארץ היא הקתולית-הרומית, אך הרשות נתונה לכל בעלי הדתות לעבוד איש את אלהיו על פי דרכו, ובכלל רוח סבלנות גדולה שוררת בארץ הזאת. הנכסים המקודשים להכנסיה הקתולית באו זה כבר לרשות הממשלה וע"כ יד הכהנים מטה מאד; רבם אשר מוצאם מספרד ומאיטליא הנם גם בשפל מצב ההשכלה. בתי ספר ללמודי הדת יחסרו כמעט כלה, אך בש' 1876 נוסד למטרה זאת במונטובידעה בי"ס הנקרא Colegio pio. ישנם במונטובידעה בית תפלה לאנגליקנים (ע"ע) ובית תפלה לפרוטוסטנטים. בימים האחרונים נוסדה קהלה פרוטוסטנטית גם בפנים המדינה. בתי חסד וצדקה יחסרו עוד ג"כ, אך במונטובידעה ישנו בית חולים, בית מקלט לעניים, בית אסף ילדים עזובים ובית התפשית למשגעים. חנוך הילדים בפנים המדינה עודנו בשפל המדרגה, בכל הארץ ימצאו רק 196 בתי ספר למתחילים (מהם במונטובידעה 64), מלבד זה יש במונטובידעה אוניורסיטה ובתי ספר פרטים גם בית אוצר ספרים אשר יש בו יותר מעשרת אלפים ס' בשפות שונות.

חקי המדינה נוסדו על ספר ברית הקונסטיטוציא, אשר יצא לאור ביום 18 יולי 1830, המכיל חקים ומשפטים חפשים מאד, אבל רק לעתים רחוקות יצאו החקים האלה לפעלם. ע"פ דברי הברית הזאת יעמוד בראש עניני המדינה נשיא נבחר לארבע שנים, הוא יפקח על החקים להוציאם לפעולת ידים, ועל ידו יעזורו: כגן הנשיא (הוא תמיד גם ראש הסינאט) והמיניסטריום. להפרלמנט יש שני בתים, בית הסינאט ובית הנבחרים. להראשון יבוחרו איש אחד איש אחד למחוז ע"י בוחרים באי כח העם, ולהשני יבוחרו ע"י האזרחים בעצמם איש אחד לשלשת אלפים תו'. דברי ריב ומשפט יבואו לפני בתי הדינים ממדרגה הראשונה ולפני שופטי השלום אשר בכל עיר וכפר, וגבוהים עליהם שני בתי דינים גדולים של שלשה (Tribunal de Apelaciones) אשר אחרי דבריהם בל ישונה. דיני נפשות ודיני קנסות יבאו לפני שופטים משבעים (Hombres buenos) אשר יחרצו משפט. — ספר החקים וכתבי הדת היוצאים מעת לעת מיוסדים על ספר החקים של נפוליון I (Code Napoléon). עם חפש האמונה שורר בארץ גם חפש הדפוס. מלבד בתי הפקודות הגבוהים ישנם גם בתי משטרה לפקח על הסדרים במחוזות ובכל חלקי המדינה (Juntas economo-administrativas), אשר לא בכל ערוכים הם לפי רוח הממשלה הראשית והשפעתה עליהם לא רבה. אוצר הממשלה הוא במצב לא טוב מאד, ההוצאה היא כמעט תמיד יתרה על ההכנסה ותמלא שנה שנה ע"י הלואות חדשות וע"י הוצאות שטרות ואָבליגציות (ע"ע) על המדינה. עקר הכנסת הממשלה הוא המכס על הסחורות הבאות, בש' 1885 היתה מכסת הכסף של הכנסת המדינה בכלל 11,500,000 פיזה ובתוכה הכנסת המכס — 7,250,000 פ'. ההוצאה היתה בשנה ההיא אך מעט פחותה מההכנסה. בש' 1884 עלה חוב הממשלה עד 60,000,000 פ'. שטרות הממשלה אשר בפנים המדינה הגיעו בראשית ש' 1884 עד 1,700,000 פ'. מספר חיל הצבא והשוטרים היה (1886) 6,739 רגלים ופרשים ורובים בכלי תותח, ובתוכם 216 פקידי חיל ושרי צבא. ועל צבאם חיל הלאם במספר 20,000 איש, מלבד אניות המלחמה (3 גדולות, 3 קטנות). — חותם תכנית ממשלת או' הוא ארבעה ציונים הבאים כאחד, הציון הראשון הוא מאזני זהב הנושאות בד בבד (סמל הצדק) על רצפת תכלת; הציון השני מצודה וגם מתנוסס עליה (דגל עיר מונטובידעה) על רצפת כסף; הציון השלישי סוס אביר פונה ימינה על רצפת כסף, והציון הרביעי שור מקרין (ראשי תוצאות הארץ) פונה שמאלה על רצפת תכלת. צבעי הלאם הם לבן ותכלת. על הדגל יראו ארבע קורות צבועי תכלת מונחות על רצפה לבנה ובמקצוע העליון השמאלי שמש זהב על רקיע לבן. — המדינה נחלקה לחמשה עשר מחוזות: מונטובידעה, קאַנילאָנים, קולוניא, סאָריאַנה, סאַן-יוזי, פֿלורידה, ראָכה, מלדונאַדה, צירה-לאַרגה, סאַלטה, מינאַס, דוראַנצה, ריאָ-ניגרה, פאַיזנדו וטאַקואַרימבה. המקומות היותר נכבדים באו' הם, מלבד מונטובידעה, הכפר לאַ-אוניון (8,100 ת'), 5 ק"מ מזרחה צפונה מעיר הבירה ומחובר אליה ע"י מסלת הברזל לסוסים, המקום קולוניא דיל סאַקראַמינטה (ע"ע סקרמנטה), פאיזנדו (ע"ע), סאַלטה ע"נ אורוגואי (10,000 ת', שניה למונטובידעה במסחר המדינה והמקום הראשי בתוצאי אבן האגט ואבנים יקרות אחרות, ובנויה במקום מוצא מסלת הברזל לברזיליא), מאַלדונאַדה במקום שפך נהר לאַ פלאַטה אל הים האטלנטי, שם חוף טוב ומכשר לאניות סוחר ובטוח לאניות מלחמה, נבנתה בש' 1724, ומ"י כיום רק 1,000 נפש.

ד ב ר י ה י מ י ם. מעת הוצב נציב ממלכת ספרד בבואינאָס אַירעָס היתה או' חלק המדינה ההיא ונחלקה אז לשני פלכים, מונטובידעה ואורוגואי, אשר נקראו על הרוב בשם אחד כללי „הצד המזרחי" (Banda-oriental), ותהי תמיד לסלע המחלקת בין הספרדים והפורטוגיזים בגלל מעמדה הטוב בקרבת נ' לאַ פלאַטה וממשלתה על מוצא הכסף הרב אשר על תופיו. בימים האחרונים החלו הפורטוגיזים להרחיב שם מסחרם ולהסיג גבול הספרדים, וירבו להעביר את המכס דרך גבולה. לבטל את המסחר הזה משכה אליה ממשלת ספרד את ראש מעבירי המכס, פֿרנאַנדה יוזי די ארטיגס, ותשימהו סר למשמעתה. כאשר פרסמה בואינוס-אירעס ממשלת רעפובליקה בארצה (1811) ותפשע בממלכת ספרד, היתה אז יד ארטיגס את הקושרים ויך את חיל הממלכה. אחרי אשר לכד הגנראַל אלויאר (Alvear) המפקד צבאות הקושרים את העיר מונטובידעה (20 יוני 1814), דרש ארטיגס למסור את העיר הזאת בידו, וע"כ התלקחה שם מלחמת אזרחים גדולה מאד, והמבוכה הזאת השתמשה ממשלת פורטוגאל בברזיליא

(ע"ע), לספח את או' על ארץ ברזיליא והגנראל לעקאר הושיב בש' 1817 את חילו במונטובידעה. אך ארטיגס לא חדל מהלחם עוד גם את ברזיליא וגם את בואינוס-אירעס, עד כי רפתה ידו ונאלץ לשוב אחור לפארוגואַי (1820). בין כה וכה ספחה ממשלת ברזיליא את ארץ או' על ממשלתה ותקרא לה בשם „המדינה הציספלאַטינית". אך אח"כ כאשר פשעו הברזילים בממשלת פורטוגל וייסדו להם ממלכה לעצמם (1822), נשארו בני פורטוגל יושבי מונטובידעה נאמנים בבריתם את ארץ מולדתם עד יום 1 דיצ' 1823, אשר אז צלח בידי הברזילים להבקיע את מונטובידעה אליהם ולתקוע יתדם גם שם. אבל ממשלת הריפובליקה בבואינוס-אירעס מאנה לוותר על זכותה באו', אשר זכה לה הגנר' אלויאַר, ובעלות הקיסר דון-פֿידרו על כסא מלכותו בברזיליא לא אבו בני בואינוס-אירעס להכירו לקיסר עד השיבו להם את המחוזות האלה, וגם נפש העם באו' ירעה להם על כי הסתפחה ארצם על ברזיליא ויבקשו החסות בצל הריפובליקה של בואינוס-אירעס. אחדים מהגולים מאו' במלחמות הקודמות, 33 במספר, שבו מבואינוס-אירעס (19 אפ' 1825) תחת פקודת הגנר' לאבאַליא (Lavalleya) ויאספו אליהם עד מהרה חיל אלפי איש, ויגרשו את חיל המצב אשר הציבה ממשלת ברזיליא בארצם, וע"כ קרא דון-פֿידרו מלחמה על בואינוס-אירעס (10 דיצ' 1825). המלחמה הגדולה ביום 28 פיב' 1828 כלתה לטובת בני בואינוס-אירעס, ואז באה ממשלת אנגליא ותעש שלום ותכרות ברית אמנה בין ברזיליא ובין לאַ-פלאטה בעיר ריאָ-זשאנירה (27 אג' 1828) ובעיר סנטה-פֿי (21 אוקט' 1828), אשר לפיה היה גליל מונטובידעה לממשלה עומדת ברשות עצמה ועליה גם לחוקק לה חקים מיוחדים. אף אמנם היתה ראשית מעשה הריפובליקה הצעירה הזאת להביא בעניניה הפנימים והחיצונים סדרים טובים ונאותים לפי עמה ולפי מקומה. אספה רבה בפֿלורידה החליטה (10 כיפ' 1829) להוציא לאור ספר חקים, ובין כה וכה קראה את הגנר' רונדו (Rendeau) מבואינוס-אירעס לנשיא עתי על הריפובליקה עד בוא חליפות חקיה.

כאשר נשלם ספר ברית הקונסטיטוציא באו' וגם באה עליו הסכמת הממשלות המגינות, ברזיליא ואנגליא (24 מארט 1830), נשבעו לה התושבים ביום 18 יולי והגנר' פֿרוקטואָזה ריבירה נבחר מהם לנשיא על ארבע שנים. ביום 1 מארט 1835 היה תחתיו לנשיא הגנר' מנואל אָריבה והנשיא ריבירה בעצמו תמך בידיו, אך בש' 1838 שב ריבירה ויורידהו מכסאו, על כי לא שמר לו ארִיבה את הבטחתו לתת בידו את משמרת צבא המלחמה ויתנה ביד אחיו. אז יחלק עם או' לשנים, חצי העם היה אחרי ריבירה לשוב להשליטו והחצי אחרי אריבה; בידי הראשון תמכו עובדי האדמה, אשר נקראו בשם מחלקת האדומים (Colorados) ועם אריבה היו כל בעלי השדות והאחוזות ובעלי הבתים בערים, והמחלקה הזאת נקראת מחלקת הלבנים (Blanquillos). שני מקרים גדולים בתוצאותיהם באו כתמם ויחזקו את המלחמה. האוניטרים (ע"ע) בבואינוס אירעס, אשר נלחצו בחזקה מאת נשיא הריפובליקה רוזאס (Rosas — ע"ע) עזבו את הארץ ויבאו לחסות בצל הגנראל ריבירה ויצאו אתו במלחמתו, ועל זאת הבטיח להם להיות ידו עמם להוריד את רוזאס מכסאו, וגם ממשלת צרפת אשר העלה רוזאס חמתה עליו תמכה בימין מונטובידעה נגד בואינוס-אירעס; ומעבר מזה פנה אריבה לעזרה אל רוזאס, — וכן פרצה המלחמה מש' 1839 בין בואינוס-אירעס ואו'. בח' מאי 1842 באה העיר מונטובידעה במצור מאת צבאות אריבה ורוזאס מצד הים, וביום 17 פֿיב' 1843 גם מצד היבשה. ביום 6 דיצ' 1842 היתה מלחמה אצל אַראָיאָ גראַנדה, בה הוכה חיל ריבירה מאת אריבה ואורקויצה, וכאשר סגרו עליו הדרך אל עיר הבירה, שב ויחדש פני המלחמה נגד בעלי ברית אריבה על אדמת ארגנטינה, אך הוכה שנית מאת אורקויצה אצל אינדיא מואירטה (27 מאַרט 1845), אז נסוג ריבירה אחור לברזיליא, אבל עד מהרה (אפר' 1846) שב באניה למונטובידעה, בשמעו כי קשרו העם ושרי הצבא קשר על אריבה, אף אמנם קנה לו לב העם ויעש חיל וילחם עוד באריבה ובאנשי בריתו, אולם גם בפעם ההיא עלה עמלו בתהו, כי הוכה חילו 27 יאנו' 1847 אצל יאַלטה, ויובא בין המצרים, עד כי נאלץ לעזוב את פקודתו ומשמרתו על הצבא בידי שונאו בנפש, פאַחיקה אי אביס (Pacheco y Obes). — עזובה מצרפת פנתה לה ארץ או' לעזרה אל ברזיליא ואל מדינת אינטרי-ריאָס (Entre-Rios, ע"ע), אשר נשיאה אורקויצא הפר אז בריתו את רוזאס. באספה הגדולה שהיתה 29 מאי 1851 כרתו שלש המדינות האלה ברית יחדו. השר אורקויצה הגיח עם חילו מאינטרה-ריאס ומקורינטס (Corrientes) ודוכס קאַחיאַס (Caxias) עם מחנהו (20 יולי) מברזיליא לאו'. אז עזב אריבה (29 יולי 1851) עם 5,000 אנשי חילו את מקומו אצל ציריטה, וכאשר שמע כי התאחדו חיל האורוגואים תחת פקודת הגנ' גרצון (Garzon) עם צבאות אורקויצה וקאַחיאס (2 סיפ' 1851) עלה מעל מונטובידעה אחרי אשר צר עליה יותר משמונה שנים, וביום 3 אוקט' נגף חילו לפני חיל בעלי הברית אצל לאַס-פֿידראַס. ביום 8 אוקט' בא אורקויצה בראש כל צבאות הברית אל העיר מונטובידעה. אחרי אשר הוכה חיל רוזאס אצל מונטי קאַציראָס (3 פֿיבר' 1852) ורוזאס ירד מעל כסא נשיאותו בבואינוס-אירעס, אבדה לאריבה תקותו האחרונה לשוב לבוא למונטובידעה ולמשול בה. אך בעלי בריתו במונטובידעה היו עוד רבים ואמיצים, עד כי בעת בחירת נשיא הרפובליקה עלתה בידם להעמיד לבחירה את איש בריתם, יואַן פֿרנציסקה גירה, ממפלגת הלבנים, ולעשותו לנשיא הרפובליקה (1 מארט 1852) תחת זוארעין אשר היה נשיא על הארץ מש' 1843. אז החלו מריבות וסכסוכים חרשים בין או' ובין ברזיליא ע"ד שכר אנשי הצבא הברזילים אשר עזרו לאו' במלחמותיהם. אמנם חדל הריב הזה עד מהרה, אבל בפנים המדינה היו פרעות ומבוכות חדשות לבקרים. הנשיא גירה הורד מכסאו ע"י מרידה אשר פרצה בארץ ביום 24 סיפט' 1853 וממשלה עתית חדשה הוקמה באו', ממשלה משולשת, מהגנראלים ריבירה ולאַפֿאליא והקולוניל פֿלורים. ביום 13 יאנ' 1854 מת ריבירה ושר הצבא בענאַנציא פֿלורים היה לנשיא הרפובליקה (מן 12 מארט 1854 עד 1 מארט 1856) ע"י בחירת באי כח העם. לרגל המבוכות ואי סדרים האלה מצאה ממשלת ברזיליא נכון לה להעמיד מחילה „צבאות שומרי שלום" 4,000 איש בארץ או'. במשך ימי הקיץ 1854 יצאה באו' הפקודה, אשר על פיה נפתחו מראשית ש' 1855 כל חופי נהרות הרפובליקה לאניות סוחר של כל ארצות תבל.

בין כה וכה נפרדה מפלגת האדומים (בעלי ברית ריבירה) לשני ראשים, והראש האחד הגדול בהם התקומם בחזקה נגד פֿלורים וסיעתו, וישמע אריבה ויבא עם אניותיו בחוף מונטובידעה, וימהר פֿלורים ויעזוב את העיר (28 אג' 1855) ויחן עם חילו לפני שעריה, וממשלה עתית חדשה העמדה בבירת או'. אח"כ עזב פֿלורים את משמרתו (9 סיפט') וראש הסינאט, מנואל בוסטמינטה, מלא מקום פֿלורים עד ימי מארט 1856. ממשלת ברזיליא הוציאה אז את חילה מאו', אבל עד מהרה פרץ מרד חדש (23 נוב'), אשר השקיטוהו פֿלורים במונטובידעה ואריבה בערי השדה. ביום 1 מארט 1856 עלה על כסאו הנשיא החדש גבריאל אנטוניא פירייוה. מות אריבה ראש מפלגת הלבנים (12 נוב' 1857) הביא מבוכות חדשות במדינה וגדודי מורדים התרבו בערי השדה, עד כי בשנת 1858 הפילו תתיתם גם על מונטובידעה, ומלחמות אזרחים גדולות ונוראות בין מפלגות הלבנים והאדומים פרצו באו' עד ש' 1873 פרץ על פני פרץ. בש' 1859 ובש' 1865 נסתה ממשלת ברזיליא בעזרת פֿלורים להביא סדרים בעניני או', אך כל עמלה היה לשוא. בחדש סיפט' 1866 בא פֿלורים עוד הפעם למונטובידעה בתור נשיא הארץ (על פי דברי הברית מן 2 פֿיב' 1865 בלאַ-אוניון) וימשוך חסד לכל התושבים, גם קרא סליחה לכל הפושעים והמורדים ולכל פורעי הפרעות, אך ביום 19 פֿיבר' 1868

הומת ע"י ארבעה אנשים ממפלגת הלבנים. הרצח הזה עורר חמת כל העם על הלבנים, ויִשפטו אותם בחרב נוקמת ובמוסר אכזרי, שרי הסינאַט בחרו תיכף לנשיא הארץ את אחי הנרצח, דון מנואל פֿלוריס, כל השרים והפקידים ממפלגת הלבנים נמחו מספר צבא או', וכל קרואי צבא הלאֹם נזעקו על דגלם ויעמדו הכן לקרב. אבל עוד בטרם עברו שלשת ימים מת לפתע פתאֹם מנואל פֿלוריס ואתו עוד 21 איש ממתי סודו ועד היום לא נודעה סבת מותם, אם ע"י סף רעל או בחלי הרע אשר שם אז שמות בארץ.

המצב הנורא הזה אכף על אורחי או' לבחור להם נשיא קבוע, ובכן נבחר 1 מארט 1868 הגנראל לאורינצה באַטלי (Lawrence Battle) ממפלגת האדומים לנשיא קבוע על ארבע שנים בהסכם כל האזרחים. אך לא ארכו הימים ויהי מרד חדש במדינה (יולי 1869) ע"י אנשי מפלגת הלבנים בגלל השטרות של בתי המלוה הפרטים, אשר הממשלה מאנה לקיים מחירם ולתת להם תקף ועז, אבל יען כי אורקויצה ראש המפלגה לא החזיק במעוז הקושרים, נשבת הריב הזה עד מהרה ע"י שר הצבא פרץ אשר יצא בחרב לקראתם. מקץ ש' 1870 קם עוד הפעם שאון במדינה, ועד מהרה התגלע ריב ומרד חדש ע"י אנשי מפלגת הלבנים. בראשית ש' 1871 היתה מלחמה גדולה בקרבת העיר מונטובידעה, שם הוכו הקושרים; אך הארץ עוד לא שקטה ממלחמות אזרחים גדולות וקטנות וכמעט כל ימי נשיאות באַטלי עד חדש אפר' 1872 לא חדלו המריבות והסכסוכים במדינה, עד כי לאחרונה הצליחה ממשלת ארגנטינה לעשות שלום בין המפלגות הנלחמות עפ"י דברי הברית אשר להם וע"י בחירות חדשות ליועצים ולבאי כח העם משתי המפלגות בשוה. ביום 1 מארט 1873 נבחר לנשיא קבוע העורך דין עללאורי. לרגל מהומות ומבוכות חדשות בין המחוקקים והשופטים נאלץ הנשיא עללאורי לעזוב את הארץ ופקודתו לקח ראש היועצים פידרו וואַרילה, אך הוא לא עצר כח להביא סדרים בעניני כלכלת המדינה ומצב אוצרו היה מורה מאד, ויקם שאון ומהומה חדשה בשערי מונטובידעה, מבעלי בתי המסחר הגדולים יצאה וע"פ כל העם התפשטה, ויעזוב גם וואַרילה את הארץ ועל מקומו נבחר לנשיא עתי (10 מארט 1876) שר הצבא לאַטורי, אח"כ נבחר עוד הפעם בש' 1877 ואח"כ בש' 1879 לארבע שנים, אחרי אשר עזב לאַטורי את נשיאותו (17 מארט 1880) נבהר תחתיו האזרח פֿ' א' ווידאל, ואחרי אשר גם הוא נלאה נשוא את עול הנשיאות הזאת וינח שבטו מידו בש' 1882 נמצא תחתיו הגנראל מאקסימו סאנטאָס, אשר נבחר לנשיא עד 1 מארט 1886 ואז עזב את נשיאותו כחק. אך בטרם נבחר אחר תחתיו עשה לו שם עולם באו', כי הציל את הארץ ממרידה פנימית וגם מגדודי הארגנטינים אשר פשטו על או', ויכם אצל קועבראַכֿה (31 מאַרט 1886) וע"כ נבחר עוד לנשיא עד 1 מאי 1887. 17 אג' 1886 בלילה, בבוא הנשיא סאנטאָס אל בית התיאטרון, ירה עליו איש אחד בקנה רובה ויפצעהו פצע קל, וכאשר נתפש הרוצח המית א"ע בקנה הרובה אשר בידו. לרגל המקרה הזה אשר הביא מהומה ומבוכה רבה בארץ ואנשים ונשים רבים הושמו במאסר, התמוטט ועד המיניסטריום ועל מקומו הוקם (3 נוב') מיניסטריום חדש ע"י ראַמירעץ. אח"כ עזב הנשיא סאנטאס את משמרתו ועל מקומו בא הגנר' מאקסימו טאיעס (Maximo Tajes) שונא סאנטאס בנפש. אחרי ירחים אחדים נגזר עליו מטעם הנשיא החדש לעזוב את המדינה, בשומו אשם נפשו, כי מחבל הוא מזמות להשיב אליו את הממשלה. הוא הלך אז למסעיו בארצות אירופה, ששם קבלוהו כל מלכי הארצות באותות אהבה, כבוד ויקר, ביחוד שש לקראתו המלך המוברט באיטליא ויכבדהו נגד כל עמו. אך בשובו לארץ מולדתו (11 פֿיבר' 1887) ויבא באניה למונטובידעה, שלחה הממשלה לקראתו חיל וצבא, להניאהו מעלות על החוף. ימים אחדים ישב עוד סאנטאס באניתו על חוף הים, עד אשר יצאה אליו ממונטובידעה משפחתו עם כל הכבודה אשר ברגלה, ואח"כ נסע אתם באניה אנגלית לריאָ זשאנירה בירת ברזיליא על הוצאת ממשלת או' ובעיר מונטובידעה נשאר הכל על מקומו בשלום. ויען כי בקורת הקרנטינה (ע"ע) סגרה בעדו את המבוא אל ריא זשאנירה, בא סאנטאס 7 מארט 1887 עירה פטרופולים ויתקבל שם ברוב כבוד ויקר.

אוֹרוֹגְרַפְיָא (Orographie), מלה יונית ופתרונה — כתיבת ההרים, והתרחבה הוראתה גם על כתיבת הארץ בכלל במראה פני אדמתה, כמו: הריה וגבעותיה, רכסיה ועמקיה, המישור, הבקעה והשפלה וכדומה. האור' התפרדה לפ"ז לאורופלסטיקה (Oroplastik), לדעת תבנית גבנוניה ושקערוריתה; לאורומיתריא (Orometrie), אשר תלמד דעת מדת גבה הדוריה, עמקם ורחבם, לעצמם וביחוסם זל"ז, מכילת גופם ותכלית כל אלה — רום אדמת חלק הארץ ההוא ממישור פני הים, ולאורוגיניסה (Orogenese) החוקרת על תולדות הרכסים והעמקים, כיצד השתברו חרסי האדמה, ואיך הסתבכו בקיעיה ונקלעו רסיסיה זה בזה, ואיזה הכח אשר גבעות וצורים משחק לו להעתיקם ממקומם ולהטביעם על המקום אשר יבחרו לו.

אֳוּרוּטְשׁ (Owrucz, Овручъ), עיר המחוז בפלך וואָלין ע"נ נאָרין; בה ארמון עתיק המתנוסס על הר גבוה אשר ע"י הנהר, ובימי שר העיר והגליל, יאָזעף חאלאצקי, חדשו את פני הארמון ההוא (1560). אָו' היתה לפנים בירת הדרעווליאַנים (שם שבט קדום מגזע הסלאווים, ע"ע), וכאשר חלק סוויאַטאָסלאוו הנסיך הגדול בקיוב את ארץ ממשלתו לבניו, נתן את הבל הדרעווליאַנים לבנו אָלעג. בש' 977 עשה אָל' מלחמה עם אחיו יאַראָפאָלק נסיך קיוב, ותגבר עליו יד אחיו, ויך באנשי חילו מכה רבה, וינס אָל' עם שרידי צבאותיו וימלט אל העיר אָו'. ויהי בקרבם אל העיר, ויעברו גשר צר הנטוי על פני הנהר, וידחקו אנשי החיל איש את רעהו, ויפלו המונים המונים עם סוסיהם אל תוך הנהר, ויפילו גם את אָל' שמה והשבלת שטפתהו. ויאַראָפאָלק בא בתרועת נצחון העירה, ויצו לבקש את גוית אחיו ולקברהו בכבוד ולעשות גל גדול על קברו, ועד היום הזה עוד נראות שם עקבות הגל ההוא. אך עצמותיו יחד עם עצמות יאַראָפאָלק הועלו מקברותיהם אחרי ששים שנה, מטעם הנסיך יאַראָסלאוו, והובאו קיובה ונקברו שם באחד בתי הכניסה עד היום הזה. בש' 1333 לכד געדימין את אָו' ויושב בה את אנשיו, ומאז והלאה נחשבה לגבול ליטא, ונסיכיה היו ליושביה למגן ולמחסה מפני תגרות התתרים עד ש' 1569, כי אז באספה הלובלינית נספחה על מדינת פולין וראשים (starosta) הפקדו עליה ועל הארמון והמצודה אשר בה. בימי מרידת הקוזקים, התנפלו גם על אָו' פעמים אחדות ויעשו בה שמות. בימי מרד חמילניצקי (1648) נכבשה מאת הקוז' אשר התנפלו על יושביה באכזריות חמה וירצחו נפש פולנים ויהודים רבים, ואת העיר שרפו באש. אחרי אשר קם סערת המרד לדממה, החלה להתנער מעפרה ומצבה התרומם מעט מעט. בש' 1765 היו בה 80 בתי יהודים עם 60 בתי נוצרים. בימי יאן קאזימיר נחרבה ותהי לשלל פעמים אחדות. בש' 1788 נתנו הנוצרים תושבי אָו' רשיון ליהודים הגרים בה, לעסוק במסחר ובמלאכה ולבנות להם בתים, ויפטרו אותם מלתקן את הדרכים ואת הגשרים, ועבור זה התחייבו היהודים לתת אל אוצר העיר סך 300 זהובים לשנה בשתי מניות. בש' 1796 היתה לעיר המחוז בפלך וואָלין. — מחוז אָו' נמצא בפלך וואָלין צפונה מזרחה. גבולותיו הם: מחוזות מאָזיר ורעטשיצא (בפלך מינסק) צפונה, מחוז ראדאמישל (בפ'קיוב) מזרחה, מחוזות זיטאמיר ווואיהיל דרומה ומחוז ראָוונא מערבה. אדמתו המכוסה ברובה בעצי יער היא עמק מישור המלא בצאות ונחלים. הדרכים מעטים שם וגם הם מתקלקלים באביב ובימות הגשמים עד אין מעבר, ועל כן לא רב הישוב במחוז הזה. בש' 1881 היה מספר יושביו 128,010 (בתוכם יהודים 12,873—6,325 זכרים, 6,548 נ'), שזה בע' 13_8 על 1 קמ"מ, בעוד אשר ביתר המחוזות בוואלין עלה מספרם הממוצע בש' ההיא בע' 30_6

על 1 קמ"מ. רוב התושבים עוסקים בעבודת האדמה ומסחר היערות. חרשת המעשה אך מעט שמה, ורובה בהתכת ברזל וזכוכית.

אורומִיָא או אורמיא (Urmia, Urumijah), גם דיריא-שאהי (ים המלך), הוא יאֹר מרגה או טבריס, הנודע לשם בנפת אדרביגַן (ע"ע) אשר בפרס, הנמצא בגובה 1,300 מ' מעל פני הים דרומה מערבה. ארכו מצפון לדרום 126 ק"מ, רחבו 15—48 ק"מ, עמקו מן 4 ועד 14 מ' ומ"ש 3,840 קמ"מ. חופיו מטים עקלקלותם, בהמשכּב בין קצבי הרים, ובו ששה איים גדולים (דרומה) עם 50 איים קטנים וסלעים הבולטים מקרבו ברוב או במעט. כיאֹר ואַן (Wan) הנפרד ממנו ע"י גבעות קטנות הנמצאות צפונה מערבה ממנו בגבול ארמיניא התוגרית, כן יצטין גם הוא במלח הרב אשר יכילו מימיו, עד כי ריחו נודף למרחוק. דגים וכל נפש חיה אין בו, ושפתו כלה מכוסה במלח לבן הנוצץ ממרחק. למימיו אין כל מוצא; לעמת זה מקבל הוא אל תוכו שפעת מי נהלים ונהרים המשתפכים אליו מקצהו הדרומי. כאשר יגאו מימיו ישתפכו במקימות הרבה על השדות סביבותיו וישאירו אחריהם אגמי מים מלוחים, אשר ישקדו היושבים להריקם ולהשתמש במלח אשר יאצרו בתוכם. מערבה לו בנפה פוריה ונושבה מעם רב יש העיר א ו ר ו מ י א או אורמיא, היותר מפֹארה בכל ערי אדרביגן. היא מקום מושב הנציב; בה עובר נהר שאַהר-טשיי עם המון פלגיו ותעלותיו; מדת הקיפה 6 ק"מ והיא מוקפת חומת לבנים ולה שוקים ורחובות ומגרשים וגני חמד לרוב מאד. מ"י 25,000 מחמדים, ובתוכם 2,000 יהודים, 600 נוצרים כשדים (Caldani). שם חברת מסיתים מאמריקה הצפונית, ולהם בית ספר ובית דפוס. מושב המסיתים בכפר ש ע י ר הקרוב לעיר, כי שם כוננו להם בתים לשבתם. מלפנים נקראה העיר תִ ב ר מ ה (Thabarma), והפרסים כבדוה מאד, כי היא עיר מולדת המחוקק צורואַסטר (ע"ע). בש' 624 החריב הקיסר הירקליוס אותה ואת כל מקדשי האש שהיו בה. היאֹר נקרא לפנים Lacus Matianus, הארמינים קראו לו Kapoit-dzow (ים התכלת) והערבים קראו לו ים מרגה, על שם העיר מרגה (Maragha), הנמצאה במרחק 37 ק"מ מעברו המזרחי (מ"י 20,000; בה מעינות חמים ובתי התוך למעשה זכוכית).

אורונְזָה (Auronzo), עיר המחוז בנפת בילונה (Belluno) באיטליא, בין הררי האלף, בעמק נהר אנזיאי (Ansieyo) המשתפך אל נהר פיאַבי ומ"י 3,942. במסבי המקום יש מכרי עופרת וגלמי (Galmei), והיער סאַן מרקו (San-Marco), הצומח עצי אֹרן (sosna, cocua), אשר גבהם 60 מ' ומדת קטרם 1_6 מ', ומהם יקחו בווינציא לבנין אניות סוחר. בקרבת המקום ההוא הוכה חיל גאריבאלדי (ע"ע) מכה רבה מאת חיל אוסטריא (14 אג' 1866), בעברו את הגבול אשר הגבל בין הכחנות בימי השקטם ממלחמתם (ע"ע מלחמת איטליא 1866).

אורופּוּ (Urupu), שם עוף דורס הדומה להדיה המצרית (Cathartes). מקומו באמריקה הדרומית, חרטומו רך ורפה, ורגליו דקות משל הקונדור (ע"ע), גם אין לו שׂאת בשר על הראש. נוצותיו הן בעלות צבע אחד.

אֹרֶז (Reis, ryż, рисъ), מין צמח מסוג הגרמיניות (Gramineae). מקום גדולו בהודו המזרחית, ששם נודעים ממנו זנים אחדים, שכלם צאצאי המין האחד, האורז הרגיל (Oryza sativa *L.*) וכן גם זניו האחדים צומחים בעשבים גבוהים 1—1_3 מ', ולהם עלים רחבים. שבליהם עם פרח אחד המסובב משתי קליפות המדובקות יחד ובתוכו ששה כלי אבק ופרי זרע ושני חריצים. הקליפה מתלכדת על הפרי וצריך לקלוף אותה ממנו. מראה האורז הוא ירקרק כהה וימצא היום בכל הארצות החמות, ובאירופה לא יצמח כי אם באיטליא ובצרפת הדרומית ובספרד. האורז יחשב למין נכבד בתבואות הארץ וכמעט חצי יושבי תבל יזונו ממנו, והוא נפרץ עתה מאד בארצות קארולינה, גיאורגיא, מצרים, הודו המזרחית, כינה ויאפאן. בכינה נודע עוד משנים קדמוניות, 2800 שנה לפני ספה"נ. הנסיון אשר נסו לנטוע את האורז בארץ אשכנז לא הצליח, כי יחסר בה מזג החום הראוי להמין הזה. למטעי האורז נחוץ אדמה לחה ושפעת מים, ועל כן המקומות אשר יגדל בהם האורז מזיקים לבריאות האדם, ובמקומות רבים באיטליא העליונה כבד מאד לאדם זר הבא לגור שם, להמלט מחלי הקדחת, הנפרץ ע"י האדים הרעים היוצאים מן הבצאות שנעבדו בידי אדם להפריא את הצמח הזה. אולם יש עוד מין אורז הנקרא אורז-הררי, והוא יגדל גם בלא מים רבים ולא ייֵרא מקור. על פי רוב יקלפו וייבשו את האורז תחלה, ואחרי כן יעשו בו מקנה וקנין. האורז הוא נוח להתעכל, אך לא יזון את הגוף, כי רוב חלקיו הם עמילן של קמח והלבון ביצה מעט בו. ע"י תערובת האורז עם מיץ תמרים יעשה ממנו ע"י תסיסה משקה „אראַק", וכשהוא מבושל ומתוקן מסוגל הוא לרפואת חום הקדחת וחלי החזה וחלי המעים. באבק האורז (Poudre de riz) משתמשים בני האדם לעדן בו את אור הפנים. האורז הנקרא אורז-המים שייך למין עשב אחר הנקרא צ י צ נ י א (ע"ע).

אוּרְזוּלָה (Ursula) עם 11,000 נערותיה נקדשו להקתולים זה מאות בשנים בעיר קולוניא, אשר בה נשמדו גם יחד על ידי עובדי האלילים. על פי ההגדה היתה אור' בת מלך בריטניא, ובן אחד מנשיאי עובדי האלילים חפץ לקחתה לו לאשה, אך היא אשר הקדישה עצמה לדת הנוצרית מאנה בו, ותבקש ממנו לתת לה זמן שלש שנים. ותקח את נערותיה ותברח אתם לקולוניא אשר על נהר רינוס ומשם לבאזילה ואחרי כן הרימה פעמיה לרומא, ובשובה עם נערותיה לקולוניא פגעו בהן צבא ההונים ויכון וימיתון ורק היא לבדה נשארה בחיים, ויהי כאשר לא חפצה להנשא לנשיא ההונים ירו בה חצים וימיתוה.

אוֹרְזִי (Achille d'Orsi), חרש איטלקי יוצר פסילים, נולד 1845 בנאפולי, ובכלותו חק למודיו בבי"ס אשר ע"ש המלך הלך רומאה, ובשובו לעיר מולדתו כונן לו בית למוד למעשהו, ותהי ראשית מלאכתו פסל דמות הציר האיטלקי סלווטור רוזה (Salvator Rosa). בשערי המצבה שנפתחו בנאפולי בש' 1877 זכה לפרס הראשי ע"י קבוצת פסילי גפס מעשה ידו, ואת הקבוצה קנה המלך להעמידה בהיכלו. וכן נפלאים מעשי אור' שיצאו מת"י מאז והלאה. בכלל יצטין אור' ברב כשרון להקות מעשי הטבע ולשכלל את מלאכתו לכל פרטיה.

אוֹרְזֵילָה (Orseille קרי אָרזיי), חמר-צבע אדמדם או תכלת-אדמדם (violett), המוצא ממיני כמהין (הנקראים כמהי הצביעה), בעזרת חומצת אמוניאק, עובר לסוחר בתכונת בצק (Orchil) או אבק (Persio), ומשתמשים בו לצביעת אטון צמר ומשי.

אוּרְזִינוּס (Ursinus) או אורזיצינוס (Ursicinus), כהן נודע לשם בדה"י, בהתחרותו את האפיפיור דאַמאזוס (Damasus). אחרי מות ליבריוס (Liberius—366) נחלק העם ברומא, חצים נטו אחרי דאמאזוס וחצים אחרי אורזינוס, ויריבו אלה באלה בחזקה עד שפך דם בחוצות קריה, אך יד הממשלה היתה את דאמאזוס ויהי לאפיפיור (בשם דאמאזוס I) ואור' הגלה מרומא. אמנם התירו לו אח"כ לשוב שמה, אבל עד מהרה חזרו והגלוהו, וכה עשו עד שלש פעמים (בפעם השלישית הגלה לקולוניא). אחרי מות דאמאזוס התנשא אור' שנית לקחת לו עטרת האפיפיורים, וגם בפעם ההיא לא נבחר ומני אז אין זכר לו עוד בקורות דה"י.

אורזינוס (Ursinus, ואולם שמו העצמי בער), נולד 1534 בברסלוי, מת 1583, היה תיאולוג מדת הריפורמית ומורה התיאולוגיא בתור פרופ' בהיידלבערג, ושם חבר יחד את אוליביאנוס (Olevianus) את הקאטיכיזיס הנקוב „ההיידלבערגי".

אוּרְזִינְס (Anne Marie de la Trémouille, duchesse d'Ursins, קרי אורזען), נולדה 1641 בצרפת,

באור המלות הזרות.

אבן עָלית או שפַאט–מין אבן שחלקיה דומים לעלים דבקים יחד.

אבן שאול (Höllenstein, kamień piekielny, адскій камень)—נעשה ממזג חמיץ הגפרית עם הכסף, לבער בה מחית בשר.

אבק בוער (Brausepulver, proszek sodowy, содовый порошокъ).

אבק סופרים (Tintenpulver).

גביש (Krystall, kryształ, кристалъ) וממנו הפעל „התגביש"—כי חלקי המוצק הקטנים הם בעלי שטחי ישרים בתמונת גביש, וכן הם הווים כשמתקשים אחרי ההתוך.

זן (Gattung, rodzaj, родъ, genus), כנודע שג' מערכות הטבע: דומם, צומח, חי מתחלקות למפלגות, לסדרים, לזנים ולמינים.

הגו (Narbe, blizna, рубецъ), הסדק אשר בכלי הפרח המקבל; רושם הסדק נכר אך מעט.

המת (Schlauch), והיא המובילה את האבק מן הפרח המוליד אל

החניטה (Knospe), ששם יבוכר ויציץ ציץ.

השמל (Spektrum), כן יקרא האור המחובר מכל הצבעים, מתחיל באדום ומסיים בצבע הדוראי.

יד (Coeffizient), יכונה כל מספר הנכפל לאיזה שעור.

כיף (Kap), הוא כלע מוצק היוצא מן היבשה אל תוך הים, ויש מקומות שכפים אלה רבים בו, ועל שם זה נקראה „ארץ הכיף" (Kapland), הנמצאת בקצה אפריקה דרומה.

לבן העופרת (Bleiweiss, blejwas, бѣлила), יודע למיבש באבקו כל מכה טריה.

לוחית (Schiefer, łupek, аспидъ), ממין אבן עלית הנ"ל, וממנה הלוחות שעליהם ירשמו בחרט.

מזוזה (Prisma) ע"ש הכתוב (מ"א ו'), והוא עמוד בעל צלעות ישרות: שלש, ארבע, חמש וכו'.

מעי האטום (Blinddarm, ślepa kiszka, слѣпая кишка), המעי היוצא כעין אצבע מן המעים אל הצד.

משולב (continuirlich), והוא השמל ששבעת צבעיו משולבים יחד ועוברים לאט מצבע אחד אל משנהו, לעומת השמל של מין אחר, שרצועות צבעיו מובדלות זו מזו.

משקל המין (specifisches Gewicht, ciężkość gatunkowa, удѣльный вѣсъ), ונזכר בפנים גם בשם „משקל המיוחס", לפי שהוא ערך משקלו אל המים, או בשם „משקל החמרי", לפי שהוא מיוחד לכל חמר לפי כבדו.

עמילן (Stärke, krochmal, крахмалъ), והוא חמר דבקי המזין ביותר לאוכליו, וכן הוא מכונה בפי בעלי האסופות ע"פ התלמוד (פסחים ל"ז, מ"ב).

ערך המזג (Aequivalent), והוא שעור המשקל (או כפלת המשקל ההוא) של כל חמר הלוקח למזגו עם חמרים אחרים (במזג כימיאי).

פלח, נרדף עם „גביש".

צביטה (Griffell), הוא בית יד של הפרח.

צנפה (Knollen, szyszka, шишка).

קילו (Kilo) פי' אלף, וכשיצורף עם גראם או עם מיתר מורה על אלף גראם או מיתר.

רוזן (Graf, hrabia, графъ), מזה השם רוזנות על נכסים ידועים באנגליא, ששם הכנוי הזה חל עליהם והזוכה בם זוכה גם בו.

שקדים (Drüsen, gruczoły, железы), והן כעין פקעיות רכות וקטנות שבגוף.

שתוק (Paralyse, paraliż, параличъ), חולי שנדהם על ידו אבר אחד או רבים בגוף האדם מבלי שיוכל לשלוט בו ברצונו.

ר"ת הבאים בחוברת זו:

אוצה"מ—אוצר המלים.
אוצה"ס—אוצר הספרים.
אוצ"נ—אוצר נחמד.
ב"ג—בן גילה.
ב"י—בן-יעקב.
גד"י—געשיכטע דער יודען.
זו"נ—זכר ונקבה.
ח"צ—חכם צבי.
יש"ר—יוסף שלמה רופא.

יש"ר—יצחק שמואל רגיו.
ל"ק—לקוטי קדמוניות.
סה"ק—סדר הקבלה.
ע"נ—על נהר.
קוה"ד—קורא הדורות.
רדב"א—ר' דוד בן אברהם.
רדי"א—ר' דון יצחק אברבנאל.
ר"ח—רבינו חננאל.
ר"ל—רחמנא ליצלן.

רמב"ע—ר' משה בן עזרא.
ר"ש—ר' שלמה.
רש"ב—ר' שלמה באבער.
רשי"פ—ר' שמואל יוסף פין.
רש"פ—ר' שמחה פינסקער.
שד"ל—שמואל דוד לוצאטו.
שה"ג—שם הגדולים.
שזח"ה—שלמה זלמן חיים האלבערשטאם.
תג"י—תולדות גדולי ישראל.

HAESZKOL.

ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA.

Zeszyt II.

HAËSCHKOL.

ALLGEMEINE ENCYKLOPÄDIE.

II Heft.

WARSZAWA
Druk J. Goldmana, Muranowska № 22.

1888.

Дозволено Цензурою. Варшава 30 Апрѣля 1888 года.

A. Cauchy